SOSYAL, İNSAN VE İDARİ BİLİMLERDE GÜNCEL KAVRAMLAR VE YENİLİKÇİ ARAŞTIRMALAR

All Sciences Academy

SOSYAL, İNSAN VE İDARİ BİLİMLERDE GÜNCEL KAVRAMLAR VE YENİLİKÇİ ARAŞTIRMALAR

Editör
Prof. Dr. Osman YILMAZ

Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Güncel Kavramlar ve Yenilikçi Araştırmalar
Editör: Prof. Dr. Osman YILMAZ

Dizayn: All Sciences Academy Design
Basım Tarihi: Aralık 2025
Yayıncı Sertifika Numarası: 72273
ISBN: 978-625-8536-35-5

© All Sciences Academy

www.allsciencesacademy.com
allsciencesacademy@gmail.com

İÇERİK

1. Bölüm **11**

İşletmelerde Finansal Analiz: Bir İşletme Örneği

Eslem ULUKAN, Şule TURHAN

2. Bölüm **25**

Durkheim'e Göre Aile ve Toplumsal Değerler Arasındaki İlişki

İrfan YILDIRIM

3. Bölüm **44**

Popenoe'ya Göre Modern Ailenin Çözülüşü: Kuramsal ve Eleştirel Bir İnceleme

İrfan YILDIRIM

4. Bölüm **60**

Phokaia'da Seramik Üretimi: Çark Diskleri (Tablalar)

Murat FIRAT

5. Bölüm **72**

Televizyon Dizilerinin Sosyal Gerçeklik İnşası: Türk Seyirci Özelinde Bir Değerlendirme

Onur BAYRAKCI

6. Bölüm **87**

Afet Risk Azaltımında Sosyal Kırılganlık ve Toplumsal Dirençlilik: Türkiye Örneği

Zehra ASLAN

7. Bölüm **99**

Sürdürülebilir Gıda Üretimi

Evin DURMAZ, Hamza BOZKIR

8. Bölüm **115**

Türkiye'de Üretilen Döner Çeşitleri

Gamze CESUR, Hüseyin DURAN, Hamza BOZKIR

9. Bölüm **130**

Üniversite Öğrencilerinde Finansal Risk ve Finansal Tolerans Algıları ve Etkileyen Faktörler

Adem ALTAY

10. Bölüm **141**

Uygulamalı Eğitimde Dijital Becerilerin Rolü: Bankacılık Sektörü Açısından Bir Değerlendirme

Adem ALTAY

11. Bölüm **152**

KOSGEB Proje Esaslı Desteklerin İşletmelerin Örgütsel ve Finansal Yapı Üzerine Etkileri: TR81 Bölgesinde Bir Araştırma

Dilara AKDAĞOĞLU, Şaban ESEN

12. Bölüm **169**

Genel Kurulda Oy Hakkına İlişkin Genel Esaslar

Firdevs ARSLAN

13. Bölüm **192**

Borsa İstanbul'da İşlem Gören Gıda Şirketlerinin Gri İlişkisel Analiz Yaklaşımı ile Finansal Performansının Değerlendirilmesi

Hasan AYAYDIN

14. Bölüm **209**

FİNTECH ve Su Verimliliği Arasındaki Bağlantı Üzerine Teorik Çerçeve

Hasan AYAYDIN

15. Bölüm **221**

Çatışmadan Entegrasyona: İkinci Karabağ Savaşının Hukuki Çerçevesi ve Ekonomik Yeniden Şekillenmeye Katkısı

Murat TURPÇU, Tuğba KAYA

16. Bölüm **240**

Çocukların Suça Sürüklenmesinde Ailenin Etkisi

Sergender SEZER, Öner ÇELİKKALELİ

17. Bölüm **268**

Hisse Senedi Yatırımcılarının Kurumsal Yönetim İlkeleri Algılarının Ölçümü

Süleyman Alperen AKDOĞAN, Şaban ESEN

18. Bölüm **291**

İslâm Hukuku Açısından Eşler Arası Psikolojik Şiddet ve Önleyici Tedbirler

Yusuf ÇINAR

19. Bölüm **304**

Kakao ve Çikolata Üretiminde Sürdürülebilirlik

Begüm KAYA, Hamza BOZKIR

20. Bölüm **318**

Sucuk Teknolojisi

Gamze CESUR, Hamza BOZKIR

21. Bölüm **333**

Dijitalleşme ve Sosyal Eşitsizlik: Sosyo-Teknolojik Perspektiften Turizmde Dönüşüm

Tülay ÖZBAŞ, Cihan SEÇİLMİŞ

22. Bölüm **355**

Üstün Evrensel Değer Kriterleri ve İshak Paşa Sarayı'nın Kriterlerle İlişkisi

Doç. Dr. Şehnaz ERASLAN

23. Bölüm **371**

İslâm Finansının Temel Aksiyomlarından İhsan Aksiyomunun Risale-i Nur Külliyatındaki Anlamı

İsmail ÇELİK

24. Bölüm **383**

İslâm Finansının Temel Aksiyomlarından Rububiyet Aksiyomunun Risale-i Nur Külliyatındaki Rolü

İsmail ÇELİK

25. Bölüm **397**

Türkiye'de Genç İşsizliğinin Görünmeyen Boyutları: Geniş Tanımlı İşsizlik Yaklaşımı

Funda ÇONDUR

26. Bölüm **413**

Dijitalleşme Sürecinde Tüketici Davranışlarının Dönüşümü: Türkiye Ve OECD Ülkeleri

Funda ÇONDUR

27. Bölüm **429**

Lojistik Performansı Endeksinin OECD ve Türkiye Kapsamında Değerlendirmesi

Hilal ALPDOĞAN

28. Bölüm **445**

Yayımı Tarihinde Yürürlüğe Giren Vergilerde Vergi Uyumu: Seçilmiş Örnekler ve Hukuki Değerlendirmeler

Raşit GÜLTEKİN

29. Bölüm **465**

Tüketici Tutumu ve Sağlık Bilincinin Organik Gıda Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi. Iğdır İli Örneği

Turhan MOÇ, Öznur DUMAN

30. Bölüm **485**

Psikolojik Dayanıklılık ve Sağlık Üzerindeki Etkileri

Abdulkadir ILGAZ

31. Bölüm **498**

Psikoloji ve Sosyal Hizmette Ortak Müdahale Yöntemleri

Abdulkadir ILGAZ

32. Bölüm **507**

Türkiye'de Vergi Yükü Tartışmaları: Mehmet Şimşek'in Söylemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme

Hasret KAYA

33. Bölüm **531**

Fenomen Kültürü ve Yeni Medya Ortamında Şöhretin Evrimi

Seçil UTMA

34. Bölüm **545**

Destinasyon Seçimlerinin Yalnız Seyahat Eden Kadınlar Açısından Değerlendirilmesi

Tuğçe Gamze ÇAĞALA, Prof. Dr. Fatih TÜRKMEN

35. Bölüm **565**

Uluslararası İlişkilerde Postpozitivist Dönüşüm: Kuramsal Çeşitlilik, Metodolojik Çoğulculuk ve Teori Seçimi

Ahmet ATEŞ

36. Bölüm **588**

Konum Odaklı Pazarlık ve Barışın Kırılganlığı: Sri Lanka'da 2002–2003 Norveç Arabuluculuğundaki Sürecin Sert Müzakere Çerçevesinde Analizi

Ahmet ATEŞ

37. Bölüm **607**

Seyyid Şerîf Cürcânî'de Eskatoloji (Ahiretle İlgili Meseleler)

Muhammet AYDIN, İslam EMİR, Sefa ŞAHİN

38. Bölüm **622**

Siyasal Sistem ve Siyasal Partiler: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme

Şaban ÖZTÜRK

39. Bölüm **637**

Kadın Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'de Sosyal Bilgiler Öğretim Programına (1968-2018) Yansımaları

Selami YIKAR, Doç. Dr. Alpaslan ÖZTÜRKCİ

40. Bölüm **656**

İslâmî Gelenekte Diyalektiğin Metodolojisi

Berat SARIKAYA

41. Bölüm **671**

G-20: Eleştirel Bir Bakış ve Johennesburg (Güney Afrika) Zirvesi Değerlendirmesi

Celal KIZILDERE

42. Bölüm **690**

Bist Banka Dışı Likit 10 Hisselerinde Risk Yayılımı ve Bağlantılılık: QVAR Yaklaşımıyla Bir Analiz

Yakup ARI

43. Bölüm **718**

Amik Ovası Basit Mal Seramikleri: Tell Tayinat Erken Tunç Çağı Örneği

Filiz DOLĞUN

44. Bölüm **731**

Yapay Zekânın Havacılık Paydaşlarında Kullanımına Yönelik Bir Literatür Taraması

Harun KARAKAVUZ

45. Bölüm **760**

Süper Etkinlik VZA Modeli Kullanılarak OECD Ülkelerinin Sağlık Sistemi Etkinliklerinin Değerlendirilmesi

Yusuf ERSOY

46. Bölüm **774**

Kötülük ve Elemlere Karşı İki Teodise: Kâdî Abdülcebbâr'ın İvaz Teorisi ile Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışının Mukayesesi

Zülkif ÖZER, Zeynep ŞEREN, Berat SARIKAYA

47. Bölüm **792**

Tıbbi Bilgi Paradigmasında Kırılma

Gülsevim EVSEL

48. Bölüm **805**

Brent Petrol Fiyatlarının Dax Sektör Endeksleri Üzerindeki Etkileri: 2000-2025 Dönemi İçin Doğrusal Zaman Serisi Analizleri

Halil İbrahim KESKİN

49. Bölüm **825**

Anksiyete ve Depresyonun Çalışma Yaşamına Yansımaları

Kübra SANCAKTAR, Elvan YILDIRIM

50. Bölüm **839**

Çin Menşeli Araba Markalarının Türkiye Pazarındaki Reklamları: MG, BYD ve Chery

Nazan ŞANLI, Mehmet Sinan TAM

51. Bölüm **862**

Duygulanımsal Kamular ve Dijital Tanıklık: Deprem Söylemlerinin Kelime Ağları Üzerinden Analizi

Elif KIN, Mehmet Sinan TAM

52. Bölüm **877**

Küresel Liderlik ve Örgütsel Başarıda Stratejik Bir Yetkinlik Olarak Kültürel Zeka (CQ)

Merixhej ŞAHİN, Yasemin HANCIOĞLU BAŞKÖY

53. Bölüm **898**

Yeşil Ekonomi Kapsamında Yeşil Vergi Uygulamaları: Seçilmiş Ülke Örnekleri

Timuçin KARADAĞ, Özlem SÖKMEN GÜRÇAM

54. Bölüm **935**

Velilerin, Yönetici ve Öğretmenlerden Beklentileri

Mehmet Ali ŞAHAN, Türkay Nuri TOK

55. Bölüm **958**

Veri Mahremiyeti ve Veri Etiği: KVKK Bağlamında Güven, Rıza ve Veri Yönetişimi

Ahmet TAŞ

56. Bölüm **970**

Politika Felsefesinin Krizine Karşı İnsan Haklarının Yeni Yaklaşımları

Eylem YOLSAL-MURTEZA

57. Bölüm **990**

Muhasebe Meslek Mensuplarının Muhasebe Paket Programlarına Yönelik Algıları, Programlarda Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Fatma İZMİRLİ ATA, Berk KARAHAN

58. Bölüm **1009**

Çalışma Hayatında Psikolojik Dayanıklılık

Medine Gizem GÜNEY, Doç. Dr. Elvan YILDIRIM

59. Bölüm **1030**

Kilikya Mozaikleri Üzerinden Kültürel Kimliğin İzleri: Nuh'un Gemisi ve Orpheus

Şehnaz ERASLAN

60. Bölüm **1046**

Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu'nun Aile Politikaları ve Toplumsal Paydaşlık Bağlamında Değerlendirilmesi

Burcu GEZER ŞEN

61. Bölüm **1069**

İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zekâ Kullanımının İş Akdinin Feshi Açısından Değerlendirilmesi

Fatih KARCIOĞLU, Ceyhun SERÇEMELİ

62. Bölüm **1084**

Tüketici Karar Verme Tarzı Üzerine Bibliyometrik Analiz

Emine KARAKUŞ BAŞLAR

63. Bölüm **1099**

Bir Mikro-Tarih Çalışması: Selçuklu'dan Osmanlı'ya Muş İli Bulanık İlçesi Vakıfları

Esra ÇIPLAK

64. Bölüm **1125**

Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafızlık Algısı

Fatma ŞAHİN, Fatma Asiye ŞENAT

65. Bölüm **1149**

Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafızlık Algısı (Eskişehir Örneği)

Fatma ŞAHİN, Fatma Asiye ŞENAT

66. Bölüm **1172**

Turizm 4.0: Dijital Dönüşüm ve Akıllı Teknolojiler

Levent KOŞAN

67. Bölüm **1185**

İç Kontrolün Dinamikleri: Belirleyiciler, Yönetişim İlişkileri Ve Ekonomik Sonuçlar

Levent KOŞAN

68. Bölüm **1193**

Gastronomi Sosyolojisi ve Kültürel Kimlik

Mahmut BARAKAZI

69. Bölüm **1210**
Dijitalleşme: Sosyal Medya ve Gastronomi İletişimi
Mahmut BARAKAZI

70. Bölüm **1224**
Kamu Diplomasisinde Dijital Görsel İçeriklerin Kullanımı
Meryem OKUMUŞ

71. Bölüm **1241**
Sağlıkta Yapay Zeka Kullanımına Yönelik Hukuki Düzenlemeler
Nilüfer ÖZER ŞEKER, Mustafa ŞEKER

72. Bölüm **1256**
Sürdürülebilir Liderlik ve Döngüsel Ekonomi Yaklaşımlarının Etkileşimine Dair Kuramsal Bir Değerlendirme
Mustafa Tahir DEMİRSEL

73. Bölüm **1280**
Dijital Çağda Sosyal Etkileşimin Aşınması: Phubbing (Sosyotelizm) Olgusu
Nazlı SEYHAN

74. Bölüm **1299**
Arınma ve Arıtma Vesilesi: Zekât
Nizamettin ERGÜVEN

75. Bölüm **1312**
Küreselleşme Sürecinde Finansal Liberalleşme ve Gelişmekte Olan Ülkelerin 1990'lardaki Finansal Kriz Deneyimleri
Özgür BALMUMCU

76. Bölüm **1332**
Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi
Selma KILIÇ KIRILMAZ

77. Bölüm **1351**
Sosyal Medya Ekonomisi
Sevim ÖZKAN

78. Bölüm **1366**
Yapay Zekânın Makroekonomik Etkileri
Sevim ÖZKAN

79. Bölüm **1381**
Duygusal Yapay Zeka Üzerine Bibliyometrik Analiz
Yasin BAŞLAR

80. Bölüm **1397**
Tedarik Zinciri Yönetiminde Risklerin Yönetilmesi: Yarı İletken Sektörü Üzerinden Strateji ve Uygulama Önerileri
Ahmet Murat ÖZKAN

81. Bölüm **1412**

Reel Efektif Döviz Kuru Dinamikleri ve Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü: 2015 2025 Dönemindeki Yapısal Kırılmalar, Uzun Dönemli İlişkiler ve Finansal Piyasa Etkileri

Ersin AÇIKGÖZ

82. Bölüm **1441**

Uluslararası Ticarette Teslim Şekilleri: Incoterms® 2020

Nurullah EREM

83. Bölüm **1471**

Kripto Varlıkların Dünya Para Sistemine Etkileri

Gülay ÇAKAN GENCO, Şükrü CİCİOĞLU

84. Bölüm **1495**

Yapay Zekanın Sosyoloji Alanına Katkısının Değerlendirilmesi

Ümmü BULUT KESKİN

85. Bölüm **1505**

Yeşil Teslimat Uygulamaları ve Araçları

Muhammed Ömer ÇINAR, Muhammed İhsan ÇUBUKÇU

86. Bölüm **1529**

Boykottan Kaçış Stratejisi Olarak Yerelleştirmenin Reklamda Kullanımı: Mcdonald's Örneği

Refik ÖZDEMİR, ÖMER AYDINLIOĞLU

87. Bölüm **1546**

Öğrencilerin Öğretmen Kavramına İlişkin Metaforik Algıları ve Öğretmenlik Mesleğini Seçme Nedenleri

Mesut KART, Türkay Nuri TOK

88. Bölüm **1561**

Türkiye Yüzyılı Maarif Modelinde Okul Öncesi Eğitim Programının Yapısal ve Pedagojik Temelleri: Beceri Temelli Bütüncül Yaklaşımın Sosyolojik Bir Değerlendirmesi

Burcu GEZER ŞEN

89. Bölüm **1591**

Mutluluk Ekonomisi Bağlamında Türkiye ve İskandinav Ülkeleri Karşılaştırması

Şükrü CİCİOĞLU

90. Bölüm **1614**

Sigorta Sözleşmesi Taraflarının Borç ve Yükümlülükleri

Erdinç CESUR

91. Bölüm **1655**

Riskin Yeni Rengi:Yeşil Sigortacılık ve Stratejik Dönüşüm Türkiye Örneği Üzerine Kurumsal ve Teorik Bir İnceleme

Erdinç CESUR

İşletmelerde Finansal Analiz: Bir İşletme Örneği

Eslem ULUKAN[1]
Şule TURHAN[2]

1- Yüksek Lisans Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, 502313024@ogr.uludag.edu.tr
2- Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü,

ÖZET

Finansal analiz, işletmenin mali durumunu değerlendirmek ve geleceğe yönelik kararlar almak için kullanılan temel araçlardan biridir. İşletmeler için oldukça önemlidir. Çünkü işletmelerin mali durumlarını objektif biçimde değerlendirerek kaynaklarını verimli kullanmalarını, riskleri önceden görmelerini ve stratejik kararlar almalarını sağlamaktadır. Çalışma, finansal analiz kavramını teorik temelleriyle ele alarak örnek bir işletmenin 2020–2023 yılları arasındaki bilanço verileri üzerinden likidite oranlarını incelemektedir. Cari oran, işletmenin kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü göstermektedir. 2020 yılında 1,69 olan oran, 2022 yılında 1,00'a düşmüş, 2023 yılında 1,14'e yükselmiştir. Ancak ideal seviye olan 2'nin altında kalmıştır. Asit-Test oranı, stoklar hariç dönen varlıkların kısa vadeli borçlara oranıdır. Bu oran 2020 yılında 1,28 iken 2022'de 0,75'e düşmüştür. 2023'te 0,92'ye yükselmiştir. Nakit oran, en likit varlıklarla borç ödeme kapasitesini göstermektedir. 2023 yılında 0,19 ile kritik eşik olan 0,20'nin altına inmiştir. Stoklar/Dönen Varlıklar ve Stoklar/Aktif Toplamı oranları incelendiğinde işletmenin stok bağımlılığının yıllar içinde azaldığı görülmektedir. Kısa Vadeli Alacaklar oranları hesaplandığında alacakların dönen varlıklar ve toplam varlıklar içindeki payı yüksek seyretmiştir. Bu durum işletmede tahsilat etkinliğine bağlı olarak risk oluşturabilecektir. İşletmenin likidite yapısında dalgalanmalar gözlemlenmiş olup; özellikle 2022 ve 2023 yıllarında borç ödeme kapasitesinde zayıflama yaşanmıştır. Stok ve alacak yönetimi, finansal denge üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Bu nedenle, işletmenin aktif yönetim stratejileri geliştirerek likidite riskini azaltması ve finansal yapısını güçlendirmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Analiz, Bilanço, İşletme, Ekonomi.

GİRİŞ

Finansal analiz kavramının finans teorisinde farklı tanımlamaları vardır. Usta'nın İşletme finansı ve finansal yönetim (2011) adlı kitabında yaptığı tanıma göre finansal analiz, işletmenin iç ve dış kaynaklarından elde edilen ya da edilmesi düşünülen finansal hedeflerin belirlenmesi amacıyla söz konusu dönemdeki durumun incelenmesi olarak tanımlanabilmektedir. Başka bir tanım ise Göçer'in 2015 yılında Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisinde yayınlanan Mali Tablolar Analizi: Pendik Belediyesi Örneği makalesine göre finansal analiz, finansal tablolar üzerindeki veriler için finansal analiz teknikleri uygulanarak analiz sonuçları elde edilip bu sonuçların yorumlanmasıyla işletmeyle ilgili finansal durum ve faaliyet sonuçları hakkında tahminlerde bulunmaktadır. Coşkun ve ark.'ın (2010) "Finansal Yönetim" adlı kitabındaki tanıma göre finansal analiz, bir işletmenin finansal

durumunun faaliyet sonuçlarının değerlendirilmesi için finansal tablolardaki kalemler arasındaki ilişkinin kurulabilmesi ve ölçülerek yorumlanabilmesi faaliyetidir. Karapınar ve Ayıkoğlu (2013)'nun "Finanasal Analiz" adlı kitabında, finansal analiz, yatırım ve kredi kullanmak ve/veya kullandırmak gibi işletmeye yönelik kararların dışında işletmenin hedeflerine ve verimlilik düzeylerine ilişkin olarak yapılan bir dizi analiz sürecini kapsamaktadır.

Finansal analiz, firmalar için belli dönemlerdeki faaliyetlerin sonuçlarını görmek, firmanın ilgili döneme ait mali durumunu ve firmanın finansal gelişiminin takip edilmesiyle geleceğe yönelik tahminlerde bulunulması amacıyla finansal tablolarda bulunan kalemlerin kendi içinde ve diğer kalemler arasında ilişki eğilimlerini ve bu kalemlerin yıllar içerisinde gösterdikleri eğilimlerin incelenme sürecini ifade eder (Şamiloğlu, Akgün, 2010). İşletmeler kuruluş aşamasından itibaren fizibilite, planlama, yatırım ve bütçe gibi konuların kararında finansal analizden faydalanabilmektedir (Karahan, 2014). Finansal analizin amacı, firmanın finansal tablolardan faydalanacak kişi ve kuruluşlar için finansal yapı ile ilgili bilgilerini anlaşılır kılmaktır. Firmaya yatırım yapmayı amaçlayan kuruluşlar, firmanın borç ödeme gücünü görmek için kredi kuruluşları, firmaya kaynak sağlayacak üçüncü kişiler firmanın performansına göre hedeflerine ulaşabilirliği görmek amacıyla finansal analize ihtiyaç duyarlar (Karapınar, Ayıkoğlu Zarif, 2013). Finansal analizin düzenli aralıklarla yapılması, işletmelerde sağlıklı kararlar alınabilmesini, planlama ve denetim işlevlerinin de etkin biçimde yürütülebilmesini gerekli kılar (Kızılaslan, Nalinci, 2013).

Bu çalışmada, bir işletmenin 2020-2023 arasındaki yılların Aralık ayına ait bilanço tablolarındaki verilerden yararlanılarak; cari oran, asit-test oranı, nakit oranı, stoklar-dönen varlıklar oranı, stoklar-varlık (aktif) toplamı oranı, stok bağımlılık oranı, kısa vadeli alacaklar-varlık (aktif) toplamı oranı ve kısa vadeli alacaklar-dönen varlıklar oranı hesaplanmış ve sonuçlar yorumlanmıştır.

MATERYAL METOD

Bu araştırmada, bir işletmenin 2020–2023 yılları arasındaki bilanço verileri temel alınarak finansal analiz yapılmıştır. Çalışmanın materyalini söz konusu yıllara ait finansal tablolar (özellikle bilanço) oluştururken, metot olarak oran analizi tekniği kullanılmıştır. Likiditeyi ölçmek amacıyla cari oran, asit-test oranı, nakit oran gibi temel finansal oranlar hesaplanmış ve yıllar içindeki değişimleri yorumlanmıştır. Veriler Excel ortamında düzenlenmiş, karşılaştırmalı analiz yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Ekonomik faaliyetlerde bulunan işletmelerin varlıklarını devam ettirebilmek için mali yükümlülükleri her an karşılayabilecek durumda olması gerekir. İşletmenin karşılaşacağı nakit taleplerini ödeme olanağına sahip olmasına likidite adı verilmektedir (Arslan, 2007). Başka bir tanıma göre likidite, işletmenin sahip olduğu varlıkların düşük maliyetle ve hızlı bir şekilde nakde dönüşebilme yeteneği olarak ifade edilmektedir (Ercan, Ban, 2005).
Likidite oranları, işletmenin parasal durumunu göstermekte ve vadesi gelen borçların ödeme olanaklarının belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Başka bir anlatımla, işletmenin kısa vadeli borçlarını ödeyebilme yeteneği likidite oranlarıyla belli olur (Arslan, 2007). İşletmenin yöneticileri ve işletmeye borç verenler açısından işletmenin borçlarını ödeyebilme kapasitesi oldukça önemlidir. Bu sebeple işletmenin kısa vadeli borçları ile işletmenin dönen varlıkları arasında bir ilişki kurularak işletmenin kısa süreli borçlarını ödeyebilme kapasitesi belirlenmeye çalışılır (Arslan, 2007). İşletmelerin, kısa vadeli borçlarını ödeyebilmek için kullandıkları dönen varlıklar; hazır değerler, menkul kıymetler, kısa vadeli borçlar, stoklar ve stoklarla ilişkili akreditiflerden oluşur (Beyaz, 2018).
Likidite oranlarının çok yüksek olması işletmenin likit varlıkların atıl olarak elde tuttuğunu gösterirken, oranların düşük olması ise işletmenin günü gelen borçlarını ödemede zorluk yaşayacağını ortaya koymaktadır (Berk, 2003). İşletmenin aşırı derecede bir likit varlığı elinde tutmasının bir maaliyeti vardır. Bu durum bu likitten elde edilebilecek gelirden vazgeçildiğini ortaya koymaktadır (Beyaz, 2018).
İşletmelerin kısa vadeli borç ve varlıkları zaman zaman farklılık göstermektedir. Bu sebeple de likidite oranları sık sık değişkenlik göstermektedir. Bu durum likidite oranları konusunda çok önemlidir (Aydın ve ark. 2014). Dönen varlıklar ve kısa vadeli borçlarla ilişkili hesaplamalar yapılırken, dönen varlığa ilişkin hesaba katılacak kalemlerde kullanılan likidite oranları aşağıda özetlenmiştir;
Cari Oran: İşletme sermayesi ya da banker oran olarak ifade edilebilmektedir (Akgüç, 2011). Dönen varlıkların kısa vadeli yabancı kaynaklara oranlanmasıyla hesaplanmaktadır. Bu oran kısa vadeli borçları ödeyebilme gücünü göstermektedir (Filik, 2021). Bu hesaplamayla işletmenin net işletme (çalışma) sermayesinin yeterliliğinin görülmesi sağlanmaktadır.

$$\textbf{Cari Oran} = \frac{\textbf{Dönen Varlıklar}}{\textbf{Kısa Vadeli Borçlar}}$$

Cari oranın genel olarak 2 olması beklenir. Cari oranın 2'den yüksek olması durumunda işletmelerin likiditelerinin artışı sebebiyle karlılıklarında düşüş meydana gelecektir. Bu durum finansal yönetim açısından uygun bir yaklaşım olarak kabul edilmemektedir (Beyaz, 2018). Gelişmekte olan ülkelerin bankaları genelde kısa süreli krediler verdikleri için likidite oranı 2'nin altında

çıkar. Bu sebeple bu tür ülkelerde cari oranın ortalama 1,5 civarında olması da yeterli görülmektedir (Aydın ve ark. 2014).

Asit-Test Oranı: Likit oran ya da 2. derece likidite oranı olarak adlandırılmaktadır. Dönen varlıklardan; stoklar, gelecek aylara ait giderler ve diğer dönen varlıkların toplamının çıkartılmasıyla bulunan sonucun kısa vadeli yabancı kaynaklara bölünmesiyle asit-test oranı hesaplanmaktadır (Aydın ve ark. 2010).

$$\boldsymbol{Asit - Test\ Oranı} = \frac{\boldsymbol{Dönen\ Varlıklar - Stoklar}}{\boldsymbol{Kısa\ Vadeli\ Borçlar}}$$

Asit-test oranı, cari oran ile kıyaslandığında daha keskin ve hassas bir oran olarak kabul edilmektedir. Stokların paraya çevrilmesi konusunda belirsizlikler vardır ve dolayısıyla da işletmenin satışlarının durduğu anda işletme elindeki dönen varlık kalemleriyle kısa vadeli borçlarını karşılayabilme durumu asit-test oranı ile ortaya koyulmaktadır (Çabuk, Lazol, 2008).

Asit-test oranının 1 olması en uygun durum olarak görülmektedir. Bu oranın 1 ya da 1'den büyük olması durumunda işletme borçlarını ödeyebilir olarak görülmektedir. Eğer bu oran 1'in altında çıkarsa işletme kısa vadeli borçlarını ödeme konusunda stoklara bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır (Ceylan, Korkmaz, 2010).

Nakit Oran: İşletmelerdeki hazır değerler ve menkul kıymetler, en likit varlıklar olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple işletmelerin likiditesi analiz edilirken nakit oran büyük bir önem arz etmektedir (Aydın ve ark. 2010). Hazır değerler ve menkul kıymetlerin toplamının kısa vadeli yabancı kaynaklara bölünmesiyle, nakit oran hesabı yapılmaktadır.

$$\boldsymbol{Nakit\ Oran} = \frac{\boldsymbol{Hazır\ Değerler + Menkul\ Kıymetler}}{\boldsymbol{Kısa\ Vadeli\ Borçlar}}$$

Diğer likidite oranlarına kıyasla nakit oran daha hassas bir orandır. Nakit oranda işletmenin elindeki stokları paraya çevirememesi, alacakların tahsil edilememesi ve satışların durması koşullarında işletme kısa vadeli borçlarını ne ölçüde karşılayabileceğini ifade etmektedir.

Nakit oranın 0,20'nin altına düşmemesi istenir. Bu oran 0,20'nin altında düşmesi halinde işletme için nakit konusunda ve yeni krediler bulma konusunda zor durumda kalacağı düşünülmektedir. Oranın 0,20'nin üstünde olması da istenen bir durum değildir çünkü bu durum işletmede atıl olarak elde para tutulduğu ve sürekli olarak nakit fazlası bulunduğunu ifade etmektedir (Akdoğan, Tenker, 2005). Nakit oranın 1 olması, işletmenin kısa vadeli yükümlülüklerini sahip olduğu nakit ve nakit benzeri varlıklarla karşılayabileceğini ifade etmektedir (Bakır, Şahin, 2009).

Stoklar/Dönen Varlıklar Oranı: Bu oran ile işletmenin sahip olduğu işletme sermayesinin ne kadarının stoklara bağımlı olduğu ortaya konmaktadır. Bu oran yüzdelik olarak ifade edilmektedir. Oranlama ile elde edilen sonuç tek başına yüksek veya düşük olması bakımından bir karar verilmesini mümkün kılmaz. Oranın yüksek olması stok devir hızını yüksek olarak ortaya koyar. Devir hızının düşük olması halinde stokların yüksek olmaması tercih edilen bir durumdur. Oranın formülasyonu aşağıdaki gibidir (Çabuk, Lazol, 2008).

$$\textbf{Stoklar/Dönen Varlıklar Oranı} = \frac{\textbf{Stoklar}}{\boldsymbol{Dönen\ Varlıklar}}$$

Stoklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı: Bu oran, işletmenin içinde bulunduğu endüstriye bağlı olmasının yanında tedarik etme koşullarına, satın alabilme gücüne, hükümetin ithalat ihracat politikalarına, fiyat düzeyine, stoklama politikalarına, fiyatlandırma politikalarına, satış politikalarına ve de finansal imkanlarına bağlıdır. Stoklar/varlık toplamı oranı sanayi işletmelerinde, üretim sürecinin örgütlenme yapısıyla ilişkilidir. Stoklar yönetimi, ticaret işletmelerinde sanayi işletmelerine kıyasla daha kolay yapılmaktadır. Oran aşağıdaki gibi formüle edilmektedir (Usta, 2011).

$$\textbf{Stoklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı} = \frac{\textbf{Stoklar}}{\boldsymbol{Aktifler}}$$

Kısa Vadeli Alacaklar/Dönen Varlıklar Oranı: Bu oran kısa vadeli alacakların dönen varlıklar içerisindeki payını göstermektedir. Alacakların yüksek olması durumunda, tahsilat konusunda sıkıntılar yaşanabilmekte ve alacaklar için ayrılan kaynak maliyetine katlanılmak zorunda kalınmaktadır. Esnek bir satış politikasını benimsenmesi satış hacminin artmasını sağlayacaktır. Eğer işletme alacaklarını finanse etme konusunda sorun yaşamıyorsa ve bu durum iş karlılığının ve iş hacminin artmasını sağlıyorsa, alacakların sektör ortalamasının üstünde olması durumu büyük bir sorun teşkil etmeyecektir. Aksi durumda ise alacaklar azaltılmalıdır (Beyaz, 2018). Formül aşağıdaki gibidir,

$$\textbf{Kısa Vadeli Alacaklar/Dönen Varlıklar Oranı} = \frac{(\textbf{Kısa Vadeli Ticari Alacaklar} + \textbf{Diğer Kısa Vadeli Alacaklar})}{\textbf{Dönen Varlıklar}}$$

Kısa Vadeli Alacaklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı: Söz konusu oran, kısa süreli alacaklar oranı olarak da literatürde yer almaktadır. İşletmelerin kısa süreli alacaklarının büyüklüğünün oranı, işletmenin içinde bulunduğu endüstriye ve bazı koşullara bağlıdır. Bu koşullar; ticari gelenekler, muhtemel riskler, içinde bulunulan endüstrinin ticari gelenekleri, kredili satışlarda yaşanabilen güçlükler, alacakların tahsil edilebilme kabiliyeti, alacakların ve

senetlerin devir ve iskonto imkanları ve alacakların devir hızı orandır. Bu oranın formülasyonu aşağıdaki şekildedir (Usta, 2011);

$$\textbf{Kısa Vadeli Alacaklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı} = \frac{\textbf{(Kısa Vadeli Ticari Alacaklar + Diğer Kısa Vadeli Alacaklar)}}{\textbf{Varlık (Aktif) Toplamı Oranı}}$$

BULGULAR

Örnek olarak ele alınan işletmenin 2020-2023 yılları arasındaki bilanço kalemleri kullanılarak elde edilen finansal oranlar Tablo 1'de verilmiştir. Tablo 1'de yer alan veriler, işletmenin 2020–2023 yılları arasındaki likidite oranlarının yıllık bazda nasıl değiştiğini göstermektedir. Bu oranlar, işletmenin kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü ve nakit yönetimindeki etkinliğini değerlendirmek açısından kritik öneme sahiptir.

Tablo1. Bir işletmenin farklı yıllara ait bilanço kalemleri

Bilanço Kalemleri	2023/12	2022/12	2021/12	2020/12
Dönen Varlıklar				
Nakit ve Nakit Benzerleri	1.448.226	884.604	769.346	530.145
Finansal Yatırımlar	0	0		
Ticari Alacaklar	1.750.262	1.292.987	558.555	357.383
Finans Sektörü Faaliyetlerin Alacakları	0	0		
Diğer Alacaklar	128.708	19.255	11.407	610
Türev Araçları				
Stoklar	1.467.680	1.762.561	1.034.168	457.476
Canlı Varlıklar	1.345.902	1.412.960	380.529	216.964
Peşin Ödenmiş Giderler	162.761	325.227	184.667	59.485
Cari Dönem vergisiyle İlgili Varlıklar	165.567	135.555		1.789
Diğer Dönen Varlıklar	913.623	1.089.945	53.033	4343.617
Satış Amacıyla Elde Tutulan Varlıklar	45.778	128.247	22.818	238.299
Ortaklara Dağıtılmak Üzere Elde Tutulan Duran Varlıklar	0	0		
+ Toplam Dönen Varlıklar	7.428.508	7.051.340	3.014.523	1.905.768
Duran Varlıklar				
Finansal Yatırımlar				
Ticari Alacaklar		0		
Diğer Alacaklar	375	207	106	6.014
Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlar				
Yatırım Amaçlı Gayrimenkuller				
Maddi Duran Varlıklar	4.879.260	4.525.365	712.462	657.619
Kullanım Hakkı Varlıkları	82.181	100.051	42.288	8.652
Maddi Olmayan Duran Varlıklar	96.830	104.301	3.652	3.659
Peşin Ödenmiş Giderler	16.642	161.117	20.758	140
Ertelenmiş Vergi Varlığı		0	118.696	86.937
Diğer Duran Varlıklar		257.220		
+ Toplam Duran Varlıklar	5.149.350	5.148.262	897.962	763.021
= Toplam Varlıklar	12.577.857	12.199.601	3.912.484	2.668.789
Kısa Vadeli Yükümlülükler				
Finansal Borçlar	1.471.713	2.868.333	807.240	365.916
Diğer finansal yükümlülükler	1.475	82.239	15.012	
Ticari borçlar	3.886.975	3.855.333	1.201.679	664.439
Finans sektörü faaliyetlerinden borçlar				

Çalışanlara sağlanan faydalar kapsamında borçlar	167.059	57.960	20.598	9.705
Diğer borçlar	255.120	21.672	1.486	3.327
Türev araçlar	10.864	24.773		
Ertelenmiş gelirler	70.243	33.704	26.767	5.383
Dönem karı vergi yükümlülüğü	446.228		38.663	119
Kısa vadeli karşılıklar	186.077	100.577	52.891	51.005
Diğer kısa vadeli yükümlülükler	676	1.828	104	
Satış amaçlı sınıflandırılan varlık gruplarına ilişkin yükümlülükler	0			31.052
Ortaklara dağıtılmak üzere elde tutulan varlık gruplarına ilişkin yükümlülükler	0			
+ toplam kısa vadeli yükümlülükler	6.496.431	7.046.988	2.164.440	1.130.947
Uzun vadeli yükümlülükler				
Finansal borçlar	92.689	232.030	317.754	382.142
Diğer finansal yükümlülükler				
Ticari borçlar				
Finans sektörü faaliyetlerinden borçlar				
Çalışanlara sağlanan faydalar kapsamında borçlar				
Diğer Borçlar		165	105	
Devlet Teşvik ve Yardımları				
Özkaynak Yöntemiyle Değerlenen Yatırımlardan Yükümlülükler				
Ertelenmiş Gelirler		0	5.367	
Uzun vadeli Karşılıklar	854.289	466.633	80.285	59.665
Cari Dönem Vergisiyle İlgili Borçlar	0			
Ertelenmiş vergi yükümlülüğü	69.912	452.289	100.445	92.336
Diğer Uzun Vadeli Yükümlülükler	0			
+ Toplam Uzun Vadeli Yükümlülükler	1.016.890	1.151.117	503.947	534.143
Özkaynaklar				
Ana Ortaklığa Ait Özkaynaklar	5.064.537	4.001.496	1.244.097	1.003.699
Ödenmiş Sermaye	100.024	100.024	100.024	100.024
Sermaye Düzeltme Farkları	1.571.724	1.352.866	6.349	6.349
Birleşme Denkleştirme Hesabı				

Pay Sahiplerinin İlave Sermaye Katkıları				
Sermaye Avansı				
Geri Alınmış Paylar (-)				
Karşılıklı İştirak Sermaye Düzeltmesi (-)				
Paylara İlişkin Primler (İskontolar)				
Pay Bazlı Ödemeler (-)				
Kar veya Zararda Yeniden Sınıflandırılmayacak Birikmiş Diğer Kapsamlı Gelirler (Giderler)	-412.380	-146.236	375.287	393.175
Kar veya Zararda Yeniden Sınıflandırılacak Birikmiş Diğer Kapsamlı Gelirler (Giderler)	706.084	964.061	457.901	308.148
Kardan Ayrılan Kısıtlanmış Yedekler	193.998	15.191	15.191	15.191
Diğer Yedekler	65.836	5.611	5.611	5.611
Geçmiş Yıllar Kar/Zararları	1.743.885	2.692.648	188.584	374.949
Dönem Net Kar/Zararı	1.095.366	-982.668	95.151	-199.748
Azınlık Payları				
+ Toplam Özkaynaklar	5.064.537	4.001.496	1.244.097	1.003.699
= Toplam Kaynaklar	12.577.857	12.199.601	3.912.484	2.668.789
Hedge Dahil Net yabancı para pozisyonu		-1.032.588	30.288	

Tablo 1'deki veriler kullanılarak finansal yapı ile ilgili oranlar hesaplanmış ve Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: İşletmenin Finansal Yapı İle İlgili Oranları

Oranlar	2023	2022	2021	2020
Cari Oran	1,14	1,00	1,39	1,69
Asit-Test Oranı	0,92	0,75	0,91	1,28
Nakit Oran	0,22	0,13	0,36	0,47
Stoklar/Dönen Varlıklar Oranı	0,19	0,25	0,34	0,24
Stoklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı	0,12	0,14	0,26	0,17
Kısa Vadeli Alacaklar/Dönen Varlıklar Oranı	0,87	0,99	0,71	0,59
Kısa Vadeli Alacaklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı	0,52	0,58	0,55	0,42

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Finansman, işletmelerin faaliyetlerini sürdürebilmeleri ve büyümelerini gerçekleştirebilmeleri için gerekli olan kaynakların sağlanması süreci olarak tanımlanmaktadır (Ross ve ark., 2016). Etkin bir finansman yönetimi, sermaye yapısının dengelenmesi, likiditenin sağlanması ve yatırım fırsatlarının değerlendirilmesi açısından kritik öneme sahiptir (Brigham, Ehrhardt, 2013). Ayrıca, finansman kararları işletmenin risk düzeyini ve rekabet gücünü doğrudan etkileyerek uzun vadeli başarısını belirler (Brealey ve ark., 2020). Bu bağlamda, finansmanın doğru yönetimi, işletmelerin sürdürülebilir büyüme ve piyasa istikrarı için temel bir unsurdur.

Cari oran analizine göre, işletmenin kısa vadeli borç ödeme gücünde yıllar içinde belirgin bir zayıflama görülmektedir. 2020 yılında 1,69 olan cari oran, 2021'de 1,39'a, 2022'de 1,00'a düşmüş ve 2023'te ise 1,10 seviyesine hafif bir artış göstermiştir. Ancak bu değerler, ideal oran olarak kabul edilen 2'nin oldukça altındadır. Bu durum, işletmenin dönen varlıklarının kısa vadeli borçlarını karşılamada yetersiz kaldığını ve likidite riskinin arttığını göstermektedir. Özellikle 2022 yılında oranın 1'e düşmesi, işletmenin elindeki dönen varlıkların yalnızca mevcut kısa vadeli borçları karşılayabilecek düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu gelişmeler, alacak tahsilatı, stok yönetimi veya kısa vadeli borçlanma politikasında sorunlar olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, finansal risklerin azaltılması için dönen varlıkların artırılması ve borç yönetiminin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Asit test oranı, stoklar gibi hızla nakde çevrilemeyen kalemler hariç tutularak işletmenin kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü değerlendiren daha hassas bir likidite göstergesidir. Bu oranın 1 ya da daha büyük olması, işletmenin stoklara güvenmeden borçlarını ödeyebileceğini göstermektedir. Ancak 1'in altındaki değerler, işletmenin kısa vadeli borçlarını ödemede stoklara bağımlı olduğunu ortaya koyar. Yapılan hesaplamalara göre işletmenin asit test oranı 2020 yılında 1,28 ile ideal seviyenin üzerindeyken, 2021 yılında 0,91'e, 2022'de 0,75'e düşmüştür ve 2023 yılında ise 0,92'ye yükselerek kısmen toparlanmıştır. Bu veriler, 2021-2023 yılları arasında işletmenin borç ödeme kapasitesinde zayıflama yaşandığını, özellikle 2022 yılında stok dışı dönen varlıkların kısa vadeli yükümlülükleri karşılamada yetersiz kaldığını göstermektedir. Oranın 2023'te 1'e yaklaşması olumlu bir gelişme olmakla birlikte, işletmenin finansal açıdan hâlâ dikkatli bir yönetim sergilemesi gerektiğini göstermektedir.

Nakit oranı, işletmenin en likit varlıkları olan hazır değerler ve nakit benzeri kalemlerle kısa vadeli borçlarını ödeme gücünü göstermektedir. Bu oranın ideal aralığı genellikle 0,20 civarında kabul edilir; çünkü 0,20'nin altına düşmesi durumunda işletmenin nakit sıkıntısı yaşaması ve kısa vadeli borçlarını zamanında ödemede zorlanması olasıdır. Ayrıca bu durum, yeni kredi bulma konusunda da işletmeyi zorlayabilir. Öte yandan oranın 0,20'nin çok üzerinde olması da, elde nakit fazlası bulunduğuna ve bu nakdin etkin kullanılmadığına işaret edebilir. Yapılan hesaplamalara göre işletmenin nakit oranı 2020 yılında 0,47 ile yüksek bir seviyedeyken, 2021'de 0,36'ya, 2022'de 0,25'e gerilemiştir ve 2023 yılında ise 0,19'a düşerek kritik eşik olan 0,20'nin altına inmiştir. Bu durum, özellikle son yılda işletmenin nakit yönetiminde zayıflık yaşadığını, acil borç ödemelerinde sıkıntı yaşayabileceğini ve likidite riskinin arttığını göstermektedir. Orandaki bu düşüş eğilimi, işletmenin daha etkin bir nakit yönetimi stratejisi geliştirmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Stoklar/Dönen Varlıklar Oranı, işletme sermayesinin ne kadarının stoklara bağlı olduğunu gösterir ve yüzdelik olarak ifade edilir. Bu oran tek başına yüksek ya da düşük olmasıyla değerlendirilmez; stok devir hızıyla birlikte ele alınmalıdır. Oranın yüksek olması, stoklara daha fazla sermaye bağlandığını gösterirken; devir hızı düşükse bu durum olumsuz değerlendirilebilir. Hesaplamalara göre oran 2020'de %24, 2021'de %34, 2022'de %25 ve 2023'te %19'dur. 2021'deki artış stok bağımlılığının yükseldiğini, 2023'teki düşüş ise işletmenin daha likit bir yapıya yöneldiğini göstermektedir.

Stoklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı, işletmenin faaliyet gösterdiği endüstrinin yapısına ve tedarik koşullarına bağlı olarak değişiklik gösterebilir. Bu oran; satın alma gücü, ithalat-ihracat politikaları, fiyat düzeyi, stoklama ve satış stratejileri ile finansal imkanlar gibi birçok faktörden etkilenir. Sanayi işletmelerinde üretim sürecinin yapısıyla doğrudan ilişkili olan bu oran, ticaret

işletmelerinde ise daha kolay yönetilebilmektedir. Yapılan hesaplamalara göre işletmenin Stoklar/Varlık Toplamı Oranı 2020 yılında %17, 2021'de %26, 2022'de %14 ve 2023'te %12 olarak gerçekleşmiştir. 2021'deki artış stoklara bağımlılığın yükseldiğini gösterirken, takip eden iki yıldaki düşüş, işletmenin daha düşük stok düzeyiyle faaliyet yürüttüğünü göstermektedir.

Kısa Vadeli Alacaklar/Dönen Varlıklar Oranı, alacakların dönen varlıklar içindeki payını gösterir. 2020 yılında %59 olan oran, 2021'de %71'e, 2022'de %99'a yükselmiş, 2023'te ise %87'ye gerilemiştir. Oranın yüksek seyretmesi, işletmenin dönen varlıklarını büyük ölçüde alacaklara bağladığını göstermektedir. Bu durum, tahsilat sürecinin etkinliğiyle doğrudan ilişkilidir. Alacaklar zamanında tahsil edilebiliyor ve işletmenin kârlılığı ile iş hacmine katkı sağlıyorsa, yüksek oran sorun teşkil etmeyebilir. Aksi durumda ise likidite riski artabileceğinden, alacak yönetiminin yeniden değerlendirilmesi gereklidir.

Kısa Vadeli Alacaklar/Varlık (Aktif) Toplamı Oranı, işletmenin toplam varlıkları içinde kısa vadeli alacakların payını gösterir ve sektör, ticari gelenekler ile tahsilat kabiliyeti gibi faktörlere bağlı olarak değişkenlik gösterir. Hesaplamalar 2020 yılında %42 olan oranın, 2021 ve 2022'de sırasıyla %55 ve %58'e yükseldiğini, 2023'te ise %52'ye gerilediğini ortaya koymaktadır. Orandaki artış, işletmenin varlıklarında kısa vadeli alacakların ağırlığının arttığını ve kredili satışların çoğaldığını göstermektedir. 2023'teki gerileme ise alacak yönetiminde kısmi iyileşmeye işaret eder. Ancak yüksek oran, tahsilatın etkin olması durumunda sürdürülebilir olup, aksi halde likidite riskini artırabilir.

Yapılan finansal oran analizleri, işletmenin likidite yapısında yıllar içinde önemli dalgalanmalar yaşandığını ortaya koymaktadır. Özellikle cari oran, asit test oranı ve nakit oranındaki gerilemeler, kısa vadeli borç ödeme kapasitesinde zayıflamalara işaret etmektedir. Stok ve alacaklara ilişkin oranlar ise işletmenin varlıklarının önemli bir kısmını bu kalemlere bağladığını göstermekte; bu durum tahsilat performansı ve stok yönetiminin finansal denge üzerindeki etkisini artırmaktadır. Dolayısıyla, sürdürülebilir finansal yapı ve likidite dengesinin sağlanabilmesi için işletmenin aktif yönetim politikaları geliştirmesi kritik önemdedir.

İşletme, likidite açısından zayıf; kısa vadeli borçlarını karşılayacak yeterli varlığa sahip değildir. Stok bulundurmaması, faaliyet türüyle ilgili olabilir ve finansal yapı, yüksek borçluluk nedeniyle riskli ve sürdürülebilirlik açısından kırılgan bir yapıya sahiptir. İşletme, acil borç ödemeleri için yeterli nakit bulundurarak, cari ve nakit oranlarını iyileştirebilir. Ayrıca nakit akışını hızlandırmak için müşterilere erken ödeme teşvikleri sunulabilir, özellikle operasyonel giderlerde tasarruf sağlayarak likiditeyi artırmak mümkün olacaktır.

REFERANSLAR

Akdoğan, N., & Tenker, N. (2005). Finansal tablolar ve mali analiz teknikleri. Ankara: Gazi Kitabevi.

Akgüç, Ö. (2011). Mali tablolar analizi. İstanbul: Avciol Basım Yayın.

Arslan, Y. (2007). Afyon Pancar Ekicileri Kooperatifinin Finansal Analizi [Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı]. Yükseköğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi.

Aydın, N., Başar, M., & Coşkun, M. (2010). Finansal yönetim. Ankara: Detay Yayıncılık.

Aydın, N., Başar, M., & Coşkun, M. (2014). Finansal yönetim. Ankara: Detay Yayıncılık.

Bakır, H., & Şahin, C. (2009). Finansal tablolar analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.

Brealey, R. A., Myers, S. C., & Allen, F. (2020). Principles of corporate finance (13th ed.). McGraw-Hill Education.

Brigham, E. F., & Ehrhardt, M. C. (2013). Financial management: Theory & practice (14th ed.). Cengage Learning.

Ceylan, A., & Korkmaz, T. (2010). İşletmelerde finansal yönetim. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.

Çabuk, A., & Lazol, İ. (2008). Mali tablolar analizi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Ercan, M. K., & Ban, Ü. (2005). Finansal yönetim. Ankara: Gazi Kitabevi.

Filik, E. (2021). Gıda firmalarının finansal analizi: BIST uygulaması [Yüksek Lisans Tezi, Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe Finansman Bilim Dalı]. Yükseköğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi.

Karahan, N. S. (2014). Türkiye'de gıda perakendeciliği sektöründe finansal analiz ve bir uygulama [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe Finansman Bilim Dalı]. Yükseköğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi.

Kızılaslan, H., & Nalinci, S. (2013). Tarıma dayalı sanayi işletmelerinde finansal performans analizi (Amasya ili un sanayi sektöründen bir örnek). Gaziosmanpaşa Bilimsel Araştırma Dergisi, 4, 31–48.

Ross, S. A., Westerfield, R. W., & Jaffe, J. (2016). Corporate finance (11th ed.). McGraw-Hill Education.

Durkheim'e Göre Aile ve Toplumsal Değerler Arasındaki İlişki

İrfan YILDIRIM[1]

1- Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, yldrmirfann@gmail.com, ORCİD: 0000-0001-9949-7667.

ÖZET

Bu makale, Emile Durkheim'in aile kurumuna yönelik yaklaşımını ve aile ile toplumsal değerler arasındaki ilişkiyi klasik sosyolojik düşüncenin kuramsal ve işlevselci teorileri çerçevesinde ele almaktadır. Durkheim, toplumu ayakta tutan kolektif bilinç, toplumsal dayanışma, ahlaki düzen ve normatif yapıların temel taşıyıcısı olarak aileyi merkeze yerleştirmiştir. Aile, yalnızca biyolojik bir birlik değil, toplumsal değerlerin üretildiği, yeniden üretildiği ve içselleştirildiği bir ahlaki topluluk olarak görülür. Çalışmada Durkheim'in aile kavrayışı metodolojik, sosyolojik, hukuki ve ahlaki yönleriyle sistematik biçimde incelenmekte; aile-değer ilişkisinin modern toplum bağlamında nasıl anlamlandırıldığı tartışılmaktadır. Aynı zamanda Durkheim'in modern aile yapısının dönüşümüne dair değerlendirmeleri, çağdaş sosyolojik kuram ve tartışmalarla karşılaştırılarak ele alınmaktadır. Sonuç olarak Durkheim'in aileye ilişkin kuramsal yaklaşımı, toplumsal bütünleşme, normatif düzen ve ahlaki sistem açısından hâlâ açıklayıcı bir çerçeve sunmakta; günümüzde aile ve değer tartışmalarına derinlik kazandıran özgün bir perspektif olarak önemini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Durkheim, Aile, Aile Sosyolojisi, Toplumsal Değerler, Toplumsal Dayanışma.

GİRİŞ

Aile, insan toplumlarının tarihsel gelişiminde yalnızca biyolojik yeniden üretimin değil, aynı zamanda kültürel sürekliliğin, ahlaki normların ve toplumsal düzenin başat taşıyıcısı olagelmiştir. Sosyolojinin kurucu figürlerinden Emile Durkheim, aileyi toplumsal yapının en temel ve ahlaki açıdan en yoğun kurumlarından biri olarak ele alır. Ona göre toplum, bireylerin basitçe bir araya gelmesinden oluşmaz; aksine bireylerin üzerinde işleyen, onları yönlendiren ve biçimlendiren kolektif bir bilinçle ayakta durur (Durkheim, 1997 [1893]:39). Bu kolektif bilincin en güçlü biçimde somutlaştığı alan ise aile kurumudur. Aile, bireyin topluma bağlanmasında ilk ve vazgeçilmez bir bağ işlevi görür; toplumsal değerlerin, inançların ve normların kuşaktan kuşağa sistemli biçimde aktarıldığı birincil sosyalizasyon alanıdır (Durkheim, 1961 [1925]:84).

Durkheim'in aileye olan kuramsal ilgisi, toplumun moral temellerini anlama çabasının doğal bir uzantısıdır. Ona göre toplumun sürekliliği, ancak bireylerin davranışlarını yönlendiren ahlaki bir düzen ile mümkündür. Bu ahlaki düzen, yalnızca hukuki yaptırımlar veya dışsal kurallar aracılığıyla değil, bireylerin davranışlarını içsel olarak yönlendiren değerlerin içselleştirilmesi sayesinde işler (Durkheim, 1982 [1895]:52). Dolayısıyla aile, yalnızca bakım ve sevgi sağlayan doğal bir birliktelik değil; aynı zamanda toplumun ahlaki otoritesinin küçük ölçekte yeniden kurulduğu, bireyin toplumsal normlarla ilk kez karşılaşarak onları içselleştirdiği ahlaki bir topluluktur. Durkheim aileyi, bireyin toplumsal düzen ile ilişkisinin

başlangıç noktası ve kolektif bilincin ilk biçimlerinin oluştuğu yer olarak görür (Durkheim, 1997:59).

Bu çalışmanın konusu, Durkheim'in aile kurumunu toplumsal değerlerin üretimi, aktarımı ve sürekliliği bağlamında nasıl konumlandırdığını incelemektir. Aile ile toplumsal değerler arasındaki ilişkinin Durkheimci sosyoloji perspektifiyle çözümlenmesi, hem klasik sosyolojinin kurum analizini anlamak hem de modern toplumlarda ailenin işlevini değerlendirmek açısından önemli bir kuramsal zemin sunmaktadır. Bu çerçevede makale, aileyi yalnızca toplumsal birim olarak değil, Durkheim'in ifadesiyle "ahlaki bir topluluk" olarak (Durkheim, 1961:56) ele alacak ve toplumsal düzenin sürdürülebilirliği açısından bu kurumun merkezi rolünü tartışacaktır.

Çalışmanın amacı, Durkheim'in aile kurumuna yüklediği toplumsal ve ahlaki işlevleri sistematik biçimde analiz etmek; özellikle toplumsal dayanışma, kolektif bilinç, ahlaki eğitim ve sosyalleşme süreçleri gibi kavramların aile bağlamında nasıl konumlandığını ortaya koymaktır. Ayrıca Durkheim'in modern toplum ve aile yapısı arasındaki ilişkiye dair değerlendirmeleri günümüz sosyolojik tartışmalarıyla ilişkilendirilecektir.

Bu makalenin yöntemi, Durkheim'in temel eserlerinin nitel içerik analizi yoluyla çözümlenmesine dayanmaktadır. Başta Toplumsal İşbölümü (1893), Sosyolojik Yöntemin Kuralları (1895), Ahlak Eğitimi (1925), İntihar (1897) ve Dinsel Hayatın İlk Biçimleri (1912) olmak üzere Durkheim'in kuramsal katkıları tarihsel ve kavramsal bağlamı içinde incelenecek; aile kurumuna ilişkin kavrayışı bu eserler ışığında bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilecektir. Bunun yanında modern sosyoloji literatüründeki Durkheim yorumları da (örneğin Lukes, 2012; Giddens, 1997) tartışmaya dâhil edilerek kuramsal çerçeve genişletilecektir. Bu yöntemsel yaklaşım, Durkheim'in aile ve toplumsal değerler ilişkisini yalnızca tarihsel bir kuram olarak değil, güncel sosyolojik tartışmalarla ilişkilendirilebilir bir perspektif olarak kavramaya imkân tanımaktadır. Kısacası bu giriş bölümü, aile kurumunun Durkheim sosyolojisindeki merkezi konumuna işaret etmekte; çalışmanın kapsamını, amacını, yöntemini ve kuramsal çerçevesini ortaya koyarak devam eden bölümlerin teorik temelini oluşturmaktadır.

DURKHEİM SOSYOLOJİSİNİN TEMEL KAVRAMLARI VE AİLE

Durkheim'in sosyolojik düşüncesi, toplumu bağımsız bir gerçeklik olarak ele alan, bireysel psikolojiyi aşan ve normatif düzenin kaynağını kolektif yapılarda arayan bir kuramsal çerçeveye dayanır. Bu çerçevede "toplumsal olgu", "kolektif bilinç" ve "toplumsal dayanışma" gibi kavramlar, yalnızca soyut teorik inşalar değil, aynı zamanda somut kurumların -başta aile olmak üzere- anlaşılması için analitik araçlardır. Aile, Durkheim sosyolojisinde bu kavramların iç içe geçtiği temel bir kurum olarak ortaya çıkar. Toplumsal olguların birey üstü niteliği, kolektif bilincin ortak değerler dünyası ve dayanışma biçimlerinin tarihsel dönüşümü, aile kurumunun hem geleneksel hem modern toplumda oynadığı rolü anlamak açısından kurucu önemdedir (Durkheim, 1982:19). Bu nedenle aile, Durkheim için yalnızca özel alana ait bir "mahremiyet" alanı değil, doğrudan doğruya toplumsal düzenin mikro ölçekte cisimleştiği bir ahlaki topluluk olarak ele alınmalıdır.

1. Toplumsal Olgu Olarak Aile

Durkheim, Sosyolojik Yöntemin Kuralları'nda toplumsal olguları, bireylerin dışında ve onlara rağmen var olabilen, dışsal ve zorlayıcı gerçeklikler olarak tanımlar (Durkheim:1982:52). Bu tanım, aile gibi kurumların bireysel tercihlerle açıklanamayacağını; aksine tarihsel, normatif ve kolektif bir temele sahip olduklarını göstermeyi amaçlar. Aile, bu açıdan bakıldığında, insanların "bir arada yaşama" arzusunun rastlantısal bir ürünü değil, toplumun kendisini yeniden üretmesi için zorunlu olan bir kurumsal örgütlenme biçimidir. Ailenin hemen her toplumda ve tarihsel dönemde farklı biçimlerde de olsa bulunması, onun toplumsal olgu niteliğini pekiştirir. Durkheim'in kavrayışında aile, hem hukuki düzenlemelerle tanımlanan hem de ahlaki beklentilerle çerçevelenen bir yapıdır; evlilik, miras, soybağı, ebeveynlik gibi hukuki ve ahlaki kategoriler, bireylerden bağımsız olarak var olan toplumsal kurallarla belirlenir (Durkheim, 1997:141).

Bu perspektif, aileye ilişkin normların bireysel istek veya keyfî tercihlerle açıklanamayacağını, bu normların kolektif bir kökene sahip olduğunu vurgular. Örneğin evliliğin belirli kurallara bağlanması, boşanmanın sınırlandırılması ya da çocuk yetiştirmeye ilişkin yaygın beklentiler, Durkheim'e göre, bireylerin kişisel psikolojilerinden değil, toplumun ahlaki düzenini koruma kaygısından doğar. Toplumsal olgu olarak aile, bu anlamda, bireyin içinde yaşadığı toplumsal yapının minyatür bir modeli gibi işlev görür. Ailenin içyapısındaki hiyerarşi, işbölümü, otorite ilişkileri ve duygusal bağlar, daha geniş toplumsal yapının normatif ve kurumsal örüntülerini yansıtır.

Dolayısıyla aileyi anlamak, Durkheim'e göre, yalnızca "özel hayatı" anlamak değildir; daha geniş anlamda toplumun ahlaki dokusunu, otorite biçimlerini ve kolektif değer sistemlerini kavramak anlamına gelir. Bu nedenle aile, Durkheim sosyolojisinde hem bir analiz nesnesi hem de

toplumun temel mantığını görünür kılan bir "laboratuvar" niteliğindedir (Lukes, 2012). Ailede gözlemlenen normatif örüntüler, toplumsal olguların birey üzerindeki zorlayıcı gücünün en somut tezahürlerinden birini oluşturur.

2. Kolektif Bilinç ve Ailenin Rolü

Durkheim'in sosyolojik düşüncesinin merkezinde yer alan bir diğer anahtar kavram, kolektif bilinçtir (conscience collective). Kolektif bilinç, bir toplumun üyeleri tarafından paylaşılan inançlar, değerler ve duyguların bütününü ifade eder ve toplumsal dayanışmanın temelini oluşturur (Durkheim, 1997). Bu kolektif bilinç, bireyin üzerinde yer alan, onu aşan ve davranışlarını yönlendiren ahlaki bir otorite niteliği taşır. Durkheim'e göre birey, bu ortak bilinçle doğrudan değil, belirli kurumlar aracılığıyla ilişki kurar; bu kurumların başında ise aile gelir.

Aile, kolektif bilincin birey açısından ilk kez deneyimlendiği ve içselleştirildiği ortamdır. Çocuk, doğduğu andan itibaren yalnızca biyolojik bir çevreye değil, aynı zamanda toplumun değerlerini ve beklentilerini temsil eden simgesel bir evrene girer. Ailede kullanılan dil, aktarılan hikâyeler, benimsediği dini veya kültürel ritüeller, günlük hayatın düzenleniş biçimi ve otorite ilişkileri, kolektif bilincin küçük ölçekte somutlaşmış hâlleridir (Durkheim, 1961:1995). Bu nedenle Durkheim aileyi, kolektif bilincin en yoğun biçimde deneyimlendiği, bireye en derin ve en erken dönemde nüfuz ettiği topluluk olarak değerlendirir.

Aile ortamındaki ritüeller bu açıdan özel bir önem taşır. Ortak yemek saatleri, bayram ve törenler, misafir kabulü, ibadet pratikleri ve aile içi kutlamalar gibi ritüeller, Durkheim'in din sosyolojisinde vurguladığı üzere, kolektif duyguları canlandıran ve pekiştiren sembolik eylemler olarak görülebilir (Durkheim, 1995). Bu ritüeller sayesinde birey, yalnızca belirli davranış kalıplarını öğrenmekle kalmaz; aynı zamanda bu davranışların ardında yatan değerleri duygusal düzeyde içselleştirir. Böylece aile, kolektif bilincin soyut bir fikir olmaktan çıkarak günlük yaşamın duygusal deneyimleri içinde canlı bir gerçeklik hâline gelmesine katkıda bulunur.

Aile olmaksızın kolektif bilincin sürekliliğini sağlamak güçleşir. Durkheim, modern toplumda eğitim kurumuna büyük önem atfederken bile, ailenin bu kurumun önkoşulu olduğunu vurgular. Zira okuldaki ahlaki eğitim, ailenin sunduğu temel değerler ve disiplin olmadan işlevsel bir zemine kavuşamaz (Durkheim, 1961). Aile, bu anlamda kolektif bilincin "ilk taşıyıcısı"dır ve toplumsal değerlerin nesiller arası aktarımında stratejik bir konuma sahiptir.

a. Toplumsal Dayanışma Kuramı ve Ailenin Değişen İşlevi

Durkheim'in toplumsal dayanışma kuramı, aile kurumunun tarihsel dönüşümünü anlamak için vazgeçilmez bir teorik çerçeve sunar. Durkheim, Toplumsal İşbölümü adlı eserinde toplumsal dayanışmayı iki temel tipe ayırır: mekanik dayanışma ve organik dayanışma (Durkheim, 1997).

Mekanik dayanışma, benzerliğe dayalı toplulukların karakteristiğidir; bireyler birbirlerine benzedikleri, aynı inançları paylaştıkları ve aynı faaliyetleri yürüttükleri için toplumsal birlik sağlanır. Bu tip toplumlarda aile, çoğu zaman geniş aile formunda örgütlenmiş olup ekonomik, hukuki, eğitsel ve dini işlevleri bir arada üstlenir. Aile, adeta toplumun küçük bir modeli gibi işlev görür ve bireyin topluma katılımı büyük ölçüde aile aracılığıyla gerçekleşir.

Organik dayanışmanın egemen olduğu modern toplumlarda ise işbölümü gelişmiş, roller ve kurumlar farklılaşmış, bireyler arası ilişkiler benzerlikten çok karşılıklı bağımlılık temelinde şekillenmiştir. Bu süreç, aile kurumunun işlevlerinde köklü dönüşümlere yol açar. Ekonomik üretim büyük ölçüde aile dışındaki kurumlara taşınır; eğitim sistemi profesyonelleşir; hukuki ve siyasal işlevler devletin ve diğer kurumların sorumluluk alanına girer. İlk bakışta bu durum, ailenin toplumsal öneminin azaldığı izlenimini verebilir. Oysa Durkheim, modern aileyi işlevsel açıdan daha daralmış olsa da ahlaki açıdan daha yoğun bir kurum olarak değerlendirir (Durkheim, 1997).

Modern aile, Durkheim'e göre, özellikle duygusal bağlanma ve ahlaki eğitimin yoğunlaştığı bir birim hâline gelir. Aile üyeleri arasındaki ilişkiler giderek daha fazla sevgi, anlayış ve karşılıklı saygı temeline oturur. Bu dönüşüm, bireyin toplumsal değerlerle kurduğu ilişkiyi yüzeysel bir uyumdan çıkarıp daha derin, içsel ve refleksif bir bağlılığa dönüştürme potansiyeli taşır. Başka bir deyişle, işbölümünün gelişmesiyle aile birçok işlevini diğer kurumlara devretmiş olsa da, bireyin ahlaki kişiliğinin oluştuğu ve toplumsal bütünleşmenin duygusal temelinin atıldığı bir çekirdek kurum olma niteliğini güçlendirmiştir.

Bu bakımdan Durkheim'in modern aileye ilişkin değerlendirmesi, "aile krizi" söylemlerinden farklıdır. Ona göre asıl önemli olan, ailenin toplumsal işlevlerinin sayısal çokluğu değil, üstlendiği ahlaki rolün niteliğidir. Modern aile, işlevsel açıdan daha "özelleşmiş", fakat toplumsal değerlerin içselleştirilmesi bakımından daha kritik bir konuma gelmiştir (Giddens, 1997). Birey, karmaşık ve farklılaşmış toplumsal yapı içinde anlam ve aidiyet arayışına girdiğinde, aile, Durkheim'in öngördüğü biçimde, toplumsal değerlerle bireysel deneyim arasında köprü kuran başat ahlaki topluluk olarak varlığını sürdürmektedir.

AİLENİN TOPLUMSAL VE AHLAKİ İŞLEVLERİ

Durkheim sosyolojisinde aile, toplumsal düzenin yeniden üretimi, ahlaki bütünleşme ve toplumsal değerlerin aktarımı açısından vazgeçilmez bir kurumdur. Aile hem toplumsal yapının en eski kurumsal biçimlerinden biri hem de bireyin toplumla ilk temas noktasını oluşturan birincil sosyal çevredir. Bu nedenle Durkheim, aileyi yalnızca biyolojik veya duygusal bir birliktelik olarak değil, toplumun moral dokusunun somutlaştığı bir "ahlaki topluluk" olarak değerlendirir (Durkheim, 1961). Bu yaklaşım, ailenin işlevlerini çok boyutlu bir çerçevede ele almayı gerektirir. Aşağıdaki alt başlıklarda Durkheim'in aile kurumuna yüklediği temel sosyolojik ve ahlaki işlevler derinleştirilerek ele alınmaktadır.

a. Ailenin Sosyalleştirici İşlevi

Durkheim'e göre sosyalizasyon, bireyin toplumun bir üyesi hâline gelmesi için gerekli olan norm, değer ve davranış kalıplarını içselleştirmesi sürecidir. Bu süreç, yalnızca bilgisel bir aktarımı değil, bireyin ahlaki ve duygusal açıdan toplumsal bütünün bir parçası olmasını sağlayan çok yönlü bir dönüşümü ifade eder (Durkheim, 1961). Aile, çocuğun toplumsal olgularla ilk kez karşılaştığı, dolayısıyla sosyalizasyonun en erken ve en güçlü gerçekleştiği kurumsal ortamdır.

Çocuk, aile içinde sadece temel yaşam pratiklerini öğrenmez; aynı zamanda toplumun değerlerini temsil eden sembolik örüntülerle tanışır. Dil kullanımı, saygı normları, yasaklar, ödüllendirme ve cezalandırma biçimleri gibi unsurlar, çocuğun ahlaki kişiliğinin oluşmasında belirleyici olur. Aile bu yönüyle, bireyin yalnızca toplumsal davranış modellerini değil, aynı zamanda toplumun duygusal tonunu ve ortak bilinç atmosferini benimsediği bir ahlaki okul niteliği taşır (Durkheim, 1982).

Durkheim, özellikle disiplin ve düzen kavramlarının sosyalizasyon sürecindeki rolünü vurgular. Ailede deneyimlenen düzen, bireyin keyfî davranışlardan uzaklaşmasını ve toplumsal yaşamın gerektirdiği sınırları tanımasını sağlar. Bu sınırlılık ilkesi, bireyin özgürlüğünü kısıtlayan bir güç değil, aksine onu toplumun bir parçası haline getiren ve davranışlarını toplumsal mantıkla uyumlu hâle getiren bir normatif temeldir (Durkheim, 1961). Aile ortamında içselleştirilen bu normatif çerçeve, çocuğun daha sonraki yaşamında otorite, düzen ve kolektif değerlere yönelik tutumlarını belirler.

Böylece aile, Durkheim'in sosyolojik kuramı açısından sosyalizasyonun yalnızca başlangıç noktası değil, toplumsal düzenin sürekliliğinin de en temel dayanaklarından biri olarak karşımıza çıkar.

b. Aile ve Ahlaki Düzenin İnşası

Durkheim'in moral topluluk kavramı, aileyi toplumsal düzenin çekirdeği olarak konumlandıran en önemli kuramsal dayanaklardan biridir. Ona göre toplum ahlaki bir sistemdir; bireyler bu sisteme uygun davranmaya, yalnızca dışsal yaptırımlarla değil, değerlerin içselleştirilmesi

yoluyla yönlendirilir. Aile bu içselleştirme sürecinin en yoğun yaşandığı sosyal çevredir (Durkheim, 1961).

Aile, bireyin ahlaki normlarla karşılaştığı ilk ve en etkili kurumdur. Bu karşılaşma, yalnızca normların ezberlenmesi değil, aynı zamanda o normların anlamının duygu yoluyla içselleştirilmesini içerir. Sevgi, bağlılık, şefkat ve aile içi karşılıklı dayanışma gibi duygusal ilişkiler, ahlaki düzenin birey tarafından benimsenmesini kolaylaştırır. Durkheim'e göre birey toplumla yalnızca rasyonel bir sözleşme aracılığıyla değil, aynı zamanda duygusal bir bağ yoluyla da bütünleşir; bu duygusal bağın temel kaynağı ise ailedir (Durkheim, 1995).

Ailenin ritüel düzlemdeki işlevleri de ahlaki düzenin inşasına katkıda bulunur. Aile içi ritüeller -yemek düzeni, bayram kutlamaları, dini pratikler, aile toplantıları- toplumun ortak değerlerinin küçük ölçekte yeniden üretilmesini sağlar. Durkheim'in *Dinsel Hayatın İlk Biçimleri*'nde açıkladığı üzere ritüeller, kolektif coşkuyu pekiştirir ve toplumsal değerlerin kutsal niteliğini güçlendirir (Durkheim, 1995). Aile, bu ritüel pratikler aracılığıyla toplumsal değerlerin soyut düzeyden somut günlük yaşama taşınmasını mümkün kılar.

Ahlaki düzenin korunmasında disiplin, otorite ve duygusal bağlılık arasındaki denge büyük önem taşır. Durkheim'in modern aileye ilişkin değerlendirmesi, bu dengenin zaman içinde değişerek daha duygusal ama aynı zamanda daha bireysel bir ahlaki düzenin ortaya çıktığını belirtir (Durkheim, 1997). Modern ailede otorite daha içsel ve rasyonel bir çerçevede biçimlenirken, sevgi ve karşılıklı anlayış ahlaki eğitimin temel taşı hâline gelir. Bu nedenle aile, modern toplumda işlevsel açıdan daralmasına karşın ahlaki bakımdan daha yoğunlaşmış bir kurum hâlini almıştır.

c. Ailenin Hukuki Yapısı ve Normatif Konumu

Durkheim toplumu yalnızca ahlaki bir bağlar sistemi olarak değil, aynı zamanda hukuki normlarla somutlaşmış bir düzen olarak ele alır. Hukuk, toplumsal olguların normatif niteliğini ve zorlayıcı gücünü görünür kılan temel kurumdur (Durkheim, 1997). Aile de hukuki normlarla düzenlenen, bireylerin ötesinde toplumsal bir kuruluş olarak Durkheim'ın kuramsal sisteminde merkezi bir yer işgal eder.

Evlilik biçimleri, boşanma düzenlemeleri, ebeveynlik hakları ve miras kuralları gibi hukuki kategoriler, bireysel tercihlerden bağımsız olarak toplumsal yapının gerektirdiği bir ahlaki düzeni temsil eder. Bu nedenle aile hukuku, Durkheim'e göre toplumun ahlaki mantığını en açık biçimde yansıtan hukuki alanlardan biridir (Durkheim, 1982). Aile kurumuna ilişkin hukuki düzenlemeler yalnızca bireylerin haklarını değil, toplumun sürekliliğini ve kolektif bilinçte yer alan değerleri de korur.

Durkheim ayrıca aile yapısının toplumun dayanışma biçimleriyle doğrudan ilişkili olduğunu vurgular. Mekanik dayanışmanın hâkim olduğu geleneksel toplumlarda aile hukuku geniş aileyi koruyucu biçimde örgütlenmişken, organik dayanışmanın hâkim olduğu modern toplumlarda

hukuki düzenlemeler çekirdek aileyi ve bireysel hakları daha fazla ön plana çıkarır (Durkheim, 1997). Bu dönüşüm, ailenin toplumsal önemini azaltmak yerine onun normatif konumunu yeniden biçimlendirmiştir. Modern aile daha sınırlı ama daha yoğun bir ahlaki işlev üstlendiği için hukuki yapısı da bu işlevi destekleyecek biçimde özelleşmiştir.

Bu bağlamda aile, Durkheim sosyolojisinde hukuki düzen ile ahlaki düzenin kesiştiği temel kurum olarak değerlendirilir. Aile hukuku yalnızca bireysel ilişkileri düzenleyen teknik bir sistem değil, toplumun moral yapısının kurumsal tezahürüdür. Bu nedenle Durkheim, aileye ilişkin hukuki düzenlemelerin toplumsal dayanışmanın biçimi, toplumun ahlaki dokusu ve kolektif bilinçle doğrudan ilişkili olduğunu savunur.

TOPLUMSAL DEĞERLERIN ÜRETIMI, AKTARIMI VE AILE KURUMU

Durkheim sosyolojisinde toplumsal değerlerin üretimi ve aktarımı, toplumun kendi varlığını sürdürebilmesi için zorunlu bir mekanizma olarak görülür. Durkheim'e göre toplum, yalnızca bireylerin rastlantısal birlikteliğinden ibaret değildir; aksine kendisine özgü bir ahlaki gerçekliğe, kurallara ve kolektif bilince sahiptir (Durkheim, 1982). Bu ahlaki düzenin sürekliliği, toplumun üyeleri tarafından paylaşılan değerlerin nesilden nesile aktarımını gerektirir. Bu aktarım süreci ise kurumsal bir yapılanmayı zorunlu kılar ve en temel kurumsal alan aile olarak belirir. Aile, hem toplumsal değerlerin üretildiği hem de bu değerlerin gündelik yaşam içinde yeniden kurulduğu ahlaki bir topluluktur. Bu bölümde Durkheim'in değer teorisi bağlamında ailenin üstlendiği rol, kavramsal çerçeve içinde ayrıntılı şekilde ele alınmaktadır.

a. Toplumsal Değerlerin Kaynağı Olarak Toplum ve Ahlaki Otorite

Durkheim için değerler, bireysel bilinçlerden türeyen öznel yargılar değil, toplum tarafından üretilen ve bireylere dışsal olan kolektif gerçekliklerdir. "Kolektif bilinç" olarak adlandırdığı bu üst toplumsal bilinç, üyelerin davranışlarını yönlendiren normatif bir çerçeve oluşturur (Durkheim, 1997). Bu çerçeve, bireyin eylemlerine anlam verir ve toplumsal düzenin ritmini belirler. Değerlerin bu denli güçlü oluşu, onların toplumsal kökenine işaret eder. Bu bağlamda birey, toplumdan bağımsız olarak değer üretme kapasitesine sahip değildir; birey değerlerden değil, değerler bireyden önce gelir.

Bu durum aile kurumunun önemini artırır. Çünkü bireyin bu kolektif değerlerle karşılaştığı ilk ortam aile ortamıdır. Durkheim'e göre değerlerin birey tarafından içselleştirilmesi, yalnızca bilişsel bir süreç değil, duygusal ve ritüel bir süreçtir. Aile, bu çok boyutlu karşılaşmayı mümkün kılan en temel kurumsal yapıdır.

Toplumun değerleri, aile aracılığıyla bireyin yaşamına sızar ve birey, toplumsal düzenle kurduğu ilk ilişkiyi aile içinde deneyimler (Durkheim, 1961). Bu nedenle aile, Durkheim'in ahlaki otorite kavramında önemli bir yer işgal eder. Ailenin otoritesi, bireyi toplumun değerleriyle tanıştıran bir köprü işlevi görür.

b. Ailede Değer Üretimi: Ritüeller, Duygular ve Ahlaki Pratikler

Durkheim değerlerin yalnızca düşünsel içerikler olmadığını, aynı zamanda ritüel davranışlar aracılığıyla pekiştiğini savunur. Ona göre değerlerin toplumsal düzeyde üretimi, "kolektif coşku" (effervescence) olarak tanımlanan ritüel yoğunluk anlarıyla ilişkilidir (Durkheim, 1995). Bu ritüel süreç toplumsal yaşamın en küçük birimi olan aile içinde de tekrarlanır. Aile, gündelik hayat pratikleri ve ritüeller aracılığıyla değer üretir; örneğin aile içi yemek düzeni, bayram kutlamaları, dini pratikler, misafir karşılama gelenekleri ve özel günler, Durkheim'in teorisinde "mikro-ritüel" olarak adlandırılabilecek niteliktedir.

Bu ritüeller, aile üyeleri arasında duygusal bir birliktelik yaratır ve bu birliktelik aracılığıyla toplumsal değerlerin anlamı pekişir. Durkheim'e göre değerlerin canlılığını koruması, bireylerin duygusal katılımına bağlıdır. Ailede üretilen sevgi, bağlanma, saygı, itaat ve şefkat gibi duygular, değerlerin içselleştirilmesinde merkezi rol oynar (Durkheim, 1961). Aile içindeki duygusal ilişkiler, değerlerin soyut bir kavram olmaktan çıkıp somut bir deneyimin parçası hâline gelmesini sağlar.

Bu nedenle aile, Durkheim için değerlerin üretilmesi ve yeniden üretilmesi açısından vazgeçilmezdir. Toplumun kutsal olarak tanımladığı değerler aile ortamında yaşayarak aktarılır. Durkheim'in din sosyolojisinde geliştirdiği "kutsal-din dışı ayrımı", aile ritüellerine de uygulanabilir niteliktedir. Ailenin ritüel alanları (örneğin bayram sofrası veya aile mezarlığı ziyareti), toplumun kutsal kabul ettiği değerleri gündelik yaşama taşır ve onları sürdürülebilir kılar.

c. Değer Aktarımının Sürekliliği: Sosyalizasyonun Ahlaki Boyutu

Durkheim, sosyalizasyonu yalnızca bireyin toplumsal rolleri öğrenmesi olarak değil, değerlerin bireyin ahlaki kişiliğine nüfuz etmesi olarak yorumlar. Aile, ahlaki eğitimin ilk ve en güçlü kaynağıdır (Durkheim, 1961). Bu bağlamda aile, yalnızca bir öğretici kurum değil, bireyin davranışlarını yönlendiren ahlaki motivasyonların kök saldığı bir ortamdır.

Ailede değer aktarımı üç düzeyde gerçekleşir:

1. **Bilişsel düzey**: Birey toplumun kurallarını öğrenir.

2. **Duygusal düzey**: Bu kurallara bağlılık duygusal deneyimlerle pekiştirilir.
3. **Normatif düzey**: Birey davranışlarının toplumsal bir anlam taşıdığını fark eder.

Bu üç düzeyin eş zamanlı işlemesi, ailenin değer aktarımında ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Durkheim'e göre bireyin toplumsal değerlerle kurduğu bağ, aile dışında hiçbir kurum tarafından bu denli yoğun şekilde sağlanamaz.

Ailenin ahlaki düzeni, bireyin daha sonra karşılaşacağı toplumsal kurumların (okul, devlet, hukuk sistemi vb.) işlevselliği için önkoşuldur. Bu nedenle Durkheim, aileyi toplumun moral temelinin kurulduğu birincil alan olarak kavramsallaştırır. Değer aktarımının kesintiye uğraması, Durkheimci perspektife göre toplumsal çözülme ve anomi riskini artırır (Durkheim, 1997).

d. Aile Kurumu ve Değerlerin Modern Toplumda Yeniden Biçimlenişi

Durkheim modern toplumun aile üzerinde dönüştürücü bir etkisi olduğunu kabul eder. İşbölümünün gelişmesi, ekonomik üretimin aile dışına taşınması ve bireyciliğin yükselişi, geleneksel geniş ailenin yerini çekirdek aileye bırakmasına yol açmıştır (Durkheim, 1997). Ancak bu dönüşüm, Durkheim'e göre aileyi değersizleştirmemiş; aksine aileyi daha özelleşmiş, daha duygusal ve daha ahlaki bir kurum hâline getirmiştir.

Modern aile, toplumsal değerlerin aktarımı açısından daha yoğun bir rol üstlenir. Çünkü modern toplumda birey, karmaşık ve farklılaşmış kurumlar arasında yön bulmakta zorlanabilir. Bu bağlamda aile, bireyin moral pusulasını sağlayan temel kurumsal birim hâline gelir. Durkheim, modern ailede sevgi ve karşılıklı anlayışın öneminin arttığını, bunun da değerlerin daha güçlü bir şekilde içselleştirilmesini sağladığını belirtir (Durkheim, 1961).

Modern toplumda devlet, piyasa ve eğitim kurumları önemli işlevler üstlenmiş olsa da değerlerin moral niteliği göz önüne alındığında aile, toplumsal dayanışmanın ahlaki temellerinin en güvenilir aktarıcısı olmaya devam eder.

MODERN TOPLUMDA AİLENİN DÖNÜŞÜMÜ VE DURKHEİMCİ PERSPEKTİFİN GÜNCELLİĞİ

Durkheim'in aileye ilişkin görüşleri, modern toplumun giderek karmaşıklaşan toplumsal yapıları ve bireysel yaşam biçimleri karşısında halen büyük açıklayıcı güce sahiptir. Her ne kadar Durkheim 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başının toplumsal koşullarında yazmış olsa da, aile kurumunun dönüşümünü işbölümü, dayanışma, kolektif bilinç ve ahlaki düzen kavramları üzerinden ele alışı, çağdaş aile sosyolojisinin birçok tartışmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Modern ailenin küçülmesi, bireyselleşmenin yükselişi, boşanma oranlarındaki artış, toplumsal cinsiyet rollerindeki dönüşüm ve küreselleşme gibi olgular, Durkheim'in aile kurumuna dair çözümlemelerini güncelliğini koruyan bir kuramsal çerçeveye dönüştürür (Giddens, 1997:92-140).

a. Modern Ailenin Yapısal Dönüşümü: İşbölümü ve Rol Farklılaşması

Durkheim'in modern toplumu tanımlarken temel aldığı kavramlardan biri "organik dayanışma"dır. Bu dayanışma biçimi, farklılaşmış rollerin işbirliğine dayalı olarak bir araya geldiği, kompleks bir toplumsal yapı içerisinde ortaya çıkar (Durkheim, 1997:101). Modern aile, Durkheim'e göre bu dönüşümün mikro ölçekteki yansımasıdır. Geleneksel geniş aile yapısı, ekonomik üretim, eğitim, bakım, din ve otorite gibi birçok işlevi aynı anda yerine getirirken; modern toplumda bu işlevlerin büyük bölümü aile dışındaki kurumlar tarafından üstlenilmiştir.

Ekonomik üretimin aileden fabrikalara, piyasaya ve devlet sektörüne kayması; eğitim kurumlarının profesyonelleşmesi; hukukun aile içi ilişkileri daha detaylı biçimde düzenlemesi; sosyal devletin bakım ve destek hizmetlerini genişletmesi gibi gelişmeler, aileyi işlevsel olarak daha "özelleşmiş" bir kurum hâline getirmiştir (Durkheim, 1982:29-55). Bu özelleşme, Durkheim'e göre aile kurumunun zayıflaması anlamına gelmez; aksine modern aileyi daha yoğun bir ahlaki topluluk hâline getirir. Çünkü aile artık ekonomik ya da siyasal işlevlerden büyük ölçüde arınarak değer aktarımına, sevgiye ve duygusal bağlılığa odaklanan bir birime dönüşmüştür. Bu çerçevede modern aile, daha küçük, daha birey merkezli fakat ahlaki açıdan daha yoğunlaşmış bir yapı sergiler.

b. Bireyselleşme, Özgürlük ve Ahlaki Düzenin Yeniden Tanımı

Modern toplumlarda bireyselleşmenin yükselişi, Durkheim'in öngördüğü önemli bir toplumsal süreçtir. Durkheim bireyselleşmenin toplumsal çözülmeye yol açacağına dair determinist bir görüşten kaçınır; aksine bireyselleşmenin ahlaki bir çerçeve içinde gerçekleştiği takdirde toplumsal düzenle uyumlu hale gelebileceğini savunur (Durkheim, 1961:84-106). Modern aile, bireysel özgürlüğü destekleyen ancak değer aktarımını da sürdüren bir yapı olarak bu sürecin merkezinde yer alır.

Boşanma oranlarının artması, evlilik kurumunun esnekleşmesi ve bireyin kendi yaşam projesini belirleme özgürlüğünün güçlenmesi, Durkheimci bir perspektifle değerlendirildiğinde, modern toplumun işbölümü ve bireysel özerklik ilkeleriyle uyumludur. Ancak Durkheim, aşırı bireyselleşmenin anomi riskini artırabileceğini belirtir (Durkheim, 1997:353-399). Bu bağlamda modern aile, bireyin duygusal ve ahlaki istikrarını sağlayan birincil topluluk olarak önem kazanır. Aile, bireyselleşmenin olumsuz sonuçlarını dengeleyecek bir ahlaki zemin sunar; bireyin özgürlüğünü toplumun değer sistemiyle uyumlu hale getirebilecek duygusal ve normatif bir çerçeve oluşturur. Bu açıdan modern aile, bireyin yalnızca ekonomik ya da hukuki değil, aynı zamanda moral bir varlık olarak inşa edilmesinin güçlü bir aracıdır.

c. Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Dönüşümü ve Durkheimci Yaklaşım

Durkheim'in aileye ilişkin değerlendirmeleri, toplumsal cinsiyet çalışmalarının geliştiği günümüz toplumlarında yeniden yorumlanmaya açıktır. Durkheim modern toplumda aile içi rollerin farklılaşmasını, işbölümünün doğal bir uzantısı olarak görür (Durkheim, 1997:29-55). Ancak günümüzde toplumsal cinsiyet rollerinin eşitlikçi bir biçimde yeniden tanımlanması, Durkheimci perspektifte bazı revizyonlar gerektirmektedir.

Kadınların işgücüne kitlesel katılımı, bakım emeğinin toplumsal kurumlara taşınması, erkeklik ve babalık rollerinin dönüşmesi gibi gelişmeler, aile içi işbölümünü radikal biçimde dönüştürmüştür. Durkheimcı çerçevede bu değişim, organik dayanışmanın daha ileri bir aşaması olarak değerlendirilebilir. Çünkü rol farklılaşmasının yerini artık daha esnek, müzakere edilebilir ve bireysel tercihlere dayalı bir işbölümü almaktadır (Giddens, 1997:90-140).

Bu dönüşüm aileyi zayıf bir kurum hâline getirmemiş; aksine modern aileyi daha eşitlikçi bir ahlaki topluluk olarak yeniden kurmuştur. Ahlaki düzen artık otoriteye dayalı hiyerarşiden çok karşılıklı saygı ve müzakere üzerine kurulmaktadır. Durkheim'in ahlaki eğitime ilişkin vurguladığı "karşılıklı bağımlılık" ilkesi, modern ailede toplumsal cinsiyet eşitliği üzerinden yeniden somutlaşmaktadır.

d. Aile, Küreselleşme ve Toplumsal Değerlerin Yeniden Üretimi

Küreselleşme süreci, iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve kültürlerarası etkileşimin artması, modern aileyi Durkheim'in döneminde öngörülemeyecek ölçüde etkilemiştir. Kültürel değerlerin çeşitlenmesi, göç hareketlerinin hızlanması ve etnik-dinsel heterojenliğin artması, aileyi farklı değer sistemleri arasında bir arabulucu kurum hâline getirmiştir.

Durkheim'ın değerlerin toplumsal kökenine ilişkin kavrayışı, küreselleşme çağında modern ailenin rolünü anlamak açısından hâlâ önemli ipuçları sunmaktadır. Farklı toplumsal değer sistemlerinin aynı aile içinde bir arada bulunabilmesi, Durkheim'in kolektif bilinç kavramının modern

toplumda çeşitlenmiş biçimlerine işaret eder (Durkheim, 1995:421-448). Aile, bu değer çeşitliliğini düzenleyebilecek en temel ahlaki topluluk olarak işlev görür.

Küreselleşmiş modern toplumlarda aile, bireyin kimlik inşasında iki yönlü işlev üstlenir: Bir yandan toplumsal kökenlerinden gelen değerleri korur, diğer yandan yeni toplumsal ortamlara uyum sağlayabilmesi için gerekli esnekliği sağlar. Bu ikili işlev, Durkheimci perspektifin güncelliğini güçlendiren temel noktalardan biridir.

e. Ailenin Durkheimci Perspektifte Sürekliliği ve Bugüne Yansımaları

Durkheim'in aile kuramının güncel sosyolojiye katkısı, aileyi zamansız ve değişmez bir kurum olarak görmekten değil, toplumsal değişim bağlamında işlevsel bir kategori olarak ele alabilmesinden gelir. Modern toplumda ailede yaşanan dönüşüm ne olursa olsun, aile hâlâ toplumsal değerlerin aktarımı, ahlaki düzenin korunması ve toplumsal bütünleşmenin sağlanması açısından merkezi bir rol oynar. Durkheim'in aileye ilişkin kavramları -kolektif bilinç, ritüeller, moral bütünlük, toplumsal dayanışma ve anomi- modern aile tartışmalarının büyük bölümüne uygulanabilir durumdadır.

Bugün aile kurumunun esnekleşmesi, çeşitlenmesi veya biyolojik temellerden bağımsız ilişkisel modeller kazanması, Durkheimci açıdan değer aktarımının ortadan kalktığı anlamına gelmez. Aksine Durkheim'in çizdiği çerçeve, modern aile formlarının da ahlaki topluluk olma özelliğini sürdürebildiğini göstermektedir. Ailenin yapısal biçimi değişse bile işlevi değişmemekte; sevgi, bağlılık, dayanışma ve moral yönelim gibi değerler hâlen aile içinde üretilmekte ve aktarılmaktadır (Lukes, 2012:83-110). Bu nedenle Durkheim'in aile sosyolojisi, modern toplumdaki karmaşık dönüşümlere rağmen güçlü bir açıklayıcı perspektif sunmaya devam eder.

DURKHEİM'İN YAKLAŞIMININ ÇAĞDAŞ SOSYOLOJİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Durkheim'in toplumsal düzen, ahlaki otorite, kolektif bilinç ve kurumların işlevleri üzerine geliştirdiği teorik çerçeve, çağdaş sosyoloji açısından hem açıklayıcı hem de tartışma açıcı nitelik taşımaktadır. Her ne kadar Durkheim, modern toplumun yeni yeni biçimlendiği bir tarihsel dönemde yaşamış olsa da, toplumu bütüncül bir ahlaki organizma olarak kavramsallaştırma biçimi günümüz sosyolojik analizlerinde yankı bulmaya

devam etmektedir. Toplumsal değerlerin üretimi, aile kurumunun işlevleri, toplumsal dayanışma biçimleri ve birey-toplum ilişkisine dair yaptığı kavramsal katkılar, çağdaş sosyologlar tarafından gerek yapı işlevselci yaklaşımların gelişiminde gerekse eleştirel teorilerin doğuşunda önemli bir referans kaynağı olarak kullanılmaktadır (Lukes, 2012:300-340).

Durkheim'in düşüncesinin çağdaş sosyoloji bağlamında değerlendirilmesi, onun yaklaşımlarının hem güçlü yönlerini hem de eleştiriye açık kalan yanlarını tartışmayı gerektirir. Aşağıdaki bölümlerde Durkheim'in kuramının modern sosyoloji açısından anlamı, toplumsal değişim dinamikleri, bireyselleşme, kültürel çeşitlilik ve değerler sosyolojisi bağlamında ele alınmaktadır.

a. Kurumsal İşlevsellik Perspektifine Katkısı

Durkheim, toplumu kurumsal yapılardan oluşan bir organizma olarak düşünmüş ve her kurumun toplumsal düzenin sürekliliğine katkıda bulunduğunu ileri sürmüştür. Bu düşünce, çağdaş sosyolojide özellikle işlevselci yaklaşımın teorik biçimlenişini derinden etkilemiştir. Parsons'ın yapısal-işlevselci modeli, toplumu bir sistem olarak ele alırken Durkheim'in ahlaki düzen, normatif bütünlük ve kolektif bilinç kavramlarını doğrudan referans almıştır (Parsons, 1951:36-79). Ailenin sosyalizasyon, norm aktarımı ve ahlaki düzenin kurulmasındaki rolüne ilişkin çağdaş tartışmaların büyük bölümü, Durkheimci bir temel üzerine inşa edilmiştir.

Bununla birlikte Durkheim'in kurumsal işlevlere yönelik bu bütüncül bakış açısı, çağdaş toplumun artan çeşitliliğini, kimlik çoğulluğunu ve karmaşık güç ilişkilerini yeterince açıklayamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Özellikle eleştirel teorisyenler ve çatışma kuramcıları, Durkheim'in toplumun ahlaki bütünlüğüne yaptığı vurgu nedeniyle toplumsal eşitsizlikleri, iktidar ilişkilerini ve ideolojik baskıları arka planda bıraktığını ileri sürmüştür (Dahrendorf, 1959). Bununla birlikte bu eleştiriler, Durkheim'in kurumsal işlevlerin normatif düzenle ilişkisini kurma konusundaki katkısını azaltmaz; yalnızca onun kuramının günümüz koşullarında farklılaştırılması gerektiğini ortaya koyar.

b. Kolektif Bilinç ve Toplumsal Dayanışma Tartışmalarındaki Güncelliği

Durkheim'in "kolektif bilinç" kavramı, çağdaş sosyolojide toplumsal değerlerin kaynağı, grup kimliklerinin oluşumu ve kültürel bütünleşme tartışmalarında önemli bir kavramsal arka plan sunmaktadır. Özellikle çok kültürlü toplumsal yapılarda ortak değerlerin nasıl üretildiği, sosyal normların nasıl içselleştirildiği ve toplumsal birlik duygusunun nasıl sürdürüldüğü soruları, Durkheim'in teorik çerçevesi içinde anlaşılabilir hâle gelmektedir.

Çağdaş sosyologlar, Durkheim'in mekanik ve organik dayanışma ayrımını, modern toplumlarda ortaya çıkan yeni dayanışma biçimlerini

anlamak için hâlen kullanmaktadır. Örneğin bilgi toplumunun ortaya çıkışı, dijital iletişim ağlarının büyümesi, kimlik temelli toplulukların yükselişi ve transnasyonel aidiyet biçimleri, Durkheimci dayanışma tipolojisinin genişletilmesini gerektirmiştir (Baldwin, 2009:150-175). Bununla birlikte Durkheim'in toplumsal dayanışmanın temelinde ahlaki bir bağın bulunduğu yönündeki tespiti, kamusal alanın zayıflaması, toplumsal kutuplaşma ve güven krizleri yaşayan modern toplumlar açısından hâlen yol gösterici bir nitelik taşır.

c. Değerler Sosyolojisi Açısından Durkheim'in Mirası

Durkheim, toplumsal değerlerin toplumsal kökenine yaptığı vurgu ile çağdaş değerler sosyolojisinin kurucu figürlerinden biri olmuştur. Değerlerin ontolojik kaynağının toplum olduğu, bireysel bilinçlerin ancak toplumsal çerçeve içinde anlam kazandığı ve ahlaki düzenin ritüel pratikler aracılığıyla sürdürüldüğü yönündeki tespitleri, günümüzde kültürel sosyoloji ve din sosyolojisi çalışmalarının temel referans noktalarındandır (Alexander, 2003:3-28).

Çağdaş teorisyenlerden Jeffrey Alexander, Durkheim'in din sosyolojisini genişleterek modern toplumlarda seküler ritüellerin nasıl yeni kolektif bilinç biçimleri ürettiğini açıklamış; toplumsal travmalar, anmalar ve ulusal ritüellerin Durkheimci anlamda kutsallık üreten pratikler olduğunu ileri sürmüştür (Alexander, 2003:160-185). Bu yorumlar, Durkheim'in değerler ile ritüel pratikler arasındaki ilişkiye dair analizlerinin hâlen güçlü bir açıklama kapasitesi taşıdığını göstermektedir.

d. Eleştirel Sosyoloji ve Kimlik Teorileri Açısından Durkheimci Yaklaşıma Yönelik Sorgulamalar

Durkheim'in yaklaşımları çağdaş sosyolojide yalnızca olumlu değerlendirmelerle karşılanmamıştır. Özellikle kimlik, kültürel çeşitlilik ve güç ilişkileri üzerine kurulu çağdaş tartışmalar, Durkheimci geleneğin sınırlılıklarını göstermektedir. Durkheim, toplumsal düzenin ahlaki temellerine yaptığı yoğun vurgu nedeniyle, çoğu zaman toplumsal eşitsizliklerin, cinsiyet rollerinin, kültürel farklılıkların ve iktidar yapılarını oluşturan mekanizmaların eleştirisini arka planda bırakmıştır (Collins, 1994:95-125).

Bu nedenle feminist sosyologlar, Durkheim'in aileye dair değerlendirmelerinin patriyarkal yapının yeniden üretimini sorgulamadığını ileri sürmüştür. Aynı şekilde post-yapısalcı ve postkolonyal yaklaşımlar, Durkheim'in kolektif bilinç kavramının "homojen bir toplum" varsayımına dayandığını ve bu nedenle kültürel çoğulluğu tam olarak açıklayamadığını iddia etmiştir (Said, 1979:201-220).

Bununla birlikte Durkheim'in teorisinin temelini oluşturan "toplumun bireyin üzerinde ahlaki bir otoriteye sahip olduğu" yönündeki yaklaşım, bugün kimlik politikaları, toplumsal normlara karşı direniş

biçimleri ve kolektif hareketlerin anlaşılması açısından önemli bir kavramsal tartışma zemini sunmaya devam etmektedir.

e. Modern Ailenin Dönüşümü Bağlamında Durkheim'in Yaklaşımının Yeniden Yorumlanması

Çağdaş sosyoloji, modern ailenin çeşitlenen yapıları ve dönüşen işlevleri karşısında Durkheim'in klasik kuramını yeniden ele almıştır. Tek ebeveynli aileler, yeniden kurulan aile yapıları, evlilik dışı birliktelikler ve LGBTQ+ aile modelleri, aile kurumunun artık tek bir normatif biçimle sınırlandırılamayacağını göstermektedir. Durkheim'in aileyi toplumsal düzenin temel ahlaki çekirdeği olarak konumlandırması, bu çeşitliliği doğrudan açıklamasa da değer aktarımının ve sosyalizasyonun toplumsal boyutunu kavramak açısından hâlâ geçerli bir çerçeve sunar.

Durkheimci yaklaşım, aileyi işlevsel nitelikleri üzerinden değerlendirdiği için, aile biçimlerindeki çeşitliliğin toplumsal düzeni nasıl etkilediğini anlamada analitik bir zemin sağlar. Çağdaş araştırmalar, Durkheim'in öngördüğü gibi, aile biçimi değişse bile sosyalizasyon ve değer aktarımı işlevlerinin aile içinde sürdüğünü ortaya koymaktadır (Giddens, 1997:100-140). Bu nedenle modern ailenin dönüşümü, Durkheim'in yaklaşımını geçersiz kılmak yerine, onu daha geniş bir toplumsal çerçevede yeniden yorumlamayı gerektirir.

f. Durkheimci Perspektifin Çağdaş Sosyoloji İçindeki Yeri

Durkheim'in yaklaşımı, günümüzde sosyolojik teorilerin çoğuyla etkileşim hâlindedir. Yapı-işlevselcilik, kültürel sosyoloji, din sosyolojisi, ritüel çalışmaları ve toplumsal dayanışma teorileri, Durkheim'in kavramlarıyla beslenmeye devam etmektedir. Aynı zamanda eleştirel teoriler, feminist yaklaşımlar ve post-yapısalcı düşünce, Durkheimci gelenekle hesaplaşarak kendi teorik alanlarını genişletmiştir.

Dolayısıyla Durkheim'in çağdaş sosyoloji açısından değeri yalnızca kurucu bir figür olmakla kalmaz; onun yaklaşımı, günümüze kadar süren teorik tartışmaların dinamik bir bileşeni olarak varlığını sürdürmektedir. Durkheim'in toplumsal bütünleşmeye, değerlerin kurumsal üretimine ve ahlaki düzenin kurumsal temellerine yaptığı vurgu, modern toplumun sosyal çözülme, kutuplaşma, güven erozyonu ve değer çatışmaları gibi sorunlarını anlamak açısından hâlen güçlü bir teorik araçtır.

SONUÇ

Bu çalışma, Emile Durkheim'in aile kurumuna ve toplumsal değerlere ilişkin kuramsal yaklaşımını bütüncül bir çerçevede ele alarak, aile ile toplumsal düzen arasındaki ilişkinin sosyolojik niteliğini ortaya koymuştur. Durkheim'in sosyolojisi, aileyi yalnızca biyolojik bir birliktelik veya duygusal bir yakınlık alanı olarak değil, toplumun moral yapısının somutlaştığı, değerlerin üretildiği ve aktarıldığı temel bir toplumsal kurum olarak kavramsallaştırır. Toplumsal olgu, kolektif bilinç, dayanışma ve ahlaki düzen gibi kavramlar temelinde aile, birey ile toplum arasındaki bağın kurulduğu ilk ve en etkili örgütlenme biçimi olarak belirir.

Durkheim'e göre toplumsal değerlerin kaynağı birey değil, toplumdur; bu nedenle değerler ancak kurumsal yapılarda ve topluluk ilişkilerinde canlılık kazanır. Aile, bu değerlerin bireyin bilinç ve davranış dünyasına nüfuz ettiği ilk sosyal ortam olması bakımından özel bir konuma sahiptir. Ailede gerçekleşen sosyalizasyon süreci, bireyin yalnızca toplumsal kuralları öğrenmesini değil, aynı zamanda bu kuralların ahlaki temellerini içselleştirmesini sağlar. Ritüeller, duygusal bağlar, otorite ilişkileri ve günlük pratikler, değerlerin sadece aktarılmasını değil aynı zamanda üretilmesini mümkün kılar. Bu yönüyle aile hem bir "ahlaki okul" hem de toplumsal dayanışmanın mikro ölçekteki bir taşıyıcısıdır.

Çalışmada ayrıca modern toplumda aile kurumunun geçirdiği dönüşüm Durkheimci perspektiften yorumlanmış; işbölümünün gelişmesiyle ailenin yapısal işlevlerinin değişmesine rağmen ahlaki işlevinin güçlendiği gösterilmiştir. Modern aile ekonomik üretimden büyük ölçüde çekilmiş olsa da, bireyin kimlik inşasında, duygusal bütünleşmesinde ve toplumsal değerlere yönelmesinde merkezi rolünü korumuştur. Bu durum, Durkheim'in aileye dair öngörülerinin günümüz sosyolojik tartışmalarıyla hâlen uyumlu olduğunu göstermektedir. Bireyselleşme, toplumsal cinsiyet rollerinin dönüşümü ve kültürel çeşitliliğin artması gibi süreçler aileyi biçimsel açıdan dönüştürmüş; fakat Durkheimci anlamda aile hâlen değer üretimi ve ahlaki düzenin inşası bakımından vazgeçilmez bir konumda kalmıştır.

Son olarak, Durkheim'in yaklaşımı çağdaş sosyolojide hem teorik bir temel hem de eleştirel bir tartışma zemini sunmaktadır. Kolektif bilinç, ritüellerin toplumsal işlevi, moral otorite ve dayanışma biçimleri üzerine geliştirdiği analizler, kültürel sosyoloji, din sosyolojisi, aile çalışmaları ve toplumsal değişim araştırmalarında belirleyici olmaya devam etmektedir. Eleştirel teorilerin Durkheim'in homojen toplum varsayımına ve normatif yapıya aşırı vurgu yaptığı yönündeki eleştirileri, onun teorisinin kapsamını sınırlamakla birlikte, toplumsal düzenin nasıl kurulduğuna dair sunduğu kavramsal araçları geçersiz kılmamaktadır.

Genel olarak bakıldığında Durkheim'in aile ve toplumsal değerler arasındaki ilişkiye dair çözümlemeleri, modern toplumların karmaşıklaşan yapısına rağmen güçlü bir açıklayıcılık taşır. Aile, Durkheimci sosyoloji açısından yalnızca bir toplumsal kurum değil, toplumun moral çekirdeği, değerlerin

taşıyıcısı ve bireyin toplumsal bütünleşmesinin temel dayanağıdır. Toplumsal düzenin devamlılığı, ancak bu moral temelin aile aracılığıyla yeniden üretilmesiyle mümkün olabilir. Bu açıdan Durkheim'in yaklaşımları hem klasik sosyolojik düşüncenin temelini oluşturmaya devam etmekte hem de çağdaş sosyolojik analizler için canlı bir teorik kaynak olmayı sürdürmektedir.

REFERANSLAR

Alexander, J. C. (2003). *The meanings of social life: A cultural sociology*. Oxford: Oxford University Press.

Baldwin, J. (2009). *Identity and community in a digital age*. London/New York: Routledge.

Collins, R. (1994). *Four sociological traditions*. Oxford: Oxford University Press.

Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Durkheim, E. (1961). *Moral education* (E. K. Wilson & H. Schnurer, Çev.). New York: Free Press. (İlk basım 1925)

Durkheim, E. (1982). *The rules of sociological method* (S. Lukes, Ed.; W. D. Halls, Çev.). New York: Free Press. (İlk basım 1895)

Durkheim, E. (1995). *The elementary forms of religious life* (K. E. Fields, Çev.). New York: Free Press. (İlk basım 1912)

Durkheim, E. (1997). *The division of labour in society* (W. D. Halls, Çev.). New York: Free Press. (İlk basım 1893)

Giddens, A. (1997). *Sociology*. Cambridge: Polity Press.

Lukes, S. (2012). *Émile Durkheim: His life and work*. London/New York: Routledge.

Parsons, T. (1951). *The social system*. New York: Free Press.

Said, E. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Thompson, K. (2002). *Émile Durkheim*. London/New York: Routledge.

Popenoe'ya Göre Modern Ailenin Çözülüşü: Kuramsal ve Eleştirel Bir İnceleme

İrfan YILDIRIM[1]

1- Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, yldrmirfann@gmail.com, ORCİD: 0000-0001-9949-7667.

ÖZET

Bu çalışma, modern toplumlarda aile kurumunun dönüşümünü David Popenoe'nun "aile çözülmesi" tezi çerçevesinde sosyolojik olarak değerlendirmektedir. Popenoe, modernleşme süreciyle birlikte aile yapısında gözlemlenen boşanma oranlarındaki artış, evliliklerin zayıflaması, tek ebeveynli hanelerin çoğalması ve toplumsal cinsiyet rollerindeki değişim gibi olguları aile kurumunun çözülüşünün temel göstergeleri olarak yorumlar. Ona göre aile, toplumsal düzenin, ahlaki bütünleşmenin ve çocuk sosyalleşmesinin çekirdeğini oluşturduğundan, bu işlevlerdeki zayıflama modern toplumda normatif bir kırılmaya yol açmaktadır. Bu makale, Popenoe'nun aileye ilişkin yaklaşımını yalnızca tanımlamakla kalmayıp, aynı zamanda çağdaş sosyolojik kuramlar ışığında eleştirel bir perspektifle tartışmaktadır. Feminist sosyologlar, Popenoe'nun aileyi çoğunlukla geleneksel çekirdek aile modeli üzerinden idealize ettiğini ve toplumsal değişimi normatif bir kayıp söylemiyle yorumladığını belirtirken; geç modernlik kuramı aile ilişkilerindeki esnekleşmeyi çözülme değil, ilişkisel çeşitlenme olarak kavrar. Çalışma, aile kurumundaki dönüşümlerin tek boyutlu bir "çözülme" anlatısıyla açıklanamayacağını; modern aile biçimlerinin işlevsel, kültürel ve toplumsal bağlamlarda yeniden şekillendiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Aile Çözülmesi, Modernleşme, Toplumsal Değişim, Feminist Eleştiri, Aile Yapısının Dönüşümü.

GİRİŞ

Aile kurumunun modern toplumlarda yaşadığı dönüşüm, sosyal bilimlerin temel tartışma alanlarından biri olmaya devam etmektedir. Sanayileşme, kentleşme, bireyselleşme ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinde meydana gelen değişimler, ailenin toplumsal yapı içerisindeki konumunu hem işlevsel hem de normatif açıdan yeniden tanımlamıştır. Bu bağlamda David Popenoe'nun modern aileye ilişkin çözülme tezi, aile sosyolojisi literatüründe önemli ve tartışmalı bir yer edinmiştir. Popenoe, özellikle 1960'lardan itibaren Batı toplumlarında gözlemlenen demografik ve kültürel değişimleri, aile kurumunun tarihsel olarak üstlendiği sosyalizasyon, bakım, norm aktarımı ve toplumsal bütünleşme gibi işlevlerde bir zayıflama olarak yorumlamaktadır (Popenoe, 1993:1999). Ona göre boşanma oranlarının yükselmesi, evliliklerin istikrarsızlaşması, tek ebeveynli ailelerin artışı ve aile içi rollerin dönüşmesi, modern toplumlarda aile kurumunun bütüncül yapısının aşındığının göstergeleridir.

Aileye ilişkin bu tespitler, sosyolojik kuramlarda aile kurumunun toplumsal düzen açısından merkezi bir konumda değerlendirildiği klasik işlevselci yaklaşımla da paralellik taşımaktadır. Durkheim, toplumun moral bütünlüğünün ve kolektif bilincinin aile gibi birincil gruplar aracılığıyla

kurulduğunu savunmuş; ailenin modern toplumda küçülmesine rağmen ahlaki işlevlerinin güçlendiğini belirtmiştir (Durkheim, 1997:167-173). Aynı şekilde Parsons da aileyi toplumsal sistemin duygusal istikrar ve sosyalizasyon açılarından vazgeçilmez bir alt sistemi olarak tanımlamış, modern çekirdek ailenin işlevsel olarak uyarlanabilirliğine dikkat çekmiştir (Parsons, 1951:207-230). Popenoe'nun yaklaşımı, klasik işlevselci perspektifin izlerini taşısa da bu işlevlerin zayıfladığı yönündeki vurgusuyla daha eleştirel ve normatif bir ton taşır.

Diğer yandan çağdaş sosyolojik literatür, aile kurumundaki dönüşümü tek yönlü bir "çözülme" olarak kavramsallaştırmanın yetersiz olduğunu vurgulamaktadır. Giddens, geç modern toplumlarda ilişkilerin giderek "müzakere edilmiş" ve "duygusal tatmine dayalı" bir karakter kazandığını, bu nedenle aile biçimlerinin çeşitlenmesinin zorunlu olarak toplumsal çözülmeye işaret etmediğini savunur (Giddens, 1997:100-118). Feminist sosyologlar ise Popenoe'nun analizinin patriyarkal aile modelini normatif olarak merkezileştirdiğini ve modern aile biçimlerinin çeşitliliğini tehdit olarak yorumladığını belirtmektedir (Collins, 1994:95-122). Post-yapısalcı ve kültürel çalışmalar ise modern ailenin dönüşümünü toplumsal kimlikler, farklılaşmış aile pratikleri ve yeni toplumsal bağlanma biçimleri çerçevesinde ele alarak, "çözülme" söyleminin kültürel çoğulluğu yeterince yansıtmadığını ileri sürmektedir (Alexander, 2003:85-110).

Bu çalışma, Popenoe'nun modern aile çözülmesi tezini sosyolojik bir çerçevede incelemekte ve bu tezin hem kuramsal temellerini hem de çağdaş literatürdeki eleştirel karşılığını tartışmayı amaçlamaktadır. Ailenin toplumsal işlevleri, modernleşme süreçlerinin etkileri ve aile biçimlerindeki çeşitliliğin toplumsal düzen üzerindeki yansımaları analiz edilerek, modern toplumda aileye ilişkin dönüşümün çok boyutlu yapısı ortaya konacaktır.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Modern toplumlarda aile kurumunun dönüşümünü anlamak, sosyolojinin temel kuramsal yaklaşımlarının aileye yüklediği anlamları ve açıklayıcı modelleri karşılaştırmayı gerektirir. Bu nedenle "aile çözülmesi" tartışmasını kavramsallaştırmadan önce klasik sosyolojik gelenek ile çağdaş sosyolojik kuramların aileyi nasıl ele aldığını sistematik biçimde incelemek önemlidir. Bu bölümde Durkheimci işlevselcilik, Parsons'ın yapısal-işlevselci sistemi, çatışma kuramlarının eleştirileri, feminist sosyolojinin

katkıları ve geç modernlik yaklaşımları bağlamında aile kurumunun kuramsal temelleri tartışılmaktadır. Bu kuramsal çerçeve, Popenoe'nun modern aileye ilişkin çözülme tezinin hangi entelektüel geleneklerden beslendiğini ve hangi noktalarda ayrıştığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Klasik sosyolojinin aileye ilişkin temel tartışması, toplumsal düzenin nasıl mümkün olduğu ve bu düzenin hangi kurumlar aracılığıyla sürdürüldüğü sorusu etrafında şekillenir. Emile Durkheim, toplumu yalnızca bireylerin toplamı olarak değil, bireylerin üzerinde yer alan ahlaki ve normatif bir bütünlük olarak değerlendirmiştir. Durkheim için aile, bu ahlaki bütünlüğün ilk ve en güçlü kurucusudur. Aile, toplumsal değerlerin, normların ve inançların kuşaktan kuşağa aktarıldığı birincil sosyalizasyon alanıdır (Durkheim, 1997:167-173). Aile yalnızca biyolojik bir birim değil, aynı zamanda kolektif bilincin ilk kez somutlaştığı bir topluluktur. Ona göre modern toplumlarda işbölümünün gelişmesiyle birlikte ailenin ekonomik işlevleri azalmış olsa da ahlaki işlevleri güçlenmiştir. Bu tespit, Popenoe'nun modern ailenin işlevsel olarak zayıfladığı yönündeki görüşleriyle tam olarak örtüşmemekte, ancak onun "aile işlevleri" kavramına yaklaşımında Durkheimcı bir miras bulunduğunu göstermektedir (Popenoe, 1993:1999).

Durkheim'ın öğrencisi konumunda olan Talcott Parsons ise aileyi toplumsal sistemin temel alt birimlerinden biri olarak konumlandırır. Parsons'ın yapısal-işlevselci modeli, çekirdek aileyi modern toplumun gerektirdiği hareketlilik ve uyarlanabilirlik koşullarına en uygun aile biçimi olarak değerlendirir (Parsons, 1951:207–230). Ona göre çekirdek aile, "kişilik sosyalleşmesi" ve "duygusal istikrar" olmak üzere iki temel işlevi yerine getirir. Bu işlevler, toplumsal düzenin yeniden üretimi açısından vazgeçilmezdir. Parsons'ın bu yaklaşımı, Popenoe'nun aile işlevlerindeki zayıflamanın toplumsal bütünleşmeyi tehlikeye atacağı yönündeki görüşleriyle uyumludur. Ancak Parsons'ın modeli, aileyi normatif olarak idealize ettiği ve toplumsal değişimin karmaşıklığını açıklamada yetersiz kaldığı için eleştirilmiştir.

Bu noktada çatışma kuramları aile kurumunu farklı bir perspektiften ele alır. Ralf Dahrendorf, toplumsal düzenin işlevsel uyumdan ziyade iktidar ilişkileri ve çatışma dinamikleri üzerinden şekillendiğini savunur (Dahrendorf, 1959). Bu çerçevede aile, toplumsal eşitsizliklerin üretildiği bir alan olarak görülür. Randall Collins de Durkheimcı işlevselciliğin toplumsal eşitsizlikleri görmezden geldiğini, aile kurumundaki hiyerarşik ilişkilerin çatışma ve güç mekanizmalarıyla iç içe geçtiğini belirtmektedir (Collins, 1994:95-122). Bu yaklaşımlar, Popenoe'nun ailedeki değişimi normatif bir kayıp olarak tanımlamasına karşı eleştirel bir zemin sunar. Popenoe, aile çözülmesini ahlaki bir gerileme olarak değerlendirirken, çatışma kuramları modern ailedeki dönüşümü yapısal güç ilişkilerinin bir sonucu olarak yorumlar.

Feminist sosyoloji ise aile kurumuna ilişkin eleştiriyi daha da derinleştirir. Feminist teorisyenlere göre geleneksel aile yapısı, toplumsal

cinsiyet eşitsizliğini yeniden üreten bir mekanizma olarak işler. Bu yaklaşıma göre Popenoe'nun aile çözülmesi tezindeki varsayımlar, "geleneksel çekirdek aile" modelini korumacı bir perspektifle yeniden üretmekte ve ataerkil aile ilişkilerinin eleştirisini göz ardı etmektedir (Collins, 1994:120-138). Feminist literatür, modern toplumlarda aile biçimlerinin çeşitlenmesinin patriarchal yapının çözülmesi bağlamında özgürleştirici yönleri bulunduğunu savunur. Bu nedenle Popenoe'nun boşanma ve tek ebeveynli ailelere yönelik eleştirileri feminist sosyolojide ideolojik ve normatif bulunmuştur.

Geç modernlik kuramı ise aileyi küreselleşme, bireyselleşme ve duygusal ilişkilerin dönüşümü bağlamında ele alır. Anthony Giddens'a göre modern toplum, "dönüşümsel ilişkiler" ve "müzakere edilmiş aile biçimleri" üretmektedir. Aile, geleneksel normların değil bireysel seçimlerin ve karşılıklı duygusal tatminin belirlediği bir alan hâline gelmiştir (Giddens, 1997:100-118). Bu yaklaşım, aile biçimlerinin çoğalmasını çözülme değil farklılaşma olarak değerlendirir. Popenoe'nun ailedeki dönüşümü toplumsal istikrarsızlık olarak yorumlamasının aksine Giddens, modern ilişkilerin artan esnekliğinin birey özerkliği açısından olumlu sonuçlar doğurabileceğini savunur.

Jeffrey Alexander'ın kültürel sosyolojisi de aile kurumunu anlamada önemli bir kuramsal katkı sunar. Alexander, Durkheim'in moral düzen ve ritüel teorisini genişleterek modern toplumlarda seküler ritüellerin, ulusal anmaların ve kültürel anlatıların yeni türden bir "kolektif bilinç" yarattığını ileri sürer (Alexander, 2003:85-110). Bu çerçevede aile, yalnızca biyolojik bir birim değil, kültürel performansın ve sembolik etkileşimin yeniden üretildiği bir alandır. Bu yaklaşım, Popenoe'nun aileyi çoğunlukla işlevsel bir birim olarak değerlendirmesinden farklıdır.

Sonuç olarak sosyolojik kuramlar aileyi yalnızca işlevsel bir mekanizma olarak değil, aynı zamanda çatışma, farklılaşma, müzakere, kimlik ve kültürel performans bağlamlarında ele alan çok katmanlı açıklama modelleri sunmaktadır. Bu kuramsal çeşitlilik, Popenoe'nun "aile çözülmesi" tezinin toplumsal dönüşümü tek boyutlu bir kayıp olarak okumasının neden eleştirel tartışmalara konu olduğunu da göstermektedir. Makalenin ilerleyen bölümlerinde bu kuramsal çerçeve temel alınarak Popenoe'nun yaklaşımı derinlemesine analiz edilecek ve çağdaş aile çalışmalarında nasıl konumlandığı değerlendirilecektir.

POPENOE'NUN AILE ÇÖZÜLMESI TEZI

David Popenoe, modern toplumlarda aile kurumunun tarihsel işlevlerini kaybettiğini savunan çağdaş işlevselci bir sosyal bilimcidir. Ona göre özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Batı toplumlarında yaşanan demografik dönüşümler, aile kurumunda köklü bir istikrarsızlaşmaya ve ahlaki çözülmeye işaret etmektedir (Popenoe, 1993:1999). Popenoe'nun aile çözülmesi tezi, temel olarak evlilik kurumundaki zayıflama, boşanma oranlarındaki artış, tek ebeveynli hanelerin çoğalması, evlilik dışı doğumların yükselişi ve toplumsal cinsiyet rollerindeki dönüşüm gibi göstergelere dayanmaktadır. Bu gelişmeler, Popenoe'ya göre aile kurumunun toplumsal sistem içerisindeki yerini ve işlevlerini radikal biçimde değiştirmektedir.

Popenoe'nun teorisinin merkezinde aile kurumunun işlevsel niteliği bulunur. Ona göre aile, tarihsel olarak üç temel işlevi yerine getirmiştir: (1) çocukların bakımı ve sosyalleşmesi, (2) yetişkin bireylerin duygusal ve ekonomik desteklenmesi, (3) toplumsal düzenin ahlaki temellerinin yeniden üretimi. Bu işlevler modernleşme sürecinde zayıflamaya başlamış; sosyal refah sistemlerinin gelişmesi, eğitim kurumlarının yaygınlaşması, kadınların kitlesel olarak işgücüne katılması ve ekonomik bağımsızlığın artması nedeniyle aile, geleneksel rollerinin önemli bir kısmını topluma devretmiştir (Popenoe, 1993). Popenoe'ya göre bu süreç aileyi işlevsel bir birim olmaktan uzaklaştırarak birey merkezli, geçici ve istikrarsız ilişki örüntülerine doğru yöneltmektedir.

Popenoe, özellikle boşanma oranlarındaki artışı aile çözülmesinin en önemli göstergelerinden biri olarak görür. Ona göre evlilik kurumunun zayıflaması, yalnızca bir demografik dönüşüm değil, aynı zamanda modern toplumda ahlaki normların çözülüşüdür. Popenoe, 1960'lardan itibaren ABD'de boşanma oranlarının dramatik biçimde yükselmesinin, bireylerin evliliğe yönelik bağlılıklarının azaldığının bir göstergesi olduğunu savunur. Boşanmanın çocuklar üzerindeki etkilerinin çoğunlukla olumsuz olduğunu ileri sürer ve aile çözülmesi tezinin önemli bir kısmını çocukların sosyalleşme süreçlerindeki bozulmaya dayandırır. Bu noktada Popenoe, Durkheim'ın aileyi ahlaki düzenin kaynağı olarak görmesiyle örtüşür; çünkü Durkheim da modern toplumda aile içindeki duygusal bağların çözülmesinin anomi riskini artırabileceğini belirtmiştir (Durkheim, 1997:167-173).

Popenoe'nun üzerinde durduğu bir diğer temel unsur toplumsal cinsiyet rollerindeki dönüşümdür. Ona göre feminist hareketin yükselişi, kadınların çalışma yaşamına katılımının artması ve modern toplumun eşitlikçi normları, geleneksel aile içi işbölümünü aşındırmış ve aileyi tarihsel işlevlerinden uzaklaştırmıştır. Popenoe, toplumsal cinsiyet rollerindeki esnekleşmeyi büyük ölçüde aile çözülmesinin bir parçası olarak değerlendirir. Bu yaklaşım, feminist sosyolojinin Popenoe'ya yönelttiği en güçlü eleştirilerden birini doğurur; çünkü feministler, toplumsal cinsiyet

rollerinin değişimini eşitsizliğin çözülmesi açısından özgürleştirici görmektedir (Collins, 1994:120-138).

Popenoe ayrıca tek ebeveynli ailelerin artmasını toplumsal açıdan ciddi bir risk olarak görür. Ona göre tek ebeveynli ailelerde çocuklar ahlaki yönelim, disiplin, ekonomik destek ve sosyal denetim açısından dezavantajlıdır. Bu görüş, Parsons'ın aileyi duygusal ve sosyalleştirici işlevleri üzerinden tanımlayan yapısal işlevselci yaklaşımıyla da uyumludur (Parsons, 1951:207-230). Popenoe'nun değerlendirmelerine göre modern toplum aileyi "zayıflatan" koşulları yeniden üretmekte ve bu durum uzun vadede toplumsal bütünleşmeyi tehlikeye atmaktadır.

Popenoe'nun aile çözülmesi tezinin önemli bir boyutu da evlilik dışı birlikteliklerin yaygınlaşmasıdır. Ona göre birlikte yaşama pratiklerinin yaygınlaşması, evlilik kurumunun toplumdaki normatif gücünü zayıflatmakta; uzun vadeli ilişkilerin sürdürülebilirliğini azaltmakta ve çocuk yetiştirme süreçlerini belirsizleştirmektedir. Bu durum, Giddens'ın "müzakere edilmiş ilişkiler" olarak adlandırdığı geç modern çift ilişkilerinin aksine, Popenoe tarafından toplumsal istikrarın bozulması olarak yorumlanır (Giddens, 1997:100-118).

Özetle Popenoe'nun aile çözülmesi tezi, modernleşmenin aile üzerindeki etkilerini büyük ölçüde normatif bir kayıp söylemi üzerinden okumaktadır. Popenoe, aileye özgü işlevlerin tarihsel olarak zayıfladığını ve bunun toplumsal düzen açısından bir tehdit oluşturduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşım, klasik işlevselci teorinin moral düzen ve toplumsal bütünlük vurgusuyla paralellik gösterirken; feminist teori, kültürel sosyoloji ve geç modernlik kuramı tarafından tek boyutlu bulunmakta ve eleştirel değerlendirmelere konu olmaktadır. Bu bağlamda Popenoe'nun tezi, hem işlevselci geleneğin çağdaş bir uzantısı hem de aile sosyolojisi literatüründe tartışma yaratan bir yaklaşım olarak önemini korumaktadır.

1. Tezin Eleştirisi ve Tartışma

David Popenoe'nun modern aile yapısının "çözülmekte olduğu" yönündeki iddiası, çağdaş aile sosyolojisinin en tartışmalı yaklaşımlarından biridir. Popenoe, özellikle 1960 sonrası Batı toplumlarında evliliğin zayıflaması, boşanma oranlarının artması, baba otoritesinin azalması ve cinsiyet rollerinin yeniden tanımlanması gibi süreçleri aile kurumunun işlevsel bütünlüğünü tehdit eden gelişmeler olarak yorumlamıştır (Popenoe, 1993). Ona göre geleneksel nükleer aile, hem toplumsal düzenin sürdürülmesi hem de çocukların sağlıklı gelişimi için gerekli olan temel işlevleri yerine getiren optimal kurumdur (Popenoe, 1999). Bu nedenle, modern dönüşümlerin aile kurumu üzerinde yarattığı değişimler bir "dönüşüm" değil, doğrudan bir "bozulma" ya da "çözülme" olarak tanımlanır. Aşağıda bu teze ilişkin eleştiriler iki ana boyutta incelenmektedir: kuramsal eleştiriler ve ampirik-sosyopolitik eleştiriler. Bu

iki boyut birbirini tamamlar niteliktedir; çünkü Popenoe'nun yaklaşımı hem kavramsal temeller açısından hem de kullandığı veri seti ve politik sonuçlar bakımından çok katmanlı bir tartışmanın merkezinde yer alır.

1.1. Kuramsal Eleştiriler: Kavramsal Sınırlar, Varsayımlar ve Paradigmatik Sorunlar

Popenoe'nun aile çözülmesi tezi büyük ölçüde işlevselci paradigmaya dayanır; aileyi toplumsal düzenin temel taşıyıcı kurumu olarak ele alır ve evrensel işlevler yükler. Ancak bu kavramsal çerçeve çok sayıda kuramsal itirazla karşılaşmıştır. Kuramsal eleştirilerin temelinde üç geniş sorun grubu bulunmaktadır: (1) normatif varsayımlar, (2) aileyi tarihsel ve toplumsal çeşitlilikten bağımsız ele alma eğilimi, (3) modern toplumdaki çoğulcu değer sistemleriyle uyumsuzluk**.**

Öncelikle, Popenoe'nun aileyi tanımlama biçimi açık biçimde normatiftir. Geleneksel heteroseksüel nükleer aileyi "ideal" kabul ederken, diğer aile biçimlerini sapma ya da bozulma olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, Collins'in (1994) belirttiği üzere, işlevselci teorinin genel eğilimi olan "toplumsal normalliği koruma" perspektifinin bir uzantısıdır. İşlevselci yaklaşım, toplumun uyum ve bütünlük içinde işlediği varsayımına dayanır; dolayısıyla aile gibi temel kurumlarda yaşanan değişiklikleri otomatik olarak tehdit, düzensizlik ya da kriz olarak yorumlama eğilimindedir. Bu ise, modern aile biçimlerinin ortaya çıkış nedenlerini ve çeşitliliğini kavramayı zorlaştırmaktadır.

İkinci olarak Popenoe, aileyi tarihsel bağlamdan bağımsız bir kurum gibi sunma eğilimindedir. Oysa antropolojik ve sosyolojik literatür, insanlık tarihinde nükleer ailenin her zaman baskın form olmadığını net biçimde ortaya koymuştur. Geniş aile yapıları, klan temelli örgütlenmeler, çok eşliliğin kurumsallaştığı modeller, matrilineal soy örgütlenmeleri gibi aile biçimleri, tarihsel olarak oldukça yaygındır. Nükleer aile, özellikle sanayileşme sonrası Batı toplumlarında öne çıkan toplumsal bir modeldir ve tarihsel, ekonomik, sınıfsal ve kültürel koşullarla şekillenmiştir (Giddens, 1997). Dolayısıyla Popenoe'nun "aile çözülüyor" iddiası, aslında modern toplumsal dönüşümlerin aileyi yeniden yapılandırdığı gerçeğini göz ardı etmektedir. Bu yönüyle tezin tarihsel derinliği sınırlıdır.

Üçüncü bir kuramsal eleştiri, Popenoe'nun "kolektif ahlaki düzen" anlayışının modern toplumların çoğulluğu ile uyumlu olmamasıdır. Modern toplumlar, farklı etnik, kültürel, dini ve sınıfsal grupların bir arada bulunduğu çoğulcu yapılara sahiptir. Değer sistemleri ve aile pratikleri bu çoğulluğun doğal sonucu olarak çeşitlidir. Said'in (1979) işaret ettiği üzere, Batı merkezli normların tüm toplumlar için evrenselleştirilmesi hem indirgemecidir hem de kültürel çeşitliliği görmezden gelen kolonyal bir epistemolojik çerçeve üretir. Popenoe'nun yaklaşımı da benzer biçimde Batı nükleer ailesini evrensel ideal olarak sunmakta; böylece farklı aile biçimlerini "çözülmüş" ya da "eksik" kategorisine yerleştirmektedir.

Modern aile sosyologları, Popenoe'nun aileyi "çözülme" kategorisine yerleştirmesinin kavramsal açıdan sorunlu olduğunu ileri sürmektedir. Giddens (1997), modern aile yapılarının çözülmediğini, aksine daha esnek, müzakere edilebilir ve bireysel tercihlere dayalı hale geldiğini savunur. Bu dönüşüm olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirilebilir; ancak çözülme kavramı bu karmaşıklığı tek bir yöne indirger. Beck ve Beck-Gernsheim'in "müzakere edilmiş aile" ve "bireyselleşmiş ilişkisellik" kavramları, aile içi ilişkilerin modern toplumda daha simetrik, özgür ve seçime dayalı bir yapı kazandığını vurgular. Bu nedenle ailedeki değişikliklerin tümünü "bozulma" olarak yorumlamak teorik olarak dar bir çerçeve sunar.

Kuramsal eleştirilerin bir diğer boyutu, Popenoe'nun toplumsal cinsiyet rollerine yaklaşımıdır. Geleneksel aileyi idealize eden Popenoe, baba otoritesinin azalmasını "çözülmenin" en kritik göstergelerinden biri olarak sunar (Popenoe, 1993). Ancak feminist teorisyenler, baba otoritesinin azalmasının çözücü değil, aksine kadınların toplumsal güçlenmesinin ve eşitlik süreçlerinin bir sonucu olduğunu savunur. Dahrendorf'a (1959) göre toplumsal kurumlarda görülen otorite değişimleri genellikle yapısal dönüşümlerin kaçınılmaz bir sonucudur ve bu dönüşümler toplumsal eşitliği artırabilir. Dolayısıyla Popenoe'nun babalık otoritesinin azalmasını bir kriz olarak görmesi, toplumsal cinsiyet ilişkilerinin modern dönüşümünü anlamada normatif ve ataerkil bir pozisyonu yansıtır.

Son olarak, postyapısalcı yaklaşım Popenoe'nun kavramsal çerçevesinin modern özneyi ve aile içi ilişkileri indirgediğini ileri sürer. Modern aile, yalnızca işlevsel bir birim değildir; aynı zamanda kimliklerin, duygusal ilişkilerin, müzakere süreçlerinin ve güç ilişkilerinin yeniden üretildiği karmaşık bir sosyal alandır. Bu nedenle aileyi yalnızca işlevsel çözülme metaforuyla açıklamak, modern toplumsal deneyimin çok boyutluluğunu göz ardı etmektedir. Aile, hem sembolik hem duygusal hem de maddi dinamikleri içerir ve bu çok katmanlı yapının tek bir işlevsel model üzerinden değerlendirilmesi, kuramsal doğruluğu sınırlayan bir yaklaşımdır.

1.2. Ampirik ve Sosyopolitik Eleştiriler: Veri, Yorum, Politika ve Toplumsal Gerçeklik

Kuramsal itirazların ötesinde, Popenoe'nun aile çözülmesi tezi ampirik araştırmalar ve toplumsal politikalar bağlamında da kapsamlı eleştirilere konu olmuştur. Bu eleştiriler hem kullandığı veri setleri hem de veri yorumlama biçiminde ortaya çıkan metodolojik sınırlılıkları vurgular. Ayrıca Popenoe'nun tezinin sosyopolitik sonuçları, özellikle toplumsal cinsiyet eşitliği, sosyal politika uygulamaları ve aile çeşitliliği açısından tartışmalıdır.

Ampirik eleştirilerin başında, Popenoe'nun modern aileye ilişkin sunduğu göstergelerin seçmeci olduğu iddiası gelir. Örneğin boşanma oranlarının artması, yalnızca toplumsal çözülmeye işaret olarak

yorumlanmaz; aynı zamanda bireylerin mutsuz ve çatışmalı evliliklerden çıkabilme kapasitesinin artması olarak da değerlendirilebilir. Boşanma oranlarının artışı çoğu zaman kadınların ekonomik bağımsızlık kazanması, eğitimin yaygınlaşması ve hukuki düzenlemelere erişimin kolaylaşması gibi olumlu dönüşümlerin bir sonucu olabilir. Popenoe'nun bu çok boyutluluğu dikkate almadığı, boşanmayı yalnızca bir "aile zayıflaması" göstergesi olarak ele aldığı eleştirilmektedir.

Çocuk gelişimi araştırmaları da Popenoe'nun iddialarını desteklememektedir. Tek ebeveynli ailelerde büyüyen çocukların dezavantajlarının çoğu, aile biçiminden değil, ekonomik yoksunluk ve sosyal destek eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Ekonomik durumu güçlü olan tek ebeveynli ailelerde, çocukların performansı iki ebeveynli yoksul ailelerde büyüyen çocuklardan daha iyi olabilir. Bu durum, aile biçimi ile çocuk gelişimi arasındaki ilişkinin Popenoe'nun önerdiği kadar doğrudan olmadığını, arada sosyal sınıf, gelir, eğitim düzeyi ve duygusal destek gibi değişkenlerin belirleyici olduğunu göstermektedir.

Bir diğer ampirik eleştiri, modern aile biçimlerinin sanıldığı kadar başarısız olmadığıdır. Cinsel eğilimi değişen farklı ebeveynli aileler üzerine yapılan araştırmalar, bu ailelerde yetişen çocukların psikolojik, sosyal ve akademik gelişim açısından heteroseksüel ebeveynli ailelerde yetişen çocuklarla benzer sonuçlara ulaştığını göstermektedir. Bu da Popenoe'nun heteroseksüel evliliği tek sağlıklı model olarak sunmasının ampirik bir temeli olmadığını ortaya koymaktadır.

Popenoe'nun aile politikalarına yaptığı vurgular da sosyopolitik açıdan eleştirilmiştir. Evliliğin teşvik edilmesi, boşanmanın zorlaştırılması ve geleneksel cinsiyet rollerinin güçlendirilmesi gibi politikalar, feminist sosyologlar tarafından modern toplumda toplumsal cinsiyet eşitliği açısından geri adım olarak görülmektedir. Collins (1994), aileyi koruma adına kadınların çalışma hayatından çekilmesini ya da baba otoritesinin güçlendirilmesini savunan politikaların, eşitlikçi toplumsal düzen anlayışıyla çeliştiğini belirtir.

Said'in (1979) postkolonyal eleştirisi ise Popenoe'nun Batı aile modelini evrenselleştirme eğilimine yöneliktir. Modernleşme süreçlerinin her toplumda aynı şekilde yaşanmadığı; ekonomik koşullar, kültürel değerler ve siyasal yapılar farklılaştıkça aile biçimlerinin de çeşitlendiği vurgulanır. Dolayısıyla Popenoe'nun Batı toplumlarındaki belirli gelişmeleri tüm dünya için geçerli bir çözülme eğilimi olarak sunması, kültürel homojenlik varsayımına dayanır.

Ampirik eleştirilerin tamamlayıcı boyutu ise modern toplumlarda aile içi işlevlerin yeniden dağılımına ilişkindir. Modern devlet kurumları, eğitim, sağlık, bakım hizmetleri, danışmanlık ve sosyal destek mekanizmaları gibi işlevlerin önemli bir bölümünü aileden devralmıştır. Bu süreç Popenoe tarafından "aile işlev kaybı" olarak yorumlanmaktadır. Oysa pek çok çağdaş sosyolog, işlevlerin yeniden dağılımını çözülme değil,

toplumsal modernleşmenin doğal bir sonucu olarak görür. Durkheimcı bir bakışla değerlendirildiğinde, organik dayanışmanın güçlenmesi işlevsel farklılaşmayı kaçınılmaz kılar. Aile, modern toplumda daha sınırlı ama daha özelleşmiş işlevlerle varlığını sürdürmektedir; duygusal dayanışma, yakınlık, kimlik gelişimi ve sosyal destek bu işlevler arasındadır.

Toplumsal cinsiyet dinamikleri açısından bakıldığında, Popenoe'nun aile çözülmesi tezi ataerkil aile yapısını koruma yönünde bir ideolojik tercih gibi görünmektedir. Kadınların işgücüne katılması, bireysel özgürlüklerin artması, eşitlikçi ilişki modellerinin yaygınlaşması ve erkeklik rollerinin dönüşmesi modern toplumun kaçınılmaz dinamiklerindendir. Bu dinamikler aile içinde yeni ilişki biçimlerini doğurmuş; roller artık biyolojik cinsiyete göre değil, müzakere ve tercihe göre belirlenmeye başlamıştır. Popenoe'nun bu süreci "çözülme" olarak tanımlaması, modern eşitlikçi toplumsal yapıların gelişimini olumsuz bir değişim gibi yorumlamasına yol açmaktadır.

Son olarak, ampirik ve sosyopolitik eleştirilerin genel çizgisi, Popenoe'nun ailedeki dönüşümleri tek doğrultuda yorumladığını, aile türlerinin çoğulluğunu göz ardı ettiğini ve modern toplumlarda aileyi yeniden şekillendiren karmaşık yapısal süreçleri yeterince dikkate almadığını göstermektedir.

2. Türkiye Bağlamında Tartışma

Popenoe'nun aile çözülmesi tezini Türkiye bağlamında tartışmak, hem toplumsal dönüşüm süreçlerinin hem de kültürel kodların aile yapısı üzerindeki etkilerini çok boyutlu biçimde ele almayı gerektirir. Türkiye, son yarım yüzyılda hızlı kentleşme, endüstrileşme, nüfus hareketliliği, kadınların eğitim düzeyinin yükselmesi, çalışma yaşamına katılımın artması ve bireyselleşme eğilimlerinin güçlenmesi gibi dinamiklerle derinden değişen bir toplumdur. Bu nedenle, Popenoe'nun Batı merkezli çözülme yaklaşımını Türkiye bağlamına doğrudan uyarlamak analitik açıdan yetersiz kalabilir. Bununla birlikte modernleşmenin aile üzerindeki etkileri bakımından Popenoe'nun öne sürdüğü bazı eğilimlerin Türkiye'de de gözlemlendiği söylenebilir. Dolayısıyla Türkiye örneği, hem Popenoe'nun tezini sınayan hem de bu tezin sınırlılıklarını görünür kılan özgün bir bağlam sunmaktadır.

Türkiye'de ailenin tarihsel olarak güçlü bir kurum olmasında, geniş aile yapısının uzun süre varlığını koruması, toplumsal dayanışma biçimlerinin akrabalık temelli örgütlenmesi ve kültürel normların aileyi ahlaki bir çekirdek olarak konumlandırması belirleyici olmuştur. Durkheim'ın aileye yüklediği ahlaki düzen, kolektif bilinç ve toplumsal dayanışma işlevleri, Türkiye'de özellikle kırsal ve geleneksel yaşam biçimlerinde güçlü şekilde karşılık bulmuştur (Durkheim, 1997:162-180). Ancak 1980 sonrası hızlanan neoliberal dönüşüm, iç göç dalgaları, kentleşme ve eğitim düzeyindeki artış, aile yapısında önemli değişimlere yol açmıştır. Bu değişimlerin bir kısmı Popenoe'nun öngördüğü çözülme

unsurlarını hatırlatırken, bir kısmı ise modern aile çeşitliliğini ve uyum kapasitesini göstermektedir.

Öncelikle çekirdek ailenin yaygınlaşması, Türkiye'de Popenoe'nun tanımladığı modernleşme-aile ilişkisini doğrulayan bir unsur olarak görülebilir. Kentleşme süreciyle birlikte geniş ailelerin aynı çatı altında yaşama olasılığı azalmış; ekonomik baskılar, konut sorunları ve bireysel yaşam tercihlerinin artmasıyla çekirdek aile modeli baskın hale gelmiştir. Ancak bu durum, Popenoe'nun iddia ettiği gibi ailenin işlevlerinin zayıfladığı anlamına gelmemektedir. Türkiye'de çekirdek aile hâlâ hem ekonomik hem duygusal hem de sosyal destek sağlayan temel bir yapı olmaya devam etmektedir. Ayrıca akrabalık ilişkilerinin güçlü olması, çekirdek ailelerin birçok durumda fiili olarak "genişletilmiş ağ aileleri" olarak işlediğini göstermektedir. Bu özellik, Popenoe'nun aile çözülmesi yaklaşımının Türkiye için sınırlı bir açıklayıcılık sunduğunu gösteren önemli bir noktadır.

Bir diğer tartışma alanı, boşanma oranlarındaki artıştır. Türkiye'de boşanma oranları son yıllarda yükselmiş; özellikle büyük şehirlerde boşanmanın toplumsal normlar açısından daha kabul edilebilir hale geldiği görülmüştür. Bu eğilim Popenoe'nun çözülme göstergeleriyle uyumlu görünse de tek başına aile kurumunun zayıfladığı anlamına gelmez. Nitekim boşanma oranlarındaki artış, kadınların eğitim düzeyinin yükselmesi, ekonomik bağımsızlıklarının artması ve geleneksel cinsiyet rollerine karşı daha eleştirel bir tutum geliştirmeleriyle ilişkilidir. Feminist literatürün belirttiği gibi (Collins, 1994), bu tür bir toplumsal değişim ailedeki eşitsiz ilişkilerin çözülmesi yönünde olumlu bir dönüşüm olarak da yorumlanabilir. Dolayısıyla Türkiye'de boşanmanın artmasını ahlaki bozulmanın göstergesi olarak yorumlamak, sosyolojik olarak indirgemeci bir yaklaşım olacaktır.

Türkiye bağlamında önemli bir tartışma alanı da kadınların işgücüne katılımındaki artıştır. Popenoe, Batı toplumlarında kadınların çalışma hayatına girmesini aile çözülmesinin temel nedenlerinden biri olarak değerlendirmektedir (Popenoe, 1993). Ancak Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranı hâlâ birçok Batı ülkesinin altındadır ve kadın emeğinin toplumsal görünürlüğü son yıllarda artmış olsa da, bu artış aile çözülmesine değil; aile içi güç dengesinin dönüşümüne işaret etmektedir. Giddens'ın belirttiği gibi modern toplumlarda cinsiyet eşitliği yönündeki gelişmeler, yakın ilişkilerin daha müzakere edilmiş ve daha demokratik biçimlere evrilmesini sağlar (Giddens, 1997). Türkiye'de ataerkil yapı güçlü olmakla birlikte, kadınların ekonomik ve kültürel güçlenmesi aile yapısında çözülme değil; dönüşüm ve yeniden yapılanma süreçlerine işaret eder.

Evlilik dışı birliktelikler ve tek ebeveynli aileler Türkiye'de Batı toplumlarına kıyasla hâlâ daha düşük oranlardadır. Bu durum, kültürel normların ve dini değerlerin evlilik kurumundaki merkezi rolü sayesinde açıklanabilir. Ancak bu tür aile biçimlerinin görünürlüğünün artması, özellikle büyük şehirlerde Popenoe'nun belirttiği modernleşme etkilerinin

kısmen Türkiye'de de gözlemlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Türkiye'de tek ebeveynli ailelerin önemli bir kısmı boşanmadan ziyade eş kaybı, ekonomik göç veya geniş aile desteğiyle telafi edilen koşullarla ilişkilidir. Dolayısıyla bu kategori Batı literatüründeki sosyolojik anlamıyla tam olarak örtüşmez.

Türkiye'de Popenoe'nun yaklaşımını sınırlayan en önemli faktörlerden biri, aile dayanışmasının kültürel niteliğidir. Akrabalık bağları, dini ritüeller, kolektif toplumsal hafıza ve topluluk merkezli kültür, aileyi yalnızca hukuki bir birlik değil aynı zamanda duygusal ve kültürel bir aidiyet alanı olarak pekiştirmektedir. Bu durum Alexander'ın modern toplumlarda sembolik ve kültürel pratiklerin belirleyiciliğine yaptığı vurguyla uyumludur (Alexander, 2003). Türkiye'de aile, kültürel semboller ve ritüeller yoluyla toplumsal dayanışmanın en önemli kurumsal aktarıcısı olmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak Popenoe'nun aile çözülmesi tezi Türkiye'de kısmen doğrulanmakta**,** kısmen ise yetersiz kalmaktadır. Boşanma oranlarının artması, çekirdek ailenin yaygınlaşması ve toplumsal cinsiyet rollerindeki dönüşüm, modernleşmenin aileyi dönüştüren etkileridir; ancak Türkiye'de aile hâlen hem kültürel hem ekonomik hem de duygusal açıdan güçlü bir kurumdur. Bu nedenle Türkiye bağlamı, aile çözülmesini tek yönlü bir bozulma değil, çok katmanlı ve yer yer çelişkili bir dönüşüm olarak değerlendirmeyi gerektirir.

SONUÇ

Bu çalışma, David Popenoe'nun aile çözülmesi tezini hem kuramsal bir çerçevede hem de Türkiye bağlamında ele alarak değerlendirmiştir. Popenoe'nun yaklaşımı, modern toplumlarda aile kurumunun işlevsel açıdan zayıfladığını, özellikle çocukların sosyalleşmesi, duygusal destek mekanizmaları ve ahlaki düzenin aktarımı gibi temel rollerin giderek aşındığını savunmaktadır. Ona göre modernleşme, bireyselleşmenin yükselmesi ve toplumsal cinsiyet rollerindeki dönüşüm, aileyi tarihsel olarak istikrarlı kılan normatif temelleri zayıflatmış; evlilik kurumunun merkezî konumu sarsılmış ve boşanma ile tek ebeveynli hanelerin artışı toplumsal bütünleşme açısından riskler doğurmuştur.

Ancak çalışma kapsamında ele alınan kuramsal tartışmalar, Popenoe'nun yaklaşımının sınırlılıklarını da görünür kılmıştır. İşlevselci

geleneğin bir uzantısı olarak Popenoe, aileyi toplumsal düzenin taşıyıcısı ve ahlaki bir birim olarak ele almakta; buna karşın toplumsal cinsiyet eşitsizliği, sınıfsal farklılıklar ve kültürel çeşitlilik gibi sosyolojik unsurları büyük ölçüde arka planda bırakmaktadır. Feminist teori, Popenoe'nun toplumsal cinsiyet rollerinin dönüşümünü aile çözülmesinin göstergesi olarak yorumlamasını eleştirmekte; bu dönüşümün aynı zamanda özgürleşme, eşitlik ve müzakere edilmiş ilişkiler bakımından ilerleme niteliği taşıdığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde Giddens'ın geç modern toplum analizleri, modern yakın ilişki biçimlerinin zorunluluk temelli aile yapılarından farklı olarak daha gönüllü, daha esnek ve daha müzakere edilmiş biçimlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Bu yönüyle Popenoe'nun yaklaşımı, modern aile tipolojilerinin çoğulluğunu açıklamada sınırlı kalmaktadır.

Türkiye bağlamında yapılan değerlendirmeler, Popenoe'nun tezinin yalnızca kısmen geçerli olduğunu ortaya koymuştur. Türkiye'de boşanma oranlarının artması, çekirdek ailenin yaygınlaşması ve toplumsal cinsiyet rollerindeki dönüşüm modernleşme ile paralellik göstermektedir; ancak aile, ekonomik, kültürel ve duygusal destek bakımından hâlâ güçlü bir kurumsal yapı olma niteliğini korumaktadır. Ayrıca Türkiye'de akrabalık ilişkilerinin ve kültürel dayanışma biçimlerinin sürekliliği, aile kurumunun yalnızca hukuki bir birlik değil aynı zamanda güçlü bir sosyal ağ olarak işlediğini göstermektedir. Bu durum, Popenoe'nun aile çözülmesini evrensel bir olgu olarak yorumlamasının sınırlılığını vurgulayan bir bulgudur. Alexander'ın kültürel sosyoloji yaklaşımının işaret ettiği gibi, modern toplumlarda dayanışma yalnızca kurumsal işlevlerle değil, ritüeller, semboller ve kolektif bilinç biçimleri aracılığıyla da sürdürülmektedir. Türkiye'de aile bu kültürel ve sembolik süreçlerin en önemli taşıyıcılarından biri olmayı sürdürmektedir.

Sonuç olarak, Popenoe'nun aile çözülmesi tezi modernleşmenin aile üzerindeki etkilerini açıklamada önemli bir tartışma başlatmış olsa da, aile yapılarının çeşitliliğini ve dönüşüm kapasitesini dikkate aldığımızda indirgemeci bir çerçeve sunmaktadır. Aile yalnızca çözülmekte olan bir kurum değil; aynı zamanda toplumsal, kültürel ve ekonomik değişimlere uyum sağlayarak yeniden şekillenen dinamik bir yapıdır. Bu nedenle günümüz aile sosyolojisi, aileyi tek bir normatif modele indirgemek yerine, dönüşüm süreçlerini, kültürel bağlamları ve güç ilişkilerini birlikte analiz eden çok boyutlu bir yaklaşımı gerektirmektedir.

REFERANSLAR

Alexander, J. C. (2003). *The meanings of social life: A cultural sociology*. New York: Oxford University Press.

Collins, R. (1994). *Four sociological traditions*. New York: Oxford University Press.

Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial society*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Durkheim, E. (1997). *The division of labour in society* (W. D. Halls, Trans.). New York: Free Press. (Original work published 1893)

Giddens, A. (1997). *Sociology* (3rd ed.). Cambridge, UK: Polity Press.

Parsons, T. (1951). *The social system*. Glencoe, IL: Free Press.

Popenoe, D. (1993). American family decline, 1960–1990: A review and appraisal. *Journal of Marriage and the Family, 55*(3), 527–555.

Popenoe, D. (1999). *Life without father: Compelling new evidence that fatherhood and marriage are indispensable for the good of children and society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Said, E. W. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Phokaia'da Seramik Üretimi: Çark Diskleri (Tablalar)

Murat FIRAT *

* Prof. Dr. Murat FIRAT, SDÜ İTBF Arkeoloji Bölümü Isparta / TÜRKİYE, Orcid: 0000-0002-5747-0869.

ÖZET

Phokaia kazıları sırasında antik kentin farklı bölgelerinde Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait seramik üretimine işaret eden önemli bulgulara ulaşılır. Bu bulgulardan hareketle, kentin MS 1.-7. yüzyıllar arasındaki seramik üretim potansiyelinin ulaştığı seviye daha iyi anlaşılmış olur. Benzeri amaca yönelik olarak ele aldığımız bu çalışmamızda kentin tüm üretim alanları yerine tek bir buluntu alanı irdelenir. Bu alan, III. Derece Arkeolojik Sit kazıları sonucunda saptanmış olan bir atölyedir. Atölye ve bulguları üzerindeki çalışmalar neticesinde atölyenin iki evreli olduğu belirlenir. İlk evre Kil Havuzunun en yoğun biçimde kullanıldığı döneme aittir. Havuz içerisinden gelen güveç kap grubu sayesinde MS 2-3. yüzyıllara tarihlenir İkinci evre ise kırmız astarlı Phokaia seramiklerinden hareketle atölyenin MS 4.-5. yüzyıllarda faaliyetlerine devam ettiğini göstermiştir. Kazılar sonucunda, II. Evrede, atölyenin doğu yönde genişletildiği olduğu da gözlenir. Atölye alanından gelen en ilginç malzeme çömlekçi diskleridir. Diskler, atölye binasının güney duvarına bitişik halde inşa edilmiş olan kil havuzunun tabanı üzerinde saptanmıştır. Çalışma içerisinde bu eserlerin genel bir tanıtımı yapılmış ve bazı örnekler sunulmuştur. Disklerin, buluntu durumları dikkate alınarak, atölyenin ilk evresine, dolayısıyla yaklaşık 3. yüzyıla ait oldukları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler – Phokaia, Seramik, Üretim, Çömlekçi Çark Diski (Tabla).

GİRİŞ[1]

İzmir ili Foça ilçesi modern yerleşimi altında yer alan Phokaia, Herodotos'un da belirttiği üzere "mavi göklü Ionia'nın" (Heredotos: I-142) kuzeyinde kurulmuş antik çağın en önemli kentlerinden birisidir. İlk kez 1912 yılında F. Sartiaux tarafından araştırmalarına başlanılan bu kent, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Prof. Dr. Ömer Özyiğit yönetiminde ekiplerce kazılmıştır. Kente yönelik çalışmalara İzmir Arkeoloji Müzesi başkanlığında devam etmektedir.

Phokaia'da günümüze kadar gerçekleştirilmiş olan farklı çalışmalarda kentin Roma Dönemi'ne ait seramik üretimine ışık tutacak birçok buluntu ve bulgu ortaya çıkarılır Bu veriler zaman zaman yayımlanmış ve bilim dünyasına tanıtılmıştır. Bu çalışma da ise antik kentin son dönem kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkarılmış olan Roma Dönemi seramik üretimine yönelik bazı yeni verileri aktarılmaya çalışılacaktır.

Phokaia antik kentinde farklı noktalarda gerçekleştirilmiş olan (Athena Tapınağı Kazıları, III. Derece Arkeolojik Sit Sondajları vb.) kazı

[1] Bu çalışma, tarafımızdan hazırlanan doktora çalışmasının yeniden değerlendirilmesi ve güncellenmesi sonucunda oluşturulmuştur. Bkz. Fırat 2011, *Phokaia Geç Roma Dönemi Mutfak Kapları*, Bölüm 5. 164-169.

çalışmaları sonucunda, kentin Roma İmparatorluk süreci seramik üretiminin ulaştığı boyutu gösteren oldukça önemli bulgulara ulaşılır (Özyiğit, 1997: 5-9, Çizim 2-5, Resim 8-15; Özyiğit, 1998: 770-772, Resim 8-22; Özyiğit, 2000: 5-6; Özyiğit, 2007: 493-497). Üretimin kent içerisindeki dağılımı belli ölçülerde de olsa tespit edilir. Bu alanlarda gerçekleştirilen kazılarda, hem kaba hem de oldukça kaliteli seramik grupları birlikte ele geçmiştir. Saptanan eserler arasında mutfak kapları (khytra, lopas, lekane vb.), kırmızı astarlı seramikler (tabak, kâse vb.) özel bir yere sahiptir.

Bu çalışmamızda ise son dönem kazı çalışmalarımız sırasında saptanan bir seramik üretim atölyesi tanıtılmaya çalışılacak ve atölye bulguları içerinde yer alan ve üretime yönelik kullanım gören bir grup eser değerlendirilecektir.

Çömlekçi Atölyesi (Şekil 1-2)

İzmir İli, Foça İlçesi'nin A3 (III. derece arkeolojik sit alanı) alanlarından bir bölümünü teşkil eden Atatürk Mahallesi sınırları içerisinde, yaklaşık iki ay devam eden kazı çalışmaları sonucunda oldukça önemli verilere ulaşılır. Söz konusu alan Atatürk Mahallesi 11. sokak ile 3 numaralı bloğun kesiştiği arazide yer alır ve doğu-güneydoğu yönden Belediyeye ait kreş binası tarafından sınırlanmaktadır. Alanda yürütülen çalışmalar, 2.11 metre koddan itibaren başlamış ve gerek yoğun miktarda gözlenen taban suyu muhalefetinden, gerekse buluntuların sonlandığının tespit edilmesinden dolayı -0.32 metre kodunda sonlandırılır.

Atölye, Kil Havuzu ve Evreleri

Alanda yürütülen kazılar neticesinde iki farklı atölye evresi karşılaşılır. İlk döneme ait atölye doğu duvarı üç kalın taş sırası halinde kil havuzunun sıvasının ardında izlenir. Bu dönemde yapının 4.06 metre uzunluğunda olduğu saptanmış, genişliği ise tam olarak tespit edilememiştir. Zira yapının duvarları hemen yan parsele inşa edilmiş olan No.3 konutunun altında kalmıştır.

Atölyeye ait inşa sistemi doğu kanadı üzerinden anlaşılabilmektedir. Buna göre yapı, ön yüzleri düzgün kesilmiş, farklı boyutlardaki (0.20-0.45 metre) dikdörtgen taş bloklar üst üste yerleştirilerek ve dış yüzeyleri kireç harçla sıvanarak inşa edilmiştir. Atölyenin dış duvar kalınlığı 0.58 metre, korunan genişliği ise 2.30 metre olarak ölçülmüştür. Kazılar sonucunda atölyenin doğu duvarının tamamının 0.71 metre yüksekliğinde sıvayla kaplı olduğu gözlenir.

İkinci yapı evresinde ise, birinci kullanım sürecine ait olan taş sıralarının yükseltildiği izlenir. Bu eklentinin sadece iki kademesinin korunduğu görülür. Aynı şekilde kuzeyde, oval formda yeni bir eklentiyle ilk yapım sürecine ait olan atölyenin geliştirildiği anlaşılmaktadır. İkinci evrede yapı geliştirilirken aynı tarzda bir duvar işçiliğinin tercih edildiği izlenebilmektedir. Atölye binasının uzunluğu duvar kalınlıkları hariç 2.90

metredir. Kuzey ve güney yönlerdeki 0.58 metrelik fark eklendiği zaman bir önceki evreye ait duvar kalınlıkları 4.06 metreye ulaşmaktadır. Bu dönemdeki en büyük değişiklik kuzey yönde, 2.70 metre uzunluğunda, oval formda, tek sırası korunmuş olan ve işlevi tam olarak anlaşılamayan eklentidir. Alanda yürütülen çalışmalarda nedeni tam olarak anlaşılamamakla birlikte atölye binasının içe doğru çöktüğü tespit edilir.

Atölyeye hemen bitişik halde daha alt kodda inşa edilen kül havuzu ilk yapılaşma süreci ile çağdaştır (Şekil 1-2). Alanda yürütülen çalışmalarda ilk olarak kil havuzunun -0.10 metre seviyesindeki, kalınlıkları 0.05-0.20 metreler arasında değişen plaka biçimli taş blokları açığa çıkarılır. Ardından kuzey duvarı ve doğu kanadı tespit edilir. İki kademeli bir yapıya sahip olan kil havuzunun ilk ortaya çıkan bölümü atölyenin doğusunda kalır. Kuzey duvarı doğu-batı doğrultulu olup, 0.45 metre yüksekliğe ve 3.20 metrelik uzunluğa sahip olduğu belirlenir. Yapının en yüksek noktası -0.17 metredir olarak ölçülmüştür.

Havuzun 5.30 metre uzunluğa sahip olan batı kanadı aynı zamanda, atölyenin de doğu duvarının oluşturan blokların sıvanmasıyla oluşturulduğu görülmektedir. Harçla sıvanmış olan bu alanın korunan kısmı, kil havuzunun tabanını oluşturan -0.32 metre kodundaki taş sırasından itibaren 0.71 metre yüksekliğe sahiptir. Kil Havuzunun güney ve doğu sınırları ise özle arazi sınırlarında kaldığı için tam olarak belirlenememiştir.

Alanda yürütülen kazılarda, başlarda, havuzun batı duvarını kuzey duvarından itibaren 3.80 metre seviyede dik olarak kesen bir hattın, kil havuzunun güney sınırını oluşturduğu düşünülmüştür. Bununla birlikte, genişleme çalışmaları sonucunda 3.40 metre uzunluğunda olan, kalınlıkları 0.03-0.20 metreler arasında değişen, dört faklı taş plakanın dik olarak zemine oturtulmasıyla elde edilmiş hattın, havuzu iki farklı kademeye bölmek için oluşturulduğu gözlemlenmiştir.

Oda biçimli bu yapılanma farklı kalitedeki killerin depolanması için kullanılmış ya da kilin rafine edilmesi aşamasında dinlendirme işlemine yönelik bu şekilde tasarımlanmış olmalıdır. Çalışmalar sırasında, kil havuzunun birinci odası yani kuzey yönde yer alan ve 4.25 x 3.80 metre ölçülerinde olan bölümünde derinleşmeye gidilmiştir. Bu sayede havuzun kesiti büyük oranda belirlenmiştir.

Kil havuzunun üzerinde kalan toprak tabakaların kazılması neticesinde -0.13- (-0.20) metre kodları arasında taş plakalar, çömlekçi çarkı diskleri ve çatı kiremitleri açığa çıkar. Bu eserlerin altında kalan ilk 0.07-0.09 metrelik alanın kırmızı renkte kaliteli bir kil dokuyla örtüldüğü gözlenir ve yapının iç kısmının -0.32 metre seviyesine kadar bu şekilde korunduğu anlaşılır. Bu seviyenin hemen altının yaklaşık 5 – 10 cm yüksekliğinde irili ufaklı taşlarla doldurma bir tabaka gözlenmiş; bu taş tabakanın altında ise yaklaşık 5 cm. yüksekliğinde kum bir tabakayla karşılaşılmıştır. Bu tabakalarla da havuzun alt yapısı ve stabilizasyonu tamamlandığı sonucuna varılmıştır.

Çömlekçi Çarkı Diskleri ve Graffitolar (Şekil 3-6)

Atölye alanında ele geçen çömlekçi çarkı diskleri benzer profilli oldukları için en dikkate değer örneklere bu çalışmada yer verilmiştir. Eserlerin tamamı "dairesel formludur ve kısmen yivlerle" detaylandırılmışlardır. Bazı örnekler tama yakın korunmuş olsa da iki veya üçer parça halinde ele geçmiş ve sonradan tümlenebilen örnekler de bulunur. Eserlerin tamamının hamuru, standart biçimde oldukça kaba ve taşçık, şamot, mika, kalsit içeriklidir. Profilleri içbükey ve dışbükey geçişlerle farklılaştırılır. Eserlerin geneli iç içe ve kabartma yivlerle detaylandırılmış olup, 12.9 - 19.4 cm. aralığında değişen yarıçapa (Grafik 1) ve 1.3 - 2.7 cm. aralığında değişen yüksekliğe sahip oldukları belirlenir. Ele geçen örnekler arasında graffitolu olanlar toplam 19 tanedir (Grafik 2). Bunlar arasında "LATPwNO..", "…IPON", ".ΘЄO..." ve ".N€IKHØPOγ" yazıları dikkat çekicidir. Olasılıkla atölye ve/veya ustaları ifade eden bu yazıtlar disklerin hemen her tarafına uygulanabilmektedir. Sadece merkezde ve bir daire içerisinde işlenmiş harfler olarak da yer alabilirler.

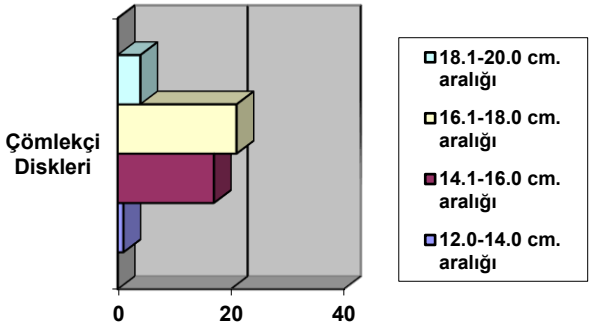

Grafik 1. Yarıçaplarına Göre Çömlekçi Diskleri

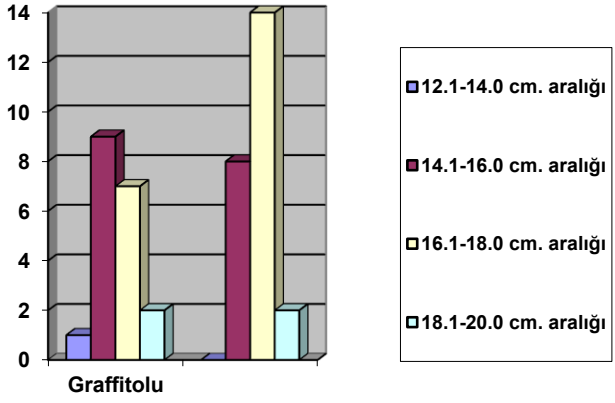

Grafik 2. Yarıçaplarına Göre Yazıt Dağılımı

Pişmiş topraktan üretilmiş olan bu disklerin üst yüzleri, genellikle, pürüzsüz; alt yüzleri ise çoğunlukla pürüzlüdür. Alt yüzlerinin pütürlü olmasının nedeni torna diskine kille tutturulan çark tepsisinin kaymasını engellemek olabilir. Peki bu form ne için üretilmişlerdi. Çark diskleri, atölye alanlarında kap yapımında kullanılan yardımcı bir form olarak kabul edilebilirler. Tavalar, yayvan kaplar ve lekaneler gibi düz ve geniş tabanlı kaplar, direkt olarak torna diskinin üzerinde yapılırsa bulundukları yüzeyden kaldırılırken deformasyona uğrayabilirlerdi. Bu tarz kapların deformasyonunu engellemek için torna üzerinde kuruması gerekmekteydi. Bu da atölyenin seri üretimini sekteye uğratmaktaydı Bu problemi ortadan kaldırmak isteyen çömlekçiler torna üzerine konan ve istenildiğinde kaldırılabilecek olan ikinci bir disk ya da çark tepsileri ürettiler. Bu sayede kaplar, çark disklerinin üzerinde çekiliyor ve bu diskler yardımıyla kaldırılıp kurumaya bırakılıyordu. Kaplar kuruduktan sonra kendiliğinden bulunduğu yüzeyden rahatlıkla ayrılabiliyordu.

SONUÇ

Phokaia'da yürütülen kazı çalışmaları süresince, antik kentin çok farklı bölgelerinde Roma İmparatorluk Dönemi seramik üretimine ve yayılımına işaret eden oldukça önemli bulgulara ulaşılmıştır[2]. Bu veriler arasında, özellikle, kentin MS 1.-7. yüzyıllar arasındaki kap üretim potansiyelinin ulaştığı seviye dikkat çekicidir. Antik kentin ulaştığı bu üretim seviyesinin tüm ürünleri ile birlikte ortaya konması bölge arkeolojisi açısından önemli bir sonuç olacaktır.

Bu bağlamda ele aldığımız çalışmamız da kentin tüm üretim alanları yerine tek bir buluntu alanına yoğunlaşılmıştır. Bu alan, A3 kazıları sonucunda saptanmış olan bir atölyedir. Atölye ve bulguları üzerindeki çalışmalar neticesinde atölyenin iki evreli olduğu anlaşılmıştır. Birinci evre Kil Havuzunun en yoğun biçimde kullanıldığı süreçtir. Havuz içerisinden gelen güveç kap grubu sayesinde MS 2-3. yüzyıllara tarihlenir (Robinson 1959: 56, J57, Pl. 11, Fırat 2011: 164-169). İkinci evre ise kırmız astarlı Phokaia seramiklerinden hareketle atölyenin MS 4.-5. yüzyıllarda faaliyetlerine devam ettiğini göstermiştir. Kazılar sonucunda II. evrede atölyenin doğu yönde genişletildiği anlaşılmıştır.

[2] Geniş bilgi için bkz., Özbütev 1994; Uslu 1994; Aydemir 1995; Civelek 2004, 2008, 2021; Fırat 2011; Fırat 2012a; Fırat 2012b, Fırat 2013, Fırat 2014; Okan vd. 2018; Bes 2015; Fırat 2024; Uğuz Yapıcı 2024.

Atölye alanından gelen en ilginç malzeme çömlekçi çarkı diskleridir. Diskler, atölye binasının güney duvarına bitişik halde inşa edilmiş olan kil havuzunun tabanı üzerinde saptanmıştır. Çalışma içerisinde bu eserlerin genel bir tanıtımı yapılmış ve bazı örnekler sunulmuştur. Disklerin, buluntu durumları dikkate alınarak, atölyenin ilk evresine, dolayısıyla yaklaşık 3. yüzyıla ait oldukları belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

Aydemir, A. (1995). *Phokaia Erken Roma Dönemi Pişirme Kapları*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

Bes, P. (2015). Once Upon a Time in the East, The Chronological and Geographical Distrubition of Terra Sigillata and Red Slip Ware in the Roman East. Oxford: Archeopress.

Civelek, A. (2004). Phokaia Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kâseleri. *OLBA* 9, 123-142.

Civelek, A. (2008). Phokaia'da Bir Volütlü Kandil Atölyesi. *CollAn. VII*, 115-135.

Civelek, A. (2021). Phokaia Sahil yolu Kırmızı Astarlı Seramikleri. *ARMA* I, 41-65.

Fırat, M. (2011). Phokaia Geç Roma Dönemi Mutfak Kapları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi SBE Arkeoloji ABD. İzmir.

Fırat, M. (2024). Phokaia'da Roma Dönemi Seramik Üretimi: Üretim Alanları ve Buluntular Üzerine Bir Değerlendirme. *SRMKA* 6, 71-85.

Fırat, M. (2012a). Phokaia Roma Dönemi Mutfak Kapları: Güveç Formu. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:27, 153-166.

Fırat, M. (2012b). Phokaia Roma Dönemi Seramikleri: Altlıklar. *Arkeoloji Dergisi* XVII, 105-115.

Fırat, M. (2013). Phokaia Seramik Çöplüğü Alanından Ele Geçen Amphoralar. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt.5, Sayı.8, 69-85.

Fırat, M. (2014). Phokaia'da Seramik Çöplüğü ve Atölye Alanlarında Bulunan Roma Dönemi Seramikleri: Tava Formu. *MAKÜ Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 10, 21-36.

Herodotos, *Herodot Tarihi*.

Okan, E., Fırat, M. Baydan, C. (2018). Foça Çanak Koyu Sualtı Araştırmaları: İlk Bulgular. *Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi* 45, 166-185.

Özbütev, G. (1994). *M.S. 3. Yüzyıl Phokaia Kaba Mutfak Keramiği*. (Yayımlanmamış YL Tezi) Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.

Özyiğit, Ö. (1997). 1995 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST XVIII.II*, 1-26, Çizim 1-6, Resim 1-19, Ankara.
Özyiğit, Ö. (1998). 1996 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST XIX.I*, 763-794, Çizim 1-5, Resim 1-22, Ankara.
Özyiğit, Ö. (2000). 1999 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST XXII.II*, 1-14, Çizim 1-4, Resim 1-10, Ankara.
Özyiğit, Ö. (2007). 2006 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları. *KST XXIX-II*, 489-512, Çizim 1-2, Resim 1-13, Ankara.
Robinson, H. S., (1959). The Athenian Agora, Volume V, Pottery Of The Roman Period Chronology. New Jersey.
Rotroff, S. I. (2006). Hellenistic Pottery The Plain Wares. The Athenian Agora, Vol. XXXIII. New Jersey: American School of Classical Studies at Athens.
Uğuz Yapıcı, G. (2024). M.S. 3.-5. Yüzyıllarda Phokaia'daki Seramik Üretimi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi SBE Arkeoloji ABD. İzmir.
Uslu, S. (1994). *Phokaia Kazılarında Bulunmuş Terra Sigillatalar*. T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir.

ŞEKİLLER

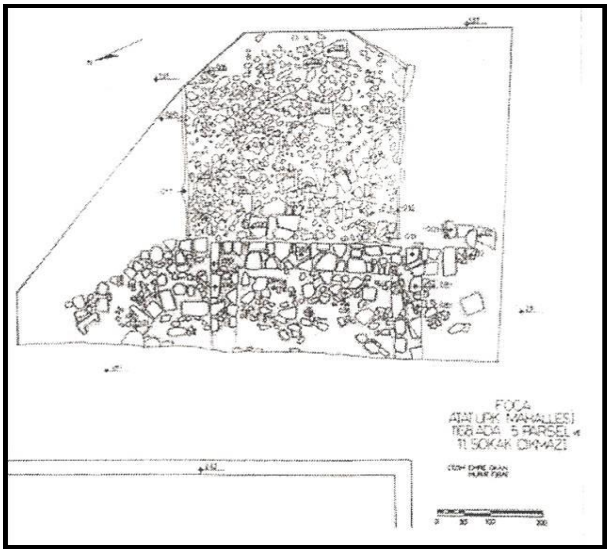

Şekil 1. Atölyenin Alanını Çizimi

Şekil 2. Atölyenin Alanının Görünümü

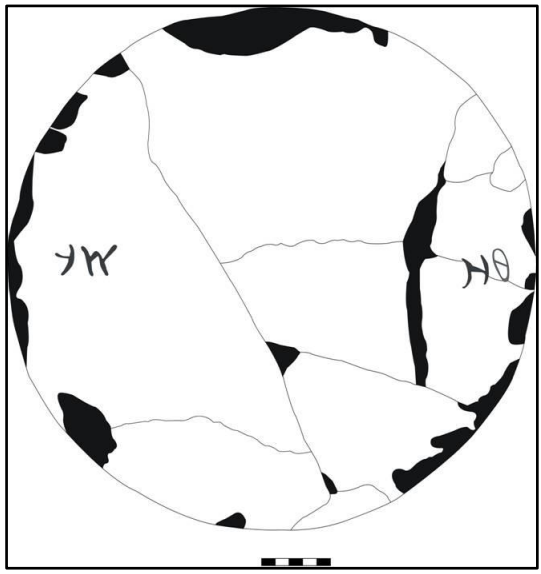

Şekil 3. Graffitolu Çömlekçi Diski, arka yüz

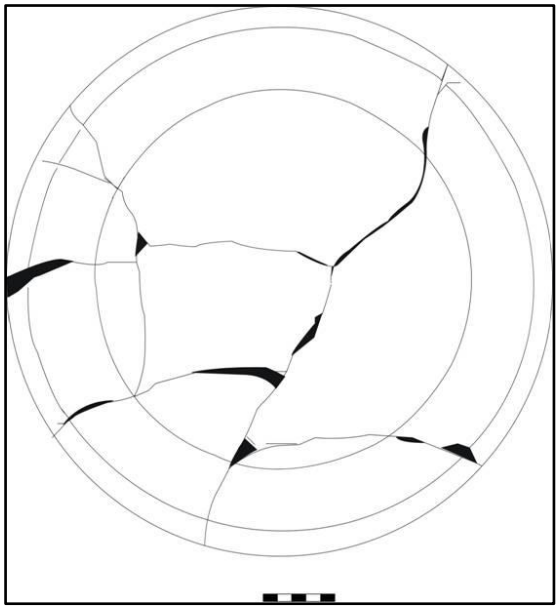

Şekil 4. Graffitolu Çömlekçi Diski, ön yüz

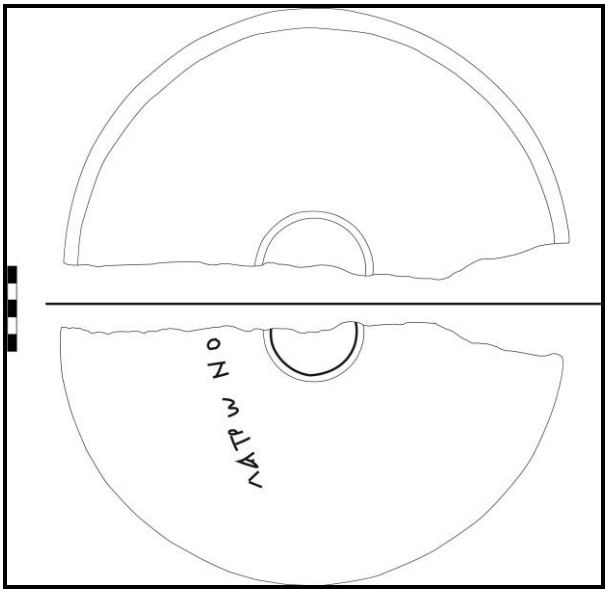

Şekil 5. Graffitolu Çömlekçi Diski, arka yüz

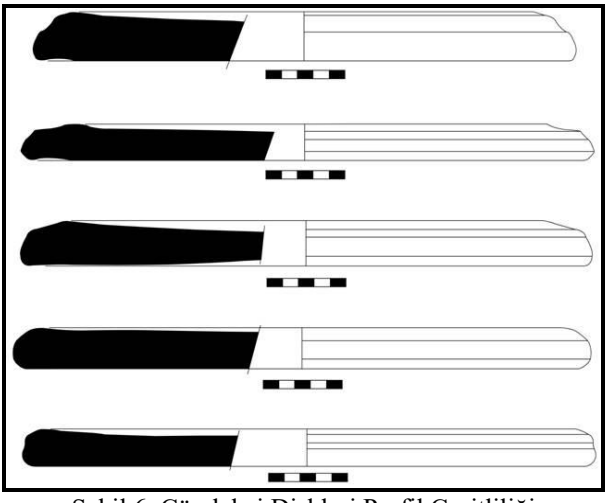
Şekil 6. Çömlekçi Diskleri Profil Çeşitliliği

Televizyon Dizilerinin Sosyal Gerçeklik İnşası: Türk Seyirci Özelinde Bir Değerlendirme

Onur BAYRAKCI[1]

[1] Doç. Dr.; Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, obayrakci@bandirma.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-5300-8389

ÖZET

Bu çalışma, televizyon dizilerinin sosyal gerçeklik inşasındaki rolünü Türk seyirci özelinde incelemeyi amaçlamaktadır. İletişim teknolojilerinin hızla geliştiği günümüz toplumlarında, diziler bireylerin gerçeklik algılarını şekillendirmede önemli bir etkiye sahiptir. Çalışmada, bu süreç dört temel kuramsal çerçeve üzerinden analiz edilmektedir. Sosyal Öğrenme Kuramı, dizilerde sunulan davranış modellerinin izleyiciler tarafından gözlemsel yolla öğrenildiğini ve taklit edildiğini öne sürmektedir. Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı ise izleyicilerin dizileri bilgilenme, eğlenme ve sosyal etkileşim gibi ihtiyaçlarını karşılamak için aktif biçimde kullandıklarını vurgulamaktadır. Ekme Kuramı, diziler aracılığıyla sürekli olarak sunulan mesajların, izleyicilerin gerçeklik algılarını zaman içinde dönüştürdüğünü belirtmektedir. Etkin İzleyici Kuramı ise izleyicilerin medya içeriklerini kendi sosyo-kültürel bağlamları doğrultusunda farklı şekillerde yorumladığını ortaya koymaktadır. Türk televizyon dizileri özelinde yapılan bu değerlendirme, dizilerin toplumsal değerlerin, normların ve kimliklerin inşasında önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ancak bu etkileşim, tek yönlü ve basit bir süreçten ziyade, dizilerin içeriği ile izleyicilerin aktif yorumlama süreçleri arasındaki karmaşık bir diyalog olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, televizyon dizilerinin sosyal gerçeklik inşasındaki rolünün anlaşılabilmesi için, hem medya içeriklerinin hem de izleyici deneyimlerinin birlikte ele alındığı bütüncül bir yaklaşım benimsemek gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler – Televizyon Dizileri , Sosyal Gerçeklik İnşası, Sosyal Öğrenme Kuramı, Ekme Kuramı, Etkin İzleyici.

GİRİŞ

İletişim teknolojilerinin baş döndürücü bir hızla geliştiği ve medyanın gündelik yaşamın her alanına nüfuz ettiği günümüz toplumlarında, televizyon dizileri bireylerin sosyal gerçeklik algılarını şekillendirmede önemli bir rol üstlenmektedir. Özellikle Türk televizyon dizileri, yerel ve küresel ölçekte geniş izleyici kitlelerine ulaşarak, toplumsal değerlerin, normların ve kimliklerin inşasında etkili bir kültürel araç haline gelmiştir.

Medya içerikleri ile gerçeklik algısı arasındaki ilişki, temelde medyanın salt bir "yansıtma aracı" mı yoksa aktif bir "inşa aracı" mı olduğu sorusu etrafında şekillenmektedir. Bu bağlamda, diziler aracılığıyla sunulan temsillerin izleyiciler tarafından nasıl anlamlandırıldığı ve gündelik yaşam pratiklerini nasıl etkilediği akademik araştırmaların odağındadır. Bir yandan dizilerin, izleyicilerin dünya görüşlerini, değer yargılarını ve sosyal ilişki kalıplarını şekillendirdiği; diğer yandan izleyicilerin bu içerikleri kendi

sosyo-kültürel bağlamları doğrultusunda aktif bir şekilde yorumladığı görülmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, televizyon dizilerinin sosyal gerçeklik inşasındaki rolünü, sosyal öğrenme kuramı, kullanımlar ve doyumlar yaklaşımı, ekme kuramı ve etkin izleyici kuramı çerçevesinde Türk seyirci özelinde değerlendirmektir. Bu doğrultuda, söz konusu kuramsal çerçevelerin ışığında, dizilerin bireysel ve toplumsal düzeydeki etkileri sistematik bir şekilde incelenecektir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, öncelikle temel kuramsal yaklaşımlar ele alınacak, ardından bu yaklaşımların Türk dizileri ve izleyici deneyimleri bağlamında nasıl tezahür ettiği tartışılacaktır. Son olarak, medya-etki ilişkisinin çok boyutlu ve karmaşık doğası, Türk televizyon dizileri özelinde sentezlenerek, alana yönelik bütüncül bir perspektif sunulacaktır. Bu bağlamda, televizyon dizilerinin sosyal gerçeklik inşasındaki rolünü anlamak için ilk olarak Sosyal Öğrenme Kuramı'nın temel prensipleri üzerinde durmak yerinde olacaktır.

1.Sosyal öğrenme kuramı

Bandura'nın Sosyal Öğrenme Kuramı'na göre, saldırganlık gibi davranışlar doğrudan deneyimden ziyade, büyük ölçüde gözlemsel öğrenme ve model alma süreçleriyle kazanılır Bireyler, gözlemledikleri modellerin davranışlarını ve bu davranışların sonuçlarını takip ederek yeni saldırganlık biçimleri edinirler. Bu süreçte yalnızca belirli davranışlar değil, aynı zamanda genel taktik ve stratejiler de öğrenilir; böylece yeni saldırganlık biçimleri ortaya çıkabilir (Bayrakcı, 2007: 199).

Sosyal öğrenme sürecinde edinilen bu davranışların kalıcılığı ise, büyük ölçüde davranışın sonuçları tarafından belirlenmektedir. Saldırgan davranışlar, sonuçlarına bağlı olarak düzenlenir: sosyal ödüller davranışın pekişmesine, cezalar ise azalmasına yol açar. Ayrıca medya temsilleri ve stereotip modellere maruz kalma, saldırganlığın yaygınlaşmasını ve normalleşmesini kolaylaştırır. Model alma yoluyla bireyler, edindikleri saldırgan davranışları farklı bağlamlarda uygulayabilirler (Karadaban,20224: 558). Kuram, saldırganlığın yalnızca bireysel eğilimlerle değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel faktörlerle şekillendiğini vurgular. Özetle sosyal öğrenme kuramı, saldırganlığın gözlemsel ve model temelli süreçlerle öğrenilen bir davranış olduğunu temel alır (Bandura, 1978: 14-16; Bandura vd., 1961). Tam da bu noktada, medya ve iletişim araçları bu öğrenme sürecinde kritik bir gözlem ortamı olarak karşımıza çıkmaktadır. Medya ve iletişim araçları, bu süreçte önemli bir gözlem ortamı oluşturur. Etik lider davranışlarının modellenmesi ve ödül mekanizmalarının işleyişi, medya aracılığıyla yaygınlaştırılabilir ve pekiştirilebilir. Sosyal öğrenme kuramının ilkeleri, medyanın davranışların toplum içinde yayılımında önemli bir rol oynayabileceğine işaret etmektedir (Bahar, 2019: 239-240).

Bu bağlamda televizyon dizileri, sosyal öğrenme sürecinin işleyişini gözlemleyebileceğimiz en etkili sembolik model kaynaklarından biridir.

Sosyal Öğrenme Kuramı'na göre, diziler yalnızca birer eğlence aracı değil, aynı zamanda güçlü birer "sembolik model" kaynağıdır. İzleyiciler, dizilerdeki karakterleri gözlemleyerek yeni davranışlar, tutumlar, değer yargıları ve problem çözme stratejileri öğrenirler (Nabavi ve Bıjandi, 2012: 9). Toplumdaki yansımalarını şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Davranışların ve Rollerin Modellenmesi

Olay/Örnek: "Kurtlar Vadisi" ve "Arabesk Maço Kültürü"

Dizideki Polat Alemdar ve ekibi, şiddeti "amaç için her yol mübahtır" mantığıyla meşru bir araç olarak kullanıyordu. Erkeklik, güç, fiziksel şiddet ve sadakat üzerinden inşa ediliyor, duygusallık zayıflık olarak gösteriliyordu.

Toplumsal Yansıma: Dizideki karakterler gibi konuşma, giyinme ve davranma eğilimleri arttı. "Abi-kardeş" ilişkisi, sadakat ve intikam gibi temalar gündelik yaşamda daha görünür hale geldi. Özellikle genç erkek izleyiciler arasında, çatışma çözümü olarak fiziksel gücün ve tehdidin model alındığı gözlemlendi. Okul kantinlerinde, sokaklarda dizideki sahneleri taklit eden davranışlara rastlandı.

Sosyal Öğrenme Açıklaması: İzleyiciler, Polat Alemdar'ı "baskın ve başarılı" bir model olarak gördü. Onun şiddet uyguladığında hedefine ulaşması (dolaylı pekiştirme), bu davranışın taklit edilme olasılığını artırdı.

2. Stereotiplerin ve Önyargıların Pekişmesi

Olay/Örnek: "Binbir Gece" ve "Zengin Erkeğin Fakir Kızı Kurtarması"

Bu tarz romantik dizilerde, zengin, güçlü, "hayatın sıkıntılarından uzak" erkek karakter, fakir ama güzeller güzeli, hayatla mücadele eden kadın karakteri "kurtarır". Kadın karakter genellikle pasif, erkeğin lütfuna muhtaç bir konumdadır.

Toplumsal Yansıma: Bu tür diziler, "kurtarıcı erkek" ve "kurtarılmayı bekleyen kadın" stereotiplerini güçlendirir. Gerçek hayattaki ilişki dinamiklerini ve beklentileri bu kalıplar üzerinden şekillendirebilir.

Kadının ekonomik ve duygusal bağımsızlığı ikinci planda atılırken, "aşk uğruna her şeye katlanmak" romantikleştirilir.

Sosyal Öğrenme Açıklaması: İzleyiciler, tekrar tekrar aynı modeli gözlemleyerek (sürekli pekiştirme), "ideal aşkın" ve "ideal kadın/erkek rollerinin" bu olduğunu öğrenir. Bu öğrenilmiş stereotipler, kendi ilişkilerini değerlendirirken bir şablon haline gelir.

3. Tüketim Alışkanlıklarının ve Yaşam Tarzlarının Yayılması

Olay/Örnek: "Aşk-ı Memnu" ve "Lüks Tüketim"

Dizi, karakterlerin yaşadığı lüks villalar, giydikleri markalı kıyafetler, kullandıkları pahalı arabalar ve katıldıkları görkemli partiler üzerinden bir "yaşam tarzı" sunuyordu.

Toplumsal Yansıma: Dizideki karakterlerin kullandığı mobilyalar, aksesuarlar ve giysiler hızla popüler oldu ve "Aşk-ı Memnu tarzı" dekorasyon ve moda talep gördü.

Bu lüks temsil, özellikle orta ve alt sosyo-ekonomik gruplarda bir "tüketim arzusu" yarattı ve gerçekçi olmayan yaşam standartları beklentilerine katkıda bulundu.

Sosyal Öğrenme Açıklaması: "Zengin ve güzel" karakterler, bu lüks nesneleri kullanırken gösterildiği için (model başarılı ve çekicidir), bu nesneler "başarı" ve "itibar"ın sembolleri haline gelir. İzleyici, statü kazanmak için bu sembolleri (ürünleri) taklit etmeye yönelir.

4. Mesleki ve Ahlaki Değerlerin Aktarımı

Olay/Örnek: "Behzat Ç." ve "Anti-Kahraman" Modeli

Behzat Ç., kurallara uymayan, alkolik, sivri dilli ama işinde çok iyi ve "temiz" bir polistir. Ahlaki çizgisi geleneksel "iyi polis" modelinden oldukça farklıdır.

Toplumsal Yansıma: Dizi, "işini iyi yapmak" ile "kural tanımamak" arasındaki çizgiyi bulanıklaştırdı. Bir anti-kahramanın da sempatik, hatta model alınabilir olabileceğini gösterdi.

"Behzat Ç. gibi olmak" bir övünç kaynağı haline geldi ve onun hayata karşı sarkastik, umursamaz tavrı birçok izleyici tarafından benimsendi.

Sosyal Öğrenme Açıklaması: Behzat Ç.'nin karmaşık karakteri, izleyiciye geleneksel "iyi model"den farklı bir seçenek sunar. Onun işindeki yetkinliği (başarı) olumsuz özelliklerini gölgeler ve izleyici, bu "başarılı" modelin davranışlarını ve hayata bakış açısını benimseyebilir.

5. Toplumsal Sorunlara Farkındalık ve Empati

Olay/Örnek: "İçerde" ve "Ahlaki İkilemler"

Dizi, iyi ve kötü arasındaki çizginin ne kadar ince olabildiğini, bir insanın nasıl koşullar nedeniyle "kötü" tarafa geçebileceğini anlatır. Sade Mert karakteri üzerinden ahlaki çöküşü ve ikilemleri gösterir.

Toplumsal Yansıma: İzleyiciler, suç ve suçluluğa dair basit "iyi-kötü" kalıplarının ötesine geçerek, sosyal ve psikolojik faktörleri anlamaya başlar. Bu, toplumda suça ve suçluya bakış açısında daha nüanslı bir anlayış geliştirebilir.

Sosyal Öğrenme Açıklaması: İzleyici, Sade Mert'in yaşadığı ikilemleri ve dönüşümü gözlemleyerek, "kötü" olarak etiketlenen insanların da karmaşık iç dünyaları olabileceğini öğrenir. Bu, empati kurma becerisini geliştiren dolaylı bir deneyim sunar.

Sosyal Öğrenme Kuramı'na göre diziler, toplum için bir nevi "davranış laboratuvarları" işlevi görür. İzleyiciler, karakterlerin birbirleriyle nasıl ilişki kurduğunu, sorunları nasıl çözdüğünü, neye güldüğünü, neye üzüldüğünü gözlemleyerek yeni sosyal senaryolar öğrenir ve bunları kendi hayatlarına uyarlarlar. Dizilerdeki modellerin davranışları ödüllendirildiğinde (sevgi, saygı, zafer, zenginlik kazanmak), bu davranışların toplumda taklit edilme ve yayılma olasılığı da aynı oranda artar. Bu nedenle, medya içerikleri toplumsal normların ve değerlerin inşasında ve yeniden üretilmesinde kritik bir role sahiptir. Ancak sosyal öğrenme sürecinin işleyişi, izleyicilerin bu "davranış laboratuvarlarını" niçin

ve nasıl kullandığını açıklamakta yetersiz kalabilmektedir. Tam da bu noktada, izleyiciyi merkeze alan Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı, bireylerin medya içerikleriyle kurduğu etkileşime farklı bir perspektiften ışık tutmaktadır.

2.Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı

Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı, medya kullanıcılarının aktif ve hedef odaklı bir şekilde medya içeriklerini tercih ettiğini ve bu tercihlerin kişisel ihtiyaçlara göre şekillendiğini vurgular. Bu yaklaşım, medya kullanımını insan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan amaçlı bir davranış olarak ele alır. Ayrıca, bu yaklaşımın temelinde insanların medya aracılığıyla bilgilenmek, rahatlamak, eğlenmek veya sosyal bağlantıları güçlendirmek gibi çeşitli ihtiyaçlarına ulaşmayı amaçlaması yatar. Araştırmalar, insanların medya kullanımlarını sadece içeriklerin sunduğu işlevlerle değil, aynı zamanda bu kullanımların psikolojik ve sosyolojik kökenleriyle de ilişkilendirir ve bu bağlamda medya kullanımını anlamaya çalışır (Katz vd., 1973: 521; Hermes, 2002: 283).

Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı çerçevesinden bakıldığında, Türk dizilerinin toplumsal bağlamdaki işlevi oldukça çeşitli ve derinliklidir. İzleyiciler, bu dizileri pasif bir şekilde tüketmekten ziyade, aktif olarak kendi psikolojik ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için seçerler. Öncelikle, diziler bilgi edinme ve gerçekliği anlama ihtiyacını karşılama aracı olarak işlev görür. "Diriliş Ertuğrul" veya "Kuruluş Osman" gibi yapımlar, izleyicilere resmi tarih anlatılarının ötesinde, duygusal ve dramatize edilmiş bir milli kimlik inşası sunar. Öte yandan, "Üç Kuruş" gibi diziler, toplumun belirli kesimlerine dair sosyo-ekonomik gerçeklikleri yansıtarak izleyicinin içinde yaşadığı toplumu anlamlandırmasına yardımcı olur.

Kişisel kimlik ve değerlerin pekiştirilmesi bağlamında ise Türk dizileri, izleyicilere kendi ahlaki pusulalarını test edebilecekleri bir alan sağlar. "Aşk-ı Memnu" veya "Kara Sevda" gibi dizilerde işlenen tutku, ihanet, sadakat ve fedakarlık temaları, izleyicinin kendi değer yargılarını ve ilişki dinamiklerini sorgulamasına olanak tanır. Benzer şekilde, tarihi dizilerde vurgulanan "alplik" ideali veya "dava" anlayışı, izleyicilerin takdir ettikleri ve kendi kimliklerine entegre etmek istedikleri değerleri sembolize eder; böylece izleyici, bu karakterlerle kurduğu özdeşim yoluyla kendi kişisel değerlerini güçlendirir.

Sosyal etkileşim ve entegrasyon ihtiyacı, Türk dizilerinin belki de en belirgin toplumsal katkısıdır. Bu diziler, gündelik yaşamda ortak bir dil ve sohbet zemini oluşturarak güçlü bir sosyal bağ yaratır. Ertesi gün işyerinde veya aile içinde "dünkü bölüm" hakkında yapılan konuşmalar, bireylere bir topluluğun parçası olma hissi (aidiyet) verir. Bu durum, yurt dışında yaşayan Türkler için çok daha kritik bir boyut kazanır. Aynı dizileri izleyen, farklı coğrafyalardaki bireyler, sosyal medya gruplarında buluşarak sınırları aşan dijital topluluklar oluşturur ve kültürel kimliklerini bu platformlar aracılığıyla yeniden üretirler.

Son olarak, eğlence ve duygusal kaçış ihtiyacı, dizilerin temel çekim noktalarından biridir. "Leyla ile Mecnun" gibi absürt komediler veya "Behzat Ç." gibi kara mizah içeren yapımlar, izleyiciye günlük stres ve rutinden uzaklaşabileceği bir kaçış alanı sunar. Tam aksine, "Sen Anlat Karadeniz" gibi duygusal ağırlıklı dramlar ise izleyicinin yoğun duygular yaşayarak katarsis (içsel arınma) yaşamasına imkan tanır. Her iki durumda da diziler, izleyicinin duygusal dünyasını yönetmesi ve psikolojik bir rahatlama sağlaması için bir araç görevi görür. Bu nedenle, Türk dizilerinin toplumdaki yeri, yalnızca bir eğlence aracı olmanın ötesine geçerek bireylerin kimlik, topluluk ve anlam arayışına cevap veren çok yönlü bir sosyal fenomen haline gelmiştir. Ancak bireysel tercih ve ihtiyaçların ötesinde, televizyon dizilerinin uzun vadeli ve toplu etkilerini anlamak için Ekme Kuramı'nın perspektifine başvurmak gerekmektedir.

3.Ekme Kuramı (Cultivation Theory)

Ekme Kuramı televizyonun toplumdaki algıları ve inançları nasıl şekillendirdiğine odaklanan bir teoridir. Bu teoriye göre, televizyon dizileri ve programları toplumun kültürel mesajlarını ve dünya görüşlerini sürekli tekrar ederek, izleyicilerde belirli temel varsayımlar ve gerçeklik algıları oluşturur. Bu süreçte televizyon, bir çeşit "kültür üreticisi" olarak hareket eder ve toplumun ortak semboller, normlar ve değerler çerçevesinde düşünmesini sağlar. Televizyonun etkisi, özellikle onun sürekli ve yaygın kullanımıyla, toplumun genel güvenlik, güç ve risk algılarında belirginleşir. İzleyiciler, televizyon aracılığıyla gerçeklikten torpili, güç ilişkileri ve toplumsal normlar konusunda benzer temel inançlar edinirler. Bu durum, "kültivasyon farkı" (cultivation differential) kavramıyla ölçülür ve özellikle ağır televizyon izleyicilerinin, televizyonun sunduğu "dünyanın genel tehlikelerle dolu ve güvensizlik ortamı" şeklindeki gerçeklik algısını daha güçlü benimsediği gösterilir, Ayrıca, televizyonun toplumda ortak kültürel bir bağ oluşturma, sınıf ve grup farklarını aşma gibi işlevleri de vurgulanır. Televizyon, toplumun çeşitli kesimlerini ortak bir sembolik dünya içinde bütünleştirir ve böylece toplumda bir uyum ve devamlılık sağlar. Ancak, bu süreçte televizyon, mevcut güç yapılarını onaylayan ve koruyan bir araç olarak da işlev görür; toplumsal değişim yerine, mevcut düzeni pekiştirir. Cultivation Theory, televizyonun gerçeklik algılarını biçimlendirmesi ve toplumun temel inançlarında yaygın ve kalıcı etkiler bırakması üzerine kuruludur. Bu etkiler, televizyonun sürekli ve bütünleyici rolü sayesinde, toplumda ortak varsayımlar ve dünya görüşleri oluşmasına yol açar (Gerbner ve Gross, 1976: 185-192). Türkiye özelinde yapılan araştırmalarda insanların medya şiddetinin farkında olmalarına rağmen şiddete konu olan medya içeriklerini tükettikleri görülmektedir (Solmaz: 2025).

Ekme Kuramı'nın "Çukur" Dizisi Üzerinden İncelenmesi

Ekme Kuramı, bireylerin sosyal gerçeklik algılarının, uzun süre televizyon izleyerek ekrandaki "sembolik gerçekliği" içselleştirmesi sonucu şekillendiğini savunur. Bu bağlamda, birkaç sezon boyunca her hafta

milyonlarca izleyiciyi ekran başına kilitleyen "Çukur" dizisi, kuramın Türk toplumundaki etkisini anlamak için ideal bir örnektir.

1. Korkulu Dünya Sendromu ve Güvensizlik Algısı:

"Çukur", adını aldığı mahallede geçen, mafya, sokak çeteleri, şiddet ve entrikalar üzerine kurulu bir dizidir. Dizide neredeyse her bölüm onlarca fiziksel şiddet sahnesi, silahlı çatışma, adam kaçırma ve ihanet senaryosu işlenir. Ekme Kuramı'na göre, bu diziyi düzenli izleyen bir izleyici, bir süre sonra dünyanın istatistiksel gerçeklerden çok daha tehlikeli bir yer olduğuna inanmaya başlar. Bu, "Korkulu Dünya Sendromu"dur. Örneğin, izleyici, İstanbul'da bir gece vakti sokağa çıkmanın, bir tartışmaya girmenin veya yeni insanlarla tanışmanın "Çukur"daki gibi ölümcül sonuçlar doğurabileceğine dair bir algı geliştirebilir. Gerçek hayatta şiddete maruz kalma olasılığı istatistiksel olarak düşük olsa da, dizinin sürekli ve yoğun temsili, izleyicide derin bir güvensizlik ve paranoya tohumları eker.

2. Ana Akım Etkisi ve "Kabadayı" Kültürünün Normalleşmesi:

Dizi, "Çukur" mahallesinin sakinleri ve onları yöneten aileler etrafında döner. Bu karakterler arasındaki ilişkiler, "sadakatin" en yüce değer, "ihanetin" ise en büyük suç olduğu bir kodu işler. Farklı sosyal çevrelerden gelen izleyiciler (örneğin, bir ofis çalışanı ile bir esnaf), düzenli izledikleri "Çukur" sayesinde "davam", "namus", "aile" ve "sadakatin" belirli bir yorumu etrafında ortak bir anlayış geliştirir. Bu, "Ana Akım Etkisi"nin ta kendisidir. Dizideki şiddet, "mahallenin namusu" veya "aile şerefi" için meşru bir araç olarak sunulur. Bu da izleyicide, şiddetin belirli koşullar altında kabul edilebilir olduğu yönünde bir algı oluşturarak, toplumsal şiddetin normalleşmesine zemin hazırlayabilir.

3. Rezonans etkisi Etkisi ve Gerçek Hayatla Örtüşen Deneyimler:

Ekme Kuramı'na göre, ekrandaki şiddet, izleyicinin kendi hayatındaki bir deneyimle örtüştüğünde etki katbekat artar. Gerbner vd.'ne göre, "resonance" kavramı, televizyon içeriği ile izleyicilerin gerçek yaşam deneyimlerinin uyumu veya örtüşmesi olarak tanımlar. Özellikle, televizyonun gösterdiği dünyayla günlük yaşamın çok uyumlu olduğu durumlarda, bu uyumun "resonate" edici bir etki yarattığını ifade eder. Bu durumda, televizyonun sunduğu mesajlar ile izleyicilerin gerçek yaşam deneyimleri birbirine yakın olduğunda, bu uyum "güçlü bir iki kat doz" sağlar ve televizyonunın kültürel inşa ettiği dünyaya karşılık gelen algıların güçlenmesine neden olur. Bu süreç, "resonance" yani "yansıma" veya "uyum" etkisi olarak tanımlanır ve sonuç olarak, bu uyumluluk kulturürel tutumların veya inançların daha da pekişmesine katkıda bulunu (medyanın mesajı ile kişinin gerçek hayatının çakıştığı yerde oluşan güçlü bir yankılanma/seni gördüm hissidir. Bu etki, medyanın toplumsal algıyı şekillendirme gücünü, özellikle de izleyicinin kendi deneyimleriyle paralellik gösteren konularda, en üst düzeye çıkarır. İzleyiciyi, "Televizyon tam da benim yaşadığım şeyi anlatıyor!" dedirterek, kurgunun sınırlarını gerçeklik algısının içine taşır (Gerbner vd., 1980: 15- 19). Örneğin, büyük

şehirlerin kenar mahallelerinde yaşayan, belirli bir sosyo-ekonomik düzeydeki izleyiciler için "Çukur" sadece bir kurgu değildir. Kendi çevrelerinde tanık oldukları küçük çaptaki suçlar, sokak çatışmaları veya güvenlik endişeleri, dizideki abartılı şiddet sahneleriyle birleştiğinde "rezonans etkisi" yaratır. Bu izleyici, "Evet, işte dünya aynen böyle bir yer!" diyerek dizideki sembolik gerçekliği, genel gerçeklik algısının temeli haline getirebilir. Bu durum, onların "korkulu dünya" algısını diğer izleyicilere kıyasla çok daha derinden pekiştirir.

4. Sembolik Gerçeklik ve İstatistiksel Gerçeklik Arasındaki Uçurum: Türkiye'de bir vatandaşın silahlı çatışmaya girme veya bir cinayete kurban gitme olasılığı, "Çukur" dizisinde bir bölümde gösterilen şiddet olaylarının sıklığıyla kıyaslanamayacak kadar düşüktür. Ancak Ekme Kuramı'na göre, ağır izleyici için önemli olan istatistiksel gerçeklik değil, sembolik gerçekliktir. "Çukur"un sunduğu gerçeklik, izleyicinin zihninde o kadar güçlü bir şekilde yer eder ki, istatistiklerin gösterdiğinden çok daha tehlikeli, güvenilmez ve şiddet dolu bir toplum algısı oluşur. İnsan ilişkilerinin temelinde ihanet ve çıkar olduğu, gücün her şeyin üstünde tutulduğu bu sembolik dünya, izleyicinin gerçek dünyadaki sosyal ilişkilerine de şüphe ve güvensizlik olarak yansıyabilir. "Çukur" dizisi, Ekme Kuramı'nın Türk toplumu üzerindeki etkisini gözler önüne seren çarpıcı bir örnektir. Diziyi düzenli izleyen bir kişi, bir süre sonra toplumun ne kadar tehlikeli olduğuna, insanlara güvenilmemesi gerektiğine, şiddetin günlük hayatın olağan bir parçası olduğuna ve sadakatin hayati önem taşıdığına dair güçlü bir inanç geliştirebilir. Bu, dizinin sadece bir eğlence aracı olmadığını, aynı zamanda izleyicilerin gerçeklik algılarını derinden şekillendiren, toplumsal güveni aşındıran ve şiddeti normalize eden güçlü bir "ekme aracı" olduğunu gösterir Kuramlar arasındaki bu diyalog, medya etkilerinin farklı boyutlarını anlamamıza yardımcı olurken, bir önemli perspektif daha bizleri beklemektedir: İzleyicinin aktif rolünü merkeze alan Etkin İzleyici Kuramı, bu tartışmaya yeni bir derinlik katmaktadır.

4. Etkin İzleyici Kuramı (Active Audience Theory) / Kodlama-Kodaçımı Modeli (Encoding/Decoding Model)

Hall'un Kodlama-Kodaçımı Modeli: İzleyicinin Aktif Konumu: Stuart Hall, iletişim sürecini tek yönlü ve izleyiciyi pasif bir alıcı konumunda gören geleneksel modellerden ayrışan bir yaklaşım önerir. Ona göre medya mesajları, izleyiciler tarafından olduğu gibi ve doğrudan kabul edilmez; tam aksine, izleyiciler kendi sosyo-kültürel birikimleri, deneyimleri ve toplumsal konumları ışığında bu mesajları aktif biçimde anlamlandırır (Şeker ve Şimsek, 2012: 112). Hall, bu süreci "kodlama" (encoding) ve "kodaçımı" (decoding) kavramlarıyla açıklar. Medya üreticileri tarafından belirli bir çerçevede "kodlanan" mesajlar, izleyici tarafında "çözümlenir". İşte bu kodaçımı aşamasında izleyiciler, mesajı farklı şekillerde yorumlayabilir. Hall, izleyicilerin metinle kurduğu bu ilişkiyi üç ana konum altında tanımlar: Baskın (Hegemonik) Okuma: Mesajın, üreticinin kastettiği

biçimde ve egemen ideoloji çerçevesinde kabul edilmesi. Müzakereci (Negotiated) Okuma: Mesajın genel olarak kabul edilmekle birlikte, izleyicinin kişisel koşul ve deneyimleri doğrultusunda yer yer tartışmaya açılması. Karşıt (Oppositional) Okuma: Mesajın tamamen reddedilerek, egemen söylemin dışında alternatif bir anlamlandırma yapılması. Bu nedenle, medya mesajlarının nihai anlamı, üretim aşamasında tek ve kesin olarak belirlenmiş değildir; izleyicinin aktif yorumlama sürecine ve onun toplumsal konumuna bağlı olarak şekillenir. Dolayısıyla iletişim, bir anlamın sabitçe iletilmesi değil, metin ile izleyici arasında gerçekleşen ve bağlamsal faktörlerden derinlemesine etkilenen bir müzakere sürecidir (Hall, 1980: 170- 175).

Etkin İzleyici Kuramı ve Kodlama-Kodaçımı Modeli Çerçevesinde Türk Dizilerinin Toplumsal Etkisi

Stuart Hall'un "Kodlama-Kodaçımı Modeli" ve Etkin İzleyici Kuramı, Türk dizilerinin toplum üzerindeki etkisini anlamak için oldukça aydınlatıcı bir çerçeve sunar. Bu modele göre, dizilerin toplumsal etkisi tek yönlü ve doğrudan değil, izleyicilerin metinle girdiği diyalog ve anlam müzakere sürecinin bir sonucudur. Türk dizileri, izleyicilerin kendi sosyo-kültürel konumlarına göre farklı şekillerde "okunduğu" için toplumda çok katmanlı ve bazen çelişkili etkiler yaratabilir.

1. Baskın (Hegemonik) Okuma ve Toplumsal Mutabakat Nasıl İşler? İzleyici, dizide sunulan egemen değer ve ideolojileri olduğu gibi kabul eder.

Türk Dizilerinden Örnek: "Diriliş Ertuğrul" veya "Kuruluş Osman" gibi dizilerdeki "Türk-İslam sentezi", "milli birlik" ve "kahramanlık" temaları, birçok izleyici tarafından tartışmasız kabul görür. İzleyici, dizinin kodladığı "biz" ve "öteki" ayrımını aynen benimser.

Toplumsal Etkisi: Bu okuma, toplumda ortak bir milli kimlik ve tarih algısının pekişmesine hizmet eder. Ancak aynı zamanda, dizide sunulan tarihsel anlatının eleştirel bir şekilde sorgulanmasının önüne geçebilir ve farklı tarih yorumlarının dışlanmasına yol açabilir.

2. Müzakereci (Negotiated) Okuma ve Gündelik Uzlaşmalar

Nasıl İşler? İzleyici, dizinin genel mesajını kabul eder ancak kendi gündelik koşulları ve çıkarları doğrultusunda yerel ayarlamalar yapar.

Türk Dizilerinden Örnek: "Kızılcık Şerbeti" gibi bir dizideki "aile birliği" ve "geleneklere bağlılık" vurgusunu izleyici genel olarak onaylayabilir. Ancak, dizideki karakterlerin uyguladığı baskıcı veya geleneksel yöntemleri, kendi modern aile hayatında tamamen benimsemez; aradaki boşluğu kendi değerleriyle "müzakere ederek" doldurur.

Toplumsal Etkisi: Bu, en yaygın okuma biçimidir ve toplumun dizilerle kurduğu en gerçekçi ilişkiyi yansıtır. Geleneksel değerler ile modern yaşam arasında bir köprü kurulmasını sağlar. İzleyici, dizideki mesajı mutlak bir kural olarak değil, esnetilebilir bir tavsiye olarak görür.

3. Karşıt (Oppositional) Okuma ve Eleştirel Tepkiler

Nasıl İşler? İzleyici, dizinin dayattığı egemen bakış açısını tamamen reddeder ve metne karşı bir duruş sergiler.

Türk Dizilerinden Örnek: "Elbet Bir Gün" gibi bir dizideki "kadının kocasına mutlak itaatı" veya "kadının fedakarlığının kutsanması" gibi temalar, feminist bir izleyici tarafından tamamen reddedilebilir. İzleyici, bu diziyi toplumsal cinsiyet eşitsizliğini meşrulaştıran bir araç olarak okuyabilir.

Toplumsal Etkisi: Bu okuma, toplumdaki eleştirel düşünce ve muhalif söylemlerin bir göstergesidir. Diziler, bu sayede toplumsal tartışma platformlarına dönüşür. Örneğin, sosyal medyada bir dizideki cinsiyetçi veya sınıfsal bir temsilin eleştirilmesi, toplumsal farkındalığın artmasına ve statükoya karşı bir bilincin yayılmasına katkıda bulunabilir.

4. Sosyal Medya ve Etkin Okumanın Demokratikleşmesi Nasıl İşler? YouTube yorumları, Twitter tartışmaları ve TikTok video tepkileri, izleyicilerin "kodaçımı" süreçlerini halka açık bir şekilde sergilediği platformlardır.

Türk Dizilerinden Örnek: Bir "Yargı" dizisi bölümü sonrasında, hukukçuların adliye sahnelerini gerçekçilikten uzak bulması, siyasetçilerin dizideki göndermeleri kendi söylemleri için kullanması veya izleyicilerin bir karakterin motivasyonunu tartışması, bu sürecin canlı örnekleridir.

Toplumsal Etkisi: Sosyal medya, farklı okuma biçimlerinin kesiştiği ve çarpıştığı bir kamusal alan yaratır. Bu, tek ve homojen bir "dizi etkisi"nden bahsetmenin imkansız olduğunu gösterir. Aksine, toplum, diziler üzerinden kendi iç tartışmalarını yürüten, çok sesli ve dinamik bir yapıya kavuşur.

Etkin İzleyici Kuramı'na göre, Türk dizilerinin toplum üzerindeki etkisi, bir "enjeksiyondan" ziyade bir "müzakere sürecidir". Bir dizi, ne kadar güçlü bir ideolojik mesaj verirse versin, nihai etkisi izleyicinin onu nasıl "okuduğuna" bağlıdır. Bu nedenle, diziler toplumu tek tip bir kalıba dökmez; aksine, toplumun zaten var olan çeşitliliğini, çatışmalarını ve uzlaşma noktalarını yansıtan ve bazen de onları tetikleyen bir ayna işlevi görür. Dizilerin gerçek gücü, ne anlattığında değil, toplumun bu anlatılanlar hakkında ne konuştuğunda, nasıl tartıştığında ve neye dönüştürdüğünde yatar.

SONUÇ

Medya ve şiddet arasındaki ilişki, bu çalışmada incelenen dört temel kuramsal çerçeve ışığında son derece karmaşık, çok boyutlu ve bağlama bağlı bir nitelik sergilemektedir. Sosyal Öğrenme Kuramı, Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı, Ekme Kuramı ve Etkin İzleyici Kuramı'nın her biri, medyanın birey ve toplum üzerindeki etkilerine ilişkin farklı bir pencereden bakmakta ve tek bir nedensel açıklamanın yetersiz olduğunu göstermektedir.

Sosyal Öğrenme Kuramı, medyanın, izleyicilerin davranış, tutum ve problem çözme stratejileri edindiği güçlü bir "sembolik model" kaynağı olduğunu ortaya koymuştur. "Kurtlar Vadisi" örneğinde görüldüğü gibi, dizilerde ödüllendirilen şiddet içeren davranışların taklit edilmesi veya "Aşk-ı Memnu"daki gibi lüks tüketim alışkanlıklarının model alınması, medyanın bireysel ve toplumsal davranışların şekillenmesinde doğrudan bir rol oynayabildiğini kanıtlamıştır. Ancak, tüm izleyicilerin aynı şekilde etkilenmediği gerçeği, bizi Kullanımlar ve Doyumlar Yaklaşımı'na yönlendirmiştir.

Bu yaklaşım, izleyicilerin medyayı pasif alıcılar olarak değil, kendi ihtiyaç ve amaçları doğrultusunda aktif bir şekilde kullanan bireyler olarak konumlandırır. "Diriliş Ertuğrul" ile milli kimlik arayışı veya "Leyla ile Mecnun" ile gündelik stresten kaçış ihtiyacının giderilmesi, izleyicilerin medya içerikleriyle kurduğu etkileşimin çeşitliliğini göstermiştir. Bu perspektif, medya etkilerinin homojen olmadığını, izleyicinin motivasyonlarına göre şekillendiğini vurgulayarak, tek yönlü bir etki modelini geçersiz kılmıştır.

Öte yandan, Ekme Kuramı, medyanın -özellikle televizyonun- daha uzun vadeli ve yaygın bir etkisine işaret eder. "Çukur" dizisi örneğinde somutlaştığı üzere, yoğun medya kullanımı, izleyicilerin gerçeklik algılarını dönüştürerek "Korkulu Dünya Sendromu"na yol açabilmekte ve şiddetin toplumsal normlar düzeyinde normalleşmesine katkıda bulunabilmektedir. Bu kuram, medyanın, içeriğin birebir taklidi ötesinde, genel bir dünya görüşünün ve toplumsal gerçekliğin "ekilmesindeki" sürekli ve birikimli rolünü ortaya koymuştur.

Nihayetinde, Stuart Hall'un Kodlama-Kodaçımı Modeli, bu sürece dair en kapsayıcı çerçeveyi sunar. Bu modele göre, bir medya mesajının nihai anlamı, üretim aşamasında değil, izleyicinin onu "okuma" biçimiyle belirlenir. "Diriliş Ertuğrul"a yönelik baskın okuma, "Kızılcık Şerbeti"ne yönelik müzakereci okuma veya toplumsal cinsiyet rollerini eleştiren bir diziye yönelik karşıt okuma örneklerinde görüldüğü gibi, izleyiciler medya metinleriyle sürekli bir anlam müzakere süreci içindedir. Sosyal medya platformları ise bu müzakere sürecini demokratikleştirerek, toplumun medya içerikleri hakkındaki çok sesli tartışmalarını görünür kılmaktadır.

Tüm bu kuramsal perspektiflerin sentezi, medya ve şiddet ilişkisinin "medya insanlara ne yapar?" sorusundan ziyade, "insanlar medyayla, medya

içerikleriyle ve birbirleriyle bu içerikler aracılığıyla nasıl bir ilişki kurar?" sorusu üzerinden anlaşılması gerektiğini göstermiştir. Türk dizileri, bu karmaşık etkileşimin gözlemlenebildiği güçlü birer sosyal fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak, medyanın şiddet üzerindeki etkisi, ne mutlak bir belirlenimcilikle ne de tamamen zararsız bir eğlence aracı olarak açıklanabilir. Etki, izleyicinin aktifliği, medya içeriğinin yapısı, sosyo-kültürel bağlam ve tarihsel koşullar arasındaki diyalektik bir etkileşimin ürünüdür. Bu nedenle, gelecekteki araştırmaların, bu çok katmanlı yapıyı daha iyi kavrayabilmek için disiplinlerarası yaklaşımları benimsemesi ve dijital medya ekosistemindeki hızlı dönüşümleri de dikkate alan yeni metodolojiler geliştirmesi büyük önem taşımaktadır.

REFERANSLAR

Bahar, B. (2019). Sosyal öğrenme kuramı ve sosyal değişim kuramı perspektifinden etik liderlik. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi,* 8(16), 237-242.

Bandura, A. (1978). Social learning theory of aggression. *Journal of Communication,* 28(3), 12-29.

Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *The Journal of Abnormal and Social Psychology,* 63(3), 575–582. https://doi.org/10.1037/h0045925

Bayrakcı, M. (2013). Sosyal öğrenme kuramı ve eğitimde uygulanması. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* (14), 198-210.

Gerbner, G., & Gross, L. (1976). Living with television: The violence profile. *Journal of Communication,* 26(2), 172–199. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1976.tb01397.x

Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., & Signorielli, N. (1980). The "mainstreaming" of America: Violence profile no. 11. *Journal of Communication,* 30(3), 10–29. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1980.tb01987.x

Hall, S. (1980). Encoding/decoding. In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), Culture, media, language*: Working papers in cultural studies* (pp. 128-138). Hutchinson.

Hermes, J. (2002). *Active audiences*. In A. Briggs & P. Cobley (Eds.), The media: An introduction (2nd ed., pp. 282-293). Pearson Education Limited.

Karadaban, A., Acar, A., Işık, A., Gezer, M., Taşkıran, N. D., Toz, M. Z., Efe, B., & Yolcu, H. (2024). Sosyal öğrenme. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR),* 11(104), 556–562. https://doi.org/10.5281/zenodo.10775104

Katz, E., Blumler, J. G., & Gurevitch, M. (1973). Uses and gratifications research. *Public Opinion Quarterly,* 37(4), 509–523. https://doi.org/10.1086/268109

Nabavi, R. T., & Bijandi, M. S. (2012). Bandura's social learning theory & social cognitive learning theory. *Theory of Health Promotion*.

Solmaz, E. (2025). Türkiye'de medya ve şiddet: RTÜK ve TİAK araştırmaları üzerinden karşılaştırmalı bir analiz. *Erciyes İletişim Dergisi,* 12(2), 705-723.
Şeker, T., & Şimşek, F. (2013). Kodlama-kodaçımı bağlamında Muhteşem Yüzyıl dizisinin lise öğrencileri üzerindeki etkilerine yönelik alımlama analizi. *Selçuk İletişim,* 7(2), 111-120. https://doi.org/10.18094/si.61714

Afet Risk Azaltımında Sosyal Kırılganlık ve Toplumsal Dirençlilik: Türkiye Örneği

Zehra ASLAN[1]

1- Öğr. Gör.; Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Tıbbi Hizmetler ve Teknikler Bölümü İlk ve Acil Yardım Programı, zehra.aslan@alanya.edu.tr ORCID No: 0000-0003-1159-4177

ÖZET

Afet yönetimi, toplumların risklere karşı direnç geliştirebilmesi için çok yönlü bir yaklaşım gerektiren disiplinlerarası bir alandır. Bu kitap bölümü, afet risk azaltımı süreçlerinde sosyal kırılganlık göstergelerinin etkisini incelemeyi ve Türkiye bağlamında toplumsal dirençlilik oluşumuna katkı sağlayan temel dinamikleri tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, sosyal kırılganlığı belirleyen demografik, ekonomik ve çevresel faktörler kuramsal çerçevede ele alınmıştır. Ayrıca afet eğitim programlarının, yerel yönetimlerin kapasite artırıcı çalışmalarının ve toplum temelli girişimlerin dirençlilik üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Bulgular, sosyal kırılganlığın yalnızca fiziksel koşulların değil; aynı zamanda bilgi düzeyi, ekonomik imkânlar, kültürel yapı ve kurumsal hazırlığın bir sonucu olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, afet risklerinin azaltılması için sosyal kırılganlığı azaltmaya yönelik bütüncül politikaların uygulanması gerektiği önerilmektedir. Bu politikalara erişilebilir eğitim modelleri, kapsayıcı iletişim stratejileri ve yerel aktörlerin karar alma süreçlerine aktif katılımı dâhildir. Çalışmanın özgün katkısı, sosyal kırılganlık ve dirençlilik arasındaki ilişkiyi Türkiye'deki güncel afet deneyimleri ışığında sistematik bir çerçeveyle ele almasıdır.

Anahtar Kelimeler – Afet yönetimi, sosyal kırılganlık, dirençlilik, afet eğitimi, risk azaltma

GİRİŞ

Afetler, yalnızca fiziksel yıkımlara yol açan olaylar değil; aynı zamanda toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları üzerinde derin ve uzun süreli etkiler bırakan karmaşık süreçlerdir. Modern afet yönetimi anlayışı, risklerin yalnızca yapısal önlemlerle azaltılamayacağını; toplulukların sosyal yapısını, kırılganlık düzeylerini ve dirençlilik kapasitesini dikkate alan bütüncül yaklaşımların gerekli olduğunu vurgulamaktadır (Birkmann, 2013). Sosyal kırılganlık, bu bütüncül yaklaşımın en kritik bileşenlerinden biridir ve afetlere karşı zarar görebilme durumunu belirleyen demografik, ekonomik, çevresel ve kültürel faktörlerin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kırılganlık göstergeleri daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmakta, bu da afet etkilerinin daha ağır sonuçlanmasına neden olmaktadır. Sosyal kırılganlık kavramının afet yönetimindeki öneminin anlaşılması, 20. yüzyılın sonlarından itibaren artan akademik çalışmalarla mümkün olmuştur. Cutter ve arkadaşları (2003) tarafından geliştirilen "Sosyal Kırılganlık İndeksi (SoVI)", toplumsal kırılganlık analizine sistematik bir çerçeve kazandırarak bu alandaki çalışmalara yön vermiştir. SoVI ve benzeri modeller, kırılganlığın yalnızca fiziksel tehlikelerden değil, aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerden, bilgi eksikliklerinden ve altyapı yetersizliklerinden kaynaklandığını

göstermektedir. Bu nedenle afet yönetimi alanında sosyal boyutun değerlendirilmesi, yalnızca zarar azaltma değil; aynı zamanda afet sonrası toparlanma ve uzun vadeli sürdürülebilirlik açısından da temel bir gerekliliktir.

Türkiye özelinde değerlendirildiğinde, afet riskleri ile sosyal kırılganlık arasındaki ilişki daha da belirginleşmektedir. Ülke, farklı jeolojik ve iklimsel özellikleri nedeniyle yüksek afet tehlikesi altında bulunmaktadır; ancak afetlerin yol açtığı etkilerin boyutu yalnızca fiziki tehlikeden değil, aynı zamanda toplumsal yapıdan kaynaklanmaktadır. Türkiye'de gelir dağılımındaki eşitsizlik, hızlı ve düzensiz kentleşme, kır-kent farklılıkları, engelli ve yaşlı nüfusun bakım gereksinimi, göç süreçleri ve bilgiye erişimdeki bölgesel eşitsizlikler sosyal kırılganlığı artıran temel unsurlar arasında yer almaktadır (Erdik, 2020). Nitekim 2023 Kahramanmaraş merkezli depremler, sosyal kırılganlık göstergelerinin afet zararlarını nasıl derinleştirdiğini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Özellikle dezavantajlı bölgelerde altyapı eksiklikleri, acil yardım hizmetlerine erişimde yaşanan güçlükler ve sosyo-ekonomik zorluklar afet sonrası iyileşme süreçlerinin uzamasına neden olmuştur.

Bu kitap bölümünde amaç, sosyal kırılganlık ve afet risk azaltımı arasındaki ilişkiyi Türkiye'nin güncel afet deneyimleri bağlamında değerlendirmek ve dirençlilik oluşturma kapasitesini etkileyen temel faktörleri açıklamaktır. Bu kapsamda ilk olarak sosyal kırılganlık kavramı ve belirleyicileri ele alınacak, ardından Türkiye'deki kırılganlık göstergeleri güncel veriler ışığında analiz edilecektir. Son olarak toplumsal dirençliliği artırmaya yönelik politikalar, afet eğitim programları ve toplum temelli uygulamalar değerlendirilecektir.

Toplumsal dirençlilik, afet yönetimi literatüründe son yıllarda önem kazanan bir diğer kavramdır. Dirençlilik, bir topluluğun afet öncesi hazırlık düzeyini, afet sırasında uyum kapasitesini ve afet sonrası toparlanma hızını yansıtan bütüncül bir yapıdır (Paton & Johnston, 2017). Toplumsal dirençliliğin geliştirilmesi, yalnızca fiziksel altyapının güçlendirilmesiyle değil; aynı zamanda toplulukların bilgi, iletişim, sosyal dayanışma ve yerel katılım kapasiteleriyle yakından ilişkilidir. Bu doğrultuda afet eğitim programları, toplum temelli risk azaltım faaliyetleri, yerel aktörlerin karar alma süreçlerine katılımı ve güvenilir iletişim mekanizmalarının güçlendirilmesi dirençlilik çalışmalarının temel bileşenlerini oluşturmaktadır (UNDRR, 2023). Türkiye'de afet eğitimi ve toplum temelli dirençlilik çalışmaları son yıllarda önemli bir ivme kazanmıştır. Üniversiteler, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve AFAD tarafından yürütülen eğitim faaliyetleri, bireylerin öz-yeterlik düzeylerini artırarak daha bilinçli davranışların gelişmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte, afet eğitimlerinin tüm toplumsal kesimlere eşit ölçüde ulaşamadığı ve özellikle sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı bölgelerde eğitime erişimin sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum, sosyal kırılganlığı azaltma çabalarının eşitsiz bir biçimde ilerlemesine neden

olmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de afetlere karşı sürdürülebilir bir dirençlilik oluşturmak için afet eğitiminin kapsayıcı, erişilebilir ve sürekli olması gerekmektedir.

Bu kitap bölümü, afet yönetimi literatüründe sıklıkla vurgulanan sosyal kırılganlık–dirençlilik ilişkisini Türkiye'nin güncel deneyimleri üzerinden yeniden değerlendirerek alana özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir. Hem uluslararası modeller hem de ulusal örnekler üzerinden yapılan karşılaştırmalar, Türkiye'de risk azaltma politikalarının geliştirilmesi için kapsamlı bir çerçeve sağlamaktadır. Çalışmanın bulguları; karar vericiler, uygulayıcı kurumlar ve akademisyenler için yol gösterici niteliktedir.

Sosyal Kırılganlık Ve Sosyal Kırılganlık Endeksi

Sosyal kırılganlık, afetlere maruz kalan bireylerin ve toplulukların zarar görme olasılığını artıran sosyal, ekonomik, demografik ve çevresel koşulların toplamı olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, afet yönetimi literatürünün önemli bir bileşeni haline gelmiş ve özellikle modern risk azaltma çalışmalarında teknik altyapı kadar sosyal faktörlerin de değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Sosyal kırılganlık, yalnızca bireylerin fiziksel tehlikeler karşısındaki durumlarını değil, aynı zamanda bilgiye erişim imkânlarını, kültürel normlarını, sağlık düzeylerini, gelir kaynaklarını ve sosyal destek mekanizmalarını kapsayan çok boyutlu bir yapıdır (Wisner et al., 2004). Bir başka ifadeyle kırılganlık, tehlikenin kendisinden ziyade, tehlikeye maruz kalan toplumun özelliklerinden kaynaklanan bir sonuçtur. Kırılganlık kavramının gelişimi, afet çalışmalarının tarihsel dönüşümüyle paralellik göstermektedir. 1970'lere kadar afetlerin "doğal olaylar" olduğu ve kaçınılmaz sonuçlar doğurduğu düşünülürken, 1980'lerden itibaren sosyal bilimlerin katkısıyla afetlerin etkilerinin toplumsal eşitsizliklerden ve sosyo-ekonomik yapıdan kaynaklandığı kabul edilmiştir. Bu yaklaşıma göre afet, yalnızca fiziksel bir olay değil; aynı zamanda toplulukların sosyal yapısının bir sonucudur (Birkmann, 2013). Örneğin aynı büyüklükteki bir deprem, ekonomik olarak güçlü ve altyapısı sağlam bir bölgede sınırlı kayıplara yol açarken; düşük gelirli, altyapısı yetersiz ve sosyal destek mekanizmaları zayıf bölgelerde çok daha yıkıcı sonuçlara neden olabilmektedir.

Sosyal Kırılganlığın Bileşenleri

Sosyal kırılganlık çok boyutlu bir kavram olduğu için farklı araştırmacılar tarafından çeşitli bileşenler üzerinden tanımlanmıştır. Yaygın kabul gören bileşenler şunlardır:

- Demografik faktörler: Yaş, cinsiyet, hane yapısı, özel gereksinimler
- Sosyo-ekonomik durum: Gelir düzeyi, istihdam, eğitim, barınma koşulları

- Sağlık ve erişim: Kronik hastalıklar, engellilik, sağlık hizmetlerine erişilebilirlik
- Kültürel ve dilsel bariyerler: Dil yeterliliği, etnik kimlik, sosyal dışlanma
- Coğrafi ve yapısal faktörler: Yerleşim yeri, bina kalitesi, altyapı yetersizlikleri

Bu bileşenler afetin yaratabileceği kayıpların büyüklüğünü doğrudan etkilemektedir. Örneğin, engelli veya yaşlı bireyler, afet sırasında tahliye süreçlerine katılmakta zorlanabilir; düşük gelirli aileler güvenli yaşam alanlarına erişimde zorluk yaşayabilir; göçmen topluluklar ise iletişim ve bilgi eksikliği nedeniyle risklere karşı daha savunmasız olabilir.

Sosyal Kırılganlık Endeksi (Social Vulnerability Index – SoVI)

Sosyal kırılganlığın ölçülmesi ve karşılaştırılması amacıyla geliştirilen en yaygın araçlardan biri Sosyal Kırılganlık Endeksi (SoVI)'dir. Cutter, Boruff ve Shirley (2003) tarafından geliştirilen bu endeks, ABD'de farklı bölgelerin afetlere karşı kırılganlık düzeylerini ölçmek amacıyla tasarlanmıştır ve daha sonra birçok ülke tarafından uyarlanarak kullanılmaya başlanmıştır. SoVI, kırılganlığı etkileyen sosyo-demografik göstergeleri istatistiksel yöntemlerle analiz ederek her bölge için bir kırılganlık düzeyi üretmektedir.
SoVI genellikle aşağıdaki değişkenleri içerir:

- Gelir ve yoksulluk düzeyi
- Eğitim durumu
- Yaşlı nüfus oranı
- Engellilik oranı
- Etnik çeşitlilik
- Konut yapısı ve mülkiyet durumu
- Nüfus yoğunluğu
- Sağlık hizmetlerine erişim

Bu değişkenler istatistiksel analizlerle standartlaştırılarak bileşik bir endeks oluşturulur. Endeks değeri yüksek olan bölgeler, afetlere karşı daha kırılgan kabul edilir. SoVI'nin önemi, kırılganlığın yalnızca fiziksel tehlikelere göre değil, aynı zamanda sosyal ve ekonomik koşullar üzerinden anlaşılmasını sağlamasıdır. Bu yaklaşım, afet politikalarının yalnızca mühendislik çözümlerine değil; aynı zamanda sosyal politika, eğitim, iletişim ve toplumsal eşitlik alanlarına odaklanmasını zorunlu kılar.

Sosyal Kırılganlık Endeksinin Uygulama Alanları

SoVI ve benzeri kırılganlık endeksleri, afet yönetiminde birçok alanda karar vericilere rehberlik etmektedir. Bu araçlar:

- Risk haritalarının oluşturulmasında,
- Kaynakların önceliklendirilmesinde,

- Afet eğitim programlarının hedef kitlesinin belirlenmesinde,
- Yerel düzeyde risk azaltma stratejilerinin geliştirilmesinde,
- Kentsel planlama ve altyapı yatırımlarının yönlendirilmesinde kullanılmaktadır.

Örneğin, sosyo-ekonomik açıdan dezavantajlı mahalleler SoVI ile tespit edildiğinde, bu bölgelerde daha yoğun eğitim programları düzenlenebilir, acil durum altyapısı güçlendirilebilir veya sosyal destek mekanizmaları artırılabilir. Böylece sosyal kırılganlık azaltılarak afet risk yönetiminde daha adil ve kapsayıcı politikalar uygulanabilir.

Türkiye'de Sosyal Kırılganlık Çalışmaları

Türkiye'de sosyal kırılganlık kavramının afet yönetimi literatürüne yoğun biçimde girmesi, büyük ölçüde 1990'lı yılların başından itibaren yaşanan yıkıcı depremlerle ilişkilidir. Afetlerin yalnızca "doğal" olaylar olmadığı; aksine, toplumsal eşitsizlikler, yoksulluk, mekânsal ayrışma ve kurumsal kapasite yetersizlikleri ile iç içe geçtiği yönündeki yaklaşım, uluslararası literatürde olduğu gibi Türkiye'de de görünürlük kazanmıştır. Özellikle 1992 Erzincan Depremi ve 1995 Dinar Depremi sonrasında yapılan psikososyal çalışmalar, afetlere maruziyetin belirli toplumsal gruplarda daha yüksek stres, anksiyete ve travma ile sonuçlandığını göstererek kırılganlığın "sosyal boyutuna" işaret etmiş; 1999 Marmara Depremi ise bu tartışmayı ulusal ölçekte hızlandırmıştır. Bu dönemde geliştirilen çalışmalar, afet riskinin yalnızca jeolojik tehlike ile açıklanamayacağını; riskin, tehlike ile sosyal kırılganlığın bileşimi olduğunu ortaya koymuştur. OECD'nin 1999 depremlerinin ekonomik etkilerine ilişkin raporu, Türkiye'nin deprem zararına açıklığını; yetersiz risk azaltma politikaları, inşaat denetimindeki zaaflar ve sigorta/risk transfer mekanizmalarının eksikliği ile değerlendirmiş ve böylece "yapısal" riskin yanında ekonomik-sosyal kırılganlık unsurlarını da vurgulamıştır. 2000'li yıllarla birlikte, özellikle üniversitelerde afet yönetimi, şehir ve bölge planlama, sosyoloji ve psikoloji alanlarında yürütülen araştırmalarda sosyal kırılganlık; yoksulluk, göç, yaşlılık, engellilik, toplumsal cinsiyet, mülkiyet durumu, eğitim düzeyi ve mekânsal ayrışma gibi göstergeler üzerinden ele alınmaya başlanmıştır. İstanbul gibi mega kentlerde hem fiziksel hem de sosyal kırılganlığın yoğunlaşması, yerel yönetimlerin ve araştırmacıların kentsel ölçekte kırılganlık haritaları üretmesine yol açmıştır.

17 Ağustos 1999 Marmara Depremi, Türkiye'de sosyal kırılganlık tartışmasının dönüm noktalarından biri kabul edilmektedir. Deprem sonucunda yaklaşık 17–18 bin kişinin hayatını kaybettiği, 50 bin kişinin yaralandığı; 5.000 civarında binanın tamamen yıkıldığı, 340 binden fazla yapının ise hasar gördüğü raporlanmıştır. Buna ek olarak 14.513 işyerinin kapandığı, 150.000 kişinin işsiz kaldığı ve 129.338 kişinin prefabrik/geçici konutlarda yaşamaya başladığı bildirilmiştir. Bu veriler, afetin yalnızca fiziksel ve ekonomik değil, aynı zamanda yoğun bir sosyal kırılganlık dalgası

ürettiğini göstermektedir. Kasapoğlu ve Ecevit'in (2003) yürüttüğü ve depremden yaklaşık bir yıl sonra 500 kişiyle yapılan saha araştırması, depremden etkilenen bireylerde sosyal dayanışma ilişkilerinin zedelendiğini, temel ihtiyaçlara erişimde ciddi sıkıntılar yaşandığını, geleceğe dair belirsizlik ve umutsuzluk duygusunun güçlendiğini ortaya koymuştur. Çalışmada, eğitim düzeyi, istihdam durumu, sosyal güvenceye sahip olma ve afet bilgisi gibi değişkenlerin, bireylerin hem deprem öncesi hazırlık davranışlarını hem de deprem sonrası baş etme kapasitelerini farklılaştırdığı vurgulanmaktadır. Bu bulgular, Marmara Bölgesi'nde kırılganlığın özellikle düşük gelirli, düzensiz yapılaşmış alanlarda, kiracıların yoğun olduğu bölgelerde ve sosyal güvenlik ağları zayıf hanelerde yoğunlaştığını göstermektedir. Marmara depremi sonrasında yapılan mekânsal çalışmalar da sosyal kırılganlığın belirli ilçelerde daha yoğunlaştığını göstermiştir. Yücel ve Arun'un (2010) Avcılar örneği üzerinden yürüttüğü çalışma, yerleşimlerin "fiziksel etkilenebilirlik" ve "sosyal etkilenebilirlik" bileşenlerini birlikte analiz ederek, binaların taşıyıcı sistem zafiyetleri, kaçış yolları, tahliye alanları gibi fiziksel unsurlar ile kullanıcı profili (yaş, gelir, hane büyüklüğü, mülkiyet durumu, eğitim düzeyi vb.) arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, sosyal kırılganlığın sadece bireysel niteliklerden değil, aynı zamanda kentsel planlama kararları, imar uygulamaları ve mekânsal eşitsizliklerden beslendiğini göstermektedir. Marmara depremi ile ilgili psikolojik ve psikososyal araştırmalar, özellikle kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve engelli bireylerin daha yüksek travma, kaygı ve uyum güçlüğü yaşadığını; bu grupların afet sonrası hizmetlere erişimde de çeşitli engellerle karşılaştığını ortaya koymuştur. Görme engelliler, yalnız yaşayan yaşlılar, kayıt dışı çalışanlar ve geçici işlerde çalışanlar gibi gruplar, hem afet öncesi dönemde sosyal koruma ağlarının zayıflığı hem de afet sonrası destek mekanizmalarına erişim zorlukları nedeniyle daha kırılgan hale gelmiştir. Bu bulgular, Türkiye'de sosyal kırılganlık kavramının, Marmara depremi sonrasında somut gruplar üzerinden tartışılmaya başladığını ve afet yönetimi politikalarında "kırılgan gruplara yönelik özel tedbirler" ihtiyacını gündeme getirdiğini göstermektedir.

Marmara depremi sonrasında İstanbul başta olmak üzere büyükşehirlerde, olası bir büyük depreme hazırlık kapsamında kentsel ölçekte kırılganlık analizleri yapılmaya başlanmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve çeşitli akademik kurumlar tarafından yürütülen araştırmalar, kentsel dönüşüm, bina stokunun durumu, altyapı kapasitesi ve sosyo-ekonomik göstergeleri bir arada değerlendiren sosyal kırılganlık haritaları üretmiştir. Bu çalışmalarda, yoksulluk, işsizlik, düşük eğitim seviyesi, göçmen nüfus yoğunluğu, kaçak yapılaşma ve nüfus yoğunluğu gibi değişkenlerin özellikle belirli ilçelerde bir araya geldiği ve bu ilçelerin yüksek sosyal kırılganlık düzeyine sahip olduğu ortaya konmuştur.

Benzer şekilde, Avcılar, Zeytinburnu, Esenler, Küçükçekmece gibi ilçeler üzerine yapılan ayrıntılı çalışmalar; riskli zemin koşulları, düzensiz kat

ilaveleri, yapı stoğunun yaşı ve mühendislik hizmeti almamış binaların, düşük gelirli haneler ve kiracılarla çakıştığını göstermiştir. Bu durum, deprem riskinin yalnızca "fay hattına yakınlık" ile değil, aynı zamanda kentsel yoksulluk, planlama politikaları ve barınma rejimi gibi toplumsal unsurlarla birlikte ele alınmasını gerektirmektedir. 2023 Kahramanmaraş merkezli depremler sonrasında yapılan erken dönem sosyal kırılganlık değerlendirmeleri de benzer bir tabloyu işaret etmektedir: Yoksulluk, kırsal bölgelerde altyapı eksiklikleri, göç geçmişi, kayıt dışı istihdam, kadınların bakım yükü ve yaşlı nüfusun yoğunluğu, bazı illerde afet etkisinin daha derin ve iyileşme sürecinin daha yavaş olmasına neden olmuştur. Bu yeni deneyim, Marmara depremi sonrası geliştirilen sosyal kırılganlık tartışmalarının, farklı coğrafyalara ve afet türlerine uyarlanması gerektiğini göstermiştir.

COVID-19 pandemisi, klasik olarak "doğal tehlike" (deprem, sel vb.) üzerinden yürütülen sosyal kırılganlık tartışmasının, biyolojik afetler bağlamında yeniden düşünülmesini zorunlu kılmıştır. Türkiye'de pandemi sürecinde yapılan çalışmalar, sosyal kırılganlığın; yalnızca enfeksiyon riski açısından değil, aynı zamanda gelir kaybı, işsizlik, eğitimden kopma, dijital uçurum ve psikososyal etkiler üzerinden de belirginleştiğini göstermektedir. Ortakavak, Korkmaz ve Uslu (2020) tarafından geliştirilen "COVID-19 Salgınına Karşı Sosyal Kırılganlık Endeksi: Türkiye Örneği" çalışması, 81 il düzeyinde demografik, sağlık, ekonomik ve eğitim göstergeleri kullanarak bir sosyal kırılganlık haritası oluşturmuştur. Çalışmada kırsal nüfus oranı, tek kişilik hane halkı oranı, kadın nüfus, mülteci nüfusu, 15 yaş altı ve 65 yaş üstü nüfus oranı, sağlık personeli sayısı, hastane ve yoğun bakım yatak kapasitesi, 112 istasyon ve ambulans sayısı, okuryazarlık durumu gibi değişkenler faktör analiziyle bileşik bir endekse dönüştürülmüştür. Sonuçlar, bazı illerin hem sağlık altyapısı hem de sosyo-demografik yapı açısından pandemiye karşı çok daha kırılgan olduğunu; dört ilin "çok yüksek", 21 ilin "yüksek" düzeyde kırılganlık gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu bulgu, pandemi yönetiminde iller arası farklılaşan sosyal kırılganlığın dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Pandemi sürecinde Türkiye'nin risk yönetimini inceleyen Varol ve arkadaşları (2022), alınan kısıtlama kararlarının, sağlık altyapısının güçlendirilmesinin ve aşılama politikalarının yanı sıra, ekonomik ve sosyal destek paketlerinin toplumun farklı kesimleri üzerindeki etkilerini tartışmıştır. Çalışma, özellikle kayıt dışı çalışanlar, günlük yevmiye ile geçinenler, küçük ve orta ölçekli işletmelerde çalışanlar, mülteciler ve göçmenler ile yaşlı nüfusun, pandemi sürecinde ekonomik ve sosyal açıdan daha kırılgan hale geldiğini; bu grupların afet benzeri bir süreç olan pandemide "risk altında nüfus" olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Birleşmiş Milletler ve UNHCR gibi kurumların raporları da Türkiye'de COVID-19'un kırılgan gruplar üzerindeki etkilerini ayrıntılandırmıştır. Türkiye'nin, yaklaşık 3,7 milyon kayıtlı Suriyeli sığınmacı ve diğer uyruklardan yüz binlerce mülteciye ev sahipliği yaptığı düşünüldüğünde, pandemi sürecinde bu grubun sağlık hizmetlerine, sosyal

yardımlara ve istihdam olanaklarına erişiminde yaşanan güçlükler sosyal kırılganlığı artıran önemli faktörler arasında yer almıştır. Yaşlı nüfus açısından bakıldığında, hem COVID-19'a biyolojik açıdan daha duyarlı olmaları hem de "sosyal izolasyon" önlemleri kapsamında uzun süreli yalnızlık ve dışlanma riski ile karşılaşmaları, kırılganlığı çift yönlü artırmıştır. Esendemir ve arkadaşlarının (2025) yaşlı yetişkinlerin afetler karşısında kırılganlığına ilişkin değerlendirmeleri, pandemi döneminde uygulanan fiziksel mesafe politikalarının bir yandan enfeksiyon riskini azaltırken, diğer yandan yaşlıların psiko-sosyal açıdan daha fazla yalnızlaşmasına ve ayrımcılık deneyimlerine yol açabildiğini göstermektedir.

Genel olarak bakıldığında, Türkiye'de sosyal kırılganlık çalışmaları, Marmara Depremi ile belirginleşen deprem odaklı kırılganlık analizlerinden; COVID-19 pandemisi ile birlikte biyolojik afetler ve sağlık krizlerine uzanan geniş bir çerçeveye evrilmiştir. 1999 sonrası süreçte kentsel mekânda yürütülen çalışmalar, yoksulluk, düzensiz kentleşme, altyapı eksiklikleri ve göçün, deprem riskini derinleştiren sosyal kırılganlık göstergeleri olduğunu ortaya koyarken; pandemi dönemi araştırmaları, sağlık altyapısı, sosyal güvenlik sistemleri, dijital eşitsizlikler ve mülteci/yaşlı/engelli grupların durumunun, kırılganlık analizinin ayrılmaz parçaları olduğunu göstermiştir. Bu birikim, Türkiye'de afet yönetimi politikalarının sadece mühendislik çözümleri odaklı olmaması; aynı zamanda sosyal politika, yoksullukla mücadele, kapsayıcı sağlık ve eğitim hizmetleri ve insan hakları temelli yaklaşımlar ile desteklenmesi gerektiğine işaret etmektedir.

SONUÇ

Bu kitap bölümünde ele alınan sosyal kırılganlık kavramı, Türkiye'nin afet deneyimlerinin hem tarihsel hem de güncel bağlamda yeniden değerlendirilmesi açısından önemli ipuçları sunmaktadır. 1999 Marmara Depremi'nden 2023 Kahramanmaraş depremlerine ve COVID-19 pandemisine kadar yaşanan her büyük olay, kırılganlığın yalnızca fiziksel tehlikelerin büyüklüğüyle açıklanamayacağını; aksine toplumsal eşitsizlikler, mekânsal ayrışma, kurumsal kapasite farklılıkları ve sosyo-ekonomik dezavantajlar ile yakından ilişkili olduğunu göstermiştir. Yoksulluk, kır-kent farklılıkları, göç ve mülteci hareketliliği, yaşlı ve engelli bireylerin özel ihtiyaçları, kentleşme dinamikleri ve hizmetlere erişimdeki adaletsizlikler, Türkiye'de afet riskinin sosyal boyutunu derinleştiren temel belirleyiciler olarak ortaya çıkmaktadır. Marmara Depremi'nde belirginleşen konut güvensizliği, düzensiz yapılaşma ve sosyal güvenlik eksiklikleri, pandemi döneminde sağlık hizmetleri, ekonomik dayanıklılık ve dijital erişim

eşitsizlikleri üzerinden kendini göstermiştir. Bu durum, sosyal kırılganlığın bağlama göre değişmekle birlikte temelde yapısal ve sistematik unsurlardan beslendiğini ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede, sosyal kırılganlığın azaltılmasına yönelik politikaların yalnızca afet anına odaklanan müdahalelerle sınırlandırılması yerine, toplumsal eşitsizlikleri azaltan, sosyal hizmetlere erişimi güçlendiren ve kapsayıcı bir risk yönetimi kültürü oluşturan uzun vadeli stratejilerle desteklenmesi gerekmektedir. Sosyal kırılganlığı ölçmeye yönelik endeks çalışmaları, risk haritaları ve mekânsal analizler karar vericilere önemli bir yol gösterici niteliği taşırken; toplum temelli afet eğitimi programları, yerel yönetimlerin kapasite geliştirme faaliyetleri ve sivil toplumun katılımı dirençliliğin artırılmasında kritik rol oynamaktadır. Türkiye'nin hem deprem hem de pandemi deneyimleri, kırılgan gruplara yönelik özel politikaların, afet öncesi hazırlık ve afet sonrası iyileşme süreçlerinin ayrılmaz bir parçası olması gerektiğini göstermiştir. Sonuç olarak, sosyal kırılganlığın azaltılması; fiziksel risk azaltma önlemlerinin ötesine geçen, sosyo-ekonomik adalet, kapsayıcı planlama, bütüncül afet yönetimi ve sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu politikaların bir arada yürütülmesini zorunlu kılmaktadır.

REFERANSLAR

Baycan, T. (2022). Social, economic and spatial impacts of COVID-19 in Turkey. SN Social Sciences, 2(4), Article 85. https://doi.org/10.1007/s41685-022-00261-8

Birkmann, J. (2013). *Measuring vulnerability to promote disaster-resilient societies: Conceptual frameworks and definitions*. United Nations University Press. https://unu.edu/publications

Birkmann, J. (2013). *Measuring vulnerability to promote disaster-resilient societies*. United Nations University Press. https://unu.edu/publications

Cutter, S. L., Boruff, B. J., & Shirley, W. L. (2003). Social vulnerability to environmental hazards. *Social Science Quarterly, 84*(2), 242–261. https://doi.org/10.1111/1540-6237.8402002

Cutter, S. L., Boruff, B. J., & Shirley, W. L. (2003). Social vulnerability to environmental hazards. *Social Science Quarterly, 84*(2), 242–261. https://doi.org/10.1111/1540-6237.8402002

Duymaz, S. Y. (2023). Preparing for post-disaster population mobility in Istanbul. Journal of Design for Resilience in Architecture & Planning, 4(Special Issue), 95–108. https://drarch.org/index.php/drarch/article/download/173/125/2027

Erdik, M. (2020). Earthquake risk and mitigation in Turkey. *Soil Dynamics and Earthquake Engineering, 139*, 106390. https://doi.org/10.1016/j.soildyn.2020.106390

Esendemir, Ş., et al. (2025). “Get ready!” The vulnerability and resilience of older adults in disasters. European Journal of Geriatrics and Gerontology. https://ejgg.org/articles/get-ready-the-vulnerability-and-resilience-of-older-adults-in-disasters/ejgg.galenos.2025.2024-8-3
İstanbul Büyükşehir Belediyesi. (2019). İstanbul ilinde afetlere karşı sosyal kırılganlık araştırması [Rapor]. Deprem ve Zemin İnceleme Müdürlüğü. https://depremzemin.ibb.istanbul/en/social-vulnerability-research-against-disasters-in-istanbul-province
Kasapoğlu, A., & Ecevit, M. (2003). Impact of the 1999 East Marmara earthquake in Turkey. Population and Environment, 24(4), 339–358. https://doi.org/10.1023/A:1022453722574
OECD. (2000). Economic effects of the 1999 Turkish earthquakes. Organisation for Economic Co-operation and Development. https://www.oecd.org/en/publications/economic-effects-of-the-1999-turkish-earthquakes_233456804045.html
Ortakavak, Z., Korkmaz, E., & Uslu, A. (2020). COVID-19 salgınına karşı sosyal kırılganlık endeksi: Türkiye örneği. Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ek Sayı (Ekim 2020), 245–268. https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/issue/66832/1045317
Paton, D., & Johnston, D. (2017). *Disaster resilience: An integrated approach* (2nd ed.). Charles C. Thomas Publisher. https://doi.org/10.1037/0000033-000
Paton, D., & Johnston, D. (2017). *Disaster resilience: An integrated approach* (2nd ed.). Charles C. Thomas Publisher. https://doi.org/10.1037/0000033-000
UNDP Türkiye. (2021). COVID-19 resilience and response. United Nations Development Programme. https://www.undp.org/turkiye/projects/covid-19-resilience-and-response
UNDRR. (2023). *Global assessment report on disaster risk reduction 2023*. United Nations Office for Disaster Risk Reduction. https://www.undrr.org/publication/gar2023
UNHCR. (2022). COVID-19 in Türkiye and livelihoods of vulnerable people and refugees. United Nations High Commissioner for Refugees. https://data.unhcr.org/ar/documents/download/96357
Varol, N., Artık, Y., & Timur, G. (2022). Risk management implemented by Turkey during the COVID-19 pandemic disaster. Archives of Molecular Biology and Genetics, 1(2), 69–83. https://www.scientificarchives.com/article/risk-management-implemented-by-turkey-during-the-covid-19-pandemic-disaster
Wisner, B., Blaikie, P., Cannon, T., & Davis, I. (2004). *At risk: Natural hazards, people’s vulnerability and disasters* (2nd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203428764
Yücel, G., & Arun, G. (2010). Mevcut yerleşimlerin deprem için fiziksel ve sosyal etkilenebilirliğinin belirlenmesi: Avcılar örneği. Megaron, 5(1), 23–32. https://jag.journalagent.com/megaron/pdfs/MEGARON_5_1_23_32.pdf

Sürdürülebilir Gıda Üretimi

Evin DURMAZ[1]
Hamza BOZKIR[2*]

[1]Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye,
[2]Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Pamukova Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü, Sakarya Türkiye
[*]bozkirhamza@gmail.com

ÖZET

Günümüzde artan nüfus, kentleşme ve doğal kaynakların tükenmesi, gıda üretim sistemlerini büyük bir baskı altına almıştır. FAO verilerine göre 2050'de gıda talebinin %50 artacağı öngörülmektedir. Mevcut tarım yöntemleri, çevresel sorunlar (toprak erozyonu, biyoçeşitlilik kaybı, karbon salınımı) nedeniyle bu talebi sürdürülebilir şekilde karşılayamamaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir gıda üretimi hem çevresel hem ekonomik hem de sosyal açıdan zorunlu hale gelmiştir. Sürdürülebilir gıda üretimi; iyi tarım uygulamaları (su yönetimi, toprak koruma, kimyasal azaltımı), organik tarım, yerel ürün yetiştiriciliği ve yerli-atalık tohum kullanımını kapsamaktadır. Bu uygulamalar hem çevreyi korur hem çiftçinin maliyetlerini düşürür hem de yerel ekonomiyi güçlendirir. Sürdürülebilir gıdanın ayırt edici özellikleri; çevresel duyarlılık, yerel-mevsimsel üretim, sosyal ve ekonomik katkılar, sağlık ve güvenlik, döngüsel ekonomi yaklaşımıdır. Sonuç olarak, sürdürülebilir gıda üretimi; çevreyi koruyan, yerel ekonomiyi güçlendiren, kültürel değerleri yaşatan ve gelecek nesillerin gıda güvenliğini garanti altına alan bütüncül bir yaklaşımdır. Bu sistemin başarısı, politika desteği, üretici eğitimi, toplum farkındalığı ve bilimsel araştırmalarla mümkün olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler – Sürdürülebilir, Gıda Üretimi, İyi Tarım Uygulamaları, Yerel Ürün Yetiştiriciliği, Yerli-Atalık Tohum.

GİRİŞ

Dünya nüfusunun hızla artması, kentleşmenin yaygınlaşması ve doğal kaynakların sınırlı olması, gıda üretim sistemlerinin karşı karşıya olduğu en büyük zorluklar olarak karşımıza çıkmaktadır. FAO'nun (2021) verileri ışığında, 2050 yılında dünya nüfusunun yaklaşık 10 milyara ulaşması beklenmektedir ve bu, gıda talebinde %50'lik bir artış anlamına gelmektedir. Ancak mevcut tarım yöntemlerinin, bu artışı sürdürülebilir bir şekilde karşılayamayacağı düşünülmektedir. Tarımsal üretimde yoğun kaynak kullanımı, biyoçeşitlilik kaybı, toprak erozyonu ve karbon emisyonlarının artışı gibi çevresel sorunlar, gıda güvenliğini tehdit etmektedir (Pretty et al., 2018). Bu bağlamda, sürdürülebilir gıda üretimi, çevresel ve toplumsal etkileri dengeleyerek gıda sistemlerini daha dirençli ve uzun vadeli hale getirme gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Sürdürülebilirlik, doğal kaynakların korunmasını, çevresel etkilerin azaltılmasını ve toplumsal eşitliği hedeflerken, gastronomi bu hedeflere ulaşmada önemli bir araçtır. Yerel ve mevsimsel ürünlerin kullanımı, karbon ayak izini azaltarak hem çevresel hem de ekonomik sürdürülebilirliği desteklemektedir. Aynı zamanda, gıda israfını önlemeye yönelik döngüsel

ekonomi uygulamaları sürdürülebilir gastronominin temel taşlarını oluşturmaktadır (FAO, 2021; Pretty et al., 2018).

Ayrıca, sürdürülebilir gıda üretimi için elzem olan tarım teknikleri yalnızca çevresel etkileri azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda ekonomik kalkınmayı da desteklemektedir. Örneğin, organik tarım ve agroekolojik uygulamalar, daha az dış girdi kullanarak hem çiftçilerin maliyetlerini düşürmekte hem de ürün kalitesini artırmaktadır. Bunun yanı sıra, yerel üretim ve tüketim ağlarının güçlendirilmesi, karbon ayak izini düşürerek gıda sistemlerinin çevresel sürdürülebilirliğine katkıda bulunmaktadır (FAO, 2021). Gelecek nesillere daha yaşanabilir bir dünya bırakmayı hedefleyen sürdürülebilir gıda üretimi, yalnızca tarımsal üretimi değil, aynı zamanda tedarik zincirlerini, tüketici alışkanlıklarını ve politika yapıcıların yaklaşımlarını da içine alan kapsamlı bir dönüşümü gerektirmektedir (Rockström ve ark., 2020).Yapılan araştırmalarda elde edilen bulgulara göre sürdürülebilir gıda üretimi yalnızca mevcut gıda talebini karşılamayı değil, aynı zamanda gelecek nesillerin gıda harcamalarını sağlamayı da hedeflemektedir (FAO, 2021).

1.Gastronomi ve Sürdürülebilirlik ilişkisi

Son yıllarda gastronomi turizminin hızlı bir şekilde gelişmesi, bu alandaki çeşitli bilimsel yaklaşımların artmasına neden olmuştur. Gastronomi turizmi, özellikle gıda ve içecek kültürlerinin bir seyahat motivasyonu olarak öne çıkmasıyla önemli bir turizm sektörü haline gelmiştir. Ancak, bu alandaki büyümenin sürdürülebilir olması, gelecekteki başarısı için kritik bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilir gastronomi, hem çevresel hem de ekonomik sürdürülebilirlik ilkelerini benimseyerek, gastronomi turizminin uzun vadede devam edebilmesini sağlamaktadır (Gössling, 2018).

Sürdürülebilirlik, genellikle bir şeyin sürekliliğini sağlamak veya korumak anlamında kullanılan bir kavramdır ve toplumsal düzeyde çoğunlukla olumlu bir şekilde algılanmaktadır. Gastronomi turizmi açısından sürdürülebilirlik, yerel ve organik gıda üretim sistemlerine dayanan bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu tür sistemler, biyoçeşitliliği korumakta, çevre dostu tarım uygulamalarını desteklemekte ve yerel ekonomilerin güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Pretty, 2018). Büyük ölçekli tarım uygulamaları ise biyoçeşitliliği olumsuz etkileyebilmekte, tarım ilaçları ve gübre kullanımı gibi unsurlarla çevresel zararlar yaratabilmektedir. Bu nedenle, yerel çiftliklerden ürün alımını teşvik etmek, çevresel sürdürülebilirliği hızlandıran önemli bir strateji olarak öne çıkmaktadır (Gómez, 2021).

Sürdürülebilir gastronominin temel amacı, yerel tarım ve yiyecek üretimini destekleyerek, geleneksel gastronomi uygulamalarını sürdürülebilir bir biçimde yaşatmaktır. Ayrıca, yerel üretimle bağ kurarak, yerel gururu ve topluluğu güçlendirmektedir. Bu, aynı zamanda turizm destinasyonlarının özgün kimliklerini oluşturmasına yardımcı olmakta ve yerel ekonomiyi hem turizm hem de tarım açısından canlandırmaktadır (UNWTO, 2022). Çevre dostu uygulamalarla desteklenen bu tür bir yaklaşım, sürdürülebilir turizme

önemli katkılar sağlamaktadır ve yerel toplumların ekonomik kalkınmasını teşvik etmektedir. Sonuç olarak, sürdürülebilir gastronomi, gastronomi turizmi için çevresel, ekonomik ve kültürel açıdan değerli bir model sunmaktadır. Yerel tarım ve üretimi destekleyerek, çevreye duyarlı ve ekonomik olarak güçlü bir turizm sektörü yaratılmasına katkı sağlamaktadır. Sürdürülebilir gastronomi kapsamında tarımsal olarak yapılan bazı uygulamalar bulunmaktadır ve bu uygulamalar aşağıda detaylı olarak anlatılmaktadır.

2.İyi Tarım Uygulamaları

Sürdürülebilir gıda üretimi, gıda güvenliği, çevresel koruma, ekonomik kalkınma ve toplumsal refahı dengelemeyi amaçlayan bir üretim modelidir. Bu modelin başarısında, iyi tarım uygulamaları (GTA) kritik bir rol oynamaktadır. İyi tarım uygulamaları, çevresel etkileri azaltmayı, kaynak verimliliğini artırmayı ve çiftçilerin ekonomik sürdürülebilirliğini sağlamayı hedeflemektedir. GTA, tarımda kullanılan tekniklerin, çevresel ve toplumsal sorumluluklarını göz önünde bulundurarak sürdürülebilirlik ilkelerine uygun şekilde yürütülmesini sağlamaktadır (FAO, 2021). İyi tarım uygulamaları, tarımda verimliliği artırırken, çevresel tahribatı en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Bu uygulamalar arasında, suyun etkin kullanımı, toprak erozyonunun engellenmesi, biyoçeşitliliğin korunması ve kimyasal girdilerin minimizasyonu yer almaktadır. Ayrıca, bu uygulamalar tarımda biyolojik çeşitliliği artıran yöntemlere dayalıdır; örneğin, organik gübrelerin kullanımı, yerel tohumların korunması ve ekosistem dostu tarım tekniklerinin benimsenmesi gibi uygulamalar sürdürülebilir tarımı desteklemektedir (Pretty, 2018). GTA, aynı zamanda çiftçilere daha az dışarıdan girdi kullanarak, kendi kaynaklarını etkin bir şekilde yönetme yeteneği kazandırmaktadır. Bir diğer önemli unsur ise, toprak sağlığını koruma ve iyileştirmedir. Toprak sağlığı, verimli ve sürdürülebilir tarım için temel bir faktördür. GTA kapsamında, toprak koruma teknikleri (örneğin, su koruma, yerel bitki örtüsünün muhafazası, azot döngüsünün iyileştirilmesi) ile toprak kalitesinin artırılması hedeflenmektedir. Toprak verimliliği arttıkça, tarımsal üretimin sürdürülebilirliği de artmakta ve çiftçilerin ekonomik kazançları da yükselmektedir (FAO, 2021).

İyi Tarım Uygulamaları ve Ekonomik Fayda

GTA, çiftçilerin üretim maliyetlerini düşürmek ve verimliliklerini artırmak için de önemli fırsatlar sunmaktadır. Tarımda kimyasal gübrelerin ve pestisitlerin azalması hem çevre hem de insan sağlığı için faydalıdır. Aynı zamanda, yerel girdi kullanımının artırılması, tarımsal üretim süreçlerini daha yerelleştirilmiş hale getirmekte, böylece çiftçilerin ekonomik bağımsızlığı artmaktadır (Gómez, 2020). Organik tarım uygulamaları, bu bağlamda daha yüksek pazar değeri ve tüketici talepleriyle ilişkilidir. Örneğin, organik gıda ürünleri, dünya genelinde artan bir talep görmekte olup, sürdürülebilir gıda

üretimi ile uyumlu bir pazar yaratmaktadır. Bununla birlikte, GTA'nın bir diğer avantajı da daha az su ve enerji tüketimidir. Bu tür uygulamalar, doğal kaynakların daha verimli kullanılmasına olanak tanımakta, çevreye duyarlı üretim süreçleri geliştirmekte ve çevresel maliyetleri azaltmaktadır. Ayrıca, tarımda ekosistem hizmetlerinin iyileştirilmesi, tarımsal üretimin geleceğini güvence altına alırken, çevresel sürdürülebilirliği de artırmaktadır (Gómez, 2020 ve Pretty, 2018).

İyi Tarım Uygulamaları ve Sosyal Etkiler

Sürdürülebilir gıda üretimi, sadece çevresel ve ekonomik açıdan değil, aynı zamanda sosyal açıdan da büyük faydalar sunmaktadır. GTA, kırsal bölgelerdeki tarım işçileri için daha iyi çalışma koşulları yaratmaktadır. Ayrıca, yerel tarım sistemlerinin desteklenmesi, kırsal kalkınmayı teşvik etmekte ve yerel toplulukların güçlenmesine katkı sağlamaktadır. Bu, özellikle gelişmekte olan bölgelerde tarımın toplumsal refah üzerindeki olumlu etkilerini ortaya koymaktadır. GTA, yerel gıda güvenliği için de önemli bir rol oynamaktadır; çünkü daha sürdürülebilir yöntemler, yerel gıda üretimini artırarak toplumların gıda ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmaktadır (Gómez, 2020).

3.Organik Tarım Uygulamaları

Sürdürülebilir gıda üretimi, çevresel, ekonomik ve sosyal açıdan dengeyi sağlamak amacıyla gıda üretim sistemlerini iyileştirmeyi hedeflemektedir. Organik tarım uygulamaları, sürdürülebilir gıda üretimi için kritik bir bileşen olarak ortaya çıkmaktadır. Organik tarım, kimyasal gübreler, pestisitler ve genetik mühendislik gibi sentetik girdiler kullanmadan yapılan bir tarım modelidir ve doğal ekosistemlerin korunmasına, biyolojik çeşitliliğin artmasına ve toprak sağlığının iyileştirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu nedenle organik tarım, sürdürülebilir tarımın temel ilkelerini uygulayarak, çevre dostu ve sağlıklı gıda üretimi sağlamaktadır (Willer & Lernoud, 2019).

Organik Tarım ve Çevresel Sürdürülebilirlik

Organik tarım uygulamaları, çevresel sürdürülebilirlik açısından büyük bir potansiyel taşımaktadır. Kimyasal gübre ve pestisitlerin kullanılmaması, toprak kalitesinin ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına yardımcı olmaktadır. Organik tarımda kullanılan doğal gübreler ve biyolojik kontrol yöntemleri, çevreye zarar vermeden zararlılarla mücadele edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, organik tarımda toprak işleme, su yönetimi ve ekosistem dengesinin korunmasına yönelik uygulamalar da çevresel sürdürülebilirliği artırmaktadır (FAO, 2020). Toprak sağlığı, organik tarımda önemli bir yer tutmaktadır. Organik yöntemler, toprak erozyonunu önleyerek, toprak organik madde miktarını artırmakta ve suyun daha verimli kullanılmasını sağlamaktadır. Bu uygulamalar, toprağın doğal dengesini koruyarak, verimli ve sürdürülebilir tarım için gerekli altyapıyı sağlamaktadır (Horrigan, 2002). Ayrıca, organik

tarım, ekosistem hizmetlerini destekleyerek, toprakların karbon depolama kapasitesini artırmakta ve tarımsal üretimde karbon ayak izinin azaltılmasına yardımcı olmaktadır (Eryılmaz vd., 2019).

Organik Tarım ve Ekonomik Sürdürülebilirlik

Organik tarım, yalnızca çevresel faydalar sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda çiftçilerin ekonomik sürdürülebilirliğini de desteklemektedir. Organik ürünler, genellikle geleneksel ürünlere kıyasla daha yüksek fiyatlarla satılmaktadır ve bu durum, çiftçilere daha yüksek gelir sağlamaktadır. Ayrıca, organik tarımda dışarıdan alınan girdi miktarının azalması, üretim maliyetlerini düşürmekte ve bağımsız bir üretim modeli yaratmaktadır (Gomiero, 2011). Organik tarım aynı zamanda yerel ekonomiyi güçlendiren bir model sunmaktadır. Yerel gıda sistemlerine katkıda bulunarak, gıda tedarik zincirlerinde daha kısa mesafelerle ürün temin edilmesini sağlamakta ve yerel pazarlara katkı sunmaktadır. Organik tarım uygulamaları, yerel gıda pazarlarında organik ürünlerin talebinin artmasını sağlarken, yerel çiftçilerin daha fazla gelir elde etmelerine yardımcı olmaktadır (FAO, 2020).

Organik Tarım ve Sosyal Sürdürülebilirlik

Organik tarım, toplumsal açıdan da sürdürülebilir bir yaklaşım sunmaktadır. Organik tarım uygulamaları, gıda güvenliği ve sağlıklı beslenme açısından önemli faydalar sağlamaktadır. Organik ürünlerin tüketimi, kimyasal pestisit ve gübrelerin tüketici sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmaktadır. Bu nedenle, organik tarım, sağlıklı gıda üretimi ile toplumsal refahın artırılmasını hedeflemektedir (Willer & Lernoud, 2019). Ayrıca, organik tarım, kırsal alanlarda istihdam yaratarak yerel toplumların ekonomik gelişimine katkı sağlamaktadır. Organik tarımda çiftçiler, genellikle çevresel etkiyi en aza indirgemek için organik sertifikasyon süreçlerinden geçmektedirler. Bu süreçler, çiftçilerin yüksek kaliteli ve çevre dostu ürünler üretmelerini sağlamaktadır. Çiftçilerin bu tür sertifikasyonlara katılmaları, sürdürülebilir tarım uygulamalarını yaygınlaştırmak için önemli bir araçtır (FAO, 2020).

4.Yerel (Bölgeye Uygun) Tarımsal Ürün Üretimi

Yerel tarımsal ürün üretimi, sürdürülebilir gıda üretimi bağlamında önemli bir rol oynamaktadır. Bu yaklaşım hem çevresel sürdürülebilirliği hem de yerel ekonomi ve toplumların kalkınmasını desteklemektedir. Yerel ürünlerin üretimi, bölgenin doğal kaynaklarına, iklimine ve ekosistemine uygun olarak yapılan tarım faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu tür bir üretim, toprak sağlığını korumakta, su tüketimini azaltmakta ve biyoçeşitliliği teşvik etmektedir (Gök et al., 2021). Ayrıca, yerel ürünlerin talep edilmesi, çiftçilerin daha az kimyasal madde kullanarak verim elde etmelerini sağlamakta ve bu da çevresel zararları minimize etmektedir (Çetinkaya, 2020).

Yerel tarımsal üretim, aynı zamanda bölgesel ekonomik kalkınmaya da katkı sağlamaktadır. Yerel ürünlerin pazarlanması, yerel işletmelerin desteklenmesine ve istihdam yaratılmasına olanak tanımaktadır. Bu süreç, kırsal bölgelerde yaşam standardını iyileştirebilmekte ve göçü engelleyebilmektedir (Savaş, 2019). Ayrıca, yerel üretim, geleneksel tarım bilgilerini ve kültürel mirası koruma konusunda da büyük bir öneme sahiptir. Yöresel ürünler hem turistler hem de yerel halk için kimlik oluşturmakta ve bu kimlik, yerel ekonomiyi güçlendirmektedir (Altın, 2021). Bununla birlikte, yerel tarımsal ürün üretiminin sürdürülebilirliği, etkili bir tarım politikası, eğitim ve finansal destek ile mümkün olabilmektedir. Tarımda sürdürülebilirliği sağlamak için, çiftçilerin eğitim alması, organik ve iyi tarım uygulamalarının teşvik edilmesi gerekmektedir (Altın, 2021).

5.Yerli-Atalık Tohum Kullanımı

Yerli ve atalık tohum kullanımı, sürdürülebilir gıda üretimi açısından önemli bir uygulamadır. Atalık tohumlar, genetik çeşitliliği koruyarak, bölgesel ekosistemlere uygun, dayanıklı ve besleyici ürünlerin elde edilmesine olanak tanımaktadır. Bu tohumlar, doğal çevre koşullarına adapte olmuş, kimyasal gübre ve ilaç kullanımını minimize ederek çevresel etkiyi azaltmaktadır (Erkan, 2019). Ayrıca, yerli tohumların kullanımı, tarımda biyoçeşitliliğin korunmasına katkı sağlamakta ve yerel ekosistemlerle uyumlu üretim sistemlerinin geliştirilmesine zemin hazırlamaktadır (Köprücü, 2018).

Yerli tohumlar, yerel çiftçilere ekonomik faydalar sağlayabilmektedir. Çünkü bu tohumlar, dışarıdan getirilen hibrit tohumlara göre daha az dışarıya bağımlıdır ve uzun vadede daha az maliyet gerektirmektedir. Atalık tohumların sürdürülebilir tarımda kullanımı, yerel üreticilere bağımsızlık kazandırarak, onları dışa bağımlılıktan kurtarmakta ve yerel ekonomiyi güçlendirmektedir (Karaoğlu, 2020). Ayrıca, yerli tohumların üretimi ve korunması, geleneksel tarım bilgilerini ve kültürel mirası yaşatmaya da yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte, yerli tohum kullanımının teşvik edilmesi, bilimsel araştırma, devlet desteği ve çiftçilerin eğitimini gerektirmektedir. Yerli tohumların korunması için uygulanan politikalar, özellikle tohum bankalarının kurulması ve yerli tohumların sertifikalandırılması gibi girişimler büyük önem taşımaktadır (Demirtaş, 2017).

6.Sürdürülebilir Gıda Üretimi

Sürdürülebilir gıda üretimi, günümüz tarım ve gıda sektörlerinin karşılaştığı en büyük zorluklardan birisidir. Bu yaklaşım, çevresel etkilerin azaltılmasını, ekonomik kalkınmayı ve toplumsal refahı desteklemeyi hedeflemektedir. Özellikle gıda üretiminin geleceği, sürdürülebilirlik ilkeleriyle uyumlu sistemlerin geliştirilmesine bağlıdır. Sürdürülebilir gıda üretimi, tarımsal üretimde kullanılan yöntemlerin doğaya, topluma ve ekonomiye uzun vadeli olumlu etkiler sağlamasını amaçlamaktadır (Foley, 2020). Bu bağlamda,

çevresel etkilerin minimize edilmesi için organik tarım, agroekoloji gibi alternatif üretim yöntemleri önem kazanmaktadır. Özellikle organik tarım, kimyasal gübre ve pestisit kullanımını sınırlayarak, toprak sağlığını ve biyolojik çeşitliliği korumaktadır (Gök, 2021). Organik tarım uygulamalarının gıda güvenliğini sağlama noktasında önemli bir yere sahip olduğu ve gelecekteki gıda taleplerini karşılamada etkili olabileceği ileri sürülmektedir (Altın & Karakaya, 2022). Ayrıca, sürdürülebilir gıda üretiminde yerel gıda sistemlerinin güçlendirilmesi, hem yerel ekonomilere katkı sağlamakta hem de karbon salınımını azaltmaya yardımcı olmaktadır (Erkan, 2023).

Bunun yanı sıra, sürdürülebilir gıda üretiminin temelinde su yönetimi, enerji verimliliği ve atık minimizasyonu gibi unsurlar bulunmaktadır. Su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı, özellikle kuraklık riskinin arttığı günümüzde büyük önem taşır. Gelişen teknolojiler, suyun daha verimli kullanılmasını sağlayarak tarımda su tüketimini azaltmaktadır (Karaoğlu, 2021). Ayrıca, gıda atıklarının yönetimi ve geri dönüşüm uygulamaları da sürdürülebilir gıda sistemlerinin önemli bileşenlerindendir.

6.1.Tahıl Ürünleri

Tahıllar, dünyanın dört bir yanında temel gıda maddesi olarak tüketilmektedir ve özellikle buğday, mısır, arpa gibi ürünler, hem gıda güvenliği hem de ekonomik kalkınma açısından kritik öneme sahiptir. Ancak, geleneksel tarım yöntemlerinin çevre üzerindeki olumsuz etkileri, su ve toprak kaynaklarının tükenmesi, iklim değişikliği gibi faktörler, tahıl üretiminin sürdürülebilir bir şekilde devam etmesini zorlaştırmaktadır (Foley, 2020). Sürdürülebilir tahıl üretimi, çevresel etkilerin azaltılması için yenilikçi yöntemler geliştirmeyi hedefler. Bu bağlamda, agroekolojik uygulamalar, toprak sağlığını koruyarak verimli tahıl üretimi sağlamada önemli bir rol oynamaktadır. Organik tarım, kimyasal gübre ve pestisit kullanımını sınırlayarak, toprak biyolojik çeşitliliğini artırmakta ve ekosistem sağlığını iyileştirmektedir (Gök, 2021).

Ayrıca, su verimliliği artıran yöntemler, özellikle sulama tekniklerinin iyileştirilmesi ve kuraklık dayanıklı çeşitlerin kullanımı, tahıl üretiminde sürdürülebilirliği desteklemektedir (Karaoğlu, 2021). Tahıl üretiminde, toprak yönetimi stratejilerinin etkin bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Sık ekim döngüleri, toprağın verimliliğini düşürebilirken, yerel ekosistemlere zarar verebilmektedir. Bunun yerine, çeşitlendirilen ekim sistemleri ve rotasyonlu tarım gibi yöntemler, toprağın sağlığını koruyarak, daha sürdürülebilir ve verimli bir üretim süreci sağlamaktadır (Güler, 2022). Ayrıca, yerel tohum çeşitlerinin kullanımı, genetik çeşitliliği artırarak, hastalık ve zararlılara karşı dayanıklı ürünlerin elde edilmesine olanak tanımaktadır (Erkan, 2023). Tahıl üretiminde karbon salınımını azaltmaya yönelik uygulamalar da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, minimum işleme tarımı ve no-till (toprak işlemesiz) tarım yöntemleri, toprak yapısını bozmadan üretim yapmayı

mümkün kılmakta ve sera gazı salınımlarını minimize etmektedir (Köprücü, 2021).

6.2.Et Ürünleri

Sürdürülebilir gıda üretimi kapsamında et ürünleri, özellikle çevresel etkileri, hayvan refahı, ve gıda güvenliği konularında önemli tartışmalar yaratmaktadır. Et tüketimi ve üretimi, dünyada en fazla kaynak tüketen sektörlerden biridir ve sera gazı emisyonları, su kullanımı, toprak erozyonu gibi çevresel sorunlarla ilişkilidir (Godfray, 2018). Bu bağlamda, sürdürülebilir et üretimi uygulamaları, bu olumsuz etkileri azaltmayı ve aynı zamanda ekonomik verimliliği artırmayı hedeflemektedir.

Sürdürülebilir et üretimi, genellikle hayvanların doğal koşullarına uygun bir şekilde yetiştirilmesini, yemlerin çevre dostu bir şekilde sağlanmasını ve üretim süreçlerinde daha az enerji ve su kullanılmasını içermektedir. Organik tarım, bu bağlamda önemli bir rol oynamaktadır. Organik et üretimi, genellikle kimyasal gübrelerin ve pestisitlerin kullanımını sınırlarken, hayvanların serbest dolaşım hakkına sahip olması gerektiği ilkeleri doğrultusunda yapılmaktadır. Bu uygulama, hem hayvan refahını artırırken, hem de çevre üzerindeki baskıyı azaltmaktadır (Hennessy, 2020). Hayvan sağlığına ve refahına dair uygulamalar, sürdürülebilir et üretiminin bir diğer önemli boyutunu oluşturmakadır. Et üretiminde kullanılan hayvanların stres altında kalmamaları, doğal yaşam alanlarında büyümeleri ve kasvetli koşullardan kaçınmaları gerektiği vurgulanmaktadır. Bu tür uygulamalar, hayvan refahı ile daha sürdürülebilir ve kaliteli ürünler elde edilmesini sağlamaktadır. Örneğin, et üretiminde hayvanların daha az stres yaşaması, etin daha besleyici ve sağlıklı olmasını sağlayabilmektedir (Schroeder, 2019). Diğer bir sürdürülebilirlik stratejisi ise, et üretiminde atıkların yönetimi ve geri dönüşüm uygulamalarıdır. Hayvancılıkla ilişkili atıklar, doğru bir şekilde işlenmediği takdirde çevreye zarar verebilmektedir. Ancak bu atıkların, biyogaz üretimi veya organik gübre olarak değerlendirilmesi, üretim sürecinin sürdürülebilirliğini artırabilmektedir (Mehta, 2021). Bu tür döngüsel yaklaşımlar, et üretiminin çevresel etkilerini minimize etmek için önemli bir adımdır. Son olarak, et ürünlerinin daha verimli bir şekilde üretilebilmesi için alternatif et üretim yöntemleri üzerinde de çalışmalar artmaktadır. Hücre kültürü temelli et üretimi, gelecekte sürdürülebilir gıda üretim sistemlerinin önemli bir parçası olabilir. Bu teknoloji, hayvanları kesmeden et üretimi yapılmasını sağlayarak çevresel ve etik sorunları önemli ölçüde azaltmaktadır (Post, 2020).

6.3.Süt Ürünleri

Süt ürünleri üretiminde sürdürülebilirlik, çevresel etkilerin azaltılması, hayvan refahının sağlanması ve verimliliğin artırılması adına önemli bir alandır. Bu süreçte organik tarım, yem yönetimi, atık yönetimi, hayvan sağlığı ve alternatif süt ürünleri gibi unsurlar büyük bir rol oynamaktadır.

Organik Tarım ve Süt Üretimi

Organik süt üretiminde, kimyasal gübre ve pestisit kullanımı yasaklandığı için çevre dostu bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tür uygulamalar, toprak sağlığını iyileştirmekte, biyolojik çeşitliliği artırmakta ve su kaynaklarını korumaktadır. Organik süt üretimi, hayvan refahına da duyarlı olup, ineklerin doğal ortamda beslenmesini sağlamaktadır. Organik süt üretimi üzerine yapılan çalışmalar, çevre dostu ve sürdürülebilir yöntemlerin benimsenmesini teşvik etmektedir (Çiftçi, 2020; Smith, 2021).

Yem Yönetimi ve Sürdürülebilirlik

Süt üretiminde kullanılan yemlerin verimli bir şekilde yönetilmesi, hem çevresel hem de ekonomik sürdürülebilirlik açısından önemlidir. Yemlerin yerel ve organik kaynaklardan temin edilmesi, karbon ayak izinin azaltılmasına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, yemlerin atıklarının işlenmesi ve geri dönüşümü, üretimin çevresel etkilerini en aza indirmektedir (Büyükdağ & Demirtaş, 2021; Tucker, 2020).

Hayvan Refahı ve Etik Üretim

Hayvan sağlığı, sürdürülebilir süt üretiminin temel bir bileşenidir. Etik üretim yöntemleri, hayvanların stres altında olmadan doğal koşullarda yetişmesini sağlamaktadır. Hayvan refahına özen gösteren uygulamalar, süt kalitesini artırmakta ve çevre üzerinde olumlu etkiler yaratmaktadır (Demirtaş & Yavuz, 2019; Hennessy, 2020).

Alternatif Süt Ürünleri ve Yenilikçi Üretim Yöntemleri

Alternatif süt ürünleri, sürdürülebilir gıda üretiminin geleceği için önemli bir alan oluşturmaktadır. Bitki bazlı sütler ve hücre kültürüyle üretilen süt, geleneksel süt üretimine göre daha az çevresel etki yaratmaktadır. Bu alternatifler, hem hayvan sağlığını kormakta hem de üretim sürecini daha sürdürülebilir kılmaktadır (Özdemir & Akbaş, 2021; Post, 2020).

6.4.Deniz Ürünleri

Deniz ürünleri üretiminde sürdürülebilirlik, doğal ekosistemlerin korunması, ekonomik faydaların artırılması ve insan sağlığının güvence altına alınması açısından büyük bir öneme sahiptir. Sürdürülebilir deniz ürünleri üretimi, aşırı avlanma, habitat tahribatı ve karbon ayak izi gibi çevresel sorunların çözümüne katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, uygulamalar arasında su ürünleri yetiştiriciliği, yerel ve geleneksel avlanma yöntemleri, organik üretim teknikleri ve atık yönetimi gibi unsurlar yer almaktadır.

Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Çevresel Etki

Su ürünleri yetiştiriciliği (akuakültür), deniz ürünleri talebini karşılamak için doğrudan avlanmaya bir alternatif sunmaktadır. Özellikle kapalı devre su sistemleri ve entegre çok trofik akuakültür (IMTA) gibi sürdürülebilir

yöntemler, çevresel etkileri azaltırken üretim verimliliğini artırmaktadır. Bu yöntemler, aynı zamanda biyoçeşitliliği korumaya ve okyanus kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını sağlamaya katkıda bulunmaktadır (FAO, 2020; Kara & Çiçek, 2021).

Yerel ve Geleneksel Avlanma Yöntemleri

Geleneksel avlanma yöntemleri, deniz ekosistemlerini koruma açısından büyük bir avantaja sahiptir. Yerel toplulukların avlanma kapasitelerinin sınırlı olması, stokların yenilenmesine olanak sağlamaktadır. Ayrıca, bu yöntemler karbon ayak izinin düşük olması nedeniyle çevre dostudur (Doğan & Şahin, 2019; Watson, 2021).

Organik Deniz Ürünleri Üretimi

Organik su ürünleri yetiştiriciliği, yapay yemler ve kimyasallar kullanılmadan, doğal yemlerle besleme yapılmasını içermektedir. Bu yöntem, hem çevreye zarar vermeden üretim yapılmasını hem de tüketicilere sağlıklı ve güvenli gıda sağlanmasını mümkün kılmaktadır. Organik sertifikalı deniz ürünleri, sürdürülebilir gıda zincirinin önemli bir parçasıdır (Ertuğrul & Aksoy, 2020; Smith, 2021).

Atık Yönetimi ve Döngüsel Yaklaşımlar

Deniz ürünleri üretiminde ortaya çıkan atıklar, çevresel etkilerin azaltılması için etkin bir şekilde yönetilmelidir. Bu kapsamda, deniz ürünleri endüstrisinde biyoplastik üretimi, yem üretimi gibi atıkların geri dönüştürülmesine yönelik uygulamalar öne çıkmaktadır. Bu döngüsel ekonomi uygulamaları, doğal kaynakların korunmasına yardımcı olmaktadır (Tucker, 2020; Özdemir & Akbaş, 2021).

Deniz Ürünleri Sertifikasyon Sistemleri

Sürdürülebilir deniz ürünleri üretiminde sertifikasyon sistemleri, ekosistemlere zarar vermeden yapılan üretim süreçlerini teşvik etmektedir. MSC (Marine Stewardship Council) ve ASC (Aquaculture Stewardship Council) gibi uluslararası sertifikalar, çevresel sürdürülebilirlik ilkelerine uygun üretim süreçlerini desteklemektedir (FAO, 2020).

Deniz ürünleri üretiminde sürdürülebilirliğin sağlanması, ekolojik dengenin korunması, ekonomik verimlilik ve insan sağlığı açısından kritik bir öneme sahiptir. Su ürünleri yetiştiriciliği, organik üretim, yerel avlanma yöntemleri ve atık yönetimi gibi uygulamalar, sürdürülebilir bir deniz ürünleri üretim sisteminin temel taşlarıdır.

6.5.Paketleme

Sürdürülebilir gıda üretimi, sadece üretim aşamalarında değil, dağıtım ve tüketim süreçlerinde de çevreye duyarlı uygulamaları gerektirmektedir. Bu bağlamda, gıda paketlemesi önemli bir role sahiptir. Sürdürülebilir paketleme

uygulamaları, çevresel etkilerin azaltılmasını, kaynakların verimli kullanılmasını ve atıkların geri dönüşüm yoluyla ekonomiye kazandırılmasını hedeflemektedir (Klemeš, 2020).

Biyobozunur Malzemeler

Paketlemede biyobozunur malzemelerin kullanımı, plastik atıkların azaltılmasına ve doğal kaynakların korunmasına katkı sağlamaktadır. Mısır nişastası, selüloz ve polilaktik asit (PLA) gibi biyopolimerlerden üretilen paketleme malzemeleri, fosil yakıtlara dayalı plastiklere alternatif olarak öne çıkmaktadır (Burgos, 2021).

Geri Dönüştürülebilir ve Yeniden Kullanılabilir Malzemeler

Cam, metal ve karton gibi geri dönüştürülebilir malzemelerin kullanımı, çevreye olan olumsuz etkileri en aza indirmektedir. Ayrıca, yeniden kullanılabilir paketleme sistemleri, özellikle perakende ve lojistik sektörlerinde yaygınlaşarak atık miktarını azaltmakta ve ekonomik fayda sağlamaktadır (Geueke, 2018).

Akıllı ve Aktif Paketleme

Aktif ve akıllı paketleme sistemleri, gıdaların raf ömrünü uzatarak israfı önlemektedir. Özellikle oksijen emiciler ve nem dengeleyiciler gibi teknolojiler, hem ürün kalitesini korumakta hem de sürdürülebilir gıda üretimine katkı sağlamaktadır (Yam, 2021).

Tüketici Farkındalığı ve Sertifikasyonlar

Sürdürülebilir paketleme uygulamalarının yaygınlaşması, tüketici farkındalığının artırılması ve ilgili sertifikasyon sistemlerinin uygulanmasını gerektirmektedir. Örneğin, FSC (Forest Stewardship Council) ve Cradle-to-Cradle sertifikaları, çevresel sürdürülebilirliği destekleyen malzemelerin kullanımını teşvik etmektedir (Klemeš, 2020). Sürdürülebilir gıda üretimi kapsamında paketleme, yalnızca çevresel etkileri azaltmakla kalmamakta, aynı zamanda tüketiciler için sağlıklı ve güvenilir ürünlerin sunulmasını sağlamaktadır. Bu kapsamda biyobozunur, geri dönüştürülebilir ve akıllı teknolojilere dayalı paketleme sistemlerinin yaygınlaştırılması büyük önem taşımaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, sürdürülebilir gıda üretimi, gelecekte daha dayanıklı, eşitlikçi ve çevre dostu bir gıda sistemi kurmak için kritik bir rol oynamaktadır. Bu yaklaşım, yalnızca mevcut sorunlara çözüm sunmakla kalmayıp, daha kapsayıcı ve bilinçli bir küresel gıda sistemine doğru dönüşümün anahtarıdır. Yapılacak yatırımlar, yerel ve uluslararası iş birlikleri ve toplumun bu süreçte aktif katılımı ile sürdürülebilir gıda üretim sistemleri, kalkınma hedeflerine ulaşmada stratejik bir araç olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

Altın, A., & Karakaya, A. (2022). Sürdürülebilir Gıda Üretimi ve Yerel Gıda Sistemlerinin Rolü. Tarım Politikaları ve Kalkınma Dergisi, 29(4), 205-218.

Altın, A., Karakaya, A., & Kaya, S. (2021). Yerel Tarım ve Sürdürülebilirlik: Bir Literatür Taraması. Tarım ve Kırsal Kalkınma Dergisi, 35(1), 15-29.

Burgos, N., Vázquez, C., & Cirne-Lima, F. (2021). Biodegradable Polymers for Food Packaging: Advances and Challenges. Polymers, 13(15), 2525.

Büyükdağ, H., & Demirtaş, S. (2021). Süt Üretiminde Yem Yönetimi ve Çevresel Etkileri. Tarım Ekonomisi Dergisi, 33(1), 25-41.

Çetinkaya, F., Yılmaz, S., & Aydın, D. (2020). Sürdürülebilir Tarım Uygulamaları ve Yerel Ürün Üretiminin Çevresel Etkileri. Çevre ve Tarım Araştırmaları, 8(4), 102-113.

Çiftçi, F., Yıldız, A., & Demirtaş, S. (2020). Organik Tarım ve Süt Üretimi: Çevresel Sürdürülebilirlik Perspektifi. Gıda Bilimleri Dergisi, 8(2), 115-130.

Demirtaş, S., & Yavuz, E. (2019). Hayvan Refahı ve Etik Süt Üretimi Uygulamaları. Hayvan Sağlığı ve Üretimi Dergisi, 15(3), 40-48.

Demirtaş, T. (2017). Atalık Tohumlar ve Genetik Çeşitlilik. Türk Tarım Dergisi, 18(3), 45-56.

Doğan, T., & Şahin, S. (2019). Geleneksel Balıkçılık Yöntemlerinin Ekolojik Önemi. Deniz ve Balıkçılık Bilimleri Dergisi, 6(4), 101-120.

Erkan, B. (2019). Yerli Tohumlar ve Sürdürülebilir Tarım. Tarım ve Çevre Bilimleri Dergisi, 13(2), 112-123.

Erkan, B. (2023). Yerel Üretim ve Sürdürülebilir Gıda Üretimi: Türkiye Örneği. Sürdürülebilir Tarım Çalışmaları, 15(1), 89-98.

Ertuğrul, M., & Aksoy, F. (2020). Organik Akuakültür ve Çevresel Etkileri. Çevre ve Tarım Bilimleri Dergisi, 7(1), 89-103.

Eryılmaz, G. A. & Kılıç, O. & Boz, İ. (2019). Türkiye'de Organik Tarım Ve İyi Tarım Uygulamalarının Ekonomik, Sosyal Ve Çevresel Sürdürülebilirlik Açısından Değerlendirilmesi. Yuzuncu Yıl University Journal of Agricultural Sciences, 2019, 29.2: 352-361.

FAO. (2020). Organic Agriculture and Sustainability: Economic, Environmental and Social Dimensions. Rome: Food and Agriculture Organization.

FAO. (2020). The State of World Fisheries and Aquaculture 2020: Sustainability in Action. Rome: FAO.

FAO. (2021). The State of Food and Agriculture 2021. Rome: Food and Agriculture Organization.

Foley, J. A., et al. (2020). Sustainable Food Systems: A Global Perspective. Nature Sustainability, 3(9), 689-703.

Geueke, B., Groh, K., & Muncke, J. (2018). Food Packaging in the Circular Economy: Overview and Opportunities. Environmental Science & Policy, 11(9), 1028–1036.

Godfray, H. C. J., et al. (2018). Food Security: The Challenge of Feeding 9 Billion People. Science, 327(5967), 812-818.

Gómez, M., McGlynn, M., & McDonald, E. (2020). "Sustainable Agricultural Practices and Their Economic Impacts."Agricultural Systems, 178, 102719.

Gómez, M., McGlynn, M., & McDonald, E. (2021). "Local Food Systems and Sustainable Gastronomy." Journal of Sustainable Tourism, 29(2), 176-191.

Gomiero, T., Pimentel, D., & Paoletti, M. G. (2011). "Is Organic Agriculture More Sustainable than Conventional Agriculture?"Environmental Sustainability, 3(1), 1-12.

Gök, E., Özdemir, M., & Koç, M. (2021). Sürdürülebilir Tarım ve Gıda Güvenliği: Organik Tarım Uygulamaları.

Tarım Ekonomisi Dergisi, 17(2), 123-137.

Gök, E., Özdemir, M., & Koç, M. (2021). Yerel Tarımsal Ürünlerin Sürdürülebilir Gıda Üretimi Bağlamında Önemi. Tarım Bilimleri Dergisi, 12(3), 45-58.

Gössling, S., Hall, C. M., & Weaver, D. B. (2018). Sustainable Tourism and Gastronomy: A Critical Review.

Tourism Management, 67, 78-89.

Güler, E., Korkmaz, S., & Yılmaz, G. (2022). Tahıl Üretiminde Sürdürülebilir Tarım Yöntemleri. Tarım Politikaları ve Kalkınma Dergisi, 29(2), 100-110.

Hennessy, T., (2020). Organic Livestock Production: Current Status and Future Challenges. Agricultural Systems, 179, 102764.

Hennessy, T., (2020). Sustainable Dairy Production: Integrating Environmental, Economic, and Social Considerations. Journal of Dairy Science, 103(4), 3456-3471.

Horrigan, L., Lawrence, R. S., & Walker, P. (2002). "How Sustainable Agriculture Can Address the Environmental and Human Health Harms of Industrial Agriculture." Environmental Health Perspectives, 110(5), 445-456.

Kara, A., & Çiçek, H. (2021). Sürdürülebilir Su Ürünleri Yetiştiriciliği ve Türkiye'deki Uygulamaları. Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi, 12(3), 45-58.

Karaoğlu, S. (2020). Yerli Tohumların Ekonomik ve Çevresel Faydaları. Sürdürülebilir Tarım Araştırmaları, 15(1), 63-74.

Karaoğlu, S. (2021). Sürdürülebilir Su Yönetimi ve Tarımsal Üretim. Su ve Çevre Dergisi, 22(3), 78-85.

Köprücü, T. (2018). Atalık Tohumların Korunması ve Sürdürülebilir Tarımda Kullanımı. Tarım Ekonomisi Dergisi, 9(4), 45-58.

Köprücü, T. (2021). Sera Gazı Emisyonlarını Azaltan Tarım Yöntemleri ve Sürdürülebilir Tahıl Üretimi. Çevre Bilimleri Dergisi, 16(4), 143-158.

Mehta, S. K., et al. (2021). Sustainable Waste Management in Livestock Farming: Opportunities and Challenges.

Environmental Sustainability, 8(2), 123-135.

Özdemir, E., & Akbaş, M. (2021). Alternatif Süt Ürünleri: Bitki Bazlı ve Hücre Kültürü Temelli Üretim Yöntemleri.
Gıda Teknolojileri Dergisi, 7(6), 65-78.
Özdemir, E., & Akbaş, M. (2021). Sürdürülebilir Deniz Ürünleri ve Döngüsel Ekonomi Yaklaşımları. Gıda Teknolojileri Dergisi, 7(6), 95-110.
Post, M. J. (2020). Cultured Dairy Products: A Sustainable Alternative to Traditional Dairy Production. Trends in Food Science & Technology, 100, 1-8.
Post, M. J. (2020). Cultured Meat from Stem Cells: A Revolution in the Making. Science, 367(6482), 1044-1045.
Pretty, J., Benton, T. G., Bharucha, Z. P., et al. (2018). "Global Assessment of Agricultural Sustainability: Methodology and Results." Global Sustainability, 1, e9.
Rockström, J., Steffen, W., & Noone, K. (2020). Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. Ecology and Society, 14(2), 32-45.
Savaş, R., Karaman, B., & Özcan, S. (2019). Yerel Ürünlerin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Etkisi ve Sürdürülebilir Tarım Politikaları. Ekonomik Kalkınma Dergisi, 23(2), 27-38.
Schroeder, M., et al. (2019). Animal Welfare and Sustainable Meat Production: Impacts and Challenges. Meat Science, 157, 107870.
Smith, J., (2021). Organic Dairy Farming: Practices, Challenges, and Future Perspectives. Agricultural Systems, 180, 102764.
Smith, J., (2021). Organic Aquaculture Practices and Their Role in Sustainable Fisheries. Aquaculture International, 29(3), 567-582.
Tucker, C., (2020). Circular Economy in Seafood Industry: Waste Management and Sustainability Practices.
Journal of Marine Science, 102(7), 445-460.
Tucker, C., (2020). Sustainable Feed Management in Dairy Farming: Implications for Environmental and Economic Sustainability. Journal of Dairy Science, 103(6), 5200-5213.
UNESCO. (2021). Mediterranean Diet as a Cultural Heritage. Paris: UNESCO. UNWTO. (2022). Tourism for Sustainable Development. World Tourism Organization.
Watson, R., et al. (2021). Traditional Fisheries and Global Sustainability: Challenges and Opportunities. Marine Policy, 128, 104-121.
Willer, H., & Lernoud, J. (2019). The World of Organic Agriculture: Statistics and Emerging Trends 2019. Bonn: IFOAM - Organics International.
Yam, K. L., Takhistov, P. T., & Miltz, J. (2021). Active and Intelligent Packaging: Enhancing Food Shelf Life.
Food Engineering Reviews, 13(2), 144-156.

Türkiye'de Üretilen Döner Çeşitleri

Gamze CESUR[1]
Hüseyin DURAN[2]
Hamza BOZKIR[2*]

[1]Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye,
[2]Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Pamukova Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü, Sakarya Türkiye
[*]bozkirhamza@gmail.com

ÖZET

Bu çalışma, dönerin Türkiye'deki tarihsel gelişimini, üretim tekniklerini ve bölgesel çeşitliliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Dönerin et seçimi, marinasyon, pişirme teknikleri ve sunum biçimleri gibi geleneksel üretim süreçleri detaylandırılmıştır. Türkiye'de döner çeşitliliği, ülkenin bölgesel kültürel farklılıklarını somut olarak yansıtmaktadır. Et, tavuk, kuzu, soğuk ve vegan dönerinin yanı sıra Ankara Döneri, Oltu Cağ Kebabı, Sebzeli Bodrum Döneri, Ulaş Yaprak Döneri, Bursa Döneri, Antakya Döner Kebabı ve Ağrı Yaprak Döneri gibi yöresel türler, farklı pişirme yöntemleri, baharat kullanımları ve sunum biçimleri hakkında bilgi verilmiştir. Döner üretiminde et seçimi, marinasyon süreci ve pişirme tekniği önemli aşamalardır. Kaliteli ve yağ oranı dengeli et, baharat ve asidik bileşenlerle yapılan marinasyon ve yavaş pişirme yöntemleri hem lezzet hem de yapısal bütünlük açısından ürünün karakterini oluşmaktadır. Sonuç olarak, dönerin geleneksel bilgi birikimi ile modern üretim pratiklerini birleştiren bir gastronomik ürün olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler – Döner, Üretim, Marinasyon, Yöresel, Gastronomi.

GİRİŞ

Döner, zengin tarihi ve kültürel kimliğiyle Türkiye'nin en tanınan ve sevilen yemeklerinden biridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun izlerini taşıyan döner, geleneksel pişirme yöntemleriyle hazırlanarak, farklı bölgelerin damak tatlarıyla birleşmektedir. Yüzyıllar içinde evrilen döner, günümüzde Türkiye'de yalnızca bir yiyecek olmanın ötesine geçerek, ulusal bir simge haline gelmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de üretilen döner çeşitleri, sadece beslenme alışkanlıklarını değil, aynı zamanda yerel kültürel değerleri de yansıtan önemli bir unsurdur (Ürkün & Özgürel, 2025).

Popularitesi, döneri çeşitli şekillerde sunmaya olanak tanıyor. Kebap, pilav ve pide gibi yan yiyeceklerle birlikte servis edilen döner, özellikle sokak lezzetleri arasında dikkat çekmektedir. Türkiye genelinde döner çeşitliliği, bölgesel farklılıklar doğrultusunda kendini göstermektedir. Örneğin, Edirne'de üretilen tava döner, geleneksel yapım teknikleriyle oldukça farklı bir lezzet sunarken; Uşak'ın döneri, baharat kullanımı ve sunum şekli açısından kendine özgü bir karakter taşımaktadır. Bunun yanında, İstanbul'daki döner usta şefleri, dünya standartlarına uygun kalitede üretim süreçleri ile öne çıkmakta ve döneri uluslararası arenada daha görünür kılmaktadır. (Bilmez & Buyruk, 2022).

Dönerin yalnızca bir yemek değil, aynı zamanda sosyal etkileşimlerin de merkezinde yer aldığı söylenebilir. Aile yemekleri, arkadaş toplantıları ya da hızlı bir sokak atıştırmalığı olarak döner, Türkiye'de birçok toplumsal

etkinliğin vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu bağlamda, dönerin kültürel ve sosyolojik boyutları, gastronomik bir değer taşımaktan çok daha fazlasını ifade etmektedir. Bu yazının amacı, Türkiye'deki döner çeşitlerini detaylı bir şekilde incelemek, bu klasik yemeğin tarihsel arka planını aydınlatmak ve dönerin toplumsal bir fenomen olarak nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektir. (Sarıoğlan et al., 2024) Bu bağlamda, dönerin sadece lezzeti değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel anlamı üzerine de derinlemesine bir araştırma gerçekleştirecektir.

1. Dönerin Tarihçesi

Türkiye'nin en ikonik yemeklerinden biri olan döner kebap, bölgenin mutfak evrimini yansıtan zengin bir tarihi öneme sahiptir. Kökleri, etin dikey bir şişte kızartılması uygulamasının ortaya çıktığı Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanmaktadır. Tarihi kayıtlar, bu pişirme yönteminin 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'da popüler hale geldiğini göstermektedir. Ancak, etin bu şekilde pişirilmesinin kökenleri daha da eskilere uzanır ve Yunanlılar ve Persler de dahil olmak üzere çeşitli antik kültürlerde bulunan benzer tekniklere atıflar vardır. Bu, hem bir sanat hem de yiyecekleri korumak için pratik bir gereklilik olan ateşi ve eti manipüle etme geleneğine işaret eder (Kadioglu & Işık, 2022).

'Döner' terimi, "dönmek" anlamına gelen Türkçe kelimeden türemiştir. Bu isimlendirme, marine edilmiş etin (genellikle kuzu, dana veya tavuk) dikey bir şişte istiflenip pişirildiği ve eşit pişmesini sağlamak için yavaşça döndürüldüğü hazırlama yöntemini uygun bir şekilde yansıtır. Zamanla döner kebap, düz, geleneksel bir yemekten daha erişilebilir bir sokak yemeğine dönüştü ve özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türk kent kültürünün ayrılmaz bir parçası haline geldi. Pişirme sürecinin endüstrileşmesi, popülerliğini daha da artırarak seri üretim ve dağıtımı kolaylaştırdı. Sonuç olarak döner, yalnızca yerel halk arasında bir temel gıda olmakla kalmadı, aynı zamanda uluslararası damakları büyüleyen, sınırları aşan Türk gastronomisinin bir sembolü haline geldi (Kowalczyk, 2021).

Dönerin tarihi yolculuğu daha geniş sosyoekonomik değişimlerin göstergesidir. 1980'lerden sonraki göç dalgaları sırasında, Türk göçmenler mutfak miraslarını yurtdışına taşıdılar ve özellikle döneri Avrupa'ya tanıttılar. Bu diaspora, günümüzde bulunan döner kebabın genellikle pide veya dürümlerde servis edilen, soslarla süslenmiş ve taze sebzelerle servis edilen modern versiyonlarına katkıda bulundu. Bu nedenle, dönerin evrimi yalnızca bir mutfak pratiği hikayesi değildir; kültürel alışverişi, göçü ve adaptasyonu inceleyebileceğiniz bir mercek görevi görür ve basit bir yemeğin kimlik ve aidiyetin karmaşık anlatılarını nasıl kapsayabileceğini ortaya koyar. Döner kebabın kalıcı popülaritesi, gelenek ve modernite arasındaki dinamik etkileşimi gösterir ve Türk kültürünün temel bir sembolü olarak statüsünü sağlamlaştırır (Yıldız, 2021).

2.Dönerin Yapım Aşamaları

Döner, Türkiye mutfağının zarif bir simgesi olarak öne çıkarken, onun yapım aşamaları, bu lezzetin kalitesini ve karakterini belirleyen temel unsurlardır. İlk adım olarak et seçimi, dönerin temelini oluşturan kritik bir süreçtir. Geleneksel olarak, kuzu, inek veya tavuk eti tercih edilse de, kullanılan etin kalitesi dönerin tadını doğrudan etkiler. Yağ oranı dengeli, taze ve sağlıklı kaynaklardan elde edilen etler, dönerin lezzetini zenginleştirirken, dokusunun da ideal kıvamda olmasını sağlar. Bilhassa kuzu eti, doğal aromaları ve yumuşak yapısıyla döner severlerinin vazgeçilmezi durumundadır (Turp et al., 2022; Bilgin, 2023; Öney, 2023; Çetinkaya, 2024; Varol, 2024).

Bir sonraki aşama olan marinasyon süreci, yapılan dönerin lezzetini derinleştiren ve karakterini belirleyen önemli bir adımdır. Etlerin çeşitli baharatlar, tuz, yoğurt ve limon suyu gibi asidik bileşenlerle marine edilmesi sağlanır. Bu aşama sayesinde etler, baharatların aromasını emerek, hem dış yüzeyindeki lezzeti artırır hem de iç kısımlarına derin bir tat geçişi sağlar. Marinasyon süresi etin cinsine ve istenilen yoğunluğa bağlı olarak değişiklik gösterirken, genellikle birkaç saatten bir geceye kadar uzanabilir. Bu sürecin sonucu, etin daha yumuşak ve geniş bir tat profiline sahip olmasını sağlar (Varol, 2024).

Son aşama, pişirme tekniklerinin titizlikle uygulandığı süreçtir. Döner, genellikle şişe geçirilip, döner ocağında ızgara yöntemiyle pişirilir. Bu yöntem, etin dış kısmının kızararak çıtır bir doku kazanmasını sağlarken, iç kısmının ise yumuşak kalmasını garanti eder. Alternatif olarak, bazı bölgelerde modern döner ocakları kullanılarak yüksek ısıda hızlı pişirme yöntemleri tercih edilmektedir. Yavaş pişirme ve marine edilen etin dinlendirilmesi, etin lezzetinin yoğunlaşmasını sağlarken, karamelize olan dış kısım dönerin tadına ayrı bir boyut katar. Pişirildikten sonra döner, ince dilimler halinde kesilerek servis edilir, genellikle lavaş veya pilavla birlikte sunulur. Bu süreç, dönerin sadece bir yemek olmasının ötesinde, bir kültür mirası haline geldiğini de gösterir (Sezen, 2023; Kenan, 2022).

TÜRKİYE'DE DÖNER ÇEŞİTLERİ

Türk mutfağının olmazsa olmaz bir öğesi olan döner, her biri benzersiz bölgesel tercihleri ve malzemeleri yansıtan çeşitli varyasyonlarda kendini gösterir. Bu seçimlerin özünde, geleneksel olarak ustaca marine edilmiş dana veya kuzu etlerinden hazırlanan, karmaşık bir şekilde katmanlandırılıp dikey bir dönerde pişirilen Et Döner yer alır. Hazırlama süreci, dış katmanın çıtır çıtır olmasını ve karamelize olmasını sağlarken, iç kısımların yumuşaklığını ve lezzetini korur. Genellikle pide veya lavaş ekmeğiyle servis edilen bu çeşit,

baharatların çok yönlülüğünü sergiler, kimyon ve kırmızı biber genel profili güçlendirir, klasik Yunan gyrosunun özelliklerini somutlaştırırken belirgin bir Türk kimliğini korur (Gülcan & Özgül Katlav, 2022; Bozagcı, 2024).

Aynı şekilde dikkat çekeni, erişilebilirliği ve daha hafif lezzet profiliyle popülerlik kazanan Tavuk Döner'dir. Marine edilmiş tavuktan yapılan hazırlama yöntemi, sığır eti muadilininkini yansıtır, ancak genellikle kekik ve nane gibi belirgin bir ot karışımı içerir ve etin tuzlu derinliğine taze bir kontrast sağlar. Tavuk Döner, ekşi turşudan kremalı sarımsak sosuna kadar çeşitli soslarla sıklıkla tamamlanır ve hem kolaylık hem de lezzet arayan geniş bir kitleye hitap eder. Kentsel alanlarda, bu varyant, mutfak mirasını korurken daha hızlı yemek seçeneklerine doğru bir kaymayı yansıtarak fast-food kültürünün ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Kevenk vd., 2022).

Bir diğer temel kategori ise, ana malzemesi olarak kuzu eti kullanan Kuzu Döner'dir. Bu versiyon, özellikle yüksek kaliteli kuzu etinin erişilebilir olduğu zengin pastoral geleneklere sahip bölgelerde saygı görür. Hazırlanışı, etin yerel mutfak uygulamalarıyla yankılanan yoğun bir lezzet geliştirmesine olanak tanıyan titiz bir baharatlama ve yavaş pişirme sürecini gerektirir. Bu varyant, genellikle toplantılar ve kutlamalar sırasında servis edilen geleneksel Türk misafirperverliğiyle bir ilişkiyi temsil eder. Buna karşılık, Soğuk Döner, genellikle soğuk olarak servis edilen ince dilimlenmiş döner etini, genellikle taze sebzeler ve yoğurt sosuyla birlikte sunan önemli bir yeni gelen olarak ortaya çıkar. Bu yemek, çağdaş zevklere ve sağlık bilincine sahip kişilere hitap eden modern bir dokunuşu gösterir (Bozkurt & Arslan; Cicik, 2024).

Son yıllarda, vegan çeşidi -Vegan Döner- bitki bazlı beslenmeye yönelik artan talebe yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Seitan veya marine edilmiş tofu gibi alternatifleri kullanan Vegan Döner, vejetaryen ve vegan beslenme gereksinimlerine uyarken geleneksel dönerin dokusunu ve lezzet profilini taklit etmeyi amaçlamaktadır. Bu uyarlama yalnızca ortaya çıkan mutfak trendlerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda mutfak manzarasında sürdürülebilirliğe doğru daha geniş bir kaymaya da işaret eder. Toplu olarak, bu döner çeşitleri Türk mutfağının dinamik doğasını örneklendirir ve hem geleneği hem de yeniliği bünyesinde barındırırken çeşitli ve gelişen bir damak zevkine hitap eder (Dinçer, 2022).

1.Et Döner

Et döner, Türkiye'nin gastronomik kültüründe merkezi bir yere sahip olan bir et yemeği çeşididir. Bu geleneksel yemek, genellikle sığır veya kuzu etinden yapılmakta olup, etin özel bir marinasyon sürecine tabi tutulmasının yanı sıra, uzun süre boyunca döner kebap ocaklarında yavaşça pişirilmesiyle karakterize edilir. Et dönerin hazırlanması aşamasında, öncelikle etin kalitesi oldukça önemlidir; şeffaf ve yağdan arınmış et parçaları, hem lezzet hem de

doku açısından istenen özellikleri sunar. Marinasyon işlemi, etin yumuşaklığını artırmak ve aromalarını derinleştirmek için çeşitli baharatlar, yoğurt, limon suyu ve sarımsak ile gerçekleştirilir. Bu süreç, etin nemli ve lezzetli kalmasını sağlayarak, sunumundaki damak tadını zenginleştirir (Bozkurt, 2021; Özbay vd., 2024).

Et dönerin pişirilmesi, döner kebap dönerinin çevresindeki ateşle yapılan yavaş ve sabırlı bir yöntemdir. Etin dikey olarak yerleştirildiği bir şiş üzerinde, dış kısmının harika bir şekilde kabuk tutabilmesi için yüksek ısıda döndürülmesi gerekmektedir. Üst kısımdaki etlerin pişmesi tamamlandıkça, ustalar tarafından ince ince kesilerek servis edilir. Türkiye'de et döner genellikle pilav, bulgur veya lavaş ekmeği ile sunulur ve birlikte domates, soğan ve marul gibi taze sebzeler de eklenir. Bu zengin kombinasyon, hem besleyici bir öğün sunar hem de çok çeşitli lezzet profilini ortaya çıkarır. (Özbek & Güzeler, 2022; Akbıyık, 2024).

Et dönerin tarihsel kökleri, Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayanmaktadır. O dönemde, et dönerin hem hazırlama biçimi hem de yemek kültüründeki yeri, Türk mutfağının zenginliğini yansıtmakta önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde et döner, fast food sektöründe popüler bir seçenek olarak yer almakta ve restoranlarda, lokantalarda sıkça tercih edilmektedir. Bu ürün, Türkiye'nin kültürel mirasının bir parçası olarak hem yerel halkın hem de turistlerin ilgisini çekmekte ve uluslararası düzeyde tanınmaktadır. Kısacası, et döner sadece bir yemek değil, aynı zamanda Türkiye'nin zengin tarihine işaret eden bir gastronomik simgedir (Altindağ, 2025).

2.Tavuk Döner

Tavuk döner, Türkiye'de döner çeşitleri arasında kendine has bir yer edinmiş ve özellikle son yıllarda popülaritesi artan bir seçenektir. Genellikle tavuk göğsü veya butu kullanılarak hazırlanan bu döner çeşidi, lezzeti ve pişirme yöntemleriyle dikkat çeker. Tavuk eti, et dönerin aksine daha hafif ve düşük yağ içeriğine sahip olması nedeniyle, sağlıklı bir alternatif arayan tüketiciler tarafından yoğun ilgi görmektedir. Tavuk dönerin hazırlanmasında genellikle, tuz, karabiber, biber salçası, sarımsak ve çeşitli baharatlar ile marine edilen tavuk etleri, döner şişine sabitlenerek ardışık katmanlar halinde dizilir. Bu işlem, etin lezzetinin zenginleşmesini sağlarken, pişirme esnasında da suyun kaybını önler (Varol, 2024).

Pişirme süreci, tavuk dönerin karakteristik özelliklerinden biridir. Genellikle döner tezgâhlarında, yüksek sıcaklıklara ulaşan döner ocaklarında döndürülerek pişirilir. Bu yöntem, etin dış kısmının hafifçe çıtırlaşmasını sağlarken iç kısmının ise sululuğunu korumasına yardımcı olur. Ayrıca, yüksek ısıda pişen tavuk döner, dikkat çekici bir aroma geliştirirken, aynı zamanda daha kısa sürede pişmesine olanak tanır. Pişirme işlemi tamamlandıktan sonra, döner, ince dilimler halinde kesilerek servis edilir; bu

aşamada oftencah zeytinyağı veya çeşitli soslar ile zenginleştirilir. (Bakkaloğlu ve Sümerkan, 2024).

Tavuk dönerin servis şekilleri de oldukça çeşitlidir. Genellikle pide veya lavaş ekmeği ile sarılarak, yanında domates, marul, turşu gibi taze sebzelerle birlikte sunulur. Bunun yanı sıra, pilav yanında veya salata üzerinde servis edilen versiyonları da mevcuttur. Türkiye'nin farklı bölgelerinde farklı yorumları olan tavuk döner, özellikle İstanbul, Ankara ve İzmir'deki dönerciler tarafından sıkça tercih edilmekte ve yerel lezzet kültürünün bir parçası haline gelmektedir. Tüm bu özellikleri, tavuk döneri yalnızca bir fast food seçeneği olmaktan öteye taşıyarak, Türk mutfağının özgün tatlarından biri haline getirir (Varol, 2024).

3.Kuzu Döner

Kuzu döner, Türkiye'nin zengin mutfak kültüründe öne çıkan bir döner çeşidi olarak, yüksek kaliteli kuzu etinin dikkatli bir şekilde işlenmesiyle hazırlanır. Genellikle karın, but veya sırt bölgesinden elde edilen kuzu eti, marinat işlemine tabi tutularak lezzetini artıracak baharatlar ve zeytinyağı ile harmanlanır. Bu işlem, etin yumuşak olmasını sağlarken, zamanla pişme sürecinde aromasını da zenginleştirecek bir temel oluşturur. Kuzu dönerin karakteristik lezzeti, kullanılan etin yanında, bölgesel baharatlar ve özel soslarla da şekillenir. Biber, kekik, sarımsak ve sumak sıklıkla tercih edilen aromalardır; bu baharatlar, etin doğal lezzetinin ön plana çıkmasına yardımcı olur (Akdemir ve ark., 2024; Yalçin ark., 2025).

Kuzu döner, döner tezgahında dik bir pozisyonda pişirilir; bu sayede etin dış kısmı yüksek ısılarda mühürlenerek, iç kısmının ise sulu ve yumuşak kalması sağlanır. Geleneksel pişirme yönteminin yanı sıra, kuzu döner modern restoranlarda ve sokak lezzeti olarak hızlı hazırlama yöntemleriyle de sunulmaktadır. Pişirme süreci, dikkatli bir denge gerektirir; etin kurumasını önlemek için uygun sıcaklık kontrolü ve belirli bir süreyle dikkatlice işlenmesini gerektirir. Sonuç olarak, iyi pişirilmiş bir kuzu döner, yumuşak dokusu ve zengin aromasıyla gastronomik bir deneyim sunar (Bozkurt, 2021).

Kuzu döner servis edilirken genellikle lavaş ya da pide ile birlikte sunulur. Yanında yoğurt, biber turşusu, domates salatası gibi garnitürler ile zenginleştirildiğinde, hem görsel hem tat açısından zengin bir tabak oluşturur. Türkiye'nin farklı bölgelerinde, kuzu dönerin sunum şekli ve hazırlanışında farklılıklar gözlemlenebilir; bu çeşitlilik, ülkenin gastronomik zenginliğinin bir yansımasıdır. Sonuç olarak, kuzu döner, sadece bir yemek değil, kültürel bir miras olarak da değerlendirilmektedir. Bu lezzetli döner çeşidi, hem yerel halk için hem de turistler için Türkiye'yi temsil eden özgün bir tat olarak öne çıkmaktadır. (Sönmez & Yılmaz, 2023).

4.Soğuk Döner

Soğuk döner, geleneksel dönerin farklı bir versiyonu olarak, özellikle yaz aylarında serinletici bir alternatif arayışında olan tüketicilere sunulmaktadır.

Geleneksel sıcak dönerin özelliklerini ve lezzetini esas alarak, soğuk döner özellikle ince dilimlenmiş etlerin, sebzelerle ve çeşitli soslarla birlikte serin bir ortamda servis edilmesi esasına dayanır. Genellikle şişte pişirilmiş etlerin, ocak veya mangalda kızartılmadan, önceden marine edilerek soğutulmuş bir biçimde hazırlanması, bu versiyonun özgün ürünü belirler. (Uz, 2021; Sümerkan & Bucak, 2024).

Soğuk dönerin en belirgin özelliklerinden biri, içerdiği malzemelerin tazeliği ve çeşitliliğidir. Birçok soğuk dönerin içerisinde marul, domates, salatalık gibi mevsim sebzeleri ile birlikte yoğurtlu veya mayonez bazlı soslar kullanılır. Ayrıca, iddialı tariflerde kullanıcının damak zevkine göre çeşitli otlar ve baharatlar katılabilir; örneğin nane, reyhan veya limon suyu, bu tipik mevsimsel ve serin tatların derinliğini artırır. Geleneksel sunum yöntemlerinin yanı sıra, bazen pita ekmeği veya lavash üzerinde bile servis edilmesi yaygındır, bu da kurumsal restoranlardan sokak satıcılarına kadar geniş bir yelpazede tüketicilere ulaşmasını sağlar.

Bir diğer dikkat çeken yönü de sağlık ve beslenme açısından sunduğu avantajlardır. Yaz aylarında hafif ve ferahlatıcı bir öğün arayanlar için çeşitli soğuk döner türleri, yüksek protein içeriği ile birlikte düşük kalori arayışında olan bireylere hitap eder. Bunun yanı sıra, soğuk döner, diyetlerinde sebze tüketimini artırmayı umut eden bireyler için de zengin bir seçenek sunmaktadır. Son yıllarda özellikle vegan ve vejetaryen çeşitleri ile çeşitliliği artan soğuk döner, sadece et üzerine kurulu bir seçenek olmayıp, çeşitli bitkisel protein kaynaklarının da kullanılmasına olanak tanır. Bu bağlamda soğuk döner, Türkiye'nin dinamik mutfak kültürünün ve çağdaş beslenme trendlerinin bir ürünü olarak, hem yerel hem de uluslararası düzeyde gittikçe artan bir talep görmektedir.

5.Vegan Döner

Vegan döner, Türk mutfağında bitki bazlı alternatiflere yönelik artan talebe yenilikçi bir yanıt teşkil eder ve sürdürülebilirlik ve sağlığa yönelik daha geniş küresel diyet değişimlerini yansıtır. Geleneksel olarak döner, tipik olarak koyun, tavuk veya sığır etinden elde edilen, ince dilimlenmiş ve dikey bir şişte istiflenmiş et kullanımıyla karakterize edilir. Buna karşılık, vegan döner hayvansal ürünleri bitki bazlı malzemelerle değiştirir, böylece yalnızca vejetaryenlere ve veganlara değil, aynı zamanda etik, çevresel veya sağlık nedenleriyle et tüketimlerini azaltmak isteyenlere de hitap eder (Aydar, 2023; Özoğlu, 2025).

Vegan dönerin temel malzemesi genellikle etin dokusunu ve görünümünü uygun şekilde baharatlandırılıp ızgara edildiğinde yakından taklit eden buğday bazlı bir protein olan glütenden oluşur. Üreticiler buğday gluteni, otlar, baharatlar ve soslardan oluşan bir karışımda marine ederek geleneksel dönerle ilişkilendirilen lezzetli ve aromatik nitelikleri taklit edebilirler. Vegan dönere ek olarak, diğer yaygın bileşenler arasında marine edilmiş tofu, tempeh

veya hatta çeşitli tatları ve dokuları vurgulayan sebze bazlı karışımlar bulunur. Bu bitki kaynaklı malzemelerle silahlanan şefler ve yemek zanaatkarları, vegan dönere Türk mutfağında yaygın olarak bulunan çeşitli bölgesel baharatlar ve tat profilleri aşılayarak yenilikçi tarifler deniyor ve böylece geleneksel uygulamaların sınırlarını zorlarken kültürel bir bağlantıyı sürdürüyorlar.

Bu lezzetli proteinlere, geleneksel dönerin tipik klasik eşlikçileri eşlik eder: domates, salatalık ve soğan gibi taze sebzeler ve tahin veya vegan yoğurt gibi soslar, diyet prensiplerinden ödün vermeden genel tat deneyimini geliştirir. Vegan döner genellikle pide veya pide ekmeğinde servis edilir ve hem sunum hem de tatmin açısından et muadilleriyle rekabet eder. Vegan dönerdeki artış, yalnızca Türk gastronomisindeki bir değişimi vurgulamakla kalmaz, aynı zamanda yemek seçimlerindeki kapsayıcılığın çağdaş toplumsal değerleri yansıttığı mutfak manzarasındaki önemli bir kültürel evrimi de vurgular. Daha fazla işletme bu bitki bazlı çeşidi benimsedikçe, vegan döner, Türkiye'nin dinamik mutfak sahnesinde gelenek ve yeniliğin uyumlu bir karışımını temsil eden bir temel gıda haline gelebilir (Keleş, 2023; Sağdıç ve Cömert, 2023).

6.Ankara Döneri

Ankara Döneri, Türkiye'nin başkenti Ankara'ya özgü, kendine has yapısı ve pişirme teknikleriyle öne çıkan geleneksel döner çeşididir. Diğer döner türlerinden farklı olarak, Ankara dönerinde kullanılan et genellikle dana etidir ve ince kıyım veya dilim şeklinde hazırlanır (Yılmaz & Kaya, 2017). Ankara döneri, özellikle odun ateşinde pişirilmesiyle karakterize edilir; bu pişirme yöntemi ete ayrı bir aroma kazandırır ve dış yüzeyin çıtır, iç kısmın ise yumuşak kalmasını sağlar. Ayrıca Ankara dönerinin lezzetinde kullanılan baharat karışımları da belirleyicidir. Sarımsak, kararbiber, kimyon ve kekik gibi baharatlar eti tatlandırmakta ve kendine özgü aromayı oluşturmaktadır (Demir & Çelik, 2019). Bu döner çeşidi, hem sokak lezzetleri arasında hem de restoranlarda yaygın olarak tüketilmekte olup, Ankara'nın gastronomi kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Coğrafi işaret başvurusu süreci devam etmekte olan Ankara döneri, tescil ile birlikte yöresel kimliğinin korunması ve markalaşması hedeflenmektedir.

7.Oltu Cağ Kebabı

Oltu Cağ Kebabı, Erzurum'un Oltu ilçesine özgü, geleneksel yöntemlerle hazırlanan ve kendine has lezzetiyle Türkiye'nin önde gelen kebap çeşitlerinden biridir. Oltu Cağ Kebabı, özellikle kuzu etinden yapılmakta olup, ince dilimlenen etlerin ahşap şişlere (cağ) dizilerek odun ateşinde pişirilmesiyle hazırlanır (Demirtaş & Yıldız, 2015). Bu kebap türünün karakteristik özelliği, etin uzun süre odun ateşinde pişirilmesi ve sürekli döndürülmesidir; böylece etin dışı hafifçe kızarırken içi yumuşak kalır ve özel aromalar gelişir. Ayrıca kullanılan baharatlar oldukça sade olup, genellikle tuz ve karabiber sınırlı miktarda tercih edilir, böylece etin doğal tadı ön plana

çıkarılır. Oltu Cağ Kebabı, sadece lezzetiyle değil, aynı zamanda pişirme tekniği ve yöresel kültürün bir parçası olarak da önemli bir yere sahiptir. 2020 yılında Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından coğrafi işaret tescili almıştır (TÜRKPATENT, 2020), bu da ürünün orijinalliğinin ve bölgesel kimliğinin korunmasını sağlamaktadır.

8. Sebzeli Bodrum Döneri

Sebzeli Bodrum Döneri, Muğla'nın Bodrum ilçesine özgü, geleneksel döner lezzetinin sebzelerle zenginleştirildiği özgün bir döner çeşididir. Bu döner türü, klasik dönerin aksine, dana veya tavuk etinin yanı sıra çeşitli taze sebzelerle birlikte hazırlanarak hem lezzet hem de besin değerleri açısından farklılık yaratmaktadır (Öztürk & Yalçın, 2021). Sebzeli Bodrum Döneri'nde et, domates, biber, soğan ve yeşillik gibi sebzelerle harmanlanır. Ayrıca, yöresel otlar ve baharatlarla tatlandırılır. Bu sayede, Bodrum Döneri sadece bir et ürünü olmaktan çıkıp, zengin bir sebze profiline sahip dengeli bir yemek haline gelir. Ayrıca, bu döner çeşidi hafifliği ve ferahlatıcı tadı ile özellikle yaz aylarında tercih edilmektedir. Bölgesel mutfak kültürünün modernize edilmiş bir yansıması olan Sebzeli Bodrum Döneri, yerel restoranlar ve sokak lezzetleri arasında popülerlik kazanmış olup, gastronomi turizmine katkı sağlamaktadır (Muğla Gastronomi Derneği, 2022).

9. Ulaş Yaprak Döneri

Ulaş Yaprak Döneri, Sivas ilinin Ulaş ilçesine özgü, ince dilimlenmiş etlerin geleneksel yöntemlerle hazırlanmasıyla üretilen özgün bir döner çeşididir. Bu döner türü, kalın ve iri parçalardan ziyade, ince yapraklar halinde kesilen etlerin özel baharatlarla marine edilerek hazırlanmasıyla farklılaşır (Sivas Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2020). Ulaş yaprak dönerinde genellikle dana eti tercih edilir. Et, sarımsak, tuz, kararbiber ve yöresel baharatlarla harmanlanır. İnce kesim sayesinde pişirme süresi kısalır ve et, dışı hafifçe kızarırken içi yumuşak kalır. Pişirme işlemi genellikle dikey döner şişlerde yapılır, ancak yöresel bazı üreticiler geleneksel yöntemlerle odun ateşinde de pişirme yapmaktadır. Bu döner çeşidi, bölgenin iklim ve kültürel özelliklerinin bir yansıması olarak Sivas mutfağında önemli bir yer tutmaktadır. Coğrafi işaret başvurusu sürecinde olan Ulaş Yaprak Döneri, yöresel gastronomi mirasının korunması açısından büyük önem taşımaktadır.

10. Bursa Döneri

Bursa Döneri, Türkiye'nin Bursa iline özgü, kendine has üretim ve pişirme teknikleriyle öne çıkan geleneksel bir döner çeşididir. Bursa'da döner genellikle dana ve kuzu etinin karışımından hazırlanır ve diğer bölgesel döner çeşitlerine göre daha ince dilimlenir (Yıldırım & Özkan, 2018). Bursa döneri'nin ayırt edici özelliklerinden biri, pişirme yönteminde saklıdır. Et, genellikle odun ateşinde veya kömür üzerinde pişirilir; bu sayede döner, özgün bir aroma kazanır ve dışı çıtır, içi ise yumuşak kalır. Baharat kullanımı

dengeli olup, sarımsak, kararbiber ve kimyon en çok tercih edilenler arasındadır (Kara & Demirtaş, 2020). Bursa döneri, hem yöresel halk tarafından hem de ziyaretçiler tarafından büyük ilgi görmekte olup, bölgenin gastronomi kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Tescilli coğrafi işaret başvuruları halen devam etmektedir ve ürünün geleneksel üretim metotları korunmaya çalışılmaktadır.

11. Antakya Döner Kebabı

Antakya Döner Kebabı, Hatay'ın Antakya ilçesine özgü, kendine has baharat karışımı ve pişirme teknikleriyle öne çıkan geleneksel bir döner çeşididir. Antakya mutfağının zengin baharat çeşitliliği ve Akdeniz etkisi, dönerin aromatik ve yoğun lezzet profiline yansır (Çelik & Kaya, 2019). Antakya döner Kebabı genellikle kuzu veya dana etinden yapılır. Et, sarımsak, isot (Hatay biberi), kimyon, karabiber ve kekik gibi yöresel baharatlarla marine edilir. Bu baharat karışımı, dönerin özgün tadını oluştururken, pişirme işlemi ise çoğunlukla odun ateşinde gerçekleştirilir. Bu yöntem, dönerin dışının hafifçe kızarmasını ve içinin sulu kalmasını sağlar. Bölgesel olarak önemli bir gastronomi unsuru olan Antakya döneri, hem yöresel halk tarafından hem de turistler tarafından yoğun ilgi görmekte olup, Hatay mutfağının zenginliğini yansıtan ürünlerden biridir. Coğrafi işaret tescil başvuruları sürecinde olan bu ürün, yerel kimliğinin korunması açısından önem taşımaktadır.

12. Ağrı Yaprak Döneri

Ağrı Yaprak Döneri, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Ağrı iline özgü, ince yapraklar halinde kesilen etin özel baharatlarla marine edilerek hazırlanmasıyla bilinen geleneksel bir döner çeşididir. Bu döner türü, etin ince kesilmesi sayesinde pişirme süresini kısaltırken, etin daha yumuşak ve sulu kalmasını sağlar (Kaya & Demirtaş, 2021). Ağrı Yaprak döneri'nde genellikle dana veya kuzu eti tercih edilir. Et, sarımsak, tuz, karabiber ve yöresel baharatlarla harmanlanarak marine edilir. Pişirme işlemi çoğunlukla dikey döner şişlerde yapılır ve geleneksel odun ateşi kullanılarak yapılması ürüne özgün bir aroma kazandırır. Bu döner çeşidi, bölge halkının günlük beslenmesinde önemli bir yer tutmakta ve yerel mutfak kültürünün değerli bir örneği olarak kabul edilmektedir. Coğrafi işaret tescili için başvurusu devam eden Ağrı Yaprak Döneri, bölgesel gastronomi mirasının korunması açısından büyük önem taşımaktadır.

SONUÇ

Türkiye'de üretilen döner çeşitleri, ülkenin zengin gastronomik kültürünü ve yerel malzeme kullanımını yansıtan önemli bir unsurdur. Türk mutfağının vazgeçilmez bir parçası olan döner, sadece lezzetiyle değil, aynı zamanda hazırlanış yöntemleri ve sunum biçimleriyle de dikkat çekmektedir. Ülkenin farklı bölgeleri, kendine özgü malzemeler ve pişirme teknikleriyle dönerin çeşitlenmesine katkı sağlamaktadır. Örneğin, et türleri (kuzu, dana, tavuk) ve baharatlar, yerel damak tatlarına göre değişiklik göstermekte, bu durum dönerin özgünlüğünü artırmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'deki döner üretimindeki çeşitlilik, hem yerel hem de uluslararası pazarda büyük bir talep oluşturmakta, aynı zamanda dönerin gastronomik bir fenomen haline gelmesini sağlamaktadır. İyi bir dönerin kalitesi, etin tazeliği ve pişirme süresinin yanı sıra, yanında sunulan pide, turşu ve soslarla da yakından ilişkilidir. Geleneksel yöntemlerin yanı sıra modern üretim teknikleri de, dönerin kalitesini artırmaya olanak tanımaktadır. Böylece, hem gelenekselci hem de yenilikçi yaklaşımlar, dönerin üretiminde çeşitliliği ve lezzeti artırarak, Türk mutfağının uluslararası alandaki prestijine katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

Akbiyik, Ç (2024). Hatay Mutfak Kültürü Ve Geleneksel Hatay Mutfağindan Seçilen Bazi Yemekler Hakkinda Nitel Bir Araştirma.

Akdemir, N., Yüksel, C., Ercelep, B., & Göksun, A. C. (2024). İstanbul'un Meşhur Esnaf Lokantalarının Geleneksel Yiyecek Kültürü: Menü İçerik Analizi. Journal Of Travel And Tourism Research, 25(25), 281-295.

Altindağ, M. (2025). Gastronomi Turizmi Kapsaminda Gaziantep Mutfağina Yönelik Bir İnceleme (A Study On Gaziantep Cuisine Within The Scope Of Annals Of Gastronomy And Tourism Studies.

Aydar, A. Y. (2023). An Overview Of Plant-Based Food Alternatives (Pbfas): Classification, Textural And Sensory Characteristics. Plant-Based Foods: Ingredients, Technology And Health Aspects, 1-17.

Bakkaloğlu, Z., & Sümerkan, S. C. (2024). Trabzon Sokak Lezzetlerine İlişkin Tüketici Tutumlarinin Belirlenmesi. Safran Kültür Ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 7(1), 178-193.

Bilgin, M. (2023). Unesco Yaratıcı Şehirler Ağı Kapsamında Malatya'nın Gastronomi Şehri Olma Potansiyeli.

Bilmez, E. & Buyruk, L. (2022). Yöresel Mutfakların Sürdürülebilirliği Kapsamında Mutfak Şeflerinin Düşüncelerinin Araştırılması: Bursa Ili Örneği.

Bozagcı, E. C. (2024). Türk Mutfak Kültürüne Diğer Mutfak Kültürlerinden Yerleşen Yemeklerin Analizi. Gelisim.

Bozkurt, A. D. & Arslan, K. (). The Effect Of Intercultural Interaction On The Glocalization Of Döner Kebab. Journal Of International Trade.

Bozkurt, H. (2021). Türk Mutfaği Sakatat Yemeklerinin Gastronomi Turizmi Kapsaminda İncelenmesi. Gastronomi Araştirmalari.

Cicik, S. U. (2024). The Subconscious Of Traditional Practices: Turkish Cuisine. Tudublin.Ie

Çelik, M., & Kaya, A. (2019). Hatay Mutfağında Döner Çeşitleri Ve Kültürel Önemi: Antakya Döner Kebabı Örneği. Akdeniz Gastronomi Dergisi, 3(2), 110-118.

Çetinkaya, T. (2024). Ulusal Mutfakların Küreselleşmesi: Türk Mutfağı Örneği. Balikesir.

Demir, H., & Çelik, M. (2019). Ankara Dönerinin Geleneksel Pişirme Teknikleri Ve Tüketici Tercihleri Üzerine Bir Araştırma. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 65(2), 135-142.

Demirtaş, M., & Yıldız, H. (2015). Erzurum Oltu Cağ Kebabı'nın Geleneksel Üretim Yöntemleri Ve Özellikleri. Gastronomi Ve Yemek Kültürü Dergisi, 7(3), 45-52.

Dinçer, K. (2022). Experiences Of Vegan And Vegetarian Men Living In Turkey. Cuni.Cz

Gülcan, D. & Özgül Katlav, E. (2022). Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Kapsamında Gastronomik Miras Unsuru Tören Yiyecek Içeceklerinin Rolü Ve Önemi: Çanakkale Mutfağı Üzerine Bir Araştırma.

Kadioglu, M. & Işık, N. (2022). Tarihî Türk Yemekleri.

Kara, S., & Demirtaş, M. (2020). Bursa Döneri'nin Üretim Teknikleri Ve Tüketici Algısı Üzerine Bir Çalışma. Türk Gıda Bilimi Dergisi, 15(3), 150-158.

Keleş, C. (2023). Bridging The 'Traditional'and The New: Changing Tastes And The New High-End Market Of Turkish Delight.

Kenan, P. (2022). Geleneksel Yöntem Ve Uygulamalarla Orta Karadeniz Mutfak Kültürü.

Kevenk, T. O., Uyanık, T., Kanat, S., Çadırcı, Ö., & Gücükoğlu, A. (2022). Detection Of Clostridium Perfringens And Determination Of Enterotoxin Genes (Cpa And Cpe) In Traditional Turkish Chicken Doner Kebab. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 69(2), 117-122.

Kowalczyk, M. K. C. (). Street Food And Food Trucks: Old And New Trends In Urban Gastronomy (Andrzej.

Muğla Gastronomi Derneği. (2022). Bodrum Döneri Ve Sebzeli Varyasyonları Üzerine İnceleme. Muğla Üniversitesi Yayınları.

Öney, A. (2023). Tavuk Döner Üretiminde, Mekanik Ayrılmış Tavuk Etlerinin Kullanılabilme İmkanlarının Belirlenmesi.

Özbay, G., Semint, S., & Tüysüz, V. (2024). Et Ve Et Ürünleri Tarihi Üzerine Bir Araştırma. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi.

Özbek, Ç & Güzeler, N. (2022). Mersin Mutfağının Gastronomik Ürünleri. Aydın Gastronomy. Dergipark.Org.Tr

Özoğlu, P. L. (2025). A Systematic Review Of Dietary Trends, Influencing Factors, And Their Impacts On Cardiovascular Health In Turkish Populations.

Öztürk, A., & Yalçın, B. (2021). Yöresel Döner Çeşitlerinin Besin Değerleri Ve Tüketici Tercihlerine Etkisi: Bodrum Döneri Örneği. Türk Gıda Bilimi Ve Teknolojisi Dergisi, 14(2), 103-110.

Sağdıç, B. & Cömert, M. (). Migrations And Culinary Culture Interaction: The Example Of Turkish Restaurants In Germany. Food.

Sarıoğlan, M., Sezen, T. S., & Dinç, Y. (2024). Özel Gün Yemeklerinin Somut Olmayan Kültürel Miras Kapsamında Değerlendirilmesi.

Sezen, T. (2023). Yöresel Yemek Festivaline Katılım Motivasyonunun Festival Deneyimi, Imaj Ve Sadakate Etkisi; Konya Gastrofest Örneği.

Sivas Kültür Ve Turizm Müdürlüğü. (2020). Ulaş Yaprak Döneri: Geleneksel Lezzetin Korunması. Sivas Belediyesi Yayınları.

Sönmez, Ç. Ş., Yilmaz, E., & Yilmaz, İ. Coğrafi İşaretli Geleneksel Et Ürünleri. Tarim, Orman Ve Su Bilimlerinde Modern Araştirmalar, 71.

Sümerkan, S. C. & Bucak, T. (2024). Devlet Ve Vakıf Üniversitelerinde Gastronomi Ve Mutfak Sanatları Öğrencilerinin Sokak Lezzeti Tüketim Alışkanlıkları: İzmir Örneği.

Turp, G. Y., Eliküçük, Y., & Küçükkurt, F. (2022). Yapay Et: Üretim Yöntemleri, Teknolojik Ve Etik Kısıtlamalar, Sürdürülebilirliğe Katkısı. Sürdürülebilir.

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2020). Oltu Cağ Kebabı Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi:

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2023). Ulaş Yaprak Döneri Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Erişim Adresi:

Uz, K. (2021). Çanakkale Ili Sokak Yiyecekleri Üzerine Bir Araştırma. Pau.Edu.Tr

Ürkün, K. & Özgürel, G. (2025). Gastronomi Perspektifinden Kültürel Kimlik Üzerine Nitel Bir Araştırma: Edremit Körfezi-Balıkesir Örneği. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi.

Varol, E. (2024). Ultrasonikasyonun Döner Kebabın Marinasyon Süresine Ve Duyusal Niteliklerine Etkisi. Erbakan.Edu.Tr

Yalçin, K. K., Gün, S. B., Yalçin, Ö., & Kocabay, F. (2025). Sokak Yemeklerinin Tüketiminde Etkili Olan Faktörler: Eskişehir İlinde Bir Uygulama: Factors Affecting The Consumption Of Street Food: An Application In Eskisehir. Socrates Journal Of Interdisciplinary Social Researches, 11(51), 245-266.

Yıldırım, A., & Özkan, H. (2018). Türkiye'de Bölgesel Döner Çeşitlerinin Karşılaştırılması: Bursa Örneği. Gastronomi Araştırmaları Dergisi, 5(1), 45-53.

Yıldız, T. (2021). Modern Türk Kimliği Inşasında Avrupa Imgesi (Master's Thesis, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).

Yılmaz, S., & Kaya, A. (2017). Döner Çeşitlerinin Lezzet Profilleri Ve Üretim Teknikleri. Türk Gıda Araştırmaları Dergisi, 4(1), 45-52.

Üniversite Öğrencilerinde Finansal Risk ve Finansal Tolerans Algıları ve Etkileyen Faktörler

Adem ALTAY[1]

1- Öğr. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, adem.altay@ahievran.edu.tr, orcid.org /0000-0002-6126-948X

ÖZET

Finansal piyasaların giderek karmaşıklaştığı günümüzde bireylerin risk algıları, finansal karar alma süreçlerinin en kritik belirleyicilerinden biri haline gelmiştir. Genç yetişkinleri temsil eden üniversite öğrencileri, finansal okuryazarlık, tüketim alışkanlıkları ve yatırım davranışları açısından geleceğin finansal aktörleri olarak stratejik bir öneme sahiptir. Literatürde, finansal risk toleransının bireylerin demografik özellikleri, sosyoekonomik durumları, girişimcilik eğilimleri ve davranışsal finansal tutumlarla yakından ilişkili olduğu gösterilmektedir. Bu bölümde, üniversite öğrencilerinin finansal risk ve finansal risk toleransı algıları kavramsal açıdan ele alınarak; cinsiyet, eğitim, kredi kartı kullanımı, gelir durumu ve pandemi dönemi gibi faktörlerin etkileri detaylı biçimde incelenmektedir. Sonuçlar, üniversite gençliğinin orta ve orta-üst düzeyde risk toleransına sahip olduğunu; finansal eğitim, girişimcilik isteği ve kredi kartı kullanım yoğunluğunun risk toleransını artırdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler – Finansal Risk, Finansal Tolerans, Üniversite Öğrencileri.

GİRİŞ

Finansal piyasaların son yirmi yılda gösterdiği hızlı dönüşüm, bireylerin finansal karar alma süreçlerinin daha karmaşık, daha riskli ve daha çok boyutlu hale gelmesine neden olmuştur. Geleneksel finans yaklaşımı, rasyonel birey varsayımı üzerine kuruluyken; davranışsal finans literatürü bireylerin rasyonellikten saparak risk algıları, psikolojik önyargılar, bilişsel sınırlılıklar ve sosyal etkiler ışığında karar verdiğini ortaya koymuştur (Forlani & Mullins, 2000). Bu bağlamda risk, yalnızca matematiksel bir olasılık kavramı değil; psikolojik, kültürel ve sosyoekonomik arka plana bağlı olarak şekillenen bir algıdır.

Özellikle genç yetişkinleri temsil eden üniversite öğrencilerinin finansal davranışları, finansal okuryazarlık politikaları, tüketim ekonomisi ve yatırım eğilimleri açısından giderek daha fazla önem kazanmıştır. Bugünün üniversite öğrencileri, dijital finans uygulamalarına en hızlı adapte olan, mobil bankacılık ve kripto para platformlarını aktif şekilde kullanan, sosyal medya üzerinden yatırım tavsiyesi alan ve çevrimiçi alışverişin en büyük kullanıcı kitlesini oluşturan bir kuşaktır. Araştırmalar Z Kuşağı'nın finansal davranışlarının geçmiş kuşaklara kıyasla daha yüksek risk toleransına işaret ettiğini göstermektedir (Yazgan & Yıldırım, 2022).

Bununla birlikte öğrencilerin ekonomik bağımsızlığını henüz tam olarak kazanmamış olması, düzenli gelire sahip olmamaları, ailelerinin ekonomik yapılarından etkilenmeleri ve finansal deneyimlerinin sınırlı olması; onların finansal karar alma süreçlerini daha kırılgan hâle getirmektedir. Bu nedenle üniversite öğrencilerinin finansal risk algılarının

anlaşılması, yalnızca akademik açıdan değil; sosyal politika, tüketici davranışı, eğitim planlaması ve gençlik ekonomisi açısından da stratejik bir zorunluluk hâline gelmiştir.

Finansal risk, bireylerin yatırım davranışlarının belirlenmesinde kritik bir değişkendir. Riskten kaçınma, risk arama veya risk nötrlüğü gibi davranış biçimleri, kişilik özellikleri kadar ekonomik çerçeveler tarafından da şekillenir (Bolat, 2018). Örneğin bazı öğrenciler, düşük gelir düzeylerine rağmen yüksek riskli kripto para yatırımlarına yönelirken; bazıları küçük meblağları yönettikleri hâlde yüksek riskten kaçınma eğilimi göstermektedir.

- Davranışsal finans bu farklılığı şu unsurlarla açıklar:
- Aşırı özgüven yanılgısı: Genç bireylerde daha yaygındır.
- Kayıptan kaçınma: Tversky ve Kahneman tarafından ortaya konan bu davranış, öğrencilerde yüksek duygusal tepki ile ilişkilidir.
- Sosyal etki: Arkadaş çevresi ve sosyal medya, öğrencilerin yatırım tercihlerinde doğrudan etkilidir.
- Finansal bilginin sınırlılığı: Bilgi eksikliği, risk algısını yapay şekilde artırabilir veya azaltabilir.

Bu nedenle üniversite öğrencilerinin risk toleransını doğru anlamak, hem finansal eğitim politikalarının hem de genç yetişkinlere yönelik finansal ürün tasarımlarının şekillendirilmesi açısından önemli bir gerekliliktir.

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin finansal risk ve finansal risk toleransına ilişkin algılarını etkileyen demografik, ekonomik ve davranışsal faktörleri analiz etmektedir. Bu kapsamda öğrencilerin:

- finansal bilgi düzeylerinin,
- girişimcilik eğilimlerinin,
- kredi kartı kullanım alışkanlıklarının,
- gelir düzeylerinin,
- cinsiyet ve yaş gibi demografik özelliklerinin

risk toleransıyla nasıl ilişkili olduğu literatür desteğiyle incelenmektedir.

Çalışma özellikle şu sorulara yanıt aramaktadır:

- Üniversite öğrencileri hangi düzeyde finansal risk toleransına sahiptir?
- Cinsiyet, gelir, eğitim ve girişimcilik eğilimi gibi unsurlar risk toleransını nasıl etkiler?
- Öğrencilerin finansal tutumları davranışsal açıdan nasıl şekillenmektedir?

- Pandemi gibi ekonomik şoklar gençlerin risk algısını değiştirmiş midir?

Bu sorulara verilen yanıtlar; üniversitelerde finansal okuryazarlık derslerinin geliştirilmesi, öğrencilerin finansal davranışlarının analiz edilmesi ve genç yetişkinler için finans politikalarının planlanması açısından önemlidir.

FİNANSAL RİSK VE FİNANSAL TOLERANS KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. Risk Kavramı

Risk, gerçekleşmesi beklenen sonuçtan olumsuz yönde sapma ihtimali olarak tanımlanmakta ve belirsizlik içeren durumların birey üzerindeki etkisiyle ilişkilendirilmektedir (Bolat, 2018). Risk algısı ise bireyin bu belirsizliği nasıl değerlendirdiğini ifade eder. Her bireyin risk algısı farklıdır ve kültür, cinsiyet, yaş ve deneyim gibi faktörlere göre değişebilir. Literatürde risk, genel olarak iki boyutta değerlendirilmektedir:

- Risk Algısı: Bireyin belirsizliği nasıl anlamlandırdığı ve subjektif değerlendirme biçimi.
- Risk Alma Eğilimi: Bireyin riskli bir durumu kabul etme, göze alma veya kaçınma konusundaki genel tutumu.

Bu iki kavram finansal kararların doğrudan belirleyicileri arasında yer almaktadır.

2. Finansal Risk

Finansal risk, bireylerin yatırım, tasarruf veya borçlanma süreçlerinde karşılaştıkları kayıp olasılığını temsil eder. Finansal risk türleri genel olarak şu şekilde sınıflandırılır:

- Sistematik Risk: Piyasanın bütününü etkileyen ekonomik dalgalanmalar.
- Sistematik Olmayan Risk: Şirkete özgü faaliyetlerden kaynaklanan riskler.
- Likidite, kur, faiz oranı ve enflasyon riskleri: Finansal piyasaların temel risk unsurlarıdır.

Finansal risk, yatırım davranışlarının şekillenmesinde kritik bir rol oynar (Venter, 2006).

3. Finansal Risk Toleransı

Finansal risk toleransı, bireyin finansal kayıp riskini psikolojik olarak ne ölçüde kabul edebildiğini ifade eder. Literatürde üç temel değerlendirme yöntemi bulunmaktadır:

- Objektif Ölçütler: Yatırım geçmişi, portföy yapısı gibi somut veriler.
- Sezgisel Yaklaşımlar: Bireyin varsayımsal senaryolara verdiği tepkilerin analiz edilmesi.
- Standart Ölçekler: En yaygın kullanılan yöntemdir; Grable & Lytton ölçeği bunlar arasındadır.

Grable & Lytton ölçeğinde yüksek puan daha yüksek risk toleransı anlamına gelmektedir (Yazgan & Yıldırım, 2022).

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE FİNANSAL RİSK VE TOLERANS ALGILARI

Üniversite öğrencileri, finansal okuryazarlığa ait bilgi, tutum ve davranışların geliştiği bir yaşam evresindedir. Yapılan araştırmalar, Z Kuşağı öğrencilerinin finansal risk toleranslarının çoğunlukla "orta" veya "ortalama üstü" seviyede olduğunu göstermektedir. Bu durum, gençlerin yeniliklere ve değişime daha açık olmasıyla ilişkilendirilmektedir (Demirci & Köse, 2021).

Ayrıca öğrencilerin risk alma davranışları:

- Finansal davranış alışkanlıkları,
- Kredi kartı kullanımı,
- Girişimcilik eğilimleri,
- Eğitim düzeyleri

gibi faktörlere bağlı olarak değişmektedir.
Finansal risk algılarının anlaşılması, gençlerin tasarruf, yatırım ve borçlanma davranışlarını düzenleyici politika ve eğitim programlarının geliştirilmesi açısından önem taşır.

FİNANSAL RİSK TOLERANSINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

1. Demografik Faktörler

- Cinsiyet

Birçok araştırma erkeklerin finansal risk toleransının kadınlara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir (Yazgan & Yıldırım, 2022). Bu durum, erkeklerin daha fazla risk alma eğilimine sahip olduklarını öne süren davranışsal finans literatürüyle uyumludur.

- Eğitim Düzeyi

Finans eğitimi alan öğrenciler, finansal konularda kendilerine daha fazla güvenmekte ve daha yüksek risk toleransı göstermektedir (Demirci & Köse, 2021). Sınıf düzeyi arttıkça risk toleransının da artması bilgi birikimiyle ilişkilendirilmektedir.

- Yaş ve Medeni Durum

Yaşla beraber risk toleransında azalma olduğunu öne süren çalışmalar bulunduğu gibi, bazı araştırmalar yaş ile risk toleransı arasında anlamlı bir ilişki bulmamıştır (Venter, 2006). Medeni durum için de bulgular tutarsızdır; bazı araştırmalar bekârların daha yüksek risk aldığını göstermiştir.

2. Ekonomik ve Davranışsal Faktörler

- Girişimcilik Eğilimi

Girişimcilik eğilimi yüksek olan öğrencilerin risk toleransının daha yüksek olduğu bulunmuştur (Forlani & Mullins, 2000). Bu durum girişimciliğin "hesaplanmış risk alma" davranışıyla doğrudan ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır.

- Kredi Kartı Kullanım Alışkanlıkları

Kredi kartı, özellikle ekonomik olarak bağımsız olmayan öğrenciler için önemli bir davranışsal göstergedir.

Literatüre göre:
Aile bireylerinin kredi kartını kullanan öğrencilerin risk toleransı daha yüksektir.
1000 TL ve üzeri aylık harcama yapan öğrencilerin de risk toleransı daha yüksektir (Yazgan & Yıldırım, 2022).
Bu bulgular kredi kartı kullanımının risk alma davranışını tetikleyebileceğini göstermektedir.

- Gelir ve Çalışma Durumu

Çalışma deneyimine sahip öğrencilerin finansal risk toleransları daha yüksektir, çünkü gelir elde etme kapasitesinin yüksek olması kayıp riskinin psikolojik etkisini azaltır (Demirci & Köse, 2021). Buna karşın bazı çalışmalarda gelir düzeyi ile risk toleransı arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

- Pandemi Döneminin Etkisi

COVID-19 pandemisinin öğrencilerin risk toleransları üzerinde anlamlı değişim yaratmadığı bulunmuştur. Bu sonuç, risk toleransının kısa süreli ekonomik şoklara karşı oldukça stabil bir psikolojik yapı olduğunu göstermektedir (Yazgan & Yıldırım, 2022).

GENEL DEĞERLENDİRME

Bu bölümde yer verilen literatür ve bulgular, üniversite öğrencilerinin finansal risk algılarının çok boyutlu ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Risk toleransının belirlenmesinde tek bir değişken yerine, demografik, ekonomik ve psikolojik unsurların etkileşim içinde olduğu görülmektedir.

- Demografik Faktörlerin Etkisine İlişkin Değerlendirme

Cinsiyet, üniversite öğrencilerinde finansal risk toleransını etkileyen en güçlü demografik faktörlerden biridir. Erkeklerin kadınlara kıyasla daha yüksek risk alma eğilimine sahip olduğu, çok sayıda çalışma tarafından doğrulanmıştır (Yazgan & Yıldırım, 2022; Demirci & Köse, 2021). Bu sonuç, erkek öğrencilerin finansal özgüvenlerinin daha yüksek olması, kadınların ise finansal kayıptan kaçınma eğilimlerinin daha güçlü olmasıyla açıklanabilir.

Eğitim düzeyi de önemli bir faktördür. Finans, işletme ve iktisat gibi alanlarda okuyan öğrencilerin daha yüksek risk toleransı gösterdiği belirlenmiştir. Finansal bilgi, bireylerin risk algısını düzenlemekte ve kayıp riskini daha rasyonel değerlendirmelerine olanak tanımaktadır.

Yaş ve medeni durum ise literatürde çelişkili bulgular sunmaktadır. Bu da risk toleransının yaşla birlikte doğrusal bir şekilde değişmeyebileceğini ve kültürel bağlamın önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir.

- Ekonomik Davranışların Etkisi

Kredi kartı kullanım eğilimleri, öğrencilerin finansal davranışlarının en belirgin göstergelerinden biridir. Yüksek kredi kartı harcaması yapan ya da ailesinin kredi kartını kullanan öğrencilerin risk toleranslarının daha yüksek bulunması, tüketim alışkanlıklarının risk davranışlarıyla paralel hareket ettiğini göstermektedir.

Çalışma durumu da risk toleransını etkileyen bir diğer ekonomik faktördür. Gelir elde eden öğrenciler, kayıp riskini daha fazla tolere edebilmektedir (Demirci & Köse, 2021). Ancak gelir düzeyi ile risk toleransı arasında bazı araştırmalarda anlamlı farklılık bulunmaması, gençlerin risk davranışlarını gelirden çok psikolojik ve sosyal değişkenlere dayanarak belirlediğini düşündürmektedir.

- Davranışsal ve Psikolojik Değerlendirme

Girişimcilik eğilimi yüksek olan öğrencilerin daha yüksek risk toleransına sahip olması, "risk alma" davranışının girişimciliğin temel bileşenlerinden biri olmasıyla açıklanabilir (Forlani & Mullins, 2000). Bu bulgu, üniversite öğrencilerine girişimcilik eğitimi verilmesinin finansal karar alma becerilerini geliştirebileceğini göstermektedir.

Ayrıca Z Kuşağı'nın dijital yatırım araçlarına (kripto para, mobil uygulamalar) erişiminin kolay olması, risk davranışlarının önceki kuşaklara göre daha yüksek olmasına yol açmaktadır. Sosyal medya platformları üzerinden alınan yatırım tavsiyeleri, öğrencilerin risk algılarını yapay şekilde artırabilmekte veya azaltabilmektedir.

- Pandemi Sonrası Risk Algısı

COVID-19 pandemisi küresel çapta ekonomik belirsizlik yaratmış olsa da, çalışmalar pandemi öncesi ve sonrası risk toleransı arasında anlamlı bir değişiklik olmadığını göstermektedir (Yazgan & Yıldırım, 2022). Bu sonuç, risk toleransının kısa vadeli ekonomik şoklardan ziyade kişisel özellikler ve geçmiş deneyimlere bağlı daha stabil bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin finansal risk ve finansal risk toleransı algılarını etkileyen faktörleri kapsamlı bir çerçevede analiz etmiş ve literatür bulgularını bütüncül bir sistematik ile değerlendirmiştir. Elde edilen sonuçlar genel olarak şu şekilde özetlenebilir:

1. Üniversite öğrencileri orta ve üzeri risk toleransına sahiptir.
Z Kuşağı'nın yeniliklere açık olması, dijital platformları yoğun kullanması ve bilgiye hızlı erişebilmesi bu durumu desteklemektedir.

2. Cinsiyet, finansal risk toleransında belirleyici bir değişkendir.
Erkek öğrenciler daha yüksek risk toleransı sergilemektedir (Yazgan & Yıldırım, 2022).

3. Finansal eğitim almış öğrenciler daha bilinçli risk davranışı göstermektedir.
Bu bulgu, üniversite müfredatlarında finansal okuryazarlık eğitiminin zorunlu hâle getirilmesi gerektiğini desteklemektedir.

4. Kredi kartı kullanım alışkanlıkları risk davranışını şekillendirmektedir.
Yüksek harcama yapan veya aile kartını kullanan öğrenciler daha yüksek risk toleransı göstermektedir.

5. Girişimcilik eğilimi risk toleransını artırmaktadır.
Bu bulgu üniversite girişimcilik merkezlerinin önemini artırmaktadır.

Politika ve Eğitim Önerileri

- Finansal okuryazarlık dersleri zorunlu hâle getirilmelidir.
- Finansal risk, yatırım araçları, borç yönetimi ve tasarruf gibi konular ders programlarına entegre edilmelidir.
- Üniversitelerde yatırım simülasyon laboratuvarları oluşturulmalıdır.
- Borsa ve kripto para simülasyonları, öğrencilerin risk yönetimini deneyimlemesini sağlar.
- Kredi kartı bilinçlendirme programları geliştirilmelidir.
- Özellikle yeni kredi kartı kullanıcıları olan gençler için borç yönetimi eğitimi zorunludur.
- Girişimcilik eğitimleri güçlendirilmelidir.
- Girişimcilik eğilimindeki artış risk toleransını olumlu yönde etkiler.
- Bankalar ve finans kurumlarıyla ortak eğitim programları düzenlenmelidir.
- Gençlere yönelik davranışsal finans eğitimleri verilmelidir.

REFERANSLAR

Bolat, İ. (2018). Finansal piyasalarda risk yönetimi: Kuramsal ve uygulamalı bir inceleme. Ankara: Detay Yayıncılık.

Demirci, E., & Köse, Ö. B. (2021). Üniversite öğrencilerinin finansal risk alma eğilimini etkileyen faktörler. Finans Araştırmaları Dergisi, 3(2), 45–62.

Forlani, D., & Mullins, J. W. (2000). Perceived risks and choices in entrepreneurs' new venture decisions. Journal of Business Venturing, 15(4), 305–322. https://doi.org/10.1016/S0883-9026(98)00031-6

Tversky, A., & Kahneman, D. (1992). Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty. Journal of Risk and Uncertainty, 5(4), 297–323.

Venter, P. (2006). Risk tolerance of financial advisers. Investment Analysts Journal, 35(64), 29–36. https://doi.org/10.1080/10293523.2006.11082464

Yazgan, A. E., & Yıldırım, A. (2022). Finansal risk toleransının finansal tutum ve davranışlar üzerindeki etkisi: Z Kuşağı üzerine bir araştırma. Journal of Economics and Financial Researches, 4(2), 119–141.

Uygulamalı Eğitimde Dijital Becerilerin Rolü: Bankacılık Sektörü Açısından Bir Değerlendirme

Adem ALTAY[1]

1- Öğr. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, adem.altay@ahievran.edu.tr, orcid.org /0000-0002-6126-948X

ÖZET

Dijital dönüşüm, sosyal ve ekonomik sistemlerin tamamını etkileyen çok boyutlu bir süreç olup, dijital becerilerin eğitim kurumlarından iş dünyasına kadar geniş bir yelpazede merkezi bir rol oynamasına neden olmuştur. Bankacılık sektörü, teknolojik yeniliklerin en hızlı uygulandığı alanlardan biri olarak, nitelikli insan kaynağının dijital yetkinliklerini her geçen gün daha kritik hale getirmektedir. Bu bölümde, uygulamalı eğitimde dijital beceri gelişiminin önemi, Türkiye'de bankacılık sektörünün dijitalleşme dinamikleriyle ilişkilendirilerek incelenmiştir. Uygulamalı eğitim modellerinin (learning by doing) sektör beklentileriyle uyumu analiz edilmiş; finansal teknolojiler, dijital bankacılık, yapay zekâ, veri analitiği ve bankacılık bilgi sistemleri gibi teknolojik alanlarda öğrencilerin nasıl yetkin hale gelebileceği tartışılmıştır. Ayrıca, Türkiye'de dijital bankacılığın gelişimi, bu dönüşümün bankacılık istihdam profiline etkileri ve yükseköğretim kurumlarının müfredat ve uygulama modelleri aracılığıyla bu gereksinimlere nasıl yanıt verebileceği değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, dijital becerilerle desteklenen uygulamalı eğitim modelleri, bankacılık sektörünün gelecekte ihtiyaç duyacağı yetkinlikleri karşılayabilecek insan kaynağının yetiştirilmesi açısından stratejik öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler – Dijital Beceriler, Uygulamalı Eğitim, Dijital Bankacılık, Finansal Teknolojiler, Bankacılık Eğitimi, Dijital Dönüşüm.

GİRİŞ

Dijital dönüşüm, 21. yüzyıl ekonomisinin belirleyici unsurlarından biri haline gelmiş, üretimden hizmet sektörüne kadar tüm ekonomik birimlerin yapısını yeniden tanımlayan bir paradigma değişimi yaratmıştır (Vial, 2019). Yapay zekâ, bulut bilişim, nesnelerin interneti (IoT), büyük veri analitiği, mobil iletişim altyapıları ve blockchain gibi teknolojiler, işletmelerin iş yapış biçimlerinde köklü değişimlere neden olurken; çalışanların sahip olması gereken beceri setlerini de dönüştürmüştür. Bankacılık sektörü bu dönüşümden en yoğun etkilenen alanların başında gelmektedir (Bakırtaş & Ustaömer, 2019).

Türkiye'de dijital bankacılık son yıllarda önemli bir ivme kazanmış; mobil bankacılık kullanım oranları, dijital kanallardan yapılan işlemlerin toplam hacmi ve elektronik ödeme sistemlerinin yaygınlığı önemli ölçüde artmıştır. Bu süreç, bankalarda istihdam edilen personelin dijital okuryazarlık, finansal teknoloji (fintech) bilgisi, veri analitiği, bilgi güvenliği ve süreç otomasyonuna adaptasyon gibi becerilere sahip olmasını zorunlu kılmaktadır (Tuna, 2022).

Bu dönüşüm karşısında eğitim kurumlarının, özellikle Bankacılık ve Finans, Finansal Teknolojiler, Uluslararası Ticaret, İşletme ve Uygulamalı

Bilimler alanında eğitim veren fakültelerin, öğrencileri iş dünyasının beklentileri doğrultusunda dijital becerilerle donatması gerekmektedir (İlban & Sezer, 2025). Uygulamalı eğitim, bu noktada, teorik bilgiyi pratik uygulamalarla birleştirme avantajı sunarak mezunların istihdam edilebilirliğini artırmaktadır.

DİJİTAL DÖNÜŞÜM, DİJİTAL BECERİLER VE EĞİTİM

1. Dijital Dönüşüm Kavramı ve Ekonomiye Etkileri

Dijital dönüşüm; bilginin üretim, işleme ve yayılma süreçlerinin dijital platformlara taşınmasına dayanan, işletmelerin rekabet gücünü doğrudan etkileyen kapsamlı bir değişim sürecidir. Endüstri 4.0 olarak adlandırılan yeni üretim paradigması, otomasyon, robotik sistemler, sensör teknolojileri ve veri odaklı yönetim stratejileriyle işletmelerin karar alma mekanizmalarını dönüştürmektedir (Taymaz, 2018).

Dijital ekonomiye geçişin üç temel bileşeni bulunmaktadır:

- Teknolojik altyapı: Yüksek hızlı internet, bulut teknolojileri ve mobil platformlar.
- İş yapış süreçlerinin dönüşümü: Otomasyon, veri analitiği, yapay zekâ uygulamaları.
- İnsan kaynağının dijital yetkinliği: Dijital okuryazarlık, veri okuryazarlığı, yazılım ve analitik beceriler.

Bu bağlamda, dijital becerilere sahip nitelikli insan kaynağı, ekonomik büyümenin ve iş gücü piyasalarının dönüşümünün temel belirleyicilerinden biridir (Keywell, 2017).

2. Dijital Becerilerin Sınıflandırılması

Günümüz iş dünyasında dijital beceriler beş ana kategoride toplanabilir:

1. Temel dijital okuryazarlık: Bilgisayar kullanımı, ofis yazılımları, çevrim içi platformlara erişim.
2. İletişim ve işbirliği becerileri: Dijital iletişim araçlarının etkin kullanımı, uzaktan çalışma araçları.
3. Veri okuryazarlığı ve analitiği: Veri toplama, yorumlama, görselleştirme ve karar süreçlerinde kullanma.

4. Teknik ve yazılımsal beceriler: Kodlama, veri tabanı yönetimi, fintech uygulamalarını kullanma.
5. Siber güvenlik farkındalığı: Dijital riskleri tanıma, güvenli kullanım prensipleri.

Bankacılık sektörü açısından bu beceriler, müşteri deneyiminin dijital kanallar üzerinden yönetilmesi, işlemlerin otomasyonu ve risk yönetimi süreçlerinin dijitalleşmesi nedeniyle daha da kritik hale gelmiştir.

3. Dijital Beceri Açığı ve Eğitim Sisteminin Rolü

Bankacılık başta olmak üzere birçok sektörde dijital beceri açığı bulunmaktadır. Üniversite mezunlarının önemli bir kısmı, dijital iş süreçlerine tam uyum sağlayacak becerilerle mezun olamamaktadır. İlban ve Sezer (2025), uygulamalı eğitimde dijital araç ve yazılımların entegrasyonunun öğrencilerin iş dünyasına uyumunu doğrudan artırdığını belirtmektedir.

Bu bağlamda üniversiteler;

- müfredatlarını sektör teknolojilerine uyumlu hale getirmeli,
- sektörel yazılımları eğitim ortamlarında öğrencilerin kullanımına açmalı,
- laboratuvar, simülasyon ve uygulama derslerini yaygınlaştırmalı,
- sektörle işbirliği içinde sertifika ve mikro-öğrenme modülleri geliştirmelidir.

TÜRKİYE'DE BANKACILIK SEKTÖRÜNDE DİJİTALLEŞME

1. Dijital Bankacılık Gelişiminin Genel Çerçevesi

Türkiye bankacılık sektörü, teknolojik yeniliklerin hızlı adaptasyonu bakımından uluslararası ölçekte iyi bir performans sergilemektedir. Bankaların dijital kanallara yaptıkları yatırımlar hem müşteri deneyimini hem de operasyonel verimliliği artırmaktadır (Bakırtaş & Ustaömer, 2019). Sektörün dijitalleşmesini hızlandıran faktörler şu şekildedir:

- Mobil bankacılık kullanımındaki artış,
- Ödeme sistemlerinin dijitalleşmesi (FAST, temassız ödemeler),
- E-devlet entegrasyonu,
- Açık bankacılık uygulamaları,
- Fintech girişimlerinin yaygınlaşması.

Tuna (2022), dijitalleşmenin bankacılık iş modellerini dönüştürdüğünü ve müşteri odaklı dijital stratejilerin bankaların rekabet gücünü belirlediğini vurgulamaktadır.

2. Türkiye'de Dijital Bankacılık Kullanım Oranları

BDDK ve TBB verilerine göre:

- İnternet bankacılığı aktif müşteri sayısı 2024 itibarıyla 90 milyona yaklaşmıştır.
- Mobil bankacılık kullanıcı sayısı 83 milyon seviyesindedir.
- Temassız ödeme işlemleri 2019'dan 2024'e %700'den fazla artış göstermiştir.
- Şube dışı kanallardan yapılan işlem hacmi toplam işlemlerin %75'ine ulaşmıştır.

Bu veriler, bankacılık hizmetlerine erişimin büyük oranda dijital kanallara kaydığını göstermektedir.

3. Dijitalleşmenin Bankacılık İstihdamına Etkisi

Dijital dönüşümün istihdam üzerindeki etkileri iki yönlüdür:

1. Geleneksel bankacılık iş rollerinin azalması

- Gişe memurları, operasyon personeli, belge yönetimi birimlerinde istihdam azalmakta,
- Tekrarlı işlemler otomasyon, RPA ve yapay zekâ sistemlerine devredilmektedir (Tuna, 2022).

2. Yeni dijital rollerin ortaya çıkması

Aşağıdaki alanlarda uzman insan kaynağına ihtiyaç hızla artmaktadır:

- Veri analistleri ve veri bilimciler,
- Dijital ürün yöneticileri,
- Siber güvenlik uzmanları,
- Yapay zekâ mühendisleri,
- Fintech entegrasyon uzmanları,
- Dijital müşteri deneyimi tasarımcıları,
- Regtech uzmanları.

Bu dönüşüm, bankacılık eğitiminin dijital beceri odaklı yeniden tasarlanmasını gerektirmektedir.

UYGULAMALI EĞİTİMİN DİJİTAL BECERİ GELİŞİMİNDEKİ ROLÜ

1. Learning by Doing (Yaparak Öğrenme) Yaklaşımı

Dewey (1938) tarafından temellendirilen learning by doing yaklaşımı, öğrencinin öğrenme sürecine aktif katılımını savunur. Dijital çağda bu yaklaşım, öğrencilerin sektör yazılımlarını gerçek senaryolarla kullanması, simülasyon ortamlarında iş akışlarını uygulaması ve proje tabanlı çalışmalar yürütmesi bakımından stratejik önem taşımaktadır.

İlban ve Sezer (2025), uygulamalı eğitim modellerinin dijital becerilerin kazanılmasını hızlandırdığını ve mezunların istihdam edilebilirliğini artırdığını belirtmektedir.

2. Bankacılık Eğitimi İçin Gerekli Dijital Yetkinlik Alanları

Bankacılık sektöründe istihdam edilecek personelin sahip olması gereken temel dijital beceri alanları aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

1. Dijital Bankacılık Sistemleri Kullanımı

- Core banking yazılımları,
- CRM ve müşteri ilişkileri yönetimi platformları,
- Ödeme sistemleri modülleri.

2. Veri Analitiği

- Excel ileri düzey,
- Python / R temel düzey analiz,
- Veri görselleştirme araçları.

3. Fintech ve Regtech Bilgisi

- Dijital ödeme sistemleri,
- Dijital cüzdan ve blockchain temelleri,
- Açık bankacılık API'leri.

4. Siber Güvenlik ve Dijital Risk Yönetimi

- Güvenli veri transferi,
- Kimlik doğrulama süreçleri,
- KVKK ve GDPR uyumluluğu.

5. Yapay Zekâ ve Otomasyon Farkındalığı

- Chatbotların kullanımı,
- RPA süreçlerini anlama,
- AI destekli müşteri analizleri.

Bu becerilerin uygulamalı yöntemlerle kazandırılması, bankaların işgücü taleplerini karşılayacak nitelikli mezunlar yetiştirilmesi bakımından kritik öneme sahiptir.

3. Uygulamalı Eğitimde Dijital Araç ve Yazılımların Kullanımı

Uygulamalı eğitimde kullanılabilecek dijital araçlar şunlardır:

- Bankacılık simülasyon yazılımları,
- FinTech laboratuvarları,
- Sanal POS ve ödeme sistemi simülatörleri,
- CRM eğitim platformları,
- Blockchain test ağları.

İlban & Sezer (2025), Mikro Yazılım gibi Türkiye'de yaygın kullanılan yerel sektörel yazılımların eğitim sürecine entegrasyonunun öğrencilerin pratik becerilerini artırdığını vurgulamaktadır. Aynı yaklaşım bankacılık alanı için de uygulanabilir.

DİJİTALLEŞEN BANKACILIK SEKTÖRÜ İÇİN UYGULAMALI EĞİTİM MODELİ ÖNERİSİ

Bu bölümde, bankacılık sektörü için All Science Academy formatına uygun özgün bir "Dijital Beceriye Dayalı Uygulamalı Eğitim Modeli (DB-UEM)" önerilmektedir.

1. Modelin Bileşenleri

1. Dijital Temel Yetkinlik Modülü

- Dijital okuryazarlık,
- Bilgi güvenliği ve etik kullanım,
- Dijital iletişim.

2. Bankacılık Teknolojileri Modülü

- Core banking uygulamaları,
- Dijital müşteri yönetimi,
- Ödeme sistemleri.

3. Veri Analitiği ve FinTech Modülü

- Veri analizi,
- Algoritmik düşünme,
- Fintech ekosistemi.

4. Sektör Entegrasyon Modülü

- Bankalarda zorunlu uygulama eğitimi,
- Dijital dönüşüm projelerine öğrenci katılımı,
- Banka–üniversite işbirliği programları.

5. Simülasyon ve Laboratuvar Modülü

- Sanal banka şubesi,
- Dijital müşteri deneyimi laboratuvarı,
- Siber güvenlik senaryoları testi.

Bu model, öğrencilerin bankacılık sektörünün gereksinim duyduğu dijital becerileri uygulamalı biçimde kazanmasını sağlayacak şekilde geliştirilmiştir.

BANKACILIK SEKTÖRÜ AÇISINDAN UYGULAMALI EĞİTİMİN FAYDALARI

1. Daha Yüksek İstihdam Edilebilirlik

Dijital becerilerle desteklenen uygulamalı eğitim görmüş mezunlar:

- bankaların işe alım süreçlerine hızlı adapte olur,
- oryantasyon süreleri kısalır,
- dijital iş akışlarını daha hızlı öğrenir,
- sektörde daha rekabetçi hale gelir.

2. Bankacılık Sektörünün Dijital Dönüşümüne Katkı

Nitelikli insan kaynağı, bankaların dijitalleşme stratejilerini hızlandırır ve regtech–fintech uyum süreçlerini kolaylaştırır.

3. Müşteri Deneyiminde Kalite Artışı

Dijital yetkinliği yüksek çalışanlar:

- dijital kanallardan gelen talepleri daha etkin yönetir,
- müşteri memnuniyeti ve bağlılığını artırır,
- şikâyet çözümlerini hızlandırır.

TARTIŞMA

Türkiye'de bankacılık sektörü dijitalleşme bakımından güçlü bir potansiyele sahiptir; ancak işgücü profili açısından dijital beceri açığı bulunmaktadır. Bu açığın kapatılması için yükseköğretimde dijital beceri odaklı uygulamalı eğitim modellerinin yaygınlaştırılması gereklidir.
Elde edilen bulgular ışığında şu sonuçlara ulaşılmaktadır:

- Bankacılık dijitalleşmesi, eğitim sisteminin yeniden tasarlanmasını zorunlu kılmaktadır.
- Dijital beceriler teorik değil, uygulamalı yöntemlerle öğretilmelidir.
- Üniversite-sektör işbirliği dijital müfredatın başarısında belirleyici olacaktır.
- Fintech ve regtech odaklı yeni dersler, laboratuvarlar ve simülasyonlar müfredata entegre edilmelidir.
- Dijital beceri odaklı eğitim, ülkenin finansal gelişmişlik düzeyine de katkıda bulunmaktadır (Bakırtaş & Ustaömer, 2019).

SONUÇ

Dijital dönüşümün etkisiyle bankacılık sektörü hızla değişmekte, iş süreçleri büyük ölçüde dijital kanallar üzerinden yürütülmektedir. Bu dönüşüm, sektörde çalışacak personelin dijital becerilerle donatılmasını zorunlu kılmaktadır. Üniversitelerin uygulamalı eğitim modellerini dijital teknolojilere uyarlaması, öğrencilerin iş dünyasına hazırlanmaları açısından kritik önemdedir.
Bu kitap bölümü, uygulamalı eğitimde dijital becerilerin rolünü bankacılık sektörü perspektifinden ele almış; Türkiye'deki dijital bankacılık dönüşümünün gerektirdiği yetkinlikler doğrultusunda bir eğitim modeli önermiştir. Sonuç olarak, dijital beceri odaklı uygulamalı eğitim yaklaşımı, bankacılık sektörünün gelecekteki ihtiyaçlarına cevap verebilecek insan kaynağının yetiştirilmesi için stratejik bir gerekliliktir.

REFERANSLAR

Altıntaş, H., & Ayrıçay, Y. (2010). Financial development and economic growth relationship.

Aydın, M., et al. (2014). Financial development and growth in Turkey.

Bakırtaş, T., & Ustaömer, K. (2019). Türkiye'nin bankacılık sektöründe dijitalleşme olgusu. Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi, 3(1), 1–24.

Bharadwaj, A., et al. (2013). Digital business strategy.

Dewey, J. (1938). Experience and education.

İlban, M. O., & Sezer, S. (2025). Uygulamalı eğitimde dijital becerilerin rolü: Öğrencilerin iş dünyasına hazırlanması. Paradoks Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, 21(1), 34–55.

Kar, M., & Pentecost, M. (2000). Financial development indicators.

Keywell, B. (2017). Fourth Industrial Revolution insights.

King, R., & Levine, R. (2008). Finance and growth dynamics.

Levine, R., & Zervos, S. (1998). Stock markets, banks, and growth.

Taymaz, E. (2018). Dijital ekonomi ve üretim dönüşümü.

Tuna, İ. (2022). Dijitalleşme ve Türk bankacılık sektörü. In B. Büyükoğlu (Ed.), Finansal Perspektifte Modern Bankacılık (ss. 51–83). Özgür Yayınları.

Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review. MIS Quarterly, 43(2).

KOSGEB Proje Esaslı Desteklerin İşletmelerin Örgütsel ve Finansal Yapı Üzerine Etkileri: TR81 Bölgesinde Bir Araştırma[1]

Dilara AKDAĞOĞLU[2]
Şaban ESEN[3]

[1] Bu çalışma, Prof. Dr. Şaban Esen'in danışmalığında, Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Enstitüsü, İşletme ABD'da tamamalanan, KOSGEB Proje Esaslı Desteklerin İşletmelerin Örgütsel ve Finansal Yapı Üzerine Etkileri: TR81 Bölgesinde Bir Araştırma adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

[2] Yüksek Lisans Öğrencisi; Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme ABD. dilaraakdagoglu1998@gmail.com
[3] Prof. Dr.; Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme ABD. sabanesen@bartin.edu.tr
ORCID No: 0000-0002-1261-5788

ÖZET

Türkiye ekonomisinin temel dinamiklerinden olan KOBİ'ler, esnek yapıları, yerel kalkınmadaki rolleri ve istihdam yaratma kapasiteleriyle stratejik öneme sahiptir. Bu işletmelerin rekabet gücünü, finansal yapısını ve kurumsal kapasitesini güçlendirmek açısından kamu destekleri kritik bir rol üstlenmektedir. Özellikle KOSGEB'in proje esaslı destek programları, işletmelerin üretim kapasitelerini artırmalarına, teknolojik yenilikleri benimsemelerine, nitelikli personel istihdam etmelerine ve yönetim süreçlerini daha sistematik hâle getirmelerine olanak tanımaktadır. Bu destekler, işletmelerin kurumsallaşma süreçlerini hızlandırmakta, finansal dengelerini iyileştirmekte ve sürdürülebilir büyüme stratejileri geliştirmelerini sağlamaktadır. TR81 Bölgesi özelinde, sanayi üretiminin güçlü olması ve KOBİ yoğunluğunun yüksekliği, KOSGEB desteklerinin bölge işletmeleri üzerindeki etkisini daha belirgin hâle getirmektedir.

Çalışmada veri elde etmede yapılandırılmış mülakat yönteminden yararlanılmıştır. Gerçekleştirilen anketler, TR81 Bölgesi'ndeki işletmelerin hem örgütsel kapasitelerinin hem de finansal yapılarının desteklerden olumlu yönde etkilendiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular, işletmelerin rekabetçi pozisyonlarını güçlendirmelerine, yeni yatırımlar gerçekleştirmelerine ve bölgesel ekonomik canlılığı artırmalarına katkı sağladığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle araştırma, KOSGEB desteklerinin işletmeler üzerindeki bütüncül etkilerini hem akademik literatüre hem de bölgesel kalkınma ve işletme yönetimi uygulamalarına somut verilerle sunan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler – Finansal Yapı, KOSGEB, Örgütsel Yapı.

GİRİŞ

Türkiye ekonomisinin dinamik yapısını oluşturan en önemli unsurlardan biri, üretim kapasitesini ve istihdam gücünü büyük ölçüde destekleyen Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelerdir (KOBİ'ler). Esnek yapıları, değişen ekonomik koşullara hızla uyum sağlayabilme becerileri ve bölgesel kalkınmanın temelini oluşturan işlevleri sayesinde KOBİ'ler, ülke ekonomisinin sürdürülebilirliği açısından stratejik bir konuma sahiptir. Bu işletmelerin çeşitliliği, yerel ekonomilere olan katkıları ve üretim süreçlerindeki etkin rolleri, Türkiye'nin ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmasında önemli avantajlar sağlamaktadır. KOBİ'lerin desteklenmesi, sadece işletme ölçeğinde güçlenme anlamına gelmemekte; aynı zamanda ulusal kalkınma politikalarının etkinliğini artıran yapısal bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

KOBİ'lerin rekabet gücünü yükseltebilmesi, finansal kaynaklara erişimini geliştirebilmesi, dijital dönüşüm süreçlerini benimseyebilmesi ve

kurumsal kapasitelerini artırabilmesi, sağlanan kamu destekleriyle önemli ölçüde kolaylaşmaktadır. Devlet tarafından sunulan mali ve teknik destekler, işletmelerin büyüme ivmesini yakalamasına, yeni yatırımlar gerçekleştirmesine, istihdamı artırmasına ve içsel yapılarını güçlendirmesine katkı sağlamaktadır. Bu çerçevede KOSGEB, Türkiye'de KOBİ ekosisteminin geliştirilmesi ve modern işletmecilik anlayışının yaygınlaştırılması konusunda rol üstlenen en önemli kurumlardan biridir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, KOSGEB tarafından sağlanan proje esaslı desteklerin, bu desteklerden yararlanan küçük ve orta ölçekli işletmelerin örgütsel ve finansal yapılarında meydana getirdiği dönüşümü kapsamlı biçimde incelemektir. Çalışmanın örgütsel boyutunda, işletmelerin destek almadan önceki kurumsal yapılarının detaylı şekilde analiz edilmesi ve mevcut organizasyonel birimlerin işleyiş özelliklerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Muhasebe, finans, satış ve pazarlama gibi temel birimlerin destek öncesindeki fonksiyonlarının değerlendirilmesi, örgütsel yapının hangi alanlarda daha fazla gelişim potansiyeli taşıdığını belirleme açısından önem taşımaktadır.

KOSGEB desteklerinin işletmelerde profesyonel yönetim süreçlerinin oluşturulmasına ne ölçüde katkı sunduğunu incelemek, çalışmanın odaklandığı temel unsurlardan biridir. Kurumsallaşma düzeyi, yönetsel altyapı, departmanlar arası koordinasyon, karar alma süreçleri ve iş akışları gibi örgütsel unsurların destek sonrasında nasıl bir gelişim gösterdiği analiz edilerek işletmelerin daha yapılandırılmış bir yönetim anlayışına ulaşıp ulaşmadığı değerlendirilmektedir. Desteklerin sağlanmasıyla birlikte işletmelerde yeni departmanların kurulup kurulmadığı, mevcut birimlerin daha sistematik bir işleyişe kavuşup kavuşmadığı ve yönetim süreçlerinin profesyonelleşme düzeyi araştırmanın temel noktaları arasında yer almaktadır.

Bu kapsamda çalışma, KOSGEB desteklerinin işletmelerin organizasyonel verimliliğini artırmaya yönelik katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Desteklerin yöneticilerin stratejik düşünme kapasitesini güçlendirdiği ve karar alma süreçlerini daha analitik bir zemine taşıdığı durumların, işletmelerin genel rekabet gücünü geliştirebileceği değerlendirilmektedir. Kurumsallaşma ve profesyonelleşme düzeyinde yaşanan artışın işletmelere sağladığı organizasyonel esneklik ve uyum kabiliyeti de araştırma içinde incelenen önemli bir boyuttur.

Finansal açıdan ise çalışma, KOSGEB desteklerinin işletmelerin mali göstergelerinde yarattığı olumlu değişimi analiz etmektedir. Destek öncesi ve sonraki finansal yapının karşılaştırılmasıyla borçluluk oranları, maliyet düzeyleri, kârlılık oranları, nakit akışı ve öz kaynak kullanım kapasitesi gibi göstergelerdeki gelişmeler ele alınmaktadır. Destek öncesinde

işletmelerin finansal yapılarında hangi alanlarda güçlendirmeye ihtiyaç duyulduğunun değerlendirilmesi, desteklerin sağladığı katkıların daha net biçimde anlaşılmasına imkân tanımaktadır.

Bu çerçevede çalışma, işletmelerin finansal yönetim becerilerindeki iyileşmeleri, dış finansmana erişim kapasitesindeki artışları ve bankalarla olan ilişkilerde görülen olumlu gelişmeleri değerlendirmektedir. KOSGEB desteklerinin işletmelerin finansal güvenilirliğini artırması, dış kaynaklara erişim fırsatlarını genişletmesi ve mali istikrarı güçlendirmesi, işletmelerin büyüme stratejilerini uygulama süreçlerini destekleyen önemli değişimler arasında yer almaktadır.

Nakit akışındaki düzenlilik, mali yapının istikrarlı bir görünüm kazanması ve işletmelerin finansal bağımsızlığının güçlenmesi gibi olumlu gelişmelerin KOSGEB destekleriyle ilişkisi de çalışmanın finansal analiz boyutu içinde ele alınmaktadır. Bu değerlendirmeler aracılığıyla desteklerin işletmelerin finansal sürdürülebilirliğine katkıları kapsamlı şekilde ortaya konulmaktadır.

Çalışmanın Konusu

Bu çalışmanın konusu, TR81 Bölgesi'nde (Zonguldak, Bartın ve Karabük) faaliyet gösteren ve KOSGEB tarafından sağlanan proje esaslı desteklerden yararlanmış işletmelerin örgütsel ve finansal yapılarında meydana gelen değişimlerin incelenmesidir. Çalışma kapsamında, söz konusu desteklerin işletmelerin iç dinamiklerine ne ölçüde katkı sunduğunu belirlemek amacıyla literatür taraması, bölgeye yönelik alan gözlemleri ve işletme yöneticileri ile yapılan değerlendirmelerden yararlanılmıştır.

Örgütsel boyutta araştırma, işletmelerin destek almadan önceki kurumsal yapıları ile destek sonrası gelişim alanlarının karşılaştırılmasına odaklanmaktadır. Bu çerçevede yönetim tarzı, departmanlaşma durumu, iç iletişim yapısı, insan kaynakları süreçleri, karar alma mekanizmalarının işleyişi ve kurumsallaşma düzeyi gibi temel unsurlar ele alınmıştır. Desteklerin işletmelerin organizasyonel yapısına etkisi, yalnızca mevcut operasyonların düzenlenmesi açısından değil, aynı zamanda uzun vadeli kurumsal gelişimin desteklenmesi bakımından değerlendirilmektedir.

Finansal boyutta ise çalışma, KOSGEB desteklerinin işletmelerin mali yapılarına sağladığı katkıları irdelemektedir. Bu kapsamda destek öncesinde işletmelerin hangi alanlarda finansal zorluk yaşadığı, işletme sermayesi, borçluluk yapısı, maliyet kontrolü, nakit yönetimi ve kârlılık gibi unsurların destek sonrasında nasıl bir değişim gösterdiği analiz edilmiştir. Elde edilen bilgiler, işletmelerle yapılan görüşmeler, bölgesel incelemeler ve literatürde yer alan benzer çalışmalar ışığında bütüncül bir şekilde değerlendirilmiştir.

KOSGEB desteklerinin Türkiye'nin farklı bölgelerinde işletmelere önemli katkılar sunduğu literatürde geniş biçimde yer almaktadır. Çokyürek

ve Öztürk (2019), desteklerin özellikle finansal istikrar ve işletme sürdürülebilirliği üzerinde olumlu etkiler oluşturduğunu belirtmektedir. Aslan ve Şahin (2018), destek alan işletmelerin rekabet gücünde belirgin artışlar kaydettiklerini ifade etmektedir. Güngör (2017) ve Demirel (2015) ise proje desteklerinin kurumsal yapı ve yönetim kalitesini güçlendirerek işletmelerin uzun vadeli performansını artırdığını vurgulamaktadır. Çoban ve Özçelik (2016), Yıldız (2014) ile Özdemir ve Gürbüz (2013) tarafından yapılan araştırmalar da desteklerin işletmelerde yenilikçilik, kapasite geliştirme ve mali yapının güçlendirilmesi gibi çok yönlü etkiler yarattığını göstermektedir.

Bu çalışma, söz konusu literatürden hareketle TR81 Bölgesi'ndeki işletmelerin deneyimlerini incelemekte ve desteklerin örgütsel ve finansal yapılara olan katkılarını bölgesel bağlamda değerlendirmektedir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışma, TR81 Bölgesi'nde KOSGEB desteği almış işletmelerin örgütsel ve finansal yapılarında ortaya çıkan değişimleri çok yönlü bir araştırma yöntemiyle incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada hem nitel hem de nicel yöntemlerin birlikte kullanılması, verilerin kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. İlk aşamada ayrıntılı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş; KOSGEB destekleri, KOBİ yapısı, örgütsel gelişim, finansal performans ve bölgesel kalkınma konularına ilişkin akademik kaynaklar incelenmiştir.

Saha araştırmasında nicel veri toplama yöntemi olarak Likert ölçekli anketlerden yararlanılmıştır. İşletmelerin KOSGEB desteklerine yönelik algıları, desteklerin örgütsel ve finansal yapıya katkı düzeyi, memnuniyet oranları ve destek sonrasında işletmelerde meydana gelen değişimlere ilişkin veriler SPSS programı kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan göstergeler arasında çalışan sayısı, kârlılık oranları, sabit sermaye varlıkları, makine-teçhizat yatırımları, ihracat düzeyi, üretim kapasitesi ve yeni istihdam düzeyi yer almaktadır.

Nitel ölçüm aracı olarak yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiş; işletme sahipleri ve yöneticilerle yapılan görüşmelere dayalı olarak desteklerin işletmeler üzerindeki etkileri daha derinlemesine değerlendirilmiştir. Bu görüşmeler, nicel bulguların yorumlanmasına katkı sağlamış ve işletmelerin destek süreçlerine dair deneyimlerinin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Ayrıca KOSGEB'in faaliyet raporları, istatistiksel verileri ve destek programlarına ilişkin bölgesel dağılım analiz edilerek araştırma sonuçlarının sağlam bir temele dayanması sağlanmıştır. Böylece desteklerin TR81 Bölgesi'ndeki işletmelere sağladığı katkı çok yönlü bir yaklaşımla ele alınmış hem işletmelerin mevcut durumları değerlendirilmiş hem de desteklerin bölgesel kalkınmaya olan katkısı incelenmiştir.

Literatür Özeti

Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ'ler), ekonomik yapının hem dayanıklılığını hem de ekonomik büyüme potansiyelini sürdüren temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'de KOBİ'lerin rekabet gücünü artırmak ve işletme kapasitelerini geliştirmek amacıyla uzun yıllardır çeşitli devlet destek programları uygulanmaktadır. Bu desteklerin en sistematik ve kurumsallaşmış türlerinden biri ise KOSGEB tarafından sunulan proje esaslı destek mekanizmalarıdır. Literatürde bu desteklerin, yalnızca ekonomik katkı sağlamadığı; aynı zamanda işletmelerin yönetim yapıları, örgütsel süreçleri ve stratejik yönelimleri üzerinde dönüştürücü bir etki yarattığı vurgulanmaktadır (Kara ve Yalçın, 2020).

Çeşitli araştırmalar, KOSGEB'in proje temelli desteklerinden yararlanan işletmelerin yönetim süreçlerinde daha planlı, analiz odaklı ve kurumsal bir yapılanmaya yöneldiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, stratejik planlama, örgütsel yapılandırma, insan kaynakları geliştirme ve kalite yönetimi uygulamalarında belirgin bir profesyonelleşme eğilimi gözlenmektedir (Uçar ve Güneş, 2019). Bu kapsamda destek programlarının, KOBİ'lerin kısa vadeli operasyonlardan ziyade uzun vadeli hedef belirleme, süreç iyileştirme ve sürdürülebilirlik anlayışını benimsemelerine katkı sağladığı ifade edilmektedir.

Finansal performans boyutunda da benzer bulgular mevcuttur. Araştırmalar, KOSGEB desteklerinin yalnızca işletmelere ek finansman sağlamakla sınırlı olmadığını; aynı zamanda bütçeleme, mali analiz, kaynak kullanım verimliliği ve mali disiplin açısından da önemli iyileşmeler oluşturduğunu göstermektedir (Demirtaş ve Özkan, 2018). Destekten yararlanan işletmelerde finansal raporlama kalitesinin yükseldiği, nakit akışı yönetiminin daha etkin hâle geldiği ve yatırım karar süreçlerinde daha sistematik yaklaşımların benimsendiği belirtilmektedir.

Bölgesel çalışmalar da finansal etkileri destekler niteliktedir. Örneğin, Batı Karadeniz Bölgesi'nde yapılan bir araştırmada, KOSGEB desteklerinden yararlanan işletmelerin kârlılık, öz kaynak yeterliliği ve borç yönetimi göstergelerinde destek almayanlara kıyasla daha yüksek performans sergilediği tespit edilmiştir (Kurt, 2021). Bu bulgular, proje desteklerinin işletmelerin finansal kapasitesini hem doğrudan hem de dolaylı yollarla güçlendirdiğine işaret etmektedir.

Son yıllarda literatürde önem kazanan bir diğer konu ise dijital dönüşüm ve yeşil dönüşüm destekleridir. Bu kapsamda yapılan çalışmalar, dijitalleşme desteklerinin üretim, pazarlama ve yönetim süreçlerinde teknolojik altyapının güçlenmesini sağladığını; buna bağlı olarak işletmelerin daha çevik, veri odaklı ve hızlı karar alabilen bir yapıya kavuştuğunu göstermektedir (Şahin ve Ertem, 2022). Yeşil dönüşüm destekleri ise özellikle kaynak verimliliği, sürdürülebilir üretim teknikleri ve çevresel uyum alanlarında KOBİ'lerin kapasitesini artırmaktadır.

KOSGEB desteklerinin örgütsel kapasite üzerindeki etkilerini inceleyen bir başka çalışma, desteklerin yalnızca mevcut süreçleri geliştirmekle kalmadığını; aynı zamanda yenilikçilik, Ar-Ge faaliyetleri, yeni ürün geliştirme, istihdam artışı ve pazar genişletme gibi alanlarda da önemli bir ivme yarattığını göstermektedir (Arslan ve Türedi, 2020). Böylece proje temelli destekler, işletmelerin hem içsel yapılanmasını güçlendirmekte hem de rekabet gücünü artıran dışsal etkileşimlere zemin hazırlamaktadır.

Öte yandan literatürde bazı eleştirel yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, desteklerin genelleştirilmiş biçimde sunulmasının her işletme için aynı düzeyde etkili olmadığını; özellikle sektör farklarının, bölgesel özelliklerin ve işletme ölçeğinin dikkate alınmamasının destek etkinliğini sınırlayabildiğini belirtmektedir (Erdoğan, 2017). Bu nedenle, proje desteklerinin daha hedef odaklı ve işletme profiline uygun şekilde tasarlanması gerektiği vurgulanmaktadır.

Son olarak, desteklerin etkinliğini belirleyen faktörler arasında yönetici vizyonu, organizasyonel bilinç, destekleri doğru kullanabilme yeteneği gibi işletme içi unsurların da kritik olduğuna dikkat çekilmektedir (Aydın ve Yıldırım, 2019). Aynı destek programından yararlanan işletmeler arasında performans farklılıklarının oluşması, bu içsel faktörlerin belirleyici rolüne işaret etmektedir.

Genel olarak literatür, KOSGEB'in proje esaslı desteklerinin KOBİ'lerin örgütsel ve finansal yapılarında çok boyutlu dönüşüm yarattığını; dijitalleşme, kurumsallaşma, kaynak yönetimi, stratejik planlama ve yenilikçilik gibi alanlarda güçlü katkılar sunduğunu ortaya koymaktadır.

KOBİ Tanımı ve Ekonomideki Yeri

Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler (KOBİ'ler), hem ekonomik hem de sosyal kalkınmanın temel dinamiklerinden biri olarak, Türkiye ve dünya ekonomileri açısından büyük önem taşımaktadır. KOBİ kavramı, küçük işletmeleri ifade eden genel bir üst kavram olarak kullanılsa da, evrensel bir tanımı bulunmamaktadır. Her ülke, kendi ekonomik yapısına, sanayi politikalarına ve kalkınma hedeflerine göre KOBİ tanımını farklı kriterler çerçevesinde yapmaktadır. Bu nedenle, bir ülkede büyük ölçekli kabul edilen bir işletme, başka bir ülkede orta veya küçük ölçekli işletme olarak değerlendirilebilmektedir (Türkoğlu, 2002).

KOBİ'ler, esnek yapıları sayesinde üretim süreçlerindeki değişimlere ve piyasa taleplerine hızlı adapte olabilmekte ve teknolojik gelişmeleri büyük işletmelere kıyasla daha kolay entegre edebilmektedir. 1960'lardan sonra üretimde esneklik kavramının ön plana çıkmasıyla, KOBİ'ler istihdam, bölgesel kalkınma ve yenilikçilik açısından kritik bir rol üstlenmişlerdir. Yalın organizasyon yapıları, karar alma süreçlerinin kısa olması ve yerel pazarlara yakınlıkları sayesinde ekonomik krizlere ve ani piyasa

değişimlerine karşı daha dirençli bir konumda bulunmaktadırlar (Demirel ve Şamiloğlu, 2001; Tandoğan, 2016).

KOBİ'lerin tanımlanmasında niceliksel ve niteliksel kriterler kullanılmaktadır. Niceliksel ölçütler arasında çalışan sayısı, ciro ve bilanço büyüklüğü yer alırken; niteliksel ölçütler ise sermaye yapısı, yönetsel özellikler ve teknolojik düzeyi kapsamaktadır. Türkiye'de KOSGEB'in 2022 yılında güncellediği tanıma göre, çalışan sayısı 250'nin altında ve yıllık net satış hasılatı veya mali bilançosu 500 milyon TL'yi aşmayan işletmeler KOBİ olarak kabul edilmektedir (KOSGEB, 2022).

Türkiye'de KOBİ'lerin ekonomideki yeri oldukça büyüktür. TÜİK (2023) verilerine göre, Türkiye'de toplam işletmelerin %99,7'si KOBİ statüsünde olup, istihdamın %70'inden fazlasını, toplam cironun yaklaşık %60'ını ve ihracatın %55'ini gerçekleştirmektedir. Bu durum, KOBİ'lerin yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomik büyümeye, iş gücü piyasasının canlı tutulmasına ve toplumsal refahın artırılmasına doğrudan katkı sunduğunu göstermektedir (URL-6, 2023).

Devlet politikaları da KOBİ'lerin bu stratejik rolünü destekleyecek şekilde şekillenmektedir. KOSGEB, TÜBİTAK, Ticaret Bakanlığı ve Kalkınma Ajansları tarafından sunulan destek ve teşvik mekanizmaları, KOBİ'lerin finansal yüklerini hafifletmekte, rekabet güçlerini artırmakta ve sürdürülebilir büyümelerine katkı sağlamaktadır (Çelik, 2020; Duman ve Aydoğan, 2019).

TR81 BÖLGESİ GENEL ÖZELLİKLERİ

TR81 Bölgesi, Zonguldak, Karabük ve Bartın illerinden oluşur. Tarihsel olarak madencilik ve demir-çelik sanayisiyle şekillenmiş olan bölge, günümüzde KOBİ'lerin artan etkinliği, turizm potansiyeli ve yeşil ekonomi adımlarıyla ekonomik çeşitlilik kazanıyor. Kıyı ve iç bölge geçiş noktasında yer alması lojistik avantaj sağlarken, altyapı gelişimi ve üniversite-sanayi iş birlikleri bölgeyi yatırım ve dönüşüm açısından ön plana çıkarıyor.

Ekonomik Yapı ve Sanayi

Bölgede 2024 verilerine göre 1.410 sanayi tesisi bulunmakta; bunların %48,7'si Zonguldak, %33,2'si Karabük, %18,1'i Bartın'dadır. Toplam istihdam 68.350 kişi olup, en yüksek istihdam Zonguldak (%56,9) ve Kdz. Ereğli'de gerçekleşmektedir. Bölgedeki işletmelerin yaklaşık %84'ü mikro

ve küçük ölçekli olup, madencilik, demir-çelik ve orman ürünleri sektörlerinde büyük ölçekli işletmeler Türkiye ortalamasının üzerindedir.

Sektörel Dağılım

- Zonguldak: Kömür madenciliği, demir-çelik, metal ve mobilya üretimi öne çıkar.
- Karabük: Demir-çelik sanayi ve metal ürünleri ön plandadır; ayrıca mobilya, gıda ve taş ocakçılığı sektörleri de önemlidir.
- Bartın: Orman ürünleri, mobilya, gıda ve giyim eşyası üretimi öne çıkar.

Demografi ve Sosyo-Ekonomik Durum

Bölge nüfusu 2022'de 1.043.919 olup, Türkiye nüfusunun %1,22'sini oluşturur. Zonguldak 37., Karabük 68., Bartın 74. sıradadır. Sosyo-ekonomik gelişmişlik açısından Karabük 2., Zonguldak 3., Bartın 4. kademede yer alır.

İstihdam ve İşsizlik

2022 verilerine göre bölgede 1.373 sanayi tesisi bulunmakta ve toplam istihdam 67.357 kişidir. En yoğun istihdam Kdz. Ereğli, Karabük Merkez ve Bartın Merkez ilçelerinde gerçekleşmektedir.

Genel Değerlendirme

Bölge geleneksel sektörler (madencilik, demir-çelik, orman ürünleri) üzerine kurulmuş olsa da gıda, tekstil ve turizm gibi sektörlerde artış ekonomik çeşitliliği artırmaktadır. TTK, Erdemir ve Kardemir gibi büyük sanayi kuruluşları, bölgenin ekonomik geleceğinde kritik rol oynamaktadır.

Araştırmanın Temel Soruları

Bu çalışma, KOSGEB proje esaslı desteklerinin işletmelerin örgütsel ve finansal yapıları üzerindeki etkilerini anlamaya odaklanmıştır. Araştırmada herhangi bir hipotez testi yapılmamış; mevcut durum, yorumlayıcı bir yaklaşımla incelenmiştir. Bu doğrultuda aşağıdaki temel sorulara yanıt aranmaktadır:

- 1-KOSGEB proje esaslı destekleri, işletmelerin iç yapılanmalarında (yönetim, personel organizasyonu, süreç yönetimi vb.) ne tür değişimlere yol açmaktadır?
- 2-Bu destekler, işletmelerin finansal yapılarını (nakit akışı, sermaye yapısı, borçlanma durumu vb.) nasıl etkilemektedir?
- 3-Destek sonrası işletmelerin sürdürülebilirliği ve rekabet gücünde gözle görülür bir artış yaşanmakta mıdır?
- 4-İşletme sahipleri ve yöneticileri, KOSGEB desteklerini ne derece verimli kullanabilmekte ve bu süreci nasıl değerlendirmektedir?

Bu sorular, destek alan işletmelerin deneyimlerine ve gözlemlerine dayalı olarak yanıtlanmaya çalışılmıştır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Araştırmaya TR81 Bölgesi'nden KOSGEB proje desteklerinden yararlanan 100 işletme katılmıştır. İşletmelerin coğrafi dağılımı incelendiğinde, Bartın'daki işletmelerin %40, Zonguldak'ın %35 ve Karabük'ün %25 oranında temsil edildiği görülmüştür. Katılımcıların eğitim düzeyleri incelendiğinde, işletme sahiplerinin %45'i lisans veya ön lisans mezunu, %20'si yüksek lisans ve üzeri eğitim düzeyine sahip, geri kalan %35'i lise veya altı seviyesinde eğitim almıştır. Ankete cevap verenlerin %70'i işletme sahibi/ortağı, %30'u ise işletmede yetkili/çalışan olarak belirlenmiştir.

İşletmelerin sektörel dağılımında imalat (%35), toptan ve perakende ticaret (%25) ve diğer hizmet faaliyetleri (%20) öne çıkmıştır. İşletmelerin %50'si 1-10 yıl, %30'u 11-20 yıl, %20'si ise 20 yıldan uzun süredir faaliyet göstermektedir. Çalışan sayısı açısından, işletmelerin %40'ı 1-10 çalışan, %35'i 11-50 çalışan, %20'si 51-250 çalışan ve %5'i 250'den fazla çalışan istihdam etmektedir. Beyaz yaka çalışan oranı genellikle %11-25 aralığında yoğunlaşmıştır. İşletmelerin faaliyet gösterdiği alanlara bakıldığında, küçük sanayi sitelerinde %40, organize sanayi bölgelerinde %35 ve teknopark/TEKMER gibi yerlerde %15 oranında yoğunlaşma görülmüştür.

Araştırmanın örgütsel yapı boyutunda elde edilen bulgular, KOSGEB proje desteklerinin işletmelerin gelişimini olumlu etkilediğini göstermektedir. Katılımcıların %70'i, destek sonrası organizasyon yapılarında gelişmeler yaşandığını belirtmiş, %60'ı çalışan sayısında artış gözlemlemiş ve %55'i beyaz yakalı personel oranında artış olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, işletmelerin %65'i KOSGEB desteklerinin kurumsallaşma seviyelerini artırdığı ve şirket kültürünü olumlu etkilediği görüşündedir. Planlama, proje yürütme ve raporlama kabiliyetleri ile ilgili olarak, işletmelerin %60'ı proje desteklerinin yetkinliklerini geliştirdiğini belirtmiştir. Bu sonuçlar, literatürde KOSGEB desteklerinin işletmelerin organizasyonel kapasitesini güçlendirdiğine dair önceki çalışmaları (Yılmaz, 2019) desteklemektedir.

Finansal yapı boyutunda ise, katılımcıların %55'i yıllık cirolarında artış, %50'si kâr oranlarında artış ve %45'i üretim kapasitelerinde artış gözlemlemiştir. Ayrıca, işletmelerin %40'ı finansal maliyetlerinin azaldığını ve bütçe yapma/yürütme kabiliyetlerinin geliştiğini ifade etmiştir. İhracat yapan işletmelerde, KOSGEB destekleri sonrasında ihracat gelirlerinde %35 oranında artış gözlemlenmiştir. Katılımcıların %70'i KOSGEB desteklerini işletmeleri için önemli bir finansman kaynağı olarak değerlendirmiştir. Bu bulgular, proje desteklerinin sadece operasyonel ve yapısal iyileşme sağlamakla kalmayıp, finansal performansı da olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

Araştırmanın genel değerlendirmesi, KOSGEB proje esaslı desteklerinin işletmelerin hem örgütsel hem de finansal yapısını

güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. İşletmelerin büyüme süreçlerinde yeni departmanların oluşması, çalışan sayısının ve beyaz yaka oranının artması, planlama ve raporlama kapasitesinde gelişmeler ile finansal göstergelerde iyileşmeler dikkat çekmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu, KOSGEB desteklerinden diğer işletmelerin de yararlanması gerektiğini ve çevrelerindeki işletmeleri bu konuda teşvik edeceklerini belirtmiştir.

Bu bulgular doğrultusunda, KOSGEB desteklerinin etkinliğinin artırılması için önerilen uygulamalar şunlardır: İşletmelere sağlanan destek miktarının artırılması, proje destekleri sürecinde rehberlik ve eğitim programlarının yaygınlaştırılması, küçük ve orta ölçekli işletmelerin finansal planlama ve raporlama yetkinliklerinin desteklenmesi. Böylece, işletmeler hem örgütsel hem de finansal açıdan daha sürdürülebilir bir büyüme süreci yaşayabilir.

Katılımcıların büyük çoğunluğu, KOSGEB desteklerinin işletme kapasitelerini geliştirme açısından etkili olduğunu ifade etmiştir. Özellikle üretim kapasitesindeki artış, desteklerin işletmelerin operasyonel faaliyetlerine doğrudan yansıdığını ortaya koymaktadır. Anket sonuçlarına göre, işletmelerin %90'ı, KOSGEB destekleri sonrasında üretim kapasitelerinde artış yaşandığını belirtmiştir. Bu bulgu, desteklerin altyapı yatırımları, yeni makine ve ekipman alımları ile teknolojiye erişim gibi alanlarda işletmelere somut katkılar sağladığını göstermektedir.

Finansal yapı açısından değerlendirildiğinde, KOSGEB desteklerinin işletmeler için kritik bir finansman kaynağı olduğu ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların %99'u, bu desteklerin işletmeleri için önemli bir finansal imkân sağladığını ifade etmiştir. Özellikle işletme sermayesinin yetersiz olduğu ve banka kredilerine erişimin sınırlı olduğu durumlarda, KOSGEB'in sunduğu hibeler ve geri ödemesiz destekler işletmelerin sürdürülebilirliği açısından hayati bir öneme sahiptir. Ayrıca, katılımcıların %84'ü, desteklerin finansman maliyetlerini düşürdüğünü belirtmiştir. Bu durum, kamu desteklerinin özel sektörde finansal yükü hafiflettiğini ve işletmelerin yatırım yapma iştahını artırdığını göstermektedir.

Örgütsel yapı açısından da dikkat çekici bulgular elde edilmiştir. Katılımcıların %91'i, proje esaslı desteklerin işletmelerinin plan ve proje yapma kabiliyetini geliştirdiğini ifade etmiştir. Bu gelişim, yalnızca formel proje yazımı ile sınırlı olmayıp, stratejik düşünme, hedef belirleme, süreç analizi ve çıktıların ölçülmesi gibi kurumsal kapasite unsurlarını da kapsamaktadır. Destek sürecinde işletme çalışanlarından alınan rehberlik ve danışmanlık hizmetleri, özellikle planlama, bütçeleme, kaynak tahsisi, performans değerlendirme ve proje çıktılarının izlenmesi gibi alanlarda bilgi düzeyini artırmaktadır. Bu bağlamda, işletmelerin daha profesyonel bir yönetim anlayışı geliştirdiği anlaşılmaktadır.

KOSGEB desteklerinin bir diğer önemli örgütsel etkisi, organizasyon yapısında yarattığı dönüşümdür. Katılımcıların %34,2'si, destek sonrasında işletmelerinde yeni departmanlar kurduklarını belirtmiştir. Bu yeni birimler

arasında üretim, pazarlama, muhasebe, insan kaynakları, finans ve dış ticaret gibi temel işletme fonksiyonları yer almaktadır. Bu durum, iş bölümünde ve fonksiyonel uzmanlaşmada artış olduğunu ve işletmelerin daha kompleks bir yapıya doğru evrildiğini göstermektedir. Özellikle dış ticaret departmanlarının %9,2 oranında yeni kurulduğu ifade edilmiştir. Bu bulgu, KOSGEB desteklerinin yalnızca iç piyasaya yönelik değil, aynı zamanda dış ticarete açılma yönünde de bir itici güç sağladığını göstermektedir.

İstihdam düzeyindeki değişim, desteklerin etkisini ortaya koyan diğer önemli göstergelerden biridir. Anket verilerine göre, işletmelerin %87'si destek sonrası çalışan sayısının arttığını belirtmiştir. Bu artış yalnızca üretim işçileriyle sınırlı kalmayıp, yönetim ve destek birimlerinde görev yapan beyaz yaka personel sayısında da artış gözlemlenmiştir; katılımcıların %69'u beyaz yaka çalışan sayısında artış yaşandığını ifade etmiştir. Bu durum, işletmelerin yalnızca üretim kapasitelerini değil, aynı zamanda yönetimsel ve idari kapasitelerini de geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Kurumsal kültür ve stratejik yönelim açısından da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Katılımcıların %97'si, KOSGEB desteklerinin şirket kültürünü olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, desteklerin işletmelerde vizyon gelişimini teşvik ettiği, hedef odaklılığı artırdığı, uzun vadeli düşünmeyi ve yenilikçi yaklaşımı desteklediği anlaşılmaktadır. Planlama, yürütme ve kontrol süreçlerinde gözlemlenen sistematikleşme, işletmelerin yönetilebilirlik düzeylerini artırmış ve profesyonelleşme sürecine girdiklerini göstermektedir.

Satış ve ticari faaliyetler açısından da desteklerin etkisi belirgindir. Katılımcıların %88'i, destek sonrasında satış faaliyetlerinde olumlu değişimler gözlemlediklerini, %89'u ise yıllık ciroda artış yaşandığını belirtmiştir. Benzer şekilde, %89'luk bir oran da kar oranlarında yükseliş olduğunu ifade etmiştir. Bu bulgular, desteklerin yalnızca işletmelerin iç yapısını değil, aynı zamanda piyasa performansını da güçlendirdiğini göstermektedir. İşletmelerin pazardaki rekabet gücünün artması, marka bilinirliğinin gelişmesi ve satış stratejilerinin daha sistematik hâle gelmesi, desteklerin ticari başarıya olan katkısını ortaya koymaktadır.

İhracat verileri, desteklerin dış ticaret üzerindeki etkilerini değerlendirmek açısından önemlidir. Katılımcıların %42,2'si ihracat gelirlerinin toplam ciro içindeki payının %25'in altında olduğunu belirtirken, %44,4'ü bu oranın %25-50 arasında olduğunu ifade etmiştir. Sadece %13,3'lük bir kesim, ihracat gelirlerinin %50'nin üzerinde olduğunu bildirmiştir. Bu durum, KOSGEB desteklerinin ihracat kapasitesi oluşturma potansiyeline sahip olduğunu, ancak henüz yüksek hacimli ihracata tam olarak dönüşmediğini göstermektedir. Dolayısıyla, desteklerin etkisi bu alanda hâlen gelişmekte olan bir dinamiğe işaret etmektedir.

Desteklerin işletmeler arasındaki yaygınlığı ve memnuniyet algısı da araştırmanın önemli sonuçlarından biridir. Katılımcıların %98'i, KOSGEB desteklerinin diğer işletmeler tarafından da kullanılmasını önerdiklerini ve

çevresindeki firmaları bu desteklerden faydalanmaları yönünde teşvik ettiklerini belirtmiştir. Bu oran, desteklerin uygulama kalitesi ve işletmelerde yarattığı etki açısından yüksek bir memnuniyet algısı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, desteklerin bölgede kurumsal farkındalık yarattığı ve bilgi paylaşımı yoluyla yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

Destek türlerine ilişkin tercih sıralaması da bölgedeki işletmelerin gelişim önceliklerini ortaya koymaktadır. Anket bulgularına göre en çok başvurulan program %49,2 ile KOBİ Proje Destek Programı olmuştur. Bunu %30 ile KOBİGEL – KOBİ Gelişim Destek Programı ve %21,7 ile Yeşil Sanayi Destek Programı takip etmektedir. Bu dağılım, işletmelerin yalnızca üretim ve kapasite geliştirme alanına değil, aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik ve dijital dönüşüm gibi alanlara da yönelmeye başladığını göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırma, KOSGEB tarafından sağlanan proje desteklerinin işletmelerin örgütsel ve finansal yapıları üzerindeki etkilerini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. TR81 bölgesinde yer alan işletmelerin bu desteklerden nasıl yararlandığını analiz etmek için yapılan anket çalışmaları ve elde edilen veriler doğrultusunda, KOSGEB desteklerinin işletmelerin gelişim süreçlerine önemli katkılar sunduğu görülmüştür. Araştırma bulguları, söz konusu desteklerin işletmelerin finansal performanslarını artırdığı, kurumsal yapılarını güçlendirdiği ve genel olarak bölgedeki girişimcilik faaliyetlerini canlandırdığı yönündedir. Elde edilen veriler, KOSGEB'in işletmelerin büyüme süreçlerinde ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmalarında kritik bir rol oynadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Anket katılımcılarının Zonguldak, Bartın ve Karabük illerinden olması, bölgede KOSGEB desteklerine olan ilginin ve bilinirliğin yüksek olduğunu göstermektedir. Bu durum, söz konusu illerdeki işletmelerin destekleri daha etkin ve yaygın biçimde kullandığını düşündürmektedir. Aynı zamanda, diğer illerdeki işletmelerin desteklerden benzer düzeyde faydalanabilmesi için bilgilendirme faaliyetlerinin artırılması ve farkındalık yaratacak çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Araştırmada elde edilen bir diğer önemli bulgu, işletme sahiplerinin eğitim düzeyinin yüksek olmasıdır. Özellikle lisans ve üzeri eğitim seviyesine sahip bireylerin KOSGEB desteklerini daha stratejik ve profesyonel bir şekilde değerlendirdiği gözlemlenmiştir. Bu durum, desteklerin bilinçli kullanımının işletmelerin verimliliğini ve büyüme

potansiyelini artırdığını göstermektedir. Dolayısıyla, KOSGEB desteklerinin profesyonel ve kurumsallaşmış işletmeler üzerindeki etkisi daha belirgin hâle gelmektedir.

İşletmelerin faaliyet gösterdiği sektörlerin çeşitliliği de araştırmanın dikkat çeken sonuçları arasında yer almaktadır. Özellikle imalat, hizmet ve bilişim sektörlerinde faaliyet gösteren işletmeler, KOSGEB desteklerinden faydalanarak rekabet güçlerini artırabilmektedir. Bu desteklerin, küçük ve orta ölçekli işletmelerin pazar paylarını büyütmelerine, finansal yapılarını güçlendirmelerine ve sürdürülebilir büyüme sağlamalarına katkı sunduğu anlaşılmaktadır.

Araştırma sonuçlarına dayanarak, TR81 bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin KOSGEB desteklerinden daha etkin faydalanabilmesi adına bazı öneriler geliştirilmiştir. Öncelikle, desteklerin bölge genelinde daha adil ve yaygın bir şekilde dağıtılabilmesi için tanıtım ve bilgilendirme çalışmalarının artırılması gerekmektedir. Bu sayede, desteklere erişim konusunda yaşanan bölgesel farklılıklar azaltılabilir.

Ayrıca, KOSGEB'in eğitim ve danışmanlık programlarının daha da çeşitlendirilerek, özellikle yeni kurulan işletmelere stratejik planlama, finansal yönetim ve inovasyon gibi alanlarda destek sunması önemlidir. Bu tür eğitim ve rehberlik hizmetleri, işletmelerin desteklerden daha verimli şekilde yararlanmasını sağlayacaktır.

Destek programlarının sektörel bazda daha özelleştirilmesi de öne çıkan bir ihtiyaçtır. İmalat, hizmet ve bilişim gibi farklı sektörlerde faaliyet gösteren işletmelerin özgün ihtiyaçları dikkate alınarak hazırlanan programlar, desteklerin etkinliğini artıracaktır. Finansal desteklerin işletmelerin mali yapılarında güçlenmeye katkı sağladığı göz önünde bulundurularak, krediye erişim ve yatırım alma konusunda rehberlik sunulması, işletmelerin büyüme kapasitelerini destekleyecektir.

Kurumsal yapıların gelişimine katkı sağlayacak stratejik danışmanlık hizmetlerinin artırılması, organizasyonel verimlilik açısından önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra, dijitalleşme ve teknolojiye adaptasyon süreçlerine yönelik desteklerin artırılması, işletmelerin çağın gerekliliklerine uyum sağlamasına yardımcı olacak ve küresel rekabet güçlerini yükseltecektir. Araştırmada desteklerin istihdam artışına olumlu etkisi de gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, insan kaynakları gelişimi ve personel eğitimine yönelik programların yaygınlaştırılması, istihdamın sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

Son olarak, katılımcıların büyük çoğunluğu gelecekte de KOSGEB desteklerinden faydalanmak istediklerini belirtmiştir. Bu durum, mevcut desteklerin işletmeler tarafından olumlu karşılandığını ve beklentileri karşıladığını göstermektedir. Bu nedenle, KOSGEB'in düzenli olarak geri bildirim mekanizmaları oluşturarak destek programlarını işletmelerin ihtiyaçları doğrultusunda sürekli güncellemesi, desteklerin etkinliğini ve kapsayıcılığını artıracaktır.

REFERANSLAR

Arslan, R. ve Türedi, F. (2020). Proje bazlı devlet desteklerinin yenilikçilik ve örgütsel kapasite üzerindeki etkileri: KOBİ'ler üzerine bir inceleme. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 27*(1), 112–129.

Aslan, M. ve Şahin, S. (2018). KOBİ desteklerinin rekabet gücü üzerindeki etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 10*(4), 512–528.

Aydın, H. ve Yıldırım, S. (2019). KOBİ'lerde destek kullanım yetkinliği ve yönetim kapasitesinin işletme performansına etkisi. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 11*(3), 245–260.

Çelik, G. (2020). KOBİ'lerde devlet destekleri ve rekabet gücü ilişkisi. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 12*(3), 210–225.

Çoban, O. ve Özçelik, F. (2016). KOSGEB desteklerinin işletme performansına etkileri. *KOBİ ve Girişimcilik Dergisi, 3*(2), 75–92.

Çokyürek, T. ve Öztürk, M. (2019). Kamu desteklerinin KOBİ'lerde sürdürülebilirlik üzerindeki rolü. *Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 7*(1), 140–156.

Demirel, H. (2015). Proje desteklerinin işletme yönetim süreçlerine etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 13*(3), 205–223.

Demirtaş, M. ve Özkan, F. (2018). KOSGEB desteklerinin finansal performans göstergeleri üzerindeki etkisi. *Maliye ve Finans Yazıları, 42*(2), 98–117.

Duman, E. ve Aydoğan, M. (2019). Kamu desteklerinin KOBİ performansına etkisi: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Yönetim ve Organizasyon Araştırmaları Dergisi, 6*(2), 145–160.

Erdoğan, S. (2017). KOBİ desteklerinde sektörel farklılıklar ve etkinlik sorunları. *Bölgesel Kalkınma Dergisi, 4*(1), 55–72.

Güngör, M. (2017). KOSGEB desteklerinin KOBİ'lerde kurumsallaşmaya katkısı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17*(4), 320–335.

Kadıoğlu, S. ve Demir, Y. (2015). Esnek üretim sistemlerinin KOBİ'lerde uygulanabilirliği. *İşletme Bilimi Dergisi, 4*(1), 75–88.

Kara, B. ve Yalçın, A. (2020). Devlet desteklerinin KOBİ'lerin örgütsel dönüşümüne etkisi. *Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 9*(2), 60–78.

KOSGEB (2022). *Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler Tanımı Yönetmeliği.* KOSGEB Resmî Yayınları.

Kurt, Z. (2021). Batı Karadeniz Bölgesi KOBİ'lerinde proje desteklerinin finansal performansa etkisi. Bartın Üniversitesi *İİBF Dergisi, 12*(1), 34–50.

Özdemir, S. ve Gürbüz, A. (2013). İşletme destek programlarının organizasyonel yapı üzerindeki etkileri. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 4*(2), 89–101.

Öztürk, F. (2004). KOBİ tanımları ve uluslararası karşılaştırmalar. *Ekonomi ve Politika Dergisi, 19*(2), 33–45.

Şahin, E. ve Ertem, M. (2022). Dijitalleşme desteklerinin KOBİ'lerin üretim ve yönetim süreçlerine etkisi. *Teknoloji ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 5*(3), 150–168.

Şahin, S. ve Çetinkaya, A. (2018). KOBİ'lerde örgütsel yapı ve krizlere dayanıklılık. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 16*(4), 98–115.

TÜİK (2023). *KOBİ İstatistikleri 2023.* Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları.

Uçar, N. ve Güneş, Y. (2019). KOSGEB desteklerinin kurumsallaşma ve örgütsel gelişime katkıları. *İşletme Bilimi Dergisi, 7*(4), 89–104.

Yıldız, E. (2014). KOBİ destek programlarının performans çıktıları üzerindeki etkisi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 5*(1), 45–63.

Genel Kurulda Oy Hakkına İlişkin Genel Esaslar

Firdevs ARSLAN*

* Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Ticaret Hukuku Anabilim Dalı Dr.Öğr.Üyesi,
E-posta: fsavas@cumhuriyet.edu.tr,
Orcid No: https://orcid.org/0000-0002-3915-8062

ÖZET

Sermaye şirketleri olan anonim ve limited şirketlerde zorunlu organlardan birisi genel kuruldur. Genel kurul tüm pay sahiplerinden oluşan, devamlı olmayan ancak şirkete ait önemli konularda münhasıran karar verme yetkisine sahip bir organdır. Genel kurul pay sahiplerinden oluşur ve yılda en az bir kez toplanması gerekir. Her pay sahibi genel kurula katılma ve kanun tarafından kendisine tanınan hakları burada kullanma hakkına sahiptir. Her pay sahibinin genel kurula katılma hakkı vazgeçilmez nitelikte bir haktır. Pay sahiplerine genel kurulda kullanması öngörülen önemli katılma haklarından biri oy kullanma hakkıdır. Genel kurulda oy kullanma hakkının esasları anonim ve limited şirketlerde bazı noktalarda farklılıklar içermektedir. Anonim şirketlerde her pay sahibinin en az bir oy hakkı bulunduğu hükme bağlanmışken, yani "kişi başına oy ilkesi" geçerliyken, limited şirketlerde TTK m. 618 gereği ortakların oy hakkı, esas sermaye paylarının itibari değerine göre hesaplanmaktadır. TTK m. 618/ 2 uyarınca limited şirketlerde şirket sözleşmesi ile oy hakkında imtiyaza izin verilmiştir. Ancak limited şirketlerde imtiyaz, anonim şirketlerden farklı olarak, payların itibari değerleri farklılaştırılarak tanınabilmektedir. Bunun yanı sıra aynı miktardaki sermaye paylarına farklı sayıda oy hakkı verilerek imtiyaz da verilmesi mümkündür. Limited şirketlerde de, anonim şirketlerde olduğu gibi bazı durumlarda ortakların oy haklarını kullanması imkânı ortadan kaldırılmıştır. Bu durumlar anonim şirketler genel kurulunda oydan yoksunluk hallerini düzenleyen TTK m. 436 hükmünden farklıdır. Tüm bu hususlar çalışmada detaylı şekilde ele alınarak, şirket türüne göre farklılaşan oy kullanma esasları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Genel Kurul, Pay Sahipleri, Oy Hakkı, Anonim Şirket, Limited Şirket.

GİRİŞ

Anonim ortaklıkta, her bir pay, sahibine, mal varlıksal ve idari olmak üzere çeşitli haklar sağlamaktadır. Oy hakkı, pay sahibinin ortaklık yönetimine katılmasına olanak sağlayan en önemli haklardan olup, pay sahibi, esas sermayeye katılma oranına bağlı olarak sahip olduğu paylarına bağlı oylar aracılığıyla genel kurul kararlarında iradesini ortaya koymaktadır.

Oy hakkının, genel kurul kararlarının alınması ve yönetim kontrolünün sağlanması konusunda en etkin araçlardan olduğu bilindiğinde, pay sahibinin ortaklık üzerinde hâkimiyet sağlayarak haksız bir oy gücü elde etmesini önlemek amacıyla TTK' da oy hakkının kullanılmasına bazı sınırlamalar getirmiştir. Kanun'da, pay sahibinin hangi durumlarda oy hakkını kullanamayacağı sınırlı bir şekilde sayılmakta ve söz konusu hükümler emredici niteliktedir.

Çalışmamızın birinci kısmında anonim ortaklıklar genel kurulunda kullanılan oy hakkının hukuki niteliği, hesaplanması, sağlanan imtiyazlar,

oydan yoksun olunan haller, oyun hesaplanmasında kullanılan sistemler ve oy sözleşmeleri ele alınacaktır.

Çalışmamızın ikinci kısmında ise, limited ortaklıklar genel kurulunda kullanılan oy hakkının anonim ortaklıklardan farklı yönlerine değinilecektir. Özellikle oy hakkının hesaplanması ve oy hakkında imtiyaz hususu, anonim ortaklıklardan oldukça farklı nitelikler taşımaktadır.

ANONİM ŞİRKETLER GENEL KURULUNDA OY VE OY HAKKI

A. Genel Olarak

Sermaye ortaklığı olarak nitelendirilen ortaklıklardan biri olan anonim şirketlerde pay sahiplerinin, pay sahipliğinden doğan çeşitli hak ve borçları vardır. Pay sahipliğinden doğan haklar, çeşitli şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmalardan birisi de konusuna göre pay sahipliği haklarıdır (Karahan, 2015: 636; Pulaşlı, 2016: 579 ; Tekinalp 2015, 348).

Çalışma konumuzda mal varlıksal (mali) haklar inceleme dışında olmakla birlikte esas incelenmesi gereken katılma haklarıdır. Zira pay sahibinin oy hakkı katılma hakları içerisinde yer almaktadır. Katılma hakları şirketin yönetim, denetim ve kontrolüne ilişkin hakları içermesi bakımından mal varlıksal haklardan ayrılmaktadırlar. Yönetime ilişkin olan katılma haklarından biri de oy hakkıdır (*Tekinalp*' e göre oy hakkı genel kurula katılma hakkına bağlı hakların içinde ancak ondan bağımsız bir haktır. Tekinalp, 2015:362). Yönetime ilişkin bir hak olmasının önemli sebepleri bulunmaktadır.

Her şeyden önce oy hakkı genel kurulda kullanılmaktadır. Zira TTK m. 407 uyarınca da genel kurul pay sahiplerinin şirket işleriyle alakalı haklarını kullandıkları ve şirketin iradesinin oluşumunun sağlandığı bir organdır. Bu anlamda pay sahipleri de genel kurulda oy kullanarak, yönetimi etkileyebilirler ve dolayısıyla şirketin iradesini ortaya koyarlar. Pay sahibi oy kullanarak esas sözleşme değişikliği, ortaklığın feshi, organlarda yer alacak üyelerin seçimi ve onların denetimi, kâr payı dağıtımı, ibra ve ibranın reddi, bilançonun onaylanması gibi birçok önemli konuda iradesini açıklamaktadır (Moroğlu, 2007: 2; Pulaşlı, 2016: 589; Karahan, 2015: 519). Bu nedenle oy hakkı, iradeye etki etme bakımından en önemli katılma haklarındandır.

Pay sahiplerinin haklarına ilişkin başka bir ayrım da müktesep ve vazgeçilmez haklar ayrımıdır. Bu haklarla ilgili kanunda bir tanım yapılmazken, hakların bahsi geçen tek düzenleme TTK m. 452 hükmüdür. Hükümde esas sözleşmenin tüm hükümlerinin değiştirilebileceği fakat

müktesep ve vazgeçilmez hakların saklı kalacağı belirtilmektedir. Bu anlamda doktrinde yapılan tanımlar uyarınca müktesep hak, pay sahibinin rızası olmadan sınırlandırılamayan ve ortadan kaldırılamayan aynı zamanda vazgeçilmez hak niteliği taşımayan haklardır (Pulaşlı, 2015:584; Tekinalp, 2015: 344; Karahan, 2016: 634). Vazgeçilmez haklar ise müktesep haklardan farklı olarak sınırlandırılması ve ortadan kaldırılması pay sahibinin rızasına bağlı olmayan, kanun tarafından tanınan ve pay sahibinin rızası dahilinde de üzerinde tasarruf edilemeyen haklardır (Pulaşlı, 2015:584; Tekinalp, 2015: 344; Karahan, 2016: 634). Ancak istisnaen TTK m. 434/2 gereği birden fazla paya sahip olanların oy hakkının esas sözleşme ile sınırlandırılabilmesi bakımından ise oy hakkının müktesep hak niteliğinde olduğu söylenebilir (Karahan,2016: 659; Pulaşlı, 2017:18;Şener, 2017:738).

B. Oy Hakkı

1. Oy Kavramı ve Oyun Hukuki Niteliği

Oylama, oy hakkına sahip pay sahiplerinin genel kurulda teklife sunulan gündem maddeleriyle ilgili görüş bildirmeleridir. Bu görüş bildirme kabul veya red şeklinde olabileceği gibi bir yönde görüş bildirmeyip çekimser kalma yönünde de olabilmektedir (Paslı, 2009:168).

Oyun hukuki niteliğini tespit edebilmek için her şeyden önce borçlar hukuku bakımından hukuki olay, hukuki fiil, irade beyanı, hukuki işlem gibi kavramların tanımlanması gereklidir. Hukuki olay, insan iradesinin etkisi olmadan kendiliğinden doğan ve hukuki sonuç doğuran olaylardır (Kılıçoğlu, 2015:39). O halde oyun kullanılmasına ve hukuki sonuç doğurmasında tamamen insan iradesi etkili olduğundan hukuki olay olduğundan bahsedemeyiz. Hukuki fiil ise tasavvur açıklamaları, duygu açıklamaları ve irade açıklamaları şeklinde ortaya çıkmaktadır. "Oy" un hukuki niteliğinin belirlenmesi bakımından önemli olan irade açıklamalarıdır. Zira irade açıklamalarının taraf sayısı bakımından tek taraflı ve iki taraflı taraflı hukuki işlem olarak tasnifinde, çoğunlukla kabul edilen görüş "oy" un tek taraflı, karşı taraf varması gerekli ve açık irade beyanını gerektiren bir hukuki işlem olduğudur (Paslı,2009:181; Teoman, 1983:3). Gerçekten de pay sahibinin oy kullanmasına yönelik irade beyanı genel kurulda müzakere edilen gündem maddeleri açısından bir hukuki sonuç doğurmakta ve bu beyanın kişinin kendisini bağlaması için bunun kabulüne ihtiyaç duymamaktadır. Pay sahibi oy kullanarak ancak bu kararların alınmasına tek taraflı iradesiyle katkı sunmaktadır(Teoman, 1983:4). Bu sebeple bazı yazarlar tek başına oyun bir değer taşımadığını ve diğer oylarla birlikte sonuç doğuracağını belirterek oyun ancak bir hukuki fiil olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Teoman, 1983: 3). Ancak oylama sonucunda ortaya çıkan genel kurul kararının kullanılan oya ister uygun olsun ister olmasın oy kullanma, genel kurul kararından bağımsız bir irade açıklamasıdır. Dolayısıyla bu durum oyun tek taraflı bir hukuki işlem sayılmasına engel değildir (Paslı, 2009: 182).

TTK m. 435 gereğince *"oy hakkı, pay bedelinin kanunen veya esas sözleşme ile belirlenen en az miktarının ödenmesiyle birlikte"* doğacaktır. Bir başka deyişle oy hakkının doğması için payın taahhüt edilmesi yeterli olmaz, ödeme yükümlülüğünün de yerine getirilmesi gerekir(TTK m. 435 Gerekçe Hükmü). Nakdi sermayeye ilişkin ödeme yükümlülüğü TTK m. 344' te düzenlenmiştir. Buna göre, *"anonim şirketin kuruluşunda nakden taahhüt edilen payların itibari değerinin en az yüzde yirmi beşinin ödenmesiyle"* oy hakkı doğacaktır. Bu anlamda, oy hakkının kullanılabilmesi için bütün pay bedelinin ödenmesine gerek yoktur, asgari bedelin ödenmesi yeterlidir (Poroy,Tekinalp ve Çamoğlu, 2014:504; Şener, 2017: 507). Böylece pay sahibi oy hakkını ödediği miktarla orantılı olarak değil, payın tamamında geçerli olmak üzere kullanır. Ayrıca geri kalan bedelin ödenmemesi oy hakkının kaybına sebep olmaz (Karahan, 2016: 660).

Oy hakkının doğumu ile ilgili bu kural sadece şirketin kuruluşunda değil şirketin sermaye artırımına gitmesinde de geçerlidir(Şener,2017: 507). Zira rüçhan hakkını kullanma süresi içinde taahhüt ettikleri payı ödediklerinde, dış ilişkide sermaye artırımı tescillenmese de iç ilişkide oy hakkını elde etmektedirler. Bu kişiler aynı zamanda rüçhan hakkı henüz bitmeden genel kurul toplanırsa, bu toplantıda oy kullanma şansını elde ederler(Poroy/Tekinalp/ Çamoğlu, 2014: 365).

Nakdi sermaye taahhüdü dışında ayni sermaye taahhüt edildiğinde (taşınırlar, taşınmazlar, haklar) oy hakkının doğumunda TTK m. 128 uygulama alanı bulacaktır. Buna göre her bir ayın için öngörülen devir usulü gerçekleştikten sonra şirketin tasarrufuna geçmiş olması aranır.

a. Oy Hakkının Kullanılması

TTK m. 434 *"Pay sahipleri, oy haklarını genel kurulda, paylarının toplam itibari değerleriyle orantılı olarak kullanır"* hükmü, oyun kullanılmasına ilişkin temel ilkeleri ortaya koymaktadır. O halde madde hükmünden yola çıkarak oyun kim tarafından, nerede ve ne şekilde kullanılacağına dair belirlemelerin yapılması mümkündür.

aa. Oy Hakkının Genel Kurulda Kullanılması

Pay sahiplerinin oy haklarını genel kurulda kullanacaklarını belirten TTK m. 434, 6762 sayılı Kanun m.360'ın bir nevi tekrarı niteliğindedir Tekinalp, 2015: 365). Oy hakkının genel kurulda kullanılacağı, TTK m. 434 hüküm gerekçesinde de belirtildiği üzere TTK m. 407' de de vurgulanmakta olup bir tekrar hükmü değildir. Zira bu hüküm, genel kurulun işlevlerini açıklayan bir madde olmakla birlikte TTK m. 434 pay sahiplerinin haklarından oy hakkının kullanmasına ilişkin özel bir düzenlemedir.

Pay sahiplerinin oy hakkını genel kurulda kullanabileceğine dair hüküm emredici bir hüküm olmakla birlikte, 6762 sayılı Kanun da olmayan istisnai bir oy kullanma yöntemi elektronik ortamda oy kullanma yöntemine (Online oy verme olanağı, Genel Gerekçede belirtildiği ve TTK m. 1529' da

da bahsi geçtiği üzere şirketlerin yönetimi açısından gereksinimi duyulan kurumsal yönetim ilkelerinin bir yansımasıdır).434. madde cevaz vermektedir(Karahan, 2016: 560; Şener, 2017: 507;Poroy,Tekinalp ve Çamoğlu,2014: 506.). Pay sahipleri TTK m. 1527 de öngörülen koşullarla elektronik genel kurul sistemini benimseyen anonim şirketlerin genel kurullarına elektronik ortamda katılabilir, öneride bulunabilir ve oy kullanabilir. Zira TTK m. 1527/5 gereği *"genel kurula elektronik ortamda katılma, görüş açıklama ve oy kullanma, fiziki katılmanın ve oy vermenin bütün hukuki sonuçlarını doğuracaktır".* Elektronik ortamda yapılacak genel kurullara ilişkin usul ve esaslar, Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Tarafından Çıkarılan *"Anonim Şirketlerde Elektronik Ortamda Yapılacak Genel Kurullara İlişkin Yönetmelik"(*RG. T. 28.08.2012 ve S. 28395.) ve "*Anonim Şirketlerin Genel Kurullarında Uygulanacak Elektronik Genel Kurul Sistemi Hakkında Tebliğ"* (RG. T. 29.08.2012 ve S. 28396) ile düzenlenmektedir.

bb. Oy Hakkının Payın İtibari Değeri İle Orantılı Kullanılması

6762 sayılı Kanun 373. maddesinde her hisse senedinin en az bir rey hakkı vereceği hükmünde değişikliğe gidilerek, TTK m. 434/1 *"pay sahipleri oy haklarını paylarının toplam itibari değeriyle orantılı olarak kullanır"* düzenlemesi ile pay sisteminden pay sahiplerinin paylarının toplam itibari değerleri sistemine geçilmiştir. Eski sistemde oy hakkı itibari değerden soyutlandığı için farklı itibari değerdeki paylara da bir oy hakkı tanınarak zoraki imtiyaz oluşturması söz konusuydu ve durum derin tartışmalara yol açmaktaydı(TTK m. 434 Hüküm Gerekçesi). Gerçekten de yeni sistemde pay sahiplerinin paylarının itibari değerine anlam kazandırılarak itibari değerleri eşit olmayan paylara eşit oy hakkı tanımak suretiyle örtülü bir şekilde tanınan imtiyaza son verilmiştir(Çolgar, 2010:4:Tekinalp,2015: 366).

TTK m. 476/3 uyarınca *"zora giren şirketin finansal durumunun iyileştirilmesi amacıyla payın itibari değeri bir kuruştan fazla olduğu takdirde bir kuruşa kadar indirilebilir".* Payların itibari değeri bir kuruştan az olan şirketler için bu kuralın uygulanması gerekçede mahkeme kararları ve doktrine bırakılmıştır. Ancak bu finansal durumu kötüye giden şirketler için tanınmış koruma yöntemi, ancak değeri bir kuruştan fazla olan paylar için mümkün olmalıdır. Zira aynı madde gereği bir payın itibari değerinin en az bir kuruş olacağı düzenlemesi bulunmaktadır. İşte bu hükme dayanarak şirketlerin payının itibari değerini düşürmesi durumunda TTK m. 434/ 3 uyarınca *"indirimden önceki itibari değeri üzerinden tanınmış bulunan oy hakkı esas sözleşmeye konacak bir hükümle korunabilir".* Hükmün düzenleniş amacının ise, düzenlemenin kaynağı olan İsviçre Borçlar Kanunu gerekçesinde zaten sermaye azaltılarak ekonomik anlamda durumu kötüye giden pay sahiplerinin oy hakları da buna bağlı olarak azaltılıp zarar görmesinin engellenmek olduğu belirtilmiştir(Çolgar,2010:6).

b. Oy Hakkının Pay Sahibine Tanınması

6762 sayılı Kanun 373. madde uyarınca *"Her hisse senedi sahibine en az bir rey hakkı verir"* hükmü ile paya tanınan oy hakkı, yerine getirilen TTK m. 434/ 2 *"her pay sahibi sadece bir paya sahip olsa da en az bir oy hakkını haizdir"* hükmü ile pay sahipliğine bağlanmıştır. Bir başka deyişle, "oy" un düzenlenmesinde merkeze pay yerine pay sahipliği oturtulmuştur (TTK m. 434 Hüküm Gerekçesi).

Oy hakkının paya bağlı olmasının sonucu olarak, pay sahibinin yalnızca bir oy hakkı olmayıp, sahip olduğu pay kadar ve birbirinden bağımsız oy hakkı bulunmaktaydı ve pay sahiplerinin kullanacakları oy sayısına üst sınır getirilmesi mümkün değildi(Teoman,2009: 9; Çolgar,2010:4). Getirilen bu yeni ilke ile birlikte TTK m. 434/2 uyarınca *"kurucuların veya genel kurulun gerekli görmesi halinde birden fazla paya sahip pay sahiplerine tanınacak oy sayısına esas sözleşme ile sınırlandırabilme olanağı"* sağlanmıştır. Bunun yanında oy hakkında pay sahipliğinin merkeze oturtulmasıyla, belirli pay gruplarının şirketin kontrolünü ele geçirmesi ve şirketin yabancılaşması önlenmeye çalışılmıştır(Çolgar, 2010: 5; Tekinalp, 2015: 367). Ancak bu durum bazı noktalarda eleştirilere tabi tutulmuştur. *Teoman*' a göre, her şeyden önce, sermaye ortaklıklarında temel kavram pay olmakla birlikte pay sahiplerinin kişisel niteliklerinin belli durumlar dışında göz önünde bulundurulmaması gerekir. *Tekinalp'* e göre ise oy hakkının pay sahipliğine bağlanması, payın anonim şirketler bakımından merkez kavram konumunu değiştirmez. Zira kar payının, tasfiye payının, rüçhan hakkının ve diğer imtiyazların paya bağlı kılınması yeni getirilen ilkeyle çelişki oluşturmaktan ziyade anonim şirketim "anonim" olma niteliğinin kalıcılığını sağlayan koruyucu hükümler olduğunu gösterir(Tekinalp, 2015: 367).

TTK m. 425 uyarınca pay sahibi, paylarından doğan oy haklarını genel kurula bizzat katılarak şahsen kullanabilecekleri gibi, pay sahibi olan veya olmayan bir temsilci aracılığıyla da kullanabilir. Genel kurullara temsil bireysel temsil ve kurumsal temsil olarak bir ayrıma tabi tutulmaktaydı. Ancak 15.02.2018 tarihinde kurumsal temsil olanağı resmen kalktığı için bireysel temsil söz konusu olacaktır. Bireysel temsil ise adi ve tevdi eden temsilci olmak üzere iki şekilde oluşmaktadır. Kanun ifadesinde sadece temsilci ifadesi kullanılmakta adi temsilciden bahsedilmemektedir. Ancak temsilci denildiğinde geleneksel nitelikte olan adi temsilci akla gelmektedir. Pay sahibi tarafından yetkilendirilen bu temsilcinin mutlaka pay sahibi olması gerekmemekte, böyle bir hususu öngören esas sözleşme hükmü de geçersiz sayılmaktadır.

TTK m. 427/1 hükmü gereği katılma hakkını temsil yoluyla kullanan kişi, oy hakkını kullanırken temsil edilen kişinin isteğine uygun hareket etmek zorundadır. Talimata aykırı hareket eden temsilcinin, bu sebeple genel kurulda kullandığı oy geçersiz sayılmaz. Ancak temsil edilen pay sahibine karşı sorumluluğu doğar.

Tevdi eden temsilci ise, daha çok halka açık anonim şirketlerde söz konusu olmakta ve pay sahipleri genel kurullarda tevdi kurumlarınca temsil edilmektedir. Hisse senetleri bankalara, portföy danışmanlarına, aracı kurumlara tevdi edildiğinde bu kurum ve kişilerin özel veya genel bir yetki alamdan oy kullanmaları mümkün değildir(Pulaşlı, 2015: 377). Özel veya genel yetki ile oy kullanma hakkını haiz olan tevdi temsilcisi, genel kurulda oy kullanabilmesi için ayrıca TTK m. 429/1 uyarınca mutlaka her genel toplantısından önce tevdi edenden oy hakkını kullanmaya ilişkin talimat almak zorundadır. Yine açık yasa hükmü gereğince toplantıdan önce talimat isteyip de ulaşamaması sebebiyle talimat alamadığı durumda, tevdi edenin genel talimatına göre hareket etmelidir. Böyle bir genel talimatın yokluğunda ise oy, yönetim kurulunun yaptığı öneriler yönünde verilir.

Oy hakkının pay sahipliğine tanınmış olması kuralına TTK m. 432/2 hükmü ile istisna getirilmiştir. Buna göre bir payın üzerinde intifa hakkı varsa, aksi kararlaştırılmadığı sürece, oy hakkı intifa sahibi tarafından kullanılacaktır. Bu durum intifa hakkının niteliğinin olağan sonucudur. Zira TMK m. 794/2 uyarınca intifa hakkı sahibine konusu üzerinde tam yararlanma yetkisi sağlar. Bu anlamda payın sahibi bir kimseye intifa hakkı tanıdığında, oy hakkı da bir ürün sayılması sebebiyle, intifa hakkı sahibi oy hakkından tam yararlanma yetkisine sahip olan kişi olacaktır(Çeker, 1996:161; Tekinalp, 2015:363). Hal böyle olmakla birlikte, oy hakkının intifa hakkı sahibine ait olması, kişiye bu bakımdan tam bir bağımsızlık vermez. Zira TTK m.432/2 uyarınca intifa hakkı sahibi, pay sahibinin menfaatlerini hakkaniyete aykırı bir şekilde göz ardı etmesi durumunda pay sahibi bakımından sorumlu olacaktır.

İntifa hakkı sahibinin oy hakkı ile pay sahibini oy hakkı nitelik bakımından ve sahip olduğu özellikler farklılık arz etmez. Zira intifa hakkının verilmesi ile birlikte pay sahibinin elinde olan oy hakkı direkt intifa hakkı sahibine ait olur. Bu durumda intifa hakkının payın bir kısmında veya tamamında olması oy hakkının kazanılması bakımından sonucu değiştirmez(Tekinalp, 2015: 363).

3. Oy Hakkından Yoksunluk

Oydan yoksunluk, oy hakkı veren payın, pay sahibine ait özel sebepler dolayısıyla bazı kararlarda oy hakkı vermemesi durumudur(Tekinalp, 2015: 367). Hükmün düzenleniş amacının TTK m. 436' da belirtilen sebeplerin gerçekleşmesi halinde pay sahibinin tarafsız kalması beklenemeyeceğinden şirketin menfaatlerinin korunması açısından oy sahibi oydan yoksun kılınması olarak belirtilmektedir.

TTK m. 436 uyarınca oydan yoksunluğu gerektiren iki grup karar bulunmaktadır. Birinci grupta, *"pay sahibinin, kendisi, eşi, altsoyu ve üst soyu veya bunların ortağı oldukları şahıs ortaklıkları yahut hâkimiyeti altındaki sermaye ortaklıklarıyla ortaklık arasındaki kişisel nitelikteki bir işe veya işleme veya herhangi bir yargı kurumu ya da hakemdeki davaya ilişkin olan müzakerelerde oy kullanılamaması"* bulunmaktadır. 6762 sayılı Kanunda

benzer düzenleme olmakla beraber değişiklikle birlikte yoksunluk gerektiren durumların içine pay sahibinin, eşinin, alt soyu ve üst soyunun ortağı oldukları şahıs şirketleriyle hâkimiyeti altındaki sermaye şirketleri eklenmiştir. Ayrıca yeni düzenlemeyle eski düzenlemedeki "iş" ibaresinin yanına "işlem" ibaresi de eklenmiş ve "dava" sözcüğü herhangi bir yargı kurumu veya hakemlerdeki dava olarak açıklığa kavuşturulmuştur(TTK m. 436 Hüküm Gerekçesi; Teoman, 2009: 21). O halde hüküm gereğince oy yoksunluğuna sebep olan iş ve işlemlerin ortaklık dışı olması ve hükümde sayılan kişilere menfaat sağlamaya yönelik olması gereklidir(Tekinalp, 2015:368; *Pulaşlı*' ya göre maddede sbelirtilen kişiler ve şirket arasındaki iş ve işlemlerin ortaksal merkeze dayalı olup olmaması sorun teşkil etmemektedir. Önemli olan bu kişilerin o iş ve işlemlerde taraf olmasıdır(Pulaşlı, 2015: 590). Ayrıca bu kişilerin oy hakkından yoksun olmaları müzakerelere katılmalarını da engellemez(Şener, 2017: 511; Tekinalp, 2015: 368).

Oydan yoksunluğu gerektiren ikinci hal ise, *"anonim şirketin yönetim kurulu üyeleriyle yönetimde görevli imza yetkisini haiz kişilerin, yönetim kurulunun ibra edilmelerine ilişkin kararlarda kendilerine ait paylardan doğan oy haklarını kullanamaması"* dır. Bu yenilikle birlikte 6762 sayılı Kanun da "*şirket işlerinin görülmesine herhangi bir şekilde iştirak etmiş olanlar*" ibaresi değiştirilmiştir ve açıklığa kavuşturulmuştur. O halde bu yoksunluk halinde, yönetim kurulu üyelerinin TTK m. 424 uyarınca örtülü ibra (TTK m. 424 uyarınca *"genel kurul tarafından bilançonun onaylanması yönetim kurulu üyelerinin ibrası anlamına gelir"*. Bu nedenle bu kişilerin ibrasına ilişkin ayrı bir madde bulunmuyorsa bilançonun onaylanmasında bu kişiler oy kullanamazlar. Fakat bilançonun onaylanması ile ibra ayrı gündem maddeleri oluşturuyorsa, bu halde bilançonun onaylanması ibra anlamına gelmeyeceğinden bu konuda oy hakkından yoksunluk söz konusu değildir. Çolgar, s.8).TTK m. 558 uyarınca açık ibralarına ilişkin kararlarında yönetim kurulu üyeleri ile yönetimde görevli imza yetkisini elinde bulunduran kişiler oy kullanamayacaklardır. Hükümde kişilerin kendilerine ait paylardan doğan oy haklarına ilişkin bir kısıtlamadan söz ettiği için, bir yönetim kurulu üyesi kendi ibrasında üçüncü kişinin temsilcisi olarak oy kullanıp kullanamayacağı tartışmalı husus olmakla birlikte bizim de katıldığımız görüş, yönetim kurulu üyesinin kendi ibrasında üçüncü kişin temsilcisi sıfatıyla oy kullanabilmesidir(Kırca,2004:71; Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2014: 368; Önder ve Karademir, 2017:183). Gerçekten de *Kırca'*ya göre yönetim kurulu üyesi başkasına ait oyu kullanmakta ve kendi kendini ibra etmiş sayılmamaktadır. Bu husus, yalnızca yönetim kurulu üyesinin ibrada kendine ait oyları kullanmasında söz konusu olduğunda geçerlidir (Kırca, 2004:71). Zira bu durumda kendine ait paydan doğan oy hakkı söz konusu değildir. Bu kısıtlama yönetim kurulu üyelerinin ayrı ayrı ibra oylamasında da geçerli olacaktır (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2014: 506).

4. Oy Hakkının Sınırlanması ve Oyun Donduğu Haller

TTK m. 434/2 düzenlemesi ile oy hakkının paya değil pay sahibine tanınması ile oy hakkının sayısının esas sözleşme ile sınırlandırılması mümkün hale gelmiştir. O halde pay sayısı veya itibari değer bakımından birden fazla oy hakkını elinde bulunduran pay sahiplerinin oy haklarının sınırlandırılması kanunen tanınmış bir haktır. Ancak kanun hükmünde oy hakkının sınırlandırılmasında nelere dikkat edileceği, sınırlandırmanın kapsamının nasıl belirleneceği ve esas sözleşme ile nasıl sınırlandırılacağı hakkında herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır.

Doktrinde de birden fazla paya sahip olanların oy hakkının sınırlandırılması ile ilgili açıklamalara yer verilmemiş, genel anlamda hüküm tekrarından ileriye gidilmemiştir. Ancak *Tekinalp*, sınırlamaya giderken TTK m. 357 hükmü gereği "eşit işlem ilkesi" nin göz önünde bulundurulmasını ve tüm pay sahipleri için geçerli olacak bir sınırlama yöntemi seçilmesi gerektiğini vurgulamıştır(Tekinalp, 2015: 368).

Esas sözleşmeyle oy hakkının sınırlandırılmasının kapsamı incelendiğinde; sınırlandırma tüm hallere uygulanabileceği gibi belli konulara özgü de olabilir. Sınırlandırmanın belirli bir yüzde oranı şeklinde yapılması mümkün iken belirli bir oy sayısı ile sınırlandırma da mümkündür(Pulaşlı, 2015: 26). Yine sınırlandırılmada dikkat edilecek kriterler de olmalıdır(Pulaşlı, 2015: 24). Bunlardan ilki sınırlandırmanın pay sahibinin elinden alınamayacağı ve vazgeçilmez nitelikte olan asgari oy hakkına ilişkin yapılamayacağıdır. Zira oysuz pay sahibi olmaz ilkesine aykırılık oluşturur. Aynı zamanda TTK m. 447 uyarınca *"pay sahibinin asgari oy hakkını sınırlandıran genel kurul kararları batıl sayılmaktadır".* Bunun dışında sınırlandırma yapılırken TTK m. 357 uyarınca geçerli olan eşit işlem ilkesine de dikkat edilmelidir. Eşit işlem ilkesi anonim şirketle hukukunun evrensel bir kuralıdır. Şirket organlarının yetkilerini kontrol altına alan ve pay sahipleri arasında keyfi ve haksız eşitsizliklere engel olan bir kuraldır(Pulaşlı, 2016:284). Bu anlamda bazı pay sahiplerine veya belli niteliklerdeki pay sahiplerine yapılan sınırlandırmalara geçersiz olacaktır(A grubu pay sahiplerine toplam 1.5 milyon oy sınırı, B gurubu pay sahiplerine toplam 1.6 milyon oy sınırı ya da yabancı pay sahiplerine 1.2 milyon oy sınırı öngören sözlemeler eşit işlem ilkesine aykırılık teşkil eder. Tekinalp, 2015:369).

Sınırlandırılmanın ilk esas sözleşmede yapılması gerektiği, daha sonra esas sözleşme değişikliğiyle yapılmasının pay sahiplerini güç duruma düşüreceği çoğunluk görüşçe kabul edilmiştir(Pulaşlı, 2015: 32). Türk hukukunda ise gerekçede de belirtildiği üzere eşit işlem ilkesi ve müktesep hak kavramından aynı sonuca ulaşılabilir.

Oy hakkının sınırlandırılmasına değindikten sonra, bu konuyla bağlantılı diğer bir husus ise oy hakkının donmasıdır. Oy hakkının donması, kanunda belirtilen donma sebepleri devam ettiği sürece, pay sahibinin hiçbir genel kurul toplantısında ve hiçbir gündem maddesiyle ilgili oy kullanamaması anlamına gelmektedir(Yanlı ve Okutan Nilsson, 2017: 777).

Bu durumda oy hakkının donması üç halde gerçekleşir. Birinci hal yukarıda belirtilen ve TTK m. 434 hükmünde birden fazla payı olan pay sahibinin oy hakkının yüzdesel ya da sayısal olarak esas sözleşme ile sınırlandığı durumda ve pay sahibinin bu sınırı aşması halinde, yüzde oranı veya üst sınır sayısını aşan paylara ilişkin oy hakları donmaktadır(Pulaşlı, 2015: 35).

Oy hakkının donduğu ikinci hal ise, TTK m. 482-483 hükümleri uyarınca pay sahiplerinin sermaye taahhüdünde temerrüde düşmesi durumunda şirketten ıskat edildikten sonra TTK m. 384 uyarınca paylar elden çıkarılamamış ve şirketin kendi paylarını iktisap etmesi halinde, TTK m.389 gereği bu paylar genel kurul toplantılarında nisabın hesaplanmasında dikkate alınmaz. Zira şirket bu paylara ilişkin pay sahipliği haklarını ve dolayısıyla oy hakkını kazanamaz. Bu paylar bir üçüncü kişi tarafından devralınan kadar donar. Aynı madde uyarınca ana şirketin paylarının yavru şirket tarafından iktisap edilmesi halinde de oy hakkı donmaktadır. Bu anlamda anonim şirketin iktisap ettiği kendi paylarından doğan oy hakkının donması, şirketin temsilcisi konumunda olan yönetim kurulunun bir sermaye riskini üstlenmeden iktisap edilen paylardan doğan oy gücünü kazanarak, genel kurulda irade oluşumunu etkilemesini engellemek amacıyla getirilen bir düzenlemedir(Cantimur, 2010:18).

Oy hakkının donduğu üçüncü hal ise, bildirim yükümlülüğünün ihlalidir. TTK m. 198 uyarınca *"Bir teşebbüs, madde hükmünde belirtilen pay oranlarına ulaşacak veya bunların altına düşecek şekilde pay devri gerçekleştirirse, bu durumu payları devre konu olan sermaye şirketlerine pay devir tarihinden itibaren on gün içinde bildirmek zorundadır. Bu bildirimi alan sermaye şirketi de bildirimi aldığı tarihten itibaren on gün içinde kayıtlı bulunduğu ticaret sicil müdürlüğüne tescil ve ilan ettirilmelidir".* Bildirim yükümlüğüne uyulmadığı takdirde TTK m. 198/2 uyarınca ilgili paylara ait diğer haklar donar (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2014: 506).

Oy hakkının donmasının diğer bir sonucu, payların genel kurul toplantı nisaplarının hesaplanmasında dikkate alınmamasıdır. Aynı şekilde oy hakları donan paylar karar nisabında da dikkate alınmayacaktır(Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2014: 506; Yanlı ve Okutan Nilsson, 2017:779; Cantimur, 2010:24). Bu durumda toplantı yeter sayısı, oy hakları donan payların esas sermayeyi oluşturan paylardan çıkarılarak kalan paylar üzerinden hesaplanacak; karar yeter sayısı için ise, yine donan oyların toplam oylardan düşülerek, TTK m.418/2 gereği kalan oyların çoğunluğu hesaplanacaktır (Yanlı ve Okutan Nilsson, 2017:780). Böylelikle genel kurulun toplanıp karar alabilmesi için daha yüksek bir oy oranı gerekecektir.

Oy hakkı donan bu paylar hiçbir pay sahipliği hakkı vermediğinden, bu payların sahiplerinin toplantıya katılması ve oy kullanması durumunda kararın hukuken sakatlanması söz konusu olabilir. Oy hakkı donan paylar toplantı ve karar hesaplanmasında dikkate alınmayacağından, toplantı yapılmasında ve kararın alınmasında etkili olduklarında; toplantı nisabı olmadan alınan kararlar yoklukla malul olacaktır(Yanlı ve Okutan Nilsson,

2017:780; Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2014: 506; Pulaşlı, 2015: 35). Oy hakkı donan paylar karar nisabını etkilediği takdirde ise, TTK m 446/1 b bendi hükmü gereği genel kurula katılma yetkisi bulunmayan kişilerin katılıp oy kullanması söz konusu olduğundan pay sahiplerinin, bu kararlar için iptal davası açabilmesi mümkün olacaktır*("…. tarihli ana sözleşmede yazılı olan ağırlaştırılmış nisaplara uyulmaksızın gerçekleştirilen genel kurul toplantısının yoklukla malul olduğunun tespitin, bu kabul görmediği takdirde toplantı tutanağının iptaline karar verilmesini…."* Y. 11. HD, T. 0.10.2013 ve E. 2015/10548 ve K. 2016/3865 (UYAP Bilgi Bank).

Oy hakkının donmasıyla ilgili bir diğer husus oy hakkının yeniden canlanması sorunudur. *Tekinalp'* e göre, üst sınırı aşan oylar mevcutsa ve pay sahibinin payları devretmesi halinde donan oylar tekrar canlanacak ve kullanılabilir hale gelecektir(Yanlı ve Okutan Nilsson, 2017:783). *Pulaşlı* ise donan oyların teknik anlamda tekrar canlanması gibi bir durumun söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Zira üst sınırın aşılması sebebiyle donan oyların bir başka pay sahibine devredilmesiyle oluşan durum donan oyların canlanması durumu değildir(Pulaşlı, 2015:36). Eğer yeni pay sahibinin devraldığı bu paylar ve buna bağlı olan oy sayısı, esas sözleşmede öngörülen üst sınırı aşmıyorsa zaten herhangi bir canlanma olmadan, payın sağladığı oy hakkı kullanılabilir halde demektir. O halde burada dikkat edilecek önemli nokta, devralınan paylarla birlikte sahip olunan oy hakkının esas sözleşmeden öngörülen üst sınırın aşılıp aşılmadığı hususudur. Eğer donan oyların devirle birlikte canlandığı durumu kabul edilseydi; yeni pay sahibinin devredilen paylarla birlikte genel kurulda kullanabileceği oy sayısının üst sınırı aşması halinde donan oyların canlanması değil, tekrardan donması söz konusu olacaktı(Pulaşlı, 2015:36).

5. Oy Hakkında İmtiyaz

A. İmtiyazın Tanınması

İmtiyaz, paydan kaynaklanan pay sahipliği haklarına ilişkin olarak ve sermaye katılım oranına göre diğer paylara göre farklı üstün haklar ve ayrıcalıklar tanınması şeklinde ortaya çıkmaktadır(Kendigelen, 1998:343; Pulaşlı, 2015: 542). O halde TTK m. 478/2 uyarınca paya tanınan bu üstün haklar pay sahipliğine ilişkin olan kar payı, tasfiye payı, rüçhan ve oy hakkı gibi haklarda tanınmaktadır. Çalışmamızın konusunu oluşturan oyda imtiyaz ise; paya sermayeye katılma oranına göre daha fazla oy hakkı sağlanması, itibari değerine göre oy gücünün güçlendirilmesi söz konusudur(Kendigelen, 1998:344).

TTK m. 479 ile oyda imtiyaza imkan vermiş, ancak imtiyazın tabi olacağa şartlara ilişkin kesin sınırlar koymuştur. Gerekçe uyarınca oyda imtiyaz, bir ortağı güçlendirmek veya bir grubun şirket üzerinde hakimiyet kurmasını sağlamaya yönelik bir araç olarak kullanılmasını sağlamak amacıyla getirilmediğini, kurumsallaşmanın ve oyların dağınık olması

sebebiyle yönetimin oluşturulmadığı durumlarda bunların kolaylaştırılmasını sağlamak amacıyla getirilmiştir(Poroy,Tekinalp ve Çamoğlu, 2014: 504; Tekinalp, 2015: 369.).

Oyda imtiyaz TTK m. 479/1 uyarınca eşit itibari değerdeki paylara farklı sayıda hakkı verilerek tanınabilir. Başka bir deyişle, farklı itibari değerdeki paylara eşit oy hakkı tanınmak suretiyle oyda imtiyaz oluşturulamaz (TTK' daki imtiyaz sistemi İsviçre hukukundan tamamen farklıdır. Zira İsviçre hukukuna göre, farklı itibari değerdeki payların eşit oy hakkına sahip olması şeklinde imtiyaz tanınması mümkündür(Tekinalp, 2015:370; Kendigelen, 1998: 344). Yani 1 TL itibari değeri olan A grubu paya ve 5 TL itibari değeri olan B grubu paya birer oy hakkı verilerek A grubu paya imtiyaz tanınamaz. Gerekçe ifadesinde bu durumun sebebi olarak, *"oyda imtiyaza ilişkin kanuni sınırlamaların özellikle kaldıraç güç sınırlamasının dolanılmasının engellenmesi ve karışıklıklara yol açmaması ve özellikle m. 479/2 hükmünün uygulanmasında güçlüklerle karşılaşılmaması"* olarak belirtilmiştir(TTK m. 479 Hüküm Gerekçesi). *Teoman* ise bu yasaklamanın hiçbir haklı gerekçesi olmadığı ileri sürüp, yasaklanan yöntemle ne gibi karışıklıkların ortaya çıkacağının belli olmadığı ve kanunun bir anonim şirkette m. 479/1 hükmünden çıkarılacağı üzere farklı itibari değerdeki pay gruplarının oluşumuna izin vermesini ancak bu gruplara eşit oy hakkı ile imtiyaza izin vermemesini anlamsız bulduğu yönünde eleştirilerini ortaya koymuştur(Teoman, 1988: 22).

Gerekçe hükmünde farklı itibari değerdeki paylara eşit oy hakkı verilmesi yasaklanırken; farklı itibari değerdeki paylara farkı sayıda oy hakkı verilmesi yoluyla imtiyaz tanınmasına engel olmadığından bahsedilmiştir. Gerekçede verilen örneğe *göre "A grubu payın itibari değeri 1 TL, B grubu payın değeri 3 TL ise, B grubu paya altı oy hakkı tanınarak imtiyaz yaratılabilir"*. Ancak gerekçede madde hükmüne uygun olarak oy hakkında imtiyazın tek yöntemi olarak eşit itibarî değerdeki paylara farklı sayıda oy hakkı tanınması olduğu vurgulandıktan sonra, böyle bir açıklamanın yer alması çelişkilere sebep olmaktadır(Bilgeç,2017: 193). Türk Ticaret Kanunu sistemi, farklı itibarî değerli paylara sahip olan bir anonim şirkette oy hakkında imtiyazlı paylar çıkarılmak istendiğinde öncelikle payların itibarî değerlerinin eşitlenmesini gerekli kılmaktadır(Poroy, Tekinalp ve Çamoğlu, 2014: 504).

TTK m. 478/4 uyarınca, *"sermayesinin yarısından fazlası tek başına veya birlikte; Devlet, il özel idaresi, belediye ve diğer kamu tüzel kişileri, sendikalar, dernekler, vakıflar, kooperatifler ve bunların üst kuruluşlarına ait anonim şirketlerde ve bu şirketlerin aynı oranda sermaye payına sahip oldukları iştiraklerinde; bunların sahip oldukları paylara tesis edilebilecek imtiyazlar hariç olmak üzere, diğer paylara, belirli bir grup oluşturan pay sahiplerine, belirli pay gruplarına ve azlığa bu Kanunda düzenlenen herhangi bir imtiyaz tesis edilemez"*. O halde sayılan bu kişi ve kurumlara oy hakkı imtiyazı tanınması mümkün değildir.

Oyda imtiyaz TTK m. 478/1 uyarınca, ilk esas sözleşme ile ya da daha sonra esas sözleşmede yapılacak değişiklikle yapılabilir. Bu anlamda kanunla sınırları belirlenen imtiyazın esas sözleşmede konusu ve kapsamının belirtilmesi gereklidir. O halde sadece pay grubu belli olmaksızın belli oranda paya tanınan imtiyaz olamayacaktır(Teoman, 1988: 22).

B. İmtiyazın Sınırları

Oyda imtiyaz hususunda 6762 sayılı Kanun herhangi bir sınırlama söz konusu olmazken; TTK m. 479/2 uyarınca bir paya en çok on beş oy hakkı tanıması yönünde bir sınırlama getirilmiştir. Gerekçede de belirtildiği üzere, on beş oy sınırı adi paylar üzerinden yani imtiyazsız paylar dikkate alarak belirlenir ve bu hüküm karşısında oyun itibari değere göre hesaplanmasını öngören ilke TTK m. 434/1 hükmü uygulama alanı bulmaz. Bu sınırın aşılması halinde ise, TKYUK m. 28/4 uyarınca; *"Türk Ticaret Kanununun 479 uncu maddesinin ikinci fıkrasında belirtilen sınırı aşan sayıda oyda imtiyaz öngören esas sözleşme hükümleri kısmen geçersiz sayılacak ve sınırı aşan oylar donacaktır".*

Bir paya ilişkin tanınan en çok on beş oy hakkı sınırlaması ancak iki halde ve mahkeme kararıyla ve mahkeme kararında öngörülen hususlar çerçevesinde kalkabilir. Bu iki hal kurumlaşmanın gerektiği ve haklı bir sebebin ispatlandığı durumlardır. Kurumlaşma ve haklı sebeplerin ne şekilde olması gerektiği gerekçe hükmünden ayrıntılı biçimde açıklanmaktadır.

Gerekçe ifadesine göre, kurumlaşma politikası şirketin yapılanmalarını ve çalışma düzenlerini aile şirketi modelinden çıkarmayı ve şirketlerin ömürlerinin kurucu ve altsoylarının ömürleriyle sınırlanmasına engel olmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle yönetimin şirkette oy gücünü elinde bulundurmayan, sermayenin çok az kısmına sahip olan bağımsız nitelikte profesyonellere bırakılmasını sağlamak amacıyla, bu kişilere tahsise dilen paylara on beş oydan fazlan oy hakkı tanınabilir(Tekinalp, 2015: 371; TTK m. 479 Hükmü Gerekçesi). Bunun için ise hüküm gereği, kurumlaşma projesinin mahkemeye sunulması ve mahkemenin ikna edilmesi gereklidir. Yine diğer bir istisna *"özelleştirme ve özelleştirme niteliğinde olmayan blok satışlarda ülkenin stratejik menfaatlerinin korunması, bir şirketin dar boğazdan kurtulması veya pay sahiplerinin korunmasının"* haklı neden kapsamına girebileceği Gerekçe'de vurgulanmıştır. O halde haklı neden kapsamına girecek menfaatlerin hem kamu hem şirketin kendisi hem de pay sahiplerinin menfaati olduğu anlaşılmakta ve bu sebeple bu istisna halinin oldukça geniş bir uygulama alanı olduğu görülmektedir(Bilgeç,2017:203).

Asliye ticaret mahkemesi, kurumlaşma projesini ve haklı sebebi inceledikten sonra sınırlamanın istisna edilmesine karar verebilir. Ancak daha sonra kurumlaşmanın gerçekleşmeyeceğinin anlaşılması veya haklı sebebin ortadan kalktığı hallerde mahkeme bu istisna etme kararını mahkeme geri alabilmektedir(TTK m. 479/2).

c. İmtiyazın Geçerli Olmadığı Durumlar

TTK m. 479/3 uyarınca oy hakkındaki imtiyazların belirtilen durumlarda kullanılamayacağı hükme bağlanmıştır. Bu sayılan haller esas sözleşme değişiklileri ve ibra verilmesi ve sorumluluk davasına ilişkin kararlardır. Genel kurulda bu gündem maddelerinde tüm pay sahipleri imtiyaza bakılmaksızın eşit oy kullanırlar(Poroy,Tekinalp ve Çamoğlu, 2014: 505). Bu kararlarda imtiyazın tanınmamasının asıl amacı, maddenin gerekçe hükmüne göre oyda imtiyazın şirkette bir hakimiyet kurulması aracı olarak kullanılmasına engel olmaktır.

Esas sözleşme değişikliğine ilişkin gündem maddesinde oy hakkında imtiyaz etkisizleştirilmiştir Bu anlamda oransallık ilkesi korunarak, imtiyazlı oylarla şirketin yapısının ve geleceğinin değiştirilmesi engellenmek istenmiştir. Zira şirket üzerinde hâkimiyet kurulması en kolay, şirket esas sözleşmesinin değiştirilmesi ile sağlanabilir(Bilgeç, 2017: 213; Teoman, 1987: 226).

İmtiyazın geçerli olmadığı diğer durum ise ibra ve sorumluluk davası açılmasına ilişkin kararlarıdır. *Teoman'* a göre ibra ve sorumluluk davasında imtiyazlı oyların kullanılamamasını eleştirmiştir. Özellikle ibra kararında, yönetim kurulu üyelerinin TTK m. 436/2 gereği oydan yoksun olan kişiler olduğu sebebiyle hem adi oylarını hem imtiyazlı oylarını kullanamamalarını onaylarken; yönetimde olmayan bir üçüncü kişinin yönetim kurulu üyesinin ibrasıyla ilgili imtiyazlı oylarını kullanamamasına anlam verememiştir(Teoman, 1987: 24). Ancak kanun gerekçesinden de anlaşılacağı üzere, hükmün düzenleme amacı imtiyazlı payların hâkimiyet sağlama aracı olarak kullanılmasının önünü kapamaktır. Gerçekten de yönetim hakkında ibra kararı ve sorumluluk davalarının açılmasında da oy hakkında imtiyazlı payların kullanılacağı kabul edilse, adi pay sahiplerinin yönetim üzerindeki etkisi neredeyse tamamen ortadan kalkacaktır(Bilgeç, 2017: 227).

Sorumluluk davasıyla ilgili kanun genel bir ifade kullansa da, bu sınırlama sadece yönetim kurulu üyeleri ve yöneticiler için geçerli olmamaktadır. Sınırlama, TTK m. 553 vd. hükümleri uyarınca kuruculara, tasfiye memurlarına, denetçilere ve diğer kişilere açılacak sorumluluk davalarında da uygulanır(Pulaşlı, 2016: 551; Tekinalp, 2015: 371).

C. Oy Sistemleri

Anonim şirket genel kurullarında çeşitli konularda pay sahiplerinin iradelerine başvurulmaktadır. Bu iradelerin ortaya çıkış biçimlerine *oy kullanma metodu* adı verilmektedir(Kocaoğlu, 2010: 105). Bu methodlar ise pay sahipleri tarafından kullanılan oyların etki gücüne göre yaygın etkili oy (sabit oy sistemi) ve birikimli oy sistemi olarak iki grupta ortaya çıkmaktadır.

1. Yaygın Oy Sistemi

TTK sisteminde temel kural oyların yaygın etki gücüne sahip olması başka bir deyişle her payın bir oy hakkı vermesidir. Olağan oy, düz oy, sabit oy olarak da adlandırılan bu sistemde şirket organlarının özellikle yönetim kurulu üyelerinin seçiminde pay sahibinin kullandığı her bir oy seçilecek üye sayısı kadar etki yapmaktadır(Kocaoğlu, 2010: 106; Şener, 2017: 509). Verilen her bir oy, ayrı ayrı her bir üye için verilmiş sayılır. Böylece verilen oyla sonucunda en çok oy alan adaylar yönetim kurulu üyeliğine seçilmiş olur(Bilgili ve Demirkapı, 2015: 364). Örneğin yönetim kuruluna 5 üye seçilecek ve her pay bir oy hakkı verdiğinde ve 8 aday gösterildiğinde; pay sahibi X' in sahip olduğu bir oy adaylardan hem A hem B hem C hem D hem E için verilmiş sayılır. Yani bu kişilerin her birine X' in 1 oyu yazılır(Pulaşlı, 2016: 538). O halde bu sistemde tüm oyların yarısından bir fazlasına sahip olan pay sahipleri yönetim kurulu ve diğer organların üyelerinin tümünü seçebilme imkanına sahiptir. Payların çoğunu elde tutan grup ya da pay sahipleri yönetim kurulu üyelerinin seçiminde inisiyatife sahip olduklarından, azınlığın oy oranı ne olursa olsun kendi üyelerini seçme imkânı yoktur(Şener, 2017:509; Pulaşlı,2016: s. 538; Kocaoğlu, 2010: 106). Bu nedenle yaygın oy sistemi bir nevi açık diktatörlük olduğu yönünde eleştirilmektedir(Kocaoğlu, 2010: 106).

2. Birikimli Oy Sistemi

Yaygın oy sisteminin karşısında diğer sistem birikimli oy sistemidir. Birikimli oy sistemi TTK m. 434/4 ile düzenlenmektedir(Birikimli oy sistemi, anonim şirketlerde kurumsal yönetimin temel ilkelerinden biridir. Ayhan, 2006: 240). Birikimli oy sistemi esas olarak borsaya kote şirketlerde yani halka açık anonim şirketlerde uygulama alanı bulmaktadır. Bu uygulama SPK tarafından çıkarılan Seri IV/29 sayılı *"Sermaye Piyasası Kanuna Tabi Anonim Ortaklıkların Genel Kurullarında Birikimli Oy Kullanıma İlişkin Esaslar Hakkında Tebliğ"* uyarınca yapılmaktadır(RG. T. 18.02.2003, S. 25024).

Halka açık olmayan anonim şirketler ise TTK m. 434/ 4 hükmü uyarınca bu sistemi uygulayabileceği ve buna ilişkin huşuları ise Gümrük ve Ticaret Bakanlığı'nın çıkaracağı bir tebliğle düzenleyebileceği yer almaktadır. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı' nın bu hükme göre çıkardığı *"Halka Açık Olmayan Anonim Şirketlerin Genel Kurullarında Birikimli Oy Kullanımına İlişkin Esaslar Hakkında Tebliğ"(* RG. T. 29.08.2012, S. 18396.)nde birikimli oy kullanımına ilişkin ayrıntılı usul ve esaslar düzenlenmektedir. Her şeyden önce Tebliğin 1. maddesinde dolaylı da olsa birikimli oy sisteminin avantajından bahsetmektedir. Buna göre birikimli oy kullanımı, çoğunluğu elinde bulundurmayan pay sahiplerinin şirketin yönetim kuruluna üye seçtirebilmelerine fırsat sağlayacak bir sistemdir. Gerçekten de bu sistemde azınlığın oyunun belirli bir yönetim kurulu üyesi adayı üzerinde yoğunlaşmasına ve yönetim kuruluna kendi adayını sokmasına imkân

vardır(Bilgili/ Demirkapı, 2015: 292; Kocaoğlu, 2010: 107). Bu imkânın nasıl sağlanacağı ve şartlarının ne olduğu tebliğ hükümlerinde düzenlenmektedir.

Tebliğin 5. maddesi uyarınca halka açık olmayan şirketlerin genel kurulda birikimli oy kullanabilmesi için, *"şirket esas sözleşmesinde açık hüküm bulunması, pay sahiplerine oyda imtiyaz veya grup imtiyazı tanınmamış olması ve yönetim kurulu üye sayısının üçten az olmayacak şekilde sabit bir rakam olarak belirlenmiş olması"* gereklidir. Bu anlamda birikimli oy kullanmak hakkı, bir azınlık hakkı olmayıp bir pay sahipliği hakkıdır(Okutan Nillson, 2006:572). Yani esas sözleşmede hak tanındığı takdirde, orana bakılmaksızın her pay sahibi oyunu bu şekilde kullanabilmektedir.

Birikimli oy sisteminde, oylama her üyelik için ayrı ayrı değil; aksine tüm üyelikler bakımından bir tek oylama yapılmaktadır. Pay sahipleri tercih ettiği adayları göstererek her biri için kullanmak istediği oyu belirtir. Bu şekilde adaylar en çok oy alandan en az oy alana doğru sıralanır ve toplam üye sayısı kadar aday seçilir(Nillson, 2006: 570; Şener, 2017: 509).

Birikimli oy sisteminde oyun hesaplanma şekli ise Tebliğin 4. maddesinde düzenlenmektedir. Hüküm uyarınca *"birikimli oy, genel kurula katılan pay sahiplerinin veya temsilcilerinin kullanmaya yetkili olduğu oy sayısının, seçimi yapılacak yönetim kurulu üye sayısı ile çarpılması suretiyle hesaplanır."* Yani bu sistemde oyun sahibi verdiği bir oyun, yalnızca adını belirttiği üye veya üyeler için, üye tam sayısı miktarında sayılmasını sağlar, bir başka deyişle oyunu bir kişide veya birkaç kişide toplayabilmektedir(Tekinalp,2015: 364; Pulaşlı, 2016: 539). Örneğin; 8 üyeli bir yönetim kurulunda oy sahibi olan A, her bir oyunun bir adayda toplanmasını isteyerek üye B için 8 oyunun yazılmasını tercih edebilir. Bunun yerine oy sahibi A, üyeler B ve C' de eşit olarak birikmesini isterse bu durumda A'nın her oyu B' ye 4, C'ye 4 oy olarak yazılacaktır. Başka bir örnekte yönetim kurulu üyeliğine 8 kişi aday gösterilmiş ve 5 kişi seçilecekse, pay sahibi X toplamda sahip olduğu 5 oy hakkını A, B, C, D, E adaylarından sadece A' da toplanmasını isteyip 5 oyunu o kişide biriktirebilir.

LİMİTED ŞİRKETLER GENEL KURULUNDA OY VE OY HAKKI

A.Oy Hakkı

Limited şirketler genel kurulunda oy hakkı ve oy hakkına ilişkin düzenlemeler incelenirken, sadece anonim şirketlerden farklılık arz eden hususlara değinmekte fayda vardır. Bu yapılırken de limited şirketlere özgü düzenlenen TTK m. 618 vd. düzenlenen oy hakkı ile ilgili hükümlerden yararlanılmalıdır.

Limited şirketler genel kurulunda ortakların kullanabileceği en önemli katılma haklarından biri kuşkusuz oy hakkıdır. Asgari oy hakkı limited şirkette ortağın vazgeçilmez, ortağın rızasıyla elinden alınamaz, sınırlandırılamaz ve ortadan kaldırılamaz hakkıdır(Poroy, Tekinalp ve Çamoğlu, 2017: 478; Şener, 2017:738; Pulaşlı, 2016:576). Asgari oy hakkı ise, TTK m. 618 uyarınca her ortağın en az bir pay hakkına sahip olması demektir. O halde ortağın asgari oy hakkını sınırlandıran ve ortadan kaldıran genel kurul kararları, TTK m. 622 yollama hükmüyle geçersiz olacaktır (Tekinalp, 2015: 576).

Genel kurulda oy kullanma normal koşullar altında fiziki olarak bizzat veya temsilcinin katılımı yoluyla gerçekleşmektedir. Ancak limited şirketlerde fiziki olarak katılmadan oy kullanabilme yolu getirilmiştir(Şener, 2017: 738; Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017: 481). TTK m. 618/1 son cümlesi uyarınca, ortaklık sözleşmesinde açıkça düzenlenmişse yazılı oy da verilebilmektedir. Bu yöntemde, bir ortağın gündem maddesi ile ilgili önerisi, tüm ortakların yazılı onayına sunulmakta ve her birinden olumlu ya da olumsuz görüş alınmaktadır(Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017: 481).

Anonim şirketlerde her pay sahibinin en az bir oy hakkı bulunduğu hükme bağlanmışken, yani "kişi başına oy ilkesi" geçerliyken, limited şirketlerde TTK m. 618 gereği ortakların oy hakkı, esas sermaye paylarının itibari değerine göre hesaplanmaktadır(Karahan, 2016:859; Tekinalp, 2015: 576). Yani "ne kadar sermaye o kadar hak" ilkesi geçerli olmaktadır(Şener, 2017: 738). Buna göre, *"ortaklık sözleşmesinde daha yüksek bir tutar öngörülmemişse her yirmi beş TL bir oy hakkı vermektedir"* (TTK m. 618/1). Örneğin bir limited ortaklıkta esas sermaye 250 bin TL ise ve ortak A'nın esas sermaye payı 150 bin, B' nin 50 bin ve C'nin 50 bin ise; bu durumda A'nın 6, B'nin 2 ve C'nin 2 oy hakkı bulunmaktadır.

Ortağın asgari oy hakkı sınırlandırılamayan bir hak olsa da, TTK m. 618/1 c. 3 gereği şirket sözleşmesi ile birden çok esas sermaye payına sahip ortağın oy hakkı sınırlandırılabilmesi mümkündür. O halde oy hakkının sınırlandırılabilmesinin ön şartı, ortağın birden fazla esas sermaye payına sahip olmasıdır(Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017: 479; Pulaşlı, 2016: 803). Örneğin yukarıdaki örnekte A'nın 150 bin TL' lik esas sermaye payı, biri 100 bin diğeri 50 bin olan iki esas sermaye payında oluşması halinde bu paylardan birinin verdiği oy hakkının tamamen kaldırılması veya azaltılması şeklinde esas sözleşmeyle sınırlandırılabilmesi mümkündür.

B. Oy Hakkında İmtiyaz Ve Sınırları

TTK m. 618/ 2 uyarınca limited şirketlerde şirket sözleşmesi ile oy hakkında imtiyaza izin verilmiştir. Ancak limited şirketlerde imtiyaz, anonim şirketlerden farklı olarak(Anonim şirketlerde imtiyaz eşit itibari değerdeki paylara farklı sayıda oy hakkı verilerek tanınmaktadır), payların itibari değerleri farklılaştırılarak tanınabilmektedir(Pulaşlı,2016:803). Bunun yanı sıra aynı miktardaki sermaye paylarına farklı sayıda oy hakkı verilerek imtiyaz

da verilmesi mümkündür(Karahan, 2016: 859). Bir başka deyişle oy hakkı, itibari değerden bağımsız olarak her esas sermaye payına bir oy düşecek şekilde de belirlenebilir. Ancak bu durumda küçük itibari değere sahip esas sermaye payları yüksek oy hakkı elde ederek imtiyaz kazanır ve imtiyazsız esas sermaye paylarının oy gücünün azalma tehlikesi ortaya çıkar(Pulaşlı, 2016: 803; Şener, 2017: 739; Bahtiyar, 2014: 400). Bu sebeple, kanun koyucu her durumda her esas sermaye payına bir oy hakkı verilmesini haksız bulmuş ve TTK m. 318/2 son cümlesiyle, *"en küçük esas sermaye payının itibari değeri, diğer esas sermaye paylarının itibari değerleri toplamının onda birinden az olamaz"* imtiyaza sınır getirmiştir(Anonim şirketlerde bir paya en çok on beş oy hakkı tanınabilir şeklinde imtiyaza sınır getirmiştir. Bu sınırın ise kurumlaşma ve haklı sebeplerle aşılabileceği düzenlenmektedir. Limited şirketlerde ise 618/2 de getirilen sınırın aşılmasına ilişkin bir hüküm getirilmemiş, farklı şekilde imtiyaz tanıma yöntemi kabul edilmiştir. Bahtiyar, 2014: 401). Örneğin, bir limited şirkette A' nın esas sermaye payının itibari değeri 25 TL, B'nin 100 TL,C' nin 125 TL ve D'nin 200TL ise; B,C ve D'nin paylarının itibari değeri toplamı 425 TL ve onda biri 42, 5 olduğuna göre ve en küçük esas sermaye payı A' nın payının itibari değeri olan 25 TL , 42,5 TL' den büyük olduğundan her esas sermaye payına bir oy şeklinde imtiyaz tanınabilmesinde mahsur yoktur(Anonim şirketlerde bir paya en çok on beş oy hakkı tanınabilir şeklinde imtiyaza sınır getirmiştir. Bu sınırın ise kurumlaşma ve haklı sebeplerle aşılabileceği düzenlenmektedir. Limited şirketlerde ise 618/2 de getirilen sınırın aşılmasına ilişkin bir hüküm getirilmemiş, farklı şekilde imtiyaz tanıma yöntemi kabul edilmiştir. Bahtiyar, 2014: 401).

Limited şirketlerde oyda imtiyaza getirilen bir başka sınır TTK m. 618/3 de düzenlenmektedir. Yani şirket sözleşmesinden yer alan oy hakkının esas sermaye paylarının sayısına göre belirlenmesi hükmü üç halde uygulanmaz ve bu durumlarda kararlar itibari değer esasına göre verilir. Bu üç durum ise; denetime tabi limited şirketlerde denetçilerin seçiminde, şirket yönetimi ya da bir bölümünün denetimi için yapılacak özel denetçi seçiminde ve yöneticilere hakkında sorumluluk davası açılmasına ilişkin kararlardır. Bu kararlarda, esas sermaye paylarının itibari değerine göre oy hakkı belirlenecektir Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017: 479; Pulaşlı, 2016: 739).

C.Oydan Yoksunluk

Limited şirketlerde de, anonim şirketlerde olduğu gibi bazı durumlarda ortakların oy haklarını kullanması imkanı ortadan kaldırılmıştır. Bu durumlar anonim şirketler genel kurulunda oydan yoksunluk hallerini düzenleyen TTK m. 436 hükmünden farklıdır. Limited şirketlerde oy hakkını sınırlandıran durumlar TTK m. 619' da üç şekilde sayılmıştır.

Oy hakkının sınırlandığı ilk durum; *"herhangi bir şekilde yönetime katılanlar, müdürlerin ibralarına ilişkin kararlarda oy kullanamazlar".* Bu durumda idareye katılmış olan ve müdürlerle yakın bir iş ilişkisi içinde

bulunan fabrika müdürü, muhasebe müdürü ve yardımcılar gibi tüm üst düzey ortaklar, ibra kararı sırasında oy kullanamazlar (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017:480; Şener, 2017: 740; Tekinalp,2015: 577).O halde tek adam ortaklığında, geçerli bir ibra kararının verilmesi mümkün olmayacaktır(Şener,2017: 78).

Oy hakkının sınırladığı ikinci durum; şirketin kendi esas sermaye payını iktisabına ilişkin kararlarda, esas sermaye payını devreden ortak oy kullanamaz. Bu anlamda limited şirketlerde kendi esas sermaye payını ortaklığa devretmesi TTK m. 612 ile düzenlenmiştir. Bir ortağın kendi payını ortaklığa devretmek istemesi halinde TTK m. 616/I hükmü gereğince, iktisap için müdürler yetkili kılınmadığı sürece genel kurul kararına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu anlamda ortaklığın bu şekilde kendi esas sermaye payının iktisabına ilişkin kararlarda, payını devreden ortak oy kullanamayacaktır(Şener, 2017:740; Tekinalp, 2015: 577). Bu hükmün düzenleniş sebebi payını devreden ortağın menfaati ile ortaklığın buna ilişkin menfaatinin çelişmesi söz konusu olmasıdır(Bahtiyar, 2014: 401; Şener, 2017: 740, dpn. 79).Ayrıca şirketin iktisap ettiği kendi esas sermaye paylarından kaynaklanan oy hakları da tıpkı anonim şirketlerde olduğu gibi, paylar şirketin elinde olduğu sürece donacaktır(TTK m. 612/4).

Oy sınırlamasının olduğu son durum ise, ortağın bağlılık yükümüne veya rekabet yasağına aykırı faaliyetlerde bulunmasını onaylana kararlarda da ilgili ortak oy kullanamaz.

Bu hususlar sınırlı olmakla birlikte, müdürlerin ibra oylamalarında kendilerine ait oyları kullanıp kullanamayacaklarına dair bir hüküm bulunmamaktadır. Ancak "*hiç kimse kendi davasının yargıcı olamaz*" ilkesi gereği, müdürlerin ve yetki verdiği temsilcilerinin de tıpkı yönetim kurulu üyeleri gibi kendi kendini aklama hakları bulunmamaktadır (Poroy/Tekinalp/Çamoğlu, 2017: 480).

SONUÇ

Anonim ortaklıkta, pay sahibinin ortaklık yönetimine katılmasına olanak sağlayan en önemli hak olan oy hakkı tüm yönleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Oy hakkına 6102 sayılı TTK ile getirilen yeni ilkeler doğrultusunda inceleme yapılmıştır. Bu anlamda oy hakkının hukuki niteliği, oy hesaplanmasına yapılan yenilikler ve kullanılan sistemler, oy sözleşmeleri ilk bölümde incelenmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, limited ortaklık genel kurulunda kullanılan oy hakkı incelenmiştir. Bu kapsamda anonim ortaklıklarla benzerlik gösteren bu hakkın farklı yönleri üzerinde durulmuştur. Her şeyden

önce limited ortaklıklarda oy hakkının hesaplanması farklı yöntemle olmaktadır. Oy hakkında sağlanan imtiyazlarda farklı şekillerde ortaya çıkmakta ve sınırlandırmaları da değişkenlik göstermektedir. Son olarak ise oydan yoksunluk halleri de ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

Ayhan, R. (2006). *Birikimli oy hakkında, Prof. Dr. Fikret Eren'e Armağan*, Ankara.

Bahtiyar, M. (2014). *Ortaklıklar hukuku*, Ankara: Beta Yayınları.

Bilgili, F. ve Demirkapı, E.(2015). *Şirketler hukuku dersleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Cantimur, Z.(2010). *Anonim ortaklık genel kurulunda oy hakkının donamsına ilişkin uygulamaların türk ticaret kanunu tasarısı ve sermaye piyasası mevzuatı çerçevesinde değerlendirilmesi, yeterlik etüdü*, Ankara.

Çeker, M.(1996). Anonim ortaklık payı üzerinde hapis hakkı bulunması halinde oy hakkı kime aittir? (Yargıtay 11. hukuk dairesi'nin bir kararı münasebetiyle), *BATİDER*, *18*(4) ,157-169.

Toraman Çolgar, E.(2010). Türk Ticaret Kanunu Tasarısına Göre Oy Hakkının Özellikleri ve Kullanılması.

http://www.kazanci.com/kho2/ibb/giris.htm / Hukuk Eserler Bilgi Bankası.

Eminoğlu, C.(2015). Tek pay sahipli anonim şirkette genel kurul, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* ,*6*(1),129-166.

Karahan, S.(2015).*Şirketler hukuku*, Konya: Mimoza Yayınları

Pulaşlı H. (2016). Ş*irketler hukuku genel esaslar*, Ankara: Adalet Yayınevi.

Kendigelen, A.(1998*). İsviçre hukukunda oy hakkında imtiyazlı paylar*, Prof. Dr. Oğuz İmregün'e Armağan, İstanbul.

Kılıçoğlu, A.(2015). *Borçlar hukuku genel hükümler*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Kırca, İ. (2004). Anonim şirket yönetim kurulu üyesinin ibra oylamasında temsilci sıfatıyla oy kullanıp kullanamayacağı sorunu, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 53*(1), 65-76.

Kocaoğlu, N.K.(2010). Anonim şirketlerde birikimli oy kullanımı, *Ankara Barosu Dergisi,* Sayı:4,103-158

Moroğlu, E. (2007). *Oy sözleşmeleri,* İstanbul: Vedat Kitapçılık,

Okutan Nillson, G.(2006). *Halka Açık Anonim Ortaklıklarda Birikimli Oy Kullanımı, Ünal Tekinalp'e Armağan,* Ankara.

Önder, F. ve Karademir, H.(2017). İbra kararında oy hakkından yoksunluk, *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *10*(4),173-186.

Paslı, A.(2009).Anonim ortaklık genel kurulunda kullanılan oyun hukuki niteliği, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*,*67*(1-2),167-182.

Poroy, R., Tekinalp, Ü. ve Çamoğlu, E. (2014). *Ortaklıklar hukuku I*, İstanbul :Vedat Kitapçılık,

Poroy, R., Tekinalp, Ü. ve Çamoğlu, E. (2017). *Ortaklıklar hukuku II,* İstanbul :Vedat Kitapçılık.

Pulaşlı, H. (2016). *Şirketler hukuku genel esaslar*, Ankara : Adalet Yayınevi,

Pulaşlı, H.(2017). *Anonim şirketlerde esas sözleşme ile oy hakkının sınırlandırılması,* Buna İlişkin Yöntemler ve Oyun Donduğu Haller, *BATİDER*, *33*(3), 15-38.
Şener, O.H. (2017). *Ortaklıklar hukuku*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
Tekinalp, Ü.(2015). *Sermaye ortaklıklarının yeni hukuku*, İstanbul: Vedat Kitapçılık.
Teoman, Ö. (1983). *Anonim ortaklıkta pay sahibinin oy hakkından yoksunluğu*, İstanbul: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü
Teoman, Ö.(2009). Türk ticaret kanunun tasarısına göre anonim ortaklıkta pay sahibinin oy hakkı, *BATİDER, 15*(3),5-24.
Yanlı, V. ve Okutan Nilsson, G.(2017). *türk ticaret kanunu' nun 198. maddesi uyarınca bildirim yapılmamasının anonim şirketteki oy haklarına etkisi, Prof. Dr. Hamdi Yasaman'a Armağan,* İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Borsa İstanbul'da İşlem Gören Gıda Şirketlerinin Gri İlişkisel Analiz Yaklaşımı ile Finansal Performansının Değerlendirilmesi*

Hasan AYAYDIN[1]

1- Prof.Dr.; Gümüşhane Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. hayaydin61@gmail.com ORCID No: 0000-0002-5395-1411

ÖZET

Gıda firmalarının ülke ekonomisine olan katkıları nedeniyle finansal performanslarının değerlendirilmesi üzerinde durulması gereken konulardan birisidir. Bu araştırmanın amacı gıda şirketlerinin Gri İlişkisel Analiz (GİA) metodu kullanılarak finansal performanslarının belirlenmesidir. Çalışmada Gri İlişkisel Analiz (GİA) metodu kullanılarak Borsa İstanbul'da (BİST) işlem görmekte olan 24 gıda işetmesinin 2022 yılına ait finansal performansları; likidite göstergesi, faaliyet göstergesi, finansal yapı göstergesi, kârlılık göstergesi kapsamında 4 kriter ve 18 alt kriter olan finansal oran doğrultusunda değerlendirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre; 2022 yılında finansal performansı en iyi olan ilk 3 firma sırasıyla DARDANEL, TKURU ve ULUSOY firmalarıdır. Çalışmada ayrıca, 2022 yılında gıda sektöründe faaliyette bulunan işletmelerden varlıklarını verimli kullanan, yatırımlarını yabancı kaynaklar ile finanse eden, karlılığı yüksek, karlılığı ve aktifleri büyüyen işletmeler oldukları belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler – BIST, Borsa İstanbul, Gıda Şirketleri, Gri Ilişkisel Analiz Metodu, Finansal Performans.

GİRİŞ

İklim değişikliğinin gıda güvenliği üzerindeki etkileri, yaşanan pandeminin gösterdiği acı tecrübe, dünya nüfusunun hızlı artışıyla her geçen gün gıdaya duyulan ihtiyacı ve önemi artmaktadır. Türkiye'de gıda sektörünün işyeri sayısı ve istihdam sağlama durumu, ihracat hacmi, cirosu, yarattığı katma değer, dış ticaretteki payının yüksekliği gelişme yaşandığını göstermektedir. Gıda sektörünün temel dinamiklerini anlamak ve sektöründeki bu ilerlemenin gerekçelerinin anlaşılması önemli hale gelmiştir (Bülbül ve Köse, 2011). Sürdürülebilirlik tartışmalarının ortasında, gıda sektörünün ekonomik kalkınmaya olan katkıları gıda işletmelerinin finansal performansının değerlendirilmesini önemli hale getirmektedir.

Finansal performansı değerlendirmek bir taraftan işletme yöneticilerinin koyduğu hedeflere ulaşma düzeyini, varsa işletmenin bu hedeflerinden sapmaların belirlenmesi ve önlenmesi, rakipler karşısında kendini görmek için kısaca "işletmenin kendini aynada görmesine" faydalı olurken (Kaya ve Coşkun, 2016), diğer taraftan şirketin yatımcılarının ya da hissedarlarının şirketten beklentisini karşılamaktır. Şöyle ki yatırımcılar şirketten hisse başına yüksek kar, yüksek temettü verimi beklerken, diğer taraftan da sermaye kazancı elde etmeyi beklemektedirler. Yatırımcılar gıda sektörü içerisinde hangi gıda firmasına yatırım yapacaklarına karar verirken, firmaların finansal performanslarının yüksek olmasını beklemektedirler. Yatırımcılar karlılığı yüksek, likiditesi güçlü, finansal yapısı sağlam, varlıklarını etkin kullanan, büyüyen ve dolayısıyla performansı yüksek olan

firmaları tercih ederler (Ayaydın, 2025). Bu açıdan gıda firmalarının finansal performanslarının incelenmesi üzerinde durulması gereken konulardan biri olduğu söylenebilir.

Bu çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da (BİST) işlem gören gıda firmalarının finansal performanslarının Gri ilişkisel yöntemi ile ölçülmesi ve performanslarının karşılaştırılmasıdır. Finansal oranların tek başlarına hesaplanması ve yorumlanması daha kısıtlı bir analiz yapma imkanı sunarken, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri (ÇKKVY) birden çok grupta ve sayıda finansal oranı birlikte değerlendirme imkanı sunmaktadır. Böylece, çok sayıda finansal oranın tek bir değere dönüştürülerek bütünleştirilmiş bir değerlendirme sağlanır.

Literatür

Literatür incelendiğinde farklı sektörlerde, farklı yöntemlerle, farklı dönemlerde finansal performans değerlendirmesinin yapıldığı görülmektedir. Örneğin, gıda sektöründe Aytekin ve Sakarya (2013) TOPSIS yöntemini, Feng ve Wang (2000) havayolu şirketlerinde Gri ilişkisel analiz ve TOPSIS yöntemlerini kullanarak işletmelerinin finansal performanslarını değerlendirmiştir.

Metodoloji ve Veri

Veri

Bu çalışmada 2022 döneminde Borsa İstanbul'da (BIST) işlem gören 24 gıda şirketi çalışma kapsamına dahil edilmiştir. Veriler Borsa İstanbul'un ve Kamuyu Aydınlatma Platformu'nun (KAP) resmi internet sitelerinde yayınlanan Bilanço ve Gelir Tablosundan elde edilmiştir. Çalışma kapsamına dâhil edilen firmalar Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: Araştırmaya Dâhil Edilen Firmalar

Firmalar	
ALYAĞ	MERKO
AVOD	OYLUM
BANVİT	PENGUEN
COCA - COLA	PETUN
DARDANEL	PINSU
EKİZ	PINAR
ERSU	SELÇUK
FRİGO	TAT
KENT	TKURU
KEREVİTAŞ	TUKAŞ
KONFRUT	ULUSOY
KRISTAL	ÜLKER

Çalışmada her bir finansal oran alt kriter olarak kullanılmış olup Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Finansal Oranlar

Likidite Oranları	CO	Cari Oran	Dönen Varlık / Kısa Vadeli Borçlar
	ATO	Likidite Oranı	(Dönen Varlık – Stoklar)/ Kısa Vadeli Borçlar
	NO	Nakit Oranı	Hazır Değerler / Kısa Vadeli Borçlar
Faaliyet Oranları	AKDH	Aktif Devir Hızı	Net Satışlar / Toplam Aktifler
	ÖDH	Özsermaye Devir Hızı	Net Satışlar / Özsermaye
	ADH	Alacak Devir Hızı	Net Satışlar / Ticari Alacaklar
	SDH	Stok Devir Hızı	Satışların Maliyeti / Stok
Finansal Yapı Oranları	KO	Kaldıraç Oranı	Toplam Borç / Toplam Aktifler
	B / Ö	Borç / Özsermaye Oranı	Özsermaye/ Toplam Borç
	KVYK/ A	KVYK / Toplam Aktifler	Kısa vadeli yabancı kaynaklar / Toplam Aktifler
Karlılık Oranları	AKO	Aktif Karlılık Oranı	Dönem Net Karı / Toplam Aktifler
	ÖKO	Öz sermaye Karlılık Oranı	Dönem Net Karı / Öz sermaye
	BKM	Brüt Kar Marjı Oranı	Brüt Satış Karı / Net Satışlar
	NKM	Net Kar Marjı Oranı	Dönem Net Karı / Net Satışlar
Büyüme Oranları	ABO	Aktif Büyüme Oranı	(Toplam aktifler t -Toplam aktifler t-1) /Toplam aktif t-1
	ÖBO	Özsermaye Büyüme Oranı	(Özsermaye t – Özsermaye t-1) / Özsermaye t-1
	SBO	Satış Büyüme Oranı	(Satış t – Satış t-1) / Satış t-1
	NKBO	Net Kar Büyüme Oranı	(Net Kar t – Net Kar t-1) / Net Kar t-1

Yöntem

İlk defa Deng (1982) tarafından kullanılan GİA (Gri İlişkisel Analiz) yöntemi, çoğunlukla örneklem sayısının az olduğu ve örnekleme ait dağılımın bilinmediği zamanlarda değişkenleri gruplandırmak için tercih edilmektedir (Feng ve Wang, 2000: 135). GİA'nın kullanılmasındaki amaçlardan biri de birçok değişken içerisinden önem derecesi yüksek olanların kendi aralarında gruplara ayrılmasıdır. (Ho ve Wu, 2006).

Gri İlişkisel Analiz altı adımdan oluşmaktadır (Zhai vd., 2009):

1. Aşama: Karar matrisleri oluşturulması
2. Aşama: Karşılaştırma matrisleri oluşturulması
3. Aşama: Normalizasyon matrisleri oluşturulması
4. Aşama: Mutlak değer tabloları oluşturulması

5. Aşama: Farklı veri dizilerine ait Gri ilişkisel katsayıları matrislerinin oluşturulması
6. Aşama: Her fark veri seti için Gri ilişki derecelerinin hesaplanması

Araştırmanın Bulguları

Bu çalışmada, 2022 yılında BİST'te işlem gören ve verilerine düzenli olarak ulaşılan 24 gıda firmasına ait 3 likidite gücünü, 4 faaliyet verimliliğini, 3 finansal yapının gücünü, 4 karlılığını ve 4 büyüme performansını ölçen 18 adet finansal oran kullanılmıştır.

2022 yılına ait uygulama adımları aşağıda belirtilmiştir. GİA yönteminin gerçekleştirilmesinde ilk olarak alternatif karar noktalarını ve değerlendirme kriterlerini içeren karar matrisi oluşturulmuş olup aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3: Karar Matrisi

FİRMALAR	Likidite Oranları			Faaliyet Oranları				Mali Yapı Oranları			Karlılık Oranları				Büyüme Oranları			
	CO	ATO	NO	AKDH	ÖDH	ADH	SDH	KO	B / Ö	KVYK /A	AKO	ÖKO	BKM	NKM	ABO	ÖBO	SBO	NKBO
ALYAĞ	0,531	0,529	0,000	0,048	0,137	0,201	-37,8	0,647	1,835	0,620	0,029	0,083	0,210	0,608	0,263	0,873	-0,985	0,173
AVOD	1,169	0,626	0,108	0,443	1,073	3,780	-1,5	0,587	1,423	0,450	0,027	0,066	0,196	0,062	0,105	0,172	-0,359	0,105
BANVİT	1,464	1,135	0,306	0,985	2,075	4,496	-5,2	0,525	1,107	0,462	0,060	0,127	0,197	0,061	0,177	0,180	-0,389	0,177
COCA - COLA	1,308	0,990	0,420	0,384	0,924	3,411	-2,9	0,584	1,404	0,277	0,026	0,062	0,340	0,067	0,135	0,026	-0,424	0,135
DARDANEL	0,257	0,195	0,017	2,456	0,822	6,774	-10,0	3,990	1,334	2,817	0,067	0,022	0,294	0,027	0,900	0,023	-0,314	0,957
EKİZ	0,482	0,479	0,021	0,398	5,014	2,344	-152,1	0,921	11,608	0,780	0,047	0,591	0,001	0,118	0,195	0,371	-0,551	0,168
ERSU	3,647	1,499	0,071	0,090	0,134	1,182	-0,5	0,329	0,491	0,090	0,043	0,065	0,001	0,483	0,008	0,065	-0,669	0,008
FRİGO	1,601	0,799	0,237	0,686	1,797	6,571	-2,0	0,618	1,621	0,305	0,083	0,217	0,284	0,121	0,024	0,277	-0,171	0,024
KENT	1,239	0,967	0,064	0,570	1,174	1,547	-3,1	0,514	1,059	0,492	0,015	0,031	0,273	0,027	0,194	0,028	-0,390	0,194
KEREVİTAŞ	3,219	28,597	0,037	0,381	1,458	2,942	-2,5	0,739	2,825	0,202	0,024	0,091	0,249	0,062	0,106	0,124	-0,471	0,106
KONFRUT	2,039	1,028	0,032	0,503	0,775	2,261	-0,9	0,351	0,542	0,340	0,104	0,161	0,363	0,207	0,027	0,193	-0,191	0,022
KRISTAL	3,343	2,637	0,417	0,429	0,608	1,054	-2,6	0,294	0,417	0,214	0,005	0,007	0,067	0,011	0,261	0,641	-0,200	0,261
MERKO	0,582	0,544	0,004	0,206	0,828	2,832	-7,8	0,751	3,021	0,614	0,096	0,385	0,127	0,465	0,019	0,275	-0,836	0,019
OYLUM	1,252	0,969	0,115	0,466	0,966	2,180	-4,5	0,518	1,075	0,316	0,020	0,042	0,144	0,044	0,035	0,112	-0,375	0,035
PENGUEN	0,772	0,330	0,017	0,332	2,432	3,648	-0,9	0,863	6,314	0,734	0,055	0,399	0,130	0,164	0,083	0,290	-0,672	0,083

PETUN	1,480	1,097	0,017	0,494	0,678	2,701	-5,6	0,271	0,373	0,198	0,019	0,025	0,141	0,038	0,023	0,058	-0,496	0,023
PINSU	0,436	0,350	0,016	0,345	2,450	2,199	-3,3	0,859	6,093	0,699	0,053	0,376	0,430	0,153	0,123	0,279	-0,514	0,123
PINAR	1,067	0,726	0,001	0,552	1,000	2,444	-3,9	0,448	0,811	0,360	0,013	0,023	0,130	0,023	0,090	0,175	-0,300	0,092
SELÇUK	3,166	2,023	0,032	0,124	0,176	0,629	-0,4	0,293	0,414	0,234	0,005	0,007	0,066	0,040	0,028	0,008	-0,755	0,028
TAT	3,036	2,400	0,838	0,565	1,069	1,624	-2,8	0,472	0,894	0,250	0,033	0,062	0,207	0,058	0,170	0,066	-0,506	0,170
TKURU	2,849	1,399	0,399	0,272	5,235	3,825	-0,8	0,948	18,258	0,256	0,107	2,060	0,063	0,394	0,059	0,829	-0,187	0,059
TUKAŞ	1,022	0,630	0,017	0,506	1,540	1,916	-1,8	0,672	2,046	0,532	0,053	0,161	0,262	0,104	0,015	0,182	-0,152	0,015
ULUSOY	1,402	1,263	0,465	1,483	5,789	3,788	-17,3	0,744	2,904	0,585	1,298	0,062	0,056	0,011	0,168	2,088	-0,896	0,168
ÜLKER	1,743	1,592	0,936	0,302	0,820	1,995	-4,1	0,632	1,716	0,353	0,039	0,106	0,278	0,129	0,169	0,248	-0,368	0,169
MAX	3,647	28,597	0,936	2,456	5,789	6,774	-0,4	3,990	18,258	3	1,298	2,060	0,430	0,608	0,900	2,088	-0,152	0,957
MİN	0,257	0,195	0,000	0,048	0,134	0,201	-152,1	0,271	0,373	0	0,005	0,007	0,001	0,011	0,008	0,008	-0,985	0,008

Farklı büyüklüklerden ve birimlerden oluşan verilerin sağlıklı yorumlanabilmesi için aynı standarda getirilmesi için normalizasyon işlemi yapılmaktadır.

İkinci adımda uygulanan normalizasyon adımı aşağıdaki Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Normalize Edilmiş Karar Matrisi

FİRMALAR	Likidite Oranları			Faaliyet Oranları				Mali Yapı Oranları			Karlılık Oranları				Büyüme Oranları			
	CO	ATO	NO	AKDH	ÖDH	ADH	SDH	KO	B / Ö	KVYK /A	AKO	ÖKO	BKM	NKM	ABO	ÖBO	SBO	NKBO
ALYAĞ	0,081	0,012	0,000	0,000	0,000	0,000	0,754	0,101	0,082	0,195	0,019	0,037	0,487	1,000	0,286	0,416	0,000	0,174
AVOD	0,269	0,015	0,115	0,164	0,166	0,544	0,993	0,085	0,059	0,132	0,017	0,029	0,455	0,085	0,109	0,079	0,752	0,102
BANVİT	0,356	0,033	0,327	0,389	0,343	0,653	0,969	0,068	0,041	0,136	0,043	0,059	0,458	0,085	0,189	0,083	0,715	0,178
COCA - COLA	0,310	0,028	0,448	0,140	0,140	0,488	0,984	0,084	0,058	0,069	0,016	0,027	0,790	0,094	0,142	0,009	0,673	0,134
DARDANEL	0,000	0,000	0,018	1,000	0,122	1,000	0,937	1,000	0,054	1,000	0,048	0,008	0,684	0,028	1,000	0,007	0,806	1,000
EKİZ	0,067	0,010	0,022	0,145	0,863	0,326	0,000	0,175	0,628	0,253	0,033	0,284	0,000	0,179	0,210	0,175	0,521	0,169
ERSU	1,000	0,046	0,076	0,017	0,000	0,149	1,000	0,016	0,007	0,000	0,030	0,028	0,002	0,791	0,000	0,027	0,379	0,000
FRİGO	0,397	0,021	0,253	0,265	0,294	0,969	0,990	0,093	0,070	0,079	0,060	0,102	0,660	0,184	0,019	0,130	0,976	0,017
KENT	0,290	0,027	0,068	0,217	0,184	0,205	0,982	0,065	0,038	0,147	0,008	0,012	0,635	0,027	0,208	0,010	0,714	0,196
KEREVİTAŞ	0,874	1,000	0,039	0,138	0,234	0,417	0,986	0,126	0,137	0,041	0,015	0,041	0,578	0,086	0,110	0,056	0,617	0,104
KONFRUT	0,526	0,029	0,033	0,189	0,113	0,313	0,997	0,022	0,009	0,092	0,077	0,075	0,844	0,329	0,022	0,089	0,953	0,015
KRISTAL	0,910	0,086	0,445	0,158	0,084	0,130	0,985	0,006	0,002	0,046	0,000	0,000	0,154	0,001	0,283	0,304	0,941	0,266
MERKO	0,096	0,012	0,004	0,066	0,123	0,400	0,952	0,129	0,148	0,192	0,070	0,184	0,293	0,761	0,012	0,129	0,178	0,012
OYLUM	0,294	0,027	0,123	0,173	0,147	0,301	0,973	0,066	0,039	0,083	0,012	0,017	0,333	0,055	0,030	0,050	0,733	0,029
PENGUEN	0,152	0,005	0,017	0,118	0,406	0,524	0,997	0,159	0,332	0,236	0,038	0,191	0,301	0,257	0,084	0,136	0,376	0,079

PETUN	0,361	0,032	0,018	0,185	0,096	0,380	0,966	0,000	0,000	0,040	0,011	0,009	0,327	0,045	0,017	0,024	0,587	0,016
PINSU	0,053	0,005	0,017	0,123	0,409	0,304	0,981	0,158	0,320	0,223	0,037	0,180	1,000	0,239	0,129	0,131	0,565	0,121
PINAR	0,239	0,019	0,001	0,209	0,153	0,341	0,977	0,047	0,024	0,099	0,006	0,008	0,302	0,020	0,093	0,081	0,821	0,089
SELÇUK	0,858	0,064	0,034	0,032	0,007	0,065	1,000	0,006	0,002	0,053	0,000	0,000	0,151	0,049	0,023	0,000	0,275	0,022
TAT	0,820	0,078	0,896	0,215	0,165	0,217	0,984	0,054	0,029	0,059	0,022	0,027	0,481	0,080	0,182	0,028	0,575	0,171
TKURU	0,765	0,042	0,426	0,093	0,902	0,551	0,998	0,182	1,000	0,061	0,079	1,000	0,144	0,641	0,058	0,394	0,957	0,054
TUKAŞ	0,226	0,015	0,018	0,190	0,249	0,261	0,991	0,108	0,094	0,162	0,037	0,075	0,610	0,157	0,008	0,084	1,000	0,008
ULUSOY	0,338	0,038	0,496	0,596	1,000	0,546	0,889	0,127	0,142	0,182	1,000	0,027	0,128	0,000	0,179	1,000	0,107	0,168
ÜLKER	0,438	0,049	1,000	0,105	0,121	0,273	0,976	0,097	0,075	0,097	0,027	0,048	0,647	0,199	0,180	0,115	0,740	0,169

Normalize matrisin elde edilmesinin ardından mutlak değer tablosu oluşturulmuş olup Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Mutlak Değer Matrisi

FİRMALAR	Likidite Oranları			Faaliyet Oranları				Mali Yapı Oranları			Karlılık Oranları				Büyüme Oranları			
	CO	ATO	NO	AKDH	ÖDH	ADH	SDH	KO	B / Ö	KVYK /A	AKO	ÖKO	BKM	NKM	ABO	ÖBO	SBO	NKBO
ALYAĞ	0,919	0,988	1,000	1,000	1,000	1,000	0,246	0,899	0,918	0,805	0,981	0,963	0,513	0,000	0,714	0,584	1,000	0,826
AVOD	0,731	0,985	0,885	0,836	0,834	0,456	0,007	0,915	0,941	0,868	0,983	0,971	0,545	0,915	0,891	0,921	0,248	0,898
BANVİT	0,644	0,967	0,673	0,611	0,657	0,347	0,031	0,932	0,959	0,864	0,957	0,941	0,542	0,915	0,811	0,917	0,285	0,822
COCA - COLA	0,690	0,972	0,552	0,860	0,860	0,512	0,016	0,916	0,942	0,931	0,984	0,973	0,210	0,906	0,858	0,991	0,327	0,866
DARDANEL	1,000	1,000	0,982	0,000	0,878	0,000	0,063	0,000	0,946	0,000	0,952	0,992	0,316	0,972	0,000	0,993	0,194	0,000
EKİZ	0,933	0,990	0,978	0,855	0,137	0,674	1,000	0,825	0,372	0,747	0,967	0,716	1,000	0,821	0,790	0,825	0,479	0,831
ERSU	0,000	0,954	0,924	0,983	1,000	0,851	0,000	0,984	0,993	1,000	0,970	0,972	0,998	0,209	1,000	0,973	0,621	1,000
FRİGO	0,603	0,979	0,747	0,735	0,706	0,031	0,010	0,907	0,930	0,921	0,940	0,898	0,340	0,816	0,981	0,870	0,024	0,983
KENT	0,710	0,973	0,932	0,783	0,816	0,795	0,018	0,935	0,962	0,853	0,992	0,988	0,365	0,973	0,792	0,990	0,286	0,804
KEREVİTAŞ	0,126	0,000	0,961	0,862	0,766	0,583	0,014	0,874	0,863	0,959	0,985	0,959	0,422	0,914	0,890	0,944	0,383	0,896
KONFRUT	0,474	0,971	0,967	0,811	0,887	0,687	0,003	0,978	0,991	0,908	0,923	0,925	0,156	0,671	0,978	0,911	0,047	0,985
KRISTAL	0,090	0,914	0,555	0,842	0,916	0,870	0,015	0,994	0,998	0,954	1,000	1,000	0,846	0,999	0,717	0,696	0,059	0,734
MERKO	0,904	0,988	0,996	0,934	0,877	0,600	0,048	0,871	0,852	0,808	0,930	0,816	0,707	0,239	0,988	0,871	0,822	0,988
OYLUM	0,706	0,973	0,877	0,827	0,853	0,699	0,027	0,934	0,961	0,917	0,988	0,983	0,667	0,945	0,970	0,950	0,267	0,971
PENGUEN	0,848	0,995	0,983	0,882	0,594	0,476	0,003	0,841	0,668	0,764	0,962	0,809	0,699	0,743	0,916	0,864	0,624	0,921

PETUN	0,639	0,968	0,982	0,815	0,904	0,620	0,034	1,000	1,000	0,960	0,989	0,991	0,673	0,955	0,983	0,976	0,413	0,984
PINSU	0,947	0,995	0,983	0,877	0,591	0,696	0,019	0,842	0,680	0,777	0,963	0,820	0,000	0,761	0,871	0,869	0,435	0,879
PINAR	0,761	0,981	0,999	0,791	0,847	0,659	0,023	0,953	0,976	0,901	0,994	0,992	0,698	0,980	0,907	0,919	0,179	0,911
SELÇUK	0,142	0,936	0,966	0,968	0,993	0,935	0,000	0,994	0,998	0,947	1,000	1,000	0,849	0,951	0,977	1,000	0,725	0,978
TAT	0,180	0,922	0,104	0,785	0,835	0,783	0,016	0,946	0,971	0,941	0,978	0,973	0,519	0,920	0,818	0,972	0,425	0,829
TKURU	0,235	0,958	0,574	0,907	0,098	0,449	0,002	0,818	0,000	0,939	0,921	0,000	0,856	0,359	0,942	0,606	0,043	0,946
TUKAŞ	0,774	0,985	0,982	0,810	0,751	0,739	0,009	0,892	0,906	0,838	0,963	0,925	0,390	0,843	0,992	0,916	0,000	0,992
ULUSOY	0,662	0,962	0,504	0,404	0,000	0,454	0,111	0,873	0,858	0,818	0,000	0,973	0,872	1,000	0,821	0,000	0,893	0,832
ÜLKER	0,562	0,951	0,000	0,895	0,879	0,727	0,024	0,903	0,925	0,903	0,973	0,952	0,353	0,801	0,820	0,885	0,260	0,831

Mutlak değer tablosunun ardından gri ilişkisel katsayı matrisi oluşturulmuştur (Tablo 6).

Tablo 6: Gri İlişkisel Katsayı Matrisi

FİRMALAR	Likidite Oranları			Faaliyet Oranları				Mali Yapı Oranları			Karlılık Oranları				Büyüme Oranları			
	CO	ATO	NO	AKDH	ÖDH	ADH	SDH	KO	B/Ö	KVYK/A	AKO	ÖKO	BKM	NKM	ABO	ÖBO	SBO	NKBO
ALYAĞ	0,352	0,336	0,333	0,333	0,333	0,333	0,670	0,357	0,353	0,383	0,338	0,342	0,493	1,000	0,412	0,461	0,333	0,377
AVOD	0,406	0,337	0,361	0,374	0,375	0,523	0,987	0,353	0,347	0,366	0,337	0,340	0,479	0,353	0,359	0,352	0,668	0,358
BANVİT	0,437	0,341	0,426	0,450	0,432	0,591	0,941	0,349	0,343	0,367	0,343	0,347	0,480	0,353	0,382	0,353	0,637	0,378
COCA - COLA	0,420	0,340	0,476	0,368	0,368	0,494	0,969	0,353	0,347	0,349	0,337	0,339	0,704	0,356	0,368	0,335	0,605	0,366
DARDANEL	0,333	0,333	0,337	1,000	0,363	1,000	0,888	1,000	0,346	1,000	0,344	0,335	0,613	0,340	1,000	0,335	0,720	1,000
EKİZ	0,349	0,336	0,338	0,369	0,785	0,426	0,333	0,377	0,574	0,401	0,341	0,411	0,333	0,379	0,388	0,377	0,511	0,376
ERSU	1,000	0,344	0,351	0,337	0,333	0,370	1,000	0,337	0,335	0,333	0,340	0,340	0,334	0,705	0,333	0,340	0,446	0,333
FRİGO	0,453	0,338	0,401	0,405	0,415	0,942	0,980	0,355	0,350	0,352	0,347	0,358	0,595	0,380	0,337	0,365	0,955	0,337
KENT	0,413	0,339	0,349	0,390	0,380	0,386	0,966	0,349	0,342	0,370	0,335	0,336	0,578	0,339	0,387	0,336	0,636	0,383
KEREVİTAŞ	0,798	1,000	0,342	0,367	0,395	0,462	0,973	0,364	0,367	0,343	0,337	0,343	0,542	0,354	0,360	0,346	0,566	0,358
KONFRUT	0,513	0,340	0,341	0,381	0,361	0,421	0,993	0,338	0,335	0,355	0,351	0,351	0,762	0,427	0,338	0,354	0,915	0,337
KRISTAL	0,848	0,354	0,474	0,373	0,353	0,365	0,972	0,335	0,334	0,344	0,333	0,333	0,372	0,334	0,411	0,418	0,895	0,405
MERKO	0,356	0,336	0,334	0,349	0,363	0,455	0,912	0,365	0,370	0,382	0,350	0,380	0,414	0,677	0,336	0,365	0,378	0,336
OYLUM	0,414	0,339	0,363	0,377	0,370	0,417	0,950	0,349	0,342	0,353	0,336	0,337	0,428	0,346	0,340	0,345	0,651	0,340
PENGUEN	0,371	0,334	0,337	0,362	0,457	0,512	0,994	0,373	0,428	0,396	0,342	0,382	0,417	0,402	0,353	0,366	0,445	0,352

PETUN	0,439	0,341	0,337	0,380	0,356	0,447	0,936	0,333	0,333	0,342	0,336	0,335	0,426	0,344	0,337	0,339	0,548	0,337
PINSU	0,346	0,335	0,337	0,363	0,458	0,418	0,964	0,373	0,424	0,392	0,342	0,379	1,000	0,396	0,365	0,365	0,535	0,363
PINAR	0,396	0,338	0,333	0,387	0,371	0,432	0,956	0,344	0,339	0,357	0,335	0,335	0,417	0,338	0,355	0,352	0,737	0,354
SELÇUK	0,779	0,348	0,341	0,341	0,335	0,348	1,000	0,335	0,334	0,346	0,333	0,333	0,371	0,345	0,339	0,333	0,408	0,338
TAT	0,735	0,352	0,828	0,389	0,375	0,390	0,969	0,346	0,340	0,347	0,338	0,339	0,491	0,352	0,379	0,340	0,541	0,376
TKURU	0,680	0,343	0,465	0,355	0,836	0,527	0,995	0,379	1,000	0,347	0,352	1,000	0,369	0,582	0,347	0,452	0,921	0,346
TUKAŞ	0,392	0,337	0,337	0,382	0,400	0,403	0,982	0,359	0,356	0,374	0,342	0,351	0,561	0,372	0,335	0,353	1,000	0,335
ULUSOY	0,430	0,342	0,498	0,553	1,000	0,524	0,818	0,364	0,368	0,379	1,000	0,339	0,365	0,333	0,379	1,000	0,359	0,375
ÜLKER	0,471	0,345	1,000	0,359	0,363	0,407	0,954	0,356	0,351	0,356	0,339	0,344	0,586	0,384	0,379	0,361	0,658	0,376

Tablo 6'dan görüleceği üzere; 2022 yılında tam etkinliğe (1,00) sahip firmalar ve tam etkinliğe ulaştıkları göstergeler şunlardır: DARDANEL firması aktif devir hızı, alacak devir hızı, kaldıraç oranı, kısa vadeli borçlanma oranı, aktif büyüme oranına ve net kar büyüme oranına göre; TKURU borç özsermaye oranı ve özsermaye karlılık oranına göre; ULUSOY firması özsermaye devir hızı, aktif karlılık oranı ve özsermaye büyüme oranına göre tam etkinliğe ulaşmıştır.

GRI ilişkisel katsayı matrisinde yer alan finansal göstergelerin katsayılarının ortalaması alınarak firmaların 2022 yılları finansal performanslarına ilişkin GRI ilişki derecesi oluşturulmuştur. Firmaların nihai finansal performanslarını gösteren GRI ilişki derecesi ve sıralama sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 7: Gıda Firmalarının Gri İlişki Derecesi ve Sıralaması

Firmalar	GRİ İLİŞKİ DERECESİ	Sıralama	Firmalar	GRİ İLİŞKİ DERECESİ	Sıralama
DARDANEL	0,470	1	ERSU	0,330	13
TKURU	0,429	2	COCA - COLA	0,329	14
ULUSOY	0,393	3	AVOD	0,320	15
FRİGO	0,361	4	PENGUEN	0,318	16
KEREVİTAŞ	0,359	5	KENT	0,317	17
ÜLKER	0,350	6	ALYAĞ	0,314	18
KRISTAL	0,344	7	PINAR	0,312	19
TAT	0,343	8	MERKO	0,311	20
KONFRUT	0,342	9	OYLUM	0,308	21
PINSU	0,340	10	EKİZ	0,308	22
TUKAŞ	0,332	11	SELÇUK	0,304	23
BANVİT	0,331	12	PETUN	0,302	24

2022 yılı GRI yöntemine göre yapılan analiz sonucunda finansal performansı en iyi olan ilk 3 firma sırasıyla DARDANEL, TKURU ve ULUSOY firmaları tespit edilmiştir.

SONUÇ

Borsa İstanbul'da işlem gören 24 gıda firmasının finansal performansları Gri ilişkisel analiz yöntemiyle ölçülmüştür. Gıda firmaları likidite, etkinlik, finansal yapı, kârlılık ve büyüme göstergesi bakımından finansal oranlar kullanılarak analize tabi tutulmuştur. Bu çalışmada Gri İlişkisel Analiz yönteminde finansal oranlarının ağırlıkları eşit olarak alınmıştır.

İşletmeler GİA derecelerine göre 2022 yılı için finansal performansı en yüksekten en düşük performansa doğru sıralanmıştır. *Analiz sonuçlarına göre;*

2022 yılı gri ilişki derecelerine göre finansal performansı en iyi olan ilk 3 firma sırasıyla DARDANEL, TKURU ve ULUSOY firmalarıdır. 2022 yılı küresel ekonomide pandemi kriz döneminden çıkış ve yeni normale dönüşün olduğu dönem olarak kabul edebileceğimiz dönemdir.

Gri ilişkisel katsayı matrisinden görüleceği üzere; DARDANEL firması aktif devir hızı, alacak devir hızı, kaldıraç oranı, kısa vadeli borçlanma oranı, aktif büyüme oranına ve net kar büyüme oranına göre; TKURU borç özsermaye oranı ve özsermaye karlılık oranına göre; ULUSOY firması özsermaye devir hızı, aktif karlılık oranı ve özsermaye büyüme oranına göre tam etkinliğe ulaşmıştır.

2022 yılında gıda sektöründe faaliyette bulunan işletmelerden varlıklarını verimli kullanan, yatırımlarını yabancı kaynaklar ile finanse eden, karlılığı yüksek, karlılığı ve aktifleri büyüyen işletmeler oldukları belirlenmiştir.

Bu çalışmanın GİA yönteminin enerji firmalarına uygulanabilirliğini göstermesi bakımından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın sonuçları yatırımcılara ve şirket yöneticilerine firmaları daha iyi değerlendirme fırsatı verdiği söylenebilir.

REFERANSLAR

Ayaydın, H. (2025). *Finansal Analiz*, Ankara: Gazi Yayınevi.

Aytekin, S. & Sakarya Ş. (2013). "BİST'de işlem gören gıda işletmelerinin topsis yöntemi ile finansal performanslarının değerlendirilmesi". *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 21, 30-47.

Bülbül, S. & Köse, A. (2011). "Türk gıda şirketlerinin finansal performansının çok amaçlı karar verme yöntemleriyle değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10. Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu Özel sayısı, 71-97.

Deng, J. (1982). "Control Problems of Grey Systems", *Systems and Control Letters*, 5, 288-294.

Feng, C. M. & Wang R. T. (2000), "Performance Evaluation for Airlines Including th Consideration of Financial Ratios". *Journal of Air Transport Management*, 6, 133-142.
Ho, C.T & Wu, Y.S. (2006), "Benchmarking Performance Indicators for Banks", *Benchmarking: An International Journal*, 13(1/2), 147-159.
Kaya, A. & Coşkun, A. (2016). "VZA ile işletmelerde etkinliğin ölçülmesi: BİST gıda, içki ve tütün sektöründe bir uygulama". *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 231-242.
Zhai, L.Y., Khoo L.P. & Zhong Z.W. (2009), "Design Concept Evaluation in Product Devolopment Using Rough Sets and Grey Relation Analysis", *Expert System with Applications*, 36, 7072-7079.

FİNTECH ve Su Verimliliği Arasındaki Bağlantı Üzerine Teorik Çerçeve*

Hasan AYAYDIN[1]

1- Prof.Dr.; Gümüşhane Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. hayaydin61@gmail.com ORCID No: 0000-0002-5395-1411

ÖZET

"Su hayattır", eski atasözü böyle der. Su, her canlının evrensel bir bileşenidir, ancak daha da önemlisi insan yaşamının bileşenidir. Küresel olarak su, ekonomik kalkınmanın önde gelen itici güçlerinden biridir, aynı zamanda bir anlaşmazlık ve çatışma kaynağıdır. Küresel bir su krizi bağlamında, su verimliliğini artırmak giderek daha önemli hale gelmektedir. Su verimliliği, su kaynaklarının ne kadar etkili kullanıldığının önemli bir ölçüsüdür. Artan nüfus ve hızlı ekonomik gelişmeyle birlikte, su kaynaklarına olan talep her geçen gün artarken, doğal su kaynaklarının arzı iklim değişikliği ve çevre kirliliğinin baskısı altında kalmakta ve bu da su kıtlığını giderek artan bir sorun haline getirmektedir. Buna karşılık, FinTech uygulamaları hızlı bir şekilde dünya çapındaki finansal sistemde önemli değişikliklere yol açmaktadır. Büyük veri, bulut bilişim, yapay zekâ ve blok zinciri gibi son teknolojiyi bünyesinde barındıran FinTech, geleneksel finansal hizmetlerin verimliliğini ve kalitesini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda erişilebilirliğini de büyük ölçüde artırarak daha fazla kullanıcının kullanışlı, verimli ve uygun maliyetli finansal çözümlerden yararlanmasını sağlamaktadır. Literatürden elde edilen bulgular, Fintech uygulamalarının su verimliliğini iyileştirmede önemli bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, teknolojik inovasyon teorisi, sürdürülebilir kalkınma teorisi ve su kaynakları yönetimi teorisi çerçevesinde fintech ve su verimliliği arasındaki teorik ilişkiyi sürdürülebilirlik bağlamında irdelemektedir. Bu görüşlere dayanarak, çalışmada fintech iyileştirmelerinin su verimliliğini artırmak için politika önerileri sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler – FinTech, Su Kaynağı Verimliliği, Teknolojik İnovasyon Teorisi, Sürdürülebilir Kalkınma Teorisi, Su Kaynakları Yönetimi Teorisi.

GİRİŞ

Bir atasözü; Su hayattır, der. Su, her canlının, daha da önemlisi insan yaşamının evrensel bir bileşenidir. Sadece sayısız deniz canlısına ev sahipliği yapmakla kalmaz. İnsanın ekonomik ve sosyal çıkarlarının büyük bir itici gücüdür. Su kaynakları, tarım ve hayvancılık üretimi, enerji, imalat ve işleme, turizm, sağlık, balıkçılık, ticaret olmak üzere farklı sektörlerde yaşamın her alanına nüfuz etmektedir ve ülkelerin kalkınması için tüm sektörleri desteklemektedir (Mugagga ve Nabaasa, 2016). Tatlı su, ekosistemlerde tartışmasız hayati bir kaynaktır ve kıtlığı ekonomiyi ve toplumu tehdit etmektedir. İklim değişikliği, ekonomik büyüme ve sürdürülemez su yönetimi nedeniyle su sistemleri dünya çapında tükenmiş ve ciddi şekilde kirlenmiştir. Su kaynaklarının kıtlığı ve ekolojik bozulması, insan yaşamının sürdürülebilirliğini, sosyoekonomik kalkınmayı ve ekosistem hizmetlerini tehdit etmektedir. Verimli bir su yönetiminin sağlanması önemlidir. (Konstadinos vd., 2025).

İklim değişikliği nehir suyu kalitesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sıcaklıktaki artış ve yağış düzenlerindeki değişiklikler, nehirlerdeki kirleticilerin yayılımını, kimyasal maddelerin reaksiyonlarını ve mikrobiyal aktivitelerdeki değişimi teşvik ederek nehir suyunun kalitesini düşürür. Bu durum, yalnızca sakinler ve endüstriler için su alım kalitesini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda su ekosistemlerine zarar verir ve mevcut su kaynaklarının miktarını azaltır. Artan küresel su kıtlığı ve kötüleşen su kalitesi göz önüne alındığında, su kaynaklarının yönetimi giderek daha zorlu hale gelmiştir. Küresel su krizi yoğunlaştıkça, etkin su yönetimi araştırmaları, iklim değişikliği bağlamında sürdürülebilir su kaynakları yönetiminin ilerletilmesinde önem kazanmıştır. (Zhang vd., 2025).

Artan nüfus ve hızlı ekonomik gelişmeyle birlikte, su kaynaklarına olan talep her geçen gün artarken, doğal su kaynaklarının arzı iklim değişikliği ve çevre kirliliğinin baskısı altında kalmakta ve bu da su kıtlığını giderek artan bir sorun haline getirmektedir. Su kıtlığı sorunu, çeşitli düzeylerde etkiyle birçok ülke ve bölgede giderek daha yaygın hale gelmektedir (Van Vliet vd., 2023).

Örneğin, Güney Afrika, artan tarımsal su talepleri ve iklim değişikliğinin etkileriyle daha da kötüleşen ciddi bir su kıtlığıyla boğuşmaktadır. Gıda güvenliğini ve çevresel sürdürülebilirliği sağlamak için Güney Afrika, tarımda su kullanım verimliliğini artırmaya öncelik vermeli ve ürün su verimliliğini artırmaya odaklanmalıdır. (Mabhaudhi vd., 2021). Verimliliği, gelişmiş su yönetimi uygulamaları ve yenilikçi teknolojilerle optimize etmek, artan nüfusun gıda taleplerini karşılarken su kaynakları üzerindeki baskıyı azaltabilir (Sharma ve Bhambota, 2022). Suyun verimli kullanılması, Güney Afrika'nın tarımsal verimliliğini sürdürmesini ve iklim değişikliği ve sınırlı su mevcudiyetinin getirdiği zorluklara karşı uzun vadeli dayanıklılık sağlamasını sağlayacaktır (Mpakairi vd., 2025).

Benzer şekilde, Sahra Altı Afrika'da artan kentsel gıda talebi, mevcut arazi alanı ve su kaynakları gibi yerel kaynak sınırları üzerinde baskı oluşturacaktır. (Siderius vd., 2024). Siderius vd. (2024) Sahra Altı Afrika'da 2061-2070 yılına kadar gıda öz yeterliliğine ulaşılmasına yardımcı olmak için yerel su tasarrufu önlemlerinin potansiyelini ele aldığı çalışmada, makul su tasarrufu seviyelerinin, özellikle yağmurla beslenen arazilerde verimliliği artırmanın, genel gıda üretimini %12 ve tüm büyük gıda depolarındaki gıda öz yeterlilik seviyelerini %75'in üzerine çıkararak bölgenin bir bütün olarak kendi kendine yeterli hale gelme potansiyeline sahip olduğunu tespit etmiştir.

Küresel anlamda, bu farklı sektörlerde yaşamın her alanına nüfuz eden ve ülkelerin kalkınması için kritik öneme sahip olan sektörel faaliyetler su kaynaklarının verimli ve etkili kullanımına bağlıdır (Cao vd., 2024). Su verimliliği, su kaynaklarının ne kadar etkili kullanıldığının önemli bir ölçüsüdür ve su kaynağı birimi başına düşen sosyal ve ekonomik fayda olarak tanımlanır ve su kaynağı kullanım verimliliğini değerlendirmek için

yaygın olarak kullanılır (Cheng vd., 2023). Su verimliliği, su kaynaklarının ne kadar etkili kullanıldığının önemli bir ölçüsüdür. Metreküp su başına ekonomik getiri veya birim su tüketimi başına çıktı değeri olarak hesaplanabilir ve bu da su yönetimi ve kullanımının etkinliğini gösterir. (Ray vd., 2023).

Bu gelişmelere karşılık, yenilikçi avantajlarıyla finans sektörünün geleceğini yeniden şekillendirerek su verimliliğinin artırılması ve çevresel sürdürülebilirliğin sağlanması açısından FinTech, ön plana çıkmaktadır. Büyük veri, bulut bilişim, yapay zeka ve blok zinciri gibi en son teknolojileri bünyesinde barındıran FinTech, küresel finans sisteminde önemli değişikliklere yol açmaktadır (Puschmann, 2017). FinTech, geleneksel finansal hizmetlerin verimliliğini ve kalitesini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda finansal hizmetlere erişim engellerini azaltmak ve finansal ürünlere erişimi genişletmek için internet platformlarını ve bilgi teknolojilerini kullanarak daha fazla kullanıcının kullanışlı, verimli ve uygun maliyetli finansal çözümlerden yararlanmasını sağlamaktadır (Işık vd., 2024; Lu vd., 2024).

Yeşil enerji ve teknolojilere ışık tutan, sıfır karbon emisyonu üretimini teşvik eden Paris Anlaşması ve Kyoto Protokolü gibi birçok ülke tarafından anlaşmayı onaylanmıştır. Çevre dostu yeniliklerin uygulanması, üretim verimliliğini artırarak CO2 emisyonlarını azaltabilir (Balsalobre-Lorente vd., 2021). Kirlilik kontrolü veya karbon emisyonu azaltma hedeflerine ulaşmak için yenilikçi eylemler, bölgesel dönüşüm ve çevre dostu yatırımlar, düşük karbonlu kalkınmanın anahtarıdır. Ancak, bu faktörler büyük ölçüde etkili finansal sistemlerle bağlantılı olan finansal desteğe dayanmaktadır (Udeagha ve Muchapondwa, 2023). Bu nedenle, finteklerin su verimliliği üzerindeki etkilerini anlamak, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi açısından önemlidir. Su verimliliğinin sağlanmasının çevresel bozulmanın üzerindeki etkisinde, su kaynaklarının ve ekosistem sürdürülebilirliğinin verimli yönetimine katkıda bulunabilir.

FinTech ile su verimliliği bağlantısında Teorik Çerçeve

Bu çalışmanın teorik çerçevesi, fintech ve su verimliliği arasındaki ilişkiyi incelemek için kapsamlı bir bakış açısı sağlayan birkaç temel teori üzerine inşa edilmiştir. Bu teoriler, FinTech'in su verimliliğini nasıl artırabileceğini ve su yönetimini iyileştirerek uzun vadeli kalkınmaya nasıl katkıda bulunabileceğini anlamamıza yardımcı olur.

Teknolojik inovasyon teorisi, blok zinciri ve büyük veri analitiği gibi gelişmelerin finansal hizmetler sektörü üzerindeki dönüştürücü etkisinin, verimliliğin artırılmasının ve sermaye dağılımının optimize edilmesini vurgular. (Zhu ve Guo, 2024). Örneğin, FinTech, özellikle Blockchain teknolojisi gibi dijital finansal araçlar ile su tüketimi şeffaflığını izlemek, yönetim etkinliğini artırmak ve israfı azaltmak için kullanılabilir. Blockchain

teknolojisi, ayrıca, su talebini gerçek zamanlı olarak takip edip tahmin ederek, büyük veri analitiği su israfını en aza indirebilir ve su dağıtımını optimize edebilir (Tao vd., 2022).

Finansal aracılık teorisi, fintech'in işlem maliyetlerini ve bilgi asimetrisini nasıl azalttığına, böylece aracılık sürecini nasıl iyileştirdiğine ve su yönetimi girişimleri için finansal kaynaklara nasıl daha iyi erişim sağladığına dair içgörüler sunmaktadır. FinTech, yaratıcı finansman seçenekleri sunarak altyapı ve su tasarrufu teknolojilerinin geliştirilmesi gibi su yönetimi girişimlerinin uygulanmasına yardımcı olabilir (Blanco-Oliver vd., 2023).

Sürdürülebilir kalkınma teorisi, çevresel, toplumsal ve ekonomik ilerlemeyi dengeleme ihtiyacı bağlamında ele alınmakta ve fintech'in sürdürülebilir su yönetimine ve ilgili Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'ne (SKH) nasıl katkıda bulunabileceğine odaklanılmaktadır. Teori, su kaynaklarının yönetiminde, su verimliliğini artırmanın yanı sıra su kaynaklarının sürdürülebilirliğini ve adil kullanımını garanti altına almanın gerekli olduğu anlamına gelir. FinTech'in Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerine ulaşmadaki potansiyeli, uygun fiyatlı ve temiz enerji (SKH 7) ve temiz su ve sanitasyon (SKH 6) gibi hedeflerle vurgulanmaktadır. FinTech, yeşil finansmanı teşvik ederek ve kaynak verimliliğini artırarak SKH'lere ulaşılmasına yardımcı olabilir (Zhang vd., 2024).

Su kaynakları yönetimi teorisi, fintech'in uzun vadeli sürdürülebilirliği sağlamak için su kaynaklarının bilimsel yönetimi ve optimum kullanımıyla ilgilidir. Entegre Su Kaynakları Yönetimiyle, su dağıtımı, kullanımı ve korunması gibi su kaynakları yönetiminin entegre ve koordineli yönlerini vurgular (Zhang vd., 2023). GWP (2000) tarafından en yaygın olacak şekilde, şu şekilde ifade edilmektedir: "Entegre Su Kaynakları Yönetimi, hayati ekosistemlerin sürdürülebilirliğinden ödün vermeden, adil bir şekilde, elde edilen ekonomik ve sosyal refahı en üst düzeye çıkarmak için su, toprak ve ilgili kaynakların koordineli bir şekilde geliştirilmesini ve yönetimini teşvik eden bir süreçtir." Su kaynakları yönetiminin merkezinde tahsis vardır. Entegre Su Kaynakları Yönetimi, suyun tahsis edilmesi gereken tarım, sanayi, konut, belediye kullanıcıları ve turizm amaçlı ve diğer sektörlerin her birinin suyunu birbirinden ve çevreden bağımsız olarak yönetmeye devam edemeyeceği gerçeğinden doğmuştur. Dolayısıyla su yönetimindeki zorluk, her biri kendine özgü su yönetimi uygulamalarına sahip farklı sektörleri bütünleştirmektir (Stikker, 1998; White, 1998).

Su Ayak İzi Teorisi, mal ve hizmet üretiminde kullanılan su miktarını değerlendirerek su kullanımını iyileştirmek için bir temel oluşturur (Lenzen vd., 2020). Su kirliliği şiddetinin nicel bir göstergesi olarak su ayak izi, yalnızca kirleticileri kabul edilebilir bir seviyeye indirmek için gereken su miktarını yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda insan üretiminin ve yaşam faaliyetlerinin su kaynağı kalitesi üzerindeki potansiyel etkilerini de ortaya koyar (Mekonnen ve Hoekstra, 2018). Su kirliliği ve sürdürülebilir su

kaynakları kullanımının değerlendirilmesinde önemli bir referans olarak Su Ayak İzi Teorisi teorisi, tarım, sanayi ve üçüncül sektörlere yaygın olarak uygulanmıştır. Uygulamalar öncelikle ürünlerin gri su ayak izinin hesaplanmasını, bölgesel Su Ayak İzi özelliklerinin incelenmesini ve yönetim önlemlerinin değerlendirilmesini ve optimizasyonunu içerir. Su kıtlığı çeken bölgelerde (örneğin Afrika) GWF araştırmalarının geliştirilmesi, adil su sürdürülebilirliği için giderek daha fazla önem kazanmaktadır (Zhang vd., 2025).

Fintech ve Su Verimliliği İlişkisi

FinTech, su kaynakları projeleri için yeni finansman kanalları yaratıp fonları harekete geçirerek, doğru risk değerlendirmesi ve sigorta ürünleri sağlayıp riskleri yöneterek, kaynakları en iyi şekilde tahsis ederek (Mustafa vd., 2024), şeffaflığı artırarak ve yeşil finansmanı teşvik ederek su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi ve etkili kullanımında önemli bir rol oynamaktadır (Işık vd., 2024).

Mevcut araştırmalar, FinTech'in yaratıcı çözümler aracılığıyla su verimliliği üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin, Çin'den alınan deneysel verilere dayanan Zhang vd. (2024) çalışması, dijital finansal araçların su yönetimi programlarını başarıyla desteklerken aynı zamanda su kullanım verimliliğini de büyük ölçüde artırabileceğini keşfetmiştir. Ayrıca, Wan Rosely ve Voulvoulis (2024), FinTech'in kaynak yönetiminin temel emici kapasitesini artırarak su verimliliğini dolaylı olarak artırabileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Razzaq ve Yang (2023), FinTech'in su tahsisini optimize ederek ve israfı ortadan kaldırarak su üretimini nasıl iyileştirebileceğini göstermek için büyük veri analitiği kullanmaktadır. Bu ampirik çalışmalar, FinTech'in su üretimini artırmadaki olumlu etkisini destekleyen güçlü kanıtlar sunmakta ve pratik uygulamalardaki etkinliğini ve potansiyelini ortaya koymaktadır.

Fintech, belirli özellikleri sayesinde bölgelerin düşük karbonlu kalkınmayla bağlantılı finansal kısıtlamaları hafifletmesine yardımcı olabilir. Gelişmekte olan ekonomiler için, fintech'in düşük karbonlu kalkınmaya katkısı daha da artabilir. Fintech, yalnızca yeşil projelerdeki geçici finansman sorunlarını ele almakla kalmaz, aynı zamanda karbon geçiş projeleri konusunda da farkındalık yaratır (Pang vd., 2022).

Karbon kirliliğini sürdürülebilir bir şekilde azaltmak, karbon emisyon seviyelerini azaltabilen ve üretkenliği artırabilen, dolayısıyla endüstriyel verimliliği iyileştiren yeşil teknolojiler olan temiz teknolojiler kullanılarak gerçekleştirilebilir. Ayrıca, bu teknolojiler sera gazlarını azaltma olanaklarıyla etkili bir şekilde bağlantı kurarak çevresel bozulmayı azaltmaya yardımcı olabilir. Dijital teknolojilerin finansal hizmetlerde veya fintech'te kullanımı, verimliliği artırır ve finansal hizmetlere erişimi

genişletirken, çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltır (Saqib ve Shahzad, 2024).

SONUÇ

"Su hayattır", eski atasözü böyle der. Su, her canlının evrensel bir bileşenidir, ancak daha da önemlisi insan yaşamının bileşenidir. Küresel olarak su, ekonomik kalkınmanın önde gelen itici güçlerinden biridir, aynı zamanda bir anlaşmazlık ve çatışma kaynağıdır. Küresel bir su krizi bağlamında, su verimliliğini artırmak giderek daha önemli hale gelmektedir. Su verimliliği, su kaynaklarının ne kadar etkili kullanıldığının önemli bir ölçüsüdür. Artan nüfus ve hızlı ekonomik gelişmeyle birlikte, su kaynaklarına olan talep her geçen gün artarken, doğal su kaynaklarının arzı iklim değişikliği ve çevre kirliliğinin baskısı altında kalmakta ve bu da su kıtlığını giderek artan bir sorun haline getirmektedir. Buna karşılık, FinTech uygulamaları hızlı bir şekilde dünya çapındaki finansal sistemde önemli değişikliklere yol açmaktadır. Büyük veri, bulut bilişim, yapay zekâ ve blok zinciri gibi son teknolojiyi bünyesinde barındıran FinTech, geleneksel finansal hizmetlerin verimliliğini ve kalitesini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda erişilebilirliğini de büyük ölçüde artırarak daha fazla kullanıcının kullanışlı, verimli ve uygun maliyetli finansal çözümlerden yararlanmasını sağlamaktadır. Literatürden elde edilen bulgular, Fintech uygulamalarının su verimliliğini iyileştirmede önemli bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışma, teknolojik inovasyon teorisi, sürdürülebilir kalkınma teorisi ve su kaynakları yönetimi teorisi çerçevesinde fintech ve su verimliliği arasındaki teorik ilişkiyi sürdürülebilirlik bağlamında irdelemektedir. Bu görüşlere dayanarak, çalışmada fintech iyileştirmelerinin su verimliliğini artırmak için politika önerileri sunulmaktadır.

Artan nüfus ve hızlı ekonomik gelişmeyle birlikte, su kaynaklarına olan talep her geçen gün artarken, doğal su kaynaklarının arzı iklim değişikliği ve çevre kirliliğinin baskısı altında kalmakta ve bu da su kıtlığını giderek artan bir sorun haline getirmektedir. Su kıtlığı sorunu, çeşitli düzeylerde etkiyle birçok ülke ve bölgede giderek daha yaygın hale gelmektedir (Van Vliet vd., 2023).

Yeşil enerji ve teknolojilere ışık tutan, sıfır karbon emisyonu üretimini teşvik eden Paris Anlaşması ve Kyoto Protokolü gibi birçok ülke tarafından anlaşmayı onaylanmıştır. Çevre dostu yeniliklerin uygulanması, üretim verimliliğini artırarak CO2 emisyonlarını azaltabilir (Balsalobre-Lorente vd., 2021). Kirlilik kontrolü veya karbon emisyonu azaltma hedeflerine ulaşmak için yenilikçi eylemler, bölgesel dönüşüm ve çevre dostu yatırımlar, düşük

karbonlu kalkınmanın anahtarıdır. Ancak, bu faktörler büyük ölçüde etkili finansal sistemlerle bağlantılı olan finansal desteğe dayanmaktadır (Udeagha ve Muchapondwa, 2023).

Küresel anlamda, bu farklı sektörlerde yaşamın her alanına nüfuz eden ve ülkelerin kalkınması için kritik öneme sahip olan sektörel faaliyetler su kaynaklarının verimli ve etkili kullanımına bağlıdır (Cao vd., 2024). Su verimliliği, su kaynaklarının ne kadar etkili kullanıldığının önemli bir ölçüsüdür ve su kaynağı birimi başına düşen sosyal ve ekonomik fayda olarak tanımlanır ve su kaynağı kullanım verimliliğini değerlendirmek için yaygın olarak kullanılır (Cheng vd., 2023). Su verimliliği, su kaynaklarının ne kadar etkili kullanıldığının önemli bir ölçüsüdür. Metreküp su başına ekonomik getiri veya birim su tüketimi başına çıktı değeri olarak hesaplanabilir ve bu da su yönetimi ve kullanımının etkinliğini gösterir. (Ray vd., 2023).

Bu nedenle, finteklerin su verimliliği üzerindeki etkilerini anlamak, doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimi açısından önemlidir. Su verimliliğinin sağlanmasının çevresel bozulmanın üzerindeki etkisinde, su kaynaklarının ve ekosistem sürdürülebilirliğinin verimli yönetimine katkıda bulunabilir.

Literatür taraması sonuçları, FinTech'in potansiyelinden tam olarak yararlanmak için FinTech'in hızlı gelişimi, su yönetimi ve verimliliği için yeni fırsatlar sunduğunu göstermektedir. Dijital su yönetimi aracılığıyla fintech'in avantajlarından yararlanılarak su üretimi iyileştirilebilir. Fintech ve su yönetimi alanlarında uluslararası iş birliğinin güçlendirilmesi kritik öneme sahiptir.

Literatüre dayanarak ayrıca, finansal teknolojilerin kritik rolüne vurgu yaparak, sürdürülebilir su koruma politikalarının bütüncül ve entegre bir yaklaşıma ihtiyaç bulunması, disiplinlerarası iş birliği ve katılımcı süreçlerle geliştirilmesinin gerekliliğini anlamak için, yetkili makamların, politika yapıcıların, yöneticilerin ve paydaşların hem mevcut hem de gelecekteki zorlukların üstesinden gelmek için en uygun çözümleri seçmelerine olanak sağlamaları gerektini göstermektedir. Hükümetlerin finans ve su yönetiminde politika desteği önemli bir rolü vardır. Hükümetler, su yönetiminde fintech kullanımını mümkün kılan kurallar benimseyerek su yönetiminde inovasyonu ve verimliliği teşvik edecek vergi indirimleri, Ar-Ge finansmanı ve inovasyon fonları gibi fintech inovasyonunu destekleyen politika adımları oluşturabilir.

Literatüre dayanarak, Uzaktan algılama, coğrafi bilgi sistemi (CBS) ve makine öğrenimi gibi ileri teknolojileri entegre ederek değerlendirme modellerini geliştirmeye odaklanmalıdır. İklimle ilgili faktörlerin değerlendirme modellerine dahil edilmesi, gerçek dünyadaki su kirliliği dinamiklerini daha iyi yansıtmak için çok önemlidir.

Bu faaliyetlerin yapılması, yasal olarak bağlayıcı sorumluluk paylaşımı mekanizmaları aracılığıyla daha etkili çevre yönetimi

stratejilerinin oluşturulmasına yardımcı olacaktır. Gelişmekte olan teknolojik araçlardan yararlanmak suretiyle yoluyla, yeterince temsil edilmeyen bölgelerde su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını daha da teşvik edeceklerdir. Genel olarak, su verimliliği, finansal teknoloji, ekolojik ayakizi bağlantılarına odaklanan araştırmalarının yapılması, küresel su zorluklarının ele alınması ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılması açısından önemlidir.

Su verimliliği ile ekolojik ayak izleri arasındaki bağlantının araştırılması, insan faaliyetlerinin çevresel etkileri hakkında daha kapsamlı bir anlayış sağlayabilir ve bu da daha etkili çevre yönetimi stratejilerinin oluşturulmasına olanak tanır.

REFERANSLAR

Balsalobre-Lorente, D., Sinha, A., Driha, O.M., Mubarik, M.S. (2021). Assessing the impacts of ageing and natural resource extraction on carbon emissions: a proposed policy framework for European economies. *J. Clean. Prod.* 296, 126470.

Blanco-Oliver, A.J., Irimia-Di´ eguez, A.I., V´azquez-Cueto, M.J. (2023). Is there an optimal microcredit size to maximize the social and financial efficiencies of microfinance institutions? *Res. Int. Bus. Finance*, 65.

Cao, X., Wang, H., Zhang, B., Liu, J., Yang, J. (2024). Sustainable management of land use patterns and water allocation for coordinated multidimensional development. *J. Clean. Prod*. 457, 142412.

Cheng, Z., He, J., Liu, Y., Zhang, Q., Deng, Y. (2023). Exploring the spatial structure and impact factors of water use efficiency in China. *Environ. Impact Assess. Rev*. 103, 107258.

Global Water Partnership (2000). Integrated Water Resources Management. TAC Background paper No. 4

Işık, C., Han, J., Zhang, W., Muhammad, A., Pinzon, S. (2024). Sustainable Development Goals (SDGs): The nexus of fintech and water productivity in 11 BRICS countries, *Journal of Environmental Management*, 372, 123405.

Konstadinos, M., Pantazis, G., Dimitra, L.C., Christos, M. vd., (2025). Assessing sustainable water management in a resource-scarce environment (Ghana, West Africa) via the Analytic Hierarchy Process, *Agricultural Water Management,* 313, 109497.

Lenzen, M., Malik, A., Li, M.Y., Fry, J., Weisz, H., Pichler, P.P. (2020). The environmental footprint of health care: a global assessment. Lancet Planet. Health 4 (7), E271–E279.

Lu, Y., Li, L., Zhan, H., Zhan, M. (2024). Fintech, information heterogeneity, and the regional distribution effects of corporate financing constraints. *Econ. Modell*., 106777

Mabhaudhi, T., Nhamo, L., Mpandeli, S. (2021). In: Ting, D.S.K., Stagner, J.A. (Eds.), 1 - Enhancing Crop Water Productivity under Increasing Water Scarcity in South Africa. *Climate Change Science*. 1–18.

Mekonnen, M.M., Hoekstra, A.Y. (2018). Global anthropogenic phosphorus loads to freshwater and associated grey water footprints and water pollution levels: a high-resolution Global study, *Water Resour. Res*. 54, 345–358.

Mpakairi, K.S., Dube, T., Sibanda, M., Mutanga, O. (2025). Leveraging remote sensing for optimised national scale agricultural water management in South Africa, *Science of the Total Environment*, 974, 179199.

Mugagga, F. ve Nabaasa, B.B. (2016). The centrality of water resources to the realization of Sustainable Development Goals (SDG). Are view of potentials and constraints on the African continent, *International Soiland Water Conservation Research*, 4(3), 215-223.

Muganyi, T., Yan, L., Sun, H.P. (2021). Green finance, fintech and environmental protection: evidence from China. *Environmental Science and Ecotechnology*. https://doi.org/10.1016/j.ese.2021.100107.

Mustafa, F., Mordi, C., Elamer, A.A. (2024). Green gold or carbon beast? Assessing the environmental implications of cryptocurrency trading on clean water management and carbon emission SDGs. *J. Environ. Manag*. 367, 122059.

Pang, D., Li, K., Wang, G., Ajaz, T. (2022). The asymmetric effect of green investment, natural resources, and growth on financial inclusion in China. *Resour. Pol.* 78, 102885.

Puschmann, T. (2017). Fintech. *Business & Information Systems Engineering* 59, 69–76.

Ray, L.I., Swetha, K., Singh, A.K., Singh, N.J. (2023). Water productivity of major pulses–A review. Agric. *Water Manag*. 281, 108249.

Razzaq, A., Yang, X. (2023). Digital finance and green growth in China: appraising inclusive digital finance using web crawler technology and big data. *Technol. Forecast. Soc. Change* 188, 122262.

Saqib, N. ve Shahzad, U. (2024). Pathways to sustainability: Evaluating the impact of green energy, natural resources, FinTech, and environmental policies in resource-abundant countries, *Resources Policy*, 97, 105264.

Sharma, V., Bhambota, S. (2022). Strategies to improve crop-water productivity. In: Ray, C., Muddu, S., Sharma, S. (Eds.), Food, Energy, and Water Nexus: A Consideration for the 21st Century. *International Publishing, Cham*, 149–172.

Siderius, C., der Velde, Y., Gülpen, M., Bruin, S., Biemans, H. (2024). Improved water management can increase food self-sufficiency in urban foodsheds of Sub-Saharan Africa, *Global Food Security*, 42, 100787.

Stikker, A. (1998). Water today and tomorrow. *Futures*, 3 (1), 43–62.

Tao, R., Su, C.W., Naqvi, B., Rizvi, S.K.A. (2022). Can Fintech development pave the way for a transition towards low-carbon economy: a global perspective. *Technol. Forecast. Soc. Change*. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2021.121278.

Udeagha, M.C., Muchapondwa, E. (2023). Green finance, fintech, and environmental sustainability: fresh policy insights from the BRICS nations. *Int. J. Sustain. Dev. World Ecol.* 1–17.

Van Vliet, M.T., Thorslund, J., Strokal, M., Hofstra, N., Fl¨orke, M., Ehalt Macedo, H. (2023). Global river water quality under climate change and hydroclimatic extremes. *Nat. Rev. Earth Environ*. 4 (10), 687–702.

Wan Rosely, W.I.H., Voulvoulis, N. (2024). System thinking for sustainable water management: the use of system tools in sustainability transitions. *Water Resour. Manag*., 38 (4), 1315–1337.

White, G.F. (1998). Reflections on the 60-year international search for integrated water management. *Water Policy* 1, 21–27.

Zhang, J., Yang Xia, H., Zhou, F., Li, J., liang, Zhou, D.M., Cen, G.Z., Ma, J., Zhu, X.Y. (2023). Spatiotemporal changes of agricultural water footprint and its driving factors using the ARDL model in the Hexi corridor. China. Journal of Arid Environments 213, 104966.

Zhang, N., Khu, S.T., Wang, J. (2024). A conceptual method to evaluate the smart water system based on fit-for-purpose concept. Environ. *Impact Assess. Rev*. 105, 107447.

Zhang, T., Xie, X., Huang, Z. (2025). Grey water footprint in the context of climate change and sustainable development: A global bibliometric analysis, *Next Research* 2, 100727

Zhu, K., Guo, L. (2024). Financial technology, inclusive finance and bank performance. *Finance Res. Lett*. 60, 104872.

Çatışmadan Entegrasyona: İkinci Karabağ Savaşının Hukuki Çerçevesi ve Ekonomik Yeniden Şekillenmeye Katkısı

Murat TURPÇU[1]
Tuğba KAYA[2]

[1] Öğr Gör, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret, murat.turpcu@ahievran.edu.tr. ORCID CODE: 0009-0000-8147-1346:
[2] Phd Candidate, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, kaya-tugba@ogr.ahievran.edu.tr. ORCID CODE: 0000-0002-8873-9357:

GİRİŞ[3]

Tarihin ilk zamanlarından bugüne Güney Kafkasya sahip olduğu geçiş rotaları ve ulaşım ağlarıyla önemli bir jeopolitik konuma sahiptir. Bunun yanı sıra bölge enerji kaynaklarının üretim ve tüketim merkezleri arasında bir geçiş hattı oluşturması nedeniyle arz ve talep dengesi bakımından stratejik bir konumda jeoekonomik bir önem taşımaktadır. Güney Kafkasya sahip olduğu konum nedeniyle devletlerin dış politika belirlemesine ve uluslararası politikanın şekillenmesine katkıda bulunmaktadır. Bu durum Güney Kafkasya'nın geçiş rotasını yöneten devlete önemli politik güç aracı sağlamaktadır. Bölgenin sahip olduğu mevcut ulaşım ve enerji hatları, yalnızca bölgesel tedarik zincirinin omurgasını oluşturmakla kalmayıp, aynı zamanda enerjinin arz ve güvenliğinin sürdürülebilirliği açısından bölgesel ekonomik entegrasyonun temel dayanaklarından birini teşkil etmektedir. Güney Kafkasya bölgesinin sahip olduğu petrol ve doğal gaz boru hatları vasıtasıyla Hazar Denizi'nin zengin yer altı kaynakları Avrupa'ya ulaştırılmaktadır. Bu haliyle bölge, sahip olduğu karayolu ve demiryolu hatları sayesinde Orta Asya'dan Türkiye üzerinden Karedeniz ve Akdeniz'e oradan da Avrupa'ya uzanan geniş ticaret koridorunun stratejik kavşak noktalarından biridir. Güney Kafkasya bu konumuyla, Orta Asya pazarını Avrupa'nın küresel pazarlarıyla buluşturan en güvenilir arz-talep aktarım merkezilerinden biri haline gelmekte; böylece devletlerin dış politika gündeminde enerji güvenliği ve jeoekonomik çıkarları vazgeçilmez bir yere yerleşmektedir.

Güney Kafkasya'nın sahip olduğu jeostratejik konum nedeniyle tarih boyunca imparatorluklar arası rekabetin, enerji politikalarının, güç mücadelelerinin merkezinde yer almıştır. Bölge Çarlık Rusya döneminden Sovyetler Birliği'nin çözülüşüne kadar merkezi yönetim tarafından kontrol edilmiştir. 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Güney Kafkasya'da yeni bağımsız devletler ortaya çıkarken Dağlık Karabağ bölgesi ise bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir çatışma noktasına dönüşmüştür. 1992 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarına saldırması neticesinde Birinci Karabağ Savaşı patlak vermiştir. Bu tarihsel kırılma, Birinci Karabağ Savaşı süresinde ve sonrasında bölgesel koridorların güvenlik temelli kırılganlığını belirleyen temel faktör olmuştur. Bölgesel aktörlerin (Rusya, Türkiye, İran) ve küresel kuruluşların (AGİT (Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı) Minsk Grubu, Birleşmiş Milletler (BM)) çeşitli girişimlerine rağmen çatışma yaklaşık otuz yıl boyunca çözülememiştir (Can Kasapoğlu ve Oğul Tuna, 2021). 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı ise uzun süre kapalı kalan ulaşım yollarının yeniden açılması, Asya-Avrupa bağlantısının güçlendirilmesi ve bölgesel ekonomik

[3] Bu çalışma, 25-26 Kasım 2025 tarihinde Konya'da düzenlenen 6. Uluslararası Çağdaş Akademik Araştırma Konferansı'nda sözlü olarak sunulan "Çatışmadan Entegrasyona: İkinci Karabağ Savaşının Hukuki Çerçevesi ve Ekonomik Yeniden Şekillenmeye Katkısı" isimli özet bildirinin geliştirilmesiyle üretilmiştir.

entegrasyonun canlandırılması açısından yeni bir umut ışığını yakmıştır. Kırk dört gün süren çatışmaların sonunda 10 Kasım 2025 tarihinde Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında Üçlü Bildiri imzalanmıştır.

Kafkasya bölgesi yüzyıllar boyunca konumu, enerji kaynaklarına yakınlığı ve tarihi önemi nedeniyle büyük güçlerin ilgi odağı olmaya devam etmiştir. Bunun sonucu olarak bölge aynı nedenlerle çatışma ve gerilimlerin de odağı haline gelmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki Dağlık Karabağ sorunu uluslararası hukuk açısından da yüzyıldan uzun bir süredir sorun olmaya devam etmiştir. Bu çalışmada 2020 yılında Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan üçlü bildirinin niteliği ve sonrasında yaşananların bölgedeki barış sürecine katkıları uluslararası hukuk açısından ele alınacaktır.

Bu çalışmada İkinci Karabağ Savaşı, tarihsel arka planı, hukuki yansımaları ve ekonomik sonuçları çerçevesinde bütüncül bir perspektifle incelenmiştir. Analiz, bölgesel güvenlik dinamiklerini etkileyen tarihsel süreklilikleri dikkate alarak savaşın ortaya çıkardığı yeni hukuki statüyü, uluslararası hukuk bağlamında aktörlerin yükümlülüklerini ve sahadaki uygulamaların meşruiyet tartışmalarını ele almıştır. Ekonomik boyutta ise çatışmanın enerji hatları, ulaşım koridorları, bölgesel ticaret akışları ve yatırım eğilimleri üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Yöntemsel olarak çalışma, uluslararası kuruluş raporları, devletlerin resmî belgeleri ve güvenilir kurumsal veri setlerinin sistematik incelemesine dayanmakta olup, çok kaynaklı belge analizi üzerinden sağlam bir karşılaştırmalı değerlendirme sunmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, İkinci Karabağ Savaşı'nın bölgesel düzen üzerindeki çok katmanlı etkilerini bilimsel tutarlılık ve analitik derinlikle ortaya koymaktadır.

TARİHSEL ARKA PLAN: ÇATIŞMANIN KÖKENLERİ VE BÖLGESEL DİNAMİKLER

Hazar Denizi ile Karadeniz arasında konumlanan Kafkasya; Gürcistan Azerbaycan ve Ermenistan'ı kapsamakla birlikte Rusya, İran ve Türkiye'nin belirli bir kısmını içeren geniş bir coğrafi alanı ifade eder. Sovyetler Birliğinin kuruluşundan önce, Osmanlı, Pers ve Rus imparatorlukları arasında rekabet alanı olarak görülen Kafkasya farklı kültürlerin, dinlerin, etnik grupların iç içe geçtiği özgün bir coğrafyadır. Tarihsel süreçte etnik ve dini temelli mücadelelerin süreklilik göstermesi, bölge halklarının siyasal ve toplumsal dönüşümlere paralel olarak sık sık göçe zorlanmasına yol açmıştır. Coğrafi

açıdan Asya ve Avrupa arasında bir geçit niteliğinde olan bölge, yüzyıllar boyunca kesintisiz olarak siyasi, toplumsal ve kültürel haraketliliğin sahnelendiği dinamik hareketlere şahitlik etmiştir. Aynı zamanda bölge jeostratejik olarak Kuzey ile Güney'i, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan ana ulaşım ve ticaret koridorlarının kesişim noktası üzerinde yer almaktadır.

Sovyetlerin dağılmasıyla bölgede yeni devletler ortaya çıkmıştır. Kafkasya'nın dinamikleri tekrar şekillenmiştir. Bu geçiş sürecinde bağımsızlığını kazanan devletlerin Moskova ile olan ekonomik bağları nerdeyse tamamen kopmuştur. Sovyetler Birliği'nin merkeziyetçi yapısına ve Rus sanayisine yüksek düzeyde bağımlılık geliştiren devletler için, ekonomik destek mekanizmalarının kesilmesi ulus-devlet inşa sürecini ciddi ölçüde güçleştirmiştir. Sovyetler Birliği döneminde uygulamaya konan ulus mühendisliği ve etnik grupların birbirine karıştırmaya yönelik demografik politikalar, bölgeyi uzun vadeli ve çözümlenmesi güç çatışmalarla karşı karşıya bırakmıştır. Bağımsızlığını kazanan devletler uzun bir süre Moskova'nın siyasi, ekonomik ve güvenlik temelli mevcut yapının belirgin unsurları devam etmektedir. Rusya bugün hala bölgenin en belirleyici aktörü olmasıyla birlikte; İran, Türkiye ve Pakistan da giderek daha aktif politikalar izlemeye başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ise bu ülkelerin girişimlerini destekleyerek dolaylı yoldan etkili bir varlık göstermiştir. Bölgenin önemli transit geçiş rotaları üzerinde yer alması ve zengin yer altı kaynaklarına sahip olması, Kafkasya'yı hem küresel hem de bölgesel güçler düzeyinde stratejik olarak öncelikli ilgi alanlarından biri hale getirmiştir. Sovyetler sonrası dönemde yeni ulus devletlerin teşekkülü ve bölgesel dinamiklerin değişmesi neticesinde Türkiye, İran, Çin, ABD ve Avrupa Birliği gibi kilit uluslararası oyuncuların bölgeye olan ilgisini de yoğunlaştırmıştır (Neset vd., 2023).

Dağlık Karabağ meselesi, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından günümüze kadar uzanan hem bölgesel hem de küresel düzeyde etkiler doğuran kronik bir mesele teşkil etmektedir. Azerbaycan, 26 Kasım 1991 tarihinde Ermenistan ise 10 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir; bunu izleyen süreçte, 1992 yılında Rusya Federasyonu'nun bölgeden çekilmesiyle iki devlette Karabağ üzerinde egemenlik iddiasında bulunmuştur. Bu durum, zamanla derinleşen karşılıklı taleplerle ve güç mücadelesi sonucunda yaklaşık 30 yıldır devam eden bir çatışma ortamına evrilmiştir (Kınık, 2021). Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Azerbaycan'ın uluslararası kabul görmüş sınırları içerisinde yer almakta olup bağımsızlık döneminde nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturmaktadır. Buna karşılık, Azerbaycan'ın bir parçası olan ve Ermenistan ile İran arasında konumlanan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde ise nüfusun büyük çoğunluğu Azerilerdir (Neset vd., 2023). Karabağ'ın etno-politik açıdan iç içe geçmiş karmaşıklık ve yapısal çözümsüzlüğü sorunun derinleşmesine ve çözümün zorlaşmasına yol açmaktadır.

Güney Kafkasya içerdiği; stratejik ulaşım güzergahları, merkezi jeopolitik konumu ve zengin enerji kaynakları sayesinde küresel ve bölgesel aktörlerin uzun dönemli ilgi odağını teşkil etmektedir. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin çözülüşünü takiben bağımsızlığını ilan eden Ermenistan müteakip süreçte bölgede oluşan güç boşluğundan istifade ederek revizyonist toprak talepleri doğrultusundaki girişimlerini sürdürmüştür. 1992 yılında ise Ermenistan'ın Hocalı trajedisi ve devamında Azerbaycan'a ait yedi rayonun (bölgenin) Ermenistan tarafından denetim altına alınması, çatışmasının boyutlarını derinleştirerek uzun yıllar sürecek kronikleşmiş bir ihtilafın temel dinamiklerini oluşturmuştur (Taşcioğlu, 2023).

24 Mart 1992 tarihinde, AGİT bünyesinde anlaşmazlığa kalıcı bir çözüm bulmak amacıyla 11+1 formatında oluşturulan Minsk Grubu oluşturulmuştur. Bu çerçevede, Rusya Federasyonu'nun girişimleriyle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK) 1993 yılında 822, 853,857, 884 sayılı kararları kabul etmiştir. Söz konusu kararlar, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından askeri güçlerini derhal ve koşulsuz olarak çekmesini talep etmiştir. Ancak, Ermenistan bu kararlara riayet etmeyerek, iki ülke arasındaki çatışma ortamının uzun yıllar boyunca sürmesine neden olmuştur (Can Kasapoğlu & Oğul Tuna, 2021). BMGK'nın işgali son verilmesine yönelik bu kararlarına rağmen Ermenistan, 2020 yılına dek işgalini sürdürmüştür.

2020 yılı hem küresel düzeyde hem de Azerbaycan açısından kritik jeopolitik gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ermeni Silahlı Kuvvetleri'nin 12 Temmuz 2020 tarihinde Azerbaycan'ın Tavuz (Tovuz) bölgesine yönelik başlattığı saldırı, İkinci Karabağ Savaşı'nın fitilini ateşlemiştir. Çatışmalar boyunca ABD, Fransa, Yunanistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY) farklı düzeylerde Ermenistan'a destek verirken, AGİT Minsk Grubu'nun üç eş başkanından biri olan Fransa tarafsızlık ilkesinden saparak Ermenistan yanlısı bir tavır sergilemiştir. Savaş'ın ilerleyen safhalarında Ermenistan'ın cephe hattında ciddi kayıplar vermesi üzerine ABD, Avrupa Birliği ve Rusya, Azerbaycan'ın askeri ilerleyişini durdurmaya yönelik girişimlerde bulunmuştur.

Bu kapsamda 10 Ekim 2020 tarihinde, Rusya'nın ve 25 Ekim 2020'de ABD'nin arabuluculuğuyla ateşkes ilan edilmiş; ancak kalıcı ve kesin bir sonuç elde edilememiştir. Nihayetinde, 9 Kasım'ı 10 kasıma bağlayan gece Rusya Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin çevrimiçi görüşmesi sonucunda 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı'nı sonlandıran Üçlü Bildiri imzalanmıştır. Azerbaycan, uluslararası hukuktan doğan meşru müdafaa hakkını kullanarak karşı harekata başlamış ve savaşın sona erdiği aşamada, 1992 yılından itibaren Ermenistan'ın kontrolü altında bulunan Karabağ'daki önemli bölgeleri yeniden egemenliği altına dahil etmiştir.

10 Kasım 2020 tarihli mutabakat, bölgesel güç dengelerini yeniden yapılandırmış; Rusya ve Azerbaycan açısından stratejik bir başarı olarak

değerlendirilirken, Ermenistan'da ciddi bir siyasal ve toplumsal hayal kırıklığına sebep olmuştur (Kınık, 2021; Taşcioğlu, 2023). Bu süreç, aynı zamanda uzun süredir çözülmeyen bir sorunun çözüm sürecini tetiklemiş ve Güney Kafkasya'daki güç dengelerinin dönüşümünü anlamak için kritik bir dönüm noktası teşkil etmiştir. İkinci Karabağ Savaşı'nın diplomasiyle çözülmeyen uzun süreli statükoyu kırması, çatışmanın doğasını bölgesel bir ihtilaftan çıkartıp küresel güç merkezlerinin odağına taşımıştır. 10 Kasım Mutabakatın sahadaki fiili güç dağılımını hukuki bir zemine oturtması, Azerbaycan'ın egemenlik idealarını güçlendirirken, Rusya'nın bölgedeki askeri varlığını kurumsallaştırarak nüfuzunu yeniden inşa etmesine olanak sağlamıştır. Buna karşın, Ermenistan açısından mutabakat hem iç hem de dış politikada kırılganlık yaratmıştır. Tüm bu dinamikler, Karabağ sorunun sadece iki devlet arasında yaşanan bir toprak anlaşmazlığından öte, bölgesel güvenliği şekillendiren ve çok boyutlu bir jeopolitik mesele olduğunu göstermektedir.

İkinci Karabağ Savaşı, Güney Kafkasya'nın hâlen yüksek jeopolitik hassasiyete sahip bir rekabet ve iş birliği alanı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Savaş sürecinde Türkiye, 2010 tarihli *Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması* ile şekillenen Azerbaycan'la yakın ittifak ilişkisini ve 2021'de imzalanan Şuşa Beyannamesi ile kurumsallaşan güvenlik ortaklığını sahaya yansıtarak, bölgesel güç dengelerinde belirleyici bir aktör konumuna gelmiştir (Özdemir & Kantar, 2023). Rusya, geleneksel nüfuz alanını koruma hedefi doğrultusunda çatışma sonrası barış gücü konuşlandırarak bölgedeki hegemonik pozisyonunu sürdürme gayretinde olmuştur; ancak artan Türkiye etkisi ve Batı'nın diplomatik girişimleri Moskova'nın bölgesel manevra alanını kısıtlamıştır. İran ise iç siyasi istikrarsızlık ve ülke içindeki geniş Azeri nüfusun baskısı nedeniyle çatışmadan mesafeli kalmayı tercih etmiştir; bu durum Tahran'ın Güney Kafkasya'daki geleneksel etki kapasitesini sınırlamıştır (Koolaee vd., 2024).

Avrupa Birliği ise enerji hatlarının güvenliği ve bölgesel istikrar motivasyonuyla sürece diplomatik ve teknik araçlarla müdahil olmuş, ancak sahadaki askeri dinamikleri şekillendirmede ikincil düzeyde kalmıştır (Meister, 2022). Bu süreçte Birleşmiş Milletler, 1993 tarihli Güvenlik Konseyi kararlarının geçerliliğini vurgulayarak Ermenistan'ın işgalinin hukuka aykırı olduğunu yinelemiş, BM Genel Sekreteri António Guterres ise çatışmaların derhâl durdurulması ve müzakerelere dönülmesi çağrısında bulunmuştur (UNSC Res. 822, 853, 874, 884; United Nations, 2020). Tüm bu aktörlerin farklı çıkar ve stratejileri, Güney Kafkasya'nın gelecekteki güvenliğinin çok merkezli, rekabetçi ve kırılgan bir nitelik taşıyacağını gözler önüne sermektedir.

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ilk defa Azerbaycan'da güçlü bir siyasi dönüşümü tetikleyerek askeri varlığını arttırmayı başarmış ve bölgesel

açılımlarda iş birliği girişimlerinden daha fazla istifade etmeye hazır hale gelmiştir (Neset vd., 2023) Bölgede Batı'nın varlığı zayıflamıştır. Sonuç olarak uluslararası aktörlerin (ABD, AB, Fransa) ve kurumsal yapıların (AGİT, Minsk Grubu) etkileri önemli ölçüde azalmıştır. Diğer yandan Rusya savaş sonrasında bölgeye konuşlandırdığı Barış Güçleri aracılığıyla bölgedeki varlığını güçlendirmeyi hedeflemiştir. Rusya Azerbaycan üzerindeki önemli nüfuzunu yitirmiş olsa da Rus Barış Güçlerinin bölgeye yerleştirilmesi Rusya'nın nüfuzunu kısmen korumasını sağlamıştır. Ancak Karabağ Savaşı sonrasında bölgedeki tek belirleyici aktör Rusya değildir, Türkiye, İran ve özellikle Çin ekonomik ve ulaşım hatları üzerindeki etkisini arttırmıştır. Savaş sonrası dönemde özellikle Azerbaycan bölgesel gücünü yükseltmiştir (Neset vd., 2023, ss. 11-12). Gürcistan açısından ise Rusya'nın bölgede askeri varlığını arttırması rahatsızlık kaynağıdır. Ayrıca hayati bir bölgesel geçiş ülkesi olarak Gürcistan'ın konumu jeopolitik tehdit altındadır.

10 Kasım Mutabakatının uygulanması süreci, çeşitli yapısal, siyasal ve hukuksal engeller nedeniyle ciddi bir biçimde sekteye uğramaktadır. Rus barış güçlerinin bölgedeki mevcudiyeti, Ermeni nüfusun statüsüne ilişkin belirsizlikler, Ermeniler tarafından bölgede faaliyet gösteren maden işletmelerinden elde edilen gelirlerin Ermenistan üzerinden transferinin sürmesi ve Ermenistan'ın kaybettiği toprakları yeniden kazanma yönündeki revizyonist eğilimleri, mutabakatın öngördüğü düzenin tesis edilmesini engellemektedir (Kasapoğlu & Oğul, 2021). Bu unsurlar hem Azerbaycan'ın bölgedeki egemenlik haklarını tam olarak icra etmesini engellemekte hem de anlaşmanın uygulanabilirliğini tartışmalı hale getirerek bölgesel güvenlik mimarisinin inşasını güçleştirmektedir. Bu nedenle çalışmanın ilerleyen kısmında Karabağ problemi hukuku ve jeoekonomik bakımdan ayrıntılı olarak incelenecektir.

ÜÇLÜ BİLDİRİ'NİN HUKUKİ STATÜ VE BÖLGESEL DÜZEN ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Kafkasya bölgesi yüzyıllar boyunca gerek geçiş bölgesinde bulunması gerek enerji kaynaklarına yakınlığı veya bizzat içerisinde bulunması gibi nedenlerle kendisini hep dönemin büyük devletleri tarafından paylaşılmaya çalışılan bir coğrafya olarak bulmuştur. Bu mücadelenin günümüze kadar gelen yansımalarını ise Azerbaycan'ın 19. Yüzyılda Rusya ve İran arasındaki Anlaşmalarla paylaşılmasında görmek mümkündür. Bu topraklar üzerindeki

büyük devletlerin mücadeleleri günümüz Azerbaycan – Ermenistan sorunlarının da kaynağı haline gelmiştir. Bu bölgedeki ortaya çıkan sorunlar sadece iki devlet arasındaki basit bir sınır uyuşmazlığı olarak değerlendirilemeyeceği açıktır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Kafkasya'daki güç dengesi yeni ortaya çıkan devletlerin uluslararası alanda tanınma çabaları, sınır ihtilafları ve etnik çatışmalar uluslararası hukukun normlarının zorlandığı konular olmuştur. Özellikle self-determinasyon ile toprak bütünlüğü tartışmaları arasında Karabağ somut bir savaş alanına dönüşmüştür. 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler uluslararası hukuk açısından önemli gelişmeler olarak değerlendirilmektedir. Bu bölgedeki çatışmaların sona ermesi bölgede bulunan diğer devletler açısından da hukuki ve ekonomik açıdan farklı sonuçlar ortaya koymuştur. Barışın sürdürülebilir olması ekonomik olduğu kadar hukuki süreçlerin de iyi yönetilmesine bağlıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki, buradaki barış benzeri fiili durum Ermenistan ve Azerbaycan arasında çıkan ihtilaflara yeni uluslararası boyutlar kazandıracaktır.

Öncelikle barış sürecine götüren 10 Kasım 2020 tarihli Rusya-Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan üçlü bildirinin hukuki nitelendirmesinin iyi yapılması gerekmektedir. Üçlü bildiri teknik olarak bir ateş kes antlaşması mı? Yoksa barış antlaşması mı? Metnin başlığına baktığımızda ''Statement by the President of the Republic of Azerbaijan, Prime Minister of the Republic of Armenia and President of the Russian Federation'' (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Ermenistan Cumhuriyeti Başbakanı ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı'nın Açıklaması) şeklinde ifade edilmiştir. Bu metnin bir antlaşmadan (treaty) çok bir bildiri veya açıklama (statement) şeklinde ele alındığı görülmektedir. "Barış" ifadesine metinde altı kez yer verilmiş olup hepsi "barış gücü" şeklinde yer almıştır (Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanlığı, 2020). Aslında bu bildiri kullanılan kavramlar ile değerlendirildiğinde bir barış antlaşmasından çok ateşkes antlaşması olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır (Eren, 2022). Her şeyden önce sınırlara ilişkin açık düzenlemeler yer almadığı gibi ihlallere karşı uygulanacak yaptırım, bulundurulabilecek asker sayılarına ilişkin açık ifadeler, mültecilerin durumu, tazminat ve özel mülkiyete ilişkin hükümler yer almadığı gibi sonradan ortaya çıkabilecek uyuşmazlıkların çözümüne ilişkin de mekanizmalara yer verilmemiştir. Bildiri klasik anlamda barış antlaşması dilinden yoksun olduğu gibi yürürlüğe girmesi için taraf devletlerin parlamentosu tarafından onaylanarak hukuki bir rejim kurulmasına ilişkin herhangi bir hüküm de yer almamaktadır. Bu tür bir metnin fiilen uygulanabilir bir barışa doğru evrilmesi bölge devletlerinin de menfaatine olacaktır. Uluslararası hukuk açısından barış metni gibi görünmese de fiilen işleyen ve gelişen bir barış statüsünden bahsedilebilir. Çatışmadan barışa doğru bir geçiş belgesi olarak kabul edilebilir. Şiddet dolu bir geçmişten, meşru barış dolu bir döneme geçilmesi esnasında; geçmişteki insan hakları ihlallerinin güvenilir bir kaydının

oluşturulması, ihtiyaçların karşılanması için profesyonel bürokrasi ve kamu hizmeti kurulması, mağdurların hayatlarını yeniden yapılandırmalarına yardımcı olunması ve istikrarın pekiştirilmesi gibi yapısal düzenlemelerin de yer alması gerekir (Eisikovits, 2014). Geçiş dönemi adaleti olarak kabul edebileceğimiz İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonraki barış ortamı, birçok hukuki sorunu da gün yüzüne çıkarmış ve özellikle Birinci Karabağ Savaşı'nda yaşanan olayların, savaş suçlarının sorumlularının adaletin önüne çıkarılması fırsatını ortaya koymuştur. Ancak Ermenistan'ın bu olayların paramiliter gruplar tarafından gerçekleştirildiğini iddia etmesi bu fırsatın önündeki en büyük engel olarak gözükmektedir (Uraz, 2022).

Geçiş dönemi adaleti yalnızca ceza yargılamalarından ibaret değildir. Hakikat komisyonları, arşivlerin açılması, zorla yerinden edilen nüfus için mülkiyetin iadesi ve kaybolan kişilerin akıbetinin aydınlatılması gibi mekanizmalar da hukuki belirsizlikleri azaltan ve barışın kalıcılığını güçlendiren uygulamalardır (Fletcher &; Weinstein, 2009). Bu süreçlerin işletilememesi barış sürecini de sekteye uğratıp gelecekte yeni çatışmalara yol açabilir. Barışın uzun süreli olması için tarafların toprak bütünlüğünün korunması, insan haklarına ilişkin uygulamaların uluslararası standartta çıkarılması ile mültecilerin haklarının güvence altına alınması konusunda hassas davranılması gerekmektedir. Ulusal hukukların uluslararası alanda hak arama özgürlüklerini kısıtlamaması gerekir.

Bu çerçevede Azerbaycan ile Ermenistan arasında imzalanması beklenen nihai barış antlaşması için üç kritik alan öne çıkmaktadır: (1) sınırların kesin olarak çizilmesi ve karşılıklı tanıma, (2) ulaştırma hatlarının hukuki statüsü ve güvenliği, (3) mültecilerin geri dönüşü ve mülkiyet rejimi (Huseynov, Poghosyan, & Von Essen, 2025). Özellikle, oluşturulan Zengezur Koridoru'nun hukuki statüsü tartışmaların odağında yer almakta olup, bu hattın transit geçişmi yoksa ekstra territoryal bir rejim mi oluşturacağı henüz netlik kazanmamıştır (Gawliczek, & Iskandarov, 2023). Diplomasinin uluslararası sistemde barışı gözeterek devletlerin hem toprak bütünlüğünü hem de vatandaşlarının çıkarlarını korumaya yönelik bir sözleşmeler bütünü olduğu kabul edilirse (Özdemir, & Tabanyeli, 2024) bu meselenin de diplomasi yoluyla çözüleceğini ve bu şekilde bölgesel entegrasyonun tam olarak işleyeceğini söylemek de mümkün olacaktır.

Ancak Dağlık Karabağ'ın nihai statüsünün belirlenmemiş olması nedeniyle ileride ihtilafların tekrar çıkma ihtimali yüksektir. Aslında bu bölgede sorunun çözüme kavuşturulması her iki devletin de demokratikleşmesiyle olacaktır. Demokratikleşme savaş riskini azaltabilir ancak hızlı demokratikleşmenin zayıf rejimlere yol açabileceğini için hızlı veya düzensiz ilerleme yerine, demokrasiye doğru istikrarlı bir ilerleme daha doğru bir tercih olacaktır (Mkrtchyan, 2007). Yine ayrıca bu konuda güçlü bir aktör olan ve arabulucu konumundaki Rusya'nın bu bölgedeki varlığı ve barış gücü katkısında

bulunması ve yine ayrıca beş yıl dolduktan sonra Azerbaycan veya Ermenistan Rusya'ya barış gücünü sona ermesine ilişkin niyetini süre dolmadan 6 ay önce iletmezse Rusya'nın oradaki varlığının beş süreyle uzatılacağı da Bildiride hükme bağlanmıştır. Buradaki sorun 5 yıl sonra Azerbaycan Rusya'ya bu talebini iletebilecek mi? Bir de Rusya'nın farklı meslek grupları altında beş binin üzerinde kişiyi bölgeye göndermesinin Rusya lehine bir statüko oluşturma çabası olduğu iddia ediliyorsa (Karaca, 2022) buradaki sorunların kısa vadede çözülmesi zor olduğu gibi Rusya'nın da bölge üzerindeki emellerinin devam ettiğinin göstergesidir. Rusya baskın güç olduğu için, yerleşik bölgesel statükosunu korumaya ve savunmaya çalışarak ateşkesi sağlamış böylece, diğer büyük güçlerin bölgeye müdahale etmesini de önlemiştir (Pranger, 2021).

Karabağ'da ve bu coğrafyada barışın kalıcı hale getirilebilmesi için sadece askeri dengelerin veya geçici ateşkes düzenlemelerin değil tarafların da demokratikleşme yönünde adımlar atması gerekir. Ancak hiçbir şey artık eskisi gibi olmayacaktır yani klasik ifadesiyle değişmeyen tek şeyin değişim olduğu ve bu değişimin de kalıcı ve sürekli olduğu kabul edilmelidir (Turpçu, 196). Rusya ve diğer bölgesel aktörlerin mevcut durumlarını korumak için geliştirdikleri politikaların dikkatle izlenerek daha şeffaf ve kapsayıcı güvenlik anlayışı oluşturulduğu taktirde kalıcı barış tesis edilecektir.

JEOEKONOMİ PERSPEKTİFİNDEN BÖLGESEL VE KÜRESEL EKONOMİK DİNAMİKLERİN ANALİZİ

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın ardından Güney Kafkasya bölgesinde deneyimlenen ekonomik dönüşüm hem bölgenin yeniden yapılanması sürecini hem de küresel enerji ve ticaret koridorlarındaki stratejik konumunu yeniden tanımlamıştır. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde yürüttüğü yeniden yapılanma faaliyetleri yalnızca fiziksel bir altyapı rehabilitasyonu süreci olmaktan öte; aynı zamanda bölgesel ekonomik entegrasyonu derinleştiren ve enerji güvenliği bağlamında küresel ölçekte yankı uyandıran kritik bir süreçtir (De Waal, 2021).

Azerbaycan ve Ermenistan perspektifinden bakıldığında savaşlar, savunma ve silahlanma harcamalarını önemli ölçüde arttırarak kamu kaynaklarının etkin kullanımını engellemekte ve devlet bütçeleri üzerinde ciddi baskı oluşturmaktadır. Çatışmaların maliyeti yalnızca savaşın icra edildiği dönemi

kapsamakla kalmaz; aynı zamanda savaş sonrası dönemde devletlerin ekonomik yapıları uzun vadeli ve derin bir şekilde sarsmaktadır. Bu durum, fiziksel altyapının yeniden inşası, hasar gören bölgelerin onarımı ve toplumsal entegrasyon gibi maliyetlerin yanı sıra, ulusal para birimlerinin değer kaybetmesi, kamu borçlarının artması ve iç-dış yatırımcının piyasadan çekilmesi gibi çok katmanlı sorunları barındırmaktadır. Bu karmaşık süreç göz önüne alındığında, savaşın maliyetinin devletlerin ekonomik büyümesini otuz yıla varan sürelerde geciktirdiği ve büyüme hedeflerinin ertelenmesine yol açtığı belirtilmektedir (Ktoyan vd., 2023). Dolayısıyla, devletlerin savaş sonrasında ekonomilerinin toparlanması, ancak kapsamlı bir ekonomik rehabilitasyon süreciyle mümkün olabilir.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan bu savaşın maliyeti özellikle kamu harcamaları üzerine ağır ve uzun vadeli etkiler yaratmıştır. Azerbaycan savaş süresince savunma harcamalarını dramatik biçimde arttırmış ve bu dönemde Rusya'dan yaklaşık olarak 5 milyar dolar değerinde askeri mühimmat tedarikinde bulunmuştur (Wezeman vd., 2021). Ermenistan'ın savunma harcamaları GSYH'sinin yaklaşık %4'üne tekabül ettiğinden bütçenin kalkınmak için ayrılan kısmının büyük bir payını tüketmiştir (Saha vd., 2018). Savaşın ekonomik yükü yalnızca askeri masrafla sınırlı kalmamış; altyapı hasarı, yerinden edilen nüfusun iskanı, yatırım risk pirimin yükselmesi ve para birimindeki değer kaybı gibi çok yönlü maliyetlerle daha da ağırlaşmıştır (İbrahimov, 2021; Saha vd., 2018).

Çatışmanın sürmesi, Güney Kafkasya'nın Avrupa-Asya ticaret koridoru üzerindeki strateji önemini zayıflamıştır. Ermenistan Karabağ sorunundan dolayı Türkiye ve Azerbaycan sınırları kapalıdır. Dış ticarette yalnızca İran ve Gürcistan rotalarını kullanmaktadır. Bu durum Ermenistan ekonomisinde dramatik bir kısıtlayıcı etki oluşturmaktadır (Ktoyan vd., 2023). Antlaşma yoluyla kalıcı barış sağlanırsa Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılmasının ekonomik etkilerine ilişkin hesaplamalar gösteriyor ki Ermenistan'ın dış ticaret hacmi 850 milyon ABD dolarına ulaşacaktır. Bu artış yalnızca ticaret hacminin genişlemesi ile sınırlı değildir; Ermenistan'ın Türkiye üzerinden küresel pazara erişiminin de önünü açmaktadır. Çünkü Ermenistan'ın coğrafi konumu ticaret ağlarına entegrasyon bakımından sınırlıdır (Movchan, 2022).

Karabağ bölgesinin ulaşım yollarının ulaşımın kalbinde olması bölgesel ve küresel ticareti derinden etkileyecek öneme sahiptir. Bölgenin geleceği sadece iki devletin ekonomisini değil, aynı zamanda dünya siyasetinin de geleceği üzerinde de belirleyici etkiye sahiptir. Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan üzerinde kurulan ticaret ve gaz-petrol rotasının direkt olarak Türkiye-Azerbaycan hattı üzerinden Avrupa'ya bağlanma potansiyeli, bölgesel ve küresel ticaret güzergahının ve devlet politikalarının geleceğini yakından ilgilendirmektedir. Ermenistan'ın izolasyon kaderinin nasıl olacağı ise halen belirsizliğini korumaktadır. Ancak Karabağ topraklarının Azerbaycan

yönetimine geçmesiyle enerji rotlarının da değişeceği öngörülmektedir (Ktoyan vd., 2023). Gelecek henüz belirsiz olsa da Ermenistan-Azerbaycan ve Gürcistan arasında ticaret yollarının ticari alanların düzenlenmesi ya da serbest ticaret bölgelerinin oluşturulması ihtimali gündemdedir.

İkinci Karabağ Savaşı bölgede ciddi bir güç dengesinde değişime yol açmıştır. Azerbaycan askeri ve politik açıdan bölgede hakimiyetini pekiştirirken Ermenistan'ın gücü oldukça zayıflamıştır. Yaşanan savaşın ardından imzalanan barış anlaşması, savaş döneminde şekillenen jeopolitik denklemi kalıcılaştırma potansiyeli taşımaktadır. Bu bağlamda, savaş sırasında devreye sokulan alternatif ulaşım ve enerji güzergahlarının kalıcı hale gelmesi, Gürcistan'ın bölgesel bağlantılılık ağlarında marjinal konuma itebilme olasılığına sahiptir. Söz konusu dönüşüm, bölgede etkinliğini askeri (Rus barış güçleri kanalıyla) ve politik-ekonomik araçlarla (Türkiye üzerinden) arttırmayı başaran Türkiye lehine işlemektedir.

Azerbaycan, savaşın ardından Karabağ gölgesinde kapsamlı bir yeniden inşa ve yatırım sürecini derhal başlatmıştır. Bunun yanında, bölgesel ekonomik iş birliği projeleri kapsamında Nahcivan'ın Ermenistan üzerinden Azerbaycan'ın ana karasına bağlanma ihtimali, Türkiye-Azerbaycan hattını Hazar denizi üzerinden Orta Asya ve Çin'e uzanan, ticaret hacmi ve potansiyeli yüksek olan bir rotaya dönüştürme potansiyeli yüksektir. Bu gelişme, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi açısından stratejik nitelikte bir bağlantı hattı oluşturacak ve bölgenin ekonomik entegrasyonun potansiyelini ciddi oranda arttıracaktır. Bu durum hem bölgesel hem de küresel aktörler nezdinde Güney Kafkasya'nın jeoekonomik ve stratejik önemini gözler önüne sermiştir (Neset vd., 2023). Ancak bu hedeflerin hayata geçirilmesi, Ermenistan'ın liberalleşme ve normalleşme sürecinde iç politikasında aşırı milliyetçilikten ve Karabağ bölgesi üzerindeki iddialarından vazgeçerek normalleşme çabalarını desteklemesini gerektirmektedir. Bu sayede Ermenistan, şimdiye kadar sürdürdüğü izole durumu sonlandırarak Avrupa ve küresel pazarla olan ilişkisini güçlendirecektir.

İkinci Karabağ Savaşı, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki güç dengelerini dönüştürmekle yetinmemiş, aynı zamanda Güney Kafkasya'nın jeoekonomik ve jeostratejik konumunu köklü biçimde yeniden tanımlamıştır. 2020 sonrasına ortaya çıkan yeni güvenlik ortamı, bölgesel ulaşım ağlarının, enerji arz güzergahlarının ve ticaret rotalarının önemli ölçüde değişmesine yol açmıştır. Rusya'nın 2022'de Ukrayna'yı işgali ise Avrupa ülkelerini mevcut tedarik hatlarına alternatif bulmaya mecbur bırakmış, özellikle enerji, demiryolu ve çok yönlü taşımacılık alanlarında yeni koridor arayışlarını hızlandırmıştır. Bu bağlamda Güney Kafkasya, Avrupa- Asya bağlantısının en kritik düğüm noktalarından biri haline gelmiştir.

Bu yeni dönemde en fazla öne çıkan güzergâh 'Orta Koridor' (Trans-Caspian International Transport Route-TITR) olmuştur. Çin'den başlayarak Orta

Asya'yı, Hazar Deniz'in, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye hattını ve oradan Avrupa Birliği'ni birbirine bağlayan bu rota hem yük taşımacılığında hem de dijital ve lojistik entegrasyon bakımından stratejik bir değer kazanmıştır. Doğu-Batı Koridoru olarak adlandırılan daha geniş çerçeve ise, Soğuk Savaş sonrası döneminde Avrupa ile Orta Asya arasında enerji ve ticaret akışını sağlayan, Hazar Denizi, Kafkasya ve Türkiye üzerinden uzanan ve doğuda Çin'e, güneyde ise Pakistan ve Hindistan'a bağlanan jeoekonomik güzergahtır. Bu hat, Çin'in Kuşa ve Yol Girişimi'nin Güney Kafkasya ayağını oluşturan Çin-Orta-Asya Ekonomik Koridoru ile de örtüşmektedir. Pekin'in bölgede henüz büyük ölçekli altyapı projelerine yatırım yapmamış olmasına rağmen, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da ulaşım altyapısı, dijital ağlar ve değer zincirleri için fon ayrılma ihtimali, Çin'in bölge stratejisini güçlendirmektedir (Chatterjee, 2024).

Güzergâh yolları arasında en tartışmalı olanlardan biri Zengezur (Ermenica Syunik) Koridoru'dur. Nahcivan'ın Ermenistan toprakları üzerinden Azerbaycan'a bağlanmasını öngeren bu güzergâh, bölgesel ulaşım ağlarının yeniden kurgulanmasında belirleyici bir unsurdur. Azerbaycan güzergâh üzerinde tam denetim talebini sürdürürken, Ermenistan ulusal egemenliğinin aşınacağı gerekçesiyle bu talebe şiddetle karşı çıkmaktadır. Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın taleplerini Laçin Koridoru üzerinden dengelemeye yönelik çabaları ise müzakerelerin karmaşıklığını arttırmaktadır. Zengezur Koridoru'nun açılması, Türkiye-Azerbaycan bağlantısını güçlendirecek ve Orta Koridor 'un bütüncül işleyişini pekiştirecektir (Gawliczek & Iskandarov, 2023). Ancak güzergâh statüsü konusunda uzlaşma sağlanmaması, projenin geleceğini belirsiz kılmaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında tarih önemde sahip bir değer hat Aras (Araxes) Demiryolu Bağlantısı'dır. 1899-1940 döneminde inşa edilen bu demiryolu, Karabağ çatışmaları sırasında ciddi hasar görmüş ve işletilmez duruma gelmiştir. Azerbaycan'ın Şubat 2021'de kendi topraklarında kalan kısmını onarma kararı alması, hattın yeniden faaliyete geçmesi yönünde önemli bir adım teşkil etmektedir. Projenin tamamlanması Güney Kafkasya'yı Karadeniz ve Basra Körfezi arasında potansiyel bir demiryolu eksenine dönüştürecektir ve böylelikle bölgenin çok yönlü taşımacılık kapasitesi artacaktır. Bu süreç, İran'ın Astra-Reşt hattına yönelik maliyeti yatırım planlarına yeniden değerlendirmesine yol açabilir ve Nahçıvan sınırındaki Culfa üzerinden mevcut demiryolu ağlarının entegrasyonunu zorunlu kılabilir (Bayramlı, 2024).

Güney Kafkasya'daki ulaşım ve enerji hatları, bölgesel tedarik zincirlerinin temel dayanaklarını oluşturmaya devam etmekte ve Avrupa–Asya arasındaki ticaretin güvenli, hızlı ve kesintisiz biçimde yürütülmesini sağlamaktadır. Bu altyapı yalnızca ekonomik akışı desteklemekle sınırlı kalmaz, aynı zamanda bölgenin jeostratejik önemini artırarak yeni rotaların geliştirilmesine, mevcut

koridorların çeşitlendirilmesine ve alternatif güzergâh arayışlarının hızlanmasına zemin hazırlamıştır.

Gümrü-Kars Demiryolu, Ermenistan ile Türkiye arasındaki bağlantının yeniden tesis edilmesi halinde yalnızca bu iki ülke değil, Nahcivan'ı ve dolaylı olarak Azerbaycan, Rusya ve İran'ı da etkileyen stratejik bir güzergaha dönüşecektir. Bakü-Tiflis-Kars (BTK) Demiryolu; 2019'dan itibaren Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'ı Avrupa, Orta Asya ve Çin'e bağlayan önemli bir ticaret koridoru olarak faaliyet göstermektedir. Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) Doğalgaz Boru Hattı, Gürcistan ve Türkiye'nin enerji arzına desteklemekte; gelecekte Güney Gaz Koridoru üzerinden Avrupa'ya gaz iletişim kapasitelerinin artırılmasına zemin oluşturmaktadır. TANAP (Trans-Anatolian Pipeline, Trans-Anadolu Boru Hattı), Güney Gaz Koridorunun ana ayağı olarak Hazar gazının Avrupa'ya aktarılmasını sağlayan temel stratejik altyapıdır. Bakü-Suspa Petrol Boru Hattı, Azeri-Çırağ-Güneşli sahasında çıkarılan petrolün Gürcistan üzerinden Karadeniz'e taşınmasına imkân verir. Geçmişte Rusya'nın Gürcistan müdahaleleri, hattın güvenliği konusunda önemi bir kırılganlık yaratmıştır. Trans-Caspian Gas Pipeline, Türkmenistan gazını Hazar Denizi altından Azerbaycan'a taşıma potansiyeli nedeniyle Güney Gaz Koridorunun gelecekti genişleme projeleriyle doğrudan bağlantılıdır.

Güney Kafkasya'da sıcak çatışmaların yaşandığı Tovuz bölgesi, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol boru hattı ve TANAP'a bağlanarak Avrupa'ya uzanan Trans Adriyatik Boru Hattı'nın (TAP) enerji koridoruna oldukça yakın bir konumda yer almaktadır. Ayrıca BTK demir yolu hattı da aynı stratejik güzergahtan geçmekte olup, bu bölgenin herhangi bir güvenlik tehdidine maruz kaması yalnızca Azerbaycan'ın değil, Avrupa'nın enerji ve lojistik güvenliği açısından da kritik sonuçlara sebep olmaktadır (Dikkaya & Tığlı, 2015; Group, 2020; Mansurov & Sheikh, 2020). Avrupa Birliği'nin Rus gazına olan yapısal bağımlılığını azaltma hedefi doğrultusunda TANAP ve TAP üzerinden Bulgaristan, Yunanistan ve İtalya'ya ulaşan Azerbaycan doğal gazı, Avrupa Birliği'nin tedarik portföyünün çeşitlendirilmesinde önemli stratejik unsur haline gelmiştir. Bu hatların hayata geçmesiyle Azerbaycan-Türkiye-Avrupa Birliği ekseninde enerji pazarı güzergahı oluşmuştur. Bu durum Rusya'nın bölgedeki enerji tekelini zayıflatmış ve enerjiyi bir dış politika aracı olarak kullanma ihtimalini zayıflatmıştır. Rusya'nın Tovoz hattının güvenliğine yönelik hassasiyetinin temelinde de bu stratejik gücü elinde tutma çabası vardır. Moskova, Güney Gaz Koridorunun güçlenmesine ve Hazar kaynaklarının Avrupa'ya Rusya dışı bir güzergahtan taşınmasını uzun süredir jeopolitik bir tehdit olarak değerlendirmektedir (Demirkol, 2025; Kınık, 2021). Bu gelişmeler ışığında 28 yıldır korunan statüko çökmüş, Güney Kafkasya'nın jeopolitik dengeleri yeniden şekillenmiş ve bölge yeni bir güç ve enerji rekabeti döneminde girmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Uzun süredir devam eden çatışma, Azerbaycan ve Ermenistan'ı insani, ekonomik ve finansal açılardan ciddi biçimde olumsuz etkilemiş; her iki ülkenin ulusal gelirlerinin büyük bir kısmının güvenlik ve askeri harcamalara tahsis edilmesine yol açmıştır. Ayrıca, iki ülke arasındaki sorun, bölgesel sınırları, ticaret ve iletişim güzergâhlarını kısıtlayarak maliyetleri artırmıştır. Güney Kafkasya'nın küresel ticaret ve transit sistemindeki merkezi konumu göz önüne alındığında, Ermenistan ve Azerbaycan arasında sağlanacak güvenli ve kalıcı bir barış, benzersiz coğrafi avantajlardan en iyi şekilde yararlanma fırsatı sunacaktır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki barış sürecinin kalıcı olması tarafların demokratikleşme yönündeki atacağı adımlar kadar Rusya ve diğer bölge devletlerinin kendi menfaatleri çerçevesinde müdahale etmemesine bağlıdır. Üçlü bildirinin uluslararası hukuk anlamında tam bir barış antlaşması olmaması, Karabağ'ın statüsünün açıkça belirtilmemesi, mültecilerin haklarına ve özel mülkiyet konularına değinilmemesi, Rusya'nın barış gücünün amacını aşan miktar ve çeşitlilikte bölgede personel bulundurması, Ermenistan'ın Birinci Karabağ Savaşı'nda yapılan katliamlara karşı sorumluluk üstlenmeyip paramiliter grupları sorumlu tutması gibi olumsuzluklar pamuk ipliğine bağlı barışın kalıcılığını olumsuz etkilemektedir. Belirtilen bu eksiklikleri giderecek içinde kesin sınırları barındıran, Zengezur gibi ulaştırma koridorlarının hukuki statüsünün belirlendiği ve geri dönüş ve özel mülkiyet sorunlarını da çözüme kavuşturan bir barış antlaşmasının kalıcı olmaktan başka şansı olmayacaktır.

İkinci Karabağ Savaşı, yalnızca Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki güç dengelerini köklü biçimde dönüştürmekle kalmamış; aynı zamanda Güney Kafkasya'nın jeoekonomik ve jeostratejik konumunu küresel ölçekte belirginleştirmiştir. Savaşın maliyeti, her iki ülkenin bütçeleri üzerinde uzun vadeli ve ağır bir yük oluşturarak bölgesel ekonomik entegrasyonun zorunluluğunu ortaya koymuştur. Bu yeni jeopolitik denklemde, Orta Koridor ve Zengezur gibi kritik güzergâhların yükselişi, bölgeyi Avrupa-Asya ticaret ve enerji akışının en kritik düğüm noktası haline getirmiş; bu durum Rusya'nın geleneksel enerji tekelini zayıflatırken, Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi açısından stratejik bir bağlantı hattı oluşturmuştur. Buna karşın, 10 Kasım Mutabakatının uygulanması, Ermenistan'daki aşırı milliyetçilik ve koridorların statüsüne ilişkin belirsizlikler nedeniyle yapısal sorunlar taşımaktadır. Bölgesel istikrarın ve ekonomik potansiyelin hayata geçirilmesi karşılıklı olarak kabul edilebilir bir barış anlaşmasına bağlı olsa da tüm bu dinamikler Güney Kafkasya'nın gelecekteki güvenliğinin çok merkezli, rekabetçi ve kırılgan bir nitelik taşıyacağını göstermektedir. Nihayetinde, bu zorlu jeopolitik akışkanlık ortamında bölge, karşılıklı ekonomik etkileşim

yoluyla sürdürülebilir bir barışa ulaşma fırsatını barındıran kritik bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Cumhuriyeti Başkanlığı (2020), Resmî Web Sitesi. Erişim tarihi 14.11.2025 https://president.az/en/articles/view/45923.

Bayramlı, N. (2024). Iran, Russia inaugurate Rasht-Caspian railway, strengthening international transport corridor. *Caspian News*. Erişim tarihi 10.11.2025 https://caspiannews.com/news-detail/iran-russia-inaugurate-rasht-caspian-railway-strengthening-international-transport-corridor-2024-6-20-0/.

Chatterjee, S. (2024). Transit Rivalry Or Partnership? INSTC Vs. Middle Corridor In Central Asia. *IOSR Journal Of Humanities And Social Science, 29*(12, Ser. 4), 21–27.

Demirkol, M. (2025). Güney Kafkasya'da enerji rekabeti bağlamında Ermenistan'ın jeopolitik dışlanması, *Florya Chronicles of Political Economy*, *11*(2), 151–176.

De Waal, T. (2024, May). *South Caucasus Connectivity: The Search for a New Regional Equilibrium*. Carnegie Endowment for International Peace.

Dikkaya, M., & Tığlı, A. (2015). Güney Kafkasya Enerji Koridoru: Alternatif Projeler Kapsamında,"TANAP". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, *10*(1), 99–118.

Eisikovits, N. (2014). Transitional Justice. In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Erişim tarihi 12, 2025, https://plato.stanford.edu/Entries/justice-transitional/.

Fletcher, L. E., & Weinstein, H. M. (2009). Context, Timing And The Dynamics Of Transitional Justice: A Historical Perspective. *Human Rights Quarterly*, *31*(1), 163–220.

Gafarlı, T. (2024). Unlocking The Potential in The South Caucasus: The Zangezur Corridor's İmpact on The Trans-Caspian International Transport Route (Middle Corridor). *Perceptıons: Journal of International Affairs*, *29*(2), 148–173.

Gawliczek, P., & Iskandarov, K. (2023). The Zangezur Corridor as Part Of The Global Transport Route (Against The Backdrop Of Power Games in The South Caucasus Region). *Security and Defence Quarterly*, *41*(1), 36–53.

Group, W. B. (2020). *Improving Freight Transit and Logistics Performance of The Trans-Caucasus Transit Corridor: Strategy and Action Plan*. World Bank.

Huseynov, R., Poghosyan, B., & Von Essen, H. (2025). *How close is peace between Armenia and Azerbaijan*? (SCEEUS Report No. 5). Stockholm Centre for Eastern European Studies.

İbrahimov, M. (2021). *The military and economic consequences of the second Karabakh War for Armenia*. Center of Analysis of International Relations (Air Center).

Karaca, E. (2022). *II. Karabağ Savaşı sonrası Dağlık Karabağ'ın Hukuki Statüsü*. Erişim tarihi 12.12.2025, https://legal.com.tr/blog/genel/ii-karabag-savasi-sonrasi-daglik-karabagin-hukuki-statusu/.

Kasapoğlu, C. & Tuna, O. (2021). *Karabağ Rus 'Barışı Koruma' Gücü: Moskova Kafkasya'da ne yapmaya çalışıyor*? Ekonomik ve Dış Politika Araştırma Merkezi.

Kınık, H. (2021). Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları*, 51–77.

Koolaee, E., Rashidi, A., Yeo, A., Sanikidze, G., & Seferian, N. (2024). Iran and the South Caucasus after the second Karabakh War. *Caucasus Analytical Digest*, 136, 1–21.

Ktoyan, A. M., Hayrapetyan, A. A., Aleksanyan, A. S., Petrosyan, V. S., Huseynov, V., Hajiyev, S., & Huseynov, R. (2023). *The Economic Benefits of Peace in the South Caucasus*. Strategic Security Analysis, Issue No 31. Geneva Centre for Security Policy.

Mansurov, V., & Sheikh, A. M. (2020). Tovuz clashes: A Message from Russia to Azerbaijan. *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education*, *2*(17), 73–82.

Meister, S. (2022, 31 Ocak). *Restoring EU influence in the South Caucasus*. DGAP (German Council on Foreign Relations). Erişim tarihi 10.11.2025 https://dgap.org/en/research/publications/restoring-eu-influence-south-caucasus.

Mkrtchyan, T. (2007). Democratization and the Conflict of Nagorno-Karabakh. *Turkish Policy Quarterly*, *6*(3), 79–92.

Movchan, V. (2022). *Opening of Armenia-Turkey border: Trade impact*. German Economic Team. Erişim tarihi 11.11.2025, https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/opening-of-armenia-turkey-border-trade-impact/.

Neset, S., Aydin, M., Ergun, A., Giragosian, R., Kakachia, K., & Strand, A. (2023). Changing geopolitics of the South Caucasus after the second Karabakh War: Prospect for regional cooperation and/or rivalry (CMI Report 2023:4). CMI. Erişim tarihi 12.11.2025, https://cmi.no/publications/8394-changing-geopolitics-of-the-south-caucasus-after-the-second-karabakh-war.

Özdemir, D. M., & Kantar, G. (2023). Şuşa Beyannamesi'nin Önemi ve Olası Etkileri. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *12*(2), 733–744.

Özdemir, M., & Tabanyeli, S. (2024). Dijital Diplomaside Habercilik Anlayışı. *The Journal of Academic Social Science*, *137*(137), 165–178.

Pranger, A. H. (2021). *The political dimension of drone warfare: The use of Turkish drones in Nagorno-Karabakh* [Master's thesis, Utrecht University].Utrecht University Repository. https://studenttheses.uu.nl/handle/20.500.12932/38743.

Saha, D., Giucci, R., Lucke, M., Kirchner, R., Movchan, V., & Zachmann, G. (2018). *The economic effect of a resolution of the Nagorno-Karabakh conflict on Armenia and Azerbaijan*. Berlin Economics.

Taşcıoğlu, Ö. L. (2023). İkinci Karabağ Savaşı Sonuçları. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *25*(2), 543–566.

Turpçu, Me. (2024). Ruhsal Liderlik ve Değişim. T.İ. Kalkan (Ed.), *Bilgi Çağında Değişim ve Liderlik* (185-198), Ankara: Nobel Yayınları

Uraz, O. (2022). Sıcak Savaştan Hukuk Savaşına: Bir Moral Üstünlük Mücadelesi Olarak Azerbaycan'ın ve Ermenistan'ın Uluslararası Hukuktaki Girişimleri. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (23), 29–66.

United Nations Security Council (UNSC). (1993). Resolutions 822, 853, 874, 884.

Wezeman, P. D., Kuimova, A., & Smith, J. (2021). Arms Transfers to Conflict Zones: The Case of Nagorno-Karabakh. *Stockholm International Peace Research Institute*. Retrieved November 9, 2025.

Çocukların Suça Sürüklenmesinde Ailenin Etkisi

Sergender SEZER[1]
Öner ÇELİKKALELİ[2]

1- Doç. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, sergender@mu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-7097-8691
2- Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Eğitim Bilimleri-PDR, onerclikkaleli@mu.edu.tr ORCID No: 0000-0003-0210-3647

ÖZET

Bu çalışma, suça sürüklenen çocukların (SSÇ) ortaya çıkış süreçlerinde ailenin belirleyici rolünü sosyolojik bir perspektiften inceler. Çalışma kuramsal literatür ve ikincil kaynakların (idari istatistikler, raporlar, saha araştırmalarına ilişkin özetler) sentezine dayanmaktadır; özgün bir saha verisi toplanmamıştır. Kuramsal çerçevede Durkheim'ın anomi yaklaşımı, Merton'un gerilim teorisi, Hirschi'nin toplumsal bağ modeli, Becker'in etiketleme kuramı ve Bourdieu'nün habitus–sermaye kavramları ele alınır. Değerlendirmeler, parçalanmış, madde bağımlılığı, aile bireylerinin suç geçmişi olması ya da işlevsiz aile yapısı, ebeveyn ilgisizliği, ekonomik yoksunluk, aile içi şiddet ve iletişim sorunlarının SSÇ riskini yükselttiğini gösteren bulgularla tutarlıdır. Aile, yalnızca bir sosyalizasyon alanı değil, aynı zamanda ilk toplumsal kontrol halkasıdır; bu nedenle önleyici sosyal politikalarla desteklendiğinde risklerin anlamlı biçimde azalacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suça Sürüklenen Çocuk (SSÇ), Aile, Toplumsal Kontrol, Sosyalleşme, Toplumsal Bağlar.

GİRİŞ

Toplumun en hassas kesimini oluşturan çocukların suça karışması, yalnızca bireysel bir sapma değil, toplumsal yapının işleyişindeki aksaklıkların da bir göstergesidir. Çocukların suça itilmesi, ekonomik, kültürel, psikolojik ve kurumsal faktörlerin etkileşimiyle ortaya çıkan çok boyutlu bir olgudur. Bu bağlamda ailenin çocuk üzerindeki etkisi, suçun toplumsal nedenlerini anlamak açısından merkezi bir öneme sahiptir. Çünkü aile, bireyin toplumsal normlarla ilk temas ettiği, değerler sistemini içselleştirdiği ve davranış biçimlerini öğrendiği ilk kurumdur (Parsons, 1955). Ailenin niteliği zayıfladığında, çocuğun normatif kontrol kapasitesi de zayıflar ve riskler artar. Bu tespit, politikalarda aileye dönük önlemleri stratejik bir öncelik haline getirmektedir.

Çocukların suça sürüklenme süreci, çoğu zaman "suç eğilimi" olarak bireysel özelliklere atfedilse de aslında bu eğilimler büyük ölçüde aile içi sosyalizasyon biçimleri, duygusal bağların niteliği, ekonomik koşullar, ihmal ya da şiddet deneyimleri gibi yapısal süreçlerle ilişkilidir. Örneğin ebeveynlerin tutarsız veya otoriter tutumları, sevgi ve güven eksikliği, aile içi çatışmalar ya da parçalanmış aile yapısı, çocukta normatif kontrolün zayıflamasına ve sapma davranışlarının gelişmesine zemin hazırlar (Hirschi, 1969; Loeber & Farrington, 2000).

Türkiye özelinde yapılan araştırmalar ve resmi veriler, suça sürüklenen çocukların önemli bir bölümünün düşük gelirli, eğitim seviyesi düşük, işsiz ya da düzensiz çalışan ebeveynlere sahip olduğunu

göstermektedir (Adalet Bakanlığı, 2023). Aile içi şiddet, alkol veya madde kullanımı ve ihmalin yaygın olduğu ortamlarda yetişen çocukların, akran baskısı veya çevresel etkenlerle daha kolay suça karıştıkları saptanmıştır (TÜİK, 2022). Bu durum, yoksulluğun yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve sembolik sermaye düzeyinde de bir yoksunluk yarattığını ve çocukların alternatif sosyal ağlara yönelmesine neden olduğunu düşündürmektedir (Bourdieu, 1986). Bu nedenle çalışmanın odağı, aile yapısı, çocuk yetiştirme kültürü ve süreçlerinin suça sürüklenen çocuk olgusundaki çok boyutlu etkilerini açığa çıkarmaktır.

Çocukların suça sürüklenmesi, bireysel, ailesel ve çevresel birçok faktörün bir araya gelmesiyle ortaya çıkan karmaşık bir olgudur. Özellikle aile kurumu, çocuğun sosyalleşme sürecinin merkezinde yer aldığı için suç davranışının oluşumunda kritik bir konuma sahiptir. Aile içi ilişkilerin niteliği, ebeveynlerin denetim düzeyi, duygusal destek kapasitesi ve aile yapısının bütünlüğü çocukların normlara uyumu açısından belirleyici olmaktadır.

Türkiye'de yapılan çok sayıda çalışma, suça sürüklenen çocukların büyük bölümünün parçalanmış ailelerden geldiğini, ebeveyn kaybı yaşadığını veya aile içi şiddete maruz kaldığını göstermektedir. Denetimli serbestlik altındaki gençlerle yapılan görüşmeler, aile yapısındaki bozulmaların suç davranışıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermesi bakımından özellikle önemlidir (Şentürk Dizman & Oktik, 2022).

Bu bölüm, yalnızca aileyi suçun nedeni olarak değil, aynı zamanda önleyici bir toplumsal kurum olarak da ele almakta; aile politikaları, eğitim ve sosyal hizmet sistemine ilişkin öneriler geliştirmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ÇOCUK, SUÇ VE AİLE İLİŞKİSİ

Çocuk ve Çocukluk Kavramı

"Çocuk" kavramı, yalnızca biyolojik yaşa indirgenemeyecek kadar toplumsal bir inşadır. Tarihsel olarak çocukluk, Philippe Ariès'in (1962) klasik çalışmasında belirttiği gibi modern dönemde ayrı bir yaşam evresi olarak tanımlanmıştır. Çocuğun özel bir korunma, eğitim ve gözetim sürecine tabi tutulması, modernleşme ve sanayileşmeyle birlikte kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Türkiye'de 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu'na göre "suça sürüklenen çocuk", 12–18 yaş aralığında olup bir fiili nedeniyle hukuki süreçle karşılaşan bireyi ifade eder. Ancak sosyolojik açıdan çocuk, yalnızca yasal bir statü değil; aynı zamanda aile, okul ve toplumun ortak değer sistemleriyle biçimlenen bir kimliktir.

Çocukluk döneminde bireyin kişilik gelişimi, normatif davranış kalıplarını öğrenmesi ve ahlaki değerleri içselleştirmesi, büyük ölçüde ilk sosyalizasyon kurumu olan ailenin yönlendirmesiyle gerçekleşir (Berger & Luckmann, 1966). Bu nedenle aile yapısındaki her bozulma ya da işlevsizlik, çocuğun toplumsal sisteme uyum sürecinde kırılmalara yol açabilir.

Suç ve Suça Sürüklenen Çocuk Kavramı

Suç, toplumsal normlara ve yasal düzenlemelere aykırı davranış olarak tanımlansa da her toplumda suçun biçimi ve anlamı tarihsel, kültürel ve ekonomik koşullara göre farklılaşmaktadır. Durkheim'a göre suç, toplumsal yaşamın "normal" bir unsurudur; çünkü her toplumda belli ölçüde sapma davranışı bulunur (Durkheim, 1983). Ancak suç oranlarının olağan sınırların ötesine geçmesi, toplumsal bağların çözülmekte olduğuna ve ahlaki düzenin zayıfladığına işaret eden bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Bu çerçevede çocuğun suça sürüklenmesi olgusunu anlamak, bireysel eylemlerden daha çok çocuğu suça sürükleyen toplumsal, ekonomik ve ailesel koşullarla birlikte ele almayı gerektirmektedir. "Suça sürüklenen çocuk" kavramı, bu bakış açısının ürünüdür ve çocuğu bir fail olarak değil, toplumsal koşulların kurbanı olarak konumlandırmaktadır. Bu kavram, bireysel sorumluluk yerine yapısal etkenleri (yoksulluk, aile içi şiddet, ihmal, istismar, eğitime erişememe, göç, sosyal dışlanma) merkeze alır ve cezalandırıcı yaklaşımlara karşı koruyucu, onarıcı ve önleyici adalet anlayışını öne çıkarmaktadır.

Suça sürüklenen çocuğun suçla ilişkisi, yetişkin suçluluğundan farklı olarak, sosyalizasyon sürecinin erken evrelerinde ortaya çıkan bir normatif sapma biçimidir. Çocuk henüz toplumsal değerleri ve ahlaki ilkeleri tam olarak içselleştirmediği için, denetim eksikliklerinden, ebeveyn ihmali ve şiddetten, akran baskısından ya da toplumsal yoksunluklardan daha fazla etkilenir. Loeber ve Farrington (2000), çocuk suçluluğunun genellikle "ailede disiplin yetersizliği, sevgi ve güven eksikliği, ihmal, şiddet öyküsü ve sosyoekonomik yoksunluk" gibi faktörlerle doğrudan ilişkili olduğunu göstermiştir.

Türkiye'de çocuk suçluluğunun düzeyine ilişkin resmi göstergeler, çocukların suça sürüklenme süreçlerinin giderek yaygınlaştığını göstermektedir. CHP'nin 2017–2021 verilerini içeren raporuna göre, beş yıl içinde güvenlik birimlerine getirilen çocuk sayısı 2 milyon 393 bin 325'e ulaşmıştır. Bu sayı, "her gün binin üzerinde çocuğun suça ya fail ya da mağdur olarak karıştığını" ortaya koymaktadır. Raporda ayrıca ekonomik krizlerin aile içi şiddeti artırdığı, bunun da çocukların riskli davranışlara yönelimini güçlendirdiği vurgulanmaktadır. Bu göstergeler, çocuk suçluluğunun sadece bireysel ya da ailesel değil, aynı zamanda yapısal ve ekonomik koşullarla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Adalet Bakanlığı'nın (2023) verilerine göre, 2022 yılında 132.000'den fazla çocuk, çeşitli nedenlerle güvenlik birimlerine getirilmiştir. Bu

çocukların yaklaşık %37'si mala karşı suçlar, %26'sı kişilere karşı suçlar kategorisinde yer almaktadır. Bu oranlar, çocukların suça yöneliminde bireysel niyetlerden çok yapısal koşulların ve aile dinamiklerinin belirleyici olduğunu göstermektedir. Özellikle düşük gelirli, parçalanmış ya da işlevsiz ailelerde çocukların suça itilme riski belirgin biçimde artmaktadır.

Türkiye'de 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu, "suça sürüklenen çocuk" ifadesini kullanarak, çocuğu suçun faili değil, korunması gereken bir özne olarak tanımlar. Bu kavram, cezai sorumluluğu değil, korunma ihtiyacını vurgulamaktadır. Bununla birlikte, "suça itilen çocuk" terimi, özellikle sosyolojik araştırmalarda daha kapsayıcıdır; çünkü çocukları suça yönlendiren ailevi, ekonomik ve toplumsal yapıların itici gücüne dikkat çekmektedir.

Bu nedenle "suça itilen çocuk" kavramı, çocuğu yalnızca bir fail olarak değil, toplumsal adaletsizliklerin, ekonomik baskıların, aile içi ihmalin ve duygusal yoksunlukların bir sonucu olarak ele alır. Bu kavram, çocuğun fail değil koşulların mağduru olduğunu vurgularken, aynı zamanda toplumun ve devletin önleyici sorumluluğunu da görünür kılar. Çocuğu cezalandırmak yerine onu suça iten yapısal etkenleri dönüştürmeyi hedefleyen bu yaklaşım, sosyal adalet ve çocuk hakları perspektifinin özünü oluşturur; böylece çocuk suçluluğuna dair söylemi cezalandırıcı değil, hak temelli ve rehabilite edici bir zemine taşır.

Ailenin Sosyolojik İşlevleri

Aile, sosyolojik açıdan hem sosyalizasyon hem de toplumsal denetim kurumudur. Parsons'a (1955) göre ailenin temel işlevi, çocuğun kişiliğini toplumun değer sistemiyle uyumlu biçimde şekillendirmektir. Bu süreçte duygusal destek, rol modelleme, norm aktarımı ve ahlaki yönlendirme kritik önemdedir.

Bronfenbrenner'in (1979) ekolojik sistem yaklaşımında aile, çocuğun en yakın çevresini oluşturan "mikrosistem"dir. Bu sistemde yaşanan aksaklıklar, çocuğun okul, arkadaş grubu ve toplumla kurduğu ilişkileri de olumsuz etkiler. Dolayısıyla aile, sadece biyolojik bir birlik değil; çocuk için değerlerin, duyguların ve davranışların ilk laboratuvarıdır.

Aile Yapısındaki Bozulmalar ve Çocuk Suçluluğu

Modern toplumlarda aile yapısında gözlenen dönüşümler – boşanmalar, tek ebeveynli ailelerin artışı, ebeveynlerin iş yükü, ekonomik yoksunluk– çocuk suçluluğunda yeni dinamikler yaratmaktadır. Araştırmalar, parçalanmış ailelerin çocuklarında suça yönelme oranlarının iki kat daha fazla olduğunu göstermektedir (Demirbaş, 2018). Ebeveynlerden birinin yokluğu, çocuğun otorite, sevgi ve sınır algısını zayıflatmakta; duygusal dengesizlikler ve öfke kontrol sorunlarına yol açmaktadır.

Bir diğer önemli durum da ailede madde bağımlılığı, suç geçmişi veya cezaevi deneyimi bulunan kişilerin varlığıdır. Bu olguların varlığı çocuğun suçla erken yaşta temas etmesine yol açmaktadır. Literatür bulguları, suça sürüklenen gençlerin ailelerinde madde kullanan, suç işleyen veya cezaevinde bulunmuş kişilerin sıklıkla yer aldığını göstermektedir. Örneğin Şentürk Dizman & Oktik'in (2022) yaptıkları araştırmada katılımcı gençlerin ailelerinde madde kullanan, suç işleyen ve cezaevi deneyimi olan kişilerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu durum, çocuğun aile içinde modellediği davranış setinin suça yakınlaşmasına neden olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Şiddet gören çocuk hem travmatik hem de öğrenilmiş bir şiddet kalıbını içselleştirebilir; bu durum ilerleyen yaşlarda saldırganlık, vandalizm veya gasp gibi eylemlere dönüşebilir (Bandura, 1977).

Amato ve Keith'in (1991) boşanmanın çocuklar üzerindeki etkilerine ilişkin kapsamlı meta-analizi, parçalanmış ailelerde yetişen çocukların genel iyilik hâlinin farklı boyutlarda zayıfladığını göstermektedir. Çalışmanın bulgularına göre bu çocuklar, sürekli bütünlüğünü koruyan ailelerin çocuklarına kıyasla akademik başarı, davranışsal uyum, psikolojik dengelenme ve sosyal ilişkiler alanlarında daha fazla güçlük yaşayabilmektedir. Bu sonuçlar, aile yapısındaki çözülmenin çocukların duygusal istikrarını ve sosyal uyum kapasitesini zedeleyerek riskli davranışlara açıklığı artırabileceğini göstermektedir.

Sosyoekonomik Düzey ve Kültürel Sermaye Eksikliği

Ailelerin ekonomik koşulları, çocukların suç eğiliminde dolaylı ancak güçlü bir rol oynar. Yoksulluk, yalnızca maddi yoksunluk değil, eğitim, kültür, güvenlik ve sosyal sermaye eksikliği anlamına gelir. Bourdieu'nün (1986) belirttiği gibi, düşük kültürel ve sosyal sermayeye sahip ailelerin çocukları, meşru başarı kanallarına ulaşmakta zorlanır. Bu durumda birey, Merton'un (1938) "anomi kuramı"nın öngördüğü biçimde, yasal araçların engellendiği bir ortamda gayri meşru yolları kullanmaya yönelir.

Türkiye'de gelir dağılımı eşitsizliği, çocuk suçluluğunun mekânsal dağılımını da etkilemektedir. TÜİK (2022) verilerine göre suç oranlarının yüksek olduğu iller, genellikle SEGE (Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Endeksi) düşük bölgelerle örtüşmektedir. Bu durum, ekonomik ve kültürel sermayenin eksikliğinin çocukların davranışsal yönelimlerini şekillendirdiğini göstermektedir.

Aile İçi İletişim ve Ebeveyn Tutumları

Aile içi iletişim biçimi, çocuğun sosyal uyum kapasitesini doğrudan etkiler. Demokratik, destekleyici ve açık iletişim ortamı, çocuğun kendini ifade etmesini ve sorumluluk bilincini güçlendirirken; otoriter, cezalandırıcı veya ilgisiz ebeveynlik tarzı, suç eğilimini artırmaktadır (Baumrind, 1971). Ebeveynin çocuğa aşırı koruyucu yaklaşması da ters bir etki yaratabilir. Çünkü bu durumda çocuk, sınırları deneyimleyemeden büyür ve dış dünyada

karşılaştığı otoriteyle çatışma yaşar. Özellikle baba figürünün otorite sembolü olarak ya çok baskın ya da tamamen pasif olması, erkek çocuklarda agresif veya isyankâr davranışların artmasına neden olabilmektedir (Connell, 1995). Bu bağlamda aile, yalnızca çocuğun davranış kalıplarını modellediği değil, aynı zamanda suçla ilgili ilk değer yargılarını öğrendiği mikro-toplumsal birimdir. Güncel tartışmalarda helikopter ebeveynlik gibi aşırı korumacı tutumlar, duygusal yakınlığa rağmen özerklik gelişimini sınırlayarak mikrososyolojik denetimin işlevselliğini tartışmalı hâle getirmektedir.

Ebeveyn denetimi, duygusal destek ve iletişim eksikliği çocuk suçluluğunda önemli bir değişkendir. Araştırmalar, sağlıklı iletişim kurabilen ve demokratik ebeveynlik tutumları sergileyen ailelerde çocukların suç davranışına yönelme olasılığının daha düşük olduğunu göstermektedir. Şentürk Dizman & Oktik (2022) denetimli serbestlik kapsamı dışındaki gençlerle yaptıkları çalışmada suça sürüklenmemiş gençlerin daha uyumlu, denetim konusunda bilinçli, reddedici olmayan ve ev içinde eşitlikçi ebeveynlere sahip oldukları görülmüştür. Bu bulgu, ebeveynlik olumlu-yapıcı iletişime açık ebeveyn tutumlarının çocuk ve gençler üzerindeki koruyucu etkisini ortaya koymaktadır.

Çocuk Suçluluğunun Önlenmesinde Ailenin Rolü

Aile, çocuk suçluluğunun önlenmesinde yalnızca bir "risk faktörü" değil, aynı zamanda güçlü bir koruyucu faktördür. Ebeveynlerin çocuklarıyla kurduğu güvene dayalı ilişki, düzenli denetim ve duygusal destek, çocuğun toplumsal normlara uyumunu kolaylaştırır (Hirschi, 1969).

Ayrıca aile temelli sosyal politikalar (örneğin Aile Destek Merkezleri-ADEM), Sosyal Hizmet Merkezleri ve Çocuk Koruma Kanunu kapsamındaki aile rehberliği programları) çocukların suça sürüklenmesini önleyici etkiye sahiptir. Ancak Türkiye'de bu hizmetlerin sürdürülebilirliği ve kapsayıcılığı hâlen sınırlıdır (Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2023).

Çocuk Yetiştirme Kültürü ve Suça Sürüklenme Arasındaki İlişki

Çocuk yetiştirme kültürü, bir toplumun çocukluk anlayışını, ebeveynlik biçimlerini ve disiplin uygulamalarını belirleyen değerler bütünüdür. Bu kültür, tarihsel dönemlere ve ekonomik yapılara göre değişkenlik gösterir. Türkiye'de geleneksel olarak itaat, saygı ve kolektif uyum ön plandayken; modern dönemde bireysellik, başarı ve rekabet vurgusu artmıştır. Bu dönüşüm, çocukların sosyalizasyon biçimlerini değiştirmiş; aile içinde disiplin, otorite ve duygusal iletişim dengesi yeniden şekillenmiştir (Kağıtçıbaşı, 2007).

Geleneksel ailelerde çocuk, çoğu zaman "ailenin onurunu temsil eden" bir figür olarak yetiştirilirken; modern ailelerde bireysel özgürlük ve kendini ifade etme ön plana çıkmıştır. Bu değişim, bir yandan çocuk hakları bilincini güçlendirirken, diğer yandan otorite boşlukları, sınır belirsizlikleri ve

duygusal uzaklaşma gibi yeni sorun alanları doğurmuştur. Aile içi denetimin zayıfladığı, ancak iletişim becerilerinin güçlendirilmediği durumlarda, çocukların sosyal normlarla kurduğu bağ zayıflayabilir.

Çocuk yetiştirme kültüründeki bu dönüşüm, özellikle kentleşme, medya etkisi ve dijitalleşmenin hız kazandığı dönemlerde belirginleşmiştir. Dijital ebeveynlik kavramının yaygınlaştığı günümüzde, birçok ebeveyn çocuğuyla fiziksel olarak aynı evde, ama duygusal olarak uzakta yaşamaktadır. Bu durum, kontrol eksikliğinin yanı sıra duygusal yoksunluk ve ilgisizlik hissi yaratmakta, SSÇ riskini dolaylı olarak artırmaktadır.

Ayrıca, disiplin anlayışındaki dönüşüm (fiziksel cezadan "sözlü rehberlik"e geçiş), bazı ailelerde tutarlılık eksikliğine yol açmıştır. Otoritenin tamamen reddedilmesi, çocuğun sınır algısını zayıflatırken; aşırı baskıcı tutumlar ise korkuya dayalı davranış biçimlerini pekiştirir. Her iki uç da çocuğun özdenetim becerilerini olumsuz etkileyerek SSÇ riskini artırabilir.

Kağıtçıbaşı'nın (2010) "kültürel değişim modeli"ne göre, Türkiye gibi hızlı modernleşen toplumlarda "bağlı özerklik" denilen denge (yani çocuğun hem birey olarak özgürleşmesi hem de aileye bağlılığını sürdürmesi) sağlanamadığında, sosyalizasyon süreci çatışmalı hale gelir. Bu çatışma, aileyle toplum arasında kalan çocukta, aidiyet eksikliği ve yönsüzlük hissi yaratır. Suça sürüklenen çocuk olgusunun yükselişinde bu kültürel kopuşun da payının olduğu görülmektedir.

Dolayısıyla, çocuk yetiştirme kültüründeki değişim, yalnızca ebeveyn tutumlarının değil, toplumun genel değerler sisteminin dönüşümünü de yansıtır. Bu dönüşüm, sosyolojik olarak hem modernleşmenin hem de toplumsal çözülmenin göstergesidir. Aile temelli önleyici politikalar, yalnızca ekonomik destekle değil, ebeveynlik kültürünü yeniden yapılandırmaya yönelik eğitim ve rehberlik programlarıyla da desteklenmelidir.

Aile Türleri ve Çocukların Suça Sürüklenmesi

Aile türleri, çocuğun sosyalizasyon sürecinde karşılaştığı değer, denetim ve duygusal destek mekanizmalarını belirleyen temel yapısal değişkendir. Sosyolojik literatür, aile yapısının yalnızca biçimsel (örneğin çekirdek, geniş, tek ebeveynli) değil, aynı zamanda işlevsel yönünün de çocukların suça sürüklenmesinde belirleyici olduğunu göstermektedir (Demir ve Aksoy, 2021; Demirbaş, 2018). Türkiye'de yapılan güncel araştırmalar, aile türünün suç davranışına tek başına neden olmadığını; ancak aile içi iletişim, ebeveyn gözetimi ve duygusal destek eksikliğiyle birleştiğinde riskin arttığını ortaya koymaktadır (Fırat ve Erk, 2024).

Aile Yapısı ve İşlevsellik

Klasik çalışmalar, bütünlüğünü koruyan ailelerde çocukların suç davranışına yönelme oranlarının daha düşük olduğunu; tek ebeveynli veya parçalanmış ailelerde ise riskin arttığını göstermiştir (Wells & Rankin, 1991; Johnson, 1987). Ancak bu durumun, aile biçiminden çok aile içi ilişkilerin niteliğiyle bağlantılı olduğu vurgulanmaktadır. Türkiye'de yapılan ampirik bulgular da benzer bir tablo sunar: ebeveynleri resmî olarak birlikte olan bazı ailelerde, iletişim zayıflığı ve duygusal mesafe çocukların suça sürüklenmesinde belirleyici olmaktadır (Karagöz & Özdemir, 2023). Dolayısıyla aile biçiminden çok, çocuğa sevgi, rehberlik ve sınır koyma becerisi sunabilen aileler koruyucu işlev görmektedir.

Tek Ebeveynli ve Karma Aileler

Boşanma, ebeveyn kaybı veya yeniden evlilik gibi aile yapısındaki değişimler, çocukların aidiyet ve güven duygusunu zedeleyebilmektedir. Family Life and Delinquency and Crime raporuna göre (U.S. Department of Justice, 1994), tek ebeveynli ailelerde büyüyen çocukların suça karışma olasılığı iki kat fazladır. Ancak Türkiye'deki veriler, bu ilişkinin mutlak değil, koşullu olduğunu göstermektedir: bazı tek ebeveynli ailelerde güçlü ebeveyn-çocuk iletişimi sayesinde çocukların suçtan uzak durduğu, buna karşılık işlevsiz çekirdek ailelerde suç eğiliminin daha yüksek olduğu bulunmuştur (Fırat ve Erk, 2024). Bu bulgular, aileyi şekil olarak değil, işlevsel bir sistem olarak değerlendirmemiz gerektiğini ortaya koymaktadır.

Aile İstikrarsızlığı ve Suç Riski

Aile içi değişimlerin sıklığı (örneğin boşanma, ebeveynin yeniden birlikteliği veya hane halkı değişiklikleri) çocuğun toplumsal aidiyetini zayıflatır. Apel ve Kaukinen'in (2008) uzunlamasına araştırması, çocuklukta yaşanan aile istikrarsızlığının yetişkinlikte suç davranışını öngördüğünü göstermektedir. Türkiye'de yapılan nitel araştırmalarda da SSÇ'lerin çoğunun parçalanmış, göçle sarsılmış veya ekonomik kriz yaşayan ailelerden geldiği; duygusal bağ zayıflığının suç tekrarını artırdığı belirlenmiştir (Fırat ve Erk, 2024). Bu sonuçlar, istikrarsız aile ortamlarının çocuk için yalnızca bir güvenlik eksikliği değil, aynı zamanda ahlaki referans kaybı yarattığını göstermektedir.

Sosyoekonomik ve Kültürel Bağlam

Aile türü ile SSÇ arasındaki ilişki, içinde bulunulan kültürel bağlam ve sosyoekonomik koşullarla birlikte ele alınmalıdır. Geniş ailelerin hâlen etkin olduğu kırsal alanlarda, akrabalık bağları ve mahalle baskısı gibi dışsal denetim unsurları çocuk için koruyucu işlev görebilir (Karataş & Çelik, 2019). Buna karşılık, kentleşmiş çekirdek ailelerde ekonomik stres, uzun çalışma saatleri ve ebeveyn yalnızlığı, çocuğun gözetimsiz kalmasına neden olmaktadır. Kağıtçıbaşı'nın (2010) "bağlı özerklik" modeli, Türkiye'deki

ailelerin geleneksel bağımlılıkla modern özerklik arasında gidip gelen yapısını açıklar. Bu ikili yapı, ebeveynlik tarzında tutarsızlığa yol açtığında, çocuk normatif sınırları içselleştirmekte zorlanır. Sonuç olarak, sosyoekonomik baskılar ve kültürel dönüşümler, aile türleri arasındaki farkların davranışsal sonuçlara dönüşmesinde belirleyici hale gelir.

İşlevsel Aile Desteğinin Güçlendirilmesi

Araştırmalar, aile türü ne olursa olsun, tutarlı ebeveyn gözetimi, sevgi ve duygusal güvenin SSÇ riskini anlamlı biçimde azalttığını ortaya koymaktadır (Loeber & Farrington, 2000). Fırat ve Erk'in (2024) çalışmasında da suç tekrarının en güçlü yordayıcılarının "aile içi ilgisizlik" ve "yetersiz denetim" olduğu belirtilmiştir. Bu durum, ailenin biçiminden ziyade işlevsel kapasitesinin önemli olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, sosyal politika açısından hedef, belirli bir aile modelini dayatmak değil; her tür ailenin işlevsel ve koruyucu özelliklerini güçlendirmektir.

Aile danışmanlığı hizmetlerinin ücretsiz ve erişilebilir hale getirilmesi, aile türü ne olursa olsun, ebeveyn-çocuk bağlarını destekleyen önemli bir sosyal yatırım olacaktır. Ailenin biçimsel değil, ilişkisel sürekliliğini korumak, çocukların suça sürüklenmesini önlemenin en insani ve kalıcı yoludur.

Ebeveynlik Türleri ve Çocukların Suça Sürüklenmesi

Ebeveynlik, çocuğun toplumsal değerleri öğrenme, içselleştirme ve davranışa dönüştürme sürecini biçimlendiren en temel sosyalizasyon aracıdır. Sosyolojik açıdan ebeveynlik tarzları, yalnızca bireysel tutumların değil, aynı zamanda toplumsal sınıf, kültür ve ekonomik koşulların bir yansımasıdır. Bu nedenle ebeveynlik biçimleri, çocuğun toplumsal normlara uyum düzeyini belirleyen mikro-toplumsal bir kontrol mekanizması olarak değerlendirilebilir.

Ebeveynlik Türleri ve Çocukların Sosyalleşme Süreci

Diana Baumrind'in (1971) geliştirdiği sınıflandırma, ebeveynlik tarzlarını dört temel kategoriye ayırmaktadır: otoritatif (yetkeci), otoriter, izin verici ve ihmalkâr. Bu sınıflandırma, ebeveynin çocuğa sunduğu "sevgi" ve "denetim" düzeylerine dayanmaktadır.

Otoriter ebeveynlik, yüksek denetim ancak düşük duygusal sıcaklık içerir. Bu tarz ailelerde yetişen çocuklar, korkuya dayalı itaat geliştirir; dışsal kontrol ortadan kalktığında ise saldırgan veya isyankâr davranışlar sergileyebilir.

İzin verici ebeveynlik, düşük denetim ama yüksek sıcaklık ile tanımlanır. Bu çocuklarda sınır algısı zayıflar, dürtü kontrolü gelişmez ve toplumsal kurallara karşı tolerans artar (Maccoby & Martin, 1983).

İhmalkâr ebeveynlik hem sevgi hem kontrol eksikliğini içerir. Bu durum, çocuğun hem duygusal hem de davranışsal gelişimini olumsuz

etkileyerek suça sürüklenme riskini en fazla artıran faktörlerden biridir (Hoeve et al., 2009).

Yetkeci (otoritatif) ebeveynlik ise denetimle sıcaklığı dengeler; çocuğa sınır koyarken açıklayıcı olur ve güvenli bir iletişim kurar. Bu ebeveynlik tarzı, suça sürüklenmeye karşı en güçlü koruyucu faktör olarak görülmektedir (Wright & Cullen, 2001).

Bu bulgular, ebeveynlik tarzının çocuğun ahlaki yönelimini şekillendiren bir "sosyal öğrenme alanı" olduğunu göstermektedir. Çocuk, ebeveynin ödül ve ceza dengesini, iletişim biçimini ve duygusal sıcaklığını model alarak toplumsal normları öğrenir.

Ebeveynlik Tarzları ve Suça Sürüklenme Arasındaki İlişki

Ampirik çalışmalar, ebeveynlik tarzlarının SSÇ üzerindeki etkisini açık biçimde ortaya koymaktadır. Hoeve ve arkadaşlarının (2009) 161 çalışmayı kapsayan meta-analizi, ebeveyn gözetimi, sıcaklık ve tutarlılığın çocukların suç davranışlarını anlamlı biçimde azalttığını; ihmal, aşırı disiplin ve fiziksel cezalandırmanın ise artırdığını göstermiştir. Benzer şekilde, Kerr ve Stattin (2000), ebeveynin yalnızca "denetleyen" değil, aynı zamanda "katılım sağlayan" bir aktör olduğunda suç riskinin düştüğünü saptamıştır.

Türkiye'de yapılan araştırmalar da bu ilişkiyi doğrulamaktadır. Demir ve Aksoy (2021) tarafından yürütülen çalışmada, SSÇ'lerin %72'sinin aile içinde şiddete tanık olduğu, %58'inin ebeveynlerinden biriyle düzenli duygusal iletişim kurmadığı belirlenmiştir. Aile içi şiddet, çocuk suçluluğu literatüründe en güçlü belirleyicilerden biridir. Türkiye'de yapılan araştırmalar, suça sürüklenen çocukların büyük bir kısmının çocukluk döneminde fiziksel şiddete maruz kaldığını veya aile içi şiddetin tanığı olduğunu göstermektedir.

Şentürk Dizman & Oktik (2022) yaptıkları araştırmada denetimli serbestlik kapsamındaki gençlerin çok büyük çoğunluğunun ebeveynlerinden fiziksel şiddet gördüğünü ortaya koymuştur. Bu araştırmaya katılan gençlerin %93,2'si ebeveynlerinden şiddet gördüğünü belirtmiştir. Bu oran, aile içi şiddetin suç davranışının oluşumunda ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir.

Karagöz ve Özdemir (2023), otoriter veya ihmalkâr ebeveynlik tarzının çocuklarda suç tekrar oranlarını anlamlı biçimde artırdığını bulmuştur. Fırat ve Erk (2024) ise ebeveyn ilgisizliği, duygusal mesafe ve denetimsizliğin SSÇ davranışını yordayan en güçlü değişkenler olduğunu vurgulamıştır.

Bu bulgular, ebeveynlik biçimlerinin çocuk suçluluğuna doğrudan etkide bulunduğunu göstermektedir. Aşırı otoriter ebeveynlik, çocuğun özerklik ihtiyacını bastırarak gizli öfke ve direnç yaratabilir; ihmalkâr ebeveynlik ise çocuğun ahlaki rehberlikten yoksun kalmasına neden olur. Buna karşılık yetkeci ebeveynlik, çocukta sorumluluk bilincini ve vicdani kontrolü güçlendirir.

Ebeveynlik ve Toplumsal Bağların Çözülmesi

Ebeveynlik tarzları yalnızca bireysel tercihlerden ibaret değildir; toplumsal koşulların, ekonomik stresin ve kültürel dönüşümün yansımalarıdır. Düşük sosyoekonomik düzeydeki ailelerde otoriter veya ilgisiz ebeveynlik biçimleri daha sık görülmekte; bu durum Merton'un (1938) "gerilim kuramı" ile açıklanabilir. Yasal araçlarla başarıya ulaşamayan ebeveynler, çocuk yetiştirmede cezaya dayalı veya kontrolsüz stratejilere başvurabilmektedir.

Benzer biçimde, uzun çalışma saatleri, işsizlik ve kentleşme, ebeveynlerin fiziksel olarak var olsalar bile duygusal olarak "yok" hale gelmesine yol açmaktadır. Bu "duygusal yoksunluk", Durkheim'ın (1983) "anomi" kavramı çerçevesinde aile bağlarının çözülmesiyle birlikte açıklanabilir.

Dolayısıyla ebeveynlik tarzı, yalnızca aile içi bir etken değil, aynı zamanda toplumsal dayanışmanın mikro düzeydeki bir göstergesidir. Aile içindeki iletişim biçimi, toplumdaki güven ilişkilerinin küçük bir modelini yansıtır.

Helikopter Ebeveynlik ve Suça Sürüklenme

Helikopter ebeveynlik, yüksek ilgi ve koruma ile yoğun (çoğu zaman aşırı) denetimin bir arada görüldüğü çağdaş bir ebeveynlik biçimidir. Baumrind'in (1971) tipolojisinde "otoritatif"e yakın görünse de özerklik desteğinin düşük oluşu ve karar alanlarının sürekli ebeveyn kontrolünde kalması, çocuğun öz-düzenleme ve sorumluluk devri becerilerinin gelişimini sınırlar. Hirschi'nin (1969) toplumsal bağ modeli açısından bakıldığında bu tarz, bağlanmayı güçlendirebilir; ancak çocuğun katılım ve bağlılık bağlarını kendi seçimiyle inşa etmesini engelleyerek kurallara içsel inancı zayıflatabilir. Sonuçta, dışsal kontrolün olmadığı ortamlarda dürtü kontrolü ve sınır algısı kırılganlaşır; bu da akran etkisine açık, "gizli" sapma biçimlerine kapı aralayabilir. Türkiye bağlamında aile-çocuk iletişiminin duygusal sıcaklıkla birlikte özerklik desteği içerecek şekilde yeniden dengelenmesi, koruyucu etkinin sürerken aşırı korumacılığın risklerini azaltacaktır.

Ebeveynlik Eğitimi ve Sosyal Politika Boyutu

Ebeveynlik tarzlarının çocuk suçluluğu üzerindeki etkisini azaltmak için, aile danışmanlığı ve ebeveyn eğitimlerinin sistematik biçimde desteklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, ebeveynlik eğitimlerinin ücretsiz, erişilebilir ve sürekliliği sağlanmış bir kamu hizmeti olarak sunulması önem taşımaktadır.

Bu tür programlar yalnızca çocuk gelişimini değil, toplumsal uyumu da destekler. Çünkü toplumsal denetim mekanizmasının ilk halkası, hukuki değil, ebeveynlik ilişkisinde başlar. Ebeveynin duygusal sıcaklık ile sınır

koyma arasındaki dengeyi kurabilmesi, çocuğun suça sürüklenmesini önlemede en güçlü koruyucu faktördür.

ÇOCUKLARIN SUÇA SÜRÜKLENMESİNDE AİLENİN ROLÜNE SOSYOLOJIK YAKLAŞIMLAR

Durkheim: Toplumsal Düzen, Anomi ve Ahlaki Dengesizlik

Émile Durkheim (1982), suçun toplumsal yaşamın "normal" bir parçası olduğunu öne sürer. Ona göre suç, toplumsal normların değişkenliği ve bireylerin bu normlara uyum sürecindeki farklılıkların doğal sonucudur. Ancak anomi durumunda —yani toplumsal normların zayıfladığı, bireylerin davranışlarını yönlendiren değerlerin belirsizleştiği koşullarda— suç oranları artar.

Aile, Durkheim'ın kuramında "ahlaki düzenin ilk okulu" olarak tanımlanır. Ailenin temel işlevi, bireyi kolektif bilincin değerleriyle bütünleştirmektir. Ahlaki denetim mekanizmalarının zayıfladığı ailelerde çocuklar, toplumsal normların bağlayıcılığını hissedemezler. Özellikle parçalanmış aile yapısı, ebeveyn ilgisizliği ve duygusal kopukluk, anomik eğilimleri artırmaktadır (Durkheim, 1983). Durkheim'a göre toplumsal düzenin sürdürülebilmesi, normların istikrarına ve bireylerin bu normlarla bütünleşmesine bağlıdır. Aile, bireyin normlarla ilk karşılaştığı ve toplumsal değerleri içselleştirdiği temel kurumdur. Aile içinde yaşanan şiddet, ilgisizlik veya denetim eksikliği, çocuğun normatif bağlarını zayıflatarak anomik eğilimleri güçlendirebilir.

Bu bağlamda Durkheim'a göre çocuk suçluluğu, bireysel bir sapma değil, toplumsal dayanışmanın zayıflamasının bir sonucudur. Ailenin çözülmesi, çocuğun topluma aitlik duygusunu ve ahlaki rehberliğini ortadan kaldırır. Dolayısıyla suç, bir anlamda "ahlaki düzenin bozulmuş bir belirtisi" olarak değerlendirilebilir.

Merton: Gerilim (Anomi) Teorisi ve Fırsat Eşitsizliği

Robert K. Merton (1938), Durkheim'ın anomi kavramını geliştirerek "gerilim teorisi"ni ortaya koymuştur. Merton'a göre toplum, bireylerden meşru yollarla ulaşmaları beklenen kültürel hedefler belirler (örneğin başarı, refah, statü). Ancak yapısal eşitsizlikler, bazı bireylerin bu hedeflere meşru yollarla erişmesini engeller. Bu durumda birey, başarıya ulaşmak için gayrimeşru yollara yani suça yönelebilir.

Merton'un (1938) gerilim teorisine göre, bireyler toplumsal olarak meşru kabul edilen hedeflere ulaşmak için gerekli yapısal olanaklardan

yoksun kaldıklarında, alternatif ve çoğu zaman gayrimeşru yolları seçmeye yönelebilirler. Bu bağlamda ailede yaşanan ekonomik sıkıntılar, ebeveynlerin sınırlı sosyal ve kültürel sermayesi ve çocuğun deneyimlediği fırsat eşitsizliği, gerilim temelli sapma davranışlarını artıran bir risk alanı oluşturmaktadır.

Aile, bu kuramda hem fırsat eşitsizliğini yeniden üreten hem de gerilimi azaltabilecek bir kurumdur. Yoksul, düşük eğitimli veya sosyal sermayesi sınırlı aileler, çocuklarına toplumsal başarı için gerekli kültürel sermayeyi aktaramazlar. Bu durum, çocukta "başarısızlık" hissi yaratır ve suç, bu gerilimin boşalım biçimi hâline gelmektedir.

Türkiye'de özellikle düşük gelirli ailelerin yoğun olduğu kentsel bölgelerde (örneğin İstanbul, Diyarbakır, Adana gibi illerde) çocuk suçluluğu oranlarının yüksekliği, Merton'un kuramının ampirik yansımaları olarak değerlendirilebilir (TÜİK, 2022). Aile, çocuk için bir dayanışma alanı yaratamadığında, birey alternatif grup aidiyetlerine (örneğin suç çeteleri, sokak grupları) yönelir.

Hirschi: Toplumsal Bağ Teorisi

Travis Hirschi'nin (1969) "Sosyal Bağ Teorisi", suçun nedeninden çok suç işlememeyi sağlayan toplumsal bağların nasıl işlediğini açıklamaya çalışır. Hirschi'ye göre bireyleri suçtan uzak tutan dört temel bağ vardır:

1. Bağlanma (attachment) – Ebeveynlere, öğretmenlere ve topluma duygusal yakınlık.
2. Bağlılık (commitment) – Toplumsal normlara ve hedeflere yatırım yapma.
3. Katılım (involvement) – Meşru etkinliklere aktif katılım.
4. İnanç (belief) – Toplumsal kurallara duyulan inanç.

Aile, bu dört bağın da kurulduğu ilk alandır. Ebeveynleriyle duygusal bağ kuramayan çocuk, toplumsal düzenin kurallarına da zayıf bir bağlılık gösterir. Özellikle ebeveyn ilgisizliği, aşırı disiplin veya fiziksel şiddet, bağlanma sürecini kesintiye uğratır.

Hirschi'nin kuramı, Türkiye'de yapılan birçok araştırmada da doğrulanmıştır. Örneğin Kaya ve Yıldırım (2020), ebeveyn gözetimi düşük olan çocukların suç eğiliminin 1,8 kat arttığını, özellikle babasız veya ilgisiz ailelerde bu oranın daha yüksek olduğunu saptamıştır.

Bu nedenle Hirschi'nin modeli, çocuk suçluluğunu toplumsal bağların zayıflığı üzerinden açıklayan en işlevsel yaklaşımlardan biridir. Hirschi'nin modelinde aileye bağlanma, suça yönelmeyi engelleyen en güçlü toplumsal bağlardan biridir. Araştırmalar, aile içindeki sevgi, denetim ve güven ilişkilerinin zayıfladığında suç davranışının ortaya çıkma ihtimalinin arttığını göstermektedir. Şentürk Dizman ve Oktik'in (2022) denetimli serbestlik kapsamındaki gençlerle yaptıkları çalışmada, aile bağlarının zayıflığının suç davranışıyla anlamlı şekilde ilişkili olduğu görülmüştür. Bu durumun çocuklar için de geçerli olduğunu bir kez daha vurgulamak gerekir.

Becker: Etiketleme Kuramı ve İkincil Sapma

Howard Becker'in (1963) "etiketleme kuramı", suçun objektif bir gerçeklik değil, toplumsal bir tanımlama süreci olduğunu öne sürer. Yani "suçlu" olmak, bireyin yaptığı eylemden çok, toplumun o eyleme yüklediği anlamla ilgilidir.

Çocuğun suça itilme süreci, çoğu zaman etiketlenme ve dışlanma mekanizmalarıyla derinleşir. Suça karışan veya suça eğilim gösteren bir çocuk, çevresi tarafından "yaramaz", "problemli", "tehlikeli" gibi sıfatlarla damgalandığında, bu kimliği içselleştirir ve ikincil sapma süreci başlar.

Aile, bu döngüyü ya kırabilir ya da yeniden üretebilir. Suç işleyen çocuğu reddeden, cezalandıran veya dışlayan aile, toplumsal etiketlemeyi pekiştirir. Buna karşılık destekleyici ve kapsayıcı bir aile, çocuğun yeniden toplumsallaşmasını mümkün kılar.

Türkiye'de çocuk suçluların yeniden topluma kazandırılması süreçlerinde aile desteği eksikliğinin, yeniden suç işleme oranlarını artırdığı görülmektedir (Çetin, 2019). Becker'in yaklaşımı, aileyi hem etiketleyici hem de rehabilite edici bir aktör olarak ele alır.

Bourdieu: Habitus, Sermaye ve Yeniden Üretim

Pierre Bourdieu'nün (1986) sosyolojik yaklaşımı, suç olgusunu kültürel, ekonomik ve sosyal sermaye kavramlarıyla açıklar. Aile, bu sermaye türlerinin ilk üretim ve aktarım alanıdır.

- Ekonomik sermaye yetersizliği (gelir, istihdam, yaşam koşulları),
- Kültürel sermaye eksikliği (eğitim, dil, sembolik beceriler),
- Sosyal sermaye yoksunluğu (ağlar, destek sistemleri)

çocuğun toplumsal başarı kanallarına erişimini sınırlar. Bu durumda çocuk, sistem içinde dışlanma ve değersizlik hissi yaşar. Habitus, yani bireyin yaşam deneyimleriyle şekillenen eğilimler bütünü, bu koşullarda "suçla baş etme" ya da "suçla var olma" biçiminde yeniden üretilir.

Bourdieu'nün perspektifi, çocuk suçluluğunun yalnızca psikolojik değil, sınıfsal bir sorun olduğunu da açığa çıkarır. Türkiye'de yapılan çalışmalar, düşük gelirli mahallelerde çocuk suçluluğunun, eğitim ve istihdam fırsatlarının sınırlılığıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir (Erdoğan, 2021). Dolayısıyla Bourdieu, aileyi hem sermaye aktarımının hem de toplumsal eşitsizliklerin yeniden üretiminin merkezi olarak görür. Ailenin sahip olduğu sermaye biçimleri, çocuğun yaşam stratejilerini ve sapma olasılığını belirlemektedir. Ailenin sağladığı ekonomik, sosyal ve kültürel sermaye, çocuğun yaşam dünyasını doğrudan şekillendirir. Düşük sermayeye sahip ailelerde yetişen çocukların eğitim, kültürel katılım ve sosyal destek kanalları sınırlıdır. Bu durum habitusun imkanlarını daraltmakta, suça yönelme ihtimalini artırmaktadır.

Feminist ve Eleştirel Yaklaşımlar

Feminist kriminoloji, çocuk suçluluğu literatüründe özellikle kız çocuklarının suça yönelme süreçlerinin aile içi cinsiyet rolleri ve güç ilişkileriyle bağlantılı olduğunu vurgular (Heidensohn, 1985). Kız çocukları genellikle ev içinde daha sıkı kontrol altında tutulurken, erkek çocuklara daha fazla dışa dönük özgürlük tanınır. Bu durum, erkek çocukların "riskli davranışlara" yönelme ihtimalini artırır.

Eleştirel kuramlar (örn. Frankfurt Okulu) ise çocuk suçluluğunu kapitalist üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak ele alır. Aile, ekonomik baskıların yeniden üretildiği bir mikro alandır; çocuklar, sistemin adaletsizliklerini en yakından hisseden kesimdir (Horkheimer & Adorno, 1947). Bu yaklaşımlar, aileyi yalnızca bireysel bir birim değil, ideolojik bir aygıt olarak görür: çocuk, sistemin dayattığı değerleri aile içinde öğrenir ya da reddeder. Bu da suç davranışının toplumsal anlamını genişletir.

TÜRKİYE'DE ÇOCUK SUÇLULUĞU VE AİLE FAKTÖRLERİNE İLİŞKİN BULGULAR

Türkiye'de Çocuk Suçluluğunun Genel Görünümü

Türkiye'de çocuk suçluluğu, özellikle 2000'li yıllardan itibaren sosyal bilimlerin giderek daha fazla ilgi gösterdiği bir alan hâline gelmiştir. Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü (CTE) verilerine göre, 2023 yılında çocuk kapalı ceza infaz kurumlarında ve eğitimevlerinde bulunan çocuk sayısı 2.484'tür. Bunun dışında, aynı yıl 132.000'den fazla çocuk çeşitli nedenlerle güvenlik birimlerine getirilmiştir (Adalet Bakanlığı, 2024).

Bu çocukların yaklaşık:

- %37'si mala karşı suçlar (hırsızlık, gasp vb.),
- %26'sı kişilere karşı suçlar (yaralama, tehdit),
- %18'i kamu düzenine karşı suçlar,

geri kalanı uyuşturucu ve cinsel suçlar gibi kategorilerde yer almaktadır (TÜİK, 2023).

Bu veriler, çocuk suçluluğunun büyük ölçüde maddi yoksunluk ve aile içi yönlendirme eksikliği kaynaklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca kentleşme, göç ve aile çözülmesi gibi faktörlerin çocuk suçluluğu oranlarını artırdığı gözlenmektedir.

Örneğin, İstanbul, İzmir, Adana ve Gaziantep gibi yoğun göç alan illerde, çocuk suç oranları ülke ortalamasının iki katına yaklaşmaktadır. Bu

illerde suçun "sosyalleşme aracı" hâline geldiği, çocukların mahalle kültürü içinde suç davranışını meşrulaştırabildiği saptanmıştır (Yavuzer, 2017).

Aile Yapısı ve Suç Arasındaki İlişki

TÜİK'in 2022 tarihli "Çocuk Suçluluğu Araştırması"na göre, suça sürüklenen çocukların:

- %64'ü çekirdek ailelerde,
- %26'sı parçalanmış ailelerde,
- %10'u geniş ailelerde yaşamaktadır.

Ancak araştırma, aile bütünlüğünün değil, ailenin işlevselliğinin daha belirleyici olduğunu göstermektedir. Yani, ebeveynlerin her ikisinin de var olması tek başına yeterli değildir; önemli olan ebeveynlerin çocukla kurduğu iletişim, rehberlik ve duygusal bağdır.

Ankara Üniversitesi Sosyal Hizmet Bölümü tarafından yürütülen bir çalışmada (Demir & Aksoy, 2021), suça sürüklenen 150 çocukla yapılan görüşmelerde katılımcıların %72'si aile içinde şiddete tanık olduğunu, %58'i ebeveynlerinden en az biriyle düzenli iletişim kurmadığını belirtmiştir. Bu oran, aile içi duygusal boşluk ve şiddet döngüsünün suça yönelme olasılığını artırdığını doğrulamaktadır.

Ekonomik Yoksunluk ve Sosyal Dışlanma

Çocuk suçluluğunun en güçlü belirleyicilerinden biri ekonomik yoksulluktur. TÜİK'in 2023 verilerine göre, Türkiye'de çocuk yoksulluğu oranı %32,7'dir. Bu oran, Avrupa ortalamasının neredeyse iki katıdır.

Yoksul hanelerde yaşayan çocuklar, erken yaşta iş gücüne katılmakta, okuldan kopmakta ve sokak kültürüyle daha erken tanışmaktadır. Bu durum, suçun hem bir "geçim aracı" hem de "kimlik biçimi" hâline gelmesine neden olur (Karataş & Çelik, 2019).

Özellikle büyükşehirlerin çeper mahallelerinde yaşayan ailelerde, babaların düzensiz işlerde çalışması ve annelerin ev içi üretime hapsolması, çocukların denetimsiz zaman geçirmesine zemin hazırlar. İstanbul'da yapılan bir araştırmada, haftada 20 saatten fazla sokakta zaman geçiren çocukların suç davranışına katılım oranının %43 olduğu saptanmıştır (Yılmaz, 2020).

Bu bulgular, Merton'un gerilim teorisinin Türkiye bağlamında doğrulandığını göstermektedir: meşru başarı yollarının tıkalı olduğu sosyal çevrelerde, çocuklar "gayrimeşru araçlara" yönelmektedir.

Ebeveyn Tutumları ve Aile İçi Şiddet

Aile içi şiddet, yalnızca fiziksel değil, psikolojik ve ekonomik yönleriyle de çocuk suçluluğunu tetikleyebilecek önemli bir faktördür. Bu ortamda büyüyen çocuklar, şiddeti iletişim ve sorun çözme biçimi olarak içselleştirirler. Bandura'nın (1977) "sosyal öğrenme kuramı" bu süreci, "çocuk, ebeveyn davranışlarını model alarak öğrenir" şeklinde

açıklamaktadır. Dolayısıyla şiddet uygulayan baba ya da anne, farkında olmadan çocuğa şiddeti meşru bir tepki olarak öğretir. Çocuklar, aile içinde gözlemledikleri davranışları model alırlar. Şiddetin bir iletişim veya sorun çözme yöntemi olarak kullanıldığı ailelerde büyüyen çocuklar, bu davranışı öğrenerek ilerleyen yaşlarda tekrar edebilir. Fiziksel şiddete maruz kalma veya şiddete tanık olma, suç davranışının kuşaklar arası aktarılan bir örüntüye dönüşmesine yol açabilir.

Manisa ve Şanlıurfa illerinde yapılan bir saha araştırmasında (Erdem ve Kaplan, 2022), suça sürüklenen çocukların %67'si aile içinde fiziksel cezaya maruz kaldığını, %54'ü ebeveyninin madde kullandığını, %48'i evden kaçma öyküsüne sahip olduğunu belirtmiştir.

Bu bulgular, suç davranışının bireysel bir eğilim değil, aile içi travmatik deneyimlerin dışavurumu olduğunu göstermektedir.

Göç, Kentleşme ve Aile Çözülmesi

Göç, çocuk suçluluğu açısından önemli bir yapısal faktördür. İç göçle birlikte kırsaldan kente taşınan aileler, genellikle ekonomik baskı, kültürel uyum sorunu ve sosyal izolasyon yaşar. Bu süreçte aile bağları zayıflar, çocuklar akran gruplarına yönelir.

Özellikle 1990 sonrası Güneydoğu'dan Marmara ve Akdeniz illerine gerçekleşen göç dalgalarıyla birlikte, suç oranlarının yükseldiği görülmüştür. TÜİK (2022) verileri, göçmen çocukların suça karışma oranının yerleşik nüfusa göre %35 daha fazla olduğunu göstermektedir.

Bu olgu, sadece ekonomik değil, aynı zamanda kültürel ve kimliksel yabancılaşma ile ilgilidir. Göçmen aileler, çoğu zaman kentsel yaşamın normlarına uyum sağlayamaz; çocuklar, "ne geldikleri yere ne de yeni topluma ait olma" gerilimi yaşar. Bu durumda suç, bir aidiyet biçimi hâline gelir (Wacquant, 2008).

Eğitim Düzeyi, Okul Bağlılığı ve Aile İlişkisi

Okul başarısı ve aidiyet duygusu, suçtan uzak kalmanın en güçlü göstergelerindendir. Ancak aile desteği olmadan eğitim sisteminde tutunmak zordur.

Millî Eğitim Bakanlığı'nın 2023 raporuna göre, zorunlu eğitimi tamamlayamayan çocukların %41'i, suça sürüklenen çocuklar grubunda yer almaktadır. Okuldan kopan çocukların aileleri genellikle düşük eğitimli, ilgisiz ya da yoksullukla mücadele eden ailelerdir.

Bu bağlamda aile-okul iş birliği önem kazanmaktadır. Hirschi'nin toplumsal bağ modelinde aile ve okul, çocuğun normatif yönelimini destekleyen iki temel kurumdur. Ancak Türkiye'de okul rehberlik sistemleri, ailelerle yeterli düzeyde iletişim kurmakta zorlanmaktadır.

Eğitim kurumları ile aile arasında kurulacak güçlü bağlar, çocuğun suçtan uzaklaşmasında etkili bir koruyucu faktör oluşturabilir.

TARTIŞMA

Aile Kurumunun Dönüşümü ve Toplumsal Denetimin Zayıflaması

Elde edilen bulgular, Durkheim'ın (1983) öngördüğü biçimde, toplumsal bağların çözülmesinin çocuk suçluluğu üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir. Modern toplumlarda ailenin işlevsel bütünlüğü giderek zayıflamakta; ekonomik baskılar, göç, bireyselleşme ve kültürel parçalanma, ailenin "ahlaki rehberlik" rolünü zedelemektedir.

Türkiye'de özellikle düşük gelirli ailelerde ebeveynlerin uzun çalışma saatleri, iş güvencesizliği ve mekânsal hareketlilik, çocukların denetimsiz kalmasına yol açmaktadır. Bu durum, aileyi hem duygusal hem de sosyal kontrol açısından işlevsiz hâle getirmektedir.

Bu noktada Durkheim'ın "anomi" kavramı açıklayıcıdır: aile kurumunun normatif düzeni sarsıldığında, çocukların toplumla kurduğu bağ da zayıflar. Suç, yalnızca yasa dışı bir davranış değil, aynı zamanda toplumsal bütünleşme eksikliğinin bir belirtisidir.

Yoksulluk, Fırsat Eşitsizliği ve Gerilim Kuramının Yansımaları

Merton'un (1938) gerilim kuramı, Türkiye bağlamında da güçlü biçimde doğrulanmaktadır. Bulgular, çocukların suça yönelmesinde yalnızca bireysel tercihlerin değil, yapısal eşitsizliklerin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

TÜİK (2023) verilerine göre, gelir dağılımındaki bozulma ve çocuk yoksulluğu oranlarının yüksekliği, çocukların meşru toplumsal hedeflere (başarı, statü, refah) ulaşmasını engellemektedir. Bu engellenmişlik, çocuklarda "başarısızlık" ve "dışlanmışlık" duygusu yaratmakta; suç ise bu duyguların bir tepkisel ifadesi hâline gelmektedir.

Yoksul mahallelerde çocuk suçluluğunun yüksekliği, suçun bireysel bir tercih değil, sınıfsal bir zorunluluk olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Bu bağlamda aile, ekonomik ve kültürel sermayesi sınırlı olduğunda, çocuğa alternatif değer sistemleri sunamaz.

Merton'un kavramsallaştırdığı "yenilikçi uyum biçimi" Türkiye'deki yoksul çocukların deneyiminde açıkça görülmektedir: yasal araçlar tıkandığında, çocuklar gayrimeşru araçlarla (örneğin hırsızlık, sokak satıcılığı, çete üyeliği) başarıya ulaşmaya çalışırlar.

Toplumsal Bağların Çözülmesi ve Ebeveyn İlgisizliği

Hirschi'nin (1969) toplumsal bağ kuramı, Türkiye'deki ampirik verilerle doğrudan örtüşmektedir. Ebeveyn gözetiminin azaldığı, duygusal bağların zayıf olduğu ailelerde çocukların suça yönelme olasılığı iki kattan fazladır.

Araştırmalar (Demir & Aksoy, 2021; Yılmaz, 2020), çocukların suça sürüklenmesinde "anne-baba ile duygusal iletişim eksikliği"nin en kritik değişkenlerden biri olduğunu göstermektedir. Özellikle baba figürünün

yokluğu, yetersizliği veya agresifliği, çocukta güven ve aidiyet duygusunun zedelenmesine yol açar.

Hirschi'nin dört bağı (bağlanma, bağlılık, katılım, inanç) Türkiye toplumunda giderek zayıflamaktadır. Ailenin çocukla kurduğu bağ, artık "duygusal yakınlık"tan çok "disiplin" veya "ekonomik yük" üzerinden tanımlanmakta; bu da çocuğun toplumsal normlara içsel bağlılığını azaltmaktadır. Sonuç olarak, suç davranışı bir "boşlukta" değil, duygusal bağların kopuk olduğu bir sosyal çevrede kök salmaktadır.

Etiketleme, Dışlanma ve Yeniden Üretim Döngüsü

Becker'in (1963) etiketleme kuramı, Türkiye'de çocuk suçluluğuna yönelik toplumsal tutumların nasıl damgalayıcı bir etki yarattığını açıklamaktadır. Çocuk, bir kez "suçlu" etiketiyle karşılaştığında, toplumdan ve ailesinden dışlanmakta; bu dışlanma "ikincil sapma" sürecini tetiklemektedir. Ailelerin, çocuklarının suça karışması durumunda genellikle utanç, damgalanma korkusu ve sosyal baskı nedeniyle çocuğu reddettiği görülmektedir. Bu durum, Becker'in öne sürdüğü gibi, toplumsal tanımlamanın bireyin kimliğini biçimlendirme gücünü doğrulamaktadır.

Öte yandan eğitim kurumları ve medya, çocuk suçluluğuna ilişkin söylemleriyle bu damgalamayı pekiştirmektedir. "Suça sürüklenen çocuk" kavramı, yasada koruyucu bir amaçla kullanılsa da, toplumsal algıda hâlâ "tehlikeli çocuk" imajını çağrıştırmaktadır. Bu bağlamda aile, eğer çocuğunu toplumsal etiketin dışına çıkarabilirse, yeniden sosyalizasyon mümkün olur. Aksi hâlde suç döngüsü, kuşaklar arası bir biçimde yeniden üretilir.

Sermaye Eşitsizlikleri ve Habitus'un Suç Üretimi

Bourdieu'nün (1986) kavramsallaştırdığı ekonomik, kültürel ve sosyal sermaye eksiklikleri, Türkiye'de çocuk suçluluğunun sınıfsal kökenlerini görünür kılmaktadır. Alanyazın verileri, düşük gelirli ailelerin çocuklarının yalnızca maddi değil, sembolik sermaye bakımından da dezavantajlı olduğunu göstermektedir. Bu çocuklar, eğitim kurumlarında dışlanmakta, kültürel etkinliklere katılamamakta ve toplumsal başarı kanallarına erişememektedir.

Bu durum, çocukların habitus'unda bir "uyumsuzluk" yaratır. Toplumsal sistemin dayattığı hedeflerle bireysel deneyimler arasındaki bu çatışma, Merton'un "anomi"sini, Bourdieu'nün "habitus kırılması"yla birleştirmektedir. Sonuçta çocuk, sistemin değerlerine yabancılaşır; suç, bu yabancılaşmanın bir ifade biçimi hâline gelir. Bu süreçte aile, çocuğun habitus'unu ya destekleyen ya da zayıflatan bir rol oynamaktadır. Sermaye aktarımında başarısız olan aile, farkında olmadan suç kültürünün yeniden üretimine katkı sunmaktadır.

Cinsiyet Rolleri, Erkeklik ve Kız Çocuklarının Görünmezliği

Feminist kuramın öngördüğü üzere (Heidensohn, 1985), çocuk suçluluğu tartışmaları çoğunlukla erkek çocuklar üzerinden yürütülmektedir. Bu durum, suçun cinsiyetlendirilmiş bir olgu olduğunu göstermektedir. Türkiye'de erkek çocuklar genellikle "mahallenin delikanlısı" veya "mahallenin abisi" olarak teşvik edilirken, kız çocukları ev içi rollere yönlendirilmektedir. Bu toplumsal cinsiyet rolleri, erkek çocuklarda "güç, meydan okuma ve saldırganlık"ı pekiştirirken, kız çocuklarda itaat ve içe kapanmayı artırır.

Bu nedenle aile içi erkeklik modelleri, çocuk suçluluğunun türünü ve biçimini doğrudan etkiler. Ataerkil aile yapısı, suçun "erkekliğin kanıtı" olarak algılanmasına yol açabilir. Öte yandan aile içi istismar veya zorla evlilik gibi durumlar, kız çocuklarını farklı türde "suç" tanımlamalarına (örneğin evden kaçma, intihar girişimi vb.) sürükleme riski taşımaktadır. Dolayısıyla çocukların suça sürüklenmesi, toplumsal cinsiyet rejiminden bağımsız düşünülemez.

Göç, Kentleşme ve Ailenin Sosyal Sermayesinin Erozyonu

Göç, sadece mekânsal bir hareketlilik değil, aynı zamanda sosyal bağların kopuşu anlamına gelmektedir (Oktik, 1997). Göçle birlikte aile, geniş akrabalık ağlarından ve komşuluk ilişkilerinden kopmakta; çocuk, yeni kent ortamında "sahipsizlik" hissi yaşamaktadır.

Bu durum, Wacquant'ın (2008) "kent yoksulluğu ve marjinallik" kavramsallaştırmasını doğrulamaktadır. Türkiye'deki göçmen ve düşük gelirli mahallelerde, çocuk suçluluğu yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda aidiyet kriziyle bağlantılıdır. Aile, bu süreçte yeterli sosyal sermayeye sahip olmadığında, çocuğun kent ortamındaki risklerle baş etmesi güçleşmektedir. Bu nedenle göç, aileyi "koruyucu kalkan" olmaktan çıkarıp, "kırılgan bir yapı"ya dönüştürmektedir.

Yapısal Eşitsizlikler Karşısında Ailenin Politikleşmesi

Tüm bu bulgular, ailenin çocuk suçluluğunda hem bir neden hem de çözüm olduğunu göstermektedir. Aileyi yalnızca mikro düzeyde ele almak yetersizdir; çünkü aile, ekonomik, kültürel ve politik yapının bir yansımasıdır.

Yoksulluk, işsizlik, eğitim yetersizliği, göç, konut sorunları gibi makro faktörler, aileyi işlevsiz hâle getirir. Dolayısıyla çocuk suçluluğunu azaltmak, yalnızca ebeveyn tutumlarını değiştirmekle değil, sosyal adaleti güçlendirmekle mümkündür.

Bu nedenle aile politikaları, çocuk suçluluğu ile mücadelede refah devleti anlayışına dayanmalıdır. Aileyi destekleyen sosyal hizmet mekanizmaları hem çocukların hem de ebeveynlerin güçlendirilmesini hedeflemelidir.

Aile kurumunun çözülmesi, ihmal, şiddet, ebeveyn kaybı ve aile içi çatışmalar, çocukların suça sürüklenmesinde temel risk faktörleri arasında yer almaktadır. Türkiye'deki nitel araştırmalar, çocuk suçluluğunun büyük ölçüde ailede yaşanan sorunlarla ilişkili olduğunu göstermektedir. Elde edilen bulgular, Durkheim'ın anomi, Merton'un gerilim, Hirschi'nin bağlanma ve Bandura'nın sosyal öğrenme yaklaşımı ile uyumlu bir tablo ortaya koymaktadır. Aile içi krizler, çocukların hem normatif hem de duygusal bağlarını zayıflatmakta, alternatif (çoğu zaman suç içeren) davranış örüntülerine yönelmelerini kolaylaştırmaktadır.

SONUÇ

Genel Değerlendirme

Bu çalışma, çocukların suça itilme sürecinde ailenin rolünü sosyolojik bir perspektiften ele almış ve hem kuramsal hem de ampirik bulgular ışığında çok boyutlu bir analiz sunmuştur.

Elde edilen veriler, çocuk suçluluğunun yalnızca bireysel bir eğilim ya da psikolojik bir sapma değil, toplumsal yapının ürettiği eşitsizliklerin, yoksulluğun, dışlanmanın ve aile kurumundaki çözülmenin bir sonucu olduğunu ortaya koymuştur.

Durkheim'ın "ahlaki düzen" ve "anomi" kavramları, modern Türkiye'de ailenin geçirdiği dönüşümü açıklamak açısından oldukça anlamlıdır. Ailenin duygusal, ahlaki ve ekonomik işlevleri zayıfladıkça, çocuklar toplumsal normlarla bağ kurmakta zorlanmaktadır. Merton'un gerilim teorisi, yoksulluk ve fırsat eşitsizliğinin suç üretimindeki rolünü net biçimde göstermiştir: meşru yollarla başarıya ulaşamayan birey, gayrimeşru araçlara başvurmaktadır.

Hirschi'nin toplumsal bağ modeli, ebeveyn-çocuk ilişkisindeki zayıflığın suça yönelmede belirleyici olduğunu doğrulamaktadır. Becker'in etiketleme kuramı ise toplumun ve ailenin "suçlu çocuk" etiketini nasıl yeniden ürettiğini, bunun da ikincil sapmayı nasıl derinleştirdiğini açıklamaktadır. Bourdieu'nün sermaye kuramı, çocuk suçluluğunu ekonomik ve kültürel yoksunluk üzerinden sınıfsal bir mesele olarak konumlandırmıştır. Çocuk suçluluğu bir "aile içi kriz" olduğu kadar bir "toplumsal sistem krizidir." Aile, çocuğun sosyalleşme sürecindeki en temel kurum olarak, toplumsal eşitsizliklerin hem taşıyıcısı hem de onarıcısı konumundadır.

Politika ve Uygulama Önerileri

Aile Temelli Sosyal Politikaların Güçlendirilmesi

Türkiye'de çocuk suçluluğuyla mücadelede önleyici yaklaşımlar, çoğu zaman bireysel düzeyde kalmaktadır. Oysa sorunun temeli, aile yapısının sosyoekonomik kırılganlıklarında yatmaktadır.

Bu nedenle:

Aile Destek Merkezleri (ADEM) ve Sosyal Hizmet Merkezleri, risk altındaki ailelere yönelik düzenli psikososyal destek ve ebeveynlik eğitimi programları yürütmelidir.

Aile danışmanlığı, sadece kriz dönemlerinde değil, erken dönem koruyucu hizmet olarak yaygınlaştırılmalıdır. Devlet bu hizmetin alınması için hem teşvik etmeli hem de bunu sosyal bir hak olarak finanse etmelidir.

Sosyal yardımlar, yalnızca ekonomik destekle sınırlı kalmamalı; eğitim, ebeveynlik becerileri ve toplumsal katılımı artıracak unsurları da içermelidir.

Eğitim ve Okul-Aile İşbirliğinin Güçlendirilmesi

Araştırmalar, çocukların okuldan kopmasının suç eğilimini artırdığını göstermektedir. Okul rehberlik sistemleri, risk altındaki öğrencilerin aileleriyle daha yakın iş birliği kurmalıdır.

Okul sosyal hizmet uzmanları, eğitim sosyologları ve rehber öğretmenler, ebeveynlerle düzenli görüşmeler yaparak aile içi iletişimi desteklemelidir.

Devamsızlık, akademik başarısızlık ve disiplin sorunları, yalnızca öğrencinin bireysel sorunu olarak değil, aile dinamiklerinin bir göstergesi olarak ele alınmalıdır.

Aile İçi Şiddetle Mücadelede Erken Müdahale Programları

Aile içi şiddet, çocuk suçluluğunun en güçlü tetikleyicilerindendir. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yürüttüğü "Şiddet Önleme ve İzleme Merkezleri (ŞÖNİM)", daha fazla çocuk odaklı hale getirilmelidir. Şiddet gören çocuklar için psikososyal rehabilitasyon programları ve topluma yeniden kazandırma merkezleri kurulmalıdır.

Çocukların tanık olduğu şiddet olayları da "çocuk istismarı" olarak tanımlanmalı ve bu durumlar için zorunlu bildirim mekanizmaları güçlendirilmelidir. Çocuk koruma merkezleri yaygınlaştırılarak her türlü şiddete uğramış, tanık olmuş veya şiddetin bizzat uygulayıcısı olmuş çocuklar bu merkezlerde multidisipliner destek almalı, rehabilitasyon hizmeti verilmelidir.

Yoksullukla Mücadelede Sosyal Sermaye Yaklaşımı

Yoksulluk yalnızca gelir eksikliği değil, toplumsal bağların zayıflığı anlamına da gelir. Ailelerin sosyal sermayesini güçlendirmek için mahalle

düzeyinde toplum merkezleri, gönüllü ağları ve ebeveyn dayanışma grupları oluşturulmalıdır.

Belediyeler, yoksul ailelerin çocuklarına kültürel etkinlikler, spor faaliyetleri ve atölye çalışmaları aracılığıyla "meşru başarı yolları" sunmalıdır. Aile içi ekonomik istikrar, çocuk suçluluğu riskini azaltır; bu nedenle çalışan yoksulların desteklenmesi, suçun yapısal önlenmesi açısından kritik önemdedir.

Göçmen ve Dezavantajlı Ailelere Özel Sosyal Programlar

Göç, aile bütünlüğünü sarsmakta ve çocukların aidiyet duygusunu zayıflatmaktadır. Göçmen ailelere yönelik psikososyal uyum programları yaygınlaştırılmalı, yerel toplumla entegrasyon desteklenmelidir.

Okul ve mahalle düzeyinde "kültürel arabuluculuk" yapan sosyal hizmet görevlileri istihdam edilmelidir. Kent yoksulluğunun yoğun olduğu bölgelerde "suç önleme mahalle programları" hayata geçirilmelidir.

Medya ve Toplumsal Etiketlemeyle Mücadele

Toplumun çocuk suçluluğuna ilişkin dili, yeniden üretici bir damgalama mekanizmasıdır. Medyada çocuk suçluluğuna dair haberler, suçlayıcı değil, koruyucu adalet yaklaşımıyla ele alınmalıdır.

"Suça sürüklenen çocuk" kavramı, olumsuz çağrışımlardan arındırılmalı; herhangi bir suç faili veya mağduru olmalarında çocuklar mutlaka rehabilitasyonun önemi vurgulananarak değerlendirilmelidir.

Kamu spotları, ailelerin çocuklarıyla iletişim kurma biçimlerini geliştirmeye yönelik farkındalık oluşturmalıdır. Aile eğitimlerinde birlikte kaliteli zaman geçirmenin, sosyal medya ve diijital okuryazarlığın önemine vurgu yapmalıdır. Yine aile eğitimlerinde çocuklarda vicdan gelişiminin, merhamet ve empati duygusunun geliştirilmesine ve önemine dikkat çekilmelidir.

Akademik ve Uygulamalı Araştırma Önerileri

Türkiye'de çocuk suçluluğu üzerine yapılan araştırmalar, çoğunlukla erkek çocuklar ve kentsel bölgelerle sınırlıdır. Kız çocukları, kırsal alanlar ve göçmen çocuklar üzerine nitel araştırmalar artırılmalıdır.

Aile içi şiddet, yoksulluk, okul terk oranı gibi değişkenleri içeren karma yöntemli (nitel ve nicel) araştırmalar, suçun toplumsal kökenlerini daha derinlemesine anlamayı sağlayacaktır.

Çocuk suçluluğuna karşı yürütülen projelerin etkililiği uzun vadeli izleme çalışmalarıyla değerlendirilmelidir.

Unutulmamalıdır ki çocuk suçluluğu, bireyin değil toplumun aynasıdır.

Ailenin çözülmesi, yalnızca özel bir mesele değil, toplumsal dayanışma ruhunun erozyonudur.

Bu nedenle çocukları suça sürükleyen nedenlerle mücadele, yalnızca adalet sisteminin değil, sosyolojik, ekonomik ve kültürel politikaların ortak sorumluluğudur.

Çocukların suça sürüklenmediği, her çocuğun sevgi, güven ve adalet içinde büyüdüğü bir toplum yaratmak mümkündür, yeter ki aileyi yalnızca koruma nesnesi olarak değil, toplumsal yeniden üretimin ahlaki omurgası olarak ele alınabilsin.

REFERANSLAR

Adalet Bakanlığı. (2024). *Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü 2023 faaliyet raporu*. https://cte.adalet.gov.tr

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2023). *2023 faaliyet raporu*. https://www.aile.gov.tr

Amato, P. R., & Keith, B. (1991). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 110*(1), 26–46. https://doi.org/10.1037/0033-2909.110.1.26

Apel, R., & Kaukinen, C. (2008). On the relationship between family structure and delinquency: Family instability and parental attachments over the life course. *Journal of Youth and Adolescence, 37*(4), 479–492. https://doi.org/10.1007/s10964-008-9282-x

Ariès, P. (1962). *Centuries of childhood: A social history of family life*. Vintage.

Bandura, A. (1977). *Social learning theory*. Prentice-Hall.

Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monographs, 4*(1, Pt. 2), 1–103.

Becker, H. S. (1963). *Outsiders: Studies in the sociology of deviance*. Free Press.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality*. Anchor Books.

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Harvard University Press.

CHP Yayınları. (2021). *Suça sürüklenen çocuklar raporu (2017–2021).* https://chp.org.tr/yayin/suca-suruklenen-cocuklar-raporu

Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. University of California Press.

Çetin, S. (2019). Suça sürüklenen çocuklarda yeniden suç işleme riskinin değerlendirilmesi. *Adli Bilimler Dergisi, 18*(2), 95–110.

Demir, G., & Aksoy, E. (2021). Suça sürüklenen çocukların aile içi iletişim örüntüleri: Ankara örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 32*(3), 753–777. https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsh

Demirbaş, T. (2018). *Kriminoloji*. Seçkin Yayıncılık.

Durkheim, É. (1982). *The rules of sociological method* (S. Lukes, Ed.). Free Press. (Orijinal çalışma 1895)
Durkheim, É. (1983). *Suicide: A study in sociology*. Routledge. (Orijinal çalışma 1897)
Erdem, S., & Kaplan, A. (2022). Aile içi şiddetin çocuk suçluluğu üzerindeki etkisi: Manisa–Şanlıurfa karşılaştırması. *Journal of Social Policy Studies, 5*(2), 215–237.
Erdoğan, B. (2021). Sosyoekonomik eşitsizlikler ve çocuk suçluluğu: Türkiye örneği. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 24*(1), 65–92.
Fırat, S., & Erk, M. A. (2024). Suça sürüklenen çocuklarda yeniden suç işleme. In L. Tamam (Ed.), *Güncel Psikiyatri Çalışmaları III*. Akademisyen Yayınevi.
Heidensohn, F. (1985). *Women and crime*. Macmillan.
Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. University of California Press.
Hoeve, M., Dubas, J. S., Eichelsheim, V. I., van der Laan, P. H., Smeenk, W., & Gerris, J. R. M. (2009). The relationship between parenting and delinquency: A meta-analysis. *Journal of Abnormal Child Psychology, 37*(6), 749–775.
Horkheimer, M., & Adorno, T. W. (1947). *Dialectic of enlightenment*. Continuum.
Johnson, R. E. (1987). Family structure and delinquency: A test of control theory. *Journal of Youth and Adolescence, 16*(6), 583–602.
Kağıtçıbaşı, Ç. (2007). *Family, self, and human development across cultures: Theory and applications* (2nd ed.). Lawrence Erlbaum Associates.
Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Benlik, aile ve insan gelişimi: Kültürel psikoloji açısından*. Koç Üniversitesi Yayınları.
Karagöz, M., & Özdemir, R. (2023). Aile içi etmenlerin suça sürüklenen çocuklarda suç tekrarı üzerindeki etkisi. *Sosyoekonomik Araştırmalar Dergisi, 20*(4), 112–130. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sed
Karataş, K., & Çelik, A. (2019). Kentsel yoksulluk ve çocuk suçluluğu ilişkisi: Sosyo-ekonomik bir değerlendirme. *Sosyoloji Konferansları, 60*(1), 55–78.
Kaya, B., & Yıldırım, S. (2020). Ebeveyn gözetimi ve çocuk suçluluğu: Türkiye örneği. *Adli Sosyal Hizmet Dergisi, 2*(1), 33–49.
Kerr, M., & Stattin, H. (2000). What parents know, how they know it, and several forms of adolescent adjustment: Further support for a reinterpretation of monitoring. *Developmental Psychology, 36*(3), 366–380.
Loeber, R., & Farrington, D. P. (2000). Young children who commit crime: Epidemiology, developmental origins, risk factors, early interventions, and policy implications. *Development and Psychopathology, 12*(4), 737–762.
Maccoby, E. E., & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent–child interaction. In E. M. Hetherington (Ed.), *Handbook of child psychology: Vol. 4. Socialization, personality, and social development* (4th ed., pp. 1–101). Wiley.
Merton, R. K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review, 3*(5), 672–682.
Oktik, N. (1997). Köyün çekiciliği–kentin iticiliği. In BBDİE & Sosyoloji Derneği (Eds.), *Toplum ve göç* (ss. 81–84). BBDİE ve Sosyoloji Derneği Yayınları.
Parsons, T. (1955). The American family: Its relations to personality and to the social structure. In T. Parsons & R. Bales (Eds.), *Family, socialization and interaction process* (pp. 3–33). Free Press.
Şentürk Dizman, Z., & Oktik, N. (2022). Aile ve suç ilişkisi: Denetimli serbestlikteki gençler üzerine nitel bir çalışma. *İnsan ve Toplum Bilimleri*

Araştırmaları Dergisi, 11(3), 1345–1362. https://doi.org/10.15869/itobiad.1092012

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2022). *Güvenlik birimine gelen veya getirilen çocuk istatistikleri, 2022*. https://data.tuik.gov.tr

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). *Güvenlik birimine gelen veya getirilen çocuk istatistikleri, 2023*. https://data.tuik.gov.tr

U.S. Department of Justice. (1994). *Family life and delinquency and crime: A policymaker's guide to the literature*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

Wacquant, L. (2008). *Urban outcasts: A comparative sociology of advanced marginality*. Polity Press.

Wells, L. E., & Rankin, J. H. (1991). Families and delinquency: A meta-analysis of the impact of broken homes. *Social Problems, 38*(1), 71–93.

Wright, J. P., & Cullen, F. T. (2001). Parental efficacy and delinquent behavior: Do control and support matter? *Criminology, 39*(3), 677–706.

Yavuzer, H. (2017). *Çocuk ve suç: Suça itilen çocuklar*. Remzi Kitabevi.

Yılmaz, M. (2020). Kent yoksulluğu ve çocuk suçluluğu ilişkisi: İstanbul örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 31*(3), 805–828.

Hisse Senedi Yatırımcılarının Kurumsal Yönetim İlkeleri Algılarının Ölçümü

Süleyman Alperen AKDOĞAN[1]
Şaban ESEN[2]

1- Yüksek lisans öğrencisi; Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Bölümü. Akdoganalperen1998@gmail.com ORCID No: 0000-0002-5489-2679
2- Prof. Dr.; Bartın Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. sabanesen@bartin.edu.tr ORCID No: 0000-0002-1261-5788
3- Bu çalışma Kurumsal Yönetim Endeksi'ne Dahil Olmanın Firma Performansı Sıralaması ve Yatırımcıların Kurumsal Yönetim Algısı: BİST 100 Örneği adlı tez çalışmasından üretilmiştir

ÖZET

Bu çalışma, Borsa İstanbul'da yatırım yapan bireylerin kurumsal yönetim ilkelerine yönelik algılarını ve yatırım kararlarında bu ilkelere ne ölçüde uyum sağladıklarını incelemektedir. Araştırmada kurumsal yönetimin temel ilkeleri olan adillik, şeffaflık, sorumluluk ve hesap verebilirlik çerçevesinde yatırımcı algılarının demografik özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığı t-testi ve ANOVA analizleri ile değerlendirilmiştir. BIST yatırımcılarından elde edilen 392 geçerli anketin analiz sonuçları; cinsiyet, yaş, meslek, eğitim ve gelir düzeyi değişkenlerinin kurumsal yönetim bileşenlerine ilişkin algılarda anlamlı farklılıklara yol açtığını göstermektedir. Yatırım yılı değişkeninde ise yalnızca "pay sahipleri" boyutunda anlamlı bir farklılık gözlenmiştir. Bulgular, yatırımcıların kurumsal yönetim algılarının demografik faktörlere duyarlı olduğunu ve şirketlerin yatırımcı profillerine uygun iletişim ve şeffaflık stratejileri geliştirmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler – Kurumsal Yönetim, Kurumsal Yönetim İlkeleri, Hisse Senedi, Yatırımcı, Borsa İstanbul.

GİRİŞ

Son yirmi yılda, dünyada meydana gelen finansal ve ekonomik değişimler, özelleştirme süreçleri, sosyal güvenlik reformları, finansal liberalleşme ve teknolojik ilerlemeler gibi dinamikler, sermaye piyasalarındaki yatırımların hızla büyümesine olanak tanımıştır. Ancak bu gelişmiş entegrasyon, Asya finansal krizine zemin hazırlamış, şirket yönetimindeki başarısızlıklar ve skandalları gündemin merkezine taşımış ve bu durum kurumsal yönetim uygulamalarının ve düzenlemelerinin önemini belirgin şekilde artırmıştır (Esendemirli Saygılı & Acar, 2016). Kurumsal yönetim terimi, dünya genelinde ortak bir tanıma sahip olmamakla birlikte, farklı kuruluşlar tarafından çeşitli şekillerde açıklanmakta olup genelde benzer anlamlar ifade etmektedir. Temel olarak kurumsal yönetim, şirketlerin etkin bir şekilde idare edilmesini, tüm paydaşların haklarına özen gösterilmesini ve dengeli bir yönetim anlayışını teşvik eden bir yaklaşımı temsil eder. Şirketlerin şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerine sadık kalarak güven ortamı oluşturması, adil karar alma süreçleriyle uzun vadeli sürdürülebilirliğini garanti altına alması, bu modelin ana hedeflerini oluşturmaktadır. Ayrıca kurumsal yönetim, yönetim kurulu ile paydaşlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini merkeze alır (Çekici & Babacan, 2022; Önder & Kavak, 2019). Kurumsal yönetimin küresel çerçevesi, ilk kez Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD) tarafından 1999 yılında yayımlanan ilkelerle tanımlanmıştır (Yenisu & Türkoğlu, 2023). Uluslararası düzeyde kurumsal yönetim; adillik, sorumluluk, şeffaflık ve hesap verebilirlik olmak üzere dört temel ilkeye dayanmaktadır. Bu prensipler, şirketlerin tüm paydaşlarıyla olan ilişkilerini güçlendirmekte;

güvenirlik sağlayarak uzun vadeli değer yaratılmasına katkıda bulunmakta ve piyasa değerlerinin yükseltilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda bu ilkeler, sürdürülebilir başarının anahtarı olarak güven ve saygıyı temel alan bir iş kültürünü teşvik etmektedir (Temizel vd., 2016). BIST yatırımcılarının kurumsal yönetim ilkelerine uygun yatırımda bulunup bulunmadıkları ölçülmek istenmiştir. Daha sonra Araştırmada öncelikle amacın, öneminin, kapsamın, varsayımların, sınırlılıkların, modelin, evrenin ve örneklemin detaylı bir şekilde ele alınıp açıklandığı bir çerçeve oluşturulmuş, bu doğrultuda hipotezler geliştirilmiştir. Sonraki bölümde BIST yatırımcılara ait analiz bulgularına yer verilmiştir. Son olarak çalışmaya ait bulgular sonuç bölümünde tartışılmıştır.

Kurumsal Yönetim Kavramı

Kurumsal yönetim, bir kurumun yönetim kurulu, yöneticileri, paydaşları ve denetçileri arasındaki ilişkileri düzenleyen kurallar ve ilkeler bütünü olarak açıklanmaktadır. 2 Kurumsal yönetim, kurumun etkinliğini, şeffaflığını, hesap verebilirliğini ve sorumluluğunu artırmayı amaçlamaktadır. Kurumsal yönetişim ise, kurumun sadece yöneticileri ve paydaşları değil, aynı zamanda toplum ve çevre ile de uyumlu bir şekilde faaliyet göstermesini sağlayan bir yaklaşımdır. Kurumsal yönetişim, kurumun paydaşlarına karşı hesap vermesinin yanı sıra, onların katılımını ve iş birliğini de teşvik eder. "Governance" sözcüğü Türkçede yönetişim olarak çevrildiğinde, kavramın kapsamı genişlemekte ve kurumsal yönetimin ötesine geçmektedir. "Corporate Governance" kavramının Türkçe karşılığı olarak "kurumsal yönetişim" daha uygun bir terimdir. Ancak yasal metinlerde "kurumsal yönetim" kavramının kullanılması nedeniyle, bu bölümde her iki kavram da açıklanmaya çalışılmıştır (Sancar, 2015). Kurumsal Yönetim kavramı ilk aşamalarda, bilimsel çalışmalar ve yazılarla geliştirilmiş, zamanla yasal düzenlemelerle desteklenmiş bir kavramdır. Kurumsal Yönetim, şirketlerin performansını ve değerini artırmak, paydaşlarına güven vermek ve sürdürülebilir kalkınmaya katkıda bulunmak için uygulanan bir yönetim anlayışıdır. Türkiye'de Kurumsal Yönetim terimi 1990'lı yıllarda kullanılmaya başlanmış olsa da ticari ortaklıkların kuruluşundan bu yana var olan bir ihtiyacın karşılanması için oluşturulmuş bir sistemdir (Özbudak, 2014). Kurumsal yönetim kavramı, şirketlerin, hak sahipleri ve kamuoyunun menfaatleri gözetilerek, finansal ve insan kaynaklarını kendine çeken, etkin ve verimli bir şekilde çalışmasını sağlayan ve bunun sonucunda da hisse sahipleri için uzun vadede ekonomik kazanç sağlamasına ve istikrarlı kalmasını sağlayan kanun, yasa, yönetmelik ve özel sektör uygulamalarının birleştirilmesidir (TKYD, 2023). Kurumsal yönetim aynı zamanda şirketin yönetim ile ilgili faaliyetlerinden etkilenebilecek olan bütün menfaat sahiplerinin olabilecek en yüksek faydayı elde etmesini sağlayacak yönetim felsefesi olarak düşünülebilmektedir (Zelka, 2013).

Kurumsal Yönetimin Önemi

Kurumsal yönetim, 1980'lerden beri çoğu ülkede yaşanan şirket krizleri ve yolsuzlukları sonucunda çözüm sunmak amacıyla gündeme gelmiş ve 1990'lardan itibaren de uluslararası alanda standartlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Kurumsal yönetim, işletmelerin sürdürülebilirliği ve paydaş memnuniyeti için hayati bir önem taşımaktadır (Ataman vd., 2017). Globalleşen dünya çerçevesinde finansal kriz ve şirket skandallarının yaşanmasının nedeni kurumsal yönetim anlayışının yeterli düzeyde uygulanmaması yatmaktadır. Kurumsal yönetim, finansal krizlerin önlenmesinde ve şirketlerin rekabet gücünün artırılmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu yüzden gelişmiş ve gelişme gösteren ülkelerde kurumsal yönetimin standartlarına uyum sağlamak önemlidir. Uluslararası finans kuruluşları, yatırım ve kredi kararlarında kurumsal yönetim kalitesini göz önünde bulundurmaktadır. Kamu kurumları ve şirketler, yatırımcıların güvenini kazanmak, hak sahiplerinin çıkarlarını korumak ve küresel pazarda başarılı olmak için kurumsal yönetim ilkelerine bağlı kalmalıdır (Küçükoğlu vd., 2022).

Kurumsal Yönetimin Yatırımcılar Açısından Önemi

Kurumsal yönetim; şeffaflık, adillik, hesap verebilirlik ve sorumluluk ilkeleri üzerine kurulu bir yönetim sistemidir. Bu ilkelerin uygulanması yatırımcıların şirketlere duyduğu güveni önemli ölçüde artırmaktadır. Gökçe Ömür (2018), şeffaflık ilkesinin özellikle yatırımcı açısından kritik öneme sahip olduğunu, çünkü yatırımcıların doğru ve zamanında bilgiye erişiminin yatırım kararlarının temel belirleyicisi olduğunu vurgulamaktadır (*Gökçe Ömür, 2018*). Kurumsal yönetim ilkelerinin etkin biçimde uygulandığı şirketlerde hem yerli hem de yabancı yatırımcıların güven düzeyinin yükseldiği bilinmektedir. KPMG'nin değerlendirmesinde, iyi kurumsal yönetim uygulamalarının şirketlerin "güvenilirliklerinin anahtarı" olduğu ve bu durumun yatırımcıların risk algısını azaltarak şirketlere olan ilgiyi artırdığı belirtilmiştir (*KPMG, 2018*). Benzer şekilde, Yetgin ve Arıkan'ın (2023) çalışmasında kurumsal yönetim olgunluğu yüksek şirketlerin kurumsal itibarlarının daha güçlü olduğu ve bunun yatırımcı tercihlerini olumlu etkilediği ifade edilmektedir (*Arıkan & Yetgin, 2023*). Kurumsal yönetim sadece şirket güvenilirliğini artırmakla kalmaz; aynı zamanda sermaye maliyetini de azaltmaktadır. Yenice ve Dölen'in (2013, aktaran Kardeş, 2021) bulgularına göre güçlü kurumsal yönetim yapılarının bulunduğu şirketler daha düşük sermaye maliyetiyle finansmana erişebilmekte ve bu durum yatırımcılar açısından daha istikrarlı bir yatırım zemini oluşturmaktadır (*Kardeş & Yazıcı, 2021*). Kurumsal yönetim ile yatırım verimliliği arasındaki olumlu ilişki de literatürde sıkça ele alınmaktadır. İran Borsası üzerine yapılan ampirik bir çalışmada, kurumsal yönetimin güçlenmesinin finansal bilgi riskini azalttığı ve yatırımların daha verimli şekilde yönlendirildiğini ortaya

koymuştur (*Kashani & Shiri, 2022*). Bu sonuç, özellikle yüksek büyüme potansiyeline sahip şirketlere yatırım yapmayı planlayan yatırımcılar için önem taşımaktadır. Yatırımcıları ilgilendiren bir diğer konu likiditedir. Arxiv'de yayımlanan teorik bir çalışmada, kurumsal yönetimin hisse senedi likiditesini artırarak yatırımcıların piyasadan "çıkış riskini" azalttığı belirtilmiştir (*Guo, 2020*). Likiditesi yüksek şirketlere yatırım yapan yatırımcılar alım-satım işlemlerinde daha az kayıp yaşama eğilimindedir. Son olarak, kurumsal yönetim uygulamaları sürdürülebilirliği de desteklemektedir. Türkiye'de yapılan bir çalışmada kurumsal yönetim ilkeleri ile kurumsal sürdürülebilirlik arasında pozitif bir ilişki olduğu, bu nedenle yatırımcıların uzun vadeli değer yaratma potansiyeli yüksek şirketlere yönelmeyi tercih ettikleri ortaya konmuştur (*Kardeş & Yazıcı, 2021*).

Kurumsal Yönetim İlkeleri

Kurumsal yönetim küresel bazda birbirleriyle bütünleşmiş ve ayrılmaz amaçlardan oluşmaktadır. Kurumsal yönetimin temel amaçları arasında, işletmenin değerini artırmak, paydaşların haklarını korumak ve güvenini sağlamak, şeffaf ve hesap verebilir bir yönetim sistemi oluşturmak ve işletmenin sosyal sorumluluğunu yerine getirmek gelmektedir. Bu amaçlarla uyumlu olarak, kurumsal yönetim uygulamaları, işletmelerin tüm kademelerindeki ilişkileri belirleyen yönetim yaklaşımıdır (Öztemiz ve Karasioğlu, 2023). Kurumsal yönetimin amaçlarına ulaşabilmesi için birtakım amaçları bulunmaktadır. Kurumsal yönetim anlayışı, işletme yönetimi ile paydaşlar arasında adillik, şeffaflık, hesap verebilirlik ve sorumluluk ilkelerini esas alarak bir ilişki kurmayı amaçlayan bir ilke dizisidir. Kurumsal yönetim, işletmenin etkin ve verimli çalışmasını, yasal düzenlemelere uyumunu, finansal raporlarının güvenilirliğini ve işletmeyle ilgili olan tüm tarafların çıkarlarını ve haklarını koruyan bir güvence sağlamaktadır (Yurtlu, 2023). Dört temel ilke üzerine kurulan kurumsal yönetim birbirleriyle uyumlu ve bütünlüklü bir şekilde uygulanması gerekmektedir. Çünkü bir ilke ile ilgili yapılan bir uygulama, diğer ilkeyi de etkileyebilir. Mesela bir şirketin kamuya açıklamada bulunması hem şeffaflık hem de hesap verebilirlik ilkesine uygun bir davranıştır. Bu nedenle kurumsal yönetim ilkelerini, birbirlerinden ayırmadan, tamamlayıcı bir bütün olarak ele alınmalısı gerekmektedir (Karabaş ve Sayar, 2023). Kurumsal yönetim ilkeleri, şirketlerin sahiplik-yöneticilik çatışmalarını azaltmak, küçük hissedarların haklarını korumak, yatırımları teşvik etmek ve ekonomik verimliliği artırmak için önemli bir araçtır. Şeffaflık, adillik, hesap verebilirlik ve sorumluluk ilkeleri, firmaların kurumsal yönetim kalitesini yükseltmeye yardımcı olmaktadır. Bu sayede şirketler hem yerli hem de yabancı yatırımcıların güvenini kazanmakta ve sermaye piyasasında daha avantajlı bir konuma gelmektedir. Türk şirketlerinin kurumsal yönetim uygulamalarını geliştirmeleri, yabancı yatırımcılar için cazip bir fırsat oluşturur. Yabancı yatırımcılar, kurumsal yönetim ilkelerine uygun olarak yönetilen şirketlerde daha sağlıklı ve uzun vadeli yatırım

kararları verebilirler. Bu da şirketlerin fon bulma kolaylığını artırır ve sermaye maliyetlerini düşürmektedir (Dizgil ve Reis, 2021).

Adillik İlkesi

Adillik ilkesi şirketlerin üst yönetiminin yapacağı tüm faaliyetlerinde pay sahipleri ile menfaat sahiplerine eşit davranmasını ve oluşabilecek çıkar çatışmalarının ortadan kaldırılma (SPK, 2005). Şirketler bu ilke kapsamında şirket yönetiminin karar alma sürecinde menfaat sahiplerinin tamamını dikkate alarak tüm paydaşlara eşit uzaklıkta davranması gerekmektedir (Sürmen ve Abdioğlu, 2020). Pay sahiplerinin haklarını korumak için yönetim ve çalışanların yolsuzluk yapmasını engellemek, piyasada haksız rekabet yaratmak isteyenleri durdurmak, pay sahiplerinin şirket yönetimine etkin bir şekilde katılmalarını teşvik etmek ve belli çıkar gruplarının ayrıcalık elde etmesini önlemek, bu ilkeyi hayata geçirmek için en önemli adımlardır (Karaçayır ve Özpeynirci, 2014). Bu kapsamda, hisse sahiplerine eşit muamele ilkesi uygulanması gerektiği gibi, tüm pay sahiplerinin oy hakları korunması sağlanmalıdır. Oy verme hakkında yapılacak herhangi bir değişiklik pay sahiplerinin onayına sunulmalıdır. İçeriden öğrenme veya bilgi sızdırma gibi yasa dışı faaliyetler yasaklanmalıdır. Ayrıca, yönetim kurulu üyeleri ve diğer yöneticiler, şirketin menfaatine olan veya şirketi doğrudan etkileyen işlemleri kamuya açıklamalıdır (Perktaş, 2022). Adillik ilkesine göre azınlık ve yabancı hisse sahiplerine de hissedar haklarının korunmasına yönelik ve tedarikçiler ile yapılan uygulanabilirliğinin sağlanması gerekmektedir (Abdioğlu, 2019). Adillik ilkesi pay sahibi hakları teminat altına alınıp, oluşturulan sözleşmenin de hayata geçirilmesini içermektedir (Esen ve Yılmaz, 2015). Sermaye piyasalarında, yatırımcıların şirket üst yönetimine ve kontrol hisselerine sahip olanlara güven duyması çok önemlidir. Bu kişiler, şirketin kararlarını etkileyebilir ve kendi çıkarları için yatırımcıların haklarını ihlal edebilir. Bu nedenle, yatırımcıların korunması için, hissedarlar arasında farklı haklara sahip olanlar arasında bir ayrım yapılmalıdır. Öncül ve ardıl hissedarlık hakları, bu ayrımın bir örneğidir (Akyüz, 2009).

Şeffaflık İlkesi

Şeffaflık ilkesi kapsamında Şirket, yatırımcıların kaynaklarını etkin bir şekilde yönlendirebilmeleri için doğru, açık ve karşılaştırılabilir bilgi paylaşımını sağlamakla yükümlüdür. Yatırımcılar ancak şirketle ilgili uygun bilgiye tam ve zamanında ulaşabildikleri şirketler için kaynaklarını yönlendirmek için kullanacaklardır. Bu amaçla, şirketin geçmiş dönem performansının yanı sıra gelecek planları ve karşı karşıya olduğu önemli riskler de kamuoyuna açıklanmalıdır. İyi kurumsal yönetimin bir gereği olarak şeffaflık ilkesi, sadece faaliyet sonuçlarının değil, faaliyet sürecinin ve hazırlık aşamasının da geri bildirim mekanizmalarıyla desteklenmesini gerektirmektedir (Deloitte ve TKYD, 2006). Şeffaflık; şirketin finansal ve

finansal olmayan bilgilerini, ticari sır niteliğinde oaln ve henüz kamuya açıklanmamış bilgiler dışında, zamanında, tam ve zamanında, anlaşılabilir, yorumlanabilir ve düşük maliyetle herkes tarafından kolayca ulaşılabilir bir şekilde paylaşması demektir. Şeffaflık, şirketin paydaşlarıyla güven ve saygı oluşturmasına ve kurumsal yönetim ilkelerine uyum sağlamasına yardımcı olmaktadır (SPK, 2005). Paylaşılan bu bilgiler şirketin sahiplik yapısı ve faaliyette bulunduğu alanlarında kapsayacağı şekilde olması gerekmektedir. Bu ilkeyi tam anlamıyla uygulayan şirketlerin performanslarında olumlu göstergeler olacaktır (Temiz, 2020). Bu ilke kapsamında şirketlerin, şeffaflık ilkesine uygun olarak, yönetim kurullarının rollerini ve sorumluluklarını hissedarlara ve kamuoyuna açıkça belirtmelidir. Yönetim kurulları, ayrıca finansal durum ve faaliyet sonuçlarının hazırlanmasında kullanılan risklerin ve varsayımların neler olduğunu yatırımcılara anlatması gerekmektedir (Samancı, 2023).

Sorumluluk İlkesi

Sorumluluk ilkesi, Şirket üst yönetiminin şirketi adına yapmış olduğu faaliyetlerin hepsinin esas sözleşme, yasa ve şirket iç yönergelerine uygun olması ve denetlenmesi anlamına gelmektedir (Gökgöz, 2012). Sorumluluk ilkesine göre şirketin karar ve eylemlerinden ilk olarak yönetim kurulu sorumludur. Bu açıdan şirketin iyi yönetilmesi için yönetim kurulunun sorumluluklarının doğru şekilde belirlemek önem arz etmektedir (Aktan, 2013). Sorumluluk ilkesi Kurumsal yönetim ve kontrol mekanizmalarının bütünlüğünü sağlamak için rekabetçi, finansal ve sosyal başarıya ulaşabilecek bir işletme kurmak açısından hayati bir öneme sahiptir. Kurumsal kararlar ve faaliyetler sorumluluk değerleriyle uyumlu olduğunda, paydaşların güvenini kazanmak, büyüme için gerekli kaynakları sağlamak ve riskleri yönetmek daha kolay olur (Akşit, 2023). Sorumluluk ilkesi, doğru davranışları ödüllendiren, yanlış davranışları ise engelleyen bir denetim mekanizması görevi görmektedir. Yönetim kadrosunun temel görevi, kurumun amaçlarını gerçekçi bir şekilde belirlemek ve bunları hayata geçirmektir. Sorumluluk ilkesinin hedefi; firmanın faaliyetlerinin yasalara ve toplumsal değerlere uygun olmasını sağlamaktır (Bolat, 2011). Küreselleşmenin getirdiği artan rekabetle birlikte işletmelerin sosyal sorumluluğu kavramını ön plana çıkaran bir faktördür. İşletmeler, faaliyet gösterdikleri ülkelerin kaynaklarını kullanırken, toplumun beklenti ve ihtiyaçlarına da cevap vermeye çalışmalıdır. İşletmelerin sosyal sorumluluğu, uluslararası işletmelerin vizyon ve kısa vadeli mali hedeflerinin bir parçası olmalı ve işletme bütçelerinde önemli bir paya sahip olmalıdır (Şendur ve Doğukanli, 2019).

Hesap Verebilirlik İlkesi

Kurumsal yönetim çerçevesi, işletmenin vizyonunu, misyonunu ve hedeflerini belirleyen, yönetim kurulunun işletmeyi etkili ve verimli bir şekilde denetlemesini ve yönetim kurulunun şirkete ve ortaklara karşı hesap verme

sorumluluğunu yerine getirmesini sağlayan bir sistemdir. Hesap verebilirlik ise yönetim kurulu üyelerinin şirketin faaliyetleri, performansı ve riskleri hakkında ortaklara ve ilgili paydaşlara düzenli ve şeffaf bir şekilde bilgi vermesini gerektiren bir ilkedir. (Doğan, 2015). Hesap verebilirlik ilkesi ile şeffaflık ilkesi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Hesap verebilirlik, işletmenin yönetim kuralları ve yükümlülükleri, paydaşların hak ve çıkarları, yönetim kurulu ve hissedarların rolleri ve sorumlulukları gibi konularda açık ve net bir şekilde tanımlanması gerektiğini ifade eder. Hesap verebilirlik, yönetim kurullarının işletmenin performansını objektif kriterlere göre değerlendirmesini, karar alma süreçlerini paydaşlara duyurmasını ve hesap sorma mekanizmalarını işletmesini gerektirir (Erdoğan, 2009). Hesap verebilirlik ilkesi ile 49 şeffaflık ilkesi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Şeffaflık olmadan, hesap verebilirlik ilkesinin değerini kaybedeceği, ilgililerin faaliyetlerinin bir kısmının gizli kalacağı açıktır. Hesap verebilirlik, gücün denetimi, yetki kötüye kullanımı ve kural dışılık ile ilgilidir, yöneticilerin verdikleri kararların haklılığını ispatlama ve sonuçlarının sorumluluğunu üstlenme zorunluluğu vardır. Bu sayede yöneticilerin beklenmeyen karar verme eğilimleri azalır; temsil meselelerinde önemli bir payı olan, yöneticilerin kendi çıkarlarını şirket çıkarlarının önüne koyma eğilimi ve hissedarlarla yöneticiler arasındaki çıkar uyuşmazlıkları azalmaktadır (Doğan, 2015). Üst yöneticiler hissedarların temsilcisi olarak seçilmiştir ve hem ortaklık için hem de hissedarlar ile iyi niyetli, özenli ve dikkatli bir şekilde çalışmalıdır. Bu amaçla, gereken bilgiye zamanında erişebilmelidir. Yönetim kurulu ile ortaklık arasında güven esaslı bir ilişki olduğu, ortaklığa sadık kalınması gerektiği unutulmamalıdır (Akgül, 2009). Hesap verebilirlik ilkesi, karar verme ve uygulama yetkisine sahip olanların, aldıkları kararların gerekçelerini açıklaması ve sonuçlarına katlanması anlamına da gelmektedir. Bu ilke, yöneticilerin ve paydaşların karar alma süreçlerini izlemesine, değerlendirmesine ve sorgulamasına olanak sağlar. Böylece, kamuoyunun bilgilendirilmesine katkı sağlanmış olmaktadır. Hesap verebilirlik, işletme yönetiminin çıkarlarına göre değil, işletme ortakları, paydaşlar ve çalışanların çıkarlarına ve beklentilerine göre gerçekleştirilir (Yaylali, 2023).

YÖNTEM

Çalışmada BIST yatırımcılarının kurumsal yönetim ilkelerine uygun yatırım yapıp yapmadıklarına yönelik yapılan araştırmanın değerlendirmesi yer alacaktır. T-testi ve ANOVA testi gibi yöntemlerin uygulanmasıyla elde edilen bulgular sunulacak ve değerlendirilecektir.

Çalışmanın Amacı ve Kapsamı

Son yıllarda artan önemiyle dikkat çeken kurumsal yönetim anlayışının, şirketlerde yaşanan muhasebe skandalları ve yönetim eksikliklerinin giderilmesine yönelik oluşturulan ilke ve kurallar çerçevesinde nasıl bir etki yarattığını irdelemeyi amaçlamaktadır. Borsa İstanbul'da yatırım yapan kişilerin, yalnızca şirketlerin finansal verileriyle yetinmeyip, aynı zamanda bu şirketlerin kurumsal yönetim ilkelerine uygun hareket edip etmediğini merak ettiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda Borsa İstanbul'da hisse senedi yatırımı yapan bireylerin, yatırım kararlarını alırken kurumsal yönetim ilkelerine ne ölçüde uygun şekilde hareket ettiklerini ve bu kişilerin kurumsal yönetime dair algı seviyelerini ortaya koymaktır.

Çalışma Modeli

Bu çalışmada BIST yatırımcılarına yönelik anket çalışması yapılarak çalışmanın ampirik kısmı ortaya konmuştur. Bu bağlamda araştırma modeli BIST yatırımcılarının demografik özellikleri ile kurumsal yönetim ilkeleri algı boyutları arasındaki ilişkiler ve kurumsal yönetim ilkelerinin alt boyutları üzerine kurulmuştur. Yatırımcıların kurumsal yönetim algılarını ölçmek amacıyla (Dölen, 2015; Ataman vd., 2017; Pelenk, 2008; Karayel, 2011; Topkara, 2019; Baykut, 2013; Karayel, 2009) çalışmalarında kullandıkları ölçeklerden derlenerek oluşturulan ölçek kullanılmıştır. Bu ölçekte 9 soru kullanılmıştır. Yatırımcıların kurumsal yönetim algılarını ölçmek üzere 9 soruluk formda 5'li liker ölçeği kullanılmıştır. Yatırımcılar bu sorulara Kesinlikle katılmıyorum, Katılmıyorum, Kararsızım, Katılıyorum, seçeneklerinden birini işaretleyerek cevap vermişlerdir.

Yatırımcıların kurumsal yönetim ilkelerine uygun yatırım yapıp yapmadığını ölçmek amacıyla yine (Dölen, 2015; Ataman vd, 2017; Pelenk, 2008; Karayel, 2011; Topkara, 2019; Baykut, 2013; Karayel, 2009) çalışmalarında kullandıkları ölçeklerden derlenen sorular Pay sahipleri, Menfaat Sahipleri, Yönetim Kurulu ve Kamuyu Aydınlatma ve şeffaflık olmak üzere 4 ana başlık altında oluşturulmuştur. Ankette Pay sahipleri başlığında 11, Menfaat Sahipleri başlığında 8, Yönetim Kurulu başlığında 10 ve Kamuyu Aydınlatma ve şeffaflık başlığında 9 soru olmak üzere toplam 38 soru bulunmaktadır. Yatırımcıların kurumsal yönetim ilkelerine uygun yatırım yapıp yapmadıklarını ölçmek için kullanılan sorulara 1-Kesinlikle katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Kararsızım, 4-Katılıyorum, 5-Kesinlikle katılıyorum seçeneklerinden birini işaretleyerek cevap vermişlerdir. Ankete dayalı olarak toplanan verilerin analizi için SPSS 23.0 yazılımı kullanılmıştır. Verilerin güvenilirliği, güvenilirlik analizleri ile tespit edilmiştir. Ardından, frekans dağılımları gerçekleştirilmiş ve nihayetinde örgütsel adalet ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki, korelasyon ve regresyon analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Çalışmanın Kısıtları

Bu çalışmada yatırımcıların kurumsal yönetim algısının ölçülmesi üzerine olan bu çalışmada bazı sınırlılıklar barındırmaktadır. Çalışmadaki hedef kitle BIST yatırımcılarıdır ve bu yatırımcılar arasından örnekleme dahil edilenlerin araştırma evrenini temsil edeceği düşünülmektedir. Anketler yatırımcılara yüz yüze ve online anket uygulaması aracılığıyla ulaştırılmıştır.

Araştıranın Hipotezleri

Bu tez çalışmasında kurumsal yönetim boyutları ile BIST yatırımcılarının özellikleri arasında anlamlı ilişki içerisinde olduğu öngörülmektedir. Bu doğrultuda, çalışma kapsamında aşağıda belirtilen hipotezler bilimsel yöntemlerle test edilmektedir.

Temel Hipotezler

• H1: Ankete katılanların cinsiyetleri bakışları arasında fark vardır ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine

- H2: Ankete katılanların yaş dağılımları ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine bakışları arasında fark vardır.
- H3. Ankete katılanların meslekleri ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine bakışları arasında fark vardır.
- H4: Ankete katılanların eğitim durumları ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine bakışları arasında fark vardır.
- H5: Ankete katılanların gelir dağılımları ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine bakışları arasında fark vardır.
- H6 Ankete katılanların yatırım Yılı ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine bakışları arasında fark vardır.

Araştırma Evreni ve Örneklem

Araştırma evrenini Borsa İstanbul'da hisse senedi yatırımı yapan yatırımcılar oluşturmaktadır. Araştırma evrenini belirlerken Yatırımcı İlişkiler Derneği'nin Aralık 2023 yılında yayınladığı rapor baz alınmıştır. Bu raporda Borsa İstanbul'da Aralık 2023 itibariyle 7 milyon 615 bin yatırımcı olduğu belirtilmiştir. Yaptığımız araştırmada daha hassas sonuçlar elde edilmek istendiği için %5 örnekleme hatası kabul edilmiştir. Örneklem sayısı belirlendikten sonra kurumsal yönetim ilkelerine uyumu ölçmek için hazırlanan anket formu Borsa İstanbul yatırımcılarına online ve yüz yüze ulaştırılmıştır.

Veri Toplama Yöntemleri ve Verilerin Analizi

Araştırmanın ampirik kısmındaki veriler alan yazın taraması sonucunda oluşturulan anket formundan elde edilmiştir. Anket formu Borsa İstanbul yatırımcılarına yüz yüze veya online bir şekilde ulaştırılmıştır. Yatırımcılara 500 anket ulaştırılmıştır. Bu anketlere 412 kişi geri dönüş sağlamıştır. 20 anket çalışmada değerlendirme dışında tutulmuştur. Analiz için geriye kalan 392

anket kullanılmıştır. Yatırımcılara dağıtılan anketlere geri dönüş oranı ise %82,4'tür. Araştırmada yer alan anket formunun ilk bölümünde, çalışanların demografik özelliklerini tespit etmeyi amaçlayan sorular yer almaktadır. Bu bölümde yatırımcılara ait cinsiyet, yaş aralığı, eğitim durumu, gelir durumu, meslek ve yatırımda bulundukları yıl süresini belirlemek için 6 soru sorulmuştur.

Araştırmanın Güvenilirlik ve Geçerliliği Araştırmamızda, Kurumsal yönetim algısı ve Kurumsal yönetim ilkelerine uyum ölçeklerinin güvenilirlik ve geçerliliği ölçülmüştür. Genel olarak literatürde, güvenilirlik ölçümleri için Cronbach Alfa yöntemi tercih edilmektedir. Cronbach's Alpha yöntemine göre, Alfa (α) katsayısının kabul edilebilir değerleri genellikle şu şekilde yorumlanır (Keskin, 2017):

- $\leq \alpha <0.40$ ise çok az güvenilir,
- $0.40 \leq \alpha <0.60$ az güvenilir,
- $0.60 \leq \alpha <0.80$ ise ölçek güvenilir,
- $0.80 \leq \alpha <1.00$ ise ölçek çok güvenilirdir.

Yapılan analizler sonucunda çalışmamızda kullanılan ölçeklerin güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kurumsal yönetim algısı ve Kurumsal yönetim İlkelerine uyum ölçeklerinin ifade sayısı ve güvenilirlik analizinin sonuçları tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Kurumsal yönetim uygunluk ölçeğinin güvenilirlik analizi sonuçları

Ölçek	İfade sayısı	Croncbach Alfa değeri
Kurumsal Yönetim Algısı	9	0,807
Pay sahipleri	11	0,961
Menfaat sahipleri	8	0,951
Yönetim kurulu	10	0,957
Kamuyu aydınlatma ve şefffaflık	9	0,957

BULGULAR

Bu bölümde kurumsal yönetim ilkelerine uygun yatırım yapıp yapmadıklarına ilişkin BIST yatırımcılarına yönelik yapılan araştırmanın bulgularına yer verilecektir. İlk olarak çalışmaya katılan BIST yatırımcılarının sayısal dağılımlarına daha sonra ise t-testi, tek yönlü ANOVA testi kullanarak araştırmanın bulgularına yer verilecektir.

Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Bu bölümde ilk aşamada araştırmaya katılan BIST yatırımcılarının demografik özelliklerine ilişkin sayısal dağılımlara yer verilecektir.. Son

olarak ise araştırmaya ait oluşturduğumuz hipotezler test edilmiştir. Anket formunda yer alan demografik ifadeler cinsiyet, yaş aralığı, eğitim durumları, gelir durumları, meslek ve yatırımda bulundukları yıl olmak üzere 6 tanedir. Araştırmaya katılan BIST yatırımcılarına ait sayısal ve oransal ifadeler aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir.

Tablo 2: BIST yatırımcılarının cinsiyet dağılımı

Cinsiyet	Frekans	Yüzde
Kadın	75	19,1
Erkek	317	80,9
Toplam	392	100

Tablo 2'ye bakıldığında araştırmaya katılan 75 yatırımcının (%19,1) kadın, 317 yatırımcının ise (80,9) erkek olduğu görülmektedir.

Tablo 3: BIST yatırımcılarının yaş dağılımı

Yaş	Frekans	Yüzde
18-23	158	40,3
24-29	74	18,9
30-40	71	18,1
41-49	51	13
50-59	38	9,7
Toplam	392	100

Tablo 3'e bakıldığında 158 yatırımcının (40,3) 18-23 yaş aralığında, 74 yatırımcının (18,9) 24-29 yaş aralığında, 71 yatırımcının (18,1) 30-40 yaş aralığında, 51 yatırımcının (13,0) 41-49 yaş aralığında, 38 yatırımcının ise (9,7) 50-59 yaş aralığında olduğu görülmektedir.

Tablo 4: BIST yatırımcılarının eğitim durumu dağılımı

Eğitim Durumu	Frekans	Yüzde
Lise	39	9,9
Önlisans	54	13,8
Lisans	279	71,2
Lisansüstü	20	5,1
Toplam	392	100

Tablo 4'e göre araştırmaya katılan 39 yatırımcının (9,9) lise, 54 yatırımcının (13,8) ön lisans, 279 yatırımcının (71,2) lisans, 20 yatırımcının (5,1) ise lisansüstü eğitim seviyesine ait olduğu görülmektedir.

Tablo 5: BIST yatırımcılarının gelir durumu dağılımı

Gelir Durumu	Frekans	Yüzde
0-10.000	140	35,7
10.001-20.000	89	22,7
20.001-30.000	47	12
30.001-40.000	74	18,9
40.001-50.000	35	8,9
50.001. ve üzeri	7	1,8
Toplam	392	100

Tablo 5'e göre araştırmaya katılmış 140 yatırımcının (35,7) 0-10.00, 89 yatırımcının (22,7) 10.001-20.000, 47 yatırımcının (12,0) 20.001-30.000, 74 yatırımcının (18,9) 30.001-40.000, 35 yatırımcının (8,9) 40.001-50.000, 7 yatırımcının ise 50.001 ve üzeri gelir seviyesinde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 6: BIST yatırımcılarının meslek dağılımı

Meslek Dağılımı	Frekans	Yüzde
Öğrenci	150	38,3
Kamu personeli	89	22,7
Serbest meslek-esnaf	21	5,4
Özel sektör	105	26,8
Çalışmıyor	9	2,3
Emekli	5	1,3
Akademisyen	9	2,3
Diğer	4	1
Toplam	392	100

Tablo 6'da araştırmaya katılan 150 yatırımcının (38,3) öğrenci, 89 yatırımcının (22,7) kamu personeli, 21 yatırımcının (5,4) serbest meslek-esnaf, 105 yatırımcının (26,8) özel sektör, 9 yatırımcının çalışmadığı, 5 yatırımcının (1,3) emekli, 9 yatırımcının (2,3) akademisyen, 4 yatırımcının ise diğer meslek gruplarında yer aldıkları görülmektedir.

Tablo 7: BIST yatırımcılarının yatırım yılı dağılımı

Yatırım Yılı	Frekans	Yüzde
0-5 yıl	302	77
6-10 yıl	58	14,8
11-15 yıl	20	5,1
16-20 yıl	8	2
21 yıl ve üzeri	4	1
Toplam	392	100

Tablo 7'ye göre araştırma katılan 302 yatırımcının (77,0), 0-5 yıl, 58 yatırımcının (14,8) 5-10 yıl, 20 yatırımcının (5,1) 11-15 yıl, 8 yatırımcının (2,0) 16-20 yıl ve 4 yatırımcının (1,0) 21 yıl ve üzerinde olan yatırımda bulundukları görülmektedir.

Kurumsal Yönetim İlkeleri Algısını ölçemeye Yönelik Hipotezlerin Test edilmesi

Araştırmamızın bu bölümünde hipotezlerin bulgularına ve yorumlarına yer verilmektedir. Kurumsal Yönetim İlkeleri Algısını ölçemeye Yönelik Hipotezlerin Test edilmesi için 6 ana hipotez oluşturulmuştur. Hipotezleri sınamak için Anova ve T testi analizi yapılmıştır. Beş hipotez çerçevesinde, bağımsız değişkenler ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine ilişkin görüşler arasındaki farklar değerlendirilmiştir. Analizlerde t-testi, tek yönlü ANOVA ve post-hoc testler (LSD, Tamhane) kullanılmıştır. Sonuçlar 0.05 anlamlılık düzeyinde yorumlanmıştır.

Tablo 8: Kurumsal yönetim ilkeleri algısının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik t-testi sonucu

		Anova				
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Pay sahipleri	Gruplar Arası	5,048	1	5,048	5,126	,024
	Gruplar İçinde	384,040	390	,985		
	Toplam	389,088	391			
Menfaat sahipleri	Gruplar Arası	4,551	1	4,551	4,360	,037
	Gruplar İçinde	407,083	390	1,044		
	Toplam	411,634	391			
Yönetim kurulu	Gruplar Arası	7,204	1	7,204	7,543	,006
	Gruplar İçinde	372,484	390	,955		
	Toplam	379,688	391			
Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık	Gruplar Arası	9,344	1	9,344	9,293	,002
	Gruplar İçinde	392,117	390	1,005		
	Toplam	401,460	391			

Tablo 8'e göre Cinsiyet değişkenine göre Kurumsal Yönetim bileşenlerine bakışta tüm bileşenlerde (Pay Sahipleri, Menfaat Sahipleri, Yönetim Kurulu,

Şeffaflık) anlamlı farklar bulunmuştur (p <0.05). Erkeklerin tüm bileşenlerde kadınlara kıyasla daha yüksek ortalamalara sahip olduğu görülmektedir. Bu nedenle H1 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 9: Kurumsal yönetim ilkeleri algısının yaş dağılımlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik anova testi sonucu

Anova						
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Pay sahipleri	Gruplar Arası	101,349	4	25,337	34,078	,000
	Gruplar İçinde	287,740	387	,744		
	Toplam	389,088	391			
Menfaat sahipleri	Gruplar Arası	97,809	4	24,452	30,154	,000
	Gruplar İçinde	313,825	387	,811		
	Toplam	411,634	391			
Yönetim kurulu	Gruplar Arası	103,768	4	25,942	36,386	,000
	Gruplar İçinde	275,920	387	,713		
	Toplam	379,688	391			
Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık	Gruplar Arası	103,439	4	25,860	33,580	,000
	Gruplar İçinde	298,022	387	,770		
	Toplam	401,460	391			

Tablo 9'da Yaş grupları açısından tüm Kurumsal Yönetim bileşenlerinde anlamlı farklar bulunmuştur (p < 0.001). 18-23 yaş grubunun ortalamaları en düşük iken, 50-59 yaş grubunun ortalamaları en yüksektir. Post-hoc testlerde özellikle genç ve yaşlı gruplar arasında anlamlı farklar gözlenmiştir. Bu nedenle H2 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 10: Kurumsal yönetim ilkeleri algısının meslek dağılımlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik anova testi sonucu

Anova						
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Pay sahipleri	Gruplar Arası	85,148	7	12,164	15,368	,000
	Gruplar İçinde	303,941	384	,792		
	Toplam	389,088	391			
Menfaat sahipleri	Gruplar Arası	82,829	7	11,833	13,819	,000
	Gruplar İçinde	328,805	384	,856		
	Toplam	411,634	391			
Yönetim kurulu	Gruplar Arası	90,979	7	12,997	17,287	,000
	Gruplar İçinde	288,709	384	,752		
	Toplam	379,688	391			
Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık	Gruplar Arası	91,191	7	13,027	16,123	,000
	Gruplar İçinde	310,270	384	,808		
	Toplam	401,460	391			

Tablo 10'da yer alan testler sonucunda, özellikle 'öğrenci' grubu ile 'kamu personeli', 'çalışmıyor' ve 'diğer' gruplar arasında anlamlı farklar bulunmuştur. Benzer şekilde 'özel sektör' çalışanları ile 'çalışmayanlar' arasında da dikkat çekici farklar tespit edilmiştir. 'Çalışmayan' grubu birçok boyutta en yüksek

ortalamalara sahipken, 'öğrenci' ve 'emekli' grupları daha düşük puanlamalar yapmıştır. Tüm kurumsal yönetim bileşenleri için ANOVA testleri anlamlı farklar göstermektedir ($p < 0.001$). Bu sonuç, meslek gruplarına göre kurumsal yönetim bileşenlerine ilişkin algıların farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Tüm kurumsal yönetim bileşenlerinde meslek gruplarına göre anlamlı farklar tespit edildiğinden, H3 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 11: Kurumsal yönetim ilkeleri algısının eğitim durumu dağılımlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik anova testi sonucu

		Anova				
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Pay sahipleri	Gruplar Arası	11,982	3	3,994	4,109	,007
	Gruplar İçinde	377,106	388	,972		
	Toplam	389,088	391			
Menfaat sahipleri	Gruplar Arası	18,581	3	6,194	6,114	,000
	Gruplar İçinde	393,053	388	1,013		
	Toplam	411,634	391			
Yönetim kurulu	Gruplar Arası	13,752	3	4,584	4,860	,002
	Gruplar İçinde	365,936	388	,943		
	Toplam	379,688	391			
Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık	Gruplar Arası	16,864	3	5,621	5,671	,001
	Gruplar İçinde	384,597	388	,991		
	Toplam	401,460	391			

Tablo 11' de Eğitim durumuna göre katılımcıların tüm bileşenlere yönelik görüşlerinde anlamlı farklar tespit edilmiştir ($p < 0.05$). Lisansüstü katılımcılar genellikle en yüksek ortalamalara sahiptir. Post-hoc test sonuçları, özellikle lise mezunları ile lisans ve lisansüstü gruplar arasında fark olduğunu göstermektedir. Bu nedenle H4 hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 12: Kurumsal yönetim ilkeleri algısının eğitim durumu dağılımlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik anova testi sonucu

Anova						
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Pay sahipleri	Gruplar Arası	89,976	5	17,995	23,222	,000
	Gruplar İçinde	299,112	386	,775		
	Toplam	389,088	391			
Menfaat sahipleri	Gruplar Arası	101,135	5	20,227	25,145	,000
	Gruplar İçinde	310,500	386	,804		
	Toplam	411,634	391			
Yönetim kurulu	Gruplar Arası	89,488	5	17,898	23,806	,000
	Gruplar İçinde	290,200	386	,752		
	Toplam	379,688	391			
Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık	Gruplar Arası	94,159	5	18,832	23,655	,000
	Gruplar İçinde	307,302	386	,796		
	Toplam	401,460	391			

Tablo 12'de yer alan Gelir gruplarına göre Kurumsal Yönetim bileşenlerine ilişkin tüm değişkenlerde anlamlı farklar bulunmuştur ($p < 0.001$). Düşük gelir grubundaki bireylerin ortalamaları düşük, yüksek gelir grubundakilerin ortalamaları ise yüksektir. Özellikle 0-10.000 TL grubu ile 40.000-50.000 TL ve üzeri gruplar arasında belirgin farklar mevcuttur. H5 hipotezi bu doğrultuda kabul edilmiştir.

Tablo 13: Kurumsal yönetim ilkeleri algısının yatırım yılı dağılımlarına göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemeye yönelik anova testi sonucu

Anova						
		Kareler Toplamı	df	Ortalama Kare	F	Sig.
Pay sahipleri	Gruplar Arası	134,608	4	33,652	51,176	,000
	Gruplar İçinde	254,480	387	,658		
	Toplam	389,088	391			
Menfaat sahipleri	Gruplar Arası	128,408	4	32,102	43,864	,000
	Gruplar İçinde	283,226	387	,732		
	Toplam	411,634	391			
Yönetim kurulu	Gruplar Arası	125,565	4	31,391	47,805	,000
	Gruplar İçinde	254,123	387	,657		
	Toplam	379,688	391			
Kamuyu aydınlatma ve şeffaflık	Gruplar Arası	120,528	4	30,132	41,509	,000
	Gruplar İçinde	280,932	387	,726		
	Toplam	401,460	391			

Tablo 13'teki Yapılan analiz sonucunda yalnızca 'Pay Sahipleri' boyutunda yatırım yılına göre istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur ($p < 0,05$). Bu durum, farklı yatırım yılına sahip katılımcıların bu bileşene ilişkin algılarında anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Özellikle son yıllarda yatırım yapan bireylerle daha önce yatırım yapan bireyler arasında bu konuda görüş ayrılığı olduğu söylenebilir.
Diğer üç bileşende ise (Kamuyu Aydınlatma ve Şeffaflık, Menfaat Sahipleri, Yönetim Kurulu) yatırım yılına göre anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu da, katılımcıların bu boyutlara ilişkin genel olarak benzer algılara sahip olduklarını göstermektedir. Bu durumda H6 hipotezi Kısmen Kabul edilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada, katılımcıların demografik özellikleri (cinsiyet, yaş, meslek, eğitim durumu, gelir durumu ve yatırım yılı) ile Kurumsal Yönetim bileşenlerine (pay sahipleri, menfaat sahipleri, yönetim kurulu, kamuyu aydınlatma ve şeffaflık) yönelik algıları arasındaki 105 ilişkiler istatistiksel olarak incelenmiştir. Bu kapsamda toplam altı hipotez test edilmiş ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

• H1 hipotezi (Cinsiyet ile Kurumsal Yönetim bileşenleri arasında fark vardır): T testi sonuçlarına göre tüm bileşenlerde cinsiyete bağlı olarak anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Bu nedenle hipotez kabul edilmiştir.
• H2 hipotezi (Yaş grupları ile Kurumsal Yönetim bileşenleri arasında fark vardır): ANOVA sonuçlarına göre yaş değişkenine bağlı olarak bazı kurumsal yönetim bileşenlerinde anlamlı farklar bulunmuştur. Hipotez kısmen kabul edilmiştir.
• H3 hipotezi (Meslek grupları ile Kurumsal Yönetim bileşenleri arasında fark vardır): ANOVA analizlerinde bazı boyutlarda meslek gruplarına göre anlamlı farklar gözlenmiştir. Bu nedenle hipotez kısmen kabul edilmiştir.
• H4 hipotezi (Eğitim durumu ile Kurumsal Yönetim bileşenleri arasında fark vardır): Elde edilen bulgular, bazı bileşenlerde eğitim durumu değişkenine göre anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Hipotez kısmen kabul edilmiştir.
• H5 hipotezi (Gelir durumu ile Kurumsal Yönetim bileşenleri arasında fark vardır): Analiz sonuçları, gelir düzeyine bağlı olarak kurumsal yönetim bileşenleri arasında anlamlı farklar olduğunu göstermiştir. Bu nedenle hipotez kabul edilmiştir.
• H6 hipotezi (Yatırım yılı ile Kurumsal Yönetim bileşenleri arasında fark vardır): Kruskal-Wallis testi sonuçlarına göre yalnızca 'Pay Sahipleri' boyutunda anlamlı fark bulunmuştur. Bu nedenle hipotez kısmen kabul edilmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcıların demografik özelliklerinin Kurumsal Yönetim anlayışına ilişkin algılar üzerinde kısmen etkili olduğu görülmektedir. Özellikle cinsiyet ve gelir düzeyi değişkenleri, algı farklarının daha belirgin olduğu demografik faktörler olarak öne çıkmaktadır. Bu bulgular, şirketlerin yatırımcı profillerine göre daha özelleştirilmiş iletişim ve şeffaflık politikaları geliştirmeleri gerektiğini göstermektedir. Çalışmada, katılımcıların demografik özellikleri ile kurumsal yönetime dair algıları arasındaki ilişkiler de istatistiksel olarak incelenmiştir. Cinsiyet değişkenine bağlı olarak tüm kurumsal yönetim bileşenlerinde anlamlı farklar tespit edilmiş ve bu nedenle ilgili hipotez kabul edilmiştir. Yaş, meslek ve eğitim durumu değişkenleri bazı boyutlarda 106 anlamlı farklar yaratmış ve bu hipotezler kısmen kabul edilmiştir. Gelir düzeyinin ise kurumsal yönetim algısı üzerinde belirgin bir etkisi olduğu bulunmuş ve bu hipotez de kabul edilmiştir. Yatırım yılına ilişkin analizlerde, yalnızca “pay sahipleri” boyutunda anlamlı fark tespit edilmiş, dolayısıyla bu hipotez de kısmen kabul edilmiştir. Elde edilen bulgular, katılımcıların demografik özelliklerinin kurumsal yönetim anlayışına ilişkin algılar üzerinde kısmen etkili olduğunu ve şirketlerin iletişim stratejilerini yatırımcı profillerine göre şekillendirmeleri gerektiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Abdioğlu, H. (2019). İşletmelerde Kurumsal Yönetim Anlayışı Kapsamında İç Denetim. Gazi Kitapevi, Ankara.

Akgül, B. (2009). Kurumsal Yönetim İlkeleri Uyarınca Banka Yönetim Kurulunun Yapısı ve İşleyişi. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Akşit, İ. (2023). Aile İşletmelerinde Kurumsal Yönetim, Nepotizm ve İşletme Performansi İlişkisi. Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Aktan, C. C. (2013). Kurumsal Şirket Yönetimi. Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 5 (1): 150-161.

Akyüz, B. (2009). Kurumsal Yönetim ve Türkiye'de Kurumsal Yönetim Düzenlemeleri. Journal of Accounting and Taxation Studies, 2 (2): 53-81.

Arıkan, E., & Yetgin, F. (2023). *Kurumsal yönetim olgunluk düzeyini etkileyen faktörlerin analizi: Borsa İstanbul'da işlem gören şirketler*. Yıldız Social Science Review. https://dergipark.org.tr/tr/pub/yssr/issue/81530/1398907

Ataman, B., Gökçen, G., Cavlak, H. ve Cebeci, Y. (2017). Kurumsal Yönetim Algısı ile Kurumsal Yönetim Notu Arasındaki İlişkinin Analizi. Maliye Finans Yazıları, 1 (107): 162-185.

Baykut, E. (2013). *Anonim şirketlerde kurumsal yönetim algısı: Afyonkarahisar ili örneği* (Yüksek lisans tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Bolat, U. (2011). Kurumsal Yönetim İlkelerine ve Kurumsal Yönetim Endeksine Tabi Olmanın İşletmenin Piyasa Değerine Etkileri. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 132 s.

Çekici, E. M., & Babacan, Ş. F. (2022). GRİ İLİŞKİSEL ANALİZ İLE KURUMSAL YÖNETİM VE FİNANSAL PERFORMANS KARŞILAŞTIRMASI: BORSA İSTANBUL'DA BİR UYGULAMA. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *44*(1), Article 1.

Deloitte ve TKYD, (2006). 2006https://www.tkyd.org/wp-content/uploads/2022/12/nedir_bu_kurumsal_yonetim.pdf erişim tarihi 12.11.2023.

Dizgil, E. ve Reis, Ş. G. (2021). Kurumsal Yönetimin Sermaye Yapısına Etkisi: Bist Kurumsal Yönetim Endeksi Üzerine Bir Araştırma. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (42): 82-96.

Doğan, M. (2015). Kurumsal Yönetim Uygulamalarının İşletmelerin Finansal Performansı Üzerine Etkileri: BİST'da İşlem Gören İmalat Sanayi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Afyon, 347 s.

Erdoğan, Ş. (2009). Kurumsal Yönetim İlkeleri Işığında Şeffaflık ve Türkiye Uygulaması. Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.

Esen, S., ve Yilmaz, N. N. (2015). Examınatıon Of Corporate Governance Crıterıa For Companıes Lısted In Istanbul Stock Exchange 100 Index. Research Journal of Business and Management, 2 (3): 220-237.

Esendemirli Saygili, E., & Acar, E. (2016). FİNANSAL PERFORMANS VE KURUMSAL YÖNETİM DERECELENDİRME NOTLARI: BORSA

İSTANBUL KURUMSAL YÖNETİM ENDEKSİ 2013-2014 YILLARI KARŞILAŞTIRMASI. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, s. 625-671

Gökçe Ömür, İ. (2018). *İş ahlakı perspektifinde yatırımcı için kurumsal yönetişimin şeffaflık ilkesinin önemi*. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/issue/593/5968

Gökgöz, A. (2012). Küresel Finansal Krizin Muhasebe Temelli Nedenleri Bağlamında Kurumsal Yönetim ve Muhasebe Meslek Etiğinin Önemi. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26 (3-4): 313-331.

Guo, M. (2020). *Corporate governance and stock liquidity*. arXiv. https://arxiv.org/abs/2001.06275

Karabaş, S. ve Sayar, A. R. Z. (2023). Sermaye Piyasasi Kurulu'nun Kurumsal Yönetim Tebliği Çerçevesinde Uyulmasi Zorunlu Kurumsal Yönetim Ilkelerinin Uygulanabilirliği: Türkiye Tarim Kredi Kooperatifleri Örneği. Muhasebe ve Denetime Bakış, 23 (69): 169-182.

Karaçayır, E. ve Özpeynirci, R. (2014). Kurumsal Yönetim Anlayışı Temelinde Kamuyu Aydınlatma Ve Şeffaflık İlkelerinin Muhasebe Bilgi Sistemine Yansımaları Reflections Of Public Disclosure And Transparency Principles To Accounting Information System In Corporate Governance Basic, Internatıonal Conference On Eurasıan Economıes.

Karayel, E. (2009). *Kurumsal yönetim ve bir uygulama* (Yüksek lisans tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe ve Denetim Programı).

Karayel, M. (2011). Türkiye'de Kurumsal Yönetimin Dünü, Bugünü ve Yarini: İMKB 100 Şirketlerinde Kurumsal Yönetim Derecelendirme Çalişmasi. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 203 s.

Karayel, M. (2011). *Türkiye'de kurumsal yönetimin dünü, bugünü ve yarını: Şirketlerde kurumsal yönetim derecelendirme çalışması (İMKB 100 örneği)* (Doktora tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı).

Kardeş, S., & Yazıcı, R. (2021). *Türkiye'de kurumsal yönetişim ve sürdürülebilirlik*. Muhasebe ve Finansman Dergisi. https://dergipark.org.tr/tr/pub/mufad/issue/64484/982425

Kashani, S. M., & Shiri, M. M. (2022). *The role of corporate governance in investment efficiency and financial information disclosure risk in companies listed on the Tehran Stock Exchange*. Journal of Risk and Financial Management, 15(12), 577. https://www.mdpi.com/1911-8074/15/12/577

Keskin, Ö. (2017). *Bankalarda örgütsel adalet ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Düzce ili örneği* (Yüksek lisans tezi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı).

KPMG, (2018). https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2018/08/kpmg-gundem-32.pdf erişim tarihi 13.12.2024

Küçükoğlu, S., İlter Küçükçolak, N. ve Küçükçolak, R. A. (2022). Kurumsal Yönetim Derecelendirmesi ve Pay Değeri İlişkisi: Borsa İstanbul Örneği. Sosyoekonomi, 30 (52): 439-454.

Önder, Ş., & Kavak, N. N. (2019). Sigorta Şirketlerinde Kurumsal Yönetim Ve Finansal Performans Arasındaki İlişki. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *62*, Article 62.

Özbudak, A. (2014). *İşletmelerde kurumsal yönetim ve Türkiye örneği* (Yüksek lisans tezi, Okan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Denetimi Bilim Dalı).

Öztemiz, D. ve Karasioğlu, P. D. F. (2023). Kurumsal Yönetimin Entelektüel Sermayeye Etkisi: BİST Kurumsal Yönetimdeki Holding ve Yatırım Şirketleri Üzerine Bir Uygulama. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Dergisi, 5 (1): 1-15.

Pelenk, S. E. (2008). Kocaeli ve Çevresindeki Büyük Ölçekli Şirketlerde Kurumsal Yönetişim Bilincinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Perktaş, E. (2022). Genel Bir Bakış Açısıyla Kurumsal Yönetim Anlayışı. R&S Research Studies Anatolia Journal, 5 (2): 226-245.

Samancı, T. H. (2023). BIST Kurumsal Yönetim Endeksi İşletmelerinin Finansal Performanslarının Çok Kriterli Karar Verme Teknikleri İle Ölçülmesi. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Sancar, O. (2015). Kurumsal Yönetim Kavramı ve Özel Hastane Çalişanlarinin Kurumsal Yönetim Konusuna İlişkin Algilarinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

SPK, (2005). https://www.ecgi.global/publications/codes/corporate-governance-principles-1 erişim tarihi 09.11.2024

Sürmen, Y. ve Abdioğlu, H. (2020). Kurumsal Yönetim Anlayışı Kapsamında Türkiye Denetim Standartlarının İncelenmesi. Accounting and Financial History Research Journal (18): 34-68.

Şendur, Y. ve Doğukanlı, H. (2019). Kurumsal Yönetimin Kar Dağıtım Politikasına Etkisi: Teoriler ve Literatür. Gazi Kitabevi, Ankara.

Temiz, D. (2020). Kurumsal Yönetim İlkelerinin Hisse Getirilerine Etkisi: Borsa İstanbul'da Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

TKYD. (2023). https://www.tkyd.org/faaliyetler/calisma-gruplari/halka-acik-sirketler/, Çalışma grupları: Halka açık şirketler, (14.05.2025).

Topkara, S. B. (2019). KOBİ'lerde Kurumsal Yönetim Uygulamaları: Düzce İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi, Düzce.

Yaylali, İ. (2023). Kurumsal Yönetim İlkelerine Uyum Düzeyi ve Firma Karlılığı Arasındaki İlişki. The Journal Of Academic Social Science, 139 (139).

Yenisu, E., & Türkoğlu, D. (2023). Kurumsal yönetim ve finansal performans ilişkisi: BIST şirketleri üzerine bir uygulama. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *26*(49), Article 49. https://doi.org/10.31795/baunsobed.1222847

Yurtlu, Ö. (2023). İşletmelerin İç Denetim Yapısının Kurumsal Yönetim Sürecine Etkisi. İzmir Yönetim Dergisi, 3 (2): 36-51.

Zelka, A. (2013). Kurumsal Yönetimin Firma Performansı Üzerine Etkisi: Türkiye Uygulaması. Yüksek Lisans Tezi, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay, 84 S.

İslâm Hukuku Açısından Eşler Arası Psikolojik Şiddet ve Çözüm Yolları*

Yusuf ÇINAR[1]

* Bu çalışma, Uluslararası Geleneğin ve Değişimin Kesişiminde Aile Sempozyumu'nda sunulan İslâm Hukuku Açısından Eşler Arası Psikolojik Şiddet ve Önleyici Tedbirler isimli bildirinin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

1 Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, yusuf.cinar@asbu.edu.tr ORCID No: 0000-0001-7759-3156

ÖZET

Şiddet, geçmişten günümüze toplumsal huzuru ve bireysel güvenliği tehdit eden evrensel bir sorun olmuştur. Hukuk sistemleri bu kronik meseleyi çözüme kavuşturmak adına çeşitli mekanizmalar geliştirmiştir. Şiddet çeşitlerinden birisi olan psikolojik şiddet ise fiziksel iz bırakmamasına rağmen bireyin ruhsal bütünlüğünü ciddi şekilde zedelemektedir ve uzun vadede anksiyete, depresyon gibi ciddi ruhsal sorunlara yol açabilir. Bu çalışma, eşler arasında meydana gelen psikolojik şiddetin İslâm hukuku bağlamında değerlendirilmesini ve önleyici tedbirlerin analizini amaçlamaktadır. İslâm hukukunda psikolojik şiddet doğrudan tanımlanmamakla birlikte, "nüşûz", "şikâk" ve "i'râz" gibi kavramlar aracılığıyla bu olgu ele alınmaktadır. Klasik fıkıh literatüründe ise eşler arasındaki psikolojik şiddeti önlemeye yönelik olarak "kavl-i ma'rûf" ilkesi ve hakem mekanizması öne çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in aile hayatı, psikolojik şiddeti önlemede "rıfk", "lütf" ve "hilm" gibi kavramların uygulanmasına örnek teşkil etmektedir. İslâm hukuku, psikolojik şiddeti "hukuk-ı ibâd" kapsamında değerlendirerek kul hakkı ihlali olarak kabul etmekte ve bu durumda ta'zir cezaları öngörmektedir. Bu bağlamda İslâm hukukunun psikolojik şiddete karşı hem önleyici hem de tedavi edici bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Ayrıca evlilik öncesi ve sonrası eğitimler ile hakem mekanizmasının güçlendirilmesi, psikolojik şiddetin önlenmesinde etkili çözümler olarak önerilmektedir. Modern hukuk ile İslâm hukuku arasındaki yaklaşım farklılıkları dikkate alınarak, psikolojik şiddetle mücadelenin daha etkin bir şekilde yürütülmesi için dini kurumlar ile yargı mekanizmalarının iş birliği vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelime: İslâm Hukuku, Psikolojik Şiddet, Nüşûz, Kavl-i Ma'rûf, Hakem Yolu.

GİRİŞ

Aile kurumu, bireylerin sağlıklı bir ortamda yetişmesini, sosyalleşmesini sağlama, fiziksel ve psikolojik bütünlüklerini koruma gibi hayati işlevleri icra etmektedir. Toplumsal uyum ve süreklilik, ancak sağlıklı bir aile yapısının varlığı ile mümkündür. Bununla birlikte, aile üyelerinin fiziksel ve ruhsal bütünlüğünü tehdit eden şiddet olgusu, günümüzde çözüm bekleyen öncelikli bir toplumsal sorun niteliği taşımaktadır.

Modern toplumda aile içi şiddet olgusu, çok boyutlu bir biçimde ele alınmaktadır. Fiziksel izler bırakmaması nedeniyle tespit edilmesi daha güç olan psikolojik şiddet günümüzde giderek artan bir öneme sahiptir. Bireyin ruhsal bütünlüğünü tehdit ve baskı yoluyla hedef alan, kasıtlı ve sistematik bir davranış biçimi olarak tanımlanan psikolojik şiddet; mağdurda değersizlik ve özgüven kaybı yaratarak anksiyete, depresyon ve travma sonrası stres

bozukluğu gibi ciddi ruhsal rahatsızlıklara zemin hazırlamaktadır. İslâm hukukunda evlilik, bireyin huzur ve sükûn bulması amacıyla kurulan mukaddes bir kurumdur. Kur'an-ı Kerim'de bu bağ, eşlerin birbirine "elbise"[2] kılındığı ifadesiyle sembolik biçimde anlatılmıştır.[3] Ancak psikolojik şiddet, eşler arasındaki güven ilişkisini zedeleyerek evliliğin bu manevi zeminini tahrip etmekte ve ailenin güvenli bir "sığınak" olma işlevini sekteye uğratmaktadır.[4]

Çalışmada eşler arası psikolojik şiddet olgusu, modern yaklaşımlar dikkate alınarak tanımlanmakta ve bu olgunun İslâm hukuku bağlamında analiz edilmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın temel odağı, eşler arası ilişkilerde psikolojik şiddet kapsamında değerlendirilebilecek fiilleri İslâm hukukunun nasıl tanımladığını ve bu fiillerin hukuki ve ahlaki sonuçlarını ortaya koymaktır. Ayrıca, söz konusu şiddeti önlemeye ve mevcut durumlara çözüm bulmaya yönelik İslâm hukukunun ilkeleri ile sunduğu yöntemler ve mekanizmalar ele alınacaktır.

ŞİDDET VE TÜRLERİ

Şiddet kavramı sözlük anlamı itibarıyla; "sertlik", "kaba kuvvet kullanımı", "hız" ve "duygu veya düşüncelerde aşırılık" şeklinde tanımlanmaktadır.[5] Literatürde farklı tanımları bulunmakla birlikte, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) şiddeti; fiziksel güç veya iktidarın, tehdit yoluyla ya da fiilen, kasıtlı bir şekilde başkasına yöneltilmesi ve bunun sonucunda maruz kalan kişide yaralanma, ölüm ve psikolojik zarara yol açması ya da açma olasılığı bulunması şeklinde tanımlamaktadır.[6] Arapçada şiddet kavramına karşılık gelen "zulüm" kavramı; "kastı aşmak", "hukuki sınırları aşmak", "kötülük yapmak", "nimeti sahibine vermemek" gibi anlamlara gelmektedir.[7] İslâm Konferansı Örgütü'ne bağlı Uluslararası İslâm Fıkhı Akademisi "Aile içi şiddet" hakkında yapılan toplantıda 180 (19/6) no'lu kararda aile içi şiddeti "Aile içi fertlerin birbirine karşı işlediği sözlü ya da fiili, sertlik ve katılık

---

2 Bakara: 2/187 (…هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ…).

3 Saffet Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu* (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2016), 177-179.

4 Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968), 2/367.

5 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 3/232; Şükrü Haluk Akalın, *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1966), "Şiddet", 1866.

6 Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), "violence", *https://www.who.int/groups/violence-prevention-alliance/approach*, ts. (Erişim 04 Ekim 2025); Oğuz Polat, "Şiddet", *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/1 (2016), 16; Ali Bayer, "Eşlerarası Şiddet ve Din" (Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın I, Samsun, 2016), 550-551.

7 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 12/373-374.

barındıran aile fertlerinden maddi ya da manevi zarar veren davranışlardır" şeklinde tanımlamıştır.[8]

Şiddet, mağdurun kimliğine veya eylemin niteliğine göre farklı sınıflandırmalara tabi tutulmaktadır. Şiddetin türüne göre yapılan ayrımda; fiziksel, cinsel, psikolojik ve ekonomik şiddet türlerinden bahsedilmektedir.[9]

Psikolojik şiddet; eşlerin birbirine yönelik duygusal baskı kurması veya ihtiyaçları karşılamaktan kaçınması şeklinde tezahür eden bir davranış biçimidir. Fiziksel şiddetin aksine somut izler bırakmaması ve hangi eylemlerin bu kapsama girdiğini belirlemenin zorluğu, şiddetin tespitini ve cezalandırılmasını önemli ölçüde güçleştirmektedir.[10]

PSİKOLOJİK ŞİDDETİN KAPSAMI VE NEDENLERİ

Eşler arasındaki sözel ifadelerin öne çıktığı bu şiddet türü; aşağılama, hakaret, küfür ve tehdit gibi unsurları içermektedir. Bireyin onur, şeref ve saygınlığını doğrudan hedef alan bu saldırılar, eşin özgüvenini zedelemeyi amaçlamaktadır.[11] Bu çerçevede, sözel şiddet biçimleri daha somut ve kanıtlanabilir nitelikteyken; duygusal ihmal, sevgi yoksunluğu, sindirme, cimrilik ve aşırı kıskançlık gibi davranışlar, ispatı daha zor olmakla birlikte psikolojik şiddet kategorisinde değerlendirilmektedir.[12]

İslâm hukuku literatürü incelendiğinde, terminolojik olarak "psikolojik şiddet" kavramına rastlanmamaktadır. Fakat nüşûz,[13] şikâk[14] ve i'râz[15] gibi kavramların, günümüzde psikolojik şiddet kapsamında değerlendirilen bazı davranış biçimlerini tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; kadının eşine itaatsizliği veya erkeğin eşine kötü muamelesi olarak tanımlanan nüşûz kavramı, pasif-agresif davranışlar, sürekli eleştiri ve aşağılama gibi

---

8 İKO İslâm Konferansı Örgütü Uluslararası İslâm Fıkhı Akademisi, "Aile içi şiddet", *https://iifa-aifi.org/ar/2304.html*, ts. (Erişim 04 Ekim 2025).

9 Köse "Batı dünyasının standartlarına" uygun olarak kategorize edilmiş olan şiddet türlerinin bu şekilde bizim toplumumuzla ilişkilendirilmesine karşı çıkmaktadır. Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 322-327; Polat, "Şiddet", 16-17 Siber şiddetin de şiddet türleri arasında olduğu ifade edilmektedir. Bayer, "Eşlerarası Şiddet ve Din", 550-551, 559.

10 Bayer, "Eşlerarası Şiddet ve Din", 552; Elif Sümeyye Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri (T.C. Mevzuatındaki Şiddet Algısı Açısından Bir İnceleme)* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024), 19.

11 Ayşe Esra Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", *Peygamberimiz ve Aile* (Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 1071.

12 Bayer, "Eşlerarası Şiddet ve Din", 552-553; Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri*, 19-20.

13 Nisa: 4/34 (… وَالّٰتِي تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ…).

14 Nisa: 4/35 (وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا…).

15 Nisa: 4/128 (وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا اَوْ اِعْرَاضًا…).

psikolojik şiddet türlerini de kapsamaktadır.[16] Şikâk kavramı, eşlerden biri veya her ikisinden kaynaklanan derin anlaşmazlık durumunu ifade etmektedir.[17] Eşin ilgisizliği ve duygusal olarak yüz çevirmesi anlamına gelen i'râz ise; modern literatürdeki "duygusal ihmal" ve "sevgiden mahrum bırakma" gibi psikolojik şiddet türleriyle örtüşmektedir.[18] Fıkıh literatüründe kocanın "kavvâmlık" (aile reisliği) vazifesine değinilmiş olsa da; disiplin sağlamaya yönelik bazı yaptırımların sınırları, Hz. Peygamber'in *"En hayırlınız ailesine en iyi davrananınızdır"*[19] hadisi ve Kur'an'daki "kavl-i ma'rûf" (güzel söz) ilkesiyle net bir şekilde belirlenmiştir.[20]

Klasik fıkıh literatüründeki "nüşûz" kavramı ile modern psikolojideki "psikolojik şiddet" olgusu tam olarak örtüşmemektedir. Ancak her iki kavramın kesişim noktası, içerdikleri "kontrol mekanizmaları"dır. Nüşûz, kadının eşine itaatsizliği veya erkeğin eşine kötü muamelesi olarak tanımlanırken;[21] psikolojik şiddet kontrol amacıyla uygulanan duygusal manipülasyonu kapsamaktadır. Bu paralellik, psikolojik şiddet sayılan bazı davranışların İslâm hukukunda nüşûz dairesinde değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Bununla birlikte, günümüzde psikolojik şiddet olarak yorumlanan her davranış, İslâm hukuku açısından bu kategoride kabul edilmemektedir. Nitekim Uluslararası İslâm Fıkhı Akademisi; kürtaj yasağı, eşcinselliğin suç kabul edilmesi, eşin tek başına seyahatinin kısıtlanması, cinsel birliktelik hakkı, boşanma usulleri ve miras paylaşımı gibi şer'î hükümlerin uygulanmasının, psikolojik şiddet kapsamında değerlendirilemeyeceğini belirtmektedir.[22]

Benzer bir durum, nafaka yükümlülüğü hususunda da görülmektedir. İslâm hukukuna göre erkek, ailenin reisi (kavvâm) sıfatıyla ailenin geçimini sağlamakla yükümlü kılınmıştır. Bu sorumluluğun bir gereği olarak, kadının çalışma hayatına katılımı, evin iaşesini üstlenen kocasının iznine tabi tutulmuştur. Modern hukuk ise erkeğe böyle bir kısıtlama yetkisi

---

16 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/418; Heyet, *el-Mevsûatül-Fıkhıyye el-Kuveytiyye* (Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve'ş-Şüûnu'l-İslâmiyye, 2006), 40/284.

17 Heyet, *el-Mevsûatül-Fıkhıyye el-Kuveytiyye*, 307-308.

18 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/418; Nisa Suresi 128. ayette erkeklerin geçimsizlik ve yüzçevirmekten sakınmaları tavsiye edilmiştir. M. Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Umut Matbaası, ts.), 3/98; Heyet, *el-Mevsûatül-Fıkhıyye el-Kuveytiyye*, 40/304.

19 Tirmizî, Menâkıb, 63, Ebû Îsâ Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Mısır, 1938).

20 Şevket Topal - Yunus Emre Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 21.

21 Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 310; Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri*, 19.

22 Eşlerin birbiri üzerine hak ve vazifeleri için bknz.: Bilmen, *Kâmûs*, 2/165-169; İslâm Konferansı Örgütü Uluslararası İslâm Fıkhı Akademisi, "Aile içi şiddet".

tanımamakta; aksine bu tür engellemeler, geniş manada şiddet kapsamında değerlendirilebilmektedir.[23]

Psikolojik şiddetin kapsamı kadar, ortaya çıkış nedenlerinin anlaşılması da konunun bütünlüğü açısından önem arz etmekte olup; bu süreçte biyolojik, psikolojik ve sosyal faktörler belirleyici rol oynamaktadır. Örneğin; failin alkol/madde bağımlılığı, şizofreni veya kişilik bozuklukları gibi biyolojik temelli sorunları; çocukluk dönemindeki şiddet yaşantıları ve empati yoksunluğu gibi psikolojik etkenler; ya da şiddeti meşrulaştıran bir sosyal çevrede yetişmiş olması hem psikolojik hem de fiziksel şiddetin altında yatan sebepler olarak ele alınabilir.[24]

Bununla birlikte; eşler arasındaki yanlış anlaşılmalar veya kırıcı ifadelerden kaynaklanan iletişim kopuklukları, ekonomik sıkıntılar, kıskançlık, sadakatsizlik ve güvensizlik gibi faktörler de psikolojik şiddetin ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilmektedir.[25]

İSLÂM HUKUKUNCA ÖNGÖRÜLEN PSİKOLOJİK ŞİDDETİ ORTADAN KALDIRMAYA YÖNELİK ÇÖZÜM YOLLARI

İslâm hukukunda evlilik, Kur'an-ı Kerim'de eşlerin "meveddet", "sekinet", "muhabbet" ve "rahmet"e ulaştıkları bir akit olarak temellendirilmiştir.[26] Kur'an-ı Kerim'de güzel geçinme, iyilikle muamele etmek tavsiye edilmiştir.[27] Hz. Peygamber, eşler arası ilişkilerde "rıfk" (nezaket), "lütf" (iyilik) ve "hilm" (sabırlı ve temkinli, akıllı ve ağır başlı olmak) kavramlarını teşvik ederken; bunların zıddı olan "unf" (katılık), "gılzat" (sertlik), "hiddet" (öfke) ve "huşun" (kabalık) gibi tutumları açıkça yasaklamıştır. O *"Ey Aişe! Allah rıfk (nezaket ve yumuşaklık) sahibidir ve rıfktan hoşlanır. Sertlik, kabalık ve nezaket dışı diğer davranışlara vermediği ecri rıfk sayesinde verir"* buyurmuştur.[28] Bu ikili kavramsal çerçeve, İslâm

---

[23] Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 13, 20; Akif Dursun, "İstanbul Sözleşmesi'nin İslâm Hukukuna Göre Değerlendirilmesi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2020), 45-47.

[24] Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1064.

[25] Tahsin Kazan, "Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri", *İHYA Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7 (Ocak 2021), 195.

[26] Rûm: 30/21 (وَمِنْ اٰيٰتِهٖٓ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجاً لِتَسْكُنُوٓا اِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً…).

[27] Nisa: 4/19 (… وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۚ…).

[28] Müslim, Birr, 77 Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.); Mehmet Emin Özafşar - Mehmet Görmez (ed.), *Hadislerle İslâm: hadislerin hadislerle yorumu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 20), 4/445.

hukukunun eşler arası ilişkilerde psikolojik şiddeti önlemeye yönelik temel ahlâkî dayanağını oluşturmaktadır.[29]

1. Peygamberin Aile Hayatı ve İslâmi Referanslar ile Psikolojik Şiddeti Ortadan Kaldırmaya Yönelik Yaklaşımlar

Kur'an-ı Kerim'de evlilik, eşlerin manevi huzur ve sükûnete erişmelerini sağlayan bir kurum olarak nitelendirilmiştir.[30] Bu doğrultuda Hz. Peygamber'in yaşamı, günümüz Müslümanları için en ideal örneği teşkil etmekte ve köklü öğretiler sunmaktadır. Nitekim O'nun aile hayatı, temelde sevgi ve merhamet prensipleri üzerine inşa edilmiştir. Hz. Peygamber'in *"En hayırlınız ailesine karşı en hayırlı olanınızdır"*[31] ve *"Müminlerin iman bakımından en hayırlısı, ailesine karşı en güzel davranandır"*[32] hadisleri bunun en belirgin örneğidir.[33]

Hz. Peygamber'in aile hayatı incelendiğinde eşlerinden hiçbirisine fiziksel ya da psikolojik şiddet uygulamadığı, bu ilişkilerde merhameti merkeze aldığı anlaşılmaktadır.[34] Bu bağlamda Hz. Peygamber'in eşlerinin ruh hâlini gözeterek sorunlarını dinlediği, eşler arası mahremiyete riayet ettiği, onlarla müşaverede bulunduğu ve eşler arası dengeyi koruduğu görülmektedir. Bütün bunları yaparken eşlerine kırıcı sözler söylememiş, kavl-i marûf ile onları incitmeyen, nazik bir üslup kullanmıştır.[35]

Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in eşleriyle ilişkisinde psikolojik şiddeti önlemede en etkili yaklaşımın "kavl-i ma'rûf" olduğu söylenebilir.[36] O eşlerine iyi davranmış, güzel muamelede bulunmuş, sabır ve istişareye önem vermiştir. Evlilik birliğinde yaşanan sorunların çözümünde benimsediği bu yöntemler, psikolojik şiddetin önlenmesi noktasında günümüz Müslümanları için yol gösterici olmaktadır.[37]

---

29 Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1065; Nevzat Aydın, "Hz. Peygamber'in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* X/1 (Haziran 2015), 118.

30 Rûm 84/21.

31 Tirmizî, *Menâkıb*, 63, Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*.

32 Tirmizî, *Radâ*, 11 Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*.

33 Aydın, "Hz. Peygamber'in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri", 118-119.

34 Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1067.

35 Aydın, "Hz. Peygamber'in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri", 113, 118, 121.

36 Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 1038, 1071-1072.

37 Özafşar - Görmez, *Hadislerle İslâm*, 4/11, 31, 151, 445; Kazan, "Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri", 189.

2. İslâm Hukukunu Kuşatan İlkeler ve Önleyici Tedbirler İle Psikolojik Şiddetin Önüne Geçmek

Bahsedildiği üzere psikolojik şiddetin fiziksel şiddetten farkı, çerçevesinin tam olarak belirlenememesi ve tespitinin her zaman çok kolay olmayışıdır. Bu sebeple İslâm hukuku, eşler arası ilişkilerde psikolojik şiddeti tasvip etmemekte ve genel ilkeler vazederek bu durumun önüne geçmeyi amaçlamaktadır.[38]

Modern hukuk ile İslâm hukuku arasında hangi fiillerin psikolojik şiddet kapsamında kabul edileceği konusunda bir mutabakat yoktur. Bu ayrışmanın temel nedeni eşlere yüklenen görev ve sorumlulukların farklı oluşudur.

Psikolojik şiddet olarak değerlendirilen ve İslâm hukukunun eşler arası ilişkilerde onaylamadığı bazı fiiller şunlardır;

-**Eşin İhmal Edilmesi:** Tarafların birbirini duygusal açıdan ihmal etmesinin yanı sıra, kocanın nafaka yükümlülüğünü yerine getirmemesi hem ekonomik hem de psikolojik şiddet kapsamında değerlendirilmektedir.[39]

-**Sözel Taciz ve Tahkir:** Hakaret, küçümseme, aşağılama ve kötü söz söyleme gibi fiiller; İslâm hukukunda kul hakkı ihlali sayılmakta olup, *nüşûz* (geçimsizlik/itaatsizlik) bağlamında ele alınmakta ve gerektiğinde *ta'zir* cezasına tabi tutulmaktadır. [40]

-**Baskı, Zorlama ve Mahremiyet İhlali:** Eşi rızası dışındaki eylemlere zorlamak, akraba ziyaretlerini engellemek, isteği dışında geniş aileyle yaşamaya mecbur bırakmak, mahremiyet sınırlarını ihlal etmek, sadakatsizlik ve iffetsizlik isnadında bulunmak bu kategoride yer almaktadır.

-**Hukuki Süreçlerin İstismarı:** Boşama sürecinin sünnete aykırı yürütülmesi, *iddet* süresince tarafların haklarının engellenmesi ve hastalık

---

38 Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri*, 47.

39 Nafaka ihtiyacının karşılanmaması durumunda hakim duruma el koyarak çözüm için gerekli tedbirleri alır. Detaylı bilgi için bknz.: Bilmen, *Kâmûs*, 2/463-466; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1070-1071.

40 Kadının bu durumu hâkim önünde ispatlaması halinde boşanma konusunda muhayyer kılınacağı belirtilmektedir. Bilmen, *Kâmûs*, 2/364; Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 310; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 19-20; Kazan, "Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri", 183.

durumunda (mirastan mahrum bırakma kastıyla) boşama gibi eylemler psikolojik şiddet olarak nitelendirilmektedir.[41]

Söz konusu fiiller İslâm hukukunda psikolojik şiddet bağlamında değerlendirilmiş ve önleyici bazı tedbirler öngörülmüştür.[42] Bu tedbirler kademeli bir çözüm mekanizması izler; süreç öncelikle çekirdek aile içinde başlar, ardından aile büyüklerinin dahil olduğu hakemlik müessesesiyle devam eder ve bu aşamaların yetersiz kaldığı durumlarda ise yargı yoluna başvurulur.

Sürecin ilk aşamasını, Hz. Peygamber'in sünnetinde somutlaşan önleyici ahlaki tedbirler oluşturmaktadır. *Kavl-i ma'rûf* (güzel söz), *hilm* (yumuşak huyluluk), *müşavere* ve merhametle muamele gibi ilkeler, psikolojik şiddetin ortaya çıkmasını engelleyecek bir aile iklimi inşa etmeyi hedefler. Buna rağmen eşler arasındaki uyuşmazlık devam ederse öğüt vermek ve sulh yapmak gibi yöntemlere başvurulur.[43]

Bu yaklaşımın yetersiz kaldığı, şikâk veya nüşûz durumlarının ortaya çıktığı ikinci aşamada ise, günümüzde yer alan arabuluculuk kurumuna benzer bir kurum olan hakemlik müessesesi devreye girer. Nisâ Suresi 35. âyette temeli atılan bu kurum, taraflar arasındaki problemi tespit etmeye ve sulh ile çözmeye çalışır.[44] Bu bağlamda hakemler varsa psikolojik şiddetin tespiti ve aile birliğinin korunması için önemli bir rol üstlenir.[45] Uzlaşmanın sağlanamadığı hallerde ise hakemlerin boşanma kararı verme yetkisi, fıkıh doktrininde tartışmalı bir konu olmakla birlikte, belirli görüşler çerçevesinde mümkün görülmektedir.[46]

Nihayet, bu mekanizmaların da çözüm üretemediği ve zararın (darar) devam ettiği durumlarda, son çare olarak mahkeme yolu (tefrik) açıktır. Hâkim "lâ darar ve lâ dirâr" (zarar vermeme) ilkesi gereğince, psikolojik şiddet uygulayan tarafı ta'zir cezası ile cezalandırabilir ve mağdur

---

41 Yusuf Çınar, *Kadı Şüreyh Fıkıhçılığı ve Yargılama Usulündeki Yeri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 97; Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri*, 49, 52, 56.

42 Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 32-37.

43 Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 1273) Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kurân*, thk. Ahmed Berdûnî - İbrahim Etfîş (Kâhire: Dâru'l-Kütüb el-Mişriyye, 1964), 5/171; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/559; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1066.

44 Orhan Çeker (ed.), *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2016), 55-56.

45 Alâüddin el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'* (Mısır: Dâru'l-Kütüb'l-'İlmiyye, 1327), 2/334; Ebû'l-Velîd İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd* (Kahire: y.y., 2004), 3/117; Bilmen, *Kâmûs*, 2/363; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 33-34.

46 Çınar, *Kadı Şüreyh Fıkıhçılığı ve Yargılama Usulündeki Yeri*, 117.

eşin boşanma talebini kabul edebilir.[47] Ta'zir kapsamında sözle uyarı, uzaklaştırma, dövme, tefrik gibi cezalar öngörülmektedir.[48]

Aile hukuku konusunda mezheplerin yaklaşımları dikkate alındığında hakimin boşama yetkisini kullanmak konusunda en geniş yorum hakkını Malikî mezhebinin tanıdığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda özellikle psikolojik şiddet içeren fiiller nedeniyle mahkemeye başvurulduğunda Maliki mezhebinin hakime daha geniş yetkiler tanıdığı görülmektedir.

Bahsedildiği üzere psikolojik şiddetin fiziksel şiddetten farkı, çerçevesinin tam olarak belirlenememesi ve tespitinin her zaman çok kolay olmayışıdır. Bu sebeple İslâm hukuku, eşler arası ilişkilerde psikolojik şiddeti sakıncalı bulur ve genel ilkeler vaz ederek bu durumun önüne geçmeyi amaçlar.[49]

Modern hukuk ile İslâm hukuku arasında hangi fiillerin psikolojik şiddet kapsamında kabul edileceği konusunda bir mutabakat yoktur. Bu durumun büyük ölçüde sebebi eşlere yüklenen görev ve sorumlulukların farklı oluşudur.

Psikolojik şiddet olarak değerlendirilen ve İslâm hukukunun eşler arası ilişkilerde onaylamadığı bazı fiiller şunlardır;

- Eşi ihmal etme; Duygusal açıdan tarafların birbirlerini ihmal etmenin yanı sıra erkeğin eşinin nafaka ihtiyacını karşılamaması bu kapsamda hem ekonomik hem de psikolojik şiddet olarak kabul edilmektedir.[50]
- Kötü söz söyleme, küçümseme, aşağılama, hakaret etme; Bu tür durumlar kul hakkı ihlali olarak kabul edilmiş, bu tür davranışlar nüşûz kapsamında ele alınarak gerekli hallerde ta'zir cezası çerçevesinde değerlendirilmiştir.[51]
- Eşi istemediği fiilleri yapmaya zorlama; akraba ziyaretine engel olma, istemediği halde akrabalarla birlikte yaşamaya zorlama, mahremiyetin ihlal edilmesi ve sadakatsizlik; İffetsizlik isnadı.

---

47 Bilmen, *Kâmûs*, 2/363; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1072; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 34.

48 Bilmen, *Kâmûs*, 2/362-363; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 35-36.

49 Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri*, 47.

50 Nafaka ihtiyacının karşılanmaması durumunda hakim duruma el koyarak çözüm için gerekli tedbirleri alır. Detaylı bilgi için bknz.: Bilmen, *Kâmûs*, 2/463-466; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1070-1071.

51 Kadının bu durumu hakim önünde ispatlaması halinde boşanma konusunda muhayyer kılınacağı belirtilmektedir. Bilmen, *Kâmûs*, 2/364; Köse, *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, 310; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 19-20; Kazan, "Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri", 183.

- Boşama sürecinin sünnete uygun biçimde yürütülmemesi, iddet süresince tarafların haklarının uygulanmasını engelleme, hastalık halinde boşama,[52]

gibi fiiller İslâm hukukunda psikolojik şiddet bağlamında değerlendirilmiş ve önleyici bazı tedbirler öngörülmüştür.[53] Bu kapsamda önleyici tedbirlerin bir kısmına çekirdek ailede, bir kısmına aile büyüklerinin de dahil olabildiği hakem yolu ile bunların yeterli olmadığı durumlarda mahkeme meclisinde başvurulmaktadır.

İlk aşamada Hz. Peygamber'in sünnetinde somutlaşan önleyici ahlaki tedbirlerdir. Kavl-i ma'rûf, hilm, müşavere ve merhametle muamele gibi ilkeler, psikolojik şiddetin ortaya çıkmasını engelleyecek bir aile iklimi inşa etmeyi hedefler. Buna rağmen eşler arası ilişki zarar görmeye devam ederse öğüt vermek ve sulh yapmak gibi yöntemlere başvurulur.[54]

Bu yaklaşımın yetersiz kaldığı, şikâk veya nüşûz durumlarının ortaya çıktığı ikinci aşamada ise, günümüzde yer alan arabuluculuk kurumuna benzer bir kurum olan hakemlik müessesesi devreye girer. Nisa Suresi 35. ayette temeli atılan bu kurum, taraflar arasındaki problemi tespit etmeye ve sulh ile çözmeye çalışır.[55] Bu çerçevede hakemler varsa psikolojik şiddetin tespiti ve aile birliğinin korunması için önemli bir rol üstlenir.[56] Hakemler netice elde edilemediği durumda tartışmalı olmakla birlikte boşanma kararı verebilirler.[57]

Nihayet, bu mekanizmaların da çözüm üretemediği ve zararın (darar) devam ettiği durumlarda, son çare olarak mahkeme yolu (tefrik) açıktır. Bunun yeterli olmadığı durumlarda "lâ darar ve lâ dirâr" (zarar vermeme) ilkesi gereğince, psikolojik şiddet uygulayan tarafı ta'zir cezası ile cezalandırabilir. Diğer yandan mağdur eşin boşanma talebini kabul edebilir.[58]

---

52 Yusuf Çınar, *Kadı Şüreyh Fıkıhçılığı ve Yargılama Usulündeki Yeri* (Istanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023), 97; Tuna, *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri*, 49, 52, 56.

53 Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 32-37.

54 Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 1273) Kurtubî, *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kurân*, thk. Ahmed Berdûnî - İbrahim Etfîş (Kâhire: Dâru'l-Kütüb el-Mişriyye, 1964), 5/171; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/559; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1066.

55 Orhan Çeker (ed.), *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi* (Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 2016), 55-56.

56 Alâüddin el-Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'* (Mısır: Dâru'l-Kütüb'l-'İlmiyye, 1327), 2/334; Ebû'l-Velîd İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Mücтehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd* (Kahire: y.y., 2004), 3/117; Bilmen, *Kâmûs*, 2/363; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 33-34.

57 Çınar, *Kadı Şüreyh Fıkıhçılığı ve Yargılama Usulündeki Yeri*, 117.

58 Bilmen, *Kâmûs*, 2/363; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1072; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 34.

Ta‘zir kapsamında sözle uyarı, uzaklaştırma, dövme, tefrik gibi cezalar öngörülmektedir.[59]

SONUÇ VE ÖNERİLER

Psikolojik şiddet, eşlerde ve ailede ortaya çıkardığı etkiler nedeniyle fiziksel şiddetten daha kötü sonuçlar doğurabilmektedir. Bu sebeple eşler evlilik öncesi ve sonrası eğitimler ile evlilik hayatının gereklerine hazırlanmalı ve toplumsal yaklaşımlar-adetler İslâm'a, Hz. Peygamber'in aile yaşamına uygun bir biçimde tarafları kavl-i marufa, hüsn-i niyete ve sabra teşvik etmelidir.[60] Günümüzün iletişim imkânları göz önüne alındığında, söz konusu eğitimlerin dijital mecralar ve sosyal medya araçlarının kullanımıyla daha geniş kitlelere ulaştırılması mümkündür.

Psikolojik şiddet açısından ele alınan meseleler bağlamında İslâm hukuku ile merî hukukun farklılaştığı bir zemin söz konusudur. Modern dönem yasama faaliyetlerinin -örneğin şiddetle mücadele yasalarının- ailede kavvamlık ve nafaka yükümlülüğü gibi tarafların fıtratına uygun olarak verilmiş hak ve sorumlulukları dengeleyen hukuki hakları yeterince gözetmemesi nedeniyle eşler arası hak ve yükümlülükler dengesini adil bir zemine oturtmada zorluklar yaşanmaktadır. Bu durumun temelinde, İslâm hukukunun "adalet" merkezli yaklaşımı ile modern hukukun benimsediği biçimsel "eşitlik" anlayışı arasındaki normatif ayrışma yatmaktadır.

Psikolojik şiddetin önlenmesinde, tahkim (hakemlik) mekanizmasının günümüzün arabuluculuk sistemine benzer işlevsel bir yapıyla işletilmesi büyük önem taşımaktadır. Zira hakemlik kurumu, arabuluculuk sistemine kıyasla daha köklü bir dinî ve tarihî temele dayanmaktadır. Nüşûz, şikâk ve i‘râz gibi anlaşmazlıkların ortaya çıkması ve eşlerin çözüm üretemediği noktada tahkim müessesesi devreye girmektedir. Günümüz imkânlarından yararlanılarak, alanında uzman kişilerin bu süreçte yer alması ve tarafları dinlemesi hem sorunun tespiti hem de çözümüne yönelik müdahalelerde önemli bir rol oynayacaktır. Bu çerçevede, psikolojik şiddet uygulayan tarafın uygun biçimde uyarılması ve her iki tarafa rehberlik edilmesiyle evlilik birliği yeniden sağlıklı, huzurlu ve merhamet temelli bir yapıya kavuşturulabilir.

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Haluk. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1966.

Aydın, Nevzat. "Hz. Peygamber'in Aile Hayatında Eşler Arası İletişimin Temel İlkeleri". *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* X/1 (Haziran 2015), 99-129.

Bayer, Ali. "Eşlerarası Şiddet ve Din". 549-559. Samsun, 2016.

---

[59] Bilmen, *Kâmûs*, 2/362-363; Topal - Küçük, "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler", 35-36.

[60] Bayer, "Eşlerarası Şiddet ve Din", 557-558; Şahyar, "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar", 1064.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1968.
Çeker, Orhan (ed.). *Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi*. Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 3. Baskı., 2016.
Çınar, Yusuf. *Kadı Şüreyh Fıkıhçılığı ve Yargılama Usulündeki Yeri*. Istanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
DSÖ, Dünya Sağlık Örgütü. "violence". *https://www.who.int/groups/violence-prevention-alliance/approach*, ts. Erişim 04 Ekim 2025
Dursun, Akif. "İstanbul Sözleşmesi'nin İslâm Hukukuna Göre Değerlendirilmesi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2020), 41-68.
Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 1-10 Cilt. İstanbul: Umut Matbaası, ts.
Heyet. *el-Mevsûatül-Fıkhıyye el-Kuveytiyye*. 1-45 Cilt. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve'ş-Şüûnu'l-İslâmiyye, 2006.
İbn Manzûr. *Lisânu'l-'Arab*. 1-15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 3. Baskı., 1414.
İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd. *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesıd*. 1-4 Cilt. Kahire: y.y., 2004.
İslâm Konferansı Örgütü Uluslararası İslâm Fıkhı Akademisi, İKO. "Aile içi şiddet". *https://iifa-aifi.org/ar/2304.html*, ts. Erişim 04 Ekim 2025
Kâsânî, Alâüddin el-. *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*. 1-7 Cilt. Mısır: Dâru'l-Kütüb'l-'İlmiyye, 1327.
Kazan, Tahsin. "Ailede Geçimsizlik Problemi ve Hadislerle Çözüm Önerileri". *İHYA Uluslararası İslâm Araştırmaları Dergisi* 7 (Ocak 2021), 172-202.
Köse, Saffet. *Genetiğiyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*. Konya: Mehir Vakfı Yayınları, 5. Baskı., 2016.
Kurtubî, Ebî Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 1273). *el-Câmiu li ahkâmi'l-Kurân*. thk. Ahmed Berdûnî - İbrahim Etfîş. I-XX Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütüb el-Mişriyye, 1964.
Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī. 1-5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
Özafşar, Mehmet Emin - Mehmet Görmez (ed.). *Hadislerle İslâm: hadislerin hadislerle yorumu*. 1-8 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 20.
Polat, Oğuz. "Şiddet". *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi* 22/1 (2016), 15-34.
Şahyar, Ayşe Esra. "Aile İçi Şiddetin Psikolojik ve Sosyal Etmenlerini Önlemede İslâmî Referanslar". *Peygamberimiz ve Aile*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
Tirmizî, Ebû Îsâ. *Sünen-i Tirmizî*. Mısır, 1938.
Topal, Şevket - Küçük, Yunus Emre. "Aile İçi Şiddet ve İslâm Hukukundaki Önleyici Tedbirler". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2012), 11-41.
Tuna, Elif Sümeyye. *Eşlerin Birbirine Psikolojik Şiddet Uygulamasının İslâm Hukukundaki Yeri (T.C. Mevzuatındaki Şiddet Algısı Açısından Bir İnceleme)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Kakao ve Çikolata Üretiminde Sürdürülebilirlik

Begüm KAYA[1]
Hamza BOZKIR[2*]

[1]Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye,
[2]Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Pamukova Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü, Sakarya Türkiye
[*]bozkirhamza@gmail.com

ÖZET

Kakao ve çikolata endüstrisi ile ilgili sürdürülebilirlik, çevresel ve sosyo-ekonomik endişeler, güncel tartışmalarda her zaman öne çıkmıştır. İklim değişikliği, kakao üretiminde önde gelen ülkelerde artan yoksulluk seviyeleri ve son yıllarda tarım alanlarında genetik çeşitliliğin kaybı gibi olaylar nedeniyle sürdürülebilirlik girişimleri özellikle kakao sektöründe çok önemlidir. Aslına bakılırsa, bu tür iklim değişiklikleri kakao ağaçlarının üretim kapasitesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir ve dolayısıyla üretim alanlarında verim düşüşüne sebep olur. Benzer şekilde, Fairtrade ve Rainforest Alliance gibi sertifikasyon bazlı uygulamalar, çiftçilerin kazançlarında ve tedarik zincirinin bilinirliğinde isimsel kazançlar sunuyor gibi görünmektedir. Kurumsal düzeyde sürdürülebilirlik ihtiyacı, çikolata endüstrisinin enerji tüketimini, su ve ambalaj atıklarını azaltma programlarında yansıtılmaktadır. Bu çalışma, yukarıda belirtilenler ışığında, kakao üretiminde çevresel ve sosyal çevresel zorlukları tanımlayarak, çikolata endüstrisinin sürdürülebilirlik içindeki stratejisini, kakao sertifikasyon programının etkisini ve Türkiye'deki endüstri ilerlemesini sürdürülebilirlik çerçevesine dayalı olarak kapsamlı bir analiz sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler – Sürdürülebilirlik, Kakao, Çikolata, Üretim, Ambalaj.

GİRİŞ

Sanayi devriminden bu yana, doğal kaynakların hızla tüketilmesi ve çevresel ve kültürel değerlerin bozulması, sürdürülebilirliği güncel bir tartışma konusu haline getirmiştir (Öztürk ve Kanoğlu, 2024). Akademik söylemde yaygın olan sürdürülebilirlik yapısı, 1970'lerden beri doğal kaynakların, çevresel faktörlerin ve sosyal unsurların yönetimine yönelik bir yaklaşım olarak var olmuştur (Kaşlı vd., 2015). Genel olarak bakıldığında, sürdürülebilirlik, mevcut kaynakların sürdürülebilir ve duyarlı bir şekilde kullanılmasıyla alakalı olarak kabul edilmekte ve gelecekteki nesillerin yaşam kalitesine odaklanarak mevcut politika ve uygulamalarda önemini artırmaktadır. Evrensel olarak tüketim alışkanlıklarındaki değişimler, hızlıca artan nüfus, kısıtlı yönetilen tarım ve teknolojinin kötüye kullanılması ile birlikte, gıda sürdürülebilirliği, gastronomi ve araştırmaların daha fazla odaklanması gereken bir alan haline gelmiştir (Öztürk ve Kanoğlu, 2024). Latince kökenli “Sustinere” sözcüğünden türetilen sürdürülebilirlik kavramı, "sürdürme, destekleme ve devam ettirme" anlamına gelen bir sözcük olarak tanımlanmaktadır (Acar, 2021). Gastronomi için sürdürülebilirlik, yalnızca mevcut gıda sistemlerine dikkat kesilmekle kalmayıp, aynı zamanda onları gelecek nesiller için güvenli hale getirmeyi de sağlaması gereken hayati bir endişedir (Orozco-Aguilar vd., 2021). Sürdürülebilirlik kavramı, ormanları koruma çabası olarak var olmuştur. Bu kavram, alternatif yollarla önem

kazanmış ve gastronomi alanında zaten oldukça popüler hale gelmiş bulunmaktadır. Gastronomi, kendine has sürdürülebilirlik endişelerine sahip bir alan olarak, insanlık için büyük ve oldukça kritik öneme sahip üç sürdürülebilirlik yönünden biri olarak kabul edilmektedir (Öztürk & Kanoğlu, 2024). Gastronomide sürdürülebilir uygulamaların kabulü ile, toplumların sürdürülebilir gelişimi, üyelerine daha iyi beslenme ve yaşam kalitesi sağlamak, sosyal ve ekonomik gelişimi sağlamak amaçlanmaktadır (Orozco-Aguilar vd., 2021). Kakao ve çikolata imalat tesisleri de dahil olmak üzere gıda ve çikolata sektörünün sürdürülebilirliği çok önemli bir odak noktasıdır. İmalatın çevresel etkisinin etkinliği, toprak ve biyolojik çeşitliliğin korunması ve üretici çiftçilere adil gelir sağlanması, gastronomi yoluyla gıda güvenliğine ek olarak önemli faktörlerdir. Üretim hattının sosyal ve ekonomik yönünün sürdürülebilirliği artırılır, bu sayede sabit bir kalite ve tatta güvenli bir ürün üretilmesi sağlanmaktadır. Bu nedenle, gastronomide kalite, etik ve sürdürülebilirliği harekete geçirmek, kakao ve diğer çikolataların sürdürülebilir imalatıyla doğrudan bağlantılıdır. Sağlanan literatür, özellikle Batı Afrika'da yoğun tarım ve ormansızlaşmanın yaygın olduğu kakao imalatının çevresel sorunlardan istisna tutulmuş olmadığını vurgulamaktadır (Orozco-Aguilar vd., 2021). Ayrıca, gelirlerdeki istikrarsızlıklar ve üretim sektöründeki yapısal farklılıklar, bu endüstrinin sosyo-ekonomik sürdürülebilirliğini de etkilemektedir (Jagoret vd., 2020). Dolayısıyla, kakao ve çikolatanın sürdürülebilir evrimi, hem çevresel koruma hem de üreticilerin ekonomik iyi hali için çok önemlidir, ancak aynı zamanda tedarik zinciri içinde etik çerçevenin temelini geliştirmesi gerekmektedir (Jagoret vd., 2020). Kakao üretiminde sürdürülebilirlik faktörleri bu raporun altında detaylandırılacaktır.

1. Kakao ve Çikolata Sektörünün Küresel Önemi

Kakao ve çikolata endüstrisi, önemli bir küresel sosyo-ekonomik sektördür. Batı Afrika ülkeleri, dünya ticaretinde üretim ölçeğinin merkezi olduğu küresel kakao üretiminin önemli bazı bölümlerinde yer almaktadır (Orozco-Aguilar vd, 2021). Yani, Fildişi Sahili ve Gana'nın, dünya kakao üretiminde %60-70'lik bir payı bulunmaktadır. Güney Amerika ve Güneydoğu Asya ülkeleri, üretim açısından oldukça önemli konumdadır (Jagoret vd., 2020) ve her ikisi de kritik bölgeler arasında yer almaktadır. Ekonomik etki, sadece imalatçı ülkelerdeki tarımsal gelirle kısıtlı kalmamaktadır. Çikolata ve kakao ürünleri, üretici çiftçilerden çok büyük üreticilere kadar uzanan çeşitli tedarik zincirini içeren, milyarlarca dolar değerinde küresel bir pazar büyüklüğüne sahiptir (Jagoret vd., 2020). Ancak bu tedarik zincirinde, küçük ölçekli tedarikçilerin gelir sürekliliğini ve sosyal korumasını tehlikeye atan sistematik eşitsizlikler bulunmaktadır (Kumeh, 2024). Sürdürülebilirliğin gelişimi, endüstrinin dünya değerinin küresel bir parçası olarak büyümesi sebebiyle daha küresel bir trend olarak kabul edilmelidir. Büyük çikolata şirketleri, doğa dostu ve sosyal sorumluluklarını geliştirmeye çalışmakta ve

üretim süreçlerinde enerji optimizasyonu, düşük karbon ayak izi ve izlenebilir tedarik zincirleri gibi uygulamaları hayata geçirme yollarını aramaktadır (Jagoret vd., 2020). Fairtrade ve Rainforest Alliance gibi sertifikalar, sadece üreticinin refahına katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda tüketicilere sürdürülebilir üretim hakkında bilgi vermektedir (Orozco-Aguilar vd., 2021). Küresel çikolata pazarı, çikolata arzusunu karşılamak için artan ihtiyacın çevresel baskıyı ve çikolata üretim bölgesindeki sosyal sorunları artırması nedeniyle büyüyen bir trend olarak yaşamaktadır, bu nedenle sürdürülebilir uygulamaların güçlendirilmesi, sektörde iş dünyası ve toplum için son derece önemlidir (Dünya Kakao Vakfı, 2022). Kakao ve çikolata ticaret talebi ile bu sektörün sadece ekonomik değil, aynı zamanda çevresel ve sosyal açıdan da önemli olduğu arasında olumlu bir ilişki bulunmaktadır.

2. Kakao Üretimi: Tarımsal Süreç, Sorunlar ve Sürdürülebilirlik

Kakao, özellikle Batı Afrika gibi ülkelerde ekonomik ve sosyal açıdan dünyada çok büyük öneme sahip tarımsal bir üründür. Gana ve Fildişi Sahili, dünyada kakao üretiminin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Kakao üretimi için genellikle gölgeli tarım sistemleri olan agroforestry, yani tarımsal ormancılık kullanılmaktadır. Bu sistemle, kakao ağaçları diğer ağaçlar ve gölge sağlayan ağaçlarla birlikte yetiştirilmekte ve korunmaktadır. Bu, toprak sağlığını korumakta, erozyonu en aza indirmekte ve zamanla verim sağlamaktadır (Kumeh, 2024).

Geleneksel agroforestry yöntemleri, ağaç türlerine bağlı olarak farklı verim sağlamaktadır. Bazı ağaç türleri kakao ağacı verimini artırırken, diğerleri kısıtlayıcı olabilmektedir. Bu sebeple, kakao ile hangi ağaç türlerinin yetiştirileceği çok önemli bir kritiktir. (Konaté vd., 2024). Ayrıca, gölgeli iklimlerde yetiştirilen kakao, hastalıklarla alakalı etkilere karşı daha dirençli olmaktadır. Agroforestry uygulamalarının yürütülmesinde bazı engeller bulunmaktadır. Çiftçiler, gölgeli tarım sistemlerine geçişte arazi sahipliği belirsizliği, mali kaynak eksikliği ve yetersiz teknik bilgi gibi sorunlarla karşılaşabilmektedir. Küçük ölçekli çiftçiler bu sebeple gölgeli sistemleri benimsemekte oldukça zorluk çekmektedir (Kouassi vd., 2021). Ayrıca, iklim değişikliğinin üretim düzeni üzerindeki etkileri, sıcaklık ve yağış değişiklikleri yoluyla üretkenliği de azaltabilmektedir (Kaba vd., 2024).

Sürdürülebilir agroforestry sistemleri, en azından belirli bir dereceye kadar sürdürülebilirlik yararlarına sahiptir. Bu sistemler, karbonu tutarak, toprak verimliliğini koruyarak ve biyolojik çeşitliliği artırarak iklim değişikliğini önlemeye yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda Nijerya'da, doğru yoğunlaştırmayı kullanan üreticilerin ekonomik kazançlar elde edebileceğini vurgulayan önemli bir verim artışı örneği de bulunmaktadır (Kolapo vd., 2025).

Dolayısıyla kakao imalatı yalnızca maddi veya ekonomik bir faaliyet olarak kabul edilmez, aynı zamanda çevresel ve sosyal kapsamı olan karmaşık bir süreç olarak kabul edilmektedir. Agroforestry sistemlerinin pazarlanması,

çiftçilerin sorunlarının teorik olarak incelenmesi ve iklim değişikliğine uyum yollarının hazırlanması, sektörde sürdürülebilirlik için oldukça önemlidir. Bu yöntemler, ileriye dönük olarak üreticiler ve arazi için faydalıdır.

2.1. Kakao Tarımının Coğrafi Dağılımı

Kakao tarımı, küresel olarak tropikal bölgelerde konsantre olmuş bir faaliyet olup, özellikle Batı Afrika'da Fildişi Sahili ve Gana'da öne çıkmaktadır. Bu iki ülke, küresel kakao üretiminin büyük bir bölümünü karşılamaktadır (Daymond vd., 2022). Üretim alanları coğrafi olarak belirli bölgelere yayılmıştır: Fildişi Sahili'nde batı ve orta bölgeler, Gana'da ise özellikle doğu ve batı kesimler kakao plantasyonlarının en yoğun olduğu alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Escobar Riomalo, 2022).

Uydu görüntüleri ve makine öğrenimi teknikleri kullanılarak gerçekleştirilen güncel haritalama araştırmaları, bu plantasyonların ayrıntılı ve yüksek çözünürlüklü dağılımını göstermektedir. Kalischek, Lang, Renier, Daudt, Addoah, Thompson, Blaser-Hart, Garrett, Schindler ve Wegner tarafından 2022 yılında hazırlanan bir çalışma, Gana ve Fildişi Sahili'ndeki kakao yetiştirilen bölgeleri, doğrulanmış saha verileriyle birlikte haritalamıştır (Kalischek vd., 2022). Bu çalışma, özellikle resmi raporlarda yer almayan ekili alanları da tespit ederek, plantasyon alanlarının daha geniş olduğunu göstermektedir (Kalischek vd., 2022).

Öte yandan, aynı araştırma takımının 2023'te yayımladığı bir makaleye göre, kakao imalatı korunan orman alanlarının kaybına önemli ölçüde sebebiyet vermektedir. Fildişi Sahili'nde korunan alanlardaki ormansızlaşmanın yaklaşık %37'si, Gana'da ise %13'ü kakao tarımıyla bağdaştırılmıştır (Kalischek vd., 2023).

Ayrıca, Fildişi Sahili ve Gana'da kakao tedarik zincirinin gözlemlenebilirliği ve şeffaflığı değerlendirilmiştir. Bu rapor, üretim bölgelerinin haritası ve analizleriyle, tedarik zincirindeki şeffaflık eksikliklerinin coğrafi olarak nerelerde yoğunlaştığını göstermektedir (Escobar Riomalo, 2022).

Son olarak, O. A. Otekunrin'in 2025 yılında Discover Agriculture dergisinde yayımlanan araştırması, Afrika'daki kakao üretim alanlarının coğrafi dağılımını bilimsel yayınlar ve ticaret verileri ışığında analiz etmiştir. Bu analiz, özellikle Fildişi Sahili ve Gana'nın üretimdeki hakimiyetine ve araştırma yönelimlerine ilgi uyandırmaktadır (Otekunrin, 2025).

2.2. Çevresel Sorunlar: Ormansızlaşma, Toprak Tahribatı, İklim Değişikliği

Kakao üretimi, ekonomik açıdan önem taşısa da çevresel sorunlara bilindiğinden daha fazla yol açmaktadır. Fildişi Sahili ve Gana'daki kakao plantasyonları, bazı ormanlık alanların kaybına sebep olmakta ve biyolojik

çeşitlilik ile ekosistem faaliyetlerini olumsuz etkilemektedir (Kalischek vd., 2022).

Toprak kalitesi, sürdürülebilir üretim açısından kritik bir faktördür. Kakao bazlı agroforestry uygulamaları, toprağın organik madde içeriğini artırarak karbon depolama kapasitesini güçlendirmektedir ve aynı zamanda toprağın su tutma yeteneği ile geçirgenliğini geliştirmektedir. Bu sayede agroforestry, hem toprak bozulmasını azaltmakta hem de iklim değişikliğine uyum sağlamaktadır (Gusli vd., 2020).

İklim değişikliği ise kakao üretimini doğrudan etkilemektedir. Togo'da gerçekleştirilen bir çalışma, kahve ve kakaonun birlikte yetiştirildiği tarım sistemlerinin, artan sıcaklıklar ve değişen yağış düzenlerine karşı hassas olduğunu ortaya koymaktadır (Attiogbé vd., 2020). Bu durum, tarım alanlarının ekolojik uygunluğunu düşürebilmekte ve üreticilerin uyum sağlamak için stratejiler geliştirmesini zorunlu kılmaktadır (Attiogbé, vd., 2022).

Sonuç olarak, kakao üretimi ormansızlaşma, toprak bozulması ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunlarla bağlantılıdır. Agroforestry uygulamaları, bu etkileri en aza indirmek ve üretim sistemlerini sürdürülebilir hâle getirmek için son derece etkili bir araçtır. Ancak üretim yoğunluğu ve çevresel kısıtlamalar, dikkatli arazi yönetimi ve planlama gerektirmektedir (Kalischek vd., 2022).

2.3. Sürdürülebilir Kakao Tarımı Uygulamaları

Kakao üretimi, Batı Afrika, Güney Amerika ve Güneydoğu Asya gibi bölgelerde mali bakımdan kritik bir eylem olmasına karşın, geleneksel üretim teknikleri çevresel ve sosyo- ekonomik sorunlar doğurmaktadır. Özellikle yoğun tarım uygulamaları, ormansızlaşma, toprak bozulması ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi tehlikeleri de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, sürdürülebilir kakao tarımı, çevresel koruma ile üretim verimliliğini dengeleyen tutumları içermektedir (Kaba vd., 2024).

Agroforestry, sürdürülebilir kakao üretiminin önde gelen araçlarından biridir. Agroforestry sistemleri, kakaonun doğal gölge altında yetişmesini sağlayarak toprak erozyonunu azaltmakta, su tutma kapasitesini artırmakta ve karbon envanterini iyileştirmektedir. Kaba vd. (2024), agroforestry uygulamalarının sadece karbon dengesi açısından değil, aynı zamanda yaşam çeşitliliğinin korunması ve iklim değişikliğine uyum sağlanması açısından da önemli bir rol üstlendiğini vurgulamaktadır. Bu sistemler, büyük yoğunlukta monokültür üretimine kıyasla ekolojik hizmetleri destekleyerek, ileriye dönük üretkenliği güvence altına almaktadır (Kaba vd., 2024).

Küçük ölçekli çiftçiler açısından iklim akıllı tarım (climate-smart agriculture) faaliyetleri, sürdürülebilirliği destekleyen bir diğer önemli perspektif olarak öne çıkmaktadır (Antwi-Agyei vd., 2025). Gana'da yapılan araştırmalar, küçük çiftçilerin benimsediği gölge ağacı kullanımı, toprak koruma teknikleri ve su kullanım faaliyetlerinin, performansı yükselttiği ve

iklim değişikliğinin olumsuz yansımalarını azalttığını ortaya koymaktadır (Antwi-Agyei vd., 2025). Bu yöntemler, çiftçilerin karşılaştıkları sorunları kontrol altına almalarına ve üretimlerini uzun dönemde sürdürülebilir şekilde yürütmelerine olanak sağlamaktadır (Antwi-Agyei vd., 2025). Sonuç olarak, sürdürülebilir kakao tarımı, agroforestry sistemleri ve iklim akıllı tarım faaliyetleri ile kolaylaştırıldığında, ekolojik koruma ve finansal verimliliği birlikte sağlamaktadır. Uluslararası fonlar ve uygulamalı destek projeleri, üreticilerin bu uygulamaları benimsemesine olanak tanımakta ve sektörde süreklilik arz eden sürdürülebilirliği artırmaktadır.

3. Çikolata Üretiminde Sürdürülebilirlik Uygulamaları

Çikolata üretimi, hem finansal hem de kültürel açıdan çok büyük öneme sahip bir sektördür; ancak üretim aşaması, ekolojik ve sosyal açıdan önemli etkiler ortaya çıkarmaktadır. Geleneksel çikolata üretimi, yüksek enerji kullanımı, su kullanımı ve tarım alanlarına ait kaynaklara olan artan talep sebebiyle çevresel baskılar doğurmaktadır. Bu sebeple, sürdürülebilir üretim faaliyetleri, sektörün geleceği ve ekolojik etkilerin azaltılması açısından kritik bir öneme sahiptir (Camargo vd., 2019).

İşlevsel ve yenilikçi çikolata üretimi, sürdürülebilirlik bakış açısıyla birlikte değerlendirildiğinde önemli fırsatlar ortaya koymaktadır. Çelik, Kıvılcım ve Ergönül (2022), işlevsel çikolata üretiminde yenilikçi teknolojilerin enerjinin verimli kullanımını artırabileceğini, atık yönetimini geliştirebileceğini ve sürdürülebilir hammadde kullanımını destekleyebileceğini vurgulamaktadır. Özellikle kakao çekirdeğinin takip edilebilirliği ve proses aşamalarındaki atıkların azaltılması, üretimin ekolojik etkilerini düşürmek için ana basamaklar arasında yer almaktadır (Çelik vd., 2022).

Sektördeki bir diğer önemli konu, çikolata imalatında coğrafi işaretli ürünlerin ve yerel kaynaklı bileşenlerin kullanılmasıdır. Çanakçı (2025), Türk mutfak kültüründe çikolata ürünleri ve çeşitlerinin coğrafi işaretli ürünlerle bağdaştırılmasının, hem yerel ekonomiyi desteklediğini hem de üretim aşamalarının sürdürülebilirliğini artırdığını belirtmektedir. Bu strateji, üreticilerin yerel temelli kaynakları tedbirli ve duyarlı şekilde kullanmasını cesaretlendirmekte ve karbon ayak izinin azaltılmasına katkı sağlamaktadır (Çanakçı, 2025).

Bean-to-Bar tutumu ise çikolata imalatında sürdürülebilirliğin ve ahlaki değerlerin entegrasyonunu sağlayan bir yöntemdir. Uçan Kayaalp ve Bozok (2025), bu yöntemin üretim zincirinde şeffaflığı artırdığını, çiftçilerin kazançlarını iyileştirdiğini ve ekolojik etkilerin en aza indirilmesini sağladığını göstermektedir. Bean-to-Bar yaklaşımı, hammaddenin temin edildiği noktadan son ürüne kadar izlenmesine olanak sağlayarak, üreticiler ve tüketiciler arasında ahlaki bir bağ oluşturmakta ve sektörde sosyal sorumluluk bilincini güçlendirmektedir (Uçan Kayaalp ve Bozok, 2025).

Çikolata tedarik zincirinin ekolojik etkileri üzerine yapılan yaşam döngüsü analizleri, farklı çikolata çeşitlerinin üretim aşamalarında ekosistem üzerindeki baskılarını kıyaslamaktadır. Özellikle bitter, sütlü ve beyaz çikolatanın imalatında enerji sarfı, su tüketimi ve sera gazı emisyonları açısından farklılıklar gözlemlenmiştir (Camargo vd., 2019). Bu kapsamda yapılan analizler, üreticilerin ve şirketlerin sürdürülebilirlik politikalarını belirlemelerine yardımcı olarak ekolojik etkilerin azaltılmasına destek vermektedir.

Nitel araştırmalar da çikolata sektöründe sürdürülebilirlik politikalarının benimsenmesini desteklemektedir. Camargo ve arkadaşları (2019), üretim aşamalarının ekolojik etkilerini azaltmaya yönelik faaliyetlerin, hem tedarik zincirinde üretkenliği artırdığını hem de tüketicilerin sürdürülebilir ürün talebini karşılamaya destek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmada, özellikle enerji optimizasyonu, atık kontrolü ve sürdürülebilir tedarik kaynağı temini gibi faaliyetlerin kritik öneme sahip olduğu vurgulanmaktadır (Camargo vd., 2019).

Sonuç olarak, çikolata imalatında sürdürülebilirlik, sadece ekolojik etkilerin azaltılmasıyla sınırlı kalmayıp, sosyal ve ekonomik boyutları da kapsayan holistik bir yaklaşımı gerektirmektedir. Yenilikçi üretim prosedürleri, coğrafi işaretli ürünlerin kullanımı, Bean-to- Bar tutumu ve yaşam döngüsü analizleri, sektörde sürdürülebilirliği destekleyen temel faaliyetler olarak öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımlar, hem ekolojik hem de sosyal sorumluluk boyutunda sektörün geleceğe dönük sürdürülebilirliğini güvence altına almaktadır.

3.1. Sürdürülebilir Ambalaj Uygulamaları

Çikolata imalatında ambalaj, ürünün korunması kadar ekolojik etkisi açısından da oldukça önemlidir. Farklı ambalaj bileşenleri, üretim ve atık aşamalarında farklı ekolojik yükler oluşturmaktadır. Yaşam döngüsü analizleri (LCA) göstermektedir ki, lamineli ve metalize ambalajlar geri dönüşüm açısından zor dönüştürülebilir olması sebebiyle ekolojik etkileri daha yüksektir (Bianchi vd., 2021). Tek katmanlı polipropilen veya geri dönüştürülebilir kağıt kullanımı ise karbon ayak izini azaltmaktadır (Bianchi vd., 2021).

Ambalaj malzemesinin kaynağı da son derece önemli bir faktördür. Yenilenebilir biyoplastikler ve geri dönüştürülebilir kağıt ambalajlar, enerji sarfını ve atık oluşumunu azaltmaktadır (Bianchi vd., 2021). Çikolata gibi uzun raf ömrü gerektiren ürünlerde, sürdürülebilir malzemelerin işlevsel etkinliğini artırmak için yeni teknolojiler geliştirilmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalar, ambalaj tasarımında malzeme kullanımını azaltmanın, geri dönüştürülebilir çözümler kullanmanın ve atığı önleyici tasarım taktiklerinin ekolojik etkinliği iyileştirdiğini göstermektedir (Çeken ve Büyükçakılcı, 2024). Bu faaliyetler, çikolata endüstrisinde hem ekolojik etkilerin

azaltılmasına hem de tüketicinin sürdürülebilir ürün tercihlerine yanıt vermesine olanak sağlamaktadır.

Sonuç olarak, sürdürülebilir ambalaj faaliyetleri, malzeme seçimi, geri dönüşüm ve yaşam döngüsü etkinliğine odaklanarak çikolata imalatında çevresel etkinin azaltılmasına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır (Çeken ve Büyükçakılcı, 2024).

4. Adil Ticaret ve Sertifikasyon Sistemleri

Kakao imalatında Fairtrade, UTZ ve Rainforest Alliance gibi sertifikalar, üreticilerin daha eşit ve adil şartlarda çalışmasını ve çevrenin korunmasını sağlamak için kullanılır (Ingram vd., 2018). Bu sertifikalar, çiftçilere eğitim ve destek sağlayarak tarımsal üretkenliğini artırır ve gelirlerini iyileştirme fırsatı verir (Bennett vd., 2021).

Fairtrade ve UTZ gibi sistemler, küçük üreticilerin ürünlerini daha iyi fiyatlarla satmasına ön ayak olur ve ailelerinin sosyal refah düzeyini yükseltir (Bennett vd., 2021). Rainforest Alliance ise çevresel sürdürülebilirliğe odaklanır; çiftliklerde iyi tarım faaliyetlerinin uygulanmasını, ormanların korunmasını, tahribinin önlenmesini ve kimyasal kullanımının azaltılmasını teşvik eder (Wenda vd., 2024).

Bu sertifikasyonların ortak amacı, hem finansal hem sosyal hem de ekolojik faydalar sunmaktadır. Sertifikalar sayesinde üreticiler, daha sürdürülebilir üretim teknikleri kullanmayı öğrenmekte ve gelecekte hem gelirlerini hem de yaşam koşullarını iyileştirme şansı bulmaktadır (Ingram vd., 2018).

Sonuç olarak, sertifikasyon sistemleri kakao sektöründe hem üreticilerin refahını artıran hem de ekolojik etkileri azaltan önemli araçlardır. Ancak, etkilerin tam anlamıyla gerçekleşebilmesi için sertifikaya ek destek ve eğitim programlarının uygulanması gereklidir (Bennett vd., 2021).

5. Türkiye'de Kakao ve Çikolata Sanayii

Türkiye'de kakao ve çikolata sektörü, özellikle 2000'li yıllardan itibaren hızlı bir gelişim göstermiştir. Sektör, hem iç tüketim hem de ihracat açısından finansal açıdan önemli bir yere sahiptir (Uzun, 2019). Ülke genelinde çok sayıda ticari firma bulunmakta ve bu firmalar hem yerel pazara hem de uluslararası pazarlara ürün temin etmektedir. Üretim alanlarında genellikle teknolojinin ileri kullanımıyla çikolata ve ikincil ürünler üretilmekte, kalite ve hijyen standartları katı kurallarla uygulanmaktadır (Kuşat ve Kösekahyaoğlu, 2011).

Tüketim davranışları incelendiğinde, çikolata ve şekerleme ürünlerinin özellikle genç demografik grup ve aileler arasında yüksek talep aldığı görülmektedir (İçöz ve Mankan, 2022). Bu durum, üreticilerin ürün yelpazesini artırmasına ve yeni lezzetler geliştirmesine olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda sektör, coğrafi işaretli ürünler ve geleneksel lezzetlerin

korunması yönünde inisiyatif alarak kültürel değerlerin sürdürülmesine etkide bulunmaktadır (Kuşat & Kösekahyaoğlu, 2011).

Sektörün sürdürülebilirliği açısından, hammadde tedariki önemli bir konudur. Kakao ürünleri ekseriyetle ithal edildiği için üreticiler, tedarik zincirinde kaliteyi ve sürdürülebilir faaliyetleri kontrol etmekle yükümlüdür (Uzun, 2019). Bununla birlikte, Türkiye'de üretici firmalar, ekolojik etkileri azaltmak için enerji kullanımının etkinliği ve atık kontrolü gibi faaliyetleri giderek yaygınlaştırmaktadır. Bu çabalar, hem finansal hem de ekolojik sürdürülebilirliği desteklemektedir (İçöz & Mankan, 2022).

Sonuç olarak, Türkiye'de kakao ve çikolata sanayii, hem finansal hem sosyal hem de kültürel açıdan önemli bir sektör olarak vurgulanmaktadır. Sektörün sürdürülebilir kalkınması, yüksek teknoloji kullanımının artırılması, kaynak tedarikinin güvence altına alınması ve ekolojik faaliyetlerin yaygınlaştırılması ile mümkün olacaktır (Kuşat ve Kösekahyaoğlu, 2011; Uzun, 2019; İçöz ve Mankan, 2022).

5.1. Türkiye'de Kakao İthalatı ve Sektörün Genel Durumu

Türkiye'de çikolata ve kakao sanayii, hem yerel piyasaya yönelik imalatı hem de ithalata bağımlı hammadde tedariki ile öne çıkan bir sektördür (Uzun, 2019). Ülkemizdeki çikolata üreticileri, yüksek kaliteli ürünler temin edebilmek için ağırlıklı olarak kakao ithalatına bağımlıdır (Uzun, 2019). Bu durum, sektörü dünya çapında fiyat değişimlerine karşı hassas hâle getirirken, üretim potansiyelinin artmasına rağmen hammadde güvenliği konusunu ön plana çıkarmaktadır (Kuşat ve Kösekahyaoğlu, 2011).

Sektörün genel yapısı tetkik edildiğinde, Türkiye'de çok sayıda çikolata üreticisi faaliyet göstermektedir ve firmalar teknolojik altyapılarını sürekli iyileştirmektedir (İçöz ve Mankan, 2022). Bu gelişmeler, hem imalat performansını artırmakta hem de tüketici taleplerine daha verimli ve hızlı cevap vermeyi sağlamaktadır. Öte yandan, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin 2024 raporuna göre, sektördeki ithalat büyüklüğü ve maliyetler, üreticilerin kararlarını ve fiyat politikalarını doğrudan etkilemektedir (TOBB, 2024).

Sonuç olarak, Türkiye'de kakao ve çikolata sanayii, ithalata dayalı hammadde tedariki, teknolojik altyapı ve tüketici talepleri ile şekillenen dinamik bir sektördür. Sektörün sürdürülebilirliği için hem ithalat zincirinin güvence altına alınması hem de üretim teknolojilerinin geliştirilmesi büyük öneme sahiptir (Uzun, 2019; TOBB, 2024; Kuşat ve Kösekahyaoğlu, 2011; İçöz ve Mankan, 2022).

SONUÇ

Bu çalışma, kakao ve çikolata üretiminde sürdürülebilirlik uygulamalarının ekolojik, finansal ve sosyal boyutlarını holistik bir şekilde ele almıştır. Yapılan incelemeler, sektörün dünya çapında ve Türkiye özelindeki yapısını ortaya koyarken, sürdürülebilir üretim faaliyetlerinin giderek daha fazla önem kazandığını göstermektedir. Kakao tarımı, özellikle Batı Afrika'da hem ekonomik bir geçim kaynağı hem de ekosistemler üzerinde yoğun baskı oluşturan bir uygulama olarak vurgulanmaktadır. Ormansızlaşma, iklim değişikliği ve toprak bozulması gibi ekolojik sorunlar, üretim aşamalarının sürdürülebilirlik bakış açısıyla yeniden şekillendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda agroforestry sistemleri ve karbon yönetimi uygulamaları, hem üreticilerin gelirini güvence altına almak hem de ekosistemleri korumak açısından etkili çözümler sunmaktadır.

Sertifikasyon sistemleri ve adil ticaret uygulamaları, üreticilerin ekonomik durumunu iyileştirirken, çevresel kriterlerin uygulanmasını da teşvik etmektedir. Türkiye özelinde ise çikolata sanayii, büyük ölçüde ithalata dayalı hammadde tedariki ve teknolojik altyapı ile şekillenmektedir. Yerli üreticilerin sürdürülebilirlik faaliyetleri ve tüketicilerin çevre dostu ürünlere yönelik artan talepleri, sektörde kalite ve toplumsal sorumluluk farkındalığının yükselmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak, kakao ve çikolata üretiminde sürdürülebilirliği sağlamak, yalnızca ekolojik etkileri azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda üretici refahını artırmak, toplumsal sorumlulukları güçlendirmek ve tüketici taleplerine cevap vermek anlamına gelmektedir. Sektörde uygulanacak sürdürülebilirlik odaklı politikalar, üretim hattının ilgili tüm tarafları için uzun dönemli fayda sağlayacak ve gelecekteki gıda güvenliği ile gastronomik değerlerin korunmasına katkıda bulunacaktır.

KAYNAKLAR

Acar, S. (2021). Sürdürülebilirlik raporlarının sürdürülebilir insan kaynakları yönetimi yönüyle incelenmesi: bıst sürdürülebilirlik endeksi örneği. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12(23), 347-368.

Antwi-Agyei, P., Eloh, V. Y. N., Nti, P. O., Amarh, N. C., & Owusu, T. P. (2025). Climate- smart agricultural practices by smallholder cocoa farmers in the semi-deciduous forest agro- ecological zone of Ghana. Discover Sustainability, 6(1), 817.

Attiogbé, A. A. C., Abotsi, K. E., Adjossou, K., Parkoo, E. N., Adjonou, K., & Kokou, K. (2022). Climate vulnerability of coffee-cocoa agrosystems in the sub-

humid mountain ecosystems in south-west Togo (West Africa). Environmental Systems Research, 11(1), 31.

Bennett, M., Giovannucci, D., Rue, C., Ayerakwa, H., & Agyei-Holmes, A. (2021). Cocoa Farms in Ghana: An Evaluation of the Impact of UTZ Certification on the Sustainability of Smallholde.

Bianchi, F. R., Moreschi, L., Gallo, M., Vesce, E., & Del Borghi, A. (2021). Environmental analysis along the supply chain of dark, milk and white chocolate: a life cycle comparison. The International Journal of Life Cycle Assessment, 26(4), 807-821.

Camargo, M. C., Hogarth, N. J., Pacheco, P., Nhantumbo, I. & Kanninen, M. (2019). Greening the Dark Side of Chocolate: A Qualitative Assessment to Inform Sustainable Supply Chains. Environmental Conservation, 46(1), 9-16.

Çanakçı, S. D. (2025). Türk Mutfak Kültüründe Çikolata, Şekerleme ve Türevlerinin Coğrafi İşaretli Ürünler Kapsamında Değerlendirilmesi (Evaluation of Chocolate, Confectionery and Derivatives in Turkish Culinary Culture within the Scope of Geographical Indicated Products). Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 13(2), 1297-1310.

Çeken, B., & Büyükçakılcı, A. (2024). AMBALAJ TASARIMINDA SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK KAVRAMI. Akademik Sanat, (22), 81-91

Çelik, K., Ergonul, P. G., & Çelik, S. (2022). Fonksiyonel çikolata üretiminde inovatif yaklaşımlar. Food and Health, 8(3), 241-259.

Daymond, A., Giraldo Méndez, D., Hadley, P. & Bastide, P. (2022). A Global Guide to Cocoa Farming Systems. ICCO.

Escobar Riomalo, M. P. (2022). Sustainable cocoa production in Cameroon: policy integration analysis around forest issues.

Gusli, S., Sumeni, S., Sabodin, R., Muqfi, I. H., Nur, M., Hairiah, K., Van Noordwijk, M. (2020). Soil organic matter, mitigation of and adaptation to climate change in cocoa–based agroforestry systems. Land, 9(9), 323.

Ingram, V., Van Rijn, F., Waarts, Y., & Gilhuis, H. (2018). The impacts of cocoa sustainability initiatives in West Africa. Sustainability, 10(11), 4249.

İçöz, E., & Mankan, E. (2022). Çikolata tüketim tercihleri üzerine bir alan araştırması. Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 67-78.

Jagoret, P., Saj, S. & Carimentrand, A. (2020). Cocoa agroforestry systems in Africa – The art of reconciling sustainable production and ecological services. Perspective, (54), 1–4.

Kaba, J. S., Agyei, E. K., Avilineni, M. K. C., Yamoah, F. A., Issahaku, I., Ntiamoah, P., & Acquah, E. (2024). Agroforestry as an old approach to a new challenge of combating climate change: a critical analysis of the cocoa sector. Discover Agriculture, 2(1), 92.

Kalischek, N., Lang, N., Renier, C., Daudt, R. C., Addoah, T., Thompson, W., Blaser-Hart, W. J., Garrett, R., Schindler, K. & Wegner, J. D. (2022). Satellite-based high-resolution maps of cocoa planted area for Côte d'Ivoire and Ghana.

Kalischek, N., Lang, N., Renier, C., Daudt, R. C., Addoah, T., Thompson, W., Blaser-Hart, W. J., Garrett, R., Schindler, K. & Wegner, J. D. (2023). Cocoa plantations are associated with deforestation in Côte d'Ivoire and Ghana.

Kaşlı, M. , Cankül, D. , Köz E.N. ve Ekici A. (2015). Gastronomik miras ve sürdürülebilirlik: Eskişehir örneği. Eko-Gastronomi Dergisi, 1(2), 27-46.

Kayaalp, B. Z. U., & Bozok, D. (2025). Bean to Bar Yaklaşımıyla Çikolata Üretiminde Sürdürülebilirlik ve Etik Dönüşüm (Sustainability and Ethical

Transformation in Chocolate Production with the Bean to Bar Approach). Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 13(3), 3319-3341.

Kolapo, A., Tijani, A. A., Oluwatayo, I. B., Ojo, T. O., Khumalo, N. Z., Elhindi, K. M., Kassem,

H. S. & Adeleye, F. A. (2025). Sustainable intensification of cocoa production under a changing climate in Southwest, Nigeria. Frontiers in Sustainable Food Systems.

Konaté, N., Ouattara, Y., Kouakou, A. K., & Barima, Y. S. S. (2024). Effects of traditional agroforestry practices on cocoa yields in Côte d'Ivoire. Sustainability, 16(22).

Kouassi, J.-L., Kouassi, A., Bene, Y., Konan, D., Tondoh, E. J., & Kouamé, C. (2021). Exploring barriers to agroforestry adoption by cocoa farmers in South-Western Côte d'Ivoire. Sustainability, 13(23), 13075. https://doi.org/10.3390/su132313075

Kumeh, E. M. (2024). The political ecology of cocoa agroforestry and implications for equitable land use in rural Ghana. Agroforestry Systems, 98(7), 2463–2481.

Kuşat, N., & Kösekahyaoğlu, L. (2011). Gıda sektöründe ürün ve iyileştirilmiş ürün inovasyonları: Batı Akdeniz Bölgesi şekerleme, kakao ve çikolata alt sektörü üzerine bir uygulama.. Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 3(2), 193-215.

Orozco-Aguilar, L., Arnaiz-Schmitz, C., Schmitz, M. F., & Herrero-Jáuregui, C. (2022). Cocoa cultivation–Deforestation. Frontiers in Sustainable Food Systems, 6.

Otekunrin, O. A. (2025). Mapping cocoa research (Theobroma cacao L.) in Africa: production, trade outlook, and scientometric insights. Discover Agriculture, 3:111.

Öztürk, B. , Kanoğlu, E. (2024). Metaforlarla gastronomide sürdürülebilirlik ve atık yönetimi. Journal of Gastronomy, Hospitality and Trravel. 7(3), 791-805.

Soh Wenda, B. D., Nken, H., T. Takam, H. N., Eloundou, C. E., & Fon, D. E. (2024). Rainforest Alliance-UTZ cocoa certification scheme adoption: Determinants and financial implications for cocoa production in the Centre region of Cameroon. PLOS Sustainability and Transformation, 3(7).

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği / Türkiye Gıda Sektör Derleme Raporu (2024).

Uzun, B. (2019). Türkiye çikolatalı ve şekerli mamuller sektörünün uluslararası rekabet gücünün incelenmesi. İstanbul Ticaret Üniversitesi.

World Cocoa Foundation. (2022). Cocoa & Forests Initiative: 2022 Annual Report. World Cocoa Foundation.

Sucuk Teknolojisi

Gamze CESUR[1]
Hamza BOZKIR[2*]

[1]Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Türkiye,
[2]Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Pamukova Meslek Yüksekokulu, Gıda İşleme Bölümü, Sakarya Türkiye
[*]bozkirhamza@gmail.com

ÖZET

Bu çalışma, sucuğun Türkiye'deki tarihsel gelişimini, üretim tekniklerini ve bölgesel çeşitliliğini incelemeyi amaçlamaktadır. Sucuk, et, sarımsak, kimyon ve kırmızı biber gibi baharatlarla karıştırıldıktan sonra kürleme maddeleri eklenir, doğal ya da sentetik kılıflara doldurulduktan sonra ve kontrollü koşullarda fermente edilmektedir. Bu süreç, sucuğa hem dayanıklılık hem de karakteristik lezzet kazandırmaktadır. Geleneksel yöntemler günümüzde modern hijyen koşullarıyla desteklenerek üretimler devam etmektedir. Türkiye'de sucuk çeşitleri, kullanılan et türü, baharat oranları, şekil ve nem miktarına göre farklılaşmaktadır. Kayseri, Adana, İzmir ve Anadolu sucukları en bilinen çeşitlerdendir. Kayseri sucuğu yoğun baharatlı, Adana sucuğu acılı, İzmir sucuğu daha az yağlı ve hafif aromalı olmaktadır. Bolu, Çorum, Afyon, İstanbul ve Erzurum gibi birçok il de kendine özgü sucuklarıyla tanınır. Afyon, Kangal, Tokat Bez, Sivrihisar Dövme, İncirliova Deve ve Edirne sucukları coğrafi işaret tesciline sahiptir. Bu çeşitlilik, Türkiye'nin bölgesel tat farklılıklarını ve yerel üretim tekniklerini yansıtır. Geleneksel üretim, hem yöresel kimliği korumaktadır hem de ekonomik katkı sağlamaktadır. Genel olarak sucuk üretimi, hem geleneksel gıda işleme tekniklerini hem de modern gıda güvenliği gerekliliklerini bir araya getiren bütüncül bir sistem niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler – Et teknolojisi, Sucuk, Türk Sucuğu, Üretim, Fermantasyon, Yöresel.

GİRİŞ

Et teknolojisinde önemli bir unsuru olan sucuk, fermente edilmiş ve kürlenmiş bir ürün olup, genellikle kıymadan (çoğunlukla sığır eti veya sığır eti ve koyun eti karışımı) oluşur ve sarımsak, kimyon ve karabiber gibi baharatların bir karışımıyla zenginleştirilir. Bu lezzetli lezzet, yüzyıllar boyunca geliştiği Türkiye'nin zengin gastronomi geleneklerini temsil eder (Yalçınçıray,2022). Sucuk hazırlanması, ince kıyılmış ve baharatlarla birleştirilmiş yüksek kaliteli etin seçilmesiyle başlayan titiz bir süreçtir ve sadece aromatik değil aynı zamanda lezzet açısından da zengin bir karışım oluşturur. Karışım, doğal veya sentetik kılıflara doldurulur ve daha sonra bağlanır ve genellikle fermantasyon içeren bir kürleme işlemine tabi tutulur. Bu fermantasyon kritik öneme sahiptir; sadece eti korumakla kalmaz, aynı zamanda yüksek kaliteli sucukla ilişkilendirilen karakteristik keskin lezzeti ve sert dokuyu da geliştirir (Ercoşkun & Nişancı,2024)

Belirli baharatlar ve kürleme yöntemleri, yerel zevkleri ve gelenekleri yansıtarak bölgeye göre değişebilir. Örneğin, Orta Anadolu'da sucuk, baskın olarak sarımsağın kullanılması nedeniyle daha güçlü bir aromaya sahip olma eğilimindeyken, kıyı bölgeleri daha baharatlı bir varyant için kırmızı biberle değişen seviyelerde ısı içerebilir. Kontrollü koşullarda kurumaya asıldıktan sonra son ürün sert bir ısırığa sahiptir ve genellikle ekmek, peynir veya zeytin

eşliğinde servis edilmek üzere ince dilimlenebilir. Sucuk, kızartılıp yumurtayla eşleştirildiği geleneksel kahvaltılardan, güveçlere dahil edilmesine ve pidelere konulmasına kadar çeşitli yemeklerde de kullanılabilir (Kilic-Buyukkurt et al.2023; Waraczewski et al., 2023)

Tarihsel önemi göz önüne alındığında, sucuk sadece beslenmenin ötesine geçerek kalite, gelenek ve lezzeti vurgulayan ortak bir yiyecek yaklaşımını sembolize eder. Sadece gastronomik bir lezzet olarak değil, aynı zamanda Türk kimliğinin bir temsili olarak da hizmet eder ve bölgesel malzemeler ve mutfak uygulamaları hakkında sürekli gelişen söyleme katkıda bulunur. Farklı sucuk çeşitlerinin ardındaki mantık, tarifin kendisinin uyarlanabilirliğinde yatar ve bu sevilen Türk sosisini tanımlayan temel özellikleri korurken sürekli yeniliğe izin verir (McPherson, 2022).

1. Sucuk Üretim Yöntemleri

Geleneksel bir Türk lezzeti olan sucuk, zanaatkarlığı gıda güvenliği yönetmeliklerine sıkı sıkıya bağlı kalmakla birleştiren çok yönlü bir süreçle üretilir. Üretim, genellikle dana ve kuzu eti karışımı olan yüksek kaliteli etlerin seçilmesiyle başlar; bu, yalnızca lezzeti zenginleştirmekle kalmaz, aynı zamanda nihai ürünün dokusunu da geliştirir. Seçilen etler ince kıyılır veya öğütülür, böylece istenen ağız hissi ve lezzet profilini elde etmek için kritik öneme sahip olan yağ ve etin eşit dağılımı sağlanır. Etin hazırlanmasının ardından, sarımsak, kimyon ve kırmızı biber gibi çeşitli baharatlar karışıma titizlikle dahil edilir ve farklı bölgesel sucuk çeşitlerini karakterize eden belirgin aromalar ve lezzetler verir (Akköse vd., 2023).

Baharatlama aşamasından sonra karışım, etin korunmasında ve karakteristik bir renk vermesinde önemli bir rol oynayan, öncelikle sodyum nitrit veya nitrat olmak üzere kürleme maddelerinin eklenmesini içeren kritik bir adıma tabi tutulur. Baharatlanmış et karışımı daha sonra doğal veya sentetik kılıflara doldurulur ve bu adım sucuk şekillendirmede temeldir. Doldurulan kılıflar, hem lezzeti hem de raf ömrünü artıran önemli bir aşama olan fermantasyon ve kurutmadan geçecek sosisler oluşturmak üzere bağlanır. Fermantasyon süreci genellikle yararlı mikroorganizmaların gelişimi için optimum bir ortam sağlamak amacıyla kontrollü sıcaklık ve nem altında gerçekleşir (Yalçınçıray, 2022; Yılmaz & Berik, 2022).

Fermantasyonun ardından sucuk, birkaç hafta sürebilen hava kurutma işlemine tabi tutulur ve bu kurutma işlemi, nemin buharlaşmasına izin verirken aynı zamanda fermantasyon sırasında ortaya çıkan tatların yoğunlaşmasını sağlar. Bu kurutma işlemi, son doku ve tadı etkileyen süre ve koşullar açısından değişiklik gösterebilir. Kurutulduktan sonra sucuk dilimlenebilir ve satış için paketlenebilir, pişirilerek veya kürlenerek tüketilmeye hazır hale getirilebilir. Modern üretim yöntemleri, vakumlu paketleme ve yüksek teknoloji kurutma tesisleri gibi yenilikler getirmiştir. Ancak üreticiler, sucuğun özünün bozulmadan kalmasını sağlayarak özgünlüğü korumak için genellikle geleneksel uygulamaları sürdürürler.

Sonuç olarak, sucuk üretim teknikleri, hem Türkiye'nin mutfak geleneğini hem de gıda güvenliği ve kalitesinin gelişen taleplerini yansıtan bir miras ve modern gıda biliminin bir karışımını örneklemektedir (Pala, 2021; Atalay, 2024).

2. Türkiye'de Sucuk Çeşitleri

Türkiye'de üretilen sucuk çeşitleri, kullanılan etin türü, baharat oranları, şekil ve su içeriklerine göre sınıflandırılmaktadır. En bilinen sucuk türlerinden biri olan kangal sucuk, genellikle sığır ve koyun etinin karışımıyla hazırlanmakta olup, orta dereceli ısıda olgunlaştırılmaktadır (Kolsarıcı & Candogan, 2007). Baton sucuk, içerik olarak kangal sucuğa benzemekle birlikte, sadece şekil açısından farklılık göstermektedir. Parmak sucuk, yine sığır ve koyun etinden üretilmekte ancak yoğun baharat içeriği nedeniyle oldukça acı bir lezzete sahiptir. Varyanta sucuk ise, özellikle Kayseri bölgesine özgü olarak, çeşitli özel baharatlarla zenginleştirilmiş bir çeşittir ve yerel mutfak kültürünün önemli bir parçasıdır (Yılmaz & Dağlıoğlu, 2003).Mumbar sucuk, yalnızca Adana'da üretilen geleneksel bir üründür. Sığır ve koyun eti kullanılarak elde edilen bu sucuk türü, sarımsak ve çeşitli baharatlarla tatlandırılır ve el yapımı olarak hazırlanır. Sucuklar ayrıca su içeriklerine göre de sınıflandırılır. İçerdikleri nem oranına göre; tam kuru (%30–35 su), yarı kuru (%40–50 su) ve az kuru (>%50 su) olmak üzere üç ana gruba ayrılırlar. Geleneksel Türk sucuğu genellikle tam kuru sınıfına dahil edilmektedir (TSE, 2013).

Türkiye, zengin kültürel geçmişi ve çeşitliliğiyle tanınan bir coğrafya olarak, geleneksel gıda ürünleri arasında sucuk ile de ön plana çıkmaktadır. Türk mutfağının vazgeçilmezlerinden biri olan sucuk, türüne göre farklı malzemeler ve üretim teknikleriyle hazırlanmakta, yerel lezzet profillerini yansıtmaktadır. Özellikle kıyma, yağ, sarımsak, kimyon ve çeşitli baharatlarla harmanlanan etler, sucuğun temel bileşenlerini oluşturur. Ancak Türkiye'de üretilen sucuk çeşitleri, coğrafi bölgelerin etkisiyle farklılık göstermekle birlikte, her birinin kendine has karakteristik özellikleri bulunmaktadır. (Bilmez & Buyruk, 2022)

Anadolu'nun farklı bölgelerinde üretilen sucuk çeşitleri arasında en bilinenleri Kayseri, Adana ve İzmir sucuklarıdır. Kayseri sucukları, yüksek kaliteli dana eti ile yapılan ve güçlü baharat aromasına sahip olan bir çeşittir. Adana sucukları, geleneksel Acılı Sucuk formülasyonuyla farklılaşarak, acı biber ile zenginleştirilmiş lezzetiyle ön plana çıkmaktadır. İzmir sucukları ise, genellikle daha az yağ içeren ve farklı baharatlarla tatlandırılmış bir alternatif sunar. Bunun yanı sıra, her bir bölge, sucuk yapımında yerel malzemeler ve aile tariflerine göre kendine özgü yöntemler geliştirir, bu da ürüne farklı bir kimlik kazandırır (Tapan, 2023).

Sucuk çeşitlerinin üretim süreci, yalnızca kullanılan malzemelerle değil, aynı zamanda doğal kurutma koşulları ile de doğrudan ilişkilidir. Türkiye'nin iklimi, sucukların ideal nem seviyesinde kurutulmasına imkan tanırken, bu

süreç lezzet geliştirilmesinde kritik bir rol oynar. Geleneksel yöntemlerle yapılan sucuklar, genellikle doğal koşullarda bağımsız bir şekilde fermente edilirken, günümüzde sanayi üretiminde hijyenik koşullar ve modern teknikler ön plana çıkmaktadır. Tüm bu unsurlar göz önüne alındığında, Türkiye'deki sucuk çeşitleri, sadece lezzet açısından değil, kültürel ve bölgesel anlamda da büyük bir zenginlik ve çeşitlilik sunarak, Türk mutfak geleneğinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir (Yönet Eren & Aydın, 2022; Çakir, 2024).

2.1. Anadolu Sucuğu

Anadolu sucuğu, Türkiye'nin zengin ve çeşitli işlenmiş et ürünleri arasında yer alan, özellikle Anadolu bölgesine özgü bir sucuk çeşididir. Bu sucuk türü, genellikle koyun, sığır veya keçi etlerinden üretilirken, yöresel tariflere ve damak zevkine göre değişiklik gösteren baharatlar ve diğer malzemelerle zenginleştirilir. Anadolu sucuğu, yarı kurutulmuş bir ürün olarak dikkat çeker ve hafif baharatlı, yoğun bir lezzet profiline sahiptir. Yapım süreci, etlerin parçalara ayrılması, baharatlarla karıştırılması ve sindirim sistemine uygun bağırsaklardan elde edilen kılıflara doldurulması aşamalarını kapsar. Fermente edilmiş sucuklar, geliştirilmiş tat ve doku ile zenginleştirilmiş bir deneyim sunar (Badem, 2024).

Anadolu sucuğunun kendine özgü lezzetini oluşturan temel etmenlerden biri, etlerin kalitesidir. Hayvanların beslenme biçimi, çevre koşulları ve kullanılan baharatlar, ürünün kendine has karakterini belirgin bir şekilde etkiler. Örneğin, bölgesel özellikler, bazı üreticilerin succuklarının biber, sarımsak veya kimyon gibi baharatlarla harmanlanmasına neden olurken, başka bölgelerde daha sade tarifler tercih edilmektedir. Bu çeşitlilik, Anadolu sucuğunun farklı bölgelerdeki varyasyonlarına ve Türkiye'nin farklı coğrafyalarında büyük bir kültürel zenginlik sunmasına olanak tanır (Budak & Özkaya, 2023).

Geleneksel yöntemlerle üretilen Anadolu sucuğu, yalnızca bir lezzet unsuru olmanın ötesinde, yerel ekonomilere, sosyal ilişkilerin gelişmesine ve kültürel mirasın sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır. Özel günlerde ve kutlamalarda sıkça tercih edilmesinin yanı sıra, günlük beslenme alışkanlıklarının da önemli bir parçasını oluşturur. Geleneksel uygulamalara göre imal edilen bu sucuklar, hijyen ve güvenlik standartlarına uyularak, hem yerli hem de uluslararası pazarlarda talep görmektedir (Belli & Güneren, 2022).

2.2. İstanbul Sucuğu

İstanbul sucuğu, Türk mutfak kültürünün en zarif örneklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu sucuk çeşidi, İstanbul'un zengin tarihi ve kültürel dokusunun bir yansıması olup, kendine has özellikleri ile Türk sucukları arasında özel bir yere sahiptir. Geleneksel İstanbul sucuğunun karakteristik unsurları arasında, ince doğranmış ve dikkatlice baharatlanmış et kullanımı,

geleneksel yöntemlerle yapılan üretim süreci ve özellikle tuz ile sarımsak gibi malzemelerin dengeli kullanımı bulunmaktadır. Genellikle sığır ve koyun etinin harmanlanmasıyla hazırlanan bu sucuk, kendine has bir tat profili sunarken, lezzeti ve aromasıyla damakları şenlendirmektedir (Eren & Sezgin, 2021).

İstanbul sucuğunun üretimi, kalite ve lezzet açısından büyük önem taşımaktadır. Üretim sürecinin ilk aşaması, taze ve kaliteli etlerin seçilmesiyle başlamaktadır. Et, ardından özel bir tuz ve çeşitli baharatlar ile karıştırılarak, nem içeriği ayarlanır ve şişlere doldurulmak üzere şekillendirilir. Geleneksel yöntemler kullanılarak, havadar bir ortamda kurutma aşamasına geçilir; bu, sucukların karakteristik dokusunu ve lezzetini pekiştirir. Özellikle İstanbul'un iklimsel koşulları, bu tür ürünlerin kurutulması için elverişli bir zemin sunar ve böylece her bir parça, kendine has bir aroma kazanır (Kılıç, 2021).

Ayrıca İstanbul sucuğu, sunduğu tat derinlikleri ve çok yönlülüğünden dolayı, çeşitli yemeklerde veya atıştırmalıklarda kullanılabilmektedir. Örneğin, kahvaltılarda sucuklu yumurta ile sıklıkla servis edilirken, sevdiklerinizle paylaşabileceğiniz meze tabaklarının da vazgeçilmez bir parçasıdır (Cam, 2023).

2.3. Kayseri Sucuğu

Kayseri sucuğu, Türkiye'nin en bilinen ve en çok tercih edilen sucuk türlerinden biridir ve özellikle Kayseri iline özgü yapım yöntemleri ve lezzeti ile dikkat çeker. Geleneksel olarak, yerel hayvancılıktan temin edilen yüksek kaliteli dana etleri ile hazırlanan bu sucuk, genellikle sarımsak, tuz, karabiber, kimyon ve acı biber gibi baharatlarla zenginleştirilerek üretilir. Kayseri sucuğu, karakteristik olarak yarı kurutulmuş bir yapıya sahiptir; bu da hem lezzetinin yoğunluğunu artırır hem de tüketim için ideal bir doku sunar. Bu sucuk türü, oldukça uzun bir raf ömrüne sahiptir ve bu özelliği, geleneksel yöntemlerdeki titiz işçilik ile birleşerek Kayseri sucuğunu benzersiz kılan unsurlardandır (Ayyildiz & Yüksel, 2024).

Kayseri sucuğunun yapım süreci, yerel ustaların bilgi birikimi ile şekillenir. Öncelikle, etler çeşitli boyutlarda doğranır ve ardından baharatlar ile karıştırılır. Karışım, doğal bağırsaklara doldurulurken dikkatli bir montaj sürecinden geçirilir; bu aşama, fermente olma sürecinin en kritik noktalarından biridir. Doldurulan sucuklar, genellikle birkaç gün boyunca serin ve havadar bir ortamda bekletilir. Bu süre zarfında, sucuk içindeki suyun buharlaşması ve baharatların ete nüfuz etmesi sağlanır. Doğal kurumaya bırakılan sucuk, belirli bir zaman diliminde olgunlaşarak hem lezzet hem de aroma açısından zenginleşir (Bulgan, 2021; Yüzer & Aydın, 2022).

Kayseri sucuğu, yalnızca lezzetiyle değil, aynı zamanda besin değerleriyle de dikkate layıktır. Yüksek protein içeriği ve içerdiği vitaminler, onu günümüzde popüler bir atıştırmalık ve yemek malzemesi haline getirmiştir. Genellikle kahvaltılarda, yemeklerde veya mezeler arasında tercih edilen Kayseri sucuğu, Türk mutfağında köklü bir yere sahiptir. Özetle, Kayseri

sucuğu, benzersiz yapım teknikleri, güçlü yerel kimliği ve zengin tat profili ile Türkiye'nin önde gelen sucuk çeşitlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. (Sabur, 2023).

2.4. Bolu Sucuğu

Bolu sucuğu, ülkenin kalbinde yer alan Bolu bölgesinden gelen özgün bir Türk sosis türüdür. Benzersiz lezzet profili ve zengin dokusuyla ünlü olan bu sucuk, kuzu veya dana eti içeren varyasyonları da bulunabilmesine rağmen yüksek kaliteli sığır etinden yapılır. Bolu sucuğunun hazırlanmasında, lezzetli tadını artırmak için ustaca harmanlanmış sarımsak, kimyon ve karabiber gibi bir dizi baharat kullanılır. Taze malzemelerin bu kombinasyonu, sadece sosisin güçlü lezzetine katkıda bulunmakla kalmayıp aynı zamanda bölgenin mutfak mirasını da yansıttığı için önemlidir (Emir, 2022).

Bolu sucuğunun üretim süreci, nesiller boyunca aktarılan geleneksel yöntemlere bağlı kalarak hazırlanmasında zanaatkarlığın önemini vurgular. Başlangıçta, seçilen et parçaları, reçete edilen baharatlarla tatlandırılmadan önce öğütülür. Tatlandırmanın ardından karışım, genellikle sosisin son dokusunu belirlemede önemli bir rol oynayan koyun bağırsaklarından yapılan doğal kılıflara doldurulur. Doldurma işleminden sonra halkalar, genellikle kontrollü sıcaklık koşulları altında iyi havalandırılan alanlarda kurumaya asılır. Bu kurutma aşaması, ürünün korunmasını sağlarken aynı zamanda lezzetlerin gelişmesine izin verdiği için kritik öneme sahiptir (Kaplan, 2023).

Bolu Sucuğu, yumurtayla eşleştirilen basit kahvaltılık yemeklerden gurme tariflerin merkezinde yer almaya kadar çeşitli mutfak uygulamalarında sıklıkla tüketilir. Çok yönlülüğü ve zengin tadı, onu birçok Türk'ün günlük diyetinin temel gıdası haline getirmiştir ve genellikle ızgara, sote veya güveçlerde bir malzeme olarak servis edilir. Bolu Sucuğu hem bölgesel kimliği hem de kültürel geleneği bünyesinde barındıran Türk mutfak sanatlarının zengin dokusunun bir kanıtı olarak durmaktadır (Aktop vd., 2023; Figen & Gökce, 2024).

2.5. Çorum Sucuğu

Çorum sucuğunun üretimi, genellikle nesiller boyunca aktarılan zanaatkar yöntemleri içeren geleneklere dayanır. Genellikle aile işletmeleri içinde faaliyet gösteren küçük ölçekli üreticiler, genellikle etin ve baharatların titizlikle hazırlanmasını içeren köklü teknikleri kullanarak kaliteye derin bir bağlılık gösterir. Bu zanaatkar yaklaşım, seri üretim yöntemlerine keskin bir tezat oluşturarak, yalnızca güçlü bir tada sahip olmakla kalmayıp aynı zamanda Çorum bölgesinin kültürel kimliğini de yansıtan bir ürünle sonuçlanır. Dahası, sucuk, tüketicilere görsel olarak hitap eden ve onu Türkiye genelinde bulunan diğer çeşitlerinden ayıran sert dokusu ve baharatların verdiği zengin renklendirme ile karakterize edilir (Yılmaz, 2025).

Gastronomik niteliklerinin yanı sıra, Çorum Sucuğu topluluk içinde kültürel öneme sahiptir ve sıklıkla yerel festivallerde ve pazarlarda yer alır.

Bu tür etkinlikler bölgenin mutfak sanatlarını kutlar, yalnızca sosisleri değil aynı zamanda yerel tarım ürünlerini ve bunları üreten yetenekli zanaatkarları da teşvik eder. Çorum Sucuğu genellikle ızgara olarak, diğer geleneksel yemeklerin eşlikçisi olarak veya bir meze tabağının parçası olarak tüketilir ve çok yönlülüğünü ve çeşitli mutfak bağlamlarına entegrasyonunu vurgular. Tüketici tercihleri gelişmeye devam ettikçe, Çorum Sucuğu gibi otantik, yerel kaynaklı ürünlere olan takdir, sürdürülebilirliği ve yerel gastronomiyi destekleyen daha geniş eğilimlere dair içgörü sunarak, bu geleneksel sosisin hem ulusal hem de bölgesel mutfak manzaralarındaki önemini vurgular. Bu nedenle, Çorum Sucuğu yalnızca Türk mutfağının lezzetli bir temsili olarak değil, aynı zamanda bölgenin mirasının ve devam eden geleneklerinin bir kanıtı olarak da durmaktadır (Gündüz vd., 2024).

2.6. Afyon Sucuğu

Afyon sucuğu, Türk et ürünleri arasında hem geleneksel üretim yöntemi hem de bölgesel özellikleri ile öne çıkan bir üründür. Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından 2004 yılında coğrafi işaret ile tescillenmiştir (TÜRKPATENT, 2004). Afyonkarahisar ilinde üretilen bu sucuk türü, bölgenin iklim koşullarına ve yerel üretim tekniklerine bağlı olarak karakteristik aroma, doku ve lezzet profili kazanmaktadır.

Afyon sucuğu üretiminde çoğunlukla dana eti kullanılmakta, kuyruk yağı ilavesiyle kıvam ve lezzet dengelenmektedir. Baharat olarak ise sarımsak, kararbiber, kırmızı biber ve kimyon ön plana çıkar. Ürün, geleneksel yöntemlerle hazırlanan bağırsaklara doldurularak fermente edilmekte ve olgunlaştırılmaktadır. Bu süreçte doğal fermentasyon ve bölgenin düşük nemli iklimi sayesinde sucuk, kendine özgü bir kuruluk ve yoğunluk kazanmaktadır (Keskin & Göncü, 2018).

Afyon sucuğu, coğrafi işaret koruması sayesinde hem üreticiler hem de tüketiciler açısından kalite güvencesi sağlamaktadır. Bu tescil, ürünün özgünlüğünü korurken, yerel ekonominin gelişimine de katkıda bulunmaktadır.

Sivrihisar Dövme Sucuğu

Sivrihisar Dövme Sucuğu, Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine özgü geleneksel bir et ürünüdür ve 2021 yılında Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından coğrafi işaret ile tescillenmiştir (TÜRKPATENT, 2021). Bu sucuk türünü diğerlerinden ayıran temel özellik, üretim sürecinde kıymanın kıyma makinesinden değil, dövülerek hazırlanmasıdır. Bu işlem, etin lif yapısını korur, homojen bir dağılım sağlar ve daha yoğun bir aroma oluşmasına katkıda bulunur.

Sivrihisar Dövme Sucuğu genellikle dana eti ve kuyruk yağı karışımı ile hazırlanır. Baharat olarak sarımsak, kararbiber, kimyon ve kırmızı biber kullanılmaktadır. En önemli aşamalardan biri olan "dövme işlemi", özel

tokmaklarla geleneksel yöntemle gerçekleştirilir ve ürünün adını da bu aşamadan alır (Eskişehir Ticaret Odası, 2021).

Sivrihisar'ın iklimi, özellikle olgunlaşma döneminde ürünün doğal yollarla kurumasına olanak sağlar. Bu da sucuğa kendine özgü bir lezzet, kıvam ve raf ömrü kazandırır. Tescil ile birlikte ürünün yerel üreticiler tarafından geleneksel yöntemlerle üretilmesi teşvik edilmiş ve Sivrihisar ekonomisine katkı sağlanmıştır.

İncirliova Deve Sucuğu

İncirliova Deve Sucuğu, Aydın ilinin İncirliova ilçesinde geleneksel yöntemlerle üretilen, Türkiye'nin nadir deve etiyle yapılan sucuk çeşitlerinden biridir. Ürün, 2022 yılında Türk Patent ve Marka Kurumu tarafından coğrafi işaret ile tescillenmiştir (TÜRKPATENT, 2022). Coğrafi işaret, bu özel ürünün yerel üretim bilgisi, geleneksel yöntemi ve kültürel özgünlüğünün korunmasına katkı sağlamaktadır.

İncirliova deve sucuğu, adından da anlaşılacağı üzere, ağırlıklı olarak deve eti kullanılarak üretilmektedir. Yüksek protein değerine sahip olan deve eti, düşük yağ oranıyla da dikkat çeker. Sucuk üretiminde genellikle sarımsak, kimyon, kararbiber ve kırmızı biber gibi baharatlar kullanılmakta; ürün doğal bağırsaklara doldurularak kurutulmakta ve olgunlaştırılmaktadır. Deve etinin kendine has aroması, baharatlarla birlikte güçlü ve yoğun bir lezzet profili oluşturur (Aydın Ticaret Odası, 2022).

Bu ürünün tescillenmesiyle birlikte hem İncirliova'nın tanıtımı güçlenmiş hem de yerel üreticilere ekonomik katkı sağlanmıştır. Ayrıca deve yetiştiriciliği ve etinin işlenmesi gibi unutulmaya yüz tutmuş geleneksel uygulamaların canlandırılmasına da katkı yapılmaktadır.

Tokat Bez Sucuk

Tokat Bez Sucuk, Tokat iline özgü geleneksel bir et ürünüdür ve 2021 yılında coğrafi işaret alarak tescillenmiştir (TÜRKPATENT, 2021). Bu sucuk türünü diğerlerinden ayıran en belirgin özelliği, geleneksel bağırsak yerine pamuklu bez torbalar içerisinde hazırlanmasıdır. Bu yöntem, ürünün kurutulması ve olgunlaşması sürecinde eşit nem kaybı sağlayarak hem raf ömrünü uzatmakta hem de farklı bir aroma ve yapı kazandırmaktadır (Tokat Ticaret ve Sanayi Odası, 2021).

Tokat Bez Sucuk, dana eti ve kuyruk yağı karışımıyla üretilir. İçerisine sarımsak, kararbiber, kimyon, kırmızı biber gibi baharatlar eklenir. Karışım, pamuklu beze doldurulup belirli sıcaklık ve nem koşullarında fermente edilir. Bu yöntem, sucuğun dış çevre ile temasını sınırlayarak geleneksel fermantasyon sürecinin daha kontrollü gerçekleşmesini sağlar.

Bez kullanımı aynı zamanda ürünün görsel olarak da ayırt edici olmasını sağlamaktadır. Tokat yöresine özgü üretim teknikleri sayesinde, Tokat Bez Sucuk hem yerel mutfakta hem de hediyelik ürün kategorisinde önemli bir

yere sahiptir. Tescil ile birlikte bu geleneksel ürünün korunması, kayıt altına alınması ve sürdürülebilir hale gelmesi amaçlanmıştır.

Erzurum Sucuğu

Erzurum Sucuğu, Doğu Anadolu Bölgesi'nin geleneksel et ürünlerinden biri olup, özellikle Erzurum yöresine özgü üretim tekniği ve lezzetiyle öne çıkar. Bu ürün, 2021 yılında Türk Patent ve Marka Kurumu (TÜRKPATENT) tarafından coğrafi işaret alarak tescillenmiştir (TÜRKPATENT, 2021).

Erzurum sucuğu, genellikle dana eti ve iç yağ karışımıyla hazırlanır. Karışıma sarımsak, kararbiber, kimyon, pul biber gibi geleneksel baharatlar eklenir. Diğer sucuklardan farklı olarak, Erzurum sucuğunda baharat oranı daha düşük, et lezzetinin ön planda olduğu daha hafif bir tat profili tercih edilmektedir. Bu özellik, sucuğun hem kahvaltılık hem de yemeklik olarak kullanılabilmesini sağlamaktadır (Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası, 2021).

Sucuk karışımı doğal bağırsaklara doldurulup, belirli sıcaklık ve nem koşullarında olgunlaştırılır. Erzurum'un soğuk ve kuru iklimi, ürünün doğal yollarla fermantasyon ve kurutma sürecini destekleyerek kendine özgü aromasını kazanmasına katkıda bulunur. Erzurum sucuğu, bu yönüyle hem besleyici bir ürün hem de kış aylarında enerji veren geleneksel bir yiyecek olarak önemini korumaktadır. Coğrafi işaret tescili, bu özgün ürünün korunmasını ve geleneksel üretim bilgisinin sürdürülebilirliğini sağlamaktadır.

Edirne Sucuğu

Edirne Sucuğu, Trakya bölgesine özgü geleneksel bir et ürünüdür ve 2021 yılında coğrafi işaret ile tescillenmiştir (TÜRKPATENT, 2021). Ürün, Edirne'nin iklimi, yöresel üretim bilgisi ve kültürel damak zevkiyle şekillenmiş, bölgeye ait önemli bir gastronomik değer haline gelmiştir.

Edirne sucuğu üretiminde dana eti kullanılmakta, iç yağı ile birlikte sarımsak, kararbiber, kimyon ve kırmızı biber gibi baharatlar eklenmektedir. Ürünü ayırt edici kılan en önemli özelliklerinden biri, Trakya iklim koşullarında uygulanan doğal kurutma ve olgunlaştırma süreci ile gelişen yoğun ve aromatik lezzetidir (Edirne Ticaret ve Sanayi Odası, 2021). Aynı zamanda Edirne sucuğunun diğer geleneksel sucuklara göre daha az tuzlu ve daha az baharatlı olması, etin doğal aromasının daha baskın hissedilmesini sağlar.

Geleneksel yöntemlerle doğal kılıflarda fermente edilen Edirne sucuğu, özellikle kahvaltılarda ve ızgaralarda tercih edilen bir üründür. Coğrafi işaret tescili sayesinde ürünün yerel kimliği korunmakta, taklit ve yanıltıcı üretimin önüne geçilmekte ve Edirne ekonomisine katkı sağlanmaktadır.

Kangal Sucuğu

Kangal Sucuğu, Sivas ilinin Kangal ilçesinde geleneksel yöntemlerle üretilen ve 2018 yılında coğrafi işaret ile tescillenmiş önemli bir Türk et

ürünüdür (TÜRKPATENT, 2018). Bu sucuk türü, sadece lezzetiyle değil, aynı zamanda üretim biçimi ve bölgesel kimliğiyle de öne çıkmaktadır.

Kangal sucuk, genellikle dana eti ve kuyruk yağı karışımından yapılmaktadır. Et karışımına; sarımsak, kararbiber, kırmızı biber ve kimyon gibi baharatlar eklenir. Ürün, doğal sığır bağırsağına doldurulur ve Sivas'ın kuru, serin ikliminde doğal kurutma yöntemiyle olgunlaştırılır. Bu doğal iklim koşulları, sucuğun hem kıvamına hem de aromatik yapısına katkıda bulunur (Sivas Ticaret ve Sanayi Odası, 2018).

Kangal sucuğunun en ayırt edici özelliklerinden biri, adını da aldığı "kangal" formudur. Genellikle halka şeklinde bükülerek bağlanır ve bu şekliyle hem kolay kuruma sağlar hem de görsel bir ayırt edicilik sunar. Ayrıca üretimde kullanılan etin yöresel kaynaklı olması, sucuğun özgünlüğünü ve coğrafi niteliğini pekiştirir.

Coğrafi işaret tescili sayesinde Kangal Sucuğu'nun geleneksel üretim bilgisi korunmakta, standardizasyon sağlanmakta ve yöresel üreticilerin emeği tescillenmektedir.

Sarımsaklı Sucuk (Garlic Sucuk)

Sarımsaklı sucuk, Türkiye'de geleneksel olarak üretilen fermente et ürünlerinin başında gelir ve genellikle Türk sucuğunun karakteristik özelliği olarak sarımsak kullanımı öne çıkar. Sarımsak, hem aroma verici hem de antimikrobiyal özellikleri nedeniyle sucuk üretiminde önemli bir bileşendir (Tuncel & Türker, 2009).

Sarımsaklı sucuk genellikle dana eti ve iç yağ karışımından hazırlanır. Karışıma kimyon, kararbiber, kırmızı biber gibi baharatlarla birlikte ezilmiş sarımsak eklenir. Sarımsak miktarı, üreticiye göre değişmekle birlikte, ürünün tat ve koku profilini ciddi ölçüde etkiler. Aynı zamanda sarımsak, doğal antimikrobiyal özelliği sayesinde fermentasyon sürecinde istenmeyen mikroorganizmaların gelişimini baskılayarak ürünün daha güvenli olmasına katkı sağlar (Şanlıer & Bilici, 2012).

Sarımsaklı sucuk, Türkiye'de Kayseri, Afyonkarahisar, Kastamonu ve Sivas gibi et işleme geleneği gelişmiş illerde yaygın şekilde üretilmekte olup, bazı yöresel sucuk türlerinin (örneğin Kayseri ve Afyon sucuğu) olmazsa olmaz bileşeni haline gelmiştir. Özellikle geleneksel üretimde kullanılan yerli sarımsak çeşitleri, sucuğun karakteristik lezzetine katkı sağlamaktadır.

SONUÇ

Türkiye'de üretilen sucuk çeşitleri, hem kültürel mirasın bir yansıması hem de gastronomik zenginliğin bir göstergesidir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde üretilen sucuklar, her bölgenin kendine özgü malzemeleri, üretim yöntemleri ve tat profilleri ile çeşitlilik göstermektedir. Anadolu sucuğu, zengin baharat

çeşitleri ve genellikle koyun eti kullanımının öne çıktığı bir profilde iken, İstanbul sucuğu, daha çok dana eti ve ince baharatlarla hazırlanarak kentsel talepler doğrultusunda şekillenmiştir. Kayseri sucuğu, kendine has üretim tekniği ve lezzetiyle bilinirken, Bolu sucuğu yerel doğal kaynaklarının sunduğu özellikleri yansıtmaktadır. Çorum sucuğu ise özellikle tuz ve baharat dengesi ile dikkat çeken bir alternatif sunmaktadır. Bu çeşitlilik, sadece farklı tat deneyimleri sunmakla kalmamakta, aynı zamanda yerel ekonomilerin canlanmasına da katkı sağlamaktadır. Sucuk üretiminde gözlemlenen hijyen standartları ve kalite kontrol süreçleri, tüketicilerin sağlık açısından güvenli bir ürün elde etmesini temin etmektedir. Ayrıca, uluslararası pazarda Türk sucuklarının artan talebi, ihracat potansiyelini artırmakta ve sektörde teknoloji ve inovasyon kullanımını teşvik etmektedir. Gelecekte, değişen tüketici tercihleri ve yeni üretim tekniklerinin uygulanmasıyla sucuk çeşitlerinin daha da zenginleşmesi ve hatta dünyada daha fazla tanınması muhtemeldir. Sonuç olarak, Türkiye'de üretilen sucuk çeşitleri sadece bir gıda ürünü değil, aynı zamanda bir kültürel ifade biçimidir ve bu zenginlik, ulusal kimliğin ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

Akin, S., Gürsoy, S., & Kara, A. (2024). Geleneksel Gidalar Ve Sifir Atik Mutfağimiz.

Akköse, A., Oğraş, Şş, Kaya, M., & Kaban, G. (2023), Physicochemical And Sensorial Changes During The Ripening Of Sucuk, A Traditional Turkish Dry-Fermented Sausage: Effects Of Autochthonous Strains, Sheep Tail Fat And Fermentation.

Aktop, S., Şanlıbaba, P., & Güçer, Y. (2023). Grape-Based Traditional Foods Produced In Turkey. Italian Journal Of Food Science/Rivista Italiana Di Scienza Degli Alimenti, 35(3).

Atalay, F. (2024). Beslenme Ve Sağlık.

Aydın Ticaret Odası. (2022). İncirliova Deve Sucuğu Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Türk Patent Ve Marka Kurumu.

Ayyildiz, S. & Yüksel, N. Y. (2024).Kültürü Çıktılarının Önemi; Kayseri Mutfak Kültürü Örneği (The Importance Of Local Culinary Culture Outputs In Increasing Recognition; The Case Of Kayseri. Journal Of Tourism & Gastronomy Studies.

Badem, A. (2024). Türk Mutfağında Besin İşleme Yöntemleri Ve Muhafazası: Besin İşleme Yöntemleri Ve Muhafazası. Anatolia Social Research Journal.

Belli, S. & Güneren, E. (2022). Coğrafi Işaret Ile Tescilli Yöresel Mutfak Ürünlerinin Turistlerin Destinasyon Seçimine Etkisi: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği.

Bilmez, E. & Buyruk, L. (2022). Yöresel Mutfakların Sürdürülebilirliği Kapsamında Mutfak Şeflerinin Düşüncelerinin Araştırılması: Bursa Ili Örneği.

Budak, N. H. & Özkaya, F. D. (2023). Isparta Gastronomi Kültüründe Etkili Faktörler Belirlenmesi. Ceeol.Com. [Html]

Bulgan, B. (2021). Mutfak Kültürünün Şehir Markalaşması Oluşturmadaki Etkisi: Afyonkarahisar Üzerine Bir Araştırma.

Çakir, A. (2024). Türkiye'de Yemek Tarihçiliğinin Gelişimi.

Cam, O. (2023). Gastronomi Turizmi Kapsamında Taşköprü Sarımsağı'nın Değerlendirilmesi. Turizm Çalışmaları Dergisi.

Colosio, V., & Colosio, E. D. (2024). Feeding The City, Empowering The Citizens: An Ethnography Of Solidarity Economy In The Municipality Of Ankara. Journal Of Ankara Studies/Ankara Araştırmaları Dergisi, 12(1).

Edirne Ticaret Ve Sanayi Odası. (2021). Edirne Sucuğu Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Türk Patent Ve Marka Kurumu.

Emir, G. (2022). Yapmadan Dönme.

Ercoşkun, H. & Nişancı, F. B. (2024). Strategies For Reducing Salt In Meat Products. Alfa Mühendislik Ve Uygulamalı Bilimler Dergisi.

Eren, F. Y. & Sezgin, A. C. (2021). Coğrafi Işaretli Yöresel Ürünlerin Destinasyonlar Açısından Önemi: Kapadokya Bölgesi Örneği. Journal Of Tourism Research Institute.

Erzurum Ticaret Ve Sanayi Odası. (2021). Erzurum Sucuğu Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Türk Patent Ve Marka Kurumu.

Eskişehir Ticaret Odası. (2021). Sivrihisar Dövme Sucuğu Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Türk Patent Ve Marka Kurumu.

Figen, Y. & Gökce, R. (2024). Identification And Characterization Of Antioxidant And Antimicrobial Peptides From Enzymatic Hydrolysates Of Turkish Fermented Sausage (Sucuk).

Gündüz, C., Rezaei, M., Quaglia, R., & Pironti, M. (2024). Culinary Tourism: Exploring Cultural Diplomacy Through Gastronomy Festivals In Turkey And Italy. British Food Journal

Havuz, H. (2024). Mertol Tulum'un "Xvii. Yüzyil Türkçesi Ve Söz Varliği" Eserinden Hareketle Yeme-İçme Kültürünün Kelime Hazinesi. Halk Gastronomisi.

Kaplan, H. (2023). Göynük'te (Bolu) Kültürel Miras, Kültürel Mekân Ve Kentin Folklorik Açidan Sürdürülebilirliği. Kent Folkloru.

Keskin, Ş., & Göncü, M. (2018). Coğrafi İşaretli Ürünlerin Yerel Kalkınmaya Katkısı: Afyon Sucuğu Örneği. Uluslararası Ekonomi Ve Yenilik Dergisi, 4(1), 67–79.

Keskin, T. (2022). Sucuk, Salam, Sosis Ve Pastırmalarda Salmonella Spp. Ve Listeria Monocytogenes Varlığı Ile Kimyasal Kriterlerinin Belirlenmesi.

Kılıç, S. (2021). Mutfak Şeflerinin Coğrafi Işaretli Ürün Kullanımına Yönelik Tutum Ve Algıları: İstanbul Örneği.

Kilic-Buyukkurt, O., Kelebek, H., Bordiga, M., Keskin, M., & Selli, S. (2023). Changes In The Aroma And Key Odorants From White Garlic To Black Garlic Using Approaches Of Molecular Sensory Science: A Review. Heliyon, 9(8).

Kolsarıcı, N., & Candogan, K. (2007). Et Ürünleri Teknolojisi. Ankara: Meta Basım.

Mcpherson, C. (2022). Turkey-Culture Smart!: The Essential Guide To Customs & Culture.

Pala, İ (2021). Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk Sanatlari Bölümü Çini Alt Yapi Eğitimi İçin Öneriler

Sabur, D. G. (2023). Sürdürülebilir Gastronomi Turizmi Açısından Coğrafi İşaretli Ürünler: Kayseri Örneği. Selcuk.Edu.Tr

Sivas Ticaret Ve Sanayi Odası. (2018). Kangal Sucuğu Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Türk Patent Ve Marka Kurumu.

Tapan, İ (2023). Malatya İlindeki Coğrafi İşaretli Ürünlerin Değerlendirmesi.

Tokat Ticaret Ve Sanayi Odası. (2021). Tokat Bez Sucuk Coğrafi İşaret Başvuru Dosyası. Türk Patent Ve Marka Kurumu.

Tse (Türk Standardları Enstitüsü). (2013). Ts 1070: Sucuk - Et Ve Et Ürünleri Standardı. Ankara: Türk Standardları Enstitüsü Yayınları.

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2004). Afyon Sucuğu Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2018). Kangal Sucuğu - Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2021). Edirne Sucuğu - Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2021). Erzurum Sucuğu - Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2021). Sivrihisar Dövme Sucuğu - Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2021). Tokat Bez Sucuk - Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Türkpatent (Türk Patent Ve Marka Kurumu). (2022). İncirliova Deve Sucuğu - Coğrafi İşaret Tescil Belgesi. Erişim Adresi: Https://Www.Turkpatent.Gov.Tr

Waraczewski, R., Bartoń, M., Stasiak, D. M., & Sołowiej, B. G. (2023). Long-Matured Cured Meats From Poland And Europe Compared–An Overview. Meat Science.

Yalçınçıray, Ö (2022). Geleneksel Fonksiyonel Türk Fermente İçeceği Hardaliye. 5. Geleneksel Gidalar Sempozyumu.

Yilmaz, A. (2025).Mutfak Kültürü'nde Kullanımı: Çorum'da Nitel Bir Araştırma (Dishes Made With Yonuz Plum (Prunus Divaricata Var) In Turkish Cuisine: A Qualitative Research In Çorum …. Journal Of Tourism & Gastronomy Studies.

Yılmaz, D. K. & Berik, N. (2022). Sensory, Chemical And Microbiological Properties Of Trout Sausage (Fermented Sucuk). Aquatic Sciences And Engineering.

Yılmaz, İ., & Dağlıoğlu, O. (2003). The Effect Of Replacing Fat With Oat Bran On Fatty Acid Composition And Physicochemical Properties Of Turkish Sucuk. Meat Science, 65(2), 819–823

Yönet Eren, F. & Aydın, Ş (2022). Gastronomi Uzmanlarının Bakış Açısıyla Türk Mutfağının Uluslararasılaşma Sorunları Ve Çözüm Önerilerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma.

Yüzer, S. & Aydın, Ş (2022). Kayseri Ilinin Unesco Gastronomi Yaratıcı Şehirler Ağına Katılmasına Ilişkin Yerel Yönetim Ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Bakış Açısı Üzerine Bir Araştırma.

Dijitalleşme ve Sosyal Eşitsizlik: Sosyo-Teknolojik Perspektiften Turizmde Dönüşüm

Tülay ÖZBAŞ[1]
Cihan SEÇİLMİŞ[2]

1- YL Öğrencisi.; Eskişehir Osmangazi Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Bölümü. ozbas1994@gmail.com; ORCID No: 0009-0002-8854-2551
2- Prof. Dr.; Eskişehir Osmangazi Üniveristesi Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü. cihansecilmis@gmail.com ORCID No: 0000-0001-6781-0997

ÖZET

Bu çalışma, dijitalleşmenin turizmde yarattığı dönüşümü sosyo-teknolojik bir perspektiften ele almakta; dijital platformlar, yapay zekâ, büyük veri ve sosyal medyanın turistik deneyimi, işletme rekabetini ve destinasyon görünürlüğünü yeniden şekillendirdiğini, ancak aynı zamanda ekonomik, sosyal ve mekânsal eşitsizlikleri de artırabildiğini göstermektedir. Bulgular, algoritmaların büyük işletmelere avantaj sağlarken küçük işletmelerin görünürlüğünü azalttığını; dijital okuryazarlık farklarının turistlerin karar süreçlerinde eşitsizlik yarattığını ortaya koymaktadır. Ayrıca dijital pazarlama sistemlerinin kentlerde fiyat baskılarını artırarak yerel işletmelerin rekabet gücünü olumsuz etkileyebildiği; yapay zekâ temelli sistemlerin ise turist davranışını görünmez biçimde yönlendirdiği belirlenmiştir. Genel olarak çalışma, dijitalleşmenin turizmde hem önemli fırsatlar sunduğunu hem de eşitsizlik üretme riskini taşıdığını vurgulayarak, daha adil ve kapsayıcı bir dijital turizm ekosistemi için düzenleyici politikalara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler – Dijitalleşme, Sosyal Eşitsizlik, Dijital Turizm, Sosyo-Teknolojik Dönüşüm.

GİRİŞ

Dijitalleşme, günümüz turizm endüstrisini hem toplumsal hem de teknolojik açıdan en köklü şekilde yeniden şekillendiren dönüşüm unsurlarından biri hâline gelmiştir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı ilerleme, turizm deneyiminin planlanması, sunulması ve tüketilmesi süreçlerini temelden değiştirmektedir. Akıllı destinasyon uygulamalarının yaygınlaşması, yapay zekâya dayalı hizmet modelleri, mobil çözümler, veri odaklı yönetim sistemleri ve online platformların kullanımındaki artış, turizmin giderek daha yoğun biçimde dijital sistemlere bağımlı bir yapıya bürünmesine neden olmaktadır. (Buhalis & Amaranggana, 2015; Gretzel, Sigala, Xiang & Koo, C. 2015). Dijitalleşme, turizm sektöründe verimliliğin artırılması, hizmet kalitesinin iyileştirilmesi, ziyaretçi deneyimlerinin kişiselleştirilmesi ve destinasyon yönetiminin daha etkin biçimde yürütülmesi gibi önemli avantajlar sunmaktadır. Bununla birlikte, bu dijital dönüşüm süreci yalnızca fırsatlar üretmekle kalmayıp, aynı zamanda toplumsal eşitsizliklerin farklı biçimlerde yeniden ortaya çıkmasına zemin hazırlayan çok boyutlu bir teknolojik yapı da oluşturmaktadır (Frenzel & Frisch, 2022).

Dijitalleşmenin turizmde yarattığı dönüşüm, yalnızca teknolojik yeniliklerin yaygınlaşmasıyla açıklanamaz (Ratna, vd., 2024); bu dönüşüm aynı zamanda ekonomik, sosyal, kültürel ve mekânsal boyutları olan bir yeni biçimler üretme sürecidir (Wu, vd., 2024). Sosyo-teknolojik yaklaşıma göre teknoloji, toplumsal bağlamdan bağımsız, nötr bir araç olarak düşünülemez;

aksine toplumsal ilişkiler, güç yapıları, ekonomik sermaye ve kültürel kaynaklarla etkileşim sürekli şekilde biçimlenir (Orlikowski & Scott, 2008). Dolayısıyla, dijitalleşmenin turizm üzerindeki etkisini analiz ederken, teknolojilerin kendisinden ziyade, bu teknolojileri kimin, nasıl, hangi koşullar altında ve hangi sonuçlarla kullandığını dikkate almak daha önemlidir. Dijital teknolojiler ve platform ekonomileri bazı aktörlere fayda sağlarken, diğerleri için yapısal dezavantajlar da yaratabilir.

Dijital platformların turizmde yaygınlaşması, oteller arasındaki rekabeti önemli ölçüde değiştirmiştir. Günümüzün popüler konaklama tercihlerini oluşturan paylaşım ekonomisi uygulamaları herkes için yeni fırsatlar sunuyor gibi görünse de araştırmalar bunun tüm işletmeleri aynı şekilde etkilemediğini göstermektedir. Zervas, Proserpio ve Byers (2017), Airbnb'nin büyümesinin özellikle daha küçük ve düşük fiyatlı otellerin gelirlerinde belirgin düşüşlere yol açtığını; büyük otellerin ise bu durumdan çok daha az etkilendiğini ortaya koymuştur. Bu durum, dijital platformların piyasayı her zaman eşit biçimde dönüştürmediğini; bazı işletmelere avantaj sağlarken özellikle küçük ölçekli oteller için dezavantaj yaratabildiğini göstermektedir. Dijitalleşmenin turizmdeki güç dengesizliklerini artırabilmesinin temel nedenlerinden biri ise online platformlardaki bilgi kalitesi, web sitesi yapısı ve yorumların sunulma biçimlerinin seyahat kararlarını doğrudan yönlendirmesi işletmelerin rekabet gücünü de doğrudan etkilemesidir (Filieri vd., 2015). Benzer şekilde turist davranışları açısından da dijitalleşmenin eşitsiz etkileri bulunmaktadır. Dijital okuryazarlık düzeyi, teknolojik araçlara erişim imkânları, ekonomik kapasite ve bilgi doğrulama becerileri, turistlerin dijital ortamda avantajlı veya dezavantajlı konuma düşmelerine neden olabilmektedir (Xiang, Du, Ma & Fan., 2017). Dijital platformları etkin biçimde kullanabilen turistler, daha uygun fiyatlı konaklama seçeneklerine erişebilirken; dijital farkındalığı düşük olanlar daha yüksek maliyetlerle karşılaşabilmekte, yanıltıcı bilgilere maruz kalmakta veya doğru rezervasyon kararlarını vermekte güçlük yaşayabilmektedir. Bu durum, dijitalleşmenin yalnızca işletmeler için değil, tüketiciler açısından da yeni sosyal eşitsizlikler üretebilen bir unsur hâline geldiğini göstermektedir.

Dijitalleşmenin coğrafi ve mekânsal etkileri de literatürde giderek önem kazanan bir tartışma alanıdır. Frenzel & Frisch (2022), dijital teknolojilerin destinasyonlar arasındaki rekabeti yeniden şekillendirdiğini; bazı bölgelerin teknolojik altyapı yetersizliği nedeniyle dijital turizm getirilerinden yeterince faydalanamadığını vurgulamaktadır. Stors & Baltes (2018), dijital haritalandırma sistemleri, kullanıcı yorum platformları, seyahat blogları ve sosyal medya etkileşimleri belirli destinasyonların popülerleşmesine katkı sağlarken, diğer destinasyonların görünürlüğünü azaltarak mekânsal eşitsizliklere neden olabilmektedir. Bu durum, dijital turizmin coğrafi durumunda da var olan eşitsizliklerin daha da belirginleşmesine neden olabilmektedir.

Sosyo-teknolojik bakış açısı, dijitalleşmenin adalet, kapsayıcılık ve eşitlik gibi konuları da gündeme getirdiğini göstermektedir. Turizmde platform ekonomisinin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan yeni güç dengeleri ise farklı paydaşlar arasında adalet tartışmalarını daha görünür hâle getirmiştir (Dredge, D., & Gyimóthy, S.,) Platformların algoritmik işleyişinin kimlere avantaj sağladığı, hangi paydaşları dezavantajlı konuma ittiği, veri sahipliğinin kimde olduğu ve platform bağımlılığının ekonomik sonuçları, son dönemde yapılan çalışmaların merkezinde yer almaktadır (Müllner vd., 2025). Algoritmik süreçlerin şeffaf olmaması, kullanıcıların ve işletmelerin bu mekanizmaları anlamakta zorlanmasına neden olmakta; bu durum da dijitalleşmenin potansiyel eşitsizlik yaratıcı etkilerini görünmez hâle getirebilmektedir.

Bu açıdan bakıldığında dijitalleşme, turizmde sadece bir "yenilik" ya da "gelişim" olarak görülmemelidir; aynı anda hem yeni fırsatlar hem de yeni riskler barındıran karmaşık bir sosyo-teknolojik süreçtir. Dijital teknolojiler sektörde verimliliği, erişilebilirliği ve hizmet kalitesini artırsa da, dijital uçurum, güç dengesizlikleri, platformlara bağımlılık ve algoritmaların yaratabileceği eşitsizlikler gibi sorunlara da yol açabilir. Bu nedenle dijitalleşme ile sosyal eşitsizlik arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak, turizmin daha kapsayıcı, adil ve sürdürülebilir bir geleceğe yön verebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışma, söz konusu ilişkiyi sosyo-teknolojik bir perspektiften ele almayı amaçlamaktadır. İlk olarak dijitalleşme, sosyal eşitsizlik ve sosyo-teknolojik dönüşüm kavramları literatürdeki farklı yaklaşımlar doğrultusunda tanımlanacaktır. Ardından turizmde dijitalleşmenin sosyal eşitsizlik üzerindeki etkilerini inceleyen mevcut araştırmalar analiz edilerek literatürdeki genel eğilimler, ortak bulgular ve araştırma boşlukları ortaya konacaktır. Son bölümde ise dijital dönüşümün gelecekte turizm sektöründe yaratabileceği fırsatlar, tehditler ve yeni araştırma alanları tartışılarak literatüre katkı sunulacaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Turizmde Dijitalleşme Süreci

Turizmde dijitalleşme, yalnızca yeni teknolojilerin kullanılmasından ibaret olmayıp; turist deneyiminin oluşumundan yönetim süreçlerine kadar sektörün bütün işleyişini yeniden tanımlayan yapısal bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Xiang (2018), bu dönüşümü doğrusal bir teknoloji gelişiminden ziyade "hızlanma çağı" olarak nitelendirmekte ve büyük veri,

yapay zekâ, bulut sistemleri ile nesnelerin interneti gibi teknolojilerin turistik deneyimi yeniden tanımladığını vurgulamaktadır. Dijitalleşmenin etkisi, turistik üretim ve tüketim süreçlerine doğrudan yansımakta; turist davranışları, bilgi arama ve değerlendirme biçimleri ile destinasyon yönetim yaklaşımları bu teknolojik gelişmeler doğrultusunda tekrar şekillenmektedir.

Buhalis'in (2020) e-turizm ve akıllı destinasyon yaklaşımı da bu dönüşümün veri temelli bir ekosistem yarattığını göstermektedir. Gerçek zamanlı veri işleme, sensör teknolojileri ve bulut tabanlı altyapıların kullanımına dayanan bu yapı, destinasyonların rekabetçiliğini artırmakta ve ziyaretçi deneyimini daha kişiselleştirilmiş bir hâle getirmektedir. Gretzel, Werthner, Koo ve Lamsfus (2015) ise akıllı turizm ekosistemini; fiziksel altyapı, dijital temas noktaları ve turist davranışlarından üretilen büyük hacimli verilerin çeşitli bilgi–işleme katmanlarında analiz edilerek hem işletmelerin hem de destinasyon yönetim örgütlerinin karar süreçlerine entegre edildiği bütüncül bir sistem olarak tanımlamaktadır.

Verinin bu ekosistemdeki kritik rolü Mariani'nin (2020) çalışmasıyla daha da belirginleşmektedir. Mariani, turizmde büyük verinin stratejik bir kaynağa dönüştüğünü ve veri analitiği kapasitesi yüksek işletmelerin pazar eğilimlerini daha doğru okuyarak önemli bir rekabet avantajı elde ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca yapay zekâ temelli otomasyonun ancak güçlü, sürekli ve kapsamlı bir veri akışıyla etkin biçimde çalışabildiği; bu nedenle AI tabanlı hizmetlerin dijitalleşmenin doğal sonuçlarından biri olarak öne çıktığı vurgulanmaktadır.

Dijitalleşmenin turist deneyimi üzerindeki etkileri ise Kim vd. (2024) tarafından ortaya konmaktadır. Çalışma, yapay zekâ destekli öneri sistemleri, dinamik fiyatlama algoritmaları ve chatbotların turistlerin karar alma süreçlerini ve genel deneyimlerini önemli ölçüde yeniden yapılandırdığını göstermektedir. Öte yandan Tussyadiah (2020), otomasyonun insan etkileşimini azaltarak turistik deneyimin sosyal ve kültürel boyutlarında köklü bir değişime neden olduğunu belirtmektedir. Bu durum, dijital teknolojilerin yalnızca operasyonel süreçleri değil, turizmin insani ve duygusal yönlerini de dönüştürdüğünü göstermektedir.

Son olarak Huang vd. (2025), dijital beceri düzeylerinin turistlerin bilgi arama, değerlendirme ve karar verme süreçlerinde belirleyici bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Dijital okuryazarlığı yüksek turistlerin çevrimiçi bilgiyi daha etkin işleyerek daha bilinçli ve tutarlı kararlar aldığı; düşük beceriye sahip kullanıcıların ise karmaşık dijital ortamlarda zorlandığı, yanlış yönlendirilme ve bilgi asimetrisi riskine daha açık olduğu belirtilmektedir. Bu bulgular, dijitalleşmenin turizmde bireyler arasındaki farklılaşmayı artırarak dijital eşitsizliği derinleştirebildiğini göstermektedir.

Dijitalleşme ve Sosyal Eşitsizlik İlişkisi

Dijitalleşme, turizmde pek çok yenilikçi fırsat sunmasına rağmen, aynı zamanda sosyal eşitsizlikleri yeniden üretebilen çok katmanlı bir yapıyı da beraberinde getirmektedir. Dijital eşitsizlik yalnızca teknolojik araçlara erişimdeki farklılıklardan ibaret değildir; dijital okuryazarlık düzeyi, algoritmaların yönlendirici etkisi, veriye kimin sahip olduğu ve platform ekonomilerinin işleyiş mantığı bu eşitsizliklerin oluşmasında belirleyici unsurlardır. Huang vd. (2025), dijital becerileri gelişmiş turistlerin seyahat planlama, fiyat karşılaştırma ve bilgi doğrulama süreçlerinde daha avantajlı konumda olduğunu; buna karşılık düşük dijital yetkinliğe sahip bireylerin yanlış yönlendirilme ve daha yüksek maliyetlere maruz kalma olasılığının arttığını ortaya koymaktadır.

Talep tarafındaki bu eşitsizlik, dijital temsillerin üretim biçimleriyle daha da derinleşmektedir. İnversini vd., (2020), voluntourism alanındaki çevrimiçi içeriklerin gönüllülük ve turizm unsurlarını bütünleşik bir deneyim olarak sunamadığını; bunun yerine iki ayrı kategori şeklinde temsil ederek kullanıcıların bilgiye erişimini çarpıttığını göstermektedir. Bu parçalı dijital söylem, destinasyonları tek boyutlu biçimde çerçeveleyerek turist algılarını yönlendirmekte ve çevrimiçi içerik üretimindeki güç ilişkilerinin eşitsiz etkilerini görünür kılmaktadır.

Arz tarafında ortaya çıkan dijital eşitsizlikler ise büyük ölçüde platformların kullandığı algoritmalar tarafından şekillendirilmektedir. Dolnicar (2019), çevrimiçi konaklama platformlarında uygulanan sıralama algoritmalarının büyük ölçekli işletmeleri sistematik olarak öne çıkardığını, küçük işletmelerin ise görünürlüklerinin azalması nedeniyle rekabette dezavantajlı konuma düştüğünü ortaya koymaktadır. Dijital ekosistemde veri sahipliği de eşitsizliğin önemli bir boyutudur. Mariani (2019), geniş kapsamlı veri altyapılarına sahip işletmelerin pazar içinde belirgin bir güç üstünlüğü elde ettiğini ve bu durumun küçük ölçekli aktörleri giderek sistemin dışına ittiğini belirtmektedir.

Otomasyonun eşitsizlik üzerindeki etkisi, emek yoğun yapısı nedeniyle turizm sektöründe daha görünür hâle gelmektedir. Tussyadiah (2020), yapay zekâ ve robotik hizmetlerin tekrarlayıcı ve rutin görevleri insanlardan daha hızlı ve hatasız yerine getirebilmesi nedeniyle düşük beceri gerektiren pozisyonlarda çalışanlar için iş kaybı riskini artırdığını vurgulamaktadır. Benzer biçimde Kim vd. (2024), yapay zekâ temelli uygulamaların birçok iş sürecini yeniden şekillendirerek çalışanlar arasında yeni ayrışmalar yarattığını ortaya koymaktadır. Huang ve Rust (2018) ise dijital becerileri yüksek çalışanların bu dönüşümden daha fazla avantaj sağladığını, düşük beceri düzeyine sahip olanların ise iş güvencesinin zayıfladığını belirtmektedir. Dolayısıyla dijitalleşme, turizmde yalnızca hizmet sunumunu dönüştüren bir yenilik değil; aynı zamanda çalışanlar ve tüketiciler arasında yeni eşitsizlik biçimleri üreten çok yönlü bir süreçtir. Dijital araçlara erişimi ve dijital

okuryazarlığı sınırlı olan gruplar bu dönüşümden orantısız biçimde olumsuz etkilenmektedir.

Dijitalleşmenin Turizmdeki Sosyo-Teknolojik Boyutu

Dijitalleşme, turizmde teknik altyapı ve sosyal etkileşimi bütünleştiren; turist deneyimini, bilgi yönetimini ve hizmet ilişkilerini dönüştüren çok katmanlı bir yapı olmasının yanında toplumsal ilişkileri, ekonomik güç yapılarını ve kültürel pratikleri yeniden şekillendiren sosyo-teknolojik bir süreçtir (Pai., vd., 2025). Gretzel vd. (2015) akıllı turizm ekosistemi modeli, turistlerin dijital temas noktalarında bıraktığı verilerin platformlar tarafından analiz edilerek hizmet tasarımına, öneri sistemlerine ve destinasyon yönetimine yön verdiğini göstermektedir. Böylece teknoloji, turistik davranışları yönlendiren görünmez bir aktör hâline gelmektedir. Benzer biçimde, Medeiros vd. (2022), mobil seyahat takip uygulamalarının turistlerin sosyal motivasyonlarını, etkileşim biçimlerini, bilgi paylaşım pratiklerini ve gizlilik algılarını dönüştürerek teknoloji ile sosyal davranışın iç içe geçtiği yeni bir sosyo-teknolojik yapı oluşturduğunu göstermektedir. Dijitalleşmenin bu çok katmanlı etkisini destekleyen Cai vd. (2019), bilginin üretilme, paylaşılma ve işlenme biçimlerinin yeniden şekillenmesiyle dijitalleşmenin yalnızca teknolojik bir yenilik değil; turist davranışlarını, destinasyon algılarını ve karar verme süreçlerini dönüştüren, aynı zamanda yeni sosyal ilişkiler ve eşitsizlikler yaratan sosyo-teknolojik bir yapı olduğunu vurgulamaktadır.

Bu dönüşümün destinasyon ölçeğindeki yansımalarını inceleyen Omar vd. (2025), smart destination teknolojilerinin turist davranışını, sosyal etkileşimi, güven algısını ve yönetişim süreçlerini dönüştürerek turizmde güçlü bir sosyo-teknolojik yapı oluşturduğunu; ancak gizlilik ve güvenlik risklerinin bu yapıyı sınırlayan önemli sosyal faktörler olduğunu belirtmektedir.

Dijitalleşme ve Sosyal Eşitsizlik Literatürünün Analizi

Turizm literatürü son yıllarda dijital teknolojilerin sektörü nasıl yeniden şekillendirdiğine ilişkin önemli tartışmalarla genişlemiştir. Özellikle sosyal medya, paylaşım ekonomisi platformları, veri temelli yönetişim mekanizmaları ve sanal gerçeklik gibi dijital araçlar, turistik deneyimlerin üretimi ve tüketimini köklü biçimde dönüştürmüş; bu dönüşüm beraberinde hem yeni fırsatlar hem de yeni eşitsizlik biçimlerini gündeme getirmiştir. Dijitalleşme, yalnızca turizm işletmeleri için operasyonel verimliği artıran bir yenilik seti sunmakla kalmamış; turist davranışlarının, destinasyon algısının ve turistik mekânların toplumsal-kültürel anlamlarının da yeniden üretilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla literatür, dijitalleşmenin turizme etkilerini hem olumlu hem de eleştirel perspektiflerden ele almaktadır.

Erken dönem çalışmalar dijitalleşmeyi çoğunlukla turizmde verimliliği artıran, pazarlama süreçlerini kolaylaştıran ve destinasyon görünürlüğünü

yükselten bir yenilik olarak değerlendirmiştir. Munar'ın (2011) araştırması, turist tarafından oluşturulan içeriklerin (UGC) destinasyon markalaması üzerindeki güçlü etkisini vurgulayarak, geleneksel tanıtım stratejilerinden çok daha etkili bir imaj üretim sürecinin sosyal medya aracılığıyla gerçekleştiğini göstermiştir. Benzer şekilde Tham, Croy ve Mair (2013), sosyal medya etkileşimlerinin destinasyon seçimini belirleyici hâle geldiğini ve elektronik ağızdan ağıza iletişimin (eWOM) geleneksel bilgi kaynaklarından daha etkili olduğunu bulmuştur. Mkono ve Tribe (2017) ise sosyal medya kullanıcılarının yalnızca pasif yorumlayıcılar değil; aynı zamanda içerik üreticisi, kanaat önderi ve deneyim tasarımcısı olarak çoklu roller üstlendiğini ortaya koymuş, böylece turistin dijital çağda daha etkin bir aktör hâline geldiğini göstermiştir.

Sosyal medyanın yükselişi, turizm pazarlaması ve konaklama sektöründe de önemli dönüşümler yaratmıştır. Leung vd. (2013) tarafından yapılan kapsamlı derleme, sosyal medyanın konaklama işletmeleri için hem fırsatlar hem de riskler sunduğunu; otellerin bu yeni dijital görünürlük alanında rekabet edebilmek için yenilikçi stratejiler geliştirmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Hvass ve Munar (2012) da havayollarının Facebook ve Twitter kullanımının ilişki kurma potansiyelini tam olarak yansıtmadığını, paylaşımların büyük ölçüde kurumsal ve tek yönlü olduğunu belirtmiştir.

COVID-19 pandemisi bu süreci daha da hızlandırmış; sanal turizm deneyimleri, dijital rezervasyon sistemleri, platform temelli ulaşım çözümleri ve uzaktan çalışma odaklı seyahat pratikleri yaygınlaşmıştır. Dihanbayeva (2025), pandemi sonrası e-turizm araştırmalarının müşteri deneyimlerinin dijital kanallara kaydığını gösterirken, dijital dönüşümün sağladığı bu iyileşmenin yüksek maliyetler, beceri eksiklikleri ve veri güvenliği sorunlarıyla sınırlandığını vurgularken, Gretzel vd. (2020), dijital çözümlerin turizmin sürdürülebilirliği açısından stratejik bir konum kazandığını ortaya koymuştur. Sanal deneyimleri inceleyen Zhang vd. (2022), sanal turların yalnızca zorunlu bir alternatif değil, turist duygulanımını etkileyen güçlü bir deneyim biçimi olduğunu göstermiştir. Guttentag (2010), sanal gerçekliğin bazı turistik deneyimlerin yerini alma potansiyeli taşıdığını savunurken, Griffin ve Muldoon (2022), VR tabanlı slum tourism uygulamalarının mekânsal gerçekliği kısmen yansıttığını ancak yerel topluluklara ekonomik fayda sağlamadığı için eşitsizlik riskleri doğurduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Linke (2012), dijital platformlarda yoksulluğun temsiline ilişkin etik sorunlara dikkat çekmiş ve bu içeriklerin toplumsal gerçekliği estetik bir tüketim nesnesine dönüştürdüğünü ifade etmiştir.

Dijitalleşmenin eşitsizlik üzerindeki etkilerine odaklanan eleştirel literatür, teknolojinin turizmi demokratikleştirdiği iddiasını sorgulamaktadır. Minghetti ve Buhalis (2010), teknolojik araçlara erişimdeki farklılıkların turizme katılımı belirlediğini, dijital uçurumun özellikle kırılgan topluluklarda dışlanma yarattığını göstermiştir. Jeacle ve Carter (2011), TripAdvisor gibi değerlendirme platformlarının turistik mekânları neoliberal bir puanlama mantığı ile yeniden tanımladığını; bu süreçte bazı destinasyonların

görünürlüğünün yapay olarak yükselirken bazılarının görünmezleştiğini ileri sürmüştür. Orlikowski ve Scott (2014) ise dijital değerlendirme sistemlerinin yalnızca tüketici davranışlarını değil, işletmelerin ekonomik performansını da yönlendiren yeni bir piyasa disiplini oluşturduğunu savunmuştur.

Dijital görünürlük ile mekânsal dönüşüm arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar da literatürde önemli bir yer tutmaktadır. Oh (2022), Jeju Adası'ndaki Woljeong köyünün Instagram aracılığıyla hızla popülerleştiğini ve bu durumun mekânı estetik bir tüketim nesnesine dönüştürerek gentrifikasyon süreçlerini tetiklediğini göstermiştir. Baka (2016), dijital değer yaratımının kullanıcı üretimli içerik ve çevrimiçi puanlama sistemleri aracılığıyla şekillendiğini; bu süreçlerin destinasyonların algısal ve itibari yeniden tanımlanmasına yol açtığını ortaya koymuştur. Bu çerçevede platform ekonomisi literatürü, özellikle Airbnb ve Uber gibi uygulamalar üzerine yoğunlaşmıştır. Wachsmuth ve Weisler (2018), Airbnb'nin küresel kentlerde kira farklarını artırdığını ve gentrifikasyonu hızlandırdığını göstermiştir. Gonzalez-Perez (2020), Palma/Majorca'da Airbnb'nin tarihsel kent merkezlerinde mekânsal dönüşüm yaratarak yerel halkı konut piyasası dışına ittiğini; Ioannides vd. (2019) ise Utrecht'te Airbnb kaynaklı "turizm kabarcıkları"nın oluştuğunu tespit etmiştir. Morales-Pérez vd. (2022), Barcelona'daki Airbnb karşıtı direniş hareketlerini Twitter üzerinden dijital olarak haritalamış ve platform ekonomisinin sosyo-mekânsal eşitsizlikleri artırdığını göstermiştir. Robertson vd. (2022), New Orleans'ta kısa dönemli kiralamaların düşük gelirli Afro-Amerikan mahallelerini orantısız biçimde etkilediğini; Kadi vd. (2022) ise Viyana'daki Airbnb arzının büyük ölçüde ticari yatırımlar tarafından kontrol edildiğini ortaya koymuştur. Stors (2022), Airbnb'nin Berlin'de yeni kentsel turizm alanları yaratarak mekânsal pratikleri dönüştürdüğünü göstermiştir.

Uber ve diğer e-hailing platformlarına yönelik çalışmalar dijitalleşmenin işgücü boyutundaki eşitsizliklerini vurgulamaktadır. Giddy (2019), bu uygulamaların kent içi mobiliteyi dönüştürdüğünü belirtirken; Giddy (2022), Uber sürücülerinin güvencesiz çalışma koşulları, düşük gelir ve güvenlik riskleri nedeniyle "insana yakışır iş" standartlarına erişemediğini ileri sürmüştür. Cheng (2016) ise paylaşım ekonomisinin sürdürülebilirlik söylemlerine rağmen neoliberal piyasa mantığını güçlendirdiğini ve kapsayıcı olmaktan uzak olduğunu göstererek, modelin yeni eşitsizlik biçimleri yarattığını ortaya koymuştur.

Bu literatürün kavramsal kesişim noktasında yer alan Frenzel, Giddy ve Frisch (2023), dijital teknolojilerin turistik değer yaratımını değer verme (valorisation), değer yargılama (evaluation) ve değer yakalama (value capture) olmak üzere üç aşamada ele almış; platformların yerel toplulukların aleyhine değer birikimi sağlama potansiyeline dikkat çekmiştir. Çalışma, dijitalleşmenin turizmde mekânsal, sınıfsal ve kültürel eşitsizlikleri derinleştirme kapasitesine sahip olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bu bölümde yer alan çalışmaların temel bilgileri ve bulguları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Yazarlar	Makale Adı	Yılı	Bulgular
Guttentag, D. A.	Virtual reality: Applications and implications for tourism	2010	Sanal gerçeklik, turizmde planlama, pazarlama, eğitim, eğlence, erişilebilirlik ve miras koruma gibi kritik alanlarda çok yönlü faydalar sunan ve gelecekte turistik deneyimi dönüştürme potansiyeli taşıyan bir teknoloji olduğu vurgulanmıştır.
Minghetti, V., & Buhalis, D.	Digital Divide in Tourism	2010	TripAdvisor, kullanıcı yorumları ve algoritmik sıralamaları hesaplama pratikleriyle birleştirerek hem kişisel hem sistem temelli güven üreten ve seyahat kararlarını güçlü biçimde yönlendiren etkili bir dijital aracı kurum niteliği olduğu vurgulanmıştır.
Jeacle, I., & Carter, C.	In TripAdvisor we trust: Rankings, calculative regimes and abstract systems	2011	Dijital bölünme, hem turizm işletmeleri hem de turistler açısından bilgiye erişim, pazarlama kapasitesi ve rekabet gücü üzerinde belirleyici bir eşitsizlik yaratarak sektörün dijital dönüşümünü sınırlayan temel engel olarak ortaya çıktığı vurgulanmıştır.
Hvass, K. A., & Munar, A. M.	The takeoff of social media in tourism	2012	Havayolları sosyal medyayı yoğun biçimde kullansa da, bunu çoğunlukla reklam amaçlı ve stratejik olmayan, düşük etkileşimli ve anonim bir iletişim tarzıyla yaptıkları için sosyal medyanın sunduğu ilişki kurma, katılım ve satış potansiyelini büyük ölçüde kullanamadığı ortaya konmuştur.
Munar., A.	Tourist-created Content: Rethinking Destination Branding	2011	Turistlerin resmi marka unsurlarını kullanmasalar da ürettikleri içeriklerle destinasyon imajını en güçlü biçimde şekillendiren aktör haline geldiği saptamıştır.
Linke, U.	Mobile Imaginaries, Portable Signs: Global Consumption and Representations of Slum Life	2012	Slum yaşamı, küresel tüketim için yerel bağlamından koparılarak estetikleştirilmiş, taşınabilir ve çok amaçlı bir imgeye dönüştürülmekte; bu süreç hem yoksulluğu görünmezleştirmekte hem de Avrupa merkezli güç ve ayrıcalık ilişkilerini yeniden şekillendirdiği vurgulanmıştır.

Leung, D., Law, R., Van Hoof, H., & Buhalis, D	Social Media in Tourism and Hospitality: A Literature Review	2013	Sosyal medya turizmde hem turistlerin seyahat planlama sürecinin tüm aşamalarında kritik bir bilgi kaynağı hem de işletmeler için tanıtım, iletişim, yönetim ve araştırma işlevlerini şekillendiren stratejik bir araç olarak ortaya çıkmış; ancak özellikle ürün dağıtımı ve ölçülebilir pazarlama etkinliği alanlarında ciddi boşluklar tespit edilmiştir.
Tham, A., Croy, G., & Mair, J	Social Media in Destination Choice: Distinctive Electronic Word-of-Mouth Dimensions	2013	E-WOM'un kaynak–alıcı ilişkisi, kanal çeşitliliği, bilgi talebi, mesaj kalıcılığı ve paylaşım motivasyonları açısından WOM'dan belirgin biçimde farklılaştığı ve bu nedenle ayrı bir güvenilirlik profiline sahip bağımsız bir iletişim türü olarak değerlendirilmesi gerektiği ortaya konmaktadır.
Orlikowski, W. J., & Scott, S. V.	What Happens When Evaluation Goes Online? Exploring Apparatuses of Valuation in the Travel Sector	2014	Teknoloji turizm alanında bağımsız bir araç olmaktan ziyade sosyal pratiklerle bütünleşmiş sosyo-materyal bir unsur olarak işlediği için, turistik deneyimi anlamak teknoloji–insan–mekân ilişkilerinin birlikte analiz edilmesini gerektiği vurgulanmıştır.
Baka, V.	The becoming of user-generated reviews: Looking at the past to understand the future of managing reputation in the travel sector	2015	UGC, konaklama işletmelerinin itibarını kitle tarafından sürekli yeniden üretilen ve gelirleri doğrudan etkileyen kırılgan bir yapıya dönüştürerek dijital ve fiziksel itibar yönetim süreçlerini bütünleştiren yeni bir rejim yarattığı ortaya konmuştur.
Cheng, M.	Sharing economy: A review and agenda for future research	2016	Sharing economy literatürü; iş modelleri ve piyasa etkileri, paylaşımın sosyo-kültürel doğası ve sürdürülebilirlik boyutu olmak üzere üç ana eksen etrafında yoğunlaşmakta, ancak turizm alanındaki çalışmaların özellikle konaklama (Airbnb) odaklı ve oldukça sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır.

Mkono, M., & Tribe, J.	Beyond Reviewing: Uncovering the Multiple Roles of Tourism Social Media Users	2017	TripAdvisor kullanıcılarının yalnızca ürün değerlendirmediğini, çevrimiçi etkileşimlerde troll, aktivist, sosyalite, sosyal eleştirmen ve bilgi arayıcı gibi birden fazla rol üstlenerek turizm sosyal medya deneyimini çok boyutlu biçimde şekillendirdiğini ortaya konmuştur.
Wachsmuth, D., & Weisler, A.	Airbnb and the rent gap: Gentrification through the sharing economy	2018	Airbnb'nin New York'ta uzun dönem konutları yüksek getirili kısa dönem kiralamalara dönüştürerek yeni bir rent gap yaratmış, konut arzını azaltmış ve özellikle ırksallaştırılmış mahallelerde gentrifikasyonu hızlandıran güçlü bir yapısal etken hâline geldiği ortaya konmuştur.
Giddy, J. K.	The influence of e-hailing apps on urban mobilities in South Africa	2019	E-hailing uygulamaları, özellikle Uber, Güney Afrika'da güvenlik, erişilebilirlik ve maliyet avantajları sayesinde yeni bir kullanıcı kitlesi yaratarak bireysel ve kentsel mobiliteyi belirgin biçimde artırmış; ancak bu dönüşüm daha çok orta–üst sınıfla sınırlı kaldığı tespit edilmiştir.
Ioannides, D., Röslmaier, M., & Van Der Zee, E.	Airbnb as an instigator of 'tourism bubble' expansion in Utrecht's Lombok neighbourhood	2019	Airbnb, Lombok mahallesinde turistik talebi çevre alanlara taşıyarak konut arzını daraltan, kira fiyatlarını yükselten ve yerel yaşamı dönüştüren yeni bir "turizm balonu" yaratmıştır.
Gretzel, U., Fuchs, M., Baggio, R., Hoepken, W., Law, R., Neidhardt, J. & Xiang, Z	E-Tourism beyond COVID-19: a call for transformative research	2020	COVID-19, e-turizm alanını mevcut teknoloji, büyüme ve bilim paradigmasını sorgulamaya zorlayarak, araştırmaların etik, kapsayıcı, eleştirel ve dönüştürücü bir bakış açısıyla yeniden yapılandırılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

González-Pérez, J. M.	The dispute over tourist cities. Tourism gentrification in the historic Centre of Palma (Majorca, Spain)	2020	Instagram estetiği, Woljeong'un kimliğini dijital bakışla yeniden şekillendirerek hem ziyaretçi deneyimini yönlendirmekte hem de yerel toplulukla gerilim üreten yeni bir "Insta-gaze" oluşturduğu vurgulanmıştır.
Giddy, J. K.	Uber and employment in the Global South – not-so-decent work	2022	Güney Afrika'da Uber sürücülerinin büyük çoğunluğu uzun çalışma saatleri, düşük gelirler ve güvenlik riskleri nedeniyle 'decent work' kriterlerini karşılamayan son derece güvencesiz koşullarda çalıştığı ortaya konmuştur.
Griffin, T., & Muldoon, M.	Exploring virtual reality experiences of slum tourism	2022	VR deneyimi, katılımcıların slum topluluklarına yönelik algılarını ve slum turizmine katılma motivasyonlarını önemli ölçüde etkileyerek hem farkındalığı artıran hem de etik sorgulamalar oluşturan güçlü bir araç olarak ortaya çıkmıştır.
Kadi, J., Plank, L., & Seidl, R.	Airbnb as a tool for inclusive tourism?	2022	Airbnb'nin "ev paylaşımı" söylemine rağmen Viyana'da arzın önemli bir kısmını ticari ve profesyonel işletmelerin oluşturduğu, bu nedenle platformun kapsayıcı turizm hedefini desteklemekten çok mekânsal olarak eşitsiz ve ticarileşmiş bir yapı sergilediği bulunmuştur.
Morales-Pérez, S., Garay, L., & Wilson, J.	Airbnb's contribution to socio-spatial inequalities and geographies of resistance in Barcelona	2022	Airbnb, düşük gelirli ve göçmen nüfusun yoğun olduğu mahallelerde konutları kısa dönem kiralamaya dönüştürerek kira artışını hızlandıran, yerinden etmeyi tetikleyen ve kentsel eşitsizlikleri derinleştiren bir mekânsal ayrışma dinamiği yarattığı belirtilmiştir.
Oh, Y.	Insta-Gaze: Aesthetic representation and contested transformation of Woljeong, South Korea	2022	Instagram estetiklerinin (Insta-gaze), Woljeong gibi yerel bir turistik mekânın anlamını ve kullanımını kökten dönüştürdüğü; bu dönüşümün de mekânı hem "tüketilebilir bir görsel imaja" indirgediği hem de yerel halkla turistler arasında mekânsal gerilimler yarattığı tespit edilmiştir.

Robertson, D., Oliver, C., & Nost, E.	Short-term rentals as digitally-mediated tourism gentrification: impacts on housing in New Orleans	2022	Dijital platformlar, New Orleans'ta özellikle düşük gelirli Siyahi mahallelerde konutları hızla kısa dönem kiralamaya dönüştürerek kira farklarını açmakta, konut arzını daraltmakta ve yeni bir turizm kaynaklı soylulaştırma dalgası yarattığı vurgulanmıştır.
Stors, N.	Constructing new urban tourism space through Airbnb	2022	Airbnb ev sahipleri, mahallelerini turistler için cazip göstermek amacıyla gündelik mekânları ve yerel yaşamı yeniden çerçeveleyerek Reuterkiez'in turistik bir alan olarak sosyal ve söylemsel biçimde inşa edilmesine aktif biçimde katkı sağladığı ortaya konmuştur.
Zhang, S.-N., Li, Y.-Q., Ruan, W.-Q., & Liu, C.-H.	Would you enjoy virtual travel? The characteristics and causes of virtual tourists' sentiment under the influence of the COVID-19 pandemic	2022	Sanal turizme yönelik kamu duygusu COVID-19 döneminde genel olarak olumlu olup, deneyim kalitesi ve maliyet–kolaylık gibi faktörlerin etkilediği, zamanla zayıflayan dinamik bir yapıya sahip olduğu vurgulanmıştır.
Frenzel, F., Giddy, J., & Frisch, T.	Digital technology, tourism and geographies of inequality	2023	Dijital teknolojiler turizmde görünürlük, değer yaratımı ve mobiliteyi artırırken aynı anda konut piyasası, iş güvencesi, mekânsal dönüşüm ve dijital erişim gibi alanlarda yeni ve derinleşen eşitsizlikler ürettiği tespit edilmiştir.
Dikhanbayeva, Y.	Has the importance of technology in tourism been realized after Covid-19? Opportunities and challenges	2025	Pandemi sonrası dijital dönüşüm turizm sektöründe müşteri deneyimi, operasyonel verimlilik ve rekabet gücünü belirgin şekilde artırmış olsa da, yüksek maliyetler, dijital beceri eksiklikleri ve veri güvenliği sorunları bu dönüşümün önündeki temel engeller olarak öne çıktığı vurgulanmıştır.

Tabloda sunulan bu bilgiler bütün olarak değerlendirildiğinde, dijitalleşmenin turizmde erişilebilirlik, şeffaflık ve yenilik potansiyeli taşımasına karşın; kentsel mekânlarda gentrifikasyon, konut krizleri, emek güvencesizliği ve temsilde adaletsizlik gibi sonuçlar üretebildiği görülmektedir. Dolayısıyla literatür, dijitalleşmenin turizmde yarattığı dönüşümlerin yalnızca teknolojik yenilikler açısından değil, toplumsal eşitsizlikler ve güç ilişkileri bağlamında ele alınması gerektiğini güçlü biçimde savunmaktadır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma, dijitalleşmenin turizmi nasıl değiştirdiğini sosyo-teknolojik bir bakış açısıyla ele almış ve teknolojinin sektöre hem yeni imkânlar sunduğunu hem de bazı eşitsizlikleri artırabildiğini göstermiştir. Dijital teknolojiler sayesinde turistik üretim ve tüketim süreçleri artık daha çok veriye dayalı yürütülmekte; bu durum özellikle dijital altyapısı ve bütçesi güçlü olan büyük işletmelerin rekabette daha avantajlı hâle gelmesine yol açmaktadır. Büyük veri analizi, yapay zekâ destekli otomasyon ve akıllı destinasyon uygulamaları, büyük işletmelerin görünürlüğünü ve performansını artırırken, dijital kapasitesi sınırlı küçük işletmelerin pazarlama ve fiyatlandırma gibi konularda geri planda kaldığı anlaşılmaktadır (Dolnicar, 2019; Mariani, 2019). Bu nedenle dijitalleşmenin turizmde rekabeti tamamen eşitlediğini söylemek pek mümkün görünmemekte, aksine dijital altyapıya erişim yeni bir güç kaynağı hâline gelmektedir.

Tüketici tarafında da benzer bir durum görülmektedir. Dijital okuryazarlık düzeyi artık turistlerin davranışını belirleyen önemli bir unsur hâline gelmiştir. Dijital becerileri yüksek olan kullanıcılar daha bilinçli seçim yapabilirken, dijital becerisi düşük olanlar yanlış bilgilendirilme, şeffaf olmayan fiyatlandırma ve bilgi asimetrisi gibi sorunlara daha açık hâle gelmektedir (Huang vd., 2025; Xiang vd., 2021). Bu da dijitalleşmenin herkes için eşit koşullar yaratmadığını, bazı gruplar için yeni bariyerler oluşturabildiğini göstermektedir.

Mekânsal düzeyde ise platform ekonomisi uygulamalarının etkileri oldukça belirgindir. Airbnb gibi platformların bazı şehirlerde kira artışını hızlandırdığı, düşük gelirli grupları merkezlerden uzaklaştırdığı ve kentsel dönüşüm süreçlerini tetiklediği çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur (Wachsmuth & Weisler, 2018; González-Pérez, 2019; Ioannides vd., 2019). Bu durum, dijital platformların yalnızca teknolojik araçlar değil, mekânsal ve

sosyal yapıyı etkileyen güçlü aktörler olduğunu göstermektedir. Sosyo-teknolojik yaklaşım da bu nedenle dijitalleşmenin sadece verimlilik üzerinden değil, aynı zamanda güç ilişkileri, mekânsal adalet ve temsil gibi konular üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Orlikowski & Scott, 2014).

Genel olarak bulgular, dijitalleşmenin turizmde hem büyük fırsatlar hem de önemli riskler yarattığını ortaya koymaktadır. Teknoloji hız, kişiselleştirme ve kolaylık gibi faydalar sağlasa da, algoritmaların şeffaf olmaması, veri sahipliği, platform bağımlılığı, çalışanların iş güvencesi ve mekânsal eşitsizlik gibi sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle dijitalleşmenin daha adil ve kapsayıcı bir yapıya dönüşebilmesi için özellikle küçük işletmeleri, düşük dijital beceriye sahip turistleri ve kırılgan grupları koruyan politikaların geliştirilmesi önemlidir.

Sonuç olarak dijitalleşme, turizmde sadece operasyonları etkileyen bir yenilik değil; ekonomik, sosyal ve mekânsal yapıyı yeniden şekillendiren çok boyutlu bir süreçtir. Bu yüzden gelecekte yapılacak araştırmaların ve politikaların teknolojiyi, eşitlik ve adalet ilkeleriyle birlikte ele alması önem taşımaktadır. Dijitalleşmenin herkes için daha faydalı hâle gelmesi ise, bu süreçte ortaya çıkan eşitsizlikleri azaltmayı hedefleyen daha kapsayıcı bir yaklaşım gerektirir.

Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Bu çalışma dijitalleşmenin turizmde nasıl bir dönüşüm yarattığını ortaya koysa da, gelecekte ele alınması gereken birçok konu bulunmaktadır. Öncelikle dijital platformların görünürlük ve sıralama algoritmalarının işletme performansını nasıl etkilediği daha ayrıntılı biçimde araştırılmalıdır. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin bu algoritmalar içinde nasıl bir konuma sahip olduğu ve dijital araçların küçük işletmeleri gerçekten ne kadar desteklediği önemli bir araştırma alanıdır (Dolnicar, 2019).

Ayrıca turistlerin dijital okuryazarlık düzeyi ile risk algısı, karar kalitesi ve fiyat tercihi arasındaki ilişkinin farklı destinasyonlarda karşılaştırmalı olarak incelenmesi, dijital uçurumun turizm deneyimine etkisini daha açık biçimde gösterecektir (Huang vd., 2025).

Platform ekonomisinin mekânsal sonuçlarına ilişkin çalışmalar artmış olsa da, Airbnb gibi uygulamaların büyük şehirlerin dışında, özellikle kırsal bölgelerde nasıl bir dönüşüm yarattığı hâlen yeterince bilinmemektedir. Bu nedenle dijitalleşmenin kent merkezleri ile çevre bölgeler arasındaki mekânsal eşitsizliği artırıp artırmadığı da gelecekte daha derinlemesine ele alınmalıdır (Wachsmuth & Weisler, 2018).

Son olarak, yapay zekâ temelli öneri sistemlerinin turist davranışlarını nasıl yönlendirdiği, kullanıcıların kendi tercihlerini ne ölçüde etkilediği ve bu süreçte ortaya çıkabilecek etik sorunlar da gelecekte mutlaka üzerinde durulması gereken konular arasındadır. Bu tür araştırmalar dijitalleşmenin

turizmde daha adil, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir yapı oluşturmasına katkı sağlayacaktır.

REFERANSLAR

Baka, V. (2016). The becoming of user-generated reviews: Looking at the past to understand the future of managing reputation in the travel sector. *Tourism Management*, 53, 148-162.

Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2014, December). Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services. *In Information and communication technologies in tourism 2015*: Proceedings of the international conference in Lugano, Switzerland, February 3-6, 2015 (pp. 377-389).

Buhalis, D. (2020). Technology in tourism-from information communication technologies to eTourism and smart tourism towards ambient intelligence tourism: a perspective article. *Tourism Review*, 75(1), 267-272.

Cai, W., Richter, S., & McKenna, B. (2019). Progress on technology use in tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 10(4), 651-672.

Cheng, M. (2016). Sharing economy: A review and agenda for future research. *International Journal of Hospitality Management*, 57, 60-70.

Dikhanbayeva, Y. (2025). Has the importance of technology in tourism been realized after Covid-19? Opportunities and challenges. *Journal of Tourism Theory and Research*, 11(1), 1-8.

Dolnicar, S. (2019). A review of research into paid online peer-to-peer accommodation: launching the annals of tourism research curated collection on peer-to-peer accommodation. *Annals of Tourism Research*, 75, 248-264.

Dredge, D., & Gyimóthy, S. (2015). The collaborative economy and tourism: Critical perspectives, questionable claims and silenced voices. *Tourism Recreation Research*, 40(3), 286-302.

Filieri, R., Alguezaui, S., & McLeay, F. (2015). Why do travelers trust TripAdvisor? Antecedents of trust towards consumer-generated media and its influence on recommendation adoption and word of mouth. *Tourism Management*, 51, 174-185.

Frenzel, F., Giddy, J., & Frisch, T. (2022). Digital technology, tourism and geographies of inequality. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 923-933.

Frenzel, F., & Frisch, T. (2022). Tourism valorisation: Digitally enhanced tourist value practices and the geographies of inequality. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 1002-1021.

Frenzel, F., Giddy, J., & Frisch, T. (2023). Digital technology, tourism and geographies of inequality. In Handbook of Tourism and Inequality.

Gillespie, T. (2018). Custodians of the Internet: Platforms, content moderation, and the hidden decisions that shape social media. Yale University Press.

Giddy, J. K. (2019). The influence of e-hailing apps on urban mobilities in South Africa. *African Geographical Review*, 38(3), 227-239.
Giddy, J. K. (2022). Uber and employment in the Global South–not-so-decent work. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 1022-1039.
González-Pérez, J. M. (2020). The dispute over tourist cities. Tourism gentrification in the historic Centre of Palma (Majorca, Spain). *Tourism Geographies*.
Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: foundations and developments. *Electronic Markets*, 25(3), 179-188.
Gretzel, U., Fuchs, M., Baggio, R., Hoepken, W., Law, R., Neidhardt, J., ... & Xiang, Z. (2020). e-Tourism beyond COVID-19: a call for transformative research. *Information Technology & Tourism*, 22(2), 187-203.
Griffin, T., & Muldoon, M. (2022). Exploring virtual reality experiences of slum tourism. *Tourism Geographies,* 24(6-7), 934-953.
Guttentag, D. A. (2010). Virtual reality: Applications and implications for tourism. *Tourism Management*, 31(5), 637–651.
Huang, M. H., & Rust, R. T. (2018). Artificial intelligence in service. *Journal Of Service Research*, 21(2), 155-172.
Huang, X., Yang, Y., & Wang, J. (2025). Exploring the impact of tourists' digital skills on travel intentions: an empirical study based on latent profile analysis. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*..
Hvass, K. A., & Munar, A. M. (2012). The takeoff of social media in tourism. *Journal Of Vacation Marketing*, 18(2), 93-103.
Inversini, A., Rega, I., & Van Zyl, I. (2020). Internet representations of voluntourism fail to effectively integrate tourism and volunteering. *Tourism Geographies*.
Ioannides, D., Röslmaier, M., & Van Der Zee, E. (2019). Airbnb as an instigator of 'tourism bubble'expansion in Utrecht's Lombok neighbourhood. *Tourism Geographies*, 21(5), 822-840.
Jeacle, I., & Carter, C. (2011). In TripAdvisor we trust: Rankings, calculative regimes and abstract systems. *Accounting, Organizations and Society*, 36(4-5), 293-309.
Jover, J., & Díaz-Parra, I. (2023). Who is the city for? Overtourism, lifestyle migration and social sustainability. In Migration, *Tourism and Social Sustainability* (pp. 9-32). Routledge.
Kadi, J., Plank, L., & Seidl, R. (2022). Airbnb as a tool for inclusive tourism?. *Tourism Geographies*, 24(4-5), 669-691.
Kim, H., So, K. K. F., Shin, S., & Li, J. (2025). Artificial intelligence in hospitality and tourism: Insights from industry practices, research literature, and expert opinions. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 49(2), 366-385.
Kuhzady, S., Olya, H., Farmaki, A., & Ertaş, Ç. (2021). Sharing economy in hospitality and tourism: A review and the future pathways. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 30(5), 549-570
Leung, D., Law, R., Van Hoof, H., & Buhalis, D. (2013). Social media in tourism and hospitality: A literature review. *Journal Of Travel & Tourism Marketing*, 30(1-2), 3-22.
Linke, U. (2012). Mobile imaginaries, portable signs: Global consumption and representations of slum life. *Tourism Geographies*, 14(2), 294-319.
María Munar, A. (2011). Tourist-created content: rethinking destination branding. International journal of culture, *Tourism And Hospitality Research*, 5(3), 291-305.

Mariani, M. (2020). Big data and analytics in tourism and hospitality: a perspective article. *Tourism Review*, 75(1), 299-303.

Medeiros, M., Ozturk, A., Hancer, M., Weinland, J., & Okumus, B. (2022). Understanding travel tracking mobile application usage: An integration of self determination theory and UTAUT2. *Tourism Management Perspectives,* 42, 100949.

Milano, C., heer, J. M., & Novelli, M. (Eds.). (2019). Overtourism: Excesses, discontents and measures in travel and tourism. Cabi.

Minghetti, V., & Buhalis, D. (2010). Digital divide in tourism. *Journal of Travel Research*, 49(3), 267-281.

Mkono, M., & Tribe, J. (2017). Beyond reviewing: Uncovering the multiple roles of tourism social media users. *Journal Of Travel Research*, 56(3), 287-298.

Morales-Pérez, S., Garay, L., & Wilson, J. (2022). Airbnb's contribution to socio-spatial inequalities and geographies of resistance in Barcelona. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 978-1001.

Müllner, P., Schreuer, A., Kopeinik, S., Wieser, B., & Kowald, D. (2025). Multistakeholder fairness in tourism: what can algorithms learn from tourism management?. Frontiers in Big Data, 8, 1632766.

Oh, Y. (2022). Insta-gaze: Aesthetic representation and contested transformation of Woljeong, South Korea. *Tourism Geographies*, 24(6-7), 1040-1060.

Omar, A., Tiwari, V., & Saad, M. (2025). Smart technology's potential in smart destinations: a comprehensive UTAUT model with privacy and safety risk moderation. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*.

Orlikowski, W. J., & Scott, S. V. (2008). 10 sociomateriality: challenging the separation of technology, work and organization. Academy of Management annals, 2(1), 433-474.

Orlikowski, W. J., & Scott, S. V. (2014). What happens when evaluation goes online? Exploring apparatuses of valuation in the travel sector. *Organization Science*, 25(3), 868-891.

Pai, C. K., Chen, H., Lai, I. K. W., & Li, T. (2025). Assessing the quality of smart tourism technology: development and validation of a measurement scale. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 16(4), 645-664

Ratna, S., Saide, S., Putri, A. M., Indrajit, R. E., & Muwardi, D. (2024). Digital transformation in tourism and hospitality industry: A literature review of blockchain, financial technology, and knowledge management. *EuroMed Journal of Business*, 19(1), 84-112.

Robertson, D., Oliver, C., & Nost, E. (2022). Short-term rentals as digitally-mediated tourism gentrification: Impacts on housing in New Orleans. Tourism Geographies, 24(6-7), 954-977.Stors, N. (2022). Airbnb and new urban tourism in Berlin. *Tourism Geographies*, 24(1), 137–160.

Stors, N., & Baltes, S. (2018). Constructing urban tourism space digitally: a study of Airbnb listings in two Berlin neighborhoods. Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction, 2(CSCW), 1-29.

Stors, N. (2022). Constructing new urban tourism space through Airbnb. *Tourism Geographies*, 24(4-5), 692-715.

Tham, A., Croy, G., & Mair, J. (2013). Social media in destination choice: Distinctive electronic word-of-mouth dimensions. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 30(1-2), 144-155.

Tussyadiah, I. (2020). A review of research into automation in tourism: Launching the Annals of Tourism Research Curated Collection on Artificial Intelligence and Robotics in Tourism. *Annals Of Tourism Research*, 81, 102883.

Wachsmuth, D., & Weisler, A. (2018). Airbnb and the rent gap: Gentrification through the sharing economy. *Environment And Planning A: Economy And Space*, 50(6), 1147-1170.

Wu, W., Xu, C., Zhao, M., Li, X., & Law, R. (2024). Digital tourism and smart development: State-of-the-art review. Sustainability, 16(23), 10382.

Xiang, Z., Du, Q., Ma, Y., & Fan, W. (2017). A comparative analysis of major online review platforms: Implications for social media analytics in hospitality and tourism. Tourism management, 58, 51-65.

Xiang, Z. (2018). From digitization to the age of acceleration: On information technology and tourism. *Tourism Management Perspectives*, 25, 147-150.

Zervas, G., Proserpio, D., & Byers, J. W. (2017). The rise of the sharing economy: Estimating the impact of Airbnb on the hotel industry. *Journal Of Marketing Research*, 54(5), 687-705.

Zhang, S.-N., Li, Y.-Q., Ruan, W.-Q., & Liu, C.-H. (2022). Would you enjoy virtual travel? The characteristics and causes of virtual tourists' sentiment under the influence of the COVID-19 pandemic. *Tourism Management*, 88, 104429. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.10442

Üstün Evrensel Değer Kriterleri ve İshak Paşa Sarayı'nın Kriterlerle İlişkisi

Doç. Dr. Şehnaz ERASLAN[1]

[1] Doç.Dr. ; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. seraslan@agri.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1874-9488

ÖZET

Doğubayazıt ilçesinde yer alan İshak Paşa Sarayı, Osmanlı ve Selçuklu mimari geleneklerinin bölgesel unsurlarla birleştiği istisnai bir kültürel miras alanıdır. Saray, mimari kompozisyonu, taş işçiliği, süsleme repertuarı ve plan şemasıyla 18. yüzyıl Osmanlı taşra yönetim kültürünün özgün bir örneğini sunmaktadır. Bu çalışma, İshak Paşa Sarayı'nı UNESCO Dünya Mirası kriterleri bağlamında değerlendirerek yapının hangi kriterler üzerinden Üstün Evrensel Değer (ÜED) potansiyeli taşıdığını sistematik biçimde ortaya koymaktadır. Çalışma, özgünlük, bütünlük ve yönetim sistemi durumları ayrı bir çalışma konusu olabileceğinden bu unsurları kısaca ele almaktadır. Analiz sonuçları, sarayın özellikle (i), (ii), (iii) ve (iv) kültürel miras kriterleriyle güçlü bir ilişki taşıdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ağrı, Doğubayazıt, İshakpaşa Sarayı, Üstün Evrensel Değer.

GİRİŞ

Doğubayazıt, Türkiye'nin doğusunda Ağrı Dağı'nın güneybatısında, tarihi İpek yolu üzerinde yer almaktadır. Bilimsel arkeolojik kazıların yetersizliği, Doğubayazıt ve yakın çevresinin henüz eskiçağ dönemlerindeki yerleşimlerini kavramamız açısından engel oluşturmaktadır. Buna rağmen, Doğubayazıt ve yakın çevresinde Geç Kalkolitik Çağ'dan, Geç Demir Çağ'ına değin uzanan geniş bir süreçte iskan faaliyetinin gerçekleştiği tespit edilmiştir. Diğer taraftan, Orta Tunç Çağ'ı bölgenin yoğun olarak iskân edildiği bir süreç olarak dikkat çekmektedir. Bu çağda Urartu Krallığı'nın varlığı bölgede etkisini göstermiş, Urartu Krallığı tarafından inşa edilen kaleler tespit edilmiştir (Dadak, 2019: 178,182).

Urartuların Medler tarafından hakimiyetine son verilmesinin ardından tarihsel süreç içerisinde bölge, Persler,Seleukoslar, Romalılar, Bizanslılar, Bagratlı, Selçuklular, Eyyubiler, İlhanlılar, Celayirliler, Timur, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (Demir ve Alaeddinoğlu, 2019: 161-163) . Bu çok katmanlı siyasi geçmiş içinde bölge, adını Celayirli Sultan Ahmed'in kardeşi olan Şehzade Bayezid'den almıştır (Karataş, 2011: 104). 1514 yılında Osmanlı idaresine girdikten sonra ise Bayezid, 1578 yılında tahrire tabi tutularak sancak statüsüne alınmıştır (Atabey, 2024: 445). Bu dönemde, idari teşkilatlanma çerçevesinde önce Van, ardından Erzurum eyaletine tabi tutulmuştur. Cumhuriyet döneminde ise 1927 yılında Ağrı iline bağlı bir ilçe statüsü kazanmış; 1934 yılında ise Doğubayazıt adını almıştır (Tuncel, 1994:494).

Sarayın inşa süreci ve tarihine ilişkin mevcut bilgilerin önemli bir kısmı, harem bölümünün taç kapısı üzerinde bulunan kitâbede yer almaktadır. Burada sarayın Hicrî 1199 (Milâdî 1784) yılında İshak Paşa tarafından yaptırıldığına dair kayıt bulunmaktadır. Fakat sarayın genel durumundan, iç

içe avlularla, portallerin, farklı özellikler gösteren taş süslemelerinin üslubundan sarayın yapımının uzun yıllar sürdüğü düşünülmektedir. Bu nedenle, sarayın yapımına IV. Murad devrinde Bayezid Sancağı'nda sancakbeyliği görevini üstlenen Çolak Abdi Paşa tarafından başlandığını, inşa sürecinin Abdülfettah Efendi (ö. 1711) ve Mahmut Paşa (ö. 1767) dönemlerinde sürdüğünü ve nihayet II. İshak Paşa tarafından tamamlanarak günümüzdeki görünümüne kavuştuğu ileri sürülmektedir (Akok, 1960: 32; Gündoğdu, 1986: 13**).**

Selçuklu mimarisi ve sanatının ağırlıklı olarak görüldüğü İshak Paşa Sarayı'nda cami, türbe, medrese, selamlık, divan, harem, zindan ve avlu gibi çeşitli bölümler bir arada yer almakta, böylece tam teşekküllü bir saray kompleksinin bütünlüğü yansıtılmaktadır. Bunun yanı sıra Barok ve Rokoko gibi Batı etkileri, kuzey Kafkasya ve İran etkileriyle harmanlanarak yapıya bir karakter kazandırmıştır. 19. yüzyılda sarayı ziyaret eden Charles Texier gibi Avrupalı seyyahlar, dış cephe süslemeleri ve avlu düzeni hakkında detaylı çizim ve gravürler bırakmıştır. Bu belgeler günümüzde de başvurulan önemli görsel kaynaklar arasında yer almıştır (Çetin, 2013).

İshak Paşa Sarayı, sahip olduğu kültürel ve mimari değerlerine rağmen 19. yüzyılın ortalarından itibaren Rus işgalleri ve savaşların etkisiyle ciddi tahribatlara uğramıştır. Stratejik konumu nedeniyle Bayezid bölgesi bu dönemde dış tehditler ve askerî hareketliliğin odağında yer almıştır. Bölge, 1828–1829, 1854–1856, 1877–1878 ve I. Dünya Savaşı (1914–1918) süreçlerinde dört kez Rus işgaline sahne olmuştur. Bu işgallerin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında askerî amaçlarla kullanılması da sarayın zarar görmesine yol açmıştır (Özdoğan, 2009: 1799).

Günümüzde yürütülen restorasyon çalışmalarıyla yapının tarihî ihtişamının ortaya çıkarılması hedeflenmekle birlikte, özgünlüğün korunması ve tarihî kimliğin yansıtılması hususları tartışmalı bir konu olarak önemini sürdürmektedir (Yıldırım, 2011).

İshak Paşa Sarayı, 2000 yılında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) Dünya Mirası Geçici Listesi'ne dahil edilerek dünya mirası statüsüne geçiş sürecinde önemli bir aşama kaydetmiştir. Ancak, UNESCO Dünya Miras Listesi'ne (DML) kalıcı olarak dahil edilme süreci, bu tür alanların kültürel miras değerlerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesini ve UNESCO'nun belirlediği "Üstün Evrensel Değer" (Outstanding Universal Value –(ÜED)kriterlerine uygunluğunun değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bugüne kadar İshak Paşa Sarayı'nın mimari yapısı ve bezeme öğeleri üzerine çok sayıda araştırma yapılmış olmasına karşın, sarayın Dünya Mirası süreci ve UNESCO Dünya Mirası kriterleri bağlamında kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutulmadığı görülmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu gidermeyi, sarayın uluslararası kültürel miras değerlerini daha sistematik biçimde analiz etmeyi ve literatüre bu alanda özgün bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

İSHAK PAŞA SARAYI'NIN MİMARİ ÖZELLİKLERİNE KISA BİR BAKIŞ

İshak Paşa Sarayı'nın mekânları, Osmanlı saray mimarisinde görülen plan anlayışına uygun olarak 'bîderûn' (ön avlu) ve 'enderûn' (iç avlu) etrafında düzenlenmiştir (Bingöl, 1998: 69). Bu iki avlu çevresinde yer alan yapılar ile batıdaki harem bölümü, sarayın üç ana bölümünü oluşturur. Harem taç kapısı üzerindeki kitabeye göre saray Hicrî 1199 (Milâdî 1784) yılında inşa edilmiş ve İshak Paşa tarafından yaptırılmıştır (Akok, 1961: 30; Ünsel, 1965: 4; Arseven, 1970: 138; Gündoğdu, 1991: 13; Yurttaş, 2004: 261; Bingöl, 2008: 31; Çetin, 2017: 718).

Saray, 115x50 m ölçülerindeve 7.600 m²'lik bir alan kaplamaktadır (Akok, 1961: 32). Camii, medrese, türbe, harem, selamlık, divan odası, hamam, mutfak, hizmetkâr odaları, muhafız koğuşları ve zindan gibi pek çok işlevsel birimden oluşan kompleks bir yapıya sahiptir. Bazı yapılar tek, bazıları iki, bazıları ise bodrumla birlikte üç katlı inşa edilmiştir. Bütün birimler iki ana avlu etrafında toplanarak harem bölümüyle birlikte mimari bütünlük sağlamıştır. Toplam 360 odadan oluşan sarayın planı, iç içe geçmiş "U" formundaki iki avlu etrafında şekillenmiştir.

Bu düzenleme, Büyük Selçuklu saraylarında gelişen ve Osmanlı saray mimarisinde sistematik biçimde olgunlaşan geleneksel saray planlamasının bir devamıdır. Nitekim Topkapı Sarayı'ndaki ana fikrin küçük ölçekte tekrarlandığı görülmektedir (Akok, 1961: 32–33; Gündoğdu, 1985: 39). Böylece mekânlar işlevsel ayrım ve hiyerarşik örgütlenme kazanmış; sarayın avlular etrafındaki plan şeması Osmanlı saray tipolojisini yansıtırken, yerel mimari geleneklerle de bütünleşmiştir.

Sarayın doğu cephesinde görkemli bir ana giriş taç kapısı bulunmaktadır. Bu kapıdan, dörtgen planlı ön avluya geçilir. Avlu ve çevresindeki yapılar, 50,10x31,30 m büyüklüğünde bir alana oturmaktadır. Doğudaki cephede nöbetçi odaları, tuvalet, çeşme ve taç kapısı; kuzeyde muhafız koğuşları, depolar, odunluk ve bodrumda hapishane; batıda iç avlunun doğu cephesi ve taç kapısı; güneyde ise yalnızca yüksek dış duvarı kalan ahır ve araba hangarı yer alır. Ön avlu, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusuna benzer şekilde günlük faaliyetlerin yürütüldüğü ve idari kararların halka duyurulduğu bir mekândır (Bingöl, 2008: 69, 81, 94).

Taç kapılar, Selçuklu mimarisinde yapıya anıtsallık kazandıran ve cephelerde vurguyu sağlayan temel unsurlardır (Çetin ve Yeni, 2017: 719). İshak Paşa Sarayı'nda ise mimari ve bezeme özellikleri açısından farklı dört taç kapı bulunmaktadır; Selçuklu sanatının etkisi özellikle bu kapılarda belirgindir (Bulat, 2014: 51). Ana taç kapı, yüksek pahlı iç içe iki sivri kemer içinde, derin olmayan mukarnaslı bir kavsaraya sahiptir. Selçuklu Dönemi'ndeki mukarnaslı kavsara ve çift kuşatma kemeri, saraydaki kapıda Avrupa mimarisinden alınan yüksek kaideli sütuncelerle birleştirilmiştir (Bingöl, 2008: 233). Kapının kuzeyine ve güneyine yerleştirilen beş sütun,

ampir üslubunu hatırlatarak kapıya hareketlilik kazandırmıştır (Gündoğdu, 2007: 374). Ayrıca, taç kapıdaki kıvrık dal ve nebati motiflerin Kafkas kökenli olduğu görüşü birçok sanat tarihçisi tarafından paylaşılmaktadır (Bingöl, 2008: 86).

İç avlu, 19,80x34,80 m ölçülerinde dörtgen planlı olup etrafındaki yapı gruplarını barındırır ve sarayın yönetim, ibadet ve eğitim birimlerini içerir. Kuzey kanatta camii, medrese, divan salonu ve özel odalardan oluşan selamlık; güney kanatta hizmetçi odaları yer alır. Güney kanadın altında, zahire ambarları ve ahır olarak kullanılan iki katlı bodrum bulunur; böylece güney kanat üç katlıdır. Doğuda, zemin altında bekçi odaları ve üst katta divan galerisi bulunan, 12,00x30,00 m ölçülerinde iki katlı bir yapı iki avluyu birbirinden ayırır. Batıda, haremin doğu cephesi ve ortasında görkemli harem taç kapısı yer almaktadır. Kuzeybatı köşede ise camii önünde bir türbe ve iki havalandırma penceresi bulunmaktadır (Bingöl, 2008: 97).

İç avluya geçişi sağlayan ikinci taç kapı, sivri kemerli, ince ve uzun bir yapıya sahip olup bezeme açısından oldukça sadedir. Kapının yanındaki pencereler nedeniyle iki katlı olabileceği düşünülmektedir. Genel özellikleriyle kapı, abidevi bir gotik portal niteliğindedir (Gündoğdu, 1986: 20). Kapının iki yan pahında, stilize edilmiş selvi ağaçları yer almakta ve bunlar taç kapının ana dekoratif öğesini oluşturmaktadır (Bingöl, 2008: 98). Yüksek kabartma tekniğiyle, kıvrık dal ve yaprak motifleri kapının sade yapısını zenginleştirmektedir (Çetin, 2012: 77). Sivri verev kemer ise kapıya karakterini verir; bu özellik Osmanlı ampir dönem mimarisini yansıtsa da, benzer bir taç kapı Osmanlı mimarisinde görülmemektedir (Bingöl, 2008: 234).

Sarayın bir diğer taç kapısı, selamlık bölümünün giriş kapısıdır. Selçuklu taç kapıları tarzında tasarlanan bu kapı, Selçuklu örneklerine göre daha sade bir görünüme sahiptir (Gündoğdu, 1986: 21). Dış cephede sepet örgüsü biçiminde süs kuşaklarıyla başlayan gömme sütunceler, Batılılaşma Dönemi Osmanlı mimarisinin cephe anlayışını yansıtır (Gündoğdu, 1991: 29). Kapının iki yanında yer alan dikdörtgen nişlerdeki stilize edilmiş ağaç motifleri ise Barok döneme ait özellikler taşır (Bulat, 2014: 54).

Selamlık, Osmanlı mimarisinde hem kamusal hem de sivil yapılarda sıkça rastlanan bir unsurdur. Özellikle büyük konak ve saraylarda selamlık, resmi toplantı ve kabullerin yapıldığı salon ile ona bağlı diğer mekânlardan oluşur. İshak Paşa Sarayı'nda selamlık, Türk–İslam geleneklerine uygun bir işlevle planlanmış ve saray kompleksine entegre edilmiştir. Selamlığa giriş holünün doğusundaki kapı, divan salonuna açılmaktadır. Divan salonu, doğu-batı doğrultusunda uzanan dörtgen planlı bir yapıdır ve Topkapı Sarayı'ndaki kubbe altı örnek alınarak dönemin idari sistemine göre tasarlanmıştır (Bingöl, 2008: 106, 115).

Sarayın önemli yapılarından camii, selamlığın güneybatısında, divan salonunun karşısında yer alır. Cami, dört fil ayağı üzerine oturan merkezi

kubbesi, bitkisel süslemeli giriş cephesi, sade ama anlamlı mihrabı ve minberiyle dikkat çeker. Kübik harimi örten çift cidarlı şişkin kubbe, daha çok İran ve Orta Asya'da görülmekle birlikte, Van'daki merkez kubbeli Kaya Çelebi Camii (1567) ve Hüsrev Paşa Camileri'nin (1531) tasarım anlayışını yansıtır (Çetin ve Yeni, 2017: 720; Bingöl, 2008: 234).Caminin kuzey duvarından taşan kadınlar mahfili, beş sivri kemerin taşındığı dört sütun üzerine oturur; derin mukarnaslı mihrap ve yarım çan formunda minber, Selçuklu tasarım geleneğinin devamı niteliğindedir (Bingöl, 2008: 234).

Çift cidarlı kubbede, Osmanlı geleneğindeki kurşun kaplama yerine Selçuklu geleneği olan taş kaplama uygulanmıştır (Çetin ve Yeni, 2017: 721).Süslemelerde, klasik Türk motiflerinin yanı sıra Osmanlı Lale Devri yapılarında görülen Barok ve Rokoko etkiler de yer alır (Tali, 2004: 313). Kalem işi süslemeler, kubbede canlı renklere sahip barok ve rokoko tarzında ağaç, çiçek ve bulut motifleriyle manzara etkisi yaratır (Bulat, 2014: 211). Ayrıca bezemelerde nesih, sülüs ve kufi yazı örnekleri kullanılmış ve Selçuklu geleneğiyle uyumlu olarak kubbe kasnağındaki makili hat panolarında sergilenmiştir (Çetin ve Yeni, 2017: 723).

Caminin kuzeyindeki medrese, planda camiyle organik bir bütünlük oluşturur. Osmanlı camilerinde kıblenin karşısında genellikle son cemaat yeri bulunur. Bu nedenle bazı araştırmacılar medreseyi son cemaat yeri olarak tanımlamıştır (Bingöl, 2008: 138). İklim koşulları nedeniyle cami ve medresenin iç içe yerleştirilmesi, bölge mimarisinde sık görülen bir uygulamadır. Osmanlı mimarisinde alışılmadık olan bu düzen, Anadolu Selçuklu mimarisinde Kayseri Kölük Camii (1210) ve Kayseri Hacı Kılıç Camii (1249) gibi erken örneklerde görülmektedir (Çetin ve Yeni, 2017: 720). Buna karşın cami ve medresenin mimarisi, yükseltilmiş kübik harimi, çok pencereli kubbe kasnağı ve cepheden açılan pencerelerle dönemin aydınlık Osmanlı cami tasarım anlayışını yansıtır (Bingöl, 2008: 234).

İshak Paşa Sarayı camisinin kuzeybatı köşesindeki minare, yapım tekniği ve estetik özellikleriyle dikkat çeker. İki renkli düzgün kesme taş kullanılarak inşa edilen minare, klasik Osmanlı mimarisinden çok, zarif ve dantel gibi işlenmiş şerefesiyle bölgeye özgü geleneksel mimarinin güzel bir örneğini sunar. İşçilik ve fonksiyon açısından minarenin Ahlatlı ustalar tarafından yapıldığı düşünülmektedir (Bingöl, 2008: 129).

Caminin güneydoğu köşesinde yer alan türbe, giriş kapısındaki ebced hesabıyla yazılmış kitabeye göre H. 1214 / M. 1799–1800 yıllarında inşa edilmiştir. Türbenin kesin kime ait olduğu bilinmemekle birlikte, sarayın banisi II. İshak Paşa'nın ölüm tarihiyle aynı olması nedeniyle ona mal edilmektedir (Çetin, 2012: 93).

İki katlı ve sekizgen planlı bu küçük türbe, Selçuklu dönemi kümbet mimarisinin karakteristik özelliklerini taşır (Akok, 1961: 45). Bezeme kompozisyonları da Selçuklu etkilerini yansıtır. Gövdesindeki yüksek plastik değere sahip ağaç motifleri, Batı sanatı etkilerini gösterse de Kayseri Döner

Kümbet (1276) ve Niğde Hüdavent Hatun Kümbeti (1312) gibi Anadolu Selçuklu türbelerindeki hayat ağacı motifleriyle benzerlik taşır (Çetin ve Yeni, 2017: 722).Türbenin caminin önünde konumlanması, Osmanlı plan anlayışının bir devamıdır. Selçuklu mimari geleneğiyle tasarlanan bu türbe, Kafkas kökenli bezeme motifleri ve dönemin kültürel etkilerini yansıtan eklektik bir yapıdır (Bingöl, 1998: 143).

Harem, sarayın özel yaşam alanlarını içeren kübik bir yapı kütlesidir (Bingöl, 1998: 69). Harem, 36,20x43,00 m ölçülerinde dörtgen bir alan üzerinde kurulmuş olup, sarayın en karmaşık ve yoğun bölümünü oluşturur. Bu bölüm, muayede (sofa) salonu, hamam, mutfak, kiler ve harem odalarından oluşmakta ve iki katlı olarak düzenlenmiştir. Zemin katta günlük yaşam birimleri; üst katlarda ise aileye ait odalar yer almaktadır. Harem, 0,8 metre yüksekliğiyle diğer bölümlerden ayrılır. Sofa salonu, bayram ve törenlerin yapıldığı, cariyelerin eğlenceler sunduğu merkezdir. Hamam geleneksel düzende inşa edilmiş, mutfak ise hem harem hem selamlığa hizmet verecek şekilde iki yönlü planlanmıştır.

Hareme açılan taç kapı, kalın bir silme ile çevrilen dörtgen bir çerçeveyle cepheden öne çıkarılmıştır. Kapının süslemeleri ve yanlarındaki hayat ağacı motifleri öne çıkar. Palmet, akantus, stilize çiçek, üzüm salkımı ve ayçiçeğine benzeyen bitkisel motiflerin bir arada kullanılması bu süslemeyi benzersiz kılar. Hayat ağacı kabartmasında stilize tahıl ve meyve formları ile üçe ayrılan lale biçimli çiçeklerde rokoko etkisi görülür (Bulat, 2014: 173).

Sarayı oluşturan yapılar arasında Selçuklu etkisi, harem bölümünün güney kanadındaki kare planlı mutfakta da görülür. Mutfağın üst örtüsü dışa doğru düz dam şeklinde olup, ortasında sekizgen gövdeli ve piramidal külahlı bir havalandırma menfezi bulunur. Bu, Doğu Anadolu'da (Ahlat, Bitlis, Erzurum, Divriği) Selçuklu döneminde görülen kümbet formunun sade bir yansımasıdır (Çetin ve Yeni, 2017: 722). Bu detay, sarayın genel yapısında yerel Selçuklu mimarisinin güçlü ve sürekliliği olan etkisini gösterir. Harem, üç yandan sarayı kavrar; has bahçeye ise haremin batı cephesindeki ortadaki kapıdan geçilmektedir.

Harem taç kapısını çevreleyen geniş bordürün alt kısmında karşılıklı aslan figürleri yer alır. Aslan figürü, çeşitli sanat dallarında koruyucu bir simge olarak güç, cesaret ve bekçilikle ilişkilendirilmiştir. Burada da harem taç kapısındaki aslan figürlerinin, haremin koruyuculuğunu simgelediği düşünülmekle birlikte (Bulat, 2014: 197) Selçuklu geleneği görülür (Bingöl,1998;233).

İshak Paşa Sarayı'nın bezemeleri, dönemin Batı etkilerini (özellikle Barok ve Rokoko stillerini) Kuzey Kafkasya ve İran etkileriyle harmanlayarak eklektik bir karakter kazanmıştır. Bununla birlikte, motifler ve kompozisyon düzenlemeleri incelendiğinde, bezemelerde de mimaride olduğu gibi geleneksel Selçuklu sanatının belirgin etkileri görülmektedir (Çetin ve Yeni, 2017: 722).

İshak Paşa Sarayı, bilinen ilk merkezi ısıtma sistemine sahip yapılardan biridir (Belli, 2012: 78). Duvarlardaki toprak boru izleri, hamam bölümündeki fırının yalnızca *caldariumu* değil, sarayın diğer bölümlerini de ısıttığını ortaya koymaktadır. G. Goodwin, "History of Ottoman Architecture" adlı eserinde, boru ağı aracılığıyla sarayın diğer bölümlerine ulaşan merkezi bir ısıtma sisteminin varlığını tespit etmiştir (Bingöl, 2008: 18).

İshak Paşa Sarayı'nı, karşılaştırılan diğer yapılar ve mimari gelenekler arasında farklı kılan temel özellik, geleneksel Türk-İslam mimarisinin (özellikle Selçuklu ve Osmanlı) güçlü temellerini, dönemin Batılılaşma etkileriyle (Barok, Rokoko, Ampir) ve yerel/bölgesel unsurlarla (Kafkasya, İran) ustalıkla harmanlayan eklektik karakteridir. Topkapı Sarayı'nın avlulu plan şemasını takip etmesine rağmen, İshak Paşa, mimaride Anadolu Selçuklu geleneğine çok daha kuvvetli bir vurgu yapar. Örneğin, çift cidarlı taş kaplamalı kubbede Osmanlı kurşun geleneği yerine Selçuklu geleneğini sürdürmesi, cami-medrese birleşiminde erken Selçuklu örneklerine benzemesi ve türbenin Selçuklu kümbet mimarisine uygun inşa edilmesi bu farkı ortaya koyar. Ayrıca, Selçuklu mukarnaslı ana taç kapısına Avrupa ampir sütuncelerinin eklenmesi, sade iç avlu kapısının Gotik portal niteliği taşıması ve harem kapısındaki hayat ağacı motiflerinde Rokoko etkisinin görülmesi gibi unsurlar, sarayı bir mimari sentez örneği haline getirerek, bölgesel mimari dilde benzersiz bir konuma yükseltir.

UNESCO DÜNYA MİRASI ÜSTÜN EVRENSEL DEĞER KRİTERLERİ

Kültürel ve doğal miras alanları, bulundukları coğrafyanın ötesinde tüm insanlık için tarihî ve kültürel bir değer taşır. Bu alanlar, toplumların uzun yıllar boyunca oluşturduğu görsel ve simgesel belleğin izlerini barındırır. Görsel kültürün sürekliliği ve imgelerin farklı dönemlerde yeniden yorumlanması, bu mirasın okunmasını ve anlamlandırılmasını mümkün kılmaktadır (Taşpınar, 2017). Miras alanlarının korunması, geçmişten devralınan bu birikimin gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayarak uluslararası iş birliğinin gerekliliğini de ortaya koyar. Bu doğrultuda koruma anlayışını destekleyen mekanizmalar geliştirilmiş ve mirasın sürdürülebilir biçimde korunmasına yönelik düzenlemeler oluşturulmuştur.

1972 yılında UNESCO'nun 17. Genel Konferansı'nda "Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme" (bundan sonra kısaca *Sözleşme*) kabul edilmiştir (UNESCO 1972). Sözleşmenin hazırlanma süreci, II. Dünya Savaşı sonrasında kültürel mirasın uğradığı yıkımların ardından

uluslararası işbirliği fikrinin hızla yaygınlaşması ile doğrudan ilişkilidir. Bugüne kadar kültürel ve doğal miras alanlarının korunmasına yönelik uluslararası iş birliğini teşvik eden en etkili yasal araç olma özelliğini koruyan Sözleşme, "üstün evrensel değer" (ÜED) niteliğine sahip mirasların tüm insanlığın ortak mirası olduğunu kabul ederek "Dünya Mirası" kavramının temelini oluşturmuştur (Slatyer 1983:138–140; Strasser 2002:215).

Sözleşme'nin Uygulama Rehberi'nde ayrıntılı biçimde tanımlanan ÜED, ulusal sınırları aşan ve tüm insanlığın bugünkü ve gelecek nesilleri için ortak öneme sahip istisnai bir kültürel veya doğal değeri ifade eder, bir alanın ÜED niteliğibenzer alanlarla yapılan karşılaştırma analizi ile on kriterden en az birini karşılamasıyla belirlenir. Aynı zamanda özgünlük ve bütünlük koşullarını sağlayan yeterli bir koruma ve yönetim sistemine de sahip olmalıdır (UNESCO 2025, Parag.49,77,78).

1. İshak Paşa Sarayı'nın Kriterlerle İlişkisi

UNESCO, Dünya Mirası Listesi'ne dâhil edilecek alanların ÜED taşımasını temel koşul olarak belirlemiş ve aşağıda tanımlanan kültürel miras alanları için altı, doğal miras alanları için dört kriter belirlemiştir.

Kültürel Miras Kategori Kriterleri (i–vi):

(i) İnsanın yaratıcı dehasının bir başyapıtını temsil etmeli;

(ii) Bir zaman zarfı içinde veya dünyanın bir kültürel alanında, mimarlık veya teknoloji, anıtsal sanatlar, şehir planlama veya peyzaj tasarımı alanlarındaki gelişmeler ile ilgili insani değerler arasında önemli bir alışverişi sergilemeli;

(iii) Yaşayan veya ortadan yok olmuş bir kültürel geleneğe veya bir uygarlığa yönelik ünik veya en azından istisnai bir tanıklık üstlenmeli;

(iv) İnsanlık tarihinde önemli bir aşamayı veya aşamaları gösteren bir yapı tipinin, mimari veya teknolojik bütünün veya peyzajın istisnai bir örneği olmalı;

(v) Özellikle geri döndürülemez değişimin etkisi altında hassas hale geldiği zaman, bir kültürün (veya kültürlerin) veya insanın çevresiyle etkileşiminin temsilcisi olan geleneksel insan yerleşiminin, arazi kullanımının veya deniz kullanımının istisnai bir örneği olmalı;

(vi) İstisnai evrensel öneme sahip olaylar veya yaşayan gelenekler ile, fikirler ile, veya inançlar ile, sanatsal ve edebi eserler ile doğrudan veya somut bir biçimde ilgili olmalı (Komite bu kriterin tercihen diğer kriterler ile birlikte kullanılması gerektiğini kabul etmektedir.);

Doğal Kategori Kriterleri (vii–x):

- (vii) Üstün doğal bir fenomeni veya istisnai bir doğal güzelliğe ve estetik öneme sahip alanları içermeli;
- (viii) Yaşamın kaydı, yer şekillerinin oluşumunda devam eden önemli jeolojik süreçler veya önemli jeomorfik veya fizyografik özellikler dahil dünya tarihinin önemli aşamalarını temsil eden istisnai örnekler olmalı;
- (ix) Kara, tatlı su, kıyı ve deniz ekosistemlerinin ve bitki ve hayvan topluluklarının evrim ve gelişimindeki devam eden önemli ekolojik ve biyolojik süreçleri temsil eden istisnai örnekler olmalı;
- (x) Bilim veya koruma açısından istisnai evrensel değere sahip tehdit altındaki türleri ihtiva edenler dahil biyolojik çeşitliliğin yerinde korunması için en önemli ve dikkat çeken doğal habitatları içermelidir.

İshak Paşa Sarayı, kültürel miras kapsamında değerlendirildiğinden, UNESCO'nun belirlediği ilk altı kriter ışığında analiz edilmiştir. Bu kriterler, sarayın mimari özgünlüğü, tarihî önemi, kültürel etkileşimleri, sanat ve bilim alanındaki katkıları ile geleneksel yaşam biçimlerini yansıtma kapasitesi üzerinden ÜED niteliğinin belirlenmesinde temel referans olarak alınmaktadır. Sarayın Osmanlı ve Selçuklu mimarisini harmanlayan plan şeması, avlu düzeni, camii, medrese, harem ve türbe yapıları; kültürler arası etkileşimi gösteren süsleme ve figüratif unsurlar ile dönemin sosyal yapısını yansıtan özellikleri, bu kriterler açısından özel bir önem taşımaktadır.

Bu değerlendirme sonucunda, İshak Paşa Sarayı'nın Dünya Mirası Listesi'ne aday gösterilebilmesi için, söz konusu kriterlerden en az birini veya birkaçını karşıladığını gösteren somut kanıtların sunulması gerekmektedir. Yapılan inceleme, sarayın kültürel miras için belirlenen altı kriterden aşağıda belirtildiği (i), (ii), (iii) ve (iv) kriterlerini karşıladığını ortaya koymaktadır.

(i) Kriter: İnsan yaratıcı dehasının ürünü olması
Saray, farklı mimari gelenekleri özgün bir sentez içinde birleştirmesiyle yaratıcı mimari dehanın somut bir örneğini sunar. Selçuklu geleneğine dayanan taç kapılar, Osmanlı saray planının taşra ölçeğindeki yorumu, barok ve rokoko etkili taş süslemeleri, Kafkas ve İran kökenli motiflerle birlikte uygulanmıştır. Bu çok yönlü üslup birikimi mimari açıdan istisnai bir

bütünlük doğurmuştur (Bingöl, 2008; Gündoğdu, 2007). Sarayın plan şeması, üç avlulu düzeni, harem–selamlık ayrımı ve teknik yenilikleri, özellikle merkezi ısıtma sistemi (Belli, 2012), dönemi için gelişmiş bir tasarım anlayışının göstergesidir. Bu özgün karakter, yapıyı "yaratıcı dehanın başyapıtı" niteliğine taşımaktadır.

(ii) Kriter: Kültürlerarası etkileşimin istisnai örneği

İshak Paşa Sarayı, Osmanlı, Selçuklu, İran, Kafkas ve Avrupa barok/rokoko geleneklerinin aynı yapı bünyesinde kaynaştığı nadir örneklerden biridir. Taç kapılarda Selçuklu kavsaraları ile Avrupa ampir etkilerinin birleşmesi (Gündoğdu, 2007); harem kapısındaki hayat ağacı ve bitkisel motiflerde Kafkas etkilerinin batılı rokoko kıvrımlarıyla bütünleşmesi (Bulat, 2014); cami kubbesi ve kasnağında Selçuklu–İran mimari geleneğinin Osmanlı dönemi tasarım anlayışıyla bir arada kullanılması (Çetin ve Yeni, 2017) bu etkileşimin belirgin göstergeleridir. Saray, doğu–batı sanat geleneklerinin kesişimindeki bir sınır bölgesinde, kültürel alışverişin mekânsal bir belgesi niteliğindedir.

(iii) Kriter: Yaşayan ya da kaybolmuş bir kültürel geleneğin istisnai tanıklık

Saray, 18. yüzyıl Osmanlı taşra yönetim kültürünü, hiyerarşik mekân düzenini ve saray yaşam biçimini istisnai biçimde yansıtır. Harem, selamlık, divanhane, cami, türbe, zindan ve hizmet birimlerinin aynı kompleks içinde düzenlenmesi, Osmanlı taşra idaresinin mekânsal örgütlenmesine ışık tutar (Gündoğdu, 1991). Aynı zamanda Selçuklu mirasından devralınan taç kapılar, avlu kurgusu, taş süslemeleri ve türbe mimarisi, hem süreklilik hem dönüşüm içeren bir kültürel gelenek zincirini belgelemesi bakımından değerlidir. Bu özellikleriyle saray, artık varlığını sürdürmeyen Osmanlı taşra saray geleneğine eşsiz bir tanıklık sunar.

(iv) Kriter: Mimari tipolojinin istisnai örneği

İshak Paşa Sarayı, Osmanlı saray tipolojisinin taşradaki son büyük örneklerinden biri olup, üç avlulu plan şeması, harem–selamlık düzeni, cami–medrese bütünlüğü ve türbe konumuyla imparatorluk saray yapılarının yerel koşullara uyarlanmış özgün bir modelini oluşturur (Akok, 1961; Bingöl, 2008). Selçuklu etkili taç kapılar ve taş bezemeler, İran ve Kafkas unsurlarıyla birleşerek saraya çok kültürlü bir mimari kimlik kazandırmıştır. Bu kompozisyon, insanlık tarihinin belirli bir dönemini temsil eden nadir ve istisnai bir saray tipinin somut örneğidir.

2..İshak Paşa Sarayı'nın Özgünlük, Bütünlük ve Yönetim Sistemi

Özgünlük:

Sarayın plan şeması, taş süsleme programı ve mimari karakteri büyük ölçüde korunmuştur. Savaş tahribatları ve bazı modern müdahaleler özgün malzemenin kısmen kaybına yol açsa da, yapı genel olarak tarihî kimliğini korumaktadır.

Bütünlük:

Avlu düzeni, mekânsal hiyerarşi ve saray bütünlüğünü oluşturan ana unsurlar bugün hâlâ okunabilir durumdadır; buna rağmen geçmiş tahribatlar ve düzensiz onarımlar bütünlüğü kısmen zayıflatmıştır.

Koruma ve Yönetim gereklilikleri:

Saray, Türkiye'de kültürel mirasın korunmasına ilişkin en üst düzey ulusal mevzuat olan 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması Kanunu kapsamında "koruma gerektiren taşınmaz kültürel varlık" olarak tanımlanmıştır.Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 05.06.1963 tarih ve 2014 sayılı kararı ile "korunması zorunlu eserler" kapsamına alınmıştır. Saray, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) 05.02.1982 tarih ve A-3356 sayılı kararı ile "korunması gerekli eski eser" olarak tescil edilmiştir. Erzurum Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından 20.09.2000 tarih ve 1027 sayılı karar doğrultusunda İshakpaşa Sarayı, Urartu Kaya Mezarı ve Kalesi, Şafii Camii ve Mezarlık Alanı ile Ahmed-i Hani Türbesi'nin bulunduğu alan 1. Derce Arkeolojik Sit Alanı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, aynı karar ile Eski Doğubayazıt yerleşim alanının III.Derece Sit Alanı olarak tescil edilmesine,III.Derece Sit Alanı sınırından Sarıdama Köyü Karadere'ye kadar olan alanın III.Derece Arkeolojik Sit alanı ile birlikte uyumlu ve sağlıklı bir gelişme gösterebilmesi için "etkileşim geçiş alanı" olarak kabul edilmesi sağlanmıştır. Van Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 21.10.2019 tarih ve 2437 sayılı kararı ile de İshakpaşa Çevresi etkileşim geçiş sahası sınırları onaylanmıştır.

Ancak, Saray için kapsamlı bir yönetim planının bulunmayışı Dünya Mirası adaylığı açısından önemli bir eksikliktir. Yönetim planı, kültürel miras alanlarının gelecekteki korunmasının temel koşuludur (KVMGM 2005).

SONUÇ

İshak Paşa Sarayı, mimari kompozisyonu, sanat tarihi içindeki konumu ve kültürel sürekliliği yansıtan çok katmanlı yapısal özellikleriyle UNESCO Dünya Mirası sisteminin kültürel miras kriterleri açısından belirgin bir Üstün Evrensel Değer potansiyeli barındırmaktadır. Sarayın özellikle (i), (ii), (iii) ve (iv) numaralı kriterlerle kurduğu somut, belgelenebilir ve karşılaştırmalı analizlerle desteklenebilen ilişki, yapıyı uluslararası koruma literatüründe benzersiz bir örnek hâline getirmektedir. Bu çerçevede, İshak Paşa Sarayı yalnızca mimari açıdan değil, aynı zamanda bölgesel güç yapıları, estetik üretim biçimleri ve kültürlerarası etkileşimler açısından da özgün bir temsil niteliği taşımaktadır.

Dünya Miras Listesi'ne adaylık sürecinin sürdürülebilir biçimde ilerleyebilmesi için öncelikli gereklilik, yapının özgünlük ve bütünlük koşullarının uluslararası standartlara uygun şekilde güçlendirilmesidir. Buna paralel olarak, koruma–kullanma dengesini gözeten, bilimsel yöntemlere dayalı ve yerel paydaşlarla iş birliğini esas alan kapsamlı bir yönetim planının hazırlanması zorunludur. Bu planın; tehdit ve risk analizlerinden ziyaretçi yönetimine, koruma önceliklerinin belirlenmesinden uzun vadeli izleme sistemlerine kadar bütüncül bir çerçeve sunması beklenmektedir. Bu yaklaşım benimsendiğinde, İshak Paşa Sarayı'nın Dünya Mirası'na adaylığı hem bilimsel hem de yönetsel açıdan daha güçlü bir temele kavuşacaktır.

KAYNAKÇA

Akok, M. (1961). Ağrı Doğubayazıt'ta İshak Paşa Sarayı röleve ve mimarisi. *Türk Arkeoloji Dergisi*, S.X–II, 30–48.

Arseven, C. E. (1970). *Türk sanatı*. İstanbul.

Atabey, F. (2024). *Milli Mücadele Döneminde Bayezid (Ağrı), Milli Mücadele'nin Yerel Tarihi 1918–1923: Erzurum, Van, Kars, Ardahan, Bitlis, Erzincan, Bayburt, Muş, Bingöl, Hakkari, Iğdır, Ağrı*. Türkiye Bilimler Akademisi Tarih Serisi:1. Ankara.

Belli, V. E. (2012). İshak Paşa sarayı restorasyon çalışmalarına toplu bir bakış. *İkinci Uluslararası Aras Havzası Sempozyumu* (13–15 Aralık 2011, Iğdır).

Bingöl, Y. (2008). *İshak Paşa Sarayı*. Ankara.

Bulat, S. (2014). Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı hayat ağacı motifleri. *TheJournal of AcademicSocialScience*, 2(2/2), 169–179.

Çetin, Y. (2006). Ağrı ve çevresinde Osmanlı döneminde mimari yapılaşma. *Sanat Dergisi: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi*, 10, 127–149.

Çetin, Y. (2012). Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı'nın Selçuklu sanatı etkileri bakımından değerlendirmesi. *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri Kitabı* (Cilt I, ss. 213–234). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
Çetin, Y. (2013). Eski gravür ve çizimlere göre Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı'nın mimari yapısı hakkında bir değerlendirme. *Sanat Dergisi*, 22, 177–194.
Çetin, Y., & Yeni, Ö. (2014). Ağrı'daki Osmanlı dönemi eserlerinin Selçuklu etkileri bakımından bir değerlendirmesi. *Uluslararası Malazgirt'ten Osmanlı'ya Selçuklu Sempozyumu* (Kastamonu).
Dadak, N. (2019). *Tunç ve Demir Çağlarında Doğubayazıt ve yakın çevresi* (Yüksek lisans tezi, Aydın Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı).
Demir, Y., &Alaedinoğlu, F. (2019). Tarihsel süreç içerisinde Doğubayazıt kentinin yapısal ve demografik gelişişi. In Z. Taştan (Ed.), *Ağrı: Akademik makaleler* (ss. 159–187). İstanbul: HiperPegem Akademi Yayın Evi.
Eraslan,Ş. (2021). Dünya Miras Alanlarında Yönetim Planları, *International Journal of Arts&SocialStudies Dergisi* / Cilt 4 / Sayı 6 / 32-48.
Feilden, B. M., Jokilehto, J. (1998). *Management Guidelinesfor World CulturalHeritageSites.* Rome: ICCROMGeyikoğlu, H. (2004). Selçukluların fethinden Osmanlı hâkimiyetine kadar Bayezid ve çevresinin tarihine bir bakış. *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*. İstanbul: Apa Yayıncılık.
Gündoğdu, H. (1985). Doğubayazıt'taki İshak Paşa Sarayı ve Gerçekler. *Milli Saraylar Sempozyumu* (15–17 Kasım, İstanbul), 36–42.
Gündoğdu, H. (1986). Osmanlı Hanedan Sarayları Hakkında Bir Deneme ve Doğubayazıt'ta İshak Paşa Sarayı. *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 14.
Gündoğdu, H. (1991). *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Gündoğdu,H. (1996). İshak Paşa Restorasyonunda Son Durum, *Aslanapa Armağanı*,İstanbul, 129-140.
Gündoğdu, H. (2007). Üslup açısından İshak Paşa Sarayı kapıları. *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu* (İstanbul, 373–381).
Karataş, Y. (2011). XIX. yüzyılın sonlarında Bayezid Sancağı'nın demografik yapısına dair tespitler. *Tarih Dergisi*, 52(2), 103–122.
Kaya, F., Karataş, Y., & Özgül, I. (2014). Erzurum Vilayeti Bayezid-DiyadinKarakilise Tutak ve Eleşkirt kasabalarının 1913 yılı sıhhi ve içtimai coğrafyası. Journal of International SocialResearch, 7(29), 562-572.
Konyar, E. (2004). Demir Çağı'nda Doğubeyazıt ve yakın çevresi. *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu*. İstanbul: Apa Yayıncılık.
KVMGM. (2005). Alan Yönetimi ile Anıt Eser Kurulunun Kuruluş ve Görevleri ile Yönetim Alanlarının Belirlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik. Erişim Tarihi: 2 Mayıs 2025, https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=9637&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5.
Özdoğan, İ. (2009). Ağrı ilinin Cumhuriyet dönemi nüfus seyri (1922–2018). *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1).
Tali, Ş. (2004). "İshak Paşa Camii ve Türk Sanatındaki Yeri", Güneşin Doğduğu Yer: Doğubeyazıt Sempozyumu Bildirileri, İstanbul.

Taşpınar, Ş. E. (2017). Görsellerle Kurulan İlişki: Tarihsel ve Eğitimsel Yaklaşım. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (39), 94-115.
Tuncel, M. (1994). Doğubayazıt. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 9). İstanbul.
UNESCO. (2025). OperationalGuidelinesfortheImplementation of the World HeritageConvention. Erişim Tarihi: 12 Mart 2025, https://whc.unesco.org/en/guidelines/
Ünsel, Z. (1965). İshak Paşa Sarayı. *Türk Tarih Mecmuası*.
Yıldırım,B. (2011). Transformation of IshakPashaPalace,*WITpres*s, vol.118,.73-85.
Yurttaş, H. (2004). Türk saray mimarisi içerisinde İshak Paşa Sarayı'nın yeri. *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul.
Zeren Gülersoy, N., Ayrancı, İ. (2011). Koruma Alanlarında Yönetim Planı. İstanbul: İTÜ Çevre ve Şehircilik Araştırma Merkezi.
Zühtü, İ.(1934). Beyazıt Kalesi İshak Paşa Sarayı, *Mimar,* 3, Istanbul, s.12-15, 1934.

İslâm Finansının Temel Aksiyomlarından İhsan Aksiyomunun Risale-i Nur Külliyatındaki Anlamı

İsmail ÇELİK[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi; Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Keçiborlu MYO Finans Bankacılık Sigortacılık Bölümü, ismailcelik@isparta.edu.tr ORCID No: 0000-0002-1639-5276

ÖZET

Her cuma mutlaka gündeme getirilerek bütün Müslümanlara hatırlatılan bir husus olan ihsan, hayatın her döneminde her insanın başkalarından ve de kendi yaşamında görmek istediği çok değerli bir erdemdir. Bu yüzden bu erdem, aynı zamanda İslâm finansının da vaz geçilmez aksiyomlarından ve bir din adına sistemleşen finans uygulamalarının en vaz geçilmez unsurlarından biridir. Bütün taraflarda görünmek istenen bir haslettir. Bu aksiyom aslında diğer bütün aksiyomların değer kazanmasının, ahirette bir ebedi yatırım aracı olarak insanın karşısına çıkmasının da bir temel şartıdır. Bu aksiyom; ne yapılırsa yapılsın iyilik namına, Allah'ı ve insanları razı etmek adına olması gerektiğini sürekli olarak bildirme gibi bir fonksiyonu vardır. Bu aksiyom sayesinde insan özdenetimini bizatihi kendi gerçekleştirmekte başka da bir denetime ihtiyaç duymayarak iç huzura ermektedir.

Anahtar Kelimeler – Aksiyom, İslâm Finansı, İhsan, Faiz, Zekat.

GİRİŞ

Kâinattaki her şeyin var olması, birbirleri ile öyle ya da böyle etkileşimde olması ve birbirlerinin ihtiyacını karşılayacak yardımlaşma üzere girift yaratılması çok kati olarak insana muazzam bir hayat dersi sunmaktadır. Kâinattaki bu yardımlaşma ile ortaya çıkan yeg vücutluluk ihsanın; ne kadar her şeyi birbirine raptedecek bir bağ oluşturma kapasitesinin olduğunu gösterir. İşte bu özellik insanın her işinde, faaliyetinde ve meşgalesinde en temel feyiz kaynağı olarak gündemde olması gereken bir aksiyom aynı zamanda da bir erdemdir. Finansal bir sistem olan İslâm finansı da hem insan kaynakları hem de teknik donanım ve alt yapı unsurları ile bu aksiyomun içeriğine göre seferber edilebilirse muvaffak olunmaması için bir sebep de kalmayacaktır. Onun için Uluslararası İslâm Hukuku Araştırmaları Akademisi (ISRA) bu ihsan erdemini aynı zamanda bir aksiyom olarak belirleyip İslâm finans uygulamalarının ve sisteminin olmazsa olmazı haline getirmiştir (Çelik, 2016;167).

Çağdaş bir külliyat olan Risale-i Nur külliyatı da bu aksiyoma, bir kulluk bilinci olarak ara ara muhtevasında yer vererek bu aksiyomu insanların idrak dünyasında canlı tutmuştur. Bu aksiyom hem sistem çalışmalarında, hem finansal araçlar belirlenirken hem de hizmetler sunulurken karşılıklı iyilik üzere yarışmayı motive edici bir ruha sahiptir. Bu aksiyomun diğer bir anlamı da Allah'ın her an her şeyi gördüğünü bilip ona göre bütün işlerini olması gerektiği içerik ve vasıflarda yapma azminde olmaktır. Bu yazında ise bu aksiyomun etraflıca değerlendirilip İslâm finansı için gerekliliği dikkatlere sunulacaktır.

ALLAH'IN İHSANIN İDRAK EDİLMESİ

İnsanın bu dünyaya gönderilmesindeki esas gaye Rabbini tanıyıp O'na ibadet etmektir. Demek bu etkileşimin en temelinde o Zat'ı tanıyıp iman etmek yatar. Bu temel olmadan da ibadetin gayesi tam tahakkuk etmeyeceği için ibadetteki ihlâs da yok olmuş olur. İhlâs, bir amelin Allah'ın emirlerine göre o ameli yapmadaki hulusiyet halidir. Bu halisiyet ise, daima murakabe altında olma halet-i ruhiyesi ile doğru orantılıdır. Bu durum ise insanı huzura, huzur ise her şeye hazır olmaya götürecek çok muhteşem bir teslimiyet halidir. İşte burada ihsan edilen nimetlerin sürekli gündemde tutulması canlılığı vardır. Çünkü insan, ihsana karşı kölelik yapacak derecede minnettarlık hisseder (Risale-i Nur Külliyatı, Lem'alar;115). Bu ihsan bir de alakadar olunan her şeye derecesi nispetinde veriliyorsa bu minnettarlık ayrı bir derinlikle artarak o ihsanları hesapsız bir şekilde yapan Allah'a yönelerek kulluk bilinci kemale ermeye başlar.

Mesela; bir insanın yaratıcısı olan Allah, o insanı yokluk âlemlerinden kurtarıp bu dünyayı her şeyi ile donatılmış bir misafirhane yaparak ihsan ettiği gibi, eceli geldiğinde o insanı ölüm nimeti ile bu dünyadan seyahate çıkararak haşir sabahında hayatlandırarak ebedi bir cennet diyarında sayısız maddi ve manevi cihazlarla etkileşime girecek cennet lezzetleri ile muhatap ederek nihayetsiz ihsanlara gark ettiği gibi, çok sevdiği ve bir şekilde hayatına girmiş kimselere de aynı ihsan ve ikramların edilecek olması şahsi ihsanların verdiği minnettarlıktan daha fazla insana bir kulluk bilincinin o kişide ortaya çıkmasına sebep olur. İşte ihsan, bu anlamıyla kulluk bilincini oluşturan en temel verilerin insanla buluşturulmasının adıdır. Onun için ubudiyet, gelecekte insanlara verilecek olan nimetlerin başlangıcı değil, verilmiş olan nimetlerin neticesinde gündeme gelen bir geri bildirimin adıdır (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler;482). Onun için Rahman suresinde otuz bir defa tekrar edilen bir ayetin izahının yapıldığı yerde şu açıklamayı görmek mümkündür:

İnsanların en büyük azgınlıkları, isyanları ve nankörlükleri; ihsan edilen nimetler içinde nimetlendirme tasarrufunu görme melekesinden uzak olmalarıdır. Bu ise o nimeti gönderen Allah'ı gündemine almayıp şükür ve hamdden uzaklaştırır. Bu gaflet ise, insanı o nimeti başka ellere vermeye götürerek daha ciddi bir sorun olan şirke ve inkara götürmesinin de bir başlangıcı olmaktadır. Bunun için insan, ihsan edilen nimete muhatap olur olmaz o nimetin Allah'ın adı ile kendine ihsan edilerek ulaştığını bilerek Allah'a müteşekkir ve minnettarlıkla mukabelede bulunsun (Risale-i Nur Külliyatı, Mesnevi-i Nuriye;125-126). Demek ihsanın farkında olmamak, insanı esas vazifesinden alıkoymakla birlikte tamamen uzaklaştıran en temel eksikliktir. Çünkü ihsan etmek bir ilim, kudret, kast yani irade ve bunlarında o varlığa ulaşması ancak görmek ile olur. O halde bu zincirleme tefekkür insanı bu sıfatların sahibi olduğu Allah'ı akla ve fikre getirir. Çünkü; alîm, mürîd, kadîr ve basîr sıfatları, mevcut bir Zât'a verilir. Bu özelliklerin esas

sahibi olan da ancak Allah'tır. Varlıklardaki bu gibi sıfatların hepsi sonradan onlara takılıp dünyevi ihtiyaçların giderilmesi için verilmiş yardımcı özelliklerdir. Hiçbir varlığın zâti özelliği değildir. (Risale-i Nur Külliyatı, Mesnevi-i Nuriye;125-126).

İhsan, layık olana layık olan şeyin verilmesidir. Aslana verilen nimetlerle insan verilen nimetler aynı değildir. Aslana lazım olan diş ve pençe elbette koyuna verilmez. Meyvede olan letafet ve tatlılık elbette bir ısırgan otunda olmaz. Çünkü her bir varlığa ne için yaratılmışsa ona göre işlevsellik sağlayacak şekilde bir yapılanma verilmiştir. Fakat her birinin kendine göre de eko sistemde bir değeri vardır. O varlığa lazım olan ise ihsanla gelir, hak etmenin neticesi değildir. Yani her şey başlangıcından sonuna kadar ihsan eli ile bir şeylere sahip olabilir o da zaten geçicidir (Risale-i Nur Külliyatı, Mesnevi-i Nuriye; 243).

O halde bir şeyde işlevsellik ve amaca odaklılık o şeye ihsan edilen ilavelerle gerçekleşmektedir. Yani insan ruhunun gereğinin ortaya çıkması ancak kendine takılan ihsanlarla mümkün olmaktadır. Meselâ;

İnsan denen şu varlık, bir damlacık dahi olmayan bir su parçacığından yaratmış, kulağını açıp gözünü takmış, dimağ gibi muazzam bir iletişim networkü başına yerleştirmiş, sinesine bütün duyguların merkezi olan kalbi, ağzına da dili yerleştirerek bunlara lazım enva-i çeşit maddi ve manevi ihtiyaç maddelerini her an yetiştirmektedir. Sadece midesi için dünyayı bir vagon gibi yapıp dört mevsimi de ona seferber ederek hadsiz ihsanatını o sistemde insana ulaştırmaktadır. İnsan olmanın en temel niteliği olan maddi ve manevi dünyalardaki tasarrufa yetkili kılınması ile daha ayrıcalıklı bir ihsan kapısı insan açılmıştır ki o ihsanla insan sadece şehadet âlemi denilen dünyadan değil, maneviyattan, ruhaniyattan ve gayb âlemlerinden de etkilenir. İslâm dini gibi ilahi bir dine muhatap olurken de kendisine fırsatı iyi değerlendirirse sonsuz ihsanların kapısı sonsuza kadar önüne serilmiştir. İman da ihsan edilerek o fırsat ebedi bir nimet olarak kendine elinden alınmayacak ve çıkmayacak şekilde tescillenmiştir. Hem bu iman nimetinin içinde filizlenen marifet ve muhabbetini de vererek kendisinin kayıtlı olduğu imkânî vücud sahasından sıyrılıp vacib ül vücud âlemine ve Allah'ın Esma-i Hüsna dairesini uzaktan da olsa idrak terazinde tartma keyfiyeti ihsan edilerek fani dünyada bakiye vasıl olmuştur (Risale-i Nur Külliyatı, Şualar;102-104).

Külliyattan bir tadımlık olarak aktarılan bu paylaşımlar bu dünyanın ve içindekilerin hepsinin bir ihsan neticesinde olduğunu göstermektedir. Onun için var olan her şeyin vazifesi kabiliyetleri nispetinde ama iradi ama da fıtri olarak ibadetlerini yapmaktır.

Mesela; cansız taşlar ve madenler niçin bitkilerin hayatına mazhar olmadık diye nankörlük edemezler. Vücuda gelip bir iş için görev yaptıkları için vazifeleri şükraniyet içinde kulluklarını ilan etmektir.

Aynı şekilde bitkiler de niye hayvan olmadık diye itirazda bulunamazlar. Vücuda gelmekle birlikte aynı zamanda bütün evrenle

iletişime geçecek bir hayat nimeti kendine ihsan edildiği için daha kaliteli bir ubudiyet ile yaratıcılarına minnettarlıktır.

Hayvanlar da insanlık rütbelerinin gasp edildiğini ilan ederek kendinden beklenen vazifesini ihmal edecek de değildir. Onların vazifesi de var olmakla kalmayıp en kaliteli hayat mertebelerinden biri olan ruha mazhar oldukları için daha kapsamlı bir şekilde kendilerini yoktan hayvan olarak yaratan Allah'ına medyun olarak o ihsanlara karşı hayvaniyeti içerisinde fıtri ubudiyet yapmaktır.

İnsan ise yukarıda söz konusu olan bütün varlık mertebelerinin hepsine insanlık ikliminde ihsana mazhar olmakla kalmamış kafasına akıl, kalbine nice hissiyatlar ve bunların hakiki gıdalanması için İslâmiyet ve iman nimetleri de ilave edilerek yoktan kendini bu kıvamda yaratan Allah'ına muhatap olma gibi nice ihsan mertebelerine mazhar olduğu halde bu insan daha niye şunum yok, bunun yok demeye yüzü olabilir mi? Bu insanın vazifesi; bu kadar ihsanları düşünüp bu ihsana karşı şükür ve hamd etmek değil midir? (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat; 403).

İhsanı sonsuz olan Allah'ın aslında hazinelerin de sonsuz olduğunu gösterir. Yani ihsan, zenginlik ve cömertlikten kaynaklanır. Böyle bir ganilik ve cömertlik elbette nihayetsiz şekilde ihsanatını göstermek ister. Böyle nihayetsizlik de ebedi ahiret yurdunu gerektirerek orada daima ihsaniyet ağacının meyvelerini muhtaç olanlara doyurarak yedirmek ister (Risale-i Nur Külliyatı, Mesnevi-i Nuriye; 59).

Aslında sadece Allah'ın ihsanı değil Esma-i Hüsna'nın her bir içeriği kendine göre ihsanlarla doludur. Esma ve sıfatlarının her birinde nihayetsiz ihsan, güzellikler, mükemmellikler ve sevilmeye layık nice ince dokunuşlar vardır. Mesela; Rahman isminin tecellilerinden olan Cennet onun bir tecellisi, ebedi saadet bir parıltısı ve dünyadaki rızık ve sayısız nimetler sadece onun katresi nevidendir (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler;869).

Bir insan, aşağıdaki kıyaslama ile ihsaniyet tecellilerini idrak etse kendine kulluk yapmaktan başka istikamet vermeyecektir.

Bir insan için; dünyanın, bin sene her türlü ihtiyaçlarının karşılanıp zerre kadar sıkıntı çekmediği hayatı, cennet hayatının bir saatine, ne gözün gördüğü ne de kulakların işittiği ve ne de insanın hayallerinde dahi canlandıramayacağı o cennet hayatının dahi bin senesi, bir saatine mukabil gelmeyen bütün güzellikler onun güzelliğinin sadece küçük bir gölgesi olan bir Allah'ın nihayetsiz ihsanlarına nail olmak anlamında muazzam bir ihsan sofrası önüne serilmiştir. Bu kadar ihsanları olan ve olacak olanları da vaat eden Allah'a insan sadece ibadet eder ve tam bir kul olarak ondan gelen her şeye rıza gösterir (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat;326).

Bu konu içerisinde İlâhi ihsan yayınını net bir şekilde görmek için Allah'ın her şeyi nasıl en güzel yarattığını bilmek gerekir. "*O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı."* (Secde,32;7) ayeti Allah'ın yarattığı her şeyi en güzel hali ile yarattığını göstermektedir. Bu durumda söz konus güzellik olgusunu biraz açmak gerekir. Allah ya bir şeyi bizatihi güzel yaratır; gül, hayat, su,

hava gibi ya neticeleri cihetiyle güzel yaratır; kış gibi ki bahar ve yaz mevsiminin güzellikleri o mevsimin mutfağında hazırlanır ya da hakikat yönü ile güzeldir; sülük ve yılan gibi ki; en güzel kanı temizleyen varlık ile zehrinden nice ilaçlar, derisinden nice giyim eşyaları yapılan bu hayvanlardır. Işte bu üç yönlü bakış açısı insanın karşısına ihsan edilen nimetlere karşı takılması gereken ilahi bir gözlüktür (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat;314-315).

Ayrıca Allah, bir şeyi yaratırken o şeyin gereğinin ortaya çıkması için eğri büğrü oluşu da ayrı bir güzelliktir. O eğrilik ve büğrülük de ayrı bir güzellik yayınıdır (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler;903).

Diğer taraftan insanların yanlış tercihleri, Allah'ın kanunlarına aykırı hareket etmeleri ya da günah işlemeleri sonucu başlarına istenmeyen şeylerin gelmesi ise zaten insanların tercihleriyledir. Başına bir hastalık, yangın, depremde fay hatlarında meydana gelen ölümler hep yanlış mübaşeret denilen bir eylem sonucunda yaratılmaktadır. Bazen de gizli olan bir özelliğin ortaya çıkması için de zahiren kötü şeyler var gibi gözükür. Fakat o engel aslında bir güzelliğin ortaya çıkması için ayrı ilahi bir operasyondur. Ahirzaman hadiselerinin dehşeti ve kötülüğü, insanların Kur'an'ı Kerim'e yönelmeleri sonucunda imanlı bir şekilde ahirete gitme gayretlerinin ortaya çıkması cennet ve cennetin içindekiler kadar güzel bir duruma hizmet etmek için vardır. Tabi ahirzamanın o dehşetli günahlarını, şerli sistemlerini isteyenler zalim ve dehşetli şahıslardır. Onların çirkinlikleri içinde Allah nice güzellikleri de böylece yaratmış olur. (Risale-i Nur Külliyatı, Şualar;750, Sözler;985).

Son olarak da şu husus nazara verilerek konu hitama erdirilecektir. Allah bir şeyi yaratırken o şey hakkında geçmiş, gelecek, zahirî ve batınî özelliklerini de nazara alarak o şeye verilmesi ya da verilmemesi gereken şeyleri verir ya da vermez. İnsanlara göre fazla veya az gibi gözükebilir. Bu bizim dar bakış açımız ve kısıtlı bilgimize göredir. O halde Allah neyi ihsan etmişse o hali ile o ihsandır. İhsanı ilahiden başka ihsan şekli, ihsan değil her şeyi ters düz etmektir. (Risale-i Nur Külliyatı, Muhakemat;35).

İHSAN AKSİYOMUNUN İSLÂM FİNANSI İLE İLİŞKİSİ

İhsan, bir şeye uygun bir şekilde muhatap olunmasının neticesinde ortaya çıkan bir memnuniyet halidir. Mesela, bir askere yüzbaşılık rütbesi verilmesi ihsan gibi algılanabilir. Fakat o yüzbaşı bir takım askere komutan olarak görevlendirilse orada gürültü ve şamatadan başka bir şey olmaz. O askere verilen yüzbaşılık da ihsan değil her yönü ile kötülük olmuş olur.

İnsanlık namına yapılan her türlü ihsanlar, zekât namına yapılmalıdır (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat;389). Yani; bir ihsan, bir insan ya da bir topluluğa yapılacaksa o Allah tarafından takdir edildiyse yapılabilir. Bu da o insan ya da topluluğa Hakk tarafından ona tanınmış bir haktır. Bu ihsanı yapmak da o kişinin vazifesidir. Tıpkı zekâtta olduğu gibi. Yani zekât, fakirin hakkı olarak zenginin varlığı içine konulmuş fakirin istihkakıdır. Öyle ise teknik, teknoloji, organizasyonlar ve geliştirilen nice sistemler insanlığın menfaatine ise o da bir ihsandır ve bu ihsanı, insanlığın hak ettiğini düşünüp o ihsanı en güzel hali ile insanlığa sunmak gerekir. Bunun için de böyle güzel hayırlı oluşumları en kâmil hali ile geliştirip insanlığa hediye etmek o konuların uzmanları üzerine vazifedir. Yani bir konuda uzman olmak demek uzman olmayanların o uzman kişi ya da kişi üzerinde haklarının olduğunu gösterir. O konudan ortaya çıkacak menfaatler de diğer insanlara ihsan olarak yansıyacaktır. İşte bu ihsan zekât gibi düşünülmeli ve İslâm'ın en temel rükünlerinden biri olarak konuya bakılmalıdır. Çünkü; *"sadaka nasıl mal ile olur; ilim ile dahi olur, kavl ile, fiil ile, nasihat ile de oluyor."* O halde sadaka da bir ihsan şekli ise; o ihsan da yukarıda bahsedildiği zekât namına yapılması gerektiğine göre o ibadette en güzel hali ile yapılmaldır. Böylece yapılan ihsanlar Allah adına ve ahiret hesabına olmuş olur, insanlar da ihsan sahibine değil Allah'a minnet duymuş olurlar. Bu şelildeki bir niyet ile farz bir ibadet edası, hem uhrevi bir sevap, hem ihlas ve diğer insanların da makbul duaları alınmış olunarak çok kazançlı bir ticaret yapılmış olunur. Bu etkileşimin gündemde kalması ise "iktiran" denilen yaratma sistemini bilmekle ilişkilidir.

İki şeyin beraber gelmesi ya da bulunması olarak tanımlanan iktiranda bunlar birbirinin illeti zannedilerek büyük bir hata işlenmiş olunur. Aynı şekilde bir şeyin yok olması ile o nimet de yok oluyorsa o şey o nimetin illeti zannedilir. Böyle olunca da sebepler olayın kahramanı olarak itikat edileceği için çok ciddi bir itikat sapması gündeme gelir. Halbuki bir nimetin vucudu bütün alt yapıyı oluşturan sebeplere ve şartlara bağlıdır. Fakat yok olması bir şartın yapılmaması ile gerçekleşebilir.

Meselâ; bir bahçenin varlığı,bir bahçenin dikim, bakım, ilaçlama, sulama ve havalandırma gibi mesailerinin yanında güneşin imdat etmesi ile mümkün olmakla birlikte hakiki illet olan Alalh'ın kudretine ve iradesi ile rububiyetine bağlıdır. Fakat o bahçenin yokluğa gitmesi, vaktinde sulamak için suyun gelmesi için kapağı açmamakla gerçekleşir. Yani bir şey yapmamakla da bir nimet yok olur. Böyle olunca da bütün şartlarda olgunluk ve yerli yerince müdahale gereklidir.

Bu durumda bir nimetin bir insana gelmesinde diğer bir insanın ihsan niyeti o nimete mukarin olmuş yani yan yana gelmiş. İllet olmamış. Esas illet ,Alalh'ın rahmeti o nimeti sana yazmasıdır. Allah'ın rahmeti olmamış olsaydı elbette o nimette tahakkuk etmeeyceği gibi şartlardan biri de olmasa o da olmayacaktır. Çünkü bir şeyin yok olması bir şartın yokluğu ile mümkündür.

Demek, Allah'ın kudretinin ve iradesinin insanların çalışmalarında ilâhi bir enerji olabilmesi için insanların üzerlerine düşen vazifelerini bihakkın yerine getirmelerine bağlıdır (Risale-i Nur Külliyatı, Lem'alar;389). Çünkü o nimetin vücuda gelmesinde nihai karar merci Allah'tır.

İslâm finansı bir sistem, küresel sisteme entegre olmak gibi de bir vizyonu ve idelinde de İslâm dininin finansal hayata da mesajının olduğunu deklare etmek varsa bu sistemi yukarıdaki gerçeklere göre olgunlaştırarak bütün insanlara küresel helal bir finansal yatırım alanı açarak insanlığa ihsanda bulunmak bu sistemin uzmanlarının en önemli görev ve sorumluluklarıdır. Çünkü bir şeye istidat verilmesi ondan o istidadın ortaya çıkaracağı işi beklemek demektir. O istidat da zaten ortaya çıkmak için fırsat kollamaktadır. Ta ki o istidat sahibi çalışmalarına büyük bir azim ve şevkle devam etsin.

İşte burada çok önemli bir husus dikkatlerden kaçmaktadır. Bir insanın başarısı; sırf bu dünya için yaratılmış gibi dünyaya çalışmakla, gerekeni yapmayarak hırs göstermekle dünyada ilerleme ve güvenlik sağlanmaz. Bunların sağlanması ancak; her konunun uzmanlarının kendi sahalarında sürekli ilerlemelerine, güven tesisine ve yardımlaşmanın yaygınlaştırılarak kolaylaştırılması ile mümkündür. Bunun için de temelde dinin emirlerine ciddi riayet etmek, takva dairesinde sosyal hayatta yaşamak ve imanını sağlamlaştırarak Allah'la bağını sağlamlaştırmakla ancak mümkündür (Risale-i Nur Külliyatı, Lem'alar;215).

Diğer taraftan zamanında İslâmiyet'in verdiği şevk ile her alanda fersah fersah günümüz medeni milletlerini zamanında müslümanlar geçtiği gibi, yine aynı kaynaktan feyz almaya devam ederek adetullah kanunlarına riayet edip fikirlerin birleşimi ile finansal konularda da omuz omuza gelinerek kapitalist sistemin egemenliği devre dışı tutulacaktır. Çünkü; küresel dünyada küresel bir helal finansal sistemin olması kaçınılmaz bir hal almıştır. Helal bir finansal sistemin olmasını isteyen nice insanların istidat lisanı ile istemeleri ve bu sahada da İslâmiyet'in bir çözümünün olduğunun gösterilmesinin ortaya çıkardığı açlık, böyle bir sistemin bütün araçları ile devrede olmasını ve küresel bir yapıda baş aktör olarak yerini alması kaçınılmazdır. (Risale-i Nur Külliyatı, Tarihçe-i Hayat;75).

Özellikle İslâm finansın teorisyen ve uygulamacılarının böyle bir ihsanın vücuda gelmesi için gerekeni yapmaları kaçınılmazdır. Elbette gelinen seviye bir şeyleri ortaya çıkarmış hem de yabana atılamayacak kadar da değerli sonuçlar elde edilmiştir. Fakat, mevcut durum nihai bir durak değil daha yolun başı gibi düşünülüp yeni ya da açılımlı hizmet yelpazeleri ile yaygın bir İslâm finansı uygulamalarına yelken açılmalıdır. Çünkü mevcudu yeterli görmek insanın himmet ve gayretini köreltir, tembelleştirir. (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat;675). "*Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla (ihsanda bulunanlarla, muhsinlerle) beraberdir" (Ankebut, 69;29)* ayeti zaten en öenmli bir motivasyon kaynağıdır. Çünkü gerçek

Muhsin, Allah iken elbette muhsinkârane davranan kullarınının, kullarına olan ihsanlarında muavenet ve inayetini esirgemeyecektir.

İslâm finans sisteminin lokomotifi olarak görülen fetva kurulları, Teknik personeli ve uygulamacıları konuyu sadece finansal bir faaliyet olarak görmemelidirler. Çünkü faiz uygulamaları ayetlerde Allah ve Rasulüne savaş açmakla eş değer gösterilmiştir (Bakara, 2;278-279). Bu savaşta muzaffer olunmak isteniyorsa gerekli her türlü çalışma da fedakarlık da gösterilmeli, cihada giden müminler gibi kişi canından dahi bunu aziz görmelidir. İşte burada müslümanları uyanıklığa davet edecek hem şahsi hem de içtimai bir takım sorumluluklar vardır. Bunları kısaca ifade etmek gerekirse;

- İnsan hedefine odaklandığında öncelikli olarak yeis denilen ümitsizlik bir engel olarak karşısında durur. Buna karşı *"Allah'ın rahmetininden ümit kesilmez"* (Zümer, 39;53) ayeti imdada çağrılmalıdır.
- Bu engel aşılır aşılmaz gayeye doğru gidilirken bu sefer de başkaları karşısında üstün gelme hastalığı debreşmeye başlar. Bu takım ruhunu bozucu, ben merkezli bakış açısını yok etmenin çaresi olarak *"Allah'ın katında rıza makamının daha kalıcı ve gerçek bir makam"* olduğu bilinci gündeme taşınmalıdır.
- Bu mani de def edilir edilmez başka bir imtihan engeli daha kişinin karşısına çıkarak verimli ve kaliteli netice için çalışmanın adımları acelecilikle atılamaz hale gelerek maksut amaç ya sona erer ya da gecikir. Bu tuzağa karşı ise; "*Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah'a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz."* Âl-i İmrân, 3;200) ayetinin kapsamına girmeye gayret etmek gerekir.
- Bu tuzakta atlatılıp başarı için bir kaç adım kalmışken bu sefer de *"sadece ben mi varım, ben mi kurtaracağım, hem benim ideallerim, ailem var"* gibi mülahazalarla amacına ulaşmakta sinsi başka bir düşman daha saldırmaya başlar. Buna karşı da *"İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olandır, Bir kavmin efendisi, o kavme hizmet edendir"* nebevî düsturlar, bu düşmanı savmak için kullanılmalıdır.
- Tembelliğin bu aşamaları büyük bir müsabakadaki aşamalar gibi geçildikten sonra bu defa da başkalarının tembelliğini örnek almak göreneği kişinin başarı tırmanışını durdurmaya çalışır. İşte burada da şu *"Tevekkül edenler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler."* (İbrahim, 14;12*)* Kur'anî düstur rehber olursa bu çelmeden de kurtulunmuş olunur.
- Tam başarıya az kaldı darken bu sefer de işleri başkalarına bırakma, *"ne me lazım benden bilmesinler, nasıl olsa birileri bir şekilde yapar"* söylemleriyle tembellik tekrar şaha kalkmak

isteyerek çalışma azmini ve gayret atını dizginleyerek oturtmak ister. İşte bu tembellik girdabının bu kıvrımında ise; *"Siz doğru yolda olursanız, yoldan sapan kimse size zarar veremez."* (Maide,5;105) ayeti o insanı o girdabtan kurtarmak için İlâhi bir halat gibi eline geçmelidir.

- Bu girdabın kıvrımlarından birer birer kurtulup da büyük bir gayretle hedefe doğru tam giderken bukez de yapılması gerekenleri sorgulatmaya, tenkit ederek başka yollarla, kendi bildikleri ile sonuca ulaşma kaçışları gündeme gelmeye başlar. Halbuki bütün bilgiler ve tecrübeler o işin nasıl yapılması gerektiğini ortaya koyan çok önemli İlâhî tavsiyeler ve insanî tecrübelerdir. İşte bu savaş meydanın da muhteşem silahı; *"Efendine, efendilik etme"* kelam-ı kibarı ile *"(Ey Muhammed!) Bundan dolayı sen çağrıya devam et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların hevâ ve heveslerine uyma"* (Şura, 42;15) ayeti semadan insanın eline uzatılmış çok değerli başarı formülüdür. Bu formül insanın dar aklının kazanımları yerine İlâhi ve tecrübî gerçekelerin, yerine göre istişari bilgilerin daha başarıya götürücü yollar olması kaynaklarının göz önünde bulundurulmasını sağlar.
- Bütün bu aşamalar bu silahlarla ayrı ayrı cephe savaşlarından zaferle çıkılmasını sağlayıp artık ciddi bir gayretle bütün çalışmalar yapılmaya başlarken büyük bir düşman olan ve *"bütün zahmetlerin anası ve rezil duruma düşmelerin de atmosferi olan rahatlık içinde hayatını geçirme hevesi ve arzusu"* insanın gayret ateşini söndürür ve bütün zaferlerin de neticesi olan zafer bayrağının burçlara dikilmesini engellemeye çalışır. İşte bu aşamada kullanılacak ve öldürücü darbeyi vuracak olan silah ise; *"İnsan için ancak çalıştığı vardır."* (Necm,53;39) kutsal kılıcıdır. Çünkü; fıtratında çok hareketlilik olan bir insanın gıdası, çalışma ve zorlukların üstesinden gelme gayretidir. Bu gayret, insanın fıtratı ile özdeşleceği için o insan da rahat ve huzurlu olacaktır (Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem eserleri;515-516). Çünkü fıtrat, yalan söylemez (Risale-i Nur Külliyatı, Mesnevi-i Nuriye;330).

SONUÇ

Özelikle faiz belasından bütün insanlığın kurtarılması ancak sağlıklı ve güvenilir bir İslâm finansının varlığı ve dirayeti ile mümkündür. Çünkü bu sistemde faiz ve faize benzeyen her uygulamaya, haram faaliyetlere yer yoktur. Bunların küresel sistemden elimine edilmesi ancak onların yerine konulacak uygulamalarla mümkündür. Çünkü hak gelirse batıl gider, batıl gelirse de hak kaybolur, gizlenir ya da gölgede kalır. *"Hak geldi, batıl yok oldu. Şüphesiz batıl, yok olmaya mahkûmdur" (İsra,17;81).*

Bu sistemin her paydaşı bu sistemde ihsan aksiyomuna göre sistemdeki yerini sağlamlaştırmalıdır. Faizli bir uygulamayla kıyaslama yaparak faizin daha avantajlı olduğunu ifade edecek hale gelmemelidir. İşte burada çok sağlam bir itikat ve İslâm finansının vizyon ve misyonu çok iyi bir şekilde özümsenmelidir. Çalışanlardaki uzmanlık seviyesinin verdiği bilinçle ilgili taraflara sunulacak bilgilendirme faaliyetlerinin güvenilirliği ve sağlamlığı bu sistemde kilit rol oynayacak bir kritik noktadadır. Yani bu sistemde uzman olarak var olmanın sebebi para kazanmak değil İslâm dininin güzelliğini ve son din olma fonksiyonunu gösterebilmede görev almaktır. Finansal piyasalarda en büyük ihsan; insanlara helal bir irat elde etme ortamının oluşturulmasıdır. Bu hem insanlık için hem de inananların ahireti için cenneti kazandırmak ve cehennemden kurtarmak kadar muazzam bir ihsandır.

REFERANSLAR

ÇELİK, İ.(2016), *"İslâm Finans Sisteminin Geleceğinin Aksiyomları",* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı, 49;159-182.

https://www.kuranmeali.com/ Diyanet İşleri Meali (Yeni)

http://www.erisale.com/#home

Nursî, Said, Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri
Lem'âlar
Mektubat
Mesnevi-i Nuriye
Muhakemat
Sözler
Şualar
Tarihçe-i Hayat

İslâm Finansının Temel Aksiyomlarından Rububiyet Aksiyomunun Risale-i Nur Külliyatındaki Rolü

İsmail ÇELİK[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi; Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Keçiborlu MYO Finans Bankacılık Sigortacılık Bölümü ismailcelik@isparta.edu.tr ORCID No: 0000-0002-1639-5276

ÖZET

Rububiyet aksiyomu; İslâm finansının en temelinde ve yaratılmış olan her şeyin de mebdesinden müntehasına kadar devrede olan Allah'ın varlıklarla olan münasebetini anlatan karakteristik bir ilâhi uygulamanın adıdır. Bu tasarruftan hareketle de İslâm finansının faize karşı çözümler üretmesi ve bu sistemin insanlığın faydasına, refah seviyesinin artırılmasına ve adaletli para ve sermaye paylaşımının sağlanmasına hizmet etmesinin sürekli olarak sağlanması için İslâm bilim insanlarının gayrette olmasını salık vermek için rububiyet aksiyomu İslam finansında vazgeçilmez bir temeli oluşturmaktadır. Bu aksiyom ile İslâm finansının kurgulanması, açılımları ve gelinen seviyede de sürekli gelişimi ve açılımları için çalışmaların gündemde tutulması mecburiyeti amaçlanmaktadır. Bunun için de Allah'ın bir ismi olan Rabb oluşundan feyiz alarak bu kavramın çok kapsamlı olarak yer yer anlatıldığı Risale-i Nur Külliyatı'na müracaat edilerek bu anlatımların İslâm finansının tarafları olan yatırımcı, aracı kurum çalışanları, sermaye kullanıcıları ve daha da önemlisi bu sistemin teorisyenlerine bakış açısı kazandırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler – Aksiyom, İslâm Finansı, Rububiyet, Faiz, Zekat.

GİRİŞ

İnsan, Allah'ın yarattığı ve aynı zamanda da kendine muhatap kabul ederek ona birçok misyon yüklediği çok müstesna bir varlıktır. Bu misyonların başında da kendine ait olan fiillerine, sıfatlarına, şuunatına ait ve zatına asla yakıştırılması mümkün olmayan isimlerine muhatap olmak gelmektedir. Bu muhatabiyet ise insanı varlıklar içinde çok ayrı bir yere koymayı zorunlu kılmaktadır. Allah'ın gizli bir hazine olduğu, bunun keşfedilebilmesi için de bütün varlıkların yaratıldığını ve insanın da bu gizemi çözme ve idrak etme kapasitesi en kapsamlı olan varlık olduğu gerçeği, insanın çok ayrı bir vazife ile muvazzaf olduğunu göstermektedir. (Risale-i Nur Külliyatı, İşârat'ül İ'caz;37-38). İşte bu etkileşimin en temel noktasında Allah'ın Rabb ismi yatmaktadır. Çünkü Allah'ın sonsuz içerikte olan isimlerinin görünür hale gelip de şuur sahiplerine çeşitli mesajlar sunabilmesi için bu ismin rububiyet olarak her an tecellide olması gerekir. Yoksa o gizlilik daimi kalacak ve mevcudatın yaratılmasındaki hikmet de gerçekleşmemiş olacaktır.

Eğer insanoğlu, bu dünyada başarıyı yakalayıp sürdürmek istiyorsa Allah'ın kâinatta cari olan adetullah adı verilen kanunlarına uygun hareket edebildiği nisbette Allah'ın yardımına ve neticedeki zaferin tahakkukuna nail olabilecektir. (Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri;572). Çünkü Allah mevcudattaki tecellilleri ile bu dünyadaki başarı standartlarını koymuştur. Bunlara uygunluk demek kendi icraatı ile örtüşmek anlamına

gelmektedir. Bu da vaat olduğu için Allah'ın vaadinden dönmesi düşünülemez.

İşte bu yüzden yeni bir finansal sistem olan İslâm finansının kurgulanması, içeriğinin doldurulması ve daima da çeşitlendirilerek gelişmesi Allah'ın rububiyet kanunlarına sadık kalınması ile mümkün gözükmektedir. Onun için de Uluslararası İslâm Hukuku Araştırmaları Akademisi (ISRA); İslâm finansının temel aksiyomları arasında "rububiyet" aksiyomuna da yer vermiştir (Çelik, 2016;167).

Literatüre bakıldığında Allah'ın isimlerini referans alarak konuları açıklama kapasitesine sahip olan Risale-i Nur Külliyatı "Rububiyet" konusunda ayrı bir yere sahip olduğundan söz konusu bölümde bu kaynağın rububiyet konusuna bakışı nazara verilerek İslâm finansı konularında bu aksiyomdan nasıl yararlanılabilir bağlamında konuya yaklaşım sergilenecektir.

ALLAH'IN RUBUBİYET'İNİN TECELLİLERİNE BİR BAKIŞ

İslâm dininin ana referans kitabı olan Kur'an'ı Kerim'de geçen Fatiha suresi, Müslümanların hayatının her anında gündemde olan bir suredir. Bu sure bir anlamda Kur'an'ın çekirdeği ve namaz ibadetinin de en temel şartlarından biridir. Bu surenin daha başlangıcında bütün âlemleri terbiye eden, olgunlaştıran ve fonksiyonel hale getiren Allah'a hamdler sunulmaktadır. Yani en önemli küllî şükür vesilesi Allah'ın Rabb'lığını tecelli ettirerek insanın istifadesine âlemleri sunmasıdır.

Öncelikli olarak rububiyet tecellisi insanlık âlemine tecelli ederken insan için en önemli ayağının resullerin gönderilmesi olduğu bu ayette vurgulanmıştır. Çünkü kâinatta her şeyin anlam kazanması ve amacına uygun bir şekilde karşılığını bulmasının anlaşılması ancak Allah'a elçilik yapan resullerle olmuştur. (Risale-i Nur Külliyatı, İşârat'ül İ'caz;32). Çünkü; anlaşılmaz bir kitap kağıt yığınından ibaret olduğu gibi (Risale-i Nur Külliyatı,Sözler; 180) anlamı ders verilmemiş bir yaratılış da beyhude bir faaliyetten başka bir şey değildir. Bu etkileşimin santral gibi çalışabilmesi için de kalplere hidayet nurunun verilmesi gerekir ki bu da ayrı bir rububiyetin tecellisinden başka bir şey değildir (Risale-i Nur Külliyatı, İşârat'ül İ'caz; 95).

Rububiyet daha geniş çaplı olarak aynı eserde; gördüğümüz kainatın her bir ögesi ayrı bir âlem niteliğinde olmakla birlikte hepsini aynı anda yaratılışındaki gayesine uygun bir şekilde terbiye ederek en temel taşı olan zerrelerini de her bir unsurun icabına göre tahrik eden ancak Allah'ın

rububiyetidir. Her şey, ne için yaratılmışsa o noktaya ulaşıncaya kadar vazifelerini kemal-i rahatla ve kolaylıkla yapma şevkindedirler. Fakat bu varlıkların her bir unsurunun bütün kâinatla entegresi olduğundan bu ilintililiği yapabilecek kendilerinde keyfiyet olmadığından bütün bunları o şeylere uygun sevk ve idare eden ancak Allah'ın terbiye ediciliğidir. Allah'ın her an müdahalesi ve tam vakti münasipte devreye girmesi söz konusu olmazsa bu mucizevi idare ve olgunlaşmanın devam etmesi mümkün değildir. Her şeydeki bu belli bir vazifeye ve vaziyete olan odaklanma elbette herşeyi, herşeyi ile bilen bir Rabb'ın rububiyeti ile mümkün olmaktadır. Basit bir çorba ya da menemen dahi uygun zamanda ve şekilde müdahale görmezse başka bir eşy olacağı çok nettir. İşte bütün kainattaki her bir varlık o kadar donanımlı ve fonksiyonel bir yapıdadır ki bunların yapı taşı olan cansız, şuursuz ve sadece kendileri ile alakaları olan zerrelerin hareketi ile böyle mucizeli sonuçlar elde edilmesi mümkün değildir. Demek her an her şeye belli bir vazife ile vazifedar kıvamda olması için müdahalesi olan bir terbiyecilik olan rububiyet tasarrufu sürekli caridir. (Risale-i Nur Külliyatı, İşârat'ül İ'caz; 38-39) mealinde ifade edilmiştir.

İnsanın anne karnındaki meydana getirilmesine bakıldığında; nutfe denilen erkek ve kadından gelen üreme hücrelerinin zigota, zigotun çok ufak bir et parçasına ve bu et parçasının içinden farklı keyfiyetlerde etler ve kemiklerin yapılarak en genel hali ile bir insanın şekline almasındaki çok dakik hesapallarla işleyen rububiyet kanunu bir cam gibi direct olarak Allah'ı göstermektedir. Bu rububiyet bu hali ile de kalmayıp o insanın hayatı boyunca vücud elbisesi sürekli bir şekilde değişime ve dönüşüme tabi tutularak vücuttaki farklı sebeplerle meydana gelen yıkımların vücuddan atılması ve yerlerine yeni görevli zerrelerin gelip çalışabilmesi için beslenme ve farklı boşaltım sistemeleri diama çok ince detaylı hesaplamalar neticesinde olabilecek tasarruflarla olabilecek bir niteliktedir. Beslenmenin içeriğini oluşturan her bir besinin ham maddesi olan zerreler ise su, toprak, ve havada rast gele dağınık bir vaziyette bulunurken bir besin maddesine girerek o şeye mahsus hareket ederek o varlık vücuda gelir. Daha sonra rızık olarak bedene girerek ilgili organa vücuttaki yeme, eritme ve sindirme faaliyetlerinden sonra sevk edilir (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 706-707) Bütün bu işlerin her bir aşaması ve anı sürekli bilinçli bir müdahale ile olması gerekeceğinden dolayı insanın hayatı daima bu rububiyet şemsiyesinin altında geçmektedir.

Aynı şekilde başka bir yerde رَبُّ الْعَالَمِينَ ifadesinin, on sekiz bin âlemin anlatımında değerlendirmeye tabi tutularak anlatıldığı yerde her bir uzman kişinin bakış açısına göre bu âlemlerin neler olduğu ve olabileceği ifade edildikten sonra esas meselenin âlemlerin sayısı değil Allah'ın rububiyetinin her şeyi kuşattığını görerek böyle bir icraatın ancak tam anlamıyla Allah'a verilmesi ile mümkün olacağının altı çizilmiştir (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat; 460)

Başka bir eserde ise aslında her bir yaratılmış varlığın ayrı bir âlem olduğu vurgulanarak her bir varlığın yaratılması için Allah'ın her an bütün isimleri ile devrede olduğu vurgulanmıştır. Yani deizmin temel felsefesini temelden sarsıcı bir ispat yapılırken rububiyetin her an her yerde ve her bir şeyin genelinde ve en küçük parçası dahi yaratılıp ömrü devam ettirilirken geçirdiği değişim ve dönüşümde Allah'ın rububiyetinin o varlığa özel itina ile gerçekleştiği vurgulanmıştır.

"*Nakkaş-ı Ezelî, hadsiz kudretiyle, nihayetsiz cilve-i esmâsını her vakit tazelendirmekle ayrı ayrı şekilde göstermek için, eşyadaki teşahhusları ve hususî simaları öyle bir surette halk etmiştir ki, hiçbir mektub-u Samedânî ve hiçbir kitab-ı Rabbânî, diğer kitapların aynı aynına olamıyor. Alâküllihal, ayrı mânâları ifade etmek için, ayrı bir siması bulunacak."* (Risale-i Nur Külliyatı, Lem'alar; 306)

Rububiyet aksiyomu en temelde aslında Allah'ın birliği ve diğer bir aksiyom olan tevhidin de en temel anlatım ekranıdır. Çünkü; rububiyet sistemi; kâinatın bir elden çıktığının en muazzam göstergesidir. Çünkü bu muazzam kâinat memleketinin idarecisi bir olmazsa bu düzen ve belli bir maksada yürüyüş mümkün olamayacaktır. İşte bu giriftliği kâinatta sağlayan şey Allah'ın rububiyetini sürekli cari kılmasındandır. İşte bu geniş çaplı tevhid sancağının adı "rububiyet-i mutlaka" hakikatıdır ki ilgili eserde şu şekilde ifade bulmuştur:

"*Evet, bütün kâinatta, hususan zîhayatlarda ve bilhassa terbiye ve iaşelerinde her tarafta aynı tarzda ve umulmadık bir surette, beraber ve birbiri içinde, hakîmâne, rahîmâne, bir dest-i gaybî tarafından olan bir tasarruf-u âmm, elbette bir rububiyet-i mutlakanın tereşşuhudur ve ziyasıdır. Ve tahakkukuna bir burhan-ı kat'îdir. Madem bir rububiyet-i mutlaka vardır; elbette şirk ve iştirakı kabul etmez. Çünkü, o rububiyetin, kendi cemâlini izhar ve kemâlâtını ilân ve kıymetli san'atlarını teşhir ve gizli hünerlerini göstermek gibi en mühim maksat ve gayeleri, cüz'iyatta ve zihayatta temerküz ve içtimâ ettiğinden, en cüz'î bir şeye ve en küçük bir zihayata kendi başıyla müdahale eden bir şirk, o gayeleri bozar ve o maksatları harap eder. Ve zîşuurun yüzlerini o gayelerden ve o gayeleri irade edenden çevirip esbaba saldığından ve bu vaziyet rububiyetin mahiyetine bütün bütün muhalif ve adavet olduğundan, elbette böyle bir rubûbiyet-i mutlaka, hiçbir cihetle şirke müsaade etmez. Kur'an'ın kesretli takdisatı ve tesbihatı ve âyâtı ve kelimatı, belki hurufatı ve hey'atıyla mütemadiyen tevhide irşadatı bu büyük sırdan ileri gelmiştir."* (Risale-i Nur Külliyatı, Şualar; 205)

Rububiyet aksiyomunun en temel fonksiyonu olan tevhidi gösterme hususu Risale-i Nur Külliyatında ehemmiyetine binaen oldukça işlenen bir konudur. Bunun sebebi de külliyat müellifinin Kur'an'ı kendine rehber olarak kabul etmesindendir. Çünkü Kur'an ve her bir ayetinin hatta her bir kelimesinde dahi dört temel esas gözetilmektedir. Bunlar, tevhid, haşir ya da ahiret, nübüvvet ve ibadetle adalet'tir. Bu konu örneklerle anlatılarak tevhid

aksiyomunun öneminin altı bilhassa çizilmiştir (Risale-i Nur Külliyatı, İşârat'ül İ'caz; 31-32). İşte bu anlamda bu Allah'ın Rablığı ve tecellisi olan rububiyeti çok önemli bir eser olan El-Hüccetüzzehra risalesinde de gündeme alınmıştır.

"Rabb'ül Âlemin'*dir…Evet, biz gözümüzle görüyoruz ki, bu kâinatta binler değil, belki milyonlar âlemler, küçük kâinatlar, ekseri birbiri içinde, her birinin idaresi ve tedbirinin şeraiti ayrı ayrı olduğu halde, öyle bir mükemmel terbiye, tedbir, idare ediliyor ki, bütün kâinat bir sahife gibi her an nazarında ve bütün âlemler birer satır gibi kalem-i kudret ve kaderiyle yazılır, tazelenir, değişir. Bir nihayetsiz rububiyet içinde nihayetsiz bir ilim ve hikmet ve ihatalı hadsiz bir rahmet ve dikkatle bu milyonlar âlemleri ve seyyal kâinatları idare eden bir Rabbü'l-Âlemînin vücub-u vücuduna ve vahdetine küllî ve cüz'î şehadetler, zerreler ve zerrelerden terekküp eden mevcutlar adedince hadsiz, nihayetsiz şehadetler her an ve zaman geliyorlar. Zerrat tarlasından tâ manzume-i şemsiyeye, tâ Samanyolu denilen kehkeşan dairesinde ve bir hüceyre-i bedenden tâ zemin mahzenine, tâ kâinat heyet-i mecmuasına kadar aynı kanun, aynı rububiyet, aynı hikmetle beraber idare ve terbiye eden bir rububiyeti tasdik ve hissetmeyen, bilmeyen, görmeyen bir insan, elbette hadsiz bir azaba kendini müstehak eder ve merhamete liyakatini selb eder."* (Risale-i Nur Külliyatı, Şualar; 748-749).

Başka bir eserde de rububiyet tecellilerine ayrıntılı örnekler verilerek perde perde nasıl her şeyi kapsam alanına aldığı ifade edilerek Allah'ın birliğine deliller getirilerek konu muhkemkeleştirilmiştir.

Bir kuşun tüylü elbisesi hangi rububiyet kanunu ile değiştiriliyor, tazelendiriliyor ise aynı o kanunun açılımı olarak, üzerinde yaşanılan yer yüzünün dahi her mevsim belki de her gün yenilenmesi, her asırda dünyanın yeni bir form alması ve kıyamet vaktinde de şu kâinatın sureti ebediyete intikal etmek için tebdil ve tağyir edilecektir.

Hangi rububiyet kanunu, maddenin en küçük yapı taşı olan zerreyi vazifesine uygun olarak harekete geçirip iş gördürüyorsa aynı etkileşim dünya gezegenini cezbeye gelmiş ve sema yapan bir mevlevi dervişi gibi kendi ve güneş etrafında döndürüyor, bunlar olurken de aynı etkileşim bütün âlemleri çekip çeviriyor ve güneş sistemini ve adı konulmayan bütün uzaydaki farklı sistemleri de olduğu gibi seyahat ettirmektedir.

İnsan vücudundaki hücreleri her an tazelendirirken birilerini gönderip birilerini de vücuda tam uyum sağlayacak kapasitede isitihdam eden o kanun, bir insanın bahçe ve bağındaki bitkileri ve ağaçları tecid ederek vazifesine odaklandırıyor ve yeryüzü de aynı kanundan nasibini alarak her sene, her mevsim belki her gün yeni bir manzara ile güzelliğini arz-ı endam etmektedir.

Hayatın bir varlığa gönderilmesindeki rububiyet kanunu nasıl bir sinekte kendini göstererek hayattar bir makinaya çevirip o varlığı bütün evrenle iletişime geçiriyorsa aynı kanunun kapsamına ağaçlar, bitkiler de girerek genel olarak da bahar bütün teçhizatları ile hayattar mükemmel bir

ordu gibi kendini daima canlı tutmakta ve haşir sabahında da vaad edilen bütün varlıklar hayatlandırılarak ebediyen var edilecektir (Risale-i Nur Külliyatı, Mektubat; 411-412).

Konuyu başlangıçta olduğu gibi yine insandaki rububiyet tecellisi ile tamamlamak yerinde olacaktır. Çünkü insanın en kalıcı öğrenme özelliği; kendindeki bizatihi yaşadığı ve sahip olduğu özellikleri ile o konuyu kendinde örtüştürmesi ile olmaktadır. (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 727). Bunun için de ayetlerde konu çoğu zaman bireyin iç dünyasına dönerek konuyu kendi ile bütünleştirmesi istenerek tefekküre davet edilmektedir.

İnsanın vücuduna takılmış organlar içinde en değerli olanları göz ve kulak gibi duyusal organlardır. Bu organları hiçbir insan hiçbir mağazadan almış, fabrikaya sipariş vererek de yaptırmamıştır. Çünkü bir damlacık sudan insan yaratılırken o kadar merhaleler içinde insan şeklinin alınması ve kainatla entegre göz ve kulakların ona yerleştirilmesi ancak İlahi bir rububiyetle, Rabb olan Allah'ın kudretiyle olması kaçınılmazdır. O halde insanı yoktan yaratıp terbiye ederek o kaliteye ulaştıran sadece Rabb olan Allah'tır ki insanlara bu gibi organları hediye etmiştir. Öyle ise her şeye rububiyeti ile tecelli eden ve kendisine bu organlar sebebiyle teşekkür edilip ibadet edilecek de sadece Allah'tır. (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 560) ifadesi işte bu can alıcı etkileşimi yaşatmak için yer almıştır. Hatta bu etkileşimin sürekli olması için de başka bir ayetin tefsiri bağlamında şu ifadeler de çok değerli olarak insanların tefekkür dünyasına emanet edilmiştir. Çünkü rububiyetteki esas mesele, sebeplerin arkasında hemen Allah'ı ve O'nun güzel isimlerini görerek her şeyi, yaratma kabiliyetinden uzak tutarak onları bir anda şüphesiz ve vesvesesiz bir şekilde Allah'a vererek tevhitte kalmaktır.

"Size ve hayvânâtınıza rızkı yetiştirmek için su semâdan geliyor. O suda, size ve hayvânâtınıza acıyıp, şefkat edip rızık yetiştirmek kabiliyeti olmadığından, su gelmiyor, gönderiliyor demektir. Hem toprak nebâtâtıyla açılıp, rızkınız oradan geliyor. Hissiz, şuursuz toprak sizin rızkınızı düşünüp şefkat etmek kabiliyetinden pek uzak olduğundan, toprak kendi kendine açılmıyor; Birisi o kapıyı açıyor, nimetleri ellerinize veriyor. Hem otlar, ağaçlar sizin rızkınızı düşünüp merhameten size meyveleri, hububatı yetiştirmekten pek çok uzak olduğundan, (âyet gösteriyor ki), onlar bir Hakîm-i Rahîmin perde arkasından uzattığı ipler ve şeritlerdir ki, nimetlerini onlara takmış, zîhayatlara uzatıyor. İşte şu beyanattan Rahim, Rezzak, Mün'im, Kerîm gibi çok esmânın matlaları görünüyor." (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 569)

İNSANDA RUBUBİYET TASARRUFUNUN YANSIMASI

İnsan, Allah'ın bin bir esmasına muhatap olabilecek donanımda yaratılmış cihazlardan müteşekkil bir varlıktır. Onun için insan farklı hissiyat, duyu ve lâtifelerle teçhiz edilmiştir. Bu cihazlardan en önemlisi ise Allah'ın isimlerine ayinedar olma kapasitesidir (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 881). Bu özellik ise Allah'ın şuunatını ve fiillerini idrak etmek için çok kıymetli bir tefekkür mekanizmasıdır. Bu mekanizma ile insan hem şirkten kurtulmakta hem de esas iş görenin Allah olduğunu her an âleminde diri tutmaktadır. Kendinde olan cüz'i meyletmek ile bir şeyleri terbiye etiğini ve belli bir seviyeye getirdiğini düşünen insan hakikatte sadece bir şeye yeltenmekte ve arka planda ise Allah'ın yine rububiyeti tasarrufta bulunmaktadır. Burada önemli olan ise Allah'ın yardımına layık olmak için tevekkül vazifesinin gündeme gelmesidir. Herhangi bir işin, faaliyetin başlatılıp olgunlaştırılması ve devamının gerçekleşmesi hep İlahi rububiyetin devrede olması iledir. Hayırlı işlerde de şerli faaliyetlerde de hep devrede olan bu güçtür. Çünkü hayrı da şerri de yaratan Rububiyet-i İlahiyedir.

Bu etkileşimdeki ince sırrı anlamak için yine insanın kendi ölçücükleri ile bu trafiğin çalışma prensibini çözmesi gerekir. Külliyat bu konuda da çok anlamlı bir formül ortaya koymuştur.

Yaratılmış varlıklar içinde en üstün özelliklere sahip, iradesini farklı farklı şeylere kullanma yeteneğine malik, dünyanın farklı işlerine ve yerlerine el uzatıp tasarruf etme kapasitesi olan tek varlık insandır. İşte bu insanın sürekli olarak ve basitçe yapmış olduğu fiilleri yemek, konuşmak ve düşünme özellikleridir. Bu basit olarak nitelendirilen yemek, konuşmak ve tefekkür etmek işlevleri birbiri ardına olayların takip etmesi sonucu gerçekleşir. Bu sıradan olan işlerin toplamındaki organizasyonun şekillenmesindeki tasarrufların insanın iradesine düşen mesela yüz fiilden ancak biridir. Yani mesela; yemek işlevinin bir gayesi ve işlerliği vardır. Bu amacın ortaya çıkması o işlerliğin sırası ile mükemmel olarak gerçekleşmesine bağlıdır. Vücudun ilgili organının o yemek işleminden sonra gıdalanabilmesi için süreç ağızdaki dişlerin devreye girmesinden başlayıp en sonunda o gıdanın sıvı kana karışarak ilgili organa sevk edilmesine kadar çok harika bütünleşik fiillerin gerçekleşmesine bağlı. İnsan sadece ağzındaki dişlerde o yiyeceği öğütme gibi bir gayreti vardır. Fakat o sırada dahi tükürük bezlerinin çalışması, geviş getirilen lokmanın dilin devreye girerek ilgili dişlere götürülmesi, sonrasında soluk borusunun kapatılarak yemek borusuna sevk edilmesi gibi aşamaların hiçbirine insan karışamamaktadır. Ama bu harika işler de o aşamada uygun şekilde gerçekleşmezse de o organın gıdalanma amacı da gerçekleşmeyeceğinden bu gıdalanma işleminin her bir aşamasına müdahale edip de mükemmel olarak o neticenin sindirim tamamlanarak ortaya çıkması işte bu rububiyet tecellisi ile olmaktadır. Ya da konuşken bir kelimeyi ağızdan çıkarmak için her bir harfin ağızdan çıkma şekline göre o anda bilinçli bir şekilde o kelimeyi

düşünerek çıkarmak söz konusu bile değilken o kelimenin alt yapısını oluşturan fikrin, zekadan o anda çağrışım ile lisana dökülmesi, o fikri diri tutan hissiyat dünyasının kalpten süzülmesi, aynı zamanda akciğerlerin daima solunum için mükemmel olarak çalışması, atmosferin uygun bileşimde havayı uygun karışımda daima gündemde tutması ve neticede ağızdan çıkan o kelimelerin süratle bir şekilde hadsiz kulaklara transferi bir insanın müdahale edip de yapabileceği işler yumağı değildir. Sıradan olmakla birlikte harika olan bu işlere elbette bir müdahale olacağına göre, işte bu müdahaleyi yapan Allah'ın rububiyet tecellisidir.

İnsan denen bu harika varlık en basit fiillerine muktedir değilse daha hiçbir varlık kendi fiillerinin sahibi, meydana getireni ve ilgili şeyi olgunlaştıranı olamaz. Onlar olsa olsa sadece Alalh'ın rububiyetinin tecellisinde görev alan sadece aracıdırlar, ekrandırlar ve elçidirler. Kendilerine ait hiçbir şeye tam anlamıyla müdahaleleri yoktur. Allah; bir insanla diğer insanlara bir gerçeği öğretmekte, bir ağaçla meyveyi ikram etmekte, bir hayvanla da en mugaddi olan balı tattırmaktadır. Bunun bu hale gelmesini de sağlayan Allah'ın rububiyetidir, Rabb isminin tecellisidir. Aynı zamanda da imtihan dünyasında da birer çeldiricidirler. Yani yumurtayı tavuk mu veriyor? Yoksa o ekrandan Allah mı gönderiyor? Lezzetli bir meyveyi ağaç mı yapıyor? Yoksa insanların gözünü, burnunu, dilini bilen birisi o meyveyi terbiye ederek görüntüsü, kokusu, tadı ve gıdalı özelliğini o hale getirerek onu insana ikram eden Allah mıdır? (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 826-827)

Bu ifadeler göstermektedir ki insan herhangi bir faaliyeti sadece başlatmak için teveccüh eder ama arka planda o iş için gerekli alt yapıyı oluşturan ve harekete geçiren rububiyet tecellisidir. Buradan da anlaşılmaktadır ki insan sadece otomatik bir makinanın sadece tuşuna basmak ya da dokunmak gibi bir vazifesi vardır. Gerisini devam ettiren, olgunlaştıran ve kemale erdirip işlevsellik kazandıran rububiyet kanunudur. Fakat kanunlara da işlerlik kazandıran kudrettir. O kapsamlı rububiyet kanununu da harekete geçirip her insanın arkasında muazzam bir güç ise Allah'ın sonsuz kudretidir. Onun için de herhangi bir şey yaratılırken, evreden evreye evrilirken ve kemaline ulaşırken mutlaka ilim, irade ve kudret devrede olarak rububiyet kanunu işlerliğe kavuşturulur. İlim olmazsa fonksiyonellik, irade olmazsa o özellik, kudret olmazsa da o evre vücuda gelmez, varlık sahasına çıkmaz.

Bu genel anlamdaki kişisel rububiyet tasarrufunu idrak etme metodunun bir ilerisi ise Hz. Muhammed (a.s.m)'in de uygulamış olduğu muazzam nebevi bir metottur. Çünkü Hz. Peygamber çoğu defa söylediği "Muhammed'in hayatı kudret elinde olan Allah'a yemin olsun" sözü, çok harika bir şekilde insandaki rububiyet kanununun her insanda her an istisnasız çalıştığını göstermektedir. Çünkü var edilmiş varlıklar içinde en seçkin ve ayrıcalıklı olan Hz. Muhammed (a.sm)'in nefsi kendi kendine bir şeylere malik, yaptığı fiillerinde kendisi muktedir değilse ve hareketleri

başka bir iradeye ve onun tasarrufuna bağlı ise bu durumda hiçbir şey, hiçbir iş, hiçbir hal, hiçbir nitelik herhangi bir şeyin, en küçük yapı taşından en kâmil haline kadar olsun o İlahi rububiyetin iktidar ve iradesinin tasarrufunun dışında olması mümkün değildir (Risale-i Nur Külliyatı, Şualar; 25)

İşte bu etkileşim gerçek anlamda her insanın hayatında bilinçli bir şekilde yaşanmış olsa insanın o işteki incelikleri düşünmemesi ve gerekli aşamalarını gerçekleştirmek için gayrette olmaması mümkün değildir. "Kaderin, gayrete aşık" olmasındaki ince manada burada yatmaktadır.

Bu aşamada şu manidar anekdotu da aktarmak yerinde olacaktır.

Meşhurdur ki, bir zaman İslâm kahramanlarından ve Cengiz'in ordusunu müteaddit defa mağlûp eden Celâleddîn-i Harzemşah harbe giderken, vüzerâsı ve etbâı ona demişler:

"Sen muzaffer olacaksın. Cenâb-ı Hak seni galip edecek."

O demiş:

"Ben Allah'ın emriyle, cihad yolunda hareket etmeye vazifedarım. Cenâb-ı Hakkın vazifesine karışmam. Muzaffer etmek veya mağlûp etmek Onun vazifesidir."

İşte o zat bu sırr-ı teslimiyeti anlamasıyla, harika bir surette çok defa muzaffer olmuştur. (Risale-i Nur Külliyatı, Lem'alar; 227)

O halde insan, sahip olduğu her özeliğini Allah'ın zatına uygun isim ve sıfatlarını idrak etmek için kullanması ve faaliyetlerinde de idrak ettiği isimleri bir ruh gibi arkasında hissetmesi gerekmektedir. Mesela; bir insan bir evi yaparken yaşamış olduğu aşamaları düşünüp şöyle bir çıkarımda rahatlıkla bulunabilir:

Ben nasıl bu evi her şeyi ile ilgilenerek bu hale getirdim, görüyorum ve onun sahibiyim, ilgili tadilatlarını yapıyorum. Öyle de; şu makro ev olan kâinat sarayını da biri yapmış, o usta onu ve içindeki her şeyi biliyor, görüyor, idare ediyor ve yeri geldiğinde gerekli müdahalelerde bulunarak düzen ve intizamını sağlıyor (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 936). İşte bu çıkarım direk olarak insanı Allah'ın rububiyetine ve dolayısı ile Allah'ın zatına bağlanmaya götürür. Çünkü güneşin ışığı, kendinden ziyade güneşi gösterdiği gibi, rububiyet tecellilleri de direk olarak Allah'ı akla ve fikre getirmesi gerekmektedir. Zaten bu kâinat sarayındaki her şey de bu etkileşimin daima gerçekleştirilmesi için yaratılmış, her an da yaratılmaya devam etmekte ve varlıkları devam ettirilmektedir.

RUBUBİYETİN İSLÂM FİNANSI İLE İLİŞKİSİ

Yeni yeni yapılanmasını tamamlamaya ve varlığını devam ettirmeye çalışan bir dinin finansal hayattaki temsilcisi olan İslâm finansı, aslında çok canlı bir yapıya sahiptir. Küresel finansal sistemde kendine has kuralları ve uygulamaları ile ayrıcalıklı bir yapıda olan İslâm finansının gelmiş olduğu evre elbette yeterli değildir. Gerek uyguladığı tekniklerdeki tereddütler, gerekse de rekabet şartlarındaki baskın küresel kapitalist finansal sistemin ezici üstünlüğü bu sistemin üzerinde titizlikle durulmasını gerekli kılmaktadır.

Özellikle dünyada yaygın olarak görülen gelir dağılımındaki adaletsizlik, diğer taraftan insanlar arasındaki yardımlaşma duygularının körelmesi çok ciddi sosyal sorunları da beraberinde yaşatmaktadır. İslâm dini nasıl inanç esaslarındaki sağlamlığı ve geçerliliği ile nihai gelinen noktada tek otoritedir. O halde bu inanç esaslarını destekleyen İslâm'ın yaşam kuralları da insanlığın huzur ve refahı için en temel değerler olarak kabul edilmelidir. Çünkü; *"Dünya, büyük bir mânevî buhran geçiriyor. Mânevî temelleri sarsılan garp cemiyeti içinde doğan bir hastalık, bir veba, bir tâun felâketi, gittikçe yeryüzüne dağılıyor. Bu müthiş sârî illete karşı İslâm cemiyeti ne gibi çarelerle karşı koyacak? Garbın çürümüş, kokmuş, tefessüh etmiş, bâtıl formülleriyle mi? Yoksa İslâm cemiyetinin ter ü taze iman esaslarıyla mı? Büyük kafaları gaflet içinde görüyorum. İman kalesini, küfrün çürük direkleri tutamaz."* (Risale-i Nur Külliyatı, Tarihçe-i Hayat; 784)

Bu zamandaki insanlıkta yaşanan sorunların en temelindeki sorun ise; emek ve sermaye arasındaki çarpışmadır. Bunun devre dışı kalması da ancak faizin ekonomik hayatta bütün çeşitleri ile devre dışı tutulması ve yardımlaşmanın en güzel ve aynı zamanda ibadet anlamını da taşıyan zekâtın cari olması ile mümkün olacaktır. (Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri; 278) Aynı zamanda karz-ı hasen ve sadaka müesseselerinin de sosyal hayatta genişletilmesi ile bu sorunun kökü kesilecektir. Çünkü "sen çalış ben yiyeyim" sözü ile "ben tok olduktan sonra başkası açlıktan ölsün bana" sözünü söylettiren faize olan düşkünlük ve zekâtın sosyal hayatta uygulanmamasındandır. İşte bu iki sözü bitirecek şey; parasal ve ekonomik ilişkilerde faizin devre dışı tutulması ve zekât farzının sosyal hayatta işlerliğinin sağlanması iledir (Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri; 287).

İslâm finansının dünya sermaye pazarında yaygın ve güçlü olması ticaret mantığı ile olan teşebbüsleri sayı olarak da nitelik olarak da artıracağı için yukarıda bahsedilen husus da gerçekleşmiş olacaktır. Bunun için de sistemin bütün tarafları rububiyet aksiyomu gereği İslâm finansının başarısı ve en kâmil hali ile dünya finansal piyasalarında hak ettiği yeri alması için çok çaba sarf etmeleri gerekmektedir. Yeni İslâmî finansal tekniklerin geliştirilmesi ve rekabet üstünlüğünün ele geçirilmesi için verimli

çalışmaların tanıtımın yapılması, yerine göre fahri tanıtım gönüllüleri yetiştirerek ama birebir ama da sosyal medya aracılığıyla bu sistemin insanlığın hayrına olan bir hareket olduğu sürekli gündemde tutulmaya çalışılmalıdır.

Şu da hiç akıldan çıkarılmamalıdır ki; insanlar eli ile geliştirilip insanlığın başına bela olan her olgu bir dinin çözüm çareleri ile ancak bertaraf edilir. İşte İslâm finans sistemi bunun için vardır. Çaresi de sapasağlam Kur'an ve Hadis külliyatları sayesinde oldukça mümkündür. Çünkü din; cari olduğu dönemlerdeki her türlü sorunlara cevap verebilecek içerikte gönderilir. Bunun için de İslâm finansının bilim insanları, gelir dağılımındaki adaletsizliğin önlenmesi, zengini iyice zengin ve fakiri de iyice fakir yapan sistemin tadil edilmesi, insanlıkta yaygın refah ve huzurun tesisi için İslâm finansını tam donanımlı bir seviyeye getirme tevekkülüne ermeleri gerekmektedir. Gelinen seviyeyi yeterli görmeyip küresel bu sorunların çözülmesi için İslâm finansının sağladığı her türlü imkân ve fırsatlar değerlendirilmelidir.

İslâm finansı ile; ticaret mantığı ile işlerin yaygınlaşması, sistemdeki riskin bütün taraflarca gönül hoşluğu ile paylaşılması ve aynı zamanda kazançların zekatlarının yine gönül rızasına göre kullanımının sağlanması, karz-ı hasen uygulamaları ile dengenin sağlanması sayesinde sosyal dejenerasyonun önüne geçilmiş olacak İslâm dininin her alana mesajının olduğu da bu şekilde görülerek evrensel ve en son bir din olduğu da böylece gösterilmiş olacaktır.

Külliyatta çok önemli bir müjde olan *"Şu istikbal inkılâbı içinde, en yüksek gür sada, İslâmın sadası olacaktır!"* (Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri; 166) müjdesinin tahakkuku elbette finansal alandaki gelişmelerden bağımsız olmayacaktır. Çünkü; *"Bir şey vacip olmazsa, vücuda gelmez." Yani, illet-i tâmme bulunacak; sonra vücuda gelebilir."* (Risale-i Nur Külliyatı, Sözler; 629) kaidesince İslâm'ın dünyaya hâkim olmasının etmenlerinden biri de İslâm finansının başarısı ile ilgilidir. Hem bu zamanda Allah'ın dinini tanıtmanın ve duyurmanın en mühim bir sebebi maddeten terakki ile mümkündür (Risale-i Nur Külliyatı, Tarihçe-i Hayat; 177). Bunun için de ticarette, ziraatta ve sanatta terakki edilmesi kaçınılmazdır. İnsan fıtratına ve gelirin artırılmasına en müsait meslek dalları bunlardır (Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri; 477). İşte bu dalların inkişaf ederek ekonomik hayatta yaygın olması ancak İslâm finansının varlığı ile mümkündür.

İşte bütün bu sürece odaklanılması ve neticeye matuf faaliyetlerin yoğunlaştırılması ise ancak rububiyet yani bir süreci amaç gerçekleşinceye kadar takip etmekle mümkündür. Bu aksiyom sürekli gelişmenin ve başarının da çok önemli bir itici gücüdür.

SONUÇ

Bu satırları yazıp okurken dahi rububiyetin kanatları altında olmamız her an bu aksiyomun varlığı ve müdahalesi ile olduğunu bilme refleksi aslında insanı çalışma ve bir şey üzerinde sürekli gelişmesi için gayrette bulunma enerjisi yüklemektedir. Çünkü nereye bakılırsa bakılsın her şey kendine tayin edilen evreye gelinceye kadar halden hale dönüşerek mükemmel bir yapıya ulaşmaktadır. Bu adeta Allah'ın vaadinin bir sonucudur. Ha Allah, bir şey hakkında kelam sıfatı ile söz vermiş, ha da bir şeye fıtri bir ömür ve fonksiyonellik takmışsa o şey mutlaka olgunlaşarak amacına mutlaka ulaşacaktır. Çünkü Allah'ın ilmi sonsuz, kudreti ise sınırsızdır. Yapmayacağı bir şey hakkında kelamıyla ve de adetullahı ile onu vaad etmez. Günümüz şartlarında da İslâm finansı, küresel kapitalist finansal sistemin panzehiridir. İnsanlığın faiz belasından korunması ve ekonomik-finansal sistemden de arındırılması ancak alternatif faizsiz finansal bir sistemin küresel ama geniş yelpazede hizmet veren bir helal finansal sistemle mümkündür. İşte rububiyet aksiyomu bu beklentiyi tahakkuk ettirmek için çok gerekli bir gayret ve şevk kaynağıdır. İslâm finansının teorisyen ve pratisyenlerinin bu aksiyomdan feyiz alarak bu sistemin gelişimi ve sonucu olan insanlığın refah ve huzuru için geceli gündüzlü çalışarak ekonomik hayatta küresel ekonomik ahenk yakalamak zorundadırlar. Dünyadaki yaşam standartlarındaki dengesizlik ve sömürü düzenin bertaraf edilmesi ancak finansal arenada İslâm dininin reçeteleri ile mümkündür.

REFERANSLAR

ÇELİK, İ.(2016), *"İslâm Finans Sisteminin Geleceğinin Aksiyomları",* Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı, 49;159-182.

http://www.erisale.com/#home

Nursî, Said, Risale-i Nur Külliyatı, İlk Dönem Eserleri
İşarat-ül İ'caz
Lem'âlar
Mektubat
Sözler
Şualar
Tarihçe-i Hayat

Türkiye'de Genç İşsizliğinin Görünmeyen Boyutları: Geniş Tanımlı İşsizlik Yaklaşımı

Funda ÇONDUR[1]

[1] Prof.Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fcondur@adu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-0570-4333

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de genç istihdamı ve genç işsizliğini geniş tanımlı işsizlik yaklaşımı çerçevesinde incelemektedir. Analiz, TÜİK, OECD, ILO ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından yayımlanan güncel istatistiklere dayanmaktadır. Gençlerin işgücü piyasasına katılımı, eğitim–istihdam ilişkisi, NEET oranları, sendikalaşma düzeyi ve yoksulluk göstergeleri birlikte ele alınmaktadır. Bulgular, Türkiye'de gençlerin önemli bir bölümünün istihdama dâhil olamadığını, özellikle genç kadınların işgücü piyasasında çok daha dezavantajlı bir konumda bulunduğunu ve geniş tanımlı genç işsizliğin dar tanımlı resmi oranların oldukça üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışma, genç emeğinin güvencesizleşmesi ve ucuzlatılması eğiliminin yapısal nedenlerini üzerinde durmaktadır. Bu sorunun aşılmasına yönelik olarak kamucu, kapsayıcı ve toplumsal cinsiyete duyarlı istihdam politikalarına duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Genç İşsizliği, Geniş Tanımlı İşsizlik, NEET, Genç İstihdamı, Türkiye.

GİRİŞ

Genç işsizliği, günümüz emek piyasalarının en yapısal ve kalıcı sorunlarından biri haline gelmiştir. Küreselleşme, dijitalleşme ve neoliberal emek rejimleri, gençlerin istihdama geçiş süreçlerini belirsiz ve kırılgan hale getirmiştir. Türkiye'de bu süreç, demografik yapı, eğitim–istihdam uyumsuzluğu ve sınırlı refah düzeyi nedeniyle daha da derinleşmektedir. Uluslararası literatür, gençlerin yetişkinlere kıyasla işsizlik, güvencesiz çalışma ve emek piyasasından dışlanma riskleriyle daha sık karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

Genç işsizliği yalnızca konjonktürel dalgalanmalarla açıklanabilecek bir olgu değildir. Aksine, üretim yapısı, eğitim sistemi ve emek piyasası kurumlarının etkileşimiyle şekillenen çok boyutlu ve uzun dönemli bir toplumsal sorundur. Türkiye'de genç işsizliğinin gerçek boyutları, dar tanımlı resmi göstergelerin ötesine geçildiğinde çok daha görünür hale gelmektedir. Bu nedenle bu çalışmada, çalışmaya hazır olduğu halde iş aramayanlar, iş bulma umudunu kaybedenler ile mevsimlik ve eksik istihdam edilenleri de kapsayan geniş tanımlı işsizlik yaklaşımı esas alınmaktadır.

1980 yılı sonrası neoliberal dönüşümle birlikte kamusal istihdamın daralması, sendikal örgütlülüğün zayıflaması ve esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşması, gençlerin emek piyasasına girişini sistematik biçimde zorlaştırmıştır. Standing'in (2011) prekarya kavramsallaştırması, genç emeğinin giderek daha güvencesiz, geçici ve düşük ücretli işlere

yönlendirildiğini ortaya koymaktadır. Türkiye'de bu süreç, düşük katma değerli büyüme modeli ve sanayisizleşme eğilimleriyle daha da ağırlaşmaktadır.

Resmî işsizlik istatistikleri, gençlerin emek piyasasında karşılaştığı bu çok boyutlu dışlanmayı yeterince yansıtmamaktadır. ILO ve OECD tarafından kullanılan dar tanımlı işsizlik göstergeleri, yalnızca belirli bir referans döneminde aktif olarak iş arayan bireyleri kapsamaktadır. Oysa özellikle gençler arasında uzun süreli işsizlik, iş arama davranışını zayıflatmakta, gençlerin iş bulma umutlarını kaybettirmekte ve gençleri işgücü piyasasının dışına itmektedir. Bu durum, genç işsizliğinin gerçek boyutlarının sistematik olarak düşük görünmesine yol açmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de genç işsizliğini geniş tanımlı işsizlik yaklaşımıyla analiz ederek, gençlerin emek piyasasından dışlanma biçimlerini görünür kılmaktır. Çalışma, betimleyici istatistiklerin ötesine geçerek, genç işsizliğini yapısal, sınıfsal ve toplumsal cinsiyet boyutlarıyla birlikte ele almakta ve politika tartışmalarına eleştirel bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: GENİŞ TANIMLI İŞSİZLİK

İşsizlik kavramı, uzun süre boyunca dar bir istatistiksel çerçeve içerisinde ele alınmış ve yalnızca belirli bir referans döneminde aktif olarak iş arayan bireylerle sınırlandırılmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafından benimsenen bu dar tanım, ülkelerarası karşılaştırmalar açısından standartlaştırılmış bir ölçüm imkanı sunsa da günümüz emek piyasalarının esnek, parçalı ve güvencesiz yapısını açıklamakta giderek yetersiz kalmaktadır (ILO, 2022). Özellikle gençler açısından uzun süreli işsizlik deneyimi, yalnızca gelir kaybına değil, aynı zamanda iş arama motivasyonunun zayıflamasına ve emek piyasasından kalıcı kopuşlara yol açabilmektedir.

Dar tanımlı işsizlik yaklaşımının en temel sınırlılığı, çalışmaya hazır olduğu hâlde iş bulma umudunu yitirdiği için aktif olarak iş aramayan bireyleri işgücü piyasası dışında sınıflandırmasıdır. Literatürde "cesareti kırılmış işçiler", "iş bulma umudunu kaybeden işçiler" (discouraged workers) olarak adlandırılan bu grup, fiilen işsiz olmasına rağmen resmî işsizlik oranlarının dışında bırakılmaktadır (Bell & Blanchflower, 2011). Bu durum, işsizliğin toplumsal maliyetlerinin ve emek piyasasındaki atıl kapasitenin sistematik biçimde olduğundan düşük ölçülmesine neden olmaktadır. Özellikle gençler ve kadınlar gibi kırılgan grupların emek piyasasındaki dezavantajlı konumlarını görünmez kılmaktadır.

Türkiye'de genç işsizliği sorunu, benzer küresel dinamiklere ek olarak ülkeye özgü yapısal faktörler tarafından da şekillendirilmektedir. Düşük katma değerli üretim yapısı, sanayi ve hizmet sektörlerinde sınırlı nitelikli istihdam olanakları ve eğitim-istihdam uyumsuzluğu, gençlerin işgücü piyasasına girişini güçleştirmektedir (Buğra & Keyder, 2006; Ercan & Tansel, 2006). Özellikle üniversite mezunu gençler arasında işsizliğin yüksek seyretmesi, eğitim düzeyinin artmasının tek başına istihdam güvencesi sağlamadığını ortaya koymaktadır.

Bu sınırlılıkları aşmak amacıyla geliştirilen geniş tanımlı işsizlik yaklaşımı, dar tanımlı işsizliğe ek olarak çalışmaya hazır olduğu halde iş aramayan bireyleri, zamana bağlı eksik istihdam edilenleri ve mevsimlik çalışanları kapsayarak emek piyasasındaki toplam atıl işgücünü daha bütüncül biçimde ölçmeyi hedeflemektedir. OECD tarafından geliştirilen eksik istihdam göstergeleri ile ABD'de yaygın biçimde kullanılan U-6 işsizlik oranı, geniş tanımlı işsizliğin uluslararası alanda giderek daha fazla kabul gördüğünü ortaya koymaktadır (OECD, 2024). Bu yaklaşım, işsizliği bireysel tercihlerden ziyade yapısal ekonomik koşullar, üretim ilişkileri ve emek piyasası kurumları bağlamında ele almayı mümkün kılmaktadır.

Geniş tanımlı işsizlik perspektifi, özellikle genç işsizliğinin analizinde kritik bir öneme sahiptir. Gençler, işgücü piyasasına yeni giren bireyler olarak ekonomik dalgalanmalardan ve istihdam daralmalarından orantısız biçimde etkilenmekte; uzun süreli işsizlik deneyimleri sonucunda iş arama davranışını terk etme eğilimi göstermektedir (OECD, 2023). Bu nedenle dar tanımlı işsizlik oranları, gençlerin karşı karşıya olduğu gerçek işsizlik ve güvencesizlik düzeyini yeterince yansıtmamaktadır.

Türkiye özelinde, TÜİK tarafından yayımlanan tamamlayıcı işgücü istatistikleri, geniş tanımlı işsizliğin özellikle gençler ve kadınlar açısından neden alarm verici düzeylere ulaştığını açık biçimde ortaya koymaktadır (TÜİK, 2024). Bu veriler, genç nüfusun önemli bir bölümünün ya tamamen emek piyasasının dışında kaldığını ya da eksik ve güvencesiz istihdam biçimlerine mahkum edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla geniş tanımlı işsizlik yaklaşımı, Türkiye'de genç işsizliği sadece niceliksel bir sorun olarak değil aynı zamanda yapısal, toplumsal cinsiyet temelli ve sınıfsal boyutları olan çok katmanlı bir olgu olarak analiz etmek için zorunlu bir analitik çerçeve sunmaktadır.

TÜRKİYE'DE GENÇLERİN İSTİHDAMA KATILIMI

Türkiye'de gençlerin istihdama katılımı, emek piyasasının yapısal kırılganlıklarını ve sosyal politika alanındaki yetersizlikleri en açık biçimde yansıtan göstergelerden biridir. TÜİK'in 2024 yılı işgücü istatistiklerine göre, 15–24 yaş aralığındaki genç nüfusun yalnızca %39,5'i istihdamda yer almaktadır. Başka bir ifadeyle, bu yaş grubundaki gençlerin %60,5'i ya işsizdir ya da tamamen işgücü piyasasının dışında kalmaktadır (TÜİK, 2024). Bu oranlar, genç işsizliğinin yalnızca konjonktürel dalgalanmalardan kaynaklanmadığını bunun yanısıra eğitim sistemi, istihdam yapısı ve sosyal koruma mekanizmalarındaki yapısal sorunlarla doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Türkiye'de Genç Nüfusun Yaş Gruplarına Göre İstihdam Oranları (2024)

Yaş Grupları	ERKEK (%)	KADIN (%)	TOPLAM (%)
15-19	39,2	4,3	28,1
20-24	65,9	7,7	52,2
25-29	81,8	4,8	63,3
Toplam Genç İstihdamı (15-29)	51,7	6,4	39,5

Kaynak: TÜİK (2024). İşgücü İstatistikleri ve Tamamlayıcı Göstergeler.

Türkiye'de genç nüfusun yaş gruplarına göre istihdam oranları incelendiğinde, gençlik döneminin kendi içinde de derin eşitsizlikler barındırdığı görülmektedir. TÜİK verileri, 15–19 yaş grubunda istihdam oranının %28,1 gibi son derece düşük bir düzeyde seyrettiğini; bu oranın 20–24 yaş grubunda %52,2'ye, 25–29 yaş grubunda ise %63,3'e yükseldiğini göstermektedir. Ancak yaş ilerledikçe istihdam oranlarında gözlenen bu artış, gençlerin eğitimlerini tamamlayarak nitelikli ve güvenceli işlere yerleştiğini değil; büyük ölçüde işsizlik ve geçim baskısı nedeniyle her türlü işe yönelmek zorunda kaldıklarını göstermektedir. Bu durum, genç istihdamındaki niceliksel artışın niteliksel bir iyileşmeye karşılık gelmediğine işaret etmektedir.

Bu durum genç emeğinin sistematik biçimde ucuzlatıldığını ve güvencesiz çalışma biçimlerinin gençler arasında yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. Özellikle eğitimden istihdama geçiş sürecinde karşılaşılan belirsizlikler, gençleri geçici, düşük ücretli, kayıt dışı ya da eksik istihdam koşullarında çalışmaya zorlamaktadır. Literatürde bu süreç, gençlerin uzun süre "bekleme odası istihdamı" olarak tanımlanan, süreklilik ve kariyer birikimi üretmeyen işlerde yoğunlaşmasıyla açıklanmaktadır (Kalleberg, 2018; OECD, 2023). Bu tür istihdam biçimleri, gençlerin uzun vadeli gelir güvencesini zayıflatmakta ve yoksulluk riskini artırmaktadır.

Genç istihdamı değerlendirilirken dar tanımlı işsizlik göstergelerinin ötesine geçilmesi gerekmektedir. Türkiye'de gerçek işsiz sayısı, yalnızca

resmî işsizlerden değil; çalışmaya hazır olduğu halde iş aramayanlar ile mevsimlik çalışanlardan oluşan geniş tanımlı işsizler dikkate alınarak hesaplanmalıdır. Son dört hafta içinde iş arama faaliyeti yürütmemiş olsa da çalışmaya hazır olan bireylerin işsiz olarak değerlendirilmemesi, işsizliğin gerçek boyutlarının istatistiksel olarak gizlenmesine yol açmaktadır. Bu grupların hem işsiz sayısına hem de işgücüne eklenmesiyle elde edilen geniş tanımlı işgücü ve geniş tanımlı işsizlik oranları, Türkiye'de genç işsizliğinin çok daha derin ve yapısal bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede genç istihdamı, yalnızca istihdam oranları üzerinden değil; işin niteliği, güvencesi, sendikal haklara erişim ve gelir düzeyi gibi çok boyutlu göstergeler üzerinden değerlendirilmelidir. Nitekim Türkiye'de genç işçilerin %91'inin sendikasız olması (ÇSGB, 2024) ve 25 yaş altındaki her beş gençten birinin yoksulluk riski altında bulunması (TÜİK, 2024), mevcut istihdam yapısının gençler açısından koruyucu olmaktan uzak olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla genç işsizlik sorunu, toplumsal bir sorun olarak ele alınmalıdır. Genç işsizlik sorununun çözümüne ilişkin olarak emek piyasasında güvenceli, eşitlikçi ve kamucu politikaların uygulanması gerekliliği önem taşımaktadır.

TOPLUMSAL CİNSİYET BOYUTU: GENÇ KADINLARIN DEZAVANTAJLI KONUMU

Türkiye'de genç işsizliği ve istihdam sorunu, topl msal cinsiyet boyutu dikkate alınmadan analiz edildiğinde eksik kalmaktadır. TÜİK'in 2024 yılı tamamlayıcı işgücü istatistikleri, genç kadınların işgücü piyasasında genç erkeklere kıyasla sistematik ve çok boyutlu bir dezavantajla karşı karşıya olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Özellikle geniş tanımlı işsizlik göstergeleri, genç kadınlar arasında işgücünden dışlanmanın yapısal bir nitelik taşıdığını göstermektedir.

Tablo 2. Türkiye'de Gençlerde (15–24) Cinsiyete Göre Dar ve Geniş Tanımlı İşsizlik Oranları (2024, %)

İşsizlik Türü	Erkek (%)	Kadın (%)
Dar Tanımlı İşsizlik Oranı	11,5	22,9
Geniş Tanımlı İşsizlik Oranı	31,2	46,7

Kaynak: TÜİK (2024). İşgücü İstatistikleri ve Tamamlayıcı İşgücü Göstergeler.

2024 yılı itibarıyla 15–24 yaş aralığında geniş tanımlı işsizlik oranı genç kadınlarda %46,7, genç erkeklerde ise %31,2 olarak hesaplanmıştır

(TÜİK, 2024). Buna karşılık dar tanımlı işsizlik oranları genç kadınlarda %22,9, genç erkeklerde %11,5 düzeyindedir. Geniş ve dar tanımlı işsizlik arasındaki farkın kadınlarda çok daha yüksek olması, genç kadınların önemli bir bölümünün çalışmaya hazır olduğu halde iş aramaktan vazgeçtiğini ya da geçici ve esnek olmayan istihdam biçimleri arasında sıkıştığını göstermektedir. Bu durum, genç kadın işsizliğinin konjonktürel değil, yapısal bir sorun olduğuna işaret etmektedir.

Genç kadınların işgücü piyasasına katılımını sınırlayan başlıca etkenler arasında ev içi bakım yükümlülüklerinin kadınlar üzerinde yoğunlaşması, toplumsal cinsiyet temelli işbölümü, esnek olmayan çalışma koşulları ve kayıt dışı istihdamın yaygınlığı yer almaktadır. TÜİK verileri, Ne Eğitimde Ne İstihdamda yer almayan gençler (NEET) oranlarının genç kadınlarda (%36,5) genç erkeklerin (%15,7) iki katından fazla olduğunu göstermektedir. Bu durum genç kadınların yalnızca işsiz değil; aynı zamanda eğitim ve istihdam sistemlerinden çok daha yaygın biçimde koparıldığını ortaya koymaktadır.

Feminist iktisat literatürü, bu sürecin piyasa dışı emeğin –özellikle bakım emeğinin– sistematik biçimde görünmezleştirilmesi ve değersizleştirilmesiyle yakından ilişkili olduğunu vurgulamaktadır (Elson, 1998; Dedeoğlu, 2012; Özkaplan, 2010). Türkiye'de bakım hizmetlerinin kamusal olarak yeterince örgütlenmemiş olması, genç kadınların istihdamdan çekilmesini bireysel tercihler gibi gösterse de, bu durum esasen refah rejiminin cinsiyet körü yapısının bir sonucudur. Genç kadınlar, hem ücretli emek piyasasında dışlanmakta hem de ücretsiz bakım emeğine yönlendirilerek çifte yük altında bırakılmaktadır.

Geniş tanımlı işsizlik yaklaşımı, genç kadınların yaşadığı bu çok katmanlı dışlanmayı görünür kılmak açısından önemlidir. Dar tanımlı işsizlik göstergeleri, genç kadınlar arasında yaygın olan "cesareti kırılmış işçi" olgusunu ve geçici istihdam–işsizlik döngüsünü yeterince yansıtamamaktadır (ILO, 2022; OECD, 2024). Bu nedenle genç kadın işsizliği, istihdam politikalarının yanısıra bakım hizmetlerinin kamusal olarak yeniden örgütlenmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğini esas alan istihdam ve sosyal politika reformlarıyla birlikte ele alınmalıdır.

Sonuç olarak, Türkiye'de genç kadınların işgücü piyasasındaki dezavantajlı konumu, bireysel niteliklerle ya da eğitim düzeyiyle açıklanamayacak ölçüde yapısaldır. Geniş tanımlı işsizlik oranlarının yüksekliği, genç kadınların emek piyasasından sistematik biçimde dışlandığını ortaya koymaktadır. Toplumsal cinsiyet temelli uygulanacak politikalar genç işsizlik sorununda dezavantajlı grupların sorunlarının da çözümünü beraberinde getirecektir.

EĞİTİM DÜZEYİ VE İSTİHDAM İLİŞKİSİ

Dünya ekonomik yapısının küreselleşmesiyle birlikte, yapılan işlerin kapsamına alınmıştır ve çalışan sistemin özellikleri de farklıdır. Özellikle bilgi, iletişim ve hizmet sektöründe son yıllarda ortaya çıkan yeni iş koşulları ve iş koşulları ve bu iş koşullarını yaratan kaynaklar, insan kaynağının hazırlanmasında ve kullanımında yeni yaklaşımları da gündeme getirmektedir. Bu çerçevede Türkiye'deki istihdam politikaları da eğitim politikalarıyla eşgüdüm içinde yeniden yapılanma eğilimi içerisinde olmaktadır (Çondur ve Bölükbaş, 2014:80).

Türkiye'de gençlerin istihdam olanakları ile eğitim düzeyi arasındaki ilişki, yaygın kabulün aksine doğrusal ve olumlu bir yapı sergilememektedir. TÜİK'in 2024 yılı işgücü istatistikleri, yükseköğrenimin gençler açısından otomatik bir istihdam güvencesi sunmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Aksine, mesleki ve teknik lise mezunlarının istihdam oranlarının üniversite mezunlarını aşması, Türkiye'de eğitim–istihdam uyumsuzluğunun yapısal bir sorun hâline geldiğini göstermektedir.

Tablo 3. 15–24 Yaş Arası Gençlerin Eğitim Durumlarına Göre İstihdam Oranları (2024)

Eğitim Düzeyi	İstihdam Oranı (%)
Okuma yazma bilmeyen	16,1
Okuma yazma bilen, okul bitirmeyen	41,1
İlkokul	33,7
Genel ortaokul / Mesleki–teknik ortaokul	31,2
Genel lise	36,4
Lise dengi mesleki okul	57,3
Yükseköğrenim	56,5

Kaynak: TÜİK (2024). İşgücü İstatistikleri, Eğitim Durumuna Göre İstihdam.

15–24 yaş grubunda mesleki ve teknik lise mezunlarının istihdam oranı %57,3, üniversite mezunlarının istihdam oranı ise %56,5 olarak hesaplanmıştır. Buna karşılık, genel lise mezunlarında istihdam oranı yalnızca %36,4 düzeyindedir (TÜİK, 2024). Bu bulgular, lise düzeyinde alınan mesleki ve teknik eğitimin, genel akademik eğitime kıyasla daha yüksek bir istihdam olasılığı sunduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bu durum, mesleki eğitimin nitelikli ve güvenceli işler yarattığı anlamına gelmemektedir. Türkiye'de üretim yapısının düşük ve orta teknolojiye dayalı, yükseköğrenim gerektirmeyen teknik işlere yoğunlaştığını göstermektedir.

Tablo 4. Gençlerde (15–24) Eğitim Durumuna Göre İşsizlik Oranları (2024)

Eğitim Düzeyi	İşsizlik Oranı (%)
Yükseköğrenim	24,9
Lise	18,0
Ortaokul	11,4
İlkokul	13,3
Okuma yazma bilen, okul bitirmeyen	10,8
Okuma yazma bilmeyen	13,3

Kaynak: TÜİK (2024), *İşgücü İstatistikleri*.

Türkiye'de üniversite mezunu işsizliğinin artışı, bu yapısal uyumsuzluğun en görünür sonuçlarından biridir. TÜİK verilerine göre genç üniversite mezunlarının işsizlik oranı %24,9 ile diğer eğitim gruplarının belirgin biçimde üzerindedir. Bu oran, lise mezunlarında %18, ortaokul mezunlarında ise %11,4 düzeyindedir (TÜİK, 2024). Eğitim seviyesi yükseldikçe işsizlik oranının azalması beklenirken, Türkiye'de bunun tersine bir eğilimin gözlenmesi, yükseköğretimin emek piyasasının talep yapısıyla uyumlu biçimde planlanmadığını göstermektedir.

Bu çerçevede eğitim–istihdam ilişkisi, yalnızca bireysel eğitim tercihleri üzerinden değil; makroekonomik yapı, sanayi politikaları ve emek piyasası kurumları bağlamında değerlendirilmelidir. "Her şehre bir üniversite" yaklaşımıyla yükseköğrenimin niceliksel olarak genişlemesi, nitelikli istihdam yaratılmadığı sürece üniversite mezunu işsizliğini derinleştirmektedir. Buna karşılık, mesleki ve teknik lise mezunlarının görece yüksek istihdam oranları, gençlerin çoğu zaman düşük ücretli, güvencesiz ve sendikasız işlerde yoğunlaştığını da göstermektedir.

Geniş tanımlı işsizlik yaklaşımı bu noktada kritik bir tamamlayıcı analiz sunmaktadır. Çalışmaya hazır olduğu halde iş aramayanlar ve mevsimlik çalışanlar dikkate alındığında, üniversite mezunu gençler arasında iş bulma umudunu kaybedenlerin yaygın olduğu görülmektedir. Yüksek eğitim düzeyine rağmen istikrarlı ve nitelikli işlere erişemeyen gençler, ya işgücü piyasasından çekilmekte ya da geçici ve güvencesiz işlerde istihdam edilmektedir. Bu durum, eğitim düzeyinin artmasının tek başına işsizlik riskini azaltmadığını; aksine yanlış kurgulanmış eğitim ve istihdam politikaları altında yeni eşitsizlikler üretebildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak Türkiye'de eğitim–istihdam ilişkisi, gençler açısından ciddi bir yapısal kırılma alanı oluşturmaktadır. Yükseköğrenimin istihdamla bağının zayıflaması, genç işsizliğini derinleştirirken; mesleki eğitimin görece yüksek istihdam oranları, güvenceli çalışma ve gelir güvencesi sağlamadığı sürece kalıcı bir çözüm sunmamaktadır. Bu nedenle genç istihdamına yönelik politikaların, eğitim sisteminin niteliğini artıran, sanayi ve istihdam politikalarıyla eşgüdümlü ve planlı bir çerçevede yeniden ele alınmasını zorunlu hale getirmektedir.

ULUSLARARASI KARŞILAŞTIRMALAR: OECD VE TÜRKİYE

Türkiye'de genç istihdamının ve işsizliğinin boyutlarını daha sağlıklı değerlendirebilmek için uluslararası karşılaştırmalar büyük önem taşımaktadır. OECD'nin 2023 yılı verileri, Türkiye'nin genç işgücü piyasasında yapısal sorunlarının yalnızca ulusal değil, küresel ölçekte de belirgin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu karşılaştırmalar, gençlerin eğitimden istihdama geçiş süreçlerinde yaşadığı kopuşun Türkiye'de çok daha derin ve yaygın olduğunu göstermektedir.

OECD verilerine göre, 15–24 yaş grubunda Türkiye'nin genç istihdam oranı %37,6 düzeyindedir. Bu oran, OECD ortalaması olan %43,7'nin oldukça altındadır. AB ortalaması olan %35,8'in ise yalnızca sınırlı ölçüde üzerinde seyretmektedir. Avusturya (%53,1), Almanya (%50,9) ve Japonya (%47,8) gibi ülkelerde genç istihdam oranlarının yüksek olması, bu ülkelerde eğitim–istihdam uyumunun ve kamusal istihdam politikalarının daha etkin işlediğini göstermektedir. Buna karşılık Türkiye, genç istihdamı bakımından OECD ülkeleri arasında alt sıralarda yer almaktadır.

Tablo 5. OECD Ülkelerinde Genç (15–24) İstihdam Oranları (Yüzde)

Ülke	İstihdam Oranı (%)
Avusturya	53,1
Almanya	50,9
Japonya	47,8
İsveç	44,8
Fransa	35,2
AB Ortalaması	35,8
OECD Ortalaması	43,7
Türkiye	37,6
Yunanistan	18,3
İtalya	20,4
Bulgaristan	18,8

Kaynak: OECD (2023). Employment and Labour Market Statistics.

Gençlerin istihdamdan kopuşunun en çarpıcı göstergelerinden biri, NEET (ne eğitimde ne de istihdamda olan gençler) oranlarıdır. OECD 2024 verilerine göre Türkiye'de 15–29 yaş grubundaki gençlerin %22,5'i NEET konumundadır. Bu oran, OECD ortalaması (%12,3) ve AB ortalaması (%12,1) ile karşılaştırıldığında son derece yüksektir. Başka bir ifadeyle, Türkiye'de her dört gençten biri ne eğitim sistemine ne de işgücü piyasasına dâhil olabilmektedir. Bu durum, genç işsizliğinin yalnızca geçici bir sorun değil, yapısal bir dışlanma süreci olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. OECD Ülkelerinde NEET Oranları (15–29 Yaş, Yüzde)

Ülke	NEET Oranı (%)
Almanya	9,2
İsveç	7,1
Belçika	10,0
Fransa	14,0
İtalya	17,7
İspanya	16,6
AB Ortalaması	12,1
OECD Ortalaması	12,3
Türkiye	22,5

Kaynak: OECD (2024); TÜİK (2024).

Uluslararası karşılaştırmalar açısından bir diğer kritik gösterge, geniş tanımlı işsizlik oranlarıdır. Türkiye için gerçek işsiz sayısı, yalnızca dar tanımlı işsizleri değil; çalışmaya hazır olduğu hâlde iş aramayanları ve mevsimlik çalışanları da kapsayan geniş tanımlı işsizlik yaklaşımıyla ortaya konulabilmektedir. Çalışmaya hazır olup son dört hafta içinde iş arama kanallarını kullanmayan bireylerin işsiz sayılmaması, işsizliğin olduğundan düşük gösterilmesine yol açmaktadır. Bu grupların işsizlere ve işgücüne eklenmesiyle elde edilen geniş tanımlı işgücü ve geniş tanımlı işsizlik oranları, Türkiye'de genç işsizliğinin gerçek boyutunu daha açık biçimde yansıtmaktadır.

GENÇ İŞSİZLİĞİ, SENDİKALAŞMA VE YOKSULLUK

Genç işsizliği yalnızca istihdam eksikliği ile sınırlı bir sorun olmayıp, sendikasızlık, güvencesiz çalışma ve yoksullukla iç içe geçmiş çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Türkiye'de gençlerin emek piyasasına katılımı, büyük ölçüde düşük ücretli, geçici ve sosyal güvenceden yoksun işler üzerinden gerçekleşmektedir. Bu yapı, genç emeğini yapısal olarak kırılgan hale getirirken, gelir güvencesizliğini ve yoksulluk riskini kalıcılaştırmaktadır.

Türkiye'de genç istihdamında sendikalaşma oranı oldukça düşüktür. 15-19 yaş aralığında çalışan gençlerde sendikalaşma oranı %2,02'dir. 20-24 yaş aralığında çalışan gençlerin sendikalaşma oranı ise %7,41'dir (Çalışma Genel Müdürlüğü, 2025).

Geniş Tanımlı İşsizlik ve Gençler

Türkiye'de "gerçek işsiz sayısı", dar tanımlı işsizlik göstergeleriyle değil, geniş tanımlı işsizlik yaklaşımıyla anlaşılabilir. Geniş tanımlı işsizlik işgücü piyasasındaki atıl kapasiteyi daha gerçekçi biçimde yansıtmaktadır. Son dört hafta içinde iş arama kanallarına başvurmamış olmak, bireyleri fiilen işsiz olmaktan çıkarmamakta; aksine uzun süreli işsizlik ve umutsuzluk halinin göstergesi olmaktadır.

Tablo 7. 15–24 Yaş Aralığında Geniş ve Dar Tanımlı İşsizlik Oranları (2024, %)

İşsizlik Türü	Erkek	Kadın
Geniş Tanımlı İşsizlik	31,2	46,7
Dar Tanımlı İşsizlik	11,5	22,9

Kaynak: TÜİK, 2024 İşgücü İstatistikleri.

2024 yılı verilerine göre, Türkiye'de gençlerde geniş tanımlı işsizlik oranı %37,3 düzeyindedir. Bu oran, gençlerin üçte birinden fazlasının ya işsiz ya da istihdamla zayıf ve kopuk bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle genç kadınlarda geniş tanımlı işsizlik oranının erkeklerin iki katından fazla olması, toplumsal cinsiyet temelli eşitsizliklerin işgücü piyasasında derinleştiğini göstermektedir.

Genç İşçilerde Sendikasızlık

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) verileri, Türkiye'de genç işçilerin ezici çoğunluğunun sendikal örgütlenme dışında kaldığını göstermektedir. 15–29 yaş grubunda sendikalaşma oranı yalnızca %9 düzeyinde olup, genç işçilerin yaklaşık %91'i sendikasızdır. Bu durum, gençlerin ücret pazarlığı yapma, çalışma koşullarını iyileştirme ve iş güvencesi talep etme imkânlarını ciddi biçimde sınırlandırmaktadır.

Tablo 8. Türkiye'de Yaş Gruplarına Göre Sendikalaşma Oranları (2024, %)

Yaş Grubu	Sendikalaşma Oranı
15–19	0,52
20–24	6,29
25–29	10,89
Toplam Gençler (15–29)	9,0

Kaynak: ÇSGB, 2024.

Sendikasızlık, özellikle gençler açısından güvencesiz istihdam biçimlerini kalıcılaştırırken kısa süreli sözleşmeler, kayıt dışı çalışma ve düşük ücretleri yaygınlaştırmaktadır. Bu durum genç işsizliği ile genç yoksulluğu arasındaki yapısal bağın önemli bir bileşenini oluşturmaktadır.

Genç Yoksulluğu ve İstihdam İlişkisi

TÜİK'in 2024 yılı yoksulluk verileri, gençlerin önemli bir bölümünün yoksulluk riski altında yaşadığını göstermektedir. 15–24 yaş grubunda yoksulluk oranı %17,1 olup, bu durum her beş gençten birinin yoksullukla karşı karşıya olduğunu ortaya koymaktadır. Genç yoksulluğu, yalnızca işsizliğin değil; düşük ücretli ve güvencesiz istihdamın da doğrudan sonucudur.

Tablo 9. Yaş Gruplarına Göre Yoksulluk Oranları (2024, %)

Yaş Grubu	Kadın	Erkek	Toplam
0–14	22,4	21,1	21,8
15–24	18,6	15,6	17,1
Toplam	14,2	13,0	13,3

Kaynak: TÜİK, 2024. Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması

Gençlerin istihdam verilerine 15 yaş gibi çocukluk sınırında bulunan bireylerin dâhil edilmesi ise ayrıca eleştirilmesi gereken bir husustur. Ulusal ve uluslararası hukuk açısından çocuk sayılan bireylerin işgücü istatistiklerinde yer alması, çocuk emeğini görünmezleştirmekte ve yoksulluğun kuşaklar arası aktarımını meşrulaştırmaktadır. Yoksul ailelerin çocukları erken yaşta çalışmaya zorlanırken, sosyoekonomik olarak avantajlı kesimlerin çocukları eğitimlerini sürdürebilmektedir.

Türkiye'de genç işsizliği, sendikasızlık ve yoksulluk, birbirini besleyen yapısal sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır. Geniş tanımlı işsizlik göstergeleri, gençlerin emek piyasasından sistematik biçimde dışlandığını; sendikasızlık oranları ise bu dışlanmanın pazarlık gücü kaybı ve güvencesizlikle derinleştiğini göstermektedir. Bu tabloyu tersine çevirmek, yalnızca istihdam oranlarını artırmaya değil aynı zamanda güvenceli, sendikalı ve insanca yaşamaya yetecek ücret sağlayan bir istihdam rejimi oluşturmaya refah düzeylerinin arttırılmasına bağlıdır.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma, Türkiye'de genç işsizliğinin dar tanımlı göstergelerle açıklanamayacak ölçüde derin, yaygın ve yapısal bir nitelik taşıdığını ortaya koymuştur. Özellikle geniş tanımlı işsizlik göstergeleri, gençlerin önemli bir bölümünün ya işsiz ya da emek piyasasıyla zayıf, geçici ve güvencesiz ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, genç işsizliğinin yalnızca konjonktürel dalgalanmaların değil; üretim yapısı, eğitim sistemi ve

istihdam politikalarındaki yapısal uyumsuzlukların bir sonucu olduğunu ortaya koymaktadır.

Genç istihdamındaki niceliksel artışların tek başına olumlu bir gelişme olarak değerlendirilemeyeceğini göstermektedir. İstihdamın niteliği; yani işin sürekliliği, ücret düzeyi, sosyal güvence ve sendikal haklara erişim, gençlerin çalışma yaşamındaki konumunu belirleyen temel unsurlar haline gelmiştir. Bu çerçevede, gençlerin önemli bir bölümünün düşük ücretli, geçici ve kayıt dışı işlerde çalışması, istihdam artışının yoksulluk ve güvencesizlik sorunlarını ortadan kaldırmadığını açıkça ortaya koymaktadır.

Genç işsizliğiyle mücadelede bugüne kadar uygulanan kısa vadeli, geçici ve piyasa merkezli istihdam politikalarının etkisiz kaldığı görülmektedir. Bu nedenle, kamucu ve kapsayıcı bir istihdam stratejisine acil ihtiyaç bulunmaktadır. Kamusal yatırımların artırılması, özellikle eğitim, sağlık, bakım hizmetleri, yeşil dönüşüm ve yerel hizmetler gibi alanlarda gençler için güvenceli ve sürekli istihdam olanaklarının yaratılması, genç işsizliğiyle mücadelede temel bir politika aracı olarak değerlendirilmelidir. Eğitim ve istihdam ilişkilerinin dikkate alınması gerekmektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, genç işsizliğinin en belirgin boyutlarından birini oluşturmaktadır. Genç kadınların istihdamdan dışlanması, yalnızca işgücü piyasasındaki ayrımcılıkla değil; bakım yükünün büyük ölçüde kadınların üzerine bırakılmasıyla da doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, kamusal ve ücretsiz kreş hizmetlerinin yaygınlaştırılması, yaşlı ve hasta bakımının kamusal sorumluluk olarak ele alınması ve kadın istihdamını destekleyen aktif işgücü politikalarının hayata geçirilmesi, genç kadınların istihdama katılımını artırmak açısından kritik öneme sahiptir.

Sonuç olarak işgücü piyasalarındaki uygulanan politikalarda genç emeğinin güvencesizleşmesini tersine çevirebilmenin temel koşullarından birinin sendikal örgütlenmenin güçlendirilmesi olduğu da dikkate alınmalıdır. Genç işçilerin sendikal haklarını kullanabilmelerinin önündeki yasal ve fiilî engeller kaldırılmalı; sendikal örgütlenme, iş güvencesinin ve insanca çalışma koşullarının ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmalıdır. Genç işsizliğiyle mücadele, ancak istihdamın niceliğini değil niteliğini önceleyen; eşitlikçi, kamucu ve emekten yana bir politika perspektifiyle mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

Bell, D. N. F., ve Blanchflower, D. G. (2011). Young people and the Great Recession. *Oxford Review of Economic Policy*, 27(2):241–267. https://doi.org/10.1093/oxrep/grr011

Buğra, A., ve Keyder, Ç. (2006). The Turkish welfare regime in transformation. *Journal of European Social Policy*, 16(3):211–228. https://doi.org/10.1177/0958928706065593

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB). (2024). Çalışma hayatı istatistikleri. https://www.csgb.gov.tr

Çalışma Genel Müdürlüğü (2025). İş Kolları E-Bülten, Temmuz 2025, Ankara.

Çondur, F. ve Bölükbaş, M. (2014). Türkiye'de işgücü piyasası ve genç işsizlik-büyüme ilişkisi üzerine bir inceleme. *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2):77-93.

Dedeoğlu, S. (2012). Equality, protection or discrimination: Gender equality policies in Turkey. *Social Politics*, 19(2):269–290. https://doi.org/10.1093/sp/jxs004

Elson, D. (1998). The economic, the political and the domestic: Businesses, states and households in the organisation of production. *New Political Economy*, 3(2), 189–208.

ILO. (2022). *Global Employment Trends for Youth*. International Labour Organization. https://www.ilo.org

Kalleberg, A. L. (2018). Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies. Polity Press.

OECD. (2023). Youth employment and NEETs. https://www.oecd.org

OECD. (2024). Labour underutilisation indicators. https://data.oecd.org

Özkaplan, N. (2010). Feminist iktisat ve bakım emeği. *Praksis*, 23:85–110.

Standing, G. (2011). The Precariat: The New Dangerous Class. London: Bloomsbury.

TÜİK. (2024). İşgücü istatistikleri ve tamamlayıcı göstergeler. https://data.tuik.gov.tr

Dijitalleşme Sürecinde Tüketici Davranışlarının Dönüşümü: Türkiye Ve OECD Ülkeleri

Funda ÇONDUR[1]

[1] Prof.Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fcondur@adu.edu.tr. ORCID No: 0000-0003-0570-4333

ÖZET

Çalışmada dijitalleşme ve teknolojik dönüşümün tüketici davranışları üzerindeki etkilerini iktisadi ve davranışsal kuramlar çerçevesinde kapsamlı biçimde incelenmektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler; tüketicilerin karar alma süreçlerini, tercihlerini ve piyasa aktörleriyle kurdukları ilişkileri köklü biçimde dönüştürmüştür. Geleneksel tüketici davranışı modelleri, dijital ortamların sunduğu algoritmik yönlendirmeler, kişiselleştirilmiş içerikler ve veri temelli pazarlama stratejileri karşısında yeniden değerlendirilme ihtiyacı duymaktadır.

Klasik, Keynesyen ve davranışsal iktisat yaklaşımları çerçevesinde tüketici davranışlarının kuramsal temelleri ele alınmakta; rasyonellik varsayımı, sınırlı rasyonellik ve tercihler dijital bağlamda yeniden yorumlanmaktadır. Ardından e-ticaret platformları, sosyal medya ve platform ekonomisinin tüketici karar alma süreci üzerindeki etkileri analiz edilmektedir. Büyük veri ve yapay zekâ uygulamalarının kişiselleştirilmiş tüketim deneyimleri yaratma kapasitesi, tüketici refahı ve piyasa etkinliği açısından tartışılırken; veri gizliliği, etik sorunlar ve gözetim kapitalizmi eleştirel bir perspektifle değerlendirilmektedir.

Bu çalışma, dijitalleşmenin tüketici davranışları üzerindeki etkilerini iktisadi ve davranışsal kuramlar çerçevesinde incelemekte; Türkiye ile OECD ülkelerini karşılaştırmalı bir perspektiften analiz etmektedir. İnternet erişimi, e-ticaret yaygınlığı, dijital ödeme davranışları, güven ve veri gizliliği algıları gibi göstergeler kullanılarak dijital tüketimin yapısal belirleyicileri ortaya konulmaktadır. Çalışmada, dijital altyapıdaki ilerlemenin tek başına tüketici davranışlarını dönüştürmeye yetmediği; güven, eğitim, gelir ve kurumsal düzenlemelerin belirleyici rol oynadığı gösterilmektedir. Bulgular, dijital tüketimin ekonomik olduğu kadar sosyal ve kurumsal boyutlarıyla da ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Tüketici Davranışları, E-Ticaret, Büyük Veri, Platform Ekonomisi, Türkiye, OECD.

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde (BİT) yaşanan hızlı ve süreklilik arz eden gelişmeler, yalnızca üretim ve dağıtım süreçlerini değil; bireylerin tüketim alışkanlıklarını, karar alma mekanizmalarını ve piyasa aktörleriyle kurdukları ilişkileri de köklü biçimde dönüştürmüştür. Dijitalleşme süreci, tüketicinin piyasa içerisindeki konumunu pasif bir talep unsurundan, sürekli veri üreten ve geri bildirim sağlayan etkileşimli bir aktöre dönüştürmektedir (Çelik, 2018; Yavan, 2020). Bu dönüşüm, iktisat literatüründe uzun yıllar boyunca geçerli kabul edilen rasyonel tüketici varsayımının açıklayıcılığını

zayıflatmakta ve tüketici davranışlarının yeniden kuramsallaştırılmasını zorunlu kılmaktadır (Akerlof ve Shiller, 2015; Varian, 2019).

Geleneksel iktisadi yaklaşımlarda tüketici, tam bilgiye sahip, tutarlı tercihler sergileyen ve faydasını maksimize etmeyi amaçlayan rasyonel bir karar verici olarak modellenmiştir. Ancak dijital platformların yaygınlaşmasıyla birlikte tüketiciler, algoritmik sıralamalar, kişiselleştirilen öneri sistemleri ve varsayılan seçenekler aracılığıyla yapılandırılmış tercih ortamlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, bireysel tercihlerin piyasa tarafından yalnızca yansıtılmadığını; aynı zamanda sistematik biçimde yönlendirildiğini göstermektedir. Enformasyon ekonomisi literatürü, bu sürecin yeni tür bilgi asimetrileri yarattığını ve piyasa etkinliği kadar tüketici refahı üzerinde de belirleyici etkiler doğurduğunu ortaya koymaktadır.

Davranışsal iktisadın sunduğu bulgular, dijital çağda tüketici davranışlarının anlaşılmasında merkezi bir rol üstlenmektedir. Kahneman ve Tversky'nin beklenti teorisi, bireylerin risk ve belirsizlik altında sistematik biçimde rasyonel olmayan tercihler sergilediğini göstermiştir (Kahneman ve Tversky, 1979). Dijital ortamlarda bu davranışsal eğilimler, algoritmik yönlendirme ve sürekli uyarıcılar yoluyla daha da güçlenmektedir. Özellikle zaman baskısı, dikkat dağınıklığı ve bilgi bolluğu, tüketicilerin sezgisel karar mekanizmalarına daha fazla başvurmasına neden olmakta; bu durum, sınırlı rasyonelliğin dijital bağlamda yapısal bir nitelik kazandığını göstermektedir.
Dijital platform ekonomisinin yükselişi, tüketici davranışlarını yalnızca bireysel tercihler düzeyinde değil; aynı zamanda kurumsal ve yapısal düzeyde de dönüştürmektedir (Çelik, 2017). Büyük veri analitiği ve yapay zekâ uygulamaları sayesinde firmalar, tüketicilerin geçmiş davranışlarını analiz ederek gelecekteki tercihlerini yüksek doğrulukla tahmin edebilmekte ve buna uygun pazarlama, fiyatlama ve ürün konumlandırma stratejileri geliştirebilmektedir. Bu süreç, piyasa etkinliğini artırma potansiyeli taşırken; kişisel verilerin ekonomik değere dönüştürülmesi ve tüketici özerkliğinin aşınması gibi önemli etik ve iktisadi tartışmaları da beraberinde getirmektedir (Zuboff, 2019).

Bu bağlamda dijital tüketim, yalnızca ekonomik bir faaliyet değil; aynı zamanda sosyal, kültürel ve politik boyutları olan çok katmanlı bir olgu olarak ele alınmalıdır. Dijital ortamda tüketim, kimlik inşası, sosyal görünürlük ve sembolik değer üretimiyle iç içe geçmekte; tüketici davranışları giderek daha fazla sosyal etkileşimler ve algoritmik geri bildirim döngüleri tarafından şekillendirilmektedir (Çimen, 2021). Bu durum, klasik iktisadi analizlerin ötesine geçen, davranışsal iktisat, enformasyon ekonomisi ve politik iktisadı bütünleştiren bir analitik çerçeveye olan ihtiyacı açık biçimde ortaya koymaktadır (Sunstein, 2023).

Bu çalışma, dijital dönüşümün tüketici davranışları üzerindeki etkilerini kuramsal ve ampirik literatür ışığında bütüncül bir perspektifle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Klasik ve modern tüketici davranışı yaklaşımları dijital bağlamda yeniden yorumlanmakta; algoritmik

yönlendirme, kişiselleştirme ve büyük veri temelli uygulamaların tüketici tercihleri üzerindeki etkileri sistematik biçimde analiz edilmektedir. Bu yönüyle çalışma, dijital çağda tüketim olgusunun iktisadi mantığını, davranışsal dinamiklerini ve kurumsal sonuçlarını birlikte ele alarak literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

TÜKETİCİ DAVRANIŞLARININ KURAMSAL TEMELLERİ

Tüketici davranışlarının analizi, iktisat literatürünün en temel araştırma alanlarından biridir. Tüketimin belirleyicileri ve bireylerin tercih oluşum süreçleri, farklı kuramsal yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmış; zaman içinde bu yaklaşımlar hem mikro hem de makro iktisadi gelişmeler doğrultusunda evrilmiştir. Dijitalleşme süreci ise mevcut teorik çerçevelerin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmış ve tüketici davranışlarına ilişkin analizlerin kapsamını genişletmiştir.

Yapılan çalışmalar tüketici davranışlarının artık tek bir kuramsal yaklaşımla açıklanamayacak kadar karmaşık hale geldiğini ortaya koymaktadır. Dijital çağda tüketici; sınırlı rasyonellik altında karar veren, davranışsal önyargılara açık, algoritmik yönlendirmelere maruz kalan ve aynı zamanda veri üreten çok boyutlu bir aktördür. Bu nedenle tüketici davranışlarının analizi, klasik iktisat, davranışsal iktisat, enformasyon ekonomisi ve politik iktisadı bütünleştiren çok katmanlı bir analitik çerçeveye ihtiyaç duymaktadır (OECD, 2024).

Klasik ve Neoklasik Yaklaşımlar

Klasik iktisat geleneğinde tüketici, bireysel faydasını maksimize etmeyi amaçlayan rasyonel bir aktör olarak ele alınmaktadır. Adam Smith'in görünmez el metaforu çerçevesinde, bireysel çıkar peşinde koşan tüketicilerin piyasa mekanizması aracılığıyla toplumsal refaha katkı sağladığı varsayılmaktadır (Smith, 1776). Bu yaklaşımda tüketici tercihleri dışsal kabul edilmekte; bireylerin karar alma süreçlerinin sosyal, psikolojik veya kurumsal faktörlerden etkilenmediği varsayılmaktadır. Tüketici davranışı, fiyat sinyalleri ve gelir kısıtlarıyla belirlenen basit bir optimizasyon problemi olarak modellenmiştir.

Neoklasik iktisat, bu çerçeveyi matematiksel olarak sistematik hale getirerek tüketici teorisini biçimlendirmiştir. Marjinal fayda teorisi, tüketicinin farklı mal sepetleri arasında rasyonel tercihler yaptığı ve bütçe kısıtı altında faydasını maksimize ettiği varsayımına dayanmaktadır (Jevons, 1871; Walras, 1874). Hicks ve Allen'ın geliştirdiği kayıtsızlık eğrileri analizi ile tüketici tercihleri süreklilik, geçişlilik ve doygunluk gibi aksiyomlara

bağlanmış; bu sayede talep fonksiyonları türetilmiştir (Hicks, 1939). Bu kuramsal yapı, modern mikroiktisadın temelini oluşturmuş ve uzun yıllar boyunca tüketici davranışlarını açıklamada baskın paradigma olmuştur.

Ancak klasik ve neoklasik yaklaşımların temel varsayımları, özellikle dijitalleşme süreciyle birlikte giderek daha fazla sorgulanır hâle gelmiştir. Tam bilgiye erişim, tutarlı tercihler ve bağımsız karar alma gibi varsayımlar, dijital platformlar, algoritmik öneri sistemleri ve kişiselleştirilmiş reklamcılık ortamında zayıflamaktadır. Tüketiciler artık yalnızca fiyat ve gelir değişkenlerine tepki veren pasif aktörler değil; tercih mimarisi tarafından yönlendirilen, bilişsel sınırlara sahip ve bağlama duyarlı karar vericiler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, klasik ve neoklasik modellerin dijital tüketici davranışlarını açıklamakta yetersiz kaldığını ve daha kapsayıcı kuramsal çerçevelere duyulan ihtiyacı açık biçimde ortaya koymaktadır.

Keynesyen ve Zamanlararası Tüketim Yaklaşımları

Keynesyen iktisat, tüketimi bireysel tercihlerden ziyade makroekonomik değişkenler bağlamında ele almıştır. Keynes'in mutlak gelir hipotezi, tüketimin temel belirleyicisinin cari gelir olduğunu savunmuş ve marjinal tüketim eğilimi kavramı üzerinden toplam talep analizine önemli katkılar sunmuştur (Keynes, 1936). Bu yaklaşım, tüketimin ekonomik dalgalanmalar üzerindeki rolünü açıklamada güçlü bir çerçeve sağlamıştır.

Bununla birlikte, Friedman'ın sürekli gelir hipotezi ve Modigliani ile Brumberg tarafından geliştirilen yaşam boyu gelir hipotezi, tüketicilerin yalnızca mevcut gelire değil, geleceğe yönelik beklentilere de dayanarak karar aldıklarını ortaya koymuştur (Friedman, 1957; Modigliani & Brumberg, 1954). Bu teoriler, tüketimin zamanlararası bir karar süreci olduğunu vurgulamış ve tasarruf-tüketim ilişkisini daha dinamik bir perspektiften ele almıştır.

Türkiye'de yapılan çalışmalar, tüketim davranışlarının gelir beklentileri ve ekonomik belirsizliklerle güçlü biçimde ilişkili olduğunu göstermektedir (Eğilmez, 2022; Tunalı ve Özkan, 2020). Dijitalleşme süreci, bu teorilerin önemini artırmıştır. Dijital finansal araçlar, kredi kartları, mobil bankacılık ve "şimdi al–sonra öde" uygulamaları, tüketicilerin zamanlararası tercihlerini yeniden şekillendirmekte; tüketimin öne çekilmesine ve borçlanma eğiliminin artmasına yol açmaktadır (TCMB, 2023). Dijitalleşme, bu teorilerin önemini artırmış; çünkü dijital ortamlar tüketicilerin beklentilerini hızlı biçimde şekillendiren bilgi akışlarını yoğunlaştırmıştır.

Davranışsal İktisat ve Dijital Tercih Mimarlığı

Davranışsal iktisat, klasik ve neoklasik iktisadın rasyonel tüketici varsayımına eleştirel bir yaklaşım getirerek, bireylerin karar alma süreçlerinde sistematik biçimde bilişsel önyargılara ve sezgisel kestirmelere başvurduğunu ortaya koymaktadır. Kahneman ve Tversky'nin geliştirdiği

beklenti teorisi, bireylerin risk ve belirsizlik altında kazançlara kıyasla kayıplara daha duyarlı olduğunu ve kararlarını mutlak sonuçlardan ziyade referans noktalarına göre şekillendirdiğini göstermektedir (Kahneman ve Tversky, 1979). Bu bulgular, tüketici tercihlerinin her zaman tutarlı ve zamandan bağımsız olmadığını ortaya koyarak, fayda maksimizasyonuna dayalı modellerin açıklayıcılığını sınırlamaktadır.

Dijitalleşme süreci, davranışsal iktisadın ortaya koyduğu bu sınırlılıkları daha belirgin ve yapısal hâle getirmektedir. Dijital platformlar, tüketicilerin karşılaştıkları seçenekleri belirli bir biçimde sunarak bir tercih mimarlığı inşa etmektedir. Varsayılan ayarlar, sıralama algoritmaları, sınırlı süreli teklifler ve kişiselleştirilmiş öneri sistemleri, tüketicilerin karar alanını daraltmakta ve belirli tercihlere yönlendirmektedir. Thaler ve Sunstein'a göre bu tür "dürtme" (nudge) mekanizmaları, bireylerin seçim özgürlüğünü tamamen ortadan kaldırmadan davranışlarını öngörülebilir biçimde şekillendirmektedir (Thaler ve Sunstein, 2008). Dijital ortamlarda bu etki, sürekli veri akışı ve gerçek zamanlı geri bildirimler sayesinde daha güçlü hâle gelmektedir.

Büyük veri analitiği ve yapay zekâ uygulamaları, davranışsal önyargıların dijital platformlar tarafından sistematik biçimde kullanılmasına olanak tanımaktadır. Tüketicilerin geçmiş satın alma davranışları, arama geçmişleri ve çevrimiçi etkileşimleri analiz edilerek dikkat, sabır ve risk algıları tahmin edilebilmekte; buna uygun fiyatlama ve pazarlama stratejileri geliştirilebilmektedir (Varian, 2019). Bu durum, bir yandan arama maliyetlerini düşürerek tüketici refahını artırma potansiyeli taşırken, diğer yandan tüketici özerkliğinin aşınması ve manipülasyon riskinin artması gibi etik ve iktisadi sorunları gündeme getirmektedir (Zuboff, 2019). Dolayısıyla dijital tercih mimarlığı, davranışsal iktisadın yalnızca açıklayıcı değil, piyasa sonuçlarını doğrudan şekillendiren kurumsal bir mekanizma hâline gelmiştir.

Platform Ekonomisi ve Büyük Veri

Platform ekonomisi, dijitalleşme sürecinin en belirgin kurumsal çıktılarından biri olarak, tüketici davranışlarını ağ dışsallıkları ve veri yoğunluğu üzerinden yeniden şekillendirmektedir. İki taraflı veya çok taraflı piyasalar olarak tanımlanan dijital platformlar, kullanıcı sayısı arttıkça değer kazanan yapıları sayesinde tüketici tercihlerini belirli platformlarda yoğunlaştırmaktadır. Rochet ve Tirole (2003), platformların bu özelliğinin fiyatlama, erişim ve rekabet dinamiklerini köklü biçimde dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda tüketiciler, yalnızca bireysel fayda hesaplarıyla değil; ağın büyüklüğü, kullanıcı tabanı ve platforma özgü kilitlenme (lock-in) etkileriyle şekillenen tercihler geliştirmektedir.

Büyük veri analitiği, platform ekonomisinin tüketici davranışları üzerindeki etkisini güçlendiren temel araçlardan biridir. Dijital platformlar, kullanıcıların arama geçmişleri, satın alma davranışları, konum verileri ve sosyal etkileşimleri gibi çok boyutlu verileri analiz ederek son derece

ayrıntılı tüketici profilleri oluşturabilmektedir. Bu veriler sayesinde kişiselleştirilmiş fiyatlama, dinamik ürün önerileri ve hedefli reklamcılık stratejileri mümkün hâle gelmektedir (Varian, 2019). Shapiro ve Varian'a göre, enformasyonun ekonomik bir meta hâline gelmesi, firmaların tüketici davranışlarını öngörme ve yönlendirme kapasitesini önemli ölçüde artırmıştır (Shapiro ve Varian, 1999). Bu süreç, arama maliyetlerini azaltarak tüketici refahını artırma potansiyeli taşısa da, piyasa gücünün yoğunlaşmasına da yol açabilmektedir.

Bu gelişmeler, tüketici davranışlarına ilişkin analizlerin klasik, Keynesyen ve davranışsal yaklaşımların ötesine geçerek kurumsal ve politik iktisat boyutlarını da içermesini gerekli kılmaktadır. Dijital çağda tüketici davranışlarının anlaşılması, farklı kuramsal yaklaşımların bütünleştirilmesini gerektiren çok katmanlı bir analitik çerçeveye ihtiyaç duymaktadır.

Öte yandan platform ekonomisi ve büyük veri temelli uygulamalar, veri gizliliği, etik ve tüketici özerkliği açısından önemli tartışmaları beraberinde getirmektedir. Kişisel verilerin sürekli olarak toplanması ve ticari amaçlarla işlenmesi, tüketicilerin kendi tercih süreçleri üzerindeki kontrolünü zayıflatabilmektedir. Zuboff'un (2019) "gözetim kapitalizmi" kavramsallaştırması, platformların tüketici davranışlarını yalnızca tahmin etmekle kalmayıp, aynı zamanda yönlendirdiğini ileri sürmektedir. Dijital piyasalarda bu durum, bilgi asimetrilerinin derinleşmesine ve tüketicilerin manipülasyona açık hâle gelmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla platform ekonomisinin tüketici davranışları üzerindeki etkileri, yalnızca verimlilik ve yenilik perspektifinden değil; aynı zamanda regülasyon, veri koruma ve etik boyutlarıyla birlikte değerlendirilmelidir.

TÜRKİYE VE OECD ÜLKELERİNDE DİJİTAL TÜKETİM DAVRANIŞLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Bu çalışmada, Türkiye ve OECD ülkelerinde dijital tüketici davranışlarını karşılaştırmalı olarak analiz edebilmek amacıyla ikincil veri kaynakları kullanılmıştır. Analizde, internet erişimi, e-ticaret kullanımı, dijital ödeme alışkanlıkları ve demografik göstergeler temel değişkenler olarak belirlenmiştir. Türkiye'ye ilişkin veriler başta Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) olmak üzere ilgili resmî raporlardan; OECD ülkelerine ait veriler ise OECD Digital Economy Outlook ve OECD ICT Statistics veri tabanlarından derlenmiştir (OECD, 2023; TÜİK, 2024). Bu yaklaşım, ülkeler arası karşılaştırmalarda veri tutarlılığını ve karşılaştırılabilirliği sağlamayı amaçlamaktadır.

Analiz kapsamında kullanılan değişkenler dört ana başlık altında toplanmıştır: (i) dijital altyapı göstergeleri (internet erişim oranı, geniş bant kullanımı), (ii) dijital tüketim göstergeleri (çevrimiçi alışveriş yapan birey oranı, e-ticaret hacmi), (iii) dijital ödeme davranışları (kartlı ödeme ve mobil ödeme kullanımı) ve (iv) demografik kırılımlar (yaş, eğitim düzeyi ve gelir grupları). Bu değişkenler, Türkiye ile OECD ortalaması arasında tablolaştırılarak karşılaştırılmıştır. Böylece dijitalleşmenin tüketici davranışları üzerindeki etkilerinin yalnızca teknolojik değil, sosyo-ekonomik boyutlarıyla da değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Yöntemsel olarak çalışma, tanımlayıcı istatistikler ve karşılaştırmalı analiz yaklaşımına dayanmaktadır. Bu çerçevede, dijital altyapı düzeyinin tüketici davranışlarına otomatik olarak yansımadığı; güven, eğitim ve kurumsal düzenlemeler gibi faktörlerin belirleyici rol oynadığına ilişkin bulgular elde edilmiştir. Kullanılan yöntem, dijital tüketici davranışlarındaki yapısal farklılıkları ortaya koymayı ve kuramsal tartışmaları ampirik verilerle desteklemeyi amaçlamaktadır.

Türkiye ile OECD ülkeleri arasındaki dijital tüketici davranışlarına ilişkin farklılıklar; dijital erişim, e-ticaret yaygınlığı, finansal kapsayıcılık, demografik kırılımlar ve dijital güven boyutları çerçevesinde analiz edilmektedir. Analiz, Tablo 1–8'de sunulan ikincil veriler temel alınarak gerçekleştirilmiştir. Bulgular, Türkiye'de dijital altyapının niceliksel olarak güçlenmesine rağmen, tüketici davranışlarının OECD ortalamalarına kıyasla daha sınırlı dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Dijital Erişim ve Altyapı Göstergeleri

Türkiye ve OECD ülkelerinin dijital erişim göstergeleri Tablo 1'de sunulmaktadır. İnterneti kullanan bireylerin oranı Türkiye'de %88,8 olup OECD ortalamasına (≈%88) oldukça yakındır; hanelerde internet erişimi oranı ise %96,4 ile OECD (%92) ve AB (%94) ortalamalarının üzerine çıkmaktadır (Tablo 1). Bu bulgular, Türkiye'de dijital erişimin yaygınlık açısından önemli ölçüde sağlandığını göstermektedir.

Tablo 1. Dijital Erişim ve Altyapı Göstergeleri (Türkiye – OECD – AB)

Gösterge	Türkiye (%)	OECD Ortalaması (%)	AB Ortalaması (%)
İnternet kullanan bireyler	88,8	≈88	≈89
Hanelerde internet erişimi	96,4	92,0	94,0
Sabit geniş bant aboneliği	23,7	34,6	36,1

Kaynak: OECD (2022); Eurostat (2023); TÜİK (2023).

Buna karşın sabit geniş bant abonelik oranının Türkiye'de %23,7 düzeyinde kalması, OECD (%34,6) ve AB (%36,1) ortalamalarının belirgin biçimde gerisinde olunduğunu ortaya koymaktadır (Tablo 1). Bu durum, dijital erişimde niceliksel yaygınlaşmanın niteliğe tam olarak yansımadığını

göstermektedir. Literatürde bu ayrışma, dijitalleşmenin altyapı boyutunda ilerlerken kullanım ve davranış boyutunda sınırlı kalması şeklinde yorumlanmaktadır (OECD, 2022).

Çevrimiçi Alışveriş Davranışları

Çevrimiçi alışveriş yaygınlığına ilişkin bulgular Tablo 2'de sunulmaktadır. Türkiye'de internet kullanan bireyler arasında son 12 ayda online alışveriş yapanların oranı %51,7 iken, AB ortalaması %77 düzeyindedir (Tablo 2). Bu fark, dijital altyapı göstergelerinin görece güçlü olmasına rağmen e-ticaret davranışlarının daha sınırlı kaldığını göstermektedir.

Tablo 2. Çevrimiçi Alışveriş ve Deneyim Göstergeleri

Gösterge	Türkiye (%)	AB/OECD Ort. (%)
Son 12 ayda online alışveriş	51,7	≈77
Online alışverişte sorun yaşayanlar	≈29	20–25
Mobil alışveriş kullananlar	Yüksek	Yüksek

Kaynak: Eurostat (2023); OECD (2022).

Aynı tabloda, online alışverişte sorun yaşayan bireylerin oranının Türkiye'de yaklaşık %29 olduğu, OECD/AB ülkelerinde ise bu oranın %20–25 aralığında seyrettiği görülmektedir (Tablo 2). Bu bulgu, e-ticaret deneyiminde güven, tüketici hakları ve hukuki koruma algılarının Türkiye'de daha kırılgan olduğunu düşündürmektedir. Mobil alışveriş oranlarının her iki grupta da yüksek olması ise teknolojik adaptasyonun güçlü olduğunu, ancak kurumsal ve davranışsal faktörlerin e-ticaretin yaygınlaşmasını sınırladığını ortaya koymaktadır.

Finansal Kapsayıcılık ve Dijital Ödemeler

Finansal kapsayıcılık ve dijital ödeme davranışlarına ilişkin göstergeler Tablo 3'te yer almaktadır. Türkiye'de banka hesabına sahip yetişkinlerin oranı %74 iken, OECD ülkelerinde bu oran %90'ın üzerindedir (Tablo 3). Benzer şekilde dijital ödeme kullanan yetişkinlerin oranı Türkiye'de %57 iken OECD ortalaması yaklaşık %75'tir.

Tablo 3. Finansal Kapsayıcılık ve Dijital Ödeme Kullanımı

Gösterge	Türkiye (%)	OECD Ort. (%)
Banka hesabına sahip yetişkinler	74	>90
Dijital ödeme kullanan yetişkinler	57	≈75
Temassız ödeme yaygınlığı	Orta	Yüksek

Kaynak: World Bank (2022); OECD (2023).

Bu farklılıklar, dijital tüketimin yalnızca internet erişimine değil, aynı zamanda finansal sisteme entegrasyona da güçlü biçimde bağlı

olduğunu göstermektedir. Türkiye'de temassız ödeme yaygınlığının "orta" düzeyde kalması da dijital ödeme ekosisteminin henüz tam olgunlaşmadığına işaret etmektedir (Tablo 3). Dünya Bankası ve OECD raporları, finansal kapsayıcılığın düşük olduğu ekonomilerde dijital tüketimin sınırlı kaldığını vurgulamaktadır (World Bank, 2022; OECD, 2023).

Yaş, Eğitim ve Gelir Kırılımları

Dijital tüketim davranışlarının demografik dağılımı Tablo 4, Tablo 5 ve Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 4. Yaş Gruplarına Göre Online Alışveriş

Yaş Grubu	Türkiye (%)	OECD (%)
16–24	72	81
25–34	69	83
35-54	52	75
55–74	28	54

Kaynak: Eurostat (2023); TÜİK (2023).

Yaş gruplarına göre online alışveriş oranları incelendiğinde, Türkiye'de 16–24 yaş grubunda %72, 25–34 yaş grubunda %69, 35-54 yaş grubunda %52 iken, 55–74 yaş grubunda %28'e düşmektedir (Tablo 4). OECD ülkelerinde ise tüm yaş gruplarında oranlar daha yüksektir.

Tablo 5. Eğitim Düzeyine Göre Online Alışveriş

Eğitim Düzeyi	Türkiye (%)	OECD (%)
Düşük (İlköğretim ve altı)	24	42
Orta (Lise)	48	66
Yüksek (Üniversite ve üstü)	71	84

Kaynak: Eurostat (2023); TÜİK (2023).

Online alışveriş oranları eğitim durumları açısından üniversite mezunlarının Türkiye'de %71'inin online alışveriş yaptığı, düşük eğitim grubunda bu oranın %24'e gerilediği görülmektedir. OECD ülkelerinde ise üniversite mezunlarının %84 oranında online alışveriş yaptıkları görülmektedir. Düşük eğitim düzeylerinde de online olarak yapılan alışverişler OECD ülkelerinde %42 oranı ile Türkiye'deki aynı eğitim grubunda bulunanların online alışveriş oranlarının oldukça üstündedir. (Tablo 5).

Tablo 6. Gelir Düzeyine Göre Online Alışveriş

Gelir Grubu	Türkiye (%)	OECD (%)
Düşük Gelir	31	55
Orta Gelir	54	72
Yüksek Gelir	76	86

Kaynak: Eurostat (2023); TÜİK (2023).

Benzer bir ayrışma gelir düzeyine göre de gözlenmektedir. Türkiye'de düşük gelir grubunda online alışveriş oranı %31 iken, yüksek gelir grubunda %76'ya yükselmektedir. OECD'de ise düşük gelir grubunda %55, yüksek gelir grubunda ise %86'dır. (Tablo 6). Bu bulgular, dijital tüketimin sosyo-ekonomik eşitsizliklerle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Dijital Güven, Risk Algısı ve Genel Tüketici Profili

Dijital güven ve risk algısına ilişkin göstergeler Tablo 7'de sunulmaktadır. Türkiye'de online alışverişi güvenli bulan bireylerin oranı %46 iken, OECD ortalaması %68'dir. Buna karşılık veri gizliliğinden endişe duyanların oranı Türkiye'de %62 ile OECD ortalamasının üzerindedir (Tablo 7). Dolandırıcılık korkusu nedeniyle online alışverişten kaçınanların oranının da Türkiye'de daha yüksek olması, güven açığının tüketici davranışlarını sınırladığını göstermektedir.

Tablo 7. Dijital Güven ve Risk Algısı

Gösterge	Türkiye (%)	OECD (%)
Online alışverişi güvenli bulanlar	46	68
Veri gizliliğinden endişe duyanlar	62	51
Dolandırıcılık korkusu nedeniyle alışverişten kaçınanlar	34	21

Kaynak: OECD (2022, 2023); World Bank (2022).

Tablo 8. Dijital Tüketici Profilinin Türkiye OECD Karşılaştırması

Boyut	Türkiye	OECD
Dijital erişim	Orta-Yüksek	Yüksek
Online alışveriş yaygınlığı	Orta	Yüksek
Mobil kanal kullanımı	Yüksek	Yüksek
Dijital güven	Orta	Yüksek

Kaynak: OECD (2022, 2023); World Bank (2022).

Tablo 8, Türkiye'nin dijital tüketici profilini OECD ortalamasıyla karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Buna göre Türkiye, dijital erişim ve mobil kanal kullanımı açısından OECD'ye yakınsama gösterirken; online alışveriş yaygınlığı ve dijital güven boyutlarında belirgin biçimde geride kalmaktadır (Tablo 10). Bu sonuçlar, dijital dönüşüm politikalarının yalnızca

altyapı yatırımlarına değil, güven inşası, tüketici koruması ve dijital okuryazarlık alanlarına da odaklanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye ve OECD'de dijital tüketim davranışları yaş, cinsiyet, gelir gibi demografik özellikler, güven ve risk algısı faktörler açıdan incelendiğinde Türkiye ile OECD ülkeleri arasındaki farkların yalnızca teknolojiye erişimden değil; güven, gelir, eğitim ve kurumsal yapı gibi davranışsal ve yapısal unsurlardan kaynaklandığını göstermektedir. Bulgular, dijital altyapıdaki ilerlemenin tüketici davranışlarına otomatik olarak yansımadığını ve tamamlayıcı politika alanlarının önemini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla dijital tüketici davranışlarının bilinçli hale gelmesi, yalnızca düzenlemelerle değil; eğitim politikalarıyla da desteklenmelidir. Türkiye'de dijital okuryazarlık, finansal okuryazarlıkla birlikte ele alınmalı ve eğitim programlarına entegre edilmelidir

SONUÇ, DEĞERLENDİRME VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Bu çalışma, dijitalleşmenin tüketici davranışları üzerindeki etkilerini klasik, Keynesyen, davranışsal ve modern tüketim teorileri çerçevesinde çok boyutlu biçimde ele almıştır. Bulgular, dijital çağda rasyonel tüketici varsayımının açıklayıcılığının zayıfladığını; gelir, beklenti, belirsizlik ve davranışsal önyargıların teknoloji tarafından güçlendirildiğini ortaya koymaktadır. Algoritmik öneri sistemleri, platform ekonomisi ve veri-temelli pazarlama pratikleri, tüketici karar alma süreçlerini hızlandırırken aynı zamanda manipülasyon risklerini artırmaktadır.

Kuramsal sentez, Keynesyen ve post-Keynesyen yaklaşımların gelir ve beklenti kanallarını; davranışsal iktisadın ise sınırlı rasyonellik, tercih mimarisi ve bilişsel önyargıları dijital bağlamda daha iyi açıkladığını göstermektedir. Yaşam boyu gelir ve sürekli gelir hipotezleri, dijitalleşmenin zamanlararası tüketim planlamasını zayıflattığını; "şimdi al–sonra öde" gibi fintech uygulamalarının tüketimi öne çektiğini ima etmektedir.

Karşılaştırmalı ampirik değerlendirme, teknolojinin tüketim üzerindeki etkilerinin ülke ve kurumsal bağlama duyarlı olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye'de sosyal medya ve influencer pazarlaması güçlü bir etki yaratırken; ABD'de kişiselleştirme ve sürdürülebilirlik eğilimleri öne çıkmaktadır. Çin'de mobil ödeme ve canlı yayın satışları tüketimi dönüştürürken; Avrupa Birliği'nde veri koruma ve sürdürülebilirlik politikaları belirleyici rol oynamaktadır. Bu farklılaşma, tek tip politika araçlarının yetersiz kalacağını göstermektedir.

Üç temel sonuç öne çıkmaktadır: (i) Tüketici refahı ve rasyonalite: Teknoloji refahı artırma potansiyeli taşırken algoritmik yönlendirmeler özgür iradeyi sınırlayabilmektedir. (ii) Gelir dağılımı ve dijital bölünme: Dijitalleşme yüksek gelirli gruplara daha fazla fırsat sunarken düşük gelirli gruplar için erişim ve beceri engelleri yaratabilmektedir. (iii) Sürdürülebilirlik ve etik: Tüketim hacmindeki artış çevresel baskıları büyütmekte; yapay zekâ destekli sistemlerin etik sınırları kritik hale gelmektedir.

Bu sonuçlara bağlı olarak aşağıdaki belirtilen politika önerileri önemli yer tutmaktadır.

- **Dijital kapsayıcılık**: Düşük gelirli gruplar için altyapı, erişim ve dijital beceri yatırımlarının artırılması.
- **Tüketici koruması ve şeffaflık**: Algoritmik öneri sistemlerinin denetlenebilirliği, karanlık tasarımların sınırlandırılması.
- **Sürdürülebilir tüketim**: Dijital platformlarda sürdürülebilirlik etiketleri ve yeşil tercihleri teşvik eden varsayılan ayarlar.
- **Etik yapay zeka**: Sorumlu tasarım ilkeleri, etki değerlendirmeleri ve hesap verebilirlik mekanizmaları.
- **Veri güvenliği ve mahremiyet**: Güçlü veri koruma rejimleri ve küresel uyum (GDPR-benzeri çerçeveler).
- **Kültürel ve psikolojik farkındalık**: Özellikle genç kuşaklarda anlık tatminin uzun vadeli planlamayı aşındırmasını önleyici eğitim programları.

Dijitalleşme, tüketimi dönüştürürken yeni fırsatların yanı sıra birtakım risklerde üretmektedir. Bu nedenle dijital dönüşümün tüketici davranışları üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmek üzere konunun iktisadi, davranışsal, kurumsal ve etik boyutları birlikte ele alınarak bütüncül bir çerçeveye dayanmalıdır.

KAYNAKÇA

Acemoglu, D., & Johnson, S. (2023). Power and progress: Our thousand-year struggle over technology and prosperity. PublicAffairs. https://doi.org/10.2307/j.ctv2t4t6xj

Akerlof,G.A.,&Shiller, R. J. (2015). Phishing for Phools: The Economics of Manipulation and DeceptionPrinceton University Press.

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). *The second machine age: Work, progress, and prosperity in a time of brilliant technologies*. W. W. Norton & Company.

Çelik, S. (2017). Büyük veri teknolojilerinin işletmeler için önemi. *Social Sciences Studies Journal*, 3(9), 873–883. https://doi.org/10.26449/sssj.119

Çelik, S. (2018). Büyük Veri (Birinci Baskı). Gece Kitaplığı.
Çimen, G. (2021). Dijital Ekonominin Vergilendirilmesi Sorunu: Türkiye ve Seçili Ülkelerde Tek Taraflı Uygulamalar. *Vergi Sorunları Dergisi*, *44*(397), 94-114.
Eğilmez, M. (2022). Ekonomide dijital dönüşüm. Remzi Kitabevi.
Eurostat. (2023). Digital economy and society statistics. https://ec.europa.eu/eurostat
Friedman, M. (1957). A theory of the consumption function. Princeton University Press.
Gürsakal, N., & Çelik, S. (2021). Büyük veri ve pazarlama (Birinci Baskı). Dora Yayınevi.
Hicks, J. R. (1939). Value and capital: An inquiry into some fundamental principles of economic theory. Oxford University Press. https://archive.org/details/valuecapitalinqu00hick
Jevons, W. S. (1871). The theory of political economy. Macmillan. https://oll.libertyfund.org/title/jevons-the-theory-of-political-economy
Kahneman, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica, 47*(2), 263–291. https://doi.org/10.2307/1914185
Kenney, M., & Zysman, J. (2016). The rise of the platform economy. *Issues in Science and Technology, 32*(3), 61–69.
Keynes, J. M. (1936). The general theory of employment, interest and money. Macmillan.
Modigliani, F., & Brumberg, R. (1954). Utility analysis and the consumption function. In K. Kurihara (Ed.), *Post-Keynesian economics* (pp. 388–436). Rutgers University Press.
OECD. (2022). Measuring the digital transformation. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264311992-en
OECD. (2023). *OECD* digital economy outlook. OECD Publishing. https://www.oecd.org/digital/oecd-digital-economy-outlook/
OECD. (2023*). ICT access and usage by individuals* (OECD Statistics). https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=ICT_ACCESS
OECD. (2024). *Consumer policy and the digital economy*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/
Rochet, J.-C., & Tirole, J. (2003). Platform competition in two-sided markets. *Journal of the European Economic Association, 1*(4), 990–1029. https://doi.org/10.1162/154247603322493212
Shapiro, C., & Varian, H. R. (1999). *Information rules: A strategic guide to the network economy*. Harvard Business School Press.
Smith, A. (1776). An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. W. Strahan and T. Cadell. https://www.econlib.org/library/Smith/smWN.html
Sunstein, C. R. (2023). *Sludge:* What stops us from getting things done and what to do about it. MIT Press. https://doi.org/10.7551/mitpress/14313.001.0001
Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008). Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness. Yale University Press. https://yalebooks.yale.edu/book/9780300122237/nudge/
TCMB. (2023). Dijitalleşme, finansal tüketici davranışları ve para politikası. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2024). Hanehalkı bilişim teknolojileri kullanım araştırması.

https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-Kullanim-Arastirmasi
Varian, H. R. (2019). Artificial intelligence, economics, and industrial organization. *American Economic Review: Papers & Proceedings, 109*, 399–404. https://doi.org/10.1257/pandp.20191021
Varian, H. R. (2019*). Intermediate microeconomics: A modern approach* (9th ed.). W. W. Norton & Company. https://wwnorton.com/books/9780393684743
Walras, L. (1874). Éléments d'économie politique pure. Corbaz. https://oll.libertyfund.org/title/walras-elements-of-pure-economics
World Bank. (2022). Global Findex database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of COVID-19. https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex
Yavan, S. (2020). Türkiye'de ve Dünyada Dijital Ekonominin Vergilendirilmesi: Dijital Hizmet Vergisi. *Vergi Dünyası Dergisi*, *1*(471), 74-89.
Zuboff, S. (2019). The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power. PublicAffairs. https://doi.org/10.2307/j.ctv7tq6h3

Lojistik Performansı Endeksinin OECD ve Türkiye Kapsamında Değerlendirmesi

Hilal ALPDOĞAN[1]

1- Doç.Dr.; Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü. halpdogan@subu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-9183-4865

ÖZET

Küreselleşmenin artması, dijitalleşmenin derinleşmesi ve üretim süreçlerinde coğrafi dağılımın genişlemesiyle birlikte stratejik bir rekabet unsuru haline gelen lojistik performans, ülkelerin makroekonomik büyümesi ve küresel değer zincirlerine entegrasyonu üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Dünya Bankası tarafından yayımlanan Lojistik Performans Endeksi (LPI) verileri ışığında Türkiye'nin performansını 2007-2023 dönemi için OECD ülkeleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir. Çalışma, lojistik performans endeksinin alt bileşenlerini oluşturan gümrük, altyapı, uluslararası sevkiyat, hizmet kalitesi, takip-izleme ve zamanlılık bileşenlerini incelemekte; ayrıca Dünya Bankası 2023 LPI raporuyla birlikte metodolojiye dahil edilen büyük veri (Big Data) ve nicel anahtar performans göstergeleri (KPI) entegrasyonunun getirdiği ölçüm farklılıklarını analiz etmektedir.

Analiz bulguları, Türkiye'nin lojistik performansının 2012 yılında zirve yaptığını, 2016-2018 döneminde özellikle zamanlılık boyutunda ciddi bir gerileme yaşadığını, ancak 2023 yılında yeniden toparlanarak 3,4 puanla 38nci sıraya yükseldiğini göstermektedir. Türkiye, özellikle dijitalleşmenin etkisiyle takip ve izleme bileşeninde üst-orta gelir grubunda rekabetçi bir konuma ulaşmış olsa da, gümrük ve altyapı kalitesinde halen OECD ortalamasının gerisindedir. Çalışma sonucunda, Türkiye'nin OECD standartlarını yakalayabilmesi ve ihracat rekabetçiliğini artırabilmesi için sadece fiziksel altyapıya değil; gümrük otomasyonuna, lojistik hizmet sağlayıcılarının mesleki yetkinliğine ve tedarik zinciri güvenilirliğine yönelik yapısal reformlara öncelik vermesi gerektiği ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler – Uluslararası Ticaret, Lojistik Performansı Endeksi, Lojistik Yönetimi, OECD.

GİRİŞ

Küreselleşme, dijitalleşme ve üretim süreçlerinin coğrafi olarak dağılmasıyla birlikte lojistik, günümüz ekonomilerinde yalnızca destekleyici bir faaliyet alanı olmaktan çıkmış; rekabet gücünü belirleyen stratejik bir unsur hâline gelmiştir. Üreticilerin hammaddeye erişiminden nihai ürünün tüketiciye ulaştırılmasına, tersine lojistikten atık yönetimine kadar uzanan geniş bir yelpazede lojistik performans, maliyetler, teslimat süreleri, hizmet kalitesi ve tedarik zinciri güvenilirliği üzerinde belirleyici rol oynamaktadır. Özellikle dış ticarete açık, küresel değer zincirlerine entegre olma hedefi taşıyan ülkeler için lojistik altyapı ve süreçlerdeki aksaklıklar, doğrudan ticaret hacmi, ihracat kompozisyonu ve yabancı yatırım kararları üzerinde etkili olmaktadır.

Bu bağlamda ülkelerin lojistik performansını karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye olan ihtiyaç, uluslararası kuruluşlar tarafından çeşitli

endekslerin geliştirilmesini beraberinde getirmiştir. Lojistik Performans Endeksi (LPI), ülkelerin lojistik kabiliyetlerini, altyapı yeterliklerini ve ticareti kolaylaştırıcı düzenleyici ortamlarını bütüncül bir bakış açısıyla ölçmeyi amaçlayan en yaygın göstergelerden biridir. LPI, gümrük işlemlerinin etkinliği, ticaret ve taşımacılık altyapısının kalitesi, uluslararası sevkiyatların temini, lojistik hizmet sağlayıcılarının yetkinliği, gönderilerin takip edilebilirliği ve teslimatların zamanında gerçekleşmesi gibi bir dizi bileşeni dikkate alarak ülkeler arası karşılaştırma imkânı sunar. Böylece endeks, hem politika yapıcılar hem de yatırımcılar için ülkelerin lojistik iklimine ilişkin özet bir gösterge niteliği taşımaktadır.

Lojistik Performans Endeksi'nin önemi, yalnızca ülkelerin sıralamasını görmekle sınırlı değildir. LPI, bir yandan ulusal lojistik sistemlerin güçlü ve zayıf yönlerini görünür kılarken, diğer yandan ticaret politikaları, ulaştırma yatırımları, gümrük ve sınır yönetimi reformları ile dijitalleşme stratejilerinin tasarımında referans alınan analitik bir araç işlevi görmektedir. Lojistik maliyetlerin düşürülmesi, teslimat sürelerindeki belirsizliğin azaltılması ve tedarik zincirlerinin dayanıklılığının artırılması; ihracatçı firmaların rekabet gücünü artırmakta, ülkelerin küresel değer zincirlerine daha etkin biçimde entegre olmasını mümkün kılmaktadır. Bu nedenle LPI'de kaydedilen iyileşmeler, çoğu zaman dış ticaret hacmi, doğrudan yabancı yatırımlar ve uzun dönemli büyüme performansı ile birlikte değerlendirilmektedir.

Diğer taraftan, lojistik performansın makroekonomik etkileri kadar sosyal ve bölgesel boyutları da dikkat çekmektedir. Lojistik ağların güçlenmesi, iç bölgelerin liman ve sınır kapılarına daha etkin bağlanması, bölgesel kalkınma dinamiklerini destekleyebilmekte; lojistik merkezler, organize sanayi bölgeleri ve ulaştırma koridorları etrafında yeni istihdam alanları oluşmaktadır. Buna karşın, yetersiz altyapı, karmaşık gümrük prosedürleri ve düşük hizmet kalitesi; özellikle KOBİ'lerin uluslararası pazarlara erişimini kısıtlayan engelleyici faktörler olarak öne çıkmaktadır. Bu çerçevede LPI, ülkelerin lojistik performansındaki eksik halkaları tespit etmesi ve kapsayıcı bir lojistik politikası oluşturabilmesi için somut bir başlangıç noktası sunmaktadır.

Akademik yazında Lojistik Performans Endeksi, dış ticaret, ekonomik büyüme, rekabetçilik, küresel tedarik zinciri entegrasyonu ve sürdürülebilir kalkınma gibi farklı alanlarla ilişkilendirilerek incelenmektedir. Çeşitli çalışmalar, LPI'deki iyileşmelerin ihracat hacmini, ürün çeşitliliğini ve yüksek katma değerli ürün ihracatını desteklediğini; aynı zamanda ticaret maliyetlerini ve teslim sürelerindeki belirsizliği azalttığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, endeksin anket temelli yapısı, veri sıklığı ve ülke içi bölgesel farklılıkları ne ölçüde yansıtabildiği gibi metodolojik tartışmalar da mevcuttur. Bu tartışmalar, LPI'nin hem kavramsal sınırlarının hem de politika amaçlı kullanımında dikkat edilmesi gereken noktaların sistematik biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Bu bölümün temel amacı, Lojistik Performans Endeksi'ni kavramsal, yöntemsel ve politik boyutlarıyla bütüncül bir çerçeve içinde incelemektir. Bu doğrultuda öncelikle lojistik performans kavramı ve ilgili göstergeler tartışılacak, ardından LPI'nin ortaya çıkışı, bileşenleri ve hesaplanma mantığı açıklanacaktır. Sonraki kısımlarda LPI ile dış ticaret, ekonomik büyüme ve rekabetçilik arasındaki teorik ve ampirik ilişkiler özetlenecek; endeksin sınırlılıkları ve eleştirileri ele alınacaktır. Son olarak, LPI sonuçlarının politika yapıcılar için taşıdığı anlam ve gelecekteki araştırma alanları üzerinde durularak, lojistik performans endeksinin hem analitik bir araç hem de politika tasarımını yönlendiren stratejik bir gösterge olarak nasıl değerlendirilebileceği tartışılacaktır.

Uluslararası Ticaret ve Lojistik İlişkisinin Kuramsal Temelleri

Uluslararası ticaretin serbestleşmesi ve küresel değer zincirlerinin yaygınlaşması, lojistiği sadece bir maliyet kalemi olmaktan çıkarıp, ulusal rekabetçiliğin ve ekonomik büyümenin merkezi bir itici gücü haline getirmiştir. İktisat literatüründe, yetersiz lojistik performansı, ticaretin önündeki en önemli engellerden biri olarak tanımlanır; bu durum sadece fiziki mesafeden değil, aynı zamanda gümrük gecikmeleri, altyapı yetersizlikleri ve hizmet güvenilmezliğinden kaynaklanır (Ogbaji, 2022). LPI, tam da bu engellerden ortaya çıkacak maliyetleri, uluslararası düzeyde ölçülebilir ve karşılaştırılabilir hale getirme misyonuyla Dünya Bankası tarafından geliştirilmiştir (World Bank, 2023a).

Lojistik performansının stratejik önemi, modern ekonomik literatürde "Lojistik Sermayesi" kavramı ile açıklanmaktadır. Bu kavram, altyapı, bağlantılılık, operasyonel verimlilik ve yetkinlik gibi unsurları içeren bir sermaye stoğu olarak kabul edilir; bu stoğun geliştirilmesi, fiziksel ve beşeri sermayenin verimliliğini tamamlayıcı bir rol üstlenir (Munim ve Schramm, 2018). Bu çerçevede, LPI bir skor endeksinden öte, Dünya Bankası ve diğer uluslararası kalkınma kuruluşlarının ticaret kolaylaştırma ve altyapı yatırımlarını hedeflendirmesi için temel bir gösterge olarak kullanılır. Bir ülkenin LPI skorundaki artış, sadece operasyonel verimlilik iyileşmesini değil, aynı zamanda küresel değer zincirlerine daha derin entegrasyon sağlama potansiyelini de gösterir (Sharawi vd., 2025). Ekonometrik çalışmalar, lojistik yetkinlikteki ve altyapıdaki iyileşmelerin GSYİH'yi pozitif yönde etkilediğini ve sermaye birikiminin genel üretkenliğini artırdığını doğrulamıştır (Munim ve Schramm, 2018). Bu tür sonuçlar, lojistik performansına yapılan yatırımların, bir dışsallık yaratarak doğrudan bir ulusal büyüme stratejisi teşkil ettiğini teyit eder.

Lojistik Performans Endeksi'nin (LPI) Yapısal Boyutları

Lojistik Performansı Endeksi, uluslararası ve yurtiçi LPI olmak üzere iki ayrı başlık altında incelenmiştir.

Uluslararası LPI: Dışsal Algı ve Küresel Entegrasyon

Uluslararası LPI, bir ülkenin lojistik performansının, o ülke ile ticaret yapan dış paydaşlar (uluslararası navlun ileticileri ve ekspres taşıyıcılar)

tarafından değerlendirilmesine dayanır. Bu yaklaşımın temel mantığı, bir ülkenin lojistik dostuluğunun en iyi, o ülkeye mal gönderip o ülkeden mal alan profesyoneller tarafından bilinebileceği varsayımıdır. Bu bileşenler, bir ülkenin ticaret lojistiği dostu olma durumunu 1 (en düşük performans) ile 5 (en yüksek performans) arasındaki likert benzeri bir ölçekte değerlendirir. LPI'nin temelini oluşturan bu altı kriter, ülkelerin uluslararası tedarik zincirindeki yeteneklerini ölçer (Arvis vd., 2024):

- ***Gümrük*:** Bu kriter, gümrük ve diğer sınır ajanslarının süreçlerindeki verimliliği, şeffaflığı ve öngörülebilirliği değerlendirir. Yüksek bir skor, belgelerin hızlı ve basit bir şekilde işlendiğini, formalitelerin minimum düzeyde tutulduğunu ve ticaret kolaylaştırma mekanizmalarının etkin olduğunu gösterir.
- ***Altyapı:*** Ticaret ve ulaştırma ile ilgili altyapının (limanlar, demiryolları, karayolları ve bilgi teknolojileri) kalitesini ölçer. Kaliteli altyapı, düşük maliyetli ve güvenilir sevkiyat akışının ön koşuludur.
- ***Uluslararası Sevkiyat Düzenleme Kolaylığı:*** Rekabetçi fiyatlarla uluslararası sevkiyat ayarlama kolaylığını ve maliyet uygunluğunu değerlendirir. Bu, lojistik hizmet piyasasının etkinliğini ve serbest rekabet koşullarının varlığını yansıtır.
- ***Lojistik Hizmet Kalitesi ve Yetkinliği*:** Ülkedeki lojistik hizmet sağlayıcılarının (nakliye operatörleri, gümrük komisyoncuları, depolama ve dağıtım şirketleri) teknik yeterliliğini ve sağladıkları hizmetlerin kalitesini ölçer. Bu, genellikle lojistik sektöründeki insan sermayesinin kalitesini gösteren önemli bir faktördür.
- ***Takip ve İzleme Yeteneği:*** Sevkiyatların uluslararası düzeyde takibinin ve izlenmesinin (tedarik zinciri görünürlüğü) ne kadar kolay ve güvenilir olduğunu değerlendirir. Dijitalleşme düzeyi ile doğrudan ilişkilidir.
- ***Zamanlılık:*** Sevkiyatların, planlanan veya beklenen teslimat süresi içinde varış noktasına ulaşma sıklığını ve operasyonel güvenilirliğini ölçer. Tedarik zincirinde güvenilirliğin en somut göstergesidir.

Bu altı kriterin detayları, Şekil 1'de özetlenmiştir.

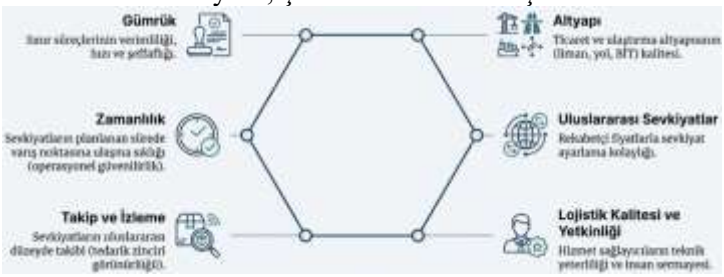

Kaynak: Arvis vd. (2024)'nin çalışmasından yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 1: Lojistik Performans Endeksi'ni Oluşturan Altı Temel Kriterin Tanımlanması

Yurtiçi LPI: İçsel Dinamikler ve Operasyonel Detaylar

Yurtiçi LPI, lojistik profesyonellerinin kendi faaliyet gösterdikleri ülkedeki lojistik ortamını değerlendirmelerine dayanır. Uluslararası LPI, ülkeler arası kıyaslama için kullanılırken, Yurtiçi LPI daha çok ülke içi reform alanlarını belirlemek için detaylı veri sağlar (Arvis vd., 2018). Yurtiçi LPI anketleri, uluslararası versiyondan daha spesifik sorular içerir ve dört ana alana odaklanır:

- ***Altyapı:*** Liman, havaalanı, yol ve demiryolu altyapısının durumu hakkında detaylı nitel veriler.
- ***Hizmetler:*** Yerel lojistik hizmet sağlayıcılarının kalitesi.
- ***Sınır Prosedürleri:*** İthalat ve ihracat işlemleri için gereken süre ve maliyetler.
- ***Tedarik Zinciri Güvenilirliği:*** Sevkiyatların gecikme sıklığı ve nedenleri.

Önemli bir ayrım olarak, yurtiçi LPI verileri, uluslararası LPI skorunun hesaplanmasına doğrudan dahil edilmez. Bunun nedeni, ülkelerin coğrafi ve yapısal farklılıklarının doğrudan karşılaştırmayı zorlaştırmasıdır (Arvis vd., 2023: 64).

Bileşenlerin Göreceli Önem Derecesi Üzerine Analiz

LPI skorunun oluşturulmasında tüm bileşenlere istatistiksel olarak benzer ağırlıklar verilse de (Bkz. Tablo 2), akademik araştırmalar bu bileşenlerin genel performansa etkisinin farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Yapılan ekonometrik analizler, genel LPI skoru üzerinde en büyük etkiye sahip faktörün genellikle *Lojistik Hizmet Kalitesi ve Yetkinliği* olduğunu göstermiştir. Bu faktörü sırasıyla *Altyapı Kalitesi ve Takip ve İzleme* yetenekleri izler (Sharawi vd., 2025). Bir ulusun lojistik performansını artırmak, yalnızca fiziksel altyapıya yapılan önemli yatırımlarla sınırlı olmamalıdır. Aynı derecede zorunlu olan, insan sermayesi kalitesinin ve hizmet sağlayıcıların mesleki yeterliliğinin artırılmasıdır. Modernizasyon ile birlikte, verimli gümrük prosedürleri, nitelikli ve etik açıdan sağlam gümrük komisyoncularının katılımını gerektirir. Lojistik yeterliliğine yapılan vurgu, ulusun küresel ticaret alanındaki rekabet gücü için kapsamlı bir yaklaşımın gerekli olduğunu göstermektedir.

LPI'nın Metodolojik İnşası ve İstatistiksel Analizi

LPI'nın metodolojik inşası, anket verilerinin toplanması ve bu çok boyutlu verinin Temel Bileşenler Analizi (PCA) kullanılarak tek bir birleşik skorda toplanması olmak üzere iki ana adımdan oluşur.

LPI, uzun yıllar boyunca uluslararası lojistik operatörlerinden toplanan algı verilerine dayanmıştır. Bu profesyonellerden, iş yaptıkları diğer ülkeleri yukarıda belirtilen altı kriter üzerinden 1'den 5'e kadar puanlamaları istenir. Örneğin, 2023 anket turunda 115 ülkedeki 652 lojistik profesyonelinden 4090 ülke değerlendirmesi toplanmıştır. LPI'nın bu dışsal algı ölçümü, bir ülkenin kendi lojistik sistemine dışarıdan bakan ve

uluslararası ticaret bağlantılarını yansıtan küresel özel sektör perspektifini yakalamayı amaçlar (Arvis vd., 2023).

Ancak, algı bazlı yaklaşımlar metodolojik zorluklara sahiptir (Arvis vd., 2007; Arvis vd., 2012):

- ***Subjektiflik ve Yanlılık:*** Skorlar, nitel algıların nicelleştirilmesidir ve katılımcıların öznelliği ile seçilim yanlılığına maruz kalabilir.
- ***Karşılaştırma Zorluğu:*** Özellikle küçük pazarlar için yeterli değerlendirme sayısına ulaşılamadığından, bu ülkelerin skorlarında yüksek belirsizlik ve dolayısıyla daha büyük güven aralıkları oluşur.
- ***Anket Yorgunluğu:*** Sürekli anketlere katılım talebi, zaman içinde katılımcı kalitesini ve sayısını olumsuz etkileyebilir.

Bu kısıtlamaları gidermek amacıyla, LPI skorları yaklaşık %80 güven aralıkları ile sunulur. Bu aralıklar, skorun bir anket verisine dayanmasından kaynaklanan örnekleme hatasını hesaba katar ve iki ülkenin skorları arasındaki farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını belirlemek için kritik öneme sahiptir.

Uluslararası LPI, altı çekirdek göstergeyi tek bir birleşik endeks skoruna dönüştürmek için standart ekonometrik bir teknik olan Temel Bileşenler Analizi (PCA) kullanılarak oluşturulur. PCA'nın amacı, veri setinin boyutunu azaltırken, orijinal değişkenlerin içerdiği bilginin maksimum düzeyde korunmasını sağlamaktır. PCA prosedürü şu adımları içerir (Arvis vd., 2023; Arvis vd., 2007; Arvis vd., 2010; Arvis vd., 2012):

- ***Normalizasyon:*** Altı göstergenin ülke skorları, analize başlamadan önce ortalaması çıkarılarak ve standart sapmaya bölünerek normalize edilir.
- ***Bileşen Tespiti:*** Altı göstergenin korelasyon matrisine PCA uygulanır. Analiz, korelasyon matrisinin birinci özdeğerinin birden büyük ve diğer özdeğerlerden çok daha büyük olduğunu tutarlı bir şekilde göstermiştir (2023'te 5.47139, 2010'da 5.27). Kaiser Kriteri ve benzeri istatistiksel testler, veriyi özetlemek için tek bir ana bileşenin tutulmasının uygun olduğunu doğrular. Bu tek bileşen, Uluslararası LPI olarak tanımlanır.
- ***Açıklanan Varyans:*** Bu tek ana bileşen, altı göstergenin içerdiği toplam varyasyonun çok yüksek bir yüzdesini açıklamaktadır. Bu oran, LPI serisi boyunca tutarlı bir şekilde yüksektir (2010'da %88, 2012'de %92, 2023'te %91.19). Bu yüksek oran, altı algısal boyutun aslında güçlü bir şekilde korele olduğunu ve gerçekten de "lojistik performans" adı verilen tek bir sistemik yeteneği yansıttığını kanıtlar.
- ***Ağırlıklandırma (Bileşen Yükleri):*** LPI skoru, normalize edilmiş göstergelerin PCA'dan elde edilen Bileşen Yükleri ile çarpılıp toplanmasıyla elde edilen ağırlıklı bir ortalamadır. Bu ağırlıklar, maksimum varyansın açıklanması için seçilir.

Tablo 1: LPI Agregasyonunda Kullanılan Temel Bileşenler Analizi (PCA) Ağırlıklandırmaları (2010, 2012)

LPI Boyutu	2010 PCA Yükü (Ağırlığı)	2012 PCA Yükü (Ağırlığı)
Gümrük	0.42	0.41
Altyapı	0.42	0.41
Uluslararası Sevkiyatlar	0.37	0.40
Lojistik Kalite ve Yetkinliği	0.42	0.42
Takip ve İzleme	0.41	0.41
Zamanlılık	0.40	0.40
Açıklanan Varyans Oranı (1. Bileşen)	**%88**	**%92**

Kaynak: World Bank (2023b) kaynağından elde edilen verilerle hazırlanmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, PCA sonuçları, tüm altı bileşenin genel endekse neredeyse eşit katkıda bulunduğunu gösteren benzer yükler üretmektedir. Bu yakın ağırlıklar, PCA tarafından oluşturulan LPI skorunun pratik olarak altı bileşenin basit aritmetik ortalamasına oldukça yakın olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum, endeksin hem istatistiksel olarak sağlam olmasını hem de politikacılar ve uygulayıcılar için kolay yorumlanabilirliğini sağlar.

Ancak, PCA'nın bu eşit ağırlıklandırma sonucu, lojistik süreçlerin reel dünyadaki öneminin eşit olmadığı varsayımıyla akademik eleştirilere konu olmuştur (Dare vd., 2018). Bazı araştırmacılar, lojistikteki en önemli kısıtları belirlemek amacıyla bu altı kriteri, çok kriterli karar verme teknikleri kullanarak yeniden ağırlıklandırmayı denemiş ve çıkan sonuçlar doğrultusunda, PCA'nın matematiksel sonucunun hangi faktöre daha çok yatırım yapılması noktasında politika önceliklendirmesi ile çatışabileceğine vurgu yapmıştır (Çıray vd., 2024).

LPI 2023 ve Nicel KPI Entegrasyonu: Büyük Veri Dönüşümü

LPI metodolojisi, 2023 raporunda önemli bir evrim geçirerek, geleneksel algı bazlı yaklaşımının sınırlamalarına, küresel tedarik zinciri verilerinin dijitalleşmesinden yararlanan yeni bir nicel veri kaynağını entegre ederek yanıt vermiştir (Arvis vd., 2024).

Önceki anket bazlı yaklaşımın getirdiği tekrarlayan sorunlar (subjektiflik, seçilim yanlılığı, zaman içindeki küçük değişiklikleri izleme zorluğu ve anket yorgunluğu), Dünya Bankası'nı daha objektif ve yüksek frekanslı verilere yönlendirmiştir. Son yıllarda lojistik süreçlerinin hızla dijitalleşmesi ve uluslararası izlenebilirliğe olan ihtiyacın artması, büyük veri ekosisteminin zeminini hazırlamıştır. Yeni yaklaşım, milyonlarca uluslararası konteyner, havayolu sevkiyatı ve posta paketinin hareketini takip eden sevkiyat takip verilerine dayalı nicel Anahtar Performans Göstergeleri (KPI) geliştirmiştir. Bu nicel veriler, gümrükleme, bekleme süreleri ve uluslararası bağlantılılık gibi somut metriklere odaklanarak, ticaretin gerçek hızını ölçmektedir (Arvis vd., 2024).

LPI 2023 için, Dünya Bankası lojistik sektöründeki çeşitli veri sağlayıcılarla işbirliği yaparak yüksek frekanslı, mikro düzeyde veri setlerinden faydalanmıştır. LPI 2023 için temel veri kaynakları şu şekilde sıralanabilir (Arvis vd., 2024);

- **TradeLens (Konteyner Takip Verileri):** Konteynerli ticaretin bekleme süresi ve bağlantılılığını hesaplamak için kullanılmıştır.
- **Universal Postal Union (UPU) (Posta Verileri):** Uluslararası koli hareketlerinin hızını belirlemek için kullanılmıştır.
- **Cargo iQ (IATA) (Hava Kargo Verileri):** Hava kargo takibini sağlamıştır.
- **Marine Traffic (Gemi Takip Verileri):** Liman dönüş süresini hesaplamıştır.

Bu göstergeler, özellikle limanlar veya havalimanları gibi kilit lojistik geçitlerin performansıyla ilgilenen politika yapıcılar ve uygulayıcılar için çok daha eyleme geçirilebilirdir.

Tablo 2: LPI 2023'te Tanıtılan Nicel Tedarik Zinciri Takip Göstergelerinden Seçmeler

Nicel KPI Adı	Tanım	Temel Performans Alanı	Veri Kaynağı
TradeLens İthalat Bekleme Süresi (Gün)	Tahliyeden sonra UN/LO-CODE konumunda müşteriye sevk edilene kadar geçen süre.	Gümrükleme ve Terminal Performansı	TradeLens
Havayolu Kargo Dwell Time (İthalat) (Gün)	Uçak varışından kargonun alıcıya teslimine kadar geçen süre.	Havaalanı Terminal Verimliliği	Cargo iQ
Posta Hızı (Parcels) (Gün)	Menşe ülkede postalamadan müşteriye teslimata kadar geçen süre.	Son Mil Teslimatı ve Posta Kanalı Verimliliği	UPU
Konteyner Gemisi Medyan Liman Dönüş Süresi (Saat)	Limana varıştan ayrılışa kadar geçen medyan süre.	Liman Verimliliği	Marine Traffic

Kaynak: Arvis, J., Ulybina, D., & Wiederer, C. (2024). *From survey to big data: The new Logistics Performance Index* (Policy Research Working Paper No. 10772). Washington, DC: World Bank. https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2024-05/IDU1898e51581445914e9218cd110f8195f5a07f.pdf.

OECD Ülkelerinin Lojistik Performansı Görünümü: 2007-2023 Dönemi

Tablo 3'te Dünya Bankası LPI Raporlarından elde edilen endeks değerleri yer almaktadır. Tablo 4'e bakıldığında 2007 yılı LPI değerlerine göre, Singapor 4,19 endeks değeri ile ilk sırada yer alırken; 2,87 endeks değeri ile Meksika en son sırada yer almıştır. 2010 yılı LPI değerlerine göre, Almanya ilk sıraya yükselirken; Slovenya OECD ülkeleri arasında en düşük

performansa sahip ülke olmuştur. 2014 yılı itibariyle Almanya OECD ülkeleri arasında en iyi LPI performansı sergileyen ülke olurken; Meksika yine son sırada yer alan OECD ülkesi olmuştur.

Tablo 3: OECD Ülkelerinin LPI Değerleri ve Sıralaması (2007-2023 Dönemi)

Ülke Adı	2007	2010	2012	2014	2016	2018	2023
Singapur	4,19	4,09	4,13	4,00	4,14	4,00	4,3
Hollanda	4,18	4,07	4,02	4,05	4,19	4,02	4,10
Almanya	4,10	4,11	4,03	4,12	4,23	4,20	4,10
İsveç	4,08	4,08	3,85	3,96	4,20	4,05	4,00
Avusturya	4,06	3,76	3,89	3,65	4,10	4,03	4,00
Japonya	4,02	3,97	3,93	3,91	3,97	4,03	3,90
İsviçre	4,02	3,97	3,80	3,84	3,99	3,90	4,10
Birleşik Krallık	3,99	3,95	3,90	4,01	4,07	3,99	3,70
Kanada	3,92	3,87	3,85	3,86	3,93	3,73	4,00
İrlanda	3,91	3,89	3,52	3,87	3,79	3,51	3,60
Belçika	3,89	3,94	3,98	4,04	4,11	4,04	4,00
Danimarka	3,86	3,85	4,02	3,78	3,82	3,99	4,10
Finlandiya	3,82	3,89	4,05	3,62	3,92	3,97	4,20
Norveç	3,81	3,93	3,68	3,96	3,73	3,70	3,70
Avusturalya	3,79	3,84	3,73	3,81	3,79	3,75	3,70
Fransa	3,76	3,84	3,85	3,85	3,90	3,84	3,90
Yeni Zelanda	3,75	3,65	3,42	3,64	3,39	3,88	3,60
İtalya	3,58	3,64	3,67	3,69	3,76	3,74	3,70
Lüksemburg	3,54	4,07	3,82	3,95	4,22	3,63	3,60
Güney Kore	3,52	3,64	3,70	3,67	3,72	3,61	3,80
İspanya	3,52	3,63	3,70	3,72	3,73	3,83	3,90
Portekiz	3,38	3,34	3,50	3,56	3,41	3,64	3,40
Yunanistan	3,36	2,96	2,83	3,20	3,24	3,20	3,70
Şili	3,25	3,09	3,17	3,26	3,25	3,32	3,00
Türkiye	**3,15**	**3,22**	**3,51**	**3,50**	**3,42**	**3,15**	**3,40**
Macaristan	3,15	2,99	3,17	3,46	3,43	3,42	3,20
Slovenya	3,14	2,87	3,29	3,38	3,18	3,31	3,30
Çek Cumhuriyeti	3,13	3,51	3,14	3,49	3,67	3,68	3,30
Polonya	3,04	3,44	3,43	3,49	3,43	3,54	3,60
Meksika	2,87	3,05	3,06	3,13	3,11	3,05	2,90
OECD Ortalaması	**3,65**	**3,67**	**3,65**	**3,71**	**3,76**	**3,72**	**3,72**

Kaynak: https://lpi.worldbank.org/international/global, Erişim tarihi: 24.10.2025

Şekil 2'ye bakıldığında Türkiye'nin 2007- 2023 döneminde LPI performansı, inişli çıkışlı bir seyir izlemekle birlikte 2000'li yılların sonunda iyileşme, 2010'ların ikinci yarısında düşüş, 2020'lerin başında tekrar iyileşme şeklinde özetlenebilir. Dünya Bankası 2007 yılı LPI raporuna göre, Türkiye 3,15 endeks değeri ile 155 ülke arasında 34ncü sırada yer almıştır (Bkz. Tablo 3 ve Şekil 2). 4,19 endeks değeri ile Singapur'un ilk sırada yer aldığı performans sıralamasında Almanya 4,10 ile 3ncü sırada en iyi performans gösteren OECD ülkesi olmuştur. OECD ülkeleri arasında en kötü performansa sahip ülke 2,87 endeks değeri ile 56ncı sırada yer alan Meksika olmuştur.

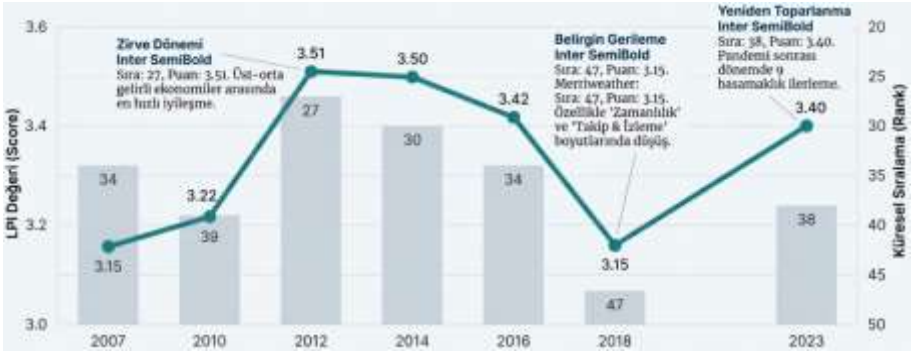

Kaynak: https://lpi.worldbank.org/international/global veritabanından elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 2: 2007-2023 Döneminde Türkiye'nin LPI Değerleri ve Sıralamaları

Şekil 2'ye bakıldığında 2010 ve 2012 yıllarında Türkiye'nin LPI değeri 3,22 ve 3,51 düzeyine yükselerek sıralamada belirgin bir iyileşme sağlayarak 27nci sıraya yükselmiştir. Bu ilerleme, özellikle gümrük süreçlerinin hızlanması ve altyapı yatırımlarının etkisiyle elde edilmiştir. 2014 yılına gelindiğinde Türkiye'nin endeks değeri 3,50 ile benzer kalmış ve sıralaması 30 olmuştur. Türkiye bu dönemde dünyanın üst-orta gelirli ekonomileri arasında lojistik performansını en çok iyileştiren ülkelerden biri olmuştur. Özellikle gümrük işlemleri, altyapı ve lojistik hizmet kalitesi boyutlarında Türkiye'nin puanları 2007'ye kıyasla anlamlı derecede artmıştır (ITF, 2016).

Bununla birlikte 2016 ve özellikle 2018 LPI sonuçları, Türkiye açısından bir gerilemeye işaret etmektedir. 2016'da Türkiye'nin LPI değeri 3,42'ye düşmüş ve küresel sıralamada 34ncü sıraya gerilemiştir (Bkz. Tablo 3). Dünya Bankası 2018 LPI raporunda ise performans değeri 3,15 seviyesine kadar gerilemiş, Türkiye 160 ülke arasında 47. sıraya düşmüştür. Bu düşüşte, lojistik performansın iki kritik boyutundaki kötüleşme etkili olmuştur: "Zamanlılık" ve "Takip & İzleme" kabiliyetlerinde Türkiye'nin göreli sıralaması belirgin biçimde gerilemiştir. Dünya Bankası 2010 LPI raporuna göre, teslimat zamanlılığı alt endeksinde 56ncı sırada olan Türkiye, sonraki yıllarda bu alanda daha da alt sıralara inmiştir. Benzer şekilde gönderilerin izlenebilirliği konusunda da performans düşüşü yaşanmış, bu da genel endeks skorunu olumsuz etkilemiştir (Arvis vd., 2010; ITF, 2016).

Dünya Bankası'nın 2018 yılı LPI raporuna göre, Türkiye'nin lojistik performansı, OECD ortalamasının oldukça altında kalmış ve birçok OECD ülkesinin gerisinde yer almıştır. Örneğin 2018'de Almanya LPI endeksinde 1nci sırada (4,20 puan) bulunurken, Türkiye 47nci sıraya gerilemiştir; yine aynı yıl OECD içindeki en zayıf ülke olan Meksika 3,05 puanla 51nci sırada kalmıştır (Arvis vd., 2018).

Dünya Bankası 2023 yılı LPI sonuçları, küresel lojistik ağlarda salgın sonrası döneme girilirken Türkiye için yeniden bir toparlanma ve iyileşme

olduğunu göstermektedir. Dünya Bankası verilerine göre Türkiye 2023'te LPI puanını 3,4'e yükselterek 38nci sıraya çıkmıştır (Arvis vd., 2023). Yani 2018–2023 arasında Türkiye'nin sıralamasında 9 basamaklık bir ilerleme söz konusudur. Bu gelişme, büyük ölçüde uluslararası taşımacılığın hız kazanması ve tedarik zinciri izlenebilirliğinin artması sayesinde mümkün olmuştur. Nitekim 2023 LPI verilerinde Türkiye, Takip & İzleme boyutunda dünya genelinde ilk 20'ye yakın bir sıralamaya ulaşarak bu alanda birçok yüksek gelirli ekonomiyi yakalamıştır. Öte yandan altyapı kalitesi ve gümrük bileşenlerinde Türkiye'nin puanları iyileşmekle birlikte, halen OECD ortalamasının gerisinde kalmaktadır. 2023 itibarıyla OECD ülkelerinin büyük çoğunluğu LPI'de Türkiye'nin önünde yer almıştır. Örneğin aynı yıl Finlandiya küresel sıralamada 4,2 puanla 2nci olurken, Almanya 4,1 puanla 3ncü sırada yer almıştır. Bununla birlikte Türkiye, Meksika gibi OECD'nin en düşük performanslı ülkesini geride bırakmıştır – 2023'te Meksika 3,0 civarı puanla 66ncı sırada kalarak OECD içinde son sırada yer almıştır (Arvis, 2023).

Türkiye 2007'de OECD'nin lojistik performansında alt orta sıralarında iken 2018'de ciddi bir düşüş yaşamış, 2023'de ise yeniden toparlanarak OECD içindeki konumunu kısmen düzeltmiştir. Almanya gibi lojistikte dünya lideri ülkeler 4 puanın üzerinde çok yüksek LPI skorlarına uzun yıllardır sahipken, Türkiye hiçbir dönemde 3,5 puanı aşamamıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin 2023'teki 3,4 puanlık değeri kendi tarihsel performansı açısından ikinci en yüksek seviyedir ve lojistik reformların yeniden ivme kazandığını düşündürmektedir.

Kaynak: https://lpi.worldbank.org/international/global veritabanından elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 3: 2023 Yılı İtibariyle Türkiye'nin LPI Alt Bileşenleri Görünümü

LPI endeksini oluşturan altı bileşen, ülkelerin lojistik sistemlerinin farklı boyutlarını ortaya koymaktadır. Türkiye'nin bu alt endekslerdeki durumu incelendiğinde, güçlü ve zayıf yönlerinin OECD ülkeleriyle

karşılaştırmalı olarak değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Şekil 3 incelendiğinde;

Gümrük İşlemleri: Türkiye, 2007 yılında gümrük işlemlerinin etkinliği konusunda ortalama bir performansa sahipti (2007'de gümrük puanı yaklaşık 3,0) (Arvis vd., 2007). 2014'e kadar bu alanda önemli iyileşmeler kaydedilmiş; sınır ve gümrük süreçlerinin hızlanması sayesinde Türkiye'nin gümrük alt endeks sıralaması yükselmiştir (Arvis vd., 2014). Örneğin gümrük işlemlerinin basitleştirilmesi ve tek pencere sistemi gibi reformlar bu dönemde LPI puanını olumlu etkilemiştir. Ancak 2016–2018'de gümrük performansı göreli olarak duraklamış ve Türkiye'nin gümrük alt endeks skoru 3 civarından yukarı çıkamamıştır. 2023 itibarıyla Türkiye'nin gümrük bileşen puanı yaklaşık 3,2–3,3 düzeyine yükselmiş olsa da, hala OECD ortalamasının altındadır. Birçok gelişmiş OECD ülkesi gümrükte yaklaşık 4,0 puanla ilk 10'da yer alırken, Türkiye bu bileşende yaklaşık 30-35. sıralardadır.

Altyapı: Lojistik altyapı kalitesi bakımından Türkiye, karayolu ve liman yatırımları sayesinde 2007–2014 arasında belirgin iyileşmeler göstermiştir. Özellikle bölünmüş yolların artması, uluslararası liman kapasitesinin gelişmesi gibi faktörler Türkiye'nin altyapı puanını yükseltmiştir. 2018'de ise altyapı alt endeksinde nispi bir gerileme göze çarpar. Bu dönemde bazı OECD ülkeleri altyapılarını hızla geliştirirken, Türkiye'nin büyük projelerine rağmen alt endeks puanı 3'ün biraz üzerine çıkmıştır. 2023 itibarıyla Türkiye'nin altyapı puanı 3,4 civarına ulaşmış ve dünya genelinde ilk 30'lar bandındadır. Bu, OECD içindeki orta sıralara tekabül eder. Örneğin 2023'de altyapı kalitesinde Almanya ve Japonya gibi ülkeler yaklaşık 4,2 puan ile en üst sıraları alırken, Türkiye bu ülkelerin gerisinde kalmıştır. Bununla birlikte Türkiye, altyapı alt endeksinde Latin Amerika veya Güney Asya'daki benzer gelir grubundaki ülkelerden anlamlı ölçüde daha iyi durumdadır (ITF, 2016).

Uluslararası Sevkiyatların Uygun Maliyeti: Türkiye'nin uluslararası sevkiyatlar boyutundaki performansı yıllar içinde dalgalanmalar göstermiştir. 2007'de bu alt endekste puanı orta karar olan Türkiye, 2012'ye dek taşımacılık ve lojistik firmalarının rekabet gücünü artırarak puanını yükseltmiştir. 2018'de ise döviz kurlarındaki dalgalanmalar ve navlun maliyetlerindeki artış, sevkiyat uygunluğu algısını olumsuz etkileyerek puanın düşmesine yol açmıştır. 2023 yılında küresel tedarik zincirlerinin kısmen normalleşmesiyle Türkiye'nin uluslararası sevkiyat alt puanı yaklaşık 3,3 düzeyine çıkmıştır. Bu puan, Türkiye'yi söz konusu alt bileşende OECD'nin ortalama seviyesine yaklaştırmıştır. Nitekim 2023'te bu alanda Fransa, İtalya gibi ülkeler yaklaşık 3,6–3,7 puan alırken Türkiye biraz daha geride kalmıştır ancak örneğin 3,0 puan civarındaki Meksika'dan belirgin biçimde ileridedir.

Lojistik Hizmet Kalitesi ve Yeterliliği: LPI'ın lojistik hizmetlerinin kalitesi boyutunda Türkiye, özellikle 2007–2014 döneminde önemli

kazanımlar elde etmiştir. Lojistik sektöründe faaliyet gösteren firmaların sayısının ve uzmanlığının artması, 3. parti lojistik hizmetlerin yaygınlaşması gibi etkenler puanı olumlu yönde etkilemiştir. Bu sayede Türkiye'nin lojistik hizmet yeterliliği endeksi OECD ülkeleriyle farkı bir miktar kapatmıştır. Ancak 2016–2018'de ekonomik durgunluk ve hizmet kalitesine yapılan yatırımlardaki yavaşlama nedeniyle bu alt endeks puanı durağan kalmıştır. 2023'te Türkiye'nin lojistik hizmet kalitesi puanı yaklaşık 3,4 olarak gerçekleşmiştir. Bu değer, birçok gelişmiş ülkenin (yaklaşık 4,0) altında olsa da, Türkiye'yi global sıralamada ilk 30-35 bandına taşımaktadır. Özellikle depolama, dağıtım ve gümrük komisyonculuğu hizmetlerinde Türk lojistik sektörünün kalite çıtasını yükseltmeye devam ettiği raporlanmaktadır (ITF, 2016).

Takip ve İzleme: Kargo takip sistemlerinin etkinliği, Türkiye'nin son dönemde en çok ilerleme kaydettiği alanlardan biridir. 2010'ların başlarında bilgi teknolojilerine yapılan yatırımlar nispeten kısıtlıyken, sonraki yıllarda e-lojistik uygulamalarının yaygınlaşması Türkiye'nin takip & izleme alt endeksinde sıçrama yapmasını sağlamıştır. Özellikle 2023 LPI raporunda, Türkiye'nin bu bileşendeki sıralamasının 19. basamağa kadar yükseldiği belirtilmektedir. Bu, Türkiye'nin gönderi izlenebilirliği konusunda birçok yüksek gelirli ülkeyi yakaladığını göstermektedir. Elektronik takip sistemleri, GPS tabanlı filo yönetimi ve kargo bilgilerinin dijital entegrasyonu sayesinde Türkiye'nin takip & izleme puanı yaklaşık 3,7 seviyesine ulaşmıştır. Bu puan OECD ortalamasına oldukça yakındır ve Türkiye'yi bu alanda en iyi performans gösteren üst-orta gelirli ülke konumuna getirmiştir. Takip kabiliyetindeki bu iyileşme, Türkiye'nin lojistik ağında şeffaflık ve öngörülebilirliğin arttığına işaret etmektedir.

Zamanlılık: LPI'nin *zamanlılık* boyutu, sevkiyatların alıcılara planlanan zaman aralığında ulaşma sıklığını ölçer. Türkiye, coğrafi konumu gereği Avrupa ile Asya arasındaki taşımaların kavşak noktasında bulunduğundan, teslimat zamanlarında tutarlılık sağlamak kritik önem taşımaktadır. 2007'de Türkiye'nin zamanlılık alt endeks skoru ortalama düzeydeydi. 2014'e dek gümrük ve sınır kapılarındaki beklemelerin azalmasıyla bu alanda iyileşme görüldü. Ancak özellikle 2016–2018 döneminde Türkiye'nin zamanlılık performansı belirgin biçimde geriledi (ITF, 2016). Bu düşüşte, bölgesel jeopolitik gelişmeler ve gümrük kapılarında yaşanan dönemsel aksaklıklar etkili olmuştur. 2018'de Türkiye'nin zamanlılık sıralaması önceki yıllara göre oldukça aşağıdaydı. 2023 itibarıyla ise zamanlılık alanında kısmi bir toparlanma söz konusudur: Türkiye'nin alt endeks puanı yaklaşık 3,5 dolayına yükselmiş ve küresel sıralamada ilk 40 içinde yer almıştır. Yine de, birçok OECD ülkesinde (örneğin Japonya, Almanya) bu puan 4,0'ın üzerinde olup hedeflenen teslimat sürelerine yüksek oranda uyum sağlanmaktadır. Türkiye'nin zamanlılık performansını OECD en iyileri düzeyine çıkarması için sınır

geçiş süreçlerinin daha da hızlandırılması ve iç nakliye ağlarındaki tıkanıklıkların azaltılması gerekecektir.

Özetle, Türkiye LPI alt bileşenlerinin bazılarında OECD ülkelerine yakınlaşırken bazılarında arayı tam kapatamamıştır. Özellikle takip-izleme ve uluslararası sevkiyatların düzenlenmesi gibi alanlarda Türkiye son yıllarda dikkat çekici ilerlemeler kaydederek rekabetçi bir konuma gelirken, altyapı ve zamanlılık gibi boyutlarda hala iyileştirmeye açık alanlar bulunmaktadır. Bununla birlikte genel eğilim, 2007'den 2023'e Türkiye'nin lojistik ekosisteminde kurumsal kapasitenin arttığı ve bazı kronik sorunların giderilmeye başlandığı yönündedir.

SONUÇ

Lojistik Performans Endeksi (LPI), lojistik ekonometrisi ve küresel ticaret politikaları alanında 2007 yılından bu yana temel bir referans noktasıdır. Endeksin inşasında kullanılan Temel Bileşenler Analizi (PCA), gümrük, altyapı, yetkinlik, takip ve izleme, sevkiyat kolaylığı ve zamanlılık olmak üzere altı farklı algısal boyutu, yüksek düzeyde varyansı açıklayan tek bir sistemik skor altında başarılı bir şekilde birleştirmiştir.

LPI'nın 2023 yılında Büyük Veri takibi ile desteklenmesi, endeksin gelecekteki güvenilirliğini artırarak, algısal veriler ile uluslararası sevkiyatların ölçülebilir gerçeklikleri arasındaki boşluğu kapatma yolunda önemli bir ilerlemedir. Bu dönüşüm, politika yapıcıların lojistik performansını sadece genel algılar üzerinden değil, aynı zamanda spesifik operasyonel göstergeler üzerinden de değerlendirmesine olanak tanımıştır.

Munim ve Schramm (2018) çalışmasında lojistik yetkinliğinde ve takip sistemlerindeki iyileşmelerin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği, buna karşın sevkiyat hizmetlerindeki verimsizliklerin ekonomik yakınsama sürecini olumsuz etkilediğini tespit etmiştir. Bu, lojistiğin küresel gelir eşitsizliklerini azaltmada önemli bir rol oynayabileceğini gösterir.

Obgaji (2022) ise LPI'nın alt bileşenleri olan lojistik kalitesi, yetkinliği ve uluslararası sevkiyat kolaylığının, ülkelerin ticaret hacimleri üzerinde pozitif ve önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Lojistik, özellikle ihracatçı ülkeler için rekabetçilik açısından kritik bir faktördür.

Literatürdeki diğer bir çalışmada Polat vd. (2023) yüksek LPI skorlarına sahip ülkelerin, daha fazla yabancı yatırım çekme eğiliminde olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum, yatırımcıların üretim ve dağıtım kararlarında etkin tedarik zinciri erişimini temel bir ön koşul olarak gördüğünü teyit eder.

Bu sonuçlar dikkate alındığında, politika yapıcıların lojistik stratejilerini üç temel alanda yoğunlaştırmaları gerektiğini göstermektedir. Lojistik Hizmet Kalitesi ve Yetkinliği, genel performansı en çok etkileyen faktör olarak öne çıktığından (Polat vd., 2023), hükümetlerin sadece fiziki

altyapı projelerine değil, aynı zamanda lojistik profesyonellerinin eğitimi, sertifikasyonu ve dijital becerilerinin artırılmasına odaklanması gerekmektedir. Ayrıca gümrük otomasyonu ve liman içi süreçlerin dijitalleştirilmesi gibi hedeflenmiş reformların etkinliğini izlemek için temel nedenlerin tespit edilmesi büyük öneme sahiptir.

Sevkiyatların planlanan sürede ulaşma sıklığı olan zamanlılık, küresel ticarette güven inşa etmek için hayati öneme sahiptir. Güvenilmezlik, tedarik zinciri maliyetlerini ve riskini artırır. Bu nedenle, altyapı ve operasyonel süreçler, sadece hızdan ziyade güvenilirliği maksimize edecek şekilde tasarlanmalıdır.

Sonuçta, LPI skorundaki iyileşmenin, yalnızca verimli operasyonel süreçlerin değil, aynı zamanda Lojistik Hizmet Kalitesi ve Yetkinliği gibi beşeri ve kurumsal faktörlere yapılan stratejik yatırımların bir sonucu olduğu yönündedir. Lojistik performansının ekonomik büyüme ve ihracat üzerindeki kanıtlanmış pozitif etkileri göz önüne alındığında, LPI, ticaret kolaylaştırma reformlarını yönlendirmede hayati bir araç olarak kalmaya devam edecektir.

REFERANSLAR

Arvis, J. F., Mustra, M. A., Ojala, L., Shepherd, B., & Saslavsky, D. (2010). *Connecting to Compete 2010: Trade Logistics in the Global Economy – The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: The World Bank.

Arvis, J. F., Mustra, M. A., Ojala, L., Shepherd, B., & Saslavsky, D. (2012). *Connecting to Compete 2012: Trade Logistics in the Global Economy – The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: The World Bank.

Arvis, J. F., Saslavsky, D., Ojala, L., Shepherd, B., Busch, C., Raj, A., & Naula, T. (2014). *Connecting to Compete 2014: Trade Logistics in the Global Economy – The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: The World Bank.

Arvis, J. F., Saslavsky, D., Ojala, L., Shepherd, B., Raj, A., & Dairabayeva, K. (2016). *Connecting to Compete 2016: Trade Logistics in the Global Economy – The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: The World Bank.

Arvis, J. F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K., & Kiiski, T. (2018). *Connecting to Compete 2018: Trade Logistics in the Global Economy – The Logistics Performance Index and Its Indicators*. Washington, DC: The World Bank.

Arvis, J. F., Ulybina, D., & Wiederer, C. (2024). *From survey to big data: The new Logistics Performance Index* (Policy Research Working Paper No. 10772). Washington, DC: World Bank. https://lpi.worldbank.org/sites/default/files/2024-05/IDU1898e51581445914e9218cd110f8195f5a07f.pdf

Çıray, D., Özdemir, Ü., & Mete, S. (2024). An evaluation of the Logistics Performance Index using the ENTROPY-based ORESTE method. *Journal of Transportation and Logistics, 9*(1), 68–82. https://doi.org/10.26650/JTL.2024.1437070

Dare, T. O., Aubyn, L. N. A., & Boumgard, T. (2019). *Analyzing, evaluating and improving the logistics performance index (LPI) of a country's economy: Case study: Nigeria, Ghana and Morocco* (Master's thesis, World Maritime University, Malmö, Sweden). World Maritime University Dissertations.

International Transport Forum (ITF). (2016). *Logistics development strategies and performance measurement* (ITF Roundtable Reports No. 158). Paris, France: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/bcb574b1-en

Munim, Z. H., & Schramm, H. J. (2018). The impacts of port infrastructure and logistics performance on economic growth: The mediating role of seaborne trade. *Journal of Shipping and Trade,* *3*(1), 1–19. https://doi.org/10.1186/s41072-018-0027-0

Ogbaji, J. O. (2022). *Impact of LPI and GDP on net exports across worldwide*. Retrieved from PubMed Central (PMC).

Polat, M., Kara, K., & Acar, A. Z. (2023). Competitiveness-based logistics performance index: An empirical analysis in Organisation for Economic Co-operation and Development countries. *Competition and Regulation in Network Industries*, *24*(2-3), 97-119.

Sharawi, H., Alsaadi, L., & Alsagri, M. (2025). The impact of LPIs' indicators on the global logistics performance index: Global perspective. *Multidisciplinary Science Journal,* *7*(7), 2025361. https://doi.org/10.31893/multiscience.2025361

World Bank. (2023a). *Logistics Performance Index (LPI).* Retrieved from https://lpi.worldbank.org

World Bank. (2023b). *LPI methodology survey: Results of principal component analysis for the 2023 international LPI score.* Retrieved from https://lpi.worldbank.org

Yayımı Tarihinde Yürürlüğe Giren Vergilerde Vergi Uyumu: Seçilmiş Örnekler ve Hukuki Değerlendirmeler

Raşit GÜLTEKİN[1]

1- Doç.Dr.; Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü. rasitgultekin@trakya.edu.tr, ORCID No: https://orcid.org/0000-0001-8390-327X

ÖZET

Kanunilik ilkesinin hakim olduğu vergi hukukunda vergiler yürürlükte olduğu süreler içinde uygulama alanı bulan kanunlarla konulabilmekte veya kaldırılabilmektedir. Öte yandan yürütme organına verilen düzenleme yetkisi kapsamında bu vergilerin oranlarında veya maktu tutarlarında değişiklik sıklıkla değişiklik yapılabilmektedir. Bu bakımdan vergilerin ilk defa veya yeniden düzenlenmiş hallerinin yürürlüğe girişinin öngörülebilir olması ve muhataplarına hazırlık yapabilme imkanı vermesi vergilendirme amaçlarına ulaşılması ve vergiye uyum sağlanması açısından önemlidir. Ancak yayımı tarihinde yürürlüğe girmesi nedeniyle muhataplarına vergi uyumunu sağlama noktasında yeterli zaman tanımayan düzenlemelere sıkça başvurulması ise bu belirlemeyi hukuki açıdan sorunlu hale getirmektedir. Çalışma vergilerin yürürlüğe girişine yönelik genel eğilimin ve olası sonuçlarının incelenmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Çalışma kapsamında literatür ve belge taraması yapılarak konuyla ilişkili teorik açıklamalar, mevzuatın hazırlanmasına ilişkin genel hükümler ve seçilmiş örnekler üzerinde durulmuştur. Çalışmada vergi kavramı vergiler yanında harçları, ek mali yükümlülükleri, fonları ve benzeri mali yükümlülükleri kapsayacak şekilde; düzenleme kavramı kanunlar ile ilgili diğer düzenleyici işlemleri kapsayacak şekilde ve vergilerin yürürlüğü kavramı genel olarak vergi oranlarına veya maktu tutarlara özgü değişikliklerin muhataplarının vergi yükünü artıracak şekilde yürürlüğe girmesi anlamında kullanılmıştır. Çalışmada başvurulan yabancı dildeki kaynakların gayri resmi çevirisi yazar tarafından yapılmıştır. Çalışma neticesinde vergilerin yürürlüğe girişi bakımından ağırlıklı olarak Resmî Gazete'de yayım tarihinin esas alındığı görülmekle birlikte standart bir belirlemenin olmadığı ancak bu yaklaşımın muhatapları açısından sorun oluşturma riski içerdiği ve bu açıdan yürürlüğe giriş tarihinin en az 20 günlük bir geçiş dönemi öngörülerek kurala bağlanmasının yerinde olacağı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın konusuna ilişin akademik bakış açısına zenginlik katacağı ve yeni çalışmalara ışık tutacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler –Zaman Bakımından Uygulama, Vergi Uyumu, Hukuki Güvenlik İlkesi, Belirlilik, Öngörülebilirlik.

GİRİŞ

Vergi hukuku, yükümlendirici içeriği ve mülkiyet hakkına müdahale sonucunu doğurmasından dolayı kanunilik ilkesinin en sıkı şekilde uygulama alanı bulduğu hukuk dalları arasındadır. Bu bakımdan vergilendirmeyle beklenen amaçlara ulaşılması için vergilerin temel unsurlarının ilgili vergi kanununda yer alması ve yürürlüğünden de bütün muhataplarının zamanında haberdar edilmesi gerekmektedir. Vergi oranları ile aksi iddia edilebilmekle birlikte maktu vergi tutarlarının yürürlüğü de bu kapsamdadır.

Bu bağlamda vergilerin yürürlüğü konusu vergi kanunlarının (çalışma kapsamında vergi oranlarının ve maktu vergi tutarlarının) ne zaman yürürlüğe girdiği ve yürürlükten kalktığı; yürürlükten kalktıktan sonra meydana gelen olaylara uygulanıp uygulanmayacağı ile vergilendirmeye ilişkin kuralların çatışması halinde hangi kuralın uygulanacağı konularına ilişkindir. Vergilerin yürürlüğünün tespiti kişilerin hukuki güvenliğinin sağlanması açısından belirleyicidir.

Vergilerin düzenlenmesi ve uygulanması konusu matrah ile birlikte vergi yükünün hesaplanmasına esas oluşturması dolayısıyla vergilendirme yetkisinin belki de en can alıcı bir kısmını oluşturmaktadır. Türkiye'de vergi ödevi kapsamında kanunilik ilkesi kabul edilmekle birlikte Anayasanın 73/4 üncü maddesi uyarınca sosyo-ekonomik nedenlerle ve kanunla belirlenen sınırlar içinde yürütmeye, Cumhurbaşkanına (değişmeden önce Bakanlar Kuruluna) istisna, muafiyet, indirin ve oranları belirleme (artırma, azaltma veya sıfıra kadar indirme) yetkisi verilebilmektedir. Bu yetkinin kullanımı sırasında da genel ve vergi hukukuna özgü ilkeler ile birlikte hukuki güvenlik ilkesine uyulması zorunludur. Bu nedenle vergilerin hangi anda hukuki sonuç doğuracağı konusu mükelleflerin ödevlerini tam ve zamanında yerine getirmede tereddüt içine düşmemeleri; keyfi, ani ve sürpriz vergilerle karşılaşmamaları ve vergi uyumunun sağlanması bakımımdan önem arz etmektedir. Bu hassasiyetin gözetilmesi noktasında vergilerin kişilerin erişebildiği araçlarla duyurulmasına ihtiyaç vardır ki resmî gazeteler esas olarak bu ihtiyacı karşılamak amacıyla yayımlanmaktadır.

Türk hukukunda vergilerle ilgili temel düzenlemelerin Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı tarafından Resmî Gazete'de yayımlandığı gün yürürlüğe girdiği görülmektedir. Bununla birlikte ilgili düzenlemede yürürlük tarihiyle ilgili ayrıca bir belirleme yapılması da mümkündür. Ancak yayımı tarihinde yürürlüğe giren düzenlemelerin hukuki güvenlik ilkesi karşısındaki durumunun vergi uyumu açısından sorunlu bir uygulama niteliği taşıdığı görülmektedir. Zira ülkemizde Resmî Gazete elektronik ortamda ve neredeyse günün ilk saatlerinde yayımlanmaktadır. Vergilerin bu şekilde yürürlük kazanması ise istenmese de muhatapları için sürpriz etki yaratacak ve uyum sağlamaları açısından güçlük oluşturacaktır.

Çalışmada rastgele seçilmiş vergi düzenlemeleri üzerinden yayımı tarihinde yürürlüğe giren vergiler, özellikle de vergi oranları ve maktu vergi tutarları hukuki güvenlik ilkesinin uygulama alanı bakımından incelenecek ve kişilerin hukuki ve ekonomik planlamalarını yapabilmeleri, alt yapı ve yazılımlarını değişikliğe uygun hale getirebilmeleri ve neticede vergiye gönüllü uyum sağlayabilmeleri bakımından evrensel ölçütlerde bir sürenin öngörülmesi ihtimali üzerinde durulacaktır. Zira hukuki güvenlik ilkesi, vergi hukukunun yalnızca ilkesel veya teorik bir unsuru olmayıp aynı zamanda kişilerin harcama, yatırım, fiyatlandırma veya işe başlama gibi kararları üzerinde etkisi dolayısıyla hukuki ve ekonomik sonuçlar doğurabilen aktif yönünü oluşturmaktadır.

VERGİLERİN YÜRÜRLÜĞÜ: TEORİ VE UYGULAMA ŞEKLİ

Vergilerin yürürlüğü konusu vergi mevzuatının (kanunlarının) ve dolayısıyla vergi oranlarının ve maktu vergi tutarlarının ne zaman yürürlüğe girdiği ve kalktığı, yürürlükten kalktıktan sonraki olaylara uygulanıp uygulanmayacağı ve vergilendirmeye ilişkin kuralların çatışması halinde hangi kuralın uygulanacağıyla ilgilidir. Vergi hukuku açısından yürürlüğe ilişkin temel kural vergiyi doğuran olayın gerçekleştiği tarihte yürürlükte olan hükümlerin uygulanması ve kanunların geçmişe yürü(tül)memesidir (Karakoç, 2017:114). Ceza hukukunda olduğu gibi vergi hukukunda da kanunilik ilkesinin geçerli olması sebebiyle vergilendirmeye ilişkin temel mevzuat biçimi olan vergi kanunları ve bu kanunlara dayanılarak çıkarılan düzenlemeler ancak yürürlükte olduğu süreler içinde uygulama alanı bulmaktadır. Bu bakımdan vergilerin (vergi oranlarının ve/veya maktu vergi tutarlarının) ilk defa veya yeniden belirlenmiş hallerinin ne zaman yürürlüğe gireceği konusu vergilendirme rejiminin sağlıklı işleyişi ile mükelleflerin vergiye uyumu bakımından önemlidir.

Biçimsel olarak kanunlar ve kanunlarda ifade edilen hukuki normlar genel (umumi) ve soyut (mücerret) niteliğe sahiptirler. Bu açıdan söz konusu kurallar zaman içerisinde oluşacak (gelecekteki) olaylara uygulanmak amacıyla yürürlüğe girmektedirler (Narmanlıoğlu, 2001:113). Diğer bir ifadeyle gelecekteki olayları düzenleyen kurallar olduklarından kanunların yürürlük tarihi yayımlandıkları tarihten önce olmamalıdır. Bu noktada kanunların yürürlüğe girişi ile uygulanmaları arasında bir ayrım olabileceği dikkate alınmalıdır. Zira kanunlar bazen yürürlüğe girse de uygulanmasını gerektirecek koşullar oluşmamış olabilir (Gözübüyük, 2002:70). Öte yandan kanunların kamunun bilgisi dahilinde olması, istikrar kazanması ve hesap verilebilirliği sağlaması bakımından da yayımlanmış olmaları şarttır. Aksine, kanunların kural olarak gizli ve geçmişe dönük ihdas edilmemesi gerekir (Keskinsoy vd., 2024:6). Ayrıca yayımlanmış olma hususu sadece kanunlar için değil genel düzenleyici işlemler için de biçim koşulunu oluşturmaktadır (Akıllıoğlu, 1979:40).

Türk hukukunda vergilerin yürürlük kazanması, yürürlük tarihlerini de içeren hukuki düzenlemelerinin Resmî Gazete'de yayımlanmış olmasına bağlıdır. Anayasanın 73/3 üncü maddesindeki "*Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir veya kaldırılır*"; 73/4 üncü maddesindeki "*Vergi, resim, harç ve benzeri mali yükümlülüklerin muaflık, istisnalar ve indirimleriyle oranlarına ilişkin hükümlerinde kanunun belirttiği yukarı ve aşağı sınırlar içinde değişiklik yapmak yetkisi Cumhurbaşkanına verilebilir*" ve 167/2 nci maddesindeki "*Dış ticaretin ülke ekonomisinin yararına olmak üzere düzenlenmesi amacıyla ithalat, ihracat ve diğer dış ticaret işlemleri üzerine vergi ve benzeri yükümlülükler dışında ek mali yükümlülükler koymaya ve bunları kaldırmaya kanunla Cumhurbaşkanına yetki verilebilir*" hükümleri birlikte değerlendirildiğinde

genel ve biçimsel olarak vergilerle ilgili düzenlemeler ancak kanunlarda ve Cumhurbaşkanı kararlarında yer alabilmektedir (MBS, 2025a). Öte yandan 10 sayılı Resmî Gazete Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 4/1.a maddesinde "kanunların" ve 4/1.ç maddesinde ise "Cumhurbaşkanlığınca yayımlanması uygun görülen kararların" Resmî Gazete'de yer alacağı belirtilmiştir (MBS, 2025b). Bu bakımdan vergilerin yürürlüğe girdiği anın anlaşılması için Resmî Gazete'de yayımlanan söz konusu düzenlemenin yürürlük hükmüne bakılması gerekli ve yeterli olacaktır. Öte yandan bu düzenlemelerin yürürlük kısmında genellikle "*yayımı tarihinde*", "*yayımını takip eden ikinci ayda*" veya "*yayımını takip eden yılın başında*" gibi ifadelere yer verildiği ve bazı hallerde de yürürlüğün başka bir düzenlemenin yayımlanmış olması koşuluna bağlandığı görülmektedir (Şenyüz vd., 2025:60). Yine kanunun çeşitli maddelerinin farklı tarihlerde yürürlüğe girmesi ve istisnai olarak kanunun yayımlandığı tarihten önceki bir tarihin yürürlük tarihi olması da mümkündür (Karakoç, 2017:115).

Netice itibarıyla vergilerin yürürlüğü açısından esas fonksiyonu resmî Gazetelerin gördüğü açıktır. Nitekim hukuk devletinde yürürlüğe konulmak istenen hukuksal düzenlemeler ile önemli kararlar devletin resmî yayın aracı olan ve kişilere hukuki güvence sağlayan resmî gazetelerde yayımlanarak yürürlüğe konulmaktadır. Bu durum hukuki düzenlemelerin ve önemli kararların sadece resmî gazetelerde yayımlanarak yürürlüğe gireceğinin garanti edilmesi; aksine resmî gazetelerde yayımlanmayanların ise yürürlüğe girmediği ve muhatapları bakımından olumsuz etki doğurmayacağı anlamı taşımaktadır. Kişilerin muhatap olacakları düzenlemeleri önceden bilmeleri, onlara erişebilmeleri ve geleceğe güvenle bakmalarını sağlaması bağlamında resmî gazetenin hukuki güvenlik ilkesi temelinde üstlenmiş olduğu fonksiyon uluslararası örgütleri de resmî gazete yayımlamaya yöneltmiştir. Örneğin Avrupa Birliği (European Union-AB/EU) kuruluşunun hemen ardından 30 Aralık 1952'de ilk resmî gazetesini yayımlamıştır (Söyler, 2016:110-112). Yine hukuki güvenliğin tesisi için verginin yürürlüğe gireceği kesin tarihin ifade edilmesi de önemlidir. Bu husus Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 17/1 inci maddesinde "*Yürürlük maddesinde düzenlemenin yürürlüğe gireceği tarih tereddüde yer vermeyecek şekilde belirtilir*" şeklinde ifade edilmiştir (MBS, 2025c). Buna rağmen yürürlük belirlemesi yapılmamışsa 10 sayılı Resmî Gazete Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 7 nci maddesi uyarınca ilgili düzenleme Resmî Gazete'de yayımlandığı gün yürürlüğe girmiş sayılmaktadır. Yine Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğin 17/2 nci maddesinde "*(2) Ekonomik ve ticari alan ile yatırım ortamını etkileyen düzenlemelerde, mümkün olduğunca taslağın yayımlanma tarihi ile yürürlüğe giriş tarihi arasında makul bir süre bırakılır*", 22/1 inci maddesi "*Kanun ve Cumhurbaşkanlığı kararnamesi taslaklarının ilgili maddelerinde, düzenleyici işlemlerin, kanun ve Cumhurbaşkanlığı kararnamesinin yürürlük tarihinden itibaren ne kadar sürede yürürlüğe konulacağı ve yeni*

düzenlemeler yürürlüğe girinceye kadar varsa yürürlükteki hükümlerin uygulanmasına devam edilip edilmeyeceği belirtilir", 4/1.ğ maddesinde "*Taslakların hazırlanmasında istişare ve katılımcılığa önem verilir*" ve 26/1 inci maddesinde "*Kanun ve Cumhurbaşkanlığı kararnamesi taslakları için bu madde gereğince belirlenecek usul ve esaslar kapsamında düzenleyici etki analizi* [taslaklarının bütçeye, mevzuata, sosyal, ekonomik ve ticari hayata, çevreye ve ilgili kesimlere etkilerini göstermek üzere hazırlanan ön değerlendirme (m.3/1.c)] *hazırlanır*" ifadelerine yer verilerek mevzuatın hazırlanması, yayımlanması ve yürürlüğe konulması bakımından zamanlama ve uygunluk şartları üzerinde durulmuştur.

Vergilerin yürürlüğü ve uygulanması bağlamında kanunilik ilkesinin gereği olarak öncelikle yürürlükte bir vergi kanununun olması şarttır. Ayrıca vergi kanunlarının ilgili yıl Bütçe Kanununa ekli C cetvelinde yer alması gerekmektedir (Batı, 2025a:83). 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Bütçe Kanununun 37nci maddesindeki "*Vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler kanunla konulur, değiştirilir veya kaldırılır. Genel yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin gelirlerinin kanuni dayanakları bütçelerinde gösterilir*" ifadesinden de bu sonuç çıkmaktadır (MBS, 2025ç). Öte yandan bütçe yılı içerisinde çıkarılan vergi kanunlarının ilgili yıl bütçe kanunlarında gösterilmedikleri gerekçesiyle uygulanmaması ise söz konusu değildir. Nitekim Anayasa Mahkemesi kararlarında bütçe kanunu ile vergi kanunları aynı düzeyde kabul edilerek önceki kanun-sonraki kanun ilkesi temelinde sonrakinin uygulanacağı vurgu yapılmaktadır (Tekbaş, 2009:164).

Mevzuatın yürürlüğü bakımından uluslararası yaklaşıma bakılması da yerinde olacaktır. Nitekim Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesinin İyi İdare Konulu 20 Haziran 2007 tarihli ve CM/REC(2007)7 sayılı Tavsiye Kararının 6 ncı maddesinde "*İdare hukuki kesinlik ilkesine uygun faaliyette bulunur. Hukuken meşru olan durumlar dışında geçmişe etkili kararlar alamaz. Kamu yararı mutlak olarak gerektirmediği sürece, kazanılmış haklara ve kesinleşmiş hukuksal durumlara dokunamaz. Özellikle yeni yükümlülüklerin getirildiği bazı durumlarda, geçiş hükümleri koymak veya yeni düzenlemenin yürürlüğü için süre tanımak gerekebilir*" ifadelerine yer verilerek yük getiren işlemlerde geçiş hükümlerine olan ihtiyaç vurgulanmıştır (CE, 2025).

AB hukukunda özellikle Tüzüklerin AB Resmî Gazetesi'nde (*Official Journal of the EU*) yayım tarihi itibariyle 20 gün sonra yürürlüğe girmesi yaygın bir uygulamadır. Ayrıca düzenleme konusu yapılan alanların karmaşıklığı halinde ilgili mevzuatın yürürlüğe girdiği (hukuken var olduğu) tarih (*enter into force*) ile fiilen uygulanacağı (hak ve yükümlülüklerin yerine getirilebileceği/bağlayıcılık kazandığı) (*apply*) tarih arasında bir süreye (*vacatio legis*) yer verilmektedir. Söz konusu süre üye devletler, yetkili makamlar, işletmeler, lisans sahipleri, ekonomik operatörler gibi bütün muhatapların sistemlerini, süreçlerini, prosedürlerini, belgelerini yeni kurallara uygun hale getirmesi için öngörülen geçiş süresini kapsamaktadır (EASA, 2019; EULA, 2023).

Vergilerin yürürlüğe girmesi gibi yürürlükten kalkması hususu da hukuki güvenlik ilkesi bağlamında üzerinde durulması gereken bir konudur. Vergilerin kanuniliği ilkesi çerçevesinde vergi kanunlarının yürürlükten kalkması "açık olarak kaldırma" veya "üstü kapalı kaldırma" şeklinde olabilmektedir. Bu bağlamda kanun hükmünde yürürlükten kalkma süresinin belirtildiği hallerde bu sürenin bitmesi, sonradan yürürlüğe giren kanunda önceki kanunun yürürlükten kalktığının belirtilmesi, kanunun kısmen veya tamamen uygulama imkanının ortadan kalkması ve Anayasa Mahkemesince verilen iptal kararının yürürlüğe girmesi gibi hallerde vergi kanunları yürürlükten kalkmaktadır (Batı, 2025b:57). Bu durum kanunların birbirini izlemesinin doğal sonucunu oluşturmaktadır. Zira vergi hukukunda da aynı zamanda, aynı konuda ve aynı nitelikteki iki kanunun uygulanmaması ilkesine uygun hareket edilmesi gerekmektedir (Karakoç, 2017:114). Ayrıca hukuki karışıklığın oluşmaması için kanun hükümlerinin uygulaması birbirini izlemeli ve hangi kanunun geçerli olduğunun tespiti için üst norma veya sonraki kanunun önceki kanunu yürürlükten kaldırması gibi ilkelere bakılmalıdır (Tekbaş, 2009:158).

VERGİLER VE HUKUKİ GÜVENLİK İLKESİ

Hukuki güvenlik ilkesi, kişilerin muhatap olacağı kuralları (hukuki düzenlemeleri) önceden bilmesini ve davranışlarını bu düzenlemelere göre yönlendirmesini sağlamayı gözeten ve bu bağlamda kazanılmış haklara saygı gösterilmesi ve kuralların geriye yürümemesini temin eden evrensel ilkedir. Her şeyden evvel kural koyanın bu kurallara kendisinin uyması anlamı taşıyan hukuki güvenlik ilkesi vergilendirmede belirlilik ilkesini ve kıyas yasağını içermektedir (Öncel vd., 2008:46; Şenyüz vd., 2025:60). Yasama organı ve yürütmenin vergiyle ilgili tasarruflarının yargı denetimine tabi olması da yine bu ilkeye dayanmaktadır. Kanunilik ilkesinin güvencesi altında olan hukuki güvenlik ilkesi aynı zamanda hukuk kurallarında sık sık değiştirilmemesini ve de hukuki istikrarın korunmasını gerektirmektedir (Şenyüz vd., 2025:26). Hukuki güvenlik ilkesinin tesisi ve sürdürülebilirliği yönündeki algı hem kişilerin devletin tüm işlem ve eylemlerine karşı güven duymasını hem de devletin bu güveni zedelemekten kaçınmasını sağlamaktadır (Özpolat, 2018:615; Çaptuğ, 2021:141). İlke, kişilerin davranışlarını düzenleyen kuralların aynı zamanda onlara güvenlik sağlaması gereğinden doğmakta ve hukuk devleti ilkesinin kişilere bakan yönünü oluşturmaktadır (Tekbaş, 2009:207; Üyümez, 2016:77). Zira kişilerin hukuk güvenliğinin sağlanması ancak hukuk devleti ilkesinin bütünüyle

benimsenmesiyle ve fiilen uygulama alanı bulmasıyla mümkündür ve hukuk devleti kavramıyla da esasında yönetilenlere hukuk güvenliği sağlayan devlet düzeni ifade edilmektedir (Gözübüyük, 2002:81).

Hukuki güvenlik ilkesinin en çok gerekli olduğu alanlardan biri de başta mülkiyet hakkı olmak üzere kişilerin temel hak ve özgürlüklerine yönelen vergilendirme alanıdır. Bu açıdan ilke bir taraftan vergi kanunlarının açık, anlaşılır ve kesin olmasını diğer taraftan keyfiliğin önlenmesi bağlamında vergiyle ilgili işlemlerin yargı denetimine tabi olması sonucunu doğurmaktadır (Tekbaş, 2009:208). Vergilendirme yetkisi kullanılırken vergi kanunlarının açık, anlaşılır, kesin, istikrarlı ve verginin esaslı unsurlarını kapsayacak şekilde yürürlüğünün sağlanması hukuki güvenliğin tesisi için de önemli kabul edilmektedir (Çağan, 1982:141; Öncel vd., 2008:45-46; Güner ve Kargı, 2021:87). Zira vergi kanunlarının verginin tüm önemli unsurlarını ya da sadece konu unsurunu içermesi gerektiği yönünde geniş veya dar kapsamlı görüşler bulunmakla birlikte hukuki açıdan belirliliğin ve kişilere hukuki güvenlik sağlanması noktasında verginin bütün temel unsurlarının ilgili kanunda yer alması şarttır (Karakoç, 2017:115).

Hukuki belirlilik (kesinlik) kişilerin hak ve yükümlülüklerinin neler olduğunun belirlenmesi ve bilinmesi bağlamında zamansal boyuta ve geriye dönük uygulamama gereğine işaret etmektedir (Ahmetaj, 2014:21). Daha genel bir ifadeyle hukuki güvenlik ilkesi bağlamında zaman mefhumu öngörülebilirlik, geriye dönük olmama ve geçiş tedbirleri gibi çoğu gerekliliğinin merkezinde yer almaktadır (Van Meerbeeck, 2016:287). Yukarıda belirtildiği üzere öngörülebilirliğin, belirliliğin ve kesinliğin gerçekleşmesi açısından vergi kanunlarının Resmî Gazete'de yayımlanması esas fonksiyon görmektedir. Nitekim Resmî Gazete'de yayımı üzerine vergi kanunlarının bilinirliği ve ulaşılabilirliği sağlanmış, etki alanı bütün muhatapları bakımından açıklığa kavuşturulmuş ve keyfi uygulamalar engellenmiş kabul edilmektedir. Bu yaklaşım vergi kanunlarının geçmişe yürümemesi ve kıyasen uygulanmaması bakımından da önemlidir.

YAYIMI TARİHİNDE YÜRÜRLÜĞE GİREN VERGİLER BAKIMINDAN DEĞERLENDİRME

Türk hukukunda vergi düzenlemelerinin yayımı tarihinde yürürlüğe girişini engelleyen bir hüküm bulunmamaktadır. Aksine yukarıda belirtildiği üzere, yürürlükle ilgili bir belirlemeye yer verilmeyen düzenlemelerin Resmî Gazete'de yayımlandığı gün yürürlüğe girdiği kabul edilmektedir. Bununla birlikte vergi düzenlemelerinin yürürlük kısmında farklı belirlemelere yer verilmesi de mümkündür. Örneğin;

20 Ağustos 2011 tarihli ve 28031 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 4458 sayılı Gümrük Kanununun Bazı Maddelerinin Uygulanması Hakkında Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair 1 Ağustos 2011 tarihli ve 2011/2087 sayılı Bakanla Kurulu Kararının mülga 3 üncü maddesi "*Aynı Kararın 59 uncu maddesinin ikinci fıkrası aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir. (2) Kara hudut kapısından diğer ülkelere giden yolcular, seyahat ettikleri ülkede, en az üç gün geçmeden kara hudut kapısından dönmeleri halinde, yolcular için öngörülen muafiyet hakkından yararlandırılmazlar*" ve 7 nci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025d).

21 Mayıs 2025 tarihli ve 32906 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesine İlişkin Tebliğle (2025/7) bazı ülke menşeli eşyaya değişik oranlarda dampinge karşı önlem (antidamping vergisi) yürürlüğe konulmuştur. Tebliğin 16/1 inci maddesi "*Bu Tebliğ yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025e).

7 Temmuz 2023 tarihli ve 32241 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Mal ve Hizmetlere Uygulanacak Katma Değer Vergisi Oranlarının Tespitine İlişkin Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair 6 Temmuz 2023 tarihli ve 7346 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı ile KDV oranlarından %8 olanı %10 ve %18 olanı %20'ye yükseltilmiştir. Kararın 3 üncü maddesi "*Bu Karar yayımını izleyen üçüncü gün yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025f).

28 Haziran 2024 tarihli ve 32586 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 27 Haziran 2024 tarihli ve 8651 sayılı Kağıt İthalatında Korunma Önlemi Uygulanmasına İlişkin Cumhurbaşkanı Kararıyla üç yıl süreyle korunma önlemi olarak ek mali yükümlülük uygulanacağı belirlenmiştir. Söz konusu kararın 6/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihini takip eden otuzuncu gün yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025g).

24 Temmuz 2025 tarihli ve 32965 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 23 Temmuz 2025 tarihli ve 10115 sayılı Cumhurbaşkanı Kararıyla binek otomobillere ilişkin özel tüketim vergisinin matrah ve oranlarında değişiklik yapılmıştır. Kararın 2/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (RG, 2025a).

2 Ağustos 2024 tarihli ve 32620 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 28 Temmuz 2024 tarihli ve 7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 sayılı KHK'da Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun 60 ıncı maddesi "*Bu Kanunun; a) 3, 4, 33 ve 34 üncü maddeleri 1/1/2025 tarihinde, b) 17, 21, 28 inci ve 30 uncu maddeleri yayımını izleyen ayın başında, c) 18 ve 25 inci maddeleri 1/11/2024 tarihinde, ç) 20 ve 22 nci maddeleri 1/1/2030 tarihinde, d) 24 ve 32 nci maddeleri 1/1/2025 tarihinden itibaren elde edilen kazançlara uygulanmak üzere yayımı tarihinde, e) 29 uncu maddesi 2024 yılı Temmuz ayı ödeme döneminden itibaren uygulanmak üzere yayımı tarihinde, f) 35 ve 36 ncı maddeleri, 2025 yılı ve izleyen vergilendirme dönemlerinde elde edilen kazançlara, özel hesap dönemine tabi olan kurumların ise 2025 takvim yılında başlayan özel hesap dönemi ve izleyen vergilendirme dönemlerinde elde edilen kazançlarına uygulanmak üzere yayımı tarihinde,*

g) 37 ila 49 uncu maddeleri, 2024 yılı ve izleyen vergilendirme dönemlerinde elde edilen kazançlara, özel hesap dönemine tabi olan kurumların ise 2024 takvim yılında başlayan özel hesap dönemi ve izleyen vergilendirme dönemlerinde elde edilen kazançlarına uygulanmak üzere yayımı tarihinde, ğ) 51 inci maddesi yayımını izleyen onuncu günde, h) diğer hükümleri yayımı tarihinde yürürlüğe girer" şeklindedir (MBS, 2025ğ).

4 Eylül 2025 tarihli ve 33007 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesine İlişkin Tebliğle (2025/22) Malezya menşeli bazı eşyaya dampinge karşı önlem (antidamping vergisi) yürürlüğe konulmuştur. Tebliğin 16/1 inci maddesi "*Bu Tebliğ yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025h).

6 Eylül 2025 tarihli ve 33009 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 492 sayılı Harçlar Kanununa bağlı tarifelerde yer alan maktu harç tutarlarının yeniden belirlenmesine dair 5 Eylül 2025 tarihli ve 10362 sayılı Cumhurbaşkanı Kararıyla silah taşıma ve bulundurma vesikaları maktu harç tutarları yeniden belirlenmiştir. Kararın 2/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihini izleyen gün yürürlüğe girer*" şeklindedir (RG, 2025b).

6 Eylül 2025 tarihli ve 33009 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 488 sayılı Damga Vergisi Kanununa ekli 1 sayılı tablodaki resmi kağıtların (beyannamelerin) maktu tutarlarının yeniden belirlenmesine dair 5 Eylül 2025 tarihli ve 10364 sayılı Cumhurbaşkanı Kararıyla beyannamelere ilişkin maktu vergi tutarları yeniden belirlenmiştir. Söz konusu kararın 2/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihini izleyen aybaşında* [1 Ekim 2025] *yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025ı).

6 Eylül 2025 tarihli ve 33009 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan bazı mallara ilişkin özel tüketim vergisi tutarının yeniden belirlenmesine ilişkin 5 Eylül 2025 tarihli ve 10363 sayılı Cumhurbaşkanı Kararıyla bazı gemi, tekne, yat ve kotralar için %0 olarak uygulanan vergi oranı %8' olarak değiştirilmiştir. Kararın 2/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (RG, 2025c).

9 Eylül 2025 tarihli ve 33012 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 492 sayılı Harçlar Kanununa Bağlı Tarifelerde Yer Alan Maktu Harç Tutarlarının Yeniden Belirlenmesine Dair 8 Eylül 2025 tarihli ve 10382 sayılı Cumhurbaşkanı Kararıyla finansal faaliyetlere ilişkin maktu harç tutarları yeniden belirlenmiştir. Kararın 2/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (RG, 2025ç).

9 Eylül 2025 tarihli ve 33012 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Yurt Dışına Çıkış Harcı Tutarının Yeniden Belirlenmesine Dair 8 Eylül 2025 tarihli ve 10381 sayılı Cumhurbaşkanı Kararıyla 710,00 TL olan yurt dışına çıkış harcı tutarı 1.000,00 TL olarak yeniden belirlenmiştir. Kararın geçici 1 inci maddesi "*Bu Kararın yayımı tarihini takip eden onuncu günün sonuna kadar yapılan yurt dışına çıkışlarda, bu Kararın yayımı tarihinden önce geçerli tutar üzerinden yapılmış olan harç ödemeleri için fark ikmal*

edilmez" ve 2/1 inci maddesi "*Bu Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (RG, 2025d).

Bazı Fonların Tasfiyesi Hakkında Kanunun 1/l inci maddesi hükmüyle yürürlükten kaldırılmakla birlikte aynı Kanunun geçici 1 inci maddesinde "*A) Bu Kanun ile yürürlükten kaldırılan fonların gelirlerine ilişkin olarak; a) Bu konularda yeni bir düzenleme yapılıncaya kadar; 1. 28.5.1986 tarihli ve 3291 sayılı Kanunun 17 nci maddesi uyarınca yabancı tütün ve sigaralardan ithalat sırasında mülga Tütün Fonu adına alınan paralar,…Bu Kanunla yürürlükten kaldırılan hükümler çerçevesinde tahsil edilmeye devam edilir ve doğrudan bütçeye gelir yazılır*" denmek suretiyle uygulama devam ettirilmiştir (MBS, 2025i). Her ne kadar tütün fonu halihazırda sıfır olarak uygulansa da mevcut düzenlemelerin hukuki belirsizlik içermektedir ve kanunilik ilkesi bağlamında sorunlu kabul edilmektedir (Terzi, 2023:326; Işık ve Gültekin, 2023:108).

Benzeri bir durum kaynak kullanımını destekleme fonu için de söz konusudur. Zira ilk kez 15 Aralık 1984 tarihli ve 18606 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 13 Aralık 1984 tarihli ve 84/8860 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla kurulan fon 07 Haziran 1988 tarihli ve 19835 sayılı Resmî Gazete'de yayımlan 12 Mayıs 1988 tarihli ve 88/12944 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla tasfiye edilerek yeniden düzenlenmiş nihayetinde de tasfiye edilmiş olmakla birlikte Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun geçici 3 üncü maddesindeki "a*) Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu kesintileri, bu konuda yeni bir düzenleme yapılıncaya kadar yürürlükten kaldırılan hükümlere göre tahsil edilmeye devam olunur…*" denmek suretiyle uygulaması devam ettirilmiştir (Çakıcı, 2014:49). Fon hakkında 18 Temmuz 2025 tarihli ve 32959 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan 17 Temmuz 2025 tarihli ve 10094 sayılı Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kesintisi Hakkında Kararda yukarıda adı geçen kanunun geçici 3 üncü maddesi uyarınca bazı kesinti oranlarında değişiklik yapılmış olup anılan Kararın 3/1 inci maddesi "*Bu Karar, yayımı tarihini izleyen günden itibaren kullandırılacak kredilere uygulanmak üzere yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025j).

Vergiden ziyade Ticaret Bakanının onayıyla yürürlüğe konulan bir "mali önlem" oluşturan dampinge karşı verginin (Yerci, 2025:397) ve telafi edici verginin (Yerci, 2025:430) düzenlendiği İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesi Hakkında Kanunun 7 nci maddesi "*Yapılan soruşturma sonucunda Kurul tarafından belirlenen ve Bakanlıkça onaylanan damping marjı veya sübvansiyon miktarı kadar dampinge konu malın ithalinde dampinge karşı vergi, sübvansiyona konu malın ithalinde ise telafi edici vergi alınır. Bununla birlikte, dampinge veya sübvansiyona konu ithalat nedeni ile meydana gelen zararın telafisinin, tespit edilen damping marjı veya sübvansiyon miktarından daha az bir miktar veya oranda vergi konulmasıyla mümkün olabileceğinin belirlenmesi halinde bu oran veya*

miktarda vergi uygulanır. Bu vergilerin, ithali evvelce gerçekleştirilen mallar için, geriye dönük olarak uygulanmasına ilişkin esaslar Cumhurbaşkanı Kararı ile tespit edilir. Ancak, geriye dönük uygulamanın süresi geçici önlemlerin alındığı tarihten itibaren 90 günü geçemez" denmek suretiyle söz konusu vergilerin (önlemlerin) geçmişe dönük olarak da uygulanabileceği hükme bağlanmıştır (MBS, 2025k).

Son olarak gümrük vergileri alanında "başlamış işlem" olarak ifade edilebilecek durum bağlamında gümrük yükümlüleri için hukuki güvence sağlayan bir uygulamaya değinmekte fayda bulunmaktadır. Gümrük vergisi oranları 474 sayılı Gümrük Giriş Tarife Cetveli Hakkında Kanunun verdiği yetkiye dayanılarak Cumhurbaşkanı (öncesinde Bakanlar Kurulu) tarafından çıkarılan İthalat Rejim Kararı eki listelerde yer almaktadır (Bulut, 2007:137). 31 Aralık 1995 tarihli ve 22510 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Mülga İthalat Yönetmeliğinin 2 nci maddesinde "*ithal edilecek malların gümrüğe gelmiş veya çıkış ülkesinde ihracat işlemlerinin tamamlanmış olması durumunu*" ifade ettiği belirtilen "başlamış ithal işlemi" yine aynı Resmî Gazete'de yayımlanan mülga İthalat Rejimi Kararının geçici 3 üncü maddesinde "*Bu Kararın yürürlüğe girdiği tarihe kadar başlamış bulunan ithalat işlemlerine, aksine bir hüküm olmadıkça, ilgili bulundukları İthalat Rejimi Kararı çerçevesinde devam edilir ve bu Kararın lehte olan hükümleri, başlamış olan ithal işlemlerine de uygulanır*" denilmek suretiye uygulama alanı bulmuştur. Anılan düzenlemeler yürürlükten kalkmış olmakla birlikte gümrük verilerinde değişiklik yapılan haller için başlamış işlemler bağlamında gümrük yükümlülerine hukuki açıdan güvenlik sağlayacak geçiş düzenlemelerine yer verilmektedir (Işık ve Gültekin, 2024:138-140). Bu bağlamda Gümrük Kanununun 15/1 nci maddesi "*Gümrük vergileri, gümrük yükümlülüğünün* [yükümlünün gümrük vergilerini ödemesi zorunluluğunun (m.3/8.b)] *başladığı tarihte yürürlükte olan gümrük tarifesine göre hesaplanır*" ifadesini içermekte olup Kanun vergilerin ödenmesi bağlamında vergilerin yürürlüğe girmesi ile uygulanması arasında ayrıma işaret etmiştir. Bu açıdan gümrük vergilerindeki sık yapılan değişiklikler de dikkate alındığında her durumda yürürlükteki vergiler uygulanmayacağından zamanaşımı süresi içerisinde gümrük yükümlülüğü doğran olaya göre vergilerin belirlenmesi yoluna gidilecektir (MBS, 2025l). Yine Gümrük Kanununun 61 inci maddesinde "*1… beyannameler, ait oldukları eşyanın gümrüğe sunulmuş olması halinde tescil edilir...2. Aksine hüküm bulunmadıkça, eşyanın beyan edildiği gümrük rejimine ilişkin tüm hükümlerin uygulanmasında esas alınacak tarih, beyannamenin tescil edildiği tarihtir. 3…tescil edilmiş beyanname, ait olduğu eşyanın vergileri ve para cezalarından dolayı taahhüt niteliğinde beyan sahibini bağlar ve gümrük vergileri tahakkukuna esas tutulur*" ve 193 üncü maddesinde "*1…bir eşyaya uygulanacak ithalat veya ihracat vergileri tutarı, bu eşyaya ilişkin gümrük yükümlülüğünün başladığı tarihteki vergi oranları ve diğer vergilendirme unsurlarına göre belirlenir. 2. Gümrük yükümlülüğünün*

başladığı tarihi kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığı hallerde, ilgili eşyaya ilişkin vergi oranları ve diğer vergilendirme unsurlarının uygulanması için dikkate alınacak tarih, gümrük idarelerinin bu eşya için bir gümrük yükümlülüğü başladığı sonucuna vardıkları tarihtir. Ancak, gümrük idarelerinin elde ettikleri bilgilerin gümrük yükümlülüğünün daha önceki bir tarihte başladığını tespit etmelerine imkan vermesi halinde, eşyanın ithalat veya ihracat vergileri tutarı, elde edilen bilgilere göre söz konusu yükümlülüğün başladığının anlaşıldığı en eski tarihteki vergi oranları ve diğer vergilendirme unsurlarına dayanılarak tespit edilir" ifadeleri yer almaktadır. Bununla birlikte yürürlükteki İthalat Rejimi Kararının geçici 1/1 inci maddesinde "*1/1/2022 tarihi itibarıyla gümrük vergisi yükselen eşya için, 1/1/2022 tarihinden önce Türkiye'ye sevk edilmek üzere bir taşıma belgesi düzenlenerek yüklemesi yapılmış olan eşyanın 28/2/2022 tarihine kadar ithalatına ilişkin gümrük beyannamesinin tescil edilmesi halinde, bu Kararın yayımından önceki gümrük vergisi oranları uygulanır*" ve geçici 5/1 inci maddesinde "*(1) Mülga 12/12/2016 tarihli ve 2016/9611 sayılı, 15/8/2017 tarihli ve 2017/10725 sayılı, 11/9/2017 tarihli ve 2017/10796 sayılı, 11/9/2017 tarihli ve 2017/10798 sayılı, 5/3/2018 tarihli ve 2018/11512 sayılı Bakanlar Kurulu kararları ile 9/5/2019 tarihli ve 1049 sayılı, 24/7/2019 tarihli ve 1362 sayılı Cumhurbaşkanı kararları kapsamındaki eşyadan, mezkûr kararların yürürlüğe girdiği tarihten önce gümrüklere sunularak özet beyan verilmiş olanlar da dâhil, anılan kararların yürürlüğe girdiği tarihten itibaren en geç 45 gün içerisinde gümrüklere sunularak gümrük mevzuatı çerçevesinde özet beyan verilmiş olanların, ithalatına ilişkin gümrük beyannamesinin bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihi takip eden günden itibaren en geç 30 gün içerisinde tescil edilmesi ve yükümlünün talebi hâlinde, özet beyan kapsamı eşyaya ilişkin ilgili karardan önceki gümrük vergisi oranları uygulanır*" denilmek suretiyle başlamış işlem kapsamında eşyaya uygulanacak vergi oranları için önceki uygulamalara işaret edilmiştir (MBS, 2025m). Belirtilmelidir ki İthalat Rejimi Kararında yıl sonlarında yapılan değişiklik izleyen yıl başından itibaren yürürlüğe girmekte ve gerekli hallerde yıl içinde güncelleme yapılmaktadır. Bunlardan 31 Aralık 2024 tarihli ve 32769 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan İthalat Rejimi Kararında Değişiklik Yapılmasına İlişkin 31 Aralık 2024 tarihli ve 9391 sayılı Cumhurbaşkanı Kararının geçici 1 inci maddesi "*Bu Karar Kapsamında, 1/1/2025 tarihi itibarıyla ek mali yükümlülük ihdas edilen ya da gümrük vergisi ve/veya ek mali yükümlülüğü artırılan eşyanın ithaline ilişkin gümrük beyannamesinin 31/1/2025 tarihine kadar tescil edilmesi halinde 1/1/2025 tarihinden önceki gümrük vergisi oranları ve/veya ek mali yükümlülük uygulanır*" ve 2 nci maddesi "*Karar 1/1/2025 tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025n). Aynı şekilde 27 Ağustos 2025 tarihli ve 32999 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan İthalat Rejimi Kararında Değişiklik Yapılmasına İlişkin 26 Ağustos 2025 tarihli ve 10260 sayılı Cumhurbaşkanı Kararının 3 üncü maddesi "*Karar 1/10/2025*

tarihinde yürürlüğe girer" (MBS, 2025o) ve 22 Eylül 2025 tarihli ve 33025 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 21 Eylül 2025 tarihli ve 10436 sayılı Cumhurbaşkanı Kararının geçici 1 inci maddesi "*Karar yayımı tarihinde yürürlüğe girer*" şeklindedir (MBS, 2025ö).

Vergilere ilişkin düzenlemelerin yürürlüğe girişi bakımından AB hukuku da dikkat çekici örnekler barındırmaktadır. Örneğin;

Birlik Gümrük Kodunun (Regulation (EU) No 952/2013) 287 nci maddesi "*Avrupa Birliği Resmi Gazetesi'nde yayımlanmasını takip eden yirminci gün yürürlüğe girer* [enter into force]" şeklindedir (EUR-lex, 2025a).

Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizmasına ilişkin Tüzüğün (Regulation (EU) 2023/956) 36 ncı maddesi "*1. Bu Tüzük, Avrupa Birliği Resmî Gazetesi'nde yayımlandığı günü takip eden gün yürürlüğe girer* [enter into force]. *2. 1 Ekim 2023 tarihinden itibaren uygulanır* [apply]. *Ancak: (a) 5, 10, 14, 16 ve 17. maddeler 31 Aralık 2024 tarihinden itibaren uygulanır* [apply]*; (b) 2(2). madde ve 4, 6 ila 9, 15 ve 19. maddeler, 20(1), (3), (4) ve (5). maddeler, 21 ila 27 ve 31. maddeler 1 Ocak 2026 tarihinden itibaren uygulanır* [apply]" şeklindedir (EUR-lex, 2025b).

Ortak katma değer vergisi sistemi hakkındaki 2006/112/EC sayılı Direktifin uygulanmasına ilişkin Konsey Uygulama Tüzüğünün (Council Implementing Regulation (EU) No 282/2011) 65 inci maddesi "*Bu Tüzük, Avrupa Birliği Resmi Gazetesi'nde yayımlanmasını takip eden 20. günde yürürlüğe girer* [enter into force]. *Bu Tüzük, 1 Temmuz 2011 tarihinden itibaren uygulanır* [apply]. *Ancak: Madde 3'ün (a) bendi, Madde 11(2)'nin (b) bendi, Madde 23(1) ve Madde 24(1) 1 Ocak 2013 tarihinden itibaren uygulanır; Madde 3'ün (b) bendi 1 Ocak 2015 tarihinden itibaren uygulanır; Madde 11(2)'nin (c) bendi 31 Aralık 2014 tarihine kadar uygulanır. Bu Tüzük, bütünüyle bağlayıcıdır ve tüm Üye Devletlerde doğrudan uygulanabilir* [applicable]" şeklindedir (EUR-lex, 2025c).

Yukarıda yer alan örnekler birlikte değerlendirildiğinde Türk vergi hukukunda yeniden belirlenen vergilerin yürürlüğe girişi açısından ağırlıklı olarak Resmî Gazete'de yayım tarihinin esas alındığı görülmekle birlikte standart bir uygulamanın ya da yaklaşımın varlığından söz etmek oldukça güçtür. Zira örneklerde yer alan yürürlük ifadeleri "*yayımını izleyen üçüncü gün", "maddeleri 1/1/2025 tarihinde", "maddeleri yayımını izleyen ayın başında", "yayımını izleyen onuncu günde", "yayımı tarihini izleyen gün", "yayımı tarihini izleyen aybaşında", "yeni bir düzenleme yapılıncaya kadar", "yayımı tarihini izleyen günden itibaren"* şeklindedir. Öte yandan gümrük vergileri bakımından "*geçmişe dönük uygulamanın süresi*", "*bu Kararın yayımından önceki gümrük vergisi oranları uygulanır*" ve "*1/1/2025 tarihinden önceki gümrük vergisi oranları ve/veya ek mali yükümlülük uygulanır*" denilmek suretiyle belirli koşullar altında geçmişe yürürlük kabul edilmiştir. Karşılaştırma olması bağlamımda AB hukukunda mevzuatın

yürürlüğe girişi için 20 gün süreli bir geçiş dönemine yer verildiği görülmektedir.

Yürürlüğün Resmî Gazete'de yayımlanan tarih olarak belirlenmesine ilişkin uygulama hukuki güvenlik ilkesine zarar verme riski içermektedir. Zira öteden beri süregelen ve dönemsellik gösteren, günlük tekrarlanan iş ve faaliyetlerde vergilerin Resmî Gazete'de yayımlandığı gün, yani, derhal uygulanması halinde muhataplarının buna hazırlıksız yakalanacağı ve vergi uyumunu sağlama noktasında güçlük yaşayacağı açıktır. Bu durum yürürlüğe ani girişten ve buna uy(a)mama nedeniyle yaptırımla karşılaşan muhatapların konuyu uyuşmazlık olarak idare ve/veya yargı organlarına taşımasından kaynaklanan iş yükünden dolayı da sorunludur.

SONUÇ

Kaynağını Anayasadan alan ve hukuk devleti olmanın koşullarından birini oluşturan hukuki güvenlik ilkesi kişilerin devlete güven duyabilmesini; kuralların açık, istikrarlı, öngörülebilir olmasını ifade etmektedir. Hukuki güvenlik ilkesi aynı zamanda belirlilik, öngörülebilirlik, geriye yürümezlik, kazanılmış haklara saygı, dürüst ve tutarlı idare olarak sayılabilecek temel ilkeleri bünyesinde barındırmaktadır. Kuralların kabulü ve uygulanması sırasında kanun koyucuda ve uygulayıcılarda keyfilik olmaması ve kişilerde yersiz beklenti oluşturulmaması ilkenin temel varlık sebebidir.

Vergilendirme alanı kişilerin başta mülkiyet üzere seyahat, çalışma hayatı, özel hayat gibi birçok hakkına temas eder boyutu nedeniyle kanunilik ilkesinin en sert şekilde uygulandığı alanlar arasındadır. Kişilere hukuki güvenlik sağlanmasının arkasında da esasında kanunilik ilkesinin sağladığı güvence yatmaktadır. Bu bağlamda vergilendirmeye ilişkin kuralların ihdası ve uygulanması sırasında kişilerin haklarının, yükümlülüklerinin ve hukuki durumlarının belirlilik ve öngörülebilirlik içinde olması, diğer bir ifadeyle kişileri ilgilendiren konularda sürpriz, ani veya öngörülemez değişikliklerin yapılmaması hukuki güvenlik ilkesinin sonucudur.

Çalışmanın konusuyla sınırlı olma üzere vergi oranlarının belirlenmesi konusunda temel kural söz konusu oranların vergi kanunlarıyla belirlenmesi olmakla birlikte vergi kanunlarının belirlediği sınırlar içerisinde yürütmenin düzenleme yapması mümkündür. Kanun veya düzenleyici işlem olması fark etmeksizin vergi oranlarına veya maktu tutarlara ilişkin düzenlemeler bağlamında yürürlüğe giriş zamanı açısından hukuki güvenlik ilkesine özen gösterilmesi, kişilerin vergi uyumunu olumsuz etkileyecek şekilde derhal yürürlüğe giren, sürpriz ve yeterli öngörülebilirlik sağlamayan yürürlük

hükümlerinden kaçınılması ve devletin mali ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik düzenlemeler ile kişilerin mali planlamaları arasında hassas dengenin gözetilmesi gerekmektedir.

Adil olmayan, orantılı ve mükelleflerin çalışma düzenlerine uygun bir geçiş sürecini dikkate almayan vergi düzenlemeleri mükelelflerin vergiye uyumunu etkileyeceği gibi, vergiyle ilgili iş ve işlemlerin belirli zamanda yoğunlaşmasına, bir güncesi ile bir gün sonrasında farklı vergiyle muhatap olan kişiler arasında adil olmayan ve rekabeti bozan vergisel sonuçlar doğmasına ve nihayetinde kusursuz olmaları dolayısıyla vergi idareleriyle uyuşmazlık yaşayan mükelleflerin dava açmaları halinde yargı organlarının ilave iş yüküyle muhatap olmasına neden olacağı açıktır. Bu durum idare için de değişikliğe anında reaksiyon gösterilmesi ihtiyacı ve ayrıca ilave iş yükü anlamına gelmektedir. Bu bağlamda konunun sorun oluşturma riski taşıdığı kabul edilerek vergi düzenlemelerinin yürürlük kısmında Resmî Gazete'de yayımı tarihi yerine Avrupa Birliği hukukunda olduğu gibi en az 20 günlük bir geçiş sürecinin öngörülerek bir belirleme yapılması yerinde olacaktır.

REFERANSLAR

Kitap/Makale/Tebliğ/Elektronik Kaynak

Ahmetaj, H. (2014). Legal certainty and legitimate expectation in the EU law. *Interdisplinary Journal of Research and Development*, 1(2), 20-25.

Akıllıoğlu, T. (1979). Yönetsel işlemlerde yürürlüğe giriş sorunu. *Amme İdaresi Dergisi*, *12*(2), 33-44.

Bal, A., ve Başar, C. (2017). Vergilerin kanuniliği ilkesi. Editör Y. Karakoç, *Vergi hukukuna ilişkin anayasal ilkeler (makaleler)* (ss.89-146). Ankara: Yetkin.

Batı, M. (2025a). *Vergi hukuku (genel hükümler). 5. Baskı.* Ankara: Seçkin.

Batı, M. (2025b). *Vergi hukuku (İİBF, MYO ve Mesleki Sınavlar için). 5. Baskı.* Ankara: Seçkin.

Bulut, M. K. (2007). Gümrük vergisine eş etkili vergi ve mali yüklerin gümrük vergisi tanımı kapsamında değerlendirmesi. *Vergi Dünyası Dergisi*, 314, 139-148.

Çağan, N. (1982). Demokratik sosyal hukuk devletinde vergilendirme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 37(1-4), 123-151.

Çakıcı, Ö. (2014). *Kaynak kullanımını destekleme fonu: teori-uygulama-mevzuat*. İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği Yayınları No: 302.

Çaptuğ, M. (2021). Hukuki güvenlik ilkesinin kavramsal gelişimi. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi, 9*(17), 133-160.

European Union Aviation Safety Agency [EASA]. (2019). *What is the difference between 'entry into force' and 'date of applicability' in the Cover*

Regulations? https://www.easa.europa.eu/en/faq/19112# adresinden 15 Ağustos 2025 tarihinde alınmıştır.
European Union Law Analysis [EULA]. (2023). *How to read EU legislation?* https://eulawanalysis.blogspot.com/p/how-to-read-eu-legislation.html adresinden 15 Ağustos 2025 tarihinde alınmıştır.
Gözübüyük, A.Ş. (2002). *Hukuka giriş ve hukukun temel kavramları. 16. Baskı.* Ankara: Turhan.
Güner, K. C., ve Kargı, V. (2021). Vergilendirme yetkisinin temel hak ve özgürlükleri ihlali ve yargı yolu. *Maliye Çalışmaları Dergisi-Journal of Public Finance Studies,* (66), 77-106.
Işık, H., ve Gültekin, R. (2024). *Vergilendirme yetkisi bağlamında gümrük vergileri*. Bursa: Ekin.
Karakoç, Y. (2017). *Genel vergi hukuku (ders kitabı)*. Ankara: Yetkin.
Keskinsoy, Ö., Kaya, S. B., ve Demir, H. S. (2024). Anayasa Mahkemesi içtihadında 'kanunilik' kriterinin uygulanması üzerine bir inceleme. *Amme İdaresi Dergisi, 57*(4), 1-34.
Narmanlıoğlu, Ü. (2001). Kanunun anlam bakımından uygulanması. *Prof. Dr. Turhan Tûfan YÜCE'ye Armağan*, (ss.93-118). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
Öncel, M., Kumrulu, A., ve Çağan, N. (2008). *Vergi hukuku (gözden geçirilmiş, değişiklikler işlenmiş) 16. Baskı*. Ankara: Turhan.
Özpolat, H. (2018). Anayasa Mahkemesi'nin bireysel başvuru kararlarında maddi anlamda kanun kriteri. *TAAD*, 9(33), 609-622.
Söyler, Y. (2016). Karşılaştırmalı hukukta Resmî Gazeteler ve hukuki güvenlik ilkesi. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(2), 107-134.
Şenyüz, D., Yüce, M., ve Gerçek, A. (2025). *Vergi hukuku (genel hükümler). 16. Baskı.* Bursa: Ekin.
Tekbaş, A. (2009). *Vergi kanunlarının anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi: Türkiye değerlendirmesi*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayım No:2009/396.
Terzi, G. (2023). *Verginin yasallığı ilkesi ışığında dış ticarete konu vergiler ve diğer mali yükümlülükler*. İstanbul: On İki Levha.
Üyümez, M. E. (2016). Vergi mevzuatının karmaşıklığı ve uzlaşma yöntemi bağlamında vergi uyumunun değerlendirilmesi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 8(1), 39-45.
Van Meerbeeck, J. (2016). The principle of legal certainty in the case law of the European Court of Justice: from certainty to trust. *European Law Review*, 41(41), 275-288.
Yerci, C. (2025). *Gümrük hukuku ve davaları. 5. Baskı*. Ankara: Seçkin.

Mevzuat

Council of Europe. [CE]. (2025). *Recommendation CM/REC(2007)7 of the Committee of Ministers to member states on good administration*. https://rm.coe.int/cmrec-2007-7-of-the-cm-to-ms-on-good-administration/16809f007c adresinden 18 Ağustos 2025 tarihinde alınmıştır.
EUR-lex. (2025a). *Regulation (EU) No 952/2013 of the European Parliament and of the Council of 9 October 2013 laying down the Union Customs Code*. http://data.europa.eu/eli/reg/2013/952/oj 7 Ağustos 2025 tarihinde alınmıştır.
EUR-lex. (2025b). *Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment*

mechanism. http://data.europa.eu/eli/reg/2023/956/oj 7 Ağustos 2025 tarihinde alınmıştır.

EUR-lex. (2025c). *Council Implementing Regulation (EU) No 282/2011 of 15 March 2011 laying down implementing measures for Directive 2006/112/EC on the common system of value added tax (recast)*. http://data.europa.eu/eli/reg_impl/2011/282/2025-04-14 7 Ağustos 2025 tarihinde alınmıştır.

Mevzuat Bilgi Sistemi [MBS]. (2025a). *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025b). *Resmî Gazete Hakkında 10 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.10.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025c). *Mevzuat Hazırlama Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/21.5.5210.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025ç). *Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5018.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025d). *Gümrük Kanununun Bazı Maddelerinin Uygulanması Hakkında Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.200915481.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025e). *İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesine İlişkin Tebliğ (2025/7)*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/yonetmelik/9.5.42403.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025f). *Mal ve Hizmetlere Uygulanacak Katma Değer Vergisi Oranlarının Tespitine İlişkin Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.7346.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025g). *Kağıt İthalatında Korunma Önlemi Uygulanmasına İlişkin Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.8651.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025ğ). *7524 sayılı Vergi Kanunları ile Bazı Kanunlarda ve 375 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.7524.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025h). *İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesine İlişkin Tebliğ (2025/22)*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/yonetmelik/9.5.42583.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025ı). *488 sayılı Damga Vergisi Kanununa Ekli (1) Sayılı Tabloda Yer Alan Bazı Kâğıtlara Ait Maktu Vergi Tutarlarının Yeniden Belirlenmesi Hakkında Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.10364.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025i). *4629 sayılı Bazı Fonların Tasfiyesi Hakkında Kanun*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4629.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025j). *Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu Kesintisi Hakkında Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.10094.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025k). *3577 sayılı İthalatta Haksız Rekabetin Önlenmesi Hakkında Kanun*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3577.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025l). *27 Ekim 1999 tarihli ve 4458 sayılı Gümrük Kanunu*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4458.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025m). *31 Aralık 2020 tarihli ve 3350 sayılı İthalat Rejimi Kararı*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.3350.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025n). *31 Aralık 2024 tarihli ve 9391 sayılı İthalat Rejimi Kararına Ek Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.9391.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025o). *26 Ağustos 2025 tarihli ve 10260 sayılı İthalat Rejimi Kararına Ek Karar*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.10260.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

MBS. (2025ö). *21 Eylül 2025 tarihli ve 10436 sayılı İthalat Rejimi Kararı ile İthalatta İlave Gümrük Vergisi Uygulanmasına İlişkin Kararda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kararda Değişiklik Yapılmasına Dair*. https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/20.5.10436.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

Resmî Gazete [RG]. (2025a). *4760 sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanununa Ekli (II) Sayılı Listede Yer Alan Bazı Malların, Özel Tüketim Vergisi Oranları ile Özel Tüketim Vergisi Oranlarına Esas Özel Tüketim Vergisi Matrahlarının Yeniden Tespiti Hakkında 23.7.2025 tarihli ve 10115 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı*. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2025/07/20250724-5.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

RG. (2025b). *492 Sayılı Harçlar Kanununa Bağlı Tarifelerde Yer Alan Maktu Harç Tutarlarının Yeniden Belirlenmesine Dair 10362 sayılı Cumhurbaşkanı Kararı*. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2025/09/20250906-2.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

RG. (2025c). *4760 sayılı Özel Tüketim Vergisi Kanununa Ekli (II) Sayılı Listede Yer Alan Bazı Malların Özel Tüketim Vergisi Oranlarının Yeniden Tespiti Hakkında Karar*. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2025/09/20250906-3.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

RG. (2025ç). *492 sayılı Harçlar Kanununa Bağlı Tarifelerde Yer Alan Maktu Harç Tutarlarının Yeniden Belirlenmesine Dair 10382 sayılı Karar*. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2025/09/20250909-8.pdf 3 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

RG. (2025d). *Yurt Dışına Çıkış Harcı Tutarının Yeniden Belirlenmesine Dair Karar*. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2025/09/20250909-7.pdf 15 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

Tüketici Tutumu ve Sağlık Bilincinin Organik Gıda Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi. Iğdır İli Örneği*

Turhan MOÇ[1]
Öznur DUMAN[2]

* Bu çalışma, Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Organik Tarım İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Turhan MOÇ danışmanlığında Öznur DUMAN tarafından tamamlanan "Tüketici Tutum ve Sağlık Bilincinin Organik Gıda Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi. Iğdır İli Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

[1] Doç.Dr., Iğdır Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, turhan.moc@igdir.edu.tr,, e-mail: turhan.moc@igdir.edu.tr, Orcid: 0000-0001-9639-2974.
[2] Yüksek Lisans Öğrencisi, Iğdır Üniversitesi, Rekötörlük, oznur.duman@igdir.edu.tr, Orcid:. 0000-0002-3234-1200

ÖZET

Bu çalışmanın temel amacı, tüketici tutumu ve sağlık bilincinin organik gıda satın alma niyeti üzerine etkisine yönelik Iğdır ilinde bir araştırma yapılmadığı ve bu ilde yapılacak bir çalışmayla bölgede organik tarımın gelişmesine destek olabileceği, ayrıca yazına katkı sağlanabileceği amaçlanmaktadır. Çalışmada, genel olarak organik tarım, tüketici tutumu, sağlık bilinci ve satın alma niyeti kavramlarına ilişkin teorik bilgiler verilmiş ve araştırmanın değişkenleri olan tüketici tutumu, sağlık bilinci ve satın alma niyeti arasındaki ilişkilerin teorik çerçevesini belirlemeye yönelik açıklamalar yapılmıştır. Araştırma için hazırlanan anket Iğdır üniversitesi akademik ve idari personeline uygulanmıştır. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistiksel metodların (frekans, yüzde, ortalama, standart sapma) yanında T Testi, Tek Yönlü Anova Testi, Korelasyon testi, doğrulayıcı faktör analizi ve yapısal eşitlik modellemesi gibi istatiksel analizler uygulanmıştır. Çalışmada organik gıda satın alma durumu ile tüketici ve satın alma niyeti, organik gıda hakkında bilgi sahibi olma ile sağlık bilinci, organik gıda tüketme durumu ile satın alma niyeti ve organik ürün alınan yer ile de satın alma niyeti arasında anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Yapılan korelasyon analizleri sonucunda, tüketicilerin organik gıdalara karşı olumlu tutumları ile organik ürün satın alma niyeti arasında ve sağlık bilinci ile organik ürün satın alama niyeti arasında istatiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu ayrıca tüketicilerin sağlık bilinci ile de organik ürünlere karşı olumlu tutumları arasında da anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler – Organik Gıda Tüketimi, Tutum, Sağlık Bilinci.

GİRİŞ

19. yüzyılda hız kazanan sanayileşme, çevre kirliliğinin ortaya çıkmasına; 20. yüzyılda ise doğal dengenin belirgin biçimde bozulmasına yol açmıştır. Plansız sanayileşme, verimli arazilerin sanayi tesisleri için kullanılması ve atıkların doğaya kontrolsüzce bırakılması; su, hava ve toprak kirliliğini artırarak tüm canlıların sağlığını tehdit eder bir boyuta taşımıştır. Tarımsal üretimde verimi artırmak amacıyla kullanılan kimyasal girdilerin kontrolsüz tüketimi de çevre kirliliğinin büyümesine ve insan sağlığı üzerinde olumsuz etkilerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler, çevre bilincinin artmasına ve çevre dostu üretim yöntemlerine duyulan ihtiyacın belirginleşmesine zemin hazırlamıştır. Organik tarım, ekolojik dengeye zarar vermeden sağlıklı ürün üretmeyi amaçlayan alternatif tarım yöntemlerinden biri olarak bu süreçte önem kazanmıştır. Organik tarımın teorik temelleri 20. yüzyılın başında Albert Howard ve Rudolf Steiner'in çalışmalarıyla atılmış; 1972'de IFOAM'ın (Uluslararası Organik Tarım

Hareketleri Federasyonu) kurulmasıyla uluslararası düzeyde sistematik bir yapıya kavuşmuştur. 1973'te kurulan FIBL (Organik Tarım Araştırma Enstitüsü)gibi araştırma enstitüleri de organik tarımın bilimsel açıdan gelişmesini desteklemiştir.

1980'lerden itibaren çevresel kaygılar, gıda güvenliği sorunları (dioksin, GDO, deli dana vb.) ve tüketici bilinç düzeyinin yükselmesi, organik ürünlere olan talebi artırmıştır. 2014 yılı verilerine göre dünya genelinde organik tarım alanı 43,7 milyon hektara ulaşmış, pazar büyüklüğü ise 80 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. İsviçre, Lüksemburg ve Danimarka kişi başı organik ürün tüketiminde ilk sıralarda yer almaktadır. Literatürde organik ürün satın alma davranışını etkileyen başlıca unsurlar arasında tüketicilerin sağlık bilinci, ürünlerin besin değeri, çevresel kaygılar, organik ürünlere duyulan güven ve algılanan kalite yer almaktadır. Bununla birlikte yüksek fiyatlar, sınırlı dağıtım ağları ve ürün etiketlerine duyulan güvensizlik, organik ürün tüketimini kısıtlayan faktörler arasındadır. Tüketici tercihlerini şekillendiren kişisel değerler, yaşam tarzı ve bireysel özellikler de organik ürünlere yönelik tutum ve satın alma niyetini belirlemede önemli rol oynamaktadır. Artan sağlık bilinci, özellikle doğal içerikli, katkısız ve daha sağlıklı olduğu düşünülen gıdalara yönelimi güçlendirmiştir. Bu doğrultuda gıda üreticileri de üretim ve pazarlama stratejilerini bu taleplere uygun biçimde dönüştürmüştür.

Bu çalışma kapsamında önce organik tarımın amacı, tarihsel gelişimi ve Türkiye ile dünyadaki durumu ele alınmakta; ardından tüketici tutumu, sağlık bilinci ve satın alma niyeti kavramları incelenmektedir. Sonraki bölümlerde araştırma modeli ve hipotezler doğrultusunda yapılan analizler sunulurken, sonuç bölümünde elde edilen bulgulara dayalı değerlendirme ve önerilere yer verilmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Organik Tarım

Organik tarım kavramı; yeni tohum kullanımı, ticari gübreler ve traktör kullanımı gibi yeni teknolojileri içeren tarımsal faaliyetlerin neden olduğu hızlı değişikliklere karşı 60-80 yıl önce 20. yüzyılın başlarında gelişmeye başladı. Özellikle 1920'li yıllardan sonra organik tarım kavramı endüstriyel tarıma karşı Avrupa'da çoğu 6 ülkede tartışma konusu olmaya başlamıştır (Rehber, 2011). Organik tarım, birçok ülkede değişik isimlerle ifade edilmektedir. Almanca ve Kuzey Avrupa dillerinde "Ekolojik Tarım" (Ökologische Landwirtschaft), Fransızca, İtalyanca ile İspanyolca dillerinde

"Biyolojik Tarım" (Agriculture Biologique), İngilizce dilinde "Organik Tarım" (Organic Farming), Türkiye"de de "Ekolojik ve Organik Tarım" aynı anlamdadır. Organik tarım, ekolojik sistemde yanlış uygulamalar nedeniyle kaybolan doğal dengeyi tekrar kurmak için, insan ve çevre dostu üretimi temel alarak kimyasal tarım ilaçları ile hormonlar, sentetik mineral gübrelerin kullanımıyla ilgili yasaklama getirilerek, onların yerine hem organik hem de yeşil gübreleme, nöbetleşe, toprağın muhafazası ile bitkinin direncini de güçlendirmek gibi çok sayıda çevre dostu yöntemi öneren, tüm bu olanakların ise kapalı bir sistem ile yapılmasını tavsiye eden, üretimde yalnız miktar olarak artışın değil ayrıca ürün kalitesinin de artmasını hedefleyen alternatif bir üretim yöntemidir (Anonim, 2006). Başka bir deyişle, sentetik mineral girdi kullanmayarak belirli bir kontrol ve sertifikasyon sistemiyle yapılan tarım şeklidir. Yapılan bu üretim yönteminde pestisit, gübre kullanımına önemli miktarda sınırlamalar getirilmektedir. Organik tarım, kaliteli tarım ürünü üretmek için kimyasal kalıntı içermeyen, kimyasal gübre, tarım ilacı kullanımından kaçınan çevre dostu üretim yöntemini geliştirmek ve toprağın verimliliğini koruyacak üretim yöntemlerini uygulamayı hedeflemektedir (Çetin, 2005).

Organik tarımın temel amacı; hava, su ve toprak gibi doğal kaynakları kirletmeden, çevresel sürdürülebilirliği gözeterek insan ve hayvan sağlığını koruyan bir üretim sistemi oluşturmaktır. Daha kapsamlı bir bakış açısıyla organik tarım, doğal kaynakların korunmasını ve kalitesinin artırılmasını, küçük ölçekli üreticilerin düşük maliyetli ve uzun ömürlü üretimle gelir düzeylerinin yükseltilmesini, bitkisel ve hayvansal üretimin entegre bir yapıda yürütülmesini amaçlamaktadır (Er, 2009). Ayrıca biyolojik çeşitliliğin ve endemik türlerin korunması, erozyonun önlenmesi, su ve enerji tasarrufunun sağlanması, sözleşmeli tarım yoluyla üreticilerin desteklenmesi ve üretici–tüketici arasındaki mesafenin kısaltılması organik tarımın diğer önemli hedefleri arasında yer almaktadır. Bunun yanında, organik üretim sürecinde Genetiği Değiştirilmiş Organizmaların (GDO) kullanılmaması hem insan hem de hayvan sağlığı için güvenli ve temiz gıda üretiminin temel koşulu olarak görülmektedir.

2. Tüketici

İnsanoğlu, hangi alanda yer edinirse edinsin ya da evlat, aile, çalışan, öğrenci, sporcu, pul koleksiyoncusu gibi diğer nitelikler taşısın aslında hayata geldiği andan yaşamının sona ermesine kadar tüketici bir yapıya sahiptir. İnsanoğlu tüketici olarak hayatına devam ettirmek, besin ihtiyacını karşılamak, kıyafetler almak, sağlıklı yaşamak, okumak, izlemek, seyahate çıkmak, eğitim almak gibi ihtiyaçları için her zaman ürün ve hizmet satın alması gereklidir. Bu yüzden insanların günlük hayatlarının vazgeçilmez unsurlarından birisinin tüketim kavramının olduğunu söylemek yerinde olacaktır (Priest vd., 2001). İnsanoğlu hayata geldiği andan itibaren yaşamını tüketerek devam ettiriyor olsa bile, tüketici ve davranış alanıyla ilgili yapılan

faaliyetler çok önceki yıllara dayanmamaktadır. Yani insanların niçin tükettiği konusunda sosyal ve davranış bilimlerinin yaptığı çalışmalar 1980 yılına dayanmaktadır (Priest vd., 2001).

Tüketici kavramı en basit şekliyle tanımlamak gerekirse, gerek kişisel gerekse ailenin duyduğu ihtiyaçları karşılamak için tüketim davranışında bulunan kişidir (Durmaz vd., 2011). Bir başka tanımda ise tüketici, ürünleri son kullanım amacıyla satın alan ve bu ürünleri kullanan kişi olarak tanımlamak mümkündür (Odabaşı ve Barış, 2016).

3. Tutum

Tutum kavramı birçok kelime ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. İnanç kavramı ilk eş anlamlı kavram olup, nesne veya olguların gerçekliği ve kişinin nesne veya olayla ilgili bilgi doğruluğuna verdiği ihtimal olarak tanımlanır. Bir diğer kavram olan değer, bireysel olarak bazı davranış ve amaçları diğerlerinden daha fazla tercih edilebilir. Fikir ya da kanı kavramı, kişinin sahip olduğu tutumların yorumlanarak açıklanması olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda tutum kavramıyla eş anlamlı olarak birlikte inanç, değer, fikirler de hesaba katmak gerekmektedir (Odabaşı ve Barış, 2012).

Mal veya hizmetlerin etkileri tutumların oluşmasında önemli bir role sahiptir. Tüketiciler mal veya hizmetlere yönelik tutumlarını, kazandıkları bilgi ve deneyimlere, sosyal çevresinin deneyimlerinden faydalanarak edinmektedirler. Tüketicilerin sosyal faktörden kazandığı tecrübelerle olumlu veya olumsuz fikirler tüketicilerin tutumlarında etkili olmaktadır. Tüketici veya tüketici grupları çevreden olumlu veya olumsuz fikirlerle etkilenmesi kendi tutumlarını da olumlu veya olumsuz açıdan etkilemektedir. Duyguların etkileri de tutumların oluşmasında büyük önemi vardır. Tüketicilerin satın alma davranışını tekrar gerçekleştirmesinde olumlu etkisi olan çevreden gelen olumsuz yorumlar tüketicilerin tutumlarını negatif olarak etkileyebilmektedir. Tüketici tutumlarına tekrar satın alma zamanındaki karar ve alışverişin etkisinin olduğu saptanmıştır. Tekrar satın alma davranışının etkilerinin tüketici tutumlarına uygun olarak aynı zamanda değiştiği tespit edilmiştir (Cemalcılar, 1987).

4. Satın Alma Niyeti

Satın alma niyetiyle satın alma karar süreci oldukça yakın kavramları ifade etmesine karşın tüketici satın almaya niyet ettiği bir ürünü satın almaktan vazgeçebilmekte ya da başka bir ürün seçebilmektedir. Satın alma niyeti aniden ortaya çıkan içsel ve dışsal faktörler nedeniyle satın alma kararına dönüşmeyebilmektedir. Satın alma süreci sırasında meydana gelen birtakım riskler nedeniyle tüketici satın alma kararından vazgeçebilir böylece tüketici satın alma sürecinin ilk aşamasına tekrar geri dönebilir (Sağlam, 2014). Satın alma niyetini olumlu veya olumsuz etkileyen birçok etmenden bazıları satış etkinliği, satış temsilcisinin davranışları, ürün ve

hizmetin kalitesi, satış memnuniyeti gibi durumlardır (Kozak ve Doğan, 2014). Satın alma niyetine kavram olarak bakmak gerekirse, niyet önceden herhangi birşeyi arzu ederek planlama anlamında bir davranışı gerçekleştirmeye yönelik eylemsel idaredir (Mutlu vd., 2011).

Tüketicilerde satın alma niyeti kavramı, tüketicilerin bir ürün ya da hizmeti satın almasına ilişkin olarak oluşturduğu algısal kanaat derecesidir. Olasılık ve beklenti kavramları satın alma niyetinin temelidir. Bir başka ifadeyle satın alma niyetini açıklamak gerekirse tüketicilerin bir ürün veya hizmeti satın alma eğilimi olarak ifade edilmektedir (Kozak ve Doğan, 2014). Satın alma süreci pazarlamacıların, reklamcıların üzerinde durması gerekli aşamalardandır. Satın alma karar sürecindeki satın alma niyeti, satışların öngörülmesinde kulanılmaktadır. Hedef kitlelere göre firmalar onların satın alma niyetlerine uygun pazar araştırması yapmaktadırlar. Araştırma sonuçlarının istatistiklerine göre stratejilerini şekillendirmektedirler (Carter, 2009).

5. Sağlık Bilinci

Genel anlamda bilinç "insanda farkındalığın, duygunun, algının ve bilginin merkezi olarak kabul edilen yeridir" (Cevizci, 2000). Türk Dil Kurumu (2019)"da bilinci, "insanın, kendisini ve çevresini tanıma yeteneği" olarak tanımlamaktadır. Bilinç düşünme, algılama, duyma, isteme, bekleme gibi hedefi olan ve bir şeye yönelen eylemleri mümkün kılmaktadır (Akarsu, 1998).

Psikolojik bir değişken olan sağlık bilinci, bireylerin çeşitli sağlık, tutum ve davranışlarını öngörebilmekte ve onların sağlık bilgisine ve kaynaklarına verdikleri cevapları saptamaktadır. Hong (2009)`a göre sağlık bilinci, belirli bir sağlık konusuna yönelim olmayıp bireyin kendi sağlığı konusunda genel zihinsel yönelimleri ve o bireyin sağlığındaki değişiklikleri anlama ve sağlık gereksinimlerine gösterdiği önemin düzeyini göstermektedir.

Sağlık bilincinin bütün uzmanlarca kabul edilmiş ortak bir tanımının olmamasına rağmen, bu bilince sahip olan bireylerin sağlıkları için endişe duymaları nedeniyle sağlıklarını iyileştirme ya da sürdürmek amacıyla sağlıklı davranışlarda bulunmaya daha fazla dikkat ettikleri düşüncesi yaygındır (Lee vd., 2014). Sağlık bilinci kavramına yönelik çeşitli yaklaşımlar olması bu kavramla ilgili farklı tanımların ortaya çıkmasını sağlamıştır (Hong, 2009).

Schifferstein ve Oude Ophuist (1998) sağlık bilincini bireyin sağlık konusuyla ilgili davranışları gerçekleştirmeye hazır olma düzeyi şeklinde tanımlarken, Iversen ve Kraft, (2006) ise, "kişinin sağlığına odaklanma eğilimi" şeklinde tanımlamışlar ve sağlık bilinci fazla olan bireylerin daha sağlıklı bir hayata sahip olma yöneliminde olduklarını saptamışlardır. Hu (2013) bir araştırmasında sağlık bilincini, kişilerdeki olası hastalıkları önleme ve sağlığı iyileştirme eğilimi şeklinde tanımlamış olup, bireyin

sağlık bilgisini, bu bilgiyi arama eğilimini ve sağlığı teşvik edici davranışlarda bulunma eğilimini öngören temel bir yapı olarak tanımlamıştır.

YÖNTEM

Bu araştırmada, değişkenler arasındaki nedensel ilişkileri ortaya koymayı amaçlayan açıklayıcı araştırma yöntemi kullanılmıştır. Açıklayıcı araştırmalar, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkilerin istatistiksel tekniklerle test edilmesine ve hipotezlerin doğrulanmasına olanak sağlamaktadır. Bu doğrultuda çalışmada örneklem süreci, veri toplama araçlarının niteliği, uygulama süreci ve analiz yöntemleri sistematik biçimde ele alınmıştır.

1. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, Iğdır Üniversitesi'nde görev yapan toplam 626 personel (424 akademik, 202 idari) oluşturmaktadır. Covid-19 pandemisi, zaman ve maliyet kısıtları nedeniyle tam sayım yapılması uygun görülmemiş ve kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. %95 güven düzeyi ve %5 hata payına göre gerekli asgari örneklem büyüklüğü 238 olarak hesaplanmıştır (http:www.surveysystem.com/sscale.htm). Üniversite personelinin tamamına çevrim içi anket gönderilmiş ve 315 geçerli yanıt elde edilerek örneklem büyüklüğü yeterli seviyeye ulaşmıştır. Anket formunun "online anket" olarak doldurulması nedeniyle kayıp veriye rastlanılmamıştır.

2. Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak dört bölümden oluşan yapılandırılmış bir anket formu kullanılmıştır. İlk bölümde araştırmanın amacı, kavramsal açıklamalar ve demografik değişkenler yer almaktadır. İkinci bölümde, Teng ve Wang (2015) tarafından geliştirilen tüketici tutumu ölçeği bulunmaktadır (7 madde). Üçüncü bölümde, organik gıda satın alma niyeti ölçeği Chryssohoidis & Krystallis (2005), Michaelidou & Hassan (2008) ve Lüleci (2012)'nin çalışmalarından uyarlanarak hazırlanmıştır (4 madde). Dördüncü bölümde ise Gould (1988) tarafından geliştirilen sağlık bilinci ölçeği (6 madde) yer almaktadır. Tüm ölçek maddeleri 5'li Likert tipi olarak düzenlenmiştir. Elde edilen veriler SPSS 25.0 ve JASP programları aracılığıyla analiz edilmiştir.

3. Araştırmanın Önemi

Hızla artan dünya nüfusu nedeniyle var olan rezervler artık insanların gıda taleplerini karşılayamamaktadır. Bu durumun bilincindeki üreticilerin temel hedefi, günümüz biliminden yararlanarak kaliteli gıda üretimi konusunda uygulamalar yapmak, hem gıdaların çeşitliliğini artırma konusunda hem de bu gıdaların raf ömrünü uzatmayla ilgili çalışmalar yapmak ve birim alandan en fazla verimi en kısa sürede almak için uygulamalar yapmayı amaçlamaktadırlar. Bu bağlamda daha fazla üretim çabasında olan üreticiler, ürettikleri gıdalarda birtakım hormonlar, kimyasal gübreler kullanarak bir adım öne geçmeye çalışmışlardır. Kullanılan bu kimyasal girdiler hem çevreye hem de insan sağlığına çok fazla zararları vardır. Tüketiciler ürünlerin üretim noktasında olan zararların bilincinde olmasından dolayı normal gıdaların yerine organik gıdaları tercih etmektedirler. Bu zararların önüne geçmek, hem sağlıklı hem de kaliteli yaşam sürdürebilmek amacıyla tüketimi yapılan organik ürünler satın alınırken doğru olan organik ürünlerin tercihi için, bu ürünlerin etiketinde ürünle ilgili bilgilerin bulunması ve ürün sertifikasının var olup olmadığı kontrol edilmelidir. Organik ürün çeşitliliğinin çok fazla olması ve sağlık açısından bu ürünlerin son derece önemlilik arz etmesi sağlıklı beslenme ilkeleri içerisinde bu ürünlere oldukça fazla yer verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Çevrenin korunması, ekolojik dengeyi korumak, tüketicilerin taleplerine göre üretimi gerçekleştirmek için organik gıdaların önemini ve bilincini hem üreticilere hem de tüketicilere aktarılma aşamasındaki süreç desteklenmelidir. Bundan dolayı sürekli olarak organik tarım önemini ve kullanım alanlarını arttıran bir konumdadır. Bu bağlamda; organik tarım, hatalı uygulamalarla tahrip edilen ekolojik dengenin, kimyasal girdi yerine doğal girdilerin kulanılması ve bilinçli bir şekilde uygulanan tarım teknikleriyle sürdürülebilir bir tarım ekosistemlerine dönüşmesini amaçlamaktadırlar (Taşbaşlı vd., 2003).

Dünyadaki açlık probleminin artmasını klasik tarım metotlarının engellediği, bu ürünlerin ortaya çıkardığı kimyasal atıkların ise bitki, hayvan ve insan sağlığını tehdit ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bütün bu olumsuzlukları önleyebilmek amacıyla bir araya gelen üreticiler ile tüketiciler ekolojik dengeyi bozmayan metotlar ile yapılan bununla birlikte insan sağlığına zarar vermeyen özellikler taşıyan ürünlere yönelmişlerdir (Çakmakçı ve Erdoğan, 2005). Bu ürünler de organik tarım uygulanması sonucunda üretilebilmektedir. Organik tarım, ekolojik sistemde yanlış uygulamalar sonucunda bozulan doğal dengenin yeniden canlanması amacıyla, insana, çevreye yarar sağlayacak üretim metotlarını kullanarak, asıl amaç olarak sentetik mineral, ve kimyasal gübreler, tarım ilaçları ve hormonların kullanımı gibi girdilerin kullanılmasına yasak getirilmesi, onların kullanılmasından ziyade yeşil ve organik gübre kullanımı, bitkinin direncini arttırmaya yarayan birçok çevre dostu yöntemlerin tercih edilmesi gerektiğini tavsiye eden tüm bu imkanların kapalı bir sistem içerisinde

meydana getirilmesini öneren, üretimde sadece ürün kalitesi değil miktar artışınında artırılmasını amaçlayan alternatif bir üretim biçimidir (İlbaş, 2009).

Bu üretim sisteminden elde edilen ürünlere olan talep ise gün geçtikçe tüm dünyada artmaya başlamıştır. Türkiye"de de her geçen gün artış gösteren sağlık kaygısı, dengeli beslenme gibi birçok faktör nedeniyle, bu ürünler bazı tüketiciler tarafından geleneksel ürünlere göre daha fazla tercih edilmesi popüler bir hal durumuna gelmiş olup ayrıca Türkiye"de de tüketicilerin organik ürünler hakkında çok fazla bilgisi bulunmadığından ve bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar arasında yabancı literatürde çok olmasının yanısıra ülkemizde oldukça sınırlı olması nedeniyle böyle bir konunun araştırılması önemli görülmüştür.

4. Araştırmanın Amacı, Modeli ve Hipotezleri

Çalışmanın temel amacı tüketicilerin organik gıda satın alma niyetinde tutumun ve sağlık bilincinin etkisini belirlemektir. Küresel ölçekte organik gıdalara karşı ilgide artış ve organik gıdalara yönelik talep trendinde son zamanlarda sürekli bir artış olması, organik gıdaya yönelik tüketici tutumu ve sağlık bilincinin belirlenmesini önemli hale getirmektedir.

Bu sebeple tüketicilerin tutumlarının, sağlık bilinçlerinin ve satın alma niyetlerinin belirlenmesi organik gıda üreticileri ile tedarikçileri ve pazarlama uzmanları tarafından daha başarılı pazarlama stratejileri geliştirmeleri açısından yararlı olacağı düşünülmektedir. Araştırmanın temel amacı Iğdır ili Iğdır üniversitesi personelinin organik gıda satın alma niyetinde tutum ile sağlık bilincinin etkisinin olup olmadığını belirlenmeye çalışılmasıdır.

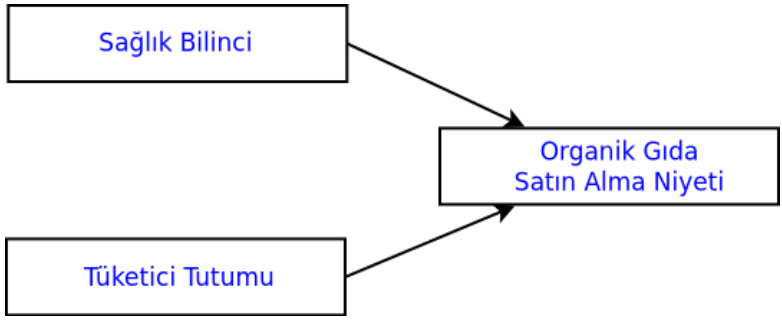

Şekil 1. Araştırma Modeli

Çalışmanın modeline bağlı kalınarak oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H1: Sağlık bilincinin organik gıda satın alma niyeti üzerine olumlu yönde etkisi vardır.

H2: Tüketicilerini organik ürünlere karşı tutumlarının organik gıda satın alma niyeti üzerine olumlu yönde etkisi vardır.

BULGULAR VE TARTIŞMA

1. Katılımcıların Demografik Özellikleriyle İlgili Bulgular

Tablo 1. Demografik Bulgular

Değişken	Grup	Frekans	Yüzde
Cinsiyetiniz	Kadın	132	41,9
	Erkek	183	58,1
Medeni Durum	Bekâr	91	28,9
	Evli	224	71,1
Yaş	25 yaş ve altı	23	7,3
	26-35 yaş	145	46,0
	36-45 yaş	98	31,1
	46-55 yaş	41	13,0
	56 yaş ve üzeri	8	2,5
Eğitim Durumu	İlköğretim	9	2,9
	Lise	8	2,5
	Ön Lisans	36	11,4
	Lisans	96	30,5
	Yüksek Lisans	64	20,3
	Doktora	102	32,4
Aylık Kazanç	0- 1.500 ₺	38	12,1
	1.501-2325 ₺	14	4,4
	2.326-4.500 ₺	68	21,6
	4.501-6.000 ₺	49	15,6
	6.000₺ ve üzeri	146	46,3

Tablo 1`de göre çalışanların demografik özelliklerine ilişkin dağılımlarına yer verilmektedir. Çalışanların cinsiyetlerine göre dağılımları incelendiğinde, 132 (%41,9) kadın ve 183 (%58,1) erkek çalışandan oluşmaktadır. Personellerin büyük çoğunluğu evli 224 (%71,1), %28,9"u ise (91 kişi) bekârdır.

Çalışanların yaşlarına göre dağılımlarına bakıldığında, "25 yaş ve altı" 23 (%7,3), "26-35" yaş 145 (%46,0), "36-45" yaş 98 (%31,1), "46-55" yaş 41 (%13,0), "56 yaş ve üzeri" yaşa sahip olan 8 (%2,5) çalışan bulunmaktadır. Çalışanların aylık gelir dağılımları incelendiğinde ise, "0-1500" gelire sahip olan 38 (%12,1), "1501 ve 2325" gelirliler 14 (%4,4), "2326-4500" geliri olanlar 68 (%21,6) oranında, "4501-6000" geliri olanlar 49 (%15,6) ve "6000 ve Üstü" geliri olanlar da 146 (%15,6)"dan oluşmaktadır. Çalışanların eğitim düzeylerinin dağılımları incelendiğinde, ilköğretimden mezun olan 9 (%2,9) çalışan, liseden 8 (%2,5) mezun çalışan,

ön lisans mezunu 36 (%11,4), lisans mezunu olan 96 (%30,5), Yüksek Lisans mezunu olan 64 (20,3), doktora mezunu olan 102 (%32,4) personel bulunmaktadır.

2. Araştırmanın Geçerliliği ve Güvenirliğine İlişkin Bulgular

2.1.Tüketici Tutumu Ölçeğinin Geçerliliği ve Güvenirliliği

Tüketici tutumu ölçeği gözlemlenemez bir değişkendir. Bu ölçek Teng ve Wang (2015)"deki çalışmasından alınan ve toplamda 7 sorudan oluşan bir ölçektir. Ölçeğin alt boyutu bulunmamaktadır. Model uyum istatistiklerinden biri olan ki-kare istatistiği örneklem büyüklüğünden etkilense de çok yaygın kullanılan bir istatistik tekniğidir. Ki-kare"nin bağımsızlık derecesine oranı iyi uyum göstermesi için (x^2/df), 5 veya 5"ten daha düşük olması gerekir. Normed Fit Index (NFI) ve comparative fit index (CFI) null model ile önerilen ham model arasındaki gelişmeyi değerlendirir. NFI ve CFI değerleri iyi bir model uyumu için 0,90 ya da bu değerin üstünde olması ve RMSEA değerinin ise 0,08 ya da daha düşük olması ve Tucker-Lewis indeksinin (TLI) 0,90 veya üzerinde olması gereklidir. SRMR değeri de gözlemlenen korelasyonla tahmin edilen korelasyon arasındaki bulunan farkın standartlaştırılmış halini ifade etmektedir. Bu bağlamda uyum ölçümünün mutlak bir değeri olup 0,05 değerinin altında olması iyi bir uyum anlamına gelmektedir (Çapık, 2014). Tablo 2, incelendiğinde (x2 /df) değeri 2,526"dır ve eşik değerinin altındadır. CFI ve TLI değerleri ise kriter olan 0,90 değerinin üzerinde olduğu görülmektedir. SRMR değeri de kriter olan 0,05 değerinin oldukça altındadır. NFI ve RMSEA değerleri kriter olan değerlerin altındadır. Bütün bu model uyum değerlerine göre genel itibariyle değerlendirildiğinde ölçek modelinin kullanılabilir olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 2. Tüketici Tutumu DFA Model Uyumu

İndeksler	***Kabul Edilebilir Uyum***	***Değer***	***Uyum***
(x2/df)	*<5*	*2,526*	*iyi*
CFI	*>,90*	*0,963*	*iyi*
TLI	*>,90*	*0,939*	*iyi*
NFI	*>,90*	*0,940*	*iyi*
SRMR	*<,10*	*0,037*	*iyi*
RMSEA	*<,08*	*0,070*	*iyi*
Probability	*≥,05*	*0,012*	*iyi*

Ölçeklerin güvenirliklerinin ölçülmesi için Cronbach"s Alpha güvenirlik analizi yapılmıştır. Ölçeklerin güvenirliklerinin ölçülmesinde kullanılan Cronbach`s Alpha değerinin eşik değeri, 0,7 ve üzerinde olması durumunda ölçeğin güvenilir olduğu belirtilmiştir (Durmuş vd., 2011). Buna göre Tüketici Tutumu = 0,774, güvenirlik değeri olarak tespit edilmiştir. Bu değer, eşik değer olan 0,7 değerinin üzerindedir. Bu sonuçlar bu çalışmada kullanılan tüketici tutum ölçeğinin güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Tüketici Tutumu Ölçeği Güvenirlik Test Sonuçları

Tahmin	Cronbach"s Alpha
Point estimate	0,774
95% CI Alt Sınır	0,734
95% CI Üst Sınır	0,810

2.2. Sağlık Bilinci Ölçeğinin Geçerliliği ve Güvenirliliği

Sağlık bilinci ölçeği Gould, (1988) tarafından geliştirilen bir ölçektir. Sağlık bilinci ölçeği toplam 6 sorudan oluşan bir ölçektir. Ölçekteki toplam 6 soru direk olarak sağlık bilinci kavramını ölçmektedir. Sağlık bilinci ölçeğini oluşturan tüm faktörler istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar vermiştir. Sağlık bilinci ölçeği doğrulayıcı faktör analizi uyum indeksi, kriterlere göre iyi bir uyum göstermiştir. Model uyum indeksleri Tablo 4.`te sunulmuştur. Tabloya göre (x2 /df) değeri 2,627"dir ve eşik değerinin altındadır. CFI, NFI ve TLI değerleri eşit değer olan 0,90 değerinin üzerinde olup SRMR değeri ise eşik değer olan 0,05 değerinin oldukça altında olduğu görülmektedir. Probability değeri de eşik değer olan 0,05 değerinin altında olduğundan iyi bir uyum göstermiştir. Tabloda, RMSEA değerleri de eşik değerin altında olduğu görülmektedir. Buna göre bu model uyum değerleri genel olarak değerlendirildiğinde ölçek modelinin iyi bir uyum gösterdiği ve kullanılabilir olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 4. Sağlık Bilinci DFA Model Uyumu

İndeksler	Kabul Edilebilir Uyum	Değer	Uyum
(x2/df)	<5	2,627	iyi
CFI	>,90	0,986	iyi
TLI	>,90	0,977	iyi
NFI	>,90	0,978	iyi
SRMR	<,10	0,023	iyi
RMSEA	<,08	0,072	iyi
Probability	≥ ,05	0,005	iyi

Sağlık bilinci ölçeğinin Cronbach`s Alpha değeri aşağıda Tablo 5.`te görüldüğü gibi 0,889 olarak bulunmuştur. Bu değer, sağlık bilinci ölçeği eşik değer olan 0,7 değerinin üzerindedir. Bu sonuçlar bu çalışmada kullanılan sağlık bilinci ölçeğinin güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir.

Tablo 5. Sağlık Bilinci Ölçeği Güvenirlik Test Sonuçları

Tahmin	Cronbach"s Alpha
Point estimate	0,889
95% CI Alt sınır	0,869
95% CI Üst Sınır	0,907

2.3. Satın Alma Ölçeğinin Geçerliliği ve Güvenirliliği

Satın alma niyeti ölçeği, Chryssohoidis ve Krystallis (2005), Michaelidou ve Hassan (2008)`nın çalışmalarından ve Lüleci (2012)`nin yüksek lisans tez çalışmasından faydalanılarak dört sorudan oluşmaktadır. Ölçekteki toplam dört soru direk olarak satın alma niyetini kavramını ölçmektedir. Satın alma ölçeği doğrulayıcı faktör analizi uyum indeksi, kriterlere göre iyi bir uyum göstermiştir. Model uyum indeksleri Tablo 6.`da sunulmuştur. Tabloya göre (x2 /df) değeri 0,238`dir CFI değeri, NFI ve TLI değerleri eşit değer olan 0,90 değerinin üzerinde olduğu görülmektedir. SRMR değerinin ise eşik değer olan 0,05`nin altındadır. Probability değeri de eşik değer olan 0,05 değerinin altında olduğundan iyi bir uyum göstermiştir. Tabloda RMSEA değerleri de eşik değerlere yakın olduğu görülmektedir. Bu yakın değerler kabul edilebilir değerlerdir. Buna göre bu model uyum değerleri genel olarak değerlendirildiğinde ölçek modelinin iyi bir uyum gösterdiği ve kullanılabilir olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 6. Satın Alma Niyeti DFA Model Uyumu

İndeksler	**Kabul edilebilir Uyum**	**Değer**	**Uyum**
(x2/df)	<5	0,238	iyi
CFI	>,90	1,000	iyi
TLI	>,90	1,016	iyi
NFI	>,90	0,998	iyi
SRMR	<,10	0,007	iyi
RMSEA	<,08	0,895	Kabul edilebilir Uyum
Probability	≥ ,05	0,788	iyi

ölçeğin faktörler açısından Cronbach`s Alpha değeri 0,740`tır. Bu değer, satın alma niyeti ölçeği eşik değer olan 0,7 değerinin üzerindedir. Bu sonuçlar bu çalışmada kullanılan satın alma niyeti ölçeğinin güvenilir bir ölçek olduğunu göstermektedir.

Tablo 7. Satın Alma Niyeti Ölçeği Güvenirlik Test Sonuçları

Tahmin	**Cronbach"s Alpha**
Point estimate	0,740
95% CI Alt Sınır	0,688
95% CI Üst Sınır	0,784

3. Değişkenler Arası İlişkilere Yönelik Korelasyon Analizi Sonuçları

Yapılan korelasyon analizi sonucunda, Tablo 8.`de görüldüğü gibi tüketici tutumu ile organik ürün satın alma niyeti arasında orta seviyede anlamlı bir ilişki vardır (r=0,570; p<0,05). Sağlık bilinci ile organik ürün satın alma niyeti arasında zayıf anlamlı bir ilişkiye rastlanılmıştır (r=0266; p<0,05). Bu sonuçlara dayanılarak H1 ve H2 hipotezleri kabul edilmiştir. Ayrıca araştırma sonucunda sağlık bilinci ile tüketicilerin olumlu tutum

davranışları arasında zayıf anlamlı bir ilişki olduğu saptanmıştır (r= 0,262; p<0,05).

Tablo 8. Korelasyon Analizi Sonuçları

		TÜKORT	SAĞORT	SANORT
TÜKORT	**r**	1		
SAĞORT	**r**	,262**	1	
SANORT	**r**	,570**	,266**	1

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
(TÜKORT: Tüketici Tutumu, SAĞORT:Sağlık Bilinci, SANORT: Satın Alma Niyeti)

4. Değişkenlere İlişkin Farklılık Analiz Sonuçları

Çalışmanın gözlemlenemez değişkenlerin varyanslarında demografik değişkenlere göre herhangi bir farklılık olup olmadığını belirlemek için ikili gruplar için yapılan T- Testi ve ikili gruplardan fazla olan değişkenler için yapılan ANOVA analiz sonuçları Tablo 9.`da görüldüğü gibidir.

Tablo 9. T-Testi ve ANOVA Sonuçları Tablosu

Karşılaştırma Değişkeni	***Test Türü***	***Tüketici Tutumu***	***Sağlık Bilinci***	***Satın Alma Niyeti***	***Sonuç Açıklaması***
Cinsiyet	*T-Testi*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Anlamlı fark bulunmadı*
Medeni durum	*T-Testi*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Anlamlı fark bulunmadı*
Organik gıda satın alma durumu	*T-Testi*	*Fark var*	*Fark yok*	*Fark var*	*Satın alanlarda tutum ve niyet daha yüksek*
Organik gıda hakkında bilgi sahibi olma	*T-Testi*	*Fark yok*	*Fark var*	*Fark yok*	*Bilgili bireylerde sağlık bilinci daha yüksek*
Organik gıda tüketme durumu	*T-Testi*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark var*	*Tüketenlerde satın alma niyeti daha yüksek*
Sigara/alkol kullanımı	*T-Testi*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Anlamlı fark bulunmadı*
Yaş grupları	*ANOVA*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Yaş grupları arasında anlamlı fark yok*
Kan grubu	*ANOVA*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Anlamlı fark bulunmadı*
Organik gıdanın pahalı olma nedeni	*ANOVA*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Gerekçelere göre anlamlı fark bulunmadı*
Organik gıda satın alma yeri	*ANOVA*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark var*	*Satın alma yeri satın alma niyetini etkiliyor*
Etiket/ambalajla ayırt etme şekli	*ANOVA*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Anlamlı fark bulunmadı*
Organik gıda tüketmesi gereken yaş grubu tercihi	*ANOVA*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Fark yok*	*Anlamlı fark bulunmadı*

Yapılan analizler sonucunda, organik gıda satın alma durumu ve organik gıda tüketme durumu gibi değişkenlerin, bireylerin satın alma niyeti üzerinde anlamlı etkiler yarattığı görülmüştür. Tüketici tutumu, bu bağlamda satın alma niyetini pozitif yönde etkilerken, sağlık bilincinin etkisi sınırlı kalmıştır. Demografik değişkenler (cinsiyet, yaş, medeni durum vb.) genel olarak anlamlı farklılık oluşturmazken, ürünün nereden satın alındığı gibi davranışsal faktörler satın alma niyetini etkilemiştir. Bu da davranış temelli pazarlama stratejilerinin önemini göstermektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, tüketici tutumu ve sağlık bilincinin organik gıda satın alma niyeti üzerindeki etkisini Iğdır ili örneğinde incelemeyi amaçlamaktadır. Literatürde organik gıda tüketimiyle ilgili pek çok araştırma yer almakla birlikte, Iğdır iline özgü bu tür bir çalışmanın eksikliği, çalışmanın önemini artırmaktadır. Araştırmada organik tarım kavramı, tüketici tutumu, sağlık bilinci ve satın alma niyeti teorik düzeyde ele alınmış; Iğdır Üniversitesi'nde görevli akademik ve idari personele uygulanan anket yoluyla bu değişkenler arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Verilerin analizinde tanımlayıcı istatistiklerin yanı sıra T-testi, ANOVA, korelasyon analizi, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve yapısal eşitlik modeli (YEM) gibi ileri düzey istatistiksel yöntemler kullanılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre, tüketici tutumu ile organik gıda satın alma niyeti arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Bu bulgu, bireylerin organik ürünlere yönelik olumlu tutum sergiledikçe, bu ürünleri satın alma niyetlerinin de arttığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, sağlık bilinci ile satın alma niyeti arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç, tüketicilerin sağlık bilinç düzeyleri arttıkça organik ürün satın alma niyetlerini de arttırdığını göstermektedir. Başka bir ifade ile sağlığına önem veren tüketiciler, daha güvenli ve doğal olduğu düşünülen organik ürünlere daha fazla talep göstermektedirler.

Çalışmada, katılımcıların büyük çoğunluğunun organik gıdayı sağlıklı ve güvenilir olarak nitelendirdiği, ancak fiyatların yüksek olması ve erişim güçlüğü gibi nedenlerle düzenli satın alma davranışı göstermedikleri saptanmıştır. Ayrıca, tüketicilerin organik gıdalarla ilgili bilgi edinme kaynaklarının başında internet ve sosyal çevre yer almakta; ancak bilgi düzeylerinin yeterli olmadığı görülmektedir. Bu durum, organik gıda ile ilgili bilgilendirme ve farkındalık artırma faaliyetlerine olan ihtiyacı da ortaya koymaktadır.

Yapılan farklılık analizleri sonucunda organik gıda satın alma durumu ile tüketici tutumu ve satın alma niyeti arasında, organik gıda hakkında bilgi sahibi olma ile sağlık bilinci arasında, organik gıda tüketme durumu ile satın alma niyeti arasında ve organik gıda satın alma yeri ile satın alam niyeti arasında istatiksel olarak anlamlı farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır. bu sonuçlar, bazı tüketici özelliklerinin organik gıda tüketimini ve satın alma niyeti davranışlarını anlamlı biçimde etkilediğini göstermektedir. Başka bir ifade ile tüketicinin bilgi, sağlık bilinç düzeyi ve satın alma tutumları, organik gıda satın alma niyetini belirgin şekilde etkilemektedir.

Araştırmanın sonuçları, tüketici tutumunun organik gıda pazarlaması açısından kilit bir unsur olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, tüketicilere yönelik bilgilendirici kampanyalar, etiketleme güvenilirliğinin artırılması ve ürünlerin erişilebilirliğinin sağlanması, organik ürünlerin daha geniş kitlelere ulaştırılması açısından önemli stratejiler olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, Iğdır ili örneğinde yapılan bu çalışma, organik gıda tüketimini etkileyen psikolojik ve sosyolojik faktörleri anlamaya yönelik önemli bulgular sunmuştur. Tüketici tutumu ve sağlık bilincinin satın alma niyeti üzerinde belirleyici bir değişken olarak öne çıktığını göstermektedir. Bu sonuç, organik ürün tüketiminin yalnızca ekonomik veya demografik etkenlerle değil, tüketicilerin psikolojik ve sosyolojik özellikleriyle de şekillendiğini ortaya koymaktadır. Iğdır ili örneğinde, özellikle tüketici tutumu ve sağlık bilinci, organik ürün satın alma niyetini güçlü şekilde etkileyen iki temel faktör olarak belirlenmiştir.

Araştırmadaki anketler Iğdır ilindeki yer alan bir kamu kurumunda 20 yaş üstü ve belirli bir geliri olan 315 çalışana kolayda örnekleme yöntemiyle uygulanmıştır. Ancak bir başka araştırmada bu konuyla yapılacak olan araştırmalarda örneklem sayısının arttırılması tavsiye edilebilir. Araştırma kolayda örneklem yöntemiyle yapıldığından elde edilenler bütün tüketiciler için genellenememekte fakat bu sonuçlar kapsamında bu konuyla ilgili önemli fikirler verdiği söylenebilir. Bu konuyla ilgili Türkiye'deki başka illerde de yapılması ve yapılacak başka araştırmalarda diğer örnekleme yöntemleri uygulanarak daha kapsamlı sonuçlar ortaya çıkacağı düşünülmektedir. Çünkü Türkiye'de organik gıdayla ilgili yapılan çalışma sayısının az olması nedeniyle bu çalışma organik gıda konusunda yapılacak olan diğer çalışmalara katkı sağlayabileceğini ifade edebiliriz.

REFERANSLAR

Ak, İ. (2002). Ekolojik Tarım ve Hayvancılık, *Gıda ve Yem Bilimi-Teknolojisi Dergisi,* 2, 31-39.

Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı*, Sakarya Yayıncılık, Sakarya.

Anonim, (2006). Organik Tarım Analizi ve AB Pazarı Fırsatı, *İstanbul Ticaret Odası Yayınları, Yayın* No: 2006-12. İstanbul, 150-238.

Atabey, S. (2015). *Organik Tarım ve Eko-Turizm Uygulamalarına Geçiş Sürecinde Çandır Köyü Örneği,* Yüksek Lisans Tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Aydın, H. (2010). *Tüketicilerin organik ürün satın alma davranışlarını etkileyen faktörler.* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), 93–112.

Carter, L. L., (2009). Consumer Receptivity of Foreign Products: The Roles of Country-Oforigin, *Journal of International Consumer Marketing*, 7-125.

Cemalcılar, İ., (1987). Pazarlama`nın Tanımı, *Pazarlama Dünyası, 1* (5), 13.

Cevizci, A. (2000). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Chryssohoidis, C.M. and A. Krystallis, (2005). Organic Consumers Personal Values Research: Testing And Validating The List Of Values (Lov) Scale And İmplementing A Value-Based Segmentation Task, Food Quality And Preference, *Open Access Library Journal, 16,* (7), 585-599.

Çabuk, S., & Nakiboğlu, B. (2009). Tüketicilerin organik gıdaları satın alma davranışlarını etkileyen faktörler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(1), 111–128.

Çakmakçı, R.ve Erdoğan, Ü.G. (2005). Organik Tarım, Atatürk Üniversitesi, *İspir Hamza Polat M.Y.O.* Yayın No:2, 214, Erzurum.

Çapık, C. (2014). Geçerlik ve Güvenirlik Çalışmalarında Doğrulayıcı Faktör Analizinin Kullanımı, *Anadolu Hemşirelik Sağlık Bilimleri Dergisi, 7*(3), 201.

Çetin, E. N. (2005). *Dünyada ve Türkiye"de Organik Tarım Ürünleri Dış Ticareti ve Türkiye"nin AB"ye Uyumu,* Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 10-40.

Demir, Ö. (2016). *Tüketicilerin Organik Gıda Tercihi: Neden-Sonuç Zinciri Yaklaşımı,* Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Durmaz, Y., Bahar, R. ve Kurtlar, M. (2011). Kişisel Faktörlerin Tüketici Satın Alma Davranışlarına Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 2*(1), 114-133.

Durmuş, B., Yurkoru, E.S. ve Çinko, M. (2011). *Sosyal Bilimlerde SPSS" le Veri Analizi*, 4. Baskı, Beta Yayıncılık, İstanbul, 89.

Er, C., (2009). *Organik Tarım Bakımından Türkiye"nin Potansiyeli, Bugünkü Durumu ve Geleceği,* İTO Yayınları.

Gençel, H.İ. (2013). *Organik Tarım Ürünlerinin Pazarlanmasında Marketlerin Rolü,* Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 90.

Gould, Stephen J., (1988). Consumer Attitudes Towards Health And Health Care: A Differentiatial Perspective, *Journal of Consumer Affairs,* 22, 96-118.

Gönç Şavran, T., (2013). Fenomenoloji ve Fenomenolojik Sosyoloji, *S. Suğur Anadolu Üniversitesi Yayınları,* Eskişehir, 116– 142.

Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Gürses, S.T. (2014). *Organik Ürünlerin Tüketim Eğilimleri ve Tüketici Profilinin Belirlenmesi: Sakarya İli Örneği.* Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Uludağ Üniversitesi Bursa

Hong, H. (2009). Scale Development for Measuring Health Consciousness: Reconceptualization. 12th Annual International Public Relations Research, Miami, https://instituteforpr.org/health-consciousness/ Erişim Tarihi (15.12.2020).

http:www.surveysystem.com/sscale.htm. Erişim tarihi (15.05.2020).

Hu, C. S. (2013). *A new measure for health consciousness: Development of a health consciousness conceptual model*. N. C. Conference (Dü.), In Proceedings of the National Communication Association Annual Conference içinde (s. 21-24). Washington, DC: National Communication Association Annual Conference, Washington, DC, USA.

Hughner, R. S., McDonagh, P., Prothero, A., Schultz II, C. J. and Stanton, J., (2007). Who Are Organic Food Consumer? A Compilation And Review Of Why People Purchase Organic Food, *Journal Of Consumer Behaviour, 6* (2-3), 94- 110.

Iversen, A. C. ve Kraft, P. (2006). Does Socio-Economic Status And Health Consciousness İnfluence How Women Respond To Health Related Messages İn Media? *Researchgate, 21*(5), 601-10.

İlbaş, İ. A. (2009). *Organik Tarım (İlkeler ve Mevzuat),* Eflatun Yayınevi, Ankara.

Knudson, D. (2007). *Fundamentals of Biomechanics*, 2nd ed, Newyork: Springer.

Kozak, M. A. ve Doğan, M. (2014). Dinleme Davranışının Müşterinin Satın Alma Niyetive Satın Alma Davranışına Etkisi: Seyahat Acentası, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15*(2).

Lee, K., Conklin, M., Cranage, D. A. ve Lee, S. (2014). The Role Of Perceived Corporate Social Responsibility On Providing Healthful Foods And Nutrition İnformation With Health-Consciousness As A Moderator, *International Journal of Hospitality Management, 37* (9), 29-37.

Lüleci, S., (2012). *İzmir'de Organik Gıdalara İlişkin Tüketici Davranışlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 109-179.

Malthouse, E., (2001). How High or Low Must Loadings Be to Keep or Delete a Scale Item? *Journal of Consumer Psychology, 10* (1/2), 81-82.

Michaelidou, N. ve Hassan, L. M. (2008). The Role Of Health Consciousness, Food Safety Concern And Ethical İdentity On Attitudes And İntentions Towards Organic Food, *International Journal of Consumer Studies, 32*, (2), 163- 170.

Mutlu, H., Çeviker, A., & Çirkin, Z. (2011). Tüketici Etnosentrizmi ve Yabancı Ürün Satın Alma Niyeti: Türkiye ve Suriye Üzerine Karşılaştırmalı Analiz. *Sosyoekonomi, 14*(14). https://doi.org/10.17233/se.48911

Odabaşı, Y. ve Barış, G. (2016). *Tüketici Davranışı,* (16. Baskı), Mediacat Yayınları, İstanbul.

Özden, M., & Özmen, M. (2015). Organik ürün satın alma davranışında bilgi ve güvenirlik algısının rolü. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 7*(13), 252–264.

Priest, J., Carter, S. ve Statt, D. A. (2001). *Consumer Behaviour.* Edinburgh: Edinburgh Business School, Heriot-Watt University.

Rehber, E., (2011). *Organik Tarım Ekonomisi,* Ekin Basın Yayın Dağıtım A.Ş., Bursa,

Sağlam, M. (2014). *Müşteri Temelli Marka Denkliği Unsurlarının Tüketici Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Gsm Sektöründe Bir Uygulama*, Yüksek lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Sandallıoğlu, A. (2014). Adana İlinde Organik Tarım Ürünleri Tüketimi ve Tüketici Eğilimleri, *Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi,* 31, 107-116,

Schifferstein, H.N.J. ve Oude Ophuis, P.A.M. (1998). Health-Related Determinants Of Organic Food Consumption İn The Netherlands, *Food Quality and Preference,* 9, 119–133.

Taşbaşlı, H. ve Zeytin, B. (2003). *Organik Tarımın Genel İlkeleri*. T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Mart-2003, Ankara.

Teng, C.C. ve Wang, Y.M. (2015). Decisional Factors Driving Organic Food Consumption: Generation Of Consumer Purchase İntentions, *British Food Journal, 117*(3), 1066–1081.

Yılmaz, V., & Çelik, H.E. (2009). LISREL ile yapısal eşitlik modellemesi-I temel kavramlar, uygulamalar, programlama. Ankara: Pegem Akdemi Yayınları.

Yılmaz, V., & Yıldırım, H. (2016). Organik ürün tüketimi üzerine bir araştırma: Türkiye örneği. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2*(3), 8

Psikolojik Dayanıklılık ve Sağlık Üzerindeki Etkileri

Abdulkadir ILGAZ

1- Öğr. Gör.; Karabük Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Yaşlı Bakım Programı. abdulkadirilgaz@karabuk.edu.tr ORCID No: 0000-0003-0031-7203

ÖZET

Psikolojik dayanıklılık, bireyin yaşam boyunca karşılaştığı stresli, zorlayıcı ve travmatik deneyimlere uyum sağlayabilme, psikolojik dengesini yeniden kurabilme ve işlevselliğini sürdürebilme kapasitesini ifade eden çok boyutlu ve dinamik bir süreçtir. Bu yapı yalnızca kriz sonrası toparlanmayı değil, zorluklar devam ederken duygusal esnekliğin korunmasını, bilişsel süreçlerin etkin biçimde işletilmesini ve günlük yaşamın sürdürülebilirliğini de kapsar. Dayanıklılık; bireysel içsel kaynaklar, öğrenilmiş başa çıkma becerileri ve çevresel destek sistemlerinin etkileşimiyle şekillenir. Kuramsal yaklaşımlar dayanıklılığı hem bireysel özellikler hem de geliştirilebilir bir kapasite olarak ele almaktadır. Bireyin yaşam olaylarını anlamlandırma biçimi, kontrol algısı ve öz yeterlik inancı, stresle başa çıkma sürecinde belirleyici rol oynar. Nörobiyolojik düzeyde ise stres yanıt sistemleri ve beynin düzenleyici bölgeleri arasındaki etkileşim, bireyin zorlayıcı durumlara verdiği tepkileri biçimlendirir. Nöroplastisite, dayanıklılığın öğrenme, deneyim ve psikolojik müdahaleler yoluyla güçlendirilebileceğini göstermektedir. Gelişimsel açıdan bakıldığında, erken dönem bağlanma ilişkileri ve sosyal çevre, psikolojik dayanıklılığın temelini oluşturur. Güvenli ilişkiler dayanıklılığı artırırken, olumsuz çocukluk deneyimleri bu kapasiteyi zayıflatabilir; ancak yetişkinlikte sağlıklı ilişkiler ve destekleyici müdahalelerle yeniden güçlendirilebilir.Klinik bağlamda psikolojik dayanıklılık, özellikle kronik hastalıklarla yaşayan bireylerde tedaviye uyum, psikolojik iyi oluş ve yaşam kalitesi açısından önemli bir koruyucu faktör olarak öne çıkar. Toplumsal düzeyde ise psikolojik dayanıklılık, toplumların afetler, salgınlar ve krizler karşısında uyum sağlama ve toparlanma hızını belirleyen temel bir kaynaktır. Bu nedenle psikolojik dayanıklılık, yalnızca bireysel bir özellik değil, geliştirilebilir ve desteklenebilir bir toplumsal kapasite olarak ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler:

PSİKOLOJİK DAYANIKLILIK KAVRAMI VE TANIMI

Psikolojik dayanıklılık, bireyin yaşam sürecinde karşılaştığı güçlükleri pasif biçimde tolere etmesinden ziyade, bu deneyimleri anlamlandırarak onlara uyum geliştirebilmesini ifade eden aktif ve çok boyutlu bir uyum kapasitesidir. Bu yapı, yalnızca travmatik bir olayın ardından yeniden eski denge durumuna dönmeyi değil; belirsizlik, kronik stres ve süreğen zorluklar devam ederken bireyin bilişsel, duygusal ve davranışsal işlevselliğini sürdürebilmesini de kapsar. Dayanıklılığı yüksek bireyler, olumsuz yaşantılar karşısında duygularını düzenleyebilme, gerçekçi düşünme biçimlerini koruyabilme ve problem çözme becerilerini etkin biçimde kullanabilme eğilimi gösterir. Bu bağlamda psikolojik dayanıklılık, doğuştan sabit bir kişilik özelliği olmaktan ziyade, zaman içinde öğrenilen, geliştirilebilen ve bağlamsal faktörlerden etkilenen dinamik bir süreç olarak ele alınmaktadır. Bireyin öz yeterlik algısı,

umut düzeyi, anlam arayışı ve baş etme stratejileri gibi içsel kaynakları; aile, sosyal çevre, kültürel değerler ve kurumsal destek mekanizmalarıyla etkileşim hâlinde bu süreci şekillendirir. Söz konusu etkileşim, bireyin stresörleri tehdit edici olmaktan ziyade yönetilebilir deneyimler olarak değerlendirmesine olanak tanır.

Güncel psikoloji yaklaşımlarında dayanıklılık, yalnızca psikopatolojiye karşı koruyucu bir faktör olarak değil, aynı zamanda bireysel gelişimi destekleyen, yaşam doyumunu güçlendiren ve fiziksel-ruhsal sağlık üzerinde kalıcı olumlu etkiler oluşturan temel bir kapasite olarak görülmektedir. Bu yönüyle psikolojik dayanıklılık, bireyin yaşamla kurduğu ilişkiyi daha esnek, dengeli ve sürdürülebilir hâle getiren bütüncül bir uyum mekanizması olarak değerlendirilmektedir. Dayanıklılık kavramının bilimsel araştırmalarda öne çıkması, psikolojinin ağırlıklı olarak patoloji odaklı yaklaşımının gözden geçirilmesiyle mümkün olmuştur. 20. yüzyılın büyük bölümünde psikolojinin temel ilgi alanı, bozuklukları tanımlamak ve tedavi etmek üzerine odaklanmıştı. Ancak 1970'lerden itibaren pozitif psikoloji akımının yükselişi, insan davranışını yalnızca sorunlu yönleriyle ele alan bu bakış açısını genişletmiş ve bireyin güçlü yanlarını, iyileşme kapasitesini ve sağlığı koruyan yönlerini merkeze taşımıştır. Araştırmacıların yüksek riskli çocuklar üzerinde yaptığı boylamsal çalışmalar, zorlu koşullara rağmen psikolojik olarak sağlıklı bireylerin yetişebildiğini göstermiş, böylece dayanıklılığın doğuştan gelen bir özellik değil, yaşamla birlikte şekillenen bir süreç olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmalar, stresli ortamlarda büyüyen çocukların önemli bir kısmının olumlu kişilerarası ilişkiler, problem çözme becerileri, pozitif benlik algısı ve sosyal destek kaynakları gibi dinamikler sayesinde sağlıklı bir yetişkinlik dönemine ulaşabildiğini göstermiştir. Bu bulgular, dayanıklılığın yalnızca bireysel değil, çevresel faktörlerin de etkisiyle geliştiğini somut biçimde ortaya koyması açısından oldukça değerlidir.

PSİKOLOJİK DAYANIKLILIĞA İLİŞKİN KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

Psikolojik dayanıklılık olgusu, tek bir kuramsal çerçeveyle açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğu için farklı psikolojik yaklaşımlar tarafından çeşitli boyutlarıyla ele alınmıştır. Bazı kuramlar dayanıklılığı görece durağan kişilik özellikleriyle ilişkilendirirken, çağdaş yaklaşımlar bu

yapının deneyimlerle şekillenen, öğrenme süreçleriyle güçlenen ve yaşamın farklı evrelerinde değişebilen bir kapasite olduğunu vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, bireyin yaşadığı çevre, karşılaştığı stresörler ve sahip olduğu kaynaklarla kurduğu etkileşimin, dayanıklılık düzeyinin oluşumunda belirleyici olduğunu göstermektedir. Antonovsky'nin salutogenez yaklaşımı, bireyin hastalık nedenlerinden çok sağlığı koruyan ve güçlendiren etkenlere odaklanması açısından psikolojik dayanıklılık literatüründe önemli bir yer tutar. Bu modele göre "tutarlılık duygusu", bireyin yaşam olaylarını anlaşılabilir bir bütün olarak değerlendirebilmesi, bu olaylarla baş edebilecek içsel ve dışsal kaynaklara sahip olduğuna inanması ve yaşantılarını anlamlı bulması üzerinden şekillenir. Söz konusu algısal yapı, stres yaratan durumların birey üzerinde yıkıcı etkiler oluşturmasını engelleyerek, uyum süreçlerinin daha sağlıklı biçimde işlemesine katkı sağlar. Böylece dayanıklılık, yalnızca stresin varlığına değil, bireyin stresle kurduğu bilişsel ilişkiye bağlı olarak gelişen bir süreç olarak ele alınır. Bandura'nın öz yeterlik kuramı ise dayanıklılığın motivasyonel ve davranışsal yönlerine dikkat çeker. Bireyin kendi yetkinliğine dair inancı, karşılaştığı güçlükleri tehdit edici mi yoksa aşılabilir mi olarak değerlendireceğini belirleyen temel bir faktördür. Öz yeterlik düzeyi yüksek olan bireyler, başarısızlık ihtimalini öğrenme sürecinin doğal bir parçası olarak görürken, düşük öz yeterlik algısına sahip bireyler aynı durumları kaçınılması gereken riskler şeklinde algılayabilmektedir. Bu durum, stres karşısında gösterilen sebat, problem çözme isteği ve duygusal denge üzerinde doğrudan etkili olmaktadır.

Bu kuramsal çerçeveler birlikte değerlendirildiğinde psikolojik dayanıklılığın; bilişsel değerlendirmeler, duygusal düzenleme becerileri ve davranışsal baş etme stratejilerinin etkileşimiyle ortaya çıkan çok boyutlu bir yapı olduğu görülmektedir. Dayanıklılık bu yönüyle, bireyin yalnızca zorlayıcı koşullara karşı direnç göstermesini değil, aynı zamanda bu koşullardan öğrenerek güçlenmesini mümkün kılan dinamik bir uyum kapasitesi olarak tanımlanabilir. Dayanıklılığı biyopsikososyal model üzerinden değerlendirdiğimizde, bu kavramın fiziksel sağlıkla ne kadar derin bir ilişki içinde olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Stres, insan organizması için kaçınılmaz bir deneyimdir; ancak kronik stres durumunda vücudun fizyolojik yanıt sistemleri uzun süre boyunca aktif hâle gelir ve özellikle kortizol gibi stres hormonlarının yükselmesi bağışıklık sisteminin zayıflamasına, inflamasyonun artmasına ve çeşitli kronik hastalıkların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Dayanıklılığı yüksek bireyler, stresle karşılaştıklarında durumu daha gerçekçi değerlendirdikleri, problem odaklı başa çıkma stratejilerini daha sık kullandıkları ve gerektiğinde sosyal destek aradıkları için stresin fizyolojik etkilerini daha etkin bir şekilde düzenleyebilirler. Yapılan araştırmalar, psikolojik dayanıklılığı yüksek bireylerde bağışıklık hücrelerinin işlevselliğinin daha iyi olduğunu, hastalık sonrası iyileşme sürelerinin kısaldığını ve kronik hastalıklara karşı daha güçlü bir direnç

gösterildiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, dayanıklılığın sağlık üzerindeki koruyucu etkilerini somut biçimde göstermesi açısından önemlidir.

PSİKOLOJİK DAYANIKLILIĞIN NÖROBİYOLOJİK TEMELLERİ

Nörobiyolojik açıdan ele alındığında psikolojik dayanıklılık, yalnızca öznel bir ruhsal kapasite değil; merkezi sinir sistemi içinde işleyen karmaşık ve düzenleyici mekanizmaların ürünü olarak değerlendirilmektedir. Stresli ya da tehdit edici bir durumla karşılaşıldığında devreye giren temel sistemlerden biri hipotalamus-hipofiz-adrenal (HHA) eksenidir. Bu eksen, kortizol başta olmak üzere stres hormonlarının salınımını düzenleyerek organizmanın çevresel taleplere uyum sağlamasını mümkün kılar. Dayanıklılığı yüksek bireylerde HHA ekseninin daha dengeli ve esnek çalıştığı, stres yanıtının aşırı ve uzun süreli bir aktivasyona dönüşmeden sonlanabildiği görülmektedir. Bu durum, kronik stresin yol açabileceği fizyolojik ve psikolojik yıpranmanın önlenmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Beynin yürütücü işlevlerden sorumlu olan prefrontal korteksi, psikolojik dayanıklılığın nörobiyolojik temelinde merkezi bir konumda yer alır. Bu bölge, duygusal tepkilerin düzenlenmesi, dikkat ve karar verme süreçlerinin kontrolü, dürtülerin baskılanması ve tehditlerin gerçekçi biçimde değerlendirilmesi gibi üst düzey bilişsel işlevleri yönetir. Prefrontal korteksin etkin çalışması, bireyin stresli bir uyaran karşısında otomatik ve yoğun duygusal tepkiler vermek yerine, durumu bilişsel olarak yeniden çerçeveleyebilmesine olanak tanır. Böylece birey, yaşadığı güçlüğü yönetilebilir bir problem olarak ele alabilir ve daha işlevsel baş etme stratejileri geliştirebilir. Amigdala, çevresel tehditlerin hızlı bir şekilde algılanmasında ve duygusal anlamlandırılmasında görev alan temel yapılardan biridir. Stresli durumlarda amigdalanın aşırı aktivasyonu, kaygı ve korku tepkilerinin yoğunlaşmasına yol açabilir. Psikolojik dayanıklılığın yüksek olduğu bireylerde ise amigdala ile prefrontal korteks arasındaki düzenleyici bağlantıların daha güçlü olduğu, bu sayede duygusal tepkilerin daha etkili biçimde kontrol edilebildiği öne sürülmektedir. Hipokampus ise yaşanan olayların zaman, mekân ve anlam bağlamı içinde değerlendirilmesini sağlayarak, geçmiş deneyimlerin mevcut durumla ilişkilendirilmesine katkı sunar. Bu yapı, bireyin geçmişteki başa çıkma deneyimlerinden öğrenmesini ve benzer stresörlerle karşılaştığında daha uyumlu tepkiler geliştirmesini mümkün kılar. Beynin bu farklı bölgeleri arasındaki işlevsel etkileşim, stres karşısında verilen tepkilerin niteliğini belirleyen temel faktörlerden biridir. Dayanıklılık, bu bağlamda tek bir beyin bölgesine indirgenemeyen; duygusal,

bilişsel ve fizyolojik süreçlerin eşgüdüm içerisinde çalışmasını gerektiren bütüncül bir düzenleme kapasitesi olarak ortaya çıkar. Bu düzenleme kapasitesinin esnekliği, bireyin stresli yaşantılardan sonra ne ölçüde toparlanabildiğini ve işlevselliğini sürdürebildiğini doğrudan etkilemektedir. Nöroplastisite kavramı, psikolojik dayanıklılığın geliştirilebilirliğine ilişkin güçlü bir bilimsel temel sunmaktadır. Beynin yaşam boyu yeni sinaptik bağlantılar kurabilmesi ve mevcut sinirsel ağları deneyimlere bağlı olarak yeniden organize edebilmesi, dayanıklılığın sabit bir özellik olmadığını göstermektedir. Öğrenme süreçleri, olumlu sosyal deneyimler, psikoterapötik müdahaleler ve düzenli zihinsel uygulamalar, beynin stresle ilişkili ağlarını yeniden şekillendirebilmektedir. Bu noktada farkındalık temelli stres azaltma, bilişsel davranışçı müdahaleler ve duygu düzenleme becerilerini hedefleyen yaklaşımların, beynin hem yapısal hem de işlevsel düzeyde değişimlere yol açtığına dair bulgular dikkat çekmektedir. Bu tür uygulamaların, prefrontal korteks aktivitesini güçlendirdiği, amigdala reaktivitesini azalttığı ve HHA ekseninin daha dengeli çalışmasına katkı sağladığı gösterilmektedir. Yani örobiyolojik perspektif, psikolojik dayanıklılığın yalnızca psikososyal bir olgu olmadığını; öğrenme, deneyim ve bilinçli müdahaleler yoluyla desteklenebilen, beyin temelli dinamik bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

GELİŞİMSEL SÜREÇLER VE PSİKOLOJİK DAYANIKLILIK

Çocukluk döneminde kurulan bağlanma ilişkileri, bireyin hem kendisiyle hem de çevresiyle kuracağı ilişkilerin temelini oluşturması bakımından psikolojik dayanıklılığın gelişiminde merkezi bir role sahiptir. Erken dönemde bakım verenlerle kurulan etkileşimler, çocuğun dünyayı ne ölçüde güvenli bir yer olarak algılayacağını, stres yaratan durumlar karşısında hangi baş etme yollarını kullanacağını ve duygularını nasıl düzenleyeceğini belirleyen temel şemaların oluşmasına zemin hazırlar. Güvenli bağlanma örüntüsüne sahip çocuklar, ihtiyaç duyduklarında destek alabileceklerine dair içsel bir güven geliştirir ve bu güven duygusu, ilerleyen yıllarda karşılaşılan zorluklar karşısında psikolojik esnekliğin sürdürülmesine katkı sağlar.

Güvenli bağlanma geliştiren bireyler, stresli yaşantılar karşısında yoğun kaygı veya çaresizlik hissetmek yerine, duygularını tanımlayabilme ve düzenleyebilme becerilerini daha etkin biçimde kullanabilirler. Bu bireyler için ilişkiler, tehdit edici değil destekleyici bir kaynak olarak algılanır. Dolayısıyla kişilerarası ilişkilerden kaçınmak yerine, problem çözme

süreçlerinde sosyal destekten yararlanma eğilimi gösterirler. Bu durum, yalnızca duygusal iyilik hâlini değil; bilişsel esneklik, öz düzenleme ve etkili iletişim becerilerinin gelişimini de destekler.

Çocukluk döneminde dayanıklılığın inşasında aile ortamı kadar okul ve sosyal çevre de belirleyici faktörler arasında yer alır. Aile içindeki duygusal sıcaklık, tutarlı sınırlar ve destekleyici ebeveyn tutumları, çocuğun kendilik algısını güçlendirirken; akran ilişkileri, iş birliği yapma, çatışma çözme ve empati kurma becerilerinin gelişmesine katkı sağlar. Öğretmenlerle kurulan güvene dayalı ve teşvik edici ilişkiler ise çocuğun akademik ve sosyal yeterlik duygusunu artırarak, stresli durumlarla baş etme repertuarını genişletir. Bu çok katmanlı sosyal ağ, çocuk için koruyucu bir işlev görerek risk faktörlerinin olumsuz etkilerini dengeleyebilir. Öte yandan ihmal, istismar, kronik aile içi çatışma veya duygusal yoksunluk gibi olumsuz çocukluk deneyimleri, dayanıklılık gelişimini zorlaştırabilen önemli risk faktörleri olarak karşımıza çıkar. Bu tür yaşantılar, bireyin stres yanıt sistemlerinde aşırı duyarlılığa, kişilerarası ilişkilerde güvensizlik algısına ve duygusal düzenleme güçlüklerine yol açabilir. Ancak bu durum, psikolojik dayanıklılığın kalıcı biçimde zedelendiği anlamına gelmez. Gelişimsel perspektiften bakıldığında, dayanıklılık doğrusal ve tek yönlü bir süreç değil; yaşam boyunca yeniden şekillenebilen dinamik bir kapasitedir. Yetişkinlik döneminde kurulan güvenli ve destekleyici ilişkiler, erken dönemde yaşanan olumsuz deneyimlerin etkilerini azaltmada önemli bir telafi edici rol üstlenebilir. Romantik ilişkiler, arkadaşlık bağları, mesleki ilişkiler ve toplumsal aidiyet duygusu, bireyin kendilik değerini yeniden yapılandırmasına katkı sağlar. Ayrıca psikoterapi süreçleri, bireyin erken bağlanma deneyimlerini anlamlandırmasına, işlevsel olmayan ilişki kalıplarını fark etmesine ve daha sağlıklı baş etme stratejileri geliştirmesine olanak tanır. Buna ek olarak yaşam deneyimleri, başarılar, krizlerle başa çıkma süreçleri ve kişisel anlam arayışı da psikolojik dayanıklılığın güçlenmesinde belirleyici olmaktadır. Birey, zaman içinde karşılaştığı zorluklardan öğrenerek kendi kapasitesine dair daha gerçekçi ve olumlu bir algı geliştirebilir. Bu bağlamda dayanıklılık, çocuklukta atılan temeller üzerine inşa edilen; ancak yetişkinlikte ilişkiler, deneyimler ve bilinçli müdahaleler yoluyla yeniden yapılandırılabilen ve geliştirilebilen süreğen bir gelişim süreci olarak değerlendirilmektedir.

KRONİK HASTALIKLAR BAĞLAMINDA PSİKOLOJİK DAYANIKLILIK

Kronik hastalıklarla yaşamak, yalnızca fizyolojik bir yük değil; aynı zamanda bireyin psikolojik, sosyal ve bilişsel kaynaklarını sürekli olarak zorlayan uzun soluklu bir uyum sürecini de beraberinde getirir. Bu bağlamda psikolojik dayanıklılık, hastalığın tanı anından itibaren tedavi sürecinin her aşamasında bireyin uyum kapasitesini belirleyen temel bir koruyucu faktör olarak öne çıkmaktadır. Dayanıklılığı yüksek bireyler, hastalığı yaşamlarının tamamını tanımlayan bir tehdit olarak görmek yerine, yönetilmesi gereken bir durum olarak ele alma eğilimindedir. Bu bakış açısı, hem duygusal tepkilerin düzenlenmesini hem de tedavi sürecine yönelik daha gerçekçi ve sürdürülebilir hedefler belirlenmesini mümkün kılar. Araştırmalar, psikolojik dayanıklılığı yüksek olan kronik hastaların sağlıkla ilgili karar alma süreçlerine daha bilinçli ve aktif biçimde katıldıklarını göstermektedir. Bu bireyler, doktor-hasta iletişiminde daha işbirlikçi bir tutum sergileyerek tedavi seçeneklerini anlamaya, sorular sormaya ve önerilen müdahaleleri günlük yaşamlarına entegre etmeye daha isteklidir. Tedaviye aktif katılım, ilaç kullanımına uyumun artması, düzenli kontrollerin aksatılmaması ve önerilen yaşam tarzı değişikliklerinin benimsenmesi gibi somut davranışlara yansımaktadır. Böylece tıbbi müdahalelerin etkinliği yalnızca biyolojik değil, psikolojik süreçler üzerinden de desteklenmiş olur. Özellikle kanser gibi yaşamı tehdit edici ve belirsizlik düzeyi yüksek hastalıklarda psikolojik dayanıklılığın önemi daha belirgin hâle gelmektedir. Dayanıklılığı yüksek kanser hastaları, yoğun tedavi protokolleri, yan etkiler ve geleceğe dair belirsizliklerle karşı karşıya kalmalarına rağmen, semptomları yönetme konusunda daha etkili baş etme stratejileri geliştirebilmektedir. Bu bireylerin ağrı, yorgunluk ve bulantı gibi fiziksel belirtileri daha iyi tolere edebildikleri; aynı zamanda kaygı ve depresyon düzeylerinin daha düşük seyrettiği bildirilmektedir. Tedavi sürecini bütünüyle reddetmek ya da inkâr etmek yerine, yaşanan zorlukları kabul ederek sürece psikolojik olarak uyum sağlamak, bireyin yaşam kalitesini belirgin biçimde artırmaktadır. Diyabet, kalp yetmezliği, kronik obstrüktif akciğer hastalığı (KOAH) gibi süreğen hastalıklarda ise psikolojik dayanıklılık, uzun vadeli öz bakım davranışlarının sürdürülebilmesi açısından kritik bir işlev görür. Bu tür hastalıklarda düzenli ilaç kullanımı, beslenme alışkanlıklarının değiştirilmesi, fiziksel aktiviteye uyum ve riskli davranışlardan kaçınma gibi davranışlar, bireyin motivasyonunu ve öz düzenleme kapasitesini sürekli olarak sınamaktadır. Dayanıklılığı yüksek bireyler, zaman zaman yaşanan aksaklıkları başarısızlık olarak yorumlamak yerine, sürecin doğal bir parçası olarak değerlendirerek yeniden denge kurabilmektedir. Bu yaklaşım, hastalık yönetiminde sürekliliği ve motivasyonu desteklemektedir. Buna karşılık psikolojik dayanıklılığın düşük olması, kronik hastalık sürecini daha ağır ve yıpratıcı hâle getirebilmektedir. Umutsuzluk duyguları, kontrol kaybı algısı ve geleceğe

yönelik olumsuz beklentiler; kaygı ve depresif belirtilerin artmasına yol açarak tedaviye uyumu olumsuz yönde etkileyebilir. Bu durum, bireyin sağlık davranışlarından kaçınmasına, tedavi önerilerini ihmal etmesine ve hastalığın seyrinin olumsuzlaşmasına zemin hazırlayabilir. Dolayısıyla psikolojik dayanıklılık, kronik hastalıklarda yalnızca ruhsal iyilik hâlini değil, aynı zamanda hastalığın gidişatını ve tedavi sonuçlarını dolaylı olarak etkileyen önemli bir psikososyal belirleyici olarak değerlendirilmektedir.

TOPLUMSAL DAYANIKLILIK VE KRİZLERLE BAŞA ÇIKMA

Toplumsal perspektiften ele alındığında psikolojik dayanıklılık, bireysel baş etme becerilerinin ötesine geçerek toplumların bütüncül olarak krizlere yanıt verebilme, uyum sağlayabilme ve yeniden yapılanabilme kapasitesini ifade eden temel bir güç olarak karşımıza çıkar. Afetler, salgın hastalıklar, ekonomik dalgalanmalar, göç hareketleri ve toplumsal çatışmalar gibi geniş ölçekli krizler, yalnızca fiziksel ve ekonomik kaynakları değil; aynı zamanda toplumsal bağları, güven duygusunu ve kolektif ruh sağlığını da derinden etkiler. Bu tür durumlarda toplumların ne ölçüde dayanıklı olduğu, krizlerin yıkıcı etkilerinin azaltılmasında ve iyileşme süreçlerinin hızlandırılmasında belirleyici bir rol oynar.

COVID-19 pandemisi, toplumsal dayanıklılığın önemini görünür kılan en çarpıcı küresel örneklerden biri olmuştur. Pandemi sürecinde bireyler, sosyal izolasyon, belirsizlik, hastalanma korkusu ve ekonomik kaygılarla aynı anda baş etmek zorunda kalmıştır. Psikolojik dayanıklılığı yüksek bireyler, bu süreçte belirsizliğe daha esnek yaklaşabilmiş, duygusal tepkilerini düzenleyebilmiş ve günlük yaşamlarını yeni koşullara uyarlayarak ruhsal dengeyi koruyabilmiştir. Sosyal destek ağlarını etkin biçimde kullanan, anlam ve amaç duygusunu sürdürebilen bireyler, pandeminin ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini daha sınırlı düzeyde yaşamıştır. Toplum düzeyinde değerlendirildiğinde ise dayanıklılık, yalnızca bireylerin psikolojik gücünden ibaret olmayan; kurumsal yapıların, sosyal politikaların ve toplumsal dayanışma mekanizmalarının işleyişiyle doğrudan ilişkili bir kapasite olarak ortaya çıkmaktadır. Güçlü bir toplumsal dayanıklılığa sahip ülkelerde, sağlık sistemlerinin esnek ve erişilebilir olması, güvenilir bilgi akışının sağlanması ve sosyal destek hizmetlerinin hızlı biçimde devreye sokulması, kriz yönetimini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu tür toplumlarda belirsizlik ve korku duygusu daha iyi yönetilmiş, toplumsal düzen ve güven duygusu büyük ölçüde korunabilmiştir. Ayrıca toplumsal dayanıklılık, kriz anlarında ortaya

çıkan dayanışma pratikleriyle de yakından ilişkilidir. Komşuluk ilişkileri, gönüllülük faaliyetleri, sivil toplum örgütlerinin etkinliği ve ortak sorumluluk bilinci, bireylerin yalnızlık ve çaresizlik duygularını azaltarak kolektif iyilik hâlini destekler. Bu sosyal bağlar, kriz sonrası dönemde toplumsal iyileşmenin hızlanmasına ve bireylerin yaşanan kayıpları daha sağlıklı biçimde anlamlandırmasına katkı sağlar. Bu çerçevede dayanıklılık, yalnızca bireysel bir psikolojik özellik olarak değil; toplumların krizlere karşı geliştirdiği ortak bir uyum ve yenilenme kapasitesi olarak değerlendirilmelidir. Toplumsal dayanıklılığın güçlendirilmesi, ruh sağlığını önceleyen politikalar, kapsayıcı sosyal destek sistemleri ve güven temelli kurumsal yapılarla mümkündür. Dolayısıyla dayanıklılık, bireyden topluma uzanan çok katmanlı bir kaynak olarak, hem kriz dönemlerinde koruyucu bir işlev görmekte hem de uzun vadede daha sağlıklı, dengeli ve sürdürülebilir toplumların inşasına zemin hazırlamaktadır.

PSİKOLOJİK DAYANIKLILIĞIN GELİŞTİRİLMESİ

Psikolojik dayanıklılığın geliştirilmesi, eğitim programları, psikoterapi yaklaşımları ve sosyal destek uygulamalarıyla mümkün olabilir. Bilişsel davranışçı terapi, çözüm odaklı yaklaşımlar, stres yönetimi teknikleri, duygu düzenleme becerileri ve farkındalık temelli uygulamalar, bireylerin dayanıklılık düzeylerini artıran etkili yöntemler arasında yer alır. Okullarda uygulanan sosyal-duygusal öğrenme programlarının, çocuk ve ergenlerde empati, problem çözme, duygusal farkındalık ve stresle başa çıkma becerilerini geliştirdiği bilinmektedir. Sağlık kurumlarında ise hasta ve ailelerine yönelik dayanıklılık temelli danışmanlık uygulamaları, tedavi süreçlerine olumlu katkılar sunmaktadır. Bu nedenle dayanıklılık geliştirme programları hem ruh sağlığı alanında hem de genel sağlık alanında giderek daha sık kullanılmaya başlamıştır.

Bireysel düzeyde dayanıklılığı artırmak için güçlü sosyal bağlar kurmak, iyimserlik yaklaşımını güçlendirmek, hedef belirlemek, fiziksel sağlığa özen göstermek, duygusal düzenleme becerilerini geliştirmek ve farkındalık uygulamalarını günlük yaşamın bir parçası hâline getirmek önemlidir. Sosyal ilişkiler, bireyin duygusal ihtiyaçlarını karşılar, zor zamanlarda güven duygusunu artırır ve psikolojik iyilik hâlini destekler. İyimser bir bakış açısına sahip olmak, olayları daha esnek yorumlamayı ve sorunları geçici olarak değerlendirmeyi sağlar. Düzenli egzersiz, sağlıklı beslenme ve yeterli uyku gibi fiziksel sağlık davranışları da stresle başa çıkmayı kolaylaştırır ve

dayanıklılık kapasitesini artırır. Buna ek olarak meditasyon, nefes egzersizleri ve farkındalık uygulamaları, duygusal düzenlemeyi geliştiren, zihinsel sakinliği artıran ve stres yanıtını azaltan önemli araçlardır.

SONUÇ

Psikolojik dayanıklılık, bireyin yaşam boyunca karşılaştığı zorlayıcı deneyimlere karşı yalnızca korunmasını sağlayan pasif bir kalkan değil; bu deneyimleri dönüştürerek anlamlandırmasına imkân tanıyan aktif ve geliştirilebilir bir uyum kapasitesidir. Dayanıklılık, bireyin güçlükler karşısında ayakta kalabilme becerisinin ötesine geçerek, yaşanan deneyimlerden öğrenme, kendini yeniden yapılandırma ve psikolojik kaynaklarını genişletme sürecini de kapsar. Bu yönüyle dayanıklılık, kriz anlarına özgü bir özellik olmaktan ziyade, yaşamın tamamına yayılan ve süreklilik gösteren bir gelişim süreci olarak değerlendirilmelidir. Güncel sağlık ve psikoloji yaklaşımları, psikolojik dayanıklılığı yalnızca bireysel mizaç farklılıklarıyla açıklamak yerine, eğitim, sosyal çevre, kültürel bağlam ve politik düzenlemelerle desteklenebilen bir kapasite olarak ele almaktadır. Okullarda duygusal becerilerin geliştirilmesine yönelik programlar, ailelere yönelik destekleyici müdahaleler, iş yaşamında psikolojik iyilik hâlini gözeten uygulamalar ve sağlık sistemleri içinde bütüncül psikososyal hizmetlerin sunulması, dayanıklılığın güçlenmesine doğrudan katkı sağlayan önemli adımlar arasında yer almaktadır. Bu tür girişimler, bireylerin yalnızca stresle başa çıkmalarını değil; aynı zamanda yaşam doyumlarını artırmalarını ve toplumsal işlevselliklerini sürdürmelerini mümkün kılmaktadır. Toplumsal düzeyde ele alındığında psikolojik dayanıklılık, yalnızca bireylerin ruhsal sağlığını koruyan bir unsur değil; aynı zamanda toplumsal iyilik hâlinin, sosyal uyumun ve kolektif iyileşmenin temel bileşenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Dayanıklılığı destekleyen sosyal politikalar ve kapsayıcı destek mekanizmaları, kırılgan grupların güçlenmesine katkı sunarak sağlık eşitsizliklerinin azaltılmasına yardımcı olur. Bu sayede toplumlar, krizlere ve belirsizliklere karşı daha esnek, dayanışmacı ve sürdürülebilir bir yapı kazanabilir. Bu çerçevede psikolojik dayanıklılık, yalnızca hayatta kalma mücadelesini ifade eden bir kavram olmaktan ziyade; yaşamın kaçınılmaz güçlükleriyle yüzleşirken olgunlaşmayı, derinleşmeyi ve güçlenmeyi mümkün kılan bir dönüşüm süreci olarak anlam kazanmaktadır. Bireysel ve toplumsal düzeyde sürdürülebilir bir iyilik hâline ulaşmak, psikolojik dayanıklılığın yaşamın tüm alanlarında desteklenmesiyle mümkün olacaktır.

Bu nedenle dayanıklılık, bütüncül sağlık anlayışının merkezinde yer alan, hem bugünü hem de geleceği şekillendiren temel bir kavram niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Bozdağ, F. (2020). Pandemi Sürecinde Psikolojik Sağlamlık. *Electronic Turkish Studies*, *15*(6).

Ernas, Ş. (2017). Özerklik ve psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkinin incelenmesi.

Gizir, C. (2007). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerine bir derleme çalışması. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, *3*(28), 113-128.

Karaırmak, Ö. (2006). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, *3*(26), 129-142.

Ogelman, H. G., & Önder, A. PSİKOLOJİK DAYANIKLILIĞIN TANIMI VE ÖNEMİ. *Çocuk ve Psikolojik Dayanıklılık*, 1.

Öz, P. D. F., & Yılmaz, U. H. E. B. (2009). Ruh sağlığının korunmasında önemli bir kavram: Psikolojik sağlamlık. *Hacettepe Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, *16*(3), 82-89.

Şentürk, S. G., Amasya, D. B., & Sarı, Z. N. (2024). Kronik Hastalığa Sahip Bireylerin Öz Bakım Yönetimi ile Psikolojik Dayanıklılık Düzeyi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Avrasya Sağlık Bilimleri Dergisi*, *7*(2), 90-97.

YAZI, Ö. (2010). Aşırı stres altında dayanıklılık: çok katmanlı bir bakış açısı. *DÜNYA PSİKİYATRİ BİRLİĞİ (WPA)'NİN RESMİ YAYIN ORGANIDIR*, *9*, 145-154.

Yazıcı Çelebi, G. (2020). Covid 19 salgınına ilişkin tepkilerin psikolojik sağlamlık açısından incelenmesi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 471-483.

Psikoloji ve Sosyal Hizmette Ortak Müdahale Yöntemleri

Abdulkadir ILGAZ

Öğr. Gör.; Karabük Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu Yaşlı Bakım Programı.
abdulkadirilgaz@karabuk.edu.tr ORCID No: 0000-0003-0031-7203

ÖZET

Psikoloji ve sosyal hizmet, bireyin ruhsal, sosyal ve çevresel koşullarını birlikte ele alan, insan odaklı iki temel disiplindir. Her iki alan da bireyin karşılaştığı sorunları yalnızca semptom düzeyinde değil, bu sorunların ortaya çıkmasına ve sürmesine neden olan biyopsikososyal etkenler çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlar. Bu nedenle uygulamada pek çok ortak müdahale yöntemi kullanılmakta ve disiplinler arası iş birliği ön plana çıkmaktadır.

Ortak müdahale yöntemleri arasında danışmanlık ve psikoeğitim önemli bir yer tutar. Psikoloji ve sosyal hizmet uygulamalarında bireyin sorunlarını anlamlandırmasına, baş etme becerilerini geliştirmesine ve yaşam kalitesini artırmasına yönelik yapılandırılmış görüşmeler sıklıkla kullanılmaktadır. Bilişsel davranışçı yaklaşım temelli müdahaleler, düşünce-duygu-davranış ilişkisini ele alarak bireyin işlevsel olmayan inançlarını fark etmesini ve daha uyumlu davranışlar geliştirmesini hedefler. Bu yaklaşım her iki disiplin tarafından da yaygın biçimde benimsenmektedir.

Güçlendirme temelli müdahaleler, bireyin kaynak ve potansiyelini ortaya çıkararak psikoloji ve sosyal hizmetin ortak değerlerini yansıtır. Kriz müdahalesi, yoğun stres durumlarında bireyin dengesini yeniden kazanmasını ve sosyal desteklerin harekete geçirilmesini amaçlar. Vaka yönetimi ve yönlendirme süreçleri ise gerekli hizmetlere erişimi sağlayarak bütüncül bir yaklaşım sunar. Aileyle, grupla ve toplum temelli çalışmalar, bireyin sosyal çevresini de sürece dâhil eder. Bu ortak müdahaleler, bireyin çok boyutlu ihtiyaçlarını ele alarak müdahalenin etkililiğini artırır.

Anahtar Kelimeler:

PSİKOLOJİ VE SOSYAL HİZMETİN ORTAK AMAÇLARI

Psikoloji ve sosyal hizmet disiplinleri, her ne kadar farklı akademik kökenlere sahip olsalar da insanın iyilik halini destekleme, sorun çözme kapasitesini artırma ve yaşam kalitesini iyileştirme gibi temel amaçlarda birleşmektedir. Psikoloji, insan davranışlarını, duygularını ve zihinsel süreçlerini anlamaya odaklanırken; sosyal hizmet, bireylerin sosyal çevreleriyle olan ilişkilerini, yaşam şartlarını ve toplumsal bağlamlarını merkeze alır. Bu iki disiplinin kesişim alanı, bireyin hem içsel hem de çevresel kaynaklarını dikkate alarak bütüncül bir müdahale geliştirme potansiyelidir. Ortak müdahale modelleri, hem bireysel hem de toplumsal sorunların çözümünde disiplinler arası işbirliğinin gücünü göstermektedir.

Disiplinler arası müdahalelerde en önemli ilkelerden biri, insanın biyopsikososyal bir bütün olarak ele alınmasıdır. Bu yaklaşım, psikolojinin sunduğu bilişsel ve duygusal çözümleme araçlarını, sosyal hizmetin sağladığı çevresel, ekonomik ve kültürel faktör analizleriyle birleştirir. Böylece

müdahale, yalnızca semptomların giderilmesine değil, sorunun kökenine ve sürdürülebilir çözümlere odaklanır. Örneğin, depresyon yaşayan bir bireyin tedavisinde yalnızca terapi teknikleri kullanmak yerine, kişinin işsizlik, yoksulluk, sosyal izolasyon gibi yaşam koşulları da değerlendirilir ve buna uygun sosyal hizmet desteği sağlanır.

BİREY-AİLE-GRUP VE TOPLUM DÜZEYİNDE ORTAK MÜDAHALE UYGULAMALARI

Birey düzeyinde ortak müdahaleler, genellikle psikoterapi tekniklerinin sosyal hizmet uygulamalarıyla harmanlanması şeklinde ortaya çıkar. Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT) gibi kanıta dayalı yaklaşımlar, sosyal hizmet uzmanlarının vaka yönetimi süreçlerine entegre edilebilir. Bir sosyal hizmet uzmanı, danışanın günlük yaşam becerilerini geliştirmesine yardımcı olurken; psikolog, bireyin düşünce ve duygu düzenleme becerilerini güçlendirebilir. Bu paralel süreçler, danışanın hem psikolojik hem de sosyal açıdan güçlenmesini sağlar. Ayrıca bireysel müdahalelerde motivasyonel görüşme teknikleri, danışanın değişime yönelik istekliliğini artırmak için her iki disiplin tarafından da etkin biçimde kullanılabilir.

Aile düzeyindeki müdahaleler, özellikle çocuk koruma, aile içi şiddet, bağımlılık ve kronik hastalık gibi konularda ön plana çıkar. Psikoloji alanı, aile üyelerinin iletişim biçimlerini, rol dağılımlarını ve çatışma çözme yöntemlerini analiz ederken; sosyal hizmet, aileyi destekleyici sosyal politikalar, maddi yardımlar ve toplumsal kaynaklara erişim konularında devreye girer. Aile terapisi ile sosyal hizmet desteklerinin birlikte yürütüldüğü durumlarda, hem aile içi etkileşimler sağlıklı hale gelir hem de ailenin yaşam koşulları iyileştirilir. Bu bütüncül yaklaşım, sorunların yalnızca psikolojik boyutunu değil, ekonomik ve sosyal boyutunu da hedefler.

Grup düzeyindeki müdahaleler ise, hem psikolojik destek hem de sosyal dayanışma ortamı yaratma amacına hizmet eder. Destek grupları, terapötik gruplar, eğitim grupları ve farkındalık atölyeleri bu kapsama girer. Psikoloji, grup dinamiklerini, üyeler arasındaki etkileşimi ve duygusal süreçleri yönetirken; sosyal hizmet, gruba gerekli lojistik desteği, mekân sağlama, katılımcı yönlendirme ve toplumsal kaynaklarla bağlantı kurma gibi görevleri üstlenir. Örneğin, kanser hastaları için düzenlenen bir destek grubunda psikolog, üyelerin hastalıkla başa çıkma stratejilerini geliştirmesine yardımcı olurken; sosyal hizmet uzmanı, tedavi sürecinde karşılaşılan maddi ve sosyal engellerin aşılmasında destek sunar.

Toplum düzeyindeki ortak müdahaleler, sosyal değişimi ve toplumsal iyilik halini hedefleyen projeler şeklinde ortaya çıkar. Toplumsal ruh sağlığı programları, yoksullukla mücadele projeleri, göçmen entegrasyonu ve kriz müdahale planları bu alanın önemli örnekleridir. Psikologlar, toplumun ruh sağlığı ihtiyaçlarını belirlemek, stres ve travma ile başa çıkma becerilerini güçlendirecek eğitimler hazırlamak gibi görevler üstlenirken; sosyal hizmet uzmanları, bu programların uygulanabilirliğini artıracak politika önerileri geliştirebilir, sahada koordinasyon sağlayabilir. Ortak hareket edildiğinde, programlar hem bireylerin psikolojik iyilik haline hem de toplumsal refaha katkı sunar.

DİSİPLİNLER ARASI İŞ BİRLİĞİ VE EKİP ÇALIŞMASININ ÖNEMİ

Ortak müdahale modellerinin etkililiği ve sürdürülebilirliği, büyük ölçüde disiplinler arası iletişimin niteliğine bağlıdır. Psikoloji ve sosyal hizmet gibi farklı mesleki formasyonlara sahip alanların birlikte çalıştığı durumlarda, açık, düzenli ve karşılıklı saygıya dayalı bir iletişim ortamının kurulması temel bir gerekliliktir. Etkili iletişim; rol ve sorumlulukların net biçimde tanımlanmasını, müdahale sürecinde kimin hangi alanda yetki ve sorumluluk üstlendiğinin açıkça belirlenmesini sağlar. Bu durum, hem mesleki sınırların korunmasına hem de ekip içinde güven ilişkilerinin güçlenmesine katkı sunar. Aynı zamanda farklı disiplinlerin bilgi ve bakış açılarını paylaşabilmesine imkân tanıyarak müdahalenin bütüncül niteliğini artırır. Buna karşılık, disiplinler arası iletişimin yetersiz olduğu durumlarda rol karmaşası, yetki çatışmaları ve sorumlulukların belirsizleşmesi ortaya çıkabilir. Bilgi paylaşımındaki eksiklikler, müdahale sürecinin parçalı yürütülmesine ve danışanın ihtiyaçlarının gözden kaçmasına neden olabilir. Ayrıca psikoloji ve sosyal hizmetin farklı mesleki önceliklere ve müdahale odaklarına sahip olması, etkili bir koordinasyon sağlanamadığında uygulamada uyumsuzluklara yol açabilir. Bu tür sorunlar, müdahalenin etkililiğini azaltmakla kalmayıp danışan açısından güvensizlik ve memnuniyetsizlik yaratma riskini de beraberinde getirir. Bu nedenle ortak müdahale ekiplerinde düzenli süpervizyon toplantıları ve vaka değerlendirme oturumları büyük önem taşır. Süpervizyon süreçleri, ekip üyelerinin uygulamalarını gözden geçirmelerine, karşılaşılan etik ve mesleki sorunları tartışmalarına ve ortak bir müdahale dili geliştirmelerine olanak sağlar. Vaka değerlendirme toplantıları ise danışanın durumu hakkında güncel ve bütüncül bilgi paylaşımını

destekleyerek müdahale planlarının eşgüdüm içinde yürütülmesine katkıda bulunur. Ayrıca mesleki gelişim eğitimleri, disiplinler arası çalışma becerilerinin güçlendirilmesine ve ekip üyelerinin birbirlerinin mesleki rollerini daha iyi anlamalarına yardımcı olur. Sosyo-kültürel bağlam ise ortak müdahalelerin tasarlanması ve uygulanmasında belirleyici bir diğer unsurdur. Kültürel değerler, aile yapıları, toplumsal normlar ve dini inançlar, bireylerin sorunları algılama biçimlerini ve yardım arama davranışlarını doğrudan etkiler. Bu nedenle psikolojik ve sosyal hizmet müdahalelerinin kültürel bağlamdan bağımsız olarak ele alınması, müdahalenin etkisini sınırlayabilir. Kültürel duyarlılığın gözetilmediği uygulamalar, birey ve aileler tarafından benimsenmeyebilir ve dirençle karşılanabilir. Örneğin bireycilik kültürünün baskın olduğu toplumlarda bireysel terapi ve kişisel özerkliği vurgulayan müdahaleler daha işlevsel olabilirken; kolektivist kültürlerde aile, akrabalık ve topluluk bağlarını merkeze alan müdahaleler daha etkili sonuçlar doğurabilmektedir. Bu bağlamda psikolog ve sosyal hizmet uzmanının, çalıştıkları bireyin ve grubun kültürel özelliklerini, değer sistemlerini ve sosyal ilişkilerini iyi analiz etmesi gerekir. Kültürel olarak duyarlı ve bağlama uygun biçimde yapılandırılan ortak müdahaleler hem etik açıdan daha güvenilir hem de uygulama açısından daha kabul edilebilir ve etkili sonuçlar üretmektedir.

TEKNOLOJİ DESTEKLİ ORTAK MÜDAHALE UYGULAMALARI

Bu ortak modellerin geleceğinde teknoloji destekli uygulamalar giderek daha merkezi bir rol üstlenmektedir. Dijitalleşme, psikoloji ve sosyal hizmet alanlarında sunulan hizmetlerin mekân ve zaman sınırlılıklarını büyük ölçüde ortadan kaldırarak müdahalelerin erişilebilirliğini artırmaktadır. Çevrim içi psikolojik danışmanlık uygulamaları, yüz yüze hizmete erişimi kısıtlı olan bireyler için önemli bir alternatif sunarken; dijital vaka yönetimi sistemleri, danışan bilgilerinin düzenli biçimde kayıt altına alınmasını, müdahale süreçlerinin izlenmesini ve disiplinler arası ekipler arasında etkili bilgi paylaşımını mümkün kılmaktadır.

Mobil uygulamalar ve sanal destek grupları ise bireylerin kendi kendini izleme, psiko-eğitim materyallerine ulaşma ve benzer deneyimler yaşayan kişilerle etkileşim kurma olanaklarını artırmaktadır. Özellikle kırsal bölgelerde yaşayan, fiziksel engelleri bulunan, kronik hastalığı olan ya da damgalanma kaygısı nedeniyle yüz yüze hizmet almaktan kaçınan bireyler için bu teknolojiler, psikososyal destek hizmetlerine erişimde önemli bir

kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca kriz durumlarında hızlı müdahale imkânı sunması, teknoloji destekli uygulamaların önleyici ve koruyucu hizmetler açısından da değerini artırmaktadır.
Bununla birlikte teknoloji kullanımının yaygınlaşması, etik sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. Gizlilik ve veri güvenliği, dijital ortamlarda yürütülen psikolojik ve sosyal hizmet müdahalelerinde temel bir öncelik olarak ele alınmalıdır. Danışan bilgilerinin korunması, dijital kayıtların güvenli biçimde saklanması ve üçüncü kişilerle izinsiz paylaşımın önlenmesi, mesleki etik ilkelerin ayrılmaz bir parçasıdır. Ayrıca çevrim içi hizmet sunumunda bilgilendirilmiş onamın açık biçimde alınması, hizmetin sınırlarının net olarak belirlenmesi ve mesleki yetkinliklerin korunması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, teknoloji destekli ortak müdahalelerin etkili ve güvenli biçimde sürdürülebilmesi için hem psikoloji hem de sosyal hizmet alanında dijital etik ve mesleki standartlara yönelik düzenlemelerin güçlendirilmesi gerekmektedir.

KORUYUCU VE ÖNLEYİCİ HİZMETLERDE ORTAK YAKLAŞIMLAR

Ortak müdahale modelleri, yalnızca kriz anlarına yönelik geçici çözümler sunmakla sınırlı kalmamakta; koruyucu ve önleyici hizmetler kapsamında da önemli bir işlev üstlenmektedir. Bu yaklaşım, sorunlar ortaya çıkmadan önce risk faktörlerinin belirlenmesini, bireylerin ve grupların güçlendirilmesini ve uzun vadeli psikososyal iyilik hâlinin desteklenmesini amaçlar. Psikoloji ve sosyal hizmetin birlikte yürüttüğü önleyici çalışmalar, bireysel sorunların toplumsal sorunlara dönüşmesini engelleme potansiyeline sahiptir. Örneğin çocuk istismarının önlenmesine yönelik programlarda, psikoloji alanı çocukların duygusal farkındalıklarını, öz güvenlerini ve sınır koyma becerilerini geliştirmeye odaklanırken; sosyal hizmet, ailelerin ebeveynlik becerilerini destekleyen eğitimler, risk altındaki ailelere yönelik sosyal destekler ve koruyucu sosyal politikaların uygulanmasına katkı sağlar. Bu tür bütüncül müdahaleler, yalnızca çocuğu değil, çocuğun içinde bulunduğu aile ve sosyal çevreyi de kapsayarak koruyucu bir etki yaratır.Benzer şekilde okul başarısını artırmaya yönelik ortak müdahalelerde, psikolojik destek kapsamında öğrenme güçlükleri, motivasyon sorunları ve sınav kaygısı gibi bireysel etkenler ele alınırken; sosyal hizmet, okul-aile iş birliğini güçlendirme, dezavantajlı öğrencilere yönelik kaynaklara erişim sağlama ve okul ortamındaki sosyal riskleri azaltma yönünde çalışmalar yürütür. Bu iş

birliği, öğrencinin akademik performansını artırmanın yanı sıra okula aidiyet duygusunu ve psikososyal uyumunu da destekler.İşsizlikle mücadele alanında geliştirilen önleyici programlarda ise psikoloji, bireylerin benlik saygısını, mesleki öz yeterlilik algısını ve stresle başa çıkma becerilerini güçlendirmeyi hedeflerken; sosyal hizmet, istihdam politikaları, mesleki eğitim olanakları ve sosyal destek mekanizmalarıyla bireyin toplumsal yaşama katılımını kolaylaştırır. Bu tür bütüncül yaklaşımlar, işsizliğin yol açabileceği ruhsal sorunların önüne geçilmesine katkı sağlar.

SONUÇ

Psikoloji ve sosyal hizmetin kesişiminde geliştirilen ortak müdahale modelleri, bireysel sorunlardan toplumsal düzeydeki yapısal problemlere kadar uzanan geniş bir alanda etkili ve sürdürülebilir çözümler üretme kapasitesine sahiptir. Bu modeller, bireyin yalnızca psikolojik belirtilerini değil, aynı zamanda sosyal çevresini, yaşam koşullarını ve toplumsal bağlamını da dikkate alarak bütüncül bir değerlendirme ve müdahale süreci sunar. Bu yönüyle ortak müdahale yaklaşımları, parçalı ve tek boyutlu uygulamaların ötesine geçerek daha kalıcı ve derinlemesine iyilik hâli oluşturmayı hedefler. Her iki disiplinin güçlü yanlarının bir araya getirilmesi, müdahale sürecinin etkililiğini önemli ölçüde artırmaktadır. Psikolojinin bireyin duygu, düşünce ve davranış süreçlerine yönelik bilimsel ve kanıta dayalı yöntemleri ile sosyal hizmetin bireyi toplumsal kaynaklarla buluşturan, hak temelli ve çevre odaklı yaklaşımı birbirini tamamlayıcı nitelik taşır. Bu bütünleşme, bireylerin ruhsal iyilik hâlinin güçlenmesine katkı sağlarken; aynı zamanda sosyal dışlanma, yoksulluk, eşitsizlik ve erişim sorunları gibi toplumsal risklerin azaltılmasına da hizmet eder. Böylece ortak müdahale modelleri, bireysel iyileşme ile toplumsal refah arasında güçlü bir bağ kurar.

Geleceğe yönelik olarak disiplinler arası iş birliğinin daha sistematik ve kurumsal bir yapıya kavuşturulması büyük önem taşımaktadır. Psikoloji ve sosyal hizmet eğitim programlarında ortak dersler, uygulamalı çalışmalar ve saha deneyimlerine daha fazla yer verilmesi, meslek elemanlarının iş birliğine dayalı çalışma becerilerini erken dönemde geliştirmelerine olanak tanıyacaktır. Ayrıca ortak süpervizyon modelleri ve çok disiplinli ekip uygulamalarının yaygınlaştırılması, mesleki sınırların korunarak etkili iş birliğinin sürdürülmesini destekleyecektir. Bunun yanı sıra teknoloji destekli müdahale modellerinin yaygınlaştırılması, ortak uygulamaların erişilebilirliğini ve sürdürülebilirliğini artıracaktır. Dijital platformlar, çevrim

içi danışmanlık hizmetleri ve entegre vaka yönetim sistemleri sayesinde daha geniş kitlelere ulaşmak mümkün hale gelirken, erken müdahale ve izleme süreçleri de güçlenecektir. Tüm bu gelişmeler, etik ilkeler ve mesleki standartlar çerçevesinde ele alındığında, psikoloji ve sosyal hizmet alanındaki ortak müdahale modellerinin gelecekte daha etkili, kapsayıcı ve toplumsal fayda üreten bir yapıya kavuşmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Alyüz, S. B. A. (2020). Sosyal desteğin birey yaşamında önemi ve sosyal hizmet. *Talim*, *4*(1), 115-134.

Güre, M. D. P., & Erdoğan, S. GRUPLARLA SOSYAL HİZMET MÜDAHALELERİNE İLİŞKİN TÜRKİYE'DEKİ LİSANSÜSTÜ TEZLER: SİSTEMATİK BİR İNCELEME. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, *8*(2), 156-176.

Karataş, K., & Erkan, G. (2002). Türkiye'de sosyal hizmet eğitiminin tarihçesi. *Sosyal hizmet sempozyumu*, 18-19.

Mavili, A., Arıcı, A., Gönültaş, B., Öngören, B., Şen, B., Elitez, D., ... & Şimşek, Z. *Sosyal Hizmet Meslek ve Disiplininin Diğer Meslek ve Disiplinler ile İlişkisi*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Oral, M., & Tuncay, T. (2012). RUH SAĞLIĞI ALANINDA SOSYAL HİZMET UZMANLARININ ROL VE SORUMLULUKLARI. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *23*(2), 93-114.

Özden, S. A. (2015). KORUYUCU RUH SAĞLIĞI HİZMETLERİNDE SOSYAL HİZMETİN ROLÜ1. *Hacettepe University Journal of Economics & Administrative Sciences/Hacettepe Üniversitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *26*(1).

Ünlü, İ. İ., Karağaç, H., & Var, E. Ç. (2023). KLİNİK SOSYAL HİZMET MÜDAHALESİ VE UYGULAMA ALANLARI.

Yanardağ, M. Z., & Özmete, E. (2017). Bir Mesleki Uygulama Alani Olarak Geçmişten Geleceğe Klinik Sosyal Hizmet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, *28*(1), 203-226.

Türkiye'de Vergi Yükü Tartışmaları: Mehmet Şimşek'in Söylemi Üzerine Analitik Bir Değerlendirme

Hasret KAYA[1]

[1]Arş. Gör. Dr.; Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü. hasretgenc@ktu.edu.tr ORCID No: 0000-0001-9896-9204

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de vergi yüküne ilişkin tartışmaları vergi sisteminin yapısal özellikleri, OECD göstergeleri ve Hazine ve Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'in vergi yüküne yönelik söylemi çerçevesinde analitik olarak incelemektedir. Türkiye'nin vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı OECD ortalamasının altında seyretmekle birlikte, dolaylı vergilerin yüksek payı, dar vergi tabanı, kapsamlı vergi harcamaları ve kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, vergi yükünün mükellefler üzerindeki fiilî etkilerini artırmaktadır. Çalışmada, vergi yükünün artırılmasını savunan yaklaşımlar ile bu yaklaşımlara yönelik eleştiriler kamu maliyesi literatürü ışığında değerlendirilmiştir. Bulgular, vergi sistemindeki yapısal sorunlar giderilmeden gerçekleştirilecek vergi artışlarının mali sürdürülebilirlik, vergi uyumu ve ekonomik etkinlik açısından sınırlı sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede çalışma, vergi yükü tartışmalarının vergi oranlarının artırılmasından ziyade, vergi sisteminin adalet, etkinlik ve sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler – Vergi Yükü, Vergi Yapısı, Vergi/GSYH oranı, Mali Disiplin.

GİRİŞ

Türkiye'de vergi yükü ekonomik gelişmelere ve mali politika tercihlerine bağlı olarak zaman zaman kamuoyunun ve akademik çevrelerin gündemine gelen bir konu olup özellikle son dönemde mali disiplin, bütçe dengesi ve vergi tabanının genişletilmesine yönelik değerlendirmelerle yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle Hazine ve Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'in Türkiye'de vergi yükünün artırılması gerektiğine yönelik açıklamaları, mevcut vergi kapasitesinin yeterliliği, vergi tabanının genişliği, kayıt dışı ekonominin boyutu ve vergi sisteminin adalet ilkeleri açısından yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır. Şimşek'in söylemi, Türkiye'nin vergi/GSYH oranının OECD ortalamasının oldukça altında seyretmesine ve mali sürdürülebilirlik açısından ortaya çıkan baskılara işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte söz konusu söylemin hangi yapısal unsurlara dayandığı, vergi yükünün nasıl ölçüldüğü ve Türkiye'nin vergi yapısının uluslararası karşılaştırmalarda hangi konumda bulunduğu incelenmeye değer görülmektedir.

Vergi yükü kavramı, devletin topladığı vergilerin milli gelire oranı olmakla birlikte, yalnızca nicel bir göstergeden ibaret değildir. Vergi kompozisyonu, kayıt dışılık, vergi harcamaları ve mükellef davranışları gibi yapısal unsurlar vergi yükünün toplum üzerinde hissedilen etkilerini belirgin biçimde şekillendirmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de vergi yükünün düşük görünmesine rağmen vergi baskısının yüksek algılanması, dolaylı vergilerin

ağırlığı ve vergi tabanının darlığı gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla vergi yükü tartışmalarının teknik olarak doğru değerlendirilebilmesi için hem kavramsal çerçevenin hem de vergi sisteminin yapısal bileşenlerinin bütüncül biçimde ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışma, Mehmet Şimşek'in vergi yükünün artırılması gerektiğine yönelik söylemini, Türkiye'nin vergi yapısını ve uluslararası karşılaştırmalardaki konumunu dikkate alarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle vergi yükünün tanımı ve Türkiye'nin genel vergi düzeyi ele alınacaktır. Daha sonra OECD ülkeleriyle yapılan karşılaştırmalı analiz yapılacak ve Türkiye'nin vergi yapısı, dolaylı-dolaysız vergi dengesi, vergi harcamaları ve kayıt dışı ekonominin etkileri incelenecektir. Son aşamada ise vergi yükünün artırılmasına yönelik görüşler ve bu görüşlere yönelik eleştirel yaklaşımlar tartışılarak Mehmet Şimşek'in söylemi mevcut vergi sistemi çerçevesinde değerlendirilerek politika önerileri ortaya koyulacaktır.

VERGİ YÜKÜ

Türkiye'de vergi yükü ekonomik gelişmelere ve mali politika tercihlerine bağlı olarak zaman zaman kamuoyunun ve akademik çevrelerin gündemine gelen bir konu olup özellikle son dönemde mali disiplin, bütçe dengesi ve vergi tabanının genişletilmesine yönelik değerlendirmelerle yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Özellikle Hazine ve Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'in Türkiye'de vergi yükünün artırılması gerektiğine yönelik açıklamaları, mevcut vergi kapasitesinin yeterliliği, vergi tabanının genişliği, kayıt dışı ekonominin boyutu ve vergi sisteminin adalet ilkeleri açısından yeniden değerlendirilmeye başlanmıştır. Şimşek'in söylemi, Türkiye'nin vergi/GSYH oranının OECD ortalamasının oldukça altında seyretmesine ve mali sürdürülebilirlik açısından ortaya çıkan baskılara işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bununla birlikte söz konusu söylemin hangi yapısal unsurlara dayandığı, vergi yükünün nasıl ölçüldüğü ve Türkiye'nin vergi yapısının uluslararası karşılaştırmalarda hangi konumda bulunduğu incelenmeye değer görülmektedir.

Vergi yükü kavramı, devletin topladığı vergilerin milli gelire oranı olmakla birlikte, yalnızca nicel bir göstergeden ibaret değildir. Vergi kompozisyonu, kayıt dışılık, vergi harcamaları ve mükellef davranışları gibi yapısal unsurlar vergi yükünün toplum üzerinde hissedilen etkilerini belirgin biçimde şekillendirmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de vergi yükünün düşük görünmesine rağmen vergi baskısının yüksek algılanması, dolaylı vergilerin

ağırlığı ve vergi tabanının darlığı gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla vergi yükü tartışmalarının teknik olarak doğru değerlendirilebilmesi için hem kavramsal çerçevenin hem de vergi sisteminin yapısal bileşenlerinin bütüncül biçimde ele alınması gerekmektedir.

Bu çalışma, Mehmet Şimşek'in vergi yükünün artırılması gerektiğine yönelik söylemini, Türkiye'nin vergi yapısını ve uluslararası karşılaştırmalardaki konumunu dikkate alarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle vergi yükünün tanımı ve Türkiye'nin genel vergi düzeyi ele alınacaktır. Daha sonra OECD ülkeleriyle yapılan karşılaştırmalı analiz yapılacak ve Türkiye'nin vergi yapısı, dolaylı-dolaysız vergi dengesi, vergi harcamaları ve kayıt dışı ekonominin etkileri incelenecektir. Son aşamada ise vergi yükünün artırılmasına yönelik görüşler ve bu görüşlere yönelik eleştirel yaklaşımlar tartışılarak Mehmet Şimşek'in söylemi mevcut vergi sistemi çerçevesinde değerlendirilerek politika önerileri ortaya koyulacaktır.

Vergi Yükünün Tanımı

Vergi yükü, genel olarak bir ekonomide devletin topladığı vergilerin milli gelire oranı olarak tanımlanmakta ve ülkeler arası mali kapasite karşılaştırmalarında temel bir gösterge olarak kullanılmaktadır. OECD tarafından "tax-to-GDP ratio" şeklinde standartlaştırılan bu ölçüt kamu gelirlerinin ekonomik faaliyetler içindeki payını yansıtmaktadır (OECD, 2024a:17).

Vergi yükü kavramı yalnızca bir oranı ifade etmemekte ve vergi sisteminin toplumsal refah üzerindeki etkilerini de kapsamaktadır. Musgrave ve Musgrave (1989), vergiyi devletin ekonomik birimlerden kaynak aktarımını sağlayan temel mali araç olarak tanımlarken; Stiglitz (2000) vergi yükünün özellikle dağılım boyutuna dikkat çekerek vergi yapısının adalet ve etkinlik ilkeleri doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla vergi yükü, basit bir hesaplama olarak görülmemeli aksine mevcut ekonomik yapı, vergi kompozisyonu ve mükellef davranışlarını da içeren kapsamlı bir mali gösterge olarak ele alınmalıdır.

Türkiye'de Genel Vergi Yükü

Türkiye'de genel vergi yükü, son kırk yıllık dönem boyunca kademeli olarak artmakla birlikte, hâlen OECD ortalamasının altında seyretmektedir. Sayıştay verilerine göre Türkiye'de toplam vergi gelirlerinin GSYH'ye oranı 1970'lerde %10'un altında iken, 2000'li yıllardan itibaren %20-25 bandında seyretmiştir (Öztürk vd., 2019). OECD verileri ise Türkiye'nin son yıllarda kabaca %20,8-23,5 bandında bir vergi yüküne sahip olduğunu göstermektedir. Bu düzey, OECD ortalaması olan yaklaşık %34'ün belirgin

şekilde altında olup Türkiye'nin göreli olarak düşük vergi yüküne sahip ülkeler arasında sınıflandırılmasını sağlamaktadır (OECD, 2024a).

Ne var ki vergi yükünün toplum tarafından hissedilişi bu nicel göstergelerle birebir örtüşmemektedir. Türkiye'de vergi yapısının ağırlıklı olarak dolaylı vergilere dayanması, özellikle tüketim üzerindeki KDV ve ÖTV gibi vergilerin düşük ve orta gelir grupları üzerinde orantısal olarak daha yüksek bir yük yaratmasına neden olmaktadır. Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payının yüksek seyretmesi vergi yükünün hesaplanandan çok daha ağır algılanmasına yol açmaktadır (Bakır, 2023).

Bu sorunların bir boyutunu da vergi harcamaları oluşturmaktadır. İstisna, muafiyet, indirim ve benzeri düzenlemeler yoluyla belirli faaliyet veya mükellef gruplarının vergi yükünü fiilen azaltan vergi harcamaları, Türkiye'de GSYH'nin yaklaşık %5-6'sına karşılık gelen önemli bir gelir kaybı yaratmaktadır. Bu durum vergi tabanını daraltmakta, efektif vergi yükünün mükellefler arasında dengesiz dağılmasına neden olmakta ve dolaylı vergilere bağımlılığı artırarak vergi sisteminin adalet boyutunu zayıflatmaktadır (Birinci, 2023).

Ayrıca vergi yükünün toplumsal etkileri, mükellef davranışları ile de yakından ilişkilidir. Vergi oranlarının düzeyi, vergi sisteminin algılanan adaleti ve idarenin uygulama kapasitesi, gönüllü uyumu doğrudan belirlemektedir. Mevzuatın karmaşıklığı, dolaylı vergi baskısı ve kayıt dışılığın caydırıcı olmayan yapısı, vergi kaçınma ve kaçakçılık eğilimlerini artırmaktadır. Bu durum vergi yükünün kayıtlı mükellefler üzerinde daha da yoğunlaşmasına neden olmaktadır (Bayraklı ve Demir, 2004).

Vergi yükünün hesaplanandan daha yüksek algılanmasının bir diğer nedeni ise kayıt dışı ekonominin büyüklüğüdür. Kayıt dışı faaliyetlerin yaygın olduğu bir ekonomide vergi yükü kayıtlı mükellefler üzerinde yoğunlaşmakta ve bu durum fiilî vergi yüklerini arttırmaktadır (İlgün vd., 2024:39). Bu çerçevede vergi sisteminin adalet ve etkinlik boyutunun zayıflaması, Türkiye'nin uluslararası karşılaştırmalarda düşük vergi yüküne sahip görünmesine rağmen vergi kompozisyonundaki yapısal sorunların perdelenmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de vergi yüküne ilişkin değerlendirmelerin yalnızca GSYH oranlarıyla sınırlı kalması yanıltıcı sonuçlara neden olacağından vergi türlerinin dağılımı, vergi harcamalarının kapsamı, mükellef davranışları ve kayıt dışılık düzeyi ile birlikte ele alınması gerekmektedir.

TÜRKİYE'NİN VERGİ YÜKÜNE OECD PERSPEKTİFİNDEN BİR BAKIŞ

Türkiye'nin vergi yükünün değerlendirilmesinde uluslararası karşılaştırmalar önemli bir ölçüttür. OECD ülkeleri, ortak tanımlar ve düzenli veri sunmaları nedeniyle bu karşılaştırmalar için temel referans niteliği taşır. Bu bölümde Türkiye'nin vergi/GSYH oranı OECD ortalaması ve seçilmiş ülkelerle karşılaştırılarak, mevcut konumunun hangi faktörlerle şekillendiği incelenmektedir. Vergi yükü kavramı, devletin topladığı vergilerin milli gelire oranı olmakla birlikte, yalnızca nicel bir göstergeden ibaret değildir. Vergi kompozisyonu, kayıt dışılık, vergi harcamaları ve mükellef davranışları gibi yapısal unsurlar vergi yükünün toplum üzerinde hissedilen etkilerini belirgin biçimde şekillendirmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de vergi yükünün düşük görünmesine rağmen vergi baskısının yüksek algılanması, dolaylı vergilerin ağırlığı ve vergi tabanının darlığı gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla vergi yükü tartışmalarının teknik olarak doğru değerlendirilebilmesi için hem kavramsal çerçevenin hem de vergi sisteminin yapısal bileşenlerinin bütüncül biçimde ele alınması gerekmektedir.

OECD Ülkeleri ile Karşılaştırmalı Analiz

Vergi yükünün uluslararası karşılaştırmalarda değerlendirilmesinde en yaygın ölçüt, toplam vergi gelirlerinin GSYH'ye oranını ifade eden tax-to-GDP ratio göstergesidir. OECD'nin Revenue Statistics (2024b) çalışmasına göre, OECD ülkelerinde ortalama vergi yükü 2023 yılı itibarıyla %33,9 düzeyindedir. Buna karşılık Türkiye'nin vergi yükü aynı yıl yaklaşık %23,5 olarak ölçülmüştür. Bu değer Türkiye'yi OECD içinde vergi yükü en düşük ülkeler grubuna dâhil etmiştir.

Bu veriler, Türkiye'nin diğer gelişmiş ekonomilere kıyasla daha düşük bir vergi düzeyiyle faaliyet gösterdiği izlenimini güçlendirmektedir. Bununla birlikte, OECD'nin vergi tanımı her ne kadar "devlet tarafından tahsil edilen zorunlu ve karşılıksız ödemeler" şeklinde standartlaştırılmış olsa da, ülkeler arasında sosyal güvenlik katkılarının niteliği, yerel yönetimlerin vergi yetkisi ve zorunlu kesintilerin sınıflandırılması bakımından önemli farklar bulunmaktadır (OECD, 2023). Bu nedenle nominal vergi yükü düzeyini tek başına yeterli bir gösterge olarak almak yanıltıcı olabilir.

Özellikle Türkiye açısından vergi yükünden çok vergi yapısının kompozisyonu belirleyici önem taşımaktadır. Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payının oldukça yüksek olması, vergi sisteminin gelir dağılımı ve ekonomik davranışlar üzerindeki etkisini OECD ülkelerinden belirgin biçimde farklılaştırmaktadır. Ayrıca vergi tabanının darlığı, kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve istisna ile muafiyetlerin hacmi de Türkiye'yi vergi/GSYH oranı düşük görünmesine rağmen mükellefler üzerinde görece

yoğun bir vergi baskısının hissedildiği bir konuma yerleştirmektedir (Çanakçıoğlu ve Görçün, 2022).

Tablo 1: Vergi Gelirleri/GSYH Oranı (%) - Türkiye ve Seçilmiş OECD Ülkeleri

Ülke	Vergi/GSYH (%)	Yıl	Açıklama
Türkiye	23,5	2023	OECD ortalamasının altında vergi yükü
Meksika	17,7	2023	OECD'nin en düşük vergi yükü
Güney Kore	28,9	2023	OECD ortalamasının biraz altında vergi yükü
Japonya	34,4	2022	OECD ortalamasına yakın vergi yükü
Macaristan	29-30	2023	OECD ortalamasının altında vergi yükü
Polonya	34	2023	OECD ortalamasına yakın vergi yükü
İtalya	42-43	2023	OECD ortalamasının oldukça üzerinde vergi yükü
Fransa	43,8	2023	OECD'nin en yüksek vergi yükü
Danimarka	43,4	2023	OECD ortalamasının oldukça üzerinde vergi yükü
Kanada	34-35	2022	OECD ortalamasına yakın vergi yükü
Avustralya	30	2023	OECD ortalamasının altında vergi yükü
OECD Ort.	33,9	2023	-

Kaynak: OECD 2024b

Tablo 1, Türkiye'nin ölçülen vergi/GSYH oranı bakımından OECD ortalamasının belirgin şekilde altında yer aldığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu görünüm, Türkiye'nin teknik anlamda düşük bir vergi yüküne sahip olduğu yönündeki değerlendirmeleri istatistiksel olarak desteklemektedir. Bununla birlikte tablo, vergi sisteminin yapısal bileşenlerini, vergi tabanının genişliğini, dolaylı-dolaysız vergi dengesini, kayıt dışılığın yaygınlığını ve istisna-muafiyetlerin kapsamını yansıtmadığı için, vergi baskısının toplum üzerindeki fiilî etkilerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Başka bir ifadeyle, Türkiye'nin düşük görünen nominal vergi/GSYH oranı, vergi sistemindeki yapısal sorunlar nedeniyle mükelleflerin hissettiği vergi yükünü doğru biçimde temsil etmemektedir. Bu nedenle tablo, vergi baskısı, mali kapasite, gelir dağılımı etkileri veya vergi adaleti gibi boyutları tek başına değerlendirmeye imkân tanımayan sınırlı bir karşılaştırmalı görünüm sunmaktadır.

Düşük Vergi Yükünün Yapısal Nedenleri

Türkiye'nin OECD ortalamasının altında bir vergi/GSYH oranına sahip olması, literatürde kimi zaman rekabetçilik veya potansiyel mali esneklik açısından avantaj olarak yorumlanabilmektedir. Ancak bu tür değerlendirmeler, vergi sisteminin yapısal özellikleri dikkate alınmadığında

sınırlı ve yanıltıcı bir çerçeve sunmaktadır. Oysa OECD'nin standart tax-to-GDP oranı, sadece tahsil edilen vergilerin büyüklüğünü ölçmekle birlikte vergi tabanının genişliği, kayıt dışılığın düzeyi, dolaylı vergilerin ağırlığı ve vergisel istisnaların yaygınlığı gibi yapısal unsurları yansıtmamaktadır (OECD, 2024b). Türkiye bağlamında düşük vergi yükünün arkasında üç temel faktör öne çıkmaktadır.

- Dar vergi tabanı: Musgrave ve Musgrave'ın (1989) dar vergi tabanının vergi yükünü belirli gruplar üzerinde yoğunlaştırdığına ilişkin teorik çerçevesiyle uyumlu olarak, Türkiye'de dolaylı vergilerin vergi gelirleri içindeki %65'i aşan payı, vergi yükünün daha ağır hissedilmesine ve gelir dağılımı üzerinde adaletsiz bir etki yaratmasına neden olmaktadır.
- Yüksek kayıt dışılık: Kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, tahsil edilebilir vergi potansiyelinin önemli bir kısmının kullanılamamasına neden olmaktadır. Bu durum vergi-GSYH oranını düşük tutmakla birlikte, kamu maliyesinin etkin vergi kapasitesinin zayıfladığı anlamına gelmektedir (OECD, 2024a).
- Geniş vergi harcamaları: Muafiyet, istisna ve indirimlerin kapsamının genişliği, nominal vergi oranlarıyla fiilî vergi yükü arasında dikkate değer bir farklılaşma yaratmaktadır. Vergi harcamalarının GSYH'ye oranının birçok yıl %5-6 bandında seyretmesi, vergi yükünün düşük görünmesine katkı sağlamakta, fakat aynı zamanda vergi sisteminin etkinliğini sınırlamaktadır (Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023).

Bu çerçevede Türkiye'de vergi/GSYH oranının düşük olması, sıklıkla sunulduğu gibi 'avantajlı bir durum' ya da 'kullanılabilir mali alan' anlamına gelmemektedir. Aksine bu görünüm, vergi sisteminin derinleşmiş yapısal sorunlarını maskeleyen yanıltıcı bir göstergedir. Daralmış vergi tabanı, kronikleşmiş kayıt dışılık, tüketim vergilerine aşırı bağımlılık ve kapsamı sürekli genişleyen istisna-muafiyet rejimi, vergi yükünü istatistiksel olarak düşük gösterirken toplumun geniş kesimleri üzerinde çok daha ağır bir fiilî yük oluşturmakta ve sistematik bir adaletsizlik üretmektedir. Bu nedenle düşük vergi/GSYH oranı, mali performansın değil, vergi sisteminin bozulmuş yapısının bir sonucudur.

TÜRKİYE'NİN VERGİ YAPISI

Türkiye'nin vergi yapısı, vergi yükünün nasıl dağıldığını ve mükellefler üzerindeki fiilî etkilerini belirleyen temel unsurlardan biridir. Dolaylı ve dolaysız vergilerin bileşimi, vergi harcamalarının kapsamı ve kayıt dışı ekonominin büyüklüğü, vergi sisteminin adalet ve etkinlik

düzeyini doğrudan etkilemektedir. Bu bölümde Türkiye'nin vergi yapısı bu temel unsurlar çerçevesinde ele alınmaktadır.

Dolaylı - Dolaysız Vergi Dengesizliği

Türk vergi sisteminin en belirgin yapısal özelliği, dolaylı vergilere olan yüksek bağımlılıktır. KDV ve ÖTV gibi tüketim üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı uzun süredir OECD ortalamasının oldukça üzerindedir ve bu durum vergi yapısının temel karakteristiğini oluşturmaktadır. Dolaylı vergilerin tarihsel seyri Grafik 1'de gösterilmektedir.

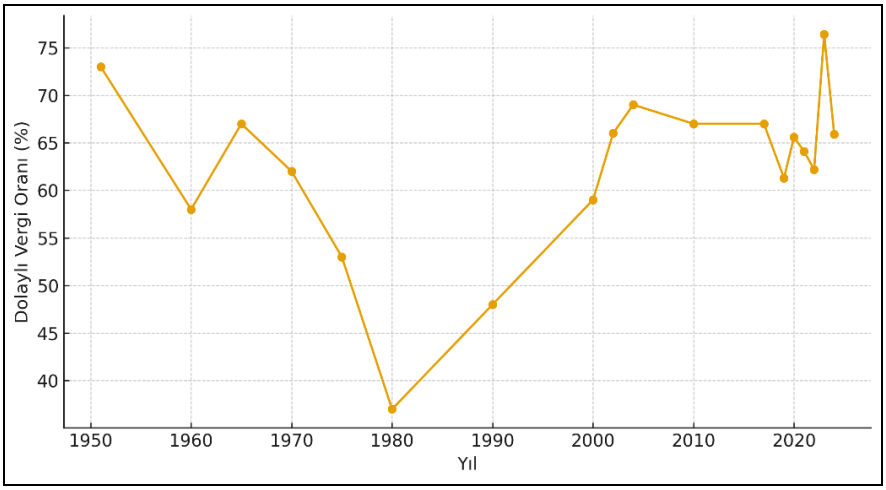

Grafik 1: Türkiye'de Dolaylı Vergi Oranının Tarihsel Seyri (1951-2024)

Grafik 1, Türkiye'de dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payının kalıcı biçimde yüksek seyrettiğini göstermektedir. 2023 yılında oran %76,4 ile tarihsel zirveye çıkmış, 2024 ve 2025'te sırasıyla %65,9 ve %65,15 düzeylerinde gerçekleşmiştir. Bu görünüm, teknik vergi/GSYH oranlarının görece düşük olmasına rağmen mükelleflerin hissettiği vergi baskısının neden daha yüksek olduğuna dair önemli bir açıklama sunmaktadır (Bakır, 2023).

Dolaylı vergilerin ağırlığı, vergi adaletini ve gelir dağılımını olumsuz etkileyen temel unsurlardan biridir. Zira bu vergiler ödeme gücünü dikkate almaksızın tüketim üzerinden alındığı için düşük gelirli hane halklarını orantısız biçimde etkilemektedir (Stiglitz ve Rosengard, 2015). Türkiye'de 1980 sonrası uygulanan mali uyum politikaları, vergi sisteminin dolaylı vergilere dayalı bir yapıya yönelmesine neden olmuştur. KDV'nin 1985'te, ÖTV'nin ise 2002'de yürürlüğe girmesiyle dolaylı vergilerin bütçe gelirleri içindeki ağırlığı belirgin biçimde artmıştır (Oyan, 2013). Yüksek kayıt dışılık, literatürde dolaysız vergilerin tabanını daraltarak devletleri tahsilatı daha kolay olan tüketim temelli vergilere yönelmeye zorlayan temel

bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Alm ve Torgler, 2006). Türkiye'deki vergi yapısının gelişimi de bu genel eğilimle uyum göstermektedir.

Dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı ise sınırlı düzeyde kalmaktadır. Türkiye'de kişisel gelir vergisinin payı %15-18 bandında olup OECD ortalamasının belirgin biçimde gerisindedir. Kurumlar vergisinin payı da benzer bir görünüm sergilemektedir (OECD, 2024a). Vergi yapısındaki bu dağılım, Türkiye'yi tüketim ağırlıklı vergi kompozisyonuna sahip ülkeler arasında konumlandırmaktadır (Bird ve Zolt, 2005; Kesik ve Kırbaş, 2019).

Sonuç olarak, Grafik 1'de gözlenen kalıcı yüksek oranlar Türkiye'de dolaylı vergilerin geçici politik tercihlerden ziyade sistematik bir mali yapı unsuru hâline geldiğini göstermektedir. Bu yapı hem gelir dağılımı hem etkinlik hem de mükelleflerin hissettiği vergi yükü açısından kalıcı etkiler üretmektedir.

Vergi Harcamaları

Vergi harcamaları, devletin belirli ekonomik veya sosyal hedefleri gerçekleştirmek amacıyla vergi sistemine dâhil ettiği istisna, muafiyet, indirim, teşvik ve erteleme niteliğindeki düzenlemeler sonucunda ortaya çıkan potansiyel vergi gelirinden vazgeçişi ifade etmektedir. Bütçede açık bir gider kalemi olarak yer almamalarına rağmen, mali etkileri nedeniyle örtük bir kamu harcaması niteliği taşıdıklarından uluslararası literatürde "tax expenditures" başlığı altında değerlendirilmektedir (Surrey ve McDaniel, 1985).

Türkiye'de vergi harcamalarının düzeyi, OECD ülkeleriyle karşılaştırıldığında dikkat çekici biçimde yüksektir. Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın Vergi Harcaması Raporu'na göre (2023), vergi harcamalarının GSYH'ye oranı son yıllarda %5-6 seviyesinde gerçekleşmekte olup bu oran OECD ortalamasının (%1-3) oldukça üzerindedir. Bu yüksek düzey, vergi tabanında belirgin bir aşınmaya ve nominal vergi oranlarına rağmen efektif vergi kapasitesinin sınırlı kaldığına işaret etmektedir. Türkiye'de vergi harcamalarının bileşimine ilişkin ampirik çalışmalar da bu görünümü desteklemektedir. Birinci (2023), vergi harcamalarının ağırlıklı olarak KDV istisnaları, kurumlar vergisi muafiyetleri, yatırım teşvikleri ve sosyal amaçlı indirimlerde yoğunlaştığını; bu yapının hem vergi tabanını daralttığını hem de bütçe gelirlerinde anlamlı bir kayba yol açtığını göstermektedir. Eriçok (2019) da benzer şekilde KDV kaynaklı vergi harcamalarının toplam içinde en yüksek paya sahip olduğunu ortaya koymakta ve vergi harcamalarının gelir kompozisyonundaki dengesizliği artırdığını vurgulamaktadır.

Uluslararası literatürde vergi harcamalarına yönelik temel eleştiriler ise şeffaflık ve etkinlik odaklıdır. OECD (2022), ülkelerin önemli bir bölümünde vergi harcamalarının maliyetine ilişkin kapsamlı değerlendirme yapılmadığını ve istisna ile muafiyetlerin ekonomik etkilerinin sistematik biçimde ölçülmediğini belirtmektedir. Burman ve Phaup (2012), vergi

harcamalarının zaman içinde kalıcı hale gelme eğilimi göstererek başlangıçtaki politika amaçlarını aşabildiğini ve vergi sisteminde karmaşıklığa yol açtığını ifade etmektedir. Stiglitz (2000) ise vergi muafiyetlerinin gelir dağılımını bozarak eşitsizliği artırabileceğini ve mali disiplin üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini vurgulamaktadır.

Kayıt Dışı Ekonomi ve Vergi Uyumu

Kayıt dışı ekonomi, Türkiye'de vergi tabanını daraltan temel yapısal sorunların başında gelmektedir. Çeşitli ampirik yöntemlere dayanan çalışmalar, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin uzun yıllardır GSYH'nin dikkate değer bir bölümünü oluşturduğunu göstermektedir. Örneğin DYMIMIC yaklaşımını kullanan Schneider (2006), Türkiye'de kayıt dışı ekonominin 2000'li yılların başında GSYH'nin yaklaşık dörtte birine denk geldiğini tahmin etmektedir. Para talebi ve hareketli ortalama yöntemlerini temel alan Bilen ve Börekçi Şahan (2023) ise, kayıt dışılığın 2021 yılı itibarıyla GSYH'nin %17-21 aralığında seyrettiğini ortaya koymaktadır. Oğuztürk ve Ünal (2017) da Türkiye'nin uluslararası karşılaştırmalarda görece yüksek bir kayıt dışılık seviyesine sahip olduğunu ve bu durumun mali sisteme ek baskı oluşturduğunu vurgulamaktadır. TÜİK verileri de bu bulguları desteklemekte ve 2023 yılına gelindiğinde kayıt dışı istihdam oranının hâlen %30'un üzerinde olduğunu göstermektedir (TÜİK, 2023). Tüm bu göstergeler birlikte değerlendirildiğinde, kayıt dışı ekonominin hem kamu gelir potansiyelini sınırladığı hem de dolaysız vergi tabanını daraltarak vergi yapısında dolaylı vergilerin ağırlığının artmasına zemin hazırladığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Seçilmiş OECD Ülkelerinde GSYH'ye Oranla Kayıt Dışı Ekonomi Büyüklüğü (2015 ve 2021 Tahminleri)

Ülke	2015 (%)	2021 (%)
Türkiye	28,3	32,0
Meksika	28,0	NA
Güney Kore	19,8	NA
Japonya	10,4	8,8
Macaristan	20,6	25,0
Polonya	18,0	22,0
İtalya	19,5	20,1
Fransa	12,3	13,1
Danimarka	12,0	9,6
Kanada	10,6	9,7
Avustralya	13,0	9,5
OECD Ort.	~16,0	~16,1

Not: 2015 değerleri Medina ve Schneider (2019) küresel veri setine; 2021 değerleri Schneider (2022) Avrupa + OECD tahminlerine dayanmaktadır. NA = İlgili yıl için mevcut tahmin bulunmamaktadır.

Türkiye'nin kayıt dışı ekonomi bakımından uluslararası konumunu daha somut biçimde değerlendirebilmek amacıyla, seçilmiş OECD ülkeleri için 2015 ve 2021 yıllarına ait kayıt dışı ekonomi tahminleri Tablo 2'de sunulmaktadır. 2015 yılı tahminleri Medina ve Schneider'in (2019) küresel veri setine dayanırken, 2021 yılı değerleri Schneider'in (2022) Avrupa ve belirli OECD ülkeleri için güncellediği MIMIC ve para talebi temelli hesaplamalardan elde edilmiştir. Karşılaştırma, Türkiye'de kayıt dışı ekonominin 2015'te GSYH'nin %28,3'ü düzeyindeyken 2021'de %32'ye yükseldiğini göstermektedir. Bu artış eğilimi, aynı dönemde kayıt dışı ekonomisini azaltmayı başaran Japonya, Kanada, Avustralya ve Danimarka gibi gelişmiş OECD ekonomilerinden belirgin biçimde ayrışmaktadır. Öte yandan Macaristan ve Polonya gibi bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde 2021 yılında gözlenen yükseliş, bölgesel dinamiklerdeki heterojenliği ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin, hem 2015 hem de 2021 yılları itibarıyla OECD ortalamasının anlamlı biçimde üzerinde yer aldığı görülmektedir. Meksika ve Güney Kore gibi ülkeler için daha güncel tahminlerin bulunmaması ise kayıt dışı ekonomi ölçümlerindeki yöntemsel sınırlılıkların altını çizmektedir. Genel olarak Tablo 2, Türkiye'de kayıt dışı ekonominin yüksek ve dirençli niteliğinin, vergi tabanını daraltarak uyum sorunlarını ağırlaştırdığını ve dolaylı vergilere bağımlılığı artıran temel yapısal faktörlerden biri olduğunu nicel olarak ortaya koymaktadır.

Vergi uyumu (tax compliance), mükelleflerin gönüllü uyum eğilimleri ile vergi idaresinin denetim kapasitesinin kesiştiği kritik bir kavramdır. Türkiye'de gönüllü uyum düzeyinin düşük kalmasında, vergi sisteminin karmaşıklığı, mevzuatın sık değişmesi, yüksek dolaylı vergi oranları ve vergi adaleti konusundaki olumsuz algılar belirleyici rol oynamaktadır (Şenyüz vd., 2021). Uluslararası literatür de vergi ahlakı (tax morale) ile vergi uyumu arasında güçlü bir ilişki bulunduğunu, algılanan adaletsizliğin caydırıcılık unsurlarından bağımsız biçimde uyumu zayıflatabildiğini göstermektedir (Torgler, 2007; Alm ve McClellan, 2012). Ayrıca Allingham ve Sandmo'nun (1972) modeli, vergi uyumunu yalnızca yakalanma olasılığı ve ceza oranlarıyla değil, risk algısı, ahlaki motivasyon ve idareye duyulan güven gibi davranışsal faktörlerle birlikte değerlendiren teorik bir çerçeve sunmaktadır. Bu perspektif, Türkiye'de vergi uyumsuzluğunun yalnızca mali yaptırımlarla değil, aynı zamanda adalet algısı ve kurumsal güven düzeyiyle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Kayıt dışılığın azaltılması, Türkiye'de vergi yükünün artırılması yönündeki tartışmalarda belirleyici bir niteliğe sahiptir. Kayıt dışılık nedeniyle tahsil edilemeyen potansiyel vergi gelirleri, vergi yapısını dar bir tabana bağımlı hâle getirirken dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payını artırmakta ve sistemin adalet boyutunu zayıflatmaktadır. Bu çerçevede dijital vergi denetim sistemleri, e-fatura, e-defter, e-arşiv, e-yoklama ve risk analitiği tabanlı e-denetim uygulamalarını da kapsayacak şekilde, kayıt dışılığın tespit edilmesi ve önlenmesinde etkili araçlar olarak

öne çıkmaktadır. OECD (2022), Türkiye'nin dijital vergi teknolojilerini yaygınlaştırmada önemli ilerleme kaydettiğini, ancak veri analitiği kapasitesi ile risk temelli denetim süreçlerinin henüz tam etkinliğe ulaşmadığını belirtmektedir. Gelir İdaresi Başkanlığı'nın (2025) Faaliyet Raporu da dijitalleşmenin olumlu etkilerine rağmen kayıt dışılığın azaltılmasında daha kapsamlı yapısal adımlara ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, dijital denetim altyapısının güçlendirilmesinin vergi tabanını genişletmek, dolaylı vergilere aşırı bağımlılığı azaltmak ve vergi sisteminin adalet boyutunu iyileştirmek açısından stratejik önem taşıdığını göstermektedir.

Vergi Yapısının Sosyo-Ekonomik Etkileri

Kamu maliyesi literatürü, vergi yapısının bileşiminin özellikle dolaylı ve dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki oranlarının gelir dağılımı ve dikey adalet üzerinde belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Musgrave ve Musgrave (1989), dolaylı vergilerin gelir düzeyi düştükçe marjinal vergi yükünü artırarak geriletici bir etki yarattığını belirtmektedir. Stiglitz (2000) de dolaylı vergilerin düşük gelirli hane halklarında orantısız refah kaybına yol açtığını ifade etmektedir. Bu teorik çerçeve Türkiye açısından değerlendirildiğinde, vergi gelirlerinin büyük ölçüde dolaylı vergilere dayanması, düşük gelir grupları üzerindeki vergi yükünü artırmakta ve vergi sisteminin adalet boyutunu olumsuz etkilemektedir.

Dolaylı vergilerin yüksek olması, marjinal tüketim eğilimi yüksek olan alt gelir gruplarında reel satın alma gücünü azaltıcı yönde etki yaratarak gelir dağılımı üzerinde baskı oluşturmaktadır. Türkiye'nin vergi yapısına ilişkin OECD'nin 2024 değerlendirmeleri, KDV ve ÖTV gibi tüketim vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının OECD ortalamasına kıyasla oldukça yüksek olduğunu ortaya koymaktadır (OECD, 2024a). Bu veri, dolaylı vergi ağırlıklı bir vergi bileşiminin özellikle düşük gelirli kesimlerin harcama sepeti üzerinde daha fazla yük oluşturma potansiyeli taşıdığını göstermektedir.

Dolaylı vergilerin yüksekliği ekonomik davranışlar üzerinde de etkili olmaktadır. Tüketim vergilerindeki artışlar kısa vadede bütçe gelirlerini yükseltebilse de uzun vadede kayıt dışılığı teşvik etme riskini artırabilir. Vergi uyumu literatürü, yüksek vergi oranlarının adaletsizlik algısıyla birleştiğinde vergi kaçakçılığı ve vergi kaçınması davranışlarını güçlendirdiğini göstermektedir (Allingham ve Sandmo, 1972). Kayıt dışı ekonomi üzerine yapılan uluslararası çalışmalar da vergi yükü ve kayıt dışılık arasında yapısal bir ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır (Schneider ve Enste, 2000).

Vergi yapısının bileşimi, yatırım kararları, üretim maliyetleri ve firmaların rekabet gücü üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır. Dünya Bankası'nın 2023 değerlendirmeleri, enerji ve akaryakıt fiyatlarının vergi politikalarıyla birlikte üretim maliyetleri üzerinde baskı oluşturabildiğini ve

bu maliyet baskısının özellikle fiyat duyarlılığı yüksek sektörlerde rekabetçiliği etkileyebildiğini ortaya koymaktadır (World Bank, 2023). OECD'nin 2022 vergi analizleri ise, vergi tabanının genişletildiği, dolaysız vergilerin payının artırıldığı ve vergi sisteminin öngörülebilirliğinin sağlandığı ekonomilerde sermaye birikiminin daha etkin gerçekleşebildiğini ve büyüme dinamiklerinin daha istikrarlı bir yapıya sahip olabildiğini göstermektedir. Bu çerçevede vergi yapısının dengeli olması, hem maliyet oluşum süreçleri hem de uzun dönemli yatırım ve büyüme dinamikleri açısından kritik bir kurumsal unsur olarak önem kazanmaktadır (Kaya and Kaya, 2025).

Son olarak, vergi yapısının sosyo-ekonomik etkileri, yalnızca mali sonuçlarla sınırlı olmayıp siyasal meşruiyet ve toplumsal güven açısından da önemli bir belirleyici niteliği taşımaktadır. Vergi psikolojisi literatüründe Feld ve Frey (2007), adil, öngörülebilir ve şeffaf bir vergi sisteminin devlet ile yurttaşlar arasındaki psikolojik vergi sözleşmesini güçlendirdiğini; buna karşılık vergi sistemine yönelik adalet algısının zayıflamasının gönüllü vergi uyumunu olumsuz etkileyebileceğini ortaya koymaktadır. Bu teorik çerçeve, vergi bileşiminin yapısal özelliklerinin ve vergi harcamalarının kapsamının, toplumsal güven ve vergi uyumu üzerinde dolaylı etkiler yaratabileceğine işaret etmektedir.

VERGİ YÜKÜNÜN ARTIRILMASI GEREKLİLİĞİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Vergi yükünün artırılması gerektiğini savunan yaklaşımlar, kamu maliyesinin uzun vadeli sürdürülebilirliği, artan sosyal harcama baskısı, gelir dağılımı adaleti ve makroekonomik istikrar gibi değerlendirmelere dayanmaktadır. Bu perspektife göre Türkiye'nin mevcut vergi kapasitesi, karşılaştırmalı göstergeler dikkate alındığında tam olarak kullanılmamaktadır. Nitekim OECD verileri, Türkiye'nin vergi gelirlerinin GSYH'ye oranının %23,5 düzeyinde olduğunu, buna karşılık OECD ortalamasının %33,9 seviyesinde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu yaklaşımı benimseyen iktisatçılar ve ilgili literatürdeki çalışmalar, söz konusu farkın Türkiye açısından artırılabilir bir mali kapasitenin mevcudiyetine işaret ettiğini belirtmektedir. Bu çerçevede, vergi yükünün makul ölçülerde yükseltilmesinin kamu harcamalarının finansmanı ile mali sürdürülebilirlik arasındaki uyumu güçlendirebileceği ileri sürülmektedir.

Bu yaklaşıma göre Türkiye'nin mevcut vergi gelirleri, demografik dönüşüm süreci, sosyal güvenlik sisteminin genişleyen yükümlülükleri ve

afet sonrası yeniden yapılanma ihtiyacının yarattığı mali baskılar dikkate alındığında, kamu harcaması düzeyiyle tam bir uyum sergilememektedir. Özellikle nüfusun hızla yaşlanması ve sosyal güvenlik sisteminin genişleyen kapsamı, orta vadede bütçe üzerindeki zorunlu harcama kalemlerinin belirgin biçimde artacağına işaret etmektedir. Nitekim IMF'nin orta gelirli ülkelere yönelik değerlendirmelerinde, artan sosyal güvenlik harcamaları ile yeşil dönüşüm yatırımlarının mali sürdürülebilirliği teminat altına almak amacıyla vergi oranlarının kademeli biçimde artırılmasını ve vergi tabanının genişletilmesini gerekli kıldığı belirtilmektedir (IMF, 2023; Kaya and Kaya, 2025). Türkiye özelinde sosyal güvenlik sisteminin uzun vadeli dengesine ilişkin yapılan teknik değerlendirmeler, prim gelirlerinin nüfusun yaşlanma hızını karşılamakta zorlanabileceğini göstermektedir (TÜBİTAK, 2022). Bu çerçevede, artan zorunlu harcama baskıları karşısında mevcut vergi kapasitesinin sınırlı kalması, vergi yükünün belirli ölçülerde artırılmasını savunan yaklaşımların temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır.

Savunulan bir diğer argüman ise Türkiye'de dolaysız vergilerin düşük payı ve özellikle gelir ve kurumlar vergisi alanında ciddi bir potansiyel boşluğunun bulunmasıdır. Uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan yapısal değerlendirmeler, Türkiye'de dolaysız vergilerin görece düşük payının hem gelir dağılımı üzerinde bozucu etkiler yarattığını hem de vergi tabanının yeterince etkin biçimde genişletilememesine yol açtığını ortaya koymaktadır (World Bank, 2022; OECD, 2024b; IMF, 2022). Bu nedenle vergi yükü artırılacaksa, bunun ağırlıklı olarak dolaysız vergiler yoluyla yapılmasının hem adaleti güçlendireceği hem de mali kapasiteyi kalıcı biçimde genişleteceği savunulmaktadır.

Son olarak, iklim krizi, yeşil dönüşümün gerektirdiği yatırımlar ve afet risklerinin yönetimi, kamu maliyesi üzerinde artan ve kalıcı bir finansman baskısı oluşturmaktadır. Bu çerçevede, sürdürülebilir bir mali yapının tesis edilmesi daha yüksek düzeyde kamu geliri ihtiyacını gündeme getirmektedir. Stiglitz (2000), kamu yatırımlarının uzun vadeli büyüme ve toplumsal refah üzerindeki olumlu etkilerine işaret ederek, uygun biçimde tasarlanmış vergi artışlarının mali kapasitenin güçlendirilmesine katkı sağlayabileceğini belirtir. Dolayısıyla vergi yükündeki artış, hem bütçe dengesi hem de gelecek kuşakların mali sürdürülebilirliği açısından gerekli görülmektedir.

Vergi yükünün artırılması gerektiği yönündeki öneriler, Türkiye özelinde ve genel kamu maliyesi literatüründe önemli eleştirilere de konu olmaktadır. Bu eleştiriler, vergi oranlarının artırılmasının tek başına mali kapasiteyi yükseltmeyeceği, hatta ekonomik davranışları bozarak verimlilik kayıplarına yol açabileceği varsayımına dayanmaktadır.

İlk eleştiri, vergi yapısının Türkiye'de yapısal olarak sorunlu olmasına yöneliktir. Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki yüksek payı, gelir dağılımı üzerinde regresif etki yaratmakta; düşük ve orta gelir gruplarının harcanabilir gelirini orantısız biçimde azaltmaktadır (OECD,

2024a). Bu nedenle eleştirel yaklaşımlar, vergi yükünün artırılmasından önce vergi yapısının yeniden dengelenmesi gerektiğini savunmaktadır. Literatürde yaygın görüş, vergi oranı artışlarının değil, vergi tabanının genişletilmesinin öncelikli politika olması yönündedir (Şenyüz vd., 2021).

Bir diğer eleştiri ise, vergi yükünün artırılmasının kayıt dışı ekonomi üzerinde olumsuz etki yaratabileceğidir. Allingham ve Sandmo'nun (1972) klasik uyum modeli, vergi oranı arttıkça vergi kaçakçılığı eğiliminin yükseldiğini göstermektedir. Nitekim sonraki ampirik literatür de yüksek vergi oranlarının düşük uyum ve daha geniş kayıt dışılık ile ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Alm ve Torgler, 2006; Schneider ve Enste, 2000). Bu görüşe göre, kayıt dışılığın zaten yüksek olduğu ekonomilerde vergi oranı artışı, vergi uyumunu daha da zayıflatarak beklenenin aksine kamu gelirlerini sınırlayıcı sonuçlar doğurabilir.

Üçüncü eleştiri, vergi artışlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ilişkindir. Vergi yükünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisine ilişkin literatür, vergi oranlarının emek ve sermaye gibi temel üretim faktörlerinin marjinal getirileri üzerinde yarattığı değişimlerin, bu faktörlere ilişkin arz ve yatırım kararlarını şekillendirdiğini ve bu nedenle özellikle doğrudan faktör gelirleri üzerinden alınan vergilerin uzun dönemli büyüme dinamikleri üzerinde sınırlandırıcı etki doğurabildiğini göstermektedir. Ampirik çalışmalar ise büyüme açısından belirleyici olan unsurun vergi yükünün mutlak düzeyinden ziyade vergi kompozisyonu olduğunu; sermaye ve gelir vergilerinin ekonomik büyümeyi daha belirgin biçimde baskıladığı, buna karşılık tüketim ve mülkiyet vergilerinin görece daha nötr etkilere sahip olduğu yönünde tutarlı kanıtlar sunmaktadır (Lee ve Gordon, 2005; Arnold, 2011; Acosta-Ormaechea ve Yoo, 2019). Türkiye'de sermaye birikimi ve yatırımların kırılgan bir yapıya sahip olduğu dikkate alındığında, vergi yükündeki artışların ekonomik büyüme üzerindeki olası baskısı daha da kaygı verici hâle gelmektedir. Nitekim ampirik çalışmalar, vergi yükündeki artışların farklı dönem ve yöntemlerde tutarlı biçimde büyüme üzerinde negatif etkiler ürettiğini göstermektedir (Topal, 2020; Önder, 2023; Mangır ve Ertuğrul, 2012).

Dördüncü eleştiri, vergi artışından önce kamu harcamalarının etkinliğinin sağlanması gerektiği yönündedir. Bu yaklaşım, harcama kalemlerinde verimsizlik ve israf giderilmeden yapılan vergi artışlarının mali performansı iyileştirmek yerine, kamu yönetimindeki yapısal sorunları görünmez kılabileceğini savunur. Tanzi ve Schuknecht (2000), kamu harcamalarının büyüklüğü ile hizmet kalitesi arasında doğrudan bir ilişki bulunmadığını vurgulayarak, harcama etkinliği sağlanmadan başvurulan vergi artışlarının mali sürdürülebilirliğin sağlanması açısından yeterli bir araç olamayacağını belirtmektedir.

Son olarak, sosyal adalet perspektifi vergi artışlarının dikey adalet ilkesi doğrultusunda tasarlanmasını gerektirmektedir. Stiglitz ve Rosengard'ın (2015) vurguladığı gibi, yüksek gelir grupları istisna ve

muafiyetler nedeniyle düşük efektif vergi oranlarından yararlanabilmektedir. Bu nedenle adil ve etkin bir vergileme için öncelikli politika, oran artışından ziyade vergi harcamalarının sınırlandırılması ve yüksek gelir gruplarında vergi tabanının genişletilmesidir.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, eleştirel literatür vergi yükündeki artışların ancak vergi sistemindeki yapısal sorunların giderilmesi, kayıt dışılığın azaltılması, harcama etkinliğinin sağlanması ve adalet ilkelerinin güçlendirilmesi ile birlikte tasarlandığında ekonomik ve sosyal açıdan sürdürülebilir sonuçlar üretebileceğini savunmaktadır. Bu nedenle vergi artışı, kapsamlı bir vergi reformunun nihai ve tamamlayıcı aşaması olarak konumlandırılmaktadır.

Bu çerçevede Hazine ve Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'in vergi yüküne ilişkin söylemi, Türkiye'nin vergi/GSYH oranının OECD ortalamasının altında seyretmesine ve kamu maliyesi üzerindeki artan baskılara dikkat çekmektedir. Ancak söz konusu söylemin analitik olarak değerlendirilebilmesi, Türkiye'nin vergi sisteminin yapısal özelliklerinin göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. Dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki yüksek payı, kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve vergi tabanının darlığı, vergi yükündeki artışların toplumsal ve ekonomik etkilerini OECD ülkelerinden farklılaştırmaktadır. Nitekim literatür, bu koşullar altında yalnızca vergi oranlarının artırılmasının beklenen gelir artışını sağlamadığını ve vergi uyumunu zayıflatabildiğini ortaya koymaktadır.

Bu nedenle Şimşek'in vergi yüküne ilişkin söylemi, salt bir oran artışı çağrısı olarak değil; vergi tabanının genişletilmesi, kayıt dışılığın azaltılması ve dolaysız vergilerin payının artırılmasına yönelik yapısal reformlarla birlikte ele alındığında mali açıdan daha sürdürülebilir bir çerçeve sunmaktadır.

POLİTİKA ÖNERİLERİ

Türkiye'nin vergi yükü, vergi tabanı ve vergi yapısına ilişkin mevcut durum, yapısal bir dönüşüm ihtiyacına işaret etmektedir. OECD ve IMF gibi uluslararası kuruluşların değerlendirmeleri ile Türkiye'deki akademik çalışmalar birlikte ele alındığında, vergi sisteminin daha adil, etkin ve geniş tabanlı bir yapıya kavuşturulmasının hem mali sürdürülebilirlik hem de sosyo-ekonomik refah açısından kritik olduğu görülmektedir (OECD, 2024B; IMF, 2023). Bu çerçevede aşağıdaki politika alanları öne çıkmaktadır.

- Vergi Tabanının Genişletilmesi: Türkiye'nin temel mali sorunlarından biri olan dar vergi tabanı, hem gelir yaratma kapasitesini

sınırlamakta hem de vergi yükünün dağılımında belirgin adaletsizliklere yol açmaktadır. Kayıt dışı ekonominin millî gelirin yaklaşık %30'u düzeyinde seyrettiğine ilişkin bulgular (Medina ve Schneider, 2019), vergi tabanının genişletilmesinin mali sürdürülebilirlik açısından kritik önemini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda kayıt dışılıkla mücadelenin kurumsallaştırılması; e-fatura, e-arşiv ve dijital muhasebe uygulamalarının yaygınlaştırılması ile risk analizine dayalı denetim kapasitesinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca OECD'nin Tax Administration 3.0 raporu çerçevesinde öngördüğü dijital entegrasyon, vergiye uyumu artırarak tahsilat kapasitesini genişletebilecek bir diğer yapısal unsurdur (OECD, 2020). Uluslararası kuruluşların değerlendirmeleri de vergi harcamalarının sistematik biçimde gözden geçirilmesi ve zayıf gerekçeli istisna ve muafiyetlerin daraltılmasının, vergi tabanının genişletilmesi ve vergi sisteminin mali ve sosyal performansının iyileştirilmesi açısından merkezi bir reform alanı olduğunu göstermektedir (OECD, 2010; IMF, 2015; World Bank, 2024). Bu bütüncül adımlar, vergi adaletinin güçlendirilmesine ve dolaylı vergilere aşırı bağımlılığın azaltılmasına katkı sağlayacaktır.

- Vergi Yapısının Adil ve Dengeli Hâle Getirilmesi: Vergi yapısının adalet ve etkinlik ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılandırılması Türkiye açısından öncelikli bir reform alanıdır. Tüketim vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki yüksek payının düşük ve orta gelir grupları üzerinde orantısız bir yük yaratarak gelir dağılımını olumsuz etkilediği, hem uluslararası literatürde hem de Türkiye üzerine yapılan ampirik çalışmalarda ortaya konmuştur (Eser ve Genç, 2019). Bu nedenle vergi kompozisyonunun dolaylı vergiler aleyhine, gelir ve kurumlar vergisi gibi dolaysız vergiler lehine dengelenmesi, artan oranlı tarifenin etkinliğini azaltan istisna ve muafiyetlerin gözden geçirilmesi ve yüksek gelir gruplarında beyan genişliğinin artırılması önem taşımaktadır. Ayrıca OECD'nin servet ve mülkiyet vergilerinin tasarımına ilişkin değerlendirmeleri, bu vergilerin sosyal adaletin güçlendirilmesi ve vergi tabanının genişletilmesi açısından önemli bir potansiyel sunduğunu göstermektedir (OECD, 2018). Bu çerçevede daha geniş tabanlı, daha öngörülebilir ve daha adil bir vergi yapısına geçiş mali sürdürülebilirlik ve sosyal refah açısından kritik görünmektedir.
- Dolaylı Vergilerin Yeniden Tasarımı: Türkiye'de dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payının uzun süredir yüksek düzeylerde seyretmesi, vergi sisteminin hem dağılım hem de etkinlik açısından sorunlu bir yapıya sahip olduğuna işaret etmektedir. OECD verileri, Türkiye'de tüketim vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının OECD ortalamasının belirgin biçimde üzerinde olduğunu ve vergi kompozisyonunun ağırlıklı olarak dolaylı vergilere dayandığını göstermektedir (OECD, 2024a). Bu yapı, özellikle düşük gelir grupları üzerinde orantısız bir yük oluşturarak gelir dağılımını olumsuz etkilemektedir. Nitekim Türkiye'de dolaylı vergilerin hane halkı üzerindeki

geriletici etkilerini inceleyen çalışmalar, tüketim vergilerinin düşük gelir gruplarının harcanabilir gelirini daha fazla sınırladığını ortaya koymaktadır (Eser ve Genç, 2019). Dolaylı vergilerin mevcut kompozisyonu, tüketim davranışlarında bozulmaya ve fiyat mekanizmasının etkin işleyişinin zayıflamasına da yol açarak ekonomik istikrar üzerinde baskı oluşturabilmektedir. Bu nedenle Türkiye'de dolaylı vergilerin yeniden tasarımı, hem tüketici refahının korunması hem de vergi sisteminin sosyal ve ekonomik performansının iyileştirilmesi açısından kritik bir reform alanı hâline gelmektedir.

- Mali Disiplin ve Şeffaflık: Vergi reformunun sürdürülebilirliği, yalnızca gelir tarafında yapılan düzenlemelere değil, kamu harcamalarının etkin, şeffaf ve hesap verebilir bir çerçevede yönetilmesine de bağlıdır. Harcama programlarının etki ve etkinlik analizleriyle desteklenmesi mali disiplinin güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Yapılan bu analizlere ilişkin sonuçların düzenli biçimde kamuoyuyla paylaşılması ise şeffaflığın artırılması ve kamusal güvenin pekiştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Vergi politikalarının sosyal ve bölgesel etkilerinin değerlendirilmesi ve bu değerlendirmelerin politika döngülerine sistematik olarak dâhil edilmesi, mali yönetişimin bütünselliğini güçlendiren bir başka unsurdur. IMF'nin Fiscal Transparency Code çerçevesi, mali raporlamanın kapsamlı, zamanlı ve karşılaştırılabilir olmasını ve vergi harcamaları ile bütçe tahminlerine ilişkin bilgilerin açık biçimde yayımlanmasını iyi yönetişim ilkeleri açısından temel gereklilikler arasında değerlendirmektedir (IMF, 2019). Benzer biçimde OECD'nin Budget Transparency Toolkit çalışması da bütçe süreçlerinin şeffaflığı, veri erişilebilirliği ve kamusal denetimin kurumsallaşması yönünde uluslararası standartlar ortaya koymaktadır (OECD, 2019). Bu çerçevede mali şeffaflık ve hesap verebilirliğin güçlendirilmesi, vergi reformlarına yönelik toplumsal meşruiyetin ve kurumsal kalıcılığın desteklenmesi açısından tamamlayıcı nitelikte bir politika bileşenidir.

SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye'de vergi yüküne ilişkin tartışmaları vergi sisteminin yapısal özellikleri, uluslararası göstergeler ve Hazine ve Maliye Bakanı Mehmet Şimşek'in söylemi çerçevesinde değerlendirmiştir. OECD verileri Türkiye'nin vergi/GSYH oranının ortalamanın altında olduğunu gösterse de, bu nicel görünüm vergi sisteminin fiilî işleyişini ve mükellefler üzerindeki gerçek vergi baskısını tam olarak yansıtmamaktadır. Dolaylı vergilerin yüksek payı, dar vergi tabanı, kapsamlı vergi harcamaları ve kayıt

dışı ekonominin büyüklüğü, düşük görünen vergi yüküne rağmen yükün toplumda ağır hissedilmesine yol açmaktadır.

Vergi yükünün artırılmasını savunan yaklaşımlar artan sosyal harcama baskıları ve mali sürdürülebilirlik gerekçelerine dayansa da, eleştirel literatür yapısal reformlardan bağımsız vergi artışlarının sınırlı ve riskli sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda vergi oranlarının yükseltilmesi, kayıt dışılık, vergi uyumu ve büyüme dinamikleri üzerindeki etkileri dikkate alınmadan kalıcı bir çözüm sunmamaktadır.

Bu çerçevede Mehmet Şimşek'in vergi yüküne ilişkin söylemi, yalnızca oran artışına odaklanan bir politika önerisi olarak değil, vergi tabanının genişletilmesi, kayıt dışılığın azaltılması ve dolaysız vergilerin payının artırılması gibi yapısal dönüşüm ihtiyacını gündeme getiren bir çerçeve içinde değerlendirilmelidir. Sonuç olarak Türkiye'de vergi yükü tartışmalarının temel meselesi, yükün artırılmasından ziyade, vergi sisteminin adalet, etkinlik ve sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda yeniden yapılandırılmasıdır.

REFERANSLAR

Acosta-Ormaechea, S. ve Yoo, J. (2019). Tax composition and growth: A broad cross-country analysis. *German Economic Review*, *20*(2), 1–29.

Allingham, M. G. ve Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, *1*(3), 323–338.

Alm, J. ve McClellan, C. (2012). Tax morale and tax compliance: Evidence from surveys. *International Tax and Public Finance*, *19*(2), 215–237.

Alm, J. ve Torgler, B. (2006). Culture, compliance, and taxpayer behavior. *Public Finance Review*, *34*(2), 153–183.

Arnold, J. M. (2011). Tax policy for economic recovery and growth. *The Economic Journal*, *121*(550), F59–F80.

Bakır, N. (2023, 24 Nisan). Dolaylı vergi yükünde tarihi zirve. Dünya Gazetesi. https://www.dunya.com/kose-yazisi/dolayli-vergi-yukunde-tarihi-zirve/692047 adresinden 15 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.

Bakır, N. (2023, 24 Nisan). Dolaylı vergi yükünde tarihi zirve. Dünya Gazetesi. https://www.dunya.com/kose-yazisi/dolayli-vergi-yukunde-tarihi-zirve/692047 adresinden 11 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

Bayraklı, H. H. ve Demir, İ. C. (2004). Vergi karşısında mükellef davranışları: Afyon ili örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, *1*(1), 215–230.

Bilen, M. ve Börekçi Şahan, S. (2023). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin tahmini: Para talebi ve hareketli ortalama yaklaşımı. *Uluslararası Ekonomi ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, *7*(1), 45–62.

Bird, R. M. ve Zolt, E. M. (2005). The limited role of the personal income tax in developing countries. *Journal of Asian Economics*, *16*(6), 928–946.
Birinci, N. (2023). Türkiye'de ve OECD ülkelerinde vergi harcamalarının analizi ve amaçları açısından değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 185, 125-153.
Burman, L. E. ve Phaup, M. (2012). Tax expenditures, the size and efficiency of government, and implications for budget reform. *National Tax Journal*, *65*(3), 635–662.
Çanakçıoğlu, M. ve Görçün, Ö. F. (2022). Comparison of the tax burden of the OECD countries with the critic and RAFSI approach. *6th International Public Finance Conference*'da sunulmuş bildiri, 27–30 Ekim 2022, Antalya, Türkiye.
Ericok, R. E. (2019). Türkiye'de vergi harcamalarının gelişimi: 2015–2021. *İstanbul İktisat Dergisi – Istanbul Journal of Economics*, *69*(2), 321–355.
Eser, L. Y. ve Genç, M. C. (2019). Gelir ve servet üzerinden alınan vergilerin gelir dağılımı üzerindeki etkisi. Ankara: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Ekonomik Analiz ve Değerlendirme Çalışmaları.
Feld, L. P. ve Frey, B. S. (2007). Tax compliance as the result of a psychological tax contract: The role of incentives and responsive regulation. *Law & Policy*, *29*(1), 102–120.
Gelir İdaresi Başkanlığı. (2025). 2024 faaliyet raporu (Yayın No: 560). Ankara: Gelir İdaresi Başkanlığı, Strateji Geliştirme Daire Başkanlığı. https://cdn.gib.gov.tr/api/gibportal-file/file/getFileResources?objectKey=arsiv/fileadmin/faaliyetraporlari/2024/2024_faaliyet_raporu.pdf adresinden 13 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2023). 2023 yılı faaliyet raporu. Ankara: Hazine ve Maliye Bakanlığı. https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2024/04/Hazine-ve-Maliye-Bakanligi-2023-Yili-Faaliyet-Raporu.pdf adresinden 2 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.
https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/13.pdf adresinden 10 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/topics/policy-sub-issues/global-tax-revenues/revenue-statistics-turkiye.pdf adresinden 18 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.
https://www.oecd.org/en/publications/tax-policy-reforms-2022_067c593d-en.html adresinden 21 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
İlgün, M. F., Çakan, B. ve Aydın, M. (2024). Vergi yükünün kayıt dışı ekonomi üzerindeki etkisi: BRICS-T ülkeleri üzerine panel eşik değer analizi. *Journal of Public Finance Studies*, *72*(1), 35-49.
IMF. (2015). *Fiscal Policy and Long-Term Growth*. IMF Policy Paper. https://www.imf.org/en/Publications/Policy-Papers/Issues/2016/12/31/Fiscal-Policy-and-Long-Term-Growth-PP5026 adresinden 9 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.
IMF. (2019). *Fiscal transparency code*. Washington, DC: International Monetary Fund. https://www.imf.org/external/np/fad/trans/Code2019.pdf adresinden 6 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.
IMF. (2022). *Turkey: Selected issues. IMF Country Report No. 22/97. Washington, DC*: International Monetary Fund.

https://www.elibrary.imf.org/downloadpdf/view/journals/002/2023/303/002.2023.issue-303-en.pdf adresinden 26 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.
IMF. (2023). *Fiscal monitor: On the path to policy normalization*. Washington, DC: International Monetary Fund.
Kaya, H. ve Kaya, Y. Ç. (2025). *İklim taahhütlerinden mali yeniden yapılanmaya: Paris Anlaşması sonrası yeşil dönüşümün ekonomi politiği*. *AVRASYA 13th International Conference on Social Sciences*'te sunulmuş tam metin bildiri, 27–30 Haziran 2025, Taşkent, Özbekistan, 151–160.
Kaya, H. ve Kaya, Y. Ç. (2025*). Ulusötesi şirketler ve vergi rekabeti: Egemenliğin erozyonu mu, yeni diplomasi alanı mı*? *15th International "Başkent" Congress on Social, Humanities, Administrative, and Educational Sciences*'te sunulmuş tam metin bildiri, 15–17 Mayıs 2025, Ankara, Türkiye, 1839–1846.
Kesik, A. ve Kırbaş, S. (2019). Türkiye'de vergi yapısı ve dolaylı vergilerin ağırlığı. *Sayıştay Dergisi*, *113*(1), 55–82.
Lee, Y. ve Gordon, R. H. (2005). Tax structure and economic growth. *Journal of Public Economics*, *89*(5), 1027–1043.
Mangır, F. ve Ertuğrul, H. M. (2012). *Vergi yükü ile ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1988–2011).* Ankara: Hazine Müsteşarlığı Çalışma Metni.
Medina, L. ve Schneider, F. (2019). Shadow economies around the world: What did we learn over the last 20 years? *IMF Working Paper* No. 19/278. Washington, DC: International Monetary Fund.
Musgrave, R. A., ve Musgrave, P. B. (1989). *Public finance in theory and practice* (5th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.
OECD. (2010). *Tax Expenditures in OECD Countries*. OECD Publishing.
OECD. (2018). *The role and design of net wealth taxes in the OECD.* Paris: OECD Publishing.
OECD. (2024b). Revenue statistics 2024: Türkiye. Paris: OECD Publishing.
OECD. (2019). *Budget transparency toolkit: How to make budgets transparent and understandable*. Paris: OECD Publishing & INTOSAI. https://www.oecd.org/gov/budgeting/budget-transparency-toolkit.pdf adresinden 2 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.
OECD. (2020). *Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration.* Paris: OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/2020/12/tax-administration-3-0-the-digital-transformation-of-tax-administration_886337a7.html adresinden 18 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
OECD. (2022). *Tax Policy Reforms 2022: OECD and Selected Partner Economie*s. Paris: OECD Publishing.
OECD. (2023). Revenue statistics 2023: Tax revenue buoyancy in OECD countries, 1965–2022. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/12/revenue-statistics-2023_6ee814f4/9d0453d5-en.pdf adresinden 10 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.
OECD. (2024a). *Revenue statistics 2024: Health taxes in OECD countries 1965–2023*. Paris: OECD Publishing.
Oğuztürk, Ö. ve Ünal, S. (2017). Türkiye'de kayıt dışı ekonominin büyüklüğü ve belirleyicileri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *17*(34), 112–130.

Önder, F. (2023). Vergi yükü ile ekonomik büyüme ilişkisi: Kırılgan beşli ülkelerinde panel ekonometrik analiz. *Sosyoekonomi ve İktisat Dergisi*, *1*(1), 1–22.
Oyan, O. (2013). Türkiye'de vergi sisteminin dönüşümü ve sonuçları. *Mülkiye Dergisi*, *37*(3), 27–53.
Öztürk, Ö. F., Şaşmaz, M. Ü., Bayar, Y., ve Odabaş, H. (2019). Türkiye'de başlıca ekonomik değişkenlerin vergi gelirleri üzerindeki etkisi: Çoklu doğrusal regresyon analizi. *Sayıştay Dergisi*, *30*(115), 37-53.
Schneider, F. (2006). Shadow economies of 145 countries all over the world: What do we really know? *Journal of Political Economy*, *23*(1), 1–49.
Schneider, F. (2022). New COVID-related results for estimating the shadow economy in the global economy in 2021 and 2022. *International Economics and Economic Policy*, *19*(1), 299–313.
Schneider, F. ve Enste, D. H. (2000). Shadow economies: Size, causes, and consequences. *Journal of Economic Literature*, *38*(1), 77–114.
Şenyüz, Y., Gerçek, A. ve Yüce, A. (2021). *Vergi hukuku ve Türk vergi sistemi*. Bursa: Ekin Basım Yayın.
Stiglitz, J. E. (2000). *Economics of the public sector* (3rd ed.). New York, NY: W. W. Norton & Company.
Stiglitz, J. E. ve Rosengard, J. K. (2015). *Economics of the public sector* (4th ed.). New York, NY: W. W. Norton & Company.
Surrey, S. S. ve McDaniel, P. R. (1985). *Tax expenditures*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Tanzi, V. ve Schuknecht, L. (2000). *Public spending in the 20th century: A global perspective*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
Topal, M. H. (2020). Vergi yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: OECD ülkelerinden ampirik bir kanıt. *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *8*(1), 1–19.
Torgler, B. (2007). *Tax compliance and tax morale: A theoretical and empirical analysis*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.
TÜBİTAK. (2022). *Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin uzun vadeli sürdürülebilirliği üzerine araştırma projesi*. Ankara: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu, SOBAG Programı.
TÜİK. (2023). *Labour Force Statistics, January 2023***.** https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Labour-Force-Statistics-January-2023-49386&dil=2 adresinden 27 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
World Bank. (2022). *Türkiye public finance review: Leveraging fiscal resources for stability and resilience. Washington, DC*: World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/5f9d4ccf-4775-55a0-90ae-217ef0fa1cf6 adresinden 5 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.
World Bank. (2023). *Global Economic Prospects – June 2023***.** Washington, DC: World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/bitstreams/2106db86-a217-4f8f-81f2-7397feb83c1f/download adresinden 1 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.
World Bank. (2024). *Tax expenditure manual*. Washington, DC: World Bank.

Fenomen Kültürü ve Yeni Medya Ortamında Şöhretin Evrimi

Seçil UTMA*

*Doç.Dr; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Atça Meslek Yüksekokulu Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı. secil.utma@adu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-5003-2137

ÖZET

İnternet ve yeni iletişim teknolojileri şöhret kültürünün çehresini büyük ölçüde dönüştürürken, bunda mobil cihazlar ve sosyal medyanın etkili olduğu görülmektedir. Eski dönemlerin şöhretleri, sıradan kişiler için erişilemez durumda iken; günümüzün sosyal medya şöhretleri kendilerine kolaylıkla ulaşabilen, kendileriyle doğrudan iletişime geçilebilen kişilere dönüşmüş durumdadır. Kullanıcılar, sosyal medya şöhretlerinin evlerinden yaptıkları yayınlarla evlerine ve yaşamlarına misafir olmakta, içeriklerine yorum yapmaktadır. Kullanıcıların/hayranların tepkileri ve eğilimleri, sosyal medya şöhretlerinin içerik üretimlerini doğrudan belirleyebilmekte ve hatta içeriğe katkı sunabilmektedir. Sosyal medyanın sunduğu şöhretlerle doğrudan etkileşime geçebilme olanağı, şöhret kültürünü, şöhretlerin görünürlüğünü ve hayranlarıyla iletişimini dönüştürmüş durumdadır. Fenomen kültürü, dijital medyanın demokratikleşmesiyle beraber birçok fırsat sunarken, bilgi kirliliği ve manipülasyon risklerini de artırmıştır. Sosyal medya fenomenleri dijital platformlarda gerçek benliklerinden ziyade idealize edilmiş kimliklerini sahnelemekte, bu yönüyle özellikle gençler üzerinde mükemmel hayatlara özenme ve yetersizlik duygusunun oluşmasına yol açmaktadırlar. Ayrıca, fenomenlerin özel hayatlarının sürekli paylaşılması mahremiyet ihlallerine yol açabilmektedir. Reklam stratejilerinde de aktif olarak rol alan fenomenler, yaptıkları ürün tanıtımıyla takipçi sayılarını arttırmaya çalışırken, bu durum tüketim kültürünün yaygınlaşmasında etkili olmaktadır. Yanıltıcı ürün tanıtımları ve manipülatif içerikler; fenomen kültürünün etik boyutlarını ortaya koymaktadır. Sosyal medya fenomenleri kendi ürettikleri içeriklerle şöhret kazanırken, bu şöhreti ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeye dönüştürmektedirler. Söz konusu çalışmada fenomen kültürünün ortaya çıkışı, içinde bulunduğumuz dijital çağda şöhretin nasıl evrildiği ve yeni medya araçlarının bu dönüşümdeki rolü kuramsal olarak literatür taramasıyla ele alınmaktadır. Çalışma, fenomen kültürünün dijital bir popülerlikten öte, aynı zamanda yeni bir kültürel kimlik inşası ortaya koyduğuna vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeni Medya, Fenomen Kültürü, Dijital Şöhret, Sosyal Medya, Kimlik Sunumu.

GİRİŞ

Yeni medya teknolojilerinin gelişimi, geleneksel şöhret anlayışını derinden değiştirmiş ve yeni bir şöhret biçimi olan 'fenomen kültürü'nü doğurmuştur. Fenomen kültürü, klasik medya endüstrisinin belirlediği "yukarıdan aşağıya" şöhret anlayışının yerini "tabandan yukarıya" doğru gelişen, katılımcı ve çok sesli bir görünürlük biçimine bırakmıştır. Fenomenler, içerik üretme biçimleri,

kimlik sunumları ve ekonomik modelleriyle, dijital kültürün dinamik aktörleri haline gelmiştir.

Günümüzde iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler şöhret kültürünün hızlı bir şekilde yayılmasını sağlarken, şöhreti sıradan insanların ulaşabileceği bir mecraya doğru evirmiş durumdadır. Yeni medya araçlarının gelişimi şöhret olgusunun doğasını da dönüştürmüş; önceden televizyon, müzik, sinema endüstrisinin tekelinde yaratılan klasik 'ünlü' kavramı yerini sosyal medyada kendi içeriklerini üreterek yükselen dijital fenomenlere bırakmıştır. Günümüzde yeni medya araçları sayesinde herkesin potansiyel olarak görünür hale gelmesiyle birlikte; şöhret elit ve ulaşılmaz bir olgu olmaktan çıkarak, herkesin erişebileceği bir kimlik formuna dönüşmüştür.

Dijital platformlarda gerçek ve kurgusal benlikler arasında bir denge kuran fenomenler, söz konusu ortamlarda takipçileriyle yakın ilişki kurmaktadır. Dijital çağın katılımcı, demokratik ve çok sesli şöhret biçimi olarak ortaya çıkan fenomen kültürü, toplumsal kimlik ve tüketim alışkanlıkları üzerinde etkili olmakta, ancak etik ve psikolojik sorunları da beraberinde getirmektedir. Fenomen kültürü dijital bir popülerlikten öte, aynı zamanda kültürel bir kimlik ve ekonomik model ortaya koymaktadır.

ŞÖHRETİN TARİHSEL DÖNÜŞÜMÜ

Şöhret kavramı tarihsel süreçte farklı biçimlerde ele alınmıştır. Antik dönemlerde şöhret; kahramanlık ve topluma hizmet gibi erdemlere dayanırken; iletişim teknolojisinde görülen gelişmelerle birlikte daha çok görünürlük ve temsil gücü üzerinden tanımlanmaya başlanmıştır.

Şöhret kavramının farklı araştırmacılar tarafından değişik açılardan ele alındığı görülmektedir. Inglis gibi bazı araştırmacılar XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren şöhret kavramının toplumsal hayatın içerisinde ortaya çıktığını ifade ederken; Turner, Pringle, Bauman gibi bazı araştırmacılar da kavramın başta sinema olmak üzere geleneksel medyanın toplumsallaşmasıyla birlikte, kapitalist üretim mantığıyla günlük yaşamın içerisinde üretildiğini ifade etmektedirler. Rojek, Cowan gibi araştırmacılar ise şöhret kavramının kökenlerini inanç sistemlerinden başlatarak günümüze kadar değerlendirmektedirler (Çaycı ve Aktaş, 2018: 656). Rojek'e göre günümüzde şöhretlerin ortaya çıkmasında toplumların demokratikleşmesi, dinin önemini giderek kaybetmesi, gündelik yaşamın metalaşması gibi unsurlar yer almaktadır (Rojek, 2003: 16). Kilise, aristokrasi gibi geleneksel kurumlar ile kral, kraliçe, rahipler gibi klasik figürlere itaat etme, ünlü olma ayrıcalığının ortadan kalkmasıyla, şöhret kavramı yerini siyasetçilere, zenginlere ve sıradan insanlara bırakmıştır.

Rojek (2003: 20-24), şöhret statüsünün üç farklı elde edilme biçimi olduğunu belirtmektedir. Bunlar, "aileden gelen şöhret", "kazanılan şöhret" ve "atfedilen şöhret" durumlarıdır. Aileden gelen şöhret; kişiye doğar doğmaz verilirken, biyolojik kan bağıyla ilişkili bir durum olup, ailenin şöhretini taşımayı ifade etmektedir. Kazanılan şöhret durumunda birey, spor, ticaret, sanat, bilim alanlarındaki yeteneği, bilgisi ve başarısı sonucunda toplumda bir saygınlık ve ilgi kazanmaktadır. Burada şöhret önceden verilmemekte aksine kişinin gösterdiği çabayla elde edilmektedir. Atfedilen şöhret durumu ise toplum tarafından bireylere şöhretliğin verilmesi durumudur. Burada şöhret olma durumu bireyin belirli bir alandaki yetenek ve başarısından kaynaklanmamakta, bireyin medya tarafından sunulması ve toplumda görünür kılınmasıyla ilgili bir mesele olmaktadır. Atfedilen şöhret özellikle medya tarafından toplumsal dikkatin ve ilginin belirli bireyler üzerinde yoğunlaştırılmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Gamson, ticari bir endüstri halini alan şöhret endüstrisinin diğer meta üretim süreçlerinden herhangi bir farklılığının olmadığını ifade ederken, Cashmore ise şöhretin satın alınabilecek veya satılabilecek bir emtia haline geldiğini söylemektedir (Çaycı ve Aktaş, 2018: 661). Kapitalizm ile birlikte şöhretler toplum hayatında etkin ve özendirici bir rol üstlenirken; yaşam biçimleriyle, giydikleriyle, içtikleriyle örnek alınan rol modeller olarak görülmeye başlanmışlardır.

Şöhret olgusu döneme ve kültüre göre farklılık göstermekte; günümüz iletişim araçlarıyla çevrelenmiş toplumlarının şöhretleri, geçmiş dönemlere kıyasla kamuoyu üzerinde daha fazla etkili olabilmektedir. Modern anlamda şöhret kültürünün toplum içerisinde yaygınlaşmasında kitle iletişim araçları büyük rol oynamıştır (Aydın,2008:179). Medya, şöhretlerin yaygınlaştırılmasına aracılık ederken, sıradan kişilerin günlük yaşamlarında bu kişilerin etkisini arttırmasına neden olmuştur. 20. Yüzyıldan itibaren Hollywood film endüstrisi aracılığıyla yıldız oyuncular toplumların karşısına çıkarılmış; bu yıldızlar filmlerde, konserlerde, reklamlarda boy göstererek, kendilerine has hayran kitlelerinin oluşması sağlanmıştır (Arık, 2013: 99-100). Daniel Boorstin (1962), modern çağda şöhretin "hiçbir anlamlı başarıya dayanmayan tanınırlık" olduğunu belirterek, "pseudo-event" (sözde olay) kavramını ortaya atmıştır. Ona göre, medya tarafından yaratılan şöhret figürleri çoğu zaman gerçek bir başarıya değil, sadece görünür olmaya ve görünürlük üzerinden değer kazanmaya dayanmaktadır. Marshall McLuhan (1964) ise "araç mesajdır" diyerek, iletişim araçlarının içeriği değil, aracın kendisinin toplum üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Bu bağlamda, sosyal medya araçları, şöhretin niteliğini ve sürecini doğrudan etkilemektedir.

Televizyon programlarında sıradan bireylere de yer verilmeye başlanması, modern şöhret kültürünün yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Özellikle 1980'li yıllarla beraber televizyon yayın formatı içerisinde kahramanlarını ve hikâyelerini sıradan insanların oluşturduğu 'Reality Show' türü, hem medya endüstrisine kazançlı bir imkân sağlamış hem de şöhret kişiliklerini

dönüşmüştür (Abidin,2018: 7). Bu tür programlar sıradan kişilerin de şöhret olabileceğine yönelik inancın yaygınlaşmasını sağlamıştır (Arık,2013:100). Burada beceri ve başarıya temellenen şöhretlik durumundan ziyade kişilerin kendilerini ekranlar üzerinden diğerlerinin gözetimine açtığı bir bilinirlik durumu ortaya çıkmaktadır.

Kırel'in belirttiği gibi, yıldızlar sadece televizyon ekranında ya da beyaz perdede değildirler artık, oradan taşmışlardır. Onlar gibi konuşan, onlar gibi giyinmeye çalışan ve onlar gibi davranmaya özenen seyirciler sayesinde gündelik hayatın içinde de taklitleri ile var olmaktadırlar. Artık yeni bir alan olan sosyal mecralarda ünlüler yaşamlarını sergilemektedirler (Baygal,2016:150) Görünür olmanın önemli hale gelmesi, şöhretleri seyretmenin herkes tarafından arzulanır olmasını da beraberinde getirmektedir (Adorno,2016:5). Şöhret olgusu günümüzde bir meta olarak algılanmakta; şöhret olan isimler sosyal medyada paylaştıkları videolarla firmaların ürün reklamını, tanıtımını yapmak suretiyle takipçi sayılarını arttırarak, kapitalist sisteme hizmet etmektedirler. Sosyal medya araçları insanları sosyalleştirirken, bir yandan onları kendilerine bağımlı kılarak yeni bir sosyal gerçekliğin deneyimlenmesi sağlanmaktadır.

Bireylerin şöhret olmak istemelerinin altında çok farklı nedenler bulunabilmektedir. Greenwood'a göre değerli görülme isteği, rahat ve lüks bir yaşam geçirmek, ünlü olarak diğerlerine rol model olmak arzusunun şöhret olma isteğinde etkili olduğunu belirtmektedir. Kopenhag Üniversitesi Felsefe bölümünden Jon Sochaux ise şöhret arzusunun temelinde evrimsel bir içgüdünün yattığını ve sosyal bir canlı olan insanoğlunun en büyük korkularından bir tanesinin dışlanmak olduğunu söylemekte ve toplumsal hiyerarşide birey ne kadar üst sırada bulunursa dışlanma ihtimalinin de o kadar azaldığını belirtmektedir (Üyken,2017).Günümüzde bireyler şöhret sahibi olmayı bir nevi kariyer olarak algılamakta, saygınlık ve itibar kazanmanın bir yolu ve neredeyse her kapıyı açan sihirli bir anahtar olarak görmektedirler.

FENOMEN KÜLTÜRÜ: YENİ ŞÖHRET BİÇİMİ

Fenomen kavramı; sosyal medya platformlarında içerik üreterek geniş kitleler tarafından tanınan, takip edilen ve çoğunlukla ekonomik değer üreten bireyleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu kişiler bir medya kuruluşu tarafından seçilmeden, kendi içeriklerini oluşturup paylaşarak şöhret elde etmektedirler. Bu yönüyle fenomenlik, geleneksel şöhretten farklı olarak tabandan yükselen bir görünürlük biçimidir.

Fenomen kültürü, sosyal medya aracılığıyla ortaya çıkan ve hızla yayılan yeni şöhret biçimini ifade etmektedir. Geleneksel medyanın seçici, tek yönlü ve

hiyerarşik yapısına karşılık, kullanıcıların aktif katılımıyla şekillenen ve bireysel yaratıcılığı ön plana çıkaran bir olgudur (Abidin, 2018).
Fenomen kültürünün temel özellikleri arasında doğrudan takipçi etkileşimi, kişisel marka oluşturma ve platform algoritmalarını etkin kullanma yer almaktadır. Bu yapı, fenomenlerin takipçileriyle samimi ve özgün bir bağ kurmasına olanak sağlarken, kendilerini belirli bir imaj veya kimlik üzerinden sunarak markalaşmalarına hizmet etmektedir (Senft, 2013).
Fenomen kültürünün yükselişinde sosyal medya platformlarının dinamiklerinin etkili olduğu görülmektedir. YouTube, TikTok, Instagram gibi platformlar, kullanıcıların oluşturdukları içerikleri geniş kitlelere ulaştırmasını sağlamaktadır. YouTube, uzun formatta video içeriklerinin paylaşımını sağlarken, TikTok; kısa, hızlı tüketilen video içerikleriyle özellikle gençler arasında popüler hale gelmiştir. Benzer şekilde Instagram; fotoğraf ve kısa video içeriklerinin yanı sıra, "Stories" ve "Reels" gibi özelliklerle kişisel marka oluşturma ve takipçilerle etkileşime geçme olanağı sunmaktadır.
Fenomenler, sosyal medya platformlarında yalnızca içerik üretmekle kalmamakta; aynı zamanda kendilerini belirli bir imaj, kimlik ve yaşam tarzı ile sunmaktadırlar. Goffman'ın (1959) "performans" teorisi bağlamında değerlendirildiğinde, fenomenler dijital sahnede birer aktör gibi davranarak, izleyicilerine yönelik belirli bir "rol" oynamaktadırlar. Bu rol, takipçilerle kurulan samimi ilişkiyle desteklenir ancak gerçek kimlik ile sunulan kimlik arasındaki fark çoğu zaman bulanıktır. Samimiyet stratejisi fenomen kültürünün başarısında etkili olurken, takipçilerin fenomenlerin hayatların ilişkin paylaşımlarını doğal ve içten olarak algılamaları sonucunu doğurmaktadır. (Marwick ve Boyd, 2011).
Yeni medya araçlarının gelişimi şöhret olgusunun doğasını da dönüştürmüş; önceden televizyon, müzik, sinema endüstrisinin tekelinde yaratılan klasik 'ünlü' kavramı yerini sosyal medyada kendi içeriklerini üreterek yükselen dijital fenomenlere bırakmıştır. Günümüzde yeni medya araçları sayesinde herkesin potansiyel olarak görünür hale gelmesiyle birlikte; şöhret elit ve ulaşılmaz bir olgu olmaktan çıkarak, herkesin erişebileceği bir kimlik formuna dönüşmüştür.

1.Fenomen Kültürü ve Yeni Medya Platformları

Gelişen internet teknolojisi geleneksel iletişim biçimlerini dönüşüme uğratırken, özellikle 2000'li yıllardan itibaren bireylerin gündelik yaşam pratiklerinde önemli rol oynayan sosyal medya araçları yaşı, cinsiyeti, eğitim düzeyi, düşünceleri farklı olan çok sayıda kişi tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bireyler sosyal medyayı yaşamlarının bir parçası haline getirirken, günlük aktivitelerini sosyal platformlara taşımışlardır. Sosyal medya; katılımcılara çevrimiçi ortamlarda kendilerini ifade etme, iletişime geçme, fikir, yorum ve görüşlerini açıklama olanağı sunmaktadır (Köksal ve Özdemir, 2013: 325).

İletişim ve bilgi teknolojilerinde görülen gelişmelerle birlikte medya, bireylerin kimliklerini inşa ettikleri ve toplumsal ilişkileri yeniden kurdukları bir platforma dönüşmüştür. Bu gelişmeler neticesinde geleneksel medya aracılığıyla yaratılan şöhret figürleri yerini, sosyal medya platformları üzerinden yükselen fenomenlere bırakmış durumdadır. Televizyon, sinema ve müzik endüstrisinin yarattığı klasik ünlü figürlerin yerini; YouTube, TikTok, Instagram gibi mecralarda kendi içeriklerini üreterek popülerleşen dijital fenomenler almıştır. Bu platformlar sayesinde sıradan kullanıcılar içerik üreterek, milyonlarca insana ulaşmakta ve bu sayede görünür hale gelmektedir. Yeni medya araçları kullanıcılara yalnızca var olan içerikleri tüketme değil; aynı zamanda içerik üretme ve bunları paylaşma imkânı tanımaktadır. Bu süreci 'katılımcı kültür' olarak ifade eden Henry Jenkins (2006), bireylerin medya içeriğini tüketmek dışında, içeriğin üretilmesine aktif biçimde katkı sağladığını ifade etmektedir.

Sosyal medya platformları televizyon, sinema ya da müzik dünyasından tanıdığımız ünlüleri çok daha görünür hale getirirken (Marshall, 2006, 634-644); bu sayede takipçilerin kendilerine doğrudan ulaşabilmelerini sağlamaktadır (Dobias, 2017, 22-34). İzleyiciyle ünlü kişi arasında kurulan tek yönlü yoğun duygusal bağlar kimi zaman gerçek ilişkilerin yerini alabilecek kadar güçlü olmaktadır (Horton ve Wohl, 1956. 220-223).

1950'li yıllarda Horton ve Wohl tarafından kaleme alınan 'Mass Communication and Para-Social Interaction' adlı makalede ortaya atılan Parasosyal etkileşim kavramı, izleyicilerin medya karakterleriyle kurduğu tek yönlü iletişimi ifade etmektedir (Keskin, 2020: 26). Horton ve Wohl'a göre (1956,220-223) bu durum özellikle televizyonda izleyicilerin kendilerini medya karakterleriyle arkadaşlık kurmuş gibi hissetmelerine neden olmaktadır. Kavram medya araçlarının çeşitlenmesiyle birlikte televizyonla sınırlı kalmayarak, dijital medya platformlarına da taşınmıştır (Sheldon vd., 2021, 3-6). Yeni medya ortamları, parasosyal etkileşimin doğasını dönüşüme uğratarak, bu ilişkileri daha etkileşimli, sürekli ve kişisel hale getirmiştir (Rasmussen,2018). Sosyal medya platformları sayesinde izleyici ile medya karakterleri arasındaki mesafe giderek azalmakta, doğrudan ve anlık iletişim kurulması mümkün hale gelmektedir (Abidin, 2015). Teknolojinin gelişmesiyle birlikte artık takipçiler ünlülerin ya da sevdikleri içerik üreticilerinin paylaşımlarına yorum yapabilmekte, canlı yayınlar sayesinde onlarla gerçek zamanlı etkileşime girerek, özel mesajlar aracılığıyla birebir iletişim kurma şansına kavuşabilmektedirler. Bu durum söz konusu ilişkilerin bağımlılık yaratmasına yol açarken, parasosyal ilişkilerin daha gerçekmiş gibi deneyimlenmesine neden olmaktadır (Chen vd., 2024, s. 3). Günümüzde Instagram, TikTok ve YouTube gibi dijital mecralar, kullanıcıların idollerine ulaşmalarını sağlarken, aynı zamanda duygusal tatmin ve eğlence fırsatı sunmaktadır (Buf & Ștefăniță, 2020, 78-82).

Geçmişte toplumun belli kesimlerine tanınan ünlü olma ayrıcalığı günümüzde teknolojinin gelişmesiyle birlikte soy bağı ya da servete sahip olmaksızın

herkese tanınırken; sosyal medya platformları sayesinde sıradan insanların ünlü olması mümkün hale gelmiştir. Sıradan insanlar sosyal paylaşım ağları sayesinde kısa sürede şöhret kültürünün önemli bir aktörü olup, fenomen haline gelebilmektedir (Arık, 2013: 110). Günümüzde şöhret bir tüketim nesnesi gibi kolaylıkla elde edilebilen ve çabuk tüketilen bir tecrübe haline gelmiş durumdadır (Avcı, 2017: 8). Bireyler şöhret olmak adına evini, düşüncelerini, yaşamlarını sosyal medya platformlarında sergileyerek, görünürlük kazanmakta; bu sayede sosyal medya fenomenine dönüşebilmektedir. Kullanıcılar sosyal medya platformlarında takipçi sayılarını arttırmak adına çabalarken; takipçiler bu bireyleri tıklayarak şöhret olmalarını sağlamaktadırlar. (Burnett,2007:104). Bu durum bireyleri bir şeylerden kaçma ya da bir şeyleri arama telaşında olduğunu ve bunu gerçekleştirmek adına teknolojiyi bir araç olarak kullandıklarını düşündürmektedir. Teknoloji bireylerin yaşam biçimlerini ve düşüncelerini yönlendirerek, şekillendirmektedir. Andy Warhol'un "Bir gün herkes on beş dakikalığına ünlü olacak" sözü bugün sosyal medyanın yükselişiyle gerçeklik kazanmıştır (Akyıldız ve Yılmaz, 2017: 32).

İnternet ve yeni iletişim teknolojileri şöhret kültürünün çehresini büyük ölçüde dönüştürürken, bunda mobil cihazlar ve sosyal medyanın etkili olduğu görülmektedir. Eski dönemlerin şöhretleri, sıradan kişiler için erişilemez durumda iken; günümüzün sosyal medya şöhretleri kendilerine kolaylıkla ulaşabilen, kendileriyle doğrudan iletişime geçilebilen kişilere dönüşmüş durumdadır. Kullanıcılar, sosyal medya şöhretlerinin evlerinden yaptıkları yayınlarla evlerine ve yaşamlarına misafir olmakta, içeriklerine yorum yapmaktadır. Kullanıcıların/hayranların tepkileri ve eğilimleri, sosyal medya şöhretlerinin içerik üretimlerini doğrudan belirleyebilmekte ve hatta içeriğe katkı sunabilmektedir. Sosyal medyanın sunduğu şöhretlerle doğrudan etkileşime geçebilme olanağı, şöhret kültürünü, şöhretlerin görünürlüğünü ve hayranlarıyla iletişimini dönüştürmüş durumdadır.

Sosyal medya şöhretleri için artık şöhreti yakalamak bir meziyet olmaktan çıkmış, şöhreti sürdürebilir kılmak önemli olmaya başlamıştır. İnternet ve sosyal ağların adeta bir şöhret üretim merkezi gibi çalışarak, her gün yeni bir sosyal medya fenomeninin bireylerin hayatına dahil olmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Dijital araçlarla çevrelenmiş günümüz toplumlarında bireyler herhangi bir yeteneğe sahip olmaksızın kendilerini görünür kılabilmektedir. Facebook, İnstagram, Youtube, X (Twitter) gibi mecralarda sıradan insanların yükselişi ve şöhret basamaklarını tırmanması tek tıkla mümkün olabilmektedir.

Örneklerle Dijital Fenomen Profilleri

Danla Bilic (Türkiye)

- **Platform**: YouTube, Instagram
- **Şöhret Biçimi**: Güzellik ve makyaj videolarıyla ün kazandı. Kendisini ilk başta "makyaj yapmayan bir makyaj blogger'ı" olarak konumladı. Samimi, esprili ve kimi zaman tartışmalı söylemleriyle dikkat çekti.
- **Toplumsal Etki**: Sosyal medya fenomenlerinin sadece "güzellik" değil, kişilik ve mizah üzerinden de şöhret kazanabileceğini gösterdi. Ayrıca kendi kozmetik markasını çıkararak fenomenliğin girişimciliğe evrilebileceğinin örneği oldu.YouTube içeriklerinde kullandığı argo dil ve bazı söylemleri, genç izleyiciler üzerindeki etkisi nedeniyle eleştirildi.

Enes Batur (Türkiye)

- **Platform**: YouTube
- **Şöhret Biçimi**: Video oyunları oynayarak başladığı kariyerinde, günlük vloglar, şakalar ve sosyal deneylerle geniş kitlelere ulaştı.
- **Toplumsal Etki**: Enes Batur, gençler arasında rol model haline geldi, hatta sinema filmiyle geleneksel medyada da görünürlük kazandı. Paylaştığı bazı içeriklerin çocuklara uygun olmaması ve ürün yerleştirme reklamları konusunda etik eleştiriler aldı.

Charli D'Amelio (ABD)

- **Platform**: TikTok
- **Şöhret Biçimi**: Kısa dans videolarıyla 2020 yılında kısa sürede dünya çapında ün kazandı. TikTok'un algoritmik doğasının şöhret yaratma gücünü gösteren ilk örneklerden biri oldu.
- **Toplumsal Etki**: Geleneksel medya figürlerinden farklı olarak hiçbir profesyonel geçmişe sahip olmadan, tamamen dijital bir idol olarak doğdu. Bugün markalarla iş birlikleri, reklam kampanyaları ve kendi ürünleriyle ticari bir güce sahip. Şöhretin hızla gelmesiyle birlikte yaşadığı mental sağlık sorunlarını açıklamış, bu da dijital şöhretin psikolojik yükünü gözler önüne sermiştir.

Merve Özkaynak (Türkiye)

- **Platform**: YouTube
- **Şöhret Biçimi**: Annelik, güzellik ve yaşam tarzı üzerine samimi içeriklerle büyük bir kadın izleyici kitlesine ulaştı.
- **Toplumsal Etki**: Dijital fenomenlerin yalnızca gençlere değil, farklı yaş gruplarına ve sosyal kategorilere hitap edebileceğini gösterdi. "Günlük hayatın içinden" içerikler, fenomenliği sıradan insanlara yaklaştırdı.

Barış Özcan (Türkiye)

- **Platform**: YouTube
- **Şöhret Biçimi**: Sanat, teknoloji, tasarım ve bilim odaklı içerikleriyle "eğitici" fenomen profiline örnektir. TEDx konuşmaları, belgesel tadında videoları ile farklı bir çizgi sunmaktadır.
- **Toplumsal Etki**: Fenomen kültürünün yalnızca eğlenceye değil, bilgi paylaşımına da hizmet edebileceğini göstermiştir. Dijital mecraların eğitici potansiyelini ortaya koyar.

2.Fenomen Kültürü ve Etik Sorunlar

Fenomen kültürünün hızlı yükselişi birtakım etik sorunlara yol açmakta; bunları başında takipçi ve beğeni satın alma, yanıltıcı reklamlar ve bilgi kirliliği gelmektedir. Bazı fenomenler, görünürlüklerini arttırmak adına sahte takipçi veya beğeni satın almakta, bu durum dijital alanda güven sorunlarına yol açmaktadır. Özellikle sağlık ve güzellik ürünlerinde uzman olmayan fenomenlerin ürün tanıtımları, tüketicilerin yanlış yönlendirilmesine neden olabilmektedir. Örneğin bazı fenomenlerin 'diyet çayı' ya da 'detoks içeceği' reklamları, sağlıksız yaşam alışkanlıklarını teşvik etmektedir.

Fenomen kültürü, dijital medyanın demokratikleşmesiyle beraber birçok fırsat sunarken, bilgi kirliliği ve manipülasyon risklerini de artırmıştır. Özellikle sosyal medya algoritmaları, kullanıcıların daha fazla etkileşimde bulunacağı içerikleri ön plana çıkararak yanlış bilgilerin yayılmasına zemin hazırlamaktadır (Vosoughi, Roy ve Aral, 2018). Fenomenlerin bazen bilgi doğruluğuna yeterince önem vermemesi veya sponsorlu içeriklerin etik sınırları zorlaması, takipçilerin yanlış yönlendirilmesine neden olabilmektedir.

Fenomenlerin idealize edilmiş yaşam tarzları, takipçileri üzerinde özellikle gençler arasında psikolojik baskı ve özdeşim sorunları yaratırken; sosyal medya bağımlılığı, özsaygı düşüklüğü ve anksiyete gibi sorunların artmasında etkili olmaktadır. (Fardouly et al.,2015). Sosyal medya fenomenleri dijital platformlarda gerçek benliklerinden ziyade idealize edilmiş kimliklerini sahnelemekte, bu yönüyle özellikle gençler üzerinde mükemmel hayatlara özenme ve yetersizlik duygusunun oluşmasına yol açmaktadırlar. Ayrıca, fenomenlerin özel hayatlarının sürekli paylaşılması mahremiyet ihlallerine yol açabilmektedir.

Reklam stratejilerinde de aktif olarak rol alan fenomenler, yaptıkları ürün tanıtımıyla takipçi sayılarını arttırmaya çalışırken, bu durum tüketim kültürünün yaygınlaşmasında etkili olmaktadır. Yanıltıcı ürün tanıtımları ve manipülatif içerikler; fenomen kültürünün etik boyutlarını ortaya koymaktadır. Sosyal medya fenomenleri kendi ürettikleri içeriklerle şöhret kazanırken, bu şöhreti ekonomik, kültürel ve sosyal sermayeye dönüştürmektedirler. Birçok fenomenin sosyal medya üzerinden kendi markalarını oluşturmaları takipçilerinin tüketim alışkanlıklarının yönlendirilmesinde etkili olmaktadır. Fenomenler şöhretlerini devam

ettirebilmeleri adına sürekli ‘görünür’ olma yönünde bir baskı yaşarken, sahte mükemmellik algısının kitlelere empoze edilmeye çalışılmaktadır.

SONUÇ

Fenomen kültürü, yeni medya çağının en önemli sosyal olgularından biri olarak ortaya çıkmıştır. Dijital platformların sunduğu erişilebilirlik ve katılımcılık, geleneksel medya yapılarının dışında bireylerin şöhret ve görünürlük kazanmasını mümkün kılmıştır. Bu süreç, şöhret kavramının anlamını ve toplumsal işlevini yeniden tanımlamış, kültürel üretim biçimlerini çeşitlendirmiştir.

Fenomenlerin tüketim kültürü üzerindeki etkileri ve toplumsal yansımaları, sosyal medya çağının karmaşık dinamiklerini gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte, bilgi kirliliği, psikolojik riskler ve etik sorunlar gibi önemli zorluklar da beraberinde gelmektedir. Sosyal medya platformlarının ve fenomenlerin bu sorunlarla başa çıkmak için daha şeffaf, etik ve sorumluluk sahibi yaklaşımlar geliştirmesi gerekmektedir. Söz konusu platformların fenomenler üzerindeki denetimi zaman zaman tartışmalara konu olmaktadır. Platformlar, içerik politikaları ve algoritmik düzenlemeler yoluyla zararlı içeriklerin yayılmasını engellemeye çalışsa da, bu konuda yeterince etkin oldukları söylenemez (Gillespie,2018).

Gelecekte fenomen kültürünün daha da çeşitlenerek, teknolojik yeniliklerle şekillenmeye devam edeceği öngörülmektedir. Özellikle yapay zeka, sanal gerçeklik gibi alanların gelişimi, fenomenlik kavramını yeni boyutlara taşıyabilir. Bu noktada algoritmaların ve platform politikalarının bu süreci nasıl şekillendireceği, fenomenlerin toplumsal sorumlulukları ve yeni medya okuryazarlığının önemi gibi konular ön plana çıkmaktadır. Yeni medya araçlarının yaygınlık kazanmasıyla önem kazanan fenomen kültürünü sadece eğlence ve popülerlik açısından değil, aynı zamanda dijital kimlik, kültür ve ekonomi dinamiklerinin bir yansıması olarak görmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Abidin, C. (2015). Communicative intimacies: Influencers and perceived interconnectedness. *Ada: A Journal of Gender, New Media, and Technology*, *8*, 1-16.

Abidin, C. (2018). *Internet Celebrity: Understanding Fame Online*. Emerald Publishing.

Adorno, T.(2016), Kültür Endüstrisi Kültür Yönetimi. Çeviren, N. Ülner-M. Tüzel-E. Gen, İstanbul:İletişim Yayınları.

Akyıldız, A. ve Yılmaz, Y. (2017). Sanal Etkileşimde Soyut Üretimin Bir Değeri Olarak Yeni Nesil Şöhretler, *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 13(2), 15-40.

Arık, E. (2013). Sıradan İnsanın Yükselişi: Sosyal Medya Şöhretleri, *Akademik hakemli dergi*, sayı.1

Avcı, A.(2017). Her Zaman Çevrimiçi Olmak, *Epokhe Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-24.

Aydın Ş. O.(2008). Şöhret Kültürü: Toplumsal Değişim ve Medyanın Rolü, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

Baygal, A. (2016). Toplumsal ve Kültürel Bir Ürün Olarak Yıldız Olgusu ve Yıldız-Medya ilişkisi, *Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü Dergisi,* sayı:38

Boorstin, D. J. (1962). *The Image: A Guide to Pseudo-Events in America*. Vintage Books.

Buf, D.-M. ve Ștefăniță, O. (2020). Uses and gratifications of YouTube: A comparative analysis ofusers and content creators. *Romanian Journal of Communication and Public Relations*, *22*(2), 75–89. https://doi.org/10.21018/rjcpr.2020.2.301

Burnett, R. (2007), *İmgeler Nasıl Düşünür,* (Çev: Pusar, G.), İstanbul:Metis Yayınları.

Chen, Y., Qin, Z., Yan, Y. ve Huang, Y. (2024). The power of influencers: How does influencer marketing shape consumers purchase intentions? *Sustainability*, *16*(13), 5471. https://doi.org/10.3390/su16135471

Çaycı, B. ve Aktaş, C. (2018), Medya Çağında Weberyen Karizma ve Şöhretin Analojisi, *TRTakademi,* 3(6), 654-677.

Dobias, A. (2017). I've got 99 friends, but is Taylor Swift one? an examination of effects of social media interactions on parasocial relationships, 22-34. https://api.semanticscholar.org/CorpusID:149081488

Fardouly, J., Diedrichs, P. C., Vartanian, L. R. ve Halliwell, E. (2015). Social comparisons on social media: The impact of Facebook on young women's body image concerns and mood. *Body Image*, 13, 38–45.

Gillespie, T. (2018). *Custodians of the Internet: Platforms, Content Moderation, and the Hidden Decisions That Shape Social Media*. Yale University Press.

Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*.

Horton, D.ve Wohl, R. R. (1956). Mass communication and para-social interaction. *Psychiatry*,*19*(3), 215–229.

Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. NYU Press.

Köksal, Y. ve Özdemir, Ş. (2013), Bir İletişim Aracı Olarak Sosyal Medyanın Tutundurma Karması İçerisindeki Yeri Üzerine Bir İnceleme, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 323-337.

Marshall, D. P. (2006). New media - new self: The changing power of celebrity. İçinde D. P. Marshall (Editör), *The Celebrity Culture Reader* (pp. 634–644). Routledge.

Marwick, A. E. ve Boyd, D. (2011). To See and Be Seen: Celebrity Practice on Twitter. *Convergence, 17*(2), 139–158. https://doi.org/10.1177/1354856510394539

McLuhan, M. (1964). *Understanding Media: The Extensions of Man*. McGraw-Hill.

Rasmussen, L. L. (2018). Parasocial interaction in the digital age: An examination of relationship building and the effectiveness of YouTube celebrities. *Social Media and Society*, *7*(1), 280–294.

Rojek, C. (2003), *Şöhret,* (Çev. Semra Kunt Akbaş, K.S. ve Kızıltuğ, K.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Şimşek, F. (2012), "Bir varmış bir yokmuş...", *Nevşehir Üniversitesi Aktüel*, Sayı:3, *https://dosyalar.nevsehir.edu.tr/ca9648c38baa5d7b49b774feccf61d3a/sayi-3.pdf* (Erişim Tarihi: 10.12.2018)

Senft, T. M. (2013). *Microcelebrity and the Branded Self*. In Hartley, J., Burgess, J. ve Bruns, A. (Eds.), *A Companion to New Media Dynamics*. Wiley-Blackwell.

Sheldon, Z., Romanowski, M. ve Shafer, D. M. (2021). Parasocial interactions and digital characters: The changing landscape of cinema and viewer/character relationships. *Atlantic Journal of Communication*, *29*(1), 15–25. https://doi.org/10.1080/15456870.2019.1702550

Üyken, T. (2017), "*Ah bir şöhret olsam!*", http://www.esquire.com.tr/ilginc/info/2017/12/21/ah-bir-sohret-olsam (Erişim Tarihi: 15.12.2018)

Vosoughi, S.Roy, D. ve Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146-1151.

Destinasyon Seçimlerinin Yalnız Seyahat Eden Kadınlar Açısından Değerlendirilmesi

Tuğçe Gamze ÇAĞALA[1]
Prof. Dr. Fatih TÜRKMEN[2]

[1] Tuğçe Gamze ÇAĞALA; Karabük Ünivesitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Turizm Bölümü. tugcegamzecagala.tg@gmail.com ORCID No: 0009-0000-1002-8427.
[2] Prof. Dr. Fatih TÜRKMEN; Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Turizm Bölümü. fatihturkmen@karabuk.edu.tr ORCID No: 0000-0001-6716-7399.
Bu çalışma Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde hazırlanan "Destinasyon Seçimlerinde Yaşam Tehdidine Yönelik Ulusal Gazetelerdeki Haberlerin Yalnız Seyahat Eden Kadınlar Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

ÖZET

Destinasyon seçimlerinin turizm sektöründe önemli bir yeri vardır. Destinasyon seçimleri, turist deneyimlerinin temel belirleyicisidir. Turistler ise kilit noktasıdır. Literatür incelendiğinde destinasyon seçimlerindeki etkili olan faktörler "iç etkenler ve dış etkenler" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Destinasyon imajı, turistlerin motivasyonları, fiyat, dinlenme veya uzaklaşma istekleri gibi değişkenlerin tercihleri nasıl etkilediğine ilişkin birçok çalışma yer almakla birlikte, bu unsurların birbirleriyle ilişkisi hâlâ tartışılmaktadır.

Turizmde yeni bir kavram olan ve son 10 yılda hızla artan bir alan olan yalnız seyahat eden kadınların destinasyon seçimlerine dair çalışmaların çok fazla olmadığı görülmektedir. Yalnız seyahat eden kadınların destinasyon seçimlerindeki kısıtlayıcılarına dair üzerinde çalışmalar hâlâ yapılmaktadır. Bu çalışmalar yoğun olarak güvenlik ve risk algısı içermektedir. Çalışmaların çoğunluğunda Crowford ve Godbey (1987) ile Wilson ve Little (2005)'in kısıtlayıcılarının baz alındığı görülmektedir.

Gazeteler, geçmişimizi bize hatırlatan, günümüzü bize bildiren, geleceğimize de ışık tutan bir kitle iletişim aracıdır. Dönemin problemlerini bize sunar. Bizlere önemli bilgileri aktaran değerli bir kaynaktır. Literatürde gazetelerin destinasyon seçimlerindeki etkisinin ne düzeyde olduğuna dair yapılan bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Literatürdeki bu boşlukları doldurmak adına bu çalışma yürütülmüştür. [3]

Anahtar Kelimeler: Turizm, Destinasyon, Yalnız Seyahat, Yalnız Seyahat Eden Kadınlar, Gazeteler.

GİRİŞ

Bu çalışmada Destinasyon ve Turistik Destinasyon Kavramı, Turistik Destinasyonun Özellikleri ve Sınıflandırılması, Turistik Destinasyon Seçimlerinde Etkili Olan Faktörler, Yalnız Seyahat Eden Kadınların Destinasyon Seçimleri ve Kısıtlayıcı Olan Faktörler ile Destinasyon Seçimlerinde Gazetelerin Rolleri yer almaktadır.

1. Destinasyon Ve Turistik Destinasyon Kavramı

Destinasyon, insanların gerçekte ya da zihinlerinde algıladıkları gidilecek yere ya da gönderilecek yere denilmektedir (Tekin ve Ardahan, 2006:2; Çakıcı ve Aksu, 2007:184). Mengü (2017:2138)'ye göre destinasyon, turistleri bir varış noktasına çekmekte olan ve vardıklarında da ihtiyaçlarını karşılayan temel kaynaklardan oluşmaktadır. Bunlar birer ülke, şehir, bölge, köy ya da ada gibi yerler olabilir.

[3] Bu çalışma Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde hazırlanan "Destinasyon Seçimlerinde Yaşam Tehdidine Yönelik Ulusal Gazetelerdeki Haberlerin Yalnız Seyahat Eden Kadınlar Açısından Değerlendirilmesi" başlıklı yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

Destinasyon kavramı, Fransızca kökenli bir kelimedir ve Türk Dil Kurumu güncel Türkçe sözlüğünde "varılacak olan yer" olarak geçmektedir (TDK, 2025). Uluslararası literatürde ise pek çok yazarın destinasyon ile ilgili farklı tanımlar yaptığı görülmektedir. Bu tanımlamalar pazarlama, coğrafya, deneyimleri ve çekicilikleri temel alan yazılar içermektedir. Kocaman (2012:10)'a göre, destinasyon hem girdilerin hem de çıktıların, toplumların, hizmetlerin veya iş kollarının yer aldığı bütün bir sistemi ifade etmektedir. Buhalis (2000:97-98)'e göre ise, turizm ürünleri olan mal, hizmet ve tatil deneyimlerinin birleşimi destinasyonu oluşturmaktadır. Atay (2003:144-145)'a göre, birçok farklı turistik değerlerle özellikler içeren ve turistlerin seyahat süresi boyunca ihtiyaç duyabileceği ürünleri sunabilen coğrafi bir alandır. Sipahi ve Mutlu Turan, (2022:786)'a göre ise, turistik amaçlı seyahat eden kişilere çeşitli turizm ürünü sunan coğrafi alan veya bölgelerdir. Coltman (1989:48)'a göre, dışarıdan gelen turistlerin ya da günübirlikçilerin faydalanmaları amacıyla farklı doğal güzellikler ve çekicilikler sunan bir alandır. Swarbrooke (1995:9)'e göre ise, sunulan hizmetlerin yanında bireysel çekicilikleri de içeren büyük alanlardır.

Kısaca destinasyon, kısa süreliğine kalmak için turistlerin dikkatini çeken, onların hizmetine sunulan, kıtalardan ülkelere, ülkelerden eyaletlere, şehirlere ve köylere kadar belirli bir veya birkaç amaç için yapılmış doğal güzellikler barındıran ve çekiciliği olan alandır (Zengin ve Taş, 2021:150).

Literatürde turizm destinasyonu kavramı ise, turistlere sunulan farklı ve çeşitli özelliklerdeki doğal güzellikleri ve çekicilikleri olan yerlerdir. Turistlerin doğa, çevre, manzara, kültür, etkinlik gibi birçok ögeden oluşan bileşim için bir süreliğine tercih ettiği, konaklamanın yanında tüm alt ve üstyapı hizmetlerinin bir arada sunulduğu turistik alanlardır (Akyol ve Zengin, 2020:2475). Dünya Turizm Örgütü sözlüğüne göre turizm destinasyonu, turistin bir geceyi geçirirken ürünlerin, hizmetlerin, faaliyetlerin ve deneyimlerin bir araya geldiği bir küme olan ve rekabeti etkileyen imajı ve kimliği olan fiziksel bir alandır (UNWTO, 2025).

2. Turistik Destinasyonun Özellikleri Ve Sınıflandırılması

Turistik destinasyon, turistleri çeken ve onların seyahatlerinde hedefledikleri varış yeri niteliğinde olan bölgeye denilmektedir. Bu bölgenin turist ihtiyaçlarına karşılık verebilecek tesis, etkinlik, organizasyon gibi çekiciliklere sahip olması gerekmektedir (Türkay, 2014:2). Bir varış noktasının turizm destinasyonu olarak değerlendirilebilmesi için birtakım özellikler içermelidir. Bu özellikler destinasyonun daha kolay analiz edilebilmesi açısından büyük ölçüde önem arz etmektedir. Bunlar (Akyol ve Zengin, 2020:2475-2476):

- Turistlerin seyahatlerindeki amaç doğrultusunda tercih ettiği bir yer olmak,
- Turistlere ve yerel halka ürünler, hizmetler sunan bir yer olmak,
- Coğrafi sınırları ve fiziksel sınırları olan bir yer olmak,

- Turistlerin dikkatini çekebilecek unsurları barındıran bir yer olmak,
- Turistlerin aklında etki bırakan bir yer olmak,
- Birleşik bir ürün veya hizmet sunan bir yer olmak,
- Rekabet edebilen bir yer olmak.

Destinasyonlar, turistlerin kişisel yorumlarına, kültürel geçmişlerine, eğitim seviyelerine, önceki deneyimlerine, seyahat amaçlarına ve güzergâhlarına dayanan geniş kapsamlı bir kavramdır (Buhalis, 2000:98). Buhalis, destinasyonları oluşturan özellikleri Tablo 1'de yer alan 6 ana başlıkta toplamıştır.

Tablo 1: Destinasyonların Belirleyici Özellikleri – 6a

ÖZELLİKLER	İÇERİĞİ
ÇEKİCİLİKLER (ATTRACTİONS)	Doğal/yapay, el emeğiyle veya özel amaçla yapılmış olan eserler, miras kalıntıları, özel olaylar
ULAŞILABİLİRLİK (ACCESSİBİLİTY)	Karayolları-Demiryolları-Denizyolları-Havayollarından oluşan taşımacılık sistemleri, terminaller veya tüm araçlar
TESİSLER (AMENİTİES)	Konaklama ve yeme-içme olanakları, perakende mağazacılık hizmeti veren turistik işletmeler
UYGUN PAKETLER (AVAİLABLE PACKAGES)	Aracı kurumlar ve turizm otoriteleri tarafından sunulan önceden hazırlanmış paket turları
AKTİVİTELER (ACTİVİTES)	Ziyaretçilerin seyahatleri süresince ihtiyaç duyacakları tüm aktiviteler
YARDIMCI HİZMETLER (ANCİLLARY SERVİCES)	Bankalar, haberleşme araçları, posta, gazete bayileri, hastaneler vb. turistlerin kullandığı hizmetler

Kaynak: Buhalis 2000:98; akt. Kınalı, 2014:14

Buhalis (2000:98) tarafından geliştirilen bu birleşenleri, çoğu destinasyonlar içermektedir. Bu özelliklerden çekicilikler başta olmak üzere, tüm taşımacılık sistemlerini içeren ulaşabilirliğin, konaklama ve yeme-içme olanaklarını sunan tesislerin, aracı kurumların sunacağı uygun paketlerin, seyahat boyunca yapılan tüm aktivitelerin ve yardımcı olan tüm hizmetlerin karışımı destinasyon kavramını oluşturmaktadır.

Her destinasyon; doğal ve kültürel ya da insan üretimi birçok çekicilik unsurlarına sahip olabilir. Bu çekicilik unsurları aynı zamanda destinasyonların imajını güçlendiren ve ziyaretçilerin algılarını şekillendiren temel bileşenlerdir. Doğal peyzaj öğeleri destinasyonların çevresel çekiciliğini artırarak ziyaretçilerde olumlu bir ilk izlenim oluşmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle doğal peyzaj içerisinde yer alan kültürel peyzaj öğeleri ziyaretçilerin dikkatini çeken önemli özelliklere sahiptir. Doğal çekicilik unsurlarına göller, denizler, dağlar, şelaleler, mağaralar; insan yapımı çekicilik unsurlarına Çin Seddi, Eyfel Kulesi, Mısır Piramitleri, Anıtkabir; kültürel çekicilik unsurlarına ise tarihi eserler, festivaller, müzeler ve mimari yapı, yaşam tarzı gibi örnekler verilebilir. Ayrıca farklı müze tiplerinin ziyaretçi davranışlarına etkisini ele

alan çalışmalar, destinasyon çekiciliğinin yalnızca doğal ve kültürel unsurlarla değil, bu unsurların nasıl işlevselleştirildiğiyle de ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat bu husus tek başına yeterli değildir. Destinasyonda altyapı, üstyapı ve ulaşım gibi imkanların niteliksel ve niceliksel anlamda yeterli olması da gerekmektedir. Çeşitli ulaşım yollarına ek; konaklama, yeme-içme ve eğlenme gibi ihtiyaçları karşılayacak turistik tesislere de ihtiyaç duyulmaktadır. Turistik tesisler bazen tek başlarına destinasyona gitmede etkili olabilmektedir, turizm faaliyetlerinde doğrudan etkilidir. Bu sebeple de tesislerin önemli bir yeri vardır. Diğer hususlardan olan paket turlar ve etkinlikler de bir destinasyon için önemli çekim unsurlarındandır. Bu bağlamda hedef kitleyi destinasyona çekmek çok daha kolay olacaktır. Destek hizmetler ise ziyaretçilerin turistik mal ve hizmetlerin yanı sıra turizmle ilgisi olmayan ürün ve hizmetlerden de yararlanmasıdır, bu nedenle dolaylı bir unsurdur. Hastaneler, bankalar, telekomünikasyon hizmetleri vb. destekleyici hizmetler arasında sayılabilir (Saldamlı ve Karakan, 2021:3-4; Uslu vd., 2025; Uslu ve Bölükbaşı Ertürk, 2024; Öztürk vd., 2021a; Dönmez ve Türkmen, 2019; Bogenç vd., 2020).

Son dönemlerde ziyaretçilerin beklentileri hızla geliştiği ve çeşitlendiği için turistlerin işletmelerden beklentileri de giderek artmakta ve çeşitlenmektedir (Dönmez ve Türkmen, 2015). Bu durum, destinasyonların yalnızca çekicilik unsurlarıyla değil, aynı zamanda sundukları hizmet kalitesi, teknolojik altyapı, erişilebilirlik ve sürdürülebilir yönetim anlayışıyla da rekabet edebilmesini zorunlu kılmaktadır (Öztürk vd., 2020a).

2.1. Turistik Destinasyonun Karakteristik Özellikleri

Her bir destinasyon profilini oluşturacak çok çeşitli kaynaklara ve özelliklere sahiptir. Çünkü her destinasyon eşit bir şekilde oluşmamıştır. Bazıları yeterli kaynağa sahipken bazıları ise kaynak açısından yetersiz olabilir. Dolayısıyla destinasyonlar farklılıklar içermektedir. Bu farklılıklar özellikle tarihi dokusu ve kültürel mirası zengin olan destinasyonlarda daha belirgin hâle gelmekte; söz konusu alanlar destinasyonun kimliğini güçlendiren ve ziyaretçiler için çekiciliğini artıran özgün unsurlar sunmaktadır. Bu farklılıklar destinasyonların karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır (Saldamlı ve Karakan, 2021: 5; Uğur ve Dönmez, 2021; Öztürk vd., 2021b; Kocakaya ve Dönmez, 2022). Destinasyonların karakteristik özellikleri, destinasyon imajını belirleyen maddelerdir. Bu maddeler 9 adettir. Bunlar (Karabıyık ve İnci, 2012: 10-11):

- **Doğal Kaynaklar:** İklim, plajlar ve kıyılar, yeryüzü şekilleri, yer altı suları, yaylalar, akarsular, şelaleler, göller, mağaralar gibi vs. doğal kaynaklara örnek olarak verilebilir.
- **Genel Altyapı:** Özel ve kamusal ulaşım olanakları, ulaşım altyapısı, toplu taşıma sistemleri, su ve kanalizasyon sistemleri, atık sistemleri, sağlık hizmetlerinin, telekomünikasyonun, ticari alt yapıların gelişmişliği, caddelerin, hava alanlarının ve limanların kalitesi ve

gelişimi, şehir içi düzenlemeler, internet altyapısı vb. genel alt yapı kategorisinde yer almaktadır.

- **Turist Altyapısı:** Otel ve konaklama tesisleri, yeme ve içme tesisleri, tur operatörleri ve seyahat acenteleri, kongre ve fuar merkezleri, alışveriş bölgeleri, müze, ören yeri ve kültürel tesisler, turist merkezleri, eğlence ve rekreasyon alanları, destinasyonlara ulaşım kolaylığı, destinasyondaki geziler vb. turist altyapısı olarak sayılabilir.
- **Turist Boş Zaman Değerlendirme ve Eğlence:** Güneşlenme, yüzme, su sporları, golf, avcılık, balık tutma, temalı park ve bahçeler, trekking, macera faaliyetleri, kumarhaneler, gece hayatı, alışveriş olanakları, tekne turları, spa, hamam, zipline, lunapark vb. sayılabilir.
- **Kültür, Tarih ve Sanat:** Arkeolojik alanlar ve kazı bölgeleri, müzeler, tarihi binalar, anıtlar, festivaller, şenlikler, konserler, tiyatrolar, opera, geleneksel el sanatları, mutfak kültürü ve gastronomi, folklor, din, gelenekler ve yaşam tarzı kültür, tarih ve sanat faktörlerine örnek olarak verilebilir.
- **Politik ve Ekonomik Faktörler:** Siyasi istikrar ve eğilimler, ekonomik durum ve gelir seviyeleri, ekonomik krizler veya gelişmeler, suç oranları ve terör saldırıları gibi güvenlik problemleri, turizm maliyetleri, fiyatlar politik ve ekonomik faktörler içerisinde yer almaktadır.
- **Doğal Çevre:** Manzara güzellikleri, şehir ve kasabaların çekicilikleri, temizlik, hava ve gürültü kirliliği, trafik sıkışıklığı, aşırı insan kalabalığı vb. faktörler örnek olarak verilebilir.
- **Sosyal Çevre:** Bölge halkın arkadaş canlılığı ve konukseverliği, yaşam kalitesi, temel sosyal haklardan mahrumluk ve yoksulluk, dil ile ilgili karşılaşılan engeller vb. sosyal çevre faktörleri arasında sayılmaktadır.
- **Mekân (Destinasyon) Atmosferi:** İyi bir şöhrete sahip mekân, lükslük, moda, aile yönelimli destinasyonlar, egzotik, mistik, rahatlatıcı, stresli veyahut eğlenceli, keyifli, hoş, sıkıcı, çekici veya ilginç gibi faktörlerdir.

Destinasyonların karakteristik özelliklerini belirleyen bu maddeler destinasyonun imajını ortaya çıkartan maddelerdir. Ayrıca kentsel ve kırsal mekânın imajı, destinasyonun kimliğini de temsil etmektedir. (Kalay vd. 2022). Akkuş ve Şimşek (2021:129) destinasyon imajını, bir kişinin destinasyona ait inançlarının, fikir ve izlenimlerinin toplamı olarak tanımlamaktadır. Destinasyon imajı aynı zamanda destinasyonun algılanan değerini doğrudan etkileyen bir unsurdur. Özellikle kentsel ve kırsal mekânın imajı şehirlerin rekabet gücünü artırırken destinasyonun sürdürülebilir kimlik kazanmasında oldukça önem taşımaktadır (Bekci vd., 2013). Algılanan değer, kazanılan turistik tecrübelere ek tatil döneminde harcanan zaman ve paranın bilişsel olarak değerlendirilmesidir. Algılanan değer, bir ürünün net değerini, genel faydalar ile kişinin kendisinin elde ettiği faydaları karşılaştırarak

değerlendirmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla algılanan değer, imajı etkilemektedir. Destinasyonun sahip olduğu olumlu imajına, turistlerin destinasyon için harcadıkları paraya ya da zamana değip değmediğine ve yaşadıkları deneyimlerin kalitesine yönelik düşüncelerine büyük ölçüde etki etmektedir. Yüksek değer algısına sahip olan ziyaretçilerin aynı destinasyonu tekrar ziyaret etme ihtimallerinin oldukça yüksek olduğu da kanıtlanmıştır (Akkuş ve Şimşek, 2021:128).

Bu kapsamda, destinasyonların sahip olduğu doğal, kültürel ve tarihi değerlerin korunması büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu alanların sürdürülebilir bir şekilde korunması hem destinasyon imajının devamlılığını sağlamakta hem de ziyaretçilerin deneyim kalitesini artırmaktadır. Nitelikli bir destinasyon kimliğinin sürdürülebilirliği, ancak bu değerlerin gelecek nesillere aktarılmasına yönelik koruma, planlama ve yönetim politikalarının etkin bir biçimde uygulanmasıyla mümkün olabilmektedir (Öztürk vd., 2020b).

2.2. *Turistik Destinasyonların Sınıflandırılması*

Destinasyonlar, çeşitli bileşenlerin toplamında oluşan turizm ürününü ifade etmektedir. Bu bağlamda farklı destinasyon tipleri karşımıza çıkmaktadır (Tekin, 2012:29). Page (1995:1), destinasyon tiplerini 10 maddeye ayırmıştır. Tablo 2'de sunulmuştur. Buna göre;

Tablo 2: Destinasyonların Sınıflandırılması – Destinasyon Tipleri

NO	DESTİNASYON TİPLERİ
1	Başkentler (Londra, Paris, Ankara) ve Kültürel Başkentler (Roma, Atina, Amsterdam)
2	Metropolitan Merkezler, Duvarlarla Örülü Kentler (York) ile Küçük Kale Kentler
3	Büyük Tarihi Kentler (Venedik, Oxford)
4	İç Kent Alanları (Manchester)
5	Canlandırılmış Deniz Kıyısı Alanları (Sydney Darling Limanı)
6	Endüstriyel Kentler
7	Deniz Kıyısı Resortları ve Kış Sporu Resortları
8	Özel Olarak Yaratılan Turist Resortları
9	Turist Eğlence Merkezleri (Disneyland, Las Vegas)
10	Kültürel Sanat Şehirleri (Floransa)

Kaynak: Page (1995: 1)'in çalışmasından uyarlanmıştır.

Page (1995:1)'in çalışmasına ek olarak destinasyonlar kent ve kasabaların yanında bir bölge olarak örneğin Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Karadeniz Bölgesi vb., bir ülke olarak Türkiye, İspanya, Peru vb. ya da bir kıta olarak Asya, Avrupa, Amerika vb. olabilir (Kocaman, 2012:16).

3. Turistlerin Destinasyon Seçimlerinde Etkili Olan Faktörler

Turistler, destinasyon seçimi sürecinin oluşturulmasında kilit unsurdur. (Mansfeld, 1992:415). Turistlerin seyahat etmelerindeki ilk aşamalardan biri gidilecek destinasyonun seçilmesidir. Bu seçim yalnızca bir yer seçimi değildir; aynı zamanda bireyin ihtiyaçlarının, beklentilerinin ve değerlerinin şekillenmesiyle oluşan çok boyutlu bir süreçtir. Seçilecek destinasyonun doğal, sosyal, kültürel ve ekonomik niteliklerinin kişisel beklentilerle ne derecede örtüştüğü de çok önemlidir. Bireylerin destinasyon ziyaretlerinde belirleyici olan birçok faktör bulunmaktadır (Bogenç 2020). Mansfeld (1992:415)'e göre destinasyon seçimi, bireysel tercihlerle birlikte sosyal, ekonomik, psikolojik ve kültürel birçok faktörün etkisi altında gerçekleşmektedir.

Turistik destinasyonlarda var olan doğal çevre (manzara, deniz, jeolojik oluşumlar, arazi yapısı, iklim, su kaynakları), mimari çekicilikler (önemli sanatsal yapılar, eğlence parkları, marinalar, alışveriş merkezleri) ve sosyo-kültürel çekicilikler (tarih, sanat, eğlence, folklor, yemek kültürü gibi) destinasyonların özünü oluşturan ve destinasyon seçimini etkileyen faktörlerdendir (Kocaman, 2012:21-22). Bunların yanı sıra turizm potansiyeli, turizm amacı, paylaşılabilir ortak hedef, rekabet yeteneği, pazarlama stratejileri, konumlama, imaj oluşturulması, marka oluşturulması, tanıtım çalışmaları, kültür ve kültürel değerler de seçimde etkili olmaktadır (Ersun ve Arslan, 2011:234-241; Mercan ve Kazancı, 2019: 116).

Destinasyon seçimine olan bu etkiler, Şekil 1'de gösterilmiştir. Hsu vd. (2009:291), destinasyon seçimini etkileyen faktörleri kategorilere ayırmıştır. Ona göre bu kategoriler; iç etkenler ve dış etkenler olmak üzere 2 temel kategorinin altında toplanmıştır. İç etkenler psikolojik, fiziksel, sosyal ve araştırma faktörlerini oluşurken, dış etkenler ise somut (Maddi Faktörler) ve soyut (Maddi Olmayan Faktörler) faktörlerden oluşmaktadır. Hsu vd. (2009), turistlerin destinasyon seçimlerinde iç ve dış güçlerin etkili olduğunu belirtmektedir. Bu güçlere uyarıcılar da denilmektedir. Uyarıcıların türleri ve şiddetleri bireyin davranışlarını etkileyerek ona yön vermektedir. Bu güçler bireylerin turistik ziyaret rotalarını oluştururken oldukça etkilidir (Bekci vd. 2018). Dolayısıyla destinasyon seçimlerine yön verenlerden iç güçler; psikolojik faktörler, fiziksel faktörler, sosyal faktörler ve arayış/keşfetme olarak dörde ayrılmaktadır. Dış güçler ise; somut ve soyut faktörler şeklinde ikiye ayrılmaktadır (Ilgaz, 2021:31-32).

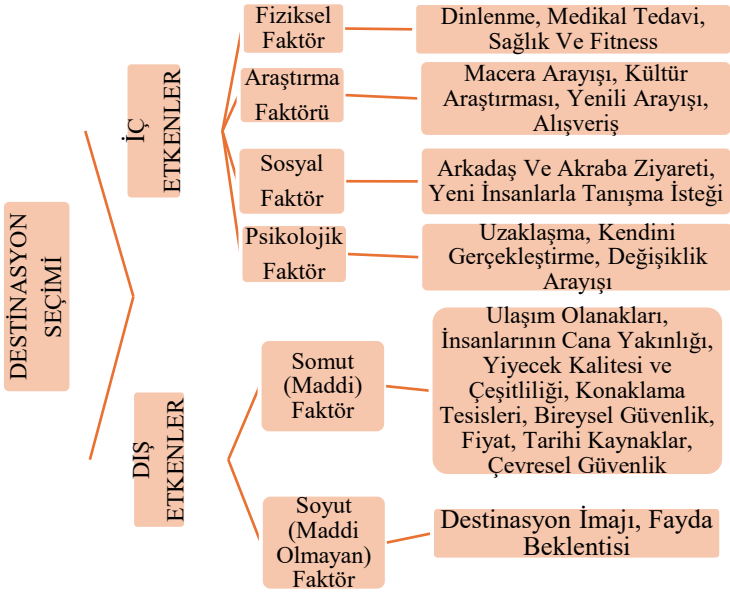

Şekil 1: Destinasyon Seçimini Etkileyen Faktörler- Destinasyon Seçimi Hiyerarşisi
Kaynak: Hsu Vd., (2009:291)'Un Çalışmasından Uyarlanmıştır.

4. Yalnız Seyahat Eden Kadınların Destinasyon Seçimleri Ve Kısıtlayıcı Olan Faktörler

Küreselleşme ve post-modern yapılanmalar "yalnız seyahat (solo travel)" kavramını turizm pazarının önemli bir parçası haline getirmektedir (Kaba ve Emekli, 2018:113). İkamet edilen yerden tek başına seyahat etmek için ayrılan gezginlere "yalnız seyahat eden gezginler" denilmektedir (Wilson, 2004:9).

Günümüzde cinsiyet eşitliği konusundaki düzenlemeler, kadınların gelişmekte olan ülkelerde iş hayatında var olmaları önemli ölçüde artırmıştır. Kadınların ekonomik yönden güçlenmeleri, daha sık seyahat fırsatı elde etmelerine sebep olmuş ve son zamanlarda kadınların daha fazla özgürleşmesine ve onları yalnız olarak seyahat etmelerine olanak sağlamıştır (Özyürek, 2025:8-9). Yalnız seyahat eden kadınlar, diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektöründe de önemli bir noktaya gelmiştir (El Gamil, 2018:93). Bir seyahat pazarı olarak ortaya çıkan bu kavram, Bond'un (1997) "yalnız seyahat eden kadınlar" olarak adlandırdığı ve yalnız seyahat eden kadınların turizmdeki artan önemini sistemleştirerek anlattığı çalışmasında "kadınlar için yapılan ilk turlar, alışveriş gezileri" şeklinde olduğu yazılmaktadır.

Turistik ürün ve hizmetlerin tüketimine kadınların ilgisinin artması, küresel ekonomide kadınların önemli bir yerinin olmasını sağlamıştır. Bu

durum, toplumun kadına karşı değişen ve ilerleme kaydeden bakış açısına etki etmiş, kadının daha iyi yerlere gelerek mevkii yükseltmesine, bağımsız çalışmasına, geç evliliklere, ahlaki duygu teorisinin değişen doğasına ve de eşitliklerle gelen eşler arasındaki ailevi sorumlulukların ortak paylaşımına dayandırılmaktadır (Khan, 2011:117; Aslantürk ve Unur, 2019:495).

Bilinen ilk kadın gezgin "Egeria" ismindeki gezgindir. Hac görevini yapmak için İspanya'dan yola çıkarak Kudüs, Sina Dağı ve Filistin'i ziyaret etmiştir. Seyahati boyunca gözlemlediği ve yaşadığı anılarını yazdığı seyahat günlüğü "Itinerarium Egeriae" adlı kitabında o döneme ait din, kültür ve hayatı anlatmıştır (Oxford Sözlüğü, 2025).

Diğer bir çalışmada yalnız seyahati deneyimleyen ilk kadınlar; İngiliz arkeolog ve yazar olan gezgin Gertrude Bell (1868-1926), gazeteci olan Nellie Bly (1864-1922), farklı ülkelere yaptığı seyahatleri yazıya döken yazar Isabella Bird, Himalayalar'ın zirvesine tırmanan dağcı ve gezgin Fanny Bullrock Workman (1859-1925), bisikletle Dünya turuna çıkan Annie Londonderry (1870-1947) ve kuzey - güney kutuplarına ayak basan ilk kadın olan Barbara Hillary (1931-2019) şeklinde belirtilmektedir (Acuner ve Şimşek, 2022:384).

100 yılı aşkın bir süre önce, kadınların seyahat etmesi toplum tarafından kabul edilmezdi ve kesinlikle yanlarında ailesinden biri olmadan dışarı çıkmaları normal karşılanmazdı (Özyürek, 2025:12). Kadınlar, toplumsal kısıtlamalarla karşılaşırlardı, çünkü gezgin ve gezginlik rollerinin temel olarak erkeklere verilmişti ve dünyayı keşfetme kavramı da yoğun bir şekilde erkekleştirilmişti. (Valaja, 2018:7). 'Kadının yeri evidir' ideolojisi hâkimdi. XVI. yüzyıla kadar kadın olmak, seyahat etmek ve saygın kalmak için genellikle ya bir kraliçe ya da bir hacı olmak gerekiyordu. Erken dönemlerde, seyahatin erkeklerin prestijini artırırken kadınların itibarını azalttığı söylenmekteydi. Yalnız kadınların seyahati ahlaksız ve uygunsuz olarak kabul edilirdi. Kadınların uygun yerinin ev olduğu ve kamusal eğlencenin yalnızca erkeklere ait bir alan olduğu düşünülüyordu (Khan, 2011:108).

Değişim gösteren Sosyo-kültürel ve politik koşulların etkisiyle kadınların eş, anne, kız arkadaş, ev kadını gibi karmaşık kimliklerinden uzaklaşmasıyla kendi zevkleri, istekleri ve memnuniyetleri peşinde tek başlarına turist olma fırsatını yakalamalarını sağlamıştır (Myers 2010:215; Kaba ve Emekli, 2018:113). Gray ve Kerstetter (2001)'e göre, Sosyo-kültürel alanda, eğitimde ve de ekonomi alanında yaşanan değişimlerde meydana gelen olumlu sonuçlar, kadınların seyahat etmelerini sağlamıştır. Khoo-Lattimore ve Prayag (2015)'a göre ise, kadınların işgücüne yönelik artan katkıları bu konuda etkilidir. (Aslantürk ve Unur, 2019:495).

Ekonomik, sosyal ve boş zamana yönelik bağımsızlıklarına bağlı olarak kadınların daha fazla özgür alana ve daha fazla seçeneğe sahip olmak için seyahat etmesi, bir tür "kısıtlamalarla mücadele stratejisi" olarak da görülmektedir. Günümüzde hâlâ dünyanın belli bölgelerinde kadınlara

yönelik kısıtlamalar mevcuttur. Bu kısıtlamalara rağmen çağdaş seyahat pazarında kitlenin yarısını kadınlar oluşturmaktadır (Aslantürk ve Unur, 2019:495).

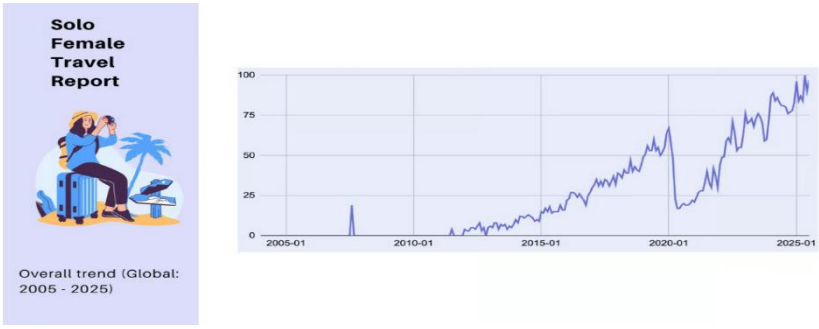

Resim 1: 2005-2025 Yılları Arasında Yalnız Seyahat Eden Kadınların Grafiği
Kaynak: Atlys, (2025) Https://Www.Atlys.Com/Blog/Solo-Female-Travel-Statistics?Utm_Source

Resim 1'de yer alan grafikte, 2005 ile 2025 yılları arasında geçen 20 senelik sürede yalnız seyahat eden kadınların artış gösterdiği görülmektedir.

Yalnız seyahatlerde her ne kadar artışlar görülse de kadınlar erkeklere göre daha dezavantajlı bir durumdadır. Çünkü günümüzde de ne yazık ki hâlâ kadınlar, yalnız seyahat ederlerken taciz, istenmeyen ilgi, tecavüz gibi "cinsiyete dayalı" birçok riske maruz kalmaktadır. Dolayısıyla cinsiyet unsuru, insanların yaşamlarının her yönünü etkilediği gibi turizm ve boş zaman etkinliklerine katılım şanslarını da etkilemektedir (Jordan ve Gibson, 2005; Aslantürk ve Unur, 2019:494).

Seyahati kısıtlayan faktörler, içsel ve dışsal olarak sınıflandırılmaktadır. İçsel faktörler, kişinin kendisi ile ilgili özelliklerin, duyguların ve sahip olduğu veya olmadığı olanakların yarattığı seyahat engelleriyken, dışsal faktörler ise kişinin elinde olmadığı hallerden doğan tüm kısıtlardır (Tükenmez, 2019:35).

"Seyahat kısıtlayıcılarına ilişkin ilk model 1987 yılında Crawford ve Godbey (1987) tarafından geliştirilmiştir" (Özkök ve Cesur, 2015:1674). Crawford ve Godbey (1987) tarafından belirlenen "Kişilerarası Kısıtlamalar", "Kişisel Kısıtlamalar" ve "Yapısal Kısıtlamalar", Wilson ve Little'ın çalışmasıyla genel olarak örtüştüğünü belirtmektedir. Wilson ve Little (2005:161-167) çalışmasını, 40 adet kadının sözlerini ve hikayelerini analiz ederek temellendirmiş ve 4 kısıtlama olarak ortaya çıkartmıştır. Bunlar; "Kişisel İnanç ve Algı", "Sosyo-Kültürel Bağlam", "Pratik Sorunlar" ve "Mekânsal Sınırlamalar" şeklindedir. Kadınlar tarafından ifade edilen ve kadınların seyahat deneyimlerine kolay erişimlerini sınırlayabilecek kısıtlamaların temellerini oluşturmaktadır. Tablo 3'te detaylar yer almaktadır.

Tablo 3: Seyahati Kısıtlayacak Etmenler

KISITLAYICILAR	
KİŞİSEL KISITLAYICILAR	KORKU VE ŞÜPHE ŞİDDET CİNSEL SALDIRI STRES VE YORGUNLUK YALNIZLIK VE SOYUTLANMA İSTEMİ BAŞKALARI İLE SEYAHAT ETME BİLGİ EKSİKLİĞİ
SOSYO-KÜLTÜREL KISITLAYICILAR	TOPLUMSAL CİNSİYET SOSYAL DIŞLANMA
PRATİK KISITLAYICILAR	MADDİ VE ZOR DURUM YETERSİZLİĞİ SINIRLI HAREKET DİKKAT ÇEKME
MEKANSAL KISITLAYICILAR	ÖZGÜR VE GÜVENLİ HAREKET ETME

Kaynak: Crowford ve Godbey (1987) ile Wilson ve Little (2005)'in çalışmasından uyarlanmıştır.

Kişisel kısıtlamalar, bireylerin psikolojik özelliklerinden kaynaklanan kısıtlayıcıları içermektedir. İçsel bariyer olarak da tanımlanır ve değişken bir yapıya sahiptir. Bu nedenle zaman içerisinde farklılıklar gösterebilmektedir. Kişisel kısıtlamalar, Davras (2020:144)'a göre, bireylerin boş zaman faaliyetlerini ve seyahatlerini engelleyebilecek psikolojik durumları bünyesinde barındırmaktadır. Korku, şüphe, şiddet, cinsel saldırı, stres, yorgunluk, yalnızlık gibi etkenler kadınları ve erkekleri etkilemektedir. Bu etkenler, erkeklere göre kadınlarda daha uzun süre etki bırakabilir veya kalıcı izler bırakabilmektedir. Şayet kişisel kısıtlayıcılara başarılı bir şekilde müdahale edilmez ise bu kısıtlayıcılar daha sonraki tercihlerde ve turizm faaliyetindeki katılımlarda engel olarak karşımıza çıkacaklardır (Babacan, 2023:23).

Diğer bir kısıtlayıcı, Sosyo-Kültürel (Toplumsal) kısıtlayıcılardır. 2 grupta toplanmıştır. Bunlar; Toplumsal Cinsiyet ve Sosyal Dışlanma'dır. Toplumsal cinsiyet (gender), biyolojik olarak dünyaya gelen bireylerin rollerinin tanımlandığı alanı açıklamaktadır. Yani toplumun cinsiyete bağlı olarak bireyden beklediği davranışların tümüdür (Akkaş, 2019:97). Toplumsal cinsiyet, bireyin kadın veya erkek cinsinden olduğuna ilişkin bilgiye, toplumun beklentilerine ve toplum tarafından biçilen konumu kapsamaktadır (Vatandaş, 2007:29). Sosyal dışlanma ise, bireylerin birbirlerinden ayrı olması, izole edilmesi, her türlü sosyal etkileşimden mahrum bırakılması anlamlarına gelmektedir. Dışlama durumu, açıkça ifade edilebileceği gibi sözlü bir reddediş ya da davranışsal bir reddediş de içerebilmektedir (Solak ve Teközel, 2019:295). Kadınların etkilendiği kısıtlayıcılardan biri de sosyal dışlanmadır.

Pratik (Yapısal) kısıtlayıcılar ise, bireylerin seyahatlerini ve boş zaman aktivitelerini etkileyen faktörlerdir. Ekonomik olarak oluşan engeller, boş zaman eksikliği, ulaşılabilirlik gibi kısıtlayıcılar olarak tanımlanmaktadır.

Seyahatlerin yapılması için bunların aşılması gerekmektedir (Kervankıran ve İlban, 2019:542). Yapısal kısıtlayıcılar kadın veya erkek fark etmeksizin herkes için bir engel oluşturmaktadır. Yapısal kısıtlayıcılar, maddi durum ve zaman yetersizliği, sınırlı hareket ve dikkat çekme unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kıtlamalardan dördüncüsü de Mekânsal kısıtlamalardır. Dört kısıtlama da bağımsız düşünülemez, birbirleri ile bağlantılıdır. Mekânsal kısıtlama, yalnız seyahat eden kadınların deneyimlerinin benzersiz coğrafi ve çevresel boyutlarını tanımlama çabası içinde öne çıkarılmıştır. Kadınların deneyimlerinin sosyal, kültürel ve pratik alanlarıyla o kadar güçlü bir şekilde bağlantılı olmasından ve bu nedenle izole edilmesinin zor olmasından kaynaklanıyor olabilir. Genellikle kadınların mekânsal kısıtlamalarının tetikleyicileri destinasyonların kültürel yönden örf ve âdetleri ya da kadınların kendilerinin oluşturmuş oldukları rol algıları yer almaktadır. Mekânsal kısıtlayıcılarda bunlar etkili olabilmektedir (Wilson ve Little, 2005:165-168). Seyahat öncesinde, mekânsal kısıtlamalar sınırlı destinasyon seçimine yol açabilir. Bu durum kadınlar için belirli destinasyonlara ve ülkelere erişimlerinde ve destinasyon seçimlerinde kısıtlamalara sebebiyet verebilmektedir (Wilson ve Little, 2005:165).

5. Destinasyon Seçimlerinde Gazetelerin Rolleri

Geleneksel medya kaynaklarından biri olan gazeteler, yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde sosyal, politik ve kültürel hayata ilişkin zengin bilgiler sunan önemli kitle iletişim araçlarından biridir. Raflarda tozlu duran belgelerin toplamından çok daha fazlası, hafızanın ifadesidir. Belirli bir zamanda ve yerde toplumu yansıtan güçlü bir bellek aracı olarak hizmet etmektedir. Bu belgeler, dönemin problemlerini ve onları şekillendiren önemli bilgileri aktaran değerli bir araçtır (Erdoğan ve Zaman, 2023:656). Gazetelerde yer alan haberler toplumu bilgilendirmek ve yönlendirmek açısından önem taşımaktadır. Örneğin bir pandemi sürecinde, turizm sektöründe yaşanan gelişmelere yönelik yazılı basında çok sayıda haber yapılmış, insanlar bilgilendirilmiştir (Koç ve Depeci, 2021:362).

Haberler, şehrin bir yansıması olup imaj ve markalaşma açısından önemli bir rol oynamaktadır. (Öngün ve Saylam, 2023:453). Medyanın yüksek güvenilirliği ve kitlelere ulaşabilme yeteneğini kullanan destinasyon yöneticileri, okuyucuları tanıtım gezileriyle, sponsorluklarla vb. etkilemeye çalışmaktadır (Castelltort ve Ma¨der, 2010:726). Tanıtım araçlarının etkin şekilde kullanılması turizm destinasyonlarının kimlik yaratma ve imaj geliştirme sürecinde hayati önem taşıdığını ve paydaşların rollerinin aktif, etkin, samimi ve içten olması yerel bazda turizm sektörünün gelişme hızını da arttıracağını vurgulamıştır (Öngün ve Saylam, 2023:453).

Turizm sektöründe tanıtma kavramı yurt içinde veya yurt dışında insanların ilgilendikleri bir ülkenin, bir bölgenin ya da turistik bir destinasyonun mal ve hizmetlerinin üzerine dikkati çekmek için onlar

hakkında bilgi vermek, eğitmek, telkinde bulunmak, bir imaj yaratmak veya bir inancı meydana getirmek amacıyla satın alınmasını kolaylaştıran sosyal, kültürel, psikolojik ve ekonomik vb. gibi bir veya birçok çıkara yönelik etkinlik, araç ve teknikleri içeren bütünleşik iletişim olayıdır. Tanıtma, bir iletişim faaliyetidir. Kitle iletişim araçları kullanılarak yapılmaktadır. Burada en önemli unsur belirlenen hedef kitle tarafından görülecek, okunacak ve de duyulacak olanları seçmektir. Hangi iletişim araçlarının hangi hedef kitleleri kapsadığını, hangi ülkelerde hangi toplumsal kesimlerin hangi iletişim araçlarını daha çok kullandığını bilmek gerekmektedir. Bunların bilinmesi iletişim araçlarının seçiminde önemli rol oynamaktadır. Tanıtma yöntem ve tekniklerinde en önemli araç hatta silah, basındır. Gerek yazılı (geleneksel) gerekse de elektronik (dijital) basında okuma, dinleme ve izleme oranının artması tanıtma açısından son derece yararlıdır (Ormankıran, Başçı ve Aknar, 2016:2).

SONUÇ

Yürütülen bu çalışmada incelenen konular, turizm alanında özellikle yalnız seyahat eden kadınların destinasyon seçimlerinde önemli çıkarımlar sunmaktadır. Sonuç itibarıyla turizm sektöründe destinasyon seçimi hem ülkeler açısından hem işletmeler açısından hem de turistler açısından stratejik bir öneme sahiptir. Bu kitap bölümünde, destinasyon ve turistik destinasyon kavramlarının tanımları, destinasyon seçimlerine dair yapılan çalışmalar ile bulguları, destinasyon seçimlerindeki sınırlılıklar, ilaveten yalnız seyahat eden kadınlar üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkan kısıtlayıcılarını ve gazetelerin destinasyon seçimlerindeki rollerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Gazeteler, destinasyonun tanıtımında kullanılan bir araçtır. Destinasyonun imajına etkisi büyüktür. Dolayısıyla destinasyon seçiminde gazetelerin önemli bir yeri vardır. Gerek geleneksel gerekse de dijital gazeteler, okuma, dinleme, izleme yani etkileşimde son derece faydalı bir kaynaktır. Doğru kullanım ile destinasyona turist çekmek mümkündür. Turistlerin destinasyon seçimlerinde gazetelerin etkisini içeren çalışmaların daha fazla literatürde yer alması gerekmektedir. Sonuç olarak, bu çalışma gelecekte yapılacak araştırmalar için bir başlangıç noktası niteliğinde literatür bilgisi sunmaktadır. Dolayısıyla nitel veya nicel yöntemler kullanılarak bu konuda yapılacak çalışmalara temel oluşturabilir.

KAYNAKÇA

ACUNER E. ve ŞİMŞEK M. (2022). X, Y, Z Jenerasyonundaki Kadınların Yalnız Seyahat eden Kadın Turistlere Bakış Açısının Seyahat Niyetine Etkisi: TR90 Bölgesi Örneği. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 24, Sayı: 1, Mart 2022, 382-403.

AKKAŞ, İ. (2019). Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kavramları Çerçevesinde Ortaya Çıkan Toplumsal Cinsiyet Ayrımcılığı. EKEV Akademi Dergisi, 97-118.

AKKUŞ, Ç. ve ŞİMŞEK, A. (2021). Destinasyon İmajının Algılanan Değer ve Deneyim Kalitesine Etkisi: Kültür Turistleri Üzerine Bir Araştırma. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1), 127-144. https://doi.org/10.17336/igusbd.522024.

AKYOL, C. ve ZENGİN, B. (2020). Destinasyon Kavramının Yeniden Yapılandırılması Üzerine Düşünsel Bir İnceleme, Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(3): 2472-2485. © 2020 Türk Turizm Araştırmaları Dergisi.

ARSLANTÜRK, E. ve UNUR, K. (2019). Yalnız Seyahat Eden Kadınların Seyahat Deneyimleri. Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 16(3), 493-514.

ATAY, L. (2003). Destinasyon Pazarlaması Yönetimine İlişkin Stratejik Bir Yaklaşım, Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, 4(2), 144-158.

ATLYS, (2025). Web: https://www.atlys.com/blog/solo-female-travel-statistics?utm_source, Erişim Tarihi: 11.09.2025.

BABACAN, R. (2023). Türk Kadın Gezginlerin Seyahat Kısıtlayıcıları Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BEKCİ, B., BOGENÇ, Ç. ve ÜÇOK, M., (2018). Safranbolu ve Bartın'ın Karşılaştırmalı Turizm Analizi Sosyal Bilimler Üzerine Araştırmalar, İKSAD, ss:186200

BEKCİ, B., TAŞKAN, G. ve BOGENÇ, Ç. (2013). A habitant-focused approach to the concept of eco-city at industrialized cities with a rural city character (Bartın-Karabük) Turkey sample, Journal of Food, Agriculture & Environment, Vol. 11 (2): 867-872.

BOGENÇ, Ç., (2020). Rize Derepazarı Turizm Potansiyelinin Artırılmasına Yönelik Planlama Stratejileri, Tasarım Mimarlık Dergisi, 21 (3) :180-209

BOGENÇ, Ç. ve BEKCİ, B. (2020). Reıntroducıng Hıstorıcal and Cultural Landscape Values in Rıze Cıty Center to The Cıty and Creatıng A Cultural Route. Euroasıa Journal of Socıal Scıences & Humanıtıes | ISSN: 2651-5261. Vol: 7, Issue: 7 | pp: 40-48

BOND, M. (1997). Women Travellers: A New Growth Market. PATA Occasional Paper No:20. Singapore: Pacific Asia Travel Association.

BUHALİS, D. (2000). Marketing The Competitive Destination of the Future. Tourism Management.

CASTELLTORT, M. ve MÄDER, G. (2010). Press Media Coverage Effects On Destinations – A Monetary Public Value (MPV) Analysis. Tourism Management, 31(6), 724–738. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2009.06.007.

COLTMAN, M. M. (1989). Tourism Marketing. Van Nostrand Reinhold.

CRAWFORD, D. W. ve GODBEY, G. (1987). Reconceptualizing Barriers to Family Leisure, Leisure Sciences, Yeniden Kavramsallaştırma Aile Boş Zamanının Önündeki Engeller. Boş Zaman Bilimleri, 9 (2), 119-127.

ÇAKICI, A. C. ve AKSU, M. (2007), "Çekim Yeri Seçiminde Grup Etkisi: Yerli Turistler Üzerine Bir Araştırma", Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi, 18 (2):183-194.

DAVRAS, Ö. (2020). Kış Spor Aktivitelerine Katılan Yerli Turistlerin Algıladıkları Kısıtlayıcı ve Motivasyonun Davranışsal Niyet Üzerindeki Etkileri. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Turizm Fakültesi Dergisi, 23(1), 142-163.

DÖNMEZ, Y. ve TÜRKMEN, F. (2015). Turistlerin Satın Alma Kararında Peyzaj Düzenlemelerinin Rolü: Belek Örneği. Turizm Akademik Dergisi, 2(2), 15-27.

DÖNMEZ, Y. ve TÜRKMEN, F. (2019). Konaklama İşletmelerinde Peyzaj Düzenlemelerinin Önemi. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 3(4), 1698-1705.

EL GAMİL, R. (2018). The Tourist Experience Of The Egyptian Solo Woman Traveler: An Exploratory Study. Journal Of Tourism. Research, 93.

ERDOĞAN, H. ve ZAMAN, S. (2023). Haber içeriklerine yansıyan turizm problemleri üzerine bir sorgulama: Bursa ili örneği. International Journal of Social Inquiry, 16(2), 655−680. https://doi.org/10.37093/ijsi.1349789.

ERSUN, N. ve ARSLAN, K. (2011). Turizmde Destinasyon Seçimini Etkileyen Temel Unsurlar ve Pazarlama Stratejileri. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 0(2), 229-247.

GRAY, L. ve KERSTETTER, D. (2001), 'What Do University-Educated Women Want From Their Pleasure Travel Experiences?', Journal of Travel Research, 40(1), ss. 49-56.

GÜNGÖR, B. (2020). Türkiye'de Covid-19 Pandemisi Süresince Alınan Önlemlerin Kriz Yönetimi Perspektifinden Değerlendirilmesi. Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi (4), 818-851. https://doi.org/10.47994/usbad.811463.

HSU, T-K., TSAİ Y-F. ve WU, H-H. (2009). "The Preference Analy¬sis for Tourist Choice of Destination: A Case Study of Tai¬wan", Tourism Management, 30: 288–297.

ILGAZ, A. (2021). İtici ve Çekici Faktörler ile Turist Tatmini ve Sadakati Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bölümler Enstitüsü. (Order No. 28840641). Available from ProQuest Dissertations & Theses Global. (2606899076). Retrieved from https://www.proquest.com/dissertations-theses/itici-ve-çekici-faktörler-ile-turist-tatmini/docview/2606899076/se-2.

JORDAN, F. ve GİBSON, H. (2005), 'Aptal Değiliz... Ama Evde de Kalmayacağız": Yalnız Kadın Gezginlerin Deneyimleri', Tourism Review International, 9(2), 195-211.

KABA, B. ve EMEKLİ, G. (2018). Turizmde Yükselen Bir Eğilim: Yalnız Seyahat Eden Kadın Gezginler (Türkiye örneği). Ege Coğrafya Dergisi, 27 (2), 111-126.

KALAY, G. ve BOGENÇ, Ç. (2022) An Evaluation of Urban Image and The Use of Urban Space in Karabük City Center", Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (Smart journal), 8 (57) pp. 645-655.

KARABIYIK, N. ve İNCİ, B. S. (2012). Destinasyon Pazarlamasında Pazarlama Stratejisi ve Konumlandırma Çalışmalarına Kavramsal Yaklaşım. İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, 1, 1-19.

KERVANKIRAN, İ. ve İLBAN, K. (2019). Türkiye'den Turizm Amacıyla Yurtdışına Giden Kadınların Seyahat Motivasyonları. 20. Ulusal- 4. Uluslararası Turizm Kongresi. Eskişehir.

KHAN, S. (2011). Gendered Leısure: Are Women More Constraıned in Travel for Leısure? Tourismos: An International Multidisciplinary Journal of Tourism, 6(1), 105-121.

KHOO-LATTİMORE, C. ve PRAYAG, G. (2015), 'The Girlfriend Getaway Market: Segmenting Accommodation And Service Preferences', International Journal Of Hospitality Management, 45, 99–108.

KOCAKAYA, E., ve DÖNMEZ, Y. (2022). Z Kuşağının Kültürel Miras Algısı: Safranbolu Örneği. Anasay, (21), 119-140.

KOCAMAN, S. (2012). Destinasyon Yönetimi Kapsamında Marka Kimliğine Etki Eden Faktörlerin Marka İmajına Etkisi: Alanya Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp. (Tez No: 325105).

KOÇ, H. ve DEPECİ, C. (2021). An Analysis Of The Presentation Of Tourism News Articles İn The National Printed Media During The Covid-19 Period (International Journal Of Geography And Geography Education (IGGE), 44, 359-376.

MANSFELD, Y. (1992). "From Motivation to Actual Travel", Annals of Tourism Research, 19(3), 399-419.

MENGÜ, C. (2017). Turizmde Destinasyon Yönetimi. Social Sciences Studies Journal (SSSJournal).

MERCAN, Ş. O. ve KAZANCI, M (2019). Kültürel Değerlere Yönelik Destinasyon Seçimi: Çanakkale'ye Gelen Yerli Ziyaretçiler Üzerine Bir Araştırma, Turizm Akademik Dergisi, 6 (2), 115-125.

MYERS, L. M. (2010). Women's independent travel experiences in New Zealand. Yayınlanmamış Doktora tezi, University of Sunderland, Sunderland.

ORMANKIRAN, Y., BAŞÇI, A. ve AKNAR, A. (2016). "Ulusal Gazetelerin İnternet Sitelerinde Çorum Turizmi: İçerik Analizine Dayalı Bir Değerlendirme". Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, Hitit Üniversitesi, 28-30 Nisan, 203-211.

OXFORD SÖZLÜĞÜ, (2025). Web: https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.3363. Erişim Tarihi: 06.07.25

ÖNGÜN, E. ve SAYLAM, B. (2023). Yerel Basında Turizm Haberleri Taraması: Medya Keşan Gazetesi Örneği. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25 (Özel Sayı), 447-468. https://doi.org/10.26468/trakyasobed.1269407.

ÖZKÖK, F. ve CESUR, M. (2015). Tek Başına Seyahat Eden Kadın Turistlerin Seyahat Kısıtlayıcıları, 16. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı, 1(1), 1671-1688, ÇANAKKALE, Detay Yayıncılık, Ankara.

ÖZTÜRK, S., IŞINKARALAR, Ö. ve YILMAZ, D. (2021b). Restorasyon çalişmalari sonrasi yerel halkin algi ve tutumlari (Kayseri Kalesi Örneği). Doğu Coğrafya Dergisi, 26(45), 183-194.

ÖZTÜRK, S., IŞINKARALAR, Ö., YILMAZ, D. ve ÇILGINOĞLU, H. (2021a). Bir kültür turizmi destinasyonu olarak Hasankeyf örneğinde ziyaretçi memnuniyeti. Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 23(2), 359-369.

ÖZTÜRK, S., IŞINKARALAR, Ö., YILMAZ, D. ve İHTİYAR, M. (2020b). Koruma Yaklaşımı Olarak Tarihi Bir Güzergâhın Kültür Rotasına Dönüştürülmesi: Kastamonu Örneği. Turar Turizm ve Araştırma Dergisi, 9(2), 144-159.

ÖZTÜRK, S., İSMAİL, T. S. Y. ve IŞINKARALAR, Ö. (2020a). İnanç turizmi odağında Benli Sultan Külliyesi peyzaj tasarım önerileri. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(1), 349-360.

ÖZYÜREK, S. G. (2025). Yalnız Seyahat Eden Kadın Turistlerin Tatil Yeri Seçiminde Destinasyon İmajının Turistin Risk Algısı ve Yeniden Satın Alma Niyetine Etkisi, Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi.

PAGE, S. J. (1995). Urban Tourism. Routledge.

SALDAMLI, A. ve KARAKAN, H. İ. (2021). Destinasyon Yönetimi, Turizm Penceresinden Bolu Kitabı, Detay Yayıncılık, Ankara.

SİPAHİ, G. A. ve MUTLU TURAN, P. (2022). Yerleşik Yabancıların Destinasyon Marka İmajı Algılarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma, Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 5(6): 783-799.

SOLAK, Ç. ve TEKÖZEL, M. (2019). Sosyal Dışlanma Olgusu Üzerine Genel Bir İnceleme. Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(4), 293-315. https://doi.org/10.18026/cbayarsos.585260

SWARBROOKE, J. (1995). Development and Management of Visitor Attractions. Oxford: Butterworth–Heinemann.

TDK, (2025). Destinasyon, Web: https://sozluk.gov.tr/?ara=destinasyon. Erişim Tarihi: 11.09.2025.

TEKİN, N.A. (2012). Turistik Destinasyon Pazarlaması ve Çeşme Örneği. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

TEKİN, M. ve ARDAHAN, F. (2006). Bireylerin Tatile Çıkma Sebepleri, Türkiye'nin ve Tatil Yapılan Yörelerin Tatil Çekim Yeri Olarak Tercih Edilme Nedenleri, II.Balıkesir Ulusal Turizm Kongresi: 1-21.

TÜKENMEZ, E. G. (2019). Türkiye'de Yalnız Seyahat Eden Kadınlar: Deneyimleri, Tercihleri, Motivasyon ve Kısıtları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

TÜRKAY, O. (2014). Destinasyon Yönetimi, Detay Yayıncılık, Ankara.

UĞUR, İ., ve DÖNMEZ, Y. (2021). Somut Kültürel Miras Alanlarının Turistik Çekicilik Açısından Değerlendirilmesi: Birgi Örneği. Journal of Academic Tourism Studies, 2(2), 54-67.

UNWTO, (2025). Turizm Destinasyonu. Web: https://www.untourism.int/glossary-tourism-terms#T. Erişim Tarihi: 02.07.2025.

USLU, E. ve BÖLÜKBAŞI ERTÜRK, A.E. (2024). Tarihi Yapıdan Müzeye: Mekân-Sergi-İnsan. Eğitim Yayınları 1, 80.

USLU, E., DÖNMEZ, Y., ve BÖLÜKBAŞI ERTÜRK, A. (2025). Tarihi gar binalarının kullanıcı tercihlerine göre zamansız müzeye dönüştürülmesi üzerine bir araştırma: Ankara Gar Binası örneği. Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi, 40(1), 429-442. https://doi.org/10.17341/gazimmfd.1413669.

VALAJA, E. (2018), Solo Female Travellers' Risk Perceptions and Risk Reduction Strategies - As Expressed in Online Travel Blog Narratives, Yayınlanmamaış Master Tezi, Lund University, Department of Service Management and Service Studies, Lund.

VATANDAŞ, C. (2007). Toplumsal Cinsiyet ve Cinsiyet Rollerinin Algılanışı. Sosyoloji Konferansları Dergisi, 35, 29-56.
WİLSON, E. C. (2004). A 'Journey of Her Own'. The Impact of Constraints on Women's Solo Travel. PhD's Thesis submitted to the Griffith University, Australia.
WİLSON, E. ve LİTTLE, D. (2005). A 'Relative Escape'? The Impact of Constraints on Women Who Travel Solo. Tourism Review International, 9, 155-175.
ZENGİN, B. ve TAŞ, M. (2021). Destinasyon imaj algısı: Erzincan-Kemaliye örneği. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(22), 147-177. https://doi.org/10.29029/busbed.930809.

Uluslararası İlişkilerde Postpozitivist Dönüşüm: Kuramsal Çeşitlilik, Metodolojik Çoğulculuk ve Teori Seçimi

Ahmet ATEŞ[1]

1- Doç. Dr.; Selçuk Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu Havacılık Yönetimi Bölümü. ahmet.ates@selcuk.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4026-7522

ÖZET

Bu kitap bölümü, Uluslararası İlişkiler (Uİ) disiplininde yirminci yüzyıl boyunca hâkim olan davranışçı-pozitivist bilim anlayışının sınırlarını ele alarak, bu sınırların nasıl bir postpozitivist dönüşümü tetiklediğini tartışmayı amaçlamaktadır. Soğuk Savaş'ın beklenmedik biçimde sona ermesi, kolonyal mirasın yeniden tartışılması, küresel eşitsizlikler, feminist eleştiriler ve ekolojik krizler; ana akım kuramların devlet-merkezli ontoloji ve ölçülebilir değişkenlere dayalı açıklama iddialarını sorgulanır hâle getirmiş; bilginin nötrlüğü, gerçekliğin çok katmanlılığı ve yöntemlerin siyasal sonuçları gibi sorular disiplinin merkezine taşınmıştır. Bu bağlamda postpozitivizm, tekil bir teori olarak değil, epistemolojik kuşkuculuk, ontolojik çoğulluk ve metodolojik çoğulculuk etrafında birleşen bir "kuramsal aile" olarak kavramsallaştırılmıştır. Bölüm dört kısım hâlinde ilerlemektedir. İlk kısımda pozitivist epistemolojinin Uİ'de kuruluşu ve üçüncü tartışma bağlamındaki kırılmalar çerçevelenmiştir. İkinci kısımda eleştirel teori, postyapısalcılık, postkolonyal ve feminist yaklaşımların kimlik, temsil, duygu, ırk ve cinsiyet gibi temaları analize dâhil ederek disiplinin ufkunu nasıl genişlettiği ele alınmıştır. Üçüncü kısımda karma yöntemler, integratif çoğulculuk, analitik eklektisizm ve refleksif nitel yöntemler üzerinden "tek doğru yöntem" iddiasının yerini disiplinli bir çoğulculuğa bırakması tartışılmıştır. Son kısımda ise görelilik ve teori seçimi sorunları; eleştirel realizm, değer-temelli ölçütler ve karma tasarımların sağladığı karşılaştırma/denetim imkânlarıyla değerlendirilmiştir. Sonuç olarak bölüm, postpozitivizmi yalnızca ana akıma karşı negatif bir konumlanma olarak değil; güvenlik, çevre ve küresel yönetişim gibi alanlarda yeni araştırma gündemleri ve yöntemsel pratikler üreten pozitif bir imkânlar seti olarak okumayı hedeflemektedir. Dahası Türkçe literatürde kavramın dağınık kullanımını netleştirerek teori–yöntem seçimi tartışmalarına kullanılabilir bir kavramsal zemin sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Postpozitivizm; Üçüncü Tartışma; Epistemolojik Kuşkuculuk; Metodolojik Çoğulculuk; Postkolonyal Ve Feminist Uluslararası İlişkiler.

GİRİŞ

Uİ disiplini, yirminci yüzyıl boyunca büyük ölçüde pozitivist bir bilim anlayışı çerçevesinde biçimlenmiştir. Davranışçılık mirası, ölçülebilir değişkenler üzerinden nedensel ilişkiler kurma arzusu ve devlet-merkezli ontoloji, uzun süre disiplinin "normal bilimi"ni tanımlayan başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Bu bağlamda neo-realizm ve neo-liberal kurumsalcılık gibi ana akım yaklaşımlar, uluslararası siyaseti rasyonel aktörler arasındaki güç ve çıkar etkileşimleri üzerinden açıklamaya yönelmiş; "iyi teori" çoğu

zaman formel modellemeye ve istatistiksel test edilebilirliğe yakınlık üzerinden tanımlanmıştır.

Ne var ki Soğuk Savaş'ın sona ermesi, kolonyal mirasın yeniden tartışılması, küresel eşitsizlikler, feminist eleştiriler ve ekolojik krizler, bu yerleşik ufkun sınırlarını giderek daha görünür hâle getirmiştir. Bir yandan iki kutuplu sistemin beklenmedik çöküşünü açıklamakta zorlanan ana akım kuramlar, diğer yandan ırk, cinsiyet, sömürgecilik ve gündelik hayat deneyimleri gibi temaların "yüksek siyaset" çerçevesine sığmadığı yönündeki eleştiriler, disiplin içinde alternatif düşünme biçimlerinin önünü açmıştır. Bu arayış literatürde çoğu zaman "üçüncü tartışma" ve/veya "postpozitivist dönüşüm" olarak anılan bir kırılmaya işaret etmektedir.

Bu kitap bölümü, söz konusu dönüşümü postpozitivist yaklaşımlar başlığı altında ele almayı amaçlamaktadır. "Postpozitivizm" burada tek ve kapalı bir teori olarak değil; ortak bir epistemolojik kuşkuculuk, ontolojik çoğulluk ve metodolojik çoğulculuk etrafında buluşan bir "kuramsal aile" olarak kavramsallaştırılmaktadır. Eleştirel teori, postyapısalcılık, postkolonyal ve feminist literatür gibi farklı damarlar bu ailenin kesişen, ancak birbirinin yerine geçmeyen bileşenlerini oluşturur. Bu yaklaşımlar, bilginin ne ölçüde "nötr" ve "evrensel" sayılabileceği; uluslararası gerçekliğin yalnızca gözlenebilir olaylara indirgenip indirgenemeyeceği; söylem, kimlik, duygu ve temsil biçimlerinin bu gerçekliğin kurucu unsurları olup olmadığı gibi sorular etrafında ortak bir sorgulama zemini üretir. Dahası teori üretiminin "kimin adına" ve "hangi amaçlarla" konuştuğu; hangi deneyimleri veri olarak tanıdığı, hangilerini görünmez kıldığı sorusu da bu zeminin ayrılmaz parçasıdır.

Bu çerçevede bölümün temel hedefi iki yönlüdür. İlk olarak, Uİ'de postpozitivist tartışmaların dayandığı epistemolojik ve ontolojik zemini görünür kılarak, pozitivist bilim anlayışına yöneltilen eleştirilerin mantığını sistematik biçimde ortaya koymak amaçlanmaktadır. İkinci olarak, postpozitivist yaklaşımların kuramsal çeşitlilik, metodolojik çoğulculuk ve teori seçimi/görelilik tartışmalarına sunduğu katkılar değerlendirilmektedir. Böylece bölüm, postpozitivizmi yalnızca ana akıma karşı "negatif" bir konumlanma olarak değil; yeni araştırma gündemleri ve yöntemsel pratikler üreten "pozitif" bir imkânlar seti olarak okumayı önermektedir.

Bu amaç doğrultusunda bölüm dört kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda ("Uluslararası İlişkilerde Postpozitivizm"), pozitivist epistemolojinin Uİ'de nasıl kurulduğu ve hangi tarihsel gelişmeler sonucunda sorgulanmaya başlandığı ele alınmakta; üçüncü tartışma bağlamında postpozitivist açılımın ortaya çıkışı tartışılmaktadır. İkinci kısımda ("Postpozitivist Teorilerin Çeşitliliği ve Etkisi"), eleştirel teori, postkolonyal ve feminist yaklaşımlar başta olmak üzere postpozitivist "kuramsal aile" içindeki çeşitlilik incelenmekte; bu damarların Uİ'nin konu alanını nasıl genişlettiği ve disiplinin normatif ufkunu nasıl dönüştürdüğü

değerlendirilmektedir. Üçüncü kısımda ("Metodolojik Çoğulculuk: Postpozitivist Yöntemsel Yönelim"), postpozitivist yaklaşımların yöntem tartışmalarına etkisi; karma yöntemler, integratif çoğulculuk, analitik eklektisizm ve refleksif nitel yöntemler üzerinden analiz edilmekte; "tek doğru yöntem" anlayışının yerini disiplinli bir çoğulculuğa bırakması tartışılmaktadır. Son kısımda ("Teorik ve Pratik Uygulamalarda Yenilik") ise postpozitivist çoğulculuğun beraberinde getirdiği görelilik ve teori seçimi sorunları ele alınmakta; eleştirel realizm, değer-temelli teori seçimi ve karma yöntem tasarımlarının bu aşınmayı nasıl sınırlamaya çalıştığı tartışılmaktadır. Aynı bölümde postpozitivist perspektiflerin güvenlik, çevre ve küresel yönetişim gibi pratik politika alanlarında sunduğu normatif ve analitik yenilikler de değerlendirilmektedir.

Bölüm, kapsamı gereği postpozitivist literatürün tüm dallarını ayrıntısıyla ele alma iddiası taşımamaktadır. Bunun yerine seçici bir okuma ile Uİ'de postpozitivist dönüşümün ana hatlarını belirginleştiren; özellikle kuramsal çeşitlilik–yöntem tartışmaları–görelilik eleştirisi eksenini görünür kılan bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Böylelikle Türkçe literatürde postpozitivizm kavramının zaman zaman dağınık ve belirsiz kalan kullanımlarını netleştirmek ve eleştirel, postkolonyal ve feminist yaklaşımlara dayalı araştırmalar için tutarlı bir kuramsal arka plan sağlamak amaçlanmaktadır.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE POSTPOZİTİVİZM

Bu bölüm, Uİ disiplininde postpozitivist yaklaşımın ortaya çıkışını ve bu yaklaşımın temel epistemolojik, ontolojik ve metodolojik iddialarını ana hatlarıyla görünür kılmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda postpozitivizmin, neo-realizm ve egemen devlet gibi ana akım kavramsallaştırmalara yönelttiği eleştirilerin dayandığı kuramsal zemin açıklığa kavuşturulmakta; aynı zamanda postkolonyal ve feminist teoriler başta olmak üzere postpozitivist literatürle kurduğu bağ netleştirilmektedir. Postpozitivizmin vurguladığı metodolojik çoğulculuk (çoğulculuk) ve eleştirel perspektif, ilerleyen bölümlerde ele alınacak kuramsal ayrımlara ve yöntemsel tercihlere zemin hazırlayan bir çerçeve olarak ele alınmaktadır.

Bu çerçevede öncelikle "pozitivizm" ile "postpozitivizm" arasındaki ayrımı belirginleştirmek gerekmektedir. Uİ'de pozitivist yaklaşım, genellikle gözlemlenebilir ve ölçülebilir olgulara dayanarak yasa benzeri nedensel genellemelere ulaşmayı hedefleyen; araştırmacı ile araştırılanı, özne ile nesneyi ve olgu ile değeri keskin biçimde ayıran; teoriyi ise mümkün

olduğunca tarafsız ve araçsal bir açıklama aracı olarak tasavvur eden bir bilgi anlayışıyla özdeşleştirilir (Patomäki & Wight, 2000; Heiskanen & Beaumont, 2023; Tickner, 1997; Smith, 1996). Bu perspektifte bilimsel bilginin geçerliliği, ölçülebilir veriyle desteklenmesi ve mantıksal–dedüktif çerçeveler içinde test edilebilir olmasıyla ilişkilendirilir (Tickner, 1997; Smith, 1996).

Postpozitivizm ise bu varsayımların evrensel ve tartışılmaz olmadığını ileri sürerek bilginin her zaman belirli tarihsel bağlamlar, dilsel kategoriler ve iktidar ilişkileri içinden üretildiğini vurgular; "değerden bağımsız gözlem" iddiasını reddeder ve teoriyi yalnızca açıklayan değil, aynı zamanda dünyayı kuran ve dönüştüren bir pratik olarak ele alır (Kelly & Maynard-Moody, 1993; Durning, 1999; Smith, 1996). Dolayısıyla tartışma, yalnızca teknik bir yöntem tercihine değil; bilginin statüsüne, gerçekliğin nasıl kavramsallaştırıldığına ve "bilimsel/meşru bilgi"nin hangi ölçütlerle tanımlandığına ilişkin daha temel bir düzleme taşınmaktadır.

Bu dönüşümün tarihsel arka planında Soğuk Savaş'ın beklenmedik biçimde sona ermesi ve ana akım teorilerin bu kırılmayı açıklamakta zorlanması sıkça dönüm noktası olarak gösterilmektedir (Dunne, Hansen & Wight, 2013; Heiskanen & Beaumont, 2023). Bu süreçte "üçüncü tartışma" başlığı altında, pozitivist/problem-çözücü yaklaşımlar ile feminist, postyapısalcı, neo-Gramsciyen ve diğer reflektivist/postpozitivist yaklaşımlar arasındaki ayrım görünür hâle gelmiş; refleksivite vurgusu, disiplinin bilgi–değer ayrımı ve bilim anlayışını sorgulayan müdahalelerin merkezine yerleşmiştir (Hamati-Ataya, 2011; Hamati-Ataya, 2012; Heiskanen & Beaumont, 2023). Bugün pek çok yazar, bu mirasın Uİ kuramını paradigmatik kamplaşmaların ötesinde, farklı ontolojik ve epistemolojik "bahisler" etrafında örgütlenen çoğulcu ve kısmen postpozitivist bir "post-paradigmatik dönem"e taşıdığını savunmaktadır (Dunne, Hansen & Wight, 2013; Jackson & Nexon, 2013).

Üçüncü tartışmanın niteliği, önceki "büyük tartışmalar"dan farklı olarak ağırlıklı biçimde epistemolojik ve metodolojik düzeyde yürütülmesiyle belirginleşir. Klasik anlatıya göre birinci tartışma idealizm–realizm ekseninde uluslararası siyasette hangi aktörlerin ve çıkarların belirleyici olduğu sorusuna odaklanırken; ikinci tartışma geleneksel–davranışçı ayrımı üzerinden "tarihsel/anlamsal yorum" ile "bilimsel-ampirik açıklama" arasında nasıl bilim yapılacağı meselesini gündeme getirmiştir (Lapid, 1989; Smith, Booth & Zalewski, 1996; Navon, 2001). Üçüncü tartışmada ise rasyonalist araştırma gündemlerinin nedensel açıklama ve hipotez testine dayalı pozitivist bilgi anlayışı, anlam, kimlik, normlar ve söylem üzerine yoğunlaşan reflektivist/postpozitivist yaklaşımların eleştirileriyle karşı karşıya gelmiştir (Lapid, 1989; Smith, 2010; Patomäki & Wight, 2000). Böylece mesele, yalnızca hangi değişkenlerin modele dâhil edileceği sorusunu aşarak gerçekliğin nasıl kavramsallaştırıldığına ve Uİ'de

hangi bilgi türlerinin "bilimsel" ve meşru sayılacağına ilişkin bir tartışma alanına kaymıştır (Smith, 2010; Dunne, Hansen & Wight, 2013).

Postpozitivizmin yükselişinde, Uİ'de egemen olan ampirik-pozitivist bilim anlayışına duyulan koşulsuz güvenin sarsılması belirleyici olmuştur. Wallerstein, modern dünya-sisteminin en derin sütunlarından birinin, uzmanlığı "nesnel akılcılık" ve Newtoncu bilim idealiyle özdeşleştiren; bilimi tekil, evrensel ve rasyonel-dedüktif bir bilme rejimi olarak kurgulayan bir düşünce geleneği olduğunu, ancak bu "yanlış evrenselcilik"e yönelik birikmiş hoşnutsuzluğun giderek köklü bir kültürel saldırıya dönüştüğünü vurgular (Wallerstein, 1996). de Campos'un (2022) işaret ettiği gibi, bu çerçevede bilgi; doğal bilimlerin yöntemlerinin toplumsal ve siyasal alana aktarılması, özne ile nesnenin keskin biçimde ayrılması ve değer-nötr bir gözlem iddiası üzerinden tanımlanır; ayrıca bilgi, dünyayı dışarıdan gözlemleyip belirli bir gerçekliğe bire bir "karşılık" iddiasıyla temsil eden ayrıcalıklı bir konumlanışın ürünü olarak kavranır (de Campos, 2022). Buna karşılık postpozitivist/reflektivist yazarlar, dünya-sisteminin dışarıdan, tarafsız bir bakışla "olduğu gibi" görülemeyeceğini; gerçekliği anlamanın her zaman belirli kuramsal kategoriler ve varsayımlar aracılığıyla mümkün olduğunu savunurlar (de Campos, 2022; Hamati-Ataya, 2011, 2012). Dolayısıyla soru, "hangi yöntem daha doğrudur?" ikiliğine sıkışmak yerine, bilginin hangi tarihsel-kültürel bağlam ve iktidar ilişkileri içinde üretildiğine ve hangi bakış açılarının meşru sayıldığına ilişkin daha derin sorgulamalara yönelmektedir (Hamati-Ataya, 2011, 2012; de Campos, 2022).

Bu tartışmalar, disiplinde uzun süre sorgulanmadan benimsenen pozitivist epistemolojik uzlaşıyı ciddi biçimde tartışmaya açmıştır (Lapid, 1989; Smith, 2010; Patomäki & Wight, 2000; Dunne, Hansen & Wight, 2013). Postpozitivist yaklaşımlar, analizin değerden bağımsız "tarafsız" bir teknik etkinlik olduğu varsayımını reddederek araştırmacının toplumsal konumundan, normatif tercihlerinden ve içinde yer aldığı iktidar ilişkilerinden bütünüyle ayrışamayacağını vurgular (Durning, 1999; Kelly & Maynard-Moody, 1993; Hamati-Ataya, 2011, 2012). de Campos'un (2022), Robert Cox'a atıfla hatırlattığı üzere teori "her zaman birileri ve belirli amaçlar içindir"; bu nedenle kuramcıyı dünyaya dışarıdan bakan nötr bir gözlemci konumuna yerleştirmek mümkün değildir (Cox, 1981, akt. de Campos, 2022). Bu anlamda eleştirel/postpozitivist müdahaleler, devlet-merkezli ve güç odaklı egemen kavrayışları hedef alan bir "meta-eleştiri" olarak okunmakta; Uİ teorisini daha eleştirel, refleksif ve öz-bilinçli bir zemine çekmeyi amaçlamaktadır (Hamati-Ataya, 2011, 2012; Blair, 2011; de Campos, 2022). Böylece disiplinin epistemolojik, ontolojik ve aksiyolojik temelleri yeniden sorgulanmakta; pozitivist çerçevenin ötesinde alternatif kuramsal yaklaşımlar için alan açılmaktadır (Lapid, 1989; Patomäki & Wight, 2000; Smith, 2010; Dunne, Hansen & Wight, 2013).

Ontolojik düzeyde postpozitivist tartışmalar, gerçekliğin tek katmanlı ve doğrudan gözleme indirgenebilir bir yapıdan ibaret olmadığına

işaret eder; sosyal dünyanın yalnızca ölçülebilir olgulara indirgenemeyeceği, anlamın ise daima yorumlayıcı süreçler içerisinde üretildiği vurgulanır (Lapid, 1989; Patomäki & Wight, 2000). Shmerlina'nın (2022) eleştirel realizm ile yapılandırmacılık arasında kurduğu "yapıcı realizm" önerisi, ampirik ve dilsel realizmlerin ötesinde, dünyanın yalnızca olaylar ve deneyimlerden değil, aynı zamanda tespit edilse de edilmese de var olan derin yapılar, güçler ve eğilimlerden oluştuğunu kabul eden bir ontolojiye dayanır (Shmerlina, 2022; Patomäki & Wight, 2000). Bu yaklaşım, yapı–özne, maddi–düşünsel ve bilgi–iktidar ilişkilerini tek bir düzeye sıkıştırmak yerine "ortaya çıkış" (emergence) ilkesini merkeze alarak çok katmanlı bir gerçeklik tasavvurunu öne çıkarır (Shmerlina, 2022). Klasche ve Selg (2020) de uluslararası siyaseti heterojen ve akışkan aktörlerin çoklu rasyonalitelerle hareket ettiği karmaşık bir alan olarak tasvir ederek, tekil ve evrensel bir rasyonellik varsayımına dayanan pozitivist ontolojiden ziyade pragmatist, çoğulcu ve yorumsamacı bir gerçeklik anlayışının gerekliliğini savunur (Klasche & Selg, 2020).

Postpozitivist açılımın disiplin içindeki etkisi, yalnızca yöntem tartışmalarıyla sınırlı kalmayıp normatif ve politik ufku da dönüştürmektedir. Roach'un (2020) derlediği eleştirel Uİ literatürü, ötekilik, duygu, tanınma ve sömürgecilik gibi temaların eleştirel ve postkolonyal yaklaşımlarla birleşerek disiplinin ataerkil ve Batı-merkezci yapısının sorgulanmasına imkân verdiğini göstermektedir. Özellikle Bilgin'in katkıları üzerinden, disiplin içindeki ataerkil yapıların ve "gelişmekte olan dünya"ya ait kimliklerin marjinalleştirilmesinin görünür kılınması, rasyonalist Uİ kuramının sınırlarını aşmak için zorunlu bir adım olarak sunulur (Roach, 2020). Bu hat, feminist kuramların evrenselci insan doğası iddialarının fiilen seçkin Batılı erkek deneyimlerini normlaştırdığını ve disiplinin öznesini örtük biçimde Batılı, erkek ve elit aktörler üzerinden kurduğunu gösteren eleştirileriyle birleşir (Tickner, 1997; Roach, 2020). Böylece neo-realizmin rasyonel, üniter ve güvenlik-odaklı egemen devlet varsayımları dolaylı biçimde sorgulanmakta; uluslararası siyasetin yalnızca devletler arası güç dengesi üzerinden açıklanamayacağı savı güç kazanmaktadır.

Metodolojik düzeyde postpozitivist dönüşüm, güçlü bir çoğulculuğu teşvik etmektedir. Johnson ve Onwuegbuzie (2004), karma yöntem araştırmalarını nitel ve nicel yaklaşımların basit bir sentezi olarak değil, "zamanı gelmiş bir araştırma paradigması" ve üçüncü bir metodolojik yönelim olarak kavramsallaştırır; araştırma sorusunun doğası ve bağlamı doğrultusunda yöntem bileşenlerinin esnek biçimde birleştirilmesini savunurlar. Aşkun ve Cizel'in (2022) karma yöntem çalışmaları üzerine yaptıkları bibliyometrik analiz de 1999–2018 döneminde bu yaklaşımın farklı disiplinlerde belirgin bir yükseliş içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çerçevede karma yöntemler, farklı bilgi kaynaklarını ve perspektifleri bir araya getirerek daha zengin ve çok katmanlı açıklamalara imkân veren bir

araç olarak konumlanmakta; yöntemlerin "tarafsız teknikler" olduğu varsayımına ve nitel–nicel ikiliğinin keskin ayrımına itiraz etmektedir.

Bu noktada yöntem tartışmasının, doğrudan bilgi–siyaset ilişkisiyle iç içe geçtiğini vurgulamak gerekir. Aradau ve Huysmans'ın (2013) gösterdiği üzere yöntemler, yalnızca veri toplama teknikleri değil, aynı zamanda dünyaları "kurucu" ve kimi zaman da "bozucu" siyasi eylemlerdir; dolayısıyla metodoloji, bilgi ve siyaset tartışmalarının merkezine yerleştirilmelidir. Lai ve Roccu'nun (2019) Burawoy'dan hareketle geliştirdikleri "genişletilmiş vaka yöntemi" tartışmaları da bağlamsal derinlik, tarihsel yerellik ve araştırmacının konumlanmışlığını merkeze alan bu refleksif yönelime işaret etmektedir.

Sonuç olarak bu bölüm, postpozitivizmi tek bir kapalı kuramdan ziyade ortak bir epistemolojik kuşkuculuk, ontolojik çoğulluk ve metodolojik çoğulculuk etrafında birleşen bir "kuramsal aile" olarak ele almaktadır. Eleştirel teori, yapılandırmacı-konstrüktivist damarlar, feminist ve postkolonyal yaklaşımlar bu ailenin farklı ama kesişen üyeleri olarak düşünülmekte; hepsi egemen devlet-merkezli ve rasyonalist Uİ tasavvurunun ötesine geçme çabasını paylaşmaktadır. İlerleyen alt bölümlerde ayrıntılandırılacağı üzere, bu kavramsal çerçeve hem postpozitivist teorilerin çeşitliliği hem de metodolojik çoğulculuk tartışmalarında başvurulacak temel referans noktası işlevi görecektir.

POSTPOZİTİVİST TEORİLERİN ÇEŞİTLİLİĞİ VE ETKİSİ

Önceki bölümde tartışılan epistemolojik ve ontolojik dönüşüm, Uİ disiplininde birbirinden farklı fakat ortak bir eleştirel zemini paylaşan çok sayıda kuramsal hattın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda postpozitivist yaklaşımlar, tek bir "büyük teori"den ziyade; eleştirel teori, yorumlayıcı (interpretivist) yaklaşımlar, postyapısalcılık, postkolonyal ve feminist teoriler gibi çeşitli damarların oluşturduğu bir "kuramsal aile" olarak düşünülmelidir. Roach'un işaret ettiği üzere bu aile, pozitivist ve devlet-merkezli açıklama önceliklerinin yerine tarihsel, sosyolojik ve normatif duyarlılıkları merkeze alan bir eleştirel ufuk koymakta; disiplinin sorularını "devletler ne yapar?" ekseninden "hangi toplumsal ve tarihsel güç ilişkileri bugünkü dünya düzenini mümkün kılar?" sorusuna doğru kaydırmaktadır (Roach, 2020). Scauso'nun yorumladığı anlamıyla yorumlayıcı yaklaşımlar da bilginin her zaman belirli anlam dünyaları, söylemler ve özne konumları içinde üretildiğini vurgulayarak, tekil bir bilim anlayışına dayalı epistemik tekele karşı metodolojik ve teorik çoğulluğu

savunur (Scauso, 2020). Bu çizgi, Türkiye literatüründe de dış politikanın kimlik, söylem ve normlar üzerinden okunmasına dayanan konstrüktivist yorumlarla desteklenmekte; nedenselci açıklamaların ötesinde anlam kurucu süreçlere odaklanan bir analiz imkânı sunmaktadır (Sancak & Şahinoğlu, 2025). Dolayısıyla postpozitivist çeşitlilik, yalnızca yeni etiketlerin yan yana gelmesinden ibaret değil; "meşru bilgi"nin ne olduğuna ilişkin daha derin bir dönüşümün ifadesidir.

Heiskanen ve Beaumont'un geliştirdiği "dönüş söylemi" (turn-talk) tartışması, bu çeşitliliğin disiplin içindeki yerini kavramak açısından açıklayıcıdır. Onlara göre dilsel, kültürel, pratik ya da etik "dönüşler" ilk bakışta dağınık temalar gibi görünse de, ortak bir refleksif yönelimin farklı tezahürleridir. Bu refleksivite, Uİ'de pozitivist nesnellik iddiasını ve devlet-merkezci ontolojiyi tartışmaya açarken, eleştirel ve yorumlayıcı projelere kurumsal meşruiyet kazandırmıştır (Heiskanen & Beaumont, 2023). Sonuçta postpozitivist teoriler, disiplinin konu alanını "yüksek siyaset"in ötesine taşıyarak sömürgecilik, ırk, cinsiyet, kimlik, gündelik hayat ve duygu gibi boyutları da analizin merkezine yerleştirmeye başlamıştır.

Bu kuramsal ailenin güçlü damarlarından biri postkolonyal teoridir. Edward Said, Homi K. Bhabha ve Gayatri Chakravorty Spivak üzerinden şekillenen postkolonyal literatür, Uİ'de "Doğu–Batı" ayrımının nasıl kurulduğunu ve bu ikiliğin ardındaki epistemolojik ve ontolojik varsayımları görünür kılar. Said'in Oryantalizm kavramsallaştırması, "Doğu"yu geri kalmış, irrasyonel ve tehlikeli bir "öteki" olarak resmeden söylemlerin yalnızca kültürel temsiller değil, aynı zamanda emperyal iktidarı mümkün kılan güç/bilgi stratejileri olduğunu gösterir (Rao, 2013). Bu okuma, Uİ disiplininin çoğu kez tarafsız ve evrensel bilgi ürettiği varsayımını sorgulayarak, "uluslararası"nın kolonyal tarihler ve temsil pratikleri içinde kurulduğunu ileri sürer.

Wilkens, postkolonyalizmi hem (post)kolonyal güç ilişkilerini ampirik olarak inceleyen hem de modernlik, kalkınma ve egemenlik gibi temel kavramların taşıdığı Avrupa-merkezci varsayımları deşifre etmeye çalışan "iki odaklı" (bifokal) bir yaklaşım olarak tanımlar (Wilkens, 2017). Carbin de benzer biçimde, postkolonyalizmi Batı'da üretilen bilginin sorunsuz evrensellik iddiasını bozan ve merkez–çevre hiyerarşilerini bilginin üretimi üzerinden çözümler hâle getiren bir perspektif olarak konumlandırır (Carbin, 2016). Lawler ise bu teorik mirası doğrudan Uİ'ye taşıyarak, ırk ve ırkçılığın kolonyal süreçlerden nasıl türediğini ve imparatorluk pratiklerinin ayrılmaz bir unsuru olduğunu tartışır; devlet, egemenlik ve uluslararası düzen gibi nötr varsayılan kavramların bu ırksallaştırılmış tarihsel bağlamlardan bağımsız düşünülemeyeceğini savunur (Lawler, 2024). Böylece postkolonyal teori, Uİ'nin konu yelpazesini devletler arası diplomasi ve güvenlik tartışmalarından sömürgecilik mirası, ırk, küresel eşitsizlikler ve maduniyet gibi temalara doğru genişletir. Söylem analizi, tarihsel/arşivsel araştırmalar, bilgi genealogileri ve madun seslere odaklanan

etnografik yaklaşımlar da bu damarın öne çıkardığı yöntemler arasında yer alır.

Postpozitivist çeşitliliğin bir diğer güçlü hattı feminist Uİ literatürüdür. Montoya ve arkadaşlarının (2012) özetlediği gibi feminist Uİ yazarları, disiplinin uzun süre erkek deneyimini görünmez bir norm olarak aldığını; kadınların ve "feminen" olarak kodlanan deneyimlerin ise ya yok sayıldığını ya da ikincil kılındığını göstermiştir (Montoya vd., 2012). Erken dönem feminist çalışmalar, hem kadınların yokluğunu hem de Uİ'de "erkeksi" konu ve bakış açılarının ayrıcalıklı konumunu sorunlaştırarak disiplinin maskülen kısmi bakışını ifşa etmeye yönelmiştir (Montoya vd., 2012). Dahası bu literatür, tekil bir kuramsal hatta indirgenemez; feminist empirizm, duruş noktası (standpoint) teorisi, postyapısalcı feminizm ve postkolonyal feminizm gibi farklı epistemolojik konumları içeren çoğul bir alanı ifade eder (Montoya vd., 2012).

Feminist yaklaşımlar, güvenlik, savaş ve kalkınma gibi kavramların cinsiyetlendirilmiş niteliğini görünür kılar; makro düzeyde devletler ve ordularla sınırlı kalmayıp mahrem ve kurumsal mekânlardaki güç ilişkilerini, savaş ve ulusla bağlantılı cinsellik biçimlerini, cinselliğin metalaştırılmasını ve hetero-/homonormativiteyi de uluslararası siyasetin parçası olarak analiz eder (Montoya vd., 2012). Bu nedenle feminist Uİ literatürü, güvenliği yalnızca devletlerin askerî kapasitesi ya da caydırıcılık üzerinden değil; cinsiyetlendirilmiş güç ilişkileri ve beden politikaları üzerinden, bireylerin ve toplulukların somut güvensizlik deneyimleriyle birlikte düşünmeyi önerir. Türkiye bağlamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin sürdürülebilir kalkınma gündemiyle birlikte kamu politikalarına nasıl yansıdığına ilişkin güncel tartışmalar, bu literatürün normatif ve pratik açılımlarını somutlaştıran bir örnek sunmaktadır (Damgacı, 2025).

Bu kuramsal genişlemenin "etkisi", yalnızca yeni temaların disipline eklenmesiyle sınırlı değildir; aynı zamanda araştırma pratiklerini ve yöntem repertuarını da dönüştürür. Yaşam öyküsü anlatıları, derinlemesine görüşmeler, etnografik saha çalışmaları, söylem analizi ve kesişimsel çözümlemeler feminist araştırmanın sıkça başvurduğu yöntemler arasında yer alır. Bu yöntemler, kimin konuştuğu, kimin adına konuşulduğu ve hangi deneyimlerin "veri" olarak kabul edildiği sorularını merkeze alarak, araştırmacının konumsallığını ve etik sorumluluğunu tartışmaya açar. Karma yöntemler literatürü de bu postpozitivist yönelimi dolaylı biçimde destekler. Aşkün ve Cizel'in karma yöntem araştırmaları üzerine yaptıkları bibliyometrik çalışma, 1999–2018 döneminde karma yöntemlerin sosyal bilimlerde giderek yaygınlaştığını; nitel ve nicel yöntemlerin karşıt kutuplar olarak değil, belirli araştırma sorularına göre bir araya getirilebilen tamamlayıcı araçlar olarak görülmeye başlandığını ortaya koyar (Aşkün & Cizel, 2020). Bu eğilim, "tek doğru yöntem" iddiasının yerine, yöntem seçimini araştırma sorusunun doğası ve bağlamla ilişkilendiren çoğulcu bir yönelimin güçlendiğini göstermektedir. Benzer biçimde uygulamalı

değerlendirme tasarımlarında da yöntemsel tercihler görünür sonuçlar üretir; örneğin havacılıkta yer hizmetleri bağlamında İSG yönetim sistemlerinin başarı faktörlerini çok ölçütlü karar verme teknikleriyle (AHP) değerlendiren çalışmalar, ölçüt seçimi ve ağırlıklandırma kararlarının yöntemsel sonuçlarını somutlaştırır (Karakavuz & Gerede, 2025).

Postpozitivist çoğulluğun güncel güvenlik ve dış politika alanlarında nasıl işlediği de bu etkilerin somut bir göstergesidir. Das'ın (2013) ABD–Hindistan nükleer işbirliği üzerine yaptığı çalışma, feminist Uİ içgörülerini Saidci Oryantalizm analiziyle birleştirerek görünüşte teknik ve tarafsız nükleer güvenlik söylemlerinin aslında küreselleşmiş maskülinlikler ve "nükleer Oryantalizm" tarafından şekillendirildiğini ileri sürer (Das, 2013). Howell ve Richter-Montpetit ise securitization teorisine yönelik ırkçılık eleştirileri etrafındaki tartışmayı inceleyerek disiplinin kendi "beyazlık rejimleri"ni nasıl koruduğunu, kimi zaman eleştirel kuramın dahi bu rejimleri sorgulamakta yetersiz kalabildiğini tartışır; metin analizi, siber-etnografi ve oto-etnografi gibi yöntemler üzerinden postpozitivist bilgi çerçevelerinin dahi ırksal hiyerarşileri yeniden üretebilme riskine dikkat çeker (Howell & Richter-Montpetit, 2023). Bu örnekler, postkolonyal ve feminist hassasiyetlerin Uİ'de yalnızca yeni temalar değil, aynı zamanda yeni araştırma pratikleri talep ettiğini; dolayısıyla postpozitivist açılımın hem kuramsal hem de metodolojik düzeyde disiplinin sınırlarını zorladığını göstermektedir.

Sonuç olarak postpozitivist teorilerin çeşitliliği, Uİ'de yalnızca teorik tartışmaların sayısının artması anlamına gelmez. Bu çeşitlilik, disiplinin konu alanını devletler arası "yüksek siyaset"le sınırlayan çerçeveyi aşarak, sömürgecilik, ırk, cinsiyet, temsil, adalet ve eşitsizlik gibi soruları analizin merkezine taşır. Eleştirel teori, postkolonyal ve feminist yaklaşımlar gibi postpozitivist damarlar, bir yandan mevcut teorilerin sınırlarını görünür kılarken, diğer yandan alternatif araştırma gündemlerinin ve eleştirel pratiklerin önünü açmaktadır. Böylece bu kuramsal aile, bir sonraki bölümde ele alınacak metodolojik çoğulculuk tartışması için de zemin hazırlamakta; yalnızca neye baktığımızı değil, nasıl baktığımızı ve hangi yöntemlerle bilgi ürettiğimizi yeniden düşünmeye davet etmektedir.

METODOLOJİK PLÜRALİZM: POSTPOZİTİVİST YÖNTEMSEL YÖNELİM

Önceki alt bölümde tartışılan postpozitivist kuramsal çeşitlilik, Uİ disiplininde yalnızca kavramsal ve tematik ufku değil, yöntem anlayışını da dönüştürmüştür. Bu dönüşümün en görünür sonuçlarından biri, postpozitivist yaklaşımların metodolojik çoğulculuki savunmasıdır. Metodolojik çoğulculuk, karmaşık uluslararası olguları anlamak için tek bir teoriye ya da yönteme dayanmanın sınırlarını kabul eder; araştırmacıları, araştırma sorusunun doğasına uygun biçimde farklı teorik çerçeveleri ve yöntemleri gerekçeli biçimde bir araya getirmeye teşvik eder. Böylece yalnızca nedensel açıklamalar değil, aynı zamanda anlam, kimlik, norm ve iktidar ilişkilerini de hesaba katan daha katmanlı analizler mümkün hâle gelir. Nicel, nitel, yorumlayıcı ve normatif yaklaşımların birlikte kullanılabilmesi, sosyal gerçekliğin farklı boyutlarını görünür kılar ve disiplinin analitik ufkunu genişletir (Johnson & Onwuegbuzie, 2004; Aşkün & Cizel, 2020).

Karma yöntem literatürü, bu plüralist yönelimi nitel ve nicel araştırma geleneklerine tamamlayıcı bir "araştırma paradigması" eklenmesi olarak tartışır. Johnson ve Onwuegbuzie, karma yöntem araştırmalarının ayırt edici özelliğinin "yöntemsel çoğulculuk" olduğunu vurgulayarak bunu hem nitel hem de nicel araştırmalardan beslenen ayrı bir paradigma olarak kavramsallaştırır (Johnson & Onwuegbuzie, 2004). Aşkün ve Cizel'in (2020) Web of Science veritabanındaki 1999–2018 dönemine ilişkin bibliyometrik analizi de karma yöntem çalışmalarının disiplinler arası alanda belirgin biçimde yükselişte olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, sosyal bilimlerde "tek doğru yöntem" anlayışının zayıfladığını ve araştırmacıların çoklu yöntem kombinasyonlarına giderek daha fazla yöneldiğini ortaya koymaktadır (Aşkün & Cizel, 2020). Benzer biçimde belirli alt-alanlarda yapılan bibliyometrik çalışmalar, literatürün tematik ve yöntemsel yönelimlerini görünür kılarak araştırma gündemini haritalandırmaya yardımcı olur (Karakavuz, 2025).

Bununla birlikte postpozitivist metodolojik çoğulculuk, yöntemleri rastgele yan yana getiren "savruk" bir çoğullukla karıştırılmamalıdır. Bu noktada Banta ve Kaufman'ın (2022) savunduğu "integratif çoğulculuk" yaklaşımı belirleyici bir ayrım sunar. İntegratif çoğulculuk, farklı teorilerin ve yöntemlerin salt eklektik biçimde birleştirilmesi değil; belirli bir olguyu açıklamak için farklı düzeylerdeki süreçleri birbirine bağlayan, seçmeci fakat gerekçelendirilmiş bir bütünleştirme çabasıdır (Banta & Kaufman, 2022). Bu yaklaşım, tek bir paradigmanın dar şemasına sıkışmadan güvenlik, kimlik, çatışma ya da küresel yönetişim gibi karmaşık meseleleri çok katmanlı bir analitik çerçeve içinde ele almanın yolunu açar. Dolayısıyla "çoğulluk", burada "her şey gider" türü bir serbestlikten ziyade, teori–yöntem–araştırma sorusu arasındaki tutarlılık üzerinden "disiplinli" hâle gelir.

Benzer biçimde Eun (2016), Uİ'deki çoğulculuk tartışmasını yalnızca yöntemsel değil, aynı zamanda jeopolitik ve normatif bir mesele olarak ele alır. Ona göre çoğulculuk, "Global IR" ajandasıyla birlikte, disiplinin Batı-merkezci entelektüel geleneklere bağımlılığını sorgulayan ve farklı coğrafi/kültürel bağlamlardan gelen bilgi iddialarını ciddiye alan bir angajman biçimini gerektirir. Eun, Lebow ve Acharya gibi isimlere atıfla, çoğulculukin hem farklı kuramsal yaklaşımlar arasında diyalog kurulmasını hem de Batı dışı bilgi geleneklerinin disipline dâhil edilmesini hedeflemesi gerektiğini savunur (Eun, 2016). Bu vurgu, postkolonyal ve feminist eleştirilerin altını çizdiği temsil ve adalet sorunlarıyla uyumlu bir yöntemsel yönelime işaret eder.

Postpozitivist metodolojik çoğulculuk, bu nedenle disiplinin güç ilişkilerine ve temsil sorununa daha duyarlı hâle gelmesine de katkıda bulunur. Loughlin (2012), postpozitivist yaklaşımların önemli kazanımlarından birinin, ana akım teorinin görmezden geldiği ya da tali gördüğü aktör ve deneyimleri analize dâhil etmek olduğunu vurgular. Barkawi ve Laffey'den hareketle, zayıf ve marjinal aktörlerin küresel siyaseti şekillendirmede oynadıkları rolün altını çizer; buna karşın geleneksel, devlet-merkezli ve Eurocentrik çerçevelerin bu aktörleri çoğu zaman pasif nesneler gibi konumlandırdığını belirtir (Loughlin, 2012). Böylece "kimin bilgisi"nin üretildiği ve hangi seslerin sistematik olarak dışlandığı sorusu, doğrudan yöntem tartışmalarının merkezine taşınır.

Bu noktada Aradau ve Huysmans'ın (2013) yönteme ilişkin kavramsallaştırması, postpozitivist yönelimin kritik bir boyutunu belirginleştirir: Yöntemler yalnızca veri toplama teknikleri değil, aynı zamanda dünyaları kuran ve kimi zaman da bozan siyasal pratiklerdir. Onlara göre yöntemler "tarafsız araçlar" değil; belirli toplumsal gerçeklikleri ve özne konumlarını inşa eden performatif süreçlerdir (Aradau & Huysmans, 2013). Dolayısıyla postpozitivist metodolojik çoğulculuk, araştırmacının yöntem seçimini "hangi gerçekliği kuruyorum?" ve "hangi sesleri görünür/görünmez kılıyorum?" sorularıyla birlikte düşünmesini zorunlu kılar.

Bu çoğulcu yönelim, Uİ'deki vaka çalışması tartışmalarına da yansımaktadır. Lai ve Roccu (2019), Burawoy'un "genişletilmiş vaka yöntemi"ni Uİ'ye uyarlayarak vakayı yalnızca "tipik bir örnek" olarak değil, daha geniş yapısal bağlamları ve tarihsel süreçleri görünür kılan eleştirel ve refleksif bir giriş noktası olarak kavramsallaştırırlar. Genişletilmiş vaka yöntemi, araştırmacının konumlanmışlığını ve güç ilişkilerini hesaba katarak mikro düzeydeki saha bulgularını makro düzeydeki toplumsal ve tarihsel yapılarla ilişkilendirmesine imkân verir (Lai & Roccu, 2019). Bu sayede eleştirel teori ile ampirik araştırma arasında daha verimli bir diyalog kurulabilir.

Klasche ve Selg (2020) ise rasyonalist açıklama geleneğini bütünüyle terk etmeden, onu pragmatist ve eleştirel bir metodolojiyle

yeniden düşünmeyi önerir. “Cognitive frames–based methodology” adını verdikleri yaklaşım, uluslararası siyasetin heterojen ve akışkan aktörler tarafından şekillendiği tespitinden hareketle rasyonaliteyi bağlamsal ve tartışmaya açık bir kavram olarak ele alır (Klasche & Selg, 2020). Böylece pozitivist bir “evrensel rasyonalite” varsayımı yerine, aktörlerin kararlarını biçimlendiren bilişsel çerçeveleri ve söylemsel yapıları inceleyen eleştirel ve çoğulcu bir yöntem anlayışı savunulur; rasyonalist açıklama ile yapılandırmacı ve eleştirel yaklaşımlar arasında yöntemsel diyalog imkânı doğar.

Bu yönleriyle metodolojik çoğulculuk, Uİ’de yalnızca teknik bir tercih değil, aynı zamanda normatif bir konumlanış olarak da görülebilir. Farklı bilgi türlerine, deneyimlere ve seslere alan açmak, hem analiz derinliğini hem de disiplinin adalet, temsil ve eşitlik gibi normatif ilkelere duyarlılığını artırır. Postpozitivist kuramsal “aile”nin benimsediği yöntemsel çoğulluk; marjinalleştirilmiş grupların, sömürgecilik ve cinsiyet rejimlerinin, gündelik güvencesizliklerin ve çok katmanlı kimliklerin araştırmaya dâhil edilmesini mümkün kılar (Roach, 2020; Scauso, 2020; Wilkens, 2017; Rao, 2013). Bu normatif duyarlılık, toplumsal cinsiyetin kurumsal-politika düzeyinde ana akımlaştırılması ve izleme/hesap verebilirlik mekanizmaları üzerinden nasıl takip edildiğini tartışan çalışmalarla da somutlaşır (Damgacı, 2024).

Sonuç olarak bu bölüm, Uİ’de teori–yöntem ilişkisini tek hatlı bir bilim anlayışıyla sınırlamak yerine, eleştirel, refleksif ve çoğulcu bir araştırma ufku içinde düşünmeyi teşvik etmektedir. Bu çerçeve, ilerleyen bölümlerde neo-realizm eleştirisi, egemenlik kavrayışının sorgulanması ve güvenlik tartışmalarının yeniden çerçevelenmesi için kullanılacak analitik zemini hazırlamaktadır.

TEORİK VE PRATİK UYGULAMALARDA YENİLİK

Postpozitivist yaklaşımlar, yalnızca kuramsal düzeyde yeni kavramsal araçlar önermekle kalmaz; Uİ pratik tartışmalarına da farklı bir bakış açısı kazandırır. Güvenlik, çevre, insan hakları veya küresel yönetişim gibi alanlarda “ne oluyor?” sorusunun yanına “kimin için, hangi bilgi ve değerler temelinde oluyor?” sorusunu ekleyerek politika tartışmalarını daha eleştirel ve kapsayıcı bir zemine taşır. Bu çerçevede postpozitivizm, hem egemen anlatıları çözümleme hem de alternatif normatif perspektifler geliştirme potansiyeli taşır.

Thomas J. Biersteker, "üçüncü tartışma" başlığı altında toplanan eleştirel yaklaşımların uluslararası teoriye önemli bir eleştirel derinlik kazandırdığını; özellikle küresel ve ekolojik krizler karşısında farklı perspektifler ve çözüm önerileri geliştirilmesine imkân tanıdıklarını vurgular (Biersteker, 1989). Bununla birlikte Biersteker, Yosef Lapid'in çizdiği iyimser tabloyu tartışmaya açarak metodolojik çoğulculuk ve çoğalan eleştirel yaklaşımların her zaman "otomatik" bir ilerleme anlamına gelmediğini hatırlatır. Çeşitlilik ve görelilik vurgusu, kimi zaman "farklı açıklamalar arasında nasıl seçim yapacağız?" sorusuna yeterince net bir yanıt üretememekte; postpozitivist teori, ana akım yaklaşımların sınırlarını görünür kılarken aynı anda kendi içinde ölçüt ve tutarlılık tartışmalarıyla da yüzleşmek zorunda kalmaktadır (Biersteker, 1989). Bu eleştiri, postpozitivist çoğulculuğun pratikte nasıl daha "hesap verebilir" bir araştırma programına dönüştürülebileceği sorusunu kuramsal ve yöntemsel düzeyde gündeme getirir.

Daha yeni literatür, postpozitivist çoğulculuğun yargısal göreliliğe sürüklenmemesi için bazı metateorik ve yöntemsel çözümler geliştirmiştir. Patomäki ve Wight (2000), hem klasik pozitivizmin hem de kimi postpozitivist pozisyonların paylaştığı "antirealist" eğilimleri eleştirerek eleştirel realizmi bir metateorik çerçeve olarak önerir. Eleştirel realizm, epistemolojik sınırlılıklar ve perspektifilik kabul edilse bile gerçekliğin derin yapıları ve nedensel mekanizmalarının varlığını savunur; böylece "her şey eşit derecede geçerlidir" türü bir görelilikten kaçınmaya imkân tanır. Bu bakış açısı, teorilerin yalnızca yüzeydeki korelasyonlara değil, altta yatan mekanizmaları ne ölçüde açıklayabildiğine göre değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayarak, postpozitivist tartışmalar içinde teori seçimi için asgari bir zemin sunar (Patomäki & Wight, 2000).

Bilim felsefesi literatürüne yaslanan tartışmalarda ise değerler ve ölçütlerin açıklığa kavuşturulması, görelilikle baş etmenin önemli bir yolu olarak öne çıkar. Sankey (2021), Kuhn'un bilimsel "değerler" (doğruluk, kapsam, iç tutarlılık, yalınlık, verimlilik vb.) kavramsallaştırmasını hatırlatarak bu değerlerin mekanik kurallar gibi işlemediğini; ancak teori seçiminde yönlendirici bir rol oynadığını vurgular. Bu çerçevede çözüm, teori seçimini tamamen "tarafsız" göstermek değil; tersine, hangi epistemik ve normatif değerler temelinde tercih yapıldığını açıkça ifade etmek ve bu değerleri tartışmaya açmaktır (Sankey, 2021). Postpozitivist bir araştırmacı için bu, örneğin özgürleşme, adalet veya eşitlik gibi amaçların teorik tercihleri nasıl biçimlendirdiğini görünür kılmak; eleştirel projelerin normatif dayanaklarını eleştiriye açık hâle getirmek anlamına gelir.

Metodolojik düzeyde karma yöntemler literatürü, postpozitivist çoğulculuğun pratikte "epistemik kaos"a dönüşmek zorunda olmadığını göstermektedir. Johnson ve Onwuegbuzie (2004) ile O'Hanlon (2018), karma yöntem araştırmasını nitel ve nicel yaklaşımların rastgele bir karışımı değil, belirli bir soru, bağlam ve "sorgulama mantığı"na (logic of enquiry)

dayalı olarak tasarlanan üçüncü bir metodolojik yönelim olarak ele alırlar. Nicel ve nitel verilerin aynı çalışmada birleştirilmesi, hem nedensel açıklamaların sınanmasına hem de anlam, kimlik ve deneyim boyutlarının açığa çıkarılmasına imkân tanır. Bu tür tasarımlarda yöntem seçimi, tek bir "doğru bilim" anlayışına değil; araştırma probleminin doğasına, araştırmacının epistemolojik konumlanışına ve çalışmanın normatif amaçlarına göre gerekçelendirilir (Johnson & Onwuegbuzie, 2004; O'Hanlon, 2018; Aşkün & Cizel, 2020). Böylece çoğulculuk, rekabet hâlindeki açıklamaları karşılaştırma, çapraz kontrol ve üçleme (triangulation) yoluyla değerlendirmeyi mümkün kılan disiplinli bir araştırma pratiğine dönüşür.

Nitel yöntemler alanındaki tartışmalar da postpozitivist refleksivitenin "saf görelilik" anlamına gelmek zorunda olmadığını ortaya koyar. Kalıber (2019), yarı yapılandırılmış görüşmeleri ele aldığı çalışmasında görüşmeyi araçsal ve şeffaf bir veri toplama tekniği olarak gören pozitivist yaklaşımı eleştirir; ancak radikal bir şüpheciliğe de yaslanmaksızın "reflektivist" bir konum önerir. Bu yaklaşım, görüşme sürecini baştan sona siyasi ve etik bir eylem olarak kavramsallaştırır; araştırmacının kendi konumu, kimliği ve güç ilişkileri içindeki yerini sürekli sorgulamasını ve bu süreci yöntemsel olarak belgelemesini talep eder. Görüşme öncesi–süreci–sonrası aşamalarına dair sunduğu somut öneriler (konuşma dili, güven ilişkisi, transkriptlerin yorumlanması vb.), postpozitivist refleksivitenin uygulanabilir ve denetlenebilir bir yöntem seti hâline gelebileceğini göstermektedir (Kalıber, 2019). Böylelikle yorumlayıcı araştırmalar da şeffaflık ve hesap verebilirlik ölçütleri üzerinden değerlendirilebilir.

Disiplinin tarihsel gelişimine odaklanan çalışmalar, bu yönelimlerin Uİ'de yöntem ve metodoloji tartışmalarını nasıl dönüştürdüğünü daha geniş bir bağlamda görünür kılar. Abou Samra (2021), Uİ'deki yöntem tartışmalarını davranışçılık, pozitivist hâkimiyet ve sonrasındaki postpozitivist/yorumlayıcı açılımlar üzerinden yeniden okur ve bugün alanın en belirgin özelliklerinden birinin eşzamanlı metodolojik çoğulluk olduğunu savunur. Pozitivist, konstrüktivist, eleştirel, feminist ve postkolonyal yaklaşımlar farklı ontolojik ve epistemolojik varsayımlar içerse de normlar, kimlikler ve söylemsel pratiklerin analize dâhil edilmesini sağlayarak disiplinin konu yelpazesini ve araç setini zenginleştirmiştir (Abou Samra, 2021). Ancak bu genişleme, teorik parçalanma, ortak bir kavramsal dil eksikliği ve "eleştirellik ile pratik rehberlik arasındaki denge" gibi yeni tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle postpozitivist yenilik, aynı anda hem imkânlar hem de sınırlar üreten dinamik bir alan olarak görülmelidir.

Postpozitivist perspektifler, güç ilişkilerini yeniden düşünmeye davet ederek pratik politika alanında da yenilikçi açılımlar üretir. Loughlin (2012), özellikle Batı-merkezli güvenlik çalışmalarında zayıf ve marjinal aktörlerin

çoğu kez dünya politikasının pasif nesneleri gibi kurgulandığını; oysa eleştirel, feminist ve postkolonyal yaklaşımların bu aktörleri direnen, pazarlık eden ve norm üreten öznelere dönüştüren örnekler üzerinde durduğunu gösterir. Böylece uluslararası düzenin yalnızca "merkez" aktörlerin değer ve çıkarları üzerinden değil, farklı coğrafyaların ve toplumsal grupların deneyimleri üzerinden de okunabileceği açığa çıkar. Bu bakış, adalet, temsil ve eşitlik gibi normatif ilkelerin pratik politika tasarımında daha görünür olmasına katkı sağlar ve postpozitivist teoriyi somut politika tartışmalarıyla ilişkilendirir.

Bu çerçevede postpozitivizm, ne tamamen hazır reçeteler sunan bir politika teorisi ne de yalnızca soyut bir felsefi eleştiri olarak tanımlanabilir. Daha çok, Uİ'yi anlamaya ve dönüştürmeye dönük soruları yeniden kuran; hangi aktörlerin, hangi bilgi türlerinin ve hangi değerlerin merkeze alınacağını tartışmaya açan bir düşünme alanı yaratır. Eleştirel realizmden reflektivist nitel yöntemlere, karma yöntem tasarımlarından feminist ve postkolonyal uygulamalara uzanan bu birikim, hem teorik çeşitliliğin göreliliğe indirgenmemesi hem de disiplinin pratik tartışmalarının daha adil ve kapsayıcı bir zemine oturtulması için kullanılabilecek araçlar sunmaktadır. Böylece burada çizilen çerçeve, ister neo-realizme ve egemen devlet kavrayışına yönelik eleştiriler ister güvenlik, temsil ve adalet tartışmalarının yeniden çerçevelenmesi olsun, postpozitivist bir araştırma programında teori ile pratik arasındaki ilişkiyi kurmak için yararlanılabilecek normatif ve yöntemsel dayanakları bütüncül biçimde görünür kılar.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu kitap bölümü, Uİ disiplininde son otuz–kırk yılda belirginleşen postpozitivist dönüşümü, kuramsal çeşitlilik ve yöntemsel yönelimler ekseninde sistematik biçimde yeniden değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmanın çıkış noktası, Uİ'de uzun süre "normal bilim" olarak kurumsallaşan davranışçı–pozitivist mirasın; Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan tarihsel kırılmalarla birlikte, feminist, postkolonyal ve eleştirel müdahaleler tarafından hem analitik hem de normatif düzeyde sorgulanır hâle geldiği tespitidir. Bu bağlamda postpozitivizm, ana akıma yönelmiş salt olumsuz bir tepki ya da sınırları kesin çizilmiş tekil bir kuram olarak değil; epistemolojik kuşkuculuk, ontolojik çoğulluk ve metodolojik çoğulculuk etrafında kümelenen bir "kuramsal aile" olarak kavramsallaştırılmıştır.

Bölümün ilk kısmı, bu kuramsal ailenin ortaya çıkış koşullarını, pozitivist epistemolojinin "değerden arınmış gözlem", "evrensel bilimsel

yöntem" ve "devlet-merkezli ontoloji" varsayımlarına yöneltilen eleştiriler üzerinden tartışmıştır. "Üçüncü tartışma" çerçevesinde görünürleşen rasyonalist–reflektivist ayrışmanın, yalnızca yöntemsel bir ihtilaf olmadığı; aynı zamanda bilgi–iktidar ilişkileri, temsil, normatif yönelimler ve özne konumları bakımından disiplinin kendini yeniden müzakereye açtığı bir dönemeç olduğu gösterilmiştir. Bu açılım, uluslararası gerçekliğin yalnızca ölçülebilir değişkenlere indirgenemeyeceğini; söylem, kimlik, duygulanım ve tarihsel bağlam gibi boyutların da açıklamanın kurucu unsurları olduğunu vurgulayarak, teoriyi "tarafsız açıklama dili" olmaktan ziyade belirli değerlerle ve amaçlarla iç içe geçmiş bir pratik olarak yeniden konumlandırmıştır.

İkinci kısım, postpozitivist teorilerin çeşitliliğini ele alarak özellikle postkolonyal ve feminist literatürün disiplin üzerindeki dönüştürücü etkilerini ayrıntılandırmıştır. Postkolonyal yaklaşımların Oryantalizm, kolonyal miras, melezlik ve maduniyet kavramları üzerinden "uluslararası"nın sömürgeci tarihsel süreçler içinde nasıl kurulduğunu görünür kıldığı; feminist literatürün ise güvenlik, savaş, barış ve kalkınma gibi kavramların cinsiyetlendirilmiş doğasını açığa çıkararak, disiplinin öznesini örtük biçimde "Batılı erkek devlet adamı" olarak varsayan kabulleri sorunlaştırdığı ortaya konmuştur. Bu iki damar, Uİ'nin konu yelpazesini devletler arası "yüksek siyaset"le sınırlayan çerçevenin ötesine taşıyarak ırk, cinsiyet, gündelik hayat, bakım emeği, cinsel şiddet, militarize erkeklikler ve küresel eşitsizlikler gibi temaları analizin merkezine yerleştirmektedir. Dolayısıyla postpozitivist çeşitlilik, yalnızca yeni kuramsal etiketlerin artışı değil; neyin "meşru konu" ve kimin "meşru özne" sayılacağına ilişkin temel kabullerin yeniden kurulması anlamına gelmektedir.

Üçüncü kısımda, kuramsal çeşitliliğin yöntem tartışmalarına yansıması metodolojik çoğulculuk başlığı altında değerlendirilmiştir. Karma yöntemler literatürünün nitel ve nicel yaklaşımları karşıt kutuplar olmaktan çıkarıp araştırma sorusuna göre bir araya getirilebilen tamamlayıcı araçlar olarak ele aldığı; integratif çoğulculuk ve analitik eklektisizm tartışmalarının farklı teorik gelenekler arasında seçmeci fakat gerekçelendirilmiş köprüler kurmayı hedeflediği vurgulanmıştır. Ayrıca postpozitivist yöntem anlayışının yöntemleri "nötr teknikler" olarak değil, belirli dünyaları kuran; bazı sesleri görünür kılarken bazılarını görünmezleştiren siyasal pratikler olarak kavradığı; bu nedenle araştırmacıdan yöntem tercihini epistemolojik ve normatif konumuyla birlikte şeffaf biçimde temellendirmesini talep ettiği belirtilmiştir. Vaka çalışmaları, genişletilmiş vaka yöntemi, bilişsel çerçeveler, refleksif nitel görüşmeler ve karma tasarımlar, bu çoğulcu yönelimin somutlaştığı başlıca örnekler olarak öne çıkmıştır.

Dördüncü kısım ise postpozitivist çoğulculuğun sıkça karşılaştığı görelilik ve teori seçimi sorunlarını ele almış; çoğulluğun "her şeyin aynı derecede geçerli olduğu" türü bir epistemik kaosa dönüşmemesi için literatürde geliştirilen çözüm hatlarını tartışmıştır. Eleştirel realizmin,

ontolojik realizm ile epistemolojik sınırlılıkları birlikte kabul ederek teorileri altta yatan mekanizmaları açıklama kapasitelerine göre değerlendirmeyi mümkün kıldığı; bilim felsefesi tartışmalarının teori seçiminde kullanılan epistemik ve normatif ölçütlerin (empirik uygunluk, tutarlılık, açıklayıcı derinlik; ayrıca adalet ve özgürleşme gibi değerler) açıkça ifade edilmesinin göreliliği sınırlayabileceğini ileri sürdüğü gösterilmiştir. Karma yöntem tasarımlarının üçleme ve çapraz kontrol yoluyla rekabet hâlindeki açıklamaları karşılaştırmaya elverişli bir zemin sunduğu; refleksif nitel yöntem yaklaşımının da araştırmacının konumsallığını belgelendirerek yorumlayıcı iddiaların denetlenebilirliğini güçlendirdiği belirtilmiştir. Böylece postpozitivist çoğulculuğun, keyfî bir görecilik yerine "disiplinli ve gerekçelendirilmiş" bir araştırma pratiği olarak inşa edilebileceği savunulmuştur.

Bu değerlendirmelerin ortak sonucu, postpozitivizmin yalnızca "pozitivizme karşı olmak" üzerinden tanımlanamayacağıdır. Postpozitivist yaklaşımlar bir yandan ana akım teorilerin sınırlarını—devlet-merkezcilik, Avrupa-merkezcilik, cinsiyet körlüğü, kolonyal mirasın görünmezliği ve yöntemsel teknisizm—daha görünür kılarken; diğer yandan Uİ'nin teori ve yöntem repertuvarına yapıcı katkılar sunmaktadır. Disiplinin açıklama gündemi, "ne oluyor?" sorusuyla sınırlı kalmamakta; "kimin için, hangi bilgi türleri ve hangi değerler temelinde oluyor?" sorusuyla birlikte yeniden kurulmaktadır. Metodolojik çoğulculuk ve eleştirel realizm ise bu çoğulculuğu göreliliğe indirgemeden, teori seçimi ve yöntem tercihi için şeffaf, tartışılabilir ve denetlenebilir ölçütler geliştirme imkânlarını güçlendirmektedir.

Bu kitap bölümü, Türkçe literatürde zaman zaman dağınık ve belirsiz biçimde kullanılan "postpozitivizm" kavramını, kuramsal çeşitlilik, yöntemsel çoğulluk ve görelilik tartışmaları ekseninde daha tutarlı bir çerçeveye yerleştirme iddiası taşımaktadır. Elbette burada sunulan çerçeve, postpozitivist literatürün tüm damarlarını eksiksiz kapsama iddiasında değildir; amaç, kavramın disiplin içindeki başlıca tartışma hatlarını belirginleştirmek ve teori–yöntem seçimi tartışmalarında kullanılabilir bir kavramsal zemin sağlamaktır. Bu zemin, güvenlik, çevre, insan hakları, göç, dijital gözetim ve yapay zekâ temelli uygulamalar gibi alanlarda çalışan araştırmacılar için, hangi aktörlerin ve hangi deneyimlerin merkeze alındığını, hangi bilgi türlerinin meşru sayıldığını ve hangi normatif amaçların araştırma tercihlerini yönlendirdiğini daha görünür kılmaya elverişli bir başlangıç noktası sunmaktadır. Bu anlamda postpozitivist perspektif, Uİ'de hem analitik ufku genişleten hem de daha adil ve kapsayıcı bir bilgi üretimi pratiğini mümkün kılmaya yönelen güçlü bir referans çerçevesi olarak değerlendirilebilir.

REFERANSLAR

Abou Samra, A. (2021). The debates of methodology and methods: Reflections on the development of the study of international relations. Review of Economics and Political Science, 9(6), 554–571.

Aradau, C., & Huysmans, J. (2014). Critical methods in International Relations: The politics of techniques, devices and acts. European Journal of International Relations, 20(3), 596–619.

Aşkün, V., & Cizel, R. (2020). Twenty years of research on mixed methods. Journal of Mixed Methods Studies, Issue 1, 28–43.

Banta, B., & Kaufman, S. J. (2022). Integrative pluralism and security studies: The implications for International Relations theory. European Journal of International Security, 7(4), 435–452.

Biersteker, T. J. (1989). Critical reflections on post-positivism in International Relations. International Studies Quarterly, 33(3), 263–267.

Blair, B. M. (2011). Revisiting the 'third debate' (part I). Review of International Studies, 37(2), 825–854.

Carbin, M. (2016). Postcolonialism, theoretical and critical perspectives on. In A. Wong, M. Wickramasinghe, R. Hoogland, & N. A. Naples (Eds.), The Wiley Blackwell encyclopedia of gender and sexuality studies (pp. 1–6). Wiley Blackwell.

Damgacı, T. (2024). Türkiye'de toplumsal cinsiyeti ana akımlaştırma stratejisinin analizi ve Cinsiyet Eşitliği İzleme Derneği (CEİD). Bitlis Eren Sosyal Araştırmalar Dergisi.

Damgacı, T. (2025). Birleşmiş Milletler Bin Yıllık Kalkınma Hedefleri ile Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri üzerinden Türkiye'de cinsiyet eşitliğinin kamu politikalarına yansıması. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.

Das, R. (2013). United States–India nuclear relations post-9/11: Neo-liberal discourses, masculinities, and orientalism in international politics. Journal of Asian and African Studies, 49(1), 16–33.

de Campos, L. V. (2022). Towards a critical approach of the visual politics of human suffering: Advancing epistemological and methodological premises. REI – Revista de Estudos Internacionais, 13(1).

Dunne, T., Hansen, L., & Wight, C. (2013). The end of International Relations theory? European Journal of International Relations, 19(3), 405–425.

Durning, D. (1999). The transition from traditional to postpositivist policy analysis: A role for Q-methodology. Journal of Policy Analysis and Management, 18(3), 389–410.

Eun, Y. S. (2016). Pluralism and engagement in the discipline of international relations. Palgrave Macmillan.

Hamati-Ataya, I. (2011). The "problem of values" and international relations scholarship: From applied reflexivity to reflexivism. International Studies Review, 13(2), 259–287.

Hamati-Ataya, I. (2012). Reflectivity, reflexivity, reflexivism: IR's 'reflexive turn' — and beyond. European Journal of International Relations, 19(4), 669–694.

Heiskanen, J., & Beaumont, P. (2023). Reflex to turn: The rise of turn-talk in international relations. European Journal of International Relations, 30(1), 3–26.

Howell, A., & Richter-Montpetit, M. (2023). Upholding disciplinary whiteness: The #sdscandal, gender and international relations' critical turn. Security Dialogue, 54(4), 313–336.

Jackson, P., & Nexon, D. (2013). International theory in a post-paradigmatic era: From substantive wagers to scientific ontologies. European Journal of International Relations, 19(3), 543–565.

Johnson, R., & Onwuegbuzie, A. (2004). Mixed methods research: A research paradigm whose time has come. Educational Researcher, 33(7), 14–26.

Kalıber, A. (2019). Reflecting on the reflectivist approach to qualitative interviewing. All Azimuth: A Journal of Foreign Policy and Peace, 8(2), 339–357.

Karakavuz, H. (2025). Bibliometric analysis of studies on artificial intelligence in the air transportation sector. Journal of Aviation, 9(1), 118–136.

Karakavuz, H., & Gerede, E. (2025). Evaluation of success factors of occupational health and safety management systems with the analytical hierarchy process: The case of ground handling companies in Turkey. International Journal of Occupational Safety and Ergonomics.

Kelly, M., & Maynard-Moody, S. (1993). Policy analysis in the post-positivist era: Engaging stakeholders in evaluating the economic development districts program. Public Administration Review, 53(2), 135–142.

Klasche, B., & Selg, P. (2020). A pragmatist defence of rationalism: Towards a cognitive frames–based methodology in International Relations. International Relations, 34(4), 544–564.

Lai, D., & Roccu, R. (2019). Case study research and critical IR: The case for the extended case methodology. International Relations, 33(1), 67–87.

Lapid, Y. (1989). The third debate: On the prospects of international theory in a post-positivist era. International Studies Quarterly, 33(3), 235–254.

Lawler, P. (2024). Postcolonialism and international relations (pp. 321–372).

Loughlin, N. (2012). The benefits and disadvantages of post-positivism in international theory (pp. 1–16). The School of Oriental and African Studies.

Montoya, C., McCullar, S., & Kamrani, M. (2018, January 11). Global masculinities, femininities, and sexualities. Oxford Research Encyclopedia of International Studies.

Navon, E. (2001). The 'third debate' revisited. Review of International Studies, 27(4), 611–625.

O'Hanlon, F. (2018). Mixed methods research: Achieving a robust design. In J. Ravenscroft & L. Hamilton (Eds.), Building your research design in education: Theoretically informed advanced methods (1st ed., pp. 207–253). Bloomsbury.

Patomäki, H., & Wight, C. (2000). After postpositivism? The promises of critical realism. International Studies Quarterly, 44(2), 213–237.

Rao, R. (2013). Postcolonialism. In M. Freeden & M. Stears (Eds.), The Oxford handbook of political ideologies (pp. 271–290). Oxford University Press.

Roach, S. C. (2020). Introduction to the handbook of critical international relations. In Handbook of critical international relations (pp. 1–10). Edward Elgar Publishing.

Sankey, H. (2021). Kuhn values and academic freedom. SSRN Electronic Journal.
Sancak, K., & Şahinoğlu, M. C. (2025). Uluslararası İlişkilerde konstrüktivist yaklaşım: Dış politikaya kimlik, söylem ve norm perspektifinden bakmak. Turkish Studies – Economics, Finance, Politics, 20(3), 1685–1698.
Scauso, M. (2024, May 22). Interpretivism: Definitions, trends, and emerging paths. Oxford Research Encyclopedia of International Studies.
Shmerlina, I. (2022). Conceptual perspectives on the notion of intersubjectivity. The Journal of Sociology and Social Anthropology, (3), 7–40.
Smith, S. (1996). Positivism and beyond. In S. Smith, K. Booth, & M. Zalewski (Eds.), International theory: Positivism and beyond (pp. 11–44). Cambridge University Press.
Smith, S., Booth, K., & Zalewski, M. (Eds.). (1996). International theory: Positivism and beyond. Cambridge University Press.
Tickner, J. (1997). You just don't understand: Troubled engagements between feminists and IR theorists. International Studies Quarterly, 41(4), 611–632.
Wallerstein, I. (1996). The inter-state structure of the modern world-system. In S. Smith, K. Booth, & M. Zalewski (Eds.), International theory: Positivism and beyond (pp. 87–107). Cambridge University Press.
Wilkens, J. (2017, November 20). Postcolonialism in international relations. Oxford Research Encyclopedia of International Studies.

Konum Odaklı Pazarlık ve Barışın Kırılganlığı: Sri Lanka'da 2002–2003 Norveç Arabuluculuğundaki Sürecin Sert Müzakere Çerçevesinde Analizi

Ahmet ATEŞ[1]

1- Doç. Dr.; Selçuk Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu Havacılık Yönetimi Bölümü. ahmet.ates@selcuk.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4026-7522

ÖZET

Bu çalışma, iç savaşların sonlandırılmasında barış müzakerelerinin çoğu zaman "çatışmasızlığa geçiş" için gerekli bir kapı aralasa da, müzakerenin başlaması ile kalıcı barışın kurulması arasında önemli bir mesafe bulunduğu varsayımından hareket etmektedir. Bu nedenle barış müzakereleri, yalnızca görüşmelerin varlığı üzerinden değil, görüşmelerin hangi pazarlık mantığıyla yürütüldüğü ve tarafların davranış örüntülerinin ne tür sonuçlar ürettiği üzerinden değerlendirilmiştir. Çalışma, barış müzakerelerinde pazarlık davranışını anlamak üzere "sert/dağıtıcı (distributive/konumsal)" müzakere yaklaşımını analitik bir mercek olarak kullanır. Vaka, Sri Lanka'da 2002 Ateşkes Anlaşması (CFA) sonrasında açılan ve 2003'te kesintiye uğrayan Norveç arabuluculuğundaki müzakere penceresidir. Yöntem bölümünde açıklandığı üzere araştırma, ikincil ampirik literatürde raporlanan anlatımları nitel belge analiziyle inceler ve yorumlayıcı bir kodlama şeması uygular; amaç, yaklaşımın varsayımlarını mutlak biçimde kanıtlamak değil, uyumlu ve uyumsuz izlerin hangi noktalarda yoğunlaştığını sistematik biçimde görünür kılmaktır. Analiz çerçevesi, sert müzakerede kritik görülen dört parametreye dayanır: esneklik, tatmin, bilgi edinme ve baskı/tehdit. Esneklik, taviz üretme kapasitesi ve konumların sabitlenmesi; tatmin, göreli kazanç kaygıları ve "kabul edilebilir sonuç" eşiği; bilgi edinme, belirsizlik ile bilgi asimetrisinin yönetimi; baskı/tehdit ise ateşkes dinamikleri ve şiddet riskinin pazarlık üzerindeki etkileri üzerinden ele alınır. İnceleme, tarafların konum odaklılığı, tavizlerin kapsamı ve geri çevrilebilirliği, gündemin siyasal çözümden daha araçsal başlıklara kayma ihtimali, bilgi ve belirsizliğin yönetimi gibi boyutları birlikte ele alır. Böylece müzakerenin kırılganlaşma hatları yakından izlenir. Çalışma, Sri Lanka örneğini tek bir nedene indirgemeden, süreç tasarımı, güvenilir taahhüt üretimi ve konum odaklı pazarlık örüntülerinin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini savunur. Sonuçlar, kesin hüküm cümleleri yerine, belirli bir teorik mercekten bakıldığında güçlenen olasılık hatlarını tartışan temkinli bir değerlendirme olarak sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Barış Müzakereleri; Sert/Dağıtıcı Müzakere; Sri Lanka; Çatışma; Arabuluculuk.

GİRİŞ

İç savaşların sonlandırılmasında barış müzakereleri çoğu zaman "çatışmasızlığa geçiş" için gerekli bir kapı aralasa da, müzakerenin başlaması ile kalıcı barışın kurulması arasında önemli bir mesafe bulunmaktadır. Tarafların aynı masada buluşabilmesi, çatışmanın maliyetlerinin yükseldiği ve bir "müzakere penceresi"nin açıldığına işaret

edebilir; ancak bu pencere her zaman kapsamlı bir siyasal çözümle sonuçlanmayabilir. Barış süreçlerinin kayda değer bir kısmı, ateşkes ve görüşme turlarına rağmen kırılgan kalmakta; sürecin askıya alınması ya da şiddetin yeniden tırmanması, müzakerenin yalnızca "varlığı"nın başarı için yeterli olmadığını göstermektedir. Bu nedenle barış müzakerelerini değerlendirmek, yalnızca "görüşmeler yapıldı mı?" sorusuna değil, görüşmelerin hangi pazarlık mantığıyla yürüdüğüne ve tarafların pazarlık davranışlarının hangi sonuç örüntülerini ürettiğine odaklanmayı gerektirmektedir.

Bu çalışma, barış müzakerelerinde pazarlık davranışını anlamak üzere "sert/dağıtıcı (distributive)" müzakere yaklaşımını analitik bir mercek olarak kullanmaktadır. Sert/dağıtıcı yaklaşım, müzakereyi çoğu zaman kıt kaynakların bölüşümü ve göreli kazanç arayışı üzerinden okur; tarafların çıkarları birlikte büyütmek yerine, konumlarını koruma ve karşı tarafa olabildiğince az taviz verme eğilimine vurgu yapar. Bu çalışmada 'distributive' kavramı pazarlığın sıfır-toplamlı/kıt pay mantığına, 'sert/konumsal' ifadeleri ise bu mantığın süreç içinde hangi tarz ve taktik setleri (pozisyon sabitleme, baskı/tehdit ve belirsizliği stratejik yönetme) üzerinden üretildiğine işaret edecek biçimde birlikte kullanılmaktadır. Böyle bir pazarlık mantığında müzakere, ortak sorun çözmekten ziyade konumları test etme, karşı tarafın eşiklerini düşürme, belirsizliği stratejik biçimde yönetme ve avantajı artıracak hamlelerle süreci kontrol etme girişimlerine daha açık hâle gelebilir. Bu yaklaşımın sunduğu kavramsal araçlar, iç savaş bağlamındaki barış görüşmelerini "uzlaşma arayışı" kadar "rekabetçi pazarlık" boyutuyla da görünür kılma potansiyeline sahiptir.

Sri Lanka'da 2002 Ateşkes Anlaşması sonrasında şekillenen ve 2003'te kesintiye uğrayan Norveç arabuluculuğundaki barış süreci, bu tür bir analitik okuma için elverişli bir örnek sunmaktadır. Süreç; ateşkesin tesisi, müzakere turları, uluslararasılaşma ve kırılma anları gibi açık dönemeçler barındırdığı için pazarlık davranışını iz sürmeye uygun bir zemin yaratır. Dahası, döneme ilişkin geniş ikincil literatür; müzakerenin siyasal içerik tartışmalarını, süreç mimarisini, yardım/kalkınma bağlantılarını, şiddet dinamiklerini ve arabuluculuk pratiklerini birlikte tartışmaya imkân vermektedir. Bu çok katmanlı yapı, sert/dağıtıcı müzakere yaklaşımının öne çıkardığı parametrelerin sahadaki karşılıklarını daha sistematik biçimde değerlendirmeyi mümkün kılar.

Çalışmanın temel amacı, Sri Lanka'daki 2002–2003 müzakere penceresinde raporlanan pazarlık davranışlarının, sert/dağıtıcı müzakere yaklaşımının göstergeleriyle ne ölçüde örtüştüğünü ve bu örtüşmenin sürecin kırılganlığı açısından nasıl bir anlam taşıdığını yorumlamaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışma, sert müzakerede kritik görülen dört parametreyi merkeze alır: esneklik, tatmin, bilgi edinme ve baskı/tehdit. Esneklik, tarafların taviz üretme kapasitesini ve bunun hangi koşullarda mümkün hâle geldiğini; tatmin, tarafların "kabul edilebilir sonuç" eşiğini ve göreli kazanç

kaygılarının anlaşma ufkunu nasıl daralttığını; bilgi edinme, belirsizlik ve bilgi asimetrisinin pazarlıkta nasıl stratejik bir araca dönüşebildiğini; baskı/tehdit ise şiddet riskinin ve ateşkes dinamiklerinin pazarlık davranışı üzerindeki etkilerini görünür kılmaya hizmet eder. Bu parametreler, süreci tek bir nedene indirgemeden, pazarlık mantığının farklı yüzlerini birlikte değerlendirmeye imkân tanır.

Bu çerçevede çalışma, "sert müzakere mantığı barış müzakerelerinde nasıl tezahür eder?" sorusunu somut bir vaka üzerinden tartışır. İnceleme; tarafların konum odaklılığı, tavizlerin kapsamı ve geri çevrilebilirliği, gündemin siyasal çözümden daha araçsal başlıklara kayma ihtimali, süreç tasarımının kapsayıcılık/şeffaflık düzeyi, bilgi ve belirsizliğin yönetimi, ateşkesin işlevi ve şiddet tehdidinin pazarlık üzerindeki etkisi gibi boyutları birlikte ele alır. Böylece müzakerelerin niçin kalıcı bir çözüme evrilemediği, yalnızca "taraflar istemedi" türü genel açıklamalarla değil; gözlenebilir pazarlık örüntülerinin ürettiği yapısal ve süreçsel sonuçlar üzerinden değerlendirilmeye çalışılır.

Çalışma, yöntembilimsel olarak nitel bir belge-analizi tasarımına dayanır ve ikincil literatürde raporlanan anlatımları yorumlayıcı bir kodlama mantığıyla sınıflandırır. Bu yaklaşım, sert/dağıtıcı müzakere varsayımlarını doğrudan "kanıtlama" iddiasından ziyade, bu varsayımlarla uyumlu ve uyumsuz izlerin hangi noktalarda yoğunlaştığını görünür kılmayı hedefler. Dolayısıyla bulgular, kesin hüküm cümleleri kurmaktan çok, belirli bir teorik mercekten bakıldığında güçlenen olasılık hatlarını ortaya koyan bir değerlendirme olarak sunulur. Bu tercih, iç savaş müzakerelerinin çok nedenli ve çok aktörlü doğasıyla uyumlu bir açıklama disiplinini korumayı sağlar.

Son olarak çalışma, barış müzakerelerinin analizinde "masaya oturma"nın ötesine geçen bir tartışma önerir: kalıcı barışın, güvenilir taahhüt üretimi, bilgi–belirsizlik yönetimi, süreç tasarımı, ateşkesin bağlam içindeki işlevi ve pazarlık mantığının rekabetçi mi yoksa uzlaşmacı mı ağır bastığı gibi dinamiklerle birlikte düşünülmesi gerektiğini savunur. Bu doğrultuda Sri Lanka örneği, sert/dağıtıcı pazarlığın belirli koşullarda nasıl güçlenebildiğini ve bunun barışın kurumsallaşması açısından hangi kırılganlıkları üretebildiğini tartışmak için analitik bir zemin sunmaktadır.

YÖNTEM

Bu çalışma, "sert/dağıtıcı (distributive) müzakere" yaklaşımının kavramsal varsayımlarını doğrudan "kanıtlamak" yerine, Sri Lanka'daki 2002–2003 Norveç arabuluculuğundaki barış sürecine ilişkin ikincil ampirik literatürde raporlanan pazarlık davranışlarını bu yaklaşımın göstergeleri üzerinden yorumlayan nitel bir belge analizi tasarımına dayanmaktadır. Bu tercih iki nedenle yapılmıştır: (i) süreç, arabuluculuk–ateşkes–müzakere turları gibi açık dönemeçleri nedeniyle pazarlık davranışını iz sürmeye elverişlidir; (ii) literatürde aynı sürecin farklı boyutlarını (arabuluculuk kapasitesi, müzakere içeriği, yardım/kalkınma bağlantıları, çatışma döngüsü) birlikte ele alan güçlü bir ampirik birikim mevcuttur (Uyangoda, 2005, s. 1, 7; Lee, 2016, s. 6–7; Destradi & Vüllers, 2012, s. 1, 4). Dolayısıyla yöntem, "kesin hüküm" kurmaktan çok, sert müzakere mantığıyla uyumlu/uyumsuz izleri sistematik biçimde görünür kılmayı amaçlamaktadır.

Vaka seçimi, 2002 Ateşkes Anlaşması (CFA) sonrasında şekillenen ve 2003'te kesintiye uğrayan müzakere penceresine odaklanacak şekilde sınırlandırılmıştır; çünkü bu dönem, pazarlık davranışının "konum alma–taviz–güven–tehdit–bilgi" gibi parametrelerde belirginleştiği bir yoğunlaşma anı sunmaktadır (Uyangoda, 2005, s. 1, 7; Lee, 2016, s. 6–7). Ayrıca süreçte üçüncü taraf arabuluculuğunun (Norveç) rolü, tarafların hedef uyumsuzluğu ve müzakere başarısızlığı gibi temalar, sert müzakere göstergelerinin (özellikle "maksimalist hedeflere tutunma", "taktiksel manevra", "baskı/tehdit") daha net okunabilmesini sağlamaktadır (Destradi & Vüllers, 2012, s. 1, 10). Bu nedenle vaka, "kritik/ayırt edici" bir örnek olarak değil; sert müzakere çerçevesinin analitik açıklayıcılığını sınamaya elverişli bir ampirik alan olarak ele alınmıştır.

Veri seti, sadece Sri Lanka sürecine ilişkin ampirik anlatı/kanıt için 6 metindir; diğerleri kuramsal arka plan ve bağlamsal destek olarak kullanılmıştır. Uyangoda, müzakere–savaş döngüsünü ve barış girişimlerinin kırılganlığını uzun erimli bir siyasal bağlam içinde tartışarak pazarlık alanının neden daraldığını anlamaya yardımcı olmaktadır (Uyangoda, 2005, s. 1, 7). Billon & Waizenegger, "barış süreci–yeniden inşa/kalkınma–yardım" eksenini merkeze alarak, müzakerenin siyasal çözüm yerine daha araçsal gündemlere kayma riskini izlemeyi mümkün kılmaktadır (Billon & Waizenegger, 2007, s. 2–3, 15). Stokke ve arkadaşları ise özellikle donör/yardım–kalkınma çerçevesinin süreçteki rolü ve müzakere mimarisinin dar aktör setiyle yürütülmesi gibi, sert/dağıtıcı pazarlıkla ilişkili olabilecek örgütlenme biçimlerini tartışmaktadır (Stokke et al., 2017, s. 1–3). Lee, müzakere içeriği, siyasal düzenleme tartışmaları (örn. federalizm) ve süreç içi kırılmalar üzerinden pozisyonların nasıl taşındığına dair ayrıntılı bir okuma sunmaktadır (Lee, 2016, s. 6–7). Destradi & Vüllers, arabuluculuk başarısızlığını açıklarken taraf hedeflerinin uyumsuzluğu ve sürecin taktiksel kullanımı gibi sert müzakereyle uyumlu davranış kalıplarını görünür

kılmaktadır (Destradi & Vüllers, 2012, s. 1, 10–11). Son olarak Schneider & Cederman, pazarlık süreçlerinde bilgi/belirsizlik ve tehdit boyutlarının nasıl stratejik hâle geldiğini tartışan bir çerçeve sağlayarak "bilgi edinme/manipülasyon" ve "baskı/tehdit" parametrelerinin analitik gerekçesini güçlendirmektedir (Schneider & Cederman, 1994, s. 1–4).

Analiz stratejisi, tümdengelimci bir "hipotez testi" mantığından ziyade, sert müzakere yaklaşımının temel parametrelerini yorumlayıcı bir kodlama şeması olarak kullanmış ve metinlerde raporlanan olay/iddia/yorumları bu şema altında sınıflandırmıştır. Bu çalışmada kodlamanın gözlem birimi, ikincil literatürde raporlanan anlamlı metin parçalarıdır (cümle/paragraf düzeyi). Bu parçalar, bir "olay, aktör beyanı, müzakere turu, ateşkes ihlali, arabulucu hamlesi veya süreç tasarımı" gibi müzakere davranışına işaret ettiği ölçüde kodlanmıştır. Kodlama kuralı olarak, aynı pasaj birden fazla parametreye temas ettiğinde çoklu kodlama yapılmış; ancak analizde pasaj, en baskın temaya göre (metinde en açık biçimde gerekçelendirilen boyut) birincil bir parametre altında tartışılmıştır. Birincil parametreyi belirlemede ölçüt, pasajın (i) taviz/pozisyon değişimi, (ii) kabul edilebilir sonuç eşiği ve göreli kazanç, (iii) bilgi akışı ve belirsizlik yönetimi, (iv) maliyet artırma ve tehdit/şiddet işaretleri eksenlerinden hangisini merkez aldığıdır. Parametrelerin operasyonel göstergeleri şu şekilde tanımlanmıştır: esneklik (taviz/geri adım, pozisyon yumuşatma–sabitleme, gündem genişletme–daraltma, alternatif üretimi/üretmeme, "kırmızı çizgi" vurguları); tatmin (kabul edilebilir sonuç eşiği, göreli kazanç/avantaj vurgusu, anlaşmayı rasyonel görme veya reddetme gerekçeleri, ZOPA/rezerv nokta ima eden ifadeler, bekleme oyunu işaretleri); bilgi edinme (şeffaflık–gizlilik, bilgi asimetrisi, izleme/doğrulama mekanizmaları, anlatı kontrolü, seçici bilgilendirme/manipülasyon iddiaları); baskı/tehdit (ateşkes ihlalleri ve şiddet olayları, tehdit söylemi, maliyet artırma hamleleri, çekilme/sonlandırma tehdidi, askeri tırmanma/şiddet eşiği işaretleri).

Kodlama iki aşamada yürütülmüştür. İlk aşamada her metinde müzakere davranışına işaret eden betimlemeler (örn. ateşkesin işlevi, müzakere turlarının seyri, tarafların pozisyon beyanları, üçüncü taraf teşvikleri, şiddet/tehdit örüntüleri, bilgi asimetrisi vurguları) işaretlenmiştir (Uyangoda, 2005, s. 1, 7; Lee, 2016, s. 6–7; Destradi & Vüllers, 2012, s. 4, 10). İkinci aşamada bu bulgular, çalışmanın analiz çerçevesindeki parametrelerle eşleştirilmiştir: esneklik, metinlerde "taviz verme isteği/isteksizliği" ve "konumların sabitlenmesi" izleri üzerinden; tatmin, "göreli kazanç/avantaj" ve "anlaşmayı rasyonel görme" dili üzerinden; bilgi edinme, "izleme mekanizmaları, bilgi asimetrisi, anlatı kontrolü" gibi izler üzerinden; baskı/tehdit ise "şiddet olayları, ateşkes ihlalleri, tehdit söylemi" gibi doğrudan maliyet üretme göstergeleri üzerinden okunmuştur (Schneider & Cederman, 1994, s. 1–4; Uyangoda, 2005, s. 7; Destradi & Vüllers, 2012, s. 10). Bu eşleştirmede amaç, her bir parametreyi tekil bir kanıtla

"ispatlamak" değil; farklı metinlerde tekrarlanan veya çatışan izleri yan yana getirerek sert müzakere yorumunun dayandığı gözlenebilir göstergeleri açığa çıkarmaktır.

Güvenirliği desteklemek üzere iki tür dengeleme yapılmıştır. Birincisi, aynı iddia türü mümkün olduğunca birden fazla kaynakla çapraz okunmuştur; örneğin süreçte "kalkınma/yardım" vurgusu ve bunun pazarlık dinamiğine etkisi Billon & Waizenegger ile Stokke et al. birlikte değerlendirilmiştir (Billon & Waizenegger, 2007, s. 2–3, 15; Stokke et al., 2017, s. 1–3). İkincisi, metinler arası farklılıklar "hata" olarak değil, olgunun çok katmanlı doğasının parçası olarak ele alınmıştır; arabuluculuk başarısızlığına ilişkin açıklamalar, içerik/kurumsal düzenlemeler okuması (Lee) ile hedef uyumsuzluğu ve taktiksel kullanım okuması (Destradi & Vüllers) arasında karşılaştırılmıştır (Lee, 2016, s. 6–7; Destradi & Vüllers, 2012, s. 10–11). Bu yaklaşım, sonuçların tekil bir doğrulama iddiası yerine, belirli bir teorik mercekten bakıldığında ortaya çıkan ikna edici/kuvvetli olasılık hatları olarak temkinli biçimde sunulmasını sağlamaktadır.

ANALİZ ÇERÇEVESİ KAPSAMINDA SERT (DAĞITIMCI/KONUMSAL) MÜZAKERE YAKLAŞIMININ ANALİZİ

Esneklik, çatışmanın son bulması için tarafların müzakere süreçlerinde taviz verebilme kapasitesi olarak ele alınabilir. Esneklik kavramı sert ve yumuşak müzakerelerde benzer bir anlam içermekle birlikte, bu sonuca ulaşmak için izlenen yol farklılaşır. Birleştirici müzakerelerde tavizler daha çok rızaya dayalı ve karşılıklı faydayı artırmaya dönük biçimde ortaya çıkarken, sert müzakerelerde tavizler çoğu zaman baskı, zorunluluk ya da asimetrik güç ilişkileri bağlamında şekillenir. Bu nedenle sert müzakerelerde tarafların "konumları" (position) süreci daha belirgin biçimde yönlendirir; avantajlı taraf, çoğu kez taviz alan tarafa dönüşür. Birleştirici müzakerelerde tarafların hem taviz vermede hem de alternatif üretmede görece daha istekli olduğu vurgulanırken (Bartos, 1995, s. 50), sert müzakerelerde taraflar konumlarının sağladığı avantajları kullanarak karşı taraf üzerinde baskı kurma ve kendi alternatiflerini kabul ettirme eğilimi gösterebilirler. Bu çerçeve, iç savaş/barış müzakereleri literatüründe de "konumsal/dağıtımcı pazarlık" biçiminde gözlemlenebilir; örneğin müzakereler sürerken şiddetin devam etmesi, ateşkeslerin taktiksel kullanımı ve görüşmelerin güvenilir taahhüt mekanizmalarından yoksun kalması gibi göstergeler sert pazarlık eğilimiyle birlikte okunmaktadır (Arı, 2022; Sticher

& Vuković, 2021; Walter, 1997). Bu tartışma, çalışmanın analizinde esneklik parametresinin hangi göstergeler üzerinden okunacağını (taviz üretimi, konum sabitleme ve zorunluluk temelli geri adımlar gibi) görünür kılmaktadır.

Sert müzakere yaklaşımı, esnekliği yalnızca anlık pazarlık hamleleriyle değil, kültürel refleksler ile taviz verme eğilimi arasındaki ilişki üzerinden de açıklamaya çalışır. Bartos'un yaklaşımında, Galtung'un "derin kültür" varsayımına benzer biçimde, kültürel arka planın tarafların esneklik davranışlarını etkileyebileceği ileri sürülür; buna ek olarak hazırlık düzeyi ve bürokratik faktörlerin de müzakere esnekliğini biçimlendirdiği belirtilir. Bartos'un eşitlik modelinde "k" parametresi negatif olduğunda (taraflar taviz verme eğilimindeyse) esneklikten söz edilebildiği ifade edilir (Bartos, 1995, s. 50). Bu okuma, esnekliğin yalnızca "iyi niyet" meselesi olmadığını; kültürel arka plan, kurumlar ve güç dengeleriyle birlikte işlediğini gösterir. Nitekim barış müzakereleri bağlamında da tarafların taviz üretme kapasitesi, yalnızca müzakere masasındaki söylemle değil; şiddetin zamanlaması, ateşkeslerin işlevi ve dış destek/garanti düzenekleriyle birlikte şekillenebilir (Arı, 2022; Sticher & Vuković, 2021; Walter, 1997).

Bu noktada iki sonuç çıkarılabilir. İlk olarak, çıkarların değil konumların belirleyici olduğu sert müzakere süreçlerinde tarafların kültürel refleksleri ve bu reflekslerin "taviz verme eşiği" üzerindeki etkisi analize dâhil edilmelidir. İkinci olarak, taraflar yalnızca maddi güç unsurlarıyla değil, karşı tarafın algılarını ve karar eşiğini etkileyen stratejiler üzerinden de (meşruiyet, dış destek, uluslararası hukuk zemini, kamuoyu baskısı gibi) karşı tarafı taviz vermeye zorlamaya çalışabilirler. Barış süreçlerinde arabulucuların "masadan çekilme/sonlandırma" gibi baskı kurucu taktikleri de bu tür stratejik etkileşimlere örnek oluşturur (Höglund & Svensson, 2011).

Sert müzakere süreçlerinde taraflar daha fazla kazanç elde ederek tatmin olmayı hedefler; ancak daha fazla kazanç çoğu zaman daha fazla avantaja ve bu avantajı müzakereye çevirebilecek kapasiteye dayanır. Bu kapsamda taraflar, sahip oldukları avantaj nispetinde karşı taraftan taviz almayı bekler ve taviz elde ettiklerini düşündüklerinde anlaşmaya razı olurlar. Ne var ki iç savaş/barış müzakereleri gibi yüksek güvensizlik ortamlarında "kazanç" çoğu zaman kırılgandır; çünkü anlaşma metninin varlığı tek başına yeterli olmayabilir. Walter'ın vurguladığı üzere, üçüncü taraf garantileri ve güvenilir uygulama/denetim düzenekleri yoksa taraflar geleceğe dönük "güvenilir taahhüt" üretemeyebilir; bu da anlaşmaların sığ, geri çevrilebilir ve şiddete dönüşe açık olmasına yol açabilir (Walter, 1997). Bu tür koşullarda sert pazarlık, kısa vadeli ve sınırlı tavizlerle ilerleyen; fakat kalıcı çözüm üretmekte zorlanan bir müzakere pratiğine dönüşebilir.

Benzer şekilde, müzakere formatının kapsayıcılığı ve şeffaflığı da sert müzakere eğilimlerini besleyebilir ya da sınırlayabilir. Daha dar/elitin kontrol ettiği, düşük şeffaflığa sahip süreçlerde taraflar bilgi akışını yönetme

ve gündemi daraltma imkânı bulabilir; bu durum hem karşı tarafı hem de süreçten dışlanan aktörleri ikna etmeyi zorlaştırır (Bakıner, 2019). Buna karşılık sivil toplum katılımı gibi kapsayıcı mekanizmalar, hem bilgi çeşitliliğini artırarak hem de "meşruiyet ve toplumsal sahiplenme" üreterek yalnızca konumsal pazarlığa sıkışmayı azaltabilecek koşullar yaratabilir (Paffenholz, 2014). Dolayısıyla sert müzakereyi analiz ederken, yalnızca tarafların taleplerine değil; sürecin kurumsal tasarımına (kapsayıcılık, şeffaflık, denetim/garanti mekanizmaları) da bakmak gerekir (Paffenholz, 2014; Bakıner, 2019; Walter, 1997).

Bu bölüm, tatmin parametresinin operasyonel karşılığını "kabul edilebilir sonuç eşiği" ve tarafların anlaşma alanını nasıl daralttığı (rezerv nokta/ZOPA mantığı) üzerinden somutlaştırmaktadır. Tahammül edilir nokta/fiyat, tarafların müzakereleri sürdürebilmesi için belirlenen asgari ve azami çerçeveyi sunar. Tarafların müzakere masası etrafında buluşabilmesi için çatışmanın "müzakere edilebilir" gerekçelere dayanması; bunun için nedenlerin analiz edilmesi ve alternatif seçeneklerin üretilmesi gerektiği ifade edilir (Korobkin, 2009, s. 27). Alternatifler arasından seçim yapılmasının yolu, tarafların tahammül edilebilir noktalarının karşılaştırılmasıdır; bu alan örtüştüğünde potansiyel anlaşma alanına (ZOPA) ulaşılabileceği belirtilir (Hawes & Fleming, 2014, s. 281). Ancak sert müzakere bağlamında ZOPA'nın oluşumu çoğu zaman daralır; çünkü bilgi asimetrisi, güvensizlik ve şiddet tehdidi tarafların "kabul edilebilir" aralığını sıkıştırır. Bu sıkışmayı azaltan unsurlar arasında güvenilir üçüncü taraf garantileri (Walter, 1997) ve arabulucunun tarafları masada tutmak için kullandığı baskı/teşvik bileşimleri (Höglund & Svensson, 2011) sayılabilir.

Buradaki tartışma, bilgi edinme parametresini bilgi asimetrisi, şeffaflık/gizlilik ve anlatı kontrolü göstergeleri üzerinden analiz çerçevesine bağlamaktadır. Genel olarak müzakerelerde tarafların birbirleri ve sorun hakkında edindikleri bilgi, çatışmanın yönetilmesi ve anlaşmayla sonuçlanması açısından kritik bir etkendir. Ancak sert müzakere yaklaşımı bilgi edinme sürecini çoğu zaman "karşı tarafın zayıf yanlarını öğrenme, kendi güçlü yanlarını görünür kılma ve gerekirse bilgiyi stratejik biçimde yönetme" olarak ele alır. Bu çerçevede taraflar, pazarlık gücü hakkında daha fazla bilgi üretmeye çalışırken, karşı tarafın asıl tercihleri konusunda belirsizliği sürdürmeyi tercih edebilir; böylece avantaj elde etmeyi hedefleyebilirler (Harvard Business Essentials, 2003, s. 4). Bilgi iletişim sürecinde manipülasyon ya da seçici bilgilendirme ile avantaj arayışı da sert pazarlığın tipik bileşenlerinden biri olarak değerlendirilir (Baarveld et al., 2015, s. 365). Barış müzakereleri literatüründe de benzer biçimde, şeffaflık eksikliği ve kapalı müzakere formatlarının bilgi manipülasyonunu kolaylaştıran bir zemin üretebildiği; kapsayıcı ve daha açık süreçlerin ise bu riski azaltabildiği tartışılmaktadır (Bakıner, 2019; Paffenholz, 2014).

Müzakereleri sabit ve kıt kaynakların bölüşümü olarak gören sert müzakere yaklaşımı, süreci "müzakere pastasının" paylaşımı şeklinde

tanımlar (Holbrook, 2010, s. 363). Bu yaklaşımda tarafların karşıt konumlanacağı ve sürecin kazan-kaybet mantığıyla ilerleyeceği varsayılır; bu nedenle oyun teorisi temelli okumalara da sıkça başvurulur (Harvard Business Essentials, 2003, ss. 2–3). Kazanan ve kaybeden tarafların nihai hedefinin anlaşmaya ulaşmak olduğu, ancak "kazanım"ın göreli olduğu vurgulanır; kazanan, hedeflerine diğerinden daha fazla yaklaşan aktör olarak tanımlanır (Saner, 2004, s. 41). Sert pazarlığın rekabetçi doğası nedeniyle taraflar çoğu zaman "ne kazandıklarına" odaklanır; karşı tarafın kaybı ikincil hâle gelir. Tehdit ve baskı içeren taktiklerin bu süreçlerde devreye girebildiği, bunun da güven duygusunu aşındırarak tedirginlik ve şüpheyi artırabildiği ifade edilir (Beersma & De Dreu, 2002, s. 228). İç savaş müzakerelerinde şiddetin görüşmeler sırasında sürmesi ya da ateşkeslerin farklı bağlamlarda "taktiksel" işlev görmesi, sert pazarlık eğiliminin pratik göstergeleri arasında ele alınmaktadır (Arı, 2022; Sticher & Vuković, 2021).

Sert yaklaşım müzakereleri mümkün olan en iyi sonucu elde etmeye dönük rekabet süreçleri olarak tanımladığından, taktiksel strateji çoğu zaman rekabet üzerine kurulur. Taraflar kendileri için en iyi sonuca ulaşmayı hedefler; tatmin edecek çıkarları elde edemezlerse müzakere sonucunu reddetme ya da müzakereden çekilme eğilimi gösterebilirler. Bu tür süreçlerde taraflar haklılıklarını birbirlerine kabul ettirmeye çalışırken, karşı tarafın bakış açısını dönüştürmeyi önceliklendirebilir; bilgi seçici biçimde kullanılabilir ve baskı içeren yöntemler devreye sokulabilir (Baarveld et al., 2015, s. 365). Ancak bu varsayımların pratikte her zaman kolay işlemediği; özellikle yüksek güvensizlik ve uygulama riskinin bulunduğu barış müzakerelerinde daha fazla çaba ve daha karmaşık düzenekler gerektirdiği de göz önünde bulundurulmalıdır (Walter, 1997; Höglund & Svensson, 2011).

Aşağıda sıralanan taktik repertuvarı, baskı/tehdit parametresinin pratik göstergelerini (maliyet artırma, tehdit, psikolojik baskı ve "çekilme/sonlandırma" tehdidine bağlanan iletişim biçimleri gibi) görünür kılarak analiz çerçevesini tamamlamaktadır. Sert müzakere yaklaşımı, tarafların "her an mücadeleye hazır" olmaları gerektiğini varsayarak, önceden belirlenmiş tekniklerin/yol haritalarının önemine işaret eder. Bu çerçevede taraflar genellikle konumlarını korumaya yönelir; karşı tarafın taleplerini sınırlamak için sınır çizgileri belirlemeye ve bu sınırların aşılmamasını sağlamaya çalışır (Hames, 2012, s. 21). Süreçte güven duygusu düşük olabileceğinden taraflar birbirlerinin beyanlarına temkinli yaklaşır; karşı tarafın "yetkim yok, elim bağlı" türü iddialarını doğrulama ihtiyacı doğar (Roszkowska, 2008, s. 97; Hames, 2012, s. 21). Zaman zaman "kabul et ya da terk et" mantığına dayanan iletişim biçimleri görülebilir; ancak her iki tarafın aynı sert taktiğe kilitlenmesi anlaşmayı imkânsızlaştırabilir (Amsler, 2015, s. 525; Hames, 2012, s. 97). Tarafların sabırsız davranması beklenen kazancı azaltabileceği için, teklif süreçlerinde "bekleme ve karşı teklif görme" stratejisi önem kazanır (Mnookin et al., 2000, s. 24). Taraflar

ayrıca tükendiklerine dair sinyal vermemeye, karşı tarafın kırılma noktasını keşfetmesine izin vermemeye çalışır; karşı tarafın dengesini bozacak psikolojik hamleler, aşağılayıcı dil ya da baskı kurucu tutumlar devreye sokulabilir (Hames, 2012, s. 21; Mnookin et al., 2000, s. 24). Blöf ve şişirilmiş/yanlış bilgiyle algı yönetimi, sert pazarlığın bir parçası olarak ele alınır; tehdit ve uyarılar ise bu genel çehreyi tamamlar (Mnookin et al., 2000, s. 24; Hames, 2012, s. 21). Son olarak, "iyi polis–kötü polis" benzeri rol dağılımlarıyla karşı tarafın fark etmeden imtiyaza yönelmesi sağlanabilir (Mnookin et al., 2000, s. 25). Bu taktik repertuvarı, sert müzakerenin rekabetçi mantığını görünür kılarken, barış müzakereleri gibi kırılgan bağlamlarda uzun vadeli güven ve uygulanabilirlik sorunlarını da aynı anda üretme potansiyeline sahiptir (Walter, 1997; Bakıner, 2019; Paffenholz, 2014).

SERT MÜZAKERE BAĞLAMINDA SRİ LANKA MÜZAKERE SÜRECİ

Sert müzakere yaklaşımını diğer müzakere yaklaşımlarından ayıran temel özellik, tarafların "çıkarları uzlaştırmak" yerine çoğu durumda birbirlerinin konumlarına ve bu konumların sağladığı pazarlık avantajlarına odaklanmalarıdır. Bu nedenle müzakere, tarafların karşı tarafa olabildiğince az taviz vermeye çalıştığı ve karşı tarafın kabul eşiğini aşağı çekmeye dönük hamlelerin öne çıktığı bir rekabet alanı olarak şekillenebilmektedir. Bu yönüyle süreç, bazı çalışmalarda ticari pazarlık dinamiğine benzetilmekte; tarafların ne kadar az "ödeyeceği" ve karşı tarafın ne kadar az "ödemeyi kabul edeceği" üzerine yoğunlaştığı vurgulanmaktadır. Ayrıca pazarlık gücü taraflar arasında simetrik olmayabilir; daha cazip alternatiflere sahip olan taraf, anlaşmaya varma konusunda görece daha az kaygı taşıyabilir (Holbrook, 2010, s. 363). 2000'lerde yeniden canlanan Sri Lanka müzakere sürecinde de tarafların söylem ve pratiklerinin çoğu kez birbirlerinin konumlarını sınama ve bu konumlar üzerinden avantaj üretme amacıyla ilerlediği; buna karşılık kapsamlı ve bağlayıcı bir uzlaşının kurumsallaştırılmasının sürekli ertelendiği yönünde bir okuma yapılabilmektedir.

Sri Lanka'da hükümet ile Tamil toplumu arasındaki çatışma, şiddet düzeyi itibarıyla savaş kategorisinde değerlendirilebilecek nitelikte olup binlerce insanın yaşamını yitirdiği ve geniş ölçekli zorunlu göçlerin yaşandığı bir toplumsal-siyasal kırılma üretmiştir. Hükümetin güvenlik merkezli uygulamalarının insan hakları ihlalleriyle ilişkilendirildiği;

müzakere girişimlerinin ise kalıcı çözüm üretmekte yetersiz kaldığı belirtilmektedir. Nihayetinde hükümet güçleri 2009'da LTTE'yi askeri yöntemlerle yenilgiye uğratarak şiddet düzeyi yüksek çatışmaları sona erdirmiştir (Çınar, 2014, ss. 117–118). Bununla birlikte, LTTE'nin askeri açıdan tasfiye edilmesinin çatışmayı doğuran yapısal nedenleri bütünüyle ortadan kaldırmadığı ve bu nedenle ortaya çıkan "sonucun" uzun vadede kırılgan kalabileceği de ileri sürülebilir.

Çatışmanın yönetimi bağlamında Sri Lanka'da farklı dönemlerde müzakere girişimleri gündeme gelmiş; özellikle şiddetin yoğunlaştığı evrelerde müzakereye duyulan ihtiyaç artmıştır. Bu çerçevede I. Tamil Savaşı (1983–1987), II. Tamil Savaşı (1990–1994) ve III. Tamil Savaşı (1995–2002) çatışmanın sertleştiği dönemler olarak kayda geçmekte; aynı dönemlerde barış girişimleri ve müzakere denemeleri de gözlenmektedir (Bose, 2007, s. 29). Birinci barış görüşmeleri (1985), Hindistan–Lanka görüşmeleri (1987), ikinci barış görüşmeleri (1989–1990), üçüncü barış görüşmeleri (1994–1995) ve dördüncü barış görüşmeleri (2002–2003) bu bağlamda anılmaktadır (Çınar, 2014, ss. 124–125). 2002–2003 döneminin ayırt edici yönü ise, müzakere sürecinin daha belirgin biçimde uluslararası bir boyut kazanması ve üçüncü tarafların rolünün görünür hale gelmesidir.

2000'li yıllarda çatışmanın nedenleri tartışmaya açılırken, azınlıklara yönelik ayrımcılık iddiaları, Terörizm Önleme Kanunu'nun doğurduğu sonuçlar ve Sinhalaların güvenlik kurumlarındaki hâkim konumu gibi hususlar çatışma dinamikleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda güven inşası ve devlet–azınlık ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi yönünde öneriler gündeme gelmiş; Norveç ise tarafsız bir üçüncü taraf olarak sürece dâhil olmuştur (Holt, 2011, ss. 76–77). Bununla birlikte sert müzakere perspektifinden bakıldığında, tarafların masaya oturmasını belirleyen etkenlerin yalnızca normatif bir "çözüm" motivasyonuyla açıklanamayacağı; iç politikada nüfuz alanı oluşturma, uluslararası meşruiyet üretme ve pazarlık avantajı sağlama gibi hedeflerin de belirleyici olabileceği ifade edilmektedir (Sánchez-Cacicedo, 2014, ss. 82–83). Dolayısıyla müzakere, pek çok durumda sorunları bağlayıcı şekilde çözmekten ziyade, tarafların konumlarını güvence altına alma ve karşı tarafın hareket alanını daraltma stratejileriyle iç içe geçmiştir.

Bu çerçevede sert müzakerenin merkezi parametrelerinden biri olan esneklik, müzakereyi mümkün kılacak asgari taviz verme kapasitesine işaret ederken, tavizlerin niteliği sert müzakere bağlamında farklılaşmaktadır. Sert pazarlıkta tavizler çoğu kez "isteyerek" değil, maliyetlerin yükselmesi nedeniyle "zorunlu" olarak gündeme gelir. Sri Lanka örneğinde de tarafların müzakerelere yönelmesinde maliyetlerin artışının ve uluslararası konjonktürün etkili olduğu; özellikle ekonomik yükün ağırlaşması ve saldırıların turizm gelirlerini sarsmasıyla hükümetin müzakere seçeneğine daha fazla yönelmek zorunda kaldığı; buna karşılık 11 Eylül sonrası terörle mücadele doktrininin hükümetin elini güçlendirdiği ve LTTE'nin de ateşkes

ve müzakere masasına oturma yönünde baskı hissettiği belirtilmektedir (Holt, 2011, s. 79). Bu tablo, tarafların müzakere sürecine "isteklilikten" ziyade "maliyet yönetimi" ve "konumsal zorunluluk" üzerinden girdiği yönündeki değerlendirmeyi güçlendirmektedir.

İç savaş müzakerelerinde sert pazarlığın kalıcılığını sınırlayan en kritik meselelerden biri, tarafların geleceğe dönük olarak anlaşmaya uyacaklarına ilişkin güvenilir taahhüt üretememesidir. Walter'ın ortaya koyduğu yaklaşım, özellikle dış garantiler zayıf olduğunda tarafların silahsızlanma gibi maliyetli adımları atmak istemeyeceğini ve anlaşmaların kırılgan kalacağını vurgulamaktadır (Walter, 1997). Sri Lanka'da da tarafların çatışma dönemindeki temel iddialarına sıkı biçimde tutunması, alternatiflerin sınırlı kalması ve anlaşmayı bağlayıcı biçimde kurumsallaştıracak güvencelerin zayıflaması, sürecin sıfır toplamlı bir mantıkla ilerlemesini kolaylaştırmıştır (Sánchez-Cacicedo, 2014, s. 83). Bu durumda müzakerelerin, kapsamlı uzlaşı üretmekten ziyade karşı tarafın taviz vermesini bekleyen bir "bekleme oyununa" dönüşmesi olası hale gelmiştir.

Sert müzakere bağlamında tatmin, tarafların süreç sonunda elde ettiklerini kendi beklentileriyle karşılaştırarak "kabul edilebilir" bulmalarına işaret eder; ancak beklentiler ile avantaj algısı arasındaki orantısızlık arttıkça tatmin düzeyi düşer ve anlaşma ihtimali zayıflar. Sri Lanka örneğinde tarafların kendilerini pek çok başlıkta daha avantajlı görmeleri, karşı taraftan daha fazla taviz beklemelerine yol açmış; bu durum ise tavizlerin sınırlı kaldığı ve güvenin inşa edilemediği bir kısır döngü üretmiştir. Nitekim 1984 Thimpu görüşmeleri, 1989–1990 dönemi girişimleri ve 1994–1995 müzakereleri önemli temaslar üretse de çatışmayı sona erdirecek kalıcı bir sonuca ulaşamamış; örneğin "Düşmanlığı Sona Erdirme Anlaşması" daha sonra karşılıklı suçlamalarla feshedilmiştir (Uyangoda, 2010, s. 295). Bu tarihsel arka plan, 2002–2003 sürecindeki kırılganlığın yalnızca anlık bir siyasi konjonktürden değil, daha uzun erimli bir sert pazarlık dinamiğinden beslendiğini düşündürmektedir.

Bilgi edinme ve bilgi paylaşımı, sert müzakerelerde yumuşak ya da ilkeli yaklaşımlardan farklı bir işlev görür: taraflar karşı tarafın zaaflarını öğrenmeye çalışırken, kendi zayıflıklarının görünür olmasını engellemeye yönelir ve bilgi akışını stratejik biçimde sınırlandırabilir. Bu nedenle şeffaflık ve kapsayıcılık düzeyi, sert pazarlığı kolaylaştıran bir zemin de üretebilir. Bakıner, müzakere süreçlerinde şeffaflık–gizlilik dengesinin toplumsal sahiplenme ve hesap verebilirlik açısından kritik olduğunu; kapalı süreçlerin bilgi asimetrisini ve manipülasyon riskini artırabildiğini tartışmaktadır (Bakıner, 2019). Benzer biçimde Paffenholz, sivil toplumun dâhil edilmesi ve daha geniş katılımlı süreç tasarımlarının barışın meşruiyeti ve sürdürülebilirliği açısından önemini ele alırken, pek çok sürecin pratikte dar elit müzakere formatında yürütülebildiğini vurgular (Paffenholz, 2014). Sri Lanka'da da müzakerelerin çoğu kez elit odaklı ve sınırlı katılımla

ilerlemesi, sert pazarlık kalıplarının güçlenmesiyle uyumlu bir görünüm sunmaktadır.

Ateşkes ve arabuluculuk mekanizmalarının nasıl işlediği, Sri Lanka örneğinde sert müzakere okumasını doğrudan etkiler. Sticher ve Vuković, ateşkeslerin bağlama göre farklı işlevler üstlenebildiğini; bazı durumlarda çözümü mümkün kılarken, bazı durumlarda ise tarafların beklentileri ayrıştığında "konum güçlendirme" ve "ödün koparma" amaçlarıyla da kullanılabildiğini tartışmaktadır (Sticher & Vuković, 2021). Ayrıca arabulucuların yalnızca kolaylaştırıcı değil, aynı zamanda süreçte baskı yaratabilecek taktiksel araçlara sahip olabileceği de literatürde vurgulanır; Höglund ve Svensson, arabulucunun süreci sonlandırma/çekilme seçeneğini bir baskı aracı olarak devreye sokabildiği örnekleri ele almakta ve Sri Lanka bağlamına dair çıkarımlar sunmaktadır (Höglund & Svensson, 2011). Bu yaklaşımlar birlikte değerlendirildiğinde, 2002'de imzalanan ateşkesin taraflar için yalnızca "barışa geçiş"i değil, aynı zamanda konumsal hesapların yeniden düzenlendiği bir ara evreyi de temsil edebileceği ileri sürülebilir.

Son tahlilde Sri Lanka müzakere süreci, sert müzakere yaklaşımının öngördüğü konum odaklılık, avantaj arayışı, sınırlı taviz üretimi ve güvenilir taahhüt sorunu ile önemli ölçüde örtüşen bir örnek sunmaktadır. Süreçte uluslararası statü, meşruiyet ve dış destek gibi unsurların pazarlık gücüyle ilişkilendirilmesi (Burke & Mulaka, 2011, s. 156; Bandarage, 2009, ss. 185–186) ve tarafların birbirlerine yönelik şüphelerinin kalıcı biçimde giderilememesi, anlaşmanın sürdürülebilirliğini zayıflatmıştır. Nitekim ateşkes anlaşmasına rağmen şiddetin yeniden tırmanması ve hükümetin 2008 itibarıyla LTTE'yi tamamen tasfiye etmeye dönük bir strateji benimsemesi; 2009'da dördüncü Tamil Savaşı olarak anılan evrenin yaşanması, müzakere sürecinin işlevini yitirdiğini göstermiştir (Manoharan, 2011, s. 176). Bu bağlamda Sri Lanka vakası, müzakere süreçlerinin yalnızca "masaya oturma" ile değil, masayı mümkün kılacak güvenilir taahhüt mekanizmaları, şeffaflık/kapsayıcılık düzenekleri ve ateşkesin bağlam içindeki işleviyle birlikte analiz edilmesi gerektiğine işaret etmektedir (Walter, 1997; Paffenholz, 2014; Bakıner, 2019; Sticher & Vuković, 2021; Höglund & Svensson, 2011).

SONUÇ

Bu çalışma, sert/dağıtıcı (dağıtımcı/konumsal) müzakere yaklaşımını Sri Lanka'da 2002–2003 döneminde açılan barış müzakeresi penceresine uygulayarak, süreçte gözlenen pazarlık davranışlarını "esneklik, tatmin, bilgi edinme ve baskı/tehdit" parametreleri üzerinden yorumlamıştır. Amaç, bu yaklaşımın varsayımlarını mutlak biçimde doğrulamak değil; müzakerelerin neden kırılganlaştığını, hangi davranış örüntülerinin konum odaklı pazarlığı güçlendirdiğini ve bu örüntülerin barışın sürdürülebilirliği açısından nasıl sonuçlar ürettiğini sistematik biçimde görünür kılmaktır. Bu yönüyle çalışma, Sri Lanka örneğini tek bir açıklayıcı faktöre indirgemekten kaçınarak, süreç içi dinamiklerin birbirini nasıl beslediğini göstermeyi hedeflemiştir. Ayrıca çalışma, barış müzakerelerinde kırılganlığı yalnızca aktörlerin niyet ve beyanlarına değil, konum odaklı pazarlık örüntülerinin ürettiği süreçsel sonuçlara bağlayan bir okuma sunarak, sert/dağıtıcı müzakere yaklaşımının iç savaş müzakereleri literatürüyle birlikte düşünülmesine katkı sağlamaktadır.

Analiz, esneklik parametresinin bu dönemde sınırlı kaldığına işaret etmektedir. Tarafların taviz üretimi, çoğu zaman karşılıklı rızaya dayalı bir uzlaşma mantığından ziyade, maliyet yönetimi ve konumsal avantaj arayışı ile ilişkilenen bir zorunluluk alanında belirmiştir. Bu durum, tarafların pozisyonlarını sabitleme eğilimini güçlendirmiş; müzakerenin "sorun çözme" yönünü zayıflatıp "konum koruma" yönünü belirginleştirmiştir. Esnekliğin bu biçimde daralması, ortak bir çözüm ufku üretmeyi zorlaştırdığı gibi, gündemin genişlemesini ve alternatiflerin çoğalmasını da sınırlandırmıştır.

Tatmin parametresi bakımından süreç, göreli kazanç kaygısının ve avantaj algılarının uzlaşıyı kırılganlaştırdığı bir zemin üretmiştir. Tarafların "kabul edilebilir sonuç" tanımı, yalnızca elde edilen kazanımlarla değil, karşı tarafın ne kazandığıyla da ölçülmeye başladığında, anlaşma eşiği yükselmekte ve müzakere bir "bekleme oyununa" dönüşebilmektedir. Bu tür bir tabloda, anlaşmaya razı olma motivasyonu zayıflarken, süreç daha kısa vadeli ve geri çevrilebilir düzenlemelerle yönetilmeye çalışılır. Sonuçta, anlaşma ihtimali yalnızca metin üzerinde değil, tarafların anlaşmayı sürdürülebilir bulup bulmaması üzerinden de belirlenir.

Bilgi edinme ve belirsizlik boyutu, sert müzakere okumasının en kritik katmanlarından biri olarak öne çıkmıştır. Taraflar, karşı tarafın niyet ve kapasitesini sınamaya çalışırken, kendi zayıf yanlarının görünür olmasını engellemeye yönelmiş; bilgi paylaşımı çoğu zaman stratejik bir araç haline gelmiştir. Bu durum, belirsizliği azaltmak yerine yönetilen bir belirsizlik üretmiş ve güven inşasını zorlaştırmıştır. Sürecin dar aktör setiyle ilerlemesi, şeffaflığın sınırlı olması ve müzakere içeriğinin toplumsal sahiplenmeye açılmaması, hem anlatı kontrolünü hem de karşılıklı kuşku üretimini besleyen bir çerçeve yaratmıştır. Böyle bir çerçevede, tarafların birbirlerini

ikna etmesi kadar, kendi tabanlarını ve muhtemel "iç veto" aktörlerini yönetmesi de zorlaşmış; bu da uzlaşının kurumsallaşmasını güçleştirmiştir.

Baskı/tehdit parametresi açısından, ateşkes ve müzakere eşzamanlılığının her zaman "barışa geçiş" anlamına gelmediği görülmektedir. Ateşkes, bir yandan şiddeti düşürerek müzakereyi mümkün kılan bir ara evre sunarken, diğer yandan tarafların konumlarını yeniden tahkim ettiği, zaman kazandığı veya karşı tarafı daha elverişsiz bir pazarlık noktasına itmeye çalıştığı bir alan haline de gelebilmektedir. Şiddet tehdidinin tamamen ortadan kalkmadığı, güven duygusunun düşük seyrettiği ve taahhütlerin uygulanabilirliğinin tartışmalı olduğu koşullarda, tarafların kısa vadeli manevralara yönelmesi daha olası hale gelmektedir. Bu da "anlaşma yapma" ile "anlaşmayı yaşatma" arasındaki farkı büyütmekte; süreç, kalıcı çözüm üretmek yerine kırılgan bir denge üzerinde yürüyen bir pazarlık rejimine dönüşebilmektedir.

Bu çerçevede Sri Lanka vakası, sert/dağıtıcı müzakere yaklaşımının açıklayıcı gücünü sınamak için elverişli bir ampirik alan sunmuştur. Çalışmanın yorumlayıcı bulguları, konum odaklı pazarlığın belirginleştiği, tavizlerin sınırlı kaldığı, bilgi ve belirsizliğin stratejikleştiği ve güven inşasının zayıf seyrettiği bir müzakere örüntüsünün, sürecin kırılganlığıyla yakından ilişkili olabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte bulgular, ikincil literatüre dayalı belge analiziyle sınırlı olduğundan, süreç içi neden–sonuç ilişkileri "kanıtlama" iddiasıyla değil, analitik çerçeve içinde gerekçelendirilen yorumlar düzeyinde ele alınmıştır. Buna rağmen çalışma, "tek ve kesin" bir hüküm üretmekten kaçınmakta; daha çok, belirli bir teorik mercekten bakıldığında kuvvetlenen olasılık hatlarını tartışmaktadır. Dolayısıyla sonuçlar, mutlak doğrulama iddiası değil; bir analitik çerçeve içinde tutarlı biçimde gerekçelendirilen yorumlar olarak okunmalıdır.

Son olarak, bu bulgular barış müzakerelerinin değerlendirilmesinde yalnızca masaya oturmanın yeterli olmadığını; müzakereyi mümkün kılacak güven, taahhüt üretimi, şeffaflık, kapsayıcılık ve gündem mimarisi gibi unsurların birlikte ele alınması gerektiğini düşündürmektedir. İleri çalışmalar, aynı parametreleri daha ayrıntılı bir kodlama şemasıyla genişleterek; birincil belgeler, süreç izleme kayıtları ve olay zamanlaması gibi verilerle destekleyerek daha güçlü karşılaştırmalar yapabilir. Böyle bir genişleme, sert müzakere mantığının hangi koşullarda baskınlaştığını ve hangi kurumsal/siyasal düzeneklerin bu mantığı yumuşatarak daha sürdürülebilir uzlaşıları mümkün kıldığını daha açık biçimde ortaya koyabilir. Bu nedenle Sri Lanka vakası, barış müzakerelerinde kalıcılığın, konum odaklı pazarlık yoğunluğu ile güvenilir kurumsal güvencelerin kapasitesi arasındaki gerilimde şekillendiğine işaret etmektedir.

REFERANSLAR

Amsler, L. B. (2015). Negotiating for the public good. In J. L. Perry & R. K. Christensen (Eds.), Handbook of public administration (ss. 508–527). Jossey-Bass.

Arı, B. (2022). Peace negotiations in civil conflicts: A new dataset. Journal of Conflict Resolution, 67(1), 150–177.

Baarveld, M., Smit, M., & Dewulf, G. (2015). Negotiation processes in urban redevelopment projects: Dealing with conflicts by balancing integrative and distributive approaches. Planning Theory & Practice, 16(3), 363–384.

Bakıner, O. (2019). Why do peace negotiations succeed or fail? Legal commitment, transparency, and inclusion during peace negotiations in Colombia (2012–2016) and Turkey (2012–2015). Negotiation Journal, 35(4), 471–513.

Bandarage, A. (2009). The separatist conflict in Sri Lanka: Terrorism, ethnicity, political economy. Routledge.

Bartos, O. J. (1995). Modeling distributive and integrative negotiations. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 542, 48–60.

Beersma, B., & De Dreu, C. K. W. (2002). Integrative and distributive negotiation in small groups: Effects of task structure, decision rule, and social motive. Organizational Behavior and Human Decision Processes, 87(2), 227–252.

Billon, S. L., & Waizenegger, A. (2007). Peace in the wake of disaster? Secessionist conflicts and the 2004 Indian Ocean tsunami. Transactions of the Institute of British Geographers, 32(3), 411–427.

Bose, S. (2007). Contested lands: Israel–Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus, and Sri Lanka. Harvard University Press.

Burke, A., & Mulaka, A. (2011). An insider's view of donor support for the Sri Lankan peace process, 2000–2005. In J. Goodhand, J. Spencer, & B. Korf (Eds.), Conflict and peacebuilding in Sri Lanka: Caught in the peace trap? (ss. 166–183). Routledge.

Carneiro, D., Novais, S., & Neves, J. (2014). Conflict resolution and its context: From the analysis of behavioural patterns to efficient decision-making. Springer.

Çınar, Y. (2014). Tamil sorunu: Tarihsel gelişimi, çatışma süreci ve çözüm. Hükümdar Yayınları.

Destradi, S., & Vüllers, J. (2012). The consequences of failed mediation in civil wars: Assessing the Sri Lankan case. SSRN Electronic Journal.

Hames, D. S. (2012). Negotiation: Closing deals, settling disputes, and making teams. Sage.

Harvard Business Essentials. (2003). Negotiation. Harvard Business School Press.

Hawes, J. M., & Fleming, D. E. (2014). Recognizing distributive or integrative negotiation opportunities in marketing channels: The conceptualization of adaptive negotiations. Journal of Marketing Channels, 21(4), 279–287.

Höglund, K., & Svensson, I. (2011). Should I stay or should I go? Termination as a tactic and Norwegian mediation in Sri Lanka. Negotiation and Conflict Management Research, 4(1), 12–32.

Holbrook, J. R. (2010). Using performative, distributive, integrative, and transformative principles in negotiation. Loyola Law Review, 56(2), 359–374.

Holt, S. (2011). Aid, peacebuilding and the resurgence of war: Buying time in Sri Lanka. Palgrave Macmillan.
Korobkin, R. (2009). Negotiation: Theory and strategy. Aspen Publishers.
Lee, J. (2016). Settlements in the civil wars of Myanmar and Sri Lanka: The success, failure and deception of the peace process. Millennial Asia, 7(1), 63–76.
Manoharan, N. (2011). Sri Lanka: Conflict is dead, long live the conflict. In D. S. Chandran & S. R. Chari (Eds.), Armed conflicts in South Asia 2010: Growing left-wing extremism and religious violence (ss. 174–198). Routledge.
Mnookin, R. H., Peppet, S. R., & Tulumello, A. S. (2000). Beyond winning: Negotiating to create value in deals and disputes. The Belknap Press of Harvard University Press.
Paffenholz, T. (2014). Civil society and peace negotiations: Beyond the inclusion–exclusion dichotomy. Negotiation Journal, 30(1), 69–91.
Roszkowska, E. (2008). Negotiation in the context of generalized game theory. In H. Flam & M. Carson (Eds.), Rule systems theory: Applications and explorations (ss. 85–102). Peter Lang.
Sánchez-Cacicedo, A. (2014). Building states, building peace: Global and regional involvement in Sri Lanka and Myanmar. Palgrave Macmillan.
Saner, R. (2004). Expert negotiator: Strategy, tactics, motivation, behaviour, leadershis. Martinus Nijhoff Publishers.
Schneider, G., & Cederman, L. (1994). The change of tide in political cooperation: A limited information model of European integration. International Organization, 48(4), 633–662.
Sticher, V., & Vuković, S. (2021). Bargaining in intrastate conflicts: The shifting role of ceasefires. Journal of Peace Research, 58(6), 1284–1299.
Stokke, K., Törnquist, O., & Sindre, G. M. (2017). Conflict resolution and democratisation in the aftermath of the 2004 tsunami: A comparative study of Aceh and Sri Lanka. PCD Journal, 1(1–2), 129–149.
Uyangoda, J. (2005). Ethnic conflict, ethnic imagination and democratic alternatives for Sri Lanka. Futures, 37(9), 959–988.
Uyangoda, J. (2010). Ethnic conflict and the civil war in Sri Lanka. In S. R. Brass (Ed.), Routledge handbook of South Asian politics: India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, and Nepal (ss. xx–xx). Routledge.
Uyangoda, J. (2010). Ethnic conflict and the civil war in Sri Lanka. In S. R. Brass (Ed.), Routledge handbook of South Asian politics: India, Pakistan, Bangladesh, Sri Lanka, and Nepal. Routledge.
Walter, B. F. (1997). The critical barrier to civil war settlement. International Organization, 51(3), 335–364.

Seyyid Şerîf Cürcânî'de Eskatoloji (Ahiretle İlgili Meseleler)

Muhammet AYDIN[1]
İslam EMİR[2]
Sefa ŞAHİN[3]

[1] Doç. Dr. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelâm ABD, maydin@gumushane.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0099-9024.

[2] Doktora öğrencisi, Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD Bölümü, islamemir9@gmail.com, Orcid ID: 0009-0008-1732-7436.

[3] Doktora öğrencisi, Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri ABD Bölümü, sefasahinn7@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-8791-1875.

GİRİŞ

Seyyid Şerîf Cürcânî (ö. 1413) on beşinci yüzyılın dikkat çeken Eş'arî kelâmcılarından birisidir. Yaşadığı dönemin özelliği yöntemsel bir bilimsel metoda dönüşen tahkik tavrının dönemin bütün bilgi alanlarına taşınmasıdır. Diğer taraftan "müteahhirûn döneminde kelâm ilmi açısından, ortaya çıkan yeni durumun iki önemli sebebi vardır: İlki, kelâm ilminde Cüveynî'yle başlayıp Râzî'de zirveye taşınan yöntem eleştirilerinin kelâmın deliller hiyerarşisini dönüştürmesidir. İlkinin zorunlu sonucu olan ikinci sebep ise kelâmda yöntem ve iç tutarlılığa ilişkin eleştiriler neticesinde mantık sanatının kelâmın bir parçası haline gelmesi ve mantıki kıyas formlarının kelâmcılarca benimsenmesidir." (Türker, 2015, 994).

Felsefi kelâm hareketinin yaygın olduğu dönemde yetiştiği için müellif, seleflerine nispetle felsefeye daha fazla ağırlık vermiştir. Şerhu'l-Mevâkıf'ta felsefi konuların akâid konularından çok fazla yer tutması bunu teyid eder. (Gümüş, 1993, 8/135). Düşünce geleneğimizde kelâm-felsefe klasiği sayılan Şerhu'l-Mevâkıf adlı eserinde yazar, ahiret bahsini altıncı mevkıfın/ünitenin ikinci kısmında ele almaktadır. Ahiret bahsini on iki alt başlıkta incelemektedir. Biz ele aldığı konulardan öne çıkan bazı başlıklara yer vermek istiyoruz. Sırasıyla yazarın sistematiğine uygun biçimde konular ele alınacaktır.

1. Seyyid Şerîf Cürcânî'de Eskatoloji Ya da Ahiret Bahisleri

İslam inancının üç ana esasından (Allah, peygamber ve ahiret) biri olan ahiret inancı, her şeyden önce insanda sorumluluk duygusu meydana getirmekte ve bu yönüyle hem hukuki hem de ahlaki müeyyide olmaktadır. Bundan ötürü "mutlak adaletin tecelli edeceği, iyiliğin mükâfatlandırılması için bütün engellerin ortadan kalkacağı ebediyet âleminin varlığına inanmak, insan için büyük bir teselli kaynağı ve yaşama sevincidir." (Topaloğlu, 1988, 1/545). Kur'an'ın ahiret inancına verdiği önem hakkında Topaloğlu'nun kanaati şöyledir: "Kur'an-ı Kerim diğer ilahi kitaplarla mukayese edilmeyecek kuvvette ahiret akidesini telkin etmektedir... Diğer yandan ahiretin gerçekliği konusu, insanın psikolojik muhtevasında ve dış dünyada bulunan bunca delile rağmen yine de inkâr edilebilmektedir. Kur'an, inkâr sebeplerinin başında dünya sevgisini zikreder." (Topaloğlu, 1988, 1/545).

Seyyid Şerîf Cürcânî de ahiret bahsine eserinde geniş yer ayırmaktadır. Cürcânî, ahiret konularını altıncı bölümde sem'iyyât ana başlığı altında ele almakta ve bunun altında dört alt başlığa yer vermektedir. Birincisi peygamberlik konularını, ikincisi ahiret meselelerini, üçüncüsü esma ve ahkâm konularını içermektedir. Dördüncü ve son kısımda ise imamet bahsine yer verilmektedir.

2. Yok Olan Şeyin Yeniden Var Edilmesi

Seyyid Şerîf Cürcânî yeniden dirilişi açıklarken ilk olarak "yok olan bir şeyin tekrar var edilmesi" önermesini kullanmaktadır. Ona göre kuşlar hakkında Hz. İbrahim kıssasında geçtiği gibi, cisimlerin yok edildiğini düşünenlere göre cismani diriliş, yok olan şeyin tekrar var edilmesine dayanır. Ona göre "yok olan şeyin tekrar var edilmesi mümkündür. Mu'tezile imamlarına göre de böyledir. Aradaki fark şudur: Onlara göre yok/ma'dûm bir şeydir. Bu durumda var, yok edildiğinde geriye yokun özel zâtı kalır. Bu nedenle de yokun tekrar var edilmesi mümkündür. Bize göre ise var bütünüyle yok olur ve onun tekrar var edilmesi de mümkündür." (Cürcânî, 2015, 3/548). Yazara göre bazı kesimler buna karşıdırlar. Mesela filozoflar ve cismani dirilişi inkâr eden tenasühçüler, Kerramiyye'nin bir kısmı ve Mu'tezile'den Ebu'l-Hüseyin el-Basrî ve Zemahşerî yok olanın tekrar var edilmesini mümkün görmezler. Bunlar her ne kadar bedensel dirilişi kabul etseler de yokun (ma'dûmun) tekrar var edilmesini inkâr ederler ve onlara göre cisimlerin tekrar var edilmeleri dağılmış parçaların bir araya getirilmesinden ibarettir.

Cürcânî'nin gerekçesi şöyledir: "Onun ikinci varlığı, ne gereklerinden dolayı ne de zâtından dolayı imkânsızdır. Aksi halde başlangıçta da var olamaz ve imkânsızlar kabilinden olurdu. Zira şeyin zatının veya lazımlarının gereği, zamanlara göre farklılaşmaz. Böyle imkânsız olmadığına göre zatına nispetle mümkün demektir." (Cürcânî, 2015, 3/548). Yazarın tekrar var etmeye dair dile getirdiği diğer gerekçe Kur'an kaynaklıdır. Kur'an'da belirtildiği gibi tekrar var etme, ilk başta var etmekten daha kolaydır. Zira o yok, daha önce nitelenmiş olduğu ilk varlık sayesinde varlıkla nitelenme melekesini kazanmıştır. Ayete atıfla şu açıklamada bulunur: "Daha kolay oluş, ancak hâdis kudrete kıyasladır, zira hâdis kudretin makdûrları ona kıyasla farklılaşır. Oysa kadîm kudretin bütün makdûrları onun nezdinde eşittir ve orada daha kolay olmak suretiyle farklılaşma düşünülemez." (Cürcânî, 2015, 3/550). Yazarın söz ettiği ayet şöyle: *" Bütün hayatı yoktan var eden, sonra onu yeniden vücuda getiren O'dur. Bu O'nun için pek kolaydır; çünkü O, göklerde ve yerde mevcut olan bütün yüceliklerin özü ve esasıdır ve yalnız O kudret ve hikmet sahibidir."* (Rûm, 30/27).[4]

Farklı bir ekolde yer alan Zemahşerî'nin yorumu benzerdir: "Bu yeniden yaratma; sizce gerekli olan, külli kaidelerinizle kıyas edilebilen şeylere göre 'O'nun için daha kolaydır'; çünkü bir iş tekrarlandığında, ilk defa inşa etmekten daha kolay ve basit gerçekleşir. Yeniden yaratmaya gelince aslında muazzam bir olaydır; fakat ilk defa yaratmaya kıyasla basitleştirilmiştir." (Zemahşerî, 2018, 5/224).

[4] Esed'e göre bu ayet, "daha genel bir anlam taşımakta ve yalnızca insanla, insanın bireysel yeniden dirilmesiyle sınırlı kalmayıp bütün hayatı kavrayan sürekli bir yeniden yaratma sürecine işaret etmektedir." (Esed, 2009, 986).

3. Bedenlerin Haşredilmesi

Yeniden yaratılış konuşulduğunda ahirette ruhsal ya da cismen/bedensel bir yaratılış konusu gündeme gelmektedir. Seyyid Şerîf Cürcânî önce bu konudaki görüşleri sıralamaktadır: "Dinlere ve şeriatlara tabi olanlar, bedenlerin haşrinin hem mümkün olduğu hem gerçekleşeceği hususunda icmâ etmişlerdir. Filozoflar ise her ikisini de inkâr etmişlerdir." Yazar yeniden yaratılışı imkân üzerinden temellendirir:

"Haşrin imkânının açıklaması şöyledir: Parçaların daha önce olduğu şekilde bir araya getirilmesi ve onlardaki özel telifin tekrar oluşturulması daha önce de geçtiği gibi kendinde mümkün bir durumdur. Çünkü dağılıp başka parçalarla karışmış parçalar, hiç kuşkusuz, birleştirilmeye elverişlidir. Onların yok olduğu farz edilse bile tekrar var edilmeleri, sonra bir araya getirilmeleri ve onlarda bulunan telifin tekrar oluşturulması mümkündür. Zira daha önce yok olan şeyin tekrar var edilmesinin mümkün olduğu açıktır." (Cürcânî, 2015, 3/556).

Cürcânî burada referans olarak Hz. Peygamber'in sözlerine atıfta bulunur ve ona göre doğru sözlü peygamberin haber verdiği her şey doğrudur. Bu konuda itiraz edenlere şöyle cevap verir: "Yeniden diriltilen şey, asli parçalardır. Bunlar ise ömrün başından sonuna değin varlığını sürdüren parçalardır. Mutlak olarak bütün parçalar değildir. Yenilen insana ait bu asli parçalar yiyen kişide fazlalıktır. Çünkü biz biliyoruz ki insan ömrü boyunca varlığını sürdürmekte ve gıdalar ona gelip gitmektedir. Bu parçalar yiyende fazlalık olduğuna göre onların yiyende değil, yenilen kimsede diriltilmesi gerekir." (Cürcânî, 2015, 3/558).

İkinci itiraz ise fiillerdeki gayelilik hakkındadır ve itiraz şu şekilde dile getirilir: "Eğer haşir olursa bu ya gayesiz/garazsız olacaktır ya da Allah'a veya kula dönük bir gaye nedeniyle olacaktır. Gayesiz olması abestir ve Yüce Allah'ın fiillerinde abes olması düşünülemez. Allah'a dönük bir gaye nedeniyle olmasından Allah münezzehtir. Kula yönelik bir gaye nedeniyle olmasına gelince bu gaye ya kula acı verilmesidir ya da kula haz verilmesidir." Bu itiraza yazarın cevabı şöyledir:

"Biz dirilişin bir gaye için olmadığını tercih ediyoruz. Bunun abes ve aklen çirkin olduğu iddiasının cevabı daha önce geçmişti. Biz söz konusu gayenin ya acı ya da haz verme olduğunu kabul etmiyoruz. Belki onda bizim bilmediğimiz başka bir gaye vardır. Gayenin acı ya da haz vermeyle sınırlı olduğunu kabul ettik diyelim. Fakat cisimsel hazzın gerçek olmadığını ve onun acının giderilmesinden ibaret olduğunu kabul etmiyoruz…

Diyelim bunu dünyevi hazlarda kabul ettik. Niçin cisimsel uhrevi hazların görünüşte dünyevi hazlara benzemesi ama gerçekte farklı olması mümkün olmasın? Bu durumda bu dünyevi hazzın hakikati sizin iddia ettiğiniz gibi acının giderilmesi iken o uhrevi hazlarda geçerli değildir." (Cürcânî, 2015, 3/560).

Anlaşıldığına göre Cürcânî, genel Eş'arî teolojiyi benimsemekte ve ilahi fiillerde gayeliliği/ta'lîli kabul etmemektedir. Nitekim "Eş'arî, Allah'ın

fiillerinde gaye, maksad ve hikmetin zorunluluğunu nefyeder. Ona göre Allah'ın fiillerinde kulun maslahatını gözetmesi zorunlu değildir. Hikmet ve talîli iptal etme hususunda Eş'arî'nin Cubbâî ile üç kardeş konusunda yaptığı belirtilen tartışma, her kul için aslaha riayet etmeyi Allah'a vacip kılan Mu'tezile'ye karşı kullanılan önemli delillerden biri olarak görülür." (Keskin, 2013, 246). Sonuç olarak düşünce geleneğimizde Meşşai fiolozofları haşrin ruhani olacağını benimserken; çoğunluk haşrin cismani olacağı görüşündedir. Kıyameti tasvir eden ayet ve hadislerin lafzi delaletleri de bunu desteklemektedir. (Bk. Toprak, 1997, 16/417).

4. Cennet ve Cehennemim Varlığı

Seyyid Şerîf Cürcânî cennet ve cehennemin şimdi yaratılmış olup olmadığı tartışmasına katılır. Ona göre ashabımız ile Ebû Ali el-Cübbâî, Bişr b. Mu'temir ve Ebü'l-Hüseyin el-Basrî cennet ve cehennemin halen mevcut olduğu görüşüne sahiptir. Diğer taraftan ise Abbad b. Süleyman Saymerî, Dırâr b. Amr, Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdulcebbâr gibi Mu'tezile'nin çoğunluğu bunu kabul etmeyip cennet ve cehennemin kıyamette yaratılacağına kânidirler. Bu doğrultuda yazar iki delilden söz açar:

"İlki, Kur'an'ın dile getirdiği üzere Âdem ve Havva kıssası, onların cennette yerleştirilmesi ve sürçmeleri nedeniyle cennetten çıkarılmalarıdır. Cennet yaratılmış olduğuna göre cehennem de böyledir. Çünkü bu ikisini, ayıran yoktur." (Cürcânî, 2015, 3/570).

Diğeri ise cennet ve cehennemden '*müttakiler için hazırlanmıştır.*' (Âl-i İmrân, 3/133) ve '*kâfirler için hazırlanmıştır.*' (Âl-i İmrân, 3/131) şeklinde geçmiş zaman kipiyle bahseden ayetlerdir ki cennetle halen cehennemin varlığına kanıttırlar. Bunu destekleyen rivayetler de vardır.

Şimdi var olduğunu kabul edenlerin gerekçelerinin ardından yazar, halen yaratılmamış olduğuna kâil olanların delillerini zikreder. Bu konuda kimi akli delile, kimi ise nakli delile tutunmuştur. Söz gelimi Ebû Hâşim el-Cübbâî bu konuda aklın delaletinin olmadığını savunur. Abbâd şöyle demiştir:

"Eğer cennet ve cehennem var olsaydı ya felekler âleminde ya unsurlar âleminde ya da başka bir âlemde olacaktı. Her üçü de yanlıştır. İlki yanlıştır; çünkü felekler yırtılma ve kaynamayı kabul etmez. Onlara, oluş ve bozulmaya tabi olan mümkünlerin hiçbiri karışmaz. Oysa cennet ve cehennem oluş-bozuluşa uğrayan varlıklardır. İkincisi de yanlıştır; çünkü bu tenasühü kabul etmek anlamına gelecektir. Zira nefisler bu takdirde unsurlar âlemindeki bedenlerden ayrılınca, yine unsurlar âleminde var olan bedenlere taalluk etmiş demektir. Üçüncüsü de yanlıştır. Zira felek basittir ve onun şekli küredir. Eğer başka âlem olsaydı o da küre olacaktı ve cennetle cehennem arasında boşluk farz edilecekti. Bu ise imkânsızdır." (Cürcânî, 2015, 3/572). Beklendiği gibi yazar bu iddialara katılmaz. Cennet ve cehennemin kıyamette yaratılacağını savunan Ebû Hâşim'in Kur'anî deliline yer verir: Bunda O'nun vechi/zâtı dışında her şeyin helak olacağı ayetinin[5] cennette yemişlerin sürekliliğinden

[5] Bk. Kasas, 28/88.

söz eden ayetle[6] paradoksa düşüldüğü ifade edilmektedir. Yemişler sürekli olacaksa onların nasıl helak olacağı gündeme gelmektedir. Helak olacaksa her ikisinin de yaratılmamış olduğu ortaya çıkacaktır.

Bu argümana müellifin cevabı şöyledir: "Cennetin yemişlerinin ebedi olmasının anlamı, tükenenlerin yerine onun benzerinin gelmesidir. Çünkü her bir yemişin olduğu haliyle sürekliliği düşünülemez. Zira yemiş yendiğinde tükenir. Bu cennet yemişinin yerini benzerinin alması yoluyla, sürekliliği ise onun helak oluşuyla çelişmez. Ya da burada kastedilen onun, imkâni varlığın zayıflığından ötürü kendinde helak olucu olmasıdır. Dolayısıyla helak ve yok olana katılmaktadır." (Cürcânî, 2015, 3/572). Görüldüğü üzere yazar cennet yemişlerinin sürekliliğini bir şekilde açıklamakta iken Allah'ın zâtı dışında her şeyin helak edileceği konusuna değinmemektedir. Toplu bir değerlendirme yapacak olursak "İslam bilginleri cehennemin veya azabının ebediyeti hususunda ashaptan itibaren ihtilaf ettikleri halde Cehm b. Safvan hariç, cennetin ebediyeti hakkında ittifak etmişlerdir." (Topaloğlu, 1993, 7/386).

5. Fiillerin Güzelliği ve Çirkinliğine Dair

Burada fiillerdeki güzellik ya da çirkinliği bilmede aklın yetkinliği konusu ele alınmaktadır. Ayrıca güzellik ve çirkinliğin tespitinin ardından bunları Allah'a zorunlu kılmanın imkânı konusu tartışılmaktadır. Seyyid Şerîf Cürcânî, önce Mu'tezile'nin düşüncesini aktarır. Nitekim onlara göre ilahi fiillerde gaye ve maslahat/maksat aranır ki bu ilahi zât bakımından gereklidir. Aksi halde O'nu abes fiil işlemekle nitelemek gerekli olur ki bu doğru değildir: "Basra Mu'tezile'si sevabın zorunlu olduğunu düşünmüştür. Çünkü güç sorumluluklar yalnızca bizim faydamız içindir. Bizim faydamız ise bu sorumluluklardan dolayı sevap verilmesidir. Bunun izahı şöyledir: Söz konusu sorumluluklarla ya herhangi bir gaye amaçlamamaktadır ki bu abes ve çirkindir. Bundan dolayı Allah için bu düşünülemez. Ya da sorumluluklar Allah'a dönük gayeden dolayıdır ki bundan da münezzehtir. Zira Allah faydalanmak ve zarar görmekten münezzehtir. Yahut ya dünyada ya da ahirette kula dönük bir gaye söz konusudur. Oysa sorumlulukları yerine getirmek dünyevi çıkarı olmayan bir sıkıntıdır. Zira ibadetler, yorgunluk, bitkinlik ve nefsi arzulardan kesmekten ibarettir. Ahiretteki gayeye gelince bu, ya söz konusu sorumluluklardan dolayı kula azap etmektir ki bu son derece çirkindir ya da kula fayda vermektedir ki varmak istediğimiz sonuç budur." (Cürcânî, 2015, 3/574).

Cürcânî gayenin zorunluluğu hakkında daha önce de geçtiği üzere zorunluluk düşüncesini kabul etmediklerini beyan etmektedir. Bu ilke Eş'arî ve Sünni çizginin genel kabulü şeklindedir. Söz gelimi Fahreddîn Râzî benzer düşüncelerini şöyle dile getirmektedir: "Bize göre kesinlikle Allah'a hiçbir şey zorunlu değildir. Mu'tezile bunun aksi görüştedir. Zira onlar lütuf, ivaz,

[6] Bk. Ra'd, 13/35.

mükâfat ve ahirette aslahı Allah üzerine zorunlu görmektedirler. Bağdat Mu'tezile'si ise özellikle azabı ve dünyada aslahı zorunlu görürler." (Râzî, 2020, 181). Ardından Râzî iki delil sunar:

"1. Hüküm ancak şeriatla sabit olur. Şeriatin üstünde hiçbir hâkim yoktur. Dolayısıyla Allah'a hiçbir şey zorunlu değildir. 2. Lütuf, zorlama sınırına ulaşmayacak bir şekilde fiile sevk eden saikin tercih edilmesini ifade eder. Bu sınıra götüren saik kendinde varlığı mümkün olan bir şeydir. Allah Teâlâ bütün mümkünlere kâdirdir. O halde Allah'ın o vasıta olmaksızın o sınıra ulaştıran o sâiki var kılmaya kâdir olması gerekir." (Râzî, 2020, 181). Bu düşüncelerine paralel biçimde Allah'ın herhangi bir amaç/gaye için bir şey yapmasının caiz olmamasını da kendisinden takip edelim: "Mu'tezile'nin ve fakihlerin çoğunluğunun görüşünün aksine Allah'ın herhangi bir amaç için bir şey yapması caiz değildir.[7] Delilimiz şudur: 1. Bir amaç için fiil yapan herkes o şeyi yapmakla yetkinliği talep eder. Başkasıyla yetkinliği talep eden zatı gereği eksiktir. 2. Farz edilebilen her amaç, mümkünlerdendir. Allah onu doğrudan yaratmaya kâdirdir. Dolayısıyla o fiilin aracılığı saçma olur. 'O amacın o fiil olmaksızın elde edilmesi mümkün değildir.' denilemez." (Râzî, 2020, 182).

Seyyid Şerîf Cürcânî azap konusuna geçer ve iki bahisten söz eder: İlk bahis: Mu'tezile ve Hâricilerin tamamı büyük günah işleyenin tövbe etmeden öldüğünde azaba uğramasının zorunlu olduğunu söylemiş ve Allah'ın onu affetmesini mümkün görmemişlerdir. Bunun iki gerekçesi vardır. İlki Allah büyük günahlara karşı azap tehdidinde bulunmaktadır. Eğer büyük günaha karşı azap etmese ve affetse tehdit vaadinden dönmüş ve haberinde yalancı çıkmış olur ki bu imkânsızdır. Bu iddiaya yazarın cevabı şöyledir: "Söz konusu haberler en fazla azabın gerçekleşeceğini ifade eder yoksa azabın zorunluluğunu değil. Çünkü hiç şüphesiz gerçekleşmeyle birlikte zorunluluğun olmaması, tehdidin boşa çıkmasını ve yalan olmasını gerektirmez. 'Bu ikisinin mümkün olmasını gerektirmektedir ve bu da imkânsızdır' denemez, zira biz onun imkânsızlığını men ediyoruz. O ikisi Allah'ın kudreti altına giren mümkün durumlardır." (Cürcânî, 2015, 3/574). İkinci gerekçeye gelince; büyük günah işleyen kişi, günahından dolayı azaba uğramadığı aksine affedildiği takdirde günahı nedeniyle paylanmış olmaz, aksine bu, onun günahını ve tövbe etmemesini onaylamak ve başkasını günaha teşvik etmektir. Bu da çirkin ve itaate ve yasakları terke davetin maksadına aykırıdır. Cürcânî bu farazi duruma şöyle cevap verir: "Cevap, azabın zorunlu olmamasının, sözü edilen onay ve teşviki içerdiğini men etmektir. Çünkü tehdidin kuşatıcılığı, günahkârlarının hepsinin azaba maruz kalacağı ve tehdide sadık kalınacağı zannında açıkça paylama ve alıkoyma vardır. Bir kısım günahkârın affedilmesine yönelik ikinci ihtimal, bununla çelişmez.

[7] Bu konuda Gazzâli'nin kudret sıfatının taallukunun umumi olduğu ve kudretin kendisine obje olan her şeye yani makdûrâta dolayısıyla mümkinâta taalluk ettiği tespitini hatırlamakta yarar vardır. Ancak şunu da unutmamak gerekir: "Kudret sıfatı öteki, sıfatlardan tamamen ayrı olarak değil, onlarla birlikte fonksiyon icra eder." (Aydın, 1997, 143).

Yani tehdit geneldir ve zahirde her bir günahkârı kuşatır. Tehdidin zahiri, her bir günahkâr hakkında tehdide sadık kalma zannını gerektirir. Böylece her bir günahkârda günahından dolayı cezalandırılacağı zannı oluşur. Bu ise akıllı kişinin tövbe etmeyerek günahını sürdürmekten engellenmesi ve başkasının onu izlemekten alıkonması için yeterlidir. Cezalandırmanın zorunlu olmamasından kaynaklanan af vehmine gelince bu, ikincil bir ihtimal olup alıkonmayı gerektiren cezalandırma zannıyla çelişmez. Günahkârın cezalandırılmayacağına dair bilgisi yoktur ve hatta böyle bir zanna bile sahip değildir." (Cürcânî, 2015, 3/576).

Yazarın azap konusunda dile getirdiği ve tartıştığı ikinci bahis azabın ebediliği hakkındadır. Nitekim Mu'tezile ve Hâriciler büyük günah işleyen kişinin tövbe etmediği takdirde ebedi cehennemde kalacağını ve oradan hiç çıkmayacağını benimsemektedir. Bu doğrultuda akli bir delil dile getirirler: "Fâsık, fıskı nedeniyle cezalandırılmayı hak eder. Cezayı hak etme, saf ve daimi bir zarardır. Ceza, kendisine aykırı hiçbir şeyin ona karışmadığı ve ebediyen kesilmeyecek bir zarardır. Ödülü hak etme de saf ve daimi bir yarardır. Cezalandırmayla ödüllendirmeyi birleştirmek imkânsız olduğu gibi bu iki hak edişi birleştirmek de imkânsızdır. Fâsıkın cezayı hak ettiği sabit olduğuna göre ödülü hak etmenin ondan düşmesi zorunludur. Dolayısıyla onun azabı ebedidir." (Cürcânî, 2015, 3/576). Yazarın cevabı, hak etmenin men edilmesidir. Zira ne itaat eden kul itaatiyle sevabı hak eder; ne de isyan eden kul isyanıyla azabı hak eder. Zira hiç kimseden dolayı Allah'a bir hak zorunlu olmaz. Burada anlaşılıyor ki bu soruya Allah'a zorunluluğun nefyi ve O'nun lütfu üzerinden cevap verilmektedir. Devamında muhaliflerin azabın ebediliğine dair nakli delillerine cevap verirken hem iman-amel ayrılığına yapılan atıflar hem de ayetlere getirilen teviller dikkat çekmektedir:

"Biz iman ve itaat gibi iyilikleri olan kimseyi hatasının çepeçevre kuşatmış olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine hatası tarafından kuşatılmış kişinin hiçbir iyiliği olmaz. İyilikleri bulunan kimsenin hatası ise bazı yönlerdendir, onu kuşatmış değildir. Ayrıca büyük günah işleyen kimsenin sınırlarını aşmış olduğunu kabul etmiyoruz. Aksine bir kısım sınırlarını aşmıştır. Ayette kastedilen *'kim bir mümini mümin olduğu için öldürürse'* demektir ve bu katil, ancak kâfir olabilir. O halde zikredilen ayetler, büyük günah işleyeni içermemektedir. Büyük günah işleyeni içerdiğini kastetsek bile, burada sözü edilen hulûd lafzı, uzun süre kalmak demektir. Kendisiyle kastedilen amaç, uzun süre anlamında hakikat yapılmasıdır." (Cürcânî, 2015, 3/580). Pasajda dile getirilen fâcirlerin, günah işleyen müminler olmayıp, kâfirlere hamledilmesini doğru bulur. Dolayısıyla muhaliflerin dile getirdiği ayetlerde sözü edilenlerin mümin olmayıp inkârcılar olduğu dile getirilmelidir.

Sünni kanadın diğer büyük ismi Mâtürîdî de iman-amel konularında aynı doğrultuda düşünmektedir. *"Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için yarışın!"* (Âl-i İmrân, 3/133) ayeti üzerinde ekollerin görüşlerini serdettikten sonra kendi düşüncelerine yer verir: "Bize gelince, günah işleyen müminlerin, şu

genişlikte olan cennet meâlindeki ayetin ve müttakîler için hazırlanmıştır meâlindeki ilahi beyanın kapsamına girmeleri ümit edilir. Bunun delili şu ayettir: "*Bir başka grup iyi işe bir de kötü iş karıştırmış olarak günahlarını itiraf etmişlerdir. Umulur ki Allah onların tövbesini kabul eder*." (Tevbe, 9/102). Buradaki umulur anlamına gelen lafız, Allah hakkında kullanılınca gereklilik ifade eder." (Mâtürîdî, 2015, 2/472).

6. Ekolünün Sevap ve Cezaya Bakışı

Seyyid Şerîf Cürcânî, bilginlerin sevap ve ceza hakkındaki görüşlerini üç bahiste toplar: İlki Tanrı tasavvuru üzerinden ele alınmaktadır. Onlara göre "sevap Allah'ın fazlıdır ve Allah sevabı vaad etmiştir. Azap ise Allah'ın adaletidir. Çünkü her şey Allah'ın mülküdür. O mülkünde dilediği tasarrufta bulunabilir. Allah azabı affedebilir. Çünkü af, Allah'ın fazlıdır. Akıl sahipleri nezdinde ise tehditten dönmek, bir eksiklik değil övgü sebebidir. İkinci bahis ebedilik hakkındadır. Müslümanlar kâfirlerin ateşte ebedi kalacağında ve azaplarının kesintiye uğramayacağında görüş birliğine varmışlardır. Ancak İslam dininin dışında bir grup, kâfirlerin ebediyyen azapta kalmalarını inkâr etmiştir." (Cürcânî, 2015, 3/582).

Son bahse gelince, büyük günah işleyenler hakkındadır: "İsyankârlar arasında kâfir olmayanlar ve büyük günah işleyenler, ateşte ebedi kalmayacaklardır. Zira ayette '*Kim ki zerre ağırlığında bir iyilik yaparsa onu görecektir.'* (Zilzâl, 99/7) buyrulmaktadır. Yazara göre büyük günah işleyen kişi, bir iyilik yapmıştır ki bu iyilik onun imanıdır. İyiliğini görmesi ise ya ateşe girmesinden önce olacak ve sonra ateşe girecektir ya da ateşe girdikten sonra olacaktır. Birincisi icmâyla yanlıştır. Diğeri ise onun ateşten çıkması ve orada ebedi olmamasıdır ki varmak istediğimiz sonuç budur." (Cürcânî, 2015, 3/584).

Büyük günahın akıbeti konusunda yazarla benzer düşünen Mâtürîdî, Mü'min Sûresinin 7. ayeti üzerinden Mu'tezile'ye cevap vermektedir:

"Mu'tezile'ye göre bu ayette yer alan ilahi beyanla amel edilmez. Çünkü onlara göre Allah'ın rahmeti, sadece tek bir günahla ilgili değildir, dolayısıyla hepsini affetmesi de söz konusu değildir. Onlara göre büyük günah işleyen birine Allah'ın rahmetle muamele etmesi mümkün değildir; onu ebedi azapla cezalandıracaktır. Onların görüşleri böyle olduğuna göre Allah'ın rahmeti geniş değildir demektir. Bize göre ise Allah'ın rahmeti her şeyi kapsar. Ancak bu rahmetten maksat, dünyadaki rahmettir. Ya da Allah'ın katındaki lütuflardır; hidayeti benimseyenlere onları verecektir." (Mâtürîdî, 2018, 13/25).

7. Günahın Sevabı Düşürmesi

Seyyid Şerîf Cürcânî ahirette amellerin değerlendirilmesi konusunda ilginç bir tartışmadan söz eder. "Mu'tezile azabı hak etme ve onun sevaba ve sevabı hak etmeye aykırı oluşu üzerine itaatlerin isyanlarla düşürülmesi görüşünü inşa etmiştir. Sonra ihtilaf etmişler ve onların çoğunluğuyla Hâriciler tek bir büyük günahın bütün itaatleri düşüreceğini ve hatta ömür boyunca Allah'a kulluk

eden, sonra bir yudum şarap içen bir kimsenin hiç ibadet etmemiş kimse gibi olduğunu söyleyebilmişlerdir ki bunun yanlışlığı kapalı değildir. Zira bu, itaatleri ve iyilikleri bütünüyle ilga etmek olup; iman ve sâlih amelin sevabına delalet eden genel ayetlere aykırıdır." (Cürcânî, 2015, 3/586).

Yazar tartışmayı derinleştirir ve önce Âmidî'ye atıfta bulunur: "Müminde itaatler ve sürçmeler bir araya geldiğinde Eş'arîlerden ve diğerlerinden hakikat ehli, Allah'ın ona sevap ve azap vermek zorunda olmadığında icma etmiştir. Çünkü ona sevap verirse bu Allah'ın fazlıyla olacak, azapta bulunursa adaletiyle gerçekleşecektir. Hatta Allah isyankâra sevap ve itaatkâra azap verebilir." (Cürcânî, 2015, 3/586).

Mürcie ise iman ve amel ayrılığı prensibini benimsemektedir. İmanla birlikte sürçmeler etkili olmadığı gibi küfür halinde de itaat fayda vermeyecektir.

Mu'tezile'ye gelince, kişinin itaatleri sürçmelerinden fazla olsa da tek bir büyük günahın bütün itaatlerin sevabını düşürür şeklinde kabulleri vardır. Cübbâîlere göre düşüren tarafın daha fazla olması gerekir. Şöyle ki itaatleri sürçmelerinden fazla olan kişiye ait itaatlerin, onun sürçmelerinin azabını düşüreceğine ve buna kefaret olacağını; sürçmeleri itaatlerinden fazla olan kişiye ait sürçmelerin ise onun itaatlerinin sevabını düşüreceğini iddia etmişlerdir. Râzî'den iktibasta bulunurken son durumun dikkate alınmasına değinir: "Ebû Ali Cübbâî'ye göre yenice yapılan itaat veya isyan olduğu gibi kalır ve kendi miktarınca önceki itaat veya isyanı düşürür. Oğlu Ebû hâşim'e göre ise sevabın parçaları azabın parçaları karşısına konulur ve birbirine denk gelenler düşer ve fazlalıklar kalır." Yazar bu konuda Mu'tezile ile Cübbâîleri ayırmaktadır. Zira Cübbâîlerle takipçileri şu konuda görüş birliğine varmışlardır. Sevap ve azap yani itaatler ve sürçmeler eşit değildir. Aksi halde her ikisi de düşerdi. Sevapla azap arasında bu ikisinin hak edilişleri arasında çelişki bulunduğundan her ikisinin kalması mümkün değildir. Yine eşit olmaları halinde de ikisinden birinin diğeriyle düşürülmesi mümkün değildir. Her ikisi birlikte düştüklerinde de orada ne sevap ne de azap olur ki bu imkânsızdır. Bu konuda dile getirilen iddialara yazarın cevabı şöyledir:

"İtaat ve isyanın eşit olduğu varsayıldığında kişinin ödüllendirilmesi niçin mümkün olmasın? Zira sevap tarafı daha ağır basar. Zira iyilik on katıyla, kötülük misliyle karşılık bulacaktır. Yine eşitlik ve düşürmenin birlikte olduğu varsayıldığında mükellef sevap ve azaptan yoksun kalmayacaktır. Çünkü bize göre sevap lütfunda bulunmak mümkündür. Yine ödül ve azap görmemesi ve cennet veya cehennem ehlinden olmaması aksine itaat ve isyanı eşit olanın Araf ehlinden olması mümkündür. Nitekim sahih hadiste böyle geçmektedir. Sevap ve azabın her ikisini yaşaması da mümkündür. Şöyle ki, içimizden birinin bir yönden keder içinde başka bir yönden sevinç içinde kaldığı, acısı ve hazzının devam ettiği ve böylece dünya hayatında keder ve sevinçten birini saf bir şekilde yaşamadığı görülmektedir." (Cürcânî, 2015, 3/590).

8. Allah'ın Büyük Günahları Affetmesi

Allah'ın affedici olduğu ve O'nun affının mümin hakkında söz konusu olduğuna dair icmâ vardır. Mu'tezile ise "Allah'ın küçük günahları tövbeden önce; büyük günahları ise tövbeden sonra affettiğini söylemiştir. Ashabımızın çoğunluğu ise Allah'ın bir kısım büyük günahları mutlak olarak affettiğini ve bir kısmından dolayı da azap ettiğini fakat bizim şimdi bu iki kısımdan belirli olarak biri hakkında bilgimizin bulunmadığını söylemiştir. Bunların birçoğu tövbe etmeden Allah'ın büyük günahları affettiğini kesin olarak bilemeyiz, aksine mümkün görebiliriz demiştir." (Cürcânî, 2015, 3/592).

Şerîf Cürcânî'ye göre benimsedikleri görüşün iki dayanağı vardır. İlki, affedici, azap hak edilmesine rağmen günahtan dolayı azap etmeyen kimsedir. Ancak Mu'tezile tartışılan durumun dışında böyle bir hak edişi kabul etmemektedir. Çünkü küçük günahlarla azap hak edilmez ve tövbe edilmediği takdirde büyük günahlarla da azap hak edilmez. Geriye kalan yalnızca tövbeden önceki büyük günahlardır. Bu durumda Allah, bunları affetmektedir. İkinci delilimiz, "tövbeden önce büyük günahın affedildiğine delalet eden ayettir: '*Allah kendisine şirk koşulmasını affetmez ama bunun dışında dilediği kimsenin günahını affeder.'* (Nisâ, 4/116) Kuşkusuz şirkin dışındaki bütün günahlar af kapsamına girmektedir ve tövbe şartına bağlamak da mümkün değildir. Çünkü küfür de tövbeyle affedilmektedir." (Cürcânî, 2015, 3/592). Ayet hakkında yorumda bulunan Yazır, sebebi nüzulüne atıfla farklı bir konuya temas eder: "Ehli kitabın şirki dalâletten ziyade bir eseri iftira, diğerlerinin şirki iftiradan ziyade bir eseri dalâlettir. Şu halde biri ahlaksızlığa biri de cehalete râci' demektir. Ve bunların her ikisi de tevbesiz kâbil-i mağfiret değildir. Fakat cehaletten münbais olan şirk erbabının terakkiyat-ı ilmiye ve akliye ile şirkten vazgeçmeleri melhuz olduğu halde mahza ahlaksızlıktan münbais şirk erbabı, ilimde terakki ettikçe azgınlığını artırır." (Yazır, 2021, 2/441).

9. Tövbeyle İlgili Hükümler ve Diğer Uhrevi Bahisler

Yazar önce tövbenin hakikatini ele alırken sözlük anlamından hareket eder. Atıfta bulunduğu ayetin anlamı şöyledir: "Allah fazlı ve lütfuyla onlara döndü ki onlar da itaat ve teslimiyete dönsünler. O halde tövbe, dinde kişinin yapma gücü bulunduğu halde bir daha dönmemek azmiyle isyandan isyan olması bakımından pişmanlık duymasıdır." (Cürcânî, 2015, 3/594). Tanımda yer alan "bir daha dönmemek üzere sözümüz, bir şeyi daha güçlü ifade etmek içindir. Bundan dolayı hadiste '*pişmanlık tövbedir*' buyrulmuştur." (Cürcânî, 2015, 3/596).

Seyyid Şerîf Cürcânî tövbenin altı hükmüyle sözüne devam eder. Burada farklı olasılıklar üzerinden konu ele alınır.

Birinci hüküm: "Zina ettikten sonra iktidarını yitiren iktidarsız zinakar, zinaya pişman olduğu ve yapma kudreti bulunduğu takdirde bir daha dönmemeye azmettiğinde onun tövbesi sahih midir? "Ebû Hâşim bunu men etmiş ve gelecekte fiili yapmama azminin hakikatinin onda tahakkuk etmediğini zira

gelecekte bu fiili yapma kudreti bulunmadığını iddia etmiştir. Diğerleri ise azmin hakikatinin bulunması için kudretin olduğunu varsaymanın yeterli olduğuna dayanarak söz konusu kişinin tövbesinin sahih olduğunu söylemiştir." (Cürcânî, 2015, 3/598).

İkinci hüküm: Bunda tövbenin geçerliliğine dair farazi bir duruma yer veriliyor. "Eğer iktidarsızlaşanın pişmanlığının kabul edilmeyeceğini söylersek korkutucu bir hastalık nedeniyle günahtan tövbe eden kimsenin bu pişmanlığı, tövbe vardır diye kabul edilir mi yoksa kendi tercihiyle değil de korkunun zorlamasıyla olduğu ve dolayısıyla ümitsizlik durumundaki ve kişiyi imana mecbur bırakan durum ortaya çıktığında edilen iman gibi olduğu için kabul edilmez mi? Zira ümitsizlik anında imanın kabul edilmeyeceğinde icmâ vardır. Yazarın korkutucu hastalığın zorladığı tövbe hakkında zikrettiği durumlar, Âmidî'nin nakline aykırıdır. Zira Âmidî o kişinin tövbesinin kabul olduğu yolunda icmâ bulunduğunu nakletmiştir." (Cürcânî, 2015, 3/598).

Üçüncü hüküm: "Mu'tezile tövbede üç şart koşmuştur. İlki haksızlıkların telafisidir. İkincisi, hangi günah olursa olsun kişinin tövbe ettiği o günaha dönmemesidir. Üçüncüsü ise tövbe edilen günaha pişmanlığı bütün vakitlerde devam ettirmesidir." (Cürcânî, 2015, 3/598).

Dördüncü hüküm: Burada yazar ayrıntılı tövbeden söz eder: "Mu'tezile, bir sene günah işlemeyeceğim gibi vakit şartına bağlanmış tövbeyle; şarap içmekten değil de zinadan tövbe etmek gibi ayrıntılı tövbede ihtilaf etmiştir. İhtilafın dayanağı şudur: Bir günahtan günah olduğu için pişmanlık duymak bütün vakitleri ve günahları kapsar." (Cürcânî, 2015, 3/602). Eş'arîler ise her iki tövbenin sahih oluşunda bunlarla aynı görüştedir.

Beşinci hüküm: Burada ise Mu'tezile'nin zorunluluk düşüncesine karşı çıkış vardır. Bilindiği üzere onlar tövbeyi kabul etmenin Allah'a vacip olduğunu söylemiştir. Yazar *"O ki tövbesini kabul eden, kötülükleri affeden ve yaptıklarınızı bilendir."* (Şûrâ, 42/25) ayetine referansla zorunluluğun nefyedildiğini aksine Allah'ın bu kabulü üstlendiğini ve kabul edeceğini ve başka hiç kimsenin bunu yapamayacağına delalet ettiğini düşünmektedir.

Son hükümde ise tövbenin sevap getirici vasfına yer verilir.[8] Âmidî şöyle demiştir: "Görünen o ki tövbe vacip bir itaattir ve dolayısıyla ona sevap verilir. Çünkü tövbe emredilmiştir. Allah: *'Hepiniz Allah'a tövbe edin ey müminler'* (Nûr, 24/31) buyurmaktadır. Emir zâhirde zorunluluğa delalet eder. Fakat kesin değildir, çünkü ruhsat olması, tövbenin kabulünü ilan ve ümitsizliği gidermek amacını taşıması mümkündür. Zira Allah '*Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz, doğrusu kâfirlerden başkası Allah'ın rahmetinden ümit kesmez'* (Yûsuf, 12/87) buyurmaktadır." (Cürcânî, 2015, 3/602).

Diğer ahiret ahvaline gelince yazar sırasıyla kabirde ölülerin diriltilmesinden; münker ve nekir sorgusundan; sırat, mîzân, hesap, kitapların okunması, havuz ve organların şahitliğinden sırayla söz etmektedir. Bunlara dair genellikle nakli deliller kullanırken zaman zaman akli argümanlara da başvurmaktadır.

[8] Mevdudi'ye göre "tevbe, kişinin yaptığı kötülüklerden pişman olması ve yaptığı kötülükten vazgeçerek bir daha yapmamaya karar vermesidir." (Mevdudi, 1996, 5/239).

(Bk. Cürcânî, 2015, 3/604). Son olarak kabir azabı konusuna yer verebiliriz. Yazar bunu hak olarak görmekte ve iki delilden söz etmektedir. Her ikisi de nakli delil olup şu ayetlerdir: *"Onlar sabah akşam ateşe maruz kalıyorlar ve kıyamet günü 'ey Firavun ehli girin en şiddetli azaba' denilecektir."* (Mü'min, 40/46) *"Rabbimiz bizi iki kez öldürdün ve iki kez dirilttin."* (Mü'min, 40/11) Burada dile getirilen söz konusu ayetlerin delaletlerinin açık ve kesin olmadığını belirtmekle yetiniyoruz.

SONUÇ

Seyyid Şerîf Cürcânî perspektifinden eskatoloji ya da diğer adıyla sem'iyyâta tekabül eden ahiret ahvalinin ele alındığı bu çalışmamızda yazarın ele aldığı konularda hem nakli delillere hem de akli temellendirmelere yer verdiği görülmektedir. Şerîf Cürcânî'nin sahip olduğu kelâmi ve felsefi birikiminin eserleri aracılığıyla geleneksel kültürümüze iktibası oldukça değerlidir. Muhaliflerinin düşüncelerine ve gerekçelerine bildiği oranda eserinde yer vermesi de bilimsel ve akademik zihniyetini göstermektedir.

Tövbe konusunda içinde yer aldığı Eş'arîlik ve Sünnîlik çizgisine bağlılığı anlaşılmaktadır. Muarızları durumunda olan Mu'tezile'nin adalet eksenli tövbe nazariyesi değerli olduğu kadar; Kur'an'da tövbenin kabulünün genel eğilim olmasının ve Allah'ın affediciliğinin insan lehine olacak şekilde yorumlanmasının, pozitif bir teolojinin insan açısından hayata ve geleceğe dair umut taşıması bakımından da oldukça değerli olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim ayetlerin geneli dikkate alındığında zâhiri ve lafzî delaletlerinin bu pozitif ve iyimser tutuma yol açtığı söylenebilir. Zira ayetlerde Allah'ın affediciliği karakterinin baskın olduğu anlaşılmaktadır.

İslam geleneğinde ekollerin birbirinden farklı hassasiyetler taşıdıkları bilinmektedir. Bunu diyalektik bir gelişme zemini ve aracı olarak gördüğümüzde bu zenginliğin düşünce dünyamıza dinamizm kazandıracağı müsellemdir. Söz gelimi "vücûbiyetin Allah'a izafe edilmesine sünni ekoller karşı dururken; Allah'ın fiillerinde maslahatın aranmasında ise farklı düşünmektedirler. Allah'tan vucûbiyeti nefyetmeleri, Kur'an dili ve retoriği dikkate alındığında daha isabetli görünmektedir. Diğer taraftan da Mu'tezile'nin keyfi tanrı tasavvurlarına yönelik dile getirdikleri girişimler/şerhler de gözden uzak tutulmamalıdır." (Aydın, 2022, 158).

KAYNAKÇA

Aydın, Mehmet S. (1997). *Din Felsefesi.* 6. Baskı. Ankara: Selçuk Yayınları.

Aydın, Muhammet. (2022). "Salah-Aslah". *Sistematik Kelam*. ed. Özcan Taşcı. Ankara: Nobel Yayınları.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf (metin-çeviri) I-III.* çev. Ömer Türker. ed. İbrahim Halil Üçer. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Esed, Muhammed. (2009). *Kur'ân Mesajı meal-tefsir.* çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. İstanbul: İşaret Yayınları.

Gümüş, Sadreddin. (1993). "Seyyid Şerîf Cürcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 8/134-136. İstanbul: TDV Yayınları.

Keskin, Mehmet. (2013). *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik.* İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Mâtürîdî, Ebu Mansûr. (2015). *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi.* Cilt: 2, çev: B Topaloğlu-K Sandıkçı. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Mâtürîdî, Ebu Mansûr. (2018). *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi.* Cilt: 13, çev: Kemal Sandıkçı. ed. Yusuf Şevki Yavuz. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Mevdudi, Ebu'l Al'a. (1996). *Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri.* 1-7. Genel yayın yön. Ali Bulaç. ter. M H Kayani-Y Karaca-N Şişman-İ Bosnalı-A Ünal-H Aktaş. İstanbul: İnsan Yayınları.

Râzî, Fahreddin. (2020). *El-Muhassal Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe.* Neşir, Tercüme ve İnceleme: Eşref Altaş. Ed. M Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları.

Topaloğlu, Bekir. (1993). "Cennet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları.

Topaloğlu, Bekir. (1988). "Ahiret". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 8/543-548. İstanbul: TDV Yayınları.

Toprak, Süleyman. (1997). "Haşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 16/416-417. İstanbul: TDV Yayınları.

Türker, Ömer. (2015). "Seyyid Şerîf Cürcânî". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. İsmail Çalışkan. c. 6. 993-1024. İstanbul: İnsan Yayınları.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. (2021). *Hak Dini Kur'an Dili.* İnceleme-Tenkitli Metin. haz. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Zemahşerî, Ebu'l Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. (2017). *El-Keşşâf an Hakâ'ikı Ğavâmidı't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*, *Keşşâf Tefsiri.* çev. A Hatip – A Temizer - Ö Çelik – M Coşkun- M Erdoğan – A Enes Taş. ed. Murat Sülün, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Siyasal Sistem ve Siyasal Partiler: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme

Şaban ÖZTÜRK[1]

[1] Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, sozturk78@gmail.com. ORCID:0000 0002 2095 195X.

ÖZET

Siyasal sistemin en önemli aktörleri kuşkusuz siyasal partilerdir. Siyasal partilerin tarihi çok eski dönemlere dayanmasa da, modern dönem ulus-devlet sistemlerinin ve siyaset kurumunun işlevselliği bakımından son derece önemli misyonları olduğu kabul edilmektedir. Küreselleşme döneminde siyaset ve siyasal sistemlerin işlevsel olabilmesi yaşanan değişim ve dönüşüme ayak uydurabilmesi ile ilişkilendirilmektedir. Demokrasinin kökleştiği düşünülen gelişmiş ülkeler ile siyasal sistemlerin henüz kurumsallaşmadığı ulus-devletlerde siyasal partilerin toplumsal işlevlerinin farklılaştığı söylenebilir. Aynı şekilde bir ülke için siyasal partilerin işlevi dönemlere göre de farklılık arz etmektedir. Bu farklılığın temel nedenleri küresel siyasetin ve toplumsal taleplerin/beklentilerin değişmesi olarak açıklanabilir. Türkiye'de siyasal sistemde yaşanan derin dönüşümün Osmanlı son dönemleri ile birlikte ele alındığı görülmektedir. Ancak cumhuriyet dönemi ile birlikte değişen siyasal sistem uzun süre tek parti iktidarına göre şekillenmiş, 1946 yılında çok partili sisteme geçiş sağlanmıştır. 2018 yılında ise Cumhurbaşkanlığı sisteminin fiilen uygulanmasıyla siyasal sistemde önemli dönüşüm yaşanmıştır. Bu değişim ve dönüşüm aynı zamanda siyasal partiler ve toplum için yeni bir dönemin başlangıcı olarak görülebilir. Literatür taramasına dayalı nitel bir araştırmaya dayanan çalışmamızda siyasal sistem ve siyasal sistem içinde siyasal partilerin işlevlerine değinilmektedir. Bu kapsamda Türkiye'de siyasal partilerin siyasal sistemlerin değişimi ve kurumsallaşmasında oynadığı rol ele alınmaktadır. Çalışmada ayrıca Türkiye'de yaşanan son sistem değişikliği ile siyaset kurumunda ve siyasal partilerdeki değişimlere değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Sistem, Siyasal Partiler, Demokrasi, Küreselleşme, Cumhurbaşkanlığı Sistemi.

GİRİŞ

Siyasal partiler, siyasal sistemin en önemli öğelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bunun temel sebebi; devletin toplumla kurduğu ilişkilerin en önemli ayağını teşkil etmesidir. Siyasal partilerin farklı konumlarını ve farklı rollerini içinde bulunduğu toplumun genel özellikleri ile beraber, ideolojilerin toplumdaki yansımalarına, sınıfsal farklılıklara ve siyasal sistemin bizzat kendisine dayanarak açıklamak mümkündür. Ulus-devlet yapılanmasının bir sonucu olarak siyasetin taşıyıcısı olan siyasal partilerin misyonu, ülkeden ülkeye göre değişebileceği gibi aynı ülkede dönemler arasında da farklı özellikler gösterebilmektedir. Liberal kapitalist ülkeler ile sosyalist ya da faşist düzenlerin hakim olduğu devletlerde siyasal partilerin fonksiyonlarının birbirinden farklı olabileceği tahmin edilebilir. Bu durum devlet-toplum veya birey-devlet arasındaki ilişkilerde siyasal

partilerin oynayabileceği roller ile de yakından ilişkilidir. Çünkü siyasal partiler, toplumun siyasal sisteme katılımında ve seslerini duyurmalarında bir köprü görevi üstlenmektedirler.

Modern dönemde demokrasinin meşruiyet ve rızaya dayandığı dolayısıyla sistemin meşruiyet arayışında toplumun rızasının önemi vurgulanmaktadır. Sistem açısından meşruiyetin yolu ise en basit ifade ile seçmenlerin ihtiyaçlarının bilinmesi ve ona göre gereken adımların atılmasıdır. Bu bilinçle hareket eden siyasi partiler, parti programları ve farklı propaganda araçları ile toplumu etkilemeye çalışmaktadırlar. Geçmişten farklı olarak siyasal partiler tarafından sosyal medyanın da aktif olarak kullanıldığı bir dönem yaşanmaktadır.

Türkiye'de de siyasal sistemi ayakta tutan, devamını sağlayan ve toplum ile devlet arasında önemli görev üstlenen siyasal partilerin oldukça fazla olduğu dikkati çekmektedir. Bunlardan bir kısmı uzun süredir varlığını devam ettiren ve dönemsel olarak iktidarda ya da muhalefette bulunan partilerdir. Bunların dışında yeni kurulan ancak çoğu mevcut partilerden bir şekilde ayrılmış olmakla birlikte benzer anlayışla yola devam eden siyasal partilere de rastlamak mümkündür. Bu kapsamda iki binli yıllarda Türkiye'de siyasal partilerin sayısında dikkat çekici şekilde artış olduğu gözlenmektedir.

Çalışmada siyasal sistemlerde siyasi partilerin önemine değinilmektedir. Buna ilaveten Türkiye'de siyasi partilerin genel özellikleri ve yirmi birinci yüzyılın başlarında siyasal partilerin Türk siyasi hayatına etkilerine değinilmektedir.

Siyasal Partilerin Kısa Tarihi

Genellikle hükümetle/devletle ilgili faaliyetleri ifade eden veya bu tür faaliyetlerle ilgili bir kavram (Yayla, 2017: 178) olarak tanımlanan siyaset, belli bir dönemden sonra siyasal partilerle birlikte anılmaya başlanmıştır. Bunun temel sebebi çoğu zaman siyasetin, siyasal partilerin faaliyetlerinden ibaret görülmesidir.

Göktürk (2016: 246)'e göre; modern anlamda siyasal partilerin ilk örnekleri ABD (1795-1800) ve İngiltere'de (1877) görülmüştür. Buna karşın dünyada siyasal partilerin yaygınlaşması İkinci Dünya Savaşı sonrasına dayanmaktadır. Göktürk, Birleşik Devletlerin toplumsal yapısının özelliklerinden dolayı oy hakkının genişlemesinin, siyasal partilerin diğer Batı devletlerinden önce burada ortaya çıkmasını sağladığını ifade etmiştir. Ancak ABD'de oy hakkının genişlemesini sağlayan ve bugünkü anlamda siyasal partileri oluşturan durumun on dokuzuncu yüzyıla gelindiğindeki mevcut sınıflar arası mücadelenin biçimlerinden kaynaklandığını belirtmiştir. Göktürk Birleşik devletlerin siyasal sistemine ilişkin şu ifadelere de yer vermiştir (2016: 253):

"Birleşik Devletler siyasal parti yapısını belirleyen önemli bir etken iki partili bir siyasal sistemin belirleyiciliğidir. Tarihsel olarak Birleşik

Devletler toplumsal yapısının etkileri sonucunda Cumhuriyetçi ve Demokrat Parti ekseninde gelişen ABD siyasal partilerinin temel yapısını ise liberal doktrin belirlemektedir. II. Dünya savaşı sonrası ulus-devlet oluşumu sürecinde, modernleşmekte olan ülkeler üzerinde çok partili sistemin kurulması ve liberal demokrasi modelinin gelişmesinde, ABD siyasal partileri ve sistemi önemli bir role sahiptir."

Karpat (2020: 18-19), Türk siyasal sisteminin özünde üç farklı tarihsel dönemin ürünü olduğunu belirtmiştir. Bu dönemler; birincisi on beşinci yüzyıla dayanan Osmanlı geçmişi ve siyasal kültürü, ikincisi Jön Türkler ile doruk noktasına ulaşan sosyoekonomik değişimlerle örülü dönem - ki aslında bu, geleneksel siyasetin sona erdiğini ve politik sistemin toplumsal tabanının genişlediğini gösteren bir geçiş dönemiydi- üçüncüsü ise Cumhuriyet Dönemi ki Kurtuluş Savaşı ile başlamıştır. Bu nedenle Türkiye siyasi tarihinde, demokrasinin gelişimi, temsil mekanizması ve siyasal partilerin kurulması süreci genellikle Osmanlı son dönemlerinden itibaren ele alınmıştır. Buna göre siyasal sistemin önemli unsuru olan siyasal partilerin kökenleri Osmanlı son dönemi modernleşme ve Batılılaşma çabaları ekseninde yapılan reformlara kadar götürülebilir.

Ancak günümüzdeki anlamıyla serbest seçimlere katılma sürecinin başlaması ve siyasal partilerin demokratik bakımdan sisteme dâhil olmaları için İkinci dünya Savaşı sonrasını beklemek gerekecektir. Sevinç (2021: 73-74), Türkiye'de modernleşme ve Batılılaşma akımının 1920'lerden beri devlete yön veren akım olduğunu vurguladıktan sonra hakim gücün, dünya genelinde değişen konjonktür, ekonomik iş birliği ve güvenlik kaygıları nedeniyle Batı ile kurduğu ilişkilerin bir sonucu olarak tek partili sistemde değişime gitmek durumunda kaldığını aktarmıştır. Sevinç'e göre 1940'lı yılların sonu 1950li yılların başında meydana gelen bu değişimde, savaş sonrası dönemin ekonomik, sosyal ve siyasal zorunlulukları önemli etken olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde dış politika ihtiyaçlarının iç siyaseti belirlediği ifade edilmiştir.

Buna ilaveten Türkiye siyasal sisteminin şekillenmesinde Soğuk Savaş döneminin etkisi de sıkça vurgulanmıştır. Soğuk Savaş koşullarının bağlamlarıyla Türkiye siyasal sistemini anlamlandırdığını belirten Ete (2011: 7-8), bu dönemde bir taraftan serbest seçimler ve çok partili siyasal hayatın devam ettirilerek demokratik mekanizmaların işlerliğinin sağlandığını, diğer taraftan da siyasal sisteme yansıyan millet iradesinin zaman zaman sınırlandırılarak Kemalist politikaların devamının garanti altına alındığını ifade etmiştir.

Siyasal Partilerin Siyasal Sistemdeki Yeri

Siyaset ve siyasal sistem bir yönüyle iktidara ilişkin bir alan olarak toplumun yönetimine dair kararların alınması yani yönetim işlevinin yerine getirilmesidir. Çiftçi ve Yılmaz'ın (2013: 84) da belirttiği gibi;

"Siyasal toplumun oluşumundan bu yana insanların en çok uğraştığı konulardan biri toplumun nasıl yönetileceği konusudur. Yöneten-yönetilen ayrımının başlangıcına dayandırılabilecek olan siyasal toplumun oluşumundan itibaren yönetim yetkisinin kime ait olduğu sorunu (toplumun tümüne, belli kesime ya da tek bir kişiye) sürekli tartışma konusu ola gelmiştir." Bu şekilde yönetimin hukuku, kuralları ve düzeni ile ilgili hususların siyasal sistem ile açıklandığı görülmektedir.

Şaylan (1981: 5) ise, siyasal iktidarın yapısı ve kullanılış biçimiyle ilgili bir kavram olan siyasal sistemi, otorite ya da iktidar içeren yerleşik ve belli insan ilişkileri kalıbı olarak tanımlamıştır. Burada kurumsallaşmış insan ilişkileri biçiminin söz konusu olduğu belirtilmektedir. Şaylan'a göre siyasal sistemi belirleyen esas iktidarın oluşu ve kullanılış biçimidir. Bu nedenle başta Aristo olmak üzere, birçok düşünür ve filozof siyasal sistem üzerine tartışmış ve kuramlaştırma çabalarına girişmişlerdir.

Siyasal sistemler, siyasal kültüre ilaveten bir ülkedeki siyasal kurumların ve işleyişlerinin tanınması, fonksiyonlarının ve birbirleriyle etkileşimlerinin açıklanması, bireylerin ve toplumun bu yapılarla ilişkilerinin anlaşılması yönüyle önemlidir. Ancak değişim ve dönüşümün hızlandığı küreselleşme çağında, bu değişim ve dönüşümün siyasal sistemler için de geçerli olduğu söylenebilir. Bireysel ve toplumsal anlamda ihtiyaçların ve şartların değişmesi, iç ve dış etkenlerin farklılaşması, güç dengelerini de değiştirebilmekte dolayısıyla bu sonuçların siyasal sisteme yansımaları mümkün olmaktadır.

Öte yandan siyasal sistem içinde yer alan siyasal partiler, yönetim ve siyasetin can damarı olarak görülmektedir (McCormick, 2020: 100-101). Aynı hedeflere yönelmiş bireyleri bir araya getiren ve örgütleyen bir mekanizma olarak siyasal partiler, sistemin işleyişinde kritik misyona sahiptirler. Ancak tüm ülkelerde aynı siyasal sistem işletilmediğinden, siyasal partiler ve bu partilerin işleyiş mekanizmaları da birbirinden farklı olmaktadır. Bazı ülkelerde tek partili veya hâkim parti sistemlerinin olmasına karşılık, iki partili ya da çok partili siyasal sistemlerin varlığı bilinmektedir. Çin, Küba gibi bazı ülkeler tek parti, Rusya ve Hindistan örneklerinde hâkim parti, ABD'de iki partili sistemlerin örnek olarak gösterilmesi olasıdır. Avrupa ülkeleri başta olmak üzere dünyanın birçok ülkesi ise çok partili sistemlere örnek olarak gösterilebilir.

Özbudun (1964: 40-41), Duverger'nin parti sistemi tasnifinin sadece nümerik olmadığını, bir ülkedeki partilerin sayısının, partilerin ve parti sisteminin mahiyetini derinden etkilediğini vurgulamıştır. Buna göre tek parti sistemi ile diğerleri arasında izah gerektirmeyecek kadar önemli fark mevcuttur. Özbudun, iki parti sistemindeki partiler ile çok parti sistemindeki partilerin arasında da önemli ayrılıkların olduğunu şu şekilde izah etmiştir:

"îki - parti sistemindeki partilerle çok - parti sistemindeki partiler arasında da önemli ayrılıklar mevcuttur. Bunlardan ilkinde, her iki parti de «çoğunluğa yönelmiş» partilerdir(party with a majority bent). Bu deyim,

«parlâmentoda salt çoğunluğa sahip veya kurumların olağan şekilde işlemesi halinde birgün böyle bir çoğunluğa sahip olması muhtemel» partileri anlatmaktadır. Çoğunluk yönsemesi, partilerin psikolojisi üzerinde önemli bir rol oynar. Çoğunluğa yönelmiş bir parti, halen muhalefette olsa bile, günün birinde iktidar sorumluluğunu tek başına yükleneceğini bilir. Bu ise, partinin sosyolojik mahiyetini tamamen değiştirir ve onu, zorunlu olarak, realist kılar. Çoğunluğa yönelmiş bir parti rahatça demagoji yapamaz. Programında teorik sorunlardan çok, somut problemlere önem verir. Uygulanması güç ihtilâlci ilkeler yerine, sınırlı ve belli reformlara yönelir. Bütün bunların sebebi, partinin, birgün programını uygulamaya davet edileceğini bilmesidir. Ölçüsüz vaatler ve demagoji böyle bir ortam içinde, açıkça partinin zararınadır. Çok-parti sisteminde ise partiler, pek ender olarak, çoğunluk yönsemesine sahiptirler. İktidarı, ancak diğer partilerle paylaşarak yüklenirler. Dolayısıyle başarısızlıklarının sorumunu iktidar ortaklarına yıkmak daima mümkündür. Diğer bir deyimle sistem, partilerin demagoji yapmasını ve uygulanması imkânsız programlan savunmasını engellemez, aksine bunu teşvik eder."

Siyasal partiler, toplumun, siyasete katılma yönündeki isteklerinin bir sonucu olarak kabul edilebilirler. Dolayısıyla tüm toplumlarda siyasal katılım aynı şekilde veya aynı doğrultuda olmayabilir. Kimi toplumlarda bu isteğin çok fazla olmasına karşın diğer bazı toplumlarda ise oldukça düşük düzeydedir. Bu nedenle siyasal katılma isteğinin siyasal partileri oluşturmaları gibi onları şekillendirdikleri de bir vakıadır. Aynı şekilde toplumların çıkar çatışmalarının olduğu alanlar çatışma eksenleri olarak görülmektedir. Çatışma eksenleri değiştikçe toplumun misyonunu üstlenen siyasal partilerin de değişime uğradıkları gözlenmiştir. Dolayısıyla siyasal partilerin çıkış noktası olan burjuvazi, Avrupa'da Fransız İhtilalı, sınıf farklılaşmaları ve sanayileşme gibi olguların siyasal partilerin çıkış noktası olduğu kabul edilebilir. Bunlara ek olarak milliyetçilik, modernleşme ve demokrasi siyasi partilerin çatışma eksenlerini oluşturmaktadır. Belirtilen dinamiklerin siyasal partilerin mücadele alanı oldukları ve onları şekillendirdikleri görülmüştür.

Siyasal partilerin Batı dışındaki birçok ülkedeki çıkış noktaları bağımsızlık mücadeleleri ile ilişkilendirilmektedir. Bağımsızlık mücadelesini yürüten dinamiklerin siyasal partileri oluşturma konusunda öncü oldukları söylenebilir. Aynı şekilde bu partilerin devletleşme, modernleşme ve ulus inşası sürecini yürütmeleri de mümkün olmuştur. Ancak değişen sosyolojik yapı siyasal partilerin de farklılaşmasına ya da yeni siyasal partilerin ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla ülkelerin tarihi seyri içinde siyasi partilerin toplumsal taleplere göre rol oynadığı, değişim ve dönüşüm geçirdiği gözlenmiştir. Ancak siyasal partilerin oynadığı toplumsal role ilişkin bir ayna görevi görüp görmedi hususu tartışmalıdır. Zira gerek siyasal sistemden gerekse toplumdan kaynaklanan faktörler buna engel olabilir. Yine de toplumsal etkileşimin sürekli olduğu bir düzlem olarak siyasal

partiler kendisi dönüşüme uğradığı gibi toplumsal dönüşüme öncülük ettikleri ifade edilebilir. Bu kapsamda siyasal kimliklerin inşası da siyasal partilerin oynadığı toplumsal rolle ilişkilendirilebilir.

Siyasal sistemler için siyasal partilerin bir istikrar aracı oldukları da iddia edilebilir. Bu iddia birkaç açıdan ele alınabilir. Öncelikle toplumdan gelen çok farklı istekler siyasal partiler tarafından sistematik hale dönüştürülmektedir. Parti programlarının dışında, iktidara geldiklerinde neler yapacaklarını ilan ederek bir bakıma farklı talepler bir arada yapılacak hedefler olarak gösterilmektedir. Ya da farklı taleplerin bir sentezi oluşturularak, parti görüşü haline getirilir. Ancak bu durum genellikle partiler içinde gruplaşmaların diğer bir ifade ile hizipleşmelerin önünü almaz. Siyasal partilerin büyüdükçe hiziplerin artması dikkat çekmektedir. Gruplaşmalar, parti içi demokrasinin nasıl oluşturulacağına ilişkin yeni sorunları da gündeme getirmektedir.

İkinci husus, tüzel kişilik olan siyasal partiler, temsil ettiği kişi veya topluluklar adına politika üretirler. Bu politikalarla iktidarı ve ona bağlı organları etkilemeye çalıştıkları gibi gündemi de belirlemek için de çaba harcarlar. Böylece kişi ya da toplulukların tek başlarına yerine getiremeyecekleri işlevleri yerine getirirler. Ayrıca siyasi partiler demokrasinin gerekliliği ve işlerliğini ön plana alarak siyasal sistemin sürekliliğine katkı sunarlar. Bu yönüyle siyasal partiler bir bakıma bireyleri siyasete ve siyasal alana hazırlamaktadır. Fakat bu noktada tüm partilerin aynı olmadığı ve kategorize edildikleri görülmektedir. Hatırlanacağı üzere geleneksel parti ve kitle partisi ayrımı, siyasal partilerin topluma bakış açısı, bireylere yaklaşımı, iktidara ilişkin hedefleri gibi konular üzerinden yapılmaktadır.

Siyasal Partiler ve Türkiye'de Siyasal Partilere Genel Bakış

Demokrasinin geçerli olduğu rejimlerde, siyasal partilerin iktidara gelmek için faaliyette bulundukları, yeterli desteğe ulaştıklarında iktidara sahip oldukları, aksi durumda ise muhalefet rolünü üstlendikleri bilinmektedir. Her iki durumda da belli bir kitlenin temsiliyeti söz konusu olmaktadır. Yani iktidar olmamak temsilden uzaklaştırmadığı gibi siyasal sistem içerisinde bir denetim mekanizması işlevinin yerine getirilmesini gerekli kılmaktadır.

McCormick (2020: 101), siyasal partilerin altı ana işlevi yerine getirdiklerini belirtmiştir. Bunlar;

Hükümetler eliyle iktidarın kullanılabilmesi için bir temel oluşturmak.

Seçmenlere ve adaylara, önlerindeki politika seçeneklerini daha iyi anlamalarına katkı sağlayacak ideolojik etiketleri ve diğer referans noktalarını vererek rehberlik etmek.

Seçmenlerin çıkarlarını ortak bir değerler ve hedefler manzumesiyle birleştirmek.

Seçmenleri seçimlere katılmak üzere harekete geçirmek.

Seçimli makamlar için üye ve aday toplamak.

Otoriter rejimlerde partiler, alternatifler sunmaktan ziyade, alternatifleri kontrol etmeye ve sınırlamaya odaklanırlar.

Bu işlevlere bakıldığında siyasi partilerin, iktidara ve yönetime olduğu kadar, bireye ve topluma dönük misyonunun olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bireylerin iktidarları etkilemek ve kendi istekleri doğrultusunda karar alınmasını sağlamak için siyasal sistemle ilişki kurmaları gereklidir. İşte siyasal partiler, vatandaş ile iktidar arasında bu ilişkinin kurulabileceği zemini hazırlamaktadırlar. Ayrıca siyasal partilerin kuruldukları süreçte devlete ve topluma dair misyonları olabilmektedir. Çaylak ve Kaymal (2021: 52), Cumhuriyetin kurucu partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası/Partisi (CHP)'nin kurulma amacının Osmanlı devlet sisteminden demokratik cumhuriyete geçişte gerekli yeniliklerin yapılması olduğunu ancak şekli reformlardan ibaret bu dönüşüm çabalarının demokrasinin ruhunu yakalamak ve toplumsal düzeyde içselleştirmekten son derece uzak kaldığını belirtmişlerdir. Çaylak ve Kaymal, Demokrat Parti'nin rolünün ise tek parti yönetiminden memnun olmayanların bir araya gelmesi şeklinde ortaya çıktığını ifade etmişlerdir. Kısacası siyasal sistemlerin meşruiyeti ve işleyişi bakımından siyasal partiler son derece önemli misyonlar üstlenebilmektedirler.

Türkiye'de siyasal sistem içerisinde zaman zaman darbelerle kesintiye uğratılsa da siyasal partilerin sürekliliğinden bahsedilebilir. Buna ilaveten siyasal partilerin, Anayasa Mahkemesince kapatılmalarına da sıkça rastlandığı ifade edilmiştir. Aliefendioğlu'na göre kapatma davaları Türkiye'de siyasi partilerin korkulu konularıdır. Aliefendioğlu, Türkiye'de bir döneme dair kapatma davaları ve verilen kararlara ilişkin şunları aktarmıştır (1999: 104-105):

"Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası döneminde kapatılması istenen altı siyasî pani hakkında kapatma kararı vermiş, 1982 Anayasası döneminde ise, açılan 25 davadan 16'sını kabul ederek kapatma, 9'unda ise ret kararı vermiştir. Anayasa Mahkemesi, böylece, 1968 - 1998 yılları arasındaki 30 yıl içerisinde toplam 22 kapatma kararı vererek sanırım erişilmesi güç bir rekora ulaşmıştır. Kapatma kararlarının beşinde, AYM'nin verdiği ihtar kararına uyulmaması; birinde, kapatılan bir başka partinin ad ve ambleminin kullanılması ve kapatılan partinin devamı olduğunu ileri sürülmesi; başka birinde iki dönem milletvekili seçimlerine katılmama; üçünde, lâiklik ilkesine aykırılık; onikisinde ise, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesine ve azınlık yaratmama kuralına uymama nedenlerine dayandırılmıştır."

Bununla birlikte Türkiye'de siyasal sistemin işleyişinde toplum üzerinde oluşturulan algı dikkat çekmektedir. Demokratik açıdan en olumsuz durumlarda bile demokrasinin kurum ve kurullarıyla işler olduğu algısı siyasal partiler ve seçimler üzerinden oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu durumun bir taraftan Batı ile ilişkilerin seyrine göre değerlendirilse de diğer

taraftan gerilimli süreçlerde toplumun rahatlatılması şeklinde de okunabilir. Bu konuda Miş (2018: 324) tarafından yapılan aşağıdaki açıklamalar konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

"Türkiye'de 14 Mayıs 1950'den itibaren, askeri cunta darbelerinden sonra dahi, demokratik seçimler düzenli olarak yapılmıştır. Türkiye'nin demokrasi tarihinde darbeler, siyasi krizler ve siyasal sistemin ürettiği sorunlar devamlılık arz ettiği için seçimlerin çoğu zaman siyasal ve toplumsal alanı rahatlatacağı varsayılmıştır. Dolayısıyla da birçok seçim "tarihi", "kritik" ve "milat" gibi kavramlarla nitelendirilmiştir. Seçimlerin yapılmasının ardından da sistemdeki krizler, bazıları geçici de olsa, çözüme kavuşturulmuştur."

Burada seçimlerin yapılabilmesi için bir siyasal sisteme ve seçimlerde rekabet edecek siyasal partilere ihtiyaç olduğu hatırlanmalıdır. Ayrıca seçimlerin bir rahatlatma aracı olarak kullanılması da manidardır. Buna rağmen seçimler ve siyasal partilerin tutumlarının, çoğu zaman krizlerin aşılması, gerilimlerin azalması ve demokrasiye olan güvenin artması bakımından işe yaradığı söylenebilir.

Küreselleşme Döneminde Türkiye'de Siyasal Partiler ve Temsiliyet

Genel olarak küreselleşme sürecinde siyasal partilerin birey ve toplum üzerindeki etkilerinin azaldığı söylenebilir. Geçmişte tercih konusunda daha katı olan seçmenlerin, rahatlıkla farklı partilere yönelebildikleri yani partilere bağlılığın azaldığı belirtilmektedir. Bu durumun oluşmasında, siyasal partilerin yapılanmaları bakımından oluşan sıkıntılar, liderlerin beklentileri karşılayacak ölçekte karizmatik olmaması, belli grupların çıkarlarının gözetilmesi ve giderek artan taleplerin karşılık bulmaması gibi sebeplerin sayıldığı görülmektedir. Bazen de partilerin siyasetin değişen doğasına veya yeni kitlelere ayak uyduramadıkları iddia edilmektedir. Böylece temsiliyet sorununun gündeme geldiği ifade edilebilir. Tekin ve Çiftçi (2006: 71) tarafından da belirtildiği gibi; günümüzde temsil olgusu, modern demokrasilerin uygulanması yönüyle zorunludur. Modern demokrasinin mümkün olan tek formu ise "temsili demokrasi" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Buna karşın siyasal partilerin seçmen kitlesini temsil etmede sıkıntı yaşadıkları özellikle son dönemlerde sıkça gündeme gelmektedir. Keskin (2017: 492) temsil sorunlarına ilişkin şunları aktarmıştır:

"Temsil krizi küresel neoliberal süreçlerin de etkisiyle partilerin politik irade oluşturma ve çıkarları temsil etme özelliklerinin kaybolmasına, politik karar almanın uluslar ve ulusüstü kuruluşların etkisi altına girmesine işaret etmektedir. Böylelikle parlamentolar ve fraksiyonlar müzakereci kararların alındığı mekanlar olmaktan çıkmakta, milletvekillerinin temsil ettikleri kesimin somut yaşamsal koşullarıyla bağları ortadan kalkmaktadır"

Temsil konusunda Türkiye'nin bazı özellikler yönüyle Batı'dan ayrıldığı, siyasal sisteme seçmenlerin katılımının iyi olmasına rağmen

siyasal partilerin genellikle istikrar sorunu yaşadıkları görülmüştür. Dolayısıyla bu sorun, bir taraftan siyasal partilerin oy oranlarında çık hızlı değişimlere yol açtığı gibi zaman zaman partilerin kapanmasına veya yeni partilerin siyasal yaşama katılmasına neden olmaktadır.

Arpacı (2017: 134) da küreselleşme ile birlikte yaşanan dönüşüm sürecinin ve ona eşlik eden postmodern durumun, hem modern siyaset algılarını hem de siyasal kurumları değişime uğratmada oldukça iddialı olduğu belirtmiştir. Bu sürecin modern devlet gibi siyasi partileri de aşındırdığını ifade eden Arpacı, liderlerin partilerden çok daha önemli hale gelmeye başladıklarını vurgulamıştır. Aslında bu anlayışın geçmişten beri devam ettiği söylenebilir. Ancak her konuda değişim ve dönüşümü dayatan küreselleşmenin siyasal partilerde liderliğin önemini zayıflatmaması dikkati çekmektedir.

Bu duruma bir de uluslararası ilişkiler ve dış politika açısından bakmak faydalı olabilir. Çünkü bu dönemde yaşanan gelişmeler ülkelerin dış politikalarına dolayısıyla iç siyasetine etki ettiği kabul edilmektedir. Küresel düzeyde realist politikalara bağlı olarak ulus-devletlerin sürekli rekabet halinde oldukları düşünüldüğünde siyasal partilerin ve bu çerçevede liderliklerin rolü daha iyi anlaşılabilecektir. Doğal olarak toplumlar uluslararası ilişkilerde ya da dış politikada karizmatik liderleri iktidarda görmek isterler. Küreselleşme sürecinde bu isteğin daha çok ön plana çıktığı söylenebilir. Gerek ikili diplomaside gerekse konferans diplomasisi ya da BM Genel Kurulu gibi uluslar arası toplantılarda liderlerin tutum ve davranışları olumlu veya olumsuz olsun iç siyasete yansımaktadır. Böylece siyasal partilere liderlik eden kişilerden toplumun beklentisinin arttığı ifade edilebilir.

Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında Türkiye'de siyasal partilere ilişkin veriler güncellenmektedir. Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından güncellenen bu verilere göre mevcut parti sayısı 189 olarak kaydedilmiştir2. Ancak bunlardan sadece 14'ü TBMM'de temsil edilmektedir. Bununla birlikte mecliste temsil edilmese de aktif faaliyetler yürüten parti sayısı da oldukça fazladır3. Bu durum aslında toplum tarafından siyasal parti anlayışının sistem içindeki yerinin önemsendiği şeklinde algılanabilir. Dolayısıyla birçok partinin mevcut durumuna göre iktidar olamayabileceği veya muhalefette önemli bir tutamayacağı görülse bile bir şekilde sistem içinde varlığını sürdürmesi demokratik açıdan olumlu görülebilir. Ayrıca 2018 yılından itibaren değişen sistem yapısı ve Cumhurbaşkanlığı sistemine geçiş ile birlikte TBMM'de temsil sayısının arttığı görülmektedir. Ancak önceki dönemlerde uygulanan ülke seçim barajı olan %10 gibi yüksek bir oranın ve seçim sistemlerinin TBMM'de çok daha az partinin temsil edilmesinde önemli payı olduğu söylenebilir.

[2] Bkz.: https://www.yargitaycb.gov.tr/item/1093/siyasi-parti-genel-bilgileri, 15.12.2025.
[3] Bkz.: https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiyede-168-siyasi-parti-faaliyet-gosteriyor/3443449, 15.12.2025.

Türkiye'de sistem değişikliği siyasal partileri ve onların seçim stratejilerini de değişime uğratmıştır. Yeni sistemde yüzde elli oranını geçme şartı ittifak siyaseti olarak adlandırılan adeta zorunlu durumu ortaya çıkarmıştır. Buna göre iktidar olabilmek için partilerin bir araya gelmeleri, ittifak yapmaları gerekli görülmüştür. Böylece büyük küçük fark etmeden siyasal partilerin bir araya geldikleri, pazarlık görüşmeleri yaptıkları ve bazen de büyük oy potansiyeline sahip partilerden ayrıldıktan sonra yeni parti kurmak suretiyle ittifaklar içinde yer alıp iktidar ortağı olmaya dönük stratejiler izlenmiştir. Miş (2023), bu durumun siyasi alanda parçalanmaya yol açtığını, büyük partilerin tabela partileri olarak nitelendirilen küçük ya da yeni partilere göre şekillenmek zorunda bırakıldıkları için siyasetin değersizleştiğini dile getirmiştir. Ancak Miş'e göre sonuç tamamen olumsuz değildir. Çünkü yeni durumun seçmenleri alternatiflere yöneltebildiği, kendi partisine mesafe koyan seçmenlerin ittifak içinde kazanılma imkânını doğurduğu gözlenmiştir.

Ancak siyasal sisteme duyulan güvenin bir yönüyle siyasal partiler tarafından oluşturulduğu düşünüldüğünde, son dönemlerde siyasi partilere ve liderlere yönelik artan eleştiri ve güvensizliklerin sistemi de olumsuz etkileyebileceği düşünülmektedir. Siyasetin ve siyasal sistemin sadece iktidardan ibaret olmadığını düşünerek her bir siyasal partinin kendi misyonuna ve ülkenin geleceğine uygun şekilde siyaset yapmasının hem gelecek ve hem de ülke siyasetinin kalitesini artırma adına gerekli olduğu bilinmelidir. Türkiye'de yaşanan sistem değişikliğinin siyaset kurumuna güvenin tesisi için bir fırsat olabileceği kabul edilebilir. Ancak bu küreselleşme sürecinde bunun hiç de kolay olmayacağı anlaşılmaktadır. Artan toplumsal talep ve beklentiler karşısında hükümetlerin olduğu kadar siyasal partilerin de uygun politika üretmeleri sistemin kurumsallaşmasına ve siyaset kurumuna karşı oluşan güven erozyonunun önlenmesine yardımcı olabilecektir. Bu aynı zamanda denetim mekanizmalarının da gelişmesini sağlayabilecektir.

SONUÇ

Siyasal sistemin işlerliği bakımından siyasal partilerin misyonu ve işlevi son derece önemlidir. Öncelikle siyasal partiler toplumun görüşleri doğrultusunda sisteme yön vermektedirler. Çoğu zaman dağınık haldeki görüşlerin ve farklı eğilimlerin bir araya getirilmesi, yönlendirilmesi, toplumsal sorunların çözümüne katkı sunulması siyasal partiler tarafından yerine getirilmektedir. Siyasal partiler, bir taraftan siyasal sistemin aksayan yönlerini düzenlemeye çalışırken, diğer taraftan parti tüzük ve programları ile iktidar olabilmek için halkın desteğine başvurmaktadırlar. Ayrıca toplumda birbirinden ayrı görüşlerin ve çatışan düşüncelerin sistem içerisinde temsili siyasal partiler tarafından yapılabilmektedir. Demokrasinin katılımcı ve çoğulcu yönlerinin hayata geçirilmesi de yine siyasal partiler marifetiyle mümkün olabilmektedir.

Küreselleşmenin siyasal sisteme etkileri önemli ölçüde siyasal partiler üzerinden yansımaktadır. Ancak Türkiye gibi ülkelerde birçok yeni siyasi aktörün ortaya çıkmasına rağmen, küreselleşme süreci siyasal partilerde lider olgusunu zayıflatmamıştır. Liderlik anlayışının ve toplum tarafından kabulünün partilerin programlarının da önüne geçtiği veya geçmişten tevarüs eden lider odaklı siyasi parti düşüncesinin sürdüğü söylenebilir. Bu anlayışın yaygınlaşmasında küreselleşme dönemi uluslararası ilişkilerin ve bu kapsamda dış politikadan beklentilerin etkili olduğu söylenebilir. Zira realist politikaların hâkim olduğu küresel siyasette ulus-devletlerin dış politikalarının yürütülmesi her zamankinden daha güçtür. Bu nedenle siyasal partilerin ve liderliklerin toplum tarafından tercihlerinde dış politikanın ön sıralarda yer aldığı kabul edilmektedir.

Türkiye'de gerçekleşen siyasal sistem değişikliğinin, gerek iç siyasette gerekse dış politika ve küresel siyasette yaşanan değişimin yansımaları şeklinde okunması da mümkündür. Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreği biterken, Türk siyasal hayatı açısından çok sayıda siyasal partinin faaliyette olması, bunlardan şu an için on dört partinin TBMM'de temsil edilmesi siyasal sistem ve temsiliyet bakımından olumlu görülebilir. Ancak demokrasinin tam olarak yerleşmesi, siyasal istikrarın sağlanması, siyaset ve siyasetçilere duyulan güvenin artması sadece siyasal sistemin değişmesi ve siyasal partilerle veya liderlerle ilişkili değildir. Bunlara ilaveten, aynı zamanda siyasal sistemin güven esasına dayalı politika ortaya konmasına açık olmalıdır. Siyasal partilerin de siyasal meşruiyet temelinde toplumsal rızaya dayalı siyasi faaliyetlere ağırlık vermeleri beklenir. Siyasal sistemlerin tam kurumsallaşmadığı toplumlarda güven eksikliği, sadece liderlerin ve siyasal partilerin değil aynı zamanda sistemlerin de sorgulanmasına, siyaset kurumuna duyulan inancın zayıflamasına neden olabilmektedir. Küreselleşme döneminde gelişmiş ülkeler dâhil birçok toplumda siyaset ve siyaset kurumuna duyulan güvenin azaldığı dile getirilmektedir. Bunun temel nedenleri arasında bir tarafta ekonomik kaygılar ve sistemden aşırı

beklentilerin yer alması diğer tarafta ise sistemdeki adaletsizlik ve hukuksuzlukların oluşturduğu hoşnutsuzlukların dile getirilmesi dikkate alınmalıdır. Çünkü hoşnutsuzlukların artması siyasal meşruiyetin zayıflamasıyla doğrudan ilişkilidir.

REFERANSLAR

Aliefendioğlu, Y. (1999), Siyasal Partiler ve Sivil Toplum Örgütleri, Mülkiye Dergisi, C.: 23, Sayı: 219, ss. 98-114, https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6314/yilmaz_aliefendioglu.pdf, 10 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

Arpacı, I. (2017), Küresel Dönüşümler Ekseninde Siyasi Partiler ve Liderlik, Fırat Üniversitesi sosyal Bilimler Dergisi, C. :28, Sayı: 1, ss. 133-142. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/416254, 22 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.

Çaylak, A. & Kaymal, C. (2021), 27 Mayıs ile 12 Mart Arası Dönemde Muhalefetin Sembol İsmi: Osman Bölükbaşı, İnsan&İnsan, Sayı: 29, ss. 49-64 https://doi.org/10.29224/insanveinsan.924620, 25Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.

Çiftçi, A. & Yılmaz, N. (2013), İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/7 Summer 2013, p. 83-93, https://acikerisim.gumushane.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12440/623/%c4%b0bn%20Haldun%20Makalesi.pdf?sequence=1&isAllowed=y, 11 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

Ete, H. (2011), 2000'li Yıllarda Türkiye'de Siyaset ve Siyasi Partiler, Türkiye'de Siyasi Partiler H. Ete (Ed.) içinde, Meydan Yayınları, İstanbul.

Göktürk, G. (2016), Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri, Sosyoloji Konferansları No: 54 (2016-2) / 245-273. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/267919, 7 Ekim 2025 tarihinde alınmıştır.

Karpat, H.K. (2020), Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi, Timaş Yayınları, İstanbul.

Keskin, F. (2017), Temsili Demokrasinin Krizi ve Alternatif Politik Model Arayışı Olarak "5 Yıldız Hareketi", TBB Dergisi, 2017 (128), https://medya.barobirlik.org.tr/tbbdergisi/App_Themes/Dergi/2017-128-1636.pdf, ss. 481-510. 5 Mayıs 2025 tarihinde alınmıştır.

McCormick, J. (2020), Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri, M. Ceylan (Çev.), Felix Kitap, Ankara.

Miş, N. (2023), Türkiye Yüzyılında Siyaset ve Siyasi Partiler, Kriter Dergi, Yıl: 8, Sayı: 84, https://kriterdergi.com/dosya-100-yil/turkiye-yuzyilinda-siyaset-ve-siyasi-partiler, Erişim Tarihi: 1 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.

Özbudun, E. (1964), "Maurice Duverger'nin Siyasal Partileri ve Bazı Metodolojik Problemler", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XXI, No: 1, 1964, s. 23-51, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/632381, 11 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.

Sevinç, H. (2021), Seçim Sistemleri ve Türkiye'de Seçimlerin Siyasal Manipülasyonu, Detay Yayıncılık, Ankara.

Şaylan, G. (1981), Çağdaş Siyasal Sistemler, Sevinç Matbaası, Ankara.

Tekin, Y. & Çiftçi, S. (2006), Temsil Krizi Tartışmalarına Bir Katkı: 22. Dönem TBMM'nde Yapılan Bir Alan Araştırmasının Sonuçları Işığında Türk Siyasal Yaşamında Demokratik Temsil İlkesinin Görünümü, Sosyal Ekonomik araştırmalar Dergisi, C.: 6, Sayı: 11, ss. 69-90, https://dergipark.org.tr/tr/pub/susead/issue/28430/302833, 1 Mart 2025 tarihinde alınmıştır.

Yayla, A. (2017), Siyasi Düşünce Sözlüğü, Adres Yayınları, Ankara.

https://www.yargitaycb.gov.tr/item/1093/siyasi-parti-genel-bilgileri, 15 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.

https://www.aa.com.tr/tr/gundem/turkiyede-168-siyasi-parti-faaliyet-gosteriyor/3443449, 15 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.

Kadın Haklarının Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'de Sosyal Bilgiler Öğretim Programına (1968-2018) Yansımaları[1]

Selami YIKAR[2]
Doç. Dr. Alpaslan ÖZTÜRKCİ[3]

[1] Bu çalışma Selami Yıkar tarafından 2023 yılında hazırlanan ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsünce Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilen "Sosyal Bilgiler Öğretim Programında (1968-2018) Kadın Hakları" başlıklı tezden esinlenerek hazırlanmıştır.

[2] Milli Eğitim Bakanlığı,Milli Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, Selami65@outlook.com.tr, Orcid: 0009-0002-9087-968X

[3] Doç.Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, alpaslan6507@gmail.com, Orcid: 0000-0003-2877-8415.

ÖZET

Bu çalışmada, kadın haklarının tarihsel gelişim seyrine ve sosyal bilgiler öğretim programında yer alma düzeyine yer verilmiştir. 1968, 1973, 1998, 2015 ile 2018 öğretim programları doküman analizi yöntemiyle incelenmiştir. 1968 ile 1973 öğretim sosyal bilgiler öğretim programlarında kadın haklarına cinsiyet ayrımını çağrıştırmayacak şekilde, diğer programlarda ise doğrudan değinilmiştir. Dünya genelinde eğitim alanında meydana gelen gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de özellikle 2005'ten sonra sosyal bilgiler dersinde önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu değişiklikle beraber kadın hakları önemli ölçüde sosyal bilgiler öğretim programında doğrudan yer almaya başlamıştır. 2005 ve 2018 sosyal bilgiler öğretim programlarında özellikle kadın hakları ile ilgili önemli kazanım ve farkındalıklar yer almıştır. Yapılan analizler sonucunda ilk dönem sosyal bilgiler öğretim programında kadın haklarının fazla yer almadığı görülmüştür. İlk dönem sosyal bilgiler öğretim programında hak kavramının çatısı altında kadın haklarına fazla yer verilmeyişi önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Fakat 2005'ten sonraki öğretim programlarında kadın hakları önemli oranda yer almıştır. Bu çalışmayla, kadın haklarının gelişim seyrinin tarihsel arka planı, Türkiye'de cumhuriyet değerlerinin kadın haklarına yansımaları ve Sosyal Bilgiler dersinin kadın hakları konusunda ki değeri öğretim programları üzerinden gösterilmeye çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilgiler, Öğretim Programı, Kadın Hakları, Tarihsel Süreç.

GİRİŞ

İnsan, yaşamının büyük bir bölümünde formal ve informal bir tarzda eğitim-öğretim faaliyetlerinin merkezinde yer alır. Bireyde istendik davranışları ortaya çıkarma ve devam ettirme gibi bir amaç taşıyan eğitim, her birey ve toplum için önemli işlevler yüklenir (Demirel, 1992). Eğitim, var olan değerleri, kültürü gelecek nesillere aktararak onları bilgi, beceri ile donatmayı amaçlar. Bireylerin farkındalık kazanarak hak ve sorumluluk ekseninde etkin bir vatandaş olarak yetişmeleri eğitimin amaçladığı bir diğer noktadır (Erden, 2004).

Etkin vatandaş olarak haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını hakkıyla ifa eden bilinçli fertler yetiştirmek sosyal bilgiler dersinin en temel amacıdır. Diğer bir deyişle sosyal bilgiler dersi bireyin potansiyelinin farkına varmasına, bunu geliştirmesine rehberlik ederek kişilik kazanmasını ve sosyal hayata katkı sağlamasını amaçlar. Sosyal Bilgiler dersi, bireyin haklarına verdiği önem ve bunların kullanılması noktasında etkin bireyler yetiştirme hedefiyle ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda kadın hakları da sosyal bilgiler programlarında çeşitli şekillerde yer alan başlıklardandır.

Ortaokul seviyesinde kadın haklarının neler olduğu, önemi ve gerekliliği açısından sosyal bilgiler dersi merkezi role sahiptir (Sözen ve Ada, 2018).

Sosyal Bilgiler dersinin ortaya çıkışı Fransız ihtilalinin getirdiği değerlerle yakından ilişkilidir. İnsan hakları, özgürlük ve eşitlik gibi temel söylemlere ivme kazandıran Fransız ihtilali bireylere özellikle hak arayışında önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Buna bağlı olarak Fransız devriminin ortaya çıkışının akabinde imparatorluklar ve ulus devletler eğitim ve öğretime sistematik bir şekilde yönelmeye başlamışlardır. Devrimin hemen sonrasında devlet-yurttaş ilişkilerinin ele alındığı dönemde Marquis de Condorcet tarafından ilk defa ilk ve orta dereceli mekteplerde "sosyal bilgiler" adında bir dersin okutulmasından bahsetmiştir (Sözer, 1998). Fransa'daki durumun benzeri ABD'de yaşanmıştır. Artan göç hareketleriyle beraber göçmen çocukların toplumsallaşabilmesine yönelik 1907 yılında Thomas Jesse Jones "sosyal bilgiler" dersinden bahsetmiştir (İnan, 2014).

"Sosyal Bilgiler" kavramı, 1916'da Amerika Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi tarafından sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır. Vatandaşlık bağlamında sosyal bilgilere önemli görevler yüklenmiştir. Komisyonun bünyesinde bir araya gelen ve farklı uzmanlık alanlarından müteşekkil bilim insanlarınca bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporda sosyal bilgiler dersi konu alanı yönüyle "kurumlar, toplum ve insan" kavramları üzerinde yoğunlaşmış ve "iyi vatandaş" yetiştirme dersin en temel hedefi olarak belirlenmiştir. Türkiye'de ise Sosyal Bilgiler öğretim programları, tarih, coğrafya ve yurttaşlık bilgisi konularının bir toplamı olarak 1968 yılında eğitim programlarındaki yerini almıştır. Sosyal Bilgiler öğretim programı 1968'de ilkokullarda, 1975'ten itibaren ise bütün ortaokullarda aşamalı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır (Günden, 1995).

Sosyal Bilgiler farklı disiplinlerle yakından ilişkili muhtevasından dolayı muhtelif şekillerde tanımlanabilmektedir. Amerika Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi'nin yaptığı tanımlamaya göre, Sosyal Bilgiler, vatandaşlık yeterlilikleri, becerileri kazandırmak için, sanat, edebiyat ve sosyal bilimlerin disiplinler arası yaklaşımla terkip edilmesiyle oluşan bir çalışma alanıdır. Sosyal bilgiler dersi, küresel bir köy haline gelen dünyada mantıklı kararlar verebilmeye yönelik genç kuşaklara yardımcı olmayı hedeflemektedir (Safran, 2008).

KADIN HAKLARININ GELİŞİMİNİN TARİHSEL ARKA PLANI VE SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Birden çok alanın harmanlanmasıyla oluşan sosyal bilgiler, birçok disiplinin temel bilgilerini kullanan zengin içerikli bir derstir. Çoğu ülkede (ABD, Fransa, Güney Kore vb.) ilk ve orta öğretim çağında temel ders şeklinde müfredatta yer alır. Etkin ve üretken yurttaşlar yetiştirmenin yanı sıra öğrencilerin insani ilişkilerde olumlu ve istendik vatandaşlık yeterlikleri ile donatılması amacıyla sosyal bilimleri tek çatı altında toplayan sosyal bilgiler, bireylerin aktif bir biçimde dünyayı anlamalarını ve bu yolla toplumsal hayata katılmalarını hedeflemektedir (Köksal,2006).

Bireyi merkeze koyan sosyal bilgiler, ulusal ve uluslararası anlamda aktif vatandaşlık becerilerini bireye kazandırmanın izini sürer. Disiplinler arası bir öğretim programı özelliğinde olan sosyal bilgiler, yaşadığı çağın problemlerini çözebilen, yeterli bilgilere sahip, beceri ve değer açısından birikimli, doğru kararlar vererek sorunları çözebilen, eleştirel, sorgulayıcı ve bilimsel düşünebilme gibi önemli yeterlilikleri edinmiş yurttaşlar yetiştirmenin gayesini taşır (MEB, 2023). Bireyi çok yönlü olarak geliştirmeyi kendisine temel amaç edinen sosyal bilgiler dersi ve öğretim programı kadın hakları noktasında da bilinçli fertler yetiştirmeyi hedefler. Bu bağlamda kadın hakları sosyal bilgiler ders kitaplarının ve programlarının ana başlıklarından biridir (Şimşir, 2021).

Kadın hakları, tarihsel süreçte anlaşılma ve çözüm bulma noktasında güncelliğini hiç kaybetmemiştir. İlk uygarlıklardan günümüze gelinceye kadar bireysel ve toplumsal ölçekte kadın hakları sorunu varlığını sürdürmüştür. İnsan hakları sorunu, her dönemde güncel olmakla beraber 20. Yüzyılda özellikle üzerinde yoğun tartışmaların olduğu fakat önemli bir mesafenin kat edilmediği bir konudur. Örneğin, 20. Yüzyılın başlarına dek kadınlar salt insan olmanın getirdiği haklardan yoksun bırakılmış, erkeklerden düşük bir tabakada olarak düşünülmüş, en temel insani haklardan bile mahrum bırakılarak yoksullaştırılmışlardır. Hâlbuki İnsan hakları, temel söylemini tüm vatandaşların yasalar önünde eşit olduğu şeklinde temellendirir. Temel amaç sosyal ortam içinde bireylerin özgürlük, mülkiyet ve güvenlik haklarına dikkat etmeyi amaç edinir. Bu amaç tüm dünyada yaygın olarak kabul görse de kavramların gerektirdiği davranış örüntüleri özellikle kadınlar söz konusu olduğunda farklılık arz etmektedir (Kızılçelik, 2002).

İlk çağlardan itibaren insan, doğanın koşulları ile mücadelesinde kendisini diğer varlıklara karşı güvende hissetmek için çabalamıştır. Bilhassa barınma ve beslenme gibi hayati önem içeren temel noktalarda cinsiyet ayrımına yer vermeden birlikte hareket edebilmeyi başarabilmiştir. Kadın ile erkeğin fiziki anlamdaki farklılıkları insan yaşamının ilk evrelerinde çok önemsenmese bile üretim araçlarının zenginleşmesiyle zamanla kadınla erkeğin ortak hareket etmekten vazgeçmesine neden olmuştur. Fiziksel

anlamda kadına kıyasla daha kuvvetli olan erkek avlanma ile hayvancılık işlerinde uzmanlaşırken, kadın ise doğurganlık özelliğine binaen belirli zamanlarda üretim faaliyetlerinden uzak kalmıştır. Bu durumdan dolayı kadın da ev işleri ile tarım gibi üretim faaliyetlerine yönelmiştir. Böylece doğal iş bölümü denilen kavram ortaya çıkmıştır (Tayanç, 1981).

Zamanla değişime uğrayan şartlar; sanayileşme, şehirleşme, eğitimin yaygın hale gelmesi ve en önemlisi kadının çalışma hayatına girmesiyle, kadının sosyal hayattaki rolünde farklılaşma yaşanarak yeni bir döneme geçilmiştir. Eski dönemlerde çoğu toplumda kadına fazla değer verilmemiştir. Kadının sosyal, biyolojik, iktisadi vb. alanlarda geri plana atılmasında herhangi bir sakınca görülmemiştir. Kadının statüsü ve konumu coğrafyaya, uygarlığa ve içinde yaşanılan zamana göre toplumdan topluma değişiklik göstermiştir (Kaplan, 1988).

Felsefe, sanat ve daha birçok alanda önemli gelişmelerin olduğu Antik Yunan Uygarlığı, kadın hakları noktasında olumlu bir görünüme sahip değildir. İnsan haklarına ve onuruna yaraşır bir profil sergileyememiştir. Yunan uygarlığında halkın önemli bir kitlesini oluşturan kul köle kadınların oy hakkı yoktu (Güvenç, 1995). Bu uygarlıkta kadın, felsefe, politika ve sanata "konu" olmanın haricinde sosyal hayata aktif katılım sağlayamamıştır. Antik yunan toplumunda kadına genel olarak sınırlandırılmış bir yaşam alanı bırakılmıştır ve doğumdan itibaren erkeklere kıyasla daha az önem verilmiştir (Kılıç, 2000).

Yunan Uygarlığının tesiri altında kalan Roma İmparatorluğunda da kadınlara insani muamelede bulunulmamıştır. Erkek ailenin öncüsü ve reisi olmanın gerekliliği ile karısı, çocukları üstünde çok fazla hak ve yetkiler taşırdı. Bu telakki ile erkekler istedikleri zulümleri kadına reva görmeyi mubah görmüşlerdir. Bazı zamanlarda karısını öldürebilme gibi vahşice kimi hakkı dahi erkekler kendilerinde görebilmişlerdir (Ayiter, 1963)

Kilisenin siyasal, ekonomik, kültürel bütün yönleriyle toplumsal hegemonya kurduğu Ortaçağ Avrupası'nda (Sevinç ve Öztürk, 2022) kadın algısı ve taşıdığı değer ile ilgili tarihsel sürece göz atıldığında, Yunan toplumundaki yaklaşım tarzından çok da farklı olmadığı görülmektedir. Ortaçağın Avrupası'nda kadın, yaygın olan inanışa göre her nevi kötülüğün kökü ve toplumda bu kötülüğü yayan birer nesne olarak görülüyordu. Ortaçağ batı toplumunun fikir kaynaklarının çoğu kendisine referans olarak Antik Yunan kültür ve felsefesini alır. Dolayısıyla bu dönemde kadın ile ilgili oluşturulan anlayış Antik Yunan kültüründen pek de farklı olmamıştır. Kadın düşük ve aşağılık bir varlık olarak algılanmıştır (Gözütok, 2017). Karanlık ortaçağ yaşantısında cadı avının önemli bir etkisi vardır. Bu dönemde toplumda %75-85'lik kesim tarafından kadının insan dışı bir cadı olarak görüldüğü bir inanış vardı (Vatandaş, 2021). Cadılık inanışı ve bunun yansıması olan cadı avları; irrasyonelliğin, dogmaların ve boş anlayışların insan zihnini ne denli abluka altına aldığını göstermektedir. Karanlık

Ortaçağın kadına biçtiği, reva gördüğü bu tür patolojik yaklaşımlar insani bir öz, merhamet ve şefkatten uzak ahlaki olmayan bir yaklaşımdır.

Yukarda sözü edilen uygarlıklardaki olumsuz kadın düşüncesine, onu kötü bir varlık olarak görmeye karşın İslam öncesi Türk toplumunda kadın toplumsal ve siyasi hayatta oldukça önemli bir konuma sahip olmuştur. Eski Türk devletlerinde kadınların, sosyal hayatta sahip oldukları yer diğer toplumlarla karşılaştırıldığında Türk kadınının daha fazla değer gördüğü açıktır. İslam öncesi Türk devletlerinde toplumsal ahenk içerisinde kadın dar bir alana konulmayarak, yaşam alanları çok kısıtlanmayarak toplumsal ve siyasal alanda aktif rol oynamışlardır. İlk Türk toplumlarında aile, sosyal birliğin temelidir ve ailenin temelinde kadın yer almıştır. Aynı şekilde kadın, erkeğin hayatta beraber yol aldığı ve çocuklarının annesi olmak gibi kıymetli vazifeleri olan bir varlık şeklinde ön plana çıkmıştır (Bars, 2014). Bu dönemde aile içerisinde olumlu ve önemli bir statüye sahip kadın, miras ve mülk edinme gibi önemli haklara da sahipti. Bunun dışındaki kadın uğraşları ise ev işleri, tarımsal faaliyetler ve hayvancılıktan oluşmuştur. Ayrıca savaşlara katılma gibi askeri hizmetlerde de bulunmuşlardır. Siyasi hakları da olan hakan eşleri mevcut olmakla beraber bizzat devleti yönetme faaliyetinde bulunan kadınlara da Türk tarihinde rastlanmıştır (Kaplan, 1988). Ancak süreç içerisinde diğer kültürlerle etkileşim kadına verilen değerin Türk toplumunda da azalmasına sebebiyet vermiştir.

Fransız ihtilalinden sonra Avrupa'da başlayan kadın hakları ve kadınların kamusal alanda görünür olma arzusu Tanzimat döneminde özellikle basın üzerinden Osmanlı kadınını da etkilemeye başlamıştır. Osmanlı devletinde Tanzimat Fermanıyla birlikte modernleşme süreci ivme kazanmış ve birden çok alanda yapılan değişikliklerle kendini somut şekilde göstermiştir. Tanzimat ile birlikte geleneksel yaklaşım yavaş yavaş yerini modernleşmeye bırakmış ve kadınlar aleyhine olan bazı yasaklar esnetilerek, kadın haklarını savunan yazılar yazılmaya başlanmıştır (Taşkıran, 1973). Kadınlar özellikle gazete ve dergilerde yazdıkları yazılarla öne çıkmaya başlamışlardır (Kanter, 2012). 1868 yılında yayınlanan Terakki Gazetesi kadın hakları lehine yazıların yayınlandığı ilk gazetedir. Bundan bir yıl sonrada ilk kadın dergisi olarak tanımlanabilecek Terakki-i Muhedarat yayınlanmıştır (Yürüt, 2017). Osmanlı toplumunda Avrupalı kadınların sahip olduğu mevcut hakların Müslüman kadınlara da verilmesi yönünde başlayan tartışmaların gölgesinde "Kadın Hakları Meselesi" Tanzimat'tan Cumhuriyete dek uzanan bir konu olarak varlığını sürdürmüştür (Kaplan, 1988).

Meşrutiyet Döneminin daha liberal ortamında gelişmeye başlayan özgürlükçü ve eşitlikçi yaklaşımların kendilerini yeterince kapsamadığını fark eden kadınlar örgütlenme faaliyetlerine girişmişlerdir. Eş ve annelikle sınırlı görülen rollerini sorgulamaya başlamışlardır. İş, eğitim, eşit yurttaşlık, oy hakkı talebinde bulunmaya başlamışlardır. Dernekler kanalıyla

örgütlenmişler, basın yayın yolu ve konferanslarla kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Yardım derneği şeklinde başlayan ilk oluşumlar daha sonra kadınlara meslek eğitimi, kültürel ve vatan savunmasına yönelik derneklere evirilmiştir. Bu dönemde İttihat Terakki Cemiyeti bile kadın derneği kurmuştur. Cemiyet-i Hayriye Nisvan, Teali Nisvan Cemiyeti, Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti bu derneklerden en dikkat çekici olanlardı. Dönemin basın yayınında kadın hakları konusunda en etkili organ Kadın Hakları Dergisidir. Dönemin koşullarında oldukça radikal yayın yapan dergi, feminizmi tanımlayıcı bir unsur olarak kullanmıştır. Meşrutiyet Dönemi kadın haklarının gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. Başyazarı ve yazar kadrosunun çoğu kadın olan "Hanımlara Mahsus Gazete" de dönemin önemli kadın haklarını savunan yayınlarındandır. Meşrutiyet döneminde kadınların kamuoyu oluşturma araçlarından biride konferanslardır. Kadın aktivistler bu konferanslarda kamuoyunda daha görünür olmaya başlamışlardır. Diğer yandan kültürel bağlamda meşrutiyetle beraber batının kültürü, görgü kuralları, kadın erkek ilişkileri, kadın giyimi, gülmek, oturmak, dans etmek gibi faaliyetler Osmanlı kültüründe daha çok yerleşmeye başlamıştır (Doğan, 2012). Meşrutiyet döneminde kadınların siyasi haklar, eğitim ve çalışma hakkı, evlilikte erkekle eşit haklara sahip olma yönünde verdikleri mücadele Cumhuriyet dönemi kadın haklarına yönelik bir hazırlık niteliği de taşımıştır (Türüt, 2017).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki dönemde sosyal, mali ve kültürel alanda kadının çağdaş değerlere sahip kılınması öncelikli hedefler arasında yer almıştır. Bu dönüşümün gereği olarak ta Cumhuriyetin yönetici kadrosu, cesur atılımlarla kadınlara hukuki konuda eşit haklar sağlamışlardır. Bunun yanında, eğitimde, iş hayatında, toplumsal hayatta erkeklerle eşit haklar sağlanması adına önemli çaba yürütmüşlerdir. Birden fazla alanda kadın hakları ile ilgili gelişmeler bu dönemde hızlı, yoğun bir şekilde yürütülmeye çalışılırken bu iyileşme uzun uğraşlar sonucunda gerçekleştirilebilmiştir (Kazgan, 1979).

Medeni kanunun kabul edilmesi ile birlikte kadınlar açısından birçok kazanım sağlanmıştır. Evlilik yaşı, boşanmanın niteliği, miras hakkı gibi önemli sosyal haklarda kadınlar korunarak toplumsal statüsü güçlendirilmiştir (Kaplan, 1988). Siyasal alanda kadınlar 1930 yılında belediye seçimlerine, 1933 yılında takiben muhtarlık, köy ihtiyar heyeti seçimlerine ve 1934 yılında ise milletvekili seçme ve seçilme siyasi hakkına kavuşmuştur. Kadınlar, 1935 yılındaki genel seçimlerde 18 kadın milletvekili ile TBMM'de yer almayı başarmışlardır. Nitekim İsmet İnönü 5 Aralık 1934'teki bir demecinde bu siyasi hakkın kadınlara bir lütuf olarak verildiği zannına kimse düşmemeli ve hiçbir ferdin bu kanaatte olmaması gerektiğini söylemiştir (Kaymaz, 2010). Kadınların liberal-demokrasinin beşiği olarak kabul edilen İngiltere'de bile kısıtsız oy hakkını 1928'de, ABD'nin güney eyaletlerinde 1960'ların başında Afro-Amerikalıların oy hakkı elde ettikleri, İsviçre'de bu hakkı ancak 1971'de elde edebildikleri

(Heywood, 2013) düşünüldüğünde Atatürk'ün kadın hakları konusundaki vizyonu daha iyi anlaşılacaktır. Atatürk her fırsatta kadınların erkeklerle eşit bir konumda olması yönünde fikirlerini beyan etmiştir. Bu bağlamda kadının haklar bakımından erkeklerle eşit olması gerektiğine inanmıştır. Yapılan yenilik ve inkılaplarla kadınlara verilen haklar aslında çok daha önceki zamanlarda verilmesi gereken haklar olduğunu savunmuştur (Kaymaz,2010).

Sosyal bilgiler dersi ve öğretim programı, toplumsal bir sorunsal olma hüviyetini sürdüren kadın haklarının gelişimi açısından kritik bir değere sahiptir. Bu bağlamda kadının toplumdaki konumu ve haklarına yönelik kazanımlar bireylere erken dönemlerden itibaren kazandırılması gereken olgulardır. Kadın haklarının evvela ailede kazandırılması ve daha sonra eğitim kurumlarında bireylere aktarılması tutarlılık ve süreklilik anlamında önemlidir. Eğitim kurumlarında kadın imajının ne şekilde yer aldığı ve bireylere nasıl aktarıldığı bu noktada dikkatle analiz edilmesi gereken bir noktadır. Özellikle duyarlı bireyler yetiştirmeyi temel amaç edinen sosyal bilgiler dersi ve onun yol haritasını oluşturan öğretim programı, toplumdaki kadın imajını olumlu şekilde inşa etme açısından son derece önem taşımaktadır (Tatan, Demir, Haçat,2020).

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Araştırmada, tarih ve sosyal bilgiler çalışmalarında sıklıkla kullanılan doküman incelemesi işe koşulmuştur. Doküman incelemesi bahse konu olan olay ve olgular ile ilgili bilgiler ihtiva eden yazılı materyallerin değerlendirilmesini ve analizini kapsar. Bu sebeple dokümanlar nitel araştırmalarda etkili ve yoğun bir şekilde kullanılması gereken önemli birer bilgi kaynakları arasında yer alır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Bu çalışmada Sosyal Bilgiler Öğretim Programları başta olmak üzere konuyla ilgili birincil ve ikincil kaynaklar analiz edilmiş bulgulara ulaşılmış, tartışılmış ve çıkarımlara gidilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Çalışma verileri, 1968 ile 2018 yılına kadar (2018 de dahil) olan sosyal bilgiler öğretim programlarını kapsamaktadır. Kadın haklarına doğrudan ya da dolaylı yoldan değinilen kazanım, açıklama, amaçlar ve üniteler ekseninde yer alan kadın hakları veri olarak alınmıştır. Sosyal bilgiler öğretim programının birincil amacı, bireyin hak ve sorumluluklarının farkında olmasını ve bunları sosyal yaşamın tüm gerekliliklerinde ortaya

koyabilmesini sağlamaya çalışır. Bu becerileri çocuklara kazandırma yolunda sosyal bilgiler dersi önemli yer tutar. Keza sosyal bilgiler, etkin ve aktif insanlar yetiştirerek sosyalizasyonu sağlayan ve hayata aktif bir şekilde bireyleri katmaya yönelik bir derstir (Avcı ve İbret, 2018).

Verilerin Analizi

Doküman analiziyle 1968- 2018 sosyal bilgiler öğretim programında yer alan amaçlar, açıklamalar, kazanımlar, üniteler ve Atatürkçülük konuları ölçüt olarak alınıp bu bağlamda kadın haklarına direkt ya da dolaylı şekilde temas eden ibareler incelenmiştir.

BULGULAR

1968 İlkokul Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Kadın Haklarına İlişkin Bulgular

1968 sosyal bilgiler öğretim programın içeriğinde yer alan kimi ifadeler birebir kadın hakkından bahsetmese bile dolaylı şekilde onlarında hakkını merkeze alan bir içerikle oluşturulmuştur.

Tablo 1-1968 İlkokul Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Amaçlar ve Ünite Bağlamında Kadın Hakları

Amaçlar	**1.** İnsanlar mütekabil hak ve sorumluluklar taşırlar ve birbirlerinin görüş ve inanışlarını saygıyla karşılarlar.
4. Sınıf	Ünite 1: İlimiz ve Bölgemiz 2. İlimizin Yönetimi 3. Vatandaşların belediye seçimlerine katılması
5. Sınıf	Ünite 6: Cumhuriyetimiz 1. Yurttaşların devlete karşı görevleri (seçim hakkı) 2. Cumhuriyetimiz

Sosyal bilgiler 1968 öğretim programında amaçlar kısmında birey kavramı genel olarak ele alınmakla birlikte; hak hukuk ve demokratik yaşayış gibi ibarelerde cinsiyet ayrımını çağrıştıran bir ifadeye yer verilmemektedir.

4. sınıfın 1. Ünitesinde yönetim ve seçimle ile ilgili konu başlıkları vardır. Özellikle yönetime katılma ve belediye seçimlerine katılma gibi

siyasi haklar yer almaktadır ve cinsiyet ayrımına yer veren herhangi bir ifade yoktur.

5. sınıfın Cumhuriyetimiz adlı 6. Ünitesinde içerik kısmında "A" ve "B" kısımlarında;

- *"Mudanya mütarekesi ve Lozan barışı (Bu arada saltanatın kaldırılması bir okuma parçası şeklinde işlenecektir.)"*
- *"Cumhuriyetin ilanı"*
- *"Devrimlerimiz ("Devrimlerimizin önemi üzerinde durulacak, halifeliğin kaldırılması bir okuma parçasıyla işlenecek, din ve devlet işlerinin ayrılması, hukukta, kılıkta, ölçülerde, harfte ve ekonomi alanında yapılan devrimlere ana çizgileriyle yer verilecektir.").*

Saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı ve bununla beraber meydana gelen gelişmeler beraberinde önemli hakları doğurmuştur. Saltanatın lağvedilmesi şahıs egemenliği yerine milli egemenliği esas aldığı için demokratik hayat açısından önemli bir inkılaptır. Bu başlıklarda kadın haklarına bakan önemli yönler vardır. Kadın saltanatın kaldırılmasından, Cumhuriyet'in ilanından ve Halifeliğin kaldırılmasından sonra siyasal haklarına sahip olmuştur. Siyasal çerçevenin oluşturulmasından sonra kadınlara eşit hukuki hakların verilmeye başlandığı Medeni Kanun üzerinden gösterilmektedir. Böylelikle evlilik, boşanma, mal varlığı, miras hakkı gibi temel haklarda eşitlik sağlandığı belirginleştirilmektedir. Ayrıca aynı ünitenin "D" ve "İ" bölümünde;

- *"Yurttaşların devlete karşı ödevleri" (kanunlara uymak, vergi vermek, seçim hakkını kullanmak)*

Seçim hakkının da bir ödev olarak programda yer alması dikkat çekicidir. Seçim hakkı ve ödevi kadının cumhuriyet dönemiyle birlikte birçok gelişmiş demokratik batılı ülkelerde ki hemcinslerinden önce elde ettiği önemli bir siyasi haktır. Bu yaklaşımın Kurucu lider Mustafa Kemal'in ulus devlet ve onun yeni insanıyla ilgili cinsiyet ayrımı gözetmeyen tasarımının büyük etkisi söz konusudur.

1973 Ortaokul Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Kadın Haklarına İlişkin Bulgular

Bu öğretim programında kadın hakları ile ilgili iki ünitenin alt başlıkları dışında herhangi bir veri yoktur.

Tablo 2-1973 Ortaokul Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Ünite Bağlamında Kadın Hakları

6. Sınıf	**Ünite 1: Günlerimiz Nasıl Geçiyor** **1. Sınıf mümessilinin seçilmesi, oy kullanımı** **2. Mahallemizde muhtar seçimi** **3. Oy sahibi olma**
8. Sınıf	Ünite 1: Demokrasi Nedir Türkiye'de Demokrasi 1. Yurttaş haklarına saygı 2. Milletvekili seçilme şartları 3. Seçmen şartları

1973 tarihli sosyal bilgiler öğretim programında kadın hakkına doğrudan atıfta bulunan bir ifade ya da cümle yoktur. Bununla beraber seçim, oy sahibi olma, vekil seçilme şartları, yurttaş haklarına saygı gibi siyasi ve temel haklar başlığı altında cinsiyet ayrımını çağrıştıracak bir söylem yoktur. Dolayısıyla kadınların da hakları önemsenmiş ve aktarılmaya çalışılmıştır.

1998 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Kadın Haklarına İlişkin Bulgular

Bu öğretim programıyla Milli Tarih ve Milli Coğrafya dersleri kaldırılmış tekrar sosyal bilgiler dersi şeklinde devam edilmiştir. Bu öğretim programında ünitelerde ve Atatürkçülük konularında kadın haklarına yer verilmiştir.

Tablo 3-1998 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Üniteler ve Atatürkçülük konuları Bağlamında Kadın Hakları

5. Sınıf	Ünite 4: Cumhuriyete Nasıl Kavuştuk? **1.** Türk inkılabı ve önemi **2.** Çağdaşlaşma ve uygarlık, hukuk alanında inkılap (Türk medeni kanunu) eğitim ve kültür alanında inkılap **3.** Okuma parçası: Türk kadının tarihteki yeri
6. Sınıf	Ünite 1: Demokratik Hayat 1. Demokrasinin temel ilkeleri 2. Devlet ve vatandaş ilişkisi
7.Sınıf	Ünite 5: 19 ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti 1. 1. ve 2. Meşrutiyet dönemi
Atatürkçülük Konuları	Kadının Türk Toplumundaki Yeri 2. Türk kadın hakları ve aile hayatı 3. Türk kadının tarihteki yeri 4. Karma eğitim

5.sınıf "Cumhuriyete Nasıl Kavuştuk" ünitesinde ülkemizde çağdaşlaşma ile birlikte hukuk, eğitim ve kültür alanlarında yapılan köklü değişikliklere değinilmiştir. "Türk Kadının Tarihteki Yeri" adlı okuma parçasına, ders kitabında yer verilmesi kadın haklarına değinmenin somut örneklerdendir.

6.sınıfın 1. Ünitesinde demokratik hayat merkeze alınarak temel ilkelerinden bahsedilmesi kadın hakları açısından önem taşır. Demokrasinin; katılım, özgürlük, çoğulculuk gibi ilkeleri kadına da önemli haklar sunmaktadır. Bundan dolayı burada kadın hakları da önemsenmiştir.

7. sınıfta ise 5. Ünite bağlamında Meşrutiyet Döneminden bahsedildiği görülmektedir. Meşrutiyet Döneminde kadın hakları alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Meşrutiyet dönemi siyasi, kültürel v.s birçok alanda olduğu gibi kadın haklarının gelişimi bağlamında da Cumhuriyete hazırlık niteliği taşır. Bu bağlamda meşrutiyet döneminin verilmesinden sonra Atatürkçülük ve Cumhuriyetle ilişkilendirilmesi tarih metodolojisi açısından isabetli görünmektedir.

Atatürkçülük konuları ile ilişkilendirmenin yapıldığı alanda alt başlıklara yer verilmesi kadın haklarına verilen değer bağlamında oldukça önemli somut göstergelerdir. Bu alt başlıklarda Türk kadının toplumdaki yeri tarihsel arka plan ve Karma eğitim gibi çağdaş değerlerle birlikte sunulmaktadır.

2005 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Kadın Haklarına İlişkin Bulgular

2005 Sosyal Bilgiler Programıyla, Sosyal Bilgiler dersinin müfredatında önemli değişikliklere gidilmiştir. Sosyal Bilgiler Öğretim Programı yapılandırmacılık anlayışı çerçevesinde yeniden ele alınmıştır. Kadın hakları kazanım bağlamında doğrudan yer almıştır.

Tablo 4-2005 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Sınıf ve Öğrenme Alanları Kısmında Kadın Hakları

Sınıf Düzeyi	Öğrenme Alanı	Ünite	Kazanım
5. Sınıf	Kültür Miras	Adım Adım Türkiye	Kanıt kullanarak Atatürk inkılâplarının öncesi ile sonrasındaki günlük yaşamı karşılaştırır.
6. Sınıf	Güç Yönetim ve Toplum	Demokrasinin Serüveni	Türk tarihinde kadının konumu ile ilgili örnekleri, kadın haklarının gelişimi açısından yorumlar.

Tablo 5-2005 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Atatürkçülükle ilişkilendirme Boyutunda Kadın Hakları

	Türk kadınının toplumdaki yeri (4. ve 6.sınıf).
Atatürkçülük Konuları	**1.** Türk kadınının toplumdaki yeri ve Atatürk'ün kadın haklarına verdiği önem (5.sınıf). **2.** Atatürk'ün millî eğitim konusundaki düşünceleri/uygulamaları. **3.** Karma eğitim.

5. sınıfta "Adım Adım Türkiye" ünitesinde bulunan kazanımda inkılapların getirdiği değişim ve dönüşümden bahsedilmiştir. Cumhuriyet döneminde kadın haklarıyla ilgili önemli kazanımlar öne çıkarılmıştır.

5. Sınıf kazanımlarında Atatürk'ün kadınlara sağladığı sosyal ve siyasal haklar kanıt gösterilerek kadınların Cumhuriyetle birlikte elde ettikleri haklar ve Türk kadınının toplumdaki yeri ve önemi örneklerle açıklanmıştır.

6. sınıfta "Demokrasinin Serüveni" ünitesinde Türk tarihinde kadının konumu, kadın haklarının gelişimi, örnek ve görsellerle desteklenerek aktarılması sosyal öğretim programının kadın haklarına yönelik zenginliğidir.

Atatürkçülük konularının içeriğinde 4. ve 6. sınıfta Türk kadınının Kurtuluş Savaşı'ndaki yeri ve önemi örnekler verilerek doğrudan ele alınmaktadır. Ayrıca milli eğitimin temel ilkelerinden olan karma eğitim ilkesine yer verilmesi kadının erkek ile aynı şartlar dâhilinde eğitim alma hakkını gösterir.

2018 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programında Kadın Haklarına İlişkin Bulgular

Türkiye'de 2012 yılında 4+4+4 eğitim sisteminin kabulü, bilim teknoloji alanındaki gelişmeler ve uluslararası alanda meydana gelen değişimler beraberinde 2005 sosyal bilgiler öğretim programının güncellenme ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bunun neticesinde 2018 programı vücuda gelmiştir.

Tablo 6-2018 İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretim Programı 5. ve 6. Sınıf Seviyesinde Kadın Hakları

Sınıf Düzeyi	Ünite	Kazanım
5. Sınıf	Etkin Vatandaşlık	Temel hakları ve bu hakları kullanmanın önemini açıklar.
	Bilim Teknoloji ve Toplum	Buluş yapanların ve bilim insanlarının ortak özelliklerini belirler.
6.Sınıf	Etkin Vatandaşlık	Hak ve sorumluluklarının anayasal güvence altında olduğunu açıklar. Türk tarihinden ve güncel örneklerden yola çıkarak toplumsal hayatta kadına verilen değeri fark eder.

2018 öğretim programında 5. Sınıf ünitesinde temel haklara değinilmiştir. Bu haklar hem kadın hem de erkek hakkıdır. Herhangi bir ayrım çağrışımı yoktur. Ayrıca hakların anayasal güvence altında olması kadının da en temel hakkıdır. Buluş yapanlar konu başlığında kadınlara yer verilmesi istenilerek bilimsel faaliyetlerde bulunma hakkının kadınlara da yönelik olması örneklerle desteklenmiştir.

Etkin vatandaşlık öğrenme alanında 6. Sınıfta kadın figürü doğrudan ele alınarak sosyal hayattaki yeri ve katkıları açıkça ifade edilmiştir.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Toplumsal yaşam içinde yer alan ve farklı rolleri üstlenen kadının hak noktasında yaşadığı aksaklıklar ve problemler çağdaş değerlere ve etik ilkelere yakışmayan bir durumdur. Kadının, ayrımcılık, şiddet, kıymet görmeme türünden insani değerlere sığmayacak hallere maruz kalması hemen hemen tüm toplumlarda tarihsel süreçte görülen bir hastalıktır. İnsanlığın uzun yürüyüşünde ilk uygarlıklardan günümüz çağdaş küresel uygarlığına kadar bütün toplumlarda kadın hakları mücadelesi en azından bir sorunsal olarak hep var ola gelmiştir. Türkiye'de de Tanzimat'la beraber daha görünür olmaya başlayan kadın hakları mücadelesi, meşrutiyetle belli bir ivme kazanmış ve Cumhuriyet'le beraber büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bunda Kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk'ün ve cumhuriyet kadrolarının aydınlanmayı ve çağdaş medeniyeti başarılı bir şekilde kavramalarının rolü yadsınamaz. Cumhuriyet elitlerinin çağdaşlığın her şeyden önce kadın erkek

eşitliğini içeren bir paradigma olduğu bilinci kadın hakları konusundaki ilerlemelerin temel motivasyonudur.

Kadınların hak mücadelesinde birden çok çalışmanın ve mücadelenin verildiği dönemlerden geçmekteyiz. Bu çalışmaların başarılı olmasını araçlarından biri kuşkusuz eğitimdir. Eğitimin taşıdığı önemli sorumlulukların önemli sacayaklarından birini sosyal bilgiler dersi üstlenir. Sosyal bilgiler dersinin temel amacının etkin ve aktif vatandaş yetiştirmeye yönelik olması bu noktada sorumluluğun ağır olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada da sosyal bilgiler dersinin; kadın hakları noktasında ve etkin vatandaş yetiştirmede önemli bir yerinin olduğu sonucuna varılmıştır. Aktif ve ideal vatandaş yetiştirmeye yönelik oluşturulan sosyal bilgiler öğretim programlarının muhtevasında yer alan kadın hakları ile ilgili kazanımlara yer verilmesi Sosyal bilgiler dersinin bu bağlamda değerini ortaya koymaktadır.

(Aksoy (2017) *"Toplumsal ve Siyasal Süreçte Türk Kadını"* adlı çalışmasında kadının, toplumsal yaşamın önemli ve vazgeçilmez bir üyesi olduğunu vurgulamıştır. Bundan dolayı toplumsal yapı içindeki yeri ve sosyal gelişimi, mevcut sistemden ayrı bir şekilde düşünülemeyeceğini söylemiştir. Bu çalışmada kadının toplumsal yapı içindeki rolü ve statüsü açısından sosyal bilgiler dersinin önemli olduğu ifade etmiştir.

Özaydınlık (2014) *"Toplumsal Cinsiyet Temelinde Türkiye'de Kadın ve Eğitim"* adlı çalışmasında günümüzde birçok gelişmeye, ilerlemeye rağmen ülkemizde ve dünyada kadın hakları noktasında başarılı bir sınavın verilmediğini söyler. Bunun sonucunda ise ülkemizde ve dünyada kadına gereken önem ve değerin verilmediğini, toplumsal anlamdaki bu soruna önemle eğilmesi gerektiğini beyan eder. Bunun yapılabilmesi için öncelikle kadın hakları açısından farkındalığın sağlanması gerekmektedir. Öğrencilerin gelecekte etkili ve ideal birer vatandaş olabilmeleri için oluşturulan sosyal bilgiler öğretim programında kadınların toplumdaki yeri ve önemine yönelik kazanım, amaçlara yer verilmesi durumunda kadına kıymet veren bir nesil ve toplum yetişebilir.

Aktaş ve Özmen (2014) *"Ortaöğretim Öğrencilerinin Görüşlerine Göre Kadın İmajı"* adlı çalışmasında, kadın haklarının eğitimde ve derslerde yer alması sosyal yaşamda kadına olumlu bir statü ve rol biçilmesi açısından önemli katkılar sağlayacağını söylemektedir. Bu da hazırlanan öğretim programlarında kadın haklarına önemle ve özellikle eğilmeyi gerektirmektedir. Kadın hakları konusunda toplumsal bilincin yerleşip gelişmesinin en önemli aracı eğitimdir. Hazırlanacak eğitim programlarında bu konunun itinayla göz önüne alınması ile bu mesele hakkında duyarlılık oluşturulabilir. Sosyal Bilgiler Öğretim Programında etkin ve olumlu bir kadın imajı oluşturma bağlamında ve bu konunun hayatiyeti açısından 2005'ten sonraki programlar dikkate değerdir. Bu bağlamda kadın haklarına işaret eden kazanımlara, 2005 ve sonrası programlarda daha sıklıkla

rastlanmaktadır. Bu durum konuya gereken ehemmiyetin verilmeye başlandığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Kaptan ve Turgut (2019) "*Sosyal Bilgiler ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği"* adındaki araştırmasında 2018 sosyal bilgiler dersi öğretim programını analiz ederek çalışmalarının nihayetinde kazanımların yetersiz olduğunu ifade etmişlerdir. Bu çalışmanın bulgularında da kazanımların az olduğu görülmüştür. Bu kazanımların ilerleyen dönemlerde hem nicelik hem de nitelik açısından artması arzu edilen bir durumdur.

ÖNERİLER

Çalışmanın verileri ve sonuçları açısından şu öneriler sunulabilir;

- Öğretim programı hazırlayıcıları kadın hakları konusuna daha fazla önem verip, bu konuyu öncelikli konular arasında görmelidirler.
- Kadın haklarının tarihsel süreç içinde gelişimi ülkemiz ve dünya ölçeğinde zengin bir içerikle müfredatta yer alabilir.
- Bir toplumun çağdaşlık seviyesinin test edilebileceği kritik noktalardan biri olan kadın haklarının o toplumdaki yeri tarih biliminin objektif verileriyle sunulabilir.
- 4. Sınıftan itibaren tüm sınıf seviyesinde kadın haklarını sosyal, siyasi, ekonomi vb. gibi alanları kapsayıcı tarzda mümkün olan en fazla kazanıma yer verilebilir.
- Öğretim programındaki kazanımlara paralel olacak şekilde kadın hakları ile ilgili zengin içerikli metinlere, görsel ve örneğe yer verilebilir.
- Kadın haklarına yönelik EBA' ya içeriği zengin videolar yerleştirilip öğretmen ve öğrencilerin bu konudaki farkındalığı artırılabilir.
- Dünyada uygulanan sosyal bilgiler öğretim programları irdelenerek bu minvalde kadın haklarının yer alma durumları karşılaştırmalı olarak incelenebilir.
- Sosyal bilgiler öğretmenlerinin kadın haklarında duyarlılıklarının diri tutulması adına sıklıkla kadın haklarına ait seminerler düzenlenebilir.
- Sene başı ve sonunda mesleki gelişim seminerlerinde ÖBA üzerinden kadın haklarıyla ilgili zengin içerik ve videolar öğretmenlerin izlemesi açısından zorunlu tutulabilir.

REFERANSLAR

Aksoy, İ. (2017). Toplumsal ve siyasal süreçte Türk kadını. *Yasama Dergisi*, 32, 8-20.

Aktaş, Ö. ve Özmen, A. (2014). Ortaöğretim öğrencilerinin görüşlerine göre kadın imajı. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 0 (27), 76-94.

Avcı, K. E. İbret, Ü. B. (2018). Toplumsal kimliğin oluşumunda sosyal bilgiler dersinin rolünün incelenmesi. Sosyal bilgiler öğretim programları (1968, 1998, 2005). *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 29, 336-376.

Ayiter, K. (1963). *Roma Hukuku dersleri, aile hukuku*, Ankara: Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları.

Bars, M. E. (2014). Türk kahramanlık destanlarında kadın tipleri. *International Journal of Languages' Education and Teaching*, 3 (3), 122-140.

Demirel, Ö. (1992). Türkiye'de program geliştirme uygulamaları. *Harran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, 27-43.

Doğan, S. (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e aydın kadınlar, şairler ve yazarlar.* (1850-1950). İstanbul: Kitap Yurdu Yayınları.

Erden, M. (2004). *Öğretmenlik mesleğine giriş*. İstanbul: Alkım Yayınları.

Gözütok, Ş. (2017). *Kadınlara da farzdır İslam'da kadın eğitimi ve öğretimi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Günden, S. (1995). *Sosyal bilgiler öğretimine genel bir bakış. İlköğretim kurumlarında sosyal bilgiler öğretimi ve sorunları*. Ankara: *Türk Eğitim Derneği.13. Eğitim Toplantısı. 33-52.*

Güvenç, B. (1995). *Kültür ve Demokrasi.* Ankara: Gündoğan Yayınları.

Heywood, A. (2013). *Siyaset.*(Çev. B. Özipek, B. Şahin, M. Yıldız, Z. Kopuzlu, B. Seçilmişoğlu, A. Yayla), Ankara: Adres Yayınları.

İnan, . (2014). Türk eğitim tarihi. Ankara: Pegem Akademi.

Kanter, B. (2012). Meşrutiyet döneminde kadın hakları savunuculuğunda gelenekçi bir yazar: Avanzade Mehmet Süleyman. *Erdem,* 63, 127-152.

Kaplan, L. (1988). *Cemiyetlerde ve siyasi teşkilatlarda Türk kadını* (1908-1960). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Kaptan, İ. ve Turgut, T. (2019). *Sosyal bilgiler ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği*. B. Ü. İbret ve S. Kaymakçı (Ed.), Sosyal bilgiler ve toplum (s. 207-236). Ankara: Pegem Akademi.

Kaymaz, İ. Ş. (2010). Çağdaş Uygarlığın mihenk taşı: Türkiye'de kadının toplumsal konumu. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, 333-366.

Kazgan, G. (1979) *Türk toplumunda kadın*. Ankara: Ekin yayınları ve Türk sosyal Bilimler Derneği yayınları.

Kılıç, H. (2000*). Antikçağdan günümüze Batı'da kadın ve cinsellik*. İstanbul: Otopsi Yayınevi.

Kızılçelik, S. (2002). Sefaletin sosyolojisi, Ankara: Anı Yayıncılık.

Köksal, H. (2016). İlköğretim sosyal bilgiler dersi öğretim programı. R. Turan ve T. Yıldırım (Edt.), Sosyal bilgilerin temelleri (ss. 30-55). Anı Yayıncılık.

MEB (2023). Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (4, 5, 6 ve 7. sınıflar).

Özaydınlık, K. (2014). Toplumsal cinsiyet temelinde Türkiye'de kadın ve eğitim. *Sosyal Politika ve Çalışma Dergisi*, 14 (33), 93-112.

Safran, M. (2008). Sosyal bilgiler öğretimine bakış. B. Tay ve A. Öcal (Ed.). Özel öğretim yöntemleriyle sosyal bilgiler öğretimi. (ss. 5-15). Pegem Akademi Yayıncılık.

Sevinç, H. ve Öztürk Ş. (2022). Liberalizm: ideolojik bir değerlendirme. *ASES Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi,* 2(1), 131-149.

Sözen, E ve Ada. (2018) 2005 ve 2018 sosyal bilgiler öğretim programlarının karşılaştırılması. Anadolu Liderliği ve Öğretim Dergisi, 6(1), 53-71.

Sözer, E. (1998). Sosyal bilimlerin kapsamında sosyal bilgilerin yeri ve önemi. G. Can.(Ed.) Sosyal bilgiler öğretimi içinde. (1-13). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Şimşir, M. (2021). Sosyal bilgilerde ideal vatandaşlık eğitimi üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Medeniyet ve Toplum Dergisi, 5 (1), 35- 47.*

Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk kadın hakları*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Tatan, M. Demir, F. ve Oğuz Haçat S. (2020). Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarında Kadın İmajı (1968-1998-2005-2018) . *Türkiye Bilimsel Araştırmalar Dergisi. 5 (1), 68-79*.

Tayanç, F. ve Tayanç, T. (1981). *Dünyada ve Türkiye'de tarih boyunca kadın.* İstanbul: Tan Düşünce Yayınları.

Türüt, B. (2017). Tanzimat sonrası Osmanlı kadın hareketi ve hukuki talepleri. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi (*özel sayı), 365-396.

Vatandaş, C. (2021) *Modern çöküş, insanın modern halleri*. Açılım Kitap Yayınevi.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İslâmî Gelenekte Diyalektiğin Metodolojisi

Berat SARIKAYA[1]

1- Doç. Dr.; Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü.
beratsarikaya@hotmail.com ORCID No: 0000-0002-3308-6184

ÖZET

İslâmî gelenekte diyalektik/cedel, münazara ve kelâmî yöntemler aracılığıyla gelişmiş, düşünsel bir disiplin olarak önem kazanmıştır. Bu çalışma, diyalektiğin İslâm düşüncesindeki yerini, temel metodolojisini ve tarihsel gelişimini ele almaktadır.

Öncelikle, İslâmî diyalektiğin kökenleri incelenmiş, Hz. Peygamber ve sahabe dönemi tartışma kültürünün erken dönem münazara anlayışına etkileri değerlendirilmiştir. Daha sonra Mu'tezile, Ehl-i Sünnet kelâmcıları ve felsefî akımlar arasındaki tartışmalarda akılcı diyalektik yöntemlerinin nasıl kullanıldığına odaklanılmıştır. Mu'tezile'nin akılcı yöntemi ile Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılarının getirdiği sistemli argümantasyon arasındaki farklar ortaya konulmuştur.

Orta Çağ İslâm dünyasında, özellikle Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve İbn Haldun gibi âlimler, mantık ve diyalektik yöntemlerini daha sistematik hale getirmişlerdir. Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseri, filozoflara yönelik bir eleştiri olarak diyalektik metodun en önemli örneklerinden birisi kabul edilmektedir. Fahreddin Râzî ise kelâmî diyalektiği sofistike bir hale getirerek, akıl yürütme yöntemlerini daha ayrıntılı şekilde incelemiştir. Osmanlı medrese geleneğinde de münazara ilmi önemli bir yer tutmuş, medreselerde sistemli tartışma yöntemleri öğretilmiştir.

Çalışmada ayrıca, İslâmî diyalektik anlayışının Batı felsefesindeki Aristotelesçi ve Hegelci diyalektik modelleriyle benzerlikleri ve farkları analiz edilmektedir. İslâmî diyalektik, Batı'daki klasik mantık anlayışı ile benzerlikler taşımakla birlikte, özellikle kelâmî gelenek içerisinde daha çok ilahiyat ve metafizik konularında şekillenmiştir.

Son olarak, günümüzde İslâmî diyalektiğin nasıl ele alınabileceği tartışılmakta ve modern akademik çerçevede bu yöntemlerin nasıl yeniden yorumlanabileceği değerlendirilmektedir. Çağdaş İslâm düşüncesinde mantık ve diyalektiğin rolü ve eleştirel düşüncenin teşvik edilmesi açısından önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Kelâm, Cedel, Diyalektik, Münazara, Metodoloji.

GİRİŞ

Düşünce tarihinde "diyalektik", farklı görüşlerin çelişkiler yoluyla sınanması ve hakikatin keşfedilmesi amacıyla kullanılan bir yöntem olarak öne çıkmıştır. Cedel (diyalektik) yöntemi, kökenleri antik medeniyetlere dayanan evrensel bir tartışma geleneğidir. Tarihsel analizler, cedelin yalnızca İslâmî düşünceye has olmayıp, epistemolojik yapısı ve doğuşu itibarıyla Hint dinleri ve Berâhime gibi farklı kültürel ve entelektüel geleneklerde de mevcut olduğunu gösterir. Bu yöntem, dini-felsefi metinlerden başlayarak şiir, edebiyat ve çağdaş meselelere kadar uzanan geniş bir uygulama alanına sahiptir. (Doğan, 2011, 158) Antik Yunan

felsefesinde "Sokratik diyaloglar", Aristoteles'in (ö. M.Ö. 322) "mantık ve retorik üzerine geliştirdiği sistemler" ve Hegel'in (ö. 1831) "tez-antitez-sentez modeli", diyalektiğin Batı düşüncesindeki evrimini şekillendirmiştir. Diyalektiğin ciddi bir uygulamasına ilk defa Elea Okulu'nun önde gelen filozoflarından birisi olan Zenon'da (ö. M.Ö. 430) rastlanmaktadır. (Atay, 1969, 260) İslâm dünyasında da cedel ve münazara kelâm disiplinleri aracılığıyla güçlü bir gelenek oluşturmuştur. İslâmî düşünce sistematiği içinde diyalektik hem fıkhî ve kelâmî tartışmalarda hem de mantıkî akıl yürütme süreçlerinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. (Wolfson, 1976, 112-118)

İlk dönem İslâm dünyasında, sahabeler arasındaki içtihat tartışmaları ve fıkhî meselelerin çözümü için yürütülen istişareler, diyalektik yöntemin pratik kullanımına örnek teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'in Medine toplumunda tartışmaları teşvik eden üslubu, özellikle ashabın farklı konulardaki görüşlerini ortaya koymasını sağlamış, böylece düşünsel gelişim için açık bir zemin hazırlanmıştır. (Watt, 1998, 34-38) Bu yaklaşım, ilerleyen dönemlerde fakihlerin ve kelâm âlimlerinin sistemli tartışma usulleri geliştirmelerine öncülük etmiştir.

Abbâsîler döneminde, özellikle Mu'tezile ekolü, akılcı düşünceyi ön plana çıkararak kelâmî diyalektiği sistematik hale getirmiştir. Bişr b. Mu'temir (ö. 825), Nazzâm (ö. 845) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 933) gibi Mu'tezilî âlimler, aklî argümanlarla desteklenmiş kelâmî tartışma yöntemleri geliştirmişlerdir. (Frank, 2000, 78-85) Mu'tezile'nin beş temel ilkesi (usûlü'l-hamse), diyalektik tartışmaların ana çerçevesini oluşturmuştur. (Abrahamov, 1998, 97-105) Buna karşılık, Ehl-i Sünnet ekolü, özellikle Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcıları, Mu'tezilî diyalektiğe cevap niteliğinde sistematik karşı argümanlar ortaya koymuşlardır. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 935-6), Mu'tezile'den ayrılarak, Ehl-i Sünnet kelâmının rasyonalist ancak vahiy merkezli bir sistemini kurmuştur. Eş'arî kelâmı, Mu'tezile'nin katı akılcılığına karşı, aklî argümanlarla desteklenen naklî (vahiy temelli) bir diyalektik yöntemi benimsemiştir. (Eş'arî, 1980, 112-125) İmam Mâtürîdî'nin (ö. 944) teolojik savunuları, diyalektik yöntemlerin İslâm düşüncesindeki önemini daha da artırmıştır. (Abrahamov, 1998, 97-105) İmam Mâtürîdî diyalektik yöntemi Mu'tezile'nin akılcılığı ile Eş'arî'nin vahiy-merkezli yaklaşımı arasında bir denge kurarak geliştirmiştir. (Mâtürîdî, 2002, 211-225)

Müteahhirun dönem İslâm düşüncesinde, diyalektik yöntemlerin en önemli temsilcilerinden biri Gazzâlî (ö. 1111) olmuştur. O, *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde, İslâm filozoflarının Aristotelesçi düşüncelerini eleştirirken, mantıkî ve kelâmî diyalektik tekniklerini kullanmıştır. (Gazzâlî, 1997, 204-215) Fahreddin Râzî (ö. 1210), kelâm ve felsefeyi bir araya getiren bir akıl yürütme sistemi geliştirmiş, bu yöntem Osmanlı medrese geleneğinde mantık ve münazara disiplinleriyle devam etmiştir. İbn

Haldun'un (ö. 1406) tarih felsefesi ve toplum analizleri de diyalektik yöntemin tarihsel olayların anlaşılmasında nasıl kullanılabileceğini göstermektedir. (İbn Haldun, 1989, 411-420)

Bu çalışma, İslâmî geleneğin diyalektik anlayışını metodolojik bir perspektiften ele alarak, cedel, münazara ve kelâmî tartışma yöntemlerini incelemektedir. Ayrıca, İslâmî diyalektiğin Aristotelesçi, Hegelci ve skolastik düşüncedeki karşılıklarıyla benzerlikleri ve farklılıkları analiz edilerek, günümüz akademik çalışmaları için nasıl bir çerçeve sunabileceği değerlendirilecektir. Modern İslâm düşüncesinde diyalektik metodun yeniden ele alınmasının önemi ve entelektüel tartışmalarda akılcı bir zemin oluşturulması gerekliliği de bu çalışmanın temel odak noktalarından biri olacaktır.

1. İslâmî Gelenekte Diyalektik ve Terminoloji

İslâm düşüncesinde diyalektik, farklı düşünce ekolleri arasında fikirlerin tartışılması, hakikatin ortaya çıkarılması ve delillere dayalı savunuların geliştirilmesi amacıyla kullanılan önemli bir metodolojidir. Özellikle İslâm topraklarının genişlemesiyle birlikte farklı din ve inançlara mensup toplumlarla temas kurulmuş; Müslüman olmayan farklı inanç gruplarıyla yapılan tartışmalarda diyalektik (cedel metodu) etkin bir şekilde kullanılmıştır. Bu bölümde, İslâmî geleneğin diyalektik yöntemleri ele alınacak ve bu yöntemlerin epistemolojik ve metodolojik yönleri değerlendirilecektir.

1.1. Cedel (Diyalektik Tartışma) Kavramı

Cedel (الجدل), İslâm düşüncesinde *"diyalektik tartışma sanatı"* olarak tanımlanır ve özellikle kelâm, fıkıh ve felsefe alanlarında kullanılmıştır. Arapça kökenli olup, "bir şeyi bükmek, sarmak" anlamına gelen "جدل" (j-d-l) kökünden türemiş olan terim, (Lane, 1863, 541) "bir fikri aşırı ölçüde ve kavga yaparcasına savunmak, sözü peşi peşine yetiştirmek, ipi veya muhatabı evirip çevirmek" gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, 1994, II/211; Cürcânî, 1983, 74) Cedel, klasik dönem İslâm âlimleri tarafından mantıklı ve disiplinli tartışma yöntemi olarak geliştirilmiş, özellikle Kur'ân'da geçen tartışma yöntemleri ile ilişkilendirilmiştir.

Kur'ân'da cedel, hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanılmıştır. Olumlu anlamda hakikatin savunulması ve bilgiyi pekiştirmek için yapılan tartışmalar için kullanılmıştır: "*İçlerinden zulmedenler hariç, Kitap ehli ile ancak en güzel bir yolla mücadele edin ve (onlara) şöyle deyin: 'Biz, bize indirilene de, size indirilene de inandık. Bizim ilahımız ve sizin ilahınız birdir (aynı ilahtır). Biz sadece ona teslim olmuş kimseleriz.'"* (Ankebût, 29/46) Olumsuz anlamda ise hakkı inkâr eden veya tartışmayı gereksiz yere uzatan tartışmalar için kullanılmıştır: *"Andolsun, biz bu Kur'an'da insanlar*

için her türlü misali değişik şekillerde açıkladık. Fakat insan tartışmaya her şeyden daha çok düşkündür."(Kehf, 18/54) (Izutsu, 2002, 112-115)

Kelâm, fıkıh ve felsefe gibi alanlarda cedel, özellikle Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasındaki tartışmalarda, İbn Rüşd'ün (ö. 1198) Aristotelesçi mantığı ile kelâmî düşünceyi sentezleme çabalarında ve Osmanlı medreselerindeki münazara eğitiminde metodolojik bir araç olarak kullanılmıştır. (Wolfson, 1976, 78-85)

1.2. Münazara İlmi ve Kuralları

Münazara, kelâmî ve fıkhî konularda yapılan mantıklı, kuralcı ve akademik tartışmaların adıdır. Münazara, cedelden daha sistemli ve disiplinli bir yöntem olup, belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilir.

Münazaranın Temel Unsurları

a. İddia (da'va): Tartışmacının ortaya koyduğu tez.

b. Delil (burhân): İddianın ispatı için sunulan mantıklı veya naklî (vahiy kaynaklı) kanıtlar.

c. İtiraz (i'tirâz): Muhatabın iddiaya karşı geliştirdiği eleştiriler.

d. Cevap (cevâb): İtirazlara verilen karşılıklar.

İslâm Düşüncesinde Eş'arî ve Mu'tezilî kelâmcıları, münazara yöntemini geliştirmiş ve aklî delillere dayalı sistemli tartışmalar yapmışlardır. (Frank, 2000, 67-79) Hanefî ve Şâfiî fakihleri, içtihat sürecinde fıkhî münazara yöntemlerini kullanmış, farklı mezhep görüşleri arasındaki ihtilafları çözmeye çalışmışlardır. Osmanlı medrese geleneğinde Taşköprizâde (ö. 1561) ve Kâtib Çelebi (ö. 1657) gibi âlimler, münazaranın eğitsel önemini vurgulamış ve mantık eğitiminde nasıl kullanılacağını detaylandırmışlardır. (Makdisi, 1981, 92-101) Münazara, klasik dönemden günümüze kadar İslâmî düşüncenin gelişiminde belirleyici olmuş ve akademik tartışma kültürünün temelini oluşturmuştur.

2. Kelâmî Diyalektik ve Akılcı Tartışma

Kelâm ilmi, İslâmî diyalektiğin en sistematik biçimlerinden biri olarak kabul edilir. Mu'tezile, Eş'arî ve Mâtürîdî kelâm ekolleri, kelâmî diyalektik yöntemleri geliştirerek İslam düşüncesinde rasyonel tartışmaların temelini atmışlardır. Mu'tezile, akılcı (rasyonalist) yöntemleri benimsemiş ve diyalektik tartışmaları kelâmın merkezine yerleştirmiştir. Usûlü'l-hamse (Beş esas) ilkesi çerçevesinde, özellikle Tanrı'nın adaleti ve insanın özgür iradesi üzerine yoğun tartışmalar yapılmıştır. (Abrahamov, 1998, 110-120)

Eş'arî kelâmcıları, aklı vahiy ile dengede kullanarak kelâmî diyalektik geliştirmişlerdir. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, Mu'tezile'nin akılcı yaklaşımına karşı, naslara (ayet ve hadis) dayalı bir diyalektik yöntem geliştirmiştir.

(Eş'arî, 1980, 112-125) Bâkıllânî (ö. 1013) ve Cüveynî (1085), kelâmî tartışmalarda Aristotelesçi mantık kurallarını kullanmışlardır.

İmam Mâtürîdî, Eş'arî ve Mu'tezile arasında orta bir yol izleyerek diyalektik yöntemini oluşturmuştur. Mâtürîdî kelâmı, hem akıl yürütmeye hem de naklî delillere büyük önem vermiştir. (Mâtürîdî, 2002, 211-225)

2.1. İlk Dönem İslâm Düşüncesinde Diyalektik Yöntem

İlk dönem İslâm toplumunda Hz. Peygamber ve sahabe arasındaki tartışmalar, aklî muhakeme yöntemlerinin gelişmesine zemin hazırlamış; ardından kelâmcılar, özellikle Mu'tezile ekolü, sistemli bir diyalektik metodoloji geliştirmiştir. İslâm'da düşünsel geleneğin en önemli kökenlerinden biri, Hz. Peygamber'in sahabeyle yaptığı tartışmalar ve diyaloglarıdır. Hz. Peygamber, Kur'ân'ın teşvik ettiği akıl yürütme ve delillendirme yöntemlerini kullanarak insanları hakikate davet etmiş, onların sorularına mantıklı açıklamalarla cevap vermiştir. (Watt, 1998, 21-23)

Kur'ân, tartışmayı bilgi edinmenin bir aracı olarak görmüş ve müminlere şu şekilde hitap etmiştir: *"Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et (tartış)"* (Nahl, 16/125). (Izutsu, 2002, 56) Bu ayet, akıl yürütmenin ve argüman sunmanın önemini vurgulamaktadır. Kur'ân'da, müşriklerle ve Ehl-i Kitap ile yapılan tartışmalara sıkça yer verilmiş; özellikle Hz. İbrahim'in Nemrut ile tartışması (Bakara, 2/258) ve Hz. Musa'nın Firavun ile münazarası (Şuarâ, 26/23-29) gibi anlatılar, İslâmî diyalektik için temel örnekler olarak kabul edilmiştir. (al-Azmeh, 2001, 120)

Sahabe döneminde tartışma kültürü, Hz. Peygamber'in uygulamaları ve bu konudaki Kur'an ayetleri çerçevesinde şekillenmiştir. Hz. Ömer, yönetim anlayışında istişare (şûrâ) sistemini benimseyerek farklı görüşleri dinlemiş ve kararlarını tartışmalar sonucunda şekillendirmiştir. (Şehristânî, 1992, 89-92) Sahabe arasında, özellikle fıkhî konular üzerine çok sayıda tartışma yapılmış; bu, erken dönem İslâm hukukunun gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. (Frank, 1978, 78-81) Bu dönemde tartışmalar daha çok pratik meselelerin çözümüne yönelik gerçekleşmiş ve sistematik bir diyalektik yönteme dönüşmemiştir. Ancak bu uygulamalar, ilerleyen yüzyıllarda kelâmcılar ve fakihler tarafından geliştirilecek olan münazara ve cedel disiplinleri için bir temel oluşturmuştur.

Kelâm ilmi, İslâm düşüncesinde rasyonel tartışma ve delillendirme yöntemlerinin gelişmesini sağlamış ve zamanla bir ilim dalına dönüşmüştür. İlk dönem kelâmcıları, özellikle Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasında naklî ve aklî yöntemler üzerine yoğun tartışmalar yapmıştır. (Wolfson, 1976, 98) Erken dönem kelâmcılarından Hasan el-Basrî (ö. 728), ilahî adalet, kader ve insanın iradesi gibi konular üzerine tartışmalar yapmış, fakat bu tartışmalar sistematik bir diyalektik biçimine dönüşmemiştir. Cehm bin Safvân (ö.

746), insanın iradesini reddeden determinist bir görüş ortaya koymuş, diyalektik yöntemleri kullanarak bu fikrini savunmuştur. Bu dönemde kelâmî tartışmalar, Mu'tezile'nin rasyonalist yaklaşımıyla daha sistematik bir hal almış ve felsefî kelâm yöntemleri gelişmiştir.

Sonuç olarak ilk dönem İslâm düşüncesinde diyalektik, Kur'ân'daki tartışma üslubundan ve sahabe dönemindeki istişarelerden beslenerek gelişmiş, kelâm ekolleriyle birlikte sistematik bir yapıya dönüşmüştür.

2.2. Orta Dönem İslâm Düşüncesinde Diyalektik ve Mantık

Orta dönem İslâm düşüncesi (11-16. yüzyıllar), kelâm, felsefe ve mantık arasındaki etkileşimin yoğunlaştığı ve diyalektik yöntemlerin daha sistematik hale geldiği bir dönemdir. Bu süreçte Gazzâlî, Fahreddin Râzî ve Osmanlı medrese geleneği önemli bir rol oynamış; kelâmcılar ve fakihler, cedel ve münazara yöntemlerini geliştirerek akademik tartışmalara yön vermişlerdir.

İmam Gazzâlî, İslâm düşüncesinde diyalektik ve mantık ilişkisini sorgulayan en önemli isimlerden biridir. *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eseriyle, İslâm filozoflarının akılcı yöntemlerini eleştirmiş ve kelâmî diyalektiği yeniden tanımlamıştır. (Gazzâlî, 1997, 205-212) Gazzâlî, Fârâbî (ö. 950) ve İbn Sînâ'nın (ö. 1037) Aristotelesçi mantık ve felsefesini eleştirerek, akıl yürütmenin vahiy ile sınırlandırılması gerektiğini savunmuştur. (Alon, 2016, 57-65) Özellikle nedensellik ilkesine yönelik eleştirisi, diyalektik tartışmalarda Tanrı'nın iradesini merkeze alan bir model geliştirmesine yol açmıştır. (Leaman, 1999, 102-108) Gazzâlî, *el-Mustasfa fi'l-Usûl* adlı eserinde, kelâmcıların mantık kurallarını kullanmasının gerekliliğini savunmuş; böylece mantığın dinî ilimlerde kullanılmasına katkıda bulunmuştur. (Gazzâlî, 2009, 88-95)

Gazzâlî'nin çalışmaları, İslâm dünyasında diyalektik düşüncenin gelişimini doğrudan etkilemiş ve Eş'arî kelâmcıları arasında mantığın yaygınlaşmasını sağlamıştır. Fahreddin Râzî (ö. 1210), kelâmcılar arasında diyalektik yöntemi en sistematik hale getiren düşünürlerden biridir. *el-Muhassal* ve *el-Metâlibü'l-Âliye* gibi eserlerinde, kelâm ve mantık ilişkisini ele alarak, cedel yöntemini derinleştirmiştir. (Râzî, 1986, 145-153)

Fahreddin Râzî, Aristoteles mantığı ile kelâmî düşünceyi sentezlemiş; Mu'tezile ve filozoflarla yapılan tartışmalarda, Aristotelesçi ve Stoacı mantık kurallarını kullanmıştır. (Gutas, 2001, 172-180) Mümkün, vacip ve mümtenî (imkânsız) varlık teorisi, kelâmî diyalektiğin temel taşlarından biri haline gelmiştir. (Marmura, 2005, 234-245)

Râzî, İbn Sînâ'nın metafizik kavramlarını kelâmî bir bakış açısıyla tartışmış ve Tanrı'nın zatı ve sıfatları konularında yeni delillendirme yöntemleri geliştirmiştir. (Black, 2010, 58-67) İmkân ve zorunluluk ilişkisi üzerine yaptığı tartışmalar, Osmanlı kelâmcılarını doğrudan etkilemiştir.

Fahreddin Râzî'nin çalışmaları, özellikle Osmanlı medrese geleneğinde kelâmî diyalektiğin sistematik hale getirilmesine öncülük etmiştir.

2.3. Osmanlı'da Diyalektik ve Medrese Geleneği

Osmanlı medrese geleneği, Gazzâlî ve Fahreddin Râzî'nin yöntemlerini temel alarak, diyalektik düşünceyi kurumsal hale getirmiştir. Osmanlı medreselerinde mantık ve münazara eğitimi büyük önem taşımış; bu süreçte Taşköprizâde, Hocazâde (ö. 1488) ve Kâtib Çelebi gibi âlimler, kelâmî diyalektiğin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. (Taşköprizâde, 2011, 201-210)

Medrese müfredatında münazara ve cedel eğitimine yer verilmiştir. Medreselerde, "adaletli tartışma" anlayışıyla, belirli kurallar çerçevesinde yapılan cedel ve münazara dersleri okutulmuştur. (Makdisi, 1981, 56-62) Molla Fenârî (ö. 1431) ve Hocazâde, Aristoteles mantığını İslâm düşüncesine adapte eden eserler kaleme almışlardır. (Fenârî, 1909, 78-85)

Bu dönemde Fıkıh usûlü (İslâm hukuku metodolojisi), diyalektik tartışmaların en çok kullanıldığı alanlardan biri olmuştur. Medreselerde, kelâm ve fıkıh ilimleri arasındaki ilişkiyi açıklamak için Aristoteles mantığı ve cedel yöntemleri öğretilmiştir. (Hocazâde, 1984, 102-115) Osmanlı dönemi, kelâmî diyalektiğin kurumsallaştığı ve sistemli bir eğitim modeline dönüştüğü bir süreçtir.

Orta dönem İslâm düşüncesinde diyalektik, Gazzâlî'nin felsefeye yönelik eleştirileriyle, Fahreddin Râzî'nin kelâmî metodolojiyi sistemleştirmesiyle ve Osmanlı medrese geleneğinde kurumsallaşmasıyla şekillenmiştir. Bu süreç, İslamî düşüncede akıl yürütme ve cedel geleneğinin nasıl evrildiğini göstermektedir.

3. İslâmî Diyalektik Yönteminin Batı Düşüncesi ile Karşılaştırılması

İslâmî diyalektik yöntemi, mantık, retorik ve teolojik tartışma çerçevesinde gelişmiş olup, Batı felsefesindeki Aristotelesçi, Hegelci ve skolastik diyalektik modelleriyle çeşitli benzerlikler ve farklılıklar içermektedir. Bu bölümde, İslâmî diyalektiğin Batı felsefesindeki diyalektik yöntemlerle ilişkisi ele alınacaktır.

Aristotelesçi diyalektik, özellikle onun, *Topikler (Topica)* ve *Birinci Analitikler (Analytica Priora)* adlı eserlerinde, mantıkî akıl yürütme ve tartışma yöntemlerinin sistematik hale getirilmesi ile açıklanmıştır. (Aristoteles, 2006, 45-50) Aristotelesçi diyalektik, cedel (diyalektik tartışma) ve burhan (kesin kanıt) yöntemleri ile İslâmî diyalektik sistemini doğrudan etkilemiştir.

Aristotelesçi ve İslâmî diyalektik karşılaştırıldığında temel ayrım, tanım ve nihai amaçlarından kaynaklanır. Aristotelesçi diyalektik, daha çok felsefe ve bilim alanında, akıl yürütme, Sokratik sorgulama ve mantıksal

çıkarımla (kıyas) doğru önermelere ulaşmayı hedefler; bir "keşif aracı" niteliği taşır. Buna karşılık İslâmî diyalektik, özellikle kelâm, fıkıh ve felsefî teoloji disiplinlerinde, önceden kabul edilmiş dini hakikatleri (nakil) aklî yöntemlerle (burhan, cedel) savunmak, izah etmek ve muhalif görüşleri çürütmek amacıyla şekillenmiştir; daha güçlü bir "savunma ve ispat aracı" karakteri vardır.

Yöntemsel açıdan da farklılıklar belirgindir. Aristotelesçi gelenek, *Topikler* ve *Birinci Analitikler* gibi eserlerde sistemleştirildiği üzere, tümdengelimci mantığa ve saf akıl yürütmeye daha fazla vurgu yapar. İslâm geleneğinde ise, Gazzâlî'nin *el-Mustasfa*'sı veya Fahreddin Râzî'nin *el-Muhassal*'ı gibi eserlerde görüldüğü gibi, yöntem daha kapsamlı ve hibrittir. Akılcı argümantasyon (burhan) kadar, tartışma sanatı (cedel) ve tümevarım da kullanılır; ancak tüm bu yöntemler, "akıl" ile "nakil" (vahiy ve geleneğe dayalı delil) arasında bir uyum kurma ve bu zeminde hüccet (kesin delil) getirme çabasına tabidir. Dolayısıyla, birisi daha çok saf felsefi araştırmanın, diğeri ise inanç esaslarını rasyonel bir zeminde temellendiren ilahiyatın ürünüdür.

İslâmî düşüncede Aristoteles mantığının etkisi, Fârâbî, İbn Sînâ ve Fahreddin Râzî gibi filozoflarda açıkça görülmektedir. Fârâbî'nin mantık üzerine yaptığı çalışmalar, İslâmî diyalektiğin sistemleşmesini sağlamış ve Osmanlı medrese geleneğinde mantık eğitiminin temelini oluşturmuştur. (Fârâbî, 1999, 112-119)

Hegelci diyalektik, tez-antitez-sentez modeli üzerine kuruludur ve bu model, İslâmî diyalektik sisteminden oldukça farklı bir epistemolojiye sahiptir. (Hegel, 1970, 225-230)

Hegelci diyalektik, dinamik ve tarihsel bir süreci tanımlar; gerçeklik ve düşünce, bir tez ile onun karşıtı antitezin çatışmasından doğan daha üst bir sentez aracılığıyla sürekli olarak gelişir ve ilerler. Hakikat, bu diyalektik hareketin nihai ürünü olarak, çelişkilerin aşıldığı bir bütünlük halinde ortaya çıkar. Bu nedenle, hakikat mutlak olsa da ona ancak bu çelişkili sürecin tamamlanmasıyla ulaşılabilir. Oysa İslâmî diyalektik için hakikat, tarihsel bir sürecin ürünü değil, başlangıçta verili olan mutlaktır (Allah'ın vahyi ve zatı). Buradaki diyalektik süreç, bu sabit hakikati akılcı ve naklî (vahye dayalı) delillerle savunmak, muhalif iddiaları çürütmek ve böylece zaten var olan gerçeği zihinde ve toplumda tahkim etmek amacını taşır.

Bu temel fark, metodolojik yaklaşımlara da yansır. Hegel'in *Fenomenoloji des Geistes* gibi eserlerinde somutlaşan "tez-antitez-sentez" modeli, kaçınılmaz bir ilerleme mantığıdır ve her sentez yeni bir tez haline gelerek süreci sonsuza taşır. İslâm kelamında ise, Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'inde veya Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'sinde görüldüğü gibi yöntem, önceden belirlenmiş bir hakikat etrafında örülür. Tartışma (cedel), hakikati bulmak için değil, onu ispatlamak

ve muhafaza etmek için kullanılan bir araçtır. Akıl ve nakil birbirini destekleyen iki temel delil kaynağıdır; çatışan taraflar değil, uyum içinde olması gereken iki kanıt zeminidir. Sonuç olarak, Hegelci diyalektik tarihsel gelişmenin ve hakikatin oluşumunun kendisi iken, İslâmî diyalektik önceden kabul edilmiş ezeli-ebedi bir hakikatin rasyonel müdafaasıdır.

Hegelci diyalektikte hakikatin değişken olduğu ve çelişkilerin sentez yoluyla aşıldığı fikri vardır. Oysa İslâmî diyalektik yöntemi, hakikatin değişmez olduğu ve akıl ile vahyin birlikte çalışmasıyla doğruların bulunabileceği fikrine dayanır. (Leaman, 1999, 56-61)

İslâmî diyalektik, Orta Çağ Avrupa'sındaki skolastik felsefe ile birçok ortak noktaya sahiptir. İbn Rüşd, Thomas Aquinas (ö. 1274) ve Albertus Magnus (ö. 1280) gibi düşünürler, Aristo mantığını kullanarak teolojik meseleleri akılcı bir yöntemle ele almışlardır. (Wolfson, 1976, 102-108)

Her iki gelenek de kutsal metin (vahiy/Kur'an/İncil) ile felsefi aklı uzlaştırmayı, bir çatışma alanı olmaktan çıkarıp birbirini tamamlayan iki hakikat kaynağı haline getirmeyi amaçlar. Bu nedenle, Fârâbî, İbn Sînâ, Gazzâlî gibi İslâm âlimleri de; Thomas Aquinas, Anselm (ö. 1109) gibi Skolastik düşünürler de Aristoteles mantığını (kıyas, tasım) temel bir araç olarak benimsemiş ve teolojik sorunlara akılcı, sistematik bir dil ve yöntemle yaklaşmışlardır. Her ikisi de "iman ile aklı buluşturma" projesinin farklı kültürel ve dini bağlamlardaki tezahürleridir.

Ancak, bu ortak çabanın ötesinde, vurgu ve metodolojide temel farklılıklar bulunur. İslâmî diyalektiğin (Kelâm) merkezinde, mutlak bir tevhid (Allah'ın birliği) anlayışı ve vahyin korunmuşluğu inancı vardır. Kullanılan akılcı yöntemler (cedel, burhan), bu sabit ve açık hakikati savunmak, izah etmek ve muhalif görüşlere karşı ispatlamak içindir. Skolastik düşüncede ise, özellikle Thomas Aquinas'ın sentezinde, akla daha bağımsız bir alan tanınır; doğa bilimleri ve felsefe, teolojinin hizmetkârı (ancak kendi içinde geçerli) disiplinler olarak görülür. Metodolojik olarak, İslâm geleneğindeki "nakil-akıl" dengesine karşılık, Skolastik gelenekte "iman-akıl" ilişkisi daha merkezdedir ve Aquinas'ın "analoji" doktrini gibi, Tanrı hakkında konuşmanın imkânını arayan özgün teolojik araçlar geliştirilmiştir. Özetle, her iki gelenek de aynı mantıksal alet çantasını (Aristotelesçilik) kullanmış, ancak farklı birer dini hakikat inşasını savunmak için onu işletmiştir.

Thomas Aquinas, özellikle *Summa Theologica* adlı eserinde İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün epistemolojik yöntemlerinden etkilenmiştir. (Aquinas, 1988, 411-420) İslâmî diyalektikte vahyin belirleyici rolü varken, skolastik düşüncede Kilise otoritesi daha baskındır. İslâmî kelâm ekolleri, skolastik geleneğe kıyasla daha geniş bir felsefî yelpazeye sahiptir ve daha fazla mantıkî analiz içerir. (Black, 2010, 89-95)

İslâmî diyalektik yöntemi, Aristotelesçi mantık ile yakın ilişki kurmuş, ancak Hegelci diyalektikten epistemolojik olarak farklılaşmıştır. Skolastik düşünce ile benzer argümantasyon teknikleri paylaşsa da vahyin rolü açısından farklılık göstermektedir. Bu karşılaştırmalar, İslâmî diyalektiğin Batı felsefesiyle etkileşimini ve özgün yönlerini ortaya koymaktadır.

4. Günümüzde İslâmî Diyalektik Yöntemin Kullanımı

Modern çağda, İslâmî diyalektik yönteminin üç temel alanda önemli katkılar sunduğu görülmektedir:

a. İlahiyat ve Kelâm Çalışmaları

Modern kelâm araştırmalarında, İslâm düşüncesinin akılcı geleneği yeniden ele alınmaktadır. (Watt, 1998, 145-150) Çağdaş İslâm âlimleri, Gazzâlî ve Fahreddin Râzî'nin yaklaşımlarını günümüz felsefesiyle karşılaştırarak dinî argümanların rasyonel temellendirilmesini yapmaya çalışmaktadır. (Leaman, 1999, 120-128) Şâtıbî (ö. 1388) ve İbn Teymiyye (ö. 1225) gibi düşünürlerin eleştirel yaklaşımları, diyalektik yöntemin vahiy ile akıl arasındaki ilişki açısından nasıl ele alınması gerektiğini tartışmaktadır. (Izutsu, 2002, 189)

b. İslâm Hukuku ve Modern İçtihat Tartışmaları

Fıkhî münazara geleneği, günümüzde İslâm hukukçuları tarafından, modern meseleler için yeni içtihat yöntemleri geliştirmek amacıyla kullanılmaktadır. (Şehristânî, 1992, 245) Kadın hakları, çevre hukuku ve finans meseleleri gibi konularda, fıkıh âlimleri, diyalektik yöntemleri kullanarak geleneksel doktrinleri günümüz ihtiyaçlarına göre yorumlamaktadır. (Arkoun, 2002, 78-82)

c. İslâmî Felsefe ve Batı Düşüncesi ile Etkileşim

Postmodern düşünceyle İslâmî epistemoloji arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılmaktadır. (Gutas, 2001, 185-190) İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ın argümantasyon yöntemleri, çağdaş akademik araştırmalarda yeniden incelenmektedir. (Aquinas, 1988, 480-490) Bu kullanım alanları, İslâmî diyalektik yönteminin tarihsel bir miras olmanın ötesinde, çağdaş entelektüel tartışmalara da katkıda bulunabileceğini göstermektedir.

İslâmî diyalektik yöntemi, tarihsel süreçte çeşitli eleştirilere maruz kalmış ve günümüzde yeniden yorumlanmaya ihtiyaç duymaktadır. Bazı düşünürler, İslâmî diyalektik yönteminin aşırı teorik kaldığını ve pratik meselelerin çözümüne yeterince katkı sunmadığını öne sürmektedir. (İbn Haldun, 1989, 230) İbn Haldun, kelâm ilminin zamanla bir *"kelime oyununa"* dönüştüğünü ve toplumsal faydadan uzaklaştığını söyleyerek eleştirmiştir. (Nasr, 1968, 147-155)

Hasan Hanefi, cedeli bağımsız bir ilim olarak görmez; onu kelâm ilminin bir yöntemi olarak değerlendirir. Cedelin amacı, gerçeği aramak

değil, hasmı susturmak ve kişinin kendi düşüncesini kabul ettirmektir. Pragmatist bir araç olarak kullanılır ve hedefe (galip gelmeye) ulaşmak için her yöntemi (doğru/yanlış) mubah sayar. *"Gaye, vesileyi meşrulaştırır."* Önce bireyi, sonra toplumu psikolojik olarak etkileyerek fikrini benimsetmeye çalışır. İlmi kuralları önemsemez; karşı tarafı ilmî kurallara bağlı kalarak ikna etmeyi değil, kuralları gözetmeksizin yenmeyi hedefler. Gerçek anlamda bir "zafer" veya "sonuç" üretmez; ortaya çıkan şey inat ve düşmanlıktır. Galip gelmenin nihai amacı, halk veya yöneticiler nezdinde övülmek ve itibar kazanmaktır. Hanefi'ye göre cedel, gerçek bilgi arayışından ziyade, bir üstünlük mücadelesi ve retorik savaşıdır. (Hanefi, 1986)

Günümüzde bazı akademisyenler, İslâmî diyalektik yönteminin bilimsel yöntemle nasıl bağdaştırılabileceği konusunda tartışmalar yürütmektedir. (Fakhry, 2004, 267-275) Mu'tezile'nin rasyonalist yaklaşımlarının, modern bilim felsefesiyle daha uyumlu olduğu iddia edilmektedir. (Nawas, 1996, 98-110)

İslâm dünyasında diyalektik yöntem, bazı dönemlerde siyasi otoriteler tarafından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Abbâsî Halifesi Me'mun'un (ö. 833) Mu'tezile'yi destekleyerek Mihne sürecini başlatması, diyalektik tartışmaların siyasi baskı aracına dönüşebileceğini göstermiştir. (Butterworth, 1992, 201-215)

İslâmî diyalektik yöntemi, günümüzde eleştirel bir şekilde yeniden yorumlanmalı ve modern düşünce sistemleriyle uyumlu hâle getirilmelidir. İbn Rüşd ve Fârâbî'nin akılcı geleneği, modern akademik dünyada yeniden keşfedilmekte ve felsefi tartışmalarda referans alınmaktadır. (Arkoun, 1994, 125-135)

Geleneksel kelâmî tartışmalar, günümüz etik ve sosyopolitik meselelerine uygulanarak, İslâm düşüncesinin çağdaş meseleleri analiz etme kapasitesi artırılabilir. (Khalidi, 2005, 189-200) Postmodernizm, fenomenoloji ve eleştirel realizm gibi akımlar ile İslâmî epistemolojinin karşılaştırılması, yeni bir entelektüel sentez oluşturabilir.

SONUÇ

İslâmî diyalektik yöntemi, tarih boyunca kelâmî tartışmalar, fıkıh münazaraları ve felsefî analizlerde kullanılmış ve önemli bir düşünsel miras bırakmıştır. Günümüzde ise ilahiyat, hukuk ve felsefe gibi alanlarda bu yöntemin modern versiyonları tartışılmaktadır. Ancak, İslâmî diyalektiğin aşırı teorik kalması, modern bilimle ilişkisi ve siyasi kullanımları gibi meseleler eleştiri konusu olmuştur.

Buna rağmen, İslâmî düşüncenin eleştirel ve rasyonel geleneğinin canlandırılması hem İslâm dünyasında hem de küresel akademik arenada yeni fikirler üretmek için önemli bir imkân sunmaktadır. İbn Rüşd, Fârâbî ve Gazzâlî gibi düşünürlerin yöntemleri, modern epistemoloji ve etik tartışmalar için yeniden değerlendirilmeli ve İslâmî diyalektik yöntemi, günümüz meselelerine ışık tutacak şekilde yorumlanmalıdır.

REFERANSLAR

Abrahamov, B. (1998). *Islamic Theology: Traditionalism and Rationalism*. Edinburgh University Press.

al-Azmeh, A. (2001). *Muslim Kingship: Power and the Sacred in Muslim, Christian, and Pagan Polities*. I.B. Tauris.

Alon, I. (2016). *Ghazali's Critique of Philosophy*. Routledge.

Aquinas, T. (1988). *Summa Theologica*. Cambridge University Press.

Aristoteles. (2006). *Topikler* (Çev. G. E. R. Lloyd). Cambridge University Press.

Arkoun, M. (1994). *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers*. Westview Press.

Arkoun, M. (2002). *The Unthought in Contemporary Islamic Thought*. Saqi Books.

Atay, H. (1969). "Kur'an'a Göre Münazara Metodu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XVII, 159-275. Ankara.

Black, D. (2010). *Logic and Aristotle's Rhetoric and Poetics in Medieval Arabic Philosophy*. Brill.

Butterworth, C. (1992). *The Political Aspects of Islamic Philosophy: Essays in Honor of Muhsin S. Mahdi*. Harvard University Press.

Cürcânî, S. Ş. (1983). *Kitâbu't-Târîfât*. Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye.

Doğan, H. (2011). "İslâm Düşüncesinde Bir Tartışma Metodolojisi Olarak Cedel". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13(24), 157-174.

Eş'arî. (1980). *Maqālāt al-Islāmiyyīn wa Ikhtilāf al-Muṣallīn* (Ed. H. Ritter). Franz Steiner Verlag.

Fakhry, M. (2004). *A History of Islamic Philosophy*. Columbia University Press.

Fârâbî. (1999). *Kitâbü'l-Cedel*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Fenârî, M. (1909). *Misbahü'l-Üns*. Dârü'l-Fünûn.

Frank, R. M. (1978). *Beings and Their Attributes: The Teaching of the Basrian School of the Mu'tazila in the Classical Period*. Suny Press.

Frank, R. M. (2000). *The Structure of Islamic Thought*. Brill.

Gazzâlî, E. H. (1997). *Tehâfütü'l-Felâsife* (Çev. M. E. Marmura). Brigham Young University Press.

Gazzâlî, E. H. (2009). *el-Mustasfa fi'l-Usûl*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Gutas, D. (2001). *Avicenna and the Aristotelian Tradition*. Brill.

Hanefi, H. (1986). *Mine'l Akîde ile's-Sevra* (Cilt. 1-5). Dirasetu'l-İslamiyye

Hegel, G. W. F. (1970). *Fenomenoloji des Geistes*. Suhrkamp Verlag.

Hocazâde, M. E. (1984). *Tehâfütü't-Tehâfüt Şerhi*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Izutsu, T. (2002). *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an*. McGill-Queen's University Press.

İbn Haldun. (1989). *Mukaddime* (Çev. F. Rosenthal). Princeton University Press.

İbn Manzûr, M. b. M. (1994). *Lisânu'l-Arab* (Cilt. 1-17). Dâru's-Sadr.

Khalidi, M. A. (2005). *Medieval Islamic Philosophical Writings*. Cambridge University Press.

Lane, E. W. (1863). *An Arabic-English Lexicon*. Cambridge University Press.

Leaman, O. (1999). *A Brief Introduction to Islamic Philosophy*. Polity Press.

Makdisi, G. (1981). *The Rise of Colleges Institutions of Learning in Islam and the West*. Edinburgh University Press.

Marmura, M. (2005). *The Metaphysics of The Healing*. Brigham Young University Press.

Mâtürîdî, E. M. (2002). *Kitâbü't-Tevhîd* (Çev. B. Topaloğlu,). DİB Yayınları.

Nasr, S. H. (1968). *Science and Civilization in Islam*. Harvard University Press.

Nawas, J. (1996). *The Mihna: Political Inquisition in the Abbasid Caliphate*. Brill.

Râzî, F. (1986). *el-Muhassal*. Dârü'l-Fikr.

Şehristânî, M. A. (1992). *al-Milal wa al-Nihal*. Dârü'l-Fikr.

Taşköprizâde, A. E. (2011). *Miftahü's-Sa'âde*. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Watt, M. (1998). *Islamic Philosophy and Theology*. Edinburgh University Press.

Wolfson, H. A. (1976). *The Philosophy of the Kalam*. Harvard University Press.

G-20: Eleştirel Bir Bakış ve Johennesburg (Güney Afrika) Zirvesi Değerlendirmesi

Celal KIZILDERE[1]

[1] Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Erciş İşletme Fakültesi, İktisat bölümü, ORCID: 0000-0001-9904-0472 celalkzldere@gmail.com

ÖZET

Bu çalışma, 22–23 Kasım 2025 tarihlerinde Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Johannesburg kentinde gerçekleştirilen G20 Liderler Zirvesi'ni kapsamlı biçimde incelemektedir. G20 tarihinde Afrika kıtasında düzenlenen ilk liderler zirvesi olma özelliği taşıyan bu toplantı, küresel yönetişim tartışmalarında Küresel Güney'in artan görünürlüğünü ve taleplerini yansıtması bakımından tarihsel bir dönüm noktasıdır. Çalışmada, Güney Afrika'nın dönem başkanlığı altında şekillenen zirvenin hazırlık süreci, ana gündem başlıkları, müzakere dinamikleri, liderler bildirgesi ve zirvenin kısa ve orta vadeli etkileri analiz edilmektedir. Çalışma, özellikle borç sürdürülebilirliği, küresel finansal mimarinin reformu, iklim değişikliği ve adil enerji geçişi, gıda güvenliği ve jeopolitik gerilimlerin G20 sürecine etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Analiz, resmi G20 belgeleri, uluslararası kuruluş raporları ve akademik literatüre dayalı olarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: G20, Güney Afrika, Zirve, İklim, Jeopolitik Gerilim.

GİRİŞ

1998'de Asya'da yaşanan mali kriz sonrası kurulan G20, tarihinde ilk defa bir Afrika ülkesinde toplanmıştır. Makroekonomik konular ile yolculuğuna başlayan ve bugün küresel ekonomik istikrar, büyüme ve kalkınma konularında son derece önemli rol oynayan G20, uluslararası bir forum olma özelliği taşımaktadır. Dünyanın sanayileşmiş en önemli ekonomilerini bir araya getiren G20 zirvelerine katılımlar önceleri merkez bankası başkanları ve Maliye bakanları seviyesinde iken, 2007'de devlet başkanları düzeyine yükseltilmiştir (Eryar, 2014). Bu adımdan sonra zirvelerde işlenen konular, sağlık, tarım, iklim değişikliği, sürdürülebilir kalkınma gibi küresel sistemi dahili ve harici etkileyen tüm konuları kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Söz konusu kapsam genişlemesi, G20'nin küresel ölçekteki ağırlığı göz önüne alındığında anlam kazanmaktadır. Zira G20 ülkeleri, küresel gayrisafi yurt içi hasılanın (GSYH) yaklaşık yüzde 85'ini, küresel ticaretin ise yüzde 75'inden fazlasını ve dünya nüfusunun yaklaşık üçte ikisini temsil etmektedir (Güvendik, 2025). G20'nin aldığı kararlar ve benimsediği politikalar, her ne kadar bağlayıcılığı olmasa da makroekonomik dengeleri ve küresel insani ve sosyal yapıları etkileme potansiyeli taşımaktadır. (Eryar 2014, Turhan 2025). 2025 yılında G20 Liderler Zirvesi, ilk kez Afrika kıtasında, Güney Afrika'nın başkanlığı döneminde Johannesburg'da 22–23 Kasım 2025 tarihlerinde düzenlenmiştir. Güney Afrika başkanlığının gündemi "Solidarity, Equality, Sustainability" (Dayanışma, Eşitlik, Sürdürülebilirlik) olarak belirlenmiştir[2]. Bu tema, zirvenin gündemini ve formatını güçlü biçimde etkilemiştir. Zirve devam eden küresel jeopolitik gerilimler, iklim

[2] https://g20.org/g20-media/statement-by-president-cyril-ramaphosa-at-the-g20-leaders-summit-session-a-resilient-world-22-november-2025/?utm_source=chatgpt.com. (E.T. 12.12.2025).

değişikliği, artan gelir ve servet eşitsizlikleri ve gelişmekte olan ülkelerin borç sürdürülebilirliği gibi yakıcı meselelerin ortasında gerçekleşmiştir.

Güney Afrika'nın 2025 başkanlığı, G20 içinde küresel güneyi temsil eden bir dönemin dördüncü halkasıdır (Endonezya 2022, Hindistan 2023, Brezilya 2024 ve Güney Afrika 2025 şeklinde) (Turhan, 2025). Bu ardışıklık, G20'nin gündemine gelişmekte olan ülkelerin önceliklerini daha görünür kılmıştır. Güney Afrika, başkanlık süreci boyunca özellikle küresel eşitsizlik ve borç sorunları, iklim finansmanı ve enerji dönüşümü konularını merkeze koymuş; ayrıca küresel yönetişim kurumlarının daha kapsayıcı hale getirilmesi talebini sürekli vurgulamıştır. Zirvenin tarihsel önemi, hem kıtada ilk kez düzenlenmesi hem de gündemin Global South temelli bir ağırlık kazanması olmuştur.

Ancak 2025 zirvesi, sadece konunun içeriksel ağırlığıyla değil, aynı zamanda katılım ve diplomatik gerilimler açısından da sıra dışı bir sınav olmuştur. ABD yönetiminin zirveyi boykot etmesi, bazı liderlerin ya doğrudan katılmaması ya da üst düzey temsilci göndermesi ve zirvenin kapanış süreciyle ilgili protokol tartışmaları, G20'nin gelecekteki etkinliği ve meşruiyeti hakkında soru işaretleri doğurmuştur (Güvendik, 2025).

Bu çalışma, 2025 yılında Güney Afrika Cumhuriyeti'nin dönem başkanlığı altında Johannesburg'da düzenlenen G20 Liderler Zirvesi'ni, küresel yönetişim literatürü ve güncel uluslararası siyasal ekonomi tartışmaları bağlamında ele almaktadır. Amaç, zirveyi yalnızca bir diplomatik olay olarak betimlemek değil; aynı zamanda G20'nin dönüşen rolünü, küresel güneyin artan görünürlüğünü ve çok taraflı işbirliğinin güncel sınırlarını analitik bir çerçeve içinde değerlendirmektir.

G20 (Group of Twenty), 1999 yılında Asya finans krizinin ardından, küresel finansal istikrarın sağlanmasına katkı sunmak amacıyla kurulmuştur. Başlangıçta maliye bakanları ve merkez bankası başkanları düzeyinde faaliyet gösteren forum, 2008 küresel finans krizi sonrasında liderler düzeyine yükselmiş ve küresel ekonomik yönetişimin başlıca platformlarından biri haline gelmiştir. Bununla birlikte G20, kararlarının hukuki bağlayıcılığı olmaması, temsil yapısının sınırlılığı ve büyük güçler arasındaki siyasi rekabetten giderek daha fazla etkilenmesi nedeniyle akademik literatürde yoğun eleştirilere de konu olmaktadır.

2025 G20 Güney Afrika Zirvesi, bu eleştirilerin ve beklentilerin kesiştiği bir tarihsel momentte gerçekleştirilmiştir. Zirve, G20 tarihinde Afrika kıtasında düzenlenen ilk liderler zirvesi olması bakımından sembolik bir önem taşımaktadır. Güney Afrika başkanlığının benimsediği "Dayanışma, Eşitlik ve Sürdürülebilirlik" teması, küresel güney ülkelerinin uzun süredir dile getirdiği yapısal sorunları G20 gündeminin merkezine taşımayı amaçlamıştır. Bu bağlamda zirve, küresel eşitsizlik, borç

sürdürülebilirliği, iklim adaleti ve kalkınma finansmanı gibi konulara özel bir vurgu yapmıştır.

Çalışmanın temel argümanı, G20 Güney Afrika Zirvesi'nin hem normatif hem de pratik düzeyde çelişkili bir tablo sunduğudur. Bir yandan zirve, küresel güneyin söylemsel görünürlüğünü artırmış ve eşitsizlik tartışmalarını kurumsal gündeme taşımıştır; diğer yandan ise jeopolitik bölünmeler ve büyük güç rekabeti, bu söylemlerin somut ve bağlayıcı politikalara dönüşmesini sınırlamıştır. Bu çerçevede çalışma, zirvenin hazırlık sürecini, ana gündem başlıklarını ve sonuçlarını sistematik biçimde incelemekte; son olarak zirvenin G20'nin geleceği açısından ne anlama geldiğini tartışmaktadır. Çalışmada temel belgeler, liderler bildirgesi, G20 çerçeve raporları ve ilgili uluslararası kurumların açıklamaları ile web sayfalarından yararlanılmıştır.

Güney Afrika'nın G20 Başkanlığı: Politik Çerçeve ve Öncelikler

Güney Afrika, 1 Aralık 2024 – 30 Kasım 2025 döneminde yürüttüğü G20 başkanlığını, açık biçimde normatif bir çerçeve üzerine inşa etmiştir. Başkanlığın temel öncelikleri arasında küresel eşitsizlikle mücadele, kapsayıcı kalkınma, sürdürülebilir enerji dönüşümü ve küresel yönetişim kurumlarının reformu yer almıştır (African Development Bank. (2024). Bu tercih, Güney Afrika'nın hem kendi tarihsel deneyimlerinden hem de küresel güneyin yapısal sorunlarından beslenen bir perspektifi yansıtmaktadır.

Başkanlık sürecinde gerçekleştirilen bakanlar toplantıları, çalışma grupları ve uzman düzeyindeki istişareler, zirvenin gündemini belirleyen ana mekanizmalar olmuştur. Özellikle maliye bakanları ve merkez bankası başkanları toplantılarında, borç sürdürülebilirliği ve kalkınma finansmanı konularında yaşanan görüş ayrılıkları, liderler zirvesine taşınan tartışmaların zeminini oluşturmuştur. Bu süreç, G20'nin teknik düzeyde dahi ortak bir söylem üretmekte zorlandığını göstermesi bakımından önemlidir.

Güney Afrika başkanlığının dikkat çekici yönlerinden biri, sivil toplum ve akademik çevreleri sürece daha görünür biçimde dahil etme çabasıdır. "People's G20" olarak adlandırılan girişim, G20'nin sıklıkla eleştirilen elitist yapısına karşı sembolik bir açılım olarak değerlendirilmiştir[3]. Bununla birlikte bu tür katılımcı mekanizmaların, karar alma süreçleri üzerindeki fiilî etkisinin sınırlı kaldığı da not edilmelidir.

Zirve Bağlamı: Jeopolitik Gerilimler ve Katılım Sorunu

Johannesburg'da düzenlenen 2025 G20 Liderler Zirvesi, uluslararası sistemde artan jeopolitik gerilimlerin gölgesinde gerçekleşmiştir. Büyük güçler arasındaki stratejik rekabet, G20'yi işlevsel bir eşgüdüm platformu

[3] https://www.b20southafrica.org/about-g20/?utm_source=chatgpt.com (E.T. 09.12.2025).

olmaktan ziyade, siyasal ayrışmaların yansıdığı bir alana dönüştürme riskini artırmıştır. Bu durum, zirveye katılım düzeyinde de kendini göstermiştir.

Bazı kilit aktörlerin lider düzeyinde zirveye katılmaması, G20'nin meşruiyeti ve temsil kapasitesi üzerine akademik tartışmaları yeniden gündeme taşımıştır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin zirveye sınırlı katılımı, ortak bildiri üzerindeki uzlaşıyı da zorlaştırmıştır. Buna karşın Güney Afrika yönetimi, liderler bildirgesinin kabul edilmesini ve zirvenin sorunsuz biçimde tamamlanmasını başkanlık dönemi açısından bir başarı olarak sunmuştur (G20, 2025).

Bu noktada vurgulanması gereken husus, G20'nin yapısal olarak gönüllülük esasına dayanan ve bağlayıcı olmayan bir platform olmasıdır. Dolayısıyla katılım düzeyindeki dalgalanmalar ve siyasi gerilimler, zirvenin çıktılarını doğrudan etkilemektedir. Johannesburg Zirvesi bu yapısal kırılganlığı açık biçimde ortaya koymuştur.

Tematik Tartışma Alanları

Küresel Eşitsizlik ve Kapsayıcı Büyüme

G20 Güney Afrika Zirvesi'nin ayırt edici özelliği, küresel eşitsizlik konusunu merkezi bir politika alanı olarak ele almasıdır. Başkanlık tarafından oluşturulan eşitsizlik görev gücü, bu sorunu yalnızca sosyal bir adalet meselesi olarak değil, aynı zamanda küresel ekonomik istikrarı tehdit eden yapısal bir risk olarak tanımlamıştır. Görev gücünün raporları, gelir ve servet yoğunlaşmasının uzun vadede büyüme potansiyelini zayıflattığını ve siyasal istikrarsızlıkları beslediğini vurgulamıştır.

Zirve tartışmalarında vergi adaleti, sosyal koruma mekanizmalarının güçlendirilmesi ve çok uluslu şirketlerin vergilendirilmesi gibi başlıklar öne çıkmıştır. Ancak bu alanlarda bağlayıcı taahhütlerin ortaya konulamamış olması, eşitsizlik söylemi ile politika pratiği arasındaki boşluğu gözler önüne sermektedir.

İklim Değişikliği, Enerji Dönüşümü ve İklim Adaleti

Zirvede ele alınan bir diğer temel tema, iklim değişikliği ve enerji dönüşümüdür. Güney Afrika başkanlığı, iklim politikalarının kalkınma hakkı ve adalet ilkeleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, özellikle gelişmekte olan ülkelerin iklim finansmanına erişimi konusundaki taleplerini güçlendirmiştir.

Liderler bildirgesinde yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması ve enerji verimliliğinin geliştirilmesine yönelik hedefler yer almış; ancak finansman mekanizmalarının somutlaştırılmasında sınırlı ilerleme kaydedilmiştir. Bu durum, G20'nin iklim yönetişiminde normatif hedefler ile uygulama arasındaki yapısal açmazını yansıtmaktadır (World Bank. 2024).

Borç Sürdürülebilirliği ve Küresel Finansal Mimari

Düşük ve orta gelirli ülkelerin artan borç yükleri, zirvenin önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Pandemi sonrası dönemde derinleşen borç krizleri, kalkınma politikalarının manevra alanını daraltmıştır. Zirvede borç yapılandırma süreçlerinin etkinliği ve alacaklılar arasındaki koordinasyon sorunları tartışılmış; ancak bu alanda da somut ve bağlayıcı kararlar alınamamıştır.

Bu durum, küresel finansal mimarinin reformuna ilişkin taleplerin neden uzun süredir karşılıksız kaldığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Johannesburg Zirvesi, bu reform ihtiyacını yeniden teyit etmiş, ancak çözüm üretme kapasitesinin sınırlı olduğunu da ortaya koymuştur.

Zirve Çıktıları ve Değerlendirme

Zirvenin temel çıktısı olan liderler bildirgesi, G20'nin normatif yönelimlerini yansıtan bir belge niteliğindedir. Bildirge, eşitsizlik, iklim değişikliği ve kalkınma gibi alanlarda ortak ilkeleri vurgulamış; ancak bağlayıcı politika araçları içermemiştir. Bu durum, G20'nin bir koordinasyon forumu olarak işlev gördüğünü, ancak güçlü bir yönetişim mekanizması sunamadığını göstermektedir.

Akademik literatürde bu tür bildirgeler, "yumuşak yönetişim" (soft governance) araçları olarak tanımlanmaktadır. Johannesburg Zirvesi de bu çerçevede değerlendirildiğinde, söylemsel düzeyde önemli açılımlar sunsa da, uygulama kapasitesi bakımından sınırlı kalmıştır (Ramaphosa, 2025).

Tablo 1. G20 Ülkeleri ve Üye Oldukları Uluslararası Ekonomik Örgütler

Ülke	G7	G8	NATO	EU	APEC
Arjantin					
Avustralya					x
Brezilya					
Kanada	x	x	x		x
Çin					x
EU					
Fransa	x	x	x	x	
Almanya	x	x	x	x	
Hindistan					
Endonezya					x
İtalya	x	x	x	x	
Japonya	x	x			x
Meksika					x
Rusya		x			x
Suudi Arabistan					
Güney Afrika					
Güney Kore					x
Türkiye			x		
İngiltere	x	x	x	x	
ABD	x	x	x		x

Kaynak: Strategic Comments, http://www.tandfonline.com/loi/tstc20.

Tablo I'e göre G20 ülkelerin bir çoğu (Avustralya, Kanada, Çin, Endonezya, Japonya, Meksika, Rusya, Güney Kore ve Amerika) APEC üyesidir. Bunu sırası ile NATO ve G8 üyelikleri takip ediyor. En az üyeliği olan ekonomik örgüt ise EU'dur. G20 ülkelerine bakıldığında US'nin bütün ekonomik organizasyonlara üyeliğinin olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Zirveler Listesi

Sıra	Tarih	Ev sahibi ülke	Ev sahibi şehir	Alınan kararlar
1	Kasım 2008	ABD	Washington, D.C	Küresel ekonomiyi durgunluğa iten finansal kriz konusu başlıca gündem maddesi olmuştur.
2	Nisan 2009	Birleşik Krallık	Londra	Gelişmekte olan ülkelerin resesyondan kurtulabilmelerini sağlamak için ilgili kurumlardan (Dünya Bankası ve IMF) yardım almaları sağlanmıştır.
3	Eylül 2009	ABD	Pittsburgh	Finansal İstikrar Kurulu'nun kurulması, vergi düzenlemesi, CEO'ların yüksek ücretleri ve bankaların sermaye yeterlilik rasyolarının artırılması gibi konular gündeme alınmıştır.
4	Haziran 2010	Kanada	Toronto	Toronto zirvesinin başlıca konusu ise, yüksek bütçe açıkları ve bu açıkları indirmek için yapılması gerekenler olmuştur.
5	Kasım 2010	Güney Kore	Seul	Bu zirvede ilk toplantının Seul'de yapıldığı B-20 (Business 20) kurulmuş ve kur savaşları konuşulmuştur. Hatta ABD ve Çin arasındaki gerginliğin negatif etkilerinden korunmak için alınması gereken önlemler öncelikli

				olarak yoğun bir şekilde ele alınmıştır.
6	Kasım 2011	Fransa	Cannes	Yunanistan borç krizi ana tema olarak görüşülmüştür.
7	Haziran 2012	Meksika	Los Cabos	Özellikle Avrupa borç krizinin konuşulduğu bir zirve olmuştur.
8	Eylül 2013	Rusya	Saint Petersburg	Bu zirvede küresel büyüme ve Suriye konuları ana temayı oluşturmuştur.
9	Kasım 2014	Avustralya	Brisbane	Avustralya G-20 zirvesinde daha çok makroekonomik konular (ekonomik büyüme, istihdam ve krizlere karşı ekonomilerin dirençlerini arttırmak vb.) konuşulmuştur. Ayrıca zirvenin ana gündem maddelerinden bir diğeri de Çin ile Hindistan ekonomilerinin IMF'deki rolü nasıl arttırılır konusu olmuştur.
10	Kasım 2015	Türkiye	Antalya	Küresel piyasalardaki risklerin ve belirsizliklerin ana temasını oluşturduğu toplantıda dengeli bir ekonomik büyüme, IŞID sorunu ve mülteci krizi de ayrıca görüşülen konular arasında yer almıştır.
11	Eylül 2016	Çin	Hangzhou	Vergi kaçakçılığıyla mücadele, Uluslararası ticaret ve korumacılık,

				Ekonomik büyümeyi artırmak için mali teşvik ve inovasyon, Küreselleşmeye karşı " popülist saldırılarla" mücadele ve Mültecilere yönelik konular görüşülmüştür.
12	Temmuz 2017	Almanya	Hamburg	Brexit, Mülteci ve iklim konuları konuşulmuştur.
13	Kasım 2018	Arjantin	Buenos Aires	Arjantin, 2018 G20 diyaloğu için üç öncelikli gündem maddesi ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi çalışma hayatının geleceği, ikincisi kalkınma için altyapı ve üçüncüsü sürdürülebilir bir gıda geleceği olmuştur. Ayrıca katılımcı ülkelerin birçoğu bu toplantıda kripto para birimlerinin düzenlenmesine odaklanmışlardır. Gene ABD ve Çin arasında 2018'de tırmanan Çin-ABD ticaret savaşının çözümüyle ilgili görüşmeler, zirvenin temel gündem maddelerinden biri olarak yerini korumuştur.
14	Haziran 2019	Japonya	Osaka	2019 G20 Zirvesi, küresel sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için sekiz temayı ele almıştır. Bu sekiz tema küresel ekonomi, ticaret ve yatırım, inovasyon, çevre ve enerji,

				istihdam, kadınların güçlendirilmesi, kalkınma ve sağlık olmuştur.
15	Kasım 2020	Suudi Arabistan	Riyad	Suudi Arabistan başkanlığındaki G20 grubunun, zirve gündeminde küresel ekonominin kalkınmayı tekrar nasıl sağlayacağına ve Kovid-19 salgınının sağlık ve insan hayatının korunması başta olmak üzere yaşamın her tarafına yansıyan etkilerinden nasıl korunulacağına ilişkin etkili çözümler bulması kararlaştırılırken, G20 ülkeleri ekonomilerin sürdürülebilirliğini sağlama doğrultusunda 11 trilyon dolarlık bir bütçe ayırmışlardır.
16	Ekim 2021	İtalya	Roma	Roma'da küresel ısınmayı sanayi öncesi seviyelere kıyasla 1,5 derece ile sınırlama hedefini ulaşılabilir kılmak ve küresel net sıfır sera gazı emisyonuna veya karbon nötrlüğüne ulaşma yönündeki eylemlerini hızlandırmak gibi iklim konuları ele alınmıştır. Ayrıca gelişmiş ülkelerin iklim finansmanı konusunda yılda 100 milyar doları ortaklaşa seferber etme taahhütleri, vergi düzenlemeleri, düşük ve orta gelirli ülkelerde COVID-19 aşılarına daha iyi ve daha zamanında erişimi sağlamaya yönelik çabaları ilerletmek

				Pandeminin önlenmesi, hazırlığı ve müdahalesine yönelik yeterli finansmanın sağlanması amacıyla bir G20 Ortak Finans-Sağlık Görev Gücü kurulması da alınan kararlar arasında yer almıştır.
17	Kasım 2022	Endonezya	Bali	Ağırlıklı olarak Rusya-Ukrayna gerginliği görüşülmüştür.
18	Eylül 2023	Hindistan	Yeni Delhi	Zirvede ana gündem maddesi olarak sürdürülebilir kalkınma, gelişmekte olan ülkelerin dış borç sorunu ve Dünya Bankası reformları gibi konuların yanı sıra Ukrayna'daki savaş da ele alınmıştır.
19	Kasım 2024	Brezilya	Rio de Janeiro	Gündem öncelikleri Sosyal içerme ve açlıkla mücadele olan toplantıda, enerji dönüşümü ve sürdürülebilir kalkınma, sosyal, ekonomik ve çevresel boyutlarıyla küresel yönetişim kurumlarının reformu gibi konular da ele alınmıştır.
20	Kasım 2025	Güney Afrika	Johannesburg	Zirvenin birinci oturumunda kapsayıcı ve sürdürülebilir büyüme için ticaretin rolü, kalkınma finansmanı ve borç yükünün azaltılmasına odaklanıldı. İkinci oturumunda ise afet riskinin

				azaltılması, iklim değişikliğiyle mücadele, adil enerji dönüşümü ve gıda sistemlerinin güçlendirilmesi ele alındı.

Kaynak: http://tr.wikipedia.org/wiki/G20#Kaynak.C3.A7a

Zirvenin Temel Gündem Başlıkları

Küresel Eşitsizlik ve Kapsayıcı Büyüme

G20 Güney Afrika Zirvesi'nin ayırt edici özelliği, küresel eşitsizlik konusunu merkezi bir politika alanı olarak ele almasıdır. Başkanlık tarafından oluşturulan eşitsizlik görev gücü, bu sorunu yalnızca sosyal bir adalet meselesi olarak değil, aynı zamanda küresel ekonomik istikrarı tehdit eden yapısal bir risk olarak tanımlamıştır. Görev gücünün raporları, gelir ve servet yoğunlaşmasının uzun vadede büyüme potansiyelini zayıflattığını ve siyasal istikrarsızlıkları beslediğini vurgulamıştır.

Zirve tartışmalarında vergi adaleti, sosyal koruma mekanizmalarının güçlendirilmesi ve çok uluslu şirketlerin vergilendirilmesi gibi başlıklar öne çıkmıştır. Ancak bu alanlarda bağlayıcı taahhütlerin ortaya konulamamış olması, eşitsizlik söylemi ile politika pratiği arasındaki boşluğu gözler önüne sermektedir (United Nations, 2023).

İklim Değişikliği, Enerji Dönüşümü ve İklim Adaleti

Zirvede ele alınan bir diğer temel tema, iklim değişikliği ve enerji dönüşümüdür. Güney Afrika başkanlığı, iklim politikalarının kalkınma hakkı ve adalet ilkeleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğini savunmuştur. Bu yaklaşım, özellikle gelişmekte olan ülkelerin iklim finansmanına erişimi konusundaki taleplerini güçlendirmiştir.

Liderler bildirgesinde yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılması ve enerji verimliliğinin geliştirilmesine yönelik hedefler yer almış; ancak finansman mekanizmalarının somutlaştırılmasında sınırlı ilerleme kaydedilmiştir. Bu durum, G20'nin iklim yönetişiminde normatif hedefler ile uygulama arasındaki yapısal açmazını yansıtmaktadır (World Bank, 2024).

Borç Sürdürülebilirliği ve Küresel Finansal Mimari

Düşük ve orta gelirli ülkelerin artan borç yükleri, zirvenin önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Pandemi sonrası dönemde derinleşen borç krizleri, kalkınma politikalarının manevra alanını daraltmıştır. Zirvede borç yapılandırma süreçlerinin etkinliği ve alacaklılar arasındaki koordinasyon sorunları tartışılmış; ancak bu alanda da somut ve bağlayıcı kararlar alınamamıştır.

Bu durum, küresel finansal mimarinin reformuna ilişkin taleplerin neden uzun süredir karşılıksız kaldığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Johannesburg Zirvesi, bu reform ihtiyacını yeniden teyit etmiş, ancak çözüm üretme kapasitesinin sınırlı olduğunu da ortaya koymuştur.

Ayrıca Johannesburg Zirvesi, aynı zamanda küresel güç dengesindeki değişimlerin G20 üzerindeki etkilerini yansıtan bir platform olmuştur. BRICS grubunun genişlemesi ve Küresel Güney merkezli alternatif iş birliği mekanizmalarının güçlenmesi, G20'nin rolü üzerine yeni tartışmaları

beraberinde getirmektedir. Güney Afrika'nın hem G20 hem de BRICS üyesi olması, bu iki platform arasındaki etkileşimi daha görünür hale getirmiştir.

Eleştiriler ve değerlendirmeler

Zirveye yönelik akademik ve politika çevrelerinden gelen eleştiriler iki ana eksende toplanabilir: Kapsayıcılık ve temsil sorunu: G20'nin yapısal sınırları ve üye seçim kriterleri, özellikle Afrika ülkelerinin geniş temsiliyeti konusundaki eleştirileri artırmaktadır. Bir zirvenin Afrika'da düzenlenmesi sembolik bir kazanım olmakla birlikte, G20 içinde yapısal reformlar talebi sürdürülebilir bir çözüm olarak gündemde kalmıştır.

Jeopolitik bölünme ve etkinlik sorunu: ABD'nin boykotu, bazı liderlerin eksik katılımı ve büyük güçler arasındaki sürtüşmeler, G20'nin kriz zamanlarında ortak hareket etme kapasitesine dair soru işaretleri doğurmuştur. Birçok analist zirvenin sembolik başarıları olduğunu, ancak pratik ve bağlayıcı karar alma kapasitesinin sınırlı kaldığını belirtmiştir (The Guardian).

Ayrıca zirvenin medya ve kamuoyunda geniş yer bulmasının bir kısmı, gerçekten alınan politik kararların ötesinde diplomatik performans ve protokol krizleri nedeniyle olmuştur. Bu da zirvenin algısal başarısının, gerçek politik etkiyle tam örtüşmediğini öne sürmektedir.

SONUÇ

G20 Güney Afrika Zirvesi 2025, hem sembolik hem de maddi açıdan önemli bir dönüm noktası olarak düşünülebilir. Zirvenin tarihsel önemi Afrika kıtasında ilk kez düzenlenmesi ve gündeme eşitsizlik ile küresel güney önceliklerini taşımış olmasıdır. Başkanlık altında başlatılan görev gücü, yeni politika tartışmalarının kapısını açmış; bildirge ise iklim, enerji dönüşümü, borç sürdürülebilirliği ve eşitsizlik konularında G20 düzeyinde net bir gündem belirlemiştir.

Buna karşın zirve, küresel siyaset ortamındaki derin ayrışmaları gizleyememiştir. ABD'nin boykotu, bazı liderlerin eksik katılımı ve bildirgenin bazı ülkelerce desteklenmemesi, G20'nin gelecekteki etkinliği hakkında soru işaretleri bırakmıştır. Eğer G20, küresel krizlere daha etkili yanıt verebilecek bir platform olarak kalmak istiyorsa, üyeler arasındaki güveni tekrar tesis etmek, karar alma mekanizmalarını güçlendirmek ve

küresel güneyin yapısal taleplerini daha kalıcı biçimde içselleştirmek zorundadır.

Sonuç olarak, Johannesburg zirvesi G20'nin dönüşen jeopolitiğinde bir dönüm noktası olmuş; sembolik kazanımlar, gündeme yeni öncelikler ve somut inisiyatifler eklemiş olsa da, örgütün bir sonraki yıllarda hem temsil hem de etkililik alanlarında sınav vermeye devam edeceği açıktır. Güney Afrika dönemi, G20'nin küresel güneyle daha yakın bir ilişki kurma çabasının simgesi olarak kayda geçmiştir. Fakat bu ilişkinin sürdürülebilirliği, takip eden başkanlıkların politik iradesine ve üye ülkelerin somut adımlarına bağlı olacaktır.

G20 Güney Afrika Zirvesi 2025, küresel yönetişimin mevcut sınırlarını ve potansiyellerini aynı anda görünür kılan bir örnek teşkil etmektedir. Zirve, Afrika kıtasında düzenlenen ilk G20 liderler zirvesi olarak sembolik bir eşiği aşmış; küresel güneyin önceliklerini G20 gündemine daha güçlü biçimde taşımıştır (Özdan, 2014). Özellikle eşitsizlik ve iklim adaleti konularının merkezî konuma gelmesi, normatif açıdan önemli bir kazanım olarak değerlendirilebilir (Brill ve Glassman 2012).

Bununla birlikte zirve, G20'nin yapısal sorunlarını da açık biçimde ortaya koymuştur. Jeopolitik bölünmeler, katılım sorunları ve bağlayıcı karar alma kapasitesinin zayıflığı, G20'nin küresel krizlere etkin yanıt verme yeteneğini sınırlamaktadır. Bu nedenle Johannesburg Zirvesi, bir dönüm noktasından ziyade, G20'nin dönüşüm ihtiyacını teyit eden bir ara durak olarak okunmalıdır.

Bu zirve G20'nin geleceğine ilişkin iki temel soruyu gündeme getirmektedir: Birincisi, G20 küresel güneyin taleplerini yalnızca söylemsel düzeyde mi kabul edecektir, yoksa kurumsal ve mali reformlara dönüştürebilecek midir? İkincisi ise, artan jeopolitik rekabet ortamında G20'nin kollektif eylem kapasitesini koruyup koruyamayacağıdır. Bu sorular, G20'nin önümüzdeki yıllardaki meşruiyetini ve etkinliğini belirleyecek temel tartışma alanları olmaya devam edecektir.

Johannesburg G20 Zirvesi, sembolik açıdan güçlü ve gündemsel açıdan önemli bir toplantı olarak kayıtlara geçmiştir. İlk kez Afrika'da düzenlenmesi, küresel güney taleplerinin görünürlüğünü arttırmış ve borç hafifletmesi, iklim finansmanı ile kritik mineraller gibi somut meseleleri G20 gündemine taşımıştır. Ancak zirve, aynı zamanda artan jeopolitik gerilimlerin ve bazı üyelerin sınırlı katılımının yarattığı zorlukları da göstermiştir. Zirvenin nihai etkisi, bildirgede yer alan hedeflerin pratiğe dökülmesine, çok taraflı kurumların reformuna ve gelişmekte olan ekonomilere yönelik somut finansman araçlarının hayata geçirilmesine bağlı olacaktır.

Bütün bunları yapabilmek için de G20'nin, öncelikli olarak bildiri metinlerinde belirtilen taahhütleri izlemek üzere daha güçlü izleme ve raporlama mekanizmaları geliştirmesi gerekir. Ayrıca borç sürdürülebilirliği için uluslararası koordinasyon ve yeniden yapılandırma süreçleri standardize

edilmelidir. Öte yandan iklim finansmanı söz konusu olduğunda özellikle özel sektörün katalitik rolü için garanti ve risk paylaşımı araçları çeşitlendirilmeli ve kritik mineraller ile tedarik zincirleri konusunda yatırımların desteklenmesi gereklidir. Bu adımlar ile, Johannesburg zirvesinin simgesel başarısını gerçek politika kazanımlarına dönüştürmek mümkün olabilir.

REFERANSLAR

African Development Bank. (2024). African economic outlook 2024. AfDB.

Brill., A,M., ve Glassman., J.K., (2012) " Who Should the Twenty Be?", National Taxpayers.

Eryar., D., (2014). "G20, B20, L20, T20, C20, Y20 ve şimdi de W20", Dünya Gazetesi.

G20. (2025). G20 Leaders' Declaration: Johannesburg Summit, 22–23 November 2025. https://www.g20.org.

Güvendik., M.Ö., "Güney Afrika'da düzenlenen G20 Zirvesi sona erdi". https://www.aa.com.tr/tr/dunya/guney-afrikada-duzenlenen-g20-zirvesi-sona-erdi/3751775

International Governance Innovation (CIGI).

Özdan., V., (2014) T24, Bağımsız İnternet Gazetesi.

Ramaphosa, C. (2025). Statement at the G20 Leaders' Summit. Government of South Africa.

Turhan., Y., (2025). "Güney Afrika'daki G20 zirvesi: Küresel adalet mümkün mü?" https://www.aa.com.tr/tr/analiz/guney-afrikadaki-g20-zirvesi-kuresel-adalet-mumkun-mu/3752256.

United Nations. (2023). Financing for sustainable development report. United Nations.

World Bank. (2024). Climate finance and development. World Bank Publications

http://t24.com.tr/yazarlar/vedat-ozdan.

https://g20.org/

https://g20.org/g20-media/statement-by-president-cyril-ramaphosa-at-the-g20-leaders-summit-session-a-resilient-world-22-november-2025/?utm_source=chatgpt.com.

https://www.b20southafrica.org/about-g20/?utm_source=chatgpt.com

tr.wikipedia.org/wiki/G20

www.kafiad.org.tr

www.ntu.org

www.theguardian.com/world/g20

www.tusiad.org/bilgi-merkezi/fikir-ureten-fabrikadan/g20li-yeni-kuresel-duzen-ve-is

Bist Banka Dışı Likit 10 Hisselerinde Risk Yayılımı ve Bağlantılılık: QVAR Yaklaşımıyla Bir Analiz

Yakup ARI[1]

1- Doç.Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Alanya-Antalya, yakup.ari@alanya.edu.tr, ORCID: orcid.org/ 0000-0002-5666-5365

ÖZET

Bu bölüm, Borsa İstanbul'da işlem gören banka dışı en büyük ve en likit on hisse senedinden oluşan BIST Banka Dışı Likit 10 (X10XB) endeksi kapsamında sistemik risk yayılımını ve bağlantılılık yapısını rejim-bağımlı bir bakış açısıyla incelemektedir. QVAR tabanlı kantil bağlantılılık analizi kullanılarak, 2019–2025 döneminde normal, kriz ve aşırı yükseliş rejimlerinde şok iletim mekanizmalarının nasıl farklılaştığı ortaya konulmaktadır. Bulgular, X10XB'de bağlantılılığın normal dönemlerde dahi yüksek olduğunu, ancak uç kuyruklarda belirgin biçimde yoğunlaştığını göstermektedir. Medyan kantilde Toplam Bağlantılılık Endeksi (TCI) yaklaşık %64 düzeyinde gerçekleşirken, kriz ve boğa rejimlerini temsil eden alt ve üst kantillerde TCI'nin %85–86 bandına yükselmesi, aşırı piyasa koşullarında endeks bileşenlerinin neredeyse tamamen entegre hareket ettiğine işaret etmektedir. Firma bazlı net bağlantılılık sonuçları, Koç Holding (KCHOL) ve Sabancı Holding'in (SAHOL) tüm rejimlerde kalıcı net risk yayıcılar olduğunu ortaya koymaktadır. Türk Hava Yolları (THYAO) ve Ereğli Demir Çelik (EREGL) özellikle üst kantillerde yayıcı rolleriyle öne çıkarken, BIMAS ve SASA çoğu rejimde net risk alıcı ve şok emici bir profil sergilemektedir. Dinamik NET ısı haritaları, bu rollerin zaman ve kantil boyutunda büyük ölçüde kalıcı olduğunu, ancak bazı hisseler için belirgin rejim geçişleri bulunduğunu göstermektedir. Sağlamlık analizleri, elde edilen bulguların farklı model ve parametre seçimlerine karşı istikrarlı olduğunu teyit etmektedir. Sonuçlar, uç piyasa rejimlerinde çeşitlendirme kazanımlarının ciddi biçimde zayıfladığını ve sistemik açıdan kritik şirketlerin rejim-duyarlı biçimde izlenmesi gerektiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler – QVAR Bağlantılılık, Sistemik Risk, Kantil-Temelli Analiz, Net Risk Yayılımı, Borsa İstanbul, Rejim-Bağımlı Piyasa Dinamikleri, X10XB.

GİRİŞ

Bu çalışma, Borsa İstanbul'un alt endekslerinden biri olan ve içerisinde en büyük ve en likit banka dışı hisse senetlerini kapsayan BIST Banka Dışı Likit 10 (X10XB) endeksi içinde sistemik bağlantılılığı incelemeyi amaçlamaktadır. Genellikle endeks bileşenleri arasındaki şokların hızla yayılması, piyasa etkileşimlerini yalnızca ortalama davranış üzerinden değil, aynı zamanda uç kuyruklarda ortaya çıkan hareketler üzerinden de değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Ortalama temelli modeller, özellikle kriz ve aşırı oynaklık dönemlerinde gözlenen kuyruk dinamiklerini yeterince temsil edemediğinden, kriz (alt kantiller), normal (medyan) ve boğa (üst kantiller) rejimlerini birlikte ele alan kantil tabanlı bir yaklaşımın benimsenmesi önem taşımaktadır (Karpman vd., 2022).

Bu çerçevede çalışma, 2019–2025 periyodunda meydana gelen COVID-19 pandemisi, politika değişimleri, jeopolitik gelişmeler ve doğal afetler gibi olayların, X10XB'de şok iletim mekanizmalarını ve piyasalar arası etkileşimin yoğunluğunu nasıl etkilediğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Özellikle stres dönemlerinde bağlantılılığın artma eğilimi, piyasa dayanıklılığını ve sistemik kırılganlığı değerlendirmek açısından kritik bir bilgi üretmektedir (Kayral vd., 2024).

Analizde Kantil Vektör Otoregresyon (Quantile Vector Autoregression – QVAR) çerçevesi kullanılmaktadır. QVAR, bağlantılılığı $\tau \in \{0,05; 0,50; 0,95\}$ gibi farklı kantiller boyunca ölçerek, sistemin sırasıyla kriz, normal ve boğa rejimlerindeki davranışını ayrı ayrı görünür kılar. Bu yaklaşım, Toplam Bağlantılılık Endeksi (TCI), firma düzeyinde net taşmalar (NET) ve Net Çift Yönlü Bağlantılılık (NPDC) gibi göstergeler kullanmaktadır. Bu metrikler aracılığıyla hem sistemin genel bağlılık düzeyini hem de firma bazında şokların net verici/alıcı yönünü belirlenmektedir (Kayral vd., 2024; Yaya vd., 2024). TCI'nin zaman içindeki dinamik seyri olası sıçramaları ve kırılmaları işaret ederken, ağ görselleştirmeleri sistemdeki merkezî yayıcıları ve bu rollerin zaman içinde nasıl değiştiğini destekleyici biçimde ortaya koymaktadır (Kayral vd., 2024). Bunların yanında ısı grafikleri ile mümkün olan her kantil için TCI ve NET metriklerinin dinamik yapısı incelenmektedir.

Analizin sonucunda elde edilen bulguların sağlamlığı, farklı ufuk ve pencere seçimleri ile sınanmaktadır. Ayrıca zamanla değişen parametreli VAR (TVP-VAR) ve genelleştirilmiş VAR temelli Diebold–Yılmaz bağlantılılık yaklaşımıyla karşılaştırmalar yapılarak sonuçların tutarlılığı değerlendirilmektedir. Böylece, rejime duyarlı portföy seçimi ve riskten korunma stratejileri için uygulamaya dönük çıkarımlar üretilmekte; yatırımcılar, düzenleyiciler ve politika yapıcılar açısından sistemik riskin kaynakları ve iletim kanalları daha açık biçimde tanımlanmaktadır (Chulia vd., 2023).

Literatür İncelemesi

Diebold ve Yılmaz (2009, 2012, 2014), sırasıyla Cholesky ve geneleştirilmiş VAR modeli ve genelleştirilmiş tahmin hatası varyans ayrıştırmasına dayalı olarak toplam, yönlü ve net taşma ölçütlerini geliştirmiştir ve bu çerçeve, finansal piyasalarda yayılma etkilerinin ölçümünde temel bir referans hâline gelmiştir. Bu çalışmalarda kullanılan yaklaşım VAR katsayılarını sabit varsaymakta ve dinamik bağlantılılık ancak yuvarlanan pencereler aracılığıyla izlemektedir. Ağda meydana gelen taşmalar çoğunlukla ikinci momentler üzerinden açıklanmaktadır.

Antonakakis, Chatziantoniou ve Gabauer (2020), zamanla değişen parametreli VAR (TVP-VAR) tabanlı bir bağlantılılık ölçütü önererek yuvarlanan pencerenin doğurduğu veri kaybını ortadan kaldırmış ve kestirim hatalarını azaltmıştır. Böylece yapısal kırılmalara daha duyarlı ve penceresiz

bir dinamik TCI üretmiştir. Bu nedenle TVP-VAR, pandemi, savaş, doğal afet ve finansal kriz gibi ani şok dönemlerinde bağlantılılıktaki sıçramaların izlenmesinde literatürde yaygın biçimde kullanılmaktadır.

Buna karşın, genelleştirilmiş VAR temelli bağlantılılık ölçümleri, kriz dönemleri açısından belirleyici olan kuyruk bağımlılıklarını ve asimetrik iletim kanallarını çoğu zaman yeterince yansıtamamaktadır. (Kamal ve Bouri, 2025). Bu sınırlama, ekstrem rejimlerdeki bağlantılılığı anlamak adına kantil regresyon ve kantil VAR yaklaşımlarına yönelinmesine neden olmuştur. Kantil tabanlı çerçeveler, getiri dağılımının farklı yüzdelik dilimlerindeki ilişkileri ayrı ayrı değerlendirerek doğrusal olmayanlıkları ve aşırı risk iletimini daha görünür kılmaktadır (Baba, 2024; Kayral vd., 2024). Böylece, finansal ağların sakin dönemlerdeki yapısı ile sert düşüş/yükseliş dönemlerindeki davranışı karşılaştırmalı biçimde analiz edilebilir ve risk yönetimi ile portföy optimizasyonu için daha işlevsel sonuçlar üretilebilir (Bossman vd., 2024; Foglia vd., 2022).

Literatür, taşmaların çoğu zaman asimetrik olduğunu ve özellikle kuyruklarda yoğunlaştığını vurgulamaktadır. Örneğin, Özçelebi vd. (2025) belirsizliğin arttığı aşırı piyasa koşullarında toplam bağlantılılığın hem alt hem de üst kantillerde yükseldiğini göstermektedir. Bu bulgu, bazı piyasalarda sağ kuyruğun, bazılarında ise sol kuyruğun daha belirgin tepki verdiğini ve dolayısıyla rejim/ülke bazlı korunma stratejilerine ihtiyaç duyulduğunu ortaya koyan Chuliá vd. (2017, 2023) çalışması ile uyumludur. Benzer şekilde, kriz dönemlerinde karşılıklı bağımlılıkların yoğunlaştığını ve etkilerin farklı kantillerde doğrusal olmayan biçimde ortaya çıktığını gösteren çalışmalar, kantil tabanlı yaklaşımın gerekçesini güçlendirmektedir (Chen vd., 2017; Rejeb ve Arfaoui, 2015).

Bu olgu, taşma mekanizmalarının kapsamlı biçimde anlaşılabilmesi ve şoklara karşı duyarlılığın ölçülebilmesi için kantil regresyonun VAR çerçevesine entegre edilmesinin önemine işaret etmektedir. Chuliá vd. (2017), bu entegrasyonun farklı piyasa senaryolarında kantil bazlı etki-tepki analizlerine imkân verdiğini ve bu yönüyle geleneksel yaklaşımlara kıyasla belirgin bir avantaj sağladığını belirtmektedir. Asl ve Roubaud (2024) ise QVAR yaklaşımının özellikle aşağı yönlü riskleri daha isabetli değerlendirdiğini ve bulaşma kanallarını daha net tanımlayabildiğini vurgulayarak, sağlam portföy oluşturma ve etkin korunma stratejileri açısından sağladığı katkıyı öne çıkarmaktadır.

METODOLOJİ

Bu çalışmada sistemik risk ve bulaşma dinamikleri, rejim-bağımlı bir bakış açısıyla QVAR bağlantılılık çerçevesi içinde analiz edilmektedir. Klasik VAR temelli bağlantılılık yaklaşımlarının koşullu ortalamaya odaklanan yapısının aksine, QVAR modeli koşullu dağılımın farklı kantillerinde dinamik ilişkileri ayrı ayrı tahmin eder. Bu sayede, aynı şokun kriz (τ=0,05), normal/medyan (τ=0,50) ve boğa (τ=0,95) rejimlerinde nasıl yayıldığı karşılaştırmalı biçimde değerlendirilebilir. Böyle bir ayrıştırma, özellikle uç kuyruklarda belirginleşen asimetriyi ve doğrusal olmayan etkileşimleri yakalamak açısından metodolojik bir üstünlük sağlamaktadır.

QVAR bağlantılılık ölçümü, kantil bazlı genelleştirilmiş varyans ayrıştırmasına dayanımakta ve üç temel çıktı üretmektedir. (i) Toplam Bağlantılılık Endeksi (TCI), belirli bir kantilde sistemdeki ortalama çapraz taşmaları özetleyerek o rejimdeki genel bağlılık düzeyini ölçer. (ii) Net taşmalar (NET), her bir varlığın şokların net vericisi mi yoksa net alıcısı mı olduğunu belirleyerek sistemik riskin kaynaklarını ve hedeflerini tanımlar. (iii) Net Çift Yönlü İletim (NPDC) ve pozitif NPDC sayısı Net İkili İletim (NPT) ölçütleri, ikili ilişkilerde baskın (dominant) yönü ortaya koyarak bulaşma kanallarının yönsel yapısını ayrıntılandırır.

Bu çerçeve, normal ve aşırı koşulları aynı yöntemsel yapı içinde değerlendirmeye imkân tanımaktadır. Bu, rejime özgü kırılganlıkların izlenmesini mümkün kılar. Dolayısıyla QVAR bağlantılılık metodu, kuyruk riskinin yoğunlaştığı dönemlerde sistemik kırılganlığı daha gerçekçi biçimde ölçerek, riskten korunma ve portföy çeşitlendirmesi kararlarına ve makro ihtiyati politika tasarımına rejim duyarlı bir bilgi seti sunmaktadır. Bu yönüyle yaklaşım, finansal sistemin uç olaylara verdiği tepkileri ve bulaşma mekanizmalarını daha rafine biçimde haritalandırmaya olanak sağlamaktadır.

QVAR Tabanlı Bağlantılılık Çerçevesi

Bu çalışmada metodolojik olarak sistemik bağlantısallığı ölçmek için, Ando vd. (2018, 2022) tarafından geliştirilen ve Chatziantoniou vd. (2021) tarafından finansal piyasalara uygulanan QVAR temelli kantil bağlantılılık yaklaşımı izlenmektedir.

$k = 10$ adet X10XB hissesinin günlük log getirilerinden oluşan vektörü $\mathbf{r}_t = (r_{1,t}, \dots, r_{k,t})'$ile gösterilsin ve verilen bir kantilde $\tau \in (0,1)$için QVAR(p) modeli aşağıdaki gibi yazılır:

$$\mathbf{r}_t = \boldsymbol{\mu}(\tau) + \sum_{j=1}^{p} \boldsymbol{\Phi}_j(\tau)\, \mathbf{r}_{t-j} + \mathbf{u}_t(\tau),$$

Burada

- $\boldsymbol{\mu}(\tau)$ koşullu τ-kantiline ait sabit vektörü,
- $\boldsymbol{\Phi}_j(\tau)$ $k \times k$ boyutlu gecikme katsayı matrislerini,
- $\mathbf{u}_t(\tau)$ hata terimleri vektörünü,

- $\Sigma(\tau) = \mathbb{E}[\mathbf{u}_t(\tau)\mathbf{u}_t(\tau)']$ hata kovaryans matrisini göstermektedir.

Modelde yer alan her bir denklem, kantil regresyon yöntemiyle bağımsız olarak tahmin edilmekte ilgili serinin koşullu kantilinin modellenmesine imkân verilmektedir. Gecikme uzunluğunu gösteren p değeri her bir kantil için ayrı ayrı Schwarz/Bayesian bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Ama uygulamalarda ise çoğunlukla $p = 1$ değerinin uygun olduğu görülmüştür. Bu bulgu, Chatziantoniou vd. (2021) tarafından yapılan çalışmayla da tutarlılık arz etmektedir.

QVMA Gösterimi ve Genelleştirilmiş Tahmin Hatası Varyans Ayrıştırması

QVAR(p) modeli Wold teoremi kullanılarak sonsuz dereceli bir Kantil Vektörel Hareketli Ortalama (QVMA)'ya dönüştürülebilir:

$$\mathbf{r}_t = \boldsymbol{\mu}(\tau) + \sum_{i=0}^{\infty} \boldsymbol{\Psi}_i(\tau)\, \mathbf{u}_{t-i}(\tau),$$

Burada $\boldsymbol{\Psi}_i(\tau)$ etki-tepki katsayılarını içeren $k \times k$ boyutlu matrislerini göstermektedir. Bu gösterim, ileriye dönük tahmin hatası varyans ayrıştırmasının hesaplanmasına imkân verir.

Koop, Pesaran ve Potter (1996) ile Pesaran ve Shin (1998) tarafından geliştirilen genelleştirilmiş tahmin hatası varyans ayrıştırması (GFEVD) kullanılarak, H-adımlık ufukta değişken j'deki bir şokun değişken i'nin tahmin hatası varyansına katkısı şöyle tanımlanır:

$$\psi_{ij}^{g}(\tau, H) = \frac{\Sigma_{jj}(\tau)^{-1} \sum_{h=0}^{H-1} (e_i' \boldsymbol{\Psi}_h(\tau)\Sigma(\tau)e_j)^2}{\sum_{h=0}^{H-1} e_i' \boldsymbol{\Psi}_h(\tau)\Sigma(\tau)\boldsymbol{\Psi}_h(\tau)' e_i},$$

Burada e_i, i. pozisyonda 1, diğerlerinde 0 olan birim vektördür. Satır içi normalizasyonla

$$\tilde{\psi}_{ij}^{g}(\tau, H) = \frac{\psi_{ij}^{g}(\tau, H)}{\sum_{j=1}^{k} \psi_{ij}^{g}(\tau, H)}$$

elde edilir ve böylece her i için $\sum_j \tilde{\psi}_{ij}^{g}(\tau, H) = 1$eşitliği sağlanır. Bu büyüklük, *H-adımlık tahmin hatası varyansının yüzde kaçının, j'deki şoklarla açıklandığını* gösteren temel yapı taşıdır.

Kantil Bağlantılılık Ölçütleri

Bağlantısallık ölçütleri, normalleştirilmiş GFEVD matrisinden türetilmektedir. İlk olarak, değişken i'nin diğer tüm değişkenlere gönderdiği toplam şok payı ("TO"),

$$C_{i\rightarrow\cdot}(\tau, H) = \sum_{j=1,\, j\neq i}^{k} \tilde{\psi}_{ji}^{g}(\tau, H),$$

diğerlerinden aldığı toplam şok payı ("FROM") ise

$$C_{i\leftarrow\cdot}(\tau, H) = \sum_{j=1,\, j\neq i}^{k} \tilde{\psi}_{ij}^{g}(\tau, H)$$

şeklinde tanımlanır. Bu iki büyüklüğün farkı net yönlü bağlantılılık (NET) ölçüsünü verir:

$$C_i^{\mathrm{NET}}(\tau, H) = C_{i\rightarrow\cdot}(\tau, H) - C_{i\leftarrow\cdot}(\tau, H).$$

Pozitif değerler firmanın ağ içinde net risk yayıcı (transmitter), negatif değerler ise net risk alıcı (receiver) olduğunu gösterir.

Çalışmanın bir diğer sistemik ölçütü, Chatziantoniou ve Gabauer (2021) tarafından önerilen düzeltilmiş Toplam Bağlantısallık İndeksi (cTCI)'dir:

$$\mathrm{TCI}(\tau, H) = 100 \times \frac{\sum_{i=1}^{k} \sum_{j=1,\, j\neq i}^{k} \tilde{\psi}_{ij}^{g}(\tau, H)}{k-1}.$$

Böylece TCI, 0–100 arasında değişen ve tahmin hatası varyansının ne kadarının çapraz–değişken saçılımlarından kaynaklandığını gösteren bir endeks hâline gelmektedir. TCI'nin yükselmesi sistem genelinde bağlantısallığın ve dolayısıyla sistemik riskin artmakta olduğunu göstermektedir.

Ek olarak, ikili ilişkilerin yönsel yapısını daha ayrıntılı olarak analiz edebilmek amacıyla, her bir firma için NPDC ve NPT ölçütleri hesaplanmaktadır. Bu kapsamda, her firma çifti (i, j) için *Net İkili Yönlü Bağlantılılık*, $NPDC_i = C_{i\rightarrow j} - C_{j\rightarrow i}$ farkı üzerinden elde edilmekte; firma i'nin net saçıcı konumda olduğu ikili ilişkilerin toplam sayısı NPT_i olarak tanımlanmaktadır. NPT_ideğerinin yüksek olması, ilgili firmanın çok sayıda ikili etkileşimde baskın bir şok yayıcı (net transmitter) rolü üstlendiğine; $\mathrm{NPT}_i = 0$ olması ise firmanın neredeyse tüm ikili ilişkilerde net alıcı (net receiver) konumunda bulunduğuna işaret etmektedir.

Dinamik Tahmin ve Kantil Rejimleri

Kantil bağlantılılık ölçütlerinin zaman içinde dinamik seyrini izleyebilmek amacıyla, Chatziantoniou vd. (2021) yaklaşımına paralel olarak kayan (rolling) pencerelere dayalı bir parametre tahmin yolu kullanılmaktadır. Bu çalışmanın temel uygulamasında da pencere uzunluğu 200 işlem günü (yaklaşık 9–10 ay) olarak belirlenmiştir. Çünkü hem yeterli gözlem sayısı korunmuş hem de zaman boyutunda yapısal değişimlere duyarlı bir izleme olanağı elde edilmiştir. Öngörü ufku $H = 10$ işlem günü olarak belirlenmiş ve sağlamlık analizlerinde ise $H = 20$ adımlık tahmin ufuk da ayrıca alternatif modellerde uygulanmıştır. Yaklaşım şu şekilde çalışmaktadır; ilk olarak her bir pencere için QVAR(1) modeli ayrı ayrı tahmin edilmektedir. Sonra bu modelden elde edilen genelleştirilmiş tahmin hatası varyans ayrıştırması (GFEVD) kullanılarak ortalama ve dinamik bağlantılılık göstergeleri sistematik biçimde hesaplanmaktadır.

Bu kayan pencere prosedürü, veri periyodu boyunca $TCI(\tau, t)$serilerinin elde edilmesini sağlar. Böylelikle bağlantılılığın dinamik yapısı içerisinde COVID-19 şoku, 2021'deki para–kur rejimi değişimi, 2022'deki jeopolitik gerilimler ve 2023 depremleri gibi önemli olayların neden olduğu ani sıçramaların açık biçimde gözlemlenmesine imkân tanımaktadır. Çalışmada kantil uzayında üç temel rejim dikkate alınmaktadır. Bunlar; (i) $\tau = 0{,}05$ için kriz/aşırı negatif getiri (bearish) rejimi, (ii) $\tau = 0{,}50$ için medyan/normal piyasa rejimi ve (iii) $\tau = 0{,}95$ için aşırı pozitif getiri (bullish) rejimi. Her bir τ düzeyi için ayrı TCI, NET ve NPDC zaman serileri elde edilmekte; bu seriler hem düzeyleri hem de dönüm noktaları bakımından karşılaştırılarak, sistemik riskin ve bulaşma dinamiklerinin kantil–rejim boyutunda nasıl farklılaştığı ayrıntılı biçimde ortaya konulmaktadır. Bu üç ana rejimin yanında farklı kantil düzeylerinde de bağlantılılık endeksleri incelenmiştir.

Sağlamlık Analizi ve Alternatif Modeller

Analizin son aşaması olarak, kantil bağlantılılık sonuçlarının QVAR modeline özgü parametre ayarlarına ve alternatif dinamik bağlantılılık çerçevelerine karşı duyarlılığını değerlendirmek amacıyla kapsamlı bir sağlamlık (robustness) analizi gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda, öncelikle medyan kantile ilişkin temel QVAR($\tau = 0{,}50$) modeli için öngörü ufku ve pencere uzunluğu sistematik olarak değiştirilmiş, ardından QVAR bulguları TVP-VAR ve klasik DY-2012 yaklaşımıyla karşılaştırılmıştır.

İlk olarak, QVAR ufuk duyarlılığı incelenmiş; medyan kantilde tahmin edilen temel QVAR modeli, öngörü ufku $H = 10$ yerine $H = 20$ iş günü olacak şekilde yeniden tahmin edilmiştir. Böylece daha uzun vadeli saçılmaların Toplam Bağlantılılık Endeksi (TCI) üzerindeki etkisi değerlendirilmiş ve kısa ufuklu sonuçlarla tutarlılığı test edilmiştir. İkinci olarak, pencere uzunluğu duyarlılığı analiz edilmiş; kayan pencere uzunluğu 200 işlem gününden 150 güne düşürülerek, daha kısa pencerelerin TCI serilerinin zirve ve dip tarihlerinde anlamlı bir kayma veya örüntü değişimine yol açıp açmadığı araştırılmıştır.

Buna paralel olarak, QVAR çerçevesinin ötesinde iki alternatif bağlantılılık modeli kullanılmıştır. İlki, Antonakakis vd. (2020) TVP-VAR bağlantılılık yaklaşımıdır; burada zamanla değişen parametreli VAR modeli tahmin edilerek, aynı türden GFEVD tabanlı TCI ve yönlü bağlantılılık ölçütleri elde edilmiş ve kantil bazlı QVAR sonuçlarıyla karşılaştırılmıştır. İkincisi, Diebold ve Yılmaz'ın (2012) geliştirdiği kayan pencere VAR–FEVD (DY2012) çerçevesidir; bu yöntemde yuvarlanan pencereler üzerinden sabit parametreli VAR ve genelleştirilmiş FEVD kullanılarak dinamik TCI serileri üretilmiş ve diğer modellerle birlikte değerlendirilmiştir.

Tüm bu modellerden elde edilen TCI serileri, seviye, dalgalanma ve dönüm noktaları bakımından karşılaştırılmış; başlıca bulguların öngörü ufku, pencere uzunluğu ve model seçimine karşı ne ölçüde sağlam (robust) olduğu sınanmıştır. X10XB örneğinde, farklı yaklaşımların tamamı, özellikle orta–

yüksek stres dönemlerinde yoğunlaşan belirgin bir bağlantılılık düzeyine işaret etmektedir. Bu durumda rejim bazlı portföy tahsisi ve riskten korunma stratejilerine ilişkin çıkarımların belirli bir model spesifikasyonuna bağlı kalmaksızın geçerli olduğunu göstermektedir.

VERİ SETİ

Çalışmada kullanılan veri seti, Borsa İstanbul'da işlem gören BIST Banka Dışı Likit 10 endeksini oluşturan, banka dışı en büyük ve en likit on şirketin günlük getiri serilerinden oluşmaktadır. Örneklem dönemi, 1 Ocak 2019 – 1 Haziran 2025 tarihleri arasını kapsamaktadır. Endekste yer alan şirketler ASELSAN (ASELS), Koç Holding (KCHOL), Türk Hava Yolları (THYAO), Tüpraş (TUPRS), BİM (BIMAS), Turkcell (TCELL), Sasa Polyester (SASA), Ereğli Demir Çelik (EREGL), Sabancı Holding (SAHOL) ve Emlak Konut GYO'dur (EKGYO). Bahsi geçen şirketlerin Ağustos 2025 itibari ile piyasa değerlerine bakıldığında, ASELSAN'ın yaklaşık 836 milyar TL ile ilk sırada, Emlak Konut GYO'nun ise yaklaşık 80 milyar TL ile onuncu sırada konumlandığını ortaya çıkmaktadır. Böylelikle, çalışmaya konu olan ağ yapısı farklı sektörleri temsil eden ancak tamamı yüksek piyasa değeri ve likiditeye sahip banka dışı büyük şirketlerden oluşur. Böylece endeks tabanlı dengeli bir portföy yapısı analiz edilmesi amaçlanmaktadır.

Log-Getiri Serilerinin Özet İstatistikleri

Bu bölümde, BIST Banka Dışı Likit 10 endeksindeki on şirketin günlük log-getiri serilerine ilişkin temel betimsel istatistikleri özetlenmektedir. Günlük kapanış fiyatları, R yazılımındaki *quantmod* paketi aracılığıyla Yahoo Finance veri tabanından elde edilmiştir. Veri seti 1 Ocak 2019 – 1 Haziran 2025 tarihlerini kapsamaktadır. Bu periyot kullanılarak birçok yapısal değişimin yaşandığı kritik dönemin etkisi anlaşılmaya çalışılmaktadır. Yaklaşık altı buçuk yıllık bir horizon COVID-19 pandemisi, sonrasındaki toparlanma süreci ile Türkiye'deki son dönem para politikası ve makroekonomik rejim değişimlerini içeren bir dönemdir. Fiyat serilerinden, ardışık kapanışların doğal logaritmik farkı alınarak $r_{i,t} = 100 \times [\ln(P_{i,t}) - \ln(P_{i,t-1})]$ şeklinde tanımlanan günlük log-getiri serileri elde edilmiş ve bağlantılılık analizinde bu seriler kullanılmıştır. Log-getiri serilerine ait zaman serisi grafikleri Şekil 1'de sunulmuştur. Banka dışı büyük ve likit şirketlerden oluşan ağ ya da başka bir ifade ile endeks evreni hem sektör çeşitliliği zengindir, hem de bankacılığın düzenlemelere özgü yapısal

farklılıklarından kaynaklanabilecek bozulmaları sınırlama açısından uygun bir örneklem sunmaktadır.

Tablo 1'de logaritmik getirilere ait özet istatistikler verilmektedir. Ağda bulunan on hisse senedinin ortalama günlük getirilerinin 0.001–0.002 aralığında olduğu görülmektedir. Varyansların ise tüm serilerde yaklaşık 0.001 düzeyinde ve birbirine oldukça yakın olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerler günlük oynaklık bakımından uç şekilde "aşırı volatil" ya da "aşırı sakin" bir hisse bulunmadığını ve serilerin ölçek açısından çok değişkenli yapı içinde karşılaştırılabilir olduğunu göstermektedir.

Dağılımın şekline ilişkin ölçütler ise beklenildiği gibi finansal zaman serilerini karakteristik özelliği olan normalite varsayımından belirgin sapmalar olduğunu ortaya koymaktadır. Çarpıklık katsayıları ASELS, SASA, TUPRS ve THYAO için pozitif; BIMAS, EREGL, SAHOL, KCHOL ve kısmen TCELL için negatif olması bazı hisselerde büyük pozitif getirilerin, bazılarında ise büyük negatif getirilerin göreli ağırlığının daha yüksek olduğunu ve kuyruk asimetrisi bulunduğunu göstermektedir. Bir diğer dağılım ölçütü olan aşırı basıklık (excess kurtosis) değerlerinin tüm serilerde yaklaşık 2.5–4.5 aralığında ve anlamlı olması ise, tüm getiri serilerinin kalın kuyruklu bir yapı sergilediğini ortaya koyar. Yani bu sonuçlar aşırı pozitif ve negatif getirilerin normal dağılıma kıyasla daha sık gözlendiğine işaret etmektedir. Serilerin dağılımları Jarque–Bera testi yoluyla da incelenmiştir. Test istatistiklerinin tüm seriler için büyük değerler alması ve %1 düzeyinde anlamlı olması, normal dağılım hipotezinin sistematik biçimde reddedildiğini doğrulamaktadır. Dolayısıyla, getiri serilerinin asimetrik ve kalın kuyruklu olduğu, klasik ortalama–varyans çerçevesinin bu özellikleri tam olarak yansıtmakta yetersiz kalacağı söylenebilir. Bu bulgu, özellikle uç kuyruk davranışını ayrı ayrı modelleyen QVAR yaklaşımının metodolojik gerekçesini güçlendirmektedir.

Durağanlık özellikleri Elliott–Rothenberg–Stock (ERS) birim kök testi ile incelenmiştir. Tüm hisse getirileri için ERS istatistiklerinin tamamı %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Testin sıfır hipotezi birim kök (durağan olmayan seri) olduğundan, bu sonuçlar tüm log-getiri serilerinin düzeyde durağan (I(0)) olduğunu göstermektedir. QVAR modeli ve ondan türetilen bağlantılılık ölçütleri kovaryans-durağan süreçler için tanımlandığından, bu bulgu yöntemin doğrudan günlük getiriler üzerinde uygulanmasını teorik olarak desteklemekte; ek bir fark alma ya da koentegrasyon çerçevesine geçme ihtiyacını ortadan kaldırmaktadır.

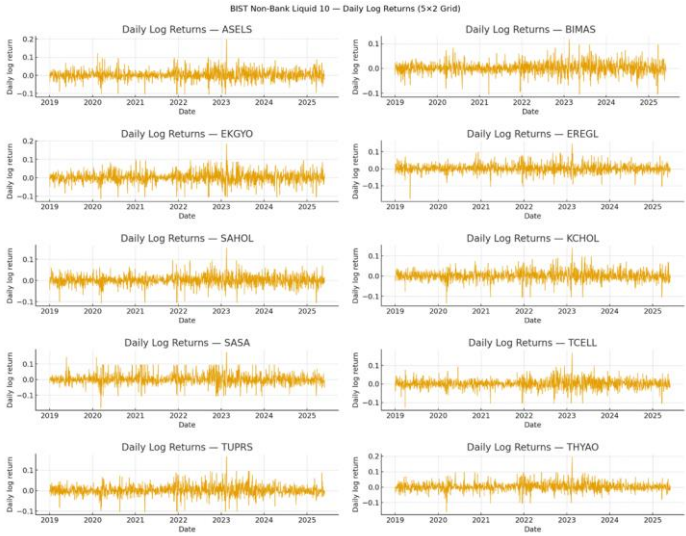

Şekil 1. BIST Banka Dışı Likit 10 Endeksi Şirketlerinin Hisse Senedi Fiyatlarının Günlük Log-Getiri Serisi

Zaman boyutundaki bağımlılık yapısı, Ljung–Box Q(20) ve $Q^2(20)$ testleriyle analiz edilmiştir. Q(20) istatistikleri bazı serilerde kısa vadeli doğrusal otokorelasyon bulunduğunu, diğerlerinde ise getirilerin büyük ölçüde beyaz gürültü özellikleri sergilediğini ima etmektedir. Buna karşılık, kareler üzerindeki $Q^2(20)$ istatistikleri tüm serilerde yüksek derecede anlamlıdır; bu sonuç, volatilite kümeleşmesinin ve belirgin ARCH/GARCH etkilerinin tüm hisseler için ortak bir özellik olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla, şokların sadece anlık değil, ardışık dönemlerde de etkili olduğu, riskin zaman içinde dalgalar halinde yayıldığı söylenebilir; bu da bağlantılılık analizinin dinamik boyutunu ön plana çıkarmaktadır.

Çapraz kesit ilişkileri Spearman sıra korelasyonları ile değerlendirilmiştir. Tüm hisse çiftleri arasında korelasyonlar pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olup yaklaşık 0.27 ile 0.70 aralığında değişmektedir. En yüksek ilişkiler SAHOL–KCHOL, SAHOL–THYAO ve KCHOL–THYAO çiftlerinde gözlenmektedir. Bunun yanında ASELS, EKGYO, EREGL, TUPRS ve THYAO gibi endüstriyel olarak ilişkili hisseler arasında da görece yüksek korelasyonlar mevcuttur. Hiçbir korelasyon katsayısının 0.8'in üzerine çıkmaması, çoklu doğrusal bağlantı sorununu sınırlı düzeyde tuttuğundan, çok değişkenli QVAR modelinin istatistiksel olarak kararlı biçimde tahminine elverişli bir yapı sunmaktadır. Korelasyonların tamamının pozitif ve anlamlı olması, bu büyük şirketlerin getirilerinin ortak faktörlere birlikte tepki verdiğini ve sistemde anlamlı bir eş-hareket ve potansiyel şok yayılımı bulunduğunu gösteren bir ön analiz olarak kabul edilebilir.

Tablo 1. Özet İstatistikler ve Korelasyon Matrisi

statistics	ASELS	BIMAS	EKGYO	EREGL	SAHOL	KCHOL	SASA	TCELL	TUPRS	THYAO
Mean	0.002	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.002	0.001	0.001	0.002
Variance	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001	0.001
Skewness	0.243	-0.103	0.003	-0.05	-0.094	-0.151	0.297	-0.102	0.142	0.231
Ex.Kurtosis	3.626	3.106	2.581	4.440	3.089	3.489	2.696	3.836	3.628	4.337
JB	899.523	651.038	447.635	1325.318	643.673	824.294	512.099	991.680	889.938	1278.729
ERS	-16.326	-18.452	-16.963	-18.054	-16.934	-16.937	-17.293	-18.103	-16.814	-15.934
Q(20)	21.309	10.149	10.002	4.518	16.164	13.531	34.428	13.77	23.119	15.769
Q2(20)	206.281	142.307	182.214	101.146	98.786	163.580	524.241	163.805	281.847	144.326
spearman	**ASELS**	**BIMAS**	**EKGYO**	**EREGL**	**SAHOL**	**KCHOL**	**SASA**	**TCELL**	**TUPRS**	**THYAO**
ASELS	1.000	**0.269**	0.445	0.419	0.462	0.441	0.373	0.422	0.409	0.456
BIMAS		1.000	0.305	0.303	0.402	0.398	0.238	0.341	0.295	0.307
EKGYO			1.000	0.431	0.502	0.454	0.338	0.359	0.379	0.446
EREGL				1.000	0.454	0.468	0.363	0.376	0.393	0.434
SAHOL					1.000	**0.699**	0.390	0.476	0.474	0.530
KCHOL						1.000	0.399	0.468	0.525	0.523
SASA							1.000	0.292	0.345	0.394
TCELL								1.000	0.361	0.410
TUPRS									1.000	0.485
THYAO										1.000

Not: Dağılımlardaki çarpıklığın normallikten sapmasını değerlendirmek için D'Agostino (1970) testi, aşırı basıklığı incelemek için Anscombe ve Glynn (1983) yaklaşımı kullanılmıştır. Normal dağılıma genel uygunluk, çarpıklık ve basıklığı birlikte dikkate alan Jarque–Bera testi (Jarque & Bera, 1980) ile sınanmıştır. Zaman serilerinin durağanlık özellikleri, birim kökün varlığını test eden ERS testi (Elliott vd., 1996) ile analiz edilmiş; son olarak, Fisher ve Gallagher (2012) tarafından geliştirilen Q(20) ve $Q^2(20)$ istatistikleri sırasıyla otokorelasyon ve karesel otokorelasyonun (volatilite kümeleşmesi) tespiti için kullanılmıştır.

Betimsel istatistiklerden elde edilen bulgular QVAR tabanlı bağlantılılık analizi için ideal sayılabilecek bir veri yapısına işaret etmektedir: (i) getirilerin düzeyde durağan olması, modelin teorik varsayımlarıyla uyumlu bir temel sağlamaktadır; (ii) normalitenin güçlü biçimde reddedilmesi ve asimetrik–kalın kuyruklu dağılımlar, özellikle alt ve üst kuyruklarda kantil-spesifik dinamiklerin incelenmesini metodolojik olarak zorunlu kılmaktadır; (iii) volatilite kümeleşmesi ve kareler üzerinde güçlü otokorelasyon, riskin zaman içinde kalıcı olması ve şokların ardışık dönemlere yayılması bakımından dinamik QVAR impulse response yapılarının önemini artırmaktadır; (iv) yaygın fakat aşırı yüksek olmayan pozitif korelasyonlar ise, hem yüksek bağlantısallık potansiyeline sahip yoğun bir ağ yapısına, hem de hisse bazında net yayıcı/alıcı rollerinin ayırt edilebilir olduğuna işaret etmektedir. Bu

çerçevede, BIST Banka Dışı Likit 10 şirketleri için QVAR bağlantılılık analizi hem istatistiksel açıdan uygulanabilir hem de ekonomik ve rejim-duyarlı çıkarımlar üretmeye elverişli bir yöntem olarak görünmektedir.

BULGULAR

Ortalama Toplam Bağlantılılık Endeksi

Tablo 2, QVAR bağlantılılık analizinden elde edilen statik ya da ortalama TCI, FROM, TO, NET ve NPT metriklerinin değerlerini üç kantil rejimi için ($\tau = 0.50$, 0.05 ve 0.95) sunmaktadır. İlk panelde normal dönemleri gösteren $\tau = 0.50$ medyan kantili mevcuttur. Sonrasında, ikinci panel sol kuyruğu $\tau = 0.05$ yani kriz/aşırı negatif getiri rejimi göstermekte, üçüncü panel ise sağ kuyruğu yani $\tau = 0.95$, aşırı pozitif getiri rejimi temsil etmektedir. Her panelde, *TO* satırı bir şirketin diğer tüm şirketlere aktardığı şok payını, *FROM* sütunu ise diğer şirketlerden aldığı şok payını göstermektedir. Bu iki büyüklüğün farkı olan *NET* değeri, ilgili firmanın net risk yayıcı (pozitif) mı yoksa net risk alıcı (negatif) mı olduğunu ortaya koymaktadır. TCI ise tahmin hata varyansının ne kadarının şirketler arası şok yayılımlarıyla açıklandığını gösteren Toplam Bağlantılılık Endeksi olup, sistemik risk ve karşılıklı bağımlılığın genel düzeyinin ortalama değerini ölçmektedir.

Medyan kantilde TCI'nin yaklaşık %64 civarında gerçekleşmesi, normal piyasa koşullarında on hissenin öngörü hata varyansının yaklaşık üçte ikisinin diğer hisselerden gelen şoklarla açıklanabildiğini, dolayısıyla sistemin olağan dönemlerde dahi oldukça bütünleşmiş bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Uç kuyruklarda ise bağlantısallık belirgin biçimde artmakta; sol kuyrukta ($\tau = 0.05$) ve sağ kuyrukta ($\tau = 0.95$) TCI yaklaşık %86 seviyesine yükselmektedir. Bu bulgu hem aşırı negatif hem de aşırı pozitif getiri dönemlerinde sistemin neredeyse tamamen iç içe geçmiş bir ağ yapısına büründüğüne ve bireysel şokların hızla tüm firmalara yayıldığına işaret etmektedir. Sol ve sağ kuyruk TCI değerlerinin birbirine çok yakın olması, büyüklük açısından "iyi zaman–kötü zaman" asimetrisinin sınırlı olduğunu, ancak her iki uçta da normal döneme kıyasla belirgin bir bağlantısallık artışı bulunduğunu göstermektedir.

Yönlü bağlantısallık sonuçları, özellikle holdinglerin merkezî rolünü ortaya koymaktadır. Medyan kantilde Koç Holding (KCHOL) %15.38 ve Sabancı Holding (SAHOL) %13.42 NET değerleri ile en güçlü net yayıcılar olarak öne çıkmakta; bunları daha sınırlı düzeyde olmak üzere THYAO ve ASELS izlemektedir. Aynı rejimde SASA (%-13.61) ve BIMAS (%-10.32)

belirgin net alıcı; EKGYO, EREGL ve TCELL ise hafif negatif NET değerleriyle görece risk emen pozisyondadır. Sol kuyruğa geçildiğinde, KCHOL ve SAHOL'ün net yayıcı rolleri korunmakta, ancak şiddet bir miktar zayıflamaktadır; SASA ve BIMAS ise kriz dönemlerinde dahi belirgin net alıcı konumunu sürdürmektedir. Sağ kuyrukta yani aşırı pozitif getiri rejiminde KCHOL açık ara en güçlü yayıcıya dönüşürken, EREGL ve THYAO da önemli pozitif NET değerleriyle boğa piyasasında sistemi *sürükleyen* aktörler hâline gelmektedir. Buna karşılık BIMAS, EKGYO, SASA, TCELL ve kısmen ASELS pozitif uçta belirgin net alıcı konuma geçmekte, olumlu şokların daha ziyade *tüketicisi* rolünü üstlenmektedir.

Tablo 2. Statik/Ortalama Toplam Bağlantılılık Endeksi (TCI)

Median 0.50	**ASELS**	**BIMAS**	**EKGYO**	**EREGL**	**SAHOL**	**KCHOL**	**SASA**	**TCELL**	**TUPRS**	**THYAO**	FROM
ASELS	33.8	3.94	7.93	7.23	8.71	8.58	5.89	7.41	7.51	9.01	66.2
BIMAS	4.99	48.03	5.43	5.31	7.8	7.8	3.44	6.58	5.52	5.11	51.97
EKGYO	8.52	4.81	36.4	7.21	9.1	8.19	5.02	5.93	6.33	8.5	63.6
EREGL	7.51	4.33	7.04	35.95	8.7	9.29	4.86	6.03	7.73	8.56	64.05
SAHOL	7.6	5.38	7.28	7.05	28.58	14.94	4.69	7.27	8.06	9.15	71.42
KCHOL	7.12	5.31	6.46	7.38	14.78	27.94	5.08	7.28	8.98	9.67	72.06
SASA	7.45	3.91	5.94	6.03	6.98	7.88	43.71	4.43	6.33	7.35	56.29
TCELL	8.09	5.5	5.76	6.39	9.47	9.48	3.52	37.99	6.25	7.56	62.01
TUPRS	7.77	4.46	5.9	7.28	9.42	10.71	4.83	5.71	33.93	9.99	66.07
THYAO	8.22	4.01	7.29	7.52	9.88	10.58	5.36	6.67	9.51	30.97	69.03
TO	67.27	41.65	59.03	61.39	84.83	87.44	42.68	57.3	66.21	74.9	642.7
Inc.Own	101.07	89.68	95.42	97.34	113.42	115.38	86.39	95.29	100.14	105.87	**TCI**
NET	1.07	-10.32	-4.58	-2.66	13.42	15.38	-13.61	-4.71	0.14	5.87	**64.27**
NPT	6	1	2	4	8	9	0	3	5	7	
Left 0.05	**ASELS**	**BIMAS**	**EKGYO**	**EREGL**	**SAHOL**	**KCHOL**	**SASA**	**TCELL**	**TUPRS**	**THYAO**	FROM
ASELS	13.86	8.76	9.8	9.36	10.02	9.93	8.97	9.66	9.6	10.04	86.14
BIMAS	9.22	15.09	9.32	9.14	10.07	9.83	8.67	9.76	9.49	9.41	84.91
EKGYO	9.8	9.03	14.02	9.43	10.12	9.91	8.95	9.25	9.47	10.03	85.98
EREGL	9.63	8.99	9.63	14.16	10.13	10.1	8.57	9.33	9.53	9.94	85.84
SAHOL	9.69	9.05	9.41	9.28	13.51	11.11	8.75	9.5	9.65	10.05	86.49
KCHOL	9.54	9.04	9.18	9.36	11.17	13.55	8.77	9.56	9.81	10.03	86.45
SASA	9.65	8.93	9.36	8.9	9.88	9.9	14.86	9.11	9.45	9.97	85.14
TCELL	9.88	9.22	9.38	9.23	10.19	10.02	8.56	14.44	9.32	9.76	85.56
TUPRS	9.57	9.01	9.25	9.21	10.22	10.25	8.9	9.23	14.09	10.27	85.91
THYAO	9.81	8.63	9.48	9.41	10.31	10.27	8.92	9.36	10.13	13.67	86.33
TO	86.78	80.66	84.83	83.32	92.1	91.31	79.04	84.77	86.45	89.49	858.75
Inc.Own	100.64	95.75	98.84	97.48	105.61	104.86	93.89	99.21	100.54	103.16	**TCI**
NET	0.64	-4.25	-1.16	-2.52	5.61	4.86	-6.11	-0.79	0.54	3.16	**85.87**
NPT	4	1	5	2	9	8	0	3	6	7	
Right0.95	**ASELS**	**BIMAS**	**EKGYO**	**EREGL**	**SAHOL**	**KCHOL**	**SASA**	**TCELL**	**TUPRS**	**THYAO**	FROM
ASELS	13.88	8.85	9.55	9.5	9.6	10.06	9.42	9.7	9.6	9.82	86.12
BIMAS	9.26	14.77	9.36	9.61	9.56	10.02	9.14	9.55	9.32	9.42	85.23
EKGYO	9.62	9.2	13.57	10.05	9.83	10.06	9.2	9.15	9.43	9.91	86.43
EREGL	9.14	8.81	9.22	14.34	9.49	10.71	9.48	9.09	9.85	9.87	85.66
SAHOL	9.44	8.93	9.49	9.84	13.21	11.21	8.82	9.49	9.69	9.88	86.79
KCHOL	9.3	8.9	9.11	10.21	10.46	13.87	8.99	9.21	9.85	10.1	86.13
SASA	9.74	9.09	9.14	9.7	9.39	9.93	14.37	9.07	9.77	9.78	85.63
TCELL	9.59	9.26	9.12	9.59	9.94	10.25	8.82	14.22	9.49	9.72	85.78
TUPRS	9.24	9.01	8.96	10.1	9.71	10.51	9.38	9.15	13.75	10.19	86.25
THYAO	9.54	8.9	9.04	10.15	9.77	10.56	9.33	9.28	9.91	13.51	86.49
TO	84.86	80.95	83	88.74	87.76	93.31	82.58	83.68	86.92	88.7	860.51
Inc.Own	98.75	95.72	96.57	103.08	100.97	107.18	96.95	97.91	100.67	102.22	**TCI**
NET	-1.25	-4.28	-3.43	3.08	0.97	7.18	-3.05	-2.09	0.67	2.22	**86.05**
NPT	3	0	1	8	6	9	2	4	5	7	

NPT göstergesi bu yönlü bulguları ikili ilişkiler düzeyinde tamamlayan metriklerden biridir ve her bir şirketin diğer şirketlerle kurduğu ikili ilişkilerin

kaçında net risk yayıcı konumunda olduğunu sayısal olarak sunmaktadır. NPT değerinin yüksek olması, ilgili firmanın ikili etkileşimlerin büyük çoğunluğunda baskın bir şok vericisi olarak davrandığını; NPT'nin sıfıra yakın olması ise firmanın hemen her ilişkide net risk alıcısı rolünde olduğunu göstermektedir. Tüm kantillerde KCHOL ve SAHOL için NPT değerlerinin yüksek çıkması, bu iki holdingin ağ yapısında rejimden bağımsız, kalıcı sistemik merkezler olduğunu teyit etmektedir. THYAO'nun nispeten yüksek NPT değerleri de havayolu sektörünün hem iyi hem de kötü dönemlerde önemli bir yayılım kanalı olduğunu düşündürmektedir. Buna karşılık SASA'nın medyan ve sol kantilde NPT = 0, sağ kantilde ise düşük NPT değerine sahip olması, bu hissenin neredeyse tüm rejimlerde net risk alıcısı olarak konumlandığını ortaya koymaktadır.

TO ve FROM bileşenlerinin birlikte değerlendirilmesi, KCHOL ve SAHOL'ün yalnızca şok yayan değil, aynı zamanda şok toplayan merkezî aktörler olduğunu göstermektedir. Bu firmalar, tüm kantillerde yüksek "TO" ve yüksek "FROM" değerleriyle ağın çekirdeğini oluşturan hem risk üreten hem de risk absorbe eden düğümler olarak öne çıkmaktadır. Buna karşılık perakende, gayrimenkul ve belirli kantillerde telekom şirketleri daha periferik, çoğunlukla net alıcı pozisyonundadır.

Genel olarak bulgular, BIST Banka Dışı Likit 10 endeksi kapsamındaki şirketler arasında yüksek düzeyde ve özellikle uç kantillerde yoğunlaşan bir bağlantısallık yapısına işaret etmektedir. Normal dönemde dahi kayda değer olan bu karşılıklı bağlantılılık, kriz ve aşırı iyimserlik rejimlerinde belirgin biçimde artmakta; holdingler ile THYAO ve kısmen EREGL sistemik açıdan izlenmesi gereken temel yayıcılar olarak öne çıkmaktadır. Buna karşılık SASA, BIMAS ve bazı rejimlerde EKGYO ile TCELL'in daha çok net alıcı rolü üstlenmesi, bu hisselerin görece riskten koruyucu (*hedge)* veya en azından sistemden daha fazla etkilenen varlıklar olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Bu yapı, portföy çeşitlendirme, risk yönetimi ve düzenleyici gözetim açısından BIST'te sistemik öneme sahip firmaların belirlenmesi ve kriz dönemlerinde öncelikli izlenmesi gereken düğümlerin tespiti bakımından önemli politika çıkarımları sunmaktadır.

Dinamik Toplam Bağlantılılık Endeksi

Şekil 2 ve Şekil 3 birlikte değerlendirildiğinde, ağ için QVAR tabanlı dinamik TCI sonuçlarının hem zaman hem de kantil boyutunda belirgin bir rejim-bağımlı bağlantılılık yapısına işaret ettiği görülmektedir. İlk ısı haritasında yatay eksen zamanı, dikey eksen ise 0.05–0.95 arası belirli aralıklarla değişen kantilleri göstermektedir ve renk yoğunluğu her tarih–kantil noktasındaki dinamik TCI yansıtmaktadır. Isı haritasındaki kantiller τ =0.05'ten başlayıp 0.15 artırılarak oluşturulmuştur. Uç kantillerde yani yaklaşık $\tau \approx 0.05–0.15$ ve $\tau \approx 0.85–0.95$ sistematik olarak daha koyu tonlar, orta kantillerde $\tau \approx 0.3–0.7$ ise daha açık tonların hâkim olması, TCI'nin uç kuyruklarda kalıcı biçimde yüksek, medyan bölgesinde ise belirgin şekilde

düşük ve daha dalgalı olduğunu göstermektedir. Yatay bant yapısı, aynı tarihlerde orta kantillerde bağlantısallık nispeten zayıflarken, uç kantillerde yüksek düzeyin korunduğunu ortaya koymakta; bu da kuyruklarda yapısal olarak yüksek, medyanda ise daha çevrimsel ve rejim değişimlerine duyarlı bir bağlantılılık desenine işaret etmektedir.

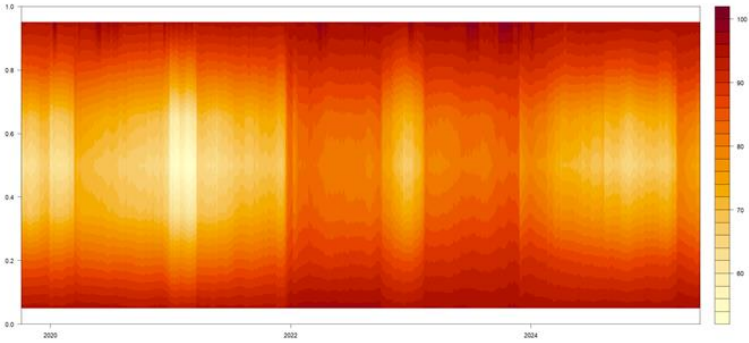

Şekil 2. Kantil Bazlı Dinamik TCI Isı Haritası

Şekil 3'te bu bulgu zaman serisi formunda daha açık biçimde görülmektedir. Ayı rejimi ($\tau = 0.05$) ve boğa rejimi ($\tau = 0.95$) için TCI serileri, örneklem boyunca yüksek bir bantta görece yatay ve kalıcı bir seyir izlerken, medyan kantil ($\tau = 0.50$) için TCI daha düşük bir düzeyde ve belirgin biçimde oynaktır. Medyan TCI özellikle bazı alt dönemlerde gerileyip yeniden yükselmekte, uç kantiller ise aynı dönemlerde yüksek ve görece istikrarlı bağlantısallık düzeylerini sürdürmektedir. Üç serinin tek panelde birlikte gösterimi, uç kantillerin neredeyse çakışan, yüksek ve düz bir patika izlediğini, medyan serisinin ise bunların belirgin biçimde altında ve dalgalı bir yapı sergilediğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bu bulgular bütüncül olarak ele alındığında, BIST Banka Dışı Likit 10 endeksi kapsamında bağlantılılığın güçlü biçimde durum-bağımlı ve kuyruk-asimetrik olduğu söylenebilir. Hem ciddi değer kaybı hem de aşırı değer kazanımı dönemlerinde sistemik bağlantılılık kalıcı olarak çok yüksek düzeyde seyretmekte; bu rejimlerde portföy çeşitlendirme imkânları büyük ölçüde zayıflamakta ve sistemik risk baskın hâle gelmektedir. Buna karşılık, *normal* piyasa koşullarını temsil eden orta kantillerde bağlantılılık görece daha düşük ve zamana yayılan iniş–çıkışlara daha açıktır; bu da bu rejimlerde firmalar arası dinamiklerin kısmen ayrışabildiğini ve çeşitlendirme stratejilerinin görece daha anlamlı olabildiğini göstermektedir.

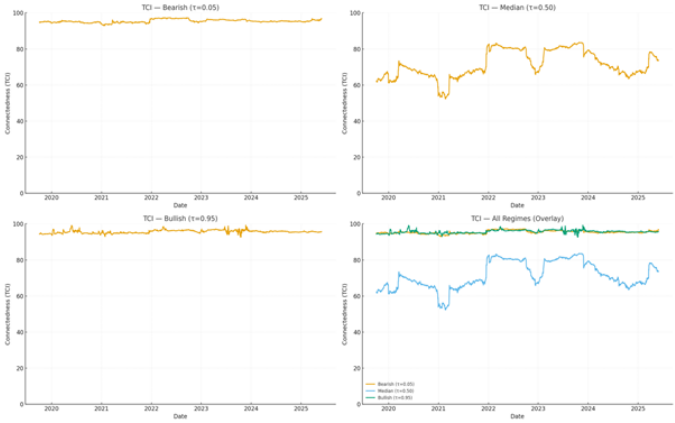

Şekil 3. Ayı rejimi (τ = 0.05), Boğa rejimi (τ = 0.95) ve Medyan (τ = 0.50) için Dinamik TCI Serileri

NET Bağlantılılık Endeksi

Şekil 4'te verilen NET Bağlantılılık Endeksi ısı haritaları, her bir hisse senedinin zaman ve kantil boyutunda üstlendiği net risk yayıcı (transmitter) ya da net risk alıcı (receiver) rolünü görsel olarak ortaya koymaktadır. Bu haritalarda yatay eksen 2019 başından 2025 ortasına uzanan zaman boyutunu, dikey eksen ise yaklaşık 0.05'ten 0.95'e kadar 0.15'lik artışlarla tanımlanan kantil düzeylerini göstermektedir. Renk skalasında kırmızı tonlar, ilgili tarih–kantil kombinasyonunda pozitif NET değerlerini (net risk yayıcı rolü), mavi tonlar ise negatif NET değerlerini (net risk alıcı rolü) temsil etmektedir. Böylece her panel, belirli bir hisse senedinin zaman–kantil düzlemindeki risk aktarım pozisyonunu iki boyutlu olarak izlemeye imkân vermektedir.

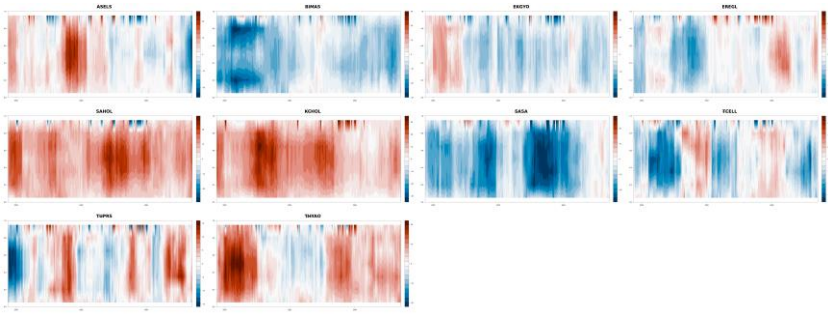

Şekil 4. Kantil Bazlı NET Bağlantılılık Isı Haritası

Isı haritaları, özellikle Koç Holding (KCHOL) ve Sabancı Holding (SAHOL) için kalıcı bir sistemik risk yayıcı profiline işaret etmektedir. KCHOL panelinde neredeyse tüm dönem ve kantil aralıklarında gözlenen yoğun kırmızı tonlar, bu hissenin hem normal piyasa koşullarında hem de dağılımın uç kuyruklarında sürekli pozitif net bağlantılılık sergilediğini göstermektedir. 2020–2022 döneminde orta ve üst kantillerde belirginleşen

koyu kırmızı alanlar, olumlu piyasa rejimlerinde dahi KCHOL'ün sistemi yönlendiren merkezî bir risk yayıcı işlevi gördüğünü ortaya koymaktadır. Benzer biçimde SAHOL panelinde 2020 başı, 2021 sonu–2023 başı ve 2024 civarında orta kantillerde yoğunlaşan kırmızı bantlar, Sabancı Holding'in sistemik şokların ağ içinde yayılmasında çekirdek bir düğüm olarak konumlandığını teyit etmektedir. Üst kantillerde zaman zaman gözlenen sınırlı mavi sıçramalara rağmen genel görünüm, SAHOL'ün baskın biçimde risk yayıcı rolünü sürdürdüğünü göstermektedir. Bu iki panel, TCI ve NPT bulgularıyla uyumlu olarak, BIST Banka Dışı Likit 10 ağının merkezinde Koç ve Sabancı holdinglerin yer aldığını ve sistemik risk aktarımında yapısal bir ağırlığa sahip olduklarını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Buna karşılık BIMAS ve SASA için ısı haritaları ağırlıklı olarak net risk alıcı bir profili yansıtmaktadır. BIMAS panelinde özellikle 2019 sonundan 2022 ortalarına kadar hemen tüm kantillerde hâkim olan koyu mavi tonlar, bu hissenin söz konusu dönemde istikrarlı bir net risk alıcısı konumunda olduğunu göstermektedir. Pandemi süreci ve devamındaki belirsizlik evrelerinde BIMAS'ın diğer hisselerden gelen şokları görece daha fazla absorbe eden bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. Dinamik yapıda görünen mavi tonların kısmen açılması ve üst kantillerde yer yer gözlenen kırmızı alanlar, kısa süreli net yayıcı epizotlara işaret etse de genel eğilim, BIMAS'ın risk emici karakterini koruduğunu düşündürmektedir. SASA panelinde 2021–2023 döneminde, özellikle düşük ve orta kantillerde gözlenen geniş mavi alanlar, bu hissenin güçlü ve kalıcı bir net alıcı rolüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu desen, olumsuz piyasa rejimlerinde SASA'nın sistemden gelen şokların önemli bir kısmını üzerinde topladığını ve bu yönüyle ağın tampon aktörlerinden biri olarak işlev gördüğünü ima etmektedir. Yalnızca sınırlı bazı dönemlerde ve üst kantillerde ortaya çıkan küçük kırmızı kümeler, geçici net yayıcı bölümler olarak değerlendirilebilir. Bu bulgular, BIMAS ve SASA'nın kantil bağlantılılık çerçevesinde özellikle düşük kantillerde yani kriz dönemlerini temsil eden kötü zamanlarda belirginleşen savunmacı, risk emici varlıklar olarak sınıflandırılabileceğini göstermektedir.

Diğer hisseler (ASELS, EKGYO, EREGL, TUPRS, TCELL ve THYAO) için ısı haritaları, zaman ve kantil boyutlarında rol değişimlerine işaret eden daha heterojen desenler sunmaktadır. ASELS panelinde 2021 civarında orta kantillerde yoğun kırmızı blokların ortaya çıkması, bu dönemde ASELSAN'ın belirgin bir net risk yayıcı rolü üstlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte 2023 sonundan 2025'e doğru renklerin ağırlıklı olarak maviye dönmesi ve özellikle alt–orta kantillerde negatif net bağlantılılık değerlerinin baskın hâle gelmesi, ASELS'in zaman içinde yayıcı konumdan alıcı konuma kaydığını düşündürmektedir. EKGYO panelinde örneklemin başlangıcında (2019–2020) gözlenen geniş kırmızı alanlar, gayrimenkul piyasasına özgü şokların diğer hisselere doğru anlamlı ölçüde aktarıldığı bir evreyi yansıtmaktadır; 2021 sonrasında mavi tonların belirginleşmesi ise EKGYO'nun giderek daha

fazla sistemden etkilenen, yani net risk alıcı bir hisse hâline geldiğine işaret etmektedir.

EREGL panelinde 2020 başında alt–orta kantillerde ağırlıklı mavi tonlar, pandeminin erken evresinde Ereğli Demir Çelik'in görece pasif, daha çok şok alan bir pozisyonda bulunduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık 2023–2024 döneminde özellikle orta ve üst kantillerde belirginleşen kırmızı bantlar, emtia ve çelik sektör döngüsüne paralel biçimde EREGL'in giderek daha etkin bir risk yayıcı rolüne geçtiğini düşündürmektedir. TUPRS paneli daha dalgalı bir yapı sergilemekte; 2019 sonu–2020 başında alt kantillerde gözlenen koyu mavi alanlar, Tüpraş'ın kriz rejimlerinde risk emici bir işlev gördüğünü; 2021 ile 2023–2024 dönemlerinde orta ve üst kantillerde yoğunlaşan kırmızı bölgeler ise petrol ve enerji piyasalarındaki şoklar sırasında TUPRS'ın net yayıcı konumuna geçtiğini göstermektedir.

TCELL panelinde 2019–2021 döneminde mavi tonların baskın olması, pandeminin büyük bölümünde Turkcell'in daha çok sistemden etkilenen, yani net risk alıcı bir telekom hissesi olarak konumlandığını göstermektedir. 2022 civarında ve 2024'e doğru özellikle üst kantillerde beliren kırmızı bantlar, belirli dönemlerde TCELL'in de net yayıcı pozisyonuna geçtiğini; ancak bu rolün KCHOL ve SAHOL örneklerinde gözlenen kadar kalıcı ve yaygın olmadığını ortaya koymaktadır. THYAO paneli ise özellikle 2020 başındaki yoğun ve güçlü kırmızı bloklarla dikkat çekmektedir. Bu desen, COVID-19 şokunun ilk evresinde Türk Hava Yolları'nın ulaştırma ve turizm kanalı üzerinden tüm ağa kayda değer ölçüde negatif şok aktardığını göstermektedir. 2021–2022 döneminde daha karmaşık bir görünüm (yer yer mavi alanlar) ortaya çıkmakta; 2023–2024 döneminde kırmızı tonların yeniden baskın hâle gelmesi ise hava taşımacılığındaki toparlanma ve küresel beklenti değişimlerinin THYAO'yu yeniden ağ içinde baskın bir sistemik risk yayıcı aktör konumuna taşıdığını düşündürmektedir.

Genel olarak, net bağlantılılık ısı haritalarından elde edilen bulgular, QVAR bağlantılılık analizinde hesaplanan yüksek TCI değerleri ve asimetrik yayıcı/alıcı rolleriyle tam bir uyum içindedir. KCHOL ve SAHOL başta olmak üzere makroekonomik ve küresel koşullara duyarlı büyük şirketler, kantillerin önemli bir kısmında ve uzun dönemler boyunca kırmızı bölgelerle temsil edilerek sistemik riskin temel yayıcıları olarak öne çıkmaktadır. Buna karşılık BIMAS ve SASA, özellikle düşük kantillerde yoğun mavi alanlarla, kriz dönemlerinde risk emici bir işlev üstlenen varlıklar şeklinde görünmektedir. ASELS, EKGYO, EREGL, TUPRS ve TCELL ise zaman ve kantil boyutlarında rol değiştiren, rejim-bağımlı aktarım mekanizmalarına sahip ara düzey aktörler olarak değerlendirilebilir. Bu yapı, X10XB ağında sistemik riskin hem şirket türüne hem de piyasa rejimine göre anlamlı ölçüde farklılaştığını ve kantil-temelli bağlantılılık analizinin bu heterojenliği yakalamada önemli bir analitik üstünlük sağladığını göstermektedir.

Sağlamlık Analizi

Şekil 5 farklı modellerden elde edilmiş sağlamlık analizi sonuçlarını göstermektedir. Buna göre, X10XB endeksi için dinamik TCI'nin beş farklı model/spesifikasyon altında büyük ölçüde benzer bir görünüm sergilediğini göstermektedir. Üst sıradaki üç panel, medyan kantildeki (q = 0.50) QVAR modelinin farklı ayarlarını içermektedir: (i) 10 adımlık öngörü ufku ve 200 gözlemli pencereyi kullanan temel model, (ii) pencere uzunluğunu sabit tutup öngörü ufkunu 20 adıma uzatan alternatif spesifikasyon ve (iii) öngörü ufkunu 10 adımda bırakıp pencere uzunluğunu 150 gözleme düşüren alternatif. Alt sırada ise (iv) TVP-VAR bağlantılılık yaklaşımından elde edilen dinamik TCI ve (v) DY2012 (Diebold ve Yılmaz, 2012) çerçevesine dayalı yuvarlanan VAR-FEVD TCI serisi yer almakta; en sağdaki panelde tüm seriler üst üste çizilerek doğrudan karşılaştırılmaktadır.

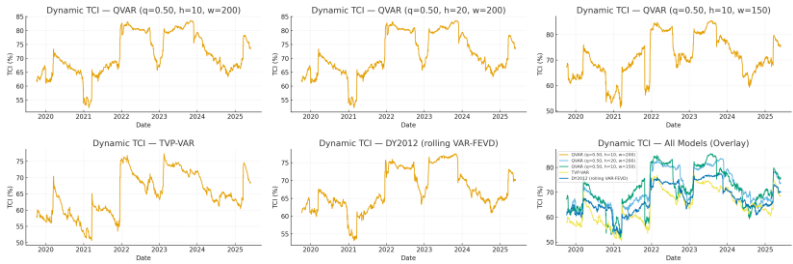

Şekil 5. Sağlamlık Analizi Modellerinin Dinamik TCI Serileri

Elde edilen sonuçlar, medyan-kantil QVAR modelinin (q = 0.50) makul bir kıyas ölçütü (benchmark) olarak seçilmesini metodolojik açıdan desteklemektedir. QVAR çerçevesinde kullanılan *check-loss* (medyan) tahmincisi, finansal getirilerde yapısal olarak gözlenen kalın kuyruk, çarpıklık ve aykırı değerlere karşı ortalama temelli tahmincilere göre daha dayanıklıdır; bu nedenle 200 gözlemli yuvarlanan pencerede hem parametrelerin hem de TCI serisinin daha istikrarlı biçimde güncellenmesine imkân vermektedir. Ayrıca medyan kantil, DY2012 ve TVP-VAR gibi ortalama-rejim odaklı yaklaşımlarla kavramsal olarak aynı düzlemde yer aldığından, modeller arası seviye ve dönüm noktası karşılaştırmaları anlamlı ve tutarlı hâle gelmektedir.

Dinamik TCI serileri karşılaştırıldığında, tüm alternatif QVAR spesifikasyonlarının hem seviye hem de dinamik açıdan son derece yakın sonuçlar verdiği görülmektedir. Ufkun 10 adımdan 20 adıma çıkarıldığı ve pencerenin 200'den 150 gözleme indirildiği QVAR versiyonlarının ürettiği TCI serileri, temel QVAR çizgisini neredeyse bire bir izlemektedir. TCI çoğu dönemde %60–%80 bandında seyretmekte, bazı stres dönemlerinde bu bandın hafifçe üzerine çıkmakta ve yükseliş–düşüşlerin tarihlenmesi tüm spesifikasyonlarda örtüşmektedir. Öngörü ufkunun 10'dan 20 adıma uzatılması ortalama TCI düzeyinde kayda değer bir değişime yol açmamakta, yalnızca serinin dalgalanmalarını bir miktar yumuşatarak daha az keskin hâle getirmektedir. Pencerenin 200'den 150'ye kısaltılması ise TCI'nin rejim

değişimlerine verdiği tepkiyi bir nebze hızlandırmakta ve bazı zirvelerin daha düşük/geniş tabanlı görünmesine neden olmakta; buna karşın tepe ve dip tarihleri korunmaktadır.

Model seçimine ilişkin bulgular da benzer biçimde sağlamdır. TVP-VAR yaklaşımından elde edilen dinamik TCI serisi hem düzey hem de biçim açısından temel QVAR(q = 0.50) serisine oldukça yakın olup yalnızca bazı alt dönemlerde nispeten daha düşük seviyelerde kalmaktadır. Diebold–Yılmaz (2012) metodolojisine dayalı yuvarlanan VAR-FEVD bağlantılılık serisi de genelde benzer bir patika izlemekte; ancak tepe–dip farkları bakımından (amplitüd) daha yüksek bir oynaklık sergileyerek aynı tarihlerde daha keskin yükseliş ve düşüşler göstermektedir. Bununla birlikte, tüm serilerin aynı temel dönüm noktalarını paylaştığı dikkat çekicidir: 2020 başındaki pandemi şoku sırasında belirgin bir TCI artışı, 2021 civarında belirgin bir düzeltme/gerileme, 2022 başlarında jeopolitik ve küresel belirsizliklerle birlikte yeni bir yükseliş dalgası ve 2023 sonrasında görece dalgalı fakat hâlâ yüksek bir bağlantısallık düzeyi tüm modellerde ortak bir desen olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu bulgular, ufuk (h), pencere uzunluğu (w) ve model türünde (QVAR, TVP-VAR, DY2012) yapılan değişikliklerin nicel ayrıntıları sınırlı ölçüde etkilediğini, ancak nitel tabloyu hemen hiç değiştirmediğini göstermektedir. Tüm sağlamlık kontrolleri, X10XB endeksinde orta–yüksek düzeyde ve zamanla değişen bir sistemik bağlantısallık bulunduğunu; şokların özellikle stres dönemlerinde yoğunlaşarak sistem geneline yayıldığını teyit etmektedir. Bu çerçevede, portföy ve risk yönetimi açısından şu stratejik sonuç güçlenmektedir: yüksek TCI rejimlerinde (stres epizotlarında) çeşitlendirme kazanımları önemli ölçüde sınırlanmakta, bu nedenle riskten korunma (hedge) ve risk kontrolü öncelik kazanmaktadır; daha düşük TCI rejimlerinde ise şirketler arası ayrışma arttığından, çeşitlendirme stratejileri görece daha anlamlı ve etkili hâle gelmektedir. Bu çıkarım, incelenen tüm model ve parametre kombinasyonları altında geçerliliğini korumaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada, Borsa İstanbul'un bankacılık dışı segmentinde sistemik açıdan çekirdek bir gösterge niteliği taşıyan X10XB endeksi kapsamındaki on büyük ve likit hissenin 2019–2025 dönemindeki rejim-bağımlı finansal bağlantılılığı incelenmiştir. Getiri serilerinin tanımlayıcı istatistikleri verinin QVAR tabanlı bağlantılılık analizi için uygun bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Getirilerin düzeyde durağan olması, modelin temel varsayımlarıyla uyumludur. Normal dağılımın güçlü biçimde reddedilmesi ve belirgin asimetri ile kalın kuyruk özellikleri, özellikle alt ve üst kuyruklarda kantil-temelli dinamiklerin analiz edilmesini gerekli kılmaktadır. Volatilite kümeleşmesi ve kareler üzerinde gözlenen güçlü otokorelasyon, riskin zaman içinde kalıcı olduğunu ve şokların ardışık dönemlere yayıldığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, hisseler arasındaki yaygın ancak aşırı olmayan pozitif korelasyonlar, yoğun fakat ayrıştırılabilir bir etkileşim ağına işaret etmekte ve net risk yayıcı ile alıcı rollerinin hisse bazında belirlenmesine olanak sağlamaktadır. Bu bulgular, BIST Banka Dışı Likit 10 şirketleri için QVAR bağlantılılık yaklaşımının hem istatistiksel hem de ekonomik açıdan anlamlı ve rejim-duyarlı sonuçlar üretmeye elverişli olduğunu göstermektedir.

Kantil bağlantılılık bulguları, X10XB'de güçlü fakat belirgin biçimde rejim-asimetrik bir ağ yapısının varlığına işaret etmektedir. Dinamik TCI'nin medyan kantilde dahi yaklaşık %70 düzeyinde seyretmesi, normal piyasa koşullarında bile öngörü hata varyansının önemli bir kısmının çapraz taşmalarla açıklandığını göstermektedir. Daha çarpıcı olan, kriz rejimini temsil eden alt kantilde ($\tau = 0.05$) ve aşırı yükseliş rejimini yansıtan üst kantilde ($\tau = 0.95$) düzeltilmiş TCI'nin %95 civarına yükselmesidir. Bu sonuç, uç kuyruklarda X10XB hisselerinin neredeyse tamamen entegre hareket ettiğini, dolayısıyla hem sert düşüş hem de aşırı yükseliş dönemlerinde portföy çeşitlendirmesiyle sağlanabilecek risk azaltımının ciddi ölçüde sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır. Medyan rejimde TCI'nin görece daha düşük ve daha oynak bir bantta seyretmesi, göreli olarak sakin dönemlerde endeks içi ayrışmanın arttığını ve çeşitlendirme olanaklarının daha anlamlı hâle geldiğini göstermektedir. Bu yapı, bağlantılılığın hem seviye hem de rejim boyutunda durum-bağımlı olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Firma bazlı NET ve NPT ölçütleri, ağ içinde hangi şirketlerin sistemik açıdan çekirdek konumda olduğunu ayrıntılı biçimde ortaya çıkarmıştır. Koç Holding (KCHOL) ve Sabancı Holding (SAHOL), hemen her kantilde pozitif NET değerleri ve yüksek NPT sayılarıyla hem kriz hem de boğa rejimlerinde kalıcı net risk yayıcılar olarak öne çıkmaktadır. Bu şirketler, sadece şok yayan değil, aynı zamanda önemli ölçüde şok da soğuran, dolayısıyla ağın çekirdeğinde yer alan sistemik düğümler olarak değerlendirilebilir. Türk Hava Yolları (THYAO) ve ASELSAN (ASELS) ise özellikle medyan ve üst kantillerde anlamlı pozitif NET değerleriyle, havacılık ve savunma kanalları üzerinden riskin endekse aktarıldığı önemli iletim mekanizmalarını temsil etmektedir. Buna karşılık SASA, BIMAS ve kısmen Turkcell (TCELL), çoğu

rejimde negatif NET ve düşük NPT değerleriyle net risk alıcılar olarak konumlanmakta; özellikle SASA'nın medyan kantilde hiçbir ikili ilişkide baskın yayıcı olmaması, bu hissenin yapısal bir "tampon" rolü üstlendiğini ima etmektedir. Ereğli Demir Çelik (EREGL), Emlak Konut GYO (EKGYO) ve Tüpraş (TUPRS) ise rejimlere ve dönemlere bağlı olarak yayıcı–alıcı roller arasında geçiş yapmakta; bu yönüyle "ara katman" düğümler olarak ağın hem istikrarına hem de şokların yeniden dağılımına katkıda bulunmaktadır.

Zamanla değişen NET bağlantılılık ısı haritaları, bu rol dağılımının zamansal boyutunu da görsel olarak teyit etmektedir. KCHOL ve SAHOL'un neredeyse tüm dönem ve kantillerde kırmızı tonlarda kalması, bu iki holdingin X10XB ağında yapısal olarak merkezî bir konuma sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Buna karşılık BIMAS ve SASA'nın özellikle düşük kantillerde yoğun mavi alanlarla temsil edilmesi, bu hisselerin kriz rejimlerinde sistemik şokları soğuran, risk emici varlıklar olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir. THYAO ve ASELS'in pandemi dönemi ve 2022 küresel belirsizlikleri etrafında kuvvetli pozitif NET desenleri üretmesi, havacılık ve savunma sektörlerinin, makro şoklara yüksek duyarlılıklarının yanı sıra, bu şokların endekse iletiminde de kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Böylece ağ yapısında hem sektörel hem de firma-bazlı heterojenliğin, kantil boyutunda açık bir şekilde izlenebildiği görülmektedir.

Dinamik TCI'nin zaman ve kantil boyutunda eşanlı olarak izlenmesi, X10XB bağlantılılığının hem olaylara duyarlı hem de yapısal olarak yüksek bir düzeyde seyrettiğini ortaya koymaktadır. Isı haritaları ve rejim-bazlı TCI serileri, 2020 başındaki COVID-19 şoku, 2021'deki para–kur rejimi değişimi, 2022'de artan jeopolitik riskler ve 2023'teki deprem şokları etrafında belirgin bağlantısallık sıçramaları göstermekte; özellikle uç kantillerde TCI'nin örneklemin büyük bölümünde yüksek düzeyini koruduğunu ortaya koymaktadır. Bu desen, X10XB'nin hem kriz hem de coşku dönemlerinde Borsa İstanbul'un geri kalan segmentlerine sistemik risk taşıyabilecek sıkı bir çekirdek ağ oluşturduğunu göstermektedir.

Sağlamlık analizinde, medyan-kantil QVAR modelinin öngörü ufku (10 yerine 20 gün) ve yuvarlanan pencere uzunluğu (200 yerine 150 gün) değiştirilmiş; ayrıca TVP-VAR ve Diebold–Yılmaz (2012) temelli yuvarlanan VAR-FEVD bağlantılılık çerçeveleri ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Tüm alternatiflerde dinamik TCI serilerinin benzer bantlarda (%60–%80) hareket ettiği, zirve ve dip tarihlerinin büyük ölçüde çakıştığı ve yalnızca genlik açısından sınırlı farklılıklar ortaya çıktığı görülmüştür. Bu sonuç, X10XB'de orta–yüksek ve stres dönemlerinde yoğunlaşan bağlantısallık bulgusunun model seçimine ve teknik parametre ayarlarına karşı sağlam olduğunu teyit etmektedir. Dolayısıyla, elde edilen rejim-bağımlı bağlantılılık deseni, kullanılan yöntemden ziyade veri yapısının ve piyasa rejimlerinin temel bir yansıması olarak yorumlanabilir.

Çalışmanın bulguları hem yatırımcılar hem de düzenleyici otoriteler için bir dizi politika önerisi sunmaktadır. Yüksek TCI rejimlerinde özellikle

kriz ve aşırı yükseliş dönemlerinde X10XB hisseleri arasındaki güçlü bağlılık, portföy çeşitlendirmesiyle elde edilebilecek marjinal risk azaltımının sınırlı olduğunu; bu dönemlerde riskten korunma, likidite yönetimi ve teminat politikalarının ön plana çıkması gerektiğini göstermektedir. KCHOL, SAHOL, THYAO ve ASELS gibi kalıcı net yayıcıların, bankacılık dışı segmentte sistemik açıdan kritik kurumlar olarak yakından izlenmesi; stres testlerinde, senaryo analizlerinde ve makro-ihtiyati politika tasarımında özel olarak dikkate alınması uygun görünmektedir. Buna karşılık SASA, BIMAS ve TCELL gibi net alıcı pozisyonundaki hisseler, şok emici rolleri nedeniyle ağ kırılganlığını kısmen sınırlayıcı bir işlev üstlenebilmekte; ancak bu durum, söz konusu şirketlere ilişkin mikro ve firma-bazlı risk yönetimi ihtiyacını ortadan kaldırmamaktadır.

Çalışmanın kısıtlarından biri olarak veri setinin yapısı olarak söylenebilir. Analiz, günlük kapanış fiyatlarına dayalı getirilerle sınırlı olup, işlem içi (intra-day) verilerden kaynaklanan çok kısa vadeli bulaşma mekanizmalarını kapsamamaktadır. Ayrıca modelleme çerçevesi, makroekonomik ya da politika değişkenlerini doğrudan içermemektedir. Bu tür şoklar, finansal seriler üzerinden dolaylı olarak yakalanmaktadır. Gelecekteki araştırmalarda farklı metodolojik yaklaşımlar ele alınmasında fayda vardır. Örneğin, kantil-kantil temelli analiz (quantile-on-quantile) veya kantil zaman–frekans bağlantılılık gibi daha gelişmiş yöntemlerle hem frekans hem de kuyruk boyutlarını birlikte ele alınabilir. Ayrıca X10XB'ye ek olarak banka hisseleri, devlet iç borçlanma senetleri, kur sepeti ve türev ürünleri de kapsayan daha geniş bir çoklu varlık ağı üzerinden Türkiye finansal sisteminin bütünsel sistemik risk haritasını çıkarabilir. Bu tür genişletilmiş çerçeveler hem finansal istikrar politikası hem de portföy yönetimi stratejileri açısından daha kapsamlı ve çok boyutlu değerlendirmelere imkân tanıyacaktır.

REFERANSLAR

Abid, I., Benkraiem, R., Mzoughi, H., & Urom, C. (2024). From black gold to financial fallout: Analyzing extreme risk spillovers in oil-exporting nations. *Journal of International Financial Markets Institutions and Money*, *91*, 101948. https://doi.org/10.1016/j.intfin.2024.101948

Alamaren, A. S., Gökmenoğlu, K. K., & Taşpınar, N. (2024). Volatility spillovers among leading cryptocurrencies and US energy and technology companies. *Financial Innovation*, *10*(1). https://doi.org/10.1186/s40854-024-00626-2

Ando, T., Greenwood-Nimmo, M., & Shin, Y. (2018). Quantile connectedness: Modelling Tail Behaviour in the Topology of Financial Networks. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.3164772

Ando, T., Greenwood-Nimmo, M., & Shin, Y. (2022). Quantile connectedness: Modeling tail behavior in the topology of financial networks. *Management Science, 68*(4), 2401–2431.https://doi.org/10.1287/mnsc.2021.3984

Anscombe, F. J., & Glynn, W. J. (1983). Distribution of the kurtosis statistic b2 for normal samples. *Biometrika, 70*(1), 227–234.

Antonakakis, N., Chatziantoniou, I., & Gabauer, D. (2020). Refined measures of dynamic connectedness based on time-varying parameter vector autoregressions. *Journal of Risk and Financial Management, 13*(4), 84. https://doi.org/10.3390/jrfm13040084

Asl, M. G., & Roubaud, D. (2024). Asymmetric interactions among cutting-edge technologies and pioneering conventional and Islamic cryptocurrencies: fresh evidence from intra-day-based good and bad volatilities. *Financial Innovation*, *10*(1). https://doi.org/10.1186/s40854-024-00623-5

Baba, B. (2024). The comovements of tail risks in time and frequency domains: evidence from US and emerging Asian stock markets. *Future Business Journal*, *10*(1). https://doi.org/10.1186/s43093-024-00350-4

Bossman, A., Gubareva, M., Agyei, S. K., & Vo, X. V. (2024). When you need them, they are not there: hedge capacities of cryptocurrencies disappear in downtrend markets. *Financial Innovation*, *10*(1). https://doi.org/10.1186/s40854-024-00638-y

Boubaker, S., Karim, S., Naeem, M. A., & Sharma, G. D. (2023). Financial markets, energy shocks, and extreme volatility spillovers. *Energy Economics*, *126*, 107031. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2023.107031

Chatziantoniou, I., Gabauer, D., & Stenfors, A. (2021). Interest rate swaps and the transmission mechanism of monetary policy: A quantile connectedness approach. *Economics Letters, 204*, 109891. https://doi.org/10.1016/j.econlet.2021.109891

Chen, C., Härdle, W. K., & Okhrin, Y. (2017). Tail Event Driven Networks of SIFIs. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.3085850

Chuliá, H., Guillén, M., & Uribe, J. M. (2017). Spillovers from the United States to Latin American and G7 stock markets: A VAR quantile analysis. *Emerging Markets Review*, *31*, 32. https://doi.org/10.1016/j.ememar.2017.01.001

Chuliá, H., Klein, T., Mendoza, J. A. M., & Uribe, J. M. (2023). Vulnerability of European electricity markets: A Quantile connectedness approach. *Energy Policy*, *184*, 113862. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2023.113862

D'Agostino, R. B. (1970). Transformation to normality of the null distribution of g1. *Biometrika, 57*(3), 679–681.

Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2009). Measuring financial asset return and volatility spillovers, with application to global equity markets. *Economic Journal, 119*(534), 158–171.

Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2012). Better to give than to receive: Predictive directional measurement of volatility spillovers. *International Journal of Forecasting, 28*(1), 57–66.

Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: Measuring the connectedness of financial firms. *Journal of Econometrics, 182*(1), 119–134.

Elliott, G., Rothenberg, T. J., & Stock, J. H. (1996). Efficient tests for an autoregressive unit root. *Econometrica, 64*(4), 813–836.

Fisher, T. J., & Gallagher, C. M. (2012). New weighted portmanteau statistics for time series goodness of fit testing. *Journal of the American Statistical Association, 107*(498), 777–787.

Foglia, M., Angelini, E., & Huynh, T. L. D. (2022). Tail risk connectedness in clean energy and oil financial market. *Annals of Operations Research*, *334*, 575. https://doi.org/10.1007/s10479-022-04745-w

Gangopadhyay, P., Bakry, W., Nghiem, X., & Zeqiraj, V. (2024). Exploring the Dynamics of Quantile Connectedness and Frequency-Varying Wavelet Models for Cross-Border Spillovers of Financial Stress Across the Us, Other Advanced and Emerging Financial Markets. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.5074900

Jarque, C. M., & Bera, A. K. (1980). Efficient tests for normality, homoscedasticity and serial independence of regression residuals. *Economics Letters, 6*(3), 255–259.

Kamal, E., & Bouri, E. (2025). Green bond, stock, cryptocurrency, and commodity markets: a multiscale analysis and portfolio implications. *Financial Innovation*, *11*(1). https://doi.org/10.1186/s40854-024-00749-6

Karpman, K., Lahiry, S., Mukherjee, D., & Basu, S. (2022). Exploring Financial Networks Using Quantile Regression and Granger Causality. *arXiv (Cornell University)*. https://doi.org/10.48550/arxiv.2207.10705

Kayral, İ. E., Bozkurt, M. A., Loukil, S., & Jeribi, A. (2024). Market Resilience Unveiled: Insights from Quantile Time Frequency connectedness into Emerging Countries Stock Indices. *Journal of the Knowledge Economy*. https://doi.org/10.1007/s13132-024-02188-1

Koop, G., Pesaran, M. H., & Potter, S. M. (1996). Impulse response analysis in nonlinear multivariate models. *Journal of Econometrics, 74*(1), 119–147.

Özçelebi, O., McIver, R., & Kang, S. H. (2025). The dynamics of frequency connectedness between technology ETFs and uncertainty indices under extreme market conditions. *Financial Innovation*, *11*(1). https://doi.org/10.1186/s40854-025-00760-5

Pesaran, H. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics Letters, 58*(1), 17–29.

Rejeb, A. B., & Arfaoui, M. (2015). Financial market interdependencies: A quantile regression analysis of volatility spillover. *Research in International Business and Finance*, *36*, 140. https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2015.09.022

Yadav, M. P., Kushwah, S. V., Sehgal, V., Saradhi, V. R., & Shore, A. (2025). Is Quantile connectedness Flexible or Uniform Under Catastrophic Tenure? Insights into ESG Investing and Financial Markets in the Quad Nations. *Global Journal of Flexible Systems Management*. https://doi.org/10.1007/s40171-025-00470-y

Yaya, O. S., Adenikinju, O., & Olayinka, H. A. (2024). African stock markets' connectedness: Quantile VAR approach. *Modern Finance*, *2*(1), 51. https://doi.org/10.61351/mf.v2i1.70

Amik Ovası Basit Mal Seramikleri: Tell Tayinat Erken Tunç Çağı Örneği

Filiz DOLĞUN[1]

[1] Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Bölümü Doktora Öğrencisi.
filizdolgun@gmail.com
ORCID No: 0009-0005-9203-413X

ÖZET

Erken Tunç Çağı'nda Kuzey Suriye bölgesinde yaşanan siyasi ve toplumsal değişimler (Akkermans ve Schwartz, 2003:238), teknolojik gelişmelerle paralel olarak ilerlemiştir. Bu sürecin izleri, Erken Tunç Çağı'nın son evrelerinde Amik Ovası yerleşimlerinde, özellikle Tayinat Höyük'te açık biçimde gözlemlenebilmektedir. Seramik üretiminde görülen değişim ve gelişmeler hem dönemin teknolojik düzeyini hem de Tell Tayinat'ın komşu bölgelerle kurduğu kültürel ve ekonomik ilişkileri yansıtması bakımından önem taşımaktadır. Erken Tunç Çağı'nın son evrelerinde Kuzey Suriye, Yukarı Fırat ve Levant'a kadar geniş bir coğrafyada görülen Basit Mal (Simple Ware) seramikleri, bu bağlamda dönemin yerel seramik geleneklerinin ve yerleşimler arası etkileşimlerin anlaşılmasında önemli bir veri grubu sunmaktadır. Bu çalışma, Amik Ovası'nın en büyük yerleşimlerinden biri olan Tell Tayinat'ta Erken Tunç Çağı IVB tabakalarında ele geçen Basit Mal seramiklerini inceleyerek, bu grubun yerleşim içindeki dağılımını ve bölgesel seramik üretim geleneği içerisindeki yerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Amik Ovası, Tayinat Höyük, Kuzey Suriye, Basit Mal, Erken Tunç Çağı.

GİRİŞ

Erken Tunç Çağı Kuzey Suriye yerleşimlerinde Basit Mal (Simple Ware) seramikleri hem üretim teknikleri hem de biçimsel özellikleri açısından önemli arkeolojik göstergeler sunar. Ancak bu seramiklerin üretim süreçleri, mekân içi dağılımları ve işlevsellikleri ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu durum, Basit Mal grubunun toplumsal örgütlenme, ekonomik sistem ve günlük yaşam üzerindeki rolünün yeterince anlaşılmasını engellemektedir. Özellikle Tayinat Höyük örneğinde, Basit Mal seramiklerinin biçimsel ve teknik özelliklerinin sistematik incelenmesi, yerel üretim uygulamaları ve bölgesel kültürel etkileşimler üzerinden Erken Tunç Çağı topluluklarının sosyal ve ekonomik yapısına dair daha kapsamlı çıkarımlar yapılmasını mümkün kılacaktır. Bu çalışmanın amacı, Tayinat Höyük ve çevresindeki Basit Mal seramiklerini teknik ve işlevsel boyutlarıyla ele alarak bölgenin çanak çömlek üretim teknolojisinin anlaşılmasına olanak sağlamaktır.

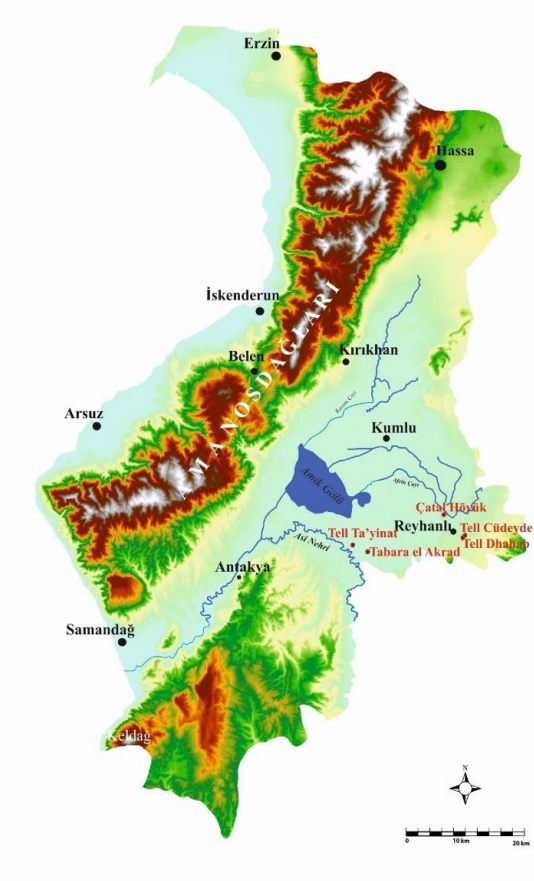

Resim 1: Amik Ovası ve Tayinat Höyük (Yener, 2005: Fig 2005: Fig. A1-A9 Haritasından Yücel Dinçer tarafından Archmap ile oluşturulmuştur)

Amik Ovası

Amik Ovası; batı ve kuzeybatıda Amanos Dağları, doğuda Afrin Vadisi, Kurt Dağları ve Suriye Platosu, güneyde Antakya–Samandağ grabeni ile Kuseyr Yaylası, kuzeyde ise Karasu Vadisi ile çevrili olup su kaynakları açısından zengin, verimli topraklara sahip bir çöküntü ovası niteliğindedir (Özşahin ve Kaymaz 2014: 30). "Suriye Kapısı" olarak adlandırılan Belen Geçidi, ovanın Kilikya ve Anadolu ile bağlantı kurmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Yener, 2005: 2; Atalay ve Mortan, 1995: 362). Asi Nehri, Afrin Çayı ve Karasu gibi zengin su kaynaklarına sahip olan bölgede Neolitik dönemden İslami döneme kadar yerleşim olduğu görülür (Braidwood, 1937; Braidwood ve Braidwood, 1960). Bölgede ilk arkeolojik araştırmaların gerçekleştirildiği

1930-1938 kazılarında çanak çömlek buluntuları üzerinden oluşturulan kronoloji günümüzde halen geçerliliğini korumaktadır. Materyal kültür gelişimi seramik kalıntıları üzerinden ele alınan bölge ve sakinlerinin iletişim içerisinde olduğu kültürler hakkında bilgiler sağlar (Braidwood, 1960; Dolğun, 2019). Jeopolitik konumunun sağladığı avantajlar Erken Tunç Çağı'n sonundan itibaren etkileşimi güçlü yerel krallıkların ve büyük başkentlerin kurulmasını sağlamıştır.

Tayinat Höyük

Amik Ovası'nın en büyük yerleşimlerinden olan Tayinat Höyük, Hatay'ın Reyhanlı İlçesinin 17km batısında yer alır. Yaklaşık 30 hektarlık bir alanı kaplayan höyükte ilk çalışmalar 1930'lu yıllarda R. J. Braidwood ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir (Braidwood 1937; Braidwood ve Braidwood 1960). Erken Dönem kazılarında Demir çağı tabakalarının hemen altında Erken Tunç Çağı'na ait mimari katmanlar ortaya çıkmıştır (Woolley 1955; Braidwood 1960; Yener ve Akar 2014:61). Demir Çağ'da Geç Hitit Krallığına ait Palastin krallığının başkenti olan Kunulua Halep ve Hama bölgesini içine alan Filistin topraklarının başkentiydi. Bu kent MÖ 743'te Asur kralı III. Tiglat-pileser tarafından ilhak edilmiş ve Asur krallığına bağlı bir eyalet haline gelmiş, Asur imparatorluğunun yıkılmasıyla birlikte Tayinat höyükte yerleşim sona ermiştir. (Harrison ve Osborne 2012:125).

Demir Çağ yerleşiminin hemen altında Erken Tunç Çağı tabakalarının görülmesi höyükte Orta ve Geç Tunç Çağı yerleşim boşluğu olduğunu gösterir. Söz konusu tabakalar Tayinat Höyük ile stratigrafik açıdan ilişkili Aççana höyükte görülür (Woolley, 1955; Yener ve Akar, 2014:61). Amik Ovası'nın güneydoğusunda yer alan ve güçlü bir krallığın merkezi konumundaki Tell Mardikh (Ebla) yazılı arşivinde, bu dönemde Amik Ovası'nda A-la-la-hu adında merkezi ve yarı bağımsız bir kentin varlığından söz edilir (Archi, 2006; Welton vd. 2011:150). MÖ. 2. binyıl tabakalarına sahip ve Alalah krallığı olarak bilinen Tell Aççana'nın (Woolley, 1955; Yener, 2010; Yener ve Akar 2014) bu dönemde yerleşim görmemiş olması ve Tayinat Höyük ile olan coğrafi yakınlığı dikkate alındığında bu metinlerde adı geçen *A-la-la-hu* kentinin Tayinat olabileceği düşünülür (Welton, ve vd. 2011:150). Geç Hitit Döneminde büyük bir krallık merkezi olan höyüğün, jeopolitik konumu göz önüne alındığında Erken Tunç Çağı'nda da güçlü bir merkez olma ihtimali uzak değildir.

Erken Tunç Çağı IVB ve IVA tabaklarının kazıldığı höyükte her iki döneminde büyük mimari komplekse sahip olduğu anlaşılmıştır. Erken Tunç Çağı IVB mimarisi üç binadan oluşur. Binalar dörtgen planlı olup yanyana dizilmiş odalardan meydana gelir. Birbiriyle ilişkili olduğu tespit edilen mekanların özel odalar, yemek hazırlama ve pişirme alanları ile günlük aktivite alanları gibi farklı amaçlara hizmet eden yapı birimleri olduğu saptanmıştır.

Söz konusu mekanlardan Erken Tunç Çağı IVB'ye ait çok sayıda çanak çömlek parçalaları ele geçmiş ve bu kap kacak grupları içerisinde Basit Mal grubunun önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır.

Resim 2: Tayinat Höyük Erken Tunç Çağı IVB ve IVA Mekanları (Welton 2024: Tayinat Höyük Kazı Arşivi)

BASİT MAL (SİMPLE WARE) TANIMI

Basit Mal (Simple Ware), Erken Tunç Çağı'nın son evrelerinde (ETÇ III–ETÇ IVB) Kuzey Suriye merkezlerinde ortaya çıkan ve Yukarı Fırat bölgesi ile Levant kıyılarına yayılan karakteristik bir seramik grubudur. Yüzeyinde herhangi bir bezeme bulunmaması ve hamurunda katkı maddelerinin yok denecek kadar az olması, bu grubun "Basit Mal" (Simple Ware) olarak tanımlanmasına neden olmuştur (Braidwood ve Braidwood, 1960; Welton ve Cooper, 2013:295; Ezer, 2014:228). Bulunduğu bölgelere göre farklı isimlerle anılan bu grup, ilk kez Braidwood tarafından 1930'lu yıllarda Amik Ovası'nda yapılan kazılarda tanımlanmıştır (Braidwood ve Braidwood, 1960). Ebla kazılarında da aynı terimle anılan Basit Mal (D'andrea, 2018), Hama yerleşiminde yoğun biçimde bulunan kadeh formları nedeniyle "Hama Beakers" ya da "Hama Goblets" olarak adlandırılmıştır (Welton ve Cooper, 2013:295). Yukarı Fırat bölgesinde yüzeyinde bulunan oluk bezemelerden

dolayı "Oluklu Seramik", Erken Tunç Çağı'nın son evrelerinde yaygınlaşan oluk bezemeli kadehlerden dolayı da "Calciform" (Tufnell, 1958; Welton ve Cooper, 2013:295) olarak tanımlanmıştır. Calciform terimi, konik biçimli, tüm yüzeyi yiv/oluk bezemeli kadeh formları için kullanılmış ve Erken Tunç Çağı'nın sonunda üretilmeye başlamıştır (Welton ve Cooper, 2013:295).

Basit Mallar genellikle pembemsi devetüyü, sarımsı devetüyü ya da yeşilimsi krem tonlarında hamur renklerinde üretilmiştir. Hamur rengiyle aynı tonda astar uygulanabildiği gibi, astarsız örnekler de mevcuttur. İnce kum katkılı, homojen ve steril hamurları iyi arıtılmış killerden hazırlanmıştır. İnce cidarlı kaplar genellikle iyi pişirilmişken, daha kalın cidarlı örneklerin orta derecede pişirildiği anlaşılmaktadır. Tüm bu özellikler, Basit Mal grubunun hızlı dönen çarkta üretildiğini ve yüksek derecede teknik kontrolle şekillendirildiğini göstermektedir (Braidwood ve Braidwood, 1960; Welton ve Cooper, 2013; D'andrea, 2018; Ezer, 2014).

Basit Mal grubunun kronolojik gelişimi, Erken Tunç Çağı ortalarından itibaren biçimsel ve teknolojik açıdan çeşitlendiğini gösterir. Suriye'nin kuzeyinde yer alan Ebla (Tell Mardikh) yerleşiminde MÖ 2500–2000 yıllarına tarihlenen saray ve konut yapılarında görülür (Matthiae, 2006:471; Welton ve Cooper, 2013:296). Tell Tuqan'da aynı dönemde mekân içleri ve depo alanlarında ele geçmiştir (Peyronel, 2008: 37). Amik Ovası'nda MÖ 2400–2000 arasına tarihlenen Amik I evresinden başlayarak Amik J evresine kadar izlenir. Erken evrelerde kâse ve kadeh formları ile testiler yoğunken, J evresinde kadeh formlarında artış gözlenir. Tell Afis'te MÖ 2100–2000 döneminde konut alanlarında, Tell Qaqur, Tell Mastuma ve Misfireh/Qatna yerleşimlerinde ise MÖ 3. binyılın ikinci yarısında Basit Mal grubuna ait örnekler hem mezarlık hem konut bağlamlarında tespit edilmiştir (Welton ve Cooper, 2013: 296). Tilmen Höyük (U. B. Alkım, 1964:505), Gedikli Höyük, Tilbeşar (Kepinski, 2007:152–53), Kurban Höyük, Samsat ve Gre Virike gibi yerleşimlerde de Erken Tunç Çağı'nın son evrelerinde Basit Mal örneklerine rastlanmıştır (Engin, 2003:111; Ezer, 2014:229).

Üretim Teknikleri

Basit Malların üretim süreci incelendiğinde kap formlarının büyük ölçüde çark yapımı olduğu anlaşılmaktadır (Braidwood ve Braidwood 1960; Welton ve Cooper 2013; Welton, 2018:6; Porter 1999:315). Kullanıldığı tüm bölgelerde hamur katkılarının gözle görülemeyecek boyutlarda mineral içerikli olduğu tespit edilmiştir. Katkı maddelerinin azlığı, hamurun yoğun şekilde arıtılmasına ve bu arıtılmış kilin sulandırılarak astar olarak kullanılmasına olanak tanımıştır. Hamur rengi genellikle pembemsi devetüyü, sarımsı devetüyü veya yeşilimsi krem tonlarındadır. Yüksek veya orta derecede pişirilen bu kaplarda oksidasyon belirgindir. Yüzeylerde perdahlama uygulanmamış, ancak dönem sonunda özellikle kadeh formlarında oluk

bezeme, sıkça tercih edilmiştir (Braidwood ve Braidwood 1960; D'andrea 2018; Vacca vd. 2018: 24; Engin 2003:111).

Oluk bezemeli kadehler yüksek ısıda pişirilmiş olup, katkı maddeleri makroskobik olarak seçilemeyecek düzeydedir. Bölgesel farklılıklar katkı maddelerinde çeşitlilik gösterse de üretim sürecinin temel ilkelerinin (örneğin kilin arıtılması, homojenizasyon ve kontrollü pişirim) benzer olduğu görülmektedir. Nitekim Basit Mal ve Boyalı Basit Mal gruplarının yerel üretimler olduğu, kullanılan katkı maddelerinin farklılığından anlaşılmaktadır (Welton, 2018; D'andrea, 2018; Vacca, 2018: 3; Georges, 2018). Tell Tayinat'ta serpantin katkı, Ebla'da kireçtaşı, kırılmış seramik (grog) ve demir oksit katkıları (Vacca, 2018:14), Tell Shariat'ta kireçtaşı ve kuvars yönünden zengin hamurlar (Georges, 2018:9; D'andrea, 2018), Tell Qarqur'da ise bazalt, Tell Tuqan'da kireç taşı ve kuvars katkı (Vacca, 2018:14) görülmektedir. Bu çeşitlilik, yerel kaynakların kullanıldığını ancak aynı teknik geleneğin paylaşıldığını göstermektedir.

Tell Tayinat Basit Mal Örnekleri

Bu genel üretim özellikleri çerçevesinde Tell Tayinat Basit Mal örnekleri, Kuzey Suriye ve Amik Ovası'nda gelişen üretim geleneğiyle doğrudan ilişkili olup, aynı teknolojik ve biçimsel eğilimleri paylaşmaktadır. Tayinat buluntuları, bölgesel varyasyonların yerel hammadde ve üretim tercihleri doğrultusunda biçimlendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tell Tayinat kazılarında Erken Tunç Çağı IVB tabakalarında ele geçen Basit Mal örnekleri, bölgedeki çanak çömlek üretim zincirinin en iyi belgelenmiş örnekleri arasındadır. Geniş mimari kontekslerle ilişkilendirilen bu buluntular, sadece üretim teknikleriyle değil, buluntu konumlarıyla da mekânsal işlevler ve gündelik yaşam aktiviteleri hakkında veri sağlar. Basit Mal grubunun Tell Tayinat'taki örnekleri içinde kadehler en yoğun biçimde temsil edilir. Bu formlar, Erken Tunç Çağı sonlarında Kuzey Suriye ve Amik Ovası'nda yaygınlaşan oluk bezemeli "Calciform" tipleriyle yakından ilişkilidir. Üretim sürecinde küresel gövdeli ve alçak kaideli kadehler yoğunken, dönem sonuna doğru dış yüzeyinin tamamı oluk bezemeyle kaplı konik formdaki örneklerin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu biçimsel dönüşüm, dönemin seramik üretiminde hem estetik hem teknolojik bir gelişimi yansıtır.

Kadehlerin hamurları genellikle pembemsi devetüyü veya sarımsı devetüyü tonlarındadır ve aynı renkte astar uygulanmıştır. Katkı maddeleri makroskobik düzeyde seçilemeyecek kadar incedir. Bazı örneklerde kireç katkısına rastlanmış, bu örneklerin yüksek ısıda pişirildiği belirlenmiştir. Kase ve çanak formları ise kadehlere kıyasla daha az sayıdadır ancak benzer hamur ve katkı özellikleri gösterir. Bu formlar genellikle sığ veya derin profillidir ve bazılarında hem iç hem dış yüzeyde astar kullanılmıştır. Kireç katkısı bu grupta da gözlenmektedir. Biri yeşilimsi renkte hamur iç ve dış yüzeyi gri

renkte astara sahip dış yüzeyinde bezeme uygulanmamış Ebla ve Hama bölgesine özgü konik kadeh formu ile krem astarlı ve astar ile yiv görüntüsü verilmiş kadeh formu (res.3:19) hem Tayinat höyük için hem de Amik bölgesi için sıra dışıdır.

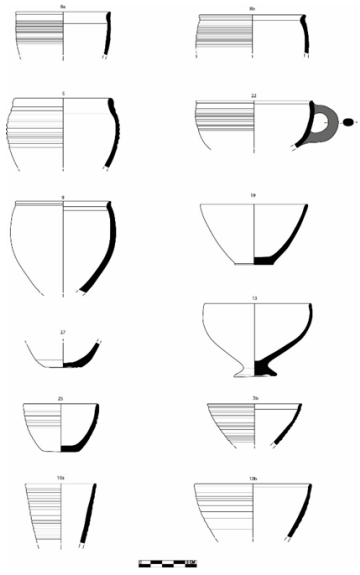

Resim 3: Tayinat Höyük Basit Mal Kadehler

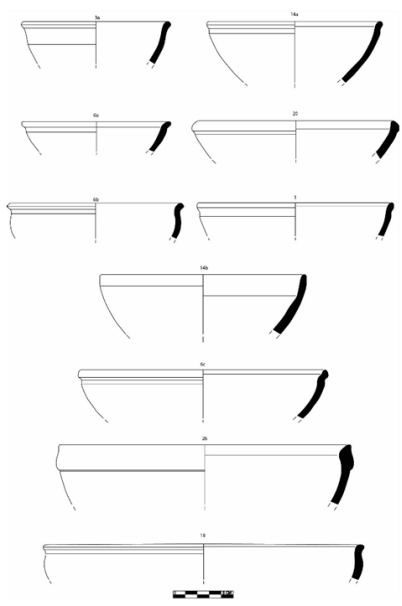

Resim 4: Tayinat Höyük Basit Mal Kase ve Çanak Formları

Çömlek formları farklı boyutlarda temsil edilmiştir. Büyük boyutlu örnekler depolama amaçlı olup kısa boyunlu ve küresel gövdelidir. Bu çömleklerin boyun ve üst gövde kısımlarında kabartma tekniğiyle yapılmış paralel bezemeler görülür. Küçük boyutlu çömlekler ise genellikle düz yüzeyli, kısa boyunlu veya boyunsuzdur ve bezemesizdir. Üretim süreci kâse ve kadehlerle benzer olup, katkı maddeleri yine makroskobik olarak seçilemeyecek düzeydedir. Çoğu orta derecede pişirilmişken, az sayıda iyi pişirilmiş örnek de tespit edilmiştir. Bazı örneklerde kireç katkısının yoğunluğu dikkat çekicidir. Testi formları nadirdir; kısa boyunlu ve tek kulplu olan bu testiler çömleklerle aynı üretim sürecini paylaşır. Şişe formları ise yalnızca birkaç parça ile temsil edilmiştir; kısa boyunlu ve ağız kısmı yivli olan bu örneklerin yalnızca ağız bölümleri korunmuştur.

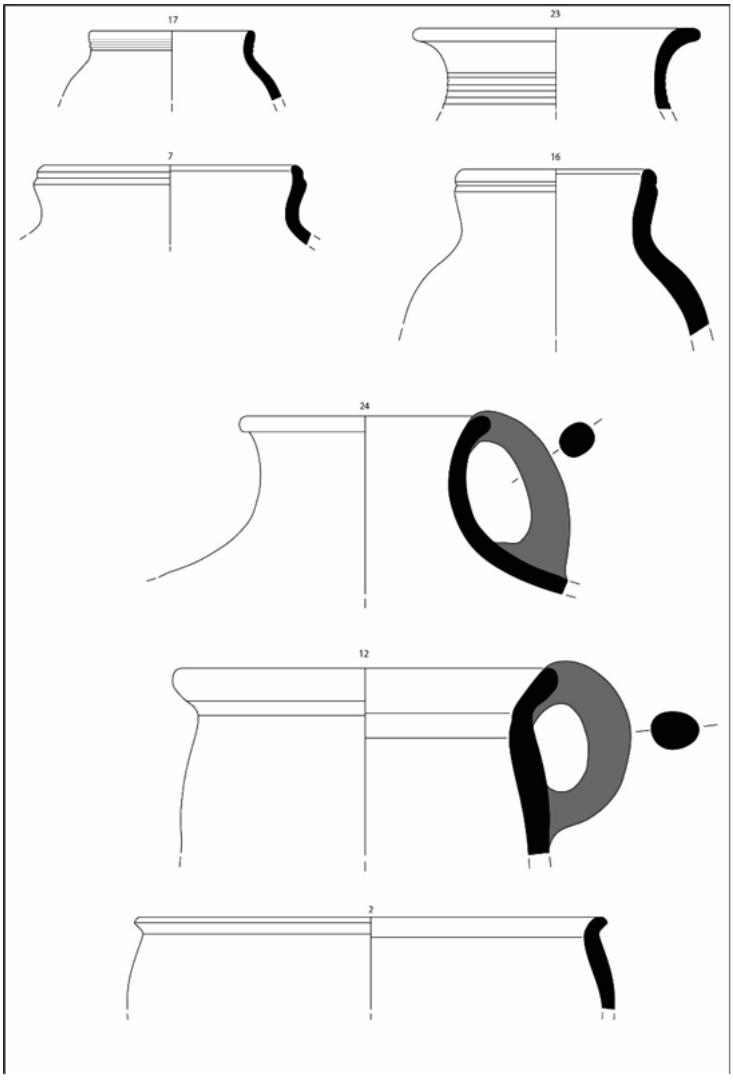

Resim 5: Tayinat Höyük Basit Mal Çömlek Formları

Bu durumda, Tell Tayinat Basit Mal grubu hem biçimsel hem teknolojik özellikleriyle Kuzey Suriye seramik geleneğinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Oluk bezemeli kadehlerin yoğunluğu, Tayinat üretiminde belirgin bir standardizasyonun varlığına ve çanak çömlek üretiminde uzmanlaşmanın arttığına işaret eder. Hamur özellikleri, katkı türleri ve pişirim teknikleri Tayinat'ta yerel kaynakların etkin biçimde kullanıldığını gösterirken, genel form ve teknik benzerlikler bölgesel bir üretim ağına bağlılığı yansıtır. Bu bağlamda, dönem sonunda ortaya çıkan ve masa kapları olduğu anlaşılan bu seramik grubunun içecek servisinde, sıvı depolama ve dökme işlevlerinde (Graff, 2006:146) kullanıldığı

anlaşılmaktadır. Basit Malların yalnızca üretim teknikleri bakımından değil, aynı zamanda Erken Tunç Çağı toplumlarının gündelik yaşam ve ekonomik organizasyon yapısına ışık tutan önemli arkeolojik göstergeler olduğu saptanmaktadır.

Bölgede gelişmiş bir çanak çömlek zanaatının göstergesi olan Basit mal grupları yerel üretimin yanı sıra az sayıda ithal parçalar olduğunu da göstermiştir. İthal ürünlerin varlığı ile kap formlarında görülen kronolojik değişim ve gelişimin paralel bir şekilde ilerlemesi Tell Tayinat'ın komşu yerleşimler ile özellikle Kuzey Suriye ile ekonomik ve sosyo- kültürel bağlamda yakın ilişkiler içinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir

SONUÇ

Erken Tunç Çağı sonunda Kuzey Suriye'den Yukarı Fırat havzasına ve Levant bölgesine kadar geniş bir alana yayılan Basit Mal çanak çömlek grubu, biçimsel ve teknolojik açıdan belirgin bir standardizasyon göstermelerine rağmen, petrografik çalışmalar söz konusu mal grubunun yerel üretim geleneklerine dayandığını ortaya koymaktadır. Farklı yerleşimlerde saptanan katkı maddesi çeşitliliği, Basit Malların merkezi bir üretim sisteminin ürünü olmadığını; aksine aynı teknik bilgi ve estetik anlayışa sahip zanaatkârların yerel kaynakları kullanarak benzer bir üretim yaklaşımını paylaştıklarını göstermektedir.

Buluntu bağlamları, Basit Mal kaplarının toplumsal hiyerarşi açısından seçkin bir kesime ait olmadığını, aksine mezarlıklar, kutsal alanlar, idari yapılar ve gündelik yaşam mekânları gibi farklı işlevsel alanlarda ortaklaşa kullanıldığını göstermektedir (Graff, 2006:148). Bu durum, Erken Tunç Çağı toplumlarında hiyerarşik yapının henüz kurumsallaşmadığını ya da bu kapların işlevsel bakımından geniş bir kullanıcı kitlesine hitap ettiğini düşündürmektedir.

Tell Tayinat örnekleri, Basit Mal grubunun üretim teknikleri, form çeşitliliği ve kullanım bağlamları açısından bölgesel standardı yakından takip ettiğini gösterir. Özellikle oluk bezemeli kadehlerin yoğunluğu, Erken Tunç Çağı sonunda Tayinat'ta çanak çömlek üretiminde belirgin bir uzmanlaşmanın varlığına işaret eder. Kap formlarındaki kronolojik değişimlerin Ebla, Tell Tuqan, Hama ve diğer Kuzey Suriye yerleşimleriyle paralellik göstermesi,

Tell Tayinat'ın Erken Tunç Çağı boyunca Kuzey Suriye ile güçlü ekonomik, teknolojik ve sosyo-kültürel ilişkiler içinde olduğunu açıkça gösterir.
Sonuç olarak, Basit Mal grubu seramikler Tell Tayinat'ta yalnızca bir çanak çömlek kategorisi değil, aynı zamanda Erken Tunç Çağı toplumlarının üretim teknikleri, ekonomik yapıları, tüketim alışkanlıkları ve bölgesel etkileşimleri hakkında önemli veriler sunar.

KAYNAKÇA

Akkermans, P. M.ve G. M.Schwartz (2003). *The Archaeology of Syria From Complex Hunter-Gatherers To Early Urban Societies (C. 16,000-300 BC).* Cambridge University Press, Cambridge.

Algaze, G. (1990). Town and Country in Southeastern Anatolia, Vol. II: *The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük.* Editör G. Algaze, The Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago

Archi, A., (2006) – Alalah al Tempo del Regno di Ebla. İçinde: Editörler D. Morandi Bonacossi E. Rova, F. Veronese, P. Zanovello, *Tra Oriente e Occidente: Studi in onore di Elena di Filippo Balestrazzi*, 2-5. Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria.

Atalay, İ. ve Mortan, K. (1995). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Braidwood, R. ve Braidwood, L. (1960*). ExcavationsiIn the Plain of Antioch I: The Earlier Assemblages Phases A-J.* Chicago: The University of Chicago Press.

Braidwood, R., (1937). *Mounds in the Plain of Antioch an Archeological Survey.* Chicago: The University of Chicago Press,

D'Andrea, M. (2018). The Early Bronze IVB Pottery from Tell Mardikh/ Ebla. Chrono-Typological and Technological Data for Framing the Site Within the Regional Context. Levant, 1-29.

Engin, A. (2003). *Orta Fırat Bölgesi'nin Eski Tunç Çağı Seramiği İçerisinde Gre Virike Buluntularının Yeri ve Önemi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Ezer, S. (2014). *Gedikli Karahöyük and Tilmen Höyük Plain Simple Ware/Simple Ware Grupları ve İsimlendirilmesi Üzerine Düşünceler*. Editör A. Özfırat ve Ç. Uygun, *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri 21-24 Mayıs 2013 Antakya*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları 52, 227-238.

Georges M. (2018). The Early Bronze IVB Painted Simple Ware from Tell Sh'aīrat: an integrated archaeometric approach, Levant, DOI: 10.1080/00758914.2018.147729, 85-102

Graff, S. (2006). *Economy and Society: An Archaeological Reconstruction of the Political and Informal Economy of Northwestern Syria in the Third Millenium BC*. Chicago Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Chicago.
Harrison, T.P, ve Osborne J. (2012). Building XVI and The Neo-Assyrıan Sacred Precinct at Tell Tayinat. Journal of Cuneiform Studies , Vol. 64, 25-143.
Özşahin, E.ve Kaymaz Ç.K. (2014). Coğrafi Bir Değerlendirme: Amik Ovası (Hatay) Höyükleri. Editör A. Özfırat ve Ç. Uygun, *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri 21-24 Mayıs 2013 Antakya*, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları 52, 29-42.
Peyronel, L. (2008). "Area P", *in Tell Tuqan. Excavations 2006-2007, Part I. The Lower Town. Chapter 3. Area* P. Editör F. Baffi, Tell Tuqan. Excavations 2006-2007, Congedo Editore, Galatina-Lecce 2008, 21-69.
Porter, A. (1999). The Ceramic Horizon of The Early Bronze In The Upper Euphrates. *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates the Tishrin Dam Area.*
Schwartz, G. M., Curvers , H.H. Dunham, S.S. ve Weber, J. A. (2012). "From Urban Origins to Imperial Integration in Western Syria: Umm el-Marra 2006, 2008", American Journal of Archaeology 116: 157-193.
Vacca, A., Mouamar, G., D´Andrea, M., Lumsden, S. (2018). A Fresh Look at Hama in an Inter-regional Context. New Data from Phase J Materials in the National Museum of Denmark. Ed. P. Matthiae, Studia Eblaitica Studies on the Archaeology, History, and Philology of Ancient Syria, 17-58.
Welton L, Batiuk, S. Ve Harrison, T.P. (2011). Tell Tayinat in the Late Third Millennium. Recent investigations of the Tayinat Archaeological Project, 2008-2010. Anatolica XXXVII, 147-185.
Welton, L. ve Cooper, L. (2013). Caliciform Ware. ARCANE, Associated Regional Chronologies for the Ancient Near East and the Eastern Mediterranean Ceramics, ed. Marc Lebeau. Brepols Publıshers, 295-324.
Welton, L. (2014). Revisiting the Amuq sequence: a preliminary investigation of the EBIVB ceramic assemblage from Tell Ta'yinat. Levant, (46), 3, 339-370.
Welton, L. (2018). EBIV ceramic production in the Orontes watershed: petrography from the Amuq and beyond. Levant, 1-22.
Woolley, S. L. (1955*). Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937–1949.* Oxford University, Londra.
Yener, K. A. 2005. The Amuq Valley Regional Projects. The Amuq Valley Regional Projects Volume 1: *Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta Turkey,* 1995-2002, Editör, K. Aslıhan Yener, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago, Oriental Institute Publications No: 131, 1-23.
Yener, K. A. ve M. Akar 2014. Yeni Kazılar Işığında Aççana Höyük, Antik Alalah Kenti Orta – Geç Tunç ve Demir Çağı Tabakaları. *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, 21-24 Mayıs 2013*, Editör, A. Özfırat ve Ç. Uygun, Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları., s. 61-84.

Yapay Zekânın Havacılık Paydaşlarında Kullanımına Yönelik Bir Literatür Taraması[1]

Harun KARAKAVUZ[2]

[1] Bu çalışma, Konya/Türkiye'de 16-17 Aralık 2025 tarihlerinde düzenlenen '6th International Conference on Frontiers in Academic Research''te sunulan 'Artificial intelligence applications in airline companies' adlı bildirinin genişletilmiş halidir.

[2] Doç. Dr.; Selçuk Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksekokulu, Havacılık Yönetimi. Harun.karakavuz@selcuk.edu.tr ORCID No: 0000-0002-3989-5249

ÖZET

Yapay zekâ (YZ) uygulamaları günlük yaşamın her alanında kendini göstermektedir. Hava taşımacılığı sektörü de giderek artan sayıda YZ uygulaması kullanmaktadır. Bu çalışmada yapay zekâ kullanımı hava taşımacılığı sektörü paydaşları olan havayolu şirketleri, havaalanları, bakım, onarım ve revizyon işletmeleri, yer hizmeti işletmeleri, terminal işleticileri, hava kargo işletmeleri, genel havacılık işletmeleri ve hava trafik hizmet sağlayıcıları bağlamında ele alınmaktadır. Bu amaçla literatürde ilgili paydaşlarda gerçekleştirilmiş çalışmaların değerlendirilmesi literatür taraması yoluyla gerçekleştirilmektedir. Çalışma sonuçları havacılık paydaşlarının YZ'yi gelir yönetimi, bilet fiyatlandırması, talep tahmini, uçuş gecikmeleri, aksama yönetimi, müşteri memnuniyeti ölçümü, yakıt verimliliği, rota analizi, operasyonel verimlilik, bagajların işlenmesi, yolcu ve bagajların taranması, yer hizmeti süreçlerinin iyileştirilmesi, ekipman planlamayı optimize etmek, çevresel etkilerin azaltılması, bakım maliyetlerinin düşürülmesi, erken arıza tespit sistemlerinin geliştirilmesi, hava trafik sistemlerinin otonomlaştırılması, hava trafik sisteminde insan sistemlerine destek sağlanması, kargoların ayrıştırılması gibi çeşitli alan ve süreçlerde kullandığını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, havacılık paydaşlarının gelecekte YZ uygulamalarını daha da fazla kullanacağı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler – Havacılık, Yapay Zeka, Havayolu İşletmeleri, Havaalanları, Yer Hizmeti İşletmeleri, Uçak Bakım, Onarım Ve Revizyon İşletmeleri, Hava Trafik Control Sistemleri.

GİRİŞ

Yapay Zekâ (YZ) çağının başlangıcı, kamu hizmetlerinden özel sektör hizmetlerine kadar her alanda derin bir dönüşümün habercisi olmuştur (Damgacı, 2025). Bu anlamda havacılık sektöründe de YZ teknolojilerinin kullanımı günden güne yaygınlaşmaktadır. Diğer bir deyişle YZ teknolojilerinin sistemlere entegrasyonu, havacılık sektöründeki operasyonel paradigmaları yeniden şekillendirmektedir (Canöz, 2024). Birçok çalışma büyük veri ve YZ'nin bir araya gelmesi ve bu teknolojilerin sistemlere entegre edilmesinin sektör genelinde operasyonel verimliliği, müşteri memnuniyetini ve emniyet-güvenlik standartlarını en iyi şekilde artırdığını göstermektedir (Mohamed & Al-Azab, 2021; Ning vd., 2021).

Havayolu işletmeleri, karar alma süreçlerini iyileştirmek ve öngörücü modelleme ve performans yönetimi gibi alanlarda operasyonel performansı iyileştirmek için giderek daha fazla büyük veri analitiği benimsemektedirler (Mohamed & Al-Azab, 2021). YZ yalnızca geçmiş eğilimlerin analizini kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda yolcu tercihlerinde ve operasyonel

anomalilerde gelecekteki olası sonuçları da öngörmektedir. Lang vd. (2024) tarafından yürütülen araştırma, makine öğreniminin (MÖ) yolcu memnuniyetini tahmin etmedeki rolünü odaklanarak havacılık sektörünün müşteri memnuniyetine olan bağımlılığını vurgulamaktadır. YZ'nin bu öngörücü yeteneği, havayolu işletmelerinin hizmetlerini yolcuların değişen taleplerini karşılayacak şekilde uyarlamalarını sağlayarak, giderek doygun hale gelen bir pazarda rekabet avantajlarını korumalarına yardımcı olmaktadır.

YZ'nin bakım ve operasyonel güvenilirlikte uygulanması, havayolu işletmelerinin uçak sistemlerini yönetme ve emniyeti sağlama biçimini de dönüştürmektedir. Araştırmalar, büyük veri analitiğinin derin öğrenme teknikleriyle birleştirildiğinde, uçak anomali tespit yeteneklerini önemli ölçüde geliştirdiğini, bakım maliyetlerini düşürdüğünü ve gecikmeleri en aza indirdiğini göstermektedir (Ning vd., 2021). Ekipman arızalarını tahmin etmek, havayolu işletmelerinin zamanında müdahaleler yapmasına, filo güvenilirliğini artırmasına ve operasyonel çalışma süresini en üst düzeye çıkarmasına olanak tanıyabilir. YZ, bugünkü haliyle bile yalnızca verimliliği artırmakla ilgilenmemekte, aynı zamanda havacılık standartlarını belirleyen katı düzenlemelere uyum sağlayarak emniyet iyileştirmeleriyle de ilgilenmektedir.

Dahası, teknoloji ve insan faktörlerinin kesişimi, havacılıkta emniyet ve hata yönetiminin karmaşık dinamiklerini ortaya koymaktadır. YZ teknolojilerinin entegrasyonu, özellikle öngörücü araçların insan hatası riskini önemli ölçüde azaltabileceği bakım ortamlarında insan-makine etkileşimlerinin dikkate alınmasını gerektirmektedir (Olaganathan, 2024). Havacılık iş gücü dijital dönüşümden geçerken, emniyete dayalı bir kültür oluşturmak için teknolojik gelişmeleri güçlü eğitim ve emniyet protokolleriyle birleştirebilmek hayati önem taşımaktadır.

Sürdürülebilirlik açısından, YZ teknolojileri emisyon yönetimi ve yakıt verimliliği optimizasyonu konusunda tahminlemeler için hayati önem taşımaktadır (Ateş & Damgacı, 2025). Çevresel etkileri analiz eden ve öngören hesaplamalı modeller giderek daha önemli hale gelmekte ve havayolu işletmelerine karbon ayak izlerini azaltmak için veri odaklı yöntemler sunmaktadır (Wu & Yang, 2021). Artırılmış analitiğin kullanımı, YZnın paydaş çıkarlarını iklim sorumluluğu talepleriyle uyumlu hale getirerek sürdürülebilir operasyonel uygulamalara giden yolu nasıl açabileceğini göstermektedir.

Bu inceleme, YZ'nin stratejik etkilerini vurgulayarak, çeşitli paydaşların rollerini ve veri yönetiminin karmaşıklıklarını açıklamaya çalışmaktadır. Tedarik analitiği ve kurumsal performans üzerine yapılan çalışmalardan elde edilen bilgiler, havayolu işletmelerinin dijital dönüşümde bütünsel bir yaklaşım benimseyebileceğini ve operasyonel stratejilerinin değişen pazar taleplerine uygun bir şekilde kalmasını sağlayabileceğini göstermektedir (Altundag, 2022; Altundag & Wynn, 2024). Sonuç olarak,

YZ ve veri analitiğine odaklanan bu bölüm, havacılığın gelecekteki evrimini, havacılık paydaşlarının YZ'ye ilişkin zorlukların üstesinden nasıl geleceklerini, yeni fırsatlardan nasıl yararlanacaklarını aydınlatmayı amaçlamaktadır.

HAVAYOLU İŞLETMELERİNDE YAPAY ZEKÂ

YZ ve ilgili teknolojiler aracılığıyla havayolu operasyonlarının optimizasyonu hızla büyüyen bir araştırma alanıdır. YZ yöntemlerinin gelişmesi ve sektörde uygulanabilir hale gelmesi havayolu işletmelerinin verimliliklerini artırmasına, müşteri memnuniyetini iyileştirmelerine ve operasyonel maliyetleri en aza indirirken gelirlerini en üst düzeye çıkarmalarına olanak tanımaktadır.

YZ'nin havayolu işletmelerinin operasyonlarındaki temel uygulamalarından biri, dinamik fiyatlandırma optimizasyonudur. Geleneksel statik fiyatlandırma stratejileri, hızla değişen bir piyasa ortamında giderek yetersiz kalmaktadır. Shukla vd. (2019), müşteri ve piyasa koşullarına göre fiyatları ayarlayan MÖ yaklaşımlarının, geleneksel yöntemlere kıyasla gelir sonuçlarını nasıl iyileştirdiğini açıklamaktadır. Benzer bir konu MÖ yöntemlerinin bilet fiyatlandırmasını etkileyen çeşitli faktörleri değerlendirerek uçak bileti fiyatlarını başarıyla tahmin ettiği Tziridis vd. (2017)'nin çalışmasında da görülmektedir. Veriye dayalı fiyatlandırma modellerine doğru bu kayma, YZ'nin havayolu taşımacılığı sektöründeki finansal performansı nasıl doğrudan etkileyebileceğini göstermektedir.

Talep tahmini, YZ metodolojilerinin kullanıldığı bir diğer kritik alandır. Fan vd. (2023)'nin çalışmasında, destek vektör regresyon modelleri havayolu yolcu talebini tahmin etmek için kullanılmıştır. Bu çalışmanın sonuçları ilgili modelin talep tahminini başarılı bir şekilde tahmin ettiğini göstermiş ve havayolu işletmelerinin kapasitelerini ve kaynaklarını optimize etmeleri için bu modeli kullanabileceklerini göstermiştir.

YZ'nin havayolu işletmelerinin operasyon optimizasyonu için kullanıldığı bir diğer alan uçuş gecikmelerine ilişkindir. Uçuş gecikmeleri havayolları için önemli bir zorluk teşkil ettiği ve YZ tekniklerinin bu sorunun çözümünde etkili olduğu kanıtlanmıştır. Raveshia & Jain (2024), uçak özellikleri ve operasyonel verileri içeren kapsamlı veri kümelerinden yararlanarak uçuş gecikmelerini tahmin edebilen bir MÖ çerçevesi sunmaktadır. Bu öngörü yeteneği, havayolu işletmelerinin uçuş programlarını proaktif bir şekilde yönetmelerine ve kesintileri azaltmak için kaynakları etkili bir şekilde tahsis etmelerine olanak tanımaktadır. Chaitanya vd. (2024) tarafından yapılan karşılaştırmalı bir çalışmada, çeşitli toplu MÖ

teknikleri, gecikmeleri tahmin etmedeki etkinlikleri açısından test edilmiş ve uçuş zamanında olma ile ilişkili operasyonel riskleri yönetmede yapay zekânın rolü vurgulanmıştır.

Kesinti yönetimi, verimli havayolu operasyonlarının sürdürülmesinin önemli bir unsurudur. Castro vd. (2012), kesintilerin neden olduğu düzensiz operasyonları ele alan havayolu operasyon kontrolü için akıllı bir çoklu ajan sistemi önermektedir. Bu sistem, havayolu operasyon merkezlerinde bulunan rolleri ve işlevleri simüle ederek, kesinti yönetimi süreçlerini kolaylaştırmayı, gerçek zamanlı karar almayı kolaylaştırmayı ve öngörülemeyen olaylar sırasında gelir kaybını en aza indirmeyi amaçlamaktadır. Benzer şekilde, Castro & Oliveira (2011), şiddetli hava koşulları veya teknik arızalar gibi olaylar sırasında kurtarma çalışmalarını optimize etmek için YZ çözümlerini entegre etmenin önemine dikkat çekerek, kesinti yönetimini iyileştirme stratejilerini tartışmaktadır.

YZ uygulamalarına ilişkin çalışmalar yalnızca operasyonel iyileştirmelerle sınırlı değildir; aynı zamanda müşteri deneyimini iyileştirmeye de uzanmaktadır. Tayaba vd. (2023), havayolu işletmelerine müşteri memnuniyeti seviyeleri hakkında bilgi vermek için sosyal medyada, özellikle X (eski adı Twitter)'te ifade edilen duyguları analiz etmek amacıyla MÖ tekniklerinden yararlanmaktadır. Müşteri geri bildirimlerinden elde edilen içgörüler, hizmet iyileştirmelerini sağlayabilir ve daha yüksek memnuniyet oranlarına katkıda bulunabilir. Bu durum da sektörün değişen müşteri tercihlerine proaktif bir şekilde uyum sağlama ihtiyacını yansıtmaktadır.

Tüm bu optimizasyon çalışmalarına karşın, YZ ile optimize edilmiş süreçlerin başarılı bir şekilde uygulanması çeşitli zorluklar ortaya çıkarmaktadır. Aşcı vd. (2022) tarafından belirtildiği üzere, havayolu işletmelerinin kurumsal öğrenme mekanizmaları geliştirmeleri ve COVID-19 pandemisi gibi krizlerin getirdiği hızlı değişimlere uyum sağlamaları gerekmektedir. Geçmişten öğrenilen derslerin kabul edilmesi, operasyonel çerçeveler ile YZ teknolojilerinin etkili bir şekilde entegre edilmesine katkı sağlayabilir.

YZ'nin havayolu işletmelerinde kullanıldığı bir diğer alan yakıt verimliliği ve rota optimizasyonu için otonom karar alma mekanizmalarının kullanılmasıdır. YZ kullanarak uçuş rotalarının hem yakıt verimliliği hem de zaman tasarrufu açısından optimizasyonu, havacılık sektöründe kritik bir odak noktası haline gelmiştir. Havayolu işletmeleri, operasyonel maliyetleri sürekli olarak düşürmeye ve hizmet sunumunu iyileştirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda gelişmiş rota planlaması için YZ teknolojilerinden yararlanmanın önemli ilerlemeler kaydetmede umut verici olduğu görülmüştür.

YZ teknikleri, havacılıkta rota optimizasyonunun geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Zhang (2021), güven ve belirsizlik unsurlarını bir araya getiren İHA rota optimizasyon stratejilerini ele alarak, YZ

algoritmalarının çeşitli uçuş planlama senaryoları için çok yönlü uygulamalarını göstermektedir. Bu çalışma, insansız hava araçları için optimum rota belirlemenin gerekliliğini vurgulayarak, insanlı uçaklara uygulanabilecek içgörüler sunmaktadır. Rota optimizasyonuna yönelik önemli bir yaklaşım, farklı sezgisel yöntemleri bünyesinde barındıran hibrit algoritmaların kullanılmasıdır. Örneğin, Shao (2022), akıllı trafik yönetiminde enerji tasarruflu rotalama için özel olarak tasarlanmış bir hibrit Genetik Algoritma ve Sosyal Örümcek Optimizasyonu (GA-SSO) çerçevesi sunmaktadır. Bu çalışma öncelikle karasal uygulamalara odaklansa da önerilen metodolojiler ve optimizasyon çerçeveleri, yakıt verimliliğini artırmak ve uçuş süresini azaltmak için havacılık sektörüne uyarlanabilir görünmektedir.

Akıllı rota planlama kapsamında YZ'nin kullanımına yönelik bir diğer alan, gerçek zamanlı trafik bilgisine dayalı dinamik rota belirlemesidir. Gerçek zamanlı trafik bilgisine dayalı dinamik rota belirleme, uçuş optimizasyonunda ilerlemeleri yönlendiren bir diğer önemli alandır. Du vd. (2015), akıllı araçlar için gerçek zamanlı bilgi alışverişini kullanan koordineli bir rota belirleme mekanizmasını araştırmaktadır. Bulguları, rotaların optimize edilmesinde gerçek zamanlı verilerin önemini vurgulamakta ve benzer sistemlerin mevcut uçuş koşullarına göre duyarlı ayarlamalar sağlayarak hava trafiği yönetimini iyileştirebileceğini öne sürmektedir. Bu yaklaşım, gecikmeleri en aza indirmek ve verimliliği artırmak için YZ teknolojilerinin hava trafik yönetim sistemlerine entegre edilmesi fikrini desteklemektedir. Du vd. (2013) tarafından yapılan araştırma, gerçek zamanlı trafik verilerini içeren çevrimiçi stokastik rotalamanın optimize edilmiş seyahat sürelerine nasıl yol açabileceğini göstererek bunu desteklemektedir. Bilgi birleştirme modellerinin kullanılması, gerçek zamanlı ayarlamalara olanak tanır, rotalama stratejilerinin duyarlılığını artırır ve gecikmelerin azalması nedeniyle yakıt tasarrufuna potansiyel olarak katkıda bulunur.

YZ destekli öngörücü analizler, yakıt tüketim modellerini anlamak ve rota kararlarını bilgilendirmek için giderek daha fazla kullanılmaktadır. Khalid vd. (2024), havacılıkta, özellikle yakıt verimliliğini artırmayı hedefleyen senaryolarda, YZ destekli risk yönetimi çerçevelerinin kullanılmasının önemini vurgulamaktadır. Çalışmaları, öngörücü modellerin, uçuş güvenliği ve dakikliğinden ödün vermeden yakıt tasarrufu sağlayan optimum rotaları etkili bir şekilde belirleyebileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Li (2024), YZ'nin havacılık ve uzay mühendisliğindeki uygulamalarını ele alarak, gelişmiş algoritmaların otonom navigasyonu mümkün kıldığını ve uçuş kontrol sistemlerini optimize ettiğini belirtmektedir. Bu yetenek, havayollarının çeşitli rota seçeneklerinin yakıt verimliliğini gerçek zamanlı olarak değerlendirmesini sağlayarak, önemli maliyet tasarruflarına yol açabilecek bilinçli karar alma süreçlerini kolaylaştırmaktadır. Giordano vd. (2021) çalışmasına göre YZ, geçmiş uçuş

verilerini ve operasyonel metrikleri analiz ederek en uygun rotaları önererek uçak rota planlamasını iyileştirmek için kullanılabilir. Ek olarak, Waghmare vd. (2024), otonom araçlarda YZ'yi inceleyerek, uçak navigasyonuna uyarlanabilecek planlama ve karar alma algoritmalarına dair içgörüler sunmaktadır. Çalışmaya göre YZ odaklı yaklaşımlarla verimli rotaların belirlenmesi, güvenliği ve verimliliği artırmaktadır.

Uçuş rotası optimizasyonunda YZ kullanımı sayısız fırsat sunarken, aynı zamanda özellikle veri kalitesi ve mevzuata uygunluk konusunda zorluklarla da karşı karşıyadır. Ny ve Balakrishnan (2011) çalışmasında ifade edildiği üzere kapsamlı bir yaklaşım, trafik akışlarını optimize etmeye odaklanan hava trafik sistemlerinin yönetimine ilişkin içgörüler sunarak, mevzuata uyum ve güvenliği sağlarken, YZ destekli rota yeteneklerinin etkili bir şekilde nasıl uygulanacağı konusunda soruları gündeme getirmektedir. Gelecekteki araştırmalar, uçuş rotaları için giderek daha doğru tahmin modelleri oluşturmak üzere gerçek zamanlı verilerden ve MÖ'den yararlanan algoritmaları geliştirmeyi hedeflemelidir. Khalid vd. (2024) tarafından yapılan çalışmada da belirtildiği gibi, YZ karar alma süreçlerinde şeffaflığın artırılması paydaş güvenini kazanmada da kritik öneme sahip olacaktır. Bu zorlukların ele alınması, havacılıkta akıllı rota planlama stratejilerinin sürekli gelişimini destekleyecektir.

Sonuç olarak, literatür, YZ optimizasyonunun çeşitli havayolu operasyonlarında dönüştürücü potansiyelini vurgulamaktadır. Bulgular, YZ'nin yalnızca dinamik fiyatlandırma stratejileri ve gelişmiş talep tahminleri sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda uçuş aksaklıklarının yönetiminde, müşteri deneyimlerinin iyileştirilmesinde yakıt tasarrufu sağlamak ve seyahat süresini en aza indirmek için rotaları optimize etmede de önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Havayolu sektörü gelişmeye devam ettikçe, bu teknolojilere yönelik sürekli araştırmalar, ortaya çıkan zorlukların üstesinden gelmek ve operasyonel verimliliği artırmak için hayati önem taşıyacaktır. YZ yöntemlerine yönelik sürekli inovasyon ve araştırmalar, uçuş yönetiminin bu önemli alanında gelecekteki iyileştirmelerin sağlanmasında temel teşkil edecektir.

HAVALİMANLARINDA YAPAY ZEKÂ

Havalimanlarında yolcu ve bagaj akışının yönetiminde YZ uygulaması, havacılık dünyasını dönüştürerek verimliliği, güvenliği ve yolcu deneyimini geliştirmektedir. Bu literatür taraması, yolcu ve bagaj akışı

yönetimi için YZ optimizasyonuna ilişkin temel bulguları, öngörücü analiz, gerçek zamanlı izleme, veri entegrasyonu ve kaynak optimizasyonu gibi alanlara odaklanarak özetlemektedir. YZ destekli öngörücü analizler, havalimanlarındaki yolcu akışının yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Palaşcă (2025), gerçek zamanlı izlemeyi öngörücü modellemeyle entegre etmenin, operasyonel maliyetlerin düşürülmesi ve yolcu memnuniyetinin artırılması gibi önemli ekonomik ve operasyonel faydalar sağlayabileceğini vurgulamaktadır. Yolcu varışlarını ve hareketlerini öngören çerçevelerin geliştirilmesi, daha iyi kaynak tahsisine olanak tanıyarak yoğun seyahat saatlerindeki yoğunluğu azaltma potansiyeli taşımaktadır. Yolcu akışının bu proaktif yönetimi, yalnızca operasyonel verimliliğe değil, aynı zamanda gelişmiş müşteri deneyimlerine de katkıda bulunacaktır.

Bagaj taşıma sistemlerinin optimizasyonu, YZ'nin önemli etki gösterdiği bir diğer alandır. Jiang vd. (2024), giden yolcu bagaj akışı için talep analizi ve tahmin algoritmalarına genel bir bakış sunmaktadır. Araştırmaları, operasyonel etkinliğin temeli olarak verimli bagaj akışı yönetiminin gerekliliğini vurgulamaktadır. Havalimanları, öngörücü modellemeyi kullanarak bagaj taşıma için kaynak tahsisini iyileştirebilir, böylece genel yolcu deneyimini iyileştirebilir ve hatalı taşıma olaylarını azaltabilirler. Dahası, takip teknolojilerindeki gelişmeler etkili bagaj yönetimi için kritik öneme sahiptir. Liao vd. (2024), gerçek zamanlı konum verileri sağlayan Ultra Geniş Bant (UWB) ve Wi-Fi teknolojilerini kullanan bir bagaj konumlandırma sistemini ele almaktadır. Bu tür sistemler, bagajların sorunsuz bir şekilde takip edilmesini sağlayarak yolcuların varışta bagajlarına kolayca ulaşmalarını sağlayacaktır. Akıllı teknolojilerin bagaj yönetimine bu şekilde entegre edilmesi, yalnızca verimliliği artırmakla kalmaz, aynı zamanda kayıp veya gecikmiş bagajlarla sıklıkla karşılaşılan hayal kırıklıklarını da azaltmaya yardımcı olabilir.

YZ'nin yolcu ve bagaj akışlarını yönetmedeki etkinliği büyük ölçüde veri entegrasyonuna bağlıdır. Kotla (2025), başarılı havalimanlarının gerçek zamanlı verileri işlemek için olay odaklı mimariler kullandığını ve bagaj yönetimindeki geçmiş zorlukları azalttığını belirtmektedir. Londra Heathrow ve Singapur Changi gibi havalimanları, yüksek kaliteli verilerin önemini vurgulayan YZ odaklı çözümler uygulamaktadırlar. Bu mimariler, havalimanlarının değişen koşullara dinamik olarak yanıt vermesini sağlayarak yolcu akış yönetimini iyileştirmektedir. Narongou ve Sun (2021) da büyük veri analitiğinin akıllı havalimanı yönetimleri için önemini ortaya koyarak, büyük veri kümelerinin sentezinin operasyonel prosedürleri ve kaynak yönetimini optimize etmeye nasıl yardımcı olduğunu vurgulamaktadır. Veri odaklı karar almaya odaklanma, daha akıllı ve duyarlı havalimanı operasyonlarına doğru bir geçişi yansıtmaktadır.

YZ teknolojileri, yolcu ve bagaj yönetiminde güvenliği de artırmaktadır. Bilal (2024), YZ'nin güvenlik kontrollerinden yolcu hizmetlerine kadar havalimanı operasyonlarının her alanını etkileyerek hem

verimliliği hem de güvenlik önlemlerini iyileştirdiğini belirtmektedir. YZ destekli sistemler, güvenlik kontrollerindeki ve yolcu davranışlarındaki kalıpları analiz ederek, yoğun saatlerde yüksek verimlilik sağlarken, potansiyel güvenlik risklerinin daha hızlı tespit edilmesini sağlamaktadır. Ayrıca, Ahmed vd. (2015) tarafından da tartışıldığı gibi, bagaj takip sistemlerinde RFID teknolojisinin uygulanması, yanlış bagajların önemli ölçüde azaltılmasını sağlamaktadır. Operatörler, yanlış bagajlarla ilişkili risk faktörlerini inceleyerek, olayları proaktif bir şekilde azaltmak için çalışabilir ve böylece genel seyahat güvenliğini artırabilirler.

Akıllı havalimanı konseptlerinin evrimi, dalgalanan yolcu taleplerine yanıt verebilen uyarlanabilir sistemler oluşturmak için YZ teknolojilerinin entegrasyonunu yansıtmaktadır. Kim vd. (2017), bagaj yükleme süreçlerini kolaylaştıran otomasyon ve robotik alanındaki yenilikleri inceleyerek, bu teknolojilerin operasyonel verimliliğe ve güvenliğe nasıl katkıda bulunduğunu göstermektedir. Araştırmaları, robotik teknolojisinin bagaj taşımada doğruluk ve hızı artırma potansiyelini vurgulamaktadır.

YZ'nin sağladığı umut verici gelişmelere rağmen, uygulamada, özellikle veri kalitesi ve entegrasyonu konusunda zorluklar devam etmektedir. Kotla (2025)'nın vurguladığı gibi, yetersiz veri kalitesi, YZ girişimlerinin başarısını ciddi şekilde engelleyebilir ve bu da güçlü veri yönetimi stratejilerine odaklanmayı gerektirmektedir. Ayrıca, YZ'nin benimsenmesi, özellikle yolcu yönetim sistemlerinde veri gizliliği ve güvenliğiyle ilgili olası etik endişeleri de ele almalıdır. Alketbi vd. (2024)'nin belirttiği gibi, YZ operasyonel verimliliği artırsa da otomasyon ve kişisel gizlilik arasındaki denge konusunda sorular ortaya çıkarmaktadır. YZ uygulamalarının yolcu güvenini ve veri bütünlüğünü korumasını sağlamak, gelecekteki gelişmeler için hayati önem taşıyacaktır. Genel olarak, havalimanlarında yolcu ve bagaj akış yönetimine YZ entegre edilmesi, operasyonel verimliliği ve yolcu memnuniyetini artırmada önemli bir ilerlemeyi temsil etmektedir. YZ uygulamalarındaki sürekli araştırma ve inovasyon, havacılık sektöründeki değişen zorlukların ele alınması ve havalimanı operasyonlarındaki iyileştirmelerin sürdürülmesi açısından kritik öneme sahip olacaktır.

YER HİZMETİ İŞLETMELERİNDE YAPAY ZEKÂ

Yapay Zeka'nın (YZ) havalimanlarındaki yer hizmetleri operasyonlarına entegrasyonu, verimliliği, emniyeti ve yolcu memnuniyetini artırma potansiyeli nedeniyle son yıllarda büyük ilgi görmüştür. Havalimanı yer hizmetlerindeki YZ uygulamaları, personel yönetiminden kaynak tahsisine kadar çeşitli operasyonel boyutları kapsamaktadır. Raafat (2023), YZ'nin karmaşık yönetim sorunlarının çözümüne, zaman ve maliyet verimliliğinin optimize edilmesine ve havalimanı operasyonlarında emniyet ve güvenlik standartlarının yükseltilmesine katkıda bulunduğunu ve böylece işletme gelirlerini ve pazar payını artırdığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Değirmencioğlu & Macit (2025), YZ odaklı vardiya planlamasının, çok departmanlı yer hizmetleri ortamlarında stratejik karar alma süreçlerini nasıl iyileştirebileceği, kaynak yönetimini ve çalışan memnuniyetini operasyonel verimliliğin yanı sıra nasıl artırabileceği konusunda fikirler sunmaktadır.

YZ'nin operasyonel faydaları, makine öğrenimi ve bilgisayarlı görme gibi YZ teknolojilerinin benimsenmesinin bagaj taşıma ve uçuş yönetimi gibi süreçleri önemli ölçüde kolaylaştırabileceği ve çalışma ortamını değiştirebileceği ifade edilmiştir (Bilal, 2024). Ayrıca, Rauch & Hen (2024), YZ'nin havalimanının dijitalleşmesi üzerindeki dönüştürücü etkisini ele alarak, operasyonel zorlukların üstesinden gelme ve yer hizmetlerinde hizmet sunumunu iyileştirmedeki rolünü vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, YZ destekli öngörücü analitiğin yolcu yönetimini ve kaynak optimizasyonunu güçlendirebileceğini ve havalimanlarının değişen talep ve trendlere uyum sağlamasına yardımcı olabileceğini vurgulayan Palaşcă & Stăncel (2025) tarafından da desteklenmektedir.

YZ destekli planlama ve kaynak tahsisinde de önemli gelişmeler araştırılmıştır. Sahadevan vd. (2023), uçak varış sürelerini tahmin etmek ve optimize edilmiş yer kaynağı planlamasını kolaylaştırmak için MÖ'nün kullanımını ayrıntılı olarak ele almak, böylece bakım ve geri dönüş süreçlerindeki gecikmeleri azaltmayı amaçlayan bir çalışma gerçekleştirmiştir. Bu öngörücü analitik kavramı, bekleme sürelerini en aza indirmek ve yer hizmetleri süreçlerinin verimliliğini artırmak için etkili planlama ve kaynak entegrasyonunun önemini vurgulayan Padrón vd. (2016)'nin bulgularına da uzanmaktadır. Bu yenilikçi metodolojilerin uygulanması, geleneksel uygulamalardan daha veri odaklı bir operasyonel çerçeveye doğru önemli bir geçişi temsil etmektedir.

Ayrıca, YZ ve yolcu deneyimi arasındaki etkileşim, bagaj taşıma ve uçuş operasyonları da dahil olmak üzere çeşitli havayolu işlevlerinde operasyonel verimliliği ve müşteri hizmetlerini geliştirmede YZ'nin rolünü ele alan Vēvere vd. (2024) gibi çalışmalar tarafından da vurgulanmaktadır. Müşteri memnuniyetine bu odaklanma, YZ'nin hava yolculuğu yönetim platformlarına gerçek zamanlı veri analitiğinin entegrasyonu yoluyla nasıl

daha tutarlı bir seyahat deneyimi yaratabileceğini özetleyen Kale (2025)'nin bulgularıyla örtüşmektedir. Bu çalışmaların sunduğu bütünsel bakış açısı, YZ'nin başarılı bir şekilde uygulanmasının yalnızca operasyonel performansı optimize etmekle kalmayıp, aynı zamanda yolcuların havayolu hizmetleriyle etkileşim kurma biçimini de temelden dönüştürdüğünü göstermektedir.

Sürdürülebilirlik bağlamında, havalimanı operasyonlarında YZ aracılığıyla çevresel etkiyi azaltmayı amaçlayan girişimler giderek daha önemli hale gelmektedir. Bilal (2024)'in araştırması, YZ'nin operasyonel verimliliği optimize ederek sürdürülebilirliği artırabileceğini ve bunun da farkında olmadan havalimanı lojistiğinde karbon ayak izlerini en aza indirmeye katkıda bulunabileceğini vurgulamaktadır. Ayrıca, Benghalia vd. (2025), makine öğrenimi ve simülasyon tekniklerinin konteyner terminallerinde sürdürülebilirlik hedefleriyle uyumlu bir şekilde performansı artırmak için nasıl kullanılabileceğini göstererek, bu teknolojilerin ulaştırma sektörlerinde evrensel olarak uygulanabileceğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, havalimanlarında yer hizmetlerine YZ'nin entegrasyonu, havacılık sektöründe operasyonel etkinliğin ve müşteri katılımının dönüşümünde ön planda yer almaktadır. Çalışmalar, yalnızca kaynakların ve operasyonel prosedürlerin optimizasyonuna yardımcı olmakla kalmayıp aynı zamanda genel yolcu deneyimini de zenginleştiren veri odaklı karar alma süreçlerine doğru net bir gidişat olduğunu ortaya koymaktadır. Havalimanları bu teknolojik devrimi benimsemeye devam ettikçe, YZ uygulamalarının sürekli iyileştirilmesi, rekabetçi kalmada ve hava yolculuğu taleplerinin dinamik yapısına yanıt vermede hayati önem taşıyacaktır.

UÇAK BAKIM, ONARIM VE REVİZYON İŞLETMELERİNDE YAPAY ZEKÂ

Havacılık sektöründe YZ ve MÖ teknolojilerinin bakım ve arıza yönetimi uygulamalarına giderek daha fazla entegre edilmesiyle bir paradigma değişimi yaşanmaktadır. YZ ve MÖ teknolojilerinin benimsenmesi, emniyetin artırılması, operasyonel maliyetlerin düşürülmesi ve uçakta kullanılan sistemlerinin güvenilirliğinin iyileştirilmesini amaçlamaktadır.

YZ ve MÖ teknolojileri, uçak bakım faaliyetlerinde, özellikle öngörücü bakımda, hayati araçlar olarak görülebilir. Pınar (2022), plansız bakımın operasyonel maliyetleri ve şirket itibarını önemli ölçüde etkileyebileceğini; bu nedenle etkili bir bakım stratejisi oluşturmanın kritik olduğunu ileri sürmektedir. MÖ gibi teknolojiler, arızaları erken tespit ederek ve ekipmanın potansiyel aşınmasını tahmin ederek, havayolu işletmelerinin yüksek bütçeli arızalara yol açmadan önce potansiyel sorunları ele almalarını sağlar. Bu bağlamda, YZ odaklı yöntemler, düzeltici, öngörücü ve periyodik bakım stratejilerini destekleyerek uçak bakım faaliyetlerinin daha verimli yönetilmesine katkı sağlamaktadırlar (Pınar, 2022). Bu bağlamda, Kabashkin & Rathrestov (2024)'ın çalışmasında da bahsedildiği üzere, geleneksel bakım izleme sistemlerinden proaktif bakım yönetim sistemlerine geçişte YZ ve Nesnelerin İnterneti (IoT) arasındaki sinerjinin artırılması gerekmektedir. Proaktif bakım izleme yöntemlerine geçiş işe hem emniyet ve güvenilirlik artırılacak hem de optimize edilmiş bakım prosedürleri sayesinde bakım maliyetleri azaltılabilecektir.

Uçak bakım faaliyetlerinde YZ'nin önemli kullanım alanlarından bir diğeri arıza tespiti ve teşhisidir (fault detection and diagnostics [FDD]). Ma & Zhang (2010), uçak sistemlerindeki arızaların verimli bir şekilde belirlenmesinin önemini ele alarak, sistem bütünlüğü hakkında doğru raporlar sağlayan FDD şemalarına olan ihtiyacı vurgulamaktadır. Bu kapsamda literatürde arıza tespit ve teşhisi için geliştirilmiş YZ ve MÖ algoritmalarını içeren birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin Chen vd. (2016), türbin motoru bileşenlerinde gerçek zamanlı arıza tespiti için uyarlanabilir bir çekirdek temel bileşen analizi algoritması önererek, bu algoritma ile bakım stratejilerinin geliştirilebileceğini ve arıza oluşmadan önce müdahalelere olanak sağlayarak maliyetlerin düşürülebileceğini ifade etmektedirler. Moncayo vd., (2021)'nin çalışmasında ise çeşitli sensör ve aktüatör arızalarının tespitinde yapay bağışıklık sistemleri önerilmektedir. Önerilen yapay bağışıklık sisteminin değişen koşullara uyum sağlayabileceği ve operasyonel bütünlüğün korunmasına yardımcı olabileceği ifade edilmektedir. Bir başka örnekte ise Fan vd. (2025), hava sensörlerindeki arızaları izole etmek ve arızaları erken teşhis etmek için yapay sinir ağları (YSA) kullanılmıştır. Falin vd. (2022)'nin çalışmasında uçaklardaki kablo arızalarının teşhisi için AdaBoost algoritmasının uygulanması önerilmiştir. Miller & Mrusek (2019) çalışmasında ise bakım kaynak yönetiminde insan faktörü merkezli YZ sistemlerinin hayata geçirilmesi gerektiği belirtilerek, teknolojik çözümlerin yanı sıra insan faktörlerinin de dikkate alınmasının uygun olacağı ifade edilmektedir. Bu kapsamda uçak bakım faaliyetlerinde giderek daha fazla şekilde karmaşık teşhis görevleri için YZ ve MÖ yöntemlerinin kullanıldığı görülmektedir.

Uçak bakım faaliyetlerindeki YZ, MÖ ve YSA ile ilgili zorlukların büyük bölümü bu yenilikçi çözümlerin regülasyonlara entegrasyonundan kaynaklanmaktadır. Paramasivam vd. (2023), YZ'nin getirdiği

karmaşıklıklar için geleneksel teknoloji standartlarının yeterli olmayabileceğini öne sürerek, regülasyonların YZ'yi de kapsayacak şekilde uyarlanmasının aciliyetini vurgulamaktadır. Düzenlemelerin geciktirilmesi halinde, uçak bakım faaliyetlerindeki YZ uygulamalarının denetimiyle ilgili kritik soruları gündeme getirecek ve bu da uçak bakım stratejilerinin ve emniyet protokollerinin başarısızlığına neden olabilecektir.

Sonuç olarak, literatürde yer alan çalışmalar, uçak bakım ve arıza yönetiminde YZ, MÖ ve YSA'ların sisteme entegrasyonunun önemli bir potansiyel taşıdığını göstermektedir. Öngörücü bakım stratejilerini geliştirerek, arıza tespit ve teşhis yeteneklerini iyileştirerek ve bu teknolojilerin uygulanmasında insan faktörlerini dikkate alarak havacılık sektörü kayda değer performans iyileştirmeleri sağlayabilir. Devam eden araştırmalar ve düzenleyici çerçevelerin uyarlanması, YZ'nin bakım ve arıza yönetimindeki potansiyelinin tam olarak gerçekleştirilmesinde ve daha güvenilir ve daha verimli havacılık operasyonlarının önünü açmada hayati önem taşıyacaktır.

HAVA TRAFİK HİZMETLERİNDE YAPAY ZEKÂ

Otonom karar alma mekanizmalarının hava trafik kontrolüne (ATC) entegrasyonu, giderek daha yoğun hava sahalarının yönetiminde operasyonel verimliliği, emniyeti ve duyarlılığı artırmayı amaçlayan, gelişmekte olan bir çalışma alanıdır. Teknolojik gelişmeler havacılık sektörünü yeniden şekillendirmeye devam ederken, otonom sistemler insan hava trafik kontrolörlerinin (ATCO) karşılaştığı operasyonel yükleri hafifletmeyi vaat etmektedir.

ATC'de otomasyon tartışmalarının temelinde yatan konulardan biri, insan yargısını YZ yetenekleriyle dengeleme gerekliliğidir. Jameel vd. (2023), hava trafik süreçlerinde otomasyon potansiyelinin olduğunu, ancak YZ sistemlerinin kontrolörleri sadece bilgi sağlayıcı bir role sokarak pasifize ettiğini ve dolayısıyla kontrolörlerin karar alma süreçlerine dahil edilmemesinin telafisi mümkün olmayan sonuçlara yol açabileceğini ileri sürmektedir. Ancak diğer yandan hava trafik hacimlerinin sürekli artışı da (özellikle yoğun meydanlarda) kontrolörler üzerinde ciddi baskılar oluşturmaktadır. Gelecekte yeni bir ulaşım modu olarak isimlendirilen kentsel hava hareketliliği araçlarının da (her ne kadar kendi hava trafik sistemleri olan UTM ile gelecek olsa da) kullanılmaya başlamasıyla kontrolörlerin üzerindeki bu baskı daha da artacaktır. Bu kapsamda, çevresel

etki ve hava sahası kapasitesiyle ilgili zorlukların ele alınmasında otonom sistemlerin kullanılması en ideal çözüm yollarından biri olarak görülmektedir. Dolayısıyla insan (hava trafik kontrolörleri) ile YZ'nin birlikte çalışabileceği bir sistemin/modelin geliştirilmesi hava trafik emniyetinin sağlanmasında kritik derecede önemlidir.

YZ yaklaşımlarının, özellikle hava sahası kullanımının optimize edilmesinde, ATC karar alma süreçlerinde kullanımı literatürde oldukça geniş bir şekilde ele alınmıştır. Örneğin Tolstaya vd. (2019)'nin çalışmasında, ters takviyeli öğrenme yoluyla hava trafik kontrol kuralları için öğrenme mekanizmaları önerilmiştir. Bu yöntem, YZ'nin karar alma süreçlerini yönlendiren unsurlarından biri olan maliyet fonksiyonlarını otonom olarak nasıl çözebileceğini göstererek, yoğun hava trafiğini daha verimli bir şekilde yönetebilen sistemlerin önünü açmaktadır. YZ'nin hava trafik kontrol sistemlerinde kullanım alanlarından bir diğeri ise çatışma yönetimine ilişkindir. Hava sahalarında, özellikle de havaalanı etrafında, sıklıkla çatışmalar yaşanmaktadır. Bu kapsamda YZ'nin bu alanda uygulanması oldukça önemlidir. Erzberger vd. (2016)'nin çalışmasında, Otomatik Hava Trafik Kontrol sisteminin varış ve kalkış trafiğini yönetmedeki rolü, özellikle çatışma çözümünün otomasyonuna odaklanarak, ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Benzer şekilde Nordman vd. (2023)'nin çalışmasında da otomatik karar destek araçlarının gelişmiş algoritmalardan yararlanarak çatışma tespitinin verimliliği nasıl artırabileceği ve böylece daha güvenli bir operasyonel yönetim sağlayabileceği incele altına alınmıştır. Bu gelişmeler, MÖ'nün uçak yörüngelerini ve olası çatışma durumlarını daha iyi tahmin ederek hava trafik yönetiminin hassasiyetini artırma yeteneklerini göstermektedir.

Hava trafik yönetiminde YZ'ye ilişkin çalışılan konulardan bir diğeri ise çeşitli otonom nesneler arasında iş birliğine dayalı etkileşimleri teşvik eden çoklu ajan sistemlerinin (MAS) dahil edilmesidir. Örneğin Canino-Rodríguez vd. (2015), farklı ajanların ortak hedeflere ulaşmak için eylemlerini koordine ettiği ve daha akıcı bir hava trafik sistemini kolaylaştıran akıllı navigasyon yönetim sistemleri oluşturmada MAS kullanımını ele almaktadır. Bu yaklaşım, gerçek zamanlı karar almanın önemli olduğu dinamik bir ortamda otonom sistemlerin faaliyet gösterme ihtiyacını göstermektedir.

Hava trafik yönetiminde YZ uygulamalarına yönelik konulardan bir diğeri ATCO'ların bilişsel iş yükünün belirlenebilmesine yönelik çalışmalardır. Shmelova & Sikirda (2020), otomasyon seviyesinin insan operatörleri bunaltmak yerine destekleyecek şekilde ayarlanması gerektiğini belirterek, kontrolörlerin zihinsel iş yükünü anlamanın ve değerlendirmenin kritik öneme sahip olduğunu ifade etmektedirler. Uzman sistemler ve YSA gibi YZ metodolojilerini kullanan araçlar, bu iş yükünün değerlendirilmesine yardımcı olabilir ve mevcut operasyonel bağlama göre uyarlanmış karar desteği sağlayabilirler.

Bununla birlikte, otonom sistemler önemli faydalar sunarken, güven ve açıklanabilirlik konusunda zorluklar da ortaya çıkarmaktadır. Xie vd. (2021), birçok MÖ algoritmasının karmaşıklığının ve şeffaf olmayışının, ATC gibi kritik emniyet uygulamalarında kullanılabilirliklerini sınırlayabileceğini belirtmektedir. Bu durum, insan operatörlerin otonom sistemler tarafından alınan kararları yorumlayabilmelerini ve güvenebilmelerini sağlamanın önemini vurgulamakta ve YZ yöntemlerinde şeffaflık konusunda sürekli araştırma yapılması ihtiyacını göstermektedir.

Sonuç olarak, hava trafik kontrolünde otonom karar alma mekanizmaları üzerine literatür, havacılık sektörünün operasyonel yeteneklerini geliştirmeye hazır, zengin ve gelişen bir alan olduğunu göstermektedir. İnsan uzmanlığı ile YZ destekli teknolojilerin entegre edilmesi, daha verimli, güvenli ve hızlı tepki veren ATC sistemleri için büyük bir potansiyel sunmaktadır. Bununla birlikte, sektör daha fazla otomasyona doğru ilerlerken, güven, açıklanabilirlik ve bilişsel iş yüküyle ilgili zorlukların ele alınması büyük önem taşımaktadır.

TERMİNAL İŞLETMECİLİĞİNDE YAPAY ZEKÂ

Yapay Zeka'nın (YZ) havalimanı terminal operasyonlarına entegrasyonu, havacılık sektörünü hızla dönüştürerek verimlilik, yolcu deneyimi, karar alma süreçleri ve sürdürülebilirlik açısından sayısız avantaj sunmaktadır. YZ teknolojileri, yolcu akışını yönetmede ve operasyonel verimliliği artırmada önemli rol oynamaktadır. Bilal (2024), YZ'nin bagaj taşıma ve güvenlik kontrolleri de dahil olmak üzere çeşitli havalimanı operasyonlarını optimize ederek hem verimliliği hem de müşteri deneyimlerini önemli ölçüde iyileştirdiğini belirtmektedir. Benzer şekilde, Rathnayake vd. (2025), havalimanı ortamlarının tipik karmaşıklıklarını ve yüksek hacimlerini ele alan makroskobik yolcu akışı modelleri geliştirmede makine öğreniminin önemini vurgulamaktadır. Palaşcă & Stăncel (2025)'in bulguları bu bakış açısını tamamlamaktadır. Nitekim, yazarların YZ destekli öngörücü analitiğe yönelik araştırmaları, özellikle bekleme sürelerinin azaltılması ve bagaj taşıma süreçlerinin kolaylaştırılması gibi alanlarda operasyonel verimlilikte önemli iyileştirmeler göstermektedir (Palaşcă & Stăncel, 2025). Bu durum, artan hava trafiği talepleri arasında dinamik kaynak tahsisi ve etkili hizmet sunumu için yapay zekâya olan güvenin giderek arttığını göstermektedir.

Yolcuların kendi takdirlerine bağlı faaliyetlerinin terminal operasyonlarını nasıl etkilediğini incelemek için aracı tabanlı bir simülasyon modeli geliştiren Mekić vd. (2021) tarafından da belirtildiği gibi, yolcu davranış analizinde yapay zekânın uygulanması dikkat çekicidir. Elde ettikleri sonuçlar, kuyruk sürelerini en aza indirmeyi amaçlayan stratejilerin genel terminal performansını önemli ölçüde artırabileceğini ve yolcu deneyimi ile operasyonel verimlilik arasındaki etkileşimi artırdığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, Jágerský & Tomová (2021), büyük havalimanlarında YZ sistem entegrasyonuna yönelik eğilimi vurgulamaktadır. Bu eğilim, kriz dönemlerinde operasyonel performans ve uyum sağlama gibi alanlarda iyileştirmeleri hızlandırmıştır (Jágerský & Tomová, 2021).

Havalimanları için önemli endişe kaynaklarından biri de giderek karmaşıklaşan emniyet ve güvenliğin sağlanmasıdır. Sahic & Cinac (2022)'a göre, YZ destekli Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin (BİT) devreye alınması, terminaller de dahil olmak üzere çeşitli havalimanı alanlarında emniyet için hayati önem taşıyan gerçek zamanlı izleme ve müdahale yeteneklerini artırmaktadır. Güvenlik protokollerindeki bu gelişme, Huynh & Mokhtech (2001)'in havalimanı terminallerindeki insan taşıma sistemlerinin otomasyonuna ilişkin bulgularıyla örtüşmektedir. Elbette bu otomasyon, havalimanı tesislerindeki ulaşım hizmetlerini ve operasyonel performansı iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, Sahadevan vd. (2023)'nin çalışmalarında kaynak tahsisinin operasyonel optimizasyonu vurgulanmaktadır. Yer hizmetleri için planlama ve kaynak kullanımını iyileştirmek amacıyla YZ kullanılarak doğru varış saati tahminlerinin gerekliliği tartışılmakta ve Brause vd (2020) tarafından da belirtildiği gibi, kriz yönetimindeki önemi vurgulanmaktadır. Brause vd. (2020), elektrik kesintileri gibi sistem arızaları sırasında gelişmiş kaynak yönetiminin gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu tür proaktif stratejiler, YZ'nin havalimanı operasyonlarıyla ilişkili riskleri azaltmadaki rolünü vurgulamaktadır.

YZ'nin havalimanlarındaki sürdürülebilirlik girişimleri üzerindeki etkisi de dikkate değerdir. Vieira vd. (2024), trafik yönetimini optimize etmek, tıkanıklığı azaltmak ve genel operasyonel güvenliği artırmak için yapay zekânın görünür ışık iletişimiyle yeni bir entegrasyonunu önermektedir. Bu yenilikçi yaklaşım, yapay zekâ uygulamalarının operasyonel zorlukları ele alırken sürdürülebilirliği teşvik etme potansiyelini göstermektedir. Ayrıca, Baxter vd. (2020), ekolojik etkileri dikkate alan entegre sistemlere duyulan ihtiyaca odaklanarak, havalimanlarında atık yönetiminde yapay zekâ destekli iyileştirmelerin çevresel etkilerine de değinmektedir.

Özetle, literatür, havalimanı terminal operasyonlarındaki YZ uygulamalarının operasyonel verimlilik, yolcu deneyimi, güvenlik ve sürdürülebilirlik gibi çeşitli boyutları geliştirdiğini vurgulamaktadır. Havalimanı terminal sistemleri artan talep ve karmaşıklıklarla karşı karşıya kaldıkça, YZ ve MÖ teknolojilerinin entegrasyonu, havalimanı terminal

yönetiminin geleceğini şekillendirebilecek dönüştürücü bir güç olarak konumlanmaktadır. Bu alandaki sürekli araştırma ve geliştirme, havacılık sektörünün sürekli değişen ihtiyaçlarını karşılamak için bu yeniliklerin daha da geliştirilmesinde kritik öneme sahip olacaktır.

HAVA KARGO OPERASYONLARINDA YAPAY ZEKÂ

Hava kargo taşımacılığında YZ kullanımı, sektör önemli operasyonel zorluklarla karşı karşıya kaldıkça artan bir ilgi görmektedir. MÖ teknikleri, yalnızca verimliliği artırmak için değil, aynı zamanda gecikme tahmini ve tedarik zinciri risk yönetimi gibi kritik sorunları ele almak için de araştırılmaktadır. Küresel rekabetin artması ve artan müşteri beklentileri, hava kargo sistemlerinin gecikmeleri tahmin edebilen ve belirsizlikleri daha etkili bir şekilde yönetebilen akıllı algoritmalar benimsemesini gerektirmektedir (Mendonça, 2021). Hava kargo sektöründeki paydaşlar, YZ'den yararlanarak operasyonlarını optimize edebilir ve hizmet kalitesini artırabilir, böylece müşteri tabanlarının değişen taleplerini etkili bir şekilde karşılayabilirler.

YZ'nin hava kargo sektöründeki temel uygulamalarından biri, özellikle gecikme yönetimi için öngörücü analitiktir. MÖ modellerinin entegrasyonu, büyük veri kümelerinin analizine olanak tanımakta, gecikmelere yol açan modellerin belirlenmesini kolaylaştırmakta ve operasyonlarda gerçek zamanlı ayarlamalar sunmaktadır. (Mendonça, 2021). Dahası, YZ destekli sistemlerin konuşlandırılması, hava kargo ağlarının genel sağlamlığına ve istikrarına katkıda bulunmaktadır. Örneğin, Li & Zhang (2023)'ın çalışması bir SCARA robot dinamiği modelinin uygulanmasının ağ sağlamlığını önemli ölçüde artırabileceğini ve yapılandırılmış YZ yaklaşımlarının kargo taşıma sistemlerinde sağlık yönetimini geliştirme potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Hava kargo taşımacılığı da dahil olmak üzere taşımacılıkta otonom sistemlerin kullanımını çevreleyen güvenlik sorunları da büyük önem kazanmıştır. Araştırmalar, YZ'nin hem siber güvenlik önlemlerinin verimliliğini artırabileceğini hem de bu sistemlerdeki güvenlik açıklarını ortaya çıkarabileceğini göstermektedir (Illiashenko vd., 2023). YZ'nin bu ikili rolü, teknolojinin yanlışlıkla yeni riskler ortaya çıkarmamasını sağlamak için kapsamlı bir yaklaşım gerektirmektedir. Bu bağlamda, YZ'nin ulaşım ağlarında emniyet ve güvenliği sağlamadaki uygulamalarının araştırılması,

dezavantajları ve faydaları hakkında titiz bir analizin önemini vurgulamaktadır (Illiashenko vd., 2023).

Ayrıca, YZ sistemlerinde güvenilirlik kavramı, özellikle bu sistemler hava kargo taşımacılığı gibi güvenliğe duyarlı sektörlerdeki operasyonel iş akışlarının ayrılmaz bir parçası haline geldiğinde, kritik öneme sahiptir. Güvenilirlik, sistemin beklenmeyen sonuçlar doğurmadan sürekli olarak beklendiği gibi performans gösterme becerisi de dahil olmak üzere çeşitli nitelikleri kapsamaktadır (Mattioli vd., 2024). YZ teknolojisi gelişmeye devam ettikçe, YZ sistemlerinin hava kargo lojistiğinde gerçek anlamda değer katmasını ve operasyonel verimliliği artırmasını sağlamak için kullanıcı beklentilerine ve yasal düzenlemelere uyuma öncelik verilmelidir.

Özetle, YZ'nin hava kargo taşımacılığındaki uygulaması, operasyonel verimliliği, güvenliği ve genel güvenilirliği artırmayı amaçlayan çok yönlü bir yaklaşımı temsil etmektedir. MÖ tekniklerinin ve YZ destekli öngörücü analitiğin entegrasyonu, gecikme yönetimi ve ulaşım ağlarının sağlamlığında önemli ilerlemeler sağlayabilir. Bununla birlikte, beraberindeki güvenlik zorluklarının ve sistemlerin sektörde kabul görmesini ve etkili kullanımını teşvik etmek için yaşam döngüleri boyunca güvenilirlik gösterme zorunluluğunun farkında olmak önemlidir.

GENEL HAVACILIKTA YAPAY ZEKÂ

YZ'nin genel havacılık faaliyetlerine entegrasyonu, havacılık sektöründeki çeşitli alanlarda operasyonel verimliliği, emniyeti ve karar alma süreçlerini geliştirmek için dönüştürücü bir fırsat sunmaktadır. Son çalışmalar, makine öğrenimi ve derin öğrenme gibi YZ teknolojilerinin havacılık sektörünün karşılaştığı çok yönlü zorlukların üstesinden gelmedeki artan rolünü vurgulamaktadır.

Genel havacılıktaki YZ uygulamaları, kestirimci bakımdan uçak emniyet iyileştirmelerine kadar geniş bir operasyonel kullanım yelpazesini kapsamaktadır. YZ kullanan kestirimci bakım stratejileri, operasyonel aksama sürelerini önemli ölçüde azaltabilir ve olası mekanik arızaları oluşmadan önce tahmin ederek emniyeti artırabilir. Araştırmalar, çeşitli uçak sensörlerinden gelen verileri analiz etmek için YZ algoritmalarının uygulanmasının, bakım ihtiyaçlarını tahmin edebileceğini ve böylece verimli bir planlamaya olanak tanıyarak plansız onarımlarla ilişkili maliyetleri azaltabileceğini göstermektedir (Karaoğlu vd., 2022; Patibandla, 2024). Bu yaklaşımlar, görüntü tanıma ve inceleme tekniklerini geliştirerek uçak bakım operasyonlarını iyileştiren Evrişimsel Sinir Ağları gibi metodolojilerdeki

gelişmelerle desteklenmektedir (Krysiak & Kubik, 2024). Ayrıca, çalışmalar YZ'nin genel havacılıkta risk yönetimi uygulamalarını iyileştirebileceğini göstermiştir. YZ, öngörücü analizlerden yararlanarak paydaşların potansiyel riskleri belirlemesini ve proaktif azaltma stratejileri uygulamasını sağlamaktadır (Henneberry vd., 2025). Bu gelişmeler, sektörde bir emniyet kültürü oluştururken operasyonel verimliliği de artırmaktadır. YZ'nin kritik operasyonlar sırasında karar alma yeteneklerini geliştirme potansiyeli yaygın olarak kabul edilmektedir. YZ destekli sistemler, gerçek zamanlı veri ve analiz sağlayarak pilotlara ve hava trafik kontrolörlerine yardımcı olabilir ve böylece durumsal farkındalığı ve operasyonel emniyeti artırabilir (Isgandarov & Karimov, 2024; Shmelova & Sikirda, 2020).

YZ teknolojileri, havacılıkta geleneksel uygulamaları dönüştürmekte ve çeşitli operasyonel aşamalarda tasarım verimliliğini artırmaktadır. Štrauchová & Veľký (2025)'nin de belirttiği gibi, hava trafik yönetimi ve havalimanı operasyonları gibi alanlara YZ'nin dahil edilmesi, havacılık endüstrisinin modernizasyonu için kritik öneme sahiptir. Özellikle, YZ tarafından kolaylaştırılan uçaklarda otonom sistemlerin geliştirilmesi, operasyonel kapasiteyi artırmış olsa da etik kaygılar ve güvenilirlik endişeleri de dahil olmak üzere zorluklar ortaya çıkarmaktadır (Shah, 2025).

Otonom uçak sistemlerinin ve YZ destekli analitiğin ortaya çıkışı, yüksek düzeyde güvenilirlik ve emniyet güvencesi gerektiren gelecekteki hava hareketliliği girişimleri için önemli sonuçlar doğurmaktadır (Štrauchová & Veľký, 2025). Ayrıca, sertifikasyon süreçlerinde dijital ikizlerin araştırılması, YZ'nin yeni teknolojilerin katı emniyet standartlarını karşılamasını sağlamadaki potansiyel avantajlarını daha da belirginleştirmektedir (Ziakkas vd., 2024).

Bu olumlu uygulamalara rağmen, YZ sistemlerinin karmaşıklığı, özellikle havacılık gibi güvenlik açısından kritik ortamlarda şeffaflık ve yorumlanabilirlik konusunda endişelere yol açmaktadır. Bazı YZ modellerinin "kara kutu" yapısı, açıklanabilir YZ sistemleri üzerine daha fazla araştırma yapılmasını gerektiren zorluklar ortaya koymaktadır (Nanyonga vd., 2025). Paydaşların YZ çıktılarını yeterli bir şekilde yorumlayabilmelerini sağlamak, havacılık operasyonlarında emniyet ve güvenliği sağlamak için hayati önem taşımaktadır.

Özetle, genel havacılık faaliyetlerinde YZ'nin kullanımı, operasyonel verimliliği ve emniyeti artırırken, aynı zamanda içsel risk yönetimi zorluklarını da ele almaktadır. Öngörücü bakım sistemlerinin, otonom uçakların ve akıllı hava trafik yönetimi çözümlerinin konuşlandırılması, YZ'nin havacılık üzerindeki dönüştürücü etkisine örnek teşkil etmektedir. Ancak, bu sistemlerin potansiyellerini tam olarak gerçekleştirebilmek için yorumlanabilirlik ve güvenilirliğini ele almak büyük önem taşımaktadır.

SONUÇ

Yapay zekanın havacılık paydaşlarının operasyonlarında kullanımı günden güne artmaktadır. Bu artış, organizasyonlar için verimlilik sağladığı kadar çeşitli zorluklar da ortaya çıkarmaktadır. YZ teknolojilerinin ortaya çıkışı, bir yandan havacılık paydaşlarının operasyonlarının daha verimli olmasına, diğer yandan bu faaliyetlerin hem güvenli hem de emniyetli olmasına katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Diğer yandan havacılık paydaşlarının YZ uygulamalarını kullanırken şeffaflık, hesap verebilirlik gibi konulara önem vermesi gerekmektedir. Bunlara ek olarak YZ'ye ilişkin alt yapıların kurulması, YZ teknolojilerini kullanacak insan kaynağının yetiştirilmesi ve yüksek yatırım maliyetleri YZ'nin gelişiminde önemli zorluklar olarak ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu zorlukların en azından bazılarının (yetişmiş insan kaynağı gibi) çözüme kavuşturulabilmesi için YZ ile insan kaynağı arasındaki ilişkide insan zekâsının YZ yeteneklerini tamamladığı iş birliğine dayalı bir yaklaşımın gerekmektedir (Paschen vd., 2020). Bu simbiyotik ilişki, karmaşık karar senaryolarıyla karşı karşıya kalındığında insan yargısının temel rolünün sürdürülmesinde kritik öneme sahiptir. Profesyoneller, YZ tarafından üretilen önerileri yorumlamayı ve eleştirel bir şekilde değerlendirmeyi öğrenmeli ve havacılık personeline bu yeni ortamda sorumlu bir şekilde hareket etme becerileri kazandıran eğitim programlarının önemini pekiştirmelidir.

Havayolu operasyonlarında YZ, planlamayı, mürettebat yönetimini ve müşteri hizmetlerini kolaylaştırarak havayollarının dinamik operasyonel ortamlara uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır. Tahmine dayalı analitikteki gelişmeler, geçmiş verileri analiz ederek aksaklıkları en aza indirgemek ve iş gücü tahsisini optimize etmek suretiyle daha etkili personel planlamasını kolaylaştırmakta ve böylece operasyonel maliyetleri düşürmektedir (Kupunarapu, 2022). Ayrıca, akıllı karar destek sistemlerinin geliştirilmesi, yolcu talebi ve hava koşullarından kaynaklanan aksaklıklar gibi operasyonları etkileyen gerçek zamanlı değişkenleri yönetme yeteneğini artırmaktadır (Li, 2024).

Havaalanlarında, YZ uygulamaları, akıllı dağıtım ve kaynak tahsis sistemleri aracılığıyla yolcu akışını iyileştirmede önemli rol oynamaktadır Bu sistemler, yolcu ihtiyaçlarını öngörmek ve terminal kaynaklarını verimli bir şekilde yönetmek için veri entegrasyon yöntemlerini ve simülasyon algoritmalarını kullanmaktadır. Böylece havalimanı sıkışıklıklarını etkili bir şekilde azaltmakta ve hizmet sunumunu iyileştirmektedir (Shang vd., 2012). Ek olarak, IoT teknolojilerinin entegrasyonu, durumsal farkındalığı artırarak hava kargo operasyonlarında güvenlik ve operasyonel planlamada iyileştirmeler sağlamaktadır (Spandonidis vd., 2022). Havaalanları giderek daha fazla YZ tabanlı çözümler benimsedikçe, daha akıllı ve daha duyarlı terminal yönetim sistemlerinin önünü açmaktadırlar.

Yer hizmetleri sektörü de benzer şekilde yapay zekadan faydalanmaktadır. İşletmeler, kargo elleçleme ve araç planlamasında verimliliği artırmak için otomasyondan yararlanmaktadır. Örneğin, otomatik yönlendirmeli araç planlamasının optimizasyonuna odaklanan çalışmalar, özellikle düzensiz şekilli kargolar için yükleme ve boşaltma işlemlerinde önemli ilerlemeler göstermiş, böylece dönüş sürelerini ve güvenilirliği iyileştirmiştir (Li vd., 2024). Yapay zekanın bu entegrasyonu, yalnızca manuel iş gücünü en aza indirmekle kalmaz, aynı zamanda kargo elleçlemesinin doğruluğunu da artırarak modern hava kargo talepleriyle ilişkili lojistik karmaşıklıkları ele alır (Setiadi, 2025).

Uçak bakımı alanında, YZ'nin tahmin yetenekleri, bakım, onarım ve revizyon (MRO) faaliyetlerinde devrim yaratmıştır. YZ destekli gerçek zamanlı izleme sistemleri, operasyonel verileri analiz ederek potansiyel arızaları meydana gelmeden önce tahmin ederek proaktif bakımı kolaylaştırmaktadır (Nyirenda ve Lungu, 2025). Bu yaklaşım, bakım programlarını önemli ölçüde optimize etmekte, arıza sürelerini azaltmakta ve uçak kullanılabilirliğini artırmaktadır (Setiadi, 2025). Emniyet ve operasyonel güvenilirlik üzerindeki etkileri, havacılık sektöründe YZ teknolojilerine sürekli yatırım yapılması gerekliliğinin altını çizmektedir.

Hava trafik kontrolü de YZ entegrasyonuyla yeniden tanımlanmaktadır. Bu entegrasyon, hava trafik kontrolörlerinin karar alma süreçlerini kapsamlı veri analizi ve gerçek zamanlı güncellemeler sağlayarak hava sahasını daha etkili bir şekilde yönetmelerini sağlamaktadır. Gelişmiş algoritmalar, uçuş rotalarının optimize edilmesine ve gecikmelerin en aza indirilmesine yardımcı olarak, yoğun hava sahası ortamlarında genel emniyeti ve operasyonel akıcılığı artırmaktadır (Hongsakul & Chuaychoo, 2024). Hava trafiğinin hacmi artmaya devam ettikçe, verimli ve emniyetli operasyonların sağlanmasında YZ'nin rolü giderek daha kritik hale gelmektedir.

Hava kargo operasyonları, lojistik yönetimini geliştiren akıllı sistemlerin benimsenmesi sayesinde önemli bir dönüşüm geçirmektedir. Depolama yeri tahsisi için optimizasyon stratejileri, kargo elleçleme sürelerini azaltma ve hava kargo depolarında genel verimliliği artırma yaklaşımlarını ortaya koymuştur (Cheng vd., 2024). Ayrıca, çalışmalar, teknolojik gelişmeleri desteklemek için düzenleyici çerçevelerin uyarlanmasının gerekliliğini vurgulayarak, yeniliğin küresel hava kargo lojistiğinde güvenlik ve emniyet zorunluluklarıyla uyumlu bir şekilde ilerlemesini sağlamaktadır (Adenigbo vd., 2023).

Genel havacılık da göz ardı edilmemelidir. Nitekim YZ operasyonel verimliliği artırmada ve maliyetleri düşürmede hayati bir rol oynamaya devam etmektedir. Uçuş verilerini ve operasyonel değişkenleri analiz ederek, YZ teknolojileri hem pilotlar hem de operatörler için karar verme süreçlerini iyileştirmeye katkıda bulunmakta ve nihayetinde daha iyi kaynak yönetimine ve gelişmiş emniyet sonuçlarına yol açmaktadır (Li, 2024).

REFERANSLAR

Adenigbo, A., Mageto, J., & Luke, R. (2023). Adopting technological innovations in the air cargo logistics industry in South Africa. Logistics, 7(4), 84. https://doi.org/10.3390/logistics7040084

Ahmed, T., Calders, T., & Pedersen, T. B. (2015, June). Mining risk factors in RFID baggage tracking data. In 2015 16th IEEE International conference on mobile data management, 1, 235-242). IEEE. https://doi.org/10.1109/mdm.2015.31

Alketbi, M., Dweiri, F., & Dalalah, D. (2024). The role of artificial intelligence in aviation construction projects in the united arab emirates: insights from construction professionals. Applied Sciences, 15(1), 110. https://doi.org/10.3390/app15010110

Aşçı, H., Koçak, R., Dalmiş, A., & Göçmen, F. (2022). Managing ebola and covid-19 crises for aviation industry: did industry learn how to learn?. Revista De Investigaciones Universidad Del Quindío, 34(1), 6-20. https://doi.org/10.33975/riuq.vol34n1.762

Altundag, A. (2022). A new model for the digital transformation of the strategic procurement function: a case study from the aviation industry. In Handbook of Research on Digital Transformation, Industry Use Cases, and the Impact of Disruptive Technologies (pp. 92-116). IGI Global.

Altundag, A., & Wynn, M. (2024). Advanced analytics and data management in the procurement function: an aviation industry case study. Electronics, 13(8), 1554.

Ateş, A. & Damgacı, T. (2025). Reducing Airline Emissions Intensity with Policy Packages: A Comparative Synthesis. Veredas do Direito, 22 (2), e3135-e3135.

Baxter, G. (2020). Sustainable Airline Waste Management: A Case Study Of Air New Zealand's Waste Management Programs and Strategies. International Journal for Traffic & Transport Engineering, 10(3).

Benghalia, A., Ferdjallah, A., Oudani, M., & Boukachour, J. (2025). Machine learning and simulation for efficiency and sustainability in container terminals. Sustainability, 17(7), 2927. https://doi.org/10.3390/su17072927

Bilal, S. (2024). Impact and influence of artificial intelligence in airport management and operation. UIJMR, 01(03), 23-40. https://doi.org/10.37854/uijmr.2024.1.3.40

Brause, L. M., Popa, A., Koch, T., Deutschmann, A., & Hellmann, M. (2020). Optimization of resource demand for passenger services at airports during system failures such as blackouts. European Transport Research Review, 12(1), 54.

Canino-Rodríguez, J., García, J., Besada-Portas, J., Ravelo-García, A., Travieso, C., & Alonso, J. (2015). Human computer interactions in next-generation of aircraft smart navigation management systems: task analysis and architecture under an agent-oriented methodological approach. Sensors, 15(3), 5228-5250. https://doi.org/10.3390/s150305228

Canöz, N. (2024). Digital public relations, in Digital Public Relations, (Ed: Ahmet Kalender, Nilüfer Canöz, Ü. Özlem Çerçi, Kadir Canöz), Palet, Konya

Castro, A. and Oliveira, E. (2011). A new concept for disruption management in airline operations control. Proceedings of the Institution of Mechanical

Engineers Part G Journal of Aerospace Engineering, 225(3), 269-290. https://doi.org/10.1243/09544100jaero864

Castro, A. J., Rocha, A. P., & Oliveira, E. (2012, September). Towards an autonomous and intelligent airline operations control. In 2012 15th International IEEE Conference on Intelligent Transportation Systems (pp. 1429-1434). IEEE. https://doi.org/10.1109/itsc.2012.6338858

Chaitanya, G., Shaik, S., Visalakshi, P., & Rakshitha, G. (2024). Comparative study of ensemble machine learning techniques for airline delay prediction. International Journal of Engineering in Computer Science, 6(1), 14-21. https://doi.org/10.33545/26633582.2024.v6.i1a.105

Chen, J., Zhang, X., & Gao, Y. (2016). Fault detection for turbine engine disk based on an adaptive kernel principal component analysis algorithm. Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers Part I Journal of Systems and Control Engineering, 230(7), 651-660. https://doi.org/10.1177/0959651816643670

Cheng, P., Gu, C., Zhang, Y., Chen, Y., & Bi, J. (2024). Optimization strategy for storage location allocation in air cargo warehouse area. E3s Web of Conferences, 512, 03011. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202451203011

Damgacı, T. (2025). Kamu yönetiminin geleceği e-devletten a-devlete geçiş: Türkiye ve Estonya'nın karşılaştırmalı analizi. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 15(ISRIS 2025), 87-116. https://doi.org/10.48146/odusobiad.1728265

Değirmencioğlu, M. and Macit, A. (2025). Shift planning with artificial intelligence within the scope of strategic decision-making approach in airport ground handling operations. Journal of Aviation, 9(3), 669-675. https://doi.org/10.30518/jav.1724765

Du, L., Chen, S., & Han, L. (2015). Coordinated online in-vehicle navigation guidance based on routing game theory. Transportation Research Record Journal of the Transportation Research Board, 2497(1), 106-116. https://doi.org/10.3141/2497-11

Du, L., Peeta, S., & Kim, Y. (2013). Online stochastic routing incorporating real-time traffic information. Transportation Research Record Journal of the Transportation Research Board, 2334(1), 95-104. https://doi.org/10.3141/2334-10

Erzberger, H., Nikoleris, T., Paielli, R., & Chu, Y. (2016). Algorithms for control of arrival and departure traffic in terminal airspace. Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers Part G Journal of Aerospace Engineering, 230(9), 1762-1779. https://doi.org/10.1177/0954410016629499

Falin, W., Yuan, G., Guo, C., & Zhi, L. (2022). Research on fault diagnosis method of aviation cable based on improved adaboost. Advances in Mechanical Engineering, 14(9). https://doi.org/10.1177/16878132221125762

Fan, W., Wu, X., Shi, X., Zhang, C., Ip, W., Yung, K., … & Zeng, L. (2023). Support vector regression model for flight demand forecasting. International Journal of Engineering Business Management, 15. https://doi.org/10.1177/18479790231174318

Fan, X., Li, X., Xue, W., Li, S., & Wei, Z. (2025, March). Research on fault detection method of aerial sensor based on neural network. In International Conference on Physics, Photonics, and Optical Engineering (ICPPOE 2024) (Vol. 13552, pp. 359-365). SPIE. https://doi.org/10.1117/12.3059667

Giordano, C., Brennan, M., Mohamed, B., Rashidi, P., Modave, F., & Tighe, P. (2021). Accessing artificial intelligence for clinical decision-making. Frontiers in Digital Health, 3. https://doi.org/10.3389/fdgth.2021.645232

Henneberry, D., Ziakkas, D., & Doerrstein, F. (2025). The role of artificial intelligence (AI) applications in aviation risk management., 161. https://doi.org/10.54941/ahfe1005892

Hongsakul, B. and Chuaychoo, I. (2024). The influence of logistics activity on sustainable performance of air cargo business in thailand. Abac Journal, 44(4). https://doi.org/10.59865/abacj.2024.45

Huynh, H. P., & Mokhtech, K. The World Gateway Terminal—Miami International Airport Automatic People Mover. In Automated People Movers: Moving Through the Millennium (pp. 1-13).

Illiashenko, O., Kharchenko, V., Babeshko, E., Fesenko, H., & Giandomenico, F. (2023). Security-informed safety analysis of autonomous transport systems considering ai-powered cyberattacks and protection. Entropy, 25(8), 1123. https://doi.org/10.3390/e25081123

Isgandarov, I. and Karimov, Y. (2024). Application of an artificial intelligence system to increase the information content of remote control of the operation of on-board systems of aircraft. Civil Aviation Academy Bulletin, 33(2). https://doi.org/10.53364/24138614_2024_33_2_2

Jágerský, M., & Tomová, A. (2021). Implementation of artificial intelligence at airports. Práce a štúdie - Vydanie 10. DOI: https://doi.org/10.26552/pas.Z.2021.2.15

Jameel, M., Tyburzy, L., Gerdes, I., Pick, A., Hunger, R., & Christoffels, L. (2023, October). Enabling digital air traffic controller assistant through human-autonomy teaming design. In 2023 IEEE/AIAA 42nd Digital Avionics Systems Conference (DASC) (pp. 1-9). IEEE.1-9. https://doi.org/10.1109/dasc58513.2023.10311220

Jiang, B., Ding, G., Fu, J., Zhang, J., & Zhang, Y. (2024). An overview of demand analysis and forecasting algorithms for the flow of checked baggage among departing passengers. Algorithms, 17(5), 173. https://doi.org/10.3390/a17050173

Kabashkin, I. and Perekrestov, V. (2024). Ecosystem of aviation maintenance: transition from aircraft health monitoring to health management based on IoT and AI synergy. Applied Sciences, 14(11), 4394. https://doi.org/10.3390/app14114394

Kale, P. (2025). Integrated air travel management and navigation system. International Journal of Advanced Research in Science Communication and Technology, 321-325. https://doi.org/10.48175/ijarsct-29343

Karaoğlu, U., Mbah, O., & Zeeshan, Q. (2022). Applications of machine learning in aircraft maintenance. Journal of Engineering Management and Systems Engineering, 2(1), 76-95. https://doi.org/10.56578/jemse020105

Khalid, J., Mi, C., Altaf, F., Shafqat, M., Khan, S., & Ashraf, M. (2024). Ai-driven risk management and sustainable decision-making: role of perceived environmental responsibility. Sustainability, 16(16), 6799. https://doi.org/10.3390/su16166799

Kim, Y., Cha, H., & Kim, T. (2017). Ahkera smart tech: a high-tech venture's global entrepreneurship in Asia. Asian Case Research Journal, 21(02), 311-346. https://doi.org/10.1142/s0218927517500110

Kotla, S. (2025). Data engineering: the catalyst for aviation industry transformation. European Journal of Computer Science and Information Technology, 13(41), 51-60. https://doi.org/10.37745/ejcsit.2013/vol13n415160

Krysiak, M. and Kubik, F. (2024). Using drones and artificial intelligence to assess damage in aircraft assembly joints. Technologia I Automatyzacja Montażu, 124(2), 47-53. https://doi.org/10.7862/tiam.2024.2.6

Kupunarapu, S. (2022). Ai-driven crew scheduling and workforce management for improved railroad efficiency. EIJSE. https://doi.org/10.53555/ephijse.v8i3.279

Lang, X., Liu, Y., & Zhang, Y. (2024). Federated Learning-based neural networks for airline passenger satisfaction prediction. Applied and Computational Engineering, 49(1), 199-205. https://doi.org/https://doi.org/10.54254/2755-2721/49/20241161

Li, J., Zou, M., Lv, Y., & Sun, D. (2024). Agv scheduling for optimizing irregular air cargo containers handling at airport transshipment centers. Mathematics, 12(19), 3045. https://doi.org/10.3390/math12193045

Li, L., & Zhang, Y. (2024). Robustness of Civil Aviation Air Cargo Network Based on Scara Robot Dynamics Model. International Journal of Multiphysics, 18(2). https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-3609427/v1

Li, P. (2024). Machinery and logistics: development trends and prospects of automated warehouse technology. Applied and Computational Engineering, 65(1), 81-88. https://doi.org/10.54254/2755-2721/65/20240472

Li, W. (2024). The application of artificial intelligence in aerospace engineering. Applied and Computational Engineering, 35(1), 17-25. https://doi.org/10.54254/2755-2721/35/20230353

Liao, Y., Chen, S., Huang, Z., & Du, G. (2024). UL-TDOA airport baggage positioning system based on UWB and Wi-Fi technologies. In Second International Conference on Informatics, Networking, and Computing (ICINC 2023) (Vol. 13078, pp. 186-194). SPIE. https://doi.org/10.1117/12.3024715

Ma, L., & Zhang, Y. (2010, August). Fault detection and diagnosis for GTM UAV with dual unscented Kalman filter. In AIAA Guidance, Navigation, and Control Conference (p. 7884). https://doi.org/10.2514/6.2010-7884

Mattioli, J., Sohier, H., Delaborde, A., Amokrane, K., Awadid, A., Chihani, Z., … & Pedroza, G. (2024). An overview of key trustworthiness attributes and kpis for trusted ml-based systems engineering. AI and Ethics, 4(1), 15-25. https://doi.org/10.1007/s43681-023-00394-2

Mekić, A., Mohammadi Ziabari, S. S., & Sharpanskykh, A. (2021). Systemic agent-based modeling and analysis of passenger discretionary activities in airport terminals. Aerospace, 8(6), 162.

Mendonça, G. (2021). Algoritmos inteligentes aplicados à predição de atrasos em transporte aéreo, Universidade Estadual de Campinas, Faculdade de Engenharia Civil, Arquitetura e Urbanismo, https://doi.org/10.47749/t/unicamp.2021.1233276

Miller, M., & Mrusek, B. (2019, June). Implementing the REPAIRER human factors safety reporting system through MRM (MxHF) to meet SMS compliance in aviation maintenance. In International Conference on Applied Human Factors and Ergonomics (pp. 46-57). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-20497-6_5

Mohamed, H. A. E. S., & Al-Azab, M. R. (2021). Big data analytics in airlines: Opportunities and challenges. Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality, 21(4), 77-112.

Moncayo, H., Perhinschi, M., & Davis, J. (2011). Aircraft failure detection and identification over an extended flight envelope using an artificial immune system. The Aeronautical Journal, 115(1163), 43-55. https://doi.org/10.1017/s0001924000005352

Nanyonga, A., Wasswa, H., Joiner, K., Turhan, U., & Wild, G. (2025). Explainable supervised learning models for aviation predictions in Australia. Aerospace, 12(3), 223. https://doi.org/10.3390/aerospace12030223

Narongou, D., & Sun, Z. (2021). Big data analytics for smart airport management. In Intelligent analytics with advanced multi-industry applications (pp. 209-231). IGI Global Scientific Publishing. https://doi.org/10.4018/978-1-7998-4963-6.ch010

Ning, S., Sun, J., Liu, C., & Yi, Y. (2021). Applications of deep learning in big data analytics for aircraft complex system anomaly detection. Proceedings of the Institution of Mechanical Engineers, Part O: Journal of Risk and Reliability, 235(5), 923-940.

Nordman, A., Meyer, L., Klang, K., Lundberg, J., & Vrotsou, K. (2023). Extraction of cd&r work phases from eye-tracking and simulator logs: a topic modelling approach. Aerospace, 10(7), 595. https://doi.org/10.3390/aerospace10070595

Ny, J. and Balakrishnan, H. (2011). Feedback control of the national airspace system. Journal of Guidance Control and Dynamics, 34(3), 832-846. https://doi.org/10.2514/1.51203

Nyirenda, J. and Lungu, F. (2025). The role of artificial intelligence in optimizing logistics management: a case study of vs cargo limited in ndola. International Journal of Research and Innovation in Social Science, IX(VII), 3525-3545. https://doi.org/10.47772/ijriss.2025.907000284

Olaganathan, R. (2024). Human factors in aviation maintenance: understanding errors, management, and technological trends. Global Journal of Engineering and Technology Advances, 18(2), 92.

Padrón, S., Guimarans, D., Ramos, J., & Fitouri-Trabelsi, S. (2016). A bi-objective approach for scheduling ground-handling vehicles in airports. Computers & Operations Research, 71, 34-53. https://doi.org/10.1016/j.cor.2015.12.010

Palaşcă, A. and Stăncel, I. (2025). Poisson distribution for dynamic passenger management: a cost-effective strategy for airports. Proceedings of the International Conference on Business Excellence, 19(1), 2712-2723. https://doi.org/10.2478/picbe-2025-0209

Paschen, J., Wilson, M., & Ferreira, J. (2020). Collaborative intelligence: how human and artificial intelligence create value along the B2B sales funnel. Business Horizons, 63(3), 403-414. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2020.01.003

Paramasivam, P., P, S., Paulraj, V., & Chandrashekar, R. (2023). Overcome certification challenges of ai based airborne systems using faa overarching properties. Incose International Symposium, 33(S1), 10-25. https://doi.org/10.1002/iis2.13111

Patibandla, K. (2024). Predictive maintenance in aviation using artificial intelligence. Journal of Artificial Intelligence General Science, 4(1), 325-333. https://doi.org/10.60087/jaigs.v4i1.214

Pınar, A. (2022). Artificial intelligence supported aircraft maintenance strategy selection with q-rung orthopair fuzzy topsis method. Journal of Aviation, 6(3), 260-265. https://doi.org/10.30518/jav.1150219

Raafat, M. (2023). Impact of applying the artificial intelligence in airports' operations (applied on egyptian international airports). International Journal of Tourism Archaeology and Hospitality, 3(2), 0-0. https://doi.org/10.21608/ijtah.2023.186383.1048

Rauch, R. and Hen, C. (2024). From bricks to bytes: ai-based airport digital transformation in practice. JAM, 19(1), 83. https://doi.org/10.69554/eskq1493

Raveshia, A., & Jain, R. (2024). Airtime Analytics: Using Machine Learning To Forecast Flight Delays. Authorea Preprints. https://doi.org/10.36227/techrxiv.171709815.52252660/v1

Sahadevan, D., Ali, H., Notman, D., & Mukandavire, Z. (2023). Optimising airport ground resource allocation for multiple aircraft using machine learning-based arrival time prediction. Aerospace, 10(6), 509. https://doi.org/10.3390/aerospace10060509

Sahic, A. & Cinac, D. (2022) Application of ICT as a key element for airport safety and security operations. Sci Eng Technol 2(2). https://doi.org/10.54327/set2022/v2.i2.44

Setiadi, (2025). Innovations and challenges in global air cargo logistics. Logistica, 3(3), 124-135. https://doi.org/10.61978/logistica.v3i3.1094

Shang, D., Zhang, Y., & Cheng, S. (2012). A review on intelligent distribution for passenger service resources in airport terminal building. Advanced Engineering Forum, 5, 9-13. https://doi.org/10.4028/www.scientific.net/aef.5.9

Shah, Y. (2025). Advancing next-generation aviation safety: AI-driven predictive maintenance and autonomous aircraft health monitoring. https://doi.org/10.31224/4493

Shao, X. (2022). Improved energy-efficient routing architecture for traffic management system using a hybrid meta-heuristic algorithm in internet of vehicles. Journal of High Speed Networks, 28(4), 299-308. https://doi.org/10.3233/jhs-222003

Shmelova, T., & Sikirda, Y. (2020). Artificial Intelligence for Evaluating the Mental Workload of Air Traffic Controllers. In Evaluating Mental Workload for Improved Workplace Performance (pp. 184-212). IGI Global Scientific Publishing.184-212. https://doi.org/10.4018/978-1-7998-1052-0.ch009

Shukla, N., Kolbeinsson, A., Marla, L., & Yellepeddi, K. (2019). Adaptive model selection framework: An application to airline pricing. arXiv preprint arXiv:1905.08874. https://doi.org/10.48550/arxiv.1905.08874

Spandonidis, C., Sedikos, E., Giannopoulos, F., Areti, P., Theodoropoulos, P., Chatzis, K., … & Galiatsatos, N. (2022). A novel intelligent iot system for improving the safety and planning of air cargo operations. Signals, 3(1), 95-112. https://doi.org/10.3390/signals3010008

Štrauchová, A. and Veľký, P. (2025). Umelá inteligencia ako ľudský faktor v letectve., 185-191. https://doi.org/10.26552/pas.z.2025.1.31

Tayaba, M., Ayon, E., Mia, M., Sarkar, M., Ray, R., Chowdhury, M., … & Puja, A. (2023). Transforming customer experience in the airline industry: a comprehensive analysis of twitter sentiments using machine learning and association rule mining. Journal of Computer Science and Technology Studies, 5(4), 194-202. https://doi.org/10.32996/jcsts.2023.5.4.20

Tolstaya, E., Ribeiro, A., Kumar, V., & Kapoor, A. (2019, November). Inverse optimal planning for air traffic control. In 2019 IEEE/RSJ International Conference on Intelligent Robots and Systems (IROS) (pp. 7535-7542). IEEE.T https://doi.org/10.1109/iros40897.2019.8968460

Tziridis, K., Kalampokas, T., Papakostas, G. A., & Diamantaras, K. I. (2017, August). Airfare prices prediction using machine learning techniques. In 2017 25th European Signal Processing Conference (EUSIPCO) (pp. 1036-1039). IEEE. https://doi.org/10.23919/eusipco.2017.8081365

Vēvere, V., Dange, K., Linina, I., & Zvirgzdiņa, R. (2024). Integration of artificial intelligence (ai) within smartlynx airlines to increase operational efficiency. Wseas Transactions on Business and Economics, 21, 1677-1683. https://doi.org/10.37394/23207.2024.21.137

Vieira, M., Galvão, G., Vieira, M. A., Vestias, M., Louro, P., & Vieira, P. (2024). Integrating Visible Light Communication and AI for Adaptive Traffic Management: A Focus on Reward Functions and Rerouting Coordination. Applied Sciences, 15(1), 116.

Waghmare, A., Ganesan, S., & Chen, J. (2024). Role of artificial intelligence in autonomous vehicles. https://doi.org/10.20944/preprints202408.0974.v1

Wu, P. J., & Yang, C. K. (2021). Sustainable development in aviation logistics: Successful drivers and business strategies. Business Strategy and the Environment, 30(8), 3763-3771.

Xie, Y., Pongsakornsathien, N., Gardi, A., & Sabatini, R. (2021). Explanation of machine-learning solutions in air-traffic management. Aerospace, 8(8), 224. https://doi.org/10.3390/aerospace8080224

Zhang, H. (2021). Research on uav route optimization method based on double target of confidence and ambiguity. Frontiers in Neurorobotics, 15. https://doi.org/10.3389/fnbot.2021.694899

Ziakkas, D., St-hilaire, M., & Pechlivanis, K. (2024). The role of digital twins in the certification of the Advanced Air Mobility (AAM) systems. Intelligent Human Systems Integration (IHSI 2024): Integrating People and Intelligent Systems, 119(119). https://doi.org/10.54941/ahfe1004512

Süper Etkinlik VZA Modeli Kullanılarak OECD Ülkelerinin Sağlık Sistemi Etkinliklerinin Değerlendirilmesi

Yusuf ERSOY[1]

1- Doç. Dr.; Muş Alparslan Üniversitesi Malazgirt Meslek Yüksekokulu Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü. y.ersoy@alparslan.edu.tr ORCID No: 0000-0002-0106-1695

ÖZET

Dünyadaki birçok ülke vatandaşlarına mümkün olan en iyi sağlık sistemini sunmayı amaçlamaktadır. İnsanların sağlık sisteminden memnuniyet oranı sunulan sağlık hizmetinin kalitesi ve sağlık sisteminin performansı ile doğru orantılıdır. Bundan dolayı ülkelerin sağlık sistemlerinin etkinliği sürekli değerlendirmeleri oldukça önemlidir.

Bu çalışmada Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi kullanılarak OECD ülkelerinin sağlık sistemleri ve sağlık hizmetleri memnuniyet etkinliklerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada girdi odaklı klasik CCR VZA ve girdi odaklı Süper Etkinlik (SE) CCR VZA modelleri kullanılarak etkinlik analizleri gerçekleştirilmiştir. Araştırma faklı girdi ve çıktı değişkenleri kullanılarak VZA analizleri gerçekleştirilmiştir. Klasik CCR VZA modeli ile etkin karar verme birimleri belirlenmiştir. Etkin çıkan ülkelerin kendi aralarında sıralamalarını yapmak için SE-CCR VZA modelinde yararlanılmıştır. İlk VZA analizinde otuz bir OECD ülkesinden sekiz ülke etkin çıkarken, ikinci VZA analizinde on bir ülke etkin çıkmıştır. Her iki VZA analizi sonucuna göre Türkiye en etkin ülke olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler – OECD, Sağlık Etkinliği, Sağlıkta Memnuniyet Etkinliği, Süper Etkinlik VZA.

GİRİŞ

Sağlık, temel bir insan hakkı olmasının yanı sıra ulusların ekonomik ve sosyal kalkınması için de bir ön koşul olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca sağlık kavramı toplumların en büyük zenginliklerinden birisi olarak değerlendirilmektedir (Ersoy ve Küsbeci, 2023: 332).

İnsanların huzurlu ve mutlu yaşaması sağlıklı olmaları ve kendilerini sağlıklı hissetmeleri ile doğru orantılıdır. Sağlıklı yaşam, huzurlu hayatı beraberinde getirmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde ülkelerin vatandaşlarına sağladığı sağlık hizmetlerinin sürdürülebilir bir şekilde etkin olması gerekmektedir. Ayrıca sağlık hizmetlerinden faydalanan bireylerinde bu hizmetlerden en üst düzeyde memnun olması sağlanmalıdır. Bundan dolayı ülkelerin sağlık etkinliklerinin değerlendirilmesi oldukça önemlidir.

Sağlık hizmetlerinde kaynak tahsisinin etkinliği, sağlık hizmeti sunmak ve beklenen sağlık sonuçlarına ulaşmak için kaynakların en uygun şekilde kullanılması ve dağıtılması anlamına gelmektedir (Ba ve Luo, 2025:2).

Veri Zarflama Analizi (VZA), birçok farklı sektörün performansını analiz etmek için kullanılan en popüler yaklaşımlardan biridir (Färe ve Zelenyuk, 2021: 307). VZA yöntemi sağlık etkinlik değerlendirmesi yapmak için yaygın olarak kullanılan yöntemlerden birisidir (Selamzade vd.,

2023:15696; Ersoy ve Küsbeci, 2023:335). Veri Zarflama Analizi'nin çeşitli kuruluşların verimliliğini değerlendirmek için bir araç olarak kullanımı, Charnes, Cooper ve Rhodes tarafından 1970'lerin sonlarında öncü bir şekilde tanıtılmasından bu yana, operasyonel araştırma ve yönetim biliminin tarihinde sağlam bir yer edinmiştir (Mitakos ve Mpogiatzidis, 2024: 307).

Literatürde farklı sektörlerde VZA yöntemi ile yapılmış çok sayıda çalışmaya rastlamak mümkündür (Derici ve Atalay, 2018: 1387; Sarı, 2018: 17; Selamzade, 2020: 864; Wang vd., 2021: 1; Panwar vd., 2022:5398; Ersoy ve Tehci, 2023: 360; Talep, 2023:2; Krejnus vd., 2023: 1; Yuan vd., 2023: 599; Toolo vd., 2023: 1302; Ahmad ve Nana Khurizan, 2024: 1; Zubir vd., 2024: 1; Pai vd., 2024: 284; Mergoni vd., 2025: 389).

Sağlık alanında VZA yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiş çalışmalara literatürde rastlamak mümkündür (Kutlar ve Salamov, 2018: 65; Pereira vd., 2021: 1; Chiu vd., 2022: 1; Miszczynska ve Miszczyński, 2022: 2743; Mbau vd., 2023: 205; Ersoy ve Küsbeci, 2023: 332;; Macedo vd., 2025: 1).

Literatürde OECD ülkelerinin sağlık etkinlik değerlendirmesinin yapıldığı bazı çalışmalar bulunmaktadır (Samut ve Cafrı, 2016: 113; Lee ve Kim, 2018: 1; Mitropoulos, 2021: 857; Gavurova vd., 2021: 1; Selamzade vd., 2023: 15695; Sevim, vd., 2024: 376; Dlouhý ve Havlík, 2024: 1).

Bu çalışmada OECD ülkelerin sağlık etkinliklerinin ve sağlık hizmetleri memnuniyet etkinliklerinin ölçülmesi amaçlanmıştır. Çalışmada girdi odaklı CCR VZA modeli ve SE-CCR VZA modeli kullanılarak etkinlik ölçümleri gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın geri kalanı ise, şu şekilde dizayn edilmiştir. Çalışmanın. İkinci bölümünde çalışmada kullanılan yöntem ve çalışmanın veri seti açıklanmıştır. Üçüncü kısımda ise çalışmanın bulguları yer almaktadır. Dördüncü yani sonuç kısmında ise çalışmanın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

YÖNTEM VE VERİLER

Araştırmada OECD ülkelerinin etkinlik değerlendirmesini yapmak için girdi odaklı CCR VZA modeli kullanılmıştır. Girdi odaklı CCR VZA modeli sonuçlarına göre, etkin olduğu tespit edilen karar verme birimlerinin etkinlik skoru puanı "1", yani %100'dür. Etkin çıkan ülkelerin kendi aralarında sıralamalarını belirmemek için ise girdi odaklı SE-CCR VZA modeli kullanılmıştır.

Çalışmada OECD ülkelerin memnuniyete bağlı olarak etkinlik ölçümlerini gerçekleştirmek için Model 1 de bulunan girdi ve çıktı değişkenlerinden yararlanılmıştır. OECD ülkelerinin sağlık etkinlik ölçümlerini yapmak için ise Model 2'de bulunan girdi ve çıktı değişkenleri kullanılmıştır.
Araştırmada VZA etkinlik analizleri EMS 1.3.0 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

1. Veri Zarflama Analizi Yöntemi

Veri Zarflama Analizi yöntemi, Farrell'in (1957) çalışmasına dayanarak 1978 yılında Charnes, Cooper ve Rhodes (Charnes vd., 1978: 429-444) tarafından sabit ölçek getirisi varsayımını temel alan CCR modeli ile geliştirilmiştir. 1984 yılında Banker, Charnes ve Cooper (Banker vd., 1984: 1078-1092) CCR modeline ek olarak değişken ölçek getirisi varsayımını temel alan BCC modelini geliştirmiştir (Özkan ve Özcan, 2018: 489-490; Selamzade vd., 2025:164).

Parametrik olmayan bir teknik olan VZA yöntemi, özellikle birden fazla kesin girdinin birden fazla kesin çıktı üretmek için kullanıldığı durumlarda, performans değerlendirme literatüründe çok önemli bir rol oynamaktadır (Hatami-Marbini ve Arabmaldar, 2021:605).

Bu çalışmada kullanılan girdi odaklı klasik CCR VZA modeli (Cooper vd., 2011: 9; Xu ve Quenniche, 2012: 579, Doğan, 2015:194 ; Ersoy ve Tehci, 2024:46; Ersoy vd., 2025:4) ve girdi odaklı Süper Etkinlik (SE) CCR VZA modeli (Seiford ve Zhu, 1999: 175; Xu ve Quenniche, 2012: 580, Doğan, 2015:194 ; Ersoy ve Tehci, 2024:146; Ersoy vd., 2025:4) Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1: Girdi Odaklı CCR Model ve SE-CCR Model

Girdi Odaklı Klasik CCR Model	**Girdi Odaklı SE-CCR Model**
$\min \theta_t$	$\min \theta_t$
$s.t.$	$s.t.$
$\sum_{j=1}^{n} \lambda_j x_{ij} \le \theta_t x_{it}, \ \ i = 1,...,m$	$\sum_{\substack{j=1 \\ j \neq t}}^{n} \lambda_j x_{ij} \le \theta_t x_{it}, \ \ i = 1,...,m$
$\sum_{j=1}^{n} \lambda_j y_{rj} \ge y_{rt}, \ \ r = 1,...,s$	$\sum_{\substack{j=1 \\ j \neq t}}^{n} \lambda_j y_{rj} \ge y_{rt}, \ \ r = 1,...,s$
$\lambda_j \ge 0, \ \ j = 1,...,n$ (1)	$\lambda_j \ge 0, \ \ j = 1,...,n$ (2)

2. Veriler ve Değişkenler

Çalışmada kullanılan girdi ve çıktı değişkenlerine ait veriler Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı 2023 yılı Sağlık istatistikleri Yıllığı raporundan elde edilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2025: 1-290). Bu raporda Türkiye'ye ait veriler genel olarak 2023 yılına aittir. Diğer ülke verileri ise 2022 yılına veya en yakın yıla aittir. Söz konusu raporda yer alan veriler OECD Health Data 2024, EUROSAT veri tabanından ve diğer kurumlardan elde edilmiştir. Çalışmada kullanılan girdi ve çıktı değişkenleri literatürde daha önce yapılmış çalışmalardan yararlanılarak belirlenmiştir. Çalışmada kullanılan girdi ve çıktı değişkenleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Girdi ve Çıktı Değişkenleri

Girdiler	Çıktılar
Hekim sayısı – 100000 kişiye düşen toplam hekim sayısı	Memnuniyet Oranı – sağlık hizmetlerinden memnuniyet oranı (%)
Hemşire ve Ebe sayısı - 100000 kişiye düşen toplam hemşire ve ebe sayısı	MR Cihazı Görüntüleme Sayısı – MR cihazı başına düşen görüntüleme sayısı
Yatak Sayısı – 10000 kişiye düşen hastane yatağı sayısı	
Sağlık Harcaması – kişi başı toplam cari sağlık harcaması (ABD $)	
MR Cihazı Sayısı – 1000000 kişiye düşen MR cihazı sayısı	

Araştırmada iki ayrı veri seti kullanılarak Veri Zarflama Analizi gerçekleştirilmiştir. Model 1'de girdi değişkenleri olarak "hekim sayısı", "ebe ve hemşire sayısı", "yatak sayısı", "sağlık harcaması", çıktı değişkeni olarak "memnuniyet oranı kullanılmıştır. Model 2'de ise girdi değişkenlerine ek olarak "MR cihazı sayısı" ve çıktı değişkenine ek olarak "MR cihazı görüntüleme sayısı" kullanılmıştır. Model 1 ve Model 2'de kullanılan girdi ve çıktı verilerinin istatistikleri Tablo 3'de sunulmuştur. Tablo 3'de MR (Manyetik Rezonans), Max (Maksimum), Min (Minimum), Ort (Ortalama) ve SS (Standart Sapma)'yi ifade etmektedir.

Tablo 3: Girdi ve Çıktı Değişkenlerine İlişkin İstatistikler

Model 1

	Girdiler				Çıktı
	Hekim Sayısı	Hemşire ve Ebe Sayısı	Yatak Sayısı	Sağlık Harcaması	Memnuniyet Oranı
Max	661	1880	128.4	12742	92
Min	239	361	19.3	3000	44
Ort	378.7	968.1	47.4	5614.9	69.2
SS	90.5	384.5	26.3	2294.9	12.8

Model 2

	Girdiler					Çıktılar	
	Hekim Sayısı	Hemşire ve Ebe Sayısı	Yatak Sayısı	Sağlık Harcaması	MR Cihazı Sayısı	Memnuniyet Oranı	MR Cihazı Görüntüleme Sayısı
Max	661	1880	128.4	12742	57.4	92	18898
Min	239	361	19.3	3000	5.4	44	1349
Ort	378.7	968.1	47.4	5614.9	20.7	69.2	5565.9
SS	90.5	384.5	26.3	2294.9	12.1	12.8	3375.7

BULGULAR

CCR VZA ve SE-CCR VZA modelleri ile gerçekleştirilen etkinlik analizi sonuçları Tablo 4'de gösterilmiştir.

Tablo 4: Model 1 ve Model 2 için CCR ve SE-CCR Etkinlik Skorları

No.	Ülkeler	Model 1		Model 2	
		CCR	SE-CCR	CCR	SE-CCR
1	Yunanistan	0.671	0.671	0.671	0.671
2	Avusturya	0.560	0.560	0.560	0.560
3	Norveç	0.757	0.757	0.757	0.757
4	Almanya	0.625	0.625	0.625	0.625
5	Danimarka	1.000	1.010	1.000	1.137
6	İsviçre	0.827	0.827	0.827	0.827
7	Litvanya	0.671	0.671	0.671	0.671
8	İzlanda	0.805	0.805	0.805	0.805
9	İspanya	0.874	0.874	0.874	0.874
10	Çek Cumhuriyeti	0.814	0.814	0.817	0.817
11	İtalya	0.769	0.769	0.769	0.769
12	Avustralya	0.720	0.720	0.723	0.723
13	Hollanda	1.000	1.084	1.000	1.084
14	Slovakya	0.940	0.940	0.941	0.941
15	Finlandiya	0.879	0.879	0.879	0.879
16	Belçika	0.900	0.900	1.000	1.031
17	İsrail	1.000	1.122	1.000	1.585
18	Estonya	0.999	0.999	0.999	0.999
19	Macaristan	0.719	0.719	1.000	1.025
20	Polanya	0.815	0.815	0.815	0.815
21	Letonya	0.949	0.949	0.949	0.949
22	Slovenya	0.761	0.761	0.761	0.761
23	Fransa	0.830	0.830	0.830	0.830
24	Birleşik Krallık	0.988	0.988	1.000	1.051
25	Şili	0.917	0.917	0.917	0.917
26	Lüksemburg	1.000	1.039	1.000	1.043
27	Kanada	0.828	0.828	0.849	0.849
28	Amerika Birleşik Devletleri	1.000	1.098	1.000	1.098
29	Japonya	1.000	1.012	1.000	1.012
30	Güney Kore	1.000	1.005	1.000	1.006
31	Türkiye	1.000	1.346	1.000	3.007
	Ortalama	0.859	0.882	0.872	0.972

Tablo 4 incelendiğinde Model 1 ile gerçekleştirilen etkinlik analizleri sonucunda sekiz ülkenin (Danimarka, Hollanda, İsrail, Lüksemburg, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, Güney Kore, Türkiye) etkin olduğu yani etkinlik skorunun "1" olduğu anlaşılmaktadır. Model 1'de etkin çıkan ülkelerin kendi aralarında sıralamasının yapılması için SE-CCR etkinlik skorlarına bakılması gerekmektedir. Bu sonuçlara göre 1.346 etkinlik skoru ile Türkiye birinci sırada yer alırken, Güney Kore 1.005 etkinlik skoru ile 8. Sırada yer almaktadır.

Model 2'de kullanılan girdi ve çıktı değişkenleri ile yapılan etkinlik analizleri sonuçlarına göre Model 1'de etkin çıkan bütün ülkeler Model 2'de de etkin çıkmıştır. Ayrıca Model 2'de Belçika, Macaristan ve Birleşik Krallık olmak üzere üç ülke daha etkin çıkarak, toplam 11 ülke etkin bulunmuştur. Yine benzer şekilde Model 1'de olduğu gibi etkin ülkelerin kendi aralarında sıralamaları için SE-CCR sonuçlarına bakılmalıdır. Model 2 analizleri sonucunda elde edilen SE-CCR etkinlik skorlarına göre 3.007 etkinlik skoru ile Türkiye birinci sırada yer alırken, Güney Kore 1.006 etkinlik skoru ile 11. sırada yer almaktadır.

Tablo 4'ün genel bir değerlendirmesi yapılacak olursa CCR analizi sonuçlarında etkin çıkan ülkelerin hepsi SE-CCR analizi sonuçlarında da etkin çıkmıştır. Model 1 ve Model 2'de etkin çıkmayan ülkelerin etkinlik skorlarının Slovakya ve Kanada dışında diğer ülkelerde aynı kaldığı görülmektedir. Diğer bir önemli çıkarım ise Model 1'de etkin olmayan fakat Model 2'de etkin olan Belçika, Macaristan ve Birleşik Krallığın kendi aralarında öncelik sıralamasının değişmediği görülmektedir. Etkinlik skorlarına göre bu sıralama Model 1 ve Model 2'de sırasıyla Birleşik Krallık, Belçika ve Macaristan şeklindedir.

SONUÇ

Hızla değişen dünya koşulları ve küresel rekabet ortamı göz önüne alındığında OECD ülkelerinin sağlık etkinliklerini sürekli olarak değerlendirmeleri gerekmektedir. Literatüre göre OECD ülkelerinin sağlık etkinlik değerlendirmesini için VZA yönteminin yaygın bir şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada OECD ülkelerin sağlık etkinlikleri ve sağlık hizmetleri memnuniyet etkinlikleri girdi odaklı CCR VZA modeli ve girdi odaklı SE-CCR VZA modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada girdi ve çıktı değişkenleri sayısı farklılaştırılarak iki farklı Model ile etkinlik analizleri gerçekleştirilmiştir.

Model 1 ile yapılan VZA analizleri etkinlik skorlarına göre sekiz ülke etkin bulunmuştur. Model 2 ile yapılan VZA analizleri etkinlik skorlarına göre ise on bir ülke etkin çıkmıştır. Her iki analiz sonucuna göre etkin ülkelerin kendi aralarında etkinlik sıralamasını yapmak için SE-CCR VZA modeli etkinlik analiz skorlarından yararlanılmıştır. Model 1 ve Model 2 etkinlik skorları sonuçlarına göre Türkiye birinci sırada yer alarak en etkin ülke çıkmıştır. Benzer şekilde Güney Kore her iki modelde de etkin ülkeler arasında en son sırada yer almaktadır.

Araştırma sonuçlarının genel bir değerlendirmesi yapıldığında etkin çıkmayan ülkelerin etkin ülkeleri referans almaları gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ülkelerin sağlık politikalarını yeniden gözden geçirmeleri gerektiğini, sağlık çalışanlarını ve sağlık ekipmanlarını daha verimli kullanmaları gerektiğini söylemek mümkündür. Diğer bir önemli husus ise sağlık hizmetleri kalitesinin artırılarak sağlıkta memnuniyet odaklı hizmet sağlamanın önemi daha iyi anlaşılmalıdır. Araştırma sonuçlarının ülkelerin sağlık politika yapıcılarına, sağlık sektör çalışanlarına ve sağlık sektör yöneticilerine kılavuz niteliği taşıyabileceği düşünülmektedir.

Çalışmada kullanılan VZA yöntemi ile göreceli etkinlik ölçüldüğü dikkate alınmalıdır. Bundan dolayı etkin karar verme birimleri göreceli olarak etkindir.

Diğer birçok çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da bir takım kısıtları bulunmaktadır. Çalışmada kullanılan verilerin geneli 2022 yılına veya en yakın yıla aittir. Diğer bir kısıt ise araştırmaya uygun girdi ve çıktı verilerine ulaşılabilen 31 OECD ülkesinin dahil edilmesidir. Başka bir kısıt ise çalışmanın sadece OECD ülkeleri ile sınırlı kalması diğer dünya ülkelerini kapsamamış olmasıdır. Çalışmanın bir başka kısıtı ise, girdi odaklı VZA modellerinin kullanılmış olmasıdır.

Bu çalışma OECD ülkelerinin sağlık etkinliklerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda farklı ülkeler kullanılarak analizler gerçekleştirilebilir. Daha kapsamlı etkinlik değerlendirme çalışmaları yeni girdi ve/veya çıktı değişkenleri eklenerek gerçekleştirilebilir. Ayrıca ilerde VZA yöntemi ile Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri birlikte kullanılarak çalışmalar gerçekleştirilebilir.

REFERANSLAR

Ahmad, A. M., ve Nana Khurizan, N. S. (2024). Data Envelopment Analysis and Higher Education: A Systematic Review of the 2018–2022 Literature and Bibliometric Analysis of the Past 30 Years of Literature. Sage Open, 14(3). https://doi.org/10.1177/21582440241271153

Ba, Y., ve Luo, Z. (2025). Efficiency and equity of resource allocation in healthcare services using DEA and concentration indices: evidence from the traditional medicine hospital in Gansu Province, China.Front. Public Health 13:1674348. https://doi.org/10.3389/fpubh.2025.1674348

Banker, R.D., Charnes, A., ve Cooper, W.W. (1984). Some models for estimating technical and scale inefficiencies in data envelopment analysis. Management Science, 30(9), 1078-1092. https://doi.org/10.1287/mnsc.30.9.1078

Chiu, C-M., Chen, M-S., Lin, C-S., Lin, W-Y., ve Lang, H-C. (2022). Evaluating The Comparative Efficiency of Medical Centers in Taiwan: A Dynamic Data Envelopment Analysis Application. BMC Health Services Research, 22, 1-11. https://doi.org/10.1186/s12913-022-07869-8

Charnes, A., Cooper, W.W. ve Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. European Journal of Operational Research, 2(6), 429-444. https://doi.org/10.1016/0377-2217(78)90138-8

Cooper, W.W., Seiford, L.M., ve Zhu, J. (2011). Data envelopment analysis: History, models, and interpretations. In W. Cooper, L. Seiford, & J. Zhu (Eds.), Handbook on data envelopment analysis (pp.1-39). New York, NY: Springer.

Derici, S., ve Atalay, E. (2018). Veri Zarflama Analizi (Vza) İle Türkiye'deki Zincir Tekno(Loji) Market Mağazalarının Etkinlik Ölçümü. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 22(3), 1387-1399.

Dlouhý, M., ve Havlík, P. (2024). Efficiency evaluation of 28 health systems by MCDA and DEA. Health Economics Review, 14, 59. https://doi.org/10.1186/s13561-024-00538-y

Doğan, N.Ö. (2015). VZA Süper Etkinlik Modelleri ile Etkinlik Ölçümü: Kapadokya'da Faaliyet Gösteren Balon İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 29(1), 187-203.

Ersoy, T.H., ve Küsbeci, P. (2023). Performance Evaluation of Public Hospitals with Data Envelopment Analysis (DEA) Method. The Journal of International Scientific Researches, 8(3), 332-351. https://doi.org/10.23834/isrjournal.1328311

Ersoy, Y., ve Tehci, A. (2023). Efficiency evaluation of energy companies with Data Envelopment Analysis. The Journal of International Scientific Researches, 8(3), https://doi.org/10.23834/isrjournal.1331147

Ersoy, Y., ve Tehci, A. (2024). Efficiency Measurement in Construction Industry Sector using Data Envelopment Analysis Method. Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi, 13, 44-50. https://doi.org/10.58627/dpuiibf.1489173

Ersoy, Y., Tehci, A. ve Selamzade, F. (2025). Efficiency Measurement of Artificial Intelligence: A research on Companies in Turkiye. Denetişim, 32, 1-9. https://doi.org/10.58348/denetisim.1520416

Färe, R. ve Zelenyuk, V. (2021). Sequential data envelopment analysis. Annals of Operations Research, 300, 307-312. https://doi.org/10.1007/s10479-020-03924-x

Farrell, M. J. (1957). The Measurement of Productive Efficiency, Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General), 120(3), 253–290. https://doi.org/10.2307/2343100

Gavurova, B., Kocisova, K., ve Sopko, J. (2021). Health system efficiency in OECD countries: dynamic network DEA approach. Health Econ Rev 11(40), 1-25. https://doi.org/10.1186/s13561-021-00337-9

Hatami-Marbini, A., ve Arabmaldar, A. (2021). Robustness of Farrell cost efficiency measurement under data perturbations: Evidence from a US manufacturing application. European Journal of Operational Research, 295(2), 604-620. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2021.03.019

Krejnus, M., Stofkova, J., Stofkova, K.P., ve Binasova, V. (2023). The Use of the DEA Method for Measuring the Efficiency of Electronic Public Administration as Part of the Digitization of the Economy and Society. Applied Sciences, 13(6), 1-24. https://doi.org/10.3390/app13063672

Kutlar, A., ve Salamov, F. (2018). Azerbaycan Bölge Kamu Hastanelerinin Veri Zarflama Analizi ile Etkinliklerinin Değerlendirilmesi. Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2), 65-75.

Lee, S., ve, Kim, C. (2018). Estimation of Association between Healthcare System Efficiency and Policy Factors for Public Health. Applied Sciences, 8(12), 1-11. https://doi.org/10.3390/app8122674

Macedo, M.M.P., Silva, A.M., ve Silva, A. (2025). Accounting for Efficiency: Productivity Assessment of Merged Hospitals in Portugal Using DEA–Malmquist Analysis. World, 6(2), https://doi.org/10.3390/world6020069

Mbau, R., Musiega, A., Nyawira, L., Tsofa, B., Mulwa, A., Molyneux, S., Maina, I., Normand, C., Hanson, K., ve Barasa, E. (2023). Analysing the Efficiency of Health Systems: A Systematic Review of the Literature. Appl Health Econ Health Policy 21, 205–224. https://doi.org/10.1007/s40258-022-00785-2

Miszczynska, K., ve Miszczyński, P.M. (2022). Measuring the efficiency of the healthcare sector in Poland – a window-DEA evaluation. International Journal of Productivity and Performance Management, 71(7), 2743–2770. https://doi.org/10.1108/IJPPM-06-2020-0276

Mitropoulos, P. (2021). Production and quality performance of healthcare services in EU countries during the economic crisis. Operational Research, 21, 857–873. https://doi.org/10.1007/s12351-019-00483-3

Mergoni, A., Emrouznejad, A., ve De Witte, K. (2025). Fifty years of Data Envelopment Analysis, European Journal of Operational Research, 326(3), 389-412. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2024.12.049

Mitakos, A., ve Mpogiatzidis, P. (2024). Adapting Efficiency Analysis in Health Systems: A Scoping Review of Data Envelopment Analysis Applications During the COVID-19 Pandemic. Journal of Market Access & Health Policy, 12(4), 306-316.https://doi.org/10.3390/jmahp12040024

Özkan, M., ve Özcan, A. (2018). Veri Zarflama Analizi (VZA) ile seçilmiş göstergeler üzerinden bir değerlendirme: OECD performans incelemesi. Yönetim Bilimleri Dergisi, 16(32), 485-508.

Pai, D.R., Pakdil, F., ve Azadeh-Fard, N. (2024). Applications of data envelopment analysis in acute care hospitals: a systematic literature review, 1984–2022. Health Care Management Science 27, 284–312. https://doi.org/10.1007/s10729-024-09669-4

Panwar, A., Olfati, M., Pant, M., ve Snasel, V. (2022). A Review on the 40 Years of Existence of Data Envelopment Analysis Models: Historic Development and Current Trends. Archives of Computational Methods in Engineering, 29, 5397–5426 (2022). https://doi.org/10.1007/s11831-022-09770-3

Pereira, M.A., Ferreira, D.C., Figueira, J.R., ve Marques, R.C. (2021). Measuring The Efficiency of the Portuguese Public Hospitals: A Value Modelled Network Data Envelopment Analysis with Simulation. Expert Systems with Applications, 181, 1-14. https://doi.org/10.1016/j.eswa.2021.115169

Samut, P.K, ve Cafrı., R. (2016). Analysis of the Efficiency Determinants of Health Systems in OECD Countries by DEA and Panel Tobit. Social Indicators Research, 129(1), 113–132. https://www.jstor.org/stable/48715278

Sarı, E.B. (2018). Organize sanayi bölgelerinin etkinliklerinin veri zarflama analizi ile değerlendirilmesi. Ekonomi Bilimleri Dergisi, 10(2), 17-32.

Seiford, L.M., ve Zhu, J. (1999). Infeasibility of Super-Efficiency Data Envelopment Analysis Models. INFOR: Information Systems and Operational Research, 37(2), 174–187. https://doi.org/10.1080/03155986.1999.11732379

Selamzade, F. (2020). Azerbaycan otel işletmelerinin etkinlik analizi. KAÜİİBFD, 11(22), 864-890. https://doi.org/10.36543/kauiibfd.2020.037

Selamzade, F., Ersoy, Y., ve Tehci, A. (2025). CO2 Emission Efficiency Measurement: Green Logistics Perspective. Verimlilik Dergisi, Özel Sayı, 161-170. https://doi.org/10.51551/verimlilik.1525575

Selamzade, F., Ersoy, Y., Ozdemir, Y., ve Celik, M.Y. (2023). Health Efficiency Measurement of OECD Countries Against the COVID-19 Pandemic by Using DEA and MCDM Methods. Arabian Journal for Science and Engineering 48, 15695–15712. https://doi.org/10.1007/s13369-023-08114-

Sevim F., Şenol O., ve Akbulut F. (2024). Evaluation of the Efficiency of Long-Term Care Services in OECD Countries by DEA Method. Journal of Midwifery and Health Sciences, 7(2):376-387. https://doi.org/10.62425/esbder.1509324

Talep, M. (2023). Modelling environmental energy efficiency in the presence of carbon emissions: Modified oriented efficiency measures under polluting technology of data envelopment analysis. Journal of Cleaner Production, 414, 1-15. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.137743

T.C. Sağlık Bakanlığı. (2025). Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2023. https://www.tdb.org.tr/tdb/v2/istatistikler/2023/2023_SB_SIY.pdf adresinden 8 Aralık 2025 tarihinde alınmıştır.

Toolo, M. Tone, K., ve Izadikhah, M. (2023). Selecting slacks-based data envelopment analysis models. European Journal of Operational Research, 308(3), 1302-1318. https://doi.org/10.1016/j.ejor.2022.12.032

Wang, R., Wang, Q., ve Yao, S. (2021). Evaluation and difference analysis of regional energy efficiency in China under the carbon neutrality targets: Insights from DEA and Theil models. Journal of Environmental Management, 293, 1-9. https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112958

Xu, B., ve Ouenniche J (2012) A Data Envelopment Analysis-Based Framework for the Relative Performance Evaluation of Competing Crude Oil Prices Volatility Forecasting Models. Energy Economics, 34(2):576-583. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2011.12.005.

Yuan, S., Li, C., Wang, M., Wu, H., ve Chang, L. (2023). A way toward green economic growth: Role of energy efficiency and fiscal incentive in China

Economic Analysis and Policy, 79, 599-609. https://doi.org/10.1016/j.eap.2023.06.004

Zubir MZ, Noor AA, Mohd Rizal AM, Harith AA, Abas M Ihsanuddin, Zakaria Z, ve Anwar Fazal, A.B. (2024) Approach in inputs & outputs selection of Data Envelopment Analysis (DEA) efficiency measurement in hospitals: A systematic review. PLoS ONE 19(8): e0293694. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0293694

Kötülük ve Elemlere Karşı İki Teodise: Kâdî Abdülcebbâr'ın İvaz Teorisi ile Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışının Mukayesesi

Zülkif ÖZER[1]
Zeynep ŞEREN[2]
Berat SARIKAYA[3]

[1] Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Öğrencisi. zulkifozere@gmail.com ORCİD:0009-0004-0058-9502
[2] Gümüşhane Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Doktora Öğrencisi. pedaliza07@yandex.com ORCİD: 0000-0003-1253-730X
[3] Doç. Dr.; Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. beratsarikaya@hotmail.com ORCID:0000-0002-3308-6184

ÖZET

İnsanın dünya hayatında karşılaştığı acı ve ızdıraplar ve bunların yaratıcı ile bağlantısı her zaman dini düşüncenin temel konuları arasında yer almıştır. Mutlak adil olan Allah'ın adaleti ile bu tür hadiselerin nasıl bağdaştırılabileceği de kelam disiplinini meşgul etmiş ve tarih boyunca tartışmalara sebep olmuştur. Hayat, kimi insanlara, hiçbir kusurları olmamasına rağmen, diğerlerinden çok daha fazla acı ve zorluk yaşatır. İşte bu duruma bir çözüm bulma adına Kelâm'da "dünyadaki elemler karşılığında ahirette verilecek mükâfat veya hak ediş" anlamında Mu'tezilî düşüncede ivaz teorisi geliştirilmiştir. Bu teori, Mu'tezile'deki adalet ve insan iradesi anlayışı çerçevesinde ortaya çıkan özgün bir yaklaşımdır. Mu'tezile'nin özellikle adalet kavramına yüklediği anlam ivaz teorisinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Teoriye göre insanın kendi iradesi sonucu gerçekleşmeyen ve hak edildiği düşünülmeyen elem verici hadiselerin karşılığını vermek adaletinin gereği olarak Allah'a vaciptir. Bu düşünce, bir yandan mağdur olan kişinin hakkını korurken, bir yandan da bu hakkı insana vermekle Allah'ın adaletinin yerine geldiği inancına dayanır. Buna karşılık Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Allah'ın fiillerinin sadece hikmet ve maslahat esasına dayanması gerektiğini savunurken Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1025) ivaz teorisini reddetmiştir. Ona göre ivaz teorisi ile Allah'ın fiillerine zorunluluk yüklenmektedir. Bu durum ise O'nun mutlak irade ve kudretini sınırlamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Kâdî Abdülcebbâr'ın "ivaz" teorisi ile İmam Mâtürîdî'nin bu anlayışa muhalefetini, Allah'ın adaletinin O'nun mutlak irade ve kudretiyle olan ilişkisi bağlamında ele almaktır.

Anahtar Kelimeler - Kelâm, İvaz, Vücub, Adalet, Mu'tezile, Mâtürîdî.

GİRİŞ

İvaz kelimesi, عوض kökünden türemiş bir isim olup sözlükte "bir şeyin yerine karşılık olarak gelen şey", "bedel" ve "karşılık" anlamlarına gelmektedir. Kelimenin çoğulu أعواض'dır ve (bedel) kelimesiyle eş anlamda kullanılır.(İbn Manzûr, 1414/1993, C.7. s. 192; Zebîdî, 1424, s. 106) Terim olarak ise "dünyada yaşanan üzüntü ve acılara karşılık ahirette ödenecek bedel" olarak tanımlanmıştır. (Topaloğlu & Çelebi, 2017, s. 171)

İvaz, sarf, nahiv, kelam, fıkıh ve modern hukuk alanlarında kullanılan disiplinler arası bir terimdir. Bütün bu ilim dallarındaki terimsel kullanımlarında sözlük anlamı olan "karşılık" ve "bedel" anlamları esas alınmıştır. (Akçay, 2019, s. 308) Buna bağlı olarak ivaz, sarf ilminde

"kelimede hazfedilen harfin yerine, aynı kelimenin başka bir yerinde gelen harftir." Nahiv ilminde ise "sözü kolaylaştırmak (tahfîf) ve kısaltmak (îcâz) amacıyla zikredilmesi mutat olan kelime veya cümlenin yerine getirilen hareke ya da kelimedir." şeklinde tanımlanmıştır. (Akçay, 2019, s. 313) Hukuk dilinde iki tarafa borç yükleyen akidlerde hem akdin konusunu hem de ona karşılık ödenecek bedeli (Aybakan, 2001, s. 488) ifade ederken kelam ilminde, "övgüye lâyık olmayan, ancak hak edilen menfaat" diye tanımlanır. (Çelebi, 2001, s. 488)

İvaz kavramı Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamakla birlikte hadislerde sözlük anlamında olduğu gibi "mal karşılığında ödenen bedel" (Tirmizî, 1395/1975, s. 730) ve terim anlamına uygun olacak şekilde "dünyadaki hastalık veya musibetler karşılığında âhirette müminlere verilecek mükâfat" (Buhârî, 1422, s. 116) anlamlarında kullanılmıştır. Müfessirlerin de insanların dünya ve ahirette hak edecekleri karşılığı ifade eden ayetlerin yorumlarında ivaz kelimesini kullandıkları görülmektedir. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.3 s. 139, 255; C.8 s. 634)

[4] Tanımların neticesinde ivaz teriminin ceza (ikab)'dan farklı bir anlamda kullanıldığı görülmektedir. Zira ceza (ikab), "yapılan kötü işlerin ardından gelen ceza" şeklinde tarif edilmiştir. (Üzüm, 2000, s. 13)

Tanımlardan da anlaşılacağı üzere ivaz genel olarak "bedel, karşılık, yerine konulan şey" anlamlarında olmakla birlikte kelam literatüründe bu anlamlar biraz daha kısıtlandırılarak "insanın kendi iradesinin etkisi olmaksızın gerçekleşip bundan olumsuz şekilde etkilenen kimselere verilen karşılık" şeklinde değerlendirilmiştir.

1. Kâdî Abdülcebbâr'ın İvaz Teorisi: Adaletin Zorunlu Kıldığı Bir Telafi Mekanizması

İvaz teorisini Allah'ın adaleti ile ilişkilendirmek suretiyle kelam disiplini içerisine yerleştiren ekol Mu'tezile'dir. Lügat ve terim anlamlarıyla ivaz, taraflar arasında meydana gelen bir karşılık verme fiilidir. Dolaysıyla ivaz, adalet kavramı ile yakın bir ilişkiye sahiptir. Adalet, Arapça'da zulmün karşıtı anlamına gelen "adele- ya'dilü- adlen kelimesinin mastarı olan "adl" kökünden türemiştir. (İbn Manzûr, 1414/1993, C.11. ss. 430-431) Kâdî Abdülcebbâr'a göre "adl" ile fiil kastedildiğinde "başkasının hakkını tam olarak vermek ve başkasına ait olanı da ondan almak", fail kastedildiğinde ise mübalağa anlamında kullanılır. Allah adil olarak nitelendirildiğinden O'nun asla çirkin fiil işlemediği, çirkin işleri tercih etmediği, kendisine vacip[5] olan şeyleri ihlâl etmediği ve yaptıklarının tümünün hasen olduğu kastedilmiş olur. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 301) Çünkü Allah,

[5] Kâdî Abdülcebbâr vacibi "ihlâli doğrudan yerilmeye müstahak olmayı gerektiren veya bu hususta etkili olan şeydir" şeklinde tanımlamaktadır. ((Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 41)

çirkin fiilin çirkinliğini bilmekte olup ondan müstağnîdir ve bundan müstağnî olduğunu da bilmektedir. Durumu bu şekilde olanın, hiçbir şekilde çirkin olanı tercih etmesi söz konusu olamaz. (Kadî Abdülcebbâr, 1416-1996, s. 302)

1.1. Adalet ve Vücûb: İlahî Fiillerin Ahlaki Zemini

Mu'tezile, adaletini yerine getirme hususunda Allah'a vücûbiyyet isnat etmiştir. Onların Allah hakkında kullandığı vücûb lafzı esasında ahlak alanıyla ilişkilidir. Buna göre varlıklar tabiatlarında olan değer ilkeleri ile hareket etmeleri gerekmektedir. Ahlaklı olabilmenin şartı Allah da dahil olmak üzere tüm faillerin bu ilkelere göre hareket etmeleridir. (Akman, 2022, s. 270) Adil olarak nitelenen tüm varlıklar ki bu yaratıcı kudret dahi olsa üzerine atılı olan tüm sorumlulukları yerine getirmek zorundadır. Bu görüşlerinden hareketle, Kâdî'ye göre adil olmanın en temel unsurlarından biri, bilgili olmaktır. Kısaca bilgi sahibi olmayanın adil olma imkânı yoktur. Bir diğer ifade ile bilgi sahibi olmayanın zulmetmesi kaçınılmazdır. Netice itibariyle adaletli olmanın iki temel unsuru vardır. Birincisi tabiatlarında var olan ahlaki ilkeler ile hareket etmek. Diğeri ise bilgi sahibi olmaktır.

1.2. İvazın Mahiyeti, Sürekliliği ve Faili

İvaz teorisi Mu'tezilî düşüncedeki beş temel esasın içerisinde yer alan adalet ilkesi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Kâdî, ivazı "tâzim ve iclâl tarîki ile hak edilmeyen her türlü menfaat" olarak tanımlamıştır. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 494) Ona göre adaletinin bir gereği olarak Allah'a kişinin mükellef olup olmamasına bakılmaksızın hak edene ivazı vermesi vaciptir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 485) Burada ivazın vücûbiyetindeki temel gerekçe acının Allah'ın emri ile vuku bulduğu görüşüdür. (Kadî Abdülcebbâr, 1382/1962, s. 452) Kâdî'ye göre Allah'ın insana elem verip onu hasta etmesi o insanın mutlaka salahı ve menfaati içindir. Aksi takdirde Allah, kendine vacip olanı ihlal edici bir hale düşerdi. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 133) Ona göre salah olan insan için faydalı şeylerdir. İnsana acı da verse neticesinde fayda veren şeylerin yaratılması mümkündür. Ancak böylece insana acı veren elemler kötü olmaktan kurtulabilir.

Kâdî, insanlar arasında meydana gelen ahlaki ve hukuki işleri Allah'ın adalet ilkesi ile düzenlediğini ifade etmiş ve bunu da intisâf kavramı ile açıklamıştır. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 504-505) İntisâf ise, karşılığın tam olarak alınması, her iki tarafa eşit muamele edilmesidir. (İbn Manzûr, 1414/1993, C.9. s. 332) Böylece bu teori ile dünyada hak etmeden acı ve ıstırap yaşayıp vefat eden mükellef olmayan kimselerin bu durumları telafi edilmiş olmaktadır. Aksi durum düşünüldüğünde yani yaşadıkları sebebiyle ivaz verilmediği takdirde bu kendilerine açıkça zulüm olur.

Kâdî'ye göre ivaz, sadece ahiret hayatı için söz konusu olmayıp dünya hayatı için de geçerli olan bir karşılık verme sistemidir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 498) Yine ivaz, insanın dünya hayatında alışık olduğu ve faydalanmayı adet haline getirdiği şeylerle aynı cinsten olabileceği gibi Allah'ın ivazı hak edenlerin istek ve arzularını başka menfaatlere çevirerek değiştirmesi de mümkündür. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 500) İvazın dünya hayatında da olabileceği görüşü ile Kâdî'nin bu terimi daha geniş bir anlamda kullandığı görülmektedir. Çünkü ivazın genel kabulü ahiretteki karşılık iken, ona göre bu karşılık dünya hayatında da meydana gelebilmektedir.

1.2.1. İvaz-Sevap İlişkisi

Bir karşılık, ödül veya mükâfat olması açısından ivaz ile benzer anlamlarda kullanılan sevap arasında ayrım yapma ihtiyacı vardır. Kâdî'ye göre ivaz da sevap gibi menfaat sağlayan bir karşılıktır. Ancak sevap miktar bakımından ivazdan daha fazladır. Bununla birlikte sevap, övgü ve onur gerektirmesi özelliği ile de ivazdan ayrılmaktadır. İvaz ile sevabı birbirinden ayıran diğer bir sebep ise, sevabın insanın arzu ederek yaptığı güzel işlerin karşılığı, ivazın ise onun arzusu hilafına gerçekleşmesidir. (Kadî Abdülcebbâr, 1382/1962, ss. 505-507)

1.2.2. İvaz-Zulüm İlişkisi

İvaz meselesinde değerlendirilmesi gereken kavramlardan bir tanesi de zulüm olgusudur. Çünkü ivaz, bir şekilde karşılık veya bedel olması sebebiyle bunların gerçekleşmemesi, ihmal edilmesi veya eksik yapılması bir haksızlık ve zulüm olarak değerlendirilir. Zulüm, en genel ifade ile adaletin karşıtı olarak "bir şeyi olması gereken yerin dışında başka bir yere koymaktır." şeklinde tarif edilmektedir. (Bağdâdî, 2003, s. 108; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-, t.y., s. 76; İbn Dureyd, 1408/1987, s. 934; Mâtürîdî, t.y., s. 343) Kâdî zulmü, kendisinde hiçbir fayda olmayan veya daha büyük bir zararı ortadan kaldırma ihtimali bulunmayan hak edilmemiş zarar olarak tanımlamıştır. (Kadî Abdülcebbâr, 1382/1962, s. 298) Bu tanıma göre bir fiilin zulüm kabul edilebilmesi için hiçbir şekilde faydasının olmaması, olan veya olması muhtemel bir zararı önleyememesi ya da bunu ortadan kaldıramaması ve işlenen bir suçun cezası olmaması özelliklerinden en az birisini taşıması gerekmektedir. Buna göre ilaç almak, ameliyat olmak, eğitim-öğretim adına meşakkat çekmek gibi insana acı veren birtakım fiiller zulüm olarak değerlendirilmemelidir. Çünkü bu durumların neticesinde sayılan zulüm nitelikleri bulunmamaktadır.

1.2.3. İvaz-Elem İlişkisi

İvaz ile ilişkisi olan kavramlardan bir tanesi de insanlara sıkıntı veren durumları ifade eden elemlerdir. Kâdî, zulüm ve elemin aynı şey

olmadığını ifade eder. Ona göre zulüm acı, keder veya her ikisine neden olan her türlü zarar iken elemde bu iki unsur sürekli bir arada bulunmamaktadır. (Kadî Abdülcebbâr, 1382/1962, s. 298) Zulüm, hiçbir şekilde faydaya dönüşmezken elemde fayda hak edilmektedir. Dolayısıyla zulmün bir cezası, elemin ise bedeli söz konusu olur. Yine zulümde birey kendisine menfaat sağlamış olsa da aslî yapısı itibariyle zarar odaklıdır. Bu nedenle zulüm kötü ve çirkindir. Bunun aksine bir şekilde faydalanma gayesi içermesinden dolayı elem kötü ve anlamsız olmaktan çıkmaktadır. (Maraz, 2018, s. 120) Zulüm ve elem sonuçları itibariyle de birbirinden farlılık arz eder. Zulmün acı, keder verme ve hiçbir şekilde fayda içermemesi nedeniyle karşılığı ceza iken, elemde ise hak edilmeye karşılık bir bedel vardır. Zulümde fail için menfaat söz konusu olsa da akl-ı selimin reddedemeyeceği şekilde nesnesine verdiği acı ve ıstırap sebebiyle özünde zarar vardır. Dolayısıyla zulüm özü itibariyle salt kötüdür. Bunun yanında birtakım faydalar içermesi ve bazı zararlara engel olması itibariyle elem kötü değildir. Bundan dolayı Allah'ın insanlar için yarattığı elemleri kötü, dolayısıyla da zulüm olarak değerlendirmek mümkün değildir. Zira bunlar, insanlara zarar veren unsurlar barındırsalar dahi, özü itibarıyla faydayı hedefledikleri için değerlidirler.

Zulüm ile elem arasındaki farklar neticesinde elemin varlığı, eleme rıza göstermek ve sabretmek makul bir durum olarak kabul edilirken zulüm hiçbir şekil ve durumda kabul edilemez. Ancak bu durum elem veren durumlara engel olmak, bunları ortadan kaldırmak ve çareler aramak hususunda tembellik yapmayı da gerektirmemelidir.

İvaz, dünya hayatında karşılaşılan acı ve ıstırap veren bir durumun diğer bir ifade ile elemlerin karşılığı olarak verilir. Kâdî'ye göre elemler ister çirkin isterse güzel olsun onların iyi olmasını sağlayan muhakkak bir yön vardır. Bir fayda sağlama veya daha büyük bir elemi ortadan kaldırma, kazanılmış olma veya geçen iki vecihten birini zannetme söz konusu olduğunda güzel kabul edilir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 484)

İvaz, insanlara yaşadıkları elemlerin karşılığının verilmesinin ifadesidir. Elemler ise ya insan etkisi olmadan ya da insan kaynaklı meydana gelir ve bu durumlara göre ivaz değişiklik arz eder.

Mu'tezile'nin genel görüşüne göre Allah, yalan ve zulüm işlemekten münezzeh olduğu, kötü olanın kötü oluşunu bildiği ve ona muhtaç olmadığı için kötü fiilleri meydana getirmez. (Kadî Abdülcebbâr, t.y., ss. 177-178) Bununla birlikte Kâdî, birtakım elemlerin insan etkisi olmadan ivaz vermek veya itibar(ibret)olması sebebiyle Allah tarafından yaratıldığını ifade etmektedir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 500) Bu görüşüyle onun elemleri kötü kategorisinden çıkardığı anlaşılmaktadır. İnsanın çektiği acılar ona ya hak ettiğinin karşılığı olarak ya da ibret olması için verilmiştir. İnsanın kendisinin ibret alması için çektiği eleme karşılık verilmesi gerekli değilse de başkalarına ibret olsun diye çektiği acıya bir karşılık ödenmelidir.

(Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 485-486) Kâdî' ye göre insana iradesi dışında meydana gelen elemler neticesinde çektiği acılara karşılık mükâfat verilmesi gerekmektedir. Bu tür elemler ancak bu şekilde zulüm olmaktan çıkar ve güzel olur. (Kadî Abdülcebbâr, 1382/1962, ss. 452-453) Aksi takdirde bu elemleri açıklamak mümkün değildir. Engelli bir bireyin engellilik hali kendisi için ibret sebebi değildir. Ondaki bu durum başkalarının ibret alması için yaratılmıştır. Dolayısıyla bir başkasının menfaati için engelliliğe maruz kalan ve buna katlanan bu durumunun karşılığını almalıdır.

Allah'ın eşsiz cömertliği, keremi, insana ulaşan elemlerin bütün ayrıntılarını bilmesi ve bunun karşılığında vereceği ivazların çokluğu dolayısıyla elemler vermesi, O'nun için güzeldir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416-1996, s. 492) Mu'tezile, Allah'ın kötü fiilleri yaratmayacağı genel görüşüne rağmen insan etkisi olmadan meydana gelen elemlerin varlığını da kabul etmeleri çelişkisinden kurtulmak adına ivaz teorisini kullanmıştır. Onlara göre bu tür elemler bir zulüm değildir. Aksine bu elemler ivaz yoluyla telafi edilmek suretiyle bir türlü menfaat elde etmeyi sağlayan durumlardır.

İnsan etkisiyle meydana gelen elemlerde ise, elemin bizzat insanın kendisi tarafından meydana gelmesinde bu durum ya güzel ya da çirkin olur. Kişinin kendisini öldürmesi veya herhangi bir uzvuna zarar vermesi gibi kötü durumlarda Allah veya bir başkasına ivaz gerekmez. Bunun yanında Allah'tan gelen bir sıkıntıyı ortadan kaldırmak için veya önlemek için içilen acı ve sevimsiz ilaç kullanımında Allah'a ivaz gerekmektedir. Ancak sadece zevk, kilo alıp-vermek vb. için alınan ilaçlar için ivaz gerekli değildir.(Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 501)

1.2.4. İvaz'ın Sürekli Oluşu Hakkında Mu'tezilî Alimlerin Görüşleri

İvazın ahirette sürekli olup-olmaması hakkında Mu'tezile içerisinde ihtilaf vardır. Ebû Ali el Cübbâî (ö. 303/916), Ebü'l Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]) ve Bağdat Mu'tezilesi'nden bir grup ivazın devamlı oluşunu savunurken Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) ve Kâdî Abdülcebbâr'a göre ivazın ahirette sürekli olması mümkün değildir. Ebû Hâşim ve Kâdî, bu görüşlerine dünya hayatında telef edilen şeylerin değerinin ve yaralanmaların diyetinin devamlı olmamasını delil gösterirler. İvaz sürekli olacak olsaydı dünya hayatında bir başkasının eşyasına zarar verenin sürekli yeni bedeller ödemesi gerekirdi. Şayet böyle olsaydı, sınırlı menfaat ve kazanç elde etmek için, büyük meşakkatler üstlenmenin güzel olmaması gerekirdi. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 494-495) Bu düşünceye göre insanın bir miktar menfaat elde etmek için çok fazla çaba ve gayret göstermesine gerek kalmazdı. Başlangıçta gayret gösterdiğinde bunun karşılığı olan bedel kendisine sürekli verileceğinden kişinin tekrar tekrar çalışmasının bir gereği olmayacaktır. Halbuki dünya hayatında tam tersi bir durum söz konusudur.

İvazın sürekli olması gerektiğini savunanlara göre, ivazın kesilmesi bu görüşü doğrular. Zira ivazın kesilmesi, kişide elem ve keder oluşturur. Bu olumsuz duyguyu gidermek için de kişiye yeniden ivaz verilmesi gerekir; böylece ivazın sürekliliği kaçınılmaz hale gelir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416-1996, s. 496) Kâdî, bu iddiaya karşı çıkarak, ivaz hakkı olan bir kişi için hakkı olan ivaz sona erdiğinde, ona elem ve keder verilmesinin gerekmediğini savunur. Zira kişi, ne kadar ivaz alacağını önceden bilir, hakkına rıza gösterir ve bundan fazlasını talep etmez. Bu nedenle de ivazın kesilmesi onu üzmez. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 496) Kâdî, bu görüşüyle de Mu'tezile'nin temel ilkelerinden adalet prensibi ile uyumlu bir düşünce ortaya koymaktadır. Çünkü insan fıtratına uygun hareket etmek suretiyle hak ettiğinden fazlasını talep etmeye kalkışmayacak veya ivazın kesilmesi nedeniyle üzüntü duymayacaktır.

Kâdî'ye göre insanın dünya hayatında elde ettiği menfaatlerin hak edilmiş bir ivaz olduğunu bilmesi zorunlu değildir. Onun için önemli olan Allah'ın adil ve hakîm olduğunu, zalim olmadığını bilmesidir. Zira Allah, kul hissetmese veya bilmese de kendisine bir defada veya değişik zamanlarda ya da menfaatini gördüğü yerde ona hak ettiğinden daha fazlasını verir. Aynı şekilde ivaz kesilse de Allah bunu kendisine değişik zamanlara yayarak fazlasıyla verir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, s. 497) Ona göre Allah adil olmasının gereği olarak, kulun hak ettiği karşılığı bir defada ve bütünüyle değil, onun için uygun ortamlarda kendisine ulaştıracaktır. Böylece Allah, ivazı kulun yaşamının büyük bir bölümüne yayarak kul ile ilişkisinin dinamik ve sürekli olmasını sağlamaktadır.

1.2.5. İvaz Vermesi Gereken Kimse

İvazı hak eden kişi mükellef olsun ya da olmasın cennetlik veya cehennemlik olması fark etmeksizin ivazı Allah'tan hak etmiş ise kendisi, bir başkasından hak etmiş ise Allah o kimseden alıp ivazı hak edene vermek durumundadır. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 503-504)

İvazı ödemesi gereken konusunda ise Kâdî, ödemeyi yapacak olan Allah ise bu ivazı kendisinin ödeyeceğini, Allah dışında bir başkasının ivaz ödemesi gerekiyorsa Allah'ın bu kişiden ivazı alıp hak sahibine ödeyeceğini ifade eder. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 504-505) İvaz ödemesi gereken kişi yaptığı zulmün karşılığını(ivazı) kendi isteği ile tam olarak takdir edip ödemesi ve mazlumun da hakkını tam olarak almaya güç yetirememesi mümkün olmadığı için bu zararı telafi etmeyi Allah kendisi üstlenmektedir. Çünkü bu takdir ve teslimi adil bir şekilde yapacak olan sadece Allah'tır.

Elem bir başkası tarafından meydana gelmişse bu durum yine ya güzel veya çirkin olur. Bir başkasının malını gasp etmek, çocuğunu öldürmek, başını yaralamak gibi durumlar çirkin, dolayısıyla da zulüm

olduğu için zalimin mazluma ivaz ödemesi gerekir. Güzel olması durumuna ise tövbe eden kimseye had uygulandığında Allah'ın ivaz vermesi örnek gösterilebilir. Çünkü Allah, devlet başkanını imtihan etmek için had cezasını uygulamakla yükümlü tutmuştur. İkinci duruma ise hak edene devlet başkanının had cezasını uygulaması örnek gösterilebilir. Bu durumda ise ivaz gerekmez. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 501-502) İvaz ile mazlumun hakkı korunmuş olur. Allah, mazlumun hakkını gözetmek adına zalimden ivazı alarak hak edene verir. Allah zalim olana zulmetme fırsat ve imkânı verdiğinde mazluma da doğal olarak ivaz hakkı doğmaktadır. (Maraz, 2018, s. 114)

Tövbe edene had uygulandığında, kendisine elem veren devlet başkanı olmasına rağmen ivaz ödemek Allah'a vacip olmaktadır. Dolayısıyla bazı durumlarda ivaz vermek elemin failinden başkasına intikal edebilir. Buna örnek olarak hayvanlar boğazlandığında, kurban edildiklerinde veya hedayaların (Kabe'ye sevkedilen kurbanlık develer) kesilmesinde ivaz vermek Allah'a gerekli olur. Yine yıldırım düşmesi veya dolu yağması gibi durumlarda başkasının ekili tarlasından koşmak suretiyle zarar verilmesinde Allah'a ivaz vermek vacip olur. Çünkü bu kişiyi o arazide koşmaya mecbur bırakan Allah'tır. Benzer durum icbar altında olan kişinin bir başkasına elem vermesinde de geçerlidir. Yani zorlama yapanın ivazı vermesi gerekir. (Kadî Abdülcebbâr, 1416- 1996, ss. 502-503)

Kısaca Kâdî'nin ivaz teorisinde; kişinin kendi iradesi ile gerçekleştirdiği elemlere karşı ivaz yoktur. İvaz için elemin kişinin kendisinden kaynaklanmaması gerekir. Allah'ın ivazı vermesinin belli bir zamanı yoktur. Dünya hayatında olabileceği gibi ahirette de gerçekleşebilir. İvazın elem ile aynı cinsten olma zorunluluğu yoktur. İvazı, elemin failine göre ya Allah kendisi verir ya da ilgili kişiye ödetir.

Kâdî'nin ivaz teorisi iki öncül ve bir sonuç ile özetlenebilir. Birinci öncül, Allah'ın iradesi zulüm ile ilişkilendirilmez. İkinci öncül ise, insanın iradesi dışında ve hak etmediği halde başına gelen elemin karşılığının verilmemesi ona yapılmış bir zulümdür. Sonuç olarak adil olan Allah, bu durumdaki elemler için kişiye karşılık vermek zorundadır. Bu tür elemler ancak böyle telafi edilecektir.

2. Mâtürîdî'nin Eleştirisi: Hikmet ve Mutlak İrade Ekseninde Bir Reddiye

2.1. Hikmet Kavramı ve İlahî Fiillerin Temel İlkesi

Kâdî Abdülcebbâr'dan bir asır kadar önce yaşayan Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Kitabut-Tevhîd ve Te'vilâtü'l-Kur'an isimli eserlerinde Mu'tezile'nin benimsemiş olduğu ivaz teorisine karşı çıkmış, Allah'ın bütün fiillerinin 'hikmet' çerçevesinde gerçekleştiğini ifade etmiştir. (Mâtürîdî, t.y., s. 124) O, "Hikmet" kavramını "*isabet etmek yani her şeyin yerli yerine*

konulması ve her hak sahibine payının verilmesi, kimsenin hakkının eksik bırakılmaması" olarak tanımlamıştır. (Mâtürîdî, t.y., s. 37) Allah'ın fiillerinin dilemiş olduğu şekilde hikmet çerçevesinde gerçekleştiğini, hikmet dışına çıkmanın sefihlik olduğunu bunun da rububiyyeti ortadan kaldırdığını ifade eder. (Mâtürîdî, t.y., s. 125) Mâtürîdî bu görüşleri ile aslında Allah'ın fiillerinin hikmet ile kayıtlı olduğunu iddia etmektedir. Çünkü hikmetsiz fiil öznesinin fiillerinde düşüncesizliğini ve adaletsizliğini gösterdiği gibi, bulunmuş olduğu konumundan aşağıya doğru hareketine sebep olur.

Allah, bilgisizlik ile veya herhangi bir ihtiyacı olmakla nitelenemeyeceği için O'nun bütün fiilleri hikmet üzere meydana gelir. (Mâtürîdî, t.y., s. 97) Bundan dolayı O'nun yönetiminde hatadan söz etmek mümkün değildir. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.4. s. 152) Mâtürîdî, hikmetli filin gerçekleşmesinde bilgiye özellikle vurgu yapmaktadır. Bilginin olmayışını Rabliğin ortadan kalkması olarak değerlendirmektedir. Zira doğru bilginin olmadığı yerde yaratma ve düzenin varlığından söz etmek mümkün değildir. İnsanların kendi irade ve fiilleriyle meydana gelmeyen elemlerin yaratılmasında da hikmet söz konusudur. Ancak bu elemlerin karşılığının ne şekilde ve ne zaman verileceği hususu O'nun bilgisi dahilindedir. Mâtürîdî'ye göre Allah bu tür elemlerin karşılığını yukarıda tanımını yaptığı şekilde hikmet çerçevesinde hak sahibinin payının tam olarak verilmesi şeklinde gerçekleştirecektir.

Mâtürîdî'ye göre hikmetin adalet[6] ve fazl (lütuf)[7] olmak üzere iki şekli vardır. Allah'a lütufkârlıkta bulunmak vacip olmayıp lütfunu dilediğine tahsis eder. O'nun fiillerinin adalet ve lütuf içermesi nedeniyle hikmet dışı olması mümkün değildir. Hikmetin tanımında görüleceği üzere adalet de hikmet ile aynı anlamda kullanılır ve bir kısmının işlenmesi ihsan ve lütufkârlık (ifzâl), bir kısmı da adl ve hikmet diye nitelendirilir. Lütufkârlık failin dilerse terk edebileceği, dilerse de lütufkârlık ve iyilik severliği sebebiyle yapabileceği bir şeydir. (Mâtürîdî, t.y., s. 125) Dolayısıyla lütufkarlıkta bulunmak Allah için bir zorunluluk ifade etmeyecektir. İvaza konu olan elemlerin karşılığı lütuf şeklinde değil, adalet çerçevesinde gerçekleşecektir. Zira lütufkarlıkta failin dilerse terk etmesi söz konusudur. Buna göre insanın iradesi dışında maruz kaldığı elemlerin hikmet çerçevesinde karşılığını alma hakkı vardır.

Mâtürîdî'nin düşüncesine göre bir fiili hikmet dışına çıkaran beş unsurun bulunmasının gerektiğini ifade edebiliriz. Bunlar; bilgisizlik, fayda

---

[6] Mâtürîdî, adaleti de hikmet ile aynı anlamda "*her şeyin yerli yerine konulması"* şeklinde tanımlamıştır. (Mâtürîdî, *et-Tevhîd*, 97).

[7] İmam Mâtürîdî, lutuf kelimesinin vefakarlık, şefkat ve merhamet anlamlarına işaret eden ve yufka yürekli insanları nitelemek için kullanılan bir kelime olduğunu ifade eder. Merhameti sebebiyle Allah için de "latif" isminin kullanıldığını belirtir. Ayrıca Allah'ın Rahman ismini "rızıklarını vermek suretiyle halkına merhamet eden" şeklinde tefsir edenlerin de aynı düşünceden hareket ettiklerini söylemiştir. (Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005), 1/361).

sağlamayışı, zulüm olması, güzel olmayışı ve lütuf içermemesidir. Tüm bu unsurlar Allah için geçerli değildir. Çünkü O, kendisini Kur'an'da alim Hucurât, 49/1,8; Mücâdele, 58/7; Mümtehine, 60/10), adil (Bakara, 2/281; Âl-i İmrân, 3/25, 108; Nisâ, 4/40,49; Yûnus, 10/4,44,47), latif (Yûsuf, 12/100; Hac, 22/63; Lokmân, 31/16; Şûrâ, 42/19) ve muhsin (Mü'minûn, 23/14; Secde, 32/7; Sâffât, 37/125; Mü'min, 40/64; Tegâbün, 64/3; Talâk, 65/11; Tîn, 95/4) olarak tanıtmaktadır. Bu sebeplerden dolayı O'nun fiillerinin hikmet dışında olmayacağının kabul edilmesi gerekmektedir.

2.2. Aslah Prensibinin Eleştirisi ve Mülkiyetin Reddi

Mâtürîdî, Mu'tezile'nin benimsediği insanların iradeleri dışında meydana gelen elemlere karşılık Allah'ın ivaz vermesinin zorunlu olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre Allah, herhangi bir kötülüğü ve günahı olmadan insanlara birtakım musibetler verebilir. Allah'ın ahirette mükâfat vermek için insanlara acı çektirmesi mümkün ve caizdir. Ancak Mu'tezile'nin iddiasında olduğu gibi Allah'ın bu durumdaki kişilere karşılık verme mecburiyeti yoktur. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.9, ss. 128-129)

Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile'nin bu hususstaki iddiası doğru olduğu kabul edildiği takdirde yani Allah ivaz vermeden acı çektirmeyecek olsa O'nun ihsan eden, lütfeden ve nimet veren olmaması gerekirdi. Çünkü bir başkasından bedeli karşılığında bir şey alan lütfeden ve nimet veren olarak nitelendirilmez. Halbuki Allah kendisini ihsan eden ve nimet veren şeklinde tanımlamaktadır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin iddiası ile Allah'ın kendisini bu sıfatlarla nitelemesi tezat teşkil etmektedir. Bu konudaki diğer bir husus ise Allah'a elemler karşılığında ivaz vermenin zorunlu olduğunun kabul edilmesi ancak bu durumdaki kişilerin razı olacakları bir karşılık ile gerçekleşebilir. Halbuki bu konuda insanların böyle bir şart ileri sürmeleri mümkün değildir. Netice itibariyle Mâtürîdî'ye göre Allah'ın insan iradesi olmaksızın birtakım musibetler yaratmaya hakkı vardır. Bütün mahlukatın yegâne yaratıcısı ve maliki Allah'tır ve bütün mahlukat da O'nun kulu ve kölesidir. O'nun mülkünde istediği tasarrufu dilediği şekilde hiçbir bedel ve karşılık vermeden yapmaya hakkı vardır. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.9. ss. 128-129)

Mâtürîdî, Mu'tezile'nin "*Eğer siz Allah'a güzel bir borç verirseniz Allah onu size, kat kat öder ve sizi bağışlar*." (Tegâbün, 64/17) ayetini yorumlarken insanın can ve malının gerçek anlamda kendi mülkü olduğunu ve bunun mülkiyetinde ve yönetiminde Allah'ın hiçbir müdahalesinin bulunmadığını iddia ettiklerini belirtmiştir. Mu'tezile'ye göre ayette belirtildiği üzere Allah, insanlardan borç istemiştir. Şayet mülk Allah'ın olsaydı O, insandan borç istemezdi. Dolayısıyla bu durum mülkün gerçek sahibinin insan olduğunu gösterir. Bir şeyi yapmaya, ancak bir bedel ve karşılıkla sahip olan kimse gerçekte ona mâlik değildir. İşte bu gerekçeler nedeniyle Mu'tezile, Allah'ın insana ait mülke mâlik olmadığını, gerçek

anlamda mülkiyetin kula ait olduğunu iddia etmiştir. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.10. s. 46) Buna göre Allah, mülkün alınması karşılığında bir bedel vereceğini va'd etmiştir. Ve O, va'dinden geri dönmeyecektir. (Hac, 22/47; Rûm, 30/6) Netice itibariyle Mu'tezilî düşüncede insanın dünya hayatındaki kazanımlarının ondan geri alınması veya bazı kazanımlarından mahrum bırakılması karşılığında bir bedel ödemeyi gerektirir ki bu bedel ivaz olarak isimlendirilmiştir.

Mâtürîdî ise, Mu'tezilî olmayan alimlerin bu ayeti Allah'ın sonsuz cömertliğini ve zenginliğini ortaya koyduğu şeklinde yorumladıklarını belirtmiştir. Çünkü Allah kullarına önce nimet verip sonra bu nimetin sürekli bir bedelle(ahirette) devam etmesi için ondan verdiğini borç olarak istemektedir. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.10. s. 47) Mâtürîdî'nin, mülkiyetin yegâne sahibinin Allah olduğu düşüncesiyle bu yorumu kabul ettiği görülmektedir. Buna göre Allah, kuluna verdiği ve son bulacak mal veya can nimetini daha fazla ve sürekli menfaatler elde etmesi için ondan geri istemektedir. Bu durum yani sonlu ve sınırlı olan ile sonsuz ve sürekli olanın değişimi cömertlikte ulaşılabilecek en üst seviyedir. Mâtürîdî bu duruma kendisini cömert, asil ve şerefli olarak tanımlayan bir kimsenin kölelerine iş verip de bunun karşılığında onları ebedi bir şerefle mükafatlandıracağını müjdeleyen kimsenin cömertliğini örnek göstermektedir. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.10. s. 47) Her ne kadar Mâtürîdî ve benzer düşüncedekilerin bu yaklaşımı Allah'ın cömertliği ve hakimiyeti vurgusunu taşısa da, neticede kullara bir karşılık verileceğini söylemeleri, onları Mu'tezile ile aynı noktaya taşımakta ve bir paralellik oluşturmaktadır. Allah'ın bazı insanları can veya mal bakımından birtakım haklardan mahrum bırakmasının sonucunda bunların bedelini onlara fazlasıyla ödeyeceğini (Tegâbün, 64/17) ifade etmesini, İmam Mâtürîdî'nin adalet ile aynı anlamda kullandığı hikmet yaklaşımı ile izah etmeye çalıştığını görmekteyiz. Yani Allah'ın fiillerinin hikmetli oluşu sebebiyle bedel bu durumdaki kimselere muhakkak verilecektir. Aksi bir durum Allah'ın fiillerinin hikmet dışı yani sefeh ve zulüm olmasını doğurur.

Mâtürîdî, Mu'tezile'nin ivaz görüşünün onlardaki aslah prensibinden kaynaklandığını ifade eder. Bu prensibe göre Allah, yapması gerekeni mutlaka yapmak zorundadır. Şayet yapmaz ise zalim olur. (Mâtürîdî, 1426/2005, C.10. s. 46)

Mâtürîdî, Allah'ın fiillerinin hikmet çerçevesinde gerçekleştiği temel ilkesinden hareketle Mu'tezile'deki aslah prensibine karşı çıkar. O, öncelikle hikmet ile aslah arasındaki ayrımı ortaya koyar. Aslah insanlar tarafından belirlenen, başkası için en uygun ve iyi olan durumdur. Başkası için aslah olan bir başkası için fesat olabilir. Ancak hikmet için bu durum söz konusu değildir. Hikmette kişi ve zamana göre bir değişim mümkün değildir. (Mâtürîdî, t.y., s. 97) Aslah prensibine göre Allah, insan için aslah olanı yaratmadığı takdirde yergiyi hak eden bir varlık haline gelmektedir. Halbuki

Allah için yerginin düşünülmesi mümkün değildir. Zira O'nun fiili zaten hikmet çerçevesinde gerçekleşmektedir. Allah'ın sadece aslah olanı yaptığı, zamanından önce ya da sonra fiil yapması halinde yergiye maruz kalacağı iddiasını ileri sürmeye insanın hakkı yoktur. Başkası için aslah olanı yaratmanın Allah üzerine bir zorunluluk olduğunu iddia etmek, O'ndan önce başka bir varlığın olmaması nedeniyle muhaldir. Aslah prensibi ile Allah üzerine bir başkası için hak ve görev gerekli olmaktadır ki bu da O'nun hakkında kabul edilebilir bir durum değildir. (Mâtürîdî, t.y., s. 124) Bu düşünceler ile İmam Mâtürîdî, iki husus nedeniyle Allah için aslah olanın zorunlu olamayacağını söyler. Öncelikle bir varlığa zorunluluk gerektirdiğini ifade etmek bu varlıktan önce birtakım şartlar ileri süren başka bir varlığı gerektirir ki bu Allah için mümkün değildir. Zira O, kendisini her şeyden önce var olan (el-evvel) (Hadîd, 57/3) olarak nitelemiştir. Yine aslah ilkesinin geçerli olması halinde Allah'ın kendisinden başka varlıklar için yerine getirmesi gereken hak ve görevler olmasını gerektirir ki bu da mâlikü'l mülk (Âl-i İmrân, 3/26) ve yaptıklarından sorumlu tutulmayacak (Enbiyâ, 21/23) Allah için geçerli olamaz.

Mâtürîdî'ye göre, aslah ilkesinin kabul edilmesi halinde, insanların inanma konusundaki durumları mevcut durumdan farklı olurdu. Zira Allah, tüm insanların iman etmesini dilemesine rağmen, çoğunluğu O'nun bu dileğini gerçekleştirmemişlerdir. (Mâtürîdî, t.y., s. 274) Aslah ilkesi kabul edilirse Allah'ın insanı ilk yarattığında onu ebedi hayatı kesinlikle kazanacak nitelikte yaratması bir başka ifade ile günah işleyebilecek özellikte yaratmaması gerekirdi. Çünkü insan için en uygun ve faydalı olan durum budur. Halbuki gerçek bunun aksine vuku bulmaktadır. Bu durumda Allah, insan için aslah olanı yaratmadığından yergiyi hak eden bir varlık haline gelmektedir ki bu O'nun için düşünülecek bir hal değildir.

Mâtürîdî, aslahın geçerli bir iddia olmadığını ifade etme açısından Firavun örneğine yer vermiştir. Allah, Firavun'un iman etmeyeceğini haber vermiş ve bunu bilmiştir. Firavun, Allah'ın düşmanı olmasına rağmen Allah ona kendi rububiyyetini zedeleyecek güç vermiştir. Sonunda Firavun'un, "sen bilerek bana senin rububiyyetini zedeleyecek güç verdiğin gibi beni imana da muktedir kıldın. Ama iman etmeyeceğimi de önceden sonsuz ilminle bildin ve haber verdin. Şayet ben iman etseydim senin ilmine muhalefet etmiş olurdum ve senin de hakîm olma vasfın batıl olurdu. Benim iman etmeyişim aslında senin rububiyyetinin kemale ermesine yardımcı olmuştur. Neticede ben bu durumda sana iyilik yapmış oldum. Dolayısıyla senin beni cezalandırma hakkın olmadığı gibi bana borcun vardır." (Mâtürîdî, t.y., ss. 274-275) Allah insan için aslah olanı yaratmak zorunda olsaydı Firavun için cezalandırmayı yaratmaması gerekirdi. Çünkü o, Mâtürîdî'nin ifadesinde yer aldığı şekilde kendisinin Allah'ın iradesi ve bilgisine uygun hareket ettiğini ifade edebilirdi. Bu haliyle de ceza değil ödüllendirilmesi gerekirdi. Halbuki Kur'an'da Firavun'un eylemleri

sebebiyle cezalandırılacağı ifade edilmektedir. (Hûd, 11/98-99; Kasas, 28/41-42; Mü'min, 40/45-46) Mâtürîdî'ye göre aslah kabul edilebilir olsaydı Firavun'un böyle dediğinde haklı çıkması gerekirdi. Sonuç olarak Allah'a hiçbir vucubiyyet yüklenemez. O, aslah olmayanı da takdir edebilir.

Mâtürîdî, bu iki sebepten dolayı da aslah prensibinin doğru olmadığını ifade etmektedir. Mu'tezile'nin benimsediği aslah ilkesi gereği Allah insanlar için en iyisini yaratmak zorundadır. Buna göre elemlerin karşılığında ivaz vermek Allah için bir mecburiyettir. Buna karşılık Mâtürîdî, aslah ilkesinin Allah için doğru olmadığını dayanak göstererek elemler karşılığında ivaz vermenin Allah için zorunluluk olmadığını savunmaktadır.

Allah'ın kullara ivaz vermesinin O'nun irade ve kudretini sınırlayacağından kendisini aciz bir varlık haline getirecektir eleştirisi yapılmaktadır. Bu eleştiriye karşı *ivaz vermemek Allah'ın irade ve kudretini sınırlamak anlamına gelir* şeklinde düşünmek de mümkün hale gelmektedir. Allah'ın kullarına karşı bir zorunluluk içinde olmayacak şekilde düşünülmesi makul görünmektedir. Ancak O'nun bir sınırlanma ya da "bir şeyi yapabileceği halde yapamayacağını" varsaymak da benzer şekilde Allah üzerinde bir sınırlama olarak göze çarpmaktadır. Netice olarak nasıl ki Allah için bir şeyi yapmasını zorunlu görmek makul kabul edilmiyorsa, O'nun bir şeyi "yapamama" ile kayıtlanması da doğru görünmemektedir. (Aslantatar & Yıldız, 2022, s. 431)

Allah'ın kulları ilgilendiren bir fiili yaratması ile ilgili Mâtürîdî'nin *"Allah hikmet gereği davranmak zorundadır"* ya da *"O'nun fiilleri hikmet dışında olamaz"* gibi ifadeleri Mu'tezile'nin *"Allah aslah olanı yaratmak zorundadır"* söylemi ile benzerlik arz etmektedir. Allah'ın hikmet dışına çıkmayacağını söylemek bir bakıma "O, hikmetli davranmak zorundadır" anlamı içerir. Burada Mâtürîdî, Allah için "vucub" kavramını kullanmaktan imtina ederken Mu'tezile bunda bir sakınca görmemektedir. (Çınar, 2021, s. 213).

SONUÇ

İvaz teorisi, Allah'ın mutlak adaletini tesis etmek üzere Mu'tezile tarafından oluşturulmuş bir sistemdir. Bu teori elemler karşılığında insan için Allah'a bir tazminat ödeme yükümlülüğü getirmekte, dolayısıyla insanın Allah üzerinde hakkı olduğu düşüncesinin oluşmasına sebep teşkil etmektedir.

Aslah prensibi ve Allah için herhangi birşeyin zorunlu olup olmayacağı meselelerindeki ihtilaf Kâdî Abdülcebbar ile Ebû Mansûr el-Mâtürîdî arasındaki ivaz teorisini yorumlamada da kendisini göstermiştir. Kâdî tarafından ivaz, kulun Allah üzerinde veya kulun kul üzerindeki bir hakkı olarak değerlendirilmiş ve Allah'a tazmini vacip bir fiil şeklinde kabul edilmiştir. Muteziledeki adalet ve va'd-va'id ilkeleri gereği Allah, hem ceza hem de mükâfat vermede adalete uygun davranmak zorundadır.

Buna karşılık Mâtürîdî'nin düşünce sistemindeki Allah'ın fiilleri konusundaki temel argüman olan hikmet kavramı, kulların kendi iradeleri ve fiilleri dışında maruz kaldıkları eylemlere karşılık görecekleri muamelede de kendini göstermektedir. Kâdî'nin Allah'a karşılık verme zorunluluğu yükleme düşüncesi Mâtürîdî tarafından reddedilmiştir. Çünkü bu durum O'na dışsal bir zorunluluk getirecek böylece O'nun mutlak egemenliğini ve kudretini sınırlı hale getirecek, O'nu yaratılmışların taleplerine bağlı durumuna düşürecektir. Halbuki Allah'ın iradesi ve kudreti mutlak ve sınırsız olup O, fiillerini kendi irade ve hikmeti ile belirlemektedir.

Mu'teziledeki ivaz anlayışını sadece elemlere bir karşılık verme düşüncesi olarak değil aynı zamanda Allah'ın mutlak iyiliğini ve kudretini elemlerin varlığı ile uzlaştırma çabası olarak değerlendirebiliriz. Yalnız burada karşılık için kullanabilecek kavram Kâdî'nin Allah için ifade ettiği gibi vücub(zorunluluk) olmayıp Mâtüridî'nin kullandığı hikmet olmalıdır. Çünkü vücub ifadesi Allah için kullanıldığında O'na bir başka varlık tarafından sınırlama ve görev yükümlüğü doğuracaktır ki bu durum Allah adına muhaldir.

İvaz teorisini dünya hayatında karşılık bulmayan davranışların ve haksızlıkların ahirette telafisinin mümkün olması şeklinde değerlendirmek mümkündür. Vücubiyyet düşüncesinden arındırılmış bir ivaz teorisi, Allah'ın alim, hakim ve adil olduğu dolayısıyla kullarına zulmetmesinin mümkün olmayacağı ve insanların dünya hayatında maruz kaldığı acı ve ıstırapların karşılığının kendisine verileceği düşüncesinin oluşmasına ve pekişmesine katkı sağlayacaktır. Böylece yaşadıkları dezavantajlı durumu kabulde ve bu durum ile başa çıkmada ivaz düşüncesi insanlara motivasyon aracı olacağı gibi adil ve hakim olan Allah'a güven ve teslimiyetin artmasına katkı sağlayacak ve onları psikolojik anlamda rahatlatacaktır. Yine bu teorinin benimsenmesi sosyal hayatta adaletsizliklerin ve haksızlıkların ortadan kalkıp insanların iyi olan davranışlar ortaya koymasına destek olacağı kanaatindeyiz.

İvaz teorisi, insan iradesine yüklenmiş olan sorumluluğu ortaya koymaktadır. Bu teori insanın özellikle başkasının yaşamını dezavantajlı duruma düşürecek ve onlara zarar verecek eylemlerin sonuçlarına Allah'ın adaleti gereği katlanacağının bildirilmesinin de ayrıca bir ifadesidir.

İnsanın karşılaştığı acı ve ıstıraplar ya insanın kendi ihmal ve kusuru veya kendi iradesi dışında meydana gelir. İvaz, ikinci tür acı ve ıstırapların karşılığı için geçerlidir. Adil ve hakîm olan Allah, bu tür elemler neticesinde eleme sebep olan kişiye bedel ödetmeden, eleme maruz kalana ise bedelini vermeden bu niteliklere haiz olması düşünülemez.

REFERANSLAR

Akçay, H. (2019). Arap Dili Terminolojisinde 'İvad. *Mukaddime*, *10*(1), 307-320.

Akman, M. (2022). Kelâm'da İvaz Tartışması ve İvaz Bağlamında Devvânî'nin Mu'tezile Eleştirisi. İçinde *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (USBK-2022) Tam Metinler Kitabı* (ss. 257-296). Nobel Bilimsel Eserler.

Aslantatar, N., & Yıldız, İ. (2022). Teodik Bireyciliğe Karşı İvaz Teorisi. *İslâmi Araştırmalar = Journal of Islamic Research*, *33*(2), 423-433.

Aybakan, B. (2001). İvaz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, s. 488). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Bağdâdî, E. M. A. b. T. b. M. et-Temîmî el. (2003). *Usûlü'd-dîn*. Mektebetu'l-Hilâl.

Buhârî, E. A. M. b. İ. b. İ. el-Cu'fî el-. (1422). *El-Câmiʿu's-sahîh* (C. 7). Dâru Tavki'n-Necât.

Çelebi, İ. (2001). İvaz. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 23, ss. 488-490). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Çınar, B. (2021). Kelam'da Salah–Aslah Tartışmaları. *mevzu sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences*, *5*, 195-229.

Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-, A. (t.y.). *Cemheretü'l-emsal* (Vols. 1-2). Daru'l- Fikr.

İbn Dureyd, E. B. M. b. el-H. b. D. el-Ezdî. (1408/1987). Cemheretu'l-Luğa. İçinde *Z-l-m* (C. 2). Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.

İbn Manzûr, E.-F. M. b. M. b. A. C. b. M. er-Ruveyfiʿî. (1414/1993). Lisânü'l-Arab (1-15). Dâru Sâdir.

Kadî Abdülcebbâr, E.-H. K. A. b. A. b. A. el-Hemedânî. (t.y.). *El-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl* (C. 6).

Kadî Abdülcebbâr, E.-H. K. A. b. A. b. A. el-Hemedânî. (1382/1962). *El-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid ve'l-Adl* (C. 13). Daru'l Kutub.

Kadî Abdülcebbâr, E.-H. K. A. b. A. b. A. el-Hemedânî. (1416- 1996). *Şerhu'l-Usuli'l-Hamse* (3. bs). Mektebetü Vehbe.

Maraz, H. (2018). Mu'tezile Kelâmında Bir Hak Ediş Olarak İvazın İlahî ve İnsanî Yönü. *Dokuz Eylül İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *47*, 101-138.

Mâtürîdî, E. M. M. b. M. b. M. el-. (t.y.). *Kitâbü't-Tevhîd*. Dâru'l-Câmiâti'l-Mısriyye.

Mâtürîdî, E. M. M. b. M. b. M. el-. (1426/2005). *Teʾvîlâtü Ehli's-sünne* (1-10). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Tirmizî, E. Î. M. b. Î. b. S. (Yezîd) et-. (1395/1975). *El-Câmiʿu's-sahîh* (C. 5). Şirketu Mustafâ'l-Bâbî'l-Halebî.

Topaloğlu, B., & Çelebi, İ. (2017). *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (5. bs). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM).

Üzüm, İ. (2000). İkâb. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 22, ss. 13-14). Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Zebîdî, E.-F. M. el-M. b. M. b. M. b. A. el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez. (1424). Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs. İçinde Alî Şîrî (Sor.Ed.), *A-v-d* (C. 10). Dâru'l-Fikr.

Tıbbi Bilgi Paradigmasında Kırılma

Gülsevim EVSEL[1]

1- Doç. Dr.; Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. gevsel@yyu.edu.tr
ORCID No: 0000-0002-1733-3966

ÖZET

Teknoloji, farklı yaklaşımlar ve disiplinler için farklı tanımlara sahiptir. Teknoloji doğrudan "pratik" ve "teorik" bilgi parçaları, know-how, yöntemler, prosedürler, başarı ve başarısızlık deneyimleri ve tabii ki fiziksel cihazlar ve ekipmanlar olarak tanımlanabilmektedir. Bu çalışmada, teknolojinin somut ve soyut unsurları birbirinden ayrılmıştır. Tıp, eski çağlardan günümüze kadar teknolojinin yaygın olarak kullanıldığı bir alandır ve teknolojinin hem somut hem de soyut unsurlarını içerir. Mevcut fiziksel cihazlar, tıbbi faaliyetlerdeki bir teknolojinin gelişimindeki başarıları somutlaştırırken, teknolojinin somut olmayan kısmı ise belirli uzmanlık, geçmiş girişimlerin deneyimleri ve tıbbın geçmişteki teknolojik çözümlerinden oluşur. Bu çalışma, geçmişte ve yakın zamanda bilimsel paradigmaların başarısını, değişen teknolojik uygulamaları ve tıp alanındaki sosyal dönüşümleri incelemektedir. Paradigma değişikliklerinin bilgi ve rutinleri, dolayısıyla tıp alanındaki tıbbi ilişkileri ve güç ilişkilerini etkilediği kabul edilmektedir. Bu makalenin başında, tıp bilgisinde yeni bilimsel paradigmanın başarısı, makalenin sorularından biri olarak ele alınmıştır. Cevap, bu çalışmada ele alınan örneklerle verilmiştir: insanlık açısından başarısızdır.

Anahtar Kelimeler – Bilimsel Paradigma, *Sağlık Sosyolojisi, Tıbbi Paradigma, Teknoloji, Tıp Bilimi.*

GİRİŞ

Teknoloji, farklı yaklaşımlar ve disiplinler için farklı tanımlara sahiptir. Dosi (1982: 151, 152), teknolojiyi doğrudan "pratik" (somut sorunlarla ilgili) ve "teorik" (ancak pratik olarak uygulanabilir, ancak mutlaka uygulanmış olması gerekmeyen) bilgi parçaları, know-how, yöntemler, prosedürler, başarı ve başarısızlık deneyimleri ve tabii ki fiziksel cihazlar ve ekipmanlar olarak tanımlamaktadır. Burada, teknolojinin somut ve soyut unsurları birbirinden ayrılmıştır. Tıp, eski çağlardan günümüze kadar teknolojinin yaygın olarak kullanıldığı bir alandır ve teknolojinin hem somut hem de soyut unsurlarını içerir. Mevcut fiziksel cihazlar, tıbbi faaliyetlerdeki bir teknolojinin gelişimindeki başarıları somutlaştırırken, teknolojinin somut olmayan kısmı ise belirli uzmanlık, geçmiş girişimlerin deneyimleri ve tıbbın geçmişteki teknolojik çözümlerinden oluşur. Bu çalışmada, tıpta kullanılan teknolojinin somut olmayan kısmı inceleme konusu olarak ele alınmıştır.

Kliniklerin/tıbbın evriminde çeşitli teknolojilerin kullanıldığı ve farklı zaman dilimlerinde farklı rutinlerin geliştirildiği bilinmektedir. Böylece, belirli bir metodoloji veya teknik bir dönemde yaygın olarak kabul gördüğünde, aynı teknoloji tıpta yararsız olarak görülebilirdi. Bu hızlı ve

sürekli değişimler, "bilimsel paradigma"nın, yani tıbbi bilgi paradigmasının bilimsel güvenilirliğini tehdit etmektedir. Dosi'ye (1982: 152) göre, bilimsel paradigma, ilgili sorunları tanımlayan bir "bakış açısı", bir 'model' ve bir "araştırma kalıbı" olarak kabul edilebilir. Kuhn (1962'den akt. Dosi, 1982: 152) şöyle demiştir:

> "Bir paradigmanın başarısı... başlangıçta büyük ölçüde, seçilmiş ve henüz eksik örneklerde keşfedilebilen bir başarı vaadidir. Normal bilim, bu vaadin gerçekleştirilmesinden ibarettir; bu gerçekleştirme, paradigmanın özellikle açıklayıcı olarak gösterdiği gerçeklerin bilgisinin genişletilmesi, bu gerçekler ile paradigmanın öngörülerinin uyumunun artırılması ve paradigmanın kendisinin daha da netleştirilmesi ile sağlanır."

Foucault, 1975 tarihli *The Birth of The Clinic* adlı eserinde, zaman içinde çeşitli tıbbi paradigmaların, bedenlerimizi sadece anlamamızı değil, aynı zamanda deneyimlememizi de sağlayan önemli bilgi sistemleri ve ilgili uygulamalar sağladığını savunur. Bu bakış açısı, tıbbi bilgiyi sadece verili ve nesnel bir "gerçekler" kümesi olarak değil, sosyal ve politik ilişkilerle şekillenen bir inanç sistemi olarak anlamaya yönelik daha geniş bir sosyal yapılandırmacı yaklaşıma uymaktadır (Lupton, 1997: 99).

Bu çalışma, tıbbi bilginin yeni paradigmasının başarısını, uygulamalarının ve toplum üzerindeki yansımalarının başarılı olup olmadığını değerlendirmektedir. Varsayımı, tıbbın başarısız ve etik olmayan uygulamalarına dayanmaktadır. Bu bakış açısıyla, tıpta kullanılan geçmiş ve güncel teknolojik uygulamaların eleştirel incelemesi, tıbbi bilginin anlaşılmasının takdir edilip edilmediğini sorgulayarak yapılmaktadır.

Bu çalışmanın ileri sürdüğü argümanlar şunlardır:

- Tıbbi bilgi, uygulayıcıları ve popüler siyasi görüşlerle doğrudan ilişkilidir.

- Yerel ve/veya eski tıbbi uygulamalar ve bu alandaki bilgiler, modern tıptan daha etik ve insan odaklıdır.

- Teknolojik paradigma, gelişiminde sosyal refahı dikkate almamaktadır.

Çalışmanın bu argümanları, ilgili literatür taraması ve makaledeki örnekler aracılığıyla sorgulanmakta ve gerekçelendirilmektedir. Çalışmanın "Klinik, Sağlık ve Tıbbın Profesyoneller ve Güç ilişkileri bağlamında Eleştirisi" başlıklı bölümünde ilk varsayım tartışılmaktadır. "Oldies but Goldies: Tıpta Teknoloji Tarihi" başlıklı bölümde, eski ve yeni tıbbi uygulamalar karşılaştırılmıştır ve çalışmanın son bölümü olan "Tıbbi Bilgide Algılanan Paradigma Kırılması Örnekleri"nde, tıp paradigması ve bilgisindeki değişiklikler ilgili örnekler aracılığıyla açıklanmıştır. Çalışmanın sonunda, mevcut paradigmanın başarısı yeniden değerlendirilmektedir.

Klinik, sağlık ve tıbbın, profesyoneller ve güç ilişkileri bağlamında eleştirisi

Bilimin kimin için çalıştığı/çalışması gerektiği sorusu çok önemlidir ve sorulması kolaydır. Bu soru, yüzyıllardır bilimsel tartışmalarda her zaman yerini almıştır. Ancak, bu soruya verilen yanıtlar arasında hala bir tutarlılık yoktur. Bazı entelektüeller bilimin sınırsız çalışmalarını savunurken, diğerleri bilimin araştırma konusunu ihtiyaçlardan seçmesi gerektiğini iddia etmektedir. Bu tartışmadan yeni bir soru ortaya çıkmaktadır: Kimin ihtiyaçları araştırma konuları olarak kabul edilmektedir veya araştırma çıktıları kimin çıkarları için kullanılmaktadır?

Annandale'e (2000: 5) göre, tıp bilimi ve uygulamasının, insanlığın yararına hastalıkların üstesinden gelme yolunda ilerici bir adım olarak sunulması, tıp bilgisinin asla tarafsız olmadığını göz ardı etmektedir; aksine, tıp da dahil olmak üzere bilim, zamanının toplumundaki egemen fikirleri yansıtır ve yeniden üretir. Kitabında "Sağlık Tıbbının Sosyolojisi" başlıklı bölümde Jewson'ın (1976'den akt. Annandale, 2000: 5, 6) 1770 ile 1870 arasındaki oluşum döneminde pratisyenlerin hastalık belirtilerini ve semptomlarını anlamlandırarak tedavi planları oluşturdukları üç tıbbi kozmoloji/çerçeveye yer vermektedir. Burada, tıbbi kozmolojilerin tıbbi bilginin üretilmesindeki sosyal ilişkilere gömülü sosyal etkileşim biçimleri olduğunu ortaya koymaktadır:

> "Yatak başı tıbbı: Bu erken dönemde, tıp pratisyenleri, yargıların hasta bireyin kişisel özellikleri açısından yapıldığı, kişi odaklı bir kozmoloji içinde çalışıyordu. Hekim, diğer rakiplerini dışlayarak hastasını memnun etmek için onun ihtiyaçlarını keşfetmeye çalışıyordu.
>
> 19. yüzyılın başlarında Fransa'da başlayan "hastane tıbbı": Tıp elitleri artık patronajlara bağımlı değildi; bunun yerine, emrinde hazır bir yoksul hasta kitlesi vardı. Tıbbi bilginin kontrolü hastadan klinisyene geçti ve yeni bir hastalık kozmolojisi ortaya çıktı. Bu süreçte, "kişinin bütünsel özelliklerine olan ilgi kayboldu ve yerini belirli organik lezyonlar ve işlev bozuklukları üzerine yapılan araştırmalar aldı.
>
> Laboratuvar tıbbı: 19. yüzyılın ortalarında, hissedebilen bir varlık olarak hasta, tamamen çerçevenin dışına çıkarıldı ve analiz edilecek maddi bir nesne haline geldi; hastalık ise "doğa biliminin kör ve kaçınılmaz yasalarına göre açıklanacak fizyo-kimyasal bir süreç" haline geldi."

Foucault (2003: 66), uzak geçmişte tıp öğreniminde görme ve bilme arasındaki dengenin önemini vurgular: "Tıp sanatı, nesnesinin huzurunda öğretilirdi ve genç erkekler, hastanın yatağının başında tıp bilimini öğrenirlerdi." Bu uygulama sayesinde, tıp gerekli tıbbi bakış açısıyla öğrenildi. Ancak Hipokrat'tan sonra, tıbbi bilgi, bakış açısı olmadığı için

kelimenin tam anlamıyla körleşti. Bu görmeyen bilgi, yanılsamanın kaynağıdır; metafizikle dolu bir tıp mümkün hale gelir: "Hipokrat tıbbı bir sisteme indirgediğinde, gözlem terk edildi ve felsefe tıbba girdi (Moscati'den akt. Foucault, 2003: 66)."

Annandale'e (2000: 6) göre, tıp bilgisi, bilimin basit, rasyonel ilerlemesi değil, belirli sosyal ilişkilerden ortaya çıkar. Bu tartışmaya paralel olarak birçok filozof ve sosyolog, "profesyoneller" kavramının evrimini vurgulamaktadır. Örneğin Parsons (1939'dan akt. Turner, 1995: 129), kapitalist piyasanın rasyonel egoizmine önemli bir alternatif olarak müşteriye profesyonel hizmeti açıklarken; Weber (1978'den akt. Turner, 1995: 129) ise, din, bilim ve siyasetteki mesleki meslek veya çağrıların, profesyonelin kişisel çıkarlar veya sadece ekonomik ödüller için hareket eden bir kişi olmadığı fikrini ifade ettiğini iddia ediyordu. Bu nedenle, sosyoloji disiplininin sağlık ve hastalık alanına çok geç katkıda bulunmuş olduğunu hatırlatmak can sıkıcı ama şaşırtıcı değildir. Diğer birçok disiplin ve ana akım teori gibi, sağlık ve hastalık çalışmaları da Aydınlanma dönemi olan on sekizinci yüzyıl ve sonrasında sosyal bilimler ve araştırmalarda yerini almıştır.

Bu dönemin düşünürleri ve sosyologları, tıp bilgisinin paradigmasındaki bu kırılmayı tıbbileştirme olarak ele aldılar. Tıbbileştirme, tıbbi olmayan sorunların genellikle hastalıklar veya bozukluklar olarak tanımlanıp tedavi edilmeye başlandığı bir süreci tanımlar (Gabe, Bury ve Elston, 2004: 59). Conrad ve Schneider'e göre (1980'den akt. Gabe, Bury ve Elston, 2004: 59), tıbbileştirme üç farklı düzeyde gerçekleşebilir: (1) kavramsal olarak, bir sorunu tanımlamak için tıbbi bir terim kullanıldığında; (2) kurumsal olarak, kuruluşlar uzmanlaştıkları bir sorunu tedavi etmek için tıbbi bir yaklaşım benimsediğinde; ve (3) bir sorun tıbbi olarak tanımlandığında ve tıbbi tedavi uygulandığında, doktor-hasta etkileşimi düzeyinde. Tıbbileştirme, özellikle kronik alkolizm, obezite, melankoli, delilik veya karmaşık hastalıklar gibi bazı yeni hastalıkların veya durumların tedavisini veya sadece etiketlenmesini eleştirmek için kullanılır. Bu "anormal" durumların çoğunu tedavi etmek imkansızdır. Ancak birçok insan, antidepresanların hayatlarında gereksiz olduğunu bilseler de, bu ilaçların kendilerini tedavi ettiğini ve ayrıca herkesin kullandığını bildikleri için almaya devam ederler.

Foucault'ya göre, sadece hastalıkların isimleri ve sistemlerin gruplandırılması aynı değildi; hastaların bedenlerine uygulanan temel algısal kodlar, gözlemin ele aldığı nesneler alanı, doktorun bakışının geçtiği yüzeyler ve derinlikler, bu bakışın tüm yönelim sistemi de farklıydı (Foucault, 2003: 64). Örneğin, hastaların anlamı müşterilere dönüştü; bedenleri deneme yanılma nesneleri ve yedek parçalar haline geldi; özetle, hayatları bu yeni bakış açısıyla diğerlerinden farksız olarak değerlendiriliyor. Hiçbir şey eskisi gibi değil. Geçmişten kastettiğimiz şey... tekrar tekrar yaşanan bilgi devrimidir.

Oldies but Goldies: Tıpta Teknoloji Tarihi

Bazılarının bahsettiği bilgi devrimi, tekstil veya tarım devrimlerinden daha fazla ilgiyi hak etmeyen bir bilgi teknolojisi devrimidir (Howitt 1996). Benzer şekilde, ekonomilerimizin makroekonomik işleyişinde de önemli bir değişiklik olmamıştır. Dolayısıyla, yeni terim olan bilgiye dayalı ekonominin rolü, önceki dönemlerin ekonomilerinden bir değişiklik olduğunu belirtmekle birlikte, keskin bir süreksizlikten çok bir "büyük değişim" olduğunu ifade etmektedir (Foray, 2004: 21). Foray ile paralel olarak, bilgi uygulamalarının evrimi o kadar net değildi.

Foucault'ya (2003: 65) göre, insanlığın şafağında, her türlü boş inançtan ve her türlü sistemden önce, tıp tamamen hastalık ile onu hafifleten şey arasındaki doğrudan ilişkiden ibaretti. Burada bahsedilen ilişki içgüdüydü ve deneyimden çok duyarlılığı içeriyordu; bu ilişki, sosyal ağa dahil edilmeden önce birey tarafından kendisiyle kendisi arasında kurulmuştu: Hastanın duyarlılığı, bu veya şu pozisyonun onu daha rahat mı yoksa daha fazla acı çekmesine mi neden olduğunu ona söyler. Bu, sağlıklı insanın gözlemlediği bilginin aracılığı olmadan kurulan bir ilişkidir ve bu gözlem, gelecekteki bilgi için bir seçenek değildir.

On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren, bilgi uygulamalarının yapıları daha karmaşık hale geldi. Pickstone (2007: 504) için, yeni kimyanın haritalandırılması ve diğer analitik bilimlerin günümüze kadar gelişiminin sonunda, modern anlamda "bilim"i yaratan, ancak aynı zamanda mühendis, tıp doktoru ve sanatçının modern rollerini '1800' civarında "ikinci bilimsel devrim" olarak yaratan bir dizi dönüşüm gerçekleşti. Bu modern roller, bireyin ve hizmet sağlayıcıların değişen sosyal rolleri arasındaki ilişkiden etkilenmiştir. Sosyal ve mesleki rollerin anlaşılmasındaki bu paradigma değişiklikleri, tıp alanında da kendini göstermiştir.

Tıp bilgisindeki paradigma değişiklikleri, Foucault'nun yukarıda bahsettiği gibi, hastalık bilgisinin değişen anlayışını da içermektedir. Turner'a (1987: 18) göre, hastalıklar aslında bedeni kültürel uygulamaların bir ürünü olarak ele alan kültürel ve sosyal düzenlemelerin sosyal olarak inşa edilmiş ürünleridir. Turner (1987) ve Pickstone (2007)'a göre, modern hastalık kavramlarının doğasını ve biyotıp bilgisinin işleyişini anlamak için biyotıp biliminin geçmişteki eylemlerine ve tarihine bakılmalıdır.

Weber'i takip eden Turner (1987: 19), batı kültürünün tarihini zihin ve beden, ruh ve beden, kültür ve doğa arasındaki ilişkinin bir dizi varyasyonu olarak değerlendirmiştir. Özellikle rasyonalizasyon ve asceticism'in önemli etkisiyle, Batı kültürü bedenin olağandışı özelliklerini üç önemli kurumsal düzenleme, yani din, hukuk ve tıp aracılığıyla yönetmiştir. Bu üçlü mekanizma, insanın bedenleşmesini düzenler ve kontrol eder. Foucault'nun terminolojisinde, hukuk, din ve tıp, bedenin ve nüfusun rasyonel ve disiplinli yönetimi için üç söylemsel oluşum olarak önerilebilir. Turner'a (1987: 19) göre, bedeni beden olarak analiz eden bu model, Weber'in (1966'dan akt. Turner, 1987: 19) Hıristiyan ascetizm etiği ile seküler yaşam arasındaki

çeşitli çelişkiler, özellikle de cinsellik, sanat ve bilgide temsil edilen dünya arasındaki çelişkiler hakkındaki tartışmasından kaynaklanmaktadır.

Pickstone (2007: 514) biyomedikal tarihine ilişkin olarak şunları yazmıştır: 1950'lerde moleküler biyoloji, nükleik asitlerin ve proteinlerin kimyasal ve kristalografik analizinin öncüsüydü ve bunların bazıları önceki koleksiyonlardan, örneğin anormal hemoglobinlerden elde edilmişti. Ancak günümüzde, sorun alanları arasında paylaşılan ve yeni müdahale türlerine eşlik eden güçlü yeni kimyasal, yapısal ve teorik analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Sonuç olarak, biyolojik bilimlerin "sadece gözlemsel" olmaktan ziyade müdahaleci hale gelmesi yaygın bir durumdur.

Pickstone, "çalışma bilgisi" terimi ile sosyal bilim literatürüne bilgi konusunda katkı sağlamıştır. O, bilgi üretimi ve tekniklerinin tüm uygulamalarının temel çalışma ve bilgi edinme yöntemleri açısından, kısaca çalışma bilgileri açısından analiz edilebileceğini iddia etmektedir. Bu nedenle, ona göre yeni biyoloji, analitik olanın ötesinde, açıkça daha ileri bir "çalışma bilgisi" içerir: biyologlar genetik mühendisliği ve sentetik biyolojiden bahsederler. Ticari vaatlerin büyük ölçüde burada yattığı ve sentetik kimya ile olan benzerliğin açık olduğu söylenebilir. Pickstone (2007: 514), yeni biyotıpın kültür, felsefe ve insani anlamlar ile o kadar iç içe olduğunu ve "etiğin hayatını kurtardığını" iddia eder.

Peki ya eskiler? Turner (1995: 20) bazı hastalıkları geleneksel olarak tedavi edilen durumlar olarak vurgulamıştır. Ona göre, Avrupa, hastalıkların doğal nedenlerin bir sonucu olarak görüldüğü, esasen seküler olan geleneksel Yunan tıp sistemini miras almıştır. Bu nedenle hastalıkların tedavisi ücretsizdi ve dindar insanlar tarafından gerçekleştirilen dini bir eylemdi. Buna paralel olarak, melankoli ve obezite, bazı rutinlerin eksikliği nedeniyle ortaya çıkan durumlar olarak görülmektedir. Geleneksel olarak, manastır diyetleri, cinsel isteği alevlendirmemek için kırmızı et ve şarabın kısıtlı kullanımı yoluyla sindirimi kontrol ederek insanın tutkularını düzenlemeyi amaçlıyordu. On sekizinci yüzyılda depresyonun nedenlerinden birinin obezite olması ve tıp uygulamalarının üst sınıfların kederlerinin tıbbi tedavisi için temel olarak diyetetiği benimsemeye başlaması tesadüf olmamalıdır (Turner, 1995: 22).

Zihnin (bilincin) keşfi ve yükseltilmesi için en büyük çabayı göstermek, bu tür bir rasyonalitenin sonucudur. Turner'a (1995: 28) göre, akıl tarafından duyusal dünyanın bu hakimiyetine karşı merkezi zorluk, delilikti. Foucault'nun (1971'den akt. Turner, 1995: 28) savunduğu gibi, modern dünya görüşünün ortaya çıkışı, rasyonel düşüncenin kalıcı olarak güvende kalması için deliliğin olasılığını dışlamak zorunda kalmıştır. Böylelikle, irrasyonelliği içeren iki durum, modern tıbbın tanı ve tedavi konusu ve dolayısıyla Foucault'nun araştırma alanları olmuştur: delilik ve cinsellik.

Tıbbi Bilgide Algılanan Paradigma Kırılması Örnekleri

Cinsellik, bireylerin cinsel kimliklerini/rollerini ve üremelerini içerir. Üreme, gelecek nesillerle doğrudan ilişkisi nedeniyle sağlık konusunda başka bir boyuta sahiptir. Bu duyarlılık, Leblanc ve Arduin (2011) tarafından araştırma konusu olmuş ve Fransa'da obstetrikte tıbbi etiği incelemişlerdir. Onlara göre, obstetrikçilerin kullandıkları dil, patolojiye ilişkin anlayışlarıyla birlikte değişmiştir: Artık geç dönem kürtajdan değil, çok erken doğumdan bahsediyorlar (Leblanc ve Arduin, 2011: 246). Kadın doğum uzmanları olarak yazarlar, muazzam bilimsel ve teknik yenilikler ışığında, tıp alanındaki bu yeni yaklaşımı "tıbbi sanat" olarak tanımlamaktadırlar. Yazarlar makalelerinde, hayatı yeni teknolojinin sayıları ve görüntülerine indirgemekle ilgili genel geçerliliği eleştiriyorlar. Onlara göre, serum belirteçlerinin dozajı ve ultrasonun sadece tahminsel veya olasılık taramaları olduğunu ve görüntüde veya sayılarda bir sorun olması, *a fortiori* herhangi bir anormallik olduğu anlamına gelmediğinden, olası bir fetal anormalliği ilan etmenin hiç de kolay olmadığını belirtmek yararlıdır. Burada, bugüne kadar yüzlerce insan ve yanmamış bebeklerinin bu sayı ve görüntülerin belirsizliğinden muzdarip olduğunu hatırlatmak gerekir.

Yazarlar (Leblanc ve Arduin, 2011: 255), halk sağlığı politikası ve PND (Doğum Öncesi Tanı) konusunda Ulusal Danışma Etik Komitesi (NCEC) başkanlığı görevini yürüten Profesör Didier Sicard'a atıfta bulunurlar:

> "…Cesaretle söyleyelim: Fransa, öjenikle flört eden bir sağlık politikası oluşturuyor. (…) Sistematik taramadan derin endişe duyuyorum. Var olmamayı savunmak nasıl mümkün olabilir? (…) On dokuzuncu yüzyılın sonunda girdiğimiz çıkmazdan çok da uzak değiliz; bilim kimin yaşayıp kimin yaşamayacağına karar verebilir hale gelebilir. Oysa tarih, kültürel, biyolojik ve etik kriterlere dayalı olarak insan gruplarını şehirden dışlamaya başladığımızda bunun bizi nereye götürebileceğini fazlasıyla göstermiştir. Temel gerçek şu ki, doğum öncesi tarama faaliyetlerinin çoğu tedavi değil, bastırmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle bu tür taramalar korkunç bir olasılığa yol açmaktadır: yok etme olasılığı."

Profesör Sicard, Nazi Almanyası'ndaki geçmiş öjenik hareketi hatırlatarak yeni öjenik tehdide dikkat çekiyor. Önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, genel kişilik özelliklerinden alkolizm, şizofreni, manik depresyon ve suçluluğa kadar her şeyin önemli bir genetik temeli olduğu iddia edilmektedir: İnsan Genom Projesi döneminden bu yana, büyük ölçüde genetik yapımız nedeniyle olduğumuz gibiyiz (Allen, 2002: 14). Walter Gilbert'e göre (akt. Allen, 2002: 14), genetik modern biyoloji ve tıbbın "Kutsal Kase"si haline gelmiştir. Öjeni tarihinde bilim adamları, tıbbi

uygulamalar ve pratisyenlerin rolleri büyük ölçüde eleştirilmiştir. Bilim ve teknoloji araçlarını ve bilgilerini insanları etiketlemek ve ortadan kaldırmak için kullanmışlardır. Alman ve Avusturya tıp bilimi, devlet tarafından aşağı ve dolayısıyla harcanabilir olarak görülen bireyleri "bilimsel" olarak tanımladı (Seidelman, 2002: 93). Yüzbinlerce Alman ve Avusturya vatandaşı, istenmeyen ve kalıtsal olduğu düşünülen bir durumun (örneğin "zeka geriliği", şizofreni, manik-depresif bozukluk) tıbbi tanısı nedeniyle kısırlaştırıldı. Tıp bilimi, zihinsel ve fiziksel engelli çocukları ve yetişkinleri, "ötenazi" gibi örtmece bir terimle adlandırılan öldürme operasyonlarında yok edilmek üzere seçti (Seidelman, 2002: 95). Korkunç olan şey, bu denemelerin bilimin, özellikle de modern biyoloji ve genetik bilimlerinin gelişiminde büyük rol oynamış olmasıdır. Bilimsel bilgi, araştırma konusu hakkında güncel ve en son bilgileri elde etmek için klinik araştırma ve deneyime ihtiyaç duyar. (Bazen sözde) gerçeklik ve rasyonalite arayışında, metodolojisi çılgınca olabilir. Öjeni ve onun beden formu olan Nazi Almanyası, bu tür rasyonalitenin son noktası olarak kabul edilir.

Modern tıbba alternatif bir yaklaşım daha vardır. Song'a (2010: 298) göre, teknolojinin iki kaynağı olan deneyim ve bilim, farklı odak noktalarına sahiptir. Deneyimsel teknoloji teknik ve becerileri kullanırken, bilimsel teknoloji araçlar veya ekipmanlar kullanır. Buna paralel olarak, deneyimsel teknoloji genellikle yerel bilgi olarak kabul edilirken, bilimsel teknoloji evrensel olarak kabul edilir. Yazar, geleneksel Çin tıbbını deneyimsel, Batı tıbbını ise bilimsel teknoloji olarak ele almıştır. Makalenin geri kalanında yazar, bilimsel teknolojinin araçlarını ve geleneksel Çin tıbbının becerilerini karşılaştırmaktadır. Araçlara gömülü bir tıp olarak açıklanan bilimsel teknolojiyi kullanan tıp, genel olarak insan vücudunu, tıbbi ekipmanı ve ilaçları içerir. Bu ekipmanın nasıl kullanılacağına dair bilgi, tıp biliminin bir parçası olarak kabul edilebilir. Ancak toplum hızlı bir değişim sürecinden geçmektedir.

Kullanımı yeni öğrenilen bir araç veya ekipman, birkaç yıl içinde yenisiyle değiştirilebilir ve kişi, başka bir yeni ekipmanın icadını beklerken, onu kullanmayı öğrenmeye hazır olmalıdır. Daha yeni ve daha otomatik ekipmanlar karşısında, insan öznelliği için giderek daha az yer bulmaktadır. Artık beceriye ihtiyaç yoktur: ekipmanların operatörü olarak insanlar yavaş yavaş makinenin çevresine, sonunda da makinenin kendisine dönüşeceklerdir (Song, 2010: 303).

Ancak Geleneksel Çin Tıbbında (TCM-Traditional Chinese Medicine), gözlem, dinleme, sorgulama ve nabız yoklama dahil olmak üzere TCM'nin dört temel tanı tekniğinin tümü, insan vücudunu ana araç olarak alır. Bir hastayı tedavi ederken, doktor tüm tıbbi deneyimiyle onunla iletişim kurar (Song, 2010: 303). Doktora ve farklı hastalar arasındaki ilişkilere göre, iletişim ve teknikler birbirinden farklı olacaktır. Ancak sonuç aynı olacaktır: o kişiyi tedavi etmek. Bazı artıları ve eksileri dile getirdikten sonra Song (2010: 312), bilimsel teknolojinin kontrollü ve istikrarlı koşullar altında

geçerli olduğunu itiraf eder. Bu nedenle bu teknoloji "laboratuvar bilimi" olarak adlandırılır. Yine bu nedenle, Newton'un Yasası'nın hem Londra'da hem de Pekin'de geçerli olduğu söylenemez; daha ziyade, aynı şekilde inşa edilmiş olan Londra ve Pekin laboratuvarlarında ve bu iki laboratuvarın doğayı aynı şekilde basitleştirdiği durumlarda geçerli olduğu söylenmelidir (Song, 2010: 312). Bu argümanla paralel olarak, makalede modernleşme sürecinin tüm bilimsel bilginin kapsamlı uygulamalarından biri olduğu açıklanmaktadır. Bu nedenle, bir dereceye kadar, bu süreç aynı zamanda tüm toplumun laboratuvarın gereksinimlerine göre dönüştürüldüğü bir süreçtir (Jinsong, 2008'den akt. Song, 2010: 312).

Bazı açılardan Song (2010)'un yaklaşımı kabul edilebilir olabilir. Bilimsel teknolojileriyle modern tıp, tercihlerinde çok pozitivist ve rasyonalist olmuştur. Yerel ve geleneksel tıp, insan vücuda ve tıbba yaklaşımında daha kabul edilebilir ve insancıl olarak değerlendirilebilir.

SONUÇ

Günümüzde bilimsel paradigmalar, sosyal ve politik gündem ile teknolojik gelişmeler tarafından şekillenmektedir. Ancak teknolojideki hızlı değişimler veya kişisel çıkarlar, bilimi ve dolayısıyla toplumu tehdit etmektedir. Bu makale, geçmişte ve yakın zamanda bilimsel paradigmaların başarısını, değişen teknolojik uygulamaları ve tıp alanındaki sosyal dönüşümleri incelemektedir. Paradigma değişikliklerinin bilgi ve rutinleri, dolayısıyla tıp alanındaki tıbbi ilişkileri ve güç ilişkilerini etkilediği kabul edilmektedir. Bu makalenin başında, tıp bilgisinde yeni bilimsel paradigmanın başarısı, makalenin sorularından biri olarak ele alınmıştır. Cevap, bu çalışmadaki örneklerle verilmiştir: insanlık açısından başarısızdır.

Tıpta kullanılan teknolojik uygulamaların amacı, yalnızca toplumun refahını ve halk sağlığını sağlamak olmalıdır. Kısa tarihinde görüldüğü gibi, tıp bilgisi ve buna paralel olarak uygulamaları, yalnızca siyaset ve iktidarın bir aracı olarak kullanılmıştır. Geçmişteki eylemlerde, tıp bilgisi toplumlarda dışlanma ve izolasyona yol açabilmiştir. Özellikle tıbbi bakış açısının eksikliği durumunda, modernleşme ve rasyonalizasyon tıbbi uygulamalara girerek tıp bilgisini dönüştürebilmiştir. Bilgi birikimi ile bu yanlış bilinç sonraki nesillere aktarılabilmiş ve Foucault'nun (gerekli) tıbbi bakışı sadece sosyal (tıbbi olmayan) bilim literatüründe bulunabilmiştir.

Fransız örneğinde görüldüğü gibi, riskli doğmamış bebeğe bir şans vermek yerine, modern teknoloji ve obstetrik alanındaki modern bilgiler,

pratisyenlerin erken doğan ve sağlıklı bebeklerin doğumunu mümkün kılıyor. Yeni öjeni olasılığının yanı sıra, doğmamış bebeklerin ve gelecek nesillerin hakları modern tıp bilgisinde sorgulanmıyor bile. Sadece sağlıklı bebekler için mi endişeleniyoruz, seçimlerimizde bu kadar sınırsız mıyız? Bu kadar rasyonel olduğumuzu mu düşünüyoruz? Dünya siyasi tarihinde en rasyonel kişi şüphesiz Hitler'di. Endişe verici bir şekilde, bilim de pozitivist ve rasyoneldir, ancak bu makalede farklı örneklerle belirtildiği gibi istikrarlı ve güvenilir değildir. Toplumu bir laboratuvara dönüştürmeden önce, bilim insanlarının bilimi "organik topluma" uyarlamasına izin verin. Bu öneri, Foucault'nun "yönetimsellik" kavramı üzerine ele alınabilir. Ancak o zaman, kazanılmış insan hakları, sosyal devlet ve görevleri hatırlanabilir.

REFERANSLAR

Allen, G. E. (2002). 'The Ideology of Elimination: American and German Eugenics, 1900-1945,' Nicosia, F.R. and Huener, J.(eds.), *Medicine and Medical Ethics in Nazi Germany: Origins, Practices, Legacies*. (pp. 13-40) Berghalm Books, New York.

Annandale, E. (2000). *The Sociology of Health Medicine*. Balckwell Publishing, USA.

Dosi, G. (1982). *Technological Paradigms and Technological Trajectories*, *Research Policy* 11, (pp. 147-162) North- Holland Publishing Company

Foray, D. (2004). *Economics of Knowledge*, Cambridge, MIT Press.

Foucault, M. (2003). *The Birth of the Clinic*. Routledge.

Gabe, J., Bury, M. ve Elston, M. A. (2004). *Key Concepts in Medical Sociology*, Sage Publications, London.

Leblanc, P. ve Arduin, P.O. (2011). Medical ethics in obstetrics – A French experiment, *International Journal of Ethics*, 7(3-4). Nova Science Pub.

Lupton, D. (1997). 'Foucault and the Medicalization Critique,' *Foucault: Health and Medicine*. Petersen, A. and Bunton, R. (eds.). Routledge, USA.

Pickstone, J.V. (2007). 'Working knowledge before and after circa 1800: Practices and disciplines in the history of science, technology and medicine,' *Isis*, 98(3), 489-516, The University of Chicago Press on behalf of The History of Science Society,.

Seidelman, W. E. (2002). 'Pathology of Memory: German Medical Science and the Crimes of the Third Reich,' Nicosia, F.R. and Huener, J.(eds.), *Medicine and Medical Ethics in Nazi Germany: Origins, Practices, Legacies*, (pp. 93-112). Berghalm Books, New York.

Song, T. (2010). ‘A Study of experiential technology and scientific technology, exemplified by Chinese and Western medicine,’ *Front. Philos. China*, 6(2), 298-315.
Turner, B. S. (1995). *Medical power and Social Knowledge*. Sage Publications, London.

Brent Petrol Fiyatlarının Dax Sektör Endeksleri Üzerindeki Etkileri: 2000-2025 Dönemi İçin Doğrusal Zaman Serisi Analizleri

Halil İbrahim KESKİN[1]

1- Doç. Dr.; Çukurova Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü. hkeskin@cu.edu.tr ORCID No: 0000-0003-0839-609X

ÖZET

Bu çalışma, küresel enerji piyasalarının temel referans göstergesi olan Brent petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların, Almanya'nın öncü borsa endeksi DAX bünyesinde yer alan altı temel sektör (bankacılık, nakliye-lojistik, otomotiv, sanayi, teknoloji ve yazılım) üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemeyi amaçlamaktadır. 2000 Ocak – 2025 Nisan dönemini kapsayan haftalık verilerin kullanıldığı analiz sürecinde; birim kök testleri, Engle-Granger eşbütünleşme analizi, etki-tepki fonksiyonları ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilen bulgular, değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını, dolayısıyla her sektörün kendi iç dinamikleri doğrultusunda hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Etki-tepki analizi sonuçları, petrol şoklarının sektörler üzerinde asimetrik ve heterojen etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Bankacılık ve teknoloji gibi sektörlerin şokları dört hafta içinde sönümlediği görülürken; sanayi ve nakliye gibi enerji yoğun sektörlerde bu sürecin altı haftaya kadar uzandığı tespit edilmiştir. Ayrıca, bankacılık ve sanayi sektörlerinde negatif yönlü tepkiler gözlenirken, otomotiv ve nakliye sektörlerinde pozitif yönlü tepkiler saptanmıştır. Granger nedensellik bulguları ise klasik beklentinin aksine, petrol fiyatlarından sektörlere doğru bir nedensellik saptayamazken; sanayi ve teknoloji sektörlerindeki dalgalanmaların Brent petrol fiyatlarını öngörmede anlamlı bir açıklayıcı güce sahip olduğunu göstermektedir. Elde edilen sonuçların kullanılan yöntemlerin sahip olduğu kısıtlar çerçevesinde değerlendirilip ileriki analizler için bir temel teşkil etmektedir. Bu sonuçlar, Alman ekonomisinin enerji bağımlılığı çerçevesinde yatırımcılar ve politika yapıcılar için stratejik çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Brent Petrol, DAX Sektör Endeksleri, Almanya Hisse Senedi Piyasası, Etki-Tepki Analizi, Sektörel Heterojenlik.

GİRİŞ

Brent petrolü, küresel enerji piyasalarında referans fiyat olarak kabul edilen en önemli göstergelerden biridir. Uluslararası ticarette enerji fiyatlarının belirlenmesinde temel ölçüt olarak kullanılan Brent, arz-talep dengesi, jeopolitik gelişmeler ve küresel ekonomik koşullara bağlı olarak dalgalanmalar göstermektedir. Bu nedenle Brent petrol fiyatlarındaki değişimler, yalnızca enerji sektörünü değil, finansal piyasaları ve reel ekonomiyi de doğrudan etkilemektedir. Özellikle Brent tipi ham petrol fiyatlarındaki değişimler sektör bazında hisse senedi endeksleri üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkiler oluşturabilmektedir. Bu anlamda petrol fiyatlarının finansal piyasalarda hangi sektörleri ne büyüklükte etkilediğini anlamak hem yatırımcılar hem arz sağlayıcılar açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

Petrol fiyatları ise enerji maliyetleri üzerinden DAX endeksinde yer alan sektörleri doğrudan ve dolaylı biçimde etkilemektedir. Brent petrol fiyatlarındaki artış, özellikle enerji yoğun sektörlerde (sanayi, otomotiv, nakliye-lojistik) üretim ve operasyon maliyetlerini yükseltmekte, bu da şirketlerin kârlılıklarını azaltarak endeksin genel performansına negatif yansımaktadır. Bankacılık sektörü ise petrol fiyatlarının enflasyon ve faiz oranları üzerindeki etkileri aracılığıyla dolaylı biçimde etkilenmektedir. Buna karşılık teknoloji ve yazılım sektörleri enerji maliyetlerinden görece bağımsız olmakla birlikte, yatırımcı duyarlılığı ve makroekonomik koşullar üzerinden petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan etkilenebilmektedir. Dolayısıyla Brent petrol fiyatları ile DAX endeksi arasındaki ilişki, sektörler arası farklılıklar nedeniyle heterojen bir yapı sergilemekte; bazı sektörlerde güçlü ve doğrudan etkiler gözlenirken, diğerlerinde daha zayıf ve dolaylı etkiler ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, Brent petrol fiyatlarının DAX endeksinde yer alan banka, nakliye-lojistik, otomotiv, sanayi, teknoloji ve yazılım sektörleri üzerindeki etkilerini analiz etmektir. 2000 yılının Ocak ayından 2025 yılının Nisan ayına kadar olan haftalık veriler kullanılarak gerçekleştirilen analizde grafik incelemeleri, korelasyon matrisi, birim kök testleri, Engle-Granger eşbütünleşme testi ve etki-tepki foksiyonu yöntemleri uygulanmıştır. Çalışma, enerji fiyatlarının bazı sektörler üzerindeki farklı yönlerde ve şiddette etkilerini ortaya koyarak literatüre katkı sağlamayı ve yatırımcılar ile politika yapıcılar için güncel bilgiler sunmayı hedeflemektedir.

Literatür

Enerji fiyatlarının finansal piyasalar üzerindeki etkileri uzun süredir akademik araştırmaların odağında yer almakta ve özellikle petrol fiyatları ile hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar farklı ülkeler ve endeksler için çeşitli sonuçlar ortaya koymaktadır. Hamilton (1983), petrol fiyatlarındaki şokların makroekonomik dalgalanmalar üzerindeki etkilerini ortaya koyarak bu alandaki literatürün öncü çalışmalarındandır. Sonraki araştırmalar, petrol fiyatlarının özellikle enerji yoğun sektörlerde hisse senedi getirilerini doğrudan etkilediğini göstermektedir. Kilian ve Park (2009) ise petrol fiyatlarının sektörel bazda farklı etkiler yarattığını vurgulamış; enerji ve ulaşım sektörlerinde güçlü negatif etkiler gözlemlenirken, teknoloji sektöründe etkilerin sınırlı kaldığını belirtmiştir. Le ve Chang'in (2011) çalışması, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin borsa endeksleri üzerindeki etkilerini karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Literatürde genellikle gelişmiş ekonomilere odaklanan önceki araştırmalardan farklı olarak, bu çalışma daha geniş bir ülke örneklemi kullanarak enerji fiyatlarının hisse senedi piyasaları üzerindeki etkilerinin heterojen olduğunu göstermektedir. Böylece, petrol fiyatlarının finansal piyasalar üzerindeki rolünü hem gelişmiş hem de

gelişmekte olan ekonomiler için karşılaştırmalı biçimde ortaya koyarak literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Almanya özelinde yapılan çalışmalar, ülkenin enerji ithalatına bağımlılığı nedeniyle Brent petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların DAX endeksi üzerinde belirgin etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Özellikle otomotiv ve sanayi sektörlerinin enerji maliyetlerindeki artışlara karşı daha hassas olduğu bulgusu öne çıkmaktadır. Bankacılık sektörüne ilişkin literatür ise petrol fiyatlarının doğrudan etkisinden ziyade enflasyon ve faiz oranları üzerinden dolaylı etkiler yaşandığını göstermektedir. Oberndorfer (2009), enerji fiyatlarının Alman hisse senedi piyasaları üzerindeki sektörel etkilerini incelemiş ve özellikle sanayi ile otomotiv sektörlerinin petrol fiyatlarındaki dalgalanmalardan doğrudan etkilendiğini ortaya koymuştur. Arouri ve Rault (2012), petrol fiyatları ile Avrupa borsa endeksleri arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemiyle analiz etmiş ve DAX endeksinin enerji yoğun sektörlerde petrol fiyatlarına duyarlı olduğunu göstermiştir. Kilian ve Park (2009), petrol fiyat şoklarının hisse senedi piyasaları üzerindeki etkilerini incelemiş, Almanya ve DAX için özellikle otomotiv ve lojistik sektörlerinde güçlü etkiler bulmuştur. Sadorsky (1999) ise petrol fiyatlarının hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerini araştırmış ve Avrupa endeksleri içinde DAX'ın enerji fiyatlarına daha yüksek duyarlılık gösterdiğini belirtmiştir. Bunun yanı sıra Arouri, Jouini ve Nguyen (2011), petrol fiyatlarının Avrupa sektör endeksleri üzerindeki etkilerini analiz ederek bankacılık ve teknoloji sektörlerinde etkilerin sınırlı, sanayi ve enerji yoğun sektörlerde ise güçlü olduğunu ortaya koymuştur. Luqman ve Li'nin (2024) çalışması, petrol fiyatlarının Fransa ve Almanya'da ekonomik belirsizlik ve finansal stres üzerindeki etkilerini incelemektedir. Kuantil temelli ekonometrik yöntemler kullanılarak yapılan analizler, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların her iki ülkede de finansal stres ve belirsizliği artırdığını göstermektedir. Çalışma, enerji fiyatlarının yalnızca makroekonomik göstergeler değil, aynı zamanda finansal istikrar açısından da kritik bir risk faktörü olduğunu vurgulamaktadır. Audi, Poulin, Ahmad ve Ali'nin (2025) çalışması, petrol fiyat şoklarının Avrupa borsaları üzerindeki etkilerini kuantil analiz yöntemleriyle incelemektedir. Araştırma, farklı piyasa koşullarında petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların hisse senedi performansına asimetrik ve heterojen etkiler yarattığını göstermektedir. Degiannakis, Filis ve Kizys'in (2014) çalışması, petrol fiyat şoklarının Avrupa borsalarındaki volatilite üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çeşitli Avrupa ülkelerinden elde edilen verilerle yapılan analizler, petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların hisse senedi piyasalarında oynaklığı artırdığını ve bu etkinin ülke bazında farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Cueppers ve Smeets (2015) çalışması 1982–2007 döneminde 17 Alman DAX şirketinin hisse getirileri ile petrol fiyatlarındaki değişimler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Panel analiz sonuçları, petrol fiyatları ile borsa arasında doğrusal olmayan ve asimetrik bir bağ olduğunu göstermektedir. Bulgular, petrol fiyat şoklarının yalnızca

bazı sektörlerde etkili olduğunu, diğerlerinde ise anlamlı bir etki yaratmadığını ortaya koymaktadır. Bu farklılık, şirketlerin petrol bağımlılığının maliyet ve talep yönlü farklı düzeylerinden kaynaklanmaktadır.

Bu bağlamda mevcut literatür, Brent petrol fiyatlarının DAX endeksi üzerindeki etkilerini sektörel farklılıklar bağlamında incelemenin önemini ortaya koymaktadır. Literatürde DAX endeksinin sektörel alt endeksleri özelinde yapılan analizler ise sınırlı kalmaktadır. Ancak 2000–2025 dönemini kapsayan uzun vadeli ve kapsamlı analizlerin sınırlı sayıda olması, bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacak özgün bir yönünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Brent petrol fiyatlarının DAX endeksinde yer alan bankacılık, nakliye-lojistik, otomotiv, sanayi, teknoloji ve yazılım sektörleri üzerindeki ekonometrik etkilerini incelemek, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurma potansiyeline sahiptir.

YÖNTEM

Bu çalışmada Brent petrol fiyatlarının DAX endeksinde yer alan sektörler üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla 2000 Ocak – 2025 Nisan dönemine ait haftalık veriler kullanılmıştır. Analiz süreci, ekonometrik yöntemlerin aşamalı biçimde uygulanmasıyla gerçekleştirilmiştir.

İlk aşamada, değişkenler arasındaki temel ilişkileri gözlemlemek amacıyla korelasyon matrisi oluşturulmuştur. Bu analiz, Brent petrol fiyatlarındaki değişim ile sektör endekslerinin yönsel ve oransal ilişkilerini ortaya koymayı hedeflemiştir. Ardından, zaman serisi analizinin sağlıklı biçimde yürütülebilmesi için serilerin durağanlığı birim kök testleri (ADF) aracılığıyla istatistiksel olarak sınanmıştır.

Durağanlık koşullarının sağlanmasının ardından, uzun dönemli ilişkilerin varlığını test etmek için Engle-Granger eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Bu yöntem, Brent petrol fiyatı ile her bir DAX sektör endeksi arasında uzun vadeli denge ilişkilerinin olup olmadığını ortaya koymuştur.

Son aşamada ise etki tepki grafikleri ile nedensellik analizleri gerçekleştirilmiştir. Böylece hangi sektörlerin petrol fiyatlarındaki şoklara daha duyarlı olduğu ve bu etkilerin zaman içindeki değişimi ortaya konulmuştur.

Model:

Bu çalışmada, Brent petrol fiyatlarının DAX endeksinin alt sektörleri üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla kurulan temel model aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

$$DAX(Sektör)=\beta_1+\beta_2 Brent\ Petrol+u_t$$

Burada DAX(Sektör), Almanya'nın önde gelen endeksi DAX'ın alt sektör endekslerinden birini (Bankacılık, Nakliye ve Lojistik, Otomotiv, Sanayi, Teknoloji ve Yazılım) ifade etmektedir. Brent Petrol, Brent ham petrolünün fiyatını temsil ederken, ut hata terimini göstermektedir.

Model, petrol fiyatlarının sektörel bazda farklı yönlerde ve şiddette etkiler yaratabileceği varsayımına dayanmaktadır. Bu çerçevede, öncelikle serilerin durağanlık özellikleri ADF birim kök testleri ile sınanmış, ardından uzun dönemli ilişkilerin varlığını belirlemek üzere Engle-Granger eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Ayrıca nedensellik ilişkilerini test etmek için Granger nedensellik analizi gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemsel yaklaşım, petrol fiyatlarının DAX sektör endeksleri üzerindeki etkilerini hem kısa vadeli dalgalanmalar hem de olası uzun vadeli ilişkiler bağlamında değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Veri Seti:

Bu çalışmada kullanılan veri seti, Brent petrol fiyatları ile DAX endeksinin sektörel alt endekslerini kapsamaktadır. Analiz dönemi olarak 2000 yılının Ocak ayından 2025 yılının Nisan ayına kadar olan haftalık veriler tercih edilmiştir. Brent petrol fiyatları, küresel enerji piyasalarında referans fiyat olarak kabul edilmesi nedeniyle bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. Bağımlı değişkenler ise DAX endeksinde yer alan bankacılık, nakliye-lojistik, otomotiv, sanayi, teknoloji ve yazılım sektörlerine ait alt endekslerdir.

Bu çalışmada Brent petrol fiyatları ile DAX endeksinin sektörel alt endeksleri (bankacılık, nakliye-lojistik, otomotiv, sanayi, teknoloji ve yazılım) arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Her bir sektörel endeks için ayrı ayrı analiz gerçekleştirilmiş ve böylece petrol fiyatlarının sektörel farklılıklar bağlamında etkileri detaylı biçimde ortaya konmuştur.

Tüm veriler, Investing.com finansal veri tabanlarından temin edilmiştir. Analiz dönemi olarak 2000 yılının Ocak ayından 2025 yılının Nisan ayına kadar olan haftalık veriler kullanılmıştır. Haftalık frekanslı verilerin tercih edilmesi, hem verilerin elde edilebilirliğini artırmakta hem de petrol fiyatlarındaki oynaklığı daha sağlıklı biçimde yakalamaya imkân tanımaktadır. Ayrıca yüksek frekanslı dalgalanmaların ve piyasa gürültüsünün etkisi azaltılarak daha istikrarlı ve güvenilir sonuçlar elde edilmesine katkı sağlanmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde Brent petrol fiyatları ile DAX endeksine bağlı sektörler arasındaki ilişkiler, uygulanan ekonometrik yöntemler doğrultusunda kapsamlı biçimde değerlendirilmiştir. Öncelikle serilere ait tanımlayıcı istatistikler ve grafikler incelenmiş, ardından korelasyon analizi ile değişkenler arasındaki yönsel ve oransal ilişkiler incelenmiştir.

Tanımlayıcı İstatistikler ve Grafiksel Bulgular:

Brent petrol fiyatları ile DAX sektör endekslerine ilişkin tanımlayıcı istatistikler, değişkenlerin yüksek volatiliteye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm sektörlerde gözlem sayısı 1319'dur ve standart sapma değerleri endekslerdeki dalgalanmanın önemli düzeyde olduğunu göstermektedir. Özellikle DAX Yazılım endeksi, geniş aralıklı minimum ve maksimum değerleriyle öne çıkmakta ve sektördeki oynaklığın diğer endekslere kıyasla daha belirgin olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafiksel incelemeler, Brent petrol fiyatlarının 2000 yılından itibaren uzun vadede dalgalı bir seyir izlediğini, ancak genel olarak yukarı yönlü bir eğilim sergilediğini göstermektedir. Bununla birlikte, 2008, 2014 ve 2020 yıllarında fiyatlarda keskin düşüşler yaşanmıştır. 2008'deki düşüş küresel finansal krizle, 2014'teki düşüş arz fazlası ve ABD'de kaya petrolü üretimindeki artışla, 2020'deki düşüş ise COVID-19 pandemisinin küresel talep üzerindeki etkileriyle ilişkilendirilmektedir. Brent petrol fiyatlarını etkileyen temel faktörler arasında jeopolitik riskler, arz-talep dengesi, küresel ekonomik krizler ve doğal afetler yer almaktadır.

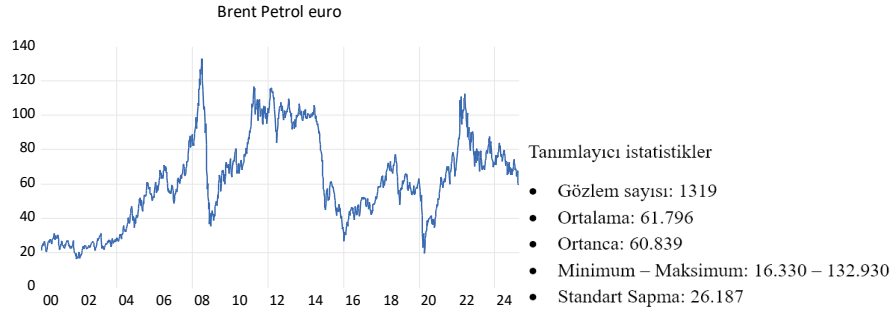

Şekil 1: Brent Petrol Euro Grafiği.

DAX Nakliye ve Lojistik (CXPLX) endeksinin 2000–2025 dönemine ait fiyat hareketleri incelendiğinde, uzun vadede genel eğilimin yukarı yönlü olduğu görülmektedir. Özellikle 2020 sonrasında endekste belirgin bir sıçrama yaşanmış, bu durum sektördeki talep artışı ve küresel ticaret hacmindeki toparlanma ile ilişkilendirilmiştir. Pandemi sürecinde lojistik ve taşımacılık faaliyetlerinin öneminin artması, endeksin performansını destekleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Bunun yanı sıra enerji

fiyatlarındaki dalgalanmalar, nakliye maliyetleri üzerinden sektörün kârlılığını doğrudan etkilemiş ve endeksin volatilitesini artırmıştır. Genel olarak CXPLX endeksi, küresel ticaret hacmi, COVID-19 pandemisi ve enerji fiyatlarındaki değişimlerden güçlü biçimde etkilenmiş; bu faktörler endeksin hem kısa dönemli dalgalanmalarını hem de uzun vadeli trendini şekillendirmiştir.

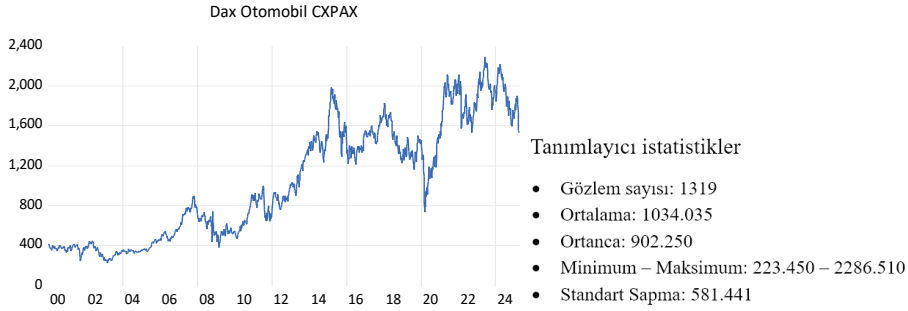

Şekil 2: Dax Otomotiv CXPAX Grafiği.

DAX Otomobil (CXPAX) endeksine ait grafik ve istatistikler, sektörün zaman içindeki hareketlerini ortaya koymaktadır. 2000'li yılların başlarında endeksin yatay bir seyir izlediği, 2008 yılına kadar ise kademeli bir yükseliş yaşadığı görülmektedir. Küresel finansal krizle birlikte 2008'de sert bir düşüş meydana gelmiş, ardından toparlanma süreci başlamıştır. 2015–2021 döneminde endeks genel olarak artan fakat dalgalı bir seyir izlemiştir. 2020 yılında COVID-19 pandemisinin etkisiyle yaşanan keskin düşüş sonrasında hızlı bir toparlanma gerçekleşmiş, ancak son birkaç yılda endeksin yukarı yönlü hareketinde zorlandığı gözlemlenmektedir. Otomotiv sektörünün bu dalgalı performansı, küresel tedarik zincirindeki sorunlar ve özellikle 2020 sonrasında ortaya çıkan yarı iletken (çip) krizi ile yakından ilişkilendirilebilir. Enerji fiyatlarındaki artış ve küresel talep koşullarındaki değişimler de sektörün kârlılığını ve endeksin seyrini etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır.

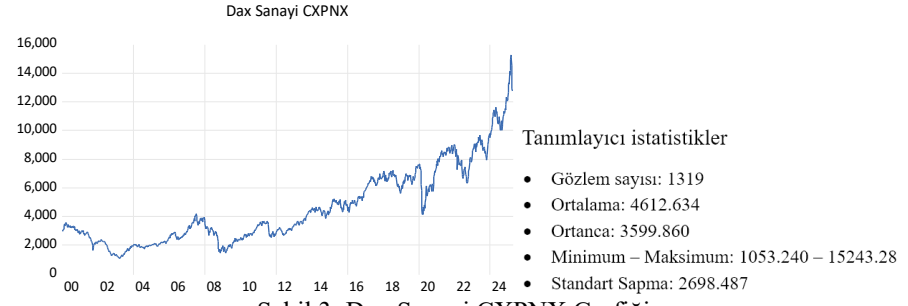

Şekil 3: Dax Sanayi CXPNX Grafiği.

DAX Sanayi (CXPNX) endeksi grafiği, uzun vadeli ve istikrarlı bir yükselişi açık biçimde yansıtmaktadır. 2000'li yılların başında yaşanan düşüşün ardından toparlanma süreci başlamış ve 2009'dan itibaren daha belirgin bir yukarı yönlü trend oluşmuştur. 2016 sonrasında bu yükseliş ivme kazanmış, 2020'deki pandemi kaynaklı dalgalanmaya rağmen endeks kısa sürede yeniden çıkışa geçmiştir. Özellikle 2022 sonrasında grafikte gözle görülür biçimde dikleşen eğilim, sanayi sektörünün Avrupa'da yeniden hız kazandığını göstermektedir. Bu yükseliş, küresel talepteki artış, teknoloji yatırımlarının yoğunlaşması ve üretim kapasitesindeki güçlenme ile doğrudan ilişkilendirilebilir.

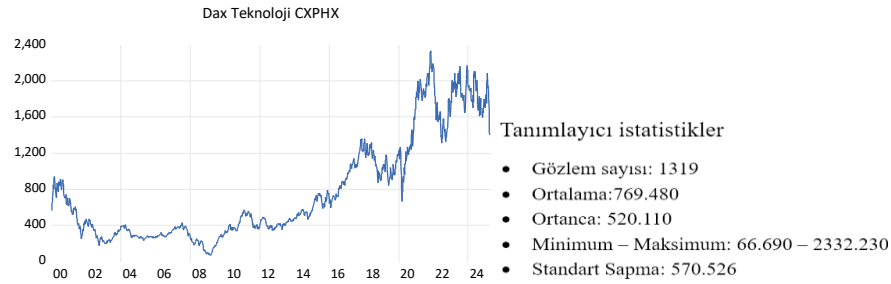

Şekil 4: Dax Teknoloji CXPHX Grafiği.

DAX Teknoloji (CXPHX) endeksi, 2000'li yılların başında ciddi bir düşüş yaşamış ve uzun bir süre düşük seviyelerde yatay bir seyir izlemiştir. 2010 yılından itibaren kademeli bir toparlanma süreci başlamış, ancak asıl yükselişin 2020 sonrasında gerçekleştiği dikkat çekmektedir. COVID-19 pandemisiyle hız kazanan dijitalleşme süreci ve teknolojiye yönelik artan talep, endekste sert bir yukarı yönlü hareket yaratmıştır. Bununla birlikte, söz konusu yükselişin istikrarlı olmadığı, endeksin dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir.

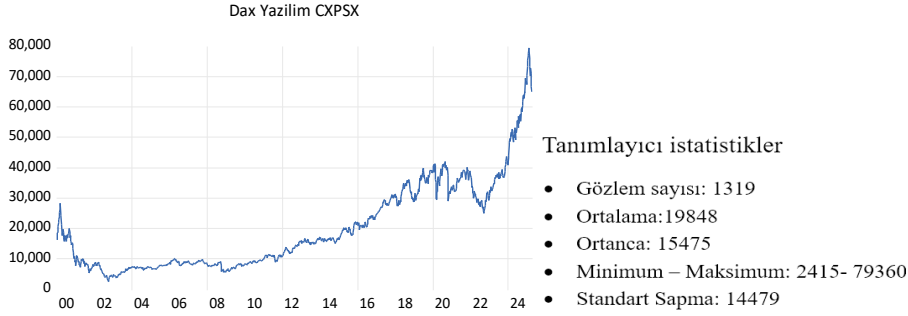

Şekil 5: Dax Yazılım CXPSX Grafiği.

DAX Yazılım (CXPSX) endeksi, uzun vadede güçlü bir yükseliş trendi sergilemektedir. 2000'li yılların başında yaşanan sert düşüşün ardından endeks uzun süre yatay bir seyir izlemiş, ancak 2010 yılından

itibaren istikrarlı bir tırmanış sürecine girmiştir. 2020 sonrasında bu yükseliş ivme kazanmış ve özellikle son dönemde endeks oldukça dik bir çıkış göstermiştir. Bu hareket, yazılım sektörüne yönelik artan talep, dijital dönüşüm süreçlerinin hızlanması ve yapay zekâ gibi alanlara yapılan yatırımlar ile açıklanabilir.

Korelasyon Analizi

Yapılan korelasyon analizi sonucunda, DAX sektör endeksleri arasında güçlü pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Özellikle DAX Sanayi, Yazılım ve Teknoloji endeksleri yüksek korelasyon katsayıları ile birbirleriyle yakın hareket ettiklerini göstermektedir. Bu durum, söz konusu sektörlerin benzer makroekonomik dinamiklerden ve piyasa koşullarından etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Buna karşılık, Brent petrol fiyatları ile sektör endeksleri arasındaki korelasyonlar genel olarak zayıf düzeyde bulunmuş, bazı sektörlerde ise negatif yönlü ilişkiler gözlemlenmiştir. Bu bulgu, enerji fiyatlarındaki değişimlerin özellikle enerji yoğun sektörlerde ters yönlü etkiler yaratabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla petrol fiyatlarındaki artış, üretim maliyetlerini yükselterek sektör endekslerinin performansını olumsuz etkileyebilmekte; buna karşın enerji maliyetlerinden görece bağımsız sektörlerde bu ilişkinin daha sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

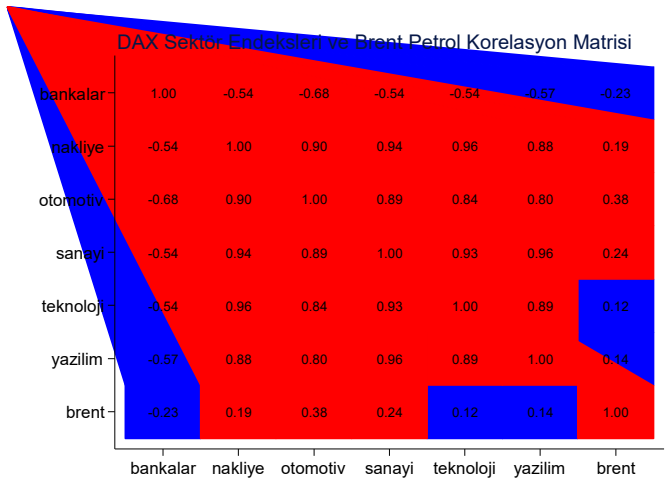

Şekil 6: Korelasyon Matrisi Sonuçları

Özetle, sanayi, teknoloji ve yazılım endeksleri birlikte hareket etmektedir. Brent petrol fiyatları ile sektör endeksleri arasındaki ilişkiler ise zayıf ve heterojen olup, bazı sektörlerde ters yönlü etki gözlenmektedir. Bu durum, enerji fiyatlarının sektörler üzerinde farklı düzeylerde etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

ADF Test Sonuçları:

Çalışma serilerin durağanlığı Dickey ve Fuller (1979) tarafında geliştirilen ADF birim kök testi ile araştırılmıştır.

Tablo 1: ADF Test Bulguları – Seviye (Level)

Değişken	**Model**	**T Hesap**	**Prob**	**Karar (%5)**
DAX Bankalar	Intercept	-1.76	0.40	H_0: Kabul
DAX Bankalar	Trend & Intercept	-1.59	0.79	H_0: Kabul
Brent Petrol	Intercept	-2.29	0.17	H_0: Kabul
Brent Petrol	Trend & Intercept	-2.19	0.48	H_0: Kabul
DAX Otomotiv	Intercept	-1.47	0.54	H_0: Kabul
DAX Otomotiv	Trend & Intercept	-3.59	0.03	H_0: Red
DAX Yazılım	Intercept	1.17	0.99	H_0: Kabul
DAX Yazılım	Trend & Intercept	-1.46	0.84	H_0: Kabul
DAX Nakliye	Intercept	-0.90	0.78	H_0: Kabul
DAX Nakliye	Trend & Intercept	-2.79	0.19	H_0: Kabul
DAX Sanayi	Intercept	-0.80	0.99	H_0: Kabul
DAX Sanayi	Trend & Intercept	-1.74	0.73	H_0: Kabul
DAX Teknoloji	Intercept	-1.09	0.71	H_0: Kabul
DAX Teknoloji	Trend & Intercept	-2.82	0.18	H_0: Kabul

ADF test sonuçları incelendiğinde, DAX sektör endeksleri ile Brent petrol serisinin seviye düzeyinde genel olarak durağan olmadığı görülmektedir. Intercept ve trend & intercept modellerinde hesaplanan t-istatistikleri, %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değerlerin mutlak değerinden düşük kalmış ve buna bağlı olarak H_0 hipotezi reddedilememiştir. Bu bulgu, serilerin birim kök içerdiğini ve seviye düzeyinde durağan olmadığını göstermektedir.

Özellikle DAX Bankalar, Brent Petrol, Yazılım, Nakliye, Sanayi ve Teknoloji endekslerinde hem sabitli hem de trendli modellerde durağanlık sağlanamamıştır. DAX Otomotiv endeksi ise intercept modelinde durağan değilken, trend & intercept modelinde %5 düzeyinde H_0 hipotezi reddedilmiş ve serinin trend dikkate alındığında kısmen durağanlık gösterebildiği anlaşılmıştır.

Genel olarak, seviye düzeyinde serilerin durağan olmaması, bu serilerin doğrudan regresyon analizlerinde kullanılmasının yanıltıcı olabileceğini göstermektedir. Serilerin bir farkı alınarak gerçekleştirilen teste ilişkin sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo2: ADF Test Bulguları – Birinci Fark (First Difference)

Değişken	Model	T Hesap	Prob	Karar (%5)
DAX Bankalar	Intercept	-35.27	0.00	H_0: Red
DAX Bankalar	Trend & Intercept	-35.28	0.00	H_0: Red
Brent Petrol	Intercept	-37.12	0.00	H_0: Red
Brent Petrol	Trend & Intercept	-37.12	0.00	H_0: Red
DAX Otomotiv	Intercept	-37.55	0.00	H_0: Red
DAX Otomotiv	Trend & Intercept	-37.54	0.00	H_0: Red
DAX Yazılım	Intercept	-36.61	0.00	H_0: Red
DAX Yazılım	Trend & Intercept	-36.76	0.00	H_0: Red
DAX Nakliye	Intercept	-33.97	0.00	H_0: Red
DAX Nakliye	Trend & Intercept	-33.97	0.00	H_0: Red
DAX Sanayi	Intercept	-22.51	0.00	H_0: Red
DAX Sanayi	Trend & Intercept	-22.58	0.00	H_0: Red
DAX Teknoloji	Intercept	-22.51	0.00	H_0: Red
DAX Teknoloji	Trend & Intercept	-22.58	0.00	H_0: Red

Serilerin birinci farkları alındığında elde edilen ADF test sonuçları, tüm endeksler ve Brent petrol serisinin durağan hale geldiğini göstermektedir. Hem intercept hem de trend & intercept modellerinde hesaplanan t-istatistikleri kritik değerleri aşmış, prob değerleri sıfıra yaklaşmış ve H_0 hipotezi reddedilmiştir. Bu bulgu, serilerin birinci fark düzeyinde durağanlaştığını ve I(1) sürecine sahip olduklarını ortaya koymaktadır.

DAX Bankalar, Brent Petrol, Otomotiv, Yazılım, Nakliye, Sanayi ve Teknoloji endekslerinin tamamı birinci fark düzeyinde durağanlık göstermiştir. Bu sonuç, serilerin uzun dönemli ilişkilerinin incelenebilmesi için eşbütünleşme analizlerinin uygulanabileceğini desteklemektedir.

Engle–Granger Koentegrasyon Analizi:

Çalışmada Tablo 3'te Almanya'nın DAX endeksine bağlı alt sektörleri için gerçekleştirilen Engle ve Granger (1987) tarafından geliştirilen koentegrasyon testi sonuçları sunulmaktadır. Analiz kapsamında Bankalar, Nakliye, Otomotiv, Sanayi, Teknoloji ve Yazılım sektörlerine ilişkin elde edilen test istatistikleri ve MacKinnon p-değerleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: DAX Alt Sektörleri İçin Engle–Granger Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Test İstatistiği		% 1 Kritik Değer	% 5 Kritik Değer	% 10 Kritik Değer
Bankalar				
Z(t)	-1.728	-3.43	-2.86	-2.57
MacKinnon p-değeri Z(t) = 0.4168				
Nakliye				
Z(t)	-0.993	-3.43	-2.86	-2.57
MacKinnon p-değeri Z(t) = 0.7559				
Otomotiv				
Z(t)	-1.417	-3.43	-2.86	-2.57
MacKinnon p-değeri Z(t) = 0.5739				
Sanayi				
Z(t)	0.904	-3.43	-2.86	-2.57
MacKinnon p-değeri Z(t) = 0.9931				
Teknoloji				
Z(t)	-1.146	-3.43	-2.86	-2.57
MacKinnon p-değeri Z(t) = 0.6963				
Yazılım				
Z(t)	1.309	-3.43	-2.86	-2.57
MacKinnon p-değeri Z(t) = 0.9967				

Engle–Granger eşbütünleşme testi bulguları, DAX endeksine bağlı alt sektörler (Bankalar, Nakliye, Otomotiv, Sanayi, Teknoloji ve Yazılım) için elde edilen test istatistiklerinin kritik değerlerin üzerinde kaldığını ve MacKinnon p-değerlerinin %5 anlamlılık düzeyinin oldukça üzerinde olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar, söz konusu sektör endeksleri arasında uzun dönemli bir koentegrasyon ilişkisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, DAX alt sektörleri uzun vadede ortak bir dengeye yönelmemekte, ya diğer faktörlerden daha fazla etkilenmekte ya da her biri kendi sektörel dinamikleri doğrultusunda bağımsız bir seyir izlemektedir. Dolayısıyla, yatırımcılar açısından bu bulgular portföy çeşitlendirmesi için fırsat sunarken, politika yapıcılar açısından sektörel farklılıkların dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Etki-Tepki Fonksiyonu Analizi:

Brent petrol fiyatlarında meydana gelen bir standart sapmalık şokun DAX endeksi altındaki çeşitli sektörler üzerindeki dinamik etkileri, etki-tepki fonksiyonları (IRF) aracılığıyla analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, petrol fiyatlarındaki şokların sektör endeksleri üzerinde zamansal ve yönsel açıdan heterojen etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Genel bir eğilim olarak, petrol fiyatlarındaki şokun sektörlerin büyük çoğunluğu üzerinde bir haftalık bir gecikmeyle etkili olduğu gözlemlenirken; nakliye sektöründe bu tepki süresinin iki haftalık bir gecikmeyle ortaya çıkması, sektörün maliyet

yapısının enerji fiyatlarındaki ani değişimlere karşı daha dirençli veya gecikmeli bir geçişkenliğe sahip olduğunu göstermektedir.

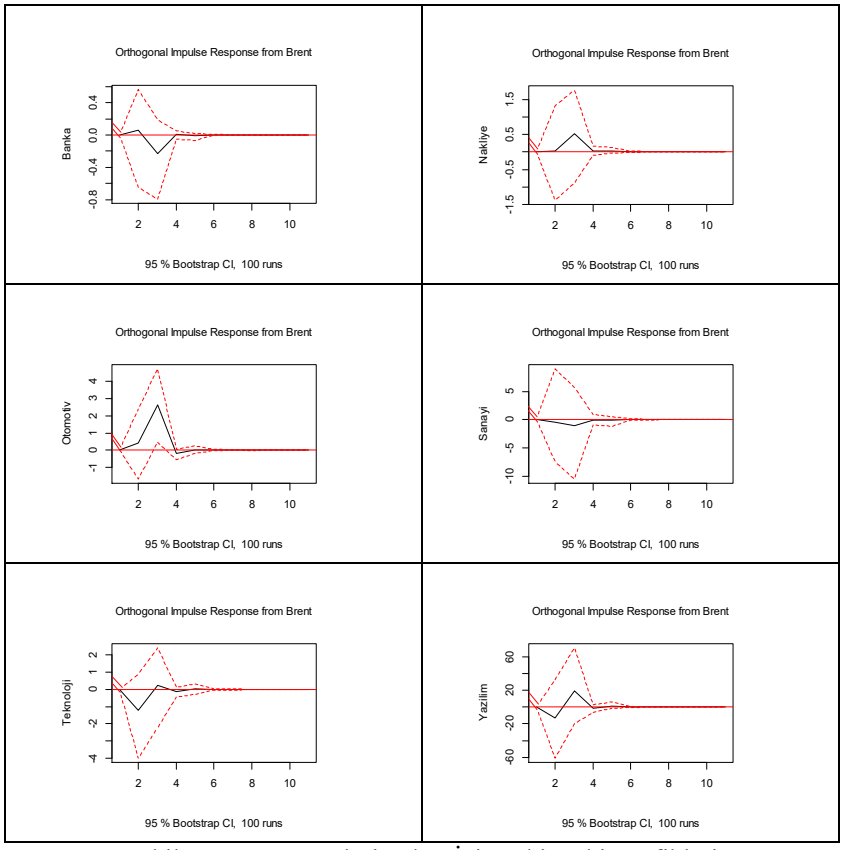

Şekil 7: Brent Petrol Fiyatları İçin Etki tepki Grafikleri

Şokların sönümlenme süreleri incelendiğinde, sektörlerin enerji fiyatlarındaki dalgalanmaları absorbe etme kapasitelerinin farklılaştığı görülmektedir. Bankacılık, yazılım ve teknoloji sektörlerinde petrol fiyat şokunun etkisi yaklaşık dördüncü hafta itibarıyla ortadan kalkarak sistem dengeye dönmektedir. Buna karşın, enerji yoğun üretim süreçlerine sahip olan nakliye, otomotiv ve sanayi sektörlerinde şokun kalıcılığının daha uzun sürdüğü ve etkilerin ancak beşinci veya altıncı haftadan itibaren istatistiksel olarak etkisizleştiği tespit edilmiştir. Bu durum, reel üretim ve lojistik odaklı sektörlerin enerji maliyetlerindeki volatiliteye karşı finans ve teknoloji odaklı sektörlere kıyasla daha uzun süreli bir maruziyet yaşadığına işaret etmektedir.

Sektörel bazda tepkilerin yönü incelendiğinde ise, bankacılık, teknoloji, yazılım ve sanayi sektörlerinin petrol fiyatlarındaki artışa negatif yönlü bir tepki verdiği, dolayısıyla bu sektörlerin artan enerji maliyetlerini bir risk unsuru olarak fiyatladığı anlaşılmaktadır. Öte yandan, otomotiv ve

nakliye sektörlerinde şokun etkisinin pozitif yönlü olması dikkat çekicidir. Bu durum, söz konusu dönemde petrol fiyatlarındaki artışın küresel talep canlılığının bir yansıması olarak algılanması veya bu sektörlerdeki fiyatlama stratejilerinin maliyet artışlarını aşan bir gelir beklentisi yaratmasıyla açıklanabilir. Sonuç olarak, Brent petrol fiyatlarındaki dışsal şokların DAX endeksi içerisindeki yansımaları, sektörlerin operasyonel yapılarına ve enerji bağımlılıklarına göre hem süre hem de yön açısından belirgin farklılıklar arz etmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki bu çalışmada elde edilen bulgular sadece ele alına yöntemler ile sınırlandırıldığından ileriki çalışmalar için bir temel niteliği taşımanın ötesine geçmemektedir. Dolayısıyla burada asimetrik ve doğrusal olmayan etkilerin dikkate alındığı daha kapsamlı yöntemler ile araştırmanın geliştirilmesinin gerekliliği ortaya konulmuştur.

Granger Nedensellik Analizi:

Bu çalışmada, Brent petrol ile sektör endeksleri arasındaki nedensellik ilişkisi Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. Elde edilen bulgular aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 4: Sektör Endeksleri ve Brent Petrol Fiyatları: Granger Nedensellik Bulguları

Hipotez (Null)	Gözlem Sayısı	F-İstatistiği	p-değeri	Yorum
BANKA → BRENT	1317	1.541	0.214	Nedensellik yok
BRENT → BANKA	1317	1.743	0.175	Nedensellik yok
NAKLİYE → BRENT	1317	2.886	0.056	Sınırda (zayıf işaret)
BRENT → NAKLİYE	1317	0.444	0.641	Nedensellik yok
OTOMOTİV → BRENT	1317	2.535	0.080	%10 düzeyinde zayıf nedensellik
BRENT → OTOMOTİV	1317	0.055	0.947	Nedensellik yok
SANAYİ → BRENT	1317	3.489	0.031	Anlamlı nedensellik ($p<0.05$)
BRENT → SANAYİ	1317	0.390	0.677	Nedensellik yok
TEKNOLOJİ → BRENT	1317	3.292	0.037	Anlamlı nedensellik ($p<0.05$)
BRENT → TEKNOLOJİ	1317	0.713	0.490	Nedensellik yok
YAZILIM → BRENT	1317	2.723	0.066	%10 düzeyinde zayıf nedensellik
BRENT → YAZILIM	1317	0.234	0.792	Nedensellik yok

Granger nedensellik testleri, farklı sektörler ile Brent petrol fiyatlarının kısa dönemli nedensellik ilişkilerini incelemek amacıyla uygulanmıştır. Bulgular, sektörler arasında farklı düzeylerde nedensellik ilişkilerinin bulunduğunu göstermektedir. Öncelikle, Sanayi ($F=3.489$; $p=0.031$) ve Teknoloji ($F=3.292$; $p=0.037$) sektörlerinin geçmiş değerlerinin Brent petrol fiyatlarını öngörmede istatistiksel olarak anlamlı katkı sağladığı tespit edilmiştir. Bu sonuç, söz konusu sektörlerin Brent petrol fiyatları üzerinde kısa dönemli nedensellik ilişkisine sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Buna karşılık, Nakliye (F=2.886; p=0.056), Otomotiv (F=2.535; p=0.080) ve Yazılım (F=2.723; p=0.066) sektörleri Brent petrol fiyatları üzerinde yalnızca sınırda veya zayıf düzeyde nedensellik etkisi göstermektedir. Bu bulgular, söz konusu sektörlerin Brent petrol fiyatlarını öngörmede sınırlı katkı sağladığını, ancak güçlü bir nedensellik ilişkisi kuramadığını göstermektedir. Banka sektörü açısından ise (F=1.541; p=0.214) Brent petrol fiyatları üzerinde herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Öte yandan, tüm testlerde Brent petrol fiyatlarının sektör endekslerini Granger nedensellik anlamında etkilemediği görülmektedir. Örneğin, Brent petrol fiyatlarının Sanayi (p=0.677), Teknoloji (p=0.490), Nakliye (p=0.641), Otomotiv (p=0.947), Yazılım (p=0.792) ve Banka (p=0.175) sektörlerini öngörmede anlamlı bir katkısı bulunmamaktadır.

Genel olarak, elde edilen sonuçlar sektörlerin Brent petrol fiyatları üzerinde farklı düzeylerde öngörü gücüne sahip olduğunu, ancak Brent petrol fiyatlarının sektör endeksleri üzerinde kısa dönemli nedensellik ilişkisi taşımadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, enerji piyasaları ile sektör endeksleri arasındaki ilişkinin tek yönlü ve asimetrik olduğunu göstermektedir.

Almanya'daki sektör endeksleri ile Brent petrol fiyatları arasındaki Granger nedensellik testlerinden elde edilen bulgular, klasik beklentinin tersine bir ilişkiyi ortaya koymaktadır. Literatürde genellikle petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların sektör endekslerini etkilediği varsayılırken, bu çalışmada sektör endekslerindeki dalgalanmaların Brent petrol fiyatlarını öngörmede daha belirleyici olduğu görülmektedir. Almanya'daki sektör endeksleri ile Brent petrol fiyatları arasındaki ilişki, klasik beklentinin tersine asimetrik bir yapı sergilemektedir. Bulgular, enerji ithalatına bağımlı ekonomik yapı nedeniyle özellikle sanayi ve teknoloji sektörlerindeki üretim ve talep dinamiklerinin enerji piyasaları üzerinde baskı oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca sektör endeksleri yatırımcı beklentilerini yansıtarak küresel enerji piyasalarında fiyatlama davranışlarını etkileyebilmekte, bu da Brent petrol fiyatlarının yönünü belirleyici hale gelmektedir. Sonuç olarak, Brent petrol fiyatları kısa dönemde sektör endekslerini etkilemezken, sektörlerdeki dalgalanmalar Brent petrol fiyatlarını öngörmede anlamlı katkı sağlamaktadır.

SONUÇ

Bu çalışma, 2000 Ocak ile 2025 Nisan dönemini kapsayan geniş bir zaman aralığında, Brent petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların Almanya'nın lokomotif endeksi DAX bünyesindeki altı temel sektör (bankacılık, nakliye-lojistik, otomotiv, sanayi, teknoloji ve yazılım) üzerindeki etkilerini ampirik olarak incelemiştir. Elde edilen bulgular, petrol fiyatları ile sektörel hisse senedi performansları arasındaki ilişkinin homojen olmadığını, aksine sektörlerin operasyonel yapılarına ve enerji bağımlılıklarına göre zamansal ve yönsel açıdan belirgin bir heterojenlik sergilediğini ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular Cueppers, ve Smeets, (2015) carlamasındaki bulguları desteklemektedir. Çalışmanın en dikkat çekici bulgularından biri, değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin (eşbütünleşme) bulunmamasıdır. Engle-Granger testi sonuçlarına göre, DAX alt sektörleri uzun vadede petrol fiyatları ile ortak bir stokastik trend izlememekte, her sektör kendi iç dinamikleri ve makroekonomik duyarlılıkları çerçevesinde bağımsız bir seyir sergilemektedir. Bu durum, yatırımcılar için petrol fiyatlarındaki uzun vadeli değişimlerin tüm sektörleri aynı potada eritmediğini ve portföy çeşitlendirmesi açısından DAX sektörlerinin stratejik bir alan sunduğunu kanıtlamaktadır.

Etki-tepki fonksiyonlarından elde edilen sonuçlar, enerji maliyetlerine doğrudan bağımlı olan sektörler ile finansal nitelikli sektörler arasındaki ayrışmayı netleştirmektedir. Bankacılık, yazılım ve teknoloji gibi sektörlerin petrol fiyat şoklarını yaklaşık dört hafta gibi kısa bir sürede sönümleyebildiği görülürken; sanayi, otomotiv ve nakliye sektörlerinde bu etkinin altı haftaya kadar uzaması, reel üretim sektörlerinin enerji şoklarına karşı daha kırılgan ve uzun süreli bir maruziyet altında olduğunu göstermektedir. Özellikle nakliye sektöründeki iki haftalık gecikmeli tepki, maliyet geçişkenliğinin bu alanda daha yavaş işlediğine işaret etmektedir. Sektörel tepki yönleri incelendiğinde; bankacılık, teknoloji ve sanayi sektörlerinin negatif tepki vermesi beklenen maliyet artışı baskısıyla uyumluyken, nakliye ve otomotiv sektörlerinde gözlenen pozitif tepki, bu sektörlerin petrol fiyat artışlarını küresel talep canlılığının bir işareti olarak fiyatladığı şeklinde yorumlanabilir.

Granger nedensellik analizi ise literatürdeki klasik beklentilerin aksine sonuçlar ortaya koymuştur. Analiz, Brent petrol fiyatlarından sektörlere doğru kısa dönemli bir nedensellik saptayamazken; sanayi ve teknoloji başta olmak üzere sektör endekslerinden petrol fiyatlarına doğru anlamlı bir öngörü gücü tespit etmiştir. Bu durum, Almanya gibi gelişmiş ve enerji ithalatına bağımlı ekonomilerde, endüstriyel üretim kapasitesindeki ve teknolojik aktivitedeki değişimlerin küresel enerji talebi üzerinde belirleyici bir sinyal etkisi yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla, DAX sektörlerindeki dalgalanmaların küresel petrol piyasalarında fiyatlama davranışlarını etkileyen öncü bir gösterge olabileceğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, 2000-2025 dönemini kapsayan bu analiz, enerji piyasaları ile sermaye piyasaları arasındaki ilişkinin tek yönlü olmadığını, karşılıklı ve karmaşık bir etkileşim içerdiğini kanıtlamaktadır. Politika yapıcılar ve risk yöneticileri, enerji fiyatlarındaki değişimleri analiz ederken sadece maliyet kanallarına değil, sektörlerin talep ve beklenti kanalları üzerinden küresel piyasalara verdiği sinyallere de odaklanmalıdır. Elde edilen bulguların yalnızca uygulanan yöntemlerin sınırlılıkları çerçevesinde geçerli oldukları belirtilmekte fayda vardır. Bu çalışma aynı zamanda daha gelişmiş tekniklerle yapılacak çalışmalara bir temel teşkil etmektedir. Gelecek çalışmalarda, bu ilişkilerin doğrusal olmayan (non-linear) ve asimetrik modellerle incelenmesi, yapısal kırılmaların analize dahil edilmesi, konunun derinleştirilmesi açısından kritik önem arz etmektedir.

REFERANSLAR

Arouri, M. E. H., Jouini, J., & Nguyen, D. K. (2011). Volatility spillovers between oil prices and stock sector returns. *Energy Economics*, *33*(5), 1003–1016.

Arouri, M. E. H., & Rault, C. (2012). Oil prices and stock markets in Europe: A sector perspective. *The Energy Journal*, *33*(1), 121–149.

Audi, M., Poulin, M., Ahmad, K., & Ali, A. (2025). Quantile analysis of oil price shocks and stock market performance: A European perspective. *Economic Change and Restructuring, MPRA Paper 124295*. University Library of Munich, Germany.

Cueppers, L., & Smeets, D. (2015). How do oil price changes affect german stock returns?. *International Journal of Energy Economics and Policy*, *5*(1), 321-334.

Degiannakis, S., Filis, G., & Kizys, R. (2014). The effects of oil price shocks on stock market volatility: Evidence from European data. *The Energy Journal*, *35*(1), 35-56.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, *74*(366), 427–431.

Engle, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, *55*(2), 251–276.

Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since World War II. *Journal of Political Economy*, *91*(2), 228–248.

Kilian, L., & Park, C. (2009). The impact of oil price shocks on the U.S. stock market. *International Economic Review*, *50*(4), 1267–1287.

Le, T. H., & Chang, Y. (2011). The impact of oil price fluctuations on stock markets in developed and emerging economies. *Global Finance Journal, 22*(1), 24–38.

Oberndorfer, U. (2009). Energy prices, volatility, and the stock market: Evidence from Germany. *Energy Policy*, *37*(12), 5787–5795.

Sadorsky, P. (1999). Oil price shocks and stock market activity. *Energy Economics*, *21*(5), 449–469.

Anksiyete ve Depresyonun Çalışma Yaşamına Yansımaları

Kübra SANCAKTAR[1]
Elvan YILDIRIM[2]

1- Yüksek Lisans Öğrencisi; Kübra Sancaktar, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi ve Endüstri İlişkileri, kubra.sancaktar@ogr.sakarya.edu.tr ORCID No: 0009-0003-6856-1795
2- Doç. Dr.; Elvan Yıldırım, Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü. elvany@sakarya.edu.tr ORCID No: 0000-0002-9082-8850

ÖZET

Bu çalışma, günümüz çalışma yaşamının en yaygın ruh sağlığı sorunları olan anksiyete ve depresyonun kurumsal nedenlerini, çalışanlar üzerindeki çok boyutlu etkilerini ve literatürde öne çıkan müdahale stratejilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Kitap bölümü kapsamında konu; kavramsal çerçeve, nedenler, etkiler ve mücadele yöntemleri olmak üzere dört ana perspektiften bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. Çalışma kapsamında, Lazarus ve Folkman'ın stres kuramı, Maslach'ın tükenmişlik modeli ve Hochschild'in duygusal emek kuramı gibi temel teorik çerçeveler üzerinden ruh sağlığı ile iş ortamı arasındaki etkileşim derinlemesine irdelenmektedir. Yapılan incelemeler sonucunda; haftalık 55 saati aşan çalışma süreleri, sistematik mobbing uygulamaları, iş güvencesizliği ve düşük iş kontrolü gibi psikososyal risk faktörlerinin ruhsal bozuklukları tetikleyen temel stresörler olduğu saptanmıştır. Özellikle hizmet sektöründe yoğunlaşan duygusal emeğin ve profesyonel roller ile içsel duygular arasındaki "duygusal uyumsuzluğun" klinik depresyon riskini artırdığı görülmektedir. Bu durumun bireysel düzeyde karar alma yetisini zayıflattığı, örgütsel boyutta ise "presenteeism" ve yüksek verimlilik kayıplarına yol açarak ciddi ekonomik maliyetler doğurduğu, hatta sağlık sistemleri üzerinde toplumsal bir yük oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Çalışmanın temel çıkarımı, ruh sağlığı sorunlarının yalnızca bireysel bir yetersizlik değil, sistemik ve kurumsal yapılarla şekillenen örgütsel bir olgu olduğudur. Bu doğrultuda; mindfulness ve bilişsel davranışçı terapi gibi bireysel yöntemlerin yanı sıra, esnek çalışma modelleri, destekleyici liderlik iklimi ve devlet düzeyinde yasal psikososyal risk analizlerini kapsayan çok katmanlı müdahale politikalarının hayata geçirilmesi zorunluluk arz etmektedir. Sağlıklı bireylerin ve üretken toplumların ancak ruhsal bütünlüğü gözeten bir çalışma yaşamı ile mümkün olacağı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Anksiyete, Depresyon, Çalışma Yaşamı, Psikososyal Riskler, Örgütsel Verimlilik, Mobbing, Müdahale Stratejileri.

GİRİŞ

Çalışma yaşamı, bireylerin yalnızca ekonomilerini değil, aynı zamanda ruhsal ve duygusal dengelerini de doğrudan belirleyen kritik bir süreçtir (Andrea vd., 2009:1040). İş güvencesindeki belirsizlikler ve ağır performans talepleri gibi kurumsal stres faktörleri, çalışanlarda özellikle anksiyete ve depresyon belirtilerinin artmasında temel bir rol oynamaktadır (Rasool vd., 2019:2-11). Kurum kültürünün sadece katı sonuç odaklı bir yapıya sahip olması, iş süreçlerindeki belirsizliği artırarak çalışanların kaygı düzeylerini daha da tetikleyebilmektedir (Yip vd., 2020:1-2). Haftalık 55 saati

aşan uzun çalışma süreleri, özellikle kadın çalışanlar için anksiyete ve depresif semptomların gelişiminde ciddi bir risk unsuru oluşturmaktadır (Virtanen vd., 2011:1). Bu psikolojik durumların etkileri netleştikçe, örgütlerin çalışan sağlığını sadece fiziksel bir kapasite olarak değil, bütüncül bir psikososyal yönetim boyutuyla ele alması zorunlu hale gelmektedir (Haslam vd., 2005:213-214).

Anksiyete ve depresyon, çalışma yaşamında en sık gözlemlenen psikolojik zorlanmalar arasında yer almakta; bu durum, iş performansında düşüş, karar verme süreçlerinde zayıflama ve örgütsel bağlılıkta azalma gibi çok boyutlu sonuçlar doğurmaktadır (Haslam vd., 2005:209-213). Literatürde anksiyete, bireyin gelecekteki tehditlere karşı geliştirdiği yoğun ve sürekli kaygı hali olarak tanımlanırken; depresyon, genel bir mutsuzluk, enerji düşüklüğü ve değersizlik hissiyle karakterize edilen bir duygu durum bozukluğu olarak kabul edilmektedir (American Psychiatric Association, 2013:20). Bu iki durum, hem duygusal hem de bilişsel düzeyde bireyin işlevselliğini azaltmakta ve iş yerindeki üretkenliğini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Andrea vd., 2009:1040). Düşük beceri gerektiren işlerde çalışan bireylerin, yüksek uzmanlık gerektiren meslek gruplarına kıyasla bu tür ruhsal semptomlara daha yatkın olduğu gözlemlenmiştir (Sanne vd., 2003:628-631). Öte yandan, iş performansını korumak için yapılacak müdahaleler sadece ofis sınırlarıyla sınırlı kalmamalı, ulaşım ve konut gibi iş yeri dışındaki çevresel faktörler de bu sürece dahil edilmelidir (Ivandic vd., 2017:7).

Ruh sağlığı sorunlarının ortaya çıkışında bireysel özelliklerin ötesinde, işin yapısal ve sosyal yönlerini de belirleyici olmaktadır (Warr, 2013:104). Yüksek iş talepleri, düşük sosyal destek ve iş güvencesizliği gibi psikososyal risk faktörleri, çalışanlarda anksiyete ve depresyonun başlamasında temel rol oynamaktadır (Andrea vd., 2009:1040-1043). Kurumsal yeniden yapılanma ve sık tekrarlanan örgütsel değişim süreçleri, çalışanların psikososyal baskılara maruz kalma oranını artırarak depresyon gelişimini tetiklemektedir (Niedhammer vd., 2025:43-39). İş yerindeki zorbalık ve mobbing uygulamaları ise çalışanlarda yoğun bir durumluk kaygı yaratarak görev performansını ve öz saygıyı doğrudan etkilemektedir (Wu vd., 2020:1-2).

Bu bağlamda, mutluluk ve mutsuzluk kavramlarının da çalışanların psikolojik deneyimlerini anlamada yardımcı olduğu öne sürülmektedir (Warr, 2013:99). Özellikle çalışma ortamındaki duygusal deneyimlerin, bireylerin ruhsal durumlarıyla doğrudan ilişkili olduğu ve mutsuzluk halinin zamanla depresif belirtileri artırabildiği görülmektedir. (Valentim vd., 2025: 3; Warr, 2013: 100-105). İş yerinde yaşanan mutsuzluk, yalnızca bireysel iyi oluş düzeyini değil; aynı zamanda örgütsel verimlilik, yenilikçilik ve iş birliği kültürü gibi yapıları da olumsuz yönde etkilemektedir. Bununla birlikte, iş yerinde deneyimlenen olumlu duygular ve mutluluk; çalışanların yaratıcılığını, işe bağlılığını ve örgütsel davranışlarını güçlendiren ampirik bir

temel oluşturmaktadır (Al-shami vd., 2023:1-2). Öte yandan buna karşılık olarak çalışan mutluluğunun dengeli bir seviyeyi aşarak "mutluluk sarhoşluğuna" dönüşmesi, paradoksal olarak dikkat dağınıklığına ve motivasyon kaybına da yol açabilmektedir (Kalfaoğlu, 2024:7).

Tüm bu nedenlerle, çalışma yaşamındaki ruh sağlığı sorunları, yalnızca bireysel yetersizlik bağlamından ziyade; çalışma ortamının yapısı, kurumsal sistemler ve bu sistemlerin çalışan üzerindeki baskılarıyla şekillenen bir olgu olarak değerlendirilmelidir (Rasool vd., 2019:2-13).

Bu çalışma, anksiyete ve depresyonun çalışma yaşamındaki kurumsal nedenlerini, bireysel ve örgütsel düzeydeki etkilerini ve literatürde önerilen müdahale stratejilerini kapsamlı şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç kapsamında çalışmada öncelikli olarak çalışma yaşamında anksiyete ve depresyon kavramının yansımaları kavramsal çerçevede farklı kaynaklar üzerinden değerlendirilmektedir. Bu değerlendirme sonrasında çalışmanın ikinci bölümü olarak çalışma yaşamında anksiyete ve depresyonun nedenleri incelenmektedir. Üçüncü bölümde ise anskiyete ve depresyonun çalışanlar üzerindeki etkileri bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeyde olmak üzere üç perspektiften ele alınmaktadır. Bu bağlamda dördüncü bölümde ise anksiyete ve depresyonun önlenmesi için bireysel politikalar, örgütsel politikalar ve devlet politikaları kapsamında mücadele yöntemlerinden bahsedilmektedir. Son olarak çalışmanın sonucu ve çalışma kapsamında önerilere yer verilmektedir.

1. *Kavramsal* Çerçeve

Çalışma yaşamında ruh sağlığı, örgütsel psikolojinin giderek önem kazanan bir alanı hâline gelmiştir. Özellikle iş kaynaklı stresin bireylerin ruh sağlığı üzerindeki etkileri, Kaynakların Korunması (COR) ve İş Talepleri-Kaynakları (JD-R) gibi psikososyal kuramlar ve tükenmişlik modelleri çerçevesinde kapsamlı bir şekilde ele alınmaktadır. Literatürde, bireylerin iş ortamında maruz kaldıkları stresin, psikolojik iyi oluş düzeylerinde azalma ile sonuçlandığı ve bu durumun zamanla anksiyete ve depresyon gibi ciddi psikopatolojik sorunlara yol açtığına dikkat çekilmektedir (Kelloway vd., 2023:367).

Lazarus ve Folkman (1984) tarafından geliştirilen işlemsel stres değerlendirme modeline göre, çalışanların karşılaştıkları çevresel taleplerin kendi baş etme kaynaklarını aştığını algılamaları, psikolojik zorlanma (strain) sürecini başlatmaktadır. Bu yaklaşım, çalışanların iş yükü, rol belirsizliği, örgütsel değişim gibi faktörlere verdiği tepkinin bireysel kaynaklara bağlı olarak değiştiğini savunur. Yoğun stres ise bireyi tükenmişliğe sürükleyerek zamanla anksiyete veya depresyon gibi klinik ruh sağlığı bozukluklarının ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. (Kelloway vd., 2023:367)

Maslach ve Jackson'ın (1981'den akt. Maslach vd., 2001:402) 1980'li yıllarda şekillendirdiği çok boyutlu tükenmişlik modeli, bireyin iş ortamındaki kronik stresörlere verdiği tepkiyi üç temel kavramla açıklar: duygusal

kaynakların boşalmasını ifade eden duygusal tükenme, işe veya hizmet verilen kişilere karşı mesafeli ve katı bir tutum sergilemeyi içeren duyarsızlaşma ve işteki üretkenlik duygusunun yitirilmesiyle karakterize edilen kişisel başarıda azalma. Bu modele göre, özellikle aşırı iş yükü ve zaman baskısı gibi yüksek çevresel taleplerin, yetersiz sosyal destek ve geri bildirim gibi düşük kaynak sunumuyla birleşmesi, birey ve iş arasında kronik bir uyumsuzluk yaratarak çalışanı tükenmişliğe sürükler.

Özellikle hizmet sektöründe çalışan bireyler, rollerinin gerektirdiği profesyonel duygu gösterimleri ile gerçek içsel duyguları arasındaki fark nedeniyle ciddi bir duygusal uyumsuzluk (emotive dissonance) yaşamaktadır (Hochschild, 1983:90). Bu süreçte bireyin gerçek benliği ile sergilenen sahte ifadeler arasındaki mesafenin açılması, çalışanda işlevselliği bozan anksiyete bozuklukları ve klinik depresyonun gelişimini tetikleyen kronik bir stresör haline gelmektedir (Kelloway vd., 2023:367). Çalışanların rollerine uyum sağlamak adına "derin rol yapma" (deep acting) yoluyla kendilerini değiştirmeye çalışmaları, zamanla kendi gerçek hislerine yabancılaşmalarına ve bir "robot" moduna girmelerine neden olabilmektedir (Hochschild, 1983:129-135). Bu tür ruh sağlığı sorunları sadece bireysel bir ıstırap değil, aynı zamanda kurum için devamsızlık, "işte var olamama" (presenteeism) ve verimlilik kaybı gibi ciddi sonuçlar doğuran örgütsel bir problemdir (Kelloway vd., 2023:364-372).

Öte yandan, duygusal emek kuramı da iş yerinde anksiyete ve depresyonu açıklamak açısından dikkate değerdir (Hochschild, 1983: 7-13). Özellikle hizmet sektöründe çalışan bireylerin, rollerine uygun duygu gösterimleri sergilemek zorunda kalmaları, içsel ve dışsal duyguları arasındaki fark nedeniyle duygusal uyuşmazlığı artırarak anksiyete bozuklukları ve klinik depresyonun gelişimini tetikleyen kronik bir stresör haline gelmesine neden olmaktadır. (Hochschild, 1983:90-137; Kelloway vd., 2023:367). Bu bağlamda duyguların bastırılması veya rol gereği abartılması, bireyin öz algısında çatışmalara ve zaman içerisinde anksiyete ve depresyon gibi ruhsal sorunlara yol açabileceği ifade edilebilir.

İş yeri kaynaklı depresyon ve anksiyete kavramları sıklıkla birbirine karıştırılmakla birlikte, aralarında işlevsel farklılıklar bulunmaktadır. Depresyon; çökkünlük, umutsuzluk, enerji kaybı ve ilgi azalması gibi belirtilerle karakterize edilen bir duygudurum bozukluğu iken; anksiyete, yoğun endişe, huzursuzluk, sinirlilik ve bedensel yakınmalarla kendini gösteren bir kaygı durumudur (American Psychiatric Association, 2013 161–162; 189–190). Her iki bozukluk da iş yaşamında üretkenliği, motivasyonu ve çalışan bağlılığını olumsuz etkilemektedir (NIMH, 2022).

Örgütlerde yaşanan değişim süreçleri, liderlik tarzı, mobbing, iş güvencesizliği gibi yapısal faktörler de anksiyete ve depresyonun ortaya çıkmasında etkili olabilmektedir. Yapılan araştırmalar, bu tür stresörlerin çalışanlarda tükenmişlik ve psikolojik rahatsızlık düzeylerini artırdığını göstermektedir (Kelloway vd., 2023:365-367; Wu vd., 2021:929). Ayrıca

örgüt kültürünün çalışanların ruh sağlığını destekleyecek biçimde şekillendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, lider desteği, açık iletişim kanalları, iş-yaşam dengesi ve psikolojik destek hizmetleri sunulması gibi uygulamalar, olumlu örgütsel iklimin göstergeleri arasında yer almaktadır (Wu vd., 2021:926-929).

Çalışma ortamında maruz kalınan stresin etkisi yalnızca dışsal koşullardan değil, aynı zamanda bireyin bu koşulları nasıl algıladığından da kaynaklanmaktadır (Lazarus ve Folkman, 1984:19). Özellikle çalışanların iş üzerinde denetim hissine sahip olması, iş arkadaşlarıyla kurdukları sosyal ilişkilerin destekleyici nitelikte olması gibi psikolojik kaynaklar, stresin olumsuz etkilerini azaltmada tampon etkisi sağlayarak önemli bir rol oynamaktadır (Daniels ve Guppy, 1993:1). Ancak tüm bu koruyucu faktörlerin eksikliği hâlinde, çalışma ortamının birey için psikolojik bir tehdit hâline dönüşebileceği de söylenebilir.

Sonuç olarak, literatüre baktığımızda, iş ortamında ruh sağlığını etkileyen süreçlerin yalnızca bireysel faktörlerle değil, aynı zamanda sistemik ve kurumsal yapılarla da bağlantılı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle anksiyete ve depresyon gibi ruhsal sorunların önlenmesi, yalnızca bireysel baş etme stratejileriyle değil, örgütsel düzeyde kapsamlı ve bütüncül yaklaşımlar geliştirilmesiyle mümkün olacağı görülmektedir.

2. Çalışma Yaşamında Anksiyete ve Depresyonun Nedenleri

Uzun çalışma saatleri, düşük ücret ve iş güvencesizliği, çalışanlarda anksiyete ve depresyon riskini artıran birincil psikososyal etkenler olduğu öne sürülmektedir (Andrea vd., 2009:1040; Virtanen vd., 2011:1). Örneğin, düşük iş esnekliği ve ucu açık iş sözleşmelerinin çalışanların psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yarattığı ortaya konmuştur (Rönnblad vd., 2019, akt Niedhammer vd., 2025:44). Ayrıca, bu tür koşulların uzun vadeli devamsızlık (sickness absence) eğilimini ve ruhsal belirtileri artırdığı ve bunun sonucunda kurumların da ekonomik zararlara uğradığı anlaşılmaktadır (Kivimäki vd., 2000, akt Lo Presti vd., 2019:6).

Psikososyal iş çevresi (örgüt iklimi, sosyal destek, rol netliği); depresyon ve anksiyete gibi ruhsal sorunların gelişiminde kritik rol oynayan bir unsur olarak gösterilmiştir. Çalışmalar, iş yerindeki psikososyal risk faktörlerinin çalışanların psikolojik sağlığı üzerindeki belirleyici ve öngörücü etkisini meta-analiz düzeyinde doğrulamıştır. (Stansfeld ve Candy, 2006:456,; Theorell vd., 2015). İş yükü ve düşük kontrol kombinasyonunun, yaygın ruhsal bozukluk riskini anlamlı şekilde artırdığı da çalışmalarda vurgulanmaktadır (Stansfeld ve Candy, 2006:455).

İş yerinde maruz kalınan sistematik psikolojik yıldırma (mobbing); çalışanların psikolojik ve fizyolojik sağlığını derinden sarsarak bireysel performansta ve iş verimliliğinde belirgin kayıplara yol açmaktadır (Çiftçi vd., 2013:78-80; Kaymakçı, 2008:112) Sistematik bir saldırganlık biçimi olan bu davranışların, personelin öz-kontrol kaynaklarını tüketerek iş performansını

doğrudan düşürdüğü birincil araştırmalarla da desteklenmektedir (Wu vd., 2020:2-4). Ayrıca, yapılan ampirik çalışmalar; mobbinge uğrayan çalışanların kendilerini kurum içinde çaresiz hissettiklerini ve bu olumsuz sürecin personelde iş değiştirme (işten ayrılma) niyetini anlamlı düzeyde güçlendirdiğini doğrulamaktadır (Kaymakçı, 2008:208-213).

İş yerinde maruz kalınan zorbalık ve mobbing, özellikle psikolojik rollerle ilişkili iş alanlarında, anksiyete ve depresif belirtilerle güçlü ilişkiler göstermektedir (Nielsen ve Knardahl, 2015:138). Verkuil ve diğerleri (2015:7) tarafından yürütülen kapsamlı bir meta-analiz çalışması, iş yerinde maruz kalınan zorbalığın çalışanların ruh sağlığı üzerindeki yıkıcı etkilerini ampirik verilerle doğrulamaktadır. Bu araştırmanın çapraz kesitli analiz sonuçlarına göre; zorbalığın anksiyete belirtileriyle r=.34, depresif semptomlarla ise r=.28 düzeyinde pozitif ve anlamlı ilişkiler gösterdiği saptanmıştır. Bu verilerden yola çıkarak, zorbalığın depresyon üzerindeki gücünün önemli olduğu ifade edilebilir.

"Job strain" (yüksek iş gerekliliği, düşük kontrol) modeli, yüksek psikolojik iş talepleri ile düşük karar verme yetkisinin (kontrol) birleşimi sonucunda ortaya çıkan ve çalışanların hem depresyon hem de anksiyeteyi tetikleyen önemli bir risk faktörü olarak tanımlanmaktadır (Karasek, 1979:287). Güncel veriler, bu durumun sonucunda gelişen ruhsal sağlık sorunlarının özellikle kadın çalışanlar üzerinde daha ağır bir yük oluşturduğunu ve kadınlarda görülme sıklığının erkeklere oranla anlamlı düzeyde daha yüksek seyrettiğini göstermektedir (Andrea vd., 2009:1042-1043; Virtanen vd., 2011:1-12).

Son olarak, psikososyal güvenlik iklimi (PSC), üst yönetimin çalışanların psikolojik sağlığını korumaya yönelik öncelikleri, bağlılığı ve destek sistemleri olarak tanımlanmakta olup**,** iş ortamında mobbing veya aşırı iş baskısı gibi stresörlerin olumsuz koşulları tetiklediği, yüksek PSC'nin ise bu olumsuz koşulların çalışanlar üzerindeki yıkıcı etkilerini tamponlayarak ruhsal riskleri azalttığını doğrulamaktadır (Dollard ve Bakker, 2010:2; Law vd., 2011). Ayrıca, organizasyonel düzeydeki bu güvenlik sistemlerinin tesis edilmesi, iş yerinde depresyon ve anksiyete belirtilerinin gelişimini engelleyen entegre bir müdahale stratejisinin temelini oluşturmaktadır (LaMontagne vd., 2014). Bu bağlamda, örgütsel düzeyde oluşturulan psikososyal güvenlik yapılarının yalnızca mevcut riskleri azaltmakla kalmayıp, aynı zamanda önleyici nitelikte bir ruh sağlığı politikası sunduğu görülmektedir. Yüksek PSC düzeyine sahip kurumların, çalışan bağlılığı, iş tatmini ve üretkenlik gibi diğer örgütsel çıktılar açısından da olumlu sonuçlar doğurduğu ampirik verilerle desteklenmiştir. Dolayısıyla, çalışan psikolojik sağlığını önceleyen bir yönetim anlayışı, yalnızca bireysel iyilik haline değil, uzun vadeli örgütsel sürdürülebilirliğe de katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

3. Anksiyete ve Depresyonun Çalışanlar Üzerindeki Etkileri

Çalışmanın bu bölümünde anksiyete ve depresyonun çalışanlar üzerindeki etkileri, bireysel, örgütsel ve toplumsal düzeyde olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır.

a. Bireysel Düzeyde Etkiler

Depresyon, çalışanların iş yerindeki işlevselliğini derinden etkilediği görev performansında çok boyutlu eksikliklere yol açtığı ve bireysel düzeyde kalıcı bir sağlık sorununa yol açtığı söylenebilir. Adler vd. (2006:1) tarafından yapılan araştırmada; depresyonun bireylerin zaman yönetimi, zihinsel ve kişilerarası görevlerin yerine getirilmesi, fiziksel performans ve iş çıktısı (iş yükünü yönetme ve işi zamanında bitirme) gibi kritik alanlarda ciddi performans açıklarına neden olduğu kanıtlanmıştır. Özellikle depresyonun, problem çözme yetisini zayıflattığı, karar alma süreçlerini bozduğu ve bireyin iş yerindeki işlevselliğini önemli ölçüde azalttığı rapor edilmiştir (Evans-Lacko ve Knapp, 2016:414). Anksiyete ise sürekli bir tetikte olma hâliyle, kişinin zihinsel kaynaklarını tüketerek görevlerini yerine getirmesini zorlaştırmaktadır (Harvey, 2011, akt. Harvey vd., 2017:7).

Depresyon yaşayan bireylerde psikolojik tükenmişlik, işe karşı ilgisizlik ve duygusal geri çekilme davranışları yaygın olarak görülmektedir (Koutsimani vd., 2019:1).

b. Örgütsel Düzeyde Etkiler

Ruh sağlığı bozulmuş çalışanların organizasyon içindeki verimliliğinde düşüş, iş kazası oranlarında artış ve işe devamsızlıkta yükseliş gibi etkiler sıkça raporlanmaktadır (Goetzel vd., 2004:404). Özellikle depresyonun neden olduğu presenteeism (çalışanın fiziksel olarak işte olup zihinsel olarak devre dışı olması) örgütler için ciddi verimlilik kaybı yaratmaktadır (Stewart vd., 2003 akt. Lacko ve Knapp, 2016:1).

Yapılan bir araştırmaya göre, depresyonun iş gücü kaybına neden olan psikiyatrik bozukluklar içinde en yüksek maliyeti doğuran hastalık olduğu vurgulanmıştır (Greenberg vd., 2015:158). Anksiyete bozuklukları da benzer şekilde, çalışanların örgütsel bağlılığını zayıflatmakta ve çalışan devrini artırmaktadır (Dewa vd., 2007).

c. Toplumsal Düzeyde Etkiler

Anksiyete ve depresyonun toplumsal etkileri yalnızca bireyin iş yaşamıyla sınırlı kalmamakta; sağlık sistemleri üzerindeki yükü de artırmaktadır (WHO, 2021). Depresyon nedeniyle sağlık kuruluşlarına başvuru sıklığı artmakta, psikiyatrik tedavi ve ilaç kullanımına bağlı harcamalar sağlık bütçelerinde büyük bir yer kaplamaktadır (Trautmann vd., 2016:1246). Bunun yanı sıra, ruhsal sorunların yol açtığı sosyal izolasyon, bireylerin toplumsal hayata katılımını engellemekte ve bu durum toplumda üretkenlik kaybına neden olmaktadır (OECD, 2022). Özellikle genç çalışanlarda görülen depresif

belirtilerin artması, iş gücü piyasasında nitelikli insan kaynağına erişimi de zorlaştırmaktadır (ILO, 2021).

4. Anksiyete ve Depresyonun Önlenmesi ve Mücadele Yöntemleri

Çalışmanın bu bölümünde anksiyete ve depresyonun önlenmesi için bireysel, örgütsel ve devlet politikaları ve hukuki düzenlemeler kapsamında mücadele yöntemleri üzerinde durulacaktır.

a. Bireysel Başa Çıkma Yöntemleri

Anksiyete ve depresyonun etkilerini azaltmada bireysel düzeyde geliştirilen stratejiler önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle mindfulness (bilinçli farkındalık) temelli uygulamaların çalışanların stres düzeylerini azaltmada etkili olduğu ve depresif belirtileri önemli ölçüde azalttığı çeşitli meta-analizlerde ortaya konmuştur (Khoury vd., 2013:768). Benzer şekilde, düzenli fiziksel aktivitenin, beyindeki nörokimyasal süreçleri dengeleyerek ruh halini düzenlemeye katkıda bulunduğu belirtilmiştir (Rebar vd., 2015:371).

Uyku hijyeni de ruh sağlığı açısından kritik bir rol oynamaktadır. Uykusuzluk ile depresif belirtiler arasındaki iki yönlü ilişkiyi inceleyen çalışmalarda, uyku düzeninin bozulmasının hem depresyona neden olduğu hem de depresyonun uyku kalitesini daha da bozduğu görülmektedir. (Baglioni vd., 2011:16). Ayrıca, bilişsel davranışçı terapi (BDT) gibi yapılandırılmış psikoterapi yaklaşımlarının hem anksiyete hem de depresyon üzerinde klinik düzeyde anlamlı iyileşmeler sağladığı gösterilmiştir (Cuijpers vd., 2016:252).

b. Örgütsel Politikalar

Çalışma ortamında uygulanacak kurumsal politikalar da psikolojik sağlık üzerinde belirleyici etkiler yaratmaktadır. Yapılan kapsamlı incelemelere göre, esnek çalışma saatleri, iş-yaşam dengesini korumada etkili olmakta ve çalışan memnuniyetini artırmaktadır (Joyce vd., 2010:7). Ayrıca, işverenlerin ruh sağlığına dair farkındalık oluşturacak eğitimler sunması, örgüt içinde destekleyici liderlik iklimi yaratılmasına katkı sağlamaktadır (Dimoff ve Kelloway, 2018). Bazı şirketlerin uyguladığı çalışan yardım programları (Employee Assistance Programs - EAPs) sayesinde depresyon ve anksiyete nedeniyle işe devamsızlık oranlarının azaldığı, psikolojik destek arayan çalışan sayısının arttığı belirtilmektedir (Attridge, 2009). Bu tür müdahale stratejileri, yalnızca bireyi değil, iş gücünün tamamını koruyan önleyici sistemler sunmaktadır (Wu vd., 2021:930).

c. Devlet Politikaları ve Hukuki Düzenlemeler

Çalışma hayatında ruh sağlığının desteklenmesine yönelik kamu politikaları, özellikle OECD ülkelerinde kurumsallaşmış düzenlemeler ile sürdürülmektedir. Örneğin, birçok Avrupa ülkesinde işyerlerinde psikososyal

risk analizlerinin yasal zorunluluk hâline getirildiği ve ruh sağlığına dair ulusal eylem planlarının oluşturulduğu belirtilmiştir (LaMontagne vd., 2014).

Dünya Sağlık Örgütü, ruh sağlığını koruyucu iş yeri uygulamalarını teşvik etmekte ve devletleri "iş yeri kaynaklı stres ve depresyona karşı bütüncül politikalar" geliştirmeye çağırmaktadır (WHO, 2021). Türkiye'de ise 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu, psikososyal risklerin değerlendirilmesini gerektiren bir çerçeve sunmakta, ancak bu konuda uygulamada hâlen çeşitli sınırlılıklar yaşandığı bildirilmektedir (Akyüz ve Ceylan, 2022). Bu sınırlılıklar, ruh sağlığı bozukluklarının iş yerinde doğru tespit edilememesine ve dolayısıyla performans kayıplarının önlenememesine neden olmaktadır (Kaymakçı, 2008:95).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışma yaşamı, bireyin ruh sağlığını biçimlendiren güçlü bir toplumsal alandır. Bu çalışmada, özellikle depresyon ve anksiyete gibi yaygın ruhsal bozuklukların çalışma koşullarıyla olan ilişkisi, teorik modeller ve ampirik bulgular doğrultusunda ele alınmıştır.

Lazarus ve Folkman'ın (1984:19) stres kuramı, iş ortamındaki taleplerin bireysel kaynakları aşması durumunda psikolojik sorunların ortaya çıktığını öne sürerken; Maslach, Schaufeli ve Leiter'in (2001) tükenmişlik modeli, yoğun iş taleplerinin duygusal yorgunlukla sonuçlandığını ortaya koymaktadır. Hochschild (1983) ise duygusal emek kuramıyla hizmet sektörlerinde çalışanların duygusal çaba harcamalarının uzun vadede ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkiler yarattığını belirtmiştir.

Çeşitli çalışmalarda iş yeri ortamındaki stresörlerin ruh sağlığı üzerindeki etkilerinin kapsamlı bir şekilde belgelendiği görülmektedir. Örneğin, Virtanen vd. (2011:1) ve Zadow vd. (2021) tarafından yürütülen araştırmalar, uzun çalışma saatlerinin çalışanlarda anksiyete ve depresyon semptomlarının gelişiminde kritik bir risk faktörü olduğunu saptamıştır. Andrea vd. (2009), iş güvencesizliğinin depresyon gelişimiyle doğrudan bağlantılı olduğunu kanıtlarken; Lo Presti vd. (2019) ile Verkuil vd. (2015), mobbing (zorbalık) davranışlarına maruz kalmanın bireyin psikolojik ve fiziksel sağlığını ciddi şekilde bozduğunu rapor etmişlerdir. Ayrıca Harvey vd. (2017), rol çatışmaları ve düşük iş kontrolü gibi etkenlerin, hem depresyon hem de anksiyete gelişimiyle güçlü bir ilişkisi olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda bu tür psikolojik sorunların, bireysel düzeyde tükenmişlik, sosyal çekilme, motivasyon eksikliği ve iş tatminsizliği; örgütsel düzeyde ise iş gücü kaybı,

verimlilikte düşüş, devamsızlık artışı ve kurumsal bağlılıkta zayıflama ile sonuçlandığı söylenebilir. Aynı zamanda bu etkilerin toplum genelinde sağlık harcamalarının artmasına ve üretkenlik kaybına yol açtığı da görülmektedir.

Yapılan araştırmalarda görülmektedir ki önleme ve müdahale stratejileri, yalnızca bireysel değil, aynı zamanda yapısal çözümleri de içermelidir. Mindfulness uygulamaları, psikoterapi, düzenli fiziksel aktivite ve sağlıklı uyku düzeni gibi bireysel yaklaşımlar olumlu katkılar sağlarken; örgütsel düzeyde uygulanabilecek esnek çalışma modelleri, destekleyici liderlik, çalışan yardım programları ve ruh sağlığı farkındalık eğitimleri de önem taşımaktadır. Öte yandan devlet politikalarının, ruh sağlığını güvence altına alan düzenleyici çerçeveler geliştirerek bu çok katmanlı yapının kurumsallaşmasını sağlaması önem arz eden etkenler arasında görülmektedir.

Sonuç olarak, çalışma yaşamında anksiyete ve depresyon, sadece bireyin değil, aynı zamanda örgütlerin ve toplumların da karşı karşıya kaldığı çok boyutlu bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Bu sorunların etkili bir şekilde yönetilebilmesi için bilimsel temelli, bütüncül ve çok düzeyli müdahale politikalarının hayata geçirilmesi gerekli görülmektedir. Sağlıklı bireylerin, verimli örgütlerin ve üretken toplumların ancak ruhsal bütünlüğü gözeten bir çalışma yaşamı ile mümkün olacağı ifade edilebilir.

REFERANSLAR

Adler, D. A., McLaughlin, T. J., Rogers, W. H., Chang, H., Lapitsky,

L. ve Lerner, D. (2006). Job performance deficits due to depression. American Journal of Psychiatry, 163(9), 1569-1576.

Akyüz, G. ve Ceylan, A. (2022). Psikososyal risklerin değerlendirilmesinde Türkiye örneği. *İş ve Toplum Dergisi, 12(1), 55–71.*

Al-shami, S. A., Al-mamun, A., Rashid, N. ve Cheong, C. B. (2023). Happiness at workplace on innovative work behaviour and organisation citizenship behaviour through moderating effect of innovative behaviour. *Heliyon, 9, e15614.*

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders (5. baskı). American Psychiatric Publishing.*

Andrea, H., Bültmann, U., van Amelsvoort, L. G. P. M. ve Kant, Y. (2009). The incidence of anxiety and depression among employees—The role of psychosocial work characteristics. *Depression and Anxiety, 26(11), 1040–1048.*

Attridge, M. (2009). Employee Assistance Programs: A Research-Based Primer. *Journal of Employee Assistance, 39(2), 6–9.*

Baglioni, C. vd. (2011). Insomnia as a predictor of depression: A meta-analytic evaluation. *Journal of Affective Disorders, 135(1–3), 10–19.*

Cuijpers, P. vd. (2016). The effects of psychotherapies for major depression. *Journal of Affective Disorders, 202, 511–517.*

Çiftçi, B., Öneren, M. ve Önem, S. (2013). İş yerinde mobbing ve çalışanların ruh sağlığı ile ilişkisi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 5(1), 76-86.*

Daniels, K. ve Guppy, A. (1993). Occupational stress, social support, job control and psychological well-being. *Human Relations, 46(3), 423-431.*

Dewa, C. S., Chau, N. ve Dermer, S. (2007). Examining the comparative incidence and costs of physical and mental health-related disabilities. *Journal of Occupational and Environmental Medicine, 49(4), 397–405.*

Dimoff, J. K. ve Kelloway, E. K. (2018). Mental health awareness training for workplace leaders. *International Journal of Stress Management, 25(3), 301–320.*

Dollard, M. F. ve Bakker, A. B. (2010). Psychosocial safety climate as a precursor to job demand-resources. *Journal of Occupational Health Psychology, 15(2), 105–117.*

Evans-Lacko, S. ve Knapp, M. (2016). Global patterns of workplace productivity for people with depression: absenteeism and presenteeism costs across eight countries. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 51(11), 1525-1537.*

Goetzel, R. Z. vd. (2004). Health, absence, disability, and presenteeism cost estimates. *Journal of Occupational and Environmental Medicine, 46(4), 398–412.*

Greenberg, P. E. vd. (2015). The economic burden of major depressive disorder. *Journal of Clinical Psychiatry, 76(2), 155–162.*

Harvey, S. B. vd. (2011). Can work make you mentally ill? A meta-review. *Occupational and Environmental Medicine, 74(4), 301–310.*

Haslam, C., Atkinson, S., Brown, S. S. ve Haslam, R. A. (2005). Anxiety and depression in the workplace. *Journal of Affective Disorders, 88(2), 209–215.*

Hochschild, A. R. (1983). *The managed heart: Commercialization of human feeling. University of California Press.*

ILO. (2021). World Social Protection Report 2021–22. *International Labour Organization.*

Ivandic, I. vd. (2017). A systematic review of interventions at the individual and workplace level for workers with depression. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 52(10), 1207-1225.*

Joyce, K. vd. (2010). *Flexible working conditions and employee wellbeing. Cochrane Database of Systematic Reviews, (2), CD008009.*

Kalfaoğlu, Ö. (2024). The inverted-U model of employee happiness. *Frontiers in Psychology, 15, 1285070.*

Karasek, R. A. (1979). Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign. *Academy of Management Review, 4(2), 285-308.*

Kaymakçı, S. (2008). *Çalışma yaşamında mobbing (psikolojik yıldırma) ve mobbingin işgörenlerin performansı üzerine etkileri* (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kelloway, E. K., Dimoff, J. K. ve Gilbert, S. (2023). Mental health in the workplace. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 10, 363–387.*

Khoury, B. vd. (2013). Mindfulness-based stress reduction for healthy individuals. *Journal of Psychosomatic Research, 78(6), 519–528.*

Koutsimani, P., Montgomery, A. ve Georganta, K. (2019). Burnout, depression, and anxiety: Meta-analysis. *Frontiers in Psychology, 10, 284.*

LaMontagne, A. D. vd. (2014). Job stress as a preventable determinant of mental disorders. *Advances in Mental Health, 12(2), 112–122.*

Law, R. vd. (2011). Psychosocial safety climate as a lead indicator of workplace

bullying and harassment, job resources, psychological health and employee engagement. *Accident Analysis ve Prevention, 43(5), 1782-1793.*

Lazarus, R. S. ve Folkman, S. (1984). *Stress, appraisal, and coping. Springer.*

Lo Presti, A. vd. (2019). The impact of workplace bullying on employee health and performance. *Sustainability, 11(2), 443-458.*

Maslach, C., Schaufeli, W. B. ve Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology, 52(1), 397–422.*

Niedhammer, I. vd. (2025). Psychosocial work factors and subsequent depressive symptoms in the French national SIP survey. *Occupational and Environmental Medicine, 72(5), 310-317.*

Nielsen, M. B. vd. (2015). Workplace bullying and depressive symptoms. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health, 41(3), 250–262.*

NIMH. (2022). *Mental health and productivity in the workplace. National Institute of Mental Health.*

OECD. (2022). *Fit Mind, Fit Job: From Evidence to Practice in Mental Health and Work. OECD Publishing.*

Rasool, S. F. vd. (2019). Positioning depression as a toxic workplace factor. *Sustainability, 11(9), 2589.*

Rebar, A. L. vd. (2015). The effect of physical activity on depression and anxiety. *Health Psychology Review, 9(3), 366–378.*

Sanne, B., Mykletun, A., Dahl, A. A., Moen, B. E. ve Tell, G. S. (2003). Occupational differences in psychiatric symptoms in the Hordaland Health Study. *International Journal of Epidemiology, 32(2), 247-256.*

Stansfeld, S. ve Candy, B. (2006). Psychosocial work environment and mental health. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health, 32(6), 443–462.*

Stewart, W. F. vd. (2003). Cost of lost productive work time due to depression. *JAMA, 289(23), 3135–3144.*

Theorell, T. vd. (2015). Psychosocial factors and depressive symptoms. *Occupational and Environmental Medicine, 72(5), 310–317.*

Trautmann, S., Rehm, J. ve Wittchen, H.-U. (2016). Economic costs of mental disorders. *EMBO Reports, 17(9), 1245–1249.*

Verkuil, B. vd. (2015). The association of workplace bullying with anxiety and depression. *Journal of Psychosomatic Research, 78(5), 453–460.*

Virtanen, M. vd. (2011). Long working hours and symptoms of anxiety and depression: a 5-year follow-up of the Whitehall II study. *Psychological Medicine, 41(12), 2485–2494.*

Warr, P. (2013). Fuentes de felicidad e infelicidad en el trabajo. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones, 29(2), 57–65.*

WHO. (2021). *Guidelines on mental health at work. World Health Organization.*

Wu, A. vd. (2020). Workplace mobbing and its impact on self-control resources and performance. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 17(2), 443-458.*

Wu, A., Roemer, E. C., Kent, K. B., Ballard, D. W. ve Goetzel, R. Z. (2021). Best practices in workplace mental health. *Journal of Occupational and Environmental Medicine, 63(12), 925–933.*

Yip, C. vd. (2020). The impact of corporate stress factors on anxiety levels of employees. *Journal of Organizational Psychology, 14(3), 88-102.*

Zadow, A. vd. (2021). Psychosocial safety climate and the prolongation of working hours. *Safety Science, 134, 105-118.*

Çin Menşeli Araba Markalarının Türkiye Pazarındaki Reklamları: MG, BYD ve Chery

Nazan ŞANLI[1]
Mehmet Sinan TAM[2]

1- Bu çalışmanın analiz kısımları ikinci yazar geri kalan tüm kısımları ise birinci yazar tarafından yazılmıştır.

2- Yüksek Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Yeni Medya ve İletişim ABD, nazannsanll@gmail.com , ORCID No: 0000-0002-9421-4477
3- Doç. Dr. Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü. mtam@bandirma.edu.tr ORCID No: 0000-0001-9897-0803

ÖZET

Reklam, bir ürün veya hizmete ilişkin nihai kullanıcıların ürün veya hizmetle ilgili satin alma davranışını edindirmek veya olumlu bir imaj oluşturulmak amacıyla yapılan tanıtıcı faaliyetlerdir. Ulusal düzeydeki firmalar kadar uluslararası anlamda küresel piyasada yer alan kurumlar da reklam ve dolayısıyla tüketiciler de iyi bir izlenim oluşturmak ve satin alma davranışı gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Son yıllarda Çin menşeli arabalar sadece Türkiye'de değil kürsel ölçekte pekçok ülkede konuşulur hale gelmiştir. Özellikle seri üretim ve uygun fiyatlarının yanı sıra kullanıcıya sunduğu olanaklar noktasında da tercih edilir hale gelmiştir. Bu çalışma, Çin otomobil markalarının Türkiye pazarı için yayınladıkları reklam stratejilerini incelemek için yapılmıştır. Günümüz global pazarlarda kültüre ve çevreye uygunluk önemini arttırmaktadır. Bunun amacı girilen pazar yerlerinde tutundurma faaliyetlerini devam ettirmesidir. Bu bakımdan ele alınan çalışmada, Çin otomobil markalarının (BYD, Chery, MG) 01.01.2023–14.11.2025 tarihleri arasında Türkiye'de yayınlanan 27 TV reklamı incelenmiştir. Çalışmada nitel araştırma tekniklerinden içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. MAXQDA programı ile konuya ilişkin kodlamalar oluşturulmuştur. Elde edilen bulgular ile Çin otomobil markalarının Türkiye pazarına girişte izledikleri reklam stratejilerinde mali ikna, duygusal ve bilgilendirici mesaj, donanım teknolojik üstünlük gibi vurgular yaptığı görülmüştür. Daha çok MG teknoloji üstünlük ve donanım, Chery'nin duygusal reklamcılık, BYD'nin ise bilgilendirici ve yönlendirici reklam içerikleri dikkat çekmiştir. Sonuç olarak bu çalışma Çin otomobil markalarının Türkiye pazarına uyarladıkları reklam stratejileri kültürel kodlar ile güven inşa etmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle araştırma global markaların lokal pazarlarda konumlandırma yöntemlerine ilişkin alan yazınına katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Standartlaşma, Küreselleşme, Kültürel, Reklam Stratejileri, Çin Otomobil.

GİRİŞ

İnsanlığın tarihsel gelişimi ele alındığında ilkel, tarım ve sanayi toplumlarından günümüzün enformasyon toplumuna uzanan sistemli bir süreç gözlemlenmektedir. Bu evrilme, küresel hegemonyanın temelini üretim faktörlerinden ziyade bilgi ve teknoloji gücüne kaydırmıştır. Enformasyon odaklı bu yapı, teknolojik gelişmeleri hızlandırarak 20. yüzyılda devrim niteliğinde ilerlemelere yol açmıştır. Mekânsal sınırları aşarak küresel ölçekte iletişimi olanaklı kılan bu teknoloji modeli, iletişim araçlarını sosyal ve ekonomik yapının merkezî bir unsuru haline getirmiştir (Yarımsakal, 2019, s. 102). İletişim araçlarının çoğalmasıyla beraber tüketim bir kültür haline

gelmiştir. Tüketimin kültürleşmesi, iletişim araçlarıyla ulaşılan bireylerde etkilerini göstermiştir (Dikici, 2017, s. 64).

Endüstriyel üretim ve hizmet sektörlerinde tüketici kitlesi oluşturmanın en etkili yolu reklamdır. Medya mecralarının hakimiyet alanında yer alan reklamlar; kendine özgü argümanlarıyla toplumun yaşam biçimini ve tüketim alışkanlıklarını etkileyen, dönüştüren bir iletişim alanıdır. Reklamın temel amacı; hedef kitlesine ürün veya hizmeti tanıtarak markaya yönelik olumlu bir geri dönüş sağlamaktır (Yılmaz ve Mazlum, 2019, s. 61).

Tüketim, bireyin istek ve arzularına yanıt veren bir olgudur ve bireylerin tüketim alışkanlığı kazanmasında iletişimin etkisi yadsınamaz. Reklamlar ise bu süreci destekleyen en önemli faktörlerden biri olarak anlatıyı yönlendiren birer aracı işlevi görür. Bu reklam anlatılarının merkezinde ise ideolojik yapılar, kültürel kodlar, din ve dil gibi toplumsal öğeler aktif rol oynamaktadır (Gökaliler ve Saatcıoğlu, 2016, s. 26).

Tüketiciler talep ve arz istekleri içerisinde, yaşadıkları çevresel unsurlardan direkt olarak etkilenir; bu sebeple eğitim, din, gelenek ve görenek gibi bileşenler kültür ile aynı çerçevede ele alınmalıdır. Koydukları arda çeşitli bölgelerdeki tüketicileri ikna etmek isteyen kurum ve kuruluşlar ortaya koydukları ürün ve hizmetlerde kültürel uyarlamaya gitmektedir. Bu alanda pazarlama karması elemanları (ürün, fiyat, dağıtım, tutundurma) kültürel kodlarla bağdaşmaktadır. Kurumların global pazarlarda gelişim gösterebilmeleri ve iç-dış etkileri oluşturmaları için bu pazar alanlarının kültürel getirilerine uyum sağlamaları stratejik bir taktiktir (Topoğlu ve Gökdeniz, 2019, s. 58).

Farklı etnik kökenlerde reklamcılığa yönelik tutumlar biçim değiştirmektedir. Semboller tanımlanırken reklamcılar oldukça titiz davranmaktadır. Kılık kıyafet, yaş ve cinsiyet tasvir edilirken karakterin doğru yansıtılması, reklamda verilecek mesaj için önem arz etmektedir. Reklamı yöneten ve kurgulayan kişinin yerel faktörleri ihmal etmemesi gerekmektedir; zira bu hassasiyet, ilgili ülkeler hakkında doğru bilgi sahibi olmayı ve hedef kitleyi anlamayı kolaylaştırmaktadır. Reklam, hedeflenen etnik köken ile uyum içinde oluşturulmalı ve standart içerikler dahi hedef kültüre özgü nitelikler taşımalıdır (Erdoğan, 2004, s. 66)

Bu çalışmanın amacı, Çin menşeli otomotiv markalarının Türkiye pazarına girerken uyguladığı reklam stratejileri incelemektir. Araştırma, ilgili markaların Türk müşteri kapasitesinden hareketle izledikleri reklam stratejileri, pazarlama alanları, ileti kanalları gibi kültürel kodları uyarlamalarını analiz etmektir. Bu bakımdan çalışma, Çin markalı otomotivlerin Türkiye'de yayınladığı reklamlarda aitlik oluşturma, kullanıcı algısını yönetme, güvenirlilik aşılama vb. amaçlarını nasıl yaptığını ortaya koymaktadır. Araştırma genel bir perspektifle ele alındığında Türkiye'de pazar üstünlüğü kurmada reklamların ve marka stratejilerini Çin menşeli otomotivlerden hareketle ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Geert Hofstede; kitleleri kolektivizm ve bireysellik, belirsizlikten kaçınma, güç mesafesi gibi faktörler üzerinden ele almaktadır. Bu faktörler, değişik kültürlerin nasıl oluştuğunu ve bu aşamadaki iletişim pratiklerine nasıl yansıdığını anlamayı sağlamaktadır. Örneğin; gelenekselci toplumlarda aile yapısı ve değer yargıları ön plana çıkarılırken, bireyselci toplumlarda ise özgürlük ve kişi odaklı yaklaşımlar benimsenmektedir. Küresel markalar, bu farklılıkları göz önüne alarak reklam kampanyalarını ve pazarlama stratejilerini yerel pazarlara uyarlamaktadır (Solak, 2024, s.172).

Geert Hofstede aracılığıyla tanımlanan güç mesafesi, kolektivizm ve bireyselcilik gibi kültürel boyutlar; marka sahiplerinin, hedef müşterilerin nasıl bir tutum sergilediğini anlamlandırmalarında ve buna yönelik mesaj içeriği oluşturulmasında etkilidir. Bunun yanı sıra bu boyutlar, global pazarlamada bir reform oluşturmuş ve dış kitlelerle anlık etkileşim kurulmasına katkı sağlamıştır. Dijitalleşme olanaklarının gelişmesiyle birlikte kültürlerarası pazarlama faaliyetleri de küresel kalkınmayı desteklemiştir (Kanumuri, 2025, s.70).

Yüksek güç mesafesi olan ülkelerde ise reklam mesaj içerikleri kültürü, statüyü ön plana çıkarabilir. Reklam içeriklerinde tanınmış kişiler ve sektör öncüleri rol alabilmektedir. Esas olan prestij ve statü algısı oluşturmaktır. Bir otomotiv reklamı için yüksek güç mesafesi ülkelerinde prestijli algısı yaratmak için öne çıkaran söylemleri kullanmak etkili olabilir diğer yandan düşük güç mesafesi ülkelerinde bireysel tarz ifadelerini yönelterek bireysellik algısı yapılmaktadır (Kavas, 2024, s.176).

Toplulukçu toplumlarda grup yapıları uzun vadeli nitelik taşır. Bu nitelikteki kurumsal ilişkiler çoğunlukla grup üyelerine dayanır; bu sebeple kurumsallığı güçlendirmek için bireysel bir ilişki gerçekleştirmek gerekir. İç ilişkiler yüksek derecede sadakat, bağlılık ve koruma gerektirir. Bununla birlikte, bireyselci toplumlarda ilişkiler anlaşma ve menfaat odaklıdır. İstenilen durum elde edilemediğinde ilişkilerin sonlanması olası bir durumdur (Novruzov, 2022, s. 53).

Risk ve belirsizlik arasındaki temel fark, sonuçların öngörülebilirliğine dayanır. Risk, olası senaryoların istatistiksel yöntemlerle hesaplanabildiği durumları tanımlarken; belirsizlik, gelecekteki çıktıların ve bu çıktıların gerçekleşme ihtimallerinin bilimsel olarak öngörülemediği bir bilinmezlik halini temsil eder (Ayğan, 2025, s.59). Bu perspektiften bakıldığında, global ölçekte faaliyet gösteren markalar için belirsizlik ve risk, yerel faaliyet alanlarına girişte daha anlaşılır bir hale gelmektedir. Global markalar; diğer ülkelerdeki kültürel, ekonomik ve yasal şartlara dair riskleri ölçebilmek ve kurumsal deneyimleri sayesinde bu riskleri öngörmektedir. Yerel pazarların yerel dinamikleri kimi zaman belirsizlikleri ortaya çıkarsa da bu pazarlarda istikrarlı başarı için, ölçülebilir risklerin stratejik yönetimi kadar, tahmin

edilemeyen belirsizliklere ve değişen koşullara uyum sağlayabilecek adımlar atılmalıdır

Kadınlık ve erkeklik boyutu, belirli bir etnik kökende dişil ve eril değerlerin ne derecede baskın olduğuyla ilişkilidir. Bu sebeple reklam içeriklerinde verilmek istenilen mesajlar bu doğrultuda şekillenmektedir. Başarı yönelimli bir satış elemanı eril değere sahip bir kültüre daha fazla uyum sağlar. Bir Japon firmasına sunum yapmak için gönderilen Batılı bir kadın kuşkusuz ki katılımcıları erkek olduğu görülecektir. Japon liderler bilhassa kendilerinden daha genç olma durumunda bir kadına tepki gösterebilirler (Özsoy, 2018, s.44). Bu bağlamda reklamlarda ya da sosyal ortamlarda cinsiyet çekiciliğine atıfta bulunabiliriz. Hedef kitleye yöneltilen ürün ve hizmetin ilgisini arttırmak mümkündür.

Kısa ve uzun döneme odaklanma boyutunda zaman çizelgesinde sorgulanmasına ve sosyal etkinliklerin kısa veya uzun vadeli olmasına karşın, amaç ve planlarına yönelik ölçümler gözlemlenebilir. Geleceğin ve gününün engelleriyle uğraşırken toplumlar öz geçmişleriyle ilişkileri nasıl ilerletmesi gerektiğini belirtmektedir. Toplumlar bu temel hedefi çeşitli şekillerde öne çıkarmaktadır. Kuralcı toplumlar ise değişimlere ön yargılı şekilde yaklaşarak zamana bağlı değişimleri yok sayarak var olanı korumayı tercih ederler (Temtek, 2009, s. 49). Bu durum global markaların yerel pazarlara girişinde bir tehdit oluşturabilir.

Pazarlama alanında kültürel çeşitlilikleri incelemek için en sık başvurulan yaklaşımlardan biri Hofstede'nin kültürel boyutlar kuramıdır. Bu kuram, şirketlerin farklı etnik yapılardaki hedef kitleler üzerinde oluşturduğu tutum ve davranışlar ile ürün alma eğilimlerinde ne tür bir etki yarattığını anlamlandırmaya çalışmaktadır. Örneğin; Birleşik Krallık, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada gibi büyük ölçüde bireyselliği ön planda tutan toplumlarda tüketiciler özgürlüğe, kişisel başarılara ve kendini gerçekleştirdiği alanlara önem verir. Bu ülkelerdeki pazarlama iletişiminde; kişisel tercih alanları, başarı ve yenilik gibi temalar ön plana çıkarılmaktadır. Bununla birlikte Japonya, Çin ve birçok Orta Doğu ülkesi gibi toplulukçu kültürler, aileye ve sosyal bütünleşmeye ağırlık vermektedir. Bu tür dış pazarları hedefleyen reklam filmleri; toplumsal aidiyeti, ilişkileri ve ortak değerleri ön plana çıkardığında etki seviyesi artmaktadır (Moxigul ve Xasan, 2025, s. 43).

REKLAM VE KÜLTÜR İLİŞKİSİ

Teknolojik gelişmelerin sunduğu olanaklar; bireyin düşünme ve anlama becerilerini, kişiliğini ve karakterini şekillendirmede belirleyici bir role sahiptir. Teknolojinin geniş kitlelere ulaşmada aracı olan reklamlar, bireyin ihtiyaçlarını karşılamasını kolaylaştırırken aynı zamanda yaşam tarzını bir forma büründürmüştür. Bireyin gelişiminde eğitim belirli bir düzeyde etkili olsa da reklamlar da duygular ve anlık yanılsamalar yoluyla bireyi dönüştürebilme yetisine sahiptir (Murat ve Bal, 2020, s. 171).

Adorno ve Horkheimer'a göre kültür endüstrisi, *"kitlelerin aldatılışı olarak aydınlanma"* biçiminde tanımlanır. Bu anlayışta kültür endüstrisi, kültürü tüketime uygun hâle getirip tek tip bir formata dönüştürerek ortaya çıkan yabancılaşmanın temel nedeni olarak görülür. Bu süreçte kültür endüstrisinin işleyişini oluşturan eğlence ve reklam, kültür ürünlerinin sahte niteliğini gizleyerek onların ısrarla satın alınmasını teşvik eder (Özdemir, 2009, s. 75).

Bireylerde tüketim eyleminin sürekliliğini sağlamada reklamlar etkili bir araçtır. Reklamı yapılan ürünün kendisi değişmesede reklamın yansıttığı duygusal mesajlar, sürekli olarak farklılaşabilir. Bu durum, tüketiciye üründen ziyade sürekli yenilenen duyguların pazarlandığı bir 'duygu ticareti' süreci oluşturmaktadır. Markalar, pazarda kalıcı ve istikrarlı bir yer edinme eğilimine girmekte bu stratejik yaklaşım ise beraberinde toplumu kesintisiz bir tüketim döngüsüne yöneltmektedir (Sönmez, Büyükurgancı, 2021, s. 46).

Etkili bir reklam oluşturabilmek için tüketici merkez konumda olmalıdır. Bireylerin ne düşündüğünü, neyi nasıl algıladıklarını çözmek bilgiyi şekillendirme oldukça önemlidir. Toplumsal süreçler, kültüre sentezlenerek markalar için bir yol haritası oluşturmaktadır (Mooij & Hofstede, 2010, s. 86). Kültür ve reklam, temelde birbirini tamamlayan iki olgudur. Reklamlar yoluyla toplumların tutum ve davranışlarında değişiklikler gözlemlenebilir. Bu bağlamda reklamın kültür zemininde belirleyici bir etkisi olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Reklamlara her ortam ve koşulda sıkça maruz kalan bireylerin algıları da kolaylıkla değişebilmektedir. Örneğin, reklam içeriklerindeki söylemlerin günlük dile yakınlığı veya kadın erkek rollerinin içerikler bazında belirlenmesi, reklamın kültürden etkilendiğinin kanıtıdır (Yıldız, 2022, s. 297).

Reklamlar, kültürel yansımalar oluşturma potansiyeline sahip en etkili iletişim aracıdır. Bu etki, genellikle reklamların belli hayat şekillerini yayma, değer ve normları güçlendirmesinden beslenmektedir. Reklamların etkisiyle özendirilen güzellik algısı zaman içerisinde oluşmaktadır. Örneğin; Reklamlarda idealize edilen sıfır beden algılarını, lüks hayat şeklini ve tüketim alternatiflerini vurgulayarak bu değerlerin toplumsal olarak kabulüne zemin hazırlamaktadır. Reklamlar, sosyal değişimler üzerinde de belirleyicidir. Aile, cinsiyet gibi yapılarda oluşturulan içerikler, algısal farkındalık yaratarak

kültürel normların gözden geçirilmesine ve sosyal algının yeniden yapılanmasına zemin hazırlamaktadır (Kavak & Ayçe, 2024, s. 1201).

Reklamlar toplumun inanç ve değer yargılarına uygun ise markalar reklamın hedef kitlesine ulaşabilirler. Aynı durum iletişim faktörü için de geçerlidir. Dil, din, kültür gibi etmenler burada önemli bir rol oynamaktadır. Reklamların bu unsurları göz önüne alındığında hedeflenen kitleye ulaşması gittikçe kolaylaşır. Aksi durumda ise itibar kaybına uğratan durumları ortaya çıkabilir (Kalajahi, Kizilduman, vd, 2020, s. 37).

Reklamlar, markaların hedef kitlelerine ulaşmasında önemli bir araçtır. Pazarlama sektöründe yer edinmek isteyen markalar için bireyleri etkileme ve yönlendirme bakımından en etkin iletişim yöntemi reklamlardır. Tüketicinin algısını harekete geçiren ve ikna sürecini yöneten reklamlar, yıllardır süregelen çeşitli teknik ve metotlarla uygulanmaktadır. Pazarlama dünyası için hayati öneme sahip olan bu reklamlar; uygulama ve tasarım aşamalarında kuşkusuz birçok değişikliği de beraberinde getirmektedir. Bu dönüşümün en temel nedeni ise tüketicinin istek ve ihtiyaçlarının zamanla farklılaşmasıdır (Canbaz, 2017, s. 233).

Global reklamcılık, diğer ülkelerdeki topluluklara ulaşmayı hedefleyen bir disiplindir. Bu alanda reklamcılar iki temel yöntem benimserler. Küreselleşmeyi hedefleyenler; standardizasyon ve global pazarlama hamleleriyle tek bir mesajı birçok ülkede uygularlar. Buna karşılık yerelleştirmeyi benimseyenler ise her pazarın kendi kültürel dinamiklerine göre özelleştirilmiş içerikler üretirler. Yerel reklamcılığı ayırt eden bir diğer faktör de yerel reklam ajansların, kendi coğrafi ve kültürel şartlarına uygun reklamlar konusunda stratejik birer uzman konumunda olmalarıdır (Akvardar, 2002 s. 64-65).

Küreselleşmeye bağlı olarak meydana gelen ortak kültürün etkisiyle yansıtılan iletişim ağları, spor ve müzik programların vasıtasıyla global şirketlere, ürün ve hizmetleri tanıtma imkânı sunulmuştur. Uluslararası markalar, küresel anlamda yüksek izlenme payına sahip televizyon programlarındaki sponsorluk ve reklam faaliyetleri ile marka imajını güçlendirmekte ve tanınırlığını arttırmaktadır (Ekinci, 2010, s. 106).

REKLAMDA KULLANILAN STRATEJİLER

Küresel markalar, hem küresel tüketici kültürüne ilişkin kimlik sunumunu gerçekleştirirken hem de glokalizasyon merkezli iletişimiyle orijinal kültür tecrübelerini açığa çıkarmaktadır. Bölgesel ve küresel alanda bir anlam bütünlüğü oluşturulmuştur. Küreselleşme normlarının ayrıştığı ve

kültürel farklılık stratejilerinin ön planda olduğu günümüzde, Türkiye'deki bazı global markalar alışılmış tüketici normlarını geride bırakarak ulusal bir kimlik üzerinde ölçüt oluşturmuştur. Bu yöntem, ulusa ait değer ile global marka kimliğini bütünleştiren "glokalizasyon'' (yerelleşme) yönteminin de ötesine geçmiştir. Bununla birlikte "yerellik yıkaması' 'olarak tanımlanan modern reklamcılık uygulamaları şekillenmeye başlamıştır. (Sağlam, 2020, s. 114).

Glokalizasyon yöntemi iki farklı biçimde uygulanmaktadır. İlk yöntemde ürün veya hizmet, ülkenin yapısal dinamiklerine göre yerelleştirilirken, hedef kitleye ulaşmak için kullanılan iletişim yöntemi standart bir özellik taşımaktadır. Bu bakış açısında, çeşitli ülkelerde aktarılan hizmetlerin sunumu farklılık gösterse bile iletişim modeli değişmemektedir. İkinci yöntemde ise ürün ve hizmet bütün pazarlara benzer özelliklerle yansıtılsa da reklam içeriğinde verilmek istenilen mesaj ülkeden ülkeye değişmektedir. Başka bir ifadeyle ürün küresel bir standartla üretilip hedef kitleye sunulurken, tanıtım uygulamalarında izlenen reklam stratejileri yerel kültüre göre güncelleşmektedir. (Erdoğan, 2023, s. 636).

Son dönemde dünya çapında etki gösteren uluslararası markaların reklam stratejilerinde belirgin bir dönüşüme şahitlik etmekteyiz. Geçmişte sıkça kullanılan küresel popüler figürlerin yerini, artık hedef kitleye göre özelleşen yerel unsurların aldığı görülmektedir. Bu değişim; markaların, faaliyet gösterdikleri toplumun kültürel ögelerine ve yerel dinamiklerine her zamankinden daha fazla önem verdiğini kanıtlamaktadır (Sucu, 2020, s. 397). Kitlesel tüketiciye ulaşmayı hedefleyen global organizasyonlar için pazarın dinamikleri, gün geçtikçe yerel uyumlaştırma ihtiyacını daha zorunlu hale getirmiştir. Bu adaptasyon süreci, başlangıçta reklam ve hizmet gibi unsurların yerel dinamiklere göre yapılandırılması şeklinde gelişmiştir. Fakat standartlaşmış global markalara karşı tüketicilerin gösterdiği tutum ve davranışlar, bu süreci daha karmaşık bir boyuta taşımıştır. Kitlelerin; etnik köken, dil, din ve coğrafi faktörlerden kaynaklanan yerel tüketim tercihleri, marka sahiplerini doğrudan 'yerel konumlandırma' stratejilerini benimsemeye mecbur bırakmıştır

Bu mecburiyetin etkisiyle global ölçekli markaların, varlık gösterdikleri pazarlardaki yerellik algısını dikkate alarak hizmetlerini o bölgeye özel unsurlarla uyarlamaları gerekmektedir. Bu faaliyet, yerel kitlenin sadakatini kazanmaya ve girilen pazarda kalıcılık sağlamaya yönelik stratejik bir adım niteliği taşımaktadır (Bayraktar, 2023, s. 268). Globalleşme gerçeği, kitlelerin farklı durumlarda ortak bir paydada buluşmasını sağlamaktadır. Bu küresel kavrayışın yerleşmesinde iletişim süreçleri hayati bir önem taşır. Marka iletişimlerinin de globalleşmeden esinlenerek hem kendi standartlarını koruma hem de yerel adaptasyon yoluyla kullanıcılarıyla bütünleşme ihtiyacı kaçınılmazdır. Günlük yaşamda kullanıcılar tarafından benimsenen global markaların; pazar dinamikleri, imaj, itibar yönetimi ve tüketici beklentilerini

küresel düşünüp yerel uygulama prensibiyle yönetmeleri durumunda başarı elde etmeleri çok daha olasıdır (Koçak, 2018, s. 335).

Adaptasyon tutumu; standartlaşmanın aksine, yerel nitelikleri ve vasıfları ön plana çıkaran bir yaklaşım biçimidir. 'Küresel düşün, yerel hareket et' ilkesiyle de ifade edilen bu yaklaşım; etnik değerleri ve toplumsal yargıları dikkate alarak, ulaşılmak istenilen pazar dinamiklerine uygun reklam stratejilerinin geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu sürecin en güçlü destekleyicisi ise, faaliyet gösterilecek ülkedeki yerel reklam ajanslarıyla iş birliği yaparak, reklam içeriklerini o ülkenin etnik ve kültürel özelliklerine göre yeniden oluşturulmasıdır (Aktuğlu ve Eğinli, 2013, s. 169). Bu süreç hem lokal hem de global pazar dinamiklerinin gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır (Doley ve Sharma, 2016, s. 16).

Otomotiv sektörü; üretimin devasalaşması, yeni iş alanları oluşturması ve ticaretteki küresel etkisi ile ekonomide önemli bir paya sahiptir. Sektörün ana bileşenleri, belli başlı coğrafyalarda varlık göstermektedir. Otomotiv sektörünün gelişme kaydetmesiyle birlikte diğer iş kollarıyla etkileşimli bir yapı oluşmuş; bu durum ekonomiyi de canlandırmıştır. Dünyanın en büyük ekonomilerinden ve nüfus yapılarından birine sahip olan Çin, otomotiv sektöründe öncü durumdadır (Çokgezen, 2022, s.105). Kitlesel algı zamanla değişmektedir. Otomobil pazarlarında kullanılan reklamlarda kültürel kodlar ve dil farklılık gösterebilir. 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ilk otomobil reklamları bireye daha özgür bir imaj yansıtırken; 20. yüzyılın başlarında Ford'un T modeli ile hızlı üretim mantığına geçilmesi, bireylerin sürece katılımını desteklemiştir. Otomobil, zamanla bireylerin sosyal statülerini belirleyen bir rolü üstlenmiştir (Arıkan, 2013, s. 73). BYD, global pazarlarda önemli başarılar yakalamıştır. Fakat küresel pazar payının büyümesi; teknolojik aksaklıklar, piyasa değişkenliği ve ticari dalgalanmalar gibi unsurlardan kaynaklanan çeşitli belirsizlikleri de beraberinde getirmiştir. Bu durum, girilmesi hedeflenen yeni pazar alanları için stratejik farklılıklar doğurabilir (Liu, 2025, s. 2).

OTOMOTİV SEKTÖRÜNDE KÜLTÜREL KODLAR

Türkiye; ulaşım, sanayi ve teknolojik alanlarda ilerlemeler kaydeden bir ülkedir. Otomobil gibi pek çok alanda yerli üretim olanakları bulunmaktadır. Fakat Türk müşteriler için seçenekler arasında, otomobillerin çoğu dış kaynaklar aracılığıyla sunulmaktadır. Türkiye'de üretim yapan yabancı firmaların, Türk sosyal yapısını idrak etme ve uyum sağlama çabasına

ilave olarak, hedefledikleri Türk müşteri kitlesine yönelik özel bir çaba sarf etmeleri gerekmektedir (Acikdilli, Ziemnowicz ve Bahhouth, 2017, s. 9).

Globalleşme ile kültürler ve ülkeler sürekli etkileşim halindedir. Bu sebeple ülkeler birbirlerinin sunduğu olanaklardan faydalanmaktadır. Mevcut uyumlar ve çeşitlilikler bu süreçle beraber pekişmiştir. Globalleşmeyle mekân ve süre algısı değişmiş, tüm kültürel uygulamaların küresel alanda erişimine imkân tanınmıştır. Globalleşmeyle beraber etnik kodlar; hizmet ve pazarlama alanlarında da erişime açılmıştır (Mammadova, 2019, s.15). Ulusal çerçevenin ötesine geçmeyi kolaylaştıran teknoloji, kurum ve kuruluşlar için modern pazar alanları oluşturmuştur. Kullanıcılar, nerede olurlarsa olsunlar üretilen ürünlere kendi yaşam alanlarından rahatça erişebilmektedir. Bu bağlamda marka, kullanıcı için bir değer taşımaktadır. Üreticiler ve tüketiciler, karşılıklı talepleriyle hizmet ve ürünler için seçim yapabilmektedir. Globalleşme ile markalar çok uluslu bir pazar yapısına ulaşmış ve global marka seçenekleri gitgide artış göstermiştir (Sarıtaş ve Duran, 2017, s. 338). Günümüzde markalar ile fenomenlerin veya ürünlerle ilişkili kişilerin kurduğu ortaklıklar, pazarlamacıların en başarılı stratejik paydaşlarından biri haline gelmiştir. Pazarlanacak ürün ve markaya yönelik bir karakter temsili gerçekleşmektedir. Bu kişinin değer yargıları ve kişiliği, marka ile ürün arasında bir bağ kurmaktadır. Markalar; küreselleşme sürecinde kendi kültürlerini yansıtan uluslararası referanslar seçerek bu yolda emin adımlarla ilerlemeyi hedeflemektedir (Rodgıuez, 2016, s. 8).

Otomobil sektörünün öncüleri, ürünlerinin çevre dostu niteliğini belirterek tüketici adaylarını etkilemeye çalışmaktadır. Markalar, elektrikli otomobillerin yenilenebilirlik ve sürdürülebilirlik mesajına yoğunlaşmaktadır. Otomobil markaları, ünlü ve tanınan kişiler ile iş birliği yaparak reklamların ilgi çekiciliğini artırmaktadır. Bu sayede prestijli bir marka haline gelmektedirler. Bu, markanın yaygın hale gelmesi için kitleler üzerinde kullanılan bir yöntemdir (Tosun, 2024, s. 2). Örneğin; Türkiye'de müzik grubu KÖFN'ün MG markasının araba reklamında yer almasında bu etki görülebilmektedir. Reklam filmi için belirli bir kitleye hitap eden bir grubun oynatılması ve grubun en sevilen şarkısının reklam müziği olarak seçilmesi hem marka hem de sanatçılar açısından karlı bir yaklaşım olmuştur. Bir diğer örnek olan Arda Turan'ın JAECOO markası için yer aldığı reklam filmi ise; Arda Turan'ın hayat mücadelesinden başlayıp bugün sahip olduğu popülerliğe ulaşmasıyla bağdaştırılmıştır. Araba reklamının etkisi; sağlam zemin üzerinde inşa edilen bir hayat ile bu hayatın içinde size değer katan son teknoloji araç fırsatıdır. Öte yandan, marka tanıtımlarında yer alan tanınan kimlikler markanın imajına katkı sağlamaktadır. Örneğin; kişinin karakteri reklamda nasıl yansıtılırsa, markaya yönelik algı da o yönde şekillenmektedir. Kullanıcılar kendilerine yakın hissettiği bir kişiyi reklam filminde izlediği zaman markayı özümsemesi kolaylaşacaktır (Bereketoğlu ve Tam, 2025, s.104). Markaların bu tür reklam filmlerinde oynatılan fenomenler aracılığıyla kullanıcıya hem ürün hem de duygu pazarlaması yapmaktadırlar. Global ve

yerel pazarlarda görünürlük elde etmek isteyen kurum ve kuruluşlar için reklam, elzem bir hal almaktadır. Bilhassa belirlenen hedef kitlenin kültürel kodlarına yönelik reklam hazırlayan kurumlar için bu durum, sunulan hizmete yönelik bir talebin oluşması açısından önemlidir (Seyhan ve Bulut, 2025, s. 262).

2021 Çin Otomobil Endüstrisi Pazarlama Araştırma Raporuna göre otomobil markalarının satış stratejilerinin kolay ulaşılabilirlikten seçkinliğe, genelden özele doğru çevrildiğini ve markaların kullanıcılarını daha ileri bir seviyeye taşıdığını belirtmektedir. Bu durum, otomobil üreticilerinin hedef kitlenin özelleştirilmiş ve çeşitlendirilmiş ihtiyaçlarını karşılamak adına titiz ve bireyselleştirilmiş ürünler geliştirmesinden kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak, bazı otomobil üreticileri doğrudan marka özgünlüğüne ve niş alanlara odaklanarak hedef kitlelerini iknaya çalışmıştır (Wang, 2022, s. 3).

Çin, otomobil sektörünün öncülerinden olma avantajıyla uluslararası ve yerel pazarlara giriş çıkışları desteklemektedir. Multinasyonel şirketlerin yurt içi pazarı yönetme stratejisiyle satış gerçekleştirmesi, Çin otomotiv sektörünün hızla gelişmesine destek olmuş ve bu şekilde ekonomik sisteme katkı sağlamıştır (Dolanay, 2021, s. 61). Çin otomobil şirketlerinin, küresel pazar yöntemlerini başarıya ulaştırmak için ürünlerin dış pazarlardaki 'uyumsuzluk' halinin altından kalkabilecek gücü kendilerinde bulundurmaları gerekmektedir. Araçlar; dış pazarlardaki coğrafi koşullara, asfalt şartlarına ve tüketici tercihlerine uygun olmalı; araç endüstrisindeki geliştirmelere ve uyarlamalara açık kalmalıdır. Aksi takdirde pazara girmekte güçlük yaşanır; fakat ürünlerin lokalize edilmesiyle satışların artışı gözlemlenebilir. Çin otomobil şirketleri, lokalize edilmiş dış pazar yöntemlerinin hakimiyeti altına girmiştir. Sadece yerel alandaki dış satım boyutuna yoğunlaşmak yerine; hedeflenen tüketicinin talep ve arzlarını inceleyip analiz etmek, bunlara yönelik ürünler oluşturmak ve şirketin diplomatik ortama ve toplumsal etnik kökene oryantasyonu için ticari girişimleri artırmıştır (Bai, 2019, s. 48).

Reklamlar, bireylerin zihinlerini reklam verenlerin amaç ve ihtiyaçlarıyla dengeli hale getirerek yerel alışkanlıkları, toplumsal kurumları ve etnik değerleri bir bakıma değiştirebilir. Reklamlar, sıklıkla manipülatif argümanlar ve çeşitli yöntemler aracılığıyla tüketiciyi etkilemektedir (Aksiutina ve Аксютіна, 2024, s. 12). Çin'e özgü etnik terminoloji ve toplulukçu yönelimler; reklam stratejilerinin, ürünlerle ilişkilendirilen toplumsal roller ile değerleri öne çıkararak hedef kitleyle duygusal bir bağ kurmasını sağlamaktadır. Bu tür marka sunumlarında; ürünün faydalarını ve cazibesini vurgulayan, istikrarlı ve yüksek kredibiliteye sahip bir iletişim dili oluşturularak tüketiciyle güçlü bir bağlılık geliştirilmektedir. Bu etnik çerçevede tüketiciler, ürün seçiminde bireysel deneyimlere ve duygusal değerlendirmelere yüksek hassasiyet göstermektedir. Bu nedenle marka imajının sunumu, özellikle Çin otomobil reklamlarında belirgin bir şekilde ön plana çıkarak marka ve tüketici ilişkisini güçlendiren bir araç niteliği kazanır. BYD reklamları da bu yaklaşımın somut bir örneğini teşkil etmektedir. Hedef

müşteri kitlesi ile marka arasında kurulan duygusal aktarım, markanın benimsediği felsefe ile uyum içinde ilerleyerek BYD'nin kapsayıcı bir marka kimliği yansıtmasını sağlar. Bu yöntem, Çin'in toplumsal yapısına ve kültürel değerlerine uyum göstermekle kalmayıp görsel unsurlar ve iletişim diliyle de desteklenen bütüncül bir yapıyı ortaya çıkarmaktadır (Yumeng ve Yuan, 2024, s. 15). BYD markası farklı bölgelerde yer alarak mevcut kapasitesinin dışına çıkmıştır. Bu durum; şirketi ve markayı, farklı müşteri tercihlerinin, yönetimsel çerçevelerin ve karşılaştırmalı koşulların etkisi altında bırakmaktadır. Bu sebeple BYD, müşteri kitlesinin bulunduğu ülkeye göre kültürel özelliklere ve sosyoekonomik faktörlere odaklanarak bir pazar stratejisi ortaya çıkarmıştır (Wilson ve Li, 2025, s. 10).

YÖNTEM

Bu araştırmada, Çin asıllı üç otomotiv markasıyla ilgili Türkiye'de yayınlanan 27 reklam incelenmiştir. Araştırma kapsamında analiz edilen içerikler, 01.01.2023-14.11.2025 tarihine kadar yayınlanan reklamlar veri olarak alınmıştır. Otomotiv sektörünün öncülerinden olan BYD, MG ve Chery gibi Çin araba markaları, Türkiye pazarına girmiş ve kısa zamanda dikkat çekerek satışlarını artırmıştır.

Bu başarının arkasında sadece fiyat-performans dengesi değil, aynı zamanda uygulanan güçlü satış stratejileri yer almaktadır. Bu temelde araştırmanın problemi; Çin menşeli otomobillerin Türkiye pazarında ürün tanıtımlarını nasıl gerçekleştirdiklerini incelemektir.

Yapılan çalışmada, Çin araba markalarının Türkiye pazarındaki uyguladıkları reklam stratejileri incelemeye alınmıştır. Belirlenen Çin menşeli (BYD, CHERY, MG) markalarının reklamları içerik analiz yöntemiyle incelenmiştir.

İçerik analiz metodolojisi, bir ifadeyi betimlemede ve anlamlandırmada, öznel bakış açısı tarafından ayrışmayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Araştırmacının bilgisine, tutum ve davranışlarındaki referans derecesine yönelik sistemli bir yöntemdir. İfadenin anlaşılan, gösterilmiş ve ilk etapta algılanan özü yerine, örtük içeriği açığa çıkarmaktadır. Bu nedenle içerik analizi içerikte kişiyi fark edilmeden etkide bulunan bileşenlerin anlamlandırılmasına yönelik ikinci bir okumadır. İçerik analizi, bir çeşit psikanalizini ve verilmek istenilen mesajı algılayışını yorumlamasıdır (Bilgin, 2000, s. 1).

Analiz türü belirlendikten sonra markaların reklam filmleri seçilmiştir. İncelenen reklamlar MAXQDA programı ile belirlenen kodlar üzerinden

çalışmanın bilimsel zenginliğini ortaya çıkarmaktadır. Reklamların içeriklerinde verilmek istenen mesajların çekiciliği, markaların hedef müşterisine yansıttığı imaj, fiyat, güvenlik, araç için donanım fırsatları, seçilen reklam müziği ve argümanların bütünü bu araştırma kapsamında stratejik bir inceleme alanı yaratmıştır.

01.01.2023-14.11.2025 tarihleri arasında alınan reklamlar Çin menşeli otomotiv markalarından BYD, CHERY, MG ile sınırlandırılmıştır. Söz konusu olan reklamların içerik analizinde daha önce yapılan benzer çalışmalardan hareketle bir kod cetveli referans alınmıştır (Karaman, 2023; Luigi ve Simona, 2010; Keser ve Karakoç, 2023). Kodlama süreci temel alınarak bu kapsamda gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Çin otomobil markalarının, Türkiye pazarına yönelik yaptığı reklamlarda kullanıcılara yönelik otomobillerde güvenliği ve performansı ön plana çıkaran bir imaj oluşturmuştur. İncelenen reklamlarda araç içi ve dışı donanım çeşitli başlıklar altında kategorize edilmiştir. Bu kategoride en çok performans güvenlik başlıkları ön plana çıkmıştır. Kullanıcılara yapılan reklam içeriklerindeki algıda Çin otomobil markaları güvenilir ve performans başlıklarında güçlü bir etki oluşturulmaya çalışılmıştır. Otomobillerde daha çok SUV ve Hatchback modellere yer verilmiştir. Ayrıca Türkiye için yapılan reklamlarda hedef kitlenin spesifikleştirilmediği ve bunun yanı sıra hedef kitleyi vurgulayacak şekilde cinsiyet ayrımı yapılmaksızın reklam içerikleri tasarlanmıştır.

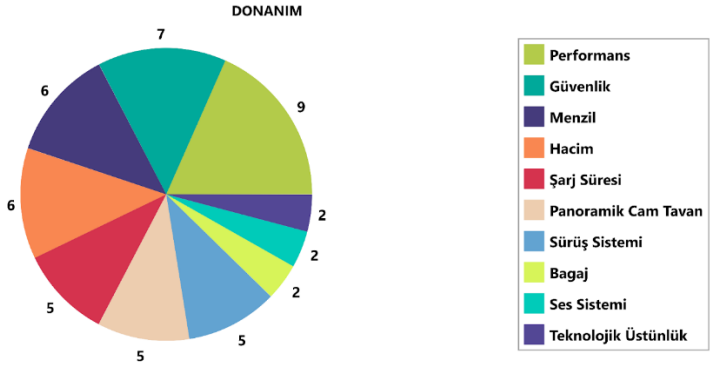

Şekil 1: Reklamlarda Öne Sunulan Donanımlar

Reklam içeriklerinde Çin otomotiv markalarının Türkiye pazarında mali ikna rekabetiyle değil, kültürel uyumu, duygusal iletişimi ve güveni inşa ettiği gözlemlenmiştir. Bu çalışma Çin otomotiv markalarının Türkiye'de yayımlanan reklam stratejilerinde mali ikna boyutunu da es geçmediklerini ortaya koymuştur.

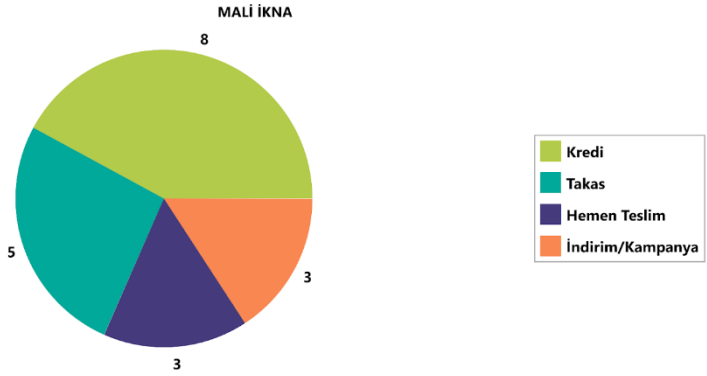

Şekil 2: Tüketiciyi İknada Kullanılan Mali Boyut

Markalar, çeşitli reklam stratejileri ve etkili reklam çekicilik unsurlarını kullanarak rakiplerinin ötesine geçmeyi amaçlamaktadır. Genellikle tercih edilen reklam çekicilikleri arasında komedi-mizah, cinsellik, duygusallık ve tutku gibi türler öne çıkmaktadır. Reklam içeriklerinin etkili, çekici ve kısa süreli olmasına rağmen dijital ya da konvansiyonel medya ortamlarında sürekli olarak varlık göstermeleri gerekmektedir. Markalar, reklam oluşturma süreçlerinde sistemli bir organizasyon yürütmektedir. Pazarlama yöntemlerinin oluşturulması ve hedef müşterinin analiz edilmesi, beklenti ve isteklerin anlaşılmasına yönelik çabaya bağlı olarak reklam çekiciliklerinin belirlenmesinde rol oynamaktadır (Toker & Sulak, 2020, s. 118). Bu bağlamda Çin otomotiv markalarının Türkiye pazarına girerken izlediği reklam çekicilikleri türlerinden en çok duygusallık ve tutku ön plana çıkmaktadır.

Hedef kitlenin otomotiv alımlarında duygusal tatminlik dereceleri önem taşıdığını söyleyebiliriz.

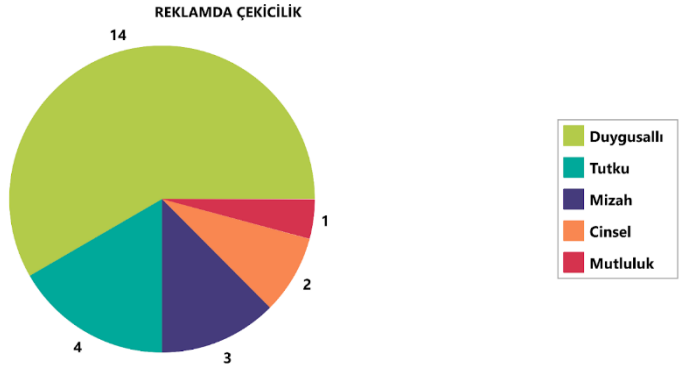

Şekil 3: Reklamlarda Kullanılan Çekicilikler

Çin menşeli araçlarda en çok öne çıkartılanlarda konfor değişkeni daha belirgin olmuştur. Konforun öne çıkması otomobillerin sürüş deneyimini, kullanım kolaylığı gibi öne çıkarılanları desteklemektedir. Bu bağlamda otomotivlerin tekniksel özellikleri değil, müşteriye sunduğu deneyim ve konforu markayla konumlandırdığı belirlenmiştir.

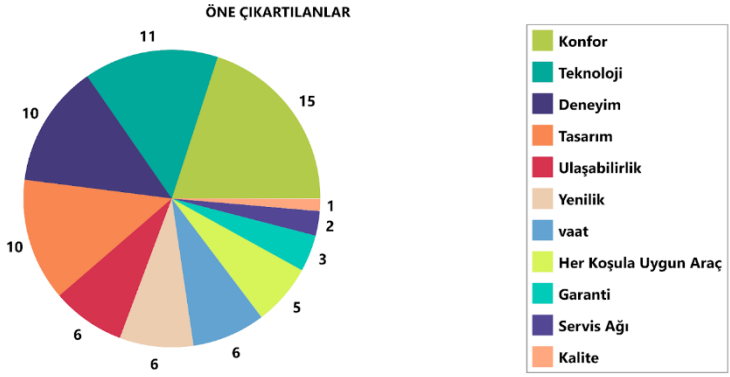

Şekil 4: Reklamda Öne Çıkartılan Hususlar

Çin menşeli otomotiv reklamlarında sıklıkla bilgilendirmelere yer verilmiştir. Ancak bilgilendirme dışında duygusal mesajlar, alıcıyı hemen harekete geçirecek ifadeler (sınırlı sayıda, sınırlı sürede vb.) ve etkileşimi önceleyen mesaj stratejilerinin reklam içeriklerinde kullanılmıştır.

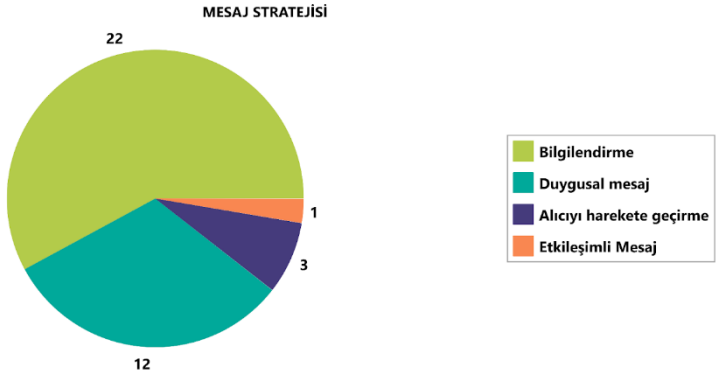

Şekil 5: Reklamlarda Geçen Mesaj Stratejileri

Çin menşeli araba markalarından BYD, Chery ve MG reklamlarında analiz edilen reklam stratejilerinde MG donanım alanında ön planda çıkmaktadır. Reklam içeriklerinde vurgulanan güvenlik, şarj süresi, menzil, hacim, panoramik cam, bagaj, performans, sürüş sistemi, ses sistemi, teknolojik üstünlükler MG reklamlarında desteklenen faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan ele alındığında hedef kitlenin otomotiv seçimlerinde bu faktörleri göz önüne alarak otomotiv tercihleri için bir karar mekanizması oluşturmaktadır.

Chery ise daha çok reklam çekicilikleri de duygusallık boyutuna odaklanmıştır. Bu durum hedef kitlenin ürünle bağ kurmasına yönelik izlenen bir stratejidir. Ürüne atfedilen duygusal çekicilikler güvenlik, sürüş sistemi, teknoloji gibi donanımlarla desteklenmiştir. BYD reklam içeriklerinde bilgilendirici mesaj stratejisini kullanmıştır. Elde edilen bulgular ile iletişim dilini hedef kitleye bilgi vermek ve yönlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir.

Çin menşeli otomotiv markalarında incelenen reklamların genelinde bilgilendirici ve duygusal mesaj içeriği hakimdir. Donanım bazında ise güvenlik ve performans özellikleriyle varlık göstermektedir. Genel olarak hedef kitle belirtilmemiştir. Elektrikli otomobil özellikleriyle ön plandadır. Türkiye pazarına yöneltilen reklamlarda mali ikna boyutu göz görülebilir boyuttadır. Hedef kitlenin ürüne ulaşılabilirliğini arttıran bir stratejidir. Sunulan kredi- takas imkânı araç alımlarında müşteriye kolaylık sağlayan bir fırsattır.

Tablo 1: Araba Markalarının Tema ve Kod Farkları

TEMA VE ALT KODLAR	BYD	CHERY	MG	Total	TEMA VE ALT KODLAR	BYD	CHERY	MG	Toplam
DONANIM					**STRATEJİ**				
Güvenlik	1	2	4	7	Yıldız	0	2	1	3
Şarj Süresi	2	0	3	5	Standardizasyon	6	8	11	25
Menzil	1	0	5	6	Adaptasyon	0	0	0	0
Hacim	0	1	5	6	**MESAJ STRATEJİSİ**				
Panoramik Cam Tavan	1	1	3	5	Alıcıyı harekete geçirme	1	2	0	3
Bagaj	0	0	2	2	Etkileşimli Mesaj	0	1	0	1
Performans	2	2	4	8	Bilgilendirme	4	7	9	20
Sürüş Sistemi	0	3	1	4	Duygusal mesaj	1	3	7	11
Ses Sistemi	0	1	1	2	**ÖNE ÇIKARTILANLAR**				
Teknolojik Üstünlük	0	0	2	2	Her Koşula Uygun Araç	2	2	1	5
REKLAMDA ÇEKİCİLİK					Ulaşılabilirlik	1	2	3	6
Tutku	0	1	2	3	Servis Ağı	0	0	2	2
Mutluluk	0	0	1	1	Yenilik	2	1	2	5
Cinsel	0	0	2	2	Kalite	0	1	0	1
Duygusallık	0	4	5	9	Deneyim	2	3	4	9
Mizah	0	1	2	3	Konfor	1	3	9	13
HEDEF KİTLE					vaat	4	2	0	6
Belirtilmemiştir	2	5	7	14	Garanti	0	0	3	3
Aile	1	0	2	3	Teknoloji	2	3	5	10
Erkek	2	3	0	5	Tasarım	2	5	3	10
Kadın	0	0	1	1	**YAKIT**				
MALİ İKNA					Belirtilmemiştir	0	8	4	12
Hemen Teslim	0	1	2	3	Elektrikli	4	0	6	10
Takas	0	0	5	5	Hybrid	2	0	1	3

Kredi	0	1	7	8	Benzin	0	0	1	1
İndirim/Kampanya	0	1	2	3	**ARABA MODELİ**				
TOPLAM	50	89	152	291	Hatchback	0	0	5	5
					SUV	4	8	7	19

SONUÇ VE TARTIŞMA

İnsanlık yaşamı boyunca bu kadar çok bilgiye ve içeriğe maruz kalmamıştır. İçinde yaşadığımız dönemde enformasyon seline kapılmak kaçınılmaz bir durumdur. Gazetelerden, afişlerden, billboardlardan her türlü ulaşımı kolaylaştıran materyaller ile bireye içerik ulaştırmak mümkündür. Tüm bu mesaj kanalları arasında reklamlar, akılda kalanı ve en etkileyici içerikleri oluşturma çabasıdır. Reklamcılar yaratıcılıklarını kullanırken bireyleri zayıf ve eksik yönlerini ortaya çıkarmaktadır (Kula, 2006, s. 302) bu bağlamda bireyler ürüne ve hizmete sahip olma eğilimi göstermektedir.

Çok uluslu şirketler, kurumlarının küresel işlevlerle büyümesine çağın getirdiği fırsatlar ile eşdeğer bir duruş sergilemektedir. Bu tür devletler ekonomik güç kazanmaktadır. Global markalar kendi yatırım, ticaret, üretim isteklerini kendi mantık çerçevesinde bir temele dayandırmaktadır (Yalçınkaya, 2022, s. 844). Fakat bu durum yerel reklamcılık anlayışlarında bazı değişiklikleri göz önünde bulundurulabilir.

Araştırma kapsamında, Çin menşeli otomotiv markaların BYD, Chery, MG Türkiye pazarına uyarladıkları reklamların stratejileri incelemeye alınmıştır. Reklamlar 01.01.2023–14.11.2025 tarihleri arasında yayınlanan 27 reklam içerik analizinden oluşturulmuştur. Ele alınan markaların Türkiye pazarı reklamlarında benimsedikleri söylemleri ve öne çıkarılanları ortaya koymuştur. Araştırma bulguları, Çin otomotiv markaların reklam içeriklerinde Türk hedef kitlesine göre yenilikçi, güvenlikli ve performans odaklı gibi faktörlere vurgu yapılmıştır.

Bu araştırma doğrultusunda analiz edilen reklamlarda ön plana çıkan bir diğer husus reklamlarda Türkiye'de popüler olan ünlü kullanımı ve ürün yerleştirmelere odaklı pazarlama stratejilerine katkıda bulunmuştur. Bu

durumda Türk müşterisiyle duygusal bir bağ ve güven oluşturması reklam stratejilerinin bir parçasıdır. Bu bulguya ilişkin sonuç aktör kullanımının marka imajı ve algıyı güçlendirmesiyle yönüyle ilgili mevcut literatürle uyumludur (Uyar, 2018).

Reklamlarda kullanılan görsel ve senaryolarda bazı içeriklerin hikayeleştirilmesi Türk tüketicilerinde duygusallık boyutuna vurgu yapılmıştır. Bu sebeple kolektif yönelimi ile ön plana çıkan Türk toplumunun ilişki kurma, benimseme gibi anlayışlarının algısal operasyonlarında yer aldığını görmek mümkündür (Cengiz, 2020, s. 41).

Reklam içeriklerinde Çin otomotiv markalarının Türkiye pazarında mali ikna rekabetiyle değil, kültürel uyumu, duygusal iletişimi ve güveni inşa ettiği gözlemlenmektedir. Sonuç olarak bu çalışma Çin otomotiv markalarının Türkiye'de yayımlanan reklam stratejilerini bu eksende gerçekleştirdiği göstermektedir.

KAYNAKÇA

Açıkdilli, G., Ziemnowicz, C., & Bahhouth, V. (2017). Consumer ethnocentrism in Turkey: Ours are better than theirs. *Journal of International Consumer Marketing*. https://doi.org/10.1080/08961530.2017.1361882

Aktuğlu, İ., & Eğinli, A. (2013). Küresel reklam stratejilerinin belirlenmesinde kültürel farklılıkların önemi. *Selçuk İletişim*, 6(3), 167–183. https://doi.org/10.18094/si.53271

Akvardar, B. (2002). *Uluslararası pazarlamada global ve yerel tanıtım stratejilerine karşılaştırmalı yaklaşım* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].

Arıkan, B. S. (2013). *Otomobil kültürü ve reklam: Otomobil reklamlarının göstergebilimsel analizi* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].

Ayğan, D. (2005). *Hofstede'nin kültürel boyutları ve bir uygulama* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].

Aksiutina, T. (2024). Araç reklam söyleminde dilsel manipülasyon. *Anglistik ve Amerikanistik*, (21), 7–13. https://doi.org/10.15421/382401

Bai, X. (2019). Research on the strategy of Chinese automobile enterprises entering overseas markets.

Bayraktar, R. (2023). Uluslararası reklam stratejileri üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Medya Akademisi Dergisi*, 3(5), 258–275.

Bereketoğlu, S., & Tam, M. S. (2022). Elektrikli araba reklamlarında arketip kullanımı: Alfa Romeo, BMW ve TOGG örneği. *Sosyal, İnsan ve İdari Bilimlerde Öncü Araştırmalar*, 99.

Bilgin, N. (2000). *İçerik analizi*. Ege Üniversitesi Yayınları.

Canbaz, E. (2017). *Global markaların Türkiye pazarında gerçekleştirdiği glokalizasyon çalışmaları: Bir içecek firması örneği* [Yüksek lisans tezi, Yaşar Üniversitesi].

Cengiz, N. (2020). Covid-19 pandemi döneminde otomobil markalarının reklam stratejilerinin yerelleştirme kapsamında değerlendirilmesi. *Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi*, (29), 17–41. https://doi.org/10.37599/ceviri.825925

Çokgezen, J. Y. (2022). Çin otomotiv sektörünün gelişimi. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 104–127.

Demir, N. K. (2006). Kültürel değişimlerin reklamlarda kadın ve erkek rol-modellerine yansıması. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 283–304.

Dikici, E. (2017). Tüketim algısındaki değişim: Kitle iletişim araçları ve tüketim ilişkisi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1(1), 58–85.

Dolanay, S. S. (2021). Rapid rise of China automotive industry in the 2000s and history of Turkey automotive industry. *China-USA Business Review*, 20(1), 46–64.

Doley, P., & Sharma, M. J. (2016). A non-parametric and agglomerative hierarchical clustering approach for standardized multinational advertising. *International Journal of Research in Business Studies*, 1(2), 2455–2992.

Ekinci, D. (2010). *Küreselleşme sürecinin glokal pazarlama stratejisi* [Yüksek lisans tezi, Ufuk Üniversitesi].

Erdoğan, A. (2004). *Uluslararası reklam kampanyalarında standardizasyon ve adaptasyon tekniklerinin karşılaştırmalı analizleri* [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi].

Erdoğan, U. (2023). Semiotic analysis of multinational brand advertisements in the context of glocalization. *Erciyes İletişim Dergisi*, 10(2), 631–648. https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.1274150

Gökaliler, E., & Saatçioğlu, E. (2016). Reklamlar aracılığıyla betimlenen tüketim ritüelleri ve marka sadakati ilişkisi. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (26), 24–46.

International Journal of Academic Excellence and Research. (2025). Adapting brands for global markets through cross-cultural marketing. *IJAER*, 1(2), 69–79.

JiaYi, L., & Yu Jia, Z. (2023). Research on strategies to enhance the international communication of Chinese culture: Taking advertisement translation as an example. *Scholars International Journal of Linguistics and Literature*, 6(10), 404–410.

Kalonova, M., & Ganiboyev, X. (2025). Uluslararası pazarlama iletişiminde kültürel uyum ve yaratıcı çözümler. *Amerikan Kurumsal Yönetim Dergisi*, 2(1), 41–45.

Kavak, S., & Ayçe, M. T. (2024). Reklamın toplum kültürlerine etkileri ve grafik tasarım çalışmalarına olan yansımaları. *Premium E-Journal of Social Sciences*, 8(46), 1195–1203. https://doi.org/10.5281/zenodo.13682968

Kavas, H. G. (2024). Kültürün tüketici davranışına yansımaları ve pazarlama stratejileri. *Tüketici Davranışları 5: Güncel Akademik Çalışmalar*, 169.

Koçak, S. (2018). "Küresel düşün yerel davran" stratejisi ile itibar yönetimi bileşenlerinin Türkiye örnekleri üzerinden değerlendirilmesi. *Asia Minor Studies*, 6(Özel Sayı), 312–347.

Liu, J., Liu, H., & Yu, H. (2022). Ürün küreselleşmesinden kapasite küreselleşmesine: BYD'nin kapsamlı yurtdışı genişleme stratejisi.

Mammadova, A. (2019). *Global markaların Azerbaycan reklam stratejileri: Standardizasyon ve adaptasyon reklam uygulamaları* [Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi].

Mooij, M., & Hofstede, G. (2010). The Hofstede model: Applications to global branding and advertising strategy and research. *International Journal of Advertising*, 29(1), 85–110. https://doi.org/10.2501/S026504870920104X

Murat, M., & Bal, P. N. (2020). Reklam, kültür ve iletişim. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 167–182. https://doi.org/10.21733/ibad.662792

Özdemir, N. (2009). Kültür ekonomisi ve endüstrileri ile kültürel miras yönetimi ilişkisi. *Millî Folklor*, 21(84), 73–86.

Özsoy, C. E. (2018). Küreselleşme sürecinde dış ticarette kültür farklılıklarının yönetimi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 37–50.

Rezvani Kalajahi, S., Kızılduman, E., Hayran, V., & Üçkayabaşı, S. (2021). Standardizasyon ve kültürel uyarlama: Türkçe ve Almanca reklam dili örneği. *Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat ve Çeviri Çalışmaları Dergisi*, 8(4), 36–40. https://doi.org/10.7575/aiac.ijclts.v.8n.4p.36

Sağlam, H. (2020). Global reklam stratejilerinde küresel dergiciliğin yeri. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 52, 113–135. https://doi.org/10.47998/ikad.809574

Sarıtaş, A., & Duran, G. (2017). Küresel marka algısının tüketici davranışlarına etkisi üzerine bir araştırma. *Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(15), 325–342.

Seyhan, A. S., & Bulut, L. (2025). Kültür, reklam ve bayramlar. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 14, 261–277. https://doi.org/10.56676/kiad.1659464

Solak, B. B. (2024). Kültürel farklılıkların marka iletişimine etkisi. *Pamukkale Üniversitesi İletişim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 171–184. https://doi.org/10.70559/pauibd.1556028

Sönmez, B., & Büyükurgancı, E. (2021). Kültür aktarım aracı olan televizyon reklamları. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 3(1), 44–51.

Sucu, İ. (2020). Reklam uygulamalarında kültürlerarası iletişimin etkisi. *Journal of Human and Social Sciences*, 3(1), 392–404.

Toker, A., & Sulak, H. (2020). Reklam filmlerinde kullanılan çekicilik türleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11(Ek), 117–133. https://doi.org/10.21076/vizyoner.727107

Topoğlu, E., & Gökdeniz, İ. (2019). Kültür ve inanç farklılıklarının pazarlama stratejilerine etkileri. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 57–73.

Toruntay Temtek, H. (2019). *Psikolojik güçlendirme ve performans ilişkisi* [Doktora tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi].

Uyar, A. (2018). Reklamlarda ünlü kullanımının değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 121–127. https://doi.org/10.18506/anemon.452741

Valdés Rodríguez, C. (2016). Globalization and localization in advertising translation. https://doi.org/10.20420/RLFE.2016.115

Wang, J. (2022). Çok modlu reklamcılık ve çeviri stratejileri. *Asia-Pacific and European Business Journal*, 2(2).

Wilson, C. R., & Li, M. W. (2025). Research on the brand internationalization strategy of BYD's new energy vehicle. *Open Access Library Journal*, 12, e13505. https://doi.org/10.4236/oalib.1113505

Yalçınkaya, T. (2022). Ulus-ötesi firmalar bağlamında Türk firmalarının küreselleşme yeteneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(2).

Yarımsakal, G. (2019). Küreselleşme, reklamlar ve kültürel emperyalizm. *Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 101–118.

Yıldız, H. N. (2022). Kültür ve reklam ilişkisi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 293–308. https://doi.org/10.33206/mjss.886628

Yılmaz, M., & Mazlum, H. (2019). Kültürel motiflerin reklamda kullanımı. *Akdeniz Sanat*, 13(23), 59–69.

Yumeng, H., & Yuan, Y. (2024). A cross-cultural comparative study of electric vehicle advertisements. *Visions in Leisure and Business*, 26(2), 2.

Yüksel, D. D. H. (2024). Otomobil sektöründe satıcıların kullandıkları reklam stratejileri: Trabzon ili örneği nitel bir çalışma. [Yüksek lisans tezi, Avrasya Üniversitesi].

Duygulanımsal Kamular ve Dijital Tanıklık: Deprem Söylemlerinin Kelime Ağları Üzerinden Analizi[1]

Elif KIN[2]
Mehmet Sinan TAM[3]

1- Bu çalışmanın analiz, bulgular ve sonuç kısımları ikinci yazar geri kalan tüm kısımları ise birinci yazar tarafından kaleme alınmıştır.

2- Yüksek Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Yeni Medya ve İletişim ABD, elifrasakin@gmail.com, ORCID No: 0009-0000-5669-0379
3- Doç. Dr. Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü. mtam@bandirma.edu.tr ORCID No: 0000-0001-9897-0803

ÖZET

Bu çalışma, dijitalleşen dünyada kamusal alanın dönüşümünü, 6 Şubat Kahramanmaraş depremleri sonrası YouTube platformunda paylaşılan videolara gelen kullanıcı yorumları üzerinden incelemektedir. Habermas'ın rasyonel-eleştirel tartışmaya dayalı geleneksel kamusal alan kuramı ile Papacharissi'nin duyguların merkezde olduğu "duygulanımsal kamular" (affective publics) kavramını karşılaştırmalı bir perspektifle ele almaktadır. Yapılan kelime frekansı, n-gram ve MAXQDA kod ilişkileri analizleri, dijital kamusal alanın rasyonel bir müzakere zemini olmaktan ziyade, yoğun duygusal dışavurumların ve kolektif tepkilerin inşa edildiği bir mecraya dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bulgular, kullanıcıların deprem gibi büyük bir toplumsal travmayı anlamlandırırken "Allah", "kader" ve "inşallah" gibi metafiziksel referanslara yoğun şekilde başvurduğunu göstermektedir. Bu durum, rasyonel çözümlemelerin yerini manevi bir sığınma diline bıraktığını kanıtlamaktadır. Öte yandan, "hükümet", "devlet", "istifa" ve "imar affı" gibi kavramlar etrafında şekillenen söylemler, dijital kamunun hızla bir siyasi hesaplaşma ve suçlama alanına dönüştüğünü belgelemektedir. Sonuç olarak çalışma; dijital kamusal alanda bilginin rasyonel aktarımından ziyade duyguların hiyerarşisinin baskın olduğunu saptamaktadır. "Göz göre göre" ve "hakkımı helal etmiyorum" gibi ifadelerle kristalleşen toplumsal öfke, rasyonel-eleştirel tartışmanın sınırlarını aşarak anlık duygusal deşarjların ve kutuplaşmanın öncelendiği yeni bir kamusallık biçimini işaret etmektedir. Bu veriler, Habermasçı ideal konuşma durumunun yerini, duygusal etkileşimlerin mobilize ettiği akışkan ve tepkisel bir kamusallığa bıraktığını somut bir şekilde doğrulamaktadır.

Anahtar Kelimeler – Kriz İletişimi, Deprem, Habermas, Duygulanımsal Kamu, Türkiye.

GİRİŞ

Kamusal alan kavramı, literatüre göre bireylerin sosyal medya ve çeşitli iletişim ortamları aracılığıyla kamusal meselelere ilişkin düşüncelerini özgürce ifade edebildikleri, eleştirebildikleri, tartışabildikleri ve bu süreçte birbirlerini etkileyerek kamuoyunun oluşumuna katkı sundukları alanlar olarak tanımlanmaktadır (Demir ve Sesli, 2007, s. 273).

1980'lerin sonu ile 1990'ların başlarından itibaren akademik literatürde yoğun biçimde tartışılmaya başlanan "kamusal alan" kavramı, günümüzde toplumsal olayları ve değişimleri anlamlandırmak amacıyla yürütülen çalışmalarda sıklıkla başvurulan temel kavramlardan biri haline gelmiştir (Hasdemir ve Coşkun, 2008, s. 122). Bu durum, kamusal alanın yalnızca fiziksel mekânlarla sınırlı bir yapı olmaktan çıkarak, farklı iletişim ortamları üzerinden yeniden üretildiğine işaret etmektedir.

Kamusal alan, kullanıcıların çoğunlukla toplumsal olaylar hakkında birbirleriyle etkileşim içerisinde bulunabildikleri, tartışma ve bilgilenme süreçlerine katıldıkları kurumsallaşmış bir etkileşimsel bir ortam olarak tanımlanmaktadır. Bu alan, kavramsal düzeyde devletten bağımsız bir yapı sergiler, ana düşünce olarak iktidara yönelik eleştirilerin üretildiği ve paylaşıldığı bir etkileşimsel ortam oluşturmaktadır (Özbek, 2004, s. 104-105).

Kamusal alan, çoğulcu bir yapıya sahip olup, farklı toplumsal kesimlerin söylemlerinin ve çıkarlarının görünür olmasına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda, kamusal alan insanların bu söylemler içerisinde kendilerini tanıyabilmelerini sağlayan çoklu çıkar temsillerini içermektedir. Rızanın toplumsal inşası sürecinde dezavantajlı konuma itilen bireyler dahi, kamusal alan söylemleri aracılığıyla kendi çıkarlarını, özlemlerini, sorunlarını ve bunlara eşlik eden kimlik ve duygularını ifade etme imkânı bulabilmektedir (Fraser, 2004'ten akt. Mengü, 2012, s. 180). Bu yönüyle kamusal alan, yalnızca fikirlerin değil, aynı zamanda deneyimlerin ve duyguların da dolaşıma girdiği bir etkileşim zemini sunmaktadır. İnsanoğlunun, iktidarı elde etme, sürdürme ya da mevcut iktidar ilişkilerine karşı konum alma yönünde çeşitli amaç ve eğilimlere sahip olduğu bilinmektedir. İktidar, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkileri belirleyen temel bir unsur olarak, farklı düzeylerde taleplerin ve karşı duruşların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu bağlamda, kitlelerin, bireylerin ve belirli grupların iktidara yönelik beklenti ve taleplerini dile getirme ya da iktidarın uygulamalarına karşı tepki gösterme amacıyla çeşitli eylem ve hareketler geliştirdikleri görülmektedir. Bu tür iktidar ilişkilerinin görünürlük kazandığı alanlardan biri olarak iletişim mecraları, özellikle de dijital ortamlar, kamusal alan tartışmalarının yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktada, insanların sanal ortamlarda fikirlerini paylaşmalarından hareketle, sosyal medyanın kamusal alana ait olup olmadığı sorusu akademik tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Bireylerin çevrim içi ortamlardaki tepkileri, etkileşim biçimleri ve kullanım pratikleri incelendiğinde, sosyal medyanın kamusal alan olarak değerlendirilmesini mümkün kılan çeşitli dinamikler ön plana çıkmaktadır. Sosyal medya, bireyler arası etkileşimi güçlendirmesinin yanı sıra, toplumsal olaylara ilişkin düşünce ve davranışları yönlendirme potansiyeline de sahiptir. Web 2.0 tabanlı uygulamalar ve platformlar, kullanıcıların tartışma ortamlarında fikirlerini görece özgür bir biçimde ifade etmelerine ve paylaşmalarına olanak tanımaktadır. Her ne kadar bu alanlar zaman zaman "gizlilik ihlali" gerekçesiyle uygulanan sansürlerle sınırlandırılsa da bu durum kamusal alan, ifade özgürlüğü ve kamusal görünürlük bağlamında önemli bir tartışma alanı yaratmaktadır (Ocak, 2016, s. 1-4).

Sosyal medya aracılığıyla etkileşime giren ve önceden şekillenen duygular; sosyo-kültürel, ekonomik ve politik eğilimlerin kesiştiği bir etkileşim alanı yaratarak bireylerin bu alan içerisinde kendilerine bir konum belirlemelerine imkân tanımaktadır. Duygular ve hisler, bireylerin birbirleriyle doğrudan etkileşim kurmadıkları durumlarda dahi, çevrim içi

ilişkiler aracılığıyla gelişen aidiyet biçimlerini tanımlamaktadır. Bu durumun somut örneklerinden biri, Mısır'daki protestolar sürecinde Hüsnü Mübarek'in istifasına giden yolda sosyal medya üzerinde kullanılan hashtag'ler aracılığıyla ağsal bir kamuoyunun oluşmasıdır. Bu süreçte hem Mısır içerisinden hem de dışından bireylerin etkileşimleriyle şekillenen bu kamuoyu, kullanıcıların kişisel görüşlerini, duygusal durumlarını ve dramatik anlatılarını haber akışlarıyla birlikte dolaşıma sokmalarıyla genişlemiştir. Benzer biçimde, #ows etiketi etrafında oluşan kamuoyu, karmaşık ideolojik tartışmalara girmeden kullanıcıların kendilerini görünür kılmalarına olanak tanıyan bir politik etkileme dili üretmiştir (Papacharissi, 2015, s. 114-115). Bu bağlamda, duygusal düşünceler ve paylaşımlar çerçevesinde gelişen katılım biçimlerinin, geçici ya da kalıcı kamusal alanların oluşumunda nasıl bir rol oynadığı temel bir tartışma konusu olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle sosyal medyada duygular etrafında şekillenen bu kamusal oluşumların, kamusal alanın niteliğini nasıl dönüştürdüğü sorusu önem kazanmaktadır. Bu çalışma, Papacharissi'nin (2015) affective publics (duygulanımsal kamusal alan) yaklaşımından hareketle, sosyal medyada duygusal etkileşimler aracılığıyla oluşan kamusal alanları ve bu alanların kamuoyu oluşturma süreçlerindeki rolünü deprem örnekleminde açıklamayı amaçlamaktadır.

DİJİTAL KAMUSAL ALAN

Jürgen Habermas kamusal alan kavramını insanların yalnızca fikirlerini paylaştıkları bir mecra olarak değil, aklın ve demokratik anlamda kişilerin aynı zemin üzerinde uzlaştığından bahseder. Modern toplumlarda demokratik uzlaşmanın nasıl üretildiğini açıklamaya yönelik en etkili teorilerden birisi olarak kabul edilmektedir. Bireylerin devlet otoritesinden bağımsız olarak bir araya geldikleri ve ortak bir şekilde kamusal problemleri, sorunları tartışıp iletişim kurdukları bir alan olarak değerlendirmektedir (Habermas, 1989, s. 27–56).

Papacharissi, bireylerin sosyal medya kullanımlarında yalnızca ortak rasyonel fikirlerin paylaşılmadığını aynı zamanda da kullanıcıların birbirlerini duygusal olarak da etkilediğini ve ortak bir duygu bütünlüğü oluşturduklarını savunur. Zizi Papacharissi'nin ortaya koyduğu ''affective publics'' kavramı dijital ortamlarda, bireylerin iletişim kurdukları alanlarda özellikle kamuların nasıl oluştuğunu ve bu kamuların duygularla birlikte nasıl işlediğine yönelik bir çerçeve sunmaktadır (Papacharissi, 2015, s. 1–14).

Türk literatüründeki kamusal alan tartışmalarına bakıldığında çok büyük ölçüde Habermas'in savunduğu kuramsal çerçeveyle birlikte var olan dijitalleşme ile birlikte yeniden değerlendirilip incelenmektedir. Sosyal medya platformları, bireylerin kamusal olay ve meselelerle ilgili ne düşündüklerini, hangi tartışmalara girdiklerini ve bireylerin bu tartışmalarda yeni kamusal alanlar inşa ettikleri bir alan olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlam neticesinde dijital kamusal alan, bireylerin demokratik katılımları açısından olumlu bir alan olabilirken aynı zamanda kontrolden çıkabilecekleri bir iletişim alanı olarak nitelendirilmektedir (Eyüboğlu ve Kodak, 2023, s. 531–533).

Dijital kamusal alan özellikle afet, kriz durumlarında bireylerin birbirlerini haberdar etmek amacıyla kamusal bilgilerin dolaşıma çıktığı ve aynı zamanda da yanlış bilgilerin paylaşılması bu gibi durumlarda da tepkilerin oluşmasını analiz etmektedir (Eyüboğlu ve Kodak, 2023, s. 531–533). Dijital kamusal alan ve klasik kamusal alanın birbirinden ayrışması noktasında, dijital tartışma ortamında bireylerin kamusal tartışmaların ötesinde kendilerini görünür kıldıkları ve etkileşim mantığıyla hareket ettiklerini ifade etmektedir (Tos ve Erçifci, 2024, s. 76–78).

Yapılan dijital kamusal alan çalışmalarında genel olarak sosyal medya, çevrimiçi etkileme, siyasi katılım ve dijital toplumsal hareketler başlığı etrafında şekillenmektedir. Yapılmış olan çalışmalarda kamusal alan kavramı çoğunlukla çatışmalı ve parçalı ele alındığı gösteriyor (Çıkın, 2025, s. 55–61).

Türk literatüründe 'affective public'' kavramı yerine ''duygulanımsal kamusal alan'' ifadesi kullanılmakta. Dijital medya ortamlarında kamusal mesele tartışmalarında rasyonelce yaklaşımın yanı sıra duygu, tepki ve kolektif bir bütün olma hissiyatını da taşımaktadır. Özellikle sosyal medya söylemlerinin analizleri yapıldığında çalışmalarda duygusal yoğunluk üzerinden örgütlendiği belirmektedir. Sosyal medyadaki kamusal alanlar bireyleri geçici süreliğine bir araya getirmektedir. Bu duygulanımsal kamusal alan yaklaşımı, Papacharissi'nin affective publics kavramına denk gelmektedir. Kamusal alanlarda bireylerin görünür olma isteği, duygusal alanlar oluşturmaları ve birbirlerini etkilediklerini de ortaya koymaktadır (Ercebe, 2025, s. 340–349).

DUYGULANIMSAL KAMUSAL ALAN VE SOSYAL MEDYA İLİŞKİSİ

Sosyal medya platformlarının kullanımlarında oluşan artışla birlikte kamusal alan, gerçekçi tartışmaların yürütüldüğü bir ana zemin olmaktan çıkmıştır, duygusal etkileşimlerin ve kolektif etkileme gücüne sahip söylemlerin arttığı bir alana dönüşmüştür. Dijitalleşmenin artmasıyal birlikte Habermas'ın savunduğu gerçekçiliği savunan kamusal alan kuramının tam tersi şekilde bireylerin etkileşim ve duygu yoğunluklu etkileşim biçimi haline dönmüştür (Habermas, 1989, s. 50–56). Bu dönüşüm, dijital kamusal alanın yalnızca gerçekçi tartışmaların olduğu bir ortam değil, aynı zamanda duygulanımsal kullanımlar özelinde de ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu bağlamda Papacharissi'nin (2015) ortaya koyduğu affective publics (duygulanımsal kamular) kavramı, dijital ortamlarda bireylerin kamusal katılımı nasıl şekillendirdiklerini açıklama noktasında önemli bir kavramsal çerçeve sunmaktadır. Belirli olaylar özelinde şekillenen ve ortaya çıkan duygulanımsal kamular, ortak ideolojik hedeften ziyade duygularla birlikte geçici bir şekilde ortaya çıkmaktadır (Papacharissi, 2015, s. 5–7).

Bu kamuların ortaya çıkmasında toplumsal olaylara karşı oluşan öfke, sevinç, endişe, dayanışma, korku ve umut gibi duygular, kamusal söylemlerde rasyonel tartışmanın karşıtı olmamakla birlikte duygusal kamusal alanın merkezini oluşturmaktadır (Papacharissi, 2015, s. 10–12). YouTube platformu, bu duygulanımsal kamuların oluşumu açısından dikkat çekici bir dijital kamusal alan örneği sunmaktadır. Toplumsal olaylara ilişkin videoların altındaki yorum alanları, kullanıcıların yalnızca görüşlerini ifade ettikleri bir alandan ziyade birbirlerinin düşüncelerini duygusal olarak da etkiledikleri ve tepkiler verdikleri, karşılıklı fikir alışverişlerinde bulundukları ve kolektif hisler oluşturdukları bir etkileşim alanı oluşturmaktadır. Türk literatüründeki yapılan çalışmalar, YouTube ve benzeri platformlarda bireylerin kamusal alanlarda çoğu zaman rasyonel tartışmalar yerine duygusal yoğunluk ve etkileşim amacıyla şekillendiğini ortaya koymaktadır (Eyüboğlu ve Kodak, 2023, s. 531–538; Tos & Erçifci, 2024, s. 72–78). Bu durum, dijital kamusal alanın alışılmış ve olağan şeklinin dönüştüğüne işaret etmektedir.

Türk literatüründeki dijital kamusal alan üzerine yapılmış olan bibliyometrik analizde söylem odaklı çalışmalar, kamusal katılımın giderek daha parçalı, anlık ve duygusal nitelikler kazandığını göstermektedir (Çıkın, 2025, s. 55–61; Ercebe, 2025, s. 336–342).

Bu çerçeveyle birlikte YouTube yorumları, Papacharissi'nin affective publics yaklaşımıyla uygun biçimde, dijital kamusal alanların olay ve duygulanımsal olarak nasıl örgütlendiğini gözlemlemek için en uygun bir analiz alanını tanımaktadır. Türk literatürüne baktığımız zaman YouTube kullanıcı yorumlarını duygulanımsal kamular ve dijital kamusal alan ilişkisi çerçevesinde yapılmış olan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durumla birlikte dijital kamusal alanda kamuoyu oluşumunun duygusal

etkenler üzerinden nasıl gerçekleştiğine dair önemli bir araştırma problemine işaret etmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Dijitalleşmenin artmasıyla birlikte kamusal alan, yalnızca rasyonel tartışmaların yürütüldüğü bir alan olmaktan çıkmıştır. Duygu, tepki ve etkileşim temelli hareketlerin yoğunlaştığı bir iletişim alanına dönüşmüştür. Sosyal medya platformları, bireylerin kamusal olaylarla ilgili ifade ettikleri düşünceleri, kolektif tepkileri oluşturdukları ve kamuoyunun oluşumuna katkıda bulundukları dijital kamusal alanlar olmaya başlamışlardır. Ancak bu ortamda gerçekleşen dijital kamusal etkileşimler, Habermas'ın savunduğu kuramdan önemli ölçüde uzaklaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, Papacharissi'nin ''affective publics'' (duygulanımsal kamular) kavramı, dijital kamusal alanlarda bireylerin etkileşimleri ve duygusal etkiler üzerinden nasıl şekillendiğini açıklamak açısından önemli bir kuramsal çerçeveye dayanmaktadır. Buna rağmen, Türk literatüründe dijital kamusal alan ve affective publics kavramları çok temel düzeyde ele alınmıştır. Bu kavramların sosyal medya kullanıcılarının somut etkileşim pratikleri üzerinden nasıl görünürlük kazandığı ve duygusal olarak kullanıcıların birbirlerini nasıl etkilediklerine dair yapılan çalışma sayısı sınırlıdır.

Özellikle YouTube platformunda toplumsal olaylara ilişkin videoların altına yapılan kullanıcı yorumları, kamusal tartışmaların ve duygusal tepkilerin yoğun biçimde üretildiği alanlardır. Bu yorumların dijital kamusal alan ve duygulanımsal kamular bağlamında sistematik olarak analiz edildiği çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu durum, dijital kamusal alanda kamuoyu oluşumunun nasıl gerçekleştiğine ve duygulanımsal etkileşimlerin bu sürece nasıl yön verdiğine ilişkin önemli bir araştırma boşluğuna yakalamaktadır.

Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlayarak, YouTube'da toplumsal olaylara ilişkin videoların altına yapılan kullanıcı yorumlarını dijital kamusal alan ve affective publics çerçevesinde incelemekle birlikte kamusal söylemin rasyonel ve duygulanımsal boyutlarının nasıl iç içe geçtiğini deprem videolarına yapılan yorumlar üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu araştırma, dijital kamusal alanda depremle ilgili duygulanımsal kamuların oluşumunu YouTube kullanıcı yorumları üzerinden analiz etmeyi amaçlamakla birlikte, temelde "YouTube'da depremle ilgili videoların altına yapılan kullanıcı yorumlarında hangi duygulanımsal ifadeler

(örneğin öfke, dayanışma, korku, umut, suçlama) öne çıkmaktadır? sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır.

BULGULAR

Habermas'ın idealize ettiği rasyonel-eleştirel tartışma modelinin aksine, araştırmada en çok duygulanımsal ve metafiziksel referansları içeren kelimeler ortaya çıkmıştır. Dini ve metafiziksel referanslar içerisinde yer alan "Allah" (597), "kader" (144), "inşallah" (74) gibi kelimeler, kullanıcıların afet karşısında rasyonel bir çözümlemeden ziyade manevi bir sığınma ve temenni dili kullandığını göstermektedir. Bu durum bireylerin ortak bir his etrafında kümelendiğini kanıtlamaktadır. Burada "Acı" (121), "korku", "umut" (umarım - 130), "yazık" (88), "keşke" (85) gibi ifadeler, kamusal alanın bir hissetme alanına dönüştürmüştür.

Duygulanımsal kamuların en belirgin özelliklerinden biri, ortak bir öfke veya sorumluluk yükleme duygusuyla mobilize olmalarıdır. Öfke ve suçlama dili kullanıcılar tarafından kullanılarak; "Devlet" (478), "hükümet" (220), "akp" (221), "chp" (94), "erdoğan" (104), "istifa" (81) ve "siyaset" (77) kelimelerinin frekansı, depremin teknik bir doğa olayından ziyade siyasi bir hesaplaşma zeminine çektirilmiştir. Bu durum, rasyonel bir kentsel dönüşüm tartışmasından ziyade, duygusal kutuplaşma ve hesap sorma odaklı bir kamusallığa işaret etmektedir. Öte yandan "Neden" (276), "nasıl" (237), "yalan" (98) gibi kelimeler, mevcut duruma duyulan güvensizliği ve dijital kamunun bu süreçteki denetleyici/sorgulayıcı ama bir o kadar da tepkisel tavrını yansıtmaktadır.

Dijital kamusal alan, sadece öfke değil, aynı zamanda "biz" duygusunun yeniden üretildiği bir yerdir. İzleyiciler "Biz" (330), "bizim" (146), "millet" (140), "halk" (135), "kardeşim" (119) gibi kelimeler ile afet anında bireysel kimliklerinden sıyrılıp kolektif bir acı ve dayanışma kimliği oluşturmaya gayret etmiştir. "Yardım" (222), "enkaz" (164), "kurtarma" (72) gibi kelimeler ile de dijital alanın sadece bir konuşma alanı değil, fiziksel dünyadaki acıya eklemlenen bir duygu koordinasyon merkezi olduğunu kanıtlamaktadır.

Yukarıda ortaya çıkan bulguların yanı sıra "video" (220), "izledim" (83), "belgesel" (81) gibi kelimeler ile YouTube platformunun görsel tanıklıklar üzerinden duyguları nasıl tetiklediğini göstermiştir. Görsel içerik (enkaz görüntüleri, feryatlar vb.), metinsel tartışmayı daha "affective" hale getirmiş ve yorumlardaki duygusal dozajı artırmaya çalışılmıştır.

Şekil 1: Videolarda Sıklıkla Geçen Kelimeler

Dijital kamusal alandaki tartışmalar, Habermas'ın rasyonel müzakeresinden ziyade, bireylerin birbirini ve kurumları etik/manevi bir teraziye yatırdığı bir duygusal yarg" alanına dönüşmüştür. "Allah razı olsun" (30) ve "hakkımı helal etmiyorum" (20) ifadeleri, kamuoyunun rasyonel hukuktan ziyade manevi bir adalet arayışında olduğunu ifade etmektedir. "Allah belasını versin" (15) ve "Allah belanızı versin" (13) gibi beddua temelli ifadelerin yüksek frekansı, kamusal söylemin rasyonelliğini yitirerek safi bir öfke patlamasına (affective explosion) dönüştüğünün kanıtıdır.

Duygulanımsal kamular, karmaşık toplumsal olayları genellikle "suçlu" ve "mağdur" ikiliğine indirgeyerek basitleştirir. "İmar affı verip" (11), "imar affı yüzünden" (11) ve "ölmesine sebep oldular" (11) ifadeleri, ahlaki anlamda izleyiciler nezdinde tartışılmıştır.

Yaşanan depremin ardından "Akp ye oy" (11), "başka hükümet gelir" (11), "hükümetini bu devlet" (11) ve "hükümet gider başka" (11) gibi tümceler, depremin oluşturduğu duygusal şokun hızla politik bir tercihe ve sistem eleştirisine evrildiğini göstermektedir. "Vatan haini seni" (11) ve "beni vatan haini" (11) gibi ifadeler, dijital kamusal alanın farklı görüşlerin tartışılabildiği bir yer olmaktan çıkıp, karşı tarafın düşmanlaştırıldığı ve etiketlendiği bir kutuplaşma alanı haline getirilmiştir.

Duygulanımsal kamu kuramına göre, dijital ortamda haberler sadece bilgi olarak paylaşılmaz; kişisel hikayelerle harmanlanarak duygusal bir bağ kurulur. "Annemle dedem gelmeyecek" (11), "nenem dedem öldü" (11) ve "dedem gelmeyecek bir daha" (11) gibi ifadelerle de kamusal alanın yas tutma mekanı (mourning space) olarak sosyal medya mecralarını kullandığını kanıtlamaktadır. "Göz göre göre" (17) ifadesi, yaşanan felaketin önlenebilir olduğuna dair kolektif bir kanaatin ve bu kanaatin getirdiği derin bir çaresizlik/isyan duygusunun ortak dili olmuştur.

Şekildeki "defol git" (11), "sinirlendirme beni" (11), "yemişim hükümetini" (11) gibi sokak diline yakın, yüksek reaktif ifadelerin yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu durum, dijital kamusal alanın "nezaket" sınırlarından koptuğunu ve Papacharissi'nin vurguladığı gibi, anlık duygusal deşarjların (emotional venting) öncelendiği bir platforma dönüştüğünü göstermektedir.

Her iki şekil bir arada okunduğunda, YouTube'daki deprem tartışmaları, teknik-bilimsel bir düzlemden ziyade; mağduriyetin hikayeleştirildiği, öfkenin anonimleşerek kurumlara yöneltildiği ve manevi referanslarla adaletin arandığı bir duygulanımsal kamusallık alanına dönüştüğünün örnekleri olmuştur. Bu veriler, Habermas'ın ideal konuşma durumunun, dijitalleşen dünyada yerini duyguların hiyerarşisine bıraktığını somut bir kanıtı şeklinde okunabilir.

Şekil 2: İzleyicilerin Kelime Kombinasyonları

Kodlar arasındaki hiyerarşik ilişki yoğunluğu şekil 3'de verilmiştir. Şekil 3'e göre "Biz" kodunun "İnsan" ve "Allah" ile olan yakın teması, afet anında rasyonel-politik kimliklerin yerini, kolektif bir acı ve inanç birliğine bıraktığını belgelemektedir. "Allah" ve "Deprem" arasındaki kalın hat, felaketin teknik/bilimsel bir doğa olayı olmaktan ziyade, manevi bir çerçevede (kader, sınav, takdir) anlamlandırıldığını da kanıtlamaktadır. Bu durum, Habermas'ın savunduğu seküler-rasyonel tartışma zemininden radikal bir kopuşu ifade etmektedir. Görselin alt kısmındaki "Devlet" (478), "Hükümet" (370) ve "Hedef Gösterme" (65) arasındaki hiyerarşik bağlar, duygulanımsal kamuların "suçlama" refleksini yansıtır. Devlet ve Hükümet arasındaki çizgi kalınlığı, kullanıcıların bu iki yapıyı özdeşleştirdiğini ve kurumsal sorumluluğu doğrudan siyasi bir aktöre bağladığını göstermektedir. Bu bloğun "Siyasi Söylem" ve "Hedef Gösterme" ile yakınlığı, dijital kamunun çözüm

odaklı bir müzakere yerine, öfke odaklı bir "sorumlu tayin etme" alanına dönüştüğünü işaret etmektedir.

Sol taraftaki mor renkli mikro-kodların (İsyan, Öfke, Umutsuzluk, Güvensizlik) ana gövdeye olan mesafesi ve kendi içindeki dağınıklığı, dijital kamudaki duygusal parçalanmışlığı temsil etmektedir. Kader kodu, ana akım "kader" anlatısına karşı dijital alanda rasyonel bir direnç odağının oluştuğunu ancak bu odağın henüz ana söylem (Allah/Deprem/Hükümet) kadar merkezileşemediğini göstermektedir. "Güvensizlik" ve "Tehdit" kodlarının konumlanışı, afet sonrası oluşan duygusal atmosferin bireyleri savunmacı ve reaksiyoner bir tutuma ittiğini kanıtlamaktadır.

"İyi" (244) ve "Yardım" (176) kodları, rasyonel eylem (yardım faaliyeti) ile duygusal tatmin arasında bir köprü kurmuştur. Bu iki kodun hem insani duygular (İnsan/Biz) hem de kurumsal yapılar (Devlet/Hükümet) arasında konumlanması, yardımlaşma eyleminin kamusal alandaki çatışmaları yumuşatan veya meşrulaştıran tek rasyonel-eylem kanalı olduğunu göstermektedir.

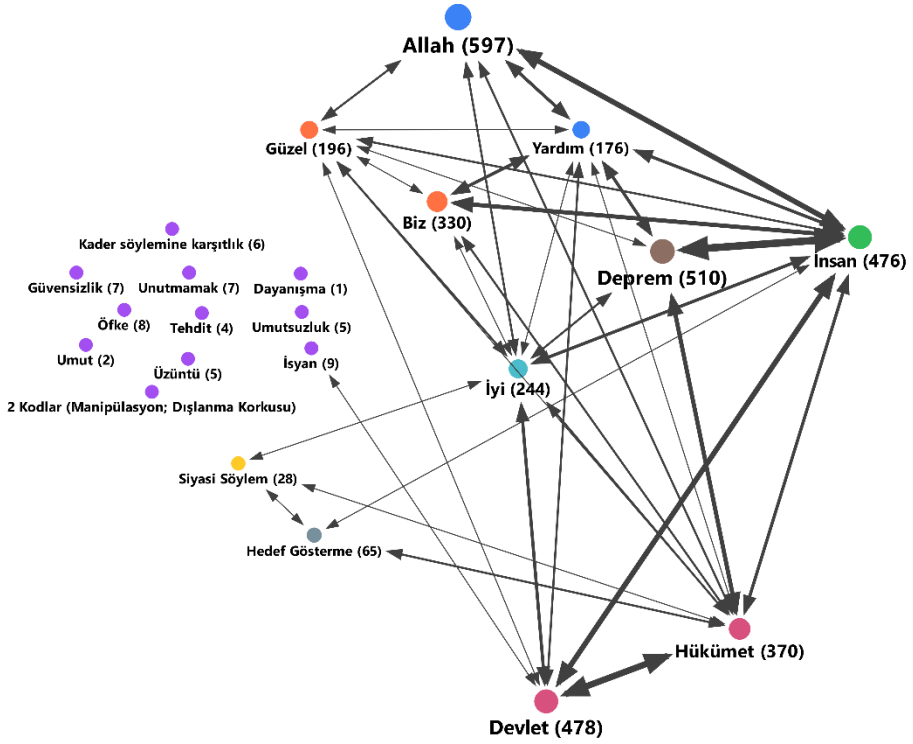

Şekil 3: Kodlar Arasındaki İlişki Yoğunlukları

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma, YouTube platformundaki deprem temalı videoların altına yapılan kullanıcı yorumlarını, Habermas'ın rasyonel kamusal alan tartışmaları ve Papacharissi'nin "duygulanımsal kamular" çerçevesinde inceleyerek dijital kamusallığın dönüşümünü ortaya koymayı amaçlamıştır. Elde edilen bulgular, dijital kamusal alanın rasyonel bir müzakere zemini olmaktan ziyade, yoğun duygusal etkileşimlerin, metafiziksel anlamlandırmaların ve siyasi kutuplaşmaların yaşandığı duygulanımsal bir ekosistem olduğunu kanıtlamaktadır. Çalışmanın sonuçları üç başlık altında toplanabilir.

1. Rasyonel Müzakerenin Yerine Duygulanımsal Temsil

Habermas'ın idealize ettiği, argümanlara dayalı rasyonel-eleştirel tartışma modeli, incelenen YouTube yorumlarında yerini büyük ölçüde duygulanımsal tepkilere bırakmıştır. Kelime frekans analizinde en üst sıralarda yer alan "Allah" (597), "kader" (144) ve "inşallah" (74) gibi kavramlar, toplumun büyük bir felaket karşısında rasyonel teknik analizler yerine manevi bir sığınma dili geliştirdiğini göstermektedir. Bu durum, Papacharissi'nin belirttiği gibi, bireylerin ortak bir his etrafında kümelenerek dijital kamuyu oluşturduğunu doğrulamaktadır. "Acı" (121), "korku" ve "umut" (130) gibi ifadelerin yoğunluğu, dijital kamusal alanın bir hissetme alanına dönüştüğünün en somut göstergesi olmuştur.

2. Sorumluluk Atfı ve Duygusal Kutuplaşma

Duygulanımsal kamuların en belirgin özelliği olan ortak bir öfke etrafında mobilize olma durumu, bulgularda net bir şekilde izlenmektedir. "Devlet" (478), "hükümet" (220) ve "akp" (221) gibi siyasi aktörlere yönelik yoğun atıflar, depremin teknik bir afet yönetim sürecinden ziyade, siyasi bir hesaplaşma zeminine çekildiğini göstermektedir. MAXQDA kod ilişkileri analizinde "Devlet" ve "Hükümet" kavramlarının "Hedef Gösterme" (65) koduyla olan yakınlığı ve çizgilerin kalınlığı, kullanıcıların kurumsal sorumluluğu doğrudan siyasi figürlerle özdeşleştirdiğini ve bu sürecin rasyonel bir kentsel dönüşüm tartışmasından ziyade bir "suçlama refleksine" dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Özellikle "imar affı verip" (11) ve "ölmesine sebep oldular" (11) gibi kelime kombinasyonları, rasyonel hukuk tartışmalarının yerini etik ve manevi bir yargılama sürecine bıraktığını kanıtlar niteliktedir. "Vatan haini" (11) gibi dışlayıcı ifadelerin varlığı ise dijital kamusal alanın karşıt görüşlerin tartışıldığı bir yer olmaktan çıkıp, "öteki"nin düşmanlaştırıldığı bir kutuplaşma alanı haline geldiğini göstermektedir.

3. Yas Tutma Mekânı Olarak Dijital Kamu

Çalışma, YouTube yorumlarının bireyler için bir yas tutma mekanı işlevi gördüğünü saptamıştır. "Annemle dedem gelmeyecek" (11) veya "nenem dedem öldü" (11) gibi kişisel kayıpların kamusallaştırılması, bilginin

kişisel hikayelerle harmanlanarak paylaşıldığı bir duygulanımsal kamusal alan pratiğidir. Görsel tanıklıkların (video, izledim, belgesel) tetiklediği bu duygusal süreç, metinsel tartışmanın duygulanımsal dozajını artırarak bireysel acıyı kolektif bir dayanışma kimliğine dönüştürmüştür. "Biz" (330) ve "İnsan" (476) kodları arasındaki yakın ilişki, afet anında bireylerin kimliklerinden sıyrılıp kolektif bir dayanışma kimliği oluşturma çabasını belgelemektedir.

Sonuç olarak, incelenen veriler Habermas'ın ideal konuşma durumunun dijitalleşen dünyada yerini duyguların hiyerarşisine bıraktığını göstermektedir. Türkiye'deki deprem sonrası dijital kamusal alanın "Duygulanımsal Bir Savaş Alanı" olduğunu teyit etmektedir. Papacharissi'nin vurguladığı gibi, bilgi paylaşımı ikincil planda kalmış; bunun yerine ortak acı (Biz/Allah) ve ortak öfke (Hükümet/Hedef Gösterme) etrafında kümelenen duygulanımsal kamular" baskın hale gelmiştir.

KAYNAKÇA

Allan, S. (Ed.). (2009). The Routledge Companion to News and Journalism (1sted.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203869468

Çakar Mengü, S. (2012). Küresel Halkla İlişkiler ve Kamusal Alan. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* | Istanbul University Faculty of Communication Journal(23). https://doi.org/10.17064/iüifhd.93611

Çıkın, M. (2025). Kamusal Alan ve Sosyal Medya ile İlgili Çalışmalar Üzerine Bibliyometrik Analiz. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 51-68. https://doi.org/10.54282/inijoss.1640432

Demir, Ş., & Sesli, M. (2007). Kamusal Alan (Türkiye'de Kamusal Alan Kavramlaştırılmasının Muhtevası: Tektiplilik mi, Çoğulculuk mu?). *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 273-292.

Ercebe, Ö. (2025). Simetrik Söylem, Karşıt Gerçeklikler: Kutuplaşmış Medya Ortamında Anlamın İnşası. *Kültür ve İletişim*, 28(56), 331-355. https://doi.org/10.18691/kulturveiletisim.1719901

Eyüboğlu, E., & Kodak, D. (2023). İnfodemi ve Dijital Kamusal Alan: Afet Dönemi Özelinde Bir Araştırma. *TRT Akademi*, 8(18), 528-551. https://doi.org/10.37679/trta.1277312

Hasdemir, T. A., & Coşkun, M. K. (2008). Kamusal Alan ve Toplumsal Hareketler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(01), 121-149. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002055

Higgins, T. E. (1997). Democracy and Feminism. *Harvard Law Review*, *110*(8), 1657–1703. https://doi.org/10.2307/1342041

Kubatov, E. Meral Özbek Kamusal Alan.pdf. https://www.academia.edu/29746174/Meral_%C3%96zbek_Kamusal_Alan_pdf

Ocak, M. Ş. (2016). *Kamusal Alan, Sosyal Medya Ve Toplumsal Hareketler Üzerine Bir İnceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Arel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Https://Www.Academia.Edu/33392078/Kamusal_Alan_Sosyal_Medya_Ve_Toplumsal_Hareketler_%C3%9czer%C4%B0ne_B%C4%B0r_%C4%B0nceleme

Papacharissi, Z. (2015). *Affective Publics: Sentiment, Technology, And Politics*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199999736.001.0001

Sebastiao, Sonia. (2013). Zizi Papacharissi (2010, Malden, MA: Polity Press), A Private Sphere: Democracy in a Digital Age. Comunicação e Sociedade. 23. 306. 10.17231/comsoc.23(2013).1631.

Tos, O., & Erçifci, A. (2024). Dijital Kamusal Alan Bağlamında The Great Hack: Büyük Veri Odaklı Bir Analiz. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi* (45), 1-28. https://doi.org/10.17829/turcom.1374092

Küresel Liderlik ve Örgütsel Başarıda Stratejik Bir Yetkinlik Olarak Kültürel Zeka (CQ)

Merixhej ŞAHİN[1]
Yasemin HANCIOĞLU BAŞKÖY[2]

[1]Yüksek Lisans Öğrencisi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Çalışmaları Anabilim Dalı, merixhej94@gmail.com, ORCID NO: 0000-0002-8901-4841
[2]Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Ünye Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, yaseminhancioglu@odu.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-6337-1314

GİRİŞ

21.yüzyılın iş dünyası, sınırların giderek belirsizleştiği, pazarların iç içe geçtiği ve iş gücünün benzeri görülmemiş bir şekilde çeşitlendiği karmaşık bir yapı sergilemektedir. Küreselleşme, yalnızca ticaret hacminin artması değil, aynı zamanda farklı kültürel kodların, değer yargılarının ve iletişim stillerinin aynı örgütsel çatı altında etkileşime girmesi anlamına gelmektedir. Bu yeni ekosistemde, geleneksel liderlik yaklaşımları yetersiz kalmakta; teknik uzmanlık ve yüksek IQ, küresel arenada başarıyı garanti etmek için tek başına yeterli olmamaktadır. İşletmelerin sürdürülebilir bir rekabet avantajı elde edebilmeleri, artık liderlerinin ve çalışanlarının kültürel farklılıkları bir tehdit değil, stratejik bir varlık olarak yönetebilme kapasitesine bağlıdır. İşte bu noktada, "Kültürel Zeka" (Cultural Intelligence-CQ) kavramı, modern yönetim biliminin en kritik yetkinliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Kültürel Zeka, bireyin kültürel açıdan çeşitlilik gösteren ortamlarda etkili bir şekilde işlev görme ve yönetme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, basitçe farklı kültürlere dair ansiklopedik bir bilgi birikimine sahip olmayı değil, bu bilgiyi stratejik kararlara dönüştürebilmeyi ve davranışsal esneklik gösterebilmeyi içerir. Earley ve Ang (2003), kültürel zekanın çok boyutlu yapısına dikkat çekerek, bu yetkinliğin bireyin yeni kültürel ortamlardaki ipuçlarını toplama, işleme ve bunlara uygun tepkiler verme yeteneği üzerine kurulu olduğunu belirtmektedir. CQ, bir kişinin yeni kültürel bağlamlara uyum sağlama yeteneği olarak tanımlanmaktadır, genel zekadan bağımsızdır ve bir liderin yabancı bir ortamda karşılaştığı belirsizliği anlamlandırmasını sağlayan temel mekanizmadır (Earley ve Ang, 2003: 59). Dolayısıyla CQ, doğuştan gelen sabit bir özellikten ziyade, öğrenilebilir ve geliştirilebilir bir yetkinlik seti olarak ele alınmalıdır.

Küresel liderlik bağlamında CQ, bir lüks değil, zorunluluktur. Farklı coğrafyalara yayılmış ekipleri yöneten, uluslararası müzakereleri yürüten veya çok uluslu birleşme ve satın almaları yöneten liderler için kültürel nüansları okuyabilmek hayati önem taşır. Mendenhall ve diğerleri (2018), küresel liderliğin yerel liderlikten temel farkının "bağlamsal karmaşıklık" olduğunu vurgular. Küresel liderler, sürekli değişen kültürel bağlamlarda güven inşa etmek zorundadır. Yüksek kültürel zekaya sahip liderlerin, kültürlerarası etkileşimlerde "bilişsel karmaşıklığı" daha iyi yönetebildiklerini ve önyargılardan arınmış kararlar alabildiklerini ifade etmektedir (Mendenhall vd., 2018: 132). Bu durum, liderin sadece "ne yapacağını" bilmesi değil, aynı zamanda "nasıl ve neden" yapacağını içselleştirmesi anlamına gelir.

Örgütsel düzeyde bakıldığında ise CQ, işletmelerin performansını doğrudan etkileyen bir değişkendir. Çeşitliliğin inovasyonu tetiklediği bilinse de, bu çeşitlilik doğru yönetilmediğinde çatışmalara ve verimsizliğe yol açabilir.

Moon (2013: 2414), kültürel zekanın çok kültürlü ekiplerin performansını zaman içinde artırdığını ve kültürel çeşitliliğin olumsuz etkilerini hafiflettiğini ampirik olarak göstermiştir. Livermore (2011: 19), kültürel zekanın "farklılıkların getirdiği sürtünmeyi" azaltarak, bunu yaratıcı bir enerjiye dönüştürdüğünü savunur. Livermore, Van Dyne ve Ang (2022: 671), örgütsel CQ'yu, bir firmanın karmaşık ve öngörülemez çok kültürlü bir dünyada etkili bir şekilde işlev görme yeteneği olarak tanımlamışlardır. Yüksek CQ'ya sahip organizasyonlar, yeni pazarlara giriş hızında, küresel yetenekleri elde tutmada ve çok kültürlü ekiplerin problem çözme hızında rakiplerine göre belirgin bir üstünlük sağlarlar (Livermore, 2011: 14-18). Ayrıca, dijitalleşmenin hız kazandığı günümüzde, sanal ekiplerin yönetimi ve dijital iletişimdeki kültürel kodların (örneğin e-posta tonlamaları veya toplantı sessizlikleri) doğru yorumlanması, CQ'nun işlevsel alanını daha da genişletmiştir.

Kültürel zekanın bileşenleri, liderlere bir yol haritası sunar. Ang ve Van Dyne (2008: 5), CQ'nun dört temel boyuttan oluştuğunu belirtir: Üstbilişsel (strateji), Bilişsel (bilgi), Motivasyonel (istek) ve Davranışsal (eylem). Bu model, bir liderin kültürel etkileşim öncesinde nasıl plan yaptığını, kültürel normları ne kadar bildiğini, uyum sağlama konusundaki özgüvenini ve nihayetinde sözlü/sözsüz davranışlarını nasıl değiştirdiğini açıklar. Bu dört boyutun senkronize çalışması, küresel liderin sadece hayatta kalmasını değil, aynı zamanda bulunduğu ortamı dönüştürmesini sağlar.

Kültürel zekanın bir öğrenme yeteneği olarak görülmesi, kurumsal gelişim programlarının merkezine yerleşmesini sağlamıştır. Ng, Van Dyne ve Ang (2009: 515), deneyimsel öğrenme teorisi üzerinden giderek, CQ'nun liderlerin uluslararası görevlendirmelerden ve kültürlerarası deneyimlerden ne kadar verim alacağını belirleyen bir "katalizör" olduğunu öne sürer. Yani aynı yurtdışı deneyimine sahip iki liderden CQ'su yüksek olan, bu deneyimi bir liderlik bilgeliğine dönüştürebilirken, diğeri sadece turistik bir deneyim yaşamış olabilir. Li, Mobley ve Kelly (2013: 42) tarafından yapılan bir araştırma, yurtdışı deneyiminin uzunluğu ile kültürel zeka gelişimi arasındaki pozitif ilişkinin, liderlerin ıraksak (divergent) öğrenme stiline sahip olmaları durumunda daha da güçlendiğini ortaya koymuştur. Bu, işletmelerin lider yetiştirme programlarını tasarlarken dikkate almaları gereken en kritik bulgulardan biridir.

Bu bölüm, küresel liderlik ve kültürel zeka arasındaki dinamik ve çok katmanlı ilişkiyi derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Bölüm kapsamında öncelikle kültürel zekanın kavramsal kökenleri, disiplinlerarası yapısı ve bileşenlerinin işlevsel rolleri ele alınarak, kavramın tarihsel ve teorik zemini oluşturulacaktır. Ardından, dijitalleşme ve modern çağdaş yaklaşımlar ışığında CQ'nun nasıl yeniden tanımlandığına değinilecek; küresel liderlik yetkinlikleri modeli çerçevesinde CQ'nun stratejik konumu ve sınır aşan liderlik davranışlarındaki rolü tartışılacaktır. Çalışmanın

ilerleyen kısımlarında, analizin boyutu bireyselden örgütsele taşınarak, kurumsal öğrenme süreçleri ve örgütsel düzeyde kültürel zekanın geliştirilmesi stratejileri incelenecektir. Bölüm, kültürel zekanın örgütsel verimlilik, ekip dinamikleri, inovasyon ve rekabet avantajı üzerindeki etkilerinin stratejik mekanizmalarla ortaya konulmasıyla tamamlanacaktır.

KÜLTÜREL ZEKANIN KAVRAMSAL GELİŞİMİ

1. Kültürel Zekanın Kavramsal Kökeni ve Disiplinlerarası Yapısı

CQ, küreselleşmenin örgüt yapıları, işgücü akışkanlığı ve kültürlerarası iletişim üzerinde yoğun etkiler yarattığı 2000'li yılların başında literatürde sistematik bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Earley ve Ang, kültürel zekayı bireyin farklı kültürel ortamlarda etkili performans gösterme kapasitesi olarak tanımlamıştır (Earley ve Ang, 2003: 59).

CQ'nun kavramsal kökeni tek bir disiplinle açıklanamayacak kadar geniştir. Sosyal psikoloji, kültürel farklılıkların algılanması ve değerlendirilmesine ilişkin bilişsel süreçlere odaklanırken; antropoloji kültürün sembolik ve normatif boyutlarını çözümleyerek kavrama bağlamsal bir derinlik kazandırır. Örgütsel davranış literatürü ise kültürel farklılıkların liderlik, takım uyumu ve verimlilik üzerindeki etkilerini ele alarak CQ'nun örgütsel düzeydeki önemini ortaya koyar (Ang ve Van Dyne, 2008: 3–7).
Thomas ve Inkson (2004: 4), kültürel zekayı kültürel bilgi, farkındalık ve davranışsal uyum kapasitesinin etkileşimi olarak yorumlayarak kavramın çok yönlü doğasına dikkat çekmiştir. Bu çerçevede CQ, sadece bilişsel bir birikim değil; çok kültürlü durumları okuyabilme, uygun iletişim stratejileri geliştirebilme ve davranışı bağlama göre ayarlayabilme becerisidir.

Kültürel zekanın disiplinlerarası yapısı özellikle küresel liderlik çalışmalarında daha görünür hale gelmiştir. Moran, Abramson ve Moran (2014: 265–270), kültürel zekanın kültürel belirsizliğin yönetilmesinde, çok kültürlü ekiplerde güven oluşturulmasında ve çeşitliliğin performansa dönüştürülmesinde kritik bir kapasite olduğunu vurgular.

Sonuç olarak CQ, hem bireysel hem de örgütsel uyum süreçlerini şekillendiren, kültürlerarası farklılıkları anlamaya ve yönetmeye yönelik bilişsel, duyuşsal ve davranışsal bileşenleri içeren çok yönlü bir yapıdır. Küresel iş dünyasının gerektirdiği bu esneklik, CQ'yu günümüz

çalışmalarında temel bir kavram haline getirmiştir (Ng, Van Dyne ve Ang, 2012: 29).

2. CQ Modelinde Çok Boyutluluk: Bileşenlerin İşlevsel Rolü

CQ, bireylerin farklı kültürel bağlamlarda etkili performans gösterebilmesini sağlayan çok boyutlu bir yapıdır. Earley ve Ang'ın (2003: 59) geliştirdiği model, kültürel farklılıklarla karşılaşan bireyin sadece bilgi düzeyinde değil, aynı zamanda motivasyonel ve davranışsal süreçlerde de uyum sağlaması gerektiğini vurgular. Bu bütüncül yaklaşım, CQ'nun yalnızca kültürel bilgiye sahip olmayı değil, bu bilgiyi uygun davranışlara dönüştürme becerisini de içerdiğini ortaya koymaktadır (Ang ve Van Dyne, 2008: 5).

CQ'nun bilişsel boyutu, bireyin farklı kültürel bağlamlarda bilgi toplama ve analiz etme kapasitesini ifade eder. Bu boyut, kültürel karşılaşmalarda uygun değerlendirmeler yapmayı ve duruma göre stratejiler geliştirmeyi kolaylaştırır (Earley ve Ang, 2003: 63).

Motivasyonel CQ, bireyin farklı kültürlerle etkileşime girme isteğini ve bu etkileşimlerde öğrenmeye ve işlev göstermeye yönelik dikkatini ve enerjisini yönlendirme kapasitesini kapsar (Ang ve Van Dyne, 2008: 6). Bu boyut, kültürel farklılıkları tehdit değil öğrenme fırsatı olarak gören bir zihinsel duruş sağlar ve kültürlerarası etkileşimlerde bireyin içsel güdülenmesini artırır (Ang ve Van Dyne, 2008: 18).

Davranışsal CQ, bireyin kültürel bağlama uygun sözlü ve sözsüz iletişim becerileri geliştirmesini ifade eder. Çok kültürlü ortamlarda yalnızca bilgi sahibi olmak yeterli değildir; bireyin öğrendiği kültürel kodları davranışına yansıtması gerekir. Davranışsal CQ, bireyin farklı kültürel bağlamlarda uygun sözel ve sözsüz davranışlar sergileme kapasitesini ifade eder. Bu boyut, kültürlerarası etkileşimlerde pratik uyumu sağlar ve bireyin farklı kültürel normlara uygun biçimde davranmasını mümkün kılar (Ang ve Van Dyne, 2008: 6). Davranışsal CQ, bireyin farklı kültürel ortamlarda uygun sözel ve sözsüz davranışlar sergileyebilme kapasitesini ifade eder. Davranışsal CQ kültürlerarası etkileşimlerde uygulamalı pratik uyum sağlayarak hem bireysel hem de örgütsel performansı desteklemektedir. Arman ve diğerlerinin (2024) çalışmasında kültürel çeşitliliğin iş memnuniyeti üzerindeki etkisi ve bunun da yurt dışında çalışan personelin iş performansına etkisi araştırılmıştır. Araştırma bulguları, iş performansını artıran iki tema (yaratıcılık ve yenilikçiliğin artması) belirlemiştir.

Bu üç boyutun bütüncül etkileşimi, kültürel zekanın işlevsel rolünü ortaya koyar. Ng, Van Dyne ve Ang (2012: 29) çalışmasında belirtildiği üzere, CQ, bireyin kültürel bir durumu önce bilişsel olarak değerlendirmesi, ardından motivasyonel olarak bu durumla başa çıkmaya istekli olması ve son olarak davranışlarını bağlama göre uyarlamasıyla tamamlanan dinamik bir süreçtir.

Bu nedenle çok boyutlu CQ modeli, bireyin kültürel ortamlardaki etkinliğini açıklayan kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır.
Öğrenme döngüsünün ikinci aşaması olan değerlendirme, bireyin yeni kültürel bilgileri zihinsel olarak sınıflandırdığı ve mevcut bilgi birikimiyle karşılaştırdığı süreçtir. Bu aşamada birey, kültürel farklılıkları analiz eder ve kültürel normları anlamlandırır. Değerlendirme aşaması, kültürlerarası uyum kapasitesinin bilişsel temelini oluşturur ve bireyin kültürel karmaşıklığı çözümleyebilmesini sağlar (Ng vd., 2012: 30). Böylece birey hem kendi kültürel çerçevesini hem de yeni kültürel bağlamı yeniden yorumlayarak daha esnek bir bilişsel yapı geliştirmektedir.
Üçüncü aşama olan uyarlama, bireyin kültürel bağlama uygun davranışsal stratejiler geliştirdiği aşamadır. Bu aşamada birey, farklı kültürlere özgü iletişim biçimlerini, jestleri, sosyal normları ve etkileşim kalıplarını uygulamaya başlar. Davranışsal CQ, farklı kültürel ortamlarda uygun sözel ve sözsüz davranışlar sergileme kapasitesi olarak tanımlanır ve bireylerin bu etkileşimlerde davranışlarını uyarlama esnekliğine sahip olmasıyla etkileşimleri daha etkin hâle getirmektedir (Rockstuhl vd., 2011: 828). Uluslararası araştırmalar, yüksek kültürel zekâya sahip bireylerin ekip içinde yanlış anlamalar ve çatışmaların ortaya çıkma olasılığını azaltabildiğini ve bu sayede kültürlerarası etkileşimlerde ilişkisel uyumu destekleyebildiğini göstermektedir (Davidaviciene ve Majzoub, 2022).

Son aşama olan pekiştirme, bireyin kültürel deneyimlerini değerlendirerek hangi davranışların etkili olduğunu, hangilerinin etkili olmadığını öğrenmesi ve uyum stratejilerini zaman içinde daha rafine hale getirmesidir. Bu aşama kültürel öğrenme döngüsünün sürekliliğini sağlar. Davranışsal CQ, bireyin farklı kültürel ortamlardaki etkileşimlerinde uygun sözel ve sözsüz davranışlar sergileme kapasitesi olarak tanımlanır; bu durum, bireyin davranışsal esneklik göstererek kültürel bağlamın gerektirdiği iletişim ve etkileşim biçimlerine uyum sağlama becerisini içerir (Ang ve Van Dyne, 2008: 7). Bu nedenle CQ, yalnızca kültürel bilgi birikimiyle sınırlı kalmayıp, deneyim ve gözlem yoluyla sürekli gelişen, bireyin kültürel durumlara uyum sağlama kapasitesini artıran dinamik bir öğrenme sürecidir.

Genel olarak kültürel öğrenme süreci, kültürel zekanın bilişsel, motivasyonel ve davranışsal boyutlarını kapsayan çok katmanlı bir gelişim döngüsüdür. Bu döngü, bireyin kültürel uyum kapasitesini sistematik olarak artırır ve kültürel zekayı hem bireysel hem de örgütsel düzeyde deneyimlerden öğrenilebilen ve geliştirilmesi mümkün bir stratejik yetkinlik haline getirir. Böylece CQ, deneyimle zenginleşen ve her kültürel etkileşimde giderek güçlenen, öğrenme odaklı ve dinamik bir yetkinlik olarak konumlanmaktadır.

3.Çağdaş Yaklaşımlar ve Dijitalleşme Bağlamında CQ'nun Yeniden Tanımı

Dijitalleşme, CQ'nun yüz yüze iletişim temelli klasik tanımını yeniden değerlendirmeyi zorunlu kılan yeni etkileşim koşulları yaratmıştır. Ancak literatürde CQ ile dijital iletişim süreçlerini doğrudan bir arada ele alan çalışmaların azlığı, dijital CQ kavramının henüz erken gelişim aşamasında olduğunu göstermektedir. Bu nedenle bu bölüm, kısıtlı ampirik bulguları temel alarak dijital CQ'nun kavramsal çerçevesini özgün bir yorumla genişletmeyi amaçlamaktadır.

Purvanova'nın (2014) yüz yüze ve sanal ekipleri karşılaştıran çalışması, sanal iletişimde sosyal ipuçlarının belirgin şekilde azaldığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, dijital ortamlarda iletişim netliği ve duygu aktarımının zayıflaması nedeniyle belirsizliğin arttığını göstermektedir. Çalışmada doğrudan CQ ele alınmamakla birlikte, sosyal sinyallerin azalmasının kültürel anlamlandırma süreçlerini zorlaştırdığı yönündeki çıkarım, dijital CQ tartışmalarına kuramsal bir temel sunmaktadır.

Hoch ve Kozlowski'nin (2014: 392) sanal ekip liderliği üzerine yürüttüğü araştırma, dijital ortamlarda koordinasyon ihtiyacının, iletişim karmaşıklığının ve belirsizliğin arttığını göstermektedir. Bu bulgu, kültürel farklılıkların sanal bağlamda daha az görünür olmasına rağmen ekip dinamiklerinde dolaylı ve daha karmaşık biçimlerde ortaya çıkabileceğine işaret eder. Bu nedenle dijital CQ yalnızca kültürel bilginin kullanımı değil; aynı zamanda eksik sosyal ipuçlarını tamamlama, dijital bağlamı okuma, iletişim hızına uyum sağlama ve stratejik davranış düzenleme becerilerini içeren genişletilmiş bir yetkinlik olarak değerlendirilebilir.

CQ ile sanal ekip performansı ilişkisini doğrudan inceleyen az sayıdaki ampirik çalışmadan biri olan Davidaviciene ve Majzoub (2022) CQ'nun sanal ekiplerde iletişim etkinliği, güven oluşumu ve görev koordinasyonu gibi temel süreçlere olumlu katkı sağladığını raporlamaktadır. Bu bulgu, dijital ortamlarda CQ'nun sadece bireysel değil, aynı zamanda ekip içi süreçleri düzenleyici bir mekanizma olduğunu göstermektedir.

Bu sınırlı literatür birlikte değerlendirildiğinde, kültürel zekanın dijital çağda daha bağlam duyarlı, stratejik ve yorumlayıcı bir yetkinlik olarak yeniden şekillendiği görülmektedir. Dijital CQ; teknolojik filtrelerle zayıflamış kültürel sinyallerin yorumlanması, eksik bilgilerin tamamlanması, iletişim ritmine uyum sağlanması ve kültürel göstergelerin dolaylı ipuçlarından anlamlandırılması gibi bilişsel ve davranışsal süreçleri kapsamaktadır.

KÜRESEL LİDERLİK YETKİNLİKLERİ MODELİ VE CQ'NUN MERKEZİ ROLÜ

1. Küresel Liderliğin Yeni Paradigması: Kültürlerarası Karmaşıklık

Küresel liderlik, günümüzün yoğun kültürlerarası etkileşim gerektiren çalışma ortamlarında, farklı kültürel normların, değerlerin ve iletişim tarzlarının bir araya gelmesiyle ortaya çıkan karmaşıklık ve belirsizlik dinamiklerini yönetmeyi zorunlu kılan bir liderlik biçimi olarak değerlendirilmektedir. Mendenhall ve diğerleri (2018), küresel liderliğin kültürlerarası etkileşimlerde karşılaşılan karmaşıklık ve belirsizlik gibi temel dinamikleri yönetebilme kapasitesi gerektirdiğini vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, küresel liderliğin yalnızca teknik bilgiye dayalı bir uygulama alanı olmadığını; aynı zamanda kültürel farklılıkların karar alma, iletişim ve ilişki yönetimi süreçleri üzerindeki etkilerini okuyabilme yetkinliği gerektirdiğini göstermektedir.

Jokinen'in (2005: 215-216) küresel liderlik yetkinliklerini ele aldığı çalışma, etkili küresel liderlerin öz-farkındalık, esneklik ve güçlü kişilerarası iletişim becerileri gibi psikososyal yetkinlikleri bir arada taşıması gerektiğini ortaya koymaktadır. Jokinen'in kişisel, sosyal ve profesyonel yetkinliklerden oluşan modeli, CQ literatüründe tanımlanan bilişsel, motivasyonel ve davranışsal boyutlarla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Rockstuhl ve diğerleri (2011: 825–828) tarafından yürütülen ampirik çalışma, kültürel zekanın sınır aşan liderlik etkililiği üzerinde bağımsız ve güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmanın bulgularına göre CQ düzeyi yüksek liderler, farklı kültürlerden gelen ekip üyeleriyle çalışırken belirsizlikleri daha etkin yönetebilmekte, iletişim süreçlerinde daha yüksek performans sergileyebilmekte ve ekip koordinasyonunda daha başarılı sonuçlar elde etmektedir. Ayrıca CQ, zeka seviyesi (IQ) ve duygusal zeka (EQ)'dan bağımsız bir yetkinlik olarak liderlik uygulamalarına özgün katkılar sunmaktadır. Bu bulgu, kültürlerarası karmaşıklığın yönetilmesinde CQ'nun stratejik önemini açıkça desteklemektedir.

Güncel literatür kültürel çeşitliliği yalnızca potansiyel bir zorluk değil, aynı zamanda örgütsel yenilik, uyumlanabilirlik ve rekabet avantajı yaratabilen bir unsur olarak kabul etmektedir. Bu doğrultuda kültürel göstergeleri doğru okuyabilen, farklı kültürel bağlamlara duyarlı kararlar alabilen ve kültürlerarası gerilimleri yönetebilen liderler, küresel iş ortamlarında daha sürdürülebilir ve etkili sonuçlar elde etmektedir.

2. Lider Yetkinlik Çerçevelerinin Dönüşümü: CQ'nun Stratejik Konumu

Küreselleşme ile birlikte örgütlerde liderlik yetkinliklerine ilişkin paradigma önemli ölçüde değişmiş; liderlerden beklenen beceriler yalnızca operasyonel, teknik ve yönetsel boyutlarla sınırlı olmaktan çıkıp kültürlerarası farkındalık,

uyarlanabilirlik ve bilişsel esneklik gibi çok katmanlı yetkinlikleri de içermeye başlamıştır. Bu dönüşümün merkezinde CQ yer almaktadır. Küresel ölçekte faaliyet gösteren örgütlerde liderlerin farklı kültürel normları, iletişim biçimlerini ve değer sistemlerini okuyabilmesi, bu dinamikler arasında uyum sağlayarak etkili kararlar alabilmesi stratejik bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu çerçevede CQ, modern liderlik yetkinlik setlerinin hem tamamlayıcı hem belirleyici bileşeni olarak konumlanmaktadır.

Ang ve Van Dyne'ın (2008: 18) kültürel zeka modeline ilişkin çalışmaları, CQ'nun bilişsel, motivasyonel, davranışsal ve meta-bilişsel boyutlarıyla liderlerin kültürlerarası ortamlarda etkili performans göstermesi için gerekliliğini vurgulamaktadır. Bu boyutların her biri, küresel liderlik çerçevelerinde kritik bir rol üstlenen farkındalık, esneklik, uyarlanabilirlik ve stratejik düşünme becerileriyle doğrudan ilişkilidir. Bu açıdan CQ, geleneksel liderlik yetkinliklerini yeniden tanımlamakta ve küresel bağlamda liderlik uygulamalarını daha kapsamlı, bağlama duyarlı ve kültürlerarası etkileşime açık bir yapıya dönüştürmektedir.

Caligiuri'nin (2012: 267–268) küresel liderlik yeterliklerine ilişkin modeli, liderlerin kültürlerarası ortamlarda etkili olabilmesi için empati, açık fikirlilik, kültürlerarası iletişim becerisi, duygusal denge ve uyarlanabilir davranış stratejilerine sahip olması gerektiğini öne sürmektedir. Bu yetkinliklerin tamamı CQ'nun dört boyutuyla yakından ilişkilidir. Caligiuri'nin çalışması, küresel lider yetkinliklerinin kültürel değişkenlere bağlı olarak nasıl şekillendiğini göstererek CQ'nun liderlik çerçevelerindeki stratejik yerini daha görünür kılmaktadır.

Son yıllarda liderlik modelleri, CQ'nun diğer liderlik becerileriyle birlikte çalıştığı bütünleşik bir yapıyı desteklemektedir. CQ, duygusal zeka, sosyal zeka, iletişimsel yeterlik ve dönüşümcü liderlik gibi yetkinlik alanlarıyla birleştiğinde liderlerin çok kültürlü ekiplerde daha etkili olmasına yardımcı olmaktadır. Bu nedenle CQ, modern liderlik çerçevelerinde yalnızca ek bir yetkinlik değil, kültürlerarası ortamlarda liderlik başarısını belirleyen temel bir çapa haline gelmiştir.

3. Sınır Aşan Liderlik Davranışları ve CQ'nun İşlevsel Rolü

Küresel liderlik, farklı kültürlerden gelen bireylerin bir arada çalıştığı ortamlarda liderlerin sadece yönetsel becerilerini değil, aynı zamanda kültürlerarası etkileşim süreçlerini yönetme yetkinliklerini de ortaya koymasını gerektirir. Sınır aşan liderlik davranışları, kültürel farklılıkları anlamlandırma, bilgi akışını kolaylaştırma, karşılıklı güven oluşturma ve kültürel çeşitliliği örgütsel faydaya dönüştürme kapasitesine dayanır. CQ bu noktada liderlerin kültürel sinyalleri okumasını, doğru yorumlamasını ve bağlama uygun davranış geliştirmesini sağlayan temel bir yetkinlik olarak stratejik önem taşımaktadır.

Ang ve Van Dyne'ın kültürel zeka modeline ilişkin çalışması (2008: 15), CQ'nun özellikle motivasyonel ve davranışsal boyutlarının kültürlerarası iletişimde liderlerin sergilediği davranışların tutarlılığını ve etkililiğini belirlediğini göstermektedir. Motivasyonel CQ, liderin farklı kültürlerle etkileşim kurma arzusunu artırırken; davranışsal CQ, liderin jest, mimik, iletişim tarzı ve sosyal etkileşim stilini bağlama uyarlayabilmesini sağlar. Bu iki boyut, sınır aşan liderlik davranışlarının sürdürülebilir bir biçimde uygulanmasında kritik bir role sahiptir.

Rockstuhl ve diğerleri, çalışmalarında (2011: 825), CQ düzeyi yüksek liderlerin kültürlerarası etkileşimlerde güven oluşturma, çatışma yönetimi ve iletişim sürecini düzenleme açısından daha başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışma, kültürel zekanın sınır aşan liderlik davranışları için yalnızca tamamlayıcı bir unsur değil, liderliğin kültürlerarası bağlamda etkili olmasını sağlayan temel bir mekanizma olduğunu göstermektedir.

4. Küresel İş Gücünde Liderlik Etkililiğini Belirleyen CQ Temelli Mekanizmalar

Küresel iş gücünde liderlik etkililiği, kültürel çeşitliliğin hem fırsatlar hem de karmaşıklıklar yarattığı dinamik bir bağlamda ortaya çıkmaktadır. Liderlerin bu çeşitlilik içinde etkin kararlar alabilmesi, kültürlerarası iletişimi yönetebilmesi ve ekip uyumunu sürdürebilmesi büyük ölçüde CQ düzeylerine bağlıdır. CQ, liderin kültürel sinyalleri doğru okuma, davranışlarını bağlama uyarlama ve kültürlerarası etkileşimlerde belirsizliği yönetme kapasitesini artıran temel bir mekanizma olarak görülmektedir.

Earley ve Ang'ın kültürel zeka modeli (2003: 13), özellikle bilişsel ve metabilişsel boyutların kültürlerarası ortamlarda liderlerin bilgi işleme süreçlerini derinden etkilediğini belirtmektedir. Bilişsel CQ, liderin kültürel normlara ilişkin bilgisini artırırken, metabilişsel CQ bu bilgiyi gerektiğinde yeniden değerlendirme ve uyarlama kapasitesi sağlar. Bu iki boyut, küresel iş gücünde liderlik etkililiğini belirleyen temel zihinsel mekanizmaları oluşturmaktadır.

Lisak ve Erez'in (2015) küresel liderlik kapasitesi üzerine yaptığı çalışma, CQ'nun liderlerin kültürlerarası güven oluşturma, karmaşık görevleri koordine etme ve ortak bir takım kimliği geliştirme becerisini güçlendirdiğini göstermektedir. Araştırma, özellikle duygusal ve motivasyonel CQ boyutlarının, liderlerin farklı kültürel geçmişlerden gelen ekip üyeleriyle anlamlı ilişkiler kurmasını sağladığını vurgular. Bu bulgular CQ'nun yalnızca bilişsel bir yapı değil, ilişkisel ve motivasyonel dinamikleri de şekillendiren çok yönlü bir liderlik mekanizması olduğunu göstermektedir.

Son olarak, Groves ve Feyerherm'in (2011: 537) kültürel zeka ve liderlik ilişkisini incelediği çalışma, yüksek CQ'ya sahip liderlerin kültürlerarası empati geliştirme, ekip içi duygusal uyumu artırma ve örgütsel performansı

olumlu yönde etkileme kapasitesinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, CQ'nun küresel iş gücünde liderlik etkililiğini belirleyen bilişsel, duygusal ve davranışsal alt mekanizmaların bütüncül bir bileşeni olduğunu göstermektedir.

ÖRGÜTSEL DÜZEYDE KÜLTÜREL ZEKANIN GELİŞTİRİLMESİ

1. Örgütsel Kültürel Zekanın Temel Bileşenleri ve Gelişim Stratejileri

Örgütsel düzeyde CQ, yalnızca bireylerin kültürlerarası yetkinliklerinin toplamı olarak değil; kurumun kültürel çeşitliliği yönetme, çok kültürlü ortamlarda belirsizlikle başa çıkma ve sürdürülebilir performans üretme kapasitesini belirleyen yapısal ve stratejik bir özellik olarak ele alınmaktadır. CQ, örgüt kültürünün nasıl şekillendiğini, kültürel farkların nasıl işlendiğini ve kurumun bu farkları bir rekabet avantajına dönüştürüp dönüştüremediğini belirleyen temel bir örgütsel mekanizma haline gelmiştir. Bu çerçevede kültürel zeka, örgütsel öğrenme, insan kaynakları yönetimi, liderlik uygulamaları ve kurumsal iletişim süreçlerinin tamamında kendini gösteren bütüncül bir kapasite olarak değerlendirilmektedir.

Earley ve Mosakowski (2004: 141–144) kültürel zekanın örgütlerde bilişsel, fiziksel ve duygusal/motivasyonel olmak üzere üç temel bileşenden oluştuğunu ve bu bileşenlerin kültürlerarası uyum kapasitesini doğrudan etkilediğini belirtmektedir. Bilişsel CQ örgütün kültürel bilgi tabanını güçlendirirken, fiziksel CQ iletişim ve davranış kalıplarının bağlama uygun şekilde uyarlanabilmesini; duygusal/motivasyonel CQ ise kültürlerarası etkileşime yönelik isteklilik, dayanıklılık ve kurumsal güvenin inşasını temsil eder. Bu üçlü yapı, örgütlerin kültürel çeşitliliğin baskın olduğu ortamlarda tutarlı performans göstermesinin temelini oluşturmaktadır.

Ang ve Van Dyne'ın (2008) kültürel zekanın örgütsel düzeyde geliştirilebilirliğine ilişkin çalışması, CQ'nun hem bireysel hem kurumsal mekanizmalar yoluyla sistematik biçimde güçlendirilebileceğini göstermektedir. Eğitim programları, kültürlerarası mentorluk uygulamaları, ekipler arası deneyim paylaşımı, uluslararası görevlendirmeler ve kurumsal öğrenme süreçleri CQ'nun örgüt içerisinde yerleşik bir yetkinliğe dönüşmesini destekleyen başlıca araçlardır. Bu yaklaşım, örgütsel CQ'nun yalnızca bireylerin kişisel becerilerine bağlı olmadığını; kurumsal yapı, stratejik yönetişim, insan kaynakları politikaları ve kültürel farkındalık odaklı liderlik uygulamalarıyla bütünleştiğinde sürdürülebilir bir kapasiteye dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Aycan, Kanungo ve Mendonça (2018) kültürlerarası yönetim alanındaki kapsamlı çalışması, Türkiye'de faaliyet gösteren çok uluslu işletmelerin kültürel zekayı özellikle insan kaynakları uygulamalarında, kültürlerarası ekip uyumunda ve liderlik geliştirme programlarında stratejik bir unsur olarak konumlandırdığını göstermektedir. Örgütsel CQ'nun Türkiye bağlamında yalnızca bir davranışsal yetkinlik değil, aynı zamanda kurumların küresel rekabette avantaj elde etmek için yatırım yaptığı bir yönetim kapasitesi haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Thomas ve Inkson (2017) ise örgütsel CQ'nun gelişiminin büyük ölçüde kurumun kültürlerarası etkileşim deneyimlerine, farklı kültürel bakış açılarını teşvik eden bir örgüt iklimine ve liderlerin bu süreçte rol model olmasına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Çalışmada, kültürel zekanın yalnızca eğitim programlarıyla değil, esneklik, öğrenme isteği, açıklık ve uyarlanabilirlik ilkelerini kurumsal kültürün merkezine yerleştiren örgütsel yapılarla geliştiğini belirtmektedir.

Bu çerçevede, örgütsel kültürel zeka; bireysel yetkinlikleri aşan, kurumun stratejik yönelimi, öğrenme kapasitesi, liderlik felsefesi ve dijital dönüşüm düzeyiyle şekillenen çok katmanlı bir yapıdır. CQ'nun örgüt içinde gelişebilmesi için kurumun kültürlerarası etkileşimini teşvik eden, hatalardan öğrenmeyi destekleyen, çalışanların kültürel deneyimlerini paylaşabildiği güvenli bir örgüt iklimi yaratması gerekir. Böyle bir yapı, kültürel zekayı bireysel bir beceriden kurumsal bir stratejik avantaja dönüştürerek örgütlerin küresel rekabet ortamında daha esnek, yenilikçi ve uyumlanabilir hale gelmesine katkı sağlamaktadır.

2. Kurumsal Öğrenme ve Dijital Dönüşüm Süreçlerinin CQ Üzerindeki Rolü

Kurumsal öğrenme, örgütlerin kültürel çeşitliliğin hakim olduğu ortamlarda uyumlanabilirliğini artıran temel bir mekanizma olarak CQ'nun gelişiminde kritik bir rol üstlenmektedir. Öğrenen örgütler, farklı kültürel bağlamlardan gelen bilgileri toplama, bu bilgileri yeniden yapılandırma ve örgütsel süreçlere entegre etme kapasitesine sahiptir. Bu nedenle CQ, örgütün yeni bilgiye açıklığını, bilişsel esnekliğini ve değişen iş gücü yapısına uyum sağlama hızını artıran bir öğrenme çıktısı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle kültürlerarası farkındalık ve bağlamsal yorumlama becerilerinin gelişimi, örgüt içi öğrenme kültürünün niteliğiyle yakından ilişkilidir.

Senge'nin (2006: 25-27) öğrenen örgüt modeline ilişkin çalışması, sürekli öğrenme süreçlerinin örgütlerde kültürlerarası farkındalığı, uyarlanabilirliği ve kolektif problem çözme kapasitesini güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Modelde yer alan sistem düşüncesi, kişisel ustalık, zihinsel modeller, takım halinde öğrenme ve paylaşılan vizyon gibi boyutlar, özellikle CQ'nun bilişsel ve metabilişsel bileşenlerinin gelişmesine doğrudan katkı

sağlamaktadır. Senge'nin yaklaşımı, örgütlerin kültürel çeşitlilikten yalnızca bir uyum meselesi olarak değil, aynı zamanda bir öğrenme ve yenilik kaynağı olarak yararlanabildiğini göstermektedir.

Dijital dönüşüm ise örgütsel CQ'nun gelişimini hızlandıran ikinci kritik faktör olarak öne çıkmaktadır. Bharadwaj ve diğerlerin (2013: 479) dijital dönüşüm üzerine yaptığı çalışma, dijitalleşmenin örgütlerde bilgi akışını hızlandırdığını, kültürel pratikleri yeniden şekillendirdiğini ve kültürlerarası iletişimde zaman-mekan sınırlarını ortadan kaldırdığını göstermektedir. Dijital çalışma ortamlarının eşzamanlı, çok kanallı ve kültürel olarak çeşitlenmiş yapısı, metabilişsel ve davranışsal CQ'nun gelişmesini kolaylaştırmakta; çalışanların sanal ve hibrit ortamlarda kültürel farklılıkları daha iyi yönetebilmesine zemin hazırlamaktadır. Böylece dijital dönüşüm, kültürel zekayı kurumsal kapasitenin doğal bir bileşeni haline getirmektedir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, kurumsal öğrenme ve dijital dönüşüm süreçlerinin kültürel zekayı örgütlerde çok boyutlu bir kapasiteye dönüştürdüğü söylenebilir. Günümüz örgütleri, CQ'yu yalnızca bireylerin kültürlerarası yetkinliklerini artıran bir unsur olarak değil, dijitalleşen iş yapma biçimlerinde rekabet avantajı yaratan stratejik bir altyapı olarak konumlandırmalıdır. Öğrenen örgütler, kültürel zekayı sürekli olarak yeniden üreten ve kurumsal süreçlerle bütünleştiren yapılarıyla küresel iş dinamiklerine daha hızlı uyum sağlamakta; böylece CQ, örgütlerin yenilikçilik, esneklik ve çeviklik performansını doğrudan etkileyen kritik bir kurumsal yetkinlik haline gelmektedir.

KÜLTÜREL ZEKANIN ÖRGÜTSEL PERFORMANSA VE REKABET AVANTAJINA ETKİSİ

1. Kültürel Zekanın Örgütsel Verimlilik ve Ekip Dinamiklerine Katkısı

CQ, örgütlerin çok kültürlü çalışma ortamlarında verimliliğini artıran, iletişim kalitesini güçlendiren ve ekip dinamiklerini olumlu yönde şekillendiren temel bir yetkinlik olarak değerlendirilmektedir. Özellikle küresel iş gücünün çeşitlendiği, ekiplerin sanal ve hibrit yapılarla çalıştığı günümüz iş ortamlarında CQ; çatışma yönetimi, karşılıklı anlayış ve etkili koordinasyon gibi kritik süreçlerin başarısında belirleyici rol oynamaktadır. Yüksek kültürel zekaya sahip örgütlerin, farklı kültürel perspektifleri stratejik bir kaynak olarak kullanabildiği ve bu sayede operasyonel verimlilikte önemli kazanımlar elde ettiği görülmektedir.

Livermore'un (2015) kültürel zeka ve performans ilişkisine yönelik çalışması, yüksek CQ düzeyine sahip ekiplerin daha iyi iletişim kurduğunu, karmaşık görevlerde daha etkili iş birliği sağladığını ve kültürel yanlış anlamalardan kaynaklanan performans kayıplarını önemli ölçüde azalttığını göstermektedir. CQ, özellikle ekip içi rol dağılımı, karar alma süreçleri ve karşılıklı güvenin oluşumu gibi dinamiklerde belirleyici bir faktördür. Bu bağlamda kültürel zeka, örgütlerin yalnızca kültürel farklılıkları yönetme kapasitesini değil, aynı zamanda bu farklılıklardan değer yaratma becerisini de geliştirmektedir.

Ang ve Van Dyne'ın (2008) çok kültürlü ekipler üzerine yürüttüğü deneysel model, kültürel zekanın özellikle ekip performansına ilişkin bilişsel koordinasyon ve davranışsal uyum süreçlerinde kritik rol oynadığını ortaya koymaktadır. Araştırma, yüksek CQ düzeyine sahip ekip üyelerinin bilgi paylaşımında daha açık olduğunu, kültürel farklılıklardan kaynaklanan gerilimleri daha hızlı çözdüğünü ve ekip hedeflerine daha güçlü bir bağlılık gösterdiğini göstermektedir. Bu bulgular, CQ'nun ekip dinamizmini güçlendiren yapısal bir unsur olduğunu doğrulamaktadır.

Topaloğlu ve Özyer (2023: 176-177) çok kültürlü ekiplerde performans üzerine yaptığı çalışma, kültürel zeka düzeyi yüksek çalışanların ekip içi uyumu artırdığını, iletişim hatalarını azalttığını ve özellikle hizmet sektöründe müşteri memnuniyetine doğrudan katkıda bulunduğunu göstermektedir. CQ'nun Türk işletmelerinde giderek daha fazla "örgütsel verimlilik" göstergesi olarak ele alındığını ve insan kaynakları uygulamalarının bu doğrultuda yeniden yapılandırıldığını vurgulamaktadır.

Bu çerçevede kültürel zeka, yalnızca bireylerin kültürlerarası uyum kapasitesini artıran bir psikolojik özellik değil; örgütlerin karmaşık, hızlı değişen ve çok kültürlü iş ortamlarında yüksek performans göstermesini sağlayan stratejik bir yapısal kaynak olarak görülmektedir. CQ'nun ekip dinamiklerinde sağladığı uyum, iletişim kalitesi ve çatışma azaltıcı etkilerinin örgütsel verimlilik üzerinde çarpan etkisi yaratmaktadır. Yüksek CQ, ekiplerin daha yaratıcı, daha çevik ve daha dirençli olmasını sağlayarak örgütlerin rekabet avantajını güçlendirmekte ve performans çıktılarının sürdürülebilir olmasına katkıda bulunmaktadır.

2. Yenilikçilik, Uyumlanabilirlik ve Problem Çözme Süreçlerinde CQ'nun Rolü

CQ, örgütlerin yenilik üretme kapasitesini, değişime uyum hızını ve karmaşık problem çözme süreçlerindeki etkinliğini artıran kritik bir bilişsel ve davranışsal altyapı olarak değerlendirilmektedir. Özellikle kültürel çeşitliliğin yüksek olduğu iş ortamlarında CQ, örgütün farklı perspektifleri bir araya getirme, bilgi paylaşımını hızlandırma ve belirsizlik altında etkili karar alma becerisini güçlendirmektedir. Bu nedenle CQ, yalnızca kültürlerarası uyumun değil; örgütsel yaratıcılık, çeviklik ve stratejik esnekliğin de temel belirleyicilerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Earley ve Ang'ın (2003) kültürel zeka modeline ilişkin çalışması, CQ'nun özellikle bilişsel ve metabilişsel bileşenlerinin örgütlerde yenilikçilik performansını artırdığını göstermektedir. Earley ve Ang, yüksek CQ düzeyine sahip bireylerin ve ekiplerin farklı kültürel bilgi kaynaklarını daha etkili analiz ettiğini, bu bilgileri yaratıcı çözüm üretme süreçlerine aktardığını ve karmaşık problemleri çok yönlü değerlendirme becerisine sahip olduğunu belirtir. Bu yönüyle CQ, yenilikçi düşünmenin hem girdisi hem de düzenleyici unsuru olarak işlev görmektedir.

Ng ve diğerlerinin (2012) çalışmasında, CQ düzeyi yüksek bireylerin çok kültürlü ortamlarda daha fazla yaratıcı fikir ürettiğini, kültürel sınırları aşan bilişsel esnekliğe sahip olduğunu ve belirsizlik karşısında daha dayanıklı problem çözme stratejileri geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Araştırma, özellikle motivasyonel CQ'nun yenilikçilik üzerinde çarpan etkisi yarattığını ve bireylerin kültürlerarası durumlardaki belirsizliği fırsata dönüştürme kapasitesini artırdığını vurgulamaktadır.
Ersoy (2014: 105-108) tarafından konaklama sektörü odağında gerçekleştirilen bu çalışma, CQ çok kültürlü ortamlarda liderlik etkinliğinin ve örgütsel başarının temel bir belirleyicisi olarak konumlandırmaktadır. Nitel bir yaklaşımla hazırlanan araştırma, yüksek CQ düzeyine sahip liderlerin farklı kültürel arka planlardan gelen çalışanlarla güvene dayalı ilişkiler kurma, çatışmaları yapıcı bir şekilde yönetme ve ekip içi sinerjiyi sağlama konusunda üstün bir performans sergilediğini ortaya koymaktadır. Ersoy, CQ'nun sadece bireysel bir adaptasyon yeteneği değil, aynı zamanda operasyonel verimliliği artıran, çalışan motivasyonunu yükselten ve işletmenin küresel standartlarda hizmet sunma kapasitesini güçlendiren uyumlanabilirlik ve problem çözme kapasitesini artıran stratejik bir liderlik yetkinliği olduğunu vurgulamaktadır.
Bu çerçevede kültürel zeka, yenilikçilik, uyumlanabilirlik ve problem çözme süreçlerinin merkezinde yer alan stratejik bir yetkinlik olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda; CQ, örgütlerin yalnızca mevcut sorunlara çözüm üretme kapasitesini artırmakla kalmaz; aynı zamanda örgütsel düşünme biçimini yeniden yapılandırarak belirsizlikten öğrenen, değişimi fırsata dönüştüren ve kültürel çeşitliliği sistematik bir değer yaratma mekanizmasına dönüştüren bir zihinsel model oluşturur. Bu nedenle CQ, modern örgütlerde rekabet avantajının temel belirleyicilerinden biri haline gelmiştir.

3. Rekabet Avantajının Kültürel Zeka Tabanlı Stratejik Mekanizmaları

CQ, günümüz küresel rekabet ortamında örgütlerin sadece kültürel uyum kapasitesini değil, aynı zamanda sürdürülebilir rekabet avantajı yaratma becerisini belirleyen stratejik bir yetkinlik olarak görülmektedir. İşletmeler farklı kültürel pazarlarla etkileşime girdikçe, CQ; müşteri ihtiyaçlarını doğru analiz etme, pazarlama stratejilerini kültürel bağlama uyarlama, tedarikçi ve

ortaklarla daha etkili ilişkiler kurma ve uluslararasılaşma süreçlerinde belirsizliği azaltma gibi kritik fonksiyonlar üstlenmektedir. Bu nedenle CQ, rekabet avantajının hem içsel (örgütsel öğrenme, inovasyon, çeviklik) hem de dışsal (pazar uyumu, marka yönetimi, müşteri ilişkileri) mekanizmalarını besleyen çok boyutlu bir stratejik kaynaktır.
Thomas ve Inkson'ın (2017) çalışmasında, yüksek CQ düzeyine sahip örgütlerin farklı kültürel bağlamlarda müzakere süreçlerini daha etkili yürüttüğünü, müşteri ilişkilerini daha hızlı güçlendirdiğini ve pazar çeşitlenmesi stratejilerinde daha başarılı olduğunu göstermektedir. Thomas ve Inkson'a göre (2017: 162-164); CQ'nun özellikle uluslararası pazarlara giriş stratejilerinde risk azaltıcı bir mekanizma olarak işlediğini ve işletmelere kültürel duyarlılık temelli bir rekabet esnekliği kazandırdığını vurgulamaktadır.

Earley ve Peterson'ın kültürel zekanın stratejik yönetim boyutuna ilişkin değerlendirmesi (2004,), CQ'nun çevresel belirsizliği analiz etme, stratejik uyumlanma ve örgütsel esnekliği artırma süreçlerinde doğrudan rol oynadığını ortaya koymaktadır. Buna göre yüksek CQ'ya sahip yöneticiler, kültürel farklılıkların pazarlama, ürün geliştirme ve müşteri yönetimi üzerindeki etkilerini daha doğru okur; stratejik kararları kültürel fırsat ve tehditlere göre uyarlayarak örgütün rekabet gücünü artırırlar. Böylece CQ, hem stratejik öngörü hem de stratejik çeviklik açısından işletmelere önemli bir avantaj sağlar.
Bu değerlendirmeler doğrultusunda kültürel zeka, örgütlerin rekabet avantajını üç temel stratejik mekanizma üzerinden üretmektedir:
(a) kültürel duyarlılık temelli pazar uyumu,
(b) kültürlerarası etkileşimlerde belirsizliği azaltan stratejik esneklik ve
(c) kültürel çeşitlilikten yenilikçi değer yaratma kapasitesi.
CQ, örgütlerin yalnızca kısa vadeli rekabet avantajı elde etmesini değil, aynı zamanda bu avantajı uzun vadede korunabilir ve yeniden üretilebilir bir yapıya dönüştürmesini sağlayan kritik bir kurumsal kapasite olarak değerlendirilebilir. Yüksek kültürel zekaya sahip örgütler, kültürel çeşitliliği yönetilmesi gereken bir risk unsuru olarak değil, stratejik bir değer üretim alanı olarak ele almakta; bu sayede hızla değişen küresel çevre koşullarına daha çevik biçimde uyum sağlayabilmektedir. Kültürel farklılıklardan beslenen bu çeviklik, örgütlerin yalnızca yenilik kapasitesini artırmakla kalmamakta, aynı zamanda farklı pazarlarda kendilerine özgü, taklit edilmesi güç konumlar geliştirmelerine de olanak tanımaktadır. Bu yönüyle CQ, örgütsel esneklik, öğrenme ve sürdürülebilir rekabet avantajı arasında bağ kuran bütüncül bir yetkinlik alanı olarak öne çıkmaktadır.

SONUÇ

Kültürel zeka, 21. yüzyılın hiper-bağlantılı iş dünyasında liderler için "olursa iyi olur" denilebilecek tali bir yetkinlik değil, sürdürülebilir başarının "olmazsa olmaz" ön koşuludur. Kültürel zekanın kavramsal evrimi, onun sadece bir uyum sağlama yeteneği olmadığını, aynı zamanda karmaşık, belirsiz ve değişken küresel pazarlarda stratejik karar alma mekanizmalarını doğrudan etkileyen bilişsel ve davranışsal bir sistem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kültürel zeka (CQ), genel zeka (IQ) ve duygusal zekadan (EQ) ayrı ve ötesinde, özellikle sınır ötesi liderlik etkinliğini yordayan kritik bir yetkinlik olarak tanımlanmıştır (Rockstuhl vd., 2011: 825).

Küresel Liderlik Yetkinlikleri Modeli çerçevesinde yapılan değerlendirmeler, teknik uzmanlığın ve genel zekanın (IQ), kültürlerarası bağlamlarda liderlik etkinliğini garanti etmediğini kanıtlamaktadır. Liderin sahip olduğu vizyonun, farklı kültürel kodlara sahip takipçiler tarafından anlaşılması, benimsenmesi ve eyleme dökülmesi, liderin CQ seviyesi ile doğru orantılıdır. Mendenhall ve diğerleri (2018: 22), küresel liderlerin yerel liderlerden farklı olarak "sınırların ötesinde etkileşim kurma" zorunluluğu taşıdığını ve yüksek CQ'nun, bu liderlerin önyargı tuzaklarına düşmeden, bağlamsal zekayı kullanarak güven inşa etmelerini sağlayan temel kaldıraç olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda CQ, küresel liderin diğer tüm yetkinliklerini (stratejik düşünme, ekip yönetimi, müzakere) etkinleştiren bir işletim sistemi işlevi görmektedir.

Örgütsel düzeyde ise gerçekleştirilen teorik değerlendirme, kültürel zekanın kurumsal bir sermaye türü olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bireysel liderlerin CQ kapasitelerinin toplamı, örgütün "Kültürel IQ"sunu oluşturur ve bu kapasite, firmanın yeni pazarlara giriş hızını, birleşme ve satın alma süreçlerindeki entegrasyon başarısını ve inovasyon potansiyelini belirler. Livermore (2015: 17-18), kültürel çeşitliliğin kendiliğinden inovasyon yaratmadığını, ancak kültürel zeka ile yönetilen çeşitliliğin, farklı bakış açılarının sentezlenmesini sağlayarak rakiplerin göremediği pazar fırsatlarını ve çözüm yollarını ortaya çıkardığını belirtir. Dolayısıyla, rekabet avantajı artık sadece üründe veya fiyatta değil, kültürel karmaşıklığı yönetme becerisinde yatmaktadır.

Bu teorik ve analitik çerçevenin ışığında, küresel pazarlarda faaliyet gösteren veya kültürel çeşitliliğe sahip iş gücünü yöneten yöneticiler için aşağıdaki stratejik çıkarımlar hayati önem taşımaktadır:

1.İşe Alım ve Terfi Süreçlerinde CQ Odaklı Dönüşüm: Yöneticiler, yetenek yönetimi stratejilerini yeniden kurgulamalıdır. Teknik yetkinlikler öğretilebilir, ancak kültürel esneklik ve açık fikirlilik daha derin kişilik özellikleri ve motivasyonlarla ilişkilidir. Ang ve diğerleri (2007: 371), personel seçiminde sadece mevcut teknik performansa değil, adayın "kültürel uyum potansiyeline" odaklanılması gerektiğini savunur. CQ ölçümleri, bir çalışanın yurt dışı görevlendirmelerinde göstereceği

performansın en güçlü yordayıcısıdır. Bu nedenle, özellikle küresel rotasyon planlanan roller için yapılan mülakatlarda, adayların belirsizlikle başa çıkma kapasiteleri ve kültürel öğrenme istekleri sorgulanmalıdır. Bu bağlamda, Abdul Malek ve Budhwar (2013: 222) tarafından yapılan bir çalışma, kültürel zekanın gurbetçi (expatriate) çalışanların hem genel hem de iş uyumunu anlamlı ölçüde yordadığını ve bu uyumun, görev performansını pozitif yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

2.Deneyimsel Öğrenme ve "Bilinçli" Farkındalık: Kültürel zeka, sınıfta dinleyerek değil, sahada deneyimleyerek gelişen bir kastır. Ancak her deneyim öğrenmeye dönüşmez. Yöneticiler, çalışanlarını sadece yurt dışına göndermekle kalmamalı, bu süreçleri yapılandırılmış bir öğrenme döngüsüne dönüştürmelidir. Thomas ve Inkson (2017: 43-45), kültürel zekanın gelişimi için "mindfulness" (bilinçli farkındalık) kavramının kritik olduğunu belirtir. Liderler, kültürlerarası etkileşimler sırasında otomatik pilotta hareket etmek yerine, kendi varsayımlarını ve karşı tarafın tepkilerini anlık olarak analiz etme disiplini kazanmalıdır. Kurumsal eğitim programları, bu tür bir üstbilişsel farkındalığı artırmaya yönelik simülasyonlar ve vaka analizleri içermelidir.

3."Güvenli Alan" ve Kapsayıcı Kültür İnşası: Yüksek CQ'lu bir organizasyon yaratmak için yöneticilerin, kültürel hataların bir öğrenme fırsatı olarak görüldüğü psikolojik güven ortamını tesis etmeleri gerekir. Farklı kültürlerden gelen çalışanların, kendi özgün fikirlerini beyan ederken "yanlış anlaşılma" korkusu yaşamamaları, inovasyonun önünü açar. Earley ve Ang (2003: 159), motivasyonel CQ'nun (kültürel etkileşime girme isteği) sürdürülebilmesi için, bireyin başarısızlık korkusunu yenmesi ve organizasyonun desteğini hissetmesi gerektiğini vurgular. Yöneticiler, kültürel gafları cezalandırmak yerine, "bundan ne öğrendik?" sorusunu soran bir kültür yerleştirmelidir. Ayrıca, Groves, Feyerherm ve Gu (2015: 209), kültürel zekanın, uluslararası müzakerelerde performansın güçlü bir yordayıcısı olduğunu ve CQ'nun, müzakerecilerin kültürel farklılıkların gerektirdiği davranışsal adaptasyonu sergileme yeteneğini kolaylaştırdığını ampirik olarak kanıtlamıştır.

Sonuç olarak, dijitalleşmenin sınırları kaldırdığı ve iş dünyasının her geçen gün daha kozmopolit bir yapıya büründüğü günümüzde, kültürel zeka, işletmelerin yumuşak karnı değil, en sert rekabet gücüdür. Bu bölümde sunulan teorik inceleme ve stratejik yol haritası, yöneticilere sadece farklı kültürlerle "idare etmeyi" değil, bu farklılıkları stratejik bir kaldıraç olarak kullanarak küresel arenada "liderlik etmeyi" önermektedir. Geleceğin başarılı işletmeleri, teknolojiyi en iyi kullananlar kadar, insan faktörünün kültürel derinliğini en iyi yönetenler arasından çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Abdul Malek, M., & Budhwar, P. (2013). Cultural intelligence as a predictor of expatriate adjustment and performance in Malaysia. *Journal of World Business, 48*(2), 222–231.

Arman, A., Sohaib, O., Begum, V., & Alkharman, A. A. (2024). Impact of cultural diversity on employee performance: A study of expatriates. International Journal of Service Science, Management, Engineering, and Technology, 15(1), 1-14.

Ang, S., & Van Dyne, L. (2008). *Handbook of cultural intelligence: Theory, measurement, and applications*. Routledge.

Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C., Ng, K. Y., Templer, K. J., Tay, C., & Chandrasekar, N. A. (2007). Cultural intelligence: Its measurement and effects on cultural judgment and decision making, cultural adaptation and task performance. *Management and Organization Review, 3*(3), 335–371.

Aycan, Z., Kanungo, R. N., & Mendonça, M. (2018). *Kültürler Arası Bağlamda Örgütler ve Yönetim.* Koç Üniversitesi Yayınları.

Bharadwaj, A., El Sawy, O., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly, 37*(2), 471-482.

Caligiuri, P. (2012). *Cultural agility: Building a pipeline of successful global professionals*. John Wiley & Sons.

Davidaviciene V., & Majzoub, K. A. (2022). The Effect of Cultural Intelligence, Conflict, and Transformational Leadership on Decision-Making Processes in Virtual Teams. *Social Sciences*, 11(2), 1-16.

Earley, P. C., & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*. Stanford University Press.

Earley, P. C., & Mosakowski, E. (2004). Cultural intelligence. *Harvard Business Review, 82*(10), 139–146.

Earley, P. C., & Peterson, R. S. (2004). The Elusive Cultural Chameleon: Cultural Intelligence as a New Approach to Intercultural Training for the Global Manager. Academy of Management Learning & Education, 3, 100-115.

Ersoy, A. (2014). The Role of Cultural Intelligence in Cross-Cultural Leadership Effectiveness: A Qualitative Study in the Hospitality Industry. Journal of Yaşar University, 9(35), 6099-6260.

Groves, K. S., & Feyerherm, A. (2011). Leader cultural intelligence in context. *Group & Organization Management, 36*(5), 535-566.

Groves, K. S., Feyerherm, A., & Gu, M. (2015). Examining cultural intelligence and cross-cultural negotiation effectiveness. *Journal of Management Education, 39*(2), 209–243.

Hoch J. E., & Kozlowski, S. W. J. (2014). Leading virtual teams: Hierarchical leadership, structural supports, and shared team leadership. *Journal of Applied Psychology,* 99(3), 390–403.

Jokinen, T. (2005). Global leadership competencies: A review and discussion. *Journal of European Industrial Training, 29*(3), 199–216.

Li, M., Mobley, W. H., & Kelly, A. (2013). When do global leaders learn best to develop cultural intelligence? An investigation of the moderating role of experiential learning style. Academy of Management Learning & Education, 12(1), 32–50.

Lisak, A., & Erez, M. (2015). Leadership emergence in multicultural teams. *Journal of World Business, 50*(1), 3-14.
Livermore, D. A. (2011). *The cultural intelligence difference: Master the one skill you can't do without in today's global economy*. American Management Association.
Livermore, D. (2015). *Leading with cultural intelligence: The real secret to success*. AMACOM.
Livermore, D., Van Dyne, L., & Ang, S. (2022). Organizational CQ: Cultural intelligence for 21st-century organizations. *Business Horizons, 65*(5), 671–680.
Mendenhall, M. E., Osland, J., Bird, A., Oddou, G. R., Stevens, M. J., Maznevski, M., & Stahl, G. K. (2018). *Global leadership: Research, practice, and development* (3rd ed.). Routledge.
Moon, T. (2013). The effects of cultural intelligence on performance in multicultural teams. *Journal of Applied Social Psychology, 43*(12), 2414–2425.
Moran, R. T., Abramson, N. R., & Moran, S. V. (2014). *Managing cultural differences*. Routledge.
Ng, K. Y., Van Dyne, L., & Ang, S. (2009). From experience to experiential learning: Cultural intelligence as a learning capability for global leader development. *Academy of Management Learning & Education, 8*(4), 511–526.
Ng, K.Y., Van Dyne, L., & Ang, S., (2012). Cultural Intelligence: A Review, Reflections, and Recommendations for Future Research. In A.M. Ryan, F.T.L. Leong, & F.L. Oswald (Eds*.), Conducting Multinational Research: Applying Organizational Psychology in the Workplace* (pp. 29-58). Washington, DC, American Psychological Association.
Purvanova, R. K. (2014). Face-to-face versus virtual teams: What have we really learned? *The Psychologist-Manager Journal,* 17(1), 2–29.
Rockstuhl, T., Seiler, S., Ang, S., Van Dyne, L., & Annen, H. (2011). Beyond general intelligence (IQ) and emotional intelligence (EQ): The role of cultural intelligence (CQ) on cross-border leadership effectiveness in a globalized world. *Journal of Social Issues, 67*(4), 825–840.
Senge, P. M. (2006). *The fifth discipline: The art and practice of the learning organization*. Doubleday.
Thomas, D. C., & Inkson, K. (2004). *Cultural intelligence: People skills for global business*. Berrett-Koehler.
Thomas, D. C., & Inkson, K. (2017). *Cultural intelligence: Surviving and thriving in the global village* (3rd ed.). Berrett-Koehler Publishers.
Topaloğlu, M., Özyer, K. (2023). Çok kültürlü iş ortamında kültürel zekanın rolü. Örgütsel Davranış Çalışmaları Dergisi, 3(2), 155-81.

Yeşil Ekonomi Kapsamında Yeşil Vergi Uygulamaları: Seçilmiş Ülke Örnekleri

Timuçin KARADAĞ[1]
Özlem SÖKMEN GÜRÇAM[2]

[1]Bağımsız Araştırmacı, Iğdır İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, timucin-karadag@hotmail.com, ORCID ID: 0009-0001-3285-7004
[2] Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisat Bölümü, ozlem.gurcam@igdir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2372-7355 (Sorumlu Yazar)

ÖZET

Çevresel bozulmanın hız kazanması, iklim değişikliğinin etkilerinin küresel ölçekte belirginleşmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilirliğine ilişkin kaygıların artması, ülkeleri ekonomik ve mali politikalarını yeniden şekillendirmeye yöneltmiştir. Bu süreçte yeşil ekonomi yaklaşımı, çevresel sürdürülebilirlik ile ekonomik büyüme hedeflerini birlikte ele alan bir paradigma olarak öne çıkmaktadır. Yeşil ekonominin temel amacı, ekonomik faaliyetlerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini sınırlandırırken toplumsal refahı artırabilecek politika ve uygulamaların geliştirilmesidir.

Yeşil vergiler, bu dönüşüm sürecinde devletlerin başvurduğu önemli politika araçlarından biri olup, çevreye zarar veren üretim ve tüketim faaliyetlerinin maliyetlendirilmesini, çevre dostu davranışların teşvik edilmesini ve çevresel politikaların finansmanını amaçlamaktadır. "Kirleten öder" ilkesine dayanan bu vergiler, çevresel dışsallıkların ekonomik sisteme dâhil edilmesini sağlayarak çevreyle uyumlu kalkınmayı desteklemektedir. Doğrudan etkileriyle kirliliğin azaltılmasını teşvik eden yeşil vergiler, dolaylı olarak da üretim ve tüketim kalıplarının dönüşmesine katkı sunmaktadır.

Çeşitli ülkelerde uygulanan yeşil vergi politikaları, ekonomik yapı, enerji bağımlılığı ve çevre politikalarının öncelikleri gibi unsurlara bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bu nedenle ülkeler arası karşılaştırmalı analizler, söz konusu politikaların etkinliğinin değerlendirilmesi ve yeni politika önerilerinin geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu çalışma, yeşil ekonomi çerçevesinde farklı ülkelerde ve Türkiye'de uygulanan yeşil vergi politikalarını ele alarak, çevresel kalite, istihdam ve sosyal refah üzerindeki etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulgular, yeşil vergilerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmada önemli bir mali araç olduğunu ve özellikle uzun vadede çevresel iyileşme ile ekonomik dönüşümü birlikte destekleyebileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Ekonomi, Yeşil Vergiler, Çevre Politikaları, Sürdürülebilir Kalkınma, Karbon Vergisi.

GİRİŞ

Son yıllarda çevresel bozulmanın hızlanması, iklim değişikliğinin küresel ölçekte etkilerini daha görünür hâle getirmesi ve doğal kaynakların sürdürülebilirliğine yönelik kaygıların artması, ülkeleri ekonomik yapılarını yeniden düşünmeye zorlamıştır. Bu bağlamda yeşil ekonomi, çevresel sürdürülebilirliği ekonomik büyüme süreçleriyle uyumlaştırmayı hedefleyen bir paradigma olarak öne çıkmaktadır. Yeşil ekonominin temel amacı, ekonomik faaliyetlerin neden olduğu çevresel zararları azaltırken, aynı zamanda toplumun refah düzeyini artırabilecek yeni uygulamalar geliştirmektir.

Bu dönüşüm sürecinde devletlerin kullandığı en önemli politika araçlarından biri yeşil vergilerdir. Yeşil vergiler, çevreye zarar veren üretim ve tüketim faaliyetlerini maliyetlendirmeyi, çevreci davranışları teşvik etmeyi ve çevresel politikaların finansmanını desteklemeyi amaçlayan mali enstrümanlardır. Bu vergiler, kirleten öder ilkesine dayanarak çevresel dışsallıkların ekonomik sistem içine dâhil edilmesini sağlar ve böylece çevreye duyarlı kalkınmaya katkıda bulunur.

Dünya genelinde birçok ülke, çevresel sorunlarla mücadelede yeşil vergileri politika setlerinin bir parçası hâline getirmiştir. Ancak bu uygulamalar, ülkelerin ekonomik yapıları, enerji bağımlılıkları, çevre politikalarının öncelikleri ve toplumsal beklentileri doğrultusunda farklılık göstermektedir. Bu nedenle seçilmiş ülke örneklerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, yeşil vergi uygulamalarının etkinliğinin anlaşılması ve bu alanda geliştirilebilecek politika önerilerinin ortaya konması açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, yeşil ekonomi yaklaşımı çerçevesinde farklı ülkelerde ve Türkiye'de uygulanan yeşil vergi politikalarını değerlendirmektir.

Çevresel bozulmanın artması ve reform süreçlerinin genişlemesi, çevrecilerin politika üretimi ve karar alma mekanizmalarına yönelik kaygılarını artırmıştır. Bu durum, son yıllarda çevre politikaları ve programlarında kademeli bir dönüşüme yol açmıştır. Ekonomi ile çevre arasındaki karşılıklı etkileşim günümüzde kaçınılmazdır. Ekonomik yapıdaki değişimler, çevre politikalarını doğrudan etkilemektedir. Bununla birlikte, bu politikalar sosyal refah üzerinde baskı oluşturabilmektedir. Bu etki, özellikle kamu harcamalarının içsel olduğu durumlarda daha belirgindir. Her ne kadar istihdam artışıyla ilişkilendirilse de, özel sektör gelirlerindeki azalma bu durumu güçlendirmektedir (Dursu ve Tutcu, 2024).

Bu alanda geliştirilen düzenlemeler, yeşil ekonomiye geçiş için önemli bir zemin oluşturmaktadır. Yeşil yatırımların ve sürdürülebilir yönetim anlayışının desteklenmesi bu sürecin temel unsurlarıdır. Aynı zamanda, ulusal ve uluslararası teknik standartları karşılamayan ürün ve üretim süreçlerine vergi uygulanması da bu çerçevede yer almaktadır. Üretim ve tüketime dayalı yeşil vergiler, çevresel korumaya yönelik etkili araçlardan biridir. Düzenlemeler yerine yeşil vergilerle uygulanan katı çevre politikaları, firmaları maliyetlerini azaltmaya yönlendirmektedir. Bu durum, örgütsel ve teknolojik yenilikleri teşvik ederek verimliliği artırabilmektedir (Tutar, 2024).

Yeşil vergilendirme, toplumsal refahın en üst düzeye çıkarılması için önemli bir araçtır. Elde edilen gelirler, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlar. Aynı zamanda, sosyal adaletin güçlendirilmesinde de belirleyici bir rol üstlenmektedir. Bu koşullarda, hem çevresel kalitenin hem de istihdamın artması anlamında meydana gelebilmektedir. Çevresel etki, hükümet ve firmalar arasındaki vergi ve

sübvansiyon etkileşimlerinin başlıca nedenlerinden biridir. Hükümet, yukarı akış etkisinin vergisini belirler ve firmaların yeşil çabasını teşvik etmek için sübvansiyon eşik değerini tasarlamaktadır. Yeşil vergiler iki sonuçla uygulanır. Doğrudan bir bakış açısıyla, artan kirlilik maliyetleriyle birlikte, kirliliğin önlenmesi üreticiler için bir öncelik haline gelir ve maliyet açısından etkili olmaktadır. Dolaylı bir bakış açısıyla, yeşil vergiler üreticilerin ve tüketicilerin üretim ve tüketim modellerini değiştirmelerini sağlar. Bu tür vergide, kirlilik üzerinden vergi almak yerine, bunları kullanarak çevreye zarar veren üretim girdilerine veya tüketim mallarına vergi uygulamaktadırlar (Dursun ve Tutcu, 2024).

Fosil yakıtlar, kimyasal gübreler, çevreye zarar veren deterjanlar ve tek kullanımlık plastik ürünler, dolaylı yeşil vergi uygulamalarına örnek olarak gösterilebilir. Bu vergiler çevresel yarar sağlamanın yanında ekonomik etkiler de üretmektedir. Fiyat artışları, özellikle düşük gelir grupları arasında gelirin yeniden dağıtılmasına zemin hazırlayabilir. Uzun vadede ise kamu gelirlerini ve ekonomik büyümeyi destekleyebilmektedir.Optimum düzeyde uygulanan karbon vergisi, kısa ve orta vadede fosil yakıt kullanımından kaynaklanan emisyonları azaltmaktadır. Aynı zamanda, yenilenebilir enerji kaynaklarının fosil yakıtların yerini alacağı süreci hızlandırmaktadır. Bu durum, piyasanın fosil yakıtlara bağımlı kalmasını sınırlamaktadır. Yeşil vergi politikaları sanayileşmiş ülkelerde yaygın bir araçtır. Buna karşılık, geçiş sürecindeki ve gelişmekte olan ülkelerde kullanım düzeyi daha düşüktür(Azazi ve Uzma, 2022).

YEŞİL EKONOMİ

Yeşil finansın güçlenmesi ve Covid-19 sonrası dönemde gündeme gelen Yeşil Yeni Anlaşmalar, yeşil taksonomilerin ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Bu alandaki sınıflandırmalar, başta Avrupa Birliği olmak üzere Çin, Güney Kore ve yirmiden fazla ülkede geliştirilmektedir. Ancak mevcut taksonomilerin büyük bölümü, ağırlıklı olarak finansal uyum perspektifiyle oluşturulmuştur. Bu yaklaşım, önemli bir potansiyelin göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Oysa yeşil sınıflandırmalar, hükümetlerin yeşil büyümeyi ve istihdamı destekleyecek stratejik sektörleri belirlemesine yardımcı olabilecek bir araç niteliği taşımaktadır (Azazi ve Uzma, 2022).

Bu nedenle, yalnızca finansal ölçütlere odaklanan değil, stratejik ekonomik politikaları yönlendiren bir yeşil ekonomi tanımına ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaca yanıt olarak, çevresel, ekonomik ve sosyal etkileri birlikte ele alan kapsamlı

bir çerçeve geliştirilmiştir. Bu çerçeve kapsamında, belirlenen kriterleri karşılayan 500'den fazla yeşil faaliyet sınıflandırılmıştır. Mevcut sınıflandırmaların sunduğu ayrıntı düzeyi genişletilerek, yeşil ekonominin yapısı ve gelişimini şekillendiren faaliyetler hakkında bütüncül bir bakış açısı oluşturulmuştur (Tutar, 2024).

Yeşil ekonomi, yalnızca üretim ve tüketimin çevre üzerindeki etkisini azaltmakla kalmayıp, ekonomik büyüme ve çevresel refah arasında erdemli bir ilişki yaratan bir ekonomik modeldir. Uzun zamandır beklenen, belirli çevresel hedefleri (birincil hedef) karşılayan ve bu süreçte ek refah ve sosyal faydalar (ikincil hedef) oluşturan bir ekonomidir.

Yeşil ekonomi yalnızca emisyonların azaltılmasını hedeflemez. Aynı zamanda iklim değişikliğine uyum kapasitesini güçlendirir. Dairesel üretim ve tüketim sistemlerinin gelişimini destekler. Atık miktarını ve hammadde kullanımını azaltmayı amaçlar. Bu yaklaşım, malzemelerin yeniden kullanımını artırır. Sadece korumayı değil, biyolojik çeşitliliğin güçlenmesini de teşvik eder. Bununla birlikte, yeşil ekonomi ekonomik ve sosyal kazanımlar da üretmelidir. Yukarıdaki grafikte gösterildiği gibi, yeşil ekonomi aynı zamanda daha fazla refahı teşvik etmek, yerel büyümeyi ve inovasyonu artırmak ve rekabeti desteklemek ve daha adil ve kapsayıcı bir toplum sağlamak için tasarlanmıştır (Tutar, 2024).

Hem Avrupa Birliği hem de Amerika Birleşik Devletleri, 1990'ların başlarında geniş tabanlı enerji vergileri teklif ettiklerinde yeşil vergi fikrini öne sürmüşlerdir. Yeşil vergi konusunda destek görmemelerine rağmen, önerileri, iklim değişikliğini ele almak için yeşil vergilerin kullanılmasıyla ilgili önemli politik konularda desteklenmişlerdir. Çevresel açıdan değerlendirildiğinde, iklim değişikliğiyle mücadelede en uygun yeşil vergi türü, fosil yakıtların karbon içeriğine dayalı vergilerdir. Fosil yakıtların yakılması, atmosferdeki sera gazı yoğunluğunu artıran karbondioksit salımına yol açar. Karbonun vergilendirilmesi, çevresel dışsallıkların fiyatlara yansıtılmasını sağlar. Bu yaklaşım, kirletenin maliyeti üstlenmesini hedefler. Ancak uygulamada önerilen vergiler, tam anlamıyla saf bir karbon vergisi modeline dayanmamaktadır(Fındık, 2007).

1992'de Avrupa Komisyonu, yarısı karbon içeriğine, yarısı da enerji değerine dayalı, gelirden bağımsız bir vergi önerdi. Böylece, karbon vergisinin tek başına farklı üye devletlerin rekabetçi konumu üzerinde farklı etkilere sahip olacağı gerçeğini kısmen kabul ederek, vergiyi nükleer enerji ve hidroelektrik gibi karbon dışı yakıt kaynaklarını da içerecek şekilde genişletti.

Aynı zamanda, enerji yoğun endüstriler için bir miktar vergi indirimi sağlamış ve rekabet edebilirlik endişelerinin çevresel hedefi bir şekilde yumuşatması gerekmiştir. Buna rağmen, endüstriler vergi sistemini kabul etmekte tereddüt eden bazı üye devletler gibi, vergiye direnmiştir. 1993'teki bütçe açığı azaltma paketinin bir parçası olarak, Clinton Yönetimi, kömüre bir karbon vergisi

uygulamanın bölgesel ve ekonomik zorluklarını fark ederek, yalnızca enerji içeriğine dayalı bir federal vergi önermiştir. Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere yeşil vergilerin altında yatan çevresel ilke, ekonomik etkilere odaklanan politikaları otomatik olarak ikinci plana itmez; üstelik, vergilerin çok azı siyasi mülahazalardan tamamen muaftır. Bununla birlikte, söz konusu vergilerin yasalaşması durumunda, yalnızca ulaştırma yakıtlarına yönelik mevcut vergi uygulamalarını aşmakla kalmayıp, aynı zamanda çeşitli fosil yakıtların maliyetini artırmak amacıyla maliye politikalarının küresel ölçekte kullanılmasına yönelik uluslararası düzeydeki ilk kayda değer adımları oluşturacaktı (Uyduranoğlu, 2005).

Geniş tabanlı enerji veya karbon vergilerinin yalnızca en yüksek seviyelerde olması gerekmemiştir. 1990'ların başında Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İsveç karbon vergilerini uygulamaya koymuşlar ve karbon-enerji vergilerinin sanayi sektörü üzerindeki etkisine ilişkin son araştırmalar, vergilerin karbondioksit emisyonlarını azalttığını bulmuştur. Diğer ülkeler de harekete geçerek Almanya 1999'da enerji ürünleri ve elektriğe vergi koymaya başlamış ve iki yıl sonra Birleşik Krallık, daha geniş bir programın parçası olarak ev sektörü dışında kullanılan elektrik ve fosil yakıtlara iklim değişikliği vergisi koymuştur (Azazi ve Uzma, 2022).

2006 yılının sonlarında yayımlanan Stern Raporunda ister vergi ister ticaret rejimi ya da düzenleme yoluyla olsun, karbon emisyonlarına bir bedel belirlemenin önemi vurgulanmış ve bu doğrultuda, Avrupa Komisyonu Mart 2007'de bir "Yeşil Kitap" yayımlamıştır. Avrupa Komisyonu, 1992'de yeşil ekonomi bağlamında önermiş olduğu yaklaşım doğrultusunda, yakıtların hem enerji içeriklerine hem de sera gazı emisyonlarına göre vergilendirilmesi konusunu tekrar gündeme getirmiştir. Amerika Birleşik Devletleri 1993'ten beri geniş tabanlı enerji vergilendirmesine yönelik önemli bir adım atmasa da karbon vergileri öneren bir yasa çıkarmıştır (Günaydın, 2014).

Tarihin bu küçük resmi taslağı, ayrıntıların hakkını veremez. Bununla birlikte, yeşil vergi artışlarının sera gazı emisyonlarını nasıl azaltabileceğini düşünürken sadece enerjiye dayalı vergileri düşünmek yanlış olur. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde benzin tüketen arabalara uygulanan bir vergi, yakıt ekonomisi galon başına 12,5 milden daha az olan araçlar için 7.700 ABD dolarına kadar yükseliyor, ancak etkinliği spor arazi araçlarına yönelik bir yasal boşluk tarafından kısıtlanmaktadır. Norveç, perflorokarbonlar (PFC'ler) ve hidroflorokarbonlar (HFC'ler) için sera etkisine katkılarına göre bir vergi uygulamaktadır (Fındık, 2007).

Yeşil vergiler; enerji, ulaşım, kirlilik ve doğal kaynaklar üzerindeki vergileri kapsamaktadır. Enerji vergileri, petrol ve motorin gibi ulaşımda kullanılan yakıtları içermektedir. Ayrıca elektrik, fuel oil, doğal gaz ve kömür gibi ısınma ve diğer amaçlarla kullanılan enerji türlerini de kapsamına alır. AB düzeyinde ve üye ülkelerde uygulanan yeşil vergilendirme politikaları, daha

geniş bir politika setinin parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu uygulamalar, temiz enerji kullanımını artırmayı hedefler. Aynı zamanda sürdürülebilir üretim yapılarının gelişimini destekler. Toplumda daha çevre dostu tüketim alışkanlıklarının yerleşmesine katkı sağlar. Yeşil vergiler, sosyal maliyetlere bir fiyat yükleyerek karar alma süreçlerini etkilemektedir. Bu sayede firmaların ve bireylerin davranışlarını değiştirmeye teşvik eder. Sonuç olarak kaynak israfının ve çevresel zararların azaltılmasına katkıda bulunur(Azazi ve Uzma, 2022).

Yeşil vergilendirme, sürdürülebilir büyümeyi destekleyen bir araçtır. Aynı zamanda nesiller arası adaletin güçlenmesine katkı sağlar. AB Üye Devletleri açısından vergi gelirlerinin korunmasına yardımcı olur. Bu sayede, emek üzerindeki vergiler gibi daha bozucu vergi türlerinin azaltılmasına imkân tanır. Bu çerçevede, AB Yeşil Anlaşması yalnızca bir çevre politikası değildir. Aynı zamanda Birliğin büyüme stratejisini de temsil etmektedir. Bu nedenle, yeşil vergilendirme uygulamaları AB ekonomisinin yeniden canlandırılmasında önemli bir rol oynayabilir(Şentürk, 2014).

Bununla birlikte, sosyal adaleti sağlamada yeşil vergilendirmenin etkisi sosyal aktörler tarafından hissedilmelidir. Ayrıca, toplu taşıma gibi en savunmasız ve altyapı yatırımlarına yönelik destekle eşleştirilmelidir.

YEŞİL VEGİLER

1.Yeşil Vergi Kavramı

Yeşil vergiler, çevre vergileri olarak da adlandırılmaktadır. Bu vergiler, çevreyi kirleten veya ekosisteme zarar veren faaliyetlere uygulanır. Temelinde "Kirleten Öder" ilkesi yer almaktadır. Bu ilke, kirlilikten doğan maliyetlerin kirletici tarafından karşılanmasını öngörür. Aynı zamanda bu maliyetlerin mal ve hizmet fiyatlarına yansıtılmasını amaçlar.Karbon vergisi, yeşil vergilere örnek teşkil etmektedir. Bu vergi, atmosfere karbondioksit salımı yapan sektörleri ve kuruluşları hedef almaktadır. Böylece çevreye verilen zararın ekonomik bir karşılığı oluşturulmaktadır.

Yeşil vergilerin diğer örnekleri, Amerika Birleşik Devletleri'nde hükümetin öngördüğü yakıt verimliliği standartlarını karşılamayan yeni arabalara uygulanan gaz tüketen vergisi ve ses sınırlarını aşan kurumlara uygulanan gürültü vergileridir (Şentürk, 2014).

Yeşil vergilerin savunucuları, bu verginin kirlilik seviyelerini azaltma, hükümet gelirlerini artırma ve yeni yeşil teknolojilerin geliştirilmesindeki etkinliklerini faydaları olarak görmektedirler. Bu açıdan yeşil vergi kavramının iki yönü vardır. Çevreye zarar veren faaliyetler ve ürünler, vergi artışlarıyla caydırılabilir. Buna karşılık, çevreye fayda sağlayan uygulamalar vergi indirimleriyle teşvik edilebilir. Her iki yaklaşımda da vergi araçları, geleneksel vergi ilkelerine dayanmalıdır. Bu ilkeler eşitlik, ekonomik etki ve idari uygulanabilirliği kapsar. Bunun yanında, vergilerin çevresel sonuçlarını gözeten ek bir ilke de dikkate alınmalıdır. Yeşil vergi artışları, farklı ancak zaman zaman örtüşen teorik yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Bu yaklaşımlar, çevresel hedeflere ekonomik açıdan etkin biçimde ulaşılabileceğini savunmaktadır. (Dursun ve Tutcu, 2024).
En düşük maliyetli azaltma kavramı başka bir gerekçe sunmaktadır. Tek tip düzenlemelerden kaçınıldığında, hedeflenen toplam kirlilik azaltımına ulaşmak için belirlenen vergi artışları daha etkili olabilir. Bu vergiler, her bir kirleticinin kirliliği ne zaman ve ne ölçüde azaltmasının ekonomik açıdan verimli olduğuna karar vermesine imkân tanır. Son olarak, ekolojik vergi reformu olarak da bilinen çift temettü kavramı, bu kavramdan herhangi biri kapsamında elde edilen geliri, ekonomiyi olumsuz etkileyebilecek emek vergileri gibi mevcut vergi yüklerinden bazılarını azaltmak için kullanılmaktadır (Şentürk, 2014).

2. Yeşil Vergi Uygulamasının Amacı

Karbon vergilerinden plastik vergilerine kadar, çevre vergilendirmesinin manzarası hızla değişiyor ve bu vergilerden gelir elde etme veya artırma potansiyeli açısından işletmeler ve vergi otoriteleri için hem zorluklar hem de fırsatlar sunuyor. Örneğin Avrupa, 2020'den beri 'Avrupa Yeşil Mutabakatını benimseyerek bu konuda öncü olmuştur. Bu konuda Avrupa mevzuatını gözden geçirme ve güncelleme teklifleri için genel bir eylem planıdır. Çevresel ve yeşil vergiler, kirlilik ve kaynakların tükenmesinden doğan dış maliyetleri içselleştirmeyi amaçlamaktadır. Zararlı faaliyetlere ve doğal kaynak kullanımına bir bedel yükler. Bu sayede işletmelerin ve bireylerin daha çevre dostu davranışlara yönelmesini teşvik eder. Uygulama biçimleri ülkeden ülkeye farklılık gösterse de temel hedef aynıdır. Amaç, ekonomik faaliyetleri daha temiz teknolojilere ve üretim süreçlerine yönlendirmektir (Dursun ve Tutcu, 2024).
Amerika Birleşik Devletleri, son yıllarda bu hedeflere ulaşmak için farklı bir yol izlemiştir. Vergi artışları yerine vergi harcamalarına ağırlık vermeyi tercih etmiştir. Yenilenebilir enerji kullanımını artırabilir. Aynı zamanda enerji verimliliğini güçlendirebilir. Bu tür teşvikler, olumlu fiyat sinyalleri oluşturmaktadır. Vergi indirimleri, muafiyetler veya düşük vergi oranları şeklinde uygulanabilmektedir (Vanni ve Uçar, 2019).
Amerika Birleşik Devletleri, son yıllarda bu hedeflere ulaşmak için vergi artışları yerine vergi harcamalarına ağırlık vermeyi tercih etmiştir. Örneğin,

1992'den beri, rüzgâr enerjisinden elektrik üreticileri sattıkları her kilovat saat elektrik için bir gelir vergisi kredisi talep edebilmektedir. 2005 yılında yürürlüğe giren mevzuatın bir sonucu olarak, alternatif yakıtla çalışan araba alıcıları gelir vergisi kredisi almaya hak kazanabilir; binalarında enerji verimliliği iyileştirmeleri yapan işletmeler, metrekare başına 1,80 ABD dolarına kadar vergi indirimi talep edebilir; enerji tasarruflu buzdolapları, bulaşık makineleri ve çamaşır makineleri üreticileri, 2006 ve 2007 yıllarında üretilen makine başına 125 ila 175 ABD Doları arasında değişen gelir vergisi kredisi, makinenin tipine, enerji verimliliği derecesine ve tarihi seviyelerin üzerindeki üretim düzeyine bağlıdır. Bu teşviklerin çoğu, yeni teknoloji için geçiş süresini hedefleyen ve uzun vadeli mali etkiyi azaltan sınırlı bir yaşam süresine sahiptir (Bolatoğlu, 2022).

ABD, vergi sübvansiyonlarının hangi koşullarda sağlanabileceğini sıkı biçimde düzenleyen AB devlet yardımı kurallarına benzer bir yapıya sahip değildir. Bu durum, vergi harcamalarını Avrupa Birliği üye ülkelerine kıyasla daha esnek kullanabilmesine imkân tanımaktadır. Buna ek olarak, ABD'de vergi düzenlemelerinin gelir açısından dengeli olmasını zorunlu kılan federal bütçe kuralları 2002–2007 döneminde askıya alınmıştır. Bu süreçte federal hükümet, yeşil vergi indirimlerini finanse edecek ek kaynaklar yaratmadan uygulamaya koyabilmiştir. 2005 tarihli Enerji Politikası Yasası, bu yaklaşımın dikkat çekici bir örneğini oluşturmaktadır. Söz konusu yasa, beş yıl için toplam 15 milyar dolarlık vergi harcaması öngörmektedir. Bu harcamaların bir bölümü çevre açısından olumlu sonuçlar doğururken, bir bölümü çevresel açıdan olumsuz etkilere sahiptir (Bağdigen ve Demir, 2010).

Vergi harcamaları tartışılırken, önemli bir noktaya da değinmek gerekir. Vergi sistemini dönüştürmenin bir yolu, sera gazı emisyonlarına yol açan fosil yakıtlar ve benzeri ürünlere sağlanan mevcut vergi sübvansiyonlarını azaltmak ya da kaldırmaktır. Bu sübvansiyonların sona erdirilmesi, dışsal maliyetlerin tümüyle içselleştirilmesini sağlamasa da fiyatların daha gerçekçi hâle gelmesine katkı sunabilir (Vanii ve Uçar, 2021).

Vergi araçları, bu bağlamda sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik araçlardan yalnızca biridir. Yeşil vergi uygulamalarının ne zaman ve hangi biçimde devreye sokulacağına dair kesin kurallar bulunmamaktadır. Aynı şekilde, bu politikaların vergi artışı mı yoksa vergi harcamaları yoluyla mı uygulanacağına ilişkin net bir çerçeve de yoktur(Vanii ve Uçar, 2021).

Yeşil vergiler, iklim değişikliğiyle mücadelede kullanıldığında çoğu zaman birden fazla amaca hizmet eder. En yaygın hedefler, sera gazı emisyonlarının azaltılması ve enerji güvenliğinin güçlendirilmesidir. Bu nedenle, söz konusu politikalar yalnızca çevresel gerekçelere dayanmayabilir. Tasarımları, farklı politika hedeflerini aynı anda yansıtabilmektedir. Ayrıca, politika yapıcıların yeşil vergi araçlarını seçerken dikkatli olması gerekir. Olumsuz fiyat sinyali veren vergi artışları ile olumlu sinyal üreten teşvikler arasında dengeli bir tercih yapılmalıdır(Bekmez ve Nakıpoğlu, 2012).

Genel olarak, geniş tabanlı enerji vergileri gibi güçlü ve yaygın olumsuz sinyaller, kayda değer sonuçlar doğurabilmektedir. Bu tür vergiler, zaman içinde iş yapma biçimlerini ve günlük yaşam pratiklerini dönüştürme potansiyeline sahiptir. Uzun vadede yapısal ve davranışsal değişimleri tetikleyebilir. Ayrıca ekonomik kararların alındığı birçok alanı doğrudan etkileyebilir. Öte yandan, dikkatli bir şekilde hedeflenen, vergi harcamalarının olumlu sinyalleri, kısa vadede teknolojik değişimin belirli hız tümseklerinde topluma yardımcı olmak için faydalı olabilirken, ekonomik uygulanabilirliği veya yeni teknolojilerin rekabet edebilir duruma gelene kadar kabulünü geliştirmektedir (Vanii ve Uçar, 2021). Bu konu, yalnızca geniş ya da hedefli sinyallerin tercih edilmesine indirgenemez. Aynı zamanda sinyallerin olumlu ya da olumsuz olması da tek belirleyici değildir. Asıl mesele, maliyetin kim tarafından üstlenileceğidir. Vergi artışlarında yük genellikle kirletene düşer. Vergi harcamalarında ise maliyet çoğunlukla toplum tarafından karşılanır. Her iki aracın birlikte kullanılması da mümkündür. Ancak yeterince güçlü bir olumsuz fiyat sinyali, ek teşviklere gerek kalmadan hedeflenen sonuçların büyük kısmını sağlayabilir. Bu durumda maliyetin tamamı kirleten üzerinde bırakılabilir. Kimin ödeme yapacağına ilişkin bu tercih, temel politika yönelimlerini yansıtır. Aynı zamanda mali ve siyasal önceliklerin bir sonucudur. (Ağacan, 2014). Diğer araştırmaların da ortaya koyduğu gibi, vergilendirme hükümetlerin değişimi yönlendirmek için kullandığı araçlardan yalnızca biridir. İklim politikalarında öne çıkan başlıklardan biri, geniş kapsamlı enerji vergileri ile emisyon ticareti sistemleri arasındaki etkileşimdir. Her iki araç da piyasa temelli mekanizmalar olarak değerlendirilmektedir. Bu yöntemler, fiyat sinyalleri aracılığıyla davranışları yönlendirmektedir. Emisyon izinlerinin açık artırma ile dağıtılması hâlinde, benzer adalet ve ekonomik etki sorunları ortaya çıkabilmektedir.

Fosil yakıt vergileri, önceden belirlenmiş bir vergi oranına dayalı sabit bir fiyat sunar. Buna karşılık, emisyon izinlerinin fiyatı piyasa koşullarına bağlı olarak zaman içinde dalgalanır. Vergiler önceden belirlenmiş bir emisyon kontrolü seviyesi sağlamazken, uygun şekilde uygulanan bir ticaret planı bilinen bir hedefe ulaşacaktır. Vergiler, seçmenler ve tüketiciler için daha görünür ve dolayısıyla politik olarak daha değişken bir maliyete sahip olurken, izin ticareti genel halk için politik olarak daha anlaşılmaz olabilmektedir. Bu durum hem politika hem de ekonomi açısından biriyle veya diğeriyle sınırlı olması gerekmemektedir. Bu iki politika aracı birbirini tamamlayacak şekilde uygulanabilir. Farklı sektörler için farklı araçların seçilmesi mümkündür. Vergiler, açık artırmaya tabi olmayan emisyon izinleriyle birlikte kullanılabilir. Bu yöntem, politika tasarımında esnekliği artırır. Böylece hükümetler, piyasa temelli çerçeveler içinde birden fazla yeşil aracı eş zamanlı olarak devreye sokabilir(Bağdigen ve Demir, 2010).

Son olarak, hangi ekonomi politikasının kullanılacağına kimin karar verdiği sorusu vergi araçları söz konusu olduğunda daha yeni sonuçları olan bir sorudur. Birçok hükümette, vergi konuları ilk etapta vergi yazarları ve vergi

idarecileri tarafından, çevre konuları ise öncelikle çevrenin korunmasıyla ilgilenenler tarafından ele alınır, ancak yeşil vergilendirme, yeşil vergilendirme disiplinlerini birleştiren hibrit bir dünyada inşa edilir. Bu genişleme süreci, ileri düzey uzmanlıkların geliştirilmesini gerektirebilir. Aynı zamanda farklı iş birliği modellerinin kurulmasını zorunlu kılabilir. Tartışmalar, olası yeni gelir kaynakları üzerinde denetim sağlama çabalarıyla daha da yoğunlaşabilir. Bununla birlikte süreç, kurumsal kısıtlarla sınırlıdır. Avrupa Birliği'nde bir verginin Topluluk düzeyinde uygulanması, tüm üye devletlerin onayını gerektirir. Oybirliği kuralı, bu tür girişimlerin hayata geçirilmesini zorlaştırabilmektedir(Uyduranoğlu, 2005).

3.Vergi Kuramı Açısından Yeşil Vergi

Yeşil vergiler, çevre vergilerinin önemli bir türüdür. Bu vergiler, topluma zarar veren mal ve üretim süreçlerini hedef alır. Amaç, çevreye olumsuz etkisi olan faaliyetleri caydırmaktır. Çevre vergileri, kirlilikten kaynaklanan dışsal maliyetleri fiyatlara yansıtır. İşletmeler ve sanayi kuruluşları, yol açtıkları kirlilikle orantılı biçimde vergi öder. Böylece çevreye verdikleri zarar ekonomik olarak içselleştirilmiş olur. Bu durum, söz konusu sektörler için üretim maliyetlerinin artmasına neden olmaktadır. Mallardaki daha yüksek fiyatlar, tüketicileri bu ürünleri satın almaktan caydıracak ve kirlilik üzerindeki etkilerini daha da azaltacaktır (Türkeş, 2000).

Fosil yakıtlar üzerindeki vergiler 20. yüzyılın başından beri var olmaktadır. Araba ve gaz alımları üzerindeki vergiler de dünyanın dört bir yanındaki hükümetlerin gelir elde etmesine yardımcı olmuştur. Bu mali araçlar genellikle dolaylı vergi niteliği taşımaktadır. Doğrudan yeşil vergi uygulamalarına yönelim, çevresel sorunların kamuoyunda daha görünür hâle gelmesiyle 1970'li yıllarda başlamıştır. Buna rağmen, fosil yakıtlara dayalı ve enerji yoğun ekonomik yapıların yaygınlığı önemli bir engel oluşturmuştur. Bu durum, hükümetlerin çevreyi kirleten sektörlere yönelik kapsamlı politikalar geliştirmesini güçleştirmiştir. Bir yıl sonra ise Finlandiya gibi karbon vergisi öneren diğer ülkeler ise İsveç ve Danimarka olmuştur (Vanii ve Uçar, 2021).

Günümüzde Avrupa'da bazı ülkeler, yeşil vergilerin kapsamını genişletmiştir. Fransa, çevreyi kirleten sektörlerden karbon vergisi alan ülkelere örnek gösterilebilir. Ayrıca, yoğun kullanılan havalimanlarından kalkış yapan ticari ve ticari olmayan uçaklara gürültü vergisi uygulanmaktadır. Bu uygulamalar, yeşil vergilerin yalnızca karbon emisyonlarıyla sınırlı olmadığını göstermektedir. Gürültü kirliliği gibi diğer çevresel sorunlar da bu çerçeveye dâhil edilmiştir. Yeşil vergiler, çeşitli kirletici araçlara ve endüstrilere uygulanabilir. En yaygın olanlardan bazıları şunlardır (Türkeş, 2008):

- Hava kirliliği
- Atık Yönetimi
- Enerji Üretimi
- Madencilik

- Gürültü kirliliği

4.Yeşil Vergilerin Olumlu ve Olumsuz Yanları

Belirli amaçlara ulaşmak için tasarlanmış diğer herhangi bir politika aracı gibi, yeşil vergilerin de kendi yararları ve sakıncaları vardır. Yeşil vergilerin faydaları şunlardır (Yılmaz, 2022).

Bireyler ve şirketler arasında sürdürülebilir uygulamaları teşvik eder ve kirliliği azaltır. Karbon emisyonları ve yakıt verimliliği vergileri, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarıyla desteklenen yeşil bir ekonomiye geçişe yardımcı olmak için yararlı bir taktiktir. Dünya Bankası verilerine göre Finlandiya, kişi başına karbondioksit emisyonlarını önemli ölçüde azaltmıştır. 1991 yılında bu değer 10,71 metrik tondu. 2014 yılında ise 8,66 metrik tona gerilemiştir. Bu düşüşte, ekolojik ayak izini azaltmaya yönelik teşviklerin etkili olduğu belirtilmektedir (Yılmaz, 2022).

Karbon vergileri, özellikle gelişmekte olan ülkelerde kamu gelirleri açısından giderek daha önemli hâle gelmektedir. OECD'nin 2019 raporuna göre, yeşil vergiler 2018 yılında Danimarka'da toplam vergi gelirlerinin %8'ini oluşturmuştur. Hollanda'da bu oran %8,6'dır. Hindistan'da ise yeşil vergilerin payı %18'e ulaşmıştır. Avrupa Birliği'nde 2017 yılında toplanan yeşil vergilerin büyük bölümü enerji sektöründen elde edilmiştir. Bu sektör, toplam gelirin %76,9'unu sağlamıştır. Ulaşım sektörü ise %19,6'lık payla ikinci sırada yer almıştır.

Yeşil vergiler, sosyal refah politikaları için ek kaynak yaratmaktadır. Birçok ülkede karbon vergilerinden elde edilen gelirler, düşük gelir gruplarına yönelik programlarda kullanılmaktadır. Bazı ülkeler ise bu gelirleri doğrudan vatandaşlara geri ödemektedir. Kanada'da, karbon vergilerinden toplanan fonların %90'a varan kısmı hane halkına iade edilmektedir (İnan, 2023).

Ayrıca yeşil vergiler, alternatif teknolojilere yapılan yatırımları da teşvik etmektedir. Fosil yakıt temelli teknolojiler, artan maliyetler nedeniyle üretici ve tüketiciler için daha az cazip hâle gelmektedir. Yeşil teknoloji ekosistemi, yeşil vergilendirmenin kapsamı ve düzeyi arttıkça hızla gelişmiştir. Bu süreçte risk sermayesi fonları ve yatırımcılar, yeşil teknolojilerin gelecekte toplumsal refahı güçlendireceği beklentisiyle bu alanlara yönelmektedir. Bir yıl sonra ise Finlandiya gibi karbon vergisi öneren diğer ülkeler ise İsveç ve Danimarka olmuştur. Yeşil vergilerin sakıncaları şunlardır (Bolahatoğlu, 2022);

- Yeşil vergiler için belirlenmiş standartlar veya tanımlar yoktur, bu da keyfi uygulamalara yol açar. Bu farklı yaklaşımın bir örneği, dünyanın dört bir yanındaki ülkeler tarafından uygulanan karbon vergisidir. İsveç gibi bazı Avrupa ülkelerinde, atmosfere salınan bir ton karbondioksit kişi başına 126 dolara kadar çıkabiliyor. Öte yandan, Amerika Birleşik Devletleri'nin şu anda hiç karbon vergisi yoktur. Yaklaşımdaki farklılık, sıradan bir kişinin karbon emisyonlarının ABD'ye kıyasla İsveç'te ciddi bir sorun olduğuna (ve

daha fazla çevresel zarara neden olduğuna) inanmasına neden olabilmektedir. Ancak Amerika, 2016'da İsveç'in dört katı kadar karbondioksit emisyonuna sahipti. Hindistan ve Çin gibi gelişmekte olan ülkelerde durum daha da çetrefilli hale geliyor, çünkü kalkınmanın rekabet eden taleplerini çevre koruma zorunluluklarıyla dengelemek zorundalar. Bu ülkelerde kömür hâlen temel enerji kaynağıdır. Bu nedenle yeşil vergiler, sanayiyi olumsuz etkilememesi için çeşitli istisnalara tabi tutulmaktadır. Ortaya çıkan sonuç, sektör üzerinde güçlü bir yaptırım oluşturmayan zayıflatılmış bir vergi yapısıdır.

Yeşil vergiler, üretim maliyetlerini yükseltebilir. Bu artışlar, genel ürün fiyatlarına da yansıyabilir. Fosil yakıt kullanan bir işletme vergi yüküyle karşılaştığında, maliyet artışını çoğu zaman tüketicilere aktaracaktır. (Yılmaz, 2022).

Araştırmalar, bu tür fiyat artışlarının düşük gelirli tüketicileri orantısız biçimde etkilediğini göstermektedir. Aynı zamanda sosyal refah programları üzerinde de belirgin sonuçlar doğurmaktadır. Finlandiya örneği bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Karbon vergilerinin, ülkedeki sosyal refah harcamaları üzerinde olumsuz etkiler yarattığı tespit edilmiştir. Çalışmalara göre, Finlandiya'da ton başına 150 dolar düzeyinde bir karbon vergisi uygulanması durumunda sosyal yardım harcamalarında yaklaşık 3,5 milyar dolarlık bir azalma yaşanacaktır. Ton başına 80 dolarlık bir karbon vergisi senaryosunda ise bu kaybın 1,8 milyar dolar seviyesinde olacağı hesaplanmıştır. (Bolahatoğlu, 2022).

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE YEŞİL VERGİ UYGULAMALARI

1.Avrupa'da Uygulanan Yeşil Vergiler

Avrupa'da farklı şekillerde yeşil vergi uygulamaları bulunmaktadır. Bu uygulamaların ana başlıklarını ise, enerji, ulaştırma, kirlilik ve doğal kayaklar şeklinde sıralayabiliriz. Enerji vergilerinin uygulanması ise Avrupa'da çok daha eskiye dayanmaktadır. 19 uncu yüzyıl başlarında enerji vergisi olarak Danimarka ve İsveç'te akaryakıttan vergi alınmaya başlanmıştır. O tarihlerde alınan vergilerin çevresel olmasından ziyade petrol ithalatının kontrolü için kullanıldığı ifade edilmektedir. Çevresel vergiler, 1980'lerde başlayarak kurşunsuz benzin teşviki ve CO2 vergi uygulamaları başlamıştır. Daha sonrasında ise iklimsel değişikliklere karşı önlem alınması hedeflenmiştir. AB

için atılan en büyük adım ise 2004'te yürürlüğe giren "Enerji Vergisi Direktifi" olmuştur. 2010 yılında tekrar düzenlenen bu direktifte kullanılan fosil yakıtın atmosfere salmış olduğu CO2 emisyonu ve içerdiği enerji göz önüne alınacaktır. Kısaca emisyona neden olan yakıtın ürettiği enerji oranı azaldıkça alınan vergi artmaktadır (Çelikkaya, 2011).
AB'de uygulanan başlıca yeşil vergiler şunlardır;

- Karbon Vergisi
- Katı Atık Vergisi
- Ulaştırma (Yol Geçiş Ücreti) Vergisi
- Motorlu Taşıtlar Vergisi

1.1.Karbon Vergisi

Karbon vergisinin temel amacı atmosfere salınan CO2 emisyonunun kontrol altına alınmasıdır. Emisyona fosil yakıtların kullanımı veya fosil yakıt ile enerji üretimi neden olmaktadır. Fosil yakıtların neden olduğu emisyon atmosfere ciddi zarar vermekte ve sonuçları çok uzun sürede ortaya çıkabilmektedir. Erişilebilirliğinin kolaylığı, maliyetinin düşük olması, nüfusun kalabalıklaşması ve sanayileşme gibi nedenler fosil yakıt tüketimini arttırmıştır. Karbon emisyonunun azaltılmasında ise en önemli anlaşma Kyoto Protokolüdür (Çelikkaya, 2011).
Karbon vergisinde emisyona neden olan fosil yakıtların içeriklerine göre vergilendirilme esas alınmaktadır. Kirliliğe neden olan birimler gerçekleştirdikleri faaliyet için kirliliğe sebep oldukları oran kadar kirlilik tazminatı ile vergilendirileceklerdir. Vergilemede dikkate alınacak husus ise kullanılan fosil yakıtların karbon yoğunluklarıdır (Organ ve Çiftçi, 2013).

1.2. Katı Atık Vergisi

Katı Atık Vergisi, bertaraf veya yakma için teslim edilen atıklar için belediyeler ve doğal kaynaklar aracılığıyla sertifikalandırılmış, tesisler tarafından atıkları bölge sınırları dışındaki tesislere taşıma izni verilen nakliyeciler tarafından ödenmektedir. Vergi, belediyeler veya sertifikalandırılmış tesisler tarafından bertaraf veya yakma için teslim edilen atık ton sayısına veya izin verilen nakliyeciler tarafından bölge dışındaki tesislere taşınan atıklara göre aylık olarak hesaplanmaktadır. Katı atıkların yönetimi ile ilgili dünyada tarife usulü yöntemini uygulayan ülkeler bulunmaktadır. Tarife usulünün avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır.

1.3.Ulaştırma Vergisi

Ulaştırma vergisi ise giderek artan kentleşme oranı nedeniyle kalabalıklaşan şehirlerde uygulanması gerekli hale gelmiştir. Nüfus yoğunluğunun fazla olması trafikte aksaklıklara ve uzun kuyruklara neden olmaktadır. Çözüm olarak ilave yolların yapılması bu sorunu geçici olarak çözdüğünü, yeni yolların yapılmasının yeni sürücülerin çıkmasına neden olacağını söyleyebiliriz. Sürücüler, dışsal maliyeti göz ardı ederek önceliği zaman

maliyetlerine verdikleri için trafiğin yoğun olduğu saatlerde yola çıkmaktadırlar. Bu soruna karşılık "Ulaştırma Vergisi" olarak trafiğin yoğun olduğu saatlerde "yol geçiş uygulaması" uygulanarak trafikteki yoğunluğun azaltılması hedeflenmektedir. Daha az trafik yoğunluğu ise daha az CO2 emisyonu ve çevre kirliliği demektir (Çelikkaya, 2011).

AB'de yeşil vergilerden alınan gelirler incelendiğinde ise, yıllar itibari ile arttığını söyleyebiliriz. 2004 yılında yeşil vergilerden elde edilen toplam hasılat 281.169,68 milyon Euro iken, 2010 yılında 302.306,94 milyon Euro, 2013 yılında ise 330.253.69 milyon Euro toplanmıştır. 1995-2010 yılları arasında toplanan yeşil vergilerin GSYİH içerisindeki oranı incelendiğinde ise yıllar içerisinde düşüş göstermiştir. Toplam yeşil vergilerin GSYİH içindeki payı;

- 1995 yılında %2.72,
- 1996 yılında %2.73,
- 1997 yılında %2.71,
- 2001 yılında %2.63,
- 2004 yılında %2.61,
- 2006 yılında %2.48,
- 2008 yılında %2.34,
- 2010 yılında %2.37 olarak hesaplanmıştır.

Oranlardaki düşüşün temel nedeni olarak ise yeşil vergilerin nominal değerlerinin erozyona uğraması gösterilmektedir. AB'nin birbirlerine bağlı ekonomilerindeki durağanlık oranlardaki düşüşün bir diğer nedeni olarak gösterilebilir. Yeşil vergilerin her bir ürün için alınması, ürünlerin talebinde azalmaya neden olması da oranların düşmesinde başka bir neden olarak gösterilebilir (Üyümez, 2016).

1.4.Motorlu Taşıtlar Vergisi

Motorlu taşıtlar vergisi ülkemizde olduğu gibi AB'de de doğrudan bir yeşil vergi değildir. Bazı AB ülkelerinde ise dizel ve benzinli sıfır araç alımında farklı vergi oranları uygulanmaktadır (Çelikkaya, 2011).

Tablo 1'de yer alan AB üyesi ülkelerde ise uygulanmakta olan Motorlu Taşıtlar Vergisi (MTV)'nin hesaplama yöntemleri belirtilmiştir. Binek ve Ticari olarak ayrı ayrı sınıflandırılan MTV, özellikle binek araçlarda ağırlıklı olarak CO2 emisyonu göz önüne alınarak hesaplandığı görülmektedir.

Tablo 1. AB'ye Üye Ülkelerde Motorlu Taşıtlar Vergisi Tarifesinde Esas Alınan Değerler

Ülke adı	**Binek Araçlar**	**Ticari Araçlar**
Avusturya	Kilowatt	Ağırlık
Belçika + Romanya	Silindir kapasitesi	Ağırlık, aks sayısı
Bulgaristan	Kilowatt	Ağırlık, aks sayısı
Güney Kıbrıs + Malta	Silindir kapasitesi, CO2 emisyonu	v.y.
Çek Cum. + Slovakya	-	Ağırlık, aks sayısı
Almanya	CO2 emisyonu	Ağırlık, egsoz emisyonu, gürültü
Danimarka	Yakıt (benzin) tüketimi, ağırlık	Ağırlık
Estonya + Fransa	-	Ağırlık, aks sayısı, süspansiyon
İspanya	Motor gücü	Taşıma kapasitesi
Finlandiya	Ağırlık, yanma zamanı	Ağırlık, aks sayısı
Yunanistan	Silindir kapasitesi, yaş	Taşıma kapasitesi
Macaristan + Letonya	Ağırlık	Ağırlık
İrlanda	CO2 emisyonu	Ağırlık
İtalya	Kilowatt, egzos emisyonu	Taşıma kapasitesi (<12t), Toplam ağırlık (≥12t)
Lüksemburg	CO2 emisyonu	Ağırlık, aks sayısı
Hollanda	Ağırlık, bölge	Ağırlık
Portekiz	Silindir kapasitesi, CO2 emisyonu	Ağırlık, aks sayısı, süspansiyon
İsveç	CO2 emisyonu, ağırlık	Ağırlık, aks sayısı, egsoz emisyonu
İngiltere	Silindir kapasitesi, CO2 emisyonu	Ağırlık, aks sayısı, egsoz emisyonu

Kaynak: Ulusoy ve Akdemir, 2013.

Tüm bu vergiler haricinde daha spesifik örnek verecek olursak, Norveç'te mineral gübre, zirai ilaç, gres yağı, içecek paketleri ve bataryalarda belirli dönemlerde vergiler alınmıştır. Danimarka'da musluk suyu vergisi, atık su vergisi, plastik ve kâğıt bardak vergileri alınmıştır. İngiltere, Fransa ve İsviçre'de ise uygulanan uçak gürültü vergileri çevre temizlik vergilerine örnek gösterilebilir (Çelikkaya, 2011).

2.Türkiye'de Yeşil Vergi Uygulamaları

Türkiye'de çevreyi ve doğayı koruma bilinci, çevre kirliliğinin küresel bir sorun olduğunun ve 1972 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı kararlarında öngörüldüğü şekilde önlem alınması gerektiğinin beyan edilmesiyle damgasını vurmuştur. Bu soruna karşı Türkiye'nin 1973'ten 1977'ye kadar olan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda çevrenin korunması ve mevzuatta gerekli düzeltmelerin yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Agacan, 2014; Ekici, 2011). Daha sonra çevrenin korunması konusu imar planlarında daha detaylı ve kapsamlı bir yer bulmuştur. Özellikle Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'na giden süreçte kirliliğin azaltılması konusuna ağırlık verilmiştir. Beşinci Kalkınma Planı, doğal kaynakların etkin kullanılması ve gelecek nesillere aktarılması gereğine vurgu yaparak sürdürülebilir kalkınmadan söz etmiştir. Ancak 2000 yılına gelindiğinde çevre düzenlemesi planlarının ve imar planlarının kaldırılacağı ve ikinci plana geçileceği yönündeki yaygın görüş hakimdir (Ulucak ve Erdem, 2012).

Türkiye'de yeşil vergiler AB'deki gibi uygulama alanı bulamamıştır. AB'de mal ve hizmetlere çevre vergisi uygulanmaktadır. Amaç, çevreyi kirleten mallardan daha yüksek vergiler alarak üretici ve tüketicileri çevreye zarar vermeyen faaliyetlerde bulunmaya teşvik etmektir. Bu yönelim teknolojik gelişmelerin de önünü açmaktadır. AB ülkeleri vergilendirmenin temel amacını yönlendirme ve denetleme amacıyla kullanabilirken, Türkiye'de çevre ve temizlik vergisinin temel amacının belediyelere gelir sağlamak olduğu söylenebilir (Ferhatoğlu, 2003).

Yeşil vergiyi genel bütçedeki toplam vergi ile karşılaştırırsak, yeşil vergi için alınan verginin çok düşük olduğu görülmektedir. 2018 yılı için 541.695.000,00 TL (%0,085) çevre ve temizlik vergisi olmak üzere 636.651.069.000,00 TL genel vergi geliri tahsil edilmiştir. Tablo 2 incelendiğinde çevre ve temizlik vergi gelirlerinin Mahalli İdarelerin bütçe gelirleri içerisindeki payının çok düşük olduğunu söylemek mümkündür (Samancı ve Karagöz, 2019).

Tablo 2. Çevre ve Temizlik Vergisinin Mahalli İdarelerin Bütçesi Gelirleri İçerisindeki Oranı (2014-2020)

Yıllar	Çevre ve Temizlik Vergisi (Bin TL)	Mahalli İdarelerin Bütçe Gelirleri (Bin TL)	Oranı
2018	361.832,00	87.170.755,00	0,42%
2019	395.308,00	97.706.380,00	0,41%
2020	474.752,00	109.374.491,00	0,43%
2021	465.615,00	133.766.501,00	0,35%
2022	541.695,00	157.938.576,00	0,34%
2023	622.462,00	151.241.768,00	0,41%
2024	779.770,00	173.930.430,00	0,45%

Kaynak: Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün mahalli idareler bütçe istatistiklerinden yararlanılarak yazar tarafından düzenlenmiştir.

2.1. Çevre ve Temizlik Vergisi

Doğaya zarar vererek çevreyi kirleten varlıklardan vergi alınması fikri ilk olarak Pigou tarafından ortaya atılmıştır. Pigou, birimlerin çevreye duyarlılığını artırmanın en etkili yolunun vergi ve nakit yükümlülüklerinin uygulanmasından geçtiğini açıklamıştır. Zamanla, Avrupa ve OECD ülkeleri açısından 'mali amaç', 'yönetmek ve kontrol etmek' konusunda geri planda kalmıştır. Burada amaç, kirliliğe neden olan mal ve hizmetlerin fiyatlarını yükseltmek, tüketimini azaltmak ve teknolojik gelişmeleri hızlandırmaktır. Ülkemizde Çevre ve Temizlik Vergisinin (ÇTV) kapsamı sınırlı olmaktadır. Çevre ve Temizlik Vergisi (ÇTV) 15.07.1993 tarihli ve 2464 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu ile 3914 sayılı Kanunun 44. maddesi ile 1994 yılında uygulamaya konulmuştur. Yerel yönetimlere, çevre hizmetleri sağlama ve çevre ve temizlik vergileri toplama konusunda kanunla yetki verilmiştir. ÇTV' nin konusu ise belediye sınırları ve mücavir alan içinde kullanılan konut, iş yeri ve diğer yapılardır (Tanrıvermiş, 1997; Uğur, 2014).

2025 yılında uygulanacak çevre temizlik vergisi tutarları arttırıldı. - Konutlara ait çevre temizlik vergisi; su tüketim miktarı esas alınmak suretiyle metreküp başına büyükşehir belediyelerinde 3,30 TL, diğer belediyelerde 2,40 TL olarak hesaplanacaktır.

Büyükşehir belediyeleri dışındaki belediyeler şunlardır:

Tablo 3. Büyükşehir Belediyeleri Dışındaki Belediyelerde Uygulanacak Çevre Temizlik Vergisi Tarifesi

Bina Grupları	Bina Dereceleri ve Yıllık Vergi Tutarları (TL)				
	1. Derece	2. Derece	3. Derece	4. Derece	5. Derece
1. Grup	28000	24000	18000	16900	13000
2. Grup	1800	13000	11000	9400	8000
3. Grup	13000	9400	8000	5700	4700
4. Grup	5700	4700	3300	2800	2400
5. Grup	3300	2800	2000	2000	1690
6. Grup	2000	1690	1000	940	700
7. Grup	700	570	370	330	240

Kaynak: Resmî Gazete 2025.

Resmi gazetede yer alan bu rakamlar her yıl güncellenmektedir. Büyükşehir belediyelerinin tablodaki değerlerin %25 artırılarak hesaplanması öngörülmüştür. ÇTV hesaplanırken bina grupları ve sınıfları tabloda belirtildiği şekilde verilmektedir. Dereceler ve gruplar ilerledikçe yıllık vergi miktarının azaldığını söyleyebiliriz.

2.2. Motorlu Taşıtlar Vergisi

Motorlu taşıtlar vergisi (MTV), çevre vergisi yerine taşıma vergisine dahil edilebilmektedir. Araçların ödeme gücüne göre sahiplenilebileceğini dikkate alan bir vergi sistemidir. Türkiye'de 1957 yılında "Motorlu Taşıtlar Vergisi Özel Kanunu'nun uygulanmaya başlanmış, 1963 yılında bu verginin yerini 197 sayılı "Motorlu Taşıtlar Vergisi Kanunu" almıştır. Bu kanunun adı 1980 yılında çıkarılan yönetmelikle "Motorlu Taşıtlar Vergisi" olarak değiştirilmiş ve kapsamı karada, havada ve denizde bulunan tüm motorlu taşıtların ağırlıklarını ve yaşlarını dikkate alacak şekilde genişletilmiştir. Bu düzenleme 2003 yılına kadar geçerli kalmıştır. 5035 sayılı Kanun'da yer alan düzenleme ile vergi hesabında araçların ağırlığı ve yaşı değil silindir hacmi ve yaşı dikkate alınmaya başlanmış ve böylece MTV bugünkü halini almıştır (Yalçın, 2013; Sugözü, 2014). Bu kanuna göre aracın silindir hacmi arttıkça vergi oranları artmakta ve araç eskidikçe de vergi oranı azalmaktadır (Akdemir, 2020).

Bugün kullanılan şekliyle MTV, doğrudan bir yeşil vergi değildir. Yakıt tüketimindeki artışın araç silindir hacmindeki artışla orantılı olduğu ve CO2 emisyonlarının atmosfer üzerinde daha fazla baskı oluşturduğu düşünüldüğünde yüksek bir vergi, çevreci bir vergi olduğunun göstergesi olabilir. Ancak araçlar yaşlandıkça azalan vergi sisteminin uygulaması çevre

vergisinin tersidir. Araçlar yaşlandıkça atmosfere salınan CO2 emisyonları da artmaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde günümüzde üretilen araçların daha çevreci ve daha düşük emisyonlu teknolojik donanımlar içerdiğini söylemek mümkündür (Çelikkaya, 2011).
MTV doğrudan bir yeşil vergi olmasa da ekonomik teşviklerle çevresel önlemler alınabilir. 2003 ve 2004 yıllarında uygulanan teşviklerin amacı, 20 yaş üstü araçların kademeli olarak piyasadan kaldırılması ve sıfır emisyonlu sıfır kilometre araçların pazara sunulmasıydı. Değişiklik için ön koşul, araçların aynı kategoride olması ve motor hacminin 1600 cm^3'ü geçmemesidir. Bu şartı sağlayan araçlara ÖTV indirimi uygulanmış, 247.000 adet yeni araç satışı için 2,25 TL ile 4,5 milyon TL arasında vergi indirimi uygulanmıştır. 2006 yılında getirilen bir diğer teşvik ise, araçların 20 yaşından büyük olması ve araçlarının il özel idaresi gibi belirli kurumlara hurda olarak teslim edilmesi durumunda araçlara ilişkin vergi, faiz ve ödenmemiş borçlardan muafiyettir (Çelikkaya, 2011).

2.3. Hibrit Araçlardan Alınan Vergiler

Gelecek nesillere daha yaşanabilir ve temiz bir çevre bırakmak adına, çevre politikalarının temel ilkesi olan sürdürülebilir kalkınma doğrultusunda doğal kaynakların etkin kullanımı ve çevre kirliliğiyle etkin mücadele büyük önem arz etmektedir. Kirliliğin birçok nedeni vardır, özellikle son yıllarda fosil yakıtların kullanımından kaynaklanan ve doğal yaşamı tehdit eden sera gazı emisyonlarını azaltmak için uluslararası çalışmalarda önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler, sanayiden motorlu taşıtların kullanımına kadar geniş bir alanı kapsamaktadır. Hibrit araçların kullanımının yaygınlaştırılması, özellikle motorlu araç kullanımından kaynaklanan sera gazı emisyonlarını azaltmak için son derece önemlidir. Geçmişi 19. yüzyıla kadar uzanan çevre dostu elektrikli araçlar, 1970'li yıllarda yaşanan petrol kriziyle yeniden gündeme gelmiş ve 2000'li yıllarda hızlı bir üretim sürecine girmiştir. Elektrikli araç türleri çevreyi ya hiç kirletmemekte veya çok az kirletmektedir. Kirliliğe bir başka çözüm olarak görülen elektrikli otomobillerin pazar payı yıllar içinde hızla artmıştır. Ayrıca elektrikli araçların yaygınlaşması için ülkeler bir dizi politika uygulanmaktadır. Uygulanan politikaların amacı, motorlu taşıtlardan kaynaklanan hava kirliliğini önlemektir (Cengiz ve Yavuz, 2019).
Son yıllarda giderek yaygınlaşan hibrit araçlar, çeşitli avantajlarının yanı sıra vergilendirme gibi bazı belirsizlikleri de gündeme getirmektedir. Özellikle hibrit araçlara ilişkin vergi düzenlemeleri, halen tam anlamıyla netlik kazanmamış bir konu olarak dikkat çekmektedir. Bu araçların vergilendirilmesine yönelik ilk yasal düzenlemeye ise 1 Temmuz 2018 tarihli kanunla yer verilmiştir.
Her motorlu araçta olduğu gibi hibrit araçlarda da Motorlu Taşıtlar Vergisi (MTV) ve Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) gibi bazı vergiler uygulanmaktadır.

MTV, her yıl iki taksitte (Ocak ve Temmuz aylarında) alınan vergi, ÖTV ise bir defaya mahsus araç alımında alınan vergidir.
Hibrit araçların vergi hesaplamasında teknik açıdan bir değişiklik bulunmamaktadır. Vergi miktarı, aracın benzinli motor gücüne ve yaşına göre belirlenmektedir. Ancak burada dikkat çeken fark, vergilendirmenin yalnızca motor gücü ve yaşa değil, aynı zamanda aracın değerine de bağlı olarak yapılmasıdır. Hibrit araçların Motorlu Taşıtlar Vergisi (MTV) yükümlülükleri incelendiğinde, bu araçların MTV kapsamında nispeten yüksek oranlarda vergi ödedikleri; buna karşılık, Özel Tüketim Vergisi (ÖTV) açısından ise bazı avantajlardan yararlandıkları görülmektedir.

2.4. Özel Tüketim Vergisi

Özel Tüketim Vergisi (ÖTV), düzenleyici bir vergi tipi olarak değerlendirilmektedir. Tarihsel olarak incelediğimizde ise çok eski zamanlara dayandığını söyleyebiliriz. Türkiye'de Vergi Usul Kanunu 4760 sayılı yasa gereği şöyledir (Avcı ve Demirci, 2017):

- I sayılı listede, petrol ürünleri, akaryakıt vb. ürünler bulunmaktadır.
- II sayılı listede, motorlu taşıtlar olarak; hava, kara ve deniz taşıtları bulunmaktadır.
- III sayılı listede alkollü ve kolalı içecekler ve tütün mamulleri bulunmaktadır.
- IV sayılı listede ise lüks ve dayanıklı mal olarak değerlendirilen mallar ve bazı mallar yer almaktadır.

Tablo 4. Türkiye'de 2015-2021 Yılları Arasında Toplanan ÖTV (Bin TL)

Özel Tüketim Vergisi	Petrol ve Doğalgaz Ürünleri	Motorlu Taşıtlar	Alkollü İçkiler	Tütün Mamülleri	Kolalı Gazozlar	Dayanıklı Tüketim ve Diğer Mallar
2018	50.829.553,00	17.026.579,00	6.797.293,00	26.968.709,00	344.770,00	3.955.781,00
2019	56.296.381,00	18.872.615,00	7.903.644,00	32.235.133,00	361.516,00	4.726.061,00
2020	63.602.587,00	22.017.408,00	10.012.631,00	37.426.851,00	402.715,00	4.877.178,00
2021	55.593.473,00	17.327.830,00	12.401.893,00	42.724.573,00	859.208,00	4.998.006,00
2022	60.996.638,00	13.807.149,00	14.714.743,00	50.358.402,00	1.022.123,00	6.234.986,00
2023	69.009.462,00	46.596.296,00	16.464.057,00	61.801.432,00	1.341.354,00	12.069.982,00
2024	31.292.149,00	66.371.834,00	22.785.401,00	67.619.763,00	1.972.500,00	15.347.619,00
Toplam	**387.620.243,00**	**202.019.711,00**	**91.079.662,00**	**319.134.863,00**	**6.304.186,00**	**52.209.613,00**

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri (2025).

Tablo 10'daki verilere baktığımızda ÖTV'den elde edilen gelirin büyük kısmının petrol ve doğal gaz ürünlerinden geldiğini görüyoruz. 2021 yılında petrolden çıkarılan ÖTV'deki ani düşüşün nedeni, pandeminin yol açtığı sokağa çıkma kısıtlamaları nedeniyle tüketimdeki düşüş olarak gösterilebilir. Öte yandan, tütün mamulleri ve motorlu kara taşıtlarından toplanan ÖTV'nin devlet hazinesine gelir yaratılmasına büyük katkı sağladığını göstermektedir (Akdemir, 2020).

Ülkemizde büyük bir yer kaplayan ÖTV'nin içerisinde yer alan mal sayısının çokluğu nedeniyle genel bir tüketim vergisi olan KDV'ye benzediği söylenebilir. Ancak, genel tüketim vergileri ile karşılaştırıldığında, tahsilat amacı sadece gelir elde etmek değildir. En önemli amaç, tüketimde fayda sağlamayan ve zararlı olan mal veya mal gruplarını vergilendirerek tüketimi azaltmaktır. ÖTV kullanma nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz (Hayrullahoğlu, 2015):

- Hizmetin yerini alabilir
- Zararlı maddelerin tüketiminin kısıtlanması,
- Vergi idarelerini kolaylaştırmak,
- Gelir elde etmek,

Türkiye'de Özel Tüketim Vergisi'nin (ÖTV) uygulanma biçimi, büyük ölçüde gelir elde etmeye yönelik olup, bu yönüyle devlet bütçesine önemli bir kaynak sağlamaktadır. Bütçe kalemleri incelendiğinde, ÖTV'nin en yüksek gelir

sağlayan vergilerden biri olduğu görülmektedir. Bu durum, ÖTV'nin gelir getirici niteliğinin, çevresel veya yönlendirici amaçlarının önüne geçtiğini göstermektedir. Her ne kadar ÖTV'nin çevre kirliliği üzerinde doğrudan bir etkisi olmasa da, özellikle akaryakıt üzerindeki yüksek vergi oranları aracılığıyla fiyatların artırılması yoluyla tüketimin dolaylı olarak azaltılması mümkündür (Çelikkaya, 2011; Taylar, 2010).

2.5. Katı Atık Vergisi

Evler için evsel atık olan katı atık, işletmeler ve endüstriler için sıvı olmayan her türlü hacimsel atık olarak tanımlanabilir. Atık vergisi ise bu kirletici atığın azaltılmasını ve geri dönüştürülmesini amaçlamaktadır. Sürekli nüfus artışı, çarpık kentleşme, çarpık sanayi ve sanayileşme, doğru ekosistem yönetiminin bilinmemesi ve yoksulluk, kontrolsüz katı atık oluşumunun başlıca nedenleri olarak kabul edilmektedir. Katı atıklar ise (Görmez, 2007);

- Evlerden çıkan katı atıklar
- Ticari işletmelerdeki faaliyetlerden kaynaklanan katı atıklar
- Yeşil alanlardan ve bitki atıklarından kaynaklanan katı atıklar
- Endüstriyel faaliyetlerden kaynaklanan katı atıklar
- Harici katı endüstriyel atık
- Tıbbi atık
- Plastikler şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutulabilirler.

Çevresel atıklardan oluşan metan gazı ciddi sorunlara yol açmaktadır. CO2 emisyonlarından sonra metan gazı emisyonları en büyük çevre sorunudur. Katı Atık (Kirlilik) Vergisi, metan gazı emisyon oranını azaltmak için alınmaktadır. Verginin amacı, kullanılmış atıkları geri dönüştürülebilir hale getirmek ve kirliliği en aza indirmektir. Toplumun geri dönüşüm konusunda bilinçli davranması da önemli bir konu olarak görülmektedir (Çelikkaya, 2011).

2001 yılı sekizinci kalkınma planında, katı atık üretimi için özel bir komisyon kurulmuştur. Kentlere göçün ve nüfus yoğunluğunun artmasının bir sonucu olarak, yerel yönetimlerin kurumsal yetkinliğinde ve atık yönetiminin bölgesel uygulamasında bir artışa dikkat çekmektedir. Günümüzde atık vergisinin mali aracı çevre ve temizlik vergisi olarak rapor edilmektedir. Teorik olarak bir havandır. Ülkemizde Ocak 1994 tarihinden itibaren yürürlükte olan bir mahalli idareler kanunudur. Ancak düşük gelirli hanelerin yüksek gelirli hanelere göre daha fazla vergi yükü ile karşı karşıya kalması bu verginin olumsuz özelliklerinden biridir (Ağacan, 2014).

2.6. Konaklama Vergisi

Konaklama vergisi ilk olarak 2004 yılında gündeme gelmesine rağmen, üzerinden çok zaman geçmiş bir vergidir. Bu vergi 2006 ve 2008 yıllarında TBMM'ye kanun teklifi olarak sunulmuş ancak 2019 yılına kadar tekrar gündeme alınmamıştır. Konaklama vergisi, 7 Aralık 2019 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanarak 7194 Sayılı Kanun ve 6802 Sayılı Gider Vergisi

Kanunu'na dahil edilmiştir. 1 Nisan 2020'de yürürlüğe girmesi planlanan vergi, Covid-19 salgını nedeniyle ertelenmiş ve verginin yürürlük tarihi 1 Ocak 2021'e ertelenmiştir. Dünyanın birçok ülkesinde konaklama vergisi alınmaktadır ve bu vergiden elde edilen gelirler yerel yönetimlere devredilmektedir. Konaklama vergisinin gelirleri; şehirlerin vergileri, altyapısı, ulaşımı, temizliği gibi altyapı çalışmalarında kullanılmaktadır. Türkiye'de ise konaklama vergisi, 2006 ve 2008 yıllarında "İl Özel İdaresi ve Belediye Gelirleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" ile Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne dahil edilmiş ve alınan verginin turizm hizmetlerinin finansmanı için yerel bir vergi olarak düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. 2019 yılında ise konaklama vergisi, merkezi yönetimin genel bütçe geliri olarak yürürlüğe girmesi kararlaştırılmıştır. Konaklama vergilerinin amacı gelir toplamak olsa da bu verginin az da olsa turizmin neden olduğu çevre kirliliği ve tahribatı azaltabileceği tespit edilmiştir (Akçaoğlu, 2020).

2.7. Harçlar

Çevre vergilerinde kirleten öder ilkesi dikkate alınmaktadır. Çevreyi kirleten kişilerden nakit olarak tahsil edilmektedir. Harçlar ülkemizde ise hava, su, gürültü ve katı atık gibi isimlerle toplanmaktadır (Çitil vd., 2010).

2.8. Teşvikler

Uygulamada, Yeşil vergiler iki şekilde olabilir. İlk yöntem, kirletenden neden olduğu zararı tazmin etmesini ister. İkinci yöntem, çevre dostu faaliyetler için vergi teşvikleri oluşturmaktadır. Teşvikler, çevresel ve yenilenebilir teknolojilerin yaygınlaştırılması gibi konuları desteklemek için kullanılabilecek bir araçtır. Türkiye'de Çevre Kanunu'nun 29. maddesi uygulanmaktadır[3]. Temizlik ve kirliliğin önlenmesi için teşvikler verilebileceğinden bahsedilmiştir (Ağacan, 2014).

3.Karbon Emisyonunu Azaltmaya Yönelik Vergisel Tedbirler

Ülkeler, kamusal çözümleri sera gazlarını ve küresel ısınmayı önlemede en etkili silah olarak görmektedirler. Üretim ve tüketim faaliyetleri nedeniyle çevre kirliliği kontrolsüz bir şekilde artmaktadır. Ülkeler ise vergi ve yaptırımlarla çevreyi kirleten varlıkların önüne geçmeyi amaçlamaktadır. Kirliliğe neden olan mal ve hizmetlerin vergilendirilmesi ile tüketici tercihlerinin daha az kirliliğe neden olan mal ve hizmetlere yönlendirilmesi istenmektedir (Bağdigen ve Demir, 2010).

Türkiye'de sera gazı emisyonları ve küresel ısınma ile ilgili doğrudan bir düzenleme yapılmamıştır ve bu konu bir çevre sorunu olarak değerlendirilmiştir. Türkiye'de çevre mevzuatının 1980'li yıllarda ortaya çıktığı söylenebilir. 1982 Anayasasının 56. maddesinde;

[3] Çevre Kanunu'nun 29. Maddesi, atıksu arıtma tesislerinin teşvik tedbirlerinden faydalanmasında uyulacak usul ve esaslara dair yönetmeliktir.

“Herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı vardır. Çevreyi iyileştirmek, çevre sağlığını korumak ve kirliliği önlemek devletin ve vatandaşların görevidir (1982 Anayasası / 56. md.).

Türkiye’de yapılan ön incelemeler sonucunda Türk vergi mevzuatının küresel ısınma ve sera gazı emisyonlarını azaltıcı etkisi olacak kanunlar üzerinde doğrudan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Emisyonları dolaylı olarak azaltabilecek vergi kanunları olduğunu söyleyebiliriz. Bu kanunlara örnek;

- Gelir Vergisi Kanunu’nun 9(1) maddesi uyarınca vergiden muaf olan tacirlerin, muafiyet şartı olarak motorlu taşıt kullanamayacakları düzenlenmiştir. Dolayısıyla mükellefi motorlu taşıt kullanımını azaltmaya teşvik ettiği söylenebilir.
- Gelir Vergisi Kanunu’nun 9(2) maddesine göre nehir, göl, deniz ve su yollarında toplam 50 tona kadar olan makinesiz ve motorsuz taşıma araçlarını işletenler tacir sayılır. Bu yazı ile üç tarafı denizlerle çevrili ülkemizde, deniz turizmi ve kıyı taşımacılığı açısından doğanın kirlenmesine neden olacağı söylenebilir.

Gelir Vergisi Kanunu’nun 41. maddesinin 1. fıkrasının 8. fıkrasında kanunen tanınmayan bazı giderler sıralanmıştır. Bu giderler; işletmenin ana faaliyet konusu ile ilgili olmayan giderler ve amortismanlar, kiralama yoluyla edinilen veya işletmeye kayıtlı olan yat, tekne, tekne, sürat teknesi, uçak ve helikopter gibi motorlu deniz araçları, işletme kazancının tespitinde ve Kurumlar Vergisi Kanununa göre belirlenmektedir (Taylar, 2010).

8. maddeye göre işletme gelirlerinin tespitinde gider olarak dikkate alınmaması düzenlenmiştir.

Bu madde nedeniyle şirketler gider kalemi olarak raporlanan araçların amortisman ve diğer maliyetlerini muhasebeleştirememektedir. Bu durum, tüketimi azaltmaktadır.

Kurumlar Vergisi Kanunu’nun 10. maddesi vergi matrahının tespitinde yapılabilecek indirimleri düzenlemektedir. Bu indirimler, Ar-Ge çalışmaları ile ilgili çalışmaları içermektedir. Mükellefler tüm araştırma ve geliştirme giderlerini vergiden düşebilir. Teknolojik yatırımlar, çevreye daha az etki eden ve daha az emisyon üreten inovasyonların önünü açacaktır. Gelir Vergisi Kanunu’nun 41. maddesinde olduğu gibi Kurumlar Vergisi Kanunu da madde 11, yasal olarak tanınmayan giderleri listeler. Bu maddenin f fıkrası uyarınca kiralama yoluyla edinilmiş veya şirkete tescil edilmiş; Şirketin ana faaliyet konusu ile ilgili olmayan yat, tekne, sürat teknesi gibi motorlu deniz taşıtları ile uçak, helikopter gibi hava araçlarına ilişkin gider ve amortismanların şirket gelirlerinden indirilemeyeceği belirtilmiştir (GVK md. 41; KVK md. 11).

Sektörler itibarıyla Türkiye’deki sera gazı emisyonlarının %71,61’i enerji üretiminden kaynaklanmaktadır. Türkiye’de enerji üretiminin kömür ve fosil kaynaklarla yapılıyor olması bu oranın yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Endüstriyel süreçler ve ürün kullanımı %12,51, tarım %12,46 ve atık %3,42 olarak hesaplanmıştır (Dulkadiroğlu, 2018). Sektörler yıllara göre

incelendiğinde, 2000'li yıllardan itibaren endüstriyel süreçlerin ve ürün kullanımının tarım sektörünü geride bıraktığı görülmektedir.

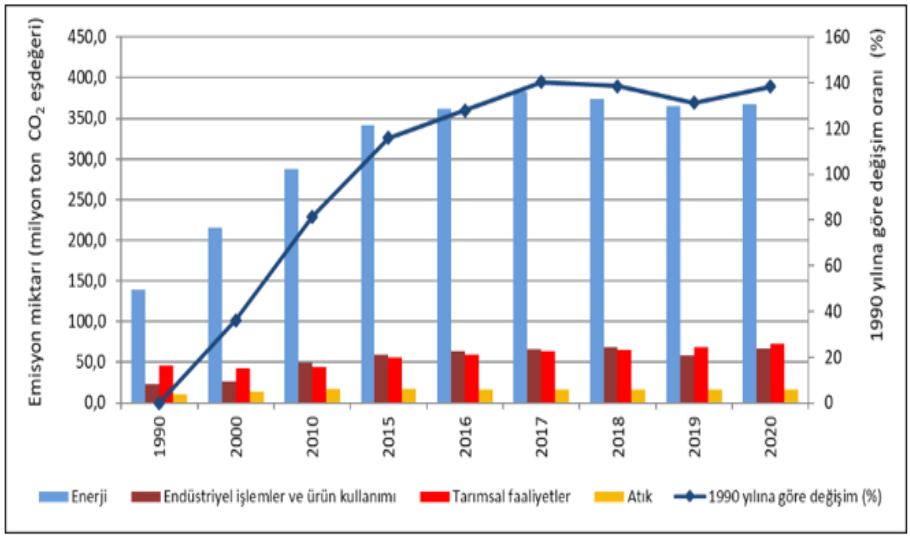

Şekil 4. Türkiye'de Sera Gazı Emisyonlarının Sektörlere Göre Dağılımı (Milyon Ton CO2 eşd.)

Kaynak: TÜİK, 2023.

Türkiye'de 2018'de emisyona neden olan gaz çeşitleri incelendiğinde ise sırasıyla %80,48'ini karbondioksit, %11,06'sını metan, %7,47'sini azot ve %1'inin ise soğutma amaçlı kullanılan F bileşenli gazlar bulunmaktadır (Dulkadiroğlu, 2018).

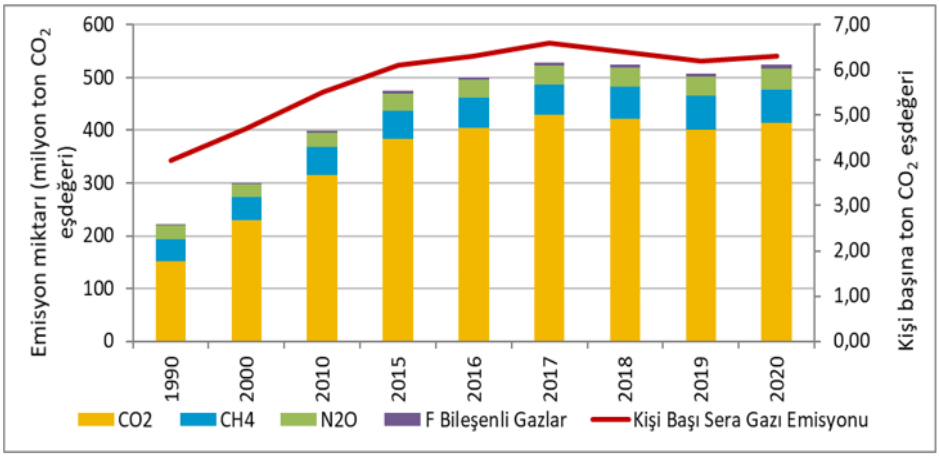

Şekil 5. Türkiye'de Sera Gazı Emisyonlarının Gazlara Göre Dağılımı (Milyon Ton CO2 eşd.)

Kaynak: TÜİK, 2023.

Ulaştırma sektörü sera gazı emisyonları içerisinde önemli bir paya sahiptir. Atmosfere yıllık 900 milyon ton civarında CO2'in taşıtlar nedeniyle salındığını söyleyebiliriz. Bu oranın küresel ısınmadaki payının çok yüksek olduğunu belirten araştırmalar yapılmıştır (Çelikkaya, 2010).
Şekil 6'da yer alan Türkiye için CO2 emisyon dağılımları, sektörel bazda incelendiğinde enerji sektöründen sonra ulaşımın önemli bir paya sahip olduğu görülmektedir.

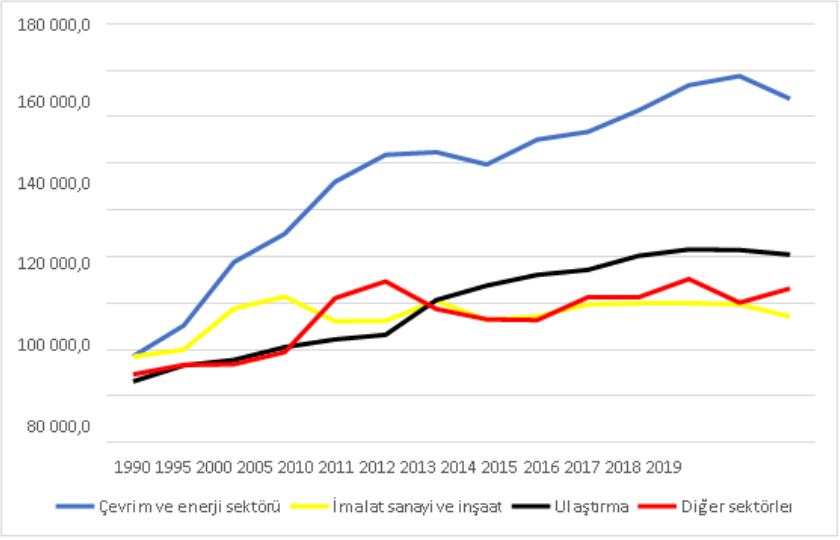

Şekil 6. Türkiye'de Sektörel Bazda CO2 Emisyon Dağılımı (1990-2019)
Kaynak: TÜİK, 2023.

Şekil 6'ya göre 2010'da ulaşım sektörünün payı %16,40 iken, 2015'te bu oran %22,53 olmuş, 2019 yılında ise %23,14 lük bir paya sahip olduğu görülmektedir. Fosil yakıt tüketiminde enerji sektörü birinci (1.) sırada yer alırken, ulaştırma sektörünün 2012 yılı itibari ile ikinci (2.) sırada yer aldığını görülmektedir.

3.1. Karbon Vergisi

Karbon vergisi, küresel ısınmaya ve iklim değişikliklerine neden olan karbon emisyonları ile oluşan negatif dışsallık maliyetinin fiyatlandırma ile içselleştirerek "Kirleten Öder" ilkesini benimsemektedir. Karbon vergisi özellikleri;

- Spesifik vergi türüne giren tüketim vergisidir.
- Diğer vergilerde olduğu gibi devletler için gelir kaynağıdır.
- Piyasa mekanizmasına bağlı bir politika aracıdır.
- İlgili malların fiyatlarını arttırıcı ve tüketimini düşürücü etkisi vardır.
- Çevre kirliliğini azaltıcı etki göstermektedir.
- Mükellefin vergi yükünü azaltmaktadır.

Kirliliğe neden olan birim veya birimler, kirliliğin marjinal maliyeti ile kirliliği önlemenin marjinal maliyet eşit olana kadar neden olduğu kirliliği azaltmak isteyecektir. Böylelikle emisyon miktarında azalma olacaktır. Marjinal noktaların eşitlendiği noktayı ise optimal emisyon seviyesi olarak ifade edebiliriz.

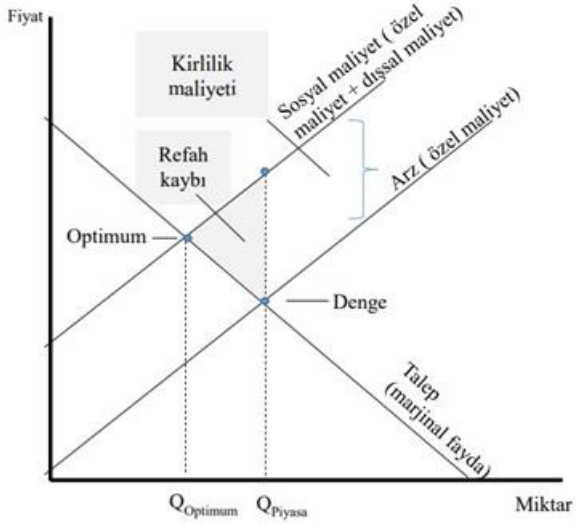

Şekil 7. Kirlilik ve Sosyal Optimum
Kaynak: Mankiw ve Taylor, 2011 ve Bali ve Yaylı, 2019.

Cihazlardan kaynaklanan emisyonlar üçüncü şahısları da etkiler. Devlet emisyonları için dış maliyet oranı arttıkça, vergi miktarı da artar. Bu durumda, firmanın arz eğrisi yukarı kayacak ve denge noktası, marjinal fayda ile marjinal sosyal maliyetin kesiştiği nokta olacaktır. Karbon vergisi uygulandıktan sonra sosyal optimum (QOPT) yeni bir denge olarak gösterilebilir (Bali ve Yaylı, 2019).

3.2. Emisyon Ticareti

20. yüzyılın son çeyreğinde kirlilik küresel bir tehdit olarak kabul edilmiş ve ülkeler bu sorunu önlemek için ortak kararlar almak üzere güçlerini birleştirmişlerdir. Alınan tedbirler çerçevesinde ilk önemli adımın 1997 yılında imzalanan Kyoto Protokolü olduğunu söyleyebiliriz. Dünyanın dört bir yanından birçok ülkenin katılımıyla sera gazı emisyonlarının azaltılmasına yönelik tedbirler alınmış ve imzalanmıştır. Emisyon ticareti, devletin yükü azaltmak için toplam yüke bir üst sınır koyması ve toplam yükü kota sistemini kullanan şirketler arasında dağıtması anlamına gelmektedir. Aynı zamanda kotasını dolduramayan firmaların kalan kontenjanlarını da dolduran firmalara satabilecekleri bir sistemdir. Bu sistem "emisyon izinleri" veya "ticarete konu olan kirlilik izinleri" olarak adlandırılmaktadır (Karakaya ve Özçağ, 2001).

3.3. Türkiye'de Karbon Ayak İzi Düzeyi

Ekolojik ayak izi altı tane alt bileşenlere ayrılarak incelenmektedir. Bu bileşenler, karbon, tarım arazisi, orman, otlak, yapılaşmış alan ve balıkçılık sahası şeklinde ayrılmaktadır.

Şekil 8. Türkiye'nin Ekolojik Ayak İzi Bileşenlerinin Oranı (2023)
Kaynak: WWF Yaşayan Gezegen Raporu, 2023; Global Footprint Network, 2023.

Bileşenler oranlandığında ise %60 gibi bir oranın sadece karbon ayak izinden kaynaklandığı ve bunun çok büyük zarara neden olduğu söylenebilir (Beşer ve Hızarcı Beşer, 2019).

Şekil 8'de Türkiye'nin 2023 yılına ait ekolojik ayak izi bileşenlerinin oranları gösterilmiştir. Karbon ayak izi (%60,47) en büyük paya sahiptir. Diğer bileşenler ise, tarım arazisi (%23,01), orman (%9,58), otlak (%5,00), yapılaşmış alan (%1,01) ve balıkçılık sahası (%0,94) şeklinde sıralanmaktadır. Şekil 9'da seçilmiş olan ülkelerin 2018 yılına ait ekolojik ayak izi oranları, diğer bir ifade ile kişi başına düşen global hektar oranı belirtilmiştir.

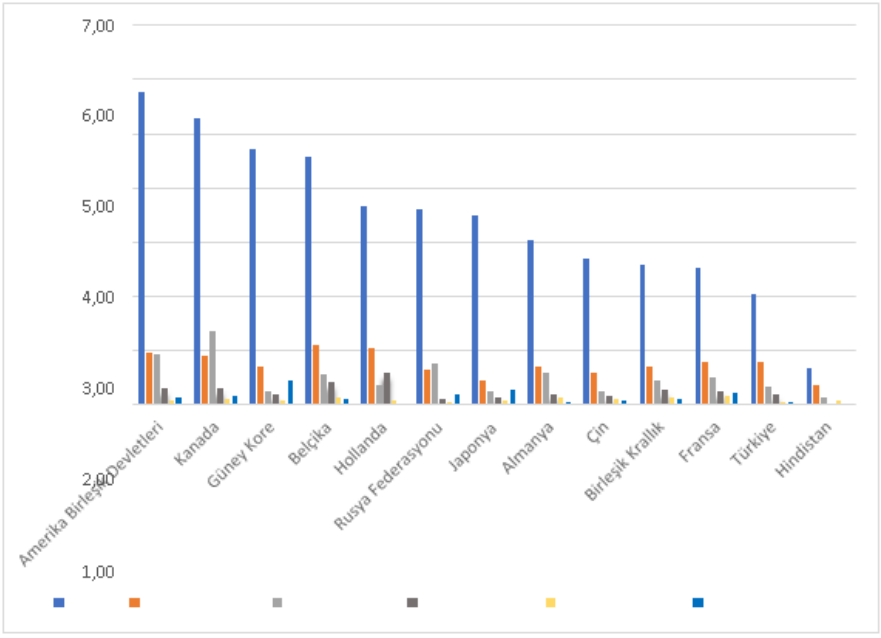

Şekil 9. Ülkelerde Ekolojik Ayak İzi Oranları (Kişi Başına Düşen Global Hektar, 2018)
Kaynak: Global Footprint Network, (2022).

Şekil incelendiğinde karada en yüksek oranın karbon talebi olduğu görünmektedir. Karbon ayak izi emisyonun ise sırasıyla en çok salınımı ABD (5,77 gha), Kanada (5,29 gha) ve Güney Kore (4,73 gha)'nin geldiği görünmektedir. Karbon talebinden sonra diğer taleplere nazaran tarımsal ve orman talebinin yüksek olduğu görülmektedir. En çok tarımsal emisyon salınımı, Belçika (1,10 gha) ve Hollanda (1,04 gha)'da olmaktadır.

Yeşil vergiler, uygulayan hükümetin ekonomik koşullarına ve politik tercihlerine göre farklı amaçlarla kullanılabilir. Davranış değişikliğini teşvik edebilir. Kaynak kullanımındaki artış ile ekonomik büyüme arasındaki bağı zayıflatmayı hedefleyebilir. Sürdürülebilirliği güçlendirebilir. Aynı zamanda kamu gelirlerini artırma işlevi de görebilir. Ancak bu vergi türlerinin ortak bir yönü bulunmaktadır. İşletmeler, yeşil vergileri uygulayabilmek için yeni süreçler geliştirmek zorundadır. Bu süreçler, vergilerin kaydedilmesini, yönetilmesini, tahsil edilmesini ve ilgili kurumlara iletilmesini kapsar.

Küresel iklim krizi ve iklim değişikliğiyle mücadele kapsamında alınan önlemler, yeşil vergilerin önemini artırmaktadır. Buna ek olarak, teşvikler, standartlar ve raporlama yükümlülükleri de giderek yaygınlaşmaktadır. Bu nedenle işletmelerin hazırlıklı olması gerekmektedir. Personel planlaması, mali kaynaklar, nakit akışı ve raporlama ile uyum sistemleri bu sürecin temel unsurlarıdır. İşletmelerin bu alanlarda proaktif adımlar atması kaçınılmazdır.

Vergi sistemlerinin birincil amacı, kamu işlevlerini yerine getirebilmesi için hükümetin gelirini artırmaktır. Ancak endüstriyel, ticari ve kişisel kararların karmaşık mali ağına derinlemesine ulaşan çeşitli vergilendirme sistemleri, yapmak, eş zamanlı olarak somut sinyaller de verebilmektedir. Vergi kanununun yenileştirilmesi, hükümetin çevresel hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmak için mali yapısını kullanmasına izin verebilmektedir. Vergi sisteminin, davranışı önemli ölçüde etkileyebilecek mali açıdan hassas kararlarla kesiştiği kilit baskı noktalarını hedefleyebilir. Çevreye yönelik vergi araçları kavramı yeni olmasa da günümüzde iklim değişikliğine odaklanma, vergilendirmenin yollarını incelemek için yeni bir ivme oluşturmuştur.

Yeşil vergi kuramında madalyonunun iki yüzü vardır. Çevreye zarar veren faaliyetler ve ürünler, vergi artışları yoluyla caydırılabilir. Buna karşılık, çevresel fayda sağlayan uygulamalar vergi indirimleriyle desteklenebilir. Her iki durumda da vergi araçları geleneksel vergi ilkelerine dayanmalıdır. Bu ilkeler eşitlik, ekonomik etki ve idari uygulanabilirliği kapsar. Ancak yeşil vergilerde ek olarak çevresel etki de temel bir ölçüt olmalıdır. Yeşil vergi artışları, belirli teorik yaklaşımlar çerçevesinde ekonomik açıdan etkin sonuçlar üretebilmektedir. Yirminci yüzyılın başlarında geliştirilen bu yaklaşımlar, dışsal maliyetlerin vergiler yoluyla içselleştirilmesini öngörmektedir. Bu sayede, faaliyetlerin gerçek çevresel maliyetleri fiyatlara yansıtılır. Böylece bu maliyetler, özel sektörün karar alma süreçlerine dâhil edilmiş olur. Bununla ilgili bir kuram, öncelikle kirlilik kontrol önlemlerinin devlet sübvansiyonlarına karşı bir yasak olarak başlayan ancak sıklıkla maliyeti içselleştirme ilkesine benzer bir şey olarak sunulan kirleten öder ilkesidir. En düşük maliyetle azaltım yaklaşımı, bu politikalara ek bir dayanak sunmaktadır. Tek tip düzenlemelerden kaçınıldığında, hedeflenen toplam kirlilik azaltımına ulaşmak için belirlenen vergi artışları daha etkili olabilmektedir. Bu yapı, her bir kirleticinin kirliliği azaltmanın hangi noktada ekonomik açıdan verimli olduğuna karar vermesine olanak tanır.Son olarak, ekolojik vergi reformu olarak adlandırılan yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu kurama göre, yeşil vergilerden elde edilen gelirler mevcut vergi yükünün bir kısmını hafifletmek için kullanılabilir. Bu çerçevede yeşil vergiler çevresel vergilendirmeyi temsil ederken, vergi indirimleri ekonomik vergilendirme boyutunu oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, genel olarak, ekonomik hesaplamanın ayarlanmasının çevre açısından daha faydalı ve ekonomik açıdan verimli sonuçlara yol açabileceği fikrini paylaşmaktadır. İçselleştirmede kesin dış maliyetin belirlenmesi ve yasalaştırılması gibi zorluklar göz önüne alındığında, çok az sayıda yeşil vergi artışı bu kuramları mükemmel şekilde uygulamakta, ancak kuramlar tasarıma rehberlik etmekte ve yasalaşmalarını çevreleyen siyasi retoriğe kesinlikle büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Yeşil vergi indirimleri, daha pratik bir anlayışa dayanmaktadır. Devlet, olağan koşullarda sunulmayan vergi kredileri sağlayabilir. Vergi kesintileri,

muafiyetler ve indirimli oranlar bu araçlar arasındadır. Bu uygulamaların amacı, çevreye katkı sağlayan ürün ve faaliyetleri desteklemektir. Bu yaklaşımda hedef, piyasayı kuramsal olarak daha verimli kılmak değildir. Esas amaç, normal şartlarda hayata geçmeyecek uygulamaları teşvik ederek ölçülebilir çevresel faydalar elde etmektir. Ancak çevresel maliyetler bütünüyle fiyatlara yansıtıldığında, bu tür teşviklere olan gereksinim azalabilmektedir.

Yeşil vergi indirimlerinin de vergi artışlarından çok farklı bir mali etkisi vardır ve açıkça devlete gelir akışını artırmak yerine azaltmaktadır. Bu ayrımın önemli siyasal sonuçları olabilir. Vergi artışları, telafi edici indirimlerle desteklenmediği sürece genellikle kamuoyunda olumsuz karşılanır. Buna karşılık, bireyler yarar sağlayacakları vergi indirimlerini daha olumlu değerlendirmektedir. Siyasetçiler açısından vergi indirimleri, bütçe sürecindeki yoğun denetimden geçmeden destek sunma imkânı da yaratır. Bu destekler, doğrudan harcamalar yerine vergi mevzuatı üzerinden daha sessiz biçimde uygulanabilir. Ancak Stanley Surrey'in "vergi harcaması" kavramıyla vurguladığı gibi, hedefli vergi teşvikleri mali açıdan doğrudan ödeneklerle aynı etkiye sahiptir. Bu nedenle, özünde bir kamu harcaması niteliği taşımaktadır.

Yeşil vergilendirme, çevresel sürdürülebilirliği destekleyen temel politika araçlarından biridir. Aynı zamanda yenilenebilir enerji kaynaklarının gelişimini teşvik etmektedir. Avrupa Birliği, karbon vergileri ve emisyon ticaret sistemleri aracılığıyla fosil yakıtlara bağımlılığın azaltılabileceğini göstermiştir. Bu uygulamalar, karbondioksit salımlarının düşürülmesine katkı sağlamıştır. Yasal düzenlemeler, işletmeleri çevre dostu teknolojilere yatırım yapmaya yönlendirmektedir. Sıkı mevzuat, firmaların küresel çevresel gerekliliklere uyum sağlamasını kolaylaştırmaktadır. Gelişmiş ülkeler, emisyon vergileri konusunda önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Buna karşılık, daha düşük gelirli ülkeler uygulama sürecinde çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle küresel çevre hedeflerine ulaşmak, daha güçlü uluslararası iş birliği ve mali destek gerektirmektedir.

Gelecekteki başarı, yasal araçların daha etkin hâle getirilmesine bağlıdır. Ayrıca 2030 yılına kadar G7 ülkeleri arasında yeşil ekonomi uygulamalarının yaygınlaştırılması önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, dijital izleme teknolojilerinin geliştirilmesine yönelik araştırmalar artırılmalıdır. Esnek ve uyarlanabilir yasal çerçeveler de küresel çevre sorunlarına daha etkili yanıtlar sunabilir. Bilimsel açıdan bakıldığında, sosyoekonomik ve politik dinamiklerin daha kapsamlı analizine ihtiyaç vardır. Bu unsurların, çevre vergisi politikalarının sonuçlarını belirlemede önemli rol oynadığı görülmektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, politika yapıcılar yeşil mali araçları daha etkin kullanmalıdır. Karbonsuzlaşma süreçlerini hızlandırmak ve çevresel tahribatı önlemek bu araçlarla mümkün olabilir. Bu

kapsamda, teşvik mekanizmaları ve yatırım projelerinin hayata geçirilmesi özel bir öncelik olarak ele alınmalıdır.

SONUÇ

Bu çalışma, yeşil ekonomi yaklaşımı çerçevesinde yeşil vergilerin çevresel ve ekonomik etkilerini değerlendirmiştir. Bulgular, yeşil vergilerin çevresel dışsallıkları azaltmada önemli bir politika aracı olduğunu göstermektedir. Bu vergiler, kirleten öder ilkesini güçlendirmekte ve çevreye duyarlı üretim ile tüketimi teşvik etmektedir.

Uluslararası uygulamalar, yeşil vergilerin sera gazı emisyonlarını azaltma potansiyeline sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle karbon ve enerji vergileri, fosil yakıt kullanımını sınırlamakta ve yenilenebilir enerjiye geçişi hızlandırmaktadır. Bununla birlikte, ülkeler arasında uygulama biçimleri farklılık göstermektedir. Bu durum, ekonomik yapı ve toplumsal önceliklerin belirleyici olduğunu göstermektedir.

Yeşil vergiler yalnızca çevresel fayda sağlamamakta, aynı zamanda kamu gelirlerini desteklemektedir. Ancak bu vergilerin sosyal etkileri dikkatle ele alınmalıdır. Gelir dağılımı üzerindeki olası olumsuz etkiler, uygun sübvansiyonlar ve kamu yatırımlarıyla dengelenmelidir.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde, yeşil vergi politikalarının daha bütüncül bir çerçevede ele alınması gerekmektedir. Mevcut vergi yapısının çevresel hedeflerle uyumu artırılmalıdır. Bu çerçevede, yeşil vergiler sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında etkili bir politika aracı olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, yeşil vergilerin başarısı politika tasarımına bağlıdır. Ekonomik etkinlik, çevresel koruma ve sosyal adalet birlikte gözetilmelidir. Bu yaklaşım, yeşil ekonomiye geçiş sürecini güçlendirecektir.

KAYNAKLAR

1982 Anayasası 56. Madde. https://www.saglik.gov.tr/TR-11472/tcanayasasi-56madde.html#:~:text=%E2%80%9CHerkes%20sa%C4%9Fl%C4%B1kl%C4%B1%20ve%20dengeli%20bir,%C3%B6nlemek%20Devletin%20ve%20vatanda%C5%9Flar%C4%B1n%20%C3%B6devidir. (Erişim Tarihi 0.06.2025).

Ağacan, İ. (2014). Çevre kirliliği sorunları ile mücadelelerde Türkiye'de uygulanan çevre vergileri ve çevre vergisi bilinci (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Akdemir, T. (2020). Avrupa birliği'nde iklim değişikliği ile mücadelede havacilik vergileri. Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 19(1), 1-24.

Avcı, O. & Demirci, Z. (2017). Türkiye'de günah vergisi olarak ÖTV III sayılı listenin incelenmesi. Maliye Araştırmaları–1, (s. 47-60). Bursa: Ekin Yayınları.

Azazi, H. & Uzma, O. (2022). Türkiye'de yeşil ekonomi, yeşil işler ve yeşil istihdam. Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3(2), 93-100.

Bağdigen, M. & Demir, E. (2010). Küresel Isınmayla Mücadelede Türk Vergi Mevzuatı. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 6(12), 153-177.

Bali, S. & Yaylı, G. (2019). Karbon vergisinin Türkiye'de uygulanabilirliği. Third Sector Social Economic Review, 54(1), 302-319.

Bekmez, S. & Nakıpoğlu, F. (2012). Çevre Vergisi-Ekonomik Büyüme İkilemi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,, 11(3), 641-658.

Beşer, M. ve Hızarcı Beşer, B. (2019). Neoliberal küreselleşme ve istihdam. Bursa: Ekin Yayınevi.

Bolahatoğlu, M. (2022). Yeşil vergilerin bazı OECD ülkeleri ile Türkiye'deki uygulamalarının panel veri analizi aracılığıyla değerlendirilmesi (Doctoral dissertation, Bursa Uludag University (Turkey)).

Çelikkaya, A. (2010). Motorlu taşıtların vergilendirilmesinde yeni eğilim: Karbon temelli vergilendirme. Vergi Sorunları Dergisi, 266, 61-71.

Çelikkaya, A. (2011). Avrupa Birliği üyesi ülkelerde çevre vergisi reformları ve Türkiye'deki durumun değerlendirilmesi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(2), 97-120.

Çitil, E., Kınacı, C. & Kayalıca, Ö. (2010). Katı atık yönetiminde ekonomik araçların kullanımı ve çevre temizlik vergisi, İTÜ Dergisi, 9(6), 28-36.

Dulkadiroğlu, H. (2018). Türkiye'de elektrik üretiminin sera gazi emisyonları açısından incelenmesi. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 7(1), 67-74.

Dursun, G., & Tutcu, B. (2024). Türk Vergi Sisteminin Yeşil Dönüşümü. Vergi Raporu, (294), 7-18.

Ekici, İ. (2011). Çevre kirliliğiyle mücadelede kirleten öder prensibi çerçevesinde vergilendirme yaklaşımı. Vergi Sorunları Dergisi, 270, 196-205.

Ferhatoğlu, E. (2003). Avrupa Birliği'nde ortak çevre politikası çerçevesinde çevre vergileri. E-yaklasim, (3), 1-7.

Fındık, M. S. (2007). Türkiye'de çevre kirliliğine yol açan unsurların önlenmesi çerçevesinde yeşil vergi (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)).

Gelir Vergisi Kanunu/41. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=193&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=4. (Erişim Tarihi 0.06.2025).

Görmez, K. (2007). Çevre sorunları. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
Günaydın, İ. (2014). Yeşil Vergiler Çevreyi Koruma ve İşsizliği Azaltma Amaçlarını Aynı Zamanda Sağlayabilir mi?. Disiplinlerarası bakış açısı ile çevre, 2, 108.
Hayrullahoğlu, B. (2015). Türkiye'de tütün mamulleri ve alkollü içkilerde özel tüketim vergisinin başarısı. Journal of Life Economics, 2(2), 89-112.
Hazine ve Maliye Bakanlığı, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri (2025, 10 Mart). Erişim Adresi: https://muhasebat.hmb.gov.tr/merkezi-yonetim-butce-istatistikleri
İnan, G. (2023). Geleceğimizi Yeşil Vergilerle Şekillendirmek. Mali Çözüm Dergisi, 33, 1901-1905.
İsa, K. (2016). AB florlu sera gazları (F-Gaz) yönetmeliği. (Cilt 3), Doğa Yayıncılık LTD Şti, ISBN: 978-975-
Karakaya, E. & Özçağ, A. G. M. (2001). Sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliği: Uygulanabilecek iktisadi araçların analizi. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, I. Maliye Konferansı, "Geçiş Ekonomilerinde Mali Politikalar", 11-15 Mayıs 2004, (Tam Metin Bildiri)
Kurumlar Vergisi Kanunu/11. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5520&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5. (Erişim Tarihi 0.06.2025).
Mankiw G. N. & Taylor, M. P. (2011), Economics, second edition. United Kingdam: Cengage Learning.
Resmi Gazete, (2021, 10 Eylül). Belediye Gelirleri Kanunu Genel Tebliği, Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211221-10.htm.
Resmi Gazete, (2021, 10 Eylül). MTV (I) Sayılı Tarife 2022 Tutarları, Erişim adresi: https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2021/12/20211221-11.htm.
Samancı, M. & Karagöz, B. (2019). Türkiye'de çevre temizlik vergisinin değerlendirilmesi. Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi, 2(2), 73-92.
Şentürk, S. H. (2014). Yeşil bina vergi teşvikleri: Amerika örneği ve Türkiye için çıkarılabilecek sonuçlar. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 89-102.
Tanrıvermiş, H. (1997). Çevre kirliliğinin vergilendirilmesi: İlkeler, uygulamaları ve Türkiye açısından genel değerlendirme. Ekonomik Yaklaşım, 8(27), 303-328.
Taylar, Y. (2010). Vergi teorisi açısından özel tüketim vergileri ve Türk özel tüketim vergisi uygulaması. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12, 435- 467.
TÜİK, (2023, 03 Mart). Erişim adresi: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Sera-Gazi- Emisyon-Istatistikleri-1990-2018-33624.
Tutar, F. K. (2024). Yeşil Ekonomi, Yeşil Turizm: Türkiyede Turizm Sektöründe Yeni Trend Yeşillenen Oteller Projesi. The Journal of Academic Social Science, 13(13), 328-352.
Türkeş, M. (2000). Hava, iklim, şiddetli hava olayları ve küresel ısınma. İstanbul: Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü 2000 Yılı Seminerleri, Teknik Sunumlar, Seminerler Dizisi: 1: 187-205, Ankara.
Türkeş, M. (2008). Küresel iklim değişikliği nedir? Temel kavramlar, nedenleri, gözlenen ve öngörülen değişiklikler. İklim Değişikliği ve Çevre, 1(1), 26-37.
Uğur, S. (2014). Sera gazı emisyonlarının azaltılmasında çevre vergilerinin etkinliği ve Türkiye'de uygulanabilirliği (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Ulucak, R. & Erdem, E. (2012). Çevre-İktisat ilişkisi ve Türkiye'de çevre politikalarının etkinliği. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 4(6), 78-98.

Uyduranoğlu, A. (2005). Avrupa Birliği ve Türkiye'de çevre kirliliğinin önlenmesinde yeşil vergi reformu. İktisat İşletme ve Finans, 20(234), 63-77.

Üyümez, M. E. (2016). Bir çevre vergisi olarak motorlu taşıtlar vergisi: AB ve Türkiye uygulamalarının karşılaştırmalı analizi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25(3), 427-440.

Vanii, S., & Uçar, A. N. (2021). Çevre ve yeşil vergi üzerine Türkiye özelinde değerlendirmeler. Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi, 1(1), 68-81.

Yılmaz, F. (2022). Enerji yönetimi ve Türkiye: Avrupa yeşil mutabakatı çerçevesinde bir değerlendirme. Akademia Doğa ve İnsan Bilimleri Dergisi, 8(1), 19-37.

Velilerin, Yönetici ve Öğretmenlerden Beklentileri[1]

Mehmet Ali ŞAHAN[2]
Türkay Nuri TOK[3]

1- Çalışma, İlköğretim Okullarında Öğrencisi Olan Velilerin Yönetici ve Öğretmenlerden Beklentileri (Pamukkale Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü) adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

2- Öğretmen, Denizli Milli Eğitim Müdürülüğü. mehmetaliyim@gmail.com
3- Prof. Dr.; İzmir Demokrasi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü. turkaytok@gmail.com ORCID No: 0000-0002-2569-0576

ÖZET

Bu araştırma, ilköğretim okullarında öğrencisi bulunan velilerin, yöneticilerden ve öğretmenlerden beklentilerini belirlemeye yönelik tarama modelinde betimsel bir çalışmadır. Araştırmanın evrenini Denizli ilinde yer alan devlet ve özel ilköğretim okulunda öğrencisi bulunan 67.005 veli, örneklemini ise, 782 veli oluşturmaktadır. Araştırmanın verilerini toplamak amacıyla Yüzgeç (2008) tarafından geliştirilen veri toplama aracı kullanılmıştır. Veri toplama aracında velilerin, yönetici ve öğretmenlerden beklentilerini belirlemeyi amaçlayan 41'er soru yer almaktadır. Her sorunun yönetici ve öğretmenler için ayrı ayrı değerlendirilmesi istenmiştir. Verilerin analizinde bilimsel istatistiklerden frekans, yüzde, ortalama, standart sapma, ilişkisiz örneklemler için t testi ve yine ilişkisiz örneklemler için iki faktörlü ANOVA tekniği kullanılmıştır. Araştırmada ortaya çıkan sonuçlar şu şekildedir: Velilerin, yöneticilerden ve öğretmenlerden beklentilerine genel olarak bakıldığında her iki okul türünde öğrencisi bulunan velilerin hem yöneticilerden hem de öğretmenlerden her zaman bir beklenti içinde oldukları tespit edilmiştir. Ancak velilerin beklentilerinin öğretmenlere göre yöneticilerden daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Devlet okulunda öğrencisi bulunan veliler yöneticilerden, öncelikle okulun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almalarını, öğrencilerin sağlığı için hijyenik bir ortam ortaya çıkartmalarını beklerken, öğretmenlerden insanlara saygılı olmalarını; ayrıca, hem yöneticilerden hem de öğretmenlerden evlerine ziyarete gelmelerini beklemektedirler. Çalışmanın sonuçlarına göre, Devlet okulu yöneticileri, okullarında daha çok disiplinli bir okul ortamı sağlamaya yönelik çalışmalara önem verebilir, okula gelen velilere, öğrencileriyle veya kendileriyle ilgili olan resmi işlerde en hızlı şekilde, kolaylık göstererek yardımcı olabilir, öğrencilerin sağlığı için temizliğe daha çok dikkat ederek bu yönde tedbirler alabilir. Özel okul yöneticileri ise okullarının sınıflarını ve diğer birimlerini velilerin daha rahat gezebilmelerini sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: Veli, Veli Beklentileri, Okul Yöneticisi, Öğretmen.

GİRİŞ

Türk eğitim sisteminin işleyişi konusunda yaygın olan hoşnutsuzluğun iki kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, eğitim sisteminden beklentilerin her geçen gün farklılaşarak daha da yükselmesidir. Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş, buna paralel yaşanan küreselleşme ve değişen demokrasi ve yönetim anlayışı, iletişim teknolojisindeki hızlı gelişmeler gibi nedenler her geçen gün eğitim sistemlerinde gerçekleştirilmesi gerekenleri, niteliksel ve niceliksel olarak çoğaltmaktadır. Diğer bir hoşnutsuzluk kaynağını da eğitim sisteminin performansındaki yetersizlikler oluşturmaktadır. Performanstaki

yetersizlikler eğer beklentilerin farklılaşarak artışını karşılamıyorsa hoşnutsuzluklar birikimini sürdürecektir (Tekeli, 2003). Bu hoşnutsuzluk kaynaklarını çözmenin en önemli yollarından birisini de okul ile ailenin birlikte işbirliği yapması oluşturmaktadır.

Okul ve aile, her ikisi de öğrenci için bir eğitim ve öğrenme yeridir. Dolayısıyla bu durum, iki kurumun eğitimde işbirliği yapmalarını zorunlu kılmaktadır. Hemen bütün ülkelerde bunu sağlamaya dönük bazı düzenlemeler vardır. Bu konuda ailelere düşen, öncelikle çocuklar için her yönden sağlıklı bir ortam hazırlamaktır. Okul ve aile, çocuğun eğitimi ve gelişimi konusunda kendileri dışında başka toplumsal kurumlarla da iş birlikleri geliştirebilirler. Diğer taraftan aileler, okulda okul yönetim kurulunda, okulun amaç ve programlarının hazırlanmasında ve geliştirilmesinde karar süreçlerine katılarak, çeşitli sınıf komiteleri, okul aile birlikleri ve koruma derneklerinde rol alarak çocuklarının eğitiminde dolaylı katkılarda bulunabilirler (Şişman, 2002).

Okul ve evdeki eğitim uygulamalarının bu kurumların işbirliğine bağlı, birbirlerini bütünleyen ve süreklilik içinde olmasının çocuk gelişimi açısından ne denli önemli olduğu bilinmektedir. Aileyi, çocukları için hazırlanan eğitim programlarının bir parçası gibi görmenin ve aileye, ihtiyaç duyduğu rehberlik hizmeti verilmesinin, aileye, çocuğa ve eğitimciye dolayısıyla toplumsal hayatımıza sağlayacağı yararlar kuşkusuzdur. Ayrıca, çocukların gelişme fırsatlarının artması çocuk için iki önemli unsur olan ev ve okul arasındaki tutarlılığın sağlanması ile mümkün olacaktır. Bu da okul-ev arasındaki sürekli ve düzenli bir iletişimle gerçekleştirilebilir (Başar, 1999).

Çocuğun eğitim ve öğretiminde istenilen başarılı sonuca ulaşabilmek için, her şeyden önce okul ile aile işbirliği yapması gerekmektedir. Tek taraflı çalışmalar, çocukları istenilen hedefe götürememektedir. Çünkü öğrenciler zamanlarının bir kısmını okulda, büyük bir kısmını ise okul dışında geçirmektedirler. Öğrencinin okul dışında daha çok zaman geçirdiği göz önüne alınırsa, aile çevresinin çocuğun hayatı üzerinde ne kadar etkili olduğu meydana çıkacaktır. Günümüzde aileler, okulların yardımı olmaksızın çocuklarını eğitemeyecekleri gibi, okullarda aileleriyle işbirliği yapmaksızın öğrencilerini gerektiği gibi yetiştiremezler. Bu işbirliğinde karşılıklı iyi niyet olmalıdır. Çünkü her iki tarafın da amacı ortaktır; yani, öğrenci için çabalamaktadırlar. Bu yüzden veli-öğretmen, öğretmen-yönetici, yönetici-veli karşılıklı bilgi alış verişinde bulunabilmeli ve iyi bir işbirliği içinde olabilmelidirler (Çeviş, 2002). Bu konuda okul yönetimine önemli görevler düşmektedir. Okul yönetimi de anne-baba ve öğretmen ilişkisini yakından incelemeli, okulda uygulanacak program hakkında karar alırken öğretmen kadar anne-babaya da etkin bir rol verilmelidir (Bursalıoğlu, 2010).

Yapılan çeşitli çalışmalara bakıldığında, çocukların öğrenmelerinde aile katılımının önemli katkısı olduğu, okul ve ev ortamlarındaki becerilerin

tutarlı gelişmesi yönünde yarar sağladığı görülmektedir. Veliler, okul gelişim sürecinde eleştirel rollere sahip bireyler olarak yer alırlar. Yapılan araştırmalarda okullar için velilerin desteğinin ve katılımının önemli bir unsur olduğu belirlenmiştir. Bu katılımı geliştirmek için etkili okul modeli, velilere okul reformu konusunda planlama ve karar almaya katılma gibi önemli bir rol verir ve veli katılımını azami dereceye yükseltme konusunda, okulları aktif adımlar atmaya teşvik eder (Aasa, 1992).

Gelişmiş ülkelerde, aile katılım programları aracılığıyla, anne-babalar da eğitim sürecine etkin olarak katılmakta ve okulla birlikte çocuklarının akademik, kişisel ve sosyal gelişimine katkıda bulunmaktadırlar. Araştırmalar, aile katılım programlarının, okul ve evin tutarlı ve benzer ortamlar olmalarına; ailelerin, çocuklarının okul içi davranışlarını daha iyi tanımalarına ve en önemlisi eğitimci ve aile etkileşiminin gelişmesine katkıda bulunduğunu göstermiştir (Çeviş, 2002).

İlköğretim kurumlarının amacına ulaşabilmesi için öğretmen ile ana babanın ve yöneticilerin işbirliği içinde olması şarttır. Bu işbirliği sürecinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşebilmesi için ana babaların hem öğretmenlerin hem de yöneticilerin yaşadıkları sorunlar ve beklentilerine önem vermelidir. Öğretmenler, yöneticiler ve aileler birbirlerinin beklentilerinin farkında olmalı, birbirlerinin beklentilerini önemseyerek sağlıklı bireyler yetiştirilmesinde birbirleriyle sağlıklı iletişim kurmanın bilincine varmalıdırlar. Eğer veliler ve ilköğretim kurumları, beklentilerine karşılık bulamazlarsa, o zaman arada huzursuzluklar, anlaşmazlıklar ortaya çıkacak, dolayısıyla okul-aile ilişkileri zarar görecektir (Çelik, 2005).

Okullarda okul yönetiminin ve öğretmenlerin velilerden beklentileri genellikle çocuklara evde bir anlamda öğretmenlik yapma, ödevlerini yaptırma, ders çalışmaya yöneltmedir. Okullarda yapılan veli toplantılarında genellikle, okulun ve öğretmenlerin bu istek ve beklentileri velilere iletilmektedir. Fakat velilerin eğitim sürecine ilişkin beklentileri bilinmemektedir (Özkara, 2002). Oysa demokratik toplumlarda okul yönetiminde önemli rol oynayan velilerin, hem yöneticiler hem de öğretmenlerle olan ilişkileri (Bernard, 1952'den, Akt: Bursalıoğlu, 2010) ve özellikle de bu ilişkilerin daha olumlu bir okul-aile birliğine dönüşmesi için beklentilerinin neler olduğu, incelenmesi gereken bir konudur.

Velilerin, öğretmen ve yöneticiden beklentileri, öğretmenin ve yöneticinin, velilerden beklentilerine göre çok daha farklı boyutlarda olabilir. Öğretmen ve yönetici, okul ve öğrenci üzerindeki hedefi için velilerden bir destek beklerken, veliler öğrencisi üzerinde kendisinden sonra en çok etkiye sahip olan okulun her yönüyle ilgilenmektedir.

Veliler, öğretmen ve yöneticilerden, öğrencilerinin eğitim ve öğretim hayatıyla ilgili, okul ortamını düzenleyip, uygun ortamı sağlaması, gerekli donanım ve araç gereci sağlayarak amaca uygun kullanması, akademik başarısı için her türlü yeterliliğe sahip olması, öğrencilerini izleyerek uygun yönlendirmelerde bulunması, gibi beklentiler içerisindedir.

Ayrıca, kendisine değer verilmesi, öğretmenin konuşma şekli ve tarzı, güler yüzlü bir karşılanma, okul içi ve dışında yapılan etkinlikler hakkında bilgilendirilme, veliden istenecek yardımların uygun şekilde talep edilmesi, tüm velilere ön yargısız ve eşit davranılması, okulun çevreyle iyi bir iletişim içinde olması, okulun vizyon ve misyonunun anlatılarak öneminin açıklanması, eleştiriye açık olunması gibi beklentileri vardır. Özel ve devlet okullarında bulunan öğretmen ve yöneticiler, eğitim-öğretimde okul ve öğrenciden sonra en önemli yere sahip olan velilerin, bu ve buna benzer beklentilerine dikkat ederek kendi durumlarını ele almaları ve düzenlemeleri için bu araştırmada, benzer yönlerdeki veli beklentilerinin neler olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı; Denizli ilindeki devlet ve özel ilköğretim okullarında öğrencisi bulunan velilerin, bu okullardaki yönetici ve öğretmenlerinden beklentilerinin neler olduğunu ortaya koymaktır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin, yönetici ve öğretmenlerden beklenti düzeyleri nelerdir? Bu beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?

2. Devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin, *okul türüne* göre yöneticilerden ve öğretmenlerden beklenti düzeyleri nedir? Bu beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?

3. Devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin, *öğretmenlerden* ve *yöneticilerden* beklenti düzeyleri, okul türünün ve

- Yaşın,
- Cinsiyetin,
- Öğrenim durumunun,
- Gelirin,
- Öğretmen ve yöneticilerle görüşme sıklığının,
- Öğrencilerin okudukları sınıfların ortak etkisine bağlı olarak anlamlı bir farklılık göstermekte midir?

4. Velilerin sigara içme alışkanlığı ile yönetici ve öğretmenlerin zararlı alışkanlıklara sahip olup olmaması konusuna göre velilerin görüşleri arasında anlamlı farklılıklar var mıdır?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışma betimsel bir nitelik taşımaktadır. Araştırma, çok sayıda elemandan meydana gelen bir evrende, o evren hakkında genel bir yargıya varma amacıyla evrenin tümü ya da ondan alınacak örnek bir grup ya da örneklem üzerinde yapılan betimlemeli incelemeleri kapsayan "Tarama Modeli"ne (Karasar, 2007) göre düzenlenmiştir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini, Denizli ili merkezindeki resmi ve özel ilköğretim okullarında öğrencisi bulunan toplam 67.005 kişi oluşturmaktadır. Örneklemini ise, yansız olarak seçilen 9 resmi ilköğretim okulunda öğrencisi bulunan 418 veli ile yine il merkezindeki 6 özel ilköğretim okulunda öğrencisi bulunan velilerin tamamından yansız olarak seçilen 364 veli olmak üzere toplam 782 veli oluşturmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmanın verilerini toplamak amacıyla Yüzgeç (2008) tarafından geliştirilen veri toplama aracından yararlanılarak hazırlanan veri toplama aracı kullanılmıştır. Araç iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde velilere ait kişisel bilgileri içeren altı soru yer almaktadır. İkinci bölümde ise velilerin yönetici ve öğretmenlerden beklentilerini belirlemeyi amaçlayan 41'er soru yer almaktadır. Her sorunun yönetici ve öğretmenler için ayrı ayrı değerlendirilmesi istenmiştir. Ayrıca velilerin sigara içme davranışıyla yönetici ve öğretmenlerin zararlı alışkanlıklara sahip olup olmaması konusundaki beklentileri arasındaki ilişkiyi anlamak amacıyla bir adet soru sorulmuştur. Veri toplama aracının güvenirlik katsayısı .92 olarak bulunmuştur. Ölçek, beşli likert tipine göre hazırlanmıştır. Ölçeğin seçenekleri ve bunların sınırları, hiçbir zaman (1.00-1.79), çok az (1.80-2.59), bazen (2.60-3.39), çoğu zaman (3.40-4.19), her zaman (4.20-5.00) olarak belirlenmiştir

Verilerin Çözümlenmesi

Devlet okulunda öğrencisi bulunan velilerle, özel okulda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden ve öğretmenlerden beklenti düzeyleri arasında .05 düzeyinde anlamlı farklılıkların olup olmadığını ve ayrıca velilerin sigara içme alışkanlığı ile yöneticilerin zararlı alışkanlıklara sahip olup olmaması konusundaki maddeye ilişkin velilerin görüşleri arasında .05 düzeyinde anlamlı farklılıkların olup olmadığını test ederken frekans (N), yüzde (%), ortalama ($\overline{X}$), standart sapma (ss), ilişkisiz örneklemler için t testi kullanılmıştır. İlişkisiz örneklemler için t testi, iki ilişkisiz örneklem ortalamaları arasındaki farkın anlamlı olup olmadığını test etmek için kullanılır (Büyüköztürk 2002). Velilerin yaşlarına, cinsiyetine, öğrenim

durumuna, gelirine, öğretmen ve yöneticilerle görüşme sıklığına ve öğrencilerinin okudukları sınıflara göre .05 düzeyinde anlamlı farklılıklar gösterip göstermediğine ise desene ait kenar ve gözenek ortalamalarının karşılaştırılması olan ilişkisiz örneklemler için iki faktörlü ANOVA tekniği kullanılmıştır. İki faktörlü ANOVA tekniği, gruplararası iki faktörün bir bağımlı değişken üzerindeki etkisini ayrı ayrı test etmek yerine, faktörlerin temel etkilerini ve iki faktörün bağımlı değişken üzerindeki ortak etkisini eş zamanlı test etmek amacıyla kullanılır (Büyüköztürk 2002).

BULGULAR VE YORUMLAR

Devlet ve Özel Okullarda Öğrencisi Bulunan Velilerin Yöneticilerden ve Öğretmenlerden Beklentilerine Ilişkin Bulgular

Velilerin öğretmenler ve yöneticilerden beklenti düzeylerine genel anlamda bakıldığında hem yöneticilerden ($\overline{X}$=4,55) hem de öğretmenlerden ($\overline{X}$=4,49) beklentilerinin "her zaman" düzeyinde olduğu görülmektedir. Ayrıca velilerin öğretmenler ve yöneticilerden beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir fark vardır [$t_{(1562)}$= 3.49, p<.05] (Tablo 1). Velilerin, öğretmenlere göre yöneticilerden beklentileri daha yüksektir.

Tablo 1. Velilerin, Yönetici ve Öğretmenlerden Genel Beklenti Düzeyleri

Beklentiler	**N**	$\overline{X}$	**SS**	**Sd**	**t**	**P**
Yöneticiden	782	4,55	12,34	1562	3,491	**.007***
Öğretmenden	782	4,49	14,09			

* p<.05

Velilerin, öğretmenler ve yöneticilerden beklentileri arasında, öğretmenlere göre yöneticiler lehine beklentilerinin daha yüksek olmasının nedenlerinden biri; okula giden çocuklarının bir üst öğrenime hazır olmalarını isteyen veliler, başarıya ulaşılabilmesi için okuldaki yöneticileri en yetkili kişi olarak görmeleri ve bunun sonucu olarak başarıda onlara daha fazla sorumluluk vermek istemiş olabilirler. Okulun tüm imkân ve yetkilerini elinde bulunduran yöneticilerin, personeli olan öğretmenlerin aracılığıyla farklı yollar kullanarak başarıya ulaşmada rehber olmalarını istemeleri bu beklenti düzeyini yöneticiler lehine çevirmiş olabilir. Ayrıca, öğretmenlerin başarıya etkisinin, sınıfında bulunan öğrencilerinin dışına çıkamadığını düşünmeleri, tüm okul başarısı adına ve okulun her öğrencisi üzerinde

öğretmene eşdeğer etkisinin olduğunu düşündükleri yöneticilerin, onlara yönelik anlamlı beklenti düzeylerinin başka bir nedeni olabilir.

Devlet ve Özel Okullarda Öğrencisi Bulunan Velilerin Okul Türüne Göre Yöneticilerden ve Öğretmenlerden Beklentilerine Ilişkin Bulgular ve Yorumlar

Genel anlamda bakıldığında devlet okulundaki velilerin yöneticilerden en çok beklenti içerisinde olduğu ilk üç maddenin "Okulun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almasını beklerim." ($\overline{X}$=4,96), Öğrencilerin sağlığı için hijyenik bir ortam ortaya çıkartmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,96) ve "İnsana saygılı olmasını beklerim. ($\overline{X}$=4,93) maddelerinin olduğu görülmektedir. Özel okuldaki velilerin yöneticilerden en çok beklenti içerisinde oldukları maddeler ise "Okulun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almasını beklerim." $\overline{X}$=4,96, "Adil olmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,93), "İnsana saygılı olmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,92) ve "Öğrencilerin sağlığı için hijyenik bir ortam ortaya çıkartmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,92) maddeleridir.

Devlet ve özel okuldaki velilerin öğretmenlerden en çok beklenti içerisinde oldukları maddelerin aynı maddeler olduğu ["İnsana saygılı olmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,92/ $\overline{X}$=4,94), "Adil olmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,93/ $\overline{X}$=4,95) ve "Çocukların iyi yetişmesi için gereken hazırlıkları yapmasını beklerim." ($\overline{X}$=4,89/ $\overline{X}$=4,92)], ancak sıralamasının farklı olduğu görülmektedir.

Hem devlet hem de özel okuldaki velilerin yöneticilerden en az beklenti içerisinde olduğu ilk üç maddenin de yine aynı maddeler ["Eve ziyarete gelmesini beklerim." ($\overline{X}$=2,90/ $\overline{X}$=3,02), "Öğrencimi sadece okulda değil, okul dışı zamanlarda arayarak ders durumunu kontrol etmesini beklerim." ($\overline{X}$=3,55/ $\overline{X}$=3,56) ve "Velilerin de katılacağı faaliyetler düzenlemesini beklerim." ($\overline{X}$=3,76/ $\overline{X}$=3,88)] olduğu tespit edilmiştir.

Devlet ve özel okuldaki velilerin öğretmenlerden en az beklenti içerisinde oldukları maddelerin de yine aynı maddeler olduğu ["Eve ziyarete gelmesini beklerim." ($\overline{X}$=3,46/ $\overline{X}$=3,52), "Sınıfları ve okulun diğer birimlerini velilerin ziyaretine açmasını beklerim." ($\overline{X}$=3,66/ $\overline{X}$=3,83) ve "Velilerin de katılacağı faaliyetler düzenlemesini beklerim." ($\overline{X}$=3,70/ $\overline{X}$=3,78)], ancak öncelik sırasının farklı olduğu görülmektedir.

Devlet okulu velilerinin, yöneticilerden beklentileri değerlendirildiğinde okul kurallarının düzenli işleyişi, sağlık, güvenlik ve resmi işlerin takibi gibi temel konularla ilgili oldukları görülmektedir. Bunun nedeni; okullarının temel işleyişinin dışındaki diğer konuların kendilerini ilgilendirmediklerini düşünmeleri olabilir. Beklenti içerisinde oldukları bu gibi temel davranışların karşılanmasıyla, kendilerine göre eğitim-öğretim görevinin yerine getirildiğine inanmaları da bu anlamlılığın bir diğer sebebi olabilir.

Özel okulu velilerinin, yöneticilerden beklentilerine bakıldığında ise, çoğu maddenin aynı zamanda öğretmenlerden de beklendiği görülmektedir. Bunun nedeni; yöneticilerin, öğretmenlerden ayrı düşünülmeyip çocuklarının başarılarını izlemede ve veli iletişiminde benzer sorumlulukları beraber yüklenmeleri gerektiğini düşünmelerinden olabilir. Sadece yöneticilerden, öğretmenlerle rahat konuşulabilecek bir yer sağlamalarını beklemeleri, maddi imkânları kullanma yetkisinin yöneticilere ait olduğunu düşünmelerinden kaynaklanabilir.

Devlet okulu velileri ile özel okul velilerinin beklentilerine genel anlamda bakıldığında devlet okulundaki velilerin yöneticilerden hem farklı hem de daha az beklenti içerisinde oldukları, iki veli grubunun aynı görevlere farklı anlamlar yükledikleri söylenebilir.

Devlet ve özel okulda öğrencisi bulunan velilerin, öğretmenlerden beklentileri karşılaştırıldığında istatistiksel olarak anlamlı olan maddelere aşağıda yer verilmiştir;

- Devlet okulu velileri, öğretmenlerden; "Okulun ihtiyaçları için gereken yardımın açıklamalar yaparak istenmesini beklerim.", "Öğretmenlerin zamanında derse girip çıkmalarını sağlamasını beklerim." ifadelerine *her zaman* düzeyinde katıldıkları özel okul velilerine göre daha yüksek bir beklenti içerisinde oldukları görülmektedir.
- Özel okul velilerinin, öğretmenlerden; **"**Sınıfları ve okulun diğer birimlerini velilerin ziyaretine açmasını beklerim.", "Eve ziyarete gelmesini beklerim." ifadelerinde *çoğu zaman* düzeyinde bir beklenti içerisinde oldukları görülürken, "Eğitim-öğretim ile ilgili yeni gelişmeleri okula getirmesini beklerim.", "Okul-çevre arasında etkili bir iletişim kurmasını beklerim.", "Okulun etkinlikleri hakkında çevreyi bilgilendirmesini beklerim.", "İhtiyaç duyduğumda rahatlıkla ulaşabilmeyi beklerim.", "Dinleme becerisine sahip olmasını beklerim.", "Okul genelinde öğrenci başarısını izlemesini, değerlendirmesini beklerim.", "Okulun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almasını beklerim.", "Öğrencilere gerekli rehberlik hizmetlerini sunmasını beklerim.", "Öğrencilerin okula devamını izleme, devamsızlığı önleyici önlemleri uygulamasını beklerim.", "Öğrencilerin sosyal kulüp çalışmalarını denetleme ve değerlendirmesini beklerim.", "Demokratik bir kişiliğe sahip olmasını beklerim.", "Adil olmasını beklerim.", "Hoşgörülü olmasını beklerim.", "Çevredekilere güven vermesini beklerim.", "Açıklamalarını herkesin anlayabileceği bir şekilde açık yapmasını beklerim.", "Velilere ulaştırılacak duyuruları mutlaka bize ulaştıracak bir sistem kurmasını beklerim.", "İletişim araçlarını takip etmede bilgi sahibi olmasını ve bu konuda öğrencilere örnek oluşturmasını beklerim." ifadelerinde ise *her zaman* düzeyinde bir beklenti içerisinde oldukları ve devlet okulu velilerine göre daha yüksek bir beklentiye sahip oldukları görülmektedir.

Devlet okulu öğretmenlerinin, velilerden çok yardım istenmesi ve derslere düzenli girip çıkmamaları devlet okulu velilerinin bu beklentilerini

öne çıkarmış olabilir. Bu iki beklenti dışında çocuklarının eğitim-öğretim ihtiyaçları veya öğretmenlerinin kişilik özellikleri gibi maddelerde anlamlı beklenti içine girmemeleri bu ihtiyacı veya kaygıyı taşımadıklarından olabileceği gibi bu ihtiyaçlarını dershane veya özel ders gibi başka yollarla temin ettiklerinden de olabilir.

Özel okul velilerinin, devlet okulundaki velilerden daha fazla bir beklenti içinde olmalarının nedeni, çocuklarının eğitiminde öğretmenlerine güvendiklerini veya onları herkesten daha çok sorumlu tuttukları söylenebilir. Ayrıca öğretmenlerden beklenen maddelere bakıldığında da kişisel özellikleriyle ilgili olduğu kadar, öğrencilerinin eğitim-öğretimini etkileyecek beklentiler de söz konusudur.

Devlet ve özel okulda öğrencisi bulunan velilerinin beklentileri genel olarak değerlendirildiğinde, öğretmenlere göre yöneticilerinden daha fazla bir beklenti içerinde oldukları anlaşılmaktadır. Velilerin okul yöneticilerinden daha fazla bir beklenti içinde olmalarının nedeni, yöneticileri okul düzenini sağlamada daha öncelikli ve yetkili görmeleri olabilir.

Ayrıca Devlet okulundaki velilerin yöneticilerden ve öğretmenlerden beklentileri, özel okuldaki velilerin yönetici ve öğretmenlerin beklentilerine göre daha düşüktür.

Devlet okulunda öğrencisi bulunan velilerin bu okullardan eğitim-öğretim hizmetlerini alırken, özel okulda öğrencisi bulunan velilerden farklı olarak yöneticilerine ve öğretmenlerine herhangi bir ücret vermemeleri onların beklenti düzeylerini düşürmüş olabilir. Gönderdiği okullardaki yönetici ve öğretmenlere yeterliliklerine inanmadıkları halde zorunlu olarak çocuklarını göndermeleri veya devlet okullarındaki velilerin çocuklarının daha ileri eğitim–öğretime devam etme kaygısını daha az taşımaları da bir başka neden olabilir.

Bu duruma özel okul velilerini açısından bakıldığında hem yöneticilerden hem de öğretmenlerden devlet okulu velilerine göre daha yüksek beklenti düzeyinde oldukları söylenebilir. Bunun nedeni; öğrencilerini belli bir ücret ödeyerek gönderdiklerini düşünmeleri ve bunun karşılığı olarak da beklentilerinin daha fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca; özel okul velileri yönetici ve öğretmenlerden çocukları için almak istedikleri eğitim kalitesinin, devlet okullarından daha farklı ve daha fazla olduğunu düşündükleri için bu okulları tercih etmeleri, onların beklenti düzeyini arttıran nedenlerden biri olabilir.

Okul Türü ve Çeşitli Değişkenlere Göre Velilerin Yöneticilerden Beklentilerine Ilişkin Bulgular ve Yorumlar

1. Okul Türü ve Yaş Durumuna Göre

Devlet veya özel okullara çocuklarını gönderen velilerin yöneticilerden beklentileri arasındaki ilişkiye bakıldığında, aralarında anlamlı bir fark bulunmamıştır [$F_{(4-772)}= 1,51$, $p>.05$]. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların yöneticilerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmamıştır. Bu bulgu, velilerin çocuklarını devlet veya özel okula göndermelerinin yöneticilerden beklentileri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Velilerin yöneticilerden beklentilerinin onların yaş durumlarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [$F_{(4-772)}= 0.43$, $p>.05$]. Bu bulgudan, velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerinde yaşın önemli bir etken olmadığı anlaşılmaktadır.

Okul türü ve velilerin yaşlarının yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerindeki ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(4-772)}= 0.28$, $p>.05$]. Başka bir ifadeyle farklı yaş kategorileri içerisinde yer alan ve devlet ve özel okullarda çocukları öğrenim gören velilerin yöneticilerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

2. Okul Türü ve Cinsiyete Göre

Velilerin cinsiyetlerine göre yöneticilerden beklentilerine bakıldığında kadın velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}=4,58$; erkek velilerin beklenti ortalamalarının ise $\overline{X}=4,50$ olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre yöneticilerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır. [$F_{(1-778)}= 2.07$, $p>.05$]. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların yöneticilerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmamıştır. Bu bulgu, velilerin yöneticilerden beklentilerinde okul türünün önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Velilerin yöneticilerden beklentilerinin onların cinsiyet durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği bulunmuştur [$F_{(1-778)}= 11,71$ $p<.05$]. Bu farkın kadınların lehine olduğu görülmektedir. Bu bulgu, velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerinde cinsiyetin önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Okul türü ve velilerin cinsiyetlerinin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(1-778)}= 2.31$, $p>.05$]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri velilerin cinsiyetlerine, velilerin cinsiyet durumlarına göre ise yöneticilerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

3. Okul Türü ve Öğrenim Durumuna Göre

Velilerin öğrenim durumlarına göre yöneticilerden beklentilerine bakıldığında ilköğretim mezunu olan velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,57; ortaöğretim mezunu olanların $\overline{X}$=4,58; yükseköğretim mezunu olan velilerin beklenti ortalama puanlarının ise $\overline{X}$=4,52 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre yöneticilerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= 6.97, p<.05]. Bir başka deyişle velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların yöneticilerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmıştır. Özel okul velilerinin beklentilerinin ($\overline{X}$=4,57) diğerlerine ($\overline{X}$=4,54) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin öğrenim durumlarına göre yöneticilerden beklentilerine bakıldığında aralarında anlamlı bir farkın olduğu anlaşılmaktadır [$F_{(2-776)}$= 4.61, p<.05]. Bu bulgudan anlaşılıyor ki, velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerinde öğrenim durumu önemli bir etkendir. Velilerin öğrenim durumlarına göre ortaya çıkan farkın hangi gruplar arasında olduğunu saptamak amacıyla Post Hoc Testlerinden Scheffe testi yapılmış; farkın ilköğretim mezunları (A) ile yükseköğretim mezunları (C) arasında olduğunu ortaya çıkmıştır. İlköğretim mezunu olanların yöneticilerden beklentilerinin ($\overline{X}$=4,57) yükseköğretim mezunu olan velilerin beklentilerine ($\overline{X}$=4,52) göre daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Okul türü ve velilerin öğrenim durumlarının yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= .846, p>.05]. Yani devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri velilerin öğrenim durumlarına, velilerin öğrenim durumlarına göre ise yöneticilerden beklenti düzeyleri okul türüne göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

4. Okul Türü ve Gelire Göre

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre yöneticilerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmuştur [$F_{(4-772)}$= 5.93, p<.05]. Özel okul velilerinin beklentilerinin ($\overline{X}$=4,57) diğerlerine ($\overline{X}$=4,54) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin yöneticilerden beklentilerinin onların gelirlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [$F_{(4-772)}$= 1.50, p>.05]. Bu bulgu, velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerinde gelirin önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Okul türü ve velilerin gelirlerinin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(4-772)}$= .527, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri velilerin gelirlerine, velilerin gelirlerine göre ise yöneticilerden beklenti düzeyleri okul türüne göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

5. Okul Türü ve Görüşme Sıklığına Göre

Velilerin görüşme sıklığına göre yöneticilerden beklentilerine bakıldığında haftada bir görüşen velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,57; 15 günde bir görüşenlerin $\overline{X}$=4,58; ayda bir görüşenlerin $\overline{X}$=4,55; okula çağrılınca görüşenlerin ise $\overline{X}$=4,51 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre yöneticilerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır [$F_{(3-774)}$= 2.16, p>.05]. Bu bulgu, velilerin yöneticilerden beklentilerinde okul türünün önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Velilerin yöneticilerden beklentilerinin onların görüşme sıklığına göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [$F_{(3-774)}$= 1.42, p>.05]. Bu bulgu, velilerin yöneticilerden beklentilerinde okula gitme sıklığının önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Okul türü ve velilerin görüşme sıklıklarının yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(3-774)}$= .838, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri velilerin okul türündeki görüşme sıklıklarına göre yöneticilerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

6. Okul Türü ve Öğrencilerin Okudukları Sınıflara Göre

Velilerin öğrencilerinin okudukları sınıflara göre yöneticilerden beklentilerine bakıldığında 1.2.3. sınıf öğrencisi velilerinin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,53; 4.5. sınıf velilerinin $\overline{X}$=4,57; 6.7.8. sınıf öğrencisi velilerinin beklenti ortalama puanlarının ise $\overline{X}$=4,57 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre yöneticilerden beklentileri arasındaki fark .05 düzeyinde anlamlı bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= 4,42, p<.05]. Özel okul velilerinin beklentilerinin ($\overline{X}$=4,57) diğerlerine ($\overline{X}$=4,54) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Görülüyor ki velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların yöneticilerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmıştır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin yöneticilerden beklentilerinin onların öğrencilerin okudukları sınıflara göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [$F_{(2-}$

$_{776)}$= 2.52, p>.05]. Bu bulgudan, velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerinde öğrencilerin okuduğu sınıfın önemli bir etken olmadığı anlaşılmaktadır.

Okul türü ve öğrencilerin okudukları sınıflara göre velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri üzerindeki ortak etkisinin anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır [F $_{(2\text{-}776)}$= 0.90, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden beklenti düzeyleri, velilerin öğrencilerinin okuduğu sınıflara göre anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

Okul Türü ve Çeşitli Değişkenlere Göre Velilerin Öğretmenlerden Beklentilerine Ilişkin Bulgular ve Yorumlar

1. Okul Türü ve Yaş Durumuna Göre

Velilerin yaşlarına göre öğretmenlerden beklentilerine bakıldığında 30 yaş ve altındaki velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,53; 31-35 yaş arasındakilerin $\overline{X}$=4,48; 36-40 yaş arasındakilerin $\overline{X}$=4,52; 41-45 yaş arasındakilerin $\overline{X}$=4,46; 46 yaş ve üzerinde olan velilerin beklenti ortalama puanlarının ise $\overline{X}$=4,49 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre öğretmenlerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır [F $_{(4\text{-}772)}$= 1,96, p>.05]. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların öğretmenlerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmamıştır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Velilerin öğretmenlerden beklentilerinin onların yaş durumlarına göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [F $_{(4\text{-}772)}$= 1.04, p>.05]. Bu bulgu, velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerinde yaşın önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Okul türü ve velilerin yaşlarının öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [F $_{(4\text{-}772)}$= 0.18, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri velilerin yaşlarına, velilerin yaş durumlarına göre ise öğretmenlerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

2. Okul Türü ve Cinsiyete Göre

Velilerin cinsiyetlerine göre öğretmenlerden beklentilerine bakıldığında kadın velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,53; erkek velilerin beklenti ortalamalarının ise $\overline{X}$=4,44 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre öğretmenlerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır [F $_{(1\text{-}778)}$= 2.79, p>.05].

Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların öğretmenlerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmamıştır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermektedir.

Velilerin öğretmenlerden beklentilerinin onların cinsiyet durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği bulunmuştur [$F_{(1-778)}$= 12.52, p<.05]. Bu bulgu, velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerinde cinsiyetin önemli bir etken olduğunu göstermektedir. Bayanların lehine görünen bu anlamlı farklılık, bayanların çocuklarının eğitimiyle daha yakından ilgili olduklarından ve onların eğitim öğretim sorunlarını daha yakından takip ettiklerinden kaynaklanabilir. Ülkemizde bayanların daha çok ev hanımı olmaları, evin geçimini daha çok erkeklerin sağlamaları, dolayısıyla erkeklerin yeterli zaman bulamamaları ve çocuklarının eğitimlerine yeterince ilgilenememeleri onların beklentisini düşürmüş olabilir.

Okul türü ve velilerin cinsiyetlerinin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(1-778)}$= 2.04, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri velilerin cinsiyetlerine, velilerin cinsiyet durumlarına göre ise öğretmenlerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılığa yol açmadığı belirlenmiştir.

3. Okul Türü ve Öğrenim Durumuna Göre

Velilerin öğrenim durumlarına göre öğretmenlerden beklentilerine bakıldığında ilköğretim okulu mezunu olan velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,52; ortaöğretim mezunu olanların $\overline{X}$=4,54; yükseköğretim olan velilerin beklenti ortalama puanlarının ise $\overline{X}$=4,46 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre öğretmenlerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= 5.07, p<.05]. Özel okul velilerinin beklentilerinin ($\overline{X}$=4,52) diğerlerine ($\overline{X}$=4,47) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların öğretmenlerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmıştır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin öğretmenlerden beklentilerinin onların öğrenim durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= 5.83, p<.05]. Bu bulgu, velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerinde öğrenim durumunun önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Velilerin öğrenim durumlarına göre ortaya çıkan farkın hangi gruplar arasında olduğunu saptamak amacıyla Post Hoc Testlerinden Scheffe testi yapılmış, farkın ortaöğrenim mezunları (B) ile yükseköğretim mezunları (C) arasında olduğunu ortaya çıkmıştır. Ortaöğretim mezunu olanların

öğretmenlerden beklentilerinin ($\overline{X}$=4,54) yükseköğretim mezunu olan velilerin beklentilerine ($\overline{X}$=4,46) göre daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Yükseköğrenim gören velilerin beklentilerinin diğerlerine göre daha düşük çıkmasının nedeni öğretmenlerin belirtilen beklentileri karşılayacak yeterlilikte olmadıklarını düşünmelerinden kaynaklanabilir. Ayrıca bu tür velilerin öğrencilerinin eksikliklerini dershaneye göndererek ya da özel ders aldırarak gidermek gibi düşünceleri de olabilir.

Okul türü ve velilerin öğrenim durumlarının öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(2\text{-}776)}$= 0.86, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri velilerin öğrenim durumlarına, velilerin öğrenim durumlarına göre ise öğretmenlerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

5. Okul Türü ve Gelire Göre

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre öğretmenlerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmuştur [$F_{(4\text{-}772)}$= 4,43, p<.05]. Özel okul velilerinin beklentilerinin ($\overline{X}$=4,52) diğerlerine ($\overline{X}$=4,47) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların öğretmenlerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmıştır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin öğretmenlerden beklentilerinin onların gelirlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [$F_{(4\text{-}772)}$= 2.02, p>.05]. Bu bulgu, velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerinde gelirin önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Okul türü ve velilerin gelirlerinin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(4\text{-}772)}$= 1.02, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri velilerin gelirlerine, velilerin gelirlerine göre ise öğretmenlerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

6. Okul Türü ve Görüşme Sıklığına Göre

Velilerin görüşme sıklığına göre öğretmenlerden beklentilerine bakıldığında haftada bir gidenlerin $\overline{X}$=4,51; 15 günde bir gidenlerin $\overline{X}$=4,54; ayda bir gidenlerin $\overline{X}$=4,48; okula çağrılınca gidenlerin beklenti ortalama puanlarının $\overline{X}$=4,46 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre öğretmenlerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmamıştır [$F_{(3\text{-}7740)}$= 3.06, p>.05]. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların öğretmenlerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmıştır. Bu bulgu,

velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin öğretmenlerden beklentilerinin onların görüşme sıklığına göre anlamlı bir farklılık göstermediği bulunmuştur [$F_{(3-774)}$= 1.73, p>.05]. Bu bulgu, velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerinde görüşme sıklığının önemli bir etken olmadığını göstermektedir. Ancak anlamlı bir fark olmasa da görüşme sıklığı arttıkça beklentilerin de arttığı gözlenmektedir.

Okul türü ve velilerin görüşme sıklıklarının öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(3-774)}$= .293, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri velilerin görüşme sıklıklarına, velilerin görüşme sıklıklarına göre ise öğretmenlerden beklenti düzeylerinin anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

7.Okul Türü ve Öğrencilerin Okudukları Sınıflara Göre

Velilerin öğrencilerinin okudukları sınıflara göre öğretmenlerden beklentilerine bakıldığında 1.2.3. sınıflarda öğrencisi bulunan velilerin beklenti ortalama puanının $\overline{X}$=4,49; 4.5. sınıflarda öğrencisi bulunan velilerin $\overline{X}$=4,51; 6.7.8. sınıflarda öğrencisi bulunan velilerin beklenti ortalama puanlarının ise $\overline{X}$=4,49 olduğu görülmektedir.

Velilerin devlet veya özel okulda olmasına göre öğretmenlerden beklentileri arasındaki fark anlamlı bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= 3,85, p≤.05]. Özel okul velilerinin beklentilerinin ($\overline{X}$=4,52) diğerlerine ($\overline{X}$=4,47) göre daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir anlatımla velilerin devlet veya özel okulda veli olması, onların öğretmenlerden beklentilerinde anlamlı bir farklılığa yol açmıştır. Bu bulgu, velilerin devlet veya özel okulda olmasının beklentiler üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

Velilerin öğretmenlerden beklentilerinin onların öğrencilerin okudukları sınıflara göre anlamlı bir farklılık göstermediği anlaşılmaktadır [$F_{(2-776)}$= 0.34, p>.05]. Bu bulgu, velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerinde öğrencilerin okuduğu sınıfın önemli bir etken olmadığını göstermektedir.

Okul türü ve velilerin öğrencilerinin okuduğu sınıflarının öğretmenlerden beklenti düzeyleri üzerindeki, ortak etkisinin ise anlamlı olmadığı bulunmuştur [$F_{(2-776)}$= 0.29, p>.05]. Başka bir anlatımla devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklenti düzeyleri velilerin öğrencilerinin okudukları sınıflara, velilerin öğrencilerinin okuduğu sınıflara göre ise öğretmenlerden beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir.

Velilerin Sigara İçme Alışkanlığı ile Yönetici ve Öğretmenlerin Zararlı Alışkanlıklara Sahip Olup Olmaması Konusundaki İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde sigara içen ve içmeyen velilerin "Zararlı alışkanlıklara sahip olmamasını (sigara vb) ve bu konuda öğrencilere örnek olmasını beklerim." maddesine ilişkin yöneticilerden beklenti düzeylerine yer verilmiştir. Her iki grubun da beklenti düzeylerinin "her zaman" düzeyinde olduğu görülmektedir. Sigara içen velilerin beklentileri ($\overline{X}$=4,47) içmeyenlere göre ($\overline{X}$=4,75) daha düşüktür. Ayrıca sigara içen ve içmeyen velilerin bu maddeye ilişkin yöneticilerden beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olduğu tespit edilmiştir [$t_{(1562)}$= 4,67 p<.05].

Bu ortalamalara göre iki değişken arasında içmeyen velilerin lehine istatistiksel anlamlı bir farklılık bulunmasının nedeni, kendilerinin sahip olmadığı zararlı alışkanlıklardan biri olan sigara içmeme davranışını, okul yöneticilerden de göstermelerini bekleyerek olumlu davranışın pekişmesini istemiş olabilirler.

Bu maddeye ilişkin bu kez öğretmenlerden beklenti düzeylerine yer verilmiştir. Her iki grubun da beklenti düzeylerinin "her zaman" düzeyinde olduğu görülmektedir. Sigara içen velilerin beklentileri ($\overline{X}$=4,48) içmeyenlere göre ($\overline{X}$=4,75) daha düşüktür. Ayrıca sigara içen ve içmeyen velilerin bu maddeye ilişkin öğretmenlerden beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olduğu tespit edilmiştir [$t_{(1562)}$= 4,47, p<.05].

Bu ortalamalara göre iki değişken arasında sigara içmeyen velilerin lehine istatistiksel anlamlı bir farklılık bulunmasının nedeni de yöneticilere yönelik düşünüldüğü gibi kendilerinin sahip olmadığı zararlı alışkanlıklardan biri olan sigara içmeme davranışını çocuğunun öğretmeninin de göstermesini bekleyerek olumlu davranışın pekişmesini istemiş olabilirler. Ayrıca evde örnek aldığı anne babasından sonra aile dışında da belki de anne babasından daha etkili olarak öğretmenlerinin çocuğuna örnek olduklarını düşünmeleri bu olumsuz davranışı yapmamalarını istemelerinin nedeni olabilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Velilerin, yöneticilerden ve öğretmenlerden beklentilerine ilişkin bulgulara bakıldığında her iki okul türünde öğrencisi bulunan velilerin hem yöneticilerden hem de öğretmenlerden "her zaman" düzeyinde beklenti içinde oldukları tespit edilmiştir. Ancak her iki veli grubunun da öğretmenlere göre yöneticilerden beklentilerinin daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

İlköğretim okullarında öğrencisi olan velilerin okul türüne göre yöneticilerden ve öğretmenlerden beklenti düzeylerine genel olarak bakıldığında; Devlet okulunda öğrencisi bulunan veliler yöneticilerden, öncelikle okulun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almalarını, öğrencilerin sağlığı için hijyenik bir ortam ortaya çıkartmalarını beklerken, öğretmenlerden insanlara saygılı olmalarını ilk başta beklemektedirler. Söz konusu velilerin hem yöneticilerden hem de öğretmenlerden en son beklentileri ise evlerine ziyarete gelmelerini istemeleridir.

Özel okulda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden ve öğretmenlerden beklentilerine bakıldığında devlet okulundaki velilerin görüşlerinden çok da farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Yöneticilerden öncelikle okulun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almasını beklerken, öğretmenlerden, adil olmalarını beklemektedirler. Devlet okulundaki veliler gibi hem yöneticilerden hem de öğretmenlerden en son bekledikleri, evlerine ziyarete gelmeleridir.

Devlet veya özel okullara çocuklarını gönderen velilerin yöneticilerden beklentilerinde, onların yaşlarına, gelirlerine, görüşme sıklığına ve öğrencilerinin okudukları sınıflara göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Ancak Devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin yöneticilerden beklentilerinde, onların cinsiyetlerine, öğrenim durumlarına göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Cinsiyetlere göre kadınların lehine, öğrenim durumlarına göre ise ilköğretim mezunu velilerin lehine anlamlı bir farklılığın olduğu belirlenmiştir.

Devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklentilerinde, onların yaşlarına, görüşme sıklığına, gelirlerine ve öğrencilerinin okudukları sınıflara göre anlamlı bir farklılık göstermez iken, onların cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu farklılığın kadınlar lehine olduğu görülmüştür.

Devlet ve özel okullarda öğrencisi bulunan velilerin öğretmenlerden beklentilerinde, onların öğrenim durumlarına göre de anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu farklılığın ortaöğretim mezunları lehine olduğu görülmüştür. En düşük beklenti seviyesine sahip grubun yüksek öğrenimliler olduğu saptanmıştır.

Sigara içen ve içmeyen velilerin "Zararlı alışkanlıklara sahip olmamasını ve bu konuda öğrencilere örnek olmasını beklerim." maddesine ilişkin yöneticilerden ve öğretmenlerden beklenti düzeylerine bakıldığında

hem devlet hem de özel okulda öğrencisi bulunan velilerin beklenti düzeylerinin yüksek olduğu görülmektedir. Ayrıca sigara içen ve içmeyen velilerin bu maddeye ilişkin yöneticilerden ve öğretmenlerden beklenti düzeyleri arasında anlamlı bir farkın olduğu tespit edilmiştir. Sigara içen velilerin beklentileri içmeyenlere göre daha düşük olduğu gözlenmiştir.

ÖNERİLER

Yöneticilere Öneriler

Devlet okulu yöneticileri;

- okullarında daha çok disiplinli bir okul ortamı sağlamaya yönelik çalışmalara önem vermelidir.
- okula gelen velilere, öğrencileriyle veya kendileriyle ilgili olan resmi işlerde en hızlı şekilde, kolaylık göstererek yardımcı olmalıdır.
- okulun güvenli bir yer olması için gereken tüm tedbirleri almalı ve aldırmalıdır.
- öğrencilerin sağlığı için temizliğe daha çok dikkat ederek bu yönde tedbirler almalıdır.

Özel okul yöneticileri;

- okullarının sınıflarını ve diğer birimlerini velilerin daha rahat gezebilmelerini sağlamalıdır.
- okul-çevre arasında aktif ve etkili bir iletişim kurmalıdır.
- velilerin kendisine istediği zaman, rahatlıkla ulaşabilmesini sağlamalıdır.
- okul genelindeki tüm öğrencilere rehberlik hizmetini sunarak, başarısını ve gelişimini izlemeli ve gerekli değerlendirmeleri yapabilmelidir.
- öğrencilerin uygun sosyal kulüp çalışmalarına katılmalarını sağlayarak, faaliyetlerinin denetleme ve değerlendirmesini yapmalıdır.
- okul veya öğrencileri ile ilgili bilgi ve duyuruları velilerine ulaştırılacak bir sistem kurmalıdır.
- velinin okula geldiğinde öğretmenlerle rahat konuşabileceği bir yer sağlanmalıdır.
- sigara gibi olumsuz alışkanlıklara sahip olmayarak ve televizyon izleme gibi iletişimde doğru tercihleriyle öğrencilerine örnek olmalıdır.

Öğretmenlere Öneriler

Devlet okulu öğretmenleri;

- daha çok okulun ihtiyaçları için gereken yardımları isterken daha açıklayıcı ve anlaşılır olmaya dikkat etmelidir.
- derslerine zamanında girmeli ve çıkmalıdırlar. Aynı zamanda girdikleri derslerine yönelik gerekli çalışmaları yapmalıdır.

Özel okul öğretmenleri,

- sınıfları ve okulun diğer birimlerini velileri ziyaret ettirmelidir.
- eğitim-öğretim ile ilgili yeni gelişmelerden haberdar olmalı ve okulunda uygulamalıdır.
- velileriyle ve çevredekilerle etkili bir iletişim kurarak, yaptığı etkinliklerle ilgili bilgilendirmeye önem vermelidir. Bu iletişimde velilerin kendisine istediği zaman, rahatlıkla ulaşabilmesini sağlamalıdır.
- dinleme özelliğine sahip olmalıdır. Dinlemeden hüküm vermemelidir. Aynı zamanda adil, hoşgörülü ve demokratik bir kişiliğe sahip olmalıdır.
- özellikle kendi öğrencilerinin ve okul genelindeki öğrencilerin rehberliğinden, başarısının izlemesinden ve değerlendirmesinden kendini sorumlu tutmalıdır.
- okulunun güvenli bir yer olması için gereken tedbirleri almalı ve alınması için üzerine düşeni yapmalıdır.
- devamsızlık yapan öğrencilerinin nedenlerini araştırarak gerekli önlemleri almalıdır.
- öğrencilerinin sosyal kulüplerdeki çalışmalarını takip etmeli, denetlemeli ve değerlendirmelidir.
- herkes tarafından güvenilen bir kişi olmalıdır.
- okul, öğrenci, veli gibi velilerle ilgili her türlü açıklamalarını herkesin anlayabileceği bir şekilde ve onlara ulaşacak bir sistemle yapmalıdır.
- sigara gibi olumsuz alışkanlıklara sahip olmayarak ve televizyon izleme gibi iletişimde doğru tercihleriyle öğrencilerine örnek olmalıdır.

REFERANSLAR

AASA. (1992). *An Effective School Primer*. American Association of School Administrators.

Başar, H. (1999). *Sınıf Yönetimi*. Ankara: Şafak Matbaası.

Bursalıoğlu, Z. (1981). *Eğitim Yöneticisinin Yeterlilikleri.* Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları No: 93.

Bursalıoğlu, Z. (2010). *Okul Yönetimin Yeni Yapı ve Davranış*. Pegama Yayıncılık. 15. Baskı. Ankara.

Büyüköztürk, Ş. (2002). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı*. Pegama Yayıncılık.

Çelik, N. (2005). *Okul Aile İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar.* Yüksek Lisans tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Çeviş, M. (2002). *Denizli İli Merkez İlköğretim Okullarındaki Okul-Aile İşbirliğinin Yönetici, Öğretmen ve Veli Tarafından İdeal ve Pratik Düzeyde Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Karasar, N. (2007). Bilimsel Araştırma yöntemi. Nobel Yayın. Ankara.

Özkara, Y. (2002). *Özel İlköğretim Okullarının Veli Beklentilerini Karşılama Düzeyleri.* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. .Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Şişman, M. (2002). *Eğitimde Mükemmellik Arayışı Etkili Okullar*. Ankara: Pegama Yayıncılık.

Tekeli, İ. (2003). Özgür *Üniversite Formu, Türkiye'de Eğitim Reformu Tartışması İçin Bir Düşünce Çerçevesi*. Ankara: Özgür Üniversite Formu Yayınları.

Tok, T. N. ve Şahan, M. A. (2010). *Öğrencisi Velilerinin Özel Dershaneler Hakkındaki Görüş ve Beklentileri.* V. Ulusal Eğitim Yönetimi Kongresi. Gazi Üniversitesi. Antalya.

Veri Mahremiyeti ve Veri Etiği: KVKK Bağlamında Güven, Rıza ve Veri Yönetişimi

Ahmet TAŞ[1]

1- Dr. Öğr. Üyesi.; Trabzon Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü
ahmettas@trabzon.edu.tr ORCID No: 0000-0002-1444-6068

ÖZET

Bu kitap bölümü, dijitalleşmenin hızlandırdığı veri temelli yönetim pratikleri içinde veri mahremiyeti ve veri etiğini, KVKK (6698) çerçevesinde güven, rıza ve veri yönetişimi ekseninde ele almaktadır. Çalışmanın amacı, Yönetim Bilişim Sistemleri perspektifinden kişisel verilerin işlenmesinde ortaya çıkan etik ve yönetsel riskleri açıklamak ve kurumsal düzeyde uygulanabilir bir yönetişim yaklaşımı önermektir. Bölüm, kavramsal ve normatif bir derleme yaklaşımıyla mahremiyetin yalnızca teknik güvenlik meselesi olmadığını; şeffaflık, hesap verebilirlik, amaç sınırlılığı, veri minimizasyonu ve ayrımcılığın önlenmesi gibi etik ilkelerle bütünleşen bir kurumsal sorumluluk alanı olduğunu tartışmaktadır. Sağlık verileri bağlamında hasta mahremiyeti, bilgilendirilmiş rızanın niteliği ve kriz dönemlerinde (ör. salgınlar) artan veri işleme baskısı, güven ilişkisini belirleyen kritik unsurlar olarak ele alınmıştır. Ayrıca büyük veri mimarileri, anonimleştirme yaklaşımları ve privacy-by-design gibi tasarım ilkeleri, veri faydası–mahremiyet dengesi açısından değerlendirilmiştir. Sonuç olarak bölüm, KVKK uyumunun doküman üretimiyle sınırlı kalmaması; veri envanteri, rol-yetki matrisi, denetim izleri, risk değerlendirmesi ve eğitim bileşenleriyle desteklenen bütüncül bir veri yönetişimi modeline dönüştürülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler – Veri Mahremiyeti, Veri Etiği, KVKK, Güven, Rıza, Veri Yönetişimi, Sağlık Verileri.

GİRİŞ

Dijitalleşme; sağlık hizmetlerinden bankacılığa, kamudan perakendeye kadar hemen her alanda "veri temelli karar alma"yı ana yönetim pratiğine dönüştürmüştür. Yönetim Bilişim Sistemleri (YBS) perspektifinden bakıldığında bu dönüşüm, yalnızca daha fazla verinin toplanması değil; verinin kurumsal süreçlere, algoritmalara ve hizmet tasarımına "yerleşmesi" anlamına gelir. Ancak veri değer üretirken aynı anda mahremiyet riskini büyütür: bireyin kimliği, davranış örüntüleri, hassas özellikleri ve özellikle sağlıkla ilgili bilgiler, veri birleşimleri üzerinden dolaylı biçimde görünür hâle gelebilir (Eyüpoğlu vd., 2017). Mahremiyet ihlalleri yalnızca "sızıntı" ile sınırlı değildir; amaç dışı kullanım, profil çıkarımı, ayrımcılık, dışlama, damgalama ve güven kaybı gibi sosyal sonuçlar üretir. Bu nedenle veri mahremiyeti; teknik bir güvenlik sorunu olmanın ötesinde, sosyal bilimlerin merkezindeki "güç", "hak", "adalet" ve "meşruiyet" tartışmalarına doğrudan bağlanır. Hassas veri kategorileri (ör. sağlık bilgileri) söz konusu olduğunda, korunacak menfaat alanı daha da genişler: özel yaşamın gizliliği, eşitlik, ayrımcılığa uğramama ve insan onuru gibi değerler daha belirgin hâle gelir (Bulut, 2020).

KVKK (6698) bağlamında veri etiği tartışması, iki kritik kavramı birlikte düşünmeyi gerektirir: güven ve rıza. Kurumların "uyum" diliyle kurduğu veri işleme pratikleri, birey nezdinde çoğu zaman "ne kadar anlaşılıyor, ne kadar şeffaf, ne kadar denetlenebilir?" sorularına takılır. Özellikle sağlık verileri, özel nitelikli kişisel veri olarak ayrı bir koruma rejimine tabidir ve bu rejimin temel amacı, hem bireyin özel hayatının güvence altına alınması hem de kamu sağlığı gibi meşru amaçlarla yürütülen veri işleme faaliyetlerinin hukuk içinde kalmasını sağlamaktır (Özdemir vd., 2022). Büyük veri mimarileri ve analitik sistemler ölçeğinde mahremiyet, çoğu zaman "veri faydası–mahremiyet dengesi" şeklinde kavramsallaştırılır. Yani veri ya tamamen kapatılır ya da kontrolsüz biçimde açılır gibi ikili bir yaklaşım yerine; veri minimizasyonu, anonimleştirme, erişim kontrolü, amaç sınırlılığı ve hesap verebilirlik ilkeleriyle yönetilen ara çözümler gerekir (Vural, 2019).

Bu kitap bölümü; YBS alanı için sosyal bilimler ekseninde, veri etiğinin normatif çerçevesini KVKK üzerinden ele alırken, sağlık bağlamında hasta mahremiyeti ve güven ilişkisini özellikle görünür kılar. Ayrıca veri yönetişimini; politika, süreç, rol ve teknik önlemlerden oluşan bütüncül bir kurumsal kapasite olarak tartışır.

Kavramsal Çerçeve: Veri Mahremiyeti, Veri Etiği ve Güven

Veri mahremiyeti, bireyin kendisine ilişkin bilgilerin kim tarafından, hangi amaçla ve hangi sınırlar içinde işlendiğini bilme ve bu işleme üzerinde makul bir kontrol beklentisine sahip olma durumudur. Bu kontrol beklentisi; bilgilendirme, rıza, itiraz, silme, düzeltme gibi haklarla somutlaşır. Mahremiyetin etik boyutu ise "yapılabilir olan her şeyin yapılması gerekir mi?" sorusunu gündeme taşır: veriyle tahmin edebildiğimiz davranışları kullanmak, bireyi "araç" hâline getirebilir; özellikle kırılgan gruplar (yaşlılar, kronik hastalar, engelliler) açısından güç dengesizliğini artırabilir (Zuraw ve Sklar, 2020). Kırılgan gruplarda mobil sağlık uygulamaları; sağlık durumunu izleme, semptom kaydı ve sağlık profesyonelleriyle iletişimi kolaylaştırma gibi işlevler sunarak bakım süreçlerini dönüştürmektedir (Palaz, 2024).

Güven, YBS açısından iki katmanlıdır: (i) sistem güvenilirliği (verinin doğru, bütün ve erişilebilir olması), (ii) etik güven (verinin adil, ölçülü ve şeffaf biçimde kullanılması). Etik güven zayıfladığında, bireyler veri paylaşımından kaçınır; bu da sağlık hizmetlerinde bakım sürekliliği, klinik kalite ve araştırma kapasitesini dolaylı biçimde düşürebilir. Bu nedenle mahremiyet, yalnızca "uyum maliyeti" değil; hizmet kalitesini ve sürdürülebilirliği etkileyen stratejik bir yönetişim boyutudur (Stoeger ve Schmidhuber, 2020).

Veri etiği, karar vericilere üç ana soru seti sunar:

1. Meşruiyet: Veri işleme amacının toplumsal ve hukuki meşruiyeti var mı?

2. Orantılılık: Toplanan veri, amaç için gerekli olanla sınırlı mı?
3. Hesap verebilirlik: Süreçler bağımsız denetime, iz kaydına ve açıklanabilirliğe uygun mu? Özellikle sağlıkta, bu soruların yanıtı "hasta mahremiyeti" ile doğrudan kesişir ve rızanın niteliğini belirler (Tataru, 2020).

KVKK Bağlamında Rıza, Aydınlatma ve Hassas Veri Rejimi

KVKK'da rıza, çoğu zaman veri işleme süreçlerinin "merkezi" gibi görünse de etik açıdan rızanın niteliği belirleyicidir: rıza gerçekten özgür iradeyle mi verildi, yoksa hizmete erişim için fiilen zorunlu bir koşula mı dönüştü? Özellikle tüketici ilişkilerinde güç dengesizliği, rızanın "özgür" olup olmadığı tartışmasını büyütür; çerezler ve çevrimiçi izleme pratikleri bu açıdan tipik bir örnek alan oluşturur (Keser, 2020).

Sağlık verisi işlenirken rızanın yanında aydınlatma yükümlülüğü kritik bir etik-kurumsal köprüdür. Çünkü kişi ancak yeterince bilgilendirildiyse rızanın anlamı güçlenir; ayrıca düzeltme, silme ve itiraz gibi hakların kullanılabilmesi de bilgilendirme kalitesine bağlıdır. Bu nedenle aydınlatma; yalnızca formel bir metin değil, süreç tasarımının (arayüz, dil, zamanlama, erişilebilirlik) parçasıdır (Deniz, 2022).

Kamu otoritelerinin rolü ise yalnızca "kural koymak" değildir; sağlık verisinin korunması bakımından düzenleme, denetim, veri güvenliği standardı oluşturma ve ihlallerde etkili yaptırım kapasitesi, veri etiğinin kurumsal zemini hâline gelir. Bu çerçevede idarenin kişisel sağlık verisini koruma yükümlülüğü; bilgilendirme, güvenlik, denetim ve sorumluluk ilkeleriyle birlikte ele alınmalıdır (Alçin, 2022). Sağlık verileri söz konusu olduğunda, erişim taleplerinin niteliği de ayrı bir etik-hukuki hassasiyet üretir. Örneğin avukatın müvekkilinin sağlık verilerine erişimi, vekâletname kapsamı ve açık rıza boyutlarıyla ikincil düzenlemelerde özel koruma alanı bulur; bu da "yetki–gereklilik–minimizasyon" eksenini somut bir uygulama alanına taşır (Konca ve Badur, 2023).

Veri Yönetişimi: Güvenin Kurumsal Tasarımı

Veri yönetişimi, YBS disiplininde "teknoloji + süreç + insan" üçlüsünün birlikte tasarlanmasını gerektirir. Politika metinleri tek başına yeterli değildir; veri envanteri, veri sınıflandırma, erişim yetkilendirme, iz kayıtları, risk değerlendirme ve olay müdahale planları gibi işletimsel bileşenler gerekir. Büyük veri sistemlerinde bu yönetişim, veri akışlarının karmaşıklığı nedeniyle daha da önem kazanır (Wouters vd., 2021). Yönetişimin sosyal bilim boyutu, katılım ve meşruiyet üzerinden okunabilir. Veri işleme pratikleri toplum tarafından anlaşılmadığında veya paydaşlar (hastalar, çalışanlar, akademik araştırmacılar) karar süreçlerine dahil edilmediğinde, "yasal uyum" olsa bile güven aşınabilir. Bu nedenle iyi yönetişim ilkeleri içinde katılım; karar alma süreçlerinin çok aktörlü tasarlanması için temel bir araçtır (Firidin ve Uzun, 2018). Dijital sağlık

sistemlerinin sürdürülebilir biçimde benimsenmesi, kullanıcıların teknolojiye yönelik algılanan fayda, güven ve memnuniyet düzeyleriyle yakından ilişkilidir (Palaz, 2025). Tele-tıp uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte, kişisel verilerin gizliliği ve uygulamaların güvenlik önlemleri konusunda daha dikkatli olunması gerektiği vurgulanmaktadır (Palaz, 2023).

Sağlık turizmi gibi sınır-aşan hizmet ekosistemlerinde veri yönetişimi daha da karmaşıklaşır: farklı ülke rejimleri, farklı kurumlar, farklı dijital platformlar ve farklı hizmet sağlayıcılar aynı veri üzerinde hak iddia edebilir. Bu durumda hasta mahremiyeti; yalnızca klinik etik değil, aynı zamanda uluslararası hizmet tasarımının ve bilişim yönetişiminin merkezinde yer alır (Karaca-Dedeoğlu, 2019).

Sağlık Bilişiminde Hasta Mahremiyeti: Sistemler, Uygulamalar, Riskler

Elektronik sağlık kayıtları, klinik süreklilik ve bakım kalitesi için güçlü bir altyapı sunarken; erişim yetkilerinin genişlemesi, verinin ikincil amaçlarla kullanımı ve veri birleştirme pratikleri mahremiyet riskini büyütebilir. Farklı ülke örnekleri, EHR tasarımında veri koruma ilkelerinin (erişim kontrolü, amaç sınırlılığı, kayıt izleme) merkeze alınması gerektiğini gösterir (Bologna vd., 2016). Sağlık hizmet penceresinden mahremiyetin görünürlüğü, çoğu zaman "gündelik pratiklerde" belirlenir: kayıt ekranlarının kim tarafından görüldüğü, bilginin ekip içinde hangi ölçüde paylaşıldığı, mobil cihazlardan erişim, eğitim düzeyi ve farkındalık. Bu nedenle mahremiyet, yalnızca hukuk biriminin değil; klinik süreç tasarımının, kullanıcı deneyiminin ve mesleki eğitimin de konusudur (Avaner, 2018). Klinik bakımda hastanın dini/kültürel gereksinimlerinin gözetilmesiyle birlikte mahremiyetin korunması, hastanın bakım deneyimini güçlendiren ve güveni artıran bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Palaz, 2025).

Hemşirelik öğrencilerinin kişisel sağlık verilerinin kaydı ve korunmasına ilişkin tutumlarını inceleyen çalışmalar, geleceğin sağlık iş gücünde mahremiyet kültürünün eğitimle güçlendirilebileceğine işaret eder. Buradan YBS'ye çıkan sonuç şudur: teknoloji ne kadar iyi olursa olsun, insan faktörü ve örgütsel kültür güçlenmedikçe mahremiyet tasarımı sürdürülebilir olmaz (Çetin vd., 2021). Pandemi gibi olağanüstü dönemlerde mahremiyet-gerilim hattı daha görünür hâle gelir: temas takibi uygulamaları, ateş ölçümleri, bağışıklık/pasaport tartışmaları ve EHR verilerinin ikincil kullanımı "kamu sağlığı" gerekçesiyle hızlanır. Ancak etik meşruiyet için orantılılık, sınırlı süre, amaç netliği ve etkili denetim olmazsa, geçici çözümler kalıcı hak aşınmalarına dönüşebilir (Dąbrowska-Kłosińska vd., 2021).

Büyük Veri Mimarisinde Teknik ve Örgütsel Koruma Yaklaşımları

Büyük veri ekosistemlerinde mahremiyet koruması için "tek bir sihirli yöntem" yoktur. Bunun yerine çok katmanlı yaklaşım gerekir: veri minimizasyonu, anonimleştirme/pseudonimleştirme, diferansiyel mahremiyet benzeri istatistiksel korumalar, erişim kontrolü ve sürekli denetim. Anonimleştirme literatürü, farklı veri türleri ve risk profilleri için farklı teknik aileleri sunar; anonimleştirmenin hukuki/etik anlamı da bu teknik sınırlarla birlikte değerlendirilmelidir (Walden, 2002).

Büyük veri yayınlama ve paylaşma senaryolarında "anonimleştirme–kullanışlılık" dengesi, çoğu çalışmada merkezi problem olarak ele alınır. Örneğin büyük veride kişisel mahremiyetin korunmasını tartışan çalışmalar, kimlik ifşası ve bağlama saldırıları gibi riskleri öne çıkarırken; veri faydasını koruyan ve saldırıları azaltan yöntem arayışını vurgular (Gümüş ve Eyüpoğlu, 2022). Teknik düzeyde, kaos ve pertürbasyon temelli anonimleştirme yaklaşımları; verinin istatistiksel özelliklerini tamamen bozmadan, kimliklenebilirliği azaltmayı hedefler. Bu çizgide önerilen algoritmalar, mahremiyetin yalnızca "maskeleme" değil; ölçülebilir metriklerle değerlendirilmesi gereken bir performans alanı olduğunu hatırlatır (Eyupoglu vd., 2018).

Büyük veri ortamlarında (ör. Hadoop/MapReduce), anonimleştirme ve kümeleme temelli yaklaşımlar, paralel işleme avantajını kullanarak ölçek sorununu aşmayı amaçlar. Burada yönetişim açısından kritik nokta, bu işlemlerin "tasarım aşamasında" güvenceye alınmasıdır: yani mahremiyetin sonradan eklenen bir kontrol değil, mimarinin tasarım ilkesi olması (privacy-by-design) gerekir (Lawrance vd., 2024). Sağlık verisi analitiğinde mahremiyet tasarımını güçlendiren güncel bir yaklaşım da federated learning gibi yöntemlerdir: veriyi merkezileştirmeden model öğrenme fikri, veri paylaşımı baskısını azaltabilir; ancak model sızıntısı, yeniden tanımlama riskleri ve yönetişim kuralları yine dikkatle ele alınmalıdır (Süzen, 2020).

Tasarımda Etik: Privacy-by-Design ve Uygulama Geliştirme

Mahremiyetin sonradan "eklenen" bir uyum maddesi değil, tasarımın başlangıç şartı olması gerektiği yaklaşımı privacy-by-design (PbD) çerçevesinde ele alınır. Ancak geliştiricilerin PbD'yi uygulamamasının önemli nedenlerinden biri, hukuki ilkeleri tasarım kararlarına çevirmekte zorlanmalarıdır. IoT uygulama geliştiricilerine yönelik PARROT aracı, mahremiyet örüntülerini (privacy patterns) anlaşılır hâle getirerek tasarım aşamasında farkındalığı artırmayı hedefler (Alhirabi, Beaumont, Rana & Perera, 2022).

TARTIŞMA

Bu derlemenin literatürle birlikte ortaya koyduğu temel bulgu, KVKK uyumunun "doküman üretimi" değil; YBS mimarisinin etik ve yönetişim ilkeleriyle yeniden inşası olduğudur. Mahremiyetin kurumsal güveni belirleyen bir kalite göstergesi hâline gelmesi, kurumların veri stratejilerini salt büyüme/optimizasyon hedefiyle değil, etik riskler ve insan hakları etkileriyle birlikte değerlendirmesini gerektirir. Mahremiyet korumasının zayıf olduğu örneklerde, kamusal amaçla başlayan veri işleme pratiklerinin zamanla gözetim ve hak ihlali risklerine kayabildiği tarihsel bir çizgi olarak tartışılmıştır (Karakehya, 2009).

Birinci tartışma ekseni "rıza" üzerindedir: Rıza, özellikle dijital platformlarda rutinleştikçe, etik meşruiyetini yitirebilmekte; kullanıcıların gerçekten bilgilendiği ve seçim yapabildiği varsayımı zayıflamaktadır. Tüketici bağlamındaki güç dengesizliği, rızanın özgür iradeyle verilmediğine dair güçlü bir gerekçe üretir ve kurumların rızayı yalnızca hukuki dayanak değil, etik ilişki olarak yönetmesini zorunlu kılar (Keser, 2020). İkinci eksen "kriz dönemleri"dir: Pandemi gibi olağanüstü durumlarda dijital uygulamaların yaygınlaşması, kamu sağlığı ile bireysel mahremiyet arasında yeni gerilimler üretmiştir. COVID-19 dijital uygulamalarına ilişkin tartışmalar, beklenen faydanın ikna edici biçimde gösterilemediği koşullarda mahremiyet ihlali ve insan hakları risklerinin ağır basabileceğini; dolayısıyla etik meşrulaştırmanın "sonuç odaklı" değil "hak temelli" yapılması gerektiğini öne sürmüştür (Dąbrowska-Kłosińska, Grzelak & Nimark, 2021). Üçüncü eksen "veri minimizasyonu ve sınırların bulanıklaşması"dır: Pandemi döneminde ateş ölçümü gibi uygulamalar, biyolojik bir göstergenin kişisel veri sayılıp sayılmayacağı ve hangi koşullarda işlenebileceği tartışmasını büyütmüştür. Bu tartışma, "basit görünen" bir verinin bile bağlam içinde sağlık verisine dönüşebileceğini ve veri sınıflandırmasının etik/hukuki açıdan dinamik biçimde ele alınması gerektiğini göstermektedir (Tataru, 2020). Dördüncü eksen, elektronik sağlık kayıtlarına kamu otoritesinin erişimi meselesinde "güven kırılması" riskidir. Pandemi koşullarında hasta kontrollü elektronik sağlık kayıtlarından devlet erişiminin, uzun vadede kişinin sağlığı açısından olumsuz sonuçlar üretebilecek zorlayıcı tedbirlere dayanak olabileceği; bunun da bireylerin sistemden çıkmasına (opt-out) veya hiç katılmamasına (opt-in etmeme) yol açabileceği vurgulanmıştır. Bu, YBS açısından veri yönetişiminde "son çare" ilkesinin ve amaç sınırlılığının kritik olduğunu gösterir (Stoeger & Schmidhuber, 2020). Beşinci eksen, pratik uygulamada belirsizliklerdir: Büyük veri sağlık araştırmalarında GDPR hükümlerini hayata geçirirken yaşanan güçlükler, sadece mevzuatın varlığıyla uyumun oluşmadığını; kurumların yorum farklılıkları, sorumluluk paylaşımı ve risk iştahı nedeniyle çekingenleşebildiğini göstermektedir. Bu bulgu, KVKK bağlamında da benzer şekilde "uyum kapasitesi"nin kurumsal süreç olgunluğuna bağlı

olduğunu düşündürür (Wouters vd., 2021). Altıncı eksen, ülke uygulamaları ve sistem tasarımıdır: İtalya örneğinde elektronik sağlık kaydı sisteminin mevzuatla tanımlanması, kişisel veri korumasının sistemin tasarım amaçlarından biri olarak ele alınmasını zorunlu kılar. Bu tür ulusal ölçekli sistemlerde güven, yalnızca teknik güvenlikte değil; vatandaşın erişim–düzeltme–kısıtlama gibi hakları kullanabilmesinde somutlaşır (Bologna vd., 2016). Yedinci eksen, anonimleştirme ve yeniden kimliklendirme gerilimidir: Literatür, anonimleştirmenin "bir kez yapılır ve biter" bir işlem olmadığını; veri setlerinin bağlanabilirliği arttıkça saldırı türlerinin çeşitlendiğini ve koruma tekniklerinin sürekli güncellenmesi gerektiğini vurgular. Büyük veride anonimleştirme teknikleri ve saldırı türlerini birlikte ele alan örnekler, YBS ekiplerinin hem tehdit modellemesi hem de veri faydası ölçümü yapması gerektiğini ortaya koyar (Gümüş & Eyüpoğlu, 2022). Sekizinci eksen, "fayda metrikleri" üzerinden etik muhasebedir: Mahremiyeti korurken verinin kullanılabilirliğini sürdürmek, özellikle sağlık analitiğinde doğrudan klinik ve yönetsel karar kalitesini etkiler. Bu nedenle anonimleştirme yaklaşımlarının performansının, anonimlik düzeyi kadar sınıflandırma doğruluğu gibi fayda göstergeleriyle de değerlendirilmesi gerektiği görülmektedir (Eyüpoğlu vd., 2018). Dokuzuncu eksen, "bastırma ve ilişkilendirme saldırıları"dır: Hassas mikroveride minimal bastırma yaklaşımlarının ilişkilendirme saldırılarına açık kapı bırakabildiği; bu nedenle rastgeleleştirilmiş bastırma gibi çözümlerle mahremiyet gereksiniminin karşılanmasının tartışıldığı görülür. Bu literatür, KVKK bağlamında anonimleştirme iddiasının teknik olarak test edilebilir ve gerekçelendirilebilir olmasını zorunlu kılar (Xu, Wang, Fu & Wong, 2010). Onuncu eksen, öneri sistemleri ve "örtük veri" meselesidir: Bölünmüş veritabanı yaklaşımıyla gizliliği koruyan ortak filtreleme sistemlerinde gizli verinin elde edilmesi tartışması, yalnızca sağlık sistemlerinde değil; tüm kişiselleştirme uygulamalarında mahremiyetin "modelleme" katmanında da risk ürettiğini gösterir. Bu bulgu, veri yönetişiminin sadece veri depolama değil, analitik çıktılar ve çıkarım riskleri üzerinden de kurgulanması gerektiğini düşündürür (Polat, Demirelli Okkalıoğlu & Koç, 2017). On birinci eksen, "tasarımda etik" ve geliştirici pratikleridir: IoT gibi heterojen ortamlarda mahremiyet-by-design araçlarının geliştiricilere rehberlik etmesi, hukuki ilkelerin mühendislik kararlarına çevrilmesini kolaylaştırır. Bu tür araçların, öğrencilerde mahremiyet gereksinimi farkındalığını artırması, YBS eğitiminde veri etiğinin uygulamalı bileşenlerle güçlendirilmesi gerektiğini destekler (Alhirabi vd., 2022). On ikinci eksen, veri işleme altyapılarının ölçek baskısıdır: Büyük veriyi işleyen mimariler (ör. MapReduce) teknik verimlilik sağlarken, verinin dağıtık biçimde işlenmesi erişim kontrolü, log bütünlüğü ve veri yaşam döngüsü yönetimini daha karmaşık hâle getirir. Bu nedenle altyapı kararlarının (bulut/dağıtık sistem vb.) veri yönetişimi politikalarıyla birlikte tasarlanması gerektiği açıktır (Aysan & Özbilgin, 2015). On üçüncü eksen, akıllı şehirler ve yaygın veri

toplama ortamlarıdır: Akıllı şehirlerde siber güvenliğe "reaktif" yaklaşımın ağır basması, mahremiyet ve güvenlik sorunlarını yapısal bir geleceğe taşıyabilir. Bu bağlam, KVKK uyumunun yalnızca tekil kurumlarla değil, ekosistem düzeyinde yönetişimle ele alınması gerektiğini gösterir (Olsson & Jansäter, 2018). On dördüncü eksen, uluslararası veri aktarımı ve güvenin sınır-aşan boyutudur: Schrems kararı bağlamında AB–ABD veri aktarımının tartışılması, veri mahremiyetinde güvenin sadece kurum içi süreçlerle değil; ülkeler arası hukuk rejimleri ve denetim mekanizmalarıyla da ilişkili olduğunu gösterir. Bu durum, KVKK çerçevesinde de yurtdışı aktarım kararlarının teknik ve etik risk analizleriyle desteklenmesini gerektirir (Siemieniak, 2016).

SONUÇ

KVKK bağlamında veri mahremiyetinin "uyum dokümanları" üzerinden değil; güven, rıza ve veri yönetişimi eksenlerinde kurumsal bir kapasite olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Sağlık verileri gibi özel nitelikli veri kümelerinde mahremiyet ihlali; yalnızca hukuki yaptırım riski değil, bireyin temel hakları, kurumun meşruiyeti ve sistemlerin sürdürülebilirliği açısından çok katmanlı bir kırılma yaratır. Bu nedenle YBS uygulamalarında etik, teknik ve yönetsel kararların ayrılmaz parçası olmalıdır.

Öneri olarak: (i) rıza yönetimi "tek seferlik onay" değil, yaşam döngüsü boyunca izlenen bir süreç olarak tasarlanmalı; (ii) aydınlatma pratikleri sade, anlaşılır ve denetlenebilir hâle getirilmeli; (iii) veri yönetişimi rolleri (veri sahibi, veri sorumlusu, veri sorumlusu temsilcisi, veri yöneticisi vb.) netleştirilmeli; (iv) anonimleştirme/psödonomizasyon gibi teknikler saldırı modelleri ve veri faydası metrikleriyle birlikte değerlendirilerek kurumsal standartlara bağlanmalı; (v) sağlık, IoT ve akıllı şehir gibi yüksek riskli alanlarda "etik etki değerlendirmesi" rutin bir kontrol mekanizmasına dönüştürülmelidir. Bu yaklaşım, KVKK uyumunu güçlendirdiği gibi, kurum–kullanıcı ilişkisinde güvenin sürdürülebilir biçimde inşa edilmesine de katkı sağlayacaktır.

REFERANSLAR

Alçın, A. A. (2022). Türk hukukunda kişisel sağlık verileri ve idarenin kişisel sağlık verilerini koruma yükümlülüğü. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (51), 365–410. doi:10.54049/taad.1140182

Alhirabi, S., Beaumont, H., Rana, O., & Perera, C. (2022). PARROT: A practical IoT privacy-by-design tool. In Proceedings of the 2nd ACM International Workshop on Security and Privacy for Mobile AI (SPMAI '22) (pp. 1–6).

Avaner, E. (2018). Mahremiyet nedir? Mahremiyetin sağlık hizmetleri penceresinden görünürlüğü nasıldır? Türkiye Biyoetik Dergisi, 5, 110–116.

Bologna, E., De Santis, M., & Iannello, A. (2016). The Italian electronic health record: Legal and organizational issues. Italian Journal of Pediatrics, 42, 72.

Bulut, M. (2020). Özel bir hukuksal koruma ve veri kategorisi alanı: Hassas kişisel veriler. Ankara Barosu Dergisi.

Çetin, S. P., & Çevik, K. (2021). Hemşirelik öğrencilerinin hastaların kişisel sağlık verilerinin kayıt ve korunmasına ilişkin tutumları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi (DEUHFED)*, *14*(3), 199–206. doi:10.46483/deuhfed.779557

Dąbrowska-Kłosińska, P., Grzelak, A., & Nimark, K. P. (2021). Covid-19 contact tracing apps and fundamental rights. Białostockie Studia Prawnicze, 26(3), 9–26.

Deniz, M. Ö. (2022). The obligation to inform in processing personal health data.

Eyüpoğlu, C., Aydın, M., Sertbaş, A., Zaim, A. H., & Öneş, O. (2017). Büyük veride kişi mahremiyetinin korunması. International Journal of Informatics Technologies, 10, 177–184.

Eyüpoğlu, C., Aydın, M., Zaim, A., & Sertbaş, A. (2018). An efficient big data anonymization algorithm based on chaos and perturbation techniques. Entropy, 20(5), 373.

Firidin, N., & Uzun, Z. (2018). Veri yönetişimi ve veri yönetişimi olgunluk modeli.

Gümüş, H. T., & Eyüpoğlu, C. (2022). Büyük veride anonimleştirme teknikleri ve saldırı türleri: Uygulama örnekleri. İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi.

Karaca-Dedeoğlu, A. (2019). Uluslararası sağlık turizminde hastanın özel hayatının gizliliği ve mahremiyetinin korunması hakkı. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi.

Karakehya, H. (2009). "Gözetim ve suçla mücadele": Gözetimin tarihsel gelişimi ile yakın dönemde gerçekleştirilen hukuki düzenleme ve uygulamalar bağlamında bir değerlendirme.

Keser, Y. (2020). Gerçek kişi tüketicinin kişisel verisinin işlenmesinde açık rıza. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.

Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, No. 6698. (2016). T.C. Resmî Gazete. https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/04/20160407-8.pdf

Konca, A., & Badur, E. (2023). Avukatın müvekkiline ait kişisel sağlık verilerine erişimi: KVKK kapsamında değerlendirme. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.

Lawrance, J. U., Jesudhasan, J. V. N., & Rittammal, J. B. T. (2024). Parallel fuzzy C-means clustering based big data anonymization using Hadoop MapReduce. *Wireless Personal Communications*, *135*, 2103–2130. doi:10.1007/s11277-024-11101-7

Olsson, J., & Jansäter, G. (2018). Cyber security in smart cities: Not a primary concern (Master's thesis).

Özdemir, N., Yakut, E., & Kaymaz, F. (2022). Kişisel sağlık verilerinin 6698 sayılı kanun çerçevesinde korunması. 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi.

Palaz, İ. (2023). *Telemedicine and current developments*. *Advanced and Contemporary Studies in Health Sciences* (ss. 100–108). Duvar Yayınları.

Palaz, İ. (2024). *Vulnerable groups and nursing*. *Contemporary Parenting Trends and Public Health Nursing* (ss. 49–58). Serüven Yayınevi.

Palaz, İ. (2025). *İç hastalıkları hemşireliğinde inovatif yaklaşımlar*. *Sağlık Bilimlerinde Yeni Kavramlar ve İleri Çalışmalar* (ss. 370–381). All Sciences Academy.

Palaz, İ. (2025). *Transcultural nursing approach based on Henderson's model: Case study of a foreign hemodialysis patient*. *New Concepts and Advanced Studies in Health Sciences* (ss. 56–70). All Sciences Academy.

Polat, H., Demirelli Okkalıoğlu, B., & Koç, M. (2017). Bölünmüş veritabanlı gizliliği koruyan ortak filtreleme sistemlerinde gizli verinin elde edilmesi. Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi.

Siemieniak, P. (2016). The impact of the sentence C-362/14 in the case Maximillian Schrems against Data Protection Commissioner over the personal data transfer from the European Union to the United States of America. World Scientific News, 51, 57–61.

Stoeger, K., & Schmidhuber, M. (2020). Government access to patient-controlled electronic health records: Reconciling privacy rights and public interests. Journal of Law and the Biosciences, 7(1), lsaa041.

Süzen, A. A., & Şimşek, M. (2020). A novel approach to machine learning application to protection privacy data in healthcare: Federated learning. Namık Kemal Tıp Dergisi, 8, 22–30.

Tataru, D. A. (2020). Fever measurement, data protection, and the right to privacy. Logos Universality Mentality Education Novelty: Law, 8(1), 85–93.

Vural, Y. (2019). Veri mahremiyeti: Saldırılar, korunma ve yeni bir çözüm önerisi. Uluslararası Bilgi Güvenliği Mühendisliği Dergisi.

Walden, I. (2002). Anonymising personal data. International Review of Law, Computers & Technology, 16(2), 231–244.

Wouters, O. J., et al. (2021). Putting the GDPR into practice: Difficulties and uncertainties experienced in the conduct of big data health research. European Data Protection Law Review, 7(2), 206–216.

Xu, J., Wang, W., Fu, A. W.-C., & Wong, R. C.-W. (2010). Publishing skewed sensitive microdata. In Proceedings of the SIAM International Conference on Data Mining (SDM).

Zuraw, N., & Sklar, D. P. (2020). Digital health privacy and age: Improving quality and safety in care delivery to the elderly. Indiana Health Law Review, 17(1), 85–126.

Politika Felsefesinin Krizine Karşı İnsan Haklarının Yeni Yaklaşımları

Eylem YOLSAL-MURTEZA[1]

[1] Dr. Öğr. Üyesi; Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü.
eyolsal@yahoo.com ORCID No: 0000-0001-6985-8257

ÖZET

Bu makale, 20. yüzyılda yaşanan büyük ölçekli politik dönüşümler ve sosyal bilimlerin yükselişi sonucunda politika felsefesinin normatif, kurucu ve yön tayin edici rolünü giderek yitirdiği ve politika felsefesinin bir kriz içinde olduğu yönündeki tespitlerden hareket etmektedir. Leo Strauss'un politika felsefesinin fiilen ortadan kalktığına dair iddiası ile Pierre Manent'nın olgu ve değer ayrımına dayanan sosyal bilimler söyleminin politik düşünce alanını gölgede bıraktığına ilişkin değerlendirmesi, bu krizin teorik zeminini oluşturmaktadır. Makalede daha sonra, bu krize verilen önemli entelektüel yanıtlardan biri olarak insan hakları söyleminin yeniden doğuşu ele alınmaktadır. Özellikle Fransa'da totalitarizm deneyiminin felsefi inceleme nesnesi haline getirilmesi ve demokrasinin anlamı üzerine yürütülen tartışmaların yoğunlaşmasıyla birlikte, insan haklarının yalnızca hukuki normların ifadesi olmaktan çıkarak toplumsal mücadeleleri, yeni özneleşme biçimlerini ve politik yaratıcılığı mümkün kılan kurucu bir zemin olarak yeniden kavramsallaştırıldığı gösterilmektedir. Makale ayrıca, bu yaklaşımı Anglosakson dünyadaki liberal temelli kozmopolitan ve demokratik eğilimli iki insan hakları kuramlarıyla karşılaştırmaktadır. Söz konusu ilk kuramda insan hakları daha çok düzenli kurumların güvence altına aldığı asgari normlar olarak ele alınırken, ikinci kuram daha çok Fransız düşüncesindeki hakların politik olanın çatışmalı ve kurucu boyutuyla ilişkilidir. Böylece çalışma, politika felsefesinin krizinin insan hakları ekseninde nasıl yeniden düşünüldüğünü ve bu sürecin özellikle Fransız felsefesi bağlamında kazandığı özgül anlamı karşılaştırmalı bir kuramsal perspektif içinde tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler- politika felsefesi, sosyal bilimler, insan hakları, hukuk, kozmopolitanizm.

GİRİŞ[2]

Politika felsefesinin içine düştüğü krizin çerçevesini ilk defa Leo Strauss 1959 yılında yayınlanan *Politika Felsefe Nedir?* başlıklı eserinde sistematik biçimde belirlemiştir. Strauss bu yüzyılda politika felsefesinin fiiliyatta ortadan kalktığını ve ona özgü kavramların genel olarak sosyal bilimlerin, özel olarak ise politika biliminin hatta hukukun konusu haline geldiğini öne sürer (Strauss, 1989: 10-11). Strauss'un bu tespitine yönelik olarak örtük ama büyük bir ölçüde sessiz bir konsensüsün mevcut olduğunu öne sürebiliriz. Özellikle Claude Lefort, bu çağda Heidegger'i, Lacan'ı,

[2] Bu çalışma, 2022 yılında Galatasaray Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalı'nda savunmuş olduğum *"Le rapport des droits de l'homme au politique: Lefort et Rancière"* başlıklı tezimin I. Bölümü'nden hazırlanmıştır.

Jakobson'u ve Lévi-Strauss'u en küçük ontolojik farklarına kadar inceleyip bunlardan kuramsal fayda sömürme kurnazlığı gösterenlerin sıra politik olaylar ve özgürlüğe geldiğinde adeta dilsizleşmiş olduklarını belirtir. Lefort'a göre bu yüzyıl, entelektüel sorumluluğun alınmadığı bir karakteristik taşımaktadır (Lefort, 1986: 17-18). Lefort'un çağı olan 20.yy soykırımların, yıkımların, yeni dünya düzenlerinin ortaya çıkmasına neden olan iki büyük savaşın yaşandığı bir dönemdi. Bu dönem tüm politik ve toplumsal çalkantıları ile politika felsefesi için büyük bir laboratuvar işlevi görmesine rağmen bu alanda derin bir sessizlik hakim olmuştu. Bununla birlikte, Manent'nın ifade ettiği gibi, felsefedeki bu genel kayıtsızlığa rağmen sosyal ve politik konuları anlama çabasını sosyal bilimler devam ettirmiştir. Özellikle Kuzey Amerika'da pozitivist yaklaşımların rasyonalist olanları ile tarih felsefesinin faydacılık prensiplerine bağlı kollarında önemli tartışmalar söz konusu olmuştu. Sonuç olarak politika felsefesinin can çekiştiğini ileri süren Strauss'un değerlendirmesini aşırı dramatik bulanlar dahi en azından felsefenin diğer alanlarıyla karşılaştırıldığında politika felsefesinin bu yüzyılda artık merkezi ve gözde bir konumda olmadığını kabul etmekte zorlanmadılar (Manent, 2003: 179).

1. Politika Felsefesinin Krizi

Strauss, Batı düşüncesinin moderniteyle birlikte yaşamaya başladığı krizin doğrudan politika felsefesiyle ilgili olduğu kanaatindedir. Ona göre, modernitede yaşanan tam da ahlaki ve politik olanın köklü bir biçimde dönüşüme uğramasıdır: *Physis (doğa)* yerine *nomos(yasa)* ve *historia (tarih)*, felsefe yerine ise *polis* ve bilim geçmiştir. Strauss Antik Yunan'dan bu yana felsefe ve politika arasında yaşanan gerilimin modernitede doğanın yeni bir tarzda anlaşılması nedeniyle felsefe ve bilim arasındaki gerilime doğru kaydığını vurgular (Strauss, 1989: 159, 266). Bunun yanı sıra Strausscu politika felsefesinin geri çekilmesi sorunun sadece bu dönüşümle sınırlı olmadığını ve başka unsurların da eşlik ettiğini Pierre Manent öne sürer: 20. yüzyılda Kant, Hegel ve Marx gibi kapsamlı sistem filozoflarının ortaya çıkmamış olması ve fakat yine de bu filozoflarla ilişkili olarak sonradan Bilim ve Tarih alanlarının önlenemez yükselişi; ayrıca Edmund Husserl, Martin Heidegger ve Ludwig Wittgenstein gibi çağın büyük filozoflarının doğrudan politika felsefesiyle bağlantılı konulara yönelmemiş olmaları sayılmaktadır. Son olarak politika felsefesine ilişkin olan az sayıdaki çalışmalarda ise 'normativite eksikliği' olmasını ileri sürer (Manent, 2003: 179). Nitekim Strauss'a göre, örneğin, Heidegger'in son elli yılda metafizikte gerçekleştirdiğini politika felsefesinde kimse gerçekleştirmemiştir (Goldman, 2011: 27-34).

Catherine Zuckert'da 19.yy'ın başından itibaren politik tarih ile birlikte politika felsefesinin de sonunun geldiğine dair kehanetlerin de ortamı hazırlamış olabileceğini belirtir. "On dokuzuncu yüzyılın başlarında G. W.

F. Hegel en ünlü biçimde felsefenin kelimenin tam anlamıyla sonunun geldiğini bilgelik arayışının sona erdiğini ilan etmişti. Çünkü felsefe onun kendi çalışmalarında bilim ya da bilgiye ulaşarak doruğuna varmıştı. Daha da ünlü bir şekilde Karl Marx, Hegel'i tersyüz ederek tarihsel gelişimin zorunlu bir seyri olduğu ve bu seyrin ise sonuna yaklaştığını öne sürmüştü ancak bu gelişimin düşünceler tarafından değil üretimin tam da maddi koşulları tarafından belirlendiğini belirtmişti. Hegel ve Marx'ın ardından neo-Kantçı filozoflar ise Marx'ın fikirlerin altında yatan ekonomik koşulların yansımaları ya da ideolojik gerekçeleri olduğu iddiasına karşı çıkmışlardır." (Zuckert, 2011:3).

Dana R.Villa niceliksel tespitlere bütünüyle katılmamakla beraber politika felsefesine yönelik beklentilere ilişkin standartların bir miktar aşağıya çekildiğinde, yine de önemli katkıların göze çarpacağını ifade eder. Bu yüzyılda politika felsefesiyle doğrudan ya da dolaylı bir biçimde ilgilenen filozoflar ve önemli yapıtları ona göre şu şekildedir: Leo Strauss, *Doğal Hak ve Tarih* (*Natural Right and History 1953)*; Eric Voegelin, *Düzen ve Tarih* (*Order and History 1956–7)*; Isaiah Berlin, *Özgürlük Üzerine Deneme Dört (Four Essays on Liberty 1969)*; Jürgen Habermas, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü (Structural Transformation of the Public Sphere 1963)*; Michael Oakeshott, *Rasyonalizm ve Politika (Rationalism and Politics 1962)* ve Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları (Origins of Totalitarianism 1951*, *İnsanlık Durumu (The Human Condition 1958)* ve *Devrim Üzerine (On Revolution 1963)* (Villa, 2011: 8). Bunlara ek olarak, yine bu dönemde Frankfurt Okulu üyeleri Max Horkheimer ve Theodor Adorno'nun toplumsal gelişme hattında bürokrasi ve otoriterlik üzerinden ele aldığı sorunları, Heidegger ve Husserl'in çağdaş politika felsefe izleğinde yorumlanması ve ayrıca neo-kantçı akımların ortaya çıkışı da politika felsefesinin bütünüyle kesintiye uğramadığını gösteren gelişmeler arasında değerlendirilebilir.

Manent'nın politika felsefesinin ortadan kayboluşunun ya da gerileyişinin nedeni olarak sunduğumuz önceki belirlenimlerini bu katkıların önemini anlamamız açısından biraz daha detaylandırmamız gerekir. Manent, politika felsefesinin kayboluşu ya da geri çekilişi olgusunun, sosyal bilimlerin dayandığı olgu/değer ayrımı ilkesinin yaygınlık kazanmasını aslında temel neden olarak gösterir. Ona göre, bu ayrımın kuramsallaşması nedenlerini büyük ölçüde Max Weber'e borçludur. Yine Manent'a göre sosyal bilimlerdeki yerleşik bu ayrım felsefeye ampirizm ve rasyonalizm ikiliği biçiminde yansımıştır. Manent'nın analizinden devam edersek, genel olarak politika felsefesinde değer yargılarının olduğu buna karşılık pozitivist yaklaşımda ise bilimin değer yargılarından bağımsız yalnızca olgularla iş gören bir faaliyet olarak tanımlandığın kabul edilir. Bu bağlamda Manent, normatif politika felsefesinin olanı betimlemekten ziyade olması gerekeni kendisine konu edindiğini vurgular. Örneğin, rejim sorununa yöneldiğinde en iyi ve en adil politik rejimin ne olduğu ve buna nasıl ulaşılabileceği

sorunlarıyla ilgilenir. Sosyal bilimler ise aslında özsel olarak kendisini doğa bilimlerinden farklı bir şekilde konumlandırmaz. Bilgi nesnesi olarak kendine rejimleri konu alırken örneğin, iyi ve adil gibi değerlerle, ilgili yargılarla ve göreceli bulduğu kavramlarla değil olgusal verilerle iş görür. Bu nedenle sosyal bilimler olgusal olanı incelediği için politika felsefesinin sorduğu soruları paranteze alamazsa saf dışı bırakır. Böylece objektif ve evrensel kabul edilen birtakım önermelere ulaşılabileceğini öne sürer. Manent, bu şekilde çalışan bir sosyal bilimcinin, çeşitli disiplinlerle ve kişilerle kurduğu bağdan dolayı, sistemini veya felsefesini tek başına oluşturmaya çalışan bir filozoftan daha objektif ve demokrat bir konumda olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini söyler. Hatta ona göre asıl krizin nedenini, politika felsefesinin bu tarz ve türden bir kolektiviteye sahip olmamasından kaynaklı olduğunu savunur (Manent, 2003: 180-182).

Bu açıdan Aydınlanma'ya karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış olmalarına rağmen sosyal bilimler demokrasiyle hiçbir zaman karşıt bir ilişki içinde olmamıştır. *"*Toplumsal bilimler mevcut doğrultuda iktidarın meta-toplumsal bir temeline dayanan anlayışın yerini tamamen insani bir temelin almasını varsayan modern demokrasinin gelişiyle paralel gitmiştir (Labelle ve Thériault, 1996: 4)." Ancak Manent, sosyal bilimlerin totalitarizm söz konusu olduğunda bu kaidelerini paranteze aldığını söyler. Totalitarizmi aynı Arendt gibi yaşadıkları yüzyılın *experimentum crucis*'i olarak görür ve bu politik olgu karşısında yalnızca politika felsefesinin değil sosyal bilimlerin de sınavı geçemediğini belirtir. Manent'a göre Weberci anlamda yaşam ve bilim arasında yapılması gereken katı ayrım totalitarizm deneyiminde fiilen ortadan kalmış ve bu iki alan birleştirilerek yaşanmıştır. "Komünizmde terimin en bayağı anlamıyla söylersek kaynaşması 'bilimin' despotizmi tarafından dayatılmıştı. Nazizimde ise bu kaynaşma yine en bayağı biçimde 'hayatın' despotizmi aracaılığıyla gerçekleşmiştir (Manent, 2003: 184)."

Marcel Gauchet de sosyal bilimlerle ilgili olarak Manent ile aynı hatta ilerler. 20.yy'da sosyal bilimlerin de derin bir krizin eşiğinde olduğunu ancak bu krizi kendi içlerinde yeni bir görev dağılımı geliştirerek aşmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda, sosyal bilimlerde politika felsefesini hukuki alanda ele alan politik hukuk ortaya çıkmıştır. Ne var ki, politik toplulukları bu şekilde hukuki olarak temellendirme çabasına rağmen yine de sosyal bilimlerin kolektif olana yönelik normatif yaklaşımı zayıf kalmaya devam etmiştir (Gauchet, 2002: 285-286). Gauchet'ye göre genel olarak bilimin tarih ve topluma dayatmış olduğu bu tekelci anlayıştan kurtulmak ve temellere hukuki olarak geri dönmek gerekmekteydi. Dahası bu eksikliğin yalnızca metodolojik değil aynı zamanda felsefi bir temellendirmeyle yoluyla giderilmesi zorunluydu. Gauchet, bunu sağlayan dönüşe bir de tarih saptar: 1971 yılında John Rawls'un *Adalet Teorisi* adlı kitabının yayınlanması (Gauchet, 2002: 286). Gauchet, sosyal bilimlerin politik hukuk ile kendini yeniden konumlandırdığı bu durumun politika felsefesi alanının önünün açılarak güncellik kazandığını düşünür. Politika felsefesinin hukuka

dayalı olarak merkeze yerleştiği ve liberal düşüncenin beslendiği bu alanın önemi üzerinde durulması gerektiğini özellikle vurgular.

2. Fransız Düşüncesinde Politika Felsefesinin Krizine Yanıt olarak İnsan Haklarına Dönüş

İnsan hakları alanında 1980'li yılların hemen başında geliştirdikleri çalışmalar ve yaklaşımlarıyla Fransız düşünürlerinin özgün bir konumları olduğu tartışılmazdır (Kymlicka, 2002: xii). Bu dönemden önce insan haklarına yönelik değişime kapı açan erken dönem gelişmenin işareti olarak Mayıs'68 olayları ve bunun dünyanın çeşitli yerlerindeki yarattığı etkiler gösterilebilir. Söz konusu bu gelişmeler dönemin Fransa'sında hem klasik kavramların hem de düşünce hayatındaki baskın ekollerin yeniden değerlendirilmesine zemin sağlamıştır. "Fransız Felsefesindeki haklara 'dönüş' Anglo-amerikan tartışmalarının basit bir kopyası değildir. Onu özgün kılan şey tamıtamına Fransa'da hak söylemlerinin ardındaki toplumsal ontolojiye yönelen özel dikkattir ve dolayısıyla bireyler ve kolektif yaşamın gereklilikleri arasındaki gerilime özellikle vurgu yapılmasıdır (Lacroix ve Pranchère, 2016: 18)".

İnsan haklarına gerçek anlamda bir dönüşün tarihi olarak kabul edilen 1980'li yıllardan önce gerek Fransız felsefesinde gerekse diğer coğrafyaların entelektüel ortamlarında insan hakları merkezi ve gözde bir konu olmamıştır. Fransız düşüncesinde insan hakları düşüncesinin varlığına rağmen etkilerinin sınırlı olmasının bazı tarihsel sebepleri vardır. Lacroix ve Pranchère'den özetleyeceğimiz üzere; özellikle Fransız Bildirgesi'nin ilan edilişinden sonra kısa sürmüş olmasına rağmen Terör Dönemi'nin (1793-1794) yıkıcı etkileri tarihsel bilinçaltında varlığını uzun süre sürdürmüştü. Devrimin kalıcılığını sağlamak ve 'çoğunluğun tiranlığı'nı engellenmek için Jakobenlerin yasa yoluyla iktidarı yeniden kurma çabalarının yarattığı olumsuz sonuçlar sonraki yüzyıllar boyunca etkisini sürdürmüştür. O dönemde her ne kadar Jean-Jacques Rousseau'nun genel iradeye vurgu yaparak halkın katılımıyla egemen varlığın kurulmasına ilişkin fikirleri Fransız Bildirgesi'nin 6.maddesinde "Yasa genel iradenin ifadesidir" şeklinde bir yer bulabilmiş olsa da, bu sadece normatif bir ideal olarak kalmıştı. Tam da bu nedenlerden dolayı Fransız Bildirgesi'yle ilgili görüşler çoğu çevrelerde iki yüzyıl geçmiş olmasına rağmen hala olumsuz bir tona sahipti (Lacroix ve Pranchère, 2016: 18-19). Bu tarihsel etkenlerin yanında Fransız düşüncesinde baskın olan ekoller ve entelektüel akımlar da insan hakları konusunun gündeme gelmesini derinden etkilemişti.

1980'li yıllara gelene kadar Fransız felsefesine yön veren düşünsel iklim büyük ölçüde yapısalcılık ve Marksizm gibi akım ve ideolojilerin etkisi altındaydılar. Jean-François Labelle ve Charles Tanguay, 20 yy. Fransız düşün hayatının o günkü mevcut durumunu çarpıcı bir şekilde özetlerler: "Fransa'da uzun süre boyunca politika felsefesi sosyal bilimlerle

uğraşanlar, Marksistler ya da yeni Nietzscheciler veya yeni Heideggerciler filozoflar (Jacques Derrida, Jean-François Lyotard vb.) tarafından politik sorunlara yaklaşımlarının demode hatta arkaik bir biçimi olarak görülüp bu şekilde özdeşleştirilmiş olsa da, Marksizmin düşüşü ve sosyal bilimlerin normatif sorunları 'değer yargıları' çerçevesinin ötesinde tartışmakta yetersiz kalması bu tabloyu değiştirmiş ve politika felsefesine yeni bir soluk kazandırmıştır (Labelle ve Tanguay, 2003: 4)." Buraya kadar da belirtmiş olduğumuz gibi, Fransız filozoflar arasında insan haklarının tam anlamıyla akademik bir ağırlık kazanması Mayıs'68 hareketleriyle gerçekleşmemişti. Hatta Birleşmiş Milletler'in bu politik olaylar etkisiyle 1968'i "İnsan Hakları Yılı" ilan etmesine rağmen ne Fransa'da ne de dünyanın başka bir yerinde konuyla ilgili 1980'lerde görülen türden güçlü ve etkili bir uyanış gerçekleşmemişti.

İnsan hakları 68 hareketlerinde "… örgütleyici bir kavram olarak tali konumda kalmış ve bir hareket olarak neredeyse hiç varlık göstermemişti (Moyn, 2010: 2)" ve "…1968 küresel sarsıntısında talep edilen daha iyi dünyanın 'insan hakları' tarafından yönetilen bir dünya olabileceğini kimse düşünmüyordu (Moyn, 2010: 2)". Frédéric Worms, 1940'lardaki küresel idealizmin odak noktası olamayan, 1950'li yıllarda savaşlara ve soykırımlara karşı ortaya çıkamayan, 1960'larda gençlik hareketlerinde ya da sömürge karşıtı eylemlerde belirleyici rol oynayamayan insan haklarının, ilginç bir biçimde ilan edilmesinden neredeyse iki yüz yıl sonra, belirgin bir sebep olmaksızın, 1980'lerin başında yeniden ortaya çıktığını vurgular (Worms, 2009: 558; Colliot-Thélène, 2009:1). Üstelik bu ortaya çıkış, önceki dönemlerde olduğu gibi herhangi bir bildiri vesilesiyle de olmamıştı. Richard Wolin 1968 tarihli öğrenci hareketleri ve bunun uyandırdığı küresel etkilerin Fransız düşün hayatında bir başka önemli olguyla, "yapısalcılığın ölümüyle" daha çok ilişkilendirildiğini belirtir (Wolin, 2006: 171-172). 68 olayların sonrasında gelişen toplumsal hareketlerde özellikle kadınların, eşcinsellerin, siyahların ve hatta mahkumların haklarının dile getirilmeye başlanması, çeşitli öznelerin ortaya çıkmasına ve böylece yapısalcıların tahtının sallanmasına neden olmuştur.

Yapısalcılığın birçok okulu ve düşünürü vardı ve onların görüşleri dilbilim çalışmalarından materyalist yapıların çözümlenmesine kadar etkilidir. Fransız düşüncesinde son derece baskın bir ekol olan yapısalcılık klasik olarak Freud, Marx ve Levi-Strauss dizgesinden hareket etmiştir. Modern Fransız yapısalcılığı ya da post-yapısalcılık ya da Fransız radikalizmi ise esasında Althusser'in Marx ve Lacan'ın Freud yorumlamalarına dayalıdır (Appelbaum, 1979: 18-33). 1930'lu yıllardan 1980'lere kadar güçlü bir şekilde etkisini sürdüren bu akım Claude Lévi-Strauss, Roland Barthes, Jacques Lacan, Michel Foucault ve Jacques Derrida gibi düşünürler tarafından temsil edilmiştir (Lilla, 1994: 12). Richard P. Appelbaum yapısalcılığın genel tutumunda bilişsel özneyi ihmal etmediğini fakat onu sıradanlaştırdığını ve yapının belirlediği bir konuma soktuğunu

öne sürer. Yapısalcı yaklaşımda politika, ideoloji, ekonomi, hukuk gibi nesnel yapılar incelenirken, bu yapılar içerisindeki bireyleri ve ilişkilerini belirleyici birer öğe olarak ele alınmaz. Appelbaum'a göre insanların sadece yapıların figüranları olarak görülmesi ve sınıf olgusunun dahi yalnızca bir yapı olarak değerlendirmesi yapısalcılığa yöneltilen en temel eleştiriler arasındadır (Appelbaum, 1979: 18-33). Çalışmamız açısından özellikle çarpıcı olan belirlemelerinden biri de, yapısalcı antropolojinin ilkel kabile ve topluluklarda bölünmenin olmadığını öne sürerek, onları birer toplum formu olarak görmemesidir (Waters, 1994- 122-126).

Tüm bunların bir sonucu olarak 1980'lere gelinceye kadar, genel olarak yapısalcılık ve daha özel olarak Marksist yapısalcılığın hakimiyetindeki sol düşünce insan haklarının alanını ve gerçek doğasını büyük ölçüde reddetmiş görünmektedir. İnsan kavramının bile akademik bir konu olarak ele alınmadığı böylesine anti-hümanist bir atmosferin aniden hümanizme doğru evrilmesi ise bizlere genel ve büyük bir çerçeveyi oluşturmakta yardımcı olur: " İnsan haklarına ilişkin literatür, kavramın uzun bir süre ihmal edilmiş veya hakim kuramsal söylemler tarafından kuşkuyla karşılanmış olmasına rağmen 1980'li yıllardan itibaren göze çarpar bir biçimde ortaya çıkmaya başlamıştı. Felsefi düzleme bakıldığında yaklaşık yirmi yıl boyunca Heidegger düşüncesinin takipçileri, belirli bir Marksizm yorumu ve genel olarak yapısalcılık başlığı altında toplanan düşünce akımının çeşitli varyantları tarafından özne eleştirisi ve özne metafiziği eleştirisi insan hakları düşüncesinin kuramsal tutarlılığını kuşkulu hale getirmede etkili olmuştu. Buna ayrıca sol düşünce cephesindeki genel hukuka duyulan güvensizlik de eklenmişti. Çünkü çoğu düşünür Marx ile birlikte hukukun asıl işlevinin bizzat egemen sınıfın hizmetinde olan bir devlete hizmet etmek olduğunu düşünüyordu. Ayrıca 1960'lı ve 1970'li yıllarda aşırı politik kutuplaşma insan haklarının evrensel özellikleri ve bu nedenle politik ve toplumsal bölünmeler karşısındaki görece tarafsızlıkları, onların politik açıdan anlamlı bir işleve sahip olmadığı varsayımını da beslemişti (Colliot-Thélène, 2009:1)."

Hem tarihsel arka plan hem de düşünsel altyapı itibarıyla Aydınlanma hümanizminin hanesine kayıtlı olan insan haklarının dirilişi zorunlu olarak hümanizmin de yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. İnsanın bir konu olarak belirişi ve politik olaylar yapısalcılığa karşı hümanizm düşüncesini şekillendirmiştir. Fakat burada özellikle "Nasıl bir hümanizm?" sorusu da gündeme gelmelidir. Hümanizm olarak ortaya çıkan, hatta kendini çağdaş hümanizm olarak tarif eden hümanitaryenizm, günümüzde insan haklarının kendisini tam da tüm idealleriyle gerçekleştirmeye imkan bulduğu bir dönemde, onu engelleyen bir ideoloji olarak belirmektedir.

İnsan hakları konusuna Fransa'da ağırlık kazandıran kişi, Sovyetler Birliği'ndeki ölüm kamplarının gerçekliğinden bahseden yazılarıyla, 1970 Nobel Edebiyat Ödülünün sahibi de olan Alexandr Soljenitsin'dir.

Literatürde 'Soljenitsin etkisi' (Wolin, 2006: 171-172) olarak ele alınan bu politik olgu Fransız entelektüelleri arasında hem ulus-içi dayanışmayı hem de ulus-dışı oluşumlara yönelik tepkileri doğrudan etkilemiştir. Soljenitsin'den önce de sosyalist terörü yansıtan başka kaynaklar ve tanıklıklar olmasına rağmen bunlar, Lefort'un da belirttiği gibi, radikal sol tarafından neredeyse hiç ciddiye alınmamıştır. Beklenen etki ancak Soljenitsin'in *Gulag Takımadaları* (*L'Archipel du Goulag*, *1974)* adlı kitabıyla gerçekleşmiştir. İlginç bir biçimde bu eser, Fransa'da daha önce hiçbir yerde olmadığı kadar muhalif hareketlerin ve çalışmaların doğuşuna öncülük etmiştir. Lefort, bu kitabın Fransız solunda hem sosyalizm karşısında bir aydınlanma yarattığı hem de insan hakları söyleminin yerleşmesine katkıda bulunduğu için oldukça önemli olduğunu ifade eder (Lefort, 1976: 10). Ancak Lefort'un totalitarizm, Marksizm, Stanilizm ve bürokrasi konularıyla ilgili çalışmalarının bundan da önce, oldukça erken bir tarihte başladığının da altı çizilmelidir. Lefort, Arendt gibi, totalitarizm olgusunu 1950'lerde tespit etmiş, bu konuda oldukça cesur çalışmalar yürütmüş ve zamanla neredeyse anti-totaliter solun sözcüsü haline gelmiştir. Sovyetlerdeki rejimden kaçarak Batı'ya toplama kamplarında neler olduğunu dokümantatif bir biçimde sunan Soljenitsin'in kitabını yorumlayarak *Fazlalık Bir Adam* (*Un homme trop*) adında bir kitap da yazmıştır. Platon'un *Devlet'*te "demokratik insanın" nasıl ortaya çıktığını incelemesine benzer biçimde, o da Soljenitsin'in "Sovyet insanından" söz eder (Labelle ve Tanguay, 2003: 5): "Son dönemde liberal bir söylemle bezenen Marksizmin tonu değişmiştir, daha önce kendilerini doktrinin tavizsiz bekçileri olarak sunan az sayıdaki ideolog ise ona karşı cephe açmıştır. Bu sarsıntının nereden kaynaklandığı herkesçe bilinmektedir. Sovyetler Birliği'ndeki toplama kampı sisteminin kapsamının başta Soljenitsin olmak üzere Gulag mağdurlarının aktardığı yoğun bilgi akışıyla açığa çıkması ve ardından Helsinki Anlaşmaları'ndan yararlanarak insan haklarına saygı talep eden muhaliflerin tüm sosyalist devletlerde başlattığı girişimler, zihinlerde derin bir huzursuzluk yaratmıştır (Lefort, 1994: 46-47)."

Ayrıca Kamboçya'daki 'ölüm tarlaları'ndan kaçan insanlar, Vietnam'daki 'bot insanları', Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesiyle insanlık-dışı koşullardan kaçmaya çalışanlar, 'Soljenitsyne etkisi'yle beraber sosyalist ülkelerden kaçan muhalifler gibi farklı gruplar insan haklarının o zamanki güvencesi haline gelen Helsinki Antlaşması gibi ulus-üstü kurumlara müracaat etmeye başlamışlardır. Bu süreçte insan hakları yaşanan politik olaylar için neredeyse son çare olarak görülmüştü (Wolin, 2006: 176-177). Diğer yandan Fransa dışında yaşanan bu politik olaylar kısa sürede Fransa içinde de etkin kamu söylemlerine dönüşmeye başlamıştı. Öyle ki Fransa'da "… İnsan hakları 1970'lerin sonuna gelindiğinde 'gelecekteki her türlü politikanın tartışmasız ölçütü yani alfa ve omegası' olmuştu (Wolin, 2006: 176-177)."

Artık totalitarizm eleştirisi ve devrim fikri üzerinden Marksizmle ilgili yaşanan hayal kırıklığı entelektüel sol tarafından herhangi bir sansüre uğramaksızın tartışılabilir hale gelmişti. Şimdinin perspektifinden bakıldığında olağanüstü gözükmeyen bu gelişmelerin dönemin koşullarında son derece belirleyici olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu konulara dair eleştiriler aslında daha erken bir tarihte 1970'lerin ortalarında Yeni Filozoflar (Nouveaux Philosophes) denilen eski Maoistler Bernard-Henri Lévy ve André Glucksmann gibi düşünürlerin temsilcisi olduğu Fransız düşüncesinde nüfuzlu bir grubun çalışmalarında başlamıştı (Couture, 2007: 9). Onlar, insan haklarının medyada ve özellikle sıradan insanların gözünde yaygınlık kazanmasını ve böylece toplumda genel anti-totaliter bir tutum oluşmasını sağlamışlardı. Bununla birlikte, bu düşünürlerin olumlu katkılarına rağmen politikanın alanını daraltarak ahlaki olanın ön plana çıkarılması gerektiğine dair getirmiş oldukları çözüm önerileri totalitarizm ile hesaplaşmanın tam manasıyla gerçekleşmesini de engellemiştir. Tümüyle politikayı ve dolayısıyla politikanın politik yanını reddedip moral tarafını öne çıkartan bu düşünürler post-modernistlerle beraber totalitarizmin vulgar kritiğini yapmışlardır. Aynı Marksizmde olduğu gibi bu hakların politik yanını algılamamış olmaları insan haklarını yeniden doğuşundan önceki durumuna mahkum etme tehlikesini beraberinde getirmiştir.

İnsan haklarının Fransız felsefesine dönüşü ya da girişinin üç durağı bulunduğunu söylememiz mümkündür. Bu dönüşün ilk durağı 68 hareketleriyle gerçekleşen seziş, ikinci durağı "Soljenitsyne etkisi" ile bir ivme ve nihayetinde üçüncü ve belirleyici durağı "Polonya Dayanışması veya Hareketi" ile entelektüel olarak bir yön kazanmasıdır. Bu tarihi olay insan haklarını belli bir ideolojinin nesnesi olmaktan çıkarmış ve 'herkes için insan hakları' konsensüsün yaratılmasına katkı sağlamıştır. Aslında oldukça yerel bir hareket olan bu politik olay kısaca, Varşova Paktı'nda yer alan bir ülkede ilk defa komünist olmayan bir sendikanın örgütlenmesi şeklinde özetlenebilir (Ferry ve Renaut, 1996: 10; Thibaud, 1983: 85-90; Lilla, 1994: 14). Bu yönüyle, en katı toplumsal düzen ve örgütlenmelerde bile haklara müracaat etmenin imkanını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Luc Ferry ve Alain Renaut, Fransa'da insan haklarına Polonya Dayanışması eksenindeki dönüşün iki safhası olduğunu söyler. İlk safha Ferry ve Renaut'nun ifadesiyle optimistik safha, yani olayların başlangıcıdır. Hem özgürlüğün hem de "politikanın insan haklarının temeli olarak" yerleştirilebileceğine dair umutlar bu safhada yer almaktadır. Teori ve pratiğin eşi benzeri görülmemiş bir biçimde iç içe geçtiği bu olayın yansımaları çeşitli tartışmalarla Lefort, Paul Thibaud, Marcel Gauchet, Ferry ve Renaut belirlemiştir. Özellikle Lefort'un hem bu olay üzerine hem de öncesinde totalitarizm üzerine erken dönemde yapmış olduğu çalışmalar, insan haklarının Fransız düşün hayatında tartışmasız bir önem kazanmasını sağlamıştır. Bu önem insan hakları düşüncesinde bir 'Lefort momentinden' bahsedilmesini mümkün kılmıştır (Lacroix, 2013: 677). "…insan

haklarından yola çıkarak sadece bir protesto değil bir politik pratik de temellendirilebilir… insan hakları bir politikaya ilham verebilir (Thibaud, 1980: 3,10)". Nihayetinde politik bir olay, insan hakları dolayımında politika, demokrasi, yurttaşlık v.b. konuların ve kavramların topyekün tartışılmasına vesile olmuştu (Lacroix ve Pranchère, 2016: 19). " … insan haklarından 'yana' olduğunu ve onların ihlallerine 'karşı' olduğunu ifade etmek artık rutin haline gelmişti. Oysa önceki on yıllarda hakkı, sömürünün gerçeklerini güvence altına almayı ve örtbas etmeyi amaçlayan basit bir biçimsel kurgu olarak gören Marksist eleştirinin yerleşik söylemi, 1789 ilkelerine karşıydı (Lacroix ve Pranchère, 2016: 8)."

Tüm bu tartışmalar üzerinden gelişen konsensüs insan haklarının Fransız soykütüğünde oldukça önemli bir anı belirler. Daha önce özellikle sol entelektüeller tarafından haklar oldukça formel ve bireysel görünüyordu. Fakat bu politik olaylardan sonra, haklar artık ne formel ne de esas olarak sadece burjuvaziyle bağlantılı olarak görülmemeye başlanmıştır (Lefort, 1994: 46-47). Özellikle sol düşüncede ya da Marksizmde insan hakları bireysel haklar başlığı altında değerlendirilir ve yurttaşlık haklarından ayrıştırılırdı. Marx'ın insan haklarıyla ilgili düşüncelerini olduğu devralan Marksizmde de bu hakların, bireyin politik alanından bağımsız daha çok moral alana ait olduğu düşünülür. İnsan hakları sayesinde oluşan bu konsensüs post-marksistlerin de söylemlerinin liberal bir ton kazanmasını sağlamıştır. Lefort, bu dönemde en etkili metinlerin sahibi olarak, Fransız politik düşüncesinde bu değişimi gözlemleyenlerden biridir. Ona göre bu değişimlerle bağlantılı olarak artık teorik yaşantı politika ve hukuka yönelik yeni bir duyarlılığa işaret etmeye başlamıştır (Lefort, 1994: 46).

Ferry ve Renaut bağlamından devam edilecek olursa, Fransız düşün hayatında insan haklarına dönüşün ikinci safhası yukarıda sıraladığımız politik olayların ardında beklenen toplumsal dönüşümlerin gerçekleşmemesiyle belirginleşir: "Şurası kesindir ki, üç yıl önce […] insan haklarına yapılan göndermelerden ve iyi bir iktidarın ortaya çıkışına değil, yeni hakların kazanılmasına ve toplumsal değerlerin dönüşümüne yönelmiş toplumsal hareketlerin gelişiminden hareketle politikayla yeni bir ilişkinin şekillenmekte olduğunu düşünüyorduk. Ne yazık ki çeşitli nedenlerle bu beklentiler boş çıkmıştır (Thibaud, 1983: 89)." Toplumsal değişim ve adaletin gerçekleşeceği yönündeki bu iyimser beklentinin yerini hayal kırıklığına bırakması, Ferry ve Renaut tarafından 'pesimistik safha' olarak adlandırılır. İnsan haklarına dayalı bir politika işlevini yerine getirmemeye başladığı anda insan hakları konusu aktüalitesini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Ferry ve Renaut, bu yüzden, politika ile doğrudan kurulacak bir ilişki yerine bu haklarla toplumsal kazanımlar arasında kurulacak bir bağla insan haklarının yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgularlar (Ferry ve Renaut, 1996: 10-11).

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız gibi, Fransız politika düşüncesinin özgünlüğü, totaliter deneyimi meşru bir inceleme konusu

haline getirmesinde ve insan hakları ile demokrasi çalışmalarını bu sorgulama üzerinden yapmış olmasındadır. Kuzey Amerika'da ya da Almanya'da politika felsefesi ile ilgili çalışmalarda totalitarizm konusuna mesafeli yaklaşıldığı görülür. Bununla birlikte totalitarizmi Marx ile ilişkilendirmek ise sadece Fransız düşüncesine özgü değildir (Haarscher, 1993:8). Fransa'da dahil, neredeyse dünyanın her yerinde Sovyetlerdeki muhaliflerin görüşleri yaygınlık kazanana kadar entelektüeller arasında Sovyet tipi demokrasi Batı demokrasisi gibi hukuki bir sistem olarak ele alınıyordu (Brzezinski, 1989: 13). "En iyi ihtimalle Marksizm insan haklarını üretim ilişkilerinin dönüşümü yoluyla 'gerçek demokrasiyi' ('biçimsel' ya da 'burjuva' demokrasisinden ayrı olarak) gerçekleştirmesi beklenen sosyalizmin bir sonucu olarak fakat en kötü ihtimalle ise kapitalist sistemin yalancı bir 'üstyapısı' olarak görürken, tekrar canlanan politika felsefesi ise insan haklarına yeni bir saygınlık kazandırmıştır. (Labelle ve Tanguay, 2003: 5)." Totalitarizm olgusu üzerinden insan haklarına yaklaşım Fransız düşüncesinde aynı zamanda demokrasiye ilişkin bir politikasızlaşma sürecine yani demokrasinin ekonomi, kültür ve ahlakın çatışmayan alanlarında dağılan bir demokrasi anlayışına ve bir politik-olan sürecine yani demokrasinin daha çatışmalı olan alanları yaklaşımı gibi iki ana tavrın da oluşmasını sağlamıştı (Lacroix ve Pranchère, 2016: 19).

Colliot-Thélène'den hareketle devam edecek olursak, bu tavırlardan ilkine, neo-tocquevilleci düşünürler olarak da adlandırılan François Furet, Gauchet ve Manent gibi filozofları katabiliriz. Bu filozoflar Alexis de Tocqueville ile birlikte Benjamin Constant'ı düşüncelerine kaynak almışlardır. Tocqueville, eserlerinde çoğunluğun olası tiranlığına karşı 'yasaların ruhunu' önemli bir siper olarak görmüş, böylece bunu demokrasiyi korumanın başlıca araçlarından biri olarak kavramsallaştırmıştır. Bu nedenle takipçilerinin görüşlerinde de haklar ve demokratik müzakerenin uygulanışı kurumlar çerçevesinde ele alınır. 1988 yılında François Furet ve Mona Ozouf editörlüğünde ve Gauchet, Ferry, Pierre Rosanvallon, Philippe Raynaud gibi yazarların katkılarıyla, Fransız Devrimi'nin ikiyüzüncü yılı vesilesiyle *Le Dictionnaire critique de la Révolution française* yayınlanmıştır. Liberal düşüncenin Fransız devrimini yeniden yorumlayan bu eser, Fransız Haklar Bildirgesi ve ilkelerini merkeze alır ve mutlak monarşiden yola çıkarak egemen-devlet, genel irade vb. kavramları işler (Colliot-Thélène, 2009: 3). Tüm bu çalışmalar, ibrenin Fransız Bildirgesi'ne doğru kaydığını düşündürse de durum tam olarak böyle değildir. Çünkü insan hakları bildirgesini kurumlar için kurucu bir fonksiyon ve yurttaş katılımı için gerekli bir yaklaşım olarak görmelerine rağmen aslında bildirgenin devrim ile ilgili sayfasını kapatma eğilimindedirler (Colliot-Thélène, 2009: 3-4; Lacroix, 2013: 682-683). Fransız liberaller, Amerikan Bildirgesi'nin Fransız Bildirgesi'ne göre başarılı ve tamamlanmış olduğu fikrini gözetirler. Çünkü Rousseaucu ilkeler yerine Montesquieu'den ilhamla yapılan Amerikan Bildirgesi'nde iktidar ile toplum arasındaki farkın

bulanıklaştırılmadığını ve yasanın iktidarı çeşitli kurumlarla sınırlandırdığını öne sürerler.

İkinci grup ise Marksist düşünceden şu ya da bu ölçüde etkilenmiş ve insan haklarının radikal yorumlamasını yapan Lefort, Étienne Balibar ve başka açılardan bunlara ekleyebileceğimiz Jacques Rancière ve Alain Badiou'dur. Yeni sol okumalar yapan bu grup hakların özgürleştirici taleplere ve bu taleplerin de geleceğe açılan bir kapı olduğunun farkındadırlar. Bu anlamda demokratik devrim henüz tamamlanmamıştır çünkü demokrasi sadece kurumsal düzenlemelerden ibaret değildir. Yeni hak talepleriyle ortaya çıkan toplumsal mücadeleler sayesinde, demokrasinin bu hakları da gözeten bir rejim olduğu yönündeki kanaat yaygınlaşmıştır. Fransız liberallerin görüşlerine karşılık olarak Fransız sol düşünürleri daha çok Fransız bildirgesindeki hak nosyonunun iktidar ve yasa arasındaki üreticiliğine vurgu yaparlar. Onlara göre, Bildirge politik olanın yerleşik formuna karşı bir tür kurucu müdahaleyi temsil eder (Colliot-Thélène, 2009: 3-4).

Gauchet, politika felsefesinin politik hukuk ile aldığı bu mesafeye rağmen, politika felsefesinin demokrasi ile kurduğu belirsiz ilişkinin tehlike arz ettiğini söyler. Hangi demokrasi tanımını kabul edersek edelim, demokrasinin, sözün söylemi üzerine kurulan alanın açılmasına izin veren bir rejim olduğu fikri bize çıkış noktamızı sağlayan tanım olmak durumundadır. Çünkü felsefe ve politika arasında olduğu düşünülen geleneksel gerilim (Arendt, 1990: 73-103) 1980'lerden sonra felsefe ve demokrasi arasındaki karşıtlık biçimini almaya başlamıştır. Burada politika felsefesi bir kez daha krize girmemek için demokrasiyle daha derin bir ilişki kurmak durumundadır (Labelle ve Thériault, 1996: 8). Bu açıdan, bir yandan bu ilişkinin insan hakları aracılığıyla kurulup kurulamayacağı tartışılırken, diğer yandan da en başta bir insan haklarına dayalı bir politikanın mümkün olup olmadığı ve insan haklarının nerede ve nasıl temellendirilebileceği gibi sorular da gündeme gelmiştir.

3. İnsan Hakları Politikasına İki Yaklaşım

İnsan haklarının ilanından neredeyse neredeyse iki yüz yıl sonra dönüşün hatlarını büyük ölçüde Bildirge'nin de sahibi olan Fransız Düşüncesi belirmişti. Bununla birlikte Fransız düşüncesi dışındaki insan hakları söyleminin soyutluğu ve aktörlerinin çeşitliliği bu hakların sabit, tutarlı ve tamamlanmamış olduğunu gösterir. Bu noktada bakışımızı Fransız düşüncesinin dışına Anglosakson dünyanın insan hakları anlayışına çevirdiğimizde modern insan hakları tartışmalarının giderek hakların temellerine ve içeriğine ilişkin saf felsefi tartışmalardan uzaklaşarak felsefi yanını da kaybetmeden daha çok haklara dayalı bir politika ya da hukukun anlamı ve olanaklarını tartışmaya yöneldiği görülmektedir. Çok sayıda yaklaşım bulunmakla birlikte, biz burada insan hakları temelli bir politikanın

demokratikleşme yönünde sunacağı imkanları ön plana çıkaran yaklaşımlar üzerinde duracağız. Bu görüşü temsil eden iki yaklaşım var. İlki, insan hakları politikasının dünya vatandaşlığına yani kozmopolitanizmine açılan bir hak kavrayışı çerçevesinde yapılandırılmasını savunur. Diğeri ise insan hakları politikasının temelinin, hakların dinamik ve çatışmalı bir politik mücadele zemini oluşturmasına olanak veren agonistik ve süreçsel karakterinde yattığını ileri sürer.

James Tully, insan haklarına ilişkin bu tutumun iki geleneği temsil ettiğini belirtir. Aydınlanma Projesi veya İnsan Haklarının Yüksek Aydınlanma Geleneği adını verdiği ilk yaklaşımda insan haklarının hayata geçirilmesi bir dizi hukuki, politik ve ekonomik kurumun varlığını ön koşul olarak sayar. "Zorunlu kurumlar arasında modern devlet yer alır. Modern devlet insan haklarının temelini oluşturduğu gibi hak ihlallerine karşı önlemler geliştirir. Hakları ilan etmek, planlamak ve dünya geneline yaymak ayrıca onlara toplumsallaşma yoluyla dahil olmak ve insan haklarını bu kurumsal çerçeve içinde kullanmak modern Aydınlanma olarak adlandırılan evrensel nihai hedefe yönelen yine evrensel bir gelişme çizgisinde yer almak anlamına gelir. Bu gelenek ondokuzuncu yüzyılda egemen hale gelmiş ve günümüzde de belirleyici rolünü sürdürmüştür. İnsan haklarının bu anlayışı hakları ve kurumları dünya ölçeğinde tasarlama ve yayma gücüne sahip bir yasakoyucunun bakış açısına sahip olduğunu gösterir (Tully, 2014: 140)." Bu düşünce, temelini aslında Kant'ın bireysel ve politik özgürlüklerin güvence altına alınmasının yalnızca ulusal dzüeyde değil insanlığın bir dünya yurttaşlığı hukuku altında birleşmesini gerektiren ahlaki ve hukuki bir görev olduğunu savunmasında bulur. Günümüzdeki bu güçlü varyasyona Kantçı kozmopolitanizm ya da modern kozmopolitanizm adı verilir (Tully, 2014: 140).

Kantçı kozmopolitanizmden farklı olarak modern kozmopolitanizm önemli ve yetkin temsilcilerinden biri olan Rawls bu gelenek içinde tartışmalı bir pozisyonda yer alır. "Kant için ius cosmopoliticum'un özü tüm ahlaki kişilerin birbirleriyle potansiyel olarak etkileşime girebilecekleri dünya toplumunun üyeleri olduğu tezidir. Buna karşılık Rawls, bireyleri kozmopolit yurttaşlar olarak değil, halkın üyeleri olarak görür (Benhabib, 2011: 8." Rawls insan haklarını, birinci kuşak haklar/temel haklar olarak esas alır ve bu hakların yasalara bağlandığı düzenli kurumlar aracılığıyla güvence altına alınması gerektiğini savunur. İnsan haklarını bu şekilde asgari bir standart olarak tanımlaması, onun modern kozmopolitanizm anlayışını daralttığını gösterir. Bu nedenle, söz konusu asgari standartların dışında kalan insan hakları ihlalleri -örneğin göçmenler ya da devletlerin sınır dışı etme pratikleri- söz konusu olduğunda, örneğin Rawls, Kantçı kozmopolitanizmin karşısında konumlanır. Çünkü küresel adalet konusunda devlet merkezli bir perspektifi tercih eder. Bu sadece Rawls'a özgü bir durum değildir. Thomas Pogge ve Charles Beitz gibi Kantçı

kozmopolitanistler de bu sorunlar karşısında dağıtıcı adalet lehinde pozisyon alırlar (Benhabib, 2004: 72-83).

Rawls'un kuşağına dahil liberal düşünürlerden Robert Nozick de aynı Rawls gibi insan haklarını yalnızca 'birinci kuşak haklar' olan sivil ve politik haklarla sınırlandırır. Buna karşılık sosyal ve ekonomik hakların/ ikinci kuşak hakların savunulması daha çok sosyalistlere, komüniteryanlara ve muhafazakarlara terk edilir. Pozitif haklar olarak da kabul edilen bu haklara karşı çıkılmasının en büyük nedenlerinden birisi gerçekleştirilemeyecek olmalarıyla beraber gerçekleştirildikleri takdirde maliyetlerinin fazla olmasıdır. Buna karşın Nozick'e göre, en azından asgari düzeyde de olsa negatif hakların yasa düzeyinde tanınması ve korunması mümkündür (Nozick, 2000: 265-268).

Evrensel insan hakları denildiğinde genellikle sivil ve politik haklar kastedilmektedir. Bu kabul ediş liberal düşüncenin ve Rawls takipçilerinin ana hattını gösterir. Dahası "insan haklarının uygulanabilir olduğu halklar" ve "insan haklarına ulaşamayan halklar" arasındaki çizgiyi keskin bir şekilde aslında Rawls çekmiştir. Kuzey Amerika'nın insan haklarına olan ilgisi Eylül 2001 olayları sonrasında belirgin bir biçimde artmıştır. Fakat bu, daha çok uluslararası hukukun devlet egemenliğini baltaladığı mı yoksa güçlendirdiği mi sorusuyla etrafında şekillenmiş olan bir ilgidir. Üçüncü kuşak insan hakları olarak adlandırılan, devletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı, yani diğer bir deyişle bir halkın demokratik öz yönetimi şeklindeki normatif ideal, özellikle ABD'nin yaptırımları açısından sıkıntı teşkil etmektedir. ABD insan haklarını kendine rota tayin eden uluslararası hukukta devlet egemenliğinin değişen konumunu özellikle teröre karşı küresel savaş ideolojisini yaymak istediğinde kendi dış politika amaçları açısından sorunlu bulmaktadır. Modern kozmopolitanizm insan hakları konusunda çok sayıda farklı perspektif üretmiştir. En önemlilerinden biri olan Rawls'un görüşlerinin politika felsefesi alanında modern kozmopolitanizm bağlamında yaygınlık kazandığı ve güçlü tartışmalar yarattığı açıktır. Bu görüşler Fransa'ya, yeni-kantçı perspektifler sunan Ferry ve Renaut aracılığıyla ithal edilmiştir (Tanguay, 2007: 27).

Tully'nin sözünü ettiği ikinci gelenek insan hakları ve demokrasinin el ele ilerlediği yaklaşımdır. Bu gelenek, kurumlar altı bir insan hakları ya da kurum koşullu bir insan hakkı anlayışından ziyade hakları insanların talep ettikleri, birbirlerine önerdikleri bir anlayışın kavramsallaştırılmasıdır. "Normatif güçlerini tepkisel olarak test edilmeleri, yorumlanmaları ve müzakere edilmeleri olarak geçiş halinde kazanırlar… İnsan haklarının gerçekleştirilebileceği politik, ekonomik ve hukuksal kurumların birer çokluğu vardır. Bu kurumlar da meşruiyetlerini kendilerine tabi olan kendilerini belirleyebilen bireyler ve halklar tarafından tartışmaya ve itiraza açık olmalarından alırlar (Tully, 2014: 140)." Kurumların ön safhada yer almadığı bu anlayışta insan hakları taleplerle ve şiddet içermeyen demokratik araçlarla kazanılır. Tully, bu yönelime 'demokratik' yani 'eş

ifadeli insan hakları' geleneği adı vermektedir. Ve yine Tully'e göre, kökenleri 18.yüzyıla dek uzanır ve Aydınlanmacı İnsan Hakları geleneği karşısında ikincil kalır.

SONUÇ

Yakın tarihe baktığımızda, insan haklarının yalnızca normatif bir ideal ya da hukuki bir söylem olarak kalmadığı, tersine fiiliyatta dönüştürücü bir güce sahip olduğu açıktır. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde siyahların yurttaşlık hakları mücadelesi, hem hukuk düzeninde hem de toplumsal tahayyülde derin kırılmalar yaratmış, benzer şekilde Doğu ve Doğu Avrupa'daki rejim karşıtı hareketler, totaliter baskı rejimlerini yavaş da olsa aşındırarak, hak taleplerinin otoriter yapılara karşı birer politik kaldıraç işlevi görebileceğini göstermiştir. Böyle bakıldığında insan hakları, yalnızca iktidarlara negatif anlamda sınır çeken ilkeler olmaktan çıkarak, kitleleri seferber eden, toplumsal dönüşümü tetikleyen, demokratik yaratıcılığı yenileyen pozitif bir güç ve olanak alanı olarak kavranmaya başlanmıştır. Çağdaş politika felsefesinin tanınma, kimlik, sınırlar ve politik olan gibi temalar etrafında yürüttüğü tartışmalar, insan haklarını ister istemez kuramsal ve pratik düzeyde kilit bir konuma yerleştirir.

Bu çalışmada izini sürdüğümüz tartışmalar, politika felsefesinin krizine verilen cevapların, insan hakları kavrayışları etrafında yeniden düğümlendiğini göstermektedir. Bu genel tablo içinde Fransız felsefesinin özgünlüğü, totaliter deneyimi meşru bir inceleme nesnesi haline getirerek insan hakları ile demokrasiyi bu sorgulama etrafında yeniden düşünmesinde yatar. Neo-Tocquevilleci liberal hat, hakları öncelikle kurumlar ve hukuki sınırlandırmalar bağlamında ele alırken sol ve demokratik düşünürler, insan haklarını politik olanın çatışmalı ve kurucu boyutuna eklemleyerek yeniden kavramsallaştırırlar. Bu makale, söz konusu iki hat arasında özellikle ikinci çizgiyi yani insan haklarını hak mücadelelerini, yeni özneleşmeleri ve demokratik icadı mümkün kılan bir politik süreç olarak okuyan yaklaşımı ön plana çıkarmaktadır. Çünkü Fransız liberaller, Anglosakson düşünürlerin büyük bir bölümü ve Alman hukuk kuramcıları, politika felsefesinin yeniden canlanmasının politik hukuk aracılığıyla, yani hakların kurumsal ve normatif mimarisinin yeniden inşasıyla mümkün olacağını düşünmüşlerdir. Özellikle modern kozmopolitanizm çizgisinde, Rawls ve onu izleyen liberal düşünürler, insan haklarını ağırlıklı olarak birinci kuşak sivil ve politik haklar temelinde, düzenli kurumlar ve uluslararası hukuki çerçeveler içinde

tanımlar. Politika felsefesinin yeniden canlanmasını da büyük ölçüde politik hukukun kurumsal düzenekleri üzerinden düşünürler. Bu perspektiften bakıldığında demokrasi, esasen hukuki-kurumsal garantiler ve devletlerarası adalet ilkeleriyle işleyen bir düzen problemi olarak kavramsallaştırılır. Oysa Fransız felsefesi, politika felsefesinin krizine yalnızca politik hukuk üzerinden değil, insan haklarının politikliği üzerinden verilen özgül bir yanıtı temsil etmektedir. İnsan haklarının bizzat hak mücadelelerini mümkün kılan ve toplumsal dönüşüm momentlerini yaratan politik olan kavramı üzerinden yeniden düşünülmesi gerektiğini savunurlar. Bu hatta göre insan hakları, yalnızca kurumsal bir son durumun ilkeleri değil, tam tersine, demokratik çatışmanın, çoğulluğun ve yeni özneleşme biçimlerinin ortaya çıktığı dinamik bir politik süreçtir.

Dolayısıyla politika felsefesinin krizi, insan haklarının ya hukuki-kurumsal bir çerçevede dondurulmasıyla ya da demokratik mücadelelerin çoğul, çatışmalı ve açık ufku içinde yeniden politikleştirilmesiyle aşılmaya çalışılmaktadır. Bu ayrım, sadece kuramsal bir fark değil, çağdaş demokrasinin geleceğini belirleyecek temel bir yönelim farkıdır.

REFERANSLAR

Arendt, H. (1990). Philosophy and politics. *Social Research*, vol. 57, 73-103.

Appelbaum, R. P. (1979). Born-again functionalism? A reconsideration of Althusser's structuralism. *Critical Sociology*, 9:18, 18-33.

Benhabib, S.(2004). *The right of others: aliens, residents and citizens*. UK: Cambridge University Press.

Benhabib, S.(2011). *Dignity in adversity: human rights in turbulent times*. UK: Polity Press.

Brzezinski, Z. (1989). *The grand failure: The birth and death of communism in the twentieth century*. New York: Charles Scribner's Sons.

Colliot-Thélène, C (2009). L'interprétation des droits de l'homme: enjeux politiques et théoriques au prisme du débat français. *Trivium: Revue franco-allemande de sciences humaines et sociales*, 3, 1-10.

Couture, Y. (2007). Le renouveau français de la philosophie politique. *Monde Commun*, 1, 1, 3-26.

Ferry, L. ve Renaut, A. (1996). *Philosophie politique: Des droits de l'homme à l'idée républicaine*. Paris: PUF.

Gauchet, M. (2002). Les tâches de la philosophie politique. *La Découverte/ Revue de MAUSS*, no 19, 275-303.

Goldman, S. (2011). Beyond the markers of certainty: thoughts on Claude Lefort and Leo Strauss. *Perpectives on Political Science*, 40:1, 27-34.
Haarscher, G. (1983). *Philosophie des droits de l'homme*. Bruxelles: Editions de l'Université de Bruxelles.
Kymlicka, W. (2002). *Contemporary political philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
Labelle, G. ve Thériault, J.V. (1996). Le « retour » de la philosophie politique et la question de la démocratie. *Carrefour* 18-1, 3-9.
Labelle, G. ve Tanguay, D. (2003). Le retour de la philosophie politique en France. *Politique et sociétés*, vol.22, no 3, 3-7.
Lacroix, J. (2013). A democracy without a people? the 'rights of man' in french contemporary political thought. *Political Studies*, vol 61, 676-690.
Lacroix, J. ve Pranchère, J-V.(2016). *Le Procès des droits de l'homme. Généalogie du scepticisme démocratique*. Paris: Editions du Seuil.
Lefort, C. (1976). *Un Homme en trop: Réflexions sur 'L'archipel du Goulag'*. Paris: Seuil.
Lefort, C.(1986). *Essais sur le politique XIXe-XXe siècles*. Paris: Éditions du Seuil.
Lefort, C. (1994). *L'Invention démocratique: Les limites de la domination totalitaire*. Fayard.
Lilla, M. (1994). *New French thought: political philosophy*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
Manent, P. (2003). Le retour de la philosophie politique. *Politique et Sociétés*. Çeviren Alexandre Provencher-Gravel. vol.22, n° 3, 179-195.
Marchart, O. (2011). The second return of the political: democracy and the syllogism of equality. Editör Paul Bowman ve Richard Stamp. *Critical dissensus: Reading Rancière*. Continuum Books.
Moyn, S. (2010). *The last utopia: human rights in history*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
Nancy, J-N. Ve Lacoue-Labarthe, P. (1997). *Retreating the political*. Editör Simon Sparks. Routledge.
Nozick, R.(2000). *Anarchy, state and utopia*. Oxford UK ve Cambridge USA: Blackwell Publishing.
Strauss, L. (1989). *An Introduction to political philosophy: ten essays by Leo Strauss*. Editör Hilail Gildin. Detroit: Wayne State University Press.
Tanguay, D. (2007). Un Tournant pragmatique dans la philosophie politique d'Alain Renaut?, *Monde Commun* 1, 1, 27-44.
Thibaud, P. (1980). Droit et politique. *Esprit*, 3-21
Thibaud, P. (1983). Droit et société. *Esprit*, 85-90.
Tully, J. (2014). Two traditions of human rights. Editör Matthias Lutz-Bachmann ve Amos Nascimento. *Human dignity, human rights and cosmopolitan ideals: Essays on critical*. Ashgate Publishing.
Villa, D.R. (2011). Hannah Arendt: From philosophy to politics. Editör Catherine H. Zuckert. *Political philosophy in the twentieth century: authors and arguments*. NY: Cambridge University Press.
Waters, M. (1994). *Modern sociological theory*. SAGE Publications Ltd., 1994, p.122-126.
Wolin, R. (2006). *The Frankfurt School revisited and other essays on politics and society*. New York, London: Routledge.

Worms, F. (2009). *La philosophie en France au XXe siècle: moments*. Paris: Gallimard.
Zuckert, C.H. (2011). *Political philosophy in the twentieth century: authors and arguments*. NY: Cambridge University Press.

Muhasebe Meslek Mensuplarının Muhasebe Paket Programlarına Yönelik Algıları, Programlarda Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri[1]

Fatma İZMİRLİ ATA[2]
Berk KARAHAN[3]

2- Dr. Öğr. Üyesi; Manisa Celal Bayar Üniversitesi,İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü. Fatma.izmirli@cbu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-8008-4173
3- Bilim Uzmanı; berk.karahan@cbu.edu.tr ORCID No: 0009-0001-14053617

[1] Bu çalışma Berk Karahan'ın "Muhasebe Meslek Mensuplarının Muhasebe Paket Programlarına Yönelik Algıları, Programlarda Karşılaştıkları Sorun ve Çözüm Önerileri" adlı tezinden üretilmiştir.

ÖZET

Bu çalışma, muhasebe meslek mensuplarının muhasebe paket programlarına yönelik algılarını, bu programları kullanırken karşılaştıkları sorunları ve çözüm önerilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle, dijitalleşmenin muhasebe uygulamalarına etkileri ele alınmış sonrasında muhasebe paket programların mesleki pratikteki yeri incelenmiştir. Çalışma kapsamında, Türkiye genelinde faaliyet gösteren serbest muhasebeci mali müşavirler ile görüşülerek derinlemesine görüşme yöntemiyle veriler toplanmıştır. Elde edilen bulgular muhasebe paket programlarının hız, veri güvenliği ve işlem kolaylığı gibi önemli avantajlar sunduğunu; ancak yazılım uyumsuzlukları, mevzuat güncellemelerindeki gecikmeler ve kullanıcı eğitim eksikliklerinin verimliliği olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur. Sonuç olarak, muhasebe paket programlarının mesleki standartlara uyumunun artırılması, kullanıcı odaklı yazılım geliştirme süreçlerinin benimsenmesi ve meslek mensuplarına yönelik sürekli eğitim programlarının yaygınlaştırılması hem mesleki verimlilik hem de dijital dönüşüm sürecinin başarısı açısından kritik noktalar olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler – Muhasebe Paket Programları, Muhasebe Meslek Mensupları, Dijitalleşme, E-Dönüşüm, Mesleki Verimlilik.

GİRİŞ

Günümüzde dijitalleşme, ekonomik ve sosyal yaşamın tüm alanlarında köklü değişimlere yol açmakta; bu dönüşüm süreci ise işletmelerin faaliyet biçimlerinden bilgi yönetimine kadar pek çok unsuru yeniden şekillendirmektedir. Bu kapsamda muhasebe mesleği de dijital dönüşümün etkisiyle önemli bir değişim ve uyum sürecinden geçmektedir. Geleneksel muhasebe anlayışından dijital tabanlı uygulamalara geçiş, yalnızca kayıt tutma yöntemlerini değil, aynı zamanda verilerin işlenmesi, raporlanması ve analiz edilmesi süreçlerini de dönüştürmüştür. Bu dönüşümün merkezinde ise muhasebe paket programları yer almakta; söz konusu yazılımlar, muhasebe işlemlerinin hızını, doğruluğunu ve etkinliğini artırarak meslek mensuplarına önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Bu bölümde öncelikle, muhasebede dijital dönüşüm süreci ele alınacak sonrasında yaygın olarak kullanılan muhasebe paket programları, bu programların özellikleri incelenecek ve eksiklikleri ile ilgili bilgi verilecektir.

Dijital dönüşüm süreci beraberinde muhasebe paket programlarının yaygınlaşmasını sağlarken, meslek mensuplarının iş süreçlerini hızlandırmış, veri güvenliğini artırmış ve raporlama süreçlerinde doğruluk sağlamıştır. Bununla birlikte, bu teknolojik yenilikler meslek mensuplarından sürekli

öğrenme, uyum sağlama ve dijital yetkinliklerini geliştirme becerilerini de zorunlu kılmıştır.

Günümüzde muhasebe hizmetlerinin büyük bir bölümü yazılım tabanlı sistemler aracılığıyla yürütülmekte; bu durum meslek mensuplarının teknolojiye olan bağımlılığını artırırken aynı zamanda verimlilik açısından yeni fırsatlar sunmaktadır. Ancak yazılım seçiminde yapılan hatalar, güncelleme eksiklikleri, teknik destek yetersizlikleri ve mevzuat uyumsuzlukları gibi sorunlar, sürecin etkinliğini olumsuz etkileyebilmektedir. Bu sebeple, muhasebe meslek mensuplarının paket programlarla olan ilişkisini incelemek; program seçim kriterlerinden uyum süreçlerine ve karşılaşılan sorunlara kadar geniş bir perspektiften değerlendirmek, dijital dönüşüm sürecinde mesleğin geldiği noktayı ve gelecekteki yönelimlerini anlamak açısından önem taşımaktadır.

Bu çalışma, muhasebe meslek mensuplarının kullandıkları muhasebe paket programlarına ilişkin deneyimlerini, karşılaştıkları sorunları ve çözüm önerilerini ortaya koymayı amaçlayan bir araştırmadır. Çalışmanın temel amacı, dijitalleşme sürecinin muhasebe uygulamaları üzerindeki etkilerini anlamak, meslek mensuplarının yazılım tabanlı sistemlerle olan etkileşim düzeyini belirlemek ve mevcut programların kullanıcı ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığını değerlendirmektir. Bu kapsamda araştırma, İzmir ilinde faaliyet gösteren Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler (SMMM) ile yapılan görüşmelerden elde edilen bulgulara dayanmaktadır. Araştırmanın uygulama kısmında, farklı muhasebe paket programlarını kullanan meslek mensuplarının tercih nedenleri, eğitim düzeyleri, kullanım sıklıkları, karşılaştıkları sorunlar analiz edilmiş ve çözüm önerileri aranmıştır. Uygulama sonucunda, elde edilen veriler aracılığıyla meslek mensuplarının dijital dönüşüm sürecine ne ölçüde uyum sağladıklarını ortaya koymak ve muhasebe yazılımlarının geliştirilmesine yönelik pratik katkılar sunmak hedeflenmektedir.

MUHASEBENİN DİJİTALLEŞMESİ

Dijital dönüşüm iş yapma biçimlerini köklü bir biçimde değiştirmiş; işletmelerin müşteri ve çalışan ihtiyaçlarına dijital çözümlerle yanıt vermesini sağlamıştır. Bu süreçte büyük veri, dijital analiz, bulut bilişim, e-dönüşüm uygulamaları, siber güvenlik ve ERP (Kurumsal kaynak planlama) gibi teknolojiler muhasebe ve denetim uygulamalarını da doğrudan

etkilemiştir (Akdoğan ve Akdoğan, 2018). Muhasebenin dijitalleşmesi geleneksel veri işlemlerinin bilgisayar tabanlı sistemlerle yürütülmesi sürecidir. Bu sistemi gerekli kılan ve hızlandıran en büyük etken kamu ve özel sektör arasında çevrimiçi belge oluşturma, bilgi alışverişi ve E-işlemlerin yapılması ihtiyacıdır. Ortaya çıkan bu ihtiyacı karşılamak için muhasebe paket programları üretilmiş ve meslek mensuplarının tercihine sunulmuştur.

Muhasebe paket programları muhasebe kayıtlarının işlenmesine, önceki ayın kayıtlarından beyannameleri oluşturmaya, mizanlar yardımıyla bilanço ve gelir tablolarının oluşturulmasına yardımcı olan programlar olarak tanımlanabilecektir. Aynı zamanda bu programlara mükellefler veya meslek mensuplarınca istenmesi halinde maliyet, bütçeleme, üretim vb. modüllerin de ekletilebilmesi mümkün olmaktadır (Doğan, 2023).

Grabski vd. (2011:39), muhasebe paket programlarının tekrarlayan işlemleri otomatikleştirerek zamandan önemli ölçüde tasarruf sağladığını, bu sayede muhasebe meslek mensuplarının analiz, karar alma ve danışmanlık gibi katma değerli faaliyetlere odaklanabildiğini belirtmiştir. Ayrıca, küçük işletmelerin muhasebe yazılımlarını tercih ederken, büyük ölçekli ve karmaşık yapıya sahip firmaların ERP sistemlerine yöneldiğini ifade etmişlerdir.

Özellikle 2000 yılından sonra devletin E- Dönüşüm uygulamalarına başlamasıyla birlikte muhasebe alanında birçok uygulama E-Dönüşüm sürecine geçmiştir. Artık birçok işletme fatura, resmi defter ve irsaliyeler gibi belgeleri dijital ortamda hazırlamakta ve ciddi anlamda tasarruf sağlamaktadır. Bu süreçte yazılım firmaları ise muhasebe paket program üretmiş, geliştirmiş ve farklılaştırmışlar, işletmeler de kendilerine uygun paket programı seçerek bu programlardan fayda sağlamışlardır (Karaer, 2019). Muhasebe yazılımlarının ve uygulamalarının meslek dışından gelen kişiler tarafından geliştirilmesi, mesleki bütünlük açısından ciddi bir tehdit oluşturabilmektedir. Bu nedenle, muhasebecilerin yalnızca kayıt tutan kişiler olmanın ötesine geçerek; işletme bilgi sistemlerini tasarlayan, kuran, iyileştiren ve denetleyen profesyoneller haline gelmeleri gerekmektedir (Akdoğan ve Akdoğan, 2018).

Muhasebenin dijitalleşmesinin uygulama alanında pek çok fayda sağlayabileceği düşünülmektedir; gelişen teknolojiyi düşük maliyetlerle kullanma imkânı, zaman ve yerden bağımsız olarak çalışma imkânı, mükelleflere daha hızlı geri dönüş yapabilme olanağı, mükellefleri daha hızlı yönlendirebilme olanağı, veri kaybı yaşamaksızın verileri limitsiz şekilde yedekleme imkânı, kullanılan paket programların yasal düzenlemelere anında yanıt vererek uyum sağlaması (Matei ve Dimitriu, 2015).

TÜRKİYE'DE KULLANILAN MUHASEBE PAKET PROGRAMLARINA GENEL BAKIŞ

İşletmelerin sürdürülebilir ve verimli bir şekilde faaliyet gösterebilmesi, bünyelerinde yer alan tüm süreçlerin bütünleşmiş bir yapı içerisinde ve merkezi olarak yönetilmesini gerekli kılmaktadır. Bu gereksinime yanıt olarak geliştirilen muhasebe paket programlarına ait genel bilgilerin verileceği bu bölümde ele alınan programlar Logo, Zirve, Mikro, Luca, ETA ve Netsis'dir.

Logo: Her ölçekten işletmenin üretim, satın alma, satış, dış ticaret gibi temel operasyonlarını entegre bir yapıda yönetebilmesine olanak sunarken, veri güvenilirliği ve süreç görünürlüğü gibi kritik unsurlar açısından da yüksek performans sergilemektedir. İşletmelerin değişen ihtiyaçlarına uyum sağlayabilen esnek yapısı sayesinde Logo ERP sistemleri, maliyet ve kaynak yönetiminde tasarruf sağlarken kârlılık ve büyüme hedeflerine ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Ayrıca kullanıcı dostu arayüzü, geniş modül yelpazesi ve e-Fatura, e-Arşiv gibi dijital uygulamalarla olan entegrasyon kabiliyeti sayesinde kullanıcı deneyimini üst düzeye taşımaktadır. Bu yönüyle Logo ERP, dijital dönüşüm sürecinde işletmelere stratejik avantajlar sunan kapsamlı bir çözüm olarak öne çıkmaktadır (Logo,2025). Logo Mali Müşavir 3 yazılımı, serbest muhasebeci mali müşavirlerin mesleki faaliyetlerini dijital ortamda yürütmelerine yönelik olarak geliştirilmiş kapsamlı bir muhasebe paketidir. Ana paket; muhasebe yönetimi, duran varlık, işletme defteri, beyanname, büro yönetimi ve bordro modüllerini içermekte ve 5 kullanıcı lisansı ile sunulmaktadır.

Yazılım için üç farklı ödeme planı bulunmaktadır. Plan 1 kapsamında ilk yıl abonelik bedeli 39.100 TL, yıllık yenileme bedeli 3.950 TL'dir. Plan 2'de ilk yıl bedeli 19.600 TL, yenileme bedeli 6.900 TL olarak belirlenmiştir. Plan 3'te ise ilk yıl abonelik bedeli 9.800 TL olup, yıllık yenileme bedeli 8.600 TL'dir. Tüm fiyatlar KDV hariçtir.

Bu yapı incelendiğinde, Plan 1 uzun vadeli kullanımda düşük yenileme bedeli sayesinde maliyet avantajı sağlarken, Plan 3 düşük başlangıç maliyeti ile yeni başlayan kullanıcılar için cazip bir seçenek sunmaktadır. Logo Mali Müşavir 3'ün fiyatlandırma modeli, kullanıcıların bütçe ve kullanım süresine göre esnek tercihler yapmasına imkân tanımaktadır.

Zirve: Mikro Yazılım, Paraşüt, Shopside, IRGAT Yazılım, MevzuatTR ve e-Mükellef gibi firmalarla iş birliği içerisinde faaliyet gösteren Zirve Yazılım, başta mali müşavirler ve küçük ile orta ölçekli işletmeler (KOBİ'ler) olmak üzere geniş bir kullanıcı kitlesine yönelik dijital çözümler sunmaktadır. Zirve Yazılım, tek seferlik lisans bedeline ek olarak yıllık güncelleme, e-belge ve ek hizmet ücretleriyle çok katmanlı bir fiyatlandırma politikası uygulamaktadır. Lisans bedelleri 22.590 TL (Zirve Muhasebe) ile 78.990 TL (Zirve Üretim) arasında değişmektedir. Zirve

Ticari programı 26.990 TL, Zirve Finansman paketi ise 43.490 TL olarak fiyatlandırılmıştır.

Yıllık Güncelleme ve Destek (YGD) ücretleri program türüne göre 3.700 TL ile 20.100 TL arasında değişmektedir. e-Fatura ve e-Arşiv modülleri yıllık 11.650 TL, e-Defter modülü 7.250 TL bedelle sunulmaktadır. Ayrıca Zirve Drive bulut depolama hizmeti 5 GB için 4.100 TL'den başlayarak 500 GB için 60.750 TL'ye kadar çıkmaktadır. Eğitim, danışmanlık ve özel tasarım hizmetleri de ayrı ücretlendirilmekte olup, bu durum yazılımın toplam sahip olma maliyetini artırmaktadır. Zirve Yazılım, küçük ölçekli kullanıcılar için temel paketlerde yeterli olurken, kapsam genişledikçe maliyetlerin hızla arttığı bir yapı sergilemektedir (Zirve, 2025).

Mikro: Hizmet yelpazesi, hedef kitlenin büyüklüğüne ve ihtiyaçlarına göre çeşitlendirilmiş olup; orta ölçekli işletmelere yönelik olarak geliştirilen Mikro Jump, genel muhasebe ve sabit kıymetler muhasebesi modülleriyle birlikte üretim takibi imkânı sağlamaktadır. Büyük ölçekli işletmelere yönelik Mikro Fly platformu ise özel ve genel muhasebe, bordro ve insan kaynakları yönetimi ile dış ticaret fonksiyonlarını bütüncül biçimde entegre ederken; Mikro Şirketim çözümü tahsilat ve ödeme süreçleri, satış raporlamaları ve müşteri bazlı analizlerle ön muhasebe gereksinimlerine yanıt vermektedir. Firma hem geleneksel paket muhasebe yazılımlarını hem de bulut tabanlı çözümleri kapsayan bir yapı ile farklı ölçek ve beklentilere uygun esneklik sunmaktadır. Bu çerçevede Mikrogrup, dijital muhasebe ve mali hizmetler ekosistemini genişletmek amacıyla stratejik iş birlikleri geliştirmiştir: 2018'de Zirve Yazılım ile başlayan entegrasyon süreci, 2019'da küçük işletmelerin ön muhasebe işlemlerini internet ortamına taşıyan Paraşüt ile; 2020'de mali müşavirlerin resmi evrak süreçlerine destek veren Muhasebetech ile ve satış verimliliklerini artırmaya yönelik entegrasyon hizmeti sağlayan Shopside ile devam etmiştir. 2021 yılında mevzuat değişikliklerinde mali müşavirleri güncel tutmayı hedefleyen MevzuatTR, 2022'de mali müşavir ile mükellef arasındaki bilgi ve belge akışını kolaylaştıran e-Mükellef ile iş birlikleri kurulmuş ve son olarak 2023'te İtalya merkezli yazılım firması Teamsystem ile gerçekleştirilen ortaklıkla uluslararası bir boyut kazanılmıştır. Bu bütünleşik yaklaşım, Mikro Yazılım'ın yerel pazar dinamikleriyle uyumlu olarak dijital muhasebe ve iş yönetimi çözümlerini sürekli geliştirme stratejisini yansıtmaktadır (Mikro, 2025).

Mikro Jump yazılımı, modüler yapısı sayesinde küçük ve orta ölçekli işletmelerin muhasebe ve ERP ihtiyaçlarını karşılamayı hedefleyen bir çözümdür. Fiyatlandırma modeli, ilk yıl giriş bedeli ve takip eden yıllardaki yenileme bedellerinden oluşmaktadır. Ana paket için ilk yıl bedeli 38.150 TL, yıllık yenileme bedeli ise 15.900 TL'dir.

E-Dönüşüm modülleri ayrıca ücretlendirilmektedir. e-Fatura/e-Arşiv modülü için giriş bedeli 38.150 TL, yenileme bedeli 15.900 TL; e-Defter modülü için giriş bedeli 24.250 TL, yenileme bedeli 10.100 TL'dir. Bunun

dışında e-İrsaliye (16.800 TL giriş), e-İhracat (13.500 TL giriş) ve e-Bordro (38.350 TL giriş) gibi modüller de mevcuttur.

Operasyonel modüller arasında Personel Yönetimi (29.150 TL giriş), Üretim Yönetimi (30.300 TL giriş) ve Dış Ticaret Yönetimi (33.700 TL giriş) yer almaktadır. Mikro Jump, modüler yapısı sayesinde esneklik sunmakla birlikte, çok sayıda modül tercih edilmesi durumunda toplam maliyet önemli ölçüde artabilmektedir.

Luca: Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (TÜRMOB) ile Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Temel Eğitim ve Staj Merkezi (TESMER) iş birliğiyle 2005 yılında geliştirilen Luca muhasebe yazılımı, muhasebe meslek mensuplarının dijital dönüşüm sürecine uyum sağlamalarını amaçlayan web tabanlı ve merkezi sistem teknolojisine sahip bir yazılımdır. Bu sistem, kullanıcılarına zaman ve mekân sınırlaması olmadan çalışma olanağı sunarak muhasebe faaliyetlerinde esneklik ve verimlilik sağlamaktadır. Yazılımın ana modülü olan "Luca Mali Müşavir Paketi'nde, mali müşavirlerin çalışma koşulları göz önünde bulundurularak elektronik fatura, banka işlemleri ve çek-senet gibi modüllere yer verilmemiştir. Ancak, ihtiyaçlara bağlı olarak geliştirilen ve sistemle entegre çalışabilen Luca Net, Luca Koza, Luca Rota ve Luca Entegratör gibi ek paketler aracılığıyla hem işletmeler hem de meslek mensupları muhasebe işlemlerini etkin biçimde yürütebilmektedir. Örneğin, Luca Net paketini kullanan bir işletme, ticari belgelerini sistem üzerinde kaydederek, muhasebecisi aracılığıyla verilerin ana mali müşavir paketine otomatik aktarımını sağlayabilmektedir. Luca muhasebe sisteminden yararlanmak isteyen meslek mensuplarının ise TÜRMOB'a bağlı bir odaya üye olmaları ve gerekli başvuru sürecini tamamlamaları gerekmektedir (Luca, 2025). Bu yapı, Türkiye'de muhasebe meslek mensuplarının dijitalleşme sürecini destekleyen kurumsal bir çerçeve sunmaktadır.

LUCA Paket Programı, kullanıcı profiline göre farklı abonelik türleri sunan ve müşteri sayısına dayalı kademeli bir ücretlendirme sistemine sahip bir muhasebe yazılımıdır. Meslek mensuplarına yönelik Standart LUCA Üyelik paketinde sisteme giriş bedeli 6.000 TL (KDV dâhil) olarak belirlenmiştir. Bu paket, küçük ve orta ölçekli müşteri portföyüne sahip mali müşavirler için temel muhasebe işlemlerini kapsamakta olup e-Defter uygulaması ana pakete dâhil değildir. e-Defter hizmeti için ayrıca 6.000 TL ücret talep edilmektedir.

Mesleğe yeni başlayan mali müşavirler için sunulan Mesleğe Giriş Desteği paketi kapsamında giriş bedeli alınmamakta ve 100 müşteriye kadar ücretsiz kullanım imkânı sağlanmaktadır. Ancak bu paketten yararlanabilmek için 01.01.2023 sonrası TÜRMOB Çalışanlar Kütüğü'ne ilk kayıt şartı aranmaktadır. Bu pakette de e-Defter uygulaması için 6.000 TL ek ücret söz konusudur.

Ticari işletmelere yönelik LUCA Firma Lisans Üyelik paketinde ise giriş bedeli 18.000 TL olup, bu ücret yalnızca 5 firma hesabını kapsamaktadır. Firma lisansında da e-Defter paketi ana lisansa dâhil değildir ve 6.000 TL ek maliyet oluşturmaktadır.

Yıllık kullanım bedelleri müşteri sayısına göre belirlenmektedir. Standart üyelikte 0–50 müşteri için yıllık 6.000 TL, 51–100 müşteri için 8.500 TL kullanım bedeli uygulanmaktadır. Firma lisansında ise 5 müşteri için yıllık kullanım bedeli 18.000 TL'dir. Genel olarak LUCA, orta ve büyük ölçekli ofisler için avantaj sağlarken, küçük ölçekli kullanıcılar açısından sabit ücretler nedeniyle görece yüksek maliyetli bir yapı sunmaktadır.

ETA: Türkiye merkezli olarak geliştirilen ve uzun yıllardır kullanımda olan yerli bir ticari otomasyon sistemidir. Küçük, orta ve büyük ölçekli işletmelerin finansal, ticari ve idari işlemlerini bütüncül bir yapıda yönetmelerine olanak tanıyan ETA, modüler yapısıyla kullanıcıların yalnızca ihtiyaç duydukları alanlara yönelik çözümler geliştirmesine olanak sunmaktadır. Genel muhasebe, stok takibi, satın alma ve satış yönetimi, finans, bordro, sabit kıymetler, üretim takibi gibi temel muhasebe modüllerinin yanı sıra e-fatura, e-defter ve e-arşiv gibi e-dönüşüm süreçlerine uyumlu olarak güncellenen sistem, Türkiye'nin mali mevzuatlarına uygun biçimde çalışmaktadır. Hem masaüstü hem de bulut tabanlı kullanım imkânı sunan ETA, çok kullanıcılı çalışma desteğiyle kurum içi koordinasyonu artırmakta; kullanıcı dostu arayüzü ve gelişmiş raporlama araçları ile karar alma süreçlerini kolaylaştırmaktadır. ETA:V.11 SB, küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik geliştirilmiş, temel ticari ve muhasebesel işlemleri kapsayan giriş seviyesi bir yazılımdır. Programın fiyatlandırması kullanıcı sayısına göre yapılmaktadır. Tek kullanıcı lisansı için kampanyalı fiyat 16.000 TL + KDV, iki kullanıcı lisansı için ise 20.000 TL + KDV olarak belirlenmiştir (ETA, 2025).

Paket kapsamında stok, cari hesap, fatura, irsaliye, kasa, banka, çek-senet, sipariş ve kur takibi gibi temel ticari modüller yer almaktadır. e-Fatura, e-Arşiv, e-İrsaliye ve e-Defter gibi e-Devlet uygulamaları ise opsiyonel modüller olarak sunulmakta ve ayrıca ücretlendirilmektedir.

Program, Microsoft SQL Server Express Edition ile birlikte sunulmakta ve ek veri tabanı lisans maliyeti gerektirmemektedir. Satın alma sonrası 2 saatlik ücretsiz kurulum ve eğitim hizmeti verilmekte; ek eğitim ve destek hizmetleri için 2 saatlik ücret 3.500 TL (KDV dâhil) olarak uygulanmaktadır. Kullanıcı ve modül sayısındaki sınırlamalar nedeniyle, işletme büyüdüğünde üst paketlere geçiş zorunlu hale gelebilmektedir.

Netsis: Netsis, orta ve büyük ölçekli işletmelerin finans, muhasebe, stok yönetimi, satış, tedarik zinciri ve üretim süreçlerini tek bir sistem üzerinden bütünleşik şekilde yönetmelerini sağlayan kapsamlı bir kurumsal kaynak planlama (ERP) yazılımıdır. Eğitim desteği sunması, muhasebe bilgi sistemlerine yönelik kapsamlı içerik sağlaması ve uluslararası geçerliliğe

sahip sertifikasyon olanakları da yazılımın tercih edilirliğini artıran unsurlar arasındadır. (Netsis, 2025)

Netsis, işletmelerin günlük iş akışlarında karşılaştıkları işlemsel karmaşıklıkları azaltmayı ve kullanıcıların iş yükünü hafifletmeyi amaçlayan bir yapıya sahiptir. Satış operasyonları, stok hareketleri, tedarik zinciri yönetimi, finansal raporlama ve muhasebe kayıtları gibi temel iş süreçleri, yazılım aracılığıyla tek merkezden izlenebilir ve kontrol edilebilir hale gelmektedir. Böylelikle işletmeler, geleneksel yöntemlere kıyasla daha hızlı işlem yapabilmekte, hata riskini azaltmakta ve verimliliklerini artırmaktadır. İşletmelerde kaynak planlamasının dijital platform üzerinden yapılmasını sağlayarak operasyonların daha esnek, izlenebilir ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşmasına katkı sağlamaktadır. Yalnızca kurumsal yapılara değil, bağımsız kullanıcılar ve bireysel girişimcilere de hitap eden bu sistem, üretkenliği artıran ve karar alma süreçlerini destekleyen modülleriyle öne çıkmaktadır. Genel olarak Netsis, işletmelerin kaynaklarını, mali süreçlerini ve operasyonel faaliyetlerini sistematik bir biçimde yönetmelerine imkân tanıyan, geniş kapsamlı ve kullanıcı dostu bir yazılım çözümüdür. İşletmelerin iş süreçlerini otomatikleştirerek verimliliği artırması, hataları azaltması ve zaman maliyetlerini düşürmesi, yazılımın yaygın olarak tercih edilmesinin temel nedenleri arasında yer almaktadır. (Netsis, 2025)

Logo Netsis 3 Standard, orta ve orta-büyük ölçekli işletmelere yönelik kapsamlı bir ERP yazılımıdır. 2025 yılı fiyat listesine göre ana paket (1 kullanıcı) için başlangıç bedeli yaklaşık 83.000 TL (KDV hariç) olup, sistemin fiilen kullanılabilmesi için en az 3 kullanıcı lisansı gerekmektedir. Bu durum başlangıç maliyetini artırmaktadır.

Ek kullanıcı lisans bedelleri oldukça yüksektir. 5 kullanıcı ekleme bedeli yaklaşık 402.600 TL, 10 kullanıcı için 775.900 TL, 20 kullanıcı için ise 1.513.700 TL seviyesindedir. Ayrıca üretim, maliyet muhasebesi, dış ticaret ve MRP gibi modüller 70.900 TL ile 280.000 TL arasında değişen bedellerle ayrıca lisanslanmaktadır.

E-Fatura, e-Defter ve e-İrsaliye çözümleri ile veri tabanı lisanslarının (SQL Server/Oracle) ana pakete dâhil olmaması toplam maliyeti artırmaktadır. Logo Netsis 3 Standard, yüksek başlangıç maliyetine rağmen kapsamlı modül yapısı sayesinde büyük ölçekli işletmeler için uzun vadede güçlü ve entegre bir ERP çözümü sunmaktadır.

MESLEK MENSUPLARININ MUHASEBE PAKET PROGRAMLARINA AİT DENEYİMLERİ, SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Muhasebe meslek mensuplarının (SMMM ve YMM'lerin) kullandıkları muhasebe paket programlarına ilişkin deneyimleri, karşılaştıkları sorunları ortaya koymak ve çözüm önerileri sunmak bu çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, dijitalleşme sürecinin meslek mensuplarının iş yükü, verimliliği ve mesleki memnuniyetleri üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi de araştırmanın hedefleri arasındadır. Muhasebe uygulamalarında dijital dönüşümün ne ölçüde benimsendiğini, kullanıcı deneyimlerinin yazılım seçiminde nasıl rol oynadığını ve mevcut sistemlerin geliştirilmesi için nelere ihtiyaç duyulduğunu ortaya konması ve bu bulguların, yazılım firmalarına, meslek odalarına ve düzenleyici kurumlara pratik öneriler sunması çalışmanın beklenen faydaları arasında yer almaktadır.

Araştırmanın Örneklemi

İzmir ili sınırları içerisinde faaliyet gösteren Serbest Muhasebeci Mali Müşavir (SMMM) ve Yeminli Mali Müşavir (YMM) unvanına sahip meslek mensupları ile yapılan görüşmeleri kapsamaktadır. İzmir'in seçilme nedeni, ilin ekonomik açıdan gelişmiş olması, çok sayıda işletmeye ev sahipliği yapması ve muhasebe hizmetlerine yönelik talebin yoğunluğudur. Araştırma sürecinde, İzmir'de faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları arasından belirlenen sekiz katılımcı ile yüz yüze ve çevrimiçi ortamda görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler yarı yapılandırılmış form aracılığıyla yürütülmüş olup, katılımcılara gerçekleştirilen literatür taraması neticesinde hazırlanan toplam 21 açık uçlu soru yöneltilmiştir. Sorular; kullanılan muhasebe programları, program seçim kriterleri, kullanıcı memnuniyeti, yaşanan teknik ve uygulama temelli sorunlar ile çözüm önerilerine ilişkin konuları kapsamaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden "derinlemesine görüşme" tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma yaklaşımı, katılımcıların deneyimlerini, algılarını ve düşüncelerini derinlemesine incelemeye imkân tanıdığı için tercih edilmiştir.

Derinlemesine görüşme, hakkında bilgi toplanmak istenen konu ile ilgili araştırmacı ve özne arasında sözlü olarak gerçekleştirilen iletişimle verilerin toplanması olarak ifade edilebilmektedir (Uslu ve Demir, 2023). Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme tekniği ile katılımcılardan belirtilen konularla ilgili cevapların alınması amaçlanmıştır. Görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiş; benzer yanıtlar

temalar altında toplanarak yorumlanmıştır. Bu yöntem, muhasebe meslek mensuplarının yazılım temelli uygulamalara yönelik algılarını, beklentilerini ve karşılaştıkları zorlukları sistematik biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Araştırma Bulguları

Araştırmaya katılan muhasebe meslek mensuplarına ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de yer almaktadır. Bu tablo araştırmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının yaş, öğrenim durumu, mesleki unvan ve deneyim sürelerini bireysel düzeyde göstermektedir. Katılımcıların tamamının Serbest Muhasebeci Mali Müşavir (SMMM) unvanına sahip olması, örneklemin mesleki açıdan homojen bir yapıda olduğunu ortaya koymaktadır. Yaş ve mesleki deneyim sürelerinin geniş bir aralıkta dağılması, farklı kuşak ve deneyim seviyelerindeki meslek mensuplarının görüşlerinin araştırmaya yansımasına olanak sağlamaktadır. Katılımcıların yarısının 30–45 yaş aralığında yer aldığı, bunu 45–60 yaş aralığındaki katılımcıların izlediği görülmektedir. 20–30 yaş aralığında yer alan katılımcı sayısının sınırlı olması, örneklemin ağırlıklı olarak orta ve ileri yaş grubundaki meslek mensuplarından oluştuğunu göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun lisans mezunu olduğu, lise ve yüksek lisans mezunlarının ise daha düşük oranlarda temsil edildiği görülmektedir. Mesleki deneyim sürelerinin 3 yıl ile 37 yıl arasında değişmesi, farklı deneyim düzeylerine sahip katılımcıların araştırmaya dâhil edildiğini ortaya koymakta olup, bu durum çalışmada elde edilen bulguların çok yönlü bir bakış açısıyla değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Tablo 1. Katılımcılar Demografik Tablosu

KATILIMCI	YAŞ	ÖĞRENİM DURUMU	MESLEKİ ÜNVAN	MESLEKİ DENEYİM (YIL)
K1	52	LİSANS	SMMM	23
K2	31	YÜKSEK LİSANS	SMMM	10
K3	42	LİSE	SMMM	25
K4	28	LİSANS	SMMM	3
K5	48	LİSANS	SMMM	33
K6	33	LİSANS	SMMM	8
K7	36	LİSANS	SMMM	10
K8	**57**	**LİSE**	**SMMM**	**37**

Katılımcıların açık uçlu sorulara verdikleri cevaplar ise şu şekildedir;

1. Hangi Muhasebe paket programını kullanıyorsunuz? Bu zamana kadar kaç farklı paket program kullandınız ve ne kadar süredir kullanıyorsunuz?

Görüşmeye katılan sekiz meslek mensubunun verdikleri yanıtlar incelendiğinde, en yaygın kullanılan muhasebe paket programının Luca olduğu görülmektedir. Katılımcıların beşi hâlihazırda veya geçmişte Luca programını aktif olarak kullandıklarını belirtmiştir. Bunun yanında Zirve ve Mikro muhasebe programları da sık tercih edilen yazılımlar arasında yer almaktadır. Hatta birkaç katılımcı bu programları uzun yıllardır kullandıklarını ifade etmektedir. Netsis, Logo ve ETA gibi programlar ise daha az sayıda katılımcı tarafından deneyimlenmiş, Uyumsoft, Canias ve Workcube ise yalnızca birer katılımcı tarafından kullanılmıştır. Katılımcıların büyük çoğunluğu birden fazla paket program deneyimine sahip olduğu görülürken, bu durum muhasebe meslek mensuplarının farklı yazılımlar arasındaki geçişlere ve program çeşitliliğine açık olduklarını göstermektedir.

2. Bu paket programı kullanmayı tercih etme nedenleriniz nelerdir? Kullandığınız Paket programın diğer programlardan farkı nedir?

Katılımcıların muhasebe paket programlarını tercih etme nedenleri incelendiğinde, öncelikli olarak kullanım kolaylığı, veri giriş ve aktarım hızının yüksekliği ile entegrasyon kabiliyeti gibi unsurların öne çıktığı görülmektedir. Katılımcıların önemli bir kısmı, tercih ettikleri programların arayüzlerinin sade olması, işlemlerin pratik biçimde gerçekleştirilebilmesi ve farklı modüllerle entegre çalışabilmesi nedeniyle bu yazılımları kullandıklarını belirtmiştir. Özellikle Mikro programının birden fazla departmanla (stok, finans, personel, satış vb.) entegre çalışabilmesi, işletme içi süreçlerde kolaylık sağladığı için tercih edildiği ifade edilmiştir. Zirve programını kullanan katılımcılar, beyannamelerin hazırlanmasındaki pratiklik ve veri aktarımında hız sağlaması gibi nedenlerle bu programı avantajlı bulmaktadır. Luca yazılımını kullanan katılımcılar ise, programın bulut tabanlı yapısı, ücretsiz güncellenebilirliği ve Mali Müşavirler Odası tarafından geliştirilmiş olması nedeniyle güvenilir ve erişilebilir bir sistem sunduğunu vurgulamıştır. Ayrıca bazı katılımcılar, Luca'nın veri güvenliği ve uzaktan erişim imkânı sayesinde mesleki verimliliklerini artırdığını dile getirmiştir. Bunun yanında, Netsis programını kullanan katılımcılar yazılımın entegrasyon kabiliyetini güçlü bulmakla birlikte, kullanımının görece daha karmaşık olduğunu ifade etmişlerdir. Genel olarak, katılımcıların program tercihinde işlevsellik, erişilebilirlik, güncelleme sıklığı ve kullanıcı dostu arayüz gibi kriterlerin belirleyici olduğu görülmektedir.

3. Paket programların mesleki verimliliğinizi artırdığını düşünüyor musunuz? Neden?

Katılımcıların büyük çoğunluğu, muhasebe paket programlarının mesleki verimliliği artırdığı görüşünde birleşmiştir. Katılımcılara göre bu

yazılımlar, özellikle rutin işlemlerin otomatikleştirilmesi, veri girişinin hızlanması ve insan hatasının azaltılması sayesinde önemli ölçüde zaman tasarrufu sağlamaktadır. Ayrıca programların sahip olduğu yardım menüleri ve entegrasyon özellikleri, kullanıcıların hem işlemlerini daha kolay yürütmesine hem de süreç içerisinde öğrenmeye devam etmesine katkı sunmaktadır. E-fatura ve e-belge sistemleriyle sağlanan entegrasyonun, belge düzenleme ve kayıt süreçlerini hızlandırdığı, raporlamaların ise tek tuşla alınabilmesi sayesinde analiz süreçlerinin kolaylaştığı ifade edilmiştir. Bu yönüyle katılımcılar, yazılımların yalnızca operasyonel kolaylık sağlamadığını, aynı zamanda meslek mensuplarının kendilerini geliştirmelerine fırsat tanıdığını da vurgulamıştır. Bununla birlikte az sayıda katılımcı, paket programların sağladığı kolaylığın bazı durumlarda iş yükünü artırdığı ve araştırma–geliştirme motivasyonunu azalttığı görüşünü dile getirmiştir. Ayrıca bir katılımcı, meslek mensuplarının artan idari ve teknik sorumlulukları nedeniyle programların verimlilik artışını tam olarak yansıtamadığını belirtmiştir. Genel değerlendirmede, katılımcıların büyük kısmı muhasebe paket programlarının zaman yönetimi, hata azaltma ve işlem hızını artırma yönlerinden mesleki verimlilik üzerinde olumlu etkiler yarattığı kanaatindedir.

4. Kullandığınız programın müşteri destek hizmetlerinden memnun musunuz?

Katılımcıların büyük çoğunluğu, kullandıkları muhasebe paket programlarının müşteri destek hizmetlerinden genel olarak memnun olduklarını belirtmiştir. Katılımcıların ifadelerine göre, özellikle Mikro ve Luca gibi yaygın kullanılan programların teknik destek ekipleri, kullanıcıların yaşadığı sorunlara hızlı çözümler sunmakta ve düzenli bilgilendirme sağlamaktadır. Bununla birlikte, bazı katılımcılar müşteri hizmetlerine ulaşmada zaman zaman güçlük yaşandığını veya destek kalitesinin temsilciden temsilciye değiştiğini dile getirmiştir. Deneyimli ve sektörü iyi tanıyan destek personelinin varlığı, memnuniyet düzeyini artıran önemli bir unsur olarak öne çıkmıştır.

5. Güncelleme ve entegrasyon konularında program ne sıklıkla sorun yaratıyor?

Güncelleme ve entegrasyon konularında ise katılımcılar genellikle olumlu fakat temkinli bir değerlendirme yapmıştır. Çoğu katılımcı, programların mevzuat değişikliklerine hızlı biçimde uyum sağladığını ve güncellemelerin kısa sürede yapıldığını ifade etmiştir. Ancak bazı katılımcılar, güncellemelerde gecikmeler yaşandığında sistemin kısa süreli aksaklıklara neden olabildiğini ve mevzuat değişim hızının yazılım firmaları tarafından her zaman yakalanamadığını belirtmiştir. Ayrıca, kapsamlı güncellemeler sonrası bazı küçük hatalarla karşılaşıldığı, ancak bu durumların genellikle kısa sürede giderildiği vurgulanmıştır. Genel değerlendirme olarak, muhasebe paket programlarının destek, güncelleme ve entegrasyon hizmetlerinin yeterli düzeyde olduğu, fakat kullanıcı

deneyiminin program ve destek ekibine göre değişiklik gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

6. Şu ana kadar yaşadığınız en büyük problem neydi? Karşılaştığınız sorunları program sağlayıcıları ne kadar sürede çözüyor?

Katılımcıların büyük çoğunluğu, kullandıkları muhasebe paket programlarında büyük çaplı veya iş akışını tamamen durduran bir problem yaşamadıklarını ifade etmiştir. Yaşanan sorunların genellikle küçük çaplı olduğu ve çoğunlukla program sağlayıcılarının destek ekipleri tarafından kısa sürede çözüme kavuşturulduğu belirtilmiştir. Bazı katılımcılar, karşılaştıkları sorunlarda uzaktan bağlantı yöntemiyle hızlı müdahale aldıklarını, dolayısıyla çözüm sürecinin genellikle aynı gün içinde tamamlandığını vurgulamıştır.

Bununla birlikte, birkaç katılımcı özellikle güncellemeler sırasında yaşanan kurulum hataları, internet hızına bağlı sistem yavaşlamaları ve yoğun dönemlerde yaşanan geçici sistem çökmeleri gibi teknik aksaklıklardan bahsetmiştir. Bir katılımcı ise iş yerinin faaliyet alanının değişmesiyle birlikte stok modülüne geçiş sürecinde kişiselleştirilmiş yapı nedeniyle entegrasyon hataları yaşadığını, bu hataların çözümünün diğer durumlara göre daha uzun sürdüğünü ifade etmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcıların teknik/yazılım problemlerini nadiren yaşadıkları, yaşanan sorunların da destek ekiplerinin müdahalesiyle hızlı biçimde giderildiği, dolayısıyla programların teknik güvenilirlik açısından yeterli bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

7. Kullandığınız programlarda en çok hangi modüllerde eksiklik ya da yetersizlik hissediyorsunuz?

Katılımcıların büyük çoğunluğu, kullandıkları muhasebe programlarında genel olarak modüllerin işlevsel açıdan yeterli olduğunu, ancak bazı özelleştirilmiş modüllerde eksiklikler ve kullanım zorlukları yaşadıklarını belirtmiştir. Özellikle e-fatura, raporlama ve beyannamelerin hazırlanması süreçlerinde çeşitli eksiklikler ön plana çıkmaktadır.

Bazı katılımcılar, e-fatura entegrasyonlarında yaşanan kısıtlamaları, yani diğer e-fatura kullanıcılarına ait belgelerin sisteme otomatik olarak çekilememesini ve bu belgelerin doğrudan görüntü üzerinden kaydedilememesini önemli bir eksiklik olarak dile getirmiştir. Diğer yandan, finans ve muhasebe modüllerinin fazla parçalı bir yapıya sahip olması nedeniyle, işlemler arasında geçişin zorlaştığı, kullanıcıların aynı anda birden fazla sekmeyle çalışmak zorunda kaldığı ve bu durumun iş akışını yavaşlattığı vurgulanmıştır.

Bazı katılımcılar, özellikle beyannamelerin XML formatında hazırlanması ve Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) sistemine uygun şekilde gönderilmesi konusunda yetersizlik yaşadıklarını ifade etmiştir. Bu sürecin zaman alıcı olduğu ve bazı programların bu alanda tam anlamıyla işlevsel bir çözüm sunamadığı belirtilmiştir.

Ayrıca, raporlama modülünün yetersizliği (özellikle Zirve programında) ve bazı programlarda önceki ay beyannamelerinin sistemde saklanmaması da eksiklik olarak öne çıkmıştır. Bazı kullanıcılar ise cari hesaplar ile muhasebe modülleri arasındaki entegrasyon eksikliklerinden bahsetmiş, bu konuda Netsis'in diğer programlara göre daha başarılı olduğunu ifade etmiştir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcılar programların temel işlevlerde yeterli olduğunu ancak entegrasyon, beyannamelerin hazırlanması, raporlama ve modüller arası bağlantı alanlarında gelişmeye açık yönler bulunduğunu belirtmişlerdir.

8. Programdan kaynaklı hatalar iş süreçlerinizi olumsuz etkiledi mi? Örnek verebilir misiniz?

Katılımcıların verdikleri yanıtlar incelendiğinde, program kaynaklı hataların iş süreçlerini farklı derecelerde etkilediği görülmektedir. Bazı katılımcılar, programdan kaynaklı ciddi bir hata yaşamadıklarını belirtirken, bazıları belirli modüllerdeki eksiklikler veya güncellemeler nedeniyle işlemlerin yavaşladığını ve hata olasılığının arttığını ifade etmiştir. Özellikle çok kullanıcılı sistemlerde kontrol mekanizmalarının yavaşlaması ve programın belirli dönemlerde yoğunluğa bağlı olarak aksaması, iş süreçlerinin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Bununla birlikte, bazı katılımcılar hataların çoğunlukla kullanıcı kaynaklı olduğunu, programdan kaynaklı hataların ise çok nadir görüldüğünü belirtmişlerdir. Katılımcılar genel olarak, sistem hatalarının veya modül eksikliklerinin iş akışını kesintiye uğratabileceğini, ancak etkilerin genellikle belirli dönemlerde yoğunlaştığını vurgulamışlardır.

9. Muhasebe programlarının geliştirilmesi için sizin önerileriniz nelerdir?

Katılımcılar muhasebe programlarının geliştirilmesine yönelik çeşitli önerilerde bulunmuşlardır. Birden fazla katılımcı, program geliştirme sürecinde meslek mensuplarının görüşlerinin daha fazla dikkate alınmasının önemine vurgu yapmıştır. Ayrıca, yapay zekâ destekli özelliklerin programa entegre edilmesi, işlemlerin hızlandırılması, modüller arası entegrasyonun güçlendirilmesi ve raporlama süreçlerinin iyileştirilmesi önerilen başlıca yenilikler arasında yer almıştır. Katılımcılar, teknolojik gelişmelerin programlar tarafından zaten takip edildiğini ifade etmekle birlikte, güncellemelerin mevcut kullanımı bozmayacak şekilde adaptasyonunun sağlanmasının gerekliliğine dikkat çekmişlerdir. Bunun yanı sıra, yazılım personeline ulaşılabilirliğin artırılması ve kullanıcıların ihtiyaç anında destek alabilmesinin sağlanması da önerilen diğer geliştirme alanları arasında yer almaktadır. Genel olarak, öneriler hem teknolojik yeniliklerin entegrasyonu hem de kullanıcı deneyiminin iyileştirilmesi ekseninde yoğunlaşmaktadır.

10. Sizce Türkiye'deki yerli muhasebe programları mı, yoksa yabancı menşeili olanlar mı daha avantajlı?

Katılımcıların yanıtları incelendiğinde, yerli ve yabancı muhasebe programlarının avantajları bağlamında farklı görüşlerin olduğu

görülmektedir. Çoğu katılımcı, Türkiye'deki yerli muhasebe programlarının kullanım kolaylığı, mevzuata uygunluk ve orta ölçekli işletmeler için yeterlilik sağlaması nedeniyle avantajlı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar, büyük ve uluslararası faaliyet gösteren firmalar için yabancı menşeili programların (örneğin SAP) daha uygun olduğunu, çünkü bu tür programların küresel entegrasyon, modül çeşitliliği ve uluslararası iş ilişkilerinde kolaylık sağladığını ifade etmiştir. Katılımcılar ayrıca, hangi programın daha avantajlı olduğunun firmanın büyüklüğü, sektör tipi, çalışan sayısı ve iş süreçlerinin karmaşıklığı gibi faktörlere bağlı olarak değiştiğini vurgulamışlardır. Genel olarak, yerli programlar orta ölçekli ve Türkiye odaklı işletmeler için tercih edilirken, yabancı programlar büyük ölçekli ve uluslararası faaliyet gösteren firmalar açısından avantajlı görülmektedir.

SONUÇ

Bu araştırma, muhasebe meslek mensuplarının (SMMM) muhasebe paket programlarına yönelik deneyimlerini, karşılaştıkları sorunları ve çözüm önerilerini incelemeyi amaçlamıştır. Araştırmanın temel amacı, dijitalleşme sürecinin meslek mensuplarının iş yükü, verimlilik ve mesleki memnuniyetleri üzerindeki etkilerini ortaya koymak olarak belirlenmiş; bu kapsamda İzmir ili sınırları içerisinde faaliyet gösteren sekiz katılımcı ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonuçları, araştırmanın amacı ve önemi ile yüksek derecede uyum göstermektedir. Katılımcılar, muhasebe paket programlarının kullanım kolaylığı, entegrasyon yetenekleri ve e-dönüşüm süreçlerine uyumluluğu gibi konularda detaylı bilgi vermiş, yazılımların mesleki verimlilik ve uzmanlık düzeyine etkilerini kapsamlı biçimde değerlendirmişlerdir.

Araştırma bulguları, muhasebe paket programlarının meslek mensuplarının zaman yönetimini, işlem hızını ve hata payını azaltmada önemli katkılar sağladığını ortaya koymuştur. Katılımcıların büyük çoğunluğu, rutin işlemlerin otomatikleştirilmesinin mesleki uzmanlık için zaman yarattığını ve programların sunduğu uyarı sistemleri, raporlama modülleri ve entegrasyon özelliklerinin meslek mensuplarının süreçleri daha etkin yönetmelerine imkân tanıdığını belirtmiştir. Bu noktada, araştırma bulguları literatürde yer alan Chong ve Nizaam (2018) ile Habeeb ve Ahmed (2023) çalışmalarını desteklemektedir; zira bu araştırmalarda da muhasebe

yazılımlarının kullanıcı memnuniyeti ve işletme performansını olumlu yönde etkilediği, denetim ve raporlama süreçlerinde kalite artışı sağladığı ortaya konulmuştur.

Katılımcılar, programların kullanıcı arayüzü ve kullanım kolaylığının mesleki etkinliği doğrudan etkilediğini vurgulamış, sade ve yönlendirici arayüzlerin hatasız işlem yapmayı kolaylaştırdığı sonucuna ulaşmıştır. Tunca vd. (2015) ile Demir ve Gül (2015) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar, kullanıcı dostu arayüz ve yönlendirici özelliklerin yazılım tercihinde belirleyici rol oynadığını ve kullanım kolaylığının mesleki verimliliği artırdığını göstermektedir. Bu açıdan, araştırma bulguları hem yerel hem de uluslararası literatür ile tutarlılık göstermektedir.

Araştırma, aynı zamanda muhasebe paket programlarının mevcut eksikliklerini ve geliştirilmesi gereken alanları da ortaya koymuştur. Katılımcılar, modüller arası entegrasyonun güçlendirilmesi, raporlama kapasitesinin artırılması, e-fatura ve beyannamelerdeki teknik kısıtlamaların giderilmesi ve yapay zekâ destekli özelliklerin entegrasyonu gibi alanlarda iyileştirmeler önermişlerdir. Bu bulgular, Reginato vd. (2022) ile Machera ve Machera (2017) tarafından yapılan çalışmalarla paralellik göstermekte; yazılım tabanlı sistemlerin hem eğitim hem de profesyonel uygulamalarda mesleki becerilerin gelişimine katkı sağladığı vurgulanmaktadır.

Katılımcıların yerli ve yabancı yazılımlara ilişkin değerlendirmeleri, program seçiminde firmanın ölçeği, sektörü ve işlem karmaşıklığının önemli rol oynadığını göstermektedir. Genel olarak, yerli yazılımlar orta ölçekli ve Türkiye odaklı işletmeler için uygun bulunurken, uluslararası faaliyet gösteren büyük işletmeler için yabancı menşeili programlar tercih edilmektedir. Bu bulgu, Baral ve Murat (2019) tarafından yapılan araştırmanın Türkiye ölçekli bulgularıyla uyumludur ve yazılım tercihlerinde işletme yapısı ve kullanıcı ihtiyaçlarının belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, muhasebe paket programları mesleki verimliliği artıran, iş süreçlerini hızlandıran ve dijitalleşmeye uyum sağlayan önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, programların teknik altyapısı, raporlama modülleri, modüller arası entegrasyon ve yapay zekâ destekli uygulamalar gibi alanlarda yapılacak iyileştirmeler, kullanıcı memnuniyetini ve mesleki etkinliği daha da artıracaktır. Araştırma, Türkiye'deki muhasebe meslek mensuplarının yazılım deneyimleri üzerine literatüre özgün katkılar sunmakta ve hem akademik hem de uygulamaya dönük değer taşımaktadır.

REFERANSLAR

Akdoğan, N. ve Akdoğan, M. U. (2018). Büyük veri-bilişim teknolojisindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına ve muhasebe mesleğine etkisi. *Muhasebe ve Denetime Bakış, 18*(55), 1-14.

Chong, Y. ve Nizam, I. (2018). The impact of accounting software on business performance. *International Journal of Information System and Engineering, 6*(1), 1-25.

Demir, Ö. ve Gül, M. (2015). Üretim yapan KOBİ'lerde karar sürecine muhasebe bilgi sisteminin etkileri: TRB1 bölgesinde yapılan bir araştırma. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25*(2), 171-192.

Doğan, Ö. (2023). The role of accounting package programs in the digitalization process. *Journal of Current Research on Business and Economics, 13*(2), 151-170.

ETA (2025). https://www.eta.com.tr/urunler/v11-sb/fiyat-listesi.

Grabski, S. V., Leech, S. A. ve Schmidt, P. J. (2011). A review of ERP research: a future agenda for accounting information systems. *Journal of Information Systems*, *25*(1), 37-78.

Habeeb, L. S. M. A. ve Ahmed, R. A. (2023). The ımpact of auditors' use of prepackaged accounting procedures on audit risk and audit quality: an analytical study of a sample of auditor opinions in the kurdistan region of Iraq.44, 2171-2196.

Karaer, M. (2019). Digital transformation process of accounting industry in Turkey. *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma Dergisi*. *6*(47), 4358-4364.

Logo (2025). https://www.logombilgisayar.com/logo-fiyat-listesi-2025.

Luca (2025). https://www.luca.com.tr.

Machera, R. P. ve Machera, P. C. (2017). Computerised accounting software; a curriculum that enhances an accounting programme. *Universal Journal of Educational Research*, *5*(3), 372-385.

Matei, M. ve Dimitriu, O. (2015). Cloud accounting: a new business model in a challenging context. *Procedia Economics and Finance*. *32*, 665-671.

Mikro (2025). https://www.mikro.com.tr.

Murat, L. ve Baral, G. (2019). Muhasebe paket programlarının finansal muhasebe özellikleri açısından karşılaştırılması: Gebze ilçesinde bir araştırma. *Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Dergisi, 1*(1), 1-6.

Netsis (2025). https://www.logombilgisayar.com/logo-fiyat-listesi-2025.

Reginato, L., Durso, S., Nascimento, C., ve Cornacchione, E. (2022). Transfer of learning in accounting programs: the role of business games. *The International Journal of Management Education*, *20*(1), 100592.

Tunca, Z., Aksoy, E., Bülbül, H. ve Ömürbek, N. (2015). Selection of accounting package program through ahp based topsıs and electre method. *Niğde University, Journal of Faculty on Administrative Sciences and Economics*, *8*(1), 53-71.

Uslu, F. ve Demir, E. (2023). Nitel bir veri toplama tekniği: derinlemesine görüşme. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 40*(1), 289-299.

Zirve (2025). https://www.zirveyazilim.net/satis-fiyat-listeleri.

Çalışma Hayatında Psikolojik Dayanıklılık

Medine Gizem GÜNEY[1]
Doç. Dr. Elvan YILDIRIM[2]

1- Yüksek Lisans Öğrencisi Medine Gizem Güney; Sakarya Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi ve Endüstri İlişkileri Programı medine.guney@ogr.sakarya.edu.tr ORCID No: 0009-0005-2695-8289
2- Doç. Dr. Elvan Yıldırım; Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi Ve Endüstri İlişkileri Bölümü elvany@sakarya.edu.tr ORCID No: 0000-0002-9082-8850

ÖZET

Bu çalışma, günümüz çalışma hayatında artan rekabet, yoğun iş temposu, belirsizlik ve stres faktörleri karşısında çalışanların bu zorluklarla başa çıkabilme kapasitesini ifade eden psikolojik dayanıklılık kavramını ele almaktadır. Psikolojik dayanıklılık, bireylerin karşılaştıkları olumsuzluklara rağmen işlevselliklerini sürdürebilmeleri, stresli durumlara uyum sağlayabilmeleri ve yaşanan deneyimlerden güçlenerek çıkabilmeleri açısından önemli bir psikolojik kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın amacı, psikolojik dayanıklılığın çalışma yaşamındaki önemini ortaya koymak; kavramın temel bileşenlerini, psikolojik dayanıklılığı etkileyen bireysel, çevresel ve örgütsel faktörleri ve psikolojik dayanıklılığın çalışanlar ile örgütler üzerindeki etkilerini bütüncül bir bakış açısıyla incelemektir. Çalışma, nitel araştırma yaklaşımı kapsamında literatür taramasına dayalı bir derleme niteliği taşımaktadır. Bu doğrultuda, ulusal ve uluslararası literatürde yer alan güncel akademik çalışmalar sistematik biçimde incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda psikolojik dayanıklılığın; çalışanların iş performansını, verimliliğini, iş doyumunu ve örgütsel bağlılığını artırdığı, buna karşılık iş stresi ve tükenmişlik düzeylerini azalttığı belirlenmiştir. Ayrıca psikolojik dayanıklılığın yalnızca bireysel bir özellik olmadığı; sosyal destek, aile uyumu, örgütsel destek, liderlik anlayışı ve çalışma koşulları gibi çok boyutlu faktörlerin etkileşimiyle şekillendiği ortaya konulmuştur. Çalışmada, psikolojik dayanıklılığın geliştirilebilir bir özellik olduğu vurgulanarak bireysel, örgütsel ve iletişimsel düzeyde uygulanabilecek stratejilere de yer verilmiştir. Sonuç olarak, psikolojik dayanıklılığın desteklenmesinin çalışanların psikolojik iyi oluşunu güçlendirdiği ve örgütlerin sürdürülebilir başarısına önemli katkılar sunduğu değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikolojik Dayanıklılık, Çalışma Hayatı, İş Stresi, Tükenmişlik, İş Doyumu, Örgütsel Bağlılık.

GİRİŞ

Psikolojide, bireyin karşılaştığı olumsuzluklara karşı direnç gösterebilmesi, sarsılmadan ayakta kalabilmesi (Çelebi, 2023: 98) olarak ele alınan dayanıklılık kavramı, kişiden kişiye değişkenlik gösteren, kimilerinin karşılaştığı sorunları daha uzun süreli ve ciddi olarak yaşarken, diğerleri için çok az sorun yaşaması durumu ve beklenenden daha iyi sonuçlar elde etmesi ise (Özdemir ve Kaplan, 2024: 2) psikolojik dayanıklılık olarak adlandırılır.

Pozitif örgütsel davranış perspektifinden bakıldığında, psikolojik dayanıklılık; bireyin aksilikler, çatışmalar, belirsizlikler, başarısızlıklar ve artan sorumluluk gibi zorlu durumlar karşısında yeniden

toparlanabilmesini sağlayan pozitif bir psikolojik kapasite olarak, bireyin değişikliklere uyum sağlama ve belirsizliklere katlanma yeteneği olarak ifade edilebilir (Luthans, 2002: 700'den akt. Yarım, 2020: 6).

Bu bağlamda; psikolojik dayanıklılığı yüksek bireylerin, depresyon gibi ruhsal bozukluklara yakalanma riskinin daha düşük olduğu, karşılaştıkları zorluklara karşı olumlu bir uyum sağladıkları, etkili başa çıkma stratejileri kullandıkları hem fiziksel hem de ruhsal açıdan daha hızlı iyileştikleri ve genel denge durumlarını sürdürebildikleri gözlemlenmiştir (Terzi, 2008b; Dyrbye vd., 2010' den akt. Ersezgin, 2018: 4). Bunun aksine ise psikolojik dayanıklılığı daha düşük kişilerin ise bu olumlu duygusal denge durumu aksine olaylardan daha ciddi boyutta etkilenerek, sorun yaşamaları beklenen bir durumdur.

Bu düşünceden hareketle bu çalışmada, kişilerin daha mutlu, daha pozitif bir yaşam sürmelerini konusunda olumlu etkileri olan; yaşanan sorunlar ve olaylar karşısında daha dirençli olmalarını sağlayan psikolojik dayanıklılık kavramına ve önemine değinilecektir. Psikolojik dayanıklılık konusu; psikolojik dayanıklılığın temel değişkenleri, psikolojik dayanıklılığa etki eden etki eden faktörler, psikolojik dayanıklılığın etkileri ve psikolojik dayanıklılığı artırma yöntemleri açısından ele alınarak değerlendirilecektir.

1. Psikolojik Dayanıklılık Kavramı ve Önemi

Psikolojik dayanıklılık, bireyin yalnızca iş yaşamında değil, hayatının tüm alanlarında karşılaştığı zorluklarla başa çıkmasına yardımcı olan olumlu bir kişilik özelliğidir. Yapılan çalışmalar, iş hayatında karşılaşılan güçlüklerin başarılı bir şekilde yönetilmesinin, hem çalışanlar hem de örgütler açısından çeşitli olumlu sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. (Polatçı ve Tınaz, 2021: 2892). Bu bağlamda bakıldığında, çalışanların psikolojik dayanıklılığı örgütler açısından kritik bir önem taşımaktadır. Çünkü psikolojik açıdan dayanıklı bireylerin, iş yaşamından daha fazla tatmin ve mutluluk duydukları (Kanbur vd., 2017: 137) ifade edilebilir. Şöyle ki; yaşanan stresin etkisini azaltan psikolojik dayanıklılık sayesinde çalışanların performansında artış görülerek, dayanıklılık gücü arttıkça, çalışanların daha yaratıcı, değişime ayak uyduran, yanlış giden işler ve sorunlar karşısında daha mücadeleci (Harrison vd., 2002: 587'den akt. Kılıç, 2018: 38) tutum ve davranışlar sergileyebilmesi beklenen bir durumdur. Bundan dolayıdır ki; çalışanların daha mutlu ve verimli olması için yüksek psikolojik dayanıklılığa sahip olmaları örgütler için büyük öneme sahiptir.

Görünen odur ki, psikolojik dayanıklılığa sahip olmak, çalışan bireyin iş yerinde karşılaştığı stresi daha etkili yönetmesini ve sorunları hızlıca çözmesini sağlar. Bu sayede, meslektaşları veya yöneticileriyle yaşanan çatışmalarda daha sakin ve yapıcı tepkiler verebilir. Çalıştığı örgüte yararlı olmak için çaba gösterebilir ve sorumluluğundaki işlerin

üstesinden fazla zorlanmadan gelebilir. Bu durum da bireyin işinden daha çok tatmin olmasına ve örgütsel bağlılığının artmasına katkıda bulunur (Kavi ve Karakale, 2018: 73). Ayrıca yapılan araştırmalar, psikolojik dayanıklılığı yüksek bireylerin hem fiziksel hem ruhsal açıdan daha sağlıklı olduklarını, stresli durumlarla daha hızlı ve etkili başa çıkabildiklerini, dolayısıyla iş yaşamından daha yüksek düzeyde doyum sağladıklarını göstermektedir (Değirmenci, 2019: 60). Bunun durumun aksine ise, stresin artması ve doğru yöntemlerle kontrol altına alınmaması, bireylerin çalışma performanslarını olumsuz etkileyebilir ve verimliliklerini azaltabilir. Bundan dolayıdır ki, günümüzde pek çok örgütün, çalışanlarının psikolojik dayanıklılığını artırarak iş gücü kayıplarını önlemeyi ve buna bağlı olarak maliyetleri düşürmeyi hedefledikleri (Judkins ve Furlow, 2003' den akt. Çetinkaya, 2019: 14) görülmektedir.

Psikolojik dayanıklılık kavramına ilişkin literatürde birçok farklı tanım bulunmaktadır. Bu çeşitlilik, kavramın farklı bağlamlarda ve araştırmacılar tarafından farklı açılardan ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Kavramın kökenleri, bireylerin olumsuz yaşam olaylarına karşı gösterdikleri direnci ve uyumu anlama çabalarına dayanmaktadır (Çetinkaya, 2019: 6). Başlangıçta, psikolojik dayanıklılık, travmatik olaylara maruz kalan bireylerin olumsuz etkilerden nasıl korunup bunlarla nasıl başa çıktıklarını anlamaya yönelik bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Zamanla, tanımı ve kapsamı genişlemiş ve sadece olumsuzluklara direnme değil, aynı zamanda onlardan öğrenme ve gelişme kapasitesini de içerecek şekilde evrimleşmiştir (Chen vd., 2023: 2).

Psikolojik dayanıklılık kavramı, önceleri daha çok kişisel bir özellik şeklinde ele alınırken, zamanla çevresel faktörlerin, öğrenilebilirliğin ve farklı boyutlarının anlaşılmasıyla birlikte daha kapsamlı bir çerçeveye oturmuştur. Özellikle pozitif psikoloji alanındaki gelişmeler, psikolojik dayanıklılığın önemini ve geliştirilebilirliğini daha da vurgulamıştır (Yarım, 2020: 34). Son yıllarda pozitif psikoloji yaklaşımının etkisiyle, ruh sağlığı alanında bireylerin eksikliklerinden çok güçlü yönlerine odaklanan bir bakış açısı gelişmiştir. Bu paradigma değişimi, psikolojik dayanıklılık, iyimserlik ve mutluluk gibi olumlu psikolojik özelliklerin incelendiği çok sayıda araştırmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır (Özdemir ve Kaplan, 2024: 2).

2. Psikolojik Dayanıklılığın Temel Bileşenleri

Psikolojik dayanıklılığın temel bileşenleri incelendiğinde ilgili literatürde farklı değerlendirmelerin olduğu görülmektedir. Psikolojik dayanıklılığın temel bileşenlerinin üç temel boyutta ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar; (Kavi ve Karakale, 2018: 68; Bozkurt ve Levent, 2021: 7975) bağlanma, kontrol ve güçlüktür. Bireyin günlük yaşantıya

etkin bir şekilde katılımı sayesinde yaşamına anlam ve amaç kazandırması olarak görülen bağlanma, benzer şekilde bireyin kendi hayatına ve yaptığı işlere anlamlı bir şekilde dahil olması, ilgi duyması ve değer vermesi olarak da ele alınmaktadır. Kontrol boyutunda ise, bireyin karşılaştığı zorluklar karşısında edilgen kalmak yerine duruma müdahale edebileceğine inanması ve bu doğrultuda hareket etmesidir. Bir diğer ifade ile bireyin karşılaştığı olayları ve kendi hayatını yönlendirebileceğine dair inancının olması, olaylar karşısında pasif kalmak yerine aktif çaba göstermesi olarak değerlendirilebilir. Güçlük boyutunda ise değişimin yaşamın kaçınılmaz bir parçası olduğunu kabul etmek ve mevcut durumu korumaktan ziyade, bu değişimi gelişim ve ilerleme için bir fırsat olarak değerlendirilerek, bunlardan kaçmak yerine üzerine gidilmesi olarak ele alındığı görülmektedir.

Bu üç temel bileşen, bireyin stresli durumlarla başa çıkmasında ve olumsuz olayların ardından toparlanmasında önemli rol oynamaktadır. Bu üç özelliğe sahip olan bireylerin, günlük yaşamlarındaki faaliyetlere ve işlerine daha fazla bağlılık gösterdikleri, yaşamlarını daha iyi kontrol ettikleri ve karşılaştıkları beklenmedik değişiklikleri kişisel gelişim için bir fırsat olarak değerlendirdikleri gözlemlenmektedir. Kobasa (1979' dan akt. Arslan ve Özbağ, 2024: 45)' nın çalışmasında aktardığı tanımında da stresli olaylara rağmen normal yaşantısını sürdüren ve sağlığını koruyan bireylerin bu özelliklere sahip olduğu vurgulanmıştır.

Bunun yanı sıra, Friborg ve diğerleri (2005' den akt. Çetin vd., 2015: 83) tarafından yürütülen bir çalışmada, psikolojik dayanıklılığın altı faktörden oluşan bir yapı sergilediği belirlenmiştir. Bu faktörler şu şekilde açıklanmaktadır; Kendilik Algısı; bireyin kendisine ve kimliğine ilişkin düşüncelerini yansıtmaktadır. Gelecek Algısı; kişinin geleceğe dair olumlu beklentilerini ve umut dolu bakış açısını ifade eder. Yapısal Stil; öz güven, güçlü yönlerin farkında olma ve öz disiplin gibi bireysel özellikleri kapsamaktadır. Sosyal Yeterlilik; bireyin çevresinden ne ölçüde destek gördüğüne ilişkin algısıyla ilgilidir. Aile Uyumu; kişinin ailesiyle olan ilişkileri ve aileden aldığı destek düzeyini yansıtır. Sosyal Kaynaklar; Bireyin sahip olduğu sosyal ilişkilerin gücü ve bu ilişkilerden faydalanabilme kapasitesiyle ilişkilidir.

3. Çalışma Hayatında Psikolojik Dayanıklılığı Etkileyen Faktörler

Çalışma hayatında psikolojik dayanıklılığı etkileyen faktörleri bireysel faktörler, çevresel faktörler ve örgütsel faktörler olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür.

3.1. Bireysel Faktörler*:* Psikolojik dayanıklılığa etkileyen bireysel faktörlere bakıldığında, Grant ve Kinman (2014b: 18'den akt. Buz ve Genç, 2019: 630)'ın çalışmasında belirtildiği üzere, psikolojik dayanıklılığa sahip bireylerde çeşitli kişisel özelliklerin ön plana çıktığı

görülmektedir. Bu bireyler; öz-yeterlik ve öz-saygı duygusu gelişmiş, bilgi okuryazarlığına sahip, sağlam bir kimlik duygusu geliştirmiş, sınırlarını tanımlayabilen, yeni deneyimlere açık ve yaşantılarından öğrenebilen kişilerdir. Ayrıca etkili sosyal becerilere sahip olmaları, uygun başa çıkma stratejilerini kullanabilmeleri, problem çözme ve planlama becerileri geliştirmiş oldukları görülmektedir. İçsel ve çevresel kaynakları tanıma ve kullanma yetkinliklerinin yanı sıra, değişimlere uyum sağlama, zorluklar karşısında direnç gösterme ve toparlanma süreçlerinde hızlı hareket etme becerileri de psikolojik dayanıklılığın bir parçası olarak bireylerde rastlanan bir durum ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra, kişinin kendi güçlü ve zayıf taraflarının, stres faktörlerinin, iş doyumu, baş etme tarzları ve kontrol algısı gibi unsurların farkında olması da psikolojik dayanıklılığı destekleyen temel etmenler arasında yer almaktadır.

Zhang ve arkadaşlarının (2024: 6) çalışmaların da ise yüksek psikolojik dayanıklılığa sahip bireylerin, işteki olumsuz duyguları olumlu deneyimlere dönüştürebildiklerini belirtmektedirler. Bu durum, bireysel başa çıkma becerileri ve pozitif yeniden çerçeveleme gibi bireysel faktörlerin önemini göstermektedir. Ayrıca, risk algısının düzeyi ile psikolojik dayanıklılık arasında neredeyse birleşik bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Yüksek risk algısı, psikolojik dayanıklılığı olumsuz etkileyebilirken, daha düşük veya yönetilebilir risk algısı daha fazla dayanıklılığa olanak tanıyabilir.

Bu çalışmaları destekler nitelikte, Mohan ve Mark (2005'den akt. Keçeci, 2022: 5)'ın yaptığı araştırmada psikolojik sermayeyi oluşturan öz yeterlilik, umut ve iyimserlik gibi unsurların, bireylerin olumlu davranışlar göstermelerinde önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir. Bu niteliklere sahip kişilerin, iş ortamındaki zorluklarla daha başarılı bir şekilde mücadele edebildikleri ve böylece psikolojik dayanıklılıklarının yükseldiği düşünülmektedir. Örneğin, geçmişteki başarı deneyimleri öz yeterliliği artırarak bireyin zorluklar karşısında daha dirençli olmasına katkıda bulunabilir.

Bunların yanında Çam ve Öztürk (2018' den akt. Karabağ, 2021: 12)' ün yaptığı araştırmaya göre iş yerinde psikolojik dayanıklılığı etkileyen faktörleri kişinin karakter özellikleri ile ilişkilendirerek şu şekilde ifade etmektedir: Tutumlar, değerler, beceriler, eğitim ve inançlar; psikolojik anlamda dayanıklı olmak, bireyin sahip olduğu tutumlar, değerler, beceriler, eğitim düzeyi ve inançlar gibi birçok bireysel şarta bağlıdır. Etkili iletişim becerileri; iletişim becerileri psikolojik dayanıklılığın alt göstergeleri arasında sayılmaktadır. Bireyin kendini sade ve düzgün anlatabilmesi, çatışmaları iyi yönetebilmesi ve sağlıklı ilişkiler kurabilmesi önemlidir. Öz bakım becerileri; psikolojik dayanıklılığın temel taşlarından biri, kişinin kendine yeterince özen göstermesidir. Yetersiz öz bakım, enerjinin tükenmesine ve iş

verimliliğinin düşmesine yol açabilir. Başa çıkma becerileri; stres ve zorluklarla etkili şekilde mücadele etmek için geliştirilebilen başa çıkma stratejileri, psikolojik dayanıklılığın önemli unsurlarındandır. Duygu yönetimi; öfke, küçümsenme ya da üzüntü gibi duyguların farkında olmak ve bunları uygun şekilde düzenleyebilmek, dayanıklılığı artırır. Empati; empati becerisi yüksek bireyler, kendilerini ve başkalarını daha iyi anlar; bu da zor durumlarda direnç göstermelerini kolaylaştırır. Kendini sevme, değer verme, yardım ve paylaşma gibi duygular, psikolojik öz bakımın temelini oluşturur. Girişkenlik; kendi duygu ve düşüncelerini karşı tarafın haklarına saygı göstererek ifade edebilme yeteneği olan girişkenlik, özgüvenle doğru orantılıdır ve ihtiyaçları dile getirmede önemli bir beceridir. Zaman yönetimi becerisi; zamanı doğru yönetmek stres seviyesini azaltır. Zaman analizi yaparak zamanın nasıl harcandığını ve karşılaşılan engelleri görmek faydalıdır. Hayır diyebilme becerisi; yardım etmeye yönelik işlerde çalışanların gerektiğinde suçluluk duymadan hayır diyebilmesi, kendi iç kaynaklarını koruması açısından önemlidir ve psikolojik dayanıklılığı inşa etmeye yardımcı olur. İş Doyumu; işinizle ilgili memnuniyetiniz ve tutumlarınız psikolojik dayanıklılığınızı etkileyebilir.

Polatçı ve Tınaz (2021: 2906) tarafından yapılan araştırma sonuçları, kadınların erkeklere göre daha yüksek psikolojik dayanıklılık ortalamalarına sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca, bireylerin gelişime açıklık, öz disiplin, dışa dönüklük ve uyumluluk gibi kişilik özelliklerinin psikolojik dayanıklılığı olumlu yönde etkilediği belirlenmiştir. Yine aynı çalışmada ifade edildiği üzere; duygusal dengenin psikolojik dayanıklılığı etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak, ilerleyen yaş ve mesleki deneyimlerin artması ile duygusal denge yoluyla psikolojik dayanıklılığı etkileyebileceği düşünülmektedir.

Erzincan ve arkadaşlarının (2022: 32) yaptığı çalışmaya göre ise hobi niteliğinde bir aktivite ile uğraşma ve bu aktivitelere ayrılan zamanın tükenmişlik düzeyleri ile negatif yönde ilişkili olduğu bulunmuştur. Bu durum, hobilere zaman ayırmanın stresle başa çıkmada ve dolayısıyla psikolojik dayanıklılığı artırmada rol oynayabileceğini düşündürmektedir. Aynı çalışmada ifade edildiği üzere ise, yaş ve mesleki deneyim de dolaylı olarak bireysel dayanıklılığı etkileyebilir. Genç yaşta olan ve mesleki deneyimi sınırlı çalışanların tükenmişlik düzeylerinin daha yüksek olduğu ifade edilmektedir. Bu durum, deneyim kazandıkça psikolojik dayanıklılığın artabileceğine işaret edebilir.

3.2. Çevresel Faktörler

Psikolojik dayanıklılığa etki eden faktörler arasında çevresel faktörlerin yeri oldukça önemlidir. Bu çevresel faktörlere Kavi ve Karakale (2018: 63-65)' nin çalışmasında şu şekilde yer verilmiştir: Aileden ve çevreden görülen destek; aile bireylerinden ve etraftan

görülen destek psikolojik dayanıklılığı artıran koruyucu faktörlerdendir. Özellikle çocukluk zamanında aile bireylerinden görülen ilgi ve sevgi önemlidir. Aile yapısı ve uyum; ailenin yapısı ve uyum içinde olması koruyucu faktörlerdendir. Aile bireylerinin birbirine desteği; aile bireylerinin üyelerine destek olması önemlidir. İyi arkadaş ilişkileri; çevrede bulunan başka kişilerle kurulan iyi insan ilişkileri koruyucu faktörlerdendir. Güvenilir arkadaşlara sahip olmak önemlidir. sosyal destek; dışarıdan sağlanan sosyal destek hem ruhsal hem de fiziksel sağlığı tehdit eden durumlara karşı koruyucu bir kalkan görevi görerek ruh sağlığını olumlu şekilde güçlendirmektedir. Ayrıca, çalışma arkadaşlarına duyulan güvenin de psikolojik dayanıklılığı artırmada önemli bir rol oynadığı bilinmektedir.

Çevresel faktörlerin arasında yer alan sosyal desteğin psikolojik dayanıklılıkla güçlü bir ilişkisi olduğu yapılan araştırmalarda belirtilmektedir. Destekleyici bir çevrenin, bireylerin psikolojik dayanıklılıklarını dinamik olarak değiştirebileceği ve olumlu bir döngü yaratabileceği ifade edilmektedir (Zhang, vd., 2024: 7). Ayrıca, destekleyici bir sosyal ve toplumsal çevrenin varlığı, bireylerin karşılaştıkları zorluklarla başa çıkma kapasitelerini ve çevresel uyumlarını artırmaktadır. İş yaşamı bağlamında ise bu destekleyici çevre; iş arkadaşları ve yöneticiler gibi örgüt içindeki aktörleri kapsayabilir (Fribog vd., 2003: 70; Garmezy, 1993: 130; Werner 2001: 96' dan akt. Ersezgin ve Tok, 2019: 22).

Psikolojik dayanıklılığı destekleyen çevresel faktörler arasında yer aldığı ifade edilebilen sosyal koruyucu faktörler vardır. Bunlar arasında akran desteği, aile ile olumlu ve sağlıklı bağlantılar kurma, destekleyici sosyal bağlantı ağlarına ve kaynaklara erişim sağlama gibi unsurlar yer almaktadır. Bu faktörler, bireyin çevresel ilişkilerini ve sosyal destek sistemlerini kapsamlı bir şekilde etkiler. Ayrıca, iş ortamındaki mesleki çevrenin de psikolojik dayanıklılık üzerinde ciddi bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Meslektaşlarla bilgi, beceri ve deneyim paylaşımı yapabilme, samimi ve güvene dayalı bağlantılar kurma, meslek arkadaşlarının başarılarını takdir etme gibi davranışlar, mesleki koruyucu faktörler arasında kabul edilmektedir. (Çam ve Büyükbayram, 2017: 123).

Üzüm ve Şenol (2020: 466)' un çalışmasında psikolojik dayanıklılık ölçeğinin alt boyutlarından sosyal yeterlilik (başkalarıyla etkili iletişim kurabilme becerisi gibi) ve sosyal kaynaklar (sosyal destek ağları gibi) doğrudan çevresel faktörlerle ilişkilidir. Bununla beraber aile uyumu da bireyin yakın çevresindeki bir faktör olarak psikolojik dayanıklılığını etkileyebilir. Bununla birlikte; Salminen ve arkadaşlarının (2019: 83) da belirtiği üzere; katılımcıların son beş yıl içinde karşılaştıkları stresli yaşam olayları incelenerek, özellikle yakın birinin ölümü ve kişinin kendi veya yakınının hastalığı/yaralanması gibi olumsuz

yaşam olaylarının psikolojik dayanıklılığı etkileyebileceği bulunmuştur. Ancak, bu olaylara verilen bireysel tepkiler ve bunlardan kurtulma biçimleri psikolojik dayanıklılık düzeylerini belirlemekte olduğu ifade edilmektedir.

3.3. Örgütsel Faktörler

Örgütsel faktörlerin psikolojik dayanıklılık üzerinde oldukça önemli etkileri bulunmaktadır. Çetinkaya (2019: 141-142)' nın çalışmasında da belirtildiği şu sonuçlara ulaşılabilmektedir: Algılanan örgütsel destek: araştırmalar, çalışanların algıladıkları örgütsel destek ile psikolojik dayanıklılık arasında pozitif fakat düşük düzeyde anlamlı bir ilişkiolduğunu göstermektedir. Örgüt tarafından desteklendiğini hisseden bireylerin psikolojik dayanıklılıklarının daha yüksek olabileceği söylenebilir. Birey-örgüt ve birey-iş uyumu; araştırma bulguları, birey-örgüt uyumu ve birey-iş uyumu değişkenlerinin psikolojik dayanıklılık ile örgütsel yabancılaşma arasındaki ilişkide düzenleyici rol oynadığını ortaya koymuştur. Bu durum, bireyin hem örgütü hem de işiyle uyum sağlamasının psikolojik dayanıklılık düzeyini etkileyebileceğini işaret etmektedir. Motivasyon etkinlikleri ve hizmet içi eğitim; şirkette motivasyon etkinliklerinin düzenlenmesi ve hizmet içi eğitim verilmesi durumlarının çalışanların psikolojik dayanıklılık düzeyleri üzerinde anlamlı farklılıklar yarattığı görülmüştür. Motivasyon etkinliklerinin düzenlendiği birimlerde çalışanların psikolojik dayanıklılık düzeyleri daha yüksek bulunmuştur. Çalışma süresi ve pozisyon; çalışanların bir çalıştıkları alanda geçirdikleri süre, toplam çalışma süresi ve pozisyon durumu da psikolojik dayanıklılık düzeylerini etkileyen örgütsel faktörler arasında yer almaktadır.

Bununla birlikte artan iş yükleri, proje finansmanı, sürekli kişisel gelişim beklentisi ve etkisiz zaman yönetimi gibi stresli durumların psikolojik dayanıklılığı olumsuz etkileyebileceği belirtilmektedir. Bu durumlarla başa çıkmak için örgütsel stratejilerin geliştirilmesi önemlidir (Özdemir ve Kaplan, 2024: 3).

Bu doğrultuda, yöneticilerin çalışanların beklentilerini karşılamaya öncelik vermesi ve onları değerli, başarılı ve faydalı hissettirecek davranışlarda bulunması ve insan kaynakları politikaları geliştirmesi, çalışanların özgüvenini artırarak psikolojik dayanıklılıklarını güçlendirebilir. Ayrıca, profesyonel gelişim eğitimleri veya psikolojik danışmanlık seminerleri ve etkinlikleri düzenlenerek çalışanların sosyal veya yaşam becerileri geliştirilebilir ve bu da psikolojik dayanıklılıklarını yükseltebilir (Yorulmaz ve Sevinç, 2021: 1564).

Kısaca; çalışma hayatında çalışanların psikolojik dayanıklılıklarını artırmaya yönelik yapılabilecek düzenlemeler, bireysel farklılıkları dikkate alan destekleyici bir ortam yaratmak, uyumu artırmak ve gelişim fırsatları sunmak şeklinde özetlenebilir.

Yukarıda belirtildiği üzere psikolojik dayanıklılık çok boyutlu bir kavramdır ve iş yerinde bireysel özellikler, sosyal çevre ve örgütsel faktörlerin etkileşimiyle şekillenmektedir. Bu doğrultuda örgütlerde psikolojik dayanıklılığı artırmak için, çalışma koşullarının iyileştirilmesi, sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi ve bireysel dayanıklılığı artırmaya yönelik stratejilerin geliştirilmesi (Kılıç, 2018: 27), iş yerinde psikolojik dayanıklılığın artırılması açısından oldukça önemli olduğu ifade edilebilir.

4. Psikolojik Dayanıklılığın Etkileri

Çalışanların psikolojik dayanıklılığını etkileyen faktörlerin belirlenmesi, örgütsel davranış alanında önemli bir konu olarak değerlendirilmektedir (Polatçı ve Tınaz, 2021: 2892). Psikolojik dayanıklılığın çalışan ve örgüte etkileri çok yönlüdür ve örgütsel düzeyde önemli sonuçlar doğurmaktadır (Karabağ, 2021: 11). Bunlar arasında psikolojik dayanıklılığın iş performansına, verimliliğe, çalışan memnuniyeti ve bağlılığına, tükenmişlik ve iş stresine etkileri örgüt açısından oldukça önemli sonuçlar vermektedir.

4.1. Psikolojik Dayanıklılığın İş Performansına Etkisi

Psikolojik dayanıklılık ile iş performansı arasında önemli bir ilişkinin varlığı bulunmaktadır. Psikolojik dayanıklılığı yüksek bireylerin, öz güven düzeylerinin yüksek olduğu, geleceğe yönelik olumlu beklentiler taşıdıkları ve genel olarak pozitif bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Bu bireysel özelliklerin, iş yaşamında daha başarılı performans göstermelerine katkı sağlayacağı öngörülmektedir (Basım ve Çetin, 2011'den akt. Üzüm ve Şenol, 2020: 459). Bunun gibi bu bireylerin günlük hayatlarına ve görevlerine daha bağlı oldukları, işlerini yapmada yetkin ve başarılı hissettikleri de görülmektedir. Ayrıca, psikolojik güçlendirmenin iş performansını artırdığına dair çalışmalar da bulunmaktadır. Psikolojik dayanıklılık ile psikolojik güçlendirme arasında doğrudan olumlu bir ilişki olduğu düşünüldüğünde, dolaylı olarak psikolojik dayanıklılığın da iş performansını olumlu yönde etkileyebileceği çıkarımı yapılabilir. Kendini yetkin hisseden ve işine bağlı olan çalışanların daha iyi performans göstermesi (Arslan ve Özbağ, 2024: 46) beklenen bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kılıç (2018: 73) tarafından yapılan araştırma sonuçları, psikolojik dayanıklılık ile iş performansı arasında pozitif ve güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Psikolojik dayanıklılığı yüksek olan çalışanların, yaratıcılık sergileme, değişime hızlı uyum sağlama ve karşılaştıkları zorluklara karşı daha dirençli ve mücadeleci bir tutum takınma eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Bu özelliklerin, bireylerin iş performansını artırabileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca, performans geri bildirimi, sosyal destek ve özerklik gibi iş kaynaklarının, çalışanların

zorluklar karşısında dayanıklılıklarını güçlendirerek başarı elde etmelerine katkı sağladığı ve dolayısıyla iş performansını olumlu yönde etkilediği ifade edilmektedir. Özetle ifade edilebilinir ki; Psikolojik dayanıklılığı yüksek çalışanlar, işyerindeki stresli olaylarla baş etmede ve zorlukları aşmada daha başarılı olabilirler, bu da genel iş performanslarına olumlu yönde yansımalar ile kendini gösterebilmektedir.

4.2. Psikolojik Dayanıklılığın Verimliliğe Etkisi

Psikolojik dayanıklılığa sahip olmak, çalışan bireyin sorumluluğundaki işlerin, çok fazla zorlanmadan üstesinden gelebilmesine yardımcı olabilir. Böylece çalışan, çalıştığı örgüte yararlı olmak için gayret edebilir. Psikolojik dayanıklılığı yüksek çalışanlar, iş gereklerini yönetebilecek insan kaynakları olarak değerlendirilmektedir. Psikolojik olarak dayanıklı bireylerin, karşısına çıkan engeller ve belirsizlikler karşısında nasıl baş etmesi gerektiğini bildiği ve yapması beklenen görevleri yerine getirdiği belirtilmektedir. Böylece çalıştığı iş yerine daha çok bağlanır, daha verimli ve aktif çalışır (Kavi ve Karakale, 2018: 70).

Benzer şekilde psikolojik dayanıklılığı yüksek bireylerin dengeyi daha hızlı bir şekilde yeniden sağladıkları bilinmektedir. İş yeri bağlamında, psikolojik dayanıklılığa sahip çalışanların işlerindeki aksaklıklar veya stresli dönemlerden sonra daha çabuk toparlanmaları ve verimliliklerini daha kısa sürede yeniden kazanmaları (Chen vd., 2023: 4) beklenen bir sonuç olarak görülmektedir.

Yüksek düzeyde psikolojik dayanıklılığın, çalışanların işten ayrılma niyetini azalttığı ve iş-aile çatışmasının olumsuz etkilerini hafiflettiği bilinmektedir. Psikolojik olarak dayanıklı bireyler, stresli durumlarla daha etkili başa çıkabildikleri için hem işle ilgili zorluklara hem de ailevi sorumluluklara karşı daha dengeli tepkiler verebilmektedir. Bu durum, çalışanların iş yerinde daha uzun süre kalma eğilimini artırarak kurumsal istikrarı desteklemekte; aynı zamanda zihinsel kaynakların daha verimli kullanılmasını sağlayarak genel iş performansına ve üretkenliğe olumlu katkı sunmaktadır. (Yorulmaz ve Sevinç, 2021: 1561-1563).

4.3. Psikolojik Dayanıklılığın Çalışan Memnuniyeti ve Bağlılığına Etkisi

Psikolojik dayanıklılık, bireylere hem özel hem de iş yaşamında önemli avantajlar sunmaktadır. Psikolojik olarak dayanıklı olan çalışanlar, iş yerinde karşılaştıkları stresi daha yetkin bir halde yönetebilir ve problemlere daha hızlı çözümler üretebilirler. Bu durum, bireylerin iş tatminini artırarak örgütsel bağlılıklarını güçlendirmektedir. İşte yaşanan memnuniyetin özel hayatı da olumlu yönde etkilediği göz önüne

alındığında, psikolojik dayanıklılığın çalışanların hem bireysel hem de profesyonel yaşam kalitesi üzerinde belirleyici bir rol oynadığı söylenebilir. Ayrıca, psikolojik dayanıklılığı yüksek bireyler, örgütte karşılaştıkları stresli durumlarla daha kolay başa çıkmakta ve bu da çalışanların kurumda kalma sürelerini uzatırken, olumsuz durumlar karşısında geri çekilme veya pes etme eğilimlerini azaltmaktadır (Kavi ve Karakale, 2018: 71). Ayrıca, psikolojik dayanıklılığın bağlılık ve mutluluk ile pozitif bir ilişkisi olduğu çalışmalar ile bilinmektedir. İşinden ve iş ortamından memnuniyeti yüksek çalışanların gönüllülük esasına dayalı örgütsel vatandaşlık davranışı sergileyebilecekleri belirtilmektedir (Kanbur vd., 2017: 136).

Bir diğer çalışmada yüksek psikolojik dayanıklılığın, çalışanların stresli durumlarla daha kolay başa çıkabilmelerini sağlayarak genel memnuniyet düzeylerini artırabildiği, işlerine daha bağlı hissetmelerini, çünkü zorluklar karşısında daha dirençli ve pozitif kalabildiklerini (Aydoğdu, 2013: 64' den akt. Çavuşoğlu ve Yalçın, 2018: 65) ifade etmektedir.

Çam ve Büyükbayram (2017: 124)' ın yaptığı çalışma hemşirelik mesleğinde psikolojik dayanıklılığın çalışan memnuniyeti ve bağlılığı üzerinde önemli etkileri olduğunu göstermektedir Yeterli psikolojik dayanıklılığa sahip hemşirelerde iş doyumunun arttığı belirtilmektedir. Psikolojik dayanıklılığın hemşirelerde işe bağlılık ve örgütsel bağlılık ile olumlu yönde anlamlı bir ilişkisi olduğu bulunmuştur. Psikolojik dayanıklılığın yüksek olmasının, işten ayrılma veya işten ayrılmaya niyet etme durumunu azalttığı belirtilmektedir.

Tümlü ve Recepoğlu (2013' den akt. Akgün, 2021: 34) 'nun verdiği bilgilere göre, okul öncesi öğretmenlerinin psikolojik dayanıklılık düzeyleri ile iş doyumları arasında orta düzeyde, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmada ayrıca, psikolojik dayanıklılığın öğretmenlerin mesleklerine olan bağlılıklarını sürdürmelerine katkı sağlayan önemli bir kişilik özelliği olduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, dayanıklılığı yüksek öğretmenlerin mesleki zorluklarla daha etkili başa çıkabildikleri ve mesleklerine daha uzun süreli ve istekli bir bağlılık gösterebildikleri söylenebilir.

Özdemir ve Kaplan (2025: 5) tarafından gerçekleştirilen araştırmanın sonuçları, bireylerin genel öz-yeterlilik düzeyi ile psikolojik dayanıklılık ve iş doyumu arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca, psikolojik dayanıklılık puanları ile iş doyumu puanları arasındaki pozitif korelasyon da dikkat çekicidir. Bu bulgular, psikolojik dayanıklılığı yüksek bireylerin mesleki yaşamlarından daha yüksek düzeyde memnuniyet duyma ihtimallerinin arttığını ortaya koymaktadır.

4.4. Psikolojik Dayanıklılığın Tükenmişlik ve İş Stresine Etkisi

Psikolojik dayanıklılık tükenmişlik, stres gibi çalışanlar üzerinde olumsuz etki oluşturan olgularla önemli derecede etkileşim halindedir. Örgütlerde karşılaşılan zorluklarla mücadelede psikolojik dayanıklılığın önemli bir rol oynadığı düşünüldüğünde, dayanıklılığı yüksek olan çalışanların bu tür olumsuzluklarla daha etkili bir şekilde baş edebileceği söylenebilir.

Benzer şekilde yoğun iş stresi yaşanan ortamlarda sorunlarla baş edebilmenin temel anahtarının sorunlara karşı sabırla mücadele yolu olan dayanıklılık olduğu (Değirmenci, 2019: 50) ifade edilmektedir. Görünen o ki; psikolojik dayanıklılık, bireyin çalışma ortamında karşılaştığı stres ve zorluklara rağmen kendini yeniden toparlayabilme kapasitesini göstermektedir. Bu doğrultuda, yüksek psikolojik dayanıklılığa sahip çalışanların iş stresini yetkin bir şekilde yönetebilecekleri ve tükenmişlik yaşama risklerinin daha düşük olabileceği (Çelebi, 2023: 104) düşünülmektedir.

Taş (2013: 75;' den akt. Ersezgin ve Tok, 2019: 6)'ın yaptığı çalışma sonuçlarına göre psikolojik dayanıklılığı yüksek olan kişilerin iş stresi ve tükenme düzeylerinin daha düşük olduğunu açıkça belirtmektedir.

Liu ve arkadaşlarının (2024: 2) yaptığı araştırmaya göre psikolojik dayanıklılığın hemşirelerin psikolojik etkisi, anksiyete düzeyleri, empati yorgunluğu ve travma sonrası stres deneyimleri ile negatif yönde ilişkili olduğunu bulunmuştur. Bu durum da psikolojik dayanıklılığı yüksek olan hemşirelerin daha az tükenmişlik ve iş stresi yaşama eğiliminde olduklarını göstermektedir.

Özetle, psikolojik dayanıklılığın çalışanların iş performansını artırdığı, stres ve tükenmişlikle başa çıkmalarına yardımcı olarak iyilik hallerini ve dolayısıyla potansiyel olarak verimliliklerini olumlu yönde etkilediği, aynı zamanda iş memnuniyeti ve örgüte bağlılıklarını güçlendirdiği (Buz ve Genç, 2019: 625) ifade edilebilir.

5. Psikolojik Dayanıklılığı Arttırma Yöntemleri

Psikolojik dayanıklılığı artıran faktörleri bireysel, örgütsel ve iletişimsel stratejiler olmak üzere üçe ayırmak mümkündür.

5.1. Bireysel Stratejiler

Psikolojik dayanıklılık öğrenilebilir ve geliştirilebilir bir kişisel özelliktir. Bu ifade, bireysel çabalarla psikolojik dayanıklılığın geliştirilebileceği anlamına gelebilir. Öncelikle kişilik özelliklerinin, kendilik algısının, gelecek algısının, yapısal stilin geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir (Basım ve Çetin, 2011: 105' den akt. Çavuşoğlu ve Yalçın, 2018: 56). Ayrıca, psikolojik olarak dayanıklı olan çalışanların pozitif psikolojik dayanıklılığa sahip oldukları ve psikolojik

kapasitelerini geliştirme ve iyileştirme eğiliminde oldukları ifade edilmektedir. Bu da bireylerin kendi pozitif özelliklerini güçlendirerek dayanıklılıklarını artırabileceklerini düşündürmektedir (Kanbur vd., 2017: 128).

Yapılan araştırmalar, kişilik özelliklerinin psikolojik dayanıklılık üzerinde önemli bir belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle gelişime açıklık, öz disiplin, dışadönüklük ve uyumluluk gibi kişilik özelliklerinin, bireylerin stresli yaşam olaylarıyla başa çıkmalarında ve psikolojik dayanıklılıklarını sürdürmelerinde destekleyici rol oynadığı belirlenmiştir. Bu bulgu, kişilik yapısının, bireylerin zorluklar karşısındaki uyum süreçlerinde ve psikolojik sağlamlık düzeylerinde etkili bir faktör olduğunu göstermektedir. Ayrıca, psikolojik dayanıklılığın alt boyutları olarak kendilik algısı, gelecek algısı, sosyal yeterlilik, aile uyumu, sosyal kaynaklar ve yapısal stil gibi bileşenler de tanımlanmıştır (Polatçı ve Tınaz, 2021: 2905).

Bununla birlikte bireylerin psikolojik dayanıklılıklarını geliştirmek için kullanabileceği çok sayıda strateji bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır (Buz ve Genç, 2019: 635): Bağlantı kurmak; aile üyeleri, arkadaşlar ve diğer önemli kişilerle sağlıklı ve destekleyici ilişkiler geliştirmek, ayrıca yerel yardımlaşma dernekleri veya inanç temelli kuruluşlarda aktif olarak sosyal destek ağlarını güçlendirmek. Krizleri aşılmaz sorunlar olarak görmekten kaçınmak; stresli durumlara karşı tutum ve algıyı değiştirerek, olayları daha yönetilebilir ve çözüm odaklı şekilde değerlendirmek. Değişiklikleri yaşamın doğal bir parçası olarak kabul etmek; değiştirilemeyen koşulları kabullenmek ve enerjiyi kontrol edilebilen durumlara yönlendirmek. Hedeflere yönelmek; ulaşılabilir ve gerçekçi hedefler koyarak, bu hedeflere ulaşmak için küçük ve düzenli adımlar atmak. Kararlı ve aktif eylemde bulunmak; stres ve sorunlardan kaçmak yerine, bu problemlerin üstesinden gelmek için bilinçli ve kararlı davranmak. Kişisel gelişim için fırsatlar yaratmak; zorluklardan öğrenmek ve bu deneyimleri bireysel gelişim için bir fırsat olarak değerlendirmek. Olumlu bir kendilik algısı geliştirmek; kendi problem çözme yeteneklerine ve sezgilerine güvenmek, kendine yönelik pozitif bir bakış açısı oluşturmak. Olaylara geniş bir perspektiften bakmak; yaşanan olumsuzlukları daha kapsamlı bir çerçevede değerlendirerek aşırı ve orantısız tepkilerden kaçınmak. Umutlu ve iyimser bir tutum sürdürmek; geleceğe yönelik olumlu beklentilerle ilerlemek. Kendine özen göstermek; kişisel ihtiyaçlara dikkat etmek, hoşlanılan etkinliklere katılmak ve düzenli egzersiz yapmak gibi uygulamalarla hem bedensel hem de zihinsel olarak zorluklarla başa çıkmaya hazırlanmak.

5.2. Örgütsel Stratejiler

Örgütsel bağlamda, çalışanlar arasında destekleyici ilişkilerin teşvik edilmesi, iş birliğini artıracak ortamların yaratılması ve yönetim tarafından sağlanan sosyal destek mekanizmalarının oluşturulması örgütsel düzeyde psikolojik dayanıklılığı destekleyebilir. Ayrıca, çalışanlara yönelik psiko-eğitsel çalışmalar yapılması ve ihtiyaç duyulduğunda psikolojik destek almalarının sağlanması ve bunun için teşviklerde bulunulması önerilmektedir. Bu tür destek mekanizmaları, çalışanların stresle baş edebilme yetkinliklerini arttırmalarına ve psikolojik dayanıklılıklarını yükseltmelerine destek olmaktadır (Ersezgin ve Tok, 2019: 19).

Çalışma şartlarının çalışanların psikolojik dayanıklılıkları üzerinde etkisi oldukça önemli bir yere sahiptir, bu bağlamda uygulanabilecek örgütsel stratejiler şunları içermektedir (Üzüm ve Şenol, 2020: 465): Destekleyici bir iş ortamı yaratmak; çalışanların kendilerini güvende ve desteklenmiş hissetmeleri, psikolojik dayanıklılıklarını olumlu etkileyebilir. Çalışanların gelişimine yönelik fırsatlar sunmak; kendine güveni ve yeterlilik algısını artıracak eğitimler ve gelişim programları sağlamak faydalı olabilir. İş yükünü ve stresi yönetilebilir düzeyde tutmak; aşırı stres, psikolojik dayanıklılığı olumsuz etkileyebilir. İş yükünün dengelenmesi ve stres yönetimi kaynaklarına erişimin sağlanması önemlidir. Olumlu bir örgüt kültürü oluşturmak; açık iletişim, saygı ve iş birliğini destekleyen bir kültür, çalışanların psikolojik iyi oluş hallerine katkıda bulunabilir. Çalışanlara sosyal destek mekanizmaları sunmak; iş arkadaşları ve yöneticiler arasındaki destekleyici ilişkileri güçlendirmek, psikolojik dayanıklılığı artırabilir

Çelebi (2023: 103)' nin çalışmasının sonuçlarında ifade ettiği üzere, yöneticilerin ve örgütlerin psikolojik dayanıklılığı destekleme konusunda oynayabileceği rollere dair bazı diğer ipuçları ise şunlardır: Olumlu iş ortamı sağlama; yöneticilerin, çalışanlar için destekleyici ve pozitif bir iş ortamı oluşturması, çalışanların iyi olma halini güçlendirerek psikolojik dayanıklılıklarının korunmasına katkıda bulunabilir. Bu süreç, adil uygulamaların hayata geçirilmesi, destekleyici bir örgüt kültürünün geliştirilmesi ve çalışanların görüşlerini ifade edebileceği mekanizmaların oluşturulmasını kapsar. İş talepleri ve kaynakları dengesinin yönetimi; çalışanların psikolojik zorlanmaları, maruz kaldıkları iş talepleri ile elindeki iş kaynakları arasındaki dengenin bozulmasından kaynaklanmaktadır. Örgütler, iş yükünü dengelemek, rol belirsizliklerini azaltmak gibi iş taleplerini yönetmenin yanı sıra sosyal destek sağlamak, çalışanlara özerklik tanımak ve düzenli performans geri bildirimi vermek gibi iş kaynaklarını artırma stratejileri ile çalışanların psikolojik dayanıklılığını güçlendirebilirler. Eğitim ve destek hizmetleri sunma; yöneticilerin, çalışanlarına yönelik düzenleyecekleri eğitimler ve bünyelerinde bulunduracakları psikologlar aracılığıyla sağlanacak

destekler, olumlu tutum ve davranışların gelişimine katkıda bulunarak örgütsel performansın iyileşmesini sağlayabilir. Bu eğitimler, stres yönetimi, başa çıkma becerileri ve kişisel gelişim gibi alanlarda gerçekleştirilebilir.

5.3. İletişimsel Stratejiler

İletişimsel stratejilerin, psikolojik dayanıklılığın güçlendirilmesinde ve öz bakım uygulamalarının etkinleştirilmesinde önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Özellikle etkili iletişim kurabilme, girişkenlik, gerektiğinde hayır deme becerisi ve empati gösterebilme gibi stratejiler, bireylerin psikolojik dayanıklılıklarını artırmalarına ve öz bakım uygulamalarını daha başarılı bir şekilde gerçekleştirmelerine katkı sağlamaktadır. Bu beceriler sayesinde bireyler, stresli durumlarla daha yetkin baş edebilir, sağlıklı ilişkiler geliştirebilir ve kendi ihtiyaçlarını daha verimli biçimde karşılayabilirler (Çakır vd, 2018' den akt. Karabağ, 2021: 25-30). Benzer bir ifade ile, iş yerinde meslektaşlarla ve yöneticilerle sağlıklı ve yapıcı iletişim kurabilmenin, çatışma durumlarında sakin ve yapıcı davranabilmenin, psikolojik dayanıklılığı desteklediği söylenebilir. (Kavi ve Karakale, 2018: 71).

Örgütlerde kurulan güvenilir ve açık iletişim, çalışanların kendilerini desteklenmiş hissetmelerine ve dolayısıyla psikolojik dayanıklılıklarının artmasına katkıda bulunabilir. Bu nedenle, destekleyici ve açık iletişim ortamı yaratmak dolaylı olarak bir iletişimsel strateji olarak değerlendirilebilir (Zhang, vd., 2024: 8). Bu doğrultuda, iletişimsel düzeyde psikolojik dayanıklılığı artırmaya yönelik potansiyel stratejiler şu şekilde ifade edilebilir. Arslan ve Özbağ, (2024: 46) çalışmasına göre: Sosyal destek mekanizmalarının güçlendirilmesi; stres ve tükenmişliğe karşı daha savunmasız olunabilecek durumlarda sosyal destek mekanizmalarının etkili kullanımı ile dayanıklılıklarını artırılabilir. İş arkadaşları, yöneticiler ve diğer destekleyici ilişkilerle etkili iletişim kurmak ve destek almak önemlidir. Liderlik iletişimi; liderlerin ve yöneticilerin, çalışanların zorluklarla başa çıkma kapasitelerini artırmak için süreci etkin bir şekilde desteklemesi ve yönlendirmesi gerekmektedir. Açık, yapıcı ve destekleyici iletişim, çalışanların kendilerini değerli ve güçlendirilmiş hissetmelerine katkıda bulunabilir. Geri bildirim mekanizmalarının etkinleştirilmesi; çalışanlara düzenli şekilde sürekli ve olumlu geri bildirim verilmesi, onların yetkinliklerini geliştirmelerine ve işlerindeki etkilerini anlamalarına yardımcı olabilir. Bu da psikolojik güçlendirme ve dolayısıyla dayanıklılığı olumlu etkileyebilir.

Sonuç olarak, psikolojik dayanıklılığı artırmak için hem bireysel çabalar hem de örgütlerin ve yöneticilerin destekleyici ve güçlendirici uygulamaları büyük önem taşımakta olduğu, etkili iletişim de bu süreçlerin ayrılmaz bir parçası (Arslan ve Özbağ, 2024: 44) olarak

görülmesi gerektiği ifade edilebilir.

SONUÇ

Günümüz iş dünyasında çalışanların psikolojik dayanıklılığı, hem bireysel hem de örgütsel başarı açısından giderek daha kritik bir öneme sahip olmaktadır. Psikolojik dayanıklılık; bireyin stres yaratan durumlarla baş edebilme, zorluklar karşısında direnç gösterme ve yaşanan olumsuzluklardan öğrenerek gelişim sağlayabilme kapasitesi olarak ifade edilerek, örgütlerde, çalışanların iş performansını, verimliliğini, memnuniyetini ve bağlılığını etkileyen çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görünen odur ki; psikolojik dayanıklılığın iş stresi ve tükenmişlik düzeylerini azaltmada, iş performansını ve verimliliği artırmada, çalışan memnuniyeti ve örgütsel bağlılığı desteklemede önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, psikolojik dayanıklılığın geliştirilebilir bir özellik olarak hem bireysel hem örgütsel hem de iletişimsel stratejilerle desteklenebileceği ifade edilebilir.

Sonuç olarak, iş yerinde psikolojik dayanıklılığın desteklenmesi, hem çalışanların iyi oluş hali ve refahı için hem de örgütlerin başarısı ve sürdürülebilirliği için kritik bir önemi bulunmaktadır. Bu nedenle, örgütlerin çalışanların psikolojik dayanıklılığını artırmaya yönelik stratejiler geliştirmeleri ve uygulamaları, günümüz iş dünyasının rekabetçi ortamında kaçınılmaz bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir.

REFERANSLAR

Akgün, Ö. (2021). *Okul Öncesi Öğretmenlerinin Psikolojik Dayanıklılık ve İş Doyum.*Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Arslan, M. C., ve Özbağ, G. K. (2024). Öğretmenlerde Psikolojik Dayanıklılık: Psikolojik Güçlendirmenin Rolü. *İş'te Davranış Dergisi, 9*(2), 42-58. doi:https://doi.org/10.25203/idd.1554956

Bozkurt, D., ve Levent, F. (2021). Öğretmenlerin Psikolojik Dayanıklılık ile Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişki. *OPUS International Journal of Society Researches, 18*(44), 7968-8000. doi:https://doi.org/10.26466/opus.937692

Buz, S., ve Genç, B. (2019). Sosyal Hizmet Uzmanları İçin Psikolojik Dayanıklılığın Önemi. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi, 30*(2), 623-642. doi:https://doi.org/10.33417/tsh.572227

Chen, L. H., Kuo, C.-C., Ni, Y.-L., ve Hsu, S.-C. (2023). A Longitudinal and Multilevel Investigation of Grateful Climate in Cultivating Psychological Resilience: The Mediating Role of Athlete's Gratitude. *Applied Research in Quality of Life, 19*(1), 665-682. doi:10.1007/s11482-023-10259-9

Çam, O., ve Büyükbayram, A. (2017). Hemşirelerde Psikolojik Dayanıklılık ve Etkileyen Faktörler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi, 8*(2), 118-126. doi:10.14744/phd.2017.75436

Çavuşoğlu, S., ve Yalçın, M. (2018). Banka Çalışanlarının Kişilik Özelliklerinin Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerine Etkisi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16*(2), 49-76. doi:10.18026/cbayarsos.439420

Çelebi, M. A. (2023). Psikolojik Dayanıklılık ile Öznel İyi Oluş İlişkisi ve Benlik Saygısının Aracı Rolü. *İş ve İnsan Dergisi, 10*(2), 97-107. doi:https://doi.org/10.18394/iid.1333759

Çetin, F., Yeloğlu, H. O., ve Basım, H. N. (2015). Psikolojik Dayanıklılığın Açıklanmasında Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Rolü: Bir Kanonik İlişki Analizi. *Türk Psikoloji Dergisi, 30*(75), 81-92.

Çetinkaya, M. C. (2019). *Psikolojik Dayanıklılık Ve Örgütsel Yabancılaşma Arasındaki İlişki: Birey-Örgüt Uyumu, Birey-İş Uyumu, İşten Ayrılma Niyeti Ve Algılanan Örgütsel Desteğin Düzenleyicilik Rolü.* Doktora tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Değirmenci, B. (2019). Kamu Çalışanlarının Psikolojik Dayanıklılıklarının Psikolojik İyi Olmaları Üzerindeki Etkisinde İyimserliğin Aracılık Rolü. *Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 4*(1), 47-63.

Ersezgin, R. (2018). *Algılanan İş Stresi İle Tükenmişlik Düzeyi Ve Ruh Sağlığı Profilinin İlişkisi: Psikolojik Dayanıklılık, Stresle Başa Çıkma Stilleri Ve Öz-Duyarlılığın Aracı Rolü.* Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ersezgin, R., ve Tok, E. S. (2019). Algılanan İş Stresi, Psikolojik Dayanıklılık, Başa Çıkma Stilleri ve Öz-Duyarlılığın Tükenmişlik Düzeyini Yordayıcı Etkisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(36), 1-36. doi:https://doi.org/10.21550/sosbilder.457245

Erzincan, E., Coşkun, B., ve Gündüz, N. (2022). Bir Üniversite Hastanesinde Çalışan Hekim, Hemşire ve Sağlık Memurlarının Psikolojik Dayanıklılık,

Psikolojik Yıldırma, Şiddete İlişkin. *Current Addiction Research, 6*(1), 25-39. doi:https://doi.org/10.5455/car.105-1658142564

Kanbur, E., Kanbur, A., ve Özdemir, B. (2017). Psikolojik Dayanıklılık İle Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkide İş Doyumunun Aracılık Rolü: Havacılık Sektöründe Bir Araştırma. *İş ve İnsan Dergisi, 4*(2), 127-141. doi:10.18394/iid.321941

Karabağ, G. (2021). *Psikolojik Dayanıklılık ve Öz Bakım.* Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.

Kavi, E., ve Karakale, B. (2018). Çalışan Psikolojisi Açısından Psikolojik Dayanıklılık. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 7*(17), 55-77. doi:https://doi.org/10.31199/hakisderg.391826

Keçeci, Ş. (2022). *İş Sağlığı Güvenliği Uzmanlarının Umut, Psikolojik Dayanıklılık, Özyeterlilik ve İyimserlik Özelliklerinin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Mesleki Sosyalleşmenin Rolünün İncelenmesi: İstanbul İlinde Bir Uygulama.* Doktora Tezi. İstanbul: Gedik Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Kılıç, Z. (2018). *İş Yaşamında Yalnızlık ve Psikolojik Dayanıklılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Üniversitedeki Öğretim Elemanları Üzerine Bir Araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Liu, X., Cheng, F., Jin, Y., Chien, C.-W., Chuang, Y.-C., ve Yang, W.-Y. (2024). Psychological resilience factors in intensive care nursing: a hybrid multi-criteria decision-making model. *BMC Nursing, 23*(566), 1-13. doi:10.1186/s12912-024-02229-9

Özdemir, C., ve Kaplan, A. (2024). Factors Affecting Psychological Resilience, Self-efficacy and Job Satisfaction of Nurse Academics: A Cross-sectional Study. *ınternational Nursing Review, 72*(1), 1-9. doi:10.1111/inr.13007

Polatçı, S., ve Tınaz, Z. D. (2021). Kişilik Özelliklerinin Psikolojik Dayanıklılık Üzerindeki Etkisi. *OPUS International Journal of Society Researches, 17*(36), 2890-2917. doi:https://doi.org/10.26466/opus.827411

Salminen, H., Bonsdorff, M., ve Bonsdorff, M. (2019). Investigating the links between resilience, perceived HRM practices, and retirement. *Evidence-Based HRM: a global forum for empirical scholarship, 7*(1), 75-92. doi:https://doi.org/10.1108/EBHRM-02-2018-0011

Üzüm, B., ve Şenol, L. (2020). Psikolojik Dayanıklılık ve Üretim Karşıtı İş Davranışları İlişkisi: Hastane Çalışanları Örneği. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*(21), 455-470.

Yarım, H. (2020). *Kişilik Özelliklerine Göre Turizm Çalışanlarının Psikolojik Dayanıklılıkları: The Ritz Carlton İstanbul Otel'i ön büro çalışanları üzerinde üzerine nitel bir araştırma.* Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eyül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yorulmaz, M., ve Başol, F. S. (2021). Supervisor Support and Turnover Intentions of Yacht Captains: The Role of Work–Family Conflict and Psychological Resilience During the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 22*(5), 1554-1570. doi:10.1108/IJCHM-07-2020-0788

Zhang, H.-l., Wu, C., Hu, M.-y., Ma, W.-j., Xu, X. l., Shi, R. j., ve Lang, H. j. (2024). Risk Perception and Quality of Working Life of Nurses in Infectious Disease Department in China: The Chain-mediating Effects of

Psychological Resilience and Social Support. *Nursing Open, 11*(9), 1-11. doi:10.1002/nop2.70045

Kilikya Mozaikleri Üzerinden Kültürel Kimliğin İzleri: Nuh'un Gemisi ve Orpheus

Şehnaz ERASLAN[1]

[1] Doç.Dr. ; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. seraslan@agri.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1874-9488

ÖZET

Bu çalışma, Kilikya Bölgesi'nde Geç Antik Dönem'de mozaik sanatında gözlemlenen ikonografik ve üslupsal dönüşümü, Orpheus Mozaiği ile Nuh'un Gemisi Mozaiği örnekleri üzerinden incelemektedir. Araştırmanın amacı, pagan kökenli mitolojik repertuvar ile giderek kurumsallaşan Hristiyan görsel dili arasındaki ilişkinin, ani bir kopuştan ziyade çok katmanlı ve bağlamsal bir dönüşüm süreci içinde nasıl şekillendiğini ortaya koymaktır.

Adana Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Orpheus Mozaiği, Roma İmparatorluk geleneğine ait mitolojik bir figürün Geç Antik Dönem'de sembolik ve alegorik okumaya açık biçimde yeniden ele alındığını göstermektedir. Buna karşılık, Misis'te (Mopsuestia) bulunan Nuh'un Gemisi, kutsal metne dayalı anlatının merkezî ve anıtsal bir kompozisyonla vurgulandığı, teolojik içeriğin ön plana çıktığı bir ikonografik yaklaşımı temsil etmektedir. Her iki mozaikte de arka plan peyzajının terk edilmesi, beyaz zemin kullanımı ve figürlerin izole edilmesi gibi özellikler, Geç Antik Dönem mozaik sanatında yaygınlaşan soyutlama eğilimleriyle uyum göstermektedir.

Karşılaştırmalı analiz, Kilikya mozaiklerinin, Hristiyanlık öncesi dini ikonografiden Geç Antik Dönem görsel kültürüne uzanan süreçte sembolik süreklilikler ve anlamsal dönüşümler üzerinden geliştiğini göstermekte; bölgenin Doğu Akdeniz bağlamındaki özgün ve çok katmanlı konumunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kilikya Mozaikleri, Geç Antik Dönem, Orpheus, Senkretizm, Nuh'un Gemisi.

GİRİŞ

Anadolu'nun güney kıyısında yer alan Kilikya Bölgesi, Geç Antik Dönem'de Akdeniz ticaret ve kültür havzasının önemli merkezlerinden biri olarak mozaik sanatı açısından dikkate değer bir üretim alanı oluşturmuştur. Özellikle MS 4–6. yüzyıllar arasında bölgede inşa edilen kamusal yapılar, dini mekânlar ve konutlar, taban döşemelerinde kullanılan figürlü mozaikler aracılığıyla dönemin sanatsal eğilimlerini ve ikonografik tercihlerini belgelemektedir. Kilikya mozaikleri, teknik özellikleri, kompozisyon şemaları ve konu repertuvarları bakımından hem Suriye havzası hem de Anadolu iç bölgeleriyle ilişkili bir üretim geleneğine işaret etmektedir (Dunbabin, 1999). Bölgede bulunan zemin mozaikleri, bir yandan klasik mitolojik temaların sürekliliğini yansıtan sanatsal geleneği, diğer yandan ise giderek kurumsallaşan Hristiyan ikonografisinin etkisini aynı yüzeyde bir araya getiren bir etkileşim ve dönüşüm alanı sunmaktadır.

Kilikya mozaikleri, görsel imgelerin tarihsel süreklilik içinde nasıl yeniden üretildiğini ve farklı dönemlerde nasıl yeni anlam katmanları kazandığını izlemeye imkân veren önemli kültürel belgelerdir. Geç Antik Dönem'de imgeler, tekil ve sabit anlamlara sahip görsel göstergeler olmaktan çıkarak, değişen inanç sistemleri ve toplumsal yapılar doğrultusunda yeniden yorumlanan anlatı araçlarına dönüşmüştür. Bu süreçte görsel biçimler korunurken, imgelerin taşıdığı anlamlar yeni dinsel ve ideolojik bağlamlara uyarlanmıştır. Belting'e (1994) göre imgeler, yalnızca estetik nesneler değil, farklı dönemlerde farklı zihinsel ve kültürel çerçeveler içinde "yeniden okunan" tarihsel taşıyıcılardır. Bu nedenle mozaik yüzeyi, dekoratif bir unsurun ötesinde, kültürel kimliğin ve inanç dönüşümünün görsel olarak izlenebildiği bir temsil alanı olarak değerlendirilmelidir. Görsel kültürün sürekliliği ve imgelerin farklı dönemlerde yeniden anlamlandırılması, kültürel mirasın okunmasını ve çözümlenmesini mümkün kılmaktadır (Taşpınar, 2017). Orpheus ve Nuh temaları üzerinden izlenen dönüşüm, Kilikya mozaiklerinde bu görsel süreklilik ile anlam değişiminin somut biçimde nasıl gerçekleştiğini açıkça ortaya koymaktadır.Orpheus Mozaiği ile Nuh'un Gemisi ve Hayvanlar Mozaiği, Kilikya'da yaşanan kültürel ve dinsel dönüşüm sürecini en açık biçimde yansıtan örnekler arasında yer almaktadır. Söz konusu iki eser, pagan kökenli mitolojik repertuvar ile Hristiyan teolojisinin görsel anlatım dili arasındaki çatışma, süreklilik ve uzlaşma biçimlerini aynı tarihsel kesitte gözlemleme olanağı sunmaktadır.

Kilikya, özellikle Antiokheia (Antakya) ve Suriye kaynaklı sanatsal akımların etkisinde gelişmiş olmakla birlikte, bu etkileri doğrudan kopyalamak yerine yerel estetik anlayış ve ikonografik tercihlerle yeniden yorumlayan özgün bir merkez konumundadır. (Misis) Mopsuestia'daki mozaikler, özellikle Nuh'un Gemisi ve Samson döngüsü, Kilikya'nın anlatı ağırlıklı, metinle desteklenen ve uzun şerit (friz) düzeninde tasarlanmış mozaik programlarıyla öne çıktığını göstermiştir. Misis (antik Mopsuestia) yerleşiminde bulunan Nuh'un Gemisi Mozaiği, bölgedeki figürlü mozaikler arasında konu bakımından istisnai bir örnek oluşturmaktadır. Mozaik, Misis'te yer alan bir yapı kompleksinde, sinagog/kilise taban döşemesine ait olarak değerlendirilmekte ve MS 5. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Kitzinger 1965) . Kompozisyonun merkezinde sandık formunda betimlenen gemi yer almakta; geminin çevresinde iki sıra hâlinde düzenlenmiş kuşlar ve kara hayvanları görülmektedir. Figürlerin şematik düzeni, kontur kullanımı ve sınırlı renk paleti, Geç Antik Dönem mozaik üslubunun karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Benzer Nuh tasvirlerinin Suriye bölgesindeki sinagog mozaiklerinde de yer alması, sahnenin bölgesel ikonografik bir geleneğe dâhil olduğunu düşündürmektedir (Hachlili, 2009). Bu yönüyle Kilikya, basit süsleme anlayışının ötesinde, teolojik ve didaktik içerikli anıtsal kompozisyonlar üretmiştir (Kitzinger, 1973). Bu durum, bölge

mozaiklerinde hem biçimsel hem de tematik açıdan çok boyutlu bir anlatım dilinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.
Orpheus Mozaiği, Kilikya'da mitolojik konulu mozaiklerin varlığını belgeleyen önemli bir buluntudur. Adana kent merkezinde 1964 yılında Merkez Bankası binasının temel kazıları sırasında ele geçirilen mozaik, günümüzde Adana Arkeoloji Müzesi koleksiyonunda korunmaktadır ve MS 4. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kompozisyonun merkezinde lir çalan Orpheus figürü yer almakta; çevresinde aslan, geyik, kuş ve diğer hayvan figürleri yarım dairevi bir düzen içinde betimlenmiştir. Orpheus sahnesi, Roma dünyasında özellikle mozaik sanatında yaygın olarak kullanılan bir konudur. (Levi, 1947). Adana örneği, kompozisyon düzeni ve figür yerleşimi bakımından bu genel geleneğe dâhil edilebilecek niteliktedir.
Bu çalışmada, anılan mozaikler karşılaştırmalı bir yaklaşımla ele alınarak, Kilikya mozaik sanatında pagan geleneğin devam eden etkileri ile Hristiyan ikonografisinin belirginleşen söylemi arasındaki ilişki analiz edilecektir. İnceleme, özellikle ikonografik senkretizm (Orpheus figürünün Hristiyan alegorisi olarak yeniden yorumlanması) ile ikonografik kopuş (Nuh'un Gemisi sahnesinde görülen salt teolojik odaklanma) arasındaki dinamikleri merkeze almaktadır. İki mozaiğin de yaklaşık olarak MS.4. ve 5. yüzyıla tarihlenmesi, bu dönüşüm sürecinin kısa bir zaman dilimi içerisinde ne denli yoğun ve çok yönlü yaşandığını göstermesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

KİLİKYA

Kilikya Bölgesi, Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında, batıda Korakesion (Alanya) ile doğuda İssos Körfezi arasında uzanan sahil şeridini ve kuzeyde Toros Dağları'nı aşarak Konya Ovası'na kadar genişleyen iç kesimleri kapsamaktadır. Antik coğrafyacı Strabon, bölgenin fiziksel yapısını ve yerleşim karakterini tanımlarken Kilikya'yı topografik özelliklerine göre iki ana alt bölüme ayırmaktadır: KilikiaPedias (Ovalık Kilikya) ve KilikiaTracheia (Dağlık Kilikya) (Strabon, *Geographika*, XIV.5.1). Dağlık Kilikya, sarp arazi yapısı, dar kıyı şeridi ve küçük doğal limanlarıyla öne çıkarken; Ovalık Kilikya, geniş alüvyal ovaları, tarımsal potansiyeli ve yoğun kentleşmesiyle antik dönem boyunca önemli yerleşim merkezlerine ev sahipliği yapmıştır (Mitchell, 1993; Hild&Hellenkemper, 1990).

Bölgenin tarihsel gelişimi, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren Yakın Doğu ve Anadolu arasındaki siyasal ve kültürel etkileşimlerle şekillenmiştir. MÖ 2. binyılda Kilikya, Hitit İmparatorluğu'na bağlı Kizzuwatna Krallığı sınırları içinde yer almış; bu dönemde Anadolu ve Suriye kültür çevreleri arasında geçiş alanı işlevi görmüştür (Bryce, 1999; Pelvanoğlu, 2018). Demir Çağı'nda bölge, Asur ve Babil devletlerinin askerî ve siyasal hedefleri arasında yer almış; Pers egemenliği döneminde ise Syennesis unvanını taşıyan yerel krallar aracılığıyla yarı özerk bir yönetim yapısı sürdürülmüştür (Koşay, 1968; Kurt, 2006). MÖ 333 yılında Büyük İskender'in İssos Zaferi'nin ardından Kilikya, Makedon hâkimiyeti altına girmiş ve İskender'in ölümünü takiben Seleukoslar tarafından yönetilmiştir. Bu süreç, bölgede yoğun bir Helenleşme evresinin başlamasına zemin hazırlamıştır (Erzen, 1940; Jones, 1971). Söz konusu erken ve klasik dönemler boyunca Kilikya, Mezopotamya, Anadolu içleri ve Ege dünyası arasında uzanan bağlantı hatları üzerinde yer alarak, siyasal ve kültürel dolaşımın süreklilik kazandığı bir geçiş bölgesi niteliği taşımıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi, Kilikya kentlerinin mimari ve kentsel açıdan belirgin biçimde geliştiği bir evreyi temsil etmektedir. Bölge, MÖ 1. yüzyılda Roma'nın Doğu Akdeniz siyasetinde stratejik bir konum kazanmıştır. Özellikle Dağlık Kilikya kıyılarında yoğunlaşan korsanlık faaliyetleri, Roma'nın doğu ticaret yollarını tehdit etmiş; bu durum MÖ 67 yılında GnaeusPompeiusMagnus'un olağanüstü yetkilerle donatılarak bölgeye gönderilmesine yol açmıştır. Antik kaynaklar, Pompeius'un korsanlara karşı yürüttüğü seferin ardından Kilikya'yı yeniden düzenlediğini ve bölgenin Roma yönetimi altına alındığını açık biçimde aktarmaktadır (Strabon, *Geographika*, XIV.5; CassiusDio, *Historia Romana*, XXXVI.20–23). Bu süreç sonrasında Kilikya, başkenti Tarsus olan bir Roma eyaleti hâline gelmiş ve özellikle Doğu Akdeniz ticaret ağları içinde önemli bir merkez olarak konumlanmıştır (Mitchell, 1993; Syme&Birley, 1995).

Roma İmparatorluk Dönemi boyunca Tarsus'un yanı sıra Mopsuestia (Misis), Anazarbos, Aigeai, Soloi-Pompeiopolis ve Seleukeia ad Kalykadnon gibi kentler, kamu yapıları, anıtsal mimari ve gelişmiş konut dokusuyla öne çıkmaktadır. Arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları, bu kentlerde tiyatrolar, hamamlar, sütunlu caddeler, bazilikalar ve özel konutların yoğun biçimde inşa edildiğini göstermektedir (Mitchell, 1993; Hild&Hellenkemper,1990). Özellikle Geç Antik Dönem'de (MS 4–6. yüzyıllar) yapı faaliyetlerinde belirgin bir artış gözlemlenmekte; bu dönemde inşa edilen yapıların zeminlerinde figürlü ve geometrik mozaiklerin yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kilikya mozaikleri, teknik ve ikonografik özellikleri bakımından Antiokheia ve Suriye havzasındaki örneklerle yakın paralellikler göstermektedir (Dunbabin, 1999).

Roma İmparatorluğu'nun MS 395 yılında ikiye ayrılmasının ardından Kilikya, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu sınırları içinde kalmış ve erken

Hristiyanlık döneminde önemli bir bölgesel merkez hâline gelmiştir. Tarsus, Aziz Pavlus ile ilişkilendirilen erken Hristiyan toplulukları sayesinde dinsel açıdan özel bir konum kazanmıştır (Mitchell, 1993). Ancak MS 7. yüzyıldan itibaren bölge, önce Sasani seferleri, ardından İslam ordularının ilerleyişiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte Kilikya, Bizans ile İslam devletleri arasında askerî ve idari açıdan tampon bir sınır bölgesi olarak örgütlenmiş ve İslam kaynaklarında al-ʿAwāṣim (Avasım) olarak adlandırılan savunma hattının bir parçası hâline gelmiştir (Kennedy, 1986). Bu durum, bölgedeki kentlerin yerleşim sürekliliği ve mimari gelişimi üzerinde belirleyici etkiler yaratmıştır.

Orta Çağ'da Kilikya bölgesinin siyasal tarihinde belirleyici olan başlıca gelişme, Bizans otoritesinin zayıflamasıyla birlikte Kilikya Ermeni Krallığı'nın ortaya çıkmasıdır. Yaklaşık 1080–1375 yılları arasında varlık gösteren bu krallık, Toros Dağları'nın güney yamaçları ile Kilikya Ovası'nı kapsayan stratejik bir coğrafyada teşekkül etmiş ve başkent Sis (günümüz Kozan) olmak üzere Anavarza, Tarsus ve Mopsuestia gibi merkezleri kontrol etmiştir. Ermeni Krallığı, Haçlı Seferleri sürecinde Latin devletleriyle kurduğu askerî ve diplomatik ittifaklar sayesinde Doğu Akdeniz'de etkin bir siyasal aktör hâline gelmiş; bu durum krallığın özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda bölgesel güç dengeleri içinde önemli bir rol üstlenmesini sağlamıştır (Boase, 1978; Mutafian, 1993; Langlois& Uygur, 2021).

Memlûk Devleti'nin 14.yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan askerî baskıları ve iç siyasal sorunlar, Kilikya Ermeni Krallığı'nın zayıflamasına yol açmış; 1375 yılında Sis'in düşmesiyle krallık siyasal varlığını yitirmiştir (Mutafian, 1993). Bu gelişmenin ardından Kilikya, kısa süreli Memlûk hâkimiyetinin ardından 16. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin kontrolüne girmiş ve bölge Osmanlı idarî sistemi içine dâhil edilmiştir. Osmanlı döneminde Kilikya, Halep ve Adana merkezli eyalet yapılanmaları çerçevesinde yeniden düzenlenmiş; böylece Orta Çağ'a özgü siyasal yapıların yerini erken modern döneme ait idarî örgütlenmeler almıştır (İnalcık, 1994; Faroqhi, 2004).

MOZAİKLER

Kilikya Bölgesi, Antik Dönem boyunca Anadolu, Levant ve Doğu Akdeniz arasında uzanan bağlantı hatları üzerinde yer alması nedeniyle, mimari süsleme ve zemin döşemelerinde farklı geleneklerin bir arada izlendiği bir üretim alanı oluşturmuştur. Bölgeden ele geçen mozaik örnekleri hem kronolojik gelişim hem de üslupsal tercihleri bakımından değerlendirildiğinde, Roma İmparatorluk Dönemi ile Geç Antik Dönem arasında belirgin bir dönüşüm sürecine işaret etmektedir. Özellikle MS 3. ve 4. yüzyıllara tarihlenen mozaiklerle, MS 5. yüzyıl ve sonrasına ait örnekler arasında konu repertuvarı, kompozisyon düzeni ve kullanım bağlamı açısından açık farklılıklar gözlemlenmektedir. Bu kronolojik kırılma, yalnızca Kilikya'ya özgü olmayıp Roma dünyasının doğu eyaletlerinde genel olarak izlenen bir eğilimle paralellik göstermektedir (Dunbabin, 1999; Ling, 1998).

Kilikya mozaik repertuvarı, bu tarihsel ve üslupsal değişim dikkate alınarak iki ana grup altında değerlendirilmektedir. Tülek (2006) tarafından önerilen bu tasnif, mozaiklerin yalnızca teknik ve biçimsel özelliklerini değil, aynı zamanda üretildikleri mimari bağlamları da esas almaktadır. Buna göre, birinci grup olarak tanımlanan ve MS 3.–4. yüzyıllara tarihlenen mozaikler, Roma İmparatorluk sanatının klasik estetik anlayışını yansıtmaktadır. Bu döneme ait örnekler ağırlıklı olarak konutlar, villalar ve kamusal yapılar gibi sivil mimari bağlamlarda ele geçmekte; mozaiklerin kullanım alanı çoğunlukla temsil ve bezeme işleviyle ilişkilendirilmektedir (Tülek, 2006).

Bu erken evre mozaiklerinde opus tessellatum tekniği yaygın olarak kullanılmış; çok renkli taş tesseralardan oluşan zemin döşemeleri geometrik bezemeler, mimari perspektifler, kent manzaraları ve gündelik yaşama ilişkin sahnelerle zenginleştirilmiştir. Roma dünyasında yaygın bir ikonografik repertuvara sahip olan mitolojik anlatılar ve yazınsal kökenli öyküler de bu dönemin mozaiklerinde merkezi bir yer tutmaktadır. Orpheus, Dionysos çevresi, av sahneleri ve alegorik figürler gibi temalar, Doğu Akdeniz mozaik geleneği içinde sıkça tercih edilen sahneler arasında yer almakta; Kilikya örnekleri de bu ortak görsel dilin bölgesel uygulamalarını yansıtmaktadır (Levi, 1947; Ling, 1998; Dunbabin, 1999).

MS 3.–4. yüzyıl Kilikya mozaikleri, içerik bakımından ağırlıklı olarak pagan inanç dünyasına dayalı bir görsel repertuvar sunmakta; kompozisyon düzeni ve figür anlayışı açısından ise Roma İmparatorluk sanatının genel eğilimleriyle uyum göstermektedir. Bununla birlikte, mozaiklerin uygulandığı mekânların plan özellikleri ve sahne seçimlerindeki yerel tercihler, bölgedeki atölyelerin Roma'nın ortak estetik anlayışını kendi bağlamları içinde yorumladığını ortaya koymaktadır. Bu erken grup, Kilikya'da mozaik sanatının Geç Antik Dönem'deki dönüşümünü anlamak açısından temel bir referans noktası oluşturmaktadır (Tülek, 2006).

Bu kronolojik ve üslupsal çerçeve içinde değerlendirildiğinde, Roma İmparatorluk Dönemi'nin karakteristik özelliklerini yansıtan MS 3. ve 4. yüzyıl mozaikleri, Kilikya'da pagan kültürel öğelerin ve Greko-Romen mitolojik anlatıların belirgin biçimde hâkim olduğu bir evreyi temsil etmektedir. Bu döneme ait mozaikler, özellikle sivil konutların (villaların) taban döşemelerinde yoğunlaşmakta, hem konut sahibinin entelektüel birikimini hem de toplumsal konumunu yansıtan görsel prestij unsurları olarak işlev görmektedir. Geometrik bezemelerin (Can, 2017) yanı sıra figüratif sahnelerde derinlik algısı, ışık-gölge ilişkileri ve zengin renk çeşitliliğinin ön plana çıktığı gözlemlenmektedir.Anavarza'da ele geçirilen Tethys mozaiği (Eraslan, 2011) ile Yumurtalık'ta gün ışığına çıkarılan Thalassa, Hippocampus ve Eros tasvirleri (Demir, 2022), Kilikya'da deniz temalı mitolojik sahnelerin öne çıktığı nitelikli örnekler arasında yer almaktadır. Denizle ilişkili bu figüratif betimlemeler, Roma dünyasında yaygın olan "evrensel" ikonografik repertuvarın, Kilikya'daki yerel üretim anlayışıyla bütünleştiğini göstermektedir. Bu mozaiklerde sanatçı, yalnızca bir zemin kaplaması oluşturmakla yetinmeyip, mimari mekân içinde optik bir derinlik duygusu ve anlatısal bir kompozisyon kurgulayarak, izleyiciyi sahnenin içine çeken bir görsel etki yaratmaktadır.

Geç Antik Dönem'e, özellikle MS 5. yüzyıla gelindiğinde, Kilikya'daki mozaik üretiminde belirgin bir yön değişimi gözlemlenmektedir. Bu süreçte mozaiklerin kullanıldığı mimari bağlam, önceki yüzyıllarda ağırlık kazanan sivil konutlardan giderek dini yapılara, özellikle de kiliselere doğru kaymaktadır. Hristiyanlığın kurumsallaşmasıyla birlikte mozaikler yalnızca estetik bir süsleme unsuru olarak değil, aynı zamanda dinsel ve sembolik anlamlar taşıyan bir görsel anlatı aracı olarak değerlendirilmiştir. Bu döneme ait örneklerde, figüratif anlatımın bütünüyle ortadan kalktığı söylenemese de, önceki Roma İmparatorluk Dönemi mozaiklerine kıyasla daha sadeleştirilmiş kompozisyonların ve soyut bezeme anlayışının öne çıktığı görülmektedir.

İkinci grup olarak sınıflandırılan ve MS 5. yüzyıl ile 6. yüzyılın başına tarihlenen Kilikya mozaikleri, bitkisel bezemeler, çok renkli geometrik desenler ve sembolik nitelik taşıyan hayvan figürlerinin ağırlık kazandığı bir yelpaze sunmaktadır (Tülek, 2006). Yüzyılın ilk yarısına tarihlenen örnekler çoğunlukla ikonografik anlatımdan uzak, düzenli ve çok renkli geometrik kompozisyonlardan oluşurken; yüzyılın ortalarından itibaren, mekânın tüm yüzeyine yayılan izotropik bitkisel bezemelerin daha yaygın biçimde kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Yüzyılın ikinci yarısında ise bu bitkisel dokuların, sınırlı sayıda figüratif unsur, hayvan tasvirleri ve çeşitli sembolik öğelerle birlikte daha karmaşık kompozisyonlara dönüştüğü gözlemlenmektedir.

Bu ikinci grup mozaiklerin önemli bir bölümü, arkeolojik veriler ışığında dini yapılarla ilişkilendirilmekle birlikte, mimari bağlamı kesin olarak

belirlenemeyen bazı örneklerin kamusal yapılara ait olabileceği de ileri sürülmektedir (Tülek, 2006). Geç Antik Dönem'e özgü bu tematik ve üslupsal dönüşüm, Kilikya'daki bazı seçkin mozaiklerde daha açık biçimde izlenebilmektedir. Orpheus ve Nuh'un Gemisi konulu mozaikler, bu bağlamda sıklıkla anılan örnekler arasındadır. Her iki sahne de Geç Antik Dönem'de farklı inanç ve yorum katmanlarıyla yeniden ele alınmış ikonografik temaları temsil etmektedir. Klasik mitolojik gelenekte vahşi hayvanları müziğiyle etkileyen Orpheus figürü, Geç Antik ve erken Hristiyan sanat bağlamında kimi araştırmacılar tarafından sembolik ve alegorik bir çerçevede değerlendirilmiştir (Grabar, 1968; Elsner, 1995; Jensen, 2023). Nuh'un Gemisi anlatısı ise hem Yahudi hem de erken Hristiyan görsel geleneğinde kurtuluş, ilahi koruma ve yeniden başlangıç kavramlarıyla ilişkilendirilmiş olup, bu yönüyle Geç Antik Dönem zemin mozaiklerinde yaygın bir sembolik anlatı alanı oluşturmuştur (Hachlili, 2009; Jensen, 2023). Bu örnekler, Kilikya zemin mozaiklerinin Antik Dünya ile Orta Çağ arasında uzanan bir geçiş sürecini belgeleyen önemli arkeolojik veriler sunduğunu göstermektedir.

1. Orpheus Mozaiği

Adana Arkeoloji Müzesi'nde sergilenen Orpheus mozaiği, 1965 yılında Adana Merkez Bankası binasının inşası sırasında ele geçirilmiştir. Yaklaşık 2,60 × 3,80 m ölçülerindeki bu zemin mozaiği, stilistik ve ikonografik özellikleri doğrultusunda MS 4. yüzyıla tarihlenmektedir (Cookson, 2011). Orpheus ikonografisinin Geç Antik Dönem'deki yaygın kullanımını yansıtan bu örnek, söz konusu figürün geç dönem yorumları açısından dikkat çekici bir konuma sahiptir. Müze envanter kayıtlarında mozaiğin bir kilise yapısıyla ilişkili olabileceği yönünde bir değerlendirme yer almakla birlikte, bu mimari bağlamın kesinliği literatürde tartışmalıdır.

Mozaiğin merkezinde, geometrik motiflerle bezeli bir bordürle çevrelenmiş panoda Orpheus, bir kaya üzerinde oturur vaziyette betimlenmiştir. Figür, yüzü ve gövdesiyle izleyiciye yönelmiş olup başında tepesi kıvrımlı bir Frig şapkası taşımaktadır. Sol yanına dayadığı, kaplumbağa kabuğundan yapılmış yedi telli liri çalarken tasvir edilen Orpheus, antik kaynaklarda müzik ve şiir yeteneğiyle öne çıkan mitolojik bir figür olarak tanımlanır. Kaynaklara göre Orpheus'un annesi esin perilerinden Kalliope, babası ise Trakya Kralı Oiagros olarak kabul edilir; müziğinin insanları, hayvanları ve doğayı etkileyerek onları yatıştırdığı özellikle vurgulanır (Pindar, *PythianOdes*, 4.176; Pseudo-Apollodorus, *Bibliotheke*, 1.3.2; ApolloniusRhodius, *Argonautica*, 1.23–34; *OrphicHymns*, 24).

Orpheus'un çevresinde, müziğin etkisiyle dinginleşmiş evcil ve vahşi hayvanlar betimlenmiştir. Kompozisyonda bu hayvanlar iki ana grup hâlinde düzenlenmiş görünmektedir. Orpheus'un yakın çevresinde geyik, kurt, at, ayı, karaca, maymun ve çeşitli kuşlar yer alırken; panelin alt bölümünde

yabani öküz, yaban domuzu, panter, aslan, fil ve keçi gibi türler tasvir edilmiştir. Normal koşullarda bir arada bulunmaları mümkün olmayan bu hayvanların aynı sahne içinde huzurla bir araya getirilmesi, Orpheus'un mitolojik anlatılarda doğayı uyum altına alan bir figür olarak kurgulandığını düşündürmektedir.

Mozaik sanatında Orpheus genellikle doğal bir kaya üzerinde oturmuş, elinde lir ve çevresinde toplanan hayvanlarla betimlenir. Bu ikonografik şema, MÖ 2. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde yaygın biçimde kullanılmıştır (Balty, 1977; Garezou, 1994; Tülek, 1998; Dunbabin, 1999; Cookson, 2011). Adana Orpheus mozaiğinde hayvan figürlerinin, erken dönem örneklerde görülen doğayla bütünleşmiş anlatımdan ziyade, Orpheus'un etrafına daha serbest ve şematik biçimde yerleştirildiği dikkat çekmektedir. Bu durum, Geç Antik Dönem'de Orpheus sahnesinin anlatı merkezli bir kompozisyondan çok, sembolik ve dekoratif bir motif olarak ele alındığını düşündürmektedir.

Her ne kadar Orpheus köken itibarıyla Hristiyanlık öncesi bir mitolojik figür olsa da, Geç Antik Dönem sanatında sıklıkla benimsenmiştir. Özellikle vahşi doğayı ve hayvanları yatıştırma gücü, Orpheus'u İyi Çoban (ChristusPastor Bonus) alegorisiyle ilişkilendirmiştir. Erken Hristiyan sanatında Orpheus figürünün kullanımı, araştırmacılar arasında farklı biçimlerde yorumlanmıştır. R. Eisler, Orpheus'u Mesih'in yalnızca bir ön figürasyonu olarak değil, erken Hristiyan sembolizmini etkileyen Orfik geleneğin taşıyıcısı olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık Daniélou, Aubert ve Friedman gibi araştırmacılar, Orpheus'un Mesih ile ilişkilendirilmesini esasen sanat tarihsel bir zorunluluk çerçevesinde ele alarak, erken Hristiyan sanatçılarının mevcut pagan ikonografisini dönüştürerek kullandıklarını vurgular. J. Huskinson ise Orpheus'un erken Hristiyan bağlamda basit bir motif aktarımı değil, özellikle 3. ve 4. yüzyıllarda ezginin gücü, barış ve kurtuluş kavramları üzerinden Mesih Kurtarıcı'nın alegorik bir temsili olarak algılandığını ileri sürer (Heijna, 2019). Bu yaklaşım, Orpheus'un İyi Çoban olarak betimlenmesini, paganizmden Hristiyanlığa geçiş sürecinde sembolik süreklilik ve anlam dönüşümü çerçevesinde değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Anadolu'da çok sayıda Orpheus mozaiğinin bulunması, bu senkretik yorumun bölgedeki yaygınlığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Adana Orpheus mozaiğinde gözlenen stilistik özellikler, Geç Antik Dönem mozaik sanatındaki genel dönüşümle uyumludur. Doğal peyzaj ve mekânsal derinlik arayışının geri planda kaldığı, figürlerin daha düzlemsel ve simgesel bir düzen içinde ele alındığı görülmektedir. Hayvanların gerçekçi bir sahne kurgusundan ziyade yüzeysel ve dekoratif bir anlayışla yerleştirilmesi, Bizans sanatında giderek belirginleşen soyutlamaya yönelim ile ilişkilendirilebilir. Bu yönüyle Adana Orpheus mozaiği, Orpheus mitinin Geç Antik Dönem'deikonografik süreklilik ve anlam dönüşümü içinde ele alındığını belgeleyen önemli bir örnek olarak değerlendirilebilir.

2. Nuh'un Gemisi ve Hayvanlar Mozaiği

Nuh'un Gemisi Mozaiği, Adana'nın Misis (Mopsuestia) yerleşiminde yol çalışmaları sırasında tesadüfen ortaya çıkarılmıştır. Buluntunun öneminin anlaşılması üzerine 1955–1958 yılları arasında sistematik arkeolojik incelemeler yürütülmüştür (Budde, 1969). Mozaik, günümüzde Adana Arkeoloji ve Mozaik Müzesi koleksiyonunda sergilenmektedir. Mozaik, ilk keşfinin ardından uzun süre Misis Mozaik Müzesi'nde *in situ* olarak korunmuş, daha sonra müzeye taşınmıştır. Mozaiğin mimari bağlamı konusunda literatürde farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Yapının bir dini mekân ile ilişkili olabileceği yönünde görüşler bulunmakla birlikte, bu bağlamın kilise mi yoksa sinagog mu olduğu meselesi kesinlik kazanmamış ve tartışmaya açık bırakılmıştır (Budde, 1969; Kitzinger, 1973; Hachlili, 2009).

Kazıyı gerçekleştiren L. Budde, mozaiği ikonografik özellikleri doğrultusunda MS 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmiştir (Budde 1969). Bununla birlikte, stilistik ve ikonografik özellikler dikkate alındığında Kitzinger'in (1965) değerlendirmesi doğrultusunda eserin MS 5. yüzyıla tarihlenmesi daha olası görünmektedir. Kompozisyon, tufanın sona erdiği ve geminin karaya oturduğu anı merkezine almaktadır. Sahnenin ortasında, Nuh'un Gemisi'ni simgeleyen, dört ayaklı ve dikdörtgen biçimli bir sandık (kibōtos) yer alır. Kapağı açık olarak betimlenen bu sandığın içinde iki güvercin tasvir edilmiştir. Güvercinlerden biri sandığın merkezinde, diğeri ise çıkış kısmında konumlandırılmıştır. Sandığın iç kapağında yer alan Grekçe "ΚΙΒΩΤΟΣ ΝΩΕ" (KibotosNoe / Nuh'un Gemisi) yazıtı, anlatının kimliğini açık biçimde tanımlamaktadır (Budde, 1969; Tülek,2005).

Sandığın çevresinde tufandan kurtulan hayvanlar, iki sıra hâlinde ve dairesel bir düzen içinde yerleştirilmiştir. İç halkada kuşlar ve kümes hayvanları (örneğin turna, horoz, tavuk, tavus kuşu, güvercin, leylek), dış halkada ise vahşi ve evcil memeli hayvanlar (ayı, aslan, leopar, öküz, geyik, eşek, ceylan, deve) betimlenmiştir. Hayvanların başlarının merkeze, yani gemiye doğru yönlendirilmiş olması, anlatının ortak bir kurtuluş odağı etrafında kurgulandığını düşündürmektedir. Bu düzenleme, Nuh anlatısının bireysel figürlerden ziyade kolektif kurtuluş fikrine odaklanan bir görsel dil benimsediğini göstermektedir (Hachlili, 2009).

Misis mozaiğinde geminin kutu biçimli ve şematik bir temsil ile sunulması, Roma İmparatorluk Dönemi'nde görülen daha doğal ve betimleyici gemi tasvirlerinden bilinçli bir uzaklaşmaya işaret etmektedir. Bu tercih, anlatıdan çok sembolik anlamı öne çıkaran bir görsel strateji olarak değerlendirilmektedir. Kitzinger'e göre bu tür temsiller, Geç Antik Dönem ikonografisinde yaygın olan kurtuluş, tufan sonrası yeni başlangıç ve Tanrısal antlaşma temalarıyla ilişkilidir; ancak yazar, sahnenin yalnızca Hristiyan bir alegori olarak okunmasının sorunlu olabileceğini de vurgular. Yapının plan özellikleri ve mozaikte insan figürlerinin tamamen dışlanmış

olması, sahnenin Yahudi görsel geleneğiyle de uyumlu bir anlatı çerçevesi sunduğunu düşündürmektedir (Kitzinger, 1973).
Mozaikte figürlerin beyaz zemin üzerinde izole edilerek betimlenmesi, arka plan dekoru ve peyzaj unsurlarının bilinçli olarak terk edildiğini göstermektedir. Bu yaklaşım, Geç Antik Dönem mozaik sanatında giderek belirginleşen, mekânsal derinliği geri plana alan ve figürleri simgesel düzleme taşıyan bir eğilimle uyumludur. Benzer bir stilistik anlayış, Ürdün'deki Gerasa (Jerash) Nuh Mozaiği'nde de gözlemlenmektedir. Her iki örnekte de tufanın yıkıcı süreci sahne dışı bırakılmış; anlatının odağı, gemiden çıkış ve tufan sonrasında düzenin yeniden kurulması üzerine yoğunlaştırılmıştır (Clements, 2010).
Sikke ve katakomb sanatında anlatının tek bir ana indirgenerek sunulduğu "donmuş kare" (frozen moment) geleneğinin aksine, Nuh anlatısı sinagog ve kilise taban mozaiklerinde, özellikle MS 4. yüzyıldan itibaren, mekânsal olarak genişletilmiş ve çok katmanlı bir kompozisyon düzeni içinde ele alınmıştır. Gerasa ve Mopsuestia mozaikleri, bu yaklaşımın erken ve belirgin örnekleri arasında yer almakta; anlatıyı tufanın yıkımından ziyade, kurtuluş ve yeniden kuruluş temaları etrafında yapılandırmaktadır. Bu anlatı geleneği, 12. yüzyıla tarihlenen Otranto Katedrali taban mozaiğinde daha kapsamlı ve gelişmiş bir biçimde sürdürülmüş; burada gemi, hayvanlar, insan figürleri ve tufan öncesi-sonrası sahneler aynı görsel alan içinde birleştirilmiştir (Clements, 2010). Bu süreklilik, Misis mozaiğinin, Nuh anlatısının Geç Antik Dönem'de kazandığı sembolik ve kompozisyonel dönüşümün erken ve etkili bir örneğini oluşturduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Kilikya Bölgesi'nin antik çağdaki sınırları, doğal bariyerler ve stratejik geçitlerle belirlenmiş devasa bir kültürel etkileşim alanını temsil eder. Bölge, batı sınırında Pamphlyia ile komşu olan Korakesion'dan (günümüz Alanya) başlayarak, doğuda Hellenistik dünyanın kaderini tayin eden İssos Ovası'na kadar Akdeniz boyunca uzanır. Kuzeyde ise Toros Dağları'nın zorlu geçitlerini aşarak Lykaonia düzlüklerine, yani Konya Ovası'na kadar genişleyen bir hinterlanda sahiptir. Bu geniş coğrafi yayılım, Kilikya'yı sadece Anadolu'nun bir kıyı şeridi olmaktan çıkarmış; hem Akdeniz ticaret yollarının hem de İç Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan lojistik güzergâhların merkezi haline getirmiştir. Bölgenin bu "eşik" olma özelliği,

Roma ve Geç Antik dönem mozaik sanatında görülen üslup çeşitliliğinin temel nedenidir.Nitekim kuzeyden gelen karasal etkiler ile kıyı şeridindeki denizci kültürlerin estetik sentezi, Kilikya mozaiklerini komşu bölgelerden ayıran özgün bir sanatsal kimlik kazandırmıştır.

Bu çalışma, Kilikya Bölgesi'nde Geç Antik Dönem'de mozaik sanatında gözlemlenen ikonografik ve üslupsal dönüşümü, Orpheus Mozaiği ile Nuh'un Gemisi ve Hayvanlar Mozaiği örnekleri üzerinden incelemiştir. Karşılaştırmalı analiz, bölgedeki mozaik üretiminin, pagan kökenli görsel repertuvar ile giderek kurumsallaşan Hristiyan ikonografisi arasında doğrusal bir kopuştan ziyade, çok katmanlı, zamansal ve bağlamsal bir dönüşüm süreci içinde geliştiğini ortaya koymaktadır.

Adana Orpheus Mozaiği, Roma İmparatorluk geleneğinden devralınan mitolojik anlatıların Geç Antik Dönem'de nasıl yeniden yorumlandığını gösteren önemli bir örnek sunmaktadır. Orpheus figürü, bu bağlamda, köken itibarıyla pagan bir mitolojik kahraman olmakla birlikte, Geç Antik ve erken Hristiyan görsel kültüründe sembolik ve alegorik okumaya açık bir figür hâline gelmiştir. Mozaiğin kompozisyon düzeni, figürlerin şematikleşmesi ve mekânsal derinliğin geri plana itilmesi, Orpheus anlatısının anlatı merkezli bir sahneden çok, simgesel ve dekoratif bir motif olarak ele alındığını göstermektedir. Bu durum, Kilikya'da pagan ikonografisinin bütünüyle terk edilmediğini, ancak anlam düzeyinde yeniden çerçevelendiğini düşündürmektedir.

Buna karşılık, Misis'te bulunan Nuh'un Gemisi Mozaiği, konu seçimi ve kompozisyon kurgusu bakımından, kutsal metne dayalı anlatının merkezi ve anıtsal biçimde ele alındığı farklı bir yaklaşımı temsil etmektedir. Mozaiğin ikonografik programı, Hellenistik–Roma mitolojik repertuvarından belirgin bir uzaklaşmaya işaret etmektedir. Anlatıyı bireysel figürler yerine kolektif kurtuluş, ilahi koruma ve yeniden başlangıç temaları etrafında yapılandırmaktadır. Bununla birlikte, mozaiğin mimari bağlamının kilise mi yoksa sinagog mu olduğu konusundaki belirsizlik, eserin hem Yahudi hem de erken Hristiyan görsel geleneğiyle ilişkilendirilebilecek çok anlamlı bir ikonografik çerçeve sunduğunu göstermektedir.

Her iki mozaik birlikte değerlendirildiğinde, Kilikya zemin mozaiklerinde gözlemlenen dönüşümün, ani ve keskin bir ikonografik kopuştan ziyade, sembolik süreklilikler, anlam kaymaları ve üslupsal sadeleşme üzerinden ilerleyen bir süreç olduğu anlaşılmaktadır. Arka plan peyzajının terk edilmesi, beyaz zemin kullanımı, figürlerin izole edilmesi ve kompozisyonun simgesel düzleme taşınması gibi özellikler, Geç Antik Dönem mozaik sanatında Akdeniz dünyası genelinde izlenen eğilimlerle uyum göstermektedir. Kilikya örnekleri, bu ortak estetik dönüşümün bölgesel bir yorumu olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, Orpheus ve Nuh temalı mozaikler, Kilikya'nın Geç Antik Dönem'de yalnızca sanatsal üretim açısından değil, inanç sistemleri, görsel

anlatım stratejileri ve kültürel süreklilik bakımından da önemli bir geçiş alanı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu eserler, Antik Dünya ile Orta Çağ arasında uzanan dönüşüm sürecini belgeleyen arkeolojik veriler olarak, Kilikya mozaiklerinin Doğu Akdeniz mozaik sanatı içindeki özgün konumunu ve çok katmanlı karakterini açık biçimde yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

Balty, J. (1977). *Mosaïquesantiques de Syrie*. AcadémieRoyale de Belgique.

Belting, H. (1994). *Likenessand presence: A history of theimagebeforetheera of art* (E. Jephcott, Trans.). University of Chicago Press.

Boase, T. S. R. (1978). *TheCiliciankingdom of Armenia*. ScottishAcademicPress.

Bryce, T. (1999). *Thekingdom of theHittites*. Oxford UniversityPress.

Budde, L. (1969). *AntikeMosaiken in Kilikien* (Cilt 1–2). Steiner.

Can,B. (2017). GeometricMosaicsfromtheCourtyard of the Great Bath at Antiochia ad Cragum in Western RoughCilica,JMR, 10,83-100.

Cookson, N. (2011). Orpheus: Somemetaphors in mosaic. In M. Şahin (Ed.), *11th International Colloquium on Ancient Mosaics: Mosaics of Turkeyandparalleldevelopments in the rest of theancientandmedievalworld: Questions of iconography, styleandtechniquefromthebeginnings of mosaicuntilthelateByzantineera* (ss. 259–268).

Dio, C. (1914). Roman history (E. Cary, trans.). *Retrievedfrom Bill Thayer'swebsite: http://penelope. uchicago. edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home. html*.Clements, R. (2010). *Theiconography of theOtrantopavement*. Oxford UniversityPress.

Demir, F., "Aigeai Roma Evi Mozaikleri", OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4/1, Mart 2022, ss. 181 – 196.

Dunbabin, K. M. D. (1999). *Mosaics of theGreekand Roman world*. Cambridge UniversityPress.

Elsner, J. (1995). *Art andthe Roman viewer: thetransformation of art fromthe pagan worldtoChristianity* (p. 160). Cambridge: Cambridge UniversityPress.

Eraslan, Ş. (2011). *Roma İmparatorluk Dönemi mozaik sanatında Okeanos ve Tethys betimlemelerinin tipolojik ve ikonografik açıdan değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış doktora tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.

Erzen, A. (1940). *Kilikienbis zum Ende der Perserherrschaft*. Leipzig.

Faroqhi, S. (2004). *TheOttomanEmpireandtheworldaround it*. I.B. Tauris.

Garezou, M. X. (1994). svOrpheus, in limc vii 1.

Grabar, A. (1968). *Christianiconography: A study of itsorigins*. Princeton UniversityPress.
Hachlili, R. (2009). Ancient mosaicpavements. *Themes, Issues, andTrends. SelectedStudies, Leiden-Boston*.
Heijna, N. (2019). *Orpheusandtheroots of Christianimagery*. Routledge.
Heijna, J. (2019). *Orpheus de GoedeHerder: De betekenisvanOrpheusfresco's in christelijkecatacomben*. Universiteit Utrecht.
Hild, F., &Hellenkemper, H. (1990). KilikienundIsaurien/2. *KilikienundIsaurien*.
İnalcık, H., &Quataert, D. (Eds.). (1994). *An economicandsocialhistory of theOttomanEmpire, 1300-1914*. Cambridge UniversityPress.
Jensen, R. M. (2023). *UnderstandingearlyChristian art*. Routledge.
Jones, A. H. M. (1971). *Thecities of theEastern Roman provinces* (2nd ed.). Oxford UniversityPress.
Kennedy, H. (1986). *TheProphetandtheage of thecaliphates*. Longman.
Koşay, H. Z. (1968). Kilikya Tarihi [Kitap Tanıtımı].
Kitzinger, E. (1965). Mosaics in the Greek East from Constantine to Justinian", *GMCR I*, Paris 1965.
Kitzinger, E. (1973). Observations on theSamsonfloor at Mopsuestia. *DumbartonOaksPapers, 27*, 133–144.
Kurt, M. (2006). M.Ö. I. bin yıl Asur–Anadolu ilişkilerinde Kilikya bölgesi. *Belleten, 70*(257), 1–26.
Langlois, V., & Uygur, S. H. (Ed.). (2021). *Kilikya'ya yolculuk* (A. Ateşoğlu, Çev.). Akademisyen Kitabevi. (Orijinal eser yayımlanma tarihi belirtilmemiştir)
Levi, D. (1947). *Antiochmosaicpavements*. Princeton UniversityPress.
Ling, R. (1998). *Ancient mosaics*. British MuseumPress.
Mitchell, S. (1993). *Anatolia: land, men, andgods in AsiaMinor*. Oxford UniversityPress.
Mutafian, C. (1993). *La Cilicieaucarrefourdesempires*. LesBellesLettres.
Pelvanoğlu, T. (2018). *MÖ ikinci binyılda yazılı belgelere göre Kizzuwatna Krallığı'nın tarihi*. Türk Tarih Kongresi bildirileri.
Taşpınar, Ş. E. (2017). Görsellerle kurulan ilişki: Tarihsel ve eğitsel yaklaşım. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (39), 94–115.
Tülek,F. (1998). Efsuncu Orpheus, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
Tülek,F.(2005). Noah's Ark in Misis-Mopsuestia, Ekklesiastikos Pharos 87.
Tülek,F. (2006). Türkiye Mozaik Çalışmaları: Kilikya Mozaik Külliyatı, Arkeoloji ve Sanat Drgisi, 123,113-122.
Syme, R., &Birley, A. R. (1995). Anatolica: studies in Strabo.*)*.

Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu'nun Aile Politikaları ve Toplumsal Paydaşlık Bağlamında Değerlendirilmesi

Burcu GEZER ŞEN[1]

[1] Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Ana Bilim Dalı. burcugezersen@firat.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3782-2377

ÖZET

Bu çalışma, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzunun (2024) aile politikaları ve toplumsal paydaşlık bağlamındaki yaklaşımını incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, aile politikaları ile eğitim politikaları arasındaki bütünleşmenin, eğitimin kamusal niteliğini güçlendirme ve okul–aile–toplum ilişkilerini yapılandırma açısından taşıdığı önemi ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmış; veri kaynağı olarak kamuya açık ve resmî bir politika belgesi olan söz konusu kılavuz kullanılmıştır. Araştırmada doküman analizi yöntemi benimsenmiş, veriler içerik analizi ve tematik çözümleme teknikleriyle analiz edilmiştir. Analiz sonucunda kılavuzun dört temel tema etrafında yapılandığı belirlenmiştir: aileyi güçlendirme, ebeveyn katılımı ve rehberlik, okulun koordinatör rolü ile toplumsal paydaşlık ve kamusal sorumluluk. Bulgular, kılavuzun aileyi eğitimin edilgen bir unsuru olarak değil; bilgilendirilen, desteklenen ve güçlendirilmesi hedeflenen stratejik bir paydaş olarak konumlandırdığını göstermektedir. Ebeveyn katılımının rehberlik temelli ve yapılandırılmış bir çerçevede ele alındığı; okulun ise aile, öğretmen ve toplumsal çevre arasında eşgüdümü sağlayan merkezi bir aktör olarak tanımlandığı görülmüştür. Ayrıca eğitim sürecinin, devletin düzenleyici ve yönlendirici rolü çerçevesinde kamusal bir sorumluluk alanı olarak ele alındığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, aile temelli eğitim politikalarının uygulanmasına yönelik rehber belgelerin, eğitimde yönetişim ve paydaş katılımı açısından taşıdığı işlevsel önemi ortaya koymaktadır. Sonuç olarak çalışma, Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzunun Türkiye'de aile temelli eğitim politikalarının kurumsallaşmasına katkı sunduğunu ve eğitimde paydaş katılımını kamusal sorumluluk ilkeleri doğrultusunda yapılandıran bütüncül bir yaklaşımı yansıttığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aile Politikaları, Eğitim Politikaları, Aile Katılımı, Okul–Aile İş Birliği, Toplumsal Paydaşlık, Doküman Analizi.

GİRİŞ

Aile politikaları ile eğitim politikaları arasındaki ilişki, çağdaş kamu yönetimi anlayışında sosyal refahın güçlendirilmesi, toplumsal bütünleşmenin sağlanması ve kuşaklar arası aktarımın sürekliliğinin teminat altına alınması bakımından stratejik bir önem taşımaktadır. Devletin sosyal devlet niteliği, eğitim ve aileyi birlikte ele alan bütüncül yaklaşımlar aracılığıyla daha görünür hâle gelmekte; çocukların eğitsel gelişimini destekleyen politikaların etkililiği, aileyi sürecin doğal paydaşı olarak konumlandıran uygulamalarla artmaktadır. Nitekim aile politikaları, yalnızca sosyal koruma veya ekonomik destek mekanizmalarıyla sınırlı bir alan olmayıp; eğitsel hedeflere hizmet eden, aileyi güçlendirerek çocuğun gelişim alanlarını destekleyen ve

toplumsal uyumu pekiştiren kamusal bir politika alanı olarak değerlendirilmektedir (Çoban ve Özbesler, 2009; Güvendi, 2018).

Aile, bireyin yaşamında ilk sosyal çevreyi oluşturmasının yanı sıra öğrenmeye ilişkin tutumların, değerlerin ve davranış örüntülerinin temellerinin atıldığı en önemli toplumsal bağlamdır. Bu nedenle eğitim, yalnızca okul merkezli bir öğretim süreci olarak değil; devletin rehberliği ve koordinasyonunda, aile–okul–toplum etkileşimini kapsayan çok katmanlı bir iş birliği alanı olarak ele alınmalıdır. Eğitim hizmetlerinin niteliği, okulun öğretim kapasitesi kadar, ailenin çocukla kurduğu gündelik etkileşimlerin niteliği ve ailelerin eğitim süreçlerine katılım düzeyiyle de ilişkilidir. Ebeveyn katılımı ve aileyle kurulan kurumsal iletişimin öğrenci başarısı üzerindeki etkisine dikkat çeken çalışmalar, aile katılımının ev içi öğrenme düzeni, akademik destek ve okul deneyimini tamamlayıcı pratikler yoluyla öğrenme çıktılarının güçlenmesine katkı sunduğunu göstermektedir (Şahan, 2021; Tabak, 2020).

Türkiye'de aile politikalarının uzun yıllar boyunca sosyal yardım, koruyucu hizmetler ve ekonomik destekler ekseninde geliştirilmesi, devletin sosyal koruma kapasitesinin güçlendirilmesine hizmet etmiş; aileyi destekleyen mekanizmalar aracılığıyla toplumsal dayanışmayı pekiştirmiştir (Çoban ve Özbesler, 2009). Bununla birlikte toplumsal dönüşümler, aile yapısındaki farklılaşmalar ve eğitim sisteminin artan beklentileri, aile politikalarının eğitim politikalarıyla daha doğrudan ilişkilendirilmesini gerekli kılmıştır. Son dönem aile politikalarının siyasal ve yönetsel boyutlarını ele alan çalışmalar, Türkiye'de aile politikalarının giderek daha planlı, çok boyutlu ve kurumlar arası eşgüdümü önceleyen bir anlayışla güçlendirildiğine işaret etmektedir (Turğut, 2016; Arslan, 2024). Bu gelişme, eğitim alanında aileyi yalnızca "destekleyici unsur" olarak değil, kamusal hedeflerin sahadaki taşıyıcısı olan "stratejik paydaş" olarak konumlandıran yeni bir politika iklimini desteklemektedir.

Aile politikalarının eğitimle kesişimi, devletin sosyal politika alanındaki koruyucu ve geliştirici rolünün eğitim alanına yansıması bakımından ayrıca önemlidir. Eğitim, bireylerin toplumsal hayata katılımını artıran, fırsat eşitliğini destekleyen ve sosyal bütünleşmeyi güçlendiren temel kamusal hizmvdanlarından biridir (Şahin, 2017). Eğitim politikalarının aile politikalarıyla uyumlu biçimde yürütülmesi; çocukların akademik başarılarına ek olarak sosyal beceri gelişimi, okul iklimine uyum ve okula aidiyet duygusu gibi alanlarda da olumlu sonuçlar üretebilmektedir. Okul öncesi dönemde öğretmenin iletişim becerileri ve aile katılımı ilişkisine odaklanan araştırmalar, aile–öğretmen iletişiminin çocuğun eğitim deneyimini zenginleştiren temel bileşenlerden biri olduğunu vurgulamaktadır (Akyol vd., 2021).

Günümüzde okul–aile–toplum ilişkisi, devletin eğitim hizmetlerinin sahadaki etkinliğini artıran temel bir yönetişim alanı olarak öne çıkmaktadır. Eğitim kurumları, yalnızca bilgi aktaran yapılar değil; aynı zamanda toplumsal değerlerin güçlendirildiği, sosyal ilişkilerin kurulduğu ve vatandaşlık

bilincinin geliştirildiği kurumlardır. Okul ile aile arasındaki koordinasyonun güçlendirilmesi, devletin eğitim hedeflerinin yerel düzeyde daha güçlü biçimde sahiplenilmesine ve eğitim süreçlerinin süreklilik kazanmasına katkı sunmaktadır. Okul aile birlikleri ve velilerle iletişim boyutunu tartışan çalışmalar, okul temelli kurumsal yapıların aile katılımını düzenleyici bir rol üstlendiğini ve iletişim kanallarını sistematik hâle getirebildiğini göstermektedir (Çalışkan ve Ayık, 2015; Akbaşlı ve Tura, 2019).

Türkiye'de aile temelli eğitim politikalarının son yıllarda geçirdiği dönüşüm, devletin sosyal politika ve eğitim alanlarında benimsediği bütüncül yaklaşımın somut bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Karşılaştırmalı aile politikaları alanında yapılan çalışmalar, Türkiye'de aile politikalarının kurumsal yapısının güçlendiğini ve aileye yönelik programların daha planlı bir çerçeveye kavuştuğunu ortaya koymaktadır (Güvendi, 2018; Gedikkaya, 2023). Bu dönüşüm, aile politikalarının çocukların eğitim sürecine daha doğrudan temas eden uygulamalarla desteklenmesini; ebeveynlerin eğitim süreçlerine bilinçli katılımını teşvik eden rehber belgelerin kamusal bir yönlendirme aracı olarak kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Ebeveyn katılımına ilişkin engelleri inceleyen araştırmalar, katılımın artması için okul temelli düzenlemelerin, öğretmen–veli etkileşiminin ve ailelerin sürece ilişkin farkındalığının güçlendirilmesi gerektiğine işaret ederek bu alandaki politika belgesi ve kılavuzların önemini dolaylı biçimde desteklemektedir (Bilaloğlu ve Aktaş Arnas, 2019; Kaçan vd., 2019).

Aile temelli eğitim politikalarındaki bu yönelim, eğitimde kamusal sorumluluk anlayışının da güçlenmesine katkı sunmaktadır. Eğitim, devletin asli görevlerinden biridir; ancak eğitim hizmetinin niteliği, ailelerin ve toplumun katılımıyla daha sürdürülebilir ve etkili hâle gelebilmektedir. Kamusal alanın toplumsal katılım açısından bir imkân olduğunu vurgulayan yaklaşımlar, devletin oluşturduğu kurumsal çerçeve içinde toplumsal katılımın güçlenebileceğini ve eğitim gibi kamusal alanlarda ortak sorumluluk duygusunun inşa edilebileceğini düşündürmektedir (Hekimoğlu, 2024). Bu bağlamda eğitimde aile katılımını düzenleyen, rehberlik eden ve kurumsallaştıran belgeler, kamusal sorumluluğun sahadaki pratiğini güçlendiren araçlar olarak önem kazanmaktadır.

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu (2024), Türkiye'de aile temelli eğitim politikalarının bütüncül ve kamusal sorumluluğu önceleyen yaklaşımını yansıtan güncel ve kapsamlı bir belge olarak öne çıkmaktadır. Kılavuz, aileyi eğitimin doğal paydaşı olarak ele almakta; ebeveynlerin eğitim süreçlerine katılımını planlı, yönlendirici ve destekleyici bir çerçeve içinde yapılandırmayı hedeflemektedir (Milli Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Genel Müdürlüğü [MEB TEGM], 2024). Bu yönüyle belge, eğitim politikalarının sahadaki uygulanabilirliğini artıran, okul–aile iletişimini sistematikleştiren ve kamu hizmetinin etkililiğini güçlendiren normatif bir rehber niteliği taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu (2024)'nu aile politikaları ve toplumsal paydaşlık bağlamında değerlendirmektir. Çalışmada kılavuz; aileyi güçlendirme yaklaşımı, okul–aile–toplum ilişkisini yapılandırma biçimi, paydaş katılımına verdiği önem ve eğitimi kamusal sorumluluk çerçevesinde ele alış yönleriyle incelenmektedir. Böylece çalışma, Türkiye'de aile temelli eğitim politikalarının dönüşümünü, ulusal literatürde tartışılan aile politikaları ve eğitim politikaları birikimiyle ilişkilendirerek, kılavuzun eğitim sistemine ve kamusal politika uygulamalarına sunduğu muhtemel katkıları görünür kılmayı hedeflemektedir (Akça vd., 2017; Arslan, 2024; Karatay ve Kurtuluş, 2022).

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1. Türkiye'de Aile Politikalarının Eğitimle İlişkisi

Türkiye'de aile politikaları, sosyal devlet anlayışının temel unsurlarından biri olarak, bireylerin ve ailelerin refahını artırmayı hedefleyen kamusal düzenlemeler bütünü şeklinde yapılandırılmıştır. Aileye yönelik sosyal politika ve hizmetlerin gelişim çizgisini ele alan çalışmalar, Türkiye'de aile politikalarının uzun süre koruyucu–destekleyici bir hat üzerinde ilerlediğini; dezavantajların giderilmesi, sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler aracılığıyla ailelerin güçlendirilmesinin amaçlandığını ortaya koymaktadır (Çoban ve Özbesler, 2009). Bu yönelim, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve sosyal risklere karşı koruyucu bir kamu kapasitesini ifade etmektedir. Ancak bu koruyucu kapasite, eğitim alanında ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar çerçevesinde geliştirici ve önleyici boyutları daha belirgin hâle gelecek şekilde genişlemektedir.

Aile politikalarının eğitimle ilişkisinde sosyal politika perspektifi, aileyi yalnızca hizmvdan bir yapı olarak değil, kamusal hedeflere katkı sunan bir "toplumsal aktör" olarak konumlandırmaktadır. Türkiye'de aile politikalarına dair güncel değerlendirmeler, aileyi güçlendirme yaklaşımının giderek daha merkezi hâle geldiğini; aile içi ilişkilerden ebeveynlik pratiklerine, çocuk gelişiminden eğitsel desteğe uzanan geniş bir yelpazede politika hedeflerinin çeşitlendiğini göstermektedir (Arslan, 2024; Turğut, 2016). Bu çerçevede eğitim, aile politikalarının "tamamlayıcı alanı" olmaktan çıkarak, aileyi güçlendirme stratejisinin kurucu unsurlarından biri hâline gelmektedir.

Ailenin eğitimdeki rolü, yalnızca çocukların akademik başarısını destekleyen bir işlevle sınırlı değildir. Aile, çocuğun öğrenmeye yönelik motivasyonunu,

disiplin anlayışını, okul deneyimlerine verdiği anlamı ve eğitim kurumlarıyla kurduğu güven ilişkisini belirleyen ilk toplumsal çevredir. Ebeveyn katılımı üzerine yapılan araştırmalar, ev içi destek ve ebeveynlik biçimlerinin öğrenci başarısını yordamada anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Şahan, 2021). Benzer biçimde, aile katılımının sosyo-ekonomik koşullarla ilişkisini ele alan çalışmalar, ebeveyn katılımı düzeyinin bazı ailelerde fırsat eşitsizliği riskini artırabileceğini; bu nedenle kamusal politika araçlarıyla ailelerin sürece daha dengeli biçimde dahil edilmesi gerektiğini düşündürmektedir (Tabak, 2020).

Aile politikalarının eğitimle bütünleşmesi, çocukların gelişiminin bütüncül biçimde ele alınmasına imkân sağlayan bir yaklaşım üretmektedir. Aile–okul iş birliği ve ebeveyn katılımı, çocuğun eğitim deneyimini sadece okul içinde değil, okul dışında da sürdürülebilir kılmaktadır. Nitekim okul öncesinde aile katılımı engelleri ve süreçte karşılaşılan sorunları tartışan araştırmalar, ailelerin katılımını artırmak için okulun düzenleyici rolüne, öğretmen–veli iletişiminin niteliğine ve ailelerin bilgilendirilmesine dikkat çekmektedir (Bilaloğlu ve Arnas, 2019; Kaçan vd., 2019). Bu bulgular, aile politikaları ile eğitim politikaları arasındaki uyumu artırmaya dönük rehber belgelerin önemini güçlendiren bir literatür zemini sunmaktadır.

Karşılaştırmalı analizler, Türkiye'nin aile politikalarında kurumsal kapasiteyi güçlendiren bir yönelim taşıdığını ve aileyi destekleyen politika araçlarının çeşitlendiğini göstermektedir (Gedikkaya, 2023). Bu çerçevede aile politikalarının eğitimle ilişkisi, hem ulusal ihtiyaçlara hem de uluslararası eğilimlere uyum sağlayan bir modernleşme çizgisini yansıtmaktadır. Karşılaştırmalı perspektif, eğitim alanında aileyi güçlendirme hedefinin yalnızca bir "pedagojik öneri" değil, toplumsal refahı artıran "kamusal strateji" olarak ele alınabileceğini düşündürmektedir (Güvendi, 2018).

Özetle, Türkiye'de aile politikalarının eğitimle ilişkisi; koruyucu sosyal politika anlayışının geliştirici–önleyici boyutlarla genişlemesini, aileyi kamusal hedeflerin sahadaki taşıyıcısı olarak konumlandırmayı ve eğitim süreçlerini aile temelli bir bütünlük içinde güçlendirmeyi ifade etmektedir (Arslan, 2024; Çoban ve Özbesler, 2009; Turğut, 2016). Bu yaklaşım, eğitim hizmetlerinin etkililiğini artırırken, toplumsal bütünleşmeyi destekleyen bir kamu politikası zemini üretmektedir.

2. Eğitim Politikaları ve Kamusal Sorumluluk

Eğitim politikaları, Türkiye'de devletin toplumsal kalkınma hedeflerini gerçekleştirmede kullandığı en temel kamu politikası araçlarından biridir. Kalkınma planlarında eğitim politikalarının değerlendirilmesi, eğitimin yalnızca bireysel başarıların değil; toplumsal refahın, ekonomik gelişmenin ve sosyal bütünleşmenin anahtarı olarak ele alındığını göstermektedir (Akça vd., 2017). Bu yaklaşım, eğitimi kamusal sorumluluk alanı olarak güçlendirmekte; eğitim politikalarının sürdürülebilirliğini ise aile ve toplum katılımıyla

pekiştirmektedir. Avrupa Birliği eğitim politikalarıyla Türk eğitim sistemi ilişkisine odaklanan çalışmalarda da görüldüğü üzere eğitim politikaları, ulusal hedeflerle birlikte uluslararası yönelimler ve standartlarla etkileşim içinde gelişmektedir (Sağlam vd., 2011).

Türkiye Cumhuriyeti eğitim politikalarına ilişkin incelemeler, eğitim alanında süreklilik ve dönüşüm dinamiklerinin birlikte işlediğini; eğitim hedeflerinin toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda yeniden düzenlenerek kamusal bir çerçeve içinde sürdürüldüğünü göstermektedir (Yıldız ve Yıldız, 2016). Eğitim politikaları alanındaki lisansüstü tezlerin analizi, bu alanda akademik ilginin yoğunlaştığını ve eğitim politikalarının çok boyutlu bir tartışma alanı olarak şekillendiğini ortaya koymaktadır (Özdem, 2015). Bu birikim, eğitimde kamusal sorumluluğun yalnızca uygulama değil, aynı zamanda bilgi üretimi ve değerlendirme süreçleriyle de güçlendiğini göstermektedir.

Kalkınma planları bağlamında eğitim politikaları, insan kaynağı niteliğini artırma hedefinin yanında, toplumsal eşitliği ve sosyal bütünleşmeyi destekleyen bir yönelim taşımaktadır (Akça vd., 2017). Kamusal sorumluluk anlayışı, bu noktada eğitim hizmetinin tüm yurttaşlara adil biçimde sunulmasını; eğitim çıktılarının toplumsal refah ve bütünleşme üzerinde olumlu etki üretmesini hedeflemektedir. Bu yaklaşım, ailenin eğitim süreçlerine katılımını, devletin eğitim hedeflerini güçlendiren tamamlayıcı bir unsur hâline getirmektedir.

Eğitimde fırsat eşitliği, kamusal eğitim politikalarının temel hedeflerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Eğitim ile sosyal politika arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar, eğitim hizmetinin fırsat eşitliğini güçlendiren bir sosyal politika aracı olduğunu; aile koşullarından kaynaklanan farklılıkların eğitim süreçlerine yansımasını azaltmanın kamusal önceliklerden biri hâline geldiğini vurgulamaktadır (Şahin, 2017). Türkiye üzerine fırsat eşitliği ve kamu politikaları değerlendirmesi de, eğitimde eşitliğin yalnızca okul içi kaynaklarla değil, daha geniş kamu politikası araçlarıyla desteklenmesi gerektiğine işaret etmektedir (İnan ve Demir, 2018).

Kamu politikası analizi perspektifi, eğitim politikalarının başarısında yalnızca amaçların doğruluğu değil, uygulama sürecinin tasarımı, paydaş katılımı ve yerel düzeyde sahiplenmenin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır (Karatay ve Kurtuluş, 2022). Bu çerçevede aile katılımı, eğitim politikalarının sahada karşılık bulmasını ve sürdürülebilirliğini güçlendiren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Ailelerin sürece dâhil edilmesi, eğitim politikalarının toplumsal meşruiyetini pekiştirirken, uygulamanın niteliğini artıran geribildirim mekanizmalarını da mümkün kılmaktadır.

Sonuç olarak eğitim politikaları, kamusal sorumluluk anlayışını aile temelli bir perspektifle genişletmektedir. Eğitim, devletin liderliğinde yürütülen; ancak ailelerin ve toplumun katılımıyla güçlenen bir kamusal hizmet olarak şekillenmektedir (Akça vd., 2017; Karatay ve Kurtuluş, 2022; Şahin, 2017).

Bu yaklaşım, eğitim hedeflerinin yerel düzeyde somutlaşmasını, eşitlik hedeflerinin güçlenmesini ve kamu hizmetinin etkililiğinin artmasını desteklemektedir.

3. Okul–Aile İş Birliği ve Paydaş Katılımı

3.1. Aile–Okul İş Birliği Modelleri

Aile–okul iş birliği, eğitim literatüründe öğrencinin akademik, sosyal ve duygusal gelişimini destekleyen temel yapılardan biri olarak kabul edilmektedir. Okul öncesi eğitimde öğretmenin iletişim becerileriyle aile katılımı arasındaki ilişkiye dikkat çeken çalışma, aile–öğretmen iletişiminin, çocuğun eğitim deneyimini güçlendiren kritik bir kanal olduğunu vurgulamaktadır (Akyol vd., 2021). Bu iş birliği, devletin sunduğu eğitim hizmetinin aile ortamında desteklenmesini ve okul dışı öğrenme süreçlerinin daha düzenli hâle gelmesini mümkün kılmaktadır.

Öğretmen–veli–çocuk üçgeni, aile–okul iş birliğinin kurumsal temelini oluşturan ve eğitim sürecini bütüncül kılan bir model olarak değerlendirilebilir. Bu üçgen, öğretmenin pedagojik rehberliğini, velinin çocuğa ilişkin deneyimsel bilgisini ve çocuğun aktif öğrenen rolünü aynı yapıda buluşturarak okul deneyimini güçlendirmektedir. Okul aile birliği ve velilerle iletişim üzerine odaklanan çalışmalar, okulun aileyle ilişkisini kurumsal zeminde güçlendiren mekanizmaların eğitim sürecini düzenleyici rol oynadığını göstermektedir (Çalışkan ve Ayık, 2015; Akbaşlı ve Tura, 2019).

Aile–okul iş birliğinde iletişimin düzenli, güven temelli ve çift yönlü olması, iş birliğinin sürdürülebilirliği açısından belirleyicidir. Paydaşların gözünden okul–aile iş birliğini ele alan çalışma, aile–okul ilişkisinin paydaşlar tarafından nasıl algılandığının, iş birliğinin niteliğini doğrudan etkilediğini göstermektedir (Özgürbüz, 2024). Kurumsal iletişim kanalları güçlendiğinde, ailelerin eğitime yönelik aidiyet duygusu artmakta; okulun düzenleyici ve koordine edici rolü daha görünür hâle gelmektedir.

Değer ve iletişim boyutu, aile–okul iş birliğinin yalnızca akademik başarı değil, toplumsal değerlerin aktarımı açısından da kritik bir işlev üstlendiğini göstermektedir. Değer eğitimi sürecinde okul–aile iş birliğine odaklanan nitel çalışma, okulda hedeflenen değerlerin aile ortamında desteklenmesinin, çocuğun değerleri içselleştirmesinde belirleyici bir katkı sunduğunu ortaya koymaktadır (Akın ve Öztürk, 2021). Bu durum, aile–okul iş birliğinin aynı zamanda kamusal sorumluluk ve vatandaşlık bilincinin güçlenmesine hizmet eden bir toplumsallaştırma alanı olduğunu düşündürmektedir.

Aile–öğretmen iletişimi ve iş birliği ile çocukların sosyal becerileri arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırma, iş birliği düzeyi yükseldikçe çocukların sosyal becerilerinde olumlu bir yönelim görülebileceğine işaret etmektedir (Binbir ve Ertürk, 2020). Bu sonuç, aile–okul iş birliğinin yalnızca "katılım"

düzeyinde değil, somut gelişim göstergeleri üzerinde de etkili olabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Ebeveyn ve öğretmenlerin aile katılımını etkileyen etmenlere dair görüşlerini inceleyen çalışma da, katılımın niteliğinin artırılmasında okulun planlayıcı rolünü ve ailelerin ihtiyaçlarını gözeten bir yaklaşımı ön plana çıkarmaktadır (Kaçan vd., 2019). Bu çerçevede aile–okul iş birliği modelleri, devletin eğitim hedeflerini sahada güçlendiren ve eğitim hizmetinin etkililiğini artıran kurumsal bir mekanizma olarak değerlendirilebilir.

3.2. Eğitimde Yönetişim ve Paydaş Katılımı

Eğitimde yönetişim, devletin eğitim hizmetlerini daha katılımcı, şeffaf ve hesap verebilir biçimde yürütmesini amaçlayan çağdaş bir yönetim anlayışını ifade etmektedir. İlkokullarda yönetişim düzeyini inceleyen çalışma, eğitim örgütlerinde yönetişimin katılım, şeffaflık ve iş birliği gibi ilkelerle ilişkilendiğini ve okulun iç işleyişinde kurumsal kaliteyi destekleyebileceğini göstermektedir (Gül ve Yaşar, 2020). Bu yaklaşım, aileleri ve toplumsal paydaşları eğitim süreçlerine daha sistematik biçimde dahil eden bir kamu yönetimi perspektifini güçlendirmektedir.

Eğitimde yönetişim alanında yapılan yayınlara ilişkin içerik analizi çalışması, bu konunun giderek artan bir akademik ilgiyle ele alındığını; yönetişim tartışmalarının okul yönetimi, katılım süreçleri ve kurumsal etkililik bağlamında genişlediğini ortaya koymaktadır (Hasan ve Altan, 2022). Bu literatür, eğitimde yönetişim yaklaşımlarının yalnızca teorik değil, aynı zamanda uygulama düzeyinde de önem kazandığını göstermektedir. Okul çalışanlarının yönetişim algısına odaklanan tez çalışması da, yönetişim kültürünün okul içi ilişkiler ve katılım mekanizmalarıyla yakından ilişkili olduğunu düşündürmektedir (Meral Şahin, 2016).

Paydaş katılımı, eğitimde yönetişimin sahadaki en somut görünüm alanlarından biridir. Aileler, okul yönetimi, öğretmenler ve yerel topluluklar, eğitim hizmetinin niteliğini güçlendiren tamamlayıcı paydaşlar olarak değerlendirildiğinde, paydaş katılımı kamusal sorumluluğun paylaşılmasına dayalı bir model üretmektedir. Okul–aile iş birliğini paydaşların bakış açısından ele alan çalışma, paydaşların sürece dair algılarının ve beklentilerinin, katılımın düzeyini ve niteliğini etkilediğini göstermektedir (Özgürbüz, 2024). Bu çerçevede, paydaş katılımını düzenleyen rehber metinlerin, katılımı yalnızca "iyi niyet" düzeyinde bırakmayıp kurumsal çerçeveye taşıması beklenir.

Eğitsel yönetişim alanında uluslararası literatürde de paydaş katılımı, demokratik okul kültürünü ve katılımcı yönetimi güçlendiren bir unsur olarak ele alınmaktadır. Eğitimde yönetişim başlıklı çalışma, yönetişimin eğitim sistemlerinde aktörler arası ilişkileri düzenlediğini ve karar süreçlerinde çok aktörlü yapıları görünür kıldığını ortaya koymaktadır (Maag Merki ve Altrichter, 2015). Okul temelli yönetimde paydaş katılımı üzerine yapılan

çalışma ise, paydaş değerlerinin ve katılım biçimlerinin okul yönetimi üzerinde belirleyici olabileceğini vurgulayarak katılımcı yapının yönetimsel niteliğine dikkat çekmektedir (Botha, 2007). Bu birikim, Türkiye'de geliştirilen paydaşlık temelli eğitim uygulamalarının uluslararası eğilimlerle uyumlu bir yön taşıdığını düşündürmektedir.

Bu çerçevede eğitimde yönetişim ve paydaş katılımı, devletin eğitim politikalarının toplumsal tabanını güçlendiren; aile politikalarıyla eğitim politikaları arasındaki uyumu artıran ve kamu hizmetinin etkililiğini destekleyen temel mekanizmalar olarak değerlendirilebilir (Gül ve Yaşar, 2020; Hasan ve Altan, 2022; Maag Merki ve Altrichter, 2015). Dolayısıyla aileyi sürece sistematik biçimde dâhil eden rehber ve politika belgeleri, yönetişim kültürünün yerel düzeyde kurumsallaşmasına katkı sunan stratejik araçlar olarak önem kazanmaktadır.

YÖNTEM

1. Araştırma Deseni: Nitel Araştırma ve Doküman Analizi

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmıştır. Nitel araştırma; toplumsal olguları, politika metinlerini ve kurumsal uygulamaları kendi bağlamı içinde anlamaya, kavramsal örüntüleri görünür kılmaya ve anlam üretim süreçlerini çözümlemeye yönelir. Sosyal bilimlerde nitel yaklaşımın yükselişine dikkat çeken değerlendirmeler, nitel yöntemlerin özellikle eğitim, kamu yönetimi ve politika alanında "metin, söylem ve kurum" merkezli incelemelerde güçlü bir açıklama kapasitesi sunduğunu vurgulamaktadır (Karataş, 2017; Özdemir, 2010). Bu nedenle çalışma, aile politikaları–eğitim politikaları kesişiminde yer alan resmî bir kılavuz metni incelemeyi amaçladığından, nitel yöntemsel zeminde konumlandırılmıştır.

Araştırmada temel desen olarak doküman analizi benimsenmiştir. Doküman analizi; resmî raporlar, kılavuzlar, mevzuat metinleri ve politika belgeleri gibi yazılı materyallerin sistematik biçimde incelenmesi, anlamlı bir analitik bütünlük içinde çözümlenmesi ve bulguların tematik/kavramsal düzeyde yapılandırılması sürecini kapsar (Sak vd., 2021; Bowen, 2009). Doküman analizinin eğitim bilimlerinde kullanımı, özellikle politika belgelerinde yer alan amaç, ilke, strateji, uygulama dili ve hedef gruplara ilişkin vurguları ortaya çıkarmada etkili görülmektedir (Kıral, 2020; Aydın ve Mocan, 2019). Bu çalışmada da kılavuz metnin içerdiği kavramlar, yönlendirmeler ve paydaşlık vurguları doküman analizi mantığıyla ele alınmıştır.

Doküman analizi çerçevesi, çalışmada "nitel belge incelemesi" yaklaşımıyla birlikte değerlendirilmiştir. Nitel belge incelemesi, metnin yalnızca yüzeysel içeriğini değil; kurumsal amaçları, normatif yönelimleri ve uygulamaya dönük düzenleyici dilini de analiz etmeye imkân tanır (Demir, 2024; Akdemir ve Kılıç, 2021). Bu bağlamda, *Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu* yalnızca bir bilgilendirme metni olarak değil; uygulama süreçlerine yön veren, rol ve sorumlulukları tanımlayan ve paydaşlar arası koordinasyonu düzenleyen bir kamu belgesi olarak okunmuştur. Böylece çalışma, resmî metin incelemesine dayalı nitel bir politika-belge çözümlemesi niteliği taşımaktadır (Bowen, 2009; Kıral, 2020).

2. Veri Kaynağı: Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu (2024)

Araştırmanın veri kaynağını, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan *Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu* (2024) oluşturmaktadır (MEB TEGM, 2024). Bu kılavuz, ailelerin eğitim süreçlerine katılımını artırmayı amaçlayan, okul–aile–toplum etkileşimini kurumsal bir çerçeveye oturtan ve uygulamaya dönük yönlendirmeler içeren resmî bir politika/bilgilendirme belgesi niteliğindedir. Çalışmanın odağı, söz konusu belgenin aile politikaları ve toplumsal paydaşlık bağlamındaki kurucu kavramlarını ve uygulama mantığını görünür kılmak olduğundan, kılavuz metin "birincil doküman" olarak değerlendirilmiştir (Bowen, 2009; Sak vd., 2021).

Veri kaynağının seçilmesinde, belgenin güncel olması ve doğrudan uygulama süreçlerine rehberlik etmesi belirleyici olmuştur. Eğitim alanında doküman analizine dayanan çalışmaların, belirli bir döneme ait politika yönelimlerini, kurumsal dilin dönüşümünü ve uygulama önceliklerini açıklamada işlevsel olduğu belirtilmektedir (Aydın ve Mocan, 2019; Kıral, 2020). Bu kapsamda kılavuz, yalnızca "aile katılımı"na ilişkin öneriler sunan bir metin değil; aynı zamanda ebeveyn, okul ve diğer paydaşlar arasında iş birliği ve koordinasyonun nasıl kurulması gerektiğine dair kurumsal bir çerçeve sunan belge olarak ele alınmıştır (MEB TEGM, 2024).

Veri kaynağı "kamusal erişime açık" resmî bir belge olduğundan, çalışmada insan katılımcılara ilişkin herhangi bir veri toplanmamış; kişisel veri, özel nitelikli veri ya da müdahale gerektiren bir saha uygulaması yürütülmemiştir. Nitel belge incelemesi perspektifinde, kamuya açık belgeler üzerinden yürütülen çalışmaların veri kaynağına erişim, doğrulanabilirlik ve izlenebilirlik açısından önemli avantajlar sunduğu vurgulanmaktadır (Demir, 2024; Bowen, 2009). Bu nedenle araştırmanın veri kaynağı, yöntemin doğasına uygun biçimde tekil ve tanımlı bir resmî doküman üzerinden sınırlandırılmıştır (MEB TEGM, 2024).

3. Veri Analizi: İçerik Analizi ve Tematik Çözümleme

Çalışmada veriler, nitel içerik analizi ve tematik çözümleme ilkeleri doğrultusunda analiz edilmiştir. İçerik analizi; metindeki anlam birimlerini

sistematik biçimde kodlayarak kategorilere ve temalara dönüştürmeyi, böylece metnin kurucu kavramlarını ve vurgularını analitik bir yapı içinde sunmayı amaçlar (Ültay vd., 2021; Bağ ve Çalık, 2018). Eğitim ve sosyal bilimlerde içerik analizinin, politika metinleri gibi yoğun kavramsal dokümanlarda tekrar eden örüntüleri görünür kılmada ve kavramlar arası ilişkileri yapılandırmada etkili olduğu belirtilmektedir (Koçak ve Arun, 2006; Alanka, 2024).

Analiz süreci üç aşamada yürütülmüştür. Birinci aşamada, kılavuz metin bütüncül biçimde okunmuş; metindeki ana vurgu alanları (aileyi güçlendirme, ebeveyn katılımı, okulun koordinatör rolü, paydaşlık ve kamusal sorumluluk gibi) ön-kodlar olarak belirlenmiştir. Doküman analizine ilişkin yöntemsel çerçevede, metnin bağlamından kopmadan kodlama yapılmasının ve kodların metnin amaç/işlev düzeyiyle ilişkilendirilmesinin önemine dikkat çekilmektedir (Sak vd., 2021; Kıral, 2020). Bu doğrultuda, kodlar oluşturulurken metinde yer alan yönlendirici ifadeler, görev tanımları, hedef kitle vurguları ve uygulama adımlarına ilişkin söylemler dikkate alınmıştır.

İkinci aşamada, oluşturulan ön-kodlar benzerliklerine göre kategoriler altında toplanmış ve tematik bir şemaya dönüştürülmüştür. Tematik çözümleme, metinde tekrar eden anlam örüntülerini ortaya çıkararak temaları analitik bir bütünlük içinde tartışmaya imkân tanır (Bowen, 2009; Isoaho vd., 2021). Bu aşamada, içerik analiziyle elde edilen kategoriler üst düzey temalarla ilişkilendirilmiş; temalar arası geçişler, metnin politika dili ve uygulama mantığı dikkate alınarak yorumlanmıştır (Ültay vd., 2021; Alanka, 2024).

Üçüncü aşamada ise, bulguların politika analizi mantığıyla okunmasına yönelik bir yorum katmanı geliştirilmiştir. Politika analizi literatürü, kamusal metinlerin yalnızca içerik düzeyinde değil; "problem tanımı, hedefler, araçlar ve uygulama aktörleri" açısından da çözümlenmesini önerir (Demir, 2011; Gül, 2015). Bu doğrultuda temalar, kılavuzun aile katılımını nasıl problemleştirdiği, hangi hedeflerle ilişkilendirdiği, hangi araçlarla düzenlediği ve hangi paydaşlara nasıl roller atfettiği bağlamında değerlendirilmiştir. Böylece analiz, yalnızca tematik bir betimleme düzeyinde kalmayıp, kılavuzun kamusal politika işleviyle ilişkilendirilen yorumlayıcı bir çerçeveye taşınmıştır (Gül, 2015; Bowen, 2009).

Bu çalışma, kamusal erişime açık resmî bir belgeye dayandığı için katılımcı verisi içermemekte olup etik ilkelere uygun biçimde yürütülmüş; yapay zekâ araçları yalnızca çeviri ve yazım denetimi amacıyla kullanılmış, analiz/kodlama/yorumlama süreçlerinde kullanılmamıştır (Demir, 2024; Bowen, 2009).

BULGULAR

Bu bölümde, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu (2024), doküman analizi ve tematik çözümleme yöntemleriyle incelenmiş; kılavuzda yer alan etkinlik kartlarının amaçları, uygulama biçimleri ve rol dağılımlarında tekrar eden vurgu alanları temel alınarak bulgular dört ana tema altında yapılandırılmıştır. Belirlenen temalar, kılavuzun aileyi güçlendirme yaklaşımı, ebeveyn katılımının rehberlik temelli biçimde düzenlenmesi, okulun koordinatör rolü ile toplumsal paydaşlık ve kamusal sorumluluk çerçevesindeki yönelimlerini yansıtacak şekilde oluşturulmuştur. Her tema altında yer alan kategori ve kodlar, kılavuzdaki etkinlik kartları ve açıklamalarında öne çıkan kavramsal vurgular doğrultusunda belirlenmiş; tablolarda sunulan frekans (f) değerleri ise nicel bir ölçüm amacı taşımaksızın, ilgili tema ve kodların kılavuzda yer alan farklı etkinliklerdeki vurgulanma yoğunluğunu göstermek üzere destekleyici olarak kullanılmıştır.

1. Aileyi Güçlendirme Teması

Tablo 1. Aileyi Güçlendirme Temasına İlişkin Tema, Kategori, Kod ve Frekanslar

Tema	Kategori	Kod	f
Aileyi Güçlendirme	Bilgilendirme	Aileye yönelik eğitsel bilgilendirme ve farkındalık içerikleri	4
		Ebeveyn farkındalığını artırma (çocuğun gelişimini anlama/duyarlılık)	3
	Destekleyici Yaklaşım	Ailenin eğitim sürecinde desteklenmesi (okul temelli yönlendirme)	4
		Aile içi öğrenme ortamlarının güçlendirilmesi (evde/ev dışı öğrenme deneyimi)	3
	Güçlendirme	Ailenin aktif rol üstlenmesi (uygulayan/katılan/üreten ebeveyn)	5
		Aile yeterliklerinin geliştirilmesi (iletişim, rehberlik, rol model olma)	2

Aileyi güçlendirme teması, kılavuzun etkinlik tasarımlarında en görünür vurgu alanlarından biridir. Kılavuz, aileyi yalnızca "bilgi alan" bir hedef kitle olarak değil; katılan, üreten ve sahada uygulama yapan bir paydaş olarak konumlandırmaktadır. "Ailemle Sahnedeyim" ve "Ailemle Sanat Günü" gibi etkinliklerde ailelerin çocuğun öğrenme deneyimine doğrudan katkı sunan bir aktör olarak yer alması, "ailenin aktif rol üstlenmesi" kodunu güçlendirmektedir. Benzer biçimde "Tecrüben Yol Göstersin" etkinliğinde ebeveynlerin mesleki/hayat deneyimini paylaşması, aileyi rol model ve rehberlik kaynağı olarak görünür kılmaktadır.

Kılavuzda aileye dönük bilgilendirme ve farkındalık boyutu, etkinliklerin "amaç" ve "beklenen katkı" bölümlerinde daha belirginleşmektedir. Özellikle "Ailemle Okul Günü" gibi okul-aile ortak etkinlikleri, ailelerin okul süreçlerini daha iyi anlamasına ve çocukla eğitim ilişkisini bilinçli biçimde kurmasına alan açmaktadır. "Ailemle Doğa Günü" gibi deneyim temelli etkinlikler ise çocuğun gelişimini destekleyen öğrenme ortamlarının yalnızca sınıfla sınırlı olmadığını vurgulayarak aileyi öğrenme ekosisteminin kurucu parçası hâline getirmektedir.

2. Ebeveyn Katılımı ve Rehberlik Teması

Tablo 2. Ebeveyn Katılımı ve Rehberlik Temasına İlişkin Tema, Kategori, Kod ve Frekanslar

Tema	Kategori	Kod	f
Ebeveyn Katılımı ve Rehberlik	Katılım Biçimleri	Ebeveynin etkinliğe aktif katılımı (uygulama/üretim/performans)	5
		Birlikte öğrenme-deneyim paylaşımı (aile-çocuk ortak yaşantı)	4
	Rehberlik	Okul/öğretmen tarafından yönlendirilen yapılandırılmış katılım	4
		Ebeveyn-çocuk etkileşimini destekleme (iletişim/sosyal bağ)	4
	Süreklilik	Okul-aile iletişiminin sürekliliği (bir gün değil süreç)	3

Bu tema, kılavuzun en uygulamalı yönünü ortaya koymaktadır: ebeveyn katılımı, "gönüllülük varsa olur" düzeyinde bırakılmayıp etkinlik temelli, planlı ve okul tarafından koordine edilen bir çerçeve içinde sunulmaktadır. "Ailemle Sahnedeyim", "Ailemle Sanat Günü" ve "Aileler Yarışıyor" gibi etkinliklerde ebeveyn, çocuğun yanında pasif izleyici değil; bizzat uygulayıcı/katılımcıdır. Bu durum, ebeveyn katılımının kılavuzda eyleme dökülmüş biçimde kurgulandığını göstermektedir.

Rehberlik boyutu, etkinliklerin okul tarafından belirlenen günlerde yürütülmesi, içeriklerin okul-öğretmen koordinasyonuyla planlanması ve ailelerin bu yapının içinde yer almasıyla görünür hâle gelmektedir. "Ailemle Okul Günü" etkinliği özellikle okul ortamında birlikte üretim/atölye yaklaşımıyla ebeveyn katılımını yapılandırırken; "Tecrüben Yol Göstersin" etkinliği aileyi rehberlik kaynağına dönüştürerek ebeveyn-çocuk etkileşimini güçlendiren bir işlev üstlenmektedir.

Süreklilik kategorisi, kılavuzun tek seferlik bir "etkinlik günü" yerine, farklı içerik alanlarına yayılan etkinliklerle aile katılımını zamana yayılmış bir okul kültürü olarak kurma niyetini yansıtmaktadır. Bu çerçevede kılavuz, aile

katılımını aynı tema içinde tekrarlanan farklı etkinlik türleriyle sürdürülebilir kılmaya çalışmaktadır.

3. Okulun Koordinatör Rolü Teması

Tablo 3. Okulun Koordinatör Rolü Temasına İlişkin Tema, Kategori, Kod ve Frekanslar

Tema	Kategori	Kod	f
Okulun Koordinatör Rolü	Kurumsal Rehberlik	Okul yönetimi tarafından planlama ve yönlendirme	5
		Öğretmenlerin rehberlik/kolaylaştırıcılık işlevi	4
	İletişim	Okul-aile iletişiminin kurulması ve güçlendirilmesi	5
		Etkinlik sürecinde bilgi akışının düzenlenmesi (duyuru/koordinasyon)	3
	Koordinasyon	Aileler arası/okul içi eşgüdümün sağlanması	4

Kılavuzun etkinlik tasarımları, okulun yalnızca "mekân sağlayan" bir kurum değil; planlayan, yönlendiren, koordine eden bir merkez olduğunu göstermektedir. Etkinliklerin okul yönetimi tarafından belirlenen günlerde yürütülmesi, okulun süreci başlatan ve sürdüren aktör olduğuna işaret etmektedir. "Aileler Yarışıyor" gibi organizasyon gerektiren etkinliklerde okulun koordinasyon rolü daha belirginleşirken; "Ailemle Okul Günü" gibi atölye temelli uygulamalarda öğretmenin/okulun kolaylaştırıcı rolü öne çıkmaktadır.

"Okul-aile iletişimi" kodunun yüksek görünürlüğü, kılavuzun bütün etkinliklerinde ortak bir hedef olarak dikkat çekmektedir: okul ve aile arasında yalnızca bilgilendirme değil, etkileşim ve birlikte üretim temelli bir iletişim kurmak. Bu çerçevede okul, aileyi sürece çağıran ve katılımı düzenleyen bir aktör olarak kurgulanmakta; etkinlikler, okul-aile ilişkisini "formal toplantı" düzeyinin ötesine taşıyan bir pratik alan oluşturmaktadır.

4. Toplumsal Paydaşlık ve Kamusal Sorumluluk Teması

Tablo 4. Toplumsal Paydaşlık ve Kamusal Sorumluluk Temasına İlişkin Tema, Kategori, Kod ve Frekanslar

Tema	Kategori	Kod	f
Toplumsal Paydaşlık ve Kamusal Sorumluluk	Paydaşlık	Okul-aile iş birliğinin toplumsal bağ kurucu işlevi	4
		Yerel/kültürel yaşama temas (geleneksel oyun, kültürel etkinlik, sosyal etkileşim)	3
	Kamusal Sorumluluk	Eğitimin ortak sorumluluk olarak sunulması (okul+aile birlikte)	5
		Okulun kamusal düzenleyici/organize edici rolü	5
	Sürdürülebilirlik	Okul kültürü ve toplumsal dayanışmayı destekleme	3

Bu tema, kılavuzun eğitimi yalnızca sınıf içi öğretim olarak değil; okul-aile etkileşimi üzerinden kamusal sorumluluk alanı olarak gördüğünü göstermektedir. Etkinliklerin çoğunda okul, süreci organize eden kurum; aile ise bu kamu hizmetinin sahadaki tamamlayıcı aktörü olarak yer almaktadır. Bu nedenle "eğitimin ortak sorumluluk olarak sunulması" ve "okulun kamusal düzenleyici rolü" kodları tüm etkinliklerde güçlü biçimde görünür hâle gelmektedir.

"Paydaşlık" kategorisi, kılavuzda daha çok okul-aile ekseninde somutlaşmakta; yerel toplumsal çevreye temas ise özellikle geleneksel oyunlar, kültürel etkinlikler, sosyal etkileşim ve dayanışma vurguları üzerinden kurulmaktadır. Örneğin "Aileler Yarışıyor" gibi etkinlikler, aileler arası etkileşimi ve dayanışmayı artırırken; "Ailemle Doğa Günü" okul dışı öğrenme ortamları üzerinden aile-çocuk-okul bağını toplumsal yaşamla ilişkilendirmektedir.

Sürdürülebilirlik boyutu, kılavuzun etkinlikleri bir "tek seferlik program" yerine, okulda aile katılımını güçlendiren süreç odaklı bir okul kültürü hedefiyle çeşitlendirmesinde görülmektedir. Bu yönüyle kılavuz, aile katılımını kamusal sorumluluk çerçevesinde kurumsallaştırmayı amaçlayan uygulama dili üretmektedir.

Genel olarak bulgular, Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu (2024)'nun aileyi eğitimin pasif bir paydaşı olarak değil; bilinçlendirilmesi, desteklenmesi ve etkin biçimde sürece dâhil edilmesi gereken temel bir toplumsal aktör olarak konumlandırdığını ortaya koymaktadır. Kılavuzda yer alan etkinliklerin yapısı incelendiğinde, aile katılımının yalnızca bilgilendirme düzeyinde kalmadığı; uygulama, deneyim paylaşımı ve birlikte üretim temelli

bir anlayışla ele alındığı görülmektedir. Okulun koordinatör ve düzenleyici rolü aracılığıyla yapılandırılan bu katılım biçimi, ebeveynlerin rehberlik ihtiyacını gözeten ve okul-aile sürekliliğini esas alan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bununla birlikte kılavuz, eğitimi yalnızca okul merkezli bir hizmet olarak değil; aile ve toplumla birlikte yürütülen kamusal bir sorumluluk alanı olarak tanımlamakta ve bu yönüyle eğitim politikaları ile aile politikaları arasındaki bütünleşmeyi görünür kılmaktadır. Sonuç olarak kılavuz, aile katılımını geçici bir uygulama değil; okul kültürüne yerleşmesi hedeflenen sürdürülebilir bir toplumsal pratik olarak ele almakta ve aileyi eğitimin dönüştürücü gücünün asli bileşenlerinden biri hâline getirmektedir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada elde edilen bulgular, *Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu*'nun aileyi eğitimin edilgen bir unsuru olarak değil; bilinçlendirilmesi, desteklenmesi ve güçlendirilmesi gereken stratejik bir toplumsal aktör olarak konumlandırdığını ortaya koymaktadır. Aileyi güçlendirme teması kapsamında ortaya çıkan bulgular, Türkiye'de aile politikalarının tarihsel olarak sosyal yardım ve koruyucu hizmetler ekseninden, geliştirici ve yönlendirici bir yaklaşıma doğru ilerlediğini ortaya koyan çalışmalarla büyük ölçüde örtüşmektedir (Çoban ve Özbesler, 2009; Turğut, 2016; Arslan, 2024). Kılavuzda aileye yönelik bilgilendirme, farkındalık kazandırma ve aile yeterliklerini geliştirmeye dönük etkinliklerin ön plana çıkması, Güvendi'nin (2018) aile politikalarındaki yapısal dönüşüme ilişkin tespitleriyle uyum göstermektedir. Bu yönüyle kılavuz, aileyi sosyal refahın pasif bir unsuru olmaktan çıkararak, eğitimin niteliğini doğrudan etkileyen aktif bir paydaş hâline getirmeyi amaçlayan güncel bir politika anlayışını yansıtmaktadır.

Aile içi öğrenme ortamlarının güçlendirilmesine yapılan vurgu, Gedikkaya'nın (2023) karşılaştırmalı analizinde ifade ettiği üzere, çağdaş aile politikalarının eğitimi yalnızca okul merkezli bir süreç olarak değil, yaşam alanlarına yayılan bütüncül bir öğrenme deneyimi olarak ele alma eğilimiyle örtüşmektedir. Uluslararası literatürde aile politikalarının eğitim çıktıları üzerindeki belirleyici rolüne dikkat çeken çalışmalar da (Bogenschneider, 2014; Thévenon, 2011; Hampden-Thompson, 2013), kılavuzda benimsenen bu yaklaşımın küresel ölçekte kabul gören bir politika yönelimine karşılık geldiğini göstermektedir. Bununla birlikte kılavuz, bu uluslararası eğilimleri Türkiye bağlamında devletin düzenleyici rolünü merkeze alan özgün bir çerçeveyle yeniden yorumlamaktadır.

Ebeveyn katılımına ilişkin bulgular, kılavuzda aile katılımının bireysel gönüllülüğe bırakılmadığını; rehberlik temelli, yapılandırılmış ve sürdürülebilir bir kamu politikası aracı olarak ele alındığını ortaya koymaktadır. Bu durum, Türkiye'de ebeveyn katılımının öğrenci başarısı üzerindeki etkisini ortaya koyan çalışmalarla doğrudan ilişkilidir (Şahan, 2021; Bilaloğlu ve Aktaş Arnas, 2019; Tabak, 2020). Kılavuzda ebeveynlerin evde öğrenme süreçlerine dâhil edilmesi ve ebeveyn–çocuk etkileşiminin desteklenmesi, aile katılımının yalnızca okul merkezli toplantılarla sınırlı kalmaması gerektiğini vurgulayan literatürle örtüşmektedir (Kaçan vd., 2019; Doğrul vd., 2021). Bu yönüyle kılavuz, ebeveyn katılımını eyleme dayalı, deneyim temelli ve süreklilik arz eden bir süreç olarak yapılandırmaktadır.

Uluslararası literatürde ebeveyn katılımının politika düzeyinde ele alınmadığı durumlarda eşitsizlik üretme potansiyeline sahip olduğuna dikkat çekilmektedir (Marschall ve Shah, 2020; Hamlin ve Flessa, 2018; Kennedy, 2009). Kılavuzun rehberlik temelli dili, ebeveyn katılımını sosyo-ekonomik farklılıklardan bağımsız biçimde yaygınlaştırmayı hedefleyen kamusal bir müdahale alanı oluşturmaktadır. Bu yaklaşım, Türkiye bağlamında aile katılımının bireysel tercihlere bırakılması durumunda ortaya çıkabilecek eşitsizlik risklerini azaltmaya yönelik bir devlet yaklaşımını yansıtmaktadır (İnan ve Demir, 2018; Şahin, 2017). Böylece ebeveyn katılımı, bireysel bir tercih olmaktan çıkarılarak kamusal sorumlulukla desteklenen kurumsal bir sürece dönüştürülmektedir.

Bulgular, okulun kılavuzda yalnızca eğitim hizmeti sunan bir kurum olarak değil; aile, öğretmen ve toplumsal çevre arasında koordinasyonu sağlayan merkezi bir aktör olarak konumlandırıldığını göstermektedir. Bu durum, okulun yönetişim kapasitesini güçlendirmeye odaklanan ulusal literatürle büyük ölçüde örtüşmektedir (Gül ve Yaşar, 2020; Meral Şahin, 2016). Okulun iletişim ve rehberlik merkezine dönüşmesi, eğitimde yönetişim anlayışının kurumsal düzeyde somutlaştığını göstermektedir. Uluslararası literatürde okulun farklı paydaşlar arasında köprü kuran bir yapı hâline gelmesi, etkili eğitim yönetişiminin temel unsurlarından biri olarak ele alınmaktadır (Maag Merki ve Altrichter, 2015; Mintrom, 2001; Hall, 2005).

Kılavuzda öğretmenlerin rehberlik ve kolaylaştırıcılık rollerine yapılan vurgu, okulun koordinatör rolünün bireysel inisiyatiflere değil; kurumsal sorumluluk anlayışına dayandırıldığını göstermektedir. Türkiye bağlamında bu durum, eğitim politikalarının merkezî düzeyde belirlenip yerel düzeyde okul aracılığıyla uygulanması anlayışıyla örtüşmektedir (Yıldız ve Yıldız, 2016; Karatay ve Kurtuluş, 2022). Bu çerçevede okul, devlet politikalarının sahadaki uygulayıcısı ve düzenleyicisi olarak güçlenmekte; aile katılımı bu kurumsal yapı üzerinden sistematik biçimde yönetilmektedir.

Araştırmanın öne çıkan bulgularından biri, kılavuzun eğitimi yalnızca devlet–okul–aile üçgeninde değil; daha geniş bir toplumsal paydaşlık ve kamusal

sorumluluk çerçevesinde ele almasıdır. Türkiye'de kamusal eğitim politikalarının gelişimini inceleyen çalışmalar, eğitimin toplumsal katılımla güçlenen bir kamu hizmeti olduğunu vurgulamaktadır (Akça vd., 2017; Çakır, 2017; Şahin, 2017). Kılavuzda yerel paydaşlara yapılan sınırlı ancak yönlendirici vurgu, Hekimoğlu'nun (2024) kamusal alan ve toplumsal katılım tartışmalarıyla örtüşmektedir. Uluslararası literatürde paydaş katılımının eğitimde kaliteyi artırdığına ilişkin güçlü kanıtlar bulunmaktadır (Botha, 2007; Gamede ve Uleanya, 2021; Gichohi, 2015).

Bu çerçevede kılavuz, paydaş katılımını güçlü bir devlet koordinasyonu içinde ele alarak kamusal bütünlüğü ve kurumsal eşgüdümü koruyan dengeli bir yaklaşım sunmaktadır. Bu yönüyle belge, Türkiye'nin eğitim politikalarında toplumsal paydaşlığı kamusal sorumluluk ve kurumsal eşgüdüm ilkeleri doğrultusunda yapılandırma çabasının somut bir örneğini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, *Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu*'nun Türkiye'de aile politikaları ile eğitim politikalarının bütünleşmesine yönelik güncel ve sistematik bir yaklaşımı temsil ettiğini ortaya koymaktadır. Kılavuz, aile katılımını geçici bir uygulama değil; okul kültürüne yerleşmesi hedeflenen sürdürülebilir bir toplumsal pratik olarak ele almakta ve aileyi eğitimin dönüştürücü gücünün asli bileşenlerinden biri hâline getirmektedir. Bu doğrultuda politika yapıcılara, aile katılımını destekleyen benzer rehber belgelerin farklı eğitim kademelerine uyarlanması ve uygulama süreçlerinin izlenmesine yönelik değerlendirme mekanizmalarının güçlendirilmesi önerilebilir. Okullar açısından, kılavuzda tanımlanan koordinatör rolün öğretmen eğitimi ve hizmet içi eğitim programlarıyla desteklenmesi, uygulamanın sahada daha etkili biçimde yürütülmesine katkı sağlayacaktır. Gelecek araştırmalar için ise, kılavuzun uygulama sürecinin öğretmen, ebeveyn ve okul yöneticilerinin deneyimleri üzerinden nitel ve nicel yöntemlerle incelenmesi; belgenin sahadaki etkilerinin çok boyutlu olarak değerlendirilmesi önerilmektedir. Bu tür çalışmalar, aile politikaları ile eğitim politikaları arasındaki ilişkinin daha da güçlendirilmesine yönelik kanıta dayalı politika geliştirme süreçlerine önemli katkılar sunacaktır.

KAYNAKÇA

Akbaşlı, S., ve Tura, B. (2019). Okul aile birlikleri okullara ne getirdi? Neyi değiştirdi? *OPUS International Journal of Society Researches, 14*(20), 1747–1768.

Akça, Y., Şahan, G., ve Tural, A. (2017). Türkiye'nin kalkınma planlarında eğitim politikalarının değerlendirilmesi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3*(Special Issue 2), 394–403.

Akdemir, A. B., ve Kılıç, A. (2021). Nitel makalelerin yöntem analizi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 8*(2), 486–502.

Akın, Z., ve Öztürk, E. (2021). Değer eğitimi sürecinde okul–aile işbirliği: Bir nitel çalışma. *Değerler Eğitimi Dergisi, 19*(42), 73–112.

Akyol, N. A., Doğan, S. A., ve Durmuşoğlu, M. (2021). Okul öncesi eğitimde öğretmenin iletişim becerilerinin önemi: Aile katılımı, iş birliği ve öğretmen-çocuk ilişkisi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21*(3), 887–899.

Alanka, D. (2024). Nitel bir araştırma yöntemi olarak içerik analizi: Teorik bir çerçeve. *Kronotop İletişim Dergisi, 1*(1), 64–84.

Arslan, M. (2024). Türkiye aile politikalarına dair bir değerlendirme. *Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi/Electronic Journal of Social Sciences, (2)*, 20–42.

Aydın, E., ve Mocan, D. K. (2019). Türkiye'de dünden bugüne sosyobilimsel konular: Bir doküman analizi. *Anadolu Öğretmen Dergisi, 3*(2), 184–197.

Bağ, H., ve Çalık, M. (2018). İçerik analizi. *Elementary Education Online, 17*(3), 1353–1377.

Bilaloğlu, R. G., ve Aktaş Arnas, Y. (2019). Okul öncesi eğitimde aile katılımı engelleri ve süreçte karşılaşılan sorunlar. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 34*(3), 804–823.

Binbir, S. G., ve Ertürk, H. (2020). Aile-öğretmen iletişimi ve iş birliği ile çocukların sosyal becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama, 11*(21), 134–153.

Bogenschneider, K. (2014). *Family policy matters: How policymaking affects families and what professionals can do*. Routledge.

Botha, R. J. (2007). School-based management: Stakeholder participation and the impact of stakeholder values. *Africa Education Review, 4*(1), 28–41.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal, 9*(2), 27–40.

Çakır, C. (2017). Geçmişten günümüze Türk eğitim sistemindeki gelişmeler: Bir kamu politikası aktörü olarak Milli Eğitim Şuraları özelinde bir değerlendirme. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 9*(2), 31–48.

Çalışkan, N., ve Ayık, A. (2015). Okul aile birliği ve velilerle iletişim. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*(2), 69–82.

Çoban, A. İ., ve Özbesler, C. (2009). Türkiye'de aileye yönelik sosyal politika ve hizmetler. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 18*(18), 31–42.

Demir, E. (2024). Sosyal bilimlerde nitel araştırma teknikleri üzerine betimsel bir çalışma. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25*(46), 313–328.

Demir, F. (2011). Kamu politikası ve politika analizi çalışmalarının teorik çerçevesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (30)*, 107–120.

Doğrul, H., Yelken, T. Y., & Kılıç, F. (2021). Okul öncesi eğitimi bünyesindeki farklı kurumlarda yer alan anasınıflarında aile katılımı çalışmalarının ebeveyn ve öğretmen görüşlerine göre incelenmesi. International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR), 8(67), 683–695.

Gamede, B. T., ve Uleanya, C. (2021). Review of the impact of stakeholders' participation in rural school education. *Multicultural Education, 7*(5), 18–25.

Gedikkaya, F. G. (2023). Karşılaştırmalı aile politikaları: Türkiye ve Almanya. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10*(1), 431–446.

Gichohi, G. W. (2015). Stakeholder involvement in schools in 21st century for academic excellence. *International Journal of Education and Research, 3*(2), 13–22.

Gül, B., ve Yaşar, M. (2020). İlkokullarda yönetişim düzeyinin incelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 4*(2), 122–139.

Gül, H. (2015). Kamu politikası analizi, yöntemleri ve teknikleri. *Yasama Dergisi, (29)*, 5–31.

Güvendi, M. A. (2018). Karşılaştırmalı bir perspektiften Türkiye'de aile politikaları. *İlke Politika Notu, 8*, 1–26.

Hall, K. D. (2005). Science, globalization, and educational governance: The political rationalities of the new managerialism. *Indiana Journal of Global Legal Studies, 12*(1), 153–182.

Hamlin, D., ve Flessa, J. (2018). Parental involvement initiatives: An analysis. *Educational Policy, 32*(5), 697–727.

Hampden-Thompson, G. (2013). Family policy, family structure, and children's educational achievement. *Social Science Research, 42*(3), 804–817.

Hasan, B. A. Ş., ve Altan, E. (2022). Eğitim örgütlerinde yönetişim konu alanında yayınlanan bilimsel araştırmalara ilişkin bir içerik analizi (2011–2021). *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR), 9*(90), 2605–2614.

Hekimoğlu, G. (2024). Kamusal alan: Toplumsal katılımın bir imkânı. *The Journal of Turk-Islam World Social Studies, 19*(19), 543–555.

Isoaho, K., Gritsenko, D., ve Mäkelä, E. (2021). Topic modeling and text analysis for qualitative policy research. *Policy Studies Journal, 49*(1), 300–324.

İnan, M., ve Demir, M. (2018). Eğitimde fırsat eşitliği ve kamu politikaları: Türkiye üzerine bir değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20*(2), 337–359.

Kaçan, M. O., Kimzan, İ., Yıldız, T. G., ve Çağdaş, A. (2019). Öğretmen ve ebeveynlerin aile katılımını etkileyen etmenlere yönelik görüşlerinin incelenmesi. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi, 5*(3), 370–381.

Karataş, Z. (2017). Sosyal bilim araştırmalarında paradigma değişimi: Nitel yaklaşımın yükselişi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1*(1), 68–86.

Karatay, Z., ve Kurtuluş, F. T. E. (2022). Kamu politikası analizi: İlköğretim eğitim politikaları. *Management and Political Sciences Review, 4*(2), 108–128.

Kennedy, K. (2009). The politics and policies of parental involvement. About Campus, 14(4), 16–25.

Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 8*(15), 170–189.

Koçak, A., ve Arun, Ö. (2006). İçerik analizi çalışmalarında örneklem sorunu. *Selçuk İletişim, 4*(3), 21–28.

Maag Merki, K., ve Altrichter, H. (2015). Educational governance. *DDS–Die Deutsche Schule, 107*(4), 396–410.

Marschall, M. J., ve Shah, P. R. (2020). Linking the process and outcomes of parent involvement policy to the parent involvement gap. *Urban Education, 55*(5), 699–729.

Meral Şahin, B. (2016). *Eğitimde yönetişim: Okul çalışanlarının yönetişim algısı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Millî Eğitim Bakanlığı Temel Eğitim Genel Müdürlüğü. (2024). *Ailemle Eğitim Yolculuğum Kılavuzu*. https://tegm.meb.gov.tr/www/ailemle-egitim-yolculugum-projesi-uygulama-kilavuzu-yayimlandi/icerik/1063

Mintrom, M. (2001). Educational governance and democratic practice. *Educational Policy, 15*(5), 615–643.

Özdem, G. (2015). Türkiye'de eğitim politikaları alanında yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi (1989–2014). *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(3), 631–646.

Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntembilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(1), 323–343.

Özgürbüz, G. A. (2024). Paydaşların gözünden okul aile iş birliği. *Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi, 3*(2), 79–93.

Sağlam, M., Özüdoğru, O. F., ve Çıray, F. (2011). Avrupa Birliği eğitim politikaları ve Türk eğitim sistemine etkileri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 8*(1), 87–109.

Sak, R., Sak, İ. T. Ş., Şendil, Ç. Ö., ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi, 4*(1), 227–256.

Şahan, B. (2021). Öğrenci başarısını yordamada evde ebeveyn katılımının ve ebeveynlik biçiminin etkisi. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi, 11*(1), 365–387.

Şahin, L. (2017). Bir sosyal politika aracı olarak eğitim ve Türkiye'deki durumu. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi, 6*(1), 122–171.

Tabak, H. (2020). Eğitime aile katılımı: Sosyo-ekonomik özellikler etkiliyor mu? *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty, 39*(1), 104–121.

Thévenon, O. (2011). Family policies in OECD countries: A comparative analysis. *Population and Development Review, 37*(1), 57–87.

Turğut, F. (2016). Türk siyasetinde son dönem aile politikaları/Recent family policies in Turkish politics. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (35)*, 411–426.

Ültay, E., Akyurt, H., ve Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (10)*, 188–201.

Yıldız, O., ve Yıldız, T. (2016). Türkiye Cumhuriyeti eğitim politikaları. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi, 3*(1), 24–41.

İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zekâ Kullanımının İş Akdinin Feshi Açısından Değerlendirilmesi

Fatih KARCIOĞLU[1]
Ceyhun SERÇEMELİ[2]

1- Prof. Dr..; Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari ve İdari Bilimler Fakültesi ÇEEİ Bölümü. fkarci@atauni.edu.tr ORCID No: 0000-0002-3182-4827-6484.
2- Dr. Öğr. Üy.; Atatürk Üniversitesi İktisadi İdari ve İdari Bilimler Fakültesi ÇEEİ Bölümü. ceyhun.sercemeli@atauni.edu.tr ORCID No: 0000-0001-6013-5239

ÖZET

Teknolojide yaşanan gelişmelerle birlikte günümüzde yapay zekâ araçlarının kullanımı hem toplumsal hayatta hem de çalışma hayatında giderek yaygınlaşmaktadır. Söz konusu kullanımın avantajları bulunduğu gibi bir takım hukuki problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu araştırmanın amacı, insan kaynakları yönetiminde yapay zekâ (YZ) ve algoritmik karar sistemlerinin iş akdinin feshi süreçlerinde kullanımının iş hukuku açısından sonuçlarını değerlendirmektir. Günümüz çalışma hayatında YZ destekli sistemler işe alım, performans değerlendirme ve işten çıkarma gibi süreçlerde giderek yaygınlaşmaktadır. Öte yandan bu teknolojilerin özellikle iş akdinin feshine ilişkin karar alma süreçlerinde uygulanabilirliği konusunda dikkate alınması gereken meseleler ortaya çıkmaktadır. Özellikle Yargıtay 9. Hukuk Dairesi kararları dikkate alındığında, yalnızca yapay zekâ algoritmalarına dayanarak verilen fesih kararlarının hukuken geçerli sayılmayacağı ve işverenin bu tür sistemleri kullanırken objektif kriterler sunma, açıklama yapma ve şeffaflık sağlama yükümlülüğünün bulunduğu vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, algoritmik sonuçların tek başına fesih gerekçesi oluşturamayacağı; somut veriler, kriterler ve denetlenebilir süreçlerle desteklenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Araştırma kapsamında öncelikle insan kaynakları yönetiminde YZ araçlarının kullanımı incelenmiştir. Ardından YZ araçlarının kullanımı iş hukuku kuralları bağlamında değerlendirilmiştir. YZ temelli karar mekanizmalarının verimlilik gibi avantajları tartışılırken, aynı zamanda çalışan hakları, savunma imkânı ve denetlenebilirlik ilkeleri açısından da değerlendirmeler sunulmuştur. Sonuç olarak, algoritmik insan kaynakları uygulamalarının iş hukuku çerçevesinde adil ve hukuka uygun şekilde yürütülmesi için şeffaflık, açıklanabilirlik ve denetlenebilirlik gibi unsurların dikkate alınması gerektiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler – Yapay Zekâ, Algoritma, İKY, İş Hukuku, Fesih.

GİRİŞ

Günümüz çalışma hayatında teknolojik araçların kullanımı, organizasyon yapıları ve insan kaynakları yönetimi süreçleri üzerinde giderek daha belirleyici bir rol oynamaktadır (Kuyucu, 2017: Balkaya vd. 2023; Öztürk ve Karademir, 2024). Özellikle yapay zekâ (YZ) araçları ve algoritmik karar sistemleri, işe alım, performans değerlendirme, eğitim ve gelişim planlaması ile iş akdinin feshi gibi kritik insan kaynakları süreçlerinde yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Bu teknolojiler, karar alma süreçlerinde hız, veri analizi kapasitesi ve objektiflik gibi avantajlar sunmakta; işletmelerin verimlilik ve rekabet gücünü artırmaktadır (Gökalp vd., 2018; Akan ve Tepeler, 2022; Kaya ve Sağbaş, 2024). Ancak bu

gelişmeler, özellikle iş hukuku açısından birtakım hukuki ve etik meseleleri de gündeme getirmektedir.

İnsan kaynakları yönetiminde YZ kullanımı, iş akdinin feshi sürecinde somut olarak hangi ölçütlerin geçerli olacağı, çalışanların savunma haklarının nasıl korunacağı ve işverenin şeffaflık yükümlülüğünü nasıl yerine getireceği gibi soruları beraberinde getirmektedir. Öyle ki çalışan davranışları ve performansına ilişkin kararların büyük ölçüde algoritmik sistemler aracılığıyla analiz edilmesi, işveren ile çalışan arasında belirgin bir asimetrik bilgi durumunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Zira işveren, kullanılan algoritmanın işleyişi, değerlendirme kriterleri ve veri setlerine ilişkin kapsamlı bilgiye sahipken; çalışan, hakkında alınan kararın hangi veriler ve ölçütler temelinde oluşturulduğunu çoğu zaman tam olarak bilememektedir (Karcıoğlu ve Serçemeli, 2018; Tepecik, 2018; Kibar, 2018; Tepeler ve Daştan, 2022). Yargıtay 9. Hukuk Dairesi kararları incelendiğinde, yalnızca algoritmik sistemlerin verdiği sonuçların fesih gerekçesi olarak yeterli görülmediği, işverenin bu tür sistemleri objektif kriterler, somut veriler ve açıklanabilir süreçlerle destekleme yükümlülüğünün bulunduğu görülmektedir. Bu durum, insan kaynakları uygulamalarında teknolojik araçların hukuka uygun şekilde kullanılmasının önemini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, öncelikle insan kaynakları yönetiminde YZ ve algoritmik sistemlerin kullanım alanlarını incelemekte; ardından bu sistemlerin iş akdinin feshi süreçlerinde iş hukuku açısından değerlendirmesini yapmaktadır. Çalışma kapsamında, algoritmik karar mekanizmalarının sunduğu verimlilik ve objektiflik avantajları ile birlikte çalışan hakları, savunma imkânı ve denetlenebilirlik gibi hukuki ilkeler ışığında bir analiz sunulacaktır. Bu bağlamda çalışma, hem akademik literatüre hem de uygulamaya yönelik katkı sunmayı hedeflemektedir; insan kaynakları yönetiminde YZ kullanımının iş hukuku çerçevesinde nasıl güvenli ve şeffaf bir şekilde uygulanabileceğine dair somut öneriler sunmaktadır. Sonuç olarak, YZ destekli insan kaynakları uygulamalarının hukuka uygun şekilde yürütülmesi, yalnızca işletmelerin verimliliğini artırmakla kalmayıp, aynı zamanda çalışan haklarının korunmasına da katkı sağlayacaktır.

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKA KULLANIMI

Teknolojik gelişmeler, insan kaynakları yönetimi (İKY) uygulamalarında önemli dönüşümlere yol açmaktadır. Yapay zekâ (YZ) ve algoritmik sistemler, işe alım süreçlerinden performans değerlendirmeye, eğitim planlamasından işten çıkarma kararlarına kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Özellikle büyük veri analizi, doğal dil işleme ve makine öğrenimi gibi teknolojiler, İKY süreçlerini daha hızlı, tutarlı ve veri odaklı hale getirme imkânı sunmaktadır. Örneğin, işe alım sürecinde YZ destekli sistemler, başvuru sahiplerinin özgeçmişlerini tarayarak belirlenen kriterlere uygun adayları öne çıkarabilmekte ve insan kaynakları uzmanlarının zamanını daha stratejik işlere ayırmasına olanak sağlamaktadır.

Günümüzde yapay zekâ, makinelerin karmaşık problemlere insanlar gibi çözümler üretmesini ve insan zekasını taklit etmesini sağlayan bir teknoloji olarak tanımlanmaktadır (Erkutlu vd., 2023:1404; Gür vd., 2019: 145). İnsan kaynakları yönetimi (İKY) süreçlerinde yapay zekâ uygulamalarından yararlanılması, bu fonksiyonun hak ettiği değeri kazanmasına ve süreçlerin daha etkin yönetilmesine katkı sağlamaktadır (Toprak vd., 2022: 76; Düzcü vd., 2024: 87). Teknolojik gelişmelerle birlikte büyük ölçekli kuruluşların önemli bir kısmı, İKY uygulamalarını yönetmek için artık yapay zekâ araçlarını kullanmaktadır (Yıldız, 2025: 1571). Bu teknolojiler, üretkenliği ve verimliliği artırmak amacıyla işletmelerin insan kaynakları politikalarını temelden yeniden şekillendirmektedir (Kılıç Kırılmaz ve Ateş, 2021: 40).

Yapay zeka, özellikle işe alım ve seçme süreçlerinde özgeçmişlerin otomatik taranması ve filtrelenmesi yoluyla İKY profesyonellerinin iş yükünü önemli ölçüde azaltmaktadır (Yıldız, 2025: 1573; Kılıç Kırılmaz ve Ateş, 2021: 43). Sohbet robotları (chatbotlar) adaylarla 7/24 etkileşim kurarak anlık geri bildirimler vermekte ve böylece aday deneyimini iyileştirmektedir. Video mülakatlarını analiz eden uygulamalar ise adayların mimiklerinden ve ses tonlarındaki değişimlerden yola çıkarak onların işe uygunlukları hakkında derinlemesine veriler sunabilmektedir. Bu sayede, işletmenin ihtiyaç duyduğu en uygun yeteneklerin belirlenmesi ve kısa listelerin oluşturulması süreci çok daha hızlı ve verimli hale gelmektedir (Yıldız, 2025: 1573).

Eğitim ve geliştirme faaliyetlerinde yapay zeka, çalışanların rolü ve öğrenme tarzına göre kişiselleştirilmiş programlar sunarak öğrenmeyi daha etkili kılmaktadır (Tiftik, 2021: 385). Yapay zeka algoritmaları, çalışanların yetenek boşluklarını değerlendirerek onlara özel sanal mentorluk ve dijital eğitim fırsatları planlayabilmektedir (Gür vd., 2019: 153). Akıllı eğitmenler olarak görev yapan sohbet robotları, eğitim süreci boyunca soruları yanıtlayarak sosyal bir etkileşim ortamı oluşturmaktadır (Yıldız, 2025: 1577). Bu uygulamalar, çalışanların kariyer hedeflerine uygun rehberlik

sunarak kurumsal bağlılığın artırılmasına da yardımcı olmaktadır (Kişi ve Özer, 2024).

Performans ve ücret yönetimi alanında yapay zeka, büyük veri setlerini işleyerek daha objektif ve veriye dayalı değerlendirmeler yapılmasını mümkün kılmaktadır (Yıldız, 2025: 1579). Gerçek zamanlı performans geri bildirimleri sunan sistemler, yöneticilerin sahip olabileceği önyargıları ortadan kaldırarak adalet algısını güçlendirmektedir (Erkutlu vd., 2023: 1410). Ücretlendirme süreçlerinde ise yapay zeka, hem şirket içi performans verilerini hem de piyasa eğilimlerini analiz ederek daha adil maaş kararları alınmasını desteklemektedir (Gür vd., 2019: 152). Ayrıca, bazı gelişmiş yazılımlar çalışanların gelecekteki performans düzeylerini önceden tahmin edebilme yeteneğine sahiptir (Toprak vd., 2022: 96).

İKY'de yapay zeka kullanımı, rutin ve idari görevlerin otomasyonu sayesinde işletmelere ciddi bir zaman ve maliyet tasarrufu sağlamaktadır (Düzcü vd., 2024: 87). Tekrarlayan işlerin makineler tarafından üstlenilmesi, İKY profesyonellerinin stratejik planlama ve önemli görevlere daha fazla odaklanmasına olanak tanımaktadır. Bu dijital dönüşüm, organizasyonların rekabet avantajı elde etmesini ve genel iş performansının artırılmasını desteklemektedir (Erkutlu vd., 2023: 1404). Yapay zeka destekli sistemler sayesinde İK birimleri, veriye dayalı iç görülerle daha isabetli kararlar alabilen stratejik bir iş ortağı konumuna yükselmektedir (Gür vd., 2019: 154). Tüm bu avantajlara rağmen, yapay zekanın benimsenmesi sürecinde veri gizliliği, algoritmik önyargı ve iş güvencesizliği gibi bazı kısıtlayıcı güçlerle karşılaşılmaktadır (Kişi ve Özer, 2024: 36). Yapay zeka sistemlerinin empati ve duygusal zeka gibi insani yeteneklerden yoksun olması, özellikle hassas İK konularında insan faktörünün önemini korumasına neden olmaktadır (Erkutlu vd., 2023: 1406). Algoritmaların eğitildiği veri setlerinde önyargılar bulunması durumunda, yapay zekanın ayrımcı kararlar verme riski de tartışılan bir konudur (Kişi ve Özer, 2024: 45). Bu nedenle, yapay zeka uygulamaları ancak insani ve etik çerçevelerle uyumlaştırıldığında en güçlü etkisini gösterebilecektir.

YZ'nin İKY'de kullanımı birçok avantaj sağlarken, bazı riskleri de beraberinde getirmektedir. Algoritmalar, yalnızca mevcut verilere dayandıkları için önyargı veya veri eksikliğinden kaynaklı hatalı kararlar üretebilir. Bu durum, özellikle işten çıkarma gibi hassas karar süreçlerinde hukuki ve etik sorunlara yol açabilir. Ayrıca algoritmik kararların açıklanabilir olmaması, çalışanların haklarını savunma imkânını sınırlayabilir ve işyerinde şeffaflığın azalmasına neden olabilir. Bu nedenle, YZ sistemlerinin İKY'de etkin ve adil şekilde kullanılabilmesi için algoritmaların tasarım aşamasında etik ve hukuki standartların göz önünde bulundurulması büyük önem taşımaktadır.

İnsan kaynakları yönetiminde yapay zekâ kullanımı, verimlilik ve objektiflik açısından önemli fırsatlar sunarken, etik, hukuk ve şeffaflık boyutları da göz ardı edilmemelidir. Bu noktada çalışmanın konusu fesih

kavramına odaklandığından aşağıda yapay zeka kullanımı iş akdinin feshi açısından değerlendirilmiştir.

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKÂ KULLANIMININ İŞ AKDİNİN FESHİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

İnsan kaynakları yönetiminde yapay zeka sistemleri, sadece işe alım süreçlerinde değil, personel istihdamı süresince ve iş sözleşmelerinin feshedilmesi aşamasında da artan bir yoğunlukta kullanılmaktadır (Demir, 2025). Bu teknolojiler, verimliliği artırmak ve insan kaynaklı hataları minimize etmek amacıyla işverenler tarafından stratejik bir araç olarak benimsenmektedir (Toprak vd., 2022: 76). Ancak, yapay zeka destekli analizlerin, çalışanların performansını ölçerken adil olmayan veya önyargılı sonuçlar üretme potansiyeli, feshin geçerliliği noktasında önemli hukuki tartışmalara zemin hazırlamaktadır (Demir, 2025: 224; Erkutlu vd., 2023: 1404).

İşçinin görevlerini yerine getirirken ChatGPT gibi üretken yapay zeka araçlarından faydalanması, işverenin talimatlarına aykırılık veya özen borcunun ihlali durumunda iş akdinin feshine neden olabilir (Ayan, 2025: 1368). Özellikle bu araçların "halüsinasyon" olarak adlandırılan gerçeğe aykırı bilgiler üretmesi, işverenin ticari sırlarını tehlikeye atması veya telif hakkı ihlallerine yol açması, dürüstlük kuralına aykırı bir davranış olarak değerlendirilmektedir (Ayan, 2025: 1376). Bu kapsamda, işverenin yapay zeka kullanımına yönelik açık bir yasağı veya düzenlemesi bulunuyorsa, bu sınırların aşılması geçerli veya haklı bir fesih sebebi oluşturabilmektedir (Ayan, 2025, s. 1380).

Dijital hayatın yansımaları olan sosyal medya paylaşımları, WhatsApp grup yazışmaları ve GPS kayıtları, yapay zeka tabanlı izleme sistemleriyle analiz edilerek fesih kararlarının temel dayanağı haline gelmektedir (Ekin, 2024: 2131; Yiğit, 2024: 984). İşçinin işveren veya çalışma arkadaşları hakkında şeref ve haysiyet kırıcı ifadeleri içeren paylaşımları, İş Kanunu uyarınca ahlak ve iyi niyet kurallarına aykırılık temelinde haklı nedenle fesih imkanı tanımaktadır (Yiğit, 2024: 1007). Bununla birlikte, bu verilerin yapay zeka aracılığıyla elde edilmesi sürecinde özel hayatın gizliliği ve kişisel verilerin korunması ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalınması, feshin geçerliliği açısından kritik bir öneme sahiptir (Ses ve Korkusuz, 2024: 1040; Ekin, 2024).

Yapay zeka sistemlerinin şeffaflıktan yoksun "kara kutu" (black-box) niteliği, fesih kararlarının denetlenebilirliğini zorlaştırarak adil yargılanma hakkı üzerinde risk oluşturmaktadır (Ses ve Korkusuz, 2024: 1036). Algoritmik önyargıların neden olabileceği haksız muameleleri önlemek adına, fesih gibi kritik kararlarda "insani gözetim" ilkesinin uygulanması ve nihai kararın bir insan tarafından verilmesi zorunluluk arz etmektedir (Ses ve Korkusuz, 2024: 1037). Sonuç olarak, yapay zeka uygulamalarının fesih süreçlerindeki rolü, ancak etik ilkeler, şeffaflık ve hesap verebilirlik çerçevesinde yapılandırıldığında iş hukukunun koruyucu amacıyla bağdaşabilecektir (Yıldız, 2025: 1571; Ses ve Korkusuz, 2024: 1039).

İş akdinin feshi süreçlerinde işverenin ve çalışanın hak ve yükümlülükleri İş Kanunu ve ilgili mevzuat hükümleri kapsamında belirlenmektedir. İnsan kaynakları yönetiminde yapay zekâ (YZ) ve algoritmik sistemlerin kullanımı, özellikle iş akdinin feshi gibi kritik konularda, iş hukuku açısından yeni değerlendirme ve düzenleme ihtiyaçlarını gündeme getirmektedir. YZ, işe alım ve performans yönetimi süreçlerinde sağladığı hız ve veri analiz kapasitesiyle işletmeler açısından büyük avantajlar sunarken, fesih süreçlerinde yalnızca algoritmaya dayalı kararların hukuki geçerliliği tartışma konusu olabilmektedir. Ancak çalışma kapsamında sıklıkla değinildiği üzere yapay zeka araçlarının kullanımı nispeten yeni bir süreç olduğundan henüz yerleşik yargı kararları bulunmamaktadır. Bu nokrada aşağıda Yüksek Yargı Kararları ışığında konu incelenmiştir.

YÜKSEK YARGI KARARLARI IŞIĞINDA İKY YAPAY ZEKA KULLANIMI VE İŞ AKDININ FESHI

4857 Sayılı İş Kanunu'nun ilgili hükümleri ışığında işverenler, çalışanlarının iş akdinin feshi sürecinde objektif, somut ve gerekçeli bir yaklaşımda bulunmak zorundadır. İş akdinin geçersiz şekilde feshedilmesi, çalışan açısından maddi ve manevi hak kayıplarına yol açabileceği gibi işverenin de hukuki sorumluluğuna sebep olur. İşveren, geçerli nedenle iş akdini feshetmek istediği çalışanına fesih gerekçesini net bir biçimde açıklamalı ve çalışanın kanunla belirlenen süreler içinde savunma hakkını kullanabilmesi için gerekli imkânı tanımalıdır. Bu hukuki çerçevede YZ destekli sistemler, fesih kararlarının alınmasında veri analizi ve objektif

ölçütlerin belirlenmesinde bir araç olarak kullanılabilir. Ancak, sadece algoritmanın ürettiği sonuçlara dayanılarak verilen fesih kararları, iş hukuku kurallarına aykırılık teşkil eder.

İş sözleşmesinin feshi, taraflardan birinin sözleşmeyi sona erdirme iradesini tek taraflı olarak karşı tarafa beyan etmesiyle gerçekleşen ve bozucu yenilik doğuran bir haktır (Bedük, 2019: 682). Yargıtay uygulamalarında, feshin karşı tarafa ulaştığı an itibarıyla tüm sonuçlarını doğurduğu ve bu aşamadan sonra tek taraflı olarak beyandan dönülmesinin kural olarak mümkün olmadığı vurgulanmaktadır (Ekin, 2024: 371). Fesih türleri temel olarak bildirimli (süreli) ve haklı nedenle (derhal/bildirimsiz) fesih olarak ikiye ayrılır; bildirimli fesihte belirli ihbar süreleri ve iş güvencesi hükümleri ön plandayken, bildirimsiz fesihte dürüstlük kuralı uyarınca iş ilişkisinin sürdürülmesinin artık beklenemeyeceği haklı bir nedenin varlığı aranmaktadır (Bedük, 2019: 686-689).

İşveren açısından feshin haklılığı, işçinin özen ve sadakat borcuna aykırı nitelikteki "üretkenlik karşıtı iş davranışları" çerçevesinde incelenmektedir (Özbucak Albar, 2024: 1282). Yargıtay kararlarında hırsızlık, sabotaj, işyerinde alkol kullanımı ve iş güvenliğini ciddi şekilde tehlikeye düşürecek eylemler genellikle haklı fesih sebebi olarak kabul edilmektedir (Gül-Öztürk, 2022: 8; Özbucak Albar, 2024: 1282). Ayrıca, işyerinde yaşanan kavga ve sataşma olaylarında işverenin "eşit işlem yapma borcu" uyarınca tarafsız kalması ve objektif davranması beklenmekte; ancak meşru savunma sınırları içerisinde kalarak kendisini korumaya çalışan işçinin eyleminin haklı fesih sebebi yapılamayacağı hükme bağlanmaktadır.

İşçi tarafından gerçekleştirilen fesihlerde ise, uygulamada sıklıkla "istifa" terimi kullanılsa da, bu beyanın arkasındaki gerçek iradenin tespiti hukuksal sonuçlar bakımından kritiktir (Bedük, 2019: 685). Ücretin kanuna veya sözleşmeye uygun hesaplanmaması, fazla mesai ücretlerinin ödenmemesi veya sigorta primlerinin gerçek ücret üzerinden yatırılmaması gibi durumlar işçiye haklı nedenle derhal fesih hakkı tanımaktadır (Kaplan, 2023). Benzer şekilde, işverenin işçiyi gözetme borcu kapsamındaki manevi yükümlülüklerini ihlal etmesi veya yönetim hakkını kötüye kullanarak nesnel bir neden olmaksızın işçiyi başka bir işyerine nakletmesi, işçinin İş Kanunu'nun 24. maddesi uyarınca sözleşmeyi haklı nedenle sona erdirmesine ve kıdem tazminatına hak kazanmasına olanak sağlamaktadır (İren, 2010: 897; Uşan, 2025: 585).

Literatürdeki araştırmalarda iş hayatında yapay zekâ kullanımının doğrudan iş akdinin feshi açısından değerlendirildiği emsal kararların henüz tam olarak bulunmadığı, bununla birlikte yavaş yavaş artabileceği değerlendirilmektedir. Bu açıdan henüz yerleşik içtihatların bulunmadığına dikkat çekilmektedir. Ekin (2024: 2166-2167) tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada sosyal medya platformları, cep telefonları, GPS cihazları gibi dijital materyallerin kullanımına bağlı fesihlere ilişkin Yargıtay görüşlerine yer verilmiştir. Bununla birlikte dijitalleşmenin hızla ilerlemesine bağlı

olarak günümüzde yeni tartışma konularının ortaya çıktığına dikkat çekilmiştir. Gelişmelerin yakından takip edilerek konuya ilişkin önlemler alınması gerektiği vurgulanmıştır.

İş akdinin feshi bağlamında yapay zekâ kullanımına ilişkin istinaf mahkemelerinin örnek kararları bulunmaktadır. Örneğin İstanbul Bölge Adliye Mahkemesi 41. Hukuk Dairesi'nin kararına konu bir olayda işçinin yürüttüğü iş yapay zeka ile yürütülmeye başlanmış ve takip eden süreçte işçinin sözleşmesi feshedilmiştir. Mahkemece feshin son çare olması ilkesine uyulmadığı gerekçesiyle dava kabul edilmiş ve feshin geçersizliğine karar verilmiştir (Köksal ve Partners, 2025: 17).

Algoritmik yönetim kapsamında uygulanan çeşitli yöntemlerin hukuka uygunluk şartlarını taşımaması hâlinde işçi açısından haklı nedenle fesih hakkının doğabileceği de değerlendirilmektedir. Bunun için, özel yaşamın gizliliği hakkını ihlal eden izleme yöntemlerinin işçi açısından iş ilişkisini çekilmez hâle getirmesi ve güven bağını zedelemesi durumunda İş Kanunu 24/II maddesi uyarınca işçinin iş akdini haklı nedenle feshedebileceği ifade edilmektedir (Çankaya, 2024: 216).

Algoritmalara ilişkin emsal kararlara henüz tam olarak ulaşılamasa da Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun 2021/11-944 E. ve 2023/62 K. numaralı bir kararında *"davalının 23.08.2008 ilâ 15.11.2012 tarihleri arasında müvekkili şirkette çalıştığını, askerlik hizmetini ifa edeceği gerekçesiyle işinden ayrılan davalının daha sonra *** unvanlı bir işletme açtığını, davalının müvekkilinin geliştirdiği yazılımların birebir aynısını pazarladığını ve müvekkiline ait birçok materyali izinsiz kullandığını, internet sitesinin müvekkilinin internet sitesinden iktibas edilerek hazırlandığını, davalının internet sitesinde müvekkilinin müşterilerini kendi müşterisi gibi göstermekte olduğunu, davalının geliştirdiğini iddia ettiği…"* iddialarına ilişkin davada, davacı şirkete ait iş tecrübelerinin davalıya ait internet sitesinde yer almasının, rakipler arasında veya tedarik edenlerle müşteriler arasındaki ilişkileri etkileyen aldatıcı veya dürüstlük kuralına aykırı bir ticari uygulama olarak haksız rekabet teşkil edeceği yönünde karar verilmiştir.

Konuya ilişkin yerleşik içtihatlar bulunmuyor olmakla birlikte Yargıtay'ın emsal kararları ışığında genel değerlendirmede bulunmak mümkündür. İş akdinin feshi, sıkı şekil ve esas kurallarına bağlıdır. Haklı ve geçerli fesih ayrımı açısından somut olayın özellikleri, tarafların borçları ve dürüstlük kuralı önem arz eden hususlardır. Yüksek yargı içtihatları dikkate alındığında özellikle haklı nedenle fesihte iş ilişkisinin sürdürülmesinin objektif olarak beklenemeyeceği ölçüde ağır bir ihlalin varlığı aranmaktadır. Henüz yapay zekâ kullanımının doğrudan feshe etkisini konu alan yerleşik Yargıtay kararları bulunmamakla birlikte, dijital araçlar ve algoritmik yönetim uygulamalarına ilişkin mevcut kararlar, yapay zekâ temelli uygulamaların da iş güvencesi ilkeleri, feshin son çare olması, ölçülülük, eşit işlem yapma ve özel hayatın gizliliği gibi temel ilkeler çerçevesinde

denetleneceğine işaret etmektedir. İstinaf mahkemesi kararları ve doktrindeki görüşler, yapay zekâ kullanımının tek başına feshi haklı veya geçerli kılmayacağını; aksine, bu teknolojilerin iş organizasyonuna entegrasyonunda işçinin korunmasına yönelik hukuki güvencelerin titizlikle gözetilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, yapay zekâ destekli yönetim ve üretim süreçlerinin giderek yaygınlaştığı bu süreçte hem işverenin yönetim hakkı hem de işçinin temel hak ve özgürlükleri arasında adil bir denge kurulması belirleyici olacaktır.

YZ'nin iş akdinin feshi süreçlerinde kullanımı birtakım hukuki riskler içermektedir:

-Veri ve Algoritma Kaynaklı Önyargı: YZ sistemleri, mevcut verilere dayanarak karar üretmektedir. Eğer kullanılan veriler önyargılı, eksik veya hatalı olursa algoritmanın ürettiği sonuçlar ayrımcı nitelikte veya haksız olabilir. Örneğin, performans verilerine dayalı algoritmalar, belirli çalışan gruplarını sistematik olarak dezavantajlı duruma düşürebilir. Bu durum, özellikle iş akdinin feshi gibi doğrudan çalışanın ekonomik varlığını etkileyen süreçlerde hukuki sorunlara yol açabilir.

-Şeffaflık ve Açıklanabilirlik Eksikliği: Algoritmaların işleyişi çeşitli karmaşıklıkları içerebilir. Çalışanlar kararın hangi ölçütlere göre alındığını anlamakta güçlük çekebilir. İş hukuku açısından, çalışanların savunma hakkını etkin bir şekilde kullanabilmeleri için yukarıdaki bölümlerde de kısaca değinildiği üzere fesih kararının dayanağı anlaşılır ve açıklanabilir olmalıdır. Algoritmanın deyim yerindeyse "kara kutu" niteliğinde olması, bu hakkın kullanılmasını engelleyebilir.

-Denetlenebilirlik Sorunu*:* İş hukuku açısından değerlendirildiğinde alınan fesih kararları, yargısal veya idari denetim mekanizmaları tarafından incelenebilir nitelikte olmalıdır. Denetlenebilirliğin sağlanamaması durumunda, işverenin fesih gerekçesini ispatlama olasılığı zayıflayacaktır. Bu durum hukuki uyuşmazlık riskini artırabilecek bir faktördür.

YZ destekli İKY uygulamalarında işverenin hukuki sorumlulukları şu şekilde özetlenebilir:

- *Objektif ve Somut Kriterlere Dayanma*: Algoritmaların ürettiği veriler, nihai fesih kararının destekleyicisi nitelikte olabilir. Ancak işverenin, algoritmanın kararını tek başına gerekçe olarak sunması geçersiz feshe neden olur. Bu bağlamda performans raporları, işyeri kuralları ve somut olay durumlara ilişkin delillerle fesih kararı desteklenmelidir.
- *Şeffaflık ve Açıklama:* Çalışanların doğrudan doğruya YZ tarafından alınan kararlar neticesinde iş akitlerinin feshiyle karşılaşmaları, ilgili kararların hangi kriterler ve veriler üzerinden üretildiğini öğrenme haklarına aykırılık oluşturur.

İşverenlerin, fesih gerekçelerini anlaşılır şekilde çalışanlarına açıklamaları zorunludur.

- *Denetlenebilirlik ve İç Kontrol:* Algoritmik karar süreçlerinin kayıt altına alınması ve gerektiğinde denetim mekanizmalarıyla incelenebilir olması gerektiği açıktır. Bu durum, hukuki uyuşmazlıklarda işverenin delil yetersizliği ile karşı karşıya kalmasını önleyici niteliktedir.
- *Çalışan Haklarına Saygı:* İş hukuku kuralları, çalışanların savunma hakkını kullanmaları için gerekli koşulların ve zamanın tanınmasını ayrıca çalışanlara eşit muamele ilkesini düzenlemektedir. YZ destekli karar mekanizmaları, bu hakların kullanılmasını engelleyici nitelikte olabilir. Bu durumun işveren tarafından önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması zorunludur.

Yukarıdaki genel hususlara aykırı YZ kullanımı ve bu duruma bağlı olarak alınan fesih kararları İş Kanunu m. 24/II kapsamında işçi açısından haklı fesih nedeni; İş Kanunu m. 25/II kapsamında işveren açısından haklı fesih nedeni oluşturabilir. Bu bağlamda işçi ve işveren taraflarının yapay zeka kullanımında etik ilkelere azami ölçüde dikkat etmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Teknolojik gelişmelerin çalışma hayatına yansımasıyla birlikte yapay zekâ ve algoritmik karar sistemlerinin insan kaynakları yönetiminde kullanımı giderek artmaktadır. Bu sistemler, işe alım, performans değerlendirme ve eğitim gibi süreçlerde verimlilik, hız ve veri temelli karar alma açısından önemli avantajlar sunmakla birlikte, iş akdinin feshi gibi çalışanların temel haklarını doğrudan etkileyen alanlarda ciddi hukuki ve etik tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Çalışma kapsamında yapılan değerlendirmeler, yapay zekâ destekli insan kaynakları uygulamalarının iş hukuku ilkeleriyle uyumlu şekilde kullanılmasının zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.

İş akdinin feshi, İş Kanunu ve ilgili mevzuat uyarınca sıkı şekil ve esas kurallarına bağlıdır. Bu çerçevede yalnızca algoritmik sistemlerin ürettiği sonuçlara dayanılarak verilen fesih kararlarının, hukuken geçerli veya haklı kabul edilmesi mümkün değildir. Yargıtay kararları ve doktrindeki görüşler birlikte değerlendirildiğinde, fesih kararlarının objektif, somut, ölçülü ve denetlenebilir gerekçelere dayanması gerektiği; feshin son çare olması, eşit işlem yapma ve işçinin savunma hakkının korunması ilkelerinin yapay zekâ kullanılan durumlarda da geçerliliğini koruduğu görülmektedir.

Çalışmada, yapay zekâ sistemlerinin veri ve algoritma kaynaklı önyargı, şeffaflık ve açıklanabilirlik eksikliği ile denetlenebilirlik sorunları gibi riskler barındırdığı tespit edilmiştir. Bu riskler, özellikle iş akdinin feshi gibi ağır sonuçlar doğuran karar süreçlerinde işveren açısından hukuki sorumluluk doğurabilecek niteliktedir. Bu nedenle, yapay zekâ temelli karar mekanizmalarının fesih süreçlerinde yalnızca destekleyici bir araç olarak kullanılması; nihai kararın ise işveren tarafından, somut olayın tüm özellikleri dikkate alınarak verilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, insan kaynakları yönetiminde yapay zekâ kullanımının kabul edilebilir sınırlar içinde kalabilmesi; şeffaflık, açıklanabilirlik, denetlenebilirlik ve insani gözetim ilkelerinin etkin biçimde uygulanmasına bağlıdır. Yapay zekâ teknolojilerinin sunduğu imkânlardan yararlanılırken, iş hukukunun koruyucu amacı doğrultusunda çalışan haklarının zayıflatılmamasına dikkat edilmesi büyük önem taşımaktadır. Gelecekte yapay zekâ kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte yargı kararlarının ve yasal düzenlemelerin daha da netleşeceği öngörülmekte olup, bu alanda hem işverenlerin hem de yasa koyucunun proaktif ve dikkatli bir yaklaşım benimsemesi gerekmektedir.

REFERANSLAR

Akan, Y., & Tepeler, M. (2022). Sharing Economy in the Dimension of Sustainability and Trust. Sosyoekonomi, 30(53).

Aktan, M. C. (2025). Üretken Yapay Zeka ile İşe Alım Sürecinde Aday İşçinin Kişisel Verilerinin Örneklerle Değerlendirilmesi. YÜHFD, 22(2), 507-550.

Ayan, H. A. (2025). İşçinin ChatGPT Kullanımından Kaynaklanabilecek Hukuki Sorunlar. Ankara Üni. Hukuk Fak. Dergisi, 74(3), 1347-1385.

Balkaya, E., Yarbaşı, İ. Y., & Tepeler, M. İ. (2023). Determinants of Demand in Digital Platform-Mediated Service Work in Turkey: An Empirical Study. Sustainability, 15(13), 10521.

Bedük, M. N. (2019). İş Sözleşmesinin İşçi Tarafından Feshi ve Feshin Hukuki Sonuçları. Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 27(3), 679-726.

Çankaya, Y. (2024). Yapay Zekanın İş İlişkisine Etkileri, Atılım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

Demir, D. Ç. (2025). İş İlişkisinin Kurulmasında Robot İşe Alım ve Yapay Zekâ Kullanımı. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 27(1), 205-253.

Düzcü, T., Bayram, V., & Önder, E. (2024). Hastanelerde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetim Süreçlerinde Yapay Zekâ Uygulamaları. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 16(30), 85-110.

Ekin, A. (2024). Yargıtay Kararları Işığında Dijital Hayatın İş Sözleşmesinin Feshine Etkileri. SÜHFD, 32(4), 2129-2172.

Ekin, A. (2024). Yargıtay Kararları Işığında İşyerinde Kavga ve Sataşma Neticesinde Fesih. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1-40.

Erkutlu, H. V., Erdemir Ergün, E., Köseoğlu, İ., & Vurgun, T. (2023). Yapay Zekâ ve Örgütsel Davranış. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 13(3), 1403-1417.

Gökalp, M. O., Kayabay, K., Çoban, S., Yandık, Y. B., & Eren, P. E. (2018, November). Büyük Veri Çağında İşletmelerde Veri Bilimi. In 5th International Management Information Systems Conference (pp. 94-97).

Gül-Öztürk, D. (2022). Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları: Yargıtay Kararları Çerçevesinde Bir Değerlendirme. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(1), 1-17.

Gür, Y. E., Ayden, C., & Yücel, A. (2019). Yapay Zekâ Alanındaki Gelişmelerin İnsan Kaynakları Yönetimine Etkisi. Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3(2), 137-158.

İren, E. (2010). İşverenin İşçisini Başka Bir İşyerine Nakil Yetkisini İş Sözleşmesiyle Saklı Tutmasına İlişkin Yargıtay Kararı İncelemesi. Sicil İş Hukuku Dergisi, (Eylül), 897-964.

Kaplan, H. A. (2023). Yargıtay'ın Bir Kararı Çerçevesinde Ücretin Ödenmemesi Sebebiyle İşçinin İş Sözleşmesini Haklı Nedenle Feshi. NKÜ Hukuk Fakültesi Dergisi, 2023(2), 271-286.

Karcıoğlu, F., & Serçemeli, C. (2018). Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından İş Hukukunun Önemi. Journal of International Social Research, 11(60).

Kaya, H. G., & Sağbaş, A. (2024). Müşteri ilişkileri yönetiminde büyük veri ve robotik süreç otomasyonu ile süreç iyileştirme. European Journal of Engineering and Applied Sciences, 7(1), 44-53.

Kibar, A. F. (2018). Sermaye Piyasası Hukuku Açısından Asimetrik Bilgi Sorunsalı ve Çözüm Yolları. Ticaret ve Fikri Mülkiyet Hukuku Dergisi, 4(2), 187-210.

Kılıç Kırılmaz, S., & Ateş, Ç. (2021). İşe Alımlarda Yapay Zekâ Kullanımı: Kavramsal Bir Değerlendirme. Journal of Business and Trade (JOINBAT), 2(1), 37-48.

Kişi, N. (2022). İnsan kaynakları yönetiminde yapay zeka: Bibliyometrik bir analiz. Journal of Research in Business, 7(2), 490-514.

Kişi, N., & Özer, M. A. (2024). İnsan kaynakları yönetiminde yapay zekâ teknolojisinin benimsenmesi üzerine güç alanı analizi. KocatepeİİBFD, 26(Özel Sayı), 35-52.

Köksal ve Partners, (2025). "Hukuki Gelişmeler Aylık Bülten Eylül 2024", https://www.koksalpartners.com/uploads/publications/hukuki-gelismeler-aylik-bulten-eylul-2024-tr-1741260264991.pdf adresinden erişildi.

Kuyucu, M. (2017). Y Kuşağı Ve Teknoloji: Y Kuşağının İletişim Teknolojilerini Kullanim Alişkanliklari. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 5(2), 845-872.

Özbucak Albar, B. (2024). Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları Kapsamında İş Sözleşmesinin Feshine Yönelik Yargıtay Kararları Değerlendirmesi. Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi, 59(3), 1281-1300.

Öztürk, M., & Karademir, B. F. (2024). Teknoloji Bağimliliğinin Çalişma Motivasyonuna Etkisi. Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi, 3(2), 68-83.

Ses, S. M., & Korkusuz, M. R. (2024). İş İlişkisinde Kişisel Verilerin Yapay Zeka Destekli Sistemler Yardımıyla İşlenmesi. ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi, 6(2), 1000-1050.

Tepecik, F. (2018). Sözleşmelerde Asimetrik Bilgi. Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 4(1), 21-33.

Tepeler, M. İ., & Daştan, H. (2022). Examining the Risk Behaviors of Individuals with Ultimatum Game within the Framework of House Money Effect. International Journal of Contemporary Economics and Administrative Sciences, 12(1), 409-432.

Tiftik, C. (2021). İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zekâ Teknolojileri ve Uygulamaları. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (9), 374-390.

Toprak, M., Özel, D., & Çalışkan, S. (2022). Yapay Zeka Kullanımı ve İnsan Kaynakları Yönetimi. Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi, 2(2), 76-103.

Urhanoğlu, İ. (2022). Yargıtay Kararları Çerçevesinde Belirli Süreli İş Sözleşmesinin Süresi İçerisinde Haksız Fesih İle Sona Ermesi. Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi, 12(1), 85-121.

Uşan, M. F. (2025). Hacca Gitmek İçin İş Akdinin Feshi Kıdem Tazminatına Hak Kazandıran Bir Durum Mudur? Adalet Dergisi, (75), 583-612.

Yiğit, Y. (2024). Yargı Kararları Işığında İşçinin Sosyal Medya Paylaşımı Nedeniyle İş Sözleşmesinin İşverence Feshinin Koşulları. Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 26(2), 975-1019.

Yıldız, F. Z. (2025). İnsan Kaynakları Yönetiminde Yapay Zeka: Uygulamalar ve Gelecek Yönelimleri Üzerine Kapsamlı Bir Çalışma. Yönetim Bilimleri Dergisi, 23(57), 1569-1594.

Tüketici Karar Verme Tarzı Üzerine Bibliyometrik Analiz

Emine KARAKUŞ BAŞLAR[1]

1- Öğr. Gör. Dr.; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli Meslek Yüksekokulu, İşletme Yönetimi Programı. emine.karakus.baslar@adu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-7090-4713.

ÖZET

Tüketici karar verme tarzları tüketicilerin satın alma kararlarını etkileyen stillerden oluşmaktadır. Bireylerin sahip oldukları tarza yönelik sistematik davrandıklarını ve genellikle bu tarza uygun satin alma eylemini gerçekleştirdiklerini ifade etmektedir. Tüketici karar verme tarzı mükemmeliyetçi – yüksek kalite odaklı, marka odaklı, yenilik ve moda odaklılık, haz odaklı, fiyat odaklılık, düşünmeden-dikkatsiz alışveriş, çeşit karmaşası yaşama, alışkanlık olmak üzere sekiz boyuttan oluşmaktadır.

2005-2025 yılları arasında Web of Science veri tabanından elde edilen veriler Vosviewer programı ile analiz edilerek ağ haritası oluşturulmaktadır. Bu çerçevede ortak yazar analizi, yazarların atıf analizi, ülkelerin atıf analizi, kurumların atıf analizi, anahtar sözcük analizi, metinlerin bibliyografik eşleşme analizi ve yazarların bibliyografik eşleşme analizi uygulanmıştır. Bu sayede tüketici karar verme tarzı yayınlarının eğilimleri belirlenmiştir.

Ortak yazar analizine göre en çok eser üreten ve en bağlantılı yazarların benzer olduğu görülmekte olup, bu yazarlar Edo Rajh ve Ivan-Damir Anic'tir. Ortak yazar analizi ile yazar atıf analizinin atıf sayısı değerlendirildiğinde aynı yazarlardan oluştuğu görülmüştür. Bu çerçevede Christina Goulding, Willemijn Van Dolen ve Tibert Verhagen belirlenmiştir. Ülkelerin atıf analizi açısından değerlendirildiğinde en yüksek olan USA 88 yayın, 2632 atıf ve 272 toplam bağlantı gücüne sahiptir. Kurumların atıf analizinde en çok atıf alan 486 ile Wolverhampton Univ iken, metinlerin bibliyografik eşleşme analizinde en çok atıf alan 486 ile Goulding (2005), yazarların bibliyografik eşleşme analizinde ise en çok atıf alan Christina Goulding (486 atıf) olduğu belirlenmiştir. Anahtar sözcük analizinde ise en çok kullanılan kelimelerin "consumer decision-making styles", "consumer behaviour" olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler –Tüketici Karar Verme Tarzı, Bibliyometrik, Vosviewer, Wos, Ağ Haritası.

GİRİŞ

Bireylerin ihtiyaç ve isteklerini gidermeye yönelik gerçekleştirdikleri kullanma, tüketme ve satın alma davranışları birçok faktörden etkilenmektedir. Tüketici davranışları kapsamında ele alınan bu faktörler demografik, durumsal, içsel, dışsal unsurları içermekte ve tüketicilerin satın alma karar sürecini şekillendirmektedir.

Tüketici karar verme sürecini etkileyen bir diğer önemli faktör ise tüketicilerin karar verme tarzlarıdır. Tüketici karar verme stilleri olarak da ifade edilen bu kavram, bireylerin alışveriş yaparken sergiledikleri tarzları, baskın olan özelliğe bağlı olarak, belli kategoriler altında incelemektedir.

Literatürde yer alan çalışmalarda farklı boyutlardan oluştuğu görülen tüketici karar verme tarzını Sproles ve Kendall (1986: 272) 8 alt boyutta ele alırken, Dursun vd. (2013: 301) ise 9 boyutun olduğundan bahsetmiştir.

Tüketici Stil Envanteri olarak da bilinen tüketici karar verme tarzı Sproles ve Kendall (1986: 272) yaptıkları çalışmalarında sekiz boyutu ile ele almıştır. Bu boyutlar mükemmeliyetçi – yüksek kalite bilincine sahip tüketiciler, marka bilincine sahip tüketiciler, yenilik ve moda bilincine sahip tüketiciler, hazcı tüketiciler, dürtüsel – dikkatsiz tüketiciler, aşırı seçenekten kafası karışık tüketiciler ve alışkanlık sahibi olan markaya sadık tüketicilerden oluşmaktadır (Sproles ve Kendall, 1986: 272).

Tüketici karar verme tarzını Dursun ve arkadaşları (2013: 301) ise 9 boyutta incelemiştir. Bu boyutlar ise mükemmeliyetçilik-yüksek kalite odaklılık, marka odaklılık-fiyat=kalite bilinci, moda odaklılık, fiyat odaklılık, düşünmeden alışveriş-dikkatsiz, alışkanlık-marka bağlılığı odaklılık, bilgi karmaşa yaşama, alışverişten kaçınma ve kararsızlıktır. Görüldüğü üzere literatürde farklı boyutlarda ele alınsa da benzer içeriğe sahip olduğu görülmektedir (Dursun vd., 2013: 300-301).

Tüketici karar verme tarzının ele alındığı bu çalışmada Web of Science veri tabanından elde edilen verilere Vosviewer programı aracılığıyla bibliyometrik analiz uygulanmıştır. Oluşturulan ağ haritaların bu konudaki yayın eğilimlerinin anlaşılması için önemli olduğu düşünülmektedir.

TÜKETİCİ KARAR VERME TARZI KAVRAMI

Tüketici karar verme tarzı tüketicinin ürün ve hizmet satın alımlarında sergiledikleri davranışları tanımlamaktadır (Alavi vd., 2016: 272). Başka bir çalışmada ise tüketici karar verme tarzı için tüketicilerin satın alma davranışlarında istikrarlı ve kalıcı bir tüketim stili gösterdikleri ifade edilmiştir (Isaacson vd. 2018: 112).

Tüketici ürün veya hizmet satın alma süreci birçok değişkenden etkilenmektedir. Bunların yanı sıra tüketim tercihleri karar verme stillerinden de etkilenmektedir. Bireylerin belli tarzlarının olduğunu ve genellikle bunların etkisiyle karar verdiklerini ifade edilmektedir.

Tüketici karar verme tarzını tüketici kişiliği olarak da bilinmekte olup, psikolojik faktörlerden etkilenerek demografik özelliklere göre şekillenmektedir (Anic vd., 2014).

Tüketici karar verme tarzı Sproles ve Kendall (1986) tarafından geliştirilen *Tüketici Tarzları Envanteri* ile ele alınmakta ve sekiz boyuttan oluşmaktadır (Sproles ve Kendall, 1986: 272). Literatürde farklı çalışamalarda farklı boyutlarda ele alınmasına ragmen içerik olarak benzer olduğu görülmektedir.

Tüketici tarzları envanterinde tanımlanan tüketici profilleri mükemmeliyetçi – yüksek kalite bilincine sahip tüketiciler, marka bilincine sahip tüketiciler, yenilik ve moda bilincine sahip tüketiciler, hazcı tüketiciler, dürtüsel – dikkatsiz tüketiciler, aşırı seçenekten kafası karışık tüketiciler ve alışkanlık sahibi olan markaya sadık tüketicilerden oluşmaktadır (Sproles ve Kendall, 1986: 272).

Mükemmeliyetçilik – yüksek kalite odaklılık özelliği gösteren tüketiciler en iyi kalitede olan ürün veya hizmeti bulmak için çaba harcayan, satın alma karar sürecinde uzunca sistematik araştırma yapan tüketicilerdir (Ceylan ve Alagöz, 2020: 148). Bu tüketicilerin mükemmeliyetçilik arayışında olmaları nedeniyle genellikle yüksek kaliteye odaklandıkları anlaşılmaktadır.

Marka odaklılık bireylerin ihtiyaç ve isteklerini giderirken tercihlerini bilinen markalardan yapan ve genellikle yüksek fiyatı iyi kalite olarak yorumlayan tüketici stilini ifade etmektedir (Lysonski ve Durvasula, 2013: 76). Bu tüketicilerin prestiji yüksek olan ürün veya hizmetlere yönelirken, markanın bilinirliği yüksek olanlardan yana tercih ettikleri görünmektedir.

Yenilik ve moda odaklı özelliğine sahip olan tüketiciler yeni trendleri takip etmeyi seven, yenilikçi ürün veya hizmetleri deneme isteği yüksek olan ve moda ürün – hizmetlere yönelik satın alma tercihlerini gerçekleştirenlerdir (Özden, 2019: 3). Yeniliklerin yayılması teorisi kapsamında değerlendirildiğinde bu tüketicilerin erken benimseyenler kategorisinde yer aldıkları düşünülmektedir.

Haz odaklılık ise hedonik tüketim gerçekleştiren tüketiciler içermekte olup, satın alma sürecini eğlence olarak değerlendiren tüketicilerden oluşmaktadır (Saleh vd., 2017: 33). Bu tüketiciler ürün veya hizmet seçimlerinden faydadan ziyade haz odaklı unsurlara odaklanmakta ve genellikle keyif olmayı hedeflemektedirler.

Fiyat odaklı tüketiciler ise değer bilinci ve ürün ilgilenimi genellikle yüksek olan, satın alma karar sürecinde fiyat karşılaştırmalarına önem veren, satın alma kararlarını verirken de fiyat unsurunu her daim göz önünde bulunduran bireylerden oluşmaktadır (Sproles ve Kendall, 1986: 272).

Düşünmeden – dikkatsiz alışveriş stilinde olanların ise plansız, dürtüsel, anlık satin alma davranışlarında bulundukları ve ürün/hizmet özelliklerini çok dikkate almadıkları görülmektedir (Mishra, 2010: 48-49).

Çeşit karmaşası yaşayan tüketim tarzında ise tüketiciler genellikle pazarlama karması unsurlarından fazlaca etkilenen, kafa karışıklığı yaşayarak seçim yapmakta oldukça zorlanan tüketicilerdir (Bakewell ve Mitchell, 2003: 97). Bu tüketicilerin karar verme güçlüğü çektiği ve bu

nedenle satın alma karar sürecinin aşamalarında hep bir tedirginliğin olduğu gözlemlenmektedir.

Alışkanlık – marka bağımlılığı ise tüketicilerin sürekli olarak beğendikleri marka veya ürünleri tercih edip, satın alma davranışlarını hep aynı marka ve üründen yana kullanmalarını ifade etmektedir (Azizi ve Makkizadeh, 2012: 90). Bu özelliğe sahip tüketicilerin süreklilik gösteren satın alma eylemleri nedeniyle satın alma karar sürecini hızlı tamamladıkları görülmektedir.

TÜKETİCİ KARAR VERME TARZI ÜZERİNE BİBLİYOMETRİK ANALİZ

Tüketici karar verme tarzı literatürde çokça çalışılmış bir konu olmakla beraber, 2005 yılı ve sonrasında bu çalışmaların sayısında önemli artışlar yaşanmıştır. Bu çalışmaların eğilimlerini görmek gelecekteki çalışmalar için yol gösterici olacağından önemlidir. Bu amaçla tüketici karar verme tarzı üzerine bibliyometrik analiz gerçekleştirilmiş ve yazarların, kurumların, ülkelerin, anahtar sözcüklerin ağ haritaları oluşturulmuştur.

Tüketici karar verme tarzı üzerine bibliyometrik analiz için Vosviewer programından yararlanılmıştır. Web of Science veri tabanından elde edilen veriler analiz edilmiş olup, All Fields olarak "Consumer decision-making style" olarak 23.12.2025 tarihinde tarama yapılmıştır. Kategori, yıl, dil ve doküman türü kısıtlamaları uygulanmıştır. Böylelikle 2005- 2025 yılları arasında, İngilizce, doküman türü makale olan, Business, Management, Economics alanlarında 325 çalışmaya ulaşılmıştır.

Tüketici karar verme tarzı üzerine Web of Science veri tabanından elde edilen yayın ve atıf sayısını içeren grafik Grafik 1'de görülmektedir. Şekil 1'deki yayın eğilimi incelendiğinde yayın sayısının 2025 yılında en yüksek olduğu görülmüştür. Yine aynı yıl en çok atıf aldığı anlaşılmıştır. Atıfların 2005 yılından itibaren sürekli bir artış halinde olduğu gözlemlenmiştir.

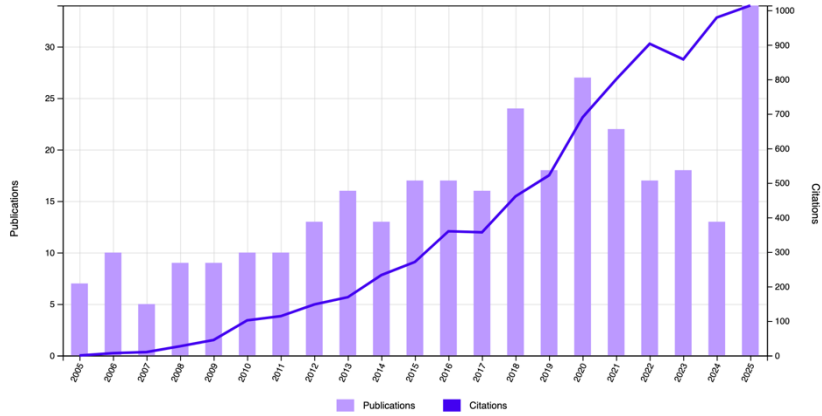

Grafik 1: Yayın ve Atıf Eğilim Grafiği

1. Ortak Yazar Analizi

Ortak yazar analizi en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri ile oluşturulmuştur. En çok bağlantılı ve iş birliği yapan yazarlar bu çerçevede ele alınarak ağ haritası göre 2 kümede birleşen 10 yazar ve 27 bağlantı bulunmuştur.

Ortak yazar analizinin üretkenlik açısından değerlendirildiğinde doküman sayısı Edo Rajh 5 iken, Ivan-Damir Anic, Suncana Pirl Rajh, Arpita Khare 4 olduğu görülmektedir. Bu analize göre en çok atıf alan 486 atıfı ile Christina Goulding olmuştur. Willemijn Van Dolen ile Tibert Verhagen ise 428 atıfı bulunmaktadır.

Toplam bağlantı gücü en yüksek olan ilk üç yazar incelendiğinde 11 ile Edo Rajh, 10 ile Ivan-Damir Anic, 9 ile Eunju Ko olduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede en çok eser üreten ve en bağlantılı yazarların benzer olduğu görülmektedir. Ortak yazar analizine ait olan ağ haritasının görseli Şekil 1'de bulunmaktadır.

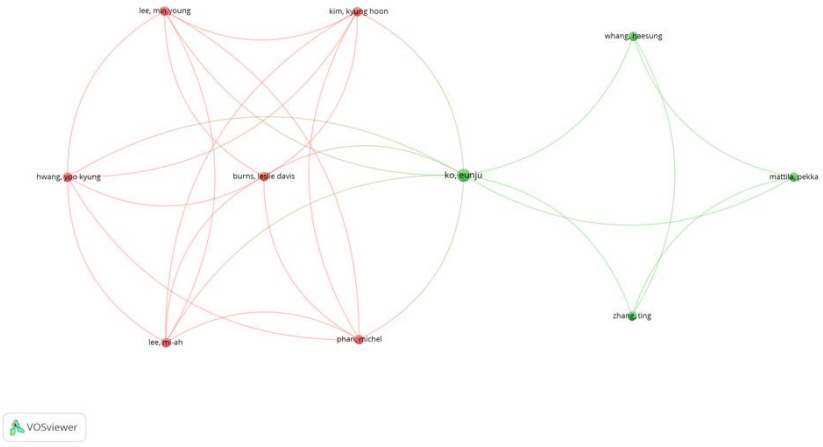

Şekil 1: Ortak Yazar Analizi

2. Yazarların Atıf Analizi

Yazarların atıf analizi en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteri ile hazırlanmıştır. Yapılan bu analizde toplam 20 küme, 368 items, 2458 bağlantı ve 2819 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir.

Yazarların üretkenliklerini değerlendirildiği doküman sayısı gözönüne alındığında Edo Rajh 5, Arpita Khare 4, Ivan Damir Anic 4, Suncana Pirl Rajh 4 bulunmuştur. Ayrıca bu analize göre 486 atıfı ile Christina Goulding, 428 atıfla Willemijn Van Dolen ve 428 atıfla Tibert Verhagen olduğu görülmüştür. Böylelikle ortak yazar analizi ile yazar atıf analizinin atıf sayısı açısından değerlendirildiğinde aynı yazarlardan oluştuğu anlaşılmıştır.

Yazarların atıf ağ analizi sonucuna göre toplam bağlantı gücü en yüksek olan yazarlar Edo Rajh (118) ve Sajad Rezael (115) olarak belirlenmiştir. M Lehew, S Wesley, Ag Woodside, Arpita Khare yazarlarının ise 112 toplam bağlantı gücüne sahip oldukları anlaşılmıştır. Yazarların atıf analizinşn ağ haritası ise Şekil 2'de bulunmaktadır.

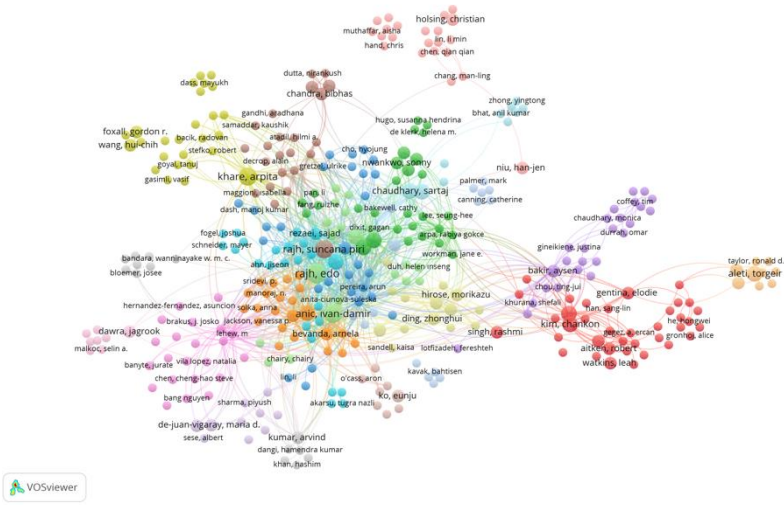

Şekil 2: Yazarların Atıf Analizi

3. Ülkelerin Atıf Analizi

Ülkelerin atıf analizi ise tüketici karar verme tarzı konusunun ülkesel dağılımına bakıldığında en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteri ile analiz gerçekleştirilmiştir. Ülkelerin atıf analizi ile 11 küme, 313 bağlantı ve 808 toplam bağlantı gücü olduğu belirlenmiştir. Bu analiz kapsamında toplam 56 ülke bulunmaktadır.

Ülkelerin atıf ağ haritasına göre USA 88 yayın, India 49 yayın, England 33 yayın, China 29 yayın, Australia ise 23 yayına sahiptir. Bu analiz kapsamında en çok atıf alan ülkeler USA 2632 atıf, England 1417 atıf, India 661 atıf, France 524 atıf ve Australia 483 atıfa sahiptir.

Toplam bağlantı gücü değerlendirildiğinde USA (272), India (201), England (96), China (80) olduğu görülmüştür. Türkiye ise 3 atıf, 3 yayın ve 19 toplam bağlantı gücüne sahip olduğu belilenmiştir. Ülkelerin atıf ağ haritası Şekil 3'te bulunmaktadır.

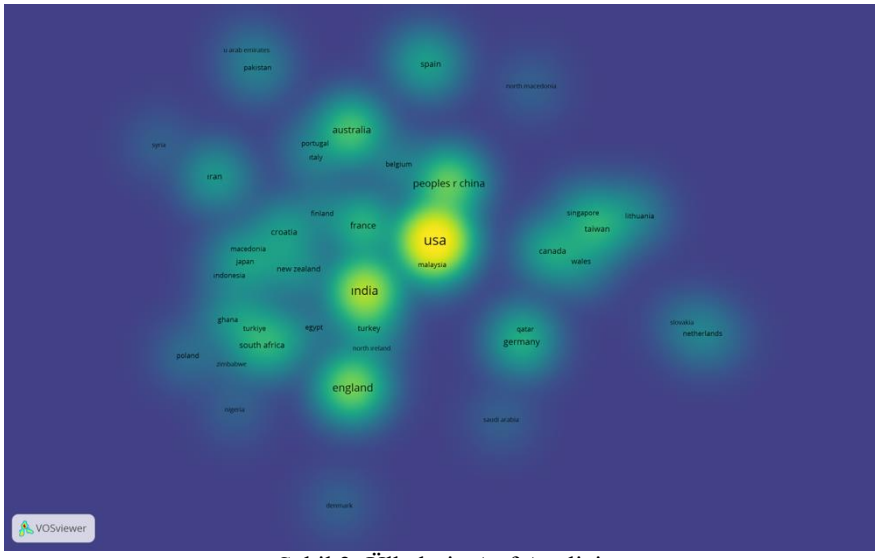

Şekil 3: Ülkelerin Atıf Analizi

4. Kurumların Atıf Analizi

Kurumların atıf analizi için en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteriyle ağ haritaları oluşturulmuştur. Kurumların atıf ağ haritası üretkenlik açısından incelendiğinde Econ Inst 5 document ile en fazla olduğu belirlenmiştir.

Kurumların atıf ağ haritaları en çok atıf alan kurumlar açısından sıralandığında ise en yüksekten başlayacak şekilde 486 ile Wolverhampton Univ, 450 atıfla Vrije Univ Amsterdam, 428 atıfla Univ Amsterdam tespit edilmiştir.

Toplam bağlantı gücü açısından kurumların atıf analizi ise sırasıyla Univ Kentucky (99), Utm (88) olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu sıralamayı Boston Coll, Kansas State Univ ve Inst Econ ise 85 ile takip etmektedir. Kurumların atıf analizi sonucunda oluşturulan ağ haritaının görseli Şekil 4'te bulunmaktadır.

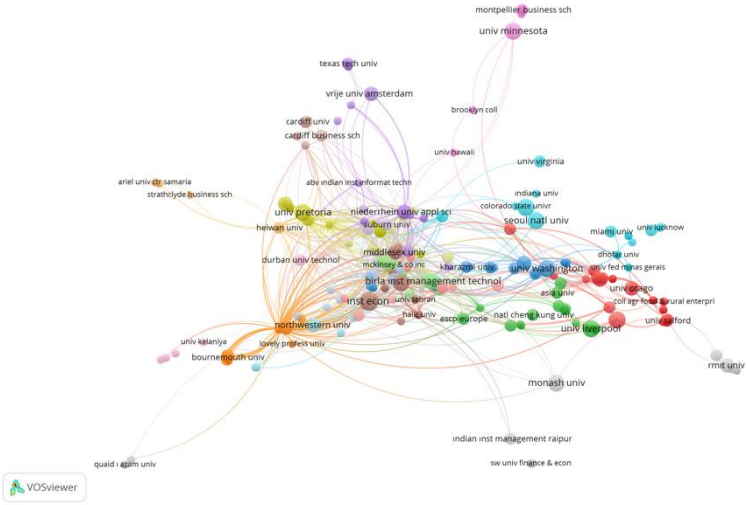

Şekil 4: Kurumların Atıf Analizi

5. Anahtar Sözcük Analizi

Anahtar sözcük analizi için en az 3 kez tekrar edilmesi kriteriyle analiz yapılmıştır. Bu analize göre 78 items, 9 küme, 281 bağlantı ve 338 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir.

Anahtar sözcük analizi kapsamında belirlenen en sık kullanılan sözcükler "Consumer Decision-Making Styles" 28 tekrar ve "Consumer Behaviour" 23 tekrar olduğu belirlenmiştir. Toplam bağlantı gücü incelendiğinde ise "Consumer Decision-Making Styles" 45 ve "Consumer Behaviour" 36 olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar sözcük analizi hangi kavramların ve temaların birlikte geçtiğini göstermekte olup, yıllara göre farklı renklerle gösterilmiştir. Bu çerçevede oluşturulan ağ haritası Şekil 5'te görülmektedir.

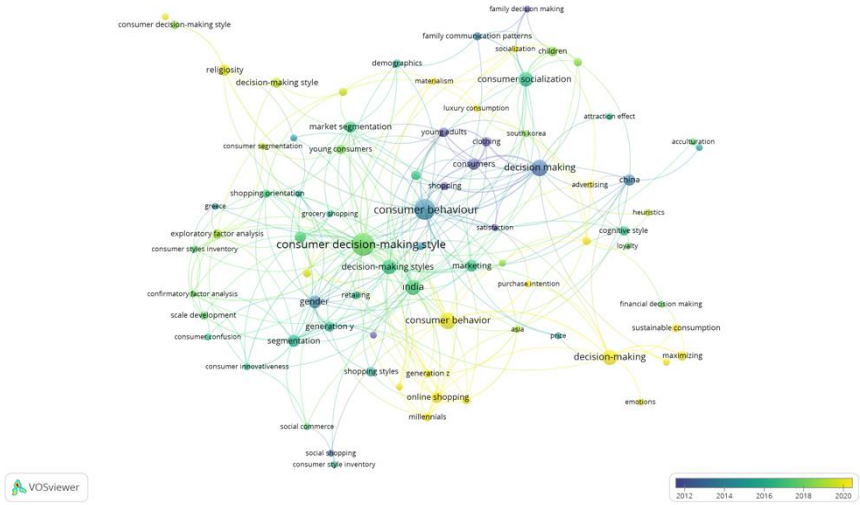

Şekil 5: Anahtar Sözcük Analizi

6. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

Metinlerin bibliyografik eşleşme analizi en az 1 atıf kriteri ile uygulanmıştır. Bu çerçevede birbiriyle bağlantısı bulunan 250 adet yayın, 5 küme, 9283 bağlantı ve 26320 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir.

Metinlerin bibliyografik eşleşma analizine göre Goulding (2005) 486 atıf, Verhagen (2011) 428 atıf, Gronhoj (2012) ile Mcdonald (2006) ise 204 atıftır. Toplam bağlantı gücü en yüksek olan 898 ile Klein (2022a), 828 ile Klein (2018), 767 ile Khare (2012a) olmuştur. Metinlerin Bibliyografik eşleşme anaizinin görseli Şekil 6'da yer almaktadır.

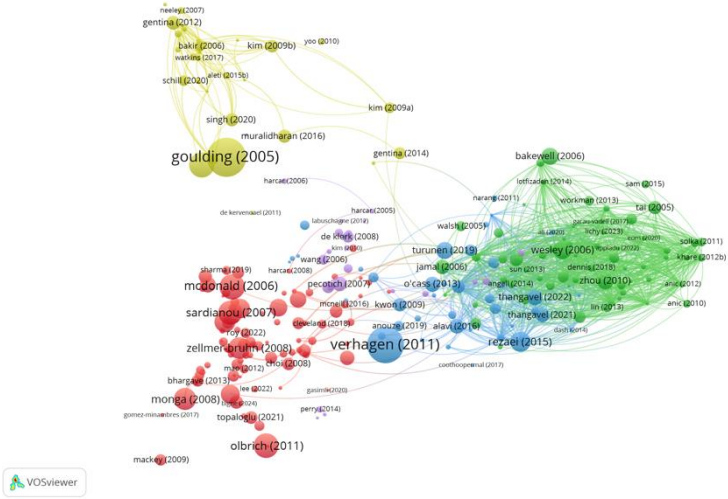

Şekil 6: Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

7. Yazarların Bibliyografik Eşleşme Analizi

Yazarların bibliyografik eşleşme analizi en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteri ile hazırlanmıştır. Bu çerçevede Edo Rajh (5), Arpita Khare (4), Ivan-Damir Anic (4), Suncana Piri Rajh (4) döküman olarak belirlenmiştir.

Yazarların bibliyografik eşleşme analizi en yüksek atıf açısından sıralandığında Christina Goulding 486, Willemijn Van Dolen 428, Tibert Verhagen 428 olarak tespit edilmiştir. Toplam bağlantı gücü değerlendirildiğinde ise Arpita Khare 7460, Andreas Klein ile Varinder M. Sharma 7031 olarak belirlenmiştir. Şekil 7'de bu analizin ağ haritasının görseli bulunmaktadır.

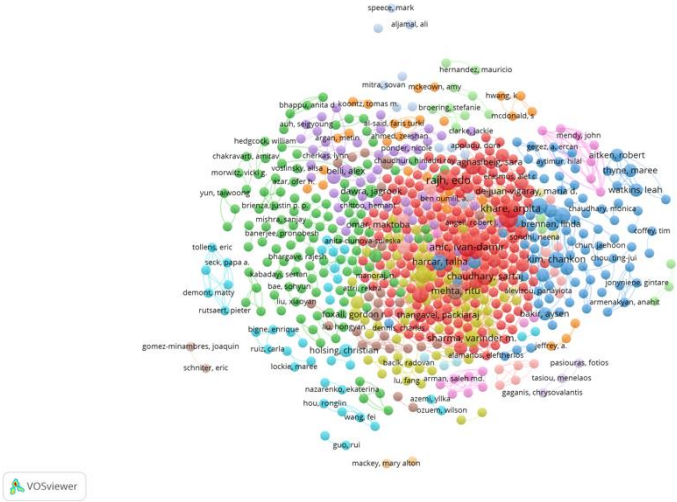

Şekil 7: Yazarların Bibliyografik Eşleşme Analizi

SONUÇ

Tüketici karar verme tarzı literatürde sıkça çalışılan bir konudur. Bu çalışmaların eğilimlerini görmenin gelecekteki çalışmalar için yön gösterici olacağı düşünülmektedir. Var olan çalışmaların eğilimlerini görmek için bibliyometrik analiz fazlaca kullanılmaktadır.

Tüketici karar verme tarzı konusunda eğilimlerin belirlenmesi amacıyla 2005 ile 2025 yılları arasında "tüketici karar verme tarzı"

taratılarak yapılan İngilizce makalelerin Web of Science veri tabanından çekilerek Vosviewer programında bibliyometrik analizi gerçekleştirilmiştir. Bu çerçevede ortak yazar analizi, yazarların atıf analizi, ülkelerin atıf analizi, kurumların atıf analizi, anahtar sözcük analizi, metinlerin bibliyografik eşleşme analizi ve yazarların bibliyografik eşleşme analizi olmak üzere yedi farklı ağ analizi yapılmıştır.

Ortak yazar analizinde Edo Rajh 5 yayın, en çok atıf alan 486 atıfı ile Christina Goulding, toplam bağlantı gücü en yüksek olan 11 ile Edo Rajh belirlenmiştir. Yazarların üretkenliklerini değerlendirildiği doküman sayısı Edo Rajh 5, 486 atıfı ile Christina Goulding, toplam bağlantı gücü en yüksek olan yazar ise Edo Rajh (118) tespit edilmiştir. Ülkelerin atıf analizi ise USA 88 yayın, en çok atıf alan ülke USA 2632 atıf, toplam bağlantı gücünün USA (272), Türkiye ise 3 atıf, 3 yayın ve 19 toplam bağlantı gücüne sahip olduğu görülmüştür.

Kurumların atıf analizi üretkenlik açısından incelendiğinde Econ Inst 5 document, 486 atıfla Wolverhampton Univ, toplam bağlantı gücü açısından Univ Kentucky (99), belirlenmiştir. Anahtar sözcük analizi kapsamında "Consumer Decision-Making Styles" 28 tekrar, toplam bağlantı gücü "Consumer Decision-Making Styles" 45 bulunmuştur. Metinlerin bibliyografik eşleşma analizine göre Goulding (2005) 486 atıf, toplam bağlantı gücü en yüksek olan 898 ile Klein (2022a) olmuştur. Yazarların bibliyografik eşleşme analizi Edo Rajh (5) döküman olarak belirlenmiş, en yüksek atıf Christina Goulding 486, toplam bağlantı gücü değerlendirildiğinde ise Arpita Khare 7460 olarak belirlenmiştir.

Tüketici karar verme tarzı konusunda yapılan bu çalışmanın pazarlama literatürüne katkı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca sektördeki uygulayıcıların tüketicilerin karar verme süreçlerini daha iyi anlamaları, oluşturacakları stratejiler için elzemdir. Bu çalışmanın bu kapsamda da katkı olması beklenmektedir.

REFERANSLAR

Alavi, S. A., Rezaei S., Valaei N., ve Ismail W. K. W. (2016). Examining shopping mall consumer decision-making styles, satisfaction and purchase intention. The International Review of Retail, Distribution and Consumer Research 26(3), 272-303.

Anić, I. D., Piri Rajh, S., ve Rajh, E. (2014). Antecedents of food-related consumer decision-making styles. British food journal, 116(3), 431-450.

Azizi, S., & Makkizadeh, V. (2012). Consumer decision-making style: the case of Iranian young consumers. Journal of Management Research, 4(2), 88.

Bakewell, C., & Mitchell, V. W. (2003). Generation Y female consumer decision-making styles. International Journal of Retail & Distribution Management, 31(2), 95-106.

Ceylan, E., ve Alagöz, S. B. (2020). Tüketicilerin karar verme tarzlarının organik gıda satın alma davranışına etkisini belirlemeye yönelik bir çalışma. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 22(38), 148-163.

Dursun, İ., Alnıaçık, Ü., ve Kabadayı, E. T. (2013). Tüketici karar verme tarzlari ölçeği: Yapısı ve boyutları. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 9(19), 293-304.

Isaacson, J. I., Jordaan, Y., ve Van Heerden, G. (2018). The relationship between individual-level culture and consumer decision-making styles through consumer involvement. Journal of Retailing and Consumer Services, 41, 112-120.

Lysonski, S., ve Durvasula, S. (2013). Consumer decision making styles in retailing: evolution of mindsets and psychological impacts. Journal of Consumer Marketing, 30(1), 75-87.

Mishra, A. A. (2010). Consumer decision-making styles and young-adult consumers: An Indian exploration. Management & Marketing-Craiova, (2), 229-246.

Özden, A. T. (2019). Pozitif algının ve tüketici karar verme tarzlarının Y ve Z kuşakları açısından karşılaştırılması. Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 5(1), 1-20.

Saleh, M., Alhosseini, S. E., ve Slambolchi, A. (2017). A review of consumer decision-making styles: existing styles and proposed additional styles. International Journal of Research in IT, Management and Engineering, 7(1), 33-44.

Sproles, G. B., ve Kendall, E. L. (1986). A methodology for profiling consumers' decision-making styles. Journal of Consumer Affairs, 20(2), 267-279.

Bir Mikro-Tarih Çalışması: Selçuklu'dan Osmanlı'ya Muş İli Bulanık İlçesi Vakıfları

Esra ÇIPLAK*

* Dr. Öğr. Üyesi Esra Çıplak, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş/Türkiye, e.ciplak@alparslan.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-4577-3026

ÖZET

Bu çalışma, Anadolu'nun kültürel ve dini dönüşüm süreci içerisinde, Muş ili Bulanık ilçesi özelinde, vakıf kurumlarının tarihsel rolünü ve yapısal karakterini incelemektedir. 7. yüzyılda başlayan İslamlaşma ve 1071 Malazgirt Zaferi sonrasında Selçuklu hâkimiyetinin tesis ettiği siyasi-kültürel ortam, bölgede İslam medeniyetine ait mimari ve sosyal eserlerin vakıf sistemi aracılığıyla yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Selçuklu Devleti'nin Anadolu'da sosyo-ekonomik nizamın temel unsurlarından biri olarak kurumsallaştırdığı vakıf sistemi, dini ve sosyal sorumluluk anlayışının somut bir tezahürü olarak cami, medrese, han ve diğer kamu hizmet yapılarının inşası ve idamesinde kilit rol oynamıştır. Sultanlar ve yerel beyler tarafından desteklenen bu vakıflar, bölgenin altyapısını geliştirmiş, toplumsal refahı artırmış ve kültürel yayılımı kolaylaştırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu, bu sistemi miras alarak genişletmiş ve vakıfların fonksiyonlarını dinî yapıların ötesine taşımıştır. Bulanık'ta da aşevleri, kervansaraylar, hamamlar ve su sistemleri gibi sosyal yardım ve bayındırlık projeleri vakıf gelirleriyle finanse edilerek işletilmiştir. Çalışmanın odak noktasını, Muş bölgesindeki vakıfların genelde "aile vakfı" karakteri taşıması ve özelde ise "Seyyid vakıfları" olarak nitelenen örnekler teşkil etmektedir. 1325 ile 1895 yılları arasına tarihlenen bu vakıflar; medrese, cami ve zaviye gibi kurumları bünyesinde barındırmaktadır. Araştırma, Selçuklu'dan Osmanlı'ya uzanan süreklilik içinde, söz konusu vakıf tiplerinin bölgesel tarih ve toplum yapısına dair teorik bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler –Muş, Bulanık, Vakıf, Cami, Medrese, Zaviye.

GİRİŞ

Vakıf müessesesi, İslam medeniyetinin sosyal, ekonomik ve kültürel dokusunu şekillendiren köklü kurumlardan biridir. Kökeni Hz. Peygamber dönemine uzanan ve "sadaka-i cariye" anlayışıyla temellenen bu sistem, bireyin mülkünden feragat ederek toplumsal faydayı ebedileştirmesini amaçlar. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde zirve noktasına ulaşan vakıflar, dini ve hayrî hizmetlerin yanı sıra eğitimden sağlığa, altyapıdan sosyal yardıma kadar kamusal ihtiyaçların karşılandığı kapsamlı bir ağ oluşturmuştur.[1] Anadolu coğrafyası, 11. yüzyıldan itibaren Türk-İslam hâkimiyetine girmesiyle birlikte, bu geleneğin en canlı örneklerine sahne olmuş ve binlerce vakıf eseri ile adeta bir "vakıf medeniyeti" kimliği kazanmıştır.

Bu genel çerçeve içinde, Doğu Anadolu Bölgesi'nin stratejik ve kadim yerleşim merkezlerinden biri olan Muş ve onun önemli bir ilçesi Bulanık,

[1] Esra Çıplak, "Vakıf Müessesesine Bir Örnek Şeyh Burhâned-Dîn-i Koğâkî Vakfı", *Tarihî ve Kültürel Dokusuyla Koğak*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019, s.31.

vakıf tarihi araştırmaları için özel bir öneme sahiptir. Bölge, 1071 Malazgirt Zaferi'ni takip eden süreçte sırasıyla Selçuklular, Ahlatşahlar, Eyyûbîler, İlhanlılar, Karakoyunlular ve nihayetinde Osmanlı idaresine girmiş; bu çok katmanlı tarihsel süreç zengin bir vakıf kültürünün oluşmasına zemin hazırlamıştır.[2] Ancak, coğrafi konumu gereği sık sık istilalara, çatışmalara (Moğol ve Timur akınları vb.) ve doğal afetlere maruz kalmış olması, bu vakıf mirasının büyük kısmının tahrip olmasına veya kaybolmasına yol açmıştır. Bu durum, bölge vakıflarına dair sistematik araştırmaları hem zorunlu kılmakta hem de güçleştirmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, akademik literatürde görece sınırlı ilgi gören Muş'un Bulanık ilçesindeki vakıf yapılarını inceleyerek bölgenin sosyo-kültürel ve ekonomik tarihine katkı sunmaktır. Mevcut kaynaklar çoğunlukla Muş'taki vakıf eserlerini genel bir envanter çerçevesinde ele alırken, bu araştırma Bulanık özelinde odaklanan mikro-tarihsel bir yaklaşım benimsemektedir. Çalışma, söz konusu vakıf yapılarının Selçuklu mimari birikimi ile Osmanlı idari düzeni arasındaki süreklilik ve dönüşümü yansıtan formlarını ortaya çıkarmayı hedeflemekte ve bu yönüyle alana özgün bir perspektif kazandırmaktadır.

Araştırmanın özgün değeri, Osmanlı vakıf tarihi literatüründe görece az işlenmiş taşra ölçeğine, özellikle Doğu Anadolu gibi siyasî, askerî ve kültürel açıdan dinamik bir sınır bölgesine odaklanmasından kaynaklanmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) gibi birincil kaynakların incelenmesiyle, Bulanık'taki vakıfların nicel ve nitel özellikleri bilimsel bir zeminde ortaya konulacaktır. Bu çerçevede vakfiyeler ve muhasebe defterleri, yalnızca vakıf gelir-gider dengelerini değil, aynı zamanda bölgenin iktisadi hayatını, üretim ilişkilerini ve toplumsal ağlarını anlamaya imkân veren temel veriler olarak değerlendirilecektir. Çalışma ayrıca Şeyh Abdulmelik, Molla Hasan Banûkî ve Şeyh Abdurrahman gibi yerel dinî ve ilmî şahsiyetler etrafında şekillenen vakıf yapılarının, Bulanık'ta nasıl bir "eğitim ve tasavvuf havzası" oluşturduğunu somut örnekler üzerinden analiz etmeyi hedeflemektedir. Tarihsel süreçte savaşlar, göçler ve idarî değişimler nedeniyle fiziki varlıklarını büyük ölçüde yitirmiş olan bu kurumlar, yazılı belgeler ışığında yeniden inşa edilerek bölgenin kültürel hafızasındaki yerleri güçlendirilecektir.

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması sürecinde vakıflar kilit bir rol oynamıştır. Muş ve çevresi, 1071 Malazgirt Zaferi'ni takiben Türkiye Selçuklu hâkimiyetine girmiş; sırasıyla Ahlatşahlar, Eyyûbîler, Harezmşâhlar ve nihayet 1230'larda I. Alâeddin Keykubad döneminde kesin olarak Selçuklu kontrolüne geçmiştir.[3] 1243 Kösedağ Savaşı sonrasında bölgede İlhanlı etkisi artmış, Moğol valileri yönetimde söz sahibi olmuştur. 14. yüzyılda Celâyirîler, Uyratlılar ve Sutaylılar gibi yerel güçlerin, ardından

[2] Esra Çıplak, "Selçuklular Zamanında Muş", *Muş Tarihi*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021, s.95-96.

[3] ibnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c.10, s. 71, 152; Ebu'l-Ferec, *Tarih*, c.2, s.490.

da Karakoyunluların hâkimiyet kurduğu bölge, nihai olarak 1514 Çaldıran Savaşı'nı takiben Osmanlı idaresine bağlanmıştır.[4]

Türkiye Selçukluları döneminde kurulan ve vakfiyeleri günümüze ulaşan vakıfların önemli bir bölümünü, gelirlerini tamamen veya kısmen kurucu ailenin fertlerine tahsis eden "aile vakıfları" (ehli/evladiyelik vakıflar) oluşturmaktadır. Bu vakıfların dayanağı, Hz. Peygamber'in akrabaya yapılan yardımın çifte sevap içerdiğini bildiren hadisine kadar geri götürülebilir. Bu bağlamda aile vakıfları, "sadaka-i câriye"[5] anlayışının kurumsal bir tezahürü olarak değerlendirilir. Nitekim arşiv kayıtları, gelirlerinin bir kısmını cami, medrese, imarethane gibi toplumsal hizmetlere şart koşan yarı-ailevi vakıfların da azımsanmayacak sayıda olduğunu göstermektedir. Muş bölgesindeki vakıfların genel yapısı da bu çerçeveye uymakta, ağırlıklı olarak aile vakfı karakteri taşımakla birlikte, seyyid vakıfları gibi özel statülü vakıflara da rastlanmaktadır.

Vakıfların sosyo-ekonomik işlevi ve kurucu profilleri, İbn Haldun'un devlet-toplum ilişkilerine dair tespitleriyle daha iyi anlaşılabilir. İbn Haldun, yönetim kadrolarında yer almayan kişilerin servetlerinin kişisel çaba ve sermayeleriyle sınırlı olduğunu, buna karşılık yönetimle ilişkili olanların kazançlarının farklı bir karakter taşıdığını belirtir. Bu ayrım, vakıf kurucularının profilini anlamak açısından önemlidir. Devlet ricali veya onlara intisap edenler, biriktirdikleri servetleri hem ailelerinin geleceğini garanti altına almak hem de toplumsal saygınlık (sosyal sermaye) kazanmak amacıyla vakıflara dönüştürmüşlerdir.[6]

Osmanlı döneminde Muş, Van Eyaleti'ne bağlı bir sancak statüsü kazanmıştır. Ancak bölgenin idari yapısı, merkezî otorite ile yerel güçler (özellikle Bitlis hanedanı) arasındaki dengeye göre şekillenmiştir. Örneğin, 1579'da Muş sancakbeyliği, Bitlis Hâkimi Şeref Han'ın oğlu Ahmed Bey'e verilmiş; 1593'te ise müstakil bir sancak olarak Osmanlı ümerasından birine tevcih edilmiştir.[7] Bu idari dalgalanmalar, bölgedeki vakıf mülklerinin idaresi ve gelir akışı üzerinde de doğrudan etkili olmuştur.[8] Nitekim Evliya Çelebi, 17. yüzyıl ortalarında Muş Ovası'nın gelirlerinin, IV. Murad tarafından kayd-ı hayat şartıyla Bitlis hakimine verildiğini aktarır.[9]

Osmanlı vakıf sistemi, Orhan Gazi döneminden itibaren kurumsal bir kimlik kazanmıştır. Vakfiyelerde belirtilen şartlara sıkı bağlılık esastı. Vakıflar, cami, medrese, tekke gibi dini ve ilmi yapıların yanı sıra; han, kervansaray, çarşı gibi iktisadi; darüşşifa, imarethane, çeşme, hamam gibi sosyal ve sıhhi

---

[4] Faruk Sümer, *Karakoyunlular* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970), 100; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, s.367vd.

[5] Hakkı Yapıcı, "İslam Tarihinde Vakıf Kültürü Üzerine Bir İnceleme", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,* 8/1, 2013, s.68.

[6] ibn Haldun, *Mukaddime*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009, Cilt 2, s. 708.

[7] Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara: Tamga Yayıncılık, 2000, s. 243-244.

[8] Orhan Kılıç, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", *OTAM*, 9, s.243-245.

[9] Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, c.4, haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 484.

tesisleri de finanse ederek kentsel ve kırsal hayatın omurgasını oluşturuyordu. Bu kurumlar, hatırı sayılır bir istihdam alanı da yaratmaktaydı. Örneğin, 16. yüzyılda Van'da 206 vakıf görevlisi kayıtlıdır.[10] Bu çalışma, girişte belirlenen amaçlar doğrultusunda, öncelikle Bulanık'taki vakıfların türlerini ve kronolojik gelişimini ortaya koyacaktır. Ardından, eğitim (medrese), dinî (cami, tekke, zaviye) ve sosyal (zaviye, imaret) vakıflar ayrıntılı biçimde incelenecektir. Vakfiyeler, şer'iye sicilleri ve özellikle VGMA'daki muhasebe defterleri (vakıf tahvil, ruznamçe defterleri) başta olmak üzere birincil arşiv kaynakları, vakıfların kuruluş gayeleri, hukuki statüleri, gelir kaynakları (mukataa, cizyeli çiftlikler, değirmenler, dükkânlar), idari yapılanmaları (mütevellî, nâzır, câbî atamaları) ve bölgenin ilmî, dinî ve sosyal hayatı üzerindeki etkilerini analiz etmede temel veri olarak kullanılacaktır. Bu kayıtlar, vakıf sisteminin yerel ölçekteki işleyişini görünür kılmanın yanı sıra, bölgenin iktisadi yapısı, üretim ilişkileri ve toplumsal ağları hakkında somut veriler sunacaktır. Böylece vakıf kayıtları, Bulanık'ın sosyo-ekonomik tarihini anlamada anahtar bir analiz aracı işlevi görecektir.

Vakfın Hukuki Gelişimi ve Teorik Çerçeve

İslam dünyasında vakıf müessesesinin temelleri Hz. Peygamber dönemine dayanmaktadır.[11] Hz. Muhammed, Hicret'in 3. yılında Medine'de kendisine ait yedi parça hurma bahçesini vakfederek gelirini "*havadis-i dehre*", yani İslam'ın müdafaasını gerektirecek olağanüstü hadiselere ve zaruri ihtiyaçlara tahsis etmiştir.[12] Fedek hurmalığını ise *ibnü's-sebil*'e (yolculara) ayırmış; Hayber hurmalığının gelirini üçe taksim ederek, iki hissesini Müslümanların genel ihtiyaçlarına, bir hissesini de ailesinin geçimine ve artan kısmı fakir ve muhacirlere vakfetmiştir. Bu uygulamalar, bir vakfın gelirinin bir bölümünün vâkıfın ailesine ayrılmasına dair hukuki cevazın (izin) ilk örneklerini teşkil etmiştir.[13]

İslam hukukunda bir vakfın kuruluşu, kanuni ehliyeti haiz bir kişinin, yetkili bir mecliste ve Müslüman tanıklar huzurunda sözlü olarak beyanda bulunmasıyla (sîga) geçerli sayılmıştır. Bu usulün dayanağı, Hz. Peygamber'in vakıflarını yine sözlü ifade ile tesis etmiş olmasıdır.[14] Ancak zamanla yazılı belge (vakfiye) düzenlemesi yaygınlaşmış ve asli delil haline gelmiştir. Selçuklu dönemi vakıflarına ilişkin bilgilerimizin ana kaynakları,

---

[10] Orhan Kılıç, "16. Yüzyılda Van'da Vakıflar," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (2004): 244-245.

[11] Bahattin Turgut, "İslâm Medeniyetinde Vakfiye: Hz. Ömer Örneği", *İLTED: İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 50, 2018, s.271-293. DOİ: 10.29288/ilted.460649

[12] İlhan Akbulut, "Vakıf Kurumu, Mahiyeti ve Tarihi Gelişimi", *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara, 2007, s.65.

[13] Bahattin Turgut, "İslam Tarihinde Hz. Ali'nin Vakfiyesinin Yeri ve Önemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 42, 2019, s.159.

[14] Fuat Köprülü, "Vakıf Müesseseinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, 2, 1942, s.3-14; Nazif Öztürk, *Elmalı Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995, s. 121-125.

taş kitabeler ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiyelerdir.[15] Türkler, Anadolu'ya gelmeden önce de vakıf kurumunu tanımakta ve özellikle eğitim ve sağlık alanlarında bu müesseseyi aktif olarak kullanmaktaydı. Selçuklu dönemi vakıfları hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapabilmek için bu döneme ait tüm belgelerin neşredilmesi gerekmekle birlikte, mevcut vakfiyelerin Arapça kaleme alınmış olması, yer ve kişi adları gibi kritik verilerin doğru tespitini güçleştiren bir unsur olmuştur.

Seyyidler ve Vakıf Kültüründeki Yeri

Hz. Peygamber'in soyunu (ehl-i beyt) devam ettirenlere verilen seyyid ve şerif unvanları, Osmanlı sosyal ve dinî hayatında merkezi bir role sahipti. Seyyidler, toplumsal saygınlıkları ve manevi nüfuzları nedeniyle özel bir statüye sahiptiler.[16] Anadolu'daki seyyid varlığı, Türklerin İslamiyet'i kabul süreciyle paralel olarak 10. ve 11. yüzyıllardan itibaren görülmeye başlamıştır. Abbasî hilafetindeki siyasi baskılardan kaçan veya yeni hareket alanları arayan birçok seyyid, İslam'ın yayıldığı sınır bölgelerine, özellikle Anadolu'ya yönelmiştir. Türk toplulukları, Hz. Peygamber'in soyundan gelen bu şahıslara büyük hürmet göstermiş, onları manevi bereket vesilesi olarak görmüşlerdir. Bu karşılıklı ilişki, Yusuf Has Hâcip'in *Kutadgu Bilig*'inde ve Nizamülmülk'ün *Siyasetnâme*'sinde de açıkça ifade edildiği üzere, seyyidlere saygının siyasi ve sosyal bir gereklilik olarak kodlanmasıyla sonuçlanmıştır.[17] Seyyidler, zamanla Anadolu'nun sosyal dokusuna yerleşmiş ve vakıf kurucuları, din adamları ve toplum önderleri olarak önemli roller üstlenmişlerdir.[18] Onların bu konumu, Nakîbü'l-eşrâflık müessesesi tarafından kayıt altına alınmış ve denetlenmiştir.[19]

Vakfiyelerin İçeriği ve Vakıf Tasnifleri

Vakfiyeler, İslami dünya görüşünü yansıtan ifadelerle başlar. Neredeyse tamamında, "sadaka-i cariye" kavramını özetleyen *"Âdemoğlu ölünce bütün amelleri kesilir; ancak sadaka-i cariyesi, kendisinden yararlanılan ilmi ve kendisine dua eden hayırlı evladı geriye kalır"* bu meşhur hadise yer verilir.[20] Vakfedenler, dünyada hayırla anılma, ölüm sonrasında sevap kazanma, aile malını koruma ve toplumsal saygınlık (sosyal sermaye) elde etme gibi gerekçeleri sıklıkla vurgulamışlardır.

Vakıflar, farklı ölçütlere göre tasnif edilebilir:

---

[15] Hasan Yüksel, "Anadolu Beyliklerinde Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, XXX, Ankara, 2007, s.35.

[16] Mustafa Sabri Küçükaşcı, "Seyyid", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.37, İstanbul 2009, s. 40-43; Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Mehmet Taha Ayar, İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s.137.

[17] Kutadgu Bilig Metni, haz. Mustafa Kaçalin, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 3137 Kültür Eserleri 420, s.14. ISBN 978-975-17-3359-7

[18] Rüya Kılıç, *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yay., İstanbul 2005, s.56-57, 62.

[19] R. Kılıç, *a.g.e.* s.79-80.

[20] Müslim, *Vasiyye*, 14; H. Yapıcı, *a.g.m.,* s.68-69.

1. **Hukuki Statüye Göre:** Mülk arazi ve mallar üzerine kurulanlar *sahih vakıf*; devlete ait (mîrî) arazilerin gelirlerinin tahsisiyle oluşturulanlar *gayrisahih vakıf* olarak adlandırılır.
2. **Yararlanan Kesime Göre:** Geliri tamamen veya kısmen vâkıfın soyuna ayrılanlar *zürrî* (ehli/âilevî) vakıflar; toplumun geneline veya belirli muhtaç gruplara hizmet edenler *hayrî* vakıflardır.
3. **Hizmet Türüne Göre:** Doğrudan fiziki yapının kullanımına dayanan *müessesât-ı hayriyye* (hayrat) ile gelirinin tahsisiyle işleyen *mevkûfât-ı hayriyye* ayrımı yapılır.[21]

Müessesât-ı hayriyye, İslam şehir medeniyetinin kurumsal omurgasını oluşturur. Cami, mescit, medrese, tekke, dârüşşifa, imaret, han, hamam, çeşme, köprü ve kütüphane gibi yapılar, dinî, ilmî, sıhhî ve sosyal hayatın her alanını kuşatan kapsamlı bir hizmet ağı sunmuştur.[22]

Muş ve Bulanık Vakıflarının Genel Çerçevesi

Muş ili, tarihsel derinliği ve verimli arazileriyle zengin bir vakıf kültürünün gelişmesine sahne olmuştur. Ancak Moğol ve Timur istilaları, Birinci Dünya Savaşı'ndaki çatışmalar ve doğal afetler, bu fiziki mirasın büyük kısmının tahrip olmasına yol açmıştır. Günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki belge ve yapı, bu kaybın boyutlarını göstermektedir.

Muş vakıfları, işlevleri bakımından eğitim (medrese), dinî (cami, zaviye) ve sosyal (hamam, han, çeşme) vakıflar olarak gruplandırılabilir. Hukuki açıdan ise sahih, gayrisahih ve zürrî vakıf türlerinin hepsine rastlanmaktadır.

Bulanık İlçesi: Bir Mikro-Ölçek İnceleme

Bulanık ilçesi, Muş vakıf sisteminde özellikle medrese ve zaviye yoğunluğu ile öne çıkan bir merkezdir. İlçedeki vakıflar, kırsal alanın eğitim ve manevi ihtiyaçlarını karşılamış, çevre yerleşimler için bir cazibe merkezi oluşturmuştur.

1. **Eğitim Vakıfları:** Abdullah Medresesi, Koğak Köyü Medresesi, Şeyh Abdulmelik Medresesi ve Şeyh Abdurrahman Medresesi gibi kurumlar, sadece eğitim faaliyeti yürütmekle kalmamış, talebelerin iaşesini de vakıf gelirleriyle karşılayarak sosyal dayanışma merkezleri işlevi görmüştür.
2. **Dinî ve Sosyal Vakıflar:** Şeyh Abdurrahman Zaviyesi, Kul Hamza Zaviyesi ve Halvetiye Zaviyesi gibi yapılar, tasavvufi hayatın yayılmasına hizmet etmiş, yolcular ve yerel halk için barınma ve gıda yardımı sunmuştur.
3. **Şahıs Vakıfları:** Emir Şemseddin Vakfı ve Melik Nureddin Kutulmuş Vakfı.[23] gibi geniş arazi gelirlerine dayanan vakıflar,

[21] Hacı Mehmet Günay, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, İstanbul 2012, s. 475-479.
[22] Ruşen Balta, *Mülhak Vakıflar El Kitabı*, Ankara: VGM Yay., 1986, s.8-10.
[23] B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 144.

bölgedeki dinî ve ilmî kurumların finansal sürekliliğini sağlamada hayati rol oynamıştır.

Sonuç olarak, Bulanık örneği, vakıfların salt birer hayır kurumu olmanın ötesinde, bir bölgenin eğitim, din, ekonomi ve sosyal yapısını şekillendiren, süreklilik ve dönüşümü yansıtan temel kurumlar olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Bulanık Vakıf Müesseseleri: Medrese, Cami ve Zaviyeler Üzerine Bir Analiz

Bulanık ilçesi, vakıf sistemi içinde özellikle medrese ve tekke/zaviye yoğunluğu ile dikkat çeken bir merkezdir. Aşağıda, arşiv kayıtları ve muhasebe defterleri ışığında bu kurumların idari yapıları, mali kaynakları ve işleyişlerine dair ayrıntılı bir inceleme sunulmaktadır. Bu analiz, vakıfların bölgede nasıl birer ekonomik ve sosyal dayanak noktası oluşturduğunu somut verilerle ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Medreseler: İlmî Hayatın ve Finansmanın Merkezleri

Bulanık'taki medreseler, sadece eğitim kurumu olarak değil, aynı zamanda geniş arazi gelirleriyle yönetilen ve bünyesinde iaşe sistemi barındıran kompleks yapılardı. Muhasebe kayıtları, bu kurumların mali açıdan genellikle kendi kendine yeterli ve fazla veren kurumlar olduğunu göstermektedir.

- **Abdullah Medresesi (Mescitli Köyü):** Vakfiyesi bulunmamakla birlikte, 1556 tarihli kayıtlarda Mescitli ve Çıldır köylerinden gelen 1500 akçelik gelirin, medresenin yağ, hasır, imam ve diğer ihtiyaçlarına tahsis edildiği belirtilmektedir.[24]
- **Koğak Köyü Medresesi:** 1853 yılı muhasebesi, medrese ve bitişiğindeki caminin dört köyden toplam 27.600 kuruş gelir elde ettiğini göstermektedir. Müderris maaşı ödenmeyen vakıfta, 8.250 kuruş gider karşılığında 19.350 kuruş net fazla ortaya çıkmıştır. Bu medrese, Alparslan 1 Barajı suları altında kalmıştır.[25]
- **Şeyh Abdulmelik Medresesi (Abri / Esenlik Köyü):** Kurucusu Şeyh Abdulmelik bin Şeyh Ramazan'ın 1333 tarihli vakfiyesinde cami ve zaviye geçmekte, medresenin daha sonra eklendiği anlaşılmaktadır. 1849-50 kayıtlarında mutasarrıfların isimleri sıralanmakta, 1898 salnamesiyle cami, medrese, tekke ve zaviyeden oluşan bir külliye olduğu teyit edilmektedir.[26]

---

[24] Bilal Yılmaz, *Muş Vakıfları*, Van Yüzüncü Yıl Ün. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2009, s.25.

[25] B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 35-36; E. Çıplak, *Vakıf Müessesesine Bir Örnek Şeyh Burhâned-Dîn-i Koğâkî Vakfı*, s.31.

[26] Bilal Yılmaz, "Şeyh Abdülmelik Vakfı, Medresesi, Camisi ve Zaviyesi", *Makalelerle Muş*, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş 2014, s.169-182; Ayşe Denknalbant Çobanoğlu, "Muş Esenlik Köyü'nde Bir Ortaçağ Yapısı: Şeyh Abdülmelik (Şeyh Abri) Camii ve Vakfiyesi", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(62), 2019, s. 506-508; Mehmet Salmazzem, Bulanık/Kop'ta Medrese Geleneği ve Tefsir Tedrisatı, *Tarihî ve Kültürel Dokusuyla Koğak*, Konya: Çizgi Kitabevi, 2019, s. 540-541.

- **Şeyh Abdurrahman Medresesi (Mollakend Köyü):** 1818 tarihli Farsça kitabesi bulunan ve günümüze sağlam ulaşan yapı, 1852'de 17.010 kuruş gelir elde etmiştir. Giderler arasında müderrise 2000 kuruş maaş ve 17 öğrenciye toplam 4.910 kuruş harçlık dikkat çeker. Vakıf, bu yılı **7.310 kuruş** fazla ile kapatmıştır.[27]
- **Şeyh Veli Medresesi (Şeyhveli Köyü):** 1848-1852 dönemine ait detaylı muhasebe kayıtları, gelirlerin köylerden ve değirmen/tarla gibi kaynaklardan sağlandığını gösterir. Giderlerde müderris maaşı (600 kuruş), 9 öğrencinin harçlığı (1600 kuruş), 11 dervişin ekmek masrafı (3910 kuruş) ve kandil masrafları gibi kalemler bulunur. Bu medrese de baraj gölü altında kalmıştır.[28]
- **Til Köyü / Leter Medresesi/ Molla Hasan Banûkî Medresesi:** 1852-53 kayıtları, vakfın dört köyden iki yılda toplam 45.370 kuruş gelir elde ettiğini gösterir. İlginç bir şekilde, her iki yılda da müderrise maaş ödemesi yapılmamış, giderler daha çok hatip ücreti, bakım masrafları ve hazine paylarından oluşmuştur.[29]

2. Camiler: Dinî Hayatın ve Cemaatin Mali Örgütlenmesi

Cami vakıfları, genellikle bitişiğindeki medrese ile ortak gelir-gider havuzuna sahipti ve hem ibadetin hem de cemaate yönelik sosyal harcamaların finansmanını sağlıyordu.

Şeyh Abdulmelik Camisi (Abri Köyü): 1325 tarihli kitabesi ve 1333 tarihli vakfiyesiyle orijinal belgeleri bulunan en eski yapılardandır. Vakfiye, köyün dörtte üçünün zaviye, dörtte birinin ise cami giderleri için vakfedildiğini belirtir. Mimarisi, Gazneli ve Selçuklu geleneğini yansıtan, mihrap önü kubbeli, iki sahınlı bir şemadadır. [30]

Diğer Cami Vakıflarının Mali Yapısı: Koğak, Şeyh Abdurrahman, Şeyh İdris-Burhaneddin, Şeyh Veli ve Til Köyü camilerinin muhasebe kayıtları, medreseler bölümünde zikredilen ortak gelir-gider tablolarıyla birebir örtüşmektedir. Bu durum, cami-medrese vakıflarının tek bir mali birim olarak yönetildiğinin açık göstergesidir. Gider kalemleri arasında imam, hatip, müezzin-farraş maaşları, aydınlatma (revgan-ı şem'), ısınma (odun), tamirat ve hazineye ödenen çeşitli vergi ve harçlar (hisse-i tevliyet, rub‘ hissesi vb.) yer almaktadır. Hemen hepsinin geliri, giderini karşılayacak seviyenin üzerindedir. [31]

---

[27] Bülent Nuri Kulağuz, *Muş ve Çevresindeki Türk Mimari Eserleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1997, s.60-63; B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 49-50; M. Salmazzem, Bulanık/Kop’ta Medrese Geleneği ve Tefsir Tedrisatı, s. 538-539.

[28] B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 51-54; M. Salmazzem, Bulanık/Kop’ta Medrese Geleneği ve Tefsir Tedrisatı, s. 541-542.

[29] B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 54-55; M. Salmazzem, Bulanık/Kop’ta Medrese Geleneği ve Tefsir Tedrisatı, s. 542-543.

[30] Adil Evren, “Bulanık, Abrî Esenlik ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma”, *Türk Etnografya Dergisi*, 70, 1997, s.1-24; B. N. Kulağuz, *a.g.t.*, s.304; B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 79-83.

[31] B. Yılmaz, *a.g.t*., s. 69, 88, 91-92.

3. Tekke ve Zaviyeler: Tasavvufî Hayatın ve Misafirperverliğin Kurumsal Karşılığı

Zaviyeler, bölgede tasavvufi hareketlerin yayılmasında, yolcuların ağırlanmasında ve yerel dayanışmanın sağlanmasında kilit rol oynamıştır. Gelirleri büyük oranda konuk ağırlama (ikram) masraflarına tahsis edilmiştir.

- **Şeyh Abdulmelik Zaviyesi (Abri Köyü):** Ana zaviyedir. 1556'da harap olan Piyonk'taki şubesinin gelirleri buraya aktarılıyordu. Gelirler, vakfın şartı gereği tamamen "misanfirîn ve vâridîn"e (gelen giden misafirlere) harcanıyordu.[32]
- **Halvetiye Zaviyesi (Leter Köyü):** 19. yüzyıl ortası kayıtlarında mutasarrıflarının Halvetiye şeyhleri olması, tarikatın bölgedeki organize varlığına işaret eder.[33]
- **Şeyh Abdurrahman Zaviyesi (Mollakend Köyü):** 1820/21'de yeniden inşa edilmiş ve 1894/95'te tamir görmüştür. 1852'de şeyhlik ve zaviyedarlık görevini Şeyh Abdurrahman'ın bizzat yürüttüğü kayıtlıdır.[34]
- **Diğer Zaviyeler:** Hamza Şeyh, Hoşgeldi, Molladavut, Şeyh Ahmet Şirvânî, Şeyh Burhaneddin ve Şeyh Veli zaviyeleri gibi pek çok kurum, 16. yüzyıl tahrir defterlerinden 19. yüzyıl muhasebe kayıtlarına kadar izlenebilmekte, süreklilik arz etmektedir.[35]
- **Tekkeler:** Kul Hamza Tekkesi ve Molla Hasan Banûkî Tekkesi, gelirlerinin önemli bir kısmını hazineye "hums" (beşte bir) veya "rub‘" (dörtte bir) olarak aktarmalarıyla dikkat çeker. Bu, bu tür büyük ve gelirli vakıfların devlet maliyesi ile olan bağını gösteren önemli bir veridir.[36]

Bulanık ilçesine ilişkin bu detaylı vakıf kayıtları, Osmanlı taşra teşkilatında vakıf müessesesinin ne derece karmaşık ve iyi örgütlenmiş bir yapı arz ettiğini ortaya koymaktadır. İncelenen vakıflar, genellikle seyyid veya şeyh gibi kurucu şahsiyetlerin adları etrafında teşekkül etmiş; medrese ve zaviye gibi kurumlar aracılığıyla hem yerel halka hem de yolculara eğitim, dinî hizmet ve sosyal yardım sunmuştur. Bu kurumlar, geniş kırsal arazi gelirleriyle finanse edilerek sürdürülebilir kılınmıştır. Mali kayıtlar, bir yandan vakıfların verimli ve fazla veren işletmeler olduğunu, diğer yandan merkezî hazine için de bir gelir kaynağı teşkil ettiğini göstermektedir. Fizikî varlıklarını büyük ölçüde yitirmiş olsalar da arşiv belgeleri Bulanık’ın bir “eğitim ve tasavvuf havzası” olarak oynadığı tarihî rolü ve vakıf sisteminin toplumsal dokuyu şekillendirmedeki merkezî konumunu tartışmasız biçimde belgelemektedir.

---

[32] B. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 95-96.
[33] B. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 96-97.
[34] B. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 102-103.
[35] B. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 103-128.
[36] B. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 127-128.

Bilal Yılmaz'ın *Muş Vakıfları* başlıklı yüksek lisans tezinden elde edilen verilere göre, Muş ili genelinde toplam yirmi altı vakıf eseri tespit edilmiştir. Bunlar, cami, medrese ve zaviye gibi doğrudan dinî ve eğitsel işlevlere sahip yapılar ile bu kurumların idamesini sağlayan gelir kaynaklarından oluşmaktadır. Vakıf eserlerinin ilçelere göre dağılımı incelendiğinde, Muş merkezde 7, Bulanık'ta 9, Malazgirt'te 5, Varto'da 3 ve Hasköy'de 2 vakıf bulunduğu görülmektedir. Bu dağılım, vakıf faaliyetlerinin il genelinde dengeli olmayıp, belirli yerleşim merkezlerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Nitekim 9 vakıf eseriyle Bulanık ilçesi, en yüksek vakıf yoğunluğuna sahip bölge konumundadır. Ayrıca, bu vakıfların önemli bir kısmının sadece ibadet mekânı değil, medrese ve eğitim odaklı kurumlar olması dikkat çekicidir.

Bu durum, Bulanık'ta vakıf sisteminin daha kurumsal ve süreklilik arz eden bir yapıya ulaştığına işaret etmektedir. İlçedeki vakıflar, köy gelirleri, dükkân hisseleri ve değirmenler gibi ticarî unsurlarla desteklenen sağlam bir ekonomik tabana sahiptir. Köy gelirleri ve diğer kaynaklardan oluşan vakıf ekonomisinin ayrıntılı bir şekilde işlemesi, Bulanık'ta vakıf sisteminin kurumsal bir süreklilik ve özerk bir finansal yapı kazandığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, Bulanık özelinde vakıflar, yalnızca dinî ve sosyal hizmet sunan yapılar olmanın ötesinde, ekonomik açıdan da kendini idame ettirebilen ve bölgenin sosyo-kültürel dokusunu şekillendiren temel kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu çalışma, Bulanık ilçesindeki vakıf müesseselerinin Selçuklu'dan Osmanlı'ya mimari, kurumsal ve ekonomik açıdan süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu mirasın sağlıklı bir biçimde gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için mevcut vakıf eserlerinin bilimsel yöntemlerle belgelenmesi, restorasyon çalışmalarının etkinleştirilmesi ve vakıf arşivlerinin disiplinlerarası araştırmalara erişime açılması elzem görünmektedir. Muş/Bulanık örneği, vakıf kurumunun tarihsel sürekliliğini ve toplumsal işlevselliğini anlamak bağlamında, Anadolu'nun diğer bölgeleri için de karşılaştırmalı bir analiz imkânı sunmaktadır. Bulanık'taki vakıf yapıları, Selçuklu döneminden tevarüs eden mimari kimliğin, Osmanlı Devleti'nin merkeziyetçi idari ve hukuki disipliniyle harmanlandığı özel bir süreklilik alanını temsil eder.

Muş ili ve ilçelerinde yapılan araştırmalar, bölgede çok sayıda vakıf eseri tespit etmiştir. Tespit edilen bu eserler, cami, medrese, zaviye ve türbe gibi yapıların yanı sıra, bunlara sürekli gelir sağlamak amacıyla kurulmuş köy, değirmen ve dükkân gibi vakıfları da kapsamaktadır. Elde edilen bulgular, vakıf faaliyetlerinin Muş genelinde ne mekânsal ne de kurumsal açıdan homojen bir dağılım sergilemediğini ortaya koymaktadır. Vakıfların belirli yerleşim merkezlerinde yoğunlaşması, bu kurumların basit veya rastlantısal hayır yapıları olmadığını; aksine, tarihsel, idari ve sosyo-ekonomik dinamiklerle şekillenen bilinçli ve stratejik yapılanmalar olduğunu göstermektedir. İlçeler arasında gözlemlenen belirgin farklılaşma, vakıf müesseselerinin yerel ihtiyaçlara ve bölgesel güç ilişkilerine göre özgün biçimler aldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda Bulanık ilçesi, sadece vakıf sayısının fazlalığı ile değil, niteliksel ve kurumsal karakteri ile öne çıkmaktadır. Buradaki vakıflar, yalnızca ibadet mekânları inşa etmekle kalmamış; medreseler aracılığıyla eğitimi, zaviyelerle sosyal dayanışmayı ve sürekli gelir kaynaklarıyla da finansal sürdürülebilirliği merkezine almıştır. Gelir kaynaklarının çeşitliliği ve uzun vadeli işletme mantığı, Bulanık'taki vakıf sistemini geçici bir hayır pratiği olmaktan çıkarıp, kalıcı ve kendini yenileyen bir sosyal organizasyon modeline dönüştürmüştür. Nihayetinde, Muş özelinde yapılan bu inceleme, Osmanlı vakıf sisteminin tek tip bir model olmadığını; coğrafya, yerel elitler ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda farklı kurumsal derinlikler ve işlevler kazandığını somut olarak gözler önüne sermektedir. Bulanık ilçesi ise, bu sistemin en gelişkin, eğitim odaklı ve süreklilik arz eden biçimini temsil eden önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muş ili, büyük cami ve zaviyeleriyle ön plana çıkarken; Malazgirt, daha sınırlı sayıda cami ve medrese vakfı ile temsil edilmektedir. Varto ve Hasköy ilçelerinde ise çoğunlukla küçük ölçekli ve yerel nitelikte vakıf eserleri bulunur. Bulanık ilçesinde ise birden fazla medrese vakfının ayrıntılı olarak incelenebilmesi, vakfiyeleri bulunmayan ancak arşiv kayıtlarıyla izlenebilen kurumların varlığı, buradaki vakıf sisteminin dini ve kapsamlı bir eğitsel ve sosyal altyapı oluşturduğunu göstermektedir. Köy gelirleri, dükkân hisseleri ve değirmenler üzerine kurulu vakıf ekonomisi, Bulanık'ı Muş'taki vakıf geleneğinin en canlı ve süreklilik arz eden şekilde yaşandığı bir merkez haline getirmiştir.

Bulanık ve çevresindeki tarihî yapılar, Anadolu’nun erken İslamlaşma döneminden itibaren kesintisiz bir mimarî birikimin aktarıcısı olmuştur. Bu süreklilik, özellikle plan şemaları ve mekân kurgusunda kendini gösterir. Örneğin, Esenlik (Abri) köyünde 14. yüzyıl başında inşa edilen Şeyh Abdülmelik Camii, Gazneli ve Büyük Selçuklu cami geleneğini sürdüren tipik bir Orta Çağ Türk mimarisi örneğidir. Mihraba paralel iki nefli düzen ve mihrap önü kubbesiyle, bu formun Anadolu’da Artuklu döneminde olgunlaştığını gösterir. Daha da özgün bir devamlılık, ibadet mekânının tam içine yerleştirilmiş havuzlarda (kulleteyn) karşımıza çıkar. Abri ve

Mollakend camilerinde görülen bu uygulama, Orta Asya'nın Buhara ve Semerkand geleneklerinden taşınan ve suyu mimarîye sembolik bir unsur olarak dâhil eden kadim bir anlayışın yansımasıdır. Bu detay, Selçuklu mimarî mirasının, yerel inanç ve kültürel kodlarla harmanlanarak nasıl korunduğunun somut bir kanıtıdır.

Mimarî süreklilik, yalnızca mekân formlarıyla değil, aynı zamanda yazılı kültür ve estetik değerlerin aktarımıyla da sağlanmıştır. Bu bağlamda, kitabe geleneği önemli bir köprü işlevi görür. Mollakend'teki Şeyh Abdurrahman Medresesi'nin 1818 tarihli Farsça kitabesi, bu durumun çarpıcı bir delilidir. Geç Osmanlı döneminde, 19. yüzyıl başlarında dahi, Selçuklu mirasının ilmî ve kültürel prestiji, Farsçanın yazınsal ve estetik diliyle ifade edilmeye devam etmiştir. Kitabe, sadece yapının kimliğini kaydetmekle kalmaz, aynı zamanda Selçuklu döneminden devralınan bilimsel geleneğin ve dil zevkinin, mimarî form aracılığıyla yaşatıldığını ilan eder. Böylece Bulanık yapıları, taşın formu ve yazının içeriğiyle, Anadolu'da kök salan Türk-İslam mimarîsinin erken dönem kodlarını asırlar sonrasına taşıyan birer belge niteliği kazanır.

Anadolu'daki Türk-İslam devlet geleneğinin en belirgin özelliklerinden biri, idari süreklilik ve kurumsal mirasın aktarımıdır. Türkiye Selçukluları döneminde tesis edilen mülkiyet düzeni, toprak yönetimi ve sosyal yardımlaşma mekanizmaları, Osmanlı Devleti tarafından geliştirilerek daha sofistike bir sistem haline getirilmiştir. Bu sürekliliğin somut bir örneği, vakıf kurumudur. Özellikle, 1247 tarihli Melik Nureddin Kutulmuş Vakfı, Selçuklu ve Eyyûbî dönemlerinin idari yapısını (Gülhar Kalesi mutasarrıflığı) yansıtan önemli bir belgedir. Osmanlı yönetimi, fethettiği topraklardaki bu gibi köklü vakıfları ilga etmek yerine, kendi hukuki ve mali sistemine titizlikle entegre etmiştir. Bu entegrasyon, düzenli olarak tutulan tahrir defterleri aracılığıyla sağlanmış; vakfın statüsü, sınırları, gelir kaynakları ve özellikle Şeyh Mirce ve soyuna tanınan haklar bu resmi kayıtlarla asırlar boyunca korunmuş ve teminat altına alınmıştır. Böylece Osmanlı, sadece bir toprak parçasını değil, üzerindeki sosyal ve hukuki tarihi de devralmış ve kayıt altına alarak kurumsal bir mirasa dönüştürmüştür.

Kurumsal mirasın bir diğer boyutu, vakıf türlerinin ve işleyiş modellerinin devamlılığıdır. Türkiye Selçukluları döneminde oldukça yaygın olan "zürrî" veya "aile vakfı" modeli, bu sürekliliği açıkça ortaya koyar. Bu modelde, vakfeden kişi malvarlığını bir vakfa dönüştürür ve gelirinin öncelikle kendi neslinden gelenlere (zürrîyet) aktarılmasını şart koşar, nesli tükendikten sonra ise gelir genellikle kamu yararına dönüştürülürdü. Bu yapı, Osmanlı döneminde de Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Bulanık'ta da temel vakıf formu olarak korunmuştur. Örneğin, bölgedeki Şeyh Mirce ve Şeyh Abdulmelik vakıfları, Selçuklu döneminden intikal eden bu geleneği temsil eder. Osmanlı idaresi, bu vakıfları "zürrî vakıf" statüsünde resmi olarak tanımış, kadı sicilleri ve vakıf defterleri aracılığıyla denetlemiş ve vakfiyelerinde belirtilen şartlara sadık kalarak yüzyıllarca işler halde

tutmuştur. Bu uygulama, Osmanlı'nın sadece idari bir mekanizmayı değil, aynı zamanda toplumsal bir dayanışma ve aile içi mali güvence modelini de devralıp sürdürdüğünü göstermektedir.

Osmanlı yönetimi, Selçuklulardan devraldığı vakıf kurumlarını, onları sıkı bir mali denetim ve bürokratik sisteme tabi tutarak köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Bu sürecin en belirgin göstergesi, kayıt ve izleme mekanizmalarında yaşanan değişimdir. Selçuklu döneminde vakıflar daha çok kitabeler ve Arapça vakfiyeler gibi yerel ve dağınık belgelerle izlenebilirken, Osmanlı döneminde bu yapılar sistematik birer veri kaynağına dönüştürülmüştür. Örneğin, Bulanık'taki Abri Camii gibi bir vakıf, 16. yüzyılda Tapu Tahrir Defterleri (1556, 1591 gibi) ile detaylı bir envantere alınmış, 19. yüzyılda ise Vakıf Muhasebe Defterleri (1849-1853) ile gelir-gider dengesi merkezden düzenli olarak takip edilir hale gelmiştir. Bu geçiş, vakıfların idari ve mali açıdan merkezi devlet gözünde tam olarak "görünür" ve denetlenebilir olmasını sağlamıştır. Bu denetim mekanizması, vakıfların mali olarak da devlet sistemine entegre edilmesiyle tamamlanmıştır. Osmanlı idari düzeni, "Hums-u Şer'i" adı altında, bu vakıfların gelirlerinden devlet hesabına bir pay ayırarak, eski dini yapıları merkezi mali sistemin organik bir parçası haline getirmiştir. Ancak asıl köklü dönüşüm, 19. yüzyıldaki Tanzimat reformlarıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Bulanık'taki vakıf gelirlerinin bir kısmının "iâne" adıyla doğrudan hazineye aktarılması ve tüm vakıfların merkezi Evkaf Nezareti'nin sıkı denetimi altına girmesi, Selçuklu'dan miras kalan özerk ve yerel karakterdeki yapının sona erdiğini göstermektedir. Böylece, vakıflar artık sadece mali açıdan değil, idari açıdan da Osmanlı modernleşme projesinin ve bürokratik merkezileşmenin bir parçası olmuştur.

Bulanık vakıfları, mimari açıdan Selçuklu ve Artuklu geleneğindeki formları korurken; hukukî ve malî yapılanmalarında Osmanlı idarî sisteminin kayıtçı ve merkeziyetçi karakterine evrilerek günümüze uzanan tarihî bir köprü işlevi görmüştür. Bu çalışma, Muş ve Bulanık özelinde vakıf kurumunun yalnızca dinî bir kimlik taşımakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel hayatı düzenleyici bir unsur olarak rol oynadığını ortaya koymaktadır. Söz konusu vakıflar, devletin erişiminin sınırlı kaldığı alanlarda toplumsal ihtiyaçları karşılamış, eğitimli bireylerin yetişmesine imkân sağlamış ve bölgesel kimliğin korunmasına katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, vakıf eserlerinin önemli bir kısmının günümüze ulaşamaması, koruma ve belgeleme çalışmalarındaki eksiklikleri de açık biçimde göstermektedir.

Bu mikro-tarih çalışması, Selçuklu'dan Osmanlı'ya uzanan süreçte Muş'un Bulanık ilçesindeki vakıf müesseselerini, arşiv kaynaklarına dayalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, genel vakıf tarihi yazımında ihmal edilme eğiliminde olan taşra ölçeğine, özellikle de Doğu Anadolu gibi dinamik bir sınır bölgesine odaklanarak özgün bir katkı sunmaktadır. Bulanık örneği, vakıf sisteminin yalnızca büyük şehirlerde değil, kırsal

coğrafyada da köklü ve çok işlevli bir sosyo-ekonomik ağ olarak teşekkül ettiğini açıkça göstermektedir. Şeyh Abdulmelik, Şeyh Abdurrahman, Molla Hasan Banûkî gibi yerel dinî ve ilmî şahsiyetler etrafında şekillenen medrese, cami ve zaviyeler, bölgeyi bir "eğitim ve tasavvuf havzasına" dönüştürmüştür. Muhasebe defterlerinden elde edilen somut veriler, bu vakıfların Koğak, Mollakend, Abri, Şeyhveli gibi köylerden ve geniş arazi gelirlerinden beslenerek istikrarlı bir finansman yapısı kurduğunu ortaya koyar. Gelirlerinin önemli bir kısmını öğrenci bursları, dervişlerin iaşesi, misafir ağırlama ve personel maaşlarına ayıran bu kurumlar, aynı zamanda devlet hazinesine ödedikleri "hisse-i tevliyet", "rub'" veya "hums" gibi paylarla merkezî maliye ile organik bir bağ içindeydi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki merkezî vakfiye listesinde Muş'a dair 12 kayıt bulunması, literatürde tespit edilen vakıf eseri sayısıyla karşılaştırıldığında kayda değer bir farka işaret etmektedir. Bu durum, pek çok vakfın vakfiyesinin zamanla kaybolduğunu, merkezî kayıtlara geçmediğini veya daha küçük ölçekli kayıtlarla işletildiğini göstermektedir. Dolayısıyla, birincil arşiv kaynaklarına (tahrir ve muhasebe defterleri, şer'iye sicilleri) dayalı yerel tarih araştırmaları, vakıf medeniyetinin gerçek dokusunu ve yaygınlığını anlamak için vazgeçilmezdir. Ayrıca, tarihsel süreçte yaşanan idarî ve coğrafî düzenlemeler dikkate alınmalıdır. Özellikle Cumhuriyet döneminde il sınırlarında yapılan değişiklikler nedeniyle, bahsi geçen bazı vakıf köy ve arazileri bugün Muş ili sınırları dışında (örneğin Bingöl ili civarında) kalmış olabilir. Bu nedenle, VGMA'daki güncel "Muş ili" listeleri, tarihsel Muş sancağının vakıf coğrafyasını tam olarak yansıtmayabilir. Bu durum, bölge vakıfları üzerine çalışırken tarihsel idarî birimlerin (sancak, kaza, nahiye) sürekliliğini takip etmenin ve komşu bölge arşivlerini de taramanın önemini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın bulguları, Bulanık ilçesinin Muş ili vakıf sistemi içinde merkezî bir işleve sahip olduğunu ortaya koymaktadır. İlçede vakıf müesseselerinin yalnızca sayısal yoğunluğu değil, özellikle medrese ağırlıklı yapısı ve gelir kaynaklarının sürekliliği, vakıf kurumunun burada daha kurumsal bir nitelik kazandığını göstermektedir. Bulanık'taki vakıflar, ibadet mekânlarıyla sınırlı kalmayarak eğitim, barınma ve sosyal hizmetleri kapsayan geniş bir işlev alanı oluşturmuştur. Bu yönüyle Bulanık, vakıf müessesesinin taşra ölçeğinde nasıl kalıcı ve çok işlevli bir sosyal organizasyona dönüşebildiğini gösteren açıklayıcı bir örnek sunmaktadır.

Bu çalışma, Bulanık ilçesindeki vakıf müesseselerinin Selçuklu döneminden Osmanlı'nın geç dönemine kadar yalnızca mimari formlar üzerinden değil, aynı zamanda kurumsal işleyiş, gelir yapısı ve idarî denetim mekanizmaları üzerinden izlenebildiğini ilk kez bütüncül biçimde ortaya koymaktadır. Araştırma, vakıf tarihine ilişkin mevcut literatürde ağırlıklı olarak merkezî şehirler ve büyük külliyeler etrafında şekillenen anlatının dışında kalarak, taşra ölçeğinde vakıf kurumunun nasıl işlediğine dair önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu yönüyle çalışma, vakıf sisteminin yalnızca büyük

şehirlerde yoğunlaşan bir yapı olmadığı; kırsal ve yarı-kentsel alanlarda da kurumsal süreklilik, eğitim üretimi ve ekonomik organizasyon sağlayabilen çok işlevli bir ağ olarak varlık gösterdiğini ortaya koyarak, büyük şehir merkezli vakıf anlatılarını problematize etmektedir.

Bu çalışma, yöntemsel olarak arşiv temelli mikro-ölçek bir analiz yaklaşımını benimsemektedir. Selçuklu'dan Osmanlı'nın geç dönemine uzanan süreçte, Bulanık ilçesindeki vakıf müesseselerinin tahrir, muhasebe ve vakıf kayıtları üzerinden izlenmesi, taşra ölçeğinde vakıf kurumunun işleyişini ayrıntılı biçimde görünür kılmaktadır. Bu yaklaşım, vakıf tarihinin yalnızca merkezî kurumlar ve büyük şehirler üzerinden okunmasının sınırlarını ortaya koymakta; taşradaki vakıf ağlarının kurumsal süreklilik, ekonomik organizasyon ve eğitim faaliyetleri bakımından nasıl yapılandığını somut belgeler üzerinden analiz etme olanağı sağlamaktadır. Dolayısıyla çalışma, mikro-tarihsel yöntemi betimleyici bir anlatı aracı olarak değil, vakıf sisteminin yerel işleyiş mantığını çözümlemeye yönelik analitik bir çerçeve olarak kullanmaktadır.

Mimari veriler, Bulanık'taki vakıf yapılarının Selçuklu ve Artuklu dönemlerinden devralınan plan ve sembolik unsurları uzun süre koruduğunu göstermektedir. Ancak bu mimari süreklilik, Osmanlı döneminde değişen hukukî ve malî düzenlemelerle birlikte yeni bir idarî çerçeveye oturtulmuştur. Bu durum, vakıf müesseselerinin biçimsel devamlılık ile kurumsal dönüşümü eş zamanlı olarak taşıyabildiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Bulanık örneği, vakıf kurumunun Anadolu taşrasında yalnızca geçmişi muhafaza eden değil, aynı zamanda değişen siyasi ve idari koşullara uyum sağlayabilen dinamik bir yapı olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

T.C.
BAŞBAKANLIK
VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

VAKIF LİSTESİ

Ülke : TÜRKİYE
İl : Muş

21/07/2009

Kayıt No	Vakıf Adı	Kurucunun Lakabı	Tanzim Tarihi	Kurulduğu Yer	Belgenin Arşivdeki Yeri		
	Şerafeddin Yusuf bin Nasıruddin Musa bin Necmeddin Ebubekir er-Ruşki	er-Ruşki, el-Hac	29/10/0743 - Hicri	Muş - Merkez	Defter No=2113/0	Sayfa No=0354	Sıra No=0067
	Şeyhhamza Köyü (Şeyhhamza Tekkesi Taamiyesine Meşrut)	-	22/03/1293 - Hicri	Muş - Bulanık	Defter No=200/0	Sayfa No=0086	Sıra No=0768
	Alaeddin Bey bin Kasım Ağa (Sultan Alaeddin)	-	02/11/1286 - Hicri	Muş - Merkez	Defter No=200/0	Sayfa No=0068	Sıra No=0631
	Elti Hatun Camii Şerifi (İlti Hatun)	-	25/03/1324 - Hicri	Muş - Malazgirt	Kutu No=11/3	Kutu Türü=Dolap Kutusu	Kutu No=0062
	Süleyman bin Salih	el-Hac	15/11/1311 - Hicri	Muş - Merkez	Defter No=2141/0	Sayfa No=0302	Sıra No=0195
	Hasan Banuki bin Süleyman	Molla, Şeyh Banuki	01/01/0920 - Hicri	Muş - Merkez	Defter No=582/1	Sayfa No=0213	Sıra No=0145
	Pirhal Ahladı Zaviyesi	-	20/09/1275 - Hicri	Muş - Varto	Defter No=200/0	Sayfa No=0074	Sıra No=0669
	Molla Muhammed Mehdi Zaviyesi (Mollakendi Zaviyesi)	-	13/06/1135 - Hicri	Muş - Bulanık	Defter No=488/0	Sayfa No=0238	Sıra No=0159
	Yasin Efendi bin Yakub	-	27/08/1313 - Hicri	Muş - Merkez	Defter No=619/0	Sayfa No=0112	Sıra No=0062
	Kaza Merkezi Camii (Merkez Camii)	-	09/08/1927 - Miladi	Muş - Merkez	Defter No=200/0	Sayfa No=0158	Sıra No=1397
	Medine Hanım binti Abdurrahman Paşa	-	15/10/1311 - Hicri	Muş - Merkez	Defter No=2141/0	Sayfa No=0301	Sıra No=0194
	Taşu Camii	-	17/05/1930 - Miladi	Muş - Merkez	Defter No=200/0	Sayfa No=0160	Sıra No=1405

Toplam : 12 Adet Vakıf Listelenmiştir

BOA-EV-MKT-00277-0074[37]

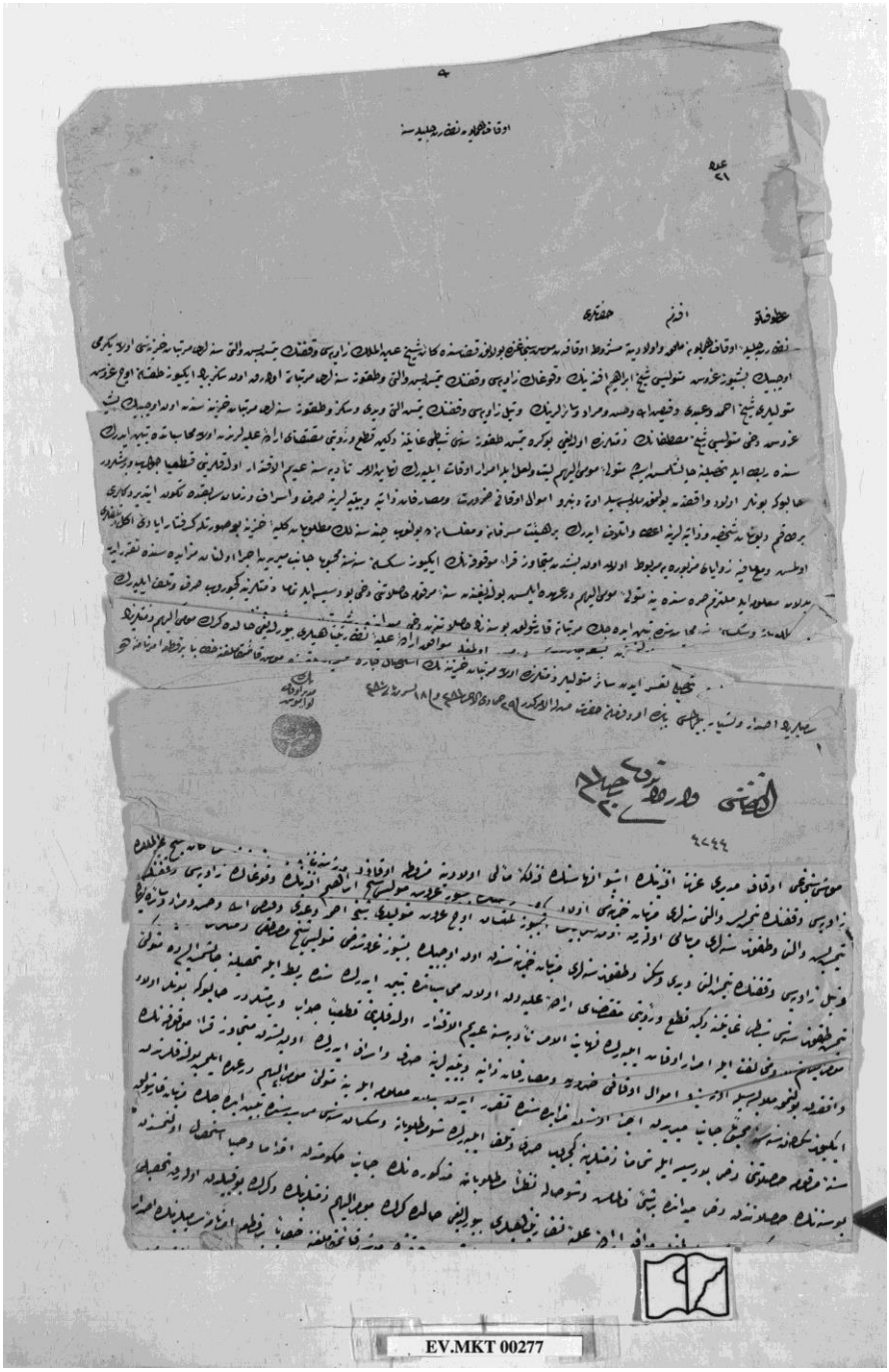

[37] Aynülmelik ya da Abdülmelik dilemması için bkz. B. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 95-96.

Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesine
'Atûfetlu Efendim Hazretleri

Nezâret-i Celîle-i Evkâf-ı Hümayûna mülhak evlâdiyeti meşrût evkâfdan Muş Sancağında Bulanık Kazâsında kâin Şeyh Aynül-melek Zaviyesi Vakfının yetmiş beş ve altı seneleri mürettebât hazinesi olan yirmi üç bin beş yüz guruş mütevellisi Şeyh İbrahim Efendinin ve Koğak?? zâviyesi vakfının yetmiş beş ve altı ve dokuz seneleri mürettebat olarak on sekiz bin iki yüz doksan üç guruş mütevellileri Şeyh Ahmed ve Abdi ve Feyzullah ve Hasan ve Murad ve sâ'irlerinin ve Tîl zâviyesi vakfının yetmiş altı ve yedi ve sekiz ve dokuz seneleri mürettebat hazinesinden on üç bin beş guruş dahi mütevellisi Şeyh Mustafanın zimmetlerinde olduğu bu kere yetmiş dokuz senesi şubatı gayetine değin kata' ve rüyeti muktezâ-i 'alîyelerinden olan muhâsebâtda tebeyyün iderek senede rabt ile tahsîline çalışılmış ise de mütevellî-i mûma ileyhum leyte ve le'alle ile imrâr-ı evkât eyleyerek nihâyetü'l-emr te'dîyesine 'adîmü'l-iktidâr olduklarını kat'iyen cevâben ve bir … hâlbuki bunlar evlâd-ı vâkıfdan bulunmak mülâbesesiyle öteden beru emvâl-i evkâfa zarûret ve mesârifât-ı zâtîye ve beytiyelerine sarf ve isrâf ve zamân-ı sarîkde tekevvün itdirdikleri bir takım … şahsiye ve zâtîyelerine ve i'tâ ve itlâf iderek bir hey'et müsrifâne ve müflisâne bulunup bir senelik matlûbât-ı külliye-i hazîne bu sûretle giriftârı … eklü telefleri olmuş ve mea' mâ fihi zâviye-i mezbûreye merbût olan on beşden mütecâviz kurra-i mevkûfenin ikiyüz seksen senesine mahsûb cânib mîrinden icrâ olunan mezâyedesinde takerrür iden … … ide mültezim sırasında yine mütvellî mûmaileyhum … iş bulunduğundan sene-i merkûm hâsılâtını dahi bu desîse ile tamamen zimmetlerine geçürüp sarf iyleyerek (okunmuyor) idecek mürettebata karşuluk bu senenin hâsılâtından dahi (okunmuyor) muvâffak …'aliye nezâretine … buyurulduğu hâlde gerek mûmaileyhum zimmetlerine (okunmuyor) tahsîli ta'assur iden sâir mütevelliler zimmetlerine olan mürettebât-ı hazînenin (okunmuyor) Muş kaymakamlığına hitâben bir kıt'a emirnâme-i hümayun isdâr ve tisyâr buyurulması beyanında emr-i fermân

18 Teşrin-i sâni sene 1280 / 29 Cemâziü'l-evvel sene 1281 münîr-i evkâf-ı livâyı Muş Mehmet İzzet

Muş Sancağı evkâf müdürü İzzet efendinin işbu inhâsının fezleke-i me'ali evlâdiyete meşrût evkâf (okunmuyor) Şeyh Aynül-melek zâviyesi vakfının yetmiş beş ve altı seneleri mürettebât hazînesi olan (okunmuyor) beş yüz guruş mütevellisi Şeyh İbrahim efendinin ve Koğak ?? zâviyesi vakfının yetmiş beş ve altı ve dokuz seneleri mürettebâtı olarak on beş bin iki yüz doksan üç guruş mütevelli Şeyh Ahmed ve Abdi ve Feyzullah ve Hasan ve Murad ve sâ'irelerinin ve Til zâviyesi vakfının yetmiş altı ve yedi ve sekiz ve dokuz seneleri mürettebât-ı hazînesinden on üç bin beş yüz guruş dahi mütevellisi Şeyh Mustafa (okunmuyor) yetmiş dokuz senesi şubatı gayetine

değin kata' ve rüyeti muktezâ-i 'alîyelerinden olan muhâsebâtda tebeyyün iderek senede rabt ile tahsîline çalışılmış ise de mütevellî-i mûma ileyhum ve dahi muhâlefet ile imrâr-ı evkât eyleyerek nihâyetü'l-emr te'dîyesine 'adîmü'l-iktidâr olduklarını kat'iyen cevâb vermişlerdir hâlbuki bunlar evlâd-ı vâkıfından bulunmak mülâbesesiyle (okunmuyor) emvâl-i evkâfa zarûret ve mesârifât-ı zâtîye ve beytiyelerine sarf ve israf iderek on beşden mütecâviz kurra-i mevkûfenin ikiyüz seksen senesine mahsûlen canib-i mîriden icrâ (okunmuyor) mezâyedesinde takerrür iden (okunmuyor) ma'lûm ile yine mütevelli mûmaileyhüm iş bulunduklarından sene-i merkûme hâsılâtını dahi bu desîse ile tamamen zimmetlerine geçirip sarf ve telef eylerek şu metlûbata ve seksen senesi muhâsebesinde tebeyyün idecek … karşuluk bu senenin hâsılâtından dahi meydanda bir şey kalmuş ve şu hale nazaran matlubat-ı mezkûrenin cânib-i hükûmetten ikrâma ve hasben istihsâl olunmasından (okunmuyor) irâde-i 'aliyye … buyurulduğu halde gerek mumaileyh zimmetlerinde ve gerek bu kabîlden olarak tahsîli (okunmuyor) Muş kaymakamlığına hitaben bir kıt'a emir name-i (okunmuyor)

BOA-EV-MKT-03348-00223 / BOA-EV-MKT-03348-00224 / BOA-EV-MKT-03348-00225 / BOA-EV-MKT-03348-00226 / BOA-EV-MKT-03348-00227

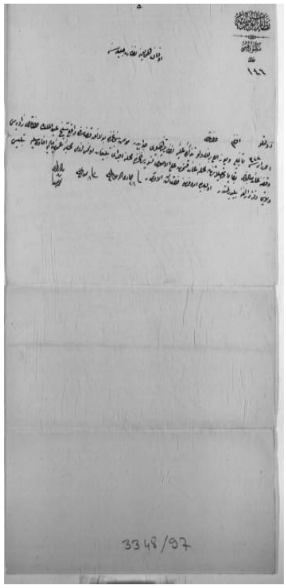

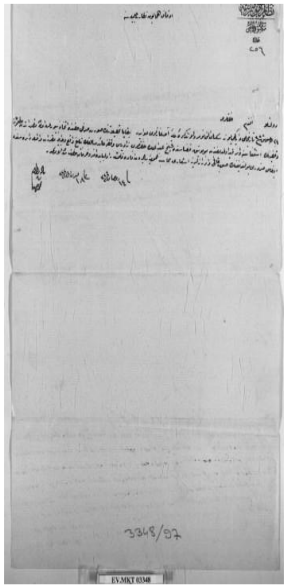

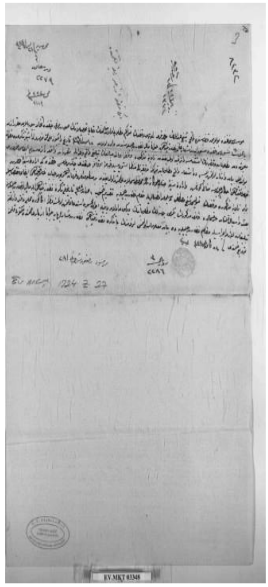

BOA-EV-MKT-03348-00223 (1322 Şeyh Aynü'l-melek Zaviyesi)
Muş Sancağına tâbi' Bulanık kazâsı dâhililinde vâki' Şeyh Aynülmelek hâzretleri zâviyesi vakfının mütevellisi Şeyh Mustafa imzâsıyla makam-ı nezâret-i celîleye takdîm kılınan merbût 'arzıhâlin lefiyle mündericâtına nezâran icrâ-i icâbına zınnında mâliyye-i nezâret-i 'aliyyesine tezkire-i nezâret-i penahı olunmak üzere işbu tezkere mezkûr 'arzıhâl ile mektûb-ı kalemiyye tevdi' kılındı.
20 Mayıs 1322
Rafetlu Sami Efendiye
BOA-EV-MKT-03348-00224 (1322 Şeyh Aynü'l-melek Zaviyesi)
Nezaret-i Umûr-i Maliyye
Mektûb-i kalemi
Aded 146
Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti
Devletlu Efendim Hazretleri
1 Haziran sene 1322 sene tarihli ve yüz elli bir numarolu tezkere-i 'aliyye nezâretiyle penahileri cevâbıdır: Muş Sancağı Bulanık kazâsında vâki' Şeyh Aynülmelek Hâzretleri Zâviyesi Vakfına 'âid meblâğın bekâya tahsîlatına mahalline 'aid kısmına 'ale'l-usûl tedris zınnında mahalline icrâ-i teblîgât olunmuş luzûmu muhasebe-i umumiyeyi maliye ifadesiyle Bitlis vilâyeti defterdârlığına bildirilmişdir ol bâbda emr-i fermân hazreti men lehu'l-emr
28 Cemaziü'l-evvel sene 1324 / 8 Temmuz sene 1322
Maliye Nazırı Mehmet …
BOA-EV-MKT-03348-00225 (1322 Şeyh Aynü'l-melek Zaviyesi)
Bir kıt'a evrak ... zabt kılınmıştır.
Muş Sancağına tâbi' Bulanık kazâsı dâhilinde vâki' Şeyh Aynülmelek hazretleri zâviyesi vakfının mütevellisi Şeyh Mustafa efendi ile verilen 'arzıhâlin lefiyle mündericatına nazaran icrâ-i icabı hakkında sebk iden eş'âra cevâben mâliyye nezâret-i 'aliyyesinden vârid olan 8 Temmuz sene 1322 târih ve yüz kırk altı numerolu işbu tezkerede zâviye-i mezkûre vakfına 'âid mebâliğin bekâya tahsîlâtından mahalline 'âid kısmından 'ale'l-usûl tasvîyesi zınnında Bitlis vilâyeti defterdârlığına icrâ-i teblîgât olunduğu beyân ve izbâr olunmuş ise de bedelât-ı 'öşriye ve mahsusât-ı vakfı ile ferâğ ve intikâl harclarından mâl-ı sanduklarında müterâkim matlûbât-ı vakfiye hayrât ve meberrât-ı şerîfenin masârif-i ta'mîresi ile hademe ve ehli mürtezika vezâif ve mu'ayyenâtı karşılığı olmasına mebnî bunların muntâzaman tesvîyesiyle hademe-i evkâfa sıkıntı çektirilmemesi irade-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet penahi iktizâ-ı celîlinden ve işbu irade-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânenin hükm-i münîf-i bekâya tahsîlâtının sûret-i sarfı hakkında icrâ-i hazîne-i celîle-i maliyece ittihâz buyurulan mukarrerât müstesnâ olacağı emr-i celî bulunmuş olmasına nazaran matlûbât-ı mezkûrenin ber mûcib-i irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet penahi def'aten tesvîye ve 'itâsı hakkında vilâyet-i müşarunileyha defterdârlığına tebligât-ı lâzıme-i icrâ ve makam-ı nezâret-i celîleye de beyân-ı malûmât olunması

lüzûmunun nezâret-i müşarunileyhaya cevâben izbâr-ı zınnında mektûb-i kalemi tevdî' kılındı.
12 Ağustos? sene1322
BOA-EV-MKT-03348-00226 (1322 Şeyh Aynü'l-melek Zaviyesi)
Nezâret-i Umûr-u Mâliyye
Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti Celîlesine
Devletlu Efendim Hazretleri
24 Ağustos sene 1322 tarihli ve iki yüz seksen altı numarolu tezkere-i 'aliyye-i asafâneleri cevâbıdır: bekâya tahsîlatının sûret-i sarfı hakkında ittihâz buyurulmuş olan mukarrerâttan matlûbât-ı vakfının istisnasına dâ'ir kayd olmadığından Bulanık kazâsında Şeyh Aynülmelek hazretleri zâviyesi vakfına 'â'id mebâliğın teblîği vâki' vech ile mukarrerât-ı vâkı'a dâ'iresinde ifâsı zarûri bulunduğunun savb-ı 'âli-i dâverânelerine eş'ârına muhâsebe-i 'umûmeyi mâliyeden ifâde kılınmıştır ol bâbda emr-i fermân hazreti men lehu'l-emr.
14 Ramazan 1324/18 teşrin-i evvel 1322
Mâliye Nâzırı Mehmet …
BOA-EV-MKT-03348-002227 (1322 Şeyh Aynü'l-melek Zaviyesi)
İki kıt'a evrak rabt kılınmıştır.
Muhâsebe 21 Teşrin-i evvel 1322
Muş Sancağında Bulanık kazâsında vâki' Şeyh Aynülmelek hazretleri zâviyesi vakfının müterâkim matlûbu olan mebâliğin bekâya tahsîlâtının sûret-i sarfı hakkında ittihâz buyurulan mukarrerâttan bi'l-istisnâ tasvîyesi hakkında eş'âr 'âliy-i nezâret-penahiye cevâben Mâliye Nezâret-i celîlesinden vârid olan 18 Teşrin-i evvel 1322 tarih iki yüz elli altı numaralı işbu tezkerede mukarrerât-ı mebhûse matlûbat-ı vakfiyenin istisnâsına dâ'ir kayıt olmadığından zâviyeyi mezkûre vakfına 'âid mebâliğin teblîğ vâki'-i vech ile mukarrerât-ı vakı'a dâiresinde 'ifâsı zarûri bulunduğu beyân ve izbâr olunmuş ise de eş'âr-ı vaki'-i matlûbât-ı müterâkime-i vakfiyenin muntâzaman tesviyesi ile hademe-i evkâfa sıkıntı çektirilmemesi hakkındaki irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahi ahkâm-i celîlesine münâfî görülmüş ve irade-i seniyye-i cenâb-ı mülûkânenin muhâfazası lâbüd bulunmuş olduğundan ber mantûk-ı emr ve fermân-ı hümayûn-ı cenâb-ı hilâfet-penahi 'ifâ-i müktezâsıyla beraber zâviye-i mezkûre vakfının mütevellisi Şeyh Mustafa efendinin imzâsıyla makam-ı nezâret-i celîleye takdîm kılınıp 1 Haziran 1322 tarihli tezkere-i nezâret-penahi ile mâliyye nezâret-i celîlesine ba's ve isâl kılınan vakf-ı mezkûrun yirmi bir senelik matlûbâtının virgüden olan deyniyle icâr-ı mahsûb-ı istid'â kılınmış olmasına nazaran ona göre meclis defterdârlığına teblîgât-ı lâzıme icrâsıyla makam-ı nezâret-i celîleye de beyân-ı ma'lûmât olunması lüzûmunun ba tezkere-i nezâret-penahi nezâret-i müşârunileyhaya cevâben izbârı hakkında mektubî kalemine tevdî' kılındı.
Fi 24 kanun-i sani 1322

KAYNAKÇA

Akbulut, İlhan. (2007). *Vakıf kurumu, mahiyeti ve tarihi gelişimi*. Vakıflar Dergisi, XXX, 65–78.

Balta, Ruşen. (1986). *Mülhak vakıflar el kitabı*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

BOA-EV-MKT-00277-0074

BOA-EV-MKT-03348-00223

BOA-EV-MKT-03348-00224

BOA-EV-MKT-03348-00225

BOA-EV-MKT-03348-00226

BOA-EV-MKT-03348-00227

Çıplak, Esra. (2019). Vakıf müessesesine bir örnek: Şeyh Burhâned-Dîn-i Koğâkî Vakfı. Editör …, *Tarihî ve kültürel dokusuyla Koğak* (ss. 31–45). Konya: Çizgi Kitabevi.

Çıplak, Esra. (2021). Selçuklular zamanında Muş. Editör …, *Muş tarihi* (ss. 95–96). İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.

Denknalbant Çobanoğlu, Ayşe. (2019). Muş Esenlik Köyü'nde bir Ortaçağ yapısı: Şeyh Abdülmelik (Şeyh Abri) Camii ve vakfiyesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(62), 506–508.

Evliya Çelebi. (1996). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Cilt 4). Haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evren, Adil. (1997). Bulanık, Abrî Esenlik ve Mollakent köylerinde bir araştırma. *Türk Etnografya Dergisi*, 70, 1–24.

Günay, Hacı Mehmet. (2012). Vakıf. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 42, ss. 475–479). İstanbul: TDV Yayınları.

İbn Haldun. (2009). *Mukaddime* (Cilt 2). Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları.

İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fi't-Târîh* (Cilt 10). Beyrut: Dâru Sâdır.

Kılıç, Orhan. (2000). *XVI. yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534–1605)*. Ankara: Tamga Yayıncılık.

Kılıç, Orhan. (2004). 16. yüzyılda Van'da vakıflar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 244–245.

Kılıç, Orhan. (2005). Muş sancağı dirlikleri (1604–1605). *OTAM*, 9, 243–245.

Kılıç, Rüya. (2005). *Osmanlı'da seyyidler ve şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınları.

Köprülü, Fuat. (1942). Vakıf müessesesinin hukukî mahiyeti ve tarihî tekâmülü. *Vakıflar Dergisi*, 2, 3–14.

Kulağuz, Bülent Nuri. (1997). *Muş ve çevresindeki Türk mimari eserleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Küçükaşcı, Mustafa Sabri. (2009). Seyyid. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 37, ss. 40–43). İstanbul: TDV Yayınları.

Müslim. *Sahîh-i Müslim*, Vasiyye, 14.

Nizamülmülk. (2009). *Siyasetnâme*. Çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Öztürk, Nazif. (1995). *Elmalı Hamdi Yazır gözüyle vakıflar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Salmazzem, Mehmet. (2019). Bulanık/Kop'ta medrese geleneği ve tefsir tedrisatı. Editör …, *Tarihî ve kültürel dokusuyla Koğak* (ss. 538–543). Konya: Çizgi Kitabevi.

Spuler, Bertold. (2011). *İran Moğolları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Sümer, Faruk. (1970). *Karakoyunlular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Turgut, Bahattin. (2018). İslâm medeniyetinde vakfiye: Hz. Ömer örneği. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 50, 271–293. https://doi.org/10.29288/ilted.460649
Turgut, Bahattin. (2019). İslam tarihinde Hz. Ali'nin vakfiyesinin yeri ve önemi. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 159–176.
Yapıcı, Hakkı. (2013). İslam tarihinde vakıf kültürü üzerine bir inceleme. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 68–69.
Yılmaz, Bilal. (2009). *Muş vakıfları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
Yılmaz, Bilal. (2014). Şeyh Abdülmelik vakfı, medresesi, camisi ve zaviyesi. *Makalelerle Muş* (ss. 169–182). Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları.
Yüksel, Hasan. (2007). Anadolu beyliklerinde vakıflar. *Vakıflar Dergisi*, XXX, 35-52.

Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafızlık Algısı[1]

Fatma ŞAHİN[2]
Fatma Asiye ŞENAT[3]

[1] Bu çalışma Fatma Şahin tarafından ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2019 yılında hazırlanan "Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafız Adayları, Velileri ve Öğreticilerin Hafızlık Algıları" başlıklı yüksek lisans tezinde hafız adaylarına yöneltilen sorulara verilen cevaplar esas alınarak hazırlanmıştır.

[2] Doktora öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü. E-posta:fsahin43@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0781-6489.
[3] Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. E-posta: fasiye@yahoo.com ORCİD: 0000-0001-6292-192X.

ÖZET

İnsanlığa gönderilen son ilahi mesaj Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has birtakım özellikleri vardır. Bu özelliklerin en önemlilerinden biri de, bir bütün halinde ezberlenmesinin mümkün olmasıdır. Nüzûl sürecinde Kur'an'ın muhafazasının en önemli yöntemlerinden biri olan hıfz, sonraki süreçlerde de önemini korumuş, nihayetinde kelam-ı kadimle hemhâl olmanın ve onun öğretiminin en kıymetli yollarından birini teşkil etmiştir. Kur'ân'la lafız-anlam-ahlak-yaşantı boyutunda bir iletişim vasıtası olması beklenen hafızlık, bu açıdan ulvi bir amaca ulaştıran kıymetli bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle hafızlık, Türk toplumu açısından en önemli manevi payelerden biridir. Türk toplumunun ortak hafızasında hafızlığını tamamlayan kişi, ilim tahsilini en üst seviyede ikmal etmiş, olgun ahlaklı biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak hafızlığı, -aracın amaca dönüşmesi anlamında- sadece ezber yapmaktan ibaret bir faaliyet haline getirmek, Kur'an'la kurulan ilişkide, "ilk düğmenin yanlış iliklenmesine" benzer bir etki oluşturmaktadır. Hafızlık algısına bu açıdan bakmak, yaygınlaşan hıfz faaliyetlerinin anlamı konusunda değerlendirme yapmak açısından da önem arz etmektedir. Hafızlık eğitimi alan öğrencilerin hafızlık algılarını ortaya koymak, onu amaç mı, araç mı olarak değerlendirdiklerini görme gayreti içinde olmak, bu çalışmanın temel amaçlarındandır. Bu meyanda Eskişehir'de hafızlık eğitimi veren Kur'ân kurslarında uygulanan anketin verileri üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Bu meyanda hıfz öğrencilerinin, ezberledikleri Kur'ân'ın anlamını öğrenme noktasındaki durumlarını ortaya koymak da çalışmanın hedefleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Hafızlık, Anlama, Amaç, Araç.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın Cebrail aracılığıyla peygamberlerine gönderdiği vahiy zincirinin son halkası olarak Hz. Muhammed'e indirilmiş ilahî bir kitaptır. Nüzûlü yaklaşık 23 yılda tamamlanan Kur'ân-ı Kerîm, o zamandan bu yana İslam eğitim-öğretim faaliyetlerinin odak noktasında yer almıştır. Hafızlık müessesesi ise, Kur'ân'ın okunması, yazılması ve ezberlenmesi suretiyle korunma altına alınmasının önemli aşamalarından birini teşkil eder. Zira vahyolunduğu dönemde ve takip eden uzun asırlar boyunca herkesin elinde bütün halinde bir Mushaf bulunmadığı için, Kur'ân okumak dendiğinde çoğu kez akla ilk gelen, onu ezberden okumak olmuştur.

Hz. Peygamber'in ayetleri bizzat yazdırarak tespit ettirmesi, namazlarda okumaları veya onun ahkâmını öğrenmeleri için sahabeyi ezberlemeye

teşvik etmesi, hatta irâd ettiği hutbe ve kıldırdığı namazları bir Kur'ân öğretimi vasıtasına dönüştürmesi (Cezerî, 1994: 7/ 277); onun vahyin korunması, anlaşılması ve yaşanması konusundaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir. Sahabe de ayetleri öğrenme ve birbirlerine öğretme hususunda gayret göstererek bu hassasiyeti devam ettirmiştir. Ancak Kur'ân'ı ezberleme faaliyeti olan hafızlık, başlangıçta bugünkü anlaşıldığı haliyle Kur'ân-ı Kerîm'in bir sistem halinde Fatiha'dan Nas'a kadar ezberlenmesi şeklinde anlaşılmamış; ayetlerin ışık tuttuğu ilkelerin hayata yansıtılması da bu sürecin ayrılması düşünülemez parçası haline gelmiştir. O dönemlerde hafızlığa asıl değerini kazandıran husus, ilahi mesajın lafzının ezberlenmesiyle manasının muktezasının da hayata yansıtılması olmuştur. Dolayısıyla Hafızlık, o dönemden beri Kur'ân doğrultusunda yaşamak için kıymetli bir vesile, emsalsiz bir araç olagelmiştir. Kur'ân'ın okunması ve ezberlenmesinin faziletli bir amel olması hasebiyle ibadet boyutu da kazanmış, böylece kıymetli bir gelenek olarak zamanla müesseseleşmiş ve günümüze kadar önemini korumayı başarmıştır.

Hz. Peygamber'den gelen müteaddit rivayetlerde kendisinden övgüyle bahsedilen ve İslam tarihi boyunca her dönem Müslümanların büyük ilgi gösterdiği hıfz faaliyeti, bugün de dini öğretimin en önemli parçalarından biri olmaya devam etmektedir. Bu faaliyet Kur'ân'ın hem lafzı hem de anlamı ile sıkı bir bağ kurulmasını sağlama açısından da oldukça önemli bir işleve sahiptir, daha doğrusu sahip olması gerekir. Ancak İslam düşüncesinde birçok mesele amaç-araç niteliği bakımından incelenmiş olmasına rağmen hafızlık eğitimi bu yönüyle yeteri kadar sorgulamaya tabi tutulmamıştır. Oysa bu sorgulama yapılmadığında; hayata anlam katacak önemli bir kıymet olan hıfz faaliyeti, nihai bir amaca dönüşerek hafızı ulaştırması beklenen temel faydaların çok uzağında kalabilmektedir. Bu durumda hafızlık öğretiminin işlevi açısından bir araç değer olarak algılanmayıp amaçsallaştırılması riski söz konusu olmaktadır. Bu nedenle hafızlığın Kur'ân'la lafız-anlam-ahlak-yaşantı boyutunun tamamını kapsayacak bir iletişim vasıtası olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Ardından bu hakikatin hayata aksettirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması, öğretim faaliyetlerinin bu doğrultuda yürütülmesi gerekmektedir. Hafızlık eğitiminde amaç-araç dengesi açısından yapılacak bir değerlendirme, bu eğitimde zamanla hangi hedef sapmalarının yaşandığı ve bugün gelinen nokta ile ilgili önemli ipuçları da sunacaktır. Araştırma kapsamında uygulanan anketin değerlendirilmesine geçmeden önce, İslam düşüncesinde amaç-araç kavramlarının nasıl anlaşıldığı üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

DİNÎ KAVRAYIŞTA AMAÇ-ARAÇ DENGESİ

İnsan, varoluşundan davranışlarına kadar bütün eylemlerinde bir anlam arayışı içindedir. Tarihe bakıldığında da bir şeyin amaç (maksad) – araç (vesile) ilişkisinin sorgulanma meselesinin yeni olmadığı görülmektedir (Tekerek ve Tekerek, 2008: 65). Dolayısıyla bu sorgulama, tarihi süreçte insanların hep üzerinde kafa yorduğu alanlardan biri olmuştur. İslam düşüncesinde de maksad ve vesile kavramları arasında, evrenin ve insanın yaratılışından ilimlerin tasnifine, İslam hukukunda hükümlerin hiyerarşik olarak değerlendirilmesinden insanın günlük yaşamına kadar pek çok alanda ilişki kurulmuştur.

Amaç bir şeye ulaşmak için gözetilen gaye iken; araç bu amaca götüren yol olarak düşünüldüğünde, her ikisinin de birbirini gerektiren süreçler olduğu fark edilir. Bu süreçlerin doğru yönetilebilmesi ve aradaki farkın bilinmesi açısından kurulması gereken denge oldukça önemlidir. Bu anlamda hem amaç edinilen değerler, hem de o amaca vasıl olmada kullanılan araçlar önem taşımaktadır. Zira amaçsız bir araç şekilcilikten öteye geçemezken; araçsız amaç, boş kuruntu ve hayalden ibarettir. Bir ucu yaratılışa kadar uzanan bu ilişki insan hayatının adeta her alanını kapsar. Çünkü insanın hedefleri onun gayelerini oluştururken, bu hedeflere ulaşmak için kullandığı her türlü yol, yöntem ve fiil vesileyi teşkil etmektedir.

İslam düşüncesinde dinî-hukukî düzenlemelere hâkim olan amaç unsurunu ifade eden bir tabir olan "Makâsıdü'ş-Şerîa"dan bu bağlamda bahsetmek gerekmektedir (Boynukalın, 2003: 27/423). İnsanın fıtri gereksinimlerini temele alan (Pekcan, 2012: 19) makâsıd teorisine göre maslahatlar, kendilerine duyulan ihtiyacın dereceleri açısından zarûrî (zorunlu), hâcî (normal) ve tahsînî (tamamlayıcı) olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır (Pekcan, 2012: 125). Bunların ilki olan zarûriyyât, bir toplumun insanlık bazında varlığını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu en temel hak ve değerler anlamında kullanılır. Zarûriyyât-ı hamse de denilen bu unsurlar (Boynukalın, 2003: 27/425) insanın hayatını, dinini, aklını, neslini ve malını korumaya yönelik maslahatların en önemli ve vazgeçilmez kısmını oluşturur. Hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde ifade edilen diğer maslahatlar ise bu beş unsurun yardımcısı ve mütemmimidir (Telkenaroğlu,2008: 42).

İslam hukukunda maslahat kategorisinde ikinci sırada yer alan hâciyyât; hayatın düzeninin bozulmadığı ancak ikinci derecede ihtiyaç duyulan şeyler anlamında kullanılmaktadır. Zarûrî ve hâcî maslahatları tamamlayan tahsîniyyât da; bu ikisinin en mükemmel şekilde gerçekleşmesi için gerekli olan maslahatlardır. Bu noktada Kur'ân'ın ezberlenmesi faaliyeti olan hafızlığın, bahsi geçen kategorilerden hangisine dâhil olduğu sorusu akla gelmektedir. Zira hafızlık, sadece lafzı değil, Kur'ân değerlerini koruması açısından da hayatın her yönünü içine alan bir faaliyet olduğundan dolayı

amaç-araç dengesi açısından üzerinde durulması gereken önemli konu başlıklarından birisidir.

Kur'ân'la iletişim açısından onun okunması, ne talep ettiğinin anlaşılması ve hayata tatbik edilmesinin zaruriyyât kapsamında olduğu anlaşılmaktadır. Bu her bir müminin kendi seviyesi ölçüsünde üzerine düşen bir sorumluluktur. Tecvid, kıraat, tefsir vs. Kur'ân'la bağlantılı olan ilimler de zaruriyyâtın hedeflerine ulaşmayı sağlama açısından hâciyyât olarak değerlendirilebilir. Hafızlığın da -bunları ilgilendiren alanlara destek sağlayan bir işleve sahip olduğu için- tahsiniyyât kapsamında yer aldığı düşünülebilir. Zira Kur'ân'la zaruriyyât ve hâciyyât bağlamında kurulan bir ilişkinin yanı sıra, bir de her ayeti zihne/kalbe nakşetmek ve hiç yanından ayrılmayan bir arkadaş gibi onunla gönülden iletişim kurmak, kıymetli olduğu kadar her mü'mine nasip olmayan bir değerdir. Bu kapsamda hafızlık, haddizatında kıymetli olan bir eylemin değerini taçlandıran özelliğiyle diğerlerinin mütemmimi olarak ifade edilebilir.

Tahsiniyyât aslında zaruriyyâtı desteklemek ve o alanı anlamlandırmak için vardır. Ancak onun bir üst hedefe hizmet etme bağını göz önünde bulundurmadan zaruriyyâtmış gibi konumlandırılması, bu işlevin kaybolmasına sebep olabilmektedir. Hafızlığın, içeriğindeki zaruriyyâtı karşılayacak hedeflerin gözetilmeden yapılması, aslolan gerekliliklerin geri planda kalmasına yol açmaktadır.

Bu tanımlamalardan yola çıkarak var olan uygulamaya bakıldığında hafızlığın bazen hâciyyât, hatta zaruriyyât gibi kodlanarak yaygınlık kazandığı söylenebilir. Bu anlamda ilahi mesajın içerdiği değerlerin hayata bizzat yansıtılması konusunda henüz başarılı değilken, tahsiniyyât alanına karşılık gelen lafzın okunması ve ezberlenmesini iletişimin tek yöntemi haline getirmek sorgulanması gereken bir durumdur. Bu sorgulama hayatın her alanında yapılmalıdır. Çünkü hayata dair bütün bileşenler, amaç-araç ilişkisi kurulmadan ve aralarındaki bağa dikkat edilmeden ele alındığında pek çok sorun ortaya çıkmaktadır. Hayatın maddi-manevi temel dinamikleri üzerinde amaç-araç dengesinin gözetilmesi bu kadar önemli iken Kur'ân okumak ve ezberlemekten maksadın ne olduğu, onu okuma ve ezberlemenin amaç mı yoksa bir araç mı olduğunun da sorgulanması oldukça önemlidir.

Başlangıçta hafızlığın gerekçelerinden olan metnin unutulması endişesi teknolojik imkânların da gelişmesi ile ortadan kalkmış olduğuna göre; geriye sadece Kur'ân'la haşır-neşir olma gayesinin kalmış olması gerekirdi. Ancak hafızlığa ilginin artarak devam ettiği son zamanlarda, bu eğitimin bulunduğu nokta ile ilgili bazı durumlar dikkati celb etmektedir. Bu anlamda, hafızlık algısına yönelik bir sorgulama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Makalenin bundan sonraki kısmında hafızlık konusunda tahsiniyyâtın zaruriyyâtla bağlantısı

kurulması gerektiğine dair bazı değerlendirmelerle, bir alan araştırması olarak yapılan anketin verileri üzerinde durulacaktır.

"HAFIZLIKTA AMAÇ-ARAÇ DENGESİ ANKETİ"NİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dünyanın birçok ülkesinde farklı yöntemlerle yapılan hafızlık eğitimi, ülkemizde resmi anlamda D.İ.B. bünyesinde açılmış bulunan Kur'ân kurslarında yürütülmektedir. Resmi olmayan veya bireysel olarak yürütülen faaliyetlerle hafızlık yapan/yaptıranlar da bulunmaktadır, ancak bunların sayısının belirlenmesi mümkün gözükmemekte, resmi kurumda hıfzını tamamlayanlarla kıyaslandığında oldukça az sayıda olduğu tahmin edilmektedir.

Bu makale Eskişehir'de D.İ.B.'na bağlı kız ve erkek Kur'ân kurslarında hafızlık eğitimi alan öğrencilere, öğreticilere, velilere uygulanan anket çalışmasının kısmi bir değerlendirmesini konu edinmektedir. Ancak şu husus iyi bilinmelidir ki; araştırma sonucu ortaya çıkan tablo sadece anketin uygulandığı bireylere has bir durum değildir. Dolayısıyla bu sonuçlar, bireyler/kurumlar üzerinden olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirilmemelidir. Zira bugüne kadar yapılan akademik çalışmalar da benzer sonuçları ortaya koymaktadır (Çaylı, 2005; Ünsal, 2006; Çimen, 2007; Oruç, "2009; Algur, 2018). O halde bu durum hafızlık kavramının anlam erozyonuna uğradığı her zaman ve zemin için geçerlidir.

"Hafızlıkta Amaç-Araç Dengesi Anketi"nin uygulandığı 6 Kur'ân kursunun 3'ü kız 3'ü erkek yatılı hafızlık kursudur. Buralarda eğitim gören öğrencilerin içinden sadece hafızlık eğitimi alanlar bu ankete katılmış, yüzüne okuma ve hazırlık eğitimi alanlar uygulamaya dâhil edilmemiştir.
Ankette genel olarak öğrenci, öğretici ve velilere aynı sorunun değişik formları sorulmuştur. Sorulara verilen cevapların tutarlılığını ölçebilmek amacıyla, sorudaki ifadenin bir başka açıdan tekrar sorulmasıyla oluşturulan kontrol sorularına yer verilmiştir. Ancak bu makalenin hacmini genişletmemek amacıyla sadece burada odaklanılan konularla ilgili sorulara değinilecek; ankette bulunan soruların tamamına yer verilmeyecektir. Ankete katılan öğretici ve velilerin cevaplarında anlamlı bir farklılık olması durumunda bu farklılığa işaret edilecek; aksi halde sadece öğrencilerin cevaplarının değerlendirilmesi ile yetinilecektir. Ayrıca anketle elde edilen

verilerin frekans düzeyi ve yüzdelik değerleri tablolar halinde sunularak bu değerler üzerinden yorumlanacaktır.

Anketteki sorular farklı konu başlıkları altında ele alınmıştır. Hafızlığa başlama kararından, bu kararda kimin etkili olduğuna, ezberleme sürecinden hafızlıktan sonraki eğitim sürecine kadar bir anlam örgüsü oluşturan bu başlıklar içinde, sadece algı-olgu arasındaki ilişkiye dair olan konulara yer verilecektir. Bu kapsamda makalede, hafızlık kararında etkili olan faktörler, Kur'ân'la hemhal olmaya ilişkin düşünceler, anlamaya yönelik yapılan çalışmalar, ezberlemenin yeterli olup olmadığına dair düşüncelerle ilgili sorular ele alınacaktır. Din eğitimi açısından hafızlığın yeterli olup olmadığı ve hafızlıktan sonraki eğitim sürecine dair katılımcılara yöneltilen sorular, bir başka makalenin konusu olmaya namzet olduğundan bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu anketin bir alan araştırması olması ve alana dair meselelerin yerinde değerlendirilmesi bakımından önemli olduğu ifade edilebilir. Ancak sorularda ele alınan konuların önemli hususlara değinmesi kadar anketin güvenilirliği de o ölçüde önemlidir.

Bir araştırmanın sonuçlarının tekrar edilebilir olmasıyla ilgili bir ölçüt olan güvenilirlik analizi (Tekin, 2007: 28), o araştırma ile doğru ve somut verilere ulaşabilme açısından önem arz etmektedir. Bu çalışma, güvenirlilik analizinde oldukça yüksek bir katsayı elde etmiştir. [4] Araştırma kapsamında hazırlanan ankete katılan öğrenci, öğretici ve velilerin demografik özelliklerine ilişkin bulgular şu şekilde ifade edilebilir:

[4] Makaleye veri sağlayan bu anketin güvenilirliği de sosyal bilimlerde sık kullanılan bir yöntem olan "Cronbach Alpha Güvenilirliği Modeli" ile ölçülmüş ve katsayısı "0,74.1" bulunmuştur. Bu modelin ortaya koyduğu sonuçlara göre anket "oldukça güvenilir" olarak değerlendirilebilir.

Tablo 1. Öğrencilerin Cinsiyet, Yaş ve Yaşadığı Yer Özelliklerine İlişkin Veriler

Demografik Faktörler	Değişkenler	f	%
Cinsiyet	Erkek	148	64,1
	Kadın	**83**	**35,9**
	Toplam	231	100
Yaş Aralığı	**09-12**	**86**	**37,4**
	13-16	104	45,2
	17-20	**33**	**14,3**
	21-24	6	2,6
	25 veya üzeri	**1**	**0,4**
Yaşadığı Yer	İl	155	67,4
	İlçe	**38**	**16,5**
	Belde	7	3
	Köy	**30**	**13**

Tablo 2. Öğrencilerin Eğitim Durumlarına İlişkin Veriler

Demografik Faktörler	Değişkenler	f	%
Ne kadar zamandır kursta eğitim görüyorsunuz?	1 Yıldan az	20	8,8
	1-2 Yıl	**147**	**64,8**
	3-4 Yıl	55	24,2
	4 Yıldan fazla	**5**	**2,2**
Hafızlıkla birlikte başka bir okulda okuyor musunuz?	Hayır	33	14,3
	Ortaokul	**123**	**53,5**
	Açık Lise	58	25,2
	Açık Öğretim İlahiyat	**7**	**3**
	İLİTAM	0	-
	Diğer	**9**	**3,9**
Cevabınız hayır ise, okula gitmeyi istiyor musunuz?	Evet	13	58,3
	Hayır	**10**	**41,7**

Tablo 1'de öğrencilerin cinsiyet, yaş aralığı ve yaşadıkları yere dair bilgiler yer almaktadır. Tablo 2'de ise onların öğretim durumları, bulundukları kursta ne kadar süre eğitim gördükleri ve hafızlıkla birlikte

başka bir okulda okuma durumları ile ilgili istenen bilgilere verdikleri cevaplar bulunmaktadır. Bu tablo yaş faktörüyle birlikte değerlendirildiğinde toplam sayının %50'sinden fazlasının ortaokul öğrencilerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. (%53,6)

Araştırma kapsamında ziyaret edilen bu kurslarda görev yapan öğreticilerden 26'sının görüşlerine başvurulmuştur. Bu öğreticilerin 18'i erkek, 8'i ise kadındır. Öğreticilerin yarıdan fazlası ilahiyat ön lisans mezunu olup; 15 yıldan daha az görev yapanlar 15 kişi; 15 yıldan daha fazla görev yapanlar ise 11 kişidir ve hepsi hafızdır. Ankete katılan veliler ise 47'si erkek, 79'u kadın toplam 126 kişidir.

1. Hafızlık Kararında Etkili Olan Faktörler

Hafızlığa karar vermek hayata yeni bir yön çizmek ve Kur'ân'a göre yaşamaya karar vermek anlamına da gelir (Kurt, 2012: 235; Dartma, 2013: 182-186). Bu amaçla katılımcılara hafızlık kararı alırken etkili olan faktörlerle ilgili bazı sorular yöneltilmiştir. Maddi ve manevi yönleri olan bu faktörlerin onları kararlarında ne kadar etkili olduğunu ölçmeye yarayan bu sorulara verdikleri cevaplar, aynı zamanda hafızlık algılarına dair ipuçları sunmaya katkıda bulunacaktır. Bu anlamda bireylerin saygınlık, diploma, hafızlık törenleri ve ahirette sunulacağı vaat edilen mükâfat müjdelerinin hafızlığa karar vermedeki etkilerine dair görüşleri hafızlığa yüklenen anlam açısından da değerlendirilebilir.

Tablo 3. Öğrencilerin Hafızlık Kararında Etkili Olan Faktörlere İlişkin Veriler

Soru Metni	Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
3-Hafızların toplumda gördüğü saygınlık hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	15	24	39	77	73	3	231
	%	**6,5**	**10,4**	**16,9**	**33,3**	**31,6**	**1,3**	**100**
4-Hafızlık diplomasının meslek edinmede bir avantaj olması hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	32	32	37	63	63	4	231
	%	**13,9**	**13,9**	**16**	**27,3**	**27,3**	**1,7**	**100**
5-Katıldığım bir hafızlık taç giyme töreni hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	44	52	33	50	50	2	231
	%	**19**	**22,5**	**14,3**	**21,6**	**21,6**	**0,9**	**100**
7-Hafızların ahirette yakınlarına şefaat edeceği ve ana-babasına nurdan taç takılacağı müjdesi hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	10	13	14	68	126	-	231
	%	**4,3**	**5,6**	**6,1**	**29,4**	**54,5**	**-**	**100**

Tablo 3'ten anlaşılacağı üzerine öğrencilerin bu grupta yer alan soruların tamamına olumlu yönde cevap verdikleri görülmektedir. Buna göre toplumda hafızların sahip olduğu saygınlığın kendi kararlarını etkilediğini söyleyen öğrencilerin oranı %64,9 (f=77, f=73) ile yarıdan fazlasına tekabül etmektedir. Bu etkiye hayır demeyen kararsızları da dâhil ettiğimizde oran %81,8' e yükselmektedir.

Toplumun hafızlığa olumlu yaklaşımının ve hafızlara gösterilen saygınlığın öğrencilerin motivasyonunu artırdığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım aynı zamanda bireyi karşılaşacağı güçlüklere sabretmeye teşvik etmektedir. Öte yandan saygınlığın bu alanda bir mesleğe yönlendirme etkisine sahip olduğu da söylenebilir. Hatta yapılan bir ankette kurstan ayrılmak istediğini ifade eden bir öğrencinin, hafızlığının kendisine saygınlık kazandıracağının söylendiğini, ancak hafız olduğu halde hiçbir şeyin değişmediğini sebep olarak sunmuş olması (Bayraklı, 2000: 159) ilgi çekicidir. Buradan da yola çıkarak toplumdaki saygınlığın öğrencinin hafızlığa başlamada ve devam eden süreçte motivasyonunu artırmada etkili olduğu ifade edilebilir.

Hafızlık diplomasının hafızlığa başlamada etkili olup olmadığını ölçen soruya verilen "katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum" cevabını verenlerin oranı %54,6'dır. (f=63) Aslında yola çıkış noktası bakımından düşünüldüğünde bu durumun, hafızlığı maddi bir amaç haline dönüştüren bir etken olduğu söylenebilir. Bu soruya doğrudan "hayır" cevabını verilme oranının yüksek olması beklenirken; bu konuda kararsız kalanları da

“katılıyorum” yönünde cevap verenlere kattığımızda, karşımıza %70 ‘in üstünde bir oran çıkmaktadır. Günümüzde eğitimi iş kapısı olarak görme durumu, neredeyse her alanda olduğu üzere hafızlık eğitimi için de geçerlilik arz etmektedir. Ancak öğrencilerin bu soruya yüksek bir oranda olumlu cevap vermesi, onların hafızlığa sadece meslek sahibi olmayı kolaylaştırdığı için başladıkları şeklinde de anlaşılmamalıdır.

Hafızlık, dini bir alanda görev almak isteyenler için elbette bir avantaj sayılmalı ve hafızların sahip oldukları diploma göreve kabul edilmelerinde onlara bir artı değer sağlamalıdır. Bir din görevlisinin hafız olması tabii ki istenen bir durumdur. Hafızların, Kur’ân kursları, okullar ve üniversiteler gibi çeşitli alanlarda din görevlisi, öğretmen ve akademisyen olarak istihdam edilmeleri onların hafızlıklarını işlevselleştirmeleri açısından da oldukça gereklidir**.** Ancak bu noktada öğreticilerin dile getirdikleri itiraz, hafızlığa böyle bir niyetle başlamanın bu kıymetli çabayı maddi bir kazanç vesilesine dönüştürmeye yol açma riski taşımasından dolayıdır.

Bununla birlikte herhangi bir okula yerleşemediği için hafızlık kurslarına getirilerek “hiç olmazsa ...” şeklinde başlayan cümlelerle hafızlığa yönlendirilen ve din görevlisi olması beklenen öğrencilerin varlığı da bilinen bir gerçektir. Çocuklarını hafızlığa yönlendirmelerinde meslek edindirme kaygısı olup olmadığına dair velilere sorulan sorulara verilen cevaplardan, 1/3’ e yakın bir kısmında bu düşüncenin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Hafızlık diplomasının avantaj olmasının hıfz çalışmasına başlamayı etkilediğini düşünen öğreticilerin oranı %88,5’tir. Kararsız kalan 2 kişi hariç bu yargıya katılmayan öğretici yoktur. Bu sonuç araştırmanın hipotezini destekleyen önemli bir veri sağlamaktadır.

Hafızlara yönelik ahiretteki mükâfatların etkili olduğunu ifade edenlerin oranı da %54,5 (f=126) öğrencilerin yarısından fazladır. Aslında toplum içinde hafızlık söz konusu olduğunda, üzerine en çok vurgu yapılan nokta va’dedilen bu mükâfatlar üzerinedir. Hatta bunları temsilen hafızlık törenlerinde kız öğrencilerin başına taç takma ve öğrencilerin anne-babalarına onur belgesi takdimi gibi bölümler, bu programların en çok duygusal etki oluşturan kısmı olarak addedilmektedir. Zaten bu törenler, insanları hafızlığa teşvik etmeye yönelik olarak hazırlanmaktadır. Hatta bu programların, öğrencilerin bir okuldan mezun olup diğerine karar verme aşaması olan tercih zamanlarına denk getirilme çabası da bu etkinliklerin hedefine işaret etmesi yönüyle bu yargıyı desteklemektedir. Hafızlığa teşvik amaçlı olarak da yapılan bu etkinlikler elbette faydasız değildir ve söz konusu programlarda hafızlığın Kur’ân’ı yaşama boyutuna ısrarla vurgu yapılmaktadır. Bununla birlikte bazı öğrencilerde taç töreninin yapılmasıyla biten (!) hafızlık süreci ve kurstan ayrılma durumu gözlemlenmektedir. Ayrıca hafızlığın bitmesiyle eş zamanlı olarak Kur’ân’dan –okuma, tekrar etme anlamında- kopanların varlığı da (Çimen, 2007: 147) verilen eğitimin eksik kalan yönleri ile ilgili ele alınması gereken önemli hususların olduğuna işaret etmektedir.

2.Hafızlığa Kur'ân'la Hemhal Olmak İçin Başlamaya İlişkin Düşünceler

Kur'ân'ın nazil olduğu dönemlere bakıldığında hafızlığın asıl maksadının ilahi kelamın lafzı ile birlikte manasının da yeryüzünde yaşatılması (Cebeci, 2015: 604) olduğu söylenebilir. Öte yandan hafızlığın, ilk planda kıyamete kadar sürecek olan korumaya aracı konumunda oluşu da bu faaliyetin temel işlevlerinden biridir. Ancak esas itibariyle hafızlık bu noktada atılmış ilk olumlu adımlardan biri iken, zaman içinde sonuç gibi algılanır olmuştur.

Bu durum, öğrencilerin zihinlerinde Kur'ân'la kurabilecekleri iletişim konusunda hedeflerini belirleme ve bu meyanda kendilerine bir ufuk çizme yolunda en büyük engeli oluşturmasına yol açabilir (Aynur, 2015: 207). Bu anlamda hafızlıkta amaç-araç dengesinin kurulması önem arz etmektedir. Ankete katılan öğrencilere bu konuda üç soru sorulmuştur. Sorulara verilen cevaplara genel olarak bakıldığında öğrencilerin hafızlığın amacıyla ilgili düşüncelerinin gayet olumlu olduğu düşünülebilir.

Tablo 4. Öğrencilerde Hafızlığı Bir Araç Değer Olarak Görme Eğilimi

Soru Metni	Frekans ve Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
19-Hafızlığa başlamamın en önemli sebebi Kur'ân'la ve anlattıklarıyla birebir meşgul olma isteğimdir.	f	7	12	56	70	85	1	231
	%	**3,0**	**5,2**	**24,2**	**30,3**	**36,8**	**0,4**	**100**
30-Bana göre hafızlık ilahi mesaja uygun yaşayabilme açısından çok kıymetli bir vesiledir.	f	2	5	21	83	111	9	231
	%	**0,9**	**2,2**	**9,1**	**35,9**	**48,1**	**3,9**	**100**
31-Hafızlık Allah'ın kendisinden ne istediğini kişinin bizzat Kur'ân'dan öğrenmesini ve uygulamasını sağlar.	f	3	8	37	85	87	11	231
	%	**1,3**	**3,5**	**16,0**	**36,8**	**37,8**	**4,8**	**100**

Tablo 4'e göre; hafızlığa bizzat Kur'ân'la hemhal olmak için başladığı düşüncesine dayanan 19. soruya olumlu yanıt verenlerin oranı %60'dan fazladır. (f=70, f=85) Bu oran, öğrencilerin Kur'ân'la hemhal olma hususunda oldukça istekli olduklarını gösterir. Bu soruya "kararsız" %24.20 (f=56) ve olumsuz %8,20 (f=12, f=7) şeklinde cevapların verilmesinin sebebi de soruda yer alan "Kur'ân'la ve anlattıklarıyla" ifadesi olabilir. Zira öğrencilerin hafızlık eğitimini Kur'ân'la gece-gündüz meşgul olmak şeklinde değerlendirdiği halde -anlamını okuma gibi- anlattıklarına dair bir çalışma yapmadıkları için bu soruya olumsuz cevap verdikleri akla gelebilir.

Bu durumda cevaplara bakarak öğrencilerin anlamıyla ilgilenmek gibi bir meşguliyeti istemedikleri sonucunu çıkarmak yerine, pratikteki duruma uygun, dürüst bir cevap vermek istediklerini anlamak, hakkı teslim eden bir anlayış olacaktır.

Bununla birlikte hafızlığın Kur'ân'ı anlamaya yönelik bir yöntem olarak değerlendirilmemesi, sadece bu ankete katılan bireylere has bir durum değildir. Zira daha önceden yapılan anketlerin birinde katılımcılardan hafızlığa başlamasında etkili olan faktörün, Kur'ân'ı anlama isteği olduğunu söyleyerek anlama vurgu yapan 120 kişinin içinde sadece 1 kişidir ve bu faktör en az katılımcı sayısı ile de dikkati çekmektedir (Algur, 2018: 187).

Toplumda hafızlığın hayat boyu devam etmesi gerektiği konusundaki algı daha çok ezberin unutulmaması için tekrarlanması üzerine kuruludur. Öğrencinin henüz hafızlığa bile başlamadan önce çevresi tarafından unutmaya yönelik söylenen sözlerin, yapılan telkinlerin, hafızlık yapma konusunda onu tedirgin ettiği, hatta bazılarının vazgeçmesine yol açtığı dahi görülmektedir. Böyle bir ön kabulle hafızlığa başlayıp, sadece ezberleme ve unutmama üzerinden eğitimine devam eden bir öğrencinin en büyük kaygısı, haliyle yıllarını vererek zar-zor ezberlediği lafzı unutmak olacaktır.

Hafızlığı unutma konusunda "*Bir hafızın en büyük endişesi ezberini unutma ihtimalidir.*" şeklinde sorulan soruya katılımcıların %86,1'i "evet" anlamında bir görüş belirtmiştir. Hatta bu soru, anketteki en fazla "kesinlikle katılıyorum" cevabına sahiptir. (f=158)

Unutma endişesinin oluşturduğu kaygıyı, Kur'ân'la kurulacak iletişimde olması gereken duygunun merkezine yerleştirmek ve en büyük kaygı haline dönüştürmek, lafzı korumayı, anlamanın ve uygulamanın yerine/önüne geçirmek anlamına gelir. Bu durumda bir öğrenci ezberlediği dönemde gecesini-gündüzünü Kur'ân'la meşgul olmaya ayırdığı halde, mezun olduktan sonra tekrar edemediği için bir kenara bırakabilmektedir. Hafızlıklarını yıllar önce bitirmiş bir grup ile yapılan bir anketin sonuçlarına göre katılımcılarda ezberlerine dair ciddi kayıplar bulunduğu ifade edilmektedir (Çimen, 2007: 125-147).

Bu başlık altında üç grubun da verdiği cevaplara bakıldığında öğrenci, öğretici ve velilerin düşüncelerinin birbiriyle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre hafızlığın, Kur'ân'la hemhal olarak öğrenilmesi gerekenlere bizzat kaynağından ulaşmayı sağlaması yönüyle kurulan bir iletişim yöntemi olduğuna dair bir algının mevcut olduğu ifade edilebilir. Hafızlık konusundaki algıya yönelik olan bu başlıklardan sonra bir de olguyu ortaya koyması açısından bazı değerlendirmelere ihtiyaç bulunmaktadır. Buna göre ulvi bir amaca götüren bu kıymetli faaliyetin hayata Kur'ân'la bakabilmenin yolunu açabilmesi için ezberlemenin yanında anlamanın da bulunması gerekir. Dolayısıyla lafızla kurulan ilişkiye anlam boyutlu faaliyetlerin eşlik edip etmediği bu noktada önemlidir. Çalışmanın

bu kısmında katılımcıların Kur'ân'ı anlama noktasındaki düşüncelere ilişkin soruların değerlendirilmesine yer verilecektir.

3. Hafızlıkta Anlam Boyutlu Faaliyetlere İlişkin Düşünceler

Kur'ân'ı tilavet etmek saygı-tazim çerçevesinde, okunanı anlama ise irşadından istifade etme boyutunda bir ibadet niteliği taşır. Öte yandan bir metnin okunmasından söz edildiğinde ilk kastedilen şey, aslında o metni lafzen anlamaktır. Kur'ân'ı okuyan kimseler kelimeyi telaffuz ettiği anda manayı zihninde canlandıramadığından dolayı, "okuma" kavramı zamanla telaffuzun doğru ve seri olması şeklinde anlaşılır hale gelmiş ve içerisindeki "anlama" boyutu kaybolmuştur. Bu, anadili Arapça olmayanlar için evleviyetle geçerli bir durumdur. Dilin nihai hedefi iletişimin genel unsurları olan doğru anlama ve anlatmayı gerçekleştirmek olduğuna göre; anadili Arapça olmayanlar için "Kur'ân okuma" tabiri bir de lafzın kendi anlayabileceği dile çevrilmesini içerir (Erbaş, 2008: 324-326). Ancak başka bir dile çevrilirken sadece telaffuz etme şeklinde anlaşılan "okuma" kavramı aynı zamanda anlamayı gerektirdiği halde, günümüzde bu anlamından oldukça uzak bir uygulama şekline dönüşmüştür (Müftüoğlu, 2016: 283).[5] Doğru telaffuz, manayı doğru anlamanın birinci adımıdır, ancak manadan bağı koparılmış; sadece kural ve seslendirmeden ibaret olan bir okuma, araç değerin amaç değere dönüşmesi anlamına gelir (Şenat ve Gölcü, 2013: 429). Hal böyle olunca hedefinde sadece sevap kazanmak olan okumayı, ayet ve hadislerle tavsiye edildiği haliyle insanın asıl yolunu çizen okumanın önüne geçirme riski söz konusu olmaktadır (Şenat, 2017: 295).

Hafızlık öğrencisine hıfzla Kur'ân'ı baştan sona ezbere okuyabilme becerisinin yanı sıra, hayatta yaşanabilecek durumlarla ilgili çözüm üreten capcanlı bir danışma kaynağını zihninde bulundurma nimetini elde edeceği bilinci de kazandırmak önemlidir. Böylece hafızlığın her durumda kişiye rehber olacak tarzda kazandırılması, onu çok daha işlevsel ve anlamlı bir hale getirecektir. Bu da Kur'ân'ın içinde yer alan konulara dair anlam bilgisi/ilgisini gerektirir. Malumdur ki ayetlerin verdiği mesajların anlaşılması amacıyla çevirilerden yararlanmak kaçınılmaz bir yöntemdir. Bu noktada Kur'ân'ın anlam dünyasından ve muhtevasında hangi konuların bulunduğundan haberdar olma imkânı tanıyan ikincil derecedeki kaynaklar (meal/tefsir) devreye girmektedir. Şu halde öğrencinin, ilk kaynağın her zaman Kur'ân'ın kendisi olduğu bilinciyle bu eserlerden de yararlanmasının sağlanması hayati bir önem arz etmektedir.

Bu makalede anlamaya yönelik olan her türlü faaliyeti ifade etmek için "meal okuma" tabiri kullanılmıştır. Ancak bu kullanım, "meal" kavramı üzerindeki mevcut farklı yaklaşımların ötesinde, sadece Kur'ân'ı anlamak

[5] Bu bağlamda Ömer Müftüoğlu'nun verdiği şu örnek uygulamayı yansıtması bakımından ilgi çekicidir: *"Yeni boyanmış merdiven korkuluklarının üzerine asılan "boyalı" yazısı, oraya sadece "okunması" için asılmaz. O yazıyı okuyanlardan beklenen bir davranış vardır. Bu davranış o yazıyı birkaç kez okumak değildir mesela."*

için yapılan okuma faaliyetini kapsamakta olup, bu konudaki her türlü tartışmanın uzağında değerlendirilmelidir. Zira ankette yer alan meal içerikli sorular öğrencilerin anlamaya karşı olan ilgisi ve algısını öğrenebilmek açısından bir fikir vermesi amacıyla sorulmuştur. Bu konudaki sorular öncelikle katılımcıların düşünceleri, daha sonra mevcut durumu ölçmeye yönelik olarak değerlendirmeye alınmıştır.

Tablo 5. Öğrencilerin Anlam Boyutlu Faaliyetlerle İlgili Düşüncelerine İlişkin Veriler

Soru Metni	Frekans ve Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
11-Ezberlediğim sayfanın mealini de okumamın gerekli olduğunu düşünüyorum.	f	12	21	52	73	71	2	231
	%	**5,2**	**9,1**	**22,5**	**31,6**	**30,7**	**0,9**	**100**
18-Hafızlık eğitimi esnasında "tefsir, meal, Arapça vb." alanlarda da eğitim almak öğrenciyi zorlar.	f	50	50	61	41	29	-	231
	%	**21,6**	**21,6**	**26,4**	**17,7**	**12,6**	**-**	**100**
10-Kur'ân kurslarında öğrenciler okutulan ayetlerin anlamlarından da sorumlu tutulmalıdır.	f	17	40	59	59	52	4	231
	%	**7,4**	**17,3**	**25,5**	**25,6**	**22,5**	**1,7**	**100**
32-Hafızlık tespit sınavında ezber sorularının yanı sıra ayetin/surenin konusu veya anlamı ile ilgili sorular sorulmalıdır.	f	65	30	61	41	27	7	231
	%	**28,1**	**13,0**	**26,4**	**17,7**	**11,7**	**3,0**	**100**
33-Kur'ân'ın mealini okumasam da Allah'ın benden ne istediğini başka yollarla da öğrenebilirim.	f	27	35	63	48	49	9	231
	%	**11,7**	**15,2**	**27,3**	**20,8**	**21,2**	**3,9**	**100**

Tablo 6. Öğretici ve Velilerin Anlam Boyutlu Faaliyetlerle İlgili Düşüncelerine İlişkin Veriler

Soru Metni	Frekans ve Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
23-Kur'ân'ın anlamını öğrenmek, hafızlığın en önemli kazancıdır.	f	1	1	1	15	7	1	26
	%	**3,8**	**3,8**	**3,8**	**57,7**	**26,9**	**3,8**	**100**
9-Öğrenciye ezberleyeceği sayfanın anlamını okumasını şart koşarım.	f	-	4	7	13	1	1	26
	%	**-**	**15,4**	**26,9**	**50,0**	**3,8**	**3,8**	**100**
11-Ezber çalışırken mealini de okumak öğrencinin dikkatini dağıtır, ezberini olumsuz etkiler.	f	4	8	1	10	3	-	26
	%	**15,4**	**30,8**	**3,8**	**38,5**	**11,5**	**-**	**100**
10-Kur'ân'ı anlama ve muhtevasını öğrenmeye yönelik çalışmalar hafızlığın bitiminden sonra yapılmalıdır.	f	-	7	4	14	1	-	26
	%	**-**	**26,9**	**15,4**	**53,8**	**3,8**	**-**	**100**
12-Hafızlık tespit sınavında ezber sorularının yanı sıra ayetin/surenin konusu veya anlamı ile ilgili sorular sorulmalıdır.	f	3	6	5	7	5	-	26
	%	**11,5**	**23,1**	**19,2**	**26,9**	**19,5**	**-**	**100**
17-Ezberlediği ayetlerin anlamlarını da öğrenmesi hususunda çocuğumu teşvik ediyorum.	f	4	5	8	55	52	2	126
	%	**3,2**	**4,0**	**6,3**	**43,7**	**41,3**	**1,6**	**100**

Bütün bu veriler ışığında katılımcılarda Kur'ân'ın anlamını da öğrenmenin gerekliliği konusunda genel bir kabul vardır. Bu gerekliliğin çoğunluk tarafından çok açık olarak ifade edilmesine rağmen, ne kadarının gerçekleştirilebildiği ise tartışılmaya müsait bir durumdur. Bu noktada gün boyu Kur'ân'la birlikte vakit geçiren hafızlık öğrencilerinin, hafızlığı Kur'ân'ın anlamıyla ne kadar buluşturarak yaptıklarını göstermesi açısından, onların meal okuma durumlarına bakmak ve algıyı bir de olgu üzerinden değerlendirmek, içinde bulunulan durumu resmetmek adına önem taşımaktadır.

4. Meal Okuma Alışkanlığına İlişkin Veriler

Tablo 7. Öğrencilerin Kur'ân Mealini Baştan Sona Okuma Durumlarına İlişkin Veriler

Demografik Faktör	Değişkenler	f	%
Kur'ân-ı Kerim mealini baştan sona okudunuz mu?	Hayır, hiç okumadım	13	5,7
	Bazı bölümleri okudum	**95**	**41,3**
	İlgimi çeken birkaç sureyi okudum	99	43,0
	1 kez okudum	**8**	**3,5**
	2-3 kez okudum	13	5,7
	Meal okumanın sakıncalı olabileceğine dair cümleler duyuyorum, bu yüzden okumamayı tercih ediyorum.	**2**	**0,9**
	Geçersiz	1	0,4
	Toplam	**231**	**100**

Çalışmanın temel problemlerinden olan lafız-anlam birlikteliğine dayanan bir hafızlık öğretimi açısından bu tablo, içinde bulunulan durumun fotoğrafını net bir şekilde ortaya koyan bir gösterge mesabesindedir. Kur'ân'ın mealini baştan sona okuma durumlarına bakıldığında sonuç pek iç açıcı görünmemektedir. Tablo 7'ye göre Kur'ân'ın anlamını hiç okumadığını ifade edenlerin sayısı 13'tür. (%5.7) Kur'ân'ın mealinin tamamının okunması açısından ilk üç ve son soru aynı kategoride değerlendirildiğinde karşımıza çıkan rakam toplam oranın %90,9'udur. Tabloya göre tamamını okuyanlar (1ve 2-3 kez okudum diyenler) 21 kişidir ve bu sayının 231 kişilik toplam sayıya oranı sadece %9,2'dir.

"Meal okumanın sakıncalı olabileceğine dair cümleler duyuyorum, bu yüzden okumamayı tercih ediyorum" seçeneğini işaretleyen sadece 2 kişi olmuştur. Bu öğrenciler anket soruları içinde meal okumayla ilgili diğer sorulara da bu yönde cevap vermişlerdir. Bu sonuca göre, Kur'ân'ın içeriğinden uzaklaştırma fonksiyonu taşıyan bu kampanyaların toplumun nezdinde fazla bir karşılığının olmadığı söylenebilir. Bu sayı sadece 2 olduğuna göre, geri kalan 229 öğrencinin böyle bir kastı/tercihi olmadığı açıktır. Bu durumda öğrenci, anlamını okumama faaliyetini kasten terk etmediğine göre; ya yeterince yönlendirme yapılmamakta ya da lafzı ezberlemenin yeterli olduğu düşüncesinin zihni alt yapısı içinde sürdürülen geleneğin bir parçası olmaya devam etmektedir. Ankette yer alan sorulara

verilen cevaplardan anlamaya yönelik çalışmaların kursta düzenli değil bireysel olarak yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Aslında bu, sadece hafızlığına yeni başlamış veya ilk iki yıl içinde olanlar geçerli bir durum değildir. Bu araştırma kapsamında ayrıca, -ulaşılabildiği kadarıyla- hafızlığını bitirenlere yönelik hazırlanan sorularla bir anket daha uygulanmıştır. Anketin verilerini karşılaştırma açısından yapılan bu değerlendirme esnasında, hafızlığını 2/16 yıl önce bitirmiş 20 kişilik bir mezun grubunda da Kur'ân'ın mealinin tamamını okuyanların sayısı sadece 1 iken, 2-3 kez okudum cevabını veren olmamıştır. 11 kişi bazı bölümleri, 7 kişi de ilgisini çeken sureleri okuduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla her iki grup içinde durum birbirinden çok farklı görünmemektedir. Bu sayılar araştırmanın yola çıktığı problemi göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Buna göre ezberlemek için defalarca tekrar ettiği halde içerdiği mesajı bir kez bile okumayan hafızların azımsanamayacak kadar fazladır. Bu cevaplardan, okudukları bölümün Kur'ân'ın ne kadarına denk geldiğini tespit etmek mümkün değildir ancak yolunu Kur'ân'la çizecek bir müminözellikle gecesini gündüzünü Kur'ân'a adayan bir hafız- için bu arzu edilen bir durum değildir.

Öğrencilerin meal okuma alışkanlığı açısından tablonun işaret ettiği durum, hafızlık öğretiminin Kur'ân'ın anlamından kopuk olarak devam ettiğinin rakamsal bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Kur'ân öğretiminin üst seviyede yapıldığı diğer kurumlardan olan İHL ve İlahiyat Fakültelerinde de durum bundan pek farklı değildir. Farklı zamanlarda yapılan anket çalışmalarıyla tespit edilen sonuçlara göre İHL' den mezun olan öğrencilerden %55'i, ilahiyat öğrencilerinden % 38,9' u mealini okuduğunu ifade etmişlerdir (Şenat, 2011: 155).

Bununla birlikte Kur'ân'ın anlamını baştan sona okumadığını söyleyen öğrencilerin verdikleri cevaplar, hafızlığa başlamalarının üzerinden geçen zamanın azlığı ve yaş faktörüyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu takdirde anlamın okunmadığını gösteren bu sonuç bir noktaya kadar kabul edilebilir bir durumdur. Zira öğrencilerin %82'si 16 yaş altındadır ve % 73,6'sı bulundukları kursta 2 yıldan daha az süre eğitim almıştır. Konu ile ilgili yapılan diğer araştırmalarda lise ve üniversite çağında olan öğrencilerin, hatta öğreticilerin çoğunluğunun Kur'ân'ın anlamını okumadığına dair tespitlere bakarak, henüz oyun çağında olan ortaokul seviyesindeki öğrencilerin okumamış olmaları anlayışla karşılanabilir. Ancak telaffuz açısından temel atma dönemi sayılan 1 yıllık hazırlık dönemi içerisinde, -hafızlık esnasında zaman ve imkânlarının ol/a/mayacağını da hesap ederek- en azından 1 kez mealinden okunmasının sağlanmasını beklemek, çok büyük bir beklenti olmasa gerekir. Özellikle de kurstan ayrıldıktan sonra farklı meşguliyetlerden dolayı bu yönde bir eğitim alma fırsatı bulamayabilecekleri hatırlandığında, bu gereklilik kendini daha fazla hissettirmektedir.

DİB Kur'ân kursları yüzünden okuma programının g bendi ve hafızlık eğitim programının f ve i bendinde Kur'ân'ın anlamıyla buluşturularak verilmesi ile ilgili hedefler (DİB *Hafızlık Eğitim Programı*, 2004; 2010) açıkça belirtilmiştir. Öğreticiler ise Kur'ân'ın anlaşılması hususunda kendisine tanınan şart ve imkânlar ölçüsünde Kur'ân'ın anlaşılması için elinden gelen gayreti göstermektedir. Öğreticilerin bu tutumu, okuduğunu anlama ile ilgili etraflı bir çalışmaya vakti olmayan hafız öğrenciler adına oldukça ümit verici bir durumdur.

SONUÇ

Hz. Peygamber'e nâzil olmaya başladığı andan itibaren önce sadırlarda sonra satırlarda muhafaza edilen Kur'ân-ı Kerim, ayetlerin okunması, ezberlenmesi, anlaşılması ve uygulamaya geçirilmesini içeren eğitim-öğretim faaliyetinin merkezinde olmuştur. Kur'ân'ı öğrenme ve ezberleme faaliyeti Hz. Peygamber döneminden sonra da aralıksız devam etmiştir. Bu açıdan hafızlık eğitimini Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemden bugüne sürdürülen bir gelenek ve Hz. Peygamber'in mirasının nesilden nesle kesintisiz aktarılması olarak değerlendirmek mümkündür. Son yıllarda ülkemizde de hafızlıkla ilgili önemli adımların atıldığı görülmektedir. Nitekim DİB ile MEB'in hafızlık eğitimine dair ortaklaşa yürüttükleri projeler ve geliştirilen yeni sistemlerle öğrenci sayısının artmasını ve hafızlığa başlama yaşının daha alt seviyelere inmesini sevindirici bir durum olarak değerlendirmek mümkündür. Nicelik açısından görülen bu gelişmelerle birlikte amaç-araç dengesi açısından hafızlık algısının sorgulanması, niteliğin artırılması yönünde atılan bir adım mahiyetinde kabul edilebilir.

Hafızlık hem tilavet hem de ayetlere vâkıf olma açısından son derece anlamlı bir kulluk hali olup, hayat boyu Kur'ân'la hemhal olmanın en kıymetli yollarından biridir. Bu açıdan hafızlığın, bir müminin Kur'ân'la kurabileceği iletişim konusunda başlangıç basamaklarında olup, bir araç değer niteliği taşıdığı bilincinin kazandırılma zarureti öne çıkmaktadır. Oysa sadece ezbere dayanan, anlam ve içeriğe dair bir kazanım getirmeyen ve hayatta saygınlıktan başka hiçbir fayda sağlamayan hafızlık, Kur'ân'a ulaştıran bir araç olmaktan ziyade nihai bir amaç olarak görülebilmektedir. Lafzı ezberleme veya unutma kaygısını, Kur'ân'la kurulacak iletişimin merkezine yerleştirmek ve en büyük kaygı haline dönüştürmek, lafzı korumayı, anlamanın ve uygulamanın yerine/önüne geçirmek anlamına gelir.

Dolayısıyla Kur'ân'ı tabiri caizse "*su gibi"* okuduğu halde, onun ana konularına bile vukûfiyet kesbedememiş hafızların yetiştirilmesi, hafızlık eğitiminin işleyişi ile ilgili sorunlara işaret etmektedir.

Bu çalışmada "hafızlık kişinin nihai anlamda sonuca ulaştığı bir amaç mıdır yoksa asıl amaca götüren bir araç mıdır?" sorusundan yola çıkılarak yapılan bir ölçme-değerlendirme yöntemi olarak uygulanan anketle sözü edilen sorunların sahada net bir şekilde tespit edilmesi hedeflenmiştir. Anket çalışması sonucunda hafızlık eğitimi alan öğrencilerin hafızlığa başlarken Kur'ân'la hemhal olmayı amaçladıkları anlaşılmıştır. Aynı zamanda hafızlığın, mananın hayata yansıtılması gibi bir üst değere hizmet etmesinin gerekli görüldüğü tespit edilmiştir. Aynı şekilde öğretici ve velilerde de hafızlığın Kur'ân'la iletişim kurmanın ilkbasamaklarında olduğuna dair genel bir algı bulunmaktadır. Bu anlamda katılımcıların çoğunluğunun amaç-araç dengesi açısından hafızlığı ilke anlamında bir araç olarak değerlendirdikleri söylenebilir.

Bununla birlikte uygulamaya yönelik sorulara bakıldığında-taşınan bütün iyi niyetlere rağmen-teoriğin pratiğe aktarılamadığı yönünde bir değerlendirme de yapılabilir. Zira elde edilen verilere göre öğrencilerin anlam boyutlu faaliyetlerinin düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda Kur'ân'ı baştan sona ezberleyen bir öğrencinin, ilahi mesajın anlamına ne zaman muttali olacağı sorusu önem kazanmaktadır. Yapılan gözlemler, hafızlıktan sonra hayatın karmaşası içinde anlamaya dair çalışmalar yapmaya fırsat bulunamadığını göstermektedir. Bu açıdan içinde bulunulan durum göz önüne alınarak bir değerlendirme yapıldığında, burasının son derece bulanık bir alan olduğu ve zihinlerde bununla ilgili yol haritasının bulunmadığı ifade edilebilir.

Sonuç olarak algıdan olguya bir dönüşüm yaşanması ve teorideki bilinç düzeyinin pratiğe aktarılması için atılması gereken adımlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için hafızlık, öğrencinin zihninde insanı maddi/manevi açılardan geliştirmeye odaklı hayat boyu sürecek bir çaba olarak anlamlandırılmalıdır. Ayrıca hafızlık eğitimi lafız-anlam bağlantısı kurularak verildiği takdirde bu durum, ayetlerin anlaşılması ve bireylerin hayatlarında yol göstermesi açısından anlamlı olacaktır. Bu bağlamda İlahî kelâmı insanlara ulaştırma gayreti içinde olan her bir müminin alacağı paye, elbette ki onun halis niyetine göre ve bu hususta gösterdiği gayret ölçüsünde olacaktır.

REFERANSLAR

Algur, H. (2018) *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çorum.

Aynur, H. Ş. (2011) "Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2, ss: 199 -220.

Aynur, H. Ş. (2015) *"Kuran Hıfzı" Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Yayın No:1142.

Bayraklı, B. (2000) "Kur'ân ve Eğitim". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları/Sadrettin Gümüş* Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:1/32. ss. 63-67. İstanbul: *Ensar Neşriyat/65*.

Boynukalın, E. (2003) "Makâsıd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/ 423-427. Ankara: TDV Yayınları.

Cebeci, S. (2015) "Kur'ân Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi", Kur'ân'ın Nüzûlünün 1400. Yılı Anısına *Diyanet İlmi Dergi Kur'ân Özel Sayısı* 3. Baskı ss: 597-612. Ankara: D.İ.B. Yayınları/856.

Cezerî, M. (1994) *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe.* thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd, y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Çaylı, A. F. (2005) *Kur'ân Kursu Öğreticilerine Göre Hafızlık Öğretimi ve Problemleri (Göller Bölgesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi.

Çimen, A. E. (2007) "Hafızlık Müessesesi, Ülkemizdeki Hafızlık Çalışmalarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler ve Hafızlığın Sağlamlaştırılmasında Bir Metod Denemesi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 18. Ss: 91-166 Seçil Ofset. İstanbul.

Dartma, B. (2013) "Günümüzdeki Hâfızlık ile Asr-ı Saâdetteki Hâfızlığın Karşılaştırılması". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29. ss:179-192.

Diyanet İşleri Başkanlığı. "*Kur'ân Kursları Yüzünden Okuma Programı*". 2004.

Erbaş, M. (2008) "Din Hizmetlerinde İcra Edilen Kur'ân Okumalarında Eksik Kalan 'Kur'ân'ı Anlama Boyutu' ve Bu Konuda Alınabilecek Bazı Pratik Tedbirler". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)* ss: 316-353. D.İ.B. Yayınları, Ankara.

Kurt, Y. (2012) "Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22. ss:229-251. Çorum.

Müftüoğlu, Ö. (2016) *Bugünün Müslümanının Kur'ân'la İletişimi*. Otto Yayınları, Ankara.
Oruç, C. (2009) "Hafızlık Eğitimi: Elazığ-Harput Hamdi Başaran Kur'ân Kursu Örneği". *Diyanet İlmi Dergi* 45/3. Ss: 41-60. Ankara.

Pekcan, A. (2012) *İslâm Hukukunda Gaye Problemi*. Genişletilmiş 2. Baskı. Ek Kitap Yayınevi, İstanbul.

Şenat, F. A. (2011) "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Anlayarak Kur'ân Okuma Durumları Üzerine Bir Çalışma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52/1*, ss: 143-164. Ankara.

Şenat, F. A. (2017) "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin "Anlayarak Kur'ân Okuma" Durumları Üzerine Boylamsal Perspektifli Bir Anket Çalışması = A Longitudinal Survey Which Follows Divinity Faculty Students' Ability of Reading Qur'an with Understanding the Meaning". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12/10 ss: 291-310.

Şenat, F. A. ve Gölcü, (2013) M. "Kur'ân'dan Kopuk İlahiyat Öğretiminin "Kalitesi" Üzerine". *Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Eskişehir, 28-30 Kasım 2013), ed. Hüseyin Aydın & Mizrap Polat, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

Tekerek, N ve Tekerek, İ. (2008) "Aristotales'te Poetik ve Etik Bütünlük Örneklerle Eylem Karakter ve Erdem". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* ISSN: 1300-1523/26. ss: 57-84.

Telkenaroğlu, R. (2008) "Makâsıd İctihadına Dayanan Külli Kaideler". *Usûl: İslam Araştırmaları* 10. ss: 37-76.
Tekin,V. N. (2007) *Pazarlama Araştırmaları.*Seçkin Yayıncılık, Ankara.
Ünsal, B. (2006) *Günümüz Kur'ân Kurslarında Hafızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.

Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafızlık Algısı[1] (Eskişehir Örneği)

Fatma ŞAHİN[2]

Fatma Asiye ŞENAT[3]

[1] Bu çalışma Fatma Şahin tarafından ESOGÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde 2019 yılında hazırlanan "Amaç-Araç Dengesi Açısından Hafız Adayları, Velileri ve Öğreticilerin Hafızlık Algıları" başlıklı yüksek lisans tezinde hafız adaylarına yöneltilen sorulara verilen cevaplar esas alınarak hazırlanmıştır.

[2] Doktora öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü. E-posta:fsahin43@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0781-6489.

[3] Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. E-posta: fasiye@yahoo.com ORCİD: 0000-0001-6292-192X.

ÖZET

İnsanlığa gönderilen son ilahi mesaj Kur'ân-ı Kerîm'in kendine has birtakım özellikleri vardır. Bu özelliklerin en önemlilerinden biri de, bir bütün halinde ezberlenmesinin mümkün olmasıdır. Nüzûl sürecinde Kur'an'ın muhafazasının en önemli yöntemlerinden biri olan hıfz, sonraki süreçlerde de önemini korumuş, nihayetinde kelam-ı kadimle hemhâl olmanın ve onun öğretiminin en kıymetli yollarından birini teşkil etmiştir. Kur'ân'la lafız-anlam-ahlak-yaşantı boyutunda bir iletişim vasıtası olması beklenen hafızlık, bu açıdan ulvi bir amaca ulaştıran kıymetli bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle hafızlık, Türk toplumu açısından en önemli manevi payelerden biridir. Türk toplumunun ortak hafızasında hafızlığını tamamlayan kişi, ilim tahsilini en üst seviyede ikmal etmiş, olgun ahlaklı biri olarak değerlendirilmektedir. Ancak hafızlığı, -aracın amaca dönüşmesi anlamında- sadece ezber yapmaktan ibaret bir faaliyet haline getirmek, Kur'an'la kurulan ilişkide, "ilk düğmenin yanlış iliklenmesine" benzer bir etki oluşturmaktadır. Hafızlık algısına bu açıdan bakmak, yaygınlaşan hıfz faaliyetlerinin anlamı konusunda değerlendirme yapmak açısından da önem arz etmektedir. Hafızlık eğitimi alan öğrencilerin hafızlık algılarını ortaya koymak, onu amaç mı, araç mı olarak değerlendirdiklerini görme gayreti içinde olmak, bu çalışmanın temel amaçlarındandır. Bu meyanda Eskişehir'de hafızlık eğitimi veren Kur'ân kurslarında uygulanan anketin verileri üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Bu meyanda hıfz öğrencilerinin, ezberledikleri Kur'ân'ın anlamını öğrenme noktasındaki durumlarını ortaya koymak da çalışmanın hedefleri arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Hafızlık, Anlama, Amaç, Araç.

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm, Allah'ın Cebrail aracılığıyla peygamberlerine gönderdiği vahiy zincirinin son halkası olarak Hz. Muhammed'e indirilmiş ilahî bir kitaptır. Nüzûlü yaklaşık 23 yılda tamamlanan Kur'ân-ı Kerîm, o zamandan bu yana İslam eğitim-öğretim faaliyetlerinin odak noktasında yer almıştır. Hafızlık müessesesi ise, Kur'ân'ın okunması, yazılması ve ezberlenmesi suretiyle korunma altına alınmasının önemli aşamalarından birini teşkil eder. Zira vahyolunduğu dönemde ve takip eden uzun asırlar boyunca herkesin elinde bütün halinde bir Mushaf bulunmadığı için, Kur'ân okumak dendiğinde çoğu kez akla ilk gelen, onu ezberden okumak olmuştur.

Hz. Peygamber'in ayetleri bizzat yazdırarak tespit ettirmesi, namazlarda okumaları veya onun ahkâmını öğrenmeleri için sahabeyi ezberlemeye teşvik etmesi, hatta irâd ettiği hutbe ve kıldırdığı namazları bir Kur'ân öğretimi vasıtasına dönüştürmesi (Cezerî, 1994: 7/ 277); onun vahyin korunması, anlaşılması ve yaşanması konusundaki hassasiyetini gözler

önüne sermektedir. Sahabe de ayetleri öğrenme ve birbirlerine öğretme hususunda gayret göstererek bu hassasiyeti devam ettirmiştir. Ancak Kur'ân'ı ezberleme faaliyeti olan hafızlık, başlangıçta bugünkü anlaşıldığı haliyle Kur'ân-ı Kerîm'in bir sistem halinde Fatiha'dan Nas'a kadar ezberlenmesi şeklinde anlaşılmamış; ayetlerin ışık tuttuğu ilkelerin hayata yansıtılması da bu sürecin ayrılması düşünülemez parçası haline gelmiştir. O dönemlerde hafızlığa asıl değerini kazandıran husus, ilahi mesajın lafzının ezberlenmesiyle manasının muktezasının da hayata yansıtılması olmuştur. Dolayısıyla Hafızlık, o dönemden beri Kur'ân doğrultusunda yaşamak için kıymetli bir vesile, emsalsiz bir araç olagelmiştir. Kur'ân'ın okunması ve ezberlenmesinin faziletli bir amel olması hasebiyle ibadet boyutu da kazanmış, böylece kıymetli bir gelenek olarak zamanla müesseseleşmiş ve günümüze kadar önemini korumayı başarmıştır.

Hz. Peygamber'den gelen müteaddit rivayetlerde kendisinden övgüyle bahsedilen ve İslam tarihi boyunca her dönem Müslümanların büyük ilgi gösterdiği hıfz faaliyeti, bugün de dini öğretimin en önemli parçalarından biri olmaya devam etmektedir. Bu faaliyet Kur'ân'ın hem lafzı hem de anlamı ile sıkı bir bağ kurulmasını sağlama açısından da oldukça önemli bir işleve sahiptir, daha doğrusu sahip olması gerekir. Ancak İslam düşüncesinde birçok mesele amaç-araç niteliği bakımından incelenmiş olmasına rağmen hafızlık eğitimi bu yönüyle yeteri kadar sorgulamaya tabi tutulmamıştır. Oysa bu sorgulama yapılmadığında; hayata anlam katacak önemli bir kıymet olan hıfz faaliyeti, nihai bir amaca dönüşerek hafızı ulaştırması beklenen temel faydaların çok uzağında kalabilmektedir. Bu durumda hafızlık öğretiminin işlevi açısından bir araç değer olarak algılanmayıp amaçsallaştırılması riski söz konusu olmaktadır. Bu nedenle hafızlığın Kur'ân'la lafız-anlam-ahlak-yaşantı boyutunun tamamını kapsayacak bir iletişim vasıtası olduğunun altının çizilmesi gerekmektedir. Ardından bu hakikatin hayata aksettirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması, öğretim faaliyetlerinin bu doğrultuda yürütülmesi gerekmektedir. Hafızlık eğitiminde amaç-araç dengesi açısından yapılacak bir değerlendirme, bu eğitimde zamanla hangi hedef sapmalarının yaşandığı ve bugün gelinen nokta ile ilgili önemli ipuçları da sunacaktır. Araştırma kapsamında uygulanan anketin değerlendirilmesine geçmeden önce, İslam düşüncesinde amaç-araç kavramlarının nasıl anlaşıldığı üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

1.Dinî Kavrayışta Amaç-Araç Dengesi

İnsan, varoluşundan davranışlarına kadar bütün eylemlerinde bir anlam arayışı içindedir. Tarihe bakıldığında da bir şeyin amaç (maksad) – araç (vesile) ilişkisinin sorgulanma meselesinin yeni olmadığı görülmektedir (Tekerek ve Tekerek, 2008: 65). Dolayısıyla bu sorgulama, tarihi süreçte insanların hep üzerinde kafa yorduğu alanlardan biri olmuştur. İslam düşüncesinde de maksad ve vesile kavramları arasında, evrenin ve insanın

yaratılışından ilimlerin tasnifine, İslam hukukunda hükümlerin hiyerarşik olarak değerlendirilmesinden insanın günlük yaşamına kadar pek çok alanda ilişki kurulmuştur.

Amaç bir şeye ulaşmak için gözetilen gaye iken; araç bu amaca götüren yol olarak düşünüldüğünde, her ikisinin de birbirini gerektiren süreçler olduğu fark edilir. Bu süreçlerin doğru yönetilebilmesi ve aradaki farkın bilinmesi açısından kurulması gereken denge oldukça önemlidir. Bu anlamda hem amaç edinilen değerler, hem de o amaca vasıl olmada kullanılan araçlar önem taşımaktadır. Zira amaçsız bir araç şekilcilikten öteye geçemezken; araçsız amaç, boş kuruntu ve hayalden ibarettir. Bir ucu yaratılışa kadar uzanan bu ilişki insan hayatının adeta her alanını kapsar. Çünkü insanın hedefleri onun gayelerini oluştururken, bu hedeflere ulaşmak için kullandığı her türlü yol, yöntem ve fiil vesileyi teşkil etmektedir.

İslam düşüncesinde dinî-hukukî düzenlemelere hâkim olan amaç unsurunu ifade eden bir tabir olan "Makâsıdü'ş-Şerîa"dan bu bağlamda bahsetmek gerekmektedir (Boynukalın, 2003: 27/423). İnsanın fıtri gereksinimlerini temele alan (Pekcan, 2012: 19) makâsıd teorisine göre maslahatlar, kendilerine duyulan ihtiyacın dereceleri açısından zarûrî (zorunlu), hâcî (normal) ve tahsînî (tamamlayıcı) olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır (Pekcan, 2012: 125). Bunların ilki olan zarûriyyât, bir toplumun insanlık bazında varlığını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu en temel hak ve değerler anlamında kullanılır. Zarûriyyât-ı hamse de denilen bu unsurlar (Boynukalın, 2003: 27/425) insanın hayatını, dinini, aklını, neslini ve malını korumaya yönelik maslahatların en önemli ve vazgeçilmez kısmını oluşturur. Hâciyyât ve tahsîniyyât şeklinde ifade edilen diğer maslahatlar ise bu beş unsurun yardımcısı ve mütemmimidir (Telkenaroğlu,2008: 42).

İslam hukukunda maslahat kategorisinde ikinci sırada yer alan hâciyyât; hayatın düzeninin bozulmadığı ancak ikinci derecede ihtiyaç duyulan şeyler anlamında kullanılmaktadır. Zarûrî ve hâcî maslahatları tamamlayan tahsîniyyât da; bu ikisinin en mükemmel şekilde gerçekleşmesi için gerekli olan maslahatlardır. Bu noktada Kur'ân'ın ezberlenmesi faaliyeti olan hafızlığın, bahsi geçen kategorilerden hangisine dâhil olduğu sorusu akla gelmektedir. Zira hafızlık, sadece lafzı değil, Kur'ân değerlerini koruması açısından da hayatın her yönünü içine alan bir faaliyet olduğundan dolayı amaç-araç dengesi açısından üzerinde durulması gereken önemli konu başlıklarından birisidir.

Kur'ân'la iletişim açısından onun okunması, ne talep ettiğinin anlaşılması ve hayata tatbik edilmesinin zaruriyyât kapsamında olduğu anlaşılmaktadır. Bu her bir müminin kendi seviyesi ölçüsünde üzerine düşen bir sorumluluktur. Tecvid, kıraat, tefsir vs. Kur'ân'la bağlantılı olan ilimler de zaruriyyâtın hedeflerine ulaşmayı sağlama açısından hâciyyât olarak değerlendirilebilir.

Hafızlığın da -bunları ilgilendiren alanlara destek sağlayan bir işleve sahip olduğu için- tahsiniyyât kapsamında yer aldığı düşünülebilir. Zira Kur'ân'la zaruriyyât ve hâciyyât bağlamında kurulan bir ilişkinin yanı sıra, bir de her ayeti zihne/kalbe nakşetmek ve hiç yanından ayrılmayan bir arkadaş gibi onunla gönülden iletişim kurmak, kıymetli olduğu kadar her mü'mine nasip olmayan bir değerdir. Bu kapsamda hafızlık, haddizatında kıymetli olan bir eylemin değerini taçlandıran özelliğiyle diğerlerinin mütemmimi olarak ifade edilebilir.

Tahsiniyyât aslında zaruriyyâtı desteklemek ve o alanı anlamlandırmak için vardır. Ancak onun bir üst hedefe hizmet etme bağını göz önünde bulundurmadan zaruriyyâtmış gibi konumlandırılması, bu işlevin kaybolmasına sebep olabilmektedir. Hafızlığın, içeriğindeki zaruriyyâtı karşılayacak hedeflerin gözetilmeden yapılması, aslolan gerekliliklerin geri planda kalmasına yol açmaktadır.

Bu tanımlamalardan yola çıkarak var olan uygulamaya bakıldığında hafızlığın bazen hâciyyât, hatta zaruriyyât gibi kodlanarak yaygınlık kazandığı söylenebilir. Bu anlamda ilahi mesajın içerdiği değerlerin hayata bizzat yansıtılması konusunda henüz başarılı değilken, tahsiniyyât alanına karşılık gelen lafzın okunması ve ezberlenmesini iletişimin tek yöntemi haline getirmek sorgulanması gereken bir durumdur. Bu sorgulama hayatın her alanında yapılmalıdır. Çünkü hayata dair bütün bileşenler, amaç-araç ilişkisi kurulmadan ve aralarındaki bağa dikkat edilmeden ele alındığında pek çok sorun ortaya çıkmaktadır. Hayatın maddi-manevi temel dinamikleri üzerinde amaç-araç dengesinin gözetilmesi bu kadar önemli iken Kur'ân okumak ve ezberlemekten maksadın ne olduğu, onu okuma ve ezberlemenin amaç mı yoksa bir araç mı olduğunun da sorgulanması oldukça önemlidir.

Başlangıçta hafızlığın gerekçelerinden olan metnin unutulması endişesi teknolojik imkânların da gelişmesi ile ortadan kalkmış olduğuna göre; geriye sadece Kur'ân'la haşır-neşir olma gayesinin kalmış olması gerekirdi. Ancak hafızlığa ilginin artarak devam ettiği son zamanlarda, bu eğitimin bulunduğu nokta ile ilgili bazı durumlar dikkati celb etmektedir. Bu anlamda, hafızlık algısına yönelik bir sorgulama ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Makalenin bundan sonraki kısmında hafızlık konusunda tahsiniyyâtın zaruriyyâtla bağlantısı kurulması gerektiğine dair bazı değerlendirmelerle, bir alan araştırması olarak yapılan anketin verileri üzerinde durulacaktır.

2."Hafızlıkta Amaç-Araç Dengesi Anketi"nin Değerlendirilmesi

Dünyanın birçok ülkesinde farklı yöntemlerle yapılan hafızlık eğitimi, ülkemizde resmi anlamda D.İ.B. bünyesinde açılmış bulunan Kur'ân kurslarında yürütülmektedir. Resmi olmayan veya bireysel olarak yürütülen faaliyetlerle hafızlık yapan/yaptıranlar da bulunmaktadır, ancak bunların sayısının belirlenmesi mümkün gözükmemekte, resmi kurumda hıfzını

tamamlayanlarla kıyaslandığında oldukça az sayıda olduğu tahmin edilmektedir.

Bu makale Eskişehir'de D.İ.B.'na bağlı kız ve erkek Kur'ân kurslarında hafızlık eğitimi alan öğrencilere, öğreticilere, velilere uygulanan anket çalışmasının kısmi bir değerlendirmesini konu edinmektedir. Ancak şu husus iyi bilinmelidir ki; araştırma sonucu ortaya çıkan tablo sadece anketin uygulandığı bireylere has bir durum değildir. Dolayısıyla bu sonuçlar, bireyler/kurumlar üzerinden olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirilmemelidir. Zira bugüne kadar yapılan akademik çalışmalar da benzer sonuçları ortaya koymaktadır (Çaylı, 2005; Ünsal, 2006; Çimen, 2007; Oruç, "2009; Algur, 2018). O halde bu durum hafızlık kavramının anlam erozyonuna uğradığı her zaman ve zemin için geçerlidir.

"Hafızlıkta Amaç-Araç Dengesi Anketi"nin uygulandığı 6 Kur'ân kursunun 3'ü kız 3'ü erkek yatılı hafızlık kursudur. Buralarda eğitim gören öğrencilerin içinden sadece hafızlık eğitimi alanlar bu ankete katılmış, yüzüne okuma ve hazırlık eğitimi alanlar uygulamaya dâhil edilmemiştir.
Ankette genel olarak öğrenci, öğretici ve velilere aynı sorunun değişik formları sorulmuştur. Sorulara verilen cevapların tutarlılığını ölçebilmek amacıyla, sorudaki ifadenin bir başka açıdan tekrar sorulmasıyla oluşturulan kontrol sorularına yer verilmiştir. Ancak bu makalenin hacmini genişletmemek amacıyla sadece burada odaklanılan konularla ilgili sorulara değinilecek; ankette bulunan soruların tamamına yer verilmeyecektir. Ankete katılan öğretici ve velilerin cevaplarında anlamlı bir farklılık olması durumunda bu farklılığa işaret edilecek; aksi halde sadece öğrencilerin cevaplarının değerlendirilmesi ile yetinilecektir. Ayrıca anketle elde edilen verilerin frekans düzeyi ve yüzdelik değerleri tablolar halinde sunularak bu değerler üzerinden yorumlanacaktır.

Anketteki sorular farklı konu başlıkları altında ele alınmıştır. Hafızlığa başlama kararından, bu kararda kimin etkili olduğuna, ezberleme sürecinden hafızlıktan sonraki eğitim sürecine kadar bir anlam örgüsü oluşturan bu başlıklar içinde, sadece algı-olgu arasındaki ilişkiye dair olan konulara yer verilecektir. Bu kapsamda makalede, hafızlık kararında etkili olan faktörler, Kur'ân'la hemhal olmaya ilişkin düşünceler, anlamaya yönelik yapılan çalışmalar, ezberlemenin yeterli olup olmadığına dair düşüncelerle ilgili sorular ele alınacaktır. Din eğitimi açısından hafızlığın yeterli olup olmadığı ve hafızlıktan sonraki eğitim sürecine dair katılımcılara yöneltilen sorular, bir başka makalenin konusu olmaya namzet olduğundan bu makalenin kapsamı dışında bırakılmıştır. Bu anketin bir alan araştırması olması ve alana dair meselelerin yerinde değerlendirilmesi bakımından önemli olduğu ifade edilebilir. Ancak sorularda ele alınan konuların önemli hususlara değinmesi kadar anketin güvenilirliği de o ölçüde önemlidir.

Bir araştırmanın sonuçlarının tekrar edilebilir olmasıyla ilgili bir ölçüt olan güvenilirlik analizi (Tekin, 2007: 28), o araştırma ile doğru ve somut verilere ulaşabilme açısından önem arz etmektedir. Bu çalışma, güvenirlilik analizinde oldukça yüksek bir katsayı elde etmiştir. [4] Araştırma kapsamında hazırlanan ankete katılan öğrenci, öğretici ve velilerin demografik özelliklerine ilişkin bulgular şu şekilde ifade edilebilir:

Tablo 1. Öğrencilerin Cinsiyet, Yaş ve Yaşadığı Yer Özelliklerine İlişkin Veriler

Demografik Faktörler	Değişkenler	f	%
Cinsiyet	Erkek	148	64,1
	Kadın	**83**	**35,9**
	Toplam	231	100
Yaş Aralığı	**09-12**	**86**	**37,4**
	13-16	104	45,2
	17-20	**33**	**14,3**
	21-24	6	2,6
	25 veya üzeri	**1**	**0,4**
Yaşadığı Yer	İl	155	67,4
	İlçe	**38**	**16,5**
	Belde	7	3
	Köy	**30**	**13**

[4] Makaleye veri sağlayan bu anketin güvenilirliği de sosyal bilimlerde sık kullanılan bir yöntem olan "Cronbach Alpha Güvenilirliği Modeli" ile ölçülmüş ve katsayısı "0,74.1" bulunmuştur. Bu modelin ortaya koyduğu sonuçlara göre anket "oldukça güvenilir" olarak değerlendirilebilir.

Tablo 2. Öğrencilerin Eğitim Durumlarına İlişkin Veriler

Demografik Faktörler	Değişkenler	f	%
Ne kadar zamandır kursta eğitim görüyorsunuz?	1 Yıldan az	20	8,8
	1-2 Yıl	**147**	**64,8**
	3-4 Yıl	55	24,2
	4 Yıldan fazla	**5**	**2,2**
Hafızlıkla birlikte başka bir okulda okuyor musunuz?	Hayır	33	14,3
	Ortaokul	**123**	**53,5**
	Açık Lise	58	25,2
	Açık Öğretim İlahiyat	**7**	**3**
	İLİTAM	0	-
	Diğer	**9**	**3,9**
Cevabınız hayır ise, okula gitmeyi istiyor musunuz?	Evet	13	58,3
	Hayır	**10**	**41,7**

Tablo 1'de öğrencilerin cinsiyet, yaş aralığı ve yaşadıkları yere dair bilgiler yer almaktadır. Tablo 2'de ise onların öğretim durumları, bulundukları kursta ne kadar süre eğitim gördükleri ve hafızlıkla birlikte başka bir okulda okuma durumları ile ilgili istenen bilgilere verdikleri cevaplar bulunmaktadır. Bu tablo yaş faktörüyle birlikte değerlendirildiğinde toplam sayının %50'sinden fazlasının ortaokul öğrencilerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. (%53,6)

Araştırma kapsamında ziyaret edilen bu kurslarda görev yapan öğreticilerden 26'sının görüşlerine başvurulmuştur. Bu öğreticilerin 18'i erkek, 8'i ise kadındır. Öğreticilerin yarıdan fazlası ilahiyat ön lisans mezunu olup; 15 yıldan daha az görev yapanlar 15 kişi; 15 yıldan daha fazla görev yapanlar ise 11 kişidir ve hepsi hafızdır. Ankete katılan veliler ise 47'si erkek, 79'u kadın toplam 126 kişidir.

2.1. Hafızlık Kararında Etkili Olan Faktörler

Hafızlığa karar vermek hayata yeni bir yön çizmek ve Kur'ân'a göre yaşamaya karar vermek anlamına da gelir (Kurt, 2012: 235; Dartma, 2013: 182-186). Bu amaçla katılımcılara hafızlık kararı alırken etkili olan faktörlerle ilgili bazı sorular yöneltilmiştir. Maddi ve manevi yönleri olan bu faktörlerin onları kararlarında ne kadar etkili olduğunu ölçmeye yarayan bu sorulara verdikleri cevaplar, aynı zamanda hafızlık algılarına dair ipuçları sunmaya katkıda bulunacaktır. Bu anlamda bireylerin saygınlık, diploma,

hafızlık törenleri ve ahirette sunulacağı vaat edilen mükâfat müjdelerinin hafızlığa karar vermedeki etkilerine dair görüşleri hafızlığa yüklenen anlam açısından da değerlendirilebilir.

Tablo 3. Öğrencilerin Hafızlık Kararında Etkili Olan Faktörlere İlişkin Veriler

Soru Metni	Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
3-Hafızların toplumda gördüğü saygınlık hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	15	24	39	77	73	3	231
	%	**6,5**	**10,4**	**16,9**	**33,3**	**31,6**	**1,3**	**100**
4-Hafızlık diplomasının meslek edinmede bir avantaj olması hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	32	32	37	63	63	4	231
	%	**13,9**	**13,9**	**16**	**27,3**	**27,3**	**1,7**	**100**
5-Katıldığım bir hafızlık taç giyme töreni hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	44	52	33	50	50	2	231
	%	**19**	**22,5**	**14,3**	**21,6**	**21,6**	**0,9**	**100**
7-Hafızların ahirette yakınlarına şefaat edeceği ve ana-babasına nurdan taç takılacağı müjdesi hafızlığa başlamamda etkili oldu.	f	10	13	14	68	126	-	231
	%	**4,3**	**5,6**	**6,1**	**29,4**	**54,5**	**-**	**100**

Tablo 3'ten anlaşılacağı üzerine öğrencilerin bu grupta yer alan soruların tamamına olumlu yönde cevap verdikleri görülmektedir. Buna göre toplumda hafızların sahip olduğu saygınlığın kendi kararlarını etkilediğini söyleyen öğrencilerin oranı %64,9 (f=77, f=73) ile yarıdan fazlasına tekabül etmektedir. Bu etkiye hayır demeyen kararsızları da dâhil ettiğimizde oran %81,8' e yükselmektedir.

Toplumun hafızlığa olumlu yaklaşımının ve hafızlara gösterilen saygınlığın öğrencilerin motivasyonunu artırdığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım aynı zamanda bireyi karşılaşacağı güçlüklere sabretmeye teşvik etmektedir. Öte yandan saygınlığın bu alanda bir mesleğe yönlendirme etkisine sahip olduğu da söylenebilir. Hatta yapılan bir ankette kurstan ayrılmak istediğini ifade eden bir öğrencinin, hafızlığının kendisine saygınlık kazandıracağının söylendiğini, ancak hafız olduğu halde hiçbir şeyin değişmediğini sebep olarak sunmuş olması (Bayraklı, 2000: 159) ilgi çekicidir. Buradan da yola çıkarak toplumdaki saygınlığın öğrencinin hafızlığa başlamada ve devam eden süreçte motivasyonunu artırmada etkili olduğu ifade edilebilir.

Hafızlık diplomasının hafızlığa başlamada etkili olup olmadığını ölçen soruya verilen "katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum" cevabını verenlerin oranı %54,6'dır. (f=63) Aslında yola çıkış noktası bakımından

düşünüldüğünde bu durumun, hafızlığı maddi bir amaç haline dönüştüren bir etken olduğu söylenebilir. Bu soruya doğrudan "hayır" cevabını verilme oranının yüksek olması beklenirken; bu konuda kararsız kalanları da "katılıyorum" yönünde cevap verenlere kattığımızda, karşımıza %70 'in üstünde bir oran çıkmaktadır. Günümüzde eğitimi iş kapısı olarak görme durumu, neredeyse her alanda olduğu üzere hafızlık eğitimi için de geçerlilik arz etmektedir. Ancak öğrencilerin bu soruya yüksek bir oranda olumlu cevap vermesi, onların hafızlığa sadece meslek sahibi olmayı kolaylaştırdığı için başladıkları şeklinde de anlaşılmamalıdır.

Hafızlık, dini bir alanda görev almak isteyenler için elbette bir avantaj sayılmalı ve hafızların sahip oldukları diploma göreve kabul edilmelerinde onlara bir artı değer sağlamalıdır. Bir din görevlisinin hafız olması tabii ki istenen bir durumdur. Hafızların, Kur'ân kursları, okullar ve üniversiteler gibi çeşitli alanlarda din görevlisi, öğretmen ve akademisyen olarak istihdam edilmeleri onların hafızlıklarını işlevselleştirmeleri açısından da oldukça gereklidir**.** Ancak bu noktada öğreticilerin dile getirdikleri itiraz, hafızlığa böyle bir niyetle başlamanın bu kıymetli çabayı maddi bir kazanç vesilesine dönüştürmeye yol açma riski taşımasından dolayıdır.

Bununla birlikte herhangi bir okula yerleşemediği için hafızlık kurslarına getirilerek "hiç olmazsa ..." şeklinde başlayan cümlelerle hafızlığa yönlendirilen ve din görevlisi olması beklenen öğrencilerin varlığı da bilinen bir gerçektir. Çocuklarını hafızlığa yönlendirmelerinde meslek edindirme kaygısı olup olmadığına dair velilere sorulan sorulara verilen cevaplardan, 1/3' e yakın bir kısmında bu düşüncenin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Hafızlık diplomasının avantaj olmasının hıfz çalışmasına başlamayı etkilediğini düşünen öğreticilerin oranı %88,5'tir. Kararsız kalan 2 kişi hariç bu yargıya katılmayan öğretici yoktur. Bu sonuç araştırmanın hipotezini destekleyen önemli bir veri sağlamaktadır.

Hafızlara yönelik ahiretteki mükâfatların etkili olduğunu ifade edenlerin oranı da %54,5 (f=126) öğrencilerin yarısından fazladır. Aslında toplum içinde hafızlık söz konusu olduğunda, üzerine en çok vurgu yapılan nokta va'dedilen bu mükâfatlar üzerinedir. Hatta bunları temsilen hafızlık törenlerinde kız öğrencilerin başına taç takma ve öğrencilerin anne-babalarına onur belgesi takdimi gibi bölümler, bu programların en çok duygusal etki oluşturan kısmı olarak addedilmektedir. Zaten bu törenler, insanları hafızlığa teşvik etmeye yönelik olarak hazırlanmaktadır. Hatta bu programların, öğrencilerin bir okuldan mezun olup diğerine karar verme aşaması olan tercih zamanlarına denk getirilme çabası da bu etkinliklerin hedefine işaret etmesi yönüyle bu yargıyı desteklemektedir. Hafızlığa teşvik amaçlı olarak da yapılan bu etkinlikler elbette faydasız değildir ve söz konusu programlarda hafızlığın Kur'ân'ı yaşama boyutuna ısrarla vurgu yapılmaktadır. Bununla birlikte bazı öğrencilerde taç töreninin yapılmasıyla biten (!) hafızlık süreci ve kurstan ayrılma durumu gözlemlenmektedir.

Ayrıca hafızlığın bitmesiyle eş zamanlı olarak Kur'ân'dan –okuma, tekrar etme anlamında- kopanların varlığı da (Çimen, 2007: 147) verilen eğitimin eksik kalan yönleri ile ilgili ele alınması gereken önemli hususların olduğuna işaret etmektedir.

2.2.Hafızlığa Kur'ân'la Hemhal Olmak İçin Başlamaya İlişkin Düşünceler

Kur'ân'ın nazil olduğu dönemlere bakıldığında hafızlığın asıl maksadının ilahi kelamın lafzı ile birlikte manasının da yeryüzünde yaşatılması (Cebeci, 2015: 604) olduğu söylenebilir. Öte yandan hafızlığın, ilk planda kıyamete kadar sürecek olan korumaya aracı konumunda oluşu da bu faaliyetin temel işlevlerinden biridir. Ancak esas itibariyle hafızlık bu noktada atılmış ilk olumlu adımlardan biri iken, zaman içinde sonuç gibi algılanır olmuştur.

Bu durum, öğrencilerin zihinlerinde Kur'ân'la kurabilecekleri iletişim konusunda hedeflerini belirleme ve bu meyanda kendilerine bir ufuk çizme yolunda en büyük engeli oluşturmasına yol açabilir (Aynur, 2015: 207). Bu anlamda hafızlıkta amaç-araç dengesinin kurulması önem arz etmektedir. Ankete katılan öğrencilere bu konuda üç soru sorulmuştur. Sorulara verilen cevaplara genel olarak bakıldığında öğrencilerin hafızlığın amacıyla ilgili düşüncelerinin gayet olumlu olduğu düşünülebilir.

Tablo 4. Öğrencilerde Hafızlığı Bir Araç Değer Olarak Görme Eğilimi

Soru Metni	Frekans ve Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
19-Hafızlığa başlamamın en önemli sebebi Kur'ân'la ve anlattıklarıyla birebir meşgul olma isteğimdir.	f	7	12	56	70	85	1	231
	%	**3,0**	**5,2**	**24,2**	**30,3**	**36,8**	**0,4**	**100**
30-Bana göre hafızlık ilahi mesaja uygun yaşayabilme açısından çok kıymetli bir vesiledir.	f	2	5	21	83	111	9	231
	%	**0,9**	**2,2**	**9,1**	**35,9**	**48,1**	**3,9**	**100**
31-Hafızlık Allah'ın kendisinden ne istediğini kişinin bizzat Kur'ân'dan öğrenmesini ve uygulamasını sağlar.	f	3	8	37	85	87	11	231
	%	**1,3**	**3,5**	**16,0**	**36,8**	**37,8**	**4,8**	**100**

Tablo 4'e göre; hafızlığa bizzat Kur'ân'la hemhal olmak için başladığı düşüncesine dayanan 19. soruya olumlu yanıt verenlerin oranı %60'dan fazladır. (f=70, f=85) Bu oran, öğrencilerin Kur'ân'la hemhal olma

hususunda oldukça istekli olduklarını gösterir. Bu soruya "kararsız" %24.20 (f=56) ve olumsuz %8,20 (f=12, f=7) şeklinde cevapların verilmesinin sebebi de soruda yer alan "Kur'ân'la ve anlattıklarıyla" ifadesi olabilir. Zira öğrencilerin hafızlık eğitimini Kur'ân'la gece-gündüz meşgul olmak şeklinde değerlendirdiği halde -anlamını okuma gibi- anlattıklarına dair bir çalışma yapmadıkları için bu soruya olumsuz cevap verdikleri akla gelebilir. Bu durumda cevaplara bakarak öğrencilerin anlamıyla ilgilenmek gibi bir meşguliyeti istemedikleri sonucunu çıkarmak yerine, pratikteki duruma uygun, dürüst bir cevap vermek istediklerini anlamak, hakkı teslim eden bir anlayış olacaktır.

Bununla birlikte hafızlığın Kur'ân'ı anlamaya yönelik bir yöntem olarak değerlendirilmemesi, sadece bu ankete katılan bireylere has bir durum değildir. Zira daha önceden yapılan anketlerin birinde katılımcılardan hafızlığa başlamasında etkili olan faktörün, Kur'ân'ı anlama isteği olduğunu söyleyerek anlama vurgu yapan 120 kişinin içinde sadece 1 kişidir ve bu faktör en az katılımcı sayısı ile de dikkati çekmektedir (Algur, 2018: 187).

Toplumda hafızlığın hayat boyu devam etmesi gerektiği konusundaki algı daha çok ezberin unutulmaması için tekrarlanması üzerine kuruludur. Öğrencinin henüz hafızlığa bile başlamadan önce çevresi tarafından unutmaya yönelik söylenen sözlerin, yapılan telkinlerin, hafızlık yapma konusunda onu tedirgin ettiği, hatta bazılarının vazgeçmesine yol açtığı dahi görülmektedir. Böyle bir ön kabulle hafızlığa başlayıp, sadece ezberleme ve unutmama üzerinden eğitimine devam eden bir öğrencinin en büyük kaygısı, haliyle yıllarını vererek zar-zor ezberlediği lafzı unutmak olacaktır.

Hafızlığı unutma konusunda "*Bir hafızın en büyük endişesi ezberini unutma ihtimalidir.*" şeklinde sorulan soruya katılımcıların %86,1'i "evet" anlamında bir görüş belirtmiştir. Hatta bu soru, anketteki en fazla "kesinlikle katılıyorum" cevabına sahiptir. (f=158)

Unutma endişesinin oluşturduğu kaygıyı, Kur'ân'la kurulacak iletişimde olması gereken duygunun merkezine yerleştirmek ve en büyük kaygı haline dönüştürmek, lafzı korumayı, anlamanın ve uygulamanın yerine/önüne geçirmek anlamına gelir. Bu durumda bir öğrenci ezberlediği dönemde gecesini-gündüzünü Kur'ân'la meşgul olmaya ayırdığı halde, mezun olduktan sonra tekrar edemediği için bir kenara bırakabilmektedir. Hafızlıklarını yıllar önce bitirmiş bir grup ile yapılan bir anketin sonuçlarına göre katılımcılarda ezberlerine dair ciddi kayıplar bulunduğu ifade edilmektedir (Çimen, 2007: 125-147).

Bu başlık altında üç grubun da verdiği cevaplara bakıldığında öğrenci, öğretici ve velilerin düşüncelerinin birbiriyle uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre hafızlığın, Kur'ân'la hemhal olarak öğrenilmesi gerekenlere bizzat kaynağından ulaşmayı sağlaması yönüyle kurulan bir iletişim yöntemi olduğuna dair bir algının mevcut olduğu ifade edilebilir.

Hafızlık konusundaki algıya yönelik olan bu başlıklardan sonra bir de olguyu ortaya koyması açısından bazı değerlendirmelere ihtiyaç bulunmaktadır. Buna göre ulvi bir amaca götüren bu kıymetli faaliyetin hayata Kur'ân'la bakabilmenin yolunu açabilmesi için ezberlemenin yanında anlamanın da bulunması gerekir. Dolayısıyla lafızla kurulan ilişkiye anlam boyutlu faaliyetlerin eşlik edip etmediği bu noktada önemlidir. Çalışmanın bu kısmında katılımcıların Kur'ân'ı anlama noktasındaki düşüncelere ilişkin soruların değerlendirilmesine yer verilecektir.

2.3. Hafızlıkta Anlam Boyutlu Faaliyetlere İlişkin Düşünceler

Kur'ân'ı tilavet etmek saygı-tazim çerçevesinde, okunanı anlama ise irşadından istifade etme boyutunda bir ibadet niteliği taşır. Öte yandan bir metnin okunmasından söz edildiğinde ilk kastedilen şey, aslında o metni lafzen anlamaktır. Kur'ân'ı okuyan kimseler kelimeyi telaffuz ettiği anda manayı zihninde canlandıramadığından dolayı, "okuma" kavramı zamanla telaffuzun doğru ve seri olması şeklinde anlaşılır hale gelmiş ve içerisindeki "anlama" boyutu kaybolmuştur. Bu, anadili Arapça olmayanlar için evleviyetle geçerli bir durumdur. Dilin nihai hedefi iletişimin genel unsurları olan doğru anlama ve anlatmayı gerçekleştirmek olduğuna göre; anadili Arapça olmayanlar için "Kur'ân okuma" tabiri bir de lafzın kendi anlayabileceği dile çevrilmesini içerir (Erbaş, 2008: 324-326). Ancak başka bir dile çevrilirken sadece telaffuz etme şeklinde anlaşılan "okuma" kavramı aynı zamanda anlamayı gerektirdiği halde, günümüzde bu anlamından oldukça uzak bir uygulama şekline dönüşmüştür (Müftüoğlu, 2016: 283).[5] Doğru telaffuz, manayı doğru anlamanın birinci adımıdır, ancak manadan bağı koparılmış; sadece kural ve seslendirmeden ibaret olan bir okuma, araç değerin amaç değere dönüşmesi anlamına gelir (Şenat ve Gölcü, 2013: 429). Hal böyle olunca hedefinde sadece sevap kazanmak olan okumayı, ayet ve hadislerle tavsiye edildiği haliyle insanın asıl yolunu çizen okumanın önüne geçirme riski söz konusu olmaktadır (Şenat, 2017: 295).

Hafızlık öğrencisine hıfzla Kur'ân'ı baştan sona ezbere okuyabilme becerisinin yanı sıra, hayatta yaşanabilecek durumlarla ilgili çözüm üreten capcanlı bir danışma kaynağını zihninde bulundurma nimetini elde edeceği bilinci de kazandırmak önemlidir. Böylece hafızlığın her durumda kişiye rehber olacak tarzda kazandırılması, onu çok daha işlevsel ve anlamlı bir hale getirecektir. Bu da Kur'ân'ın içinde yer alan konulara dair anlam bilgisi/ilgisini gerektirir. Malumdur ki ayetlerin verdiği mesajların anlaşılması amacıyla çevirilerden yararlanmak kaçınılmaz bir yöntemdir. Bu

[5] Bu bağlamda Ömer Müftüoğlu'nun verdiği şu örnek uygulamayı yansıtması bakımından ilgi çekicidir: *"Yeni boyanmış merdiven korkuluklarının üzerine asılan "boyalı" yazısı, oraya sadece "okunması" için asılmaz. O yazıyı okuyanlardan beklenen bir davranış vardır. Bu davranış o yazıyı birkaç kez okumak değildir mesela."*

noktada Kur'ân'ın anlam dünyasından ve muhtevasında hangi konuların bulunduğundan haberdar olma imkânı tanıyan ikincil derecedeki kaynaklar (meal/tefsir) devreye girmektedir. Şu halde öğrencinin, ilk kaynağın her zaman Kur'ân'ın kendisi olduğu bilinciyle bu eserlerden de yararlanmasının sağlanması hayati bir önem arz etmektedir.

Bu makalede anlamaya yönelik olan her türlü faaliyeti ifade etmek için "meal okuma" tabiri kullanılmıştır. Ancak bu kullanım, "meal" kavramı üzerindeki mevcut farklı yaklaşımların ötesinde, sadece Kur'ân'ı anlamak için yapılan okuma faaliyetini kapsamakta olup, bu konudaki her türlü tartışmanın uzağında değerlendirilmelidir. Zira ankette yer alan meal içerikli sorular öğrencilerin anlamaya karşı olan ilgisi ve algısını öğrenebilmek açısından bir fikir vermesi amacıyla sorulmuştur. Bu konudaki sorular öncelikle katılımcıların düşünceleri, daha sonra mevcut durumu ölçmeye yönelik olarak değerlendirmeye alınmıştır.

Tablo 5. Öğrencilerin Anlam Boyutlu Faaliyetlerle İlgili Düşüncelerine İlişkin Veriler

Soru Metni	Frekans ve Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
11-Ezberlediğim sayfanın mealini de okumamın gerekli olduğunu düşünüyorum.	f	12	21	52	73	71	2	231
	%	**5,2**	**9,1**	**22,5**	**31,6**	**30,7**	**0,9**	**100**
18-Hafızlık eğitimi esnasında "tefsir, meal, Arapça vb." alanlarda da eğitim almak öğrenciyi zorlar.	f	50	50	61	41	29	-	231
	%	**21,6**	**21,6**	**26,4**	**17,7**	**12,6**	**-**	**100**
10-Kur'ân kurslarında öğrenciler okutulan ayetlerin anlamlarından da sorumlu tutulmalıdır.	f	17	40	59	59	52	4	231
	%	**7,4**	**17,3**	**25,5**	**25,6**	**22,5**	**1,7**	**100**
32-Hafızlık tespit sınavında ezber sorularının yanı sıra ayetin/surenin konusu veya anlamı ile ilgili sorular sorulmalıdır.	f	65	30	61	41	27	7	231
	%	**28,1**	**13,0**	**26,4**	**17,7**	**11,7**	**3,0**	**100**
33-Kur'ân'ın mealini okumasam da Allah'ın benden ne istediğini başka yollarla da öğrenebilirim.	f	27	35	63	48	49	9	231
	%	**11,7**	**15,2**	**27,3**	**20,8**	**21,2**	**3,9**	**100**

Tablo 6. Öğretici ve Velilerin Anlam Boyutlu Faaliyetlerle İlgili Düşüncelerine İlişkin Veriler

Soru Metni	Frekans ve Yüzde	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum	Geçersiz	Toplam
23-Kur'ân'ın anlamını öğrenmek, hafızlığın en önemli kazancıdır.	f	1	1	1	15	7	1	26
	%	**3,8**	**3,8**	**3,8**	**57,7**	**26,9**	**3,8**	**100**
9-Öğrenciye ezberleyeceği sayfanın anlamını okumasını şart koşarım.	f	-	4	7	13	1	1	26
	%	**-**	**15,4**	**26,9**	**50,0**	**3,8**	**3,8**	**100**
11-Ezber çalışırken mealini de okumak öğrencinin dikkatini dağıtır, ezberini olumsuz etkiler.	f	4	8	1	10	3	-	26
	%	**15,4**	**30,8**	**3,8**	**38,5**	**11,5**	**-**	**100**
10-Kur'ân'ı anlama ve muhtevasını öğrenmeye yönelik çalışmalar hafızlığın bitiminden sonra yapılmalıdır.	f	-	7	4	14	1	-	26
	%	**-**	**26,9**	**15,4**	**53,8**	**3,8**	**-**	**100**
12-Hafızlık tespit sınavında ezber sorularının yanı sıra ayetin/surenin konusu veya anlamı ile ilgili sorular sorulmalıdır.	f	3	6	5	7	5	-	26
	%	**11,5**	**23,1**	**19,2**	**26,9**	**19,5**	**-**	**100**
17-Ezberlediği ayetlerin anlamlarını da öğrenmesi hususunda çocuğumu teşvik ediyorum.	f	4	5	8	55	52	2	126
	%	**3,2**	**4,0**	**6,3**	**43,7**	**41,3**	**1,6**	**100**

Bütün bu veriler ışığında katılımcılarda Kur'ân'ın anlamını da öğrenmenin gerekliliği konusunda genel bir kabul vardır. Bu gerekliliğin çoğunluk tarafından çok açık olarak ifade edilmesine rağmen, ne kadarının gerçekleştirilebildiği ise tartışılmaya müsait bir durumdur. Bu noktada gün boyu Kur'ân'la birlikte vakit geçiren hafızlık öğrencilerinin, hafızlığı Kur'ân'ın anlamıyla ne kadar buluşturarak yaptıklarını göstermesi açısından, onların meal okuma durumlarına bakmak ve algıyı bir de olgu üzerinden değerlendirmek, içinde bulunulan durumu resmetmek adına önem taşımaktadır.

2.4. Meal Okuma Alışkanlığına İlişkin Veriler

Tablo 7. Öğrencilerin Kur'ân Mealini Baştan Sona Okuma Durumlarına İlişkin Veriler

Demografik Faktör	Değişkenler	f	%
Kur'ân-ı Kerim mealini baştan sona okudunuz mu?	Hayır, hiç okumadım	13	5,7
	Bazı bölümleri okudum	**95**	**41,3**
	İlgimi çeken birkaç sureyi okudum	99	43,0
	1 kez okudum	**8**	**3,5**
	2-3 kez okudum	13	5,7
	Meal okumanın sakıncalı olabileceğine dair cümleler duyuyorum, bu yüzden okumamayı tercih ediyorum.	**2**	**0,9**
	Geçersiz	1	0,4
	Toplam	**231**	**100**

Çalışmanın temel problemlerinden olan lafız-anlam birlikteliğine dayanan bir hafızlık öğretimi açısından bu tablo, içinde bulunulan durumun fotoğrafını net bir şekilde ortaya koyan bir gösterge mesabesindedir. Kur'ân'ın mealini baştan sona okuma durumlarına bakıldığında sonuç pek iç açıcı görünmemektedir. Tablo 7'ye göre Kur'ân'ın anlamını hiç okumadığını ifade edenlerin sayısı 13'tür. (%5.7) Kur'ân'ın mealinin tamamının okunması açısından ilk üç ve son soru aynı kategoride değerlendirildiğinde karşımıza çıkan rakam toplam oranın %90,9'udur. Tabloya göre tamamını okuyanlar (1ve 2-3 kez okudum diyenler) 21 kişidir ve bu sayının 231 kişilik toplam sayıya oranı sadece %9,2'dir.

"Meal okumanın sakıncalı olabileceğine dair cümleler duyuyorum, bu yüzden okumamayı tercih ediyorum" seçeneğini işaretleyen sadece 2 kişi olmuştur. Bu öğrenciler anket soruları içinde meal okumayla ilgili diğer sorulara da bu yönde cevap vermişlerdir. Bu sonuca göre, Kur'ân'ın içeriğinden uzaklaştırma fonksiyonu taşıyan bu kampanyaların toplumun nezdinde fazla bir karşılığının olmadığı söylenebilir. Bu sayı sadece 2 olduğuna göre, geri kalan 229 öğrencinin böyle bir kastı/tercihi olmadığı açıktır. Bu durumda öğrenci, anlamını okumama faaliyetini kasten terk etmediğine göre; ya yeterince yönlendirme yapılmamakta ya da lafzı ezberlemenin yeterli olduğu düşüncesinin zihni alt yapısı içinde sürdürülen geleneğin bir parçası olmaya devam etmektedir. Ankette yer alan sorulara

verilen cevaplardan anlamaya yönelik çalışmaların kursta düzenli değil bireysel olarak yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Aslında bu, sadece hafızlığına yeni başlamış veya ilk iki yıl içinde olanlar geçerli bir durum değildir. Bu araştırma kapsamında ayrıca, -ulaşılabildiği kadarıyla- hafızlığını bitirenlere yönelik hazırlanan sorularla bir anket daha uygulanmıştır. Anketin verilerini karşılaştırma açısından yapılan bu değerlendirme esnasında, hafızlığını 2/16 yıl önce bitirmiş 20 kişilik bir mezun grubunda da Kur'ân'ın mealinin tamamını okuyanların sayısı sadece 1 iken, 2-3 kez okudum cevabını veren olmamıştır. 11 kişi bazı bölümleri, 7 kişi de ilgisini çeken sureleri okuduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla her iki grup içinde durum birbirinden çok farklı görünmemektedir. Bu sayılar araştırmanın yola çıktığı problemi göstermesi açısından oldukça çarpıcıdır. Buna göre ezberlemek için defalarca tekrar ettiği halde içerdiği mesajı bir kez bile okumayan hafızların azımsanamayacak kadar fazladır. Bu cevaplardan, okudukları bölümün Kur'ân'ın ne kadarına denk geldiğini tespit etmek mümkün değildir ancak yolunu Kur'ân'la çizecek bir müminözellikle gecesini gündüzünü Kur'ân'a adayan bir hafız- için bu arzu edilen bir durum değildir.

Öğrencilerin meal okuma alışkanlığı açısından tablonun işaret ettiği durum, hafızlık öğretiminin Kur'ân'ın anlamından kopuk olarak devam ettiğinin rakamsal bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Kur'ân öğretiminin üst seviyede yapıldığı diğer kurumlardan olan İHL ve İlahiyat Fakültelerinde de durum bundan pek farklı değildir. Farklı zamanlarda yapılan anket çalışmalarıyla tespit edilen sonuçlara göre İHL' den mezun olan öğrencilerden %55'i, ilahiyat öğrencilerinden % 38,9' u mealini okuduğunu ifade etmişlerdir (Şenat, 2011: 155).

Bununla birlikte Kur'ân'ın anlamını baştan sona okumadığını söyleyen öğrencilerin verdikleri cevaplar, hafızlığa başlamalarının üzerinden geçen zamanın azlığı ve yaş faktörüyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu takdirde anlamın okunmadığını gösteren bu sonuç bir noktaya kadar kabul edilebilir bir durumdur. Zira öğrencilerin %82'si 16 yaş altındadır ve % 73,6'sı bulundukları kursta 2 yıldan daha az süre eğitim almıştır. Konu ile ilgili yapılan diğer araştırmalarda lise ve üniversite çağında olan öğrencilerin, hatta öğreticilerin çoğunluğunun Kur'ân'ın anlamını okumadığına dair tespitlere bakarak, henüz oyun çağında olan ortaokul seviyesindeki öğrencilerin okumamış olmaları anlayışla karşılanabilir. Ancak telaffuz açısından temel atma dönemi sayılan 1 yıllık hazırlık dönemi içerisinde, -hafızlık esnasında zaman ve imkânlarının ol/a/mayacağını da hesap ederek- en azından 1 kez mealinden okunmasının sağlanmasını beklemek, çok büyük bir beklenti olmasa gerekir. Özellikle de kurstan ayrıldıktan sonra farklı meşguliyetlerden dolayı bu yönde bir eğitim alma fırsatı bulamayabilecekleri hatırlandığında, bu gereklilik kendini daha fazla hissettirmektedir.

DİB Kur'ân kursları yüzünden okuma programının g bendi ve hafızlık eğitim programının f ve i bendinde Kur'ân'ın anlamıyla buluşturularak verilmesi ile ilgili hedefler (DİB *Hafızlık Eğitim Programı*, 2004; 2010) açıkça belirtilmiştir. Öğreticiler ise Kur'ân'ın anlaşılması hususunda kendisine tanınan şart ve imkânlar ölçüsünde Kur'ân'ın anlaşılması için elinden gelen gayreti göstermektedir. Öğreticilerin bu tutumu, okuduğunu anlama ile ilgili etraflı bir çalışmaya vakti olmayan hafız öğrenciler adına oldukça ümit verici bir durumdur.

SONUÇ

Hz. Peygamber'e nâzil olmaya başladığı andan itibaren önce sadırlarda sonra satırlarda muhafaza edilen Kur'ân-ı Kerim, ayetlerin okunması, ezberlenmesi, anlaşılması ve uygulamaya geçirilmesini içeren eğitim-öğretim faaliyetinin merkezinde olmuştur. Kur'ân'ı öğrenme ve ezberleme faaliyeti Hz. Peygamber döneminden sonra da aralıksız devam etmiştir. Bu açıdan hafızlık eğitimini Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemden bugüne sürdürülen bir gelenek ve Hz. Peygamber'in mirasının nesilden nesle kesintisiz aktarılması olarak değerlendirmek mümkündür. Son yıllarda ülkemizde de hafızlıkla ilgili önemli adımların atıldığı görülmektedir. Nitekim DİB ile MEB'in hafızlık eğitimine dair ortaklaşa yürüttükleri projeler ve geliştirilen yeni sistemlerle öğrenci sayısının artmasını ve hafızlığa başlama yaşının daha alt seviyelere inmesini sevindirici bir durum olarak değerlendirmek mümkündür. Nicelik açısından görülen bu gelişmelerle birlikte amaç-araç dengesi açısından hafızlık algısının sorgulanması, niteliğin artırılması yönünde atılan bir adım mahiyetinde kabul edilebilir.

Hafızlık hem tilavet hem de ayetlere vâkıf olma açısından son derece anlamlı bir kulluk hali olup, hayat boyu Kur'ân'la hemhal olmanın en kıymetli yollarından biridir. Bu açıdan hafızlığın, bir müminin Kur'ân'la kurabileceği iletişim konusunda başlangıç basamaklarında olup, bir araç değer niteliği taşıdığı bilincinin kazandırılma zarureti öne çıkmaktadır. Oysa sadece ezbere dayanan, anlam ve içeriğe dair bir kazanım getirmeyen ve hayatta saygınlıktan başka hiçbir fayda sağlamayan hafızlık, Kur'ân'a ulaştıran bir araç olmaktan ziyade nihai bir amaç olarak görülebilmektedir. Lafzı ezberleme veya unutma kaygısını, Kur'ân'la kurulacak iletişimin merkezine yerleştirmek ve en büyük kaygı haline dönüştürmek, lafzı korumayı, anlamanın ve uygulamanın yerine/önüne geçirmek anlamına gelir.

Dolayısıyla Kur'ân'ı tabiri caizse "*su gibi"* okuduğu halde, onun ana konularına bile vukûfiyet kesbedememiş hafızların yetiştirilmesi, hafızlık eğitiminin işleyişi ile ilgili sorunlara işaret etmektedir.

Bu çalışmada "hafızlık kişinin nihai anlamda sonuca ulaştığı bir amaç mıdır yoksa asıl amaca götüren bir araç mıdır?" sorusundan yola çıkılarak yapılan bir ölçme-değerlendirme yöntemi olarak uygulanan anketle sözü edilen sorunların sahada net bir şekilde tespit edilmesi hedeflenmiştir. Anket çalışması sonucunda hafızlık eğitimi alan öğrencilerin hafızlığa başlarken Kur'ân'la hemhal olmayı amaçladıkları anlaşılmıştır. Aynı zamanda hafızlığın, mananın hayata yansıtılması gibi bir üst değere hizmet etmesinin gerekli görüldüğü tespit edilmiştir. Aynı şekilde öğretici ve velilerde de hafızlığın Kur'ân'la iletişim kurmanın ilkbasamaklarında olduğuna dair genel bir algı bulunmaktadır. Bu anlamda katılımcıların çoğunluğunun amaç-araç dengesi açısından hafızlığı ilke anlamında bir araç olarak değerlendirdikleri söylenebilir.

Bununla birlikte uygulamaya yönelik sorulara bakıldığında-taşınan bütün iyi niyetlere rağmen-teoriğin pratiğe aktarılamadığı yönünde bir değerlendirme de yapılabilir. Zira elde edilen verilere göre öğrencilerin anlam boyutlu faaliyetlerinin düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda Kur'ân'ı baştan sona ezberleyen bir öğrencinin, ilahi mesajın anlamına ne zaman muttali olacağı sorusu önem kazanmaktadır. Yapılan gözlemler, hafızlıktan sonra hayatın karmaşası içinde anlamaya dair çalışmalar yapmaya fırsat bulunamadığını göstermektedir. Bu açıdan içinde bulunulan durum göz önüne alınarak bir değerlendirme yapıldığında, burasının son derece bulanık bir alan olduğu ve zihinlerde bununla ilgili yol haritasının bulunmadığı ifade edilebilir.

Sonuç olarak algıdan olguya bir dönüşüm yaşanması ve teorideki bilinç düzeyinin pratiğe aktarılması için atılması gereken adımlar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için hafızlık, öğrencinin zihninde insanı maddi/manevi açılardan geliştirmeye odaklı hayat boyu sürecek bir çaba olarak anlamlandırılmalıdır. Ayrıca hafızlık eğitimi lafız-anlam bağlantısı kurularak verildiği takdirde bu durum, ayetlerin anlaşılması ve bireylerin hayatlarında yol göstermesi açısından anlamlı olacaktır. Bu bağlamda İlahî kelâmı insanlara ulaştırma gayreti içinde olan her bir müminin alacağı paye, elbette ki onun halis niyetine göre ve bu hususta gösterdiği gayret ölçüsünde olacaktır.

REFERANSLAR

Algur, H. (2018) *Hafızlık Eğitimi Alan Bireylerin Motivasyon ve Psiko-Sosyal Durumlarının Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Çorum.

Aynur, H. Ş. (2011) "Başlangıcından Günümüze Kadar İslam Coğrafyasında Hafızlık Tedrisatı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/2, ss: 199 -220.

Aynur, H. Ş. (2015) *"Kuran Hıfzı" Geleneği ve Günümüzdeki Uygulama Biçimleri.* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Yayın No:1142.

Bayraklı, B. (2000) "Kur'ân ve Eğitim". *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları/Sadrettin Gümüş* Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:1/32. ss. 63-67. İstanbul: *Ensar Neşriyat/65*.

Boynukalın, E. (2003) "Makâsıd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 27/ 423-427. Ankara: TDV Yayınları.

Cebeci, S. (2015) "Kur'ân Öğretim Geleneği Olarak Hafızlık Eğitimi", Kur'ân'ın Nüzûlünün 1400. Yılı Anısına *Diyanet İlmi Dergi Kur'ân Özel Sayısı* 3. Baskı ss: 597-612. Ankara: D.İ.B. Yayınları/856.

Cezerî, M. (1994) *Usdu'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe.* thk. Ali Muhammed-Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd, y.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Çaylı, A. F. (2005) *Kur'ân Kursu Öğreticilerine Göre Hafızlık Öğretimi ve Problemleri (Göller Bölgesi Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi.

Çimen, A. E. (2007) "Hafızlık Müessesesi, Ülkemizdeki Hafızlık Çalışmalarıyla İlgili Bazı Değerlendirmeler ve Hafızlığın Sağlamlaştırılmasında Bir Metod Denemesi". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 18. Ss: 91-166 Seçil Ofset. İstanbul.

Dartma, B. (2013) "Günümüzdeki Hâfızlık ile Asr-ı Saâdetteki Hâfızlığın Karşılaştırılması". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29. ss:179-192.

Diyanet İşleri Başkanlığı. "*Kur'ân Kursları Yüzünden Okuma Programı*". 2004.

Erbaş, M. (2008) "Din Hizmetlerinde İcra Edilen Kur'ân Okumalarında Eksik Kalan 'Kur'ân'ı Anlama Boyutu' ve Bu Konuda Alınabilecek Bazı Pratik Tedbirler". *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)* ss: 316-353. D.İ.B. Yayınları, Ankara.

Kurt, Y. (2012) "Kur'ân'ın Korunmasında Hafızlık Müessesesi". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/22. ss:229-251. Çorum.

Müftüoğlu, Ö. (2016) *Bugünün Müslümanının Kur'ân'la İletişimi*. Otto Yayınları, Ankara.

Oruç, C. (2009) "Hafızlık Eğitimi: Elazığ-Harput Hamdi Başaran Kur'ân Kursu Örneği". *Diyanet İlmi Dergi* 45/3. Ss: 41-60. Ankara.

Pekcan, A. (2012) *İslâm Hukukunda Gaye Problemi*. Genişletilmiş 2. Baskı. Ek Kitap Yayınevi, İstanbul.

Şenat, F. A. (2011) "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Anlayarak Kur'ân Okuma Durumları Üzerine Bir Çalışma". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52/1*, ss: 143-164. Ankara.

Şenat, F. A. (2017) "İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin "Anlayarak Kur'ân Okuma" Durumları Üzerine Boylamsal Perspektifli Bir Anket Çalışması = A Longitudinal Survey Which Follows Divinity Faculty Students' Ability of Reading Qur'an with Understanding the Meaning". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12/10 ss: 291-310.

Şenat, F. A. ve Gölcü, (2013) M. "Kur'ân'dan Kopuk İlahiyat Öğretiminin "Kalitesi" Üzerine". *Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı* (Eskişehir, 28-30 Kasım 2013), ed. Hüseyin Aydın & Mizrap Polat, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.

Tekerek, N ve Tekerek, İ. (2008) "Aristotales'te Poetik ve Etik Bütünlük Örneklerle Eylem Karakter ve Erdem". *Tiyatro Araştırmaları Dergisi* ISSN: 1300-1523/26. ss: 57-84.

Telkenaroğlu, R. (2008) "Makâsıd İctihadına Dayanan Külli Kaideler". *Usûl: İslam Araştırmaları* 10. ss: 37-76.
Tekin,V. N. (2007) *Pazarlama Araştırmaları.*Seçkin Yayıncılık, Ankara.
Ünsal, B. (2006) *Günümüz Kur'ân Kurslarında Hafızlık Eğitimi ve Problemleri (İstanbul Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.

Turizm 4.0: Dijital Dönüşüm ve Akıllı Teknolojiler

Levent KOŞAN[1]

1- Prof. Dr.; Mersin Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü.
leventkosan@gmail.com ORCID No: 0000-0001-7630-6354

ÖZET

Bu bölüm, Endüstri 4.0 süreciyle birlikte turizm sektöründe yaşanan dijital dönüşümü ve bu dönüşümün Turizm 4.0 yaklaşımı çerçevesinde ortaya çıkardığı yapısal değişimleri ele almaktadır. Turizm 4.0; büyük veri ve veri analitiği, yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT), dijital platformlar, artırılmış ve sanal gerçeklik gibi akıllı teknolojilerin turizm değer zincirinin tüm aşamalarına entegre edilmesiyle şekillenen bütüncül bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmektedir. Bölümde, turizm işletmelerinin dijitalleşme süreci; operasyonel verimlilik, maliyet yapısının dönüşümü, veri temelli karar alma, gelir yönetimi ve dinamik fiyatlama uygulamaları bağlamında analiz edilmektedir. Ayrıca, akıllı teknolojilerin turist deneyiminin kişiselleştirilmesine ve gerçek zamanlı hizmet sunumuna sağladığı katkılar tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler - Turizm 4.0; Dijital Dönüşüm; Akıllı Turizm; Yapay Zekâ; Nesnelerin İnterneti (Iot); Sürdürülebilirlik; Akıllı Destinasyon.

GİRİŞ

Turizm sektörü, tarihsel gelişimi boyunca teknolojik yeniliklerden doğrudan etkilenen ve bu yenilikleri hızla benimseyen sektörlerin başında gelmektedir. Ulaşım teknolojilerindeki gelişmeler, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ve dijital platformların yükselişi, turistik faaliyetlerin planlanma, satın alma ve deneyimlenme biçimlerini köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Özellikle son on yılda, Endüstri 4.0 kapsamında ortaya çıkan ileri dijital teknolojilerin hizmet sektörlerine nüfuz etmesiyle birlikte turizm alanında Turizm 4.0 olarak adlandırılan yeni bir paradigma gündeme gelmiştir (Gretzel vd., 2015; Rodrigues vd., 2024).

Endüstri 4.0; siber-fiziksel sistemler, büyük veri, yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT) ve otomasyon gibi teknolojilerin bütünleşik kullanımıyla üretim süreçlerini dönüştürmeyi hedefleyen bir sanayi paradigmasıdır. Bu yaklaşımın turizm sektörüne uyarlanmasıyla ortaya çıkan Turizm 4.0, yalnızca operasyonel verimlilik artışıyla sınırlı olmayan; aynı zamanda turist deneyimini kişiselleştiren, destinasyonları "akıllı" hâle getiren ve çok paydaşlı dijital ekosistemleri mümkün kılan bir dönüşüm sürecini ifade etmektedir (Gretzel vd., 2015; Stankov & Gretzel, 2020).

Turizm 4.0 yaklaşımı, turistik deneyimin üretim ve tüketim süreçlerinin dijital teknolojiler aracılığıyla gerçek zamanlı olarak şekillendirildiği bir yapıyı temsil etmektedir. Bu bağlamda turist, yalnızca pasif bir hizmet tüketicisi olmaktan çıkmakta; veri üreten, deneyimi birlikte tasarlayan ve dijital platformlar üzerinden değer ortak-yaratımına katılan bir aktöre dönüşmektedir (Neuhofer vd., 2015). Böylece turizm sektörü, veri temelli karar alma mekanizmalarının ön plana çıktığı, kişiselleştirilmiş hizmet sunumunun standart hâle geldiği ve fiziksel ile dijital deneyimlerin iç içe geçtiği (phygital) bir yapıya evrilmektedir.

Bu kitap bölümünün amacı; Turizm 4.0 kavramını teorik ve kavramsal boyutlarıyla ele almak, Endüstri 4.0 ilkelerinin turizm sektörüne nasıl uyarlandığını ortaya koymak ve dijital dönüşümün turistik deneyim, işletme yönetimi ve destinasyon rekabetçiliği üzerindeki etkilerini bütüncül bir çerçevede değerlendirmektir. Bu doğrultuda bölüm, öncelikle Turizm 4.0'ın kavramsal temellerini ele almakta; ardından akıllı turizm, akıllı destinasyon ve insan-merkezli tasarım gibi ilişkili kavramları tartışarak literatürdeki kuramsal yaklaşımları sistematik biçimde ortaya koymaktadır.

TURİZM 4.0 KAVRAMININ ORTAYA ÇIKIŞI VE TANIMI

Endüstri 4.0 kavramı, ilk kez Almanya'da ulusal bir strateji çerçevesinde ortaya atılmış ve üretim süreçlerinde dijitalleşme, otomasyon ve veri temelli entegrasyonu esas alan bir dönüşümü ifade etmiştir. Bu paradigma; birlikte çalışabilirlik (interoperability), sanallaştırma (virtualization), merkeziyetsizlik (decentralization), gerçek zamanlı veri toplama ve analiz, hizmet yönelimli mimari ve modülerlik gibi temel ilkeler üzerine inşa edilmiştir (Rodrigues vd., 2024).

Turizm 4.0, üretim sektöründeki otomasyon mantığının turizme birebir aktarılması anlamına gelmemektedir. Aksine, turizmde deneyimin öznel ve duygusal boyutu dikkate alındığında, dijital teknolojilerin yalnızca verimlilik değil, aynı zamanda deneyim zenginleştirme amacıyla kullanılması gerekmektedir. Bu durum, Turizm 4.0'ı klasik dijitalleşme yaklaşımlarından ayıran temel unsurlardan biridir (Stankov & Gretzel, 2020).

Literatürde Turizm 4.0; akıllı turizm, dijital turizm ve platform temelli turizm yaklaşımlarıyla yakın ilişkili bir kavram olarak ele alınmaktadır. Gretzel vd. (2015), Turizm 4.0'ı destekleyen yapıyı "akıllı turizm ekosistemi" olarak tanımlamakta ve bu ekosistemin temel bileşenlerini veri, teknoloji ve paydaş etkileşimi üzerinden açıklamaktadır.

Neuhofer vd. (2015) ise Turizm 4.0'ı, teknolojinin turistik deneyimin ayrılmaz bir parçası hâline geldiği bir dönüşüm süreci olarak ele almakta; özellikle kişiselleştirme, bağlamsallık ve gerçek zamanlı etkileşimin altını çizmektedir. Bu yaklaşımda teknoloji, deneyimi ikame eden değil; deneyimi derinleştiren bir araç olarak konumlandırılmaktadır.

Turizm 4.0'ın ayırt edici özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Veri temelli karar alma: Turistik talep, ziyaretçi davranışı ve deneyim geri bildirimlerinin büyük veri analitiği yoluyla analiz edilmesi
- Gerçek zamanlı kişiselleştirme: Turistlerin tercihlerine göre anlık hizmet uyarlamaları

- Dijital–fiziksel bütünleşme (phygital deneyim): AR, VR ve mobil teknolojiler aracılığıyla deneyimin zenginleştirilmesi
- Platform ekonomisi: Dijital turizm platformlarının sektör üzerindeki dönüştürücü etkisi
- Değer ortak-yaratımı: Turistin deneyimin aktif bir parçası hâline gelmesi

Bu özellikler, Turizm 4.0'ın yalnızca teknolojik değil; aynı zamanda yönetsel, sosyal ve deneyimsel bir dönüşüm olduğunu göstermektedir.

Turizm 4.0 literatüründe sıklıkla karşılaşılan kavramlardan biri **akıllı turizm (smart tourism)**dir. Akıllı turizm, bilgi ve iletişim teknolojilerinin turistik deneyimi geliştirmek, destinasyon yönetimini iyileştirmek ve sürdürülebilirliği desteklemek amacıyla bütüncül biçimde kullanılması olarak tanımlanmaktadır (Gretzel vd., 2015).

Turizm 4.0 bağlamında akıllı turizm, yalnızca teknolojik altyapıya sahip olmakla sınırlı değildir. Aynı zamanda yönetişim, insan kaynağı, veri güvenliği ve etik gibi unsurları da kapsayan çok boyutlu bir dönüşümü ifade etmektedir. Rodrigues vd. (2024), literatürde birçok çalışmanın teknoloji odaklı kaldığını; ancak kavramsal düzeyde Turizm 4.0'ın hâlen netleştirilmesi gereken bir alan olduğunu vurgulamaktadır.

Turizm 4.0'ın en kritik tartışma alanlarından biri, teknolojinin turist deneyimi üzerindeki etkisidir. Stankov ve Gretzel (2020), Turizm 4.0 teknolojilerinin insan-merkezli tasarım (human-centered design) ilkeleri dikkate alınmadan uygulanmasının, deneyim değeri yaratmak yerine değer yıkımına yol açabileceğini ileri sürmektedir.

İnsan-merkezli tasarım yaklaşımı; teknolojinin kullanıcı ihtiyaçları, duyguları ve bağlamsal deneyimleri dikkate alarak geliştirilmesini savunmaktadır. Turizm bağlamında bu yaklaşım, teknolojinin deneyimi domine eden değil; destekleyen bir rol üstlenmesini gerekli kılmaktadır. Aksi takdirde aşırı otomasyon, bilgi yüklenmesi ve dijital stres gibi olumsuz sonuçlar ortaya çıkabilmektedir.

Bu nedenle Turizm 4.0, yalnızca "daha fazla teknoloji" anlamına gelmemekte; daha anlamlı, daha dengeli ve daha sürdürülebilir teknoloji kullanımını gerektirmektedir. Bu yaklaşım, sonraki bölümlerde ele alınacak olan sürdürülebilirlik ve etik tartışmaları açısından da temel bir zemin oluşturmaktadır.

TURİZM 4.0'IN TEKNOLOJİK BİLEŞENLERİ VE DİJİTAL DÖNÜŞÜM

Turizm 4.0 yaklaşımının temelini, Endüstri 4.0 kapsamında geliştirilen ileri dijital teknolojilerin turizm değer zincirine bütüncül biçimde entegre edilmesi oluşturmaktadır. Bu teknolojiler, yalnızca işletme süreçlerinin otomasyonu ve verimlilik artışıyla sınırlı kalmamakta; aynı zamanda turist deneyiminin tasarlanma, sunulma ve değerlendirilme biçimini köklü biçimde dönüştürmektedir. Literatürde Turizm 4.0 bağlamında öne çıkan teknolojiler; büyük veri ve veri analitiği, yapay zekâ, nesnelerin interneti (IoT), artırılmış ve sanal gerçeklik (AR/VR) ile blokzincir teknolojileri olarak sınıflandırılmaktadır (Gretzel vd., 2015; Rodrigues vd., 2024).

Bu teknolojilerin ortak özelliği; turistik faaliyetlere ilişkin büyük hacimli verilerin gerçek zamanlı olarak toplanmasını, analiz edilmesini ve karar alma süreçlerine entegre edilmesini mümkün kılmasıdır. Böylece turizm sektörü, sezgisel ve deneyime dayalı yönetim anlayışından uzaklaşarak veri temelli, esnek ve kişiselleştirilmiş bir yapıya evrilmektedir.

Büyük veri, yüksek hacimli, yüksek hızda üretilen ve farklı formatlarda bulunan verilerin analiz edilerek anlamlı bilgiye dönüştürülmesini ifade etmektedir. Turizm sektöründe büyük veri; çevrimiçi rezervasyon sistemleri, sadakat programları, sosyal medya paylaşımları, çevrimiçi değerlendirme ve yorumlar, mobil uygulamalar, konum bazlı servisler ve sensör tabanlı sistemler aracılığıyla üretilmektedir (Gretzel vd., 2015;).

Turizm 4.0 bağlamında bu veriler, yalnızca geçmiş performansın değerlendirilmesi için değil; aynı zamanda geleceğe yönelik talep tahmini, ziyaretçi davranışı analizi ve deneyim kişiselleştirmesi amacıyla kullanılmaktadır. Neuhofer vd. (2015), büyük veri analitiğinin turistik deneyimin bağlamsal olarak şekillendirilmesinde kritik bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Veri analitiği uygulamaları, turizm işletmelerine çok boyutlu katkılar sunmaktadır. Bu katkılar aşağıdaki başlıklar altında özetlenebilir:

- Talep tahmini ve kapasite planlaması: Geçmiş rezervasyon verileri ve pazar eğilimleri analiz edilerek talep dalgalanmaları öngörülebilmektedir.
- Müşteri segmentasyonu: Turistlerin demografik, davranışsal ve psikografik özelliklerine göre segmentasyon yapılabilmektedir.
- Kişiselleştirilmiş hizmet sunumu: Turist tercihleri doğrultusunda ürün ve hizmetlerin uyarlanması mümkün hâle gelmektedir.
- Gelir yönetimi ve fiyat optimizasyonu: Dinamik fiyatlandırma modelleri veri analitiği sayesinde etkin biçimde uygulanabilmektedir.

Bu yönüyle büyük veri, Turizm 4.0'ın ekonomik sürdürülebilirliğini destekleyen temel araçlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Rodrigues vd., 2024).

Yapay zekâ (YZ), insan benzeri öğrenme, karar verme ve problem çözme yeteneklerine sahip sistemlerin geliştirilmesini ifade etmektedir. Turizm

sektöründe yapay zekâ; chatbotlar, sanal asistanlar, öneri sistemleri, yüz tanıma teknolojileri, talep tahmin modelleri ve robotik hizmetler aracılığıyla yaygın biçimde kullanılmaktadır (Shafiee ve Ghatari, 2025).

Özellikle konaklama işletmelerinde yapay zekâ destekli chatbotlar, rezervasyon işlemleri, sık sorulan soruların yanıtlanması ve müşteri ilişkileri yönetimi süreçlerinde etkin bir rol üstlenmektedir. Bu uygulamalar, hem operasyonel maliyetleri azaltmakta hem de hizmet hızını artırmaktadır.

Turizm 4.0 kapsamında otomasyon, yalnızca arka ofis süreçleriyle sınırlı kalmamakta; ön büro, yiyecek–içecek hizmetleri ve oda servisi gibi doğrudan müşteriyle temas eden alanlara da yayılmaktadır.

Bununla birlikte Stankov ve Gretzel (2020), otomasyonun kontrolsüz biçimde uygulanmasının turist deneyimi üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle yapay zekâ ve robotik sistemlerin, insan-merkezli tasarım ilkeleri doğrultusunda uygulanması gerekmektedir.

Nesnelerin interneti (IoT), fiziksel nesnelerin sensörler ve ağlar aracılığıyla birbirleriyle ve merkezi sistemlerle iletişim kurmasını sağlayan bir teknolojidir. Turizm sektöründe IoT uygulamaları; akıllı oteller, akıllı ulaşım sistemleri, enerji yönetimi ve ziyaretçi akış kontrolü gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır (Gretzel vd., 2015).

Akıllı otel uygulamaları sayesinde oda sıcaklığı, aydınlatma ve enerji tüketimi turist tercihleri doğrultusunda otomatik olarak ayarlanabilmektedir. Bu durum hem müşteri memnuniyetini artırmakta hem de çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır (Bratić vd., 2025).

Artırılmış gerçeklik (AR) ve sanal gerçeklik (VR) teknolojileri, Turizm 4.0'ın deneyim boyutunu en görünür biçimde dönüştüren araçlar arasında yer almaktadır. AR uygulamaları, fiziksel çevre üzerine dijital bilgi katmanları ekleyerek destinasyon anlatımını zenginleştirmekte; VR uygulamaları ise mekândan bağımsız sanal deneyimler sunmaktadır (Neuhofer vd., 2015).

Bu teknolojiler özellikle kültürel miras turizmi, müze deneyimleri ve destinasyon pazarlamasında yaygın biçimde kullanılmaktadır. Ancak Stankov ve Gretzel (2020), sanal deneyimlerin fiziksel deneyimin yerini alması durumunda turizmin özüne zarar verebileceği uyarısında bulunmaktadır.

Blokzincir teknolojisi, dağıtık ve değiştirilemez kayıt yapısı sayesinde turizm sektöründe güven, şeffaflık ve veri bütünlüğü sağlamaktadır. Özellikle ödeme sistemleri, dijital kimlik doğrulama, sadakat programları ve tedarik zinciri yönetiminde blokzincir uygulamaları dikkat çekmektedir (Shafiee ve Ghatari, 2025; Zeqiri vd., 2025).

Turizm 4.0 bağlamında blokzincir, aracısız işlemleri mümkün kılarak maliyetleri azaltmakta ve küçük ölçekli işletmelerin dijital platformlarda daha adil biçimde yer almasını desteklemektedir.

Turizm 4.0'ın teknolojik bileşenleri, sektöre önemli fırsatlar sunmakla birlikte; etik, sosyal ve yönetsel bazı riskleri de beraberinde getirmektedir. Rodrigues vd. (2024), literatürdeki birçok çalışmanın teknolojiye aşırı odaklandığını ve insan boyutunun yeterince ele alınmadığını vurgulamaktadır.

Bu nedenle Turizm 4.0'ın başarısı, teknolojik altyapının yanı sıra insan kaynağı, yönetişim, veri güvenliği ve sürdürülebilirlik ilkelerinin bütüncül biçimde ele alınmasına bağlıdır.

TURİZM 4.0 VE TURİSTİK DENEYİMİN YENİDEN YAPILANDIRILMASI

Turizm sektöründe dijital dönüşümün en belirgin etkilerinden biri, turistik deneyimin doğasında meydana gelen değişimdir. Geleneksel turizm anlayışında deneyim, büyük ölçüde işletmeler tarafından tasarlanan ve turist tarafından tüketilen bir süreç olarak ele alınırken; Turizm 4.0 ile birlikte bu yapı yerini etkileşimli, kişiselleştirilmiş ve birlikte yaratılan deneyimlere bırakmaktadır (Neuhofer vd., 2015; Gretzel vd., 2015).

Turizm 4.0 teknolojileri sayesinde turistler, seyahat öncesi planlama aşamasından başlayarak seyahat esnası ve sonrasına kadar uzanan tüm deneyim yolculuğunda dijital sistemlerle sürekli etkileşim hâlinde bulunmaktadır. Mobil uygulamalar, konum bazlı hizmetler, sosyal medya platformları ve çevrimiçi değerlendirme sistemleri, turist deneyimini şekillendiren temel unsurlar hâline gelmiştir. Bu durum, deneyimin yalnızca fiziksel mekânda değil; dijital ortamlarda da üretilmesine yol açmaktadır.

Stankov ve Gretzel (2020), Turizm 4.0 bağlamında deneyimin "teknoloji aracılı" (technology-mediated) bir yapıya dönüştüğünü vurgulamakta ve bu dönüşümün hem olumlu hem de olumsuz sonuçlar doğurabileceğini belirtmektedir. Teknoloji destekli deneyimler, doğru tasarlandığında deneyim değerini artırmakta; yanlış uygulandığında ise dikkat dağınıklığı, dijital yorgunluk ve deneyim değeri kaybına yol açabilmektedir.

Kişiselleştirme, Turizm 4.0 yaklaşımının merkezinde yer alan temel kavramlardan biridir. Büyük veri analitiği, yapay zekâ ve IoT teknolojilerinin birlikte kullanılmasıyla turistlerin bireysel tercihleri, geçmiş deneyimleri ve bağlamsal ihtiyaçları doğrultusunda hizmet sunumu mümkün hâle gelmektedir (Neuhofer vd., 2015).

Kişiselleştirilmiş deneyimler; öneri sistemleri, dinamik içerik sunumu, kişiye özel rota ve etkinlik planlaması gibi uygulamalar aracılığıyla hayata geçirilmektedir. Bu durum, turist memnuniyetini ve algılanan deneyim değerini artırmakta; aynı zamanda destinasyon sadakatini güçlendirmektedir (Shafiee ve Ghatari, 2025).

Bununla birlikte kişiselleştirmenin aşırıya kaçması, mahremiyet ve veri güvenliği gibi etik sorunları gündeme getirmektedir. Zeqiri vd. (2025), dijital platformlar aracılığıyla toplanan kişisel verilerin nasıl kullanıldığının turistler açısından önemli bir güven unsuru hâline geldiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Turizm 4.0 uygulamalarının, veri koruma ve şeffaflık ilkeleri doğrultusunda tasarlanması gerekmektedir.

Turizm 4.0, hizmet baskın mantık (service-dominant logic) çerçevesinde değerlendirildiğinde, turistlerin deneyimin pasif tüketicileri değil; değerin birlikte yaratıldığı sürecin aktif paydaşları olduğu bir yapıyı temsil etmektedir. Dijital teknolojiler, turistlerin deneyime dair geri bildirimlerini anlık olarak paylaşmalarına ve deneyimin seyrini etkilemelerine olanak tanımaktadır (Gretzel vd., 2015).

Sosyal medya, çevrimiçi yorum platformları ve seyahat uygulamaları, deneyim anlatılarının çoğaldığı ve turistik değer algısının yeniden üretildiği alanlar hâline gelmiştir. Bu durum, turizm işletmeleri açısından hem fırsatlar hem de riskler barındırmaktadır. Olumlu deneyimlerin dijital ortamda hızla yayılması destinasyon imajını güçlendirirken; olumsuz deneyimler de benzer hızla yayılabilmektedir.

Neuhofer vd. (2015), teknolojinin değer ortak-yaratım sürecini destekleyen bir araç olarak konumlandırılması gerektiğini; deneyimin merkezine teknolojinin değil, insanın yerleştirilmesinin önemini vurgulamaktadır.

Turizm 4.0 sürecinde dijital platformlar, sektörün yapısal dönüşümünde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Airbnb, Booking, Expedia ve TripAdvisor gibi platformlar; turistik ürün ve hizmetlerin pazarlanması, karşılaştırılması ve değerlendirilmesinde temel aracı aktörler hâline gelmiştir (Zeqiri vd., 2025).

Bu platformlar, bir yandan küçük ölçekli işletmelerin küresel pazarlara erişimini kolaylaştırırken; diğer yandan platform bağımlılığı, komisyon maliyetleri ve rekabet baskısı gibi sorunları da beraberinde getirmektedir. Zeqiri vd. (2025), platform ekonomisinin turizmde güç ilişkilerini yeniden şekillendirdiğini ve özellikle destinasyon yönetimi açısından yeni düzenleme ihtiyacını gündeme getirdiğini belirtmektedir.

Turizm 4.0 bağlamında dijital platformların etkin kullanımı, destinasyonların rekabet gücünü artırabilmekte; ancak bu süreçte kamu otoriteleri ve destinasyon yönetim örgütlerinin düzenleyici rolü önem kazanmaktadır.

Turizm 4.0, yalnızca teknolojik ve ekonomik bir dönüşüm değil; aynı zamanda sürdürülebilirlik hedefleriyle ilişkilendirilen çok boyutlu bir yaklaşımdır. Dijital teknolojilerin etkin kullanımı, turizm sektöründe ekonomik, çevresel ve sosyal sürdürülebilirliği destekleyebilecek potansiyele sahiptir (Bratić vd., 2025; Shafiee ve Ghatari, 2025).

Turizm 4.0 uygulamaları, işletmelerin maliyetlerini düşürmesine, gelir yönetimini optimize etmesine ve kaynak kullanımını daha etkin hâle getirmesine olanak tanımaktadır. Veri temelli karar alma süreçleri sayesinde talep dalgalanmaları daha doğru öngörülebilmekte ve finansal dayanıklılık artırılabilmektedir (Rodrigues vd., 2024).

Özellikle kriz dönemlerinde dijital altyapıya sahip işletmelerin daha hızlı uyum sağladığı ve rekabet avantajı elde ettiği görülmektedir.
IoT ve veri analitiği uygulamaları, enerji ve su tüketiminin izlenmesini ve optimize edilmesini mümkün kılmaktadır. Akıllı destinasyon uygulamaları sayesinde ziyaretçi yoğunluğu kontrol altına alınabilmekte ve aşırı turizm (overtourism) sorununa yönelik çözümler geliştirilebilmektedir (Bratić vd., 2025).
Bu yönüyle Turizm 4.0, çevresel sürdürülebilirliğe katkı sunan bir araç olarak değerlendirilmektedir.
Sosyal sürdürülebilirlik bağlamında Turizm 4.0, yerel halkın turizm sürecine katılımını artırabilecek dijital mekanizmalar sunmaktadır. Dijital platformlar aracılığıyla yerel işletmelerin görünürlüğü artmakta; kültürel mirasın dijital anlatımıyla farkındalık oluşturulabilmektedir (Shafiee ve Ghatari, 2025).
Ancak dijital uçurum, dijital beceri eksikliği ve istihdam yapısındaki dönüşüm gibi sosyal riskler de göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle Turizm 4.0 politikalarının kapsayıcı ve dengeli biçimde tasarlanması gerekmektedir.
Turizm 4.0'ın sunduğu teknolojik olanaklar, turistik deneyimi zenginleştirme ve sürdürülebilirliği destekleme potansiyeline sahip olmakla birlikte; bu potansiyelin hayata geçirilmesi, insan-merkezli ve etik bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır. Stankov ve Gretzel (2020), Turizm 4.0'ın deneyim değeri yaratabilmesi için teknolojinin amaç değil araç olarak konumlandırılması gerektiğini vurgulamaktadır.
Bu bağlamda Turizm 4.0, deneyim kalitesi, platform yönetimi ve sürdürülebilirlik arasında hassas bir denge kurulmasını gerektiren bütüncül bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmektedir.

TURİZM 4.0 UYGULAMALARINDA KARŞILAŞILAN TEMEL ZORLUKLAR

Turizm 4.0 yaklaşımı, turizm sektörüne önemli fırsatlar sunmakla birlikte; uygulama aşamasında çeşitli yapısal, yönetsel ve sosyal zorlukları da beraberinde getirmektedir. Literatürde bu zorluklar; teknolojik, ekonomik, yönetsel ve insani boyutlar altında ele alınmaktadır (Rodrigues vd., 2024; Shafiee ve Ghatari, 2025).
Turizm 4.0'ın başarısı, büyük ölçüde dijital teknolojileri anlayabilen ve etkin biçimde kullanabilen insan kaynağına bağlıdır. Ancak özellikle küçük ve orta ölçekli turizm işletmelerinde dijital beceri eksikliği önemli bir engel olarak

öne çıkmaktadır. "TOURBIT Tourism 4.0 Industry Roadmap" raporuna göre, turizm KOBİ'lerinin büyük bir bölümü dijital dönüşüm ihtiyacının farkında olmakla birlikte, bu dönüşümü hayata geçirecek bilgi ve yetkinliğe yeterince sahip değildir.

Bu durum, dijital teknolojilerin yüzeysel kullanımına, potansiyelin tam olarak değerlendirilememesine ve zaman zaman yanlış yatırımlara yol açmaktadır. Ayrıca otomasyon ve yapay zekâ uygulamalarının yaygınlaşması, turizm sektöründe istihdam yapısının dönüşmesine ve bazı mesleklerin yeniden tanımlanmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda dijital dönüşüm sürecinin, çalışanların dışlanmasına değil; yeniden beceri kazandırma (reskilling) ve beceri geliştirme (upskilling) politikalarıyla desteklenmesi gerekmektedir.

Turizm 4.0 teknolojilerinin hayata geçirilmesi, özellikle KOBİ'ler açısından yüksek başlangıç maliyetleri gerektirmektedir. Yapay zekâ altyapıları, veri analitiği sistemleri, IoT donanımları ve siber güvenlik yatırımları, küçük ölçekli işletmeler için önemli bir finansal yük oluşturmaktadır. TOURBIT raporu, turizm KOBİ'lerinin dijital dönüşümde en fazla zorlandıkları alanlardan birinin yatırımın geri dönüşünü (ROI) öngörememek olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu belirsizlik, işletmelerin dijital dönüşüm yatırımlarını ertelemesine veya sınırlı ölçekte uygulamasına neden olmaktadır. Dolayısıyla Turizm 4.0'ın yaygınlaşabilmesi için finansal destek mekanizmalarının ve rehberlik hizmetlerinin güçlendirilmesi gerekmektedir.

Turizm 4.0'ın temelinde yer alan veri temelli yapı, beraberinde veri güvenliği ve mahremiyet sorunlarını da getirmektedir. Turistlerin konum bilgileri, harcama alışkanlıkları ve kişisel tercihleri gibi hassas verilerin toplanması ve işlenmesi, etik tartışmaları gündeme getirmektedir (Zeqiri vd., 2025).

Veri ihlalleri ve güvenlik açıkları, yalnızca bireysel turistler açısından değil; destinasyon imajı ve işletme güvenilirliği açısından da ciddi riskler oluşturmaktadır. Bu nedenle Turizm 4.0 uygulamalarının, şeffaflık, veri minimizasyonu ve kullanıcı onayı gibi etik ilkeler doğrultusunda tasarlanması zorunludur.

Turizm 4.0'ın sürdürülebilir ve kapsayıcı biçimde hayata geçirilebilmesi, yalnızca bireysel işletme çabalarıyla değil; kamu politikaları, destinasyon yönetimi ve sektörel iş birlikleri ile mümkün olabilmektedir.

Kamu otoriteleri, Turizm 4.0 sürecinde düzenleyici ve destekleyici bir rol üstlenmelidir. TOURBIT Tourism 4.0 Industry Roadmap raporu, özellikle aşağıdaki politika alanlarının önemine dikkat çekmektedir:

- Turizm KOBİ'lerine yönelik hibe ve düşük faizli kredi programları
- Dijital dönüşüm yatırımlarına yönelik vergi teşvikleri
- Bölgesel düzeyde dijital turizm merkezleri ve danışmanlık birimleri
- Veri güvenliği ve platform düzenlemelerine yönelik yasal çerçevelerin güçlendirilmesi

Bu politikalar, dijital dönüşüm sürecinde işletmelerin risk algısını azaltmakta ve yatırımların hızlanmasını sağlamaktadır.

Turizm 4.0, destinasyon yönetimini de dönüştüren bir yaklaşım sunmaktadır. Akıllı destinasyonların etkin biçimde yönetilebilmesi için kamu, özel sektör ve yerel paydaşlar arasında güçlü bir yönetişim yapısına ihtiyaç duyulmaktadır. Dijital platformlar aracılığıyla toplanan verilerin destinasyon düzeyinde analiz edilmesi, ziyaretçi akışlarının dengelenmesi ve sürdürülebilirlik hedeflerinin izlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır (Gretzel vd., 2015).

Bu bağlamda destinasyon yönetim örgütlerinin, yalnızca tanıtım faaliyetleriyle değil; veri yönetişimi ve dijital strateji geliştirme süreçleriyle de aktif rol üstlenmesi gerekmektedir.

Turizm 4.0'ın uzun vadeli başarısı, eğitim sisteminin bu dönüşüme uyum sağlamasına bağlıdır. Turizm eğitimi veren yükseköğretim kurumlarının müfredatlarında; veri analitiği, dijital platform yönetimi, yapay zekâ uygulamaları ve etik konulara daha fazla yer verilmesi gerekmektedir.

Akademi–sektör iş birlikleri sayesinde öğrencilerin dijital yetkinlikleri artırılabilir; sektörün ihtiyaç duyduğu nitelikli insan kaynağı yetiştirilebilir. Rodrigues vd. (2024), Turizm 4.0 literatüründe uygulamaya dönük çalışmaların artırılmasının önemine dikkat çekmektedir.

SONUÇ

Bu kitap bölümünde Turizm 4.0 kavramı; kuramsal temelleri, teknolojik bileşenleri, turistik deneyim üzerindeki etkileri ve sürdürülebilirlik boyutlarıyla bütüncül biçimde ele alınmıştır. Endüstri 4.0 ilkelerinin turizm sektörüne uyarlanmasıyla ortaya çıkan Turizm 4.0 yaklaşımı, sektörde veri temelli, kişiselleştirilmiş ve etkileşimli bir dönüşümü temsil etmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan literatür, Turizm 4.0'ın yalnızca teknolojik bir ilerleme değil; aynı zamanda yönetsel, sosyal ve etik boyutları olan çok katmanlı bir dönüşüm süreci olduğunu ortaya koymaktadır. Dijital teknolojiler, doğru tasarlandığında turistik deneyimi zenginleştirmekte, destinasyon rekabetçiliğini artırmakta ve sürdürülebilirlik hedeflerine katkı sunmaktadır. Ancak bu potansiyelin hayata geçirilebilmesi, insan-merkezli tasarım, kapsayıcı politikalar ve güçlü yönetişim mekanizmalarını zorunlu kılmaktadır.

Sonuç olarak Turizm 4.0, geleceğin turizm sektörünü şekillendirecek temel yaklaşımlardan biri olarak değerlendirilmektedir. Bu dönüşüm sürecinde başarı, teknolojinin amaç değil araç olarak konumlandırıldığı; insan, deneyim ve sürdürülebilirlik odaklı bir anlayışın benimsenmesine bağlıdır.

REFERANSLAR

Bratić, M., Marić Stanković, A., Pavlović, D., Pivac, T., Kovačić, S., Surla, T., Čerović, S., & Zlatanov, S. (2025). New era of tourism: Innovative transformation through Industry 4.0 and sustainability. *Sustainability, 17*, 3841.

Gretzel, U., Sigala, M., Xiang, Z., & Koo, C. (2015). Smart tourism: Foundations and developments. *Electronic Markets, 25*(3), 179–188.

Neuhofer, B., Buhalis, D., & Ladkin, A. (2015). Smart technologies for personalized experiences: A case study in the hospitality domain. *Electronic Markets, 25*(3), 243–254.

Rodrigues, V., Breda, Z., & Rodrigues, C. (2024). The implications of Industry 4.0 for the tourism sector: A systematic literature review. *Heliyon, 10*, e31590.

Shafiee, S., & Rajabzadeh Ghatari, A. (2025). Tourism 4.0: Unveiling the digital transformation and sustainable development of the tourism industry. *Journal of Tourism, Sustainability and Well-Being, 13*(3), 159–188.

Stankov, U., & Gretzel, U. (2020). Tourism 4.0 technologies and tourist experiences: A human-centered design perspective. *Information Technology & Tourism, 22*, 477–488.

Tourbit Consortium. (2024). *Tourism 4.0 industry roadmap* (Executive summary). TOURBIT Project.

Zeqiri, A., Ben Youssef, A., & Maherzi Zahar, T. (2025). The role of digital tourism platforms in advancing sustainable development goals in the Industry 4.0 era. *Sustainability, 17*, 3482.

İç Kontrolün Dinamikleri: Belirleyiciler, Yönetişim İlişkileri Ve Ekonomik Sonuçlar

Levent KOŞAN[1]

1-Prof. Dr.; Mersin Üniversitesi Turizm Fakültesi Turizm İşletmeciliği Bölümü.
leventkosan@gmail.com ORCID No: 0000-0001-7630-6354

ÖZET

Bu çalışma, iç kontrol sistemlerinin modern işletmelerdeki stratejik rolünü, kalitesini etkileyen belirleyicileri ve firmalar üzerindeki ekonomik sonuçlarını incelemektedir. Literatür, iç kontrolün sadece finansal raporlama uyumluluğunu sağlayan teknik bir mekanizma olmaktan çıkıp, kurumsal yönetişim ve risk yönetiminin merkezi bir unsuru haline geldiğini göstermektedir. Bölümde, kurumsal dürüstlük kültürü ve yöneticilere sağlanan teşviklerin sistem kalitesini artıran temel faktörler olduğu vurgulanırken, iç kontrol mekanizmaları ile dış denetimin birbirini ikame etmekten ziyade tamamlayıcı bir ilişki içinde olduğu savunulmaktadır. Ayrıca, etkin iç kontrol sistemlerinin vergi kaçınma faaliyetlerini sınırladığı, piyasaya sunulan finansal tahminlerin doğruluğunu iyileştirdiği ve yönetici tazminatlarını şekillendirerek hesap verebilirliği artırdığı ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler, İç Kontrol Kalitesi, Kurumsal Yönetişim, Yönetici Teşvikleri, Finansal Raporlama, Vergi Kaçınma.

GİRİŞ

Modern işletme literatüründe ve uygulamasında iç kontrol, sadece finansal tabloların doğruluğunu sağlayan teknik bir mekanizma olmaktan çıkmış; kurumsal yönetişimin, risk yönetiminin ve stratejik planlamanın merkezine yerleşmiştir. COSO (Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission) tarafından tanımlandığı üzere iç kontrol; bir işletmenin yönetim kurulu, yönetimi ve diğer personeli tarafından yürütülen, operasyonların etkililiği ve verimliliği, finansal raporlamanın güvenilirliği ve yasalara uyum konularında makul güvence sağlamayı amaçlayan bir süreçtir (Kinney, 2000; Maijoor, 2000). Bu tanım, iç kontrolün durağan bir durum değil, hedeflere ulaşmayı amaçlayan ve organizasyonun değişen çevreye uyum sağlamasına yardımcı olan dinamik bir süreç olduğunu vurgulamaktadır (Kinney, 2000).

Son yıllarda, özellikle Birleşik Krallık ve Kuzey Amerika'da yaşanan "denetim patlaması" (audit explosion) ile paralel olarak iç kontrol sistemlerinin yükselişi dikkat çekmektedir. Michael Power tarafından öne sürülen bu kavram, denetimin sadece sonuçların (outcomes) denetlenmesinden, sistemlerin denetlenmesine doğru kaydığını ifade eder (Maijoor, 2000). Bu süreçte iç kontroller, kurumsal yönetişim düzenlemelerinin merkezine oturmuş ve organizasyonların hesap verebilirliğinin temel taşı haline gelmiştir. Ancak, bu artan ilgiye rağmen, uygulamada ve araştırmalarda iç kontrolün tam olarak ne olduğu ve etkinliğinin ne anlama geldiği konusunda hala belirsizlikler mevcuttur (Maijoor, 2000). Geleneksel olarak "muhasebe kontrolleri" ile sınırlı kalan bakış açısı, zamanla yerini operasyonel verimliliği, yasal uyumu ve risk yönetimini kapsayan çok daha geniş bir çerçeveye bırakmıştır (Kinney, 2000).

Bu bölümün amacı, iç kontrol sistemlerinin kalitesini belirleyen faktörleri ve bu sistemlerin yarattığı ekonomik sonuçları, güncel akademik literatür ışığında derinlemesine incelemektir. Bölüm boyunca, iç kontrolün sadece yasal bir zorunluluk değil, aynı zamanda işletmelerin stratejik hedeflerine ulaşmasında kritik bir araç olduğu tezi, ampirik bulgularla desteklenerek savunulacaktır.

1. İç Kontrol Kalitesinin Belirleyicileri

İç kontrol sistemlerinin kalitesini ve etkinliğini etkileyen faktörler, literatürde "belirleyiciler" (determinants) başlığı altında incelenmektedir. Bu faktörler, kurumsal dürüstlük kültüründen yönetici teşviklerine, yönetim kurulu yapısından mülkiyet özelliklerine kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır (Chalmers vd., 2019).

İç kontrol, sadece yazılı kurallar ve prosedürler bütünü değildir; aynı zamanda organizasyonun kültürel dokusuyla yakından ilişkilidir. Kurumsal dürüstlük (corporate integrity), iç kontrol kalitesini artıran önemli bir gayriresmi kurum olarak öne çıkmaktadır. Çin'deki halka açık firmalar üzerinde yapılan kapsamlı bir araştırma, kurumsal dürüstlük düzeyi ile iç kontrol zayıflıkları arasında anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu göstermiştir (Shu vd., 2018). Yani, işletmede dürüstlük düzeyi ve etik değerlere bağlılık arttıkça, iç kontrol zayıflığı yaşanma olasılığı azalmaktadır.

Daha da önemlisi, kurumsal dürüstlük kültürü ile resmi yasal düzenlemeler arasında bir "ikame etkisi" (substitution effect) bulunmaktadır. Yasal sistemin zayıf olduğu veya piyasa rekabetinin düşük olduğu durumlarda, kurumsal dürüstlüğün iç kontrol zayıflıklarını azaltmadaki rolü daha belirgin hale gelmektedir (Shu vd., 2018). Bu bulgu, gelişmekte olan piyasalar için kritik bir öneme sahiptir; zira resmi kurumların (yasal düzenlemeler, mahkemeler vb.) yetersiz kaldığı noktalarda, gayriresmi kurumlar (dürüstlük kültürü) bu boşluğu doldurarak iç kontrol kalitesini güvence altına alabilmektedir. Ayrıca, güçlü bir kurumsal yönetişim yapısının varlığı, kurumsal dürüstlüğün iç kontrol üzerindeki olumlu etkisini daha da güçlendirmektedir (Shu vd., 2018).

Yöneticilere sağlanan teşviklerin (equity incentives) iç kontrol üzerindeki etkisi, akademik literatürde tartışmalı bir konudur. Bir görüşe göre, hisse senedi teşvikleri yöneticileri kısa vadeli kazanç yönetimine yönlendirebilir ve bu da zayıf iç kontrollerin tercih edilmesine neden olabilir. Ancak, daha güncel çalışmalar bu görüşün aksine, yöneticilere sağlanan özsermaye teşviklerinin iç kontrol kalitesini artırdığını ortaya koymaktadır (Balsam vd., 2014).

CEO ve CFO'ların özsermaye teşviklerinin artmasıyla, iç kontrol zayıflığı (Material Weakness - MW) bildirme olasılığının azaldığı görülmüştür. Yöneticiler, hisse değerini korumak ve olası bir iç kontrol zayıflığı açıklamasının yaratacağı itibar kaybından ve hisse fiyatı düşüşünden kaçınmak için güçlü iç kontroller talep etmektedirler (Balsam vd., 2014).

Özellikle kısıtlanmış hisse senedi (restricted stock) teşvikleri, yöneticileri kısa vadeli manipülasyonlardan ziyade uzun vadeli değer korumaya yönelttiği için, iç kontrol zayıflıklarını önlemede, kısıtlanmamış hisse senetlerine göre daha etkili bulunmuştur. Ayrıca, finansal raporlama üzerindeki doğrudan sorumlulukları nedeniyle, CFO'ların özsermaye teşviklerinin iç kontrol kalitesi üzerindeki etkisi, CEO'larınkine kıyasla daha belirgindir (Balsam vd., 2014).

Yönetim kurulunun yapısı ve denetim komitesinin nitelikleri, iç kontrol kalitesinin en temel belirleyicilerindendir. Bağımsız yönetim kurulu üyelerinin oranı, denetim komitesi üyelerinin finansal uzmanlığı ve komitenin toplanma sıklığı gibi özelliklerin daha yüksek iç kontrol kalitesiyle ilişkili olduğu bulunmuştur (Chalmers vd., 2019). Örneğin, denetim komitesinde finansal uzmanlığa sahip üyelerin bulunması, iç kontrol zayıflıklarının azalmasıyla güçlü bir şekilde ilişkilendirilmiştir.

Cinsiyet çeşitliliği de iç kontrol kalitesini etkileyen bir faktör olarak son dönemde dikkat çekmektedir. Yönetim kurullarında kadın üye oranının yüksek olmasının iç kontrol kalitesini artırdığına dair bulgular mevcutken, denetim komitelerinde kadın üye oranının artmasının iç kontrol kalitesiyle negatif ilişkili olabileceğine dair karışık bulgular da raporlanmıştır (Chalmers vd., 2019). Bu durum, çeşitliliğin etkilerinin bağlama ve pozisyona göre değişebileceğini göstermektedir.

Mülkiyet yapısının iç kontrol üzerindeki etkisi, "hizalanma" (alignment) ve "yerleşiklik" (entrenchment) hipotezleri çerçevesinde incelenmektedir. Endonezya örneğinde yapılan bir çalışma, aile sahipliğinin iç kontrol ile vergi kaçınma arasındaki ilişkiyi güçlendirdiğini göstermiştir (Bimo vd., 2019). Yani, aile sahipliğinin yüksek olduğu firmalarda, iç kontrolün vergi kaçınmayı (tax avoidance) engelleme etkisi, aile sahipliği düşük olan firmalara göre daha güçlüdür. Bu durum, ailelerin yasal cezalardan kaçınma ve şirket itibarını koruma motivasyonunun baskın olduğunu, bu nedenle iç kontrolleri sıkılaştırdıklarını düşündürmektedir (Bimo vd., 2019). Öte yandan, bazı ABD merkezli çalışmalar, aile firmalarının aile üyesi olmayan firmalara göre daha fazla iç kontrol zayıflığı sergilediğini öne sürmektedir (Chalmers vd., 2019).

2. İç Kontrol Ve Kurumsal Yönetişim İlişkisi: İkame Mi, Tamamlayıcı Mı?

İç kontrol mekanizmaları ile dış denetim ve diğer kurumsal yönetişim araçları arasındaki ilişki, literatürde iki temel görüş etrafında şekillenmektedir: "İkame Görüşü" (Substitution View) ve "Tamamlayıcı Kontroller Görüşü" (Complementary Controls View) (Hay vd., 2008).

İkame görüşüne göre, bir organizasyondaki kontrol mekanizmaları birbirinin yerini alabilir. Eğer bir firma güçlü bir iç kontrol sistemine sahipse, dış denetçinin daha az test yapması gerekecek ve bu da denetim ücretlerini düşürecektir. Benzer şekilde, güçlü bir yönetim kurulu gözetimi varsa, dış

denetime olan ihtiyaç azalabilir. Simunic (1980) gibi erken dönem çalışmalar, iç kontrolün dış denetimle ikame edilebileceğini öne sürmüştür (Hay vd., 2008). Ancak, ampirik çalışmalar genellikle bu görüşü desteklememektedir. Güçlü iç kontrole (veya iç denetim departmanına) sahip firmaların daha düşük denetim ücreti ödediğine dair kanıtlar sınırlıdır (Hay vd., 2008).

Tamamlayıcı kontroller görüşü ise daha güncel ve ampirik olarak daha güçlü desteklenen görüş, kontrollerin birbirini tamamladığıdır. Buna göre, bağımsız direktörler ve denetim komiteleri gibi yönetişim mekanizmaları, itibar sermayelerini korumak ve sorumluluk risklerini azaltmak amacıyla daha fazla dış denetim ve daha güçlü iç kontrol talep etmektedirler. Bağımsız direktörler, kendilerini korumak için yüksek kaliteli denetim talep ederler çünkü denetim maliyetini kendileri değil, hissedarlar öder (Hay vd., 2008).

Yeni Zelanda'da yapılan bir araştırma, bu görüşü güçlü bir şekilde desteklemektedir. Çalışma, iç denetim fonksiyonunun varlığı, kurumsal yönetişim mekanizmaları (denetim komitesi, bağımsız direktörler) ve sahiplik yoğunluğu gibi faktörlerin dış denetim ücretleri ile pozitif ilişkili olduğunu göstermiştir (Hay vd., 2008). Yani, daha iyi yönetişime sahip firmalar, daha az değil, daha fazla dış denetim hizmeti satın almaktadır. Özellikle düzenlemelerin daha esnek olduğu dönemlerde (1995 yılı verileri), güçlü yönetişime sahip firmaların daha yüksek denetim ücreti ödediği, ancak düzenlemelerin katılaştığı ve herkesi benzer standartlara zorladığı dönemlerde (2005 yılı verileri) bu ilişkinin zayıfladığı gözlemlenmiştir (Hay vd., 2008).

3. İç Kontrolün Ekonomik Sonuçları

Etkin bir iç kontrol sistemi, sadece finansal raporlamanın doğruluğunu sağlamakla kalmaz, aynı zamanda işletmeler için hayati öneme sahip çeşitli ekonomik sonuçlar doğurur.

İç kontrol kalitesi, CFO ve CEO'ların ücretlendirilmesinde kullanılan önemli bir performans kriteri haline gelmiştir. Araştırmalar, iç kontrol zayıflığı (ICMW) açıklayan firmalarda, CFO'ların toplam tazminatlarında, nakit ikramiyelerinde (bonus) ve özsermaye bazlı ödüllerinde (equity compensation) anlamlı düşüşler yaşandığını göstermektedir (Hoitash vd., 2012). Özellikle Sarbanes-Oxley Yasası (SOX) sonrası dönemde, yönetim kurulları iç kontrol kalitesini finansal olmayan bir performans ölçütü olarak kullanmaya başlamış ve CFO'ları hesap verebilir tutmuştur.

İlginç bir bulgu olarak, iç kontrol zayıflıkları CFO'ların bonuslarını olumsuz etkilerken, CEO'ların tazminatları üzerinde benzer bir negatif etki yaratmadığı gözlemlenmiştir (Hoitash vd., 2012). Bu durum, yönetim kurullarının iç kontrol sorumluluğunu birincil olarak CFO'lara atfettiğini göstermektedir. Ayrıca, güçlü yönetişim gözetimine sahip firmalarda (örneğin finansal uzmanlığa sahip CEO'lar veya daha gayretli denetim komiteleri) ve finansal yanlış raporlamanın maliyetinin yüksek olduğu durumlarda (örneğin yüksek analist takibi olan firmalarda), iç kontrol zayıflıklarının CFO

tazminatları üzerindeki cezalandırıcı etkisi daha belirgindir (Hoitash vd., 2012).

Yöneticiler, piyasaya gelecek kazanç tahminlerini (management guidance) sunarken, işletmenin iç finansal raporlama sisteminden gelen verilere güvenirler. İç kontrollerdeki maddi zayıflıklar, bu iç raporların kalitesini düşürerek yönetim rehberliğinin doğruluğunu azaltmaktadır. Feng vd. (2009) tarafından yapılan çalışma, etkisiz iç kontrole sahip firmaların yönetim tahmin hatalarının, etkili iç kontrole sahip firmalara göre önemli ölçüde daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur.

Daha spesifik olarak, gelir ve satılan malın maliyeti hesaplarıyla ilgili iç kontrol zayıflıkları, yönetim tahmin hataları üzerinde diğer zayıflıklara göre üç kat daha fazla etkiye sahiptir (Feng vd., 2009). Bu bulgu, iç kontrolün sadece dış raporlama için değil, aynı zamanda yöneticilerin karar alma süreçlerinde kullandıkları iç verilerin güvenilirliği için de kritik olduğunu kanıtlamaktadır.

İç kontrol, vergi planlaması ve vergi kaçınma stratejileri üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır. Etkin bir iç kontrol sistemi, yönetimsel fırsatçılığı azaltarak agresif veya yasa dışı vergi kaçınma faaliyetlerini sınırlar. Endonezya'daki üretim firmaları üzerinde yapılan bir çalışma, etkin iç kontrolün vergi kaçınmayı (tax avoidance) azalttığını, yani firmaların daha yüksek efektif vergi oranları ödediğini göstermiştir (Bimo vd., 2019). Ayrıca, aile sahipliğinin yüksek olduğu firmalarda, iç kontrolün vergi kaçınmayı azaltıcı etkisi daha güçlü bulunmuştur (Bimo vd., 2019).

İç kontrolün nihai amacı, organizasyonun hedeflerine ulaşmasını sağlamaktır. Bankacılık sektörü üzerine yapılan araştırmalar, iç kontrol sisteminin beş bileşeni olan kontrol ortamı, risk değerlendirmesi, kontrol faaliyetleri, bilgi ve iletişim ile izleme faaliyetlerinin örgütsel etkililik üzerindeki etkilerini incelemiştir (Otoo vd., 2023). Gana'daki bankalar üzerinde yapılan bir çalışma, özellikle "kontrol ortamı", "kontrol faaliyetleri" ve "risk değerlendirmesi" boyutlarının örgütsel etkililik üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Ancak, "izleme" ve "bilgi ve iletişim" boyutlarının bu çalışmada örgütsel etkililik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunamamıştır (Otoo vd., 2023).

SONUÇ

Bu bölümde sunulan geniş literatür taraması ve sentez, iç kontrolün modern işletmeler için stratejik bir zorunluluk olduğunu ortaya koymaktadır. İç kontrol kalitesi; kurumsal dürüstlük kültürü, yönetici teşvikleri ve yönetim kurulu yapısı gibi içsel faktörlerden şekillenirken (Shu vd., 2018; Balsam vd., 2014), aynı zamanda dış denetim ve yasal düzenlemelerle tamamlayıcı bir ilişki içerisindedir (Hay vd., 2008).

Ekonomik sonuçlar açısından bakıldığında, etkin iç kontrol sistemleri; finansal raporlamayı iyileştirerek yönetim tahminlerinin doğruluğunu artırır (Feng vd., 2009), yönetici davranışlarını şekillendirerek CFO ücretlerini etkiler (Hoitash vd., 2012) ve kaynak verimliliğini artırarak vergi planlamasını optimize eder (Bimo vd., 2019). Gelecekteki araştırmalar, iç kontrolü sadece finansal bir mekanizma olarak değil, kurumsal kültürün ve stratejinin ayrılmaz bir parçası olarak ele almalıdır (Chalmers vd., 2019).

REFERANSLAR

Balsam, S., Jiang, W., & Lu, B. (2014). Equity incentives and internal control weaknesses. *Contemporary Accounting Research*, 31(1), 178–201.

Bimo, I. D., Prasetyo, C. Y., & Susilandari, C. A. (2019). The effect of internal control on tax avoidance: the case of Indonesia. *Journal of Economics and Development*, 21(2), 131–143.

Chalmers, K., Hay, D., & Khlif, H. (2019). Internal control in accounting research: A review and future research agenda. *Journal of Accounting Literature*, 42, 80-103.

Feng, M., Li, C., & McVay, S. (2009). Internal control and management guidance. *Journal of Accounting and Economics*, 48(2-3), 190–209.

Hay, D., Knechel, W. R., & Ling, H. (2008). Evidence on the impact of internal control and corporate governance on audit fees. *International Journal of Auditing*, 12(1), 9–24.

Hoitash, R., Hoitash, U., & Johnstone, K. M. (2012). Internal control material weaknesses and CFO compensation. *Contemporary Accounting Research*, 29(3), 768–803.

Kinney, W. R. (2000). Research opportunities in internal control quality and quality assurance. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 19(Supplement), 83-90.

Maijoor, S. (2000). The internal control explosion. *International Journal of Auditing*, 4(1), 101–109.

Otoo, F. N. K., Kaur, M., & Rather, N. A. (2023). Evaluating the impact of internal control systems on organizational effectiveness. *LBS Journal of Management & Research*, 21(1), 135-154.

Shu, W., Chen, Y., Lin, B., & Chen, Y. (2018). Does corporate integrity improve the quality of internal control? *China Journal of Accounting Research*, 11(4), 407–427.

Gastronomi Sosyolojisi ve Kültürel Kimlik

Mahmut BARAKAZI[1]

1- Doç. Dr. Harran Üniversitesi Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, mahmutbarakazi@harran.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2468-7981

ÖZET

Bu çalışma, gastronomiyi yalnızca beslenme pratiği değil; toplumsal yapı, kültürel kimlik ve estetik değerlerle iç içe geçmiş disiplinlerarası bir alan olarak ele almaktadır. Gastronominin tarihsel gelişimi Antik Çağ'dan 21. yüzyıla kadar incelenerek, yemeğin üretim, sunum ve tüketim biçimlerinin sınıf, din, iktidar ve kültürel normlarla nasıl şekillendiği ortaya konulmaktadır. Antik ve Orta Çağ toplumlarında gastronomi, sınıfsal ayrımlar ve dinsel kurallar doğrultusunda toplumsal düzeni yansıtan bir pratik olarak öne çıkarken; Rönesans ve Erken Modern Dönem'de estetikleşmiş, saray kültürü ve sofra adabı aracılığıyla kültürel sermayeye dönüşmüştür. Sanayileşme ve modernleşme süreciyle birlikte gastronomi, üretim–tüketim ilişkileri, kentleşme ve sınıfsal farklılıklar ekseninde sosyolojik bir inceleme alanı hâline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler – Gastronomi Sosyolojisi,Kültürel Kimlik,Yemek Kültürü,Toplumsal Yapı,Aidiyet.

GİRİŞ

Gastronomi, insanın beslenme pratiğini yalnızca biyolojik bir gereksinim olmanın ötesinde kültürel, toplumsal ve estetik bir olgu olarak ele alan disiplinlerarası bir alan olarak kabul görmektedir. Yemeğin üretimi, hazırlanması, sunumu ve tüketimi, bireylerin kimlik inşasından toplumsal ilişkilerin şekillenmesine kadar pek çok süreci doğrudan etkilemekle birlikte kültürel devamlılığı ve kimliğin izlerini de taşımaktadır. Bu bağlamda gastronomi, tarihsel süreç içerisinde farklı toplumların dünya görüşlerini, değer sistemlerini ve yaşam biçimlerini yansıtan önemli bir kanıt niteliği ortaya koymaktadır (Raza, 2023). Gastronominin kavramsal ve tarihsel gelişimini incelemek, bu alanın günümüzde ulaştığı akademik ve uygulamalı düzeyi anlamak açısından önemli iken zaman içerisinde yalnızca mutfak uygulamalarını kapsayan bir faaliyet alanı olmaktan çıkarak kültür, sanat, ekonomi, turizm ve bilimle iç içe geçmiş çok boyutlu bir disiplin haline dönüşmüştür. Gastronominin kavramsal temelleri ve tarihsel gelişim süreci, gastronomi sosyolojisi için de yemeğim kültürel kimlik üzerindeki etkisini iyi anlamak açısından hayati önem taşımaktadır (Rinaldi, 2017). Gastronomi, bireylerin yalnızca fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayan bir unsur değil, aynı zamanda toplumsal ilişkileri, kültürel değerleri ve kimlik biçimlerini yansıtan güçlü bir sosyal göstergesi olarak algılanmaktadır. Gastronomi sosyolojisi, bireylerin neyi, nasıl, nerede ve kiminle yediklerini toplumsal yapı, sınıf, cinsiyet ve kültürel normlar çerçevesinde ele almanın yanı sıra toplumsal düzenin okunabileceği önemli bir analiz alanını kültürel kimlik yoluyla açıklamaya çalışmaktadır (Atkinson ve Deeming, 2015).

Bu kitap bölümünde gastronomi sosyolojisi ve kültürel kimlik ilişkisi ele alınarak toplumsal yapıya tarihsel süreçteki etkileri incelenmiştir. İki kavram arasında ki geçmişe dayalı değişkenler ve modern dönemdeki yeni yaklaşımlar ortaya konulmaktadır. Çalışma, gastronomi sosyolojisinin kültürel etkilerini ve kimlik yansımalarını derinlemesine araştırması bakımından ilgili alan yazına önemli bilgiler sunmaktadır.

1. Gastronominin Tarihsel Gelişiminde Yemek ve Toplumsal Yapının Etkisi

Gastronomi, 21. yüzyıldan itibaren fizyolojik bir sürecin yanı sıra yemeğin estetik ve kültürel boyutlarını da kapsayan bir anlam kazanmaya başlamıştır. Modern akademik alınyazında gastronomi, yemeğin hazırlanması ve tüketimiyle ilgili bilgi, beceri ve deneyimlerin yanı sıra, bu süreçlerin toplumsal, kültürel ve sembolik anlamlarını inceleyen bir alan olarak tanımlanmaktadır (Fonte, 2008; Neuman, 2019). Gastronominin yalnızca mutfakla sınırlı bir faaliyet olmanın ötesinde insan davranışlarını ve toplumsal yapıları anlamaya yönelik bir araştırma alanı olarak da ön plana çıkmaktadır. Gastronomi yemek hazırlama ve tüketme sürecinin ötesinde kültür, tarih, ekonomi ve toplumsal ilişkilerle şekillenen çok boyutlu bir alanı ifade etmektedir. İnsanlık tarihi boyunca temel bir biyolojik ihtiyaç olmanın ötesine geçerek toplumsal yapının önemli bir göstergesi hâline gelen gastronomi, gelişimi, toplumların sosyal yapıları, değerleri, inançları ve yaşam biçimleriyle izler taşımaktadır (Hjologer, 2004). Toplumsal yapı, bireylerin beslenme alışkanlıklarını ve yemekle kurdukları ilişkiyi belirleyen temel unsurlardan birisidir. Geleneksel tarım, üretimle doğrudan bağlantılı iken sanayi devrimiyle birlikte kentleşme, iş bölümü ve zaman kavramı beslenme biçimleri farklılaşmaktadır. Geleneksel biçimde yapılan yemeklerin yerini daha pratik, hızlı tüketilebilen yiyeceklere bırakmış, bu durum gastronominin hem çeşitlenmesine hem de ticarileşmesine olanak sağlamıştır. Bundan dolayı restoran kültürü, sokak lezzetleri ve hazır gıda sektörü gelişim göstermeye başlayarak günümüzde büyük boyutlu şirketlerin kurulmasına neden olmaktadır (Popkin ve Reardon, 2018).

Gastronomi de yemek kültürü, toplumsal sınıfların ve statü farklarının da bir göstergesi olarak kabul edilirken tarih boyunca saray mutfakları, halk mutfağından hem kullanılan malzemeler hem de sunum açısından önemli bir unsuru haline gelmiştir. Zengin ürün çeşitliliği ve gösterişli yemek sunumları, sofraların çeşitliliği ve görkemiyle üstünlüğü temsil edilmektedir. Günümüzde ise fine dining restoranlar, gastronomiyi bir sanat ve prestij alanı hâline getirmenin yanı sıra yerel ve geleneksel mutfaklar kültürel kimliğin korunmasında önemli bir misyonu üstlenmektedir (Pugra vd., 2025). Toplumsal yapı içerisinde din, gelenek ve görenekler ne kadar önemliyse gastronominin kültürel etkisi de o kadar önemlidir. Dini kural ve emirler, helal–haram kavramları, oruç ve bayram sofraları gibi öğretiler, mutfak kültürünü şekillenmesinde kilit rol oynamaktadır. Yine, düğün, cenaze,

bayram, etkinlik ve kutlama yemekleri, toplumsal dayanışmayı güçlendiren unsurlar olarak gastronomik çeşitliliği önemli ölçüde artırmıştır. Bu ritüeller ve gelenekler, gastronomiyi yalnızca bir beslenme aracı olmaktan çıkarıp sosyal bir paylaşım ve iletişim biçimine dönüştürmüştür (Brumberg-Kraus, 2024).

Küreselleşme ile toplumlar arası etkileşim artmış, farklı mutfak kültürleri birbirini etkilemeye başlamıştır. Göç hareketleri, turizm ve medya aracılığıyla gastronomi uluslararası bir boyut kazanmıştır. Bu durum, toplumsal yapının değişimiyle birlikte füzyon mutfakların ortaya çıkmasına ve gastronominin sürekli olarak iyileşme göstermesine önemli bir zemin hazırlamaktadır. Gastronominin gelişimi, yemek ile toplumsal yapı arasındaki güçlü etkileşimin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yemek, toplumların kültürel hafızasını yansıtan, sosyal ilişkileri şekillendiren ve tarihsel süreçte değişim gösteren dinamik bir olgudur. Bu nedenle gastronomiyi anlamak, aynı zamanda toplumu ve onun geçirdiği evrim ve dönüşümlerin farkına varmak anlamına gelmektedir (Balderas-Cejudo vd., 2025).

1.1. Antik ve Orta Çağ Dönemlerinde Gastronomi Sosyolojisi

Gastronomi sosyolojisi, beslenme pratiklerini yalnızca biyolojik bir gereksinim olarak değil; toplumsal yapı, kültürel anlam, iktidar ilişkileri ve sembolik üretim süreçleri bağlamında ele alan disiplinlerarası bir yaklaşım alandır. Antik ve Orta Çağ dönemleri, yemek kültürünün sınıfsal ayrımlar, dinsel normlar ve ekonomik koşullar tarafından nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından önemlidir. Gastronomi sosyolojisi açısından temel tarihsel evrelerden biri bu dönemde oluşmaktadır (Johnson, 2025).

Antik Dönemde Beslenme ve Toplumsal Yapı Antik toplumlarda (Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma) beslenme pratikleri, üretim biçimleri ve sınıfsal hiyerarşilerle yakından ilişkiliydi. Tarıma dayalı ekonomi, temel gıdaların (tahıl, baklagiller, zeytin, üzüm) yaygınlığını belirlerken; et, baharat ve ithal ürünler çoğunlukla elit sınıfların tüketimine özgüydü. Antik Yunan'da symposion gibi ortak yemek ritüelleri, yurttaşlık kimliğini ve erkek egemen kamusal alanı pekiştiren sosyal kurumlar olarak işlev görmüştür. Roma'da ise ziyafetler (convivium), politik güç gösterisinin ve sosyal statünün sembolik sahnesi hâline gelmiş; lüks tüketim, imparatorluk gücünün bir yansıması olarak sergilenmiştir. Bu bağlamda yemek, yalnızca beslenme değil, toplumsal ayrımı görünür kılan bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır (Adams, 2012).

Antik çağda besinler dinsel anlamlar da taşımaktaydı. Kurban ritüelleri, tanrılarla insanlar arasındaki ilişkiyi düzenlerken hangi hayvanın, hangi koşullarda tüketileceği toplumsal normlarla belirlenmiştir. Bu durum, yemeğin sembolik bir dil olarak işlediğini ve toplumsal düzeni yeniden ürettiğini göstermektedir (Descola, 2003). Orta Çağ Avrupa'sında feodal yapısında ise gastronomik pratikleri derin biçimde etkilemektedir. Köylülerin günlük beslenmesi tahıl lapaları ve sebzelerle sınırlıyken soyluların sofraları

av etleri, baharatlar ve çok aşamalı ziyafetlerle karakterize edilmektedir. Baharatların pahalı ve ulaşılması güç olması, yemeğin statü göstergesi işlevini güçlendirmektedir. Aynı dönemde manastır mutfakları hem üretim hem de kayıt tutma açısından gastronomik bilginin kurumsallaştığı mekânlar olmaktadır (Johnson, 2025).

Hristiyanlık ve İslamiyet'in Orta Çağ'daki belirleyici rolü, yeme-içme pratiklerini ahlaki ve hukuki normlara bağlamıştır. Oruç günleri, helal-haram veya günah-sevap ayrımları, bedenin disipline edilmesini ve toplumsal düzenin korunmasını hedeflemiştir. Bu çerçevede gastronomi, bireysel tercihlerin ötesinde kolektif bir denetim mekanizması olarak işlev görmektedir (Isakjee ve Carroll, 2021).

Antik çağlarda yemek, yalnızca hayatta kalma aracı değil, aynı zamanda statü ve güç göstergesi olarak önemli bir rol oynamaktadır. Antik Yunan ve Roma toplumlarında düzenlenen ziyafetler, sosyal hiyerarşinin ve politik gücün sergilendiği alanlar olarak öne çıkmıştır. Bu dönemlerde gastronomi, elit sınıflarla özdeşleşmiş olup, kullanılan malzemeler, pişirme yöntemleri ve sunum biçimleri toplumsal statünün bir yansıması olmaktadır. Orta Çağ'da ise gastronomi büyük ölçüde dini kurallar ve feodal yapı doğrultusunda şekillenmiştir. Saray mutfakları ile halk mutfakları arasındaki belirgin farklar, gastronomik pratiklerin sınıfsal boyutunu ortaya koymaktadır. Baharatların yoğun kullanımı, uzun pişirme teknikleri ve gösterişli sunumlar, özellikle aristokrat sınıflara özgü bir mutfak anlayışını yansıtmıştır. Bu dönemde yazılı tarif kitaplarının ortaya çıkması, gastronomik bilginin sistematikleşmesi açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilmektedir (Mennell, 1996).

1.2. Rönesans ve Erken Modern Dönemde Gastronomi

Rönesans ve Erken Modern Dönem (yaklaşık 15.–18. yüzyıllar), Avrupa'da toplumsal yapıların, bilgi üretiminin ve kültürel pratiklerin köklü biçimde dönüşüme uğradığı bir tarihsel evreyi temsil etmektedir. Bu dönüşüm süreci içinde gastronomi, yalnızca beslenme alışkanlıkların yanı sıra sınıfsal ayrımların, iktidar ilişkilerinin, estetik anlayışın ve beden algısının yeniden tanımlandığı bir alan hâline gelmektedir. Gastronomi sosyolojisi açısından bu dönem, yemeğin giderek daha bilinçli, kurallı ve sembolik bir toplumsal pratik olarak inşa edildiği bir kırılma noktasıdır (Wittrock, 2018).

Rönesans düşüncesinin merkezine yerleştirdiği hümanist insan anlayışı, bedeni ve duyuları meşru bilgi kaynakları olarak kabul etmiş; bu durum yeme-içme kültüründe tat, koku ve sunumun önem kazanmasına yol açmıştır. Orta Çağ'ın ağır ve yoğun baharatlı mutfağı yerini, malzemenin doğallığını öne çıkaran, daha dengeli tatlara bırakmaya başlamaktadır. Bu değişim süreci gastronominin estetik hale gelmesi ve lezzet kavramının aristokrat çevrelerde kültürel bir ayrıcalık göstergesi hâline gelmesiyle sonuçlanmaktadır (Smith, 2007).

Erken Modern Dönem'de saray mutfakları, gastronomik normların belirlendiği merkezler olarak işlev görmüştür. Fransa, İtalya ve İngiltere saraylarında düzenlenen ziyafetler, beslenme etkinliğinin çok daha ötesinde siyasi gücün, kültürel üstünlüğün ve sosyal hiyerarşinin sahnelendiği ritüellere dönüşmektedir. Sofra düzeni, yemek sıralaması, kullanılan araç-gereçler ve servis biçimleri, toplumsal statüyü açıkça görünür kılan sembolik kodlar hâline gelmektedir. Keşifler Çağıyla birlikte yeni coğrafyalardan Avrupa'ya taşınan ürünler (patates, domates, kakao, şeker ve kahve), gastronomik pratiklerin sosyolojik boyutunu daha da derinleştirmektedir. Başlangıçta elit sınıflara özgü olan bu ürünler, zamanla toplumsal tabakalara yayılmaktadır. Ancak tüketim biçimleri sınıfsal ayrımları korumaya devam etmektedir. Özellikle şeker ve kahve hem sömürgecilik ilişkilerinin hem de küresel eşitsizliklerin mutfak üzerinden yeniden üretildiği simgesel gıdalar olarak karşımıza çıkmaktadır (Freedman, 2007). Dinî normlar ise bu dönemde mutfak üzerindeki belirleyici etkisini tamamen yitirmemiştir. Ancak dünyevi zevklerin daha fazla meşrulaştığı bir denge ortaya çıkmaktadır. Oruç ve perhiz uygulamaları sürerken, sofra adabı ve ölçülülük, ahlaki bir disiplin aracı olarak vurgulanmaktadır. Bu durum, yemeğin yalnızca bedeni değil, aynı zamanda bireyin toplumsal kimliğini ve ahlaki konumunu biçimlendiren bir pratik olduğunu net bir şekilde göstermektedir (Cornell vd.., 2004).

1.3. Modern Gastronom Sosyolojisinin Doğuşu

Modern gastronomi sosyolojisinin doğuşu, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yaşanan derin toplumsal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerle doğrudan ilişkilidir (Karadeniz vd., 2024). Sanayi Devrimi, kentleşme, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması ve modern ulus-devletlerin oluşumu, yeme-içme pratiklerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, gastronominin sosyolojik bir inceleme alanı olarak ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda modern gastronomi sosyolojisi, yemeği yalnızca kültürel bir gelenek değil, toplumsal yapıların ve güç ilişkilerinin bir yansıması olarak konumlandırmaktadır (Ferguson, 2013). Sanayileşmeyle birlikte üretim süreçlerinin mekânsal olarak ayrışması, gıdanın ev içi üretimden fabrika temelli üretime kaymasına neden olmuştur. Hazır gıdalar, konserve teknolojileri ve soğutma sistemlerinin gelişim göstermesi sonucunda beslenme alışkanlıkları standartlaştırılırken işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki farklar, tüketilen gıdaların niteliği ve sunum biçimi üzerinden yeniden üretilmektedir. Şehir yaşamının hızlanması, restoran, kafe ve lokanta gibi kamusal yeme mekânlarının yaygınlaşmasına zemin hazırlamış olup, yemek, özel alanın ötesine geçerek modern kamusal yaşamın bir parçası hâline getirmektedir (Low ve Lynn-Ee Ho, 2018).

Modern gastronomi sosyolojisinin teorik temelleri, klasik sosyologların dolaylı katkılarıyla şekillenmektedir. Karl Marx, üretim ilişkileri ve meta fetişizmi kavramlarıyla gıdanın kapitalist sistem içinde nasıl metalaştığını ortaya koyarken Max Weber, rasyonelleşme ve bürokrasi kavramları

üzerinden modern mutfakların, restoranların ve gıda endüstrisinin işleyişini anlamaya imkân tanımaktaadır. Émile Durkheim ise ortak yemek pratiklerini, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ritüeller olarak değerlendirmektedir. 20. yüzyılın ikinci yarısında gastronomi sosyolojisi, Pierre Bourdieu'nun "beğeni", "habitus" ve "kültürel sermaye" kavramlarıyla daha belirgin bir disiplin kimliği kazanmıştır. Bourdieu, yemek tercihlerini bireysel zevkten ziyade sınıfsal konumun bir sonucu olarak ele almış; neyin "iyi", "sağlıklı" ya da "sofistike" kabul edildiğinin toplumsal olarak inşa edildiğini göstermiştir. Bu yaklaşım, gastronominin sosyal eşitsizliklerin yeniden üretimindeki rolünü görünür kılmaktadır (Ingraham, 2025). Modern dönemde küreselleşme, göç ve medya etkisi, gastronomi sosyolojisinin ilgi alanını daha da genişletmiştir. Ulusal mutfakların kimlik inşasındaki rolü, fast food kültürünün yayılması, sürdürülebilirlik ve etik tüketim tartışmaları, yemeğin politik ve ideolojik boyutlarını ön plana çıkarmıştır. Böylece modern gastronomi sosyolojisi, yalnızca ne yediğimizi değil; neden, nasıl ve hangi koşullar altında tükettiğimizi sorgulayan eleştirel bir perspektif geliştirmektedir (Johnston ve Baumann, 2007).

Tablo 1: Tarihsel Süreçte Gastronomi Sosyolojisi Gelişimi

Dönem	Gastronomi Sosyolojisi Açısından Temel Özellik
Antik ve Orta Çağ Dönemlerinde Gastronomi Sosyolojisi	Yemek, sınıfsal hiyerarşi, dini normlar ve ritüeller aracılığıyla toplumsal düzeni ve iktidar ilişkilerini yansıtan bir sosyal pratik olarak şekillenmektedir.
Rönesans ve Erken Modern Dönemde Gastronomi	Bireyselleşme ve saray kültürüyle birlikte estetik, sofra adabı ve yazılı mutfak metinleri gastronominin kültürel sermaye haline gelmesini sağlamaktadır.
Modern Gastronomi Sosyolojisinin Doğuşu	Sanayileşme, kentleşme ve kapitalist üretim ilişkileriyle yemek; emek, tüketim, sınıf ve kimlik ekseninde sosyolojik inceleme konusu olmaktadır.
21. Yüzyılda Gastronomi Sosyolojisi Çalışmaları	Küreselleşme, göç, sürdürülebilirlik ve dijitalleşme bağlamında gastronomi; kimlik, etik ve kültürel miras tartışmalarının merkezine yerleşmektedir.

Kaynak: Yazar tarafından derlenmiştir.

Tablo 1'e göre, gastronominin tarihsel süreçte toplumsal yapı, iktidar ilişkileri ve kültürel normlarla birlikte dönüşümünü ortaya konulmaktadır. Antik ve Orta Çağ'dan itibaren yemek, sınıf, kimlik ve ritüellerin taşıyıcısı

olurken modernleşmeyle birlikte üretim, tüketim ve kültürel sermaye ekseninde yeniden anlam kazanmaktadır.21. yüzyılda ise gastronomi, küreselleşme, sürdürülebilirlik ve dijitalleşme bağlamında çok boyutlu bir sosyolojik inceleme alanı hâline gelmiştir.

1.4. 21. Yüzyılda Gastronomi Sosyolojisi Çalışmaları

21. yüzyılda gastronomi sosyolojisi, küreselleşme, dijitalleşme, çevresel krizler ve kimlik politikaları gibi çok boyutlu toplumsal dönüşümlerin etkisiyle disiplinlerarası bir araştırma alanı hâline dönüşmektedir. Yeme-içme pratikleri artık yalnızca kültürel gelenekler ya da sınıfsal tercihler üzerinden değil; sürdürülebilirlik, etik, sağlık, medya ve güç ilişkileri bağlamında da ele alınmaktadır. Bu dönem, gastronominin gündelik yaşamın ötesine geçerek toplumsal, politik, sürdürülebilirlik ve ekonomik tartışmaların merkezine yerleştiği bir evreyi temsil etmekte ve sosyolojik açıdan da dikkat çeken bir konu olmaktadır (Burnett ve Ray, 2012). Küreselleşme, 21. yüzyıl gastronomi sosyolojisinin temel inceleme alanlarından birisidir. Uluslararası gıda zincirleri, fast food kültürünün yayılması ve küresel markaların yerel mutfaklarla kurduğu etkileşim, "küresel–yerel" (glokal) mutfak kavramını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda araştırmalar, yerel mutfakların küresel pazar içinde nasıl dönüştüğünü, standartlaştığını ya da direnç geliştirdiğini analiz edebilmektedir. Geleneksel yemeklerin "miras", "otantik" veya "turistik" değerler üzerinden yeniden tanımlanması, gastronominin sosyal ve kültürel kimlik inşasındaki rolünü gün geçtikçe daha da güçlendirmektedir (Ali ve Ahmed, 2023).

Dijitalleşme ve medya, çağdaş gastronomi çalışmalarında merkezi bir konuma sahiptir. Sosyal medya platformları, yemek fotoğrafları, çevrim içi tarifler ve gastronomi influencer'ları, son yıllarda yemeğin tüketim biçimlerini olduğu kadar algılanışını da dönüştürmektedir. Yemeğin görselleştirilmesi, estetikleştirilmesi ve paylaşılması, gastronomiyi bir performans alanına dönüştürmektedir. Bu durum, beğeni kültürü ve sembolik sermaye tartışmalarını yeniden gündeme getirmektedir. Gastronomi sosyolojisi, bu süreçte dijital alanların sınıfsal, cinsiyet temelli ve kültürel eşitsizlikleri nasıl yeniden ürettiğini sorusunu yeniden gündeme getirerek bir tartışma alanı oluşturmaktadır (Motta ve Martín, 2021). 21. yüzyılda öne çıkan bir diğer önemli tema ise sürdürülebilirlik ve etik tüketim yaklaşımlarıdır. İklim krizi, endüstriyel tarımın çevresel etkileri ve hayvan refahına ilişkin tartışmalar, beslenme pratiklerini politik bir zemine taşımaktadır (Schröder ve McEachern, 2004). Vejetaryenlik, veganlık, yerel üretim ve yavaş yemek (slow food) hareketleri, yalnızca beslenme tercihleri değil; toplumsal duruş ve değer sistemleri olarak da yakından incelenmektedir. Bu çerçevede gastronomiyi, bireysel seçimler üzerinden yapılan tercihlerin kolektif sorumluluk tartışmalarını daha görünür kılan bir alan hâline getirmektedir (Herman ve O'Neill, 2025).

Göç ve çokkültürlülük, çağdaş gastronomi sosyolojisinin bir diğer önemli odak noktasıdır. Göçmen mutfakları, diasporik kimliklerin korunması ve müzakere edilmesinde önemli bir rol oynamakta; restoranlar ve sokak yemekleri, kültürel etkileşimin kamusal mekânları olarak değerlendirilmektedir. Yemek aracılığıyla kurulan bu etkileşimler, aidiyet, dışlanma ve kültürel kabul süreçlerini anlamada önemli sosyolojik veriler sunmaktadır. 21. yüzyılda gastronomi sosyolojisi çalışmaları, yemeği küresel eşitsizlikler, dijital kültür, çevresel krizler ve kimlik politikaları ekseninde ele alan eleştirel bir perspektif geliştirmektedir. Bu dönem, gastronominin yalnızca kültürel bir pratik değil; aynı zamanda çağdaş toplumların değerlerini, yaklaşımlarını, çatışmalarını ve dönüşümlerini yansıtan dinamik bir sosyal alan olduğunu açık ve düzgün bir biçimde ortaya koymaktadır (Scarpato ve Daniele, 2004).

2. Gastronomi Sosyolojisi ve Kültürel Kimlik İlişkisi

Gastronomi sosyolojisi, yeme-içme pratiklerini toplumsal yapı, kültür ve kimlik bağlamında ele alan önemli bir çalışma alanıdır. Beslenme, yalnızca biyolojik bir gereksinim değil; bireylerin ve toplumların kimliklerini ifade ettikleri, aidiyet duygularını pekiştirdikleri ve kültürel sınırlarını görünür kıldıkları temel bir sosyal pratiktir. Bu nedenle gastronomi ile kültürel kimlik arasındaki ilişki, sosyolojik açıdan çok katmanlı ve dinamik bir etkileşim alanı sunmaktadır. Kültürel kimlik ise ortak değerler, inançlar, gelenekler ve semboller aracılığıyla inşa edilirken; yemek bu unsurların günlük yaşamda en somut biçimde deneyimlendiği alanlardan biridir. Ulusal ve yerel mutfaklar, bir toplumun tarihsel deneyimlerini, coğrafi koşullarını ve kolektif hafızasını yansıtan kültürel kodlar taşımaktadır. Örneğin geleneksel olarak belirli yemeklerin bayramlarda, törenlerde veya geçiş ritüellerinde tüketilmesi, yemeğin kimlik inşasında sembolik bir işlev üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda gastronomi, kültürel sürekliliğin ve toplumsal belleğin aktarımında merkezi bir rol oynamaktadır (Parasecoli, 2014).

Gastronomi sosyolojisi, yemek tercihleri üzerinden kimliğin nasıl üretildiğini ve ayrıştırıldığını da analiz eder. Bizim yemeğimiz ve diğerinin yemeğ ayrımı, kültürel sınırların çizilmesinde etkili bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu durum özellikle göç, diaspora ve çokkültürlü toplumlarda daha belirgin hâle gelmektedir. Göçmen topluluklar için geleneksel yemekler, anavatanla kurulan sembolik bağın korunmasına hizmet ederken ev sahibi toplum açısından bu mutfaklar, kültürel farklılığın hem merak edilen hem de zaman zaman dışlayıcı bir tavrın göstergesi olabilmektedir (Timothy ve Ron, 2013).

Sınıf, cinsiyet ve etnisite gibi toplumsal kategoriler de gastronomi ve kimlik ilişkisinin önemli bileşenleridir. Belirli yemeklerin "elit", "geleneksel" ya da "sıradan" olarak sınıflandırılması, kültürel hiyerarşilerin mutfak üzerinden yeniden üretilmesine yol açmaktadır. Pierre Bourdieu'nun ortaya koyduğu üzere, beğeni ve damak zevki, bireysel tercihlerden ziyade toplumsal

konumun bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle gastronomi, kültürel kimliğin yanı sıra sosyal statünün de görünür kılındığı ve toplumda statü ve itibarın ortaya konulduğu bir alandır (Bourdieu, 2018). Küreselleşme süreci, gastronomi ve kültürel kimlik ilişkisini daha karmaşık bir hâle getirmektedir. Küresel gıda zincirleri ve medya aracılığıyla farklı mutfakların dolaşıma girmesi, kimliklerin melezleşmesine yol açarken aynı zamanda yerel mutfakların "otantik" ve "korunması gereken" kültürel miraslar olarak yeniden tanımlanmasına neden olmaktadır. Bu durum, gastronominin hem küresel etkileşimin getirdiği yenilikçiliğe ayak uydurduğunu hem de yerel kimlik savunusunun sorumluluklarını yerine getiren bir aracı olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır (Yulistiyono vd., 2023).

2.1. Ulusal Mutfaklar, Ritüeller, Sofralar ve Aidiyet

Gastronomi sosyolojisi, yeme-içme pratiklerini yalnızca beslenme olgusu olarak değil; kimlik, kültür ve aidiyet üretiminin temel unsurları olarak ele almaktadır. Ulusal mutfaklar, yemek ritüelleri ve sofra pratikleri, bir toplumun tarihsel deneyimlerini, ortak değerlerini ve kolektif hafızasını görünür kılan güçlü kültürel göstergelerdir. Bu bağlamda gastronomi, bireylerin kendilerini bir topluluğa ait hissetmelerinde ve bu aidiyetin kuşaktan kuşağa aktarılmasında merkezi bir rol üstlenmektedir (Jongsuksomsakul, 2024). Ulusal mutfaklar ise çoğu zaman "doğal" ve değişmez gelenekler gibi algılansa da sosyolojik açıdan tarihsel, politik ve kültürel süreçler içinde inşa edilmiş yapılardır. Belirli yemeklerin "milli" olarak tanımlanması, ulus-devlet inşa süreçleriyle yakından ilişkilidir. Yemek kitapları, resmî davetler, turizm politikaları ve medya aracılığıyla bazı yemekler ulusal kimliğin sembolleri hâline getirilmektedir. Bu süreçte gastronomi, kültürel birliktelik duygusunu güçlendirirken aynı zamanda "biz" ve "öteki" ayrımını da yeniden üretmektedir. Ulusal mutfak, bu yönüyle hem kapsayıcı hem de sınır çizici bir kimlik aracı olarak önemli veriler ortaya koymaktadır (Scuzzarello ve Moroşanu, 2023).

Ritüeller, gastronominin toplumsal anlamını derinleştiren temel unsurların başında gelen geleneksel faaliyetlerdir. Bayramlar, düğünler, cenazeler ve mevsimsel kutlamalar gibi kolektif etkinliklerde tüketilen yemekler, sıradan beslenmenin ötesine geçerek sembolik değer kazanır. Bu ritüeller, Émile Durkheim'ın ifade ettiği biçimiyle toplumsal dayanışmayı güçlendiren kolektif pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Özel yemeklerin belirli zamanlarda ve kurallarla hazırlanıp paylaşılması, topluluğun ortak değerlerini pekiştirmekte ve kültürel sürekliliği sağlamaktadır (Rusu ve Kantola, 2016).

Sofra, gastronomi sosyolojisinde yalnızca yemek yenilen bir mekân olmanın ötesinde toplumsal ilişkilerin kurulduğu, hiyerarşilerin görünür hâle geldiği ve kültürel normların öğrenildiği bir sosyal alan olarak ifade edilmektedir. Sofra düzeni, oturma biçimleri, servis sırası ve konuşma kuralları, toplumun güç ilişkilerini ve değer sistemini yansıtmaktadır. Aile

sofraları, aidiyet duygusunun ilk deneyimlendiği alanlar olarak bireyin kültürel kimliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. Kamusal sofralar ve davetler ise toplumsal statünün ve sosyal bağların yeniden üretildiği sahnelere şahitlik etmektedir (Jönsson vd., 2021).

Aidiyet duygusu, gastronomik pratikler aracılığıyla somutlaşmaktadır. Ev yemeği, anne mutfağı veya memlekete özgü yemek gibi ifadeler, yemeğin duygusal ve kimliksel boyutunu açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle göç ve diaspora bağlamında, geleneksel yemeklerin hazırlanması ve paylaşılması, kaybedilen mekânlara ve geçmişe dair sembolik bir bağ kurma işlevi üstlenmektedir. Bu durum, gastronominin yalnızca kültürel değil, aynı zamanda duygusal bir aidiyet alanı olduğunu göstermektedir (Manik vd., 2024).

SONUÇ

Gastronominin kavramsal ve tarihsel gelişimi, bu alanın basit bir beslenme pratiğinden çok daha fazlası olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Tarihsel süreç içerisinde gastronomi, kültürel kimliğin, toplumsal ilişkilerin ve estetik anlayışın önemli bir taşıyıcısı hâline gelmiştir. Günümüzde ise gastronomi, disiplinlerarası yapısıyla akademik çalışmaların önemli bir konusu olmaya devam etmektedir (De Jong vd., 2018). Antik ve Orta Çağ dönemlerinde gastronomi, toplumsal yapıların aynası niteliğindedir. Sınıf, din, ekonomi ve iktidar ilişkileri, neyin, nasıl ve kimler tarafından tüketileceğini belirlemiştir. Gastronomi sosyolojisi açısından bu dönemler, yemeğin kültürel bir pratik olarak toplumsal anlamlar ürettiğini ve tarihsel süreç içinde sosyal farklılıkları pekiştirdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle erken dönem gastronomik pratiklerin incelenmesi, günümüz yemek kültürlerinin sosyolojik temellerini anlamak açısından da önemli bir analitik zemin sunmaktadır (Rajan, 2023). Rönesans ve erken modern döneminde gastronominin sosyolojik açıdan kurumsallaştığı, estetikleştiği ve sınıfsal anlamlar taşıyan bir kültürel alan hâline geldiği görülmektedir. Yemeğin üretimi, sunumu ve tüketimi; iktidar, sınıf ve kültür ilişkileriyle iç içe geçerek modern gastronomi anlayışının toplumsal temellerini oluşturan önemli bir geçiş dönemidir (Stewart, 2018). Modern gastronomi sosyolojisi, sanayileşme sonrası toplumlarda yemeğin üretimden tüketime uzanan tüm süreçlerini toplumsal bağlamı içinde ele alan bir disiplin olarak doğmaktadır. Bu alan, yemeği gündelik bir eylem olmaktan çıkararak, modern toplumların sınıf yapısını, kültürel kodlarını ve iktidar ilişkilerini çözümleyen güçlü bir analitik araç hâline getirmektedir (Ashley vd., 2004). 21. Yüzyıla gelindiğinde ise

gastronomi sosyolojisi çalışmaları, yemeği küresel eşitsizlikler, dijital kültür, çevresel krizler ve kimlik politikaları ekseninde ele alan eleştirel bir perspektif açıdan değerlendirmektedir. Bu dönem, gastronominin yalnızca kültürel bir pratik değil; aynı zamanda çağdaş toplumların değerlerini, çatışmalarını ve dönüşümlerini yansıtan dinamik bir sosyal alan olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır (Ranta ve Ichijo, 2022).

Gastronomi sosyolojisi, kültürel kimliğin günlük yaşamda nasıl kurulduğunu, müzakere edildiğini ve dönüştürüldüğünü anlamada güçlü bir analitik çerçeve sunmaktadır. Yemek, bireysel bir tercih olmanın ötesinde, toplumsal aidiyetleri, kültürel sınırları ve kimlik politikalarını yansıtan temel bir kültürel pratik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle gastronomi ile kültürel kimlik arasındaki ilişki, çağdaş sosyolojik çalışmaların vazgeçilmez konularından biri olmaya devam etmektedir (Van Westering, 1999). Gastronomi sosyolojisi, yeme-içme pratiklerini yalnızca beslenme olgusu olarak olmadığını kimlik, kültür ve aidiyet üretiminin temel unsurları olarak da ele alındığı bir alandır. Ulusal mutfaklar, yemek ritüelleri ve sofra pratikleri, bir toplumun tarihsel deneyimlerini, ortak değerlerini ve kolektif hafızasını görünür kılan güçlü kültürel göstergelere sahiptir. Bu bağlamda gastronomi, bireylerin kendilerini bir topluluğa ait hissetmelerinde ve bu aidiyetin kuşaktan kuşağa aktarılmasında kapsayıcı bir rol üstlenmektedir (Jiemuratova, 2025). Ulusal mutfaklar, çoğu zaman "doğal" ve değişmez gelenekler gibi algılansa da sosyolojik açıdan tarihsel, politik ve kültürel süreçler içinde inşa edilmiş yapılardır. Belirli yemeklerin "milli" olarak tanımlanması, ulus-devlet inşa süreçleriyle yakından ilişkilidir. Yemek kitapları, resmî davetler, turizm politikaları ve medya aracılığıyla bazı yemekler ulusal kimliğin sembolleri hâline getirilmektedir. Bu süreçte gastronomi, kültürel birliktelik duygusunu güçlendirirken aynı zamanda biz ve diğerleri ayrımını da yeniden üretmektedir. Ulusal mutfak, bu yönüyle hem kapsayıcı hem de sınır çizici bir kimlik aracı olduğunu vurgulamaktadır (Horng ve Tsai, 2010). Ritüeller, gastronominin toplumsal anlamını derinleştiren temel unsurlar olarak bayramlar, düğünler, cenazeler ve mevsimsel kutlamalar gibi kolektif etkinliklerde tüketilen yemekleri kapsamaktadır. Bu durum sıradan beslenmenin ötesine geçerek sembolik değer kazanmasına olanak sağlamaktadır.

Sofranın gastronomi sosyolojisinde yalnızca yemek yenilen bir mekân dışında toplumsal ilişkilerin kurulduğu, hiyerarşilerin görünür hâle geldiği ve kültürel normların öğrenildiği bir sosyal alan olduğu sonucuna ulaşılırken Aile sofraları, aidiyet duygusunun ilk deneyimlendiği alanlar olarak bireyin kültürel kimliğinin şekillenmesinde belirleyici rol oynamaktadır. Aidiyet duygusu ise gastronomik pratikler aracılığıyla, geleneksel yemeklerin hazırlanması ve paylaşılması, kaybedilen mekânlara ve geçmişe dair sembolik bir bağ kurma işlevini üstlendiği anlaşılmaktadır. Sonuç olarak ulusal mutfaklar, ritüeller, sofralar ve aidiyet, gastronomi sosyolojisinin temel inceleme başlıkları arasında yer almaktadır. Yemek, bireyleri bir araya

getiren, kolektif kimliği güçlendiren ve toplumsal sınırları tanımlayan güçlü bir kültürel pratik haline dönüşmektedir. Bu nedenle gastronomik pratiklerin sosyolojik analizi, toplumların kendilerini nasıl tanımladıklarını ve bir arada nasıl var olduklarını anlamada önemli bir anahtar olarak bizlere sunmaktadır. Bir diğer yandan gastronomi sosyolojisi, gastronomiyi toplumsal bağlamda anlamlandırarak yemeğin kimlik, aidiyet ve güç ilişkileriyle olan bağını geniş bir biçimde ortaya koymaktadır.

REFERANSLAR

Adams, W. H. (2012). On luxury: A cautionary tale, a short history of the perils of excess from ancient times to the beginning of the modern era. Potomac Books, Inc..

Ali, R., & Ahmed, R. R. (2023). Empırıcal study of glocalızatıon on global brands of the fast-food ındustry to ıncrease consumer purchase ıntentıon. Transformations in Business & Economics, 22(1).

Atkinson, W., & Deeming, C. (2015). Class and cuisine in contemporary Britain: the social space, the space of food and their homology. The Sociological Review, 63(4), 876-896.

Ashley, B., Hollows, J., Jones, S., & Taylor, B. (2004). Food and cultural studies. Routledge.

Balderas-Cejudo, A., Iruretagoyena, M., Alonso, L., Church, M., Izquierdo, L., Hill, I., & Larson, K. (2025). Gastronomy and beyond: A collaborative initiative for rethinking food's role in society, sustainability, and territory. International Journal of Gastronomy and Food Science, 39, 101118.

Bourdieu, P. (2018). Distinction a social critique of the judgement of taste. In Inequality (pp. 287-318). Routledge.

Brumberg-Kraus, J. (2024). Food and Religious Rituals. In Oxford Research Encyclopedia of Food Studies.

Burnett, S. C., & Ray, K. (2012). Sociology of food. The Oxford handbook of food history, 135-151.

Cornell, P., Fahlander, F., & Oestigaard, T. (2004). Social identity, the body, and power. Material Culture and Other Things. Post-disciplinary Studies in the 21st Century. Gotarc Serie C, (61), 57-92.

De Jong, A., Palladino, M., Puig, R. G., Romeo, G., Fava, N., Cafiero, C., ... & Sjölander-Lindqvist, A. (2018). Gastronomy tourism: An interdisciplinary literature review of research areas, disciplines, and dynamics. Gastronomy and Tourism, 3(2), 131-146.

Descola, P. (2003). Constructing natures: symbolic ecology and social practice. In Nature and society (pp. 82-102). Routledge.

Ferguson, P. P. (2013). A cultural field in the making: Gastronomy in nineteenth-century France. In French Food (pp. 5-50). Routledge.
Freedman, P. (Editor). (2007). Food: the history of taste (Volume 21). University of California Press.
Fonte, M. (2008). Knowledge, food and place. A way of producing, a way of knowing. Sociologia ruralis, 48(3), 200-222.
Herman, A., & O'Neill, K. (2025). The geographies of veganism: Exploring the complex entanglements of places, plants, peoples, and profits through vegan food practices. Progress in Environmental Geography, 4(1), 92-112.
Hjologer, A. M. (2004). What do tourists eat and why? Towards a sociology of gastronomy and tourism. Tourism (13327461), 52(2).
Horng, J. S., & Tsai, C. T. S. (2010). Government websites for promoting East Asian culinary tourism: A cross-national analysis. Tourism management, 31(1), 74-85.
Ingraham, S. J. (2025). The Food Systems of Bordeaux: An Exploration of Changing Foodscapes in Local and Global Contexts from the Perspectives of City Residents (Doctoral dissertation, Columbia University).
Isakjee, A., & Carroll, B. (2021). Blood, body and belonging: The geographies of halal food consumption in the UK. Social & Cultural Geography, 22(4), 581-602.
Karadeniz, E., İskenderoğlu, Ö., & Ayyıldız, N. (2024). Konaklama İşletmelerinde Finansal Tablo Kalemlerinin Benford Yasası'na Uygunluğu. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 35(1), 29-41.
Jiemuratova, G. K. (2025). The cultural relevance of food: shapıng socıal ınteractıons and defınıng collectıve ıdentıtıes. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 6(04), 442-457.
Johnson, A. M. (2025). Breaking Bread: Socialization and the Ritualization of Power, Prestige, and Social Norms Through Food in High Medieval England (Master's thesis, Trent University (Canada)).
Johnston, J., & Baumann, S. (2007). Democracy versus distinction: A study of omnivorousness in gourmet food writing. American Journal of Sociology, 113(1), 165-204.
Jongsuksomsakul, P. (2024). Promoting traditional gastronomy to build cultural tourism and encourage the younger generation to return home: A media co-creation case study in Thailand. Humanities, Arts and Social Sciences Studies, 414-427.
Jönsson, H., Michaud, M., & Neuman, N. (2021). What is commensality? A critical discussion of an expanding research field. International Journal of Environmental Research and Public Health, 18(12), 6235.
Low, K. E., & Lynn-Ee Ho, E. (2018). Eating in the city. Food, Culture & Society, 21(1), 2-8.
Manik, S., Ramani, A., Majumder, R., Hossain, S., & Hazra, T. (2024). Traditional Foods for Festivity: Linking Food Diversity with Socio-Cultural Aspects. In Traditional Foods: The Reinvented Superfoods (pp. 69-88). Cham: Springer Nature Switzerland.
Mennell, S. (1996). All manners of food: eating and taste in England and France from the Middle Ages to the present. University of Illinois Press.

Motta, R., & Martín, E. (2021). Food and social change: Culinary elites, contested technologies, food movements and embodied social change in food practices. The Sociological Review, 69(3), 503-519.
Neuman, N. (2019). On the engagement with social theory in food studies: cultural symbols and social practices. Food, Culture & Society, 22(1), 78-94.
Parasecoli, F. (2014). Food, identity, and cultural reproduction in immigrant communities. Social Research: An International Quarterly, 81(2), 415-439.
Popkin, B. M., & Reardon, T. (2018). Obesity and the food system transformation in Latin America. Obesity Reviews, 19(8), 1028-1064.
Pugra, I. W., Arjana, I. W. B., Suarja, I. K., Sadiyani, N. W., Paramita, R., Sekarti, N. K., ... & Sunarsa, I. W. (2025). Flavours without borders: A cultural and gastronomic exploration of global cuisines, culinary diversity, and fusion experiences in food courts. Journal of Education, Social & Communication Studies, 2(2), 101-111.
Rajan, A. (2023). Gastronomic evolution: A review of traditional and contemporary Food Culture. International Journal for Multidimensional Research Perspectives, 1(2), 62-76.
Ranta, R., & Ichijo, A. (2022). Food, national identity and nationalism: From everyday to global politics. Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan.
Raza, A. (2023). Exploring the Cultural Significance of Food in Different Societies. Research Journal for Social Affairs, 1(1), 46-54..
Rinaldi, C. (2017). Food and gastronomy for sustainable place development: A multidisciplinary analysis of different theoretical approaches. Sustainability, 9(10), 1748.
Rusu, M. S., & Kantola, I. (2016). A time of meta-celebration: Celebrating the sociology of celebration. Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology, 7(1), 1.
Scarpato, R., & Daniele, R. (2004). New global cuisine: Tourism, authenticity and sense of place in postmodern gastronomy. In Food tourism around the world (pp. 296-313). Routledge.
Schröder, M. J., & McEachern, M. G. (2004). Consumer value conflicts surrounding ethical food purchase decisions: a focus on animal welfare. International Journal of Consumer Studies, 28(2), 168-177.
Scuzzarello, S., & Moroşanu, L. (2023). Integration and intersectionality: boundaries and belonging “from above” and “from below”. Introduction to the special issue. Ethnic and Racial Studies, 46(14), 2991-3013.
Smith, S. H. (2007). Demystifying a change in taste: Spices, space, and social hierarchy in Europe, 1380–1750. The International history review, 29(2), 237-257.
Stewart, L. (2018). Social status and classicism in the visual and material culture of the sweet banquet in early modern England. The Historical Journal, 61(4), 913-942.
Timothy, D. J., & Ron, A. S. (2013). Understanding heritage cuisines and tourism: Identity, image, authenticity, and change. Journal of Heritage Tourism, 8(2-3), 99-104.
Van Westering, J. (1999). Heritage and gastronomy: The pursuits of the ‘new tourist’. International Journal of Heritage Studies, 5(2), 75-81.
Wittrock, B. (2018). Early modernities: varieties and transitions. In Public Spheres and Collective Identities (pp. 19-40). Routledge.

Yulistiyono, A., Andriani, E., & Rukmana, A. Y. (2023). Transformation of modern culinary entrepreneurs: Strategies and challenges in the face of the modern era. West Science Journal Economic and Entrepreneurship, 1(03), 155-161.

Dijitalleşme: Sosyal Medya ve Gastronomi İletişimi

Mahmut BARAKAZI[1]

1- Doç. Dr. Harran Üniversitesi Turizm Fakültesi Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, mahmutbarakazi@harran.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2468-7981

ÖZET

Bu kitap bölümü, dijitalleşmenin gastronomi iletişimi üzerindeki etkilerini sosyal medya ekseninde ele alarak gastronominin dijital ortamda nasıl temsil edildiğini, dönüştüğünü ve yeniden üretildiğini incelemektedir. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, gastronomiyi geleneksel yüz yüze ve mekâna bağlı bir deneyim olmaktan çıkararak dijital mecralarda etkileşimli, görsel ve katılımcı bir yapıya dönüştürmüştür. Sosyal medya platformları, gastronominin yalnızca tanıtım ve pazarlama boyutunu değil; estetik, kültürel ve sembolik yönlerini de görünür kılmaktadır. Instagram, TikTok ve YouTube gibi mecralar, yemeği görsel anlatılar ve kısa videolar aracılığıyla deneyimsel bir temsil alanına dönüştürmektedir. Çalışmada, dijital dönüşümün gastronomi iletişiminde güç dengelerini nasıl değiştirdiği, tüketicileri pasif alıcılardan aktif içerik üreticilerine dönüştürdüğü vurgulanmaktadır. Görselliğin merkezî hâle gelmesiyle estetik gastronomi önem kazanırken, "fotoğraflanabilir yemek" anlayışı menü planlaması ve sunum pratiklerini etkilemektedir. TikTok gibi platformlar ise hızlı tüketim kültürü bağlamında gastronomiyi sadeleştirilmiş ve yüzeysel içeriklere açık hâle getirmektedir. Bununla birlikte dijital içerik üreticileri, gastronomi alanında yeni bir otorite biçimi oluşturmaktadır. Sonuç olarak dijital gastronomi, yenilikçi iletişim stratejileriyle önemli fırsatlar sunarken; özgünlük, kalite ve kültürel derinliğin korunması gerekliliğini de beraberinde getirmektedir.

Anahtar Kelimeler – *Dijitalleşme, Gastronomi Iletişimi, Sosyal Medya, Görsel Estetik, Dijital Içerik Üreticileri.*

GİRİŞ

Dijitalleşme, son yıllarda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmelerle birlikte toplumsal yaşamın tüm alanlarını dönüştüren temel bir dinamik haline gelmektedir. İletişim pratikleri, dijital ortamların sunduğu hız, etkileşim ve erişilebilirlik olanakları sayesinde yeniden yapılandırmaktadır. Ayrıca bireylerin, kurumların ve kültürel alanların kendilerini ifade etme biçimleri köklü bir değişim geçirmesine neden olmaktadır (Hurova ve Shkurov, 2023). Bu gelişim sürecinden etkilenen alanlardan biri de gastronomi faaliyetleridir. Geleneksel olarak fiziksel mekân, yüz yüze deneyim ve sözlü aktarım üzerine kurulu olan gastronomi, dijital medya araçları aracılığıyla yeni bir iletişim ekosistemi içerisinde konumlanarak dijital mecralarda daha fazla dikkat çeker hale gelmektedir. Sosyal medya platformları, gastronominin yalnızca tanıtım ve pazarlama boyutunu değil, aynı zamanda kültürel, estetik ve sembolik yönlerini de daha görünür kılmaktadır. Yemek, dijital ortamda görsel anlatılar, kısa videolar ve etkileşimli içerikler aracılığıyla sunulmakta ve bu durum gastronomiyi

gündelik tüketim pratiğinin ötesine taşıyarak bir deneyim ve temsil alanı haline getirebilmektedir. Instagram, YouTube ve TikTok gibi platformlar, gastronomi iletişiminin temel mecralarını öne çıkararak kullanıcıların yemekle kurduğu ilişkiyi yeniden tanımlamakta veya daha güçlü hale ulaştırmaktadır (Selvakumar vd., 2025). Dijitalleşme ile gastronomi iletişimi, tek yönlü ve kurumsal mesajlara dayalı bir yapıdan, katılımcı ve çok sesli bir iletişim modeline evrilmektedir. Tüketiciler, deneyimlerini paylaşan ve içerik üreten aktif öznelere dönüştürürken restoranlar, şefler ve gastronomi markaları da bu etkileşim alanında konumlarını yeniden belirlemek zorunda kalmaktadır. Kullanıcı tarafından üretilen içerikler, çevrim içi yorumlar ve sosyal medya etkileşimleri, gastronomi alanında algı, güven ve tercih süreçleri üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır (Baba vd., 2024). Bu bağlamda gastronomi iletişimi, dijital kültürün dinamikleriyle şekillenen çok boyutlu bir araştırma alanı olarak değerlendirilmektedir. Sosyal medyanın sunduğu olanaklar, yerel mutfakların küresel ölçekte görünürlük kazanmasına katkı sağlamaktadır. Ancak bu durum, özgünlük, ticarileşme ve kültürel temsil gibi tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla dijitalleşme ekseninde gastronomi iletişiminin incelenmesi hem iletişim çalışmaları hem de gastronomi ve kültür araştırmaları açısından önemli bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır (Widjanarko vd., 2024).

Bu kitap bölümünde, dijitalleşme sürecinin gastronomi iletişimi üzerindeki etkileri sosyal medya bağlamında ele alınmakta olup gastronominin dijital ortamda nasıl temsil edildiği, dönüştüğü ve yeniden üretildiği tartışılmaktadır. Böylece dijital çağda gastronominin iletişimsel boyutuna ilişkin kavramsal bir çerçeve sunulması amaçlanmaktadır.

1. Gastronomi İletişiminde Dijital Dönüşüm

İletişim biçimleri, toplumsal ve teknolojik gelişmeler doğrultusunda sürekli olarak dönüşüm geçirmektedir. Dijital teknolojilerin yaygınlaşmasıyla birlikte bu dönüşüm daha da hızlanmış ve iletişim süreçleri mekân, zaman ve araç bağımlılığından büyük ölçüde kurtularak çok yönlü ve etkileşimli bir yapıya kavuşmaktadır. Gastronomi alanı, bu dönüşümün en görünür ve etkili biçimde yaşandığı alanlardan biri olarak ön plana çıkmaktadır. Geleneksel iletişim pratiklerine dayalı gastronomi anlayışı, dijital medya araçlarının etkisiyle yeni bir iletişim ekosistemi içerisinde yeniden şekillendiği izlenmektedir (Del Moral, 2025). Geleneksel gastronomi iletişimi, sözlü kültür, yüz yüze etkileşim, basılı yayınlar, yemek kitapları, gazeteler ve televizyon programları aracılığıyla uzun yıllar boyunca varlığını sürdürmekteydi. Restoran deneyimleri çoğunlukla bireysel öneriler, eleştirmen yazıları ve sınırlı sayıda kitleye ulaşabilen medya kanalları üzerinden aktarılmaktaydı. Bu yapı, gastronomik bilginin aktarımında belirli otoriteleri ön plana çıkarırken, tüketicilerin iletişim sürecine katılımını büyük ölçüde sınırlandırmaktadır. İletişim tek yönlü olup, geri bildirim mekanizmaları sınırlı ve yavaş işleyen bir niteliğe sahip olması nedeniyle

gastronomi sektöründe geri dönüş düzeyi beklentileri karşılayamamaktaydı (Lepkowska-White vd., 2019).

Dijitalleşmenin gelişimi ile birlikte gastronomi iletişimi, bu geleneksel yapının dışına çıkarak katılımcı, anlık ve çok sesli bir forma bürünmektedir. Sosyal medya platformları, çevrim içi değerlendirme siteleri ve dijital içerik üretim araçları, gastronomik deneyimlerin paylaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bununla birlikte tüketicileri iletişimin merkezine yerleştirerek bireyleri yalnızca gastronomik içeriği tüketen değil, aynı zamanda üreten ve yayan aktörler haline getirmektedir. Bu durum, gastronomi iletişiminde güç dengelerinin yeniden dağılımına yol açmaktadır. Dijital iletişim ortamlarında yemek, yalnızca bir beslenme unsuru olarak değil; görsel estetik, hikâye anlatımı ve kimlik inşası bağlamında sunulmaktadır. Fotoğraf, video ve kısa anlatılar aracılığıyla gastronomi, deneyimsel bir içerik haline gelmektedir. Ayrıca mekânlar ve tatlar dijital temsiller üzerinden gastronomi sektöründe ciddi düzeyde anlam kazanmaktadır. Bu bağlamda gastronomi, dijital kültürün sembolik ve görsel kodlarıyla yeniden üretilmektedir. Özellikle sosyal medya, restoranların ve şeflerin marka kimliklerini oluşturmasında belirleyici bir iletişim alanı sunmaktadır (Feldman ve Goodman, 2021).

Gelenekselden dijitale geçiş süreci, gastronominin kültürel aktarım biçimlerini de dönüştürmektedir. Yerel mutfaklar ve geleneksel tarifler, dijital platformlar aracılığıyla küresel dolaşıma girmekte iken bu durum hem kültürel görünürlüğü artırmakta hem de özgünlüğün korunmasına ilişkin tartışmaları yeniden gündeme getirmektedir. Dijitalleşme, gastronomiyi demokratikleştirirken aynı zamanda ticarileşme ve standartlaşma risklerini de beraberinde getirmektedir. Bunun nedeni ise tüketim toplumu veya toplumsa duyarsızlaşma rollerinin yükselmesi ile de yakından alakalıdır (Zoran, 2025). Gelenekselden dijitale iletişim dönüşümü, yalnızca kullanılan araçların değişimiyle sınırlı kalmamaktadır. İletişimin aktörlerini, içeriklerini ve anlam üretme süreçlerini köklü biçimde etkileyebilmektedir. Bu dönüşüm, gastronomiyi dijital çağın kültürel, ekonomik ve iletişimsel dinamikleri içerisinde yeniden konumlandırmakta ve disiplinlerarası akademik incelemeler için zengin bir araştırma alanı olarak da kendini sunmaktadır (Karadeniz vd., 2024).

1.1. Gastronomide Görsel Dijitalleşme

Gastronomi yalnızca beslenme ihtiyacını karşılayan bir alan değil, aynı zamanda duyulara hitap eden çok boyutlu bir deneyim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu deneyimin merkezinde ise görsellik yer alarak bir yiyecekle ilk temasını tat veya koku yoluyla değil, çoğunlukla görme duyusuyla kurduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle bir yemeğin rengi, sunumu, biçimi ve genel estetik yapısı, onun algılanan lezzetini ve değerini doğrudan etkilediği anlaşılmaktadır (Michel vd., 2014). Görsellik, yemeğin tüketici üzerindeki ilk izlenimini belirlemektedir. Düzgün ve iyi sunulmuş bir tabak, beklentiyi yükseltir ve damak tadı üzerinde olumlu bir ön izlenim

oluşturmaktadır. Estetik açıdan çekici bulunan yemeklerin daha lezzetli algılandığı şeklinde genel bir ifade de ortaya konulmaktadır. Renk uyumu, tabak düzeni, porsiyon dengesi ve kullanılan servis ekipmanları, bu algının oluşmasında temel unsurlardır. Özellikle renkler, iştah açıcı ya da baskılayıcı etkilere sahip olduklarından gastronomide bilinçli bir şekilde kullanılarak satış ve pazarlama boyutu da avantajlı hale getirilmektedir (Samaddar ve Mondal, 2024). Modern tekniklerin ve yaklaşımların sunulduğu gastronomide görsellik, yalnızca tabak sunumuyla sınırlı olmamaktadır. Mekân tasarımı, aydınlatma, masa düzeni ve hatta servis personelinin görünümü bile bütünsel bir görsel deneyimin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Özel menü yemeklerinin yer aldığı Fine Dining restoranlarda minimalist sunumlar kalite ve sofistikasyon algısı oluştururken geleneksel mutfaklarda kullanılan otantik sunumlar kültürel kimliği vurgulamaktadır. Bu bağlamda görsellik, gastronominin kültürel anlatım gücünü de artırmakta ve talebi olumlu yönde etkileyen çok çeşitli unsurlar barındırmaktadır (Makwena, 2024).

Dijital çağda görselliğin önemi giderek daha artmasıyla birlikte sosyal medya platformları, özellikle Instagram ve TikTok, yemeğin görsel çekiciliğini gastronomik başarının önemli bir ölçütü hâline getirerek fotoğraflanabilir yemek kavramını geliştirmiştir. Bu kavram, restoranların menü planlamasında ve şeflerin yaratıcılığında belirleyici bir unsur olmuş ve görsel olarak dikkat çekici yemekler, dijital ortamda daha fazla paylaşılmaya başlanmaktadır. Etkileşim sayesinde yiyecek içecek işletmeleri ortaya koyduğu gastronomi hizmetini ücretsiz bir biçimde tanıtıma dahil edebilmektedir (Cousins vd., 2019). Bu bağlamda görsellik, gastronomide tamamlayıcı bir unsur değil, merkezî bir bileşen olduğunu kanıtlamaktadır. Tat, koku ve dokuyla birleştiğinde yemeği sıradan bir ihtiyaç olmaktan çıkarıp sanatsal ve kültürel bir deneyime dönüştürmektedir. Bu nedenle gastronomi alanında başarılı olmak isteyen bireyler ve işletmeler, görsel estetiği teknik bilgi kadar dikkate almaktadır. Çünkü görsellik, yemeğin hikâyesini anlatan sessiz ama güçlü bir dil olarak kullanılmaktadır (Nser vd., 2024).

1.2. Sosyal Medya Platformları ve Gastronomi Uygulamaları

Dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte gastronomi, yalnızca fiziksel mekânlarda deneyimlenen bir olgu olmaktan çıkarak dijital platformlar aracılığıyla yeniden şekillenen bir yapıya bürünmektedir. Bu dönüşümde Instagram, görsel temelli yapısı nedeniyle estetik gastronominin en etkili temsil alanlarından biri hâline gelmiştir. Yiyecek ve içeceklerin görsel sunumu, Instagram üzerinden geniş kitlelere ulaşmakta olup, bu durum gastronomik ürünlerin algılanış biçimini, tüketici davranışlarını ve mutfak pratiklerini doğrudan etkileyebilmektedir (Winzer vd., 2022). Estetik gastronomi ise yemeğin lezzet boyutunu yanı sıra renk, biçim, doku ve sunum gibi görsel unsurlarını da merkeze alan bütüncül bir yaklaşım ile ifade edilmektedir. Instagram'ın görselliği önceleyen yapısı, bu yaklaşımı destekleyerek tabak sunumlarını adeta sanatsal bir ifade biçimine

dönüştürürken şefler ve gastronomi profesyonelleri, Instagram aracılığıyla estetik anlayışlarını sergileme, kişisel ve kurumsal marka oluşturma imkânı bulmaktadır. Bu bağlamda sosyal medya platformu, gastronomide estetik değerlerin yaygınlaşmasında ve standartlaşmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Zappavigna ve Ross, 2022).

Resim 1: Sosyal Medya'da Gastronomi

Kaynak : Unilever, 2025

Gastronomi alanında dijital pek çok paylaşım alanı olsa da en çok kullanılanlardan birisi olan Instagram'dır. Instagram'ın estetik gastronomi üzerindeki etkisi, tüketici algıları üzerinden de belirgin şekilde gözlemlenmektedir. Görsel açıdan dikkat çekici yemek paylaşımları, tüketicilerin beklenti düzeylerini yükseltmekte ve çekici lezzet kavramının oluşmasına katkı sağlamaktadır. Instagram'da paylaşılan estetik sunumlu yemeklerin daha kaliteli ve lezzetli algılandığını ifade edilmektedir. Bu durum, tüketicilerin restoran tercihlerini ve tüketim motivasyonlarını önemli ölçüde etkilemektedir (Casales-Garcia vd., 2025). Bir diğer yandan Instagram, estetik gastronominin popülerleşmesine katkı sağlarken, bazı eleştirileri de beraberinde getirmektedir. Görselliğin aşırı vurgulanması, lezzet ve besin değeri gibi temel gastronomik unsurların geri planda kalmasına neden olabilmektedir. Ayrıca sosyal medyada paylaşmak için yapılan yemek anlayışı, gastronomik yaratıcılığın belirli kalıplar içerisinde şekillenmesine yol açabilmektedir. Bu nedenle estetik ile işlevsellik arasında dengeli bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir. Çünkü bu durum gereksiz kanıtlama çabasına ve israf sonuçlarına gidebilmektedir. Bu bağlamda estetik gastronominin günümüzdeki en güçlü taşıyıcılarından biri olarak sosyal medyanın ekin gücü öne çıkmaktadır. Görselliğin merkezde olduğu bu dijital platform, gastronominin sanatsal, kültürel ve deneyimsel boyutlarını görünür kılarken gastronomik üretim ve tüketim pratiklerini dönüştürmektedir.

Instagram ve estetik gastronomi arasındaki ilişki, dijital kültür, tüketici davranışları ve gastronomi estetiği bağlamında çok boyutlu bir araştırma alanı olarak sürekli olarak çalışılmaya devam etmektedir (Kovalenko vd., 2023).

1.3. Hızlı Tüketim Kültüründe Dijital İçerik Üreticilerinin Etkisi (Tik-Tok)

Dijital medya platformlarının gelişimi, tüketim alışkanlıklarını ve kültürel pratikleri derinlemesine dönüştürmüştür. Bu dönüşümün en dikkat çekici örneklerinden biri olan TikTok, kısa süreli ve hızlı tüketilebilir içerik yapısıyla hızlı tüketim kültürünün gastronomi alanındaki yansımalarını görünür hale getirmektedir. Platformun algoritmik yapısı, anlık dikkat çekmeye dayalı içerikleri ön plana çıkararak gastronomiyi uzun süreli deneyim ve emek gerektiren bir alan olmaktan çıkarıp hızlı ve yüzeysel tüketime açık bir forma dönüştürmektedir. TikTok'ta gastronomi içerikleri genellikle kısa videolar, abartılı görsel efektler ve dikkat çekici başlıklar üzerinden sunulmaktadır. Bu durum, yemek yapım süreçlerinin sadeleştirilmesine, karmaşık mutfak tekniklerinin sadeleşmesine yol açmaktadır. Hızlı tüketim kültürü bağlamında gastronomi, lezzet ve kültürel derinlikten ziyade hız, erişilebilirlik ve görsel etki üzerinden değerlendirilmektedir (Selvakumar vd., 2025). Bununla birlikte TikTok, gastronomik bilginin geniş kitlelere ulaşmasını sağlayan demokratik bir alan da sunmaktadır. Ancak bu erişilebilirlik, bilginin niteliği ve doğruluğu konusunda tartışmaları beraberinde getirmektedir. Hızlı tüketilen gastronomi içerikleri, çoğu zaman eleştirel süzgeçten geçmeden yayılmakta ve tüketicilerin mutfak algısını yeniden şekillendirirken temel değerlerinden ve kültüründen uzak kalabilmektedir (Kulkarni, 2025).

Resim 2: Tik-Tok İçerik Üreticileri
Kaynak: Tasting Table, 2025.

Dijital içerik üreticileri, sosyal medya ağının gelişmesi ile gastronomi alanında geleneksel otorite kavramının dönüşümüne öncülük etmişlerdir. Geleneksel olarak gastronomi otoritesi, şefler, akademisyenler ve eleştirmenler tarafından temsil edilirken, günümüzde sosyal medya platformları aracılığıyla bireysel içerik üreticileri de bu otorite alanına dâhil olmakta ve hatta liderlik yapmaktadır. Takipçi sayısı, etkileşim oranları ve görünürlük, gastronomik bilgi ve uzmanlığın önüne geçebilen yeni ölçütler hâline gelmiş ve gastronomi işletmelerinin tanıtım ve pazarlama açısından dikkatini çekmektedir. Dijital içerik üreticileri, restoran önerileri, yemek değerlendirmeleri ve mutfak pratikleri üzerinden geniş kitleleri etkileme gücüne sahiptir. Bu durum, gastronomi alanında algılanan otoritenin bilimsel bilgi, mesleki deneyim ve kültürel birikimden ziyade popülerlik temelli olarak inşa edilmesine yol açabilme tehlikesini ortaya koymaktadır. Neticesinde gastronomi alanında uzmanlıkları bulunmamaktadır. Özellikle TikTok ve Instagram gibi platformlarda, kısa ve çarpıcı içerikler üzerinden oluşturulan gastronomi söylemleri, tüketicilerin tercihlerini yönlendiren güçlü bir referans noktası hâline gelmesi, sektöre olumlu ve olumsuz şekilde yön verebilmektedir (Marti-Ochoa vd., 2025). Bununla birlikte dijital içerik üreticilerinin gastronomiye katkıları da göz ardı edilmemeli ve yerel mutfakların görünürlük kazanması, yeni mekânların tanıtılması ve gastronomiye olan ilginin artmasına yönelik olumlu katkıları dikkate alınmalıdır. Ancak gastronomi otoritesinin sürdürülebilirliği açısından, dijital popülerlik ile akademik ve mesleki yeterlilik arasındaki dengenin korunması da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda TikTok'un hız odaklı yapısı ve dijital içerik üreticilerinin artan etkisi, gastronomi alanında tüketim pratiklerini ve otorite algısını yeniden tanımlamaktadır. Söz konusu dönüşüm, gastronominin kültürel ve bilimsel niteliğini koruyacak eleştirel yaklaşımlarla ele alınarak ilgili disiplin alanlarının ve temel dinamiklerin korunarak yapılması gerekmektedir (Del Soldato ve Massari, 2024).

1.4. Dijital Gastronomide Yenilikçi İletişim Stratejileri

Dijitalleşme süreci, gastronomi alanında iletişim biçimlerini köklü bir şekilde dönüştürmüş ve yenilikçi stratejilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Dijital gastronomi bağlamında öne çıkan iletişim stratejileri; dijital hikâyeleştirme (storytelling), etkileşim ve katılımcılık temelleri üzerine inşa edilmektedir. Bu stratejiler, gastronomik ürün ve deneyimlerin yalnızca tanıtılmasını değil, aynı zamanda anlamlandırılmasını ve tüketiciyle duygusal bir bağ kurulmasını mümkün kılmaktadır (Nurwitasari vd., 2024).

Dijital hikâyeleştirme, gastronomik unsurların kültürel, tarihsel ve sanatsal boyutlarını anlatı formunda sunarak tüketicinin deneyime dâhil olmasını sağlamaktadır. Bir yemeğin kökeni, üretim süreci ya da şefin kişisel anlatısı, dijital platformlar aracılığıyla aktarılırken gastronomi bir tüketim nesnesi olmaktan çıkarak anlatısal bir deneyime dönüşmektedir. Bu yaklaşım, özellikle sosyal medya ve video tabanlı platformlarda, gastronomik içeriğin

hatırlanabilirliğini ve algılanan değerini artırmaktadır. Etkileşim ve katılımcılık ise dijital gastronomide iletişimin tek yönlü olmaktan çıkarak karşılıklı bir yapıya evrilmesini ifade etmektedir. Kullanıcı yorumları, paylaşımlar, canlı yayınlar ve kullanıcı tarafından üretilen içerikler, gastronomik deneyimin kolektif olarak inşa edilmesine olanak tanımaktadır. Bu durum, tüketicilerin yalnızca izleyici değil, aynı zamanda sürecin aktif bir parçası hâline gelmesini sağlamaktadır. Katılımcı yapı, marka sadakatini güçlendirirken gastronomik bilginin yayılımını da hızlandırarak daha fazla kitlelere ulaşmasına olanak sağlamaktadır (Hjalager, 2022). Bununla birlikte dijital gastronomide yenilikçi iletişim stratejileri, çeşitli riskleri de beraberinde getirmektedir. Hikayeleştirmenin pazarlama aracı olarak aşırı kullanımı, gastronomik özgünlüğün zayıflamasına ve anlatıların basitleşmesine yol açabilmektedir. Benzer şekilde, etkileşim ve katılımcılığın nicel ölçütlere indirgenmesi, beğeni, paylaşım ve takipçi sayılarının kalite göstergesi olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu durum, gastronomik değerlerin popülerlik temelli bir yapıya dönüşmesi riskini doğurmaktadır. Bu bağlamda dijital hikayeleştirme, etkileşim ve katılımcılık, dijital gastronomide güçlü fırsatlar sunan yenilikçi iletişim stratejileri olarak öne çıkmaktadır. Ancak bu stratejilerin sürdürülebilir ve nitelikli bir gastronomik iletişim yaratabilmesi için eleştirel bir perspektifle ele alınması gerekmektedir. Dijital görünürlük ile gastronomik derinlik arasındaki dengenin korunması, dijital gastronominin kültürel ve bilimsel niteliğinin devamlılığı ve sürdürülebilmesi açısından temel bir gereklilik olduğu değerlendirilmektedir (Glogoveţan ve Pocol, 2024).

SONUÇ

Dijitalleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmelerle birlikte gastronomi alanında iletişim pratiklerini köklü biçimde dönüştürmektedir. Gastronomiyi yalnızca fiziksel mekânlarda deneyimlenen bir olgu olmaktan çıkararak dijital platformlarda yeniden üretilen çok boyutlu bir kültürel alan hâline getirmektedir. Bu çalışmada ele alınan bulgular, gastronomi iletişiminin dijital medya aracılığıyla estetik, sembolik ve deneyimsel boyutlarıyla yeniden yapılandığını ortaya koymaktadır. Sosyal medya platformları, gastronominin tanıtım ve pazarlama işlevinin ötesine geçerek kültürel temsil, kimlik inşası ve otorite oluşumu gibi alanlarda belirleyici bir rol üstlenmektedir. Geleneksel gastronomi iletişimi, yüz yüze etkileşim, sözlü aktarım ve sınırlı medya araçlarıyla şekillenen tek yönlü bir

yapı sergilerken dijitalleşme ile bu yapı katılımcı, etkileşimli ve çok sesli bir forma evrilmektedir. Kullanıcı tarafından üretilen içerikler, çevrim içi değerlendirmeler ve sosyal medya etkileşimleri, gastronomi alanında algı, güven ve tercih süreçlerini doğrudan etkileyen temel unsurlar hâline gelmektedir. Bu durum, gastronomi iletişiminde güç ilişkilerinin yeniden dağıtılmasına yol açarken tüketicileri pasif alıcı konumundan çıkararak aktif rol üstlenicilere dönüştürmektedir (Leung vd., 2024).

Gastronomide görsel dijitalleşme, bu dönüşüm sürecinin en belirgin yansımalarından biri olarak öne çıkmaktadır. Görselliğin merkezî bir unsur hâline gelmesi, yemeğin algılanan değerini ve lezzet deneyimini doğrudan etkilemektedir. Instagram ve benzeri görsel odaklı platformlar, yemek fotoğrafları kavramını gastronomik başarının önemli bir göstergesi hâline getirmektedir. Bu durum, restoranların menü planlamasından şeflerin yaratıcı süreçlerine kadar geniş bir alanda etkisini hissettirmektedir. Ancak görselliğin aşırı vurgulanması, lezzet, besin değeri ve kültürel derinlik gibi temel gastronomik unsurların geri planda kalmasına neden olabilmektedir. Dolayısıyla görsel estetik ile gastronomik işlevsellik arasındaki dengenin korunması, dijital gastronominin sürdürülebilirliği açısından kritik bir öneme sahiptir. Sosyal medya platformları, gastronominin dijital temsilini güçlendirirken aynı zamanda yerel mutfakların küresel ölçekte görünürlük kazanmasına da katkı sağlamaktadır. Yerel tatlar, geleneksel tarifler ve kültürel anlatılar, dijital mecralar aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Bununla birlikte bu küresel dolaşım, özgünlük, ticarileşme ve standartlaşma gibi tartışmaları da beraberinde getirmektedir. Gastronominin dijital ortamda yeniden üretilmesi, kültürel değerlerin metalaşma riskiyle karşı karşıya kalmasına yol açabilmektedir. Bu bağlamda dijital gastronomi iletişiminin kültürel duyarlılık ve etik sorumluluk çerçevesinde ele alınması gerekmektedir (Mwangi ve Mwalongo, 2023).

Instagram ve TikTok gibi kısa video temelli platformlar ise gastronomi iletişiminde hız ve yüzeysellik tartışmalarını gündeme taşımaktadır. Hızlı tüketim kültürüyle uyumlu içerik yapısı, gastronomiyi uzun süreli deneyim ve ustalık gerektiren bir alan olmaktan çıkararak pratiklik ve görsel etki odaklı bir forma dönüştürebilmektedir. Bununla birlikte TikTok, gastronomik bilginin demokratikleşmesine ve daha geniş kitlelere ulaşmasına olanak tanıyan bir mecra olarak da değerlendirilmektedir. Ancak bu erişilebilirlik, bilginin doğruluğu, uzmanlık ve otorite kavramlarının yeniden tanımlanmasını zorunlu kılmaktadır. Dijital içerik üreticilerinin artan etkisi, gastronomi alanında geleneksel otorite yapılarının dönüşmesine neden olmaktadır. Takipçi sayısı ve etkileşim oranları, gastronomik uzmanlığın önüne geçebilen ölçütler hâline gelmektedir. Bu durum, gastronomi otoritesinin popülerlik temelli olarak yeniden inşa edilmesi riskini doğurmaktadır. Buna karşın dijital içerik üreticilerinin yerel mutfakların tanıtımı, yeni gastronomik mekânların görünürlük kazanması ve gastronomiye olan ilginin artması gibi olumlu katkıları da göz ardı edilmemesi

gerekmektedir. Bu nedenle dijital popülerlik ile akademik ve mesleki yeterlilik arasındaki dengenin korunması, gastronomi alanında sürdürülebilir bir otorite yapısının oluşması açısından önem taşımaktadır (Richardson ve Fernqvist, 2024).

Dijital gastronomide yenilikçi iletişim stratejileri, dijital hikâyeleştirme, etkileşim ve katılımcılık temelinde önemli fırsatlar sunulmaktadır. Ancak bu stratejilerin nitelikli ve sürdürülebilir bir gastronomi iletişimi yaratabilmesi için eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesi gerekmektedir. Dijital görünürlük ile gastronomik derinlik arasındaki dengenin sağlanması, gastronominin kültürel, sanatsal ve bilimsel niteliğinin korunması açısından temel bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır (Singh, 2024). Bu bağlamda dijitalleşme ekseninde gastronomi iletişiminin incelenmesi hem iletişim çalışmaları hem de gastronomi ve kültür araştırmaları için disiplinler arası bir perspektif sunmakta ve gelecekte yapılacak akademik çalışmalar için zengin bir araştırma alanı oluşturacağı düşünülmektedir.

REFERANSLAR

Baba, S. N., Dada, Z. A., & Qureshi, R. A. (2024). Ethnic food tasting and gastronomy online reviews: incorporating enjoyment in the behavioral intention model. Journal of Hospitality and Tourism Insights, 7(2), 743-762.

Casales-Garcia, V., Museros, L., Sanz, I., & Gonzalez-Abril, L. (2025). Analyzing aesthetics, attractiveness and color of gastronomic images for user engagement. Cognitive Systems Research, 101358.

Cousins, J., Hollier, A., Graham, D., & Foskett, D. (2019). Food and beverage management: for the hospitality, tourism and event industries.

Del Moral, R. G. (2025). Gastronomic paradigm shifts revisited: from culinary abstraction to a post-digital integrative cuisine. Frontiers in Nutrition, 12, 1649945.

Del Soldato, E., & Massari, S. (2024). Creativity and digital strategies to support food cultural heritage in Mediterranean rural areas. EuroMed Journal of Business, 19(1), 113-137.

Feldman, Z., & Goodman, M. K. (2021). Digital food culture, power and everyday life. European Journal of Cultural Studies, 24(6), 1227-1242.

Glogovețan, A. I., & Pocol, C. B. (2024). The role of promoting agricultural and food products certified with European union quality schemes. Foods, 13(6), 970.

Hjalager, A. M. (2022). Digital food and the innovation of gastronomic tourism. Gastronomy and Tourism, 7(1), 35-49.

Hurova, I. V., & Shkurov, Y. V. (2023). Man in digitized urban socio-cultural space. Anthropological Measurements of Philosophical Research, (24), 75-87.

Karadeniz, E., İskenderoğlu, Ö., & Ayyıldız, N. (2024). Konaklama İşletmelerinde Finansal Tablo Kalemlerinin Benford Yasası'na Uygunluğu. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, *35*(1), 29-41.

Kovalenko, A., Dias, Á., Pereira, L., & Simões, A. (2023). Gastronomic experience and consumer behavior: Analyzing the influence on destination image. Foods, 12(2), 315.

Kulkarni, S. (2025). Role of social media marketing in food industry. In Technological Innovations in the Food Service Industry (pp. 117-142). IGI Global Scientific Publishing.

Lepkowska-White, E., Parsons, A., & Berg, W. (2019). Social media marketing management: an application to small restaurants in the US. International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research, 13(3), 321-345.

Leung, X. Y., Cai, R., Zhang, H., & Bai, B. (2024). When causal attribution meets cuisine type: how consumer power and moral identity moderate virtual kitchen patronage. International Journal of Contemporary Hospitality Management, 36(4), 1279-1298.

Makwena, T. N. (2024). How Taste and Ambience Shape Consumer Perceptions—Sensory Marketing in Fine Dining. Frontiers in Management Science, 3(6), 42-45.

Marti-Ochoa, J., Noguer-Junca, E., & Martin-Fuentes, E. (2025). A Taste of Catalonia: A social media analysis of gastronomic content on Instagram. International Journal of Gastronomy and Food Science, 42, 101283.

Michel, C., Velasco, C., Gatti, E., & Spence, C. (2014). A taste of Kandinsky: Assessing the influence of the artistic visual presentation of food on the dining experience. Flavour, 3(1), 7.

Mwangi, G., & Mwalongo, J. (2023). Exploring the role of communication in enhancing the gastronomic tourism experience. Journal of Digital Marketing and Communication, 3(1), 28-35.

Nser, K. K., Alhrahsheh, R., Alshalabi, N., Jarrah, H. Y., & Khasawneh, M. A. S. (2024). Multimodal social network analysis: Exploring language, visual, and audio data in online communities.

Nurwitasari, A., Gaffar, V., Wibowo, L. A., & Sultan, M. A. (2024). Gastronomy Tourism Promotion: The Uniqueness of Culinary Attraction and Storytelling. Society, 12(2), 943-960.

Richardson, L., & Fernqvist, F. (2024). Transforming the food system through sustainable gastronomy-how chefs engage with food democracy. Journal of Hunger & Environmental Nutrition, 19(2), 260-276.

Samaddar, K., & Mondal, S. (2024). Priming tourists with traditional gastronomic delicacies: embracing a responsible approach towards sustainable consumption practice. Consumer Behavior in Tourism and Hospitality, 19(3), 383-403.

Selvakumar, P., Bhumbre, K. D., Prabu, G., Kuchipudi, J. D., TC, M., & Jayadeva, S. M. (2025). The Impact of Social Media on Food Culture. In Food in the Metaverse and Web 3.0 Era: Intersecting Food, Technology, and Culture (pp. 267-286). IGI Global Scientific Publishing.

Selvakumar, P., Satyanarayana, P., Viji, S., Bhattacharya, S., & Raj, R. (2025). Social Media Marketing and Its Role in the Food Industry. In Technological

Innovations in the Food Service Industry (pp. 81-100). IGI Global Scientific Publishing.

Singh, M. (2024). Exploring the Intersection of Nutrition, Gastronomy, and Sustainability: A Comprehensive Review of Contemporary Food Trends, Dietary Practices, and Future Directions in Culinary Health. International Journal for Multidimensional Research Perspectives, 2(1), 14-30.

Tasting Table, 2025. https://www.tastingtable.com/1307579/best-foodies-tiktokers-follow/. Erişim Tarihi: 23.12.2025

Unilever, 2025. https://www.unileverfoodsolutions.com.tr/konsept-uygulamalarimiz/sosyal-medya.html. Erişim Tarihi: 23.12.2025

Widjanarko, W., Lusiana, Y., Istiyanto, S. B., Novianti, W., & Evgenievna, L. N. (2024). Promoting local cuisine on social media: A strategic communication approach. Komunikator, 16(1), 53-66.

Winzer, E., Naderer, B., Klein, S., Lercher, L., & Wakolbinger, M. (2022). Promotion of food and beverages by German-speaking içerik üreticisis popular with adolescents on TikTok, YouTube and Instagram. International journal of environmental research and public health, 19(17), 10911.

Zappavigna, M., & Ross, A. S. (2022). Instagram and intermodal configurations of value: Ideology, aesthetics, and attitudinal stance in# avotoast posts. Internet pragmatics, 5(2), 197-226.

Zoran, A. R. (2025). Digital gastronomy 2.0: A 15-year transformative journey in culinary-tech evolution and interaction. International Journal of Gastronomy and Food Science, 101135.

Kamu Diplomasisinde Dijital Görsel İçeriklerin Kullanımı

Meryem OKUMUŞ[1]

1- Doç. Dr.; Atatürk Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü. meryem.okumus@atauni.edu.tr ORCID No: 0000-0003-2096-802X

ÖZET

Küresel iletişim ortamının dijitalleşmesiyle birlikte kamu diplomasisi, devletlerin dış politika hedeflerini uluslararası kamuoylarına aktarma biçimlerinde önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Geleneksel metin ve söylem merkezli diplomatik iletişim anlayışı, yerini giderek görsel, etkileşim temelli ve veri odaklı anlatılara bırakmaktadır. Bu dönüşüm sürecinde dijital görsel içerikler ve infografik anlatılar, kamu diplomasisinin stratejik araçları arasında merkezi bir konuma yerleşmiştir. Görsel anlatılar, karmaşık diplomatik süreçlerin sadeleştirilmesini, hızlı biçimde dolaşıma sokulmasını ve farklı kültürel bağlamlarda daha anlaşılır hâle getirilmesini mümkün kılmaktadır.

Bu çalışma, kamu diplomasisinde dijital görsel içeriklerin kullanımını kavramsal bir çerçevede ele alarak, görselliğin stratejik imaj inşası, anlatı üretimi ve meşruiyet oluşturma süreçlerindeki rolünü tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışma, yöntemsel bir analizden ziyade betimleyici ve yorumlayıcı bir yaklaşım benimsemektedir. Kamu diplomasisinin dijitalleşen yapısını, görsel anlatıların işlevleri ve iletişim kapasitesi üzerinden değerlendirmektedir. Bu bağlamda özellikle Türkiye örneği, insani diplomasi, kriz yönetimi ve arabuluculuk gibi alanlarda üretilen dijital görsel içerikler üzerinden ele alınmaktadır.

Bölümde, infografik habercilik ve dijital görsel anlatıların, devletlerin uluslararası sistemde kendilerini nasıl konumlandırdıklarına dair güçlü anlatı çerçeveleri sunduğu savunulmaktadır. Görsel içerikler, hem bilgilendirici araçlar hem de devletlerin normatif iddialarını görünür kılan, algı yönetimini destekleyen ve kamu diplomasisinin dijital boyutunu şekillendiren stratejik iletişim pratikleri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çalışma, dijital görsel anlatıların kamu diplomasisinin geleceğinde artan önemine dikkat çekmekte ve bu alanın kuramsal tartışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Diplomasisi, Dijital Diplomasi, Görsel Anlatı, İnfografik Habercilik, Stratejik İmaj İnşası, Türkiye.

GİRİŞ

Uluslararası ilişkiler alanı, son yirmi yılda iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler ve dijitalleşme sürecinin etkisiyle önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Küresel ölçekte bilgi üretiminin ve dolaşımının hızlanması, devletlerin dış politika hedeflerini geleneksel diplomatik kanallar aracılığıyla birlikte doğrudan yabancı kamuoylarına yönelik iletişim stratejileri üzerinden gerçekleştirmelerini zorunlu hâle getirmiştir. Bu dönüşüm, diplomasinin doğasını yeniden şekillendirmiştir. Devletlerarası kapalı müzakere süreçlerinin yanı sıra da algı yönetimi, imaj inşası ve anlatı üretimi

gibi unsurlar dış politikanın ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Bu bağlamda kamu diplomasisi, çağdaş uluslararası sistemde devletlerin yumuşak güç kapasitelerini kullanarak etki alanlarını genişlettikleri temel stratejik araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır (Nye, 2004; Melissen, 2005).

Kamu diplomasisi, genel olarak bir devletin dış politika hedeflerinin yabancı kamuoyları tarafından anlaşılmasını ve kabul edilmesini sağlamak amacıyla yürüttüğü iletişim temelli faaliyetleri ifade etmektedir. Geleneksel diplomasi anlayışından farklı olarak kamu diplomasisi hükümetler arası ilişkilerle sınırlı olmayan, kültür, eğitim, medya, sanat ve sivil toplum gibi çok sayıda alanı kapsayan çok boyutlu bir yapıya sahiptir (Cull, 2008). Bu yönüyle kamu diplomasisi, devletlerin uluslararası sistemde meşruiyet üretme, olumlu imaj oluşturma ve uzun vadeli ilişkiler tesis etme süreçlerinde merkezi bir rol üstlenmektedir.

Dijitalleşme süreci, kamu diplomasisinin araçlarını ve uygulama biçimlerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Özellikle yeni medya ortamlarının yaygınlaşması, devletlerin dış politika söylemlerini küresel ölçekte daha hızlı, daha doğrudan ve daha geniş kitlelere ulaştırmalarına imkân tanımaktadır. Sosyal medya platformları, çevrim içi haber siteleri ve dijital yayıncılık, kamu diplomasisini tek yönlü bir bilgilendirme faaliyeti olmaktan çıkararak etkileşimli ve görsel ağırlıklı bir iletişim pratiğine dönüştürmüştür (Bjola ve Jiang, 2021). Bu dönüşüm, metin temelli diplomatik iletişimin yerini giderek görsel ve çoklu medya anlatılarına bırakmasına yol açmıştır.

Dijital görsel içerikler, kamu diplomasisinin algı ve imaj inşasına dayalı yapısıyla doğrudan örtüşmektedir. Görseller, karmaşık diplomatik süreçleri sadeleştirme, soyut politik kavramları somutlaştırma ve farklı kültürel bağlamlarda daha kolay anlaşılabilir hâle getirme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda infografikler, haritalar, zaman çizelgeleri ve veri temelli görseller, kamu diplomasisinin dijital çağdaki en etkili anlatı araçları arasında yer almaktadır. İnfografik anlatılar, yoğun bilgi içeren diplomatik süreçleri kısa, düzenli ve çarpıcı biçimde sunarak kamuoyunun dikkatini çekmekte ve devletlerin stratejik mesajlarını güçlendirmektedir (Segel ve Heer, 2010).

Türkiye örneği, kamu diplomasisinde dijital görsel içeriklerin kullanımını analiz etmek açısından dikkat çekici bir bağlam sunmaktadır. Özellikle 2010'lu yıllardan itibaren Türkiye, dış politika söyleminde insani diplomasi, kriz yönetimi, arabuluculuk ve bölgesel istikrar temalarını öne çıkaran bir yaklaşım benimsemiştir. Bu yaklaşım, diplomatik girişimlerle sınırlı kalmamıştır. Kamu diplomasisi araçları aracılığıyla da uluslararası kamuoyuna aktarılmıştır. Türkiye'nin resmî kurumları ve uluslararası yayın yapan medya kuruluşları tarafından üretilen dijital görsel içerikler, ülkenin dış politika anlatısının görünür kılınmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

Bu süreçte kullanılan infografikler ve görsel anlatılar, Türkiye'yi çözüm odaklı, sorumluluk üstlenen ve insani hassasiyetleri önceleyen bir

aktör olarak konumlandıran stratejik bir imaj inşasına katkı sağlamaktadır. Özellikle kriz ve çatışma bağlamlarında üretilen görsel içerikler, Türkiye'nin diplomatik temaslarını, insani yardımlarını ve arabuluculuk girişimlerini uluslararası kamuoyuna sade ve ikna edici biçimde sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle dijital görsel içerikler, Türkiye'nin kamu diplomasisi stratejisinde tamamlayıcı bir unsur olmanın ötesine geçerek anlatının merkezî taşıyıcılarından biri hâline gelmiştir.

Bu kitap bölümü, kamu diplomasisinde dijital görsel içeriklerin kullanımını kavramsal ve betimleyici bir çerçevede ele almaktadır. Çalışma, yöntemsel bir analiz yürütmekten ziyade kamu diplomasisinin dijitalleşen yapısını ve görsel anlatıların stratejik imaj inşasındaki rolünü tartışmayı amaçlamaktadır. Özellikle Türkiye örneği üzerinden, dijital görsel içeriklerin kamu diplomasisi bağlamında nasıl anlamlandırıldığı ve hangi işlevleri yerine getirdiği ortaya konulmaktadır.

Bu doğrultuda giriş bölümü, kamu diplomasisinin dönüşen doğasını, dijitalleşmenin yarattığı yeni iletişim ortamlarını ve görsel anlatıların stratejik önemini ortaya koyarak çalışmanın kuramsal zeminini oluşturmaktadır. İzleyen bölümlerde kamu diplomasisi ile dijital görsel içerikler arasındaki ilişki daha ayrıntılı biçimde ele alınacak ve bu ilişkinin Türkiye'nin dış politika anlatısı bağlamındaki yansımaları değerlendirilecektir.

KAMU DİPLOMASİSİNİN DİJİTALLEŞEN YAPISI

Kamu diplomasisi, devletlerin dış politika hedeflerini resmî diplomatik temsilcilikler ve hükümetler arası müzakereler aracılığıyla birlikte yabancı kamuoylarıyla doğrudan iletişim kurarak gerçekleştirmeyi amaçlayan stratejik bir iletişim alanı olarak tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, klasik diplomasi anlayışından farklı olarak kamuoylarını dış politikanın pasif izleyicileri değil dış politika süreçlerini etkileyen aktif aktörler olarak ele almaktadır. Dolayısıyla kamu diplomasisi bilgilendirme, etkileşim, ikna ve uzun vadeli ilişki inşası gibi çok katmanlı işlevler üzerinden şekillenmektedir (Melissen, 2005; Cull, 2008). Soğuk Savaş döneminde kamu diplomasisi büyük ölçüde kitle iletişim araçları üzerinden yürütülen tek yönlü bilgilendirme ve propaganda faaliyetleriyle sınırlı kalırken 1990'lı yıllardan itibaren küreselleşme ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler bu alanın kapsamını ve uygulama biçimlerini önemli ölçüde dönüştürmüştür. İnternetin yaygınlaşması, sosyal medya platformlarının ortaya çıkışı ve

mobil iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte kamu diplomasisi, zamansal ve mekânsal sınırlılıkları aşan, daha hızlı ve daha etkileşimli bir yapıya kavuşmuştur. Bu dönüşüm literatürde sıklıkla "dijital kamu diplomasisi" kavramı ile ifade edilmektedir (Bjola ve Holmes, 2015).

Dijital kamu diplomasisi, devletlerin dijital iletişim ortamlarını kullanarak yabancı kamuoylarıyla doğrudan ve sürekli etkileşim kurmasını ifade etmektedir. Bu yeni iletişim ortamları, kamu diplomasisini yalnızca mesaj ileten bir faaliyet olmaktan çıkararak, karşılıklı etkileşime dayalı bir ilişki yönetimi sürecine dönüştürmüştür. Devletler artık bilgi aktaran aktörler olmanın ötesinde hedef kitlelerin tepkilerini ölçen, geri bildirimleri analiz eden ve bu verileri politika iletişimine entegre eden aktörler hâline gelmiştir (Cull, 2019). Dijitalleşmenin kamu diplomasisi üzerindeki en önemli etkilerinden biri, iletişimde görselliğin belirleyici bir unsur hâline gelmesidir. Dijital platformlarda bilgi yoğunluğunun artması ve dikkat süresinin kısalması, devletleri daha kısa, sade ve görsel ağırlıklı içerikler üretmeye yöneltmiştir. Bu bağlamda kamu diplomasisi, metin merkezli diplomatik söylemlerden giderek görsel ve çoklu medya temelli anlatılara evirilmiştir. Görseller, karmaşık dış politika meselelerini daha anlaşılır kılmakta ve duygusal bağ kurma, empati oluşturma ve algı çerçevesi oluşturma açısından güçlü bir iletişim aracı olarak öne çıkmaktadır (Manor, 2019).

Dijital kamu diplomasisinin bir diğer ayırt edici özelliği, aktör yapısının genişlemesidir. Geleneksel kamu diplomasisi büyük ölçüde dışişleri bakanlıkları ve resmî devlet kurumları tarafından yürütülürken dijitalleşme süreci devlet dışı aktörlerin de bu alanda görünürlük kazanmasına yol açmıştır. Uluslararası kuruluşlar, sivil toplum örgütleri, medya kuruluşları, kanaat önderleri ve hatta bireysel kullanıcılar, dijital platformlar aracılığıyla kamu diplomasisi süreçlerine dolaylı ya da doğrudan etki edebilmektedir. Bu durum, kamu diplomasisini çok aktörlü ve çok sesli bir iletişim alanına dönüştürmektedir. Bu çok aktörlü yapı içerisinde devletler, kendi anlatılarını uluslararası kamuoyuna sunarken aynı zamanda rakip anlatılarla da rekabet etmek durumundadır. Dijital ortamlar, bilgi akışını hızlandırdığı kadar yanlış bilgi ve dezenformasyonun yayılmasını da kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle dijital kamu diplomasisi, hem görünürlük sağlama hem de anlatı yönetimi, güven inşası ve meşruiyet üretimi gibi stratejik hedefleri de içermektedir. Görsel içerikler bu noktada, devletlerin kendi perspektiflerini hızlı ve etkili biçimde aktarmalarına imkân tanıyan önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda kamu diplomasisinin dijitalleşen yapısı, bu alanı hem araçlar hem de uygulama biçimleri açısından köklü biçimde dönüştürmüştür. Dijital ortamlar sayesinde kamu diplomasisi daha etkileşimli, daha görünür ve daha rekabetçi bir karakter kazanmıştır. Söz konusu dönüşüm, devletlerin dış politika iletişiminde görsel içeriklere, dijital platformlara ve stratejik anlatı üretimine daha fazla önem vermesini zorunlu kılmaktadır. Kamu diplomasisinin dijitalleşen yapısını anlamak,

çağdaş uluslararası ilişkilerde devletlerin nasıl konumlandığını ve kendilerini küresel kamuoyuna nasıl sunduğunu analiz edebilmek açısından temel bir öneme sahiptir.

DİJİTAL GÖRSEL İÇERİK KAVRAMI

Dijital görsel içerik, bilginin, mesajın ya da anlatının görsel unsurlar aracılığıyla dijital ortamda üretilmesi, düzenlenmesi ve dolaşıma sokulması sürecini ifade etmektedir. Görseller, metin, ses ve veriyle birlikte ya da tek başına kullanılarak anlam üretme kapasitesine sahip iletişim araçlarıdır. Dijitalleşme ile birlikte görsel içerikler yalnızca destekleyici unsurlar olmaktan çıkmış ve iletişimin merkezî taşıyıcıları hâline gelmiştir. Özellikle yeni medya ortamlarında görseller, dikkat çekme, mesajı sadeleştirme ve algıyı yönlendirme açısından metin temelli içeriklere kıyasla daha etkili bir konum kazanmıştır (Kress ve van Leeuwen, 2006).

Dijital görsel içerik kavramı, geleneksel görsel iletişim anlayışından farklı olarak etkileşim, hız ve çoklu platform dolaşımı gibi özellikler taşımaktadır. Dijital ortamda üretilen görseller; sosyal medya platformlarında paylaşılabilmekte yeniden düzenlenebilmekte ve farklı bağlamlarda tekrar dolaşıma girebilmektedir. Bu durum görsel içeriğin anlamının sabit değil bağlama ve kullanım biçimine göre yeniden üretildiği dinamik bir iletişim sürecini ortaya çıkarmaktadır. Kamu diplomasisi bağlamında bu özellik, görsel içeriği stratejik anlatı üretimi açısından son derece işlevsel bir araç hâline getirmektedir.

Görsel içeriklerin iletişim gücü, büyük ölçüde bilişsel süreçlerle ilişkilidir. Görseller, insan zihni tarafından metne kıyasla daha hızlı işlenmekte ve daha uzun süre hatırlanmaktadır. Bu nedenle dijital ortamda bilgi yoğunluğunun arttığı ve dikkat süresinin azaldığı bir iletişim ekosisteminde, görseller mesajın iletilmesi açısından önemli bir avantaj sağlamaktadır (Paivio, 1991). Kamu diplomasisi açısından bakıldığında, bu durum devletlerin dış politika söylemlerini daha erişilebilir, anlaşılır ve ikna edici biçimde sunabilmelerine imkân tanımaktadır.

Dijital görsel içerikler farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Fotoğraflar, videolar, animasyonlar, haritalar ve infografikler bu içerik türlerinin başlıcalarıdır. Her bir görsel tür, farklı iletişim amaçlarına hizmet etmektedir. Örneğin fotoğraflar, duygusal bağ kurma ve empati yaratma açısından güçlü bir etkiye sahipken videolar anlatı kurma ve hikâyeleştirme kapasitesiyle öne çıkmaktadır. Haritalar ve veri görselleştirme araçları ise

karmaşık bilgilerin mekânsal ve sayısal bağlamda anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. İnfografikler ise metin, veri ve görsel unsurları bir araya getirerek bilginin kısa sürede ve bütüncül biçimde aktarılmasını sağlamaktadır (Segel ve Heer, 2010).

Dijital görsel içeriklerin bir diğer önemli özelliği, çerçeveleme (framing) işlevi görmeleridir. Görseller, yalnızca bilgi aktarmakla kalmamakta; aynı zamanda olayların hangi bağlamda, hangi aktörlerle ve hangi anlam çerçevesi içinde sunulacağını belirlemektedir. Bu yönüyle görsel içerikler, kamu diplomasisinde algı yönetiminin temel araçlarından biri olarak değerlendirilmektedir. Devletler, belirli görsel tercihler aracılığıyla kendilerini "insani", "barışçıl", "sorumlu" ya da "çözüm üreten" aktörler olarak konumlandırabilmektedir. Bu çerçeveleme süreci, görsel anlatıların stratejik boyutunu ortaya koymaktadır (Entman, 1993).

Kamu diplomasisi bağlamında dijital görsel içerikler, mesajın biçimini ile birlikte içeriğin tonunu ve normatif yönelimini de belirlemektedir. Görseller aracılığıyla sunulan anlatılar, devletlerin hangi değerleri öne çıkardığını, hangi konularda hassasiyet geliştirdiğini ve uluslararası kamuoyuna nasıl bir kimlik sunduğunu yansıtmaktadır. Bu durum, dijital görsel içerikleri dış politika iletişiminin tamamlayıcı unsurları olmaktan çıkararak, doğrudan anlatının kurucu bileşenleri hâline getirmektedir. Dijital görsel içeriklerin kamu diplomasisindeki etkisi, platform temelli iletişimle daha da güçlenmektedir. Sosyal medya ortamları, görsellerin hızla yayılmasına, farklı dillerde yeniden üretilmesine ve geniş kitlelere ulaşmasına olanak tanımaktadır. Söz konusu durum devletlerin görsel içerikleri bilgilendirme amacının yanı sıra rekabet hâlindeki anlatılar karşısında kendi perspektiflerini güçlendirmek için kullandıklarını göstermektedir. Dijital görsel içerikler, bu bağlamda anlatı rekabetinin önemli bir unsuru olarak değerlendirilmektedir (Manor, 2019). Dijital görsel içerik kavramı, çağdaş kamu diplomasisinin merkezî unsurlarından biri hâline gelmiştir. Görseller, bilginin sadeleştirilmesi, algının yönlendirilmesi, anlatının güçlendirilmesi ve uluslararası kamuoyuyla duygusal bağ kurulması açısından stratejik bir rol üstlenmektedir. Kamu diplomasisinde dijital görsel içeriklerin artan kullanımı, devletlerin dış politika iletişiminde hem ne söylediklerinin hem de bunu nasıl sunduklarının da belirleyici hâle geldiğini göstermektedir. Bu nedenle dijital görsel içerikler, kamu diplomasisinin dijitalleşen yapısını anlamak açısından vazgeçilmez bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

KAMU DİPLOMASİSİNDE DİJİTAL GÖRSEL İÇERİK TÜRLERİ

Kamu diplomasisinin dijitalleşmesiyle birlikte devletler, uluslararası kamuoylarına yönelik iletişimlerinde farklı türlerde dijital görsel içeriklerden yararlanmaktadır. Bu içerikler, estetik ya da bilgilendirici unsurlar olarak ve stratejik anlatıların taşıyıcısı olarak işlev görmektedir. Dijital görsel içerik türleri, hedef kitleye ulaşma biçimi, iletilmek istenen mesajın niteliği ve kullanılan platformlara göre çeşitlenmektedir. Kamu diplomasisi bağlamında en sık kullanılan dijital görsel içerik türleri ise fotoğraflar, videolar, infografikler, haritalar ve veri görselleştirmeleri ile animasyonlar olarak sınıflandırılabilir.

1. Fotoğraf Temelli Görsel İçerikler

Fotoğraflar, kamu diplomasisinde en eski ve en yaygın kullanılan görsel içerik türlerinden biridir. Dijital ortamda fotoğraflar, özellikle sosyal medya platformları aracılığıyla hızlı biçimde dolaşıma girmekte ve geniş kitlelere ulaşabilmektedir. Fotoğrafın kamu diplomasisi açısından önemi, gerçeklik algısı yaratma ve duygusal etki üretme kapasitesinden kaynaklanmaktadır. Fotoğraflar, bir ülkenin insani yardımlarını, diplomatik temaslarını ya da kültürel etkinliklerini görünür kılarak olumlu bir imaj inşasına katkı sunmaktadır. Kamu diplomasisinde kullanılan fotoğraflar genellikle liderler arası temasları, uluslararası toplantıları, insani yardım faaliyetlerini ve kültürel etkileşimleri konu almaktadır. Bu tür görseller, devletlerin kendilerini sorumlu, iş birliğine açık ve barışçıl aktörler olarak konumlandırmalarına olanak tanımaktadır. Dijital ortamda fotoğrafın bağlamdan koparılabilir olması bu içeriklerin aynı zamanda anlatı rekabetinin bir parçası hâline gelmesine yol açmaktadır. Bu nedenle fotoğraflar, kamu diplomasisinde dikkatli bir çerçeveleme süreciyle kullanılmaktadır (Bleiker, 2018).

2. Video ve Kısa Video İçerikleri

Video içerikler, kamu diplomasisinde anlatı kurma açısından en güçlü dijital görsel türlerden biridir. Hareketli görüntü, ses ve metnin bir arada kullanılması, videoların hikâyeleştirme kapasitesini artırmaktadır. Özellikle dijital platformların yaygınlaşmasıyla birlikte kısa video formatları, kamu diplomasisinin temel araçları arasında yer almaya başlamıştır. Tanıtım filmleri, lider konuşmaları, diplomatik mesajlar ve kamu spotları bu kapsamda değerlendirilmektedir. Video içerikler, devletlerin dış politika önceliklerini daha bütüncül bir anlatı içinde sunmalarına imkân tanımaktadır. Kamu diplomasisi açısından videolar, bilgilendirmenin ötesinde ikna ve güven inşa etme işlevi görmektedir. Görsel ve işitsel unsurların birlikte kullanılması, hedef kitlenin mesajla duygusal bağ kurmasını kolaylaştırmaktadır. Bu yönüyle video içerikler, yumuşak gücün görünür kılınmasında etkili bir araç olarak öne çıkmaktadır (Nye, 2004).

3. İnfografikler

İnfografikler, kamu diplomasisinde karmaşık bilgilerin sade ve anlaşılır biçimde sunulmasını sağlayan önemli bir dijital görsel içerik türüdür. Metin, veri ve görsel unsurların bütüncül bir tasarım içinde bir araya getirilmesi, infografiklerin bilgi aktarımını hızlandıran bir araç olarak kullanılmasına olanak tanımaktadır. Özellikle dış politika, insani yardım, kalkınma projeleri ve uluslararası iş birlikleri gibi konularda infografikler yaygın biçimde tercih edilmektedir. Kamu diplomasisi bağlamında infografikler, hem bilgilendirici hem de çerçeveleyici bir işleve sahiptir. Sunulan verilerin seçimi, görselleştirme biçimi ve hiyerarşisi, hedef kitleye hangi mesajların öncelikli olarak aktarılacağını belirlemektedir. Bu yönüyle infografikler, tarafsız bilgi sunumunun ötesinde, belirli bir anlatıyı destekleyen stratejik araçlar olarak değerlendirilmektedir (Segel ve Heer, 2010).

4. Haritalar ve Veri Görselleştirme Araçları

Haritalar ve veri görselleştirme araçları, kamu diplomasisinde mekânsal ve sayısal bilgilerin sunulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle uluslararası krizler, insani yardım dağılımları, diplomatik temaslar ve bölgesel iş birlikleri gibi konularda haritalar sıkça kullanılmaktadır. Haritalar, yalnızca coğrafi bilgi sunmakla kalmamakta ve politik ve normatif anlamlar da üretmektedir. Kamu diplomasisi bağlamında haritalar, bir ülkenin uluslararası alandaki etkinlik alanlarını ve etki kapasitesini görünür kılmaktadır. Veri görselleştirme araçları ise istatistiksel bilgilerin daha anlaşılır hâle gelmesini sağlayarak dış politika söylemlerini desteklemektedir. Bu tür görseller, teknik bilgi sunuyor gibi görünse de anlatı kurma ve algı yönlendirme potansiyeline sahiptir (Monmonier, 1996).

5. Animasyonlar ve Grafik Anlatılar

Animasyonlar ve grafik anlatılar, kamu diplomasisinde giderek daha fazla kullanılan dijital görsel içerik türleri arasında yer almaktadır. Özellikle genç hedef kitlelere ulaşmada etkili olan bu içerikler, soyut kavramların ve karmaşık süreçlerin basitleştirilerek aktarılmasını mümkün kılmaktadır. Diplomatik süreçler, tarihsel olaylar ve politika hedefleri animasyonlar aracılığıyla anlatılaştırılabilmektedir. Animasyonların kamu diplomasisindeki işlevi, eğitici ve bilgilendirici olmanın ötesine geçmektedir. Bu içerikler, devletlerin kendilerini yenilikçi, teknolojiye uyumlu ve iletişim açısından erişilebilir aktörler olarak sunmalarına katkı sağlamaktadır. Grafik anlatılar, görsel sadelik ve sembolik anlatım yoluyla mesajın kalıcılığını artırmaktadır.

6. Görsel İçerik Türlerinin Stratejik Bütünlüğü

Kamu diplomasisinde dijital görsel içerik türleri çoğunlukla tekil değil, bütüncül bir iletişim stratejisinin parçaları olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraflar, videolar, infografikler ve diğer görsel araçlar, aynı anlatıyı farklı formatlarda destekleyerek mesajın tutarlılığını güçlendirmektedir. Bu bütünlük, kamu diplomasisi faaliyetlerinin uluslararası kamuoyunda daha etkili ve sürdürülebilir bir etki yaratmasına olanak tanımaktadır.

Dijital görsel içerik türleri, kamu diplomasisinin çağdaş iletişim ekosisteminde vazgeçilmez araçlar hâline gelmiştir. Farklı görsel türlerin stratejik biçimde kullanılması, devletlerin dış politika anlatılarını güçlendirmekte ve uluslararası kamuoylarıyla daha etkili bir iletişim kurulmasını sağlamaktadır.

KAMU DİPLOMASİSİNDE DİJİTAL GÖRSEL İÇERİKLERİN STRATEJİK İŞLEVLERİ

Dijital görsel içerikler, kamu diplomasisinin çağdaş uygulamalarında destekleyici iletişim unsurları ile birlikte dış politika hedefleriyle doğrudan ilişkili stratejik araçlar olarak konumlanmaktadır. Dijitalleşme süreciyle birlikte devletler, uluslararası kamuoylarıyla kurdukları ilişkilerde görsel anlatılara giderek daha fazla başvurmakta ve bu anlatılar aracılığıyla algı yönetimi, imaj inşası ve normatif konumlanma süreçlerini yönlendirmektedir. Bu bağlamda dijital görsel içerikler, kamu diplomasisinin stratejik işlevlerini yerine getiren çok katmanlı iletişim araçları olarak değerlendirilmektedir.

1. Ulusal İmaj ve Algı İnşası

Kamu diplomasisinin temel amaçlarından biri bir ülkenin uluslararası kamuoyundaki algısını olumlu yönde şekillendirmektir. Dijital görsel içerikler, bu sürecin merkezinde yer almakta ve ulusal imajın inşasında belirleyici bir rol üstlenmektedir. Fotoğraflar, videolar ve infografikler aracılığıyla sunulan görsel anlatılar, bir ülkenin kendisini nasıl görmek istediğini ve nasıl görülmeyi amaçladığını yansıtmaktadır. Görsel içerikler, soyut dış politika söylemlerini somutlaştırarak daha anlaşılır ve akılda kalıcı hâle getirmektedir. Özellikle insani yardım faaliyetleri, diplomatik girişimler ve uluslararası iş birlikleri görseller üzerinden aktarıldığında, devletler kendilerini sorumluluk sahibi, çözüm odaklı ve iş birliğine açık aktörler olarak konumlandırabilmektedir. Bu durum, ulusal imajın hem söylemsel hem de görsel olarak da inşa edilmesine imkân tanımaktadır (Anholt, 2007).

2. Güven ve Meşruiyet Üretimi

Kamu diplomasisinde güven, uzun vadeli ve sürdürülebilir ilişkilerin temelini oluşturmaktadır. Dijital görsel içerikler, güven inşası sürecinde önemli bir işleve sahiptir. Görseller, devletlerin eylemleri ile söylemleri arasındaki tutarlılığı görünür kılarak meşruiyet algısını güçlendirmektedir. Özellikle şeffaflık vurgusu taşıyan görsel anlatılar, devletlerin uluslararası kamuoyuna karşı hesap verebilir ve açık aktörler olduğu yönünde bir izlenim yaratmaktadır. Dijital ortamda paylaşılan görsel içerikler, kriz dönemlerinde bilginin hızlı ve kontrol edilebilir biçimde aktarılmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, yanlış bilgi ve dezenformasyonun etkisini sınırlamak açısından da stratejik bir önem taşımaktadır. Görsel anlatılar aracılığıyla sunulan bilgiler, resmi söylemin güvenilirliğini desteklemekte ve devletin diplomatik pozisyonunun meşrulaştırılmasına katkı sağlamaktadır (Cull, 2008).

3. Anlatı Kurma ve Çerçeveleme İşlevi

Dijital görsel içerikler, kamu diplomasisinde anlatı kurma ve çerçeveleme süreçlerinin en etkili araçlarından biridir. Görseller, hangi bilginin öne çıkarılacağına, hangi aktörlerin görünür kılınacağına ve olayların nasıl anlamlandırılacağına dair güçlü ipuçları sunmaktadır. Bu yönüyle görsel içerikler, uluslararası gelişmelerin belirli bir bakış açısıyla sunulmasını sağlamaktadır. Kamu diplomasisi bağlamında dijital görseller, olayların aktarılmasının yanı sıra yorumlanmasını da yönlendirmektedir. İnfografikler ve haritalar, karmaşık diplomatik süreçleri sadeleştirerek belirli temalar etrafında çerçevelemekte ve bu sayede hedef kitlelerin algısal haritalarını şekillendirmektedir. Görsel çerçeveleme, özellikle anlatı rekabetinin yoğun olduğu kriz ve çatışma dönemlerinde stratejik bir avantaj sunmaktadır (Entman, 2004).

4. Yumuşak Güç Kapasitesinin Görünür Kılınması

Yumuşak güç, kamu diplomasisinin teorik ve pratik temelini oluşturan kavramlardan biridir. Dijital görsel içerikler, yumuşak gücün soyut doğasını somutlaştırarak görünür hâle getirmektedir. Kültür, sanat, eğitim, insani yardım ve teknoloji gibi alanlarda üretilen görsel içerikler, bir ülkenin çekicilik unsurlarını uluslararası kamuoyuna aktarmaktadır. Bu içerikler, doğrudan ikna etmeyi hedeflemekten ziyade olumlu bir bağlam oluşturarak uzun vadeli algı dönüşümünü amaçlamaktadır. Dijital görseller aracılığıyla sunulan yumuşak güç unsurları, devletlerin normatif değerlerini ve toplumsal özelliklerini görünür kılmakta; böylece kamu diplomasisinin ilişki temelli doğasını güçlendirmektedir (Nye, 2004).

5. Kriz Dönemlerinde Stratejik İletişim Aracı Olarak Görseller

Kriz ve çatışma dönemleri, kamu diplomasisinin en yoğun biçimde kullanıldığı süreçlerdir. Bu dönemlerde dijital görsel içerikler, hızlı, etkili ve kontrol edilebilir bir iletişim aracı olarak öne çıkmaktadır. Görseller, krizlere

ilişkin resmi anlatının uluslararası kamuoyuna aktarılmasında merkezi bir rol oynamaktadır. Dijital platformlarda paylaşılan görsel içerikler, krizlerin insani boyutunu vurgulamakta ve devletlerin müdahale kapasitesini görünür kılmaktadır. Bu durum, hem iç hem de dış kamuoylarında devletin kriz yönetimi becerisine ilişkin algıları şekillendirmektedir. Görsel anlatılar, krizleri hem bir güvenlik sorunu olarak hem de insani ve normatif bir mesele olarak çerçeveleyebilmektedir.

6. Uzun Vadeli İlişki Kurma ve Sürdürülebilir Etki

Kamu diplomasisinin temel hedeflerinden biri kısa vadeli kazanımların ötesinde uzun vadeli ilişkiler kurmaktır. Dijital görsel içerikler, bu hedef doğrultusunda süreklilik arz eden bir iletişim zemini oluşturmaktadır. Sosyal medya ve dijital platformlar aracılığıyla paylaşılan görseller, hedef kitlelerle düzenli ve etkileşimli bir ilişki kurulmasını mümkün kılmaktadır. Bu süreçte görsel içerikler, devletlerin anlatılarını zaman içinde yeniden üretmelerine ve güncellemelerine olanak tanımaktadır. Böylece kamu diplomasisi faaliyetleri, tek seferlik mesajlardan ziyade sürdürülebilir bir algı yönetimi süreci hâline gelmektedir.

TÜRKİYE ÖRNEĞİ: KAMU DİPLOMASİSİNDE DİJİTAL GÖRSEL İÇERİKLERİN KULLANIMI

Türkiye, son yıllarda kamu diplomasisi alanında dijital iletişim araçlarını etkin biçimde kullanan ülkeler arasında yer almaktadır. Özellikle görsel anlatılar aracılığıyla uluslararası kamuoyuna yönelik stratejik mesajlar üretmektedir. Dijitalleşme sürecinin dış politika iletişimine etkisiyle birlikte Türkiye, geleneksel diplomatik söylemleri görsel ve dijital içeriklerle destekleyerek daha geniş ve çeşitlenmiş hedef kitlelere ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda dijital görsel içerikler, Türkiye'nin kamu diplomasisi stratejisinde tamamlayıcı bir unsur olmanın ötesine geçerek merkezi bir iletişim aracı hâline gelmiştir.

1. Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Yaklaşımında Dijital Dönüşüm

Türkiye'nin kamu diplomasisi anlayışı, 2000'li yıllardan itibaren daha kurumsal ve çok boyutlu bir yapıya evirilmiştir. Bu dönüşümde dijital medya araçlarının yaygınlaşması belirleyici olmuş ve devlet kurumları uluslararası kamuoylarıyla doğrudan ve hızlı iletişim kurma imkânı elde etmiştir. Dijital platformlar, Türkiye'nin dış politika önceliklerini, insani yardım

faaliyetlerini ve diplomatik girişimlerini görünür kılmak açısından stratejik bir zemin sunmaktadır. Özellikle Dışişleri Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı ve kamu yayıncılığı kuruluşları tarafından üretilen dijital görsel içerikler, Türkiye'nin uluslararası alandaki konumlanışını anlatılaştıran önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu içerikler, Türkiye'nin kendisini ulusal çıkarlarını gözeten bir aktör ve bölgesel ve küresel sorumluluk üstlenen bir ülke olarak sunmasına katkı sağlamaktadır.

2. İnsani Diplomasi ve Görsel Anlatılar

Türkiye'nin kamu diplomasisi söyleminde insani diplomasi önemli bir yer tutmaktadır. Dijital görsel içerikler, bu söylemin somutlaştırılmasında ve uluslararası kamuoyuna aktarılmasında merkezi bir işlev üstlenmektedir. Afet yardımları, mülteci politikaları ve insani yardım operasyonlarına ilişkin görseller, Türkiye'nin insani duyarlılığa sahip bir aktör olduğu yönündeki anlatıyı güçlendirmektedir. Görsel anlatılar, insani diplomasi faaliyetlerini yalnızca nicel verilerle değil, duygusal ve sembolik unsurlarla da desteklemektedir. Bu durum, hedef kitlelerin Türkiye'ye ilişkin algılarının rasyonel olduğu kadar duygusal düzeyde de şekillenmesine imkân tanımaktadır. İnfografikler ve görsel hikâye anlatımı, Türkiye'nin insani krizlere müdahale kapasitesini ve sahadaki etkinliğini vurgulayan stratejik araçlar olarak kullanılmaktadır (Cull, 2008).

3. Dijital Görsellerle Stratejik Anlatı Kurma

Türkiye'nin dijital kamu diplomasisi pratiklerinde görsel içerikler, stratejik anlatı üretiminin temel bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Uluslararası krizler, diplomatik girişimler ve çok taraflı görüşmeler, dijital görseller aracılığıyla belirli temalar etrafında çerçevelenmektedir. Bu temalar arasında barış, istikrar, arabuluculuk ve sorumluluk paylaşımı öne çıkmaktadır. İnfografik habercilik, Türkiye'nin diplomatik süreçlerdeki rolünü sade ve anlaşılır biçimde aktarma kapasitesi sayesinde bu anlatıların taşıyıcısı konumundadır. Karmaşık diplomatik süreçlerin görselleştirilmesi, Türkiye'nin sürece dâhil olan bir aktör olmanın ötesinde yönlendirici ve kolaylaştırıcı bir rol üstlendiği yönündeki algıyı pekiştirmektedir. Bu yönüyle görsel içerikler, kamu diplomasisinin söylemsel boyutunu güçlendiren tamamlayıcı unsurlar olarak işlev görmektedir (Miskimmon, O'Loughlin ve Roselle, 2013).

4. Uluslararası Kamuoyuna Yönelik Görünürlük ve Meşruiyet

Türkiye'nin dijital görsel içerik stratejisi, uluslararası kamuoyunda görünürlük ve meşruiyet üretimi açısından da önemli sonuçlar doğurmaktadır. Dijital platformlarda paylaşılan görseller, Türkiye'nin dış politika girişimlerinin yalnızca ulusal bir perspektiften değil, evrensel normlar çerçevesinde sunulmasına olanak tanımaktadır. Bu durum, Türkiye'nin diplomatik pozisyonlarının uluslararası kamuoyu nezdinde daha

kabul edilebilir ve anlaşılır hâle gelmesini sağlamaktadır. Görsel anlatılar aracılığıyla oluşturulan bu görünürlük, kamu diplomasisinin ilişki temelli doğasını desteklemekte ve uzun vadeli algı inşasına katkı sunmaktadır. Türkiye'nin dijital kamu diplomasisi pratikleri, dış politikanın sert güç unsurlarından ziyade yumuşak güç araçlarıyla desteklenen bir iletişim anlayışına dayandığını göstermektedir (Nye, 2004).

Türkiye örneği, dijital görsel içeriklerin kamu diplomasisindeki stratejik işlevlerini somut biçimde ortaya koymaktadır. Görsel anlatılar, Türkiye'nin uluslararası alandaki rolünü, normatif iddialarını ve dış politika önceliklerini görünür kılmakta; kamu diplomasisinin dijital çağdaki dönüşümünü yansıtmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin dijital görsel içerik kullanımının, kamu diplomasisinin algı, imaj ve anlatı boyutlarını birlikte ele alan bütüncül bir stratejiye işaret ettiği söylenebilir.

SONUÇ

Bu çalışma, kamu diplomasisinin dijital çağda geçirdiği dönüşümü dijital görsel içerikler ve infografik anlatılar bağlamında ele alarak, görselliğin dış politika iletişiminde üstlendiği stratejik işlevleri tartışmayı amaçlamıştır. Küresel iletişim ortamının hızlanması ve dijital platformların yaygınlaşması, kamu diplomasisini metin merkezli ve tek yönlü bir bilgilendirme pratiği olmaktan çıkararak görsel, çok katmanlı ve etkileşim temelli bir iletişim alanına dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, devletlerin uluslararası kamuoylarına yönelik anlatı üretme ve algı yönetimi süreçlerinde görsel içerikleri merkezi araçlar hâline getirmiştir. Çalışma kapsamında ele alınan kavramsal çerçeve, kamu diplomasisinin günümüzde yalnızca dış politika mesajlarını aktaran bir iletişim faaliyeti olmadığını; aynı zamanda devletlerin normatif konumlanışlarını, kimlik anlatılarını ve uluslararası rollerini inşa ettikleri stratejik bir alan olduğunu ortaya koymaktadır. Görsel anlatılar, bu sürecin en görünür ve etkili bileşenlerinden biri olarak, karmaşık diplomatik süreçlerin sadeleştirilmesine, hızla dolaşıma sokulmasına ve farklı kültürel bağlamlarda anlaşılabilir kılınmasına imkân tanımaktadır. İnfografik habercilik ise bu bağlamda yalnızca bilgilendirici bir format değildir. Devletlerin anlatı kurma, çerçeveleme ve meşrulaştırma pratiklerinin dijital taşıyıcısı olarak da öne çıkmaktadır.

Türkiye örneği üzerinden yapılan değerlendirme dijital görsel içeriklerin kamu diplomasisi stratejisinde tamamlayıcı bir unsurdan ziyade yapısal bir bileşen hâline geldiğini göstermektedir. Türkiye'nin insani

diplomasi, kriz yönetimi ve arabuluculuk gibi alanlarda ürettiği görsel anlatılar, ülkenin uluslararası sistemde kendisini nasıl konumlandırmak istediğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Görsel içerikler aracılığıyla kurulan bu anlatılar, Türkiye'yi hem diplomatik süreçlere dâhil olan bir aktör olarak hem de çözüm üretme kapasitesine sahip, sorumluluk üstlenen ve normatif iddialar geliştiren bir ülke olarak görünür kılmaktadır.

Dijital görsel içeriklerin kamu diplomasisindeki artan rolü, aynı zamanda devletlerin iletişim stratejilerinde meşruiyet ve güven inşasının nasıl sağlandığına ilişkin yeni tartışma alanları açmaktadır. Görseller, bilgi aktarmanın ötesinde duygusal çağrışımlar üretme, sembolik anlamlar oluşturma ve anlatıyı belirli temalar etrafında sabitleme kapasitesine sahiptir. Bu yönüyle kamu diplomasisi, rasyonel ikna süreçleri kadar duygusal ve sembolik boyutları da içeren bütüncül bir iletişim pratiği olarak yeniden tanımlanmaktadır. Bu bağlamda çalışma, kamu diplomasisinin dijitalleşme sürecinde görsel anlatıların ve infografik içeriklerin oynadığı merkezi rolü vurgulayarak, bu alandaki kuramsal tartışmalara katkı sunmayı hedeflemiştir. Dijital görsel içerikler, devletlerin dış politika söylemlerini küresel kamuoyuna aktarırken kullandıkları stratejik araçlar arasında giderek daha belirleyici hâle gelmektedir. Bu durum, kamu diplomasisinin gelecekte daha fazla görsel, veri temelli ve anlatı odaklı bir yapıya evirileceğine işaret etmektedir. Türkiye örneği ise bu dönüşümün somut bir yansıması olarak, dijital kamu diplomasisi literatürü açısından incelenmesi gereken önemli bir deneyim alanı sunmaktadır.

REFERANSLAR

Dergi Makaleleri

Bjola, C., & Holmes, M. (2015). Digital diplomacy: Theory and practice. *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, 57–67.

Bjola, C., & Jiang, L. (2021). Social media and public diplomacy: A comparative analysis. *The Hague Journal of Diplomacy*, 16(2–3), 137–160.

Cull, N. J. (2008). Public diplomacy: Taxonomies and histories. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 31–54.

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51–58.

Entman, R. M. (2004). Projections of power: Framing news, public opinion, and U.S. foreign policy. Chicago: University of Chicago Press.

Paivio, A. (1991). Dual coding theory: Retrospect and current status. *Canadian Journal of Psychology*, 45(3), 255–287.

Segel, E., & Heer, J. (2010). Narrative visualization: Telling stories with data. *IEEE Transactions on Visualization and Computer Graphics,* 16(6), 1139–1148.

Kitaplar

Anholt, S. (2007). *Competitive identity: The new brand management for nations, cities and regions.* London: Palgrave Macmillan.

Bleiker, R. (2018). *Visual global politics.* London: Routledge.

Cull, N. J. (2019). *Public diplomacy: Foundations for global engagement in the digital age.* Cambridge: Polity Press.

Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design* (2nd ed.). London: Routledge.

Manor, I. (2019). *The digitalization of public diplomacy.* London: Palgrave Macmillan.

Melissen, J. (Ed.). (2005). *The new public diplomacy: Soft power in international relations.* London: Palgrave Macmillan.

Monmonier, M. (1996). *How to lie with maps* (2nd ed.). Chicago: University of Chicago Press.

Miskimmon, A., O'Loughlin, B., & Roselle, L. (2013). *Strategic narratives: Communication power and the new world order.* New York: Routledge.

Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics.* New York: PublicAffairs.

Sağlıkta Yapay Zeka Kullanımına Yönelik Hukuki Düzenlemeler

Nilüfer ÖZER ŞEKER[1]
Mustafa ŞEKER[2]

1- Öğr.Görevlisi Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Anabilim Dalı. nozer@cumhuriyet.edu.tr ORCID No: 0000-0003-1859-7354
2- Doç. Dr.; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Elektrik – Elektronik Mühendisliği Bölümü, mustafaseker@cumhuriyet.edu.tr ORCID No: 0000-0002-3793-8786

ÖZET

Bu çalışma, sağlık alanında yapay zekâ (YZ) kullanımının doğurduğu hukukî, etik ve yönetişim sorunlarını ulusal ve uluslararası düzenlemeler çerçevesinde incelemektedir. Yapay zekâ; teşhis, tedavi, klinik karar destek sistemleri ve kişiselleştirilmiş sağlık hizmetleri gibi alanlarda önemli avantajlar sunmakla birlikte, hasta güvenliği, veri mahremiyeti, algoritmik önyargı ve sorumluluk paylaşımı gibi ciddi riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda çalışma, Dünya Sağlık Örgütü (WHO), OECD ve Avrupa Konseyi tarafından geliştirilen etik ilkeler ile Avrupa Birliği, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'deki hukukî düzenlemeleri karşılaştırmalı olarak ele almaktadır.

Avrupa Birliği'nin 2024 yılında kabul ettiği Yapay Zekâ Tüzüğü (AI Act), risk temelli ve bütüncül bir yaklaşım benimseyerek sağlık alanındaki yapay zekâ uygulamalarını yüksek risk kategorisinde değerlendirmektedir. ABD ise FDA rehberleri aracılığıyla daha esnek, yaşam döngüsü temelli ve yenilikçiliği teşvik eden bir düzenleme modeli uygulamaktadır. Türkiye'de ise sağlıkta yapay zekâya özgü doğrudan bir mevzuat bulunmamakla birlikte, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, Sağlık Bakanlığı düzenlemeleri ve AB ile uyumlu tıbbi cihaz mevzuatı temel hukukî çerçeveyi oluşturmaktadır.

Çalışma sonucunda, Türkiye'nin AB AI Act ile uyumlu ancak yerel ihtiyaçları gözeten özel bir yapay zekâ mevzuatı geliştirmesi, etik kurulların oluşturulması, algoritmik önyargının azaltılması ve şeffaflık mekanizmalarının güçlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Bu düzenlemelerin, sağlıkta yapay zekânın güvenli, etik ve insan merkezli kullanımını sağlayacağı sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Sağlıkta Yapay Zeka, Hukuki Düzenlemeler, Veri Mahremiyeti, Hasta Güvenliği, Etik Ve Sorumluluk.

GİRİŞ

Günlük hayatın neredeyse tüm alanında etkilerini gördüğümüz yapay zekâ (YZ), son yıllarda sağlık alanında da hızla gelişen teknolojilerden biri hâline gelmiştir. Günümüzde hastalıkların yorumlanmasından, elektronik sağlık kayıtlarının analizine, klinik bulguların değerlendirmesinde kullanılan karar destek sistemlerine ve hatta özelleştirilmiş kişisel tedavi planlarına kadar pek çok uygulama alanında yapay zekâ kullanılmaktadır (Tschider, 2021). Her ne kadar sağlık alanında YZ kullanımı teşhis ve tedavi yöntemlerinde büyük avantajlar sağlasa da her alanda karşılaşıldığı gibi, sağlık alanında da ciddi hukuki ve toplumsal riskleri ile etik problemleri de tartışılmaktadır.

Bu risklerin başında hasta güvenliği gelmektedir. Ayrıca sağlık açısından önemli bir etik olan hasta ve hastalara ilişkin verilerin mahremiyeti, şeffaflık eksikliği ve hesap verebilme yükümlülükleri de YZ kullanımı ile ciddi bir sorun haline gelmektedir. Her alanda olduğu gibi sağlık alanında da YZ'nın hızlı ve yükselen gelişimi ile karşılaşılabilecek sorunların olası sonuçları Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization-WHO) tarafından da endişe verici boyutta değerlendirilmiştir. Değerlendirmeler neticesinde WHO, 2021 yılında yayımlamış olduğu bir rapor ile sağlık alanında yapay zekanın kullanımına ilişkin temel etikleri belirleyerek devletlere sorumluluklar yüklemiştir. Ayrıca, WHO'nun 2024 tarihli "AI Ethics and Governance Guidance for Health" raporu ise bu çerçeveyi gelişen teknolojiye göre daha da genişleterek, hukukî uyum mekanizmalarına özel vurgu yapmıştır (WHO, 2024).

Yapay zekanın hızlı ve uluslararası ölçekte yaygınlaşması sadece sağlık personelleri açısından değil aynı zamanda getirdiği yeniliklerle birlikte hukuksal çerçeveden de değişimlere neden olmaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD)'nin 2019' da düzenlediği YZ ilkeleri teknolojik gelişimlerde "insan merkezli" ve "güvenilir" bicinde geliştirilmesini temel araç olarak benimsemiştir. Benzer şekilde, Avrupa konseyi ise 2024 yılında gündemine aldığı Yapay Zekâ Çerçeve Sözleşmesi kapsamında insan haklarını ve hukuk devleti ilkelerini yapay zekaya ilişkin düzenlemelerin merkezine almıştır. (Council of Europe, 2024).

Türkiye'de ise 2016 tarihli Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) kapsamında sağlık verileri "özel nitelikli kişisel veriler" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu verilen işlenmesi ve kullanımı sıkı kurallara bağlanmıştır (Türkiye Cumhuriyeti, 2016). Bu çalışmada, sağlıkta kullanılan yapay zekâ uygulamalarının ulusal ve uluslararası alandaki hukuk düzenlemeleri incelenmiştir. Ayrıca Avrupa Birliği (AB), Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve ülkemizdeki hukuksal yaklaşımlar karşılaştırılarak, ülkemiz açısından iyileştirici reform önerileri sunulmuştur.

TEORİK ÇERÇEVE

Uluslararası alanda yapay zekanın kullanımına ilişkin farklı etik kılavuzlar hazırlanmıştır. Sağlık açısından incelendiğinde, Dünya Sağlık Örgütü (WOA); yapay zekâ alanında en kapsamlı etik klavuzları hazırlayan kurumlardan biri olarak öne çıkmaktadır. 2021'de yayımlanan Harnessing Artificial Intelligence for Health: Responsible Regulation and Trustworthy Use raporu, insan özerkliğinin korunması, insan refahı ve güvenliğinin

öncelenmesi, şeffaflık ve açıklanabilirlik, sorumluluk mekanizmalarının kurulması, kapsayıcılık ve eşitlik, sürdürülebilirlik olmak üzere altı temel ilke ortaya koymuştur (World Health Organization [WHO], 2021). Bu ilkeler, sadece etik çerçevelerin oluşturulması açısından değil aynı zamanda da sağlık otoriteleri açısından da yol gösterici bir standart niteliği taşımaktadır. Ayrıca WHO, 2024 yılında yayımladığı AI Ethics and Governance Guidance for Health başka bir raporunda, yapay zekânın büyük dil modelleri (LLM) gibi daha gelişmiş türleri karşısında uygulanabilir yönetişim stratejilerini tartışmaya açmıştır (WHO, 2024). Bu rapor özellikle denetim ve hesap verilebilirlik açısından gerekli düzenleyici mekanizmaların kurulması gerektiği vurgulanmıştır.

OECD, 2019 yılında ilke kez küresel ölçekte yapay zekaya ilişkin politika ilkelerini kabul etmiştir. Yapay zekâ alanındaki hızlı gelişmeler neticesinde, 2024 yılında bu ilkeleri güncellemiştir. WOA' dan farklı olarak, OECD yapay zekaya ilişkin prensiplerini; İnsan merkezli değerler ve adalet, şeffaflık ve açıklanabilirlik, güvenlik, güvenilirlik ve sağlamlık, hesap verebilirlik ve Yenilikçiliği teşvik eden sürdürülebilir bir ekosistem olmak üzere beş temel üzerine dayandırmıştır. Sağlık açısından bakıldığında OECD'nin bu ilkelerinin hasta haklarının korunması ve güvenilirlik açısından doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde hem AB hem de WHO yapay zekaya yaklaşımı açısından benzer bir çerçeve sunmaktadır

Avrupa Konseyi, 2024 yılında ilk bağlayıcı uluslararası yapay zekâ çerçeve sözleşmesini imzaya açmıştır. "Council of Europe Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law" başlıklı bu metin, YZ'nin insan haklarına, demokrasiye ve hukuk devletine uygun olarak geliştirilmesini ve kullanılmasını şart koşmaktadır (Council of Europe, 2024). Türkiye, Avrupa Konseyi üyesi olarak bu sözleşmeye taraf olduğunda, sağlık alanındaki YZ kullanımına ilişkin ulusal düzenlemelerini bu standartlarla uyumlu hâle getirmek durumundadır.

Ayrıca, Uluslararası Tıbbi Cihaz Düzenleyicileri Forumu (International Medical Device Regulators Forum -IMDRF), yapay zekanın tıbbi cihazlarda kullanılması ve bu alandaki hızlı gelişim nedeniyle tıbbi cihaz geliştirme süreçlerinde yapay zekâ algoritmalarının güvenilirliğini artırmaya yönelik kapsamlı ilkeler ortaya koymuştur. İyi Makine öğrenme pratiği (Good Machine Learning Practice-GMLP) ilkeleri kapsamında veri setlerinin kalitesinden modelin izlenebilirliğine, güncellemelerin yönetiminden kullanıcı bilgilendirmesine kadar geniş bir çerçevede düzenleyici beklentileri ortaya koymaktadır. Ayrıca ABD Gıda ve İlaç Dairesi (FDA), Avrupa İlaç Ajansı (EMA) gibi önemli otoriteler kendi denetim sistemlerinde makina öğrenmesine yönelik uygulamaları entegre etmeye çalışmaktadır. Sağlıkta YZ kullanan geliştiriciler için makina

öğrenmesi teknik standartlar ile hukukî yükümlülükler arasında köprü işlevi görmektedir.

SAĞLIKTA YAPAY ZEKA KULLANIMINA İLİŞKİN HUKUKİ DÜZENLEMELER

1. Avrupa Birliği Düzenlemeleri

AB, yapay zekanın sağlık alanındaki kullanımına yönelik en kapsamlı ve ayrıntılı düzenlemeyi içermektedir. AB'nin yaklaşımı sadece sağlık sektörü ve sağlık çalışanları açısından değil aynı zamanda da tıbbi cihaz odaklı düzenlemeleri detaylı şekilde içeren bir yapıya sahiptir. 2024 yılında kabul edilen AB Yapay Zekâ Tüzüğü (AI Act), dünyada yapay zekâyı bütüncül biçimde düzenleyen ilk kapsamlı metin niteliğini taşımaktadır (European Union, 2024). Bu metin risk temlli bir yaklaşımı benimsemiş ve insan haklarını ihlal eden uygulamaları tümüyle yasaklamaktadır. Ayrıca bu metin, tıbbi cihaz niteliğindeki yapay zekâ sistemlerini de yüksek riskli kategoride değerlendirerek, cihaz sağlayıcılar için risk yönetimi ve kayıt tutma gibi yükümlülükler getirmektedir. Mevcut durumda AI Act'ın sağlık uygulamalarına ilişkin hükümleri, 24 ila 36 ay arasında değişen geçiş süreleri sonunda yürürlüğe gireceği beliritilmiştir. Tıbbi cihaz kapsamındaki yapay zekâ ürünleri için ise bu süre 36 ay olarak belirlenmiştir (Norton Rose Fulbright, 2024).

1.1. Genel Veri Koruma Tüzüğü (GDPR) ve Sağlık Verilerinin Korunması

2016 tarihli Genel Veri Koruma Tüzüğü (GDPR)'ne göre sağlık verileri "özel nitelikli kişisel veri" olarak tanımlanmıştır. Kural olarak bu verilerin işlenmesi yasaklamıştır. Ancak kamu sağlığının korunması, bilimsel araştırma ve açık rıza gibi istisnalar kapsamında verilerin işlenebilmesine ve üçüncü şahıslarla rıza metnine uygun olarka paylaşılmasına izin verilmektedir (European Parliament & Council, 2016).

Sağlıkta yapay zekâ kullanımında, GDPR'nin 6. maddesindeki işleme şartı ile 9. maddesindeki istisnalardan en az birinin sağlanması gerekir. Ayrıca, yüksek riskli uygulamalar için Veri Koruma Etki Değerlendirmesi (Data Protection Impact Assessment – DPIA) yapılması zorunludur. Bu nedenle GDPR, sağlıkta YZ uygulamaları için temel veri koruma yapısını oluşturmaktadır.

1.2. Avrupa Sağlık Veri Alanı (European Health Data Space-EHDS)

Avrupa Komisyonu'nun 2025 yılında duyurduğu Avrupa Sağlık Veri Alanı (EHDS) girişimi, sağlık verilerinin sınır ötesi paylaşımı için hem hasta bakımı hem de araştırma, politika geliştirme senaryolarında güvenli bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır (European Commission, 2025). Bu çerçeve, üye devletler arasında veri paylaşımını kolaylaştırmakta ve yapay zekâ uygulamaları için geniş ve uygulanabilir bir ortak oluşmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle araştırmacılar ve yapay zekâ geliştiricileri açısından kontrollü bir erişim sunmaktadır. Böylelikle, yapay zekâ algoritmalarının eğitilmesi ve validasyonu için kritik bir kaynak içermektedir.

1.3. MDR/IVDR ve Yazılımın Tıbbi Cihaz Olarak Düzenlenmesi

AB'nin 2017 tarihli Tıbbi Cihaz Tüzüğü (MDR 2017/745) ve İn Vitro Tanı Cihazları Tüzüğü (IVDR 2017/746), yazılımın da tıbbi cihaz kapsamında değerlendirilebileceğini açıkça düzenlemiştir. Bu düzenlemeye göre; yazılım, üreticisinin beyan ettiği amaç doğrultusunda teşhis, tedavi veya izleme fonksiyonlarını yerine getiriyorsa "Medikal Cihaz Yazılımı - Medical Device Software (MDSW)" olarak sınıflandırılır (European Commission, 2021).

MDR'nin Kural 11 maddesi uyarınca, yazılımlar çoğu durumda daha yüksek risk sınıfında değerlendirilmektedir. Bu durum, yapay zekâ tabanlı klinik karar destek sistemlerinin büyük çoğunluğunu yüksek riskli cihaz kategorisine sokmaktadır. Uyum süreci; uygunluk değerlendirmesi, klinik değerlendirme, kalite yönetim sistemi, post-market gözetim ve olumsuz olay bildirim sistemi yükümlülüklerini içerir (Emergo by UL, 2025).

2. Amerika Birleşik Devletleri Düzenlemeleri

ABD, yapay zekâ tabanlı tıbbi cihazların düzenlenmesi konusunda en aktif düzenleyici olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Gıda ve İlaç Dairesi (Food and Drug Administration – FDA), yazılım tabanlı tıbbi cihazlara (Software as a Medical Device – SaMD) yönelik kapsamlı rehberler dokümanlar yayımlamış ve uygulamada güçlü bir denetim mekanizması geliştirmiştir.

2.1. FDA Rehber Kılavuzu

FDA, 2025 yılında yayımladığı "Artificial Intelligence and Machine Learning in Software as a Medical Device" taslak kılavuzunda, yapay zekâ tabanlı cihazların pazara arzı için yaşam döngüsü temelli bir yaklaşım benimsemiştir (U.S. Food and Drug Administration-FDA, 2025). Bu kılavuza göre geliştiricilerden veri setlerinin kalitesi ve temsiliyetinin belgelenmesi, model performansının klinik olarak doğrulanması, algoritma güncellemeleri için önceden tanımlı değişiklik protokollerinin hazırlanması, kullanıcıya şeffaf bilgi sağlanması, kullanım sürecinde güvenlik, performans ve etkinliğinin sürekli olarak izlenmesini sağlayan sistemlerin oluşturulması

gibi unsurları yerine getirmeleri beklenmektedir. FDA'nın yaklaşımı, yalnızca ürünün piyasaya çıkışını değil, piyasaya çıktıktan sonraki güncelleme ve kullanım sürecini de kapsamaktadır.

2.2. SaMD Politikaları

SaMD kavramı, klinik işlevleri yalnızca yazılım aracılığıyla gerçekleştiren ürünleri tanımlamaktadır. FDA, Uluslararası Tıbbi Cihaz Düzenleyicileri Forumu (International Medical Device Regulators Forum - IMDRF)tarafından ortaya konulan tanım ve çerçeveyi benimsemiş ve ardından kendi düzenlemelerine göre uyarlamıştır (IMDRF, 2025).

FDA'nın SaMD politikaları kapsamında, yapay zekâ destekli sistemlerin "öngörülebilir değişim planları" ile piyasaya sunulmasına izin verilmektedir. Bu durum, geliştiricilerin algoritmalarını pazara sunduktan sonra da güncelleyebilmesine olanak tanımaktadır. Ancak güncellemelerin güvenlik ve performans kriterleri açısından önceden belirlenmiş sınırlar içinde olması zorunlu kılınmaktadır. Böylece, yapay zekânın hızlı evrimsel doğası ile hasta güvenliği arasındaki dengenin sağlanması amaçlanmaktadır (FDA, 2025).

2.3. AI Cihazlarının Onay Süreçleri

FDA, yapay zekâ ve makine öğrenimi (MÖ) tabanlı cihazların onayına ilişkin şeffaflık sağlamak amacıyla düzenli olarak kamuya açık bir cihaz listesi yayımlamaktadır. 2025 itibarıyla yaklaşık 950'den fazla YZ/MÖ tabanlı tıbbi cihaz FDA onayı almıştır (FDA, 2021). Bu cihazların büyük bölümü radyoloji, kardiyoloji ve dermatoloji gibi alanlarda kullanılmaktadır.

Onay süreçlerinde kullanılan başlıca mekanizmalar şunlardır:

- **510(k) bildirimi:** Mevcut benzer bir cihazla "esaslı benzerlik" kanıtlanırsa pazara giriş sağlanır. Bu sayede, cihazların eşdeğerliliğinin sağlanarak gerekli standartlara uyumlu olmasına katkı sağlamak amaçlanmaktadır.
- **De Novo süreci:** Yeni ve düşük- orta riskli cihazlar için uygulanır.
- **Premarket Approval (PMA):** Yüksek riskli cihazlar için en kapsamlı inceleme prosedürüdür.

FDA'nın ayrıca "**Yazılım Ön-Sertifikasyon Pilot Programı**" aracılığıyla geliştiricilerin kurumsal kalite sistemlerini değerlendirerek daha hızlı onay süreçleri sağlamaya yönelik çalışmaları da bulunmaktadır (FDA, 2025).

Yukarıda belirtilen değerlendirmeler ışığında; ABD'nin yaklaşımının bir yaşam döngüsü yönetimi ve dinamik güncelleme protokolleri ile uyumu ön plana çıkmaktadır. Bu sayede yapay zekâ sistemlerinin sadece üretim sürecinde değil, piyasaya çıktıktan sonra da güvenli biçimde gelişmeye devam etmesi sağlanmaktadır. Ancak, AB'deki AI Act gibi bütüncül bir çerçeve yerine FDA'nın düzenlemeleri daha çok sektör özelinde ve ürün bazlıdır. Bu durum, geliştiriciler için esneklik sağlarken, uluslararası

uyumlaştırma süreçlerinde bazı belirsizlikler oluşturmaktadır (Tschider, 2021).

3. Türkiye'deki Hukukî Düzenlemeler

Türkiye, sağlıkta yapay zekâ uygulamalarını doğrudan düzenleyen kapsamlı bir mevzuat henüz bulunmamaktadır. Bununla birlikte, mevcut kişisel verilerin korunması kanunu, sağlık verilerine özgü ikincil düzenlemeler ve tıbbi cihaz mevzuatı yapay zekânın kullanımına uygulanabilir normatif çerçeveyi oluşturmaktadır.

3.1. Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK)

Türkiye'de kişisel verilerin korunmasına ilişkin temel düzenleme, 2016 yılında yürürlüğe giren 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) ile oluşturulmuştur (Türkiye Cumhuriyeti, 2016). Bu kanunun 6. maddesine göre sağlık verileri, "özel nitelikli kişisel veri" olarak sınıflandırılmaktadır. Kural olarak bu verilerin işlenmeleri yasaklanmaktadır. Ancak ilgili kişinin açık rızası veya kanunda belirtilen sınırlı istisnalar kapsamında işlenmesine olanak sağlanmaktadır.

Kişisel Verileri Koruma Kanunu (KVKK), "Özel Nitelikli Kişisel Verilerin İşlenmesi Rehberi" ile sağlık verilerinin işlenmesinde alınması gereken teknik ve idarî tedbirleri detaylandırmıştır (Kişisel Verileri Koruma Kanunu, 2021). Bu tedbirler arasında yetki matrisi oluşturma, erişim loglarının tutulması, veri maskeleme ve şifreleme gibi güvenlik önlemleri bulunmaktadır. Yapay zekâ tabanlı sağlık uygulamaları, bu hükümlere uygun şekilde tasarlanmadığında ciddi yaptırımlarla karşılaşabilir.

3.2. Sağlık Bakanlığı Düzenlemeleri

KVKK'ya ek olarak, sağlık verilerinin kullanımına dair özel düzenlemeler Sağlık Bakanlığı tarafından çıkarılmıştır. Özellikle 2019 yılında yayımlanan Kişisel Sağlık Verileri Hakkında Yönetmelik, sağlık verilerinin toplanması, saklanması, paylaşılması ve işlenmesine ilişkin usul ve esasları düzenlemektedir (Resmî Gazete, 2019). Bu Yönetmelik, yapay zekâ destekli klinik bilgi sistemlerinin veri güvenliği açısından uyması gereken standartları belirlemektedir.

Bunun yanında, Sağlık Bilgi Yönetim Sistemleri (SBYS) Hakkında Yönetmelik ile hastanelerde kullanılan yazılım sistemlerinin kayıt altına alınması ve sertifikalandırılması zorunlu kılınmıştır. Bu süreç, yapay zekâ modülleri barındıran sistemlerin de hukuken izlenmesini sağlamaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2022).

3.3. Tıbbi Cihaz Mevzuatı

Türkiye'de tıbbi cihazlara ilişkin hususlar 2021'de yürürlüğe giren Tıbbi Cihaz Yönetmeliği ile düzenlenmektedir. Bu yönetmelik, AB'nin MDR 2017/745 tüzüğüyle tam uyumlu olacak şekilde hazırlanmıştır

(Esin Attorney Partnership, 2021). Yönetmeliğe göre geliştirilen yazılımlar, teşhis veya tedavi amaçlı kullanıldığında tıbbi cihaz olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu yönetmelikte, özellikle klinik karar destek işlevi gören yazılımlar daha yüksek risk sınıfına girmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de geliştirilen yapay zekâ destekli yazılımların da AB'de olduğu gibi CE belgesi alması, uygunluk değerlendirmesinden geçmesi ve kalite yönetim sistemlerine tabi tutulması zorunludur.

Türkiye'nin hukuki çerçevesi, ağırlıklı olarak AB mevzuatına uyum ve kişisel verilerin korunması ekseninde şekillenmektedir. Ancak, yapay zekânın özgün risklerine ilişkin doğrudan bir düzenleme henüz mevcut değildir. Bununla birlikte, AB AI Act'in yürürlüğe girmesinden sonra Türkiye'nin de uyum süreci başlatması beklenmektedir. Böyle bir gelişme, sağlık sektöründeki yapay zekâ uygulamalarının uluslararası standartlarla daha uyumlu hâle gelmesini sağlayacaktır.

YAPAY ZEKANIN ETİK, VERİ KORUMA VE SORUMLULUK BOYUTU

Yapay zekânın sağlık alanında kullanımı yalnızca teknik ve hukuki açıdan değil, aynı zamanda etik boyutlarıyla da değerlendirilmesi günümüzde önemli bir tartışma konusudur. Hasta güvenliği, veri mahremiyeti, algoritmik önyargı ve sorumluluk paylaşımı bu tartışmaların merkezinde yer almaktadır.

1. Hasta Güvenliği

Sağlık alanında kullanılan yapay zekâ sistemleri doğrudan insan hayatını etkilediği için, güvenlik konusu en önemli etik kaygıyı oluşturmaktadır. 2021 yılında yayınlanan WHO raporunda, yapay zekânın sağlıkta güvenli ve güvenilir biçimde uygulanabilmesi için bağımsız testler, klinik validasyon ve sürekli gözetim mekanizmalarının gerekliliği vurgulanmıştır.

ABD'de FDA'nın SaMD rehberleri de hasta güvenliği perspektifiyle benzer bir yaklaşım sergiler. FDA, algoritmaların yalnızca klinik performansını değil, aynı zamanda güncelleme süreçlerini de yakından denetlemektedir (U.S. Food and Drug Administration-FDA, 2025). Böylece teknolojinin evrimsel doğası ile hasta güvenliği arasındaki denge korunmaya çalışılmaktadır.

2. Veri Mahremiyeti

Yapay zekâ uygulamaları, büyük miktarda sağlık verisinin işlenmesini gerektirir. AB'de GDPR, sağlık verilerini "özel nitelikli kişisel veri" olarak düzenlemiş ve ancak sıkı istisnalar altında işlenmesine izin vermiştir (European Parliament & Council, 2016). Türkiye'de KVKK benzer bir yaklaşım benimseyerek sağlık verilerini özel nitelikli veri kategorisine almıştır (Türkiye Cumhuriyeti, 2016).

WHO'nun 2024 tarihli raporunda ise, sağlık verilerinin işlenmesinde anonimleştirme, minimizasyon, erişim kısıtlaması ve hesap verebilirlik mekanizmaları gibi prensiplerin küresel ölçekte benimsenmesi önerilmektedir (World Health Organization -WHO, 2024).

3. Algoritmik Önyargı ve Eşitlik

Algoritmik önyargı, sağlıkta yapay zekâ kullanımında kritik bir etik sorundur. Eğitim verilerinde mevcut olan eşitsizlikler, algoritmalar tarafından yeniden üretilerek belirli toplumsal gruplar aleyhine sonuçlar doğurabilir. Bu gibi durumların önüne geçebilmek için; OECD, yapay zekâ ilkelerinde eşitlik, kapsayıcılık ve ayrımcılığın önlenmesi gerekliliğini özellikle vurgulamaktadır.

Bu çerçevede, AB AI Act'de yüksek riskli sistemler için önyargı testleri ve veri yönetim mekanizmaları getirmektedir (European Union, 2024). Türkiye'de doğrudan algoritmik önyargıya ilişkin bir düzenleme bulunmamakla birlikte, ayrımcılık yasağına dayalı anayasal ilkeler bu alanda dolaylı bir güvence sağlamaktadır.

4. Sorumluluk

Sağlıkta yapay zekâ kullanımı, sorumluluk hukukunda bir çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Hatalı bir yapay zekâ kararının neden olduğu zarardan kim sorumlu olacaktır? Bu sorunun cevabı hala ciddi bir şekilde tartışılmaktadır. Genel çerçevede sorumluk kavramı; ürün sorumluluğu, hekim sorumluluğu ve ortak sorumluluklar olarak modellenmektedir.

- **Ürün sorumluluğu:** Üretici veya yazılım sağlayıcı kusursuz sorumluluk esasına göre sorumlu tutulabilir (Norton Rose Fulbright, 2024).
- **Hekim sorumluluğu:** Hekimin, yapay zekâyı "yardımcı araç" olarak kullanırken mesleki özen yükümlülüğünü sürdürmesi gerekir. Bu noktada yapay zekâya aşırı bağımlılık (malpraktis) sorumluluğu doğurabilir. Yapay zekânında hata yapabileceği ihtimali hekim sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.
- **Ortak sorumluluk modelleri:** Hem üretici hem de sağlık profesyonelinin belirli oranlarda sorumlu tutulduğu karma modeller tartışılmaktadır.

AB, ürün sorumluluğu direktiflerini yapay zekâya uyarlama sürecindedir. Türkiye'de ise mevcut Borçlar Kanunu ve Tüketicinin Korunması Kanunu çerçevesinde yapay zekâya dayalı tıbbi cihazların sorumluluk rejimi yorumlanmaktadır ve bu konuda detaylı bir düzenleme mevcut değildir.

KARŞILAŞTIRMALI DEĞERLENDİRME VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Uluslararası düzenlemelere bakıldığında, sağlıkta yapay zekâ kullanımına yönelik üç farklı yaklaşım öne çıkmaktadır: AB'nin AI Act'i, risk temelli yaklaşımı ile sistematik ve kapsamlı bir düzenleme getirmektedir. Yüksek risk kategorisine giren sağlık yapay zekâ uygulamaları, sıkı yükümlülüklere tabi tutulmakta; GDPR ve EHDS ile birlikte veri koruma ve sınır ötesi veri paylaşımı da düzenlenmektedir (European Union, 2024; European Commission, 2025). MDR/IVDR sayesinde yazılımlar tıbbi cihaz kapsamına alınarak ayrıntılı bir gözetim rejimi kurulmuştur (European Commission, 2021).

ABD ise, AB'ye kıyasla daha pragmatik ve esnek bir yaklaşım benimsemektedir. FDA, SaMD politikaları ve yaşam döngüsü odaklı denetim mekanizmalarıyla geliştiricilere esneklik sağlarken, hasta güvenliğini gözetmektedir (U.S. Food and Drug Administration [FDA], 2025). Yaklaşık 950 AI/ML tabanlı cihazın onaylanmış olması, ABD'nin yenilikçiliği teşvik eden hızlı regülasyon modelini ortaya koymaktadır (FDA, 2021).

Türkiye'nin mevzuatı ağırlıklı olarak AB uyumu çerçevesinde şekillenmektedir. KVKK, sağlık verilerinin korunmasını düzenlerken (Türkiye Cumhuriyeti, 2016), Sağlık Bakanlığı'nın ikincil düzenlemeleri ve 2021 tarihli Tıbbi Cihaz Yönetmeliği, AB'nin MDR kurallarıyla uyumludur (Esin Attorney Partnership, 2021). Ancak yapay zekâya özgü etik ve sorumluluk mekanizmaları henüz geliştirilmemiştir. Genel olarak, AB modeli katı ve bütüncül, ABD modeli esnek ve yenilikçi, Türkiye modeli ise AB uyumlu ama kısmen eksik bir düzenleme çerçevesi sunmaktadır.

1 . Türkiye ve Uluslararası Alanda Politika Önerileri

Sağlıkta yapay zekâ kullanımının güvenli, etik ve hukuka uygun olabilmesi için hem Türkiye'de hem de küresel ölçekte şu politika önerileri öne çıkmaktadır:

- **Özel Yapay Zekâ Yasaları:** Türkiye'de AB AI Act'e uyumlu, ancak yerel sağlık ekosisteminin ihtiyaçlarına cevap verecek özel bir yapay zekâ mevzuatı hazırlanmalıdır.
- **Etik Kurullar ve Denetim Mekanizmaları:** Yapay zekâ tabanlı sağlık uygulamaları için bağımsız etik değerlendirme kurulları oluşturulmalıdır (WHO, 2021, 2024).
- **Algoritmik Önyargının Azaltılması:** Veri setlerinin çeşitliliğini artırmak ve algoritmaların ayrımcılık testlerinden geçmesini zorunlu kılmak gerekir (OECD, 2019).
- **Şeffaflık ve Açıklanabilirlik:** Yapay zekâ sistemlerinin kullanıcıya anlaşılır bilgiler sunması, "kara kutu" etkisinin önlenmesi için kritik önemdedir (European Union, 2024).
- **Eğitim ve Kapasite Geliştirme:** Sağlık profesyonelleri, yapay zekâyı yalnızca teknik değil, etik ve hukukî boyutlarıyla da değerlendirebilecek şekilde eğitilmelidir (Tschider, 2021).
- **Uluslararası İş birliği:** WHO, OECD ve Avrupa Konseyi gibi kuruluşların kılavuzları çerçevesinde, sağlık yapay zekâsının etik ve hukukî standartları küresel ölçekte uyumlaştırılmalıdır (Council of Europe, 2024).

SONUÇLAR

Yapay zekâ, sağlık sektöründe teşhis, tedavi, izleme ve yönetim süreçlerinde devrimsel bir değşim yaratma potansiyeline sahiptir. Bununla birlikte, bu potansiyelin güvenli, etik ve hukukî çerçevede gerçekleştirilmesi kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle uluslararası kuruluşlar, bölgesel yapılar ve ulusal devletler, yapay zekânın sağlıkta kullanımına ilişkin çeşitli düzenlemeler geliştirmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü, sağlıkta yapay zekâ için etik ve yönetişim standartları belirlemiş, kapsayıcılık ve insan haklarını merkeze almıştır.

OECD, insan merkezli ve güvenilir yapay zekâ ilkelerini ortaya koyarak üye devletlere yol göstermiştir. Avrupa Konseyi ise 2024 yılında bağlayıcı bir yapay zekâ sözleşmesini imzaya açarak, insan hakları, demokrasi ve hukuk devleti ilkelerini küresel ölçekte koruma altına almayı hedeflemiştir.

Avrupa Birliği, AI Act, GDPR, EHDS ve MDR/IVDR düzenlemeleriyle bütüncül bir sistem oluşturmuş, yapay zekâyı sağlıkta yüksek risk kategorisine alarak sıkı yükümlülükler getirmiştir. ABD, FDA'nın SaMD politikaları ve dinamik yaşam döngüsü yönetimi ile daha esnek bir model benimsemiş, yenilikçiliği teşvik ederken hasta güvenliğini gözetmiştir. Türkiye ise KVKK ve Tıbbi Cihaz Yönetmeliği aracılığıyla AB uyumlu bir çerçeve oluşturmuş, ancak yapay zekâya özgü etik ve sorumluluk düzenlemelerinde henüz başlangıç aşamasında olup belirleyici bir kanun ve yönetmelik düzenlenmemiştir.

Karşılaştırmalı değerlendirme, AB'nin katı ve bütüncül yaklaşımı, ABD'nin esnek ve yenilikçi modeli, Türkiye'nin ise uyum odaklı fakat eksiklikler barındıran sistemiyle öne çıktığını göstermektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin, hem AB AI Act'e uyum sağlaması hem de yerel sağlık ekosisteminin ihtiyaçlarını karşılayacak özgün düzenlemeler geliştirmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, sağlıkta yapay zekânın hukukî düzenlemelere bağlanması, yalnızca teknolojinin güvenli kullanımını değil, aynı zamanda hasta haklarının korunmasını, toplumsal güvenin artırılmasını ve yenilikçi çözümlerin sürdürülebilir biçimde geliştirilmesini sağlayacaktır. Bu süreçte hukukçular ile sağlık profesyonellerinin iş birliği, yapay zekânın sağlıkta etik, güvenli ve insan merkezli bir biçimde kullanılmasının ön koşulu olacaktır.

REFERANSLAR

Council of Europe. (2024, September 5). Council of Europe opens first ever global treaty on AI for signature. Council of Europe. https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/the-framework-convention-on-artificial-intelligence

European Commission. (2021). Proposal for a Regulation laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act). Brussels. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206

European Commission. (2025, March). European Health Data Space (EHDS): What is it about?European Commission. https://health.ec.europa.eu/ehealth-digital-health-and-care/european-health-data-space_en

European Parliament & Council. (2016). Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 (General Data Protection Regulation—GDPR). Official Journal of the European Union, L119, 1–88. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj

Floridi, L., & Cowls, J. (2019). A unified framework of five principles for AI in society. Harvard Data Science Review, 1(1). https://doi.org/10.1162/99608f92.8cd550d1

Mittelstadt, B. D., Allo, P., Taddeo, M., Wachter, S., & Floridi, L. *(2016). The ethics of algorithms: Mapping the debate.* Big Data & Society, 3*(2), 1–21. https://doi.org/10.1177/2053951716679679*

OECD. (2019). Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. OECD Legal Instruments. https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449

Tschider, C. A. (2021). Regulating the future: AI in healthcare through the lens of medical device regulation. Yale Journal of Health Policy, Law, and Ethics, 19(1), 1–42.

U.S. Food and Drug Administration. (2021). Artificial Intelligence and Machine Learning in Software as a Medical Device (SaMD). https://www.fda.gov/media/145022/download

World Health Organization. (2021). Harnessing artificial intelligence for health: Responsible regulation and trustworthy use. https://www.who.int/publications/i/item/9789240029200

World Health Organization. (2024, January 18). AI ethics and governance guidance for health. https://www.who.int/publications/i/item/9789240078628

Türkiye Cumhuriyeti. (2016, April 7). 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK). Resmî Gazete (29677). https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6698.pdf

Sürdürülebilir Liderlik ve Döngüsel Ekonomi Yaklaşımlarının Etkileşimine Dair Kuramsal Bir Değerlendirme

Mustafa Tahir DEMİRSEL[1]

[1] Doç. Dr.; Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü. mtdemirsel@selcuk.edu.tr ORCID No: 0000-0001-8341-3182

ÖZET

Bu çalışma, sürdürülebilir liderlik ile döngüsel ekonomi arasındaki ilişkiyi yönetim ve strateji literatürü bağlamında kavramsal bir çerçeve içerisinde ve kuramsal açıdan ele almayı amaçlamaktadır. Küresel ölçekte artan çevresel baskılar, kaynak kıtlığı ve sosyal sürdürülebilirlik sorunları, işletmeleri geleneksel doğrusal üretim ve tüketim modellerinin ötesine geçmeye zorlamaktadır. Bu bağlamda döngüsel ekonomi, sürdürülebilir kalkınmanın temel stratejik yaklaşımlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Ancak döngüsel ekonomi uygulamalarının işletme düzeyinde başarılı biçimde hayata geçirilebilmesi, yalnızca teknik çözümlerle değil, aynı zamanda uygun liderlik anlayışlarıyla mümkün olmaktadır. Bu çalışma, sürdürülebilir liderliği; döngüsel ekonomi stratejilerinin benimsenmesi, uygulanması ve kurumsallaştırılmasında kritik bir dönüştürücü unsur olarak konumlandırmaktadır. Bölümde, sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi üzerindeki etkisi; paydaş teorisi, kurumsal teori ve dinamik yetenekler yaklaşımı çerçevesinde tartışılmaktadır. Ayrıca kaynak döngülerini yavaşlatan, daraltan ve kapatan iş modeli stratejileri; ürün-hizmet sistemleri ve paylaşım ekonomisi modelleriyle ilişkilendirilerek örgütsel ve stratejik boyutlarıyla analiz edilmektedir. Çalışma, işletmelerin bir noktada döngüsel iş modellerini uygulamaya geçirmek zorunda olduğunu ve bu dönüşüm sürecinde sürdürülebilir liderliğin işletmelerin rekabet avantajı elde etmesini sağlamada ne kadar stratejik bir kaynak olabileceğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu yönüyle çalışma, sürdürülebilir liderlik ve döngüsel ekonomi literatürüne bütüncül, kavramsal ve kuramsal bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilirlik, Kurumsal Sürdürülebilirlik, Lidrlik Sürdürülebilir Liderlik, Döngüsel Ekonomi.

GİRİŞ

Küresel ölçekte büyüyen iklim krizi, biyolojik çeşitlilikte yaşanan kayıplar, belirli bölgelerdeki kaynak kıtlığı, gelir dağılımı adaletsizliği ve sosyal eşitsizlikler, işletmelerin sadece kâr maksimizasyonu odaklı ve doğrusal üretim–tüketim mantığına dayalı iş modellerini sorgulanır hâle getirmiştir. Bu bağlamda yönetim literatürü hem liderlik anlayışını hem de stratejik yönetim yaklaşımlarını yeniden düşünmeyi zorunlu kılan bir dönüşüm süreci içerisine girmiştir. Bu dönüşüm sonucunda ortaya çıkan iki önemli kavram, sürdürülebilir liderlik ve döngüsel ekonomidir.

Sürdürülebilir liderlik, işletmenin performansını artırırken aynı zamanda ekonomik, çevresel ve toplumsal boyutlar arasında uzun vadeli bir denge kurmayı hedefleyen modern bir liderlik biçimi olarak ifade edilmektedir (Liao, 2022; Sajjad vd., 2024). Döngüsel ekonomi ise, kaynak girdilerini, atıkları ve emisyonları en aza indirmeyi; ürün, bileşen ve malzemelerin de-

ğerini mümkün olduğunca uzun süre sistem içinde tutmayı ve "üret–kullan–at" döngüsüne alternatif bir üretim–tüketim mantığı geliştirmeyi amaçlayan bir ekonomik–endüstriyel paradigma olarak ortaya çıkmaktadır (Geissdoerfer vd., 2017; Kirchherr vd., 2017).

Bu bölümde, sürdürülebilir liderlik ile döngüsel ekonomi kavramlarını incelemek ve bu iki kavramın etkileşimine dair kuramsal bir değerlendirme yapmak amaçlanmaktadır. Çalışmada, güncel literatür taranmış ve kavramsal ve kuramsal bir sentez oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda sürdürülebilir liderlik ve döngüsel ekonomi yaklaşımları; paydaş teorisi, kurumsal teori ve dinamik yetenekler yaklaşımı gibi temel kuramsal çerçeveler açısından değerlendirilmiş ve sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi üzerindeki etkileri irdelenmiştir.

SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK VE YÖNETİM PARADİGMASINDAKİ DÖNÜŞÜM

Sürdürülebilirlik kavramı, nesiller arası adalet, çevresel sınırlara saygı ve ekonomik kalkınma hedefleri arasındaki dengeyi ifade eden ve sosyolojik, ekolojik ve ekonomik boyutları olan geniş çaplı bir kavramdır. Kurumsal düzeyde sürdürülebilirlik ise, bu üçlü yapının (triple bottom line) örgütlerin stratejilerine, süreçlerine ve performans göstergelerine yansıması biçiminde ifade edilebilir.

Literatürde sürdürülebilirlik kavramı, bir yandan kurumsal sosyal sorumluluk ve çevresel yönetim yaklaşımlarının devamı ve tamamlayıcısı, diğer yandan ise işletmelerin iş modellerini radikal biçimde dönüştüren yeni bir stratejik yönetim konusu olarak ele alınmaktadır (Geissdoerfer vd., 2017). Özellikle sürdürülebilirlik konusu, artık "yan faaliyet" veya "kurumsal itibar yatırımı" olmaktan çıkıp, iş stratejisinin merkezine yerleştirilen ve değer yaratımına katkı sağlayan bir olguya dönüşmektedir.

1. Sürdürülebilirlik ve Kurumsal Sürdürülebilirlik

Sürdürülebilirlik kavramı, kökenini büyük ölçüde Brundtland Raporu'na dayanan "mevcut kuşakların ihtiyaçlarını, gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğini tehlikeye atmadan karşılayabilme" anlayışından almaktadır (Brundtland Commission, 1987). Bu tanım, ekonomik kalkınma ve çevre arasında bir denge arayışını ifade etmekte, ancak bunu yaparken zamanlı olmasına da vurgu yapmaktadır. Bansal ve DesJardine (2014) de sürdürülebilirliği kurumsal sosyal sorumluluk ve çevre yönetimi

gibi benzer kavramlardan ayıran temel unsurun "zaman" olduğunu ve işletmelerin kısa vadeli ekonomik faydalar ile uzun vadeli ekolojik ve toplumsal etkiler arasında dengeli bir ilişki kurmak zorunda olduğunu vurgulamaktadır.

Bu makro düzeydeki (toplum) sürdürülebilirlik anlayışı, literatürdeki özellikle iki ana kavram üzerinden mikro düzeye (işletme) uyarlanmıştır: üçlü temel çizgi (triple bottom line) ve kurumsal sürdürülebilirlik. Elkington ve Rowlands'ın (1999) geliştirdiği üçlü temel çizgi yaklaşımı, işletmelerin performansını sadece finansal sonuçlara (profit) göre değil, aynı zamanda çevresel (planet) ve sosyal (people) etkiler üzerinden de değerlendirmeyi önermektedir. Buna göre "başarılı" bir işletme, ekonomik kârlılığı sağlamanın yanı sıra ekosistem üzerindeki olumsuz etkileri azaltmalı ve toplumsal refaha da katkı sağlamalıdır (Goel, 2010; Loviscek, 2021).

Kurumsal sürdürülebilirlik kavramı ise, işletmelerin bu üç boyutu birbirini dışlayan ya da birbirinden bağımsız değil, birbirini önceleyen ya da en azından şart koşan unsurlar olarak ele almasını ifade etmektedir. Dyllick ve Hockerts (2002), kurumsal sürdürülebilirliği ekonomik, çevresel ve sosyal sermayenin korunmasını ve artırılmasını gerektiren bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır. Bu durum işletmelerin yalnızca finansal sermayeyi değil, doğal ve sosyal sermayeyi de titizlikle korunması gereken kaynaklar olarak görmesini zorunlu kılmaktadır. Dyllick ve Muff (2016) ise kurumsal sürdürülebilirliği, "işletme sürdürülebilirliği 1.0–2.0–3.0" gibi kademeli bir evrim biçiminde değerlendirerek, işletmelerin paydaş perspektifini genişlettikçe ve toplumsal/ekolojik sorunları iş modelinin merkezine aldıkça daha güçlü sürdürülebilirlik düzeylerine geçebileceklerini savunmaktadır. Bu bağlamda literatürde, "zayıf" ve "güçlü" sürdürülebilirlik ayrımı da giderek önem kazanmaktadır. Zayıf sürdürülebilirlik yaklaşımı, doğal sermayenin teknolojik yenilik veya finansal sermaye ile belirli ölçüde ikame edilebileceğini varsayarken; güçlü sürdürülebilirlik, ekolojik sistemlerin belirli sınırlarının aşılamayacağını ve bu sınırları ihlal eden ekonomik büyümenin sürdürülemez olduğunu ileri sürmektedir (Shourkaei, 2025). Kurumsal sürdürülebilirlik tartışmalarında, "güçlü sürdürülebilirlik" yaklaşımı; iklim krizi, biyolojik çeşitliliğin azalması ve diğer ekolojik sorunlar gibi makro sorunlar nedeniyle giderek daha fazla dikkat çekmektedir.

Kurumsal sürdürülebilirlik, çoğu zaman kurumsal sosyal sorumluluk ile ilişkilendirilmekte ve hatta bu iki kavram zaman zaman birbirinin yerine kullanılabilmektedir. Montiel (2008), yönetim yazınında kurumsal sosyal sorumluluk ve kurumsal sürdürülebilirlik için kullanılan tanımları inceleyerek, iki kavramın tarihsel olarak farklı teorik kökenlere sahip olsalar da giderek yakınsadığını ifade etmektedir. Kurumsal sosyal sorumluluk daha çok şirketin topluma ve paydaşlara karşı ahlaki/etik sorumluluklarına odaklanırken; kurumsal sürdürülebilirlik, bu sorumlulukları uzun vadeli ekonomik dayanıklılık ve ekolojik sınırlar bağlamında ele alan daha bütüncül ve stratejik bir çerçeve sunmaktadır.

Sürdürülebilirlik kavramının işletme düzeyine uyarlanmasında değişen iş modelleri dikkat çekmektedir. Sürdürülebilir iş modelleri ile işletmelerin sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için gelir akışlarını, değer önerilerini, paydaş ilişkilerini ve kaynak yapılarını yeniden tasarladıkları iş modelleri gündeme gelmektedir (Nosratabadi vd., 2019; Zioło, 2020). Bu iş modellerinde kurumsal sürdürülebilirlik, yalnızca raporlama, itibar yönetimi veya yan programlar anlamında değil, aynı zamanda işin yapılış şeklini radikal biçimde değiştiren yapısal bir dönüşüm gibi değerlendirilmektedir. Dyllick ve Muff'un (2016) sınıflandırmasında en ileri düzey sürdürülebilirlik olan "Business Sustainability 3.0", işletmenin değer yaratma mantığını, toplumsal ve ekolojik sorunların çözümüne katkı sağlayacak şekilde yeniden kurgulamasını gerektirmektedir. Bu durum kurumsal sürdürülebilirliği, döngüsel ekonomi ve benzeri yeni iş modeli yaklaşımlarıyla doğrudan ilişkili hâle getirmektedir.

2. Sürdürülebilir Liderlik

Liderlik yalnızca yasalar ve uygulamalar çerçevesinde karar vermeyi değil, aynı zamanda inisiyatif kullanmayı, yönlendirmeyi ve değişim yapabilmeyi de içeren bir kavramdır (Kan, 2017). Sürdürülebilir liderliği de bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Bu liderlik türü, klasik liderlik yaklaşımlarından belirgin biçimde ayrılan çok daha bütüncül bir liderlik yaklaşımı olarak ifade edilmektedir ve yönetim literatüründe son yirmi yılda giderek daha fazla çalışılmaya başlanmıştır. Kavramın temelinde, işletmelerin yalnızca finansal performansı maksimize etmekle kalmayıp, aynı zamanda toplumsal refaha ve ekosistem sağlığına katkı yapma sorumluluğu bulunduğu varsayımı yer almaktadır (Avery ve Bergsteiner, 2012; Doppelt, 2010). Bu geniş sorumluluk alanı, işletme yönetiminin karar alma süreçlerinde uzun vadeli düşünme, etik duyarlılık, paydaş bütünlüğü ve çevresel farkındalık gibi yetkinliklere sahip olmasını gerektirmektedir (Sajjad vd., 2024).

Sürdürülebilir liderlik, literatürde farklı disiplinler bağlamında çeşitli şekillerde tanımlanmaktadır. Ferdig (2007) sürdürülebilir liderliği, "insanların ve sistemlerin sürdürülebilirlik doğrultusunda birlikte gelişmesi için gerekli koşulları yaratan bir liderlik biçimi" olarak tanımlamaktadır. Avery ve Bergsteiner (2012), sürdürülebilir liderliğin kısa vadeli finansal performans baskılarını aşan ve uzun vadeli paydaş değeri yaratmaya odaklanan bir liderlik paradigması olduğunu ifade etmektedir. Doppelt (2010) ise sürdürülebilir liderliği; organizasyon içinde sürdürülebilir dönüşümlere öncülük eden, değişim yönetimi ilkelerini sürdürülebilirlik amaçlarıyla bütünleştiren etik temelli bir liderlik modeli olarak tarif etmektedir. Bu gibi farklı tanımlardan hareketle sürdürülebilir liderliğin ortak özellikleri olarak öne çıkan üç temel özellik belirlenmiştir (Liao, 2022; Sajjad vd., 2024):

- Sürdürülebilirlik değerlerinin liderin kimliği ve davranışlarında önemli rol oynaması,
- Paydaş merkezli bir yönetişim modeli kurulması,

- Ekonomik, çevresel ve sosyal çıktıların birlikte değerlendirilerek optimize edilmesi.

Bu yönleriyle sürdürülebilir liderlik; dönüşümcü liderlik, etik liderlik, hizmetkâr liderlik ve sorumlu liderlik gibi yaklaşımlarla ortak birtakım özellikleri paylaşsa da bu modellerin ötesine geçerek küresel sorunlar, toplumsal eşitlik ve kuşaklar arası adalet gibi çok daha geniş kapsamlı sorunlara çözüm üretmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir liderlik, yeni nesil ve geniş kapsamlı yönetim problemlerini çözmek için çok düzeyli, çok paydaşlı ve uzun vadeli bir liderlik yaklaşımı olarak konumlanmaktadır (Sajjad vd., 2024; Osmani ve Ndoka, 2025).

2.1. Sürdürülebilir Liderliğin Özellikleri

Sürdürülebilir liderliği diğer liderlik türlerinden ayıran bir dizi temel özellik bulunmaktadır. Bu özelliklerden literatürde öne çıkanları aşağıda sıralanmaktadır:

Uzun Vadelilik ve Sistem Düşüncesi: Sürdürülebilir liderler, kararların yalnızca kısa vadeli finansal sonuçlarını değil, çok katmanlı çevresel ve toplumsal etkilerini de hesaba katarlar. İşletmelerin de içerisinde bulunduğu toplumsal yapıları tek tek parçalar yerine birbirleriyle etkileşim hâlindeki bir bütün şeklinde ele aldıkları için bu yaklaşım, sistem düşüncesi (systems thinking) ile yakından ilişkilidir (Senge vd., 2008). Böyle bir lider, örgütü daha geniş bir ekosistemin bir alt sistemi olarak görür ve kararların günümüz karmaşık ve kaotik sistemlerinde yaratacağı geri bildirimleri analiz ederek karar alma mekanizmasını çalıştırır.

Paydaş Merkezli Yönetişim: Freeman'ın (2010) paydaş teorisi, sürdürülebilir liderliğin en önemli kuramsal temellerinden biridir. Sürdürülebilir liderler, doğrudan hissedar çıkarlarının ötesinde çalışanlar, müşteriler, çözüm ortakları, yerel topluluk, çevre ve toplum gibi çok geniş bir paydaş ağıyla etkileşim kurarlar. Bu haliyle sürdürülebilir liderlik, tüm paydaşları için çok yönlü değer yaratmayı hedeflemektedir (Maak ve Pless, 2006).

Etik ve Değer Temelli Karar Alma: Etik duyarlılığın, sürdürülebilir liderlik davranışlarının temelinde yer alan en önemli unsur olduğu söylenebilir. Bu yönüyle sürdürülebilir liderlik, etik liderliğin sürdürülebilirlik hedefleriyle genişletilmiş bir biçimi olarak ele alınmaktadır (Kane ve Patapan, 2012). Bu nedenle sürdürülebilir liderler, kararlarında adalet, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi etik ilkelere sıkı sıkıya bağlıdırlar.

Öğrenme, Yenilik ve Uyum Yeteneği: Sürdürülebilirlik kültürünün hâkim olabilmesi için örgütsel düzeyde bir dönüşüme ihtiyaç vardır. Sürdürülebilir liderler; yeni iş modellerine adapte olabilen, sürdürülebilirlik odaklı inovasyonu teşvik eden ve çalışanların öğrenme süreçlerini kolaylaştıran bir örgüt kültürü yaratmaya çalışırlar (Dyllick ve Muff, 2016).

Psikolojik Güvenlik ve Katılımcı Kültür: Sürdürülebilirliği gerçekleştirebilmek için liderin farklılıkları kucaklayan ve kapsayıcı, hataları öğrenme fırsatı olarak gören ve fikirleri özgürce ifade eden bir kültürü yaratması ge-

rekmektedir. Katılımcılara psikolojik olarak güvenli bir ortam sunan bu kültür, özellikle sürdürülebilirlik ve döngüsel ekonomi gibi yenilik gerektiren alanlar açısından kritik öneme sahiptir (Osmani ve Ndoka, 2025).

DÖNGÜSEL EKONOMİ YAKLAŞIMI

Döngüsel ekonomi, son on yılda hem akademik literatürde hem de kamu politikalarında hızla yükselerek uygulanma alanı bulmaya başlayan ve geleneksel doğrusal ekonomi modeline alternatif bir kalkınma modeli olarak ortaya çıkan kapsamlı bir olgudur. Klasik "al–üret–kullan–at" (take–make–dispose) modelinin aksine döngüsel ekonomi, ekonomik faaliyetlerin doğanın ekosistem döngülerine benzer biçimde yenileyici (regenerative) ve geri beslemeli (restorative) olmasını hedeflemektedir (MacArthur, 2013). Bu yaklaşım, yalnızca atıkların geri dönüşümü ile sınırlı değildir. Daha üretim sürecinin başından itibaren israfı önleyici tasarımları, sürdürülebilir iş modellerini ve sistemsel iş birliklerini kapsayan çok katmanlı bir dönüşüm ihtiyacına dikkat çekmektedir (Geissdoerfer vd., 2017).

Döngüsel ekonomi, kavramsal açıdan sürdürülebilir kalkınma, endüstriyel ekoloji, kapalı döngü tedarik zincirleri, kaynak verimliliği, ürün-hizmet sistemleri (PSS), yeşil inovasyon ve eko tasarım gibi alanların kesişim noktasında yer almaktadır (Ghisellini vd., 2016). Bu nedenle döngüsel ekonomi, yalnızca ekonomik çıktıların optimize edilmesini değil, doğal kaynakların korunmasını, karbon emisyonlarının azaltılmasını, toplumsal faydanın artırılmasını ve işletmelerin iş modeli yapılarını dönüştürmesini hedefleyen bütüncül bir etki yaratmaktadır.

Kirchherr ve arkadaşlarının (2017) konuyla ilgili 114 tanımı analiz eden kapsamlı içerik analizi çalışmasının sonuçları, döngüsel ekonominin üç temel amaca sahip olduğunu ortaya koymaktadır: (1) Kaynak kullanımını azaltmak (resource reduction), (2) malzeme döngülerini kapatmak (closing loops) ve (3) Sistemin yenileyici kapasitesini güçlendirmek (regeneration). Buradan hareketle döngüsel ekonomi kavramı, toplumun çoğunluğunun anladığı haliyle basitçe "geri dönüşüm" demek değildir. Geri dönüşümü kapsamakla birlikte çok daha geniş biçimde, ekonomik sistemin tamamının yenilikçi ve büyük kapsamlı bir dönüşümünü gerektirmektedir.

1. Döngüsel Ekonominin Temel İlkeleri

Döngüsel ekonomi, kaynak girdilerinin, atıkların, emisyonların ve enerji kayıplarının minimize edildiği; ürün, bileşen ve malzemelerin yüksek değer ve işlevselliklerini mümkün olduğunca uzun süre koruduğu rejeneratif bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Geissdoerfer vd., 2017). Bu bağlamda döngüsel ekonomi; kaynakları azaltma, tamir etme ve yeniden kullanma, geri dönüştürme ve geri kazanma gibi temel birtakım ilkelere dayanmaktadır. Döngüsel ekonominin temel ilkeleri şu şekilde özetlenebilir (Bocken vd., 2016; Geissdoerfer vd., 2020; Figge vd., 2023).

İsrafın Tasarımla Önlenmesi (Design Out Waste): Döngüsel ekonomi modelinin temel ilkelerinden biri, atığın sistemden tasarım yoluyla çıkartılmasıdır. Bu bakış açısı, ürün yaşam döngüsünün yalnızca son aşamasına odaklanmak yerine; tasarım, malzeme seçimi, modülerlik, dayanıklılık ve onarılabilirlik gibi unsurların döngüsel düşünceyle uyumlu biçimde yeniden ele alınmasını gerektirmektedir (MacArthur, 2013). Bu açıdan, dayanıklı, modüler ve tamir edilebilir ürünler döngüsel stratejilerin merkezinde yer almaktadır. Bocken ve arkadaşları (2016) bu yaklaşımı "döngüleri yavaşlatma" (slowing resource loops) stratejisi altında kavramsallaştırmıştır. Bu stratejide amaç, ürünün kullanım ömrünü uzatarak yeni kaynakların tüketilmesinin mümkün olduğunca önüne geçmektir.

Malzeme Döngülerinin Kapatılması (Closing Material Loops): Döngüsel ekonominin ikinci temel ilkesi malzeme döngülerinin kapatılmasıdır. Bu ilke, bir üretim veya tüketim sürecinde kullanılan hammaddelerin atık hâline gelmeden, sistem içinde yeniden kullanım, geri dönüşüm, yeniden üretim (remanufacturing) veya onarım yoluyla tekrar ekonomiye kazandırılmasına dayanmaktadır. Bu yaklaşım, atığın kaynak olarak görüldüğü döngüsel değer zincirlerinin önemini vurgulamaktadır (Lacy ve Rutqvist, 2015). Malzeme döngülerinin kapatılması, döngüsel ekonominin en çok bilinen ancak en fazla yanlış anlaşılan boyutu olarak değerlendirilmektedir. Bir malzeme döngüsünü kapatmak sadece atıkların geri dönüşümünden ibaret değildir. Aynı zamanda ürün bileşenlerinin yeniden işlenmesi, parçaların yeniden üretilmesi, malzemelerin yüksek değerli biçimde korunması gibi çok katmanlı süreçleri de içermektedir (Kirchherr vd., 2017; Ghisellini vd., 2016).

Döngülerin Yavaşlatılması ve Daraltılması (Slowing & Narrowing Loops): Döngülerin yavaşlatılması ve daraltılması da döngüsel ekonomi yaklaşımının temel ilkelerindendir. Bu stratejiler kaynak kullanımını ve çevresel baskıyı azaltmak için kullanılan iki temel stratejidir. Her ikisi de "daha az kaynakla daha fazla değer" üretmeyi hedeflemektedir. Ancak kullandıkları mekanizmalar farklıdır. Döngülerin yavaşlatılması, ürünlerin ve malzemelerin kullanım süresinin uzatılması yoluyla sistemde daha uzun süre değer üretmesini sağlamaktır. Burada amaç, yeni ürün üretme ihtiyacını zamana yaymak ve olabildiğince ertelemektir. Döngülerin daraltılması ise bir ürün veya hizmeti üretirken birim başına daha az kaynak (hammadde, enerji, su) kullanılmasıdır. Burada ürünün ömrü değişmeyebilir; ancak değ-

şen şey kullanılan kaynakların yoğunluğudur. Bu stratejiler yalnızca malzeme yönetimine değil, iş modellerine, tedarik zincirlerine ve tüketici davranışlarına doğrudan etki eden geniş kapsamlı yenilikler getirmektedir (Bocken vd., 2016).

Yenileyici ve Restoratif Sistemler Kurma (System Regeneration): Yenileyici ve restoratif sistemler kurma, döngüsel ekonominin, ekonomik faaliyetlerin yalnızca zararı azaltmakla yetinmeyip, aynı zamanda doğal, sosyal ve ekonomik sistemleri aktif biçimde iyileştirmesini hedefleyen ilkesidir. Bu anlayışta amaç, yalnızca çevreye daha az zarar vermek değil, sistemleri yeniden canlandırmak ve güçlendirmektir. Çünkü döngüsel ekonomi, yalnızca çevresel zararı azaltmayı değil, aynı zamanda doğal sistemlerin yenilenmesine katkı sunmayı da amaçlamaktadır. Rejeneratif tarım, karbon yutağı işlevi gören ürün tasarımları ve ekosistem restorasyonuna yönelik iş modelleri bu ilkeye örnek olarak gösterilebilir. Bu yaklaşım, "doğaya zarar vermeyen" değil, "doğayı iyileştiren" sistemler kurmayı öncelemektedir (Raworth, 2017).

Tedarik Zincirlerinin Döngüselleştirilmesi (Circular Supply Chains): Döngüsel ekonomi yaklaşımının bir diğer temel ilkesi tedarik zincirlerinin döngüselleştirilmesidir. Tedarik zincirlerinin döngüselleştirilmesi, geleneksel doğrusal tedarik zinciri yapısının (*tedarik → üretim → dağıtım → tüketim → atık)* yerine; ürün, parça ve malzemelerin kullanım sonrası tekrar sisteme kazandırıldığı, geri bildirim döngüleri içeren kapalı veya yarı kapalı döngüsel bir tedarik zinciri yapısının kurulmasıdır. Bu yaklaşımda zincirin son halkası "atık" olarak değil, yeni bir başlangıç noktası olarak görülmektedir. Bu duruma göre, döngüsel ekonomi ancak tedarik zincirlerinin uçtan uca yeniden tasarlanmasıyla mümkün olabilmektedir. Bu tasarımın olmazsa olmazları, geri kazanılmış veya yenilenebilir ham madde kullanımı, kapalı döngü lojistik sistemleri, tersine lojistik (reverse logistics), izlenebilirlik teknolojileri (RFID, blockchain) ve paydaş iş birlikleridir (Lacy ve Rutqvist, 2015).

Yeni İş Modelleri ve Değer Yakalama Stratejileri: İşletmelerin yeni değer yakalama ve üretme biçimleri geliştirmesi de döngüsel ekonominin önemli temel ilkelerinden biridir. Yeni iş modelleri ve değer yakalama stratejileri, işletmelerin yalnızca ne ürettiğini değil, nasıl değer yarattığını, sunduğunu ve bu değerden nasıl gelir elde ettiğini yeniden tasarladığı yaklaşımlardır. Özellikle döngüsel ekonomi, dijitalleşme ve sürdürülebilirlik bağlamında bu kavram, klasik "sat–çık" mantığının ötesine geçerek süreklilik ve ekosistem temelli modelleri ifade etmektedir. Bu nedenle ürün–hizmet sistemleri, abonelik temelli modeller, paylaşım ekonomisi platformları, yeniden üretim (remanufacturing), yenilenebilir malzeme ekonomileri gibi yeni iş modeli türleri döngüsel ekonomi açısından önem kazanmaktadır (Tukker, 2015; Geissdoerfer vd., 2020). Bu modeller, firmaların yalnızca ürün satmak yerine performans, kullanım veya hizmet üzerinden değer

yaratmalarını sağlayarak ve tüketim hacmini azaltarak döngüsel ekonomi sistemine katkıda bulunmaktadır.

Sistemsel Dönüşüm ve Çok Paydaşlı İş Birlikleri: Sistemsel dönüşüm ve çok paydaşlı iş birlikleri de döngüsel ekonominin önemli bir temel ilkesidir. Çünkü ekonomik, çevresel ve toplumsal sorunlar, tek bir aktörün müdahalesiyle çözülemeyecek kadar karmaşıktır. Bu ilke, değer zincirinin tamamını ve ekosistemdeki tüm paydaşları kapsayan, yüksek koordinasyonlu ve uzun vadeli bir dönüşümün gerekliliğini ifade etmektedir. Döngüsel ekonomi, tek bir işletme düzeyinde uygulanabilecek mikro düzey bir strateji değildir. Tam tersine sektörler arası çözüm ortaklığı, uyumlu kamu politikalarının oluşturulması, üniversite-sanayi iş birliğinin gerçekleştirilmesi ve toplumun sürece dahil edilmesi gibi makro stratejileri gerektirmektedir (Korhonen vd., 2018). Döngüsel ekonominin işlerliği; bu stratejilerin uygulanması suretiyle kamu–özel sektör iş birliklerinin, yeni düzenleyici çerçeveler (ör. AB Döngüsel Ekonomi Eylem Planı) oluşturulmasının, sanayide kümelenme pratiklerinin gerçekleştirilmesinin ve tüm bunların uyumlu bir kültüre dönüşmesinin başarısına bağlıdır. Bu nedenle döngüsel ekonomi, yalnızca işletme stratejisi değil, aynı zamanda ekonomik sistemin yeniden tasarlandığı bir genel strateji anlamına gelmektedir.

2. Döngüsel İş Modelleri

Günümüzün zorlu rekabet koşulları işletmeleri döngüsel ekonominin çarklarına uyumlu hale gelmeye itmektedir. Döngüsel ekonomi yaklaşımının işletme düzeyinde işlerlik kazanabilmesi, döngüsel iş modellerinin (circular business models) geliştirilmesi ve uygulanmasıyla mümkündür. Döngüsel ekonomi, yalnızca sürdürülebilirlik hedefleri doğrultusunda süreçlerin iyileştirilmesini değil, aynı zamanda işletmelerin değer yaratma, değer sunma ve değer yakalama mekanizmalarının radikal biçimde yeniden tasarlanmasını gerektirmektedir (Geissdoerfer vd., 2020).

Döngüsel iş modelleri, geleneksel doğrusal iş modellerinin aksine, bir ürünün yaşam döngüsünün her aşamasında değer kaybını en aza indirmeyi, malzeme döngülerini kapatmayı, ürün ömrünü uzatmayı ve kaynak verimliliğini artırmayı hedeflemektedir. Bu dönüşüm; yalnızca geri dönüşüm faaliyetleriyle sınırlı olmayan ve üretim tasarımından tedarik zincirlerine, müşteri ilişkilerinden firmanın gelir akışına kadar tüm örgütsel sistemleri kapsayan bütüncül bir yapıda olmak zorundadır (Bocken vd., 2016).

Tukker (2015), döngüsel iş modellerinin geleneksel ürün odaklı yaklaşımdan "üretim ve tüketimin hizmetleştirilmesi" olarak da adlandırılan ürün-hizmet sistemlerine doğru kaydığını belirtmektedir. Bu kayma, işletmelerin müşterilere fiziksel ürün satmak yerine, kullanım hakkı, performans veya erişim sunmasına dayanmaktadır. Bu şekilde, daha fazla ürün satmak yerine, ürünün daha uzun süre sistem içinde kalmasından doğacak daha sürdürülebilir bir ekonomik değer yaratılmış olacaktır. Geissdoerfer ve arkadaşları (2020) ise döngüsel iş modellerini, sürdürülebilirlik hedefleriyle bütünleşik

bir şekilde hem ekonomik hem çevresel hem de sosyal değer yaratan sistemler olarak tanımlamaktadır. Döngüsel bir iş modelinin başarısı, yalnızca işletme içi süreçlere değil, aynı zamanda tedarikçilerden müşterilere, politika yapıcılardan yeni teknolojilere kadar tüm ekosisteme bağlıdır (Lacy ve Rutqvist, 2015).

2.1. Döngüsel İş Modeli Türleri

Literatürde döngüsel iş modelleri farklı sınıflandırmalar üzerinden ele alınmaktadır. En yaygın kabul gören sınıflandırmalar, Bocken ve arkadaşları (2016) tarafından geliştirilen kaynak döngüleri modelleri ve Tukker'in (2015) ürün-hizmet sistemleri temelli sınıflandırmasıdır.

Kaynak döngülerini yavaşlatan modeller (slowing resource loops), döngüsel ekonomi literatüründe ürün ve bileşenlerin kullanım süresini uzatarak yeni hammadde talebini ve atık oluşumunu zaman içinde azaltmayı hedefleyen iş modelleridir. Bu yaklaşım, değer yaratma sürecini "daha çok üretmek" yerine ürünün mevcut değerini daha uzun süre korumayı temel almaktadır. Böylece, ürünün kullanım süresi uzayacak ve değer kaybı azaltılmış olacaktır. Bu modelde ürünler daha sağlam malzemelerle, modüler bileşenlerle ve kolay sökülüp takılabilir şekilde tasarlanmaktadır. Amaç, ürünün teknik ve işlevsel ömrünü uzatmaktır. Model esasında, ürünlerin ilk kullanımından elden çıkarılmasına kadar geçen süreyi uzatmayı amaçlamaktadır. Böylece, aynı işlev daha az yeni ürün ile sağlanabilecek, malzemeler sistemde daha uzun süre yüksek değerle tutulabilecek ve yeniden üretim baskısı zamansal olarak ötelenebilecektir. Bu modelde en sık görülen uygulamalar; dayanıklı tasarım, onarım ve bakım hizmetleri, ikinci el pazarlar ve yeniden üretimdir. Yavaşlayan döngüler, ürünün ömrü boyunca yeni kaynak ihtiyacını azaltarak çevresel fayda sağlamaktadır (Bocken vd., 2016).

Kaynak döngülerini daraltan modeller (narrowing resource loops), döngüsel ekonomi literatüründe aynı ekonomik çıktıyı daha az malzeme, enerji ve kaynak kullanarak üretmeyi amaçlayan iş modelleri olarak ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, ürünlerin sistemde kalma süresini uzatmaya odaklanan kaynak döngülerini yavaşlatma modellerinden farklı olarak, birim ürün veya hizmet başına kaynak yoğunluğunu azaltmayı hedeflemektedir. Kaynak döngülerini daraltan modeller, üretim ve değer yaratma süreçlerinde daha az hammadde, daha az enerji, daha az su kullanarak daha az yan ürün ve atık çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, döngüsel ekonominin "verimlilik" boyutunu temsil etmekte ve çoğunlukla eko-verimlilik, yalın üretim, temiz üretim ve endüstriyel simbiyoz kavramlarıyla ilişkilendirilmektedir. Eko-verimlilik, "daha azla daha çok üretmek" anlayışına dayanmaktadır. Amaç, aynı çıktıyı daha az enerji, daha az hammadde ve daha az emisyon ile elde etmektir. Kaynak döngülerini daraltan modeller, verimliliği artırmayı hedefleyerek işletmelerin karbon ayak izini önemli ölçüde azaltmalarına yardımcı olmaktadır (Ghisellini vd., 2016; Korhonen vd., 2018).

Kaynak döngülerini kapatan modeller (closing resource loops) ise döngüsel ekonomi literatüründe ürün, bileşen ve malzemelerin kullanım ömrü sonunda sistemden çıkartılması yerine yeniden ekonomik döngüye kazandırılmasını amaçlayan iş modelleridir. Bu yaklaşım, döngüsel ekonominin en çok görünen fakat aynı zamanda en karmaşık olan boyutudur. Çünkü yalnızca işletme içi süreçleri değil; tedarik zinciri, teknoloji, yasal düzenlemeler ve paydaş ilişkilerini kapsayan bir yeniden yapılanma gerektirmektedir. Kaynak döngülerini kapatan modellerin temel amacı, atık olarak ayrılan materyallerin ekonomik sistem dışına çıkmasını engelleyerek, bunları yeni ürünlerin girdisi, ikincil hammadde, yeniden üretilmiş bileşen, biyolojik besin olarak tekrar değer zincirine dahil etmektir. Başka bir deyişle bu model, malzemenin sistem içinde kalmasını sağlayarak oluşan atığın yeniden değer kazanmasını hedeflemektedir. Bu yaklaşım, döngüsel ekonominin kaynak döngülerini kapatan boyutunu temsil etmektedir ve döngüsel ekonominin en yüksek yapısal dönüşüm gerektiren stratejilerindendir. Döngüyü yavaşlatan (zamanı uzatan) ve döngüyü daraltan (verimliliği artıran) modellerle karşılaştırıldığında, döngüyü kapatan (atığı sıfırlayan) modeller sistemin en uç noktalarına kadar müdahaleyi gerektirmektedir. Bu modelde en çok görülen uygulamalarsa endüstriyel ekoloji, kapalı döngü tedarik zincirleri, tersine lojistik, atık hiyerarşisi ve eko-tasarım uygulamalarıdır (Kirchherr vd., 2017).

Ürün-hizmet sistemleri (ÜHS/Product–Service Systems, PSS), döngüsel ekonomi literatüründe işletmelerin değer yaratma mantığını ürün satışından hizmet sunumuna kaydıran bütünleşik iş modeli yaklaşımlarını ifade etmektedir. Model, ürün sahipliğini müşteriden alarak firmaya geçirmekte ve müşteriye ürüne erişim veya ürünün sunduğu hizmete (performansa) erişim sunmaktadır. Başka bir deyişle ürün-hizmet sistemleri, müşteriye ürünün kendisini satmak yerine, ürünle ilişkili işlevi, performansı veya erişimi sunan iş modelleridir. Bu tür sistemler, özellikle kaynak döngülerini yavaşlatan ve kapatan stratejilerin kesişiminde yer almaktadır. Çünkü ürünlerin sahipliğini firmada tutarak dayanıklılık, bakım, yeniden kullanım ve geri kazanımı ekonomik olarak daha rasyonel hâle getirmektedir. Bu yaklaşımda değer, sahiplikten değil kullanımdan doğmaktadır. Böylece işletme için kârlılık; ürün satmaktan daha ziyade, ürünün yaşam döngüsü boyunca verimli ve uzun süre çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, ürün-hizmet sistemlerinin merkezinde yer alan ürün ömrünün uzatılması (bakım, onarım, güncelleme), kaynak verimliliğinin artması (ürün başına daha fazla kullanım) ve kapanan döngü (geri alma, yeniden üretim, geri dönüşüm) uygulamaları döngüsel ekonominin temel ilkeleriyle son derece uyumludur. Kuramsal olarak bu tür sistemler, işletmenin değer önerisini yeniden tanımlamaktadır. Ürünün kendisi, yaratılan değerin merkezi olmaktan çıkmakta; verilen hizmet, kurulan ilişki ve ürünün performansı değerin merkezine oturmaktadır. Bu dönüşümün başarılabilmesi için, doğal olarak işletmenin

organizasyon yapısının, gelir modelinin ve müşteri ilişkilerinin dönüştürmesi zorunludur (Tukker, 2015; Geissdoerfer vd., 2020).

2.2. Döngüsel İş Modellerinin Stratejik Boyutu

Döngüsel iş modelleri, işletmelerin yalnızca atık yönetimi ve geri dönüşüm gibi daha yüzeysel çevresel uygulamalarla yetinmeyip; değer yaratma, değer sunma ve değer yakalama anlayışını içselleştirerek, süreci kaynakların mümkün olduğunca uzun süre sistemin içinde kalacağı biçimde yeniden kurgulamasını ifade etmektedir. Bu yönüyle döngüsel iş modelleri, operasyonel iyileştirmeden ziyade bir örgütsel dönüşüm ve stratejik konumlanma unsurudur (Geissdoerfer vd., 2020; Pieroni vd., 2019).

Doğrusal iş modellerinde büyüme çoğunlukla satış hacminin artışı ve birim maliyetlerin düşürülmesi üzerinden okunurken, döngüsel iş modellerinde rekabet mantığı önemli ölçüde dönüşmektedir. İşletme değer yaratımını daha çok ürün satmaktan ziyade ürünü daha uzun süre kullanımda tutmak, bileşenleri yeniden değerlendirmek ve ikincil kaynak akışlarından gelir üretmek üzerine kurmaktadır. Bu noktada iş modeli, işletmenin değeri nasıl yarattığını, sunduğunu ve yakaladığını açıklayan stratejik bir mantık sistemi haline dönüşmelidir (Teece, 2010). Bu nedenle, döngüsel iş modeli geliştirmek, yalnızca çevresel bir tercih değil, aynı zamanda kritik bir rekabet stratejisi haline gelmeye başlamıştır.

Döngüsel iş modellerinin sürdürülebilir rekabet avantajı üretmesi, döngüselliğin "ölçülebilir ve yönetilebilir" hâle getirilmesine bağlıdır. İşletmelerin yalnızca finansal ölçütlerle ve verilerle değil, döngüsel akışları izleyen geri toplama oranı, yeniden kullanım oranı, yeniden üretim verimi, ikincil malzeme payı, ürün yaşam döngüsü etkisi gibi metriklerle de yönetilmesi gerekmektedir (Geissdoerfer vd., 2020; Pieroni vd., 2019).

İşletmenin değeri artık yalnızca satış hacmine değil; ürün ömrünün uzunluğuna, malzemelerin geri dönüş kapasitesine ve müşteri ilişkilerinin sürekliliğine bağlıdır. Bu nedenle döngüsel iş modelleri; üretici, tüketici, tedarikçiler, belediyeler, teknoloji sağlayıcıları ve geri dönüşüm tesisleri gibi çok paydaşlı bir yapı gerektirmektedir (Korhonen vd., 2018). Gelişmiş ekonomilerde döngüsel ekonomiye dair yasal ve politik altyapı çalışmaları yapılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, döngüsel iş modelleri yalnızca rekabet avantajı elde etmek için kullanılacak stratejik bir seçim olarak kalmayacak, orta ve uzun vadede işletmelerin zorunlu olarak uyum sağlamaları gereken bir alana dönüşecektir.

SÜRDÜRÜLEBİLİR LİDERLİK VE DÖNGÜSEL EKONOMİ ETKİLEŞİMİNE DAİR KURAMLAR

Sürdürülebilir liderlik ile döngüsel ekonomi arasındaki ilişkinin anlaşılması, çok boyutlu bir teorik çerçeve gerektirmektedir. Literatür incelendiğinde bu iki kavramın etkileşiminin farklı kuramsal perspektifler üzerinden açıklanabileceği görülmektedir. Bu bölüm, söz konusu ilişkiyi üç ana kuramsal eksen üzerinden sistematik olarak ele almaktadır: (1) Paydaş Teorisi, (2) Kurumsal Teori ve (3) Dinamik Yetenekler Yaklaşımı. Bu kuramsal çerçeve, sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi stratejilerini ne şekilde biçimlendirdiğini ve işletmelerin değer yaratım süreçlerinde neden dönüştürücü bir rol oynadığını açıklama noktasında yardımcı olmaktadır.

1. Paydaş Teorisi

Freeman'ın (2010) geliştirdiği paydaş teorisi, bir işletmenin sadece hissedarlarına değil, faaliyetlerinden etkilenen veya faaliyetlerini etkileyen tüm aktörlere karşı sorumlu olduğunu iddia etmektedir. Başka bir deyişle bu teori, işletmelerin yalnızca hisse sahiplerine karşı değil; çalışanlar, tedarikçiler, müşteriler, yerel topluluklar, çevresel unsurlar ve gelecek kuşaklar gibi geniş bir paydaş ağına karşı sorumluluk taşıdığını savunmaktadır. Sürdürülebilir liderlik literatürü, paydaş teorisini kavramsal temel olarak sıklıkla kullanmakta ve sürdürülebilir liderliği de paydaşların uzun vadeli çıkarlarını dengeli biçimde gözeten liderlik davranışlarıyla ilişkilendirmektedir (Liao, 2022; Mumcu, 2024).

Döngüsel ekonomi ise, tedarikçiler, müşteriler, yerel topluluklar ve düzenleyici kurumlar dahil olmak üzere geniş bir paydaş ağı içinde gerçekleşen döngüsel değer akışlarını gerektirmektedir. Bu nedenle döngüsel ekonomi stratejilerinin başarısı, büyük ölçüde paydaşlar arası iş birliği ve güvene dayanmaktadır (Geissdoerfer vd., 2017; Enes ve Durães, 2025).

Sürdürülebilir liderler, paydaş beklentilerini diyalog, şeffaflık ve hesap verebilirlik yoluyla yönlendirebilir ve döngüsel iş modellerinin sosyal kabulünü kolaylaştırabilir. Bu nedenle paydaş teorisi, sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonominin başarısı için gerekli olan kolektif yönetişimi nasıl tesis ettiğini açıklayan önemli bir kuramsal enstrümandır. Dolayısıyla, sürdürülebilir liderlik, paydaş teorisinin prensipleri aracılığıyla döngüsel iş modellerinin paydaş ekosistemiyle uyumlu biçimde tasarlanmasını kolaylaştıran bir üst düzey yönetişim rolü üstlenmektedir.

2. Kurumsal Teori

Kurumsal teorinin klasik çalışması olarak kabul edilen DiMaggio ve Powell'ın (1983) çalışması, örgütlerin meşruiyet elde etmek için benzer yapıları ve uygulamaları benimsemesine neden olan kurumsal izomorfizm süreçlerini açıklamaktadır. Kurumsal teori örgütlerin davranışlarının yalnızca

ekonomik rasyonalite ile değil, toplumsal normlar ve meşruiyet arayışı tarafından da şekillendiğini ileri sürmektedir.

Sürdürülebilirlik ve döngüsel ekonomi, günümüzde giderek artan şekilde düzenleyici kurumlar, endüstri standartları ve küresel normlar tarafından teşvik edilmektedir. Karbon sınır düzenlemeleri, yeşil mutabakatlar, sürdürülebilirlik raporlama standartları gibi mekanizmalar, şirketlerin döngüsel stratejilere yönelmesi için zorlayıcı kurumsal baskılar oluşturmaktadır. Aynı zamanda sektör liderleri tarafından benimsenen döngüsel uygulamalar, taklitçi izomorfizm yoluyla yayılırken, profesyonel ağlar ve danışmanlık kuruluşları da normatif baskılar üretmektedir. Bu çerçevede sürdürülebilir liderlik, kurumsal baskılara pasif uyum göstermenin ötesine geçerek, bu baskıları stratejik fırsata dönüştürme, hatta bazı durumlarda sektör düzeyinde normların oluşumuna proaktif katkı sunma kapasitesi ile öne çıkmaktadır (Doppelt, 2010; Ivory ve Brooks, 2018).

3. Dinamik Yetenekler Yaklaşımı

Dinamik yetenekler yaklaşımı, hızla değişen çevresel koşullarda örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmek için üç temel dinamik yeteneğe ihtiyaç duyduğunu iddia etmektedir. Bu yetenekler; hızla değişen çevre koşullarında örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmek için fırsatları "algılama (sensing) yeteneği", bu fırsatlardan "yararlanma (seizing) yeteneği" ve kaynakları yeniden yapılandırma (reconfiguring) yeteneği"dir. Teori, örgütlerin bu yeteneklere dair kapasitelerini sürekli olarak geliştirmeleri gerektiğini ileri sürmektedir (Teece, 2007).

Döngüsel ekonominin gerektirdiği yeni iş modellerinin, tedarik zinciri tasarımlarının ve teknolojik yatırımların bu tür dinamik yetenekleri zorunlu hale getirdiği rahatlıkla söylenebilir. Sürdürülebilir liderlik, örgüt içinde dinamik yetenekleri tetikleyebilmekte ve sürdürülebilir performansı artırabilmektedir. Böylece, dinamik yeteneklerin doğru yönlere yönlendirilmesini sağlamaktadır. Başka bir deyişle sürdürülebilir liderlik, örgütün çevresel ve sosyal fırsatları algılamasına, döngüsel iş modellerine yönelik stratejik kararlar almasına ve kaynak portföyünü buna göre yeniden yapılandırmasına öncülük etmektedir. Döngüsel stratejiler, bu yeteneklerin aktif kullanımını gerektirdiği için sürdürülebilir liderlik döngüsel ekonomi uygulamalarının hem başlangıç hem de devamlılık aşamalarında belirleyici bir faktör haline gelmektedir (Geissdoerfer vd., 2020; Iqbal vd., 2020).

SÜRDÜRÜLEBİLİR LİDERLİĞİN DÖNGÜSEL EKONOMİ STRATEJİLERİNE ETKİLERİ

Döngüsel ekonomi, işletmelerin üretim-tüketim döngülerini kökten biçimde yeniden tasarlamalarını gerektiren çok boyutlu bir dönüşümdür. Bu dönüşüm, yalnızca teknik veya operasyonel değişimlerle sınırlı olmayıp; örgütün vizyonunu, değerlerini, iş modelini, tedarik zincirini ve paydaş ilişkilerini kapsayan stratejik bir yeniden yapılanmayı zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle literatürde döngüsel ekonomiye geçişin en kritik belirleyicilerinden birinin liderlik olduğu sıklıkla vurgulanmaktadır (Avery ve Bergsteiner, 2012; Doppelt, 2010; Lacy ve Rutqvist, 2015).

Sürdürülebilir liderlik, ekonomik, çevresel ve toplumsal hedefler arasında uzun vadeli bir denge kurmayı amaçlayan bütüncül bir yaklaşım olduğu için döngüsel ekonomi stratejilerinin hem tasarlanması hem de uygulanması açısından merkezi bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilir liderler, döngüsel ekonomiyi işletmede değer yaratımının bir aracı olarak görmektedir. Böylece ürünlerin yaşam döngüsünün uzatılmasını, kaynak döngülerinin kapatılmasını, inovasyon süreçlerinin sürdürülebilirlik perspektifiyle yönetilmesini ve paydaşlarla kolektif iş birliği modellerinin geliştirilmesini teşvik etmeleri noktasında benzer liderlik yaklaşımlarından ayrılmaktadır (Sajjad vd., 2024). Sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi stratejilerine olan etkileri kuramsal ve uygulamaya yönelik boyutlarıyla aşağıda ele alınmaktadır.

Misyon ve Vizyon Dönüşümü: Döngüsel ekonomi dönüşümü, klasik maliyet azaltma veya verimlilik projelerinden farklı olarak, örgütün amaç anlayışında köklü bir değişimi gerektirmektedir. Sürdürülebilir liderler, organizasyonun varlık nedenini yalnızca kâr üretmek değil, aynı zamanda toplum ve gezegen için uzun vadeli değer üretmek olarak yeniden tanımlamaktadır (Avery ve Bergsteiner, 2012; Doppelt, 2010). Başka bir deyişle, sürdürülebilir liderlik, döngüsel ekonomi stratejilerini kısa vadeli kâr hedeflerinin ötesine taşıyarak, işletmenin varlık sebebini (misyon) yeniden tanımlayan bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle Doppelt (2010), sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi uygulamalarında temel yol gösterici ilke olduğunu ve değişimin başlangıç noktasını oluşturduğunu belirtmektedir. Döngüsel ekonomi stratejilerinin işletmelerde kabul görmesi, öncelikle üst yönetimin sürdürülebilirlik yönelimli bir vizyon ortaya koymasına da sıkı sıkıya bağlıdır. Avery ve Bergsteiner'e (2012) göre sürdürülebilir liderler, örgütün ekonomik çıkarlarını toplum ve ekosistem yararıyla uyumlu hâle getiren uzun vadeli bir yönelim belirlemektedirler. Bu vizyon, döngüsel ekonomi ilkelerinin bir maliyet unsuru olarak değil, tam tersine bir stratejik fırsat olarak görülmesini sağlamayı amaçlamaktadır. Döngüsel ekonomiye dair stratejiler, sürdürülebilir liderin, atığın kaynağında tasarımla azaltılması, ürün yaşam döngülerinin uzatılması, yenileyici iş modellerinin geliştirilmesi ve paydaş katılımının

kurumsal değer hâline gelmesi gibi vizyoner uygulamalarıyla hayata geçecektir.

Örgüt Kültürünün Dönüşümü: Sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomiyle kesiştiği önemli bir alan, örgütsel kültür ve öğrenme süreçleridir. Osmani ve Ndoka'nın (2025) sistematik derlemesi, sürdürülebilir liderliğin örgütsel kültürü dönüştürerek çalışanların öğrenme isteğini, iş birliğini ve yenilikçi davranışlarını güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Döngüsel ekonominin gerektirdiği tasarım değişiklikleri, yeni malzeme teknolojileri, tedarik zinciri konfigürasyonları ve iş birliği modelleri, ancak deneme–yanılma, deneysel öğrenme ve hatalara tolerans gösteren bir kültürle mümkün olabilmektedir (Bocken vd., 2016; Geissdoerfer vd., 2020). Sürdürülebilir liderler, hataları cezalandırmak yerine, bunları öğrenme fırsatı olarak gören ve çalışanların döngüsel inovasyon fikirlerini destekleyen bir ortam yaratmaktadırlar (Sajjad vd., 2024). Araştırmalara göre psikolojik güvenlik, çalışanların yeni fikir üretme ve raporlama konusundaki istekliliğini artırmaktadır (Edmondson ve Bransby, 2023). Osmani ve Ndoka (2025), sürdürülebilir liderliğin bu güven ortamını güçlendirdiğini ve inovasyon potansiyelini artırdığını ifade etmektedir. Döngüsel ekonomi uygulamaları genellikle belirsizlik içerdiğinden deneme-yanılma süreçleri kaçınılmazdır. Sürdürülebilir liderler bu noktada öğrenen örgüt yaklaşımını kültür oluşturma sürecinde kullanabilirler (Senge, 2006). Yeni döngüsel iş modelleri de çalışanların yaratıcı süreçlere aktif olarak katılımını gerektirmektedir. Sürdürülebilir liderliğin bu süreçleri teşvik etmesi gerekmektedir (Bocken vd., 2016). Sonuç olarak sürdürülebilir liderlik, döngüsel ekonomi stratejilerinin kültürel ve davranışsal altyapısını güçlendirerek dönüşümü hızlandırmaktadır.

Paydaş Yönetimi: Döngüsel ekonomi, doğası gereği çok paydaşlı bir sistemdir. Döngüsel ekonomi stratejileri, tedarikçiler, müşteriler, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarıyla ağ temelli bir iş birliği sistemi oluşturmayı gerektirmektedir. Sürdürülebilir liderler, bu ağın merkezinde aracılık ve köprü kurma rolü üstlenerek, farklı paydaşların beklenti ve değerlerini uzlaştırmaya çalışmaktadır (Freeman, 2010; Kantabutra ve Avery, 2013). Bu noktada şeffaf raporlama, diyalog ve katılımcı karar alma mekanizmaları öne çıkmaktadır. Ortak platformlar, sektörel konsorsiyumlar, paydaş yuvarlak masa toplantıları gibi yapılar döngüsel ekonominin olmazsa olmazlarıdır. Bu platformlar döngüsel stratejilerin müşteriler ve toplum gözünde kabul edilmesini kolaylaştıracaktır. Maak ve Pless'in (2006) sorumlu liderlik modeli, liderlerin döngüsel ekonomi sürecinde etik ve ilişki odaklı yönetişim rolü üstlendiğini göstermektedir. Mumcu'nun (2024) bibliyografik analizi de sürdürülebilir liderlik araştırmalarında paydaş katılımının giderek daha merkezi bir tema hâline geldiğini göstermektedir. Döngüsel ekonomi bağlamında bu durum, tedarik zinciri boyunca izlenebilirlik, ürün yaşam döngüsü bilgisinin paylaşımı ve müşterilerin yeniden kullanım, tamir ve geri dönüşüm süreçlerine aktif katılımı gibi pratiklere dönüşebilmektedir.

Döngüsel İş Modellerinin Yönetimi: Sürdürülebilir liderlik, döngüsel iş modeli inovasyonunun stratejik motorudur. Sürdürülebilir lider, tasarım süreçlerinde dayanıklılık, modülerlik ve tamir edilebilirlik ilkelerini teşvik etmektedirler (Bocken vd., 2016). Geri dönüşüm altyapılarının kurulması, tedarik zinciri boyunca izlenebilirlik sistemlerinin geliştirilmesi (blockchain, IoT), sürdürülebilir liderin koordinatörlük rolünü gerektirmektedir. Enerji ve malzeme verimliliği yatırımları, yenilenebilir enerji entegrasyonu ve temiz teknoloji yatırımları sürdürülebilir liderin desteği olmadan gerçekleştirilemeyecektir (Geissdoerfer vd., 2020). Bu bağlamda sürdürülebilir liderlik, döngüsel stratejilerin teknik boyutlarını stratejik amaçlarla uyumlu hâle getiren bir dönüşüm alanı olarak işlev görmektedir.

Tedarik Zincirlerinin Döngüselleştirilmesi: Tedarik zincirlerinin döngüselleştirilmesi, döngüsel ekonomi dönüşümünün en karmaşık aşamasıdır. Sürdürülebilir liderlik bu süreçte üç kritik rol oynamaktadır. Bunlar stratejik koordinasyonun sağlanması, dijital teknolojilerin benimsenmesi ve kaynakların yeniden yapılandırılmasıdır. Stratejik koordinasyon sürecinde sürdürülebilir liderler, ileri düzey ve tersine lojistik süreçlerini entegre eden kapalı döngü tedarik zincirleri oluşturmaktadırlar (Guide ve Van Wassenhove, 2009). Dijital teknolojilerin benimsenmesi sürecinde IoT tabanlı izlenebilirlik, büyük veri analitiği, yapay zekâ destekli ayrıştırma ve blockchain tabanlı malzeme doğrulama sistemlerinin uygulanması da sürdürülebilir liderlin çabalarıyla gerçekleşecektir. Ayrıca, dinamik yetenekler çerçevesine göre liderler, döngüsel iş modellerini desteklemek için örgütsel kaynakları yeniden yapılandırmak durumundadırlar (Teece, 2007). Sonuç olarak sürdürülebilir liderlik, döngüsel ekonomi kapsamındaki tedarik zincirlerinin stratejik mimarı olarak konumlanmaktadır.

Performans ve Değer Yaratma: Sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi stratejilerine katkısı, sadece kültürel ve yönetişimsel değildir. Etkin bir biçimde uygulandığında performans odaklı sonuçlar da ortaya çıkabilmektedir. Sürdürülebilir liderlik ile sürdürülebilir performans arasındaki pozitif ilişki, son dönemde yapılan ampirik çalışmaların bulgularıyla da desteklenmektedir (Iqbal vd., 2020; Sajjad vd., 2024). Döngüsel ekonomi bağlamında, sürdürülebilir liderlik sayesinde geliştirilen döngüsel iş modelleri; uzun vadede maliyet avantajı (hammadde bağımlılığının azalması, atık bertaraf maliyetlerinin düşmesi), inovasyon temelli rekabet avantajı (yeni hizmet ve deneyim sunan ürün–hizmet sistemleri), itibar ve marka değeri artışı (çevresel ve sosyal sorumluluk algısının güçlenmesi) ve etkin risk yönetimi (regülasyonlara uyum, tedarik risklerinin azaltılması) gibi sonuçlar üretebilmektedir (Geissdoerfer vd., 2017; Geissdoerfer vd., 2020; Salvador vd., 2020). Ancak döngüsel ekonomi stratejilerinin etkinliği, yalnızca uygun performans göstergeleriyle izlenebilmektedir. Bu doğrultuda sürdürülebilir liderlik; döngüsellik oranı, malzeme geri kazanım oranı, ürün yaşam döngüsü etkileri, karbon ayak izi, sosyal etki göstergeleri gibi ölçütlerin raporlama sistemlerine entegre edilmesini sağlamaktadır. ISO 59000 standartları, bu

ölçümlerde rehberlik sunan çerçevelerdir. Sürdürülebilir liderler, bu göstergelerin örgüt kültürüne yerleşmesini ve karar alma süreçlerinde kullanılmasını sağlayacaktır.

Değişimden Kaynaklanan Sorunların Yönetimi: Döngüsel ekonominin temel ilkeleri ve uygulanan stratejiler ister istemez birtakım sorunların ve bundan kaynaklı çatışma alanlarının doğmasına zemin hazırlamaktadır. Bu potansiyel sorunlar; işletmelerin kısa vadeli kâr hedeflerinden vazgeçip uzun vadeli kaynak verimliliğine geçişte yaşadıkları zorluklar, doğrusal iş modellerinin terkedilerek döngüsel iş modellerine geçiş, tedarik zinciri yönetiminde karşılaşılan karmaşıklıklar ve mevcut müşteri davranışlarını değiştirme noktasında yaşanacak zorluklardan oluşmaktadır. Sürdürülebilir liderler, döngüsel ekonomi stratejilerinin önündeki sorunların ve potansiyel çatışma alanlarının yönetilmesinde kritik bir rol oynayacaktır. Ivory ve Brooks (2018), bu gerilimlerin "stratejik paradokslar" olduğunu ve sürdürülebilir liderlerin bu paradoksları dengeleyici bir yaklaşımla yönetmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Döngüsel dönüşüm, sürdürülebilir liderin vizyon, etik, uzun vadeli düşünme ve kolektif akıl oluşturma becerilerini göstermesini gerektirmektedir.

SONUÇ

Sürdürülebilir liderlik, ekonomik, çevresel ve toplumsal boyutların dengesine odaklanan, paydaş odaklı, etik temelli ve uzun vadeli vizyona sahip bir liderlik anlayışını ifade etmektedir. Döngüsel ekonomi ise, ürün ve malzemelerin değerini maksimize etmeyi, atık ve emisyonları minimize etmeyi ve üretim–tüketim sistemlerini rejeneratif bir mantıkla yeniden tasarlamayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada, sürdürülebilir liderlik ile döngüsel ekonomi yaklaşımlarının yönetim ve strateji literatürü içerisindeki kuramsal etkileşimi ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışma, küresel ölçekte derinleşen çevresel krizler, kaynak kıtlığı ve sosyal eşitsizlikler karşısında, işletmelerin yalnızca operasyonel verimlilik artışlarıyla yetinmesinin yeterli olmadığını; aksine liderlik anlayışından iş modeli tasarımına kadar uzanan bütüncül bir dönüşüme ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.

Bu konuda yapılan çalışmalar, sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonominin işletme düzeyinde hayata geçirilmesinde tamamlayıcı değil, kurucu bir unsur olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Döngüsel ekonomi stratejileri; ürün yaşam döngülerinin uzatılması, kaynak döngülerinin daraltılması ve kapatılması, yenileyici sistemlerin kurulması ve tedarik zincirlerinin döngüselleştirilmesi gibi uygulamaları içermektedir. Bu dönüşümler ise, yalnız-

ca teknik çözümler veya çevresel duyarlılıkla değil; uzun vadeli vizyon, etik yönetişim, paydaş katılımı ve örgütsel öğrenme gibi liderlik temelli dinamiklerle mümkün olabilmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan paydaş teorisi, kurumsal teori ve dinamik yetenekler yaklaşımı; sürdürülebilir liderliğin döngüsel ekonomi stratejilerini nasıl şekillendirdiğini açıklamada güçlü bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Paydaş teorisi, döngüsel ekonominin gerektirdiği çok aktörlü iş birliği ve kolektif yönetişim ihtiyacını açıklarken; kurumsal teori, işletmelerin döngüsel stratejilere yönelmesinde meşruiyet baskılarının ve düzenleyici çerçevenin rolünü ortaya koymaktadır. Dinamik yetenekler yaklaşımı ise, sürdürülebilir liderliğin örgütlerin çevresel fırsatları algılama, bu fırsatları stratejik kararlara dönüştürme ve kaynak yapılarını yeniden düzenleme kapasitesini nasıl güçlendirdiğini açıklamaktadır. Bu bağlamda sürdürülebilir liderlik, döngüsel iş modellerinin tasarlanması ve uygulanmasında stratejik bir enstrüman görevi görmektedir. Sürdürülebilir liderlik; misyon ve vizyonun yeniden tanımlanmasından örgüt kültürünün dönüştürülmesine, paydaş ağlarının yönetilmesinden performans ölçüm sistemlerinin yeniden kurgulanmasına kadar uzanan geniş bir etki alanına sahiptir. Döngüsel ekonomi stratejilerinin kısa vadeli maliyet unsuru olarak değil, uzun vadeli rekabet avantajı ve kurumsal dayanıklılık kaynağı olarak görülmesi, büyük ölçüde sürdürülebilir liderliğin bu dönüşümü nasıl gerçekleştirdiğine bağlı olacaktır.

Sürdürülebilir liderlik ile döngüsel ekonomi arasındaki ilişki, işletmeler açısından alternatifler arasından seçilebilecek bir çevre politikası değil; giderek daha fazla zorunlu hale gelen bir stratejik yönelim hâline gelmektedir. Döngüsel ekonomi, liderlikten bağımsız düşünülemeyecek kadar derin bir örgütsel dönüşüm gerektirmekte; sürdürülebilir liderlik ise bu dönüşümün gerektirdiği yöneticilik tarzı hakkında çok net doneler vermektedir. Sonuç olarak, sürdürülebilir liderlik ile döngüsel ekonomi arasındaki etkileşimi anlamak, sadece akademik literatüre katkı sunmakla kalmayıp, aynı zamanda işletmelerin iklim krizi ve kaynak kıtlığı gibi küresel sorunlara cevap verebilecek yeni yönetim ve strateji yaklaşımlarını geliştirmeleri açısından da yaşamsal bir öneme sahiptir.

KAYNAKLAR

Avery, G. C. ve Bergsteiner, H. (2012). *Sustainable leadership: Honeybee and locust approaches*. NY: Routledge.

Bansal, P. ve DesJardine, M. R. (2014). Business sustainability: It is about time. *Strategic Organization*, 12(1), 70-78.

Bocken, N. M., De Pauw, I., Bakker, C. ve van der Grinten, B. (2016). Product design and business model strategies for a circular economy. *Journal of Industrial and Production Engineering, 33*(5), 308-320.

Brundtland Commission (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf adresinden 25 Kasım 2025 tarihinde alınmıştır.

Doppelt, B. (2010). *Leading change toward sustainability: A change-management guide for business, government and civil society*. London: Routledge.

Dyllick, T. ve Hockerts, K. (2002). Beyond the business case for corporate sustainability. *Business Strategy and the Environment*, 11(2), 130-141.

Dyllick, T. ve Muff, K. (2016). Clarifying the meaning of sustainable business: Introducing a typology from business-as-usual to true business sustainability. *Organization & Environment*, 29(2), 156-174.

Edmondson, A. C. ve Bransby, D. P. (2023). Psychological safety comes of age: Observed themes in an established literature. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, *10*(1), 55-78.

Elkington, J. ve Rowlands, I. H. (1999). Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business. *Alternatives Journal*, *25*(4), 42-43.

Enes, R. de F. ve Durães, R. S. S. (2025). Exploring the circular economy: An analysis of leadership, corporate awareness and organizational culture. *International Journal of Professional Business Review, 10*(1), 4.

Ferdig, M. A. (2007). Sustainability leadership: Co-creating a sustainable future. *Journal of Change Management, 7*(1), 25-35.

Figge, F., Thorpe, A. S. ve Gutberlet, M. (2023). Definitions of the circular economy: Circularity matters. *Ecological Economics*, *208*, 107823.

Freeman, R. E. (2010). *Strategic management: A stakeholder approach*. UK: Cambridge University Press.

Geissdoerfer, M., Pieroni, M., Pigosso, D. ve Soufani, K. (2020). Circular business models: A review. *Journal of Cleaner Production, 277*, 123741, 1-17.

Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. ve Hultink, E. J. (2017). The circular economy – A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production, 143*, 757-768.

Ghisellini, P., Cialani, C. ve Ulgiati, S. (2016). A review on circular economy: The expected transition to a balanced interplay of environmental and economic systems. *Journal of Cleaner Production, 114*, 11-32.

Goel, P. (2010). Triple bottom line reporting: An analytical approach for corporate sustainability. Journal of Finance, *Accounting and Management*, 1(1), 27-42.

Guide, V. D. R. ve Van Wassenhove, L. N. (2009). The evolution of closed-loop supply chain research. *Operations Research, 57*(1), 10-18.

Iqbal, Q., Ahmad, N. H., Nasim, A. ve Khan, S. A. R. (2020). A moderated-mediation analysis of psychological empowerment: Sustainable leadership and sustainable performance. *Journal of Cleaner Production, 262*, 121429.

Ivory, S. B. ve Brooks, S. B. (2018). Managing corporate sustainability with a paradoxical lens: Lessons from strategic agility. *Journal of Business Ethics, 148*(2), 347-361.
Kan, K. (2017). *Dış Politikada Liderlik: Fatin Rüştü Zorlu Örneği*, Konya: Çizgi Kitabevi.
Kane, J. ve Patapan, H. (2012). *The democratic leader: How democracy defines, empowers, and limits its leaders*. UK: Oxford University Press.
Kantabutra, S. ve Avery, G. (2013). Sustainable leadership: Honeybee practices at a leading Asian industrial conglomerate. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*, *5*(1), 36-56.
Kirchherr, J., Reike, D. ve Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation and Recycling, 127*, 221-232.
Korhonen, J., Honkasalo, A. ve Seppälä, J. (2018). Circular economy: The concept and its limitations. *Ecological Economics, 143*, 37-46.
Lacy, P. ve Rutqvist, J. (2015). *Waste to wealth: The circular economy advantage*. (Vol. 91). London: Palgrave Macmillan.
Liao, Y. (2022). Sustainable leadership: A literature review and prospects for future research. *Frontiers in Psychology, 13*, 1045570.
Maak, T. ve Pless, N. M. (2006). Responsible leadership in a stakeholder society-a relational perspective. *Journal of Business Ethics, 66*(1) 99-115.
MacArthur, E. (2013). Towards the circular economy. *Journal of industrial ecology*, *2*(1), 23-44.
Montiel, I. (2008). Corporate social responsibility and corporate sustainability: Separate pasts, common futures. *Organization & Environment*, 21(3), 245-269.
Mumcu, A. Y. (2024). Sustainable leadership on a global scale: A bibliographic analysis and the evolution of key concepts. *Anadolu Strateji Dergisi, 6*(2), 273-290.
Nosratabadi, S., Mosavi, A., Shamshirband, S., Zavadskas, E. K., Rakotonirainy, A., & Chau, K. W. (2019). Sustainable business models: A review. *Sustainability*, *11*(6), 1663.
Osmani, A. ve Ndoka, E. (2025). From sustainable leadership to well-being: A systematic literature review on the function of collaborative learning in organizations. *Sustainability, 17*(22), 10345.
Pieroni, M. P., McAloone, T. C. ve Pigosso, D. C. (2019). Business model innovation for circular economy and sustainability: A review of approaches. *Journal of Cleaner Production, 215*, 198-216.
Raworth, K. (2017). *Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st-century economist*. Suite: Chelsea Green Publishing.
Sajjad, A., Eweje, G. ve Raziq, M. M. (2024). Sustainability leadership: An integrative review and conceptual synthesis. *Business Strategy and the Environment, 33*(4), 2849-2867.
Salvador, R., Barros, M. V., Da Luz, L. M., Piekarski, C. M. ve De Francisco, A. C. (2020). Circular business models: Current aspects that influence implementation and unaddressed subjects. *Journal of Cleaner Production*, *250*, 119555.
Senge, P. (2006). Systems citizenship: The leadership mandate for this millenium. Editör F. Hesselbein ve M. Goldsmith, *The leader of the future 2: Visions, strategies, and practices for the new era*, (pp. 31-46). CA: Jossey-Bass.

Senge, P., Smith, B., Kruschwitz, N., Laur, J. ve Schley, S. (2008). *The necessary revolution: How individuals and organizations are working together to create a sustainable world*. NY: Doubleday.

Shourkaei, M. M. (2025). Going beyond the business case for sustainability: Main business-level shifts for pursuing strong sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 145905.

Teece, D. J. (2010). Business models, business strategy and innovation. *Long Range Planning, 43*(2-3), 172-194.

Teece, D. J. (2007). Explicating dynamic capabilities: The nature and microfoundations of (sustainable) enterprise performance. *Strategic Management Journal, 28*(13), 1319-1350.

Tukker, A. (2015). Product services for a resource-efficient and circular economy – A review. *Journal of Cleaner Production, 97*, 76-91.

Zioło, M., Bąk, I., Cheba, K., & Spoz, A. (2020). Sustainable business models of enterprises-actual and declared activities for ensuring corporate sustainability. *Procedia Computer Science*, *176*, 1497-1506.

Dijital Çağda Sosyal Etkileşimin Aşınması: Phubbing (Sosyotelizm) Olgusu

Nazlı SEYHAN[1]

1- Doç. Dr..; Gümüşhane Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü. nazliarik@gumushane.edu.tr https://orcid.org/0000-0003-0759-9119

ÖZET

Bu çalışma, dijitalleşmenin hızlanması ve akıllı telefon kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan sosyotelizm (phubbing) olgusunu kuramsal ve ampirik literatür bağlamında bütüncül bir yaklaşımla incelemektedir. Sosyotelizm, bireylerin yüz yüze etkileşim sırasında dikkatlerini karşılarındaki kişiden uzaklaştırarak akıllı telefonlarına yöneltmeleri biçiminde ortaya çıkan ve kişilerarası ilişkilerin niteliğini zayıflatan bir davranış örüntüsüdür. Çalışma kapsamında, sosyotelizmin bireysel (FoMO, yalnızlık, öz-kontrol, akıllı telefon bağımlılığı), ilişkisel (ilişki memnuniyeti, güven, bağlılık) ve bağlamsal (aile, romantik ilişki, akran ve iş ortamı) boyutları sistematik biçimde ele alınmıştır.

Literatür bulguları, FoMO ve can sıkıntısı gibi psikolojik tetikleyicilerin akıllı telefon bağımlılığını artırdığını; bu bağımlılığın ise sosyotelist davranışların en güçlü belirleyicisi olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyotelizme maruz kalan bireylerin ise kendilerini değersiz, dışlanmış ve ihmal edilmiş hissettikleri; bunun ilişki memnuniyetinde düşüş, güven kaybı, çatışma artışı ve ruhsal iyi oluşta bozulma gibi sonuçlara yol açtığı görülmektedir. Ebeveyn–çocuk ilişkilerinde ebeveyn sosyotelizmi, ergenlerde yalnızlık, depresyon, akademik tükenmişlik ve dijital bağımlılık riskini artıran kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Benzer biçimde, romantik ilişkilerde partner sosyotelizmi ve iş yaşamında yönetici sosyotelizmi, ilişki kalitesi ve performans üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır.

Türkiye bağlamında artan sosyal medya kullanımı, genç nüfusun dijital ortamlara yoğun yönelimi ve pandeminin hızlandırdığı çevrim içi yaşam pratikleri, sosyotelizmin toplumsal ölçekte daha görünür hâle gelmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda sosyotelizm, yalnızca bireysel bir alışkanlık değil, dijital kültürün ilişkisel yapıları dönüştüren önemli bir sosyal risk alanı olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler – Sosyotelizm (Phubbing), Akıllı Telefon Bağımlılığı, Kişilerarası İlişkiler, Ebeveyn–Çocuk İlişkisi, Romantik İlişkiler, İş Yerinde İletişim.

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) son yirmi yılda hızlı ve yaygın biçimde toplumsal yaşama nüfuz etmesi, bireylerin iletişim kurma biçimlerini, sosyal ilişkilerini ve günlük yaşam pratiklerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Özellikle akıllı telefonların gündelik yaşamın merkezine yerleşmesi, bireylerin hem çevrim içi hem de çevrim dışı bağlamlarda sürekli olarak erişilebilir olmasını mümkün kılmıştır. Bu durum, bir yandan iletişim ve etkileşim olanaklarını genişletirken, diğer yandan dikkat

bölünmesi, bağımlılık, sosyal kopukluk ve ilişkisel gerilimler gibi yeni sorun alanlarını da beraberinde getirmiştir (Turel vd., 2019; Tandon vd., 2022).

Son yıllarda akademik literatürde giderek daha fazla tartışılan olgulardan biri "sosyotelizm (phubbing)"dir. Phubbing, bireyin yüz yüze bir etkileşim sırasında dikkatini karşısındaki kişiden çekerek cep telefonuna yöneltmesi ve dijital içeriği sosyal bağlamın önüne koyması olarak tanımlanmaktadır (Roberts & David, 2016). Bu davranış, yalnızca bireysel bir teknoloji kullanımı tercihi değil; aynı zamanda karşılıklı etkileşimi, ilişki kalitesini ve psikolojik iyilik hâlini doğrudan etkileyen ilişkisel bir müdahale biçimi olarak görülmektedir.

İlk ampirik bulgular, akıllı telefon ve sosyal medya kullanımının çalışanların refahı ve verimliliği üzerinde önemli olumsuz etkileri olduğunu göstermektedir (Tandon vd., 2022). Benzer şekilde romantik ilişkiler bağlamında yapılan çalışmalar, phubbing davranışlarının ilişki doyumunu azalttığını, çatışmayı artırdığını ve depresyon riskini yükselttiğini ortaya koymaktadır (Coyne vd., 2011; McDaniel & Coyne, 2016; Roberts & David, 2016). Bu bağlamda sosyotelizm, dijitalleşmenin "karanlık yüzü"nün (Turel vd., 2019) kişilerarası ilişkilere yansıyan en görünür örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Bu bölümün amacı, sosyotelizmi kavramsal ve kuramsal düzeyde ele almak; phubbing türlerini sistematik biçimde sınıflandırmak ve bu olgunun ilişkisel ve psikolojik sonuçlarını açıklayan başlıca teorik çerçeveleri tartışmaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: SOSYOTELİZM (PHUBBING)

1. Phubbing Kavramı

Phubbing, "phone" (telefon) ve "snubbing" (yok sayma, görmezden gelme) kelimelerinin birleşiminden oluşan bir kavramdır ve bireyin yüz yüze sosyal etkileşim sırasında telefonuna yönelerek karşısındaki kişiyi ihmal etmesini ifade eder. Bu davranış, sosyal bağlamda karşılıklı dikkat ve ilgi normlarının ihlali anlamına gelmektedir (Roberts & David, 2016).

Akıllı telefonların sürekli bildirim üretmesi ve sosyal medya platformlarının bireyleri sürekli çevrim içi olmaya teşvik etmesi, phubbing davranışını yapısal olarak teşvik eden unsurlardır. Bu nedenle sosyotelizm, bireysel bir tercih olmaktan çok, dijital ekosistemin ürettiği bir davranış kalıbı olarak değerlendirilmelidir (Turel vd., 2019).

2. Phubbing Türleri

2.1. Partner Phubbing (Romantik İlişkilerde Phubbing)

Akıllı telefonların gündelik yaşamın merkezine yerleşmesi, romantik ilişkilerin kurulma, sürdürülme ve deneyimlenme biçimlerini köklü biçimde dönüştürmüştür. Günümüzde bireyler, romantik partnerleriyle aynı fiziksel mekânda bulunurken dahi dijital dünyaya sürekli bağlı kalabilmekte; bu durum yüz yüze etkileşimlerin sürekliliğini ve derinliğini zayıflatmaktadır. Bu bağlamda teknoloji kullanımının ilişki memnuniyeti üzerindeki etkilerine yönelik araştırmaların artması kritik önem taşımaktadır (Roberts & David, 2016).

Yer değiştirme hipotezine göre, bireyin sınırlı zaman ve dikkat kaynaklarını bir alana yöneltmesi, diğer alanlardan çalınan bir maliyet yaratmaktadır. Partner phubbing bağlamında bu durum, eşin cep telefonuna ayırdığı zamanın ve bilişsel dikkatin, romantik ilişkiye ayrılması gereken duygusal yatırımın yerini alması anlamına gelmektedir. Bu süreçte partnerler arasındaki anlamlı etkileşim azalmakta, konuşma sıklığı ve niteliği düşmekte ve ilişki doyumu zayıflamaktadır (Roberts & David, 2016). Turkle'ın (2011) vurguladığı gibi, yüz yüze etkileşimler sırasında cep telefonu kullanımı bireylerin konuşmaya bilişsel ve duygusal olarak daha az dâhil olmasına neden olmakta; bu durum iletişimi yüzeyselleştirmektedir.

Bu etkileşimsel kopukluğun önemli bir boyutu, dikkat bölünmesine dayalı yanlış anlamalar ve iletişim kazalarıdır. Wang vd. (2017), cep telefonu kullanan bireylerin konuşma sırasında söylenenleri eksik veya hatalı algılama riskinin daha yüksek olduğunu; bunun da bilgilerin tekrar edilmesini ya da yeniden müzakere edilmesini gerektirdiğini göstermektedir. Bu süreç, konuşma partnerinde rahatsızlık, dışlanmışlık ve değersizlik duygularını tetikleyerek ilişkinin algılanan niteliğini düşürmektedir.

Ampirik literatür, partner phubbing'in ilişkisel sonuçlarını güçlü biçimde desteklemektedir. Mobil teknoloji kullanımının belirli biçimleri, romantik ilişkilerde çatışmayı artırmakta ve ilişki ile evlilik memnuniyetini düşürmektedir (Coyne vd., 2011; McDaniel & Coyne, 2016; Roberts & David, 2016; Schade vd., 2013). Yakın etkileşimler sırasında akıllı telefonun yalnızca fiziksel varlığı bile empatik ilgi ve algılanan yakınlıkla negatif ilişkili bulunmuştur (Misra vd., 2014). Bu durum, phubbing'in yalnızca aktif telefon kullanımından değil, teknolojinin sosyal alana sembolik müdahalesinden de kaynaklandığını göstermektedir.

Kesitsel çalışmalar, eşin oyun oynamasının ve eşin telefon bağımlılığının ilişki ve evlilik doyumu ile anlamlı biçimde negatif ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Ahlstrom vd., 2012; Roberts & David, 2016). Deneysel bulgular da bu tabloyu pekiştirmektedir. Przybylski ve Weinstein (2013), cep telefonlarının ortamda bulunmasının bile kişilerarası yakınlığı, bağlantıyı ve konuşma kalitesini zayıflattığını göstermiştir. Benzer biçimde, Vanden Abeele, Antheunis ve Schouten (2016), yüz yüze bir etkileşim

sırasında mobil mesajlaşmanın daha olumsuz izlenimler ve daha düşük etkileşim kalitesi algısı yarattığını bulmuştur.

Partner phubbing'in psikolojik sonuçları yalnızca ilişki doyumu ile sınırlı değildir. İlişki memnuniyeti ile depresyon arasında negatif bir ilişki olduğu, partnerin telefon bağımlılığı ile ilişki memnuniyeti arasında da yine negatif bir ilişki bulunduğu bilinmektedir. Ancak partner phubbing'in depresyonu hangi mekanizmalar yoluyla artırdığı görece az çalışılmıştır. Mevcut literatürde bu ilişkiyi doğrudan test eden yalnızca iki çalışma bulunmaktadır (McDaniel & Coyne, 2016; Roberts & David, 2016).

Bu çalışmalar, süreci teknoferans kavramı üzerinden açıklamaktadır. Teknoferans, cep telefonları ve diğer dijital teknolojiler nedeniyle çiftlerin günlük etkileşimlerinin veya birlikte geçirdikleri zamanın bölünmesi ya da kesintiye uğraması olarak tanımlanmaktadır (McDaniel & Coyne, 2016). Bulgular, partnerin sık ve kontrolsüz biçimde telefon kullanmasının bireyin depresyon düzeyini doğrudan ve anlamlı biçimde artırdığını göstermektedir. Roberts ve David (2016), partner phubbing'in ilişki memnuniyetini düşürdüğünü; bunun da yaşam doyumu üzerinden dolaylı olarak depresyonu artırdığını ortaya koymuştur.

Bu etki özellikle uzun süreli ilişkilerde daha belirgindir. Roberts ve David'in (2016) belirttiği gibi, ilişkilerin erken dönemlerinde bireyler teknolojiyi aşırı kullanmaktan daha fazla kaçınmakta, ancak zamanla partner phubbing davranışları normalleşebilmektedir. Bu nedenle partnerin telefon bağımlılığının ilişki doyumu yoluyla depresyon üzerindeki dolaylı etkisi, özellikle uzun süreli evliliklerde daha güçlü biçimde ortaya çıkmaktadır.

Modern dijital çağda akıllı telefonlar, yalnızca bireysel yaşamın değil, romantik ilişkilerin de temel bir bileşeni hâline gelmiştir. Akıllı telefonlar bireylerin romantik ilgi kurmasını (Çizmeci, 2017) ve ilişkilerini sürdürmesini (Jin & Peña, 2010) kolaylaştırsa da, yüz yüze etkileşimler üzerindeki müdahaleci etkileri açıktır. Araştırmalar, telefonların romantik etkileşimlere müdahalesinin şüphe, güvensizlik ve çatışmayı artırabileceğini göstermektedir (Çizmeci, 2017).

Dolayısıyla akıllı telefonlar, bir yandan fiziksel mesafenin engel olduğu durumlarda bağ kurmayı mümkün kılarken, diğer yandan kontrolsüz kullanıldığında yüz yüze yakınlığı ve duygusal bağlılığı zayıflatan yapısal bir risk faktörü hâline gelmektedir. Bu ikili yapı, partner phubbing'i dijital çağın romantik ilişkiler için en kritik tehditlerinden biri olarak konumlandırmaktadır.

2.2. Ebeveyn–Çocuk İlişkilerinde Phubbing (Ebeveyn Sosyotelizmi)

Sosyotelizm olgusu yalnızca romantik ya da iş ilişkileriyle sınırlı olmayıp, aile içi ilişkilerde de giderek daha görünür hâle gelmektedir. Partner sosyotelizmi, akran sosyotelizmi ve yönetici sosyotelizmi gibi farklı türlerin yanı sıra, ebeveyn–çocuk ilişkileri bağlamında ortaya çıkan biçimi literatürde ebeveyn sosyotelizmi olarak adlandırılmaktadır. Bu kavram, anne

ya da babanın çocuklarıyla etkileşim hâlindeyken dikkatini sistematik biçimde akıllı telefonuna yöneltmesi ve böylece ebeveyn–çocuk etkileşiminin bölünmesi veya zayıflaması durumunu ifade eder (McDaniel, 2019; Xie & Xie, 2020).

Ebeveyn sosyotelizmi, bakım verenin çocukla kurduğu duygusal ve davranışsal bağın teknolojik müdahaleler yoluyla kesintiye uğraması anlamına gelmektedir. McDaniel (2019), ebeveynlerin bu davranışı sergilemesinin ardında çoklu psikososyal nedenlerin bulunduğunu göstermiştir. Sürekli gelen bildirimler, iş ve sosyal yaşamdan kaynaklanan baskılar, ebeveynlik rolünün yarattığı stres, can sıkıntısı ve yalnızlık gibi faktörler, ebeveynlerin çocuklarının yanında dahi akıllı telefonlarını kontrol etme eğilimini artırmaktadır. Ancak bu davranışsal örüntü, ebeveynlerin çocuklarıyla geçirdikleri zamanın miktarını ve niteliğini azaltmakta; dolayısıyla ebeveyn–çocuk ilişkisinin kalitesini düşürmektedir (Hong vd., 2019; Wang vd., 2021; Xie & Xie, 2020).

Kuramsal olarak bakıldığında, ebeveyn sosyotelizmi bağlanma süreçlerini doğrudan tehdit eden bir etkileşim bozukluğu üretmektedir. Göz teması, yüz ifadeleri ve karşılıklı dikkat, çocukların bakım verenleriyle güvenli bağlanma geliştirmesinde kritik rol oynar. Ancak ebeveynler telefonlarıyla meşgul olduklarında, çocuklarıyla yeterli göz teması kuramaz ve duygusal olarak "psikolojik yokluk" sergilerler. Xie ve Xie (2020), bu durumun bakım verenin duyarlılığını azalttığını ve çocuğun duygusal ihtiyaçlarının yeterince karşılanmamasına yol açtığını ileri sürmektedir. Bu tür kesintiye uğramış etkileşimler, çocukta ihmal edilme ve değersizlik algısını besleyebilir.

Ampirik çalışmalar, ebeveyn sosyotelizminin çocuklar ve ergenler üzerinde önemli psikososyal sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Ebeveynleri tarafından sıklıkla sosyotelizme maruz kalan çocukların daha yüksek düzeyde yalnızlık yaşadıkları, daha zayıf kişilerarası ilişkiler geliştirdikleri ve ruh sağlığı açısından daha kırılgan oldukları bulunmuştur (Błachnio vd., 2019; Xie & Xie, 2020). Ergen örneklemlerinde yapılan araştırmalar ise ebeveyn sosyotelizminin depresif belirtiler, duygusal tükenmişlik ve akademik yıpranma ile anlamlı biçimde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Kadylak vd., 2018; Wang vd., 2021).

Bu olumsuz etki yalnızca doğrudan maruziyetle sınırlı değildir. Sosyal Öğrenme Kuramı çerçevesinde, çocuklar ve ergenler ebeveynlerinin davranışlarını model alarak benzer dijital alışkanlıklar geliştirmektedir. Ebeveynlerinin sürekli telefon kullanımı sergilediğini gözlemleyen çocuklar, bu davranışı sosyal etkileşimlerin normatif bir parçası olarak içselleştirmekte; bu da onların ilerleyen yaşlarda sosyotelist davranışlar sergileme ve akıllı telefon bağımlılığı geliştirme olasılığını artırmaktadır (Błachnio vd., 2019; Xie & Xie, 2020).

Oysa ebeveyn–çocuk ilişkisi, bireyin psikososyal gelişiminin temel taşıdır. Yüksek kaliteli ebeveyn–çocuk iletişimi, çocuğun benlik saygısını,

duygusal güvenliğini ve sosyal yeterliliğini güçlendirmektedir. Zhang'ın bulgularına göre, ebeveynlerle kurulan açık, duyarlı ve destekleyici iletişim, çocukların akademik performansını da anlamlı biçimde artırmaktadır (Bireda vd., 2018). Bu nedenle ebeveyn sosyotelizmi, yalnızca anlık bir dikkat kaybı değil; çocuğun duygusal, sosyal ve bilişsel gelişimini uzun vadede zayıflatan yapısal bir risk faktörü olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak ebeveyn sosyotelizmi, dijital çağda aile içi ilişkilerin karşı karşıya kaldığı en kritik görünmez tehditlerden biridir. Teknolojinin ebeveyn–çocuk etkileşimine sızması, bakım, bağlanma ve sosyal öğrenme süreçlerini bozmakta; çocukların psikolojik dayanıklılığını ve akademik potansiyelini aşındırmaktadır. Bu nedenle sosyotelizm yalnızca bireysel teknoloji kullanımı değil, aynı zamanda kuşaklar arası bir ilişki sorunu olarak ele alınmalıdır.

2.3. Sosyal Ortamlarda Phubbing

Dijital teknolojilerin ve özellikle akıllı telefonların gündelik yaşama yoğun biçimde entegre olması, yüz yüze sosyal etkileşimlerin doğasını köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu dönüşümün en belirgin çıktılarından biri, bireyin fiziksel olarak bulunduğu sosyal ortamdan zihinsel olarak koparak mobil cihazına yönelmesi şeklinde ortaya çıkan phubbing (sosyotelizm) davranışıdır. Sosyal ortamlarda phubbing, bireyin sosyal bir etkileşim sırasında karşısındaki kişileri görmezden gelerek dikkatini akıllı telefonuna yöneltmesi olarak tanımlanmaktadır (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016; Tonacci vd., 2019). Bu davranış, yalnızca teknoloji kullanımına değil, aynı zamanda ilişkisel kopuşlara ve sosyal dışlanma deneyimlerine yol açan bir iletişim bozukluğu biçimi olarak değerlendirilmelidir.

2.3.1. FoMO, Dijital Kaygı ve Sosyal Ortamlarda Phubbing

Sosyotelizmin temel psikolojik itici güçlerinden biri bir şeyi kaçırma korkusu (Fear of Missing Out – FoMO) olarak tanımlanmaktadır. FoMO, bireyin sosyal çevresinde gerçekleşen olaylardan, deneyimlerden ve etkileşimlerden dışlanacağına dair yaşadığı sürekli kaygı durumunu ifade eder (Przybylski vd., 2013). Bu kaygı, bireyleri sosyal medya ve mesajlaşma uygulamalarını sürekli kontrol etmeye yönelterek problemli akıllı telefon kullanımını beslemektedir (Carbonell, Oberst & Beranuy, 2013; Cheever vd., 2014; Lepp vd., 2014).

FoMO'nun sosyal ortamlarda phubbinge yol açma mekanizması iki yönlüdür. Bir yandan birey, çevrimiçi dünyada olup bitenleri kaçırmamak için fiziksel olarak bulunduğu ortamdan bilişsel olarak kopmakta; diğer yandan çevrimdışı ortamda yeterince sosyal kabul görmediğinde, çevrimiçi alana yönelerek bu eksikliği telafi etmeye çalışmaktadır (Przybylski vd., 2013). Böylece sosyotelizm, dijital kaygının davranışsal bir tezahürü hâline gelmektedir.

2.3.2. Öz-Kontrol Eksikliği ve Phubbing

Phubbing davranışının ortaya çıkmasında bir diğer belirleyici faktör öz-kontrol kapasitesidir. Öz-kontrol, bireyin dürtülerini düzenleyebilme ve uzun vadeli hedefler doğrultusunda davranışlarını sınırlayabilme yetisini ifade eder. Düşük öz-kontrol düzeyi, bağımlılık davranışlarıyla yakından ilişkilidir (Kim vd., 2008; Billieux vd., 2008) ve sorunlu akıllı telefon kullanımının güçlü bir yordayıcısıdır (Billieux vd., 2007).

Nöropsikolojik araştırmalar, dürtü kontrolü zayıf olan bireylerin anlık ödüllere daha duyarlı olduklarını ve dikkatlerini dijital uyaranlardan koparmakta zorlandıklarını göstermektedir (Bechara & Van Der Linden, 2005). Bu durum sosyal etkileşimlerde bireyin telefonunu kontrol etme dürtüsünü artırmakta ve phubbing davranışını tetiklemektedir. Nitekim yapılan araştırmalar, öz-kontrol ile sosyotelizm arasında negatif yönlü anlamlı ilişkiler bulunduğunu ortaya koymuştur (Latifa vd., 2019; Niu vd., 2020).

2.3.3. Sosyal Ortamlarda Phubbing ve Sosyal Dışlanma

Sosyotelizmin en belirgin sonuçlarından biri, phubbinge maruz kalan bireyde oluşan sosyal dışlanma algısıdır. Williams'a (2007) göre dışlanma, bireyin aidiyet, özsaygı ve kontrol gibi temel psikolojik ihtiyaçlarını tehdit eden sosyal bir acı biçimidir. Sosyotelist davranışlar, karşı tarafın "önemsiz" ve "ikincil" olduğu mesajını ileterek bu dışlanma hissini güçlendirmektedir. Bu durum paradoksal bir döngü yaratır: Sosyal olarak dışlandığını hisseden birey, aidiyet duygusunu yeniden kazanmak için sosyal medyaya yönelir; bu da çevrimdışı ilişkilerde daha fazla kopuşa ve daha fazla sosyotelizme yol açar (Capilla Garrido vd., 2021). Böylece phubbing, hem sosyal kopuşun nedeni hem de sonucu hâline gelmektedir.

2.3.4. Ergenlik, Sosyal Medya ve Sosyotelizm

Ergenlik dönemi, sosyal kabul ve kimlik inşasının yoğun olduğu bir gelişim evresidir. Bu dönemde sosyal medya ve akıllı telefonlar, ergenlerin sosyal varlıklarını sürdürdükleri temel alanlar hâline gelmiştir. Ancak bu dijital yönelim, gerçek dünyadaki sosyal ilişkilerin zayıflamasına ve yüz yüze etkileşimlerin yerini sanal etkileşimlerin almasına yol açmaktadır (Şata vd., 2016; Nakamura, 2015).

Araştırmalar, ergenlerde problemli akıllı telefon kullanımı ve sosyotelizmin yalnızlık, depresyon ve sosyal çekilme ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Vanden Abeele vd., 2016; Wang vd., 2021). Ergenlerin sosyal ortamlarda sürekli telefon kullanmaları, hem akran ilişkilerini zayıflatmakta hem de sosyal becerilerin gelişimini olumsuz etkilemektedir.

2.3.5. Dijital Yakınlık Paradoksu

Akıllı telefonlar bireyleri dijital olarak birbirine bağlarken, yüz yüze ilişkilerde duygusal uzaklık yaratabilmektedir. Turkle'in (2012) ifade ettiği

gibi, teknoloji insanları "her zaman bağlı ama duygusal olarak yalnız" hâle getirmektedir. Sosyal ortamlarda phubbing, bu paradoksun en somut göstergesidir.

Akıllı telefon bağımlılığı (SPA), phubbing davranışının temel belirleyicilerinden biridir (Karadağ vd., 2015; Kim vd., 2018). SPA, bireyin psikolojik ihtiyaçlarını dijital ortamda karşılamaya çalışmasına ve fiziksel dünyadaki ilişkileri ikincilleştirmesine yol açmaktadır. Bu da ilişki memnuniyetinde düşüşe, empati kaybına ve etkileşim kalitesinin bozulmasına neden olmaktadır (Roberts & David, 2016; Abeele vd., 2016).

2.3.6. Sosyal, Psikolojik ve Fiziksel Sonuçlar

Sosyotelizmin etkileri yalnızca ilişkisel düzeyle sınırlı değildir. Problemli akıllı telefon kullanımı; uyku kalitesinde bozulma, fiziksel hareketsizlik ve dikkat dağınıklığı gibi bedensel sorunlara yol açarken; kaygı, depresyon ve duygusal tükenmişlik gibi ruhsal problemleri de artırmaktadır (Aydoğdu & Koçtürk, 2023; Lee vd., 2014). Aynı zamanda bireylerin sosyal ilişkileri yüzeyselleşmekte ve kişilerarası bağlar zayıflamaktadır.

Bu bağlamda sosyal ortamlarda phubbing, yalnızca bireysel bir teknoloji alışkanlığı değil; modern toplumda sosyal bağların çözülmesini hızlandıran yapısal bir etkileşim sorunu olarak değerlendirilmelidir.

2.4. İş Yerinde Phubbing (Yönetici ve Çalışan Etkileşimlerinde Sosyotelizm)

Dijital teknolojilerin iş yaşamına yoğun biçimde entegre edilmesiyle birlikte, örgüt içi iletişimin doğası da önemli ölçüde dönüşmüştür. Özellikle akıllı telefonların sürekli erişilebilirliği, yöneticiler ile çalışanlar arasındaki yüz yüze etkileşimlerin niteliğini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda literatürde "Boss Phubbing (BPhubbing)" olarak adlandırılan yönetici sosyotelizmi, çalışanın, amirinin iş ortamında kendisiyle konuşurken ya da fiziksel olarak yakınken akıllı telefonuyla meşgul olduğunu algılaması şeklinde tanımlanmaktadır (Roberts & David, 2016). Bu davranış biçimi, örgütsel ilişkilerde yalnızca bir dikkat dağınıklığı değil, aynı zamanda bir değer ve statü mesajı üretmektedir.

Mevcut araştırmalar, BPhubbing'in çalışanın amirine duyduğu güven ile anlamlı ve negatif yönde ilişkili olduğunu göstermektedir (Roberts & David, 2020). Bu ilişkiyi açıklamak için en yaygın kullanılan kuramsal yaklaşımlardan biri Beklenti İhlalleri Teorisidir. Burgoon ve Le Poire'a (1993) göre bireyler her sosyal bağlamda karşı tarafın nasıl davranması gerektiğine dair örtük beklentiler geliştirir. İş ortamında bu beklentilerin başında, yöneticinin çalışana bölünmemiş dikkat göstermesi gelmektedir. Yönetici bu beklentiyi ihlal ederek konuşma sırasında telefonuna yöneldiğinde, çalışan bu davranışın arkasındaki niyeti sorgular ve çoğu zaman bunu ilgisizlik, saygısızlık ya da değersizleştirme olarak yorumlar.

Bu süreç aynı zamanda Sosyal Varlık Teorisi (Short, Williams & Christie, 1976) ile de açıklanabilir. Sosyal varlık, bir kişinin iletişimde psikolojik olarak "orada" olma derecesini ifade eder. Vanden Abeele (2019), göz teması, bedensel yönelim, hızlı geri bildirim gibi sözsüz ipuçlarının yüksek sosyal varlık algısını güçlendirdiğini belirtmektedir. Ancak telefonla meşgul olan bir yönetici bu sinyalleri veremez; böylece etkileşimin duygusal yoğunluğu ve güven üretme kapasitesi zayıflar. Nitekim beklenen davranış kalıplarından bu tür sapmaların, ihlal eden kişinin algılanan güvenilirliğini düşürdüğü gösterilmiştir (Krishnan vd., 2014; Vignovic & Thompson, 2010).

BPhubbing'in temelinde yatan psikolojik ve teknolojik dinamikler de literatürde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Chotpitayasunondh ve Douglas (2016), internet bağımlılığı, kaçırma korkusu (FoMO) ve düşük öz-kontrolün akıllı telefon bağımlılığını; bunun da doğrudan phubbing davranışını yordadığını göstermiştir. Bu bulgular, yöneticilerin bilinçli bir kabalıktan ziyade dijital dürtülerin etkisiyle sosyotelist davranış sergileyebileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, neden ne olursa olsun, bu davranışın örgütsel algılar üzerindeki etkisi olumsuzdur.

Üniversite öğrencileriyle yapılan deneysel çalışmalar da eş zamanlı telefon kullanımının (yani yüz yüze bir etkileşim sırasında mesajlaşma veya sosyal medyaya bakma) izlenim oluşumunu ve etkileşim kalitesini ciddi biçimde düşürdüğünü göstermektedir. Abeele, Antheunis ve Schouten (2016), telefon kullanan kişilerin daha az kibar, daha az ilgili ve daha az profesyonel olarak algılandığını ortaya koymuştur. Özellikle kendi isteğiyle telefona yönelen bireylerin, yalnızca bir bildirime yanıt verenlere kıyasla daha olumsuz değerlendirildiği bulunmuştur. Bu sonuçlar iş ortamına uyarlandığında, telefonuyla meşgul bir yöneticinin çalışan gözünde daha az güvenilir ve daha az saygıdeğer algılanması kaçınılmazdır.

Benzer biçimde, Przybylski ve Weinstein (2013), bir akıllı telefonun fiziksel varlığının bile kişilerarası yakınlık, bağlantı ve konuşma kalitesi algısını zayıflattığını göstermiştir. Nakamura (2015) da başkasıyla konuşurken telefona bakmanın duygusal bağ hissini azalttığını ortaya koymuştur. Shellenbarger'a (2013) göre, göz temasının azalması, karşı tarafın psikolojik olarak geri çekildiğinin güçlü bir göstergesidir. Bu nedenle çalışanlarının yanında sürekli telefonuyla ilgilenen bir yönetici, örtük biçimde onların öncelik düzeyinin düşük olduğu mesajını vermektedir.

Bu algı süreci, Sosyal Değişim Teorisi çerçevesinde daha da netleşmektedir (Blau, 1964; Dirks & Ferrin, 2002). Sosyal değişim yaklaşımına göre güven, taraflar arasında zaman içinde oluşan karşılıklı saygı, ilgi ve destek alışverişinin bir ürünüdür. Cameron ve Webster'ın (2011) belirttiği gibi, karşılıklı özen gösterilen tekrar eden etkileşimler, duygusal güveni pekiştirir. Buna karşılık, ilgisiz, bölünmüş veya küçümseyici etkileşimler bu süreci bozar. Newman, Rose ve Teo'nun (2016)

vurguladığı gibi, yöneticinin çalışanına verdiği dikkat, sosyal değişimin temel "para birimi"dir.

Bu çerçevede değerlendirildiğinde, telefonuyla meşgul olan ve çalışanının düşüncelerine sınırlı ilgi gösteren bir amirin, çalışan nezdinde güven kaybına yol açması son derece olasıdır. Algılanan yönetici phubbing'i, çalışanın yöneticisine yönelik psikolojik güvenini, örgütsel bağlılığını ve özdeşleşmesini zayıflatan güçlü bir sembolik mesaj üretmektedir. Dolayısıyla iş yerinde sosyotelizm yalnızca bireysel bir dikkat sorunu değil, örgütsel ilişkilerin duygusal ve yapısal temelini aşındıran sistematik bir risk faktörüdür.

LİTERATÜR İNCELEMESİ: PHUBBING (SOSYOTELİZM) VE PSİKOSOSYAL SONUÇLARI

Dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte akıllı telefonlar, bireylerin günlük yaşamlarının merkezine yerleşmiş; iletişim, bilgiye erişim, eğlence ve sosyal etkileşim büyük ölçüde mobil cihazlar üzerinden yürütülmeye başlanmıştır (Chatterjee, 2020; Roberts vd., 2014; Zhang vd., 2017). Akıllı telefonlar bireylerin zaman ve mekândan bağımsız biçimde başkalarıyla bağlantı kurmasını sağlarken, bu sürekli bağlantı hali yüz yüze sosyal etkileşimin niteliğini de dönüştürmüştür. Özellikle fiziksel olarak birlikte olunan kişilerle etkileşim sırasında dijital ortama yönelme eğilimi, modern sosyal yaşamın belirgin bir sorunu hâline gelmiştir (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016).

Bu bağlamda literatürde phubbing (sosyotelizm) kavramı, bireyin sosyal bir ortamda karşısındaki kişiyle iletişim kurmak yerine dikkatini akıllı telefonuna yöneltmesi olarak tanımlanmaktadır (Haigh, 2015; Karadağ vd., 2016). Sosyotelist davranış yalnızca bireysel bir teknoloji kullanımı tercihi değil; karşı tarafın değersizleştirildiği, sosyal olarak dışlandığı ve ihmal edildiği bir etkileşim biçimini ifade etmektedir (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016; Roberts & David, 2016). Bu nedenle phubbing, dijital çağda kişilerarası ilişkilerin kalitesini tehdit eden önemli bir sosyal olgu olarak görülmektedir.

Phubbing davranışının ortaya çıkmasında temel psikolojik belirleyicilerden biri akıllı telefon bağımlılığıdır. Araştırmalar, problemli akıllı telefon kullanımının yoksunluk, tolerans, kompulsif kontrol ve işlevsel bozulma gibi bağımlılık belirtileri gösterdiğini ortaya koymaktadır (Lin vd., 2014; Mok vd., 2014; Takao vd., 2009). Aşırı telefon kullanımı kişilerarası yakınlığı azaltmakta, güven gelişimini engellemekte ve romantik ilişkilerde

güvensizlik yaratmaktadır (Przybylski & Weinstein, 2013; Kuss & Griffiths, 2011; Walsh vd., 2008). Bu bağlamda akıllı telefon bağımlılığı, phubbing davranışının temel yapısal zeminini oluşturmaktadır (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016).

Phubbing'in psikolojik kökenlerinden biri de "gelişmeleri kaçırma korkusu (FoMO)"dur. FoMO, bireyin başkalarının kendisinden daha doyum verici deneyimler yaşadığı düşüncesiyle sürekli bağlantıda kalma ihtiyacı hissetmesi olarak tanımlanmaktadır (Alt, 2017; Przybylski vd., 2013). Tandon vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada FoMO'nun akıllı telefon bağımlılığını anlamlı biçimde yordadığı ve bunun da iş tükenmişliği, düşük yaratıcılık ve iş yerinde nezaketsizlik gibi psikolojik ve ilişkisel sonuçlara yol açtığı bulunmuştur. Benzer biçimde, FoMO'nun problemli telefon kullanımı üzerinden phubbing davranışını artırdığı ve bu davranışın giderek normatif bir iletişim biçimi hâline geldiği gösterilmiştir (Chotpitayasunondh & Douglas, 2016).

Can sıkıntısı da phubbing'in önemli bir öncülüdür. Bireyler sıkıldıklarında dijital uyaranlara yönelmekte ve sosyal medya ya da mesajlaşma yoluyla kendilerini meşgul etmektedirler (Akalın vd., 2020; Yam & Kumcağız, 2020). Sepetçi vd. (2021), can sıkıntısı ve FoMO'nun birlikte sosyotelizmi anlamlı biçimde artırdığını, FoMO'nun bu ilişkide aracılık rolü oynadığını ortaya koymuştur. Bu bulgu, phubbing'in yalnızca bireysel bir alışkanlık değil, duygusal düzenleme ihtiyacının dijital araçlar aracılığıyla karşılanmasının bir sonucu olduğunu göstermektedir.

Phubbing davranışı farklı ilişki bağlamlarında önemli sonuçlar doğurmaktadır. Romantik ilişkilerde, partnerin telefonla meşgul olması ilişki memnuniyetini düşürmekte ve depresif belirtileri artırmaktadır (Wang vd., 2017; Thomas vd., 2022). Algılanan partner phubbingi arttıkça, bireyler daha fazla öfke, hayal kırıklığı ve misilleme eğilimi göstermektedir (Thomas vd., 2022). Benzer biçimde, ebeveyn sosyotelizmi çocuklarda duygusal ihmal algısını artırmakta, bağlanma güvenliğini zayıflatmakta ve psikolojik sorunları tetiklemektedir (Xie & Xie, 2020; Wang vd., 2022). Akran bağlamında ise ergenlerin sosyal kabul ve onay ihtiyacı, yoğun sosyal medya kullanımı ve phubbing davranışıyla ilişkilidir (Erdem & Gökalp, 2022; Arıcak, 2022). Örgütsel bağlamda yönetici phubbingi çalışan güvenini ve performansını düşürmekte, iş doyumunu zayıflatmaktadır (Roberts & David, 2020).

Phubbing'in ilişkisel etkileri büyük ölçüde sosyal dışlanma ve değersizlik algısı üzerinden işlemektedir. Sosyotelizme maruz kalan bireyler, etkileşim kalitesini daha düşük algılamakta, kendilerini daha az değerli hissetmekte ve duygusal olarak uzaklaşmaktadır (Misra vd., 2014; Chotpitayasunondh & Douglas, 2018). Aidiyet ihtiyacının zedelenmesi, bireylerin yalnızlık, kaygı ve depresyon düzeylerini artırmakta; bu duygusal boşluk ise bireyleri yeniden dijital dünyaya yönelterek kısır bir döngü oluşturmaktadır.

Sonuç olarak literatür, phubbing'in FoMO, can sıkıntısı ve akıllı telefon bağımlılığı tarafından beslenen; kişilerarası ilişkilerde ihmal, dışlanma ve duygusal kopuşa yol açan çok boyutlu bir sosyal problem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle sosyotelizm, dijital çağda sosyal bağların görünmez erozyonunu temsil eden temel olgulardan biri olarak değerlendirilmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER: TÜRKİYE BAĞLAMINDA DİJİTALLEŞME, AKILLI TELEFON KULLANIMI VE SOSYOTELİZM

Dijitalleşmenin hızla yükseldiği 21. yüzyılda, akıllı telefonlar bireylerin yaşam biçimlerini ve sosyal etkileşimlerini derinden etkilemiş; yüz yüze iletişimden dijital bağlantıya geçişi normalleştirmiştir. Türkiye'de akıllı telefon penetrasyonu son derece yüksektir ve vatandaşların büyük çoğunluğu günlük yaşamda yoğun biçimde bu cihazlara bağlıdır. Veri odaklı uluslararası çalışmalar da akıllı telefon kullanımının bireylerin duygusal, sosyal ve psikolojik deneyimleri üzerinde belirgin sonuçlar doğurduğunu göstermektedir (Yıldız Durak, 2018).

Türkiye'de yapılan araştırmalar, akıllı telefon ve dijital medya kullanımının geniş bir yelpazede psikososyal ve davranışsal etkiler içerdiğini desteklemektedir. Örneğin genç yetişkinler arasında yapılan bir çalışmada, katılımcıların %34,8'inin akıllı telefon bağımlılığı düzeylerinde risk taşıdığı ve kullanıcıların büyük çoğunluğunun cihazlarını günde dört saatten fazla kullandığı saptanmıştır. Bu bulgu, Türkiye'de telefon kullanımının sıklığına ve bağımlılık potansiyeline işaret etmektedir (Yağci Şentürk vd., 2024).

Aynı şekilde Türkiye'de üniversite öğrencileri arasında yürütülen profilleme araştırması, akıllı telefon bağımlılığının phubbing davranışıyla yakından ilişkili olduğunu ve yüksek düzeyde bağımlılığı olan bireylerin sosyal etkileşimlerinde daha fazla phubbing sergilediğini ortaya koymuştur. Bu profillerde, özellikle kadın katılımcıların ve telefon bağımlılığı yüksek olanların phubbing'e daha yatkın olduğu bulunmuştur. Bunun yanında, takıntılı mesajlaşma davranışı ile sosyotelizm ilişkisini inceleyen diğer Türkiye çalışmaları da, akıllı telefonların sosyal ve duygusal kopuşla bağlantılı olduğunu göstermektedir (Şimşek & Başaran, 2025).

Türkiye'de yapılan bu çalışmalar phubbing'in yalnızca yüzeysel bir dikkat dağınıklığı olmadığını, aynı zamanda sosyal beceriler ve iletişim kalitesi üzerinde olumsuz etkiler yarattığını göstermektedir. Samsun'da

midwifery öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada phubbing davranışının iletişim becerilerini olumsuz etkilediği bulunmuştur; bu da Türkiye'de akıllı telefon kullanımının sosyal ilişkileri zayıflatabileceğine işaret etmektedir (Başgöl & Rüzgar, 2025).

Akıllı telefon kullanımının Türkiye'deki toplumsal etkileri tartışılırken, sosyal medya ve dijital iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla ilişkili kaygı türleri de artış göstermektedir. Nomofobi ve FoMO (kaçırma korkusu) gibi kavramlar, gençler başta olmak üzere geniş toplum kesimlerinde yaygınlaşmaktadır. TÜİK verileri, Türkiye'de çocukların büyük bölümünün akıllı telefonları günlük olarak kullandığını göstermekte ve bu bağlamda dijital bağlılığın çocuk ve ergenler üzerindeki etkilerinin de önemini vurgulamaktadır.

Bu dijital bağımlılık türlerinin sosyal hayatta somut etkiler yaratması, yalnızca bireysel sağlıkla ilgili değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin niteliğiyle de bağlantılıdır. Phubbing gibi davranışlar, yüz yüze etkileşimlerde algılanan iletişim kalitesini düşürmekte; bireylerin sosyal doyum ve aidiyet hissini zayıflatmaktadır (Roberts & David, 2016; Parmaksız, 2021). Bu durum Türkiye bağlamında da geçerlidir; çünkü birçok genç ve yetişkin için telefon kullanımının sosyal yalnızlık ve duygusal dışlanma ile ilişkili olduğunu gösteren bulgular mevcuttur(Akbaba & Gençdoğan, 2025).

Türkiye'de akıllı telefon bağımlılığı ve phubbing ilişkisine dair mevcut ampirik veriler, telefon kullanımının sadece bir iletişim aracı olmaktan çıkıp bir bağımlılık ve davranışsal etki alanı hâline geldiğini göstermektedir. Bu durum, sosyal etkileşimleri yüzeyselleştirmekle kalmayıp, kişilerarası bağ ve empati becerilerini de zayıflatmaktadır. Özellikle genç nüfus arasında bu eğilimin güçlü olması, aile içi ilişkilerden akademik ortama, iş yaşamından sağlık alanına kadar geniş bir etki ağı yaratmaktadır.

Sonuç olarak, dijitalleşme ve akıllı telefon kullanımının artmasının Türkiye toplumunda sosyal etkileşim kalitesi üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Cihazlar, bilgiye ve sosyal bağlantılara erişimi kolaylaştırırken; aşırı kullanım, sosyal yabancılaşma, iletişim bozulması ve psikolojik olumsuzluk risklerini artırmaktadır. Bu bağlamda polisikler, eğitim programları ve bilinçlendirme girişimleri, dijital beceriler kadar sağlıklı dijital davranışlar kazandırmaya odaklanmalıdır. Bu sayede teknoloji, sosyal bağları destekleyen bir araç olarak işlev görebilir, ilişkileri zayıflatan bağımlılık biçimlerine dönüşmesi engellenebilir.

Dijitalleşmenin hızla artmasıyla birlikte akıllı telefonların bireylerin sosyal ilişkileri üzerindeki etkisi daha görünür hâle gelmiştir. Sosyotelizm (phubbing) davranışının ilişkisel, psikolojik ve kurumsal sonuçlarını azaltabilmek için aşağıdaki temel öneriler geliştirilmiştir:

- Farkındalık ve Eğitim: Okullarda ve üniversitelerde dijital okuryazarlık kapsamında, telefon bağımlılığı, FoMO ve sosyotelizmin

kişilerarası iletişim üzerindeki etkilerini içeren eğitimler verilmelidir. Ailelere yönelik "dijital ebeveynlik" programları yaygınlaştırılmalıdır.

- Ekran Sınırları ve Dijital Nezaket: Aile içinde ve sosyal ortamlarda "telefonsuz zaman" uygulamaları teşvik edilmelidir. İş yerlerinde ve toplantılarda telefon kullanımını sınırlayan "dijital nezaket" ilkeleri oluşturulmalıdır.
- Psikososyal Destek: Özellikle ergenler ve genç yetişkinler için sosyal medya bağımlılığı, FoMO ve akıllı telefon bağımlılığına yönelik danışmanlık ve psikolojik destek hizmetleri güçlendirilmelidir.
- Kurumsal Politikalar: Yöneticilerin ve öğretmenlerin dijital davranışları konusunda farkındalık artırılmalı; liderlik ve eğitim programlarına dijital dikkat ve etkileşim kalitesi boyutu eklenmelidir.
- Araştırma ve İzleme: Türkiye'de sosyotelizmin yaygınlığı ve etkilerini izleyen boylamsal çalışmalar desteklenmeli, geliştirilen politikaların etkililiği düzenli olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, teknolojinin sosyal ilişkileri zayıflatan değil, bilinçli kullanımla destekleyen bir araç hâline gelmesi; bireysel öz-kontrol, kurumsal düzenlemeler ve kamusal farkındalığın birlikte geliştirilmesine bağlıdır.

KAYNAKÇA

Aditia, R. (2021). Fenomena phubbing: Suatu degradasi relasi sosial sebagai dampak media sosial. KELUWIH: Jurnal Sosial Dan Humaniora, 2 (1), 8–14.

Akbaba, T., ve Gençdoğan, B. (2025). An Examination of Postgraduate Studies on Phubbing (Sociotelism) in Türkiye. Educational Academic Research, (59), 156-164.

Aydoğdu, F., ve Koçtürk, N. (2023). Ebeveyn sosyotelizminin ergenlerdeki olumsuz yansımaları: sistematik bir derleme. Turkish Journal of Child and Adolescent Mental Health.30(1), 11-19.

Başgöl, Ş., ve Rüzgar, Ş. (2025). The Effect of Midwifery Students' Phubbing Behaviors on Communication Skills in Türkiye. Nurse Education in Practice, 104382.

Billieux, J., Van der Linden, M., ve Rochat, L. (2008). The role of impulsivity in actual and problematic use of the mobile phone. Applied Cognitive Psychology: The Official Journal of the Society for Applied Research in Memory and Cognition, 22(9), 1195-1210.

Billieux, J., Van der Linden, M., d'Acremont, M., Ceschi, G., ve Zermatten, A. (2007). Does impulsivity relate to perceived dependence on and actual use of the mobile phone?. Applied cognitive psychology, 21(4), 527-537.

Bireda, A. D., ve Pillay, J. (2018). Perceived parent–child communication and well-being among Ethiopian adolescents. International Journal of Adolescence and Youth, 23(1), 109-117.

Błachnio, A., ve Przepiorka, A. (2019). Be aware! If you start using Facebook problematically you will feel lonely: Phubbing, loneliness, self-esteem, and Facebook intrusion. A cross-sectional study. Social Science Computer Review, 37(2), 270-278.

Chatterjee, S. (2020). Antecedents of phubbing: from technological and psychological perspectives. Journal of Systems and Information Technology, 22(2), 161-178.

Chotpitayasunondh, V., ve Douglas, K. M. (2016). How "phubbing" becomes the norm: The antecedents and consequences of snubbing via smartphone. Computers in human behavior, 63, 9-18.

Chotpitayasunondh, V., ve Douglas, K. M. (2018). The effects of "phubbing" on social interaction. Journal of applied social psychology, 48(6), 304-316.

Coyne, S. M., Stockdale, L., Busby, D., Iverson, B., ve Grant, D. M. (2011). "I luv u:)!": A descriptive study of the media use of individuals in romantic relationships. Family Relations, 60(2), 150-162.

Çizmeci, E. (2017). Disconnected, though satisfied: Phubbing behavior and relationship satisfaction. The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication, 7(2), 364-375.

Erdem, D. V., ve Gökalp, Z. Ş. (2023). Ergenlerde Öz-Kontrol ve Sosyotelizm Arasındaki İlişki: Sosyal Medya Bağımlılığının Aracı Rolü. Ege Eğitim Dergisi, 25(2), 87-100.

Hong, W., Liu, R. D., Ding, Y., Oei, T. P., Zhen, R., ve Jiang, S. (2019). Parents' phubbing and problematic mobile phone use: The roles of the parent–child relationship and children's self-esteem. Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking, 22(12), 779-786.

Jin, B., ve Pena, J. F. (2010). Mobile communication in romantic relationships: Mobile phone use, relational uncertainty, love, commitment, and attachment styles. Communication Reports, 23(1), 39-51.

Kadylak, T., Makki, T. W., Francis, J., Cotten, S. R., Rikard, R. V., ve Sah, Y. J. (2018). Disrupted copresence: Older adults' views on mobile phone use during face-to-face interactions. Mobile Media & Communication, 6(3), 331-349.

Kim, E. J., Namkoong, K., Ku, T., ve Kim, S. J. (2008). The relationship between online game addiction and aggression, self-control and narcissistic personality traits. European psychiatry, 23(3), 212-218.

McDaniel, B. T. (2019). Parent distraction with phones, reasons for use, and impacts on parenting and child outcomes: A review of the emerging research. Human Behavior and Emerging Technologies, 1(2), 72-80.

McDaniel, B. T., ve Coyne, S. M. (2016). "Technoference": The interference of technology in couple relationships and implications for women's personal and relational well-being. Psychology of popular media culture, 5(1), 85.

Misra, S., Cheng, L., Genevie, J., ve Yuan, M. (2014). The iPhone effect: The quality of in-person social interactions in the presence of mobile devices. Environment and Behavior, 48, 275–298. https://doi.org/10.1177/0013916514539755.

Przybylski, A. K., ve Weinstein, N. (2013). Can you connect with me now? How the presence of mobile communication technology influences face-to-face conversation quality. Journal of Social and Personal Relationships, 30(3), 237-246.

Przybylski, A. K., Murayama, K., DeHaan, C. R., ve Gladwell, V. (2013). Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out. Computers in human behavior, 29(4), 1841-1848.

Roberts, J. A., ve David, M. E. (2016). My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction among romantic partners. Computers in Human Behavior, 54, 134–141. https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.07.058.

Roberts, J. A., ve David, M. E. (2020). Boss phubbing, trust, job satisfaction and employee performance. Personality and Individual Differences, 155, 109702.

Schade, L. C., Sandberg, J., Bean, R., Busby, D., ve Coyne, S. (2013). Using technology to connect in romantic relationships: Effects on attachment, relationship satisfaction, and stability in emerging adults. Journal of Couple & Relationship Therapy, 12(4), 314-338.

Sepetçi, P., Özdemir, S., ve Sever, M. (2021). Canım sıkılıyor! can sıkıntısı, sosyotelizm ve gelişmeleri kaçırma korkusu. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(1), 26-36.

Şimşek, Ö., ve Başaran, B. (2025). A manual three-step latent profile analysis to discover phubbing risk profiles among university students. Frontiers in Psychology, 16, 1510585.

Tandon, A., Dhir, A., Talwar, S., Kaur, P., ve Mäntymäki, M. (2022). Social media induced fear of missing out (FoMO) and phubbing: Behavioural, relational and psychological outcomes. Technological Forecasting and Social Change, 174, 121149.

Thomas, T. T., Carnelley, K. B., ve Hart, C. M. (2022). Phubbing in romantic relationships and retaliation: A daily diary study. Computers in Human Behavior, 137, 107398.

Turel, O., Matt, C., Trenz, M., Cheung, C. M., D'Arcy, J., Qahri-Saremi, H., & Tarafdar, M. (2019). Panel report: the dark side of the digitization of the individual. Internet research, 29(2), 274-288.

Ugur, N. G., ve Koc, T. (2015). Time for digital detox: Misuse of mobile technology and phubbing. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 195, 1022-1031.

Wang, X., Qiao, Y., Li, W., ve Lei, L. (2022). Parental phubbing and children's social withdrawal and aggression: A moderated mediation model of parenting behaviors and parents' gender. Journal of interpersonal violence, 37(21-22), NP19395-NP19419.

Wang, X., Xie, X., Wang, Y., Wang, P., ve Lei, L. (2017). Partner phubbing and depression among married Chinese adults: The roles of relationship satisfaction and relationship length. Personality and Individual Differences, 110, 12-17.

Xie, X., ve Xie, J. (2020). Parental phubbing accelerates depression in late childhood and adolescence: A two-path model. Journal of Adolescence, 78, 43-52.

Yağci Şentürk, A., Ceylan, A., & Okur, E. (2024). The effects of smartphone addiction on the body in young adults in Turkey. Ethnicity & Health, 29(7), 745-755.

Yıldırım O. ve, Ünalan, D., (2020). Dijital yerlilerin sosyotelizm (phubbing) eğilimlerinin değerlendirilmesi. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 8(1), 276-297.

Yıldırım, N.N., ve Özteke Kozan, H.İ. (2024). Türkiye'de sosyotelizm araştırmaları: Sistematik bir derleme. Uluslararası Psiko-Sosyal Eğitim Araştırmaları Dergisi, 4(6), 23-42.

Yıldız Durak, H. (2018). What would you do without your smartphone? Adolescents' social media usage, locus of control, and loneliness as a predictor of nomophobia. Addicta: The Turkish Journal on Addictions, 5, 543−557. http://dx.doi.org/10.15805/addicta.2018.5.2.0025.

Arınma ve Arıtma Vesilesi: Zekât

Nizamettin ERGÜVEN[1]

[1] Doç. Dr.: Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, n.erguven@mersin.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-4807-7635

ÖZET

İslam'ın beş temel esasından biri olan zekât; kelime anlamı itibarıyla artma, arınma ve bereket kavramlarını karşılayan, mali olduğu kadar kalbi bir ibadettir. Bu çalışma, zekâtın sadece belirli bir malın bir kısmını ihtiyaç sahiplerine devretmek değil, aynı zamanda mülkiyetin gerçek sahibinin Allah olduğu bilinciyle yapılan bir "hak teslimi" olduğunu vurgulamaktadır. Hicretin ikinci yılında farz kılınan ve Kur'an-ı Kerim'de sıklıkla namaz ibadetiyle birlikte zikredilen zekât, müminin kulluk bilincini diri tutan yıllık bir mali sorumluluktur.

Metinde zekâtın evrenselliği üzerinde durulmuş; Hz. İsmail'den Hz. İsa'ya kadar önceki tüm ümmetlere de emredildiği ayetlerle temellendirilmiştir. Bireysel açıdan zekât; kişiyi cimrilik, hırs ve dünya sevgisinin esaretinden arındırarak manevi bir temizlik sağlar. Toplumsal boyutta ise zekât, sınıflar arası ekonomik uçurumu kapatan, haset ve kin duygularını ortadan kaldıran sosyal bir emniyet sübabı vazifesi görür. Zekâtın terk edilmesi durumunda karşılaşılacak uhrevi cezalar ayet ve hadisler ışığında hatırlatılırken, bu ibadetin hakkıyla eda edilmesinin toplumsal barışı ve bereketi beraberinde getireceği sonucuna varılmıştır. Sonuç olarak zekât, ferdi nefsin bencil tutkularından, toplumu ise ekonomik adaletsizlikten ve huzursuzluktan koruyan, ilahi hikmetlerle örülü bir denge unsurudur.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, İbadet, Zekât, Arıtma, Arınma.

GİRİŞ

Mümin insan bu dünyaya imtihan için gönderildiğini unutmamalıdır. Bu kulluk bilincini zinde tutmak ise amel ister. Yüce Allah kulun kendisine karşı olan sorumluluk bilincini koruması için temel bazı ibadetleri yerine getirmeyi emretmiştir. Bu ibadetleri günlük, haftalık, yıllık ve ömürlük olarak taksim etmiştir. Günlük ibadet olarak beş vakit namaz, haftalık Cuma namazı, yıllık olarak oruç ve zekât, ömürde bir defa ise hac'ı emretmiştir. Bu çalışmada zekâtın mahiyetine değinildikten sonra zekâtın fert ve toplum hayatındaki önemine dikkat çekilecektir.

ZEKÂT VE MAHİYETİ

Zekâtın kelime olarak; artma, çoğalma, arıtma ve bereket anlamındadır. Dini bir terim olarak Zekât; dinen zengin sayılan Müslümanların para, altın, gümüş, ticaret malı, hayvan, maden, sanayi ve toprak ürünlerinin belirli bir kısmını, Tövbe suresinin 60. Ayetinde bildirilen gruplara vermesi anlamına gelir. Zekâtla bağlantılı olan "sadaka" ise sözlükte; sözünü tutmak, doğru sözlü ve samimi olmak anlamındadır. Dini terim olarak ise, Allah rızası için karşılıksız olarak yapılan yardım ve bağış anlamına gelmektedir. Ayet ve hadislerde zekât anlamında kullanılan "sadaka", tarihi süreç içinde gönüllü mali ödemeler için kullanılsa da aslında zekâttan daha kapsamlı olup vacip ve nafile türünden tüm yardım ve bağışları içine alan geniş anlamlı bir kavaramdır. (Râgıb el-İsfahânî, 218-219; 281-282; Karadâvî, 1/51)

Mümin insan bu dünyaya imtihan için gönderildiğini unutmamalıdır. Bu kulluk bilincini zinde tutmak ise amel ister. Yüce Allah kulun kendisine karşı olan sorumluluk bilincini koruması için temel bazı ibadetleri yerine getirmeyi emretmiştir. Bu ibadetleri günlük, haftalık, yıllık ve ömürlük olarak taksim etmiştir. Günlük ibadet olarak beş vakit namaz, haftalık Cuma namazı, yıllık olarak oruç ve zekât, ömürde bir defa ise hac'ı emretmiştir.

1. Zekâtın farziyeti

Zekât İslam'ın beş temel şartından olup Allah Resulünün Medine'ye hicretinin ikinci yılında ramazan orucunun farz kılınmasından sonra emredilmiştir. Farziyeti kitap, sünnet ve icma ile sabittir. Zekât Kur'an-ı Kerim'de 32 defa geçmekte yirmi yedi defa ise imandan sonra en başta gelen ibadet olan namazla birlikte geçmektedir. (Abdulbâki, 331-332), Bu birliktelik bir Müslüman için namaz ile zekâtın bir birinden ayrı düşünülemeyeceğinin en büyük ispatıdır. Çevremize genel olarak baktığımızda hayatında namaz olan bir Müslümanın orucun da olduğunu ve aynı şekilde hayatında zekât hassasiyeti olan bir Müslümanın gündeminde ise hac ibadetinin bulunduğu görülmektedir. Ama namaz hassasiyeti olup da zekât konusunda hassas olmayan örneklere toplumda çokça rastlamak mümkündür. Bizi bizden daha iyi tanıyan Yüce Rabbimizin ayetlerde namazla zekâtı çoğu yerde beraber zikredip emretmesinin hikmetini bu pencereden baktığımızda daha iyi anlamak mümkündür. Namaz ve zekât hem ferdi hem de toplumsal hayatımız için en temel direklerdir. Yüce Allah diğer ibadetler için temel olan bu direkleri daha çok emretmiş ve kuvvetlendirmemizi istemiştir.

وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرّٰكِعِينَ

Namazı kılın, zekâtı verin. Rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin. (Bakara 2\43)

Allah Resulü de birçok hadisinde zekât'ı emretmiştir.

بُنِيَ الإِسْلامُ عَلى خَمْسٍ : شَهَادَةِ أَنْ لا إِلهَ إِلاَّ اللَّه ، وأَنَّ مُحمَّداً عَبْدُهُ ورسُولهُ ، وإِقامِ الصَّلاةِ ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ ، وحَجِّ البَيْتِ ، وَصَوْمِ رمضَان

"İslâm, beş şey üzerine bina edilmiştir: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resûlü olduğuna şahadet etmek, namazı dosdoğru kılmak, zekâtı vermek, haccetmek ve Ramazan orucu tutmak." (Buhârî, "İman", 2; Müslim,"İman", 5)

2. Zekât emrinin insan fıtratıyla olan ilişkisi

Beni Adem toplu halde yaşamaya muhtaç bir fıtratta yaratılmıştır. Bu yönünün varlığına insanlık tarihi şahittir. Bu açıdan değerlendirdiğimizde her fert için, katılmak ve beraber yaşamak zorunda olduğu topluma karşı özelde hak ve sorumluluklar doğurur. Bir mali sorumluluk olan zekât ibadeti, toplumun bir ferdi olan varlıklı fertlerine yine o toplumun bir parçası olan muhtaç kişilere karşı yüklenmiş bir görevdir. Toplum içinde sünnetüllahın gereği olarak maddi açıdan hep varlıklı ve hem de muhtaç insanların olacağını Yüce Rabbimiz bize şu ayeti kerimelerde dikkatimize sunmuştur:

وَاللّٰهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِۚ فَمَا الَّذِيْنَ فُضِّلُوْا بِرَاۤدِّيْ رِزْقِهِمْ عَلٰى مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فِيْهِ سَوَۤاءٌۗ اَفَبِنِعْمَةِ اللّٰهِ يَجْحَدُوْنَ

Allah, rızık konusunda kiminizi kiminizden üstün kıldı. Üstün kılınanlar, rızıklarını ellerinin altındakilere vermezler ki rızıkta hep eşit olsunlar. Şimdi Allah'ın nimetini mi inkâr ediyorlar?

اِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَّشَۤاءُ وَيَقْدِرُۚ اِنَّهٗ كَانَ بِعِبَادِهٖ خَبِيْرًاۢ بَصِيْرًا

"Şüphesiz Rabbin, dilediğine rızkı bol bol verir ve (dilediğine) kısar. Çünkü o, gerçekten kullarından haberdardır ve onları görmektedir." (İsra, 17/30)

3. Zekât ve önceki ümmetler

Zekât, insan fıtratının bir gereği olduğu için namaz gibi önceki ümmetlerde de yerine getirilmesi istenen bir ibadettir. Bir çok ayette buna işaret vardır.

(1) Hz İsmail (as) ailesine zekâtı emretmiştir:

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ اِسْمٰعِيْلَۚ اِنَّهٗ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُوْلًا نَّبِيًّاۚ ﴿54﴾ وَكَانَ يَأْمُرُ اَهْلَهٗ بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِۚ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهٖ مَرْضِيًّا

"Kitap'ta İsmail'i de an. Şüphesiz o sözünde duran bir kimse idi. Bir resül, bir nebi idi. Ailesine namaz ve zekâtı emrederdi. Rabb'inin katında da hoşnutluğa ulaşmıştı." (Meryem, 19/54-55)

(2) Yüce Allah'ın İsrail oğullarından aldığı mîsakta zekât emri de vardır:

وَلَقَدْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيْثَاقَ بَنِيْٓ اِسْرَاۤءِيْلَۚ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيْبًاۚ وَقَالَ اللّٰهُ اِنِّيْ مَعَكُمْۗ لَىِٕنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُلِيْ وَعَزَّرْتُمُوْهُمْ وَاَقْرَضْتُمُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا لَّاُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّاٰتِكُمْ وَلَاُدْخِلَنَّكُمْ جَنّٰتٍ تَجْرِيْ مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُۚ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَۤاءَ السَّبِيْلِ

Andolsun, Allah İsrailoğullarından sağlam söz almıştı. Onlardan on iki temsilci -başkan- seçmiştik. Allah, şöyle demişti: "Sizinle beraberim. Andolsun eğer namazı kılar, zekâtı verir ve elçilerime inanır, onları desteklerseniz, (fakirlere gönülden yardımda bulunarak) Allah'a güzel bir borç verirseniz, elbette sizin kötülüklerinizi örterim ve andolsun sizi, içinden ırmaklar akan cennetlere koyarım. Ama bundan sonra sizden kim inkâr ederse, mutlaka o, dümdüz yoldan sapmıştır." (Maide 5/31)

(3) Yüce Allah Ehli Kitap'ın zekât vermekle emrolunduklarını belirtir:

وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوْتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ ۝ وَمَا أُمِرُوا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُوا الزَّكٰوةَ وَذٰلِكَ دِينُ الْقَيِّمَةِ

Kendilerine kitap verilenler, ancak kendilerine o apaçık delil geldikten sonra ayrılığa düştüler. Hâlbuki onlara, ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte bu dosdoğru dindir. (Beyyine 98\4-5)

(4) Hz İsa (as) Yüce Allah'ın kendisine Zekâtı emrettiğini belirtmiştir:

وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا اَيْنَ مَا كُنْتُ ۖ وَاَوْصَانِي بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ مَا دُمْتُ حَيًّا ۖ

"Nerede olursam olayım beni kutlu ve erdemli kıldı ve bana yaşadığım sürece namazı ve zekâtı emretti." (Meryem, 19/31)

4. Zekât veren kişi için müjdelenen mükâfatlar.

(1) Zekât veren kişinin ecrinin Allah katında olduğu ve onlar için kıyamet gününde bir korkunun olamayacağı ile ilgili müjde:

اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ ۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

"Şüphesiz iman edip salih ameller işleyen, namazı dosdoğru kılan ve zekâtı verenlerin mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur. Onlar mahzun da olmayacaklardır." (Bakara, 2/277)

(2) Zekât verenler Yüce Allah'ın rahmetine mazhar olan sınıflardan olurlar:

وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ ۚ فَسَاَكْتُبُهَا لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالَّذِينَ هُمْ بِاٰيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ ۚ

"Rahmetim her şeyi kuşatmıştır. Ben onu (rahmetimi), sakınan, zekât veren ve âyetlerime iman edenlere has olmak üzere tesbit edeceğim." (A'râf, 7/156)

(3) Zekât verenler için büyük bir mükâfat vardır.

لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُقِيمِينَ الصَّلٰوةَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ ۚ اُولٰئِكَ سَنُؤْتِيهِمْ اَجْرًا عَظِيمًا ۚ

"Fakat onlardan (iman ederek) ilimde rasih (derinleşmiş) olanlar ve müminler, sana indirilene (Kurân'a) ve senden önce indirilen (diğer kitab)lara iman ederler. Ve (onlar) namazı hakkıyla eda edenler, zekâtı verenler, Allah'a ve

ahiret gününe iman edenlerdir. İşte onlar var ya, kendilerine (pek) büyük bir mükâfat vereceğiz!" (Nisa 3/162)

5. Farz olan zekât ibadetini yerine getirmeyeni bekleyen kötü akıbetler

(1) Zekât'ı verilmeyen mal servet sahibi için ahirette yakıcı ateşe dönüşecektir

وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ

يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ

"…Altın ve gümüşü biriktirip gizleyerek onları Allâh yolunda harcamayanları elem dolu bir azapla müjdele. O gün, biriktirdikleri Cehennem ateşinde kızdırılacak ve alınları, böğürleri, sırtları bunlarla dağlanacak, 'İşte bu, kendiniz için biriktirip sakladığınız şeylerdir. Haydi tadın bakalım biriktirip sakladıklarınızı!' denilecektir." buyurulmaktadır (Tevbe 9/34-35).

Bu ayetin tefsiri mahiyetinde olan bir hadis-i şerifte ise Zekâtı verilmeyen malın, sahibi için şu şekilde azaba dönüşeceği belirtilmiştir:

مَا مِنْ صاحِبِ ذهَبٍ ، وَلا فِضَّةٍ ، لا يُؤَدِّي مِنْهَا حَقَّهَا إِلاَّ إذا كَانَ يَوْمُ القِيامَةِ صُفِّحَتْ لَهُ صَفائِحُ مِنْ نَار ، فَأُحْمِيَ عَلَيْهَا في نار جَهَنَّمَ ، فَيُكْوَى بهَا جنبُهُ ، وجبِينُهُ ، وظَهْرُهُ ، كُلَّما برَدتْ أُعيدتْ لَهُ في يوْمٍ كَانَ مِقْدَارُه خمْسِينَ أَلْف سنَةٍ ، حتَّى يُقْضَى بيْنَ العِبادِ فَيُرَى سبِيلُهُ ، إِمَّا إِلى الجنَّةِ وإِما إِلى النَّا

"Zekâtı verilmeyen her altın ve gümüş, kıyamet günü ateşte kızdırılarak plaka haline getirilip sahibinin yanları, alnı ve sırtı bunlarla dağlanır. Bu plakalar soğudukça, süresi elli bin sene olan bir günde kullar arasında hüküm verilinceye kadar sahibine azap için tekrar kızdırılır. Neticede kişi, yolunun ya cennete ya da cehenneme çıktığını görür." (Müslim, Zekât 24)

(2) Malın Asıl Sahibini Unutup Cimrilik Sebebiyle Zekâtı Çıkarılıp Verilmeyen Mal Ceza Olarak Ahirette Kişinin Boynuna Dolanacaktır

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَا اٰتٰيهُمُ اللهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاللهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

"Allâh'ın kendilerine lütfundan verdiği nimetlerde cimrilik edenler, bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar. Hayır! O kendileri için bir şerdir. Cimrilik ettikleri şey de kıyamet gününde boyunlarına dolanacaktır…" (Âl-i İmrân 3/180).

Boyna dolanan bu malın sahibine azap için neye dönüşeceğini bir hadis-i şerifte şöyle tefsir edilmiştir:

مَنْ آتَاهُ اللهُ مَالاً، فَلَمْ يُؤَدِّ زَكَاتَهُ مُثِّلَ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شُجَاعًا أَقْرَعَ، لَهُ زَبِيبَتَانِ، يُطَوَّقُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، ثُمَّ يَأْخُذُ بِلِهْزِمَتَيْهِ - يَعْنِي شِدْقَيْهِ - ثُمَّ يَقُولُ أَنَا مَالُكَ، أَنَا كَنْزُكَ

"Allâh bir kimseye bir mal verir de bu kişi Zekâtını vermezse kıyamet gününde o mal onun önüne, gözlerinin üstü noktalı, zehirin fazla oluşundan dolayı tüysüz, son derece korkunç, yaşlı bir erkek yılan olarak çıkarılır. Bu

yılan o kimsenin boynuna dolanır, avurtlarından yakalar, sonra adama ‘ben senin malınım, ben senin hazinenim’ der” (Buhârî, Zekât, 3)

ZEKÂTIN FERT VE TOPLUM AÇISINDAN ÖNEMİ

Zekât müessesesinin hem ferdi hem de sosyal birçok faydası vardır. Zekâtı ibadet şuuruyla yerine getiren Müslüman evvela rahmetini hak etmek için Allah’a karşı olan kulluk borcunu ödemiştir. Daha sonra helalinden kazandığı servetinin içinde bulunan ve en başta gelen kul hakkından arındırmıştır. Cimrilik ve hırs gibi hastalıklardan korunmuş olur. Bu vesileyle kendisine dünyevi ve uhrevi açıdan birçok azık hazırlamıştır. Bunun yanında zekâtın ferdi ve toplumsal açıdan birçok faydası vardır. (Gazzâlî, 1/214-221; Dehlevî, 1/273-277; Karadâvî, 1/85-86; Karagöz vd. 39-71)

1. Zekât, kulluk şuuru ve şükür

Zekât evvela bir ibadettir. Bir kul emredilen ibadeti yerine getirirken ulaşmak istediği nihai hedefi Rabbinin rızasıdır. Zekât, malın asıl sahibi olan Yüce Allah’ın belirlediği hakkı onun rızası için maldan çıkarıp riyayasız ve minnetsiz şekilde yine onun belirlediği kişilere usulünce vermekle ancak yerine gelmiş olur. Bu kriterlere riayet ederek verilen zekât mümin kişinin kulluk bilincini pekiştirir.

Zekât kulun nimetin asıl sahibine karşı bir şükürdür. Her nimetin şükrü kendi cinsinden olması işin hakkı gereğidir. Malın en başta gelen şükrü zekâttır. Şükür nimetin devamına ve artmasına sebeptir. Bu hakikat şu ayet-i kerimelerde bildirilmektedir:

ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْۙ وَاَنَّ اللّٰهَ سَمِيْعٌ عَلِيْمٌۙ

Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunan (iyi davranışlar)ı değiştirmedikçe, Allah onlara verdiği bir nimeti değiştirmez ve şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir. (Enfal 8/53)

وَاِذْ تَاَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيْدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ اِنَّ عَذَابِيْ لَشَدِيْدٌ

“Hani Rabbiniz şöyle duyurmuştu: “Andolsun, eğer şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir.” (İbrahim,14/7)

2. Zekât, maddi ve manevi temizlik

Zekâtın kelime anlamından biri de daha önce geçtiği üzere arıtma(temizleme)dir. Zekât mal sahibinin borcu, muhtacın ise hakkıdır. Zekât ancak helalinden kazanılan malda söz konusudur, haram malın zekâtı yoktur.(Karadâvî,1/140) Haram malın tümü elden çıkarılmalıdır. Helalinden kazanılan servetin üzerinden belli süre geçtiğinde onda kul hakkı vücut bulur. O hakkı sahibi yiyemez, onu çıkarıp hak sahibine vermesi gerekir. O malın zekâtını vererek ancak temizleyebilir. Aksi halde helal malına haram katmış olur. Ayeti kerimede bu hakikat şöyle belirtilmiştir:

وَفِي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ

"(Zenginlerin) mallarında (yardım) isteyen ve (iffetinden dolayı) mahrum olanlar için bir hak vardır" (Zâriyât, 51/19)

Bilinen bu hakkı kişinin malından temizlemenin yolu zekâttan geçer. Bu hakikat şu ayeti kerimede şu şekilde belirtilmektedir:

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"Onların mallarından, onları kendisiyle arındıracağın ve temizleyeceğin bir sadaka (zekât) al ve onlara dua et. Çünkü senin duan onlar için sükûnettir. (Onların kalplerini yatıştırır.) Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir." (Tevbe,9/103)

Bu ayeti kerime zekâtın malı kul hakkından temizlediği gibi zekât veren bireyi çeşitli manevi hastalıklardan temizleme özelliğinin de olduğu belirtilmiştir. Zekât vermek, varlıklı kişiyi cimrilik ve servet düşkünlüğü gibi hastalıklardan arındırır.

Kur'an dünya hayatının geçici nimetlerine sahip olmayı değil; Allah'ı unutturacak, ahireti ve içindekileri unutturtacak derecede muhabbeti ve düşkünlüğü kınamıştır. Bu duruma dikkatimizi çeken bir ayette şöyle geçmektedir:

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ

"Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı. Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah'ın katındadır." (Al-i İmran 3/14)

Başka bir ayeti kerimede ise:

إِنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَاللَّهُ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ

"Mallarınız ve çocuklarınız sizin için ancak bir fitne (bir deneme)dir. Allah ise, büyük ecir (en güzel karşılık) O'nun Katında olandır." (Teğabun 64/15)

3. Zekât, başkasını düşünme şuuru

Yabanî değil medeni bir varlık olan insanoğlu toplu halde yaşamak zorundadır. Bu zorunlu beraberlik bazı sorumluluklar doğurur. Zekât ibadeti sadece kendisini değil başkasını da düşünme şuuru kazandır. Sadece bireysel değil aynı zamanda toplumsal huzuru da hedef edinen İslam, kitleleri birbirine yakınlaştıracak ve kaynaştıracak ilkeler koymuştur. Toplumda bu ilkelerin yerleşmesinde zekât en büyük paya sahiptir.

4. Zekât ve toplumsal emniyet

Toplumda gelir dağılımında farklı gelir düzeyine sahip sınıfların bulunması doğal olandır. Doğal olmayan ise bu sınıflar arasındaki yardımlaşma ve dayanışmanın, sevgi ve saygının kaybolmasıdır. Gelir dağılımındaki dengesizlik ve eşitsizlik sınıflar arasında zaman zaman tartışma ve çatışmalara sebep olmaktadır. Zengin kesim tarafından dar gelirliler görmezlikten gelindiği zaman toplumda kin, haset, nefret yaygınlaşır. Bu da zamanla servet sahiplerinin mallarına karşı saldırıları doğurur. Toplumda gasp ve hırsızlık gibi eylemlere neden olabilir. Bu tür olayların olmaması varlıklı insanların muhtaçlar zekâtları ve sadakalarıyla ihsanda bulunmaları önleyebilir. Bu gerçeğe bir ayeti kerimede şöyle işaret edilmiştir:

وَاَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِۚ وَاَحْسِنُوا اِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

(Mallarınızı) Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.

5.Zekât ve ihtiyaç sahipleri

Her insan başkasına muhtaç olmadan huzurlu bir hayat yaşamak için çalışmaya çabalamaya gayret eder. Çalışma zeminin müsait olmaması, işsizlik, gelir-gider dağılımındaki dengesizlik ile fiziksel bazı rahatsızlıklar nedeniyle insanlar hayatlarını idame için ihtiyaçlarını karşılamaz duruma gelebilirler. Bu durumda evvela görev o toplumda yaşayan ve varlıklı olan din kardeşlerine düşer. "Komşusu açken kendisi tok yatan gerçek manada mümin olamaz" (Hâkim, 4/184) diye buyuran Peygamberimiz komşularla paylaşmayı imanın bir gereği olarak kabul etmiştir.

Bir Müslüman toplumda zekât müessesesi tam yerleşirse o toplumda fakirin daha fakir zenginin daha zengin olduğu adaletsiz ve haksız bir sistem oluşmaz. Bu yönüyle uçurum varsa o toplumda zekât ve diğer İslami sosyal yardımlaşma ve dayanışma müesseselerinin çalışmadığının en büyük kanıtıdır. Günümüz İslam dünyası ne yazık ki bu konuda iyi sınav verememektedir. Her Müslüman fert ve toplum kendi çapında bu olumsuz tablodan sorumludur.

SONUÇ

İslam'ın beş temel sütunundan biri olan zekât, sadece malî bir yükümlülük değil; aynı zamanda ferdi arındıran, toplumu kaynaştıran ve iktisadi hayatı ahlaki bir zemine oturtan çok boyutlu bir ibadettir. Metin boyunca ele alınan veriler, ayetler ve hadisler ışığında zekât müessesesinin insanlık onuru ve toplumsal barış için ne denli hayati bir önem taşıdığı açıkça görülmektedir.

Zekâtın kelime anlamında saklı olan "artma" ve "arındırma" hakikati, ibadetin özünü teşkil eder. Mümin, zekât vermekle sadece cüzdanındaki birikimi değil, aynı zamanda ruhunu da kirlerden arındırır. İnsan fıtratında var olan ve "fitne" olarak nitelendirilen mal tutkusu, zekât vasıtasıyla terbiye edilir. Kişi, sahip olduğu servetin asıl sahibinin Allah olduğunu, kendisinin ise sadece bir emanetçi (müstahlef) olduğunu bu ibadetle idrak eder. Bu bilinç, modern insanın en büyük çıkmazı olan "sınırsız mülkiyet ve tüketim hırsı"na karşı ilahî bir kalkandır. Zekât veren mümin, cimrilik hastalığından kurtularak cömertlik ve diğergamlık makamına yükselir; böylece maddiyatın esiri değil, efendisi olur.

Zekât, toplumdaki gelir adaletsizliğini gidermede en etkin ve sürdürülebilir modeldir. İslam, mülkiyet hakkını korumakla birlikte, servetin sadece belirli bir azınlığın elinde toplanıp "tedavülden kalkmış bir güç" haline gelmesini kesinlikle reddeder. Zekât müessesesi, zengin ile fakir arasına örülen haset ve kin duvarlarını yıkar; yerine sevgi, saygı ve dua köprüleri kurar.

Eğer bir toplumda gasp, hırsızlık ve sosyal patlamalar artıyorsa, bu durum zekât kurumunun işlevini yitirdiğinin bir göstergesidir. Zekât, yoksulun zengine karşı duyabileceği potansiyel nefreti "teşekkür ve dua"ya, zenginin fakire karşı duyabileceği kibri ise "merhamet ve sorumluluk" bilincine dönüştürür. Bu yönüyle zekât, devletin polisiye tedbirlerle sağlayamadığı huzuru, "vicdanların eğitimi" yoluyla tesis eden manevi bir emniyet teşkilatıdır.

Ekonomik perspektiften bakıldığında zekât, duran sermayeyi yatırıma ve dolaşıma zorlayan bir kamçıdır. Zira zekâtı verilmediği takdirde her yıl eksilecek olan birikim, sahibini o parayı işletmeye ve üretime yöneltmeye teşvik eder. Bu da istihdamın artması ve piyasanın canlanması demektir. "İnsanların en hayırlısı insanlara faydalı olandır" ilkesi, zekâtla birlikte somut bir ekonomik modele dönüşür. Fakirin eline geçen zekât miktarı, doğrudan temel ihtiyaç tüketimine yöneleceği için paranın piyasadaki devir hızı artar ve bu durum dolaylı olarak yine üreticiye ve ekonominin bütününe kazanç sağlar.

Zekâtın Hz. İsmail'den Hz. İsa'ya kadar tüm peygamberlerin tebliğinde yer alması, bu ibadetin insanlık onurunun korunması için "değişmez bir yasa" olduğunu kanıtlar. Ancak günümüz İslam dünyasına baktığımızda, zekât müessesesinin kurumsal bir titizlikle işletilmemesinin acı sonuçları görülmektedir. Bir yanda israf ve lüks içinde yaşayan bir azınlık, diğer yanda

temel gıdaya dahi erişemeyen milyonların varlığı, zekât konusundaki sorumlulukların ihmal edildiğinin en büyük kanıtıdır. İslam coğrafyasındaki yoksulluk sorunu, bir kaynak yetersizliği değil, bir "paylaşım ve ahlak" sorunudur.

Sonuç olarak zekât; ferdi cimrilikten, malı kul hakkından, toplumu ise kaostan kurtaran mucizevi bir denge unsurudur. Sadece "fakire yardım" olarak görülmemeli, bir "hak teslimi" olarak kabul edilmelidir. Müminler için namaz nasıl ruhun miracı ise, zekât da toplumsal hayatın miracıdır; toplumu düştüğü yerden kaldıracak olan temel dinamiktir.

Yüce Allah'ın rızası, sadece seccade başında değil, aynı zamanda yetimin elinden tutarken, yoksulun sofrasına otururken ve malın içindeki muhtacın hakkını ayırırken aranmalıdır. Zekât ibadeti tam manasıyla ihya edildiğinde, "komşusu açken tok yatanın" kalmadığı, sınıfsal nefretin bittiği ve refahın adaletle dağıldığı bir yeryüzü inşa etmek mümkün olacaktır. Unutulmamalıdır ki; zekâtını veren bir toplumun malı eksilmez, bilakis Allah'ın vaadiyle bereketlenir, çoğalır ve hem dünyada hem de ahirette bir huzur vesilesine dönüşür.

KAYNAKÇA

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Erkal, Mehmet. "Zekât". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 44: 197-205. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*. Thk. Bedvî Tâbanî, Malezya: Kiryat Notra, ty. (1/214-224)

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî, el-Müstedrek Ale's-Sahîhayn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1411/1990 (4/184 h.no:7307)

Duman, Ali. "Sadaka". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35: 383-384. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008.

Karadâvî, Yusuf. Fıkhu'z-Zekât İslam Hukukunda Zekât. Terc. İbrahim Sarmış. İstanbul: Kayıhan Yayınları, , (1/51, 85-86, 140).

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kāsım Hüseyn b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. haz. Muhammed Halil Aytanî. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2001, (218-219; 281-282).
Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
Abdulbaki, Muhammed Fuad. Mu'cemi'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'an, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990, (331-332)
Yiğit, Yaşar vd. Zekât İlmihali, İstanbul: DİP Yayınları, 2011, (35-70).

Küreselleşme Sürecinde Finansal Liberalleşme ve Gelişmekte Olan Ülkelerin 1990'lardaki Finansal Kriz Deneyimleri[1]

Özgür BALMUMCU[2]

1- Dr. Öğr. Üye.; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Söke İşletme Fakültesi Ekonomi Bölümü, balmumcu@adu.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-8220-4434.

2- Bu çalışma, 188364 numaralı ve "Küreselleşme Sürecinde Finansal Krizler ve Kamu Borç Stoku İlişkisi: Türkiye Örneği" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

ÖZET

Bu bölüm, 1980'li yıllardan bu yana dünya ekonomisini büyük ölçüde değiştiren neoliberal küreselleşme ve finansal liberalleşme sürecinin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkilerini ve bu sürecin tetiklediği finansal krizleri 1990'lardaki örnekler üzerinden incelemektedir. 1980 sonrası ortaya çıkan yeni küreselleşme süreci sadece ticaretin serbestleşmesine değil, aynı zamanda sermayenin de küresel boyutta akışkanlığını artırmaya odaklanan bir tür finansal devrim niteliği kazanmıştır. Bu şekilde gelişmiş ülkelerin tasarruflarının gelişmekte olan ülkelere aktarılmasının teorik olarak büyümeyi teşvik edeceği savunulmuştur. Ancak uygulamaya bakıldığında, özellikle gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarının yeterli denetim, gözetim ve makroekonomik istikrar sağlanmadan dışa açılmasının gelişmekte olan ekonomileri spekülâtif sermaye hareketlerine karşı kırılgan kıldığı, bu durumun da ağır maliyetli para ve bankacılık krizlerine yani ikiz krizlere yol açtığı görülmüştür. Çünkü uygulamada Asimetrik Bilgi, Ters Seçim ve Ahlaki Risk gibi piyasa başarısızlıkları ortaya çıkmış ve bu süreci finansal krizlere dönüştürmüştür. Nitekim bu bölüm kapsamında incelenen 1994-1995 Meksika, 1997 Güneydoğu Asya ve 1994 ile 2000-2001 Türkiye Krizleri ortak paydalara sahiptir: Kriz öncesi dönemde yoğun miktarda kısa vadeli sermaye girişleri, reel döviz kurunun aşırı değerlenmesi ve genişleyen cari işlem açıkları bu ortak örüntülerin önde gelenleridir. Gelişmekte olan ülkelerdeki bu krizlere bakıldığında, söz konusu ekonomik krizlerin sadece yabancı sermaye akımlarından değil, kırılgan bankacılık sistemlerinden ve sürdürülemez kamu borç stoklarından da beslendiği görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, neoliberal küreselleşme ve finansal liberalleşmenin ekonomik olarak başarılı olabilmesi için mali disiplinin sağlanmış olmasının ve kısa vadeli sermaye hareketlerine karşı ihtiyatî tedbirlerin alınmasının önemli ve gerekli olduğunu savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Neoliberal Küreselleşme, Finansal Liberalleşme, Gelişmekte Olan Ülkeler, Piyasa Başarısızlıkları, Finansal Krizler.

GİRİŞ

Küreselleşme, 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünya ekonomisini ve uluslararası ilişkileri yeniden şekillendiren bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu yaygın ve halen devam eden etkisine rağmen kavramın kendisi, onu tetikleyen dinamikler ve özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkileri literatürde yoğun bir tartışma konusudur. Bir yandan entegrasyon büyüme ve refah artışı vaat ederken diğer yandan da eşitsizlikleri derinleştiren ve finansal istikrarsızlık risklerini artıran bir süreç olarak değerlendirilmektedir.

Bu bakımdan dünya ekonomisinin 1980 sonrası dönemine imzasını atan neoliberal küreselleşme çağdaş ekonomi literatürünün en çok tartışma yaratan, en çok desteklenen, en çok eleştirilen kavramlarından biridir. Bu kavram 1980'li yıllardan itibaren teknolojik ilerleme, ülkelerin sermaye birikimlerinin dışa açılması ve küresel ticaretin serbestleşmesi üzerinden şekillenmiştir. Neoliberal küreselleşmenin ülkeler arası ekonomik etkileşimi artırarak dünya ekonomisinin refah seviyesini yükselteceğini savunanlar olduğu gibi bunun özellikle gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki uçurumu derinleştireceğini savunanlar da olmuştur.

Gelişmekte olan ülkeler 1980'lerden itibaren küresel ekonomiye entegrasyon hedefiyle finansal liberalleşme doğrultusundaki politikaları benimsemişlerdir. Sermaye hareketlerinin önündeki bariyerlerin kaldırılması, faiz oranlarının serbest bırakılması ve finansal piyasaların dışa açılması gibi adımlar gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme performanslarını yukarı çekme iddiasına sırtını yaslamıştır. Fakat bu süreç teoride kalan vaatlerin ve beklentilerin aksine birçok gelişmekte olan ülkeyi peşi sıra maliyetleri oldukça ağır olan finansal krizlere sürüklemiştir. Bu bağlamda finansal liberalleşme ile finansal krizler arasındaki karmaşık ve yıkıcı ilişki modern ekonomi politikasının en tartışmalı alanlarından birini oluşturmaktadır.

Bu çerçevede bölümün temel problemi, 1990'lı yıllardan itibaren gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarını küresel sisteme eklemleme sürecinin neden bu ülkelerde sıklaşan ekonomik krizlere yol açtığını ortaya koymaktır. Neoliberal küreselleşme sürecinde finansal liberalleşme adımları atan gelişmekte olan ülkelerin bu kriz dönemlerinde anlık spekülâtif sermaye hareketlerindeki ani ataklara ve geri çekilmelere maruz kaldıkları görülmektedir. Dolayısıyla bölümün temel amacı, neoliberal küreselleşme sürecinin temel dinamiklerini ve finansal liberalleşme teorilerini irdeleyerek Meksika, Asya ve Türkiye örnekleri üzerinden krizlerin ortaya çıkış mekanizmalarını ortaya koymak, bunu da yapısal sorunlarla ilişkilendirmektir.

Bölümün kapsamı ilgili kavram setine ilişkin teorik tartışmalar ve özellikle 1990'lı yıllardaki Meksika, Asya ve Türkiye kriz deneyimleri ile sınırlıdır. Bu doğrultuda öncelikle neoliberal küreselleşmenin sermaye üzerindeki etkileri ve ulus devletin değişen rolü ele alınacak; ardından finansal liberalleşmesinin teorik altyapısı ve piyasa başarısızlıkları irdelenecek ve sonunda da seçilmiş gelişmekte olan ülke deneyimleri üzerinden makroekonomik ve finansal zayıflıkların ilgili krizleri nasıl tetiklediği tartışmaya açılacaktır.

NEOLİBERAL KÜRESELLEŞME

Küreselleşme kavramı üzerinde fikir birliği bulunan bir terim olmasa da temel olarak ülke ekonomilerinin giderek bütünleşmesi suretiyle tek bir pazar haline gelmesini ifade eden ekonomik bir süreç olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla bu kavram serbest piyasa ekonomisi özelindeki kuralların uluslararası düzeyde yaygınlaşıp kabul görmesi olarak da düşünülebilir. Bu kapsamda mal ve hizmet ticaretinden sermaye hareketlerine kadar tüm ekonomik faaliyetlerin serbestleşmesi ve buna uygun bir küresel sistemin oluşturulması hedeflenmektedir.

Küreselleşme ülkeler arasındaki ekonomik, sosyal ve siyasal ilişkilerin ülkeler arasındaki sınırları aşarak gelişmesi, değerlerin dünya geneline yayılmasıdır (Karluk, 1996). Bu genel tanımın 1980 sonrasında kimlik değiştirerek özellikle serbest sermaye hareketleri ve serbest ticaret üzerinden neoliberal küreselleşmeye dönüşmesinde, 1970'li yıllarda gelişmiş ülkelerde yaşanan kâr oranlarındaki düşüş ve sermaye için yeni yatırım alanları arayışı belirleyici olmuştur (Sönmez, 1998).

Küreselleşme sürecinin ilk ayağını uluslararası ticaretteki serbestleşme ve artış oluştursa da asıl belirleyici aşama finans ve teknoloji alanında birbirini besleyen gelişmeler olmuştur. Özellikle 1970'lerde başlayan, 1980'lerde gelişen ve 1990'larda olgunlaşan finansal liberalleşme, iletişim ve bilgisayar teknolojilerindeki ilerlemelerle birlikte küreselleşme sürecine temel özelliklerini veren unsurlardır. Bu açıdan küreselleşmeye bugünkü niteliğini kazandıran, yakın geçmişte teknoloji ve finans alanında yaşanan devrim niteliğindeki önemli gelişmelerdir. Bilgi ve Teknoloji Devrimi, ülkeler arasındaki coğrafi ve siyasi sınırların önemini azaltmış, bilginin ve sermayenin anlık transferi mümkün hale gelmiş, bu da küresel piyasaların entegrasyonunu azaltmıştır. Dolayısıyla ülkeler aynı piyasalardan faktör temin eden ve aynı piyasalarda mal satan küresel bir ekonominin parçaları haline gelmiştir.

Özetlemek gerekirse, neoliberal küreselleşme sürecini Bilgi ve Teknoloji Devrimi, Finans Devrimi ve ulus devlet anlayışındaki değişim tetiklemiştir. Birincisi, bilgisayar ve enformasyon teknolojilerindeki yenilikler bilginin üretim faktörü haline gelmesini sağlamış, mesafeleri ortadan kaldırmıştır. Elektronik ortamda yapılan ekonomik işlemler nedeniyle piyasalar küresel boyutta 24 saat kesintisiz çalışır hale gelmiştir. İkincisi, sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması küresel boyutta paranın akışkanlığını artırmıştır. Buna eklenen finansal liberalleşme adımları spekülâtif sermaye hareketlerini hızla artırmış, bu da ulus devlet merkezli ekonomi politikalarının etkinliğini azaltmıştır. Üçüncüsü, buna bağlı olarak, küresel ekonomiyle birlikte devletin ekonomi üzerindeki mutlak hâkimiyeti sınırlanmış, para politikası ve istihdam gibi birçok ekonomik unsur yabancı sermayenin tercihlerine duyarlılık kazanmıştır (Eroğlu ve Albeni, 2002; Hausler, 2002).

1970'lerin başında Bretton Woods Sistemi'nin çökmesi, ABD'de yaşanan stagflasyon, merkez ülkelerde yaşanan durgunluk, gelişmekte olan ülkelerde yaşanan dış borç krizleri, medya ve iletişim alanlarında yaşanan hızlı gelişmeler ve tüm bunların yol açtığı değişimler neoliberal küreselleşmeyi ve peşinden finansal liberalleşmeyi getirmiştir. Nitekim Bretton Woods Sistemi'nin çökmesi ve böylelikle sabit döviz kuru sisteminin yıkılması uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerin zayıflamasına ve finansal piyasaların küresel ölçekte bütünleşmesine yol açarken, 1980'lerde birçok gelişmekte olan ülkenin dış borç krizine girmesi de bu ülkeleri finansal liberalleşmeyi benimsemeye mecbur bırakmıştır (Harvey, 2000; Akdiş, 2001).

Finans Devrimi, bir yandan fonların küresel ölçekte en verimli alanlara yönelmesini sağlayarak yatırımları artırma potansiyeli taşırken, diğer yandan da ani sermaye çıkışları durumunda finansal istikrarı bozma ve ekonomik krizlere yol açma riskini de beraberinde getirmiştir (Alp, 2000; Hausler, 2002). Bu riskler, ilerleyen kısımlarda görüleceği üzere, 1994-1995 Meksika, 1997 Güneydoğu Asya ve 2000-2001 Türkiye krizlerinde somutlaşmış; ani sermaye çıkışları, denetimden yoksun ve kırılgan bankacılık sistemlerini çöküş noktasına getirmiştir.

Sadece teknolojik ve finansal değişimlerle yetinmeyen bu süreç geleneksel ulus devlet anlayışını da değiştirmiş, ülkelerin ekonomik egemenliğinde yapısal dönüşümlere yol açmıştır. Böylelikle ülkelerin ekonomileri üzerindeki kontrolleri zayıflamıştır. Başta para politikası olmak üzere ülkelerin genel ekonomik faaliyetleri ve istihdam politikaları küresel sermaye tarafından yönlendirilir hale gelmiştir. Özellikle finansal liberalleşme ülkelerin ekonomilerini dış etkenler olmadan yönetme imkânını elinden almıştır. Bu da Meksika, Güneydoğu Asya ve Türkiye krizlerinde görüleceği gibi ülkelerin kriz sonrasında IMF ve Dünya Bankası'nın şartlarına boyun eğerek politika kontrolünü dış unsurlara devretmelerine yol açmıştır (Dornbush, 2001; Manisalı, 2001; Eroğlu ve Albeni, 2002).

Bu yeni küreselleşme dalgası serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırırken, ulusal ekonomilerin daha fazla bütünleşmesini beraberinde getirerek kaynakların daha etkin dağılmasını hedeflemiş olmasına rağmen, yeni küreselleşme dalgasının yürütülme biçiminin en başta uluslararası ticari anlaşmalar ve gelişmekte olan ekonomilere dayatılan politikalar özelinde gözden geçirilmesi gerektiğini unutmamak gerekir (Stiglitz, 2003: 516). Çünkü bu politik, finansal ve teknolojik dinamikler birbirini besleyerek yeni bir küresel sistem inşa ederken sistemin kuralları ve faydaları eşit bir şekilde dağılmamıştır.

Üstelik küreselleşme sürecinde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkiler belirgin asimetriler sergilemektedir. Örneğin, ticaretteki ikili standart nedeniyle gelişmekte olan ülkeler küresel ticarette kayba uğramaktadır. Dahası gelişmekte olan ülkeler için önemli bir kaynak olsa da yabancı sermayenin yarattığı etki de bu ülkeler için son derece tartışmalıdır.

Gökdemir'in (1998) de belirttiği gibi, gelişmekte olan ülkelere giren yabancı sermayenin elde ettiği kârlar yine bu ülkelerde yeniden yatırım için kullanılmak yerine kendi ülkelerine dönmektedir. Dolayısıyla söz konusu kârlar gelişmekte olan ülkelerdeki yerel sanayileşmeyi destekleyecek yatırımlara dönüşmeyince bu ülkelerin kalkınmaları da sınırlanmış olmaktadır.

Tüm bunlara rağmen birçok gelişmekte olan ülke 1980'lerden itibaren neden içe dönük ithal ikameci kalkınma modellerini bırakarak yeni küreselleşme dalgasının dışa açık liberal politikalarına yönelmişlerdir? Çünkü bu ülkelerin yaşadıkları borç krizleri ve ödemeler dengesi sorunları mevcut politikalarının sürdürülemez olduğunu göstermiştir. Buna istinaden finansal kaynak arayan gelişmekte olan ülkeler IMF ve Dünya Bankası'nın şartlarıyla karşılaşmış ve ticaretin serbestleştirilmesini de kapsayan yapısal uyum programlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır.

FİNANSAL LİBERALLEŞME VE PİYASA BAŞARISIZLIKLARI

Finansal liberalleşme, devletin finansal piyasalar üzerindeki doğrudan kontrollerini kaldırması ve piyasaların uluslararası sermaye hareketlerine açılması sürecidir. Bu süreç potansiyel faydaları kadar doğurduğu riskler açısından da stratejik bir öneme sahiptir. Bu bakımdan 1980'lerden itibaren birçok gelişmekte olan ülkenin ekonomi politikalarının merkezinde yer alan finansal liberalleşmenin ve buna dair teorilerin neden bu kadar önemli bir politika alternatifi haline geldiğinin aktarılması ve anlaşılması gerekir.

Finansal Liberalleşmeye Yönelik Teorik Yaklaşımlar

Literatür, Neoklasik İktisat'ın idealize edilmiş piyasa varsayımlarından McKinnon-Shaw gibi öncü yaklaşımlara kadar finansal liberalleşmenin teorik kökenlerine dair geniş bir yelpaze ortaya koymaktadır. Bu teorik tartışmalar, finansal liberalleşmenin neden bazı ülkelerde büyümeyi artırırken diğerlerinde istikrarsızlığa ve krizlere yol açtığını anlamak için bir temel oluşturmaktadır.

Finansal liberalleşmenin faydalarını ideal piyasa koşullarında temellendiren Neoklasik Yaklaşım[1]; sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin dünya üzerinde marjinal verimliliği eşitleyeceğini, optimal kaynak dağılımını sağlayacağını ve böylelikle dünya refahını artıracağını

[1] Neoklasik Dış Ticaret Teorisi

savunur (Kazgan, 1997). Fakat bu teorinin öngördüğü varsayımların özellikle gelişmekte olan ülkeler tarafından karşılanması zordur. Çünkü bu ülkeler yapısal sorunlarıyla öne çıkmaktadır.

Neoklasik Yaklaşım piyasalarda vergi gibi işlem maliyetlerinin olmadığını, firmaların ve yatırımcıların giriş-çıkış serbestisi olan piyasalarda faaliyet gösterdiğini, piyasalarda bulunan hiçbir ekonomik birimin tek başına fiyatları etkileyebilecek güce sahip olmadığını, bilgiye ulaşmanın maliyetsiz olduğunu ve tüm piyasa unsurlarının aynı bilgiye sahip olduğunu, yani Asimetrik Bilginin yokluğunu ve son olarak devletin ekonomide yönlendirici bir rol oynamadığını varsaymaktadır (Aşıkoğlu, 1995).

Bu varsayımlara dayanarak Neoklasik Yaklaşım uluslararası sermaye hareketliliğinin tüm ülkeler için faydalı olacağını savunmaktadır. Lakin özellikle de gelişmekte olan ülkelerin ekonomi piyasaları gerçekte bu varsayımlardan oldukça uzaktır. Finansal liberalleşme sürecinin özellikle 1990'larda sıklaşan finansal krizler üzerinden beklenmedik sonuçlar doğurmasının nedenlerinden biri de budur. Nitekim gelişmekte olan ülkelerde Asimetrik Bilginin yaygınlığı ve tam rekabet koşullarından uzaklık gibi gerçekler hem Neoklasik Yaklaşım'a yönelik eleştirileri hem de McKinnon-Shaw Yaklaşımı'nı öne çıkarmıştır.

Bu bağlamda finansal liberalleşme sürecinin en etkili dayanak noktalarından biri McKinnon ve Shaw tarafından geliştirilen yaklaşım olmuştur. McKinnon-Shaw Yaklaşımı; negatif reel faiz oranlarının finansal baskı yarattığını öne sürerek finansal liberalleşmeyle birlikte artan reel faizlerin tasarrufları artıracağını, bunun da yatırımları ve büyümeyi teşvik edeceğini savunmaktadır. Bu yaklaşıma göre, gelişmekte olan ülkelerde uygulanan faiz tavanları, yüksek zorunlu karşılık oranları ve selektif kredi politikaları gibi finansal baskı politikaları sermaye piyasasının etkin işleyişini engellemektedir. Bu durum da gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme performansını yavaşlatmaktadır (Cho, 1990).

McKinnon-Shaw Yaklaşımı nominal faiz oranları üzerindeki sınırlamaların kaldırılması gibi serbestleşme adımlarının tasarrufları teşvik edeceğini, bunun tasarrufları daha verimli yatırımlara yönlendirmesini sağlayacağını, böylece hem ekonomik büyüme performansının yükseleceğini hem de enflasyonu düşüreceğini savunmaktadır. Çünkü finansal liberalleşme finansal aracıların ekonomide daha fazla kaynak tahsisine aracılık etmesini sağlayarak yatırımların etkinliğini ve miktarını artıracaktır. Ancak bu model de Yeni Yapısalcılar ve Post-Keynesyenler tarafından sert eleştirilere maruz kalmıştır.

Yapısalcı Eleştiri ya da Yeni Yapısalcılar, finansal liberalleşmenin gelişmekte olan ülkelerde önemli bir yere sahip olan resmi olmayan para piyasalarının önemini azalttığını ve bu durumun da ülkedeki toplam kredi imkânlarını daraltabileceğini savunmaktadır. Bu eleştirilere göre faiz oranlarındaki ani artışlar firmaların işletme sermayelerinin maliyetlerini yükselterek arz yönlü bir daralmaya yol açabilir. Bu durum sıkı para

politikalarıyla birleştiğinde gelişmekte olan ülkeleri stagflasyonist bir ortama sürükleyebilir. Yani ani faiz artışlarının stagflasyonist bir ortam yaratarak maliyetleri artırdığı savunulmaktadır (Nemli, 1990; Sikorski, 1996).

Post-Keynesyenler ise finansal liberalleşme sonrası gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinin daha kırılgan hale geldiği iddiası üzerinden eleştirilerini ortaya koymaktadır. Post-Keynesyenlere göre artan faiz oranları toplam talepte bir azalmaya yol açar. Çünkü tasarruf eğilimi artarken tüketim ve yatırım harcamaları düşer. Bu da firmaların kârlılık oranlarını ve dolayısıyla yatırım güdüsünü azaltarak çarpan etkisiyle tüm ekonomide bir daralmaya yol açabilir (Yülek, 1998).

Piyasa Başarısızlıkları ve Riskler

Finansal piyasalar yapıları ve koşullar nedeniyle mükemmel işlemezler. Finansal sistemlerin neden periyodik olarak istikrarsızlığa sürüklendiğini anlamak krizlerin anatomisini kavramakla, bu da öncelikle finansal krizlerin altında yatan piyasa başarısızlıklarını ortaya koymakla mümkündür. Ülkelerin makroekonomik dengesizlikleri ve bankacılık sektöründeki zayıflıkları finansal krizlerin merkezinde yer alan piyasa başarısızlıkları için etkin bir zemin oluşturmaktadır.

Finansal piyasalar yapıları gereği özellikle Asimetrik Bilgi sorununa karşı savunmasızdırlar. Piyasalarda borç veren ile borç alan arasında bilgi dengesizliğini olması, iktisadî kaynakların verimsiz dağılmasına ve sistemik risklerin artmasına yol açan birtakım piyasa başarısızlıklarını tetikler. Bu başarısızlıklar finansal krizlere zemin hazırlayan temel dinamiklerdir (Mishkin, 1995).

Asimetrik Bilgi sorunu; riskli borçluların krediye daha istekli olması demek olan Ters Seçim ve borç alanın fonu riskli alanlarda kullanması demek olan Ahlaki Risk gibi sorunları doğurur. Borç verenler iyi ve kötü borçluları değerlendirmekte zorlandığında piyasada sadece yüksek riskli projeler kalır ve bu da Ters Seçim üzerinden kredi kalitesini düşürür. Ahlaki Risk ise borç alan tarafın fonu temin ettikten sonra borç verenin arzu etmeyeceği kadar yüksek riskler alması durumudur. Ayrıca yatırımcıların birbirini izlediği sürü davranışı, piyasalarda ani ve açıklanamayan dalgalanmalara yol açarak krizlerin tetiklenmesinde büyük rol oynar. Bu durum piyasalarda ani ve aşırı dalgalanmalara yol açar. Çünkü yatırımcılar kendilerinden daha iyi bilgiye sahip olduğunu düşündükleri diğer yatırımcıların kararlarını analiz etmeden takip etme eğilimindedir (Upper, 1999; Özer, 1999).

Böyle bir ortamda sermaye hareketlerinin doğasındaki değişim ve bankacılık sektörünün yeniden şekillenmesi, finansal liberalleşme sürecinin en belirgin ve kritik sonuçlarıdır. Bunlar bir yandan ülke ekonomilerine yeni fırsatlar sunarken diğer yandan da bu ekonomilerin daha kırılgan hale gelmesine neden olmaktadır. Bu etkilerin iki yönlü doğası, getirdiği riskler

ve piyasa başarısızlıkları 1990'larda yaşanan finansal krizleri kavramak için önem arz etmektedir.

Finansal liberalleşme sürecinde gelişmekte olan ülkelerde görülen ortak özelliklerden biri, bu ülkelere yönelik sermaye girişlerinde yaşanan ani ve büyük artışlardır. Kaynak ihtiyacı duyan bu ekonomiler için yabancı sermaye başta yatırımları finanse etmek ve büyümeyi hızlandırmak için önemli fırsatlar sunsa da sermaye hareketlerinin kontrolsüz bir şekilde gerçekleşmesi makroekonomik dengeleri bozarak reel döviz kurunda değerlenme, cari işlemler açığının artması, iç kredi hacminde hızlı genişleme ve kısa vadeli dış borçların artması gibi riskler de yaratabilmektedir (Gür, 1999).

Finansal liberalleşme, menkul kıymetler piyasasını ve finansal aracı kurumları geliştirerek finansal derinleşme sağlamayı hedeflese de bankacılık sektörüne yönelik yetersiz denetim ve gözetim, sermaye yeterliliği sorunları ve uluslararası standartların uygulanmasındaki noksanlar bankacılık sektörünü özellikle gelişmekte olan ülkelerde yaşanan finansal krizlerin merkezi haline getirmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde yaşanan finansal krizlerdeki bankacılık sektörünün merkezi rolü, örtük devlet garantileriyle körüklenen Ahlaki Risk ve zayıf denetim kapasitesiyle şiddetlenen Ters Seçim gibi piyasa başarısızlıklarıyla birleştiğinde, bankacılık sektörünün neden sistemik riskin birincil kanalı haline geldiğini ortaya koymaktadır (IMF, 1998).

Tüm bu unsurlar birbirleriyle etkileşim içindeyken gelişmekte olan ülkelerde makroekonomik dayanıksızlığı ve finansal kırılganlığı artırmaktadır. Yetersiz denetim ve gözetim altında uygulanan finansal liberalleşme politikaları gelişmekte olan ülkelere yönelik yoğun sermaye girişlerini tetikler. Bunlar bankacılık sektörüne yönelirken ülke içinde hızlı bir kredi genişlemesini başlatır. Bu genişleme bir yandan tüketim ve yatırım harcamalarını artırarak ekonomide canlanma yaratırken, diğer yandan da hisse senedi ve gayrimenkul gibi varlıkların fiyatlarında aşırı artışlara yani finansal balonlara yol açar. Bu sırada bankalar ve firmalar döviz kuru riskini göz ardı ederek kısa vadeli dış borçlanmayı artırır. Bu gelişmeler reel döviz kurunun değerlenmesi ve cari açığın büyümesi gibi sonuçlarla makroekonomik dayanıksızlığı artırırken banka bilançolarının riskli hale gelmesi, kredi kalitesinin düşmesi ve döviz kuru riskinin yükselmesiyle de finansal kırılganlığı derinleştirir. Sonuç olarak, ülke ekonomisi hem iç hem de dış şoklara karşı savunmasız hale gelmektedir (Mishkin, 1995).

GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE KRİZ DENEYİMLERİ

Gelişmekte olan ülkeler için 1990'lı yıllar neoliberal küreselleşmenin ve onun yansıması olan finansal liberalleşmenin gerek vaatlerini gerekse risklerini somutlaştıran bir dönem olmuştur. Sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması bu ülkelerin ekonomileri için dış kaynaklara erişim imkânı sunarken aynı zamanda bu ülkeleri ağır maliyetleri olan ve sık tekrarlanan finansal krizlere karşı savunmasız bırakmıştır. Bu bağlamda 1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı krizler genellikle yoğun sermaye girişlerini takip eden ani sermaye çıkışları şeklinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla gelişmekte olan ülkelerin yapısal kırılganlıkları ile kısa vadeli sermaye akımlarının tehlikeli birleşimi bu krizlerin temel dinamiğini oluşturmuştur.

1994-1995 Meksika Krizi: Tekila Etkisi'nin Anatomisi

Neoliberal küreselleşme ve finansal liberalleşme sürecinde gelişmekte olan ülke ekonomilerinin karşılaştığı ilk büyük şok olması bakımından 1994-1995 Meksika Krizi kritik bir öneme sahiptir. Bu kriz, küresel sermaye hareketlerinin ani yön değiştirmelerinin bir ülkenin birikmiş makroekonomik dengesizlikleri ve finansal piyasalarındaki yapısal zayıflıkları ile birleştiğinde ne kadar yıkıcı sonuçlar doğurabileceğini ortaya koymuştur. Tekila Etkisi olarak da bilinen bu kriz, hem Latin Amerika'yı hem de diğer gelişmekte olan ülke ekonomilerini etkileyerek, krizin bulaşıcılık potansiyelini ilk kez bu ölçekte göstermiştir (Edwards, 1997).

Meksika'nın 1989 yılında başlattığı ve sermaye hesabını büyük ölçüde serbestleştirdiği reform süreci ülkeye yoğun bir sermaye girişini tetiklemiştir. Ancak bu akış istikrarlı doğrudan yabancı yatırımlar yerine doğası gereği istikrarsız olan portföy yatırımları ağırlıklı gerçekleşmiştir. Öyle ki 1993 yılına gelindiğinde portföy yatırımları toplam sermaye girişlerinin %83'üne ulaşmıştır. Bu da klasik bir gelişmekte olan piyasa ikilemi yaratmıştır: Bir yandan Meksika'nın giderek büyüyen cari işlemler açığı kolaylıkla finanse edilirken, diğer yandan da pesonun reel olarak aşırı değerlenmesini körükleyip ülkenin ihracattaki rekabet gücünü aşındırmış ve finanse ettiği açığı daha da derinleştirmiştir. Net sermaye girişlerinin Meksika GSYH'sinin %9,2'sine ulaştığı 1993 yılında ülke ekonomisi yabancı yatırımcının güvenine riskli biçimde bağımlı hale gelmiştir (Sach, 1996).

Krizin bir diğer temel unsuru da Meksika'daki bankacılık sektörünün kırılgan yapısı olmuştur. Yetersiz denetim ve gözetim mekanizmaları eşliğinde yürütülen finansal liberalleşme süreci bankacılık sektöründe büyük risklerin birikmesine yol açmıştır. Böyle bir ortamda bankalar sabit kur rejiminin sağladığı örtük güvenceyle döviz cinsinden yoğun bir şekilde borçlanıp bu fonları yurt içinde krediye dönüştürme stratejisi izlemiştir. Bu strateji haliyle banka bilançolarını çifte bir tehditle karşı karşıya bırakmıştır:

potansiyel bir devalüasyona karşı büyük bir kur riski ve sermaye hareketlerinin aniden tersine dönmesi durumunda büyük bir likidite riski. Bankacılık sektörünün bu zayıf yapısı, merkez bankasının politika uygulama alanını da tıkamıştır. Çünkü ülkeden sermaye çıkışlarını durdurmak için politika faizini artırmak zaten kırılgan olan bankacılık sektörünü çöküşe götürebilirdi. Bu durum politika yürütücüleri klasik bir İmkânsız Üçleme Açmazı'na sokarken sabit kuru savunmak ile bankacılık sistemini kurtarmak bu açmazda birbiriyle çelişen hedefler haline dönüşmüştür (Velasco ve Cabezas, 1999).

Kriz öncesi dönemde likidite ve kamu borcunun yapısındaki değişim ülkede spekülâtif bir saldırıya zemin hazırlamıştır. M_2 para arzı, finansal liberalleşme ve sermaye girişleriyle, uluslararası rezervlerden çok daha hızlı artarak 1994 yılı sonu itibarıyla 110 milyar dolara ulaşmıştır. Bu tablo, potansiyel bir spekülâtif saldırı karşısında pesonun likiditesinin merkez bankası rezervlerini eritebileceği riskini ortaya çıkarmıştır. Aynı dönemde Meksika'da artan politik belirsizlikler yabancı yatırımcıları peso cinsi devlet tahvillerinden uzaklaştırmış, hükûmet yabancı yatırımcıları ülkede tutabilmek için dolar endeksli kısa vadeli tahviller olan tesobonos ihracına yönelmiş, bu hamle de kamunun tüm kur riskini üstlenmesine ve ülkenin döviz likiditesine olan bağımlılığını artırmasına neden olmuştur. Yabancı yatırımcıların tesobonosları yenilemeyi reddetmesi ise ülkeyi bir likidite krizinin eşiğine getirmiştir (Chang ve Velasco, 1998).

Önce ABD faiz oranlarındaki artışlar sonra Meksika'daki iç politik çalkantılar 1994 yılında yabancı yatırımcı güvenini temelden sarsmış, bu da Meksika'daki sermaye çıkışlarını tetiklemiştir. O esnada merkez bankası sabit kuru savunmak ile kırılgan bankacılık sektörünü korumak ikilemine sıkışmıştır. Sermaye çıkışlarını sterilize ederek faiz artışını sınırlama politikası rezervlerin hızla erimesini engelleyememiştir. Sonunda Aralık 1994'te hükûmet pesonun devalüe edileceğini açıklamak zorunda kalmıştır. Bu karar paniğe yol açarken pesoyu serbest düşüşe geçirmiş, Meksika'yı şiddetli bir finansal çöküşe sürüklemiştir (Cole ve Kehoe, 1996; Chang ve Velasco, 1998).

Sonuç olarak, Meksika sermaye hesabını çok erken açmış ve cari açıklarını kısa vadeli portföy yatırımlarıyla finanse etmiştir. Kriz öncesi dönemde yerli para birimi olan peso reel olarak değer kazanmış, bankacılık sektörü denetimsiz bir kredi genişlemesine girmiştir. Krizin tetiğini çeken ise hükûmetin vadesi gelen kısa vadeli dolar cinsinden iç borçlarını çevirememesi ve rezervlerin bu borçları karşılamada yetersiz kalması olmuştur.

Tekila Etkisi olarak da anılan bu kriz bir dönüm noktası olmuş, küreselleşmiş sermaye çağında zayıf ve yetersiz denetlenen bir bankacılık sektörünün makroekonomik dengesizlikler için büyük risk arz ettiği görülmüştür. Ancak bu tecrübe birkaç yıl sonra Güneydoğu Asya'da çok daha geniş bir ölçekte yeniden yaşanmıştır.

1997 Güneydoğu Asya Krizi: Bulaşma Etkisi ve Ahlaki Risk

Güneydoğu Asya Krizi, 1990'lı yılların finansal krizler tarihinde bir dönüm noktası niteliğindedir. Kamu borcu dinamiklerinin ve para yönetimi hatalarının birleşiminden kaynaklanan Meksika Krizi'nin aksine Güneydoğu Asya'daki krizin ve bulaşıcı etkisinin kaynağı doğrudan özel sektörün bilançoları olmuştur. Güneydoğu Asya Krizi'nin temel kırılganlıkları mali savurganlık değil, şirketlerin aşırı borçluluğu, kur uyumsuzlukları ve örtük devlet garantilerinin beslediği yaygın Ahlaki Risk olarak öne çıkmıştır. Tayland'da başlayıp kısa sürede bölgedeki Asya Kaplanları diye anılan diğer ülkelere hızla yayılan bu kriz, Bulaşma Etkisi denilen mekanizmaların küresel finans sistemi için ne kadar büyük bir risk oluşturabileceğini göstermiştir.

Asya Kaplanları olarak anılan Güneydoğu Asya ülkeleri 1990'lı yılların başında yüksek büyüme performansları ve liberalleşen finansal piyasaları sayesinde yoğun sermaye girişlerinin hedefi olmuştur. Ancak bu durum ciddi makroekonomik dengesizlikleri de beraberinde getirmiş, özellikle Tayland ve Malezya sermaye girişleri ile finanse edilen devasa cari işlem açıkları vermişlerdir. Tayland'ın verdiği cari açık 1990-1996 döneminde GSYH'sinin ortalama %6'sını aşarken krizden hemen önceki iki yılda %8'in üzerine çıkmıştır. Bu da söz konusu ekonomileri dış finansman akışındaki olası kesintilere karşı aşırı kırılgan hale getirmiştir. Üstelik yoğun sermaye girişi Güney Kore hariç bu ülkelerin para birimlerinin reel olarak değerlenmesine neden olmuş; 1990-1997 döneminde bu reel değerlenmeler Tayland'da %12'yi, Malezya'da %19'u, Filipinler'de %23'ü ve Endonezya'da %8'i bulmuştur. Bu tablo ilgili ülkelerin ihracatını pahalılaştırarak dış rekabet gücünü düşürmüş ve cari açıklarını daha da büyütmüştür (Bird ve Rajan, 2001).

Dolayısıyla Güneydoğu Asya ülkelerinde yeterli denetim mekanizmaları olmaksızın hayata geçirilen finansal liberalleşme politikaları bir kredi patlamasına zemin hazırlamıştır. Ülkelerin bankaları ve şirketleri yurt dışındaki düşük faiz oranlarından yararlanarak döviz cinsinden yoğun bir borçlanma sürecine girmişlerdir. Bu süreç banka ve şirket bilançolarını iki temel risk ile karşı karşıya bırakmıştır: kısa vadeli dış borçları uzun vadeli projelere yatırmaktan kaynaklanan Vade Uyuşmazlığı ve gelirleri yerel para cinsinden olmasına rağmen dövizle borçlanmaktan kaynaklanan Para Birimi Uyuşmazlığı. Bu ikili risk ülke ekonomilerini potansiyel bir devalüasyona ve faiz artışına karşı kırılgan kılmakla kalmamış, özel sektöre verilen kredilerdeki hızlı artış gayrimenkul ve hisse senedi piyasalarında spekülâtif bir balon yaratmıştır (Corsetti vd., 1998).

Güneydoğu Asya Krizi'nin altında yatan en önemli yapısal sorun, üç düzeyde kendini gösteren Ahlaki Risk sorunu olarak öne çıkmıştır. Şirketler düzeyinde, hükûmetlerin stratejik projelere sağladığı örtük garantiler firmaları risk ve maliyetten bağımsız yatırım kararları almaya teşvik etmiştir. Finansal düzeyde, gevşek denetim ve zayıf düzenlemeler kayırmacı

kapitalizm (crony capitalism)[2] pratikleri ile birleşince, bankaların yurt dışından aşırı borçlanıp bu fonları yurt içinde riskli projelere ölçüsüzce dağıtmalarına neden olmuştur. Uluslararası düzeyde ise, küresel bankalar bölge ülkelerindeki aracı kurumların risklerini yeterince dikkate almadan, hükûmetlerin bu kurumları nasıl olsa kurtaracağı beklentisiyle, büyük miktarlarda kredi açarak riski artırmışlardır. Tüm bu faktörlerin birleşimi finansal sistemdeki çarpık yapıyı ve aşırı risk alımını körüklemiştir.

Böylece kriz 1997 ortasında Tayland bahtına yönelik yoğun spekülâtif saldırılarla başlarken merkez bankasının kuru savunma çabaları rezervlerin tükenmesiyle sonuçsuz kalmıştır. Ardından 2 Temmuz 1997'de baht dalgalanmaya bırakılmıştır. Bu zorunlu devalüasyon domino etkisi yaratmış, Tayland'da yaşananlar yabancı yatırımcıların benzer makroekonomik ve finansal kırılganlıklara sahip diğer Güneydoğu Asya ülkelerindeki riskleri yeniden değerlendirmelerine yol açmıştır. Yabancı yatırımcıların güvenindeki büyük erozyon, bölgeden devasa bir yabancı sermaye çıkışını beraberinde getirmiştir. Bu panik, uluslararası bankaların bölgedeki kısa vadeli kredileri yenilemekten kaçınmasına neden olarak bir uluslararası likidite sıkıntısı yaratmıştır. Bu durum krizi daha da derinleştirmiş; bölgedeki para birimleri serbest düşüşe geçmiş, borsalar çökmüş ve sayısız banka ile şirket iflas etmiştir (Corbett ve Vines, 1999).

Sonuç olarak, Güneydoğu Asya Krizi'nin temelinde, zayıf denetlenen bankacılık sisteminin yurt dışından ucuz ve kısa vadeli borçlanıp yurt içinde gayrimenkul gibi riskli alanlara kredi vermesi yatmaktadır. Kısa vadeli borçların rezervleri aşması demek olan uluslararası likidite sıkıntısı Tayland bahtına yönelik spekülâtif saldırının başlamasıyla panik dalgasına dönüşmüş ve ardından bölgedeki diğer ülkelere yayılmıştır. Güneydoğu Asya Krizi'nin ortaya koyduğu finansal denetimin önemi, özel sektör borçluluğunun riskleri ve sabit kur rejiminin kırılganlığı gibi dersler o dönem benzeri yapısal sorunlarla uğraşan Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı ekonomik krizleri anlamak için önemli bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Türkiye Krizleri: Kronik Kırılganlıklar ve İstikrar Arayışları

Türkiye ekonomisinin 1994 ve 2000-2001 yıllarında yaşadığı finansal krizler melez bir görünüm sergilemektedir. Türkiye örneği bir yandan Meksika'yı andıran kamu maliyesi kırılganlıklarını, diğer yandan da Güneydoğu Asya'yı çökerten bankacılık sektörü risklerini bir araya getirmektedir. Bu ikili yapı, hali hazırda kronik enflasyon ve tamamlanmamış yapısal reformlarla uğraşan bir ülke ekonomisi için zorlukları ve riskleri ekstra büyütmüştür. Bu koşulların sonucu olan iki büyük kriz finansal liberalleşme sonrası dönemde gelişmekte olan bir ekonominin sürdürülebilir istikrar arayışındaki zorlukları ve politika hatalarının ağır maliyetlerini ortaya koymuştur.

[2] Eş-dost kapitalizmi ya da ahbap-çavuş kapitalizmi olarak da bilinir.

1994 Krizi: Finansal Liberalleşme Sonrası İlk Büyük Sınav

1980 sonrası neoliberal küreselleşme ve finansal liberalleşme sürecine dâhil olan Türkiye 1989 yılında sermaye hesabını serbestleştirmiş, böylelikle ülke ekonomisine yönelik sermaye girişlerinde önemli bir artış ortaya çıkmıştır. Ancak bu süreç özellikle 1992 ve 1993 yıllarında cari açığı hızla büyüten ve TL'nin reel olarak belirgin biçimde değerlenmesine neden olan kısa vadeli portföy akımları üzerinden gerçekleşmiştir (Ishii ve Habermeier, 2002).

Türkiye'de Haziran 1992 ile Ekim 1993 arasında reel efektif döviz kurunun %9,6 artması ülkenin dış rekabet gücünü azaltmıştır. Bu dönemde en çok risk arz eden gelişme ise ülkenin dış borç yapısındaki aşırı bozulma olmuştur. Türkiye'nin 1990 yılı sonunda 9,5 milyar dolar olan kısa vadeli dış borç stoku 1993 yılı sonunda neredeyse iki katına çıkarak 18,5 milyar dolara ulaşmıştır. Kısa vadeli borçların toplam borçlar içindeki payının bu şekilde %19,3'ten %27,5'e sıçraması, ülke ekonomisini yabancı yatırımcı güvenindeki bir azalışa karşı kırılganlaştırmıştır (Goldstein ve Turner, 1999; Özer, 1999).

Ayrıca yetersiz düzenleme ve zayıf denetim altındaki finansal liberalleşme süreci Türk bankacılık sektöründe ciddi risklerin birikmesine zemin hazırlamıştır. Bankalar yurt içi ve yurt dışı faiz farkından yararlanmak için dövizle borçlanıp bu şekilde temin ettikleri kaynakları TL cinsi yüksek getirili devlet tahvillerine yönlendirmişlerdir. Bu strateji, bankacılık sektörünün döviz pozisyonu açıklarını 1993 yılı sonunda 4,6 milyar dolar gibi aşırı riskli boyutlara taşımıştır. Aynı zamanda yabancı sermaye girişlerinin beslemesi suretiyle sadece 1993 yılında %15,8 gibi bir reel artışı yansıtan hızlı kredi genişlemesi bankaların likidite pozisyonlarını zayıflatmıştır. Böylece bankacılık sektörü potansiyel bir yabancı sermaye kaçışı durumunda hem kur hem de likidite riskine karşı savunmasız kalmıştır (TCMB, 1993).

1994 yılı başında uluslararası kredi derecelendirme kuruluşlarının Türkiye'nin kredi notunu düşürmesi, krizi tetikleyen kıvılcım olmuştur. Bu gelişme ani ve yoğun bir yabancı sermaye çıkışını beraberinde getirmiş; bankalar hem mevduat çıkışlarını karşılamak hem de döviz açık pozisyonlarını kapatmak için dövize hücum edince ülke ekonomisinde faiz oranları ve döviz kurunda büyük bir yükseliş yaşanmıştır. O dönemin hükûmetinin ve merkez bankasının bu krizi yönetmekteki başarısızlığı paniği iyice tırmandırmış ve 1994 Krizi'ni derinleştirmiştir (Ghosh ve Lane, 2002).

Sonuç olarak, 1994 Krizi yanlış faiz politikaları, kamu borçlanma gereğindeki artış ve kredi notunun düşürülmesiyle tetiklenen bir yabancı sermaye çıkışı krizidir. Bu kriz nedeniyle finansal sitemde yaşanan çöküş ancak Mayıs 1994'te mevduatlara %100 devlet garantisi getirilmesiyle durdurulabilmiştir.

2000-2001 Krizleri: Çapraz Ateş Altında Bir İstikrar Programı

Türkiye'de kronik yüksek enflasyon sorunu ile mücadele etmek amacıyla 2000 yılı başında uygulamaya konulan IMF destekli istikrar programı üç temel sacayağı üzerine kurulmuştur: kamu maliyesi disiplini, kapsamlı yapısal reformlar ve en kritik unsur olarak para-döviz kuru politikaları.

Bu kapsamda enflasyonist beklentileri kırabilmek için bir döviz kuru çapası benimsenmiş, merkez bankası ileriye dönük olarak kur sepetindeki artışları ilan etmiştir. Ayrıca Para Kurulu benzeri bir çerçeveyle merkez bankasının net iç varlıklarını artırmayacağı, yani yabancı sermaye girişlerinin sterilize edilmeyeceği taahhüt edilmiştir. Böylelikle para arzı sadece ülkeye giren döviz karşılığında artmış olacaktı (Kazgan, 2001).

IMF destekli istikrar programının başlangıcında faiz oranlarında çok hızlı bir düşüş yaşanmış ve ekonomik canlanma yaşanmıştır. Ancak bu kısa vadeli başarı tablosunun ardında kırılganlıklar birikmeye başlamıştır. Enflasyondaki düşüş hedeflenen kur artışlarının üzerinde kalınca TL reel olarak hızla değerlenmiş, bu gelişme ithalatı tırmandırırken cari işlemler açığını da 2000 yılında 9,8 milyar dolar gibi rekor bir seviyeye ulaştırmıştır. Üstelik bu devasa açık büyük ölçüde kısa vadeli portföy yatırımları ile finanse edilmekteydi. Türkiye ekonomisi bir anda 1994 Krizi'ne benzer bir biçimde yabancı sermaye akımlarındaki ani çıkışlara karşı son derece kırılgan hale gelmişti (Uygur, 2001).

İstikrar programı bunlara ek olarak bankacılık sektörü için yeni ve karmaşık riskler yaratmıştır. Faiz oranlarındaki sert düşüş bankaları ellerindeki yüksek faizli devlet tahvillerinden büyük kârlar elde etmeye yöneltmiştir. Bu süreçte bankacılık sektörü kısa vadeli kaynaklarla uzun vadeli devlet tahvillerini fonlayarak büyük bir vade ve faiz riski üstlenmiştir. Asıl riskli olanı, sabit kur rejiminin verdiği güvenle bankaların yurt dışından düşük maliyetlerle borçlanarak döviz açık pozisyonlarını rekor seviyelere taşımaları olmuştur. Bankacılık sektörünün açık pozisyonu Eylül 2000'de yasal sınırın on katına çıkarak 20,95 milyar dolara ulaşmıştır. Bu durum, sabit kur rejiminin sürdürülebilirliği önündeki en büyük tehlikeye dönüşmüştür (Toprak, 2001; Uygur, 2001).

Bu gelişmelerin akabinde 2000 yılının sonlarında yapısal reformlarda gecikmeler yaşanması ile Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK) göreve başlayarak bankacılık sektörünü denetleyecek olması piyasalardaki tedirginliği artırmış, Kasım 2000'de bazı bankaların likidite sıkıntısı yaşadığı söylentileri buna eklenince bir likidite krizi patlak vermiştir. Bu nedenle merkez bankası Para Kurulu benzeri rejimin kurallarını esneterek piyasaya likidite sağlamak zorunda kalmıştır. Bu da IMF destekli istikrar programına olan güveni sarsmıştır (Eğilmez ve Kumcu, 2001).

Bu son derece kırılgan ortamda 19 Şubat 2001'de yaşanan politik gerilim[3] Türkiye ekonomisinin seyrine nihai darbeyi vurmuştur. Yerli ve yabancı yatırımcıların başlattığı yoğun spekülâtif saldırı birkaç gün içinde merkez bankası rezervlerinde 5 milyar doların üzerinde kayba yol açmıştır. Gecelik faiz oranları %6200 gibi rekor seviyelere tırmanırken mevcut döviz kuru rejimini sürdürmek imkânsız hale gelmiştir. Böylece 22 Şubat 2001'de dalgalı kur rejimine geçilmiştir (Sayılgan, 2001).

Sonuç olarak, Türkiye'de 2000-2001 Krizleri, döviz kuru çapasına dayalı istikrar programının yerli para olan TL'nin aşırı değerlenmesine ve cari açığın patlamasına neden olmasından kaynaklanmıştır. Bankacılık sektöründeki vade uyuşmazlığı ve döviz açık pozisyonları Kasım 2000'de likidite sıkışıklığına, Şubat 2001'de ise devalüasyona yol açmıştır.

SONUÇ

Küreselleşme, geri döndürülmesi zor bir gerçektir ve ekonomik sınırların kalkmasından ibaret görülmemelidir. 1980 sonrası yaşanan köklü politik, teknolojik ve finansal değişimlerin bir sonucudur. Bu süreç gelişmekte olan ülkeler açısından bir yandan bu ülkelere yeni pazarlara erişim, ülkeye yabancı sermaye çekme ve teknoloji transferi gibi fırsatlar sunarken diğer yandan da ani sermaye hareketlerinin yarattığı istikrarsızlıkları ve uluslararası kurumların politika seti dayatmalarını beraberinde getirmiştir. Bu durum özellikle mevcut yapısal sorunları derinleştirme potansiyeline sahiptir ve öyle de olmuştur.

Neoliberal küreselleşme ve finansal liberalleşme süreçleri gelişmekte olan ülkeler için hem fırsatlar hem de riskler barındırmaktadır. Deneyimler göstermiştir ki, makroekonomik istikrar ve güçlü bir denetim mekanizması olmadan gerçekleştirilen serbestleşme adımları ekonomileri spekülâtif ataklara ve krizlere açık hale getirmektedir. Finansal krizlerin önlenmesi için sadece sermaye hareketlerinin denetlenmesi yeterli değildir. Ayrıca mali disiplinin sağlanması, kısa vadeli kamu borç stokunun sınırlanması ve şeffaf bir bankacılık yapısının kurulması gereklidir.

Teoride ekonomik büyümeyi teşvik etmesi beklenen finansal liberalleşme politikaları pratikte sıklıkla finansal krizlere zemin hazırlamıştır. Bu krizlerin temel nedeni, finansal liberalleşme politikalarının kendisinden ziyade bu politikaları uygulayan gelişmekte olan ülkelerin yapısal zayıflıklarıdır. Yetersiz denetim kapasitesi, zayıf kurumsal altyapı ve

[3] Milli Güvenlik Kurulu Krizi.

en önemlisi de mali disiplinin sağlanamamış olması finansal liberalleşme sürecini gelişmekte olan ülkeler için bir tehdide dönüştürmüştür.

Bu bakış açısıyla çözüm, finansal liberalleşme karşıtı kısıtlayıcı politikalara geri dönmekten ziyade süreçte atılacak adımların doğru sıralanmasıdır. Ana akım iktisat, finansal liberalleşmeye geçmeden önce gelişmekte olan ülkelerde mali disiplinin sağlanmasını ve bütçe açıklarının kontrol altına alınmasını önermektedir. Mali açıdan sağlam bir zemine oturtulmuş, etkin ve şeffaf denetim mekanizmalarıyla desteklenen bir finansal liberalleşme sürecinin sermaye hareketlerinin yıkıcı etkilerini minimize ederek ekonomik büyüme performansını artıracağı savunulmaktadır.

Sonuç olarak, bu bölüm kapsamında kısaca incelenen üç kriz vakası farklı coğrafyalarda ve farklı tetikleyici unsurlarla ortaya çıkmış gibi görünse de, temelde ortak paydalara sahiptir: yetersiz denetlenen finansal liberalleşme süreci, aşırı değerli kur ve yüksek cari açık gibi sürdürülemez makroekonomik gelişmelere yol açan yoğun ama istikrarsız yabancı sermaye girişleri ve tüm bu şokları sistem geneline yayan kırılgan bir bankacılık sistemi. Bu deneyimler gelişmekte olan ülkeler için neoliberal küreselleşme ve finansal liberalleşme sürecinin faydalarından yararlanmanın ancak güçlü kurumsal altyapı, sağlam makroekonomik yönetim ve etkin finansal denetim ile mümkün olabileceğinin altını çizmektedir. 1990'lı yılların sıklaşan finansal krizlerinden çıkarılabilecek bu dersler, bugünün gelişmekte olan piyasaları için de geçerliliğini hâlâ korumaktadır.

REFERANSLAR

Akdiş, M. (2001). *Küreselleşmenin finansal piyasalar üzerindeki etkileri ve Türkiye: finansal krizler ve beklentiler*. ttp:www.ceteris.paribus.org adresinden 2 Mart 2005 tarihinde alınmıştır.

Alp, A. (2000). *Finansın uluslararasılaşması, finansal krizler, çözüm önerileri ve Türkiye açısından bir değerlendirme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aşıkoğlu, Y. (1995). Finance, exchange rates and financial liberalization. *Capital Markets Board Publication*, 24.

Bird, G. ve Rajan, R. (2001). Banks, financial liberalization and financial crises in emerging markets. *The World Economy*, 7, 889-910.

Chang, R. ve Velasco, A. (1998). The Asian liquidity crisis. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 6796.

Cho, Y. J. (1990). McKinnon-Shaw versus the neostructuralists on financial liberalization: a conceptual note. *World Development*, 18(3), 477-480.
Cole, H. L. ve Kehoe, T. J. (1996). A self-fulfilling model of Mexico's 1994-1995 debt crisis. *Journal of International Economics*, 3(4), 309-330.
Corbett, J. ve Vines, D. (1999). Asian currency and financial crises: lessons from vulnerability, crisis and collapse. *The World Economy*, 2, 155-177.
Corsetti, G., Pesenti, P. ve Roubini, N. (1998). What coused the Asian currency and financial crisis?. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 6833.
Dornbush, R. (2001). Ortaya çıkan piyasa krizleri üzerine. *İktisat Dergisi*, 50-62.
Edwards, S. (1997). The Mexican peso crisis: how much did we know? When did we know it?. *National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 6334.
Eğilmez, M. ve Kumcu, E. (2001). *Krizleri nasıl çıkardık?*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
Eroğlu, Ö. ve Albeni, M. (2002). *Küreselleşme, ekonomik krizler ve Türkiye*. Ankara: Bilim Kitabevi.
Ghosh, A. ve Lane, T. (2002). IMF-Supported program in capital account crises. *International Monetary Fund Occasional Paper*. No: 210.
Goldstein, M. ve Turner, P. (1999). *Yükselen ekonomilerde bankacılık krizleri: kökenler ve politika seçenekleri*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
Gökdemir, L. (1998). Azgelişmiş ekonomilerin iktisadî kalkınmalarında bir çıkış yolu arayışı. *İktisat-İşletme ve Finans Dergisi*, 142, 28-37.
Gür, T. H. (1999). Finansal krizlerin anatomisi. *Asomedya*, 25-38.
Harvey, D. (2000). *Globalization in question*. USA: Routledge.
Hausler, G. (2002). The globalization of finance. *Finance & Development*, 10-12.
IMF. (1998). Capital account liberalization theoretical and practical aspects. *Occasional Paper Washington*, 172.
Ishii, S. ve Habermeier, K. (2002). Capital account liberalization and financial sector stability. *International Monetary Fund Occasional Paper*. No: 211.
Karluk, R. (1996). *Uluslararası ekonomik kuruluşlar*. İstanbul: Tütünbank Yayınları.
Kazgan, G. (1997). *Küreselleşme ve yeni ekonomik düzen*. İstanbul: Altın Kitaplar.
Kazgan, G. (2001). Küreselleşmiş dünyada küreselleşen Türkiye'nin krizleri. İktisat Dergisi, 11(572), 26-30.
Manisalı, E. (2001). *Yirmibirinci yüzyılda küresel kıskaç, küreselleşme, ulus devlet ve Türkiye*. İstanbul: Otopsi Yayınevi.
Mishkin, F. (1995). *The economy of money, banking and financial markets*. USA: Harper Collins.
Nemli, M. (1990). Mali liberalleşme: McKinnon-Shaw yaklaşımı, yapısalcı yaklaşım ve Türkiye deneyimi. *Hazine ve Dış Ticaret Dergisi*, 5, 58-64.
Özer, M. (1999). *Finansal krizler, piyasa başarısızlıkları ve finansal istikrarı sağlamaya yönelik politikalar*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
Sach, D. J., Tornell, A. ve Velasco, A. (1996). The Mexican peso crisis: sudden death or death foretold. *Journal of International Economics*, 3(4), 265-283.
Sayılgan, Ş. (2001). Uluslararası krizler ve şubat krizi için karşılaştırmalar. http:www.yuksekstrateji.org adresinden 31 Ocak 2005 tarihinde alınmıştır.
Sikorski, T. (1996). *Financial liberalization in developing countries*. Edward Elgar Publishing.

Sönmez, S. (1998). *Dünya ekonomisinde dönüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
Stiglitz, J. E. (2003). Globalization and growth in emerging markets and the economy. *Journal of Policy Modeling*, 25(5), 505-524.
TCMB. (1993). *Yıllık rapor*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.
Toprak, M. (2001). *Küreselleşme ve kriz, Türkiye ve Dünya deneyimi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
Upper, C. (1999). International capital flows and asymmetric information. *European University Institute Florence*.
Uygur, E. (2001). Krizden krize Türkiye: 2000 kasım ve 2001 şubat krizleri. *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, No: 2001/1.
Velasco, A. ve Cabezas. P. (1999). *Alternative responses to capital inflows: a tale of two countries*. USA: Cornell University Press.
Yülek, M. (1998). Financial liberalization and the real economy: the Turkish experience, capital markets. *Board of Turkey Publication*, 110.

Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi

Selma KILIÇ KIRILMAZ

1- Doç. Dr. Selma KILIÇ KIRILMAZ, Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, skirilmaz@subu.edu.tr; ORCID: /0000-0002-8478-1910.

ÖZET

Küresel iklim değişikliği işletmelerin faaliyetlerini önemli ölçüde etkilemiştir. Sürdürülebilirlik anlayışı hem tüketicilerde hem de diğer paydaşlarda gittikçe daha fazla artmakta bu da işletmelerin mal ve hizmet üretiminde bu anlayışa göre hareket etmelerine neden olmaktadır. Ayrıca sürdürülebilirlik kalkınma hedefleri de işletmelerin faaliyetlerini etkileyen bir diğer önemli unsurlardan birisidir. Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS), işletmelerin faaliyetlerini yerine getirirken hem işletme içi hem de işletme dışı paydaşları da dikkate alması gerektiği anlayışını ifade etmektedir. Günümüzde çevresel sorunların yol açtığı baskılar nedeniyle işletmelerin KSS faaliyetlerinde çevre odaklı bir anlayışa yönelmelerine neden olmuştur ve bu durum Yeşil Kurumsal Sorumluluk (YKK) anlayışının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu nedenle YKSS, işletmelerin çevresel etkilerini azaltmak amacıyla sürdürülebilir değer yaratılması gerektiğini ifade etmektedir. Bu nedenle işletmelerin YKSS'ye stratejik olarak yaklaşmaları gerekmektedir.

Bu çalışmanın amacı YKSS araştırmalarının bibliyometrik analizini yaparak, alanın gelişimini, yayın sayıları, atıf ve entelektüel gelişim açısından değerlendirmektir. Analiz kapsamında, yıllara göre yayın eğilimleri, öne çıkan dergiler, etkili yazarlar, ülkeler, atıf yapıları ve tematik yönelimler ele alınmıştır.

Elde edilen bulgular, Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk literatürünün özellikle son yıllarda belirgin bir ivme kazandığını ve disiplinler arası bir gelişim sergilediğini görülmüştür. Alanın uluslararası işbirliği açısından oldukça uygun olduğu ve geleneksel KSS anlayışından çevresel performans, yeşil uygulamalar, inovasyon ve davranış çıktılara doğru kaydığını ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler - Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Sürdürülebilirlik Bibliyometrik Analiz, KSS, Yeşil KSS.

GİRİŞ

Son yıllarda tüm dünyada yaşanan küresel çevresel sorunlar iklim krizine ve kaynakların hızla azalmasına neden olmuştur. Tüketiciler ise işletmelerin faaliyetlerini yerine getirirken sadece performans çıktılarına ya da kar elde etmelerine değil aynı zamanda çevresel duyarlılıklarına da önem vermeye başlamışlardır. Tüketicilerin artan hassasiyeti ve beklentileri işletmelerin stratejik olarak çevresel faaliyetlerinde duyarlı olmalarına neden olmuştur. Hali hazırda önemli olan ve toplumdan aldığını tekrar topluma vermek anlayışına dayanan geleneksel KSS anlayışı YKSS anlayışına dönüşmüştür.

YKSS anlayışı çevresel duyarlılığı sadece yasal zorunluluklar kapsamında değil kaynak verimliliği, atık ve emisyon azaltımı, yeşil

inovasyon ve çevre dostu uygulamalar çerçevesinde ele almaları gerektiğine vurgu yapmaktadır. İşletmenin iç ve dış paydaşlarının beklentileri, işletmelerin sadece kar odaklı değil çevresel ve toplumsal değer yaratması vizyonuna evrilmelerine neden olmakta bu da YKSS faaliyetlerinin rekabet avantajı, kurumsal itibar ve uzun vadeli sürdürülebilirlik politikaları açısından önem kazanmasına neden olmaktadır. Tüm paydaşlar işletmelerin YKSS faaliyetlerinin daha fazla görünür olmasını beklemektedirler.

Akademik çalışmalarda son yıllarda YKSS'ye ilginin arttığı görülmektedir. Bunun en önemli nedeni YKSS'nin hem stratejik hem de davranışsal boyutlarının olmasıdır. YKSS, çevresel performansın yanı sıra çalışan tutumları, örgütsel kimlik, paydaş ilişkileri ve firma performansı gibi çok boyutlu çıktılarla ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla YKSS disiplinler arası çalışmalara açık hale gelmektedir. Bununla birlikte YKSS alanında yapılan çalışmaların genel yapısını değerlendiren, tematik yönelimini ve entelektüel gelişimini ortaya koyan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı YKSS araştırmalarının bibliyometrik analizini yaparak, alanın yapısal özelliklerini, gelişim eğilimlerini, entelektüel açıdan nasıl yönelim gösterdiğini ortaya koymaktır. Çalışma kapsamında, YKSS literatürünün yıllara göre gelişimi, en öneli dergiler, en çok atıf alan yazarlar, ülkeler, kavramsal ve tematik gelişimler analiz edilmiştir. Bu nedenle yapılan çalışmanın gelecekte YKSS alanında yapılacak araştırmalara yol göstereceği düşünülmektedir.

YEŞİL KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK KAVRAMI

KSS, işletmelerin sadece ekonomik çıktılara değil aynı zamanda sosyal ve çevresel hedeflere de odaklanması gerektiği anlayışını ifade etmektedir (Carroll, 2008). İşletmelerin toplumsal beklentiler çerçevesinde rollerinde yaşanan değişimler, devlet-piyasa ilişkilerinin yeniden yapılanması, paydaş beklentilerinin artması gibi bir çok neden KSS anlayışının sürdürülebilirlik ve çevresel duyarlılıklar odağına kaymasına neden olmuştur (Harvey, 2005; Gjølberg, 2009). Güncel KSS anlayışı işletmelerin ekonomik sorumlulukları yanında çalışanlara, topluma ve çevreye karşı duyarlı olmasını ifade etmektedir (WBCSD, 2010; Kotler & Lee, 2005).

Söz konusu değerlerde ve beklentilerde yaşanan değişimler YKK anlayışının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Yeşil KSS, KSS'nin çevre boyutunu temsil etmektedir ve işletmelerin bu konuda sadece çevresel

mevzuat doğrultusunda değil aynı zamanda çevreye verdikleri olumsuz etkiler konusunda proaktif ve gönüllü bir şekilde azaltma davranışı göstermelerini ifade etmektedir (McWilliams & Siegel, 2001; Malik, 2014). Ayrıca paydaşların çevre duyarlılığının artması, YKSS'nin işletmeler tarafından stratejik olarak ele alınması gereken bir kavram haline gelmesine neden olmuştur (Wu et al., 2018).

Literatürde YKSS, işletmelerin atık ve emisyonlarının azaltılması, kaynakların verimli kullanmalarının sağlanması gibi gelecek nesiller üzerindeki etkilerine vurgu yapan bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır (Wu et al., 2018). Ancak, literatürde yapılan bazı çalışmalar KSS'nin her zaman YKSS performansını arttırmadığını ve YKSS'nin kendine özgü dinamikleri olduğunu göstermektedir (Rahman & Post, 2012; Trumpp et al., 2013). Bu nedenle YKSS, kurumsal yönetişim, sürdürülebilirlik ve işletme performansı ile birlikte ele alınmalıdır. +

Küresel iklim krizi nedeniyle paydaşların artan duyarlılığı işletmelerin YKSS faaliyetlerini daha görünür bir şekilde yapmalarına neden olmuştur. İşletmeler söz konusu faaliyetlerini "yeşil KSS" ve "yeşil pazarlama" anlayışıyla yaptıklarını bildirmişlerdir (Levy & Spicer, 2013; Newell & Paterson, 2010; Wittneben et al., 2012). Ancak bazı yazarlar, işletmelerin hem kendileri hem de çevre için bu faaliyetleri yerine getirdiklerini ifade etmelerine rağmen bu ifadeleri yeterince samimi olmamakla eleştirilmiştir (Porter & Kramer, 2006; Banerjee, 2008; Margolis & Walsh, 2003). Dolayısıyla YKSS'nin sadece söylemlerle değil somut faaliyetler ve projelerle görünür kılınması gerekmektedir.

YKSS, literatürde en çok Paydaş teorisi kapsamında ele alınmaktadır. Toplumsal odaklı paydaşlar, düzenleyici kurumlar ve işletme çalışanları işletmeler üzerinde çevresel sorumluluk baskısı oluşturmakta ve YKSS duyarlılığı konusunda yönlendirici olmaktadır (Wu et al., 2018). Söz konusu paydaşların beklentileri işletmelerin özellikle inovasyon ve sürdürülebilirlik konularında YKSS'ye yönelmelerine neden olmaktadır (Babiak & Trendafilova, 2011; Yang et al., 2015).

Kaynak Tabanlı Görüş (RBV) perspektifinden bakıldığında ise YKSS, taklit edilmesi zor çevreci değerler, etik kültür ve örgütsel yetkinlikler aracılığıyla işletmelere rekabet avantajı sağlayan stratejik bir kaynak olarak değerlendirilmektedir (Russo & Fouts, 1997).

YKSS'nin, işletmeler tarafından sadece yasal zorunluluklar olarak değil aynı zamanda stratejik, örgütsel, sürdürülebilirlik, inovasyon ve performans gibi boyutları olan bir kavram olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede işletmeler faaliyetlerinde olumsuz çevresel etkilerini azaltabilecek hem de paydaşlar tarafından tercih edilen ve desteklenen kurumlara dönüşebileceklerdir.

YÖNTEM

Bu çalışmada bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometrik analiz yöntemi ile belirli bir araştırma alanındaki yayınların nicel özellikleri incelenerek, yayın eğilimleri, atıf yapıları, öne çıkan yazarlar, dergiler ve tematik konular sistematik bir değerlendirme yapılabilmektedir. Yapılan araştırma ile YKSS alanının yapısal özellikleri, gelişim eğilimleri ve entelektüel yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında Web of Science Core Collection veri tabanında, "green corporate social responsibility" ve "green CSR" anahtar kelimeleri ile arama yapılmıştır. Bu yolla, 54 bilimsel çalışmaya ulaşılmış ve analizler bu çalışmalar üzerinden gerçekleştirilmiştir. Anaziler R tabanlı Bibliometrix, görselleştirmeler ise Biblioshiny programında gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerle YKSS araştırmaları bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konulmaya çalışılmıştır.

BULGULAR

Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk alanına ilişkin temel bilgiler Şekil 1'de gösterilmektedir. Söz konusu şekilden analiz kapsamında değerlendirilen çalışmaların 2007-2025 yılları arasını kapsadığı; bu dönemde 43 farklı kaynakta toplamda 54 dokümanın yayımlandığı; alanın yıllık büyüme oranın %15,31 ile YKSS konusuna yönelik akademik ilginin zaman içerisinde istikrarlı bir biçimde arttığı bulgularına ulaşılmıştır.

Ayrıca, incelenen yayınların 156 farklı yazar tarafından üretildiği, yalnızca 9 yayının tek yazarlı olduğu, doküman başına düşen ortalama ortak yazar sayısının 3,22 olduğu ve uluslararası ortak yazarlık oranının %37,04 ile oldukça yüksek bir düzeyde olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular, YKSS alanının uluslararası iş birliğine açık ve küresel ölçekte ilgi gören bir araştırma alanı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunların dışında, çalışmalarda toplam 249 yazar anahtar kelimesinin kullanıldığı ve 3.803 referansa atıf yapıldığı belirlenmiştir. Dokümanların ortalama yaşı 3,69 yıl olup, doküman başına ortalama atıf sayısı 22,26 olarak hesaplanmıştır. Bu bulgular, alanın görece güncel bir literatüre sahip olduğunu ve üretilen çalışmaların akademik görünürlüğünün yüksek olduğunu göstermektedir.

Şekil 1: Araştırmanın Temel Bilgileri

Yıllara göre yayın sayısı Şekil 2'de gösterilmiştir. YKSS alanında yayımlanan çalışmaların yıllara göre dağılımı, bu araştırma alanının gelişim sürecini ve akademik görünürlüğünü ortaya koyması açısından oldukça önemlidir. Söz konusu şekle şekle göre, 2007-2013 yılları arasında yayın sayısının oldukça sınırlı olduğu ve yatay bir seyir izlediği görülmektedir.

2014 yılından itibaren yayın sayısında artış eğiliminin başladığı, ancak bu artışın 2016 yılına kadar dalgalı bir yapı sergilediği dikkat çekmektedir. 2017-2019 döneminde yayın sayılarının ise durağan seyrettiği anlaşılmıştır.

Bununla birlikte, 2021 yılından itibaren YKSS konusundaki yayın sayısında belirgin ve hızlı bir artış yaşandığı görülmektedir. Özellikle 2023, 2024 ve 2025 yıllarında yayın sayılarının önceki yıllara kıyasla önemli ölçüde yükseldiği ve en yüksek seviyelere ulaştığı dikkat çekmektedir.

Yayın sayılarındaki bu güçlü artış eğilimi, YKSS konusunun son yıllarda sürdürülebilirlik ve çevresel duyarlılık tartışmaları çerçevesinde giderek daha fazla arttığını göstermektedir. Bu eğilimin önümüzdeki yıllarda da devam edeceği ve alanda yapılan akademik çalışmaların niceliksel olarak artacağı beklenebilir.

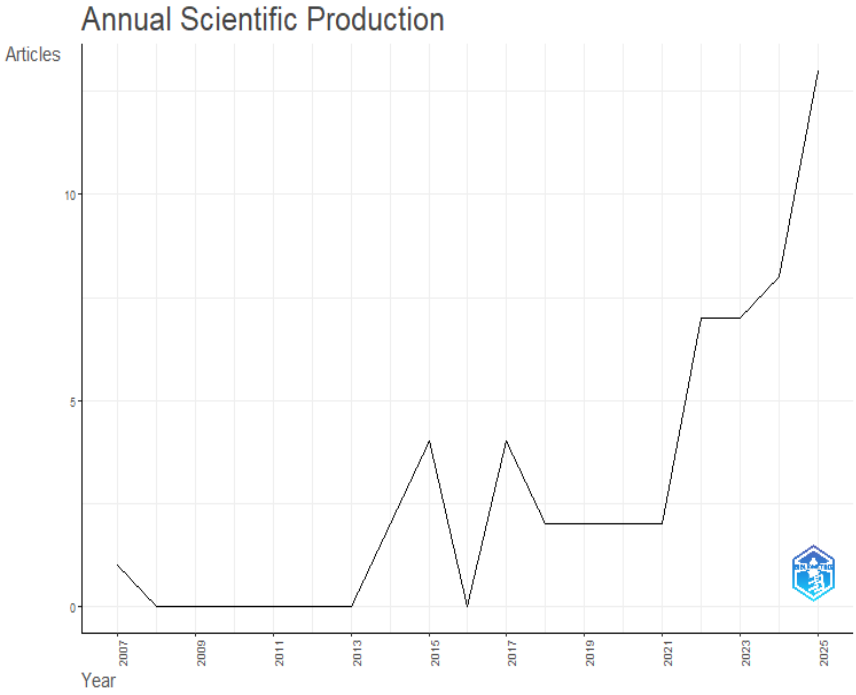

Şekil 2: Yıllara Göre Yayın Sayısı

Şekil 3'te, YKSS alanına ilişkin Üç Alan Grafiği yer almaktadır. Bu şekil; atıfta bulunulan referanslardan yazarlara ve temalara uzanan ilişkileri görselleştiren, Sankey diyagramı üzerine inşa edilmiştir ve üç alanlı bir yapıya sahiptir. Söz konusu şekilde; atıfta bulunulan referanslar (solda), yazarlar (ortada) ve temalar/anahtar kavramlar (sağda) arasındaki ağ yapısı sunulmaktadır.

Grafiğin orta kısmında yer alan yazarların, soldaki temel referanslardan yararlanarak sağ tarafta yer alan kavramsal temaların gelişimine katkı sağladıkları görülmektedir. Söz konusu şekil incelendiğinde; kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil kurumsal sosyal sorumluluk, sürdürülebilirlik, yeşil, çevresel performans, yeşil inovasyon, çevresel sorumluluk, şirket performansı, yönetim ve paydaşlar gibi kavramların literatürde öne çıktığı dikkat çekmektedir.

Üç alan grafiği, belirli yazarların bu kavramların şekillenmesinde merkezi bir rol üstlendiğini göstermektedir. Söz konusu yazarlar, YKSS literatürünü beslerken özellikle alanda öncü ve sık atıf alan çalışmalar üzerinden kavramsal çerçeveyi genişletmişlerdir. Bu yapı, alanın hem teorik temellerinin güçlü referanslara dayandığını hem de kavramsal çeşitliliğin giderek arttığını ortaya koymaktadır.

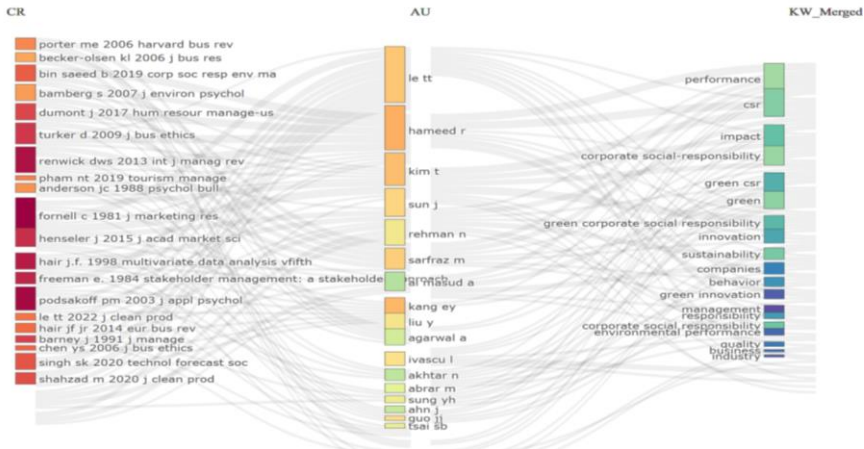

Şekil 3: Üç Alan Grafiği

YKSS alanında en ilgili dergiler Şekil 4'te gösterilmektedir. Şekil incelendiğinde, Environment Development and Sustainability, Environmental Science and Pollution Research, International Journal of Environmental Research and Public Health ve Sustainability dergilerinin en fazla yayının yapıldığı dergiler arasında yer aldığı görülmektedir. Bu dergilerde yayımlanan çalışma sayısının diğer dergilere kıyasla daha yüksek olması, YKSS konusunun özellikle çevresel sürdürülebilirlik ve çevre bilimleri odaklı dergilerde yoğunlaştığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra, Business Strategy and the Environment, Corporate Social Responsibility and Environmental Management ve Journal of Cleaner Production gibi dergilerin de alana önemli katkılar sunduğu dikkat çekmektedir. Bu dergilerde yayımlanan çalışmalar, Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluğun yalnızca çevresel boyutuyla değil, aynı zamanda stratejik yönetim, kurumsal sorumluluk ve sürdürülebilir performans perspektifleriyle de ele alındığını ortaya koymaktadır.

Elde edilen bulgular, YKSS literatürünün disiplinler arası bir yapıya sahip olduğunu ve çevre bilimleri ile işletme ve yönetim literatürü arasında güçlü bir etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, alanın hem teorik hem de uygulamaya yönelik çalışmalara elverişli olduğunu ve farklı disiplinlerden araştırmacılar için önemli bir araştırma alanı fırsatı sunduğunu ortaya koymaktadır.

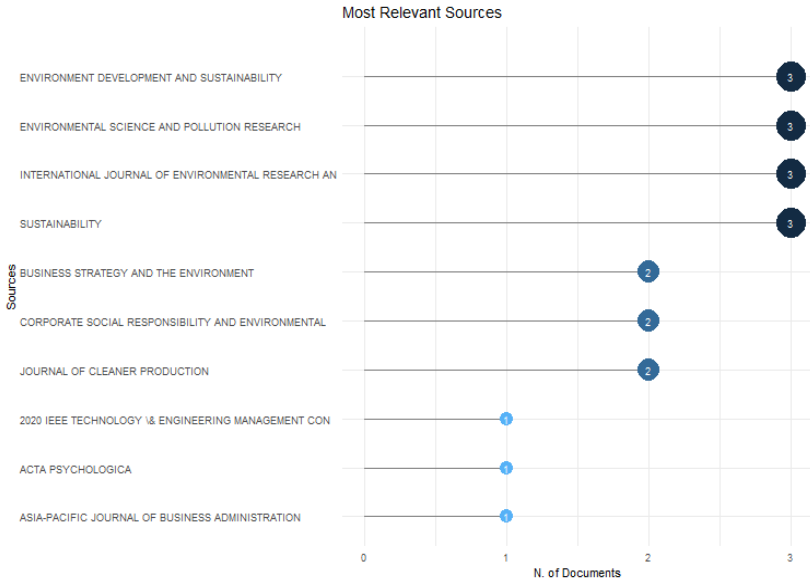

Şekil 4: En İlgili Dergiler

Şekil 5'te, YKSS literatürü kapsamında en çok lokal atıf alan yazarlar gösterilmektedir. Lokal atıflar, analiz edilen veri seti içerisindeki çalışmaların birbirlerine yaptığı atıfları ifade etmektedir. Bu atıf türü, alanın içsel etkileşim yapısını ve entelektüel çekirdeğini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

Şekil 5 incelendiğinde, Le TT'nin en yüksek lokal atıf sayısına sahip olduğu ve alan içinde en etkili yazarlardan biri olarak öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bunu, Hameed R, Mahmood A ve Shoaib M izlemekte olup, söz konusu yazarların YKSS literatüründe sıklıkla referans verilen çalışmalar yayınladıkları anlaşılmıştır.

Ayrıca, Choubey A ve Sharma M'nin de belirli bir lokal atıf düzeyine sahip olduğu ve literatürün gelişimine katkı sunan yazarlar arasında yer aldığı görülmektedir. Diğer yazarların daha düşük lokal atıf değerlerine sahip olmaları, alanın belirli araştırmacılar etrafında yoğunlaşmakla birlikte, genişleyen ve çeşitlenen bir akademik yapı sergilediğine işaret etmektedir.

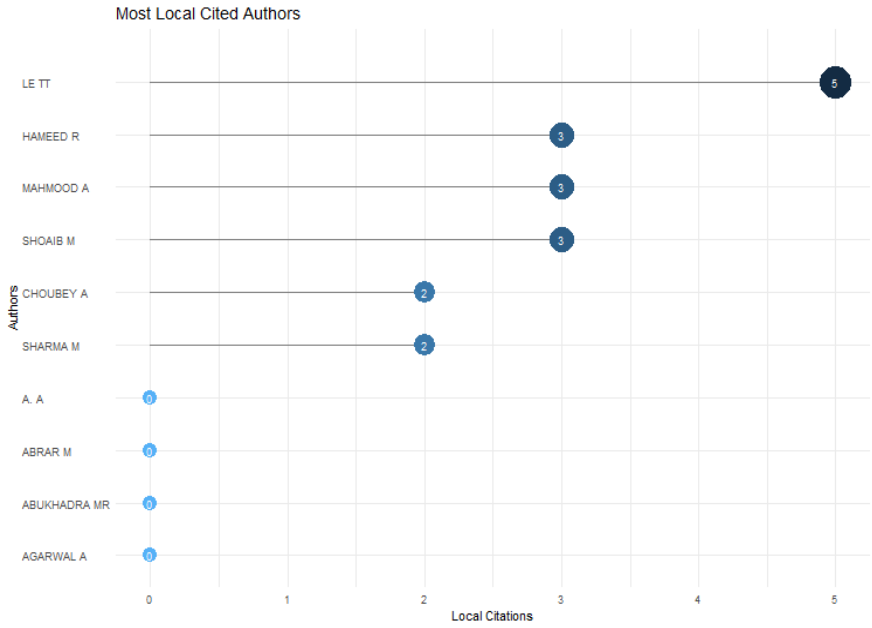

Şekil 5: En Çok Lokal Atıf Alan Yazarlar

YKSS alanında en çok atıf alan ülkeler Şekil 6'da gösterilmiştir. Söz konusu şekil incelendiğinde, Hindistan'ın en yüksek atıf sayısına sahip ülke olarak ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Hindistan'ı sırasıyla Çin ve Vietnam takip etmektedir. Bu üç ülkenin literatürde belirgin biçimde öne çıkmasından, YKSS konusunun özellikle gelişmekte olan ekonomilerde yoğun bir akademik ilgi gördüğü anlaşılmaktadır.

Şekilde, Amerika Birleşik Devletleri de yüksek atıf sayısıyla dikkat çeken ülkeler arasında yer almakta olup, alanın küresel ölçekte yalnızca Asya merkezli değil, aynı zamanda Batı literatüründe de önemli bir karşılık bulduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Pakistan, Kore, İtalya, Birleşik Krallık, Tayland ve İspanya gibi ülkelerin de önemli sayıda atıf aldıkları söylenebilir.

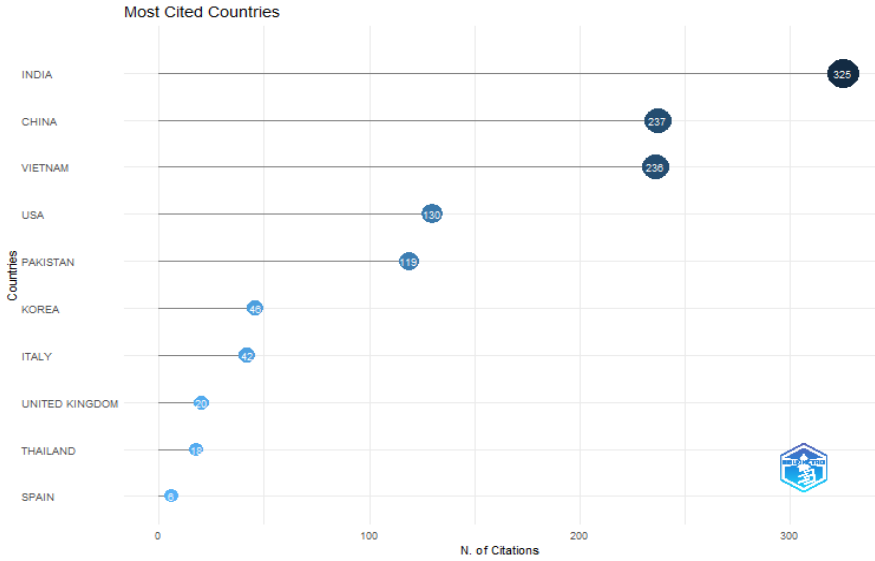

Şekil 6: En Çok Atıf Alan Ülkeler

Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk alanında en çok lokal atıf alan makaleler Şekil 7'de gösterilmiştir. Lokal atıf analizi, incelenen veri seti içerisindeki çalışmaların birbirlerine yaptığı atıfları ortaya koymaktadır. Bu sayede, alanın temel referans noktalarını ve entelektüel çekirdeğini belirlemek mümkün olmaktadır.

Şekil 7'ye göre, Le TT'nin (2022), Journal of Cleaner Production dergisinde yayımlanan çalışması, en yüksek lokal atıf alan makaledir. Bu çalışma, KSS uygulamalarının çevresel ve sürdürülebilirlik odaklı sonuçlarını ele alarak, YKSS literatürüne önemli katkılar sunmaktadır.

İkinci sırada yer alan Hameed R'in (2022), Frontiers in Psychology makalesi, YKSS uygulamalarının çalışan tutumları ve örgütsel davranışları üzerindeki etkilerini incelemektedir ve bu makale ilgili literatürde sıklıkla referans verilen çalışmalar arasında yer almaktadır. Üçüncü sırada ise Sharma M (2022), Environment, Development and Sustainability dergisinde yayımlanan makale bulunmaktadır. Bu çalışma, sürdürülebilirlik ve kurumsal sorumluluk uygulamalarını çevresel performans perspektifinden ele almaktadır.

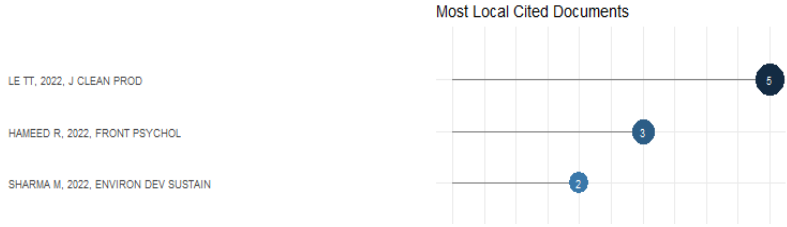

Şekil 7: En Çok Atıf Alan Makaleler

YKSS alanının Trend Topic Analizi Şekil 8'de görülmektedir. Bu analiz, YKSS alanında öne çıkan temaların yıllar içerisinde nasıl değiştiğini göstermektedir. Ayrıca bu analiz, literatürde hangi kavramların hangi dönemlerde yoğunlaştığını ve araştırma odağının zaman içinde nasıl evrildiğini ortaya koymaktadır.

Trend Topic Analizi incelendiğinde, kurumsal sosyal sorumluluk ve sorumluluk temalarının erken dönemlerde literatürde yer aldığı ancak ilerleyen yıllarda ise sürdürülebilirlik, CSR, yeşil CSR ve yeşil kurumsal sosyal sorumluluk gibi çevresel odaklı kavramların ön plana çıktığı görülmektedir. Özellikle performans, davranış, yeşil ve kalite temalarının son yıllarda daha yoğun biçimde kullanılması, Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluğun yalnızca kavramsal değil, aynı zamanda örgütsel çıktılar ve uygulamalar bağlamında da ele alındığını ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk literatüründe araştırma odağının zamanla çevresel duyarlılık ve sürdürülebilir performans eksenine doğru kaydığını ve alanın dinamik bir gelişim süreci içerisinde olduğunu göstermektedir.

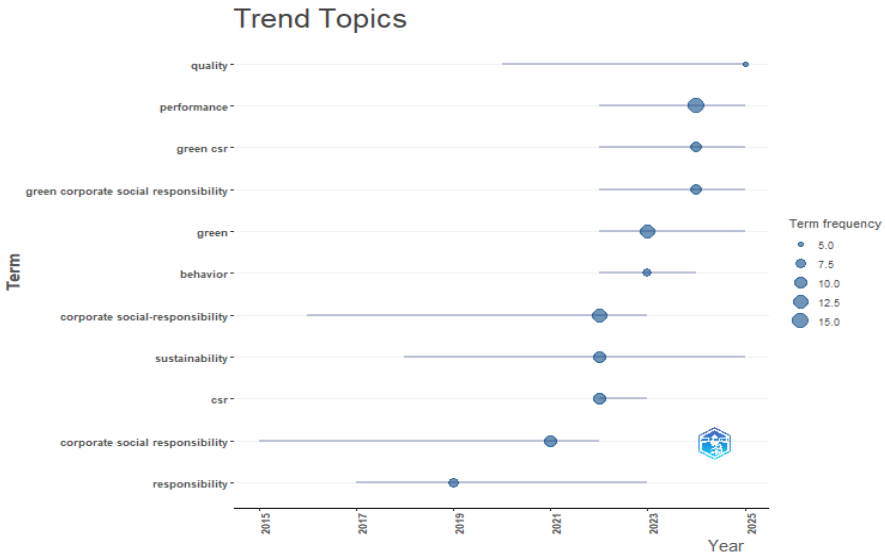

Şekil 8: Trend Topics

Şekil 9, YKSS literatürünün tematik gelişimini merkezilik (önem) ve yoğunluk (gelişim düzeyi) ölçütleri çerçevesinde göstermektedir. Tematik harita, literatürde yer alan kavramların birbiriyle ilişkisini ve alan içindeki konumlarını ortaya koyan bir yapıya sahiptir. Bu haritaya göre, motor temalar yüksek merkezilik ve yoğunluğa sahip olup alanın gelişimine öncülük eden temel konuları göstermektedir. Şekil 9'da; yeşil kurumsal sosyal sorumluluk, yeşil, CSR, yeşil inovasyon, performans ve sorumluluk gibi kavramların motor temalar arasında yer aldığı görülmektedir. Bu durum, alanın güçlü bir teorik temele sahip olduğunu ve araştırmaların çevresel sorumluluk ile performans odaklı bir eksende yoğunlaştığını göstermektedir.

Tematik haritanın temel temalar bölümünde ise yeşil CSR, davranış ve çevresel performans kavramlarının öne çıktığı görülmektedir. Bu temalar, alan açısından merkezi bir öneme sahip olmakla birlikte, henüz yeterli düzeyde derinleşmemiş araştırma konularını temsil etmektedir. Niş temalar arasında kurumsal sosyal sorumluluk, kalite ve işletme gibi daha sınırlı bağlamlarda ele alınan kavramların yer aldığı görülmektedir. Ortaya çıkan veya gerileyen temalar bölümünde ise çevresel yönetim, emisyonlar, sürdürülebilir kalkınma ve modeller gibi kavramların bulunduğu görülmektedir. Bu bulgular, Yeşil Kurumsal Sosyal Sorumluluk literatürünün dinamik bir yapıya sahip olduğunu ve araştırma odağının zaman içerisinde çevresel performans ve davranışsal çıktılara doğru evirildiğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

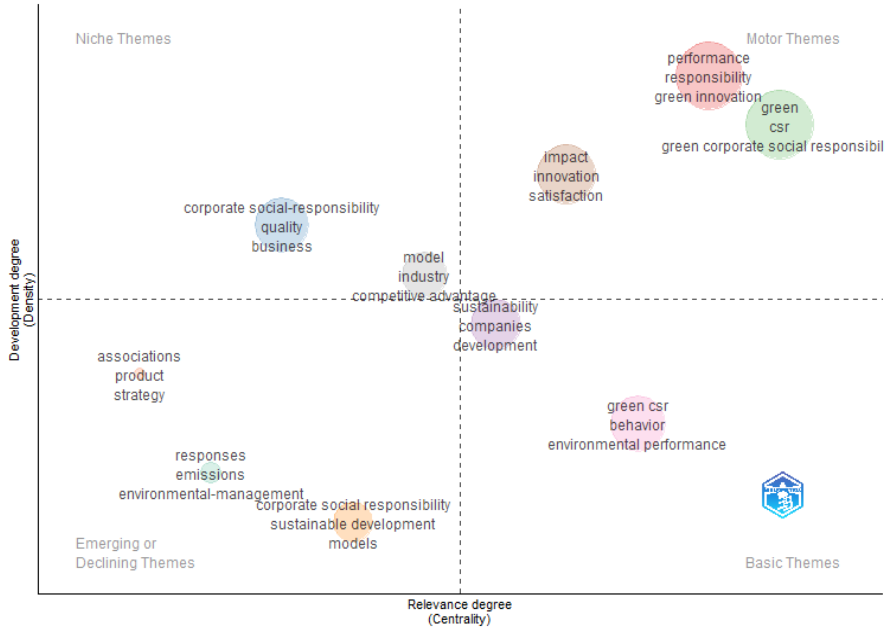

Şekil 9: Tematik Harita

YKSS literatürüne ilişkin ortak atıf analizi Şekil 10'da sunulmuştur. Ortak atıf ağı, literatürde birlikte atıf alan çalışmalar arasındaki ilişkileri göstermekte olup, alanın entelektüel yapısını ve temel bilgi kümelerini ortaya koyan bir yapıya sahiptir. Şekildeki düğümlerin büyüklüğü, ilgili çalışmanın alan içerisindeki merkeziliğini ifade etmekte; daha büyük düğümler, literatürde daha fazla referans verilen ve alanın yönünü belirleyen çalışmaları temsil etmektedir. Analiz sonucunda literatürün üç ana küme etrafında şekillendiği görülmüştür.

Bu kümelerden ilki, YKSS uygulamalarının çevresel yönetim, örgütsel davranış ve sürdürülebilirlik performansı ile ilişkisini ele alan çalışmalardan oluşmaktadır. İkinci küme, alan yazında yaygın olarak kullanılan araştırma yöntemleri ve istatistiksel analiz tekniklerine odaklanan çalışmaları içermektedir. Üçüncü küme ise kurumsal sosyal sorumluluk, çevresel sürdürülebilirlik ve yönetim literatürünün kavramsal temellerini oluşturan öncü çalışmaları kapsamaktadır. Bu yapı, YKSS literatürünün hem teorik hem de metodolojik açıdan güçlü bir temele dayandığını ve disiplinler arası bir gelişim gösterdiğini ortaya koymaktadır.

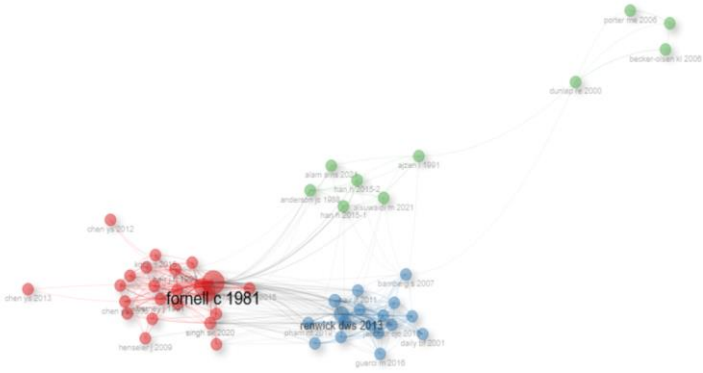

Şekil 10: Ortak Atıf Analizi

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, YKSS alanındaki akademik literatürün gelişimini, yapısal özelliklerini ve entelektüel yönelimlerini bibliyometrik analiz yöntemiyle inceleyerek alana bütüncül bir bakış sunmuştur.

Elde edilen bulgular, YKSS'nin son yıllarda belirgin bir ivme kazandığını ve özellikle sürdürülebilirlik, çevresel performans ve yeşil uygulamalar ekseninde giderek derinleşen bir araştırma alanı haline geldiğini ortaya koymuştur.

Yayın sayılarında 2021 sonrasında gözlenen hızlı artış, YKSS'nin yalnızca teorik bir tartışma alanı olmaktan ziyade, güncel küresel sorunlar ve kurumsal uygulamalarla ilişkilendirilen bir araştırma alanına dönüştüğünü göstermektedir.

Çalışma bulguları, YKSS literatürünün disiplinler arası bir yapıya sahip olduğunu açıkça göstermiştir. Çevre bilimleri, sürdürülebilirlik çalışmaları ve işletme-yönetim literatürü arasında güçlü bir etkileşim bulunmaktadır. YKSS hem çevresel hem de stratejik ve yönetsel boyutlarıyla ele alınmaktadır. En fazla yayının yapıldığı dergilerin çevresel sürdürülebilirlik ve çevre yönetimi odaklı olması, alanın çevresel kaygılar temelinde şekillendiğini göstermektedir. Buna karşın stratejik yönetim ve kurumsal performans perspektiflerinin de giderek daha fazla önem kazandığı anlaşılmaktadır. Bu durum, YKSS'nin hem normatif hem de performans temelli yaklaşımlarla ele alındığını ortaya koymuştur.

Yazarlar, ülkeler ve makaleler düzeyinde gerçekleştirilen atıf analizleri, alanın entelektüel çekirdeğini oluşturan öncü çalışmaların ve araştırmacıların belirginleştiğini ortaya koymuştur. Özellikle son yıllarda yayımlanan çalışmaların lokal atıf açısından güçlü bir konuma sahip olması, YKSS literatürünün hâlen gelişim aşamasında olduğunu ancak kendi referans sistemini hızla inşa ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Hindistan, Çin ve Vietnam gibi gelişmekte olan ülkelerin literatürde öne çıkması YKSS konusunun söz konusu ülkeler tarafından oldukça önemli olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Trend topic analizi ve tematik harita bulguları, YKSS literatüründe araştırma odağının zaman içerisinde önemli bir dönüşüm geçirdiğini ortaya koymuştur. Erken dönem çalışmalarda kurumsal sosyal sorumluluk kavramının genel çerçevesi öne çıkarken, son yıllarda yeşil KSS, çevresel performans, davranışsal çıktılar ve yeşil inovasyon gibi daha spesifik ve uygulama odaklı temaların merkezileştiği görülmektedir. Özellikle motor temalar arasında yer alan performans, yeşil inovasyon ve sorumluluk kavramları, YKSS'nin artık işletme çıktılarıyla doğrudan ilişkilendirilen stratejik bir unsur olarak ele alındığını açıkça göstermektedir. Buna karşın, davranışsal boyutlar ve çevresel performans gibi temaların temel temalar arasında yer alması, bu alanlarda hâlen derinleştirilmeye açık önemli araştırma fırsatlarının bulunduğuna da işaret etmektedir.

Ortak atıf analizi sonuçları, YKSS literatürünün üç temel bilgi kümesi etrafında şekillendiğini ortaya koymaktadır. Bu kümeler; çevresel yönetim ve örgütsel çıktılar, yöntemsel ve istatistiksel yaklaşımlar ile kuramsal temellerden oluşmaktadır. Bu yapı, alanın yalnızca kavramsal tartışmalarla sınırlı kalmadığını; güçlü metodolojik yaklaşımlar ve ampirik çalışmalarla desteklendiğini göstermiştir. Aynı zamanda YKSS literatürünün, örgütsel davranıştan stratejik yönetime kadar uzanan geniş bir teorik zemine dayandığı anlaşılmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, bu çalışma YKSS alanının hızla olgunlaşan, disiplinler arası ve küresel bir araştırma alanı haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bulgular, YKSS'nin çevresel sorumluluk tartışmalarının ötesine geçerek, işletme performansı, inovasyon, çalışan davranışları ve kurumsal strateji ile bütünleştiğini göstermektedir. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak çalışmaların *davranışsal boyutlar, sektörler arası karşılaştırmalar ve farklı kurumsal bağlamlar* üzerine odaklanması, alanın teorik derinliğini ve uygulama değerini daha da artıracaktır. Sonuç olarak, YKSS literatürünün hem akademik hem de uygulamaya yönelik katkılar açısından güçlü bir potansiyele sahip olduğu ve önümüzdeki dönemde daha da zenginleşeceği söylenebilir.

Beyan: Bu çalışmanın hazırlanması sırasında, İngilizce-Türkçe; Türkçe-İngilizce çevirilerinde DeepL Yapay Zekâ programından ve metnin dil bütünlüğünün sağlanmasında Chat GPT 5.0 Üretken Yapay Zekâ programından faydalanılmıştır.

REFERANSLAR

Babiak, K.; Trendafilova, S. CSR and environmental responsibility: Motives and pressures to adopt gren management practices. Corp. Soc. Responsib. Environ. Manag. 2011, 18, 11–24.

Banerjee, S. B. (2008) 'Corporate social responsibility: the good, the bad and the ugly', Critical Sociology, 34 (1), 51–79, doi: 10.1177/0896920507084623.

Carroll, A. B. (2008) 'A history of corporate social responsibility: concepts and practices', in A. Crane, A. McWilliams, D. Matten, J. Moon and D. Siegel (eds) The Oxford handbook on corporate social responsibility, Oxford: Oxford University Press, 19-46.

Chowdhury SR, Sanju NL, Asaduzzaman (2017) Green HRM practices as a means of promoting CSR: suggestions for garments industry in Bangladesh. Glob J Manag Bus Res 17(A6):29-35.

De Stefano F, Bagdadli S, Camuffo A (2018) The HR role in corporate social responsibility and sustainability: a boundary-shifting literature review. Hum Resour Manage 57(2):549-566.

Gjølberg, M. (2009) 'The origin of corporate social responsibility: global forces or national legacies?', Socio-Economic Review, 7 (4), 605–37, doi: 10.1093/ser/mwp017.
Harvey, D. (2005) A brief history of neoliberalism, Oxford: Oxford University Press.
Kotler, P. and N. Lee (2005) Corporate social responsibility: doing the most good for your company and your cause, New Jersey: Wiley.
Le, T. T. (2022). How do corporate social responsibility and green innovation transform corporate green strategy into sustainable firm performance? Journal of Cleaner Production, 362, 132228.
Levy, D. L. and A. Spicer (2013) 'Contested imaginaries and the cultural political economy of climate change', Organization, 20 (5), 659–78, doi: 10.1177/1350508413489816.
Malik, S. Y., Cao, Y., Mughal, Y. H., Kundi, G. M., Mughal, M. H., and Ramayah, T. (2020). Pathways towards sustainability in organizations: empirical evidence on the role of green human resource management practices and green intellectual capital. Sustainability 12:3228. doi: 10.3390/su12083228
Margolis J. D., and J. P. Walsh (2003) 'Misery loves companies: rethinking social initiatives by business', Administrative Science Quarterly, 48 (2), 268–305, doi: 10.2307/3556659.
McWilliams, A., & Siegel, D. (2001). Corporate social responsibility: A theory of the firm perspective. Academy of Management Review, 26(1), 117–127. https:// doi. org/ 10. 5465/ amr. 2001. 40119 87
Newell, P. and M. Paterson (2010) Climate capitalism: global warming and the transformation of the global economy, Cambridge: Cambridge University Press.
Porter, M. E. and M. R. Kramer (2006) 'Strategy and society: the link between competitive advantage and corporate social responsibility', Harvard Business Review, 84 (12), 76–92, available at: https://hbr.org/2006/12/strategy-and-society-the-link-between-competitiveadvantage-and-corporate-social-responsibility
Rahman, N., and C. Post. 2012. "Measurement Issues in Environmental Corporate Social Responsibility (ECSR): Toward a Transparent, Reliable, and Construct Valid Instrument." Journal of Business Ethics 105: 307–319. https:// doi. org/ 10. 1007/ s1055 1-011-0967-x.
Russo, M.V.; Fouts, P.A. A resource-based perspective on corporate environmental performance and profitability. Acad. Manag. J. 1997, 40, 534–559.
Santana M, Morales-Sánchez R, Pasamar S (2020) Mapping the link between corporate social responsibility (CSR) and human resource management (HRM): how is this relationship measured? Sustainability 12(4):1678.
Trumpp, C., Endrikat, J., Zopf, C., & Guenther, E. (2013). Definition, conceptualization, and measurement of corporate environmental performance: A critical examination of a multidimensional construct. Journal of Business Ethics, 126(2), 185–204. https:// doi. org/ 10.1007/ s10551- 013-1931-8.
WBCSD (World Business Council for Sustainable Development) (2010) 'Corporate social responsibility (CSR)', webpage, available at: www.wbcsd.org/work-program/businessrole/previous-work/corporate-social-responsibility.aspx.

Wittneben, B. B., C. Okereke, S. B. Banerjee and D. L. Levy (2012) 'Climate change and the emergence of new organizational landscapes', Organization Studies, 33 (11), 1431–50, doi: 10.1177/0170840612464612

Wu, W., Y. Liu, T. Chin, and W. Zhu. 2018. "Will Green CSR Enhance Innovation? A Perspective of Public Visibility and Firm Transparency." International Journal of Environmental Research and Public Health 15, no. 2: 268, New York. https:// doi. org/ 10. 3390/ ijerp h1502 0268.

Yang, J.; Zhang, F.; Jiang, X.; Sun, W. Strategic flexibility, gren management, and firm competitiveness in an emerging economy. Technol. Forecast. Soc. Chang. 2015, 101, 347–356.

Sosyal Medya Ekonomisi

Sevim ÖZKAN[1]

1- Dr. Öğr. Gör. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Emet Meslek Yüksekokulu, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Maliye Programı, Kütahya, sevim.ozkan@dpu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4554-1244.

ÖZET

Bu çalışma sosyal medyanın tarihsel gelişimini, kavramsal çerçevesini ve ekonomi üzerindeki etkilerini ayrıntılı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Sosyal medyanın ortaya çıkış süreci internetin Web 1.0-Web 4.0 süreci içerisinde ele alınmış ve bununla beraber sosyal ağ sitelerinin bireyler, işletmeler ve ekonomik yapılar üzerindeki dönüştürücü rolü ortaya konulmuştur. Çalışmada, sosyal medya kavramının farklı tanımları yapılmış ve kullanıcı etkileşimi, içerik üretimi ile paylaşım temelli yapısı vurgulanmıştır. Ayrıca sosyal medya platformlarının ekonomiye olan etkilerinin ele alındığı sosyal medya ekonomisi ele alınmış ve dijital reklamcılık, etkileşim ekonomisi, kullanıcı verisi yönetimi ile içerik pazarlaması gibi hususlar temel bileşenler olarak değerlendirilmiştir. Sosyal medya platformlarının etkileri kapsamında; yeni iş modelleri, müşteri ilişkileri ve pazarlama iletişimi noktalarına değinilmiştir. Bir taraftan sosyal medyanın reklamcılık faaliyetleri, marka bilinirliği ve marka değeri üzerindeki olumlu etkileri ele alınırken; diğer taraftan turizm sektörü başta olmak üzere çeşitli sektörleri nasıl etkilediği de incelenmiştir. Öte yandan, sosyal medyanın tüketim davranışları üzerinde oluşturduğu ekonomik baskı, veri gizliliği ve ekonomik gücün belirli kısımlarda yoğunlaşması gibi sorunlara yol açtığı vurgulanmıştır. Dolayısıyla sosyal medya, ekonomik büyüme, inovasyon ve pazarlama açısından önemli avantajlar sunarken; etik, hukuki ve toplumsal boyutlarıyla da dikkatle ele alınması gereken bir alan olarak kabul görmektedir. Bu doğrultuda, sosyal medyanın etkin ve dengeli bir şekilde sürdürülebilmesi ve yönetilmesi, hem işletmeler hem de toplum hem de ekonomiler açısından kritik bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, Sosyal Medya Ekonomisi, Sosyal Ağ Platformları, Sosyal Medya Pazarlaması, Medya Bilinirliği.

GİRİŞ

Dijital çağa geçişle birlikte sosyal medyanın yaygın bir şekilde kullanılması bireyler, işletmeler ve ekonomik yapı üzerinde önemli bir etki yaratmaktadır. "Web 1.0'dan Web 4.0'a" kadar uzanan internetin evrimsel süreci bilgi paylaşımı, etkileşim ve ticaret gibi birçok süreci köklü bir şekilde değiştirmiştir. Dolayısıyla, sosyal medya platformları kullanıcıların içerik paylaşımı yapmasına, topluluk oluşturmasına ve işletmelerle kolayca etkileşime geçmesine imkan sağlayan bir araç haline gelmiştir. Bu sonuç bireylerin yalnızca sosyal yaşamını değil; aynı zamanda da pazarlama, müşteri ilişkileri ve ekonomik faaliyetlerini değiştirmiştir.

Sosyal medya ekonomisi, esas olarak kullanıcı etkileşimleri ve içerik üretimine dayalı olarak ortaya çıksa da dijital reklamcılık, veri temelli pazarlama ve etkileşim ekonomisi gibi yeni iş modellerinin gelişimine

öncülük etmiştir. Firmalar sosyal medya platformları aracılığıyla marka bilinirliğini artırmakta, müşteri bağımlılığını artırmakta ve verimliliklerini yükseltmektedir. Ayrıca, girişimcilikle birlikte yeni iş modellerinin gelişiminin desteklenmesi de ekonomik büyüme ve kalkınma için önemli fırsatlar yaratmaktadır.

Bu çalışmada sosyal medyanın tarihsel gelişimi, kavramsal çerçevesi ve ekonomi üzerindeki etkileri ayrıntılı olarak ele alınarak; sosyal medyanın firma ve genel ekonomik yapı üzerindeki önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

SOSYAL MEDYANIN TARİHSEL GELİŞİMİ

Sosyal medyanın tarihsel gelişim süreci incelendiğinde bu olgunun internetin ilk evresinin gelişimi olarak adlandırılan "Web 1.0" ile ortaya çıktığı görülmektedir. Sosyal medyanın öncül temelleri 1990'lı yıllarda atılmıştır. Bu kapsamda ilk örnekler Classmates.com(1995) ve SixDegrees.com(1997)'dur. İlgili platformlar, kullanıcıların kişisel profiller oluşturmasına ve arkadaşlarıyla bağlantı kurmasına imkan sağlayan ilk sosyal medya sitesi olarak kabul görmektedir (Dhingra ve Mudgal, 2019:3; Zengi vd., 2023:4).

2000'lerden itibaren sosyal medya alanında dikkate değer ve çok yönlü gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. 2001 yılında Ryze.com'un kurulması, iş dünyasına odaklı yapısıyla sosyal ağ sitelerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirilmiştir. 2002 yılında Friendster'ın kullanıma sunulması, kullanıcıların bağlantılarını kendilerinin belirleyebildiği bir yapı sunarak sosyal ağların gelişiminde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Her ne kadar Ryze, Tribe.net, LinkedIn ve Friendster'ın kurucuları başlangıçta rekabet etmeyeceklerine inanmış olsalar da farklı gelişim süreçleri izlemişlerdir. Ryze, kitlesel popülerliğe ulaşamamış, Tribe.net niş bir kitleye yönelmiş, Friendster ise teknik ve sosyal sorunlar nedeniyle başarısız olmuştur. Bu platformlar arasında yalnızca LinkedIn, iş dünyasına yönelik hizmetleri sayesinde sürdürülebilir bir başarı kazanılmıştır(Dhingra ve Mudgal, 2019:3).

Web 2.0 terimi, 2004 yılında O'Reilly tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu terim, kullanıcı topluluklarına dayanan ve sosyal ağlar, forumlar ve bloglar gibi paylaşım ve iş birliğine olanak tanıyan web teknolojilerinin ikinci dalgası olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz, 2021:345).

Facebook, 2004 yılında "Mark Zuckerberg" tarafından kurulmuştur. Facebook üzerinden kullanıcılar profil oluşturabilir, arkadaş ekleyebilir, mesajlaşabilir, fotoğraf, ses ve video paylaşabilir, paylaşımlara yorum yapabilir veya beğenide bulunabilme gibi imkanlar tanımaktadır. Diğer bir sosyal site olan Twitter, 2006 yılında "Jack Dorsey, Noah Glass, Biz Stone ve Evan Williams" tarafından kurulmuştur. Ilgili site kullanıcıların mesajlar paylaşabildiği ve okuyabildiği çevrimiçi haber ve sosyal ağ sitesidir. YouTube ise 2005 yılında eski PayPal çalışanları Steve Chen, Chad Hurley ve Jawed Karim tarafından kurulan popüler bir sosyal medya platformudur. Kullanıcılarına video içeriklerini yüklemelerine, indirmelerine ve izlemelerine olanak tanımaktadır (Safdar ve Abbasi, 2020:36).

Web 3.0, blockchain ve yapay zeka gibi devrim niteliğinde teknolojilerle şekillenen, merkeziyetsizlik ve zeka prensiplerine dayalı bir internet modelini temsil etmektedir. Bu yeni internet yapısı, bankacılık ve finans sektörlerinde önemli dönüşümlere yol açarak, hizmetlerin çevrimdışından çevrimiçine taşınmasına olanak sağlamıştır (Chen vd.,2022: 34).

Web 4.0 ise insan beyni ile makinelerin ortak bir alanda etkileşimde bulunabildiği bir teknolojiyi yansıtmaktadır. Yapay zeka, 3D yazıcılar, robotik, biyoteknoloji (BYO) ve nanoteknoloji gibi alanlardaki gelişmelerle birlikte, canlı ya da cansız her türlü ağ, internet bağlantısı aracılığıyla diğer ağlarla iletişim kurabilmekte ve etkileşime geçebilmektedir. Günümüzde YouOS, G.ho.st, Glide, Goowy, DesktopTwo gibi platformlar ve Google Docs & Spreadsheets gibi çevrimiçi ofis araçları, Web 4.0 uygulamaları olarak öne çıkmaktadır. Bu uygulamalar, kullanıcıların bilgisayarlarına herhangi bir program yüklemeye gerek kalmadan, ofis uygulamaları, içerik yönetim araçları, takvim, dosya yükleyici gibi işlevlere internet üzerinden erişmesini sağlamaktadır. Kısaca, bilgisayar ortamında yapılabilen her işlem internet üzerinden gerçekleştirilebilmektedir (Akyıldız ve Yılmaz, 2020:1418; Tokgöz ve Toksarı, 2024 :1103; Altun, 2019: 12).

SOSYAL MEDYA KAVRAMI

Sosyal kavramı, kolektif ve iş birliğine dayalı faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda sosyal medya ise Margaret Rouse tarafından "topluluk temelli girdi, etkileşim, içerik paylaşımı ve iş birliğine odaklanan kolektif çevrimiçi iletişim kanalları" olarak tanımlamaktadır. Sosyal medya, ortak ilgi alanları, fikirler ve farklı ifade biçimlerinin sanal topluluklar

aracılığıyla ağlar üzerinden oluşturulmasını ve paylaşılmasını mümkün kılan bilgisayar tabanlı teknolojileri kapsamaktadır. Bu kavram, farklı biçimlerde varlık göstermesine rağmen, belirli ortak özellikler etrafında şekillenmektedir. Sosyal ağ kavramının gelişiminde, sosyal medya olgusunun ortaya çıkması önemli rol oynamıştır. Bu nedenle, öncelikle sosyal medyayı tanımlamak önem arz etmektedir. İlgili kavram akademisyenler ve web siteleri tarafından farklı şekillerde tanımlansa da ortak bir temaya sahiptir. "Merriam-Webster" sözlüğüne göre sosyal medya, elektronik iletişim biçimidir; yani, kullanıcıların bilgi, kişisel mesajlar ve ses ve grafik gibi diğer içerik türlerini paylaşmak amacıyla çevrimiçi topluluklar oluşturduğu sosyal ağ ve blog siteleridir (Safdar ve Abbasi, 2020: 35).

Sosyal medya, Web 2.0'ın ideolojik ve teknolojik temelleri üzerine inşa edilmiş ve kullanıcılar tarafından oluşturulan içeriklerin üretilmesine ve paylaşılmasına olanak tanıyan internet tabanlı uygulamalar bütünü olarak atfedilmektedir. Sosyal medya ile birlikte bireylerin yaşamlarında ve kuruluşların tanıtım stratejilerinde devrim niteliğinde bir değişim yaşanmıştır. Bu farklılaşmalar da birçok alanda etkisini göstermiştir. Sosyal medya aracılığıyla bireyler; elektronik ortamda iş birlikleri yapabilmekte, bilgi ve mesaj alışverişinde bulunabilmekte, toplu etkileşimler gerçekleştirebilmekte ve fikirler, metinler, fotoğraflar, görseller ve videolar gibi çeşitli içerikleri paylaşabilmektedir. Diğer taraftan sosyal medya, günümüzde birçok işletmenin pazarlama stratejileri açısından isteğe bağlı bir araç olmaktan çıkmış ve zorunlu bir unsur haline gelmiştir (Dhingra ve Mudgalb, 2019: 1).

Sosyal medya, bilgi alışverişini kolaylaştırma, marka imajının oluşumuna katkı sağlama, kaynaklar ve yeni ekonomik fırsatlarla kurulan ilişkilerin güçlendirmesi ve hükümetler, şirketler ile toplum arasındaki iletişim biçimlerini dönüştürmesi yoluyla küresel ekonomik yapının yeniden şekillenmesinde önemli bir itici güç olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da sosyal medyanın gelişimi ekonomi üzerinde oldukça etkili sonuçlar doğurmuştur. Sosyal medya, inovasyonun desteklenmesi ve ekonomik büyümenin teşvik edilmesi açısından yüksek bir potansiyele sahip olmaktadır. Ancak diğer taraftan da güven ve veri gizliliğine ilişkin problemler, yanlış bilginin yayılması ve dijital erişimdeki eşitsizlikler gibi ciddi yapısal zorlukları da beraberinde getirmektedir (Rokhadi, 2023:49).

SOSYAL MEDYA EKONOMİSİ

Sosyal medya ekonomisi, dijital platformlar üzerinden gerçekleşen üretim, tüketim ve etkileşim süreçlerinin ekonomik değer yarattığı bir yapıyı ifade etmektedir. İlgili ekonomi, kullanıcıların içerik üretimi ve etkileşimleri aracılığıyla şekillenmekte; reklamcılık, veri kullanımı ve içerik temelli iş modelleri üzerinden sürdürülebilir hale gelmektedir. Sosyal medya ekonomisinin anlaşılabilmesi için kavramsal tanımının yapılması, temel bileşenlerinin açıklanması ve bu alanda rol oynayan ekonomik aktörlerin incelenmesi önem taşımaktadır.

1.Sosyal Medya Ekonomisi Kavramı

Sosyal medya ekonomisi, son yıllarda hızlı bir şekilde gelişerek sosyal medya platformlarının ekonomik faaliyetler, iş modelleri ve kullanıcıların ekonomik davranışları üzerindeki etkilerini inceleyen önemli bir alan hâline gelmiştir. Bu ekonomi, sosyal medya platformları üzerinden üretilen kullanıcı verilerinin analiz edilmesi yoluyla işletmelerin hedef kitlelerine daha etkili biçimde ulaşmalarını ve veri temelli pazarlama stratejileri geliştirmelerini mümkün kılmaktadır. "Facebook, Twitter, Instagram, TikTok ve YouTube" gibi platformlar, özelleştirilmiş reklam modelleri ve influencer marketing stratejileri sayesinde markaların tanıtımını güçlendirmekte, satışları artırmakta ve işletmelerin geniş kitlelere düşük maliyetle ulaşmalarını sağlamaktadır. Bu yönüyle sosyal medya platformları, büyük ölçekli şirketlerle birlikte küçük işletmeler için de hızlı, yaygın ve etkili bir pazarlama ortamı sunmaktadır. Sonuç olarak, tüketicilerin sosyal medya platformlarında geçirdikleri sürenin artmasıyla birlikte sosyal medya ekonomisi giderek büyümekte ve günümüzde işletmeler açısından stratejik öneme sahip önemli bir pazar alanı haline gelmektedir (Zengi vd., 2023:2).

2.Sosyal Medya Ekonomisinin Temel Bileşenleri

Sosyal medya ekonomisi, dijital platformlar üzerinde kullanıcı etkileşimleri, içerik üretimi ve veri paylaşımı aracılığıyla değer yaratan dinamik bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu ekonomi, dijital reklamcılık, etkileşim ekonomisi, kullanıcı verisi yönetimi ve içerik pazarlaması gibi temel bileşenler üzerinden işler ve kullanıcılar, platformlar ile reklam verenler arasındaki karşılıklı etkileşimleri merkeze alır. Bu başlık altunda, sosyal medya ekonomisinin bileşenlerinin bazıları maddeler halinde incelenecektir.

Dijital reklamcılık: Çevrimiçi ortamlarda gerçekleştirilen tüm reklamcılık faaliyetleri dijital reklamcılık kapsamına girmektedir. Yoğun rekabet ortamında üstünlük elde etmek isteyen işletmelerin, dijital reklamcılığa gerekli önemi vermesi ve bu alanı etkin bir şekilde kullanması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, dijital reklamların sunduğu belli

başlı avantajları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Gültekin ve Öztürk, 2022:54);

- Karşılıklı etkileşime izin vermesi,
- Kişiselleştirilebilmesi,
- Kısa sürede çok sayıda tüketiciye nokta atışı ile ulaşabilmesi,
- Tüketicilerin geri bildirimlerine imkan sağlaması,
- Paylaşımlar yoluyla daha geniş bir kitleye erişebilmesidir.

Etkileşim Ekonomisi: Dijital ekosistemin yapısı, dezenformasyonun yayılmasını oldukça kolaylaştırmaktadır. Sosyal medya platformları, etkileşim odaklı algoritmalar sayesinde tıklanma ve paylaşım üzerinden gelir elde eden ekonomik modeller geliştirmektedir; bu durum da yanlış bilgilerin hızlı bir şekilde dolaşıma girmesine temel oluşturmaktadır. Böylece çevrimiçi ortamda "etkileşim ekonomisi" olarak adlandırılabilecek bir sistem içerisinde, dikkat çekici ve kışkırtıcı içeriklerin dolaşımı teşvik edilmektedir. İlgili durum da dezenformasyonun hem yayılma hızını hem de erişim gücünü artırmaktadır. Bu bağlamda, etkileşim ekonomisinin temel mekanizması, kullanıcı ilgisini çekmek ve paylaşımı teşvik etmek üzerine kurulmuş olup, bilgi doğruluğundan bağımsız olarak içeriklerin ekonomik değer kazanmasına yol açmaktadır (Solak, 2025: 133).

Kullanıcı Verisi: Sosyal paylaşım ağları, ticari işletmeler olarak işlev görmektedirler. Dolayısıyla da bu platformların faaliyetlerini devam ettirebilmeleri ve gelişebilmeleri için kar elde etmeleri zorunludur. Bu bağlamda, sosyal paylaşım ağlarının varlık sebebini oluşturan temel unsur ise ticari amaçlarla kullanılan kullanıcı verileridir. Sosyal medya kullanıcıları, bu ağlarda zamanlarını, mekanlarını ve öznelliklerini tüketirken aynı zamanda çeşitli içerikler de üretmektedir. Üretilen bu içerikler hem platformlarda dolaşıma girerek ağların içeriğini oluşturmakta hem de içeriklerin taşıdığı anlamlar aracılığıyla kullanıcı tüketimini yönlendirmektedir. Bunun yanı sıra, kullanıcı verileri işlenerek reklam verenlere ve üçüncü taraflara sunulmakta ve yeni medyanın kar mekanizması bu şekilde işlemektedir (Bingöl, 2024:25-26).

İçerik Pazarlaması: İçerik pazarlaması, müşteri kazanmak amacıyla içerik oluşturmayı ve paylaşmayı kapsayan bir pazarlama şeklidir. İçeriğin önemli bir pazarlama aracı olarak kullanılması, üretilmesi, dağıtılması ve yönetilmesi süreçlerini kapsamaktadır; bu durum, dijital iletişimde dikkate değer bir gelişme olarak modern bir pazarlama stratejisi olan dijital içerik pazarlamasının ortaya çıkmasına yol açmıştır. İçerik pazarlamasının amaçları arasında en yaygın olanlar şunlardır (Alakbarov, 2024:9-10):

- Marka bilinirliğini artırmak,
- Hedef kitle ile güvene dayalı bir ilişki kurmak,
- Yeni müşteri adaylarını çekmek,
- Düşük izleyici ilgisi ile ilgili sorunları çözmek,
- Belirli bir ürün için ihtiyaç yaratmak (içerik pazarlamasının satış ve talep oluşturma yönünü yansıtır),

- Müşteri sadakatini geliştirmek,
- Bir ürün fikrinin veya iş modelinin test edilmesi
- Sürdürülebilir bir kitle oluşturmak.

3.Ekonomik Aktörler

Picard(1989)'a göre, medya ekonomisi dört temel grubun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir yapı sunmaktadır. Bu gruplar; medya işletme sahipleri, medya ürününü tüketen okur/dinleyici/izleyici kitlesi, reklamcılar ve medya işletmelerinde çalışanlardır. Medya işletme sahipleri, sermaye yatırarak ekonomik büyüme sağlamayı ve karlılığı artırmayı hedeflemektedir. Medya ürününü tüketenler, kendi ilgi, istek ve ihtiyaçlarına göre en uygun içeriğe ulaşmayı istemektedir. Reklamcılar, medya işletmeleri tarafından üretilen içerikler aracılığıyla hedef kitleye ulaşmayı; Medya işletmelerinde çalışanlar ise emeklerinin karşılığını alarak uygun çalışma koşullarında üretim yapmayı amaçlamaktadır (Kuyucu, 2014:34).

SOSYAL MEDYANIN EKONOMİYE ETKİSİ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin özellikle de sosyal medyanın gelişimi iş dünyasında önemli bir farklılaşmaya yol açmıştır. Sosyal etkileşim, iş iletişimi ve bilgi alışverişi için temel araçlar olarak sosyal medya platformları, iş stratejilerinde ve pazar etkileşimlerinde önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu baskın rolün sonucunda farklı yenilikçi fırsatlar doğmuş ve ekonomik gelişmeyi tetiklemiştir. Firmaların, sosyal medyayı kullanması sadece pazarlama, müşteri hizmetleri ve pazar analizi ile sınırlı kalmayıp, operasyonel verimliliğin artırılmasına ve pazar erişiminin genişletilmesine de büyük ölçüde katkıda bulunmaktadır. Bu kapsamda, çok yönlü bir araç olan medya, bir taraftan girişimciliği desteklerken diğer taraftan işletmeler, yatırımcılar ve tüketiciler arasındaki bağları güçlendirmektedir. Dahası, şirketlerin sosyal medya ekosisteminde yer alması, iş geliştirme ve sürdürülebilir ekonomik büyüme için fikir, geri bildirim ve ilgili bilgilerin paylaşımını kolaylaştıran platformlar aracılığıyla paydaşlar arasında daha yakın iş birliğini mümkün kılmaktadır. Sosyal medya, verimliliği şekillendirmede, belirli sektörlerde inovasyonu yönlendirmede, bilgiye daha geniş ve hızlı erişimi kolaylaştırarak pazar yapılarını, gelişen ekonomik dinamikler yoluyla da gelir dağılımını etkilemede önemli bir parametredir (Rokhadi, 2023: 45).

1.Ekonomik Baskı

Sosyal medya üzerinden yayılan yanlış bilinç bireyleri devamlı olarak yeni ürünler almaya teşvik etmektedir. Bu durum da ekonomik olarak bir baskı yaratmaktadır. Bireyler, toplum içerisinde kendini değersiz hissetmemek adına tüketim alışkanlıklarına sürekli olarak devam etmektedir. Dolayısıyla da bu süreç bireylerin harcamalarını sürekli olarak artış trendinde tutmakta ve ekonomik kaynaklarını zorlamaktadır. Bu durum sonucunda, bireyler kaçınılmaz olarak borçlanma ve finansal sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır(Erdemsoy, 2024: 155).

2.Yeni İş Modelleri

Sosyal medyanın yükselişiyle birlikte küresel ekonomide derin bir yapısal farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bu dönüşüm platform kapitalizmine dayalı yeni iş modelleriyle şekillenmektedir. Meta, TikTok ve YouTube gibi şirketler, veri çıkarımı ve davranışsal tahminin karlılığın temelini oluşturduğu bir ekonomik düzenin öncüsü konumundadır. Bu sistemde, kullanıcılar hem ürün hem de üretici konumundadır; etkileşimleri, tercihleri ve duyguları, hedefli reklamcılığı ve algoritmik iyileştirmeyi besleyen veri varlıklarına dönüştürülmektedir. Rachmad bu olguyu, insanların dikkatinin sürekli olarak toplanması ve metalaştırılması üzerine kurulu bir ekonomik örgütlenme biçimi olan veri para kazanma kapitalizmi olarak adlandırmaktadır. Bu sistemin benzeri görülmemiş bir yenilik ve ekonomik ölçeklenebilirlik sağladığını, ancak ekonomik gücün birkaç dijital holdingin elinde yoğunlaştırdığını, gizlilik ve gelir dağılımına ilişkin etik ve düzenleyici zorlukları meydana getirdiğini eleştirel bir perspektifle vurgulamaktadır (Rachmad, 2023:168).

3.Müşteri ilişkisi ve İletişimi

Sosyal medya, müşteri ile işletmelerin etkili ve doğrudan iletişimde bulunmasını sağlarlar. Bu platformlar aracılığıyla müşteriler kolay bir şekilde şikayetlerini dile getirebilir, sorular sorabilir ve geri bildirimde bulunabilirler. Bu durum da firmaların müşterilerle olan ilişkilerini pozitif bir şekilde etkileyerek; müşteri memnuniyetinin artmasına fırsat verir. Tüm bunların dışında işletmeler sosyal medya platformları aracılığıyla müşterilerine güncel bilgi, promosyon ve indirim gibi haberleri hızlı bir şekilde iletebilirler(Zengi vd., 2023:6).

4.Turizm Sektörü

Web tabanlı sosyal medya teknolojilerinin ortaya çıkışı, gezginlerin seyahat deneyimlerini paylaşmalarını sağlamıştır. Dolayısıyla da bu durum sosyal medya platformlarını turizm sektörü için önemli bir araç konumuna getirmiştir. Sosyal medya sitelerinde paylaşılan bilgiler turistlerin seyahat planlamasını; potansiyel gezginlerin ise seyahat kararlarını etkileyebilecek

önemli bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmektedir. Sosyal medyanın kullanımı, bireylerin seyahat planlama ve tüketme biçimini temelden değiştirmiştir. Potansiyel turistler, turizm ürünlerinin deneyimsel doğası nedeniyle karar verme süreçlerinde başkalarının deneyimlerine güvenebilmekte; sosyal medya araçları ile seyahat planlama sürecinin tamamında ve tatillerden sonra deneyimlerin paylaşımı için kullanılmaktadır. Böylece, turizm sektörünün görünürlüğünün artmasına ve büyümesine katkı sağlanmaktadır. Bu durum ülke turizmi ve dolayısıyla da ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkiler yaratmaktadır (Zengi ve Yücel, 2023:57; Zeng ve Gerritsen, 2014:30).

5.Reklam

Sosyal medya, etkileşimleri, iş birliklerini ve içerik paylaşımını kolaylaştırmayı amaçlayan çevrimiçi uygulamalar, platformlar ve medyadan oluşmaktadır. Web günlükleri, sosyal bloglar, mikrobloglar, vikiler, podcast'ler, resimler, videolar, derecelendirmeler ve sosyal yer imleme gibi biçimlerden oluşmaktadır. Kullanımlarının katlanarak artması sonucunda yalnızca mevcut sosyal ağ kullanıcıları değil, işletmeler ve devlet kurumları da sosyal platformlara katılarak ilgili iletişim araçlarını kullanmaya başlamıştır. Bu kuruluşlar sosyal medyayı bireysel sosyal ağ kullanıcılarının aksine, reklam ve pazarlama için aktif bir şekilde kullanmaktadırlar. Sosyal medya aracılığıyla ticari mesajlar ve tüketicilerle kurulan etkileşimler; medya, etkinlikler, eğlence, perakendeciler ve dijital hizmetlerle bütünleştirilebilmektedir. Böylece, entegre pazarlama faaliyetlerini geçmişe kıyasla çok daha az çaba ve maliyetle gerçekleştirmek mümkün hale gelmektedir (Kim ve Ko,2012:1481).

Medya türlerinin farklılaşması ve yaygınlaşması, reklam mesajlarının iletilme ve alımlanma biçimlerini de önemli ölçüde etkilemektedir. Reklam uygulayıcılarının, hedef tüketici kitlelerine ulaşabilmek amacıyla yalnızca geleneksel mecralara değil, aynı zamanda sosyal ağ siteleri gibi yeni iletişim ortamlarına da yatırım yapmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda sosyal ağ sitesi reklamcılığı, reklam verenlerin çevrimiçi medya karması içerisinde giderek daha fazla önem kazanan bir araç haline gelmiştir. Bu çerçevede farklı sosyal ağ sitelerinde yürütülen reklam uygulamaları, reklam kampanyalarının temel bir bileşeni olarak yaygın biçimde tercih edilmektedir. Sosyal ağ üzerinden reklam uygulamaları ağırlıklı olarak; Facebook, YouTube, İnstagram, LinkedIn, Twitter ve WhatsApp üzerinden gerçekleşmektedir. (Şener, 2023:334).

6.Marka Bilinirliği

Sosyal ağ siteleri, pazarlamacılar tarafından marka ile tüketici arasında ilişki kurmada bir pazarlama aracı olarak kullanılmaktadır. Marka bilinirliği, tüketici karar verme sürecinde "öğrenme, değerlendirme ve seçim avantajı" olmak üzere üç temel fayda sağlayarak önemli bir rol oynamaktadır. Marka

bilinirliği, marka değerine dört farklı yoldan katkı sağlamaktadır: tüketicinin belleğinde bir marka düğümü oluşturması, markaya yönelik bir aşinalık duygusu yaratması, markaya duyulan güvenin bir göstergesi olarak işlev görmesi ve tüketicinin markayı değerlendirme setine dahil etmesi için yeterli bir neden sunmasıdır. Sosyal medyada iletişimin avantajlarından biri, tüketicilere bilgi arayışı sürecinde ulaşabilme imkanı sunması ve bu yolla da marka farkındalığını artırmasıdır. Ayrıca sosyal medya, olumlu çağrışımların oluşmasına katkı sağlayarak marka imajının geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Yapılan araştırmalar, marka bilinirliğinin marka imajı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ve marka bilinirliğinin yüksek düzeyde marka değerine yol açtığını ortaya koymuştur (Alhaddad, 2015:75).

7.Pazarlama

Radyo, televizyon ve gazete gibi geleneksel medya araçları, firmaların reklam ve pazarlama çalışmalarında ağırlıklı olarak kullanılmaktaydı. İlk pazarlama döneminde, geleneksel medya tek taraflıydı ve tüketicilerin görüşleri dikkate alınmamaktaydı. İkinci pazarlama döneminde doğrudan posta, tele pazarlama ve kataloglar gibi yöntemlerle doğrudan pazarlama faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Bu dönem, sosyal ağların önem kazandığı günümüzde tüketicilerin daha fazla etkinlik gösterdiği ve bilgiye ulaşmanın kolaylaştığı bir pazarlama ortamını ifade etmektedir (Yılmazsoy, 2019:50).

Pazarlamacılar, tüketicinin dikkatini çekme konusunda sürekli bir ilgiye sahiptir. Akıllı telefonlar başta olmak üzere yeni medya ve teknolojilerin yaygın biçimde benimsenmesi, pazarlamacılara tüketicilere günün her anında ve çeşitli mecralar aracılığıyla ulaşma olanağı sunmuştur. Bu durum, pazarlama mesajlarının görünür olma olasılığını artırarak pazarlamacıların sosyal medyaya yönelmesini teşvik etmiştir. Geleneksel kampanya yaklaşımları, hem sosyal medyanın yükselişi hem de rekabetin yoğun olduğu pazarlarda dikkat çekici kampanyalar üretmenin giderek zorlaşması nedeniyle geri planda kalmaktadır. Bu sürecin temelinde, sosyal medyanın aktif katılım, anlık erişim ve sürekli iletişimi merkeze alan bir tüketici kültürü oluşturması yer almakta; Facebook, Twitter ve YouTube gibi platformlar bu dönüşümün somut örneklerini oluşturmaktadır (Kaushik, 2012:91).

Sosyal medya araçları, işletmelerin pazarlama anlayışlarında geleneksel medya araçlarının ötesine geçerek önemli bir dönüşüm yaratmıştır. İnternet tabanlı bu araçların sunduğu yenilikçi özellikler, geleneksel medya araçlarından ayrılarak; kişi ile kurumlar arasında doğrudan iletişim kurulmasını mümkün kılmıştır. Ayrıca, sosyal medya platformları, satış tutundurma faaliyetleri kapsamında da işletmelere imkan sağlamaktadır. İşletmeler, sosyal medya aracılığıyla seçtikleri hedef kitlelere yönelik özel kampanyaları etkin bir biçimde iletebilmektedir. Sosyal medya üzerinden pazarlamanın işletmelere sağladığı faydaları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür(Alan vd., 2018:499);

- Tüketicilerle çift yönlü pazarlama iletişimini sağlamak
- Geleneksel medya araçlarına göre daha yenilikçi pazarlama yaklaşımını ortaya koyması,
- Hedef kitleyi belirleyebilme ve ardından ilgili kitleye özel kampanya ve satış tutundurma faaliyetleri aracılığıyla ulaşma,
- Ürün ve hizmetlere ilişkin bilgi ve fiyat paylaşımları aracılığıyla web sitesi popülaritesini artırma,
- Marka bağlılığıyla birlikte müşteri sadakatinin de gelişmesini sağlama,
- Tüketici davranışlarının analiz edilmesi ve stratejik karar alma süreçlerinin desteklenmesine katkı sağlaması.

SONUÇ

Bu çalışma, sosyal medyanın tarihsel gelişiminden başlayarak kavramsal çerçevesini, işletmeler ve ekonomiye olan etkisini bütüncül bir gözle ele almıştır. "Web 1.0'dan Web 4.0'a" uzanan dijital dönüşüm süreci içerisinde sosyal medya, kullanıcı odaklı, etkileşime dayalı ve veri temelli bir iletişim ve ekonomi alanı yaratarak geleneksel medya ve pazarlama anlayışlarını önemli ölçüde dönüştürmüştür. Sosyal medya platformları, bireylerin bilgiye erişim ve paylaşım biçimlerini yeniden şekillendirirken; işletmeler açısından marka bilinirliği oluşturma, hedef kitleyle doğrudan ve çift taraflı iletişim kurma, müşteri ilişkilerini geliştirme ve pazarlama maliyetlerini düşürme gibi önemli avantajlar sunmuştur.

Çalışma kapsamında ele alınan sosyal medya ekonomisi, dijital reklamcılık, etkileşim ekonomisi, kullanıcı verisi ve içerik pazarlaması gibi temel bileşenler üzerinden değerlendirildiğinde, sosyal medya platformlarının yalnızca iletişim araçları değil, aynı zamanda güçlü ekonomik aktörler olduğu görülmektedir. Bu platformlar, kullanıcı etkileşimlerini ve verilerini ekonomik değere dönüştürerek yeni iş modellerinin oluşmasına temel hazırlamıştır. Bilhassa, küçük ve orta ölçekli firmalar için sosyal medya, düşük maliyetli ve yüksek erişimli bir pazarlama ortamı sunarak rekabet avantajı yaratmıştır.

Sonuç olarak sosyal medya, modern ekonominin ve pazarlama ekosisteminin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Ancak bu alanın sürdürülebilir, etik ve toplumsal faydayı gözeten bir biçimde yönetilebilmesi için hem işletmelerin stratejik ve bilinçli kullanım yaklaşımları geliştirmesi hem de düzenleyici mekanizmaların güçlendirilmesi gerekmektedir. Gelecek

araştırmaların, sosyal medyanın ekonomik etkilerini sektörler bazında ve uzun vadeli sonuçlarıyla ele alması, literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

REFERANSLAR

Akyıldız, S., & Yılmaz, K. (2020). Sosyal medya konulu araştırmaların bilim haritalama tekniği ile bibliyometrik analizi. OPUS International Journal of Society Researches, 16(28), 1416-1451.

Alakbarov, R. (2024). Yeni Medya Uygulamalarının Türkiye Ekonomisine Etkisi. . [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Alan, A. K., Kabadayı, E. T., & Erişke, T. (2018). İletişimin yeni yüzü: dijital pazarlama ve sosyal medya pazarlaması. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 17(66), 493-504.

Alhaddad, A. A. (2015). The effect of advertising awareness on brand equity in social media. International Journal of e-Education, e-Business, e-Management and e-Learning, 5(2), 73-84.

Altun, Ş. (2019). Sosyal medya ve şöhret kültürü: YouTube örneği. [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Bingöl, Ö. (2024). Ekonomi Politik Bağlamda Sosyal Medyada Kullanıcı Üretimi Içerik: Youtube'daki Vloggerlar Üzerine Nitel bir Araştırma [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Chen, C., Zhang, L., Li, Y., Liao, T., Zhao, S., Zheng, Z., ... & Wu, J. (2022). When digital economy meets web3. 0: Applications and challenges. IEEE Open Journal of the Computer Society, 3, 233-245.

Dhingra, M., & Mudgal, R. K. (2019). Historical evolution of social media: An overview. In International Conference on Advances in Engineering Science Management & Technology (ICAESMT)-2019, Uttaranchal University, Dehradun, India.

Erdemsoy, E. (2024). Sosyal medyanın gösterişçi tüketim üzerine etkisi: Instagram örneği. [Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Gültekin, Y., Öztürk, S. (2022). Dijital Reklam Uygulamaları ve Yeni Trendler. Kıray, A., Kaplan, M. (Ed.), Teknolojik Dönüşüm, İşletme ve Ekonomi. Ekin Yayınevi.

Kaushik, R. (2012). Impact of social media on marketing. International Journal of computational engineering & Management, 15(2), 91-95.

Kim, A. J., & Ko, E. (2012). Do social media marketing activities enhance customer equity? An empirical study of luxury fashion brand. Journal of Business research, 65(10), 1480-1486.

Kuyucu, M. (2014). Medya Ekonomisi ve Başrol Oyuncuları: Bugünün ve Yarinin Medya Aktörlerinin Gözünde Reklamcilar ve Tüketiciler. Turkish Online Journal of Design Art and Communication, 4(1).

Picard, R. (1989). Media Economics: Concepts and Issues, CA: Sage Publishing.

Rachmad, Y.O. Social Media Impact Theory. Napier Art Deco Book Publishing, Special Edition 2023.

Rokhadi. (2023). A study on the role of social media in driving innovation and economic growth: A macroeconomic perspective. Technology and Society Perspectives (TACIT), 1(1), 45–51.

Safdar, G., & Abbasi, A. (2020). Evaluation and development of social media: A historical perspective. Online Media and Society, 1, 35-44.

Şener, B. Ç. (2023). Sosyal Ağ Sitelerinin Özellikleri Çerçevesinde Reklam Uygulamalarının Değerlendirilmesi. Yeni Medya, (14), 327-344.

Solak, B. B. (2025). Dijital çağda dezenformasyon ve kriz yönetimi: Beypazarı örnek olayı. [İnternational 10th Usbilim Social Sciences Congress]'nde sunulan bildiri, 129–142.

Tokgöz, Ç., & Toksarı, M. (2024). Dijital Emek Ve Sosyal Medyanın Tüketici Üzerindeki Etkisi. Gümüşhane University Electronic Journal of the Faculty of Communication/Gümüşhane Üniversitesi Iletisim Fakültesi Elektronik Dergisi, 12(3).

Yılmaz, Ö. (2021). Web 1.0, 2.0, 3.0 ve 4.0'ın tarihi. Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 8 (2), 344-350

Yılmazsoy, B. (2019). Sosyal ağların pazarlama üzerindeki etkileri: Instagram örneği. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), 49-58.

Zeng, B., & Gerritsen, R. (2014). What do we know about social media in tourism? A review. Tourism management perspectives, 10, 27-36.

Zengi, C. A., & Yücel, D. (2023). Sosyal medya ekonomisinin ülke ekonomilerine etkileri üzerine bir inceleme. Mediarts, (5), 51–61.

Zengi, C. A., Kılıçaslan, E., & Yücel, D. (2023). Sosyal medya ekonomisi ve tüketim kültürü bağlamında bulut bilişim teknolojisinin kullanımı üzerine değerlendirme. Uluslararası Sosyal Medya ve İletişim Araştırmaları Dergisi, 4(6), 1-21.

Yapay Zekânın Makroekonomik Etkileri

Sevim ÖZKAN[1]

1- Dr. Öğr. Gör. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Emet Meslek Yüksekokulu, Finans Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, Maliye Programı, Kütahya, sevim.ozkan@dpu.edu.tr. ORCID: 0000-0002-4554-1244.

ÖZET

Çalışma, yapay zekânın makroekonomik etkilerini kavramsal ve analitik bir çerçevede incelemektedir. Öncelikli olarak, yapay zekânın tanımlanmasına ilişkin belirsizlikler ortaya konulmakta ve yapay zekanın robotik, otomasyon ve dijitalleşme süreçleriyle olan ilişkisi ele alınmaktadır. Yapay zekâ uygulamaları ekonomik faaliyetlerin hemen hemen her alanına etki ederek üretim yapısıyla birlikte işgücü piyasasının temel dinamiklerini de dönüştürmüştür. Ayrıca, yapay zekânın verimlilik üzerindeki etkileri ön plana çıkarılarak teknolojik ilerlemelerin üretim süreçlerini daha etkin bir hale getirdiği ve toplam faktör verimliliğini artırdığı ortaya konulmaktadır. Bu şekilde oluşan verimlilik artışları da ekonomi üzerinde olumlu etkiler yaratarak; dijital teknolojilerin yoğun kullanıldığı sektörlerin kişi başına düşen geliri ve rekabet gücünü artırdığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte, yapay zekânın işgücü piyasasında yarattığı dönüşümün, özellikle vasıfsız işgücüne yönelik talebi azaltarak işsizlik ve gelir eşitsizliği risklerini artırabileceği değerlendirilmektedir. Çalışmada ayrıca, yapay zekânın kamu politikaları ve kamu yönetimi üzerindeki etkileri ele alınmakta; e-devlet uygulamaları, karar alma süreçlerinin dijitalleşmesi ve kamu hizmetlerinde etkinlik artışı gibi unsurlar tartışılmaktadır. Bunun yanında, yapay zekânın gelir dağılımı üzerindeki etkilerinin işgücü piyasasında kutuplaşmayı derinleştirebileceği ve dijital uçurumun genişlemesine yol açabileceği belirtilmektedir. Son olarak, yapay zekânın enflasyon üzerindeki etkileri incelenmekte; özellikle büyük dil modelleri gibi düşük maliyetli yapay zekâ araçlarının kısa vadede verimlilik artışı yoluyla enflasyon üzerinde aşağı yönlü baskı oluşturabildiği, ancak bu etkinin uzun vadede talep ve maliyet dinamiklerine bağlı olarak değişebileceği vurgulanmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde yapay zekâ teknolojilerinin ekonomik ve toplumsal faydalarının sürdürülebilir kılınabilmesi için kapsayıcı ve dengeli politika çerçevelerinin geliştirilmesinin önemi vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler – Yapay Zekâ, Makroekonomik Etkiler, Verimlilik, Ekonomik Büyüme, Dijital Dönüşüm.

GİRİŞ

Dijital dönüşüm sürecinin merkezinde yer alan yapay zekâ, ülkelerin toplumsal ve ekonomik yapılarını köklü bir şekilde değiştirmiştir. Derin öğrenme ve gelişmiş algoritmalarla hızlı bir şekilde ilerleyen yapay zeka üretim süreçlerinden hizmet sektörüne, kamu yönetiminden işgücü piyasalarına kadar geniş bir alanda yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Bu gelişme mikro kapsamda firmaların verimlilik ve rekabet koşullarında olumlu etkilere yol açarken; makro kapsamda istihdam,

büyüme, ekonomik büyüme, enflasyon ve gelir dağılımı gibi esas değişkenler üzerinde önemli etkiler doğurmaktadır.

Yapay zekânın ekonomi üzerinde yarattığı etkiler sadece üretkenlik arışı ve maliyet düşüşü ile sınırlı kalmamaktadır. Bunun yanında işgücü piyasasında değişim, beceri uyumsuzlukları ve sosyal dışlanmayı da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda, yapay zekâ, hem arz yönlü bir verimlilik şoku hem de gelir ve talep kanalları üzerinden ekonomiyi şekillendiren dönüştürücü bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmada, yapay zekânın makroekonomik etkilerinin bütüncül bir bakış açısıyla ele alınması amaçlamaktadır. Öncelikle yapay zekânın kavramsal çerçevesi ve ekonomi literatüründeki yeri ortaya konulmakta; ardından da yapay zekânın verimlilik, üretim ve ekonomik büyüme, istihdam ve işsizlik, kamu politikaları, gelir dağılımı ve enflasyon üzerindeki etkileri sistematik biçimde incelenmektedir. Böylece, yapay zekâ teknolojilerinin sunduğu fırsatların yanı sıra oluşturduğu riskler ve politika yapıcılar açısından doğurduğu yeni sorumluluklar kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir.

YAPAY ZEKÂ: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Yapay zekânın, genel kabul görmüş bir tanımı bulunmamaktadır. Sonuç olarak da "Yapay Zekâ" terimi hem alan içinde hem de dışında birçok farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu durum büyük bir problem olarak görülmemektedir. Çünkü, bilimsel birçok kavram araştırmaların başlangıcında değil olgunlaştığı aşamalarda tam ve doğru tanımlara kavuşur. Bir de zekânın karmaşıklığı göz önüne alındığında araştırma aşamasında yapay zekaya ilişkin yaygın olarak kabul görmüş bir tanım beklemek gerçekçi değildir. Birçok araştırmacı tanımlar üzerine zaman harcamak yerine ister teorik ister pratik açıdan verimli olsun, yapay zekâ olarak adlandırılıp adlandırılmamasına bakılmaksızın verimli hedeflerin peşinden gitmeyi tercih etmektedir (Kalantzis ve Cope, 2025:2).

Son zamanlarda derin öğrenme, büyük veri ve gelişmiş algoritmalardaki ilerlemelerle karakterize edilen yapay zekâ, ekonominin ve toplumun her sektörüne nüfuz etmeye başlamıştır. Otomatik üretimden ve akıllı müşteri hizmetlerinden algoritmik ticarete ve hassas tıbba kadar uzanan süreçte yapay zekâ yalnızca endüstriyel yapıları yeniden şekillendirmekle kalmayıp, aynı zamanda da işgücü piyasasının temel dinamiklerini derinden değiştirmektedir. Bu dönüşüm, verimlilikte önemli kazanımlar vaat ederken, akademisyenler ve politika yapıcılar arasında

istihdam ve gelir dağılımı üzerindeki olumsuz sonuçları nedeniyle yaygın bir endişe yaratmaktadır. Acemoglu ve Restrepo'nun araştırması, yapay zekânın ve otomasyon teknolojilerinin hem insan emeğinin yerini alan bir "yer değiştirme etkisi" hem de insanlar için yeni görevler yaratan bir "yeniden yerleştirme etkisi" ortaya koyduğunu vurgulamaktadır. İstihdam ve ücretler üzerindeki net etki ise bu iki güç arasındaki dengeye bağlı olmaktadır (Gu ve Wang,2025:9).

Ekonomistler için yapay zekânın tanımı hem dar hem de geniş kapsamlıdır. Ekonomistlerin yapay zekaya atıfta bulunurken en sık kullandığı kelimeler "otomasyon, robotlar ve makinelerdir". Bir mühendis için "otomasyon ve robotlar", yapay zekâ kavramından bağımsız olarak var olabilen iyi tanımlanmış terimlerdir. Groover'a (2014) göre otomasyon, bir sürecin veya prosedürün minimum insan yardımıyla gerçekleştirildiği teknolojidir. Taddeo ve Floridi (2018), yapay zekânın etkileşimli, özerk, kendi kendine öğrenen bir ajans kaynağı olarak, başarılı bir şekilde yerine getirilmesi insan zekâsı gerektiren görevleri gerçekleştirilebilen hesaplı sistemleri mümkün kıldığını belirtmektedir (Lu ve Zhou, 2021:1047).

YAPAY ZEKÂ VE EKONOMİ

Yapay zekâ ve ekonomik faaliyetlerin kesiştiği konuların giderek artması ve parçalanması, akademisyenlerin bu alanı tam ve doğru bir şekilde anlamalarını giderek zorlaştırmıştır. Bununla birlikte konunun karmaşıklığı, yapay zekâ ve ekonomik kalkınma arasındaki bağlantı üzerine çok sayıda fikir ve araştırma üreten çeşitli bakış açılarına yol açmıştır. Yapay zekâ ve ekonomik kalkınma üzerine bazı literatür incelemeleri yapılmış olsa da, alanın çok yönlü doğası bunun hala yeterli olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Bir yandan, bu gibi kısa vadeli çalışmalar zaman içindeki ince değişimleri mutlaka göstermemektedir. Öte yandan, mevcut literatür incelemeleri kullandıkları çalışma bakımından seçici olup, genellikle ilgili literatürün hacmine ve çeşitliliğine uyacak şekilde sınırlı olarak ele alınmaktadır. Aynı zamanda, akademisyenlerin literatürü objektif olarak özetlemesi ve sınıflandırması kolay değildir. (Qin ve vd., 2024:1738).

Yapay zekânın getirmiş olduğu dijitalleşme sayesinde yeni ürün ve hizmetler üretilerek ekonomik büyümeye katkı sağlanabilmektedir. Böylece de küresel rekabet avantajı elde edilebilmektedir. Yapay zekâ teknolojilerinin gelişmesi dil engellerini de ortadan kaldırarak ülkelerin

uluslararası ticarette önemli bir avantaj sağlamasına yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan, yapay zekâ temelli ve bilişim teknolojilerindeki ilerlemeler aracılığıyla sanal asistanlar, akıllı yazılımlar ve veri analitiği araçları iş dünyası ve günlük yaşamda verimliliği artıran yenilikler sunmaktadır. Dolayısıyla da bu dönüşüm süreci işgücü yapısında önemli değişimlere yol açmaktadır. İnsan gücünün yerini makinelerin almaya başlamasıyla işsizlik problemi ortaya çıkmıştır. Ancak, dijitalleşmenin etkisiyle birlikte meslek ve beceriler dönüşüme uğrayarak yeni istihdam alanlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özellikle, makine öğrenmesi ve büyük veri gibi alanlardaki gelişmeler yeni mesleklerin doğmasına temel oluşturmuştur(Akbıyık ve Meçik, 2025: 42).

YAPAY ZEKÂNIN MAKROEKONOMİK ETKİLERİ

Makroekonomide yapay zekânın kullanımı, ekonomik eğilimleri analiz etmeyi ve tahmin etmeyi amaçlayan hesaplama modelleri ve algoritmaların geliştirilmesine dayanan 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Yapay zekânın ortaya çıkışı, teknolojinin çeşitli ekonomik sektörlere yayılmasına yol açmış ve makroekonomik planlamada politika yapıcılar ve devlet yetkililerinin doğru tahminlerde bulunmalarına katkı sağlamıştır(Jabbari ve Azizi, 2024:2).

Yapay zeka, makroekonomiyi birçok yönden etkilemektedir. Bu hususta; üzerinde etki yaratılabilecek makroekonomik değişkenlerin bazılarını aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

- Verimlilik
- Üretim ve ekonomik büyüme
- İstihdam ve işsizlik
- Kamu politikası
- Gelir dağılımı
- Enflasyon

YAPAY ZEKÂ VE VERİMLİLİK

Üretim fonksiyonlarında yer alan teknoloji, sermaye ve işgücüne göre kıyaslandığında üretimin artması hususunda daha büyük etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü teknolojik anlamda yaşanan gelişmeler üretim fonksiyonunda yer alan diğer üretim fonksiyonlarının da pozitif etkilenmesine fayda sağlamaktadır. Bunun sonucunda ise verimlilik artışı sağlanmaktadır. Teknolojide yaşanan ilerlemelerle birlikte işgücü daha eğitimli olmakta ve ileri seviye kıllı teçhizatlar kullanabilmektedirler. Ayrıca, yapay zekâ aracılığıyla üretim aşaması süreçlerinin daha verimli hale gelmesi kıt kaynakların kullanımında en elverişli yöntemlerle kullanılabilecektir. Diğer taraftan yapay zekânın uyum ve güçlülük gerektiren karmaşık otomasyonunu gerçekleştirebilecek seviyede olması da üretkenlik artışına sebep olabilecektir. Ortaya çıkan verimlilik artışlarının direkt olarak üretimi etkileyecek olması üretim artışı sağlayan girişimlerin kazançlarını artırma imkanı sağlayacaktır(Uçucu,2022:53).

Ekonomik büyümenin temelinde, emek ve sermaye gibi girdilerin çıktılara dönüştürülmesi olarak ifade edilen olarak verimlilik yatmaktadır. Yapay zekâ teknolojileri, tekrarlayan ve zaman alan görevleri otomatikleştirerek, hataları en aza indirerek ve karar alma süreçlerini optimize ederek verimliliği önemli ölçüde artırma kapasitesini kanıtlamıştır. Örneğin, imalat sektöründe, yapay zekâ destekli otomasyon teknolojileri üretim hatlarını iyileştirerek şirketlerin daha düşük maliyetlerle ve daha hızlı üretim yapmalarını sağlamıştır. Benzer şekilde, lojistikte, yapay zekâ algoritmaları talebi görerek, verimsizlikleri belirleyerek ve stok yönetimini geliştirerek tedarik zincirlerini optimize etmektedir (Yolusever,2025:367).

YAPAY ZEKÂ VE ÜRETİM-EKONOMİK BÜYÜME

Yapay zekâ, makinelere insan beyninin bilişsel yeteneklerini ve işlevlerini simüle ederek insanların zihinsel işlerinin bir kısmını üstlenmeyi amaçlamaktadır. Bu durum yalnızca verimliliği artırmakla kalmaz aynı zamanda yüksek bilişsel yoğunluklu birçok iş yoğunluğu yaratarak iş yapısını etkileyebilmektedir. Bu sebeple gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler ekonomik büyüme ve teknolojik ilerlemeye;

- Katma değer
- Maliyetleri düşürme

- Verimliliği artırma
- Riskleri azaltma
- Dünya rekabet standartlarını yükseltme gibi

faydaları sebebiyle yapay zeka stratejilerini ve uygulamalarını ekonomik planlarına dahil etmede hızlı davranmışlardır. İnsanlarla makineler arasında hızlı bir yarış yaşanırken 21. yüzyılda yapay zekâ, şehirlerdeki akıllı sistemler, robotlar, arabalar ve sürücüsüz uçaklar gibi insanlığa hizmet eden bir dizi teknoloji icat etmeyi başarmıştır. Bu sebeple, yapay zeka devrimi, iş fırsatlarını artırarak ve işsizlik oranlarını düşürerek ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır(Mohammad ve Negrish,2024:1929).

Kromann ve ark. (2011)'e göre, otomasyonu artırmak için çok sayıda endüstriyel robotun yaygın kullanılmasıyla birlikte toplam faktör verimliliğinde meydana gelen artış ülkenin imalat sanayisinin verimliliğini artıracaktır. En önemlisi de yapay zekâ, yeni teknolojilerin ve bilgilerin yayılımını iyileştirerek inovasyonu artırabilir; bu da teknik ilerlemeyle birlikte ekonomik büyümeyi destekleyecektir(Kalai vd.,2024:5).

Dijital teknolojilerin ağırlıklı olarak kullanıldığı sektörler, diğer sektörlere nazaran daha vasıflı işgücünün istihdam edildiği ve işgücü verimliliğinin yüksek olduğu sektörler olarak adlandırılmaktadır. Bu sektörlerin ekonomik yapı içerisinde artış göstermesi kişi başına düşen milli gelirin artmasına yol açacağına ilişkin bir beklenti yaratmaktadır. Bir üretim faktörü olarak esas alınan dijital teknolojilerin ekonomik büyüme üzerindeki direkt etkisi şeklinde ifade edilen bu durum, dijital teknoloji sektörlerinin büyüklüğüne ve bu sektörlerin diğer sektörlerle arasındaki verimlilik farkına bağlıdır. Dolaylı etki ise, artan dijital teknoloji kullanımı neticesinde verimlilikte meydana gelen artışa dayanmaktadır. Bunun sonucunda üretim maliyetleri düşmekte ve üretim süreçleri etkin bir şekilde yürütülmektedir. Üretimde yaşanan verimlilik sonucuna göre de ekonomilerin rekabet gücü artmaktadır. Bu durum, üretimi artırarak ekonomik büyüme yol açmaktadır. Tüketim açısından ele alındığında ise dijital teknolojiler yeni ürün ve piyasaların yaratılmasına yardımcı olacaktır. Yaratılan yeni talep alanlarının meydana gelmesi sonucunda da büyüme üzerinde pozitif bir etki yaratılacaktır (Gözüküçük,2020:56).

YAPAY ZEKÂ VE İŞGÜCÜ-İŞSİZLİK

Teknolojik ilerlemeler kapsamında yapay zekâ, dünya çapında sanayileri, ekonomileri ve toplumları yeniden şekillendiren dönüştürücü bir güç olarak ön plana çıkmaktadır. Yapay zekâ yayılımı hızlandıkça özellikle gelişmekte olan bölgelerde küresel işgücü üzerine etkiler giderek daha belirgin hale gelmektedir. Bu durum, yapay zekânın gelişmekte olan işgücü dinamikleri üzerindeki çok yönlü etkisinin kapsamlı bir şekilde incelenmesi için temel hazırlamaktadır. Doğal dil işleme, makine öğrenimi ve robotik dahil olmak üzere yapay zekâ teknolojisinin yaygınlaşması çeşitli sektörlerde otomasyon, insan yetkinliklerini artırma ve optimizasyonun öne çıktığı yeni bir çağı beraberinde getirmiştir. Yapay zekâ verimliliği, etkinliği ve yeniliği artırma potansiyeline sahip olsa da istihdam modelleri, beceri gereksinimleri ve sosyo-ekonomik yapı üzerindeki yıkıcı potansiyeli de göz ardı edilemez(Shaji,2024:33).

Yapay zekâ iş ve becerilerin ötesinde istihdam üzerinde de önemli sosyoekonomik etkiler yaratmaktadır. Yapay zekânın benimsenmesi ulusal ve uluslararası eşitsizlikleri artırabilmektedir. Yapay zekâ yüksek becerili, yüksek gelirli işçilere fayda sağlarken; düşük becerili işçilerin yerini alma olasılığı daha yüksektir. Az sayıda vasıflı işçinin yüksek teknoloji işlerine erişebildiği kutuplaşmış bir işgücü, sosyal istikrarı ve kapsayıcılığı tehdit etmektedir. Yapay zekânın benimsenmesindeki eşitsiz hız, güçlü teknolojik altyapılara sahip ülkeler ile bu altyapıdan uzak olan ülkeler arasındaki ekonomik uçurumu derinleştirebilecek bir "dijital uçurum" oluşturmaktadır. Yapay zekâ, ürün yönetimini iyileştirebilir, emek yoğun tarımsal işleri otomatikleştirerek verimliliği artırarak kaynak israfını azaltabilir (Patil, 2024).

Yapay zekânın işgücü üzerine etkilerinin araştırıldığı çalışmalar değerlendirildiğinde ;

- İşgücünde düşüş
- İşsizlikte artış

olmak üzere iki temel sonuç ortaya çıkmaktadır. Yapay zekâ gibi yeni teknolojiler vasıfsız işgücüne olan talebi azaltarak işsizliğin artmasına yol açacaktır. Dolayısıyla da yoksulluk artacaktır. Bu doğrultuda, dönüşümden en çok etkilenen grup vasıfsız işçiler olacaktır. Geleneksel iş pozisyonlarında meydana gelen azalmalar bireyin iş bulma şansını düşürerek işsizlik oranlarının artmasına yol açmaktadır. İşsizlikte meydana gelen yükseklikte yoksulluğu derinleştirerek sosyal eşitsizlikleri artırma riski taşıyacaktır. Bu kapsamda, yapay zekanın hızlı gelişimi toplumun alt kesimlerinde yaşayan bireylerin yaşam standartlarını tehdit etmektedir. Ücretler açısından değerlendirildiğinde, özellikle vasıfsız işgücüne olan talebin azalması katılımsız işgücünün artmasına ve ücret seviyelerinin düşmesi yönünde baskı yaratmasına yol açmaktadır. Hatta, bazı mesleklerin ortadan kalkması ücret düşüşlerini daha da hızlandırmaktadır. Tüm bu olumsuz çerçeve vasıfsız

işçilerin daha az pazarlık gücüne sahip olması gelir eşitsizlik riskini doğurmaktadır (Özmen, 2025:727).

İş kayıpları hususunda endişen yaratan yapay zeka, ekonomik olarak değerli birçok görevde insanüstü performans sergilemektedir. Bunlardan bazıları yüksek ücretli meslekler grubuna örnek olan radyologlar ile düşük ücretli meslek grubuna örnek teşkil eden tarım işçileri ile ilişkilidir. Artan eşitsizliğin önemli bir sosyal ve siyasi sorun olduğu bir dönemde, yapay zekânın üretim işçilerini daha fazla işsiz bırakarak eşitsizliği artırıp artırmayacağı veya doktorları ve avukatları işsiz bırakarak azaltıp azaltmayacağı belirsizdir(Webb,2020:1).

Yapay zekânın işgücü üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla alınabilecek önlemleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür(Zhang,2023:255);

- İşletmelerde, her pozisyon için eğitimler gerçekleştirilmeli, çalışanlar ile yapay zekâ arasındaki koordinasyon gerçekleştirilerek "insan-makine işbirliği" çalışma modeline geçilmelidir.
- Yapay zekânın getirmiş olduğu “yetenek eğitimi” fırsatlarından yararlanılmalıdır. Kısa vadede ücret artışları güçlü bir mekanizma oluşturacak ve çalışanları becerilerini geliştirmesi yönünde teşvik edecektir.
- Yapay zekânın uygulama alanı ve düzeyi makul bir şekilde belirlenmelidir. Farklı bölgelerde ve ölçeklerdeki şirketlerde yapay zekânın istihdam üzerindeki etkileri değişkenlik göstermektedir. Bu nedenle devlet, işletmeler arasındaki dengesiz gelişimi esas alarak yerel koşullara uygun politikalar geliştirmelidir.

YAPAY ZEKÂ VE KAMU POLİTİKALARI-YÖNETİMİ

Yapay zekânın kamu hizmetine dahil edilmesinden önce bürokratlar, daha az sayıda performans sorunu ile etkin hizmetler sunuyorlardı. Ancak geleneksel bürokrasi yavaş ve geri kalmış olarak algılandığından, kamuoyunun bu hizmetlere yönelik tutumu her zaman olumlu olmamıştır. Yapay zekâ ve makine öğrenimi algoritmalarının devamlı gelişimi kamu görevlilerinin daha hızlı ve verimli bir şekilde kamu hizmeti sunmalarına yardımcı olmaktadır. Ayrıca, halk da elektronik kamu hizmetlerini her

zamankinden daha fazla kullanmaktadır. Kamuoyunun bilgi dışında birçok ön hizmette geleneksel kamu görevlilerinin yerini algoritmalar almaktadır. Bunun yanı sıra kamu görevlileri modern e-devlet hizmetlerinin yardımıyla vatandaşlar hakkında geçmişe kıyasla çok daha fazla bilgi edinmektedir. E-postalar, sistem kayıtları, devlet web sitelerindeki arama sorguları ve bireysel sağlık kayıtları aracılığıyla toplanan büyük miktardaki verinin hızlı ve etkili işlenmesi hem kamu görevlilerin hem de vatandaşların karar verme süreçlerine destek olunması için güçlü algoritmaların kullanılmasını gerekli kılmaktadır (Robles ve Mallinson, 2022: 14).

Yapay zekâ, günümüzde modern devlet ve toplumların vazgeçilmez bir teknolojisi haline gelmiştir. Fakat ilgili sistemlerin güvenlik, etik belirsizliği ve mahremiyet gibi hususlarda daha fazla ilerleme göstermesi, dönüşen toplum içerisinde bu konulara güvence sağlaması gerekmektedir. Yapay zekanın yaygınlaşmasıyla birlikte hesap verilebilirlik, şeffaflık ve denetim gibi noktalar daha önem kazanmakta ve esas ilkeler haline gelmektedir. Bu periyotta, modern hükümetlerin, teknolojik gelişmelere uyum sağlayarak örgütsel yapılarda ve insan kaynaklarında dönüşüm sağlamaları; bunu gerçekleştirirken de düzenleyici ve denetleyici rollerini koruyarak kolaylaştırıcı politika araçları geliştirmeleri büyük önem taşımaktadır (Kaya, 2024:139).

YAPAY ZEKÂ VE GELİR DAĞILIMI

Yapay zekâ, mal üretme ve hizmet sunma hususunda etkili olarak önemli değerler yaratabilmektedir. Fakat bu durumun zenginler ile dünyanın geri kalanı arasındaki uçurumu daha da genişleteceğine ilişkin endişeler de duyulmaktadır. Yapay zekânın daha fazla yeni iş yarattığı ya da işsizliğe neden olduğu noktası her zaman tartışılır bir konu olmuştur. Genellikle, işgücü;

- Vasıflı işler
- Orta vasıflı işler
- Yüksek vasıflı işler

olmak üzere 3 gruba ayrılmaktadır. Son yıllarda, işin doğası değişiklik göstermiştir. Yeni dijital uçurum nedeniyle, yüksek öğrenime, iş deneyimine ve liderlik geliştirme fırsatlarına sahip olan işçiler ile olmayanlar arasındaki bant aralığı genişlemiştir. İşgücü piyasası gittikçe kutuplaştıkça orta vasıflı meslekler giderek ortadan kalkarken; düşük beceri ve yüksek beceri talep eden istihdam türleri ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak düşük ve yüksek

vasıflı işlerin sayısı artarken; orta vasıflı işlerin sayısı azalmaktadır. Bu durum yapay zekânın istihdam ve gelir eşitsizliğini nasıl etkilediğini ortaya koymaktadır. Bunun nedeni rutin ve rutin olmayan bedensel işlerin ağırlıklı olarak düşük eğitimli bireyler tarafından, rutin bilişsel işlerin ise ağırlıklı olarak orta eğitimli ve rutin olmayan işlerin yüksek eğitim düzeyine sahip çalışanlar tarafından yerine getirilmesiyle açıklanmaktadır (Nijat, 2022:30).

YAPAY ZEKÂ VE ENFLASYON

Yapay zekânın hızlı ilerleyişi, enflasyon üzerindeki etkilerine ilişkin soruları gündeme getirmektedir. İş dünyası, kamu yönetimi ve eğitim alanlarında yapay zekanın yaygın olarak benimsenmesi; üretkenliği artıran ve enflasyonu düşüren olumlu bir arz şoku olarak kabul edilmektedir. Yapay zekânın enflasyon düşürücü etkileri kısa vadede daha belirgin olabilmektedir. Çünkü, firmalar "Büyük Dil Modelleri" gibi yaygın şekilde yapay zeka araçlarını kullanarak yüksek maliyetlere katlanmadan hızlı ve önemli verimlilik artışları sağlayabilmektedir. Borowski vd. (2025) çalışmalarında AB ülkelerinde enflasyon ile yapay zeka arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda yapay zekâ kullanımının özellikle hizmet sektöründe ve Euro Bölgesi ekonomilerinde daha düşük üretici fiyat enflasyonuyla ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Yapay zekânın, fiyatlar üzerindeki deflasyonist etkisi yüksek oranda yapay zekânın kullanıldığı sektörlerde daha belirgin olmaktadır. Bu sonuçlar, yapay zekâ entegrasyonunun erken aşamalarının, yaygın ve düşük maliyetli yapay zekâ araçlarının uygulanması gibi "kolay kazanımlar" sayesinde enflasyon düşürücü etkiler sağladığını ve bu durumun, önemli sermaye yatırımı gerektirmeden verimliliği artırarak enflasyon üzerinde aşağı yönlü baskı oluşturduğunu göstermektedir. ilgili sonuçlara göre , kısa vadede yapay zekânın enflasyon üzerindeki azaltıcı etkisi, maliyet baskıları açısından geçici bir rahatlama sağlayabilir. Bununla birlikte, bu etkiler kısa ömürlü olabilir ve toplam talebin yapay zekâ benimsenmesinden kaynaklanan verimlilik kazanımlarına nasıl tepki verdiğine bağlı olarak tersine dönebilir. Sonuçlar ayrıca endüstri ve teknoloji politikası için daha geniş kapsamlı sonuçlar doğurabilir. Yapay zekâ kısa vadede umut vadeden enflasyon düşürücü faydalar sunarken, enflasyon eğilimleri üzerindeki uzun vadeli etkisi daha fazla araştırma gerektiren açık bir soru işareti olarak kalmaktadır(Borowski vd., 2025:1-5).

SONUÇ

Çalışmada yapay zekânın makroekonomik etkileri geniş bir çerçevede ele alınmış; söz konusu teknolojinin verimlilik, üretim, büyüme, enflasyon, istihdam, işsizlik, kamu ve gelir dağılımı üzerindeki yansımaları bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Yapay zekânın derin öğrenme, büyük veri ve gelişmiş algoritmalarıyla birlikte giderek daha fazla entegre olduğu ve bu entegrasyonun hem fırsat hem de yapısal riskler içerdiği ortaya konulmuştur.

Çalışmalar, yapay zekânın verimlilik artışı yoluyla üretim süreçlerini dönüştürdüğü ve toplam verimliliği arttırarak ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Dijitalleşmenin yoğun olarak kullanıldığı sektörlerde maliyetlerin düşmesi, üretim süreçlerinin etkinleşmesi ve rekabet gücünün artması yapay zekânın arz yönlü bir büyüme dinamiği yarattığını ortaya koymaktadır.

İşgücü piyasası değerlendirildiğinde yapay zekânın otomasyon ve görev dönüşümü yoluyla istihdam yapısını yeniden şekillendirdiği sonucuna ulaşılmaktadır. İlgili piyasada, vasıfsız işlerde çalışan işçilerin iş kaybı yaşama riski oldukça artarken; yüksek beceri gereken alanlarda ortaya çıkan yeni iş olanakları işgücü piyasasında halihazırda var olan kutuplaşmayı daha da derinleştirmektedir. Bu sonuç, gelir dağılımı eşitsizliklerinin artmasına ve dijital uçurumun genişlemesine temel hazırlayabilmektedir. Dolayısıyla yapay zekânın ekonomik büyüme üzerine olumlu etkilerinin toplumsal refaha dönüşebilmesi eğitim politikaları ve beceri dönüşümünü merkeze alan kapsayıcı stratejilerinin geliştirilmesine bağlıdır.

Kamu kapsamında yapay zekâ hizmet sunumunda etkinliği artırma ve karar alma süreçlerini iyileştirme potansiyeli taşımaktadır. Fakat, bu durumun hayata geçirilmesi şeffaflık, hesap verilebilirlik gibi temel yönetişim ilkelerinin güçlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. Modern devletlerin düzenleyici ve denetleyici rollerini koruyarak yapay zekâ uygulamalarını yönlendirmeleri teknolojik dönüşümün kamu yararı doğrultusunda şekillenmesi açısından büyük öneme sahiptir.

Enflasyon açısından ele alındığında ise yapay zekânın özellikle erken entegrasyon aşamasında verimlilik artışı yoluyla maliyetleri düşürdüğü ve kısa vadede enflasyona aşağı yönlü baskı oluşturulabildiği görülmektedir. Büyük dil modelleri gibi düşük maliyetli yapay zekâ araçlarının yaygın kullanımı firmalara önemli "kolay kazanımlar" sunarak üretici fiyatları üzerinde deflasyonist etkiler yaratabilmektedir. Bununla birlikte, ilgili etkinin kalıcılığı; toplam talebin etkisine, ücret dinamiklerine ve tamamlayıcı sermaye yatırımlarının seyrine bağlıdır. Dolayısıyla, yapay zekânın uzun vadeli enflasyonist ya da dezenflasyonist etkileri henüz netlik kazanmamakla birlikte bu alanda daha fazla ampirik çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır.

Sonuç olarak, yapay zekâ makroekonomik yapı üzerinde derin ve çok yönlü etkiler yaratan dönüştürücü bir teknolojidir. Bu etkilerin ekonomik büyüme, verimlilik ve fiyat istikrarı açısından sunduğu fırsatlar yanında;

istihdam, gelir dağılımı ve sosyal eşitsizlikler bakımından doğuracağı riskler dikkatli ve dengeli politika tasarımlarını zorunlu kılmaktadır. Yapay zekâdan azami toplumsal fayda sağlanabilmesi, teknolojik ilerlemenin insan sermayesi yatırımları, kapsayıcı işgücü politikaları ve güçlü kurumsal yapılarla desteklenmesine bağlıdır. bu çerçevede, yapay zekânın makroekonomik etkilerinin izlenmesi ve yönetilmesi hem akademik çalışmalara hem de politika yapıcılar açısından temel araştırma ve uygulama alanı olmaya devam edecektir.

REFERANSLAR

Acemoglu, D., & Restrepo, P. (2019). Automation and New Tasks: How Technology(2), 3–30. DOI: Journal of Economic Perspectives, 3310.1257/jep.33.2.3

Akbıyık, Z. H., & Meçik, O. (2025). Yapay Zekâ ve Ekonomik Dinamikler: G7 Ülkeleri Üzerine Bir Analiz. İzmir Yönetim Dergisi, 6(1), 41-54.

Borowski, J., Fidrmuc, J., & Jaworski, K. (2025). Artificial intelligence and inflation in the EU. Economics Letters, 112638.

Gözüküçük, M. (2020). Dijital Dönüşüm ve Ekonomik Büyüme. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.

Groover, M. P. (2014) Fundamentals of modern manufacturing: Materials, processes, and systems(4th ed.). Hoboken: John Wiley & Sons.

Gu, Y., & Wang, Y. (2025). The Impact of Artificial Intelligence on Labor Market Income Inequality. International Journal of Advanced Science, 1(2), 8-13.

Jabbari, A., & Azizi, J. (2024). The Role of Artificial Intelligence in Macroeconomics. Available at SSRN 4854582.

Kalai, M., Becha, H., & Helali, K. (2024). Effect of artificial intelligence on economic growth in European countries: a symmetric and asymmetric cointegration based on linear and non-linear ARDL approach. Journal of Economic Structures, 13(1), 22.

Kalantzis, M., & Cope, B. (2025). Literacy in the time of Artificial Intelligence. Reading Research Quarterly, 60(1), e591.

Kaya, E. (2024). Kamu Yönetiminde Dijtal Dönüşüm ve Yapay Zeka Uygulamaları. Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi, 4(2), 126-141.

Kromann L, Skaksen JR, Sørensen A (2011) Automation, labor productivity and employment—a cross country comparison. CEBR, Copenhagen Business Schoo

Lu, Y., & Zhou, Y. (2021). A review on the economics of artificial intelligence. Journal of Economic Surveys, 35(4), 1045-1072.

Mohammad, f. & Negrish, A. (2024). The Impact of the Use of Artificial Intelligence on the Economic Growth (The Case of Jordan). Kurdish Studies. Volume: 12, No: 2, pp.1929-1941.

Nijat, H. (2022). Analysis Of The Effects Of Artificial Intelligence On Labor, Employment And Income Distribution. European science review, (11-12), 28-35.

Özmen, K. (2025). Yapay Zekâ ve İşgücü Piyasasının Geleceği: Akademisyen Görüşleri Üzerine Bir İnceleme. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 17(33), 721-733.

Patil, D. (2024). Impact of artificial intelligence on employment and workforce development: Risks, opportunities, and socioeconomic implications. Opportunities, And Socioeconomic Implications (November 12, 2024).

Qin, Y., Xu, Z., Wang, X., & Skare, M. (2024). Artificial intelligence and economic development: An evolutionary investigation and systematic review. Journal of the Knowledge Economy, 15(1), 1736-1770.

Robles, P., & Mallinson, D. J. (2025). Artificial intelligence technology, public trust, and effective governance. Review of Policy Research, 42(1), 11-28.

Shaji, S. M. (2023). A study on the impact of AI on developing workforce. Antony, A. (Ed.), AI in Commerce and Management, 33.

Taddeo, M., & Floridi, L. (2018) How can AI be a force for good: An ethical framework will help harness the potential of AI while keeping humans in control. Science, 361, 751–752.

Uçucu, A. Ç. (2022). Yapay Zekâ Teknolojisindeki Gelişmelerin İstihdam ve Ekonomik Büyüme Bağlamında Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Burdur.

Webb, M. (2019). The impact of artificial intelligence on the labor market. Available at SSRN 3482150.

Yolusever, A. The Rıse Of Artıfıcıal Intellıgence: Frıend Or Foe Of Economıc Growth?. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 16(1), 362-390.

Zhang, X. (2023). Research on the impact of artificial intelligence on the labor market. Advances in Economics and Management Research, 8(1), 252-252.

Duygusal Yapay Zeka Üzerine Bibliyometrik Analiz

Yasin BAŞLAR[1]

1- Öğr. Gör.; Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Buharkent Meslek Yüksekokulu, Çağrı Merkezi Hizmetleri Programı. ybaslar@adu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-2367-5313.

ÖZET

Duygusal yapay zekâ (Emotional Artificial Intelligence – EAI), bireylerin duygusal durumlarını algılayabilen, yorumlayabilen ve bu duygulara uygun tepkiler üretebilen yapay zekâ sistemlerini ifade etmektedir. Bu yaklaşım, yüz ifadeleri, ses tonu, dil kullanımı, fizyolojik veriler ve davranışsal göstergeler gibi çoklu veri kaynaklarının makine öğrenmesi ve derin öğrenme teknikleriyle analiz edilmesine dayanmaktadır. Duygusal yapay zekâ, insan–makine etkileşimini daha doğal, uyumlu ve etkili hâle getirmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte, mahremiyet, veri güvenliği, etik kullanım ve duyguların yanlış yorumlanması gibi riskler, duygusal yapay zekâ uygulamalarının sınırlarını ve sorumluluklarını gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, duygusal yapay zekânın teknik gelişimi kadar etik ve hukuki çerçevesinin de bütüncül bir şekilde ele alınması gerekmektedir.

Vosviewer ile yapılan bibliyografik sonuçları ise ortak yazar analizinin en çok atıf alan 1208 atıfı ile Ella Glikson ve Anita Williams Woolley belirlenmiş olup, yazarların atıf analizine göre 1208 atıfı ile Ella Glikson ve Anita Williams Woolley tespit edilmniştir. Ülkelerin atıf ağ haritasına göre China 122 yayın, USA 97 yayın, England 48 yayın, Australia 37 yayın, Italy ise 31 yayına sahiptir. Kurumların atıf analizinde en çok atıf alan kurumlar 1208 ile Bar İlan Univ ve Carnegie Mellon Univ tespit edilmiştir. Anahtar sözcük analiziyle belirlenen en sık kullanılan sözcükler "Artificial Intelligence" 143 tekrar, "Emotion" 20 tekrar, "Emotion İntelligence" 19 tekrar olduğu görülmüştür. Metinlerin bibliyografik eşleşma analizine göre Glikson (2020) 1208 atıf, Crolic (2022) 424 atıf, Huang (2019) 290 atıftır. Yazarların bibliyografik eşleşme analizi en yüksek atıf 1208 ile Ella Glikson ve Anita Williams Woolley belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler – Duygusal Zeka, Yapay Zeka, Duygusal Yapay Zeka, Bibliyometrik, Vosviewer.

GİRİŞ

Bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarını tanımlama üzerine yapılan araştırmalar, uzun yıllardan beri psikoloji biliminin üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Yakın dönemde popüler bir kavramı haline gelen duygusal zeka kavramı, bireylerin kendi duygularının yanında diğer insanların da duygularını tanımlayabilme, düzenleyebilme aynı zamanda bu doğrultuda uygun bir davranış geliştirebilme yeteneği olarak ifade edilmektedir.

Yaşanan teknolojik gelişmelerle beraberinde insan zekasını taklit edebilen uygulamaları ortaya çıkarmıştır. Yapay zeka adı verilen bu uygular, eldeki verileri analiz edebilen, yüklenen verilere göre yeni bilgiler

öğrenebile, öğrendiği bilgilere göre tahminde bulunabilen ve sonuç olarak ise bir karara varabilen bilişsel süreçleri ifade etmektedir.

Duygusal zeka ve yapay zeka kavramlarını kesişimi olarak ortaya çıkan bir diğer kavram ise duygusal yapay zeka kavramıdır. Duygusal yapay zeka kavramı; bireylerin yüz ifadeleri, ses tonları ve beden dilinin yanında yazılı ve görsel metinler gibi birçok veriden yararlanarak bireylerin duygu durumlarını analiz edebilen, bu duygu durumuna göre tepkiler üretebilen insan ve makine etkileşimini ifade etmektedir.

Duygusal yapay zeka konusunda yayınlanan makalelerin eğilimlerini görmek oldukça önemlidir. Bu eğilimler, konunun teorik altyapısında yer alan yazarları, ülkeleri ve kaynakları ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, gelecekte yapılacak çalışmaların daha anlamlı olmasına katkı sağlayacaktır. Bu sayede, duygusal yapay zeka bibliyometrik analizi üzerine yapılan bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Duygusal zeka, yapay zeka ve bu iki kavramın birleşimi olarak ortaya çıkan duygusal yapay zeka kavramını kuramsal bir çerçevede ele alınmıştır. Birinci bölümde duygusal zeka kavramı tanımlanarak tarihsel gelişimi incelenmiş, bireysel ve örgütsel düzeydeki etkilerinden bahsedilmiştir. İkinci bölümde yapay zeka kavramı tanımlanarak tarihsel gelişimi incelenmiş, yapay zeka uygulamaları ve etkilerinden bahsedilmiştir. Üçüncü bölümde duygusal yapay zeka kavramı tanımlanarak tarihsel gelişimi incelenmiş, kullanım alanlarından bahsedilmiştir.

DUYGUSAL ZEKA

20. Yüzyılın başlarında psikoloji bilimde yaşanan gelişmeler sonrasında 1960'larda bireylerin duygusal tepkilerine odaklanmasına ortam hazırlamıştır ve bireyler duygularını net bir şekilde ifade edebilme yeteneğine kavuşmuştur. Yaşanan bu olumlu gelişmeler hem bireysel hem de kurumsal düzeyde yaygınlaşmaya başlamıştır (Bakola vd., 2022: 2).

Duygusal zeka bir kavram olarak ilk defa 1990 yılında Salovey ve Mayer tarafından diğer bireylerin hislerini ve duygularını anlama, yorumlama, kontol edebilme ve düzenleme yeteneği olarak ifade edilmiştir (Gürbüz ve Yüksel, 2008: 175).

Duygusal zeka beş yetenek içeren bir modeldir. Bunlar; özbilinç (self-awareness), duyguları yönetebilme (emotional self-regulation), kendini harekete geçirebilme (motivation), başkalarının duygularını anlayabilme

(emphaty), ilişkileri yürütebilme (social skills) olarak ifade edilmektedir (Yeşilyaprak, 2001: 140).

Duygusal zeka, günlük hayatın farklı noktalarında duygusal uyum, kişisel iyilik hali ve diğer bireylerle ilişkilerde önemli bir kavram olarak ortaya çıkmıştır (Fernández-Berrocal ve Ruiz, 2008: 422). Bireylerin kendilerinin veya başkalarının duygu durumlarını anlamlandırma, tanımlama, duygusal durumlar hakkında akıl yürütme ve yaptığı ayrıma göre düşünce ve eylemlerini yönetme süreçlerini ifade etmek için kullan bir kavramdır (Brackett ve Salovey, 2006: 34).

Duygusal zeka yaşamın tüm alanlarında etkili olabilir. Başarılı bir iletişim, empati yeteneği ve istenilen duygunun sergilenmesi açısından gerekli bir zeka türüdür. Bireylerin çevreden gelen taleplere veya baskılara etkili bir şekilde karşılık verebilmesini de etkiler. Diğer zeka türlerine kıyasla bireylerin iş performansını ve çalışma hayatındaki kariyer başarısını da olumlu yönde etkileyebilme yeteneğine sahiptir (Kambur, 2021: 147).

Yüksek duygusal zekaya sahip bireyler, duygularını kontrol edebilen gerektiğinde de duygu durumunu ortamın veya durumun gerektirdiği şekilde değiştirebilir. Yüksek duygusal zekaya sahip çalışanlar, iş memnuniyeti ve kurumsal bağlılığı yüksek olan ve dolayısıyla verimliliği örgütlerin istediği şekilde yüksek olan bireylerdir. Yüksek duygusal zekaya sahip yöneticiler ise, yönettiği grup üyelerinin herhangi bir haksızlığa uğramaları durumunda öfkelenebileceklerini tahmin ederken, daha düşük bir duygusal zekaya sahip yöneticiler ise grup üyelerine yönelik bu bilgiye dikkat etmezler (Côté, 2014: 459).

YAPAY ZEKA

Yapay zeka kavramı, ilk kez McCarthy tarafından kullanılmıştır. Yapay zeka tıpkı bir insan gibi olayları veya durumları algılayabilen, bu olaylar veya durumlar hakkında fikir üretebilen ve çıkarımda bulunabilen, yeni bilgiler öğrenebilen ve birçok işi aynı anda yapabilen teknolojidir (Çetin ve Aktaş, 2021: 4227).

Literatürde yapay zekanın birçok tanımı vardır. Yapay zeka, insan zekası ve yeteneği gerektiren bazı işlerin bilgisayar destekli sistemlerle yapılabilmesi, akıl yürütme gerektiren problemlerin makinaların akıllı hale getirilmesiyle çözüme kavuşturulması olarak ifade edilmektedir (Aksakal ve Ülgen, 2021: 837). 2018 yılında Avrupa Komisyonu yapay zeka kavramını "Karmaşık bir amaç verildiğinde, çevrelerini algılayarak, toplanan

yapılandırılmış veya yapılandırılmamış verileri yorumlayarak fiziksel veya dijital dünyada hareket eden ve insanlar tarafından tasarlanan sistemler" olarak tanımlamıştır (Koçyiğit ve Darı, 2023: 430).

Yapay zeka uygulamalarının çalışanların verimliliğini olumlu yönde etkileyeceği, çalışanların işverene maliyeti konusunda avantajlar sağlayacağı, iş taleplerinde yenilik yarattığı düşünülmektedir (Aksakal ve Ülgen, 2021: 839).

Yapay zekanın sergilediği ve insana benzer en önemli özelliklerde birisi de belirli bir zaman içerisinde istenilen bilgiyi öğrenebilmesi ve geliştirebilmesidir. Makine öğrenmesine dayalı geliştirilen algoritmalar sayesinde yapay zeka uygulamaları, verilmesi gereken karara yönelik verileri toplayabilir, tahminlerde bulunabilir ve bir karara varabilir (Karslı, 2024: 196). Alan Turing tarafından ortaya konulan Turing Testi çerçevesinde, bir bireyin fiziksel olarak görmediği bir insan ve bir bilgisayar ile yazılı ya da sözlü etkileşime girdiği durumda, bu iki tarafı ayırt edememesi, söz konusu bilgisayarın insan benzeri bilişsel yetkinlikler sergilediği ve dolayısıyla akıllı kabul edilebileceği şeklinde yorumlanmaktadır (Singil, 2022: 6).

2000 yılının başlarında robot oyuncakların satışı başlamış, 2007 yılında büyük bir veri tabanı olan ImageNet'in temelleri atılış, 2009 yılında Google sürücüsüz araçlara yatırım yapması, 2012 yılında Apple şirketinin Siri'yi tanıtması, yapay zeka şirketi olan DeepMind'ı 2014 yılında Google'ın satın alması vb. birçok yapay zeka uygulamaların günlük hayatımızın içerisine ne derece girdiği hakkında bilgi verilebilir (Sucu, 2019: 208).

DUYGUSAL YAPAY ZEKA

Duygusal zeka ve yapay zeka, yakın zamanda literatürde yoğun bir şekilde yer almaktadır. Duygu ve zeka insanları diğer canlılardan ayıran en önemli özelliklerden biridir. Duygular, bireylerin davranışlarının parçasıdır ve bireyin performanslarını ya da doğru karar vermesini etkileyebilmektedir. Dolayısıyla yapay zeka temelli bir bilgisayar insan davranışlarına en yakın şekilde performans sergilemeyi amaçladığı için sadece akıl yürütmekle kalmamalı bunun yanında insan duygularını da gösterebilmelidir (Martinez-Miranda ve Aldea, 2005: 323-324).

Duygusal yapay zekâ, insanların hem günlük hem de iş hayatına destek olmak amacıyla bilgi edinmelerini ve karar almaları noktasında kolaylaştırıcı bir rolü olan ve aynı zamanda kullanıcısının içerisinde

bulunduğu duygu durumunu analiz ederek o duygu durumuna göre cevaplar oluşturan yapay zekâ türüdür (Karamustafa ve Arsan, 2022: 59).

Duygusal yapay zekâ, yapay zekâ gibi sadece sistemlere girilen verileriler üzerinden bir karara varmayıp, tıpkı bir insan gibi duyguları anlamlandırarak tepki ve duygusal cevaplar verebilmesi amacıyla geliştirilen yeni algoritmaları ifade etmektedir (Hülür ve Yaşın, 2024: 105).

Duygusal yapay zekanın kullanım alanları çok geniştir. Sosyal medya izleme, müşteri geri bildirimleri, yapay zekâ destekli sohbet robotları vb. uygulamalar aracılığıyla bireylerin kullanmış olduğu ifadeler, cevaplar ve hatta ses tonlarını kategorize ederek bireylerin duygu durumlarının analizleri yapılmaktadır (Khoei ve Singh, 2024: 2361). Ayrıca, yazılı metinlerden kelime seçimleri, çevrimiçi platformlarda yapılan yorumlar ve gönderilmiş olan mesajların içerisinde kullanılan semboller veya yapılan sesli sohbetlere ait transkriptler de duyguları anlamlandırmak için kullanılmaktadır (Ghotbi, 2023: 417).

Yapay zekâ uygulamaları hem izleyerek hem de gördüklerini kopyalayarak bilgi edinebilmektedir. Beden dili duygu durumlarını tanımlarken yüz ifadeleri de zihinsel durumları tanımladığı için yüz ve vücut ifadelerinin duyguların yapay zeka uygularına aktarılması aşamasında önemli bir girdi olduğu kabul edilmektedir (Zhylin vd., 2024: 2842). Örneğin, optik sensörler veya web kameraları ile insanların yüz ifadeleri incelenerek kilit noktalara odaklanılmakta, bu noktalar sınıflandırılmakta ve sınıflandırılan noktalar öncelden kategorize edilmiş duygularla eşleştirilmektedir (Kambur, 2021: 149).

Duygusal zekanın yapay zeka ile birleşimi, yapay zeka uygulamalarının insanlar üzerinde başarı sağlaması açısından son derece önemlidir. Duygusal zeka ile yapay zeka birlikteliği sağlandığında; diğer insanların içerisinde bulundukları duygu durumlarının anlaşılabilmesi, bilgi sahibi olunmayan her hangi bir konu hakkında akıl yürütebilmek veya geleceğe yönelik planlama ve karar alma aşamalarında başarı olasılığı arttıracaktır (Vicci, 2024: 3).

DUYGUSAL YAPAY ZEKA ÜZERİNE BİBLİYOMETRİK ANALİZ

Duygusal yapay zeka günümüzde oldukça popüler bir konu olup bu konuda birçok akademik çalışma yapılmıştır. Özellikle 2015 sonrasında duygusal yapay zeka konusunda yapılan çalışmaların sayısında hızlı bir artış olduğu görülmektedir. Bu konunun bibliyometrik analizle ağ haritalarının oluşturulması gelecekteki çalışmalara yol gösterici olacaktır. Yazar, atıf, ülke, kurum ve anahtar sözcüklerinin ağ haritalarının oluşturulması duygusal yapay zeka çalışmalarının eğilimlerini görmek için önemlidir.

Duygusal yapay zeka konusunun bibliyometrik analiz için Vosviewer programında ağ haritaları oluşturulmuştur. Web of Science veri tabanından elde edilen veriler analiz edilmiştir. All Fields olarak "Emotional artificial intelligence" kelimesinin taratılmasıyla 23.12.2025 tarihinde yapılan çalışmalara yıl, dil ve doküman türü kısıtlamaları uygulanmıştır. Bu kapsamda 2015- 2025 yılları arasında, İngilizce, doküman türü makale olan Business, Management, Economics, Humanities Multidisciplinary categories 403 çalışmaya ulaşılmıştır.

Duygusal yapay zeka konusunda web of science veri tabanından yapılan araştırmadan elde edilen yayın ve atıf sayısını içeren yayın ve atıf eğilim grafiği Grafik 1'de yer almaktadır. Grafik 1 incelendiğinde yıldan yıla sürekli bir artış olduğu görülmüştür. En yüksek yayın sayısının 2025 yılında olduğu anlaşılmıştır. Buna ek olarak grafikten görüldüğü üzere atıf eğilimi incelendiğinde duygusal yapay zeka konusunun 2025 yılında en yüksek atıf aldığı görülmüştür. 2017'den bu yana atıf sayılarında devamlı bir artış yaşanmıştır.

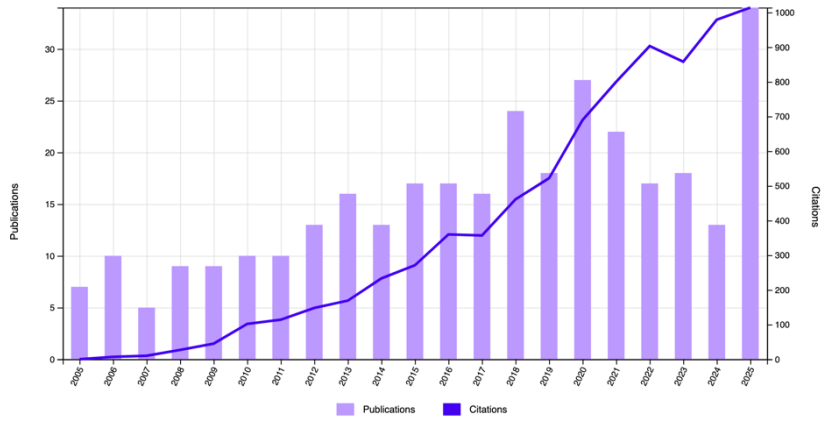

Grafik 1: Yayın ve Atıf Eğilim Grafiği

1. Ortak Yazar Analizi

Ortak yazar ağ haritası en az 1 yayın ve en az 1 atıf kriteri ile hazırlanmış olup, en çok bağlantılı ve iş birliği yapan yazarlar bu çerçevede ele alınarak 5 kümede birleşen 23 yazar ve 57 bağlantı elde edilmiştir.

Üretkenlik için doküman sayıları incelendiğinde Jachen Wirtz ve Catherine Prentice 4 olarak hesaplanmıştır. Ortak yazar analizinin en çok atıf alan 1208 atıfı ile Ella Glikson ve Anita Williams Woolley olmuştur. Toplam bağlantı gücü en yüksek olan yazar ise 18 ile Jochen Wirtz belirlenmiştir. Ortak yazar analizinin görseli Şekil 1'de yer almaktadır.

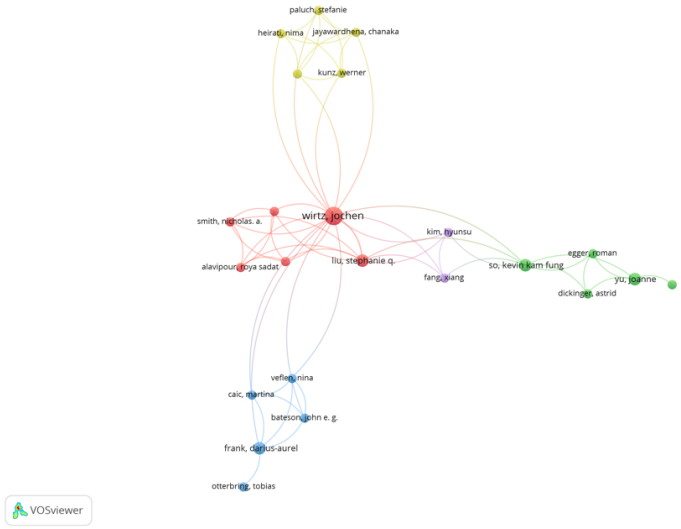

Şekil 1: Ortak Yazar Analizi

2. Yazarların Atıf Analizi

Yazarların atıf ağ haritası en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteri ile oluşturulmuştur. Buna göre toplam 19 küme, 416 birim, 2314 bağlantı ve 2453 toplam bağlantı gücü elde edilmiştir. Yazarların üretkenliklerini açısından doküman sayıları Jochen Wirtz 4, Catherine Prentice 4 hesaplanmıştır. Yazarların atıf analizine göre 1208 atıfı ile Ella Glikson ve Anita Williams Woolley bulunmuştur.

Yazarların atıf analizi sonucuna göre toplam bağlantı gücü en yüksek olan yazar 105 ile Jochen Wirtz belirlenmiştir. Yazarların atıf analizinin ağ haritasının görseli ise Şekil 2'de görülmektedir.

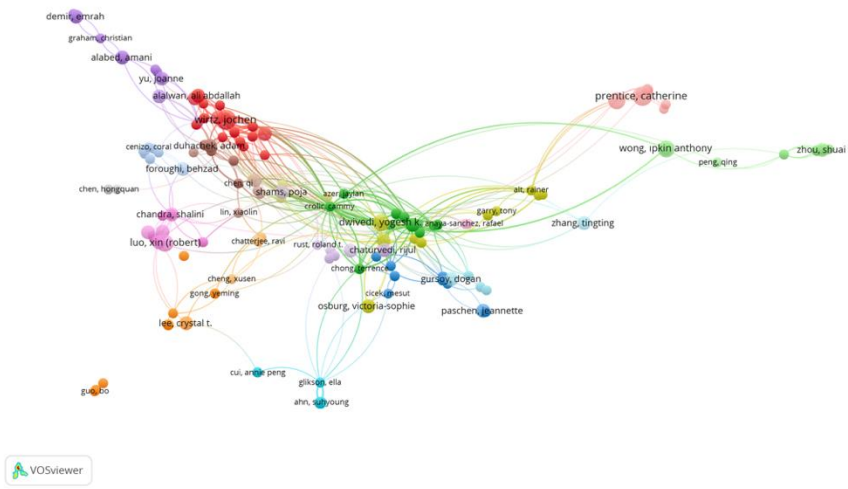

Şekil 2: Yazarların Atıf Analizi

3. Ülkelerin Atıf Analizi

Ülkelerin atıf analizi ise en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteri ile analiz yapılmıştır. Ülkelerin atıf analizi ile 10 küme, 295 bağlantı ve 882 toplam bağlantı gücü olduğu tespit edilmiştir. Bu analiz kapsamında toplam 48 ülke bulunmaktadır.

Ülkelerin atıf ağ haritasına göre China 122 yayın, USA 97 yayın, England 48 yayın, Australia 37 yayın, Italy ise 31 yayına sahiptir. Bu analiz çerçevesinde en çok atıf alan ülkeler USA 3948 atıf, China 2088 atıf, England 1496 atıfa sahiptir.

Toplam bağlantı gücü açısından incelendiğinde USA (272), China (205), England (179) belirlenmiştir. Türkiye ise 115 atıf ve 2 yayın toplam bağlantı gücüne sahip olduğu belilenmiştir. Ülkelerin atıf analiz görseli Şekil 3'te yer almaktadır.

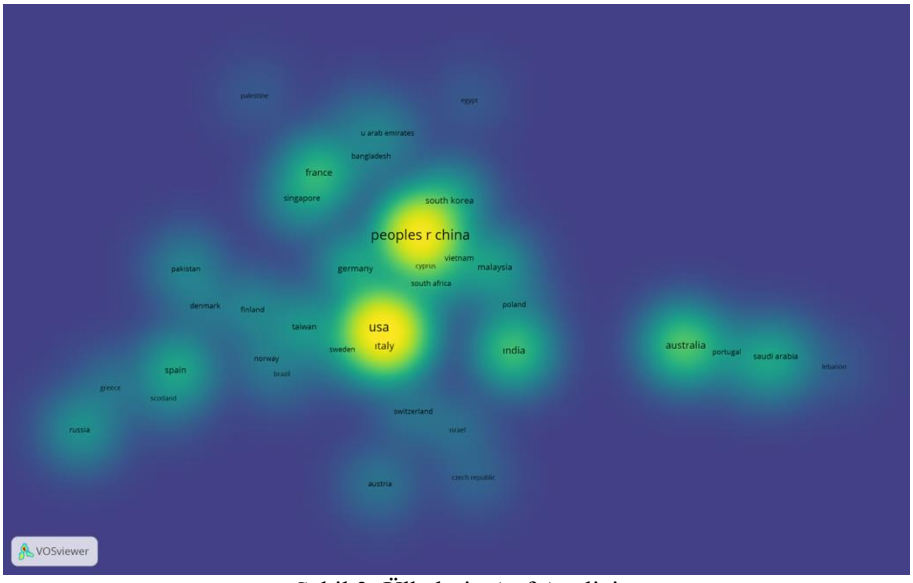

Şekil 3: Ülkelerin Atıf Analizi

4. Kurumların Atıf Analizi

Kurumların atıf ağ haritaları en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteriyle analiz edilmiştir. Buna göre 319 birim, 21 küme, 1461 bağlantı ve 1606 toplam bağlantı günü elde edilmiştir. Kurumların atıf analizi üretkenlik açısından değerlendirildiğinde Huazhong Univ Sci & Technol 8 document bulunmuştur. Kurumların atıf analizinde en çok atıf alan kurumlar 1208 ile Bar İlan Univ ve Carnegie Mellon Univ belirlenmiştir. Toplam bağlantı gücü için kurumların atıf analizi ise sırasıyla Nati Univ Singapore (86), Nati Taiwan Univ (84) olduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak oluşturulan kurumların atıf analizi sonucunda oluşturulan görsel Şekil 4'te bulunmaktadır.

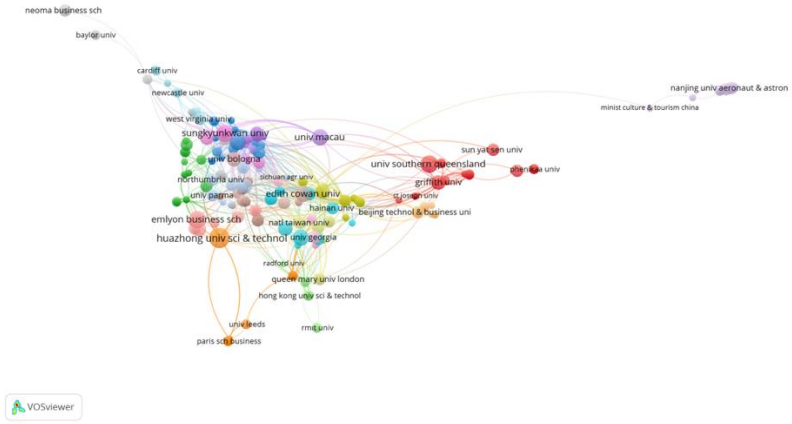

Şekil 4: Kurumların Atıf Analizi

5. Anahtar Sözcük Analizi

Anahtar sözcük analizi en az 3 kez tekrar edilmesi kriteriyle yapılmıştır. Bu analize göre 96 items, 13 küme, 418 bağlantı ve 584 toplam bağlantı gücü bulunmuştur.

Anahtar sözcük analiziyle belirlenen en sık kullanılan sözcükler "Artificial Intelligence" 143 tekrar, "Emotion" 20 tekrar, "Emotion İntelligence" 19 tekrar belirlenmiştir. Toplam bağlantı gücü incelendiğinde ise "Artificial Intelligence" 204 ve "Chatbots" 35 olduğu bulunmuştur. Anahtar sözcük analizi Şekil 5'te yer almaktadır.

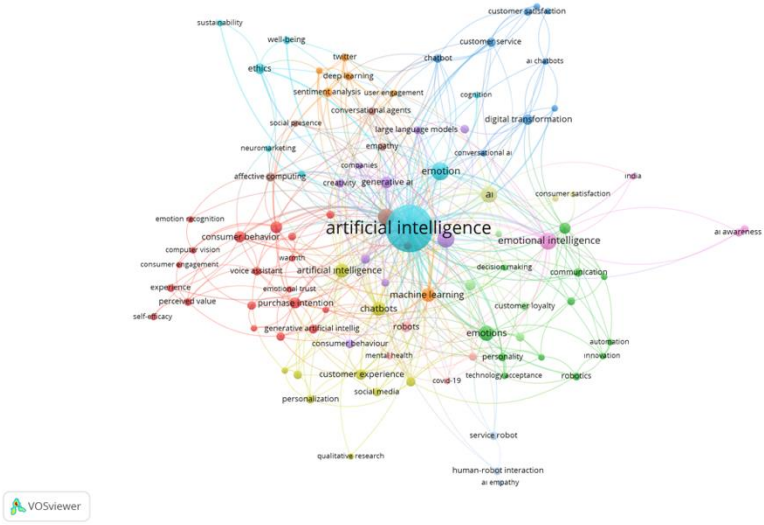

Şekil 5: Anahtar Sözcük Analizi

6. Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

Metinlerin bibliyografik eşleşme analizi en az 1 atıf kriteri ile yapılmış olup, birbiriyle bağlantısı bulunan 217 adet yayın, 8 küme, 7348 bağlantı ve 16131 toplam bağlantı gücü belirlenmiştir.

Metinlerin bibliyografik eşleşma analizine göre Glikson (2020) 1208 atıf, Crolic (2022) 424 atıf, Huang (2019) 290 atıftır. Toplam bağlantı gücü en yüksek olan 701 ile Mari (2024), 574 ile Alabed (2022), 563 ile So (2024) bulunmuştur. Metinlerin bibliyografik eşleşme analizinin görseli Şekil 6'da bulunmaktadır.

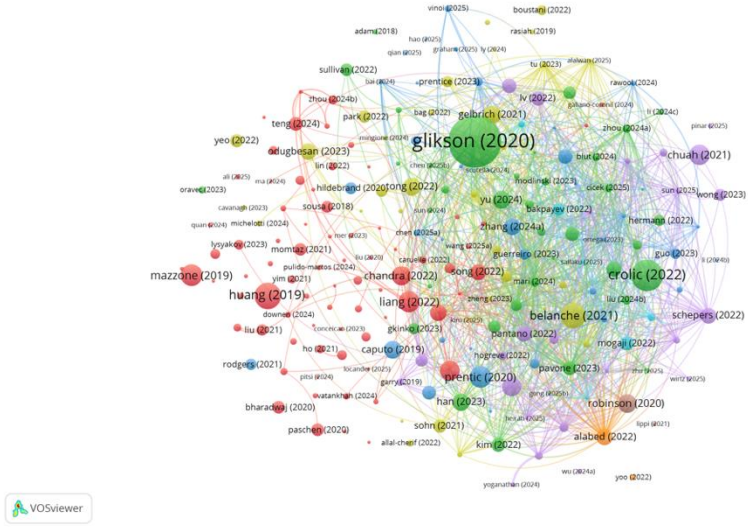

Şekil 6: Metinlerin Bibliyografik Eşleşme Analizi

7. Yazarların Bibliyografik Eşleşme Analizi

Yazarların bibliyografik eşleşme analizi en az 1 yayın, en az 1 atıf kriteri ile oluşturulmuştur. Bu kapsamda 861 birim, 28 küme, 113419 bağlantı ve 397201 toplam bağlantı gücü hesaplanmıştır. Bu analize göre Jochen Wirtz (4), Catherine Prentice (4) döküman tespit edilmiştir. Yazarların bibliyografik eşleşme analizi en yüksek atıf 1208 ile Ella Glikson ve Anita Williams Woolley bulunmuştur. Toplam bağlantı gücü açısından incelendiğinde 7107 ile Jochen Wirtz, 4420 ile Catherine Prentice, 4343 ile Stephanie Q. Liu tespit edilmiştir. Bu analize ait olan ağ haritasının görseli Şekil 7'de yer almaktadır.

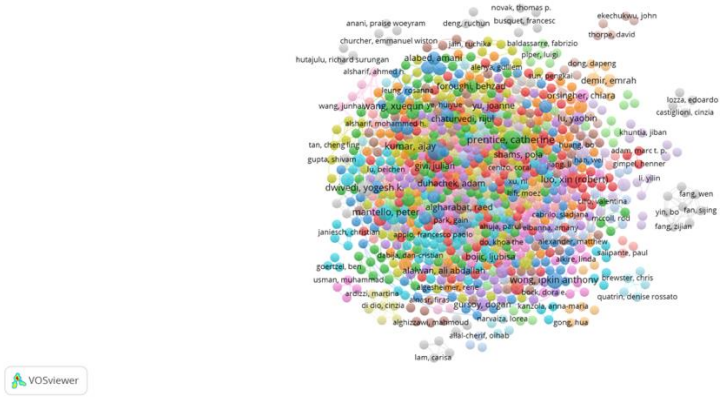

VOSviewer

Şekil 7: Yazarların Bibliyografik Eşleşme Analizi

SONUÇ

Duygusal zeka kavramı, duygusal zeka ve yapay zeka kavramlarının ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra literatürde yerini almıştır. Duygusal yapay zeka kavramı, bireylerin yüz ifadeleri, ses tonları, beden dili veya yazılı ve görsel metinlerden duygu analizi yapabildiği için insana en yakın insan ve makine etkileşimi olarak literatürde yerini almıştır. Duygusal yapay zeka kavramı konusunda yayınlanmış olan makalelerin sayısının artması, bu konunun literatürde önemli bir yer edindiğini de göstermektedir.

Duygusal yapay zeka konusunda yayınlanmış olan makalelerin bibliyometrik analizinin yapılabilmesi için Vosviewer programında ağ haritalarından yararlanılarak web of science veri tabanından ulaşılan veriler analiz edilmiştir. 23.12.2025 tarihinde All Fields olarak “Emotional artificial intelligence” kavramı taratılmış ve yapılan çalışmalar yıl, dil ve doküman türü kısıtlamalarına tabi tutulmuştur. Bu kısıtlamalar sonucunda 2015- 2025 yılları arasında, İngilizce, doküman türü makale olan Business, Management, Economics, Humanities Multidisciplinary categories 403 çalışmaya ulaşılmıştır.

Ortak yazar analizinde 5 kümede birleşen 23 yazar ve 57 bağlantı elde edilmiştir. Yazarların atıf ağ haritası toplam 19 küme, 416 birim, 2314

bağlantı ve 2453 toplam bağlantı gücü belirlenmiştir. Ülkelerin atıf analizi ile 10 küme, 295 bağlantı ve 882 toplam bağlantı gücü olduğu tespit edilmiş olup, toplam 48 ülke bulunmaktadır. Kurumların atıf analizinde ise 319 birim, 21 küme, 1461 bağlantı ve 1606 toplam bağlantı gücü bulunmuştur.

Anahtar sözcük analizine göre 96 items, 13 küme, 418 bağlantı ve 584 toplam bağlantı gücü bulunmuş olup, en sık kullanılan sözcükler "Artificial Intelligence" 143 tekrar, "Emotion" 20 tekrar, "Emotion İntelligence" 19 tekrar belirlenmiştir. Metinlerin bibliyografik eşleşme analizi birbiriyle bağlantısı bulunan 217 adet yayın, 8 küme, 7348 bağlantı ve 16131 toplam bağlantı gücü tespit edilmiştir. Yazarların bibliyografik eşleşme analizinde 861 birim, 28 küme, 113419 bağlantı ve 397201 toplam bağlantı gücü hesaplanmıştır.

REFERANSLAR

Aksakal, N. Y., ve Ülgen, B. (2021). Yapay zekâ ve geleceğin meslekleri. Trt Akademi, 6(13), 834-853.

Bakola, L. N., Drigas, A., ve Skianis, C. (2022). Inteligência emocional vs. inteligência artificial: A interação da inteligência humana na robótica evolutiva. Research, Society and Development, 11(16), e72111636919-e72111636919.

Brackett, M. A., ve Salovey, P. (2006). Measuring emotional intelligence with the Mayer-Salovery-Caruso emotional intelligence test (MSCEIT). Psicothema, 18, 34-41.

Côté, S. (2014). Emotional intelligence in organizations. Annu. Rev. Organ. Psychol. Organ. Behav., 1(1), 459-488.

Çetin, M., ve Aktaş, A. (2021). Yapay zeka ve eğitimde gelecek senaryoları. OPUS International Journal of Society Researches, 18(Eğitim Bilimleri Özel Sayısı), 4225-4268.

Fernández-Berrocal, P., ve Ruiz, D. (2008). Emotional intelligence in education.

Ghotbi, N. (2023). The ethics of emotional artificial intelligence: a mixed method analysis. Asian Bioethics Review, 15(4), 417-430.

Gürbüz, S., ve Yüksel, M. (2008). Çalışma ortamında duygusal zeka: iş performansı, iş tatmini, örgütsel vatandaşlık davranışı ve bazı demografik özelliklerle ilişkisi. Doğuş Üniversitesi Dergisi, 9(2), 174-190

Hülür, H. ve Yaşın, C. (2024). Yapay zekâ, toplum ve kültür, 1.Baskı, Ankara.

Kambur, E. (2021). Emotional intelligence or artificial intelligence?: Emotional artificial intelligence. Florya Chronicles of Political Economy, 7(2), 147-168.

Karamustafa, E. Y., ve Arsan, B. (2022). Yapay zekanın geleceği: Duygular yapay zekayı nasıl etkileyecek?. Journal of Business in The Digital Age, 5(1), 58-64.

Karslı, T. A. (2024). Yapay zeka ve bilinç: Anlamsal ve duygusal/heyecansal boyutları üzerinden bir değerlendirme. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 13(4), 192-213.

Koçyiğit, A., ve Darı, A. B. (2023). Yapay zekâ iletişiminde chatgpt: insanlaşan dijitalleşmenin geleceği. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7(2), 427-438.

Khoei, T. T., & Singh, A. (2024). A survey of emotional artificial intelligence and crimes: detection, prediction, challenges and future direction. Journal of Computational Social Science, 7(3), 2359-2402.

Martınez-Miranda, J., ve Aldea, A. (2005). Emotions in human and artificial intelligence. Computers in human behavior, 21(2), 323-341.

Singil, N. (2022). Yapay zekâ ve insan hakları. Public and Private International Law Bulletin, 42(1), 121-158.

Sucu, İ. (2019). Yapay zekânın toplum üzerindeki etkisi ve yapay zekâ (AI) filmi bağlamında yapay zekâya bakış. Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi, 2(2), 203-215.

Vicci, D. H. (2024). Emotional intelligence in artificial intelligence: A review and evaluation study. Available at SSRN 4818285.

Yeşilyaprak, B. (2001). Duygusal zekâ ve eğitim açısından doğurguları. Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 25(25), 139-146.

Zhylın, M., Mendelo, V., Chumaıeva, Y., Kernas, A., ve Zaporozhtsev, Y. (2024). Analysis of contemporary methods of integrating emotional intelligence into artificial intelligence systems: Advantages, disadvantages, and perspectives. Journal of Theoretical and Applied Information Technology, 102(7), 2842-2853.

Tedarik Zinciri Yönetiminde Risklerin Yönetilmesi: Yarı İletken Sektörü Üzerinden Strateji ve Uygulama Önerileri

Ahmet Murat ÖZKAN[1]

1 Dr. Öğretim Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İ.İ.B.F.İşletme Bölümü, amozkan@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7364-5390

ÖZET

Bu çalışma, küresel tedarik zincirlerinde risk yönetimi yaklaşımlarını, COVID-19 pandemisi sırasında ortaya çıkan yarı iletken (çip) krizi ile 2025 yılında yaşanan bellek (DRAM) arz krizi bağlamında incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, bu iki sistemik krizde firmaların tedarik zinciri güvenliğini ve sürekliliğini sağlamak için geliştirdikleri stratejik yanıtları analiz etmek ve bu yanıtların tedarik zinciri risk yönetimi literatüründeki temel stratejilerle nasıl örtüştüğünü ortaya koymaktır.

Araştırma, kapsamlı bir literatür taraması ve karşılaştırmalı vaka analizi yöntemini benimsemektedir. Otomotiv, tüketici elektroniği, bulut bilişim, savunma ve endüstriyel ekipman gibi farklı sektörlerden örnekler üzerinden, firmaların krizlere verdikleri tepkiler sistematik biçimde incelenmiştir. Analiz, buffering (stok ve kapasite tamponları oluşturma) ve bridging (uzun vadeli sözleşmeler ve stratejik iş birlikleri kurma) stratejilerinin kriz dönemlerinde en yaygın kullanılan risk yönetimi yaklaşımları olduğunu göstermektedir.

Bulgular, COVID-19 çip krizinin firmalarda kurumsal öğrenmeyi tetiklediğini ve 2025 bellek krizinde daha öngörülü, uzun vadeli ve ilişki temelli stratejilerin benimsendiğini ortaya koymaktadır. Çalışma, tedarik zinciri güvenliğinin maliyet odaklı operasyonel bir konu olmaktan çıkarak, rekabet avantajı yaratan stratejik bir unsur haline geldiğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle araştırma, tedarik zinciri risk yönetimi literatürüne güncel yarı iletken krizleri üzerinden kavramsal ve uygulamaya dönük katkılar sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: tedarik zinciri yönetimi, tedarik zinciri risk yönetimi, çip krizi, bellek krizi, buffering

GİRİŞ

Modern küresel ekonomilerin karmaşık ve birbirleriyle bağlantılı yapısı, işletmelerin sadece kendi operasyonel mükemmelliklerine odaklanmalarını yetersiz kılmakta; bunun yerine hammadde kaynağından son tüketiciye kadar uzanan geniş bir ağın senkronize edilmesini zorunlu hale getirmektedir. Tedarik zinciri yönetimi, bu gerekliliğin bir sonucu olarak disiplinlerarası bir çalışma alanı ve stratejik bir yönetim felsefesi olarak evrimleşmiştir (Lambert vd., 1998; Mentzer vd., 2001). Günümüzde tedarik zincirleri; jeopolitik gerilimler, iklim değişikliği, siber saldırılar ve küresel pandemiler gibi geleneksel risklerin ötesine geçen yeni nesil tehditlerle karşı karşıyadır (Chartered Institute of Internal Auditors, 2023; Wagner ve Herburger, 2024).

Bu bağlamda, tedarik güvenliğinin sağlanması, bir işletmenin hayatta kalması ve rekabet avantajını koruması için temel bir ön koşul olarak değerlendirilmektedir.

Yarı iletken sektörü, dijital ekonominin, endüstri 4.0 uygulamalarının, otomotiv elektrifikasyonunun ve yapay zekâ tabanlı sistemlerin temel girdilerinden biri haline gelmiştir. Bu nedenle yarı iletken tedarik zincirlerinde yaşanan aksaklıklar, yalnızca belirli firmaları değil, birden fazla sektörü ve ülke ekonomilerini eş zamanlı olarak etkilemektedir. Son on yılda yaşanan gelişmeler, bu sektörün yüksek sermaye yoğunluğu**,** coğrafi yoğunlaşma**,** uzun yatırım geri dönüş süreleri ve yüksek teknolojik bağımlılık gibi yapısal özelliklerinin tedarik zinciri risklerini derinleştirdiğini göstermektedir (Gereffi, 2020; OECD, 2023).

Bu çalışma, son dönemin iki kritik yarı iletken krizini – Covid-19 dönemindeki küresel çip krizi ve 2025 sonbaharında ortaya çıkan DRAM/bellek krizi – karşılaştırmalı bir vaka analizi yaklaşımıyla incelemektedir. Çalışmanın temel amacı, firmaların bu krizlere verdikleri stratejik yanıtları analiz etmek ve bu yanıtları tedarik zinciri risk yönetimi literatüründe tanımlanan stratejik çerçevelerle eşleştirmek olarak tanımlanabilir.

1. Tedarik Zinciri Yönetimi Kavramı ve Yarı İletken Sektörü

Tedarik zinciri yönetimi kavramı, günlük hayatta sıklıkla lojistik yönetimi ile eş anlamlı kullanılsa da, akademik perspektifte tedarik zinciri yönetimi çok daha geniş ve stratejik bir kapsama sahiptir (Lambert vd., 1998; Mentzer vd., 2001). Lojistik, ürünlerin ve bilgilerin belirli bir noktadan diğerine fiziksel akışına odaklanırken, tedarik zinciri yönetimi bu akışın arkasındaki tüm iş süreçlerinin ve ilişkilerin entegrasyonunu hedeflemektedir (Cooper vd., 1997; Croxton vd., 2001).

Tedarik zinciri yönetimi, özünde bir işletmenin iç fonksiyonlarını ve bu işletmenin içinde bulunduğu ağın diğer üyelerini (tedarikçiler, aracılar, müşteriler) ortak bir hedef doğrultusunda hizalama çabasıdır (Mentzer vd., 2001). Akademik dünyada tedarik zinciri yönetimi üzerine yapılan çalışmalar, bu kavramı sadece bir operasyonel faaliyetler dizisi olarak değil, bir yönetim felsefesi olarak ele almaktadır (Ellram ve Cooper, 1993). Bu felsefe, sistem yaklaşımını benimseyerek tedarik zinciri için stratejik bir iş birliği tesis etmeyi gerekli kılmaktadır.

Literatürdeki tanımlar incelendiğinde, kavramın zamanla nasıl derinleştiği ve kapsayıcı hale geldiği görülmektedir. Mentzer vd. (2001) tarafından yapılan ve en çok atıf alan tanımlardan biri, tedarik zinciri yönetimini belirli bir firmanın ve bu firmanın içinde bulunduğu tedarik zincirindeki diğer işletmelerin uzun vadeli performansını iyileştirmek amacıyla, geleneksel iş fonksiyonlarının ve bu fonksiyonlar arasındaki taktiklerin, zincir genelinde

sistematik ve stratejik koordinasyonu olarak ifade etmektedir. Bu tanım, tedarik zinciri yönetiminin hem şirket içi hem de şirketler arası boyutuna vurgu yapması bakımından önemlidir.

Douglas M. Lambert ise süreç odaklı bir yaklaşım benimseyerek tedarik zinciri yönetimini son kullanıcıdan orijinal tedarikçilere kadar, müşteriler ve diğer paydaşlar için değer katan ürün, hizmet ve bilgi sağlayan temel iş süreçlerinin entegrasyonu olarak tanımlamıştır (Lambert vd., 1998). Lambert'in yaklaşımı, fonksiyonel siloları (pazarlama, üretim, finans vb.) ortadan kaldırarak süreç bazlı bir yönetimi savunur.

Martin Christopher'e göre (1998) ise tedarik zinciri yönetimi daha ziyade ilişki yönetimi üzerine kuruludur. Bu tanımda, tedarik zinciri yönetimi, tedarik zincirinin tamamına daha az maliyetle üstün müşteri değeri sunmak amacıyla tedarikçiler ve müşterilerle olan yukarı ve aşağı yönlü ilişkilerin yönetimidir. Bu tanım, maliyet verimliliği ile müşteri tatmini arasındaki dengeyi tedarik zinciri yönetiminin merkezine koymaktadır. Bu tanımlar ışığında, tedarik zincirinin sadece fiziksel bir ağ olmadığı, aynı zamanda finansal akışların, bilginin ve değerin yaratıldığı dinamik bir sistem olduğu ileri sürülebilir (Ivanov vd., 2018; Mentzer vd., 2001).

1.1. Kavramın Tarihçesi ve Evrimi

Tedarik zinciri yönetimi kavramı, lojistik ve endüstriyel yönetim düşüncesinin on yıllar süren evriminin bir sonucudur. Bu evrim, basit fiziksel dağıtım faaliyetlerinden, karmaşık dijital ekosistemlerin yönetimine kadar uzanmaktadır (Ballou, 2006; Ivanov vd., 2018).

Erken Dönem ve Lojistiğin Kökleri

Lojistik kavramının kökenleri askeri operasyonlara dayanmaktadır. Lojistik kelimesi İngilizce literatürde ilk kez 1810 yılında asker hareketlerinin yönetimi bağlamında kullanılmıştır. 20. yüzyılın başlarında Frederick Taylor'ın Bilimsel Yönetimin İlkeleri (1911) adlı çalışması, süreç iyileştirme üzerine odaklanarak endüstri mühendisliğinin temellerini atmıştır (Taylor, 1911). 1950'li yıllara kadar lojistik, büyük ölçüde askeri bir disiplin olarak değerlendirilmiştir (Ballou, 2006).

Tedarik Zinciri Yönetimi Teriminin Doğuşu (1982)

Tedarik Zinciri Yönetimi terimi ilk kez 1982 yılında Keith Oliver ve Michael Webber tarafından kullanılmıştır (Oliver ve Webber, 1982). Yazarlar, lojistiğin artık sadece operasyonel bir araç olmadığını, yönetim kurulunun gündeminde yer alması gereken stratejik bir unsur olduğunu savunmuşlardır (Ivanov vd., 2018). 1990'lı yıllarda Kurumsal Kaynak Planlaması (ERP) sistemlerinin yükselişi ve küreselleşme, tedarik zinciri yönetiminin gerçek anlamda stratejik bir boyut kazanmasını sağlamıştır.

Tedarik Zinciri Yönetimi ile İlgili Disiplinler ve Bilim Dalları

Tedarik zinciri yönetimi, doğası gereği multidisipliner bir yapıya sahiptir. Karmaşık bir tedarik ağını yönetmek; mühendislik, ekonomi, işletme ve bilişim sistemleri gibi alanlarda yetkinlik gerektirmektedir (Grimm vd., 2015; Ivanov vd., 2018).

Endüstri Mühendisliği: Tedarik zinciri yönetiminin teknik ve sayısal temelleri büyük ölçüde endüstri mühendisliğine dayanmaktadır. Bu disiplin; matematiksel modelleme ve yöneylem araştırması tekniklerini kullanarak verimliliği maksimize etmeye odaklanmaktadır.

İşletme ve Stratejik Yönetim: İşletme bilimi ve alt disiplinleri, tedarik zinciri yönetiminin yönetsel ve stratejik çerçevesini oluşturur. Stratejik yönetim perspektifi, tedarik zinciri yönetimini rakiplerine karşı sürdürülebilir avantaj sağlayan bir araç olarak ele almaktadır (Mentzer vd., 2001).

Ekonomi ve Karar Bilimleri: Ekonomi bilimi, özellikle işlem maliyetleri teorisi ve oyun teorisi gibi araçlarla tedarik zinciri üyeleri arasındaki ilişkilerin ve sözleşmelerin yapısını açıklamaya çalışmaktadır (Grimm vd., 2015).

Bilişim Sistemleri: Modern tedarik zincirlerinin sinir sisteminin bilişim sistemleri olduğu söylenebilir. Veri yönetimi, bulut bilişim ve gelişmiş analitik araçları sayesinde zincir genelinde görünürlük sağlanmakta ve zincirin yönetimi kolaylaşmaktadır.

1.2. Yarı İletken Sektörü

Yarı iletken endüstrisi, küresel ölçekte son derece parçalanmış ancak aynı zamanda yoğunlaşmış bir değer zincirine sahiptir. Tasarım, wafer üretimi, üretim (döküm), paketleme ve test aşamaları çoğu zaman farklı ülkelerde ve firmalarda gerçekleşmektedir. Özellikle ileri teknoloji üretim kapasitesi, sınırlı sayıda firmanın (ör. TSMC, Samsung, Intel) kontrolündedir (SIA, 2022).

Literatür, bu yapının tedarik zincirlerinde yüksek sistemik risk yarattığını vurgulamaktadır. Tek bir üretim tesisinde yaşanan aksaklık, çok sayıda sektör için zincirleme etkilere yol açabilmektedir (Ivanov & Dolgui, 2021). Ayrıca yarı iletken yatırımlarının uzun vadeli olması, arzın kısa vadede talep artışlarına yanıt verme kapasitesini ciddi biçimde sınırlandırmaktadır (McKinsey Global Institute, 2022).

2. Yarı-İletken Sektöründe Son Yıllarda Yaşanan Tedarik Krizleri ve Firmaların Stratejik Tepkileri

Tedarik zinciri literatüründe son beş yılda yaşanan iki büyük kırılma noktası olan Covid-19 çip krizi ve 2025 sonbaharında patlak veren DRAM (RAM

bellek) krizi, tedarik zinciri yöneticileri ve araştırmacıları için önemli vakalar olarak karşımızda durmaktadır.

Yarı iletken endüstrisi; uzun üretim süreleri, yüksek sermaye yoğunluğu ve karmaşık jeopolitik bağımlılıkları nedeniyle tedarik kesintilerine karşı en hassas sektörlerden biridir (Xiong vd., 2024). Bu durum, yukarıda bahsedilen krize firmaların tepki vermesini zorlaştırmış, krizin derinleşmesine ve domino taşı etkisiyle yarı iletken endüstrisine bağlı diğer sektörlere de sıçramasına yol açmıştır.

2.1. Covid-19 Çip Krizi

Covid-19 pandemisi, küresel tedarik zincirlerinde eş zamanlı arz ve talep şoklarına yol açarak yarı iletken endüstrisinde ciddi bir kırılganlık ortaya çıkarmıştır. Pandeminin ilk aşamasında üretim tesislerinin kapanması, uluslararası lojistik ağlarının bozulması ve iş gücü kısıtları arzı daraltırken; uzaktan çalışma, dijitalleşme ve tüketici elektroniğine olan talep artışı çip talebini beklenmedik biçimde yükseltmiştir (OECD, 2023; McKinsey Global Institute, 2022).

Akademik literatürün, bu krizi yalnızca geçici bir arz sorunu olarak değil, küresel değer zincirlerinin aşırı yalınlaşması**,** coğrafi yoğunlaşma (özellikle Doğu Asya merkezli üretim) ve tek kaynak bağımlılığı gibi yapısal risklerin sonucu olarak değerlendirdiği görülmektedir (Ivanov & Dolgui, 2022; Gereffi, 2020). Özellikle otomotiv sektörü, düşük stok seviyeleri ve just-in-time yönetim modeli nedeniyle krizden orantısız biçimde etkilenmiştir (Koberg & Longoni, 2019).

Covid-19 döneminde yaşanan çip krizi, literatürde sadece bir arz-talep dengesizliği olarak değil, küresel tedarik ağlarının yapısını kökten değiştiren sistemik bir kırılma olarak ele alınmaktadır. Bu süreçte firmaların hayatta kalma ve tedarik güvenliğini sağlama çabaları; operasyonel önceliklendirme, yapısal dönüşüm ve dijital görünürlük olmak üzere üç ana eksende akademik incelemelere konu olmuştur.

Akademik çalışmalar, krizin tek bir nedenden değil, bir dizi birbirini tetikleyen olaydan kaynaklandığını belirtmektedir. Literatürde "dalga etkisi" olarak tanımlanan bu durum, bir noktadaki aksamanın tüm ağa yayılmasını ifade etmektedir (Ivanov & Dolgui, 2022).

Talep Kayması: Pandemi ile birlikte evden çalışma düzenine geçiş, tüketici elektroniğine (dizüstü bilgisayarlar, tabletler) olan talebi %30-50 bandında artırırken, otomotiv üreticileri talebin düşeceği beklentisiyle çip siparişlerini iptal etmiştir (Xiong vd., 2024; Sodhi & Tang, 2021).

Kapasite Tahsisi: Çip üreticileri (TSMC, Samsung), boşa çıkan kapasiteyi hızla tüketici elektroniği sektörüne kaydırmıştır. 2020 sonunda otomotiv talebi beklenenden hızlı toparlandığında, üretim hatları dolmuş ve yeni üretim slotu için bekleme süreleri 20-50 haftaya kadar çıkmıştır (Xiong vd., 2024).

Jeopolitik ve İklimsel Faktörler: ABD-Çin ticaret savaşı nedeniyle uygulanan yaptırımlar, Tayvan'daki kuraklık ve Teksas'taki aşırı soğuklar gibi olaylar, halihazırda gergin olan arz zincirini kopma noktasına getirmiştir (Xiong vd., 2024).

2.2. 2025 DRAM Krizi

2025 sonbaharında ortaya çıkan DRAM ve genel bellek arz sıkışıklığı, Covid-19 dönemindeki krizden farklı bir dinamikle şekillenmiştir. Bu dönemde kriz, ağırlıklı olarak yapay zekâ**,** büyük veri ve veri merkezi yatırımlarındaki hızlı artışın, bellek üretim kapasitesini yüksek katma değerli segmentlere (ör. HBM – High Bandwidth Memory) yönlendirmesinden kaynaklanmıştır (McKinsey, 2024; SIA, 2025).

Akademik çalışmalar ve sektör analizleri, bu krizi talep yönlü yapısal bir kapasite yeniden tahsisi problemi olarak tanımlamaktadır. Üreticiler, sınırlı üretim kapasitelerini daha kârlı ve stratejik segmentlere (yapay zeka ve veri merkezleri) kaydırırken, tüketici elektroniği ve endüstriyel uygulamalar için kullanılan standart DRAM ürünlerinde arz daralması yaşanmıştır (Zhang et al., 2024). Bu durum, tedarik zincirlerinde süreklilik ve güvenlik tartışmalarını yeniden gündeme taşımıştır.

2.3. Firmaların Yarı-İletken Krizlerine Stratejik Tepkileri

İşletmelerin tedarik zincirinde kesinti yaşamamak, belirsizlikleri yönetmek ve kritik ürün akışını güvence altına almak için aldıkları önlemler arasında tedarik zinciri risk yönetimi politikası geliştirmek, tedarik zincirinde dayanıklılık, sağlamlık ve çeviklik yönlü adımlar atmak gibi uygulamaların ön plana çıktığı görülmektedir. Yarı iletken sektörünün yukarıda bahsedilen sermaye yoğun yapısı ve yeni yatırımların ciddi bir zaman maliyeti de içermesi, firmaların çip ve bellek krizine yanıt vermelerini güçleştirmiştir. Aşağıda sektör ve strateji bazlı olarak firmaların bu krizlere verdikleri yanıtlar incelenmektedir.

2.3.1. Kapasite Yatırımları ve Coğrafi Yayılım

Her iki kriz döneminde de firmalar, üretim kapasitesini artırmaya yönelik uzun vadeli yatırımları hızlandırmıştır. Covid-19 sonrası dönemde ABD, Avrupa ve Japonya'da yeni yarı iletken üretim tesisleri planlanmış; bu yatırımlar, yalnızca kapasite artırımı değil aynı zamanda jeopolitik risklerin azaltılması amacıyla da gerekçelendirilmiştir (SIA, 2022; OECD, 2023).

DRAM krizinde ise kapasite artışı daha seçici ve kısıtlı olmuş; üretim hatları yüksek katma değerli bellek türlerine kaydırılmıştır.

2.3.2. Talep Önceliklendirme ve Portföy Stratejileri

Firmalar, her iki krizde de sınırlı arzı stratejik ürün ve müşteri segmentlerine yönlendirmiştir. Otomotiv üreticileri kar marjı yüksek modellere öncelik verirken, bellek üreticileri yapay zekâ ve veri merkezi müşterilerini tercih etmiştir. Bu durumun, tedarik zincirlerinde değer temelli karar alma eğilimini güçlendirdiği söylenebilir. (Ho vd., 2015).

2.3.3 Tedarikçi İlişkileri ve Sözleşmesel Güvence

Uzun vadeli tedarik anlaşmaları, ön alım sözleşmeleri ve kapasite rezervasyonları, her iki krizde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Bu yaklaşım, kısa vadeli esneklikten ziyade ilişkisel istikrarı önceleyen bir risk yönetimi anlayışını yansıtmaktadır (Bode vd., 2011).

2.3.4. Stok Politikalarının Yeniden Tasarımı

Covid-19 sonrası dönemde firmalar, yarı iletkenler için daha yüksek emniyet stokları tutmaya başlamıştır. DRAM krizinde ise fiziksel stoktan ziyade sözleşmeye dayalı stok rezervasyonu öne çıkmıştır. Bu fark, krizlerin doğasındaki ayrışmayı yansıtmaktadır.

Firma yanıtları, tedarik zinciri risk yönetimi literatüründe yaygın biçimde kullanılan **buffering** (tampon stok/envanter) ve **bridging** (ilişkilendirme) stratejileriyle açıklanabilir (Christopher & Peck, 2004; Bode vd., 2011).

Buffering, firmaların dış çevreden kaynaklanan belirsizlik ve riskleri, organizasyon sınırları içinde emerek azaltmayı amaçlayan stratejiler bütünüdür. Bu yaklaşımda temel hedef, tedarik zinciri akışlarını dışsal şoklardan izole etmektir. Pfeffer ve Salancik'e (1978) göre buffering, örgütlerin çevresel belirsizlikleri azaltmak amacıyla kaynak fazlalıkları oluşturması ve bu sayede operasyonel sürekliliği korumasıdır. Bu perspektiften buffering, çevresel bağımlılıkları azaltan pasif ama koruyucu bir mekanizma olarak tanımlanabilir.

Tedarik zinciri literatüründe buffering, daha somut biçimde; emniyet stokları, yedek kapasite, alternatif üretim hatları ve stratejik rezervler gibi uygulamalarla ilişkilendirilmektedir. Bode vd. (2011), buffering stratejilerini, firmaların tedarik kesintilerine karşı önceden yapılandırılmış koruma katmanları oluşturması olarak tanımlamaktadır.

Benzer şekilde, Tang (2006), buffering'i tedarik zinciri kesintilerine karşı geliştirilen sağlamlık (robust) stratejilerinin temel bileşenlerinden biri olarak ele almakta ve bu stratejilerin, belirsizlik tamamen ortadan kaldırılamasa bile, sistem performansındaki dalgalanmaları sınırladığını vurgulamaktadır.

Bridging, firmaların belirsizlikleri izole etmek yerine, dış çevre ile daha güçlü, daha yakın ve daha koordineli ilişkiler kurarak yönetmesini öngören bir yaklaşımdır. Bu strateji, belirsizliği azaltmak için çevreyle etkileşimi artırmayı esas alır. Pfeffer ve Salancik (1978), bridging stratejilerini,

örgütlerin dış çevredeki aktörlerle bağımlılık ilişkilerini yönetmek amacıyla ittifaklar, uzun vadeli sözleşmeler ve ortaklıklar geliştirmesi olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda bridging, buffering'in aksine daha aktif ve ilişkisel bir strateji olarak konumlanmaktadır.

Tedarik zinciri bağlamında bridging, özellikle uzun vadeli tedarik sözleşmeleri, stratejik ortaklıklar, bilgi paylaşımı, ortak planlama ve kapasite rezervasyonu gibi uygulamalarla somutlaşmaktadır. Bode vd. (2011), bridging stratejilerinin, tedarik kesintilerinin olasılığını ve etkisini azaltmada, özellikle yüksek belirsizlik ve yüksek bağımlılık durumlarında kritik rol oynadığını belirtmektedir.

Wieland ve Wallenburg (2013) ise bridging stratejisini, tedarik zinciri dayanıklılığının temel yapı taşlarından biri olarak ele almakta; tedarikçi ve müşteri ilişkilerinin derinliğinin, kriz dönemlerinde hızlı toparlanma kapasitesini artırdığını göstermektedir.

Literatürde buffering ve bridging stratejileri çoğu zaman karşıt stratejiler gibi ele alınsa da, güncel çalışmalar bu iki yaklaşımın tamamlayıcı olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle yarı iletken krizleri gibi yüksek sistemik risk içeren bağlamlarda, firmaların her iki stratejiyi eş zamanlı olarak kullandığı görülmektedir (Bode vd., 2011; Ho vd., 2015).

Covid-19 çip krizi ve 2025 bellek krizi bağlamında yapılan bu çalışma da, buffering ve bridging politikalarının birlikte uygulanmasının, tedarik zinciri güvenliği ve sürekliliği açısından daha etkin sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Covid-19 çip krizinde buffering stratejileri baskınken, DRAM krizinde ise bridging stratejilerinin daha belirgin olduğu görülmektedir.

2.3.5. Yarı-İletken Tedarik Krizlerine Verilen Yanıtların Sektörel Bazlı İncelemesi

Firmaların çip ve bellek krizlerine verdikleri yanıtların sektörel olarak sınıflandırılması aşağıda okurlara sunulmaktadır.

2.3.5.1 Tüketici Elektroniği Sektörü: Talep Önceliklendirme ve Ürün Portföyü Daraltma

Tüketici elektroniği firmaları, yarı iletken krizlerine daha esnek ürün portföyleri sayesinde yanıt verebilmiştir. Ancak bu esneklik, ürün çeşitliliğinin bilinçli biçimde azaltılmasını da beraberinde getirmiştir. Apple, COVİD-19 döneminde çip arzını güvence altına almak için ön alım anlaşmaları ve yüksek hacimli uzun vadeli sözleşmeler yapmış; daha düşük hacimli ürünlerin lansmanlarını ise ertelemiştir (Lashinsky, 2021). Samsung Electronics, bellek ve işlemci üretiminde dahili üretim avantajını kullanarak, sınırlı üretim kapasitesini amiral gemisi ürünlere yönlendirmeyi tercih etmiştir (Lee & Yi, 2022). Apple ve Samsung tarafından yapılan bu tercihler, talep esnekliği ve stratejik müşteri ve ürün segmentasyonu stratejileri ile açıklanabilir (Ho vd., 2015).

2.3.5.2. Bulut Bilişim ve Veri Merkezi Sektörü: Uzun Vadeli Kapasite Rezervasyonu

Bulut hizmeti sağlayıcıları ve büyük veri merkezi işletmecileri, hem Covid-19 çip krizinde hem de 2025 DRAM krizinde en agresif tedarik güvence stratejilerini benimseyen aktörler olmuştur. Amazon Web Services (AWS), Microsoft Azure ve Google Cloud, yarı iletken üreticileriyle çok yıllı kapasite rezervasyon anlaşmaları yaparak bellek ve işlemci tedarikini garanti altına almayı amaçlamışlardır (McKinsey Global Institute, 2022). 2025 DRAM krizinde ise bu firmalar, yüksek satın alım kapasiteleri ve uzun vadeli kapasite sözleşmeleri sayesinde yüksek bant genişlikli bellek (HBM) tedarikinde öncelikli müşteri konumuna gelmiştir (McKinsey, 2024). Google, Amazon ve Microsoft tarafından atılan bu adımlar, tedarik zinciri risk yönetiminde bridging stratejileri ve kaynak bağımlılığı teorisi ile açıklanabilir (Bode vd., 2011).

2.3.5.3 Savunma ve Havacılık Sektörü: Yerelleştirme ve Regülasyon Odaklı Dayanıklılık

Savunma ve havacılık sektörleri, yarı iletken krizlerine ulusal güvenlik perspektifiyle yaklaşmıştır. Bu sektörlerde sürekliliğin ve arz güvenliğinin, maliyet etkinliğinden daha öncelikli olduğu söylenebilir. ABD ve AB'de savunma sanayii firmaları, yerli ve müttefik ülke kaynaklı tedarikçilere yönelmiş, devlet destekli üretim projeleri hız kazanmıştır. Ayrıca kritik yarı iletkenlerin için stratejik stoklar oluşturulmuştur (OECD, 2023). ABD ve AB tarafından atılan bu adımlar buffering stratejileri ve jeopolitik risk yönetimi kapsamında değerlendirilebilir (Gereffi, 2020).

2.3.5.4. Endüstriyel Ekipman ve IoT Sektörü: Tasarım Esnekliği ve Bileşen İkamesi

Endüstriyel ekipman ve IoT (Nnesnelerin interneti) üreticileri, çip krizine doğrudan kapasite artırımı yerine ürün tasarımı üzerinden yanıt vermiştir. Siemens ve Bosch, ürün tasarımlarını daha yaygın bulunan yarı iletkenleri kullanacak şekilde yeniden düzenlemiş, bileşen ikamesi stratejilerini uygulamıştır (Ivanov & Dolgui, 2022). Siemens ve Bosch tarafından atılan bu adımlar operasyonel çeviklik yeteneğine ve esnek tedarik zinciri tasarımı ile ilişkilendirilebilir (Christopher & Peck, 2004).

SONUÇ

Bu çalışma, Covid-19 pandemisi sürecinde yaşanan küresel çip krizi ile 2025 sonbaharında ortaya çıkan bellek (DRAM) arz krizini, tedarik zinciri risk yönetimi perspektifinden karşılaştırmalı bir biçimde ele almayı amaçlamıştır. İnceleme, yarı iletken sektörünün yapısal özelliklerinin küresel krizler karşısında firmaları benzer ancak giderek daha sofistike stratejik yanıtlar geliştirmeye yönelttiğini ortaya koymaktadır.

Analiz edilen vakalar, firmaların kriz dönemlerinde uyguladıkları tedarik zinciri güvenliği politikalarının kısa ve uzun vadede farklı sonuçlar doğurduğunu göstermektedir. Kısa vadede tampon stok artırımı (buffering), kapasite rezervasyonu ve ürün önceliklendirme gibi önlemler üretim sürekliliğini kısmen sağlamış; özellikle otomotiv ve tüketici elektroniği sektörlerinde üretim kayıplarının daha da derinleşmesini engellemiştir. Ancak bu politikalar, maliyet artışları, sermaye bağlanması ve talep dalgalanmalarına karşı kırılganlık gibi yeni riskleri de beraberinde getirmiştir.

Uzun vadede ise firmaların dikey entegrasyon, uzun vadeli tedarik sözleşmeleri, coğrafi çeşitlendirme ve tasarım esnekliği gibi daha yapısal stratejilere yöneldiği gözlemlenmiştir. 2025 bellek krizinde, Covid-19 dönemine kıyasla firmaların daha öngörülü hareket ettiği; özellikle büyük ölçekli teknoloji ve bulut bilişim firmalarının bellek tedarikinde öncelikli müşteri konumlarını güçlendirdiği görülmüştür. Bu durum, krizlerin firmalar arasında asimetrik dayanıklılık yarattığını ve tedarik zinciri güvenliğinin rekabet avantajına dönüştüğünü göstermektedir.

Bu iki yarı iletken krizinden çıkarılan en önemli derslerden biri, aşırı yalın (lean) ve tam zamanında üretim (just-in-time) odaklı tedarik zinciri modellerinin, küresel ve sistemik şoklar karşısında sürdürülebilir olmadığıdır. Literatürde uzun süredir tartışılan maliyet-verimlilik ve dayanıklılık arasındaki gerilim, bu krizlerle birlikte somut biçimde ortaya çıkmıştır.

İkinci olarak, tek ülke veya tek bölgeye yoğunlaşmış tedarik yapılarının, jeopolitik ve makroekonomik riskler karşısında ciddi kırılganlıklar yarattığı anlaşılmıştır. Özellikle yarı iletken üretiminin belirli Asya ülkelerinde yoğunlaşması, firmaları yalnızca ticari değil, stratejik ve politik risklerle de yüz yüze bırakmıştır.

Üçüncü olarak, firmaların krizlere verdikleri yanıtların yalnızca operasyonel değil, aynı zamanda örgütsel ve stratejik öğrenme süreçleri içerdiği görülmektedir. 2025 bellek krizinde gözlemlenen daha erken müdahale, daha uzun vadeli planlama ve devlet-özel sektör iş birliklerinin artışı, Covid-19 çip krizinin kurumsal hafızada kalıcı etkiler yarattığını göstermektedir.

Bu çalışma, tedarik zinciri risk yönetimi literatürüne üç temel katkı sunmaktadır. İlk olarak, buffering ve bridging stratejilerinin kriz dönemlerinde birbirinin alternatifi değil, tamamlayıcısı olduğunu ortaya

koymaktadır. İkinci olarak, yarı iletken krizleri bağlamında kaynak bağımlılığı teorisi ile tedarik zinciri dayanıklılığı literatürünü bütünleştirerek, firmaların neden agresif kapasite güvence stratejileri geliştirdiğini açıklamaktadır. Üçüncü olarak ise, sektörler arası karşılaştırma yoluyla, tedarik zinciri güvenliğinin tek tip bir "en iyi uygulama" ile sağlanamayacağını, sektöre özgü koşulların belirleyici olduğunu göstermektedir.

Uygulama açısından bulgular, firmaların tedarik zinciri güvenliğini yalnızca operasyonel bir konu olarak değil, kurumsal stratejinin ayrılmaz bir parçası olarak ele alması gerektiğine işaret etmektedir. Yarı iletken gibi kritik girdilerde, tedarik zinciri yöneticileri ile üst yönetim arasında daha güçlü bir stratejik entegrasyon gereklidir. Ayrıca devlet destekleri, sanayi politikaları ve uluslararası iş birlikleri, özellikle savunma, otomotiv ve yüksek teknoloji sektörlerinde tedarik zinciri sürekliliğinin sağlanmasında kritik rol oynamaktadır.

Gelecek çalışmalar, yarı iletken krizlerini yalnızca arz yönlü şoklar olarak değil, talep patlamaları**,** teknolojik dönüşümler (örneğin yapay zekâ ve HBM bellekler) ve jeopolitik gerilimlerle birlikte ele almalıdır. Ayrıca, KOBİ'lerin bu krizlere nasıl tepki verdiği, büyük ölçekli firmalarla karşılaştırmalı olarak incelenmeye değerdir. Nicel çalışmalarla, farklı risk yönetimi stratejilerinin firma performansı, inovasyon kapasitesi ve finansal dayanıklılık üzerindeki uzun vadeli etkileri ölçülebilir.

Sonuç olarak, Covid-19 çip krizi ve 2025 bellek krizi, tedarik zinciri güvenliğinin geçici bir kriz yönetimi meselesi değil, sürekli ve dinamik bir stratejik yönetim alanı olduğunu açık biçimde ortaya koymuştur. Bu krizler, firmalar ve politika yapıcılar için maliyet-odaklı küresel tedarik zinciri paradigmasının yeniden düşünülmesi gerektiğine dair güçlü bir uyarı niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Ballou, R. H. (2006). The evolution and future of logistics and supply chain management. Produção, 16(3), 375–386. https://doi.org/10.1590/S0103-65132006000300002

Bode, C., Wagner, S. M., Petersen, K. J., & Ellram, L. M. (2011). Understanding responses to supply chain disruptions. Journal of Supply Chain Management, 47(1), 21–33. https://doi.org/10.1111/j.1745- 493X.2010.03207.x

Chartered Institute of Internal Auditors. (2023). Supply chain resilience report: Identifying and managing supply chain security risks in a dynamic landscape. https://charterediia.org/media/y12jn5yr/1597_supply-chain-resilience-report-final.pdf, Erişim Tarihi: 06/12/2025

Christopher, M. (1998). Logistics and supply chain management: Strategies for reducing cost and improving service. Financial Times Management.

Christopher, M., & Peck, H. (2004). Building the resilient supply chain. The International Journal of Logistics Management, 15(2), 1–14. https://doi.org/10.1108/09574090410700275

Cooper, M. C., Lambert, D. M., & Pagh, J. D. (1997). Supply chain management: More than a new name for l ogistics. The International Journal of Logistics Management, 8(1), 1–14. https://doi.org/10.1108/09574099710805556

Croxton, K. L., García-Dastugue, S. J., Lambert, D. M., & Rogers, D. S. (2001). The supply chain management processes. The International Journal of Logistics Management, 12(2), 13–36. https://doi.org/10.1108/09574090110806271

Ellram, L. M., & Cooper, M. C. (1993). The relationship between supply chain management and keiretsu. The International Journal of Logistics Management, 4(1), 1-12.

Gereffi, G. (2020). What does the COVID-19 pandemic teach us about global value chains? Journal of International Business Policy, 3(3), 287–301. https://doi.org/10.1057/s42214-020-00062-w

Grimm, J. H., Knemeyer, A. M., Polyviou, M., & Ren, X. (2015). Supply chain management research in management journals. International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, 45(5), 404–443.

Ho, W., Zheng, T., Yildiz, H., & Talluri, S. (2015). Supply chain risk management: A literature review. International Journal of Production Research, 53(16), 5031–5069. https://doi.org/10.1080/00207543.2015.1030467

Ivanov, D., Tsipoulanidis, A., & Schönberger, J. (2018). Global supply chain and operations management. Springer.

Ivanov, D., & Dolgui, A. (2022). The robotic mobile fulfillment system. International Journal of Production Research, 60(24).

Koberg, E., & Longoni, A. (2019). A systematic review of sustainable supply chain management. Journal of Cleaner Production, 207, 1084–1098. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.10.033

Lambert, D. M., Cooper, M. C., & Pagh, J. D. (1998). Supply chain management: Implementation issues and research opportunities. The International Journal of Logistics Management, 9(2), 1–19. https://doi.org/10.1108/09574099810805807

Lashinsky, A. (2021). Inside Apple. Harvard Business Review Press.

Lee, J., & Yi, J. (2022). Vertical integration and resilience in semiconductor firms. Technovation, 114, 102441. https://doi.org/10.1016/j.technovation.2021.102441

McKinsey Global Institute. (2022). The semiconductor decade. McKinsey & Company.

McKinsey & Company. (2024). AI-driven demand and memory supply constraints.

Mentzer, J. T., et al. (2001). Defining supply chain management. Journal of Business Logistics, 22(2), 1–25. https://doi.org/10.1002/j.2158-1592.2001.tb00001.x

OECD. (2023). Semiconductor supply chains and strategic resilience. OECD Publishing.

Oliver, R. K., & Webber, M. D. (1982). Supply-chain management. In M. Christopher (Ed.), Logistics: The strategic issues. Chapman & Hall.

Pfeffer, J., & Salancik, G. R. (1978). The external control of organizations. Harper & Row.

Semiconductor Industry Association SIA. (2022). Strengthening the global semiconductor supply chain.

Sodhi, M. S., & Tang, C. S. (2021). Supply chain management for extreme conditions. Journal of Operations Management, 67(1), 1–15.

Tang, C. S. (2006). Robust strategies for mitigating supply chain disruptions. International Journal of Logistics Research and Applications, 9(1), 33–45.

Taylor, F. W. (1911). The principles of scientific management. Harper & Brothers.

Wagner, C., & Herburger, M. (2024). Developing a model for supply chain cybersecurity. NOFOMA Conference Proceedings.

Wieland, A., & Wallenburg, C. M. (2013). Relational competencies and supply chain resilience. Journal of Business Logistics, 34(4), 330–343.

Xiong, W., Wu, D. D., & Yeung, J. H. Y. (2024). Semiconductor supply chain resilience. International Journal of Production Research, 62(9), 3442–3465. https://doi.org/10.1080/00207543.2024.2387074

Zhang, H., Lv, Y., Zhang, S., & Liu, Y. D. (2024). Digital supply chain management: a review and bibliometric analysis. Journal of Global Information Management (JGIM), 32(1), 1-20.

Reel Efektif Döviz Kuru Dinamikleri ve Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü: 2015-2025 Dönemindeki Yapısal Kırılmalar, Uzun Dönemli İlişkiler ve Finansal Piyasa Etkileri

Ersin AÇIKGÖZ[1]

1- Dr. Öğr. Üyesi; Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Denizvilik Fakültesi Denizcilik İşletmeleri Yönetimi Bölümü. acikgozersin@beun.edu.tr ORCID No: 0000-0002-9672-5385

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'de döviz kuru şokları ile ulaştırma sektörü arasındaki ilişkileri 2015:01–2025:09 dönemine ait aylık verileri kullanarak incelemektedir. Analizde TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru endeksi (RKTUFE), Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi (BISTULAS), ihracat ve ithalat miktar endeksleri ile TÜFE bazlı ulaştırma hizmetleri fiyat endeksi kullanılmıştır. Çalışmanın uygulama bölümünde, değişken serilerinin durağanlık ve kırılma özellikleri ADF ve Zivot–Andrews birim kök testleri ile araştırılmış, çoklu yapısal kırılmalar Bai–Perron testiyle belirlenmiştir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiler Johansen eşbütünleşme testi ile sınanmış, kısa ve uzun dönem dinamikleri ise Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM), etki–tepki fonksiyonları, varyans ayrıştırması ve Granger nedensellik testleri aracılığıyla analiz edilmiştir. Bulgular, tüm değişkenlerin durağan olmadıklarını, I(1) yapıda olduklarını ve özellikle reel kur, BIST Ulaştırma Endeksi ve ulaştırma fiyat endeksine gelen şokların kalıcı etkiler meydana getirdiğini göstermektedir. Bai–Perron testi sonuçları 2018m05, 2020m08, 2021m11, 2023m02 ve 2024m05 dönemlerinde belirgin kur rejimi değişikliklerine işaret etmektedir. Johansen Eşbütünleşme testi değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını ortaya koyarken, VECM sonuçları BIST Ulaştırma Endeksi'nin bu dengeye anlamlı ve negatif bir hata düzeltme katsayısı ile uyum sağladığını göstermektedir. Etki–tepki ve varyans ayrıştırması sonuçları, reel kur ve dış ticaret miktarlarının ulaştırma sektörü üzerindeki belirleyici rolünü ortaya koymaktadır. Sonuçlar, ulaştırma sektöründe kur riskinin dış ticaret kanalı üzerinden güçlendiğini ve politika yapıcılar ile sektör paydaşları için kur istikrarının önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur Şokları, BIST Ulaştırma Endeksi, Dış Ticaret Miktar Endeksleri, Yapısal Kırılma, Eşbütünleşme ve VECM

1. GİRİŞ

Ulaştırma, Türkiye gibi dış ticarete son derece açık ve enerji ithalatına bağımlı olan ülkelerde, döviz kuru şoklarından en hızlı ve en sert etkilenen sektörlerden biridir. Döviz kurunda meydana gelen ani değişimler, bir taraftan navlun fiyatları, yakıt giderleri ve finansman koşulları üzerinden sektör maliyetleri ile dış ticaret hadlerini, diğer taraftan yatırımcı beklentileri ve risk algısı üzerinden borsa performansını etkilemektedir (Obstfeld ve Rogoff, 1995; Edwards, 2000; Calvo ve Reinhart, 2002). Gelişmekte olan bu ülkelerde, döviz kuru şoklarının ulaştırma sektörü üzerindeki etkisinin hem reel sektör hem de finansal piyasa göstergeleri üzerinden analiz edilmesi bu ülkelerin kalkınma hamlelerine ve bu yönde politika üretimine katkı sağlaması bakımından ayrı bir önem taşımaktadır (Kara ve Öğünç, 2008; Leigh ve Rossi, 2002).

Kur şokları, ihracat ve ithalat fiyat ve miktar endeksleri üzerinden sektörün gelir tarafını doğrudan etkilerken diğer taraftan ithal girdi ve yakıt fiyatları kanalıyla ulaştırma maliyetlerini arttırmaktadır (Goldfajn ve Werlang, 2000; McCarthy, 2000; Campa ve Goldberg, 2005). Türkiye özelinde 2018 sonrası dönemde yaşanan kur oynaklığındaki artış 2020 sonrasında COVID-19 kaynaklı arz-talep şokları ile birleşerek ulaştırma maliyetlerini, dış ticaret fiyat ve miktarlarını ve borsa endekslerini eş anlı biçimde önemli düzeyde etkilemiştir. Reel kurdaki değer kaybının etkisinin hem TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksi üzerinden tüketici fiyatlarına hem de Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Endeksi üzerinden finansal varlık fiyatlarına önemli düzeyde yansıdığı düşünülmektedir. Bu çerçevede bu çalışma, Türkiye'de döviz kuru şokları ile ulaştırma sektörü arasındaki etkileşimi, ihracat ve ithalat miktar endeksleri ile Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Endeksi ve TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksi üzerinden ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın temel hipotezleri reel efektif döviz kurundaki, diğer bir ifadeyle Türk Lirasındaki değer değişimlerinin finansal ve reel sektör göstergelerine ne şekilde yansıdığı üzerine kurulmuştur. Hipotezler çerçevesinde, hem reel sektör (ihracat/ithalat miktar endeksleri ve TÜFE bazlı ulaştırma sektörü endeksi) hem de finansal (Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Endeksi) sektör göstergeleri aynı çerçevede ele alınarak, kur şoklarının ulaştırma sektörü üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkileri ekonometrik modeller ile analiz edilmiştir.

Çalışmanın temel katkısı, reel döviz kuru ile Borsa İstanbul (BIST) Ulaştırma Hizmetleri Endeksi, dış ticaret miktar endeksleri ve TÜFE bazlı ulaştırma sektörü endeksi arasındaki ilişkileri, yapısal kırılmaların açıkça modellendiği ve eşbütünleşme dinamiklerinin dikkate alındığı bir çerçevede birlikte ele almış ve incelemiş olmasıdır. Literatürde döviz kuru oynaklığının borsa endeksleri üzerindeki etkisine ilişkin çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen (Bekaert ve Harvey, 1995; Baig ve Goldfajn, 1999; Corzo vd. 2025; Elgharib vd., 2025 ; Özmen, 2007; Kıran, 2009; Tetik ve Kanat, 2016; Türk,

2024) döviz kuru şoklarının ulaştırma sektörüne hem dış ticaret miktar endeksleri hem de TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksi ile borsa ulaştırma sektörü endeksleri üzerinden nasıl geçtiğini birlikte inceleyen çalışmalara daha az rastlanmaktadır. Bu yönüyle bu çalışma, uluslararası literatürün yanı sıra Türkiye'de yapılmış çalışmaları da dikkate alan, ve kur rejimi değişikliklerini ve etkilerini 2015-2025 döneminin tamamı için kapsamlı şekilde analiz eden ve sonuçları ile politika yapıcılar başta olmak üzere ilgili tarafların kararları için temel oluşturmayı hedeflemektedir.

Bu kapsamda, çalışmanın devamında, öncelikle literatür taramasına, değişkenlere ilişkin açıklamalara ve istatistiki özelliklere yer verilmiş, sonrasında değişkenlere ait zaman serilerinin özellikleri, Augmented Dickey–Fuller (ADF) (1979) ve Zivot-Andrews (1992) yapısal kırılımlı birim kök testleri ile incelenmiş, ardından kurulan çoklu doğrusal regresyon denklemi yardımıyla Bai-Perron (1998, 2003) çoklu yapısal kırılma testleri ile aylık bazda 2015:01-2025:09 dönemindeki reel döviz kuru temelli kırılma dönemleri tespit edilmiştir. Daha sonra, Johansen eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında uzun dönemli ilişkilerin varlığı araştırılmış, ve kurulan VECM (Vektör Hata Düzeltme Modeli) çerçevesinde kısa ve uzun dönem ilişki yapıları, hata katsayıları, etki-tepki analizi, varyans ayrıştırması ve Granger nedensellik testi (Granger, 1969; Engle ve Granger, 1987; Johansen, 1988, 1991; Sims, 1980) ile ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Analizlerin tümü Eviews 12 Programının Student Edition versiyonu kullanılarak gerçekleştirilmiş ve bölümlerde yer alan tüm tablo, şekil ve grafikler bu program ile gerçekleştirilen analizlerden türetilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Konunun teorik yapısı temelinde literatürde yer alan başlıca çalışmalara ve bu çalışmalarda ele alınan konulara ana başlıklar altında aşağıdaki şekilde yer verilmiştir:

Kur Şokları, Reel Ekonomi ve Finansal Kırılganlıklar: Döviz kurunun reel ekonomi ve finansal piyasalar üzerindeki etkisi, uluslararası iktisat ve finans literatürünün temel tartışma alanlarından biridir (Dornbusch, 1976; Obstfeld ve Rogoff, 1995; Edwards, 2000). Dornbusch'un (1976) tepki modeli, kur rejimi seçimi ve beklentiler doğrultusunda varlık fiyatlarının kur şoklarına verdiği tepkileri açıklamakta, kur krizleri, sermaye akımları ve finansal kırılganlıklar arasındaki etkileşimi, özellikle gelişmekte olan ülkeler bağlamında ayrıntılı biçimde ele almaktadır. "Dalgalanmaktan korkma" olgusu ise, birçok gelişmekte olan ekonomide kur oynaklığının para politikası ve finansal istikrar açısından kritik bir rol oynadığını vurgulamakta ve kur rejimi tercihlerinin gerçeğe nasıl yansıdığını ve bunun sınırlarını göstermektedir (Calvo ve Reinhart, 2002). Gelişmekte olan piyasalarda risk primleri ve kur oynaklığının hisse senedi getirileri üzerindeki etkileri, kriz dönemlerinde kur ve finansal

piyasalardaki bulaşma dinamikleriyle birlikte ele alınmaktadır (Bekaert ve Harvey, 1995; Baig ve Goldfajn, 1999). Daha güncel çalışmalarda ise kur şoklarının kaynağına bağlı olarak iş döngüleri, finansal kırılganlık ve sistematik risk üzerindeki etkileri gelişmiş ampirik yöntemler aracılığıyla analiz edilmektedir (Beckmann vd., 2024; Özkaya ve Altun, 2024; Vieira ve Silva, 2024)

Döviz Kuru Geçişkenliği ve Fiyat Kanalı: Döviz kuru geçişkenliği, literatürde geniş bir yer tutmakta vee kur şoklarının dış ticaret fiyatları üzerinden üretici ve tüketici fiyatlarına hangi hız ve büyüklükte yansıdığını incelerken, bu yansımanın enflasyon dinamikleri ile fiyatlama davranışları üzerindeki rolünü ön planda tutmaktadır (Goldberg ve Knetter, 1997; Taylor, 2000). Farklı ülke ve dönemler için yapılan ampirik analizler, döviz kuru geçişkenliğinin firmaların fiyatlama stratejileri ve enflasyon süreci üzerinde belirleyici etkiler meydana getirdiğini göstermektedir (Burstein vd., 2005; Campa ve Goldberg, 2005). İthal girdi fiyatları ve tüketici enflasyonu arasındaki bağlantı üzerinden, kur şoklarının maliyet kanalı yoluyla reel sektör ve hanehalkı üzerinde önemli etkiler meydana getirdiği bu alandaki birçok çalışmada ortaya konulmaktadır (McCarthy, 2000; Goldfajn ve Werlang, 2000). Daha yakın dönemde yapılan çalışmalar, kur geçişkenliğini dinamik ve rejimlere duyarlı bir çerçevede yeniden ele alarak, döneme, şok türüne ve para politikası rejimine göre gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde geçişkenliğin değişebildiğini ortaya koymaktadır (Ha vd., 2020; Larrahondo vd., 2025). Türkiye özelinde ise, kur şoklarının üretici ve tüketici fiyatlarına yansımaları, enflasyon hedeflemesi gibi farklı dönemler ve rejim ayrımları dikkate alınarak incelenmekte ve zaman içerisinde zayıflasa da büyük kur şokları ve rejim değişiklikleri dönemlerinde geçişkenliğin yeniden güçlenebildiği gösterilmektedir (Leigh ve Rossi, 2002; Kara ve Öğünç, 2008; Karahan, 2017; Kotil, 2020; Bilgili vd., 2024).

Kur Şokları, Dış Ticaret Kanalı, Borsa Endeksleri ve Firma Değeri: Kur şoklarının dış ticaret kanalı üzerinden firma değeri ve finansal piyasalar üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar, konuyu hem uluslararası ticaret hem de firma düzeyinde dışa açıklık perspektifinden ele almaktadır. Döviz kurunun küresel ticareti finansal kanal aracılığıyla nasıl etkilediğinin araştırıldığı çalışmalarda, kur şoklarının hem döviz cinsinden fiyatlar üzerinden ticaret hacmini ve hem de yatırım kararları üzerinden borçlanmayı arttırdığı ortaya konulmaktadır (Ma ve Schmidt-Eisenlohr, 2025). Döviz kurunun küresel bir risk faktörü olarak ele alındığı çalışmalarda, özellikle dolar kurundaki hareketlerin yatırım kararları üzerinde ve küresel değer zincirinde belirleyici etkiler meydana getirdiği ortaya konulmaktadır (Avdjiev vd., 2019; Huang ve Zhang, 2024). Türkiye bağlamında, kur dalgalanmalarının dış ticaret hacmi üzerindeki etkileri makro ve sektörel düzeyde incelenmekte, özellikle sermaye malı ve enerji ithalatı üzerinden geçişkenlikler tespit edilmektedir. Reel efektif döviz kuru ile dış ticaret miktar endeksleri arasındaki ilişkileri araştıran bu

çalışmalar, reel kurda meydana gelen değer kaybının ihracatı artırırken ithalatı azalttığını ortaya koymaktadır (Kocakale ve Toprak, 2015; Alper, 2017; Şahin ve Durmuş, 2019; Aytekin ve Uçan, 2022; Türk, 2024). Reel kurun Borsa İstanbul endeksleri üzerindeki etkisini analiz eden çalışmalar, farklı döviz kuru rejimleri altında reel kur ile BIST endeksleri arasında çoğunlukla negatif yönlü ve uzun dönemli ilişkilerin olduğunu, ve kur şoklarının borsa endekslerine kısa dönemde negatif, uzun dönemde ise dengeleyici yönde etkilerinin olduğunu göstermektedir. Sektörel düzeyde yapılan analizler ise özellikle teknoloji ve ulaştırma gibi dışa açık sektörlerin kur şoklarına daha duyarlı olduğunu ve makro düzeydeki finansal göstergeler ile Borsa İstanbul endeksleri arasındaki etkileşimlerin uzun dönemde ne yönde olduğunu göstermektedir (Özmen, 2007; Kıran, 2009; Kanat, 2018; Eyüboğlu ve Eyüboğlu, 2018; Alıcı, 2020; Daver, 2021; İmamoğlu ve Aydın, 2023). Firma düzeyinde yapılan analizler ise, halka açık şirketlerin hisse senedi getirilerindeki döviz kuru etkisinin, dış ticaret yoğunluğu, ihracat pazarlarının yapısı ve uluslararasılaşma düzeyi ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Dominguez ve Tesar, 2006; Van Cauwenberge vd,, 2021). Bazı çalışmalar ise firma dinamikleri ve ticaret politikası şoklarına maruz kalma çerçevesinde kur şoklarının değerleme, nakit akışı ve bilanço yapısı üzerindeki etkilerini ayrıntılı biçimde incelemektedir (Salomao, 2022).

Kur Şokları, Finansal Varlık Çeşitlendirmesi ve Alternatif Yatırım Araçları*:* Döviz kuru hareketlerinin finansal varlık çeşitlendirmesi ve alternatif yatırım araçları üzerindeki etkisine odaklanan çalışmalar, döviz kuru, hisse senedi, altın ve kripto paralar arasındaki etkileşimleri özellikle kriz dönemleri bağlamında ele almaktadır. Döviz kuru, hisse senedi, altın ve kripto para birimleri arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar, kur şoklarının yalnızca geleneksel varlık sınıfları üzerinde değil, aynı zamanda yeni nesil dijital varlıklar üzerinde de önemli etkiler meydana getirdiğini ve portföy çeşitlendirme stratejilerinin kur riskini yönetmede kritik bir rol oynadığını göstermektedir (Öget ve Kanat, 2018; Öget, 2023). Bu çalışmalarda genellikle altın, tahvil, hisse senedi ve Bitcoin'den oluşan portföylerin makroekonomik şoklar altında optimal bileşimleri incelenmektetedir. Aynı çalışmalarda kripto varlıkların hisse senedi ve borçlanma piyasalarıyla birlikte portföy çeşitlendirmesi değerlendirilmekte ve kur şoklarının farklı varlık sınıfları üzerindeki etkileri ortaya konulmaktadır. Döviz kuru şokları ile hisse senedi, emtia, tahvil ve kripto piyasaları arasındaki ilişkileri inceleyen bazı çalışmalar ise finansal varlıklar arasındaki risk aktarım mekanizmalarını ve kur rejimiyle ilişkilerini detaylı bir biçimde ortaya koymaktadır (Jayawardhana ve Colombage, 2024; Nia vd., 2025).

Ulaştırma ve Denizcilik Sektörü, Navlun Piyasaları ve Kur Riski: Ulaştırma ve özellikle dış ticaretin büyük bölümünün gerçekleştirildiği denizcilik ekonomisi literatürü, navlun piyasaları ile ulaştırma şirketlerinin değerlemesini

genellikle küresel ticaret hacmi, yakıt fiyatları ve finansal koşullar bağlamında ele almaktadır. Dünya deniz taşımacılığı piyasasının temel dinamikleri, navlun döngüleri ve gemi fiyatlarının belirlenmesi temelinde özellikle, ticaret döngüleri ile birlikte navlunların ve gemi yatırımlarının konjonktürel hareketleri zamanlama bakımından detaylı biçimde incelenmektedir (Beenstock ve Vergottis, 1993; Stopford, 2009). Tanker ve kuru dökme yük piyasalarındaki fiyat oynaklıkları ve risklerin fiyatlanması ile navlun piyasasındaki şokların finansal risk yönetimi çerçevesinde türev ürünler aracılığıyla nasıl yönetilebileceği tartışılmaktadır (Kavussanos ve Alizadeh, 2002). Limanların rekabetçi yapısı, altyapı yatırımları ve lojistik zincirinin deniz taşımacılığı performansı üzerindeki rolü ise mikro düzeyde verimlilik makro düzeyde ise ticaret maliyetleri açısından ele alınmaktadır (Cullinane, 2005). Türkiye bağlamında yapılan çalışmalar, küresel navlun piyasasındaki oynaklığın Borsa İstanbul'daki ilgili sektör endekslerine ve denizcilik şirketlerinin finansal göstergelerine nasıl yansıdığı ile denizcilik sektörünün piyasa risklerini ve makroekonomik şoklar karşısındaki kırılganlıklarını ortaya koymaktadır (Öner ve Açıkgöz, 2023; Yıldız vd., 2025). Ulaştırma sektörü özelinde yapılan ampirik analizler, reel kurdaki değer kayıplarının havayolu şirketlerinin hisse senetleri üzerinde yüksek oranlı getiri etkisinin olduğunu, petrol fiyatları, ekonomik büyüme ve döviz kuru oynaklığının BIST Ulaştırma Endeksi'ni anlamlı biçimde etkilediğini göstermektedir (Gürsoy, 2021; Zelka ve Kuzu Yıldırım, 2022).

3. VERİ VE METODOLOJİ

Bu bölümde, çalışma kapsamında yapılacak analizlerin temelini oluşturan veri seti ve değişkenler tanıtılmakta, veri setinin elde edildiği kaynaklar değişkenler bazında belirtilmekte ve değişken serilerinin temel istatistiki özellikleri, dağılımları, birbirleriyle olan ilişkileri ve zaman içerisindeki davranışları tablo, şekil ve grafikler yardımıyla açıklanmaktadır.

3.1 Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS) ve Borsa İstanbul veri tabanından elde edilen 2015M01-2025M09 dönemini kapsayan 129 aylık veri seti kullanılmıştır. Veri setindeki tüm değişken serileri, logaritmaları alınarak birim kök ve eşbütünleşme analizlerinde yaygın olarak kullanılan doğrusal zaman serisi çerçevesine uyumlu hale getirilmişlerdir (Hamilton, 1994; Enders, 2014). Aşağıdaki Tablo 1, analizlerde kullanılan değişkenlerin tanımlarını, kaynaklarını ve değişken serilerine uygulanan dönüşümleri göstermektedir.

Tablo 1: Analizlerde Kullanılan Değişkenler, Tanımları ve Kaynakları

Değişken	Tanım ve Birim	Kaynak	Dönüşüm
ln_RKTUFE	TÜFE bazlı Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi	TCMB EVDS	Logaritmik
ln_BISTULAS	Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü Endeksi	Borsa İstanbul	Logaritmik
ln_IHRMIKTAR	İhracat Miktar Endeksi (2015=100)	TCMB EVDS	Logaritmik
ln_ITHMIKTAR	İthalat Miktar Endeksi (2015=100)	TCMB EVDS	Logaritmik
ln_TUFEULAS	TÜFE Bazlı Ulaştırma Hizmetleri Sektörü Fiyat Endeksi (2003=100)	TCMB EVDS	Logaritmik

Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Endeksi'ni temsilen endeksin doğal logaritması (ln_BISTULAS), döviz kurunu temsilen TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru endeksinin logaritması (ln_RKTUFE), dış ticaret kanalını temsilen ihracat ve ithalat miktar endekslerinin logaritmaları (ln_IHRMIKTAR ve ln_ITHMIKTAR) ve fiyat etkisini yakalamak için TÜFE bazlı ulaştırma hizmetleri sektörü fiyat endeksinin logaritması (ln_TUFEULAS) alınmış halleri analizlere dahil edilmiştir.

3.2 Değişkenlere İlişkin Zaman Serisi Grafikleri

Zaman serisi grafikleri, ekonometrik analizlere başlamadan önce değişkenler arasındaki yapısal ilişkiyi, rejim değişikliklerini ve yapısal kırılmaları görsel olarak tespit etmenin en güçlü aracıdır. Bu çerçevede öncelikle değişkenlere ait zaman serilerindeki mevsimsel özellikler, değişimler ve eğilimler Şekil 1 ve Şekil 2'deki grafikler üzerinden incelenmiştir.

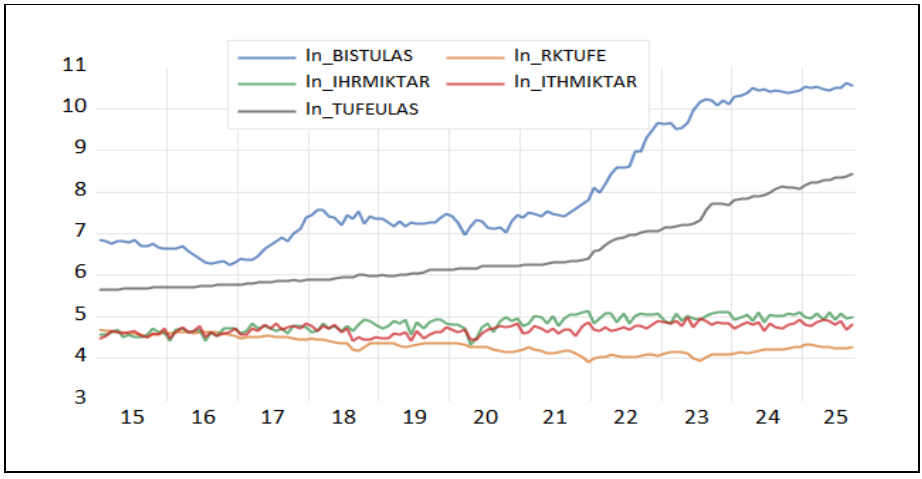

Şekil 1: Değişkenlerin Grafikleri (logaritmik seviyeler, 2015-2025)

Şekil 1'deki grafikler incelendiğinde; reel kur endeksinde, özellikle 2018:06, 2021:12 ve 2023:06'ıncı aylarına tekabül eden dönemlerde belirgin

değer kayıplarının meydana geldiği görülmektedir. Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü Endeksi ile TÜFE bazlı Ulaştırma Sektörü Fiyat Endeksinde ise 2021:12'inci ayından sonra belirgin bir değer artışının olduğu görülmektedir. Özellikle Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü Endeksinde meydana gelen pozitif yönlü ayrışma çok belirgindir.

Aşağıdaki Şekil 2'deki grafikler, reel efektif döviz kuru ile Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü Endeksi arasındaki ters yönlü ve eş anlı güçlü ilişkiyi göstermektedir. Grafikte yer alan mavi çizgi ve şekilde yer alan soldaki eksen sırasıyla TÜFE bazlı Reel Efektif Döviz Kuru Endeksi'ninin eğilimini ve logaritmik değerlerini, turuncu çizgi ve sağdaki eksen ise Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi'nin eğilimini ve logaritmik değerlerini göstermektedir.

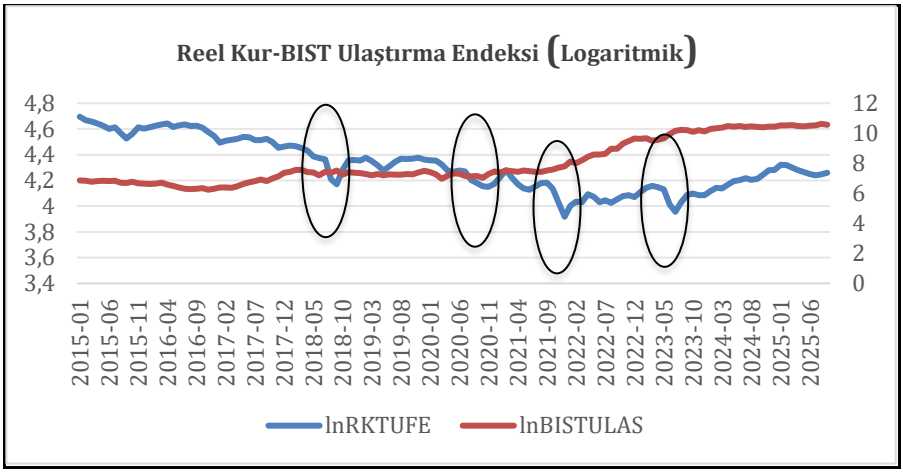

Şekil 2: Reel Efektif Döviz Kuru ve BIST Ulaştırma Endeksi Grafiği (logaritmik seviyeler, 2015-2025)

Şekildeki grafikler, iki seride özellikle 2018M08 (kur şoku), 2021M12 (KKM uygulaması ve reel kur tarihi dip) ve 2023M06 (yeni ekonomi yönetimi ile ortodoks politikaya dönüş) dönemlerinde meydana gelen kırılmaları açıkça ortaya koymaktadır. Bu belirgin kırılmalara nispeten 2020:08 Covid-19 dönemine tekabul eden kırılmanın daha yumuşak bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Bu gözlemler, sonraki bölümlerde uygulanacak Zivot-Andrews (1992) ve Bai-Perron (1998-2003) yapısal kırılma testlerinin modelleme stratejisinde referans alınmıştır.

3.3 Değişken Serilerine İlişkin Temel Tanımlayıcı İstatistikler

Aşağıdaki Tablo 2, ekonometrik analizlerde doğru ve tutarlı sonuçlar bakımından önem arz eden ve dikkate alınan değişken serilerinin temel istatistiki özelliklerini (ortalama, ortanca, minimum-maksimum, standart

sapma, çarpıklık ve basıklık, normal dağılım ve olasılık değeri, gözlem sayısı) göstermektedir.

Tablo 2: Değişken Serilerinin Tanımlayıcı İstatistikleri

	ln_BISTULAS	ln_RKTUFE	ln_IHRMIKTAR	ln_ITHMIKTAR	ln_TUFEULAS
Ortalama	8,035	4,315	4,843	4,704	6,535
Ortanca	7,418	4,280	4,851	4,710	6,166
Max	10,627	4,695	5,133	4,987	8,446
Min	6,241	3,917	4,347	4,429	5,657
Std,	1,453	0,198	0,184	0,127	0,867
Çarpıklık	0,704	0,214	-0,333	-0,221	0,906
Basıklık	1,918	1,934	2,281	2,407	2,377
Jarque-	16,954	7,089	5,158	2,946	19,756
Olasılık	0,000	0,028	0,075	0,229	0,000
Gözlem	129	129	129	129	129

Tablodaki değerler gözden geçirildiğinde; tüm değişken serilerine ilişkin basıklık ve çarpıklık değerlerinin, Hair vd. (2010) ve Kline (2016) tarafından üst ve alt eşik değerleri olarak belirtilen ±2 çarpıklık ve ±7 basıklık değerlerini aşmadığı, dolayısıyla serilerde aşırı uç gözlem değerlerinde yoğunlamanın olmadığı görülmektedir. Jarque-Bera testine göre bazı seriler normal dağılmamakla birlikte, genellikle bu finansal veri içeren serilerde çoğunlukla karşılaşılan bir durumdur, ve bu durum örneklem büyüklüğünün yeterli olması nedeniyle yapılacak VAR, Johansen Eşbütünleşme ve VECM analizleri açısından istatistiksel bir engel teşkil etmemektedir. Diğer bir ifadeyle VAR, VECM, Johansen ve Granger analizleri normallik varsayımına sıkı sıkıya bağlı değildir (Hamilton, 1994; Johansen, 1995; Lütkepohl, 2005; Enders, 2014), Örneklem büyüklüğü 129 olduğu için asimptotik olarak sorun yoktur.

3.4 Değişkenlere İlişkin Korelasyon Matrisi

Aşağıdaki Tablo 3'deki katsayılar, değişken serileri arasındaki doğrusal ilişkilerin gücünü ve yönünü gösteren korelasyon matrisi değerleridir. Bu değerlerden, mutlak değeri 0,5 ve üzerinde anlamlı bulunan korelasyon katsayıları, değişkenler arasında orta-yüksek, 0,7'nin üzerindekiler yüksek düzeyde güçlü, 0,3 ile 0,5 aralığındaki değerler orta-zayıf ve 0,3'ün altındaki değerler ise zayıf ilişkiler şeklinde yorumlanmaktadır (Gujarati ve Porter, 2009; Brooks, 2014).

Tablo 3: Korelasyon Katsayıları (2015M01-2025M09)

	ln_BISTULAS	ln_RKTUFE	ln_IHRMIKTAR	ln_ITHMIKTAR	ln_TUFEULAS
ln_BISTULAS	1,000				
ln_RKTUFE	-0,645***	1,000			
ln_IHMIKTAR	0,711***	-0,752***	1,000		
ln_ITMIKTAR	0,628***	-0,409***	0,637***	1,000	
ln_TUFEULAS	0,976***	-0,611***	0,711***	0,609***	1,000

***p < 0,01, Tüm korelasyon ilişkileri %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır

Tablodaki korelasyon matrisi değerleri, Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Sektör Endeksi (ln_BISTULAS) ile TÜFE bazlı ulaştırma hizmet endeksi (ln_TUFEULAS) arasında son derece güçlü bir pozitif ilişki bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca ihracat ve ithalat fiyat endeksleri ile Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Sektör Endeksi arasında yüksek düzeyde pozitif yönlü korelasyon saptanmıştır. Buna karşılık TÜFE bazlı reel kur (ln_RKTUF) ile Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Sektör Endeksi arasında güçlü ve istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü ilişki mevcuttur. Özellikle reel kur ile Bist Ulaştırma Endeksi arasındaki -0,645'lik ve İhracat Miktar Endeksi arasındaki -0,752'lik ters yönlü güçlü korelasyon ilişkileri, analizlerin temel hareket noktasını oluşturmaktadır. Reel döviz kurundaki değer kaybının ihracatı arttıracağı, dolayısıyla ulaştırma sektöründeki firmaların hem faaliyet yoğunluğu hem de faaliyetlerini döviz ile yapmaları nedeniyle Türk Lirası bazında gelir artışı yaşamaları bakımından olumlu etkilenecekleri ve bu durumun bu şirketlerin borsada işlem gören hisselerine de aynı şekilde yansıyacağı söylenebilir. Bu bakımdan, reel kurdaki değişimlerin ulaştırma sektörü hisselerini hem doğrudan hem de dolaylı olarak ticaret hacmindeki artış vasıtasıyla nasıl etkilediği analizlerde dikkate alınacak hususlardır.

Değişken serilerine ilişkin grafikler ile tanımlayıcı istatistikler veri setinin bir sonraki aşamadaki birim kök, yapısal kırılma ve eşbütünleşme analizleri gibi ekonometrik modellere uygun olduğunu göstermektedir.

4. ANALİZLERE İLİŞKİN YAKLAŞIMLAR VE METODOLOJİ

Çalışmanın analiz kısmı beş temel aşamadan oluşmaktadır: İlk aşamada, değişkenlere ilişkin serilerin durağanlık özellikleri Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi (Dickey ve Fuller, 1979) ile araştırılmıştır. Zaman serisi analizlerinde olduğu gibi Johansen (1988, 1991) Eşbütünleşme Analizinin temeli de durağanlık vaysayımına dayanmaktadır, ancak bu analizin yapılabilmesi için tüm serilerin düzeylerinde değil birinci farklarında bütünleşik I(1), durağan olmaları zorunludur (Engle ve Granger, 1987). Değişken serileri, durağanlık düzeylerinin belirlenmesinin ardından yapısal kırılmaların varlığını dikkate alan ve tek yapısal kırılmaya izin veren Zivot-Andrews (1992) birim kök testi ile incelenmiş ve olası kırılma tarihleri belirlenmiştir. İkinci aşamada, BIST Ulaştırma Endeksi'nin eğiliminde kur şokları ve makroekonomik

gelişmelere bağlı rejim değişikliklerinin, diğer bir ifadeyle birden fazla dönemde meydana gelmiş olabilecek yapısal kırılmaların varlığı, ln_BISTULAS'ın bağımlı değişken olduğu çoklu doğrusal regresyon denklemi tahmin edilerek, birden fazla kırılmaya izin veren Bai-Perron (1998, 2003) çoklu yapısal kırılma testi ile araştırılmıştır.

Üçüncü aşamada, serilerin birlikte uzun dönemli bir denge ilişkisi içinde olup olmadıkları Johansen (1988, 1991) Eşbütünleşme Testi ile araştırılmıştır. Dördüncü aşamada, Johansen testinden elde edilen eşbütünleşme vektörü bilgileri kullanılarak kurulan Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) tahmin edilmiş ve elde edilen hata düzeltme katsayıları üzerinden kısa ve uzun dönem dengelenme, diğer bir ifadeyle şoklardan etkilenen değişken serilerinin ortalamalara geri dönme süreçleri analiz edilmiştir (Engle ve Granger, 1987; Lütkepohl, 2005).

Beşinci aşamada ise VECM çerçevesinde değişken serileri arasındaki kısa ve uzun dönem ektileşim düzeyleri etki-tepki, varyans ayrıştırması ve Granger nedensellik testleri ile belirlenmiştir. Bu testler ile, bir değişken serilerinde ortaya çıkan bir standart sapmalık şokun diğer değişkenlerde yarattığı dinamik etkiler, BIST Ulaştırma Endeksi'nin varyansının hangi oranda döviz kuru, dış ticaret miktarları ve TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksi tarafından açıklandığı ve değişkenler arasındaki nedensellik yönleri detaylı biçimde araştırılmıştır (Sims, 1980; Granger, 1969).

5. ANALİZLER VE AMPİRİK BULGULAR

Bu bölümde, çalışmanın amacı çerçevesinde, yukarıda da belirtilen hiyerarşik yapı içerisinde, öncelikle ekonometrik analizlerin teorik kısmına, sonrasında uygulamalarına ve nihai olarak elde edilen bulgular ile bunların yorumlanmasına yer verilmiştir.

5.1 Augmented Dickey-Fuller (ADF) (1979) Birim Kök Testi

Durağanlık, zaman serisinin, kendisine gelen bir şokun oluşturduğu geçici etki sonucunda kendi ortalamalarına geri döndüğünü ve uzun vadede istatistiksel bir denge etrafında dalgalandığını, **birim kök** ise bir zaman serisine gelen şokların kalıcı olduğunu ve serinin, ortalama ve varyansının zamana göre değiştiğini ve böyle bir durumda durağan olmadığını ifade etmek için kullanılan kavramlardır. Birim kökün var olduğu durağan olmayan seriler ile yapılan analizlerde, R^2'nin çok yüksek ve t-istatistiklerinin anlamlı bulunduğu, ancak değişkenler arasında gerçekte var olmayan sahte (superious) ilişkiler ortaya çıkabilir (Hamilton, 1994; Enders, 2014).

ADF birim kök testi (Augmented Dickey–Fuller), bir zaman serisinin düzey değerlerinde birim kök içerip içermediğini, yani serinin durağan olup olmadığını sınamak için kullanılan genişletilmiş Dickey–Fuller testidir. Burada

H_0: seri birim köklüdür hipotezi sınanır, ve H_0 hiptezi reddedildiğinde ($p<0,05$) serinin durağan olduğu, I(0), reddedilemediğinde ise, durağan olmadığı, I(1), kabul edilir. Bu, VECM/VAR ve eşbütünleşme analizlerinde serilerin bütünleşme derecesinin belirlenmesi açısından temel bir adımdır (Dickey ve Fuller, 1979; Hamilton, 1994; Enders, 2014). Analizlerde kullanılacak olan değişken serilerine uygulanmış olan Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi sonuçları aşağıdaki Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Seviye (t-istatistik)	p-değeri	1. Fark (t-istatistik)	p-değeri	Durağanlık Düzeyi
ln BISTULAS	-1,841	0,678	-11,133***	<0,001	I(1)
ln RKTUFE	-1,264	0,891	-9,722***	<0,001	I(1)
ln IHRMIKT	-0,421	0,802	-11,824***	<0,001	I(1)
ln ITHMIKT	-0,269	0,762	-12,932***	<0,001	I(1)
ln TUFEULA	-0,735	0,967	-8,129***	<0,001	I(1)

***p<0,01, **p<0,05. Sabit ve trend içeren modelde Schwarz Bilgi Kriteri (SBIC) ile gecikme uzunluğu belirlenmiştir (Schwarz, 1978).

Tabloda yer alan serilere ilişkin seviye düzeyindeki istatistikler ve olasılık değerleri incelendiğinde, tüm serilerin durağan olmadıkları, birinci farkları alıdığında elde edilen istatistiki ve olasılık değerlerine göre tüm serilerin %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale geldikleri görülmektedir. Bu sonuç, serilerin klasik anlamda I(1) sürecine sahip olduklarını (Dickey ve Fuller, 1979), diğer bir ifadeyle birinci farklarında duran olduklarını ve Johansen Eşbütünleşme Testine ilişkin sürece uygun olduklarını göstermektedir.

5.2 Zivot-Andrews Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi

Zivot-Andrews (1992) yapısal kırılmalı birim kök testi, zaman içerisinde tek bir yapısal kırılmaya izin vererek değişken serilerinin birim kök içerip içermediğini, diğer bir ifadeyle durağanlığını sınamaktadır. Testin sıfır hipotezi H_0: serinin düzey veya trendinde tek kırılma içeren birim köklü süreci önerirken, alternatif hipotezi olan H1:tek kırılma içeren durağan süreci önermektedir. Bu çalışmada tüm değişken serileri için hem düzey hem de eğimde kırılmaya izin veren modeller denenmiş, en küçük test istatistiğini veren tarih olası kırılma dönemi olarak baz alınmıştır (Perron, 1989; Enders, 2014). Teste ilişkin sonuçlar aşağıdaki Tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Zivot-Andrews (1992) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Tahmini Kırılma Tarihi	t-istatistik	%5 Kritik Değer	Sonuç
ln_BISTULAS	2022M03	-4,98	-5,08 (p=0,000)	I(1)
ln_RKTUFE	2021M10	-4,56	-5,08 (p=0,002)	I(1)
ln_IHRMIKTAR	2020M09	-6,89***	-5,08 (p=0,001)	Birim kök reddedildi → I(0)
ln_ITHMIKTAR	2018M06	-5,17**	-5,08 (p=0,002)	Birim kök reddedildi → I(0)
ln_TUFEULAS	2022M01	-4,99	-5,08 (p=0,000)	I(1)

***p<0,01, **p<0,05. Model C (4 gecikme uzunluğu, sabitli ve trendli, tek kırılma) uygulanmış, kırılma tarihi içsel olarak tahmin edilmiştir, %5 düzeyinde kritik eşik değer -5,08'dir (Zivot ve Andrews, 1992).

Yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot-Andrews (1992) birim kök testi sonuçlarına göre ln_BISTULAS, ln_RKTUFE ve ln_TUFEULAS değişken serilerinin seviyede durağan olmadıkları ve birinci dereceden bütünleşik I(1) sürece sahip oldukları tespit edilmiştir. Bu bulgu, sırasıyla Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi, reel efektif döviz kuru ve TÜFE bazlı ulaştırma hizmetleri endeksi serilerine gelen şokların etkisinin kalıcı olduğunu ve kırılım sonucu meydana gelen değişimlerin uzun dönemde ortadan kalkmadığını göstermektedir. Buna karşılık ln_IHRMIKTAR ve ln_ITHMIKTAR değişkenleri seviyede durağan bulunmuş ve I(0) yapısında sınıflandırılmıştır. Bu sonuç, ihracat ve ithalat miktarlarını temsil eden bu iki değişkende ortaya çıkan şokların sonucunda meydana gelen kırılmaların geçici nitelikte olduğunu ve serilerin uzun dönemde denge değerlerine geri döndüğünü ortaya koymaktadır.

Kırılma tarihlerinin yoğunlaştığı dönemler dikkate alındığında, 2018 yılında yaşanan döviz kuru krizi, 2020 pandemi sonrası küresel ekonomik daralma süreci ile 2021-2022 döneminde reel efektif döviz kuru ve enerji fiyatlarında gözlenen sert dalgalanmaların, TÜFE bazlı ulaştırma hizmetleri fiyatlarıyla birlikte özellikle finansal piyasalar üzerinde kalıcı etkiler meydana getirdiği görülmektedir. Buna karşılık, dış ticaret miktarlarına ilişkin serilerde söz konusu şokların etkisinin daha sınırlı kaldığı ve kısa sürede sönümlendiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, Johansen eşbütünleşme analizlerinde yalnızca I(1) özelliği taşıyan değişkenlerin birlikte değerlendirilmesi, I(0) yapısındaki değişkenlerin ise modelde dışsal değişken olarak yer alması metodolojik açıdan uygun bir yaklaşım sunmaktadır. Bir sonraki bölümde reel kur serisindeki çoklu yapısal kırılmalar Bai ve Perron (1998, 2003) testi ile belirlenecektir.

5.3 Bai-Perron Çoklu Yapısal Kırılma Testi

Bai-Perron (1998, 2003) testi, regresyon denkleminde birden fazla yapısal kırılmayı eş anlı olarak tahmin ederek, hem kırılma sayısının hem de kırılma tarihlerinin aynı anda belirlenmesi için kullanılan bir yöntemdir. Test, F testleri ve bilgi kriterleri ile kırılma sayısının belirlenmesine ve katsayı ve güven aralıklarının tahmini ile rejim değişimlerinin istatistiki olarak analiz edilmesime

imkan tanır. ln_BISTULAS'ın bağımlı değişken olduğu modelde sabitte ve trendde kırılmalara izin verilmiş ve kırılma dönemlerinin belirlenmesi için UDMax, WDMax, Schwarz ve LWZ istatistikleri kullanılmıştır. Test sonuçları aşağıdaki Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Bai-Perron (1998,2023) Çoklu Yapısal Kırılma Testi Sonuçları

Kırılma	Tahmini Kırılma Tarihleri	Not
1	2020M04	Tek kırılma modeli
2	2018M05, 2020M08	UDMax iki kırılıma işaret ediyor
3	2018M05, 2020M08, 2024M05	2024 dönemi içim ilave kırılma
4	2018M05, 2020M08, 2021M11, 2024M04	2011 dönemi için ilave kırılma
5	2018M05,2020M08,2021M11,2023M02,2024M05	WDMax ve F ist, ile 5 kırılma

p < 0,05. UDmax = 300,5252 (%5 kritik değer 8,88), optimum kırılma sayısı: 2; WDmax = 578,3064** (%5 kritik değer 9,91), optimum kırılma sayısı: 5 olup minimum Schwarz (-5,651) ve LWZ (-5,060) değerlerine göre 5 kırılma dönemi seçilmiştir.

Tablodaki istatistiki değerler değerlendirildiğinde, kırılma dönemleri UDMAX ve WDMax test istatistikleri açısından %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. UDMAX istatistiki değerleri iki kırılma dönemine işare ederken, VDMAX istatistik değerleri beş kırılma dönemine işaret etmektedir. En düşük Schwarz ve LWZ değerleri dikkate alınarak beş kırılma dönemi değerlendirme için seçilmiştir. Sonuçlara göre; 2018M05 kırılması, Rahip Brunson krizi ve Fed sıkılaşması ile birlikte kur oynaklığının belirgin biçimde yükseldiği ve TL'nin ani bir şekilde değer kaybettiği döneme; 2020M08 kırılması, Covid-19 pandemisi ile birlikte gelen finansal koşullardaki sıkılaşma dönemine; 2021M11 kırılması, reel kurun tarihi dip seviyesini (50,28) gördüğü ve Kur Korumalı Mevduat (KKM) uygulamasına geçiş dönemine; 2023M02 sonrası kırılma ise Mehmet Şimşek kabinesi ile enflasyon hedeflemesi ve faiz artırımlarının başladığı, TCMB'nin ortodoks politikalara dönüş sinyali vererek kur korumalı mevduat uygulaması sonrasındaki yeni denge arayışına girildiği döneme karşılık gelmektedir. 2024M05 kırılması, enflasyon zirvesi sonrası TCMB'nin piyasayı agresif bir biçimde sıkılaştırması ile reel kur toparlanmasının kalıcı hale geldiği ve BIST Ulaştırma Endeksi seviyesinin kur politikasındaki değişime göre yeniden tanımlandığı döneme işaret etmektedir. Bu bulgular, Türkiye'de ulaştırma sektörünün reel kura ve makro şoklara son derece duyarlı, rejim değişimine açık bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Yıldız vd., 2025). Bulgular, kur şoklarının enflasyon ve fiyatlama davranışları üzerinde kırılmalı etkiler yarattığını gösteren uluslararası literatürle de uyumludur (Goldfajn ve Werlang, 2000; McCarthy, 2000; Campa ve Goldberg, 2005).

5.4 Johansen Eşbütünleşme Testi

Johansen (1988, 1991) Eşbütünleşme Testi, I(1) düzeyinde durağan olan birden fazla zaman serisi arasında uzun dönemli bütünleşme ilişkilerinin olup olmadığını eşbütünleşme vektörleri ile belirlemek için kullanılan bir yöntemdir. Değişken serileri arasında eşbütünleşme vektörü olup olmadığı iz (Trace) ve maksimum özdeğer (Max-Eigen) test istatistikleriyle sınanmaktadır. Trace testi, H_0=en fazla r adet eşbütünleşik vektör vardır hipotezini, Max-eigen testi ise H_0=eşbütünleşme derecesi r'den r+1'e çıkar hipotezini sınamaktadır. Her iki testte de elde edilen istatik değer %5 anlamlılık düzeyindeki kritik değeri aştığında, diğer bir ifadeyle p olasılık değeri 0,05'ten küçük olduğunda sıfır hipotezi reddedilir (Engle ve Granger, 1987; Johansen, 1988, 1991). Test sonuçları Tablo 7'de aşağıdaki şekilde verilmiştir.

Tablo 7: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Hipotez (r)	Eigenvalue	Trace İstatiği	Kritik değer	Olasılık değeri	Max-Eigen	Kritik değer	Olasılık değeri
r = 0	0.2674	**92.6248**	79.3415	**0.0035**	**38.8963**	37.1636	**0.0313**
r ≤ 1	0.1710	53.7286	55.2458	0.0676	23.4471	30.8151	0.3022
r ≤ 2	0.1686	30.2815	35.0109	0.1469	23.0820	24.2520	0.0708
r ≤ 3	0.0496	7.1995	18.3977	0.7629	6.3557	17.1477	0.7813
r ≤ 4	0.0067	0.8438	3.8415	0.3583	0.8438	3.8415	0.3583

**p<0,05. VAR analizinden elde edilen LR (58,52), FPE (1,39-12) ve Akaike (-13,11) kriterlerne göre gecikme uzunluğu 3 olarak, ve en düşük Akaike (-14,78) ve Schwarz (-14,45) bilgi kriterlerine göre, eşbütünleşme ve kısa dönem ilişkilerinin her ikisinin de sabit ve trend içerdiği 5 numaralı Johansen-Hendry-Juselius (Johansen ve Juselius, 1990; Johansen, 1995; Hendry ve Juselius, 2000, 2001) modeli seçilmiştir.

İz (Trace) ve Maksimum Özdeğer (Max-Eigen) testlerine ilişkin tablodaki istatistiklere göre, sıfır eşbütünleşme vektörü içeren H_0:r=0 hipotezi her iki testte de reddedilirken, H_1:r≤1 hipotezi yine her iki testte de reddedilememektedir. Dolayısıyla hem Trace hem de Max-eigen testi sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, reel efektif döviz kuru, dış ticaret miktar endeksleri, TÜFE bazlı ulaştırma fiyat endeksi ve Borsa İstanbul Ulaştırma Endeksi değişkenlerinden oluşturulan sistemde tek bir uzun dönem eşbütünleşme vektörünün (r=1) bulunduğu ve değişken serilerinin uzun dönemde ortak bir denge ilişkisi içinde hareket ettikleri (Johansen, 1988, 1991; Johansen ve Juselius, 1990; Lütkepohl, 2005), dolayısıyla kur şoklarının ulaştırma sektörüne hem finansal hem de reel kanallardan uzun vadede kalıcı olarak yansıdığı söylenebilir. Elde edilen sonuçlar doğrulturusunda Vektör Hata Düzeltme Modelinin ve bu modele dayalı Granger nedensellik testinin değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönemli ilişkilerin belirlenmesi için kullanılmasının metodolojik olarak uygun olduğu sonucuna varılmaktadır.

5.5 Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM)

Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM), aynı derecede durağan olmayan, genellikle I(1) düzeyindeki birden fazla zaman serisi arasında uzun dönem denge ilişkisi (eşbütünleşme) olduğu durumlarda hem kısa hem de uzun dönem ilişkileri birlikte ele alan bir model yapısıdır. VECM'de seriler arasındaki eşbütünleşme düzeyleri uzun dönem ilişkiyi temsil ederken, hata düzeltme terimi katsayısı bu dengeden sapmayı ölçer ve her değişkenin bu sapmanın düzeltilmesine katkı sağlayıp sağlamadığını ve sağlıyorsa ne hızda ve hangi yönde katkı sağladığını gösterir. Diğer bir ifadeyle, hata düzeltme katsayıları, dengeden sapma durumunda değişken serilerinin sistemsel dengeye (ortalamalara) geri dönme eğilimini ve katkısını göstermektedir (Engle ve Granger, 1987; Johansen, 1988; Lütkepohl, 2005).

Tablo 7: Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) Test Sonuçları

Denklem	Hata Düzeltme	t-istatistik	Yorum
ln_BISTULAS	-0,079	-4,10**	Uzun dönem dengesine güçlü dönüş
ln_RKTUFE	-0,011	-1,79	Zayıf, sınırda dengelenme
ln_IHRMIKTAR	0,061	3,19**	İhracatta güçlü dengelenme
ln_ITHMIKTAR	0,057	3,79**	İthalatta güçlü dengelenme
ln_TUFEULAS	-0,008	-1,39	Oldukça zayıf, negatif yönlü dengelenme

**p<0,05 için |t|≥1,96.

Tahmin edilen VEC modelinde hata düzeltme teriminin katsayısı ln_BISTULAS denklemi için -0,079, t = -4,10 değerleri ile istatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. BIST Ulaştırma Endeksi'nin hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması, endeksin uzun dönem dengesine geri dönme eğiliminde olduğunu ve sapmaları azaltıcı yönde tepki verdiğini göstermektedir. Katsayının mutlak olarak değeri, %8 civarında bir düzeltme hızına denk gelmekte, işareti ise şokların etkisinin zamana yayılarak azaldığını ve kalıcı olmadığını göstermektedir. Diğer bir ifadeyle, denge ilişkisinden herhangi bir şok ile sapıldığında, her dönemde bu sapmanın yaklaşık %8'i ortadan kalkmaktadır. Bu da BIST Ulaştırma Endeksinin reel kur, dış ticaret ve ulaştırma fiyatlarıyla uyumlu olan uzun dönem dengesine kademeli ve kararlı bir biçimde geri döndüğünü göstermektedir. ln_RKTUFE değişkeni için elde edilen hata düzeltme katsayısı -0,0107, t = -1,79 değerleri ile sınırdadır. İstatistiki değerler reel efektif döviz kurunun uzun dönem dengesinde meydana gelen bozulmaya zayıf düzeyde tepki verdiğini göstermektedir. Zayıf yönlü bu tepkinin döviz kurunun iç dinamiklerden ziyade dış dinamiklerden daha çok etkilenmesinden ileri geldiği veya kaynaklandığı söylenebilir.

ln_IHRMIKTAR değişkeni için 0,0613, t = 3,19 ve ln_ITHMIKTAR değişkeni için 0,0574, t = 3,79 şeklinde elde edilen katsayılar istatistiki olarak pozitif ve anlamlıdır. Katsayı değerleri dış ticaret değişkenlerine ilişkin serilerin uzun dönemli dengeye dönüşe güçlü yönde katkı sağladıkları ve finansal piyasaların zayıf olduğu dönemde bu değişkenlerin dengenin sağlanmasında daha etkili odukları söylenebilir. ln_TUFEULAS değişkeni için sırasıyla -0,0076 ve t =-1,39 olarak elde edilmiş olan hata düzeltme katsayısı değerleri istatistiki olarak anlamlı değildir. Elde edilen değerlere göre TÜFE bazlı ulaştırma fiyatlarının kısa veya uzun dönemde dengeye dönüşte belirleyici olmadığı söylenebilir.

Denge ilişkisinden sapma olduğunda Borsa İsrtanbul Ulaştırma Sektörü Endeksi ile dış ticaret miktar endekslerinin dengeyi farklı yönlerden geri getiren mekanizmanın bir parçası oldukları söylenebilir. Döviz kuru ve TÜFE bazlı ulaştırma fiyatları için hata düzeltme katsayılarının görece zayıf olması, bu değişkenlerin daha çok dışsal şoklar ve politika kararlarından etkilendikleri, dolayısıyla denge mekanizmasına katkı sağlamada etkin olmadıkları şeklinde yorumlanabilir.

5.6 Etki-Tepki Analizi

Etki-tepki fonksiyonları, sistemdeki bir değişkene gelen beklenmedik bir şokun zaman içerisinde hem kendi hem de diğer değişkenler üzerindeki etkilerini dinamik bir yapı içerisinde ortaya koymak için kullanılır. VECM modelinde Cholesky ayrıştırması ile elde edilen etki–tepki fonksiyonları, yalnızca kısa dönemli şok aktarımlarını değil, aynı zamanda eşbütünleşme ile sitemde tanımlanmış olan uzun dönemli denge ilişkisine uyum sürecini de yansıtır. Diğer bir ifadeyle, VECM temelli etki-tepki fonksiyonları hem kısa dönem dalgalanmaları hem de hata düzeltme mekanizması üzerinden uzun dönem dengeye geri dönüşü birlikte inceler (Sims, 1980; Johansen, 1988, 1991; Lütkepohl, 2005). Aşağıdaki Tablo 8, ln_BISTULAS değişkeninin bağımlı değiken olduğu modelde bağımsız değişkenlere gelen şokların zaman içerisinde ln_BISTULAS değişkeni üzerinde oluşturdurduğu etkilerin düzeyini ve zaman içerisindeki eğilimlerini göstermektedir. Diğer modelleri de içeren etki-tepki fonksiyonlarına ilişkin grafikler Ek-1'de verilmiştir.

Tablo 8: ln_BISTULAS Değişkeni Etki-Tepki Fonksiyonu Choesky Etki Tepki Analizi Sonuçları

	ln_BISTULAS Değişkeninin Faklı Şoklara Tepkisi				
Dönem	**ln_BISTULAS**	**ln_RKTUFE**	**ln_IHRMIKTAR**	**ln_ITHMIKTAR**	**ln_TUFEULAS**
1	0,108	0,000	0,000	0,000	0,000
2	0,101	-0,027	0,011	0,005	-0,007
3	0,112	-0,033	0,046	0,006	-0,012
4	0,095	-0,042	0,050	0,001	-0,009
5	0,097	-0,050	0,071	0,009	0,000
6	0,098	-0,064	0,064	0,009	0,010
7	0,104	-0,073	0,074	0,011	0,016
8	0,109	-0,078	0,073	0,014	0,021
9	0,111	-0,082	0,077	0,012	0,021
10	0,112	-0,083	0,078	0,013	0,023

Cholesky sıralaması: ln_BISTULAS, ln_RKTUFE, ln_IHRMIKTAR, ln_ITHMIKTAR, ln_TUFEULAS.

Tablodaki değerler incelendiğinde; ln_BISTULAS değişkenine gelen bir şok, bu değişkenin kendi değerinde ilk dönemde yaklaşık %11'lik (0,108691) bir artış meydana getirmekte ve bu pozitif etki on dönem sonrasına kadar aynı seviyelerde sürmektedir. Bu sonuç, Borsa İstanbul Ulaştırma Sektörü Endeksine gelen şokların etkilerinin yine bu endeks değeri üzerinde kalıcı olduğunu göstermektedir. Reel efektif döviz kuru şoklarının, ln_BISTULAS değişkeni üzerindeki etkisi negatif yönde ve ilk dönemlerde düşük düzeyde olmasına rağmen (-0,027-0,042), sonraki dönemlerde etkisi giderek artmaktadır (-0,50-0,83). Diğer bir ifadeyle TL'nin reel olarak değerlenmesinin, BIST Ulaştırma Endeksi'ni zamanla dış ticaret kanalı üzerinden daha fazla aşağı yönde etkilediği söylenebilir.

Dış ticaret miktar endekslerine, özellikle bunlardan ihracat miktar endeksine gelen şokların ln_BISTULAS değişkeni üzerinde orta ve uzun vadede güçlü pozitif etkilerinin olduğu söylenebilir. İthalat miktar endeksine gelen şokların ln_BISTULAS değişkeni üzerindeki etkilerinin ise orta ve uzun vadede zayıf olduğu söylenebilir. Sonuçlara göre, dış ticaret hacmindeki beklenmedik artışların, talep ve kapasite kullanımı üzerinden BIST Ulaştırma endeksinde yer alan şirketlerin gelir beklentilerini güçlendirdiği ve bu şirketlerden halka açık olanlarının yer aldığı endeksi yukarı yönde desteklediği söylenebilir. TÜFE bazlı ulaştırma fiyatlarına gelen pozitif şokların etkisi ise kısa dönemde negatif yönde ve düşük düzeylerde olsa da beşinci dönemden itibaren pozitife dönmekte ve uzun dönemde (onuncu dönem sonunda) %2,3'lük bir düzeye çıkmaktadır. İlk aylarda fiyat yönlü maliyet baskısı ve belirsizlik TÜFE bazlı ulaştırma fiyatlarını sınırlı düzeyde aşağı yönlü etkilese de birkaç dönem sonra fiyat yönlü gelir etkisi yukarı yönlü daha baskın hale gelerek endeks üzerinde kalıcı olmaktadır.

Etki-tepki analizi sonuçları, BIST Ulaştırma Sektörü Endeksi'nin reel efektif döviz kuruna gelen şoklara negatif yönde, dış ticaret miktar endeksleri ile TÜFE

bazlı ulaştırma hizmetleri sektörü fiyat endeksine gelen şoklara ise orta ve uzun vadede pozitif yönde tepki verdiğini göstermektedir.

5.7 Varyans Ayrıştırması

Varyans ayrıştırması, VECM çerçevesinde her bir değişkenin öngörülebilir olan bir zaman diliminde ortaya çıkan tahmin hatası varyansının, modelde yer alan diğer değişkenlerin şoklarına ne ölçüde atfedilebildiğini gösteren bir analizdir. Burada, BIST Ulaştırma Endeksi'ndeki dalgalanmaların ne kadarının kendi şoklarından, ne kadarının döviz kuru, dış ticaret miktarları veya ulaştırma fiyatlarındaki şoklar tarafından açıklandığını oransal olarak gösrtermektedir (Sims, 1980; Lütkepohl, 2005). Varyans ayrıştırmasına ilişkin sonuçlar aşağıdaki Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: ln_BISTULAS Değişkenine İlişkin Varyans Ayrıştırması Değerleri

Dönem	ln_BISTUL	ln_RKTUF	ln_IHRMIKT	ln_ITHMIK	ln_TUFEU
1	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
2	95,75	3,30	0,55	0,12	0,27
3	88,56	4,74	5,95	0,19	0,55
4	83,06	6,99	9,22	0,15	0,58
5	76,10	8,97	14,27	0,23	0,44
6	71,42	11,80	16,00	0,29	0,48
7	66,88	14,36	17,80	0,34	0,62
8	63,71	16,38	18,62	0,44	0,85
9	61,15	17,99	19,38	0,47	1,01
10	59,22	19,20	19,92	0,51	1,15

Tablo incelendiğinde, uzun vadede ln_BISTULAS değişkenine ilişkin varyansın yaklaşık %40'ının, reel efektif döviz kuru endeksi (%19,20) ve ihracat miktar endeksi (%19,22) tarafından açıklandığı görülmektedir. Bu bulgu, kur ve dış ticaret kanallarının ulaştırma sektörü üzerinde belirleyici olduğuna ve kur riskinin yönetimi ile dış ticaretin desteklenmesine yönelik politikaların önemine işaret etmektedir (Goldberg ve Knetter, 1997; Goldfajn ve Werlang, 2000).

5.8 Granger Nedensellik Analizi

Granger nedensellik testleri, değişkenlere ait zaman serileri arasındaki kısa dönemli öngörülebilirlik ilişkilerini ortaya koymaktadır (Granger, 1969). Burada ele alınan nedensellik ilişkisi, bir değişkenin diğer bir değişkeni doğrudan etkilemesi şeklinde yapısal değil, öngörüye dayalı bir istatistiki ilişkidir ve X gibi bir değişkene ait zaman serisinin, Y gibi diğer bir değişkene ait zaman serisinin gelecekteki değerlerinin tahmininde, Y'nin geçmiş değerlerine göre ilave bir katkı sağlayıp sağlamadığı ile ilişkilendirilir. X'in

katkısı iki değişkene ait gecikmeli seriler ile oluşturulan bir modelin tahmin hatası ile belirlenir. Tahmin hatası istatistiki olarak anlamlı bir şekilde azalıyor ise X değişkeninin Y'nin Granger nedeni olduğu ve X değişkeninin gecikmeli değerleri ile Y değişkeninin gelecekteki değerlerinin öngörülebileceği kabul edilir. Durağan serilerle kurulan VAR/VEC modellerinde, uygulanan F ve/veya Wald testleriyle, istatistiki olarak belirlenen gecikme uzunluğu için, nedenselik ilişkileri tek yönlü ve/veya iki yönlü vardır veya yoktur şeklinde araştırılır (Granger, 1988; Engle ve Granger, 1987; Lütkepohl, 2005; Enders, 2014). VEC modeline dayalı Granger Nedensellik/Block dışşallık Wald testlerine ilişkin sonuçlar özet olarak aşağıda, Tablo 9'da verilmiştir. Tablodaki satırlar Granger nedeni test edilen X değişkenini, sütunlar ise Y bağımlı değişkenini göstermektedir.

Tablo 9: VEC Modeline Dayalı Kısa Dönem Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Nedensellik İlişkisi X → Y	**D(ln_BISTULAS)**	**D(ln_RKTUFE)**	**D(ln_IHRMIKTAR)**	**D(ln_ITHMIKTAR)**	**D(ln_TUFEULAS)**
D(ln_RKTUFE)	İlişki Yoktur (2,84:p=0,418)	–	İlişki Yoktur (2,13: p=0,545)	İlişki Yoktur (1,32: p=0,724)	**İlişki Vardır (10,64: p=0,014**)**
D(ln_IHRMIKTAR)	İlişki Yoktur (5,51: p=0,138)	İlişki Yoktur (3,2: p=0,355)	–	**İlişki Vardır (14,87: p=0,002**)**	İlişki Yoktur (3,76: p=0,289)
D(ln_ITHMIKTAR)	İlişki Yoktur (4,59: p=0,205)	İlişki Yoktur (1,61: p=0,657)	**İlişki Vardır (10,39: p=0,016**)**	–	İlişki Yoktur (0,77: p=0,856)
D(ln_TUFEULAS)	İlişki Yoktur (4,04: p=0,258)	İlişki Yoktur (1,23: p=0,746)	İlişki Yoktur (5,09: p=0,165)	İlişki Yoktur (3,75: p=0,289)	–
D(ln_BISTULAS)	–	İlişki Yoktur (2,59: p=0,459)	İlişki Yoktur (3,50: p=0,321)	**İlişki Vardır (11,73: p=0,008**)**	İlişki Yoktur (4,69: p=0,196)
Tüm Bağımsız Değişkenler için hesaplanan ortak Wald Testi Ki-Kare istatistikleri ve Olasılık Değerleri	**(22,87: p=0,0288**)**	(10,92: p=0,535)	**(28,57: p=0,004**)**	**(30,41: p=0,002**)**	**(23,12: p=0,026**)**

**p<0,05. Verilen değerlerden ilki Wald Testi Ki-kare istatistiğini, ikinci değer ise buna ilişkin olasılık (prob.) değerini göstermektedir. Wald testi, ilgili X değişkeninin gecikmeli farklarının, Y denkleminin katsayılarının tamamının sıfıra eşit olduğu temel hipotezini sınar. Büyük örneklemlerde Wald istatistiği asimptotik olarak ki-kare dağılımına sahip olduğundan, klasik Granger nedensellik analizinde kullanılan F testine karşılık gelir; p<0,05 olduğunda H_0 hipotezi reddedilir ve X'in Y için kısa dönem Granger nedeni olduğu kabul edilir.

Sonuçlar, reel efektif kurun kısa dönemde öngörü özelliğinin zayıf olduğunu, buna karşılık dış ticaret miktar endeksi serileri ile BIST Ulaştırma Endeksi ve

TÜFE bazlı Ulaştırma Hizmetleri Endeksi arasında belirgin bir etkileşim olduğunu göstermektedir. Tabloya göre reel efektif döviz kurundaki değişimler yalnızca D(ln_TUFEULAS) değişkenine ilişkin serideki değişimlerin tahminine kısa dönemde katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte dış ticaret miktar endeksleri arasında çift yönlü bir ilişki yapısının olduğu dikkat çekmektedir. D(ln_ITHMIKTAR) ve D(ln_IHRMIKTAR) değişkenleri arasındaki bu karşılıklı birbirleri üzerinden öngörülebilirlik ilişkisinin kısmi nedeni, ihraç mallarının üretiminde kullanılan ara malların üretim sürecine ithalat yoluyla katıldığı şeklinde açıklanabilir. Ayrıca BIST Ulaştırma Sektörü endeksindeki değişimlerin ithalat miktarındaki değişimlerin Granger nedeni olduğu da istatistiki olarak anlamlı bulunan diğer bir sonuçtur. Bu çerçevede, BIST Ulaştırma Sektörü Endeksi'nin bu sektörde yer alan şirketler üzerinden ithalat hacmine ilişkin bilgileri içinde barındıran bir yapıya sahip olduğu, ve bu özelliği ile ithalatın öngörülmesinde etkin bir finansal gösterge olduğu söylenebilir.

ln_BISTULAS değişkeninin bağımsız değişken olarak ele alındığı modelde başka herhangi bir ikili ilişki anlamlı çıkmasa da tüm değişkenlerin birlikte test edildiği Wald istatistiği (22,87) %5 düzeyinde anlamlı ($p<0,05$) bulunmuştur. Bu durum, endeksin kısa dönemde kur, dış ticaret ve fiyat şoklarını topluca içinde barındıran bir yapı sergilemesine rağmen bu yapısını diğer değişkenler ile olan karşılıklı ikili ilişkilerine yansıtmadığı şeklinde yorumlanabilir. D(ln_RKTUFE) değişkeninden D(ln_TUFEULAS) değişkenine doğru istatistiki olarak anlamlı çıkan Granger nedensellik ilişkisi ise kur şoklarının ulaştırma sektörünün fiyat dinamiklerine maliyet kanalı üzerinden yansıdığı ve bu değişkene ilişkin değerlerin öngörülmesine katkı sağladığı şeklinde açıklanabilir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Türkiye'de döviz kuru şoklarının Borsa İstanbul Ulaştırma Hizmetleri Endeksi, dış ticaret miktar endeksleri ve TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksi üzerindeki etkilerini yapısal kırılma ve eşbütünleşme ilişkileri çerçevesinde kısa ve uzun dönemde dikkate alarak incelemiştir. Yapısal kırılma testleri, 2018 sonrası dönemde yoğunlaşan ve 2020, 2021, 2023 ve 2024 dönemlerinde tekrarlanan bir dizi rejim değişikliğine işaret etmektedir. Türkiye özelinde rahip Brunson krizi ve Kur Korumalı Mevduat uygulaması gibi siyasi ve politik kararlar ile Covid-19 salgını gibi küresel bir makro şoku içinde barındıran bu dönemde ortaya çıkan kur oynaklıkları ulaştırma sektörü üzerinde belirleyici role sahip olmuştur. Bulgular, Türkiye ekonomisine özgü çalışmaların işaret ettiği yüksek kur şoklarına olan duyarlılığı, daha uzun bir dönem için rejim ayrımlarıyla birlikte dış ticaret ve ulaştırma sektörleri üzerinden doğrulamakta ve 2023 yılının sonlarına doğru, özellikle Kur Korumalı Mevduat uygulamasının yavaş yavaş terk edilmeye başlanmasıyla birlikte 2024 yılının ortalarından itibaren normalleşme dönemine girildiğini ve kur oynaklığının azaldığını doğrulamaktadır.

Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, BIST Ulaştırma Endeksi ile reel efektif döviz kuru, dış ticaret miktar endeksleri ve TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksi arasında teorik beklentilerle uyumlu bir uzun dönem denge ilişkisinin olduğunu göstermektedir. VECM modeli çerçevesinde BIST Ulaştırma Endeksi için negatif ve istatistiki olarak anlamlı elde edilen hata düzeltme katsayısı, kur ve fiyat şoklarına rağmen endeksin orta ve uzun vadede diğer değişkenler ile birlikte dengeye geri döndüğünü göstermektedir. Ancak ortalamalara geri dönüş hızının %8 gibi bir düzeyde görece düşük olması, şokların etkisinin zamana yayıldığını ve kalıcı olabildiğini göstermektedir.

Etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırması bulguları, kısa vadede BIST Ulaştırma Endeksi'ndeki dalgalanmaların büyük ölçüde kendi şoklarından kaynaklandığını, ancak zaman periyodu uzadıkça reel efektif döviz kuru endeksi ve ihracat miktar endeksine gelen şokların açıklama gücünün belirgin biçimde arttığını ortaya koymuştur. Elde edilen bulgular, kur şoklarının başlangıçta maliyet ve finansman kanalı üzerinden, zaman içinde ise dış ticaret hacmi ve fiyatlara ilişkin beklentiler üzerinden ulaştırma sektörünü etkilediğine işaret etmektedir.

Politika yapıcılar açısından sonuçlar değerlendirildiğinde; döviz kuru oynaklığının azaltılmasına yönelik öngörülebilir ve tutarlı para ve maliye politikalarının, ulaştırma sektörünün istikrarı ve yatırım kararları için kritik önem taşıdığı söylenebilir. Sektörde faaliyet gösteren firmalar ise vadeli işlem piyasalarında işlem yaparak döviz kuru riski başta olmak üzere emtia ve finansal piyasalara ilişkin fiyat risklerini etkin bir şekilde yöneterek oynaklıkları azaltacak yönde uzun dönemde gelirlerinin ve piyasaların öngörülebilirliğine katkı sağlayacaklardır.

Dış ticaret miktar endekslerinin BIST Ulaştırma sektörü üzerindeki belirleyici rolü dikkate alındığında, mevcut lojistik altyapının tüm taşıma modları için güçlendirilmesi, özellikle limanların hinterland bağlantılarının diğer tüm taşıma modları için sağlanması ve var olanların iyileştirilmesi, gümrük süreçlerinin sadeleştirilmesi ve dijitalleşme yatırımlarının arttırılması hem dış ticaret hacmini hem de ulaştırma firmalarının gelirlerini ve karlılıklarını destekleyecektir. TÜFE bazlı ulaştırma sektörü fiyat endeksinin kur şoklarına duyarlılığı ise enerji verimliliği, alternatif yakıt teknolojileri ve filo yenileme stratejilerinin önemini artırmaktadır.

Gelecek çalışmalarda, doğrusal olmayan eşbütünleşme, rejim değişimli VAR/VEC modelleri veya yüksek frekanslı verilerle kur şoklarının zaman içerisinde değişen etkileri daha ayrıntılı biçimde incelenebilir. Ayrıca BIST Ulaştırma Endeksi içindeki alt sektörlerin (havayolu, karayolu, denizyolu) ayrı ayrı ele alınması, kur şoklarına duyarlılık bakımından sektörel farklılıkları ortaya koyma noktasında yararlı olacak ve yeni politika önerilerine imkan tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

Alıcı, A. (2020). Döviz kuru, faiz oranı ile BIST100 ve BIST Ulaştırma Endeksi arasındaki ilişkilerin ampirik analizi, İşletme Araştırmaları Dergisi, 12(2), 1573-1584.

Alper, A. E. (2017). Exchange rate volatility and trade flows, Fiscaoeconomia, 1 (3): 14-39. https://doi.org/10.25295/fsecon.307331

Avdjiev, S., Bruno, V., Koch, C., ve Shin, H. S. (2019). The dollar exchange rate as a global risk factor: Evidence from investment, IMF Economic Review, 67, 151-173. https://doi.org/10.1057/s41308-019-00074-4

Aytekin, İ., ve Uçan, O. (2022). Döviz kuru enflasyon ve dış ticaret arasındaki ilişkinin ekonometrik bir analizi: Türkiye örneği. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15(2), 460-475. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1009183

Bai, J., ve Perron, P. (1998). Estimating and testing linear models with multiple structural changes, Econometrica, 66(1), 47-78. https://doi.org/10.2307/2998540

Bai, J., ve Perron, P. (2003). Computation and analysis of multiple structural change models, Journal of Applied Econometrics, 18(1), 1-22. https://doi.org/10.1002/jae.659

Baig, T., ve Goldfajn, I. (1999). Financial market contagion in the asian crisis, IMF Staff Papers, 46(2), 167-195.

Beckmann, J., Breitenlechner, M., ve Scharler, J. (2024). Is the exchange rate a shock absorber? The shocks matter, International Review of Economics ve Finance, 89(B), 114-130.

Beenstock, M., ve Vergottis, A. (1993), *Econometric modelling of world shipping*, Chapman ve Hall.

Bekaert, G., ve Harvey, C. R. (1995). Time-varying world market integration, Journal of Finance, 50(2), 403-444. https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1995.tb04790

Bilgili, F., Kuşkaya, S., Gençoğlu, P., Ünlü, F. ve Magazzino C. (2024). Exchange rate pass-through at high and low frequencies in Turkey: A continuous wavelet transform model Approach, Journal of Economic Structures, 13(21).

Brooks, C. (2014). *Introductory econometrics for finance (3rd ed.)*, Cambridge University Press.

Burstein, A., Eichenbaum, M. ve Rebelo, S. (2005). Large devaluations and the real exchange rate, Journal of Political Economy, 113(4), 742-784. https://doi.org/10.1086/431254

Calvo, G. A. ve Reinhart, C, M. (2002). Fear of floating, Quarterly Journal of Economics, 117(2), 379-408. https://doi.org/10.1162/003355302753650274

Campa, J. M., ve Goldberg, L. S. (2005). Exchange rate pass-through into import prices, The Review of Economics and Statistics, 87(4), 679-690.

Corzo, T., Martin-Bujack, K., Portela, J. ve Rodríguez-Gallego, A. (2025). Exchange rate regime changes and market efficiency: An event study, Journal of International Financial Markets, Institutions and Money, Elsevier, 100, 102132. https://doi.org/10.1016/j.intfin.2025.102132

Cullinane, K. (2005). *Port economics, policy and management*, Elsevier.

Daver, G. (2021). Finans piyasasında dönüşümün kavgaları: Dijital bankacılık geleneksel bankacılığa karşı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(4), 1419-1440.

Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root, Journal of the American Statistical Association, 74(366a), 427-431. https://doi.org/10.1080/01621459.1979.10482531

Dominguez, K. ve Tesar, L. (2006). Exchange rate exposure, Journal of International Economics, 68(1), 188-218.

Dornbusch, R. (1976). Expectations and exchange rate dynamics, Journal of Political Economy, 84(6), 1161-1176.

Edwards, S. (2000). Exchange rate regimes, capital flows and crisis prevention, NBER Working Paper, No. 8529.

Elgharib, W. A., Elmarzouky, M., ve Shohaieb, D. (2025). How do stock returns respond to a currency devaluation announcement? Journal of Risk and Financial Management, 18(12), 663. https://doi.org/10.3390/jrfm18120663

Enders, W. (2014). *Applied econometric time series (4th ed.)*. John Wiley ve Sons.

Engle, R. F., ve Granger, C. W. J. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing, Econometrica, 55(2), 251-276. https://doi.org/10.2307/1913236

Eyüboğlu, S., ve Eyüboğlu, K. (2018). Borsa İstanbul sektör endeksleri ile döviz kurları arasındaki ilişkilerin incelenmesi: ARDL modeli. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11(1), 8–28. https://doi.org/10.25287/ohuiibf.332352

Goldberg, P. K., ve Knetter, M. M. (1997). Goods prices and exchange rates: What have we learned? Journal of Economic Literature, 35(3), 1243-1272.

Goldfajn, I., ve Werlang, S. (2000). The pass-through from depreciation to inflation: A panel study, Banco Central Do Brasil, Working Paper, No. 5.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods, Econometrica, 37(3), 424-438. https://doi.org/10.2307/1912791

Granger, C. W. J. (1988). Some recent development in a concept of causality, Journal of Econometrics, 39(1-2), 199-211. https://doi.org/10.1016/0304-4076(88)90045-0

Gujarati, D. N., ve Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics (5th ed.)*, McGraw-Hill.

Gürsoy, S,.(2021). Döviz kuru ve petrol fiyatlarında oynaklığın BIST ulaştırma endeksi getirileri üzerindeki etkileri: VAR E-GARCH uygulaması, V. Ulaştırma ve Lojistik Ulusal Kongresi Bildiri Özetleri, 88-92.

Ha, J., Stocker, M. ve Yılmazkuday, H. (2020). Inflation and exchange rate pass-through, Journal of International Money and Finance, 105 (C), 102187.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis (7th ed.)*, Pearson.

Hamilton, J. D. (1994). *Time series analysis*. Princeton University Press.

Hendry, D. F., ve Juselius, K. (2000). Explaining cointegration analysis: Part I, Energy Journal, 21(1), 1-42.

Hendry, D. F., ve Juselius, K. (2001). Explaining cointegration analysis: Part II, Energy Journal, 22(1), 75-120.

Huang, W. ve Zhang, W. (2024). Exchange rate and corporate investment: Heterogeneous effects via the global value chain networks, Journal of

International Money and Finance, 147, 103159. https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2024.103159

İmamoğlu, İ. K, ve Aydın, R. (2023). Döviz kuru ve hisse senedi fiyatları geçişkenliği: BİST100 ve alt endeksler üzerine bir uygulama. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 24(3), 302–316. https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1235466

Jayawardhana A., ve Colombage, R. N. S. (2024). Portfolio diversification possibilities of cryptocurrency: global evidence, Applied Economics, Taylor ve Francis Journals, 56(47), 5618-5633

Johansen, S. (1988). statistical analysis of cointegration vectors, Journal of Economic Dynamics and Control, 12(2-3), 231-254.

Johansen, S., ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with applications to the demand for money, Oxford Bulletin of Economics and Statistics, 52(2), 169-210. https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1990.mp52002003

Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in gaussian vector autoregressive models, Econometrica, 59(6), 1551-1580. https://doi.org/10.2307/2938278

Johansen, S. (1995). Likelihood-based inference in cointegrated vector autoregressive models, Oxford University Press.

Kanat, E. (2018). Türkiye'nin teknoloji sektörü ve döviz kurları ile ilişkisi: Borsa İstanbul teknoloji endeksi, Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, 645, 61-74.

Kara, H., ve Öğünç, F. (2008). Inflation targeting, exchange rate pass-through: The case of Turkey, Emerging Markets Finance and Trade, November-December 2008, Vol. 44, No. 6, 52-66.

Karahan, Ö. (2017). Exchange rate pass-through in Turkey before and after the adoption of inflation targeting regime, International Journal of Economics and Financial Issues, 8(2), 37-48. https://doi.org/10.5817/FAI2017-2-3

Kavussanos, M. G., ve Alizadeh, A. H. (2002). The expectations hypothesis of the term structure and risk premiums in dry bulk shipping freight markets, Journal of Transport Economics and Policy, 36(2), 267-304.

Kıran, B. (2009), Türkiye'de döviz kuru ve hisse senedi fiyatlarının sınır testi analizi, İktisat İşletme ve Finans, 24(275), 66-88. https://doi.org/10.3848/iif.2009.275.5022

Kline, R. B. (2016). *Principles and practice of structural equation modeling (4th ed.)*, Guilford Press.

Kocakale, Y., ve Toprak, H. H. (2015). Türkiye'nin reel efektif döviz kuru endekslerinin güncellenmesi, TCMB Ekonomi Notları, No. 2015-06. https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/ connect/7adabafc-571e-47f2-9648-d9123a8392f4/en1506.pdf

Kotil, E. (2020). Exchange rate pass-through investigation for Turkish economy, Frontiers in Applied Mathematics and Statistics, 5 (66). https://doi.org/10.3389/fams.2019.00066

Larrahondo, C., Chávez, A., Giles Álvarez, L., ve Andrian, L. G. (2025). The exchange rate passthrough to domestic prices: New evidence from Colombia, (IDB Working Paper No. 1582), Inter-American Development Bank. http://doi.org/10.18235/0013378

Leigh, D., ve Rossi, M. (2002). Exchange rate pass-through in Turkey, IMF Working Paper No, 02/204.

Lütkepohl, H. (2005). *New introduction to multiple time series analysis*, Springer.

Ma, S., ve Schmidt-Eisenlohr, T. (2025). The financial channel of the exchange rate and global trade, The Review of Financial Studies, Advance online publication. https://doi.org/10.1093/rfs/hhaf040

McCarthy, J. (2000). Pass-through of exchange rates and import prices to domestic inflation in some industrialized economies, Federal Reserve Bank of New York Staff Report, No. 111.

Nia, V. M., Siregar, H., Sembel, R., ve Zulbainarni, N. (2025). Construction of an optimal portfolio of gold, bonds, stocks, and Bitcoin: An Indonesian case study, Journal of Risk and Financial Management, 18(12), 668. https://doi.org/10.3390/jrfm18120668

Obstfeld, M., ve Rogoff, K. (1995). Exchange rate dynamics redux, Journal of Political Economy, 103(3), 624-660. http://dx.doi.org/10.1086/261997

Öget, E. (2023). Bitcoin'in kriz dönemindeki çeşitlendirici etkisi: G7'den kanıtlar. Muhasebe ve Finansman Dergisi(100), 105-120. https://doi.org/10.25095/mufad.1311409

Öget, E,, ve Kanat, E, (2018). Bitcoin ile Türkiye ve G7 ülke borsaları arasındaki ilişkiler, Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(3), 601-614. https://doi.org/10.29106/fesa.422113

Öner, G. ve Açıkgöz, E. (2023), A research on variables affecting the financial performance of shipping companies, Uluslararası Denizcilik ve Lojistik Kongresi Bildiri Kitabı. https://kongre.akademikiletisim.com/files/ubcak15/ubcak15_ozet_kitabcigi.pdf

Özmen, M. (2007). Farklı döviz kuru rejimleri altında hisse senetleri fiyatları ile döviz kurları arasındaki İlişkinin ekonometrik analizi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 519-538.

Özkaya, A., ve Altun Ö. (2024). Domestic and global causes for exchange rate volatility: Evidence from Turkey, SAGE Open, 14(2). https://doi.org/10.1177/21582440241243200

Salomao, J., ve Varela, L. (2022). Exchange rate exposure and firm dynamics, Review of Economic Studies, 89(1), 481-514.

Schwarz, G. (1978). Estimating the dimension of a model, The Annals of Statistics, 6(2), 461-464. https://doi.org/10.1214/aos/1176344136

Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality, Econometrica, 48(1), 1-48. https://doi.org/10.2307/1912017

Stopford, M. (2009). *Maritime economics (3rd ed.)*, Routledge.

Şahin, D., ve Durmuş, S. (2019). Türkiye'de reel efektif döviz kuru, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik ilişkisinin analizi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(1), 210-223.

Taylor, J. B. (2000). Low inflation, pass-through, and the pricing power of firms, european economic review, 44(7), 1389-1408. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(00)00037-4

Tetik, N., ve Kanat, E. (2016). Döviz kuru riskinin ölçülmesinde GARCH yönteminin uygulanması, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, Girişimcilik Özel Sayısı, 17(37), 122 - 139.

Türk, M. M. (2024). Türkiye ekonomisinde reel efektif döviz kuru, reel ihracat ve reel ithalat arasındaki ilişkinin asimetrik nedensellik testleri ile analizi (2013-2023), Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 25(1), 96-111. https://doi.org/10.37880/cumuiibf.1332134

Van Cauwenberge, A., Vancauteren, M., Braekers, R., ve Vandemaele, S. (2021). Measuring and explaining firm-level exchange rate exposure: The role of foreign market destinations and international trade, Economic Modelling, 105, 105667. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2021.105667

Vieira, F. V., ve da Silva, C. G. (2024). Exchange rate behavior in the brics. Brazilian Journal of Political Economy, 44(1), 125–144.

Yıldız, B., Açıkgöz, E., ve Öner, G. (2025). Financial sustainability in the maritime industry: Sub-sectoral evidence from an emerging economy, Sustainability, 17(22), 10046. https://doi.org/10.3390/su172210046

Zelka, A., ve Kuzu Yıldırım, S. (2022), Petrol fiyatları, GSYİH ve döviz kuru değişiminin ulaştırma sektörüne etkileri: BIST ulaştırma endeksi üzerine bir uygulama, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 61, 151-173. https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.942075

Zivot, E., ve Andrews, D. W. K. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis, Journal of Business ve Economic Statistics, 10(3), 251-270.https://doi.org/10.1080/07350015.1992.10509904

Ek-1: Etki-Tepki Fonksiyonlarına İlişkin Grafikler

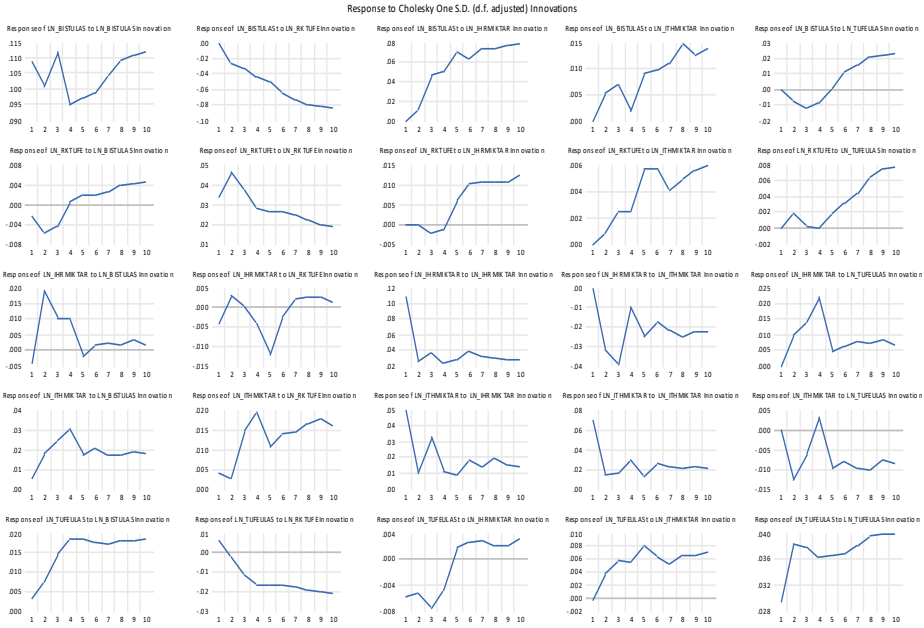

Uluslararası Ticarette Teslim Şekilleri: Incoterms® 2020

Nurullah EREM[1]

1- Dr. Öğretim Üyesi; Samsun Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü. nurullah.erem@samsun.edu.tr ORCID No: 0000-0002-9892-8696

ÖZET

Ülkelerin birbirleriyle olan ticaretlerini kolay ve olabildiğince sorunsuz bir şekilde gerçekleştirebilmelerinde uluslararası teslim şekillerinin ya da teknik adıyla Incoterms®'lerin payı büyüktür. Bu çalışmanın amacı, 8. versiyon olan Incoterms® 2020'nin tarihsel gelişimi ile birlikte kuralları, genel hükümleri ve en önemlisi uluslararası ticaretin tarafları olan satıcı ve alıcı bakımından ne tür hak, sorumluluk ve yükümlülükler taşıdığını araştırmaktır. Uluslararası ticaretin en sıkıntılı konularından olan hasar ve riskin satıcıdan alıcıya hangi aşamada geçtiği, maliyetlerin nasıl hakkaniyete uygun olarak taraflar arasında paylaşılacağı yine bu çalışmanın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, genel hatlarıyla Incoterms® 2020'nin 11 kuralı her aşamada satıcı ve alıcı açısından her aşamada doğabilecek hak ve yükümlülükler bağlamında değerlendirilmiş, önceki revziyonlar hakkında genel bilgiler verilerek Incoterms® 2020 kuralları ile Incoterms® 2010 kuralları arasındaki farklar karşılaştırılmıştır. Netice itibarıyla, Incoterms® 2020 teslim şekillerinin uluslararası ticaretin hızlı, kolay ve sorunsuz yürütülmesinde en önemli dayanaklardan birisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Incoterms® 2020, Uluslararası Ticaret, ICC, Teslim Şekilleri.

GİRİŞ

Incoterms®, Milletlerarası Ticaret Odası'nın (International Chamber of Commerce- ICC) uluslararası ticarette teslim şekillerini ifade etmek üzere kullandığı bir terimdir. Incoterms®, İngilizcesi International Commercial Terms (uluslararası ticaret terimleri) olan üç kelimenin ilk hecelerinin birlşetirilerek bir terkip oluşturması neticesinde ortaya çıkan bir terimdir. Satıcı ve alıcıdan oluşan taraflar arasında uluslararası ticaretin kurallara bağlı olarak yürütülebilmesinde Incoterms®'in önemli bir rolü bulunmaktadır. Ayrıca Incoterms® ICC'nin tescilli markasıdır.

Uluslararası ticarette teslim şekillerinin yüz yıldan fazla bir geçmişi bulunmaktadır. 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte ticarette yeni arayışlar gündeme gelmiş, özellikle daha önce örf, adet ve ticari teamüllere uygun olarak gerçekleştirilen ticari faaliyetler ve malların teslimi yeni kurallara bağlanarak gerçekleştirilmek istenmiştir. Çünkü 19. Yüzyıla göre 20. Yüzyılın başlarında ticaret hacmi önemli ölçüde artış göstermiştir. Artık küresel ölçekte kıtalar arası mal ticareti yoğunluk kazanmış, bu da daha önce taraflar arasında karşılıklı güvene ve örf, adet ve ticari teamüllere uygun olarak yürütülen ticari faaliyetlerde önemli sorunlara neden olmaya başlamıştır. Bu durum yaşanan sorunların ortadan kaldırılmasında yeni kuralların ihdas edilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir.

Böylece, daha önce genellikle yazılı olmayan ticari örf ve adetlere dayalı olarak yürütülen kurallar yazılı hale getirilmek suretiyle ileride satıcı ve alıcı arasında doğabilecek anlaşmazlıklara karşı taraflara bir güvence sağlanmak istenmiştir.

Incoterms®'in amacı, bir ticaret işleminin tarafları arasında ortaya çıkabilecek ticaret anlaşmazlıklarını önlemek, yorum farklılıklarından kaynaklanan belirsizliği en aza indirmek ve nihayetinde zaman ve para kaybını önlemek için her ülkede kullanılan işlemleri mümkün olduğu kadar standart hale getirmektir. Incoterms®'in her koşulu, mal satış sözleşmesindeki taraflar arasında uygulanacak kuralları gösteren üç harfli kısaltmalardan oluşmaktadır. Ancak, bu kural sadece mal satışına ilişkin taraflar arasındaki yükümlülükler için evrensel bir yorum standardıdır ve zorunlu bir kural değildir. Bu nedenle, sözleşmedeki işlem koşullarının bu kurala uygun olarak uygulanması isteniyorsa, Incoterms® 2020'nin uygulandığını belirten uyumlu bir ifade bulunması gerekmektedir (Kim, 2022: 102).

Incoterms®, mal alım ve satımının tedarik zinciri ihtiyaçlarını tanımlar. Satıcı ve alıcının malların değişiminde üstlenmesi gereken yükümlülükleri, riskleri ve maliyetleri, kısaltılmış ve uygulanabilir bir şekilde ifade etme yöntemidir. Ticaretin büyümesini destekler ve kullanımı, malların hem uluslararası hem de yurtiçi ticaretini kolaylaştırır. Bu kurallar, her türlü alıcı ve satıcı sözleşmesinin bir parçası olarak kullanılmak üzere tasarlanmıştır ve taraflar arasında netlik ve anlayış sağlar. Bu taraflar, farklı kültürlere, dinlere, dillere sahip olabileceğinden, kuralların kendisi alıcı ve satıcı tarafından aynı şekilde anlaşılmalı ve kurallarda belirsizliklere yer verilmemelidir (Davis and Vogt, 2022: 1263).

1936 yılında kabul edilen ilk Incoterms® kurallarından sonra, ticaret ortamındaki değişikliklere göre sırasıyla 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000 ve 2010 yıllarında gözden geçirilmiş ve eklemeler yapılmıştır. Malların taşınması sırasında artan güvenlik ilgisi, malların ve taşımacılığın niteliğine göre sigorta kapsamına esneklik ihtiyacı ve FCA kurallarına tabi finansmanlı işlemlerde banka konşimentolarına duyulan ihtiyaç gibi ticaret ortamındaki değişikliklere yanıt olarak hazırlanmış olan Incoterms® 2020 kuralları Eylül 2019'da ilan edilmiş ve 1 Ocak 2020'den itibaren yürürlüğe girmiştir (Kim, 2022: 103).

Bu çalışmanın amacı, uluslararası ticaretin kurallara ve standartlara bağlı olarak yürütülmesinde Incoterms® teriminin tarihsel gelişiminden yola çıkarak Incoterms® 2020'nin önemini, işlevini, dinamiklerini ve özelliklerini ortaya koymaktır. Çalışma giriş, Incoterms®'in tarihsel gelişimi, Incoterms® 2020 kurallarının dizilimi, Incoterms® 2020 kuralları ile ilgili genel hükümler, Incoterms® 2020 kuralları, Incoterms® 2020 ile

Incoterms® 2010 arasındaki farklar ve sonuç ve değerlendirme kısmıyla ele alınmaktadır.

1. INCOTERMS®'İN TARİHSEL GELİŞİMİ

Uluslararası ticaret binlerce yıllık bir geçmişe sahiptir. Milattan Önce ikibinli yıllarda Mezopotamya ve Doğu Akdeniz Havzası'nda başlayan ticari faaliyetler özellikle denizyolu ve gemi taşımacılığının gelişmesiyle birlikte zamanla kıtalararası ticarete dönüşmüştür. 1700'lü yılların sonunda İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi 19. Yüzyılın başlarından itibaren Kıta Avrupası'na daha sonra da tüm dünyaya yayılmıştır. Sanayi Devrimiyle birlikte üretim, makineler yardımıyla kitlesel hale gelmiştir. Kitlesel ürünlere pazar bulunması uluslararası ticaretin en önemli konularından birisi olmuştur. Uluslararası ticaret ilk dönemlerden itibaren satıcılar ve alıcılar arasında örf, adet ve geleneklere göre hemen hemen sorunsuz bir şekilde yürütülürken, ticaretin yaygınlaşması ile birlikte 20. Yüzyılın başlarından itibaren çeşitli sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen bitiminde bu faaliyetler hız kazanmaya başlamış ve bu amaçla ilk toplantı ABD'nin Atlanta şehrinde yapılmıştır.

Incoterms® adıyla olmasa da ticari satışlarda hasarın geçişiyle ilgili ilk çalışmalar Milletlerarası Hukuk Derneği (International Law Association-ILA) tarafından başlatılmıştır. Bu hususta ilk çalışmalar CIF teslim şekliyle ilgili olmuştur. CIF teslimle ilgili olarak 1924 yılında Stockholm Konferansı'nda birtakım esaslar oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu hususta da ICC ile ortak çalışılma kararı alınmıştır. Ayrıca ILA tarafından 1928 yılında "CIF Sözleşmelere İlişkin Milletlerarası Kurallar 1928" adlı bir çalışma hazırlanmıştır. 1932 yılında ise bu kurallar "CIF Sözleşmelere İlişkin Milletlerarası Kurallar 1932" adıyla revize edilmiştir (Ağaoğlu, 2020: 1118).

Satıcı ve alıcının borçlarını liste halinde gösteren ilk ticari terimler kitabı ise 1936 yılında Incoterms® adıyla yayımlanmıştır. İlk defa ihdas edilen bu kurallar "Incoterms® 1936" adını almıştır. Bu kurallar daha sonra ticaret ve teknolojide yaşanan gelişmeler ve ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar nedeniyle 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000, 2010 yıllarında ve en son 2020'de revize edilmiştir. Her revizyonda şartlara ve ihtiyaçlara göre bazı terimler ilave edilirken bazı terimler ve kurallar çıkarılmıştır (Özkan, 2012: 3-4).

Bu standart ticaret koşulları, tarafların her bir ülke veya bölgesinde farklı ticari uygulamalara ve yasal sistemlere sahip olduğundan, yorumlamada yanlış anlaşılmalara ve uyuşmazlıklara yol açabileceği için, ICC 1936 yılında uyuşmazlıkları önlemek ve belirsizlikleri gidermek amacıyla Incoterms®'i oluşturmuştur. Incoterms®'in resmi adı 'Ticaret terimlerinin yorumlanmasına ilişkin uluslararası kurallar'dır. 'Uluslararası

ticaret terimleri' olarak kısaltılır ve Incoterms®, uluslararası ticaret terimlerinden türetilmiş ve sentezlenmiş bir terimdir. Bu terim, ICC tarafından belirlenen ve uluslararası ticari işlemlere eşit şekilde uygulanan ticaret terimlerinin yorumlanmasına ilişkin uluslararası kuralları ifade eder (Kim, 2022: 102).

Incoterms® kurallarının ilk versiyonu daha çok emtia ticareti ve gemi yanaşma teslimine odaklanmış olup, riskin devri için sınır noktası, malların geminin bordasını geçmesi olarak belirlenmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası demiryolu taşımacılığı hızla gelişmiştir. Bu nedenle, Incoterms® ilk kez 1953 yılında revize edildiğinde, demiryolu taşımacılığı için özel iki terim eklenmiştir: FOR (Free on Rail) ve FOT (Free on Truck). 1967 versiyonu, satıcının malları teslim etmekten sorumlu olduğu işlem kurallarını eklerken, 1976 versiyonu hava taşımacılığı için FOB terimini eklemiştir. 1980 versiyonunda, konteyner taşımacılığında malların teslimat sorununu çözmek amacıyla Free Carrier (Named Point) terimi eklenmiştir. Bu terim, önceki versiyonda belirli taşımacılık türleri için geçerli olan terimlerden 1990 versiyonunda kaldırılmış ve günümüzde yaygın olarak kullanılan FCA (Free Carrier) terimine dönüştürülmüştür. Aynı zamanda, 1980 versiyonu, deniz taşımacılığındaki CIF terimine karşılık gelen, kara taşımacılığı için CIP terimini de eklemiştir (Shang, 2024: 268).

1980 tarihli ICC kuralları arasında yer alan FOR (Free on Rail), FOT (Free on Truck) ve FOA (Free on Airport) 1990 yılında yapılan revizyon ile teslim şekilleri arasından çıkarılmıştır. Çünkü FCA (Free Carrier) teslim şeklinin neredeyse bu 3 teslim şeklini içerdiği kabul edilmiştir. 1990 yılında getirilen değişikliklerin başlıca iki nedeni bulunmaktadır: Bunlardan ilki bilgisayar ve elektronik işlemlerin yaygınlaşması sonucunda ticari faaliyetlerde kullanılan bilgi ve belgelerin elektronik veri şeklinde karşı tarafa gönderilmesine imkân tanıması, ikinciside özellikle konteynerli taşımalar ve Ro-Ro taşımaların yaygınlaşması gibi uluslararası ticarette ortaya çıkan yeni taşıma modları ve teknik gelişmelerle Incoterms® kuralları arasında paralellik kurulmasıdır (Özkan, 2012: 3-4).

Incoterms® kurallarının tüm önceki revizyonlarının, özellikle taşımacılığı yansıtacak şekilde mal ticaretinin gelişimini ve iş uygulamalarındaki değişikliklere uyumu esas aldığı görülebilir. Incoterms® 2010 kuralları ise, yukarıda bahsedilen kurallardaki değişiklik nedenlerinden farklıdır. Revizyonun temel nedeni, 2000 versiyonunun yeterince açık olmaması ve kara taşımacılığında denizcilik terimlerinin kullanımında pratikte sık sık hatalar yapılmasıdır. Bu nedenle Incoterms® 2010'da tüm 11 terim iki kategoriye ayrılmıştır: Tüm taşımacılık türlerine uygulanan terimler ve deniz ile iç su yolu taşımacılığına uygulanan terimler. İlki, daha çok nihai veya mamul mal ticaretinde kullanılırken, ikincisi daha çok emtia ve hammadde ticaretinde kullanılmaktadır. Bu sınıflandırmanın

benimsenmesinin amacı, tarafların uygun ticaret terimlerini seçebilmesini sağlamaktır (Shang, 2024: 268).

Incoterms® 2000'de yer alan 13 teslim şekli 2010 yılında toplamda 11 teslim şeklinde revize edilmiş olup, 1 Ocak 2011'de Incoterms® 2010 olarak yürürlüğe konulmuştur. Incoterms® 2010 ile Incoterms® 2000 arasındaki farklılıklar; E, F, C ve D harflerine dayalı olarak yapılan gruplandırmadan vazgeçilerek, farlı bir alanda gruplamaya gidilmiştir. 2010 revizyonu ile birlikte tüm taşıma modlarında kullanılan teslim şekilleri EXW, FCA, CPT, CIP, DAT, DAP ve DDP olurken, sadece deniz ve iç suyolu taşımacılığında kullanılan teslim şekilleri FAS, FOB, CFR ve CIF olarak tespit edilmiştir (Günaydın, 2021: 770).

2. INCOTERMS® 2020 KURALLARININ DİZİLİMİ

Her bir Incoterms® kuralındaki 10 A/B maddesinin tamamı önemlidir. Ancak bazıları diğerlerinden daha önemli kabul edilmiş ve bu maddeler önem sırasına göre 1'den 10'a kadar sıralanmıştır. Böylece her bir Incoterms® kuralı içindeki on maddenin düzenlenme sırasına yönelik köklü bir değişiklik meydana gelmiştir. Incoterms® 2020'de her bir Incoterms® kuralı içindeki sıralama artık şu şekilde gerçekleşmektedir:

A1/B1 Genel yükümlülükler

A2/B2 Teslim etme/Teslim alma

A3/B3 Risklerin devri

A4/B4 Taşıma

A5/B5 Sigorta

A6/B6 Teslim/Taşıma belgesi

A7/B7 İhracat/İthalat işlemleri

A8/B8 Kontrol/Ambalaj/İşaretleme

A9/B9 Maliyetlerin/Masrafların dağılımı

A10/B10 Bildirimler

Incoterms® 2020 kuralları açısından, A1/B1'de tarafların temel mal/ödeme yükümlülükleri kaydedildikten sonra, Teslim ve Risklerin Devri'nin daha belirgin bir konuma, sırasıyla A2 ve A3'e taşındığı görülecektir. A/B maddelerinin bu sıralama değişikliğine alışılması taraflar açısından hem zaman almakta hem de maliyetli olmaktadır. Teslim ve riskin artık daha belirgin hale getirilmesi ile, tacirlerin farklı Incoterms® kuralları arasındaki farkları, yani satıcının malı alıcıya hangi zaman ve yerde "teslim ettiği" ve riskin o an ve noktadan itibaren alıcıya geçtiği durumları daha

kolay tespit edebilecekleri umulmaktadır. İlk kez, Incoterms® kuralları, hem 11 Incoterms® kuralını ortaya koyan geleneksel yapıda hem de her bir Incoterms® kuralı içindeki on maddenin yukarıdaki A/B maddelerinde listelenen başlıklar altında sırayla satıcı için ve ardından alıcı için verildiği yeni "yatay" yapıda yayımlanmıştır. Dahası, tacirler artık örneğin FCA'daki teslim yeri ile DAP'daki teslim yeri arasındaki farkı veya CIF'de alıcıya düşen maliyet kalemleri ile CFR'de alıcıya düşen maliyet kalemlerini çok daha kolay görebilmektedir. Bu "yatay" sunumun, tacirlerin ticari ihtiyaçlarına en uygun Incoterms® kuralını seçmelerine daha da yardımcı olması beklenmektedir (ICC, Incoterms® 2020: 207-208).

3. INCOTERMS® 2020 KURALLARI İLE İLGİLİ GENEL HÜKÜMLER

Prensip olarak, taraflar amaçları için en uygun gördükleri Incoterms® kural ve maddesinde serbestçe anlaşabilirler. Taraflar için kurallardan birisinin seçilmesinde irade muhtariyeti söz konusudur. Yani taraflar üzerinde uzlaştıkları bir kuralı seçmekte serbesttirler. Hukuki sınırlamalar veya koşullar oldukça kısıtlıdır. Bir Incoterms® maddesi üzerinde anlaşmaya varıldığında, Incoterms® 2020 kuralları gereğince A1'den B10'a kadar belirlenen kurallar geçerli olur (Pıltz, 2020: 24).

Incoterms® kurallarının satış sözleşmesi dışındaki sözleşmelerde kullanılması mümkün değildir. Satıcı ve alıcı, sözleşmede kararlaştırılan Incoterms®lere kendi öncelikleri bakımından ilaveler yaparak teslim şekline ilişkin hususları aralarındaki ticari ilişkiye uygun hale getirebilirler. Ancak bunun için, sözleşmede bu ilavelerin yapılacağını tarafların açıkça kabul etmeleri gerekir. Diğer taraftan, Incoterms® kurallarının ICC tarafından oluşturulmuş olması iç ticarette uygulanmasına engel değildir (Ercan, 2021: 1189). Bunun en önemli nedenlerinden biri Avrupa Birliği gibi dünyanın çeşitli bölgelerinde kurulan ticaret ortaklıklarının, farklı ülkeler arasındaki gümrük işlemlerini önemsiz hale getirmesi ve ABD'de yürürlükten kalkan Ticaret Kanunu'nda yer alan teslim şekillerinin yerine Incoterms®'in kullanılmasına ilişkin iradenin ortaya çıkmasıdır (Ağaoğlu, 2020: 1117-1118).

Taraflar arasında yapılan satış sözleşmelerinde belirlenen yer veya limanın doğru şekilde belirtilmesi gereklidir. Taraflar arasında belirlenen yer, belirlenen liman, belirlenen varış yeri, belirlenen varış limanı vb.'nin mümkün olduğunca net ve kesin bir şekilde belirtilmesi önem arz eder. Şüphe veya anlaşmazlıkları önlemek için böyle bir yer veya varış noktasının içindeki tam noktanın belirtilmesi tavsiye edilir. Örneğin, "FCA 38 Cours Albert 1er, Paris, Fransa Incoterms® 2020." Bunun nedeni, belirtilen yer EXW, FCA, FAS, FOB, DAT, DAP, DDP ise teslimat ve risk transferi yapılan yer olması; CPT, CIP, CFR, CIF durumlarında ise belirlenen varış yeri olmasıdır (Kim, 2022: 109).

FAS, FOB, CFR ve CIF teslim şekilleri, mallar sadece limanlar arasında deniz veya iç suyolu kullanılarak gemi ile taşındığında faydalıdır. Yani hem teslim yeri hem de varış yeri açık, seyir yapılabilir su yolu olmalıdır. Diğer 7 teslim şeklinde ise gemi de dahil olmak üzere herhangi bir taşıma modunun bir veya birden fazlası bir arada kullanılabilir. FAS, FOB, CFR veya CIF hükümleri, FCL konteynerleri kullanılırken uygun değildir. Çünkü satıcı, konteyner terminal tarafından teslim alındığında hem fiilen hem de kanunen kontrolünü kaybeder. Ancak, bu hükümler kabul edilirse, satıcı konteyner geminin yanına veya üzerine yerleştirilene kadar alıcıya karşı sorumluluk üstlenir. Ayrıca, satıcının yüklemenin ne zaman gerçekleşeceği üzerinde hiçbir etkisi yoktur. Bu nedenle, FCL konteynerleri sevk edilirken yalnızca EXW, FCA, CPT, CIP, DAP, DPU veya DDP teslim şekilleri kullanılmalıdır (Pıltz, 2020: 24-25).

Incoterms® 2020, en son versiyondur. 1 Ocak 2020 tarihinden sonra yapılan sözleşmelerde, taraflarca aksi kararlaştırılmadığı müddetçe Incoterms® 2020 kuralları uygulanacaktır. Incoterms® 2020'nin yürürlükte olması, önceki versiyonların uygulanmasına mâni değildir. Satıcı ve alıcı tarafından önceki versiyonlardan herhangi birinin uygulanacağı sözleşmede kararlaştırabilir. Böylece, tarafların iradeleri sonucunda aralarındaki ticari ilişkiye en uygun Incoterms®'in seçilmesi mümkün hale gelmektedir (Ercan, 2021: 1190).

Taraflar, ihtiyaç duyulması halinde Incoterms® kurallarını değiştirebilirler, ancak bu durumda istenmeyen sonuçların ortaya çıkma riski vardır. Bu nedenle, taraflar Incoterms® 2020'nin maliyet paylaşım kurallarını değiştirmek isterlerse, risk devri noktasını değiştirip değiştirmeyeceklerini karalaştırmalıdırlar (Kim, 2022: 109).

Gümrük ve satış vergisi yükümlülükleri gereğince, EXW veya DDP maddeleri ancak dikkatli bir araştırma sonucunda kullanılmalıdır. Bu, özellikle Avrupa ihracatçıları ve ithalatçıları için geçerlidir. Çünkü Avrupa gümrük yasaları hem ihracat hem de ithalat işlemleri için AB'de ikamet eden taraflarca gümrük beyannamesi verilmesini zorunlu kılmaktadır. Sonuç olarak, EXW kapsamında Avrupa dışı alıcı için veya DDP kapsamında Avrupa dışı satıcı için gümrükleme yükümlülüklerinin yerine getirilmesi hukuken zor veya bazı durumlarda imkânsız olabilir. Avrupa Birliği içindeki ticaret için KDV gereklilikleri de bu maddelerin kullanılmasına karşı bir gerekçe oluşturur (Pıltz, 2020: 25).

Sözleşme tarafları, Incoterms®'i standart şartlar ve koşullar olarak uygulamayı kabul ederlerse, Incoterms® ulusal sözleşme hukukuna üstün gelir. Ancak, Incoterms® 2020 gönüllü bir kural olduğundan, taraflar arasında başka bir anlaşma varsa, bu anlaşma geçerli olur. Ayrıca, uygulanacak hukuk olarak uygulanan zorunlu iç hukuk kuralları, Incoterms® 2020'ye üstün gelir. Ancak pratikte, Incoterms® 2020 kuralları nadiren bu

tür zorunlu kurallarla çelişir. Incoterms® seçimi, mallara ve taşıma yöntemine uygun olmalı ve her şeyden önce, satıcı ile alıcı arasında taşıma sözleşmesi veya sigorta sözleşmesi yapma yükümlülüğünü üstlenmeyi düşünen tarafa uygun olmalıdır. Örneğin, satılacak mallar konteynerlere yüklenip çok modlu taşımayla taşınıyor veya hava taşımacılığıyla hızlandırılıyorsa, FOB veya CFR/CIF yerine FCA veya CPT/CIP kullanılmalıdır (Kim, 2022: 109).

E, F ve D hüküm maddeleri, tarafların teslim yerini belirtmelerini bekler (örneğin, "FCA İstanbul Havalimanı Incoterms® 2020"). C hüküm maddeleri ise devralma (varış) yerinin belirtilmesini gerektirir (örneğin, "CIP New York Incoterms® 2020"). Yerin yanı sıra, malların teslim edileceği veya devralınacağı noktanın mümkün olduğunca kesin bir şekilde belirtilmesi ve her zaman Incoterms® 2020 referansının eklenmesi tavsiye edilir. Ayrıca, bir teslim tarihi veya teslim süresi üzerinde anlaşılmalıdır. Eğer bir teslim süresi belirlenmiş ancak kesin bir teslim tarihi belirlenmemişse, C teslim şekillerinin uygulanacağı zamanı alıcı belirler ve genellikle diğer teslim şekillerinin uygulanacağı zamanı satıcı belirler. Bireysel maddelerin hükümleri hiçbir şekilde zorlayıcı değildir. Ancak değişiklikler açık ve şaşırtıcı olmayacak şekilde formüle edilmeli ve ilgili madde grubunun yapısal ilkelerine uygun olmalıdır (Pıltz, 2020: 25).

Incoterms®, alıcılar ve satıcılar arasında ticaret işlemlerinde fiyat ve sorumluluk açısından risk ve maliyet farklılıklarını ortaya koyar ve güncel nakliye uygulamalarını yansıtır. CISG veya Viyana Satış Sözleşmesi'ne karşılık gelen birçok bölümü vardır (Kim, 2022: 103). Incoterms® 2020, yalnızca satıcı ile alıcı arasındaki sözleşmeye bağlayıcı yükümlülükler getirir, ancak bir satış sözleşmesi değildir; aksine, bir satış sözleşmesini varsayar. Satış sözleşmesi açısından, Incoterms® 2020 yalnızca bazı birincil yükümlülükleri ve B3 ve B9 maddeleri uyarınca bazı özel ikincil sonuçları düzenler, ancak örneğin sözleşmenin kurulması, mülkiyetin devri, ödemelerin yapılması ve özellikle yerine getirilmeyen yükümlülükler konusunda herhangi bir kural içermez. Bu nedenle, Incoterms® 2020 yalnızca ilgili satış hukukunu tamamlar ve değiştirir, fakat asla onu ikame etmez (Pıltz, 2020: 25).

Teslimat, herhangi bir yurt dışı satış sözleşmesinde en önemli ve temel ilkelerden biridir. Satıcı ve alıcı için teslimatın kendine özgü bir yeri vardır. Bir yandan satıcı, teslimatın şartları ve koşulları üzerinde daha fazla özgürlük talep ederken, diğer yandan alıcı, malların miktar ve kalite açısından ve belirlenen koşullara uygun olarak teslimatı konusunda daha fazla güven talep eder. Bu bağlamda, ürün siparişi ile ilgili belge veya diğer dokümanlar önemlidir. Bazı uzmanlara göre teslimat, alıcının mallar üzerinde hakimiyet kurmasını sağlayan her türlü faaliyet olarak tanımlamıştır (Babaie vd., 2024: 106).

4. INCOTERMS® 2020 KURALLARI (TESLİM ŞEKİLLERİ)

Incoterms® 2020 kuralları bir önceki Incoterms® 2010'da olduğu gibi 11 adet kuraldan oluşmaktadır. Kuralların sayısında bir farklılık olmamıştır. Ancak Incoterms® 2010'da kurallar arasında bulunan DAT (Delivered at Terminal-Terminalde Teslim) terimi, Incoterms® 2020'de yerini DPU (Delivered at Place Unloaded-Belirlenen Yerde Boşaltılmış Olarak Teslim) kuralına bırakmıştır. Incoterms® kurallarının sayısı her revizyon sonrasında kaç adet olursa olsun genel olarak EXW'ten başlayıp DDP'ye kadar satıcı veya ihracatçının risk ve sorumluluklarının giderek arttığı, alıcı veya ithalatçının ise risk ve sorumluluklarının azalması şeklinde sıralanmaktadır. Tersi durumda ise, DDP'den EXW'e doğru bu defa alıcı veya ithalatçının risk ve sorumluluğu artarken satıcı veya ihracatçının risk ve sorumluluğu ise azalmaktadır.

Incoterms® kuralını anlamak, sadece Incoterms® kuralını seçmekten daha fazlasını ifade eder. Seçilen Incoterms® kuralı, işlemin uygulanmasında tarafların üstlenmesi gereken riskler, sorumluluklar ve maliyetler açısından farklılık yaratmaktadır. Bunlar, mal taşımacılığı, yönetim ve kontrolü, gümrük işlemlerinde gecikmeler, ek maliyetler açısından istenmeyen sonuçlara yol açabilmekte ve hatta kontrol dışı risklerin üstlenilmesine neden olabilmektedir. Küresel lojistik ve tedarik operasyonları kapsamlı planlama ve hazırlık gerektirir. Küresel lojistik ve tedariki etkileyen tüm olasılıklara, özellikle sözleşme şartlarına göre planlama yapmak çok önemlidir. Bu nedenle, küresel lojistik ve tedarik sistemini etkileyebilecek faktörler dikkate alınarak duruma uygun Incoterms® kurallarının seçilmesi, tedarik zinciri risklerini azaltmaya ve verimliliği artırmaya olanak sağlar (Yang, 2021: 156).

Incoterms® kurallarının 7 tanesi (EXW, FCA, CPT, CIP, DAP, DPU, DDP) tüm taşıma modlarında kullanılabilirken, 4 tanesi (FAS, FOB, CFR, CIF) sadece deniz ve iç suyolu taşımalarında kullanılabilmektedir. Bu özellik tabiki Incoterms® 2020'ye has bir özellik olmayıp, Incoterms® 2010'la başlayan bir özelliktir. Incoterms® 1953 revizyonundan başlayarak 2000 revizyonundaki tasnif daha ziyade harf sınıflandırması şeklinde olmuştur: E Grubu EXW (Ex Works), F Grubu (FCA, FAS, FOB), C Grubu (CPT, CFR, CIP, CIF) ve D Grubu (DAF, DES, DEQ, DDU, DDP) terimlerinden oluşmaktaydı. 2010 versiyonu ile birlikte harf gruplandırması yapılması uygulamasına son verilerek tüm taşıma modlarında kullanılan terimler ve sadece deniz ve iç suyolu taşımalarında kullanılan terimler olarak daha farklı bir tasnif kullanılmaya başlandı. Şimdi sırasıyla bu kurallara bakalım.

4.1. EXW (Ex Work – İşyerinde Teslim)

EXW ya da İşyerinde Teslim, satıcının malları kendi işyerinde, fabrikasında, imalathanesinde, deposunda veya buna benzer bir yerde alıcıya teslim ederek tasarrufuna bırakmasını ifade eder. Satıcı burada malları herhangi bir taşıma aracına yüklemek zorunda değildir. Yine satıcının malları ihracat gümrük işlemlerine tabi tutma zorunluluğu da yoktur. Bu teslim şeklinde tüm taşıma modlarının bir veya birkaçı bir arada kullanılabilir. Taraflar arasında malların teslim yeri ile kesin teslim noktasının taraflar arasında risk, hasar ve masrafların geçişinde ihtilaf yaşanmaması bakımından net olarak belirtilmesi gerekir. Bu belirleme satıcıdan çok alıcının lehine olan bir durumdur (ICC, Incoterms® 2020: 21-27; Günaydın, 2021: 765).

Teslim ve hasarın geçişi malların herhangi bir taşıta yüklenmesi ile değil, alıcının tasarrufuna bırakılmasıyla gerçekleşir. Dolayısıyla malların satıcı tarafından bir taşıta yüklenmesi esnasında kayıp veya hasara uğraması sonucunda kayıp veya hasardan alıcının sorumlu tutulabileceği değerlendirilebilir. Burada kritik nokta satıcının kendi işyerine, fabrikasına ya da deposuna yabancı bir yükleme aracını sokmaması durumuyla da yakından ilgilidir. Alıcının böyle bi riskle karşı karşıya gelmemesi için satıcının malları kendi işyerinde veya fabrikasında ilgili taşıta da yüklemesini ve taşıtın sevkini içeren FCA kuralını benimsemesi önerilir. EXW teslim şeklinde satıcının ihracat için malları gümrük işlemine tabi tutma zorunluluğu bulunmamaktadır. Ancak alıcının ihracat gümrük işlemlerini yapmasına yardımcı olacak bilgi ve belgeleri satıcının alıcıya vermesi zorunluluğu vardır. İhracat amacının olmadığı iç ticaret işlemlerinde EXW teslim şeklinin kullanılması hem satıcı hem de alıcı açısından işlemlerin daha sorunsuz yürütüleceği anlamına gelir. Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere EXW terimi satıcı açısından en avantajlı teslim şekli olurken, alıcı açısından bakıldığında en dezavantajlı teslim şekli olarak değerlendirilebilir (ICC, Incoterms® 2020: 21-27; Yang, 2021: 157-158).

4.2. FCA (Free Carrier – Taşıyıcıya Masrafsız Teslim)

FCA teslim şeklinde satıcı iki şekilde alıcıya malları teslim eder. İlk olarak malların teslim yeri satıcının işyeri, fabrikası, deposu vb. bir yer ise bu belirlenen yerde malların alıcı tarafından temin edilen taşıma aracına yüklenmesi ile taşıyıcıya masrafsız teslim gerçekleşmiş olur. İkinci olarak, belirlenen yer satıcının işyeri, fabrikası veya deposundan farklı bir yer ise mallar, satıcı tarafından temin edilen taşıma aracına yüklenerek belirlenen teslim yerine getirilip alıcı tarafından temin edilen taşıma aracına yüklenmesi ile alıcının tasarrufuna bırakıldığında teslim edilmiş sayılır. Bu iki durumda da taraflarca belirlenen yer ve noktada hasar ve masraflar satıcıdan alıcıya geçmiş olur. Bu itibarla FCA teslim şeklinde malların teslim

yerinin ve noktasının tam olarak belirlenmesi EXW teslim şeklinde olduğu gibi alıcının faydasına olacaktır. Bu teslim şekli her taşıma modunun bir veya birkaçının bir arada kullanılması ile gerçekleştirilebilir (ICC, Incoterms® 2020: 29-39; Davis&Vogt, 2022: 1268-1269; Günaydın, 2021: 765).

FCA teslim şekli genel olarak satıcının ihracat için malları gümrüklemesini gerektirir. Ancak satıcının ithalat işlemleri ile üçüncü ülkelerde transit işlemlerini yerine getirme yükümlülüğü bu teslim şekline göre yoktur. Satıcı, satış sözleşmesine uygun olarak malları, faturayı ve satışla ilgili belgeleri alıcıya sunmakla yükümlüdür. Alıcının da mallar ve belgeler karşılığında satıcıya ödeme yapma yükümlülüğü vardır. Tarafların birbirlerine verecekleri belgeler basılı veya elektronik formda olabilir. Satıcı, malları taşıyıcıya ya da alıcının belirlediği kişiye tespit edilen yer ve nokta ile belirlenen zamanda teslim etmelidir. Alıcının da malları şartlarına uygun olarak kendisine teslim edildiğinde teslim alma zorunluluğu bulunmaktadır. Satıcının malları alıcıya teslim ettiği ana kadar gerçekleşecek olan bütün kayıp ve hasarı üstlenmesi gerekir. Satıcının malları belirlenen yer, zaman ve noktada alıcıya teslim ettiği andan itibaren bütün kayıp ve hasar alıcı tarafından üstlenilmelidir. Satıcının alıcıya karşı taşıma sözleşmesi yapma yükümlülüğü yoktur. Ancak hasar ve masraflar alıcıya ait olmak üzere satıcının alıcıya taşıma konusunda yardımcı olması beklenir. Satıcı ve alıcının birbirlerine karşı sigorta sözleşmesi yapma yükümlülükleri yoktur (ICC, Incoterms® 2020: 29-39; Davis&Vogt, 2022: 1268-1269; ; Ağaoğlu, 2020: 1133-1132-1133).

4.3. FAS (Free Alongsıde Ship-Gemi Doğrultusunda Masrafsız Teslim)

FAS teslim şekli, satıcının malları alıcı tarafından belirlenen yükleme limanı ve belirlenen gemi doğrultusunda, örneğin bir iskelede, rıhtımda veya bir mavnada bırakarak teslim etmesini ifade eder. Mallara ait kayıp ve hasar, mallar gemi doğrultusunda teslim edildikleri zaman satıcıdan alıcıya geçer ve alıcı bu teslim almadan sonra bütün masrafları üstlenir. Bu kural, sadece deniz veya iç suyolu taşımacılığında, tarafların malların gemi doğrultusunda bırakılarak teslim edilmesini kabullendikleri durumlarda kullanılmalıdır. Bu nedenle, FAS teslim şekli malların gemi doğrultusunda bırakılmadan önce taşıyıcıya tevdi edileceği, örneğin malların taşıyıcıya bir konteyner terminalinde tevdi edileceği durumlar için uygun değildir. Bu gibi durumlarda, tarafların FAS teslim şekli yerine FCA teslim şeklini kullanmaları daha uygun olur. Yükleme yeri ile noktasının kesin olarak tespit edilmesi tarafların belirlenen yükleme limanında malların rıhtım veya mavnadan gemiye yükleneceği yükleme noktasını mümkün olduğunca açık bir şekilde tespit edilmesi önerilir. Çünkü bu noktaya kadar oluşacak hasar ve masraflar satıcıya aittir. Bu masraflar ve ilgili elleçleme ücretleri

limandaki uygulamaya göre değişiklik gösterebilir. İhracat ve ithalat için gereken gümrük işlemleri FAS kuralı uygulandığı ölçüde, satıcının malları ihracat için gümrüklemesini gerektirir. Ancak mallarla ilgili satıcının ithalat işlemleri ile üçüncü ülkelerde transit işlemlerini yerine getirme yükümlülüğü bu teslim şekline göre yoktur (ICC, Incoterms® 2020: 93-101; Davis&Vogt, 2022: 1270; Ağaoğlu, 2020: 1139-1140).

Satıcı, satış sözleşmesine uygun olarak malları, ticari fatura ve ilgili belgeleri basılı veya elektronik formda temin etmelidir. Alıcının da mallar ve belgeler karşılığında satıcıya ödeme yapma yükümlülüğü bulunmaktadır. Satıcı, malların alıcıya teslim edinceye kadar, taşımaya ilişkin her türlü güvenilik tedbirlerini almak zorundadır. Satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü bulunmamaktadır. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak şartıyla, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu bilgileri vermelidir. Satıcı, malların alıcıya teslim edilmesi için gereken kalite kontrolü, ölçüm, tartım, sayım vb. masrafları karşılamalıdır. Ayrıca satıcı ile alıcının malların ambalajlanması ve paketlenmesine yönelik özel bir anlaşmaları yoksa, satıcının malları taşıma için uygun şekilde ambalajlaması ve işaretlemesi gerekmektedir. Alıcının satıcıya karşı, taşımaya ilişkin güvenlik gerekliliklerine, geminin adına, yükleme noktasına, kararlaştırılan süre içerisinde seçilen teslim tarihine ilişkin önceden haber verme yükümlülüğü vardır (ICC, Incoterms® 2020: 93-101; Davis&Vogt, 2022: 1270; Ağaoğlu, 2020: 1139-1140).

4.4. FOB (Free On Board – Gemide Masrafsız Teslim)

FOB kuralı, satıcının malları alıcı tarafından belirlenen yükleme limanı ve belirlenen gemiye teslim ederek veya zaten bu şekilde teslim edilmiş malları tedarik ederek teslim etmesini ifade eder. Mallara ait kayıp ve hasar, mallar gemiye yüklenerek teslim edildiği zaman satıcıdan alıcıya geçer ve alıcı bu andan itibaren bütün masrafları üstlenir. Bu teslim şekli, sadece deniz veya iç suyolu taşımacılığında, tarafların malların gemiye yüklenerek teslim edilmesini kabullendikleri durumlarda kullanılmalıdır. Bu nedenle, FOB teslim şekli malların gemiye yüklenmeden önce taşıyıcıya tevdi edileceği, örneğin malların taşıyıcıya bir konteyner terminalinde tevdi edileceği durumlar için uygun değildir. Bu gibi durumlarda, tarafların FOB teslim şekli yerine FCA teslim şeklini kullanmaları daha uygun olur. Satıcı malları ya gemide teslim etmek ya da zaten bu şekilde teslim edilmiş malları tedarik etmekle yükümlüdür. Burada bahsedilen “tedarik etme” faaliyeti özellikle emtia satışlarında sıkça görülen, sıra halinde yapılan birden fazla satışın olduğu (zincirleme satışlar) durumları ifade eder. FOB kuralı, genel olarak satıcının malları ihracat için gümrüklemesini zorunlu kılar. Ancak satıcının mallara ilişkin olarak ithalat veya üçüncü ülkülerden transit için gümrüklemesi, ithalat harçlarının ödemesi veya ithalat için gerekli gümrük

işlemlerini yerine getirmesine dair herhangi bir yükümlülüğü yoktur (ICC, Incoterms® 2020: 103-111; Davis&Vogt, 2022: 1270; Ağaoğlu, 2020: 1140-1141).

Satıcının malları eksiksiz ve hasarsız olarak alıcı tarafından belirlenen zamanda ve belirlenen gemiye teslim etme yükümlülüğü bulunurken, alıcının da teslim edilen malların ödemesini satış sözleşmesine uygun olarak satıcıya yapması yükümlülüğü vardır. Tarafların birbirlerine sağlayacakları belgeler basılı veya elektronik formatta olabilir. Satıcı, malları teslim edene kadar, taşımaya ilişkin her türlü güvenlik gerekliliklerine uymakla yükümlüdür. Satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü yoktur. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak üzere, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu, bilgileri alıcıya vermelidir. Satıcı, malların alıcıya teslim edilmesi için gereken kalite kontrolü, ölçüm, tartım, sayım vb. masrafları ödemelidir. Ayrıca satıcı ile alıcının malların ambalajlanması ve paketlenmesine yönelik özel bir anlaşmaları yoksa, satıcının malları taşıma için uygun şekilde paketlemesi ve işaretlemesi gerekmektedir. Alıcının satıcıya karşı, taşımaya ilişkin güvenlik gerekliliklerine, geminin adına, yükleme noktasına, kararlaştırılan süre içerisinde seçilen teslim tarihine ilişkin önceden haber verme yükümlülüğü vardır (ICC, Incoterms® 2020: 103-111; Davis&Vogt, 2022: 1270; Ağaoğlu, 2020: 1141-1141).

4.5. CFR (Cost and Freight-Masraflar ve Navlun Ödenmiş Olarak Teslim)

CFR teslim şekli, Satıcının malları alıcıya gemide veya zaten bu şekilde teslim edilmiş malları tedarik ederek teslim etmesini ifade eder. Mallara ilişkin kayıp ve hasar, mallar gemiye yüklendikten sonra alıcıya geçer. Böylece satıcı, mallar gemiye yüklendiğinde teslim yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Bundan sonra malların varış yerine iyi durumda veya belirtilen miktarda ulaşmasından veya ulaşıp ulaşmadığından satıcı sorumlu değildir. CFR kuralı uyarınca, satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü yoktur. Ancak alıcının bu taşıma için bir sigorta yaptırması kendi yararına olacaktır. Bu teslim şekli, sadece deniz ve iç suyolu taşımacılığında kullanılmalıdır. Konteyner taşımacılığında olduğu gibi birden fazla taşıma modunun kullanılacağı durumlarda CFR teslim şekli yerine CPT teslim şeklinin kullanılması daha uygun olur. CFR kuralında iki liman önemlidir. Malların gemide teslim edildiği satıcı tarafında bulunan yükleme limanı ve malların varış yeri olarak kararlaştırılan alıcı tarafında bulunan boşaltma limanı. Hasar, risk ve sorumluluk malların yükleme limanında gemiye yüklenmesiyle satıcıdan alıcıya geçer. Satıcı, malların teslimi öngörülen varış yerine taşınması için gerekli taşıma sözleşmesini yapmalıdır. Dolayısıyla, örneğin, malların Sanghay limanından İstanmul

Ambarlı Limanına taşınmak üzere gemiye yüklendiği bir senaryoda, teslim malların Şanghay'da gemiye yüklenmesi ile gerçekleşir ve hasar alıcıya bu anda geçer. Ancak satıcının malların Şangay'dan İstanbul Ambarlı Limanı'na taşınması için taşıma sözleşmesi yapması gerekir (ICC, Incoterms® 2020: 113-121; Davis&Vogt, 2022: 1271; Ağaoğlu, 2020: 1141-1142).

Satıcı ile alıcı arasında yapılan satış sözleşmelerinde varış limanının her zaman belirtilmesine karşın, hasarın alıcıya geçtiği yer olan yükleme limanı belirtilmemiş olabilir. Yükleme limanının alıcı açısından özellikle önem arz ettiği, örneğin satıcının fiyata dahil olan navlunun makul olup olmadığını öğrenmek istediği bir durumda, tarafların sözleşmede yükleme limanını mümkün olduğunca açık bir şekilde belirlemeleri alıcı bakımından önemlidir. Taraflar arasında belirlenen varış limanındaki teslim noktasının mümkün olduğunca açık bir şekilde tespit edilmesi gerekir. Çünkü tespit edilen bu noktaya kadar oluşan masraflar satıcıya aittir. Satıcı, malların belirlenen varış limanına veya satış sözleşmesinde kararlaştırılmış olması halinde varış limanındaki ilgili noktaya taşınması için taşıma sözleşmesi veya sözleşmeleri yapmakla yükümlüdür. Taşımanın, deniz taşımacılığının farklı etapları için birden fazla taşıyıcı ile gerçekleştirilmesi mümkündür. Örneğin, taşıma ilk olarak Hong Kong'dan Şanghay'a küçük tonajlı bir besleyici gemi ve sonrasında Şanghay'dan İstanbul Ambarlı Limanı'na bir okyanus gemisi ile gerçekleştirilebilir. Buradaki soru hasarın, satıcıdan alıcıya Hong Kong'da mı yoksa Şanghay'da mı geçtiğidir. İlk olarak teslimin nerede gerçekleştiğine bakılması gerekir. Taraflar satış sözleşmesinde bu konuda anlaşmış olabilirler. Böyle bir anlaşmanın olmaması halinde ise, kural olarak hasar, risk ve sorumluluk malların ilk taşıyıcıya teslim edilmesiyle, yani somut örnekte olduğu üzere Hong Kong'ta alıcıya geçer. Böylece kayıp ve hasarın alıcıya ait olduğu süre daha da uzamış olur. Tarafların hasarın daha sonraki bir limanda geçmesini (bu örnekte Şanghay'da) tercih etmeleri halinde, bunu satış sözleşmesinde belirtmeleri gerekir (ICC, Incoterms® 2020: 113-121; Davis&Vogt, 2022: 1271; Ağaoğlu, 2020: 1141-1142).

Eğer satıcı, taşıma sözleşmesi gereğince, varış limanında belirlenen noktada malların boşaltılmasıyla ilgili masraf yaparsa, aksi taraflarca kararlaştırılmadıkça, bu masrafların alıcı tarafından tazmin edilmesini isteyemez. CFR kuralı, genel olarak satıcının malları kendi ülkesinde ihracat için gümrüklemesini gerektirir. Satıcı, malların transit geçiş veya alıcının ülkesinde ithalat vergi ve harçlarını ödemesi veya ithalat için gereken gümrük işlemlerini yerine getirmesine ait zorunluluk yoktur. Satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak üzere, herhangi bir transit geçiş ülkesi veya ithalat ülkesi tarafından talep edilen, güvenlik gereklilikleri ve yükleme öncesi muayene dahil olmak üzere, transit geçiş/ithalat için gereken bütün gümrük işlemlerine ilişkin her türlü belge ve/veya bilgiyi edinmesinde alıcıya yardımcı olmalıdır. Tarafların

birbirlerine lazım olan bilgi ve belgeleri sağlamakla yükümlüdürler. Bu belgeler basılı veya elektronik formatta olabilir. Satıcı, varış yerine taşıma için, taşımaya ilişkin her türlü güvenlik gerekliliklerine uygun tedbirler almalıdır. Satıcı alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak zorunda değildir. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak üzere, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu bilgileri alıcıya vermelidir. Alıcı, malları yükleme limanında teslim edildiğinde onları teslim almalı ve belirlenen varış limanında malları taşıyıcıdan almalıdır. Alıcı, malları yükleme limanında gemide teslim aldığı andan itibaren, mallara ilişkin tüm kayıp ve hasarı üstlenir. Alıcının satıcıya karşı taşıma sözleşmesi ve sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü yoktur (ICC, Incoterms® 2020: 113-121; Davis&Vogt, 2022: 1271; Ağaoğlu, 2020: 1141-1142).

4.6. CIF (Cost, Insurance and Freight-Masraflar, Sigorta ve Navlun Ödenmiş Teslim)

CIF teslim şeklinde satıcının, malları alıcıya ulaştırırken masraflarını, sigortasını ve navlununu ödeyerek gemide veya zaten bu şekilde teslim edilmiş malları tedarik ederek teslim etmesini ifade eder. Mallara ilişkin kayıp ve hasar, mallar gemiye yüklendikten sonra alıcıya geçer. Böylece satıcı, mallar gemiye yüklendiğinde teslim yükümlülüğünü yerine getirmiş olur. Bu teslim şekli, sadece deniz ve iç suyolu taşımacılığında kullanılmalıdır. Konteyner taşımacılığında olduğu gibi birden fazla taşıma modunun kullanılacağı durumlarda, doğru CIF teslim şekli yerine CIP teslim şeklinin kullanılması daha doğru olur. Satıcı, varış yerine/limanına taşıma için, taşımaya ilişkin her türlü güvenlik gerekliliklerine uygun davranmalıdır. CIF kuralında iki liman önemlidir. Malların gemide teslim edildiği yükleme limanı ve malların varış yeri olarak kararlaştınlan boşaltma limanı. Hasar, risk ve sorumluluk malların yükleme limanında gemiye yüklenmesiyle satıcıdan alıcıya geçer. Satıcı, malların teslimi öngörülen varış yerine taşınması için gerekli taşıma sözleşmesini yapmalıdır. Dolayısıyla, CFR teslim şeklinde olduğu gibi, malların Sanghay limanından İstanbul Ambarlı Limanı'na taşınmak üzere gemiye yüklendiği bir senaryoda, teslim malların Şanghay'da gemiye yüklenmesi ile gerçekleşir ve hasar, risk ve sorumluluk alıcıya bu anda geçer. Ancak satıcının malların Şangay'dan İstanbul Ambarlı Limanı'na taşınması için taşıma sözleşmesi yapması gerekir (ICC, Incoterms® 2020: 123-133; Davis&Vogt, 2022: 1271; Günaydın, 2021: 767-768).

Sözleşmelerde varış limanının her zaman belirtilmesine karşın, hasarın alıcıya geçtiği yer olan yükleme limanı belirtilmemiş olabilir. Yükleme limanının alıcı açısından özellikle önem arz etmesi halinde, örneğin satıcının fiyata dahil olan navlunun veya sigorta primlerinin makul olup olmadığını öğrenmek istediği bir durumda, tarafların sözleşmede yükleme limanını

mümkün olduğunca açık bir şekilde belirlemeleri gerekir. Tarafların, varış limanındaki teslim noktasını, bu noktaya kadar yapılan masrafların satıcıya ait olması nedeniyle, mümkün olduğunca açıkça düzenlemeleri önerilir. Satıcı, malların varış limanına veya satış sözleşmesinde belirlenen varış limanındaki ilgili noktaya taşınması için taşıma sözleşmesi yapmakla yükümlüdür. Taşımanın, deniz taşımacılığının farklı etapları için birden fazla taşıyıcı ile gerçekleştirilmesi durumunda (Hong-Kong, Şanghay, İstanbul) hasar, risk ve sorumluluk yukarıda CFR teslim şekli örneğinde olduğu gibi Hong Kong'da mallar gemiye teslim edildiğinde satıcıdan alıcıya geçer. Satıcı, alıcının mallara ilişkin kayıp ve hasar riskine karşılık, asgari olarak yükleme limanından varış limanına kadar sigorta sözleşmesi yapmalıdır. Bu durum, varış ülkesi tarafından sigorta teminatının yerel olarak satın alınmasının talep edildiği hallerde bazı zorluklara neden olabilir. Böyle bir durumda taraflar CFR kuralı gereğince alım satım yapmayı tercih etmelidirler. CIF kuralı gereğince satıcının sınırlı kapsamda bir sigorta yaptırması yeterli olduğundan, alıcının daha kapsamlı bir sigorta yapılmasını talep etmesi halinde tarafların daha yüksek bir terminat limiti kararlaştırmaları mümkündür. Alıcının satıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü yoktur. Ancak, alıcı tarafından talep edilmesi halinde satıcının ek sigortayı yaptırabilmesi için ihtiyaç duyduğu her türlü bilgiyi alıcının satıcıya sağlaması gerekir (ICC, Incoterms® 2020: 123-133; Davis&Vogt, 2022: 1271; Günaydın, 2021: 767-768).

Şayet satıcı, taşıma sözleşmesi gereğince, varış limanında belirlenen noktada malların boşaltılmasıyla ilgili masraf yaparsa, aksi taraflarca kararlaştırılmadıkça, bu masrafların alıcıdan tazminini isteyemez. CIF terimi, genel olarak satıcının kendi ülkesinde malları ihracat için gümrüklemesini gerektirir. Ancak satıcının, malların transit geçiş ve ithalat işlemleri ve gümrük vergileri ile gümrük işlemlerini yerine getirmesine ilişkin herhangi bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak üzere, herhangi bir transit geçiş ülkesi veya ithalat ülkesi tarafından talep edilen, güvenlik gereklilikleri ve yükleme öncesi muayene dahil olmak üzere, transit geçiş/ithalat için gereken bütün gümrük işlemlerine ilişkin her türlü belge ve/veya bilgiyi edinmesinde alıcıya yardımcı olmalıdır. Satıcı, satış sözleşmesine uygun olarak malları, ticari fatura ve ilgili belgeleri basılı veya elektronik formda temin etmelidir. Alıcının da mallar ve belgeler karşılığında satıcıya ödeme yapma yükümlülüğü bulunmaktadır. Satıcı, malların alıcıya teslimi için gereken kalite kontrolü, ölçüm, tartım, sayım vb. masrafları ödemelidir. Ayrıca satıcı ile alıcının malların ambalajlanması ve paketlenmesine yönelik özel bir anlaşmaları yoksa, satıcının malları taşıma için uygun şekilde paketlemesi ve işaretlemesi gerekmektedir. Alıcının satıcıya karşı, taşımaya ilişkin güvenlik gerekliliklerine, geminin adına, yükleme noktasına, kararlaştırılan süre içerisinde seçilen teslim tarihine ilişkin önceden haber

verme yükümlülüğü vardır (ICC, Incoterms® 2020: 123-133; Davis&Vogt, 2022: 1271; Ağaoğlu, 2020: 1143-1144).

4.7. CPT (Carriage Paid To-Taşıma Ödenmiş Olarak Teslim)

CPT teslim şekli, satıcının malları alıcının uygun gördüğü taşıyıcıya teslim etmesini ve bu şekilde hasar geçişini sağlamasını ifade eder. Satıcı malları sözleşmeye uygun şekilde alıcıya teslim ettikten sonra satıcının, malların varış yerine iyi durumda veya belirtilen miktarda ulaşıp ulaşmayacağını garanti etme yükümlülüğü yoktur. Çünkü, mallar alıcıya teslim edilmek üzere alıcıya tevdi edildiğinde hasar satıcıdan alıcıya geçmiş olur. Ancak her durumda satıcı, malların kararlaştırılan varış yerine taşınması için gerekli taşıma sözleşmesini yapmalıdır. Dolayısıyla, örneğin, malların bir liman şehri olan Samsun'a veya bir liman şehri olmayan Kayseri'ye taşınması için bir liman şehri olmayan Moskova'daki bir taşıyıcıya tevdi edildiği bir senaryoda, her iki durumda da hasarı alıcıya geçiren teslim Moskova'da gerçekleşir ve satıcının malların Samsun veya Kayseri'ye taşınması için taşıma sözleşmesi yapması gerekir. CPT kuralı, sadece deniz ve iç suyolu taşımacılığında kullanılan 4 teslim şeklinden birisi olmadığı için tüm taşıma modlarında ayrı ayrı veya iki veya daha fazla taşıma modounun bir arada kullanılmasına uygun bir teslim şeklidir. Hasarın geçişi için malların teslim edildiği yer veya nokta ile malların varış yeri olarak kararlaştırılan yer veya nokta CPT teslim şekli için önemlidir. Bu nedenle, tarafların hem teslim hem de varış yeri ve noktasını satış sözleşmesinde mümkün olduğunca açık bir şekilde belirlemeleri tavsiye edilir. Zira satıcının bu noktaya kadar taşıma sözleşmesi yapması gerekir ve taşıma masrafları bu noktaya kadar satıcıya aittir. Satıcı, taşıma sözleşmesi gereğince belirlenen varış yerinde malların boşaltılmasına ilişkin masraf yaparsa, aksi taraflarca kararlaştırılmadığı müddetçe, bu masrafların alıcı tarafından tazmin edilmesini isteyemez (ICC, Incoterms® 2020: 41-49; Davis&Vogt, 2022: 1271-1272; Ağaoğlu, 2020: 1133-1134).

CPT kuralında, genel olarak satıcının kendi ülkesinde malların ihracat gümrük işlemlerini yerine getirmesi gerekir. Ancak satıcının, malların transit geçiş ve ithalat işlemleri ve gümrük vergileri ile gümrük işlemlerini yerine getirmesine ilişkin herhangi bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Satıcı, satış sözleşmesine uygun olarak malları, faturayı ve satışla ilgili belgeleri alıcıya sunmakla yükümlüdür. Alıcının da mallar ve belgeler karşılığında satıcıya ödeme yapma yükümlülüğü vardır. Tarafların birbirlerine verecekleri belgeler basılı veya elektronik formda olabilir. Satıcı, malların varış yerine taşımasına ilişkin her türlü güvenlik gerekliliklerine uygun hareket etmelidir. Satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğa yoktur. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak üzere, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu bilgileri alıcıya

sağlamalıdır. Satıcı, ihracat izni, ihracat için gereken güvenliğe ilişkin işlemler, yükleme öncesi muayene ve diğer her türlü resmi izin gibi, ihracat ülkesi tarafından istenen ihracat için gereken bütün gümrük işlemlerini yerine getirmeli ve bunların masraflarını ödemelidir. Ayrıca satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak üzere, herhangi bir transit geçiş ülkesi veya ithalat ülkesi tarafından talep edilen, güvenlik gereklilikleri ve yükleme öncesi muayene dahil olmak üzere, transit geçiş/ithalat için gereken bütün gümrük işlemlerine ilişkin her türlü belge ve/veya bilgiyi edinmesinde alıcıya yardımcı olmalıdır. Alıcı, ithalat izni ve transit geçiş için gereken her türlü izin, ithalat ve herhangi bir transit geçiş için gereken güvenliğe ilişkin işlemler, yükleme öncesi muayene ve diğer her türlü resmi izin gibi, herhangi bir transit geçiş ülkesi ve ithalat ülkesi tarafından talep edilen bütün işlemleri yerine getirmeli ve bunların masraflarını ödemelidir (ICC, Incoterms® 2020: 41-49; Davis&Vogt, 2022: 1271-1272; Ağaoğlu, 2020: 1133-1134).

Satıcı, malların teslim edilmesi için gereken kalite kontrolü, ölçüm, tartım, sayım gibi kontrol işlemlerine ait masrafları ödemelidir. Satıcı, satılan türde malların ambalajsız taşınmasının belli bir ticaret için mutat olması dışında, malları, masrafları kendisine ait olmak üzere ambalajlamalıdır. Taraflar malların özel bir şekilde ambalajlanmasına veya işaretlenmesine dair anlaşmış olmadıkça, satıcı, malları taşıma için uygun şekilde ambalajlamalı ve işaretlemelidir. Alıcı, malların gönderi zamanını ve/veya belirlenen varış yerinde malların teslim alınacağı noktayı belirleme hakkının alıcıya ait olduğunun kararlaştırıldığı hallerde, satıcıya yeteri kadar önceden bildirimde bulunmalıdır (ICC, Incoterms® 2020: 41-49; Davis&Vogt, 2022: 1271-1272; Ağaoğlu, 2020: 1133-1134).

4.8. CIP (Carriage and Incurance Paid To-Taşıma ve Sigorta Ödenmiş Teslim)

CIP teslim şekli, Satıcının sözleşme yaptığı taşıyıcıya malları tevdi ederek veya zaten bu şekilde teslim edilmiş malları tedarik ederek alıcıya teslim etmesini ve hasarı geçirmesini ifade eder. Satıcı, hasar geçişini kullanılan taşıma aracına uygun olan bir şekilde ve yerde malların zilyetliğini taşıyıcıya geçirerek de gerçekleştirebilir. Mallar alıcıya bu şekilde teslim edildikten sonra satıcı, malların varış yerine iyi durumda veya belirtilen miktarda ulaşıp ulaşmayacağını garanti etmez. Bunun sebebi, mallar taşıyıcıya tevdi edilerek alıcıya teslim edildiğinde hasarın satıcıdan alıcıya geçmesidir. Ancak her durumda satıcı, malların kararlaştırılan varış yerine taşınması için gerekli taşıma sözleşmesini yapmalıdır. Dolayısıyla, örneğin CPT kuralında olduğu gibi, malların bir liman şehri olan Samsun'a veya bir liman şehri olmayan Kayseri'ye taşınması için bir liman şehri olmayan Moskova'daki bir taşıyıcıya tevdi edildiği bir senaryoda, her iki

durumda da hasarı alıcıya geçiren teslim Moskova'da gerçekleşir ve satıcının malların Samsun veya Kayseri'ye taşınması için taşıma sözleşmesi yapması gerekir. CIP kuralı, tüm taşıma modlarında ayrı ayrı veya iki veya daha fazla taşıma modounun bir arada kullanılmasına uygun bir teslim şeklidir. Hasarın geçişi için malların teslim edildiği yer veya nokta ile malların varış yeri olarak kararlaştırılan yer veya nokta CIP teslim şekli için önemlidir. Bu nedenle, tarafların hem teslim hem de varış yeri ve noktasını satış sözleşmesinde mümkün olduğunca açık bir şekilde belirlemeleri tavsiye edilir. Teslim yeri veya noktasının mümkün olduğunca açık bir şekilde belirlenmesi, teslimden varışa kadarki süreçte transit geçişin farklı etapları için birden çok taşıyıcı kullanıldığında ortaya çıkan yaygın durumdaki ihtiyaçların karşılanması için önemlidir. Böyle bir durumda ve tarafların belirli bir teslim yeri veya noktası kararlaştırmamaları halinde, kural olarak hasar, malların yalnızca satıcı tarafından seçilen ve alıcının üzerinde hiçbir kontrolünün olmadığı bir noktada ilk taşıyıcıya teslim edilmesiyle alıcıya geçer (ICC, Incoterms® 2020: 52-61; Davis&Vogt, 2022: 1271-1272; Ağaoğlu, 2020: 1133-1135-1136).

Satıcı, alıcının mallara ilişkin kayıp ve hasar riskine karşılık, teslim noktasından asgari olarak varış noktasına kadar sigorta sözleşmesi yapmalıdır. Bu durum, varış ülkesi tarafından sigorta teminatının yerel olarak satın alınmasının talep edildiği hallerde bazı zorluklara neden olabilir. Böyle bir durumda taraflar CPT kuralı gereğince alım satım yapmayı tercih etmelidirler. Ayrıca alıcı, CIP Incoterms® 2020 kuralı gereğince satıcının, Enstitü Kargo Kuralları'nın (C) klozlarının daha sınırlı kapsamından ziyade, Enstitü Kargo Kuralları'nın (A) klozlarında veya benzer klozlarda öngörülen geniş kapsamda bir sigorta temin etmesi gerektiğini unutmamalıdır. Ancak yine de tarafların daha düşük bir teminat limiti kararlaştırmaları mümkündür. Eğer satıcı, taşıma sözleşmesi uyarınca, belirlenen varış yerinde malların boşaltılmasına ilişkin masraf yaparsa, aksi taraflarca kararlaştırılmadığı sürece, bu masrafların alıcı tarafından tazmin edilmesini isteyemez. İhracat ve ithalat için gereken gümrük işlemleri CIP kuralı uygulandığı ölçüde, satıcının malları ihracat için gümrüklemesini gerektirir. Ancak satıcının, malların ithalat veya üçüncü ülkelerden transit geçiş için gümrüklenmesi, ithalat harçlarının ödenmesi veya ithalat için gereken gümrük işlemlerinin yerine getirilmesine ilişkin herhangi bir yükümlülüğü yoktur (ICC, Incoterms® 2020: 52-61; Davis&Vogt, 2022: 1271-1272; Ağaoğlu, 2020: 1133-1135-1136).

4.9. DAP (Delivered at Place-Belirlenen Yerde Teslim)

DAP teslim şekli, satıcının malları alıcıya belirlenen varış yerinde veya eğer kararlaştırılmışsa, belirlenen varış yerindeki ilgili noktada gelen taşıma aracında, boşaltılmaya hazır şekilde mallar alıcının tasarrufuna

bırakıldığında teslim etmesini ve hasarı geçirmesini ifade eder. Satıcı, malların belirlenen varış yeri veya noktaya getirilmesine ilişkin tüm hasarı üstlenir. Bu nedenle DAP kuralında, belirlenen varma yerine varış ile teslim aynı anlamı taşır. Bu kural seçilen taşıma türü ne olursa olsun, birden çok taşıma türünün söz konusu olması durumu da dahil olmak üzere kullanılabilir. Satıcı malları gelen taşıma aracından boşaltmak zorunda değildir. Ancak eğer satıcı, taşıma sözleşmesi gereğince teslim/varış yerinde malların boşaltılmasına ilişkin masraf yaparsa, aksi taraflarca kararlaştırılmadığı sürece, bu masrafların alıcı tarafından tazmin edilmesini isteyemez. Tarafların pek çok nedenle varış yerini veya noktasını mümkün olduğunca açık bir şekilde düzenlemeleri önerilir. İlk olarak, mallara ilişkin kayıp ve hasar teslim/varış noktasında alıcıya geçer. Bu nedenle, alıcı ve satıcının bu kritik geçişin gerçekleştiği noktayı açık bir şekilde belirlemeleri yararlarına olacaktır. İkinci olarak, söz konusu teslim/varış yeri veya noktasından önce yapılan masraflar satıcıya ve söz konusu yer veya noktadan sonra yapılan masraflar ise alıcıya aittir. Üçüncü olarak, satıcı malların belirlenen teslim/varış yeri veya noktasına taşınması için sözleşme yapmalı veya bunu ayarlamalıdır. Bunu yapmaması halinde satıcı, DAP kuralı gereğince yükümlülüklerini yerine getirmemiş sayılır ve bundan sonra oluşabilecek her türlü zarardan alıcıya karşı sorumlu olur. Örneğin satıcı, mallar gemiden boşaltıldıktan sonra yapılacak herhangi bir ek taşıma için taşıyıcı tarafından alıcıya uygulanan bütün ek masraflardan sorumlu olacaktır (ICC, Incoterms® 2020: 63-71; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1136).

DAP kuralı, genel olarak satıcının malları ihracat için gümrüklemesini gerektirir. Ancak, satıcının malların ithalat veya teslim sonrası üçüncü ülkelerden transit geçiş için gümrüklenmesi, ithalat harçlarının ödenmesi veya ithalat için gereken gümrük işlemlerinin yerine getirilmesine ilişkin herhangi bir yükümlülüğü yoktur. Sonuç olarak eğer alıcı ithalat için gereken gümrük işlemlerini yerine getiremezse, mallar varış ülkesindeki bir liman veya iç terminalde tutulacaktır. Acaba mallar varış ülkesindeki giriş limanında tutulurken meydana gelebilecek herhangi bir kayıp ve hasar riskini kim üstlenecektir? Bu sorunun cevabı alıcıdır. Teslim henüz gerçekleşmediğinden, belirlenen iç noktaya olan transit geçiş tamamlanıncaya kadar mallara ilişkin kayıp ve hasar alıcıya aittir. Eğer taraflar bu senaryodan kaçınmak için satıcının malları ithalat için gümrüklemesi, ithalat harçlarını veya vergilerini ödemesi ve ithalat için gereken gümrük işlemlerini yerine getirmesini istiyorlarsa DAP teslim şekli yerine DDP teslim şeklini tercih etmelidirler. Satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü bulunmamaktadır. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak şartıyla, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu bilgileri alıcıya vermelidir. Alıcının, satıcının ülkesinde veya malların transit geçeceği ülkelerde satıcının ihracat gümrük işlemleri için gerekli olabilecek bütün bilgi ve belgeleri satıcıya

temin etmesi gerekir. Satıcı ihracat ve transite ilişkin bütün işlemleri ve doğabilecek masrafları karşılamalıdır. Satıcının da alıcının ülkesinde ithalat gümrük işlemleri için gerekli olabilecek bütün bilgi ve belgeleri alıcıya temin etmesi gerekir. Alıcı ithalata ilişkin bütün işlemleri yapmalı ve doğabilecek masrafları karşılamalıdır (ICC, Incoterms® 2020: 63-71; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1136).

4.10. DPU (Delivered at Place Unloaded- Belirlenen Yerde Boşaltılmış Teslim)

DPU teslim şekli, satıcının malları alıcıya belirlenen varış yerinde veya belirlenen varış yerindeki ilgili noktada, gelen taşıma aracından boşaltıldıktan sonra, mallar alıcının tasarrufuna bırakıldığında teslim etmesini ve hasarın geçirmesini ifade eder. Satıcı malların belirlenen varış yerine getirilmesine ve boşaltılmasına ilişkin tüm hasar, risk ve sorumluluğu üstlenir. Bu nedenle DPU kuralında, belirlenen varma yerine varış ile teslim aynı anlamı taşır. DPU kuralı, satıcının malları varış yerinde boşaltmasını gerektiren tek Incoterms® kuralıdır. Bu nedenle satıcı, belirlenen varış yerinde boşaltma işlemlerini gerçekleştirebilecek durumda olduğundan emin olmalıdır. Eğer taraflar boşaltmaya ilişkin hasar ve masrafları satıcının üstlenmemesi gerektiğini düşünüyorlarsa DPU kuralı yerine DAP kuralını kullanmalıdırlar. Bu teslim şeklinde tüm taşıma modlarının bir veya birkaçı bir arada kullanılabilir (ICC, Incoterms® 2020: 73-81; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1137-1138).

Tarafların pek çok nedenle varış yerini veya noktasını mümkün olduğunca açık bir şekilde düzenlemeleri önerilir. İlk olarak, mallara ilişkin ziya ve hasar teslim/varış noktasında alıcıya geçer. Bu nedenle, alıcı ve satıcının bu kritik geçişin gerçekleştiği noktayı açık bir şekilde belirlemeleri yararlarına olacaktır. İkinci olarak, söz konusu teslim/varış yeri veya noktasından önce yapılan masraflar satıcıya ve söz konusu yer veya noktadan sonra yapılan masraflar ise alıcıya aittir. Üçüncü olarak, satıcı malların belirlenen teslim/varış yeri veya noktasına taşınması için sözleşme yapmalı veya bunu ayarlamalıdır. Bunu yapmaması halinde satıcı, bu kural uyarınca yükümlülüklerini ihlal etmiş sayılarak, bundan sonra oluşabilecek her türlü zarardan alıcıya karşı sorumlu olur. Örneğin satıcı, mallar gemiden boşaltıldıktan sonra yapılacak herhangi bir ek taşıma için taşıyıcı tarafından alıcıya uygulanan bütün ek masraflardan sorumlu olacaktır (ICC, Incoterms® 2020: 73-81; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1137-1138).

DPU kuralı, genel olarak satıcının malları ihracat için gümrüklemesini gerektirir. Ancak, satıcının malların ithalat veya teslim sonrası üçüncü ülkelerden transit geçiş için gümrüklenmesi, ithalat harçlarının ödenmesi veya ithalat için gereken gümrük işlemlerinin yerine getirilmesine ilişkin

herhangi bir yükümlülüğü yoktur. Sonuç olarak eğer alıcı ithalat için gereken gümrük işlemlerini yerine getiremezse, mallar varış ülkesindeki bir liman veya iç terminalde tutulacaktır. Acaba mallar varış ülkesindeki giriş limanında tutulurken meydana gelebilecek herhangi bir kayıp ve hasar riskini kim üstlenecektir? Teslim henüz gerçekleşmemiş olmasına rağmen, belirlenen iç noktaya olan transit geçiş tamamlanıncaya kadar mallara ilişkin kayıp ve hasar alıcıya aittir. Eğer taraflar bu durumdan kaçınmak için satıcının malları ithalat için gümrüklemesi, ithalat harçlarını veya vergilerini ödemesi ve ithalat için gereken gümrük işlemlerini yerine getirmesi düşüncesindelerse DPU kuralı yerine DDP kuralını kullanmayı tercih etmelidirler. Satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü bulunmamaktadır. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak kaydıyla, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgeleri alıcıya vermelidir. Alıcının, satıcının ülkesinde veya malların transit geçeceği ülkelerde satıcının ihracat gümrük işlemleri için gerekli olabilecek bütün bilgi ve belgeleri satıcıya temin etmesi gerekir. Satıcı ihracat ve transite ilişkin bütün işlemleri ve doğabilecek masrafları karşılamalıdır. Satıcının da alıcının ülkesinde ithalat gümrük işlemleri için gerekli olabilecek bütün bilgi ve belgeleri alıcıya temin etmesi gerekir. Alıcı ithalata ilişkin bütün işlemleri yapmalı ve doğabilecek masrafları karşılamalıdır (ICC, Incoterms® 2020: 73-81; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1137-1138).

4.11. DDP (Delivered Duty Paid-Gümrük Resmi Ödenmiş Olarak Teslim)

DDP teslim şekli, satıcının malları alıcıya belirlenen varış yerinde veya belirlenen varış yerindeki ilgili noktada, ithalat için gümrük vergileri ödenmiş ve gümrük işlemleri tamamlanmış olarak, gelen taşıma aracında, boşaltmaya hazır şekilde, malları alıcının tasarrufuna bırakarak teslim etmesini ifade eder. Satıcı, malların belirlenen varış yerine veya belirlenen noktaya getirilmesine ilişkin tüm hasar, risk ve sorumluluğu üstlenir. Bu nedenle DDP kuralında, belirlenen varma yerine varış ile teslim aynı anlamı taşır. Bu teslim şekli her taşıma modunun bir veya birkaçının bir arada kullanılması için uygundur. Teslimin varış yerinde gerçekleşmesini ve ithalat harçları ve ilgili vergilerin satıcı tarafından ödenmesini öngören DDP kuralı, 11 Incoterms® 2020 kuralları arasında satıyıca en fazla sorumluluk yükleyen kuraldır. Bu nedenle, satıcılar açısından bu kural tercih edilmeden önce her türlü risk, hasar, sorumluluk, gümrük işlemleri, masraf ve vergilerin ödenmesi vb. durumlar dikkate alınmalıdır (ICC, Incoterms® 2020: 83-89; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1138-1139).

Tarafların pek çok nedenle varış yeri veya noktalarını mümkün olduğunca açık bir şekilde düzenlemeleri önerilir. İlk olarak, mallara ilişkin

kayıp ve hasar teslim/varış noktasında alıcıya geçer. Bu kritik geçişin hangi noktada gerçekleşeceğinin netleştirilmesi alıcı ve satıcı açısından son derece önemlidir. İkinci olarak, söz konusu teslim/varış yeri veya noktasından önce yapılan, ithalat için gereken gümrük işlemlerine ilişkin masraflar dahil olmak üzere tüm masraflar satıcıya ve söz konusu yer veya noktadan sonra yapılan, ithalat masrafları hariç diğer masraflar ise alıcıya aittir. Üçüncü olarak, satıcı malların belirlenen teslim/varış yeri veya noktasına taşınması için sözleşme yapmalı veya bunu ayarlamalıdır. Bunu yapmaması halinde satıcı, DDP kuralı gereğince yükümlülüklerini ihlal etmiş sayılır ve bundan sonra oluşabilecek her türlü zarardan alıcıya karşı sorumlu olur. Örneğin satıcı, mallar gemiden boşaltıldıktan sonra yapılacak herhangi bir ek taşıma için taşıyıcı tarafından alıcıya uygulanan bütün ek masraflardan sorumlu olacaktır (ICC, Incoterms® 2020: 83-89; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1138-1139).

Şayet satıcı, taşıma sözleşmesi uyarınca teslim/varış yerinde malların boşaltılmasına ilişkin masraf yaparsa, aksi taraflarca kararlaştırılmadığı müddetçe, bu masrafların alıcı tarafından tazmin edilmesi isteyemez. DDP kuralı, genel olarak satıcının malları ihracat ve ithalat için gümrüklemesini ve ithalat harçlarını ödemesini veya tüm gümrük işlemlerini yerine getirmesini gerektirir. Bu nedenle, eğer satıcı ithalat için gereken gümrük iznini alamazsa ve bunun gibi işlemleri ithalat ülkesinde bulunan alıcıya bırakmayı tercih ediyorsa, teslimin yine varış yerinde gerçekleştiği ve fakat ithalat için gereken gümrük işlemlerinin alıcıya bırakıldığı DAP veya DPU teslim şekillerinden birisini seçmeyi değerlendirmelidir. Bu kapsamda bazı vergisel sonuçlar doğabilir ve bunlar alıcı tarafından tazmin edilemeyebilir. Satıcının alıcıya karşı sigorta sözleşmesi yapmak yükümlülüğü bulunmamaktadır. Ancak, satıcı, alıcının isteği üzerine, hasarı ve masrafları alıcıya ait olmak kaydıyla, alıcının sigorta yaptırabilmek için ihtiyaç duyduğu bilgi ve belgeleri alıcıya vermelidir (ICC, Incoterms® 2020: 83-89; Davis&Vogt, 2022: 1272-1273; Ağaoğlu, 2020: 1133-1138-1139).

5. INCOTERMS® 2020 İLE INCOTERMS® 2010 ARASINDAKİ FARKLAR

ICC tarafından Incoterms® 2020 kılavuzu son edisyon olarak sadeleşmiş bir dil ve daha anlaşılır bir anlatım şekli ile yayımlanmıştır. Firmalara, doğru Incoterms® teslim şeklini seçmeleri için her bir teslim şekli ayrıntılı olarak açıklanmıştır. 195 sayfa olan kılavuz, dokuz uzmanın katılımı ve katkıları ile hazırlanmıştır. Çalışma grubunda ilk defa Çin'den ve Avustralya'dan uzmanlar katılmıştır. Türkiye'yi temsilen bir uzman da Incoterms® 2020 kurallarını hazırlayan çalışma grubunda yer almıştır. Incoterms® 2020 kılavuzunda, 2010 kılavuzuna göre daha kapsamlı bir giriş yazılmıştır. 2020 versiyonunda giriş kısmında taraflar için ilgili ticari

faaliyete ve işleme yönelik en uygun Incoterms® kuralının seçilmesinde açıklayıcı notlar bulunmaktadır. 2020 versiyonunda, "Kılavuz not" olarak adlandırılan başlık, "Kullanıcılar İçin Açıklayıcı Not" olarak değiştirilmiştir. Ayrıca, Giriş kısmında, satıcının ve alıcının temel rolleri, sorumlulukları, teslimat, risk ve Incoterms® kuralları ile sözleşmeler arasındaki ilişkiler açıklanmıştır (Öztürk ve Öztürk, 2021: 43).

Incoterms® 2010'da yenilenen özellikler söz konusu olduğunda, Incoterms® 2000'de 13 olan toplam kurallar 2010'da 11'e düşürülmüştür. DEQ, DES, DAF, DDU ve DDP birleştirilerek DAT, DAP ve DDP olarak azaltılmıştır. Incoterms® 2020'nin ana özelliği, DAT kuralının DPU kuralı olarak değiştirilmesi ve 11 kuraldan oluşmasıdır. Kural sayısı Incoterms® 2020'de de Incoterms® 2010'da olduğu gibi 11 adet olarak kalmıştır (Polat, 2021: 211).

Incoterms® 2000, 2000'lerden 2010'a kadar ticaret sözleşmeleri için standart olan, toplamda 4 kategori olarak 13 kurala ayrılmıştır. Dört temel kategoriye bakıldığında, ilk olarak, satıcının malları alıcıya kendi işyerinde veya deposunda teslim ettiği ve tüm nakliye masraflarının alıcıya ait olduğu E koşulu (EXW) ve satıcının malları alıcının tayin ettiği bir taşıyıcıya teslim etmesini gerektiren F koşulları (FCA, FAS, FOB), satıcının taşıma sözleşmesi yapması gerektiği ancak sevkiyat sonrası oluşabilecek ek maliyetlerden sorumlu olmadığı C koşulları (CFR, CIF, CPT, CIP) ve son olarak, satıcının malları varış noktasına kadar taşıdığı ve gerekli olan tüm maliyetleri ve riskleri üstlenmesi gereken D koşulları (DAF, DES, DEQ, DDU, DDP) yer almaktadır. ICC tarafından açıklanan Incoterms® 2010 kuralı, 4 kategoride 13 maddeden, 2 kategoride 11 maddeye değiştirilmiştir. Bunlar arasında en büyük değişiklik D koşulundaki değişikliktir. Şu anda kullanılan teslim koşullarının beş maddesi arasında sadece DDP maddesi kullanılmakta, DAF, DES, DEQ ve DDU gibi diğer dört madde kaldırılmış, DAT ve DAP gibi kurallar eklenmiştir (Kim, 2022: 108).

Incoterms® 2020, kullanıcıların satış sözleşmelerinde doğru Incoterms® kurallarını kullanmalarını teşvik etmek amacıyla Incoterms®'in sunum yöntemini nasıl geliştirebileceğine odaklanarak revize edilmiştir. Bu nedenle, Incoterms® 2010 ile karşılaştırıldığında, öncelikle doğru Incoterms® kurallarının seçimi giriş kısmında vurgulanmış, ikinci olarak, satış sözleşmesi ile yardımcı sözleşmeler arasındaki ayrım ve bağlantı daha net bir şekilde açıklanmış, üçüncü olarak, her bir Incoterms® kuralı mevcut Güvenlik Notu (Guidance Note) geliştirilerek Açıklayıcı Not (Explanatory Note) ile sunulmuş ve son olarak, bireysel Incoterms® kuralları içindeki maddelerin sırası, teslimat ve risk konularını daha fazla vurgulamak için değiştirilmiştir. Önceki Incoterms® 2010'un aksine, Incoterms® 2020'de maddelerin sıralaması, önemli düzenlemelerle birlikte ilk olarak yerleştirildi. Örneğin, mevcut A4/B4 Teslim Alma/Teslim Etme ve A5/B5 Risklerin Devri maddeleri, Incoterms® 2020'de sırasıyla A2/B2 ve A3/B3 olarak ilk

sıralarda yer aldı. Ancak, maliyet maddesi durumunda, çok önemli bir madde olmasına rağmen, tek duraklı bir liste sağlama amacıyla A9/B9 olarak yerleştirilmiştir (Kim, 2022: 108).

Mevcut DAT şartının adı DPU şartı olarak değiştirildi. Incoterms® 2010'da DAT (Terminalde Teslim) adı DPU (Tahliye Edilmiş Olarak Teslim) olarak değiştirilmiştir. Mevcut DAT şartında bir terminal ile sınırlı bir yer kısıtlaması bulunurken, DPU şartında teslim yeri veya varış noktası terminal ile sınırlı olmadığı için daha geniş bir kullanım mümkündür (Kim, 2022: 108). Incoterms® 2020 kurallarında ayrıca, Incoterms® 2010 kurallarından farklı olarak, DAP kuralı DAT (2020'de DPU) kuralından önce düzenlenmiştir. DAP kuralında satıcı, malları belirlenen varış yerine gelen taşıma aracından boşaltmadan alıcının tasarrufuna bırakmakla teslim yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırken, DPU kuralında ise, satıcı malları belirlenen yerde araçtan boşaltarak alıcıya teslim etmekle yükümlüdür (Çalışkan, 2021: 240-241).

CIP için maksimum tazminat talebi CIP koşulları durumunda, satıcının teminat standardında, satıcının maksimum garantisi olan ICC (A) koşulu, Incoterms® 2010'daki minimum garanti koşullarının aksine, Incoterms® 2020'de zorunludur. Ancak, CIF durumunda, temel ürünlerin deniz taşımacılığında hâlâ yaygın olarak kullanıldığı için aynı minimum sigorta yükümlülüğü korunmuştur (Kim, 2022: 108).

FCA, DAP, DPU ve DDP Incoterms® 2010 kurallarında, satıcı veya alıcının kendi ulaşım araçlarıyla taşımayı gerçekleştirebileceklerine ilişkin açık bir hüküm olmadığından taraflar kendi araçlarıyla taşıma yapmak yerine üçüncü firmaların taşıtlarıyla taşıma yapmak mecburiyetinde kalmaktaydılar. Bu da özellikle satıcı için önemli bir navlun maliyeti oluşturmaktaydı. Incoterms® 2020'de getirilen bir düzenlemeyle satıcının artık kendi taşıtları ile bu taşımaları yapması mümkün hale geldi (Çalışkan, 2021: 240-241).

Güvenlikle ilgili yükümlülüklerin eklenmesi terörizm gibi durumlara hazırlık amacıyla güvenlik konuları nedeniyle yeni gümrük ve nakliye uygulamalarının oluşturulması veya geliştirilmesi düşünülerek, güvenlikle ilgili belirli yükümlülükler güvenlikle ilgili taşıma (A4) ve gümrük (A7) maddelerinde belirtilmiştir. Ayrıca, güvenlikle ilgili giderler A9/B9 (maliyet paylaşımı) kapsamında düzenlenmiştir (Kim, 2022: 108-109).

Öte yandan, bu güvenlik gerekliliklerinin ele almayı amaçladığı tek konu yük güvenliği değildir. E-ticaretin büyümesiyle birlikte siber saldırılar, veri ihlalleri ve bilgi hırsızlığı gibi güvenlikle ilgili sorunlar çok daha yaygın hale gelmektedir. Incoterms® 2020 kuralının, küresel tedarik zincirinde güvenlik yükümlülüklerinin ihlallerinin sektöre olan etkisini tanıması uygun bir yaklaşımdır. Ancak, Incoterms® 2020 kuralları özellikle siber güvenlik veya diğer güvenlik türlerini ele almamaktadır. Bu nedenle, taraflar bu

konuyu sözleşmelere dahil etmek istiyorlarsa özel olarak ele almak zorunda kalacaklardır (Yang, 2021: 165).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Uluslararası ticaret ülkeler için uzun bir geçmişe dayanan vazgeçilmez bir faaliyet alanıdır. Uluslararası ticaretin yürütülebilmesi için belli kural ve kaidelerin bulunması gerekmektedir. İlk dönemlerden itibaren uzun bir müddet bu kurallar genellikle yazılı olmayan ancak ülkelerin dolayısıyla satıcı ve alıcıdan oluşan tarafların örf, adet, teamül ve geleneklerine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Ancak uluslararası ticaretin hacmi ve yoğunluğu arttıkça bu yazılı olmayan, karşılıklı güvene dayalı kurallar yeterli olmamaya ve taraflar arasında surunlar çıkmaya başlamıştır. Yirminci yüzyılın başlarında özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın bitiminde bu kuralları yazılı hale getirmeye ve bütün ülkelerde standart bir uygulama olmasına karar verilmiştir. Bu amaçla 1919'da ABD'de ICC kurulmuş, bir yıl sonra merkezini Fransa'nın başkenti Paris'e taşıyarak faaliyetlerini Avrupa'da sürdürmeye başlamıştır. 1936 yılında ilk kurallar 6 adet olarak belirlenmiş, böylece uluslararası ticarette teslim şekillerinin yeknesak hale getirilmesinde önemli bir adım atılmıştır.

Teslim şekilleri kısaca Incoterms® olarak ifade edilmektedir. Incoterms®, İngilizcesi International Commercial Terms (uluslararası ticaret terimleri) olan üç kelimenin ilk hecelerinin birlşetirilerek bir terkip oluşturması sonucunda ortaya çıkan bir terimdir. Bu nedenle, satıcı ve alıcı arasında uluslararası ticaretin kurallara bağlı olarak yürütülebilmesinde Incoterms® önemli bir rol üstlenmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ticaretin daha fazla küreselleşmesi yeni ve karma taşıma modlarının ortaya çıkmasıyla birlikte 1936 yılındaki Incoterms® kuralları 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000, 2010 ve 2020 yıllarında 8 kez revize edilmiştir. Incoterms® 2020 kuralları 11 teslim şeklinden oluşmaktadır. Bunlardan 7 tanesi (EXW, FCA, CPT, CIP, DAP, DPU, DDP) tüm taşıma modlarında kullanılabilirken, 4 tanesi (FAS, FOB, CFR, CIF) sadece deniz ve iç suyolunda kullanılabilmektedir. Bu ayrım Incoterms® 2010 kuralıyla ihdas edilmiştir.

Incoterms® 2020, Incoterms® 2010'dan çok fazla bir değişikliğe uğramasa da önemli bazı değişikliklerle güncellenmiştir. Kurallar Incoterm 2010'da olduğu gibi Incoterms® 2020'de de 11 olarak aynı sayıda kalmıştır. Ancak Incoterms® 2010'daki DAT kuralı DPU kuralı olarak değiştirilmiştir. Zira DAT kuralı malların "Terminalde Teslim" edilmesini gerektirdiğinden satıcı ve alıcı bakımından sorunlara neden olmuştur. Genellikle Terminal tabiri malların teslim edileceği yerle ilgili bir sınırlama ve kısıtlama olarak anlaşıldığından bu kuraldan vazgeçilerek malların DPU kuralıyla satıcıdan

alıcıya bir sınırlama ve kısıtlama olmadan herhangi bir yerde teslim edilmesi kolaylığını getirmiştir.

Yine Incoterms® 2010 FCA teslim şeklinde özellikle akreditifli işlemlerde satıcı malları bir taşıma aracına yükleyerek alıcıya teslim ettikten sonra gemiye yüklenen mallar için satıcıya konişmento verilmezken, Incoterms® 2020'de yapılan değişiklikle artık FCA teslim şeklinde bu durumlarda satıcıya da yükleme konişmentosu verilmesi konusunda düzenleme yapılmıştır. Bir diğer önemli değişiklik ise Incoterms® 2010 FCA, DAP, DPU ve DDP teslim şekillerinde satıcı ve alıcı kendi araçlarıyla mallarını taşımayıp, üçüncü nakliye firmalarıyla taşıtmak zorunda kalırken, Incoterms® 2020 ile birlikte FCA, DAP, DPU ve DDP teslim şekillerinde artık kendi araçlarıyla taşıma yapma hakkına sahip olmuşlardır. Diğer önemli bir güncelleme de güvenlik konusunda olmuştur. Malların satıcının işyeri veya deposundan çıkıp alıcının ülkesinde ve alıcının işyeri veya deposuna teslim edilene kadar emniyet ve güvenlik kuralları daha etkin ve titiz olarak uygulanmaktadır.

Uluslararası ticaretin en az sorunla ve kolay gerçekleştirilmesinde teslim şekillerinin ve dolayısıyla Incoterms® kurallarının çok önemli bir payı bulunmaktadır. Incoterms® 2020 ile satıcı ve alıcı arasında her türlü hasar, risk, maliyet ve sorumluluk paylaşımı kurallara ve teslim şekillerine bağlanarak olabildiğince tüm ülkeler ve firmalar bakımından standart bir düzlemde yürütülmektedir. Elbette süreç içerisinde değişen teknoloji ve şartlara bağlı olarak ortaya çıkan yeni sorunlara karşı muhtemelen Incoterms® 2030 revizyonuna gidilecektir.

KAYNAKLAR

Ağaoğlu, C. (2020). Incoterms® 2020, Public and Private International Law Bulletin, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 40(2): 1113–1149.

Babaie, M., Aliakbari, F. H., Lotfizade, F. and Farahmandian, A. (2024). Identifying factors affecting delivery points, risk transfer and costs in international trade with an emphasis on Incoterms® 2020, Journal of Value Creating in Business Management, 4(3): 105-140.

Çalışkan, Y. (2021). Uluslararası Satımda 2020 INCOTERMS® Kuralları ve Hasarın Geçişi, Public and Private International Law Bulletin, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 41(1): 231-259.

Davis, J. & Vogt, J. (2022). Incoterms® 2020 and the missedopportunities for the next version, International Journal of Logistics Research and Applications, 25(9): 1263-1286.

Ercan, T. (2021). Incoterms® 2020 Kılavuzundaki Teslim Şekillerinin Analizi, Gaziantep University Journal Of Social Sciences, 20(3): 1187-1199.

Günaydın, Ö. E. (2021). Incoterms® 2000, 2010 ve 2020 Revizyonlarına Genel Bakış, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 11(2): 755-779.

ICC (International Chamber of Commerce), (2019). Incoterms® 2020, ICC Rules For The Use of Domestıc and International Trade Terms, Türkçe ve İngilizce Nüsha, ICC Yayını, Yayın No: 723 ET, Paris, Fransa.

Kim, J. H. (2022). The Comparative Study of Incoterms® 2020 and 2010 in International Physical Distribution, Journal of Distribution Science, 20(4): 101-110.

Özkan, Ö. (2012). Incoterms® 2010 ile Getirilen Yenilikler, Akademik Bakış Dergisi, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, http://www.akademikbakis.org, Sayı: 31, 1-15.

Öztürk, L. ve Öztürk, E. (2021). Incoterms® 2020 ve 2010'un Mukayeseli Analizi, Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 4(1): 37-48.

Piltz, B. (2020). Incoterms® 2020, Revıja Kopaonıčke Škole Prırodnog Prava, UDC 339.542, DOI: 10.5937/RKSPP2001009P, 9-28.

Polat, G. (2021). Uluslararası Ticarette Risk Yönetimi Bağlamında Incoterms® 2020 Kuralları Üzerine Bir Değerlendirme, Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (KOCATEPEİİBFD), 23(2): 209-224.

Shang, B. (2024). Positive Changes and Remaining Shortcomings of Incoterms® 2020, Frontiers in Business, Economics and Management, 13(1): 268-273.

Yang, J.-H. (2021). A Study on the Reasonable Choice and Utilization of Incoterms® 2020 Rules from the Perspective of Logistics and Supply Chain Management, Journal of Korea Trade, 25(1): 152-168.

Kripto Varlıkların Dünya Para Sistemine Etkileri

Gülay ÇAKAN GENCO[1]

Şükrü CİCİOĞLU[2]

1-Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Finans ve İktisat Bölümü gulaycakan54@gmail.com ORCID NO:0009-0009-8695-9282

2-Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. cicioglu@sakarya.edu.tr ORCID No. 0000-0002-2629-3134

ÖZET

Bu çalışmada, kripto varlıkların ortaya çıkışı, gelişimi ve dünya para sistemi üzerindeki etkileri bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Artan dijitalleşme ile birlikte geleneksel para sitemleri hızlı bir dönüşüm sürecine girmiş; bu dönüşümün en kritik unsurlarından biri merkeziyetsiz yapıya sahip kripto varlıklar olmuştur. Merkeziyetsiz yapıya, sınırlı arz özelliklerine, blokzincir teknolojisi altyapısına sahip kripto paralar, para politikaları, merkez bankalarının rolü, bankacılık sistemi ve uluslararası finansal yapı üzerinde önemli etkiler yaratmaktadır

Çalışmanın ilk bölümünde para kavramı ile paranın tarihsel gelişimi incelenmiş, ardından kripto paraların tanımı, ortaya çıkışı, türleri ve işleyiş mekanizmaları açıklanmıştır. Devamında kripto paraların dünya para sistemi üzerindeki etkileri; para politikaları, merkez bankalarının işlevleri, bankacılık sistemi ve uluslararası ticaret çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ayrıca kripto varlıkların rezerv para olabilme potansiyeli analiz incelenmiştir. Ayrıca kripto varlık fiyatlarındaki değişimleri belirleyen temel dinamikler ele alınarak, kripto paraların fiyat oluşum süreçlerini belirleyen temel faktörler analiz edilmiştir.

Çalışmanın son bölümünde Türkiye, ABD ve Çin örnekleri üzerinde durularak, kripto varlıklara yönelik yaklaşımlar karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Elde edilen bulgular, kripto paraların mevcut koşullar altında geleneksel para sisteminin yerini almaktan ziyade, sistemi dönüştürücü ve tamamlayıcı bir unsur olarak ön plana çıktığını göstermektedir. Bu bağlamda kripto varlıkların, yasal ve kurumsal düzenlemeler ile birlikte küresel para sisteminde daha etkin bir rol üstlenebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kripto paralar, Dünya para sistemi, Blokzincir teknolojisi, Kripto para piyasaları, Para politikası

GİRİŞ

Finansal sistemin temel unsuru olan para tarihsel süreçte önemli dönüşüm basamaklarından geçmiştir. Takas ekonomisinden başlayan süreç metal ve kağıt paralara dönüşmüş günümüzde ise itibari paralar teknolojinin hızla gelişmesiyle beraber yeni bir boyut kazanmıştır. Hızla artan dijitalleşme geleneksel finans ve ödeme sistemlerinde yeni araçların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Bu alternatiflerin en kritik örneği kripto varlıklardır. Blokzincir teknolojisi tabanlı kripto paralar, merkeziyetsiz yapıyla çalışan dijital varlıklar olarak ortaya çıkmıştır. Kısa sürede yaygınlaşan kripto varlıklar, sadece ödeme aracı olarak değil aynı zamanda değer saklama ve yatırım aracı olarak işlem görmeye başlamıştır.

Geleneksel finansal sistemin işleyişinde, kripto varlıkların merkezi yapıya bağlı olmadan çalışıyor olması önemli tartışmalara sebep olmuştur. Özellikle merkez bankasının para politikalarındaki etkinliği ve finansal istikrar üzerindeki etkileri literatürde daha fazla ele alınmaktadır.

Bu araştırmada amaç, kripto para birimlerinin dünya para sistemi üzerinde nasıl bir etki yarattığını incelemek ve bu etkinin ulusal para politikaları üzerindeki yansımasını incelemektir. Örnek olarak da Türkiye , ABD ve Çin'deki kripto para varlığı incelenecek, para sistemindeki kullanım alanları belirlenecektir

Finansal sistemde kripto para kullanımı hem fırsat hem de risklere açık durumdadır. Bu sebeple kripto para birimlerinin politik, ekonomik ve yasal açıdan değerlendirilmesi; ülkelerin ekonomik istikrarı, küresel güç dengeleri açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu araştırma ile kripto paraların sadece ekonomik değil, aynı zamanda ulusal finans sisteminin geleceğindeki stratejik önemini anlamaya katkı sağlayacağı amaçlanmaktadır.

1. KAVRAMSAL TEORİK ÇERÇEVE

Paranın Tarihsel Gelişimi

İnsanlık tarihindeki ilk alış veriş yöntemi takastı. Takas ile insanlar ihtiyaçlarını gidermeye çalışıyorlardı. Ellerinde ki fazla ürünlerini ihtiyaçlarına karşılık olarak sunuyorlardı. Fakat takas sisteminde de farklı zorluklar mevcuttu, bunlardan bir kaçı takasa konu malların değerlerinin aynı olup olmadığı veya takas yapan kişilerin ihtiyaç mallarının birbirlerinin ellerinde bulmamasıydı. Bu zorluklar mal para sisteminin doğuşuna zemin hazırlamaktaydı.

Herkes tarafından kabul görmüş farklı mal ve malzemeler mal para olarak kullanılmaya başlanmıştı. Ticaretin gelişimine katkı sağlayan bu sistem için hayvan derisi, deniz kabukları, odun, değerli taşlar para işlevi görüyordu.

Zamanla ticarette altın, gümüş gibi değerli metallerin kullanılmasıyla daha güvenilir olan madeni para sistemine geçilmiş oldu. Değerli madenler ile üretilen bu paralar 'sikke' olarak isimlendirilmişti. İlk sikkeler M.Ö. 7. yy da Lidyalılar tarafından üretilmiş ve bu gelişme ile paranın icadının gerçekleştiği söylenebilmektedir (Coşkun ve Yıldırım, 2023: 90)

Madeni paraların taşınmasında ki zorluklar ticarette aksamalara sebep olması ile kağıt paralar gündeme gelmiştir. Kağıt paraların üretiminde pamuk, keten lifleri vb. ürünler dayanıklı oluşları sebebiyle tercih edilmiştir. M.S. 9. yy da Çinliler tarafından ilk kağıt para kullanılmıştır. (Bilim Genç TÜBİTAK, t.y.)

Kripto Paranın Tanımı ve Ortaya Çıkışı

Kripto paranın tanımı vikipedi kaynağında '' Bir değişim aracı olarak çalışmak üzere, işlemleri güvence altına almak için matematiğin bir dalı olan kriptografi kullanılarak tasarlanmış bir dijital unsurdur'' şeklinde tanımlanmaktadır. Kripto para fiziksel bir varlığı olmadan her hangi bir otoriteye ve merkeze bağlı olmaksızın elektronik ortamlarda işlem gören sanal paralar işlem güvenilirliği için kriptografi(şifreleme) teknolojisinden yararlanır. Kripto mal ve hizmet alım amaçlı kullanımının dışında, değer saklama, yatırım ve değer üretme amaçlarıyla da kullanılmaktadır. Şifreli para anlamına gelen kripto paralar, şifrelerle oluşturulur ve şifre ile kullanılır. (Özgün, 2024: 5)

Hızla gelişen teknoloji ve dijitalleşme sonucu geleneksel para sistemleri yetersiz kalmıştır. 2008 finansal kriz sonucu mevcut finansal sisteme olan güvenin sarsılması insanları yeni para sistemi arayışına itmiştir. Bu süreçte ''Satoshi Nakamoto'' takma adıyla yayınladığı makalesinde Bitcoin'i açık kaynaklı dijital kaynak olarak tanımlamıştı. Açık kaynaklıdan kasıt kimseye ait olmadığı fakat herkesin onun kullanımına katılabileceği anlamına geliyordu. 2009 yılında bitcoin yazılımı halka açıldı, böylece kripto paranın resmen doğuşu gerçekleşmiş oldu. (Kriptomat, t.y.)

Kripto para ile ilk alışveriş Laszlo Hanyecz tarafından iki pizza karşılığı, 10000 bitcoin ödenmesi şeklinde gerçekleştiği kabul edilmektedir. (Kriptomat, t.y.)

Bitcoin'in başarısı 2011 yılına gelindiğinde herkes tarafında kabul görmüş beraberinde dijital para fikrinde olumlu artışa neden olmuştur. Böylece çeşitli kripto para birimleri ortaya çıkmıştır. Bu kripto paralar bitcoin'e alternatif olmaları sebebiyle altcoin olarak adlandırılmıştır. (Kriptomat, t.y.)

Kripto Paraların İşleyiş Mekanizması

Kripto para için bilinmesi gereken en önemli husus blokzincir (blockchain) teknolojisidir. Aracı bir kuruma gerek duyulmaksızın kripto paranın değer değişimine olanak sağlayan sistemdir blokzinciri. Ayrıca bu teknoloji sayesinde tüm veriler merkezi olmayan bir sanal defterde muhafaza edilmektedir. (Marmara Üniversitesi, t.y.)

Blok zincir teknolojisi, her bloğun kendinden önce ve sonra bulunan bloğa bağlı olarak işlemesini ve kaydedilen verilere geri dönüşün sağlanmamasını amaçlıyor. Verilerin değiştirilmesine olanak tanımadan saklanmasını sağlayan sanal bir kayıt defleri olarak da düşünebiliriz. Aşağıdaki şekilde bu durum grafikleştirilmiştir.

Şekil 1: Blok Zincir İşleyişi (Köse, 2020)

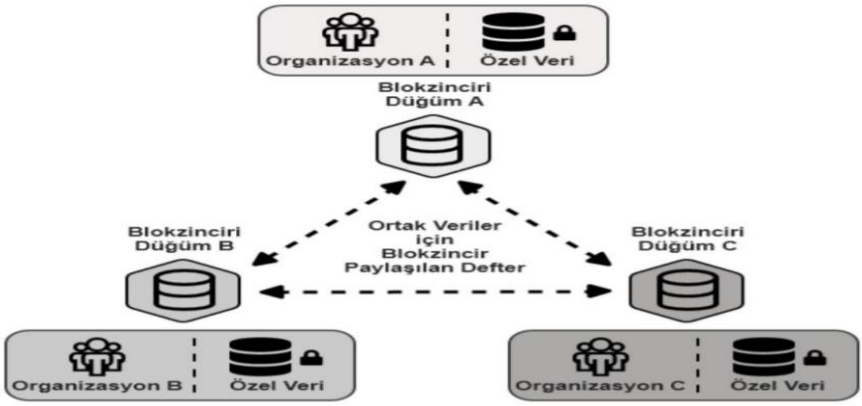

Kripto Para Türleri

Kripto paralar doğdukları günden bu güne çok çeşitli amaçlar ve teknolojik altyapılar ile geliştirişmiştir.

Kripto paraları dar anlamda coinler ve tokenler olarak gruplamak mümkündür. Coin ile tokenlerin farkı olarak coinlerin kendi blockzincirini kullandığı, tokenlerin ise mevcut sistem ağlarından yararlandığı söylenebilir. Coin olarak anılan kripto paralardan bazıları; Bitcoin, Ethetherium, BNB ve XRP şeklindedir. Tokenlere örnek vermek gerekirse; Maker, DAI, USD Coin, Tether sayılabilir. (Lexc, t.y.)

Geniş anlamda kripto paraları gruplandırdığımızda; Değer saklama amaçlı kullanılan kripto paralar, POW (Proof of work) coinler , POS (Proof of Stake) coinler, CBDC'ler (Merkez bankası dijital para birimleri), Akıllı sözleşme kripto paraları, Ödeme kripto paraları, Meme kripto paraları, Gizlilik kripto paraları şeklinde sayabiliriz. (Lexc, t.y.)

Kripto Para Türlerinin Küresel Piyasa İçindeki Konumu ve Dağılımı

Kripto alım, satın ve ödeme platformlarından coinmarketcup 9 Aralık 2025 verilerine göre, küresel piyasadaki en çok işlem gören ilk 10'daki kripto para bilgileri aşağıdaki tabloda düzenlenmiştir.

Tablo1: Kripto Para Piyasası ilk 10 İçin Güncel Veriler

Sıra	İsim	Sembol	Piyasa Değeri	Dolaşımdaki Adet
1	Bitcoin	BTC	$1,802,518,88,088	19,95 Milyon BTC
2	Ethereum	ETH	$375,092,281,968	120,69 Milyon ETH
3	Tether	USDT	$185,730,963,376	185.72 Milyar USDT
4	XRP	XRP	$124,058,311,147	60,33 Milyar XRP
5	BNB	BNB	$122,240,835,801	137,73 Milyon BNB
6	USDC	USDC	$78,283,914,457	78,8 Milyar USDC
7	Solano	SOL	$74,523,026,182	561,46 Milyon SOL
8	TRON	TRX	$26,580,099,721	94,68 Milyar TRX
9	Dogecoin	DOGE	$22,664,586,693	161,62 Milyar DOGE
10	Cardano	ADA	$15,392,533,480	35,9 Milyar ADA

Kaynak: (CoinMarketCap, t.y.)

Criptomarketcup verilerine göre ilk 10 da yer alan kriptoların piyasa değeri:2,826 trilyon $ olmakla beraber kripto piyasalarının yaklaşık %92'sini oluşturmaktadır.

Grafik 1: İlk 10'da yer alan kriptoların, piyasadaki dağılımı.

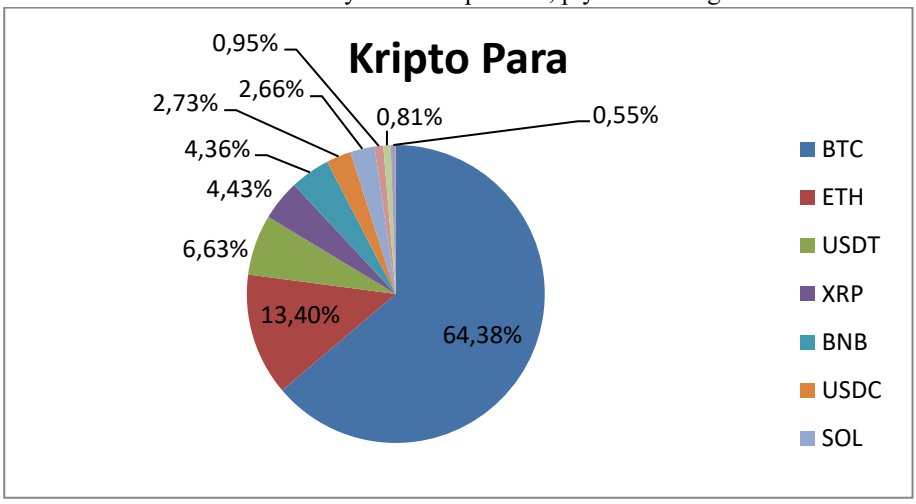

Kaynak: (CoinMarketCap, t.y.)

2. KRİPTO PARALARIN DÜNYA PARA SİSTEMİNE ETKİLERİ

Para Politikalarına Etkileri

TCMM resmi internet sitesinde para politikası; ''Ekonomik büyüme, istihdam artışı ve fiyat istikrarı gibi hedeflere ulaşabilmek için paranın elde edilebilirliğini ve maliyetini etkilemeye yönelik olarak alınan kararları ifade etmektedir.'' şeklinde tanımlanmaktadır. Para politikaların sürdürülebilmesinde sorumlu kuruluş merkez bankalarıdır. Geleneksel para sistemlerinin işleyişinde özellikle merkez bankasının para politikalarında kripto paraların etkisi kaçınılmazdır. Bunun sebebi kripto paraların merkeziyetsiz yapısıdır. Halbuki tanımdan da anlaşıldığı üzere ekonomi kontrolünde para politikalarını araç olarak kullanan merkez bankası merkezi yapı rolündedir buda kripto paralardaki işleyiş mekanizması ile ters düşmekle beraber merkez bankasının politikala etkinliğine çeşitli yönlerden sınırlamalar getirmektedir.

Para arzı üzerindeki etkileri

Kripto paraların merkeziyetsiz şekilde blok zincir teknolojisiyle üretilmesi dolaylı olarak merkez bankasının para arzındaki gücünü şüphesiz azaltmaktadır. Kripto paraların geleneksel para birimlerinden en önemli farkları arasında arz yapıları gelmektedir. Merkez bankası para arzını arttırarak ekonomiye doğrudan müdahale edebilmektedir. Kripto paralar ise sabit arz yapısına sahiptir, arzlarını belirli bir sınırda tutmaktadırlar buda değer kaybını minimize etme avantajı sunar. Merkez bankasının para arzındaki artış yönlü hareketi enflasyona sebep olabilirken, kripto paraların

sabit arz yapısı onu enflasyonist piyasaya karşısında dirençli hale getirir. (Başkaya, t.y.)

Faiz oranları üzerindeki etkileri

Para arzı gibi faiz oranları da merkez bankasının para politikalarından biridir. Merkez bankası faiz oranları ile ekonomik istikrarın sağlanması yolunda önemli bir görev üstlenir. Kripto paraların merkeziyetsiz yapısı geleneksel finans sisteminden farklı olarak faiz oranlarından etkisini devre dışı bırakmaktadır. Kripto paralarının finansal sistemdeki yeri arttıkça merkez bankasının faiz oranlarını para politikası aracı olarak kullanılmasını etkinliğinin zayıflaması muhtemeldir.

Kripto paralar yapıları gereği faizsiz yapılardır. Kripto para yatırımda bulunanlar faiz getirisi alamadıkları gibi faiz gideri ile de karşılaşmayacaklardır. Buda piyasadaki geleneksel finans sisteminde mevduat tutma ile kripto yatırımının tercihini etkilemektedir. Örneğin faiz oranlarının yükselmesi bireyleri kripto paralarının elden çıkartılması ve faiz getirisi ile mevduat hesabına yatırım tercihine sebep olabilir. (Para Dergi, 2023)

Enflasyon üzerindeki etkileri

Enflasyon genel fiyat düzeyinde devamlı artışı ifade etmekle birlikte para arzı, talep dengesi, üretim düzeyi gibi faktörlerden etkilenmektedir. Kripto paraların merkeziyetsiz yapısının bir diğer sonucu da enflasyonu etkileyen faktörlerden etkilenmemesi ile dolaylı olarak enflasyonunda dışında kalmasıdır.

Örneğin; Bitcoin'in enflasyondan etkilenmemesi değerinin korunması için 21 milyonluk sabit arzı vardır. Bu sayede hükümetlerin para arzına yaptıkları müdahaleden Bitcoin arzı etkilenmemekle birlikte Bitcoin enflasyonist baskılar karşısında dayanıklı yapıya sahip olmaktadır. (Ağan ve Aydın, 2021: 10)

Döviz kurlarına etkisi

Yatırımcılar için kripto paralarım değer saklama aracı olarak görülmesi özellikle belirsiz piyasa dönemlerinde, yerel paralardaki değer kaybı riski yatırımcıyı kripto paraya yönlendirmektedir. Bu durum kurlardaki dalgalanmayı beraberinde getirmektedir.

Ayrıca uluslararası ticarette dolar yerine kripto paraların tercih edilmesi de döviz rezervinde dolar etkisinin azalmasına sebep olmaktadır. Bunun yanında kriptonun sınırlı arz yapısı ile ekonomik belirsizlik risklerinin dışında kalması da döviz yerine kriptonun tercihi dövizden uzaklaşma olarak sonuçlanmaktadır. (İsterlin Blog, t.y.)

Finansal piyasalar üzerindeki etkileri

Kripto paraların en önemli özelliklerinden biri geleneksel yatırım araçları olan hisse senedi, tahvil vb. için alternatif olarak kullanılmasıdır. Bu sayede kripto paranın yaygınlaşması ile getiri amacı güden yatırımcı için portföy çeşitliliğine imkan sağlamıştır.

Kripto paralar ile yatırım geleneksel finansal piyasaların aksine; pay sahiplerine, takas kurumlarına, aracı kurumlara vb. kuruluşlara ihtiyaç duyulmadan işlem görme olanağı tanır. Burada bilinmesi gereken en önemli şey; kripto paraların finansal piyasaları etkileyecek güce ulaşması için resmi paranın ikamesi durumuna gelmesi gerektiğidir. (Çeker, 2018: 45)

Merkez Bankalarının Rolündeki Değişim Ve Cbdc Sistemi

Merkez bankaları; ekonomik istikrarın korunması için para arzını yöneten, fiyat istikrarını sağlamaya çalışan, para politikalarını yöneten en temel yapı olarak bilinmektedir. Bu yapı piyasadaki likiditeyi yöneten, para birimlerinin değerini kontrol eden bir mekanizma üzerine kuruludur. Merkeziyetsiz yapıdaki kripto paralar bu mekanizma ile ters düşmekle birlikte merkez bankasının işlevlerini sorgulatan yeni bir dönemin kapısını açmıştır.

Bu yeni dönemle birlikte dijital dönüşüme uyum sağlama, parasal egemenliğin elde tutulması gibi amaçlarla birçok merkez bankası Merkez Bankası Dijital Paraları (CBDC) geliştirmeye başlamışlardır.

CBDC fiziki para olmaksızın merkez bankalarının dijital ortamda ürettikleri, fiziki paranın sahip olduğu fonksiyonlara sahip dijital paralardır. CBDC sisteminde tüm fiyat ve harcamaların ölçülmesinde, yatırım, tasarruf, borçlanma ve tüm mübadele işlemlerinde dijital para kullanılır. Tüm parasal işlemler 7 gün 24 saat dijital ortamlarda gerçekleştirilebilir. CBDC sistemi kriptolardan farklı olarak düzenleyici ve denetleyici kurumların kontrolüne tabidir. CBDC sistemi takas ekonomisi olmadığı gibi fiziki paranın olmaması, mevcut paranın da olmadığı anlamına gelen bir sistem değildir. Bu sistemde merkez bankası paraları dijital ortamda üretir, stoklar ve dağıtır. (Demir ve Odabaşı, 2021: 205)

Günümüzde fiziki paraların işlevselliği, mobil bankacılık, kredi kartı kullanımı, otomatik ödeme talimatları, internet alışverişleri sebebiyle önemli ölçüde azalmış, bunun yerine mevcut para sistemi büyük oranda dijitalleşmiştir. Bu sebepler ile gelecekte fiziki paraların yerine CBDC' lerin alması muhtemel bir beklentidir. (Demir ve Odabaşı, 2021: 210)

<u>CBDC sisteminin avantajları:</u>

- CBDC'lerin mobiliteye sahip olmaları ödeme sistemlerinde kolaylık sağlamaktadır.
- CBDC'lerin yaygınlaşmasıyla paranın özelliğinde, kullanım alanlarında değişimlere sebep olacak buda ticarette rekabeti kolaylaştıracaktır.
- CBDC'lerin fiziki paraya göre daha etkin, hızlı ve güvenilir olması, ödeme sistemlerinde hızı ve güvenliği arttırarak maliyetleri düşürecektir.

- Para politikası aracı olarak kullanılan CBDC'ler daha geniş düzeydeki politika hedeflerinin olumlu sonuçlanmasına olanak tanıyacaktır.
- Ekonomik kriz dönemlerinde CBDC kullanılması ile daha hızlı bir şekilde piyasaya para finanse edilerek krizin atlatılması kolaylaşacaktır.
- CBDC sistemi geleneksel ödeme sitemlerine nazaran kullanıcılarına hem maliyet hem de zaman yönünden tasarruf sağlamaya imkan tanımaktadır.

CBDC sisteminin dezavantajları

- Tüm parasal işlemleri sanal ortamda gerçekleşen CBDC'lerin siber saldırı altında kalması durumunda oluşacak güvenlik sorununun yaratacağı muhtemel sıkıntılar.
- CBDC ler ile mevcut para sistemlerinin bir arada olma ve etkileşim sorunları
- Mevduat tahsilatında merkez bankası haksız rekabet anlayışından faydalanması ile kredi aşamasında, rekabet açısından dezavantaj yaratarak kredi verimsizliğine ve mali kayıplara sebep olacaktır.
- Tüm toplum yararı gözetilmeden üretilen CBDC' ler finansal istikrarsızlığa sebep olabilir. (Kara, Yapan ve Mutlu, 2023: 375)

Nihayetinde CBDC'ler dijital çağa uyum sağlayarak kripto paraların getirdiği yenilikleri kullanabilirken, merkez bankasının denetim gücünü de aktif tutma açısında önemlidir. Bunun yanında merkez bankası para politikasının yöneticisi konumundan, dijital ekonomi çağının en kritik aktörü haline gelmiştir.

Bankacılık Sistemine Etkileri

Kripto paraların gelişmesi, geleneksel bankacılık sistemini doğrudan etkileyen önemli bir faktördür. Bankacılık sisteminde bankalar tüm parasal işlemlerde aracı rolündedir ve merkeze bağlı bir yapıdır. Kripto paralar ise merkeziyetsiz yapılarıyla, aracı kurum olmadan parasal işlemleri yapabilme teknolojisine sahiptir.

Kripto paraların ortaya çıkışıyla, bankacılık sistemine hem pozitif hem de negatif etkileri olmuştur. Geleneksel bankacılık sistemleri merkezi kurumsal yapıları ile güven temelinde işlem görmektedir. Kripto paranın ise güvenilir olup olmadığı hala tartışma konusudur. Buna karşılık bankacılık sisteminde aracı rolü üstlenen bankalar kripto paraların tersine kar avantajı elde ederler. Kripto sisteminin bir diğer negatif tarafı da yüksek oranda anonim olması, karşı tarafın olmamasıdır. Finansal piyasalardaki nakit akışının kriptoya yönelmesi finansal pazarların değer kaybetmesine bu da devletlerin gelir kaybına sebep olmaktadır. Kayıt dışı işlemler için fon akışının aktif bir şekilde denetlenmesi şartıyla kripto varlıkların ödeme işleyişini hızlı bir şekilde tamamlaması, finansal piyasalara pozitif etki olarak karşımıza çıkar. (Atalay, 2024: 8)

Bankacılık sistemi kripto paraların hızlı, düşük maliyetli ve sınır ötesi işlemlerdeki avantajları sebebiyle gerisinde kalması bankacılık sektörünün de

dijital dönüşümü zorunlu kılmıştır. Özellikle uluslararası para transferleri için mevcut bankacılık sistemlerinin yüksek işlem ücretleri ve uzun onay süreleri kriptonun avantajlarındandır. Bu sebeplerle birçok bankalar rekabet gücünü kaybetmemek açısından blockchain tabanlı ödeme sistemleri geliştirmeye başlamışlardır. (Tabakoğlu ve Aksoy Demirci, 2024: 168)

Sonuç olarak kripto varlığı bankacılık için hem fırsat hem de tehdit niteliğindedir. Bankalar merkeziyetsiz bir çok avantaja sahip kripto ile mücadele ederken, bir yandan da kripto teknolojisini kendi sistemlerine entegre etme potansiyeline sahiptir. Gelecekte bankacılık sektöründeki dönüşüm kripto varlıkların benimsenme hızı ile doğru orantılı olacağı muhtemel sonuçtur.

Uluslararası Ticaret Ve Ödemelerde Kripto Kullanımı

Dijitalleşmenin gelişimi merkeziyetsiz yapıdaki finansal teknolojileri ortaya çıkartmıştır. Kripto paraların ödeme sistemlerinde bankalara nazaran düşük işlem ücretleri, kolay ve hızlı aktarımları finansal piyasada yaygınlaşarak, işlem görme potansiyelinin artmasını sağlamış uluslararası ticari işlemlerde kullanımını gündeme getirmiştir. (Özgün Law, t.y.)

Uluslararası ödemelerde kripto para kullanımındaki en önemli kıstas şüphesiz tarafların veya ülkelerin kripto parayı benimseme şeklidir.

Uluslararası ödemelerde kripto kullanımının geleneksel ödeme araçlarına göre avantaj ve tez avantajları mevcuttur.

Kripto Ödemenin Avantajları:

- En önemli avanajlarından biri hızlı mutabakat süresidir. Örneğin SWIFT gibi geleneksel sistemlerde para transfer süreci yaklaşık 1-2 iş günü sürebilirken, Bitcoin'de birkaç dakika içerisinde transfer işlemi tamamlanmaktadır. Bu da uluslararası ticaret yapan şirketler için tercih sebebidir.
- Bir diğer önemli avantaj ise düşük işlem maliyetleridir. Geleneksel bankacılık sisteminde para transferi için yüksek komisyon ücreti talep edilirken, kripto paralar aracısız blokzincir teknolojisiyle gerçekleşmektedir.
- Kripto para transferlerinde kur farkı riski söz konusu değildir. Buna bağlı olarak değişim masrafları bulunmamaktadır.
- Kriptoların merkeziyetsiz yapısı gereği ülkelerin ekonomik durumlardan etkilenmemektedir. Bu durum ekonomik kriz döneminde geleneksel bankacılık sistemerinde hesapların dondurulması veya el konulmasının para transferi sürecinde yaratacağı sıkıntılar kripto para piyasasında mümkün değildir.
- Yasal çerçeveye dayanmayan kripto para transfer işlemlerinde kişisel bilgilerini gizlemek isteyen kullanıcılar için daha kullanışlıdır.
- Kripto paralar internetin olduğu her yerde 7/24 kullanıma açıktır. (Büyükdoğan, 2022: 60)

Kripto Paraların Dezavantajları

Yasal çerçevede değerlendirilemeyen merkeziyetsiz yapıdaki kripto paraların dezavantajlarından da bahsetmek mümkündür.

- Transferlerin 7/24 gerçekleşebilmesinin, yatırımcı açısından kazanç sağlamasının yanında kayıp da yaşatabilmesi.
- Şifreleme tabanlı kripto sistemin işlemler sırasında büyük dikkat gerektirmesi, yanlışlık olması durumunda işlemin geri alınamaması
- Kripto paraların fiyatlarının dalgalanması transfer sürecinde sıkıntıya sebepler olmaktadır.
- Merkeziyetsiz yapıları gereği kripto para piyasasının arkasında güvence merkezli yasal bir otorite bulunmamaktadır. Bu durum kripto parayı siber saldırılara spekülasyonlara açık hale getirmektedir. (Büyükdoğan, 2022: 75)

Tüm bu avantajlar ve dezavantajlar altında kripto paraların uluslararası ticarette kullanımı; ödeme sistemlerini daha hızlı, maliyetsiz ve erişilebilir hale gelmesini sağlayabilecek potansiyel taşımaktadır.

Günümüzde birçok uluslararası şirket ödeme aracı olarak kripto paraları kullanmaktadır. Bunlara örnek olarak; Ant Group, Carrefour, Çin İnşaat Bankası, Global Miles, ING Group, Samsung Group vb. sayılabilir. (İnovakademi, t.y.)

Yakın gelecekte kripto paraların finansal para birimlerinden sayılması muhtemel sonuçtur. Bu da küresel ekonomik düzen için önemli bir yapısal dönüşümdür.

Vergilendirme Ve Hukuki Çerçeve

Kripto paralar için geleneksel para sisteminden farklı özellikleri sebebiyle hukuki bir tanım henüz bulunmamaktadır. Bunun sebepleri olarak; Kripto paraların merkeziyetsiz yapıları, farklı ekonomik işlevler için aynı anda kullanılamaması (değer saklama, yatırım aracı, ödeme aracı vb.), teknoojik gelişmelerin hızına hukuki düzenlemelerin yetişememesi olarak sayılabilir.

Kripto paraların geleneksel yatırım araçlarından farklı yapısı onu herhangi bir vergi sistemine tam olarak oturtamamaktadır. Bu durum kripto paraların vergilendirilmesi hususunda belirsizliği doğurmuştur. Vergilerin en önemli ilkelerinden biri kanuniliği ilkesidir. Bu ilke gereğince verginin olay, yükümlü, matrah, oran bakımından yasalarla belirlenmesi gerekmektedir. Kripto varlıklar mevcut yasalar içinde yer almamaktadır. Kripto varlıklar mevcut yasalar içinde yer almadığı müddetçe, kriptodan elde edilen gelirlerin vergilendirilmeye çalışılması verginin kanuniliği ilkesine aykırı bir işlem olacaktır. (Yüce, 2022: 12)

Kripto paraların finansal varlık veya para birimi olarak işlem görmesi temel sorunlardandır. Kriptonun finansal varlık olarak işlem görmesi sonucu oluşacak kar ve zarar durumu mevcut ülkenin kurallarına tabi olarak şekillenecektir. Bu kurallar ile kriptonun öz sermaye varlığı olma durumuna,

işlemlerin spekülatif oluşuna ve elde bulundurma süresine göre ayarlanmaktadır. Kriptonun para birimi olarak işlem görmesinde ise otoriteler döviz kar ve zararları açısından vergilendirme yapabileceklerdir. Kripto paralar madencilik yoluyla üretilmekte bu da madencilerin gelir elde etmesini sağlamaktadır. Elde edilen bu gelir, gelir vergisine tabi olması gerekse de uygulanabilirliği açısından yasal bir düzenleme mevcut değildir. (Çeker, 2018: 70)

Günümüzde kripto varlıkların hukuki niteliğinin tanımlanması sorunlardan biridir. Vergi uygulamaları ekonomik ve hukuki bir varlığın hangi kategoriye ait olduğu duruma göre şekillenir. Kripto paralar gelir ve kurumlar vergisi çerçevesinde vergilendirilebilir. Kripto varlıklar emtia şeklinde kullanılırsa değer artışı ve arızi kazanç yönünden değerlendirilecektir. Kripto para ile ticaret yapılıyor ise paradaki değer artışı ticari olur ve gelir beyannamesi verilmek suretiyle gelir vergisi yönünden vergilendirilir. Sermaye şirketleri, kooperatifler, iktisadi kamu kuruluşları vb. için emtia olarak kabul gören kripto para ile yapılan işlemler sonucu elde edilen kar kurum kazancı olarak değerlendirilir ve kurumlar vergisine tabidir. Fakat kurumların kripto para kullanımından kaynaklanan zararları da gerçek gider olarak görülmediğinden, kanunen kabul edilmeyen gider olarak işlenmesi gerekmektedir. (Yaslıdağ, 2022)

Kripto varlıkları vergilendirebilen ülkeler için; Birleşik Krallık, Finlandiya, İsveç ve Fransa sayılabilir. Bu ülkeler finansal işlem açısından kriptoyu vergilendirmektedir. Norveç ise kriptoyu finansal varlık olarak değerlendirerek vergilendirmeye tabi tutmaktadır. (Çeker, 2018: 90)

Kripto paraların çeşitliliği, farklı platformlardan, farklı fiyatlardan işlem görmesi, merkeziyetsiz yapıları gereği kayıtsız olması, kriptoların vergilendirilmesinin önündeki engellerdendir. Sağlıklı bir vergilendirme için kripto paraların hukuki tanımının yapılarak yasal bir zemine oturtulması, işlemlerin kayıt altına alınması gerekmektedir

Kripto Paraların Rezerv Para Olarak Kullanılabilirliği

Merkez bankalarının portföylerinde bulunan rezerv paralar; ülkelerin dış ticaret işlemlerini kolaylaştırmak, finansal istikrarı sağlamak ve kur risklerini yönlendirebilmek amacıyla yüksek güvenilirlik altında tutulur. Kripto paraların yaygınlaşmasıyla beraber dijital varlıkların rezerv para olarak kullanılıp kullanılamayacağı da tartışma konusu olmuştur.

Kripto paraların rezerv para olma potansiyelini destekleyen yönleri: Kripto paraların özellikle Bitcoin'in sınırlı para arz yapısı vardır. Para arzının sınırlandırılmış olması özellikle enflasyon riskine karşı korunaklı olmasını sağlamaktadır. Bu açıdan kripto paralar rezerv para portföylerinde değer saklama aracı olarak kullanılabilmektedirler. Kripto paralar merkeziyetsiz yapıları sayesinde uluslararası ölçekte erişilebilir konumdadır. Bu sayede ülkeler politik riskler olmadan ödeme yapabileceği, uluslararası işlemleri

kolaylaştırabileceği alternatif bir rezerv aracı olarak kripto parayı kullanabilmektedirler. Blokzincir teknolojisiyle; rezerv varlık transferlerinin hızlı, düşük maliyetli ve şeffaf bir şekilde gerçekleşmesi mümkündür. Bu avantaj ile uluslararası ödeme sistemlerinin gelişmesinde kripto varlıkların önemi artmaktadır. (Yeni Şafak, 2023)

Kripto paraların rezerv para olmasının önündeki engeller: Rezerv varlıklar yüksek likidite göstermektedirler yani varlığın hızlı ve kolay bir şekilde nakde çevrilmesi gerekmektedir. Büyük kripto paraların yüksek işlem hacimleri olmasına rağmen geleneksel para sistem hacimlerinin altında kalmaktadırlar. Kripto varlıklar haberler ve teknolojik gelişmelerden etkilenebilir ve bu da kurlarında dalgalanmalara sebep olur. Merkez bankalarının ekonomik kriz zamanlarında rezerv varlıkların güvenilir bir şekilde likiditeye çevrilmesi gerektiği koşulunu kripto para piyasası karşılayamamaktadır. Kripto paralar için henüz hukuki bir statü verilmemiştir. Bu durum vergilendirilmesi, diğer finansal sistemlerle ilişkisi bakımından yasal çerçeveler oluşturmasını engellemektedir. Yasal çerçevesi olmayan bir varlığın rezerv para olarak kabul görme ihtimali azalmaktadır. Kripto paraların merkeziyetsiz yapıları gereği kayıtsız işlemleri, rezerv para olma açısından kurumsal güven sarsıcı niteliktedir. Blokzincir teknolojisi her ne kadar güvenilir alt yapı ile hazırlanmış olsa da, hackerlar, dolandırıcılık işlemleri gibi riskler barındırmaktadır. Bu riskler kripto paranın rezerv para olarak konumlandırılmasını zorlaştırmaktadır. (Hexn, t.y.)

Sonuç olarak; kripto varlıkların rezerv para olarak kullanılabilirliği, teknolojik gelişmelerle uygun görünse de, mevcut ekonomik sistemde ve hukuki koşullarda mümkün değildir. Ancak kripto varlıkların uzun vadede finans sistemlerindeki köklü değişimler ile kripto paraların alacağı hukuki statüler sayesinde rezerv para olarak para sisteminde önemli roller üstlenmesi beklenebilir.

3.KRİPTO VARLIK FİYATLARINDAKİ DEĞİŞİMLERİ BELİRLEYEN TEMEL DİNAMİKLER

Kripto para piyasaları aşırı dalgalı yapıya sahip olmakla beraber kripto fiyatları çeşitli faktörlerin oluşumundan etkilenmektedir.

Merkez Bankası Politikaları

Faiz oranları: Özellikle Fed'in uyguladığı para politikaları geleneksel para piyasalarında ulusal paranın değerine ve döviz kuruna şekil verdiği gibi kripto parayı da şekillendirmektedir. Faizin düşürülerek, para tabanının genişlediği bir piyasada kripto paralar değer kazanmakta, faizin yükseldiği bir piyasa da da kripto paralar değer kaybetmektedir. (TIO Markets, t.y.)

Parasal genişleme/daralma kararları: Merkez bankasının para arzını arttırması, piyasadaki likiditeyi arttırır. Bu durum geleneksel varlıkların

getirisinin düşmesine sebep olur (tahvil faizleri gibi). Yatırımcılar getirisi düşen geleneksel varlıklardan çıkıp kripto gibi daha yüksek riskli varlıklara yönelebilmektedirler. Bu da kriptoya talebi arttırarak kriptonun değerini yükseltecektir. Merkez bankasını para arzını kısması durumunda ise faizin yükselmesiyle borçlanma maliyeti artar. Bu durumunda yatırımcı daha az risk almak isteyecek ve kripto satışı gerçekleştirecektir. Kriptonun satışının artması kriptonun düşmesine sebep olur. (Telek ve Şit, 2020: 918)

Enflasyon Beklentisi: Ülkede süre gelen enflasyon beklentisi likit paranın değer saklama aracı olarak görev almamasına sebep olur. Enflasyon kaynaklı ulusal paranın değerinin düşme eğilimi yatırımcıyı alternatif yol arayışına iter. Bunlardan biri de kripto paradır. Kripto paraya talebin artması, kriptonun değerinin yükselmesiyle sonuçlanacaktır.

Politik ve Jeopolitik Gelişmeler

Önemli Olayların Etkileri: Örnek olarak; Ukrayna-Rusya savaşında sırasında kripto paraların değerinde artış meydana gelmiştir. Piyasa güvensizliği sebebiyle yatırımcılar alternatif yatırım yollarına yönelmektedirler. Buda kripto talebini arttırarak değerinin yükselmesine sebep olmaktadır.

Jeopolitik gerilimler: Jeopolitik gerilimler piyasada belirsizliğe sebep olmaktadır. Piyasa belirsizliğinde ise yatırımcı daha güvenli yatırım araçlarına yönelebilmektedirler. Örnek olarak; ABD ile Çin arasındaki ticari anlaşmazlık sırasında Ethereum değerinde %24 düşüş gözlenmiştir. (Cryptomus, t.y.)

Kripto Fiyatlarının Altın, Tahvil ve Diğer Finansal Varlıklarla Etkileşimi

Altın ile Etkileşimi: Kriz dönemlerinde altın ve kriptonun birlikte yükselme eğilimleri vardır. Yapılan nedensellik analizi araştırma sonucuna göre Altın onsfiyatında %1'lik artışın, Bitcoin fiyatını %15 artırdığı verisine ulaşılmıştır. (Aslan, 2020: 55) Bazı dönemlerde özellikle belirsizliğin hakim olduğu piyasada yatırımcı yüksek risk barındıran kripto yerine güvenli liman olarak gördüğü altın yatırımını tercih edebilir.

Tahvil Faiz Getirisinin Kripto'ya Etkisi**:** Tahvil faizlerinin yükselmesi ile yatırımcının alternatif yatırım aracı arama gerekliliği ortadan kalkar. Daha yüksek riskli bir yatırım aracından uzaklaşarak daha güvenli ve getirisi yüksek tahvil faizlerine yönelir. Bu durumda kripto talebinin azalmasıyla, kripto değerinde düşük söz konusu olmaktadır.

Hisse Senedi Piyasaları ile Kripto Etkileşimi: Kripto piyasaları daha dalgalı olsada, hisse senedi piyasalarıyla aynı faktörlerden etkilenmektedirler. Yatırımcıların kriptoyu hisse senedi gibi değerlendirmesi ile hisse senedi fiyatlarının kriptoya yansımaları gerçekleşmektedir.

Spekülasyon ile Kripto

Kripto paraların yatırımcı tabanının geniş ve volatilitesinin yüksek olması sebebiyle spekülasyon fiyat değişiminde önemli bir yer oynar.

Kripto fiyat spekülasyonu, kriptonun gerçek değerinin dışında gelecekteki fiyatı hakkındaki tahminlere dayanarak alım satım işlemi yapmayı içerir. Haberler ve yatırımcı duyarlılığı gibi faktörler kripto piyasalarında önemli fiyat dalgalanmalarına sebep olabilmektedir. (Legal Blog, t.y.)

4. DÜNYADA KRİPTO VARLIĞI (TÜRKİYE, ABD VE ÇİN ÖRNEĞİ)

2009 yılında Bitcoin'in ortaya çıkmasıyla başlayan süreç, küresel ölçekte her geçen yıl kripto hacminin hızlı bir artışıyla devam etmiştir. Finansal teknolojilerin gelişmesi, mobil bankacılığın yaygınlaşması, dijitalleşme kripto varlığın hızlı artışının sebepleri olarak söylenebilir.

Kriptonun yatırım, değer saklama, para birimi ve mübadele aracı olma özelliklerine sahip olması; kullanıcılar tarafından alternatif para sistemi tercihi olarak, kriptolaşma sürecini hızlandırmıştır.

Son yıllarda, kripto yatırım aracı olmaktan çıkarak, portföylerde yer alan finansal varlık haline gelmiştir.

Kripto varlıkların benimsenmesinde ve sahipliğinde bölgesel farklılıklar söz konusudur. Gelişmekte ve enflasyona sahip ülkelerde kriptoya talep daha fazladır. Bunun sebebi kriptonun ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde alternatif değer saklama aracı olmasıdır.

Uluslararası finans kuruluşu olan Triple-A 2024 raporuna göre dünya genelinde %6,9 oranında, 560 milyondan fazla kişinin kripto paraya sahip olduğu belirtilmektedir.

Grafik 2: 2024 kripto para sahipliği verileri ilk 6'daki ülkeler

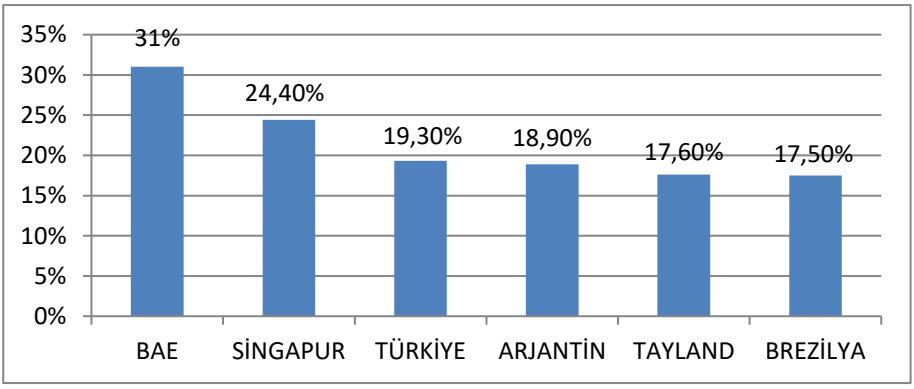

Kaynak: (TripleA, t.y.)

Türkiye'de Kripto Varlığı Ve Kullanım Alanları

Türkiye kripto varlıkları sahiplenmede ilk 3'te yer almaktadır. Bunun sebepleri olarak, yüksek enflasyon, ekonomik dalgalanmalar, döviz kurlarındaki ani değişim sayılabilir. Bu sebepler bireyleri alternatif yatırım araçlarına yönlendirmiştir. Bu araçlardan en önemli yeri kripto paralar oluşturmuş bireyler için hem yatırım alanı hem de tasarruf aracı olarak işlem görmüştür.

26 Haziran 2024 yılında ''Sermaye Piyasası Kanununda Değişik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi'' nin TBMM'de kabul edilmesiyle Türkiye'de kripto varlıkların ilk yasal düzenlemesi yapılmış oldu. Bu düzenlemeyle beraber kripto para mevzuatta yerini alarak, resmen Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış oldu. Bu gelişme ile regülasyon süreci de başladı.

Regülasyon sürecinde düzenlenen ''7518 numaralı Sermaye Piyasası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun'' da yer alan maddeleri özetle şu şekilde sıralayabiliriz:

- Kripto para yatırımcılarından vergi alınması ile ilgili bir düzenleme yapılmamakla beraber, Türkiye'deki kripto para platformlarının gelirlerinin %1 SPK'ya , %1'i ise TÜBİTAK'a (Bilişim teknoloji çalışmalarında kullanılmak üzere) verilmesi gerekiyor.
- Kripto paraların ihracı ve düzenlenmesi yetkisi SPK'ya verilmiş ve TUBİTAK'ın kriterlerine göre kripto varlıklar teknoloji altyapı ve bilgi sistemlerini yürütecektir.
- Kripto para platformalarının faaliyete geçmesi SPK'nın iznine bağlıdır. İzinsiz faaliyetler için hapis ve para cezaları uygulacaktır.
- Yurtdışı kaynaklı kripto platformlarının, Türkiye de hizmet göstermesi için lisans alma şartı getirilmiştir.
- Kripto varlık kullanıcılarının borçları, hizmet sağlayıcıları tarafından haczedilemeyecektir.
- Kripto platformlardaki listeleme kriterleri de SPK tarafından belirlenecektir.
- Kripto platform hizmet sağlayacılarını SPK'nın belirlediği bağımsız denetim kuruluşları denetleyecektir.
- Kripto platform yönetimince işlenen zimmet suçu hapis ve para cezası ile cezalandırılacaktır.
- Kripto varlıkların nakde çevrilebildiği ATM'ler kapatılacaktır.

Bu düzenlemeler ile Türkiye'nin kripto varlıkları sermaye araçlarından biri olarak tanıdığı söylenebilir.

Türkiye kripto varlıkları sahiplenmede ilk 3'te yer almaktadır. Bunun sebepleri olarak, yüksek enflasyon, ekonomik dalgalanmalar, döviz kurlarındaki ani değişim sayılabilir. Bu sebepler bireyleri alternatif yatırım araçlarına yönlendirmiştir. Bu araçlardan en önemli yeri kripto paralar oluşturmuş bireyler için hem yatırım alanı hem de tasarruf aracı olarak işlem görmüştür.

Grafik 3: Yıl bazında Türkiye kripto varlık sahipliği oranları.

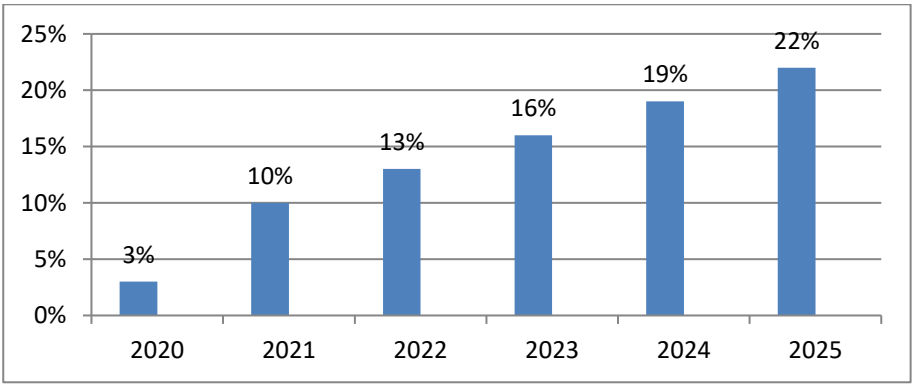

Kaynak: (Statista, 2023)

Türkiye de Kripto Varlığın Kullanım Alanları

Yatırım ve Değer saklama: Türkiye'de kripto varlıkların en yaygın kullanım alanı yatırım ve değer saklama amaçlıdır. Bunun sebepleri olarak; yüksek enflasyon, döviz kurlarındaki hızlı değişim, mevcut yatırım araçlarına güvenin azalması sayılabilir. Bu etkiler yatırımcıların alternatif yatırım araçlarına ilgisini arttırmaktadır. Bunun yanında teknolojinin hızla gelişmesi ile kripto platformlarına mobil uygulamalar üzerinden kolaylıkla erişilebilmesi yatırımcıların sayısını arttırmıştır.

Ödeme Aracı: Türkiye de kripto'nun ödeme aracı olarak sayılması halen sınırlı düzeyde tutulmaktadır. Yurtdışı kaynaklı bazı uluslararası şirketler kripto ile ödeme kabul etmeye başlamışlardır. Uluslararası ödeme işlemlerinin hızlı düşük maliyetli oluşu firmaların kriptoyu ödeme aracı olarak kabul etme sebepleri arasında sayılabilir.

Yapılan anket çalışmalarında kripto kullanıcılarının %70 'i kriptoyu yatırım aracı olarak kullanırken %22 si NFT satın almada kullandığı tespit edilmiştir. (KuCoin, t.y.)

Meteverse platformlarında oyun, oyun içi token kazanımı, NFT ve sanat eseri alım satımı Türkiye de kripto kullanan genç nufüs tarafından ilgi odağı olmaktadır.

Türkiye de kriptonun kullanım alanının çoğunluğu yatırım alanında olsa da, yakın gelecekte diğer finansal alanlarda da kullanımının artacağı bir gerçektir. Türkiye de kripto kullanıcılarının çoğunluğunu genç nüfusun oluşturması sonucu meteverse oyun, NFT gibi alanlarda kripto kullanımının artarak devam etmesi Türkiye'deki kullanım alanlarını çeşitlendirecektir.

ABD'de Kripto Varlığı Ve Kullanım Alanları

ABD Menkul Kıymetler Borsa Komisyonu (SEC) kripto varlıkları düzenleyen ve denetleyen kuruluşların başında gelir. SEC kripto varlıkları emtia olarak sınıflandırır ve düzenler, yasalara aykırı işlem yapılması durumunda cezai işlemler uygulayabilir. ABD'de kripto para borsalarının tüm işlemleri kaydedilmek zorundadır. Kripto paraların mülk olarak kabul edilmesi sebebiyle elde edilen kazanç, sermaye kazancı vergisine tabidir. (KYCHub, t.y.)

ABD, kripto para sisteminde en gelişmiş ve en büyük pazarlardan biridir. Hem bireysel yatırımcılar açısından hem de kurumsal açıdan kripto paraların benimsenme oranı çok yüksektir. ABD kripto para kullanıcı sayısı bakımından dünyada ilk sıralarda yer almaktadır. Ayrıca Gemini, Kraken, Coinbase gibi önemli kripto borsaları ABD merkezlidir.

Grafik 4: Yıl bazında ABD kripto varlık sahipliği oranları.

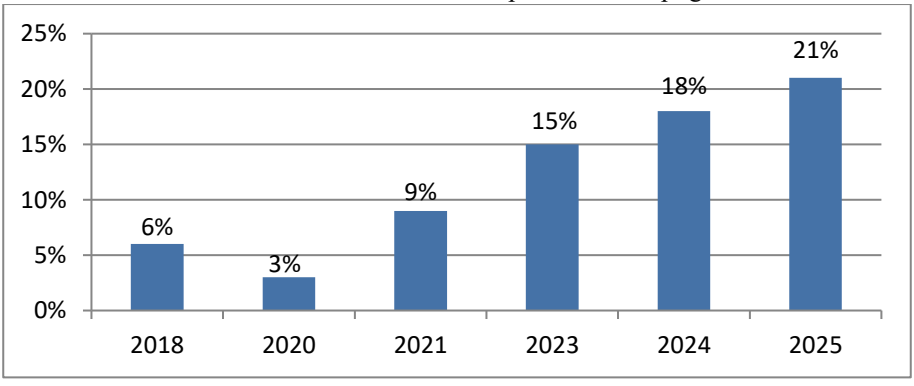

Kaynak: (TripleA, t.y.)

ABD'de Kripto Varlığın Kullanım Alanları

Ödeme Aracı: ABD başkanı tarafından 18 Temmuz 2025 tarihinde imzalanan ''Genius Act''yasasıyla beraber, sabit kripto paralar ilk kez yasalarla düzenlenmiş oldu. Bu yasayla beraber stablecoinlerin mal, hizmet ve para transferlerinde kullanımı %70 artmıştır. ABD bankalarının ortak platformu Zelle bu yasa sonrası, uluslararası ödemelerde stablecoin kullanmak için hizmet ağlarını genişletme planını duyurmuştur. (BloombergHT, 2023)

Yatırım Aracı: ABD'de kripto paralar en yaygın yatırım araçlarından biri olmakla beraber yüksek gelir grubu tarafından Bitcoin, ve Ethereum popüler yatırım araçları olarak sayılmaktadır. Trump'ın Bitcoin rezervi girişimi ABD halkına güven artışı sağlayarak daha fazla kişinin kripto parayı yatırım aracı olarak kullanmasını sağlamıştır. (CoinTelegraph, 2023)

ABD'nin yüksek hacimli kripto borsaları, finans sektörünü büyütme yönünde avantaj sağlamaktadır. ABD 'nin finansal piyasalardaki lider konumu, kripto para piyasalarını da etkileyecek düzeydedir.

Çin'de Kripto Varlığı Ve E-Cyn Uygulaması

Çin dünya ekonomisinin en büyük oyuncularından biri olması sebebiyle, kripto piyasaya yaklaşımı küresel kripto sistemini yüksek düzeyde etkilemektedir. Ayrıca çin örneği, kriptoya karşı alınmış en katı düzenleyici tutum ve yasaklamaların yapıldığı ülke olması ve bu yasaklamaların para sistemine etkilerinin nasıl olacağının incelenmesi araştırmamız için önem arz etmektedir.

2021 Yılında Çin hükümeti kripto para borsalarını, yabancı kripto para borsalarının da ülke içindeki faaliyetlerini tamamen yasaklayarak tüm kripto para işlemlerinin ülke içinde legal olarak yapılmasını imkansız hale getirmiştir. Yasaklamanın temel nedeni olarak; Çin finansal istikrarını korumak, sprekülasyonu önlemek, kara para aklama suçları ile mücadele olarak belirtilmiştir.

Bu yasal çerçeveye göre; Kripto alım-satımı, ICO ve token satışları, kripto madenciliği yasaklanmış olup kripto para borsalarının web sitelerine erişim engeli getirilmiştir. Böylece Çin'de kripto varlıklar; ''yasadışı finansal faaliyetlerde kullanılan varlıklar'' olarak tanımlanmıştır.

Tüm bu yasaklamalara rağmen Çin halkı VPN gibi çeşitli alternatif yöntemler ile yurtdışı merkezli kripto para borsalarına ulaşarak işlem yapmaya devam etmektedir. Bu faaliyetler yasadışı kabul edilmesi sebebiyle, tespit edildiği taktirde kripto işlemleri yapanlara cezai yaptırımlar uygulanmaktadır. Bu durum kripto para borsalarının büyüklüğünü ve işlem hacmini önemli derecede etkilese de halen belli bir kripto piyasa varlığının canlı tutulduğunun göstergesidir. (WunderTrading, t.y.)

Grafik 5: Yıl bazında Çin kripto varlık sahipliği oranları.

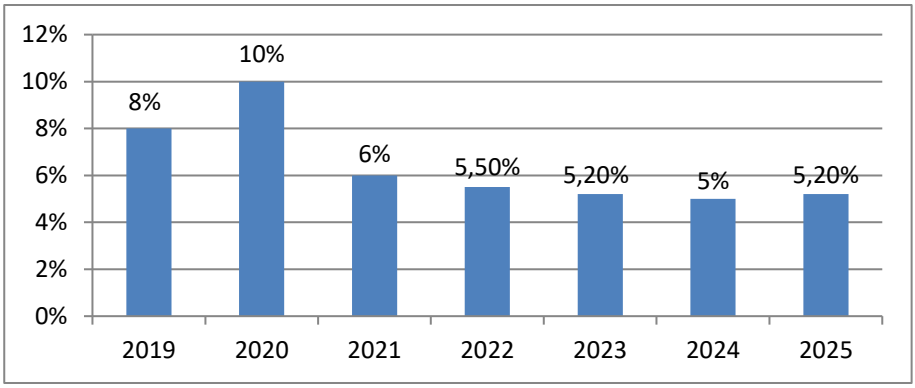

Kaynak: (TripleA, t.y.)

Merkez Bankası Dijital Parası (e-CNY)

Çin kripto para yasaklamasına rağmen blokchain teknolojisini merkezi otoritesiyle kullanmıştır. Bu bağlamda, Merkez Bankası Dijital Parası (e-CNY) oluşturarak, kullanıma başlamıştır. Kripto yasaklarına karşın, 2020 yılında testlere başlayan e-CNY tüm testleri geçerek hızla yaygınlaşmaktadır. Dijital yuan altyapısı blockchain benzeri olmakla beraber merkezi bir yapıda kurulmaktadır. Dijital yuan ile yapılan perakende ödemeler her yıl bölge bazında genişletilmiştir. Dijital yuanın hızlı ve maliyetinin daha az oluşu uluslararası ödeme sistemlerinde alternatif olarak görülmektedir. Bununla beraber dijital yuan sayesinde finansal işlemlerin verimliliğin arttırılacağı, para politikalarının daha etkin kullanımı sağlayacağı öngörülmektedir. (Wikipedia, t.y.)

Çin'de kripto para tamamen yasaklanmış olsa da, ülke tarafından bu teknoloji kendi ihtiyaçları doğrultusunda yeniden şekillendirmiştir. Çin örneği kripto varlıkların, ulusal para politikaları üzerindeki etkisini anlamak açısından önemlidir.

SONUÇ

Hızla artan dijitalleşme ile birlikte finansal sistemler önemli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu dönüşümün en kritik unsurlarından biri olan kripto varlıklar, geleneksel finans sistemlerine alternatif bir yapı sunarak ekonomi literatüründe yeni tartışma alanları oluşturmuştur. Bu araştırmada kripto varlıkların dünya para sistemine etkileri teorik ve uygulamalı örnekleriyle ele alınmıştır.

Çalışma sonuçlarına göre, kripto varlıkların merkeziyetsiz yapıları nedeniyle merkez bankalarının para politikaları üzerindeki dolaylı etkisini sınırlayabildiğini göstermektedir. Sınırlı arz yapılarına sahip kripto paralar, özellikle enflasyonist süreçte değer saklama aracı olarak görülmekle birlikte, bu durum ulusal para birimlerine olan talebi azaltabilmektedir. Bunun yanında kripto varlıkların faiz baskısından bağımsız olması, geleneksel finansal araçlarla olan rekabetini arttırmaktadır.

Kripto varlıklardaki sabit veya sınırlı arz yapısı, talepteki ani değişimler, spekülatif hareketler ve yatırımcı davranışları kripto piyasasında yüksek oynaklığa sebep olmaktadır. Ayrıca makroekonomik gelişmeler, küresel belirsizlikler ve merkez bankasının uyguladığı para politikaları, yatırımcıların risk algılasını etkileyerek kripto varlığa olan talebi olumlu veya olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bunun yanında hukuki belirsizlikler ve düzenleyici kanun eksiklikleri fiyat dalgalanmalarını derinleştiren kritik unsurlar arasında yer almaktadır.

Bu gelişmeler karşısında merkez bankalarının CBDC (Merkez Bankası Dijital Paraları) geliştirmeye yönelmesi, para sistemlerinin geleceğine dair önemli bir dönüşümün habercisidir. CBDC'ler blokzincir teknolojisi avantajlarını kullanırken, devletin para üzerindeki egemenliğini daimi kılma amacını taşımaktadır. Buradan anlaşıldığı üzere kripto paralar sadece kontrolsüz bir alternatif olmaktan ziyade, mevcut sistemle evrilebilen bir yapıdır.

Ülke örneklerinde; Türkiye'de kriptonun daha çok yatırım ve değer saklama aracı olarak faaliyet gördüğü, ABD'de kripto piyasaların daha kurumsal ve düzenleyici çerçeveye yerleştiği, Çin'de ise kripto paraların yasaklanmasına rağmen Merkez Bankası Dijital Parası (e-CNY) aracılığıyla blokzincir teknolojisinin benimsendiği görülmektedir. Bu farklı yaklaşımlar ile çıkan sonuç, ülkelerin ekonomik yapıları ve para politikası önceliklerine göre kripto varlıklara bakış açılarının belirlendiğidir.

Sonuç olarak, kripto varlıkların kısa dönemde dünya para sisteminin yerini alması olası görünmemektedir. Ancak kripto varlıkların küresel finansal sistemin işleyişini dönüştüren önemli bir unsur olduğu ortaya çıkmaktadır. Yasal altyapının güçlendirilmesi, kripto piyasasındaki oynaklığın azaltılması ve düzenleyici çerçevenin netleşmesi ile kripto varlıkların dünya para sistemi üzerinde daha istikrarlı ve tamamlayıcı rol üstlenmesi beklenmektedir.

REFERANSLAR

Ağan, B., ve Aydın, Ü. (2021). Kripto para birimlerinin küresel etkileri: Asimetrik nedensellik analizi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aslan, B. (2020). Kripto para birimlerinin rezerv para olabilme potansiyeli (Yüksek lisans tezi). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atalay, E. (2024). Kripto paralar ve dijital varlıklar: Bankacılık sektörüne etkileri. Al-Farabi International Journal on Social Sciences, 9(2). https://doi.org/10.46291/Al-Farabi.090202

Bilim Genç TÜBİTAK. (t.y.). Paranın icadı. https://bilimgenc.tubitak.gov.tr/paranin-icadi adresinden alınmıştır.

Büyükdoğan, B. (2022). Kripto paranın uluslararası ticarette ödeme yöntemi olarak kullanılmasına dair bir inceleme (Yüksek lisans tezi). KTO Karatay Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

CoinMarketCap. (t.y.). Cryptocurrency market data. https://coinmarketcap.com/ adresinden alınmıştır.

Coşkun, K., ve Yıldırım, S. (2023). Paranın tarihsel serüven içerisindeki formları. Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, (25), 85–103.

Çeker, S. M. (2018). Kripto paralar ve ekonomik etkileri (Lisans bitirme tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Demir, O., ve Odabaşı, H. (2021). Merkez bankası dijital para sisteminin avantaj ve dezavantajları neler olabilir? Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (61), 199–222. https://doi.org/10.18070/erciyesiibd.981733

Kara, H., Yapan, S., ve Mutlu, S. (2023). Merkez bankası dijital para birimlerine global bir bakış açısı. Sakarya İktisat Dergisi, 12(3), 370–383.

Kriptomat. (t.y.). Kripto paraların kısa tarihi. https://kriptomat.io/tr/kripto-paralar/kripto-paralarin-kisa-tarihi/ adresinden alınmıştır.

Lexc. (t.y.). Kripto paraların sınıflandırılması. https://lexc.io/kripto-paralarin-siniflandirilmasi adresinden alınmıştır.

Özgün, H. S. (2024). Kripto para kavramına farklı bakışlar ve incelemeler. Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi, 6(1), 1–19.

Statista. (2023). Cryptocurrency user age distribution in Turkey. https://www.statista.com/statistics/1223592 adresinden alınmıştır.

Tabakoğlu, R., ve Aksoy Demirci, A. (2024). Bankacılık sektörüne kripto paraların etkileri. Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi, 8(2), 162–173.

Telek, C., ve Şit, A. (2020). Kripto paraların altın ve dövizle ilişkisi: Bitcoin örneği. Turkish Studies – Economy, 15(2), 913–924. https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.42650

TripleA. (t.y.). Cryptocurrency ownership data. https://www.triple-a.io/cryptocurrency-ownership-data adresinden alınmıştır.

Wikipedia. (t.y.). Para. https://tr.wikipedia.org/wiki/Para adresinden alınmıştır.

Wikipedia. (t.y.). Digital renminbi. https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_renminbi adresinden alınmıştır.

Yüce, Ç. (2022). Kripto varlıkların vergilendirilmesi: Diğer ülke uygulamaları ve Türkiye için öneriler. Vergi Dünyası Dergisi, (494).

Yapay Zekanın Sosyoloji Alanına Katkısının Değerlendirilmesi

Ümmü BULUT KESKİN[1]

1- Dr. Öğr. Üye.; Iğdır Üniversitesi,Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Acil Yardım ve Afet Yönetimi Bölümü, ummu.bulut@hotmail.com ORCID No: 0000-0002-6691-2542

ÖZET

Enformasyon teknolojisinin baş döndürücü bir şekilde etrafımızı kuşattığı günümüz dünyasında yapay zekanın kullanılması bilgisayar teknolojileri alanında önemli kilometre taşlarından biridir. Yapay zeka sadece doğa bilimlerini ve bilgisayar teknolojisi ile ilgili bölümleri etkilemekle kalmamış aynı zamanda sosyal bilimler alanını da çok boyutlu bir biçimde etkilemiş, değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Teknolojinin çok hızlı bir şekilde ilerlemesi, yapay zekanın gerek bilim alanında gerekse gündelik yaşamda kullanımının yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Yapay zeka bir yandan bilim alanına ve gündelik yaşama dair çeşitli katkılar sağlarken diğer yandan da bazı riskleri ve dezavantajlı durumları beraberinde getirmektedir. Bu çalışmada yapay zekanın dezavantajları göz ardı edilmemiştir. Ancak tam anlamıyla dezavantajlarından ziyade burada yapay zekanın sosyal bilim alanına yaptığı katkılara spesifik olarak da sosyoloji alanına yaptığı katkılara odaklanılmıştır. Söz konusu çalışmada yapay zekânın sosyoloji alanındaki katkıları mevcut literatür ekseninde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler – Enformasyon Toplumu, Sosyal Bilimler, Sosyoloji, Yapay Zeka,

GİRİŞ

Modern toplumda enformasyon teknolojisi devrimi ile birlikte aile, eğitim, siyaset, ekonomi, din gibi kurumlar; toplumsal ilişkiler, normlar, yeniden şekillenmiştir. Zaman ve mekan mevhumunun ortadan kalktığı kabloların tüm dünyayı sardığı bu yeni dünyada üretim, tüketim ilişkilerine ve ekonomi kurumunun etkinliklerine küreselleşme damgasını vurmuştur. Esnek çalışma, medyada yaşanan sanallık kültürü, elitlerin denetlediği akışlar zamansız zamanları inşa etmiş ve yeni bir toplumsal örgütlenme tezahür olmuştur. Kapitalist sürecin de etkili olduğu bu başkalaşmış toplum biçimi küresel ölçekte yaygın bir fenomen haline gelmektedir. Bu yeni toplumsal örgütlenme, tüm dünyaya yayılarak tüm dünyayı kapsamı içerisine alarak temel kurumları sarsmakta ve kültürleri dönüştürmektedir (Castells, 2008: 3-4). Enformasyon teknolojisi, bu yeni toplumsal örgütlenme biçiminin ve sürecinin vazgeçilmezidir. İlişkilerin önemli bir hal aldığı bilgisayar çağını temsil eden toplumsal yapıda yeni ağlar kurmak ve ağlar oluşturmak toplumsal etkinliğin dinamik yönünü ayrıca kendi kendine işleyen bir biçimini gözler önüne sermektedir. Modernite sonrası olarak adlandırılan postmodern dünya kendisini baskın ve ağlar oluşturucu mantığa teslim etmiş durumdadır. Yine bu mantık toplumsal ve ekonomik yaşamın bütün alanlarını değiştirmekte, dönüştürmekte ve yeniden dönüştürmektedir(Castells, 2008: 487). Yapay zeka da toplumsal yaşamdaki

söz konusu değişim ve dönüşümün aktörlerinden bir tanesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada yapay zekanın dönüştürücü özelliği göz önünde bulundurularak "yapay zekanın tanımı ve ortaya çıkışı" başlığı altında yapay zeka kavramına yer verilmiştir. Daha sonra "yapay zekanın katkıları" başlığı altında genel olarak yapay zekanın gündelik yaşama ve bilim dünyasına katkılarına yer verilmiştir. "Yapay zekanın sosyal bilimlere katkılar" başlığı altında sosyal bilimlere katkılarına "yapay zekanın sosyolojiye katkıları" başlığı altında sosyolojiye sağladığı ontolojik ve epistemolojik katkılara yer verilmiştir.

YAPAY ZEKANIN TANIMI VE ORTAYA ÇIKIŞI

İngilizcede "Artificial Intelligence" olarak da ifade edilen yapay zeka terimi, ilk defa 1956 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde birkaç kurumun ortak projesi sırasında kullanılmıştır (Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 151). Yapay zeka hem bir algorimalar dizisini kapsayan hem de bilim ve mühendislik alanını ifade eden bir terimdir. Yapay zeka basit bir ifadeyle algoritma oluşturma işidir. Ancak algoritma, belli bir çıktıyı elde etmek maksadıyla yürütülen, esnek olmayan, önceden belirlenmiş kodları içeren talimatlar dizisidir. Yapay zeka ise, kendisine verilen talimatlara birebir uymak yerine yeni algoritmalar oluşturma ve algoritmalara karşı yeni algoritmalar geliştirme ve algoritmaları değiştirme özelliğine sahiptir. Yapay zeka kullanıcı deneyimlerinden yola çıkarak yeni verilere dayanarak dönüşüm yapma, uyum sağlama, büyüme yeteneğine sahiptir. Yapay zeka insanın dijitaldeki ayak izinden yola çıkarak öğrenen, temel veri setini genişleten makine öğrenme sistemidir. Kullanıcı deneyimlerini veri haline getirir, sayısallaştırır ve algoritmik sistemleri eğitmek için hesaplanabilir bilgiye dönüştürür (Gillespie, 2016: 22). Bilişsel ve davranışsal olarak insan davranışını taklit eden otonom teknoloji olarak tanımlanan yapay zeka(Adaş ve Erbay , 2022) aynı zamanda zeka olarak nitelendirilen davranışları ve bu davranışları ortaya koyan yapay varlıkların anlaşılmasını ve oluşturulmasını hedefleyen bir mühendislik alanı ve bilim alanıdır(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 150). Post modern dünyada yapay zeka sağlık, eğitim, finans gibi alanlardan otonom araçlar ve akıllı sistemlere kadar yaygın ve etkin bir biçimde kullanılmaktadır(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 151).

Yapay zekanın gelişimi adım adım olmuştur. Bu gelişim bazı zamanlar toplumsal ve teknolojik gelişmelerin etkisiyle hızlı yaşanırken bazı zaman da yavaş ilerlemiş ya da duraklamıştır. Yapay zekanın gelişimindeki ilk ve önemli aşama 1843 yılında Ada Lovelace tarafından ilk algoritmanın yazılmasıdır. Yapay zeka kavramının ortaya çıkışında veya kavramsal zemininin oluşmasında Charles Babbage'ın Analitik Makinesi etkili olmuştur(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 150). Yapay zekanın bilimsel zemininin oluşmasından önce kültürel zemini oluşmuştur. Kültürel zeminin oluşmasına Homeros'un, Descartes'ın, Llull'un ve Jules Verne'in yapay varlıklar ilişkin tasvirleri önemli katkılar sağlamıştır. Yapay

zekanın felsefi temelinin oluşmasında etkili olan 1950 yılında Alan Turing tarafından ortaya atılan 'Makineler Düşünebilir mi?' sorusudur(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 150–151). Alan Turing, makine zekâsı olarak adlandırdığı alanda önemli çalışmalara imza atmıştır ve yapay zeka literatürüne yapay zeka konusunda araştırma yapan ilk kişi olarak adını yazdırmıştır(Copeland, 2004: 8).

Yapay zekânın akademik bir disiplin olarak kurulması 1956 yılında gerçekleşmiştir(Frank, 2023: 1). Yapay zekanın teknik temelinin güçlendirilmesinde İkinci Dünya Savaşı esnasında geliştirilen yazılımlar etkili olmuştur(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 151). Yapay zekanın gelişimi açısından 1960'lı yıllarda Stanford Araştırma Enstitüsü'nün geliştirdiği verilen talimatları yerine getiren Shakey robotu kilometre taşı niteliğindedir. 1970 yılları yapay zeka açısından literatürde 'AI Winter' olarak adlandırılan durgunluk dönemidir. 2000'li yıllara geldiğimizde yapay zeka benzeri sistemlerin ve makinelerin öğrenmesi yükselişe geçtiği görülmektedir. 2007–2011 yılları arasında Uluslararası İşletme Makineleri (IBM) şirketinin eski başkanı Thomas Watson'ın süper bilgisayarıyla Jeopardy yarışmasını kazandığı önemli bir gelişme yaşanmıştır. Watson'ın yaptığı uygulama ile doğal dil işleme süreci ve bilgi erişimi yapay zekayı önemli bir yere taşımıştır(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 151). 2012 yılında yapay zeka alanında transformatör mimarisi gelişmiştir. Transformatör mimarisi, bilgi işleme sürecini dikkat mekanizmaları üzerinden gerçekleştiren yapay zekadır (Katırcı ve Çelik , 2024: 74). 2012 yılındaki bilgisayar bilimi ve bilgisayar mühendisliği alanındaki gelişmeler ilgiyi ve finans kaynakları yapay zeka alanına çekmiştir. Bu ilginin ve kaynakların yapay zeka alanına yönlendirilmesi 2017 yılında hızla devam etmiş 2020 patlama noktasına gelmiştir(Frank, 2023: 1-2).

YAPAY ZEKANIN KATKILARI

Yapay zeka algoritmalara dayanan veri işleme ve insanın zihinsel ve davranışsal özelliklerini taklit edebilen ve öğrenebilen kendi kendisini üretebilen özelliğiyle sağlık alanından çevreye, teknoloji alanından kültür alanına değin uzanan sürekli gelişen ve genişleyen güçlü bir araçtır. Fakat bu kadar geniş alanı kapsayan yapay zeka etik sorun ve sorgulamaları beraberinde getirmekte, verilerin gizliliğini ortadan kaldırma riskini taşımakta, bazı olay ve olguları önyargı, damgalama ve etiketlemeye açık hale getirmekte, şeffaflığa gölge düşürecek otomasyon alanlarında ciddi riskler barındırmaktadır. Bu sebeplerden ötürü yapay zekâ kullanımı konusunda düzenlemelerin yapılması elzemdir(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj, & França, 2023).Yapay zeka bir takım riskleri barındırsa da toplumsal yaşamın bütün alanına katkı sağlayarak değişim ve dönüşüm yaratmaktadır. Yapay zekanın gelecekte toplumsal ihtiyaca cevap verme çeşitliliği artacaktır. 4.0 teknoloji endüstrisi ve üretim süreçleri yapay zekanın olanak tanıdığı otomasyonlardan faydalanacaktır. İnsanın kendi kendini tekrar ettiği

meşguliyetlerin yerini yaratıcı ve değer odaklı istihdam alanları alacaktır(Akbaş, 2024: 175)

Yapay zeka **toplumsal yaşamda geniş ölçekte değişim ve dönüşümün yaşanmasında** etkilidir. Yapay zekâ, günlük yaşamdan iş dünyasına kadar pek çok alanda süreçleri dönüştürmekte ve verimliliği artırmaktadır(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 151–152). Yapılan araştırmalarda, yapay zekanın iş dünyasını ve gündelik yaşamı olumlu yönde etkileyeceği yönünde bulguların yanı sıra toplumsal eşitsizlikleri artırabileceğine ilişkin olumsuz bulgular da vardır(Akbaş, 2024: 174).**Yapay zeka birçok sektörde ileri düzey uygulamalar sunmaktadır.** Yapay zeka otomotiv (özellikle insansız araçlar), finans, sağlık, akıllı ev teknolojileri ve eğitim gibi sektörlere önemli katkılar sağlamaktadır (Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 151). Yapay zekanın birçok alana katkı sağlaması teknoloji geliştiricileri, politika yapıcıları, sosyal bilimcileri ve toplumun geniş kesimlerini işbirliğine ve iletişime davet etmektedir(Akbaş, 2024: 175). Yapay zeka büyük **veri setleri ile doğru analizler yapabilmektedir.** Yapay zeka kullandığı big data, veri madenciliği gibi teknikler sayesinde çok büyük ölçekli verilerden anlamlı sonuçlar çıkarabilmektedir (Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 156). **Yapay zeka eğitim, ekonomi, hukuk ve etik gibi sosyal bilim alanlarında yenilikçi araştırma imkânı sunmaktadır**.(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023:149). Örneğin eğitim alanında öğrencilerin başarısını arttırmaya yönelik kişiselleştirilmiş öğrenme deneyimleri sunmaktadır(Turgut, 2024: 1-2)**.** Yapay zekâ, öğrencilere ve öğretmenlere kendi konumları itibariyle destekler sağlamaktadır. Mesela öğrencilere yönelik özelleştirilmiş eğitim gibi alanlar açarken öğretmenlere ders planlama ve değerlendirme aşamalarında destekler sağlamaktadır. Bu da eğitimdeki etkin ve verimlilik anlayışına paraleldir(Akbaş, 2024: 175). Yapay zeka **sağlık, güvenlik, çevre ve kriz yönetiminde önemli kolaylıklar sunmaktadır.** Yapay zeka hastalıkların tespitinde, izlenmesinde, iklime ilişkin öngörülerde ve afet yönetiminde kritik faydalar sağlamaktadır(Prieto-Gutierrez, Segado-Boj ve França, 2023: 159-160)**.** Yapay zekâ, sağlık hizmetleri noktasında da özellikle hastalıkların teşhis, tedavi süreçlerinde ve hasta bakımında birtakım roller üstlenmektedir. Ayrıca yapay zeka hastalıkların erken teşhis ve tedavisinde etkili hâle olacaktır(Akbaş, 2024:175).

YAPAY ZEKANIN SOSYAL BİLİMLERE KATKILARI

Son yıllarda yapay zekânın, sosyal bilimler alanındaki yaptığı katkılar, yarattığı değişim ve dönüşümler ortadadır. Sosyal bilimlerin geleneksel yöntemlerin ötesine geçmesini sağlayan şey yapay zeka teknolojilerinin getirdiği nimetlerdir. Yapay zeka araştırmacıların derinlemesine veri analizi yapmasını sağlamakla birlikte öngörüde bulunmasına ve toplumsal süreçleri modellemesine olanak sağlamaktadır. Bu durum multidisipliner çalışmaların

niceliksel ve niteliksel olarak artmasına neden olacaktır. Sosyoloji, psikoloji, antropoloji, tarih coğrafya gibi sosyal bilim dalları, yapay zeka teknolojilerinin getirdiği araç ve uygulamalarla toplumsal süreçleri daha iyi anlamaya başlamışlardır(Maral, 2024: 18).

Yapay zeka sosyal bilimlerde araştırma süreçlerini hızlandırır. Mesela araştırmacının seçtiği bir konu çok çalışılmış bir konu ise bu konuyla ilgili birçok eserin yayının incelenmesi gerekmektedir. Yapay zeka araçlarının vasıtasıyla kelime analizi, atıf, incelemesi gibi tekniklerle literatür tarama süreci hızlanmaktadır(Erdem, 2024, 223-224; 229-230). Yapay zeka araçları sistemlerde var olan eksik ve hatalı verileri temizleyerek analize hazırlar. Böylece veri temizleme ve toplama süreçlerini kolaylaştırır. Yapay zeka sağladığı görsellik ve simülasyon olanaklarıyla araştırma verilerinin daha görünür olmasını sağlar. Araştırma sürecinin hipotez kurma ve teorik çerçevenin geliştirilmesinde önemli rol oynar(Erdem, 2024: 229-231). Akademik yazım ve dil bilgisi, düzenleme ve biçimlendirme, atıf ve kaynak gösterme konularında araştırmacıya yardımcı olur(Erdem, 2024: 232). Yapay zeka bir metnin çevirilmesinde, özetlenmesinde ve çok dilli analiz süreçlerinde etkin performans sağlar(Erdem, 2024:218). Yapay zeka araştırma sürecini hızlandırarak zaman tasarrufunu sağlar ve iş yükünü hafifletir(Erdem, 2024: 232-233).

Yapay zekanın sosyal bilimlerde kullanılması bir takım etik ve mahremiyet sorunlarını beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla yapay zekanın sosyal bilimlerde etkin bir biçimde kullanılması etik yönergelerin hazırlanmasına, akademisyenlerin teknoloji noktasında desteklenmesine, güvenlik ve gizlilik ile ilgili politikaların geliştirilmesine bağlıdır(Turgut, 2024). Yapay zekâ teknolojileri, sosyal bilimlere yenilikçi yaklaşım sağlamakta büyük veri setlerinin hızlı ve etkin bir biçimde işlenmesine olanak sağlar. Kullandığı yöntemlerle gizli kalıp ve ilişkilerin ortaya çıkarılmasını sağlar. Toplumsal yaşama dair daha derin ve kapsamlı anlayışlar geliştirilebilir (Eravcı, Eravcı ve Tanrısever, 2024: 15).

YAPAY ZEKANIN SOSYOLOJİYE KATKILARI

Sosyoloji tanımı yapmak insanın kendi kendisini ele aldığından ötürü hem zorlayıcı hem de baş döndürücü bir girişimdir. Sosyoloji insanın, toplum yaşamının, insan grupları ile ilişkilerinin bilimsel açıdan incelenmesidir(Giddens, 2012: 38). İnsana dair herşey sosyolojinin araştırma konusu olabilir. Bu kapsamda yapay zeka alanında da sosyolojik bir perspektif geliştirilmiştir. Yapay zeka üzerine olan tartışmalar genel olarak **hümanist ve post-hümanist** olmak üzere iki temel başlıkta değerlendirilmektedir. Hümanist yaklaşım yapay zekayı toplumsal aktör olmaktan ziyade insanın ürettiği araç olarak görme eğilimindedir(Adaş ve Erbay , 2022). İnsanı merkeze alan geniş bakış açısına sahip olan **hümanist yaklaşım** araştırma nesnesi açısında kendi içerisinde üçe ayrılmaktadır. Birinci yaklaşım, **yapay zekayı bilimsel bir fenomen olarak ele alan**

yaklaşımdır. Burada yapay zeka bir fenomen olarak bilimsel açıdan incelenir ve araştırmacının kültürel değerleri algoritmalara yansıyabilir. İkinci yaklaşım, **yapay zekâyı teknik/uygulamalı bir fenomen olarak ele alan yaklaşım**dır. Burada toplumsal sorunların kaynağı ya da tetikleyicisi olarak görülen yapay zekanın otomasyon, işgücünün dönüşümü, etik ve hukuk gibi alanlardaki etkileri incelenir. Üçüncü yaklaşım da **yapay zekayı kültürel bir fenomen olarak ele alan yaklaşım**dır. Burada yapay zekanın kültürel inşası ve dijital sömürü ile ilişkisi incelenerek insanların bıraktığı dijital izlerin sömürülmesi eleştirileri yapılır. **Post-hümanist** yaklaşım yapay zekayı insan dışı bir toplumsal aktör olarak görür. Burada toplumsallık insan-insan ve insan-insan dışı etkileşiminden doğmaktadır. Yapay zeka denilen gerçeklik birey davranışlarını yönlendirebilir ve toplumsal süreçleri şekillendirebilir(Adaş ve Erbay , 2022: 33-335).

Yapay zeka aracılığıyla sosyoloji alanında daha derinlikli araştırmalar yapılabilir. Yapay zeka araçları sosyolojide araştırma probleminin belirlenmesinden raporlaştırma sürecine kadar etkin ve verimli bir şekilde kullanılabilir(Turgut, 2024: 3). Yapay zekanın sosyolojiye katkısı sosyal bilimlere sağladığı katkıyla paralellik göstermektedir. Yapay zekanın literatür taraması, anahtar kelime analizi ve atıf incelemesi vasıtasıyla sosyolojide araştırma süreci hızlanmaktadır. Sosyal bilimin diğer alanlarında olduğu gibi yapay zeka zamandan tasarruf edilmesini araştırmacının iş yükünü hafifletir. Özellikle literatür taramasında yapay zeka vasıtasıyla kaynakların içeriğine hızlı bir özetlemenin yapılması araştırmacının daha farklı yerlere odaklanması için zaman kazandırır. Araştırma verilerinin toplanması açısından yapay zeka araştıırmacıya olanaklar sağlamaktadır. Yapay zeka araştırma sürecinin hipotez kurma ve teorik çerçevenin geliştirilmesinde önemli rol oynamaktadır. Akademik yazım ve dil bilgisi, düzenleme ve biçimlendirme, atıf ve kaynak gösterme konularında araştırmacıya yardımcı olur(Erdem, 2024: 232). Yapay zeka bir metnin çevrilmesinde, özetlenmesinde ve çok dilli analiz süreçlerinde etkin performans sağlar(Erdem, 2024:218). Yapay zeka araştırma sürecini hızlandırarak zaman tasarrufunu sağlar ve iş yükünü hafifletir(Erdem, 2024: 232-233). Yapay zeka sosyolojide bazı olay ve olgulara yönelik kavram haritalarının çıkarılmasını, tablo grafik gibi görselleştirmelere imkan tanıyarak toplumsal olay ve olguların somutlaştırılmasını sağlar. Ayrıca yapay zeka nitel araştırmalara özel katkılar sunmaktadır. Yapay zeka görüşme metinlerini analiz etme, düzenleme ve tabloya dönüştürme gibi işlerde yardımcı olmaktadır (Erdem, 2024: 224, 232).

SONUÇ

Yirmi birinci yani günümüz yüzyıl bilgisayar sistemlerine bağlı teknolojik gelişmelerin şekillendirdiği yapay zekanın etkin aktör olarak rol aldığı bir dünyadır. Yapay zeka toplumsal yapılardan bireyin dünyasının dönüşümüne kadar önemli değişim ve dönüşümün aktörü konumundadır. Yapay zeka bilim alanının herbirini büyük ya da küçük ölçüde etkilemiştir. Yapay zekanın sosyal bilim alanını büyük ölçüde etkilemiş hala da etkilemektedir. Sosyolojide, yapay zeka verilerin toplanma aşamasından analiz aşamasına kadar bütün süreci etkilemekte ve kolaylaştırmaktadır. Yapay zeka sosyolojideki araştırma yöntemlerinin her birine ve her bir aşamasına teknik boyutta kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı dokunuşlar yapmaktadır. Sosyal bilimlerde bilgi üretmek ve bilim yapmak uzun zaman alır ve emek ister. Yapay zeka teknolojilerinin araçları sayesinde sosyolojide araştırma süreci kısalabilmekte ve araştırmacı üzerindeki iş yükü hafiflemektedir. Sosyoloji alanıyla ilgilenenlerin yapay zekaya ilişkin algıları ve bakış açıları da önemlidir. Burada yapay zekaya araştırma sürecini hızlandıran teknik mana yüklenmiş ve iş yükünü azaltan hamal muamelesi yapılmıştır ve sonuç olarak sosyal bilimlere katkısı özelde de sosyolojiye katkısı değerlendirilmiştir.

REFERANSLAR

Adaş, E., & Erbay , B. (2022). Yapay Zekâ Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. Gazi Antep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 326-337.

Akbaş, A. (2024). Yapay Zekâ ile Toplumsal Dönüşüm: Sosyolojik Perspektif. International Journal of Humanities and Education, 151-180.

Castells, M. (2008). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Copeland, J., ed. (2004). The Essential Turing: The Ideas That Gave Birth To The Computer Age. Oxford, England: Clarendon.

Eravcı, B., Eravcı, H. M., & Tanrısever, E. C. (2024). Tarih Araştırmaları ve Yapay Zeka. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 8-16.

Erdem, E. (2024). Yapay Zeka Uygulamalarının Sosyal Bilim Alanında Yapılan Çalışmalarda Uygulanabilirliği: CHATGPT, BING Ve YOUCHAT Örneği. Journal of Communication Science Researches, 218-234.

Frank, Michael. (22 September 2023). "US Leadership in Artificial Intelligence Can Shape the 21st Century Global Order". Erişim tarihi: 25.12.2025. Erişim adresi: https://thediplomat.com/2023/09/us-leadership-in-artificial-intelligence-can-shape-the-21st-century-global-order/.

Giddens, A. (2012). Sosyoloji. İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Gillespie, T. (2016). Algorithm. B. Peters içinde, igital keywords: A Vocabulary of İnformation Society and Culture (s. 18-30). Princeton Üniversity Press.

Harvey, D. (1997). Postmodernliğin Durumu. (S. Savran, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Katırcı, R., & Çelik , H. (2024). Transformer Mimarisi. Bilgisaya Bilimleri ve Mühendisliği (s. 74-94). içinde

Maral, T. (2024). Sosyal Bilimlerin Kesişim Noktası: Yapay Zeka ve Etik. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 17-33.

Yeşil Teslimat Uygulamaları ve Araçları

Muhammed Ömer ÇINAR[1]

Muhammed İhsan ÇUBUKÇU[2]

[1] Doktora Öğrencisi; Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü muhammedomer.cinar20@ogr.atauni.edu.tr ORCİD No: 0000-0002-2700-391X

[2] Doç. Dr.; Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü icubukcu@atauni.edu.tr ORCİD No: 0000-0001-9087-6070

ÖZET

Küreselleşme süreciyle birlikte rekabetin artması, tüketici beklenti ve tercihlerinin hızla değişmesi ve ürün çeşitliliğinin genişlemesi, tedarik zincirlerinin daha karmaşık ve geniş coğrafyalara yayılan bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur. Bu dönüşüm, özellikle ulaşıma bağlı çevresel ve operasyonel sorunların artmasını beraberinde getirmiştir. Günümüzde ulaştırma sektörünün küresel sera gazı salımlarındaki payının yaklaşık %24 seviyesinde olması, çevresel etkiler açısından önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Özellikle e-ticaret hacmindeki hızlı artış, son kilometre teslimatın tedarik zincirinin en maliyetli ve operasyonel açıdan en karmaşık aşamalarından biri haline gelmesine yol açmış; bu durum süreçlerin yeniden ele alınmasını ve optimize edilmesini zorunlu kılmıştır. Teslimat faaliyetlerinde temel hedefler hız, maliyet minimizasyonu, operasyonel verimlilik ve müşteri memnuniyeti olarak öne çıkarken, sürdürülebilirlik boyutunda ise trafik sıkışıklığının azaltılması ve çevresel etkilerin minimize edilmesi giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Bu bağlamda yeşil dağıtım uygulamaları, özellikle çevre dostu son kilometre teslimat çözümleri aracılığıyla sürdürülebilir kentsel lojistik sistemlerinin geliştirilmesinde önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, küresel ölçekte yeşil dağıtım uygulamalarının önemi ve gerekliliği ele alınmakta; son kilometre teslimat süreçlerinde kullanılan çevreci taşıma araçları ve bu araçların sunduğu potansiyel avantajlar incelenerek, daha sürdürülebilir bir dağıtım sistemi için uygulanabilir alternatifler ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Son kilometre teslimat, Elektrikli araçlar, Yenilikçi teslimatlar, Çevreci araçlar, Çevreci kargo firmaları

*Bu çalışma Muhammed Ömer Çinar'ın "Kargo Dağıtım Hizmetleri Sunan Firmalar ile Hizmetlerden Faydalanan Müşterilerin Karşılaştırılması, Müşteri Memnuniyet ve Sadakatinin Ölçülmesi" başlıklı Yüksek Lisans Çalışmasının "Son Kilometre Teslimat Sürecinde Yeşil Teslimat Uygulamaları" Bölümünden derlenerek ve genişleterek hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Dijitalleşme ve otomasyon temelli teknolojik gelişmeler, özellikle lojistik ve dağıtım süreçlerinde operasyonel verimlilik, izlenebilirlik ve hız açısından köklü dönüşümlere yol açmaktadır. İşlem kolaylığı sağlayarak çoğu sektördeki işgücünü hafifletmesi sebebiyle dijitalleşme kaçınılmaz bir durum halini alır. Bu sebeple işletmelerin kullanmış olduğu araç ve aletler pozitif yarar sağladığı için müşteriler tarafından kabul görmektedir. Araştırmanın amacı lojistik sektördeki teknolojik yenilikleri incelemek olduğu için bu alanda yapılan yenilikleri, gelişmeleri ve dünyada son kilometre dağıtımda kullanılan mobil depolar, mobil kargo dolapları, kargo gel al noktaları, elektrikli skuter, dronelar, otonom teslimat robotları, elektrikli bisiklet ve elektrikli kamyonet ayrıca orta kilometre teslimatta kullanılan elektrikli otonom kamyonlar ve elektrikli uçaklar hakkında geniş kapsamlı bilgi literatüre kazandırmaktır.

Ticaret, bir ürünün bir yerden başka bir yere taşınma işlemi olarak başlamıştır. Ticaretin gelişebilmesi için taşıma faaliyetlerine olan ihtiyaç geçmişten günümüze gelen büyük bir sorun olarak görülmüştür. Taşıma türlerinin geleneksel taşıma yöntemlerinin yetersiz kaldığı dönemden itibaren günümüze kadar ihtiyaçları belirli doğrultuda karşılama çabası ticaret yapan işletmelerin odak noktası olmuştur. Lojistik ise ürünün siparişinden başlayan ve dağıtım sürecinin karmaşıklığını gidermek için son alıcıya ulaşana kadar devam eden tüm süreci kapsamaktadır. Bu bağlamda ticaret ve lojistik birbirini tamamlayan süreci ifade etmektedir.

Küreselleşen dünyada 2000'li yıllarda internetin gelişimiyle birlikte sabit pazar anlayışının değiştiği ve müşterinin zevk ve tercihleriyle değişken pazarlara yönelmesi için alternatif pazar seçeneği oluşmuştur. Bu duruma bağlı olarak geleneksel alışveriş ortamlarına ek olarak e-ticaret ve çevrimiçi alışveriş seçenekleri artırmıştır. Teslimatların hızlı artışı, paket teslimatlarını paralel şekilde artırmıştır. Bu hızlı artışa ek olarak 2020 yılında yaşanan Covid-19 pandemisi sürecinde temassız ticaret anlayışı e- ticaret alışverişlerini %40'lık oranda artırmıştır (Trafikanalys 2022). Bu artışla birlikte taşıma araçlarına olan ihtiyaç önemli boyutlara ulaşmıştır.

Dünyada Yeşil Dağıtım Uygulamalarının Gerekliliği

Sanayi devrimiyle birlikte kent merkezlerinde iş olanakları büyük ölçüde artmıştır. Bu durum, kırsalda yaşayan nüfusun kent merkezlerine göçünü hızlandırmıştır. Dünya genelinde yaşanan bu göç dalgası; düzensiz kentleşme, artan araç kullanımı ve yükselen yük taşıma talebi gibi sorunları beraberinde getirmiştir. Kent bölgelerindeki bu yoğunluk, hava kirliliğinin artması, trafik sıkışıklığı ve egzoz emisyonlarının yükselmesi gibi birçok çevresel soruna yol açmaktadır. Ayrıca endüstriyel faaliyetler ve enerji üretimi gibi faktörler de kent bölgelerinde çevresel kirliliği artıran diğer sebepler arasında sayılmaktadır (WMO 2022).

Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Örgütünün (UNCTAD) yayınladığı 2022 raporuna göre, dünya nüfusu son 25 yılda 2,1 milyar artmıştır ve bu nüfus genellikle şehirlerde yaşamaktadır. 2011 yılında nüfusun %52'si kentsel alanlarda ikamet ederken, bu oran 2021 yılında %56,5 seviyesine yükselmiştir; gelişmiş ülkelerde ise bu oran %79,5'tir. Önümüzdeki 25 yıl içinde dünya nüfusunda 1,6 milyar kişilik bir artış daha beklenmektedir (UNCTAD, 2022). Nüfusun kentlerde yoğunlaşması; trafik sıkışıklığı, hava ve gürültü kirliliği gibi olumsuzlukların yanı sıra trafik kazalarında artışa da sebep olmaktadır (Taniguchi, 2001:34).

İklim krizinin boyutlarını ortaya koyan Dünya Meteoroloji Örgütü'nün (WMO) "2022 Küresel İklim Geçici Durumu" raporunda, son sekiz yıllık süreçte sera gazı emisyonlarındaki artış ve birikmiş ısı sebebiyle dünyanın en sıcak sekiz yılını yaşadığı belirtilmektedir. Rapor ayrıca aşırı ısınan hava dalgalarının kuraklık, yıkıcı sel ve yangınlar gibi afetlere yol açtığını ve deniz seviyesindeki yükseliş hızının 1993'ten bu yana iki katına çıktığını vurgulamaktadır. İklim krizinin fiziksel etkilerine ilişkin önemli göstergelerden biri de Grönland buz tabakasında gözlemlenen kütle kaybıdır; rekor seviyelere ulaşan erimenin etkisiyle bölgenin art arda 26. kez kütle kaybetmesinin ardından, eylül ayında bölgeye ilk kez kar yerine yağmur yağmıştır (WMO, 2022).

Bu kriz ortamında yeşil dağıtım ve lojistik uygulamalarının hayata geçirilmesi bir tercih olmaktan çıkıp zorunluluğa dönüşmüştür. WMO'nun "2023 Küresel İklim Durumu" raporuna göre, 2023 yılı sanayi öncesi ortalamanın 1.45 ± 0.12° C üzerine çıkarak kayıtlara geçen en sıcak yıl olmuştur. Atmosferdeki sera gazı konsantrasyonlarının rekor seviyelere ulaşması, okyanus ısı içeriğinin artması ve Kanada, Avrupa ile Akdeniz bölgesinde (Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye ve Libya) yaşanan yıkıcı afetler, sürdürülebilir ve dirençli bir dağıtım ağının önemini doğrulamaktadır (WMO 2023).

Gelecek nesillere sağlıklı bir yaşam inşa edebilmek ve üretim-tüketim döngüsündeki sorunlara çözüm sunabilmek amacıyla, insanların daha duyarlı süreçler inşa etmesi fikri önem kazanmıştır. Bu bağlamda, insan yaşamını tehdit eden çevre sorunlarını önlemek adına karar vericilerin aldığı tedbirler yeşil lojistik uygulamalarına ivme kazandırmış ve toplumun çevreye verilecek zarara karşı daha duyarlı olmasını teşvik etmiştir (Şahin, Meral ve Aytop, 2016:60).

Araçlarıarak, ulaşım sektörünün sera gazı salınımına %24'lük etkisi olduğu düşünüldüğünde, uzun veya kısa mesafeli teslimatlar için yenilenebilir yakıtla birlikte sıfır emisyon hedefleyen ülkelerin bu tür araçları tercih etmesi kaçınılmazdır. Kamu ve özel şirketlerin araçlarının çevreci bir yapıda hizmet sunacağı ve ilerleyen dönemlerde geliştirilen çevreci araçların kullanımının artacağı öngörülmektedir.

SON KİLOMETRE TESLİMAT

Son kilometre teslimat, literatürde genellikle tedarik zincirinin son kısmını ifade etmektedir. Tedarik zincirinin en verimsiz ve en maliyetli aşaması olarak görülen bu süreç, toplam teslimat maliyetlerinin yaklaşık %28'ini oluşturmaktadır (Ranieri, vd., 2018:1). Hatta bazı yaklaşımlarda son kilometre teslimatının toplam nakliye maliyetleri içindeki payının %13-75 seviyelerine kadar çıktığı ve e-ticaretin büyümesiyle birlikte bu süreçlerin optimizasyonunun zorunlu hale geldiği vurgulanmaktadır (Olsson, vd., 2019:1). Ayrıca son adım teslimatlar tedarik zincirinin en maliyetli, en verimsiz ve en fazla çevre kirliliğine sebep olan kısmı olarak görülmektedir (Dündar, 2021:512).

Maliyetlerin yüksekliği ve sürecin yol açtığı çevresel sorunlar göz önüne alındığında hem işletmeler hem de müşteriler için tasarruf sağlamak ve dışsallık maliyetlerini azaltmak büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda lojistik firmaları; hız, maliyet azaltma, müşteri memnuniyeti ve sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak için geleneksel araçlardan (kamyon, minibüs, bisiklet) yükselen teknolojilere (drone, otonom araçlar, blokzincir tabanlı takip sistemleri, kargo otomatları) kadar geniş bir araç yelpazesinden faydalanmaktadır. Bu araçlar ve stratejiler; gerçek zamanlı takip, azaltılmış karbon emisyonu ve başarısız teslimat oranlarının düşürülmesi gibi avantajlar sunarak kentsel alanlarda teslimatın daha etkili yönetilmesini sağlamaktadır.

Teknolojinin gelişimi eş zamanlı olarak robotik yazılımların ilerlemesine, yarı ve tam otonom araç filolarının artmasına ve drone taşımacılığının sürece dahil edilmesine olanak tanımıştır. Günümüzde otonom araçların bazı Avrupa ve Asya ülkeleri haricinde henüz tam yaygınlık kazanmamış olması lojistik firmaları açısından bir dezavantaj yaratsa da

yazılım ve robotik teknolojilerdeki gelişmeler kargo şirketlerine önemli avantajlar sağlamaya devam etmektedir. Müşterilerin daha çevreci bir tutum sergilemesi ve opsiyonel seçeneklerle zamandan tasarruf etme talebi, yenilenebilir kaynaklarla desteklenen dağıtım süreçlerini teşvik etmektedir. Bu teknolojik dönüşüm, muhtemelen daha verimli ve daha sürdürülebilir bir son kilometre teslimat sistemi yaratmak adına önemli bir adım olarak görülebilmektedir (Alverhed, vd., 2024:2). Kentsel alanlarda en yaygın ulaşım şekli karayolu taşımacılığı olduğu düşünüldüğünde, en ciddi çevresel dışsallıklara neden olan karayolu yük taşımacılığıdır (Mucowska, 2021:2). Bu bağlamda karayolu taşımacılığından kaynaklı sera gazı salınımını azaltmak çevresel riskleri minimize etmek için önemli bir adım olarak görülmektedir. Araştırma alternatif araçları tanıtarak hız, maliyet, müşteri memnuniyeti ve çevre sağlığı dikkate alınarak hazırlanmıştır.

YEŞİL SON KİLOMETRE TESLİMAT SEÇENEKLERİ

Son kilometre teslimat kavramı, ürünlerin tüketiciye ulaşması için tedarik zincirinin son aşamasını temsil etmektedir. Günümüzde teknolojinin gelişimi, nüfus artışı, e-ticaret alışverişlerine olan ilgi gibi sebeplerle taşımaya olan ihtiyaç sürekli olarak artmaktadır. Genellikle kent merkezlerinde yoğunlaşan taleplerin taşımadan kaynaklı yoğun trafik sıkışıklığına, sera gazı emisyonlarının artmasına, çevre ve gürültü kirliliğinin artmasına sebep olmaktadır. Bu yüzden çoğu perakendeci firma kent bölgelerindeki yoğunlaşan talepleri karşılamak amacıyla müşterilere çeşitli teslimat seçenekleri sunmaktadır (Devari vd., 2017:105).

1. Mobil Depolar

Kentsel bölgelerde alım ve teslimatın hızlı şekilde akışını sağlamak için yenilikçi bir süreç olarak karşımıza çıkan mobil depolar yükleme alanı, depolama yeri ve ofis gibi kullanım sunan römork olarak bilinmektedir (Özdemir, 2022:150). Mobil depolar, şehir içine teslim edilecek ürünlerin önceden yüklenerek belirlenen merkezi noktalara konumlandırıldığı römork tabanlı yapılardır. Bu yapıdan elektrikli bisikletler veya mikro araçlar aracılığıyla dağıtım gerçekleştirilmektedir. Bu sayede teslimat sürecinde birden fazla aracın kullanımı yerine römork kombinasyonu sağlanarak elektrikli bisikletlerle teslimatı gerçekleştirme, trafik sıkışıklığı ve hava kirliliğini azaltmak adına dağıtım sürecine katkı sağlanmaktadır (Verlinde, vd., 2014:362). Mobil depoların diğer avantajı ise tüketicilerin ürünü almak için bir yere gitmesine gerek kalmaması (hijyen/güvenlik), teslimat süresinin kısalması ve şehir içindeki yüksek gayrimenkul maliyetlerinden (küçük depolar kiralamaktan) tasarruf edilmesi olarak görülmektedir (Srinivas ve Marathe, 2021).

Şekil.1.Mobil Depolar

Kaynak: (Özdemir,2022)

2.Mobil Kargo Dolapları

İşlek süpermarket, mağaza ve caddelere konumlanan mobil kargo dolapları kargo bilgilerinin tüketiciyle paylaşılması sonucu teslimat maliyetlerinin azalmasında, trafikten kaynaklı kaza ve çevre kirliliğinin önüne geçilmesi adına alternatif bir dağıtım olarak görülmektedir (Özdemir, 2022, s. 150). Bunun yanı sıra zamandan kaynaklı esneklik sağlaması bir diğer avantaj olarak görülmektedir. Kargo dolaplarında bilgisayar, modem, kamera kayıt cihazı (NVR), Kesintisiz Güç Kaynağı (UPS) ve Akıllı Güç Dağıtım Ünitesi (PDU) bulunmaktadır (Uzun, vd., 2023:144). Bu duruma ek olarak teslimat sürecinde daha az aracın hareket etmesi veya yer alması çevresel kirliliğin önüne geçmek adına önemli görülmektedir.

Kargo dolapları tüketiciye çevrimiçi alışverişlerinde esnek zamanlı teslim seçeneği sunması sebebiyle çokça tercih edilmektedir. Kargo dolaplarının işleyişi ise şu şekildedir; müşteri internet üzerinden aldığı ürün için teslim edilecek kargo dolabını seçer, paket siparişi gerçekleştikten sonra e-posta onayı alınır, iki iş günü içerisinde teslimat dolabına ürün ulaşır ve ürünün ulaştığını belirtmek ve kargo dolabını açmak için mesaj veya e-posta gönderilir, müşteri kargo dolabını açmak için bilgileri dokunmatik ekrana girer ve teslimat işlemi tamamlanır (Iwan, vd., 2016:647). Mobil kargo dolabı son kilometre teslimat maliyetini %50' den fazla azaltmaktadır (DiPP-R, 2023). Özellikle ülkemizde kargo şirketlerinin şu an aktif olarak kullandığı teslimat seçeneğidir.

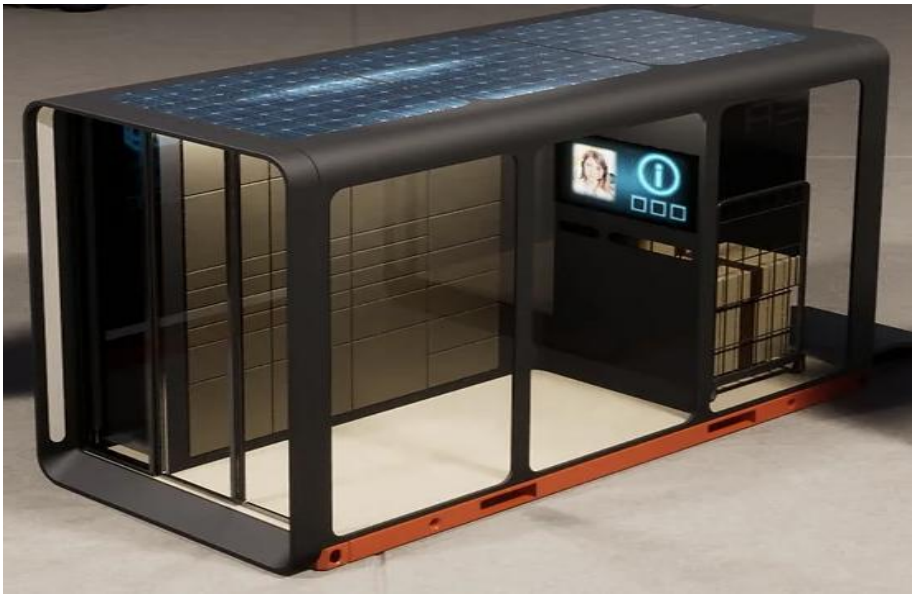

Şekil.2. Mobil Kargo Dolapları

Kaynak: (DİPP-R, 2023)

3. Gel Al Noktası (Esnaf Noktası)

Gel-al noktasının mobil depo ve mobil kargo dolaplardan farkı teslimat işlemi gerçekleşirken sürecin sonunda bir insan tarafından teslim ediliyor olmasıdır (Karlı, 2023:29). Kargo şirketleri paketi anlaşmalı olduğu postane, akaryakıt istasyonu, mağaza, telefon dükkânı veya bakkal gibi açık olan yerlere teslim ederek müşterinin ürünü belirtilen yerden teslim alması veya iade etmesi beklenir. Genellikle düzenli ziyaret edilebilen (market, mağaza gibi) yerler sayesinde paketini almaya gelen müşterileri alışveriş yapmaya da teşvik etmektedir (Weltevreden, 2008:639). Ayrıca teslimat görevini üstlenen esnaf noktalarının teslimat başına alınan ücretlerle ek bir gelir kazanmaktadır (Morganti, vd., 2014:24).

Gel-al noktasının en büyük avantajı ise müşterilerin evde bulunma zorunluluğunun olmaması ve esnek çalışma saatleriyle hizmet sunmasıdır. Diğer bir avantajı ise akıllı kargo dolapları veya mobil depoların kurulum maliyeti bulunurken gel-al noktalarının ekstra bir maliyetinin bulunmamasıdır (Hepp, 2018:48). Ayrıca teslimat sırasında ödeme imkânı sunması ve paket ölçüsü için herhangi bir kısıtlamanın bulunmaması bir başka avantaj olarak görülmektedir. Bu duruma ek olarak günümüzde yaygınlık kazanan bir teslimat uygulamasıdır.

Şekil.3. Gel Al Noktası

Kaynak: (Aras Kargo, 2025) yazar tarafından düzenlenmiştir.

YEŞİL SON KİLOMETRE TESLİMAT ARAÇLARI

1.Akıllı Kabin ve Drone Teslimatı

Drone, insansız havada uçabilen küçük uçaklardır. Pilot güvenliği sağlayan, küçük kullanımlı araçlar olması ve kullanım kolaylığı teslimatta avantaj olarak görülmektedir. Dağıtım yapan firmalar açısından maliyetleri minimize etmenin yanı sıra işgücünü ve kazalardan oluşan can kaybı riskini azaltarak firmalara ve müşterilere avantaj sağlamaktadır. Ek olarak günümüzde lityum pil teknolojisinin gelişimiyle birlikte uzak mesafelere gönderim kolaylığı sağlayacağı öngörülmektedir (D'Andrea, 2014:648). Bu bağlamda günümüzde uluslararası taşıma şirketleri tarafından aktif kullanıma sahip olan dronlar (ilaç, kan ve aşı gibi) kritik malzemelerin teslimatında büyük kolaylık sağlamaktadır (Scott ve Scott, 2017:3298). Dronun özellikleri; dört kolunda sekiz pervane bulunması, yüksek performans olarak dikey kalkış ve iniş özelliği ve beş kilogram taşıma kapasitesi küçük paketlerin teslimatı için kullanılmaktadır (DHL, 2025). Bu teknik özellikler, dronların dikey kalkış-iniş kabiliyeti ve denge performansını artırarak son kilometre teslimatlarda operasyonel esneklik sağlamaktadır. Ayrıca akıllı

kabinlerde kargolar muhafaza edilmekte, yükleme ve boşaltma işlemleri kabinlerde gerçekleşmektedir.

Uzak bölgelere yönelik dağıtım süreçlerinde; dronların teslimat sahasına kamyonlarla taşınması, müşteriye yakın noktalarda havalandırılması ve otonom şekilde teslimatı tamamladıktan sonra aynı veya bir sonraki durakta tekrar araçla buluşması modeli uygulanmaktadır (Boysen, vd., 2021:25). Bu entegre sistem sayesinde, ilgili bölgedeki dağıtım süreci kamyonlar desteğiyle tamamlanırken, çoklu paket teslimatı imkânı ile firmaların iş yükü önemli ölçüde hafifletilmektedir. Ayrıca yüz tanıma ve kimlik doğrulama özelliklerine sahip akıllı kabinler, teslimatın yüksek teknoloji standartlarında gerçekleştirilmesine olanak tanımaktadır. Dezavantaj bakımından incelendiğinde, Paket ağırlığının drone hareket hızını düşürdüğü, menzil mesafelerinden kaynaklı depo konumlarının önemi, uçuş rotalarının seçimi ve en büyük sorun ise hava koşullarından doğrudan etkilenmesi olarak gösterilebilmektedir (Eskandaripour ve Boldsaikhan, 2023:5).

Şekil.4. Akıllı Kabin ve Drone Teslimatı

Kaynak: (DHL, 2025) yazar tarafından düzenlenmştir.

2. Elektrikli Skuter

Elektrikli araçlar, emisyonları ve enerji tüketimini azaltma potansiyelleri nedeniyle kentsel ulaşım sistemlerinde hızla yaygınlaşmaktadır. Elektrikli skuterlar, ulaşımdaki ilk ve son kilometre sorunlarına katkı sağlayan alternatif bir taşıma seçeneğidir (Moosavi, vd., 2022:25). Günümüzde çoğu kargo şirketinde kullanımı yaygınlaşan bu araçlar, dağıtım sürecinde; özellikle şubeden müşteriye yapılan kısa mesafeli teslimatlarda, yaya dağıtım yapan kuryelere büyük kolaylık sunmaktadır. Cihazların teknik özellikleri incelendiğinde; saatte 25 kilometre hıza ulaşabilmeleri ve 60 kilometre menzile sahip olmaları, yaya kuryelerin dağıtım bölgesinin tamamına erişebilmesini sağladığı için önemli bir avantaj olarak görülmektedir. Kuryenin gün içerisinde uğradığı lokasyonları kapsayan bir menzile sahip olması, dağıtım operasyonlarını kolaylaştırıcı bir etki yaratmaktadır. Elektrikli skuterların seyahat süresi, maliyet ve kullanım kolaylığı üzerindeki olası etkilerine dair görüşler olumlu yöndedir (Smith ve Schwieterman, 2018:1). Ayrıca bu araçlar; toplu taşımanın kapsamını genişletme, mevcut ulaşım ağındaki boşlukları kapatma ve tek başına araç kullanımı yerine, ilk ve son kilometre yolculukları için çok modlu ulaşımı teşvik etme noktalarında kritik bir öneme sahiptir (Shaheen ve Chan, 2016:574). Öte yandan dezavantajları incelendiğinde; olumsuz hava koşullarının yarattığı kullanım zorluklarının sürücülerde memnuniyetsizliğe yol açtığı ve kısıtlı taşıma kapasitesinin bir diğer olumsuzluk olduğu görülmektedir. Toplumdaki önyargıların giderilmesi durumunda, elektrikli skuterlar kentsel ulaşım dinamiklerini yeniden şekillendirme potansiyeli taşıyan, kendi alanında devrimsel bir inovasyon haline gelebilir (Gössling, 2020:9).

Şekil.5. Elektrikli Skuter

Kaynak: (Smith, Schwieterman, 2018)

3. Şarj Edilebilir Bisikletler (LEV ve PEV)

Kentsel mobilitede, bisiklet altyapısını kullanabilmeleri ve motorlu trafiğin neden olduğu yoğunluktan büyük ölçüde etkilenmemeleri nedeniyle elektrik destekli bisikletler önemli avantajlar sunmaktadır. Şarj edilebilir araçlar üzerine yapılan çalışmalar, özellikle kentsel dağıtım süreçlerinde öne çıkan iki temel kavramsal sınıflandırmaya işaret etmektedir. Bu bağlamda Kişisel Elektrikli Araçlar (Personal Electric Vehicles – PEV), çoğunlukla bireysel ulaşım ve posta dağıtımı gibi hafif yük taşımacılığına yönelik, düşük kütleli ve kompakt elektrikli bisikletleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Hafif Elektrikli Araçlar (Light Electric Vehicles – LEV) ise PEV'leri de kapsayan daha geniş bir çerçeve sunmakta olup, özellikle taşıma kapasitesi artırılmış, kargo amaçlı kullanıma uygun elektrikli bisiklet ve bisiklet türevlerini içermektedir. Literatürde PEV sınıfına giren elektrikli bisikletlerin, kullanım amacına ve teknik yapılarına bağlı olarak genellikle sınırlı yük taşıma kapasitesi, orta düzey hız değerleri ve kısa-orta menzil sunarak kısa mesafeli ulaşım ve dağıtım faaliyetlerinde operasyonel esneklik sağladığı belirtilmektedir (Alfeo ve diğerleri, 2019). Buna karşılık LEV kapsamında değerlendirilen kargo tipi elektrikli bisikletler, daha yüksek yük taşıma kapasitesine sahip olmaları ve bazı modellerinde römork entegrasyonuna uyumlu olması sayesinde özellikle koli ve benzeri hacimli yüklerin taşınmasında öne çıkmaktadır (ULAADS, 2025). Bu araçların başlıca avantajı, yasal düzenlemelerin izin verdiği ölçüde şehir içi bisiklet altyapısını

kullanabilmeleri ve sağladıkları boyutsal esnekliktir. Ayrıca pedal asistanı (elektrik desteği) yardımıyla kuryenin konforunu artırırken menzilin artmasına da yardımcı olmaktadır (Bilgili, vd., 2024:26). Bununla birlikte, elektrikli bisikletlerin ve kargo tipi türevlerinin sınırlı taşıma kapasiteleri, tek bir motorlu ticari araçla taşınabilecek yük miktarına kıyasla daha fazla sefer yapılmasını gerektirmekte; bu durum operasyonel verimliliğin artırılabilmesi için mikro dağıtım merkezleri ve ara depolar gibi tamamlayıcı lojistik altyapı çözümlerine olan ihtiyacı gündeme getirmektedir. Elektrikli van, minivan ve özellikle kamyonlar fosil yakıtlı muadillerine kıyasla önemli çevresel avantajlar sunmalarına rağmen, sahip oldukları benzer fiziksel boyutlar nedeniyle gerek akan trafikte gerekse yükleme ve boşaltma faaliyetleri sırasında kent içi trafik akışını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca, köklü ve tarihi kentsel dokularda yaygın olarak görülen dar ulaşım koridorları ile araç yük ve boyutlarına yönelik erişim kısıtlamalarının uygulandığı bölgelerde, elektrikli yük taşıma araçları da fosil yakıtlı teslimat araçlarına benzer erişim sorunlarıyla karşılaşmaktadır. Öte yandan, fosil yakıtlı alternatiflerine kıyasla hâlen yüksek seviyelerde seyreden ilk yatırım maliyetleri nedeniyle, elektrikli yük taşıma araçlarının hizmet ömürleri boyunca sundukları operasyonel maliyet avantajlarının ancak filo büyüklüğünün ve araçların aktif kullanım oranının artması durumunda ekonomik açıdan anlamlı hale geldiğine işaret eden çalışmalar bulunmaktadır. Tüm bu faktörler birlikte değerlendirildiğinde, kentsel lojistikte son kilometre teslimat faaliyetleri için elektrikli bisikletlerin, erişilebilirlik, boyutsal esneklik ve operasyonel uyum açısından makul ve uygulanabilir bir alternatif sunduğu görülmektedir (Melo, vd., 2014:1267).

Şekil.6. Şarj Edilebilir Bisikletler (LEV ve PEV)

Kaynak: (Ulaads, 2025), (Alfeo ve diğerleri, 2019) yazar tarafından düzenlenmiştir.

4.Otonom Teslimat Robotu

Günümüzde şirketler birçok otonom teslimat robotu kullanmaktadır. Otonom teslimat robotları, sokaklarda, kaldırımlarda ve kampüslerde caddelerde teslimatta kolaylık sağlayan robotlardır. Genellikle kargo şirketleri, mağaza ve restorantların ürünlerinin dağıtımında kullanılmaktadır. Özellikle e-ticaret işletmeleri, kargo şirketleri, mağaza ve restorantlar için müşterilere opsiyonel seçenekle hizmet sunmaktadır. Çoğunlukla Avrupa menşeili otonom teslimat robotları ve sistemlerini geliştiren şirketlerin listesi şu şekildedir; BoxBot, Robby Technologies, Postmates Serve, TeleRetail, Eliport, Kiwibot, Nuro, Starship Technologies gibi şirketlerdir (Ueland, 2021). Bu robotların gezinebilmesi için önceden kurulmuş bir altyapıya ihtiyacı yoktur (AGV'lerin aksine), LiDAR ve kameralar kullanarak kendi kararlarını verebilme özelliklerine sahiptirler (Keith ve La, 2024).

Güvenlik özellikleri olarak kameralar sayesinde duran veya hareket eden cisimleri algılıyor olması, yayalar ve çevrede bulunan kişilerle iletişim kurabilen bir araç olma özelliğiyle teslimat adına otonom teknolojisinin önemli bir örneği olarak gösterilebilmektedir. Genellikle otomobil parçaları, ilaç, pizza teslimatı veya tüketim ürünleri gibi yükte fazla ağır olmayan ürünleri müşterilere teslim etmektedir. Yedek sensörler ile hareket halindeyken 360 derecelik kamera açısıyla farkındalık sağlamaktadır. Uzaktan kullanıcı ekipler tarafından müdahale edilebilir ve gerektiğinde robotun kontrolü ele alınabilir. Sıfır emisyon pille çalışırken doğa dostu teslimatı desteklemektedir. Uzunluk (yaklaşık 205 kilogram) ağırlığa sahip, taşıma kapasitesi 100 lb (45,36 kilogram) ve boyutu 51,50 yükseklik × 39 uzunluk × 29 genişliğe sahip olması sürücülerin, yayaların ve hayvanların otonom robotu kolayca görülebilmesine ve ayırt edebilmesine olanak sağlar (FedEx, 2023). Ayrıca taban stabilizasyon teknolojisi kargo güvenliğini artırmaktadır (FedEx, 2023). Teslimat yoğunluğuna bağlı olarak robot başına batarya tüketimi 45 mAh ile 65 mAh arasında değişmektedir (Shaker, vd., 2025:15). Dronların uçuş süreleri (60 dakika) göz önüne alındığında maksimum hizmet süresi 200 dakikadır (Chen, vd., 2025:37). Bu duruma ek olarak otonom kara taşıtlarla birlikte menzil ve taşıma gücünün artırıldığı görülmektir.

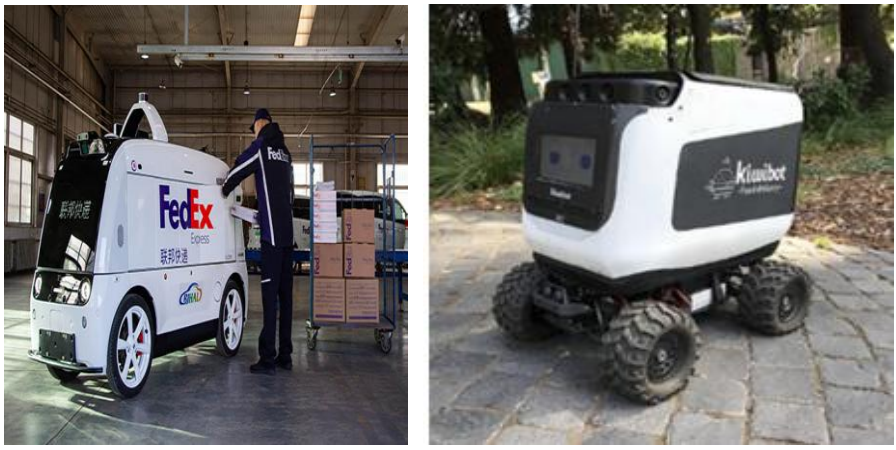

Şekil.7. Otonom Teslimat Robotları

Kaynak: (FedEx, 2023), (Alverhed ve diğerleri, 2024)

5. Elektrikli Kamyonet

Günümüz ve geleceğin teknolojisi olarak görülen elektrikli araçlar gün geçtikçe çoğu sektörde kullanım alanı bulmaktadır. Şehir içi ulaşım ve diğer sektörlerin gereksinimleri doğrultusunda sıfır emisyon hedefleriyle çoğu sektörde hizmet vermektedir. Günümüzde bazı kargo şirketleri son kilometre teslimatı elektrikli araçlarla gerçekleştirmektedir. Taşınacak malzemeye bağlı olarak çok sayıda seçenekle birlikte, malların korunması gerekiyorsa, firma çeşitli kapalı kasa seçeneklerden birini seçebilirler: yan sürgülü kapılar, yan perdeler veya üç taraftan açılabilen gövde brandası, hazır yemek gibi bozulabilir ürünler taşınıyorsa, ısı yalıtımlı kasa seçenekleri sunmaktadır (Alke, 2025). Araç özellikleri bakımından incelendiğinde; 140 cm genişliğinde, 1630 kg'a kadar yük taşıma kapasitesi, 4500 kg'a kadar çekme gücü, maksimum 50 km/hız, 160 km menzile sahiptir (Alke, 2025), (Pilotcar, 2025).

Geniş kullanım alanına sahip elektrikli araçların, temel zorlukları arasında lojistik süreçteki menzil ve buna bağlı olarak sınırlı operasyon faaliyetleri gerçekleştirmesidir (Duin, vd., 2013:1). Gelişen teknolojiyle birlikte bu güçlüklerin yakın gelecekte aşılması beklenmektedir. Araç yakıt maliyetinde aylık bazda %10'luk tasarruf sağlaması, elektrikli araçların ortalama sekiz yıllık ömründe 5.787 ton karbon salınıma engel olması ve bu kullanımın doğaya yaklaşık 18 bin ağaç dikilmesi gibi eşit fayda sağladığı

savunulmaktadır (Aras Kargo, 2025). Bu bağlamda, sağladıkları maliyet avantajı, çevre tahribatını engelleyici temel özellikler göz önüne alındığında; yakın gelecekte kargo firmalarının büyük kısmının elektrikli araç filolarını büyütmeleri öngörülmektedir.

Şekil.8. Elektrikli Kamyonet

Kaynak: (Alke, 2025),

YEŞİL ORTA KİLOMETRE TESLİMAT ARAÇLARI

1. Elektrikli Otonom Kamyon

Einride, 2016 yılında İsveç'te kurulan otonom elektrikli kamyonet araçları üreten bir firmadır. Geleneksel yakıtlı araçların aksine taşımacılıkta elektrikli araçları kullanarak CO2 emisyonlarını %90 oranında azaltabileceğini ileri sürmektedir (Einride, 2025). Özellikle yoğun kentsel alanlarda Nox gibi hava kirletici gazların halk sağlığına oluşturacağı tehdidi ortadan kaldırabileceğini iddia etmektedir (Einride, 2025). Bu bağlamda elektrikli otonom kamyonet araçları, dağıtımdan kaynaklı maliyetlerden tasarruf, sürücüsüz kullanımıyla trafik kazalarında düşüş ve çevre dostu kullanımıyla birçok sektöre fayda sağlayacağı düşünülmektedir. Bu sebeple teslimat sürecinde firmalara dağıtım açısından önemli fayda sağlamanın yanı sıra firmalara rekabet için avantaj sağlayacağı da beklenmektedir.

Einride firması dört farklı otonom elektrikli taşıma aracı üretmektedir. Bu araçlardan ilk ikisi AET 1 ve AET 2; 30 km/sa maksimum hız, 26 ton ağırlıkla, 16 ton taşıma kapasitesine ve 130 ila 180 km taşıma menziline sahipken, AET 3 ise 45 km/sa maksimum hız, taşıma kapasitesi ve menzili aynı ve AET 4 araçları ise 85 km/sa maksimum hız, taşıma kapasitesi ve menzili aynı olan araçlar üretilmektedir. AET 1, coğrafi sınır ve tanımlanan coğrafi bölgelerde taşıma işlemini gerçekleştirirken; AET 2, teleoperasyon kullanarak coğrafi sınırların dışına çıkabilecektir. AET 3 kırsal bölgelerde kullanılırken, AET 4, 39 otoyolda sürüş için tasarlanmaktadır (Ulukan, 2020). İsveç'in Jönköping kentinde, 5 Kasım 2018 tarihinde Einride Pod'un ilk kurulumu başladı. 2019'un mayıs ayında araç, halka açık yollarda teslimat faaliyetlerine başladı (Vaish, 2019).

Şekil.9. Elektrikli Otonom Kamyonları

Kaynak: (Einride, 2025)

2. Elektrikli Uçak

Uluslararası havacılıktan kaynaklı emisyonların 2050 yılına kadar üç katına çıkabileceği öngörülmektedir (Löfving, vd., 2023:9). 2021 yılında küresel sera gazı emisyonlarının %2'sinden fazlasına neden olan ticari havacılığın, 2050 yılına gelindiğinde toplam emisyonun %24'ünü oluşturma potansiyeli bulunmaktadır (Thomson ve Healy, 2020). İşletmeler çevresel

etkileri göz ününe alarak sıfır emisyon hedeflerine ulaşmak için uluslararası mesafede hızlı bir alternatif olarak elektrikli kargo uçaklarını tercih etmektedir. Özellikle bölgesel hava taşımacılığında; verimlilik, uygun maliyet ve çevre dostu yapısıyla öne çıkan yenilikçi uçaklar, mevcut havaalanı altyapısını kullanarak hizmet verebilmektedir. Bu uçaklar; düşük emisyon, düşük gürültü ve dik tırmanma/iniş yetenekleri sayesinde çevresel etkileri minimize ederek yerleşim yerlerine yakın bölgelerde operasyon yürütebilmektedir (Roa, 2022:1).

Elektrikli kargo uçağının özellikleri taşıma kapasitesi 1,130 kilogram, menzil mesafesi 460 kilometre ve uçağın şarj süresi bir saatlik uçuş için yaklaşık otuz dakikadır (DHL, 2022). 2024 yılında 12 adet siparişle ilk taşıma deneyimi gerçekleştiren elektrikli kargo uçakları, maliyet ve zaman gibi özellikleriyle kargo firmalarına büyük avantaj sağlamaktadır (DHL,2022). Elektrikli kargo uçaklarının şarj desteğine ihtiyaç olduğu ve potansiyel olarak havalimanlarında büyük çapta elektrik enerjisi tüketim talebi olacağı için havalimanlarındaki yenilenebilir enerji kullanımı için gerekli olan güneş enerjisi projelerinin yatırım getirisinin iyileştirilebileceği ve bu sayede kara taşıma ve ulaşım için elektrik üretim tesislerinin de faydalı olacağı düşünülmektedir (Roa, 2022:1). Ayrıca gelecekte elektrikli kargo uçaklarının menzil kapasitelerin artırılmasıyla birlikte yeşil uluslararası çok modlu taşıma/ulaşım gibi fikirlere dönüştürülmesine zemin hazırlayacağı öngörülmektedir.

Şekil.10. Elektrikli Uçak

Kaynak: (DHL, 2022)

SONUÇ

Bu çalışma, artan kentleşme, e-ticaret hacmindeki hızlı büyüme ve iklim krizi bağlamında, son kilometre teslimat süreçlerinin sürdürülebilirlik açısından taşıdığı kritik önemi ortaya koymayı amaçlamıştır. Literatürde tedarik zincirinin en maliyetli ve çevresel dışsallıkları en yoğun aşaması olarak tanımlanan son kilometre teslimat, ulaştırma sektörünün küresel sera gazı salımlarındaki yüksek payı ve kentsel alanlarda yarattığı trafik, gürültü ve hava kirliliği nedeniyle günümüzde yeniden düşünülmesi gereken bir lojistik faaliyet alanı haline gelmiştir. Bu bağlamda, yeşil lojistik ve yeşil dağıtım uygulamaları, yalnızca çevresel sorumlulukların yerine getirilmesi açısından değil; aynı zamanda operasyonel verimlilik, maliyet kontrolü ve hizmet kalitesinin artırılması açısından da stratejik bir dönüşüm alanı olarak öne çıkmaktadır.

Çalışmada ele alınan bulgular, yeşil son kilometre teslimat çözümlerinin tekil araç veya uygulamalar üzerinden değil, bütüncül ve bağlama duyarlı dağıtım modelleri çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Mobil depolar, mobil kargo dolapları ve gel-al noktaları gibi alternatif teslimat yapıları; başarısız teslimat oranlarını düşürerek, araç hareketliliğini sınırlamakta ve kentsel lojistik sistemlerinde talep yoğunluğunun daha dengeli yönetilmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle gel-al noktalarının mevcut ticari altyapılarla entegre edilebilir olması ve ek kurulum maliyeti gerektirmemesi, bu modelin gelişmekte olan ülkeler açısından uygulanabilirliğini artırmaktadır.

Araç bazlı değerlendirmeler, elektrikli ve otonom teslimat teknolojilerinin farklı kentsel ölçekler ve teslimat profilleri için tamamlayıcı nitelikte çözümler sunduğunu ortaya koymaktadır. Elektrikli skuterlar ve şarj edilebilir bisikletler (LEV ve PEV), kısa mesafeli ve yüksek teslimat yoğunluğuna sahip alanlarda erişilebilirlik ve boyutsal esneklik avantajı sağlarken; otonom teslimat robotları, düşük emisyonlu ve kesintisiz hizmet sunma potansiyeliyle özellikle kampüsler ve yarı kontrollü kentsel alanlar için uygun bir alternatif oluşturmaktadır. Dronlar ve akıllı kabin sistemleri, zaman hassasiyeti yüksek ve kritik teslimatlar için yenilikçi çözümler sunmakla birlikte, hava koşulları, mevzuat kısıtları ve taşıma kapasitesi gibi faktörler nedeniyle henüz sınırlı kullanım alanlarına sahiptir. Elektrikli kamyonetler ve otonom elektrikli kamyonlar ise orta ve uzun menzilli dağıtım süreçlerinde yüksek taşıma kapasitesi ve düşük emisyon avantajlarıyla geleneksel fosil yakıtlı araçlara güçlü bir alternatif sunmaktadır.

Bununla birlikte, bu kitap bölümünde ele alınan yeşil teslimat uygulamalarının yaygınlaştırılmasında altyapı yeterliliği, ilk yatırım maliyetleri, mevzuat çerçevesi ve kullanıcı kabulü gibi unsurların belirleyici olduğu görülmektedir. Özellikle elektrikli ve otonom araçların etkin kullanımının, mikro dağıtım merkezleri, dijital rota optimizasyonu ve yenilenebilir enerji entegrasyonu gibi tamamlayıcı lojistik altyapılarla desteklenmesi gerekmektedir. Aksi halde, teknolojik yeniliklerin çevresel ve ekonomik faydalarının sınırlı kalması kaçınılmazdır.

Sonuç olarak, yeşil son kilometre teslimat uygulamaları; sürdürülebilir kentsel lojistik sistemlerinin inşasında merkezi bir rol oynamakta ve lojistik firmaları, yerel yönetimler ile politika yapıcılar için önemli stratejik çıkarımlar sunmaktadır. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak çalışmaların; farklı yeşil teslimat çözümlerinin yaşam döngüsü analizlerine, kullanıcı davranışları üzerindeki etkilerine ve farklı kent tiplerinde uygulanabilirliklerine odaklanması hem akademik literatüre hem de uygulamaya yönelik karar alma süreçlerine önemli katkılar sağlayacaktır.

REFERANSLAR

Dergi Makalelerinin Kaynakçaları

Alfeo, A. L., Ferrer, E. C., Carrillo, Y. L., Grignard, A., Pastor, L. A., Sleeper, D. T., ... ve Pentland, A. (2019, May). Urban swarms: A new approach for autonomous waste management. 2019 International Conference on Robotics and Automation (ICRA) (ss. 4233–4240). IEEE.

Alverhed, E., Hellgren, S., Isaksson, H., Olsson, L., Palmqvist, H., ve Flodén, J. (2024). Autonomous last-mile delivery robots: A literature review. European Transport Research Review, 16(1), 4..

Bilgili, F., Yılmaz, Ş. F., Zaralı, F. U. L. Y. A., ve Demirel, N. (2024). Evaluation of integrated sustainable last-mile delivery methods in an intuitionistic fuzzy environment. Environment, Development and Sustainability, 1–39.

Boysen, N., Fedtke, S., ve Schwerdfeger, S. (2021). Last-mile delivery concepts: A survey from an operational research perspective. OR Spectrum, 43, 1–58.

Chen, C., Demir, E., Hu, X., ve Huang, H. (2025). Transforming last mile delivery with heterogeneous assistants: Drones and delivery robots. Journal of Heuristics, 31(1), 8.

D'Andrea, R. (2014). Guest editorial: Can drones deliver? IEEE Transactions on Automation Science and Engineering, 11(3), 647–648.

Devari, A., Nikolaev, A. G., ve He, Q. (2017). Crowdsourcing the last mile delivery of online orders by exploiting the social networks of retail store customers. Transportation Research Part E, 105, 105–122.

Duin, J. V., Tavasszy, L., ve Quak, H. (2013). Towards E(lectric)-urban freight: First promising steps in the electric vehicle revolution. European Transport, 54, 119.

Dündar, A. O. (2021). Kitle kaynak lojistiğin son adım teslimatlarda uygulanması üzerine bir araştırma. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 24(2), 511–527.

Eskandaripour, H., ve Boldsaikhan, E. (2023). Last-mile drone delivery: Past, present, and future. Drones, 7(2), 77.

Gössling, S. (2020). Integrating e-scooters in urban transportation: Problems, policies, and the prospect of system change. Transportation Research Part D, 79, 102230.

Iwan, S., Kijewska, K., ve Lemke, J. (2016). Analysis of parcel lockers' efficiency as the last mile delivery solution: The results of the research in Poland. Transportation Research Procedia, 12, 644–655.

Melo, S., Baptista, P., ve Costa, Á. (2014). Comparing the use of small sized electric vehicles with diesel vans on city logistics. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 111, 1265-1274.

Moosavi, S. M. H., Ma, Z., Armaghani, D. J., Aghaabbasi, M., Ganggayah, M. D., Wah, Y. C., ve Ulrikh, D. V. (2022). Understanding and predicting the usage of shared electric scooter services on university campuses. Applied Sciences, 12(18), 9392.

Morganti, E., Dablanc, L., ve Fortin, F. (2014). Final deliveries for online shopping: The deployment of pickup point networks in urban and suburban areas. Research in Transportation Business & Management, 11, 23–31.

Mucowska, M. (2021). Trends of environmentally sustainable solutions of urban last-mile deliveries on the e-commerce market: A literature review. Sustainability, 13, 5894.

Olsson, J., Hellström, D., ve Pålsson, H. (2019). Framework of last mile logistics research: A systematic review of the literature. Sustainability, 11(24), 7131.

Ranieri, L., Digiesi, S., Silvestri, B., ve Roccotelli, M. (2018). A review of last mile logistics innovations in an externalities cost reduction vision. Sustainability, 10(3), 782.

Shaheen, S., ve Chan, N. (2016). Mobility and the sharing economy: Potential to facilitate the first-and last-mile public transit connections. Built Environment, 42(4), 573–588.

Shaker, R. J., Hussain, F., Chakranarayan, V., ve Jaber, F. A. (2025). Optimizing last-mile logistics with digital twins and multi-agent learning. SN Computer Science, 6(8), 980.

Srinivas, S. S., ve Marathe, R. R. (2021). Moving towards “mobile warehouse”. Transportation Research Interdisciplinary Perspectives, 10, 100339.

Şahin, A., Meral, H., ve Aytop, Y. (2016). Yeşil pazarlamada tüketici algısı: Kahramanmaraş kent merkezi örneği. Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi, 31(1), 60–71.

Taniguchi, E. (2001). "City Logistic". Infrastructure Planning Review, 18, 1-16.

Uzun, S., Yıldız, M. Z., Sugetiren, T., ve Yüksel, İ. (2023). Indoor cargo vending system development. Journal of Smart Systems Research, 4(2), 140–159.

Verlinde, S., Macharis, C., Milan, L., & Kin, B. (2014). "Does A Mobile Depot Make Urban Deliveries Faster, More Sustainable and More Economically Viable: Results of A Pilot Test in Brussels". Transportation Research Procedia, 4, 361-373.

Weltevreden, J. W. (2008). B2C e-commerce logistics. International Journal of Retail & Distribution Management, 36(8), 638–660.

Bildiri ve Kitap Bölümü

Hepp, S. B. (2018). Innovation in last mile delivery: meeting evolving customer demands: the case of In-Car Delivery (Master's thesis, Universidade Catolica Portuguesa (Portugal)).

Karlı, H. (2023). Tüketicilerin son aşama teslimat seçimlerinde yenilikçi teslimat çözümlerinin etkileri. Doktora tezi, Maltepe Üniversitesi.

Keith, R., ve La, H. M. (2024). Review of autonomous mobile robots for the warehouse environment. arXiv preprint, arXiv:2406.08333.

Löfving, L., Salonen, H., ve Gísladóttir, S. (2023). Electric aviation outlook in the Nordics. Nordregio.

Özdemir, D. (2022). Kentsel lojistikte son kilometre teslimat ve uygulamaları. H. A. Kutlu (Ed.), Uluslararası Ticaret ve Lojistikte Güncel Yaklaşımlar ve Değerlendirmeler-3 (ss. 139–158). İstanbul: Efe Akademi Yayınları.

Roa, J. (2022). Opportunities and Challenges Using Hybrid and Electric Aircraft for Passenger and Cargo Operations. In International Conference on Transportation and Development 2022 (pp. 190-200).

Scott, J. E., ve Scott, C. H. (2017). Drone delivery models for healthcare. Proceedings of the 50th Hawaii International Conference on System Sciences, 3297–3304

Smith, C. S., ve Schwieterman, J. P. (2018). E-scooter scenarios: Evaluating the potential mobility benefits of shared dockless scooters in Chicago.

Thomson, R., ve Healy, A. (2020). Roland Berger: Sustainable aviation fuels key for the future of air travel. 21 July 2020.

Trafikanalys. (2022). E-handels effekter på transportsystemet. Report 2022:4, Stockholm

Vaish, E. (2019, Mayıs 15). Driverless electric truck starts deliveries on Swedish public road. Reuters.

World Meteorological Organization. (2024). State of the Global Climate.

İnternet kaynakları

Alke. (2025). Alke. Aralık 14, 2025 tarihinde https://www.alke.com/electric-cargo-vans adresinden alındı.

Aras Kargo. (2025). Aras Kargo %100 elektrikli ticari araç kullanan ilk Türk firması oldu.https://www.araskargo.com.tr/haberler/aras-kargo-100-elektrikli-ticari-arac-kullanan-ilk-turk-firmasi-oldu adresinden alındı.

DHL. (2025). https://www.dhl.com/tr-tr/home.html adresinden alındı.

Dipp-R. (2023). https://www.dipp-r.com/ adresinden alındı.

Einride. (2025). Aralık 15, 2025 tarihinde https://www.einride.tech/about adresinden alındı.

FedEx. (2023). Ocak 3, 2023 tarihinde https://www.fedex.com/trtr/about/sustainability/our-approach/roxo-delivery-robot.html adresinden alındı.

Pilotcar. (2025). Aralık 14, 2025 tarihinde https://pilotcar.com.tr/p-1000-kargo adresinden alındı.

Sig Ueland. (2021). https://www.practicalecommerce.com/10-autonomous-robots-for-last-mile-deliveries adresinden alındı.

Ulukan, G. (2020, 8 Ekim). Einride, otonom yük taşımacılığı için yeni sürücüsüz araçlarını tanıttı. Webrazzi. https://webrazzi.com/ adresinden alındı.

ULAADS. (2025). Aralık 14, 2025 tarihinde https://ulaads.eu/low-and-zero-carbon-vehicles-for-urban-last-mile-deliveries/ adresinden alındı.

Boykottan Kaçış Stratejisi Olarak Yerelleştirmenin Reklamda Kullanımı: Mcdonald's Örneği

Refik ÖZDEMİR[1]

ÖMER AYDINLIOĞLU[2]

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Medya ve İletişim Ana Bilim Dalı, refikozdemir@hotmail.com.tr ORCID No: 0009-0007-5687-8292
[2] Doç. Dr.; Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Medya ve İletişim Bölümü, oaydinlioglu@cumhuriyet.edu.tr ORCID No: 0000-0001-6718-4850

ÖZET

Kültürel değerler, insanların davranış biçimlerini, iş yapma tarzlarını, iletişim şeklini ve tüketim alışkanlıklarını etkileyen temel unsurlardır. Reklam ve kültür arasındaki ilişki hem kültürel normları yansıtma hem de şekillendirme açısından önem arz etmektedir. Reklamlar, sadece ürün ya da hizmetleri tanıtmakla kalmaz, aynı zamanda toplumun değerlerini, tutumlarını, davranış biçimlerini ve hatta kimliklerini etkilemektedir. Globalleşen dünyada faaliyet gösteren şirketler, faaliyet gösterdikleri ülkelerde başarılı olabilmek için o ülkenin kültürel değerlerine dikkat etmek durumundadır. İsrail'in Filistin'e saldırıları sonrası Amerika menşeli McDonald's için Türkiye'de başlatılan boykot ve boykotun olumsuz etkilerini bertaraf etmek amacıyla McDonalds'ın yürüttüğü kampanyalar değerlendirmeye değer bir görüntü vermektedir. Çalışmanın ana kütlesini boykota uğrayan küresel markalar oluştururken örneklemini boykotun birinci dereceden muhatabı olan McDonald's oluşturmaktadır. McDonalds'ın reklamlarda benimsediği yerelleştirme stratejisi durum analizi tekniği aracılığıyla incelemeye alınmıştır. Çalışma bir tüketici tepkisi olan marka boykotlarına küresel markaların yerelleştirme stratejisi ile verdiği yanıtı incelemesi açısından değerlidir ve ilgili alanyazına katkı sunacaktır. Çalışma sonucunda McDonalds'ın boykot sürecinde yayınlamış olduğu reklamlarda milli değerleri kullandığı, yerel insanlara ve samimi söylemlere yer verdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Reklam, Marka Boykotu, Yerelleştirme Stratejisi, McDonald's, Durum Analizi

GİRİŞ

Boykot, bir kriz sonucunda markaya yönelik yürütülen tüketici tepkisi şeklinde özetlenebilir. Bu tepki tüketicilerin markanın ürününe, ideolojisine, menşeine veya yürüttüğü iletişim kampanyasına yönelik hoşnutsuzluğu sonucunda gerçekleşebilir. Son dönemlerde küresel markaların iletişim ve reklam kampanyaları sonrasında ortaya çıkan krizler medyada yoğun bir şekilde yer bulmaktadır. Örneğin Zara markasının "The Jacket" isimli koleksiyonu için yürüttüğü iletişim kampanyası Filistinli vatandaşların İsrail saldırıları sonucu hayatını kaybeden çocuklarının kefene sarılmış bedenlerini çağrıştırdığı gerekçesiyle tüm dünyada bilhassa Müslüman nüfusun yoğunluk gösterdiği ülkelerde tüketici tepkisine sebep olmuştur. Marka kriz sonrası özür metni yayınlayarak kampanya görsellerini internetten kaldırmıştır.

Küresel işletmeler maruz kaldığı tüketici boykotlarına çözüm yolu olarak faaliyet gösterdiği pazarda sağlam bir imaj oluşturmak ve yerel destek sağlamak adına çeşitli stratejiler kullanmaktadır. Bu tür stratejiler, işletmelerin sadece krizlere karşı dayanıklı olmasını sağlamaz, aynı zamanda toplum ve ekonomiyle bağlarını da güçlendirir. Bu kuruluşlar faaliyet gösterdikleri ülkede yerli istihdam sağlama, yerli malzeme kullanımı ve tedarikçi firmaları tercih etme gibi stratejileri benimsemektedir. Ürünlerin yerli hammaddelerle ülkenin değer ve adetlerine göre üretilmesi bu bağlamda tüketicilere "yerel üretim" mesajı vererek ülkedeki üreticilerle ve tedarikçilerle olan güçlü bağları vurgulanır. Boykot dönemlerinde özellikle kuruluşlar yerel toplumla olan bağlarını sıkı tutmak için sosyal sorumluluk projelerine ve sponsorluk faaliyetlerine de yönelebilirler. Bu yönelim hem toplumda güven oluşturmayı hem de olumsuz algıları azaltmayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak, küresel işletmeler, ekonomik katkılarını ve yerel bağlarını vurgulayarak hem ekonomik hem de toplumsal anlamda konumlarını güçlendirerek sürdürülebilirlik elde etmektedir.

BOYKOT KAVRAMI

Günümüzde tüketiciler sadece kendi faydaları için değil, toplumla ortak fayda sağlamak, etik ve ahlaki değerleri korumak için de ortak karar vermektedirler. Diğer bir ifadeyle bireyler kişisel çıkarlardan vazgeçip, sorumluluk alarak topluma yararlı birey ya da piyasa aktörü rolünde bulunmaktadır (Balaban, & Yücel, 2019:193). Boykot kelime karşılığı olarak (1) “bir işi, bir davranışı yapmama kararı alma” (2) “bir kimse, bir topluluk veya bir ülkeyle amaca ulaşmak için her türlü ilişkiyi kesme” (boykot, t.y.) anlamlarına gelmektedir. 1880 yılında köylüler ve yönetici arasında anlaşmazlık nedeniyle köylülerin yöneticiyle bütün ilişkilerini kesmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Emekli Yüzbaşı Charles Cunningham Boycott kavramı geliştiren ve literatüre kazandıran kişidir (Fidan, 2017:42). Friedman (1999) ise boykotu “bir ya da daha fazla grubun, belirli amaçlara ulaşmak için bireysel tüketicilere pazardaki seçili mal ya da hizmetleri almaması konusunda baskı yaptığı bir teşebbüs” olarak ifade etmiştir. Boykot, bir toplu eylem biçimidir ve bir olay sonrası o olayı eleştirmek ve o olayın ortadan kalkması amacıyla yapmama, kullanmama, yok sayma veya ilişkiyi kesme gibi eylemleri (Fidan, 2017:42) ifade etmektedir.

Tüketici boykotu bir ürün, hizmet, marka ya da şirketi protesto etmek amacıyla, bireylerin veya toplulukların bilinçli olarak o ürünü satın almaktan veya kullanmaktan kaçınmasıdır. Tüketicinin bu davranışı “tüketiciye ilişkin bir sorunu ve söz konusu soruna neden olan kuruluşa etki etmek amacıyla ürünlerin satın alınmasını engelleyen tüketici egemenliğinin sistematik olarak kullanılması” (Smith, 1990:140) olarak tanımlanmaktadır. Tüketici

boykotları, tüketici davranış biçimi olarak, bireysel karar süreci, danışma gruplarının etkisi ve kültürel faktörlerden doğrudan ve dolaylı etkilenmeler neticesinde gerçekleşmektedir (Balıkçıoğlu vd., 2007:85)

Tüketici boykotu sadece bir işletmenin veya ülkenin ürününü almama eğilimi olarak görünürlük kazanmaz. Nitekim bireyler boykotu hem kendileriyle ilgili sorunları çözmek hem de bilgi yayma mekanizmasını işletmek amacıyla kullanmaktadırlar. Ayrıca boykot büyük ölçekli toplumsal hareketleri başlatmak için de kullanılmaktadır (Balıkçıoğlu vd., 2007:81). Özellikle ithal veya yerli üretim oluşuna bakılmaksızın yabancı firmalar tarafından üretilen ürünlerin tüketici tarafından boykotu sıklıkla "dış politikada yaptırım biçimlerinden biri" olarak karşımıza çıkmaktadır (Sönmezoğlu, 2000:186).

Bu kitap bölümü çalışmasında üzerinde durulan boykot türü toplumun belli bir olaya veya duruma karşı sergilediği başkaldırıdan ziyade tüketicilerin bir markanın herhangi bir gerekçe (ayıplı ürün, kurumsal kriz, müşteri ile olan iletişimi, iletişim veya reklam kampanyası gibi) sonucu yarattığı hoşnutsuzluktan kaynaklı marka boykotudur.

MARKALARA YÖNELİK GERÇEKLEŞTİRİLEN BOYKOT: MARKA BOYKOTU

Bir toplumsa insanlar memnuniyetsizlik duyduğu olaylar karşısında her zaman tepkisini göstermiştir. Zamanla bilinçlenen insan geliştirdiği tepkiyi kişi veya kurumlara da yöneltmeye başlamıştır (Aydınlıoğlu & Susur, 2021:847). Marka boykotu belli bir markanın ürününe veya hizmetine yönelik olumsuz tutum ve markadan kaçınma davranışı olarak kendisini göstermektedir.

Marka boykotu genellikle sosyal, etik, çevresel ya da politik nedenlerle gerçekleştirilmektedir. Tüketicilerin ahlaki ve düşünsel görüşleri nedeni ile bir ürün ya da markayı reddetmeleri söz konusu olabilir (Kozinets ve Handelman, 2004:692). Bu bağlamda toplumsal duyarlılık ve tepkilerin bir yansıması olarak hızla yayılan ve çeşitli etki potansiyeline sahip protesto araçlarıdır (Makarem ve Jae, 2016:194). Tüketiciler, ürünü veya hizmeti satın almayarak ekonomik veya politik bir baskı uygular, karşı duruş gerçekleştirir ve gerektiğinde ekonomik bir ceza olarak boykot gerçekleştirir (Ürkmez, 2020:112). İsrail menşeili ürünler ya da İsraille doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan markalara yönelik boykot çağrıları, özellikle toplumsal duyarlılıkların arttığı dönemlerde ciddi yankı uyandırmaktadır. Bu tür boykotlar hem ekonomik hem de sembolik bir anlam taşır. Tüketiciler, bireysel alışveriş tercihlerini birer politik araç haline getirerek, bu şirketler üzerinden İsrail'in politikalarına karşı bir tür baskı unsuru yaratmayı hedefler. Boykotu

düzenleyenlerin boykot edilene doğrudan ulaşamayacağı durumlarda boykotu düzenleyenler, asıl hedefe baskı uygulayacak başka bir hedef seçerek, aracıyı bir baskı unsuru gibi kullanabilmektedir. Bu durum 'ikincil boykot' olarak tanımlanmaktadır (Friedman, 1999, s. 14). İkincil boykotlarda, boykot edilen ülke ile ticari faaliyetlerde bulunan firmalar boykota maruz kalmaktadır (Yener vd., 2014:110).

Tüketici ile marka ilişkisinin temelinde iletişim yer almaktadır (Aydınlıoğlu ve Susur, 2021:850). Marka aktivizmi siyasi değerlerle yaratılan ve sürdürülen mesajlar ve kampanyalar aracılığıyla vatandaş-tüketiciyi etkilemeyi amaçlayan bir iletişim stratejisi olarak tanımlanmaktadır (Manfredi-Sánchez, 2019:343). Marka aktivizmi şirketin veya bir markanın temel değerlerini ve vizyonunu sosyal, çevresel, ekonomik ve kültürel sorunların desteklenmesi veya tanıtımı ile aynı hizaya getirmesiyle ortaya çıkan bir kavram olarak tanımlanabilir (Shetty vd., 2019:163-164). Bu tanımlama marka boykotunun amacını açıklamaktadır.

İsrail'in Filistin üzerinde uyguladığı politika pek çok yönden oldukça yoğun bir şekilde birçok ülke yönetimi ve halkları tarafından eleştirilmekte ve İsrail menşeili ürünler sıklıkla boykot edilmektedir. Yoğun olarak Müslüman nüfuslu ülkelerin yanı sıra, çoğunluk nüfusu Müslüman olmayan ülkelerin de İsrail'i boykot ettikleri görülmektedir. Bu da İsrail boykotunun bir inançsal mücadele alanının ötesine geçip bir insan hakları meselesine dönüştüğünü gösteren işaretlerdendir (Açıkgöz vd., 2021:291).

KÜRESEL İŞLETMELERİN YEREL SİLAHI: YERELLEŞTİRME

Büyük çokuluslu şirketlerin etkisi ve gelişen iletişim sayesinde, dünya çapında farklı kültürlerin ve ekonomik sistemlerin birbirine bağlanması ve benzemesi (globalization, t.y.) olarak tanımlanan küreselleşme sonucunda bilgi, hammadde, ürün ve hizmetler uluslararası dolaşıma ve paylaşımı girmiştir. Özellikle 1980'li yıllardan sonra ekonomik ilişkiler yaygınlaşarak yoğunlaşmış, dünya genelinde bir liberalleşme sürecine girilerek merkez devletlerin etkisi sınırları aşmıştır (Tağraf, 2002:35). Küresel işletmeler dünya genelinde faaliyet gösteren, ürün veya hizmetlerini uluslararası pazarlarda sunan işletmeleri tanımlar. Bu tür işletmeler, farklı ülkelerde üretim, satış, dağıtım, pazarlama ve yönetim faaliyetleri yürüterek küresel ölçekte rekabet ederler. Küresel pazarlama faaliyetleri genelde ulusal pazarlama faaliyetlerinin küresel ölçekte uygulanması olarak tanımlanmaktadır (Gülmez, 2007).

Yerelleştirme stratejisi, ürün konfigürasyonu veya satış kurgusu çerçevelemesine ilişkin adaptasyon kararlarını, her bir pazarda etkin olan kültürel, ekonomik ve rekabetçi güçlerle ilişkilendirmek olarak

açıklanmaktadır (Ugwuoju, 2025). Küresel markaların yerel kültüre uyum sağlaması (Jamankulova ve Ayhan, 2020: 2475) olarak tanımlanan yerelleştirme, bireyleri satın alma davranışına daha iyi yönlendirebilmek için toplumun yerel ve kültürel değerlerini öne çıkarmaktadır. Küresel markalar tüketicilerin yaşadıkları farklı kültürel, sosyo-tarihsel veya coğrafi bağlamlar nedeniyle, çoğu ürünün standart ve başarılı bir şekilde pazarlanamayacağını varsayar ve pazarlama stratejilerini ve/veya taktiklerini yerel pazar koşullarına uyarlar. Bu nedenle, yerelleştirme maliyetlidir, ancak etkili bir yaklaşım olabilir (Karlicek vd., 2013:138). Küresel düzeyde gıda hizmeti veren McDonald's örneğini dile getiren Patra, Hindistan pazarına girerken McDonald's markasının menüsünde değişiklikler yaptığını, ineklerin Hindistan'da kutsal sayılmasından ötürü vejetaryen menüyü satışı yapılan yemek listesine eklediğini ifade etmiştir (2017:71).

Ning Zhao, ilgili literatürdeki akademik çalışmaların yerelleştirme stratejisi ile ilgili "kısıtla – uyumlu hale getir – uygula" olmak üzere üç karar verme çerçevesi inşa ettiğini belirtmektedir. Ayrıca küçük ve orta ölçekli kozmetik markalarının ürün, pazarlama iletişimi, kanal ve içerik uyarlaması ile promosyon faaliyetleri olmak üzere dört temel boyutta yerelleştirme stratejileri geliştirebileceğini ortaya koymaktadır (Zhao, 2025: 1). İlgili stratejiler arasında pazarlama iletişimi ve promosyon faaliyetleri ağ toplumu olarak nitelendirilen günümüz toplumunda giderek önem kazanmaktadır. Medyanın gelişmesi ve sosyal medyanın yükselişiyle daha da etkisini arttıran tüketimde küreselleşme sürecinden Türkiye mutlak surette etkilenmiştir (Mamuş, 2023:34). Bu bağlamda küresel markaların Türkiye ölçeğinde yerelleştirme stratejileri bağlamında kullandıkları stratejileri araştırmak önem kazanmıştır.

Reklam stratejisi, tüketicinin bakış açısına göre hazırlanmalıdır. Reklam stratejisi belirlenirken ürüne ilişkin söylenen vaat, tüketiciyi en fazla etkileyecek şekilde düzenlenmelidir (Güz, 2001:22-23). Reklamlar oluşturdukları mesajlarla tanıtımını yaptıkları ürün ya da hizmetle potansiyel tüketicisi arasında bağ kurmayı amaçlar ve reklamlarda anlam üretimi, toplumda önceden var olan kodlardan hareketle işlem görür. Satış amacıyla işlevsel birer iletişim biçimi olan reklamlarda tüketiciyi doğrudan hedefleyen, onları çözümleyen ve isteklerine cevap verebilen reklamlar amaçlarına ulaşabilmektedir. Potansiyel tüketicilerine anlamlandırabildikleri kodlar ve mesajlar göndermeleri gereklidir (Batı, 2013:11). Tüketicinin bir mesajı anlamlandırabilmesi ise ancak kendi toplumunun kültür kodları aracılığı ile mümkündür. Bu bağlamda kültür yerelleştirme pratiğine uğratılmaktadır.

YERELLEŞTİRME PRATİĞİNİ REKLAM ÖZELİNDE OKUMAK

Küresel dünyada işletmeler, faaliyet gösterdikleri ülkelerde başarılı olabilmek amacıyla o ülkenin kültürel değerlerine dikkat etmek durumundadır. İsrail'in Filistin'e saldırıları sonrası Amerika menşeli McDonald's için Türkiye'de başlatılan boykot ve boykotun olumsuz etkilerini bertaraf etmek amacıyla McDonalds'ın yürüttüğü kampanyalar değerlendirmeye değer bir görüntü vermektedir. Bu bağlamda ilgili çalışma McDonald'sın boykot faaliyetlerine karşılık olarak yürüttüğü iletişim kampanyasına ait reklamları merceğine almaktadır. McDonalds'ın reklamlarda benimsediği yerelleştirme stratejisi ve bu kapsamda araçsallaştırdığı kültürel öğeleri saptamak, serimlemek ve değerlendirmek ilgili bölüm çalışmasıyla amaçlanmaktadır.

İlgili bölüm, yerelleştirme pratiğini ve pratiğin ne şekilde uygulamaya konulduğunu küresel bir marka olan McDonald's üzerinden ele almaktadır. Bu kapsamda ilgili markanın yayınlamış olduğu üç reklam yerelleştirme stratejisi bağlamında değerlendirilmiştir. Yerelleştirme stratejisi ilgili literatürde yoğun bir ilgi görmektedir ve farklı disiplinlerde çalışma alanı bulmaktadır. Çalışma kriz döneminde bir çözüm stratejisi olarak McDonald's markasının yerelleştirme stratejisini içeren reklamlarını merceğine alması açısından özgündür ve önem arz etmektedir.

MCDONALD'S REKLAM ÇÖZÜMLEMELERİ

İlgili başlıkta McDonald's Türkiye adı altında faaliyet gösteren McDonald's markasının yayınlamış olduğu üç reklam yerelleştirme pratiği bağlamında değerlendirilmektedir.

Reklamın Çözümlemesi

Reklamın Künyesi

- **Reklamın Adı:** Namet'in onursal başkanı Kemal Kayar'ın McDonald's ile hikayesini birlikte keşfedelim!
- **Reklam veren Marka:** McDonald's
- **Reklamın Yılı:** 18 Mart 2025
- **Reklamın Yayınlandığı Platform:** YouTube
- **Reklama Erişim Linki:** https://www.youtube.com/watch?v=4vZ4RqEBL_s

McDonald's Türkiye tarafından 2025 yılında yayınlanan reklamda yerel tedarik zincirinde bulunan Namet firmasının ön plana çıkarıldığı, işletme sahibinin reklam yüzü olarak kullanıldığı ve açıklamalarına yer

verildiği görülmektedir. Reklam filminde yer verilen kültürel kodlar -görsel ve dilsel kodlar- yerelleştirme bağlamında değerlendirilmiştir.

Reklam filminde yer yer yerleştirilen Amerikan kültürüne ait öğeler dikkat çekmektedir. Bahse konu marka Türkiye pazarında McDonald's Türkiye olarak konumlanmaktadır. Marka menşei ülke kültürüne ait öğelerden bazılarını Namet Onursal Başkanı Kemal Kayar üzerinde kullanmaktadır. Böylece Amerikan kültürü, McDonald'sın köfte etini tedarik eden yerli marka Namet'in sahibi üzerinden olumlanmaktadır. Nitekim Okonkwo ve diğerlerinin (2023: 67) belirttiği gibi kültürel uygunluk, etkili yerelleştirmenin temelini oluşturmaktadır. Görsel 1'de görüldüğü üzere Kemal Kayar, Western filmlerde at eşliğinde sığır çobanlığı yapan kovboy kıyafetleri ve şapkası kullanmaktadır. Benzer şekilde Kemal Kayar et tedariğini sağlayan hayvanların arasında görüntülenmektedir (bkz. Görsel 2). Kovboyların giydiği kıyafetler, taktığı şapka gibi yaşadığı döneme ait objeler, Amerikan belleğine ait imgeler olarak kabul edilmektedir (Öğüt Eker, 2015:126).

Görsel 1

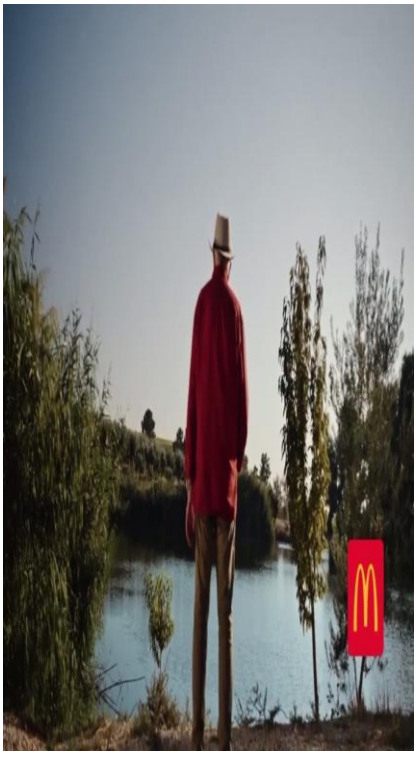

Görsel 2

Kaynak: McDonald's Türkiye, 2025

Reklam filminde yerelleştirme stratejisi bağlamında bazı ifadelerin kullanıldığı da belirtilmelidir. Bu ifadeler arasında şunlar yer almaktadır.

- Türkiye'nin köklü et üreticilerinden biri olan Namet markasından yapılan et tedariğinin ön plan çıkarılması,
- "Gönül rahatlığıyla yiyebilirsiniz. %100 dana eti" ifadesi kullanılan etin domuz eti ve bileşenlerinden uzak olduğunu ve güvenle tüketilebileceğine vurgu yapmaktadır.
- "McDonald's köftesinin kalitesinin sırrı olarak Şanlıurfa'nın havası ve suyunun rolü olduğunun Kemal Kayar tarafından dile getirilmesi. Böylece etlerin Türkiye'de beslenen hayvanlardan üretildiği bilgisinin hedef kitleye süblime edilmesi.
- Reklamı bitiminde "Dünya bir yana, biz yan yana" ifadesi ile McDonald's logosunun yanında Türkiye ibaresinin kullanılması (bkz. Görsel 3).

Görsel 3

Kaynak: McDonald's Türkiye, 2025

Reklamın Çözümlemesi

Reklamın Künyesi

- **Reklamın Adı:** Sırt sırta, omuz omuza, kol kola, 1986'dan bugüne Türkiye ile yan yanayız.
- **Reklam veren Marka:** McDonald's
- **Reklamın Yılı:** 8 Ocak 2024
- **Reklamın Yayınlandığı Platform:** Sosyal Medya
- **Reklama Erişim Linki:** https://www.instagram.com/share/reel/_lZaYCFwr

Yukarıda künye bilgileri verilen reklam filmi 2025 yılında markanın resmi İnstagram hesabında (@mcdonaldsturkiye); "Sırt sırta, omuz omuza kol kola, 1986'dan bugüne Türkiye ile yan yanayız" açıklaması ile paylaşılmıştır. Reklam filminde McDonald's markası yerelleştirme stratejisini görsel unsurlardan ziyade dilsel ifadeler ve kodlar eşliğinde kullanmaktadır (bkz. Görsel 4, 5 ve 6). Netice olarak dil, yerelleştirmenin bir diğer önemli yönüdür ve etkili iletişim, sadece dilbilimsel anlamda değil, aynı zamanda deyimsel ifadeler, argo ve bölgesel lehçeleri anlamak açısından da hedef kitlenin dilini konuşmayı gerektirir (Okonkwo vd., 2023: 67).

- Reklamın ilk saniyelerinde dış sesin söylediği "Burası sadece McDonald's değil, McDonald's Türkiye" ifadesi ile marka, milli duyguları harekete geçirmeyi hedeflemektedir. Ardından belirtilen "Biz 1986'dan bugüne Türkiye ile yan yanayız" ifadesi ile tarihsel birliktelik mesajı verilmektedir. Çiftçilerimizle sırt sırta, Türkiye'nin köklü yerli markalarıyla iç içe" (bkz. Görsel 4, 5 ve 6) ifadesi ise samimiyet, birlik ve beraberlik vurgusunda bulunulmaktadır.

Görsel 4 Görsel 5 Görsel 6

Kaynak: mcdonald'sturkiye, 2024

"60 binin üzerindeki kocaman ailemizle kol kolayız" ifadesi aynı şekilde birliktelik ve samimiyet mesajı vermektedir. Reklam bitiminde "Dünya bir yana, biz yan yana" ifadesi ile Mcdonald's logosunun yanında Türkiye ibaresine yer vererek Türk halkının hassasiyeti olan milli birlik ve beraberlik vurgusunda bulunulmaktadır (bkz. Görsel 7).

Görsel 7

Kaynak: mcdonald'sturkiye, 2024

Reklamın Çözümlemesi

Reklamın Künyesi

- **Reklamın Adı:** Tüm ekibiyle beraber patates eken emekleri ve sevgisiyle onlara lezzet katan İlhan'ın McDonalds'la sırt sırta devam eden hikayesini birlikte keşfedelim.
- **Reklam veren Marka:** McDonald's
- **Reklamın Yılı:** 7 Aralık 2024
- **Reklamın Yayınlandığı Platform:** Sosyal Medya
- **Reklama Erişim Linki:** https://www.instagram.com/share/reel/BAXBX3HaRX

Yukarıda künye bilgileri verilen reklam filmi 2025 yılında markanın resmi İnstagram hesabında (@mcdonaldsturkiye) yayınlanmıştır. Reklam filmi yerelleştirme pratiğini Bursa'da çiftçilik yapan İlhan'ın hikayesi üzerinden uygulamaktadır. Reklam boyunca İlhan Mcdonald's ile olan anlaşma ve sonrasında patates üretim sürecini anlatmaktadır. Mcdonald's markasının menülerinde yer verdiği patates ürünlerinin Bursa İnegöl'de üretilmesinin markanın yerli algısına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Hikâyenin taşıdığı sıcaklık ve samimi mesajlar yerelleştirme pratiğini daha ikna edici kılmaktadır. Reklamda yerelleştirme pratiğine katkı sunan görsellere de yer verilmektedir. Örneğin İlhan'ın hikayesinin aktörleri arasında yer alan tarım işçileri ve patates üretiminde sarf ettikleri emekleri bilinçli bir biçimde görünür kılınmaktadır (bkz. Görsel 8 ve 9).

Görsel 8

Görsel 9

Kaynak: mcdonald'sturkiye, 2024

Reklamda geçen "Bizim patateslerin lezzeti sevgiden, tutkudan geliyor. Mcdonald'sın sunduğu patatesler uzun bir yolculuktan geçiyor, sofranıza geliyor" ifadeleri ile ürünün tarladan sofraya gelme serüveni samimi bir dille aktarılmaktadır. Reklamın sonuna doğru İlhan'ın söylediği "Mcdonald's sayesinde çocukların İlhan amcası oldum" ifadesi Mcdonalds'ın uyguladığı yerelleştirme pratiğinin hedefine ulaştığı belirtilmektedir. Alt metinde Mcdonald'sın hedef kitlesinin büyük çoğunluğunu oluşturan çocukların beğenisini kazandığı ve bunu yerli bir üreticinin ürettiği patatesler ile gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır. Tüm reklamlarında olduğu gibi bu reklamın son sahnesini oluşturan "Dünya bir yana, biz yan yana" ifadesi ile Mcdonald's logosunun yanına yerleştirdiği Türkiye ibaresi ile milli birlik ve beraberlik mesajı verilmektedir (bkz. Görsel 10).

Görsel 10

Kaynak: mcdonald'sturkiye, 2024

Bahse konu reklam filmi başörtülü kadınlara yer vererek bir başka yerelleştirme pratiği uygulamaktadır. Dini bir referans olan başörtüsü reklamda rol alan kadın çalışanların başında gösterilerek hedef kitlenin geleneksel ve muhafazakâr yönüne seslenilmektedir. Bu kullanım markanın muhafazakâr kitlenin de beğenisini çekme amacı güttüğünü gösterir niteliktedir.

SONUÇ

Küresel işletmeler zaman zaman maruz kaldığı krizler ve boykotlara çözüm yolu olarak ülkede uzun yıllardır vermiş oldukları hizmetleri, ekonomiye ve yerel istihdama olan katkıları, ürünlerinde kullanılan malzemenin tamamen yerli üretim olması gibi unsurları stratejik amaçlı kullanmaktadır. McDonald's, küresel bir marka olmasına karşın kültürel uyarlamalar ile farklı kültürlere uyum sağlamaktadır. McDonald's, dünya pazarlarına hitap etmek için menüsünü her pazara özgü olarak uyarlamaktadır. Örneğin, Hindistan'da inek etinin dini açıdan yasak olması nedeniyle, McDonald's menüsünde bolca tavuk ve vejetaryen seçenekler bulunur. Ayrıca, Paneer (Hint peyniri) gibi yerel tatlara da yer vermektedir. Japonya'da, McDonald's ülkeye özel burgerler ve tatlar sunar. Örneğin, "Teriyaki Burger" ve "Ebi Filet-O" (karidesli burger) gibi seçenekler bulunmaktadır.

İsrail'in Filistin'e saldırıları sonrası ABD menşeli McDonalds'a yönelik Türkiye'de başlatılan boykot ve boykotun olumsuz etkilerini bertaraf etmek amacıyla markanın 2024 ve 2025 yıllarında yayınlamış olduğu üç reklam filmi yerelleştirme pratiği bağlamında vaka analizi tekniği kullanılarak incelenmiştir. İncelenen üç reklam filmi verilen mesajlar bağlamında incelendiğinde tüm reklamlarda "Dünya bir yana, biz yan yana" söylemine yer verildiği ve McDonald's logosunun yanında Türkiye ibaresi ile reklamların bitirildiği görülmektedir. Toplam süresi 3 dakika 30 saniye olan üç reklam filminde ağırlıklı olarak dilsel ifadelere yer verildiği görülmektedir. Reklamda dış ses tarafından çok defa "yan yana, sırt sırta, iç içe, kol kola" gibi ikilemeler kullanılmaktadır. İlgili ikilemeler reklam mesajının samimiyet derecesini artırmaktadır.

Reklam filmlerinde yerelleştirme pratiği görsel öğeler ile desteklenmektedir. Görseller milli birlik ve beraberlik duygularını harekete geçirme amacı gütmektedir. Markaya yönelik olumsuz tutum Türkiye, yerli gibi ifadeler ile biz, aile gibi çoğul ifadeler kullanılarak bertaraf edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca kültürel ve geleneksel öğeler ve ifadeler dışında dini referanslar da tercih edilmektedir. Başörtülü kadınların reklamda sunulması muhafazakâr hedef kitleye de hitap edildiğini göstermektedir. Geleneksel giyim kuşam ve kolektif eylem biçimi reklamların vermek istediği "sizden biri" mesajını güçlendirme amacı taşımaktadır.

Boykot sürecinde markalar çeşitli stratejiler geliştirerek hayata geçirmektedir. İlgili stratejiler arasında en yaygın olanlardan biri olarak yerelleştirme gösterilebilir. Küresel markaların özellikle başvurduğu bir strateji olan yerelleştirme, kriz ve boykotun olumsuz etkilerine karşı kalkan işlevi görmektedir. Markaların yerelleştirme stratejisini abartıya kaçmadan uygun görsel ve dilsel öğeler eşliğinde hayata geçirmesi son derece önemlidir.

REFERANSLAR

Aydınlıoğlu, Ö. ve Susur, M. (2021). Destek Olmak veya Ol(a)Mamak: Marka Aktivizmi Bağlamında Bir Değerlendirme. Erciyes İletişim Dergisi, 8(2), 847-869. https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.895504

Balaban, S., ve Yücel, S. (2019). Tüketici Boykotu ve Tüketicilerin Boykot Katılımlarını Etkileyen Faktörler. İzmir Democracy University Social Sciences Journal, 2(2), 191-212.

Balıkçıoğlu, B., Koçak, A. ve Özer, A. (2007). Şiddet İçermeyen Bir Eylem Olarak Dolaylı Tüketici Boykotlarının Oluşum Süreci ve Türkiye İçin Değerlendirme. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 62(03), 79-100. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002034

Batı, U. (2013). Reklamın Dili. Alfa Yayınları.

Englis, B. ve Solomon, M. (1995). To Be and Not to Be: Reference Group Stereotyping and the Clustering of America, Journal of Advertising, 24(1), 13-28.

Fidan, B. (2017, Mayıs). Dur!, Brandmap, (13), s. 40-46.

Erbay, Y. (1996). Küresel İşletmelerin Yönetimi ve Türk İşletmelerin Yeni Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Faaliyetleri, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Ankara.

Friedman, M. (1999). Consumer Boycotts: Effecting Change Through the Marketplace and Media, Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203900406

Gülmez, M. (2007). Internetin Uluslararası Pazarlamaya Etkileri: Kavramsal Bir Çalışma", Selçuk Üniversitesi İİBF. Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 337-367.

Güz, H. (2001). Reklam stratejisi ve reklam stratejisini etkileyen unsurlar. Selçuk İletişim Dergisi, 1(4), 20-28.

Jamankulova, R., ve Ayhan N. (2020). Localization strategy of global brand: Case study of Coca-Cola. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(4), 2475-2484.

Karlíãek, M., Chytková, Z., Hofiej, N., Mohelska, H. ve Fischer, J. (2013). The Role Of Marketing In Multınational Subsidiaries: Standardization Versus Localization. E&M Economics and Management, 1, 138-148, https://dspace5.zcu.cz/handle/11025/17490 (Erişim Tarihi: 10.02.2021).

Kozinets, R. V. ve Handelman, J. M. (2004). Adversaries of Consumption: Consumer Movements, Activism, and Ideology, Journal Of Consumer Research, 31(12), 691-794.

Makarem, S. C. ve Jae, H. (2016). Consumer Boycott Behavior: An Exploratory Analysis Of Twitter Feeds. Journal Of Consumer Affairs, 50(1), 193-223.

Mamuş, M. H. ve Aslan, T. (2023). Türkiye'de Amerikan Tüketim Alışkanlıklarının Yaygınlaşmasında Sosyal Medya Kullanıcılarının Rolü. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Uluslararası Sanat Ve Tasarım Araştırmaları Dergisi, 1(1), 33-48.

McDonald's (2025, 28 Nisan). Yönetim. 28 Nisan 2025 tarihinde https://www.mcdonalds.com.tr/hakkimizda adresinden edinilmiştir.

Manfredi-Sánchez, J. L. (2019). Brand activism. Communication & Society, 4(32), 343-359. doi:10.15581/003.32.4.343-359

Okonkwo, I., Mujinga, J., Namkoisse, E. ve Francisco, A. (2023). Localization and Global Marketing: Adapting Digital Strategies for Diverse Audiences, Journal of Digital Marketing and Communication, 3(2), 66-80. https://doi.org/10.53623/jdmc.v3i2.311.

Öğüt Eker, G. (2015). Bir Modern Dönem Miti: Amerikan Kültürel Belleğinde Rodeo ve Baş Aktörü Kovboy. Milli Folklor, 27(107).

Patra, S. (2017). Localization in Fast Food Industry: A Case Study On Mcdonald's Strategy in India. Journal of Arts, Science & Commerce, 3(1), 70-74.

Smith, N. C. (1990). Morality and the Market: Consumer Pressure for Corporate Accountability, Routledge, https://doi.org/10.4324/9781315743745.

Shetty, S., Venkataramaiah, N. B. ve Anand, K. (2019). Brand activism and millennials: an empirical investigation into the perception of millennials towards brand activism. Problems and Perspectives in Management, 4(17), 163-175. doi:10.21511/ ppm.17(4).2019.14

Sönmezoğlu, F. (2000). Uluslararası İlişkiler Sözlüğü, İstanbul: Der Yayınları.

Boykot (t.y.). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. https://sozluk.gov.tr/?q=boykot&gts=gts&aranan= , Erişim Tarihi: 21 Nisan 2025.

Tağraf, H. (2002), Küreselleşme Süreci ve Çokuluslu İşletmelerin Küreselleşme Sürecine Etkisi, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3(2), 33-47.

Ugwuoju, C. E. (2025). Brand Localization versus Globalization: A Comparative Analysis of Adaptation Strategies in Diverse Markets. IntechOpen. doi: 10.5772/intechopen.1012724.

Ürkmez, D. (2020). Dijital Aktivizm Olarak Sosyal Medyada Boykot Çağrıları: Watsons Krizi Örneği. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), 106-125. https://doi.org/10.17336/igusbd.541514

Yener, D., Dursun, T. ve Oskaybas, K. (2014). Hedonism, materialism and consumer boycotts participation. IIB International Refereed Academic Social Sciences Journal, 5(15), 99.

Yiğit Açıkgöz, F., Ayhan, A., ve Kurtuluş, G. (2021). Türkiye'nin Karşılaştığı Diplomatik Krizler Sonucunda Yapılan Boykot Çağrılarının Toplumdaki Yansımaları. Esam Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(2), 285-309. Https://Doi.Org/10.53662/Esamdergisi.982465

Zhao, N. (2025). The Localization strategies for small and Medium-sized Beauty Brands, Finance & Economics, 1(6), 1-6. https://doi.org/10.61173/g43k8q55.

Öğrencilerin Öğretmen Kavramına İlişkin Metaforik Algıları ve Öğretmenlik Mesleğini Seçme Nedenleri [1]

Mesut KART[2]

Türkay Nuri TOK[3]

1- Çalışma, Pedagojik Formasyon Öğrencisi Ile Eğitim Fakültesi Öğrencilerin Öğretmen Kavramina Ilişkin Metaforik Algilari (Pamukkale Üniversitesi. Eğitim Bilimleri Enstitüsü) adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

2- Öğretmen, Denizli Milli Eğitim Müdürlüğü. mkart_336@hotmail.com

3- Prof. Dr.; İzmir Demokrasi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü. turkaytok@gmail.com ORCID No: 0000-0002-2569-0576

ÖZET

Bu çalışmanın amacı pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin öğretmenlik algılarını karşılaştırmaktır. Bu amaçla öğretmen metaforlarına başvurulmuş, oluşturulan metaforlar kategorilere ayrılmıştır. Bununla birlikte katılımcıların öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri de araştırılıp karşılaştırılmıştır. Bu çalışma nitel bir durum çalışmasıdır. Çalışma grubu bir devlet üniversitesinde eğitim görmekte olan pedagojik formasyon öğrencileri ve eğitim fakültesi son sınıf öğrencilerinden oluşmaktadır. Çalışmaya 302 pedagojik formasyon öğrencisi 594 eğitim fakültesi öğrencisi olmak üzere toplam 896 öğretmen adayı katılmıştır. Araştırmanın verileri araştırmacının ön test uygulaması yaparak geliştirdiği bir ölçekle toplanmıştır. Katılımcıların cinsiyeti, eğitim durumları ve öğretmenliği seçme nedenleri sorulduktan sonra "Öğretmen ……. gibidir, çünkü……" cümlesini tamamlamaları istenmiştir. Verilerin analiz edilmesi ve yorumlanmasında içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın sonuçlarına göre pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin öğretmenlik algıları dokuz kategoriye ayrılmış bu dokuz kategoriye girmeyen metaforlarda diğer kategorisi altında değerlendirilmiştir. Öğretmenliği seçme nedenlerine bakıldığında ise en fazla manevi nedenlerle sonra maddi nedenlerle ve son olarak diğer nedenlerle öğretmenlik mesleğini seçtiklerini ifade etmişlerdir. Pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin oluşturdukları metaforlar kategorilere ayrıldığında aralarında anlamlı bir farkın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Öğretmenliği seçme nedenlerine bakıldığında ise pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencileri arasında anlamlı düzeyde farkın olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pedagojik Formasyon, Eğitim Fakültesi, Metafor, Öğretmen, Öğretmen Adayı

GİRİŞ

Öğretmenlik mesleği, eğitim sistemlerinin niteliğini ve sürdürülebilirliğini belirleyen temel unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Öğretmenler yalnızca bilgi aktaran bireyler değil; aynı zamanda öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve sosyal gelişimlerini yönlendiren, toplumsal değerlerin aktarımında kritik rol üstlenen profesyonellerdir. Bu bağlamda öğretmenlerin mesleğe ve öğretmenlik rolüne ilişkin algıları, öğretim süreçlerinin niteliğini doğrudan etkilemektedir. Nitekim öğretmenlik mesleğine yönelik algıların, öğretmenlerin sınıf içi uygulamalarını, mesleki motivasyonlarını ve öğretme-öğrenme sürecine bakış açılarını şekillendirdiği belirtilmektedir (Hargreaves, 2000; Day, 2004).

Öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin algılarının incelenmesi, öğretmen yetiştirme programlarının etkililiğinin değerlendirilmesi açısından önemli bir araştırma alanı oluşturmaktadır. Öğretmen adaylarının mesleğe yükledikleri anlamlar, mesleki kimliklerinin oluşum sürecinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Öğretmen kimliği, bireyin öğretmenlik rolünü nasıl tanımladığı, bu role ilişkin beklentileri ve mesleki değerleriyle yakından ilişkilidir (Beijaard, Meijer & Verloop, 2004). Bu nedenle öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin algılarının ortaya konulması, öğretmen yetiştirme süreçlerinin niteliğini anlamaya yönelik önemli ipuçları sunmaktadır.

Bireylerin algılarını, inançlarını ve deneyimlerini anlamada metaforlar, eğitim araştırmalarında sıklıkla kullanılan güçlü bilişsel araçlar arasında yer almaktadır. Metaforlar, bireylerin soyut kavramları somut imgeler aracılığıyla anlamlandırmalarına olanak tanımakta ve zihinsel yapılarını görünür kılmaktadır. Lakoff ve Johnson'a (1980) göre metaforlar, yalnızca dilsel süslemeler değil, bireylerin dünyayı algılama ve düşünme biçimlerini yansıtan temel bilişsel yapılardır. Eğitim alanında metaforların kullanımı, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının öğretme-öğrenme sürecine, öğrenciye ve mesleğe ilişkin algılarını derinlemesine inceleme olanağı sunmaktadır.

Alan yazında öğretmen ve öğretmen adaylarının öğretmenlik mesleğine ilişkin algılarını metaforlar aracılığıyla inceleyen çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. Bu çalışmalar, öğretmenlik mesleğinin sıklıkla rehberlik, yol göstericilik, fedakârlık, bilgi kaynağı ve yetiştiricilik gibi kavramlarla ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır (Saban, 2004; Yob, 2003). Metafor temelli bu araştırmalar, öğretmen adaylarının mesleğe yönelik idealist, pragmatik ya da mesleki kaygı temelli yaklaşımlarını görünür kılması açısından önemli katkılar sağlamaktadır.

Türkiye'de öğretmen yetiştirme süreci temelde iki farklı yol üzerinden yürütülmektedir: eğitim fakültelerinde verilen lisans programları ve pedagojik formasyon eğitimi sertifika programları. Eğitim fakülteleri, öğretmen adaylarına uzun süreli, kuramsal ve uygulamalı bir mesleki eğitim sunarken; pedagojik formasyon programları, farklı lisans alanlarından mezun bireylere daha kısa süreli ve yoğunlaştırılmış bir öğretmenlik eğitimi sağlamaktadır. Bu iki farklı yetiştirme modelinin, öğretmen adaylarının mesleğe ilişkin algıları üzerinde farklı etkiler yaratabileceği ileri sürülmektedir (Yıldırım & Vural, 2014). Özellikle pedagojik formasyon programlarının süresi, içeriği ve uygulama boyutuna ilişkin tartışmalar, bu programlara katılan öğretmen adaylarının mesleki yeterlikleri ve mesleğe bakış açıları üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Alan yazın incelendiğinde, pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin öğretmenlik mesleğine yönelik tutumlarını ve algılarını inceleyen çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Ancak bu iki grubun öğretmen kavramına ilişkin algılarının metaforlar aracılığıyla

doğrudan ve karşılaştırmalı biçimde ele alındığı çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Oysa metaforlar yoluyla yapılan karşılaştırmalar, öğretmen adaylarının mesleğe yükledikleri anlamlardaki benzerlik ve farklılıkları daha derinlemesine ortaya koyma potansiyeline sahiptir.

Bu çalışma, pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi son sınıf öğrencilerinin öğretmen kavramına ilişkin metaforik algılarını karşılaştırmalı olarak incelemeyi ve öğretmenlik mesleğini seçme nedenlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmanın, farklı öğretmen yetiştirme yollarının öğretmenlik mesleğine ilişkin algılar üzerindeki yansımalarını ortaya koyarak öğretmen yetiştirme politikalarına ve uygulamalarına katkı sağlaması beklenmektedir. Bu amaç doğrultusunda araştırmada şu sorulara yanıt aranmıştır:

(1) Pedagojik formasyon öğrencileri ve eğitim fakültesi öğrencileri öğretmen kavramını hangi metaforlar aracılığıyla ifade etmektedir?

(2) Pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri nelerdir? Öğretmenlik mesleğini seçme nedenleri arasında anlamlı bir fark var mıdır?

(3) Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin metaforik algıları, öğrenim gördükleri programa göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Bu araştırma, pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi son sınıf öğrencilerinin öğretmen kavramına ilişkin metaforik algılarını belirlemeyi ve karşılaştırmayı amaçladığından, nitel ve nicel yaklaşımların birlikte kullanıldığı karma yöntem deseninde yürütülmüştür. Karma yöntem, araştırma probleminin daha bütüncül biçimde ele alınmasına ve elde edilen bulguların derinlemesine yorumlanmasına olanak tanımaktadır (Creswell & Plano Clark, 2018). Araştırmanın nitel boyutunda olgubilim (fenomenoloji) deseni benimsenmiştir. Fenomenolojik araştırmalar, bireylerin belirli bir olguya ilişkin yaşantılarını ve bu yaşantılara yükledikleri anlamları ortaya koymayı amaçlamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2021).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, bir devlet üniversitesinde öğrenim gören pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi son sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örneklemesi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, araştırmacıya belirli ölçütleri karşılayan bireyleri bilinçli olarak seçme olanağı sunmaktadır (Patton, 2015).

Katılımcıların araştırmaya gönüllülük esasına göre dâhil edilmesine özen gösterilmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin 302 tanesi formasyon öğrencisi, 594 tanesi de eğitim fakültesi son sınıf öğrencisidir. Katılımcıların 607 tanesi kadın, 289 tanesi de erkektir.

Örneklemde yer alan gruplardan görüş alınmasını nedenleri şöyle ifade edilebilir:

Pedagojik formasyon öğrencileri, bir devlet üniversitesinin fen edebiyat fakültesinde öğrenim görmekte olup formasyon derslerini alan öğrencilerdir. Bu öğrenciler dört yıllık eğitimleri boyunca kendi alanlarında eğitim almış, formasyon dersleri de alarak öğretmen olmayı da hedefleyen öğrencilerdir. Dolayısıyla farklı bir alandan gelip aynı zamanda öğretmenliği de bir meslek olarak hedefleyen öğrencilerin öğretmenlik algısının nasıl olduğunu ölçmek önemli olacaktır.

Eğitim fakültesi son sınıf öğrencileri, yine aynı üniversitenin eğitim fakültesinde öğrenim görmekte olan öğretmen adaylarıdır. Bu öğrenciler üniversite eğitimleri boyunca serpiştirilmiş bir şekilde formasyon derslerini almışlardır. Hem alan derslerini, hem de bu dersleri nasıl öğreteceklerini öğrenmişlerdir. Üniversiteye girişten itibaren öğretmenliği hedefleyen bu öğretmen adaylarının da öğretmenlik mesleğini nasıl algıladıkları araştırmak önem arz etmektedir. Görüşleri alınan grupların ikisi de eğitim sistemi içinde yer almaktadır. Ancak bir grup sonradan eğitim sistemine dahil olmuş diğer grup ise ilk başından beri eğitim sisteminin içindedirler. Fakat her ikisinin de ortak yönü öğretmenlik mesleğini icra edecek olmalarıdır. Farklı yetişen bu iki grubun öğretmenlik mesleğini farklı algılayacakları düşünüldüğünden böyle bir çalışma yapmaya gerek duyulmuştur. Bu iki farklı yetişme düzenine sahip olan grupların algılarının ortaya koymak, hem öğretmenlik mesleğine hem de öğretmen yetiştirme sistemine önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak, öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin algılarını ortaya koymak amacıyla açık uçlu bir metafor formu kullanılmıştır. Bu formda katılımcılardan "Öğretmen … gibidir. Çünkü …" ifadesini tamamlamaları istenmiştir. Metafor formlarının eğitim araştırmalarında bireylerin algılarını ve bilişsel yapılarını ortaya koymada etkili bir araç olduğu belirtilmektedir (Saban, 2009; Yob, 2003). Formun uygulanması öncesinde katılımcılara metafor kavramı hakkında kısa bir açıklama yapılmış ve örnek verilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmanın nitel verileri içerik analizi tekniğiyle çözümlenmiştir. İçerik analizi, benzer özellikler gösteren verilerin belirli kavramlar ve

temalar altında toplanmasına olanak tanımaktadır (Krippendorff, 2018). Analiz sürecinde öncelikle geçersiz veya gerekçesi açıklanmamış metafor ifadeleri elenmiş, ardından geçerli metaforlar benzerliklerine göre kavramsal kategoriler altında toplanmıştır. Kategorilerin oluşturulmasında metafor–gerekçe uyumuna dikkat edilmiştir. Değerlendirilen anketlerden toplam 248 adet metafor elde edilmiştir. Üretilen metaforlar ve bunlara yönelik yapılan açıklamalar birkaç kez okunup değerlendirtilmiştir. Tam olarak metafor oluşturamayan öğrencilerin cevapları da değerlendirme dışı olarak kabul edilip değerlendirmeye alınmamıştır.

Bilgi kaynağı ve aktarıcısı, Çok yönlü, değerli ve değerlendirilmesi gereken, değersiz, ebeveyn ve sahip çıkan, sabırlı fedakar, sevgi ve yaşam kaynağı, yansıtıcı, yetiştirici yol gösterici olmak üzere toplamda dokuz adet kategori oluşturulmuştur. Herhangi bir kategoriye girmeyen metaforlar *diğer* adı altında bir kategoride toplanmıştır.

Araştırmanın nicel boyutunda ise oluşturulan kategorilere ilişkin frekans değerleri hesaplanmıştır. Pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencileri arasında anlamlı bir fark olup olmadığını belirlemek amacıyla ki-kare (χ^2) testi kullanılmıştır. Ki-kare testi, kategorik veriler arasındaki ilişkilerin incelenmesinde sıklıkla kullanılan bir istatistiksel tekniktir (Büyüköztürk, 2020).

Geçerlik ve Güvenirlik Araştırmanın geçerliğini sağlamak amacıyla veri analiz süreci ayrıntılı biçimde açıklanmış, metafor örneklerine bulgular bölümünde doğrudan alıntılarla yer verilmiştir. Güvenirlik çalışması kapsamında, metaforların kategorilere yerleştirilmesi süreci alanında uzman iki araştırmacı tarafından bağımsız olarak gerçekleştirilmiştir. Kodlayıcılar arası uyum, Miles ve Huberman (1994) tarafından önerilen güvenirlik formülü [Güvenirlik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı)] kullanılarak hesaplanmış ve yüksek düzeyde güvenirlik elde edilmiştir.

BULGULAR ve YORUMLAR

Pedagojik Formasyon Öğrencileri ve Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Öğretmen Kavramını Hangi Metaforlar Aracılığıyla Ifade Ettiğine Ilişkin Bulgular

Araştırmaya katılan formasyon öğrencileri ve eğitim fakültesi son sınıf öğrencilerinin en çok ifade ettikleri metafor belirttiği *güneş* metaforudur (84 kişi). Güneş metaforunu *ışık* (18 kişi) ve *mum* (22 kişi) metaforları takip etmektedir. Daha sonra *rehber* (15 kişi) ve *pusula* (14 kişi) gelmektedir. Araştırmaya katılan formasyon öğrencileri en çok ifade ettikleri metafor 24 kişinin belirttiği *güneş* metaforudur. *Güneş* metaforunu *mum* metaforu takip etmektedir. Daha sonra *ışık* ve *rehber* gelmektedir. Eğitim fakültesi öğrencilerinin de en çok ifade ettikleri metafor 60 kişinin belirttiği

güneş metaforudur. Güneş metaforunu *ışık* metaforu takip etmektedir. Daha sonra *mum* ve *rehber* gelmektedir.

Öğretmeni *bilgi kaynağı ve aktarıcısı* olarak gören öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlardan bazıları şunlardır:

(F107) Güneş, bilgiye ihtiyacı olan öğrencileri ışığıyla aydınlatır ve geleceğe hazırlar

(F117) Ham madde, gerekli olan bilgiyi öğrenciye aktarır öğrenci onu geliştirerek bilgiye döndürür. Bir nevi fabrikasyon görevi görür.

(F167) Kumbara, eğitimi boyunca kendinde ne biriktirdiyse onu mesleki hayatında öğrencilere vermekle yükümlüdür.

Öğretmeni *çok yönlü* olarak gören öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlardan bazıları benzetme yönleri ile birlikte şöyledir.

(F59) Bilgisayar, bir çok parçası vardır bu parçalardan bir tanesi eksik olursa çalışmaz öğretmen de bu bilgisayar gibi donanımlıdır.

(F149) Joker, gerektiğinde doktor, rehber, ebeveyn vb. rolüne bürünür.

(E463) Dns ayarı, her durumda bir çaredir

(E839) Tiyatro oyuncusu, her şeyden bilir kapının ardında kendini bırakır ve sınıfa girdiğine bir başkası olur ve ömür boyu ful dolu oynar

Öğretmeni *değerli ve değerlendirilmesi gereken* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönleri şöyledir:

(F154) Kaynak, öğretmen çevresindeki öğrencilere insanlara ve toplumun tüm kesimine faydalı ve açık olmalıdır. Sadece bilgi vermek ezberletmek olmamalı.

(F179) Meyve ağacı, öğrenci faydalanmasını bilirse o ağaçtan fazla meyve toplayabilir.

(F63) Çınar ağacı, çınar ağacı ömrü en uzun olan ağaçlardan birisidir ve öğretmende hiçbir zaman yok olmayacak bir meslektir.

Öğretmeni *değersiz* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönlerinden bazıları şöyledir:

(F77) Eleman, yeterli saygınlığı kalmamıştır. Patronlar ne isterse ona göre hareket etmek zorunda bırakılmıştır.

(E336) Amele, çalıştığına göre maaş alamaz.

(E446) Çocuk bakıcısı, toplumun gözünde çocuklarına bakan değersiz bir kişi olarak görülmektedir.

(E809) Sistemin kölesi, değişen her eğitim sistemine boyun eğmektedir.

(E848) Tüplü televizyon, ısındığı zaman biraz bekler kafasına vururuz ve yerine gelir.

Öğretmeni *ebeveyn, sahip çıkan ve koruyan* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönlerinden bazıları şöyledir:

(E325) Aile, bütün hayatımız öğretmen ve okulla geçer.

(E368) Anne baba, bir öğretmen hele de sınıf öğretmeni öğrenci ile sabahtan akşama kadar vakit geçirir onların her şeyini bilir ona ilk yol gösterenlerden biridir.

(E470) Ebeveyn, o yeri geldiğinde anne şefkati yeri geldiğinde de öğrencisine bir baba gibi yol göstermesini bilir.

(E416) Bekçi, okulda çocukları sorunlardan korur ve korunmayı öğretir.

(E441) Çoban, her zaman yön gösterir besler ve sahiplerinin emaneti oldşğu için onları emanet olarak görür ve korur.

Öğretmeni *sabırlı, fedakâr ve kâşif* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönlerinden bazıları şöyledir:

(F38) Astronot/kâşif, öğrenci keşfeder.

(F68) Çıra, kendini meccanen feda eder.

(F171) İskeledeki lastik, ona gelip çarpan gemiyi zarar vermeden yavaşlatır aktif sabır kahramanıdır.

(E638) Karda açan çiçek, engellere boyun eğmez idealisttir güzelliğiyle çevresini de güzelleştirir zorluklara boyun eğmez.

(E797) Sabır taşı, her türlü zorluklara yılmadan usanmadan göğüs gerer ve elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışır.

Öğretmeni *sevgi ve yaşam kaynağı* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönlerinden bazıları şöyledir:

(F39) Aşk, aşksız sevgisiz hayat düşünülemez. Öğretmenlikte sevgisiz aşksız yapılamaz.

(E406) Bahçıvan, çocukların her birini tanır sever ve ilgilenir.

(E748) Pamuk, kalbi yumuşacıktır ve öğrencilerinin her zaman iyiliğini düşünür.

(F4) Ağaç, ölümcül öneme sahiptir.

Öğretmeni *yansıtıcı* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönlerinden bazıları şöyledir:

(47) Ayna, gelişim sürecinde öğrenci kendine öğretmeni referans aldığından yetişen toplum öğretmenin özelliklerini büyük ölçüde bulundurur.

(442) Boya kutusu, her insana kendi rengini verir.

(628) inci, yansıttıkları değerlidir.

Öğretmeni *yetiştirici ve yol gösterici* olarak düşünen öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar ve benzetme yönlerinden bazıları şöyledir:

(E310) Ağaç, dalındaki meyveler öğrencileridir. O ağaç ne kadar güçlü olursa meyveleri de o kadar iyi olur.

(E376) Arı, sürekli çalışır çevresindeki bireylere yardımcı olmaya çalışır.

(E428) Can suyu, öğrencilerinin ilk kazanımlarından itibaren onlara yol gösterip doğruyu vs her şeyi öğreten rehberlik edendir.

Öğrencilerin Öğretmenlik Mesleğini Seçme Nedenlerine İlişkin Bulgular

Katılımcıların öğretmenlik mesleğini seçme nedenlerine verdikleri cevaplara bakıldığında 455 kişi (% 53,2) *manevi nedenlerden* (insanlara yararlı olmak, çocukları sevmek, çocukluğumdan beri hayalimdeki olan meslek vb.) ötürü bu mesleği seçtiklerini belirtmişlerdir. Daha sonra ise katılımcılardan 255 kişi (% 29,8) "*maddi* nedenlerden dolayı bu mesleği seçtiklerini ifade etmişlerdir. En son olarak da 145 kişi (% 17) *diğer* nedenlerden dolayı bu mesleği seçtiklerini belirtmişlerdir. Ailesinin isteği üzerine bu bölümü seçenlerin sayısı ise 21'dir (% 2,46). Bu grubun mesleği seçmede kendi iradesi dışında karar aldığı ortaya çıkmaktadır. Bu seçeneği ifade eden katılımcıların çoğunluğu pedagojik formasyon öğrencileridir.

Sıklıkla ifade dilden bir başka neden ise puanın bu bölüme yetmesidir. Bu da katılımcıların % 3,16'sını oluşturmaktadır. Bu grubun da aslında başka bir meslek yapmak istediği; ancak elinde olmayan nedenlerden dolayı öğretmenlik yapmak zorunda olduğu anlaşılmaktadır. Formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencileri karşılaştırıldığında eğitim fakültesi öğrencilerinin daha çok bu ifade de bulunduğu görülmektedir. İsteği dışında gelenlere, ayrıca *mecburiyet, sınav sistemi yüzünden* ve *yanlış bölümü seçtim* diyenler de dahil edilebilir. Böylece toplamda bir grubun öğretmenlik mesleğini kendi isteği dışında icra edeceği görülmektedir.

Öğretmen Adaylarının Öğrenim Gördükleri Programa Göre Öğretmen Kavramına İlişkin Metaforik Algılarına Yönelik Bulgular

Öğretmen kavramıyla ilgili oluşturulan metaforlar kategorilere ayrıldığında pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin görüşleri arasında anlamlı bir fark olup olmadığına bakılmış, pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencileri arasında kategorilere göre istatistiksel olarak 0.05 manidarlık düzeyinde anlamlı bir farkın olmadığı görülmüştür (χ^2=10,425; p<0,05). Kategorilerde beklenen değerlerle gözlenen değerler arasında farkın olduğu görülmekle birlikte bunun anlamlı düzeyde olmadığı görülmüştür.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sonuç olarak farklı öğretmen yetiştirme sistemlerinden yetişen öğretmen adaylarının öğretmenlik algıları arasında bir değişiklik olmadığı söylenebilir. Daha önceki çalışmalarda öğretmen bilgi kaynağı olarak görülürken, bu çalışmada yol gösterici olarak görüldüğü ortaya çıkmıştır. Bu da eğitim sistemimizin daha çok yapılandırmacı yaklaşıma uygun olarak geliştiğini gösteriyor olabilir. Pedagojik formasyon öğrencilerinin, daha çok mesleği manevi nedenlerden dolayı tercih ettiklerinden mesleği daha bir

sahiplenerek icra edecekleri söylenebilir. Eğitim fakültesi öğrencilerinin de mesleği icra ederken biraz zorlanacakları düşünülebilir.

Pedagojik formasyon öğrencileri de eğitim fakültesi öğrencileri de öğretmen kavramını birçok farklı metaforla ifade etmişlerdir. Bu kadar çok farklı metaforun kullanılması öğretmenin çok farklı şekillerde algılandığından veya öğretmen adaylarının meslekten çok farklı beklentilerinin olduğundan kaynaklandığı söylenebilir. Bu araştırmanın sonucunda ortaya çıkan metaforlarla diğer araştırmacıların (Aydın ve Pehlivan, 2010; Cerit, 2008; Çelikten,2006; Gillis ve Johnson, 2002; Saban, 2008; Oğuz, 2009; Shaw ve Mahlios, 2008; Yılmaz v.d. 2013) çalışmaları sonucunda ortaya çıkan metaforlar birbiriyle örtüşmektedir. Weade ve Ernst (1990) metaforların seçmeci olduğunu ve tanımlamaya çalıştıkları fenomenin tümünü değil, sadece bir parçasını temsil ettiklerini belirtmektedir. Bu araştırmada da katılımcılar öğretmeni kendilerine en yakın özelliklerini vurgulamışlardır.

Oluşturulan metaforlar tek başına öğretmeni anlatmaya yeterli olmayabilir; ama bütün metaforların bir araya gelmesiyle öğretmenin bu işi yapacaklar tarafından nasıl algılandığı hakkında bir görüş elde edilmesini sağlayacaktır (akt. Tok, 2013). Yılmaz vd. (2013) çalışmalarından ortaya çıkan sonuçtan farklı olarak, Aydın ve Pehlivan (2010) ile Ekiz ve Koçyiğit‟in (2013) yaptıkları çalışmalarla paralel olarak bu çalışmada da hem pedagojik formasyon öğrencileri hem de eğitim fakültesi öğrencileri öğretmeni en fazla *güneş* metaforu ile açıklamışlardır. Her iki grubunda en fazla oluşturdukları ilk dört metafor *güneş, ışık, mum* ve *rehber*dir. Kalyoncu‟nun (2012) yapmış olduğu çalışmada görsel sanatlar öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforlar kategorilere ayrıldığında en fazla *yol gösterici* kategorisinde metaforların toplandığı görülmüştür. Kalyoncu'dan (2012) farklı olarak Aslan'ın (2013) birleştirilmiş sınıflarda görev yapan öğretmenlerle yapmış olduğu çalışma ile Aydın ve Pehlivan'ın (2010) Türkçe öğretmeni adaylarıyla yapmış olduğu çalışmada metaforlar en fazla *bilgi kaynağı* ve *aktarıcısı* kategorisinde toplanmıştır. Bu çalışmada da en fazla *yetiştirici* ve *yol gösterici* kategorisinde olmuştur.

Yapılan bu çalışmada öğretmen adaylarının oluşturdukları metaforların nerdeyse yarısında öğrenciyi merkeze alan, öğrencinin aktif olarak öğrenmeye katıldığı öğretmenin ise bu süreçte yol gösteren olduğu bir anlayış hakimdir. Bu metaforlar *yetiştirici ve yol gösterici* kategorisinde toplanmıştır. Bu sonuçtan hareketle geleneksel yaklaşımdan uzaklaşmış bir eğitim sistemimiz olduğu söylenebilir. Ekiz ve Koçyiğit'in (2013) görev yapmakta olan sınıf öğretmenlerinin öğretmenlik algısını öğrenmek için yaptıkları araştırmada, öğretmeni bilgi kaynağı olarak gören öğretmenlerin hepsinin en az 15 yıl deneyimi olan öğretmenler olduğunu gözlemlemişlerdir. Bunun nedeninin de öğretmenlerin deneyimlerinin artmasına bağlı olduğunu düşünmektedirler. Bu araştırmada daha mesleğe başlamayan öğretmenlerden oluştuğundan bu sonuca ulaşılmış olabilir.

Yine bu çalışmada metaforların ikinci olarak yoğunlaştığı kategori *bilgi kaynağı ve aktarıcısı* kategorisi olmuştur. Bu yaklaşım öğretmenin aktif olduğu öğrencinin pasif olarak sadece öğrenme işini gerçekleştirdiği gelenekselci bir yaklaşımdır. Bu da her ne kadar geleneksel yaklaşımdan uzaklaştığımız düşünülse de tam olarak kurtulamadığımızı gösteriyor olabilir. Katılımcıların oluşturdukları metaforların yoğun olarak toplandığı diğer kategori ise Alsan"ın (2013) çalışmasında sabır örneği olarak ifade ettiği, *sabırlı fedakâr* ve *kâşif* kategorisidir. Öğretmen adaylarının öğretmeni sabırlı fedakar ve kaşif olarak değerlendirmesi insan yetiştirmenin uzun ve zahmetli bir iş olduğunu düşündüklerinden olabilir. Kaşif olmak da uzun zahmetli ve fedakarlık isteyen bir süreci gerektirdiğinden kaşif içerikli metaforlar da bu kategoride değerlendirilmiştir. Öğretmen adaylarını oluşturduğu metaforların etrafında toplandığı bir başka kategori ise sevgi ve yaşam kaynağı kategorisidir. Öğretmen adayları, öğretme işinin sevgi olmadan zoraki olarak yapılamayacağını ve insanlığın yaşamını sevgisiz sürdüremeyeceğini düşündüklerinden bu şekilde metaforlar üretmiş olabilirler.

Katılımcıların bir kısmı da öğretmeni ebeveyn, sahip çıkan ve koruyan olarak değerlendirmişlerdir. Bu kategori ağırlıklı olarak anne, baba metaforundan oluşmaktadır. Kişi okul hayatı öncesinde tanıştığı ilk öğretmeni anne ve babasıdır. Anne, baba sadece öğretmez aynı zamanda sahip çıkar korur, kollar. İlk deneyimlerinde hep yanlarında onlar vardır. Okul hayatı başladıktan sonra da anne ve babanın rolünün bir kısmını öğretmeni üstlenmektedir. Anne, baba metaforundan başka bekçi ve çoban metaforları da bu kategoride toplanmıştır. Öğretmenin, öğrencilerini sahiplendiği onların her işlerine koştuğu düşünülerek bu şekilde metaforlar oluşturulmuş olabilir.

Bir grup metafor, oluşturulan dokuz kategoriye girmemiştir. Ancak metafor oluşumları doğru olduğu için bu metaforlar elenmemiştir. Bunun yerine onuncu bir kategori olarak *diğer* kategorisi oluşturulmuştur. Bu çalışmada dokuz kategori oluşturulmuş olmasına rağmen bu kategorilere girmeyen metaforların varlığı, öğretmenlik mesleğinin bu mesleği yapacak kişiler tarafından çok farklı yönleriyle algılanıldığından kaynaklanmış olabilir. Diğer kategorisine giren metaforlara ilişkin açıklamalar arasında öğretmen adaylarının çoğunluğu, puanı bu bölüme yettiği için öğretmenlik mesleğini seçtiklerini ifade etmişlerdir. Bunlardan başka, ailesi istediği için, mecburiyetten, sınav sistemi yüzünden, sosyal çevre etkisinden seçtikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenleri ifade eden öğretmen adaylarının aslında başka bir meslek icra etmek istemelerine rağmen, istemeden de olsa öğretmenlik mesleğini yapmak durumunda kalacakları söylenebilir.

Öğretmen yetiştirici ve yol gösterici olarak, bilgi kaynağı ve aktarıcısı olarak, sabırlı fedakâr ve kaşif olarak, sevgi ve yaşam kaynağı olarak, ebeveyn, sahip çıkan ve koruyan olarak değerlidir. Ancak oluşturulan metaforlardan bir kısmı da öğretmenin sadece değerli ve değerlendirilmesi

gerektiği yönüne vurgu yapmıştır. Bu metaforlarda değerli ve değerlendirilmesi kategorisinde toplanmıştır. Öğretmenlik mesleği ileride bu işi yapacaklar tarafından bu şeklide algılanması, işinin önemli olduğunu düşündüğünü işine daha iyi sarılacağını gösterdiği söylenebilir. Bir grup katılımcının oluşturdukları metaforlarda yansıtıcı kategorisinde toplanmıştır. Bu kategoride en çok tekrar eden metafor *ayna* olmuştur. Öğretmen adayları öğretmeni öğrencisini yetiştirirken kendisindekilerin aynısını öğrencilere verdiğini düşünmektedir. Toplumdaki her bireyin eğitim, öğretim hayatından geçtiği düşünülürse toplumunda öğretmenin bir yansıması olduğu söylenebilir. Pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin oluşturdukları metaforların toplandığı bir başka kategoride ise her işe koşan, her işi başarabilen biri olarak değerlendirilen çok yönlü olarak öğretmen kategorisidir. Öğretmen adaylarının bu şekilde düşünmeleri, mesleklerinde kendilerinin çok donanımlı olmak ve kendilerini her yönüyle öğrencileri doyurmak zorunda hissettiklerinden kaynaklanmış olabilir. Katılımcıların metaforlarının en az yoğunlaştığı bir diğer kategori ise değersiz olarak öğretmen kategorisidir. Her ne kadar az gibi görünse de öğretmenin değersiz olduğunu düşünen bir grubun oluşu gelecekte mesleğini severek yapmayan öğretmenlerin olacağını gösteriyor olabilir. Öğretmen adaylarının bu şekilde düşünmeleri, çevresindeki ve medyadaki olaylardan etkilenerek öğretmene toplum tarafından hak ettiği değeri verilmediği kanısında olduklarından kaynaklanmış olabilir.

Katılımcıları öğretmenliği seçme nedenlerine bakıldığına pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencileri arasında anlamlı bir farkın olduğu görülmüştür. Pedagojik formasyon öğrencileri ile eğitim fakültesi öğrencilerinin öğretmenliği maddi nedenlerden dolayı tercih etme oranları neredeyse aynıdır. Farklılık ise manevi nedenler ve diğer nedenler arasındadır. Eğitim fakültesi öğrencilerinin beklenenden daha azı öğretmenliği seçme nedenini manevi nedenlerden olduğunu söylemiştir. Pedagojik formasyon öğrencilerinin ise beklenenden daha fazlası öğretmenliği manevi nedenlerden dolayı tercih etmiştir. Pedagojik formasyon öğrencilerinin fen edebiyat fakültesi mezunu oldukları, asıl eğitimlerinin bilim insanı yetiştirme temelli olduğu düşünüldüğünde, buna rağmen pedagojik formasyon eğitimi de alarak öğretmen olmak istemeleri, ancak manevi olarak tatmin için katlanılacak bir süreç olduğu düşünülebilir. Böylece formasyon öğrencilerinin bu mesleği daha çok manevi nedenlerden dolayı icra edecekleri söylenebilir.

ÖNERİLER

Araştırmada bir grup öğretmen adayı öğretmeni değersiz olarak gördüğünü oluşturdukları metaforlarla ifade etmişlerdir. Bu durum daha mesleğe başlamadan öğretmen adayının meslekten soğuduğunu göstermektedir. Öğretmenin kendisini değerli hissetmesini sağlayarak

mümkün olacaktır. Bunun için öğretmen yetiştirme sisteminin yeniden gözden geçirilmesi, birçok üniversite mezununun birkaç formasyon dersi alarak "hiçbirşey olmazsam öğretmen olurum" anlayışından kurtarılması, öğretmenliğin bir uzmanlık mesleği olduğu bilincine politika yapıcıların da varması, öğretmenlerin özlük haklarının iyileştirilmesi ile öğretmenlik mesleğinin toplumdaki statüsü yükseltilerek öğretmen adaylarının kendini değerli hissetmesi sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Aydın, İ., & Pehlivan, A. (2010). Türkçe öğretmeni adaylarının öğretmen ve öğrenci kavramlarına ilişkin kullandıkları metaforlar. *Turkish Studies*, *5*(3), 818–842.

Beijaard, D., Meijer, P. C., & Verloop, N. (2004). Reconsidering research on teachers' professional identity. *Teaching and Teacher Education*, *20*(2), 107–128. https://doi.org/10.1016/j.tate.2003.07.001

Büyüköztürk, Ş. (2020). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (27. bs.). Pegem Akademi.

Cerit, Y. (2008). Cerit, Y. (2008). Öğrenci, Öğretmen ve yöneticilerin müdür kavramı ile ilgili metaforlara ilişkin görüşleri. *Eğitim Ve Bilim*, Cilt 33, 147, 3-13. http://www.tebd.gazi.edu.tr/index.php/tebd/article/view/177/16 3 sayfasından elde edilmiştir.

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). *Designing and conducting mixed methods research* (3rd ed.). Sage.

Çelikten, M. (2005, Eylül). *Kültür ve Öğretmen Metaforları* Sözel bildiri, XIV Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Denizli.

Day, C. (2004). A Passion for Teaching (1st ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203464342

Ekiz, D. Koçyiğit, Z. (2013) Sınıf öğretmenlerinin "öğretmen" kavramına ilişkin metaforlarının tespit edilmesi *Kastamonu Eğitim Dergisi Cilt:21 No:2 Mayıs 2013* 439-458 Gillis, C., & Johnson, C. L. (2002). Metaphor as renewal: Re- imagining our professional selves. *English Journal*, *91*(6), 37– 43.

Hargreaves, A. (2000). Four ages of professionalism and professional learning. *Teachers and Teaching*, *6*(2), 151–182. https://doi.org/10.1080/713698714

Kalyoncu, R. (2012). Görsel sanatlar öğretmeni adaylarının öğretmen kavramına ilişkin metaforları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *9*(20), 471–484.

Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). Sage.

Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. University of Chicago Press.

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Sage.

Oğuz, A. (2009). Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin metaforları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *(24)*, 115–126.

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Sage.
Saban, A. (2004). Giriş düzeyindeki sınıf öğretmeni adaylarının "öğretmen" kavramına ilişkin ileri sürdükleri metaforlar. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, *2*(2), 131–155.
Saban, A. (2008). Okula ilişkin metaforlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, *55*, 459–496.
Saban, A. (2009). Öğretmen adaylarının öğrenci kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, *7*(2), 281–326.
Shaw, D. M., & Mahlios, M. (2008). Pre-service teachers' metaphors of teaching and literacy. *Reading Psychology*, *29*(1), 31–60. https://doi.org/10.1080/02702710701568397
Tok, T. N. (2013). Who is an education supervisor? A guide or a 3(3), 752-769. http://www.ijsse.com/sites/default/files/issues/2013/v3i3/Paper - 22.pdf
Weade, G., & Ernst, G. (1990). Pictures of life in classrooms, and the search for metaphors to frame them. *Theory into Practice*, *29*(2), 133–140.
Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. bs.). Seçkin.
Yıldırım, K., & Vural, Ö. F. (2014). Türkiye'de öğretmen yetiştirme ve pedagojik formasyon sorunu. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, *3*(3), 224–236.
Yılmaz, F., Göçen, S., Yılmaz, F. (2013) Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına iliĢkin algıları: Bir metaforik çalışma. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1, Nisan 2013, ss.151-164.
Yob, I. M. (2003). Thinking constructively with metaphors. *Studies in Philosophy and Education*, *22*(2), 127–138. https://doi.org/10.1023/A:1022289113443

Türkiye Yüzyılı Maarif Modelinde Okul Öncesi Eğitim Programının Yapısal ve Pedagojik Temelleri: Beceri Temelli Bütüncül Yaklaşımın Sosyolojik Bir Değerlendirmesi

Burcu GEZER ŞEN[1]

[1] Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Ana Bilim Dalı. burcugezersen@firat.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3782-2377

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli (TYMM) kapsamında geliştirilen Okul Öncesi Eğitim Programının yapısal ve pedagojik temellerini, beceri temelli bütüncül yaklaşım odağında sosyolojik bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, TYMM Eğitim Videoları portalında yer alan okul öncesi eğitim programına ilişkin resmî eğitim videosunun konuşma metni ile ilgili program dokümanlarını veri kaynağı olarak ele almakta ve nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde belge ve video temelli doküman analizi yöntemiyle yürütülmüştür. Verilerin analizinde tematik analiz tekniği kullanılmış; programda öne çıkan kavramlar tema, alt tema, kategori ve kod düzeylerinde yapılandırılarak yorumlanmıştır. Bulgular, TYMM okul öncesi programının okul öncesi eğitimi yalnızca bilişsel gelişime indirgemeyen; bütüncül gelişim, erdem–değer–eylem çerçevesi, beceri temelli öğrenme, çoklu okuryazarlıklar, sosyal-duygusal öğrenme, aile–toplum katılımı ile farklılaştırma ve değerlendirme yaklaşımlarını bütünleşik bir yapıda ele alan bir program mimarisi sunduğunu göstermektedir. Programın söylem düzeyinde bireysel gelişim ile toplumsal hedefler arasında güçlü bir ilişki kurduğu; okul öncesi eğitimi toplumsal süreklilik, uyum ve kapsayıcılık açısından stratejik bir alan olarak yeniden konumlandırdığı görülmektedir. Sonuç olarak çalışma, TYMM okul öncesi eğitim programının erken çocukluk eğitimine yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda sosyolojik bir derinlik kazandırdığını; çocuğu aktif bir toplumsal özne olarak ele alan bütüncül bir yaklaşım sunduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli, okul öncesi eğitim, beceri temelli yaklaşım, bütüncül gelişim, eğitim sosyolojisi

1. GİRİŞ

Eğitim programları, yalnızca öğretim hedeflerini düzenleyen teknik metinler değil; aynı zamanda bir toplumun gelecek tasavvurunu, vatandaşlık anlayışını ve toplumsal düzen beklentisini yansıtan kurumsal yapılardır. Eğitim sistemlerinin tarihsel olarak nasıl şekillendiği ve toplumsal kökenlerle nasıl ilişkilendiği, eğitimin devlet-toplum bağlamında stratejik bir alan olduğunu göstermektedir (Archer, 2013). Bu nedenle okul öncesi eğitim programları da yalnızca erken yaşta gelişimsel destek sunan pedagojik çerçeveler olarak değil, toplumsallaşmanın, değer aktarımının ve sosyal bütünleşmenin başladığı ilk kurumsal zeminler olarak değerlendirilmelidir (Berger ve Berger, 2003; Green ve Preston, 2001). Değişen toplumsal koşulların okullardan beklentileri dönüştürmesi, okulların "toplumsal bütünleşme", "uyum" ve "geleceğe hazırlık" işlevlerini yeniden tartışmaya açmaktadır (Van de Werfhorst, 2014; Verma, 2016).

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli (TYMM) bu dönüşüm ihtiyacına yanıt veren güncel bir program yaklaşımı olarak; program geliştirme ve felsefi temeller üzerinden çeşitli çalışmalarda analiz edilmiş, modelin genel yönelimleri ve

kurucu iddiaları tartışılmıştır (Akpınar vd., 2024; Karataş, 2024). TYMM'in okul öncesi boyutunda ise bütüncül yaklaşım, öğrenme çıktılarının yapısı, beceri odaklılık ve program bileşenleri üzerine odaklanan incelemeler giderek artmaktadır (Bolat, 2025; Taş vd., 2024; Şahin, 2025; Ocak ve Yılmaz, 2025). Bu çalışmalar; okul öncesi programının pedagojik örgüsünü, program öğeleri ve çıktılar düzeyinde görünür kılarken, aynı zamanda programın "değerler", "beceriler", "okuryazarlıklar" ve "kapsayıcılık" vurgularının hangi yönleriyle öne çıktığını ortaya koymaktadır. Nitekim TYMM'de "Erdem–Değer–Eylem" çerçevesi, değerler alanının erken çocukluk döneminde nasıl konumlandırıldığını anlamak için anahtar bir kavramsal hat sunmakta; bu çerçevenin farklı ders ve kademelere uzanan yapısı literatürde ayrıntılı biçimde tartışılmaktadır (Arslan, 2025; Arslan ve Çelikel, 2025; Daşar, t.y.). Okul öncesi programında değerler ile alan becerileri arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmalar da, değer aktarımının programın "örtük/açık" pedagojik kurgusuyla birlikte ele alınması gerektiğine işaret etmektedir (Güven ve Dere, 2025; Güven ve Yumugan, 2025).

Modern toplumun gerektirdiği çoklu yeterlikler bağlamında "beceri temelli" ve "yetkinlik/competency" odaklı yaklaşımın yükselişi, okul öncesi dönemi de kapsayan biçimde eğitim programlarının dilini ve hedeflerini dönüştürmüştür. Yetkinlik temelli eğitime ilişkin kuramsal tartışmalar, bilginin kullanılabilir beceriye dönüştürülmesi, öğrenmenin yaşamla ilişkilendirilmesi ve çıktılara dayalı bir tasarım mantığının güçlenmesi ekseninde ilerlemektedir (Chappell vd., 2020; Johnstone ve Soares, 2014). Bu dönüşüm aynı zamanda "21. yüzyıl becerileri" söylemiyle ölçme-değerlendirme alanında yeni arayışları da gündeme taşımaktadır (Geisinger, 2016; Rotherham ve Willingham, 2010). TYMM'nin sürdürülebilir okuryazarlık, liderlik ve model karşılaştırmaları bağlamında ele alındığı çalışmalar, programın çağdaş gereksinimlerle kurduğu bağın altını çizerken; okul öncesi programında öğrenme çıktıları, hassas beceriler ve farklılaştırma uygulamaları gibi başlıklarda yapılan araştırmalar modelin uygulama boyutuna ilişkin önemli veriler sunmaktadır (Altundağ ve Kavrayıcı, 2025; Eroğlu vd., 2025; Aydın, 2025). Ölçme-değerlendirme yaklaşımının model genelinde nasıl kurgulandığına ilişkin incelemeler de, TYMM'nin izleme ve değerlendirmeyi yalnızca "sonuç ölçme" değil, programı geliştirme ve öğretimi iyileştirme odağıyla ele aldığını göstermektedir (Aşiret ve Özenir, 2025).

Okul öncesi eğitimde programın toplumsal etkisini artıran kritik boyutlardan biri de aile–okul–toplum etkileşimidir. Bu etkileşim, ekolojik sistem yaklaşımı içinde mikro, mezo ve daha geniş çevresel katmanlarla birlikte düşünülerek eğitim süreçlerinin sürekliliğini güçlendiren bir çerçeve sunar (Bronfenbrenner, 2000; Boulanger, 2019; Bluteau vd., 2017). Türkiye'de okul öncesi düzeyde aile katılımı uygulamalarına ilişkin çalışmalar; öğretmen, yönetim ve aile boyutlarında çeşitli güçlükleri ve iş birliğini geliştirmeye

dönük gereksinimleri vurgulamaktadır (Akgün ve Bayraklı, 2022; Toran ve Özgen, 2018; Kaçan vd., 2020; Kurtulmuş, 2016). Öğretmenin iletişim becerileri ile aile katılımı ve öğretmen–çocuk ilişkisi arasındaki bağ da aile-toplum katılımını güçlendiren pedagojik bir temel olarak öne çıkmaktadır (Akyol vd., 2021). Bu bulgular, okul öncesi programlarının toplumsal işlevinin yalnızca sınıf içi öğrenmeyle sınırlı olmadığını; aile ve çevreyle kurulan ilişkiler üzerinden sosyal uyum ve bütünleşmeye katkı ürettiğini göstermesi bakımından önemlidir (Green ve Preston, 2001; Verma, 2016).

Programların sosyolojik etkisini tartışırken, yalnızca "açık program" değil; okul kültürü, gündelik etkileşimler ve değerlerin aktarımı üzerinden işleyen "örtük program" boyutu da kritik bir analitik alan sunar. Örtük programın, değerler ve normların gündelik okul yaşamında nasıl üretildiğini görünür kılması; okul öncesi gibi erken toplumsallaşma dönemlerinde daha da belirleyici hâle gelmektedir (Alsubaie, 2015; Azimpour ve Khalilzade, 2015). Bu çerçevede ahlaki eğitim ve değerlerin toplumsal düzenle ilişkisi, erken çocukluk döneminde programların yalnızca bilişsel değil, normatif ve ilişkisel bir toplumsallaştırma alanı olduğunu hatırlatır (Durkheim, 2012; Madan, 2010; Goodman, 2000). Çocukluk sosyolojisinin güncel tartışmaları da, çocuğu edilgen bir "geleceğin yetişkini" olarak değil, toplumsal ilişkiler içinde anlam üreten bir özne olarak ele almanın analiz gücünü artırdığını vurgulamaktadır (Corsaro ve Everitt, 2023; Prout, 2004; Qvortrup, 2014).

Bu kitap bölümünün amacı, TYMM kapsamındaki okul öncesi eğitim programının yapısal ve pedagojik temellerini "beceri temelli bütüncül yaklaşım" odağında, sosyolojik bir bakışla çözümlemektir. Bu amaç doğrultusunda, TYMM Eğitim Videoları portalında yer alan okul öncesi eğitim programına ilişkin eğitim videosu konuşma metni veri kaynağı olarak ele alınmış; doküman analizi yaklaşımıyla incelenmiştir (Bowen, 2009; Morgan, 2022). Analiz sürecinde tematik analiz ve tematik ağ mantığı, kavramların sistematik biçimde sınıflandırılması, temalar arası ilişkilerin kurulması ve programın sosyolojik mimarisinin haritalanması için temel analitik çerçeveyi oluşturmuştur (Alhojailan ve Ibrahim, 2012; Attride-Stirling, 2001; Neuendorf, 2018; Cassell ve Bishop, 2019; de Farias vd., 2021). Video verisinin araştırmalarda sunduğu olanaklar ve video analizine ilişkin güncel tartışmalar, bu veri kaynağının sosyal anlam üretimini yakalamaya elverişli bir zemin sunduğunu desteklemektedir (Wang ve Lien, 2013; Legewie ve Nassauer, 2023). Nitel araştırmada güvenirlik ilkesi doğrultusunda çalışma süreci, bulguların tutarlılığı ve yorumların gerekçelendirilmesi güvence altına alınmıştır (Shenton, 2004; Adler, 2022).

Sonuç olarak bu bölüm, TYMM okul öncesi eğitim programını; değer aktarımı, çoklu okuryazarlıklar, sosyal-duygusal öğrenme, aile-toplum katılımı, farklılaştırma ve değerlendirme gibi bileşenleriyle birlikte ele alarak, okul öncesi eğitimin toplumsal işlevini güçlendiren ve toplumsal bütünleşmeye katkı sunan bir program mimarisi ortaya koymayı

hedeflemektedir. Böylece eğitim programının pedagojik kurgusu ile toplumun süreklilik, uyum ve kalkınma hedefleri arasındaki bağ, sosyolojik düzlemde görünür kılınmaktadır (Archer, 2013; Green ve Preston, 2001; Van de Werfhorst, 2014).

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Eğitim ve Toplum İlişkisi Bağlamında Okul Öncesi Eğitimin Yapısal Konumu

Eğitim, sosyolojik açıdan yalnızca bireysel öğrenme süreçlerinin düzenlendiği bir alan değil; toplumsal değerlerin, normların ve davranış örüntülerinin kuşaklar arası aktarımını sağlayan temel bir kurumsal yapı olarak ele alınmaktadır. Toplumsal sistemlerin sürekliliği, bireylerin ortak normlar etrafında bütünleşmesi ve sosyal düzenin yeniden üretilmesi büyük ölçüde eğitim aracılığıyla gerçekleşmektedir (Parsons, 2013; Archer, 2013). Bu bağlamda okul öncesi eğitim, bireyin toplumsal yaşama ilk sistemli katılımını sağlayan yapısal bir eşik olarak değerlendirilmektedir (Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2024).

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli (TYMM), okul öncesi eğitimi yalnızca ilkokula hazırlık süreci olarak değil; toplumsal yapının temel bileşenlerinin erken yaşta inşa edildiği stratejik bir alan olarak konumlandırmaktadır. Programın felsefi ve program geliştirme boyutları incelendiğinde, eğitimin toplumsal bütünlük, kültürel süreklilik ve ortak değer üretimiyle doğrudan ilişkilendirildiği görülmektedir (Akpınar vd., 2024; Karataş, 2024; MEB, 2024). Bu yaklaşım, okul öncesi eğitimin yapısal konumunu güçlendiren bir perspektif sunmaktadır.

Eğitim–toplum ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde okul öncesi dönem, bireyin toplumsal rolleri tanımaya başladığı, davranış kalıplarını içselleştirdiği ve sosyal etkileşim becerileri geliştirdiği ilk kurumsal alan olarak öne çıkmaktadır. Sosyalleşme kuramları, bu dönemde kazanılan deneyimlerin bireyin yaşam boyu toplumsal yönelimlerini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır (Berger ve Berger, 2003; Corsaro ve Fingerson, 2003). Bu yönüyle okul öncesi eğitim, bireysel gelişim ile toplumsal yapı arasındaki ilişkinin kurulduğu temel bir bağlam oluşturmaktadır (MEB, 2024).

2.2. Beceri Temelli Eğitim Yaklaşımı ve Pedagojik Dönüşüm

Beceri temelli eğitim yaklaşımı, çağdaş eğitim anlayışlarında bilginin aktarımından çok, bilginin kullanılabilirliğine ve yaşamsal işlevine odaklanan bir pedagojik dönüşümü ifade etmektedir. Bu yaklaşım, bireyin karşılaştığı toplumsal sorunlara çözüm üretebilmesini, değişen koşullara uyum sağlayabilmesini ve aktif katılım gösterebilmesini temel almaktadır (Chappell vd., 2020; Johnstone ve Soares, 2014). Eğitim, bu bağlamda bireyi yalnızca

bilgiyle donatan değil, toplumsal yaşamda işlevsel kılan bir süreç olarak ele alınmaktadır (MEB, 2024).

TYMM Okul Öncesi Eğitim Programı'nda beceri temelli yaklaşım; alan becerileri, kavramsal beceriler ve programlar arası beceriler aracılığıyla yapılandırılmıştır. Programda yer alan öğrenme çıktıları, çocuğun günlük yaşamla ilişki kurabilmesini ve edindiği bilgileri davranış örüntülerine dönüştürebilmesini hedeflemektedir (Bolat, 2025; Callister ve Love, 2016; MEB, 2024). Bu durum, eğitimin soyut bir bilgi aktarımı süreci olmaktan çıkarılarak toplumsal pratiklerle bütünleştirilmesini sağlamaktadır.

Sosyolojik açıdan bakıldığında beceri temelli eğitim, modern toplumun üretken, uyum sağlayabilen ve sorun çözebilen birey ihtiyacına karşılık gelmektedir. Özellikle 21. yüzyıl becerileri bağlamında ele alındığında, erken yaşta geliştirilen problem çözme, iletişim ve iş birliği becerilerinin toplumsal uyum ve katılım açısından kritik olduğu vurgulanmaktadır (Geisinger, 2016; Rotherham ve Willingham, 2010). Bu yönüyle TYMM, beceri temelli yaklaşımı okul öncesi eğitimde toplumsal işlevselliği artıran temel bir unsur olarak konumlandırmaktadır (MEB, 2024).

2.3. Bütüncül Gelişim Anlayışı ve Çocuğun Toplumsal Özne Olarak İnşası

Bütüncül gelişim anlayışı, çocuğun gelişimini yalnızca bilişsel kazanımlar üzerinden tanımlamayan; zihinsel, duygusal, sosyal, fiziksel ve ahlaki boyutları birlikte ele alan kapsamlı bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu anlayış, çocukların çok yönlü gelişiminin sağlanmasının hem bireysel iyilik hâli hem de toplumsal uyum açısından önemli olduğunu vurgulamaktadır (Lally, 2023; Marjanen vd., 2017). Eğitim süreçleri, bu bağlamda çocuğun tüm gelişim alanlarını dengeleyici biçimde desteklemeyi amaçlamaktadır (MEB, 2024).

TYMM Okul Öncesi Eğitim Programı'nda bütüncül gelişim anlayışı, beceriler, değerler ve sosyal-duygusal öğrenme alanlarının birbirini tamamlayacak biçimde yapılandırılmasıyla somutlaşmaktadır. Program, çocuğun yalnızca akademik yeterlikler kazanmasını değil; duygularını tanıyan, ilişkiler kurabilen ve toplumsal normları anlayabilen bir birey olarak gelişmesini hedeflemektedir (Çifçi, 2025; Güven ve Dere, 2025; MEB, 2024). Bu yapı, çocuğun bireysel potansiyelini toplumsal bağlam içinde değerlendiren bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

Çocukluk sosyolojisi literatürü, çocuğu pasif bir yetişkin adayı olarak değil, kendi toplumsal dünyasını kuran aktif bir özne olarak ele almaktadır. Çocukların erken yaşta sosyal ilişkiler kurarak, kuralları müzakere ederek ve anlam üreterek toplumsal yaşama katıldıkları vurgulanmaktadır (Corsaro ve Everitt, 2023; Prout ve James, 2015). Bu perspektiften bakıldığında TYMM'nin bütüncül gelişim anlayışı, çocuğun toplumsal özne olarak inşasına katkı sunan güçlü bir kuramsal zemin oluşturmaktadır (MEB, 2024).

2.4. Erdem–Değer–Eylem Çerçevesi ve Ahlaki Toplumsallaşma

Değerler eğitimi, eğitimin toplumsal işlevleri arasında merkezi bir konuma sahiptir. Ahlaki normların ve toplumsal değerlerin bireyler tarafından içselleştirilmesi, toplumsal düzenin sürdürülebilirliği açısından temel bir gereklilik olarak görülmektedir (Durkheim, 2012; Smith, 2011). Bu bağlamda okul öncesi dönem, değerlerin davranış örüntülerine dönüşmesi açısından kritik bir evreyi temsil etmektedir (MEB, 2024).

TYMM'de yer alan Erdem–Değer–Eylem Çerçevesi, değerleri soyut kavramlar olarak değil; günlük yaşam içinde deneyimlenen ve davranışlara yansıyan yapılar olarak ele almaktadır. Programda adalet, sorumluluk, saygı ve yardımlaşma gibi değerler, çocukların sosyal etkileşimleri aracılığıyla kazandırılmaktadır (Arslan, 2025; Arslan ve Çelikel, 2025; MEB, 2024). Bu yaklaşım, değer aktarımını doğrudan öğretimden ziyade yaşantı temelli bir süreç olarak kurgulamaktadır.

Örtük program kavramı, bu sürecin sosyolojik boyutunu anlamlandırmak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Değerler, yalnızca öğretim içeriği aracılığıyla değil; okulun ilişki biçimleri, etkileşim ortamları ve kurumsal kültürü yoluyla da aktarılmaktadır (Alsubaie, 2015; Azimpour ve Khalilzade, 2015). Bu yönüyle Erdem–Değer–Eylem Çerçevesi, okul öncesi eğitimi bireysel ahlaki gelişimin ötesine taşıyarak toplumsal düzenin yeniden üretildiği bir alan hâline getirmektedir (MEB, 2024).

2.5. Ekolojik Sistemler, Aile–Toplum Katılımı ve Sosyal Sermaye

Çocuğun gelişimi, yalnızca okul ortamıyla sınırlı olmayan; aile, okul ve toplumsal çevreler arasındaki etkileşimlerle şekillenen çok katmanlı bir süreçtir. Bronfenbrenner'in Ekolojik Sistemler Kuramı, bu süreci mikro, mezo ve ekzo düzeylerde ele alarak çocuğun gelişimini çevresel bağlamlar içinde anlamlandırmaktadır (Bronfenbrenner, 2000; Boulanger, 2019). Bu kuramsal çerçeve, okul öncesi eğitimin çok paydaşlı yapısını görünür kılmaktadır (MEB, 2024).

TYMM Okul Öncesi Eğitim Programı'nda aile ve toplum katılımı, eğitimin tamamlayıcı bir unsuru değil, sürecin kurucu bileşeni olarak ele alınmaktadır. Ailelerin ve toplumun eğitim sürecine aktif katılımı, çocuğun yaşamında eğitsel süreklilik ve bütünlük sağlamaktadır (Akgün ve Bayraklı, 2022; Epstein, 2013; MEB, 2024). Bu yaklaşım, okul ile aile arasında güçlü bir bağ kurulmasını hedeflemektedir.

Sosyal sermaye kuramı, bu iş birliğinin toplumsal boyutunu açıklamak açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Eğitim süreçlerine aile ve toplumun dâhil edilmesi, karşılıklı güven, iş birliği ve ortak sorumluluk duygusunu güçlendirmektedir (Coleman, 1988; Green ve Preston, 2001). Bu bağlamda TYMM, okul öncesi eğitimi toplumsal dayanışmayı ve sosyal bütünleşmeyi destekleyen stratejik bir alan olarak konumlandırmaktadır (MEB, 2024).

2.6. Çoklu Okuryazarlıklar, Sosyal-Duygusal Öğrenme ve Toplumsal Uyum

Günümüz toplumlarında okuryazarlık kavramı, yalnızca okuma ve yazma becerileriyle sınırlı olmayan çok boyutlu bir yeterlik alanını ifade etmektedir. Dijital, kültürel, vatandaşlık ve sürdürülebilirlik okuryazarlıkları, bireyin toplumsal yaşama etkin ve bilinçli katılımını destekleyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır (Altundağ ve Kavrayıcı, 2025; Auld ve Morris, 2019). Eğitim, bu okuryazarlıkları erken yaşta temellendirmeyi amaçlamaktadır (MEB, 2024).

TYMM Okul Öncesi Eğitim Programı'nda okuryazarlık becerileri, öğrenme süreçlerine örtük biçimde entegre edilerek ele alınmaktadır. Bu yaklaşım, çocukların eleştirel düşünme, farkındalık geliştirme ve toplumsal sorumluluk bilinci kazanmalarını desteklemektedir (Bolat, 2025; Geisinger, 2016; MEB, 2024). Okuryazarlıklar, bireysel yeterlikten ziyade toplumsal uyumla ilişkilendirilmektedir.

Sosyal-duygusal öğrenme, bu sürecin ilişkisel boyutunu oluşturmaktadır. Empati, duygu yönetimi ve iş birliği gibi beceriler, birlikte yaşama kültürünün erken yaşta inşa edilmesine katkı sunmaktadır (Denham, 2003; Jones ve Doolittle, 2017). Bu yönüyle çoklu okuryazarlıklar ve sosyal-duygusal öğrenme, TYMM'de bireysel gelişimi toplumsal bütünleşmeyle ilişkilendiren tamamlayıcı kuramsal bileşenler olarak karşımıza çıkmaktadır (MEB, 2024).

3. YÖNTEM

3.1. Araştırma Deseni

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yapılandırılmıştır. Nitel araştırmalar, toplumsal olguların bağlamsal, çok boyutlu ve anlam temelli yönlerini derinlemesine incelemeye olanak tanıyan bir yaklaşım sunmaktadır (Guba ve Lincoln, 1994; Adler, 2022). Çalışmada, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nın sosyolojik ve pedagojik yönlerinin incelenmesi amaçlandığından, nicel ölçüm yerine yorumlayıcı ve analitik bir perspektif benimsenmiştir.

Araştırma deseni olarak belge analizi temel alınmıştır. Belge analizi, yazılı, görsel ve dijital materyallerin sistematik biçimde incelenmesini sağlayan nitel bir yöntem olup, özellikle politika belgeleri, program dokümanları ve resmî eğitim materyallerinin analizinde sıklıkla kullanılmaktadır (Bowen, 2009; Morgan, 2022). Bu çalışmada belge analizi, programın kuramsal çerçevesini ve içerik mantığını sosyolojik açıdan çözümlemeye olanak tanımıştır.

Buna ek olarak çalışma, video temelli nitel analiz yaklaşımından da yararlanmıştır. Eğitim programlarının tanıtım ve uygulama videoları, programın söylemsel yapısını, vurgu alanlarını ve pedagojik önceliklerini görünür kılan önemli veri kaynakları olarak değerlendirilmektedir (Wang ve

Lien, 2013; Legewie ve Nassauer, 2023). Bu yönüyle araştırma, çoklu veri kaynağına dayalı bütüncül bir analiz anlayışıyla yürütülmüştür.

3.2. Veri Kaynakları

Araştırmanın temel veri kaynaklarını, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı dokümanları ile programa ilişkin resmî tanıtım ve eğitim videoları oluşturmaktadır. Bu materyaller, programın hedeflerini, değer çerçevesini, beceri alanlarını ve pedagojik yaklaşımını bütünlüklü biçimde yansıtan birincil kaynaklar olarak ele alınmıştır.

Belge ve video materyallerinin seçilmesinde, programın resmî niteliğe sahip olması, güncel olması ve doğrudan okul öncesi eğitimi kapsaması ölçütleri dikkate alınmıştır. Bu yaklaşım, araştırmanın geçerlik ve güvenirliğini destekleyen önemli bir unsur olarak değerlendirilmektedir (Shenton, 2004; Adler, 2022).

Çalışmada kullanılan tüm veri kaynakları, araştırmanın amacı doğrultusunda yeniden üretilmeyen, müdahale edilmeyen ve doğal bağlamında incelenen materyallerden oluşmaktadır. Bu durum, çalışmanın etik açıdan herhangi bir katılımcı riski taşımamasını ve ikincil veri analizi kapsamında değerlendirilmesini sağlamaktadır (Bowen, 2009; Morgan, 2022).

3.3. Veri Analizi

Verilerin analizinde tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Tematik analiz, nitel verilerde anlam örüntülerini, tekrar eden kavramları ve ilişkili temaları sistematik biçimde ortaya koymayı amaçlayan esnek ve güçlü bir analiz tekniğidir (Braun ve Clarke, 2006; Alhojailan ve Ibrahim, 2012). Bu yöntem, eğitim programlarının çok katmanlı yapısını çözümlemek açısından işlevsel bir analitik çerçeve sunmaktadır.

Analiz süreci, tematik analiz literatüründe önerilen aşamalar doğrultusunda yürütülmüştür. Bu aşamalar; veriye aşinalık kazanma, ön kodların oluşturulması, temaların belirlenmesi, temaların gözden geçirilmesi ve tematik yapının raporlanması şeklinde ilerlemiştir (Braun ve Clarke, 2006; de Farias vd., 2021). Kodlama sürecinde hem açık hem de örtük anlamlar dikkate alınarak, verinin içerdiği pedagojik ve sosyolojik vurgular bütüncül biçimde değerlendirilmiştir.

Temalar, yalnızca betimleyici bir sınıflandırma amacıyla değil; kavramlar arası ilişkileri görünür kılmak ve programın sosyolojik mimarisini analitik düzeyde ortaya koymak amacıyla yapılandırılmıştır. Bu bağlamda bazı tablolarda birden fazla temaya yer verilmiş, temalar arası bağlar açıklama metinleriyle gerekçelendirilmiştir (Attride-Stirling, 2001; Neuendorf, 2018; Cassell ve Bishop, 2019).

3.4. Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirlik, tutarlılık ve şeffaflık ilkeleri çerçevesinde ele alınmaktadır (Guba ve Lincoln, 1994; Shenton, 2004). Bu çalışmada, veri kaynaklarının açık biçimde tanımlanması, analiz sürecinin ayrıntılı olarak raporlanması ve kullanılan kodlama mantığının şeffaf şekilde sunulması bu ilkeler doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca tematik analiz sürecinde kullanılan kavramsal çerçeve, alanyazında kabul gören yöntemsel yaklaşımlara dayandırılmış ve analiz adımları sistematik biçimde izlenmiştir (Braun ve Clarke, 2006; Rivas, 2012). Bu durum, bulguların tutarlılığını ve araştırmanın metodolojik sağlamlığını desteklemektedir.

Çalışmanın veri kaynaklarının resmî ve kamusal dokümanlardan oluşması, araştırmanın yeniden üretilebilirliğini artıran bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Böylece araştırma, nitel araştırma standartlarıyla uyumlu, denetlenebilir ve bilimsel açıdan güvenilir bir yöntemsel çerçeveye oturtulmuştur (Adler, 2022; Bowen, 2009).

4. BULGULAR

Bu çalışmada, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli (TYMM) kapsamında yayımlanan TYMM Eğitim Videoları portalında yer alan Okul Öncesi Eğitim Programına ilişkin eğitim videosu, sosyolojik bir bakış açısıyla incelenmiştir. İnceleme, videodaki konuşma metninde öne çıkan kavramların (ör. beceri temelli bütüncül yaklaşım, Erdem–Değer–Eylem çerçevesi, okuryazarlık becerileri, aile-toplum katılımı, farklılaştırma ve değerlendirme) sistematik biçimde çözümlenmesi ve bu kavramların eğitim–toplum ilişkisi bağlamında anlamlandırılması üzerine kuruludur. Bulgular, programın yapısal bileşenleri ile toplumsal işlevleri arasındaki bağlantıları görünür kılacak şekilde dokuz alt başlık altında düzenlenmiş; her alt başlık, "tema–alt tema–kategori–kod" düzeylerinde kavramsal bir haritalama mantığıyla tablolaştırılmıştır. Bulguların tablolara aktarımında birden fazla temaya yer verilmesi, programın değerler, okuryazarlık, sosyal-duygusal öğrenme, aile-toplum katılımı ve değerlendirme gibi bileşenlerinin birbirini tamamlayan bütüncül yapısını koruyarak analitik çerçeveyi görünür kılmak ve kavramlar arası ilişkileri sosyolojik düzlemde haritalamak amacıyla benimsenen bilimsel bir sunum tercihi olarak değerlendirilmiştir.

4.1. Okul Öncesi Eğitimin Toplumsal İşlevinin Yeniden Tanımlanması

Tablo 1. Okul Öncesi Eğitimin Toplumsal İşlevine İlişkin Sosyolojik Yapı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Toplumsal İşlev	Eğitim–Devlet İlişkisi	Eğitim politikası	Türkiye Yüzyılı vizyonu
		Toplumsal kalkınma	Nitelikli insan yetiştirme
	Toplumsal Süreklilik	Değer aktarımı	Ortak toplumsal değerler
		Sosyal bütünlük	Huzurlu aile–toplum
	Eğitimin Konumu	Kurumsal rol	Okul öncesinin ilk basamak olması
		Toplumsallaşma	Erken yaşta sosyal uyum
	Eğitim Anlayışı	Bilgi–davranış ilişkisi	Bilginin davranışa dönüşmesi
		Bütüncül yaklaşım	Zihinsel–ahlaki–duygusal gelişim

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı, okul öncesi eğitimi yalnızca pedagojik bir hazırlık süreci olarak değil, toplumsal yapının yeniden üretildiği temel bir kurumsal alan olarak konumlandırmaktadır. Eğitim videosunda vurgulanan "toplumsal hayatta yer alan tüm alanları dikkate alan" yaklaşım, okul öncesi eğitimin bireysel gelişimin ötesine geçen makro toplumsal bir işlev üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda okul öncesi eğitim, devletin toplumsal süreklilik, değer aktarımı ve nitelikli insan kaynağı yetiştirme hedefleriyle doğrudan ilişkilendirilmektedir.

Programda bilginin salt bilişsel bir kazanım olarak değil, davranış örüntülerine dönüşen bir toplumsal pratik olarak ele alınması, eğitimin klasik bilgi aktarımı işlevinden uzaklaşıp toplumsal uyum ve katılım sağlayan bir mekanizma hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle okul öncesi eğitim, çocukların yalnızca bireysel becerilerini geliştirmeyi değil, aynı zamanda onları toplumsal normlara, ortak değerlere ve kolektif yaşama hazırlamayı amaçlamaktadır. Eğitim videosunda sıkça vurgulanan "huzurlu aile, huzurlu toplum ve yaşanabilir çevre" söylemi, okul öncesi eğitimin uzun vadeli toplumsal hedeflerle ilişkilendirildiğini açıkça göstermektedir.

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde bu yaklaşım, yapısal-işlevselci perspektifle örtüşen bir biçimde eğitimi toplumsal düzenin sürdürülmesi ve güçlendirilmesi açısından merkezi bir konuma yerleştirmektedir. Okul öncesi eğitim, bu bağlamda bireyin topluma uyum sağladığı, ortak değerleri içselleştirdiği ve toplumsal rollerle tanıştığı ilk kurumsal alan olarak yeniden tanımlanmaktadır. Böylece eğitim, yalnızca bireysel başarıyı değil, toplumsal bütünlüğü ve kolektif refahı destekleyen stratejik bir araç hâline gelmektedir.

4.2. Erdem–Değer–Eylem Çerçevesinin Toplumsal Değer Aktarımı Açısından Analizi

Tablo 2. Erdem–Değer–Eylem Çerçevesinin Sosyolojik Yapısı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Değer Aktarımı	Ahlaki Yapı	Temel değerler	Adalet, saygı, sorumluluk
		Sosyal değerler	Yardımlaşma, dostluk
		Ulusal değerler	Vatanseverlik
	Değer–Eylem İlişkisi	Davranış temelli değerler	Yaşantı yoluyla öğrenme
		Süreklilik	Günlük yaşamla bütünleşme
	Toplumsal Amaç	Aile bütünlüğü	Aileyi güçlendirme
		Toplumsal uyum	Huzurlu toplum
	Eğitim Yaklaşımı	Örtük öğretim	Doğal ortamda değer kazanımı

Erdem–Değer–Eylem Çerçevesi, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nın ahlaki ve toplumsal omurgasını oluşturmaktadır. Eğitim videosunda değerlerin doğrudan öğretilen kavramlar olarak değil, yaşantılar ve günlük etkileşimler yoluyla içselleştirilen davranış örüntüleri olarak ele alındığı vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, değer aktarımını normatif bir dayatmadan ziyade, çocukların sosyal deneyimleri aracılığıyla gerçekleşen doğal bir süreç olarak konumlandırmaktadır.

Programda yer alan adalet, saygı, sorumluluk, yardımlaşma, aile bütünlüğü ve vatanseverlik gibi çatı değerler, toplumsal yapının sürekliliğini sağlayan temel normatif unsurlar olarak dikkat çekmektedir. Bu değerler, bireyin yalnızca kendisiyle değil, ailesi, yakın çevresi ve toplumla kurduğu ilişkiler üzerinden anlam kazanmaktadır. Bu yönüyle Erdem–Değer–Eylem Çerçevesi, bireyin ahlaki gelişimini toplumsal bağlamdan koparmadan, kolektif yaşamın bir parçası hâline getirmeyi hedeflemektedir.

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde bu yapı, eğitim yoluyla toplumsal normların ve ortak değerlerin yeniden üretildiği bir mekanizmaya işaret etmektedir. Değerlerin erken çocukluk döneminde kazandırılması, bu normların yaşam boyu davranışlara dönüşmesini ve kuşaklar arası aktarımını mümkün kılmaktadır. Böylece okul öncesi eğitim, yalnızca bireysel ahlaki gelişimi destekleyen bir alan değil, aynı zamanda toplumsal düzenin, aile yapısının ve kültürel sürekliliğin korunmasına hizmet eden stratejik bir kurum hâline gelmektedir. Bu yönüyle Erdem–Değer–Eylem Çerçevesi, programın sosyolojik derinliğini güçlendiren temel bileşenlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

4.3. Okuryazarlık Becerilerinin Modern Toplum Gereksinimleriyle İlişkisi

Tablo 3. Okuryazarlık Becerilerinin Toplumsal İşlevleri

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Okuryazarlık	Dijitalleşme	Dijital okuryazarlık	Teknolojiyle bilinçli etkileşim
		Veri okuryazarlığı	Veriye dayalı düşünme
	Toplumsal Katılım	Vatandaşlık okuryazarlığı	Hak ve sorumluluk bilinci
		Kültürel okuryazarlık	Kültürel farkındalık
	Sürdürülebilirlik	Çevresel duyarlılık	Yaşanabilir çevre
	Eğitim Yaklaşımı	Örtük beceri	Öğrenme sürecine entegre
		Yaşam boyu öğrenme	Süreklilik

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nda okuryazarlık becerileri, geleneksel anlamda yalnızca okuma–yazma yeterlikleriyle sınırlı olmayan, çok boyutlu ve toplumsal içerikli bir beceri alanı olarak ele alınmaktadır. Eğitim videosunda okuryazarlık becerilerinin programda "örtük bir beceri" olarak yer aldığı vurgulanmakta; bu becerilerin doğrudan öğrenme çıktıları yerine, öğrenme–öğretme süreçleriyle bütünleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Bu yaklaşım, modern toplumun gerektirdiği karmaşık yeterliklere erken yaşta temel oluşturmayı amaçlamaktadır.

Dijital okuryazarlık ve veri okuryazarlığı gibi beceriler, çocukların hızla dijitalleşen toplumsal yapıya uyum sağlamalarını destekleyen önemli araçlar olarak öne çıkmaktadır. Bu beceriler, bireyin teknolojiyle pasif bir kullanıcı olarak değil, bilinçli ve eleştirel bir özne olarak ilişki kurmasını hedeflemektedir. Aynı zamanda vatandaşlık ve kültürel okuryazarlık, bireyin toplumsal hayata etkin katılımını, hak ve sorumluluk bilinci geliştirmesini ve kültürel çeşitliliği anlamlandırmasını mümkün kılmaktadır.

Sosyolojik açıdan bakıldığında bu yapı, geç modern toplumun belirsizlik, hız ve risklerle karakterize edilen doğasına uyum sağlayabilecek bireylerin yetiştirilmesini amaçlamaktadır. Sürdürülebilirlik okuryazarlığı ise çevresel duyarlılığı erken yaşta kazandırarak, bireyin yalnızca bugünü değil, geleceği de dikkate alan bir toplumsal sorumluluk bilinci geliştirmesini desteklemektedir. Bu yönüyle okuryazarlık becerileri, programda bireysel bir yeterlik alanı olmanın ötesine geçerek, toplumsal uyum, aktif vatandaşlık ve sürdürülebilir yaşam hedefleriyle doğrudan ilişkilendirilen stratejik bir unsur hâline gelmektedir.

4.4. Aile ve Toplum Katılımının Ekolojik Sistemler Bağlamında Değerlendirilmesi

Tablo 4. Aile ve Toplum Katılımına İlişkin Sosyolojik Yapı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Ekolojik Sistem	Mikro Sistem	Aile	Ebeveyn katılımı
		Okul	Öğretmen–çocuk etkileşimi
	Mezo Sistem	Okul–Aile	Süreklilik ve bütünlük
		Okul–Toplum	İş birliği ve iletişim
	Ekzo Sistem	Kurumsal destek	Toplum kuruluşları
		Yerel çevre	Sosyal kaynaklar
Katılım Anlayışı	Eğitimde paydaşlık	Karar süreçlerine katılım	
	Eğitim sürekliliği	Ev–okul bütünlüğü	
Toplumsal Amaç	Sosyal uyum	Ortak sorumluluk	
	Değer pekiştirme	Kalıcı öğrenme	

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nda aile ve toplum katılımı, eğitimin tamamlayıcı bir unsuru olarak değil, eğitim sürecinin kurucu bileşenlerinden biri olarak ele alınmaktadır. Eğitim videosunda aile katılımı; ebeveynlerin ve diğer aile üyelerinin yalnızca destekleyici değil, aynı zamanda aktif rol ve sorumluluk üstlenen paydaşlar olarak konumlandırılması şeklinde tanımlanmaktadır. Bu yaklaşım, okul öncesi eğitimi çocuğun yaşamındaki diğer sosyal bağlamlardan kopuk bir kurum olmaktan çıkararak, çok katmanlı bir ekolojik yapı içinde değerlendirmektedir.

Bronfenbrenner'in Ekolojik Sistemler Kuramı bağlamında ele alındığında, programda mikro sistem (aile, okul), mezo sistem (okul–aile etkileşimi) ve ekzo sistem (toplum kuruluşları, çevresel kaynaklar) arasındaki ilişkilerin bilinçli biçimde yapılandırıldığı görülmektedir. Ailede öğrenilenlerin okulda, okulda öğrenilenlerin evde desteklenmesi ve pekiştirilmesi vurgusu, çocuğun yaşamında eğitsel süreklilik ve bütünlük oluşturmayı hedeflemektedir. Bu bütünlük, yalnızca akademik becerilerin değil, değerlerin ve sosyal davranışların da kalıcı hâle gelmesini sağlamaktadır.

Sosyolojik açıdan bu yapı, eğitimi bireysel bir süreç olmaktan çıkarıp kolektif bir sorumluluk alanı olarak yeniden tanımlamaktadır. Okul, aile ve toplum arasındaki iş birliği; çocuğun toplumsal yaşama uyumunu, aidiyet duygusunu ve sorumluluk bilincini güçlendirmektedir. Bu bağlamda aile ve toplum katılımı, eğitim yoluyla sosyal sermayenin güçlendirilmesine katkı sunan stratejik bir mekanizma olarak değerlendirilebilir. Programın bu yönü,

devletin eğitim aracılığıyla toplumsal dayanışmayı ve bütünlüğü güçlendirme hedefleriyle uyumlu bir sosyolojik çerçeve ortaya koymaktadır.

4.5. Bütüncül Gelişim Anlayışının Sosyolojik Boyutları

Tablo 5. Bütüncül Gelişim Anlayışına İlişkin Sosyolojik Yapı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Bütüncül Gelişim	Gelişim Alanları	Zihinsel gelişim	Düşünme becerileri
		Duygusal gelişim	Duygu yönetimi
		Sosyal gelişim	İlişki kurma
		Fiziksel gelişim	Hareket ve sağlık
		Ahlaki gelişim	Değer içselleştirme
Eğitim Anlayışı	Çok boyutluluk	Tek yönlü olmayan gelişim	
	Birey–toplum ilişkisi	Toplumsal özne	
Program Yapısı	Beceriler arası bütünlük	Alan–kavramsal–SDÖ	
Toplumsal Amaç	Uyum	Dengeli birey	

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nda benimsenen bütüncül gelişim anlayışı, çocuğu yalnızca bilişsel kapasitesi üzerinden tanımlayan dar pedagojik yaklaşımlardan belirgin biçimde ayrılmaktadır. Eğitim videosunda sıkça vurgulanan zihinsel, sosyal, duygusal, fiziksel ve ahlaki gelişim boyutları, çocuğun çok katmanlı bir toplumsal özne olarak ele alındığını göstermektedir. Bu yaklaşım, bireyin gelişimini yalnızca bireysel bir süreç değil, aynı zamanda toplumsal bağlamla etkileşim içinde şekillenen bir yapı olarak görmektedir.

Bütüncül gelişim anlayışı, programda yer alan alan becerileri, kavramsal beceriler, sosyal-duygusal öğrenme becerileri ve değerler çerçevesinin birbirini tamamlayacak şekilde yapılandırılmasıyla somutlaşmaktadır. Bu bütünlük, çocuğun tek bir alanda değil, yaşamın farklı boyutlarında denge ve uyum geliştirmesini hedeflemektedir. Sosyolojik açıdan bakıldığında bu durum, modern toplumun gerektirdiği çok yönlü birey profilinin erken yaşta temellendirilmesi anlamına gelmektedir.

Bu çerçevede çocuk, yalnızca bireysel potansiyelini gerçekleştiren bir varlık değil, aynı zamanda toplumsal normları anlayan, ilişkiler kurabilen ve ortak yaşamın gereklerine uyum sağlayabilen bir özne olarak inşa edilmektedir. Bütüncül gelişim anlayışı, birey ile toplum arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu kabul eden bir perspektif sunmakta; bireysel gelişimin toplumsal uyumla birlikte düşünülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bu yönüyle

program, erken çocukluk eğitimini toplumsal yapının sağlıklı biçimde sürdürülmesinde kritik bir aşama olarak konumlandırmaktadır.

4.6. Beceri Temelli Eğitim Yaklaşımının Toplumsal Karşılıkları

Tablo 6. Beceri Temelli Eğitim Yaklaşımına İlişkin Sosyolojik Yapı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Beceri Temelli Eğitim	Eğitim Anlayışı	Bilgi–beceri dönüşümü	Davranış örüntüsü
		Süreç odaklılık	Yaparak yaşayarak
Beceri Türleri	Kavramsal beceriler	Üst düzey düşünme	
	Alan becerileri	Günlük yaşamla ilişki	
	Programlar arası beceriler	SDÖ, okuryazarlık	
Toplumsal Yaşam	Uyum	Günlük hayata hazırlık	
	Katılım	Aktif birey	
Eğitim Amacı	İşlevsellik	Kullanılabilir bilgi	

Beceri temelli eğitim yaklaşımı, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nın temel pedagojik ve sosyolojik dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Eğitim videosunda vurgulanan "bilginin davranış örüntülerine dönüşmesi" ifadesi, programın salt bilgi aktarımını aşarak işlevsel ve yaşamsal beceriler kazandırmayı hedeflediğini göstermektedir. Bu yaklaşım, bireyin edindiği bilgileri günlük yaşamda kullanabilmesini ve toplumsal rollerini etkin biçimde yerine getirebilmesini amaçlamaktadır.

Programda yer alan kavramsal beceriler, alan becerileri ve programlar arası beceriler, çocuğun toplumsal yaşamla kuracağı ilişkinin farklı boyutlarını destekleyecek şekilde yapılandırılmıştır. Türkçe, matematik, fen, sosyal alan, sanat, müzik ile hareket ve sağlık alanlarına ilişkin beceriler, çocukların yaşantılarıyla doğrudan ilişkilendirilerek sunulmaktadır. Bu durum, eğitimin soyut bir süreç olmaktan çıkıp günlük yaşam pratikleriyle bütünleşmesini sağlamaktadır.

Sosyolojik açıdan beceri temelli eğitim yaklaşımı, modern toplumun üretken, uyum sağlayabilen ve sorun çözebilen birey ihtiyacına karşılık gelmektedir. Çocukların erken yaşta problem çözme, karar verme, iletişim kurma ve iş birliği yapma gibi becerilerle donatılması, onların yalnızca akademik değil, toplumsal yaşamda da aktif ve işlevsel bireyler olmalarını desteklemektedir. Bu bağlamda beceri temelli yaklaşım, bireysel gelişimi toplumsal beklentilerle uyumlu hâle getiren bir eğitim stratejisi olarak değerlendirilebilir. Programın bu yönü, erken çocukluk eğitimini geleceğin toplumsal yapısına yatırım olarak gören bir anlayışı yansıtmaktadır.

4.7. Sosyal-Duygusal Öğrenmenin Toplumsal Uyum ve İlişki İnşasındaki Rolü

Tablo 7. Sosyal-Duygusal Öğrenme Becerilerinin Sosyolojik Yapısı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Sosyal-Duygusal Öğrenme	Benlik Becerileri	Duygu farkındalığı	Duyguları tanıma
		Duygu yönetimi	Duyguları düzenleme
	Sosyal Beceriler	Empati	Başkalarının duygularını anlama
		İlişki kurma	Destekleyici ilişkiler
	Ortak Beceriler	İş birliği	Birlikte hareket etme
		İletişim	Etkili etkileşim
Toplumsal Amaç	Sosyal uyum	Birlikte yaşama kültürü	
	Sağlıklı benlik	Olumlu benlik algısı	

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nda sosyal-duygusal öğrenme becerileri, çocuğun yalnızca bireysel iç dünyasına yönelik değil, toplumsal ilişkiler içinde işlevsel bir benlik geliştirmesine yönelik olarak yapılandırılmıştır. Eğitim videosunda bu beceriler; bireyin duygularını yönetebilmesi, empati kurabilmesi, destekleyici ilişkiler içinde yer alabilmesi ve sağlıklı bir benlik algısı geliştirebilmesi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlama, sosyal-duygusal öğrenmenin bireysel gelişimin ötesinde toplumsal uyumun temel dinamiklerinden biri olarak ele alındığını göstermektedir.

Programda sosyal-duygusal öğrenme becerilerinin benlik becerileri, ortak beceriler ve sosyal yaşam becerileri şeklinde sınıflandırılması, çocuğun hem kendisiyle hem de başkalarıyla kurduğu ilişkilerin dengeli biçimde geliştirilmesini hedeflemektedir. Duygularını tanıyabilen ve düzenleyebilen çocukların, akran ilişkilerinde daha sağlıklı etkileşimler kurabildiği; empati ve iş birliği becerileri gelişmiş çocukların ise toplumsal yaşamda daha uyumlu bireyler hâline geldiği kabul edilmektedir. Bu yönüyle sosyal-duygusal öğrenme, çocuğun toplumsal hayata katılımını kolaylaştıran ilişkisel bir altyapı sunmaktadır.

Sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde sosyal-duygusal öğrenme becerileri, birlikte yaşama kültürünün erken yaşta inşa edilmesine katkı sağlamaktadır. Toplumsal çatışmaların, iletişim sorunlarının ve uyum güçlüklerinin önemli bir kısmının ilişkisel beceri eksikliklerinden kaynaklandığı düşünüldüğünde, bu becerilerin okul öncesi dönemde desteklenmesi toplumsal barış ve dayanışma açısından stratejik bir önem taşımaktadır. Programın bu yönü,

bireyin duygusal gelişimini toplumsal sorumlulukla ilişkilendiren ve eğitimi sosyal uyumun kurucu bir unsuru olarak gören bir yaklaşımı yansıtmaktadır.

4.8. Eğilimler Yoluyla Toplumsal Kişilik İnşası

Tablo 8. Eğilimler Yoluyla Toplumsal Kişilik İnşasına İlişkin Yapı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Eğilimler	Benlik Eğilimleri	Özgüven	Kendine inanma
		Bağımsızlık	Özerk davranma
		Sorumluluk	Görev bilinci
	Sosyal Eğilimler	İş birliği	Birlikte hareket etme
		Paylaşma	Sosyal dayanışma
	Entelektüel Eğilimler	Merak	Araştırma isteği
		Yaratıcılık	Özgün düşünme
	Oyun Eğilimi	Oyunseverlik	Oyun yoluyla öğrenme
Toplumsal Amaç	Kalıcılık	Yaşam boyu öğrenme	
	Kişilik	Aktif toplumsal özne	

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nda eğilimler, becerilerin tamamlayıcısı olarak ele alınmakta ve çocukların öğrenme süreçlerine yönelik kalıcı yönelimler geliştirmesini amaçlamaktadır. Eğitim videosunda eğilimlerin; çocukların sahip oldukları bilgi ve becerileri daha işlevsel biçimde kullanmalarını sağladığı, öğrenmenin niteliğini ve kalıcılığını artırdığı vurgulanmaktadır. Bu yaklaşım, eğilimleri geçici davranışlar değil, toplumsal kişilik inşasında belirleyici unsurlar olarak konumlandırmaktadır.

Programda benlik, sosyal ve entelektüel eğilimler biçiminde yapılandırılan bu alan; çocuğun kendisiyle, başkalarıyla ve bilgiyle kurduğu ilişkiyi bütüncül biçimde ele almaktadır. Merak, yaratıcılık, oyunseverlik, sorumluluk ve özgüven gibi eğilimlerin desteklenmesi, çocuğun yalnızca öğrenen değil, öğrenmeye istekli ve katılımcı bir birey olarak gelişmesini sağlamaktadır. Oyun eğiliminin özellikle vurgulanması, erken çocukluk dönemine özgü öğrenme biçimlerinin toplumsal gelişimle ilişkilendirildiğini göstermektedir.

Sosyolojik açıdan bakıldığında eğilimler, bireyin toplumsal yaşamdaki tutum ve davranışlarını uzun vadede şekillendiren temel yapılardır. Sorumluluk alan, merak eden, iş birliğine açık bireylerin yetiştirilmesi; toplumun üretkenliği, dayanışma kapasitesi ve kültürel canlılığı açısından önem taşımaktadır. Bu bağlamda eğilimler yoluyla gerçekleştirilen kişilik inşası, eğitimin yalnızca kısa vadeli çıktılar üretmediğini, aksine toplumsal geleceği biçimlendiren bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Programın bu yönü, erken çocukluk eğitimini toplumsal karakter oluşumunun başlangıç noktası olarak ele alan güçlü bir sosyolojik çerçeve sunmaktadır.

4.9. Farklılaştırma, Destekleme ve Değerlendirme Yaklaşımlarının Sosyolojik Anlamı

Tablo 9. Farklılaştırma, Destekleme ve Değerlendirmeye İlişkin Sosyolojik Yapı

Tema	Alt Tema	Kategori	Kod
Farklılaştırma	Öğrenme profilleri	Bireysel farklılıklar	
	Öğretim yaklaşımları	Esnek öğrenme	
Destekleme	Eğitim ortamı	Bireyselleştirilmiş destek	
	Gelişim alanları	Bilişsel–sosyal–motor	
Değerlendirme	Çocuk odaklılık	Süreç temelli izleme	
	Program değerlendirme	Sürekli iyileştirme	
	Öğretmen değerlendirme	Yansıtıcı uygulama	
Toplumsal Amaç	Adalet	Eşit fırsat	
	Kapsayıcılık	Her çocuk için eğitim	

Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Okul Öncesi Eğitim Programı'nda farklılaştırma, destekleme ve değerlendirme yaklaşımları, eğitimin adalet ve kapsayıcılık boyutunu güçlendiren temel unsurlar olarak ele alınmaktadır. Eğitim videosunda farklılaştırılmış öğretim; çocukların ilgi, yetenek ve öğrenme profillerinin dikkate alındığı, bireyselleştirilmiş ve esnek bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Bu anlayış, her çocuğun öğrenme sürecine eşit değil, adil biçimde erişmesini hedeflemektedir.

Destekleme boyutu, çocukların bilişsel, duyuşsal, sosyal ve motor gelişim alanlarındaki farklılıkların dikkate alınarak uygun eğitim ortamlarının oluşturulmasını içermektedir. Bu yaklaşım, çocukların etiketlenmeden, potansiyelleri doğrultusunda desteklenmesini esas almaktadır. Sosyolojik açıdan bakıldığında bu durum, eğitimde fırsat eşitliğini soyut bir ilke olmaktan çıkararak uygulamaya dayalı bir adalet anlayışına dönüştürmektedir.

Programda değerlendirme, yalnızca çocuğun performansını ölçmeye yönelik bir süreç olarak değil; çocuğu tanıma, programı geliştirme ve öğretmenin mesleki yansıtma yapmasını destekleyen çok boyutlu bir mekanizma olarak ele alınmaktadır. Çocuk, program ve öğretmen yönünden değerlendirme yapılması, eğitimi statik değil, sürekli gelişen bir yapı olarak ele alan bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Bu yapı, bireysel farklılıkların kabul edildiği, çeşitliliğin zenginlik olarak görüldüğü kapsayıcı bir eğitim ortamının oluşmasına katkı sunmaktadır.

Sosyolojik olarak değerlendirildiğinde farklılaştırma, destekleme ve değerlendirme yaklaşımları; eğitimi toplumsal eşitsizlikleri yeniden üreten bir mekanizma olmaktan çıkarıp, toplumsal bütünleşmeyi güçlendiren bir araç hâline getirmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle program, erken çocukluk eğitiminde adalet temelli ve kapsayıcı bir anlayışın kurumsallaşmasına önemli katkılar sunmaktadır.

Genel olarak bulgular, TYMM Okul Öncesi Eğitim Programı'nın okul öncesi eğitimi yalnızca bilişsel gelişime indirgemeyen; bütüncül gelişim, değer temelli yaklaşım, çoklu okuryazarlıklar, sosyal-duygusal öğrenme, aile ve toplumla iş birliği, kapsayıcı farklılaştırma ve çok boyutlu değerlendirme eksenlerinde yeniden yapılandıran bir çerçeve sunduğunu göstermektedir. Programın, çocukların erken yaştan itibaren beceri edinimini sistematik şekilde desteklerken aynı zamanda sosyal uyum, toplumsal dayanışma ve kültürel süreklilik gibi makro hedeflerle bağlantı kurması, okul öncesi eğitimin toplumsal işlevini güçlendiren bir yönelim olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda program; bireyin potansiyelini geliştirmeyi hedefleyen pedagojik bir yaklaşımı, aile–okul–toplum bütünlüğü içinde ele alan sosyolojik bir perspektifle tamamlamakta; çocukların hem bireysel iyilik hâllerini hem de toplumsal yaşama etkin katılımlarını destekleyen bütüncül bir eğitim tasarımı ortaya koymaktadır.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada TYMM Eğitim Videoları portalında yer alan okul öncesi eğitim programına ilişkin konuşma metni, tematik analiz mantığıyla çözümlenmiş ve ortaya çıkan kavram haritası sosyolojik bir çerçevede yorumlanmıştır. Bulgular, programın okul öncesi eğitimi yalnızca "okula hazırlık" olarak değil; değer, beceri ve toplumsal uyum ekseninde yeniden konumlandıran bütüncül bir söylem kurduğunu göstermektedir. Bu yönelim, eğitimi toplumsal düzenin devamlılığı ve bütünleşmenin üretimi açısından merkezi bir kurum olarak ele alan yapısal yaklaşımlarla uyumludur (Parsons, 2013; Archer, 2013). Ayrıca programın, erken çocukluk eğitimini çoklu okuryazarlık, sosyal-duygusal öğrenme, aile-toplum katılımı, farklılaştırma ve değerlendirme boyutlarıyla bir "toplumsal yatırım" alanı olarak çerçevelediği görülmektedir (Akpınar vd., 2024; Karataş, 2024).

Bulgular, videoda okul öncesi eğitimin "toplumsal hayatta yer alan tüm alanları dikkate alan" bir yaklaşımla sunulduğunu ve bu sunumun eğitime makro-toplumsal bir rol atfettiğini göstermektedir. Bu vurgu, eğitimi toplumun normatif bütünleşmesi ve sosyal düzenin sürdürülmesi bakımından işlevsel bir kurum olarak gören klasik sosyolojik bakışla örtüşmektedir (Parsons, 2013; Lischka-Schmidt, 2023). Böylece okul öncesi, çocuğun bireysel gelişimini destekleyen bir basamak olmanın ötesinde, toplumsal sürekliliği güçlendiren kurumsal bir eşik şeklinde çerçevelenmektedir (Berger ve Berger, 2003; Corsaro ve Fingerson, 2003).

Diğer yandan "bilginin davranış örüntülerine dönüşmesi" söylemi, programın pedagojik hedeflerini toplumsal pratikle ilişkilendirdiğini düşündürmektedir. Eğitimin bu şekilde işlevselleştirilmesi, modern toplumlarda okulun yalnızca bilgi aktaran bir alan olmaktan çıkarak, toplumsal yaşama katılımı kolaylaştıran bir sosyalizasyon mekanizmasına dönüşmesiyle açıklanabilir (Smith, 2011; Van de Werfhorst, 2014). TYMM'nin program felsefesi ve

program geliştirme boyutlarına ilişkin değerlendirmeler de, modelin okul öncesini stratejik bir toplumsal alan olarak ele aldığını destekler niteliktedir (Akpınar vd., 2024; Taş vd., 2024).

Erdem–Değer–Eylem çerçevesine ilişkin bulgularda "programın ahlaki ve toplumsal omurgası" olarak görünürleşmesi, okul öncesinde değer aktarımının sistematik biçimde merkeze alındığını göstermektedir. Ahlaki eğitim, toplumsal düzenin sürekliliği açısından temel bir işleve sahiptir; değerlerin erken dönemde içselleştirilmesi, bireyin toplumsal normlarla kurduğu bağın güçlenmesine aracılık eder (Durkheim, 2012; Madan, 2010). Bu bulgu, programın değerleri soyut öğretim konusu olmaktan çıkarıp günlük yaşamda eyleme dönüşen bir pratik olarak kurguladığına işaret etmektedir (Arslan, 2025; Arslan ve Çelikel, 2025).

Bu noktada örtük program yaklaşımı, değer kazanımının sadece içerikten değil, eğitim ortamının ilişkisel düzeninden de beslendiğini hatırlatır. Değerlerin "doğal ortamda" ve etkileşim içinde kazanıldığına dair vurgu, değer eğitiminin sınıf kültürü ve kurumsal iklim aracılığıyla yeniden üretildiğini savunan literatürle tutarlıdır (Alsubaie, 2015; Azimpour ve Khalilzade, 2015). TYMM bağlamında değerlerin aile bütünlüğü ve toplumsal uyum gibi kolektif hedeflerle ilişkilendirilmesi, erken çocukluk eğitimini aynı zamanda bir kültürel süreklilik alanı hâline getirmektedir (Arslan, 2025; Güven ve Dere, 2025).

Bulgular, okuryazarlığın "örtük beceri" olarak programın tamamına yayılmasını, okuryazarlığın yalnızca dil gelişimi değil, toplumsal katılım ve çağdaş yaşam yeterlikleriyle ilişkili bir üst çatı olarak kurulduğunu göstermektedir. Bu yaklaşım, 21. yüzyıl becerileri tartışmalarında okuryazarlıkların çok boyutlu ve bağlama duyarlı bir yeterlik alanı olarak ele alınmasıyla uyumludur (Geisinger, 2016; Rotherham ve Willingham, 2010). Okuryazarlıkların erken yaşta temellendirilmesi, çocuğun ilerleyen eğitim basamaklarında yalnızca akademik değil, toplumsal uyum ve aktif katılım açısından da güçlenmesini destekleyebilir (Auld ve Morris, 2019; Altundağ ve Kavrayıcı, 2025).

Sürdürülebilirlik vurgusu, programın çevresel duyarlılığı toplumsal sorumlulukla birlikte düşünmesine imkân tanımaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ve eğitim ilişkisi, bireylerin erken yaşta değer, farkındalık ve eylem repertuarı geliştirmesi üzerinden açıklanır; bu nedenle sürdürülebilirlik okuryazarlığı okul öncesinde yalnızca "bilgi" değil, yaşam pratiği olarak ele alındığında daha güçlü bir karşılık bulur (Agbedahin, 2019; Altundağ ve Kavrayıcı, 2025). Bu bağlamda bulgular, okuryazarlık becerilerinin TYMM'de toplumsal uyum, vatandaşlık ve geleceğe dönük sorumluluk ekseninde stratejik biçimde konumlandırıldığını düşündürmektedir (Bolat, 2025; Geisinger, 2016).

Aile ve toplum katılımının programda "kurucu bileşen" olarak sunulması, bulgularda en güçlü temalardan biridir. Ekolojik sistemler yaklaşımı, çocuğun gelişimini yalnızca okul içi süreçlerle açıklamanın yetersiz olduğunu, mikro ve mezo düzeyde kurulan etkileşimlerin gelişim üzerinde belirleyici olduğunu vurgular (Bronfenbrenner, 2000; Boulanger, 2019). Video metninde okul–aile sürekliliğine yapılan vurgu, mezo sistemin güçlendirilmesi üzerinden öğrenmenin kalıcılığı ve değerlerin pekişmesi hedefini desteklemektedir (Akgün ve Bayraklı, 2022; Epstein, 2013).

Bu bulgu, sosyal sermaye perspektifiyle de anlamlandırılabilir. Ailelerin eğitim süreçlerine katılımı, güven, karşılıklılık ve iş birliği normlarını güçlendirebilir; bu da okulun toplumsal bağları üretme kapasitesini artırır (Coleman, 1988; Green ve Preston, 2001). Ancak aile katılımı literatürü, uygulamada yönetim-öğretmen-aile etkileşiminde çeşitli güçlükler yaşanabildiğini de göstermektedir (Toran ve Özgen, 2018; Akgün ve Bayraklı, 2022). Dolayısıyla TYMM'nin bu iddialı çerçevesinin sahada hangi koşullarda sürdürülebilir olacağı, uygulama araştırmaları açısından önemli bir tartışma alanı olarak görünmektedir (Erşan, 2024; Kırçıl ve Sağır, 2025).

Bütüncül gelişimin (zihinsel–duygusal–sosyal–fiziksel–ahlaki) merkezi bir tema olarak öne çıkması, programın çocuk gelişimini çok boyutlu ele aldığına işaret etmektedir. Erken çocuklukta iyi oluş ve gelişim göstergeleri, yalnızca bilişsel çıktılarla açıklanmadığında daha sahici biçimde anlaşılabilir; bu nedenle bütüncül yaklaşım, çocukların ihtiyaçlarını tek bir alana indirgemeyen pedagojik bir çerçeve sunar (Lally, 2023; Marjanen vd., 2017). Aynı zamanda bu yaklaşım, okul öncesi eğitimin toplumsallaşma işlevini güçlendirerek çocuğu sosyal ilişkiler, normlar ve değerlerle erken yaşta buluşturur (Berger ve Berger, 2003; Howes, 2010).

Çocukluk sosyolojisi açısından bakıldığında ise çocuk, pasif bir "yetişkin adayı" değil, kendi toplumsal dünyasını aktif biçimde kuran bir özne olarak değerlendirilir (Corsaro ve Everitt, 2023; Prout ve James, 2015). Bulgularda çocuğun "toplumsal uyum" ve "dengeli birey" hedefleriyle birlikte ele alınması, programın çocuğu toplumla karşılıklı ilişkiler içinde konumlandırdığını düşündürmektedir (James ve James, 2001; Qvortrup, 2014). Bu, TYMM'nin söylemsel düzeyde çocuğu sosyal aktör olarak tanıyan çağdaş yaklaşımlarla temas ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Corsaro ve Everitt, 2023; Prout, 2004).

Bulgularda beceri temelli yaklaşım, "bilginin davranışa dönüşmesi" ve "günlük yaşamla ilişkilendirme" üzerinden kurulmuştur. Yetişkin eğitiminden mesleki eğitim tartışmalarına uzanan literatür, yeterlik/kompetans temelli yaklaşımların bilgi aktarımını tek başına yeterli görmeyip, performans ve uygulama boyutunu merkeze aldığını vurgular (Chappell vd., 2020; Johnstone ve Soares, 2014). Bu nedenle TYMM'nin okul öncesinde beceri haritalarıyla

ilerlemesi, pedagojik bir dönüşümü ve eğitim hedeflerinin işlevselleştirilmesini yansıtmaktadır (Bolat, 2025; Callister ve Love, 2016).

Sosyolojik düzlemde ise beceri temelli yaklaşım, modern toplumların "uyum sağlayabilen, problem çözebilen, iş birliği kurabilen" birey ihtiyacına yanıt üretme iddiası taşır (Rotherham ve Willingham, 2010; Geisinger, 2016). Bununla birlikte insan sermayesi çerçevesi erken çocukluğu zaman zaman ekonomik verimlilik diline indirgeme riski taşıyabildiğinden, erken çocuklukta beceri söyleminin "bütüncül iyi oluş" ve "kapasite yaklaşımı" gibi daha geniş insani çerçevelerle dengelenmesi önemlidir (Buzzelli, 2015; Marginson, 2019). Bulguların değerler, sosyal-duygusal öğrenme ve toplumsal uyum temalarıyla birlikte okunması, TYMM'de bu dengelemenin söylemsel düzeyde kurulmaya çalışıldığını düşündürmektedir (Güven ve Dere, 2025; Jones ve Doolittle, 2017).

Sosyal-duygusal öğrenmenin benlik ve ilişkisel boyutlar üzerinden detaylanması, programın toplumsal uyumu ilişkisel becerilerle temellendirdiğini göstermektedir. Erken çocuklukta duygusal yeterliklerin gelişimi, öğretmenlerin sosyalizasyon pratikleri ve sınıf içi etkileşim kalitesiyle yakından ilişkilidir (Denham ve Bassett, 2019; Howes vd., 2013). Bu nedenle programın empati, duygu düzenleme ve iş birliği vurgusu, pedagojik olduğu kadar sosyolojik bir hedefe—birlikte yaşama kültürünün inşasına—işaret eder (Jones ve Doolittle, 2017; Denham, 2003).

Ayrıca bulgular, sosyal-duygusal öğrenmenin okuryazarlıklar ve değerler bileşenleriyle birlikte "programlar arası beceri" gibi ele alınabildiğini göstermektedir. Bu tür entegratif yaklaşım, sosyal-duygusal öğrenmenin ayrı bir alan değil, tüm öğrenme pratiklerini etkileyen yatay bir yeterlik alanı olduğunu savunan literatürle tutarlıdır (Jones ve Doolittle, 2017; Sağıroğlu vd., 2025). Türkiye'de okul öncesi öğretmenlerinin sosyal-duygusal öğrenmeye ilişkin deneyimleri ve uygulama örüntüleri üzerine bulgular da, bu alanın sahada sürekli destek ve mesleki gelişim gerektirdiğini düşündürmektedir (Mercan vd., 2025; Uşaklı, 2017).

Eğilimlerin "kalıcılık" ve "kişilik inşası" ile ilişkilendirilmesi, programın sadece beceri kazandırmayı değil, öğrenmeye ve yaşama ilişkin süreğen yönelimler oluşturmayı hedeflediğini göstermektedir. Bu vurgu, erken çocukluğun gelişimsel olarak tutum ve eğilimlerin şekillendiği kritik bir dönem olduğunu hatırlatan kuramsal çerçevelerle uyumludur (Howes, 2010; James ve James, 2001). Özellikle merak ve yaratıcılık gibi entelektüel eğilimlerin desteklenmesi, okul öncesi eğitimin çocuğu aktif öğrenen ve anlam üreten bir özne olarak konumlandırmasıyla ilişkilendirilebilir (Corsaro ve Everitt, 2023; Prout, 2004).

Bu noktada oyun eğiliminin vurgulanması da önemlidir; çünkü oyun, erken çocuklukta öğrenme ve toplumsallaşmanın başlıca taşıyıcılarından biridir (Howes, 2010; Corsaro ve Fingerson, 2003). Eğilimlerin sosyal dayanışma

(paylaşma, iş birliği) ve benlik (özgüven, bağımsızlık, sorumluluk) ekseninde düzenlenmesi, eğitimin toplumsal kişiliği kurma işlevini güçlendirir (Berger ve Berger, 2003; Smith, 2011). Böylece bulgular, TYMM'nin eğilimler aracılığıyla "toplumsal özne" inşasına dönük bir dil kurduğunu göstermektedir (Prout ve James, 2015; Qvortrup, 2014).

Bulgular, farklılaştırma ve destekleme yaklaşımlarının programda "adalet" ve "kapsayıcılık" hedefleriyle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Öğretmen adaylarının farklılaştırılmış öğretime ilişkin öz-yeterlikleri ve sınıf içi uygulama örüntülerine dair çalışmalar, farklılaştırmanın yalnızca pedagojik bir tercih değil, aynı zamanda kapsayıcı eğitimin önemli bir aracı olduğunu ortaya koymaktadır (Aşiroğlu, 2016; Zoraloğlu ve Şahin, 2022). TYMM kılavuz kitaplarında farklılaştırma uygulamalarının incelendiği bulgular da, bu yaklaşımın programın pratik yüzünde belirleyici bir yer tuttuğunu destekler niteliktedir (Aydın, 2025; Şahin, 2025).

Değerlendirme boyutunun "çocuk–program–öğretmen" ekseninde ele alınması ise, değerlendirmeyi sadece ölçme aracı değil, sürekli iyileştirme ve yansıtıcı uygulama mekanizması olarak konumlandırır. Bu yaklaşım, ölçme-değerlendirme anlayışındaki dönüşüm tartışmalarıyla uyumludur ve TYMM öğretim programlarında ölçme-değerlendirme yaklaşımının çeşitli değişkenler açısından ele alındığı çalışmalarla da desteklenebilir (Aşiret ve Özenir, 2025; Ocak ve Yılmaz, 2025). Ancak kapsayıcılık ve adalet hedeflerinin sahada gerçek karşılık bulması; öğretmen desteği, okul iklimi ve kurumsal kapasite gibi faktörlere bağlı olduğundan, "söylem–uygulama" boşluklarını izlemek ileriki çalışmalar için kritik görünmektedir (Kırçıl ve Sağır, 2025; Erşan, 2024).

Bu çalışmanın bulguları, Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli okul öncesi eğitim programının söylem düzeyinde bütüncül gelişim, değer temelli toplumsallaşma, çoklu okuryazarlıklar, aile–toplum katılımı ve kapsayıcı pedagojik düzenlemeler arasında tutarlı ve bütünleşik bir mantık kurduğunu ortaya koymaktadır. Program, erken çocukluk eğitimini yalnızca bireysel gelişimi destekleyen pedagojik bir alan olarak değil; toplumsal sürekliliği, uyumu ve ortak yaşam kültürünü besleyen stratejik bir yapı olarak konumlandırmaktadır. Bu yönüyle TYMM, okul öncesi eğitimi hem toplumsal düzenin yeniden üretildiği hem de çocuğun aktif bir toplumsal özne olarak inşa edildiği çok katmanlı bir bağlamda ele alan hibrit bir çerçeve sunmaktadır. Bulgular, programın söylemsel düzeyde bireysel kazanımlar ile toplumsal hedefler arasında güçlü bir ilişki kurduğunu ve erken çocukluk eğitimine sosyolojik bir derinlik kazandırdığını göstermektedir.

Bununla birlikte, çalışmanın yalnızca eğitim videosu konuşma metni ve resmî dokümanlara dayalı olması, elde edilen sonuçların uygulamadaki çeşitliliği ve sınıf içi pratikleri doğrudan yansıtmadığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle gelecekte yapılacak araştırmalarda, TYMM okul öncesi programının sınıf

ortamlarındaki somut yansımalarının öğretmen deneyimleri, okul iklimi ve aile katılımı pratikleri üzerinden incelenmesi önem taşımaktadır. Ayrıca farklılaştırma, destekleme ve değerlendirme yaklaşımlarının kapsayıcılık ve adalet hedefleri açısından nasıl işlediğinin saha temelli çalışmalarla ele alınması; değerler ve erdem çerçevesinin günlük rutinler, etkileşimler ve örtük program yoluyla nasıl üretildiğinin nitel gözlem ve çoklu veri kaynaklarıyla desteklenmesi önerilmektedir. Bu tür çalışmalar, TYMM'nin okul öncesi eğitimde sunduğu sosyolojik çerçevenin uygulama düzeyindeki karşılığını daha görünür kılacak ve programın toplumsal etkilerine ilişkin daha kapsamlı değerlendirmelere olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Adler, R. H. (2022). Trustworthiness in qualitative research. *Journal of Human Lactation, 38*(4), 598–602.

Agbedahin, A. V. (2019). Sustainable development, Education for Sustainable Development, and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Emergence, efficacy, eminence, and future. *Sustainable Development, 27*(4), 669–680.

Akgün, Z., ve Bayraklı, V. K. (2022). Okul öncesi eğitimde öğretmenlerin ve okul yönetiminin aile katılımında karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerilerinin incelenmesi. *E-Kafkas Journal of Educational Research, 9*(3), 1105–1133.

Akpınar, B., Özer, B., Oral, B., ve Köksalan, B. (2024). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nin program geliştirme ve felsefi düzlemden analizi. *EKEV Akademi Dergisi*, (99), 59–73.

Akyol, N. A., Doğan, S. A., ve Durmuşoğlu, M. (2021). Okul öncesi eğitimde öğretmenin iletişim becerilerinin önemi: Aile katılımı, iş birliği ve öğretmen-çocuk ilişkisi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 21*(3), 887–899.

Alhojailan, M. I., ve Ibrahim, M. (2012). Thematic analysis: A critical review of its process and evaluation. *West East Journal of Social Sciences, 1*(1), 39–47.

Alsubaie, M. A. (2015). Hidden curriculum as one of current issue of curriculum. *Journal of Education and Practice, 6*(33), 125–128.

Altundağ, M., ve Kavrayıcı, C. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nin bazı ülkelerin eğitim modelleri ile liderlik ve sürdürülebilir okuryazarlık bağlamında karşılaştırılması. *Millî Eğitim Dergisi, 54*(1), 1207–1250.

Archer, M. (2013). *Social origins of educational systems*. Routledge.

Arslan, A. (2025). TYMM Erdem-Değer-Eylem Çerçevesi'nin incelenmesi. *Temel Eğitim, 7*(27), 106–121.

Arslan, A., ve Çelikel, S. (2025). Okul öncesinden hayat bilgisi dersine Erdem-Değer-Eylem. *Asya Studies, 9*(31), 89–106.

Aşiret, S., ve Özenir, Ö. S. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli 2024 öğretim programlarında ölçme ve değerlendirme yaklaşımının çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 26*(3), 895–931.

Aşiroğlu, S. C. (2016). Okulöncesi öğretmen adaylarının farklılaştırılmış öğretim konusundaki öz-yeterliklerine ilişkin görüşleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 12*(3), 948–960.

Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: An analytic tool for qualitative research. *Qualitative Research, 1*(3), 385–405.

Auld, E., ve Morris, P. (2019). The OECD and IELS: Redefining early childhood education for the 21st century. *Policy Futures in Education, 17*(1), 11–26.

Aydın, D. (2025). TYMM okul öncesi eğitim programı öğretmen kılavuz kitaplarında yer alan farklılaştırma uygulamalarının incelenmesi. *Millî Eğitim Dergisi, 54*(248), 2053–2094.

Azimpour, E., ve Khalilzade, A. (2015). Hidden curriculum. *World Essays Journal, 3*(1), 18–21.

Bluteau, P., Clouder, L., ve Cureton, D. (2017). Developing interprofessional education online: An ecological systems theory analysis. *Journal of Interprofessional Care, 31*(4), 420–428.

Bolat, Y. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modelini temel alan okul öncesi eğitim programındaki öğrenme çıktılarının incelenmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14*(3), 1871–1900.

Boulanger, D. (2019). Bronfenbrenner's model as a basis for compensatory intervention in school-family relationship: Exploring metatheoretical foundations. *Psychology & Society, 11*(1), 212–230.

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal, 9*(2), 27–40.

Bronfenbrenner, U. (2000). Ecological systems theory. American Psychological Association.

Buzzelli, C. A. (2015). How human capital theory sells early education short: Revaluing early education through the capabilities approach. İçinde *Global perspectives on human capital in early childhood education: Reconceptualizing theory, policy, and practice* (pp. 215–229). Palgrave Macmillan US.

Callister, R. R., ve Love, M. S. (2016). A comparison of learning outcomes in skills-based courses: Online versus face-to-face formats. *Decision Sciences Journal of Innovative Education, 14*(2), 243–256.

Cassell, C., ve Bishop, V. (2019). Qualitative data analysis: Exploring themes, metaphors and stories. *European Management Review, 16*(1), 195–207.

Chappell, C., Gonczi, A., ve Hager, P. (2020). Competency-based education. İçinde *Understanding adult education and training* (pp. 191–205). Routledge.

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology, 94*, S95–S120.

Corsaro, W. A., ve Everitt, J. G. (2023). *The sociology of childhood*. Sage Publications.

Corsaro, W. A., ve Fingerson, L. (2003). Development and socialization in childhood. İçinde *Handbook of social psychology* (pp. 125–155). Springer.

Çifçi, M. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli sosyal bilgiler dersi öğretim programı'nın bütüncül yaklaşımına bir örnek: Sosyal katılım becerisi. *Millî Eğitim Dergisi, 54*(1), 661–708.

Daşar, E. S. (n.d.). Okul öncesinde değerler eğitiminin saldırganlığa alternatif becerileri desteklemesi: Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli örneği. *Temel Eğitim, 7*(27), 34–47.

de Farias, B. G., Dutra-Thomé, L., Koller, S. H., et al. (2021). Formulation of themes in qualitative research: Logical procedures and analytical paths. *Trends in Psychology, 29*, 155–166. https://doi.org/10.1007/s43076-020-00052-0

Denham, S. A. (2003). Social and emotional learning, early childhood. İçinde *Encyclopedia of primary prevention and health promotion* (pp. 1009–1018). Springer.

Denham, S. A., ve Bassett, H. H. (2019). Early childhood teachers' socialization of children's emotional competence. *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning, 12*(2), 133–150.

Durkheim, E. (2012). *Moral education*. Courier Corporation.

Epstein, J. L. (2013). Ready or not? Preparing future educators for school, family, and community partnerships. *Teaching Education, 24*(2), 115–118.

Eroğlu, B. E., Eker, Z., ve Eker, C. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli okul öncesi eğitim programının hassas beceriler açısından incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 24*(2), 897–909.

Erşan, Ş. (2024). Okul öncesi öğretmenlerinin aile eğitimi ve katılımı çalışmalarının özel alan yeterlilikleri kapsamında değerlendirilmesi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Özel Sayısı), 391–422.

Geisinger, K. F. (2016). 21st century skills: What are they and how do we assess them? *Applied Measurement in Education, 29*(4), 245–249.

Goodman, J. F. (2000). Moral education in early childhood: The limits of constructivism. *Early Education and Development, 11*(1), 37–54.

Green, A., ve Preston, J. (2001). Education and social cohesion: Recentering the debate. *Peabody Journal of Education, 76*(3–4), 247–284.

Güven, G., ve Dere, F. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli 2024 okul öncesi eğitim programı'nda değerler ve alan becerileri arasındaki ilişkinin analizi. *Millî Eğitim Dergisi, 54*(1), 1471–1500.

Güven, G., ve Yumugan, S. (2025). Mapping the root values in *The Little Prince* in the context of the Turkey Century Education Model preschool education program: Multilayered document analysis. *Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi, 7*(2), 198–217.

Howes, C. (2010). A model for studying socialization in early childhood education and care settings. İçinde *Peer relationships in early childhood education and care* (pp. 29–40). Routledge.

Howes, C., Droege, K., ve Phillipsen, L. (2013). Contribution of peers to socialization in early childhood. İçinde *Preschool and early childhood treatment directions* (pp. 113–150). Routledge.

James, A., ve James, A. L. (2001). Childhood: Toward a theory of continuity and change. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 575*(1), 25–37.

Johnstone, S. M., ve Soares, L. (2014). Principles for developing competency-based education programs. *Change: The Magazine of Higher Learning, 46*(2), 12–19.

Jones, S. M., ve Doolittle, E. J. (2017). Social and emotional learning: Introducing the issue. *The Future of Children, 27*(1), 3–11.

Kaçan, M. O., Dönmez, Z., ve Kimzan, İ. (2020). Okul öncesi eğitimde aile katılımı: Anne ve baba görüşleri. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 7*(2), 170–179.

Karataş, İ. H. (2024). Türkiye Yüzyılı maarif modeli hakkında. *Alanyazın, 5*(1), 6–11.

Kırçıl, R. U., ve Sağır, Ş. U. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli'nin sınıf içi yansımaları: Öğretmen görüşleri. *Erciyes Journal of Education, 9*(1), 24–46.

Kurtulmuş, Z. (2016). Okul öncesi eğitimde uygulanan etkinlik planlarında aile katılımı boyutunun incelenmesi. *Cumhuriyet Uluslararası Eğitim Dergisi, 5*(1), 71–84.

Lally, A. (2023). Holistic development: Children's health and well-being. İçinde *The Early Years Handbook for Students and Practitioners* (pp. 248–269). Routledge.

Legewie, N. M., ve Nassauer, A. (2023). Current and future debates in video data analysis. *Sociological Methods & Research, 52*(3), 1107–1129.

Lischka-Schmidt, R. (2023). Talcott Parsons's sociology of education: Cognitive rationality and normative functionalism. *British Journal of Sociology of Education, 44*(6), 1108–1124.

Madan, A. (2010). Emile Durkheim on moral education. *Contemporary Education Dialogue, 7*(2), 225–248.

Marginson, S. (2019). Limitations of human capital theory. *Studies in Higher Education, 44*(2), 287–301.

Marjanen, P., Ornellas, A., ve Mäntynen, L. (2017). Determining holistic child well-being: Critical reflections on theory and dominant models. *Child Indicators Research, 10*(3), 633–647.

Mercan, N., Demirci, Z. A., Bıçakçı, M. Y., ve Aslan, D. (2025). Sosyal duygusal öğrenme beceri eğitimine yönelik okul öncesi öğretmenlerinin deneyimlerinin incelenmesi. *Anatolian Journal of Health Research, 6*(1), 33–41.

Millî Eğitim Bakanlığı. (2024). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli okul öncesi eğitim programı tanıtım videosu [Video]. *TYMM Eğitim Videoları*. https://tymm.meb.gov.tr/egitim-videolari

Millî Eğitim Bakanlığı. (2024). *Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli: Okul öncesi eğitim programı*. MEB Yayınları. https://mufredat.meb.gov.tr

Morgan, H. (2022). Conducting a qualitative document analysis. *The Qualitative Report, 27*(1), 64–77.

Neuendorf, K. A. (2018). Content analysis and thematic analysis. İçinde *Advanced research methods for applied psychology* (pp. 211–223). Routledge.

Ocak, G., ve Yılmaz, M. (2025). Eğitimde dönüşüm: MEB (2013), MEB (2024a) ve MEB (2024b) okul öncesi eğitim programları'nın karşılaştırmalı değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 23*(2), 2075–2100.

Parsons, T. (2013). *The social system*. Routledge.

Prout, A. (2004). *The future of childhood*. Routledge.

Prout, A., ve James, A. (2015). A new paradigm for the sociology of childhood?: Provenance, promise and problems. İçinde *Constructing and reconstructing childhood* (pp. 6–28). Routledge.

Qvortrup, J. (2014). Sociology: Societal structure, development of childhood, and the well-being of children. İçinde *Handbook of child well-being* (pp. 663–707). Springer.

Rotherham, A. J., ve Willingham, D. T. (2010). 21st-century skills. *American Educator, 17*(1), 17–20.

Sağıroğlu, H. H., Türen, Ş., Çağlayan, İ., Çapar, B., Öğrenci, K. D., ve Kuru, N. (2025). Sosyal duygusal öğrenme üzerine geliştirilen alternatif programlara genel bakış. *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Education Faculty*, (75), 179–199.

Shenton, A. K. (2004). Strategies for ensuring trustworthiness in qualitative research projects. *Education for Information, 22*(2), 63–75.

Smith, T. E. (2011). Emile Durkheim: Socialization and education. İçinde *Sourcebook of experiential education* (pp. 164–170). Routledge.

Şahin, H. (2025). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli ve erken çocukluk eğitimi okul öncesi eğitim programlarının karşılaştırmalı analizi. *Millî Eğitim Dergisi, 54*(1), 793–832.

Taş, Ş., Şentürk, Ş., ve Şiraz, F. (2024). Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli (TYMM) okul öncesi eğitim programının, program öğeleri açısından incelenmesi. *Uluslararası Eğitimde Nitel Araştırmalarda Mükemmellik Arayışı Dergisi (UENAMAD), 3*(2), 85–99.

Toran, M., ve Özgen, Z. (2018). Okul öncesi eğitimde aile katılımı: Öğretmenler ne düşünüyor, ne yapıyor? *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi, 6*(3), 229–245.

Uşaklı, H. (2017). Sosyal duygusal öğrenme nedir neden önemlidir (insan ilişkilerinde beş duygu alanı). *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1*(2), 1–16.

Van de Werfhorst, H. G. (2014). Changing societies and four tasks of schooling: Challenges for strongly differentiated educational systems. *International Review of Education, 60*(1), 123–144.

Verma, G. K. (2016). Education and social integration for all: Challenges and responses. İçinde *Approaches to educational and social inclusion* (pp. 25–37). Routledge.

Wang, T. L., ve Lien, Y. H. B. (2013). The power of using video data. *Quality & Quantity, 47*(5), 2933–2941.

Zoraloğlu, S., ve Şahin, A. E. (2022). Bir sınıf öğretmeninin farklılaştırılmış öğretim yaklaşımıyla ilişkilendirilebilir uygulamaları. *Yaşadıkça Eğitim, 36*(3), 834–854.

Mutluluk Ekonomisi Bağlamında Türkiye ve İskandinav Ülkeleri Karşılaştırması

Şükrü CİCİOĞLU[1]

[1]-Doç. Dr. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. cicioglu@sakarya.edu.tr ORCID No. 0000-0002-2629-3134

ÖZET

Mutluluk ekonomisi, geleneksel ekonomik büyümenin ötesine geçerek, bireylerin yaşam memnuniyetini ölçmeyi ve ekonomik refahın çok boyutlu bir şekilde ele alınmasını önermektedir. Gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) gibi geleneksel ekonomik ölçütlerin, bireysel refahı ve toplumsal mutluluğu tam anlamıyla ölçemediği düşünülmekte ve bu nedenle öznel refahın öne çıktığı yeni bir çerçeve önerilmektedir. OECD ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kurumlar da, bu bakışa paralel olarak kalkınma göstergelerini yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve evrensel boyutlarıyla ele alma çabası içindedir

Günümüzde, bireylerin mutluluğu ve geleceğe dair beklentileri, toplumsal refahın önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu kavramlar, sadece bireysel düzeyde değil, aynı zamanda ekonomi politikalarının belirlenmesinde ve kamu yönetiminin çeşitli alanlarında stratejik kararlar alınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Mutluluk ekonomisi, bireylerin söz konusu refah algılarının ölçülmesi ve bu algıların makroekonomik politikaların tasarımına dahil edilmesi gerekliliğini savunan bir yaklaşımdır.

Bu çalışma, Türkiye'de ve İskandinav ülkelerinde mutluluk ekonomisi ve geleceğe dair beklentilerin sosyal, ekonomik ve sağlık faktörleri ile nasıl şekillendiğini ve bu faktörlerin bireylerin yaşam memnuniyetine nasıl yansıdığını analiz etmektedir. İskandinav ülkelerindeki iktisadi ve toplumsal şartların ve bu şartları iyileştirmeye dönük politikaların mutluluk ekonomisi çerçevesinde ele alınan kriterler dikkate alındığında Türkiye'ye kıyasla sonuçları tartışılmaya çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Kripto paralar, Dünya para sistemi, Blokzincir teknolojisi, Kripto para piyasaları, Para politikası

GİRİŞ

Mutluluğun sözlük anlamına baktığımızda "kıvanç, saadet, bahtiyarlık." olarak ifade edilmektedir (Türk Dil Kurumu, t.y.). Aristoteles'e göre "Mutluluk, insanın ereğidir; iyi ve erdemli bir yaşamın sonucudur." diyerek mutluluğun insanın amacı olduğunu ve bunun da yaşadığı hayatın bir sonucu olduğuna vurgu yapmıştır (akt: Büyükdüvenci, 1993, s. 41). Mutluluk ekonomisi ise yukarıdaki tanımlarla bağlantılı olmakla birlikte şu şekilde ifade edilir: Mutluluk ekonomisi, kişilerin ekonomik açıdan yaşamlarından ne denli tatmin olduklarını gösterirken, insan mutluluğunun ekonomik unsurlar ve ekonomi ile bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. (Albayrak, 2022, s. 57). Mutluluk ekonomisi, insanların mutluluğunu artırmaya yönelik kamu politikaları üzerine yapılan incelemelerin yer aldığı bir alandır. Ayrıca, bireylerin mutluluk kaynaklarının saptanması ve bu kaynaklar arasındaki

ekonomik unsurların ne derecede ve hangi şekilde etkili olduğunun araştırılması da mutluluk ekonomisi kapsamında yer almaktadır (Şeker, 2009, s. 116). Klasik iktisatçılar arasında yer alan Jeremy Bentham, Adam Smith ve Thomas Malthus gibi öncüler, çalışmalarında insan mutluluğuna da yer vermişlerdir. Örneğin, Adam Smith "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde yalnızca ülkelerin ekonomik kaynaklarını değil, aynı zamanda insanların toplum içinde neyle mutlu olduklarını da analiz etmiştir. Smith'e göre insanlar maddi açıdan refaha ulaşmış olsalar bile bu mutlaka onları mutlu yapmıyordu. Smith ve diğer klasik iktisatçılar, ekonomik zenginliği önemli bir inceleme konusu olarak kabul etmişlerdir; ancak bu zenginliğin mutluluğu artıracağına doğrudan bir bağlantı kurmamışlardır. Bu erken dönem iktisatçıların mutluluk üzerine görüşleri, etik ve ahlak felsefesiyle şekillenmiş, bu durum ise onların bilimsel yöntem kullanmalarını sınırlamıştır. Bu tür çalışmalarda test edilebilir hipotezler ya da genel geçer varsayımlar yer almamaktadır. Mutluluk ve iyi yaşam, genellikle filozoflar ve ahlak kuramcılarının belirlediği ölçütler çerçevesinde dışarıdan bir gözle değerlendirilmiştir. Etik yaklaşıma göre bireyler, kendi yaşamlarını doğru biçimde değerlendirecek bilgiye sahip değildir. Ancak Bentham, klasik iktisatçılar arasında bu anlayıştan ayrılarak, mutluluğun nesnel şekilde ölçülebileceği fikrine odaklanmıştır (Rojas, 2019, s. 5-7/ akt. Erdoğdu, 2022, s. 3163).

Mutluluk, yalnızca bireysel bir duygu durumu değil, aynı zamanda toplumsal refahın ve kamu politikalarının başarısının ölçülmesinde kullanılan önemli bir göstergedir. Bir toplumda mutluluktan bahsedilmesi için bazı önemli kriterler kullanılır. Bu kriterlerin bazıları gelir durumu, kişi başına düşen GSYİH, sosyal sermaye, sağlıklı yaşam beklentisi, özgürlük, cömertlik, yolsuzluk algısı vb. kullanılmaktadır. Bu başlıklar detaylı olarak literatür taramasında ele alınacaktır.

Ekonomik bir bakış açısıyla ele alındığında "gayri safi milli mutluluk", bir ülke içindeki bireylerin yaşamdan duyduğu memnuniyetin bir göstergesi olan geniş bir terimdir ve bu mutluluğun ölçülmesi mümkündür (Albayrak, 2022, s. 58). Bu kapsamda "Mutluluk ekonomisi" adı verilen yeni bir alan geliştirilmiş ve bu alan, kişilerin mutluluğu ile refah devleti uygulamaları arasındaki ilişkiyi içeren bulguları kapsamaktadır. Bu, alan kişilerin mutluluğuna etki eden faktörleri bulmaya yönelik araştırmalar yaparak, farklı perspektifler sunmaktadır.

Refah devleti için ise öncelikle refahın kelime anlamından başlamak yararlı olacaktır. Oxford sözlüğünde refahın anlamı; i) iyi oluş, mutluluk, sağlık durumu ve bolluk (bireysel veya toplumsal boyutta); ii) Devlet tarafından maddi yardım sunma biçiminde ifade edilmektedir (Greve, 2008, s. 51/ akt. Güzel, 2017, s. 390).Refah kelimesinin tanımlarına bakıldığında, bireylerin istedikleri yaşam tarzına ulaşması durumu olarak tanımlanabilir (Güzel, 2017, s. 390). Refah devleti, bireyleri zayıflatan işsizlik, yoksulluk ve yetersiz sağlık hizmetleri gibi olumsuzlukları ortadan kaldırarak insanların onurlu bir yaşam

sürmelerini ve devletle uyum içinde var olmalarını mümkün kılar. Toplumsal refahın sağlanabilmesi için hukuki düzenlemeler yapmak, işçiler için piyasa karşısında hakların artırılması gibi adımlar, refah devletinin önemli sorumlulukları arasında yer alır (Küçükoba, 2022, s. 166). İskandinav devletlerinin sağlam ekonomik ve finansal göstergeleri, siyasi istikrarları, sosyal refah alanında elde ettikleri ilerleme ve yüksek yaşam standartları ile öne çıktığı görülmektedir (Armağan & Dikmen, 2015, s. 68). Türkiye ise refah devleti özelliklerini daha sınırda uygulayan ve geçiş ekonomisi niteliğinde bir ülkedir. Türkiye'de bireylerin mutluluk düzeyi, büyük ölçüde ekonomik belirsizlik, gelir dağılımı adaletsizliği ve sosyal güvenlik yetersizlikleri gibi faktörlerden etkilenmektedir (TÜİK, 2023). Bu kapsamda, refah devletinin kurumsal gücü ile bireysel mutluluk arasındaki ilişkinin farklı özellikler sergileyen bölgeler üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, İskandinav ülkeleri (özellikle İsveç, Norveç, Danimarka ve Finlandiya) ile Türkiye'nin refah devleti uygulamaları ve bireylerin mutluluk düzeyini karşılaştırmaktır. Bu karşılaştırmayı yapmak için, ekonomik ve sosyal politika göstergeleri ile World Happiness Report ve TÜİK verileri kullanılacaktır. Elde edilen bulgularla refah devleti politikalarının bireysel mutluluk üzerindeki etkisini anlamaya yönelik bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

1. MUTLULUK EKONOMİSİNE TEORİK BAKIŞ

Günümüzde, ekonomik politikalar bakımından mutluluğun büyük bir önemi olması nedeniyle, bu alanda yapılan araştırmalar çoğalmaktadır. Uluslararası kaynaklarda, bu konunun ilgi görmesinin yaşam kalitesindeki yükselmeler ve mutluluğun zamanla artmasıyla bağlantılı olduğu düşünülüyor (Venhooven ve Dumlubağ, 2015, s. 50/ akt. Güzel, 2017, s. 391). Bu artışın etkisiyle mutluluğu etkileyen unsurların belirlenmesi ve uygulanacak stratejilerin oluşturulması açısından geçmişte yapılan ve ileride gerçekleştirilecek araştırmalar büyük bir öneme sahiptir (Güzel, 2017, s. 391).

Türkiye'de mutluluk ve yaşam tatmini incelendiğinde, dinin önemi, genel sağlık durumundan duyulan memnuniyet, gelecek yıla dair finansal beklentilerin olumlu olması, çevredeki insanlara ve siyasi partilere duyulan güven, bireylerin evli olup olmaması ve maaş seviyeleri, son bir yılda gelir ve gider durumlarının borçlanma yerine tasarruf yapma eğiliminde olması gibi faktörlerin, hükümetin ekonomi politikalarına yönelik memnuniyet ve Cumhurbaşkanı ile eğitim sistemine olan güvenin bireylerin mutluluğu üzerinde olumlu etkiler yarattığı ifade edilebilir. Bununla birlikte, hükümete duyulan güvenin olumsuz etkiler yarattığı sonucuna varılmıştır (Erarslan & Yayar, 2022, s. 57).

1.1. Mutluluğun Belirleyicileri

Kişi başına düşen gelir seviyesi yüksek olan ülkelerde, ortalama mutluluk düzeyi, kişi başına düşen gelir seviyesi düşük olan ülkelere göre daha fazladır. Benzer şekilde, bir ülkede yüksek gelir grubundaki bireylerin mutluluk ortalaması, düşük gelir grubundaki bireylerle karşılaştırıldığında daha yüksektir (Venhooven ve Dumlubağ, 2015, s. 51/ akt. Güzel, 2017, s. 391). Bireylerin gelirleri yükseldikçe, ihtiyaç duydukları ve arzuladıkları şeyleri elde etme şansları artmaktadır (maddesel mal ve hizmetler). Bu durum sebebiyle paranın bir anlamda mutluluğu satın alabileceğini ifade etmek mümkün hale gelecektir (Frey ve Stutzer, 2001, s. 9/ akt. Güzel, 2017, s. 391).

Dünya çapında kadınların erkeklerle karşılaştırıldığında eğitim ve gelir seviyeleri daha az, sağlık durumları ise daha kötüdür. Ayrıca anksiyete bozukluğu ve depresyon gibi kötü ruh halleri yaşama olasılıkları daha yüksektir. Bu durumlarla yüzleşen kadınların mutluluk seviyelerinin daha düşük olması beklenir. Ancak yapılan araştırmalarda, kadınların genel olarak erkeklerden daha mutlu oldukları bulunmuştur (Erdoğdu, 2022, s. 3181). Kadınların daha fazla mutluluk hissetmeleri, erkeklerin yakın ilişkilerde duygusal olarak daha fazla davranmalarından kaynaklandığı için "çok mutlu" olduklarını belirtme ihtimallerinin yüksek olması ve toplumsal roller nedeniyle birçok zor işte erkeklerin bulunmasıyla bağlantılıdır (Frey ve Stutzer, 2022/ akt. Erdoğdu, 2022, s. 3181). Bu bölüm, literatürde yaygın olarak bilinen mutluluk paradoksunu incelemektedir. Kadınlar, eğitim, gelir, sağlık ve psikolojik dayanıklılık gibi kriterlerde erkeklere kıyasla daha kötü şartlarda olmalarına rağmen, öznel mutluluk düzeylerini daha yüksek belirtmektedirler. Bu durum, sadece somut yaşam şartlarının mutluluğu açıklamada yetersiz kaldığını, aynı zamanda kültürel, psikolojik veya ifade biçimlerine ait farklılıkların da göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir.

Ek olarak, kadınların mutluluk duygularını daha belirgin bir şekilde ifade etmesinin sebepleri arasında, hislerini aktarma yöntemleri, sosyal bağlantılarının sağlamlığı ve toplumun onlara yüklediği çeşitli rollerin yarattığı farklı sorumluluklar gibi sosyal ve kültürel unsurlar bulunabilir.

Aylık gelir, akrabalar, dostlar, sağlık ve eğitim hizmetlerinden memnuniyet, mutluluk üzerinde olumlu bir etki yaratır. Tüm yaşam alanlarını ve dünyanın her köşesini etkileyen COVİD-19 pandemisi, ülkelerin eğitim ve sağlık alanındaki yatırımlarının ne denli önemli olduğunu göstermiştir. Ekonomisi, eğitim durumu ve sağlık sistemi güçlü olan toplumlarda yaşayan bireyler, salgının ekonomik ve sosyal etkilerini daha az yaşamışlardır. Bu çerçevede yapılan çalışmalarda, sağlık ve eğitim hizmetlerinden memnun olan bireylerin daha mutlu bir yaşam sürdüğü ortaya çıkmaktadır (Erdoğdu, 2022, s. 3181). Bu kısımda, mutluluğun çeşitli sosyoekonomik ve kişisel tatmin unsurlarına bağlı olduğuna dikkat çekiliyor. Özellikle gelir düzeyi, sosyal ilişkiler (akraba

ve arkadaşlar), sağlık durumu ve eğitim hizmetlerinden duyulan memnuniyet gibi unsurların, bireylerin yaşam tatminine doğrudan katkıda bulunduğu ifade ediliyor.

COVID-19 örneği ile somut hale getirilen bölüm, mutluluğun yalnızca bireysel faktörlere değil, aynı zamanda toplumsal faktörlere de bağlı olduğunu ortaya koyuyor. Bu bölüm, pandemi sürecinde sağlam kurumsal altyapıya sahip olan ülkelerde yaşayan insanların daha az olumsuz deneyim yaşadığına işaret ediyor. Bu durum, kamu hizmetlerinin kalitesi ile bireysel mutluluk arasında güçlü bir bağlantının olduğunu desteklemektedir.

Son olarak sosyal sermaye kavramını da açıklayıp bu kısmı burada noktalayacağız. Sosyal sermaye terimi, esasen; iş birliğine imkan tanıyan kurallar ve bağlantılar olarak açıklanabilir. Bu kavram, toplumsal güvenin sosyal bir değer olarak yer aldığı, sermaye teriminin ise ekonomik bir anlam taşıdığı iki kelimenin birleşiminden meydana gelmekte olup, daha çok ekonomi açısından değerli bir kavramdır (Terzibaş, 2020, s. 56). Bu bağlamda, hem sosyal bağlantıların güçlendirilmesi hem de ekonomik gelişimin devamlılığı açısından önemli bir kaynak olarak görülmektedir. Mutluluk ekonomisi alanında, güvene dayalı ilişkilerin bireylerin öznel iyi oluşları üzerindeki olumlu etkisi sıkça belirtilmektedir. Bu nedenle, sosyal sermaye, sadece ekonomik büyümeyi destekleyen bir faktör değil, aynı zamanda bireylerin mutluluğunun ve toplumsal refahın şekillenmesinde de kritik bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

1.2. Easterlin Paradoksu ve Eleştiriler

Richard Easterlin tarafından yazılmış olan ve "Easterlin Paradoksu" adıyla anılan araştırmanın en önemli bulgusu, ekonomik büyüme ile insanların mutluluğu arasında belirgin bir bağlantı olmadığıdır. Easterlin, ekonomik gelişmenin bireylerin temel gereksinimlerini karşılama açısından mutluluk sağladığını, ancak bunun ötesinde bir etkisi olmadığını ileri sürmektedir (Terzibaş, 2020, s. 37). Burada, ekonomik büyüme ile mutluluk arasındaki bağlantının sınırlarını vurgulamakta ve bu büyümenin mutluluğu belli bir noktaya kadar artırabileceğini, ancak daha sonra etkisinin sınırlı olacağını dile getirmektedir. Easterlin'in yaklaşımı, yalnızca bireylerin mutlak gelir düzeyinin değil, aynı zamanda görece gelir durumlarının da mutluluk üzerinde bir etki yaratabileceği varsayımına dayanmaktadır.

Bu düşünce, pek çok gelişmiş ülkede kişi başına düşen gelirin artmasına rağmen mutluluk seviyelerinin sabit kalması ya da çok az şekilde yükselmesi gibi gözlemlerle desteklenmektedir. Paragrafta belirtilen "temel ihtiyaçların karşılanması" konusu, Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi ile de örtüşmektedir: İnsanlar temel ihtiyaçlarını karşıladıktan sonrası için gelirdaki artışların mutluluk üzerinde giderek daha az bir etki yarattığı söylenebilir.

1.3. Abraham Moslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi

Abraham Maslow'un sunduğu ihtiyaçlar hiyerarşisi, gereksinimlerin belirli bir düzen ve sıraya göre değerlendirildiği bir yapıdır. Alt seviyedeki ihtiyaçlar karşılandığında, bir üst seviyeye geçiş yapılabileceği belirtilmektedir. Kişiliğin gelişmesi için tüm ihtiyaçların belirli oranlarda karşılanması gerektiği gibi temel ilkeler mevcuttur. Bu sert kurallar, ihtiyaçlar hiyerarşisinin eleştirilmesine neden olmuştur. Maslow, sıranın alt kısmından üst kısımlarına doğru ilerleyen ortalama bir bireyin her seviyede %85 ile %10 arasında değişen bir tatmin düzeyi yaşayacağını iddia etmiştir (Kondo,1990/ akt. Çoban, 2021, s. 112). Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi, bir kişinin psikolojik ve fizyolojik gelişimini aşamalı bir biçimde açıklayan önemli bir kuramsal yapıdadır. Ancak ihtiyaçların bu kadar belirgin bir sıralama ile ele alınması, kültürel farklılıklar, bireylerin özel özellikleri ve yaşam şartları göz önünde bulundurulduğunda evrensellikten uzak olduğu düşüncesiyle eleştiri almıştır. Örneğin, bazı insanlar güvenlik gereksinimleri tam olarak karşılanmadan aidiyet hissini yoğun şekilde yaşayabilirler. Bu yüzden ihtiyaçlar her zaman belirli bir düzeni izlemeyebilir. Bu çerçevede, bir kişi belki de hayatı boyunca kendini ifade etme aşamasında tatmin yaşayamadan yaşamını tamamlayacaktır. Bu durum, yeteneklerini geliştiren bir bireyin geri planda kalmış becerilerini açığa çıkaracak kadar zamanı olmayacağını göstermektedir. Ayrıca, farklı kültürlerden gelen bireylerin yaşamdan beklentileri ve kendini ifade etme istekleri, diğer kültürlerden olanlarla kıyaslandığında değişiklik gösterebilir. İnsanların yaşamdan umutları ve önceliklerinin kültürel, toplumsal ya da hatta küçük bir aile içinde bile farklılıklar taşıdığı söylenebilir.

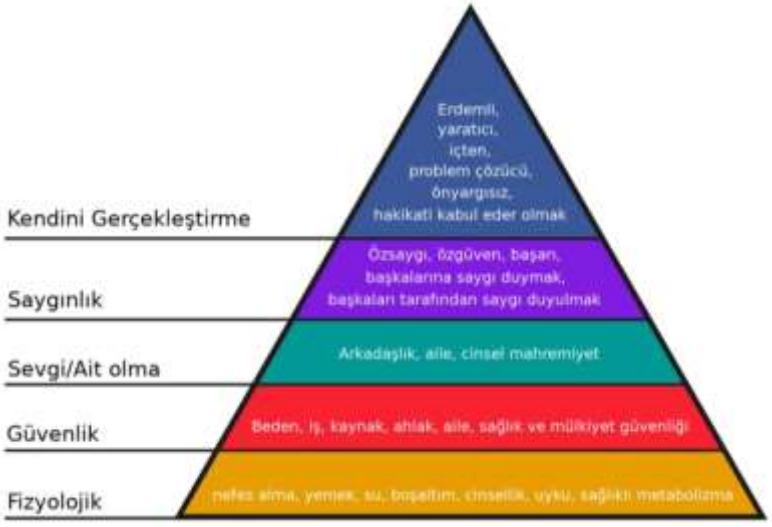

Şekil 1. Maslow'un İhtiyaçlar Piramidi (Maslow,1943).

Maslow'un ihtiyaçlar teorisinin ilk aşaması fizyolojik ihtiyaçlardır. Bu ihtiyaçlar, yemek yeme, solunum, uyumak, giyinmek ve güvenli bir yere sığınma gibi, yaşamın sürdürülebilmesi için zorunlu olan temel gereksinimlerdir. Maslow'a göre insanların en önemli gereksinimleri; gıda, su ve nefes alma gibi temel fizyolojik ihtiyaçlardır. Bu temel ihtiyaçlar karşılandığında, ikinci aşamada yaşam güvenliği ile ilgili olan can, aile, mülk ve ahlaki güvenlik gibi güvence ihtiyaçları ortaya çıkmaktadır. Bir sonraki aşamada, sevgi ve bağlılık ile sosyal yakınlık ve dostlukların kurulmasına dair sosyal aidiyet ihtiyaçları ortaya çıkar. Maslow'a göre birey, yalnızca bu temel ihtiyaçlarını karşılayabildiğinde, özsaygı ve saygı gibi daha yüksek sosyo-psikolojik ihtiyaçlarını karşılama yönünde çaba gösterebilir (Maslow 1943, 1954/akt. Şengöz, 2022, s. 167).

1.4. Refah Devleti Kavramı

Refah devleti, toplumda sosyal refahın en üst düzeye çıkarılması amacıyla devletin iktisadi, sosyal ve siyasi alanlarda aktif bir rol üstlendiği bir yönetim modelidir. Bu model, bireylerin temel ihtiyaçlarının karşılanmasını ve yaşam kalitelerinin yükseltilmesini hedeflerken, aynı zamanda sosyal adaleti ve fırsat eşitliğini sağlamak üzere müdahaleci ve düzenleyici mekanizmalar işletmektedir. Refah devleti anlayışının kökenleri, 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'de gerçekleştirilen eğitim odaklı yasal düzenlemelere kadar uzanmakta; bir diğer önemli başlangıç noktası ise 1863 yılında Bismarck tarafından Almanya'da uygulamaya konulan sosyal güvenlik sistemi olarak kabul edilmektedir. Bu uygulamalar, modern anlamda refah devleti politikalarının temellerini oluşturan ilk kurumsal adımlardır (Albayrak & Birinci, 2017, s. 64).

Sanayi öncesi dönemlerde sosyal tehditlerle başa çıkan ana yapı genellikle aileydi. Aile, kaynaklarını kuşaklar boyunca paylaşarak bu tehditlerle mücadele ediyordu. Fakat Sanayi Devrimi sonucunda ortaya çıkan yeni risklerin çoğalmasıyla, ailelerin kontrol edebildiği bu tehditler artık yönetilmez hale gelmiştir. Başka bir deyişle, bu model artık etkin bir şekilde işlevini sürdüremez durumdadır. Ailelerin yönetemediği bu tehditler, devlet tarafından zorunlu bir şekilde kontrol edilmeye başlanmıştır. Aslında temel refah devletinin ortaya çıkmasını sağlayan şey de bu risklerin topluma yayılması, yani devletin risklerle müdahale etme anlayışının ön plana çıkmasıdır (Güç, 2015, s. 19).

Refah devleti, yalnızca yardım eden değil; aynı zamanda ekonomik kaynakların yeniden dağılımını sağlayan, eşitsizlikleri azaltan ve piyasa mekanizmasının doğurabileceği olumsuzlukları telafi eden bir yapıya sahiptir. Bu nedenle, müdahaleci, düzenleyici, yeniden dağıtıcı ve hatta kimi zaman girişimci yönleriyle öne çıkan refah devleti modeli, hem sosyal istikrarın korunması hem de toplumsal dayanışmanın güçlendirilmesi açısından son

derece önemli bir kurumsal çerçeve sunmaktadır (Albayrak & Birinci, 2017, s. 64).

1.5. Refah Devleti ve Mutluluk Arasındaki İlişki

Refah düzeyinin çeşitli ülkelerde, bölgelerde ya da farklı demografik profillere sahip gruplar arasında nasıl değiştiği ve bu durumun sebepleri ekonomistlerin uzun süredir incelediği bir meseledir. Bir toplumun refahını artırmak, ülkelerin en önemli amaçları arasında bulunmaktadır. Refah ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi, ekonomik gelişim için gereklidir. Refah, yaşam kalitesi, mutluluk, memnuniyet, yararlılık ya da iyi bir yaşam sürme gibi kavramlar birbirleriyle sıkı bir bağlantı içindedir (Helliwel vd., 2016, s. 9/ akt. Güzel, 2017, s. 390).

Mikroekonomi teorisinde yer alan standart varsayımlardan biri, ceteris paribus, diğer faktörler sabit tutulduğunda, bireylerin tercihleri arttıkça yaşam kalitelerinin de yükselebileceğidir. Bunun nedeni, artan seçeneklere sahip olan kişilerin kendi refahlarını en iyi şekilde artıracak davranışları tercih etmesidir. Ayrıca, gelirin yükselmesi, bireyin daha fazla alternatif arasından en fazla faydayı sağlayan mal ve hizmet kombinasyonunu seçme şansı sunacağından, daha yüksek gelir daha fazla mutluluk getirebilir. Bu aşamada, bir mal veya hizmetin ek birim tüketiminin toplam fayda üzerindeki etkisine marjinal fayda denir (Acar, 2019, s. 146/akt. Aydın, 2020, s. 139). Bu kısım, mikroekonomik teorinin bireylerin davranışları hakkında öne sürdüğü temel varsayımlara dayanır. Ceteris paribus ilkesi göz önüne alındığında, bireylerin sahip olduğu tercihlerin artmasının yaşam standartlarını yükselteceği iddia ediliyor. Bu durum, bireylerin daha fazla seçenek arasından en uygun olanı seçerek refahlarını artırabileceklerini ifade etmektedir. Gelir artışının mutluluğa önemli ölçüde katkı sağladığı ifade ediliyor çünkü bu durum, bireylere daha fazla tercih yapma fırsatı veriyor. Bu noktada, marjinal fayda kavramına değinilerek bireylerin yaptıkları ekonomik tercihlerin toplam fayda düzeyine etkisi açıklanıyor.

Günümüzde bireylerin daha mutlu ve yaşamlarından daha memnun bir şekilde hayatlarını devam ettirmesi, kamu politikasının önemli hedeflerinden birini oluşturuyor. Aslında, geleneksel yaklaşımda kişi başına düşen millî gelirle değerlendirilen toplumsal refah anlayışı, günümüzde mutluluk ve yaşam memnuniyeti ile yer değiştirmiştir. Bu değişimle birlikte, iktisat ve maliye politikalarının da ana hedeflerinden biri, insanların daha mutlu bir yaşam sürmesi ve bu yaşamdan memnun olmaları haline gelmiştir (Ulutürk Akman, 2021, s. 39). Bu kısım bugünkü kamu politikalarının yönelimine odaklanıyor. Eskiden refahı ölçmek için kullanılan kişi başına düşen milli gelir artık tek başına yeterli sayılmıyor; bunun yerine bireylerin mutluluğu ve yaşam tatmini ön plana çıkıyor. Bu değişim, mali ve ekonomik politikalarda da bir dönüşüme işaret ediyor: şimdi sadece ekonomik büyüme değil, aynı zamanda bireylerin

duygusal ve sosyal tatmin seviyeleri de politik hedefler arasına katılmış durumda. Refahın yalnızca ekonomik verilerle değerlendirilemeyeceğini, kişilerin öznel mutluluğunun da toplumun hedefleri içinde yer aldığını belirtmektedir. Ekonomik göstergelerin yanında, bireysel tatmin daha fazla önem kazanmıştır.

Bir kişinin mutluluğu ve bununla sıkı bir ilişkisi olan yaşam kalitesi; gelir durumu, sağlık durumu, sosyal bağlantılar ve bireyin kurumsal ve sosyal açıdan sağladığı yararlar tarafından şekillendirilmektedir. Bireyin mutluluğu, yaşamındaki en önemli hedeflerden biridir ve herkes mutlu bir yaşam sürmek amacıyla yaşar. Mutluluk, en temel tanımıyla, bireyin hayatını kişisel değerleri doğrultusunda dolu, anlamlı ve huzurlu bir şekilde deneyimleme sürecidir (Frey ve Stutzer, 2001, s. 1/akt. Güzel, 2017, s. 390). Burada mutluluğun çeşitli boyutları olduğunu ve yalnızca maddi kazançla açıklanamayacağını vurgulamaktadır. Bireyin mutluluğu; sağlık, sosyal çevre, güven duyulan kurumlar ve sosyal yararlar gibi unsurlar tarafından etkilenir. Burada mutluluk, kişinin yaşamını öznel bir biçimde değerlendirdiği, kendi değerleriyle örtüştüğü ve anlam bulduğu bir durum olarak tanımlanmaktadır. Bu bakış açısı, ekonomik ve psikolojik boyutları olan kapsamlı bir mutluluk anlayışını yansıtır.

2. İSKANDİNAV ÜLKELERİNDE MUTLULUK VE REFAH DEVLETİ MODELİ

Dünya Mutluluk Raporları incelendiğinde, belirli dönemler içerisinde Batı Avrupa ülkeleri, özellikle İskandinav ülkeleri, mutluluk endekslerinde ön plana çıktıkları görülmektedir. Bu ülkeler arasında Danimarka, İsviçre, İzlanda, Norveç, Finlandiya, Hollanda, İsveç ve Avusturya bulunmaktadır. Diğer yandan, sürekli yüksek puanlar elde eden ülkeler ise Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, İsrail, Kosta Rika ve Amerika Birleşik Devletleri'dir. Endeks sıralamasının en alt kısımlarında, Afrika ve Ortadoğu bölgelerindeki düşük gelişmiş ülkelerin yer aldığı dikkat çekmektedir. 2019 yılı Dünya Mutluluk Raporu'na göre Türkiye, 5,3726 puanla 79. sırada yer almaktadır. 2018 yılında 74. sıradayken, 2017 yılında 69. sırada bulunmaktaydı (Terzibaş, 2020, s. 22).

Verilere göre, İskandinav ülkeleri ile genel olarak Batı Avrupa devletleri, mutluluk endeksindeki sıralamalarda sürekli olarak üst sıralarda bulunuyor. Bu durum, bu ülkelerin güçlü sosyal refah sistemlerine, yüksek yaşam standartlarına, gelir dağılımında görece bir eşitliğe ve etkin yönetim yapılarına sahip olmaları ile ilişkilendirilir. Özellikle Finlandiya, Danimarka, İsveç ve Norveç gibi ülkelerde devlet tarafından sağlanan sosyal hizmetler, bireylerin yaşam tatminine doğrudan katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda ve İsrail gibi yüksek refah seviyesine sahip, siyasi ve ekonomik açıdan istikrar gösteren ülkeler de mutluluk endeksinin üst

sıralarındaki yerini alarak, mutluluk seviyesinin yalnızca Avrupa ile sınırlı olmadığını kanıtlamaktadır. Diğer taraftan, endeksin alt kısımlarında Afrika ve Orta Doğu'daki birçok geri kalmış ülkenin yer alması, bu bölgelerdeki siyasi istikrarsızlık, yoksulluk, düşük eğitim düzeyi ve sağlık hizmetlerine erişimdeki zorluklar ile ilişkilendirilebilir. Türkiye örneğine baktığımızda ise, 2017'den 2019'a kadar olan düşüş, toplumda yaşanan ekonomik belirsizlikler, sosyal güvenlik sistemindeki eksiklikler, işsizlik ve toplumsal bölünme gibi faktörlerin bireylerin mutluluğu üzerinde olumsuz bir etki yarattığını göstermektedir. 2019 yılında 79. sırada bulunan Türkiye'nin puanı 5,37 gibi orta düzeyde bir değere sahip olup, hem gelişmiş ülkelerden hem de sürekli gelişim gösteren gelişmekte olan ülkelerden geri kaldığını ortaya koymaktadır.

Ülkeler sadece ekonomik büyüme konusuna önem verdiklerinde toplumun refahını göz ardı edebilmektedirler. Refahın ve refahın içerdiği mutluluğun artırılması, ekonomik gelişme için gereklidir. Refah devleti anlayışı ile birlikte mutluluk konusuna verilen önem de artmaya başlamıştır (Güzel, 2017, s. 389).

İskandinav ülkeleri arasında bazı farklılıklar bulunsa da, hepsi benzer özellikler taşımaktadır. İskandinav Modelinde, toplumsal cinsiyet eşitliği, adil ve kapsamlı bir gelir dağılımı, geniş kapsamlı mali politikalar için serbest piyasa ekonomisi ve işgücüne maksimum katılım öne çıkmaktadır. Bu özellikler, İskandinav Ülkelerini diğer refah devletlerinden ayıran en belirgin unsurlarındandır (Tümerkan Albayrak & Birinci, 2017, s. 73).

Refah devleti kavramı Avrupa'nın ulusal geleneklerinde derin bir şekilde bulunmaktadır. Ancak refah devleti uygulamalarının kurumsal ve hukuki yapıları ülkeler arasında belirgin farklılıklar göstermektedir. Yine de refah politikalarının gelişimi her ülke özelinde ayrı ayrı gerçekleşse de, bazı ülkeler bu düzenlemelerde benzer özellikler göstermiş ve sonuç olarak günümüzdeki refah modelleri ortaya çıkmıştır (Ploug, 2006/akt. Şenkal & Sarıipek, 2007 s. 155).

Avrupa ülkeleri kendi aralarında dört farklı refah modele ayrılmaktadır. Bunlar (Şenkal vd., 2007, s.156/akt. Tümerkan Albayrak & Birinci, 2017, s. 71);

- İskandinav Model; toplumsal yararların herkes için eşit olduğu bu sistem Nordic sistemi, Sosyal Demokrat model ya da Kurumsal model olarak adlandırılmaktadır.
- Beveridge Modeli; toplumsal problemler karşısında devletin bir yükümlülüğü olduğu ve devletin sosyal bir yönetim anlayışına sahip olması gerektiğini öne süren bir yaklaşımdır.
- Bismarck Modeli; Alman Bakanın ilk sosyal sigorta yasasının arkasındaki fikirleri ortaya koymuştur. Burada sosyal yardımlar yalnızca iş gücü piyasasında bulunan bireylere sağlanır. Bu model

Merkezi Avrupa, muhafazakâr veya başarı odaklı model olarak da bilinir.

- Yardımlaşma Modeli; toplumsal sorumlulukların aile içerisinde ya da mümkün olduğunca aileye yakın bir şekilde çözülmesini savunur. Güney Avrupa veya Katolik model olarak da tanımlanır.

İskandinav ülkelerinde uygulanan bu model, genellikle Sosyal Demokrat Model olarak adlandırılmaktadır. Bu modelin en belirgin örnekleri arasında İsveç, Danimarka, Finlandiya, Norveç ve Hollanda yer almaktadır. Bu ülkelerdeki sosyal politikaların temel ilkeleri; evrensellik, eşitlik ve toplumsal dayanışmadır. Sosyal Demokrat Refah Modeli çerçevesinde devlet, yalnızca bir düzenleyici organ olmayıp, aynı zamanda ana refah sağlayıcı bir rol üstlenmektedir. Bu nedenle, devlet, bireylerin yaşamları boyunca karşılaşabileceği tüm sosyal riskleri güvence altına almak amacıyla, herkese açık ve erişilebilir hizmetler sunar. Ayrıca, bu ülkelerde yüksek istihdam oranları ve yaygın sendikal faaliyetler dikkat çekmektedir. Sonuç itibariyle, Sosyal Demokrat Refah Modeli; güçlü bir sosyal devlete dayanan, toplumsal eşitlik ve bireysel refahı önceleyen sürdürülebilir bir sistem sunmaktadır (Esenlikci & Engin, 2021, s. 256).

Sosyal demokrat refah modeli, devlete verdiği önem bakımından uluslararası ölçekte dikkat çeken, özgün ve güçlü bir yaklaşıma sahiptir. Bu model, ekonomik eşitsizlikleri azaltmanın yanı sıra toplumsal dayanışmayı güçlendirmeyi ve bireylerin yaşam kalitelerini artırmayı ana hedef olarak kabul eder. Aile yapısının desteklenmesi ve bireylerin daha bağımsız bir hayat sürmelerine olanak tanınması, bu modelin önceliklerinden biridir. Sosyal demokrat anlayış, vatandaşların temel refah gereksinimlerinin; örneğin sağlık, eğitim, konut ve gelir güvencesi gibi piyasa dinamiklerine bağımlı olmaksızın karşılanmasını hedefler. Bu sayede bireylerin ekonomik dalgalanmalardan ve piyasa belirsizliklerinden etkilenmeden hayatlarını sürdürebilmeleri hedeflenmektedir.

Bu modelin üç temel yapısal özelliği öne çıkar: İlk olarak, tüm bireyleri kapsayan evrensel gelir garantisi, ikinci olarak kapsamlı ve koruyucu sosyal sigorta sistemleri, üçüncü olarak ise çocuklar, yaşlılar ve engelli bireyler gibi özel ihtiyaçları olan gruplara yönelik gelişmiş sosyal hizmet ağları bulunmaktadır. Sosyal demokrat refah rejimlerinin etkinliği, büyük ölçüde devletin gelir toplama kapasitesi ile doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle, yüksek kamu harcaması ve vergi gelirine dayalı bir mali yapı gereklidir. Bu şekilde, güçlü bir sosyal devlet inşa edilirken, vatandaşların sosyal haklara eşit ve kesintisiz erişimi sağlanmış olur. (Kol, 2014: 17/akt. Özmen, 2017, s. 92).

Sosyal Demokrat Refah Devleti, yurttaşlarına sadece gelir durumları veya yaptıkları ödemeler üzerinden değil, kapsayıcı ve evrensel bir yaklaşım ile sosyal hizmetler sunan bir refah sistemi olarak dikkati çeker. Bu sistemin temel hedefi, sosyal adalet sağlamak ve toplumsal eşitsizlikleri azaltmaktır.

Özellikle sağlık, eğitim, barınma ve sosyal güvenlik gibi alanlarda herkesin eşit haklara sahip olması için politikalar geliştirilir. Yapılan yardımlar, yalnızca düşük gelirli gruplara değil; orta sınıfın yaşam kalitesinin korunmasını da hedefler. Aynı zamanda, iş gücü piyasasında yer alamayan veya bu konuda sınırlı fırsatları bulunan kişiler; örneğin işsizlik yaşayanlar, kronik hastalığı olanlar, engelli bireyler veya eğitime devam eden gençler için özel hizmetler ve destek programları oluşturulur. Bu açıdan, Sosyal Demokrat Refah Devleti, bireyleri yalnızca ekonomik temelli ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek yerine, insani ihtiyaçlara odaklanarak sosyal vatandaşlık anlayışını ön plana çıkarır (Gökbunar & Kovancılar, 1988/akt. Tümerkan Albayrak & Birinci, 2017, s. 72).

İskandinav refah modeli belli başlı özellikleriyle dikkat çekmektedir. Bu perspektiften bakıldığında, modelin temel prensibi, yardımların evrensel olması ve istihdam ile ailevi şartlara bakılmaksızın tüm bireylere sunulmasıdır. Bu yapıda yardımlar, ailelere değil bireylere yapılmaktadır. Örneğin, bir kadın boşanmış olsa bile yardım almaya devam edebilir. Bu yardımlar devlet tarafından sağlanmakta ve finansmanı yüksek vergi oranlarıyla gerçekleştirilmektedir. İskandinav modeli, diğer refah sistemlerine kıyasla çok daha fazla yardım sunduğu için, bu sistemin maliyeti yalnızca yüksek vergilerle karşılanabilmektedir. Yine de, bu yardımlar, diğer sistemlere göre oldukça cömert ve evrensel kabul edildiğinden, yüksek vergi oranları vatandaşlar tarafından herhangi bir rahatsızlık hissetmeden kabullenilmektedir. Ayrıca, bu sistem içinde aileler, kiliseler veya sosyal hizmet kuruluşlarına sınırlı bir refah sağlama sorumluluğu verilmişken, asıl yük devletin üzerindedir (Heyward, 2006/akt. Şenkal & Sarıipek, 2007, s. 157).

3. TÜRKİYE'DE MUTLULUK DÜZEYİ VE EKONOMİK GÖSTERGELER

Günümüzde insanlar yalnızca daha fazla gelir elde etmek ya da ekonomik büyümekle mutluluk hissetmiyor. Eğitim, sağlık, güvenlik gibi temel ihtiyaçların karşılanması, sosyal destekler ve geleceğe yönelik umut gibi unsurlar da insanların mutlu olmasına önemli katkı sağlıyor. Bu nedenle mutluluk, yalnızca bireysel bir duygu olmanın ötesinde, ekonomik ve sosyal politikalarla da doğrudan bağlantılı bir konu haline gelmiştir.

Türkiye'de insanların mutluluk seviyesini anlamak için en sık başvurulan kaynaklardan biri, TÜİK'in her yıl yayınladığı Yaşam Memnuniyeti Araştırmasıdır. Bu araştırmalar, insanların yaşamdan ne derece memnun oldukları, gelir durumları ve sosyal hizmetlere erişim gibi pek çok konu hakkında bilgi edinmemizi sağlıyor. Örneğin, TÜİK'in 2023 yılına ait verilerine göre "mutlu olduğunu belirten bireylerin oranı %52,7 olarak kaydedilmiştir" (TÜİK, 2023). Bu oran, aslında ekonomik durumlar, işsizlik ve gelir adaleti gibi konularla doğrudan ilişkilidir.

Bu bölümde, Türkiye'de mutluluğun ekonomik göstergelerle olan ilişkisi incelenecektir. Öncelikle TÜİK verileri üzerinden genel bir mutluluk analizi yapılacak, ardından gelir dağılımı, işsizlik ve sosyal politikalar gibi ekonomik meseleler değerlendirilecektir. Bunun yanı sıra refah devleti uygulamalarının toplumda nasıl algılandığı ve gençler ile kadınların mutluluğu bağlamında sosyal farklılıklar da ele alınacaktır.

3.1. TÜİK Verileriyle Mutluluk Analizi

Mutluluk, insanların hayatlarından ne kadar tatmin olduklarını gösteren önemli bir ölçüttür. Bu tatmin, yalnızca bireysel faktörlerle değil; aynı zamanda ekonomik durumlar, kamu hizmetlerinden sağlanan memnuniyet ve sosyal destekle de sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Türkiye'de bu konu üzerine en kapsamlı verileri sunan kaynak, TÜİK'in her yıl düzenli bir şekilde yayınladığı Yaşam Memnuniyeti Araştırmasıdır. Bu araştırma, bireylerin genel yaşamları ve kamu hizmetlerine yönelik memnuniyet düzeylerini anlamak için fırsat sunar.

Yaşam memnuniyeti araştırmasının bulgularına dayanarak, kendini mutlu hisseden 18 yaş ve üzerindeki kişilerin oranı, 2022 yılında %49,7 iken 2023 yılında 3,0 puan artıp %52,7'ye ulaşmıştır. Kendini mutsuz olarak ifade edenlerin oranı ise 2022 yılında %15,9 iken, 2023 yılı itibarıyla 2,2 puan düşerek %13,7 olmuştur (TÜİK, 2023).

Yaş gruplarına göre mutluluk seviyeleri değerlendirildiğinde; 18-24 yaş aralığındaki kişilerde mutluluk yüzdesi, 2022 yılında %47,9 iken 2023 yılında 6,1 puan artış göstererek %54,0 seviyesine ulaştı. 55 yaş ve üzerindeki bireylerde mutluluk yüzdesinin düştüğü tespit edildi. 55-64 yaş grubundaki mutluluk oranı, bir önceki yıla nazaran 2,8 puan gerileyerek %49,7 olarak tahmin edildi. 65 yaş ve üzeri bireylerde ise 2022 yılında %57,7 olan oran, 2023 yılında 1,7 puan azalarak %56,0 olarak kaydedildi (TÜİK, 2023).

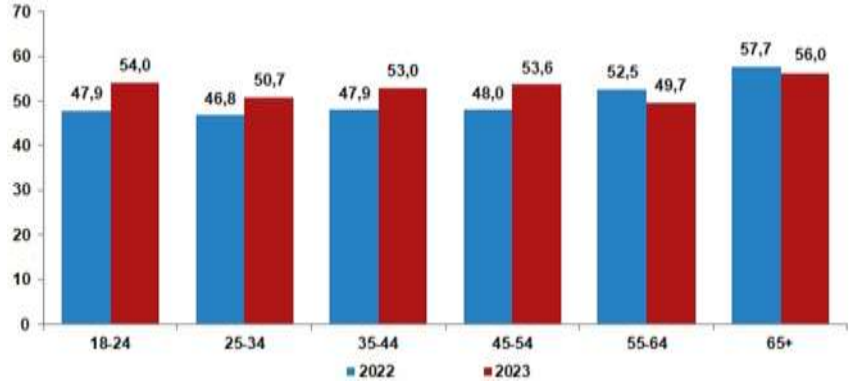

Şekil 2. Yaş grubuna göre mutluluk oranı (%), 2022, 2023.

Kaynak: TÜİK, 2023.

Bireylerin mutluluklarını sağlayan kişiler incelendiğinde, 2023 yılında en fazla ailelerinin mutlu ettiğini belirtenlerin oranı %69,9 olarak kaydedilirken, bunu sırasıyla %15,0 ile çocuklar, %5,4 ile kendileri, %3,8 ile eşleri, %2,9 ile anne ve babaları ve %1,8 ile torunları izledi. Bireylerin mutluluk kaynakları değerlendirildiğinde ise, 2023 yılında kendilerini en çok sağlıklı hissetmenin %69,5 oranında mutlu ettiğini ifade edenler bulunurken, bunu %13,2 ile sevgi, %9,2 ile başarı, %5,3 ile para ve %2,6 ile iş takip etti. Bireylerin yaşam memnuniyetlerini değerlendirmek yöntemiyle, hiç memnun hissetmeyenler için "0", oldukça memnun olanlar için "10" puanı üzerinden ortalama hesaplandı. 2022 yılında bireylerin ortalama yaşam memnuniyeti 5,5 iken, 2023 yılında 0,2 puanlık bir artışla 5,7 oldu. Erkeklerin 2023 yılı ortalama yaşam memnuniyet düzeyi 5,6, kadınların ise 5,8 olarak belirlendi (TÜİK, 2023).

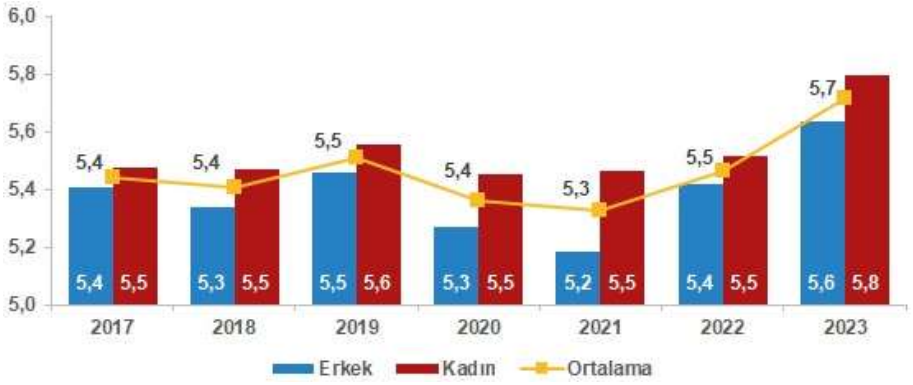

Şekil 3. Yaşam memnuniyet düzeyi, 2017-2023.

Kaynak: TÜİK, 2023.

3.2. Türkiye'de Gelir Dağılımı, İşsizlik ve Sosyal Politika

Bireylerin yaşam memnuniyeti üzerinde en önemli etkiye sahip olan unsurlar başında gelir dağılımındaki adalet, istihdam durumu ve yürütülen sosyal politikalar yer alır. Gelir adaletsizliği ve yüksek işsizlik oranları, toplumda ekonomik istikrarsızlığı artırırken, sosyal yardımların yetersiz olması bireylerin yaşam standartlarını olumsuz yönde etkileyebilir. Bu bölümde, Türkiye'de gelir dağılımı ve işsizlik gibi temel ekonomik göstergelerin yanı sıra sosyal politika uygulamalarının mevcut durumu incelenecektir.

Gelir Dağılımı İstatistiklerinin hesaplandığı Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması'nın 2023 yılına ait gelir verileri, geçen yıl olan 2022 yılını temel almaktadır. Gelir hesaplarında; hanehalkı gelirleri, büyüklüğü ve yapısı göz önünde bulundurularak, eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert geliri şeklinde hesaplanmaktadır.

Son araştırma bulgularına göre; en yüksek eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine sahip olan %20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay, önceki yıla

kıyasla 0,7 puan artarak %48,7'ye yükselmiştir. Diğer yandan, en düşük gelir grubundaki %20'lik kesimin aldığı pay ise 0,1 puan artışla %6,1 olmuştur.

Türkiye'de 2023 yılı anket sonuçlarına göre hanehalkı yıllık ortalama kullanılabilir geliri %84,1 oranında artarak 181 bin 200 TL seviyesine ulaştı (TÜİK, 2023).

Tablo 1. Yıllık ortalama hanehalkı kullanılabilir geliri ve bir önceki yıla göre değişim, 2014-2023.

Anket yılı	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023(e)
Gelir referans yılı	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Yıllık ortalama hanehalkı geliri (TL)	32 000	36 039	41 399	46 131	51 374	59 873	69 349	76 733	98 416	181 200
Bir önceki yıla göre değişim (%)	8,6	12,6	14,9	11,4	11,4	16,5	15,8	10,6	28,3	84,1

(e) Hatalı veri düzeltilmiştir.

Kaynak: TÜİK, 2023.

Hanehalkı İşgücü Araştırması'nın verilerine göre; 15 yaş ve üzerindeki kişiler arasında işsiz sayısı 2023 yılında bir önceki yıla kıyasla 318 bin kişi düşerek 3 milyon 264 bin kişiye geriledi. İşsizlik oranı ise 1,0 puanlık bir azalma ile %9,4 düzeyinde gerçekleşti. İşsizlik oranı erkeklerde %7,7, kadınlarda ise %12,6 olarak tahmin edildi.

İstihdam edilenlerin rakamı 2023 yılında bir önceki yıla kıyasla 880 bin kişi artış göstererek 31 milyon 632 bin kişiye ulaştı. İstihdam oranı ise 0,8 puan artarak yüzde 48,3 seviyesine çıktı. Bu oran erkekler için yüzde 65,7, kadınlar için ise yüzde 31,3 olarak kaydedildi (TÜİK, 2023).

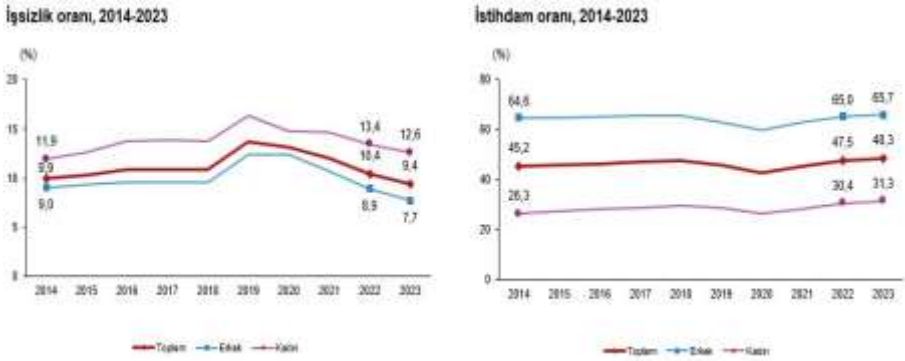

Şekil 4. 2014-2023 yılları arası işsizlik ve istihdam oranları.

Kaynak: TÜİK, 2023.

Sosyal koruma giderleri 2023 yılında bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında %108,6 oranında bir artış göstererek 2 trilyon 693 milyar 497 milyon TL seviyesine ulaştı. Bu giderlerin %98,2'sini, yani 2 trilyon 645 milyar 267 milyon TL'yi sosyal koruma yardımları oluşturdu. Sosyal koruma yardımları içinde en yüksek harcama, 1 trilyon 175 milyar 190 milyon TL ile emeklilere

ve yaşlılara yapılan ödemeler oldu. Bunun ardından 809 milyar 343 milyon TL ile hastalık ve sağlık hizmetleri harcamaları yer aldı (TÜİK, 2023).

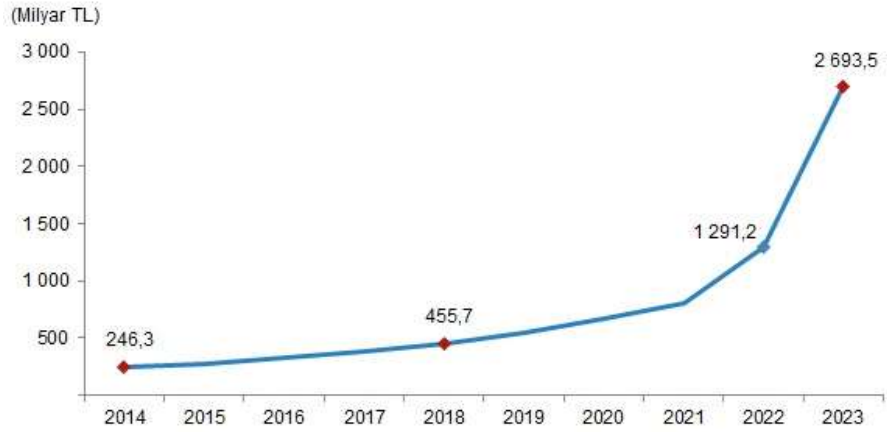

Şekil 5. Sosyal Koruma Harcamaları 2014-2023.

Kaynak: TÜİK, 2023.

4. MUTLULUK ENDEKSLERİNDE İSKANDİNAV ÜLKELERİ VE TÜRKİYE

Ülkelerin mutluluk seviyelerine dair bilgiler, Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Çözümleri Ağı (UN SDSN) tarafından hazırlanan Dünya Mutluluk Raporu aracılığıyla her yıl yayımlanmaktadır. Bu rapor, 2013 yılından bu yana düzenli olarak kamu ile paylaşılmakta ve 150'den fazla ülkenin mutluluk endeksini hesaplamakta, ayrıca bu ülkelerin genel sıralamalarını sunmaktadır (Helliwell, Layard, Sachs ve de Neve, 2020/akt. Hamurcu, 2020, s. 283).

Raporda, ülkelerde yaşayan bireylerin hayatlarına yönelik görüşleri temel alınarak gerçekleştirilen anketlerle mutluluk seviyeleri belirlenmektedir. Elde edilen bu bilgiler, farklı istatistiksel analiz yöntemleri kullanılarak değerlendirilmekte ve ülkelerin mutluluk skorları altı ana değişken doğrultusunda açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu değişkenler şunlardır (Hamurcu, 2020, s. 283):

Sosyal Destek,

Kişi başına düşen GSYİH,

Sağlıklı yaşam beklentisi,

Özgürlük,

Cömertlik,

Yolsuzluk algısı.

Bu veriler aracılığıyla, ülkelerin mutluluk seviyelerini belirleyen ekonomik, sosyal ve siyasi faktörler çok yönlü bir biçimde incelenebilir.

Dünya Mutluluk Raporu'nda, ülkelerin mutluluk seviyelerini belirlemek için yapılan saha anketlerinde katılımcılara şu şekilde bir soru sorulmaktadır: "Lütfen, 0'dan (en kötü yaşam) 10'a (en iyi yaşam) kadar numaralandırılmış bir merdiveni düşünün. Bu merdivenin en alt kısmı sizin için en kötü yaşamı, en üst kısmı ise en iyi yaşamı simgelemektedir. Şu anda bu merdivenin hangi basamağında olduğunuzu düşünüyorsunuz? "

Bu soru ile bireylerin yaşam memnuniyeti 0 ile 10 arasında puanlanmakta ve toplanan bilgiler, ülkelerin mutluluk seviyelerini analiz etmeye yarayan çalışmalarda kullanılmaktadır (Helliwell ve diğerleri 2020/akt. Hamurcu, 2020, s. 284).

Melike Aktaş, 31 Mart 2024 tarihinde ABC Gazetesinde yayınlamış olduğu "İskandinav Mutluluk Sırları: Ekonomik Eşitlik ve Kaliteli Hizmetlerle Zirvede" isimli yazısında şu hususlara değinmiştir:

İskandinav ülkeleri, dünyanın en mutlu ülkeleri olarak biliniyor. Ekonomik eşitlikleri, kaliteli kamu hizmetleri ve adil vergi sistemleri, Finlandiya, Danimarka ve İzlanda gibi ülkeleri mutluluk sıralamalarında zirveye taşıyor. Bu ülkelerde yaşayanlar, geniş refah programları ve sosyal hizmetler sayesinde yüksek yaşam memnuniyetine sahip.

İskandinav ülkeleri, sıkça dünyanın en mutlu yerleri arasında yer alırlar ve bunun birçok sebebi bulunmaktadır:

1. Ekonomik Şartlar: İskandinav ülkeleri genellikle yüksek bir refah seviyesine sahiptir. Gelir farklılıkları düşüktür ve sosyal hizmetler kapsamlıdır. Bu durum, insanların temel gereksinimlerinin karşılandığı ve ekonomik olarak güvende oldukları anlamına gelmektedir.

2. Mutluluk Farkları: İskandinav devletlerinde mutluluk farkı düşüktür. Yani, toplum içerisinde farklı gruplar arasındaki mutluluk seviyeleri pek fazla ayrı değildir. Bu, herkesin benzer şekilde mutlu olduğunu gösterir ve toplumun daha dengeleyici ve adil bir yapı sunduğunu ifade eder.

3. Kamu Kurumlarının Kalitesi: İskandinav ülkelerinde devlet kurumları genellikle iyi bir kaliteye sahiptir. Dürüstlük, şeffaflık ve hesap verme yükümlülüğü ön plandadır. Bu da vatandaşların güvenini artırır ve toplumda yaşam kalitesini iyileştirir.

4. Kamu Hizmetleri ve Refah Programları: İskandinav devletlerinde sağlık, eğitim ve çocuk bakım hizmetleri genelde ücretsiz veya düşük ücretli olarak sunulmaktadır. Ayrıca işsizlik yardımları ve emeklilik destekleri gibi sosyal refah programları da yaygındır. Bu durum, insanların kendilerini güvende hissetmelerini ve hayatlarını daha rahat bir biçimde sürdürmelerini sağlar.

5. Vergi Sistemi ve Kamu Hizmetlerinin Finansmanı: İskandinav ülkelerinde vergi yapısı genellikle kademelidir; yani gelir arttıkça vergi oranı da yükselmektedir. Bu vergiler, toplu taşıma, sağlık hizmetleri ve diğer kamu hizmetlerinin finansmanı için kullanılmaktadır. İnsanlar, vergilerinin adil bir biçimde harcandığını gözlemledikçe, kamu hizmetlerine ve toplumsal güvene olan inançları artar.

Bu unsurların birleşimi, İskandinav ülkelerinin genellikle mutluluk listelerinde en üst sıralarda yer almasına yardımcı olmakta ve bu ülkelerde yaşayan bireyler genellikle yüksek bir yaşam tatmini ve mutluluk derecesine sahiptir. Diyerek yazısını noktalamakta ve İskandinav uluslarının mutlulukta neden öne çıktığını net ve düzenli bir şekilde anlatıyor. Ekonomik adalet, yüksek standartta kamu hizmetleri ve sosyal güven gibi unsurların kişilerin yaşam tatminini ne şekilde yükselttiği etkili bir biçimde ifade edilmiş.

4.1. İskandinav Ülkeleri ve Türkiye'nin Mutluluk Göstergeleri Açısından Karşılaştırılması

İskandinav ülkeleri (Norveç, İsveç, Danimarka, Finlandiya), uzun yıllardır dünya mutluluk endekslerinde yüksek pozisyonlarda yer almakta ve bu başarılarını sosyal refah, ekonomik eşitlik ve kamu hizmetlerinin kalitesi gibi birçok faktörle desteklemektedir. Buna karşın Türkiye'nin mutluluk seviyesi, farklı ekonomik ve sosyal zorluklar nedeniyle daha düşük bir seviyede kalmaktadır. 2023 yılına ait Dünya Mutluluk Raporu verileri, bu iki ülke grubu arasında temel göstergeler bakımından belirgin farklılıklar olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. İskandinav Ülkeleri ve Türkiye'nin Mutluluk Göstergeleri (2023)

Göstergeler	Norveç	İsveç	Danimarka	Finlandiya	Türkiye
Ortalama Mutluluk (0-10)	7.3	7.3	7.5	7.7	5.2
Kişi Başına Düşen GSYİH (USD)	90.246	62.718	72.891	56.017	35.325
Sosyal Destek Oranı (%)	92.8	91.7	96.2	96.6	81.8
Yolsuzluk Algısı (0-100)	84	82	90	87	34
Sağlıklı Yaşam Beklentisi	83.2	83.0	81.4	82.0	76.0
Özgürlük (%)	92.3	91.5	93.5	94.6	39.1
Cömertlik (%)	54.8	53.6	45.9	33.8	18.5

Not: Yolsuzluk algı endeksi puanı ne kadar yüksekse, yolsuzluk algısı o kadar düşüktür.

Kaynak: World Happiness Reprt, 2023.

4.2. Ortalama Mutluluk ve GSYİH Farkı

İskandinav ülkelerinde ortalama mutluluk değerleri 7,3 ile 7,7 arasında değişim gösterirken, Türkiye'de bu değer 5,2'dir. Bu fark, yalnızca ekonomik göstergelerle sınırlı kalmayıp; aynı zamanda sosyal adalet, kurumsal güven ve bireysel özgürlük gibi faktörlerle de bağlantılıdır. Örneğin, kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla, Norveç'te 90. 246 USD, Danimarka'da 72. 891 USD iken, Türkiye'de yalnızca 35. 325 USD'dir. Bu durum, yaşam standartlarındaki dengesizliği ve ekonomik güvencesizliği ortaya koymaktadır.

4.3. Sosyal Destek ve Kurumsal Güven

Sosyal destek seviyeleri İskandinav ülkelerinde %91'in üstündedir ve bu bölgelerde yaşayan insanlar, zor zamanlarda güvenebilecekleri birinin olduğuna dair yüksek bir oranla ifade etmektedir. Türkiye'de ise bu oran %81,8'dir. Benzer şekilde, yolsuzluk algısı endeksi de önemli farklılıklar göstermektedir. Türkiye, 34 puanla yolsuzluğun daha fazla hissedildiği bir ülke iken, Norveç (84), Danimarka (90) ve Finlandiya (87) gibi yerlerde bu değerler oldukça yüksektir ve daha az yolsuzluk algısını göstermektedir.

4.4. Özgürlük ve Cömertlik

Bireysel özgürlük hissiyatı Finlandiya'da %94,6 gibi yüksek bir seviyeye ulaşırken, Türkiye için bu oran sadece %39,1 olarak belirlenmiştir. Bu durum, halkın karar alma süreçlerine katılım oranı, ifade özgürlüğü ve yaşam tarzı tercihlerine müdahale miktarı ile doğrudan bağlantılıdır. Aynı şekilde, cömertlik konusunda Türkiye (%18,5) oldukça geri planda kalırken, Norveç ve İsveç gibi ülkeler %50'nin üzerinde oranlarla daha güçlü bir toplumsal dayanışma sağlarlar.

4.5. Sağlıklı Yaşam Beklentisi

Finlandiya ve İsveç'te sağlıklı bir yaşam süresi ortalama 82 yılın üzerinde iken, Türkiye'de bu süre 76 yıldır. Bu farklılık, sağlık hizmetlerine ulaşım, yaşam tarzı, kamu hizmetlerinin kalitesi ve çevresel etmenler ile ilişkilidir.

Tablo, İskandinav ülkelerinde mutluluğun çok yönlü ve sağlam sosyal yapılarla desteklendiğini ortaya koymaktadır. Ekonomik refah, sosyal güvenlik, özgürlük ve kurumsal güven gibi unsurlar bu ülkelerde yüksek seviyede sağlanırken; Türkiye'de bu alanlardaki yapısal sorunlar, mutluluk seviyesinin daha düşük olmasına sebep olmaktadır.

SONUÇ

Bu araştırmada, mutluluk kavramı ekonomik perspektiften ele alınarak teorik bir çerçevede ve İskandinav ülkeleri ile Türkiye örnekleri üzerinden karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Mutluluğun yalnızca bireysel bir duygu değil, aynı zamanda ekonomik göstergeler, sosyal politika uygulamaları ve kamu hizmetlerinin kalitesi ile doğrudan bir bağlantısı olduğu görülmüştür.

İskandinav ülkeleri örneğinde, yüksek yaşam standartları, gelir eşitliği, sağlam sosyal koruma sistemleri ve devletle vatandaş arasındaki güvenin, bireylerin mutluluk seviyesini artırdığı sonucuna varılmıştır. Bu ülkelerde, refah devleti anlayışı toplumu yalnızca ekonomik refah ile değil, aynı zamanda sosyal adalet ve fırsat eşitliği ile de desteklemektedir.

Türkiye'de mutluluk seviyeleri dönem dönem dalgalanmakta ve büyük ölçüde ekonomik şartlara bağlı kalmaktadır. TÜİK verilerine göre, son yıllarda mutluluk oranlarında sınırlı artışlar gözlemlense de gelir adaletsizliği, işsizlik ve sosyal destek yetersizlikleri bireylerin yaşam tatminini olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle gençler ve kadınlar gibi belirli sosyal gruplar, sosyal politikalardan sınırlı bir şekilde yararlanmakta, bu durum gruplar arası mutluluk farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Araştırmanın genelinde elde edilen verilere göre, refah devleti uygulamalarının bireysel mutluluk üzerinde belirleyici bir etki yarattığı görülmektedir. Türkiye'nin daha adil ve dengeli bir mutluluk seviyesine ulaşabilmesi için sosyal politikaların güçlendirilmesi, kamu hizmetlerine erişimin yaygınlaştırılması ve toplumsal güvenin arttırılması gerekmektedir.

Mutluluğu yalnızca ekonomik gelişimle değil; sosyal adalet, katılım, güven ve toplumsal dayanışma gibi değerlere de göz önünde bulundurarak değerlendirmek, sürdürülebilir bir refah anlayışı için kritik öneme sahiptir.

KAYNAKÇA

Aktaş, M. (2024, Mart 31). İskandinav Mutluluk Sırları: Ekonomik Eşitlik ve Kaliteli Hizmetlerle Zirvede. *ABC Gazetesi.*

Albayrak, Ş. G. (2022). Mutluluk ekonomisi ve Türkiye. *Turkish Business Journal*, *3*(5), 57–74.

Altun Erdoğdu, K. (2022). Türkiye'de Mutluluğa Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi. Alanya Akademik Bakış Dergisi, (6), (3), 3159-3187.

Armağan, R., & Dikmen, S. (2015). İskandinav ülkeleri vergi sistemleri ve gelirlerinin karşılaştırmalı bir analizi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *17*(2), 67-81.

Aydın, H. İ. (2020). Mutluluk ve ekonomi: Yaşam memnuniyeti araştırması üzerinden bazı dikkatler. *Current Research in Social Sciences*, *6*(2), 135–148.

Büyükdüvenci, S. (1993). "Aristoteles'te Mutluluk Kavramı", Felsefe Dünyası, 9: 41–45

Çoban, G. S. (2021). *Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi kendini gerçekleştirme basamağında gizli yetenekler*. European Journal of Educational and Social Sciences, 6(1), 111–118.

Esenlikci, A. C., & Engin, M. A. (2021). Sosyal Demokrat Refah Devletlerinde Evrensel Temel Gelir: Finlandiya Örneği. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi(9), 252-266.

Güç, Y. (2015). *Refah devletinin gelişimi ve Türkiye'de refah devleti algısı: İstanbul ilinde bir alan araştırması* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güzel, S. (2017). Gelir Eşitsizliği, Refah ve Mutluluk. Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2018 6(3) 389-394.

Hamurcu, Ç. (2020). Mutluluk Endeksi Borsa Endeksini Tahmin Edebilir mi? İskandinav Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. Politik Ekonomik Kuram, 4(2), 281-295.

Küçükoba, E. (2022). Refah Devleti Bağlamında Sosyal Politika, Sosyal Hizmetin Tarihi Gelişimi ve Türkiye, (3), (2), 164-176.

Özmen, Z. (2017). Refah Modelleri Açısından Avrupa'da ve Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Finansmanı. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(1), 88-117.

Şeker, M. (2011). Mutluluk Ekonomisi. İstanbul Sosyoloji Araştırmaları Dergisi (39), 115-140.

Şengöz, M. (2022). Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Modeli'nin bütünleşik bir süreç olarak yeniden yorumlanması. *Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi (ETAD)*, *9*(1), 164–173.

Şenkal, A., & Sarıipek, D. B. (2007). Avrupa Birliği'nin Karşılaştırmalı Refah Modelleri ve Sosyal Politikada Devletin Değişen Rolü. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi(14), 146-175.

Terzibaş, P. (2020). *Mutluluk ekonomisi ve Easterlin paradoksunun testi* (Yüksek lisans tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

Tümerkan Albayrak, E., & Birinci, M. (2017). Sosyal devlet modelleri: Sosyal demokrat model, İsveç–Norveç örneği. *Sosyal Çalışma Dergisi*, *1*(1), 64–100.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). *Gelir Dağılımı İstatistikleri, 2023.*

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). *İşgücü İstatistikleri, 2023.*

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). *Sosyal Koruma İstatistikleri, 2023.*

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2023). *Yaşam Memnuniyeti Araştırması, 2023*.

Uçgunoğlu Erarslan, M., & Yayar, R. (2022). Türkiye'de Mutluluk Ekonomisi. Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives, 10(1), 43–58.

Ulutürk Akman, S. (2021). *Mutluluk ve yaşam memnuniyetinin belirleyicileri: Türkiye İstatistik Kurumu Yaşam Memnuniyeti Araştırması üzerine analizler.* Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, *81*, 35–69.

Sigorta Sözleşmesi Taraflarının Borç ve Yükümlülükleri

Erdinç CESUR[1]

1- Dr.Öğr.Üyesi; *Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sapanca Meslek Yüksekokulu, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü*. ecesur@subu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4697-3866

ÖZET

Sigorta, modern ekonomik sistemde belirsiz risklerin finansal yönetimini üstlenen ve kolektif güvence sağlayan temel bir mekanizmadır. Bu sistemin işlerliği, aktüeryal hesaplamaların ötesinde, taraflar arasında tesis edilen mutlak hukuki güven zeminine bağlıdır. Bu çalışma, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK) perspektifinden, sigorta sözleşmesinin taraflarına yüklenen hak ve yükümlülüklerini, analitik bir yaklaşımla incelemektedir.

Sigorta hukukunu özgün kılan asimetrik bilgi sorunsalı, kanun koyucuyu taraflar arasındaki dengeyi dürüstlük kuralı (TMK, 2001, m. 2) çerçevesinde yeniden kurgulamaya sevk etmiştir. Bu bağlamda araştırma; prim ödeme borcu gibi maddi edimlerin yanı sıra, dürüstlük kuralının spesifik yansımaları olan beyan yükümlülüğü ve hasar anındaki aktif iş birliği görevlerini doktrinsel görüşler ve yasal normlar ışığında irdelemektedir. Sözleşmenin kurulmasından tazminat aşamasına kadar geçen süreçte sigorta ettirene yüklenen teknik ve etik sorumlulukların, sigorta ekosisteminin sürdürülebilirliği üzerindeki etkisi çalışmanın temel sorunsalını oluşturmaktadır.

Netice itibarıyla bu çalışma, Türkiye'deki sigortacılık paydaşları ve araştırmacılar için rehber niteliğinde bir kaynak sunmayı hedeflemektedir. Yapılan analizler, tarafların hak ve borçlarının yalnızca bireysel menfaatleri değil, toplumsal bir risk transfer mekanizması olan sigorta sisteminin bütünlüğünü ve güvenilirliğini nasıl tahkim ettiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sigortacılık, Sigorta Hukuku, Türk Ticaret Kanunu, Asimetrik Bilgi, Finansal Güvence, Dürüstlük Kuralı.

GİRİŞ

Sigorta, günümüz modern ekonomik sistemin en temel yapı taşlarından biri olup, gelecekteki belirsiz risklerin finansal olarak yönetilmesini sağlayan kolektif bir güvence mekanizmasıdır (TSB, 2025; Outreville, 2012: 131; Thoyts, 2010: 45). Ancak bu mekanizmanın sağlıklı işleyebilmesi, sadece matematiksel ve aktüeryal hesaplamalara değil, aynı zamanda taraflar arasında tesis edilen mutlak bir hukuki güven zeminine dayanmaktadır. 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK), bu güven zeminini korumak amacıyla, sigorta sözleşmesinin taraflarına karşılıklı ve sıkı birer hak ve yükümlülükler silsilesi yüklemiştir.

Sigorta, farklı risk türlerinin neden olduğu kayıp maliyetini veya kaybın etkisini azaltan veya ortadan kaldıran bir finansal üründür (Kender, 2018: 112; Vaughan ve Vaughan, 2013: 88; Outreville, 2012: 131). Günümüzde belirsizlikler ve risklerle dolu bir yaşam için mücadele eden bireyler, aileler, işletmeler, mülkler ve varlıklar farklı tür ve düzeylerde risklere maruz kalmaktadır (Dorfman ve Cather, 2013: 74; Outreville, 2012: 118; Thoyts, 2010: 12). İstenmeyen olayların meydana gelmesini önlemek her zaman mümkün olmasa da finans dünyası bireyleri ve işletmeleri bu tür kayıplara karşı koruyan ve onları finansal kaynaklarla telafi eden ürünler geliştirmiştir (Outreville, 2012: 132; Thoyts, 2010: 115). Sigorta da böyle bir ihtiyacın karşılanmasına yönelik olarak tasarlanmış bir koruma mekanizmasıdır (Rejda ve McNamara, 2017: 40; Outreville, 2012: 133). İnsanların ve kurumların çıkar ve menfaatlerini kayıp ve belirsizlikten korumak için oluşturulan ve geliştirilen sigorta sisteminin, yasal ve hukuki alt yapısı her geçen gün ilerleme kaydetmektedir (Sandstrom ve diğ., 2024: 102; Crews, 2009; Fischer, 2016: 22).

Sigorta sisteminin bu denli önemli bir konumunun olması bu sistemin yasal ve düzenleyici kurumlar tarafından düzenlemesi ve denetlenmesini de zorunlu kılmaktadır (Skipper ve Kwon, 2007: 245; Outreville, 2012: 141; Merkin ve Steele, 2013: 27). Dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de sigortacılık hukuki ve fiziki altyapısı devletin ilgili kurumları aracılığıyla hazırlanıp yürütmesi sağlanmaktadır. Sigorta sistemi Türkiye'de tarihsel süreç içerisinde çeşitli yasal düzenlemeler ile yapılandırılmaya çalışılmıştır (Kender, 2018: 120). Günümüzde Türkiye de sigortacılık

sistemini düzenleyen ve bu alana etki eden çok çeşitli yasal düzenlemeler yürürlükte olup devlet kurumları sigortacılık sisteminin etkin kullanılması sağlamak için çeşitli kararları ve uygulamaları hayata geçirmektedir. Sigorta hukukunu diğer özel hukuk dallarından ayıran en temel fark, taraflar arasındaki *asimetrik bilgi* durumudur (Sandstrom ve diğ., 2024: 104; Fischer, 2016: 25). Sözleşmenin konusu olan *riziko* hakkında en detaylı bilgiye *sigorta ettiren* sahipken; bu riski üstlenecek profesyonel kapasiteye ve mali güce *sigortacı* sahiptir. Bu asimetriyi dengelemek adına kanun koyucu, TTK m. 1431 ile m. 1448 arasında, sigorta ettirenin *prim ödeme* gibi maddi; *beyan* ve *bilgi verme* gibi teknik ve etik yükümlülüklerini detaylandırmıştır.

Bu çalışmanın amacı; sigorta sözleşmesinin kurulmasından hasarın gerçekleştiği ve tazminatın ödeneceği ana kadar geçen süreçte, sigortacı, sigortalı/sigorta ettirene yüklenen temel borç ve yükümlülükleri analiz etmektir. Çalışma boyunca, prim ödeme borcunun ifası ve temerrüdü, dürüstlük kuralının bir yansıması olan beyan yükümlülüğü ve hasar anındaki *aktif iş birliği* görevleri, doktrindeki görüşler ve kanunun lafzı çerçevesinde incelenecektir. Özellikle dürüstlük kuralının (TMK., 2001. m. 2) sigorta hukukundaki özel yansımaları olan bu maddeler, tarafların sadece ekonomik menfaatlerini değil, aynı zamanda sigorta sisteminin sürdürülebilirliğini nasıl güvence altına aldığı perspektifiyle ele alınacaktır (TMK. 2001). Bu çalışma ile Türkiye'de sigortacılık sistemi içerisinde yer alan tüm paydaşların, sigorta sistemi hakkında araştırma yapan kişi ve kurumların yanı sıra sigortacılık mesleğine yönelik eğitim veren ve bu eğitimleri alan kişilere sigorta sözleşmesinin taraflarının hak ve yükümlülükleri hakkında rehberlik etmesi amaçlanmaktadır.

I.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I.A. Sigortacılık ile İlgili Temel Kavramlar

Risk

Sigortacılık sisteminin temelinde yer alan *risk* ve bu riskin yönetilmesini amaçlayan risk yönetimi hem bireylerin hem de kurum/kuruluşların faaliyetleri için hayati önem taşımaktadır (Merkin ve Steele, 2013: 32). En basit haliyle risk, *belirsizliktir* (Knight, 1921: 197; Outreville, 2012: 5; Thoyts, 2010: 18). Risk ve belirsizlik zamanın

başlangıcından beri mevcuttur. *Risk,* gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olan ancak gerçekleşip gerçekleşmeyeceği kesin olmayan, sonuçları itibarıyla belirlenen hedefler üzerinde olumlu veya olumsuz etki yaratabilecek olaylar şeklinde tanımlanmaktadır (Hopkin, 2018: 22; Outreville, 2012: 5; Thoyts, 2010: 21; Merkin ve Steele, 2013: 18). Ekonomi, istatistik veya işletme gibi farklı disiplinler tarafından kullanılan birçok risk tanımı vardır (Dayal, 2017; Sandstrom ve diğ., 2024: 102; Fischer, 2016: 45). Bu tanımların her birinde farklı kavramlar kullanılmaktadır çünkü her grup farklı bir konuyu ele almaktadır (Dorfman ve Cather, 2013: 74; Outreville, 2012: 7; Thoyts, 2010: 25).

Risk kavramı, temelde üç anlamı içinde barındırmaktadır (Dayal, 2017). Bunlardan birincisi, *tehdit* olarak algılanan olumsuz risklerdir. Bu riskler zarar, kayıp, kaza veya bir projenin başarısız olması gibi istenmeyen durumları ifade etmek için kullanılır. İkincisi, *fırsat* olarak algılanan olumlu risklerdir. Bu riskler, beklenmedik kar veya büyüme gibi avantajlar da doğurabilme özelliği taşırlar (Vaughan ve Vaughan, 2013: 92). Üçüncüsü ise, *teknik* olarak risk tanımını içerir. Yani bir olayın ne kadar sıklıkla gerçekleşebileceği ile gerçekleştiğinde ne kadar büyük bir hasar veya fayda bırakacağının bileşimi olarak olasılık etkilerini de içeren bir tanımdır (Rejda ve McNamara, 2017: 40; Dayal, 2017). İlgili alanda yapılan çalışmalarda risk yönetiminin bir anlamda *geleceği tasarlamak* için yapılan çalışmalar olduğu da ifade edilmektedir (Merkin ve Steele, 2013: 35; Sandstrom ve diğ., 2024: 108; Fischer, 2016: 48). Özetle; risk ölçülebilir, belirsizlik ise ölçülemez özelliktedir (Kender, 2018: 112; Outreville, 2012: 6; Thoyts, 2010: 112). Riskleri yönetmek için birçok yol vardır. Bunlardan en etkili olanı ise riski transfer etme yöntemiyle çalışan *sigortacılık* sistemidir (Ünan, 2019; Outreville, 2012: 118; Thoyts, 2010).

Sigorta

Sigorta, risk yönetiminin önemli bir bileşenidir (Fischer, 2016: 45; Maggioni ve Turchetti, 2024: 112; Pal, 2007: 55). Risk yönetimi kararı, riskin niteliğine, kaybın sıklığına ve ciddiyetine ve dış piyasa koşullarına bağlıdır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 102; Outreville, 2012: 113; Thoyts, 2010: 115). Pek çok saf riskin sigorta çözümleri vardır; ancak bazı durumlarda sigortayı kullanmamaya ve bunun yerine riski tamamen ortadan kaldırmaya, kendimizi sigorta ettirmeye, devretmeye veya azaltmaya karar

verebiliriz (Rejda ve McNamara, 2017: 20-23; Dayal, 2017; Fischer, 2016: 48; Maggioni ve Turchetti, 2024: 115; Pal, 2007: 62).

Sigorta, temel anlamıyla gelecekte gerçekleşme ihtimali olan risklere karşı bireylerin veya kurumların kendilerini finansal koruma altına almasıdır (Outreville, 2012: 131; Thoyts, 2010: 118; Merkin ve Steele, 2013: 39). Bir kişi veya kurumun, öngörülemeyen bir zarar durumunda ortaya çıkacak mali yükü, bir prim karşılığında sigorta şirketine devretmesi işlemidir (Dorfman ve Cather, 2013: 74; Outreville, 2012. 132: 131; Thoyts, 2010: 120). Bu tanıma göre sigorta, bir *güvence* aracıdır (Dayal, 2017; Sandstrom ve diğ., 2024: 105; Fischer, 2016: 52). Ekonomik açıdan sigorta, risk transferi ve büyük sayıların kanunu (law of large numbers) ilkesine dayanan bir havuzlama sistemidir (Kender, 2018: 115; Ünan, 2019: 58; Outreville, 2012: 132; Thoyts, 2010: 125).

Sigortacı

Sigortacı, sigorta sözleşmesi uyarınca, bir prim karşılığında, kişinin para ile ölçülebilir bir menfaatini zarara uğratan tehlikenin meydana gelmesi halinde tazminat ödemeyi veya edimde bulunmayı yükümlenen tüzel kişidir (TTK, 2011; Outreville, 2012: 131; Sandstrom ve diğ., 2024: 102; Fischer, 2016: 22). *Sigortacı* kavramı, hem bu işi kurumsal düzeyde yapan şirketi hem de bu süreçte aracılık eden ya da uzmanlık sağlayan kişileri kapsayan geniş bir terimdir (Outreville, 2012: 132; Dayal, 2017; Sandstrom ve diğ., 2024: 104; Fischer, 2016: 25). Kullanıldığı yere göre şu üç farklı anlama gelir.

Bunlardan birincisi kurumsal anlamda sigortacı olarak *Sigorta Şirketi*dir. Hukuki ve finansal açıdan *sigortacı* ise, riski üstlenen kuruluştur (Merkin ve Steele, 2013: 40; Dayal, 2017). Bir sözleşme yani poliçe karşılığında, kişinin karşılaşabileceği zararları ödemeyi taahhüt eden anonim şirket vasfında kurulan şirkettir yani bir *tüzel kişiliktir* (Kender, 2018; SK., 2007; Outreville, 2012: 135; Thoyts, 2010: 148). Sigortacının bir diğer anlamı olan mesleki anlamda sigortacı ise, günlük dilde, sigorta ürünlerinin satışı, pazarlanması veya yönetimiyle uğraşan profesyonelleri yani acenteler ve brokerlar gibi *sigorta aracılığı* yapanları ifade etmektedir (Ünan, 2019: 62; Dayal, 2017; Sandstrom ve diğ., 2024: 106; Fischer, 2016: 28). *Teknik bir perspektifle sigortacı,* büyük sayıların kanunu ilkesini kullanarak *aktüerya tekniklerini* kullanarak riskleri havuzlayan ve yöneten finansal bir

ara kurumdur (Skipper ve Kwon, 2007: 245; Outreville, 2012: 138; Thoyts, 2010: 52).

Sigortalı ve Sigorta Ettiren

Sigortalı, en genel tanımıyla bir sigorta sözleşmesi ile riski güvence altına alınan kişidir (Outreville, 2012: 131; Thoyts, 2010: 48). Yani, sigortaya konu olan tehlike, kaza, hastalık, ölüm, yangın vb. gerçekleştiğinde bundan doğrudan etkilenen ve korunan taraftır (Dayal, 2017). Özel sigorta poliçelerinde *sigortalı, menfaati sigortalanan kişidir* (Kender, 2018: 112; Outreville, 2012: 131; Thoyts, 2010: 49). Sigortalı, sigorta ilişkisinin odağında yer alan, rizikonun yani *tehlikenin* üzerine doğduğu kişidir. Hukuki ve teknik statüsü anlamında sigortalı, sigorta sözleşmesine konu olan *sigortalanabilir menfaatin* sahibidir (Vaughan ve Vaughan, 2013:156; Outreville, 2012: 132; Thoyts, 2010: 52; Merkin ve Steele, 2013: 39).

Sigorta ettiren ise, sigorta hukukunda ve tekniğinde (Merkin ve Steele, 2013: 39-40) sözleşmenin kurucu ve yükümlü tarafıdır (Sandstrom ve diğ., 2024: 102; Crews, 2009; Fischer, 2016: 24). Sigortacı ile sözleşmeyi yapan ve prim ödeme borcu başta olmak üzere sözleşmeden doğan yükümlülükleri üstlenen kişidir (TTK, 2011; Outreville, 2012: 132; Thoyts, 2010: 55). Sigortalı kavramı riskin *kimin üzerinde* olduğuyla ilgilenirken; sigorta ettiren, *sözleşmeyi kimin yaptığı ve parayı kimin ödediği* ile ilgilidir (Ünan, 2019: 62; Outreville, 2012: 133; Thoyts, 2010: 58). Bu iki sıfat aynı kişide birleşebileceği gibi yani kendi lehine sigorta olacağı gibi, *başkası lehine sigorta* durumunda farklı kişiler de olabilirler (Dorfman ve Cather, 2013: 82; Outreville, 2012: 134; Thoyts, 2010: 60; Merkin ve Steele, 2013: 118).

I.B. Türkiye'de Sigortacılık Sektörünün Hukuki Yapısı

Türkiye'de sigortacılık sektörünün hukuki yapısı hem özel hukuk hem de kamu hukuku prensiplerinin iç içe geçtiği, devletin sıkı denetimi altında olan *hibrit* bir sistemdir. Bu yapı üç ana sütun altında incelenebilir:

1. Özel Hukuk Boyutu:

Türk Ticaret Kanunu (TTK)

Sigorta hukukunun *özel hukuk* ayağını, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) Altıncı Kitabı oluşturur. Bu bölüm, sigortacı ile sigortalı arasındaki sözleşme serbestisini ve bu sözleşmeden doğan hak ve borçları

düzenler (TTK, 2011) Bilimsel açıdan bu, tarafların karşılıklı irade beyanına dayanan, *ivazlı ve rızai* bir sözleşmedir (Kender, 2018: 112). Kanun, zayıf taraf olan sigortalıyı korumak amacıyla birçok emredici hüküm içerir. Sigorta poliçeleri, Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından onaylanan *Genel Şartlar* ve tarafların özgür iradesiyle belirlediği *Özel Şartlardan* oluşur. Hukuki niteliği itibarıyla genel şartlar, *genel işlem şartı* kategorisindedir (Ünan, 2019: 45).

2. Kamu Hukuku ve Denetim Boyutu:

5684 Sayılı Sigortacılık Kanunu

Sigortacılık faaliyetlerinin kurumsal süreçleri *5684 sayılı Sigortacılık Kanunu* ile düzenlenir (SK., 2007). Bu kanun, sistemin güvenliğini korumayı amaçlayan *denetim* odaklı bir mevzuattır (SK., 2007). Sigorta şirketlerinin ancak anonim şirket veya kooperatif şeklinde kurulabileceği ve *tek branş ilkesi* uyarınca sadece belirli gruplarda faaliyet gösterebileceği bu kanunla sabitlenmiştir (Çetin, 2020: 42). Bu denetim mekanizması, uluslararası alanda kabul gören *Solvency II* (yükümlülük karşılama yeterliliği) gibi sermaye yeterliliği standartlarıyla da uyumluluk göstermektedir (Skipper ve Kwon, 2007: 245).

3. Düzenleyici ve Denetleyici Otorite:

SEDDK

2019 yılında kurulan Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu (SEDDK), sektörün bağımsız idari otoritesidir. Kendi bütçesi ve karar organı olan SEDDK, ikincil mevzuat çıkarma yetkisine sahiptir (CK., 2019). Kurum, sektörün şeffaflığını artırmak ve piyasa disiplinini sağlamak adına düzenleyici bir rol üstlenir. Mahkemelere alternatif ve hızlı bir çözüm yolu sunan *Sigorta Tahkim Komisyonu* da bu yapısal çerçevenin içinde yer almaktadır. Bu mekanizma, sigorta uyuşmazlıklarının uzman hakemler aracılığıyla daha az maliyetli ve etkin bir şekilde çözümlenmesini sağlayarak hukuki güvenliğe katkıda bulunur (Çetin, 2020: 158).

I.C.Türk Sigorta Hukukunun Hiyerarşik yapısı

Türk Sigorta Hukuku'nun hiyerarşik yapısı incelendiğinde en üstte *Anayasa* gelmektedir; Anayasa, devletin piyasaları düzenleme ve denetleme görevini (TTK., 2011, m. 167) dayanaklandırır. İkinci sırada, özel hukuk ilişkilerini, poliçe, tazminat, hak ve borçları düzenleyen *6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu* (TTK) yer alır (TTK, 2011). Üçüncü sütun ise kamu hukuku

çerçevesinde kuruluş, ruhsat, denetim ve tasfiye konularını hükme bağlayan *5684 sayılı Sigortacılık Kanunu*dur (SK., 2007). Dördüncü olarak, TTK'nın sessiz kaldığı durumlarda genel hükümler niteliğindeki *Türk Borçlar Kanunu* devreye girmektedir. Hiyerarşinin devamında ise SEDDK tarafından yayımlanan *yönetmelikler, tebliğler ve ikincil mevzuatlar* gelmektedir (Çetin, 2020: 45).

Türk sigorta hukuku, 2012 yılında yürürlüğe giren yeni TTK ile Avrupa Birliği müktesebatına, özellikle *Alman ve İsviçre sigorta hukuku* ilkelerine uyumlu hale getirilmiştir (Kender, 2018: 12). Bu yapı, sigortalının rizikonun gerçekleşmesiyle haksız kazanç elde etmesini engelleyen *Tazminat İlkesi* ve tarafların birbirine karşı tam bir şeffaflık içinde olmasını gerektiren *Azami İyi Niyet* (Uberrimae Fidei) prensibi üzerine inşa edilmiştir (Çeker, 2018; Ünan, 2019; Rejda ve McNamara, 2017: 189-194).

I.D. 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunun 6. Kitabında Yer Alan Sigorta Hukukunun Genel Çerçevesi

Dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de sigortacılık yasal ve düzenleyici otorite tarafından düzenlenip denetlenmektedir. Sigortacılık sektörünün ülke sınırları içerisinde nasıl ve ne şekilde uygulanması gerektiği söz konusu yasal düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Çalışmanın bu kısmında *6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) Altıncı Kitabında yer alan Sigorta Hukuku* bağlamında Türkiye'de sigorta sözleşmesinin taraflarının hak ve yükümlükleri ele alınacaktır.

6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu, 13.01.2011 tarihinde kabul edilerek, 14.02.2011 tarihli 27846 numaralı Resmî Gazete'de yayımlanmıştır (TTK, 2011) Bu kanunun *Altıncı Kitabı,* Türkiye'de sigortacılık faaliyetlerinin hukuki altyapısını oluşturan sigorta hukukuna ayrılmıştır. Bilindiği üzere Türkiye'de sigorta sektöründe yer alan tüm paydaşlar burada yazılı olan hukuki düzenlemelere ve müeyyidelere uymak zorundadır. Bu yasal düzenleme, sigorta hukukunun ana kaynağını (lex specialis) oluşturmakta; uygulama esasları ise ikincil mevzuatlarla desteklenmektedir (Kender, 2018: 15; Çetin, 2020: 48).

TTK'da yer alan *Altıncı Kitap*, sistematik olarak iki ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci Kısım, tüm sigorta türleri için ortak olan *Genel Hükümleri* içermektedir. Bu kısmın birinci bölümünde sigorta sözleşmesinin tanımı, unsurları ve genel yükümlülükler (m. 1401-1452); ikinci bölümünde

ise tarafların hak ve borçları ile fesih esasları düzenlenmiştir (Ünan, 2019: 65) Bu ikili ayrım, *kıta Avrupası hukuk sistemindeki* genel eğilimle uyumlu olup, sözleşme hukukunun genel ilkelerinin sigorta branşlarına uygulanmasını sağlar (Vaughan ve Vaughan, 2013: 122).

Altıncı Kitabın İkinci Kısım'ında ise sigorta türlerine ilişkin *Özel Hükümler* yer almaktadır. Bu kısımda branşlar; *Zarar Sigortaları* [Mal ve Sorumluluk Sigortaları] ve diğer yandan *Can Sigortaları* [Hayat, Kaza, Hastalık ve Sağlık Sigortaları] olmak üzere iki ana grupta toplanmıştır (TTK, 2011; Rejda ve McNamara, 2017: 147-158). Zarar ve meblağ sigortası ayrımına dayanan bu sınıflandırma, sigortacılık tekniği ve tazminat prensiplerinin doğru uygulanması açısından hayati önem taşımaktadır (Dorfman ve Cather, 2013: 104).

Sigorta Hukukuna Göre Sigorta Sözleşmesi

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 1401.Maddesi sigorta sözleşmesinin yasal tanımını yapmaktadır. Bu madde, bir ilişkinin sigorta sayılabilmesi için gereken temel unsurları [riziko, prim, menfaat ve tazminat] belirler. Madde metni uyarınca; "*sigorta sözleşmesi, sigortacının bir prim karşılığında; kişinin para ile ölçülebilir bir menfaatini zarara uğratan tehlikenin, yani rizikonun, meydana gelmesi hâlinde bunu tazmin etmeyi ya da bir veya birkaç olayın gerçekleşmesi hâlinde de sermaye ödemeyi veya başka edimlerde bulunmayı yükümlendiği sözleşmedir"* (TTK, 2011).

Ayrıca kanun, sigorta sektöründeki disiplini ve sigortalıyı korumak amacıyla ruhsatsız faaliyetleri yaptırıma bağlamıştır. TTK m. 1401/2 uyarınca; ruhsatsız bir şirket ile onun bu durumunu bilerek yapılan sigorta sözleşmeleri hakkında Türk Borçlar Kanunu'nun kumar ve bahse ilişkin 604 ve 605. maddeleri uygulanır (Kender, 2018: 125). Bu hükümle, devletten icazet almamış kurumlarla bilerek yapılan sözleşmelerin *eksik borç* niteliğinde olduğu ve dava ve takip yoluna başvurulamayacağı vurgulanmıştır (Ünan, 2019: 72). Ancak, Türkiye'de yerleşik olmayan sigorta şirketleriyle kurulan (sınır aşan) sigorta sözleşmelerinde bu hüküm uygulanmamaktadır. Bu ayrım, uluslararası sigorta piyasalarındaki serbestleşme ve ihtiyaçlar ile yerel denetim mekanizması arasındaki dengeyi yansıtmaktadır (Skipper ve Kwon, 2007: 312; Fischer, 2016: 88; Maggioni ve Turchetti, 2024: 145; Pal, 2007: 74).

I.E. 6012 Sayılı Türk Ticaret Kanunun 6. Kitabında Yer Alan Sigorta Hukukuna Göre Sigorta Sözleşmesinin Taraflarının Borç ve Yükümlülükleri

Sigortacının borç ve yükümlülükleri

a-Rizikoyu taşıma yükümlülüğü

Kanunun 1421. maddesinde sigortacının borç ve yükümlülükleri açıklanmaktadır. İlk olarak rizikoyu taşıma yükümlülüğü *aksine sözleşme yoksa sigortacının sorumluluğu primin veya ilk taksitinin ödenmesi ile başlayacağı; kara ve denizde eşya taşıma işlerine ilişkin sigortalarda, sigortacının, sözleşmenin yapılmasıyla sorumlu olacağı* şeklinde açıklamıştır (TTK, 2011; Alhan, 2023: 15). Sigortacının sözleşme uyarınca üstlendiği en temel borç rizikoyu taşımaktır. Kanunun 1421. maddesinde sigortacının sorumluluğunun başlangıcı düzenlenmiştir. Bu düzenleme, sigorta sözleşmesinin *rızai* bir sözleşme olmasına rağmen, korumanın başlaması bakımından *realite* ilkesine yani prim ödeme şartına yaklaştığını göstermektedir (Kender, 2018: 138). Sorumluluğun başlangıcının ele alındığı bu madde ele alındığında en kritik noktanın, sigorta sözleşmesinin *imza anı* ile sigortacının *riski üstlendiği anın* her zaman aynı olmamasıdır. Uluslararası sigorta literatüründe bu durum riskin bağlanması (attachment of risk) olarak adlandırılır ve kural olarak *poliçe düzenlenmiş olsa dahi, ilk prim ödenmediği sürece sigortacının tazminat yükümlülüğü doğmaz* (Vaughan ve Vaughan, 2013:88; Alhan, 2023: 16). Yani poliçe sigorta ettirenin elinde olsa bile ödeme yapılmadıysa, hasar anında sigortacı sorumlu tutulamaz. Bu kuralın istisnası, *ticari hayatın hızını korumak amacıyla taşıma sigortalarında görülür.* TTK m. 1421 uyarınca *kara ve deniz taşımacılığında ödeme beklenmeksizin, sözleşmenin yapıldığı an risk sigortacıya geçer* (Ünan, 2019: 84). Maddede yer alan *aksine sözleşme yoksa* ifadesi ise taraflara sözleşme serbestisi tanır; böylece taraflar dilerlerse prim ödenmeden de teminatın başlayabileceğini kararlaştırabilirler (Rejda ve McNamara, 2017: 197-198; Fischer, 2016: 92; Maggioni ve Turchetti, 2024: 156; Pal, 2007: 82). Bu esneklik, sigorta hukukunun *dinamik yapısını* ve tarafların irade özerkliğini yansıtmaktadır (Rachmad, 2012).

TTK m. 1422 ise rizikonun gerçekleşmesinin *imkânsızlaşması* durumunu ele almaktadır. Sigortacının sorumluluğu başlamadan önce, sigorta ettirenin veya sigortalının fiilleri olmaksızın rizikonun gerçekleşmesi imkânsızlaşmışsa, sigortacı prime hak kazanamaz. Bu madde, sigortanın

belirsizlik ve *karşılıklılık* ilkesini korur; zira sigortalanan menfaat ortadan kalkmışsa, sigortacının taşıyacağı bir risk de kalmamıştır (Rejda ve McNamara, 2017: 198; Merkin ve Steele, 2013: 145; Fischer, 2016: 95; Maggioni ve Turchetti, 2024: 158; Pal, 2007: 85). Eğer prim peşin alınmışsa iade edilmesi gerekmektedir. Bu maddede aynı zamanda *kötü niyet şerhi* yer almaktadır. Bu maddedeki *sigorta ettirenin, sigortalının... fiilleri ve etkileri olmaksızın* ibaresi çok -kritik- bir ifadedir. Eğer sigortalı, sırf primi ödememek için malı bilerek yok ederse veya rizikonun imkansızlaşmasına kendi kusuruyla sebep olursa, sigortacı o primi talep etme hakkını saklı tutabilme hakkına sahip olacaktır (Merkin ve Steele, 2013: 148; Fischer, 2016: 95; Maggioni ve Turchetti, 2024: 158; Pal, 2007: 85). Kısaca *Rizikoyu Taşıma Yükümlülüğü* hakkındaki bu maddeler temelde iki önemli mesajı vermektedir. Birincisi, *ödeme yapmadan korumanın başlamayacağı, yani s*igortanın yapıldığı an değil, ilk ödemeyi yapıldığı an hukuken korunmanın başlayacağı [Taşımacılık hariç], ikincisi ise *karşılıksız zenginleşme yasaktır prensibiyle,* sigortacının, taşımadığı bir riskin parasını yani primini alamayacağı, risk daha başlamadan ortadan kalkmışsa, paranın sigortalıda kalacağıdır (Merkin ve Steele, 2013: 152; Fischer, 2016: 98; Maggioni ve Turchetti, 2024: 160; Pal, 2007: 88).

Hakkaniyet ilkesi gereği, taşınmayan bir riskin bedeli yani sigorta primi talep edilemez. Ancak maddede yer alan *kötü niyet şerhi*, sigorta ettirenin kendi kusuruyla rizikonun gerçekleşmesini imkânsız hale getirmesi durumunda sigortacının prim hakkını koruyarak *moral hazard* [ahlaki rizikoyu] engellemektedir (Dorfman ve Cather, 2013: 74). Özetle bu hükümler, sigortacının taşımadığı bir riskten haksız kazanç elde etmesini önlerken, sigorta sisteminin *dürüstlük kuralı* üzerine inşa edildiğini teyit eder (Fischer, 2016: 98; Maggioni ve Turchetti, 2024: 160; Pal, 2007: 88).

b- Aydınlatma yükümlülüğü

Sigortacının aydınlatma yükümlülüğü, TTK m. 1423 uyarınca düzenlenmiştir. Buna göre *sigortacı ve acentesi; sözleşmenin kurulmasından önce, sigorta ettirene gerekli inceleme süresini de tanımak kaydıyla, sözleşmenin içeriği, sigortalının hakları ve dikkat etmesi gereken kritik hükümler hakkında yazılı bilgilendirme yapmakla yükümlüdür* (TTK, 2011; Algantürk, 2012: 45; Eldeleklioğlu, 2012: 112; Aslan, 2022: 88; Özdamar, 2013: 64). Bu yükümlülük sadece sözleşme öncesiyle sınırlı kalmayıp, sözleşme süresince meydana gelen önemli gelişmeleri de kapsamaktadır.

Sigorta hukukunda bu durum, taraflar arasındaki *bilgi asimetrisini* (information asymmetry) gidermeyi amaçlayan ve sigortalıyı koruyan en temel mekanizmalardan biridir (Ünan, 2019: 102; Algantürk, 2012: 48; Eldeleklioğlu, 2012: 115; Aslan, 2022: 92).

Aydınlatma açıklamasının verilmemesi hâlinde, sigorta ettiren sözleşmenin yapılmasına *on dört gün* içinde itiraz etmemişse, sözleşme poliçede yazılı şartlarla kurulmuş sayılır (Merkin ve Steele, 2013: 402). Bu noktada kanun koyucu, ispat yükünü tamamen sigortacıya yükleyerek sigortalıyı koruma altına almıştır (Kender, 2018: 145; Algantürk, 2012: 52; Eldeleklioğlu, 2012: 120; Aslan, 2022: 95). Uluslararası literatürde bu süreç, sigortalının *bilgilendirilmiş onam* (informed consent) hakkının bir yansıması olarak görülmektedir (Skipper ve Kwon, 2007: 320).

Ayrıca, 14 Şubat 2020 tarihinde yayımlanan *Sigorta Sözleşmelerinde Bilgilendirmeye İlişkin Yönetmelik*, Avrupa Birliği (AB) müktesebatıyla uyumlu olarak bu bilgilendirmenin şekil ve içeriğini standardize etmiştir (RG., 2020). Bu düzenlemelerle birlikte, sigortacının *şeffaflık* borcu, sigortalının poliçeyi okuma ödevinin önüne geçirilerek *modern bir tüketici koruma yapısı* inşa edilmiştir (Rejda ve McNamara, 2017: 197-198).

Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 1423. maddesi sigortalıyı en çok koruyan hükümlerden biri olan *aydınlatma yükümlülüğünü* ele almaktadır. Sigorta hukukunda *bilgi üstünlüğü* (information advantage) sigortacıdadır; kanun bu maddeyle taraflar arasındaki asimetrik yapıyı dengelemeye çalışmıştır (Ünan, 2019: 105; Algantürk, 2012: 42; Eldeleklioğlu, 2012: 108; Aslan, 2022: 84; Özdamar, 2013: 58). Bu yükümlülük dört temel konu üzerine inşa edilmiştir:

1-Aşamalı Bilgilendirme: Aydınlatma sadece imza anında değil, *sözleşme öncesi* ve *sözleşme süresince* devam eden bir süreçtir. İmza öncesinde sigortacı, muafiyetler ve teminat dışı haller gibi unsurları *gerekli inceleme süresi* tanıyarak anlatmalıdır. Sözleşme süresince ise mevzuat değişiklikleri veya teminat kapsamını etkileyen gelişmeler sigortalıya bildirilmek zorundadır (Kender, 2018: 142).

2-İspat Yükünün Ters Çevrilmesi: Maddenin en kritik kuralı, ispat yükünün sigortacıda olmasıdır. Sigortacı, bilgilendirme yaptığını imzalı bir belge veya kalıcı veri saklayıcısı ile ispat edemezse, sigortalı aleyhine olan şartlar geçersiz sayılabilecektir (TTK, 2011 m.1423).

3-14 Günlük İtiraz Mekanizması: Bu süre, sigortalı için bir *itiraz ve düzeltme* penceresidir. Eğer sigortacı aydınlatma borcunu yerine getirmemişse, sigortalı 14 gün içinde şartları reddedebilir. Sessiz kalınması durumunda ise sistemin işleyişini korumak adına *varsayılan onay* mekanizması devreye girer (Dorfman ve Cather, 2013: 112).

4-Standartlaşma ve Tüketici Koruma: 2020 tarihli *Sigorta Sözleşmelerinde Bilgilendirmeye İlişkin Yönetmelik*, bu sürecin usul ve esaslarını standardize ederek keyfiyeti önlemiştir (Resmî Gazete, 2020, Sayı: 31039).

Özetle, aydınlatma yükümlülüğü sigortacının *asıl* borçlarından biridir (Algantürk, 2012: 55; Eldeleklioğlu, 2012: 124; Aslan, 2022: 98; Özdamar, 2013: 72). Uluslararası literatürde bu durum *şeffaflık ilkesi* (principle of transparency) olarak adlandırılmakta olup, sigortacının profesyonel *özen borcunun* bir parçasıdır (Rejda ve McNamara, 2017: 197-198; Fischer, 2016: 112; Maggioni ve Turchetti, 2024: 165; Pal, 2007: 94).

c) Sigorta poliçesi verme yükümlülüğü

Sigortacının poliçe verme yükümlülüğü, TTK m. 1424 uyarınca düzenlenmiştir. Buna göre; "*sigortacı; sözleşme kendisi veya acentesi tarafından yapılmışsa yirmi dört saat, diğer hâllerde ise on beş gün içinde imzalı poliçeyi sigorta ettirene teslim etmekle yükümlüdür"* (TTK, 2011). Sigortacı, poliçenin geç verilmesinden doğan zararlardan sorumlu tutulmaktadır (Merkin ve Steele, 2013: 402). *Poliçe, bir geçerlilik şartı değil, bir ispat aracıdır*; bu nedenle poliçenin verilmediği durumlarda sözleşmenin varlığı genel hükümlere göre her türlü delille ispatlanabilir (Kender, 2018: 152; Algantürk, 2012: 68; Fischer, 2016: 124; Maggioni ve Turchetti, 2024: 172; Pal, 2007: 102).

Poliçenin içeriği ve şekli ise TTK m. 1425'te hükme bağlanmıştır. Kanun, poliçenin rahat ve kolay okunacak biçimde düzenlenmesini emrederek *şeffaflık* ilkesini pekiştirmiştir (Ünan, 2019: 118) Maddenin en kritik koruma mekanizması, poliçe veya zeyilnâme içeriğinin teklifnameden farklı olması durumunda devreye girer: Eğer bu belgelerdeki değişiklikler sigorta ettiren, sigortalı veya lehtarın *aleyhine* ise bu hükümler geçersiz sayılır (Merkin ve Steele, 2013: 402). Bu düzenleme, sigortacının sözleşmeyi sigortalı aleyhine tek taraflı olarak ağırlaştırmasını engellemekte ve uluslararası literatürde *kontratın rızai niteliğinin korunması* olarak

değerlendirilmektedir (Vaughan ve Vaughan, 2013: 135; Merkin ve Steele, 2013: 30).

Ayrıca, genel şartlarda *sigortalı lehine yapılan değişikliklerin ek prim gerektirmiyorsa doğrudan uygulanacağı, ek prim gerektiriyorsa sekiz günlük bir onay sürecine tabi olduğu* belirtilmiştir. Bu durum, sigorta hukukunun dinamik yapısını ve *lehe olan değişikliğin derhal uygulanması* prensibini yansıtmaktadır (Rejda ve McNamara, 2017: 210; Algantürk, 2012: 72; Fischer, 2016: 28; Maggioni ve Turchetti, 2024: 175; Pal, 2007: 105).

Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 1424. ve 1425. maddeleri sigorta sözleşmesinin somutlaşmış hali olan *poliçenin* bir ispat aracı ve hak koruma belgesi olarak taşıdığı önemi düzenler. Kanun, poliçe verme süreleri ve gecikme sorumluluğu hakkında sigortacı için katı süreler belirlemiştir. Sözleşme doğrudan sigortacı veya acente vasıtasıyla yapılmışsa 24 saat, diğer hallerde ise 15 gün içinde imzalı poliçe sigorta ettirene teslim edilmelidir (TTK, 2011). Poliçenin geç verilmesinden doğan zararlardan sigortacı sorumlu tutulmaktadır; bu durum sigortacının profesyonel *özen borcunun* bir gereğidir (Kender, 2018: 154).

TTK m. 1425/1 uyarınca poliçenin içeriği ve *okunabilirlik* şartı bir şeffaflık standardı olarak getirilmiştir. Poliçe, genel ve özel şartları içermeli ve en önemlisi *rahat ve kolay okunacak* şekilde düzenlenmelidir. Doktrinde bu şart, zayıf taraf olan tüketicinin *şaşırtıcı şartlara* karşı korunması olarak değerlendirilir; küçük puntolarla gizlenen aleyhe hükümler geçersiz sayılabilir veya sigortalı lehine yorumlanır (Ünan, 2019: 122; Fischer, 2016: 132; Maggioni ve Turchetti, 2024: 180; Pal, 2007: 108).

Maddenin ikinci fıkrası, teklifname ile poliçe arasındaki farkı sigortalı için güçlü bir kalkana dönüştürür. Sigortacı, teklifnamede yer almayan ancak poliçeye eklediği aleyhe hükümleri sigortalıya açıkça bildirmedikçe ve onayını almadıkça bu hükümler geçersizdir. Bu düzenleme, uluslararası sigorta hukukundaki *makul beklentiler doktrini* (doctrine of reasonable expectations) ile benzerlik taşımakta ve sigortacının tek taraflı iradesini sınırlamaktadır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 148).

TTK m. 1425/3 ise genel şartlardaki lehe değişikliklerin mevcut poliçelere etkisini düzenler. Lehe olan değişiklikler otomatik olarak poliçeye yansırken, ek prim gerektiren durumlarda sigortacıya sekiz günlük bildirim süresi tanınmıştır. Sigorta ettirenin bu farkı reddetmesi durumunda sözleşme eski şartlarla devam eder. Bu mekanizma, sigorta hukukunun *dinamik*

yapısını korurken sigortalıyı beklenmedik mali yüklerden korur (Rejda ve McNamara, 2017: 215). Özetle bu maddeler, poliçeyi sadece bir kağıt parçası olmaktan çıkarıp, *dürüstlük kuralı* çerçevesinde şekillenen bir *mutabakat belgesi* haline getirmektedir (Fischer, 2016: 135; Maggioni ve Turchetti, 2024: 182; Pal, 2007: 110).

d) Giderleri ödeme borcu

Sigortacının giderleri ödeme borcu, Türk Ticaret Kanunu'nun 1426. maddesinde düzenlenmiştir. Bu madde uyarınca *sigortacı; sigorta ettiren, sigortalı veya lehtar tarafından rizikonun, tazminatın veya bedel ödeme borcunun kapsamının belirlenmesi amacıyla yapılan makul giderleri, bu çabalar sonuçsuz kalmış olsa dahi ödemekle yükümlüdür* (TTK, 2011). Bu hüküm, sigorta hukukunun en çok ihmal edilen ancak sigortalı için en avantajlı maddelerinden biridir (Merkin ve Steele, 2013: 127) ve hasar sonrası *tespit ve ispat* sürecinin mali yükünü sigortacıya devretmektedir (Kender, 2018: 158). Bu borç kaleminin analizi dört ana unsur altında yapılabilir:

1-Makul Giderler Kavramı: Sigortalı, hasarın miktarını ve oluş şeklini ispatlamak için eksper ücreti, teknik rapor masrafları veya delil tespiti giderleri gibi harcamalar yapabilir. Kanun, bu giderlerin *makul* yani gerekli ve ölçülü olması kaydıyla sigortacı tarafından karşılanacağını öngörür (Ünan, 2019: 128).

2-Faydasız Kalma Riskinin Sigortacıda Olması: Maddenin en çarpıcı kısmı, *giderlerin faydasız kalması durumunda* dahi tazmin edilmesidir. Eğer yapılan harcama yapıldığı andaki şartlarda hasarı belirlemek için *iyi niyetli bir çaba niteliğindeyse,* sigortacı bu masrafın bir sonuca ulaşmadığını ileri sürerek ödemeden kaçınamaz (Dorfman ve Cather, 2013:142).

3-Borcun Kapsamı ve Limiti: Bu giderler, asıl tazminat borcundan bağımsız bir kalemdir. Uygulamada bu giderlerin, sigorta bedelini yani poliçe limitini aşsa dahi ödenmesi gerektiği kabul edilmektedir; zira bu faaliyetler sigortacının da tazminat yükümlülüğünü *netleştirmesine* hizmet eder (Rejda ve McNamara, 2017: 222).

4-Talep Hakkı Sahibi: Bu giderleri talep etme hakkı sadece sigorta ettirene değil, aynı zamanda sigortalı ve lehtara da tanınmıştır. Bu genişleme, hak sahiplerinin hasar sonrası haklarını ararken karşılaşabilecekleri mali engelleri ortadan kaldırmayı amaçlar. Özetle TTK

m. 1426, sigortacının sadece *sonuçtan* değil, sonucun tespiti için harcanan *makul çabadan* da sorumlu olduğunu tescil eder.

Özetle, hasarın boyutunu ispatlamak için harcanan *makul ve iyi niyetli masraflar* sigortalının üzerinde kalmamalıdır (Merkin ve Steele, 2013: 127). Uluslararası literatürde bu durum, sigortacının *zararı tespit ve hafifletme giderlerini üstlenme borcu* (duty to bear loss adjustment expenses) olarak tanımlanmakta ve dürüstlük kuralının bir yansıması olarak görülmektedir (Vaughan ve Vaughan, 2013: 162; Fischer, 2016: 140; Maggioni ve Turchetti, 2024: 188; Pal, 2007: 115).

e) Tazminat ödeme borcu

Sigortacının en temel borcu olan *tazminat ödeme yükümlülüğü,* TTK m. 1427'de ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Kanun koyucu, tazminatın ödenme şekli, zamanı ve gecikme yaptırımları konusunda emredici hükümler sevk etmiştir TTK, (2011). Bu madde altındaki düzenlemeler dört ana başlıkta incelenebilir:

1-Ödeme Şekli (Nakden Ödeme Esası): Sözleşmede aksine bir hüküm yani *aynen tazmin/onarım* gibi bir hüküm yoksa, sigorta tazminatı kural olarak *nakden* ödenir. Bu durum, *zarar sigortalarında malvarlığının hasar öncesi hale getirilmesi* ilkesinin bir sonucudur (Kender, 2018: 165).

2-Muacceliyet ve Ödeme Süreleri: Tazminat borcu, rizikonun ihbarı ve belgelerin tesliminden sonra yapılan araştırmaların bitimiyle muaccel olur. Kanun, bu süreyi mal sigortalarında en geç 45 gün, can sigortalarında ise 15 gün ile sınırlandırmıştır (Ünan, 2019: 135) Sigortacıya yüklenemeyen bir kusur *örneğin adli soruşturma beklenmesi gibi,* süreyi durdursa da bu durumun ispatı sigortacıya aittir.

3-Avans Ödeme Zorunluluğu: Araştırmalar ihbardan itibaren üç ay içinde ödeme işlemleri tamamlanamazsa, sigortacı, mutabık kalınan veya mahkemece belirlenen tutarın en az %50'sini avans olarak ödemek zorundadır. Bu düzenleme, sigortalının hasar sonrası içine düşebileceği likidite sıkıntısını önlemeyi amaçlayan bir *sosyal koruma* mekanizmasıdır (Skipper ve Kwon, 2007: 345).

4-Temerrüt ve Faiz: Borç *muaccel* olduğunda sigortacı, herhangi bir ihtara gerek kalmaksızın kendiliğinden *temerrüde* düşer. Kanun, sigortacının temerrüt faizinden kurtulmasını öngören her türlü sözleşme hükmünü mutlak olarak geçersiz saymıştır (TTK, 2011).

Özetle, TTK m. 1427 sigortalının tazminata hızlı ve güvenli bir şekilde erişmesini sağlar. Uluslararası literatürde bu süreç *hasar yönetimi* (claims management) olarak adlandırılır ve sigortacının dürüstlük kuralı çerçevesinde borcunu en kısa sürede ifa etmesi beklenir (Rejda ve McNamara, 2017: 230; Merkin ve Steele, 2013: 53).

Kısmi tazminat ödemeleri ve buna bağlı fesih hakları, TTK m. 1428 kapsamında düzenlenmiştir. Bu madde, sigorta teminatının poliçe süresi içindeki akıbetini ve tarafların sözleşmeye devam etme iradelerini şekillendirir (TTK, 2011). Madde kapsamında öne çıkan temel kurallar şunlardır:

1-Sigorta Bedelinden İndirim (Eksilme) Kuralı: Sorumluluk sigortaları hariç olmak üzere, *aksine bir sözleşme yoksa, poliçe süresi içinde yapılan kısmi tazminat ödemeleri toplam sigorta bedelinden düşülür.* Bu durum, sigorta bedelinin sigortacının toplam sorumluluk üst sınırını oluşturması ilkesinin bir sonucudur (Kender, 2018: 172). Kalan süre için teminat, ödenen miktar kadar eksilmiş olarak devam eder.

2-Kısmi Zarar Halinde Fesih Hakkı: Kısmi bir hasar gerçekleştiğinde, tarafların her ikisine de sözleşmeyi feshetme hakkı tanınmıştır. Sigortacı bu hakkını ancak kısmi tazminatı ödedikten sonra kullanabilir. Bu düzenleme, rizikonun gerçekleşmesinden sonra tarafların birbirine olan güveninin sarsılması veya risk profilinin değişmesi ihtimaline karşı bir *çıkış yolu* sunar (Ünan, 2019: 145).

3-Sorumluluk Sigortaları İstisnası: Maddede yer alan *sorumluluk sigortası dışındaki* ibaresi kritiktir. Sorumluluk sigortalarında yapılan kısmi ödemeler kural olarak sigorta bedelini tüketmez; zira burada amaç, üçüncü şahıslara karşı sağlanan korumanın *sürekliliğini* sağlamaktır (Dorfman ve Cather, 2013: 158).

Uluslararası uygulamada, *bedelden düşme kuralına* karşı sigortalılar genellikle *Otomatik Bedel Artışı* veya *Eksilen Bedelin Tamamlanması* (Reinstatement Clause) gibi klozlar ekleterek teminatın tam kapasite devam etmesini sağlarlar (Rejda ve McNamara, 2017: 242). TTK m. 1428, bu tür özel anlaşmaların yokluğunda uygulanacak yasal çerçeveyi çizmektedir.

Rizikonun gerçekleşmesinde kusurun etkisi, TTK m. 1429 kapsamında düzenlenmiştir. Bu madde, sigorta teminatının sınırlarını *ihmal* ve *kast* ayrımı üzerinden belirlemektedir (TTK, 2011). Madde kapsamında öne çıkan hukuki ilkeler şunlardır:

1-İhmalin Teminat Dahilinde Olması: Aksine sözleşme yoksa sigortacı; sigorta ettiren, sigortalı, lehtar ve bu kişilerin fiillerinden sorumlu oldukları kimselerin, örneğin çalışanların veya aile bireylerinin ihmallerinden kaynaklanan zararları tazmin etmekle yükümlüdür (Kender, 2018: 185; Merkin ve Steele, 2013: 210). Sigortanın temel varlık sebebi, *kişilerin günlük hayattaki dikkatsizlik ve tedbirsizliklerinden doğan mali yükü hafifletmektir.*

2-Kastın Mutlak İstisnası: Sigorta ettiren, sigortalı veya lehtarın rizikonun gerçekleşmesine kasten sebep olması durumunda, sigortacı tazminat borcundan kurtulur. Bu kural, sigortanın *zenginleşme aracı* olarak kullanılmasını ve hukuka aykırı fiillerin ödüllendirilmesini engeller (Ünan, 2019: 152; Merkin ve Steele, 2013: 215).

3-Prim İadesi Yasağı: Kastın varlığı halinde sigortacı sadece tazminat borcundan kurtulmakla kalmaz, aynı zamanda aldığı primleri de geri vermeme hakkına sahip olur. Bu durum, kötü niyetli tarafa karşı uygulanan hukuki bir yaptırımdır (Rejda ve McNamara, 2017: 255; Merkin ve Steele, 2013: 218).

4-Hukuken Sorumlu Olunan Kişilerin Kastı: Kanun, sadece asıl tarafların değil, onların fiillerinden hukuken sorumlu olduğu kişilerin, örneğin işletme sahiplerinin istihdam ettikleri kişilerin kastını da aynı kapsamda değerlendirmiştir (Merkin ve Steele, 2013: 220).

Uluslararası literatürde bu düzenleme, *ahlaki riziko* (moral hazard) yönetimi olarak adlandırılır (Fischer, 2016: 148; Maggioni ve Turchetti, 2024: 195; Pal, 2007: 122). Sigortacının kastı teminat dışı bırakması (Merkin ve Steele, 2013), *toplumdaki genel güvenlik algısını korumaya ve sigorta havuzunun kötüye kullanımını önlemeye hizmet eder* (Dorfman ve Cather, 2013: 122).

Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 1427, 1428 ve 1429. maddeleri sigortacının *ana edim borcu* olan tazminat yükümlülüğünü ve bu yükümlülüğün yasal sınırlarını düzenler. Bu maddeler, tazminatın ödenme usulünden, kısmi hasar durumunda poliçenin geleceğine kadar geniş bir koruma kalkanı sunar (TTK, 2011).

1-Tazminatın Ödenme Usulü ve Zamanı (m. 1427). Kanun, sigortacının tazminatı keyfi olarak geciktirmesini engellemek amacıyla nakden ödeme kuralını ve kesin süreleri belirlemiştir (Fischer, 2016: 152; Maggioni ve Turchetti, 2024: 201; Pal, 2007: 128). Sözleşmede *aksine bir*

hüküm yoksa tazminat nakden ödenir (Merkin ve Steele, 2013: 55). Belgeler teslim edildikten sonra inceleme süreci başlasa da mal sigortalarında 45 gün, can sigortalarında ise 15 gün sonunda tazminat muaccel hale gelir (Kender, 2013: 168; Merkin ve Steele, 2013: 60). Eğer inceleme üç ay içinde tamamlanamazsa, sigortacı hasarın en az %50'sini *avans* olarak ödemek zorundadır. Bu düzenleme, sigortalının uzun süren incelemeler nedeniyle finansal krize girmesini önleyen bir *sosyal koruma* mekanizmasıdır (Ünan, 2019: 138). Ayrıca, borç muaccel olduğunda sigortacı ihtara gerek kalmaksızın *otomatikman* temerrüde düşer ve faiz yükümlülüğü başlar (Fischer, 2016; Maggioni ve Turchetti, 2024; Pal, 2007).

2-Kısmi Hasar ve Sözleşmenin Geleceği (m. 1428). Kısmi bir hasar gerçekleştiğinde uygulanacak kurallar, *poliçe limitinin ve taraflar arasındaki hukuki bağın korunmasına* hizmet eder. Birincisi, ödenen tazminat miktarı poliçedeki toplam sigorta bedelinden düşülür; yani poliçe limiti ödenen tutar kadar eksilir (Dorfman ve Cather, 2013: 162). İkincisi, hasar sonrası güven ilişkisinin sarsılması ihtimaline binaen her iki tarafa da *fesih hakkı* tanınmıştır. Ancak sigortacı, tazminatı ödemeden fesih hakkını kullanamaz; bu kural sigortacının ediminden kaçmasını engellemektedir (Rejda ve McNamara, 2017: 245).

Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 1429. maddesi sigorta hukukunun *risk* mantığını belirleyen en kritik düzenlemelerden biridir. Bu madde, *tazminat yükümlülüğünü kusurun derecesine göre şekillendirmekte ve dürüstlük kuralını korumaktadır* (TTK, 2011). Madde kapsamında yapılan ayrım şu şekildedir:

1-İhmalin Teminat Altında Olması: Sigortalı, hata yapabilir veya dikkatsiz davranabilir (ihmal). Kanun, aksine bir sözleşme yoksa, sigortalının veya fiillerinden sorumlu olduğu kişilerin ihmallerinden kaynaklanan zararların sigortacı tarafından tazmin edilmesini zorunlu kılar (Kender, 2018: 188). Sigortanın temel amacı, günlük yaşamın olağan dikkatsizliklerinden doğan mali yıkımları önlemektir (Fischer, 2016: 155; Maggioni ve Turchetti, 2024: 210).

2-Kastın Teminat Dışı Kalması: Sigorta ettiren, sigortalı veya lehtarın tazminat almak amacıyla bilerek ve isteyerek rizikonun gerçekleşmesine sebep olması (kast), sigortacıyı tazminat borcundan tamamen kurtarır (Ünan, 2019: 158) Bu durumda sigortacı, aldığı primleri de iade etmeme hakkına sahiptir. Bu kural, uluslararası literatürde *ahlaki riziko* (moral hazard) olarak

tanımlanan ve sigorta sisteminin suistimal edilmesini engelleyen temel bir prensiptir (Dorfman ve Cather, 2013: 178).

3-Sorumlu Olunan Kişilerin Etkisi: Kanun, kastı sadece sigortalı ile sınırlı tutmamış; sigortalının fiillerinden hukuken sorumlu olduğu çalışanlarının veya aile bireylerinin kasten verdiği zararları da teminat dışı bırakmıştır.

Özetle, sigorta şirketinin inceleme sürecini belirsizliğe itmesi 45 günlük ve 3 aylık kesin sınırlarla engellenmiştir. Süre dolduğunda faiz kendiliğinden işlemeye başlar yani *ihtarsız temerrüt* söz konusu olur. Hukuk, insani bir hata olan *ihmali* korurken, kötü niyetli bir eylem olan *kastı* cezalandırmaktadır (Rejda ve McNamara, 2017: 258).

Sigorta ettirenin borç ve yükümlülükleri

a- Prim ödeme borcu

Sigorta ettirenin asli borcu olan prim ödeme yükümlülüğü, TTK m. 1430 uyarınca düzenlenmiştir. Sigorta sözleşmesi, *sigortacının risk üstlenmesi ve sigorta ettirenin prim ödemesi* üzerine kurulu karşılıklı bir sözleşmedir (TTK, 2011; Algantürk, 2012: 82). Madde kapsamında öne çıkan temel unsurlar şunlardır:

1-Peşin Ödeme ve Nakit Esası: Kanun, aksine bir sözleşme yoksa primin *peşin* ödenmesini öngörür. Bu durum, sigortacının sorumluluğunun başlaması için bir *tetikleyici* niteliğindedir (Kender, 2013: 195). İlk taksitin mutlaka *nakden* yani nakit, kredi kartı veya havale ile ödenmesi şarttır.

2-Kambiyo Senetlerinin Durumu: İlk taksit nakit ödendikten sonra kalan taksitler için *çek veya senet* verilebilir. Ancak TTK m. 1430/2 uyarınca, senet verilmesi tek başına borcu bitirmez; ödeme ancak *senedin fiilen tahsil edilmesiyle* gerçekleşmiş sayılır (Ünan, 2019: 165) Senedin karşılıksız çıkması, *primin ödenmediği anlamına gelir* ve sigortacının tazminat sorumluluğunu ortadan kaldırabilir.

3-Cayma Hakkı (Pişmanlık): Sigorta ettiren, sigortacının sorumluluğu başlamadan önce yani örneğin, *poliçe vadesi gelmeden veya sevkiyat başlamadan önce*, primin yarısını ödeyerek sözleşmeden cayabilir. Bu düzenleme, sigortacıya yapılan operasyonel hazırlıklar için bir *cayma tazminatı* sağlar (Rejda ve McNamara, 2017: 268).

Özetle, prim borcu sigorta korumasının *yakıtı* gibidir. Uluslararası literatürde bu durum *koşullu borç* (conditional obligation) olarak

değerlendirilir ve *prim ödenmedikçe sigortacının risk taşıma borcu hukuken başlamaz* (Vaughan ve Vaughan, 2013: 175; Fischer, 2016: 162; Maggioni ve Turchetti, 2024: 215; Pal, 2007: 135).

Ödeme zamanı

Prim Ödeme Zamanı ve Sorumluluğun Başlaması (TTK m. 1431)

Sigorta hukukunda *zaman* kavramı, riskin hangi tarafın üzerinde olduğunu belirleyen en kritik unsurdur (Fischer, 2016: 168; Maggioni ve Turchetti, 2024: 222; Pal, 2007: 140). TTK m. 1431, *prim ödeme zamanı ile sigortacının sorumluluğu arasındaki doğrudan bağı* şu ilkelerle düzenlemektedir (TTK, 2011):

1-Sorumluluğun Başlaması ve Poliçe Teslimi: Kural olarak *primin tamamının veya ilk taksitin, sözleşme yapılır yapılmaz ve poliçenin teslimi karşılığında ödenmesi* gerekir. Doktrinde bu durum, sigorta sözleşmesinin kurulması ile icrası arasındaki *köprü* olarak görülür (Kender, 2018: 198; Merkin ve Steele, 2013: 72). Ancak nakliyat sigortalarında yani kara ve deniz eşya taşıma gibi sigortalarda, ticari *hayatın hızı gereği* poliçe henüz düzenlenmemiş olsa dahi *prim borcu sözleşme anında doğar.*

2-İzleyen Taksitlerin Bildirimi: Kanun, sigorta ettireni korumak adına, sonraki taksitlerin vadeleri ve ödenmemesinin sonuçlarının poliçe üzerinde veya yazılı olarak bildirilmesini şart koşar. Bu düzenleme, sigortalının haberi olmadan teminatın sona ermesini engelleyen bir *şeffaflık* yükümlülüğüdür (Ünan, 2019: 172).

3-Riziko Gerçekleşince Primlerin Muaccel Olması: Madde 1431/3'ün getirdiği en önemli kural; hasar gerçekleştiği anda, o poliçe yılına ait vadesi gelmemiş tüm taksitlerin *muaccel* yani *hemen ödenmesi gereken bir borç* hale gelmesidir. Uluslararası literatürde bu durum *indivisibility of premium yani primin bölünmezliği ilkesiyle* açıklanır; yani sigortacı riski bir bütün olarak üstlendiği için, hasar anında o yılın priminin tamamına hak kazanır (Vaughan ve Vaughan, 2013. 182; Merkin ve Steele, 2013: 75).

4-Başkası Lehine Sigorta ve Primin Mahsubu: Başkası lehine yapılan sigortalarda, sigorta ettiren primi ödemezse; sigortacı bu durumu sigortalıya *zarar sigortasında* veya lehtara *can sigortasında* bildirmek zorundadır. Bu kişilere sözleşmeyi *devralma ve kurtarma* şansı tanınmıştır (Rejda ve McNamara, 2017: 275). Ayrıca sigortacı, ödeyeceği tazminattan

ödenmemiş prim alacaklarını düşme yani *mahsup* hakkına sahiptir (Merkin ve Steele, 2013: 78).

Prim Ödeme Zamanı ve Sonuçlarının Analizi (TTK m. 1431)

Türk Ticaret Kanunu'nun 1431. maddesi sigorta hukukunun en teknik alanlarından biri olan *primin ifa zamanını ve buna bağlı hukuki sonuçları* düzenler. Sigorta sözleşmesinin karşılıklı edimler içeren yapısı gereği, bu madde taraflar arasındaki *ekonomik dengeyi* korumayı amaçlar (TTK, 2011: Merkin ve Steele, 2013: 70).

1-Poliçenin Teslimi ve Nakliyat Sigortalarındaki İstisna: Genel kural olarak *sigorta primi veya ilk taksiti, poliçenin teslimi karşılığında* ödenir. Bu durum, edimlerin eş zamanlı ifası ilkesine dayanır. Ancak nakliyat sigortalarında yani kara ve denizcilik sigortalarında, ticari hayatın hızı ve riskin aniliği nedeniyle *poliçe henüz düzenlenmemiş olsa dahi, sözleşmenin kurulduğu an prim borcu muaccel hale gelir* (Kender, 2018: 202; Merkin ve Steele, 2013: 72).

2-Şeffaflık ve Bildirim Şartı: Sigortacı, taksitli ödemelerde *vadenin geçmesinin sonuçlarını* yani fesih, temerrüt vb. gibi durumlarda sigorta ettirene yazılı olarak bildirmek zorundadır. Doktrine göre bu *bildirim yapılmadığı sürece*, sigortacı taksit gecikmesini ileri sürerek sözleşmeyi feshedemez; bu, sigortalının *beklenmedik teminat kayıplarına* karşı korunması amacı taşır (Ünan, 2019: 175; Merkin ve Steele, 2013: 74).

3-Rizikonun Gerçekleşmesi ve Primin Bölünmezliği: TTK m. 1431/3, uluslararası sigorta hukukunda *indivisibility of premium* yani *primin bölünmezliği* ilkesini yansıtır. Riziko gerçekleştiğinde, örneğin kaskolu aracın tam hasara uğraması misali, *o yılın tüm prim taksitleri derhal muaccel olur*. Sigortacı riski bir bütün olarak üstlendiği için, hasar anında poliçe yılının tamamına ilişkin prime hak kazanır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 185; Merkin ve Steele, 2013: 76).

4-Başkası Lehine Sigortada Kurtarma ve Mahsup Hakkı: Başkası lehine yapılan sigortalarda, sigorta ettirenin prim borcu için yapılan takiplerin semeresiz kalması durumunda; sigortacı, menfaat sahibine yani sigortalı veya lehtar bildirimde bulunarak sözleşmeyi devam ettirme şansı tanır (Rejda ve McNamara, 2017: 278; Merkin ve Steele, 2013: 79). Ayrıca *sigortacı, ödeyeceği tazminattan ödenmemiş prim alacaklarını tek taraflı olarak düşme (mahsup) hakkına* sahiptir. Bu, Borçlar Kanunu'nun *genel*

takas kurallarından ayrılan, sigortacının alacağını güvence altına alan özel bir haktır (Merkin ve Steele, 2013: 80).

Ödeme yeri

Türk Ticaret Kanunu'nun 1432. maddesi *sigorta priminin ifa yerini* düzenleyerek genel borçlar hukuku prensiplerine çok önemli bir istisna getirir. Sigorta hukukunun koruyucu ruhunu yansıtan bu madde, prim borcunun niteliğini değiştirerek sigorta ettireni koruma altına alır (TTK, 2011; Merkin ve Steele, 2013: 82; Fischer, 2016: 175; Maggioni ve Turchetti, 2024: 230; Pal, 2007: 175).

1-Aranacak Borç Niteliği ve TBK ile Farkı: Türk Borçlar Kanunu'na (TBK m. 89) göre para borçları kural olarak *götürülecek borç* niteliğindedir; yani borçlu, parayı alacaklının ayağına götürmekle yükümlüdür. Ancak TTK m. 1432, bu kuralı sigortalı lehine tersine çevirerek primi *aranacak borç* statüsüne sokar. *Aksine sözleşme yoksa, prim sigorta ettirenin adresinde ödenir* (Kender, 2018: 205; Merkin ve Steele, 2013: 84). Bu düzenleme, sigortacının primi tahsil etmek için aktif bir çaba göstermesi yani tahsilat için gelmesi gerektiği anlamına gelir.

2-Fiili Uygulamanın (Teamülün) Yazılı Şartı Geçersiz Kılması: Maddenin en *özgün* tarafı, fiili durumun yazılı sözleşme hükmünün önüne geçmesidir. Poliçede ödeme yeri olarak *bir banka hesabı veya şirket merkezi gösterilmiş olsa dahi*, eğer primler fiilen sigorta ettirenin adresinde *ödenegelmekte* ise, poliçedeki o katı şart artık hukuken *yok sayılır* (Ünan, 2019: 182; Merkin ve Steele, 2013: 86). Bu durum, *hukuki istikrar ve dürüstlük kuralının* (TMK m. 2) sigorta hukukuna yansımasıdır (TTK, 2011).

3-Temerrütten Korunma Mekanizması: Bu kuralın pratik sonucu, *sigortalının temerrüde yani gecikmeye düşmesini zorlaştırmasıdır*. Eğer sigortacı veya acentesi, daha önceki uygulamaların aksine *sigortalının adresine gelip primi talep etmemişse, primin ödenmemesinden dolayı sigortalıyı kusurlu sayamaz ve sözleşmeyi feshedemez* (Rejda ve McNamara, 2017: 282; Merkin ve Steele, 2013: 88). Prim borcu aranacak borç haline geldiği an, sigortacı gelip istemedikçe borçlu temerrüde düşmez.

Primin indirilmesi

Primin İndirilmesi ve Riziko-Prim Dengesi (TTK m. 1433)

Türk Ticaret Kanunu'nun 1433. maddesi sigorta *sözleşmesinin yaşayan ve değişen bir yapıya sahip olduğunu* kabul eder. Sigorta

hukukunda prim, *üstlenilen tehlikenin matematiksel bir karşılığıdır,* dolayısıyla *tehlike azaldığında bedelin de azalması* bir adalet gereğidir (TTK, 2011; Merkin ve Steele, 2013. 92; Fischer, 2016: 180; Maggioni ve Turchetti, 2024: 238; Pal, 2007: 152).

1. Rizikonun Hafiflemesi ve Primal İade: Sigorta süresi içinde, primi belirleyen temel unsurlarda *rizikonun hafiflemesini gerektiren bir değişiklik olursa,* sigortacı primi indirmekle yükümlüdür. Bu kural, sigortacının *hak etmediği bir bedeli* yani *risksiz primi* bünyesinde tutmasını engelleyen *sebepsiz zenginleşme yasağına* dayanır (Kender, 2018: 210). Eğer prim peşin alınmışsa, hafiflemenin gerçekleştiği andan itibaren *fazla ödenen kısım sigortalıya iade edilmelidir* (Merkin ve Steele, 2013: 94).

2. Bildirimdeki Yanılmalar ve Maddi Gerçeklik: Maddenin ikinci fıkrası, sözleşme kurulurken yapılan *hatalı beyanlara yani yanılmalara* odaklanır. Sigorta ettiren, rizikoyu olduğundan daha ağır gösteren bir beyanda bulunup yüksek prim ödemişse, gerçek durumun sonradan anlaşılması halinde prim yine indirilir (Ünan, 2019: 188; Merkin ve Steele, 2013: 96). Burada sigortacının *ama sen böyle beyan etmiştin* şeklinde bir itiraz hakkı bulunmaz; zira asıl olan kağıt üzerindeki beyan değil, *nesnel riziko* durumudur (Merkin ve Steele, 2013: 97).

3. Risk-Prim Dengesi (Equivalence Principle): Uluslararası literatürde bu durum *eşdeğerlik ilkesi* (equivalence principle) olarak adlandırılır (Merkin ve Steele, 2013: 98). Sigortacının topladığı primler ile üstlendiği hasar ihtimali arasında *aktüeryal bir denge* olmalıdır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 195). Eğer risk azalmışsa, primin aynı kalması bu dengeyi bozar ve sigortalı aleyhine *dürüstlük kuralına* aykırı bir durum oluşturur (Rejda ve McNamara, 2017: 288; Merkin ve Steele, 2013: 100).

Temerrüt

Sigorta Ettirenin Temerrüdü ve Sözleşmeye Etkisi (TTK m. 1434)

Türk Ticaret Kanunu'nun 1434. maddesi prim borcunun ifa edilmemesinin hukuki sonuçlarını düzenleyerek sigortacıya belirli süreler ve usuller dahilinde sözleşmeyi sona erdirme hakkı tanır. Kanun, *ilk prim* ve *izleyen primler* için farklı mekanizmalar öngörmüştür (TTK, 2011), (Merkin ve Steele, 2013: 105).

1. İlk Prim veya Peşinatın Ödenmemesi (Cayma Hakkı): İlk taksit veya primin tamamı zamanında ödenmemişse, *sigortacı 3 ay içinde sözleşmeden cayabilir*. Eğer bu 3 ay içinde dava veya takip yoluna

başvurulmazsa, *sigortacı bu hakkından vazgeçmiş sayılarak sözleşmeden kendiliğinden cayılmış* kabul edilir (Kender, 2018: 215). Bu düzenleme, sigortacının *belirsiz süreli bir risk* altında kalmasını engellemeyi amaçlar (Merkin ve Steele, 2013: 108; Fischer, 2016: 108; Maggioni ve Turchetti, 2024: 245; Pal, 2007: 160).

2. İzleyen Primlerin Ödenmemesi (Fesih Mekanizması): Müteakip primlerden biri ödenmediğinde süreç daha katıdır. Sigortacı; noter veya iadeli taahhütlü mektup ile 10 günlük kesin bir süre vermelidir. Bu ihtarın yapılması bir *geçerlilik şartıdır.* Süre sonunda ödeme yapılmazsa sözleşme feshedilmiş sayılır (Ünan, 2019: 192). Uluslararası hukukta bu süreç *Grace Period* (Lütuf Süresi) olarak adlandırılır ve *sigortalının poliçesinin aniden iptal edilmesini önleyen* bir sosyal koruma kalkanıdır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 210; Merkin ve Steele, 2013: 110; Fischer, 2016: 188; Maggioni ve Turchetti, 2024: 248; Pal, 2007: 165).

3. İki Haklı İhtar ve Sözleşmenin Feshi: Bir sigorta dönemi içinde sigorta ettirene iki defa haklı ihtar gönderilmişse, sigortacı dönemin sonunda sözleşmeyi feshetme hakkına sahip olur. Bu, sürekli temerrüde düşen ve *güven sarsıcı* hareket eden sigorta ettirene karşı sigortacıyı koruyan bir mekanizmadır (Rejda ve McNamara, 2017: 295).

4. Kambiyo Senetleri ve Cayma Tazminatı: Senet verilmesi borcu sona erdirmez; borç ancak *senedin tahsiliyle* (solvendi causa) ifa edilmiş olur. Ayrıca sigortacının sorumluluğu başlamadan vazgeçilmesi durumunda *primin yarısının ödenmesi kuralı* (TTK m. 1430/3), *sigortacının operasyonel zararlarını karşılayan emredici bir hükümdür.*

b-Beyan yükümlülüğü

Sözleşmenin Kurulmasında Beyan Yükümlülüğü (TTK m. 1435-1439)

Sigorta sözleşmesi, taraflar arasındaki asimetrik bilgi akışını dengelemek amacıyla *sigorta ettirene dürüstçe bilgi verme borcu yükler*. Bu yükümlülük, sözleşmenin *temel taşını* oluşturur (TTK, 2011; Algantürk, 2012: 195; Hacıömeroğlu, 2015: 42).

1. Önemli Husus ve Beyanın Kapsamı (TTK m. 1435): Sigorta ettiren, rizikonun takdir edilmesini etkileyecek tüm *önemli hususları* bildirmekle yükümlüdür. Bir hususun önemli olup olmadığı, sigortacının o bilgiyi aldığında sözleşmeyi hiç yapmayacak olması veya daha yüksek

primle yapacak olması kriterine göre belirlenir (Kender, 2018: 225; Hacıömeroğlu, 2015: 48).

2. Liste Usulü ve Sınırlı Sorumluluk (TTK m. 1436): Modern sigorta hukukunda sigortacı, genellikle *soru listeleri* (proposal forms) kullanır. Kanun, sigortalıyı korumak adına; eğer bir liste verilmişse, sigortalının sadece bu listedeki sorulara doğru cevap vermesini yeterli bulur. Listede yer almayan bir hususta dolayı sigortalıya sorumluluk yüklenemez; bu durum sigortacının *profesyonel özen yükümlülüğünün* bir sonucudur (Ünan, 2019: 205; Merkin ve Steele, 2013: 115).

3. Yaptırımlar: Cayma ve Prim Farkı (TTK m. 1439): Beyan yükümlülüğü ihlal edildiğinde sigortacıya iki seçenek sunulur: Ya sözleşmeden tamamen *caymak* ya da *prim farkı talep ederek* sözleşmeyi devam ettirmek. Uluslararası literatürde bu durum *remedies for non-disclosure* olarak adlandırılır ve kusurun derecesine göre yaptırımın ağırlığı değişebilir (Rejda ve McNamara, 2017: 310; Fischer, 2016: 195; Maggioni ve Turchetti, 2024: 255; Pal, 2007: 172).

4. İlliyet Bağı ve Bilme Şartı (TTK m. 1437-1438): Beyan edilmeyen husus ile gerçekleşen hasar arasında bir bağ yani *illiyet bağı* yoksa, sigortacı tazminattan tamamen kaçınamaz. Ayrıca, sigortacı gerçek durumu zaten biliyorsa veya bilmesi gerekiyorsa, beyan eksikliğini ileri sürerek cayma hakkını kullanamaz. Bu, dürüstlük kuralının (TMK m. 2) sigortacıya yansımasıdır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 225; Merkin ve Steele, 2013: 118; Fischer, 2016: 198; Maggioni ve Turchetti, 2024: 258; Pal, 2007: 175).

Beyan Yükümlülüğü İhlalinin Hasara Etkisi ve Cayma Usulü (TTK m. 1439-1440)

Sigorta hukukunda beyan yükümlülüğünün ihlali, riziko gerçekleştikten sonra ortaya çıkmışsa, *sigortacının borcu kusurun derecesine ve illiyet bağına göre* şekillenir (TTK, 2011; Hacıömeroğlu, 2015: 112).

1. Kusur Derecesine Göre Tazminat Yönetimi (m. 1439/2):

İhmal Hali: Sigorta ettirenin ihmali *hafif veya ağır olması* söz konusuysa, bu ihlalin rizikonun gerçekleşmesine veya tazminat miktarına etkisi incelenir. İhmalin derecesine göre tazminattan indirim yapılır. Doktrinde bu durum *nispi ödeme ilkesi* olarak adlandırılır (Kender, 2018: 238).

Kast Hali: Eğer sigorta ettiren bilerek ve isteyerek yani *kasten* yanlış beyanda bulunmuşsa ve bu ihlal ile hasar arasında bir bağ yani illiyet bağı

varsa, sigortacı tazminat ödeme borcundan tamamen kurtulur (Ünan, 2019: 212; Fischer, 2016: 208; Maggioni ve Turchetti, 2024: 268; Pal, 2007: 182).

Bağlantı Yoksa Oransal Ödeme: *Kast olsa dahi*, yalan beyan edilen husus ile gerçekleşen hasar arasında bir bağ yoksa örneğin, araçtaki boya hasarı gizlenmiş ama araç çalınmışsa, sigortacı *ödenen prim / ödenmesi gereken prim* oranına göre *kısmi ödeme* yapar (Vaughan ve Vaughan, 2013: 238; Fischer, 2016: 208; Maggioni ve Turchetti, 2024: 268; Pal, 2007: 182).

2. Cayma Hakkının Kullanılma Usulü ve Süreler (m. 1440): Sigortacı, beyan yükümlülüğünün ihlal edildiğini öğrendiği andan itibaren 15 gün içinde cayma hakkını kullanmak zorundadır. Bu süre *hak düşürücü* niteliktedir; yani 15 gün geçirilirse sigortacı artık bu sebebe dayanarak *sözleşmeden cayamaz* (Rejda ve McNamara, 2017: 315). Cayma beyanı, sigorta ettirene yöneltilmesi gereken *tek taraflı bir irade beyanıdır* (Fischer, 2016: 210; Maggioni ve Turchetti, 2024: 270; Pal, 2007: 185).

Caymanın Hükümleri ve Hakkın Sona Ermesi (TTK m. 1441-1443)

Türk Ticaret Kanunu, beyan yükümlülüğü ihlali nedeniyle sigortacıya tanıdığı cayma hakkını *sınırsız bir yetki* olarak değil, *dürüstlük kuralı* çerçevesinde belirli şartlara bağlı olarak düzenlemiştir (TTK, 2011).

1. Caymanın Prim Alacağına Etkisi (m. 1441): Sözleşmeden cayılması durumunda kural olarak iade mekanizması işler. Ancak sigorta ettiren *kasten yanlış beyanda bulunmuşsa*, kanun koyucu sigortacıyı *ödüllendirerek* rizikoyu taşıdığı süreye ait primleri *elinde tutma hakkı* verir (Kender, 2018:242). Bu, kasıtlı yanıltmaya karşı *caydırıcı* bir yaptırımdır.

2. Cayma Hakkının Düşmesi (m. 1442): Bu madde, sigortacının *kendi kusuruna dayanarak hak elde edemeyeceği* ilkesini yansıtır. Şu üç durumda cayma hakkı düşer:

Vazgeçme: Sigortacının *açık beyanla veya zımnen prim tahsil etmeye devam ederek* cayma hakkından vazgeçmesi.

Sebebiyet Verme: Yanlış beyana sigortacının kendi davranışının örneğin, acentenin hatalı yönlendirmesi gibi, sebep olması.

Soruları Takipsiz Bırakma: Sigortacı, soru listesindeki bazı cevapların boş bırakıldığını gördüğü halde sözleşmeyi kurmuşsa, artık bu eksikliği cayma gerekçesi yapamaz (Ünan, 2019: 218).

3. Aradaki Değişiklikleri Bildirme Borcu (TTK m. 1443): Sigorta sözleşmeleri teklif ile kabul arasında geçen sürede (bazen günler sürebilir)

değişen durumlara gebedir. Kanun, teklif verildikten sonra ama poliçe henüz onaylanmadan önce meydana gelen değişikliklerin de aynı ciddiyetle (m. 1435'e kıyasen) bildirilmesini şart koşar. Uluslararası literatürde bu süreç, *devam eden iyi niyet yükümlülüğü* olarak tanımlanır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 242; Fischer, 2016: 215; Maggioni ve Turchetti, 2024: 275; Pal, 2007: 190).

Sözleşme Süresi İçinde Beyan Yükümlülüğü ve Rizikonun Ağırlaşması (TTK m. 1444).

Sigorta sözleşmesi kurulduktan sonra, poliçe vadesi boyunca riskin başlangıçtaki durumunu koruması beklenir. TTK m. 1444, sigorta ettirene bu süreçte pasif kalma değil, aktif bir *takip ve bildirim* yükümlülüğü yüklemektedir (TTK, 2011).

1. Rizikoyu Ağırlaştırma Yasağı: Sigorta ettiren, sigortacının onayı olmaksızın rizikoyu artıracak veya tazminat miktarını etkileyecek davranışlarda bulunamaz. Bu düzenleme, sigortacının üstlendiği riskin *öngörülebilir kalmasını* sağlar (Kender, 2018: 250). Örneğin, mesken olarak sigortalanan bir binanın, sigortacıya haber verilmeden yanıcı madde deposuna dönüştürülmesi bu maddenin ihlalidir.

2. Bildirim Süreleri ve Bilgi Edinme Şartı: Kanun, ağırlaşmanın kimin tarafından yapıldığına göre *ikili bir süre* öngörmüştür:

Kendi İşlemleriyle: Sigorta ettiren veya onun izniyle bir başkası riski ağırlaştırırsa, bildirim derhal yapılmalıdır.

Bilgisi Dışındaki İşlemler: Eğer ağırlaşma sigorta ettirenin kontrolü dışında gerçekleşmişse örneğin komşu binanın riskli hale gelmesi gibi, bu durumun öğrenildiği tarihten itibaren 10 gün içinde bildirim yapılması şarttır (Ünan, 2019: 225).

3. Sözleşmesel Riziko Ağırlaşması: Poliçeye özel şart olarak eklenen *şu durumlar gerçekleşirse risk ağırlaşmış sayılır* maddeleri, ispat kolaylığı sağlar. Uluslararası sigorta pratiğinde bu durum *Warranty (Garanti) veya Condition (Şart)* ihlalleriyle benzerlik gösterir ve sigortacının risk yönetim stratejisinin bir parçasıdır (Rejda ve McNamara, 2017: 320; Fischer, 2016: 222; Maggioni ve Turchetti, 2024: 285; Pal, 2007: 198).

Rizikonun Ağırlaşması Karşısında Sigortacının Hakları (TTK m. 1445).

Türk Ticaret Kanunu, sözleşme süresi içinde riskin artması durumunda sigortacıya sözleşmeyi tek taraflı olarak revize etme veya sona

erdirme yetkisi tanımıştır. Bu düzenleme, sigorta hukukunun temelini oluşturan *risk-prim dengesinin* korunması amacını taşır (TTK, 2011; Fischer, 2016: 225; Maggioni ve Turchetti, 2024: 290; Pal, 2007: 205).

1. Seçimlik Haklar ve Süreler: Sigortacı, riskin ağırlaştığını öğrendiği tarihten itibaren bir ay içinde şu iki yoldan birini seçmelidir:

Fesih Hakkı: Sözleşmeyi tamamen sona erdirebilir.

Prim Farkı Talebi: Risk artışı karşılığında ek prim isteyebilir. Sigorta ettiren bu farkı 10 gün içinde kabul etmezse, sözleşme kendiliğinden feshedilmiş sayılır (Kender, 2018: 255). Bu bir aylık süre hak düşürücü niteliktedir; *sessiz kalınması* durumunda sigortacı bu ağırlaşmayı *zımnen kabul etmiş sayılır* (Fischer, 2016: 228; Maggioni ve Turchetti, 2024: 292; Pal, 2007: 208).

2. Hak Kaybı ve Özel İstisnalar: Değişikliklerin eski haline dönmesi durumunda fesih hakkı ortadan kalkar. En önemlisi, m. 1445/4 uyarınca bazı durumlarda risk artsa dahi sigortacı yaptırım uygulayamaz. Özellikle *insani bir görevin yerine getirilmesi* örneğin, yangın çıkan bir binaya yardım için giren aracın riskinin artması gibi veya hayat sigortalarında *sağlık durumunun bozulması* durumlarında sigortacının *fesih veya prim farkı isteme* hakkı yoktur (Ünan, 2019: 232).

3. Hasar Sonrası Yaptırımlar ve İlliyet Bağı: Riziko gerçekleştikten sonra bir ağırlaşma tespit edilirse, m. 1439'a benzer bir mekanizma devreye girer:

İhmal: İhmalin derecesine göre tazminattan indirim yapılır. Buna *nispi ödeme ilkesi* denir (Fischer, 2016: 230; Maggioni ve Turchetti, 2024: 295; Pal, 2007: 210).

Kast ve İlliyet Bağı: Eğer ağırlaşma bilerek yapılmışsa yani *kast* varsa ve hasar bu ağırlaşma yüzünden meydana gelmişse, sigortacı tazminat ödemez ve sözleşmeyi fesheder. Ancak ağırlaşma ile hasar arasında bir bağ yoksa, ödenen prim ile ödenmesi gereken prim arasındaki oran üzerinden ödeme yapılır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 255; Rejda ve McNamara, 2017: 325).

Rizikonun Ağırlaşmasında Prim Hakları ve Ara Dönem Hasarları (TTK m. 1445/6-7)

Türk Ticaret Kanunu, rizikonun ağırlaşması durumunda sigortacının sadece sözleşmeyi sona erdirme hakkını değil, aynı zamanda mali haklarını ve ara dönemdeki sorumluluk sınırlarını da ayrıntılandırmıştır (TTK, 2011).

1. Kasıtlı İhlalde Primin Tamamına Hak Kazanma (TTK m. 1445/6): Sigortacı, sigorta ettirenin rizikoyu ağırlaştıran değişikliği bilerek ve isteyerek (kasten) gizlediğini öğrenip sözleşmeyi feshederse, hukuken *cezalandırıcı* bir mali hak elde eder. Bu durumda sigortacı, değişikliğin meydana geldiği sigorta dönemine ait primin tamamına hak kazanır (Kender, 2018: 260). Bu kural, *dürüstlük kuralına* aykırı davranan sigorta ettirenin, poliçesi iptal edilse dahi o dönem için ödediği veya borçlandığı primden kurtulmasını engeller (Fischer, 2016: 235; Maggioni ve Turchetti, 2024: 302; Pal, 2007: 215).

2. Fesih Bildirim Süresinde Gerçekleşen Hasarlar (TTK m. 1445/7): Sigortacının ağırlaşmayı öğrenmesi ile feshin hüküm ifade etmesi arasında geçen bir sürelik *geçiş dönemi* vardır. Eğer bu süre içinde, yapılan değişiklikle bağlantılı bir hasar meydana gelirse, sigortacı tazminatı tamamen reddedemez. Burada *Nispi Ödeme İlkesi* devreye girer. Sigorta tazminatı, *ödenen prim* ile *ağırlaşmış risk karşılığında ödenmesi gereken prim* arasındaki oran dikkate alınarak ödenir (Ünan, 2019: 238; Fischer, 2016: 238; Maggioni ve Turchetti, 2024: 305; Pal, 2007: 218).

3. Aktüeryal Denge ve Dürüstlük Kuralı: Bu düzenlemeler, uluslararası sigorta pratiğindeki *Prudent Underwriter* yani *Basiretli Sigortacı* testine dayanır. Eğer sigortacı değişikliği bilseydi ne kadar prim isteyecek idiyse, hasar anında o farkın yansıtılması amaçlanır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 265). Bu sayede, sigortacı haksız bir risk altına girmekten; sigortalı ise bildirim süresi içindeki ani hasarlarda tamamen korumasız kalmaktan kurtarılır (Rejda ve McNamara, 2017: 330; Fischer, 2016: 240; Maggioni ve Turchetti, 2024: 308; Pal, 2007: 222).

Riziko Gerçekleştiğinde Bildirim Yükümlülüğü (TTK m. 1446)

Rizikonun gerçekleşmesiyle birlikte sigortacının tazminat ödeme borcu muaccel hale gelmeye başlar. Ancak bu sürecin sağlıklı işleyebilmesi için sigorta ettirenin, rizikonun gerçekleştiğini sigortacıya bildirme yükümlülüğü bulunmaktadır (TTK, 2011; Algantürk, 2012: 125).

1. Gecikmeksizin Bildirim İlkesi: Kanun, bildirim için belirli bir gün sayısı örneğin, 5 gün vermek yerine, dürüstlük kuralına uygun olarak *gecikmeksizin* yani *derhal* ifadesini kullanmıştır. Doktrinde bu kavram, sigorta ettirenin rizikonun gerçekleştiğini öğrendiği andan itibaren, *somut olayın özelliklerine göre bildirimi mümkün olan en kısa sürede yapması* şeklinde yorumlanır (Kender, 2018: 270). Bildirimin amacı, sigortacının

hasar yerinde inceleme yapabilmesini ve delillerin kaybolmasını önlemesini sağlamaktır (Algantürk, 2012: 128; Fischer, 2016: 250; Maggioni ve Turchetti, 2024: 315; Pal, 2007: 230).

2. Bildirim Yükümlülüğünün İhlali ve Tazminattan İndirim: Bildirimin hiç yapılmaması veya geç yapılması tek başına tazminat hakkını düşürmez. Ancak bu gecikme, ödenecek tazminat miktarında bir artışa neden olmuşsa örneğin, yangının geç bildirilmesi sebebiyle söndürme çalışmalarının gecikmesi ve zararın büyümesi, sigortacı bu artış miktarını tazminattan düşebilir (Fischer, 2016: 252; Maggioni ve Turchetti, 2024: 318; Pal, 2007: 232). İndirim miktarı, sigorta ettirenin kusurunun ağırlığına göre hafif ihmal, ağır ihmal, kast durumuna göre belirlenir (Ünan, 2019).

3. Sigortacının Fiilen Öğrenmesi İstisnası: Maddenin üçüncü fıkrası, sigortacıya karşı bir *dürüstlük kuralı* sınırlaması getirir. Eğer sigortacı, rizikonun gerçekleştiğini bildirime gerek kalmadan başka bir yolla örneğin, haberlerden veya acente aracılığıyla fiilen öğrenmişse, bildirimin geç yapıldığını ileri sürerek tazminattan indirim yapamaz (Vaughan ve Vaughan, 2013: 275). Bu kural, *şekilciliğin hakkın önüne geçmesini* engeller (Fischer, 2016: 255; Maggioni ve Turchetti, 2024: 320; Pal, 2007: 235).

Sigorta Hukukunda Beyan Yükümlülüğünün Temelleri (TTK m. 1435-1443).

Sigorta sözleşmesi, uluslararası literatürde *uberrimae fidei* (azami iyiniyet) olarak tanımlanan *en yüksek dürüstlük standartlarına* tabi bir sözleşmedir. Bu yükümlülük, sigorta ettirenin sadece *sorulanları* değil, rizikoyu etkileyebilecek *tüm önemli hususları* açıklamasını gerektirir (TTK, 2011; Fischer, 2016: 192; Maggioni ve Turchetti, 2024: 250; Pal, 2007: 170).

1. Önemli Husus ve Liste Usulü (TTK m. 1435-1436): Sigortacıya bildirilmeyen veya eksik bildirilen hususlar, sözleşmenin hiç yapılmamasını veya daha yüksek primle yapılmasını gerektirecek nitelikteyse *önemli* kabul edilir. Ancak kanun koyucu, sigortalıyı aşırı sorumluluktan korumak için *liste usulünü* getirmiştir. Eğer sigortacı yazılı bir soru listesi vermişse, sigortalı sadece bu listedeki sorulara doğru cevap vermekle mükelleftir; listenin kapsamı dışındaki sessizlik bir ihlal olarak kabul edilemez (Kender, 2018: 228; Fischer, 2016: 195; Maggioni ve Turchetti, 2024: 253; Pal, 2007: 173).

2. Sigortacının Seçimlik Hakları ve Hak Düşürücü Süreler (TTK m. 1439-1440): Beyan yükümlülüğü ihlal edildiğinde sigortacıya iki temel seçenek tanınmıştır:

Cayma Hakkı: Sigortacı, ihlali öğrendiği tarihten itibaren 15 gün içinde bu hakkını kullanmalıdır.

Prim Farkı Talebi: Sigortacı prim farkı talep ederse, sigorta ettirene 10 günlük bir düşünme süresi tanınır. Bu sürede fark kabul edilmezse, sözleşme kendiliğinden feshedilmiş sayılır (Ünan, 2019: 208).

3. Dürüstlük Kuralı ve Bilme Şartı (m. 1438): Sigortacının, beyan edilmeyen hususu aslında fiilen bildiği veya bilmesi gerektiği durumlarda cayma hakkını kullanması, hakkın kötüye kullanılması olarak değerlendirilir. Bu durumda ispat yükü sigorta ettirende olmakla birlikte, *sigortacının profesyonel bir basiretle* hareket etmesi beklenir (Vaughan ve Vaughan, 2013: 228; Fischer, 2016: 198; Maggioni ve Turchetti, 2024: 258; Pal, 2007: 176).

Sözleşme Sürecinde ve Hasar Anında Beyan Yükümlülüğünün Dinamik Yapısı

Sigorta sözleşmelerinde beyan yükümlülüğü *statik bir borç* değil; sözleşmenin kurulmasından rizikonun gerçekleşmesine kadar devam eden *dinamik bir süreçtir*. Bu süreçteki ihlaller, dürüstlük kuralı ve teknik karşılıklılık ilkesi çerçevesinde değerlendirilir (TTK, 2011; Algantürk, 2012: 142).

1. Rizikonun Ağırlaşması ve Korunan Menfaatler (TTK m. 1444-1445): Sözleşme devam ederken rizikoyu ağırlaştıran haller, sigortacının rızası dışında bir yük altına girmesini engellemek için derhal bildirilmelidir. Ancak kanun koyucu, bu noktada ahlaki ve sosyal bir denge kurmuştur. *İnsani bir görevin yerine getirilmesi* örneğin yangın çıkan bir yerden birini kurtarmak nedeniyle riskin artması, *sigortalı aleyhine bir yaptırıma sebep olmaz*. Aynı şekilde hayat sigortalarında yaşlanma veya sağlık durumunun doğal seyri, sigortacılık tekniği gereği *beklenen riskler* olduğundan ağırlaşma sayılmaz (Ünan, 2019: 235; Fischer, 2016: 225; Maggioni ve Turchetti, 2024: 290; Pal, 2007: 205).

2. Hasar Anındaki İş Birliği ve Zararı Önleme (TTK m. 1446-1448): Riziko gerçekleştikten sonra sigorta ettirene yüklenen gecikmeksizin bildirim borcu, sigortacının hasar dosyasına müdahale edebilmesi ve zararın büyümesini önleyebilmesi için kritiktir. Bildirimdeki gecikme ile zararın

artışı arasında bir bağ varsa, sigortacıya kusur oranında indirim hakkı tanınmıştır. Uluslararası literatürde bu durum *Duty to Mitigate Loss* yani *Zararı Azaltma Görevi* olarak adlandırılır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 280; Fischer, 2016: 250; Maggioni ve Turchetti, 2024: 315; Pal, 2007: 230).

3. İhlalin Sonuçları: Kast, İhmal ve İlliyet Bağı (TTK m. 1439-1445): Beyan yükümlülüğü ihlallerinin tazminata etkisi, ihlalin niteliğine göre şekillenir:

Kast ve Bağlantı: Kasıtlı bir yalan beyan ile hasar arasında illiyet bağı varsa, *sigortacı tazminat ödeme borcundan tamamen kurtulur*. Bu, dürüstlük kuralının en ağır yaptırımıdır (Kender, 2018: 245).

İhmal ve Bağlantı: İhlalde sadece ihmal varsa, *tam bir ret yerine kusur derecesine göre indirim* (Nispi Ödeme) yapılır (Fischer, 2016: 230; Maggioni ve Turchetti, 2024: 295; Pal, 2007: 210).

İlliyet Bağı Yoksa: Beyan edilmeyen husus ile hasar arasında bir bağ yoksa örneğin; binanın boyası hakkında yalan söylenmiş ama bina depremde yıkılmışsa, sigortacı sadece eksik alınan primin oranına göre bir kesinti yaparak kalan tutarı öder (Rejda ve McNamara, 2017: 335).

c) Bilgi Verme ve İncelemeye İzin Verme Yükümlülüğü (TTK m. 1447)

Türk Ticaret Kanunu'nun 1447. maddesi riziko gerçekleştikten sonra tazminatın miktarının doğru saptanabilmesi için taraflar arasında bir *bilgi simetrisi* kurulmasını amaçlar (TTK, 2011; Fischer, 2016: 260; Maggioni ve Turchetti, 2024: 325; Pal, 2007: 240). Bu yükümlülük, sigorta sözleşmesinin *karşılıklı iş birliği* gerektiren yapısının bir sonucudur (TTK, 2011).

1. Belge Sağlama Borcu ve Makul Süre Kavramı: Sigorta ettiren, tazminatın kapsamını belirlemek için gerekli olan tüm bilgi ve belgeleri sağlamakla yükümlüdür. Kanunda yer alan *makul süre* ifadesi, her somut olayın özelliklerine göre (ad hoc) değerlendirilir. Örneğin, basit bir hasarda bu süre birkaç günken, karmaşık endüstriyel kazalarda teknik raporların hazırlanması süreci bu süreyi uzatabilir (Kender, 2018: 275). Sigortalıdan beklenen, kendisinden beklenebilecek *ortalama bir dikkat ve özen* ile belgeleri temin

etmesidir (Fischer, 2016: 262; Maggioni ve Turchetti, 2024: 328; Pal, 2007: 242).

2. İncelemeye Katlanma ve Zararı Azaltma Külfeti: Sigortacıya tanınan inceleme izni, hasarın gerçekliği ve miktarını kontrol etme hakkının bir gereğidir. Sigorta ettiren, eksperlerin hasar mahalline girişine izin vermeli ve delillerin korunmasını sağlamalıdır. Uluslararası literatürde bu durum *Duty to Cooperate* yani *İş Birliği Borcu* olarak adlandırılır (Vaughan ve Vaughan, 2013: 285). Ayrıca, hasar gerçekleştikten sonra zararın büyümesini engelleyecek tedbirlerin alınması, bir borçtan ziyade sigortalının kendi lehine olan bir *külfettir* (Rejda ve McNamara, 2017: 340; Fischer, 2016: 265; Maggioni ve Turchetti, 2024: 330; Pal, 2007: 245).

3. İhlalin Yaptırımı: Nispi İndirim İlkesi: Bu yükümlülüğün ihlali, sigortacıya tazminatı tamamen reddetme hakkı vermez. Yaptırım, *illiyet bağı* ve *kusur derecesi* üzerine kuruludur (Fischer, 2016: 268; Maggioni ve Turchetti, 2024: 332; Pal, 2007: 248). Eğer bilgi verilmemesi veya incelemenin engellenmesi tazminat tutarında bir artışa neden olmuşsa, sigortacı sadece bu artıştan sorumlu olmaz. İndirim oranı belirlenirken sigortalının kusurunun ağırlığı *kast veya ihmal* durumuna göre dikkate alınır (Ünan, 2019: 262).

d) Zararı önleme, azaltma ve sigortacının rücu haklarını koruma yükümlülüğü (TTK m. 1448)

Türk Ticaret Kanunu'nun 1448. maddesi rizikonun gerçekleşmesi anında ve sonrasında sigorta ettirene *aktif bir koruma* borcu yükler. Bu yükümlülük, sigorta sözleşmesinin sadece bir risk transferi değil, aynı zamanda bir güven ilişkisi olduğunu teyit eder (TTK, 2011; Algantürk, 2012: 155).

1. Zararı Azaltma Külfeti (Duty to Mitigate): Sigorta ettiren, rizikonun gerçekleşme ihtimali doğduğunda veya gerçekleştiğinde, imkânlar ölçüsünde zararı durdurmakla yükümlüdür. Uluslararası hukukta *mitigation of damages* olarak bilinen bu kural, ekonomik değerlerin korunmasını amaçlar. Sigortalı, makul bir özen göstererek

zararın büyümesini engellemeli ve sigortacının veya birden çok sigortacı varsa en uygun olanın talimatlarına uymalıdır (Vaughan ve Vaughan, 2013:290; Fischer, 2016: 270; Maggioni ve Turchetti, 2024: 340; Pal, 2007: 255).

2.Rücu Haklarının Korunması (Preservation of Subrogation): Sigortacı, hasar bedelini ödediği anda, *sigortalının zarara sebebiyet veren üçüncü kişilere karşı sahip olduğu dava haklarına halef olur* (TTK m. 1472). Sigortalının, bu hakları engelleyici veya zayıflatıcı işlemler yapması örneğin, sorumlu tarafı ibra etmesi, sigortacıya tazminattan indirim yapma hakkı verir (Kender, 2018: 282).

3. Masrafların Tazmini ve Avans Hakkı: TTK m. 1448/3-4, *sigortalı lehine benzersiz* bir koruma sağlar. Zararı önlemek için yapılan *makul giderler,* harcamalar sonuçsuz kalsa dahi sigortacı tarafından karşılanır. En kritik nokta, bu masrafların sigorta bedelinden yani poliçe limitinden ayrı olarak ödenmesidir. Ayrıca, sigortalı bu maliyetleri üstlenecek güçte değilse, sigortacıdan avans talep etme hakkına sahiptir; bu düzenleme *sigortalının nakit akışını* korumayı amaçlar (Ünan, 2019: 268; Fischer, 2016: 275; Maggioni ve Turchetti, 2024: 345; Pal, 2007: 260).

4. İhlalin Yaptırımı ve Eksik Sigorta İlişkisi: Bu yükümlülüğün ihlali halinde tazminattan kusur oranında indirim yapılır. Ancak eksik sigorta söz konusuysa (TTK m. 1462), sigortacı bu masraflara sadece sigortaladığı oran ölçüsünde katılır. Bu durum, *menfaat sahibi-sigortacı* arasındaki risk paylaşımının bir gereğidir (Rejda ve McNamara, 2017: 350; Fischer, 2016: 278; Maggioni ve Turchetti, 2024: 348; Pal, 2007: 265).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada Türkiye'de yasal mevzuatlar çerçevesinde sigorta sözleşmesinin kurulmasından hasarın gerçekleştiği ve tazminatın ödeneceği ana kadar geçen süreçte, sigortacı, sigortalı/sigorta ettirene yüklenen temel borç ve yükümlülükler analiz edilmiştir. Çalışma boyunca, prim ödeme borcunun ifası ve temerrüdü, dürüstlük

kuralının bir yansıması olan beyan yükümlülüğü ve hasar anındaki *aktif iş birliği* görevleri, doktrindeki görüşler ve kanunun lafzı çerçevesinde incelenmiştir. Özellikle dürüstlük kuralının (Türk Medeni Kanunu [TMK] m. 2) sigorta hukukundaki özel yansımaları olan bu maddeler, tarafların sadece ekonomik menfaatlerini değil, aynı zamanda sigorta sisteminin sürdürülebilirliğini nasıl güvence altına aldığı perspektifiyle ele alınmıştır. Bu amaçlar doğrultusunda 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu çerçevesinde incelenen hükümler, sigorta sözleşmesinin diğer ticari sözleşmelerden ayrılan özgün, dinamik ve *azami güvene* dayalı yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Yapılan analizler göstermektedir ki; sigorta hukuku sadece bir risk transfer mekanizması değil, aynı zamanda toplumun ekonomik sürdürülebilirliğini sağlayan ve temelini dürüstlük kuralının (TMK m. 2) oluşturduğu bir haklar ve yükümlülükler dengesidir.

Çalışmanın odağını oluşturan *prim borcu* (m. 1431-1434) düzenlemeleri, sigorta sisteminin *mali motorunu koruma altına* almaktadır. Kanun koyucunun primin ödenme yeri ve zamanı konusundaki hassasiyeti, *sigortacının rizikoyu üstlenme borcu ile sigorta ettirenin prim ödeme borcu arasındaki teknik dengeyi (synallagma) sağlamayı amaçlar* (Sinelagmatik sözleşme, medeni hukukta sözleşmenin her bir tarafının diğer tarafa bir şey temin etmekle yükümlü olduğu bir sözleşme türüdür (Law, 2015: 542). Özellikle prim temerrüdü durumunda öngörülen kademeli süreler ve ihtar şartları, sigortalıyı *temerrüt tuzağına* düşmekten korurken, sigortacının da hak etmediği bir riski karşılıksız taşımasını engellemektedir. Bu düzenleme, sadece bireysel menfaatleri değil, aynı zamanda sigorta havuzunun aktüeryal dengesini ve dolayısıyla kamu düzenini de koruma altına almaktadır (Merkin ve Steele, 2013:125; Vaughan ve Vaughan, 2013: 295).

Çalışmanın en hacimli kısmını oluşturan beyan yükümlülüğü (m. 1435-1445) silsilesi ise, sigorta hukukunun adeta *etik pusulası* niteliğindedir. Sigortacı, riski görmeden, sadece sigorta ettirenin sunduğu verilerle bir fiyatlandırma yaptığı için; *beyan yükümlülüğü* bu

sistemin *adalet* terazisidir. Kanun koyucunun burada benimsediği *Kast-İhmal-İlliyet Bağı* ayrımı, çağdaş hukuk sistemlerinde görülen *hakkaniyet* ilkesinin en somut yansımasıdır. Sigortalıyı sadece şekli bir hata yaptı diye korumasız bırakmayan, ancak kasıtlı yalan beyanı en ağır şekilde (örneğin; tazminatsızlık) cezalandıran bu yapı, *dürüst sigortalıyı* sistem içinde tutmayı hedefleyen bir sosyal koruma fonksiyonu icra eder. Bu dengeleyici yaklaşım, sigorta hukukunun sadece bireysel bir tazminat aracı değil, aynı zamanda toplumsal güveni ve havuzun sürdürülebilirliğini sağlayan bir mekanizma olduğunu kanıtlar (Ünan, 2019: 280; Rejda ve McNamara, 2017:. 360).

Öte yandan, rizikonun gerçekleşmesinden sonraki süreci düzenleyen bildirim (m. 1446) ve zararı azaltma (m. 1448) yükümlülükleri, sigortalının hasar anında pasif bir izleyici olamayacağını, aksine *sigortasız bir malik* gibi basiretle hareket etmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Sigorta ettirene yüklenen bu aktif iş birliği borcu, zararın toplumsal bir maliyet olduğu bilincine dayanır. Kanunun, sigortalının bu çabalarının başarısız olsa bile, maddi olarak desteklemesi ve masrafların poliçe limitinden bağımsız ödenmesini emretmesi, Türk Ticaret Kanunu'nun *sigortalıyı ekonomik olarak ne denli güçlü bir koruma altına aldığının* en bariz kanıtıdır.

Nihayetinde, incelenen tüm bu maddeler bir bütün olarak değerlendirildiğinde; sigorta hukukunun temel amacının, rizikonun gerçekleştiği o kritik *hasar anında* tarafların birbirine karşı dürüstlükten sapmamasını sağlamak olduğu görülmektedir. Türk Ticaret Kanunu, sigorta sistemini sadece şirketlerin kâr maksimizasyonu sağladığı bir alan olarak değil; dürüstlüğün korunduğu, riskin adil paylaşıldığı ve mağduriyetlerin hukuki bir disiplin içinde giderildiği bir güvence müessesesi olarak kurgulamıştır. Bu *hak ve yükümlülükler dengesi* hem sigorta sektörünün kurumsal sürdürülebilirliği hem de bireylerin geleceğe dair duydukları hukuki güvenin tesisi için vazgeçilmez bir temel oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Algantürk Light, D. (2012). Sigorta sözleşmesi süresi içinde sigorta ettirenin yükümlülükleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (10. Yıl'a Armağan)*, 11(22), 1-8.

Alhan, Y. (2023). 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu uyarınca sorumluluk sigortalarında sigortacının borç ve yükümlülükleri. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 18(2), 807-855.

Aslan, A. (2022). Sigortacının bilgilendirme ve aydınlatma yükümlülüğü. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 12(Özel Sayı), 338-359.

CK. (2019). 47 Sayılı Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu Teşkilat ve Görevleri Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. *Resmî Gazete*, Sayı: 30922.

Crews, T. B. (2009). *Fundamentals of insurance*. Nelson Education.

Çetin, E. (2020). *Türk sigorta hukukunda devletin denetim ve gözetim görevi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Çeker, M. (2018). *Sigorta Hukuku*. Adana: Karahan Kitabevi.

Dayal, H. (2017). *The fundamentals of insurance: Theories, principles and practices*. Notion Press.

Dorfman, M. S., ve Cather, D. A. (2013). *Introduction to risk management and insurance* (10th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson Education.

Eldeleklioğlu, İ. A. (2012). 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu ve sigortacılık mevzuatı uyarınca sigortacının aydınlatma yükümlülüğü. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 18(1), 383-402.

Fischer, J. (2016). *Insurance Law: A guide to fundamental principles, legal doctrines, and commercial practices*. West Academic.

Hacıömeroğlu, A. (2015). Sigorta sözleşmelerinin kuruluş safhasındaki sigorta ettirenin beyan yükümlüğünün culpa in contrahendo sorumluluğu açısından değerlendirilmesi. *Ticaret ve Fikri Mülkiyet Hukuku Dergisi*, 1(2), 49-70.

Hopkin, P. (2018). *Fundamentals of risk management: Understanding, evaluating and implementing effective risk management*. London: Kogan Page Publishers.

Kender, R. (2018). *Türkiye'de sigorta hukuku: Giriş, kaynaklar, denetleme*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Knight, F. H. (1921). *Risk, uncertainty and profit*. Boston, MA: Houghton Mifflin.

Law, J. (Ed.). (2015). *A Dictionary of Law* (8th ed.). Oxford: Oxford University Press.

Maggioni, M., ve Turchetti, G. (2024). *Fundamentals of the insurance business*. Springer.

Merkin, R. M., ve Steele, J. (2013). *Insurance and the Law of Obligations*. OUP Oxford.

Outreville, J. F. (2012). *Theory and practice of insurance*. Springer Science ve Business Media.

Özdamar, M. (2013). 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu bağlamında sözleşme öncesi aydınlatma yükümlüğünün ihlal eden sigortacıya uygulanacak

yaptırım sorunu. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 71(2), 347-360.
Pal, M. G. B. K. (2007). *Insurance management: Principles and practices*. Deep and Deep Publications.
Rachmad, Y. E. (2012). *Insurance and Risk Management: Protecting Assets and Liabilities*. The United Nations and The Education Training Centre.
RG. (2020). Sigorta sözleşmelerinde bilgilendirmeye ilişkin yönetmelik. *Resmî Gazete*, Sayı: 31039.
Rejda, G. E., ve McNamara, M. J. (2017). *Principles of risk management and insurance* (13th ed.). Boston, MA: Pearson.
Sandstrom, R. W., Lohman, H. L., ve Bramble, J. D. (2024). Fundamentals of Insurance. In *Health Services* (pp. 99-112). Routledge.
SK. (2007). Sigortacılık Kanunu. *Resmî Gazete*, Sayı: 26552.
Skipper, H. D., ve Kwon, W. J. (2007). *Risk management and insurance: Perspectives in a global economy*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
Thoyts, R. (2010). *Insurance theory and practice*. Routledge.
TMK. (2001). Türk Medeni Kanunu. *Resmî Gazete*, Sayı: 24607.
TSB. (2025). Türkiye Sigorta Birliği. E.A.:https://www.tsb.org.tr/tr/
TTK. (2011). Türk Ticaret Kanunu. *Resmî Gazete*, Sayı: 27846.
Ünan, S. (2019). *Sigorta hukuku dersleri*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
Vaughan, E. J., ve Vaughan, T. M. (2013). *Fundamentals of risk and insurance* (11th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.

Riskin Yeni Rengi: Yeşil Sigortacılık ve Stratejik Dönüşüm Türkiye Örneği Üzerine Kurumsal ve Teorik Bir İnceleme

Erdinç CESUR[1]

1- Dr.Öğr.Üyesi; *Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Sapanca Meslek Yüksekokulu, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü*. ecesur@subu.edu.tr ORCID No: 0000-0002-4697-3866

ÖZET

Bu çalışma, küresel finansal sistemin temel sütunlarından sigortacılık sektörünün iklim krizi karşısında geçirdiği *ontolojik ve operasyonel* dönüşümü analiz etmektedir. Geleneksel paradigma, geçmiş verilerle geleceği öngörme yeteneğini kaybederken yerini proaktif ve sürdürülebilirlik odaklı "Yeşil Sigortacılık" modeline bırakmaktadır. Çalışma, bu geçişin sektörü *pasif tazminat* modelinden *aktif koruma* rolüne taşıyan *epistemolojik* bir kırılmayı temsil ettiğini savunmaktadır.

Araştırma kapsamında yeşil sigortacılığın evrimi, Kurumsal Teori ve Paydaş Teorisi zemininde temellendirilmiştir. Özellikle iklim krizinin yarattığı "Knightian Belirsizliği" karşısında, veri analitiği ve uydu teknolojilerine dayalı parametrik sigortaların sunduğu çözüm kümeleri incelenmiştir. Türk pazarının analizi üzerinden üç gelişim aşaması belirlenmiştir: Reaktif (2006-2015), Enerji Geçişi (2015-2021) ve Stratejik ESG Entegrasyon Aşaması (2021-Günümüz). Çalışmada, TARSİM ve SEDDK'nın düzenleyici çerçeveleriyle yerel kurumların zorlayıcı ve taklitçi izomorfizm yoluyla küresel normlara uyumu tartışılmaktadır.

Küresel ölçekte Allianz, Swiss Re ve AXA gibi öncülerin uygulamaları incelenirken; Türkiye perspektifinde TARSİM ve DASK'ın sunduğu fırsatlar ile veri/maliyet bariyerlerine odaklanılmaktadır. Analiz, sigortacılığın gelecekte "hasar ödeyen" yapıdan "gezegen sınırlarını koruyan teknolojik denetçiye" evrileceğini öngörmektedir. Çalışma, sürdürülebilir finans ekosisteminde bölgesel liderlik için ulusal iklim riski veri tabanı ve yeşil mali teşviklerin gerekliliğini vurgulayan politika önerileriyle sonuçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Sigorta, Knightian Belirsizliği, Kurumsal Teori, ESG, Türk Sigorta Piyasası, Parametrik Sigorta, İklim Finansmanı.

GİRİŞ

Antroposen çağının beraberinde getirdiği ekolojik türbülans, küresel finansal sistemin en köklü sütunlarından biri olan sigortacılık sektörünü ontolojik bir yol ayrımına sürüklemiştir. Modern ekonominin temel risk transfer mekanizması olan sigortacılık, günümüzde sadece finansal bir koruma kalkanı değil, aynı zamanda iklim krizine karşı toplumsal direncin inşasında merkezi bir aktör haline gelmiştir. Geleneksel sigortacılık paradigması, tarihsel veri setlerine dayanarak gelecekteki hasarları öngörme yeteneğini hızla kaybetmektedir. İklim krizinin yarattığı doğrusal olmayan ve sistemik şoklar, Frank Knight'ın (1921: 19-21) kavramsallaştırdığı "hesaplanamaz belirsizlik" (Knightian Uncertainty) olgusunu finansal piyasaların merkezine taşımıştır. Bu yeni belirsizlik çağı, geçmişin istatistiksel izdüşümleriyle yönetilemeyen riskler karşısında "Yeşil Sigortacılık" (Green Insurance) modelinin doğuşunu zorunlu kılmıştır.

Yeşil sigortacılık, sadece çevresel risklerin poliçelendirilmesi değil; sigorta sektörünün *pasif bir tazminat ödeyiciden, sürdürülebilirliği teşvik eden teknolojik bir denetçiye ve risk önleyici bir stratejiste* evrilmesini temsil eden epistemolojik bir kırılmadır. Bu dönüşüm, sektörün "hasar ödeyen" (pay-on-damage) modelinden "aktif koruma ve önleme" (protect-and-prevent) rolüne geçişini simgelemektedir (Thimann, 2015: 342). Uluslararası literatürde iklim değişikliğinin finansal istikrar üzerindeki riskleri (climate-policy shocks) geniş yer bulsa da (Stolbova ve diğerleri, 2018: 2-5), bu dönüşümün kurumsal dinamikleri ve gelişmekte olan pazarlardaki uyum süreçleri henüz yeterince derinlemesine incelenmemiştir. Özellikle net-sıfır ekonomisine geçişte sigortacıların üstlendiği kritik rol (Schanz, 2021: 12), gelişmekte olan piyasalar için yeni bir stratejik çerçeve gerektirmektedir.

Bu çalışma, DiMaggio ve Powell (1983: 147-149) tarafından geliştirilen *Kurumsal Teori* perspektifinden hareketle, Türk sigorta sektörünün küresel yeşil normlara uyum sürecini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Sektörün reaktif bir tutumdan stratejik ESG (Çevresel, Sosyal ve Yönetişim) entegrasyonuna uzanan tarihsel serüveni; TARSİM ve SEDDK (2022: 8-10) gibi düzenleyici kurumların "zorlayıcı ve taklitçi izomorfizm" yoluyla küresel standartlara eklemlenme çabaları bağlamında incelenmiştir. Araştırma, geleneksel aktüeryal modellerin iflas ettiği noktalarda veri analitiği ve uydu teknolojilerine dayalı "Parametrik Sigortalar"ın nasıl bir çözüm kümesi sunduğunu kuramsal bir derinlikle tartışmaktadır.

Çalışmanın özgün değeri, küresel yeşil sigortacılık normlarının Türkiye gibi dinamik pazarlarda nasıl yerelleştiğini ve bu sürecin önündeki yapısal engelleri somutlaştırmasından kaynaklanmaktadır (Turan ve Yanık, 2021: 216). Bu doğrultuda çalışma, sigortacılığın gelecekte gezegenin sınırlarını koruyan aktif bir denetleme mekanizmasına dönüşeceğini

öngörerek; hem akademik literatüre hem de politika yapıcılara stratejik bir yol haritası sunmaktadır.

Bu araştırma, sadece Türkiye özelinde bir pazar analizi sunmakla kalmamakta; aynı zamanda gelişmekte olan piyasalarda yeşil finansal dönüşümün "kurumsal bir hayatta kalma stratejisi" olarak nasıl kodlandığını teorize etmektedir. Mevcut literatürde eksik olan "izomorfik baskıların yeşil stratejiye etkisi" olgusu, bu çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Yapılan analiz sonucunda, Türkiye'nin "reaktif" bir takipçiden "stratejik" bir oyun kurucuya evrilme potansiyeli, yeni nesil bir "Ulusal İklim Riski Veri Tabanı" önerisiyle somutlaştırılmaktadır.

1.YEŞİL SİGORTACILIĞIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ VE TEORİK TEMELLERİ

İklim değişikliği, finansal sistem için "ufkun trajedisi" (Tragedy of the Horizon) olarak adlandırılan ve standart risk yönetimi döngülerinin ötesine geçen sistemik bir tehdittir (Carney, 2015: 2). Carney'e göre, sigorta sektörü bu riskin hem en büyük mağduru hem de en önemli çözüm ortağıdır.

Campiglio ve diğerleri (2018: 463), iklim risklerinin finansal regülatörler tarafından "mikro-ihtiyati" bir riskten "makro-ihtiyati" bir istikrar meselesine dönüştüğünü vurgulamaktadır. Bu durum, yeşil sigortacılığın artık bir kurumsal sosyal sorumluluk projesi değil, küresel finansal bağışıklık sisteminin bir parçası olduğunu tescil etmektedir.

Yeşil sigortacılık, çağdaş literatürde yalnızca çevresel risklere teminat sağlayan konvansiyonel bir finansal araç değil; ekonomik sistemin bütünsel sürdürülebilirlik dönüşümünü realize eden bir "risk yönetimi felsefesi" olarak tanımlanmaktadır. Bu paradigma, geleneksel sigortacılığı reaktif bir tazminat mekanizmasından, proaktif, önleyici ve ekolojik dönüşümü teşvik edici bir yapıya tahvil etmeyi hedefler (Schanz, 2021: 7-9).

1.1. Yeşil Sigorta Kavramının Taksonomisi ve Tanımı

Küresel literatürde yeşil sigortacılık; ürün inovasyonu, risk kabul (underwriting) kriterlerinin ESG odaklı revizyonu ve yatırım stratejilerinin karbonsuzlaştırılması olmak üzere üç temel boyutta kristalize olmaktadır. Stolbova, Monasterolo ve Battiston (2018: 2-4), yeşil sigortayı makro-finansal istikrarı muhafaza ederken düşük karbonlu ekonomiye geçişi ivmelendiren stratejik bir "katalizör" olarak nitelendirmektedir.

Uluslararası Sigorta Denetçileri Birliği (IAIS) ve Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Sigortacılık İlkeleri (UNEP FI PSI, 2012: 8-11) perspektifinde, bir sigorta faaliyetinin "yeşil" sıfatıyla tanımlanabilmesi için şu kuramsal sütunlara dayanması zaruridir:

Önleyici ve Direnç Odaklı Risk Yönetimi: İklim değişikliğine adaptasyonu odağına alan ve toplumsal dirençliliği artıran altyapı projelerine öncelikli kapasite sağlanması.

Karbonsuzlaşma Teşviki: Fosil yakıt tabanlı varlıkların sigortalanabilirliğinin kademeli olarak azaltılması (divestment policies) ve yenilenebilir enerji projelerine özel kapasite tahsisi.

De-karbonizasyon Teşviki ve Yatırım Sapması (Divestment): Fosil yakıt tabanlı varlıkların sigortalanabilirliğinin kademeli olarak kısıtlanması ve sermayenin yenilenebilir enerji projelerine yönlendirilmesi yoluyla "karbon-yoğun" varlıklardan stratejik kopuş (Swiss Re, 2021: 12).

Döngüsel Ekonomi Entegrasyonu: Hasar onarım ve rücu süreçlerinde atık yönetimi, kaynak verimliliği ve "yeniden kullanım" ilkelerinin poliçe şartnamelerine ve operasyonel iş akışlarına dahil edilmesi (Cevik ve Jalles, 2020: 18-21).

Bu taksonomik yaklaşım, sigortacılığı sadece hasar sonrası mali bir ikame aracı olmaktan çıkarıp, ekolojik sınırlarla uyumlu bir ekonomik düzenin aktif "denetleyicisi" konumuna yükseltmektedir (Thimann, 2015: 344).

1.2. Yeşil Sigortacılığın Tarihsel Gelişimi ve Kilometre Taşları

Sigortacılık sektörünün ekolojik krizle olan etkileşimi, tarihsel süreçte reaktif bir maliyet yönetiminden proaktif bir sürdürülebilirlik liderliğine evrilmiştir. Bu evrim, sektörün çevresel riskleri bir "istisna" olarak görmekten vazgeçip, sistemik bir "iş modeli" haline getirme sürecini yansıtmaktadır (Hofmann, 2017: 17).

1.2.1.Çevresel Sorumluluk ve Yasal Zorunluluk Dönemi (1970-1980'ler): Modern yeşil sigortacılığın embriyonik evresi, sanayileşmiş ekonomilerdeki katı çevre kirliliği yasalarıyla (örneğin ABD'deki *Superfund* yasası) şekillenmiştir. Bu dönemde sigortacılar, ani ve kazaen oluşan kirlilikleri teminat altına alırken; çevresel riskler henüz stratejik bir ESG unsuru değil, kaçınılması gereken yasal bir maliyet yükü olarak kodlanmıştır. Thistlethwaite (2012: 122), bu evreyi sigortacılığın ekolojik krizle "yasal zorunluluklar" üzerinden kurduğu ilk temas ve reaktif uyum aşaması olarak tanımlar.

1.2.2.Finansal Uyanış ve Bilimsel Belirsizliğin Tanınması (1992 Rio Dünya Zirvesi): 1992 Rio Dünya Zirvesi, sektörün çevresel risk algısında *ontolojik* bir dönüşüm başlatmıştır. Birleşmiş Milletler Çevre Programı Finans Girişimi'nin (UNEP FI) kurulmasıyla sigorta devleri, iklim değişikliğinin "bilimsel bir muamma" olmaktan çıkıp "sistemik bir finansal risk" haline geldiğini ilk kez kolektif olarak beyan etmiştir. Bu süreç, iklimsel belirsizliğin aktüeryal bir yükümlülüğe dönüştürülme çabasının başlangıcıdır (Mills, 2012: 1424). İklim değişikliğinin finansal sistem üzerindeki etkileri, artık sadece sigortacılık hasarlarıyla sınırlı görülmemektedir. NGFS (2019: 4) tarafından yayımlanan kapsamlı rapor, iklim krizini finansal istikrar için "doğrudan ve sistemik bir risk" olarak tanımlamaktadır. Battiston ve diğerleri (2017: 283) tarafından geliştirilen "iklim stres testi" metodolojisi, sigorta şirketlerinin bilançolarındaki fosil yakıt yoğunluklu varlıkların birer "atıl varlığa" (stranded assets) dönüşme

riskini ortaya koymuştur. Bu durum, Monnin (2018: 12) uyarınca, merkez bankaları ve finansal regülatörlerin sigortacılık denetiminde "karbon yoğunluklu varlık rasyolarını" birer risk göstergesi olarak kullanmaya başlamasına yol açmıştır.

1.2.3.Proaktif Dönem: Yenilenebilir Enerji ve Ürün İnovasyonu (2000'lerin Başı): Milenyumun başıyla birlikte sektör, pasif korumadan aktif teşvike geçiş yapmıştır. Rüzgar ve güneş enerjisi santralleri gibi düşük karbonlu projelere özel poliçe tasarımları, sigortacılığı "yeşil teknoloji"nin mümkün kılıcısı (enabler) konumuna taşımıştır. Türkiye özelinde de bu dönem, yenilenebilir enerji teşviklerinin yarattığı risk iştahıyla sektörel bir farkındalık dalgası yaratmıştır (Vural, 2020: 115).

1.2.4.Stratejik Entegrasyon: Sürdürülebilir Sigortacılık İlkeleri (2012-PSI): Rio+20 Zirvesi'nde lansmanı yapılan BM Sürdürülebilir Sigortacılık İlkeleri (PSI), sektör için evrensel bir anayasa niteliği taşımaktadır. PSI ile birlikte yeşil sigortacılık; kurumsal sosyal sorumluluk sınırlarını aşarak risk kabulünden yatırım stratejilerine kadar tüm değer zincirine nüfuz eden stratejik bir ESG entegrasyonu aşamasına geçmiştir (UNEP FI, 2012: 11; Schanz, 2021: 9).

1.2.5."Yeşil Kuğu" ve Finansal İstikrarın Yeni Normu (2015 ve Sonrası): Paris İklim Anlaşması ve TCFD raporlama standartları, çevresel riskleri bilançoların "görünmez" kalemlerinden "merkezi" kalemlerine taşımıştır. Bolton ve diğerleri (2020: 3) tarafından "Yeşil Kuğu" (Green Swan) olarak nitelendirilen bu süreç; sigortacıların sadece risk transfer eden kurumlar değil, iklim krizinin tetikleyebileceği küresel bir finansal krizi engellemede kilit rol oynayan "makro-ihtiyati denetçiler" olduğunu tescillemiştir.

1.3. Sigortacılıkta Çevresel, Sosyal ve Yönetişim (ÇSY) Entegrasyonu

Sigorta sektöründe yeşil dönüşümün kurumsal omurgasını ESG (Environmental, Social and Governance/Çevresel, Sosyal ve Yönetişim) kriterleri oluşturmaktadır. Bu entegrasyon, sigortacılığı sadece bir risk transfer mekanizması olmaktan çıkarıp, sürdürülebilir kalkınmanın aktif bir finansörü haline getirmektedir (UNEP FI, 2012: 11). Thimann (2015: 12), sigorta şirketlerinin dünyanın en büyük kurumsal yatırımcıları arasında yer alması sebebiyle, bu şirketlerin yatırım kararlarının küresel sermayenin yönünü belirleme gücüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu bağlamda ESG, sektörün hem aktif (yatırım) hem de pasif (risk kabul) yönetiminde üç temel boyutta tezahür eder:

a) Çevresel (E-Environmental): Portföyün karbon yoğunluğunun ölçülmesi ve düşük karbonlu ekonomiye geçiş risklerinin (transition risks) analiz edilmesidir. Aktüeryal modellere iklim bazlı senaryo analizlerinin (stress testing) dahil edilmesi, finansal istikrarın korunması açısından kritik bir öneme sahiptir (Bolton vd., 2020: 28). Sigorta şirketleri, kömür bazlı

projelerden çekilerek (divestment) sermayeyi yeşil teknolojilere yönlendirmektedir.

b) Sosyal (S-Social): İklim değişikliğinin neden olduğu eşitsizliklerin (climate justice) hafifletilmesidir. İklim krizinden en çok etkilenen savunmasız topluluklar için mikro-sigorta ve parametrik çözümler aracılığıyla finansal koruma sağlanması, sosyal sürdürülebilirliğin merkezindedir. Schanz (2021: 12), kapsayıcı sigortacılığın (inclusive insurance) toplumsal dirençliliği artırmadaki rolünün, ESG'nin sosyal boyutunun en somut çıktısı olduğunu belirtmektedir.

c) Yönetişim (G-Governance): Kurumsal şeffaflık ve hesap verebilirlik mekanizmalarının tesisidir. İklimle bağlantılı finansal açıklamaların (TCFD uyumu) stratejik bir zorunluluk haline gelmesi, yönetim kurulu düzeyinde sürdürülebilirlik sorumluluğunun tanımlanmasını gerektirir (OECD, 2021: 24). Türkiye özelinde SEDDK'nın yayımladığı rehberler, Türk sigorta sektöründe yönetişim standartlarının küresel normlara (isomorphism) uyum sağlamasını tetikleyen temel katalizör olmuştur (Turan ve Yanık, 2021: 112).

1.4. Yeşil Sigortacılığın Kuramsal Temelleri

Yeşil sigortacılık, sadece çevresel risklere yönelik finansal bir ürün geliştirme süreci değil; sigortacılığın *ontolojik bir dönüşümünü* temsil etmektedir. Bu dönüşüm, sektörün hasar tazmin eden pasif bir yapıdan, riski proaktif olarak şekillendiren ve sürdürülebilirliği denetleyen bir orkestra şefine geçişini ifade eder (Schanz, 2021: 4). Thimann (2015: 15) bu süreci, sigortacılığın finansal sistem içerisindeki *risk yöneticisi* rolünden *sürdürülebilir kalkınma kolaylaştırıcısı* rolüne evrilmesi olarak tanımlar. Bu evrimi anlamlandırmak için konuyu üç temel teorik düzlemde ele almak gerekmektedir.

Yeşil sigortacılığın küresel ölçekte bir paradigma haline gelmesini sağlayan itici güçler, sadece ekonomik rasyonalite ile değil; karmaşık toplumsal ve kurumsal etkileşimlerle açıklanabilir. Bu dinamikleri çözümlemek için Paydaş Teorisi (*Stakeholder Theory*) ve Kurumsal Teori (*Institutional Theory*) temel referans noktalarını oluşturmaktadır. Freeman (1984: 46-48), kurumların varlıklarını sürdürebilmeleri için sadece hissedarlara değil, çevresel ve toplumsal beklentileri olan tüm paydaş gruplarına karşı meşruiyet kazanmaları gerektiğini savunmaktadır. Sigortacılık özelinde bu meşruiyet, sektörün iklim krizine karşı "yeşil ürünler" ve "karbonsuz yatırım" stratejileriyle verdiği bir yanıttır (Schanz, 2021: 12).

Diğer taraftan, DiMaggio ve Powell (1983: 147-150) tarafından geliştirilen Kurumsal Teori, sigorta şirketlerinin çevresel standartlara uyum sağlama sürecini "kurumsal hayatta kalma" ve "izomorfizm" kavramlarıyla açıklar. Kurumsal Teori bağlamında yeşil dönüşüm, sadece yasal bir zorunluluk değil, aynı zamanda bir "meşruiyet yönetimi" stratejisidir.

Suchman (1995: 574), meşruiyeti; bir kurumun faaliyetlerinin toplumsal değerler ve normlar sistemi içerisinde arzu edilir ve uygun olduğuna dair genel bir algı olarak tanımlar. Sigorta şirketleri için yeşil poliçeler üretmek, "pragmatik meşruiyetten" ziyade, paydaşlar nezdinde "ahlaki ve bilişsel meşruiyet" kazanma çabasıdır.

Kurumsal baskılar her organizasyon üzerinde aynı etkiyi yaratmamaktadır. Greenwood ve diğerleri (2011: 318), kurumların karşılaştığı "kurumsal karmaşıklığı" (institutional complexity) yönetirken farklı stratejik tepkiler geliştirdiğini savunur. Bu bağlamda, Türk sigorta şirketlerinin yeşil dönüşümü sadece bir uyum süreci değil, Bansal ve Clelland (2004: 94) tarafından vurgulanan "çevresel meşruiyet" (environmental legitimacy) kazanma arayışıdır. Şirketler, yeşil poliçeler aracılığıyla sistematik olmayan risklerini minimize ederken, paydaşları nezdinde takdir edilen bir kurumsal imaj inşa etmektedirler. Bu süreçte ortaya çıkan "sembolik uyum" ile "gerçek uygulama" arasındaki farklar, makro-kurumsal düzeyde sektörün standartlaşmasını zorunlu kılmaktadır (Oliver, 1991: 155).

1.4.1.Paydaş Teorisi ve Stratejik Meşruiyet: Freeman (1984: 46) tarafından geliştirilen Paydaş Teorisi bağlamında sigorta şirketleri; sadece hissedarlarına (shareholders) karşı değil, aynı zamanda düzenleyiciler, sivil toplum kuruluşları, reasürörler ve geniş halk kitlelerine karşı da sorumludur. Yeşil sigortacılık, bu geniş paydaş ağının "çevresel performans" beklentilerine bir yanıt niteliği taşır. Sigortacıların fosil yakıt yatırımlarından çekilmesi (divestment) veya yenilenebilir enerjiye kapasite tahsis etmesi, paydaşlar nezdinde stratejik meşruiyet kazanma çabasıdır (Schanz, 2021: 12). Özellikle reasürans şirketlerinin (Swiss Re, 2021: 14), yerel sigorta şirketlerine "yeşil kapasite" şartı koşması, Paydaş Teorisi'nin finansal tedarik zinciri üzerindeki etkisini somutlaştırmaktadır.

1.4.2.Kurumsal Teori ve İzomorfik Baskılar: Kurumsal Teori, sigorta şirketlerinin neden birbirine benzeyen yeşil stratejiler geliştirdiğini "izomorfizm" (benzeşme) kavramıyla açıklar. DiMaggio ve Powell (1983: 147-150) perspektifinden bakıldığında, Türkiye gibi gelişmekte olan pazarlarda yeşil dönüşüm üç koldan ilerlemektedir:

Zorlayıcı (Coercive) İzomorfizm: SEDDK (2022: 10) gibi otoritelerin yasal düzenlemeleri ve Paris Anlaşması gibi uluslararası taahhütlerin yarattığı yasal baskı.

Taklitçi (Mimetic) İzomorfizm: İklim krizinin yarattığı belirsizlik (Knightian Uncertainty) ortamında, yerel şirketlerin belirsizliği yönetmek adına küresel pazar liderlerinin (Allianz, AXA vb.) yeşil modellerini kopyalaması.

Normatif (Normative) İzomorfizm*:* Akademik eğitim ve mesleki ağlar (PSI, TCFD vb.) aracılığıyla "sürdürülebilir sigortacılık" kavramının bir mesleki ahlak ve standart haline gelmesi.

Bu iki kuramsal çerçeve birleştiğinde; yeşil sigortacılık, sigorta şirketleri için hem dışsal baskılara (zorlayıcı) uyum sağlama hem de geniş bir paydaş grubuna karşı kurumsal itibarını koruma stratejisine dönüşmektedir (Turan ve Yanık, 2021: 216).

1.4.3.Belirsizlik Altında Karar Verme: Knightian Bakış Açısı

Yeşil sigortacılığın kuramsal çerçevesini tamamlayan son halka, Frank Knight'ın (1921: 233) *Risk ve Belirsizlik* ayrımıdır. İklim krizi, geçmiş verilerin geleceği tahmin etmede yetersiz kaldığı bir *Knightian Belirsizliği* yaratmaktadır. Yeşil sigortacılık, bu belirsizliği yönetmek için geleneksel aktüeryal modelleri terk ederek, ileriye dönük senaryo analizlerini ve yapay zeka destekli prediktif (öngörüsel) modelleri kuramsal zeminine dahil eder.

1.5.Belirsizlik Paradigması ve Yeşil Kuğu (Green Swan)

Geleneksel sigortacılık paradigması, olasılıkların geçmiş verilere (historical data) dayanarak hesaplanabildiği ve *büyük sayılar kanunu* çerçevesinde öngörülebildiği bir *risk* kavramı üzerine inşa edilmiştir. Ancak iklim krizi, verilerin doğrusal olmayan bir biçimde kırıldığı ve geçmişin geleceği tahmin etmede metodolojik olarak yetersiz kaldığı *Knightian Belirsizliği (Knightian Uncertainty)* alanına girmektedir (Knight, 1921: 20). Bu noktada sektör, sadece frekans analiziyle çözülemeyecek bir *öngörü krizi* ile karşı karşıyadır.

Geleneksel sigortacılık paradigması, olasılıkların geçmiş verilere dayanarak hesaplanabildiği bir risk kavramı üzerine inşa edilmiştir. Ancak iklim krizi, verilerin doğrusal olmayan bir biçimde kırıldığı Knightian Belirsizliği alanına girmektedir (Knight, 1921: 20). Bu belirsizlik ortamını tanımlamak üzere Bolton vd. (2020: 2) tarafından literatüre kazandırılan *Yeşil Kuğu* (Green Swan) kavramı, geleneksel istatistiksel modellerin dışında kalan, düşük olasılıklı görünen ancak gerçekleştiğinde küresel finansal sistemde sistemik bir yıkım yaratabilecek iklim risklerini tanımlar. *Siyah Kuğu'dan* (Black Swan) farklı olarak *Yeşil Kuğu*, gerçekleşme olasılığı yüksek olan ancak zamanlaması ve karmaşık etkileşimleri nedeniyle geleneksel aktüeryal modeller tarafından fiyatlandırılamayan bir fenomendir (BIS, 2020: 10).

Yeşil sigortacılık, bu epistemolojik tıkanıklığı aşmak adına statik ve geriye dönük (backward-looking) modellerden; dinamik, ileriye dönük (forward-looking) ve disiplinlerarası senaryo analizlerine dayalı yeni bir yaklaşım sunar (Schanz, 2021: 15). Bu değişim, sigortacılığın matematiksel temelini *olasılık hesaplamadan, dayanıklılık (resilience) ve adaptasyon yönetimine* kaydıran köklü bir paradigma değişimidir (Cevik ve Jalles, 2020: 7). Bu noktada, iklim modellerinin finansal modellere entegrasyonu, sadece teknik bir iyileştirme değil, sigortacılığın belirsizliği yönetme kapasitesini artıran yeni bir metodolojik duruştur (Stolbova vd., 2018: 4).

1.6.Kurumsal Teoriden Ürün İnovasyonuna: Regülatif Baskının Poliçeleşmesi

Kurumsal Teori bağlamında regülasyonlar, sigorta şirketleri üzerinde zorlayıcı bir benzeşme (coercive isomorphism) yaratmaktadır. Bu regülatif baskı, şirketleri sadece yüzeysel bir raporlama yapmaya değil, aynı zamanda bu yeni yasal zemine uygun finansal araçlar ve poliçeler üretmeye zorlamaktadır (DiMaggio ve Powell, 1983: 150). Bu mekanizmanın somut ürünlere dönüşüm süreci üç ana eksende gerçekleşmektedir:

1.6.1. Karbon Sınır Düzenlemeleri ve Emisyon Sigortaları

Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal) ve Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (CBAM) gibi bölgesel regülasyonlar, karbon yoğun üretimi maliyetli hale getirerek arz zinciri risklerini tetiklemektedir (OECD, 2021: 38). Bu durum, sigorta pazarında şu yenilikçi ürünlerin doğmasına yol açmıştır:

Karbon Ofset Sigortaları: Karbon kredisi projelerinde (örneğin ağaçlandırma veya karbon yakalama teknolojileri) yaşanabilecek operasyonel başarısızlıkları (yangın, hastalık, teknik arıza) teminat altına alarak, yeşil yatırımların risk profilini iyileştirir (Schanz, 2021: 19).

Emisyon Sorumluluk Poliçeleri: Yasal emisyon sınırlarının aşılması veya karbon kotalarına uyumsuzluk durumunda ortaya çıkacak cezai yaptırımlara ve hukuki savunma giderlerine karşı geliştirilen özel çevresel sorumluluk paketleridir. Bu tür poliçeler, sigortacının sadece hasar ödeyen değil, aynı zamanda düzenleyici uyumu denetleyen bir aktör olarak konumlandığı "stratejik ESG entegrasyonu" aşamasının bir ürünüdür (Schanz, 2021: 12).

Özellikle düşük karbonlu ekonomiye geçiş sürecinde finansal istikrarı korumaya yönelik bu tür ürünler, literatürde iklim politikası şoklarına karşı birer "finansal risk ölçer" olarak nitelendirilmektedir (Stolbova ve diğerleri, 2018: 5).

1.6.2.Yenilenebilir Enerji Regülasyonları ve Mühendislik Sigortaları

Enerji arzının belirli bir yüzdesinin yenilenebilir kaynaklardan karşılanmasına yönelik yasal zorunluluklar, geleneksel mühendislik poliçelerini evriltmiştir. Bu yasal dayatmalar, sigorta şirketlerini sadece operasyonel riskleri değil, aynı zamanda karbon yoğun varlıklardan aşamalı kopuşu hedefleyen "yatırım sapması" (divestment) politikalarını da içselleştirmeye zorlamıştır (UNEP FI PSI, 2012: 11). Özellikle yenilenebilir enerji projelerinin kendine özgü teknik risk profili, geleneksel modellerden kopuşu temsil eden "yeşil ürün inovasyonunu" tetikleyen temel bir itici güç olmuştur (Vural, 2020: 115).

1.6.3.*Performans Garanti Sigortaları (Energy Yield Insurance):* Meteorolojik dalgalanmalar (güneşin yetersizliği veya rüzgar düşüşü) nedeniyle yatırımcının uğrayacağı gelir kaybını karşılayan bu ürünler,

projelerin *bankalanabilirliğini* (bankability) artıran bir finansal güven aracıdır (Thimann, 2015: 28).

1.6.4. Yeşil Bina Standartları ve Konut/İşyeri Sigortaları

Enerji verimliliği sertifikasyonları (LEED, BREEAM vb.) ve zorunlu yeşil bina standartları, mülkiyet sigortalarını farklılaştırmıştır:

1.6.5.Daha İyisini İnşa Et (Build Back Better) Klozu: Bir hasar sonrası binanın sadece statik bir onarımla eski haline getirilmesini değil; daha yüksek enerji verimliliği ve iklim dirençli standartlara (yeşil bina) uygun şekilde restore edilmesini finanse eder (UNEP FI, 2012: 16).

Sigorta kuruluşları, başta sadece *yasal uyum* (compliance) amacıyla bu ürünleri geliştirirken; süreç içerisinde bu ürünler birer rekabet avantajı ve pazar liderliği stratejisine dönüşmektedir. DiMaggio ve Powell'ın (1983: 150) öngördüğü üzere, *zorunlu* (coercive) olarak başlayan bu kurumsal değişim, zamanla sektörün normatif bir standardı haline gelerek stratejik bir tercihe evrilmektedir.

1.7. Knightian Belirsizliğine Bir Çözüm: Parametrik Sigortalar

Frank Knight (1921: 233), istatistiksel olarak hesaplanabilen olasılıkları *risk*, olasılıkların tahmin edilemediği kaotik durumları ise *belirsizlik* olarak tanımlamıştır. İklim değişikliği, aşırı hava olaylarının frekansını ve şiddetini doğrusal olmayan (non-linear) bir şekilde değiştirdiği için, geçmişe dayalı geleneksel aktüeryal tablolar bu *Knightian Belirsizliği* karşısında yetersiz kalmaktadır. Bu noktada devreye giren *Parametrik Sigortalar*, hasarın sübjektif fiziksel tespitine değil, bir doğa olayının nesnel ölçümüne odaklanarak bu belirsizliği matematiksel olarak yönetilebilir bir riske dönüştürmektedir (Schanz, 2021: 16). Parametrik sigortaların başarısı, büyük ölçüde sigorta değer zincirinin dijitalleşmesine bağlıdır. Eling ve Lehmann (2018: 362), dijitalleşmenin sigortacılıkta işlem maliyetlerini düşürürken veri kalitesini artırdığını kanıtlamaktadır. Özellikle Blockchain tabanlı akıllı kontratlar, parametrik ödemelerin herhangi bir insan müdahalesi olmadan, önceden belirlenen veri eşikleri aşıldığında otomatik olarak yapılmasını sağlamaktadır (Raunig vd., 2021: 45). Bu teknolojik entegrasyon, Panko (2020: 78) tarafından "InsurTech 2.0" olarak adlandırılan, verinin sadece tazminat için değil, gerçek zamanlı risk yönetimi için kullanıldığı yeni bir dönemi temsil etmektedir.

1.7.1. Parametrik Model: Endeks Bazlı Güvence

Geleneksel sigortada tazminat için uzun süren bir ekspertiz süreci ve *fiziksel hasar kanıtı* (indemnity-based) gerekirken; parametrik modelde ödeme, önceden belirlenmiş bir *eşik değerin* (trigger) aşılmasıyla otomatik olarak tetiklenir (World Bank, 2021: 8). Bu durum, sigorta sözleşmesini klasik bir tazminat aracından ziyade, veri odaklı bir *finansal endeks ürününe* yaklaştırmaktadır.

Parametrik modelin temel farkı, *hasarın miktarına* değil, *olayın şiddetine* odaklanmasıdır (Schanz, 2021: 16). Bu yaklaşım, özellikle büyük veri ve uydu teknolojilerinin kullanımıyla, sigorta sektöründeki işlem maliyetlerini (transaction costs) minimize ederek verimliliği artırır (Barnett ve Mahul, 2007: 14).

Örnek: Bir tarım işletmesi için *hasat kaybı* gibi tespit edilmesi aylar süren bir parametre yerine; o bölgedeki yağış miktarının 20 gün boyunca belirlenen milimetrenin altında kalması (kuraklık endeksi) ödemeyi başlatan nesnel temeldir. Bu mekanizma, sigortalıya belirsizlik anında ihtiyaç duyduğu hızlı nakit akışını sağlayarak operasyonel sürekliliği koruma altına alır (Cevik ve Jalles, 2020: 11). **Tablo 1**'de Geleneksel ve Parametrik sigorta Modellerin Sistematik Farklılıkları yer almaktadır.

Tablo 1: Geleneksel ve Parametrik Modellerin Sistematik Farklılıkları

Karşılaştırma Kriteri	Geleneksel (Indemnity) Sigorta	Parametrik (Endeks Bazlı) Sigorta
Hasar Tespiti	Eksper ziyareti ve fiziksel inceleme	Önceden belirlenmiş veri eşiği (Hız, Yağış vb.)
Ödeme Süresi	Haftalar veya aylar sürebilir	Veri eşleştiği an (genellikle 48-72 saat)
Bilgi Asimetrisi	Yüksek (Ahlaki Tehlike riski var)	Düşük (Şeffaf ve objektif veri kaynağı)
Belirsizlik Türü	Öngörülebilir Aktüeryal Risk	Knightian Belirsizliği (Dinamik Risk)
Maliyet Yapısı	Yüksek operasyonel ve ekspertiz maliyeti	Düşük operasyonel maliyet, teknoloji odaklı

Kaynak: Barnett ve Mahul (2007), Schanz (2021) ve Swiss Re (2021) verilerinden hareketle yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.7.2. Bilgi Asimetrisi ve Ters Seçim (Adverse Selection) Sorununun Çözümü

Akademik literatürde sigorta piyasalarının etkinliğini sınırlayan en temel yapısal engeller olan *Moral Hazard* (Ahlaki Tehlike) ve *Adverse Selection* (Ters Seçim), parametrik modellerin sunduğu objektif veri setiyle büyük ölçüde elimine edilmektedir. Geleneksel sigortada sigortalının risk gerçekleştikten sonra hasarı abartma veya riski önlemede ihmalkâr davranma (moral hazard) eğilimi, *asimetrik bilgi* probleminden beslenir (Barnett ve Mahul, 2007: 14). Geleneksel sigorta modellerinde yaşanan "ahlaki tehlike" (moral hazard) ve "ters seçim" (adverse selection) problemleri, parametrik modellerle minimize edilmektedir. Barnett ve Mahul (2007: 115), parametrik sigortaların hasar tespit sürecindeki insan faktörünü ortadan kaldırarak "bilgi asimetrisini" (information asymmetry) çözdüğünü ve işlem maliyetlerini düşürdüğünü savunmaktadır. Ayrıca, Blockchain teknolojisinin parametrik

akıllı kontratlarla entegrasyonu, tazminat süreçlerinde mutlak şeffaflık sağlamaktadır (Gatteschi vd., 2018: 25). Bu teknolojik sıçrama, Knightian Belirsizliği'ni yönetilebilir bir veri kümesine dönüştürmektedir.

Ancak parametrik modelde tazminat süreci, sigortalının davranışlarından veya beyanlarından tamamen bağımsız, üçüncü taraf istasyonlarca ölçülen (rüzgar hızı, yağış miktarı, sismik şiddet vb.) eksenlere dayalıdır. Bu durum, sigortalının ödeme alabilmek adına *kasıtlı zarar verme* veya *önlem almama* motivasyonunu ortadan kaldırır; zira ödemeyi tetikleyen unsur sigortalının mülkü üzerindeki fiziksel hasar değil, bölgedeki nesnel doğa olayıdır (Schanz, 2021: 16). Sonuç olarak, parametrik sigortacılık *bilgi asimetrisini* minimize ederek, sigortacı ve sigortalı arasındaki güven ilişkisini matematiksel bir kesinliğe kavuşturur (World Bank, 2021: 8).

1.7.3. İklim Dirençliliği ve Hızlı Likidite

Knightian Belirsizliğinin hakim olduğu afet dönemlerinde, ekonomik birimlerin en hayati ihtiyacı *hızlı nakit akışına* (emergency liquidity) erişimdir. Geleneksel sigortacılıkta hasar tespit ve ekspertiz süreçleri haftalar, hatta aylar sürebilirken; parametrik sigortalar bu bürokratik aşamaları baypas ederek fonların günler, hatta saatler içinde sigortalıya ulaşmasını sağlar (World Bank, 2021: 12). Bu operasyonel hız, hasarın büyümesini engelleyen (örneğin; işletme durmasından kaynaklı dolaylı kayıpların minimize edilmesi) bir tampon işlevi görür.

Bu durum, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ve iklim şoklarına maruz kalan ülkelerde makro-ekonomik *dirençliliği* (resilience) artıran stratejik bir kamu politikası aracı olarak kabul edilmektedir (Cevik ve Jalles, 2020: 18). Afet sonrası kamu maliyesi üzerindeki yükü sigorta piyasalarına transfer eden bu mekanizma, bütçe disiplininin korunmasına ve toplumsal toparlanma sürecinin hızlanmasına olanak tanır (Schanz, 2021: 24). Dolayısıyla parametrik model, sadece bir finansal ürün değil, iklim adaptasyonu stratejilerinin en kritik bileşenlerinden biri olarak konumlanmaktadır (UNEP FI, 2012: 19).

1.8. Küresel Sigorta Pazarından En İyi Uygulama Örnekleri (Best Practices)

Yeşil sigortacılıkta küresel ölçekli aktörler, sürdürülebilirliği bir kurumsal sosyal sorumluluk projesi olmaktan çıkararak, ana iş modellerinin (core business) ve uzun vadeli risk yönetim stratejilerinin merkezine yerleştirmişlerdir (Schanz (2021: 8). Bu dönüşüm, sigortacıların sadece bir risk transfer birimi değil, finansal piyasaların sürdürülebilir dönüşümünde yönlendirici birer aktör olmalarını sağlamıştır (Thimann, 2015: 14). Bu bölüm, sektörün öncü kuruluşlarının stratejik yaklaşımlarını ve bu yaklaşımların piyasa üzerindeki dönüştürücü etkilerini analiz etmektedir.

1.8.1. Allianz: ESG Entegrasyonunda Liderlik ve Kömürden Çıkış Stratejisi

Allianz, Net-Zero Insurance Alliance (NZIA) (Sıfır Net Enerji Sigorta Birliği) kurucu üyelerinden biri olarak, underwriting (risk kabul) ve yatırım süreçlerinde radikal bir dönüşüm başlatmıştır. Şirketin bu hamlesi, iklim geçiş risklerini (transition risks) yönetmek adına sektördeki en kapsamlı aktif portföy temizliği örneklerinden biridir (Schanz, 2021: 11). Bu strateji, sigortacının yatırım gücünü kullanarak reel ekonominin karbonsuzlaşma sürecini hızlandırma hedefini yansıtmaktadır (Thimann, 2015: 24).

Uygulama Modeli: Allianz, gelirinin %25'inden fazlasını kömür madenciliğinden veya kömür bazlı enerji üretiminden elde eden şirketlere sigorta teminatı sağlamayı durdurma kararı almıştır (Allianz, 2022: 14). Bu stratejik geri çekilme (divestment), sadece bir çevresel tercih değil; aynı zamanda atıl varlık (stranded assets) riskine karşı alınan finansal bir önlemdir (Schanz, 2021: 20).

Teorik Karşılık: Allianz'ın bu öncü tavrı, Kurumsal Teori bağlamında sektörde bir normatif ve taklitçi benzeşme (mimetic isomorphism) yaratmıştır. Sektör liderinin bu katı ESG standartları, diğer küresel ve yerel sigortacıları da benzer politikalara zorlayarak sürdürülebilirliği sektörün yeni meşruiyet standardı haline getirmiştir (DiMaggio ve Powell, 1983: 151).

1.8.2. Swiss Re: Parametrik Çözümlerde Öncülük ve Kamu-Özel İşbirliği

Dünyanın en büyük reasürans kuruluşlarından biri olan Swiss Re, iklim direncini (climate resilience) artırmak amacıyla ulusal ve bölgesel hükümetlerle stratejik işbirlikleri (Public-Private Partnerships) kurarak parametrik çözümleri makro ölçekli projelere taşımıştır (Swiss Re, 2022: 28). Bu yaklaşım, sigortacılığın sadece bireysel riskleri değil, kolektif ekosistem varlıklarını da koruma altına alabileceğini kanıtlamıştır (Schanz, 2021: 21).

Uygulama (Vaka Analizi): Mesoamerican Mercan Resifi Sigortası: Meksika hükümeti ve sivil toplum kuruluşlarıyla ortaklaşa geliştirilen bu poliçe, dünyanın ilk doğa tabanlı (nature-based) parametrik sigortasıdır (Swiss Re, 2021: 12).

Mekanizma: Bu modelde tazminat süreci, klasik hasar tespiti yerine fiziksel bir parametreye endekslenmiştir. Hasarı tetikleyen unsur (trigger), mercan resifinin bulunduğu bölgede rüzgar hızının 100 knot ve üzerine çıkmasıdır. Bu eşik değer aşıldığı an, herhangi bir ekspertiz sürecine gerek kalmaksızın fonlar serbest bırakılır (Swiss Re, 2021: 12). Schanz (2021: 25), bu modelin ekosistem hizmetlerini finansal olarak koruma altına alarak *iklim adaleti* ve *doğa koruma* arasında güçlü bir köprü kurduğunu belirtmektedir.

Stratejik Önem: Bu modelin en özgün yanı, doğanın (resiflerin) sağladığı fırtına koruması gibi ekosistem hizmetlerinin birer ekonomik varlık

olarak kabul edilip sigortalanmasıdır (Schanz, 2021: 26). Hızlı likidite akışı, fırtına sonrası resiflerin hızla onarılmasını sağlayarak hem biyolojik çeşitliliği korumakta hem de kıyı turizminin sürdürülebilirliğini garanti altına almaktadır. Bu uygulama, gelişmekte olan ülkeler için afet risk finansmanı konusunda devrim niteliğindeki bir referans noktası teşkil etmektedir (World Bank, 2021: 15).

1.8.3. AXA: İklim Geçişi ve Sürdürülebilir Nakliyat

AXA Grubu, küresel emisyonların önemli bir kaynağı olan deniz taşımacılığı ve lojistik sektöründe yeşil dönüşümü katalize etmek amacıyla yenilikçi poliçe klozları geliştirmiştir. Bu yaklaşım, sigorta primini bir teşvik aracı olarak kullanarak reel sektörün karbonsuzlaşma sürecine doğrudan müdahale etmektedir (AXA, 2022: 18).

Uygulama: Green Clauses (Yeşil Klozlar): AXA, nakliyat ve tekne-makine sigortalarında, gemi işletmecilerinin düşük emisyonlu yakıt teknolojilerine geçiş yapması veya rotalarını yakıt verimliliğini maksimize edecek yazılımlarla optimize etmesi durumunda kayda değer prim indirimleri sunmaktadır.

Teorik Karşılık ve Paydaş Teorisi: Bu mekanizma, Paydaş Teorisi (Freeman, 2010: 25) uyarınca sigorta şirketinin sadece hissedarlarına karşı değil, çevre ve toplum gibi geniş paydaş gruplarına karşı da sorumluluk üstlendiğini gösterir. Sigortacı burada, müşterisinin operasyonel tercihlerini çevreci yönde dönüştüren bir stratejik paydaş rolü oynamaktadır.

Davranışsal Etki: Bu uygulama, sigorta sektörünün fiyatlama gücünü kullanarak piyasada pozitif bir dışsallık (positive externality) yaratmasına örnektir. Böylece sürdürülebilirlik, bir maliyet unsuru olmaktan çıkıp sigorta maliyetlerini düşüren bir rekabet avantajına dönüşmektedir (Schanz, 2021: 12).

1.8.4. Munich Re: Yenilenebilir Enerji ve Teknoloji Sigortası

Yenilenebilir enerji projeleri, başlangıç aşamasındaki yüksek yatırım maliyetleri ve uzun vadeli teknolojik performans belirsizlikleri (Knightian Uncertainty) nedeniyle finansman zorluklarıyla karşılaşmaktadır. Munich Re, bu belirsizliği yönetilebilir bir riske dönüştürerek yeşil enerji yatırımlarının önündeki finansal engelleri kaldıran özelleştirilmiş çözümler sunmaktadır (Munich Re, 2022: 34).

Uygulama: Fotovoltaik Performans Garanti Reasüransı: Munich Re, güneş paneli üreticileri ve yatırımcıları için sağladığı bu modelde, panellerin 25 yıla varan kullanım ömrü boyunca vaat edilen verimlilik düzeyinde çalışmasını teminat altına almaktadır. Eğer teknolojik bir aksaklık nedeniyle panellerin enerji üretimi belirlenen eşik değerlerin altına düşerse, sigorta mekanizması devreye girerek yatırımcının gelir kaybını kompanse etmektedir.

Stratejik Etki ve Bankalanabilirlik (Bankability): Bu ürün, teknolojik belirsizliği ortadan kaldırarak projelerin nakit akışını öngörülebilir kılmaktadır. Munich Re'nin sağladığı bu kurumsal güvence olmasaydı,

birçok büyük ölçekli güneş tarlası projesi ticari bankalardan kredi bulamayacak ve yeşil enerjiye geçiş süreci yavaşlayacaktır (Schanz, 2021: 17).

Teorik Bağlam: Bu vaka, sigorta sektörünün iklim krizinde sadece bir zarar ödeyen (loss payer) değil, aynı zamanda yeni teknolojilerin piyasaya girmesini sağlayan bir risk ortağı ve katalizör olduğunu göstermektedir (Thimann, 2015: 26).

2.TÜRKİYE'DE YEŞİL SİGORTACILIK: MEVCUT DURUM, FIRSATLAR VE ENGELLER

Türkiye, coğrafi konumu itibarıyla Akdeniz Havzası'nda iklim krizinin fiziksel risklerine (kuraklık, sel, orman yangınları) en açık ülkelerden biridir; nitekim güncel raporlar Türkiye'nin iklim değişikliğine karşı hassasiyetinin yüksek olduğunu ve bu durumun sigortalanabilir varlıklar üzerinde doğrudan tehdit oluşturduğunu teyit etmektedir (IPCC, 2021: 94; World Bank, 2022: 18).

Bununla birlikte, Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı olan Avrupa Birliği'nin Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (CBAM) gibi politikaları, ihracatçı sektörlerin karbon maliyetlerini sigorta ve finansman yoluyla yönetmesini gerektirmekte ve yeşil dönüşümü bir tercih değil, makro-ekonomik bir zorunluluk haline getirmektedir (OECD, 2021: 42). Türk sigorta sektörü, bu küresel dalgayı yakalamak ve uluslararası reasürans piyasalarıyla olan kapasite entegrasyonunu korumak adına regülatif ve operasyonel bir dönüşüm sürecine girmiştir (SEDDK, 2022: 5).

2.1. Mevcut Durum ve Regülatif Altyapı

Türkiye'de yeşil sigortacılığın kurumsal temelleri, SEDDK tarafından oluşturulan normatif çerçeve ve uluslararası raporlama standartlarına uyum süreci ile şekillenmektedir.

2.1.1.Sürdürülebilirlik Rehberi ve Zorlayıcı Benzeşme: SEDDK tarafından yayımlanan Sigortacılık Sektörü Sürdürülebilirlik İlkeleri Rehberi, Kurumsal Teori bağlamında Türk sigorta şirketleri üzerinde zorlayıcı bir benzeşme (coercive isomorphism) yaratmıştır. Bu düzenleme; ESG risklerinin sadece yüzeysel birer raporlama yükümlülüğü değil; risk kabul, teknik karşılıklar ve yatırım stratejilerinde stratejik birer yönetim unsuru olarak içselleştirilmesini zorunlu kılmaktadır (SEDDK, 2022: 12). Bu süreç, Türkiye'nin *2053 Net Sıfır hedefi* doğrultusunda finansal sektörün dönüşüm mimarisinin bir parçasıdır (T.C. Cumhurbaşkanlığı SBB, 2021: 45).

2.1.2.Uluslararası Raporlama Standartları ve Uyum (TSRS): KGK tarafından yayımlanan ve IFRS (S1 ve S2) standartlarıyla uyumlu olan Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları (TSRS), sigorta şirketlerinin iklimle bağlantılı risklerini şeffaf sunmalarını zorunlu kılmıştır

(KGK, 2024: 8). Bu durum, veri kalitesini artırarak Knightian belirsizliğinin ölçülebilir risklere dönüşmesine katkı sağlamaktadır.

2.1.3.TSB ve Sektörel Standartlaşma: TSB'nin (2023: 15) stratejik yaklaşımları, sektörde normatif bir benzeşme yaratarak sürdürülebilir uygulamaların meşruiyet kazanmasını sağlamaktadır. Ayrıca, EIOPA standartlarına uyum çabaları, yerel şirketlerin küresel reasürans piyasalarındaki güvenilirliğini pekiştirmektedir (Turan ve Yanık, 2021: 210).

2.2. Türk Sigorta Sektörünün Yeşil Evrimi: Üç Aşamalı Analiz.

Türk sigorta pazarı, küresel yeşil normlara uyum sürecinde doğrusal olmayan ancak belirgin bir gelişim çizgisi izlemiştir. Bu süreç, kurumsal hayatta kalma stratejileriyle paralel olarak **Şekil 1**'de yer aldığı üzere üç temel evrede analiz edilebilir:

2.2.1.Reaktif Aşama (2006-2015)

Yasal Uyum ve Temel Farkındalık Bu dönem, Türkiye'de sigortacılığın çevresel risklerle "zorlayıcı izomorfizm" yoluyla tanıştığı evredir. 2007 yılında yürürlüğe giren 5684 sayılı Sigortacılık Kanunu ve TARSİM'in kuruluşu, devlet eliyle yaratılan bir farkındalık sürecini başlatmıştır. Ancak bu aşamada yeşil sigortacılık, stratejik bir tercihten ziyade yasal bir zorunluluk ve tazminat odaklı reaktif bir model olarak kalmıştır (Vural, 2020: 118).

2.2.2. Enerji Geçiş Aşaması (2015-2021)

Taklitçi İzomorfizm ve Ürün Çeşitliliği: Paris Anlaşması'nın (2015) küresel yankıları, Türk pazarında "taklitçi izomorfizm" sürecini tetiklemiştir. Yerel şirketler, küresel reasürörlerin (Allianz, Swiss Re vb.) yeşil underwriting kriterlerini taklit ederek rüzgar ve güneş enerjisi projelerine özel poliçeler geliştirmeye başlamıştır (Turan ve Yanık, 2021: 218). Bu dönemde yeşil sigorta, bir "niş pazar" fırsatı olarak görülmeye başlanmış ve ilk kez "karbonsuzlaşma" kavramı sektörel ajandaya girmiştir (Schanz, 2021:14).

2.2.3. Stratejik ESG Entegrasyon Aşaması (2021-Günümüz)

Normatif Dönüşüm Günümüzde sektör, SEDDK'nın yayımladığı Sürdürülebilirlik Vizyon Belgesi ile normatif bir dönüşüm içine girmiştir. Artık yeşil sigortacılık sadece bir ürün değil, kurumun tüm yatırım ve yönetim stratejisini belirleyen "normatif bir standart" haline gelmiştir (SEDDK, 2022: 12). Bu aşamada, Knightian Belirsizliği ile başa çıkabilmek adına parametrik sigortalar ve uydu bazlı hasar tespit teknolojileri gibi proaktif çözümler merkeze alınmıştır (TARSİM, 2023: 47).

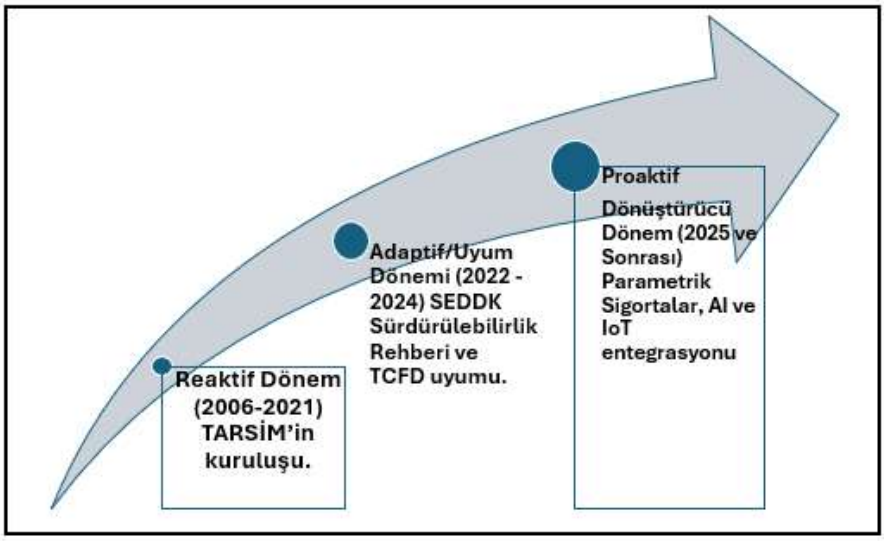

Şekil 1:Türkiye Sigorta Sektöründe Yeşil Dönüşümün Stratejik Olgunluk Evreleri.
Not: Bu grafik, SEDDK (2022) vizyon belgeleri ve küresel yeşil finans standartları (TCFD, 2017) dikkate alınarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

2.3. Yerel Uygulama Modelleri ve Başarı Örnekleri

Türkiye'de yeşil sigortacılığın gelişimi, Kamu-Özel Sektör İşbirliği (PPP) modellerinin stratejik başarısı üzerine inşa edilmiştir.

2.3.1.TARSİM (Devlet Destekli Tarım Sigortaları): Türkiye'nin iklim krizine karşı geliştirdiği en köklü ve sistematik dirençlilik mekanizmasıdır. TARSİM, özellikle Köy Bazlı Verim Sigortası ve kuraklık endeksli modelleriyle, parametrik sigortacılığın Türkiye'deki en geniş tabanlı uygulamasını temsil etmektedir (TARSİM, 2023: 22). İklim değişikliğine bağlı frekans artışı gösteren dolu, don ve kuraklık risklerinin teminat altına alınması, tarımsal arz güvenliğinin sürdürülebilirliği açısından kritik bir sosyal emniyet supabı işlevi görmektedir (Turan ve Yanık, 2021: 215).

***2.3.2.*DASK ve İklim Dirençliliği Panoraması:** Geleneksel olarak deprem odaklı bir yapı olan Doğal Afet Sigortaları Kurumu (DASK), iklim değişikliği ile tetiklenen sel ve su baskını gibi afet türlerinin de tek bir "Zorunlu Afet Sigortası" çatısı altında toplanması yönündeki transformasyon sürecindedir. Bu evrim, Knightian belirsizliği döneminde toplumsal direncin (social resilience) tek bir merkezden yönetilmesi adına radikal bir paradigma değişimidir (World Bank, 2022, s. 44).

2.3.3.Özel Sektör Girişimleri ve Stratejik Adaptasyon: Türkiye'deki küresel oyuncular (AXA Türkiye, Allianz Türkiye vb.), ana merkezlerinin kömürden çıkış ve Net-Sıfır politikalarını yerel underwriting süreçlerine entegre ederek Türkiye pazarında taklitçi bir benzeşme (mimetic isomorphism) yaratmaktadır (Allianz, 2022: 16).

Yerel sermayeli şirketler (Anadolu Sigorta, Türkiye Sigorta vb.) ise sadece sosyal sorumluluk projeleriyle değil; elektrikli araçlara yönelik özel kasko indirimleri, enerji verimliliği yüksek binalara sunulan avantajlı poliçeler ve dijital hasar yönetim sistemleriyle sürece dahil olmaktadır. Bu durum, Türkiye sigorta pazarında yeşil ürünlerin artık birer niş alan olmaktan çıkıp rekabetçi birer zorunluluk haline geldiğini kanıtlamaktadır (TSB, 2023: 18).

2.4. Fırsatlar ve Engeller: Stratejik Bir Projeksiyon (Kritik Analiz)

Türkiye'nin yeşil sigortacılık yolculuğunda bir *sıçrama tahtası* işlevi görebilecek potansiyel alanlar ile bu dönüşümün hızını kesen yapısal bariyerler, sektörün gelecekteki konumlanışını belirleyecektir.

2.4.1. Fırsatlar: Yeni Pazarlar ve Etik Sermaye Akışı

Yenilenebilir Enerji ve Mühendislik Sigortacılığı: Türkiye'nin güneş ve rüzgar enerjisi kapasitesindeki eksponansiyel artış, geleneksel mühendislik sigortalarını *performans bazlı* ve *teknoloji odaklı* yeni bir pazar alanına itmektedir. Munich Re (2022: 41) modelinde görüldüğü üzere, teknolojik verimlilik sigortaları Türkiye'deki yeşil enerji projelerinin bankalanabilirliğini artıracak en güçlü kaldıraçtır (Thimann, 2015: 32).

Yeşil Tahvil ve Emeklilik Fonlarının Aktivasyonu: Bireysel Emeklilik Sistemi (BES) bünyesindeki devasa fon birikiminin *Yeşil Tahvil* (Green Bonds) ve sürdürülebilir yatırım araçlarına yönlendirilmesi, sektöre taze ve etik bir sermaye akışı sağlama potansiyeline sahiptir. Bu durum, sigorta sektörünün sadece *risk üstlenici* değil, aynı zamanda *yeşil yatırımcı* kimliğini de pekiştirecektir (OECD, 2021: 54).

2.4.2. Engeller: Veri Boşlukları ve Ekonomik Bariyerler

Veri Granülaritesi ve Modelleme Sorunları: Türkiye'ye özgü *yerel iklim senaryolarının* (climate stress testing) aktüeryal hesaplamalara entegre edilmesinde karşılaşılan veri setlerinin yetersizliği ve parçalı yapısı en büyük yapısal engeldir. Knightian belirsizliğinin *ölçülebilir risklere* dönüştürülebilmesi için uydu verileri ve yapay zeka destekli modellemelerin sektörel bazda standartlaşması zorunludur (Stolbova vd., 2018: 7).

Maliyet Baskısı ve Farkındalık Eşiği: Yeşil sigorta ürünlerinin başlangıç aşamasındaki yüksek Ar-Ge ve modelleme maliyetleri, primlerin geleneksel ürünlere göre daha yüksek kalmasına neden olabilmektedir. Gelişmekte olan bir piyasa olarak Türkiye'de, fiyat duyarlılığı ve düşük sigorta bilinci, yeşil ürünlerin yaygınlaşmasının önündeki temel *talep yönlü* engellerdir (Cevik ve Jalles, 2020: 22). Gelişmekte olan ekonomilerde yeşil finansal araçların eksikliği, "iklim borçlanması" riskini artırmaktadır. Cevik ve Jalles (2020: 15), iklim değişikliğine karşı savunmasız olan ülkelerin tahvil faizlerinin ve sermaye maliyetlerinin daha yüksek olduğunu ampirik olarak kanıtlamıştır. Bu bağlamda Türk sigorta sektörünün yeşil dönüşümü, sadece sektörel bir gelişim değil, ülkenin genel sermaye maliyetini düşürecek stratejik bir hamledir.

2.5.Türkiye'de Kurumsal Değişim: Meşruiyet ve Regülatif Zorunluluklar

Türkiye'de yeşil sigortacılığın itici gücü, gelişmiş ekonomilerdeki *pazar ve tüketici talebi* odaklı değişimin aksine, büyük ölçüde *regülatif uyum* ve uluslararası normlara eklemlenme çabası olmuştur. Bu durum, sektörde DiMaggio ve Powell'ın tanımladığı *zorlayıcı benzeşme* (coercive isomorphism) mekanizmasının tipik bir örneğini teşkil etmektedir (DiMaggio ve Powell, 1983: 147). Bu süreçte yerel aktörler, küresel finansal sistemin bir parçası olarak kalabilmek adına, henüz iç pazarda tam bir talep oluşmadan yeşil standartları benimsemek durumunda kalmışlardır.

Öte yandan Oliver (1991: 152), kurumların bu baskılara her zaman pasif bir şekilde boyun eğmediğini; bazen "uzlaşma", bazen de "stratejik manipülasyon" yoluyla tepki verdiğini savunur. Türkiye örneğinde görülen hızlı uyum, Oliver'ın terminolojisiyle "kabullenme" (acquiescence) stratejisinin bir yansımasıdır. Buna göre yeşil sigortacılığa geçiş, sadece bir karlılık arayışı değil; düzenleyici otoritelerin (SEDDK, TARSİM), küresel reasürörlerin ve toplumsal normların yarattığı zorlayıcı, taklitçi ve normatif baskıların bir sonucudur (Turan ve Yanık, 2021: 216). Bu iki kuramsal çerçeve, yeşil sigortacılığın itici güçlerini finansal bir tercih olmaktan çıkarıp, stratejik ve kurumsal bir zorunluluk zeminine oturtmaktadır.

2.5.1.Yeşil Mutabakat Eylem Planı (2021) ve Stratejik Konumlanma: Ticaret Bakanlığı tarafından yayımlanan bu plan, sigorta sektörünü sadece bir risk transfer aracı olarak değil, *yeşil finansman* ekosisteminin aktif bir bileşeni olarak tanımlamıştır. Bu vizyon çerçevesinde sigortacılar, teminat verdikleri sanayi kuruluşlarının karbon yoğunluğunu izleyen ve onları dönüşüme zorlayan dolaylı bir *yeşil denetçi* rolü üstlenmişlerdir (Ticaret Bakanlığı, 2021: 24). Bu rol, sigorta şirketlerine piyasada yeni bir kurumsal meşruiyet alanı açmaktadır.

2.5.2.SEDDK ve TCFD Standartlarına Uyum: 2022 yılında yayımlanan Sürdürülebilirlik Rehberi ile birlikte Türk sigorta şirketleri, küresel bir standart olan *İklimle Bağlantılı Finansal Beyanlar Görev Gücü* (TCFD) ilkeleriyle uyumlu raporlama yapma sürecine girmiştir. Bu regülatif baskı, şirket içi yönetişim yapılarında radikal değişimleri tetiklemiş; *Sürdürülebilirlik Komitelerinin* kurulmasını ve yönetim kurulu düzeyinde *iklim riski sorumluluğunun* yasal olarak tanımlanmasını zorunlu kılmıştır (SEDDK, 2022: 15).

2.5.3.Meşruiyet ve Uluslararası Entegrasyon: Bu değişimler, yerel şirketlerin küresel reasürans piyasalarındaki kredibilitesini artırma çabasıyla da yakından ilişkilidir. Zira uluslararası reasürans devleri, portföylerindeki *kahverengi* varlıkları azaltırken, Türkiye'deki yerel şirketlerin de benzer bir ESG performansını sergilemesini *kapasite sağlama şartı* olarak sunmaktadır (OECD, 2021: 58). Bu bağlamda regülasyonlar, sektörün küresel sermaye akışından kopmamasını sağlayan bir meşruiyet kalkanı işlevi görmektedir.

2.6. Operasyonel Derinlik: TARSİM ve DASK Üzerinden Bir Analiz

Türkiye, küresel literatürde eşine az rastlanan ve Kamu-Özel Sektör İşbirliği (Public-Private Partnership-PPP) modellerinin en başarılı örneklerinden kabul edilen iki büyük havuz yapısına sahiptir (World Bank, 2022: 52). Bu yapılar, yeşil sigortacılığın teorik prensiplerinin test edildiği ve operasyonel boyuta taşındığı birer stratejik laboratuvar niteliğindedir.

TARSİM'in devlet destekli yapısı ve DASK'ın zorunlu deprem sigortasından "zorunlu afet sigortasına" evrilme süreci, riskin kolektif bir şekilde havuzlanarak uluslararası reasürans piyasalarına transfer edilmesinde kritik bir kaldıraç rolü oynamaktadır (TARSİM, 2023: 14). Thimann'ın (2015: 38) vurguladığı üzere, bu tür PPP modelleri, iklim değişikliği gibi Knightian belirsizliği yüksek alanlarda özel sektörün kapasitesini kamu güvencesiyle birleştirerek finansal dirençliliği maksimize etmektedir.

2.6.1.TARSİM ve İklim Adaptasyonunda Veri Madenciliği: TARSİM, sadece bir tarım sigortası havuzu değil, aynı zamanda Türkiye'nin en kapsamlı biyolojik ve meteorolojik *iklim veri ambarı* konumundadır. Kurumun sunduğu *Köy Bazlı Kuraklık Verim Sigortası,* bu çalışmanın temel argümanı olan *Knightian Belirsizliğini* yönetmek adına; uydu görüntüleri ve yerel meteorolojik istasyon verilerini sentezleyerek aktüeryal modellemeyi dijitalleştirmiştir (TARSİM, 2023: 31). Bu model, hasar tespitindeki sübjektifliği ortadan kaldırarak, *iklim direncini* (climate resilience) artıran ve tarımsal arz güvenliğini matematiksel bir kesinlikle koruyan en somut *yeşil* finansal araçtır (Turan ve Yanık, 2021: 218).

2.6.2.DASK'ın Evrimi: Depremden Bütünleşik Afet Yönetimine: Geleneksel olarak münhasıran deprem teminatı sağlayan DASK'ın, sel, heyelan ve fırtına gibi iklim kriziyle frekansı artan afetleri de kapsayacak bir

Doğal Afet Sigortası (DAS) modeline evrilmesi, Türkiye'nin iklim politikalarında paradigma değişikliğini temsil etmektedir. Bu dönüşüm, iklim şoklarının kamu bütçesi üzerinde yarattığı *beklenmedik mali yükleri* küresel reasürans piyasalarına transfer ederek, Türkiye'nin makro-ekonomik dirençlilik kapasitesini optimize etmektedir (World Bank, 2022: 48). DASK'ın bu genişlemesi, iklim değişikliğini bir *yan risk* değil, ulusal güvenlik ve mali istikrarın merkezinde bir *sistemik risk* olarak konumlandırmaktadır.

2.7. Sektörel Bariyerler: Veri ve Maliyet Çıkmazı

Türkiye'nin yeşil sigortacılık potansiyeli, yapısal ve ekonomik kökenli bir dizi *bariyer* nedeniyle henüz tam kapasitesine ulaşamamıştır. Bu engeller, sektörün sadece operasyonel değil, aynı zamanda stratejik dönüşüm hızını da belirlemektedir.

2.7.1.Veri Granülaritesi ve Bilgi Asimetrisi: Yeşil sigortacılık, özellikle parametrik modellerde *hiper-yerel* (parsel bazlı) ve yüksek çözünürlüklü iklim verisine ihtiyaç duyar. Türkiye'de meteorolojik verilerin,

sigorta sektörünün aktüeryal hesaplamalarına entegre edilebilecek dinamik bir *risk haritasına* dönüştürülme süreci henüz başlangıç aşamasındadır. Veri setlerindeki bu *granülarite* (ayrıntılı ölçülebilirlik) eksikliği, Knightian belirsizliğini ölçülebilir riske dönüştürmeyi zorlaştırmakta ve *yanlış fiyatlama* (mispricing) riskini doğurmaktadır. (Stolbova vd., 2018: 10; Schanz, 2021: 34). Bu durum, finansal otoritelerin "trajedinin ufku" olarak adlandırdığı, risklerin ancak hasar gerçekleştikten sonra fiyatlanabildiği bir döngüye yol açma tehdidi taşımaktadır (Carney, 2015: 15).

2.7.2.Farkındalık Eşiği ve Yeşil Prim Direnci: Türkiye'deki KOBİ'lerin ve bireysel tüketicilerin, iklim risklerini yönetmek adına yeşil poliçe için ek bir maliyeti üstlenme eğilimi küresel ortalamanın gerisindedir. Talep tarafındaki bu atalet, sigorta şirketlerinin ürün inovasyonu için gereken yüksek Ar-Ge ve teknoloji maliyetlerini karşılama motivasyonunu zayıflatmaktadır (Turan ve Yanık, 2021: 222).

Literatürde "Uyum Boşluğu" (Adaptation Gap) olarak tanımlanan bu durum, tüketicinin kısa vadeli maliyet odaklılığı ile iklim krizinin uzun vadeli yıkıcı etkisi arasındaki algı uyuşmazlığından kaynaklanmaktadır (UNEP, 2023: 12). Bu ekonomik atalet, yeşil sigorta ürünlerinin birim maliyetlerini yükseltmekte ve pazarın olgunlaşmamışlığı nedeniyle sürdürülebilir ürünlerin ana akım haline gelmesini engelleyen bir pazar başarısızlığı döngüsü yaratmaktadır (OECD, 2021: 64; Schanz, 2021: 42).

2.7.3.Karbon Yoğun Portföy ve Geçiş Riski: Türk sigorta sektörünün pasif tarafında (underwriting) yeşil dönüşüm tartışılırken, aktif tarafındaki (yatırım portföyü) sürdürülebilir finansman araçlarının (yeşil tahvil, ESG fonları vb.) payı halen oldukça kısıtlıdır. Sektörün yatırım portföylerinin karbon yoğun sektörlerde kümelenmesi, sadece etik bir sorun değil, aynı zamanda olası bir karbon vergisi düzenlemesinde ciddi bir geçiş riski (transition risk) ve varlık değer kaybı tehdidi oluşturmaktadır (Cevik ve Jalles, 2020: 25).

Literatürde "Atıl Varlık" (Stranded Assets) riski olarak kavramsallaştırılan bu durum, aniden yürürlüğe girebilecek regülasyonların karbon yoğun yatırımların piyasa değerini hızla eritme potansiyeline dayanmaktadır (Schanz, 2021: 28). Sigorta şirketlerinin "çifte önemlilik" (double materiality) perspektifiyle hem poliçe üretiminde hem de fon yönetiminde eş zamanlı bir dönüşüm gerçekleştirmemesi, sektörün sistemik şoklara karşı finansal kırılganlığını artırmaktadır (FSB-TCFD, 2017: 14; ECB, 2020: 8).

3. TÜRKİYE'DE YEŞİL SİGORTACILIK İÇİN STRATEJİK ÖNERİLER

Türkiye'nin yeşil sigortacılık potansiyelini makro-ekonomik bir kaldıraç haline getirebilmesi için düzenleyici kurumlar (SEDDK, TSB),

kamu otoriteleri ve özel sektör paydaşları nezdinde şu yapısal adımların atılması hayati önem taşımaktadır:

3.1.Ulusal İklim Risk Veri Tabanının ve Dijital İkizlerin Oluşturulması:

Sigorta şirketlerinin Knightian Belirsizliği'ni yönetebilmesi için *Meteoroloji Genel Müdürlüğü* (MGM), üniversiteler ve AFAD ile stratejik bir veri entegrasyonuna gidilmelidir. Parsel bazlı, geçmiş veriyi gelecek projeksiyonlu senaryolarla harmanlayan bir *Ulusal İklim Risk Haritası* oluşturulmalı ve bu veri seti sigorta sektörünün aktüeryal modelleme süreçlerine (API entegrasyonları ile) açılmalıdır. Bu, sektördeki bilgi asimetrisini azaltacak en temel adımdır (Stolbova vd., 2018: 12).

3.2.Yeşil Vergi Teşvikleri ve Fiskal Destekler:

Yeşil bina sigortası (LEED/BREEAM sertifikalı), elektrikli araç kaskosu veya yenilenebilir enerji performans sigortaları gibi ürünlerde; BSMV (Banka ve Sigorta Muameleleri Vergisi) muafiyeti veya indirimi gibi teşvikler uygulanmalıdır. Bu tür fiskal müdahaleler, *yeşil prim* maliyetini dengeleyerek tüketici davranışını sürdürülebilir ürünlere kanalize edecektir (Schanz, 2021: 45).

3.3.ESG Raporlamasının ve Denetiminin Standartlaşması:

Sadece halka açık şirketler değil, belirli bir prim üretim hacminin üzerindeki tüm sigorta ve reasürans kuruluşlarının TCFD (İklimle Bağlantılı Finansal Beyanlar) ve TSRS (Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları) uyumlu raporlama yapması zorunlu tutulmalıdır. Bu zorunluluk, sektörde şeffaflığı artırırken, uluslararası yatırımcıların ve reasürörlerin Türkiye pazarına olan güvenini pekiştirecektir (FSB-TCFD, 2017: 18).

Bu tür bir regülatif zorunluluk, sigorta sektöründe verinin standardizasyonunu sağlayarak Knightian belirsizliğinden kaynaklanan bilgi asimetrisini minimize edecek ve yerel şirketlerin küresel sermaye akışına entegrasyonu için gereken kurumsal meşruiyeti sağlayacaktır (DiMaggio ve Powell, 1983: 152; KGK, 2024: 5).

3.4.*Yerel Yeşil Reasürans Kapasitesinin Geliştirilmesi:*

Türk Reasürans (Türk Re) gibi yerel otoritelerin, yenilenebilir enerji ve iklim adaptasyonu projelerine *özel Yeşil Reasürans Havuzları* veya kapasite tahsisleri oluşturması gerekmektedir. Bu adım, stratejik projelerde dışa bağımlılığı (reasürans dış akışını) azaltacak ve yerel projelerin bankalanabilirliğini (bankability) artıracaktır (OECD, 2021: 72).

3.5. Pazarın Büyüme Dinamikleri ve Projeksiyon

Türkiye Sigorta Birliği (TSB) verileri ve sektörel strateji raporları (2023: 42) derinlemesine incelendiğinde, yeşil sigortacılık ürünlerinin toplam prim üretimi içindeki payının halen tek haneli rakamlarda seyrettiği görülmektedir. Ancak, bu niş alanın bileşik büyüme hızının (CAGR-Compound Annual Growth Rate/Bileşik Yıllık Büyüme Oranı), geleneksel sigorta branşlarının genel büyüme ortalamasının üzerinde bir performans sergilediği saptanmıştır (TSB, 2023: 43). Bu durum, pazarın henüz başlangıç

evresinde olmasına rağmen, iklim duyarlılığının bir "niş" tercih olmaktan çıkarak orta vadede ana akım bir finansal gereksinime dönüşeceğini ve pazar payı dağılımında temel bir belirleyici olacağını kanıtlamaktadır.

3.6.CBAM ve Talep Patlaması:

Özellikle 2023 sonrası dönemde, Avrupa Birliği'nin Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması (CBAM-Carbon Border Adjustment Mechanism/Sınırda Karbon Düzenleme Mekanizması) geçiş sürecinin somutlaşmasıyla birlikte, ihracat odaklı sanayicilerin Çevresel Sorumluluk Sigortaları ve Yeşil Enerji Teminatlarına olan talebinde radikal bir artış gözlenmektedir. Bu durum, sigortanın sadece bir risk koruması değil, aynı zamanda küresel tedarik zincirinde bir "uyum sertifikası" ve rekabet avantajı aracı olarak yeniden konumlandığını göstermektedir. Sektörel projeksiyonlar, bu branşlarda %40'ın üzerinde bir büyüme potansiyeli öngörmektedir (TSB, 2023: 45; OECD, 2021: 68).

3.7.Yatırım İştahı ve Reasürans:

Bu büyüme dinamikleri, sadece yerel taleple değil, aynı zamanda uluslararası reasürans devlerinin Türkiye pazarındaki ESG uyumlu risklere sağladığı kapasite önceliği ile de tetiklenmektedir. Literatürde bu durum, bir pozitif dışsallık olarak tanımlanmakta; yeşil ürünlerin sadece bir risk transfer aracı değil, aynı zamanda küresel sermaye akışını yerel pazara çeken stratejik birer rekabet avantajı aracına dönüştüğünü kanıtlamaktadır (Cevik ve Jalles, 2020: 18). Bu kapasite önceliği, yerel şirketlerin bilançolarını iklim şoklarına karşı korurken, aynı zamanda yeni yeşil projelerin finansmanını da kolaylaştıran bir kaldıraç işlevi görmektedir.

4. SONUÇ VE GELECEK PROJEKSİYONU

Bu çalışma, yeşil sigortacılığın 21. yüzyıl finansal mimarisinde marjinal bir alt branş değil, küresel ekonomik sistemin antropojenik iklim krizine karşı geliştirdiği en hayati finansal bağışıklık mekanizması olduğunu ortaya koymuştur (Thimann, 2015: 42). Bu çalışma boyunca analiz edildiği üzere, sektörün geçirmekte olduğu dönüşüm sadece *yeşil* etiketli poliçeler tasarlamaktan ibaret değildir; bu süreç, *Paydaş Teorisi* (Freeman, 2010) ve *Kurumsal Teori* (DiMaggio ve Powell, 1983) ışığında sigortacılığın toplumsal ve çevresel rolünün yeniden tanımlandığı derin bir epistemolojik kırılma olarak tanımlanan ontolojik bir devrimdir (Freeman, 2010: 24).

Sigorta sektörü, geçmişte olduğu gibi sadece *retrospektif* (geçmişe dönük) istatistiksel verilere dayanarak hasar ödeyen pasif bir yapıdan; doğayı ve kaynakları korumak adına riski *prospektif* (geleceğe dönük) olarak yöneten bir *stratejik denetleyici aktör* konumuna yükselmiştir (Thimann, 2015: 42). Küresel ölçekte Allianz, Swiss Re ve Munich Re gibi öncülerin başlattığı *Net-Sıfır* hareketi, Türkiye'de TARSİM'in veriye dayalı adaptasyon kabiliyeti (TARSİM, 2023) ve SEDDK'nın regülatif rehberliği (SEDDK, 2022: 8) ile yerel ve güçlü bir kimlik kazanmıştır.

Ancak Türkiye'nin bu dönüşümde bir *takipçi* (follower) olmaktan çıkıp bölgesel bir *kural koyucu* (rule-maker) olabilmesi için; iklim verilerini şeffaflaştırması ve yeşil finansmanı bir maliyet unsuru değil, uzun vadeli bir rekabet avantajı olarak konumlandırması zaruridir (Cevik ve Jalles, 2020: 18)

Önümüzdeki on yıllık süreçte yeşil sigortacılığın seyri, Yapay Zeka (AI) ve Nesnelerin İnterneti (IoT) teknolojilerinin sigortacılığın özüne entegrasyonuyla yeniden şekillenecektir. Sensörlerle donatılmış *akıllı binalar* ve gerçek zamanlı uydu görüntüleme (Earth Observation) sistemleriyle takip edilen tarım alanları sayesinde, sigortacılık *tazminat odaklı* yapıdan tamamen *hasar önleme odaklı* dinamik bir yapıya evrilecektir (Swiss Re, 2021: 18). Geleceğin sigorta kuruluşu, yalnızca hasar gerçekleştiğinde likidite sağlayan bir finans kurumu değil; sahip olduğu veri analitiği ve tahminleme gücüyle o hasarın meydana gelmesini engelleyen bir *risk teknolojisi (InsurTech) merkezi* olacaktır (Schanz, 2021: 58).

Sonuç olarak; yeşil sigortacılık, sermayenin rasyonel gücü ile doğanın korunması arasındaki yegane ve en güçlü köprüdür. İklim krizi bir *Yeşil Kuğu* (Bolton vd., 2020: 12) olarak küresel finansal istikrarı tehdit ederken, sigorta sektörü Frank Knight'ın (1921: 197) tanımladığı o *ölçülemez belirsizliği* yönetebilecek ve insanlığı daha dirençli bir geleceğe taşıyacak en yetkin araçtır.

KAYNAKÇA

Bansal, P., ve Clelland, I. (2004). Talking trash: Legitimacy, impression management, and unsystematic risk in the context of the natural environment. Academy of Management Journal, 47(1), 93-103.

Barnett, B. J., ve Mahul, O. (2007). Weather Index Insurance for Agriculture and Infrastructure. *The World Bank Research Observer*, 22(2), 235-260. https://doi.org/10.1093/wbro/lkm010

Battiston, S., Mandel, A., Monasterolo, I., Schütze, F., ve Visentin, G. (2017). A climate stress-test of the financial system. Nature Climate Change, 7(4), 283-288.

Bolton, P., Despres, M., Pereira da Silva, L. A., Samama, F., ve Svartzman, R. (2020). *The green swan: Central banking and financial stability in the age of climate change*. Bank for International Settlements.

Campiglio, E., Dafermos, Y., Monnin, P., vd. (2018). Climate change challenges for central banks and financial regulators. *Nature Climate Change*, 8(6), 462-468.

Carney, M. (2015). *Breaking the tragedy of the horizon: Climate change and financial stability*. Speech given at Lloyd's of London, September 29.

Cevik, S., ve Jalles, J. T. (2020). *Feeling the Heat: Climate Change and the Cost of Government Borrowing*. IMF Working Paper No. 20/101. International Monetary Fund.

DiMaggio, P. J., ve Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147-160.

Eling, M., ve Lehmann, M. (2018). The impact of digitalization on the insurance value chain. Strategy ve Leadership, 46(1), 357-375.
ECB. (2020). European Central Bank. Guide on climate-related and environmental risks: Supervisory expectations relating to risk management and disclosure. Frankfurt, Germany.
Freeman, R. E. (1984). *Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Pitman.
FSB-TCFD. (2017). Financial Stability Board - Task Force on Climate-related Financial Disclosures. Recommendations of the Task Force on Climate-related Financial Disclosures: Final report. Basel, Switzerland.
Gatteschi, V., Lamberti, F., Demartini, C., vd. (2018). Blockchain and Smart Contracts for Insurance: Is It the Next Game Changer? *IEEE Consumer Electronics Magazine*, 7(3), 20-28.
Greenwood, R., Raynard, M., Kodeih, F., Micelotta, E. R., ve Lounsbury, M. (2011). Institutional complexity and organizational responses. Academy of Management Annals, 5(1), 317-371.
Hofmann, M. A. (2017). *Environmental Risk and Insurance*. CRC Press.
KGK. (2024). Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu Türkiye Sürdürülebilirlik Raporlama Standartları (TSRS) uygulama rehberi ve genel hususlar. Ankara: KGK Yayınları.
Knight, F. H. (1921). *Risk, Uncertainty and Profit*. Houghton Mifflin.
Mills, E. (2012). The Greening of Insurance. *Science*, 338(6113), 1424-1425.
Monnin, P. (2018). Integrating climate risks into central bank operations. Zurich: Council on Economic Policies.
Network for Greening the Financial System [NGFS]. (2019). First comprehensive report: A call for action to climate change as a source of financial risk. Paris.
OECD. (2021). ESG investing and climate transition: Market practices, reporting and policies. Paris, France: OECD Publishing.
Oliver, C. (1991). Strategic Responses to Institutional Processes. *Academy of Management Review*, 16(1), 145-179.
Panko, M. (2020). InsurTech and the future of the insurance industry. New York: Wiley.
Raunig, M., vd. (2021). Blockchain-based parametric insurance for weather risks. Environmental Finance Journal, 14(2), 40-52.
Schanz, K. U. (2021). *The Role of Insurance in the Transition to a Net-Zero Economy*. Geneva Association Report.
SEDDK (2022). *Sürdürülebilirlik Vizyon Belgesi ve Uygulama Rehberi*. Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu.
Stolbova, V., Monasterolo, I., ve Battiston, S. (2018). A financial risk assessment of direct and indirect exposure to climate-fossil risks. *Nature Climate Change*, 8(6), 469-477.
Suchman, M. C. (1995). Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches. *Academy of Management Review*, 20(3), 571-610.
Swiss Re. (2021). *The insurance rationale for transition to net zero*. Swiss Re Institute.
TARSİM. (2023). *2022 Yılı Faaliyet Raporu*. Tarım Sigortaları Havuz İşletmesi.
Thistlethwaite, J. (2012). The role of insurance in Governing climate change. *Global Environmental Politics*, 12(4), 115-135.

Turan, M., ve Yanık, S. (2021). Sürdürülebilir Sigortacılık: Türkiye Uygulamaları ve Gelecek Projeksiyonu. *Sigorta Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 210-225.

UNEP FI PSI. (2012). *Principles for Sustainable Insurance: A global framework for the insurance industry to address environmental, social and governance risks and opportunities*. United Nations Environment Programme Finance Initiative.

Vural, G. (2020). Yeşil Sigortacılık ve Yenilenebilir Enerji Yatırımları Üzerine Bir İnceleme. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 12(1), 110-125.